

Cumhuriyetimizin 100. Yılında 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri

Editörler: Leylâ KARAHAN - Özgür AY - Serdar YAVUZ - Sedat BALLYEMEZ

Türk Dil Kurumu Yayınları

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA
6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ
(5-7 Ekim 2023)

Cumhuriyetimizin 100. Yılında 6. Uluslararası Türkiye
Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştay Bildirileri (5-7
Ekim 2023)

Cumhuriyetimizin 100. Yılında 6. Uluslararası Türkiye
Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştay Bildirileri / Editörler:
L. Karahan, Ö. Ay, S. Yavuz, S. Balyemez.-- Ankara: Türk
Dil Kurumu, 2024.

1340 s.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek
Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1566)

ISBN 978-975-17-4328-2

1. Toplantılar, Ağız Araştırmaları – Türkiye Türkçesi 2.
Türk Dil, Ağız Araştırmaları -- Toplantılar

410.6

Türk Dil Kurumu Yayınları

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA
6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ
(5-7 Ekim 2023)

Ankara, 2024

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

Türk Dil Kurumu Yayınları: 1566

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA

6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri

(5-7 Ekim 2023)

*

Editörler:

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN

Doç. Dr. Özgür AY

Prof. Dr. Serdar YAVUZ

Prof. Dr. Sedat BALYEMEZ

*

Redaksiyon:

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR • Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN

Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN • Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL • Prof. Dr. Jale DEMİRCİ

*

Metin Denetimi:

AYK Uzmanı Abdullah DURKUN

AYK Uzmanı Beyza GÜLTEKİN

*

Dizgi, Sayfa ve Kapak Tasarımı:

Doç. Dr. Özgür AY

*

Birinci Baskı (e-kitap): Ankara, 2024 Eylül

ISBN: 978-975-17-4328-2

DOI: 10.24155/tdk.kitap.31

*

Dağıtım:

Türk Dil Kurumu

Atatürk Bulvarı No.: 217

06680 Kavaklıdere / ANKARA

Telefon: +90 (312) 457 52 00

Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83

Genel ağ: <http://tdk.gov.tr>

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

Sunuş • i

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA 6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI AÇIŞ KONUŞMALARI

6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Açış Konuşması

Ömer Gök • 3

6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Açış Konuşması

Leylâ Karahan • 5

6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Açış Konuşması

Ahat Üstüner • 7

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA 6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI AÇILIŞ OTURUMU

Yeni Derleme Sözlüğü Üzerine

Leylâ Karahan • 11

Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi’ndeki Son Gelişmeler

Özgür Ay • 15

Ağız Bilimi El Kitabı Üzerine Düşünceler

Caner Kerimoğlu • 51

Ağız Araştırmaları Veri Tabanı

Serdar Yavuz • 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA 6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ

Gaziantep Ağızı’nın Karşılaştırmalı İncelemesi

Ahat Üstüner - Emine Soyyiğit • 63

Türkiye Türkçesi Ağızları ile Şahseven Türkçesinin Ortak Özellikleri

Ahmet Çam • 79

Kayseri Ağızlarında Kullanımdan Düşen İki Söz: “Deli Savı, İrkek Savı”

Ahmet Çam - Lütfiye Güvenç • 103

Kuzey Makedonya ve Kosova Türk Ağızlarında “Hem” Bağlacının Farklı

Kullanımları ve İşlevleri

Ahmet Günşen • 117

Antakya Ağızında Bitki ve Hayvanlarla İlgili Unutulmaya Yüz Tutan Kelimeler

Üzerine Bazı İnceleme ve Değerlendirmeler

Ahmet Haşimi • 137

Batı Anadolu Ağızlarında Eski Türkçe Bir Saklantı: Öngürü
Ali Akar • 149

Batı Rumeli’de Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine
Alpay İğci • 157

İgnác Kúnos’un “Bursa Kırsalı Ağızları” Adıyla Verdiği Atasözleri
Asiye Mevhibe Coşar • 195

Batı Balkan Türk Ağızları İçerisinde Prizren Ağzı: Geçmişi ve Bugünü
Ayla Hafız Küçükusta • 219

Derleme Sözlüğü’nde Duygu Durumu İfade Eden Deyimlerin Türkiye Haritası
Üzerinde Gösterimi
Aysun Kanmaz • 241

Caferoğlu 1936’dan 2023’e: Gördes Salur ve Ulgar Köyleri Ağzında Zamandizinsel
Değişmeler
Ayşe İlker • 263

Türkçe Sözlük’teki Bölge Ağızlarına Ait Söz Varlığının Tanımlanma Sorunları ve
Öneriler
Belgin Tezcan Aksu • 263

Baskil (Elâzığ) Ağzında Eski Türkçenin İzleri
Birol İpek • 289

Kahramanmaraş Ağzı Söz Varlığında Adlandırmalar
Burak Telli • 309

Besni Ağzı Söz Varlığı
Büşranur Aslan • 325

Anadolu Ağızlarında Şahıs Zamirlerinin Yönelme Hâli Üzerine
Cahit Başdaş • 343

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılan Sağar~Sār / Zağar~Zahar~Zār Zarfının
Yapısı ve Kökeni Üzerine
Celâl Görgeç • 358

Kırgız Türkçesi Ağızlarında Sovyetizm ve Siyasi Söylem
Cüneyt Akın • 371

Feruz Köyü (Ayaş/Ankara) Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar
Çetin Pekacar • 379

Türk Xalqları Folklorunda Toponimlər Haqqında Örnəklərin Süjet və Janr
Xüsusiyyətləri
Elnarə Hüseynqızı-Əmirli • 401

Kıbrıs Türk Ağızlarında Devrik Cümle Yapıları
Elza Alışova Demirdağ • 415

Kaş (Antalya) İlçesinde Yaşayan Barak Türkmenlerinin Ağız Özellikleri
Emine Atmaca • 425

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Süreklilik Bildiren Yapılar “-(X)P dök- ve ver et-”
Üzerine Bir Değerlendirme
Emine Somak • 469

Sinop ve Yöresi Ağızlarında Arkaik Çekim Edatları
Ergün Acar • 485

Kahramanmaraş’ın Türkoğlu İlçesindeki Bulgaristan Türk Göçmenlerinin Belirgin
Ağız Özellikleri
Esra Kirik • 497

Kars İli Ağızlarında En Az Çaba İlkesine Aykırı Bazı Fonetik Değişiklikler
Eyüp Sertaç Ayaz • 525

Elâzığ Ağızlarında Olumsuzluk
Fadime Nur Kocağa - Özgür Ay • 537

Ağız Araştırmalarında Veri Kaynağı Olarak Sosyal Medya
Fatih Kurtulmuş • 587

Derleme Sözlüğü’ndeki Tek Veriler Üzerine
Ferdi Güzel - Kenan Azılı • 601

Ağız Çalışmalarında Parçalarüstü Sesbirimlerin Gösterilmesi ve İncelenmesiyle
İlgili Sorunlar
Hakan Akca • 615

Gördes Ağzında Yükleme ve Yönelme Hâli Eki Değişikliği
Halil İltemir • 61535

Derleme Sözlüğü’nde Ünlem İfadesi Olan Sözcükler
Hasan Ali Çetin • 649

Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Kelime İçi -b Türemesi Üzerine
Hatice Şahin • 691

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Sevgi ve Övgü Bildiren Sözcüklerin Anadolu
Ağızlarındaki Görünümü
Hatice Tekler • 691

Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarında Bir Dil Bilgiselleşme Örneği “ögrü” Edatı
Hülya Arslan Erol • 717

Türk Ağızlarında Söz Diziminin Evrensel Yapı Modelleri
Hüseyin Dalı • 735

Türkiye Türkçesi Ağızlarında /r/ ve /z/ Seslerine Bağlı Ses Olaylarından Hareketle
Rotasizm / Zetasizm Problemine Katkılar
Hüseyin Yıldız • 749

Ağız Metinlerinde Metinsellik Ölçütleri: Trabzon Ağızları Üzerine Bir İnceleme
İrem Erten - Asiye Mevhibe Coşar • 771

Bazı Batı Grubu AğızlarındaünlÜ Uyumlarına Direnmeye Çalışan Şahıs Ekleri: +im
ve +iz

Kenan Acar • 793

Aybastı Ağzında Korunan Yer Adları

Mehmet Aydın • 805

Zorunlu Göçün Suriye Türkmenlerinin Dil ve Kùltürlerine Etkisi Üzerine

Mehmet Erol - Bestami Bozoğullarından - Atanur Özdemir • 813

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yaşayan Çığ Sözüünün Tarihi ve Kùltürel Uzantıları

Mustafa Sarı • 837

Bahaeddin Ögel'in Türk Kùltür Tarihine Giriş (I-IX) Eserinde Anadolu Ağızlarına
Dair Veriler Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa Selçuk Dilsiz • 851

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Vasıta Hâli Ekinin Kullanımı ve Ağız Tasnifleri
Açısından Görünümü

Nadir İlhan - Derya Karataş • 903

Alanya'da Yeni Oluşum Sürecindeki Ağız Verileri ve Toplumdilbilimsel Özellikleri
Özgür Kasım Aydemir • 925

Giresun İli ve Yöresi Ağızlarında +DAn Hâl Ekinin İşlevsel Kullanımı

Özkan Aydoğdu • 92535

Elâzığ İli Ağızlarında Soru

Pakize Yıldırım - Özgür Ay • 963

Bolu İli Ağızlarında Çocuk Diline Ait Kelime Dağarcığı

Reshide Gözdaş • 1001

İzmir İli Tekeli Yörükleri Ağızının Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri

Selma Gülsevin • 1015

+rAK Ekinin Anadolu Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine

Selma Özen Alı • 1027

Anlam Bilimsel Bağlamıyla Rize Ağzındaki Seslenme Ünlemleri

Serap Ekşioğlu • 1041

Rus Türklük Bilimi Bağlamında Türkiye Türkçesi Ağız Derlemeleri ve
Araştırmaları

Serdar Karaca • 1057

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Saklantılar: Ordu İli Örneği

Sıla Nur Aktaş • 1069

Güneybatı Makedonya Yörük Köylerinde Hayvan Adları ve Hayvancılıkla İlgili Söz Varlığı

Sinan Kazancı • 1099

Türkiye Türkçesi Ağızları Söz Varlığında Birleştirme Yoluyla Söz Yapımı

Şükrü Halûk Akalın • 1155

Necip Asım Yazıksız'ın Türkiye Türkçesi Ağızlarına Dair Çalışmaları

Tuncay Böler • 1155

Beyşehir Gölü Mada Adası Ağzında Zaman ve Şahıs Eklerinin İşletimi

Turgut Tok - Büşra Nur Yıldız • 1209

Doğu Karadeniz'de Balıkçılıkla İlgili Söz Varlığı

Ümit Hunutlu • 1225

İzmir İli Urla Yarımadası'nda Konuşulan Yerli ve Göçmen Ağızları Üzerine Bazı Tespitler

Yasemin Özcan Gönülal • 1253

A Maddesi Özelinde Tanıklama ve Tanık Cümleler Açısından Derleme Sözlüğü

Yeter Torun Öğretmen • 1273

Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Denizcilik Kavram Alanına Ait Söz Varlığı

Zahide Parlar • 1291

Ağrı Ağzında Azerbaycan Türkçesi İzleri

Züleyha Ak • 1319

Sunuş

Türk Dil Kurumunun Türkiye Türkçesi ağızlarına verdiği önemin bir göstergesi olan Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu, sözlük, atlas ve arşiv çalışmaları ve yaptıkları yayınlarla bu alana yeni bilgiler, yeni eserler katmaya devam ediyor. Böylece ağız araştırmaları tarihinin başlangıcında atılan yavaş adımları da hızlandırmış oluyor. Neler yapılıyor? Atlas çalışmalarında epeyi yol alındı. En kısa zamanda Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası tamamlanacak. Sözlük çalışmaları sürüyor. Sırada çok iş var.

Elinizdeki bu kitap, ağız araştırmalarıyla ilgili son çalışmaları içermekte... 5-7 Ekim 2023 tarihinde Elâzığ'da Türk Dil Kurumunun Fırat Üniversitesi ile iş birliği yaparak gerçekleştirdiği 6. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayında alan uzmanları ağızları çeşitli yönleriyle ele alan bildiriler sundular, sunulan bildirileri tartıştılar. Özellikle genç araştırmacıların ağızları farklı boyutlarda ve farklı bakış açılarıyla ele alması bu alana sadece nicelik olarak değil, nitelik olarak da katkı sağladı. Bu da araştırmaların geleceği için umut verdi. Sunulan bildiriler daha sonra tartışmaların ışığında yeniden gözden geçirildi, eklemeler, çıkarmalar yapıldı. Kolumuz da bu çalışmaları kitap hâline getirdi. Bu çalışmalar, yazarların adları esas alınarak dizildi. Ayrıca toplantı başlangıcında yapılan paneldeki konuşmalar da kitaba eklendi. Kitapta yer alan makalelerdeki görüşler, kullanılan terimler yazarların tercihi olarak kabul edildi ve değiştirilmedi.

Bilindiği üzere Türk Dil Kurumu, geniş bir kitlenin ağız çalışmalarından yararlanabilmesi için çalıştaylarda sunulan bildirileri yayımlıyor. Bundan önce Adana'da yapılan çalıştay kitabı, e-kitap olarak araştırmacıların incelemesine sunulmuştu. Bu kitap da Kurumun sitesinde e-kitap olarak yer alacaktır.

Kitabın Türk diliyle uğraşan herkese yararlı olacağını umuyoruz.

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN

Türk Dil Kurumu

Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı

BİRİNCİ BÖLÜM:
CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA
6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI AÇIŞ KONUŞMALARI

6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI AÇIŞ KONUŞMASI
Ömer GÖK*

Sayın Rektörüm, Sayın Başkanlarım, Değerli Hocalarım, Sevgili Öğrenciler,

Sizleri saygıyla selamlıyorum.

Ağız Çalıştayları, dört senede bir düzenlenen Türk Dili Kurultayları ile beraber, Türk Dil Kurumunun geleneksel hâle gelmiş toplantılarından. Önceki yıllarda Şanlıurfa, Kars, Sakarya, Edirne ve Adana’da bu çalıştaylar icra edilmiştir. Cumhuriyetimizin 100. yılını idrak ettiğimiz 2023 yılında, çalıştayımızı Elâzığ’da, bu aziz şehrimizde Fırat Üniversitesi iş birliğiyle yapmaktan büyük memnuniyet duymaktayız. “6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Çalıştayı”na hepiniz hoş geldiniz.

Geçtiğimiz hafta Gazi Mustafa Kemal Atatürk riyasetinde Dolmabahçe Sarayı’nda toplanan “I. Türk Dili Kurultayı”nın açılış günü olan “26 Eylül Dil Bayramı”nı kutladık. Bugün ise 5 Ekim. Yani 10 gün süren birinci kurultayın kapanış gününün, aynı zamanda Türk Dil Kurumu bünyesinde kurulan altı koldan biri olan “Derleme” kolunun kuruluş yıl dönümü. Ağız Çalıştayımızın bu tarihe denk gelmesi, günümüze anlam katmıştır.

Kuruluşundan bu yana “Türk dilinin öz güzelliğini ortaya çıkarmak ve onu dünya dilleri arasındaki yüksekliğe erdirmek” amacını güden Kurumumuz, ağız derlemelerine de ayrı bir önem atfetmiştir. İlk kurultayda belirlenen 7 maddelik çalışma programından biri de “Anadolu ve Rumeli ağızlarından sözcüklerin belirlenmesi” idi. O günden bugüne ağız çalışmaları, Türk Dil Kurumunun öncelikli alanlarından biri olmuştur.

Bu çalışmalar neticesinde *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* ile birlikte il, ilçe ve bölge ağızlarına dair 100’e yakın kitap yayımlanmıştır.

Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan ağız kitaplarındaki söz varlığı *Derleme Sözlüğü* veri tabanına eklenerek *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü* oluşturulmuş ve ağ sayfalarımızda halkımızın kullanımına açılmıştır.

Son yıllarda Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu tarafından yürütölmekte olan projeler ise şunlardır:

Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi

* Dr., Türk Dil Kurumu Başkan Yardımcısı, Dr., Türk Dil Kurumu, o.gok@tdk.gov.tr, ORCID: 0000-0003-0474-2928.

Yeni Derleme Sözlüğü

Ağız Araştırmaları Veri Tabanı

Bugünkü ilk oturumda bu projelerimizin tanıtımı sizlere sunulacak.

Leylâ Karahan ve Özgür Ay hocalarımızın editörlüğünde hazırlanan *Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler* ve Caner Kerimoğlu editörlüğünde hazırlanan *Ağız Bilimi El Kitabı* son dönemde Kurumumuz tarafından yayımlanmıştır.

Türkçenin gerek ölçünlü dil gerekse ağızlar bağlamında kitle iletişim araçları ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle yabancı dillerin baskısı altında bulunduğu şu dönemde, kültürümüzün taşıyıcısı olan ağızlarımızın araştırılması stratejik bir önem taşımaktadır. Yabancı sözlere ve kavramlara karşılıklar türetmek, Türkçenin dünyadaki diller içindeki önemine ve yerine dikkat çekmek ve toplumda bir dil şuuru oluşturmak, dil alanında çalışan herkesin görevidir. Kurumumuz da bu konuda üzerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılında, Türkiye Yüzyılı'nın başlangıcında "6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Çalıştayı"nın ağız çalışmalarına değerli katkılarda bulunmasını ümit ederim.

Sözlerime son verirken bu etkinliğin gerçekleşmesinde büyük emekleri olan başta Leylâ Karahan Hocam olmak üzere Türk Dil Kurumu Ağız Bilim ve Araştırmaları Kolu üyelerimize, koldaki uzmanlarımıza; ev sahipliğinden ötürü Sayın Rektörümüz Fahrettin Göktaş Beyefendi'ye, etkinliğin başından itibaren süreci yöneten Serdar Yavuz Hocamıza ve emeği geçen tüm Kurum ve Üniversite personeline teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum.

**6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI AÇIŞ KONUŞMASI**
Leylâ KARAHAHAN*

Sayın Rektör, Sayın Türk Dil Kurumu Başkan Yardımcısı, Değerli Hocalarım, Meslektaşlarım ve Sevgili Öğrenciler,

Hepinizi saygı ile selamlıyorum. 6. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayıma hoş geldiniz. Türkiye Türkçesi ağızları alanında çalışmalar yapan siz değerli akademisyenlerle dört yıl sonra bugün tekrar bir araya gelmekten, Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu olarak çok mutlu olduğumuzu ifade etmek isterim. Bütün bilimsel toplantılarda olduğu gibi bu çalıştayda da alanımızla ilgili yeni gelişmeleri öğrenecek, birbirimizle görüş alışverişinde bulunacak ve ağız bilimci genç akademisyenleri ve çalışmalarını daha yakından tanıyacağız. Çalıştayın verimli geçeceğine inanıyorum.

Düzenli aralıklarla yapılamasa da 2008 yılından bugüne kadar Türk Dil Kurumu tarafından beş ağız çalıştayı düzenlendi. İlk çalıştay, 2008 yılında Şanlıurfa’da idi. İkincisi 2009 yılında Kars’ta, üçüncüsü 2010 yılında Sakarya’da, dördüncüsü 2011 yılında Edirne’de, beşincisi 2019 yılında Adana’da yapıldı. 2019 yılında başlayan küresel salgın maalesef bütün hayatımızı etkiledi, evlere kapanmak zorunda kaldık. Hiçbir bilimsel toplantı yüz yüze yapılamadı. Çok şükür ki kötü günleri geride bıraktık ve biz de kaldığımız yerden -beşincide kalmıştık- devam etmeye karar verdik. Türk Dil Kurumu bu çalıştayları üniversitelerle iş birliği yaparak gerçekleştirdi. Bu çalıştay da Türk Dil Kurumu ve Fırat Üniversitesinin ortak faaliyetidir.

Bilindiği üzere TDK, bilimsel faaliyetlerini kollar ve komisyonlarla yürütmektedir. Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu da bu kollardan biridir. Kolumuzun son beş yıldaki faaliyetlerinden başlıklar hâlinde söz etmek istiyorum. Bugüne kadar iki çalıştay düzenlendi. Önceki Kurultayın bildirileri e-kitap olarak yayımlandı. Türkiye sınırları içindeki yirmi ağzın özelliklerinin ve bu ağızlardan örneklerin yer aldığı *Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler* kitabı benim ve Doç. Dr. Özgür Ay’ın editörlüğünde Kol üyelerinin katkılarıyla yayımlandı. Bu kitap, ağız araştırmaları için önemli bir başvuru kaynağı. Ayrıca bu alanda teorik kaynaklara da çok ihtiyacımız vardı. Bu sebeple *The Handbook of Dialectology* adlı kitabın Prof. Dr. Caner Kerimoğlu editörlüğünde, alanlarında uzman akademisyenlerden oluşan altı kişilik bir ekip tarafından *Ağız Bilimi El Kitabı* adıyla Türkçeye çevrilerek yayımlanması sağlandı. Ağızlarla ilgili kaynakların yer aldığı dijital *Ağız Araştırmaları Veri Tabanı*, Prof. Dr. Serdar Yavuz ve Kol üyeleri tarafından kullanıma hazır hâle getirildi. *Derleme*

* Prof. Dr., Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı, lkarahan@etu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9806-7235.

Sözlüğü'nü genişletmek üzere Doç. Dr. Özgür Ay'ın hazırladığı bir yazılım aracılığıyla iki yıl önce başlatılan *Yeni Derleme Sözlüğü*, Kol üyeleri ve genç bir araştırma ekibinin katkılarıyla çalışmasına devam etmekte... 2019'da başlanan ancak salgın ve ekonomik sebeplerle ertelenmek zorunda kalınan *Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi*'ne de 2023 Eylül ayı itibarıyla tekrar başlandı. Bütün bu faaliyetler, biraz sonra yapılacak panelde daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Çalıştaya tekrar dönelim... Bundan önceki çalıştaylardan Sakarya'da yapılanın ana konusu, "Ağız Atlası" idi. Adana toplantısında "Yerli ve Göçmen Ağızları Arası İlişkiler" konusu etrafında bildiriler sunuldu. Bu toplantıda ise bir tema belirlemedik. Ağız bilimi ile ilgili bildiri özetleri, alan hakemlerinin değerlendirmesine sunuldu. Özetleri kabul edilen araştırmacılar çalıştaya davet edildi. Toplantıda 85 bildiri sunulacak. Bugün öğleden sonra üç salonda toplam 9 oturum yapılacak. Yarın 11 oturum hâlinde toplantı devam edecek ve kapanış oturumuyla çalıştay sona erecek. Oturumlarda ağızların söz varlığı, söz dizimi, ses ve yapı bilgisi, söz yapımı, yöntem, yer adları, ağızlar arası ilişkiler, göçmen ağızları, Balkan, Suriye ve Kıbrıs ağızları gibi konularda bildiriler dinleyeceğiz. Her bildirinin alanımıza katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Bu çalıştay, iki kurumun, Fırat Üniversitesiyle Türk Dil Kurumunun iş birliğiyle hazırlandı. Desteklerinden dolayı Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Osman Mert'e ve Fırat Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Fahrettin Göktaş'a şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca çalıştay Düzenleme Kurulu Eş Başkanı Prof. Dr. Ahat Üstüner'e, toplantının hazırlık aşamasını başarıyla yürüten Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu Üyesi Prof. Dr. Serdar Yavuz'a, Düzenleme Kurulu üyelerine ve çalıştayın sekreteryasında görev yapan Türk Dil Kurumunun ve Fırat Üniversitesinin değerli mensuplarına, Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama kolu üyesi arkadaşlarıma huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

Bugün başlayan çalıştayla birlikte ağız araştırmalarında biraz daha mesafe kat etmiş olacağız. Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarıyla ilgili her çalışma elbette aynı zamanda Türkçeye, Türklük bilimine hizmettir. Bu hizmeti severek yapan siz değerli meslektaşlarımı saygıyla selamlıyorum. Türkçe ile ilgili olumlu gelişmeler hepimizi mutlu ediyor. Bu olumlu gelişmelerden biri geçen ay gerçekleşti ve Kerkük'te 2008 yılında resmî yazışmalarda ve tabelalarda Türkçe kullanımına verilen izin, 18.09.2023 tarihinde uygulamaya konuldu. Bu sevincimi de sizlerle paylaşmak isterim. Çalıştayımızın verimli geçmesini diliyor, hepinize saygılarımı sunuyorum.

6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI AÇIŞ KONUŞMASI

Ahat ÜSTÜNER*

Sayın Rektörüm, Sayın Türk Dil Kurumu Başkan Yardımcım, Kıymetli Meslektaşlarım, Değerli Katılımcılar, Sevgili Öğrenciler, Basınıımızın Değerli Temsilcileri, Türk Dil Kurumu ile Fırat Üniversitesinin birlikte düzenlediği 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayına hoş geldiniz, onur verdiğiniz, hepimizi saygıyla selamlıyorum.

Çeşitli sebeplerden dolayı tarihini tam üç kere değiştirmek zorunda kaldığımız 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı nihayet başlatıyor olmamızın sevincini yaşıyorum. Çalıştayı bir kültür ve tarih şehri olan Elâzığ'da, yurdumuzun doğusundan bir güneş gibi yükselen Fırat Üniversitesinde yapılması bizim için ayrı bir mutluluk vesilesidir. Öncelikle Çalıştayı Fırat Üniversitesinde yapılmasına karar vererek bizlere bu onuru yaşatan Türk Dil Kurumunun önceki Başkanı Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN'e, şimdiki başkanı Prof. Dr. Osman MERT'e, Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı Prof. Dr. Leylâ KARAHAN'a, Bilim Kurulu Üyelerine ve diğer yetkililere teşekkür ediyorum.

Çalıştaya destek sağlayan İlimiz Valisi Sayın Dr. Ömer TORAMAN'a, Belediye Başkanımız Sayın Şahin ŞERİFOĞULLARI'na, Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Sayın İdris ALAN'a ve özellikle 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı tüm içtenliğiyle benimseyen ve bize her konuda yardım eden Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Fahrettin GÖKTAŞ'a minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Türkiye'nin 20 Araştırma Üniversitesi arasında yer alan Fırat Üniversitesinin öncelikli bölümlerinden biri olarak kabul edilen İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün gelişmesinde ve güçlenmesinde büyük emeği olan, katıldığı 5. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı'ndan sonra aramızdan ayrılan Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY'u saygıyla yâd ediyorum.

Çalıştayı ilimize ve üniversitemize yakışır bir şekilde düzenlenmesi için tüm güçleriyle çalışan arkadaşlarımı, emeğe saygı ve vefa gereği izninizle saymak istiyorum. Çalıştayı her aşamasında büyük bir özveriyle çalışan Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi ve Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu Üyesi Prof. Dr. Serdar YAVUZ'a, bölüm başkanımız Prof. Dr. Bahir SELÇUK'a, öğretim üyelerimiz Prof. Dr. Esma

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, austuner@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7814-7200.

ŞİMŞEK'e, Prof. Dr. Ali YILDIRIM'a, Prof. Dr. Fatih ARSLAN'a, Prof. Dr. Beyhan KANTER'e, Doç. Dr. Veysel ŞAHİN'e, Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK'a, Doç. Dr. Mehmet ULUCAN'a, Doç. Dr. Birol İPEK'e, Doç. Dr. Birol AZAR'a, Öğr. Gör. Dr. Çimen ÖZÇAM'a, Öğr. Gör. Hasan ÖZÇAM'a ve çalıştayın sekreterliğini de yapan Arş. Gör. Dr. Murat AKA'ya huzurlarınızda çok teşekkür ediyorum.

Temelde bir ağza dayalı olarak oluşan yazı dillerinin oluşması ve gelişmesi ile ilgili bilinmeyen konuların açıklanması için ağızlarda pek çok veri bulunmaktadır. Yazı diline göre daha muhafazakâr olan ağızlarda dilin söz varlığı, köken bilgisi ve ekleşme konusunda önemli açıklayıcı bilgiler yer alır. Diğer taraftan ağızlar, yazı dillerine oranla değişime daha açıktır. Dolayısıyla dilin gelecekte kazanacağı şekiller, edatların ve yardımcı fiillerin ekleşmesi gibi muhtemel gelişmeler de öncelikle ağızlardan anlaşılabilir. Ayrıca söz varlığı bakımından ağızlar dilin zenginlik kaynaklarıdır. Bu sebeplerle ağızlarla ilgili çalışmalar, dil konusunda yapılan araştırma ve incelemelerin doğru bir şekilde tamamlanması açısından büyük önem taşımaktadır. 85 bildirinin sunulacağı 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayının başarılı geçmesini, Türklük bilimine katkı sağlamasını diliyor ve hepinizi saygıyla selamlıyorum.

İKİNCİ BÖLÜM:
CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA
6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI AÇILIŞ OTURUMU

YENİ DERLEME SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

Leylâ KARAHAHAN*

Sizlere Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolunun hazırlamakta olduğu *Yeni Derleme Sözlüğü* hakkında bilgi vermek istiyorum. Mevcut sözlüğümüzle karışmaması için şimdilik *Yeni Derleme Sözlüğü* diyoruz. Neden böyle bir sözlük hazırlanmasına ihtiyaç duyuldu?

Yıllardır kullandığımız ve kullanmakta olduğumuz *Derleme Sözlüğü*, özellikle ağız araştırmalarının ve etimoloji çalışmalarının çok önemli bir başvuru kaynağıdır. Kökenini araştırdığımız veya kaybolduğunu sandığımız birçok kelimeyi ağızlarda bulabiliyoruz. Dille ilgili başka çalışmalarda da gerektiğinde *Derleme Sözlüğü*'nü kullanıyoruz. Bu sözlük, Türkçenin tarih boyunca geçirdiği aşamalar konusunda bize ışık tutuyor. Başta halk bilimciler olmak üzere başka disiplinlerin ve dile meraklı herkesin kullandığı bir sözlüktür *Derleme Sözlüğü*. Literatürde şöyle konulu makalelere sık sık rastlamışızdır; *Derleme Sözlüğü*'nde kadına verilen adlar, çocuğa verilen adlar, akrabalık adları, gün adları, yağış adları, mantar adları, meyve adları... Türkçenin zenginliğini gösteren bu sözleri de *Derleme Sözlüğü*'nde buluyoruz. Bu sözlüğün ne kadar zor şartlarda hazırlandığı malumdur. 1933-1934 yıllarında ilk derleme ve 1952-1959 yıllarında yapılan ikinci derlemekten elde edilen 500 binden fazla fiş değerlendirilerek *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* adıyla yayımlandı. O yıllarda bugünkü gibi bir akademik kadro olmadığı için derlemelerde öğretmenlerden ve dile meraklı olanlardan yararlanıldı.

Derleme Sözlüğü, çeşitli zamanlarda yazılmış bazı makalelerde sözlükçülük ilkeleri bakımından eleştirilmiştir. Eleştiriler isabetli olsa da bu sözlük, hazırlanış şartları göz önüne alındığında her şeyden önce tarihî bir değere sahip olması, eksik de olsa ağızların söz varlığını yansıtması bakımından önemli bir söz hazinesidir. Sözlük, eleştirmenlerin ortaya koyduğu eksik ve yanlışlar bakımından tekrar ele alınabilir, ıslah edilebilir. Yeni derlemelerle genişletilebilir.

Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığını *Derleme Sözlüğü* dışında başka kaynaklarda da görebiliyoruz. Yani Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı, *Derleme Sözlüğü*'ndeki sözlerle sınırlı değildir. Yöre ağızları ile ilgili

* Prof. Dr., Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı, lkarahan@etu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9806-7235.

derleme ve inceleme çalışmalarının sonuna eklenen veya mesela *Erzurum Ağızları* adlı çalışmada olduğu gibi ayrı bir ciltte verilen sözlük veya gramatikal dizinler de ağızların söz varlığı için çok önemli kaynaklardır. Bir başka kaynak da müstakil sözlüklerdir.

Başlangıçta sayıları az olan müstakil sözlük çalışmaları özellikle son 30-40 yıldır daha da çoğaldı ve bölge, il, ilçe hatta köy evreninde uzmanlar veya meraklılar tarafından çeşitli ağız sözlükleri yayımlandı. Trakya, Elâzığ, Ordu, Kars, Kırşehir, Ankara, Osmaniye, Çorum, Mersin, Van, Urfa, Erzurum, Kilis, Adıyaman, Konya, Giresun, Sivas, Manavgat, Kemaliye, Ahlat, Kaş, Ödemiş, Yıldızeli, Adilcevaz Boyabat, Bodrum, Seben, Arsuz, Süloğlu ve birçok köy ağızı...

Ağızların söz varlığı ile ilgili bir başka kaynak da çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerdir. Kendi yörelerindeki veya üzerinde çalıştıkları yörelerdeki kelimeleri *Derleme Sözlüğü*'nde bulamayan araştırmacılar, şu köy ağzından veya şu ilçe ağzından *Derleme Sözlüğü*'ne katkılar başlıklı makaleler yayımladılar ve böylece bu kelimeleri kayıt altına almış oldular.

Türk Dil Kurumunun sitesindeki *Derleme Sözlüğü*'nde basılı kitapta bulunmayan kelimeler de yer almaktadır. Bunların kaynağını sitede yer alan 25 Mart 2008 tarihli şu ifadeden öğreniyoruz: "*Türkçenin söz varlığını veri tabanına aktarma çalışmasının bir parçası olan bu sözlükte, Derleme Sözlüğü ile Anadolu ağızlarıyla ilgili olarak Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan çalışmaların sözlük kısımları genel ağ ortamına aktarılmıştır.*" Sonuç olarak *Derleme Sözlüğü*'nün, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kelimelerin tamamını yansıttığını söyleyemeyiz.

Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu olarak 2021 yılı Ekim ayında bir sözlük çalışmasına başladık. Amacımız bugüne kadar yapılan çalışmaların ışığında ağızların söz varlığını tespit etmektir. Bilindiği gibi ağızlarla ilgili literatür son yıllarda hayli zenginleşti. Bu zengin birikimi bir sözlükte toplamak istedik. İlk aşamada taranacak basılı kitaplar ve henüz yayımlanmamış YÖK arşivindeki tezler belirlendi. Bunlar tamamlandıktan sonra dergilerin, makalelerin ve diğer kaynakların taranmasına karar verildi.

Koldaki arkadaşlarımızdan Doç. Dr. Özgür Ay, sözlük maddesi girişi sırasında kullanılabilecek ayrıntılı bir yazılım programı hazırladı. Bu programda sözlük maddesinin anlamını, geçtiği cümle veya ibareyi gösteren bölümler var. Ayrıca maddenin hangi kitabın veya tezin hangi sayfasında geçtiği, maddenin türü, kökeni, maddenin kimin tarafından sisteme girildiği ve kimin tarafından onaylandığı bilgileri de bu yazılım programında yer alıyor. Kelimeler yörenin ses yapısına uygun olarak madde başına alınacağı

için fonetik işaretlere de sayfada yer ayrıldı. Tıklandığında istenilen işaretleri getirmek mümkün.

Madde girişi belirli bir seviyeye ulaşınca farklı bir yazılımla kullanıma açılmasını planlanıyoruz.

2021 yılı Ekim ayından bugüne kadar 2 yılda sisteme 172.000 madde girildi. 89 tez ve kitap tarandı. Tarama devam ediyor. Bunların 100.000'inin ilk okuması yapıldı. 9.000 maddenin ise ikinci okuması yapılarak Türk Dil Kurumunun sistemine yüklendi. Ancak henüz kullanıma açılmadı.

Sisteme madde girişi yaklaşık 100 civarında yüksek lisans ve doktora öğrencisi ile uzmanlardan oluşan bir grup tarafından yapılıyor. Bir kısmı Türk Dil Kurumundan burs alan öğrenciler. Bu işe bir proje ile başlanmadığı için madde girişi yapanlara herhangi bir ücret ödenmiyor. Çalışmalar tamamen gönüllülük esasına göre yürütülüyor. Sözlükte kelimelerden başka kavram bildiren bütün kelime gruplarına, kalıp sözlere, deyimlere, özel isimlere (yer ve kişi isimlerine) yer verildi. Taranan eserlerde geçen ölçünlü Türkiye Türkçesi ile hem ses yapısı hem de anlam bakımından aynı olanlar dışındaki bütün dil birimleri sisteme girildi. Madde başları, tanık cümledeki kullanılışlarına göre anlamlandırıldı.

Sözlüğe şimdiye kadar girilen maddelerin bir kısmını *Güncel Türkçe Sözlük*'te ve *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayan *başalla* (üstesinden gelmek, tamamlamak), *abesleme* (ayıplama), *avcıklamak* (hamuru yoğurmak), *acılanmak* (isteksiz hâle gelmek; güç yetiremeyecekmiş gibi yapmak), *ağşın* (uzak), *başden yoharı* (herkes), *başı bozulmak* (evlilikte eşlerden birinin yuvadan ayrılması veya ölümü), *ad goşmak* (adlandırmak, isim vermek), *ağ bahta düşmek* (anlayışlı, iyi bir aileye gelin olmak) gibi sözler oluşturuyor.

Güncel Türkçe Sözlük'te bulunan ancak ağızlarda farklı ses yapısıyla kullanılan *accağ* (çok az, biraz), *ancag*, *ancah* (yalnızca), *attaraba* (dört tekerlekli, at koşulmuş taşıt); *Derleme Sözlüğü*'nde bulunan fakat farklı ses yapısında tespit edilen *ağartın* (süt, yoğurt, peynir, ayran vb. yiyecek ve içecekler), *basuk* (kırk basmasına uğramış bebek); *Güncel Türkçe Sözlük*'te ve *Derleme Sözlüğü*'nde anlamı farklı olan *basma* (meşe ağacının hayvanlara yem olarak kesilen yapraklı dalları), *açın-* (kuruluşlar için ilk kez veya yeniden işe başlamak), *aheng* (kahkaha); *Derleme Sözlüğü*'nde bulunan ancak farklı anlamda kullanılan *ağızdırık* (kısa sürede tüketilecek yiyecekler); edatların ekleşerek isimlerle birleşmiş biçimleri olan *ağşamacan* (bütün gün boyunca) gibi kelimeler de hazırlanmakta olan sözlüğe alındı. Ayrıca *abdillâ*, *âşa*, *ayıntap*, *almalı*, *amasıra*, *agcakala* gibi farklı ses yapılarındaki özel isimlere de sözlükte yer verildi.

Bu sözlük çalışmasının uzun soluklu bir çalışma olduğu açıktır. Dijital ortamda hazırlanan ve dijital olarak sunulacak olan sözlük, değiştirilmeye, yenilenmeye, geliştirilmeye elverişli bir özellik taşımakta. Kamuya açık yazılımına, kullanıcıların madde başlarıyla ilgili eleştirilerini yapabilecekleri bir iletişim sistemi de eklemeyi planlanıyoruz. Dolayısıyla haklı eleştiriler değerlendirilerek ekleme ve düzeltmeler yapılabilecektir. Sözlük çalışması, şimdilik bu şekilde devam ediyor. Şu anda aramızda bulunan genç arkadaşlarımızın da ekibimize katılmasından ve kendi çalışmalarını aksatmayacak ölçüde sözlük çalışmamıza katkı sağlamasından son derece mutlu olacağımızı belirtmek isterim. 1930'lu ve 1950'li yıllardaki derlemelerde olduğu gibi gönüllü arkadaşlara ihtiyacımız var.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ATLASI PROJESİ'NDEKİ SON GELİŞMELER Özgür AY*

Giriş

Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi'nin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle konu ile ilgili bazı kavramların anlaşılması ve bugüne kadar bu konu ile ilgili Türkçe ve diğer diller için yapılan çalışmalara göz gezdirilmesi gerekmektedir.

1. “Dil Coğrafyacılığı” ve “Dil-Ağız Atlası” Kavramları

Dil coğrafyacılığı, dil olaylarının yayılış alanlarını inceleyen dil biliminin alt disiplinlerinden biridir. Dil-ağız atlasları, bu disiplinin çalışma alanına girmektedir. Dil-ağız atlası kavramını Vardar (2002, s. 72); “*Bir bölgedeki belli bir dilsel biçimin değişik lehçelerde büründüğü görünümü yansıtan ya da dil ve lehçelerin dağılımını gösteren çeşitli haritaların oluşturduğu bütün.*” olarak tanımlarken Korkmaz (2003, s. 12) “*Bir dilin veya bir lehçenin ses bilgisi, biçim bilgisi özelliklerine ve söz varlığına göre hazırlanmış olan, bunların yayılış alanlarını gösteren haritaların oluşturduğu atlas.*” olarak belirtmektedirler. Bu tanımlardan yola çıkılarak dil-ağız atlasları, bir bölgede kullanılan dille ilgili bir yapının değişik ağızlardaki (veya lehçelerdeki) görünümünü yansıtan, buna bağlı olarak da ağızların (veya lehçelerin) dağılımını gösteren haritaların oluşturduğu bütün olarak tanımlanabilir.

Dil-ağız atlasları, dil çalışmaları için büyük bir öneme sahiptir. Bu atlaslar sayesinde; konuşurların sesleri söyleyiş eğilimleri (sana, sağa, sağa, siye vb.), ek tercihleri (gelem, geleyim vb.), kelime tercihleri (patates, kumpir, kartol, kostil, yumru, vb.) belirlenebilir ve söz dizimindeki farklılaşmalar ortaya konabilir. Bu verilerin yer aldığı haritalar, dilde o güne kadar çözümlenemeyen yapıların çözümüne yardımcı olur; yerleşim tarihi hakkında bilgi verir; kültürel, ekonomik ve sosyal merkezlerle dilde meydana gelen değişimler arasındaki ilişkinin gözlenebilmesini sağlar; coğrafya ve iklim şartlarının dil olaylarına etkisinin olup olmadığı konusunda karşılaştırma fırsatı sağlar; ağızların tarihî ve çağdaş lehçelerle ilişkisini gösterir.

* Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ozgur.ay@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5630-4033.

2. Dünyadaki Dil-Ağız Atlasları

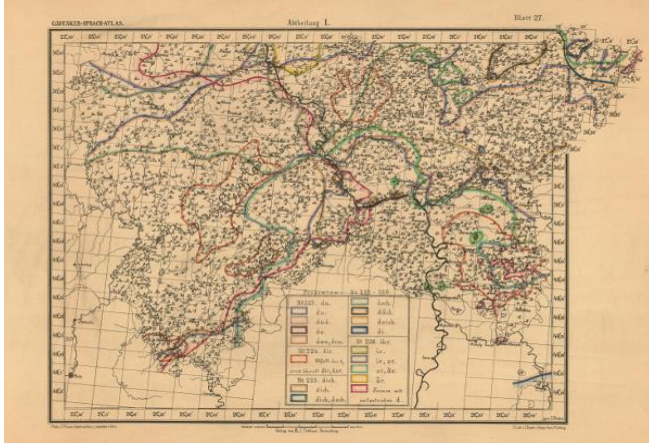
Dil-ağız atlasları, ilk olarak Avrupalılar tarafından XIX. yüzyılın sonlarında hazırlanmıştır. Bunlardan ilki, Almanların 1876'da yayımladıkları "Alman Dil Atlası"; ikincisi ise Fransızların 1902'den itibaren yayımlamaya başladıkları "Fransız Dil Atlası"dır (Gülsevin, 2015, s. 209). Bunlardan başka İngilizce, İtalya ve Güney İsviçre'de konuşulan ağızlar, Flamanca, İskoçça, Romence, Japonca, Bulgarca, Çince, Afrika dilleri, Macarca, Moğolca, Rusça, Hintçe, Makedonca, Amerika, Kanada ve Filipinler'de konuşulan ağızlar için de dil atlasları hazırlanmıştır.

"Alman Dil Atlası (Deutscher Sprachatlas)" için öncelikle Almanya'nın batı kısmındaki Rhineland (Ren Havzası) bölgesinde bazı derlemeler yapılır. Daha sonra Georg Wenker tarafından 42 cümlelik bir soru formu hazırlanır ve bu soru formu yaklaşık 41 bin yerleşim yerinde bulunan okullara posta ile gönderilir. Bu cümleler öğretmenler tarafından o bölgenin söyleyiş özelliklerine göre çevrilir. Bu verilerden o bölgenin ses, biçim ve söz dizimi özellikleri belirlenir ve "Alman Dil Atlası"nın ilk örneği yayımlanır (Buluç, 1946). Ardından 1887'de bütün Almanya'dan veri toplanmaya başlanır ve 1939'a kadar veri toplama işi devam eder. "Alman Dil Atlası" için 51.480 noktadan veri toplanılmış ve 1668 harita çizilmiştir. Atlasın hazırlanması 63 yıl sürmüştür.

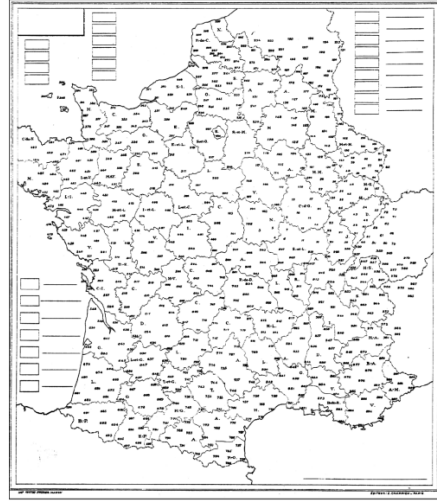
Resim 1: Alman Dil Atlası (Deutscher Sprachatlas) 1¹

¹ <https://www.nadirkıtap.com/deutscher-sprachatlas-georg-wenker-ferdinand-wrede-kitap11924405.html> (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

Resim 2: Alman Dil Atlası (Deutscher Sprachatlas) 2²

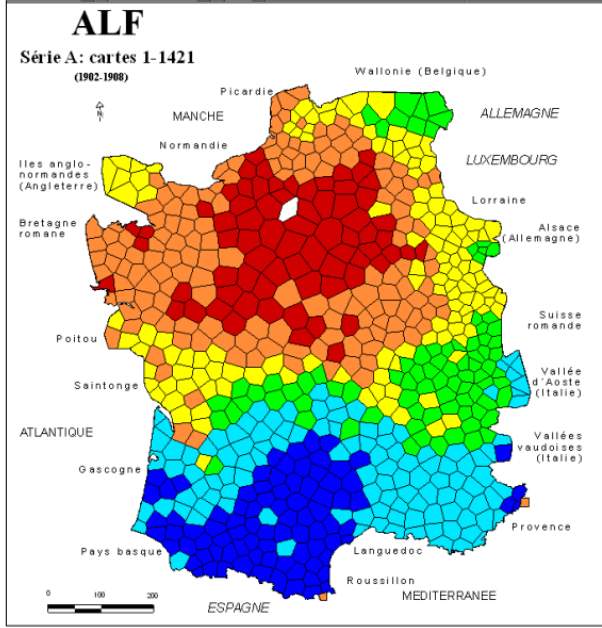
“Fransız Dil Atlası (Atlas linguistique de la France-ALF)” ise Jules Gillieron ve Edmond Edmon tarafından 1897-1901 yılları arasında doğal konuşurlara soru sorma yöntemiyle 37 bin yerleşim biriminin 639’undan veri toplanmasıyla oluşturulmuştur. Bunun için 1900 soruluk bir soru formu kullanılmış ve Georg Wenker’den farklı olarak veriler doğrudan kaynak kişiden alınmıştır (Buluç, 1946, s. 171-179; Boz, 2008, s. 153-154). 1902-1910 yılları arasında 13 cilt olarak yayımlanan atlas, 1920 haritayı barındırmaktadır. Atlasın hazırlanması 13 yıl sürmüştür. Atlas günümüzde genel ağ ortamına aktarılmış ve renklendirilmiştir.

Resim 3: Fransız Dil Atlası (Atlas linguistique de la France-ALF)³

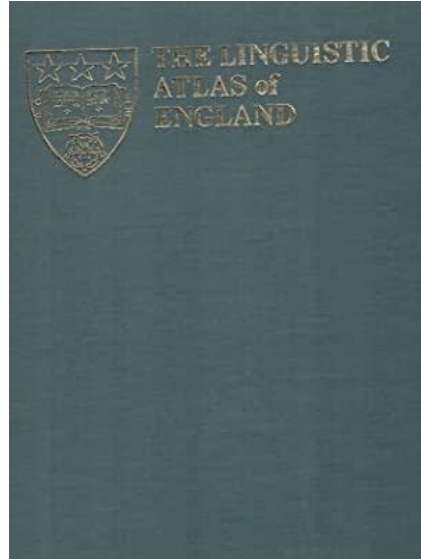
² <https://regionalsprache.de/nmd.aspx> (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

³ file:///C:/Users/asus/Downloads/Brun-Trigaud_Carcassonne%202017%20ALF.pdf (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

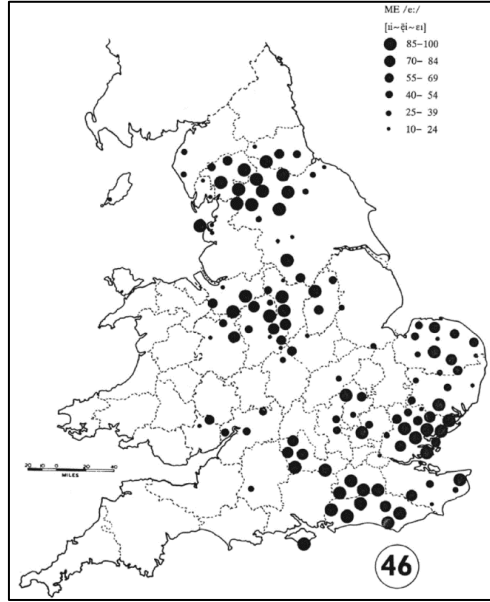

Resim 4: Fransız Dil Atlası'nın (Atlas linguistique de la France-ALF) Genel Ağ Ortamına Aktarılmış ve Renklendirilmiş Şekli

“İngiliz Dil Atlası (The Linguistic Atlas of England)” ile ilgili çalışmalar Eugen Dieth ve Harold Orton tarafından 1946-1951 yılları arasında 1200 maddelik bir soru formu hazırlanması ile başlamıştır. Bu form kullanılarak 1950-1961 yılları arasında 313 noktadan veri toplanmış, 1974 yılına kadar daha önce gidilen yerlere tekrar gidilerek eksikler tamamlanmıştır. Haritaların oluşturulmasının ardından atlas, Harold Orton, Stewart Sanderson ve John Widdowson tarafından 1978 yılında yayımlanmıştır. Atlasın hazırlanması 32 yıl sürmüştür.

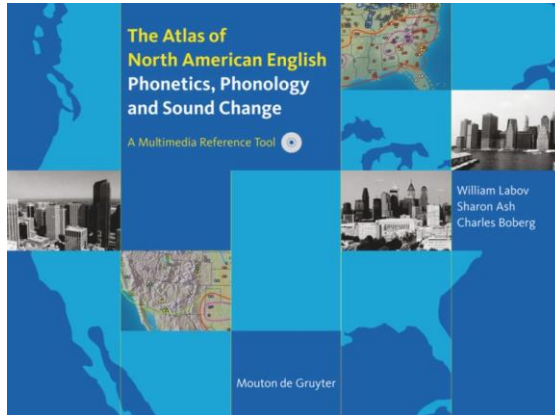

Resim 5: İngiliz Dil Atlası (The Linguistic Atlas of England) 1

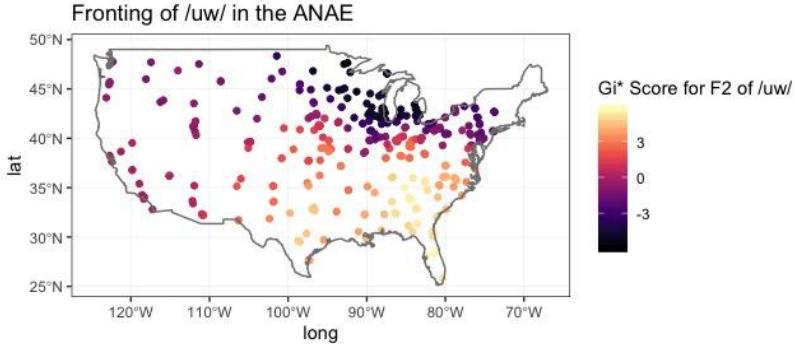
Resim 6: İngiliz Dil Atlası (The Linguistic Atlas of England) 2

“Kuzey Amerika İngilizcesi Dil Atlası (The Atlas of North American English)” ile ilgili çalışmalar 1929’da Hans Kurath tarafından başlatılır. Willam A. Kretschmar ve başka araştırmacılarla devam ettirilir. 1983 yılına kadar bölge bölge veri toplanır ve bölge bölge de yayımlanır. Atlasın tamamlanması 54 yıl sürmüştür.

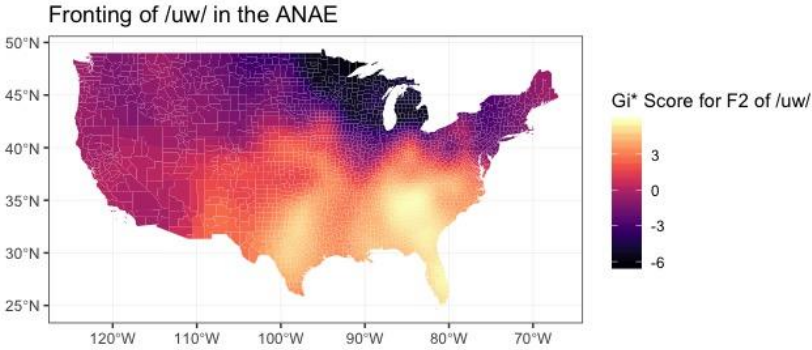

Resim 7: Kuzey Amerika İngilizcesi Dil Atlası (The Atlas of North American English) 1⁴

⁴ <https://www.ling.upenn.edu/book/atlas-north-american-english> (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

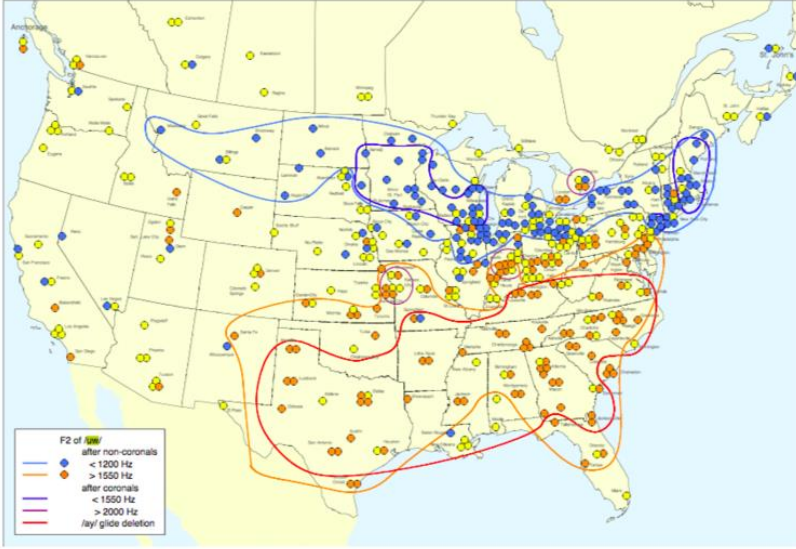
Resim 8: Kuzey Amerika İngilizcesi Dil Atlası (The Atlas of North American English) 2⁵

Resim 9: Kuzey Amerika İngilizcesi Dil Atlası (The Atlas of North American English) 3⁶

⁵ <https://www.languagejones.com/blog-1/2019/3/26/a-different-way-of-looking-at-the-atlas-of-north-american-english> (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

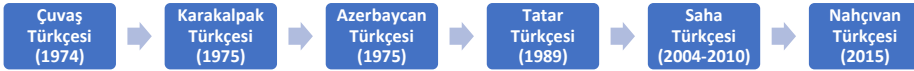
⁶ <https://www.languagejones.com/blog-1/2019/3/26/a-different-way-of-looking-at-the-atlas-of-north-american-english> (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

Resim 10: Kuzey Amerika İngilizcesi Dil Atlası (The Atlas of North American English) 4⁷

3. Türk Yazı Dilleri İçin Hazırlanan Atlaslar

Bugüne kadar pek çok dil için dil-ağız atlasları hazırlandığı gibi, Çuvaş Türkçesi (1974), Karakalpak Türkçesi (1975), Azerbaycan Türkçesi (1975), Tatar Türkçesi (1989), Saha Türkçesi (2004-2010) ve Nahçıvan Türkçesi (2015) için de dil-ağız atlasları hazırlanmıştır.

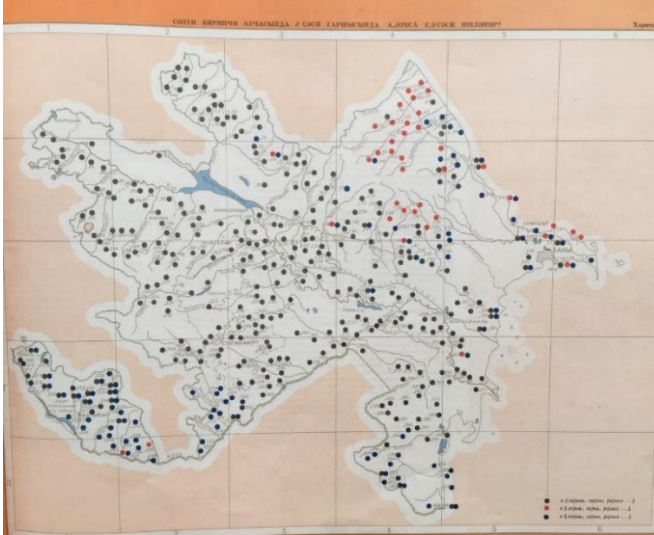
Bunlardan “Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası” ile ilgili çalışmalar 1958 yılında M. Ş. Şiraliyev ve Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü uzmanları tarafından başlatılır. 17 yılda tamamlanan bu çalışma Türk Dünyası’nın tamamlanan en önemli ağız atlası olarak nitelendirilmektedir. Atlasın hazırlanmasına önce Azerbaycan ağızlarının en çok çalışma yapılan Doğu Grubu ağızları ile başlanır. 56’sı ses bilgisi, 47’si gramer ve 94’ü söz varlığından oluşan 197 soru tespit edilerek bu bölgede 235 farklı yerleşim yerinden veriler toplanır. Bu veriler kullanılarak 1965 yılında Doğu Grubu ağızlarının 50 haritadan oluşan bir atlası hazırlanır. 1966 yılından itibaren bütün bölgeleri içine alan ikinci bir çalışma başlatılır. 1975 yılına kadar devam eden bu ikinci çalışmada

⁷ <https://www.languagejones.com/blog-1/2019/3/26/a-different-way-of-looking-at-the-atlas-of-north-american-english> (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

Azerbaycan'ın 500'den fazla yerleşim biriminden veri toplanır. Çalışma bittiğinde toplam 128 haritalık bir atlas yayımlanır. Bu atlastaki haritaların 43'ü ses bilgisi, 31'i biçim bilgisi, 4'ü söz dizimi ve 50'si söz varlığı ile ilgilidir. Atlasta sağ taraftaki sayfa haritalara; sol taraftaki sayfa ise açıklamalara ayrılmıştır. Açıklama sayfasında o dil özelliğinin dağılımı hususunda bir değerlendirme yapılmakta ve toplanan verilerde dikkati çeken ancak haritaya aksettirilmeyen özellikler hakkında bilgi verilmektedir (Karahan, 1999; Gülsevin, 2015; Boz, 2017).

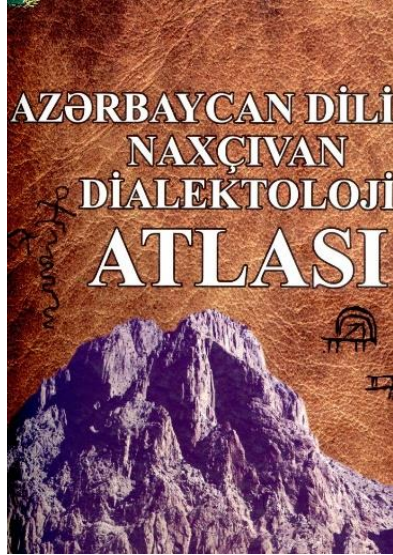

Resim 11: Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası 1

Resim 12: Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası 2

“Azerbaycan Dili Nahçıvan Dialektoloji Atlası” ise Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü tarafından 2014-2015 yılları arasında bir yılda hazırlanmıştır. 2015 yılında yayımlanan atlas, Türk Dünyası’nda yayımlanan son atlasıdır. Atlas için Nahçıvan’da bulunan 220 yerleşim biriminin 151’inden veri toplanmıştır. Baş editörlüğünü Tevfik Hacıyev’in yaptığı atlasta 250 harita bulunmaktadır. Bunlardan 64’ü ses bilgisi, 111’i biçim bilgisi, 19’u söz dizimi, 56’sı söz varlığı üzerinedir. Her haritanın altında, o ağız özelliği ile ilgili bir yorum yer almaktadır. 308 sayfadan oluşan ve büyük boy olarak basılan eserde yer alan bilgiler, Azerbaycan Türkçesi yanında Türkiye Türkçesi, İngilizce ve Rusça olarak da verilmiştir. Bu, çalışmanın hitap ettiği alanın da genişliğini gösterir. Böylelikle, Türkoloji dünyasında yaygın olan bu dört dil sayesinde, diyalektoloji üzerinde çalışan her bilim adamının kolaylıkla kullanabileceği bir eser ortaya konulmuştur. Bu atlasın bundan sonraki çalışmalar için örnek oluşturan diğer bir yönü de kitap olarak yayımının yanında, bir de elektronik ortama kaydedilmiş CD’sinin hazırlanıp sunulmuş olmasıdır. Bu CD’de atlastaki 250 harita ve her harita için özel olarak yazılmış yorumun yanı sıra; saha çalışmaları sırasında yapılan derlemelerin zamanı, çağdaş Nahçıvan’ın manzaralarını ve etnografyasını yansıtan fotoğraflar, atlasın düzenlenmesinde kullanılan program, derleme yapılan yerler ve derleme yapılan şahısların listesi, derleme yapılan şahısların ses kayıtları da yer almaktadır. CD, kullanımı çok kolay ve işlevsel bir programla hazırlanmıştır (Gülsevin, 2017, s. 209-213).

Resim 13: Azerbaycan Dili Nahçıvan Dialektoloji Atlası 1

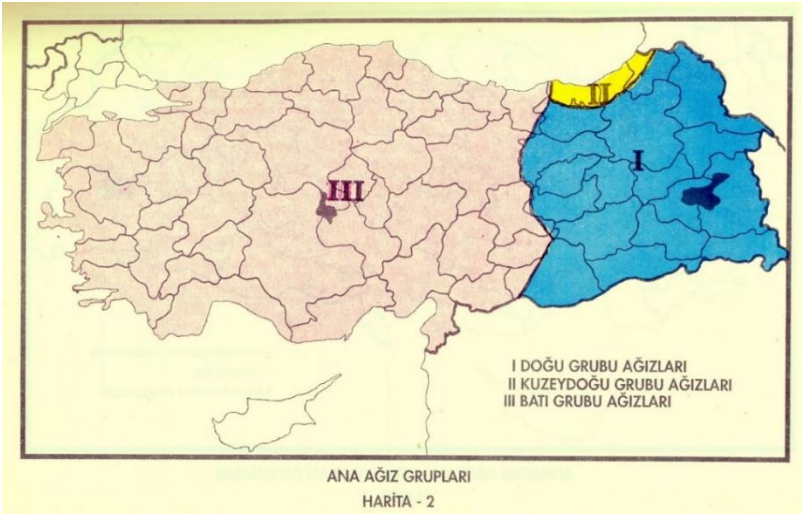
Resim 14: Azerbaycan Dili Nahçıvan Dialektoloji Atlası 2

Karahan 2015 yılında “Azerbaycan Dili Nahçıvan Dialektoloji Atlası”nın yayımlanması üzerine “Dil Araştırmaları” dergisinde yapmış olduğu değerlendirmede, “*Nahçıvan Diyalektoloji Atlası da birkaç ay önce yayımlandı. Bu cümlede ‘da’yı özellikle kullandım. ‘Azerbaycan, Tatar, Başkurt, Yakut, Halaç, Çuvaş Türkçesi atlaslarından sonra şimdi Nahçıvan diyalektoloji atlası da yayımlandı.’ anlamını işte bu ‘da’ veriyor bize. İlk cümleye başka bir anlam daha katıyor bu küçücük kelime. Ve demek istiyor ki ‘Nahçıvan dil atlası da yayımlandı ama hâlâ bir Türkiye Türkçesi ağızları atlası hazırlanamadı.’ Yıllardır ağız araştırmacılarının gündeminde olan ve bu amaçla birkaç toplantı yapılan atlas konusu, ne yazık ki bir türlü sözden işe dönüştürülemedi. Hatta toplantılardan birinde atlasta kullanılacak ölçütlerin bile belirlenmesine rağmen... Ne diyelim, bu da Türkiye Türkolojisinin başarısızlığı, bizim başarısızlığımız.*” diyerek Türkiye Türkçesi ağızları atlasının hazırlanamamış olmasından duyduğu eksikliği dile getirmiştir (2015, s. 271).

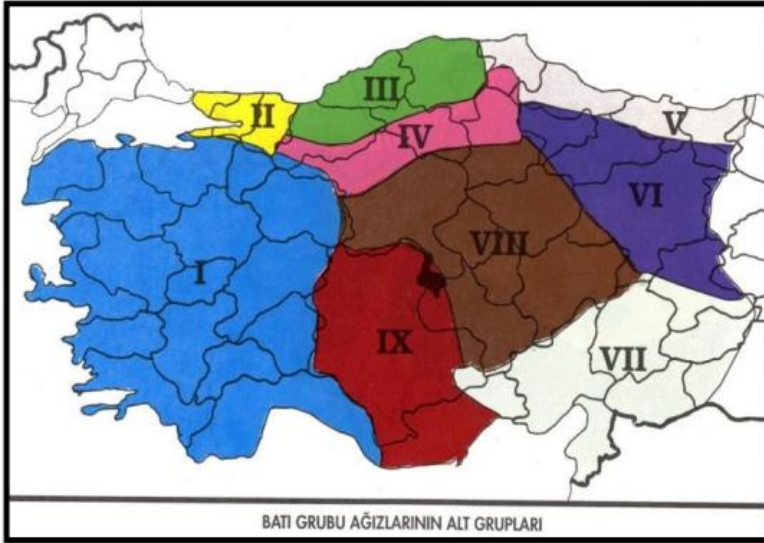
4. Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası

Türkiye Türkçesi ağızları atlası çalışmaları genellikle iller bazında yapılan çalışmaların içerisine eklenen birkaç ağız haritası ile sınırlı kalmıştır. İllerin ağız özelliklerini inceleyen bilim adamları çalışmalarına o ilin ağız gruplarını gösteren haritalar da eklemişlerdir. Türkiye Türkçesi ağızlarının tamamını ele alan en kapsamlı sınıflandırma çalışması Karahan tarafından

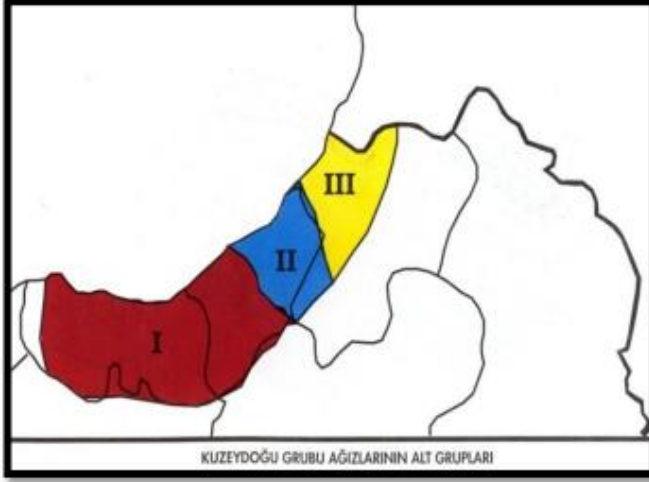
1996 yılında yayımlanan “Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması” adlı çalışmadır. Söz konusu çalışmada Karahan, Anadolu ağızlarının ayırıcı ses, şekil, cümle ve sözcük bilgisi ölçütlerini belirlemiş ve bunların Anadolu ağızlarındaki dağılımını hazırladığı 23 haritada göstermiştir. Bu haritaların 14’ü ses bilgisi, 8’i biçim bilgisi ve 1’i de söz dizimi özelliklerini taşımaktadır. Karahan, toplam 23 haritaya dayanarak oluşturduğu atlasıyla Anadolu ağızlarının ana ağız gruplarını belirlemiştir.

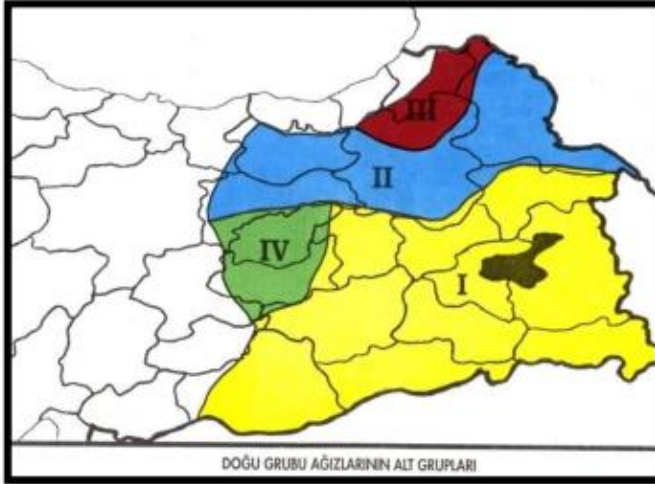
Resim 15: Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması 1 (Karahan, 1996)

Resim 16: Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması 2 (Karahan, 1996)

Resim 17: Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması 3 (Karahan, 1996)

Resim 18: Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması 4 (Karahan, 1996)

“Türkiye Türkçesi Ağzları Atlası” ile ilgili yapılan en önemli çalışmalardan birisi 2017 yılında Erdoğan Boz ve Semra Günay Aktaş tarafından TÜBİTAK projesi olarak hazırlanan “Eskişehir İli Dil Atlası” adlı çalışmadır. Çalışma, ülkemizde CBS kullanılarak hazırlanan ilk dil atlasıdır. Çalışmada Eskişehir ili sınırları içerisinde yer alan Manav, Yörük ve Türkmen ağzları incelenmiştir. Çalışmada toplam 123 harita bulunmaktadır. Eserde haritalar: 1. *Ağz Haritaları*: 1.1. *Tematik Haritalar*, 1.2. *İzoglos Haritaları*; 2. *Eskişehir Lehçe Haritası*; 3. *Eskişehir Dil Haritası* şeklinde sınıflandırılmıştır. Bunlardan 24’ü Eskişehir’deki bütün etnik unsurların

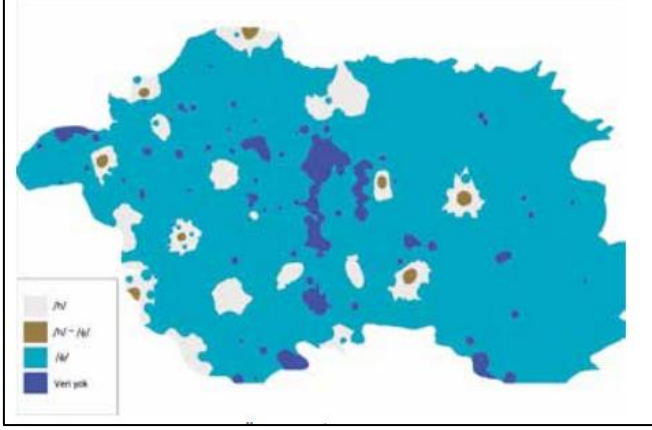
yerleşim yerleri ve alt ağız bölgelerini gösterir haritalar; 81'i asıl yapıyı teşkil eden Manav, Yörük, Türkmen ve Balkanlardan gelip bu yapıya dâhil olan Balkan muhacirlerinden derlenen metinlerin dil bilgisel çözümlemesine bağlı olarak 21'i ünlüler, 26'sı ünsüzler, 15'i biçim bilgisi ve 16'sı söz varlığı ile ilgili tematik haritalar; 16'sı çeşitli tematik haritaların bir araya getirilerek çakıştırılmasıyla oluşturulmuş izoglos haritaları; 2'si ise lehçe ve dil haritalarıdır. Bunlardan başka eserde Türkiye'de ilk kez yapılan (damaksıl /n/, açık /e/ ve damaksıl /h/ sesleri için) mekânsal küme analizi bulunmaktadır (Boz, E. & Günay Aktaş, S. 2017; Boz, 2017, s. 91).

Resim 19: Eskişehir İli Dil Atlası 1 (Boz, E. ve Günay Aktaş, 2017)

Resim 20: Eskişehir İli Dil Atlası 2 (Boz, E. & Günay Aktaş, 2017)

Resim 21: Eskişehir İli Dil Atlası 3 (Boz, E. ve Günay Aktaş, S. 2017)

5. Türkiye Türkçesi Ağzıları Atlası Projesi

Türkiye Türkolojisinde “ağız atlası” meselesi yaklaşık 100 yıldır konuşulmaktadır. Önce Alman ve Fransız dil atlaslarının, daha sonra da başka birçok ülkenin hatta Türk yazı dillerinden bazılarının atlaslarının yapıldığını bilen alan uzmanları, Türkiye Türkçesi ağzılarının atlasını yapmak üzere birkaç defa teşebbüste bulunmuştur. 1990’lı yıllarda Kıbrıs’ta yapılan bir toplantıda bu konu tartışılmış, birtakım kararlar alınmışsa da uygulanamamıştır. 1990’lı yılların sonunda Türk Dil Kurumu, iki farklı zamanda Devlet Planlama Teşkilatına ağız atlası ile ilgili proje sunmuş, her ikisi de ekonomik sebeplerle reddedilmiştir. Türk Dil Kurumunun 2016 yılındaki teşebbüsünden yine sonuç alınamamıştır.

Gülsevin, bugüne kadar Türkiye Türkçesi ağzılarının bir atlasının hazırlanamamasının nedenlerini ve böyle bir atlasın hazırlanabileceğine olan inancını şu sözlerle dile getirmiştir: “Birçok Türk yazı dilinin ağız atlasları maalesef henüz yapılmış değildir. Nüfus ve yayılım olarak daha küçük yazı dillerinin atlasları mevcut tecrübelerle dayanılarak bir an önce yapılabilir, yapılmalıdır. 80 milyondan fazla konuşuru olan ve oldukça geniş bir coğrafyada kullanılan Türkiye Türkçesinin ağzıları üzerine pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen, bir ağız atlası hazırlanamamıştır. Bu eksikliğin ana sebebi, 36.000 köyü bulunan Türkiye’nin ve Türkiye dışındaki (Balkanlar, Suriye, KKTC vb.) yerleşimlerin bir arada derlenebilmesi ve haritada hepsinin gösterilebilmesinin çok zor olmasıdır. Türkiye’de büyük bir proje çerçevesinde bu çalışmayı yapabilecek nitelik ve nicelikte uzmanlar bulunmaktadır. Nitekim Türk Dil Kurumu ‘Türkiye Türkçesi Ağzıları Atlası’ yapılmasını öncelikli amaçları arasına koymuş ve proje hazırlanma çalışmalarını başlatmıştır.” (2015, s. 210).

2019 yılında Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolunun hazırladığı proje, kurum içi proje olarak üst kurumlar tarafından onaylanmış, hatta konuyla ilgili olarak alan uzmanlarıyla bir istişare toplantısı düzenlenmiştir. Proje kabul edilmesine rağmen, 2019 yılında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar gerekçe gösterilerek büyük bütçeli projelerin durdurulması, atlas projesini de etkilemiş ancak aynı yılın sonunda talep edilen bütçenin proje yürütme kurulu tarafından kullanılmasına izin verilmiştir. 2020 yılı başlarında proje ile ilgili çalışmalara başlanmak üzereyken bu defa da bütün dünyayı etkileyen küresel salgın atlas çalışmalarını bir kere daha aksatmıştır. Derlemcilerin sahada veri toplamaları salgın şartlarında mümkün olamayacağı için süreç dondurulmuştur. Nihayet 2021 yılında pandemi sonrasında yeni normal düzene geçilmesi ile birlikte “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”nde de ilk adım atıldı ve çalışmalara başlandı. “2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı”na da dâhil edilen “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”, Türk Dil Kurumunun en büyük birkaç projesinden biridir ve Türkiye Türkolojisinin yapmak isteyip de bir türlü yapamadığı 100 yıllık hayalini gerçekleştirme projesidir.

Projenin amacı, Türkiye Türkçesi ağızlarının hem dijital hem de basılı ağız atlasını hazırlamaktır. Projenin kapsamı, daha önce yapılmış ağız çalışmalarındaki verilerden yararlanılarak belirlenmiş 199 ses, şekil, söz dizimi ve söz varlığı ölçütünü, bütün Türkiye Türkçesi coğrafyasından derlemek; elde edilen verileri bilgisayarda hazırlanmış harita programlarına işledikten sonra, eşit dil çizgilerini (izoglas) işaretleyerek Türkiye Türkçesi ağız atlasını hazırlamak ve ilgililerin kullanımına sunmaktır. İlk olmanın yanında bu proje, alanındaki en kapsamlı çalışmalardan biri olma özelliğini de taşımaktadır.

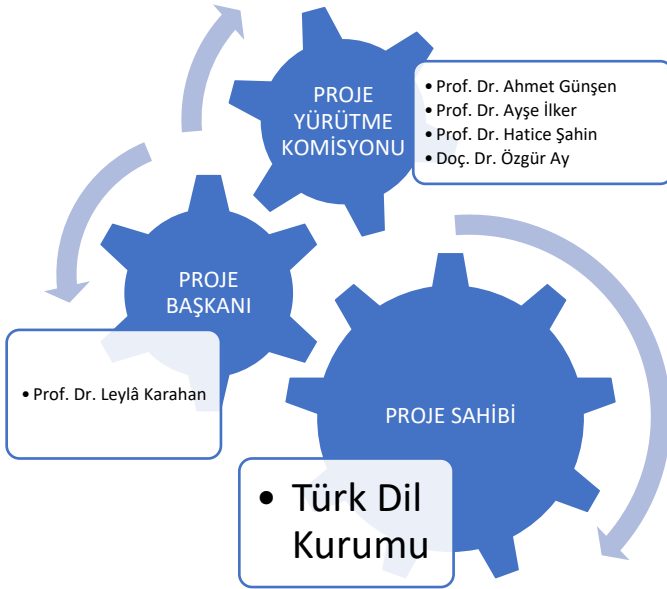
Resim 22: Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası’nın Kapsamı⁸

⁸ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Turkey_Turkish_dialects_map_tr.jpg (Erişim Tarihi: 05.10.2023).

Projenin evrenini Türkiye, Irak, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Kosova, Romanya ve Karadağ'da bulunan toplam 60.000 yerleşim yeri; örneklemini ise Türkiye, Irak, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Kosova, Romanya ve Karadağ'da bulunan yerleşim birimlerinin 1/10'u olan 6.000 yerleşim yeri oluşturmaktadır.

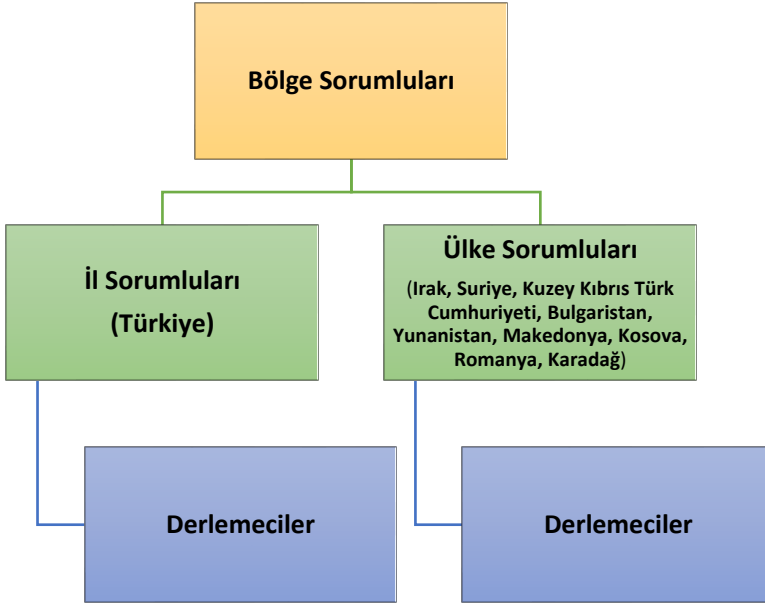
Proje kapsamında Türkiye içi ve Türkiye dışındaki yaklaşık 6.000 yerleşim birimine gidilerek güncel veri toplanacaktır. Bu veriler kullanılarak hazırlanacak haritalardan oluşacak atlas, *1. Genel ağda yayımlanacak olan ve herkesin çevrim içi olarak kullanabileceği sürüm, 2. Yoğun disk olarak sunulacak sürüm, 3. Kitap olarak basılmış sürüm* olmak üzere 3 farklı şekilde kullanıcıların hizmetine sunulacaktır.

“Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”nin sahibi Türk Dil Kurumudur. Proje Başkanlığını Leylâ Karahan yürütmektedir. Ahmet Günşen, Ayşe İlker, Hatice Şahin ve Özgür Ay, Proje Yürütme Komisyonunda görev yapmaktadır.

Grafik 1: Proje Ekibi

Proje Yürütme Komisyonuna bağlı olarak çalışan proje organizasyon şeması şu şekildedir:

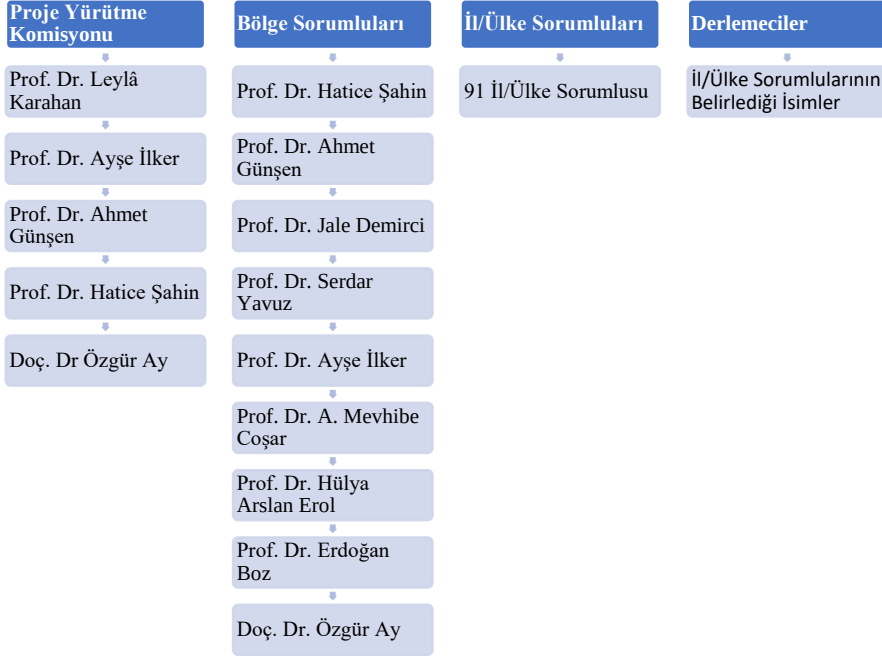

Grafik 2: Proje Organizasyon Şeması 1

6. Türkiye Türkçesi Ağızları Projesi İçin Bugüne Kadar Yapılan İş ve İşlemler

6.1. Bölge, Ülke ve İl Sorumlularının Belirlenmesi

Proje kapsamına giren Türkiye, Irak, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Kosova, Romanya ve Karadağ'da bulunan toplam 6.000 yerleşim birimi 9 bölgeye ayrılmıştır. Bu 9 bölgenin bölge sorumluluklarını; Özgür Ay (1. Bölge), A. Mevhibe Coşar (2. Bölge), Ahmet Günşen (3. Bölge), Ayşe İlker (4. Bölge), Erdoğan Boz (5. Bölge), Hatice Şahin (6. Bölge), Jale Demirci (7. Bölge), Hülya Arslan Erol (8. Bölge) ve Serdar Yavuz (9. Bölge) yapmaktadır.

Grafik 3: Proje Organizasyon Şeması 2

Projede bu 9 bölge sorumlusuna bağlı olarak 91 il/ülke sorumlusu görev yapmaktadır. Proje kapsamına giren her il/ülke için o bölgede yaşayan veya o bölge ağızlarını bilen akademisyenler arasından bir il/ülke sorumlusu belirlenmiştir. Proje kapsamında yürütülen derleme çalışmalarında il/ülke sorumluları ile birlikte 600'ün üzerinde derlemeci görev yapmaktadır. Bu derlemeciler akademisyenlerden ve yüksek lisans veya doktora öğrencilerinden oluşmaktadır. Projede görev alan ülke/il sorumluları ve bağlı bulundukları bölge sorumluları şu şekildedir:

	Yerleşim Yeri	İl/Ülke Sorumlusu	Kurumu
Özgür Ay (1. Bölge)	Kosova	Ergin Jable	Priştine Üniv.
	Bulgaristan	Vejdi Hasan	Şumnu Üniv.
	Romanya	Neriman Hasan	Ovidius Üniv.
	Rodos	Turgut Tok	Pamukkale Üniv.

	Makedonya	Nazım İbrahim	Kırıl Metodi Üniv.
	Yunanistan	Muharrem Özden	Trakya Üniv.
	Karadağ	Alpay İçci	Uşak Üniv.
	Tokat	Tuncay Böler	Gaziosmanpaşa Üniv.
	Çankırı	Zeliha Gaddar	Çankırı Karatekin Üniv.
	Yozgat	Ebru Güvenen	Bozok Üniv.
	Uşak	Özgür Ay	Uşak Üniv.
A. Mevhibe Coşar (2. Bölge)	Ordu	Hüseyin Yıldız	Ordu Üniv.
	Giresun	Hakan Özdemir	Giresun Üniv.
	Artvin	Ümit Hunutlu	Recep Tayyip Erdoğan Üniv.
	Gümüşhane	Cihangir Kızılözen	Gümüşhane Üniv.
	Kastamonu	Kaan Yılmaz	Kastamonu Üniv.
	Rize	Ümit Hunutlu	Recep Tayyip Erdoğan Üniv.
	Samsun	Mehmet Aydın	Ondokuzmayıs Üniv.
	Sinop	Ergün Acar	Sinop Üniv.
	Trabzon	Bahadır Güneş	Karadeniz Teknik Üniv.
	Bayburt	Mesut Kürüm	Gümüşhane Üniv.
	Ardahan	Mustafa Şenel	Ardahan Üniv.
Ahmet Günşen (3. Bölge)	Kayseri	Nevzat Özkan	Erciyes Üniv.
	Kırşehir	Nadir İlhan	Ahi Evran Üniv.
	Konya	Fatih Numan Küçükballı	Selçuk Üniv.
	Edirne	Ahmet Günşen	Trakya Üniv.
	Nevşehir	Mustafa Karataş	Hacı Bektaş Veli Üniv.

	Elâzığ	Ahmet Buran	Fırat Üniv.
	Kırklareli	Bülent Hünerli	Kırklareli Üniv.
	Kütahya	Ayşenur Sır	Kütahya Dumlupınar Üniv.
	Niğde	Ahmet Büyükakkaş	Ömer Halisdemir Üniv.
	Tekirdağ	İlker Tosun	Kırklareli Üniv.
Ayşe İlker (4. Bölge)	Balıkesir	Zeynep Şimşek Umaç	Balıkesir Üniv.
	Denizli	Turgut Tok	Pamukkale Üniv.
	Isparta	Osman Yıldız	Süleyman Demirel Üniv.
	Muğla	Ali Akar	Muğla Sıtkı Koçman Üniv.
	Aydın	Ali İhsan Yapıcı	Adnan Menderes Üniv.
	Bilecik	İbrahim Taş	Bilecik Şeyh Edebali Üniv.
	Burdur	Himmet Büke	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniv.
	Çanakkale	Hüseyin Durgut	Çanakkale Onsekiz Mart Üniv.
	İzmir	Selma Gülsevin	Dokuzeylül Üniv.
	Manisa	Ayşe İlker	Celal Bayar Üniv.
Erdoğan Boz (5. Bölge)	Sivas	Özkan Aydoğdu	Cumhuriyet Üniv.
	Afyonkarahisar	Bilal Uysal	Afyon Kocatepe Üniv.
	Ağrı	Yusuf Söylemez	Ağrı İçişleri Ün.
	Çorum	Ahmet Başkan	Hitit Üniv.
	Eskişehir	Erdoğan Boz	Osmangazi Üniv.
	Hakkâri	Mesut Algül	Batman Üniv.
	Kars	Muhammet Çitgez	Kafkas Üniv.
	Van	Engin Gökçur	Gümüşhane Üniv.

	Iğdır	Nesrin Güllüdağ	Iğdır Üniv.
Hatice Şahin (6. Bölge)	Sakarya	Paki Küçüker	Sakarya Üniv.
	Bursa	Hatice Şahin	Uludağ Üniv.
	Aksaray	Murat Altuğ	Aksaray Üniv.
	Karabük	Anıl Çelik	Bartın Üniv.
	İstanbul	Mehmet Gürlek	İstanbul Üniv.
	Bolu	Erol Öztürk	Abant İzzet Baysal Üniv.
	Bartın	Gönül Erdem Nas	Bartın Üniv.
	Kocaeli	Kenan Acar	Kocaeli Üniv.
	Zonguldak	Aziz Gökçe	Bülent Ecevit Üniv.
	Yalova	Hatice Şahin	Uludağ Üniv.
	Düzce	Ümit Özgür Demirci	Düzce Üniv.
Jale Demirci (7. Bölge)	Adana	Faruk Yıldırım	Çukurova Üniv.
	Amasya	Sibel Murat	Amasya Üniv.
	Antalya	Emine Atmaca	Akdeniz Üniv.
	İçel	Hürriyet Gökdayı	Mersin Üniv.
	Kırıkkale	Bilgehan Atsız Gökdağ	Kırıkkale Üniv.
	Karaman	İdris Nebi Uysal	Karamanoğlu Mehmetbey Üniv.
	Osmaniye	Faruk Yıldırım	Çukurova Üniv.
	Irak	Savaş Karagözlü	Bartın Üniv.
	Kıbrıs	Sedat Balyemez	Bartın Üniv.
	Ankara	Hakan Akca	Hacı Bayram Veli Üniv.
	Malatya	Fatih Alkayış	İnönü Üniv.

Hülya Arslan Erol (8. Bölge)	Kahramanmaraş	Esra Kirik	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv.
	Erzincan	Fatih Özek	Fırat Üniv.
	Gaziantep	Hülya Arslan Erol	Gaziantep Üniv.
	Hatay	Jale Öztürk	Mustafa Kemal Üniv.
	Erzurum	Funda Kara	Atatürk Üniv.
	Kilis	Hülya Arslan Erol	Gaziantep Üniv.
	Suriye	Hülya Arslan Erol	Gaziantep Üniv.
Serdar Yavuz (9. Bölge)	Bitlis	Veysi Sevinçli	Van Yüzüncüyıl Üniv.
	Diyarbakır	Münir Erten	Dicle Üniv.
	Mardin	Kübra Hadra Erkinay	Mardin Artuklu Üniv.
	Muş	Osman Özer	Bingöl Üniv.
	Şanlıurfa	Ahmet Turan Doğan	Harran Üniv.
	Şırnak	Fecri Yavi	Şırnak Üniv.
	Siirt	Şahap Bulak	Siirt Üniv.
	Tunceli	İbrahim Tosun	Tunceli Üniv.
	Bingöl	Osman Özer	Bingöl Üniv.
	Adıyaman	Türker Barış Bulduk	Adıyaman Üniv.
	Batman	Mehmet Emin Tuğluk	Batman Üniv.

Tablo 1: Ülke/İl Sorumluları ve Bağlı Bulundukları Bölge Sorumluları**6.2. Proje ile İlgili Materyal ve Yazılımların Geliştirilmesi****6.2.1. Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi Ülke ve İl Bazında Planlama Yazılımı**

“Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi” için il veya ülke bazında yapılacak planlamaların daha kolay ve sistemli yapılabilmesi için Özgür Ay tarafından “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi Ülke ve İl Bazında Planlama Yazılımı” geliştirilmiştir. Söz konusu yazılım Microsoft Exel alt

yapısını kullanmaktadır. Bu yazılım sayesinde derleme yapılacak il ve ait güncel yerleşim verilerine (ilçe, köy, mahalle sayılarına ve isimlerine) ulaşılabilmekte ve veriler PDF olarak bilgisayar ortamına indirilebilmektedir. Yazılımda il veya ülke bazında derleme planı yapılabilmesi için hazırlanmış otomatik kod üreten sayfalar ve il veya ülke bazında yapılacak derlemelerde görevli derlemecilerin kişisel verilerinin kaydedileceği sayfalar yer almaktadır.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ATLASI PROJESİ UŞAK İLİ DERLEME PLANI									
İL	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401001	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401002	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401003	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401004	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401005	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401006	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401007	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401008	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401009	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401010	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU
6401011	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU	İL ADI	İL KODU

Resim 23: Türkiye Türkçesi Ağzıları Atlası Projesi Ülke ve İl Bazında Planlama Yazılımı 1

RESMÎ VERİLER									
Derleme yapacağınız il ve ait güncel yerleşim verilerine (ilçe, köy, mahalle sayılarına ve isimlerine) ulaşmak ve PDF olarak listesini almak için aşağıdaki Resmî Verileri Al seçeneğine tıklayınız.									
RESMÎ VERİLERİ AL									
İl Sayısı:	81	Büyükşehir Belediyesi Sayısı:	30						
İlçe Sayısı:	922	İl Belediyesi Sayısı:	51						
Mahalle Sayısı:	32186	Büyükşehir İlçe Belediyesi Sayısı:	510						
Köy Sayısı:	18290	İlçe Belediyesi Sayısı:	403						
Bağlı Sayısı:	23917	Belediye Sayısı:	397						
Toplam Belediye Sayısı:			1390						

Resim 24: Türkiye Türkçesi Ağzıları Atlası Projesi Ülke ve İl Bazında Planlama Yazılımı 2

TTAAP PLAN 26.10.2021 Uşak - Excel

Dosya Giriş Ekle Sayfa Düzeni Formüller Veri Gözden Geçir Görünüm Geliştirici Yardım Ne yapmak istediğinizi söyleyin

Kes Kopyala Biçim Boyacı Pano Yazı Tipi Hizalama Sayı

Calibri 11 A⁺ A⁻ Metni Kaydır Genel Koşullu Biçimlendirme

G67 32

TÜRKİYE CUMHURİYETİ SINIRLARI İÇERİSİNDE İLLERE GÖRE DERLEME YAPILACAK YERLEŞİM BİRİMİ SAYILARI						
Plaka	Adı	Köy Sayısı	Mahalle Sayısı	Toplam	10%	Derleme Yapılacak Yerleşim Birimi Sayısı
1	ADANA		832	832	83,2	84
2	ADIYAMAN	454	175	629	62,9	63
3	AFYONKARAHİSAR	420	448	868	86,8	87
4	AGRI	563	101	664	66,4	67
5	AMASYA	372	107	479	47,9	48
6	ANKARA		1421	1421	142,1	143
7	ANTALYA		933	933	93,3	94
8	ARTVIN	320	38	358	35,8	36
9	AYDIN		669	669	66,9	67
10	BALIKESİR		1134	1134	113,4	114
11	BİLECİK	244	62	306	30,6	31
12	BİNGÖL	325	63	388	38,8	39
13	BİTLÜS	350	123	473	47,3	48
14	BOLU	487	93	580	58	59
15	BURDUR	193	128	321	32,1	33
16	BURSA		1053	1053	105,3	106
17	ÇANAKKALE	576	81	657	65,7	66
18	ÇANKIRI	370	96	466	46,6	47
19	ÇORUM	758	127	885	88,5	89
20	DENİZLİ		619	619	61,9	62
21	DİYARBAKIR		1049	1049	104,9	105
22	EDİRNE	253	95	348	34,8	35
23	ELAZIĞ	550	153	703	70,3	71

Kapak Araştırmacılar Bölge ve İl Sorunluları Yerleşim Birimi Sayısı Resmi Veriler Görevli Bilgileri Derleme Planı

Hazır Erişilebilirlik: Önerilere göz atın

Resim 25: Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi Ülke ve İl Bazında Planlama Yazılımı 3

TTAAP PLAN 26.10.2021 Uşak - Excel

Dosya Giriş Ekle Sayfa Düzeni Formüller Veri Gözden Geçir Görünüm Geliştirici Yardım Ne yapmak istediğinizi söyleyin

Kes Kopyala Biçim Boyacı Pano Yazı Tipi Hizalama Sayı

Calibri 11 A⁺ A⁻ Metni Kaydır Genel Koşullu Biçimlendirme Tablo Oluştur Hücre Biçimlendirme Stiller Hünerler Düzenleme

J6 TR

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ATLASI PROJESİ GÖREVLİ BİLGİLERİ								
ADIR NOYADI	TC KİMLİK NUMARASI	ÖNÜMİ	GÖREVLİ YERİ	GÖREVLİ DURUMU	CEP TELEFON NUMARASI	E-POSTA ADRESİ	ADRESİ	İBANI
BÖLGE SORUNLUSU								TR
İL SORUNLUSU								TR
DERLEMECİ 1								TR
DERLEMECİ 2								TR
DERLEMECİ 3								TR
DERLEMECİ 4								TR
DERLEMECİ 5								TR
DERLEMECİ 6								TR
DERLEMECİ 7								TR
DERLEMECİ 8								TR
DERLEMECİ 9								TR
DERLEMECİ 10								TR
DERLEMECİ 11								TR
DERLEMECİ 12								TR
DERLEMECİ 13								TR
DERLEMECİ 14								TR
DERLEMECİ 15								TR
DERLEMECİ 16								TR
DERLEMECİ 17								TR
DERLEMECİ 18								TR
DERLEMECİ 19								TR
DERLEMECİ 20								TR

Kapak Araştırmacılar Bölge ve İl Sorunluları Yerleşim Birimi Sayısı Resmi Veriler Görevli Bilgileri Derleme Planı

Hazır Erişilebilirlik: Önerilere göz atın

Resim 26: Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi Ülke ve İl Bazında Planlama Yazılımı 4

6.2.2. Türkiye Türkçesi Ağızları Sınıflandırma Ölçeği

Bu ölçek, Leylâ Karahan ve Özgür Ay tarafından Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması çalışmalarında kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Ölçek, hem Türkiye Türkçesinin geneli üzerinde yapılacak çalışmalarda hem de daha dar bölgelerde konuşulan ağızların sınıflandırılmasına yönelik çalışmalarda kullanılabilir. Ölçekte yer alan ölçütler belirlenirken standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında öne çıkan ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı özelliklerine dikkat edilmiştir. Ölçekte 114 ses, 59 biçim, 2 söz dizimi ve 24 söz varlığından oluşan 199 ölçüt bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarının tamamı veya bir bölümü üzerinde yapılacak sınıflandırma çalışmalarında bu ölçütlerin hepsi kullanılabileceği gibi, bölgenin durumuna göre bazı ölçütler seçilerek de sınıflandırmalar yapılabilir. Ölçek, derlemeci dostu bir anlayışla hazırlanmış, sahada ölçütlerin sorgulanması sırasında derlemecinin ihtiyaç duyabileceği ve karşılaşılabileceği durumlar önceden planlanmaya çalışılmıştır. Ölçeğin hazırlanmasında Türkiye'deki ağız araştırmaları uzmanlarının ve Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu üyeleri A. Mevhibe Coşar, Ahmet Günşen, Ayşe İlker, Hatice Şahin, Jale Demirci, M. Mete Taşlıova, Hülya Arslan Erol ve Serdar Yavuz'un büyük katkıları olmuştur.

Resim 27: Türkiye Türkçesi Ağızları Sınıflandırma Ölçeği 1 (Karahan & Ay, 2022)

3	İlk hecede açık /e/ ünlüsü (/ä/)			
Aranan Biçimler	Tespit	Seçenekler	Biçimler	Beklenen Örnekler
	① ②	I. Biçim	İlk hecede açık /e/ ünlüsü (/ä/) görülür.	bälli, älli, äski, mändil...
	① ②	II. Biçim	İlk hecede açık /e/ ünlüsü (/ä/) görülmez.	belli, elli, eski, mendil...
Örnek Soru	Buradaki evler yeni mi değil mi?			
Cevap	①		②	
Örnek Soru	Nezle olduğunuzda burnunuzu silmek için ne kullanırsınız?			
Cevap	①		②	
Size Ait Soru				
Cevap	①		②	

Resim 28: Türkiye Türkçesi Ağızları Sınıflandırma Ölçeği 2 (Karahan & Ay, 2022)

184	Büyük kazana verilen isimler			
Aranan Biçimler	Tespit	Seçenekler	Biçimler	Soru ile İlgili Görsel
	① ②	I. Biçim	arani	
	① ②	II. Biçim	aşkana	
	① ②	III. Biçim	aşırtma	
	① ②	IV. Biçim	barana	
	① ②	V. Biçim	basma	
	① ②	VI. Biçim	elbeşte	
	① ②	VII. Biçim	gatneri	
	① ②	VIII. Biçim	getiç	
	① ②	IX. Biçim	heren	
	① ②	X. Biçim	hereni	
	① ②	XI. Biçim	mesere	
	① ②	XII. Biçim	Diğer (Tespit ettiğiniz biçimi aşağıya yazın)	
①	②			
Örnek Soru	Sizde (kazan resmi gösterilerek) buna ne denir?			
Cevap	①	②		
Size Ait Soru				
Cevap	①	②		

Resim 29: Türkiye Türkçesi Ağızları Sınıflandırma Ölçeği 3 (Karahan & Ay, 2022)

6.2.3. Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Kılavuzu

Bu kılavuz Türkiye Türkçesi ağızları atlası çalışmalarında kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Kılavuzun amacı, Türkiye Türkçesi ağızları atlası çalışmalarını düzenlemek, araştırmacıların görevlerini ve sorumluluklarını belirlemektir. Kılavuz, hem Türkiye Türkçesinin geneli üzerinde yapılacak çalışmalarda hem de daha dar bölgelerde konuşulan ağızların derlenmesine ve sınıflandırılmasına yönelik çalışmalarda kullanılabilir. Kılavuz hazırlanırken ağız araştırmalarında çokça karşılaşılan problemlere dikkat edilmiş, araştırmacıların karşılaşılabileceği durumlar önceden planlanmaya çalışılmıştır. Editörlüğünü Leylâ Karahan ve Özgür Ay'ın yaptığı kılavuz, Türkiye'deki ağız araştırmaları uzmanlarının ve Türk

Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu üyeleri A. Mevhibe Coşar, Ahmet Günşen, Ayşe İlker, Hatice Şahin, Jale Demirci, M. Mete Taşlıova, Hülya Arslan Erol ve Serdar Yavuz'un birlikte çalışması sonucu oluşturulmuştur.

Resim 30: Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Kılavuzu 1

İÇİNDEKİLER	
ÖN SÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	ix
1. PROJEDE GÖREV ALANLAR (PROJE EKİBİ)	1
1.1. Proje Yürütücüsü	1
1.2. Proje Yürütme Komisyonu	1
1.3. Proje Yürütme Komisyonu Başkanı	1
1.4. Araştırmacılar	1
1.4.1. Bölge Sorumluları	1
1.4.2. İl Sorumluları	1
1.4.2.1. İl Sorumlularının Özellikleri	2
1.4.2.2. İl Sorumlularının Görevleri	2
1.4.3. Derlemciler	4
1.4.3.1. Derlemcilerin Özellikleri	4
1.4.3.2. Derlemcilerin Görevleri	5
2. EĞİTİM VE BİLGİLENDİRME	8
2.1. Ülkeleri, konsoloslukları, Valilikleri, Belediyeleri ve Üniversiteleri Bilgilendirme	8
2.2. Bölge Sorumlularını Bilgilendirme	8
2.3. İl Sorumlularını Bilgilendirme	8
2.4. Derlemcileri Bilgilendirme	9
3. DERLEME YAPILACAK YERLERİN BELİRLENMESİ	11
4. DERLEME SİRASINDA DİKKAT EDİLECEK HUSUSLAR	14
5. TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ATLASINDA KULLANILACAK ÖLÇÜTLER	17
6. DERLEMELERDE KULLANILACAK ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	23
EKLER	27

Resim 31: Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Kılavuzu 2

6.2.4. Yazı Tipi (Font) Geliştirme

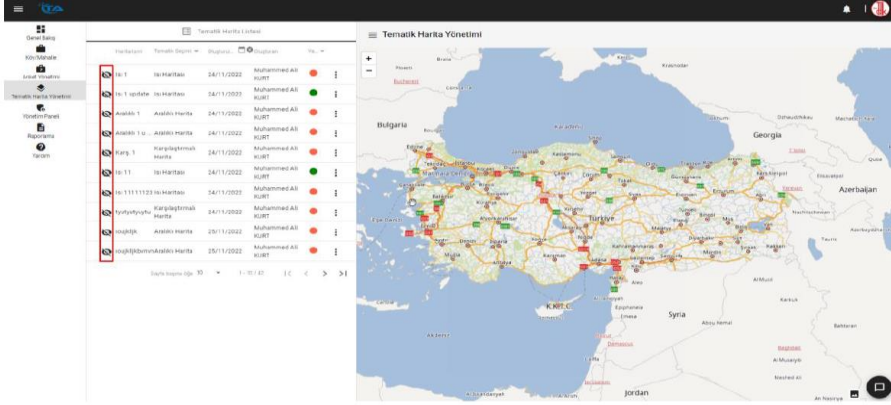
Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolunun faaliyetleri kapsamında yürütülen tüm ağız çalışmalarında kullanılmak üzere Özgür Ay tarafından bir yazı tipi (font) geliştirilmiştir. Söz konusu yazı tipi bugüne kadar yapılan tüm ağız çalışmalarında kullanılan karakterleri içinde barındırdığı gibi Times New Roman yazı tipi ile de uyumlu çalışmaktadır. “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”nde de bu font kullanılmaktadır.

6.2.5. Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı ve Halka Açık Arayüzü

“Web-CBS tabanlı Türkiye Atlası Yazılımı ve Halka Açık Arayüzü”nün geliştirilmesi çalışmalarına 3 Haziran 2022 tarihinde başlanmıştır. Yazılım Faz 1 ve Faz 2 olmak üzere 2 parça hâlinde üretilmiştir.

Faz 1 olarak üretilen kısım “Web-CBS Tabanlı Veri Girişi” adını taşımaktadır. Bu kısım; “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”nde görev

alan araştırmacıların verileri dijital ortama aktarabilmeleri amacıyla hazırlanmıştır. Bu nedenle genel kullanıcıların erişimine kapatılmıştır. Erişim için araştırmacıların Proje Yürütme Komisyonu tarafından yetkilendirilmeleri gerekmektedir.

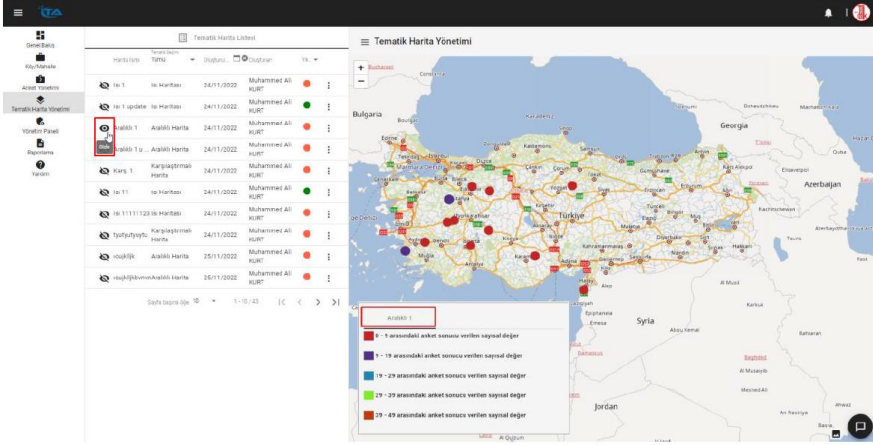
Şekil 1 Tematik Harita Görüntüleme Butonu

Resim 32: Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı 1

“Web-CBS Tabanlı Veri Girişi Yazılımı”, genel ağ üzerinden hizmet vermekte ve anket, yetkilendirme, onaylama, gösterge paneli (dashboard) ve raporlama modüllerinden oluşmaktadır. Anket ekranı, derleme sorularının oluşturulduğu ve cevaplandırıldığı modüldür. Yetkilendirme ekranı, derleme çalışmalarında görev alan kişilerin yetkilendirme ayarlarının yapıldığı modüldür. Onaylama ekranı, derleme sorularına verilen cevapların kontrol edildiği ve onaylandığı modüldür. Gösterge Paneli (dashboard) ekranı, kontrol işlemlerinin yürütüldüğü modüldür. Raporlama ekranı, derleme verilerinin raporlandığı, CBS’ye aktarıldığı ve çıktı işlemlerinin yürütüldüğü modüldür. Sistemin, farklı ağızlardan derlenen veriler kullanılarak pilot uygulamaları ile yük ve performans testleri yapılmıştır. Pilot uygulamalarının ardından yazılım veri girişine uygun hâle getirilmiştir. Bu yazılımla “Türkiye Türkçesi Ağızları Sınıflandırma Ölçeği” (Karahan & Ay, 2022) kullanılarak yapılan derlemelerde elde edilen veriler anında genel ağ üzerinden sisteme işlenebilmekte ve CBS’ye aktararak haritalandırılabilir. Bu yazılımın sağladığı avantajlar şunlardır:

Bu yazılımının sağladığı avantajlardan ilki kolay veri girişi ve depolama imkânı sunmasıdır. Derleme çalışmalarının programlanması ve kontrolü bu yazılım üzerinden yapılacaktır. Bu kadar geniş kapsamlı bir derleme çalışmasının başka türlü organize edilmesi mümkün değildir. Derlenen veriler (metinler, sesler, fotoğraflar ve videolar) kolaylıkla ve anında sisteme konum bilgileri ile kaydedilebilecektir. Hangi bölgeden hangi verinin

ne zaman ve kimler tarafından toplandığı, kimler tarafından onaylandığı görüntülenebilecektir. Girilen verilerde bir eksiklik olması durumunda o bölge için tekrar veri girilebilecektir.

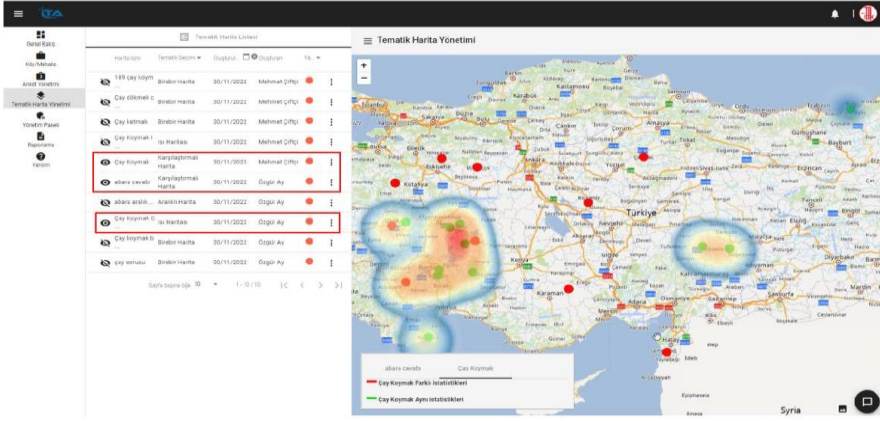

Şekil 2 Aralıklı Harita ve Lejant Gösterimi

Resim 33: Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı 2

Diğer taraftan derlenen verilerin anında CBS'ye aktarımının yapılabilir olması, Türkiye Türkçesi ağızları atlasının hazırlanması sürecini oldukça hızlandıracaktır. Derlenen veriler onay sürecinden geçtikten sonra anında CBS'ye aktarılacaktır. CBS'ye aktarılan veriler harita altlığı üzerinde tematik, ısı ve izoglas haritalarına dönüştürülebilecektir. Aynı soruya verilen cevaplar aynı harita üzerinde görüntülenebileceği gibi, farklı sorulara verilen cevaplar da aynı harita üzerinde karşılaştırılarak karşılaştırılabilir ve yorumlanabilecektir.

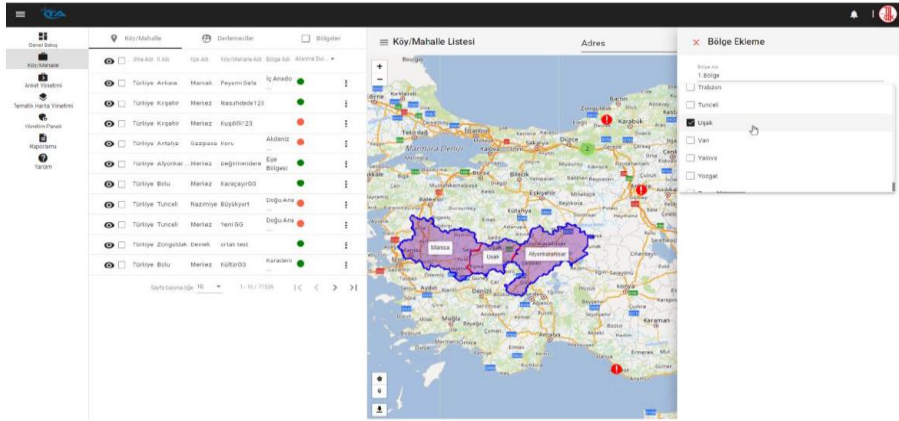
Harita üzerindeki derlenen idari birimi gösteren simgeye tıklandığında derleme yapılan yerin ve kişinin fotoğraflarına, ses ve video kayıtlarına da erişmek mümkün olacaktır. Böylece "Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası"nın dijital versiyonu üzerinde dolaşırken bugün 10 ülkeye yayılmış bulunan Türkiye Türkçesinin 6000 noktadan derlenmiş farklı ağız özelliklerini duymak, duyulan ağız derlemesinin çeviri yazılı ve uluslararası fonetik alfabe ile deşifre edilmiş şekillerine ulaşmak da mümkün olacaktır. Bu verilerin bundan sonra Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılacak pek çok çalışmaya da kaynaklık edeceği aşikârdır.

Şekil 4 Ekranda Aynı Anda 2 Karşılaştırmalı, 1 Isı Haritası Gösterimi

Resim 34: Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı 3

Bu yazılımın en büyük avantajlarından birisi de yenilenebilir ve genişletilebilir olmasıdır. Bu yazılım sayesinde istenildiği zaman aynı sorularla veya farklı sorularla proje tekrarlanabilecek, önceki verilerle sonraki veriler karşılaştırılabilecektir. İstenirse daha sonra bu proje için belirlenen 6000 idari birim dışındaki bölgelerden de çalışmaya veri eklenebilecektir. Sistem sadece Türkiye Türkçesi ağızları atlasının oluşturulması için değil, Türkçenin diğer lehçe ve ağızlarının atlasının oluşturulmasında da kullanılabilir.

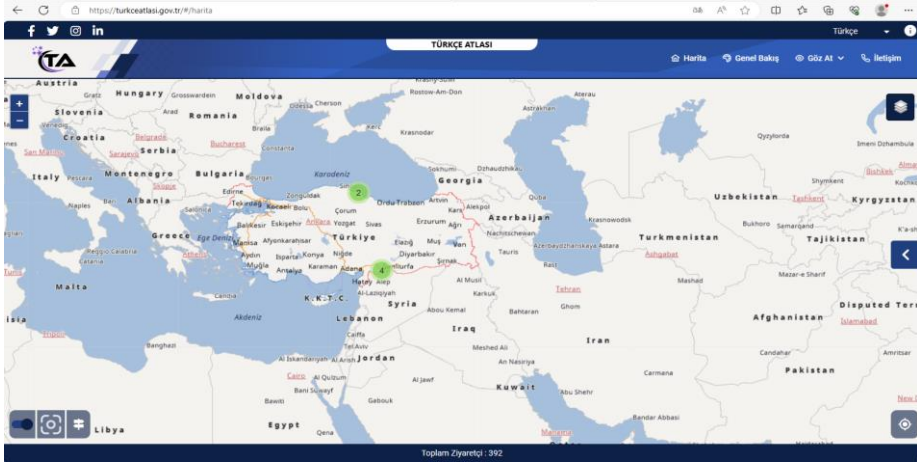

Şekil 17 İdari bölge çiziminde il seçimi

Resim 35: Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı 4

Günümüzün bilgi işlem teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak üretilen her ürünün cep telefonlarından veya bilgisayarlardan ulaşılabilir olması, kullanım kolaylığı sağlaması bakımından önemlidir. “Türkiye

Türkçesi Ağızları Atlası”nın bugüne kadar hazırlanan diğer dil-ağız atlaslarından en büyük farkı, sadece basılı olarak yayımlanmaması, aynı zamanda dijital versiyonlarının da olmasıdır. Bu kapsamda Faz 2 olarak bir “Halka Açık Arayüz” tasarlanmıştır. Bu arayüz, <http://turkceatlası.gov.tr> adresinden hizmet verecektir. Proje ile ilgili bilgilerin, raporların ve proje sonunda üretilen haritaların yer alacağı bu kısım “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası”nın dijital ve geliştirilebilir versiyonu olarak hizmet verecektir. Bu arayüz istenirse TDK’nin cep telefonu uygulamasına da entegre edilebilecektir.

Resim 36: Halka Açık Arayüz

6.2.6. Türkçe Atlası Logosu

Proje kapsamında üretilen “Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı ve Halka Açık Arayüzü” ile hazırlanacak uygulamalarda kullanılmak üzere Özgür Ay tarafından 10 farklı logo tasarlanmıştır. Hazırlanan logolar, proje başkanı ve proje yürütme kurulu üyeleri tarafından incelenerek aşağıda görseli verilen logonun kullanılmasına karar verilmiştir. Proje için üretilen “Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı” sadece Türkiye Türkçesi ağızlarının değil, Türkçenin diğer lehçe ve ağızlarının da atlasının yapılabileceği şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası”, <http://turkceatlası.gov.tr> adresinden dijital olarak da kullanıma sunulacaktır. Bu yüzden logoda “Türkçe Atlası” teriminin “T” ve “A” harfleri ön plana çıkarılmıştır. Logodaki 5 yıldız bağımsız Türk devletlerinde konuşulan Türkçeyi temsil etmektedir. Yıldızların giderek büyümesi efekti ile yıldızların devamının olduğu vurgulanmış, henüz bağımsız olamayan diğer Türk lehçe leri kastedilmiştir. Logodaki lacivert ve büyük ay Türkiye Türkçesini, bu ayın içindeki yıldızlarla aynı renkte olan küçük ay ise Yavru Vatan Kıbrıs’ta

konusulan ve Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde değerlendirilen Kıbrıs ağızını temsil etmektedir.

Resim 37: Türkçe Atlası Logosu

6.2.7. Verilerin Transferi ve Saklanması İçin Oluşturulan Bulut Hesapları

“Türkiye Türkçesi Ağızları Projesi”, 10 ülkedeki (Türkiye, Irak, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Kosova, Romanya ve Karadağ) 6.000 yerleşim biriminden derlenen verileri kapsayan ve yaklaşık 1000 ağız araştırmacısının görev aldığı büyük bir projedir. Proje kapsamında her yerleşim yerinden görüntülü, sesli ve yazılı olarak pek çok veri toplanacaktır. Bu verilerin güvenliği ve yedeklenmesi projenin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi ve tamamlanabilmesi için çok önemlidir. Projede verilerin transferi, saklanması ve güvenliği için bulut teknolojilerinden yararlanılmaktadır. Derleme yapılacak her idari birim için bir bulut hesabı oluşturulmuştur. Derleme sırasında toplanan görüntülü, sesli ve yazılı tüm veriler bu bulut hesaplarına yedeklenmektedir. Veri güvenliği için veriyi yükleyecek kişinin cep telefonu ile eşleştirilmiş iki aşamalı güvenlik doğrulaması uygulanmaktadır. Ayrıca bu bulut hesapları proje yürütücülerini ile il/ülke sorumluları arasında veri paylaşımı için de kullanılmaktadır. Bu bulut hesaplarına proje için resmi kurumlara yazılan yazıların kopyaları, verilen eğitimlere ilişkin video ve sunumlar, proje için üretilen tüm materyallerin dijital kopyaları, derleme izni ve araç desteği için resmi yazı örnekleri, çeviri yazı işaretleri ve yazı tipleri, derleme metni şablonu gibi yapılacak derleme sırasında derlemecilerin işini kolaylaştıracak dokümanlar da yüklenmiştir. Proje süresince tüm dosya

transferleri ve yedeklemeler bu bulut hesapları üzerinden gerçekleştirilecek ve böylece veri kaybının da önüne geçilecektir.

6.3. Proje ile İlgili Eğitimlerin Verilmesi

Bugüne kadar proje başkanı, proje komisyonu üyeleri, bölge sorumluları, il/ülke sorumluları ve derlemecilerle 25 toplantı düzenlenmiş, bu toplantılarda projede görev alan bölge, il/ülke sorumlularına ve derlemecilere proje ile ilgili gerekli eğitimler verilerek derleme süreci başlatılmıştır. Yapılan eğitimler, Leylâ Karahan ve Özgür Ay tarafından genel ve özel olmak üzere iki şekilde çevrim içi olarak verilmiştir. Genel eğitimlerde dünyadaki dil atlasları ve bu atlasların hazırlanması sırasında kullanılan yöntem ve teknikler; “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”nin amacı, kapsamı; ülke ve il bazında derleme planının nasıl hazırlanacağı, derleme süreci ve derleme sırasında dikkat edilecek hususlar; derlenen verilerin düzenlenmesi ve işlenmesi; derleme verilerinin girileceği Web/CBS tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı’nın çalışma prensipleri anlatılmıştır. Özel eğitimler ise il veya ülke bazında gerçekleştirilmiş, bu eğitimlere o il veya ülkede görevli il/ülke sorumlusu ile derlemeciler katılmıştır. Bu eğitimlerde o il/ülkeye has soru ve sorunlar ele alınmış, karşılaşılan problemlerin çözümü için çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Bu genel ve özel eğitimler, gerekli görüldüğü durumlarda veya il/ülke sorumlularının talepleri doğrultusunda proje süreci boyunca verilmeye devam edilecektir.

6.4. Ülke ve İl Bazında Derleme Planlarının Yapılması

“Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi” için il veya ülke bazında yapılacak planlamaların daha kolay ve sistemli yapılabilmesi için geliştirilen “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi Ülke ve İl Bazında Planlama Yazılımı” kullanılarak proje kapsamındaki 6000 yerleşim yeri için derleme planları 2023 yılı içerisinde hazırlanmıştır. Bu derleme planları kullanılarak derleme faaliyetleri yürütülecektir.

6.5. Görevlilerin Çalıştıkları Kurumlara Bilgi Verilmesi

“Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”nde görev alan proje yürütme kurulu üyelerinin, bölge, il ve ülke sorumlularının çalıştıkları kurumlara resmi yazılar yazılmış, projedeki görevlerini yürütebilmeleri için kendilerine gereken kolaylığın sağlanması talep edilmiştir.

6.6. Valilikler ve Belediyelerle İş Birliğinin Sağlanması

“Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi” ile ilgili bilgilendirme metni ile bu kapsamda Türkiye’de bulunan 81 il merkezinden ve ilçelerine bağlı yerleşim yerlerinden yapılacak derleme (saha araştırması) faaliyetlerini yürütmek üzere il sorumlusu olarak görevlendirilen akademisyenlere ilişkin

bilgiler, tüm valiliklere ve belediyelere gönderilmiştir. İl sorumluları il merkezlerinden ve ilçelere bağlı yerleşim birimlerinden yapılacak derleme çalışmalarını yürütecek derlemecilerin isimlerini, iletişim bilgilerini ve derleme planlarını valiliklerle ve belediyelerle paylaşarak derlemecilere gereken iznin verilmesi, derleme faaliyetinin yapılacağı ilçe, köy ve mahalle yetkililerine önceden bilgi verilmesi ve belirtilen tarihlerde derlemecilere araç tahsis edilmesi hususlarında talepte bulunacaklardır.

7. Türkiye Türkçesi Ağızları Projesi İçin Bundan Sonraki Süreçte Yapılacak İş ve İşlemler

Türkiye Türkçesi Ağızları Projesi için bundan sonraki süreçte yapılacak iş ve işlemleri şu şekilde maddelemek mümkündür:

1. Derlemelerin yapılması ve “Türkiye Türkçesi Sınıflandırma Ölçeği”nin uygulanması,
2. Derlenen verilerin çözümlenmesi ve yazılıma girmeye uygun hâle getirilmesi,
3. Derlenen verilerin “Web-CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı”na girilmesi,
4. Eksik veya geçersiz verilerin yenilenmesi,
5. Yazılıma girilen verilerin onaylanması ve CBS’ye aktarılması,
6. Derlenen verilerin dijital kopyalarının “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası”nın bulut hesaplarına yedeklenmesi,
7. Tüm derleme verilerinin TDK’ye kargo ile gönderilmesi,
8. CBS’ye aktarılan verilerle haritaların oluşturulması,
9. Oluşturulan haritaların yorumlanması,
10. Yayım ve baskı öncesi son kontrollerin yapılması,
11. Halka açık arayüzün genel ağda yayımlanması,
12. “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası”nın basımının yapılması.

Derleme çalışmalarına Ekim 2023 itibarıyla başlanmıştır. Derleme çalışmalarının 1 yıl içerisinde tamamlanması planlanmıştır. Bu süre içerisinde tamamlanan derleme çalışmalarının hazırlanan “Web/CBS Tabanlı Türkçe Atlası Yazılımı”na girilmesi ve derlenen verilerin dijital kopyalarının “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası”nın bulut hesaplarına yedeklenmesi işlemleri de yapılacaktır. Kasım 2024-Mayıs 2025 arasındaki 6 aylık süreçte ise CBS’ye aktarılan verilerle haritalar oluşturulacak ve oluşturulan haritalar alan uzmanları tarafından yorumlanacaktır. Mayıs 2025-Eylül 2025 arasındaki 5 aylık süreçte ise “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası”nın hem genel ağ ortamındaki halka açık arayüzünün yayımlanması hem de baskısının yapılması planlanmaktadır.

Sonuç

“Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası Projesi”, Türkolojinin rüya projelerinden birisidir ve hiç bu kadar tamamlanmaya yaklaşmamıştır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarla projenin bürokrasi, planlama ve hazırlık evresi tamamlanmış, bundan sonraki süreçte ise üretme ve sonuçlandırma evresine geçilmiştir. Şu anda 1000’e yakın ağız araştırmacısının görev aldığı bu projenin planlandığı şekilde Eylül 2025 tarihinde tamamlanması ile hem Türkolojide hem de ağız araştırmaları alanında dijital bir devrim de gerçekleştirilmiş olacaktır. Proje için üretilen yazılım, ölçek, kılavuz, yazı tipleri vb. materyaller; projede kullanılan yöntem ve teknikler; projenin halka açık arayüzünde kullanıma açılacak görüntülü, sesli, çeviri yazılı ve uluslararası fonetik alfabeli derleme verileri ve atlasın basılmış şekli üzerinden pek çok ağız araştırmasının yapılabilmesine de zemin hazırlanmış olacaktır.

En önemlisi de ağız araştırmalarına duyulan ilgide büyük rolü olan başta Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, bugüne kadar alanımıza büyük emekleri geçen, bizlere yol gösteren, ufkumuzu açan bütün ağız araştırmacılarının üzerimizdeki vasiyeti de gerçekleştirilmiş olacaktır.

Kaynaklar

- Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası* (1990). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu.
- Azərbaycan dilinin naxçıvan dialektoloji atlası* (2015). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu.
- Boz, E. (2008). Ağız atlasları. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/3, 152-166.
- Boz, E. (2017). Türkiye'nin ilk dil atlası: Eskişehir ili dil atlası. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 789, 80-92.
- Boz, E. & Günay Aktaş, S. (2015). Eskişehir ili kırsalı güncel etnik yapı. *Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi*, 10, 1-34.
- Boz, E. & Günay Aktaş, S. (2017). *Eskişehir ili dil atlası*. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
- Buluç, S. (1946). Diyalektoloji-I. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3-4, 171-179.
- Gülsevin, G. (2015). Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası hakkında. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 40, 209-213.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (1999). Azərbaycan diyalektoloji atlası hakkında. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 567, 185-189.
- Karahan, L. (2015). Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. *Dil Araştırmaları*, Güz 2015/17, 271-276.
- Karahan, L. & Ay Ö. (2022). *Türkiye Türkçesi ağızları sınıflandırma ölçeği*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri sözlüğü*. Ankara, Türk Dil Kurumu.
- Vardar, B. (2002). *Dilbilimin temel kavram ve ilkeleri*. İstanbul: Multilingual.

AĞIZ BİLİMİ EL KİTABI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Caner KERİMOĞLU*

Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan *Ağız Bilimi El Kitabı* Türkiye'deki ağız araştırmaları için kaynak eserlerden biri olmaya adaydır. Editörleri Charles Boberg, John Nerbonne, Dominic Watt olan bu çok yazarlı eserin orijinal adı *The Handbook of Dialectology*'dir. Kitap Nihal Çalışkan, Ferhat Karabulut, Burcu Öztürk, Musa Salan ve Selcen Koca tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Kitap giriş bölümünden sonra kuram, yöntemler ve veri olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım olan "Kuram"da on iki bölüme yer verilmiştir. Bu bölümlerde ağız ve ağız biliminin tanıtımı, tarihi, dil bilim içindeki yeri, toplum ağız bilimi, ağız oluşum ve değişimlerine yer verilir.

Ağız biliminin tarihçesinden, kuramlardan bahsedilen ve kitabın oluşturulma gerekçesinin anlatıldığı "Giriş" bölümünde alan ve kuramlar hakkındaki eleştiriler ve alandaki temel konulara ilişkin düşünceler ortaya konmuştur. Bu başlık altında ağız biliminin gelişimi takip edilir.

Kitabın "Kuram" bölümünde ağız bilimi kuramlarına ve dil bilimi alt disiplinlerinin ağız bilimi ile ilişkilerine ve ağız bilimine katkılarına yer verilmiştir. İlk bölüm olan "Ağız Bilimi, Filoloji ve Tarihsel Dil Bilimi" bölümünde filoloji ve tarihsel dil biliminin ağız bilimiyle ilişkisi incelenmiştir. Ağız coğrafyası filolojinin de yardımıyla Yeni Gramercilerin hipotezleri üzerine kurulmuştur. On dokuzuncu yüzyılda ağız özelliklerinin yayılımı ile ilgili ağaç modeli ve dalga kuramı gibi yeni kuramlar oluşturulmuştur. Yirminci yüzyılda ise kentlere odaklanılmış, dilsel değişikliklerin kentsel merkezden bir diğerine yayıldığı basamaklı yayılma modeli yaygınlaşmıştır. Ağız bilimi, kentsel ağız vb. gibi dil biliminin alt disiplinleriyle etkileşime geçerek kapsam alanını genişletmiştir.

"Ağız Sözlüğü" bölümünde on sekizinci yüzyılda oluşturulmaya başlanan ağız sözlüklerinin yapımı tartışılmış, üst-sözlük bilimsel hususlara, makro ve mikro yapısal seçeneklere yer verilmiştir. Ağız sözlükleri bilimsel ya da toplumsal nedenlerle hazırlanmış kaynak eserlerdir. Bu sözlükler dil değişikliklerini yazılı hâle getirirler. Veri toplama aşamasında ise sözlü veya

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, caner.kerimoglu@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8514-8578.

yazılı kaynaklardan yararlanılabilir. Bu aşamalarda “ne? nerede? kim? nasıl? ve ne kadar?” gibi sorulara cevap verilerek veri toplanır. Saha çalışmalarında sözlü araştırma (doğrudan yöntem), posta, yazışmalarla araştırma (dolaylı yöntem) kullanılmıştır. Teknolojinin gelişimiyle ağız sözlükçülüğünde de gelişmeler olmuştur. Dijital sözlükler; kelime veri tabanları, haritaları ve ses örneklerini içererek alan araştırmacıları için büyük bir yarar sağlayabilirler.

“Ağız Atlasları” bölümünde bu atlasların tarihinden ve verilerinden bahsedilmiştir. Ağız atlasları dil varyasyonlarını gözlemlemek ve bu bilgileri düzenlemek için oluşturulmuştur. İlk veriler harita üzerinde sunulmuş, yirminci yüzyılın sonunda teknoloji ile değişime uğrayarak Coğrafi Bilgi Sistemleri gibi bilgisayar yöntemleriyle yenilik kazanmışlardır.

“Yapısal Ağız Bilimi” bölümünde 1950’lerde ağızları geleneksel olan fonetik biçimde değil, fonemik sistemlerde inceleyen yapısal ağız bilimi yaklaşımı incelenmiştir. Bu yaklaşımla geliştirilen yöntemler alanı şekillendirmiştir. Alanın öncülerinden olan Weinreich, yapısal ağız bilimi çalışmalarıyla ağız biliminin kapsamını genişletmeye çalışmıştır. Bu alanda telaffuzlar fonemik terimlerle açıklanmıştır. Yapılan bu tanımlamayla seslerin temsil ettiği fonemler de gösterilmiştir.

Ağız varyasyonlarının ağız bilimsel ve biçimsel kuramsal incelemesinin yapıldığı “Ağız Bilimi ve Biçimsel Dil Bilimsel Kuram: Kör ile Topal” bölümünde Chomsky’nin üretici kuramının ağız bilimine etkisi incelenmiştir. Ağız bilimci ve kuramcıların birbirlerinden fayda sağlayabileceği ve birlikte ilerleyebilecekleri savunulup bu iki alan arasındaki ilişki “Kör ve Topal” masalına benzetilmiştir.

Labov’un öncü çalışmalarını yaptığı ve ağız araştırmalarına katkıda bulunan “Toplum Ağız Bilimi” başlığı altında incelenen bu alan, toplum dil bilimsel çalışmaların ağız bilimine uyarlanması olarak tanımlanmıştır. Toplum ağız biliminin araştırma alanı kentler yani şehir ağız bilimidir. Alanın köyden kente göçülmesi sonucu oluştuğu belirtilmiş; statü, cinsiyet ve yaş gibi etmenlerin kent topluluğunun dile yaklaşımında belirleyici olduğu ifade edilmiştir.

Atlas kaynaklı bir dil coğrafyası dalı olarak tanımlanan “Diyalektometri” bölümünde tarihsel arka planlar ve önemli diyalektometrilere hakkında bilgi verilmiştir. Diyalektometrik çalışmanın yöntem ve bulguları paylaşılmıştır.

“Ağız Teması ve Yeni Ağız Oluşumu” bölümünde aynı dil içindeki farklı ağız konuşurları arasındaki etkileşim dil bilimsel açıdan incelenmiştir. Ağızların ortaya çıkışında temas süresiyle orantılı olarak dil değişikliklerinin

oluşabileceği ifade edilmiştir. Bu olasılığın yanında ikinci ağız edinimi ya da farklı ağız oluşumunun ortaya çıkabileceği savunulmuştur.

“Avrupa’da Ağız Değişimi - Dengelenme ve Yakınsama” başlığında Avrupa ağızlarında son yüz yılda ağızların kendi arasında ve ölçünlü değişke arasında yakınsama görülmüştür. Bu yakınsama sonucunda iki şey gözlemlenir: Dengelenme ya da ağızlar arasında yatay yakınsama.

“Algısal Dil Bilimi” halkın bakış açısıyla dilsel özelliklerin bölgesel dağılımını ele alan ve sosyal faktörle ilgilenen bir halk dil bilimi dalıdır. Bu bölümde algısal ağız biliminin hedef, yöntem ve bulguları değerlendirilir.

“Ağız Anlaşılabilirliği” bölümünde ağız varyasyonlarının iletişimsel sonuçları ele alınır. Bir dilin farklı ağızlarının karşılıklı anlaşılabilirliğinin ne oranda olması gerektiği ya da farklı dil olarak kabul edebilmek için farklılıkların derecesini belirlemek alan içinde öteden beri bir problem olmuştur. Bu konu hakkında önerilen düşünce ise bu ağızları test etmede bir standart belirlenmesidir.

“Uygulamalı Ağız Bilimi: Ağız Koçluğu, Ağız Azaltımı ve Adli Fonetik” başlığı altında ise ağız varyasyonlarıyla ilgili üç alan tanıtılır. Ağız koçluğu, kişinin kendi ağzı olmayan bir ağzı taklit etmesidir. Ağız azaltımı, ağız koçluğunun bir alt türü olarak yeni ağız edinimini içerir. Adli fonetik ise davalarda şüphelilerin ağız taklidine başvurma ihtimalinde konuşma kayıtları ile karşılaştırılmasının yapılmasıdır.

Kitabın ikinci kısmı olan “Yöntemler”de verilerin toplanması ve çözümlenmesi incelenmiştir. Verilerin toplanmasında araştırmanın konusuna bağlı olarak verinin toplanacağı bölge, yaş, kişiler vb. gibi değişkenlerden bahsedilir. Veri toplamada rolü olan diğer konu ise doğruluk ve ölçekteşlik boyutları olarak halkın dışarıdan gelen bir görüşmeciyi nasıl karşıladığıdır.

Kitapta veri toplama yöntemleri olarak ağız örnekleme yöntemleri, ağız anketi, yazılı ağız anketleri, alan görüşmeleri ve derlem temelli ağız çalışması yaklaşımları ele alınmıştır. Alan görüşmeleri yönteminde görüşmeci katılımcı ile yüz yüze görüşmektedir. Yazılı ağız anketlerinde ise yüz yüze görüşme yoktur, buna bağlı olarak da şartların ölçekteş olmasında zorluk görülebilir. Alan görüşmelerinde de görüşmeci katılımcı ile aynı ortamda bulunmaktadır. Ağız araştırmalarında yüz yüze görüşmelerde telaffuz gibi dikkat edilmesi gereken etmenler daha rahat gözlemlenir. Derlem dil bilimi, verilerin genelde derlem kaynaklarından yani metin koleksiyonlarından elde edildiği bir alandır ve veri toplanırken bu kaynaklar incelenir. “Dil bilimsel ve coğrafi yöntemler” alt başlığında ise dil verilerinin araçlı ve bilgisayarlı analizine ve haritalama tekniklerine yer verilmiştir. Akustik fonetik, ağız biliminde fonetik transkripsiyon yapan çözümleme aracıdır. Ünlülerin analizi

otomatik şekilde gerçekleşmekte olup ünsüzlerin fonetik transkripsiyonunda gelişmeler devam etmektedir. Ağız bilimi araştırmalarında vazgeçilemez yöntemlerden olan istatistik, “Varyasyonist Çalışmalar İçin İstatistik” alt başlığında açıklanmıştır.

Kitabın son kısmı olan “Veri” bölümünde dünyada konuşuru olan dillerin on iki bölümde ağızları incelenmiştir. Bölümler şu şekilde sıralanmıştır: “İngiliz ve Güney Yarım Küre İngilizcesinin Ağızları, Kuzey Amerikan İngilizcesinin Ağızları Almanca, Felemenkçe ve İskandinav Dillerinin Ağızları, Fransızcanın Ağızları, İtalya’nın Ağızları, İspanyolca ve Portekizcenin Ağızları, Slav Dillerinin Ağızları, Arapçanın Ağızları, Hint-Aryan Manzarasında Ağızları, Çincenin Ağızları, Japoncanın Ağızları ve Malayca/Endonezya Dili Ağızları”. Kitapta yer alan bu diller, konuşur sayılarına ve diller hakkında yayımlanan araştırmaların miktarına göre seçilmiştir. Dillerin ağızları ve dilsel özellikleri incelenmiştir.

Ağız bilimi, dil biliminin bir alt disiplini olarak dil içinde zamansal, fiziksel vb. değişikliklerle oluşan dil varyasyonlarını inceler. *Ağız Bilimi El Kitabı* alanındaki kuram, yöntem ve ağız verilerine yer veren çeviri bir eserdir. Ağız biliminin tarihi, kuramları ve veri toplama yöntemlerini derleyen bu kapsamlı inceleme, bir kılavuz olarak yapılacak yeni çalışmalara yol gösterecektir düşüncesindeyim.

AĞIZ ARAŞTIRMALARI VERİ TABANI

Serdar YAVUZ*

Türkiye Türkçesinin temelini oluşturan Türkiye Türkçesi ağızları bu alanda çalışma yapacak bilim insanları için eşsiz bir kaynaktır. Türk dilinin ve bu dili kullanan toplumların coğrafi genişliği ve yayıldıkları alan olarak düşünüldüğünde ağızlar önemli veri kaynaklarıdır.

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili ilk çalışmanın 19. yy’da yapıldığını düşünürsek günümüze kadar bu alan ile ilgili ciddi bir külliyatın oluştuğunu kabul etmemiz gerekir. 1867 yılından itibaren yapılan başlayan çalışmalar, araştırmalar aralıksız bir şekilde günümüze kadar gelmiş, gelecek yıllarda da yapılacak çalışmalar ile bu alana katkılar devam edilecektir. Yaklaşık olarak 150 yıllık bir serüvenin verilerini; müstakil kitaplar, bu alana özgü yüksek lisans ve doktora tezleri, derleme sözlükleri, çeviri kitapları, basılı ve elektronik olarak yayımlanan akademik makaleler ve konferans bildirileri oluşturmaktadır. Elbette bu saydıklarım dışında akademik olmayan lakin ağız verisini zenginleştiren amatör çalışmalar da mevcuttur. Çok yakın zaman kadar basılı materyal üzerinde ilerleyen ağız verileri artık elektronik ortama taşınma zorunluluğundan dolayı daha geniş bir çevre tarafından takip edilebilir, erişilebilir, kullanılabilir bir hâle gelmiştir.

Türkçe Sözlük’te; “çözüme erişmek için işlenebilir duruma gelmiş veri ortamı” anlamında açıklanan veri tabanları; hızlı erişim, büyük veri saklama kapasitesi, verilerin kolay yönetimi ve verilerin güvenliği açılarından araştırmacılar için vazgeçilmez uygulamalardır.

Araştırmacılar için hızlı erişim; verilere hızlı ve etkili bir şekilde erişim sağlar. Bu verilerin daha verimli bir şekilde yönetilmesine ve araştırmacının daha hızlı karar almasına yardımcı olur.

Araştırmacılar için büyük veri saklama kapasitesi olarak veri tabanları, büyük miktarda veriyi doğru ve güvenli bir şekilde saklama kapasitesine sahiptir. Bu durum araştırmacının büyük veri içerisinde kendisine faydalı olanı seçme, süzme ve kullanma imkânı verir.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Elâzığ, serdaryavuz@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9401-4304.

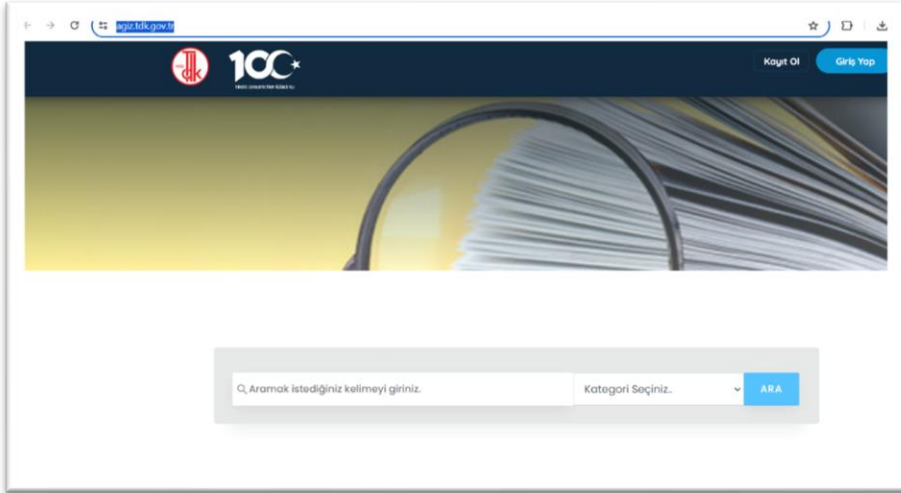
Araştırmacılar için verilerin kolay yönetimi; verilerin kolayca organize edilmesini ve yönetilmesini sağlar. Bu durum araştırmacının daha iyi kararlar vermesine ve daha verimli çalışmasına yardımcı olur.

Araştırmacılar için verilerin güvenliği; veri tabanları, verilerin güvenli bir şekilde saklanması ve korunmasını sağlar. Bu durum araştırmacının verilerinin izinsiz erişimden korunmasına ve daha güvenli bir şekilde işlem yapmasına yardımcı olur.

Yukarıda saydığımız hassasiyetlerden ve ağız bilimi alanında çalışacak araştırmacıların veriye daha hızlı ve sağlıklı erişimini sağlamak amacıyla Prof. Dr. Leylâ Karahan başkanlığındaki Türk Dili Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu üyeleri olarak <https://agiz.tdk.gov.tr/> adresinde araştırmacıların kullanımına ücretsiz olarak sunulmak üzere “Ağız Araştırmaları Veri tabanı” yaptık.

Ağız Araştırmaları Veri Tabanı modern anlamda bir arama motorudur. Tematik anlamda oluşturulmuş, bilgi kirliliğinden ve yoğunluğundan uzak, sadece ağız araştırmaları ile ilgili çalışmaların bulunduğu bir veri tabanıdır.

Veri Tabanının Kullanımı

Veri tabanı arayüzü kullanıcı dostu bir şekilde tasarlanmıştır. Hem veri tabanına kayıt olup kullanıcı adı ve şifre bilgileri ile üye olabilir, araştırma yapabilirsiniz hem de üye olmadan ana sayfayı kullanarak istediğiniz taramayı arama motoru üzerinden yapabilirsiniz. Sonuçları listeledikten sonra istenilen makale indirilip incelenebilir.

Q Aramak istediğiniz kelimeyi giriniz.

Kategori Seçiniz..

Kategori Seçiniz..

Yayın Adı

Yazar

Yayınlayan

Yayın yılı

Konusu

Yayın Türü

Yükleyen

ARA

Arama bölümüne; kelime, kelime grubu veya dil özelliği temelinde kapsamlı veriler girilebilir, ayrıca kategori seçilebilir. Kelimenizi yazdıktan sonra “yayın adı, yazar adı, yayımlayan, yayın yılı, konusu, yayın türü, yükleyen” gibi kategorilerde listeleme yaparak arama yapabilir, sonuçları filtrelenebilir. Ağız Araştırmaları Veri Tabanı’nın muadil arama motorlarından ayrılan en önemli özelliği ise kullanıcı adı ve şifresi ile kaydolan araştırmacının önemli gördüğü ve veri tabanında bulunmasını istediği belgeyi yükleyebilmesi ve onu araştırmacıların kullanımına sunabilmesidir. Yüklenen bu veri, sistem editörü tarafından incelendikten sonra editörün onayı ile erişime açılabilir.

Ağız Araştırmaları Veri Tabanı’nı tasarlarken sistemin işlevsel olması için çaba gösterildi. Ağız Araştırmaları Veri Tabanı yapılandırılmış ve düzenlenmiş verilerin saklandığı bir depodur. Bu veri tabanı veriye erişmek, ekleme, güncelleme, ve silme gibi işlemler yapmak için kullanılabilir. Ağız Araştırmaları Veri Tabanı’nda veri saklama, veri erişimi, veri güncellemesi ve veri paylaşımı güncel kod sistemleri ile yapılmaktadır.

Q Aramak istediğiniz kelimeyi giriniz.

Kategori Seçiniz..

ARA

353
YAYIN

12
KONU

28
YAYIN

12
KATILIMCI

190
YAYIN

Konular

Tanıtım / Değerlendirme	Sınıflandırma ve Ağır Altılar	İsim Bilgi	Söz Varlığı
Kurum ve Yönetim	Ses Bilgi	Statistik Bilgi	Söz Dönem
Karşılaştırmalı Çalışmalar	Köken Bilgi	Çeviriler	Değerleme-İncelenebilir
Bölge, İ ve İnce Ağır İncelenebilir/Belli Ağır Bilgiye İncelenebilir	Diğer		

Ağız Araştırmaları Veri Tabanı'nda; “tanıtım ve değerlendirme, sınıflandırma ve ağız atlası, ses bilgisi, söz varlığı, kuram ve yöntem, şekil bilgisi, sözlük bilgisi, söz dizimi, karşılaştırmalı çalışmalar, köken bilgisi, çeviriler, derleme-inceleme, bölge, il, ilçe ağız incelemeleri / belli ağız bölgesi incelemeleri ve diğer” adlı başlıklarda içerik bilgisine ulaşılabilir. Daha da önemlisi kayıt olan araştırmacılar bu başlıklarda veriyi pdf hâlinde sisteme ekleyebilir, araştırmacıların kullanımına sunabilirler.

Search results for "kuram ve yöntem" (18 Sonuç Bulundu):

- Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları**
 Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic
 2006 Ali AKAR Yükleyen: M. Mete Taşlıova 37-53
 Yayın Yeri: Ankara, Yayın Türü: Makale, Konusu: Kuram ve Yöntem, Arşiv-ID: 8
 PDF Görüntüle
- Balkan Türkçesi Ağızları ile Türkiye Türkçesi Ağızları Arasında Sosyo-Lengüistik Açından Kısa Bir Karşılaştırma**
 Belleten 2010 Zeynep KORKMAZ Yükleyen: M. Mete Taşlıova 103-118
 Yayın Yeri: Ankara, Yayın Türü: Makale, Konusu: Kuram ve Yöntem, Arşiv-ID: 15
 PDF Görüntüle

Örneğin “kuram ve yöntem” başlığında bir arama yapıldığında pdf şeklinde birtakım dosyalar gelmektedir. Devamında ilgili başlık ile alakalı makaleler, makale adları, yayın yılları, sayfa sayıları ve yükleyen bilgisi görüntülenebilmektedir.

Oturum Aç

E-posta

Şifre

Oturum Aç

Giriş Yap Kayıt Ol Şifremi Unuttum

Yukarıda veri tabanından ekran resimlerini paylaştığımız tematik Ağız Araştırmaları Veri Tabanı Türk Dili Kurumunda bir zihniyet değişiminin önemli örneklerinden biridir. Büyük oranda basılı materyal ile araştırmacıların öğrenme ihtiyacını karşılayan, araştırmacılara veri desteği sunan Türk Dil Kurumu artık 21. yüzyılın gerekliliği çerçevesinde dijitalleşme yönünde ciddi adımlar atmaktadır. Türk Dil Kurumu Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolunun bir faaliyeti olarak yapılan Ağız Araştırmaları Veri Tabanı'nın araştırmacılara faydalı olmasını umuyoruz.

Kaynaklar

Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe sözlük*, Erişim Tarihi: 27.12.2024

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINDA
6. ULUSLARARASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ

GAZİANTEP AĞZI'NIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

Ahat ÜSTÜNER*
Emine SOYYİĞİT**

Özet

Gaziantep ağızı, genel ses ve şekil bilgisi özellikleri bakımından Türkiye Türkçesi Ağızlarının üç ana ağız grubundan Batı Grubu ağızları içinde yer almaktadır. Coğrafi konumu dolayısıyla Doğu ve Batı Grubu ağızları arasında bir geçiş bölgesinde yer alan Gaziantep ağızında, hem Doğu hem de Kuzeydoğu Grubu ağızlarının ses ve şekil bilgisi özellikleri de görülmektedir. Bu ağız özellikleri Gaziantep ağızını, Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarıyla bağlantılı kılmaktadır. Gaziantep ağızıyla ilgili birçok akademik ya da akademik olmayan çalışmalar yapılmıştır. Gaziantep ağızının tamamını kapsayan iki çalışma vardır. Bunlar, Ömer Asım Aksoy tarafından 1945 yılında yazılan Gaziantep Ağızı adlı üç ciltlik çalışma ve diğeri 2022 yılında tamamlanan Gaziantep İli Ağızları başlıklı doktora tezi çalışmasıdır. Bu çalışmanın amacı, Ömer Asım Aksoy tarafından yapılan çalışmayla Gaziantep İli Ağızları doktora tezinde elde edilen bulgulara göre Gaziantep ağızının yaklaşık olarak seksen yıllık sürede ağız özelliklerinde görülen değişimleri tespit etmektir. Bu nedenle çalışma, Ömer Asım Aksoy tarafından 1945 yılında yayımlanan ve üç ciltten oluşan Gaziantep Ağızı adlı çalışma ile bizim yaptığımız Gaziantep İli Ağızları adlı doktora tezinin karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Adı geçen bu iki çalışmada tespit edilmiş Gaziantep ili ses ve şekil özellikleri karşılaştırılıp değerlendirilecektir. Böylece Gaziantep ağız özelliklerinin yaklaşık seksen yıllık süre içinde ses ve şekil bilgisi özellikleri bakımından geçirdiği değişimler veya korunan özellikleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gaziantep, Gaziantep ağızı, Ömer Asım Aksoy, Gaziantep ili ağızları, ses bilgisi, şekil bilgisi.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Elâzığ, austuner@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7814-7200.

* Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Gaziantep, esoyyigit@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4428-6314.

COMPARATIVE ANALYSIS OF GAZİANTEP DIALECT

Abstract

Gaziantep dialect, in terms of general phonetic and morphological features, is included in the Western Group dialects, one of the three main dialect groups of Turkey Turkish Dialects. The phonetic and morphological features of both East and Northeast Group dialects are also seen in Gaziantep dialect, which is located in a transition region between East and West Group dialects due to its geographical location. These dialect features make Gaziantep dialect related to Eastern and Northeastern group dialects. There have been many academic and non-academic studies on Gaziantep dialect. There are two studies covering the entire Gaziantep dialect. These, it is a three-volume work called Gaziantep Dialect, written by Ömer Asım Aksoy in 1945, and the other is a doctoral thesis titled Gaziantep Province Dialects, completed in 2022. The aim of this study is to determine the changes in the dialect characteristics of Gaziantep dialect in approximately eighty years according to the findings obtained in the doctoral thesis of Gaziantep Province Dialects with the study conducted by Ömer Asım Aksoy. For this reason, the study is based on the comparison of the three-volume Gaziantep Dialect, published by Ömer Asım Aksoy in 1945, and the doctoral thesis named Gaziantep Province Dialects, which we made. The fonetic and morphology characteristics of Gaziantep province determined in these two studies will be compared. Thus, starting from both studies, Gaziantep dialect features will be evaluated in terms of phonetics and morphology. Thus, it will be tried to reveal the changes or preserved features of Gaziantep dialect features in terms of phonetic and morphological features in approximately eighty years.

Keywords: Gaziantep, Gaziantep dialect, Ömer Asım Aksoy, Gaziantep province dialect, phonetic, morphological.

Giriş

Gaziantep, bulunduğu ve sahip olduğu coğrafi-stratejik konumu dolayısıyla Türkiye'nin doğusu ile batısı ve Orta Doğu ile Türkiye arasında bir köprü görevi görmektedir. Gaziantep'i stratejik olarak önemli yapan hususlardan biri de tarihî İpek Yolu'nun Gaziantep'in sınırlarından geçiyor olmasıdır. Geçmişte şehrin ekonomisi için mühim bir yer ve ticaret güzergâhı olan İpek Yolu -bugün de geçmişteki kadar- şehrin ekonomik, ticari ve kültürel akışını canlı tutmada önemli bir yere sahiptir.

Birçok medeniyetin katmanlarının bulunduğu Gaziantep, Fırat Nehri ile Bereketli Hilal'in stratejik bir noktasında yer almaktadır. Bu özelliğinden dolayı milattan önceki yıllarda önemli devletlerin merkezi olan şehir; sonraki yıllarda Roma, Bizans, Abbasiler, Emeviler gibi devletlerin hâkimiyetine girmiştir.

Yapılan araştırmalara göre bölgeye Türk nüfusu çok erken dönemlerde gelmiştir. Sevinç, *Gaziantep'te Türk Boyları* adlı çalışmasında Türklerin Gaziantep ve yöresine ilk gelişlerinin iki bin yıl önce olabileceğini ifade etmektedir (2008: 2). Gaziantep yer adları üzerine yapmış olduğu bir çalışmada, Gaziantep ve Türkistan'daki yer adlarını karşılaştırmış olan Yıldırım, Türklerin bu bölgeye daha erken dönemlerde geldiğini belirtmektedir (2018: 515-522).

Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurması ve sonrasında bölgede uygulanan iskân politikasıyla birlikte Orta Asya'dan birçok Türk boyu yerleştirilmiş ve zamanla buradaki Türk nüfusu artmıştır. Orta Asya'dan gelen Türkler, birçok Anadolu şehrinde olduğu gibi Gaziantep'in Türkleşmesinde de önemli bir yere sahiptir. İskân siyasetinin olduğu bölgelere gelen Türk boyları sadece Türk nüfusunun artmasına katkı sağlamamış aynı zamanda kendi dil özelliklerini ve kültürlerini de gittikleri yerlere taşıyarak Türk diline ve kültürüne çok önemli katkıda bulunmuşlardır. Zeynep Korkmaz bu konuyla ilgili bir çalışmasında, şu bilgilere yer vermektedir: “Bilindiği gibi Anadolu Bölgesi MS. XI yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyıla kadar devam eden sürekli göçler ile bir Oğuz ülkesi hâline gelmiştir. Anadolu'ya Oğuzlar dışında diğer bazı Türk kavimlerinin de geldiği bilinmektedir. Bunlar tarihî kaynakların, ağız araştırmalarının ve yer adları incelemelerinin ortaya koymuş olduğu gerçeklerdir. Anadolu'da Oğuzlar dışındaki Türk kavimlerine ait dil özellikleri de kendini ana çizgileri ile belli etmektedir” (1971: 21).

Gaziantep, tarih boyunca birçok göçe sahne olmuştur. Bu göçlerden biri de I. Dünya Savaşı yıllarında Balkanlardan Anadolu'ya yapılan göçlerdir. Balkanlardan gelen göçmenlerin yerleştirildiği yerlerden biri de Antep'ti. Kurt bir çalışmasında Antep bölgesine Balkanlardan ilk göçlerin Arnavut

muahacirlerin iskânı olduğunu, Balkan Savaşları'yla bu göçlerin yoğunlaştığını ve Antep'te artan nüfusla birlikte göçmenlerin farklı şehirlere gönderildiğini ifade etmektedir (2018: 492). Ancak Balkan coğrafyasından Antep'e gelen Türkler, az sayıda gruplardan oluştuğu için yerleştikleri bölgelerin ağız özellikleri üzerinde çok etkili olmamışlardır. Aksine bölgenin baskın ağız özelliklerinden etkilenmişlerdir.

Gaziantep, günümüzde de ekonomik ve savaş gibi nedenlerden dolayı göç almaya devam etmektedir. Özellikle 2011 yılında yaşanan Suriye iç savaşı nedeniyle milyonlarca kişinin Türkiye'ye göç etmesine izin verilmiştir. Suriye ile sınır komşusu olması nedeniyle en fazla göç alan şehirlerden biri Gaziantep olmuştur. Geçen süre içinde bu göçler; sosyal, demografik, kültürel ve dil gibi birçok unsur üzerinde etkisini göstermektedir. Suriye göçünün Gaziantep ağızı üzerindeki etkisi ise ayrıca bir çalışmada değerlendirilebilir.

Bu bilgiler ışığında ve yapılan ağız tasniflendirme çalışmalarına göre Gaziantep ağızı; "Türkiye Türkçesi ağızlarının üç ana ağız grubundan Batı Grubu ağızlarında Tarsus (İçel), Ereğli, Konya merkez ilçesinin bazı yöreleri, Adana, Hatay, Kahramanmaraş, Gaziantep, Adıyaman, Darende, Akçadağ, Doğanşehir (Malatya), Birecik, Halfeti (Urfa) ağızlarıyla birlikte Batı Grubu ağızlarının yedinci alt ağız grubunda yer almaktadır" (Karahan, 1996:171). Aynı zamanda Gaziantep bulunduğu konum itibarıyla güneyde Suriye Türkmen ağızlarıyla birleşmekte; Türkiye Türkçesi ve Suriye Türkmen Türkçesi ağızları arasında bir geçiş bölgesi (köprü) ağızı özelliği göstermektedir. Bu özelliklerini göz önüne alarak, hakkında daha önce değerli çalışmalar yapılmış Gaziantep ilinin ağız özelliklerini, biraz da ilk önemli çalışmanın yapıldığı tarihten bugüne kadar geçen uzun süreyi düşünerek çalışmamızın konusu olarak tercih ettik.

Gaziantep Ağızıyla İlgili Yapılan Çalışmalar

Gaziantep ağızıyla ilgili akademik ve akademik olmayan birçok çalışma yapılmıştır.

Tablo 1: Gaziantep ağızıyla ilgili yapılan çalışmalar

	Doktora	Yüksek Lisans	Lisans
Tezler	3	3	8
Kitaplar	10		
Makaleler	39		

Gaziantep ağızıyla ilgili yapılan çalışmalar, genellikle Gaziantep'in sınırlı bölgelerinin (köy, ilçe, merkez gibi) ağız özelliklerini belirlemeye yönelik çalışmalardır. Gaziantep'in tamamını kapsayan ilk çalışma 1945-1946 yıllarında Ömer Asım Aksoy tarafından yapılmıştır. Bu çalışma, üç ciltten

oluşmakta ve çalışmada Gaziantep ağız özelliklerine ait önemli bilgiler yer almaktadır.

Gaziantep ağzının tamamını (merkez ve 9 ilçe) kapsayan bir diğer çalışma, Aksoy'un çalışmasından yaklaşık 80 yıl sonra Prof. Dr. Ahat Üstüner danışmanlığında, Emine Soyyiğit tarafından 2022 yılında tamamlanan "Gaziantep İli Ağızları" başlıklı doktora tezidir.

Bu yazıda, yukarıda bahsi geçen iki çalışmaya göre Gaziantep ağzı, karşılaştırmalı inceleme yöntemiyle değerlendirilmiş ve ilk çalışmadan ikinci çalışmaya geçen sürede Gaziantep ağzının ses ve şekil bilgisi özelliklerinde görülen değişimler değerlendirilmiştir. Çalışmada ses ve şekil bilgisi özellikleri tablo üzerinde gösterilmiştir.

Temel Ses Bilgisi Özellikleri

Ünlüler

Gaziantep ağzında standart yazı dili dışında tespit edilen ünlüler, aşağıda yer alan tabloda gösterilmiştir. Her iki eserde yer alan ünlülerin bulunduğu kutulara o çalışmada yer aldığını gösteren bir işaret konulmuştur. Çalışmaya konu olan eserlerin adları, kısaltılarak gösterilmiştir. Bu doğrultuda Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağızları adlı çalışmalarda tespit edilen ünlüler şu şekildedir:

Tablo 2: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen ünlüler

	ÖAA-GA	GİA
ā	√	√
á		√
ã		√
à		√
â		√
ē	√	√
è	√	√
ẽ	√	√
ê		√
ī	√	√
í		√
ĩ	√	√
ō	√	√
ò		√
õ		√
ó		√

ö		√
ō	√	√
ō̇		√
ū	√	√
ù		√
ũ		√
ú		√
ũ̇	√	√
ũ̇		√

Yukarıdaki tabloda, her iki çalışmada tespit edilen ünlüler yer almaktadır. GA çalışmasında GİA'na göre ünlü sayısının az olduğu görülmektedir. GA'nda ünlülerin az olması birkaç nedene bağlanabilir. Bunlardan biri, dönemin teknolojik imkânlarının kısıtlı olmasıdır. Günümüzde iletişim teknolojisinde görülen hızlı ilerlemeler sayesinde hem daha fazla ses kaydı alınabilmekte hem de kaydedilen seslerin deşifre edilmesinde sınırsız dinleme fırsatı bulunmaktadır. Bu gelişmeler sayesinde (ses kayıt cihazları, telefon, video kamera vb.) ağızlarda var olan sesler, daha ayrıntılı tespit edilebilmektedir.

GA'nda ünlülerin az olmasının bir diğer nedeni de Aksoy'un az sayıda kelime tespit ettiği sesleri çalışmasına dahil etmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumu Aksoy şu cümlelerle ifade etmektedir: "Gaziantep ağzında bu seslerden başka özel bazı sesler daha varsa da ya gayet güç ayırt edildiklerinden yahut ancak bir iki kelime rastlanıldıklarından bunlar için ayrı fonetik işaretler kullanmaya lüzum görmedik" der ve örnek olarak şunu verir: "A fonemini incelerken 2 numaralı fıkrada göreceğiz ki İstanbul ağzının bazı a'ları Gaziantep ağzında é'olmaktadır: "alay" yerine "aléy" gibi". Bunun bir benzerine de "E" fonemini incelerken raslıyacağız. Orada 2 numaralı fıkrada; "İstanbul ağzının bazı "e"leri Gaziantep ağzında "é" olmaktadır: "yem" yerine "yéy" gibi. Esasen "a" yerine kullandığımız "é" ile "e" yerine kullandığımız "é" sesi arasında bir fark vardır, ama bu fark o kadar incedir ki bazı kelimelerde gayet güç olarak ayırt edilebilirse de bazı kelimelerde hiç sezilmez. Bu sebeple kitabımızda "é"yi farklı işaretlerle göstermedik." (1945: 12-13).

GİA adlı çalışmanın, GA çalışmasından daha sonra yapılması ve günümüzde teknolojik imkânların daha ileri düzeyde olması GİA'nda tespit edilen ünlülerin sayıca fazla olmasını sağlamıştır.

Ünsüzler

Gaziantep ağzında standart yazı dili dışında yer alan ünsüzler, aşağıda yer alan tabloda gösterilmiştir. Yazı dilinde yer alan ünsüzlere tabloda yer

verilmemiş, yazı dilinde olmayan ünsüzler gösterilmiştir. Her iki eserde de tespit edilen ünsüzlerin yer aldığı kutulara o çalışmada yer aldığını gösteren işaret konulmuştur. Bu doğrultuda GA ve GİA adlı çalışmalarda tespit edilen ünsüzler şu şekildedir:

Tablo 3: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen ünsüzler

	ÖAA-GA	GİA
ğ	√	√
h	√	√
h̄	√	√
k		√
ñ	√	√
w		√
Ç		√
T		√
P		√
Z		√
y		√
h		√
r		√
v		√
g		√
ı		√
i		√
ç		√

Tabloda görüldüğü üzere GA adlı çalışmada ünsüz sayısı, GİA çalışmasına göre sayıca daha azdır. Hem teknolojik imkânların kısıtlı olması hem de Aksoy’un az sayıda kelimeye tespit ettiği seslere çalışmada yer vermemesi, GA adlı çalışmada ünsüzlerin sayıca az olmasının nedenleridir.

Aksoy, ünsüzler bahsinde bu durumu şöyle açıklar: “Gaziantep ağzında bu seslerden başka özel bazı sesler daha varsa da ya gayet güç ayırt edildiklerinden, yahut ancak bir, iki kelimeye rastlanıldıklarından bunlar için ayrı fonetik işaretler kullanmaya lüzum görmedik”, diye açıklar ve şu örneği verir “koyun, keçi, deve gibi hayvanların toparlak ve kuru tersi manasına olan ve eski metinlerde “kığ” olarak geçen kelimenin Gaziantep ağzındaki telâffuzu şöyledir: “k” fonemi “kim” kelimesinde olduğu gibi incedir. Fakat “ı” fonemi “kırmak” kelimesinde olduğu gibi kalındır. Son fonemde “x” telâffuz edilecektir. Bu telâffuzu “kix” şeklinde gösteremeyeceğimiz gibi “kix” şeklinde de gösteremeyiz. Ancak ince k için ayrı, kalın k için ayrı işaret kullandığımız takdirde bu telâffuzu gösterebiliriz. Gaziantep ağzında bu

ihtiyacı duyuran ikinci bir kelimeye daha rastlamadığımızdan “k”nın bu iki sesi için ayrı ayrı işaret almadık” (Aksoy, 1945: 12-13).

Buna göre Aksoy, Gaziantep ağzının ağız özellikleriyle ilgili araştırma yaparken farklı seslerin olduğunu ancak örnek sayısının azlığı nedeniyle ayrı bir işaret kullanmadığını ifade etmektedir. GİA adlı çalışmanın, GA çalışmasından daha sonra yapılması ve günümüzde teknolojik imkânların daha ileri düzeyde olması GİA’nda tespit edilen ünsüzlerin sayıca fazla olmasını sağlamıştır.

Temel Şekil Bilgisi Özellikleri

Bu başlıkta Gaziantep ağzında yer alan temel şekil bilgisi özellikleri, karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Her iki çalışmada tespit edilen şekil bilgisi özellikleri, “isim çekim ekleri (hâl, iyelik ve çokluk ekleri) ve fiil çekim ekleri (şahıs, zaman ve kip ekleri)” başlıkları altında değerlendirilmiştir. Ömer Asım Aksoy’un çalışmasında yer alan bazı ekler, ya standart dilde olduğu ya da az sayıda örnekte tespit edildiği için inceleme kısmında değerlendirmeye alınmamıştır. Bu durum ise tabloda bazı eklerin eksik değerlendirilmesine sebep olacağı için kitaptaki metinlerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

İsim Çekim Ekleri

Hâl Ekleri

Tablo 4: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen hâl ekleri

	ÖAA-GA	GİA
Yalın Hâl		
İlgi Hâli	+In/+İn, +Un/+Un, +nIn/+nUn	+İn/+în; +Un, +ûn; +nIn/+nUn; +im
Yükleme Hâli	+I, +U; +y	+I, +U; +n; +y
Yaklaşma Hâli	+A; +y	+A; +y; +yAn
Bulunma Hâli	+DA	+DA
Ayrılma Hâli	+DAn; +nAn	+DAn; +nAn
Vasıta Hâli	+lA; +nA; +lAn; +nAn	+lA; +nA; +lAn; +nAn; bilen
Eşitlik Hâli	+CA	+CA; +cAnA; +çAK
Yön Gösterme Hâli	+rA, +rİ	+rA, +rİ, +ru; +Arİ

İyelik Ekleri

Tablo 5: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen iyelik ekleri

	Teklik		Çokluk	
	ÖAA-GA	GİA	ÖAA-GA	GİA
Birinci Şahıs	+m; İm/+Um	+m; +İm/+Um/ +ım	+mİz/+mUz	+mİz/+mUz +mīz/+mīz; +mİs
İkinci Şahıs	+n; İn/+Un +ñ; İñ/+Uñ	+n; +İn/+Un +ñ; +İñ/+Uñ +ñg +y; +yıñ	+nİz/+nUz +ñİz/+ñUz +İnİz/+UnUz +İñİz/+UñUz	+nİz/+nUz +ñİz/+ñUz +İnİz/+İñİz +UnUz/ +UñUz +yİz +īz/+iīz/+üüz
Üçüncü Şahıs	+I/+U; +sI/+sU	+I/+U; +ī/+ī; +ū/+ç/+ü; +ũ/+ũ +sI/+sU/+sī/ +sī/+sū/+sũ	+lArI	+lArI

Çokluk Eki

Tablo 6: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen çokluk ekleri

ÖAA-GA	GİA
+lAr, +nAr	+lAr, +nAr

Yukarıdaki tablolarda yer alan isim çekim ekleri incelendiği zaman, iki çalışma arasında çok büyük olmamakla birlikte bazı kullanımlarda ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkan fonetik farklılıklar dışında az sayıdaki ekte farklılık görülmektedir. Örneğin yaklaşma hâli ekinin kullanımında GİA’nda +yAn eki görülmektedir. Bu ek, Araban ilçesinin Hisar ve Elif köylerindeki ağız özelliklerine ait bir kullanımdır. Bu köylerde ekin diğer şekilleri de kullanılmakla birlikte işlek olan +yAn ekine Aksoy’un çalışmasında rastlanmamıştır.

Diğer taraftan isim çekim eklerinde her ne kadar fonetik farklılıklar görülse de her iki çalışmada benzerlikler daha fazladır. Bu ise Gaziantep ağzının geçen süre içinde isim çekim eklerini, az görülen ses değişimlerine rağmen, koruduğunu göstermektedir.

Fiil Çekim Ekleri

Şahıs Ekleri

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Tablo 7: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen iyelik kökenli şahıs ekleri

	ÖAA-GA	GİA
Teklik Birinci Şahıs	-(I/U)m	-(I/U)m
Teklik İkinci Şahıs	-n/-ñ	-n/-ñ
Teklik Üçüncü Şahıs		
Çokluk Birinci Şahıs	-(I/U)k	-k/-k; -g/-ğ; -h/-h
Çokluk İkinci Şahıs	-ñIz, -ñUz; -InIz/-InIz	-nIz, -nUz; -ñIz, -ñUz; -InIz/-InIz; -z, -Iz, -iz; -yiz/-yiz
Çokluk Üçüncü Şahıs	-lAr	-lAr; -lār/-lēr, -lA ^r

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Tablo 8: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen zamir kökenli şahıs ekleri

	ÖAA-GA	GİA
Teklik Birinci Şahıs	-m; -(I/U)m	-m; -(I/U)m -im; -im/-im, -um
Teklik İkinci Şahıs	-n/-ñ -sIn/-sUn, -sIn/-sUn	-n/-ñ -sIn/-sUn, -sIn/-sUn -sín/-sín/-sín -sAn
Teklik Üçüncü Şahıs		
Çokluk Birinci Şahıs	-k/-k, -g/-ğ, -h/-h	-k/-k, -g/-ğ, -h/-h; -z; -Iz
Çokluk İkinci Şahıs	-sīz/-sīz; -soz/-söz; -sūz -sāz/-sēz	-sīz/-sīz/sīz/-sīz; -sūz/-sūz -sInIz/-siyiz/-siyiz; -yīz / -yīz -ñuz -sāz/-sēz
Çokluk Üçüncü Şahıs	-lAr	-lAr, -lār / -lēr, -lA ^r , -lā / -lē

Emir Ekleri

Tablo 9: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen emir ekleri

	ÖAA-GA	GİA
Teklik Birinci Şahıs		-īm/-im; -Am, -ēm, -en; -eyim/-ēyim/-eyīm /-ēym; -yAm/-yIm
Teklik İkinci Şahıs		
Teklik Üçüncü Şahıs	-sİñ/-sUñ	-sIn/-sUn; -sIñ/-sUñ; -sİñ
Çokluk Birinci Şahıs	-AK; -Allm	-AK; -aḥ/-áh; -ēg, -āğ/-‘āğ, -īğ/-ığ -egin -Allm, -ēlig, -āñ, -yak/-yek, -yaḥ
Çokluk İkinci Şahıs	-ñ; -Iñ; -Uñ	-n/-ñ; -In, -ín, -Iñ; -Un/-Uñ; -yIn/-yUn
Çokluk Üçüncü Şahıs	-sIñ/-sUñ; -sIñlAr/-sUñlAr	-sIn/-sUn; -sInnAr/-sUnnAr

Şahıs eklerinin her iki çalışmada kullanımına baktığımız zaman, Aksoy’un çalışmasında yer alan eklerin daha az olduğu görülmektedir. GİA’nda eklerin sayıca fazla olmasının nedenlerinden biri ünlüler ve ünsüzlerde görülen ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkan ses değişiklikleridir. Bir diğer sebep ise, -egin eki gibi, sadece belli ağız bölgelerinde kullanılan eklerin olmasından kaynaklanmaktadır.

Zaman ve Kip Ekleri

Tablo 10: Gaziantep Ağzı ve Gaziantep İli Ağzı çalışmalarında tespit edilen zaman ve kip ekleri

	ÖAA-GA	GİA
Geniş Zaman	-r; -Ar; -Ir; -Ur	-r; -Ar; -Ir; -Ur
Şimdiki Zaman	-y; -Iy; -yo; -yr; -or	-i/-İ; -y; -yA, -yI, -yU, -yo, -yor; -yr
Anlatılan Geçmiş Zaman	-mIş/-mUş; -Ik/-Uk	-mIş/-mUş; -Ik/-Uk
Görülen Geçmiş Zaman	-DI/-DU	-DI/-DU
Gelecek Zaman	-AcA; -IcI/-UcU	-AcA; -IcI/-UcU
Şart Kipi	-sA	-sA
Gerekliklik Kipi	-mAll	-mAll
Emir Kipi¹		
İstek Kipi	-A; -iy	

Zaman ve kip ekleri her iki esere göre değerlendirildiği zaman özellikle şimdiki zaman ekinde farklılıklar görülmektedir. Diğer zaman ve kip eklerinde fonetik hadiselerle ilgili olarak ortaya çıkan ses farklılıklarından kaynaklanmaktadır. GİA’nda şimdiki zaman ekinde GA’ndan farklı ekler tespit edilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere şimdiki zaman eklerinden olan “-yA/-yI/-yU, -yor, -yr” Aksoy’un çalışmasında yer almamaktadır. “-yA/-yI/-yU” ekleri Gaziantep’in kuzeyinde yer alan ağız bölgelerinde tespit edilmiş ve bu bölgelerde işlek olarak kullanılan şimdiki zaman ekidir. “-yor” eki ise televizyon, internet, telefon, eğitim vb. nedenlerden dolayı Gaziantep ağzında kullanılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Ömer Asım Aksoy’un yaklaşık 80 yıl önce hazırladığı “Gaziantep Ağzı” adlı çalışma ile bizim yakın zamanda yaptığımız “Gaziantep İli Ağzıları” başlıklı doktora tezini karşılaştırarak, bu süre zarfında Gaziantep ağzında ortaya çıkan ses, şekil ve söz varlığı değişmelerini belirlemek amacıyla yapılmıştır.

Her iki çalışmanın tespitlerini ses, şekil, söz varlığı gibi açılardan sağlıklı bir şekilde karşılaştırılabilir ve doğru sonuçlara ulaşabilmek için bu çalışmaların derleme yerlerinin ve yöntemlerinin aynı olması gerekmektedir.

¹ Emir kipi, şahıs ekleri başlığında gösterildiği için bu tabloda emir ekleri gösterilmemiştir.

Karşılaştırdığımız iki çalışma yöntem bakımından farklıdır. Ayrıca dönemin teknolojik imkânlarının ve ulaşım şartlarının farklı olması, karşılaştırma ile elde edilen sonuçların niteliğini etkilemektedir.

İletişim ve ulaşım imkânlarının artmasına bağlı olarak ağızların yazı diline doğru bir değişiklik göstermesi beklenir. Ancak yöntemlerin farklılığı, Gaziantep Ağzı adlı çalışmanın ses ve şekil bilgisi incelemelerinin yeterince ayrıntılı olmaması dolayısıyla, bu iki çalışmadan hareketle yöre ağzının değişimleri hakkında yeterli ve doğru sonuçlar çıkarmak mümkün olmamıştır.

Derlenen metinleri inceleyerek sosyal ve kültürel hayattaki değişimler hakkında bazı bilgilere ulaşabiliriz. Bu doğrultuda ağız araştırmalarında derlenen metinler tür, konu ve yer bakımından değerlendirilerek, kültürün kaybolan veya kaybolmaya yüz tutan veya değişen unsurlarının neler olduğu/olacağı hakkında bilgi alınabilir. Aksoy'un çalışmasında derlenen metinlerin tür, konu ve derleme yeri bakımından sınırlı olması sebebiyle, bu iki çalışmada görülen farklılıkların, Gaziantep ağzına has değişimler değil, yörenin ağzıyla ilgili bu çalışmalardaki farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Ömer Asım Aksoy'un yaptığı çalışmada bazı ünlü veya ünsüz seslerin yer almaması, bu sesler için gerekli transkripsiyon işaretlerinin kullanılmamasından veya her iki çalışmada aynı transkripsiyon alfabesinin kullanılmamasından kaynaklanmaktadır. Ömer Asım Aksoy'un metin derlediği yerler, bizim metin derlemesi yaptığımız yörenin bütün yerleşim merkezlerini kapsamamaktadır. Dolayısıyla herhangi bir yöreye ait bir ekin Aksoy'un çalışmasında bulunmaması da bu ekin sonradan ortaya çıktığı gibi bir yargıya varmamızı imkânsız kılmaktadır. Her iki çalışmanın aynı bilimsel yöntemlerle yapılmamış olması ve yörenin bütün yerleşim merkezlerini kapsamamış olması dolayısıyla, bu iki çalışmanın karşılaştırılması sonunda görülen farklılıkların Gaziantep ili ağızlarındaki değişimler olarak değerlendirilmesi doğru bir yargı olmayacaktır.

Derleme yerleri, derlenen metinlerin tür ve konuları gibi unsurlar bakımından farklılık arz eden bu iki metni karşılaştırarak, hangi ses ve şekil özelliklerinin kaybolduğunu ya da azaldığını, hangi sözcüklerin ve bu sözcüklerle ilgili hangi kültürel değerlerin kaybolduğunu belirlemeye çalışmak da doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Gaziantep ağzı üzerinde yazı dilinin etkisini, başka bir ifadeyle geçen süre içerisinde medya ve yayın organlarının etkisiyle Gaziantep ağzının yazı diline ne kadar yaklaştığını ve yörede hangi unsurların azaldığını yöntem ve kapsam bakımından farklı bu çalışmalardan hareketle tespit etmek mümkün değildir.

Ağızların gösterdiği değişimlerden hareketle dilin geçmişi, gelişme yönü ve geleceği hakkında önemli tespitler yapılabilir. Ancak bu karşılaştırmaların, yöntem ve derleme alanları aynı olan çalışmalara dayalı

olarak yapılması hâlinde doğru sonuçlar verebileceği bir gerçektir. Kısaca bu çalışmaların yapılabilmesi için yöntem, derleme yeri, derlenen metinlerin türü ve kullanılan transkripsiyon alfabesi gibi unsurlar bakımından aynı olması gerekmektedir. Belli zaman aralıklarıyla aynı bilimsel yöntemlerle bir ağız bölgesiyle ilgili çalışmalar yapılması, bu tür karşılaştırmaları yapma ve doğru sonuçlara ulaşma imkânı sağlayacaktır.

Kısaltmalar

- ÖAA** : Ömer Asım Aksoy
GA : Gaziantep Ağzı
GİA : Gaziantep İli Ağzıları
vb. : ve benzeri

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1945). *Gaziantep ağzı I-II-III*. İbrahim Horoz Basımevi.
- Alkaya, E. (2018). Gaziantep ağzı üzerine yapılan çalışmalar. *Tarihten günümüze Gaziantep*. Gazikültür AŞ.
- Ceyhan, E. (1999). *Gaziantep tarihi*. Gaziyurt Matbaası.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1971). Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*.
- Kurt, B. (2018). I. Dünya Savaşı'nda Antep'e muhacir iskânı. Gazikültür AŞ.
- Sevinç, N. (2008). *Gaziantep'te Türk boyları*. Sertaç Yay.
- Soyyiğit, E. (2002). *Gaziantep ili ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, K. (2018). Doğu Türkistan'dan Gaziantep'e yer adlarının göçü. *Tarihten günümüze Gaziantep* (s. 515-522). Gazikültür AŞ.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI İLE ŞAHSEVEN TÜRKÇESİNİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

Ahmet ÇAM*

Özet

Türkçe, tarihi kökleri açısından derin; coğrafi sınırları bakımından ise engin bir dildir. Türk dilinin geçmiş ve günümüzdeki yayılma alanları ile bu coğrafyalardaki kullanışı, bu görüşü desteklemektedir. Ölçünlü bir dilin veya o dildeki lehçe ve ağızların sınırları, ülkelerin siyasi sınırlarından çok daha geniştir. Anadolu ağızlarının Türkiye sınırlarından ibaret olmadığı; İran, Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Romanya ve diğer bir kısım Balkan ülkelerinde konuşulan Türk değişkeleri (lehçe, ağız vb.) ile bir arada değerlendirilmesi gerektiği, alan araştırmacıları tarafından pek çok kez dile getirilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarının tarihi, kültürel, dil bilimsel açıdan sürekli ve önemli bir temas bölgesi olan İran, günümüzde pek çok Türk topluluğunun yaşadığı, çeşitli Türk değişkelerinin varlığını sürdürdüğü bir coğrafya olarak Türklük bilimi ağız araştırmalarında öne çıkan ülkelerden biridir. İran'da bugüne kadar tespit edilen Türk değişkeleri, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınırlarının belirlenmesi ve iki ülke arasındaki dil ilişkileri bakımından önem arz etmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilen dil bilimsel özelliklerin İran Türk değişkelerindeki görünümü, bu iki saha arasında yapılacak olan karşılaştırmalı incelemelerle netlik kazanacak ve bu hususta daha isabetli bir değerlendirmenin yapılmasına olanak sağlayacaktır. Bu çalışmada ana kitlesi Anadolu'dan İran'a yapılan göçlerle oluşan ve 16. yüzyıldan beri bu adla anılan Şahsevenlerin konuştukları Şahseven Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki dil bilimsel ortak özellikler, ana hatlarıyla ortaya konacaktır. Bu özelliklerden hareketle Şahseven Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki dil bilimsel ortaklıkların tarihi, kültürel, sosyolengüistik ve etnolengüistik nedenleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, İran Türk değişkeleri, Güney Azerbaycan Türkçesi, Şahseven Türkleri, Şahseven Türkçesi.

* Dr., State University of Novi Pazar/Sırbistan, ahmetefecam@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4338-9090.

THE COMMON CHARACTERISTICS OF TÜRKİYE TURKISH SUBDIALECTS AND SHAHSAVAN TURKISH

Abstract

Turkish language; It is a language that is deep in terms of its historical roots and spread over a wide area in terms of its geographical borders. The past and present expansion areas of the Turkish language and its use in these geographies support this view. The boundaries of a standard language and its dialects and subdialects are much wider than the political borders of the countries. The borders of Anatolian subdialects extend to a wider area than the borders of Türkiye. It has been mentioned many times by field researchers that Türkiye Turkish subdialects should be evaluated together with the Turkish variants (dialect, subdialect, etc.) spoken in Iran, Iraq, Syria, Cyprus, Greece, Bulgaria, Macedonia, Romania and some other Balkan countries. Iran is a continuous and important contact area of Türkiye Turkish subdialects in terms of historical, cultural and linguistics. Iran, is one of the prominent countries in Turkology subdialect studies as a geography where many Turkish communities live and various Turkish variants continue to exist. The Turkish variants that have been identified so far in Iran are important in terms of determining the borders of Türkiye Turkish dialects and language relations between the two countries. Turkish variants, which have been identified in Iran to date, are important in terms of determination of the boundaries of Türkiye Turkish subdialects and language relations between the two countries. The appearance of the linguistic characteristics identified in the Türkiye Turkish subdialects in the Iran Turkish variants will be clarified with the comparative investigations to be made between these two fields and will allow a more accurate evaluation in this regard. In this study, the general linguistic characteristics between Shahsavan Turkish and Türkiye Turkish subdialects will be outlined. Shahsavan Turkish is a Turkish variant spoken by the Shahsavans, who have been called by this name since the 16th century and formed the main mass of the migrations from Anatolia to Iran. Based on these characteristics, the historical, cultural, sociolinguistic and ethnolinguistic reasons of the linguistic similarities between Shahsavan Turkish and Türkiye Turkish subdialects will be emphasized.

Keywords: Türkiye Turkish subdialects, Turkish variants in Iran, Southern Azerbaijan Turkish, Shahsavan Turks, Shahsavan Turkish.

Türkçe, tarihî kökleri açısından derin; coğrafi sınırları bakımından ise engin bir dildir. Türk dilinin gerek tarihî serüveni gerekse günümüzdeki durumuna bakıldığında, Türkçenin farklı coğrafyalardaki işleniş biçimi bize bu konuda fikir vermektedir. Bir dilin veya o dile ait lehçe, ağız gibi unsurların sınırları, ülkelerin siyasi sınırlarından çok daha geniştir.

Dil, lehçe ve ağız tasniflerinde, dilin beş temel birimi olarak kabul edilen ses, şekil, söz varlığı, söz dizimi ve vurgu bakımından birleşen veya büyük oranda benzerlik gösteren durumlar tespit edilir; benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılırlar. Ana hatlarıyla bu ölçütler dikkate alınarak dünya dilleri köken ve yapı bakımından tasnif edilmiştir. Bu tasnif metodu sadece diller arasında değil, bir dilin lehçeleri ve ağızlarını da çeşitli özellikleri bakımından kendi içinde tasnif edilebilmemize olanak sunmaktadır. Dil tasniflerinde, coğrafi yönler, coğrafi adlar, yerleşim birimi adları, kavim, boy adları, ses özellikleri ya da genel anlamda dil özellikleri kullanılmaktadır (Buran, 2011, s. 41). Araştırmacılar tarafından dil ve dil değişimleri (lehçe, ağız vb.) için belirli bir sınır çizilerek her ne kadar tasnif denemeleri yapılmış olsa da aynı bölge için yapılan tasniflerin her araştırmada değişkenlik göstermesi, bu hususta kesin bir kanaate varmanın zor olduğunu ortaya koymaktadır.

Ölçünlü dildeki kurallardan nispeten bağımsız oldukları için yazı dilinde bulamayacağımız pek çok ses ve biçim zenginliğini ağızlarda bulmak mümkündür. Oğuz Türkçesinin âdeta uzun süreli belleği konumunda olan Türkiye Türkçesi ağızları, Oğuzların bugünkü yazı dillerinde hemen göze çarpmayan, diğer Türk boylarıyla olan münasebetlerine dair ipuçlarını içeren hatta bazen yok olduğu zannedilen dil unsurlarını bünyesinde barındıran bir dil hazinesi olarak düşünülebilir. Bu hususta Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan ve yapılacak olan çalışmalar Türkçe ve bilhassa Oğuz Türkçesi için son derece önemlidir.

Yazı dili olmasında büyük oranda Eski Oğuz Türkçesinin etkisi görülen ve Osmanlı Türkçesi döneminde geniş bir coğrafyada gelişimini sürdürerek günümüze ulaşan Türkiye Türkçesi üzerine yapılan ağız çalışmaları, genel itibarıyla XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. Yabancı araştırmacılar tarafından ilk örnekleri verilen bu araştırmaların sayısı, XX. yüzyılda yerli araştırmacıların da bu alana yönelmesiyle gün geçtikçe artmış ve bu konuda belirli bir ivme kazanılmıştır.

Türklük biliminde “Anadolu ağızları”, “Türkiye Türkçesi ağızları” ya da “Anadolu ve Rumeli ağızları”nın yaklaşık sınırlarını ifade eden değerlendirmelere bakıldığında, bu hususta ortaya konan yaklaşımın

araştırmacıya, zamana ve mevcut araştırmalara göre farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır.¹

Dilimizin sınırlarının dünyamızın sınırlarını belirlediği (Wittgenstein, 2013, s. 133) esasından hareketle Türkiye Türkçesi ağızlarının dilsel temas, etki ve bağlantı alanının Türkiye ile sınırlandırlamayacağı açıktır. Başta Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olmak üzere Balkanlar, Trakya, Orta Doğu, Kafkasya ve Türkistan, Türkiye Türkçesi ağızlarının bağlantılı olduğu doğal temas bölgeleridir. Tarihî, kültürel ve şimdîye kadar yapılan dil

¹ Dar anlamda “Anadolu ağızları”, “Türkiye Türkçesi ağızları”; biraz daha geniş anlamda ise “Anadolu ve Rumeli ağızları” gibi tanımlarla ifade edilen bu kavram, günümüz Türklük bilimi kürsülerinde çeşitli akademik düzeylerde “Türkiye Türkçesi ağızları”, “Anadolu ve Rumeli ağızları” gibi başlıklarla ders olarak da okutulmaktadır. “Anadolu Ağızları” dendiğinde ne anlaşılması gerektiği ve bu kavramın hangi coğrafi sınırları kapsadığına dair çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Konuya yaklaşımın daha iyi anlaşılması bakımından bazı bilim insanları tarafından yapılan değerlendirmelerden birkaçını burada dikkatlere sunmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz:

Zeynep Korkmaz, Anadolu ve Rumeli ağızlarını “Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde, Türkiye Türkçesi yazı dilinden ses bilgisi, şekil bilgisi özellikleri ve söz varlığı açısından birçok yönde ayrılıklar gösteren bir ağızlar topluluğudur. Tarihî gelişme sürecinde Oğuzcanın son halkasını oluşturur. Dil yapısı bakımından temel dayanağı Eski Anadolu Türkçesidir.” şeklinde tanımlamıştır (Korkmaz, 2007, s. 88).

A. Bican Ercilasun ise konunun yalnızca Anadolu ağızları ekseninde değerlendirilmemesi gerektiğini ve Rumeli, Kıbrıs, Suriye ve Irak Türk ağızlarının da bu kapsamda ele alınmasını belirttiği görüşünü şu şekilde sürdürür: “Bence Kuzey ve Güney Azerbaycan ağızları da Anadolu ağızlarıyla birlikte değerlendirilmelidir. Çünkü Anadolu’nun Doğu Grubu ağızları, her iki Azerbaycan’da devam etmektedir. Hatta Gagavuz ve Türkmen ağızlarıyla birlikte sınırı Oğuz grubunun tamamını içine alacak şekilde genişletilmelidir. Gagavuz Türkçesi, Balkan ağızlarıyla yakından ilgilidir. Türkmen Türkçesinin de Anadolu’nun Doğu Grubu ile değil, Batı Grubu ile benzerlik göstermesi ilgi çekicidir.” (Ercilasun, 2000, s. 118).

Leylâ Karahan “Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması” adlı çalışmasında, genel itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan sahaya odaklanmış, Türkiye dışında kalan saha ile ilgili ise eserin çeşitli bölümlerinde birtakım inceleme ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Karahan, çalışmasının sonuç kısmında Anadolu ağızlarının ilişkili olduğu coğrafyayı “Anadolu ağızları, doğuda Azerbaycan, güneyde Irak Türkmenleri ve kuzeybatıda Rumeli ağızları ile bağlantılıdır.” (Karahan, 2017, s. 180) şeklinde ifade etmiştir.

Ahmet Günşen’e göre ise “Anadolu ve Rumeli ağızları denince Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi sınırları içindeki il, ilçe ve köylerde konuşulan ve ölçünlü Türkçeye göre farklı fonetik ve morfolojik özellikler taşıyan ağızlar anlaşılır. Ancak bugün siyasi sınırlarımız dışında kalan, Anadolu ve Doğu Trakya ağızlarının tabii devamı durumundaki Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Makedonya vb. Türk ağızları da aynı çerçevede mütâala edilmelidir.” (Günşen, 2008, s. 403).

Ahmet Buran’ın konuya yaklaşımı ise “Türkiye Türkçesi ağızları sadece Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları içinde konuşulan ağızlardan ibaret değildir. İran, Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Romanya ve diğer bir kısım Balkan ülkelerindeki ağızlar da Türkiye Türkçesi ağızlarının uzantılarıdır. Derleme, değerlendirme ve tasniflerimize bu ağızları da katarak ancak tam bir Türkiye Türkçesi ağızları tasnifi yapabiliriz. Türkiye içinde yaptığımız derleme ve tasniflerde nasıl il sınırlarını esas almak bir hata ise Türkiye Türkçesi ağızları için de ülke sınırlarını esas almak böyle bir hatadır.” şeklindedir (Buran, 2011, s. 54).

bilimsel araştırmalar da bu görüşü desteklemektedir. Detaylı bir sonuca ulaşılması için öncelikli olarak Türkiye sınırlarına d hil olan bölgelerdeki a ız araştırmaları tamamlanmalıdır. Daha sonra da yukarıda zikredilen TTA'nın diğer temas bölgelerindeki a ız araştırmalarının tamamlanmasına ve Oğuz Türkçesinin a ız atlasının oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun yanında siyasi sınırlarla ayrılan bölgelerdeki ağızların dil bilimsel ölçütlerle karşılaştırılması da tanım ve tasnif açısından alana katkı sunacaktır.

Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifi ve çalışmanın Yöntemi

Türkiye Türkçesi ağızlarını sınıflandırma çalışmaları 19. yüzyılın sonlarında başlamıştır. İlk  alışma I. K nos, son sınıflandırma ise L. Karahan tarafından yapılmıştır (Karahan, 2021, s. 1149). L. Karahan, ilk olarak 1996'da yayımlanan Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması (AAS) adlı eserinde a ız gruplarını belirlemek için on dört tane ses bilgisel², sekiz tane şekil bilgisel ve bir söz dizimsel olmak üzere toplam yirmi    ölçüt (isogloss) kullanmıştır. AAS'de Doğu Grubu, Kuzeydoğu Grubu ve Batı Grubu ağızları olmak üzere    ana a ız grubuna ayrılmış; Doğu Grubu'nda dört, Kuzeydoğu Grubu'nda    ve Batı Grubu'nda da dokuz olmak üzere on altı alt a ız grubu tespit etmiştir. Karahan'ın son çalışmasında Türkiye Türkçesi Ağızları (TTA) terimi kullanılmış ve AAS'deki ana a ız gruplarına ek olarak Kuzeybatı Grubu adında dördüncü bir ana a ız grubunun varlığına da işaret edilmiştir (Karahan, 2022, s. 33).

Bu  alışmada AAS'de tespit edilen ana ve alt a ız grupları ile şahseven Türkçesindeki (şT) dil bilimsel ortak  zellikler; AAS'deki ölçütler ekseninde, karşılaştırma yöntemiyle ana hatlarıyla ortaya konacaktır. Konuya güncel ve bütüncül bir yaklaşım sağlanması amacıyla AAS'den sonra yayımlanan belli başlı a ız çalışmaları da bu bağlamda taranacak ve AAS'deki özelliklerle ba daşan veya bağdaşmayan hususlar kısaca belirtilecektir.

şahseven Türkçesinin Oluşumu ve İran'daki Durumu

İran, Türk yurdu olması bakımından eski; özellikle Türkiye'deki Türklük bilimi çalışmaları açısından ise nispeten yeni bir co rafyadır. şahseven Türkleri, İran'ın kuzeybatısında bulunan Erdebil, Doğu Azerbaycan ve Zencan eyaletlerinde yaşayan ve bugüne kadar ana hatlarıyla tespit ve tasnif edilen İran'daki yirmi dört Türk topluluğundan biridir.³ şahseven

² Karahan'ın AAS adlı eserindeki 14. ses bilgisel ölçüt olan "Belirli bazı ünsüzlerin kelime içinde yer değiştirmesi." 2022 yılındaki çalışmaya alınmamıştır. Buna ek olarak söz varlığı ölçütlerinin sınıflandırmalarda gramatikal  l  tleri desteklemek üzere kullanılabileceği de belirtilmiştir (Karahan, 2022, s. 30-32).

³ Azerbaycan Türkleri, Kaşkay Türkleri, Horasan Türkleri, Halaç Türkleri, Kaçar Türkleri, Afşar Türkleri, Karapapak Türkleri, Bayat Türkleri, Karaçorlu Türkleri, Kengerli Türkleri, Sungur Türkleri, Karayi Türkleri, İşfahan Türkleri, Bıçakçı Türkleri, Kirman Türkleri,

Türkleri, başlangıçta otuz iki; günümüzde ise yaklaşık altmış oymağın (aşiretin) bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Oymaklar birliği (aşiretler konfederasyonu) şeklinde teşkilatlanmış Şahsevenlerin konuştukları Türkçe, daha önce yapılan araştırmalarda “Azerbaycan Türkçesine çok yakın bir Türkçe” (Minorsky, 1934, s. 268), “Azeri Türkçesiyle konuşurlar.” (Tapper, 2010, 38, s. 295), “Mugan ve yöresinde Azerbaycan Türkçesi konuşulur.” (Kalafat, 2005, s. 95) şeklinde kabaca tanımlanmaya çalışılmış veya bu husus kalıp ifadelerle geçirilmiştir.

Şahseven Türklerini oluşturan oymak ve boyların büyük bir kısmı, özellikle Safevî Devleti’nin kuruluş döneminde yani XVI. yüzyılın başından itibaren Anadolu’dan İran’a (Erdebil, Mugan ve çevresine) göç yoluyla gelmiştir. Anadolu’nun çeşitli bölgelerinden İran’a yapılan bu kalıcı göçler yalnızca fiziksel anlamda gerçekleşmemiş, dil ve kültür boyutuyla da gerçekleşmiştir. Anadolu’da yaşayan farklı oymak ve boylara mensup Oğuzlar, yörelerindeki dil özelliklerini beraberlerinde İran’a taşıyarak Şahseven değişkesinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu çalışmada ŞT olarak adlandırdığımız Erdebil, Doğu Azerbaycan ve Zencan eyaletlerinde yaylak-kışlak hayatı süren Şahseven Türklerinin konuştukları değişke ile TTA arasında görülen belli başlı dil bilimsel ortaklıklar ele alınacaktır.

Şahseven Türkçesi ile Doğu Grubu Ağızları (DGA) Arasındaki Dil Bilimsel Ortaklıklar

ŞT ile temas bakımından en yakın bölge, DGA’nın bulunduğu coğrafyadır. ŞT ile DGA arasındaki bölgesel yakınlık, dil bilimsel ve kültürel etkileşimin sürekliliğine olanak sağlamaktadır. Bu etkileşim Urmiye gibi İran’daki diğer Türk değişkelerinde de hissedilir (Doğan, 2011, s. 122). ŞT ile DGA arasındaki dil bilimsel ilişki, genel ve alt ağız grupları arasındaki ortaklıklar olmak üzere iki başlıkta incelenecektir.

ŞT ile DGA’nın Genel Özellikleri Arasındaki Ortaklıklar

1. DGA’da alıntı sözcüklerde görülen ve gerileyici benzeşmenin etkisiyle gerçekleşen ünlü incelmeleri (Karahan, 2017, s. 56), ŞT’de de yaygındır: *heğiğeten* “gerçekten” (< Ar. *حقیقة*), *tebi* “doğal” (< Ar. *طبیعی*), *ferğ* “fark” (< Ar. *فرق*) (Çam, 2023, s. 383, 533, 539).

2. DGA’da görülen çok heceli sözcüklerin sonundaki /ı/, /u/, /ü/ ünlülerinin /i/ ünlüsü ile karşılanması örnekleri (Karahan, 2017, s. 56), ŞT’de de bulunmaktadır: *oni* “onu”, *düzi* “düzü”, *oñuyir* “okuyor” (Çam, 2023, s. 360, 417, 396).

3. DGA'da karakteristik olan /h/ ünsüzü (Karahan, 2017, s. 56), ŞT'nin de karakteristik bir ünsüzüdür: *ıstıh* “ışık”, *ğırh* “kırk”, *ahşam* “akşam” (Çam, 2023, s. 443, 471, 484).

4. DGA'da iki ünlü arasında ve hece sonunda korunan /g/ ünsüzü (Karahan, 2017, s. 56), ŞT'de de korunmaktadır: *düge* “düve”, *çiçeği* “çiçeği”, *üregim* “yüreğim” (Çam, 2023, s. 469, 401, 487).

5. DGA'da değişerek veya düşerek kaybolan /ŋ/ ünsüzü (Karahan, 2017, s. 56), ŞT'de de çoğunlukla yerini /n/ ünsüzüne bırakmıştır:⁴ *sonra* “sonra”, *gönşuluğ* “komşuluk”, *könül* “gönül” (Çam, 2023, s. 530, 503, 555).

6. DGA'da belirli bazı sözcüklerde düşen ön ses /y/ ünsüzü (Karahan, 2017, s. 56), ŞT'de de düşmüştür: *igit* “yiğit”, *üregim* “yüreğim”, *üzüg* “yüzük” (Çam, 2023, s. 399, 487, 515).

7. DGA'da sayı isimlerinde görülen ünsüz ikizleşmesi örnekleri (Karahan, 2017, s. 56), ŞT'de de mevcuttur: *sekkiz* “sekiz”, *yèddi* “yedi”, *dokkuz* “dokuz” (Çam, 2023, s. 543).

8. DGA'da yaygın olan -gr- > -rg-, -ğr- > -rğ- ve -pr- > -rp- göçüşmeleri (Karahan, 2017, s. 57), ŞT'de de yaygındır: *örgeñmişik* “öğrenmişiz”, *dorğıyaçağ* “doğrayacak”, *körpü* “köprü”, *torpağ* “toprak” (Çam, 2023, s. 193).

9. “Öyle, böyle” sözcükleri hem DGA'da (Karahan, 2017, s. 57) hem de ŞT'de “ële, bële” (Çam, 2023, s. 337) biçimlerinde kullanılmaktadır.

10. DGA'da zamir kökenli çokluk 2. şahıs eki olan {+sIz} (Karahan, 2017, s. 57), ŞT'de de mevcuttur:⁵ *gaçırısız* “kaçıyorsunuz”, *gèlipsiz* “gelmişsiniz”, *diyersiz* “dersiniz” (Çam, 2023, s. 406, 383, 443).

11. ŞT'de çokluk 2. şahıs iyelik eki ve zamir kökenli şahıs eki DGA'daki gibi (Karahan, 2017, s. 57) [+z] biçimindedir: *geldiz* “geldiniz”, *hardeydız* “neredeydiniz” (Çam, 2023, s. 393, 516).

12. ŞT'de şimdiki zaman ekinin ünlüsü DGA'daki gibi (Karahan, 2017, s. 57) dardır: *gèdir* “gidiyor”, *oğuyiram* “okuyorum”, *ağlıyırsan* “ağlıyorsun” (Çam, 2023, s. 520, 396, 487).

13. ŞT'deki istek eki [-a], [-e] DGA'da olduğu gibi (Karahan, 2017, s. 57) bütün şahıslarda işlektir: *yatām* “yatayım”, *yatasān* “yatasın”, *yatā*

⁴ Bu değişime ek olarak ŞT'de /ŋ/ > /v/, /ŋ/ > /ğ/, /ŋ/ > /l/, /ŋ/ > /m/, /ŋ/ > /y/ değişimleri de bulunmaktadır: *doğuz* “domuz”, *gölül* “gönül”, *sümüük* “kemik”, *gövlü* “gönlü”, *sağluğuvā* “sağlığına”, *köyneğ* “gömlek”, *göylü* “gönlü” (Çam, 2023, s. 185-187).

⁵ ŞT'de bu ekin {+sIz} biçiminin yanında {+sUz} biçimi de bulunmaktadır: *oğumursuz* “okumuyorsunuz”, *ğurubsuz* “kurmuşsunuz” (Çam, 2023, s. 571, 554).

“yata”, *yatah* “yatalım”, *yatasız* “yatasınız”, *yatalar* “yatalar” (Çam, 2023, s. 585).

14. ŞT’de soru cümleleri, DGA’da olduğu gibi (Karahan, 2017, s. 57) vurgu ile yapılmaktadır: *buları biliysen* “Bunları biliyor musun?”, *çötge biliysen nemedi* “Çötke nedir biliyor musun?”, *başımdaki bu sovdanı bilersen* “Başımdaki bu sevdayı biliyor musun?” (Çam, 2023, s. 304).

ŞT ile DGA’nın Alt Ağzı Grupları Arasındaki Ortaklıklar⁶

1. DGA’nın I. Grup ağızlarında yoğun olan II, III ve IV. Grup ağızlarında ise düzensiz bir şekilde görülen arka damak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan ünlü kalınlaşmaları (Karahan, 2017, s. 58), ŞT’de de görülür ancak II, III ve IV. Grup ağızlarında olduğu gibi düzensizdir: *geymah* “kaymak”, *virseydih* “vursaydık”, *tohuyirdih* “dokuyorduk” (Çam, 2023, s. 531, 458, 463).

2. EOT’dan gelen ve Anadolu ağızlarının II, III ve kısmen de IV. Grup ağızlarında tespit edilen ek ünlüsündeki yuvarlaklaşma örnekleri (Karahan, 2017, s. 61), ŞT’de, özellikle MŞA’da, mevcuttur: *gêtdüh* “gittik”, *alsun* “alsın”, *gaşuh* “kaşık” (Çam, 2023, s. 442, 403, 580).

3. Eski Türkçeden itibaren içinde dudak ünsüzü bulunan bazı sözcüklerde dudak ünsüzünden sonra gelen düz-dar ünlünün yuvarlak-dar ünlüye dönüştüğü bilinmektedir (*yağmur* > *yağmur* vb.). DGA’nın I, kısmen II ve IV. Grup ağızlarında belirli sözcüklerde Eski Türkçedeki gibi düz-dar ünlülü kullanılan biçimler (Karahan, 2017, s. 62), ŞT’de de tespit edilmiştir: *yağmur* “yağmur”, *yarpız* “yarpuz”, *yumırda* “yumurta” (Çam, 2023: s. 500, 357, 366).

4. Doğu Grubu ağız bölgesinin güneyinde yer alan ağızlarda iki ünlü arasında ve hece sonunda korunan arka damak /ğ/ ve bu ünsüzün yarı sızıcı biçimi olan dip damak /ğ/ ünsüzü (Karahan, 2017, s. 63-64), ŞT’de de tespit edilmiştir: *boğarsih* “bağırsak”, *oğlan* “oğlan”; *tapdığın* “bulduğun”, *dorğıyaçağ* “doğrayacak”, *dağ* “dağ” (Çam, 2023, s. 584, 577, 487, 401).

5. Patlayıcı, tonsuz ön damak /k/ ünsüzünün sızıcılaşmasıyla ortaya çıkan ve DGA’nın II, kısmen de I. grup ağızlarında görülen /h/ ünsüzü (Karahan, 2017, s. 65-66), ŞT’nin karakteristik ünsüzlerinden biridir; sözcük içinde ve sonunda yaygındır: *kehlîh* otu “keklik otu”, *döşlüh* “döşlük”, *çühdüm* “çöktüm” (Çam, 2023, s. 389, 462, 477).

6. DGA’nın özellikle I. Grup ağızlarında görülen ve coğrafi şartların bir sonucu olarak ortaya çıkan ayın ve hemze seslerinin duyulması, yarı

⁶ Birecik, AAS’de BGA (7. Grup) içinde verilmiş (Karahan, 2017, s. 172) ancak çalışmalarda ünsüzlere bakıldığında (2015, 2022) bu ağzın DGA içinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

yuvarlak /â/ ve /ê/ sesinin ortaya çıkması gibi Arapça ve Farsçanın ünlü ve ünsüzlere etkisi (Karahan, 2017, s. 66-67) olarak açıklanabilen hususlar, ŞT’de daha baskın olarak hissedilir: *gur’an* “Kur’an”, *me’nisi* “manası”, *be’zi* “bazı” (Çam, 2023, s. 403, 376, 340); *mâlla* “molla”, *mêvlâ* “Mevla” (Çam, 2023, s. 421, 426).

7. DGA’nın önemli bir kısmında {-Am}, {-sAn} biçimlerinde görülen zamir kökenli teklik 1. ve 2. şahıs ekleri ile bildirme ekleri (Karahan, 2017, s. 67-68), ŞT’nin alt ağız grubu olan Mugan Şahsevenleri ağzında (MŞA) da aynıdır: *ayrılmışam* “ayrılmışım”, *görmemişem* “görmemişim”; *bilirsen* “bilirsin”, *aparaâhşan* “götüreceksin” (Çam, 2023, s. 246).

8. DGA’nda [-yər], [-yir], [-yr] biçimlerinde tespit edilen ve yapı bakımından çeşitlilik gösteren şimdiki zaman ekleri (Karahan, 2017, s. 68), ŞT’de de tespit edilmiştir:⁷ *yiyrük* “yiyoruz”, *oñuyram* “okuyorum”, *bağlyrış* “bağlıyoruz” (Çam, 2023, s. 253-255).

ŞT ile Kuzeydoğu Grubu Ağızları (KGA) Arasındaki Dil Bilimsel Ortaklıklar

KGA, coğrafi olarak TTA içerisinde en dar alanı temsil etmektedir. Ancak KGA bahsedilen alan darlığına rağmen Rum, Gürcü, Ermeni dilleriyle ve Kıpçaklar gibi farklı Türk topluluklarıyla temas noktasında olması bakımından önemli bir dil bilimsel bölgedir. KGA’yı kapsayan bölgedeki dil bilimsel temas çeşitliliği, ağız özellikleri bakımından da kendini göstermektedir. ŞT’nin KGA ile ilişkisi, genel ve alt ağız grupları arasındaki ortaklıklar olmak üzere iki başlıkta incelenecektir.

ŞT ile KGA’nın Genel Özellikleri Arasındaki Ortaklıklar

1. KGA’da alıntı sözcüklerde görülen ve gerileyici benzeşmenin etkisiyle gerçekleşen ses değişimleri (Karahan, 2017, s. 98), ŞT’de de görülür: *teze* “taze” (< Far. تازه), *zehmet* “zahmet” (< Ar. زحمت), *irehmet* “rahmet” (< Ar. رحمت) (Çam, 2023, s. 354, 379, 409).

2. KGA’da görülen çok heceli sözcüklerin sonundaki /ı/, /u/, /ü/ ünlülerinin /i/ ünlüsü ile karşılanması örnekleri (Karahan, 2017, s. 98) ŞT’de de bulunmaktadır: *oni* “onu”, *özi* “kendisi”, *düzi* “düzü” (Çam, 2023, s. 359, 373, 417).

⁷ Hatta ŞT’de şimdiki zaman için kullanılan eklerdeki çeşitlilik, DGA’dan daha ileri düzeydedir. Yukarıda verilenlerden başka [-yır], [-yur], [-yür], {-X)y} biçimleri de ŞT’de tespit edilmiştir: *yumurddıyr* “yumurtluyor”, *böyüür* “büyüyor”, *isteyür* “istiyor, seviyor”, *görüysen* “görüyorsun”, *oliysen* “oluyorsun”, *vırıy* “vuruyor”, *getiriy* “getiriyor” (Çam, 2023, s. 253-256).

3. KGA'da ek ünlülerinde görülen yuvarlaklaşmalar (Karahan, 2017, s. 98), ŞT'de de görülür: *goymeysuz* “koymuyorsunuz”, *içindeyduh* “içindeydik”, *yiyeêüh* “yiyeceğiz” (Çam, 2023, s. 466, 490, 492).

4. KGA'da görülmeyen /ɲ/ ünsüzü (Karahan, 2017, s. 98), ŞT'de yerini diğer ünsüzlere bırakmıştır: *senin* “senin”, *doğuz* “domuz”, *deniz* “deniz” (Çam, 2023, s. 508, 367, 559).

5. KGA'da şimdiki zaman ekinin dar, düz veya dar yuvarlak ünlülü olması (Karahan, 2017, s. 98), ŞT için de geçerlidir:⁸ *ağlıyırsan* “ağlıyorsun”, *yiyrük* “yiyoruz”, *götürüyür* “götürüyor” (Çam, 2023, s. 254).

ŞT ile KGA'nın Alt Ağız Grupları Arasındaki Ortaklıklar

1. KGA'nın I ve II. Grup (Trabzon-Rize) ağızlarında Türkçe ve alıntı sözcüklerde görülen ve patlayıcı /c/, /ç/ ve /g/ ünsüzlerinin sızıcılaşmasıyla ortaya çıkan /ç/, /ç/ ve /ğ/ (Karahan, 2017, s. 100-107), ŞT'de, özellikle MŞA'da, karakteristik ünsüzlerdir: *yahçı* “iyi”, *oçağ* “ocak”, *ğeldi* “geldi” (Çam, 2023, s. 136-137).

2. KGA'nın II ve III. Grup (Rize-Artvin vd.) ağızlarında iki ünlü arasında ve hece sonunda korunan ön damak /g/ ünsüzünün (Karahan, 2017, s. 101) ŞT'de de korunduğu örnekler tespit edilmiştir: *gözün bebeği* “göz bebeği”, *gözelliği* “güzelliği”, *çiçeği* “çiçeği” (Çam, 2023, s. 584, 517, 401).

3. Rize ve Trabzon ağızlarında “*kibi*, *köç-*” sözcüklerinde korunan /k/ ünsüzü, ŞT'de de korunmaktadır: *kimi* “gibi”, *kimin* “gibi”, *hara köçek* “Nereye göçelim?” (Çam, 2023, s. 285, 475).

4. KGA'nın II Grup (Rize vd.) ağızlarında görülen teklik I. şahıs {+Am}, teklik II. şahıs {+sAn} ve çokluk II. şahıs {+sIz}, {+sUz} ekleri (Karahan, 2017, s. 102), ŞT'de de tespit edilmiştir: *oluram* “olurum”, *düyirsen* “diyorsun”; *göversüz* “görürsünüz”, *gelirsiz* “geliyorsunuz” (Çam, 2023, s. 480, 526; 548, 557).

5. KGA'nın I. Grup (Trabzon vd.) ağızlarında görülen bildirme ekindeki /r/ ünsüzünün düzenli olarak düşmesi (Karahan, 2017, s. 104), ŞT'de de tespit edilmiştir: *yahçıdı* “iyidir”, *vardı* “vardır”, *kimidi* “gibidir” (Çam, 2023, s. 538, 580, 503).

6. KGA'nın I ve II. Grup (Trabzon-Rize) ağızlarında yüklem sistemli olarak başa gelmesiyle oluşan cümle yapısı (Karahan, 2017, s. 103-104), ŞT'de de görülür: *geldim heber aldım hammi bilenlerden* “Geldim,

⁸ ŞT'de şimdiki zaman için yalnızca {-(y)Ir}, {-(y)Ur} ekleri değil; ŞT'nin karakteristik özelliği olarak [-yr], {-(X)y} ekleri de kullanılmaktadır.

bütün bilenlerden öğrendim.” *gellik bura gèderik muğana* “Geliriz buraya, gideriz Mugan’a.”, *ğeldim bizim menteğe*ye “Geldim bizim mıntıkaya.” (Çam, 2023, s. 432, 480, 547).

7. KGA’nın (I. Grup) Çayeli ağzında “ora, bura” sözcüklerinin yönelme veya bulunma hâl eklerini almadan yer ve yön bildirmesi (Karahana, 2017, s. 109), ŞT’de de görülür: *gelmedik bura* “Gelmedik buraya.”, *ğoyunun başın ğoyardılar ora* “Koyunun başını koyarlardı oraya.” (Çam, 2023, s. 373, 348).

8. KGA’nın (III. Grup) Hopa ağzında tespit edilen /a/ > [â] değişmesi (Karahana, 2017, s. 111), ŞT’de de vardır: *apârsân* “götürsen”, *âvçuna* “avcuna”, *yâhun* “yakın” (Çam, 2023, s. 168).

ŞT ile Batı Grubu Ağızları (BGA) Arasındaki Dil Bilimsel Ortaklıklar

ŞT’nin etkili olduğu saha ile temas ve dolayısıyla mesafe bakımından en uzak bölge BGA’nın bulunduğu coğrafyadır. ŞT ile BGA arasındaki dil bilimsel ilişki, genel ve alt ağız grupları arasındaki ortaklıklar olmak üzere iki başlıkta incelenecektir.

ŞT ile BGA’nın Genel Özellikleri Arasındaki Ortaklıklar

1. BGA’da düzenli ve kurallı olan /r/ ünsüzünün önünde ünlü türemesi (Karahana, 2017, s. 115), ŞT’de de görülür: *irânendedi* “şofördür” (<Far. راننده), *ireng* “renk” (< Far. رنگ); *ireyisimizdi* “reisimizdir” (< Ar. رئيس), *irahat* “rahat” (< Ar. راحت) (Çam, 2023, s. 201).

2. BGA’da iki ünlü arasında ve hece sonunda ön damak /g/ ve arka damak /ğ/ ünsüzlerinin sızıcılığı (Karahana, 2017, s. 115), ŞT’de de görülür:⁹ *ğöbeğin* “göbeğini”, *sağlığına* “sağlığına”, *dağ* “dağ” (Çam, 2023, s. 375, 401, 462).

3. BGA’da duyulan geçmiş zaman ekinin {-mİş}, {-mUş} çok şekilli olması (Karahana, 2017, s. 116), ŞT için de geçerli bir özelliktir: *çihmişuğ* “çıkımız”, *gelmişem* “gelmişim”, *dolmuşam* “dolmuşum”, *dönmüş* “dönmüş” (Çam, 2023, s. 250-251).

4. BGA’da güçlü olarak varlığını sürdüren ilerleyici benzeşme ve tek şekilli eklerin uyuma girmesi (Karahana, 2017, s. 115), ŞT’de de görülür: *burdağı* “buradaki”, *varıdı* “var idi”, *bulağımış* “bulak imiş” (Çam, 2023, s. 140-141).

⁹ ŞT’de ön damak /g/ ve arka damak /ğ/ ünsüzlerinin korunduğu örnekler de mevcuttur dolayısıyla bu sızıcılığa ŞT için düzenli ve kurallı değildir.

ŞT ile BGA'nın Alt Ağız Grupları Arasındaki Ortaklıklar

1. BGA'nın büyük bir kısmında (I, II, VII, VIII, IX Grup ağızlarında) dudak ünsüzleri yanında bulunan ilk hece dışındaki ünlülerin düz olması (Karahan, 2017, s. 121), ŞT'de de sık karşılaşılan bir özelliktir: *yağmur* “yağmur”, *yārpız* “yarpuz”, *nāmus* “namus”, *çıbıh* “çubuk”, *tavih* “tavuk” (Çam, 2023, s. 500, 339, 526, 346, 407).

2. EOT'den gelen DGA, KGA ve BGA'nın III, IV, V ve VI. Grup ağızlarında görülen ünlü yuvarlaklaşmaları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulması (Karahan, 2017, s. 124), ŞT'de de görülmektedir: *yaydıruruğ* “yaydırırız”, *gelerük* “geliriz”, *dëysüz* “diyorsunuz” (Çam, 2023, s. 466, 533, 442).

3. BGA'nın IV, VI, VII, IX ve kısmen II. Grup ağızlarında görülen /h/ sesi (Karahan, 2017, s. 124), ŞT'nin karakteristik seslerinden biridir: *çoh* “çok”, *tohumuruğ* “dokumuyoruz”, *çuğur* “çukur” (Çam, 2023, s. 535, 463, 544).

4. BGA'nın I ve II. Grup ağızlarında /y/, /l/ ve /ğ/ ünsüzleri etrafında gelişen ve özellikle gelecek zaman ve emir 1. şahıs eklerinde görülen hece kaynaşmaları (Karahan, 2017, s. 124), ŞT'de de yaygındır: *alım* “alayım”, *alah* “alalım”; *diyecēm* “diyeceğim”, *alacān* “alacaksın”, *olacūh* “olacağız” (Çam, 2023, s. 345, 371, 434, 531, 337).

5. BGA'nın V, VI, VII ve kısmen II ve IX. Grup ağızlarında zamir kökenli çokluk 1. şahıs ekleri ile bildirme ekleri yazı dilinden farklı olarak [+ık], [+ik], [+ih], [+uk], [+uh], [+ük] şekillerindedir (Karahan, 2017, s. 137). ŞT'de [+uk] dışında bu biçimlerin tamamı görülür:¹⁰ *acēlmışuğ* “acıkmışız”, *tohumuşuğ* “dokumuşuz”, *diyerik* “deriz”, *otarrīk* “otlatırız”, *gelmişük* “gelmişiz” (Çam, 2023, s. 367, 484, 498, 505, 353).

6. BGA'nın VI. Grup ağızlarında (Amasya, Sivas, Tokat), VII. Grup'taki Gaziantep ağzı ve VIII. Grup ağızlarından Develi'nin Kızık köyü ağzında görülen [-iy], [-y] ve Gürün ile Kangal ağzında görülen {-yIr}, {-yUr} şimdiki zaman ekleri (Karahan, 2017, s. 169), ŞT'de de kullanılan şimdiki zaman ekleridir: *goymiy* “koymuyor”, *vuriy* “vuruyor”, *getiriy* “getiriyor”; *yumurddıyır* “yumurtluyor”, *yiyrük* “yiyoruz”, *soyuyur* “soğuyor”, *böyüyür* “büyüyor” (Çam, 2023, s. 254-255).

7. BGA'da arka damak ünsüzlerinin etkisiyle gerçekleşen, III, IV, VI, VIII. Grup ağızlarında düzenli ve kurallı, V. Grup ağızlarında ise seyrek

¹⁰ Burada bahsedilenlere ek olarak [+ig], [+üg], [+ih], [+üh] biçimleri de ŞT'de tespit edilmiştir: *tökerig* “dökeriz”, *yiyrüg* “yeriz”, *küsmērih* “küsmeyiz”, *dëyirüh* “diyoruz” (Çam, 2023, s. 246).

olarak görülen /ö/ > /ó/, /ü/ > /ú/ kalınlaşmaları (Karahan, 2017, s. 118), ŞT’de de seyrek olarak gerçekleşen ses değişimleridir: *kór* “kör”, *gún* “gün” (Çam, 2023, s. 524, 375).

8. BGA’da (IV, VI, VII, IX ve kısmen II. Grup ağızlarında) görülen /k/ > /h/ değişmesi (Karahan, 2017, s. 128), ŞT’de de mevcuttur: *yıhār* “yıkar”, *ğuraḥlıḥ* “kuraklık”, *toḥuruḥ* “dokuruz” (Çam, 2023, s. 180).

9. BGA’da (VI, VII ve VIII. Grup ağızlarında) çokluk 1. şahısta -a/-e istek ekinin işlek olması ve bu eklerle kullanılan çokluk 1 şahıs ekleri /k/, /h/ (Karahan, 2017, s. 149)¹¹, ŞT için de geçerli bir özelliktir: *gèdek* “gidelim” *alaḥ* “alalım” (Çam, 2023, s. 371).

Sonuç

ŞT ile TTA’nın ana ve alt ağız grupları arasındaki dil bilimsel ortaklıklar, ana hatlarıyla maddeler hâlinde yukarıda belirtilmiştir. ŞT ile DGA’nın genel özellikleri arasında 8 ses bilgisel, 5 şekil bilgisel, 1 de söz dizimsel ortaklık tespit edilmiştir. Alt ağız gruplarında ise 8 ortak özellik mevcuttur. ŞT ile DGA arasındaki ortaklıkları elbette sayısal verilerle sınırlandırmamak gerekir. ŞT ile DGA arasındaki coğrafi yakınlık, temas dil bilimsel açıdan önemlidir. Ticari, turistik, kültürel vb. ilişkilerin hâlihazırda bu bölge üzerinden yoğun bir biçimde gerçekleşmesi de bu etkileşimin canlı bir şekilde sürdüğünü göstermektedir. Ayrıca bu iki bölge, günümüzde siyasi sınırlarla ayrılmış olsa da tarihî bakımdan ortak bir geçmişe sahiptir. Buna ek olarak Şahseven birliğini oluşturan bazı oymak ve boyların Doğu Anadolu’dan bu bölgeye göç ettikleri bilinmektedir (Çam, 2023, s. 62-70). Dolayısıyla kökleri çok eskilere dayanan etnik, sosyal, kültürel ve dil bilimsel açıdan bir ortaklığın var olduğu apaçık ortadadır. Bu yönüyle dil bilimsel temas açısından ŞT ile en çok ortaklığı barındıran ağız grubu DGA’dır.

ŞT ile KGA’nın genel özellikleri arasında dört ses bilgisel, bir de şekil bilgisel ortaklık bulunmaktadır. Alt ağız gruplarında ise sekiz özelliğin ortak olduğu görülmektedir. Bunlar arasında /ç/, /ĉ/ ve /ĝ/ seslerinin her iki bölge için de karakteristik olması dikkat çekicidir.

ŞT ile BGA’nın genel özellikleri arasında üç ses bilgisel, bir de şekil bilgisel ortaklık vardır. Alt ağız gruplarında ise dokuz özelliğin ortak olduğu tespit edilmiştir. Özellikle [-iy], [-y] ve {-yIr}, {-yUr} şimdiki zaman ekleri ve /ö/ > /ó/, /ü/ > /ú/ kalınlaşmalarının ortak olması dikkate değerdir. Tüm bu ortaklıklara bakıldığında TTA ile ŞT arasındaki dil bilimsel ortaklıklar ileri

¹¹ Karahan’ın ilk olarak 1996’da yayımlanan eserinden sonra TTA ile ilgili yapılan ağız araştırmaları taranmış ve bu çalışmalarda yukarıda DGA, KGA ve BGA için belirtilen dil bilimsel özelliklerin genel anlamda korunduğu gözlenmiştir (bk. *Taranan metinler*).

düzeyde olduğu ve ŞT'nin TTA ile Azerbaycan Türkçesinin bir sentezi olduğu anlaşılmaktadır.

AAS'deki ölçütlere göre yalnızca genel özellikler bakımından kıyaslama yapıldığında ŞT ile DGA arasında %60,87'lik, KGA arasında %21,8'lik, BGA arasında %17,4'lük bir dil bilimsel ortaklık olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Alt ağız grupları arasındaki ortaklıklar daha detaylı incelendiğinde ve söz varlığı da hesaba katılırsa bu oranların artacağı muhakkaktır.

Rumlu (Sivas, Tokat), Ustacalı (Sivas, Amasya, Tokat), Tekelü (Antalya, Isparta, Burdur, Muğla), Şamlu (Sivas-Gaziantep arasındaki Türkler), Dulkadir (Kahramanmaraş-Yozgat), İnallu (Anadolu'nun muhtelif yerleri), Afşar (Anadolu'nun muhtelif yerleri), Beydilli (Anadolu'nun muhtelif yerleri) vd. (Sümer, 1976, s. 43-52; Çam, 2023, s. 96-97) gibi Şahsevenleri oluşturan oymaklardan bazılarının adlarına ve geldikleri yörelere bakıldığında TTA ile ŞT arasındaki organik bağların ne denli güçlü olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Sosyolengüistik açıdan coğrafi uzaklığın ve siyasi olarak farklı bir ülkede yaşıyor olmanın başlangıçta dilsel ve kültürel temasın azalmasına neden olduğu düşünülebilir (Çam, 2023, s. 94-102). Ancak Şahsevenler günümüzde Anadolu insanı ile aynı dili konuştuğu gibi aynı kültürel hayatı da yaşamaktadır. Yaylakta ve kışlakta Türkçe konuşulmakta, ağırtılardan yemeklere, hayvancılıktan dokumacılığa Türk kültür envanterine dâhil olan söz ve kavramlar işletilmektedir. Bu husus dilin kültürü, kültürün de dili canlı tutması ve birbirlerini korumaları ile mümkün olmuştur.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden farklı zaman dilimlerinde İran'a göç eden Türk oymak ve boyları; birbirleriyle ve bölgede meskûn olan Türklerle karışıp kaynaşmış, nihayetinde Şahseven adını almışlar ve böylece TTA'nın pek çok dil özelliğini İran'a taşımışlardır. Etnolengüistik açıdan bugün Türkiye'deki ağızlarda bulunan etnik dil bilimsel özelliklerin neler olduğu ve günümüzdeki ağızların hangi Türk topluluklarının ayrışmasıyla ya da birleşip kaynaşmasıyla oluştuğu tartışılmaktadır (Korkmaz, 1971, s. 21-32; Gülsevin, 2009, s. 1068-1069). Benzer bir tartışma Şahseven Türkleri gibi pek çok Türk topluluğunun varlığını sürdürmeye çalıştığı İran için de mevcuttur.

İran'da konuşulan Türk değişkelerini kısıtlayan Farslaştırma ve her türlü kamusal alanda Farsçayı yaygınlaştırma politikaları, yakın tarihte olduğu gibi günümüzde de sürdürülmektedir. Fakat buna rağmen Şahseven Türklerinin tüm yaşam alanlarında Türkçeyi kullanmaları, yaylak-kışlak yaşamını devam ettirmeleri vb. hususlar, onların Farsça ile olan temaslarını sınırlandırmış, bu sayede Türklüklerini ve Anadolu'dan götürdükleri dil

özelliklerini günümüze kadar korumalarını sağlamıştır. Sonuç itibarıyla bu çalışmada, ağız özelliklerinin karşılaştırılmasından hareketle, ŞT ile TTA arasındaki dil bilimsel ilişkinin güçlü olduğu vurgulanmış, göç edilen Anadolu bölgelerinin nereler olduğuna dair fikir verilmeye çalışılmış ve buralardan taşınan ağız özelliklerinin neler olduğu ana hatlarıyla açıklanmıştır.

Kısaltmalar

AAS	: Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması
Ar.	: Arapça
BGA	: Batı Grubu ağızları
DGA	: Doğu Grubu ağızları
EOT	: Eski Oğuz Türkçesi
Far.	: Farsça
KGA	: Kuzeydoğu Grubu ağızları
MŞA	: Mugan Şahsevenleri ağzı
ŞT	: Şahseven Türkçesi
TTA	: Türkiye Türkçesi ağızları

Çeviri Yazı İşaretleri ve Diğer İşaretler

â	: /a/-/o/ arası ünlü
ê	: /e/-/ö/ arası ünlü
è	: Kapalı /e/ sesi
ó	: /o/-/ö/ arası ünlü
ú	: /u/-/ü/ arası ünlü
ğ	: Dip damak /ğ/ ünsüzü
h	: Ön damak /h/ ünsüzü
ê	: Yarı sızıcı /c/ ünsüzü
ç	: Yarı sızıcı /ç/ ünsüzü
g	: Arka damak g ünsüzü
ğ	: /g/-/c/ arası ünsüz
h	: Arka damak /h/ ünsüzü
k	: Arka damak /k/ ünsüzü
ŋ	: Genizsi damak ünsüzü
v	: Çift dudak /v/ ünsüzü
-	: Ünlüler üzerinde uzunluk işareti
˘	: Ulama, birleşme ve ikiz ünlü işareti
˙	: Hemze
ˆ	: Ayın
{x}	: Üst biçim birimi gösterir.
/x/	: x, ses birimidir.
[x]	: x, alt ses birimidir.
[x], [y]	: Alt biçim birimi gösterir.
/x/ > /y/	: x, y'den önceki biçimdir.

Taranan Yayınlar

- Akçam, M. (1999). *Torul ve Kelkit Yöresi Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Akdağ Erdoğan, H. (2021). *Konya İli Kulu İlçesi Merkez ve Köyleri Ağız*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Akgül, Z. (2019). *Sinop İlinin Boyabat İlçesi Ağız*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Akkuş, P. (2022). *Ahlat İlçesine Bağlı Seyrantepe Köyü, Çatalağzı Köyü ve Uludere Köyü Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Aksu, A. (2013). *Nurhak ve Yöresi Ağız (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Alan, M. (2012). *Hacılar Ağız (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Algaç, N. (2022). *Birecik Ağız Söz Varlığı (Giriş/Derleme/Metin/Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Ankay, N. (2022). *Van Saray Ağız*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Argunşah, M. (2008). Hacılar Ağız Üzerine. *I. Hacılar Sempozyumu Bildiriler* içinde (s. 69-76).
- Asıl, E. (2021). Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine İl ve İlçeler Düzeyinde Yapılmış Lisansüstü Çalışmalar. *International Journal of Filologia*, 4, 6, s. 203-227.¹²
- Aslan, B. (2022). *Besni İlçesi ve Köyleri Ağız*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi.
- Atay, A. (1993). *Develi ve Yöresi Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Atıcı, D. (2016). *Koççaz Ağız (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Aydın, T. (2020). *Kars İli Terekeme Ağız (İnceleme, Metin, Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Aydıttu Çevik, S. (2022). *Ceyhan İlçesi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.

¹² Bu yazıda 2021 yılına kadar yapılan TTA ile ilgili lisansüstü düzeyindeki ağız çalışmaları mevcuttur, yazıda yer verilmeyen veya yazı tarihinden sonra yayımlanan çalışmalar taranmış ve buraya ayrıca eklenmiştir.

- Aygün T. (2019). *Gönen Ağzı (İnceleme, Metin, Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Başer, E. (2014). *Kırıkkale İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi.
- Beyaz, E. M. (2022). *Uzunköprü Merkez ve Köyleri Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Bilyaz, B. (2019). *Kocaeli Kandıra Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- Bozkurt, D. (2019). *Ardahan İli Posof İlçesi Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi.
- Buran, A. (2011). Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 6, 1, 41-54.
- Bulut, Serdar (2018). *Gümüşhane İli ve Yöresi Ağızları Söz Varlığı*. Gazi Kitabevi.
- Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Coşkun, D. (2022). *Bursa Mustafakemalpaşa Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- Çakır, A. (2018). *İzmir İli Ödemiş-Kiraz-Beydağı İlçesi Ağızları (Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- Çam, A. (2023). *Şahseven Türkçesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çavga, U. (2020). *Konya Ereğli İlçesi Belkaya Ağzı (Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Çelebioğlu, S. (2019). *Erciş Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Çelik, A. (2018). *Yalova İli Yerli Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Çelik, Y. (2022). *Konya İli Obruk Köyü ve Çevresi Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Çetin, S. (2022). *Posof İlçesi Ağzı Ses Bilgisi İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- Çıracı, K. (2019). *Konya İli Karapınar İlçesi Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Demir, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları (3 C)*. Gazi Kitabevi.
- Demir, N. ve Şen, Ü. (2006). *Sivas İli ve Yöresi Ağızları*. Gazi Kitabevi.

- Demir N. ve Aydoğdu Ö. (2008). *Giresun İli ve Yöresi Ağızları (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. Giresun Valiliği Yayınları.
- Demirel, S. (2009). *Mudurnu Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Demirkaya, E. G. (2021). *Kars Arpaçay ve Akyaka Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi.
- Dilaver Yıldırım, K. (2013). *Bergama Yöresi Tahtacı ve Çepni Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Doğan, M. (2018). *Kovancılar Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Doğan, T. (2011). Urmiye Ağızları ile Doğu Grubu Ağızlarında Ortak Fonetik ve Morfolojik Özellikler Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*, 30, 107-122.
- Doğru, F. (2022). *Eskişehir İli Manav Ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durmaz, R. (2018). *Antalya İli Örneğinde Karakoyunlu Yörük Ağzı: Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Söz Varlığı ve Karakoyunlu Yörük Etnografyası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Efendioğlu, S. (2018). Ağrı İli Ağızlarından Derlemeler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 3, s. 1415-1435.
- Elbir, D. (2011). *Eğirdir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler- Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Emirdar, Ş. (2019). *Aksu Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Erbaş, Y. (2019). *Ardahan İli Damal İlçesi Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Erbay, A. (2018). *Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Çerçevesinde Çavdır Yöresi Ağzı (Fonetik ve Morfolojik İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (2000). Ağız Çalışmalarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dili*, 2000-2 (584, Ağustos 2000), 115-118.
- Erdem, G. (2014). *Anamur ve Yöresi Ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Erdoğan, S. (2012). *Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Erol, T. (2019). *Sütçüler Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.

- Ersoy, M. (2019). *Hisarardı Mahallesi (Yatağan-Muğla) Ağzında Kavram Alanlarıyla İlgili Söz Varlığı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Erten, İ. (2020). *Trabzon Çepni Ağzı (Ses Bilgisi-Sözlük-Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Eryiğit, C. (2014). *Göhlisar Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Gök, M. (2018). *Osmaniye İli Ağızları ve Söz Varlığı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Gökçür, E. (2012). *Van Gölü Havzası Ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Gülensoy, T. ve Alkaya, E. (2011). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*. Akçağ Yayınları.
- Gülseren, C. (2000). *Malatya İli Ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2009). Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine. *Turkish Studies*, 4, 3, 1067-1080.
- Günaydın, M. (2018). *Trabzon/Tonya Ağzı Örneğinde İşlevsel Bir Ağız Sözlüğü Oluşturma Denemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Günşen, A. (2008). Doğu Trakya Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler. *Turkish Studies*, 3, 3, 402-470.
- Güven, Ö. (2014). *Sivas İli Zara İlçesi Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Güzel, Ö. (2019). *Antalya İli Kumluca İlçesi ve Yöresi Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- İbiş, N. (2022). *Bayburt İli Aydıntepe İlçesi Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bayburt: Bayburt Üniversitesi.
- İlaslan, Ö. (2005). *Adana İli Yüreğir ve Yöresi Göçmen Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- İlbaş, S. (2015). *Eskişehir İli Balkan Muhacir Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Kabadayı, R. (2014). *Bayburt Demirözü İlçesi Ağzı: Cümle Yapısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Kalafat, Y. (2005). *İran Türklüğü: Jeokültürel Boyut*. Yeditepe Yayınları.
- Kanık, E. (2021). *Antalya İli Gündoğmuş İlçesi ve Yöresi Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

- Kaplan, N. (2016). *Konya Derebucak İlçesi ve Çevresi Ağızları Dil Özellikleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Karahan, L. vd. (2022). *Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2021). Türkiye Türkçesi Ağız Gruplarının Sınırları Üzerine Düşünceler- 2. IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Bilge Tonyukuk Anısına, C 2 içinde (s. 1147-1156). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2017). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması (1. Baskı 1996)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karakaya, M. (2022). *Antalya İli Serik İlçesi ve Yöresi Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- Kavak, E. (2019). *Tefenni Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Kaya, B. (2021). *Tomarza Türkmen Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Kaya, M. (2020). *Kula Köyleri Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Kaya, Ü. H. Ş. (2017). *Afşin Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- Kocakerim, H. Ş. (2014). *Gaziantep Şahinbey Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.
- Kocamaz, İ. (2013). *Konya İli, Taşkent İlçesi ve Köyleri Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kolivar Abadoğlu, A. N. (2005). *Karaağaç and Çeşmeli Dialect*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Korkmaz, Z. (2010). Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 55 (2007/1), 87-110.
- Korkmaz, Z. (1971). Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 19, 21-32.
- Küçükbalı, F. N. (2013). *Gazipaşa (Antalya) Köyleri Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kürüm, M. (2021). *Bayburt ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Mammadova, Z. (2021). *Erzincan'ın Üzümlü İlçesinde Yaşayan Ahıska Türklerinin Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Memiş, Ö. (2019). *Bayburt İli Ağzı Söz Varlığı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.

- Ocak, F. (2013). *Çorum İli Mecitözü İlçesi Kuyucak Köyü Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Oğul, H. (2021). *Turhal İlçesi ve Köyleri Ağzı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi.
- Oğur, Ü. (2019). *Van Azeri Ağzı (İnceleme, Metin (IPA), Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Olca, C. B. (2014). *Malatya Arapgir Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Ordu, A. (2019). *Gülnar Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Ölçücü, H. Ç. (2020). *Çanakkale İli Yerli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Örnek, M. O. (2011). *Muş-Bulanık Çevresi Karapapak Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Özer, A. (2020). *Halfeti Türkmen Ağzı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Özden, H. İ. (2014). *Arpaçbaşı Kasabası (Mersin-Erdemli) Boynuinceli Yörükleri Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Özgül, A. G. (2020). *Ladik (Samsun) Ağzı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Özkan, İ. (2002). Sandıklı ve Yöresi Ağızlarının Özellikleri ve Ağız Bölgeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 50, s. 60-81.
- Özkaya, H. (2013). *Kırklareli İli Ağızları Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Öztürk, E. (2001). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Öztürk, Z. (2014). *Sivas İli Gürün İlçesi Merkez Köyleri Ağzı Sözlüğü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Pehlivan, G. (2019). *İzmir İli Bayındır İlçesi Ağzı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Pektaş, T. (2017). *Gelendost Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi. Minorsky, V. (1934). Shah-sewan. *The Encyclopaedia of Islam*, 4(1) içinde (s. 267-268). Brill-Luzac&Co.
- Sarıahmet, E. (2018). *Rize Çamlıhemşin Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi.

- Saylık, N. (2022). *Piraziz ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun: Giresun Üniversitesi.
- Sert, G. (2015). *Eskişehir İli Yörük Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Sözer, B. (2017). *Kadınhanı ve Çevresi Türkmen-Yörük Ağızı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Sümer, F. (1976). *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.
- Şahin, F. (2017). *Kadınhanı Ağızı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Şakirova, K. (2019). *Keçiborlu Ağızı (Giriş-İnceleme-Metinler- Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Şanverdi, E. (2022). *Reyhanlı Ağızı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi.
- Şavklı, A. (2015). *Senirkent Ağızı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Şen Gür, D. (2020). *Edirne İli Süloğlu İlçesi Ağızı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Tapper, R. (2010). “Şahseven”, *İslam Ansiklopedisi*, C 38 içinde (s. 295-297). TDV Yayınları.
- Tekin, Y. (2017). *Eski Türkçe Cümle Yapılarının Modern Türkçenin Ağızlarında Kullanımı: Bursa-Boğazköy Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tezcan, F. (2019). *Şarkikaraağaç Ağızı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Tosun, T. (2019). *Vakfikebir ve Yöresi Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun: Giresun Üniversitesi.
- Tursun, A. (2020). *Akören Ağızı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Yalkın, A. O. (2013). *Atabey Ağızı (Giriş-İnceleme-Metinler- Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Yeşilkaş, E. (2021). *Ordu İli İç Bölge İlçeleri (Gölköy, Kabadüz, Kabataş, Mesudiye) Ağızları (Metin, İnceleme, Gramatikal Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi.
- Yeşilkaya, M. (2007). *Gerger Merkez ve Köyleri Ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları (2 C)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAYSERİ AĞIZLARINDA KULLANIMDAN DÜŞEN İKİ SÖZ: “DELİ SAVI, İRKEK SAVI”

Ahmet ÇAM*
Lütfiye GÜVENÇ**
Özet

İnsanın temel ihtiyacı olan anlaşmayı sağlamak üzere ortaya çıkmış dil olgusu hem yazılı hem de sözlü ürünlere sahiptir. Dilin yazılı ürünleri tarih boyunca somut biçimde gözlemlenmektedir. Sözlü ürünler ise daha çok kültürel miras olarak aktarılmış unsurlardır. Dünyanın en eski ve köklü dillerinden biri durumundaki Türkçe, yazılı ve sözlü kültür ürünleri bakımından çok zengindir.

Türk kültürünün sözlü şekilde yayılması ve aktarılmasında önemli rolü bulunan ağızlar, bir yönüyle güncel ve değişken oldukları gibi diğer yönüyle de Türkçenin derin tarihine ışık tutan belgeleri bünyelerinde barındırmaları bakımından önemlidir. Türkiye Türkçesi ağızlarının araştırma konularından biri de söz varlığıdır. Söz varlığı, o ağız kullanan topluluğun dünya algısını, kavram birikimini, maddi ve manevi kültürünü yansıtır. Bir ağızda kültürel, sosyal, teknolojik ya da ekonomik değişiklikler veya ihtiyaç sebebiyle zaman içinde söz varlığında değişimler de görülebilir. Söz varlığındaki değişiklikler bazen olumlu yönde, kavram ve anlam zenginliği olarak ortaya çıkmakta bazen de sözlerin yitimi, kavram ve anlam daralmasına veya yok olmasına neden olmaktadır. Özellikle toplumdaki eğitim düzeyinin artması, ağızların ölçünlü dile yaklaşması gibi nedenler bu yitim sürecini hızlandırmaktadır.

Bu bildiride Kayseri ağızlarında kullanımdan düşmek üzere olan ve mevcut *Derleme Sözlüğü*'nde yalnızca iki örneği bulunan sözler üzerinde durulacaktır. Bunlar, kırk yaşın altındaki ağız kullanıcılarının artık aşına olmadığı “deli savı” ve “irkek savı” sözleridir. Araştırmaya konu iki söz, Türkçenin tarihi ve çağdaş dil malzemesi de kullanılarak yorumlanmaya çalışılacak; tartışmaya açılacaktır. Yorumlar, esas itibarıyla kaynak kişilerden derlenen ses kayıtları ve bildirinin araştırmacılarından birinin de kaynak kişi olması yoluyla yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Kayseri ağızları, deli savı, irkek savı.

* Dr., State University of Novi Pazar, Sırbistan, ahmetefecam@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4338-9090.

** Dr., Kh. Dosmuhamedov Atyrau Devlet Üniversitesi, Kazakistan, lguenc@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7619-2641.

TWO WORDS OUT OF USE IN KAYSERİ SUBDIALECTS: “DELİ SAVI, İRKEK SAVI”

Abstract

The language phenomenon, which emerged to provide the basic need of human beings, has both written and oral products. Written products of language have been observed concretely throughout history. Oral products, on the other hand, are mostly transferred as cultural heritage. Turkish, which is one of the oldest and deep-rooted languages in the world, is very rich in written and oral cultural products.

Subdialects play an important role in the oral spread and transmission of Turkish culture. Subdialects are up-to-date and variable in one way, and they contain documents that shed light on the deep history of Turkish, and therefore they are important. One of the research topics of Turkey Turkish subdialects is vocabulary. Vocabulary reflects the world perception, concept accumulation, material and spiritual culture of the community that uses that subdialect. In a subdialect, changes in vocabulary can also be seen over time due to cultural, social, technological or economic changes or needs. Changes in vocabulary sometimes appear in a positive way, as a richness of concept and meaning, and sometimes the loss of words causes a narrowing or disappearance of concepts and meanings. In particular, the reasons such as the increase in the level of education in the society and the approach of subdialects to the standard language accelerate this loss process.

In this paper, it will be focused on the words that are about to fall out of use in Kayseri subdialects and only two examples in the current *Compilation Dictionary*. These are the words “deli savı (like crazy)” and “irkek savı (like a man)” that subdialect speakers under the age of forty are no longer familiar with. The two words that are the subject of the research will be tried to be interpreted by using the historical and contemporary language material of Turkish; will be open to discussion. Comments will be made mainly through audio recordings compiled from the source persons and one of the researchers of the paper being the source person.

Keywords: Türkiye Turkish subdialects, Kayseri subdialects, deli savı, irkek savı.

Dil, toplumsal ve bireysel kimlik hâliyle insanın ifade gücünü neredeyse sınırsız kılan zenginlikte bir mirastır. Bir dil kullanılan söz ve deyimlerle bize konuşurlarının eski düşünüş biçimleriyle ve yaşadıkları kültürel temaslarla ilgili ipuçları verir. Aynı zamanda sözcükler, sosyal tarihin kanıtları (Crystal, 2015, s. 50) olarak da vazife görürler.

Bir dilin söz varlığı o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, ne türden değişimlerin gerçekleştiğini göstermektedir (Aksan, 2001, s. 11).

Teknolojik, sosyal ya da ekonomik değişiklikler veya ihtiyaç kaynaklı farklılaşmalar, dillerin doğum ve ölüm süreçlerini etkilediği gibi dillerin sürekli değişime açık, hareketli birimleri olan ağızlar üzerinde de etkili olabilir. Nesilden nesile değişkenlik arz edebilen ağızların söz varlığındaki değişimler, bu kapsamda değişimin durumunu, yönünü ve hızını takip etme olanağı sağlamaktadır. Nitekim diller, kendilerine ihtiyaç duyulmadığı yani ailelerin bu dili kendi çocuklarına aktarmak için çabalamalarını gerektirecek yeterli sosyal işlevleri kalmadığı zaman yok olup giderler (Johanson, 2011, s. 47). Dahası, yasaklanan veya daha iyi bir yaşam sunma kaygısıyla ebeveynler tarafından çocuklara aktarılmayan dillerin er ya da geç öleceği (Crystal, 2018, s. 181) de bir gerçektir.

Dildeki değişme ve gelişmeleri anlamak için sözlü dil, özellikle ağızlar bir laboratuvarıdır. Türk lehçelerinin bütün sözlü konuşma biçimleri, bütün ağızları Türkçenin tarihî gelişimini görmeyi sağlayan bir laboratuvar değerindedir. Yaşayan ağızlar yanında tarihî dönemlerin ilk devirleri de pek çok ağız malzemesi içerdiği için laboratuvar olarak kullanılabilir (Ercilasun, 2022, s. 13).

Genel anlamda dillerde olduğu gibi ağızlarda da günlük iletişimde kullanılmayan dil birimleri yok olur. Böylece insanoğlunun bilgi, gözlem ve deneyimlerinden süzülüp gelen ve günlük dilde hayat bulan sözler, geri gelmeyecek şekilde ortadan kalkar. Yazı diliyle kayıt altına alınan ya da egemen olan ağız unsurlarının yok olması daha zordur fakat süreci kendi lehine çeviremeyen zayıf durumda olan ağızlarda bunun tersi görülür. Ayrıca bir ağız içinde de diğer dil değişiklerine göre zayıf olan dil birimleri daha çabuk kaybolacaktır. Sık kullanılan öğeler varlığını korurken sıklığı az olan veya sınırlı sayıda örneği bulunanlar, hızla yok olacaktır. Bu bildiride Kayseri ağızlarında yeni kuşaklar tarafından bilinmeyen, kullanımdan düşmek üzere olan “deli savı” ve “irkek savı” sözleri ele alınacaktır.

Savı Sözcüğünün Kökeni ve İşlevi

Tarihî ve çağdaş Türkçede çeşitli biçimleriyle karşılaşılan *savı* sözcüğünün kökü, ET *sa-* “saymak” (Gabain, 1988, s. 94; Tekin, 2003, s. 151) fiilidir. Türkçenin tarihî yazı dillerinde Karahanlı Türkçesinden beri görülen *sanı* sözcüğü, “gibi” anlamıyla benzetme edatı olarak kullanılmıştır. Edat, *san-* fiili üzerinde zarf-fiil eki kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir. Ayrıca “gibi” anlamı “sanarak, öyle sayarak, benzeterek vb.” anlamlarına yakındır. *San-* fiili üzerindeki zarf-fiil ekiyle “sanarak, öyle sayarak” anlamında kullanılırken, zamanla aradaki sözcük-ek ilişkisi unutulmuş “gibi” anlamıyla ve edat görevinde kullanılmaya başlanmıştır. *Sanı* edatının benzetmenin yanında sınırlandırma işlevi de bulunmaktadır (Türk ve Özalan, 2014, s. 233-242).

Nevayî gibi Türk dilinin önemli yazarlarının kaleme aldıkları eserlerde görülen ve tıpkı *san-* fiilinde olduğu gibi *say-* fiilinden dil bilgiselleşme sonucunda türemiş olan *savı* sözcüğü de benzetme edatı olarak kullanılmıştır. *San-* ve *say-* fiilleri arasında anlam yakınlığı vardır ve zarf-fiil ekiyle kazandıkları işlev de ortaklık göstermesi bakımından önemlidir (Türk ve Özalan, 2014, s. 241).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde yerini diş ünsüzü /n/ sesine bırakan /η/ ünsüzü, ağızların bir kısmında korunurken genellikle /n/, bazılarında ise çeşitli fonetik değişimler sonucunda /g/, /ğ/, /v/ ve /y/ ile temsil edilmektedir (Karahan, 1999, s. 99).

Türk dilinin tarihî gelişim süreci içinde /η/ ünsüzünün çeşitli sebeplerle yerini /n/, /g/, /ğ/, /v/ ve /y/ ünsüzlerine bıraktığı veya eridiği, tarihî metinlerle bugünkü lehçe ve ağızlardan takip edilmektedir. Bunlar içinde en yaygın olanları /η/ > /n/, /η/ > /g/ > /ğ/ ve /η/ > /ğ/ değişimleridir. /η/ ünsüzünün /v/, /y/ seslerine dönüşü ise diğer değişimlere göre fazla örnek vermez (Karahan, 1999, s. 99). /η/ > /g/ > /ğ/ değişmesine uğrayan yuvarlak ünlülü kelimelerde, özellikle Batı Karadeniz ağızlarında değişimin /v/ yönünde devam ettiği dikkati çeker (*yalavuz*, *govül*, *puvar* vb.) (Karahan, 1996: 23). Yönü /η/ > /g/ > /ğ/ > /v/ ~ /w/ biçiminde olan bu ses değişikliği, bazı Doğu Grubu ağızlarında da bir Kıpçak özelliği olarak mevcuttur (Karahan, 1996, s. 25). Aynı ses değişikliğine Batı Türkçesinin diğer değişimlerinde de rastlanmaktadır (Çam, 2023, s. 186-187, Gökdağ, 2011, s. 4). *Savı* sözcüğünde herhangi bir /η/ > /v/ ya da /η/ > /y/ değişikliği söz konusu değildir ancak buradaki amaç yukarıda da belirtildiği gibi Anadolu ağızlarında kullanılan bazı /η/, /n/, /g/, /ğ/ içeren kelimelerde /v/ ve /y/ yönünde değişme eğiliminin olduğuna dikkat çekmektir. Kayseri ağızlarında doğrudan bir /η/ > /v/ ~ /w/ veya değişikliğine rastlanmamakla beraber /η/ > /y/, /g/ > /v/, /ğ/ > /v/ değişimleri vardır: *emmiyiñ*, *malıyıñ* (Ayvaz, 2013, s. 62) “amcanın”, “malının”, *anneyiñ*

(Kaya, 2021: 48) “annenin”; *onuynan* (Bayraktar, 2000, s. 201) “onunla”; *sovan* (Ayvaz, 2013, s. 62; Alan, 2012, s. 28), *suvan* (Kaya, 2021, s. 48) “soğan”.

Savı sözcüğünün anlam ve işlevi göz önünde bulundurulduğunda *sanı>(sağı>sağı>)*¹ *savı* ya da *sayı>savı* yönünde bir değişime uğrayarak Kayseri ağızlarında görülen mevcut biçimini almış olabileceğini düşünüyoruz.

Kayseri Ağızlarında “Deli savı” ve “İrkek savı”

Derleme Sözlüğü’nde *sav/savı* sözcüğü, “sav [savı]; benzer, gibi: *Yayla savı yer.*” [Pınarbaşı (Afşar, Pazarören), Karakuyu] (DS, 1993, XII, s. 4673) şeklinde tanımlanmıştır. Kayseri ve Adana illeri ağızlarında “gibi, benzer” anlamlarında ve edat işlevinde kullanılan bu sözcüğün *Derleme Sözlüğü*’ndeki örnek dışında Adana, Osmaniye ve çevresi ağızlarıyla ilgili yapılan çalışmalarda kullanımını tespit edemedik.² Kayseri ağızlarıyla ilgili yapılan ağız çalışmalarının yalnızca birinde *savı* edatına ve bu edatın kullanıldığı birkaç söz öbeğine çalışmanın sözlük kısmında yer verildiği ancak bunların kaynak kişiler tarafından metinlerde tanıklanmadığı görülmüştür: *gadin savı*, *kadin savı*, *irkek savı* (Bayraktar, 2000, s. 377, s. 493, s. 438).

Kayseri’nin Kocasinan, Melikgazi ve Talas gibi merkez ilçelerinden derlediğimiz metinlerde *savı* sözcüğünün yukarıda ifade edildiği üzere “gibi, benzer” anlamında ve benzetme işlevinde bir edat olarak kullanıldığı görülmüştür. *Savı*; Kayseri ağızlarında, gözlemlerimize göre, özellikle kırk yaş altı ağız konuşurlarının hemen hemen hiç aşına olmadığı, kırk yaş üstü ağız konuşurlarının ise belirli durumlar dışında çok sık kullanmadıkları, bir miktar hatırlatma yoluyla tanıyıp açıkladıkları bir edattır. Eldeki verilere göre *deli savı* ve *irkek savı* olarak yalnızca iki kalıp sözde yaşadığı (KK 3, 8-9) tanıklanmıştır.

Deyim, atasözü vb. kalıp sözlerin belirli bir olay veya durum karşısında söylenmesi gelenek hâline gelmiştir. Kalıp sözler, bir toplumun kültür, inanç, sosyal yaşamı vb. konularda fikir vermektedir. Kalıp sözler, kişinin diğer insanlarla ve çevre ile temasından ortaya çıkan bilgi ve tecrübelerin dil zenginliğiyle ifade ediliş biçimidir. Bu nedenle de üretildiği her toplumda söyleyiş ve kullanım açısından farklılıklar barındırması son derece doğaldır. Kullanım sıklığı azalan hatta kullanımdan düşmek üzere olan veya düştüğü *savı* edatının, kalıplaştığını düşündüğümüz *deli* ve *irkek* sözcükleriyle benzerlik işlevinin imkânlarından da yararlanarak yeni anlam zenginlikleri kazandığı anlaşılmaktadır. Başlangıçta somut unsurlar için

¹ Yay ayrıç içinde kalan biçimler tahmine dayalıdır, herhangi bir metinde tanıklanamamıştır.

² bk. *Taranan Yayınlar*.

kullanılan, fiziksel olarak erkeğe benzeyen bir kadına söylenen *irkek savı* zamanla çocuğu olmayan, âdet görmeyen vb. kadınlar (KK 1, 7-14; KK 2, 5-9) için de söylenir hâle gelmiştir. *Deli savı* ise somut bir delilikten ziyade kişideki hareketliliği, dışa dönüklüğü ifade etmede kullanılmaktadır. Sosyal normların dışına çıkan, her işe karışan, her şeye laf atan, sözünü kimseden sakınmayan, davranış ve tutumlarında bozukluk olan ve bu yüzden toplum tarafından çekinilen, zaman zaman da kınanan (KK 1, 8-12; KK 2, 30-35; KK 3, 1-10) kişiler, *deli savı* olarak nitelendirilmektedir.

Kutadgu Bilig'de iki beyitte *teg* edatıyla söz dizimsel çekime girdiği görülen (Türk ve Özalan, 2014, s. 240) *savı* sözcüğünün çok işlek olmaması ve muhtemelen daha sık kullanılan bir edat ile benzetme işlevinin karşılanmasına benzer bir duruma Kayseri ağızlarında da rastlanır. *Deli savı* ve *irkek savı* sözlerinin kalıp söz hâline gelmesi, dolaylı olarak benzetme işlevinin zayıflamasına yol açmıştır. Bu nedenle de bu sözlerin ardından günümüzde “gibi” edatının kullanılması; *Kutadgu Bilig*'deki yapının tekrarlanması ve Türkçe konuşurların her çağda aynı mantık ile hareket ettiğini gösteren güzel bir örnektir: *irkek savı* *ğibi ne geziyoñ* “Erkek savı gibi ne geziyorsun?”, *deli savı* *ğibi ne geziyoñ* “Deli savı gibi ne geziyorsun?” (KK 3, 6-7).

Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızları, Türkçenin yaşayan laboratuvarlarının en büyüklerinden biridir. Burada keşfedilmesi ve incelenmesi gereken pek çok dil bilimsel özelliğin varlığı yadsınamaz. Kayseri ağızlarında ET *sa-* fiilinden türeyen ve Karahanlı Türkçesinden itibaren tanıklanan *savı* edatının bir türevi olan *savı* benzetme edatı vardır. Bu edatın kullanım alanı ve sıklığı günümüzde son derece kısıtlıdır. *Savı* edatının benzetme işleviyle *deli* ve *irkek* sözcükleriyle bir arada kullanıldığı ve Türkçenin zengin anlatım imkânlarıyla soyut kavramları içeren “*deli savı*” “*irkek savı*” kalıp sözlerinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bildiride Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan, Kayseri ağızlarında ise kullanımdan düşen ya da düşmek üzere olan bu sözlerin, kaynak kişilerin yardımıyla, kaydedilmesi ve dilsel-kültürel mirasın korunmasına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Dünya üzerinde konuşulan her dil, insan zekâsını ve kapasitesini gösteren bir tablo gibidir. İnsanın insan ve varlık karşısında her türlü duygu, düşünce ve davranışları dil yoluyla anlamlandırılır; aktarılır. Dil mirası olarak da tanımlanabilen, kişisel ve toplumsal sorumlulukları olan bu anlam ile aktarım hareketleri yazılı dilden çok günlük yaşamda kullanılan dilde kendini hissettirir. Bir dilin değışkelerinde görülen değışim, gelişim ya da dönüşüm ölçünlü dile göre daha hızlı ilerlemektedir. Dil değışkelerinin canlı, hareketli yapısı nedeniyle küreselleşme, kültürel yozlaşma, teknolojik ilerleme vb.

hususların da etkisiyle dillerdeki ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi ve söz varlığındaki değişiklikler hemen fark edilir. Bu yüzden yüzyıllardır dilde canlılığını koruyan bir unsurun göz açıp kapayıncaya kadar yok olması işten bile değildir.

Dil ölümü, kültür ölümünün semptomudur. Bir dilin ölümüyle bir yaşam tarzı yok olur. Dünyada konuşulan dillerin yarısının veya daha fazlasının önümüzdeki yüzyılda yok olacağına dair korkunç tahminler ileri sürülmektedir (Nettle ve Romaine, 2021, s. 20-21). Konuşuru kalmayan diller, ölü olarak kabul edilir. Dile eklenen her unsurun doğrudan bir kazanım olup olmadığı, dili zenginleştirip zenginleştirmede tartışılabilir. Ancak özellikle çoğu zaman millî ve toplumsal bir faktörü olan uzun süreli bilgi, gözlem ve deneyimler sonucunda ortaya çıkan kalıp sözlerin dilden yitip gitmesi tüm bu bilgi, gözlem ve deneyimlerin sıfırlanması anlamına gelmektedir. Son derece dikkatli olunması gereken bu konudaki hassasiyet, başta dil bilincine sahip olan toplum bireyleri olmak üzere o dili konuşan herkesin görevidir.

Kısaltmalar

C	: Cilt
çev.	: Çeviren
DS	: Derleme Sözlüğü
ET	: Eski Türkçe
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

Çeviri Yazı İşaretleri

é	: Kapalı /e/ sesi
í	: /ı/-/i/ arası ünlü
ó	: /o/-/ö/ arası ünlü
ú	: /u/-/ü/ arası ünlü
ğ	: Dip damak /ğ/ ünsüzü
ġ	: Arka damak g ünsüzü
ħ	: Arka damak /h/ ünsüzü
k	: Arka damak /k/ ünsüzü
ŋ	: Genizsi damak ünsüzü
K	: /k/-/g/ arası ünsüz
P	: /p/-/b/ arası ünsüz
T	: /t/-/d/ arası ünsüz
-	: Ünlüler üzerinde uzunluk işareti
˘	: Ulama, birleşme ve ikiz ünlü işareti

Kaynak Kişiler ve Derlemeler

Kaynak Kişi 1

Adı ve soyadı	: Hikmet ÇIKLAV
Doğum tarihi	: 1951
Medeni durumu	: Evli
Mesleği	: Ev hanımı
Eğitim durumu	: Lise
Yaşadığı yer	: Melikgazi/Kayseri
Derleyen	: Lütfiye GÜVENÇ
Derleme tarihi	: 26/01/2023

Derleme 1

- (*Kendini tanıtır mısın?*) ben ğayseriliyim bin doħuz yüz elli bir doğumluyum ğayseride doğup büyümeyim (*Adın?*) adım hikmet cıkılav (*Sana şimdi bir söz soracağım: “deli savı” ne demek?*) deli savı harékétleri bozuħ olan ama deli olmıyan şey insannara harékétlerinde bozuħluħ olannara deli savı deller (*Ama deli de ğil?*) ama deli de ğil evet parasını bilir mesela öle harékétlerini bilir ama şeyleri bozuħ davranışları bozuħ olan kişiye deli savı deller (*Peki, hem kadın hem erkek için kullanılır mı?*) ğullanılır tabii harékétleri bozuħ kişiye deli savı denilir (*Peki, bir söz daha soracağım sana: “erkek savı” ne demek?*) erkek savı da ğadın mı erkek mi belli olmıyan kişilere görünüşde ğadın gibi olur ama ğösleri olmaz mesela âdet görmez 111 âdet hiç gormemiş ondan sona (*Çocuk doğuramaz mı?*) çocuħ dōramaz böyle kişilere de erkek savı dērler (*Peki, bir şey vardı ben küçükken babaannem anlatırdı, hani görümcesinin o ğlu evlenmiş ya biriyle, onu anlatır mısın?*) hē işde onun ğösleri falan yoħdu yēngemizin 111 âdet gormezdi çocuħ olmadı 15 sonra huyu çoħ iyiydi amma sonra 111 onu gönderdiler (*Boşandı mı?*) tekrar evlendi evet boşandı (*Ona mı erkek savı diyorlar?*) ona irkek savı dērler elleri böyle uzun uzundu ayaħları uzun uzundu erke ğimsiydi yāni irkek savı diyorlar öle kişilere (*Tamam anne, teşekkürler.*)

Kaynak Kişi 2

Adı ve soyadı : Adeviye ÖZDİN
 Doğum tarihi : 1942
 Medeni durumu : Evli
 Mesleği : Ev hanımı
 Eğitim durumu : Yok
 Yaşadığı yer : Talas/Kayseri
 Derleyen : Lütfiye GÜVENÇ
 Derleme tarih i : 25/01/2023

Derleme 2

(*Hala kendini tanıtır mısın?*) adım adeviye soyadım özdin gayseriliyim yit... aman segsen yaşındıyım ondossōna vaḥdında ğardeşim var ıdı oḡa everdik dūḡūr giTdik allah yazmış oldu eve geldi işde niyse ğaş sene geşdiKden sōna çocū olmadı bunu aldıḡ doḡdullara gōtūrüldü doḡdullar da 5 dimiş baḡdılar olmaz ne didiler amma şey itmediler burda talasda gülüsdan ebe var ıdı oḡa gōtūrüldü o da bir inne virdi gōsleri de yōḡ udu dümdüz üdü (*Gelinin memeleri yoktu yani?*) he irkek savıydı (*Erkek savı?*) irkek savı āded de görmezdi āded de görmüyüncü hanı şey olmazdı ğardaşım da didi ki ben de bir ocaḡ umuduydum didi (*Çocuğunun olmasını istiyordu yani?*) bēn 10 didi atmış yaşına varsam evlenirim didi öle oluncu (*Ādet mi olmuyormuş?*) āded olmuyor gōsleri de yoḡ irkek savı hanı irkek gibi (*Vücutunda başka bir şey var mıydı? Eli, ayağı falan nasıldı?*) eli ayā düzgün üdü (*Normal?*) normal idi hē öle şeysi yōdu işde gōsleri yōdu onnar da şey itmiyinci ğardaşım da öle diyinci burdaki talasdaki gülüsdan ebiye gōtürdü annem 15 giTdiler oriya giTdiler dimiş ki gülüsdan ebe bunun çocū olmaz dimiş amma dimiş bēn bir inne viriyim dimiş oḡa şeyder dimiş o inniyi aldılar vurulundu şōle irkek gōsiybi gōsleri çıḡdı ğarardı hanı bir hamile olunur da ğararır a kenalları öle öle ğarardı amma başga ādeti görmedi öle ğaldı erkek savı öle diyinci didi ki ğardaşım da bēn didi atmış yaşına varsam evlenirim bēn de bir 20 ocaḡ umuduydum didi annesiyl hanı çocuḡlu bi şeye virseler idi didi o da eziyet çekmez idi ben de eziyet çekmem didi (*Ha, bekâr bir erkeğe değil de çocuḡu olan biriyle evlenseydi...*) he çocuḡlu adama didi öle didi ondossōna bunnar da öle diyinci annem didi ki gel didi ğızım didi evlendirek didi hanı alaḡ çocū senin şey oluḡur didi senin üsdüḡe yürür didi bēn didi dayanamam 25 didi (*Ha, başka bir kadınla evlensin, çocuḡu olsun, senin nüfusuna çocuk kaydedilsin dedi.*) he öle didi o da ğabul iTmedi (*Dayanamam dedi.*) he

- dayanamam didi ben şey itmem didi (*Sonra boşandılar mı?*) annesiynen babası da ısdambıldalar ıdı burda amıcalarının ğarısı mefāt iTdi döt dene ğız çocū var ıdı onun bi dene dā şey itmiş düşürerkenez öldü ğadın ğadın
- 30 ölüncü ğız ğardaşı burıya geldi ısdambıldalar anası babası da ısdambılada orıya daşıındılar ondossōna ōle diyinci geldi didi ki niydek didi kimini didi ölüm ayırdıder didi kimini de sālīh ayırdıder didi ayrıssıñnar didi biz didi ğızımızı gótürek didi bir didi çocuĥlu adama virip ēli ayā dutarkenez didi siz de didi geşliğinde evlenir çolā çocā ğarışır didi ōlelikce bunnar aldı gótürdü ğızlarını
- 35 (*Boşandılar?*) he annaşmalı bir makkemede boşandılar (*Yani erkek savı deyince kadın gibi olmayan mı, aynı erkek gibi?..*) he aynı irkek gibi ğōsū yoĥ āded de ğörmez irkek... (*Erkek gibi demek.*) irkek gibi he irkēnen bunun farĝı yōdu (*Tamam, şimdi hala, sana bir söz daha soracağım. Mesela deli savı, bazı insanlar için kullanılır ya, ben de çocukluğumda hep duydum*
- 40 *bunu babaannemden, annemden, sizden... Deli savı ne demek?*) dēli savı dimek şōle hanı osmannı olur ondossōna āzına geleni ğonuşur hēr şey şey ider kimseden ğoĥmaz oña dēli savı diller (*Yani çekinmeden konuşan mı?*) içi dışı bir olan içi dışı bir olur çekinmez hēr şeyi sōler serbes sōler (*Ama aslında deli deĝil.*) yoĥ dēli dēl hanı dēli savı diller hēr şeyi ğonuşdū çun oña dēli gibi
- 45 diller (*Peki bu hem kadınlar için hem erkekler için söylenir mi?*) olabilir (*İkisine de söylenir, hem kadına hem erkeĝe...*) olabilir aynı... (*Tamam, teşekkür ederim.*)

Kaynak Kişi 3

Adı ve soyadı : Fatma DURGUT
 Doğum tarihi : 1948
 Medeni durumu : Evli
 Mesleği : Ev hanımı
 Eğitim durumu : İlkokul
 Yaşadığı yer : Kocasinan/Kayseri
 Derleyen : Ahmet ÇAM
 Derleme tarihi : 16/04/2023

Derleme 3

(*Anneanne oğula gittin mi?*) aman gitdim gitdim geldim defTer
 yoğ udu galem yoğ udu bire öğlum yazacağ şî parti kâtları olurdu eveli irey
 atmıya şöyle şöyle onnarınan gitdim geldim (*Ğaç sene gitdin?*) ne bîm ben
 gitdim zâr ğaç sene gitdiyisem (*Oğuma yazmayı belledin mi?*) yõh bilmem ki
 5 bilmem oğumayı yazmayı bilmem bir âdımı yazarım hê imzayı da işTe iyi
 kôtü ğaralıyoğ (*Bizim kôde irkek savı, deli savı neye diller?*) deli savı diyi
 yiğîn avratlara diller gôyâ delisi dışarıya diller ki irkek savı ğibi ne geziyoğ
 ne duruyoğ (*Yitişgine mi, ğıza mı?*) yitişgine de dillerdi ğıza da dillerdi ğızlara
 da dillerdi deli savı ğibi ne geziyoğ orda burda diyi gôtunę bir gótlúk al da
 10 otur dillerdi ne geziyoğ deli savı ğibi (*Başka savıynan ne var?*) yoğ yoğ bir
 ikisi var hê deli savı ğibi hoPPalıyana irkeğ işine ğadın işine hep işde şoriya
 şuriya laf atardı söz atardı her yire ğarışıyoğ dillerdi (*Ağır uslu durmıyana
 mı, tipi neyi benziyene mi?*) he he ağır uslu durmıyana yoğ yoğ öyle sen
 iTdikleyi ağır uslu durmıyana ordan orıya ordan orıya şîdene cırtan dillerdi
 15 havdırılığ gibi ne geziyoğ ne duruyoğ dillerdi ğınallardı onu (*Tamam, sağ ol.*)

Taranan Yayınlar

- Alan, M. (2012). *Hacılar Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altındış, D. (2004). *Kayseri İli Gömürgen Kasabası Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Argunşah, M. (2008). Hacılar (Kayseri) Ağzı Üzerine. *I. Hacılar Sempozyumu* içinde (s. 69-76). Hacılar Belediyesi Kültür Yayınları.
- Atay, A. (1993). *Develi Yöresi Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayduttu Çevik, S. (2022). *Ceyhan İlçesi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayvaz, M. A. (2013). *Sarız ve Yöresi Avşar Ağzı (Fonetik ve Morfolojik İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balıkçı, B. (1996). *Kadirli (Adana) Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktar, F. S. (2000). *Kayseri Merkez İlçe Ağzı (Metin-Gramer-Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deliceoğlu, F. (2002). *Gesi, Ağırnas, Mimarşinan ve Yöresi Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dobur, B. (2002). *Kadirli Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, İ. (1991). *Bünyan ve Yöresi Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekinci, M. (1993). *Yeşilhisar ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gök, M. (2018). *Osmaniye İli Ağızları ve Söz Varlığı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Guvci, K. (2004). *Kayseri-İncesu İlçesi Subaşı Köyü Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner Ünal, K. (1987). *Develi Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karahan, L. vd. (2022). *Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kaya, B. (2021). *Tomarza Türkmen Ağızı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, A. (1991). *Avşar Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmazlar, A. (1991). *Talas ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Somuncu, A. Ş. (2018). *Develi İlçesi Esnaf Dili*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2001). *Türkçenin Söz Varlığı*. Engin Yayınevi.
- Alan, M. (2012). *Hacılar Ağızı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayvaz, M. A. (2013). *Sarız ve Yöresi Avşar Ağızı (Fonetik ve Morfolojik İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktar, F. S. (2000). *Kayseri Merkez İlçe Ağızı (Metin-Gramer-Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Crystal, D. (2015). *Dillerin Katli*. Profil Kitap.
- Crystal, D. (2018). *Dilin Kısa Tarihi* (Çev.: T. Göbekçin). ALFA Basım Yayım Dağıtım.
- Çam, A. (2023). *Şahseven Türkçesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2022). *Türk Dilinde Çekirdek Ekler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökdağ, B. A. (2011). Hamse Türkleri ve Ağızı. *Diyalektolog*, 3,1-9.
- Johanson, L. (2011). *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler* (Çev.: N. Demir-E. Yılmaz). Hacettepe Yayınları.
- Karahan L. (1999). Türkiye Türkçesi Ağızlarında η>y Değişmesi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*, 99-105.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kaya, B. (2021). *Tomarza Türkmen Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nettle D. ve Romaine S. (2021). *Kaybolan Sesler: Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*. Profil Kitap.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü C XII*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, V. ve Özalan, U. (2014). Kutadgu Bilig'deki 'sanı' Edatı Üzerine. *Bilig*, 71, 233-246.

KUZEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK AĞIZLARINDA “HEM” BAĞLACININ FARKLI KULLANIMLARI VE İŞLEVLERİ

Prof. Dr. Süleyman Sami İLKER Bey’e dostlukla...

Ahmet GÜNŞEN*

Özet

Ölçünlü dil ve ağızlarda, gramer bakımından aynı üst sisteme bağlı olmalarına rağmen, dilin değişik bölümlerinde belli özellik veya öğelerin farklı kullanım ve işlevlerine rastlanabilmektedir. Ölçünlü dilde dilin bütün özellik ve öğelerinin kullanımında bir standart sağlanır. Ancak dilin çok zaman standartlardan uzak olan ve dilin doğal kullanımını örnekleyen ağızlar, dilin doğal değişme ve gelişmesine bağlı özellikleri yansıtmaları yanında, bazen de aynı dil coğrafyası içinde farklı köken ve tipolojik özelliklere sahip dillerle girilen dil ilişkileriyle dilin birçok bölümünde ölçünlü dilden farklı görünüm ve kullanımlar sergileyebilmektedir. Bu durum, ölçünlü dil bağlamında Türkiye Türkçesine bağlı Balkan Türk ağızları için de söz konusudur. Nitekim gerek köken gerekse tipolojik bakımdan birçok dilin konuşulduğu bu dil bilimi alanında (linguistic area), Türkçe, tamamı Hint-Avrupa kökenli dillerle uzun asırları kapsayan yoğun dil ilişkileri yaşamış ve hâlen bu sürecin içindedir. Bugün Balkanlarda eğitim öğretim başta olmak üzere, basın yayın hayatı vb. alanların dışında günlük hayatta ölçünlü Türkçeden çok esas itibarıyla “ağız” kullanılmaktadır. Macar Türkolog G. Németh’in tasnifinden beri Doğu Rumeli ve Batı Rumeli olmak üzere iki ana kola ayrılan Rumeli veya Balkan Türk ağızları, gerek ölçünlü Türkçeden gerekse de Anadolu ağızlarından ses bilgisi, söz varlığı, şekil bilgisi ve söz dizimi bakımından birtakım farklı ve ayırıcı özellikler taşımaktadır. Kuzeydoğu ve Güney Bulgaristan, Batı Trakya (Yunanistan) ve Doğu Trakya (Türkiye) ile çerçevelendirilebilecek olan Doğu Rumeli ağızları batıdan doğuya doğru, yani İstanbul’a yaklaştıkça ölçünlü dille birleşirken Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarını teşkil eden Batı Rumeli ağızları ise hem Doğu Rumeli’den hem de ölçünlü Türkçeden uzaklaşmaktadır. Batı Rumeli Türk ağızlarının bu özelliği, bu ağız bölgesinde Türkçe konuşurlarının hem siyasi hem de sayısal olarak azınlık ve azlık olmaları, tabiatıyla bölgenin sosyal ve kültürel anlamda baskın dillerinin yoğun etkisine maruz kalmaları ile alakalıdır.

Bu bildiride, Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında bugün hem ölçünlü Türkçeden hem Doğu Rumeli Türk ağızlarından

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Edirne, agunsen@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6706-7451.

farklı kullanımları ve işlevleriyle karşımıza çıkan “hem” bağlacı üzerinde durulacaktır. Farsça kökenli olan bu bağlaç, gramer kitaplarında “bağlaç” veya “karşılaştırma edatı” gibi farklı başlıklar altında işlenmiştir ve esas itibarıyla eş değerli kelime, kelime grubu ve cümleleri “eşitlik”, “birliktelik” veya “karşıtlık” anlamlarıyla bağlar. Ancak bu bağlaç, Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında, ölçünlü Türkçe ile birleşen kullanım ve işlevlerinden başka, ilişki dillerinin etkisine bağlı olarak çok farklı kullanımları ve işlevlerle karşımıza çıkmaktadır. Bildiride hem bağlacının bu farklı kullanımları ve işlevleri ayrıntılı olarak ele alınıp incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızları, ölçünlü Türkçe, bağlaç, hem bağlacı.

DIFFERENT USES AND FUNCTIONS OF THE CONJUNCTION “HEM” IN NORTH MACEDONIA AND KOSOVO TURKISH DIALECTS

Abstract

In standard languages and dialects, although they are grammatically connected to the same upper system, different uses and functions of certain features or elements can be encountered in different parts of the language. In a standard language, a standard is provided in the use of all features and elements of the language. However, dialects that are often far from the standards and exemplify the natural use of the language, in addition to reflecting the characteristics of the natural change and development of the language, can sometimes display different appearances and uses from the standard language in many parts of the language due to language relations with languages of different origins and typological features within the same language geography. This is also the case for Balkan Turkish dialects connected to Turkey Turkish in the context of standard language. As a matter of fact, in this linguistic area where many languages are spoken both in terms of origin and typology, Turkish has experienced intense linguistic relations with languages of Indo-European origin for many centuries and is still in this process. Today, in the Balkans, especially education and training, press life, etc. Outside of these areas, "dialect" is mainly used in daily life rather than standard Turkish. Rumelia or Balkan Turkish dialects, which have been divided into two main branches as Eastern Rumelia and Western Rumelia since the classification of Hungarian Turcologist G. Németh, have some different and distinctive features from both standard Turkish and Anatolian dialects in terms of phonetics, vocabulary, morphology and syntax. It carries. While the Eastern Rumelian dialects, which can be framed by Northeastern and Southern Bulgaria, Western Thrace (Greece) and Eastern Thrace (Turkey), merge with the standard language from west to east, that is, as they approach Istanbul, the Western Rumelian dialects, which constitute the Turkish dialects of Northern Macedonia and Kosovo, merge with both Eastern Rumelian dialects. It moves away from both standard Turkish. This feature of the Western Rumelian Turkish dialects is related to the fact that the Turkish speakers in this dialect region are both a political and numerical minority and are naturally exposed to the intense influence of the socially and culturally dominant languages of the region.

In this paper, we will focus on the conjunction "hem", which we encounter in the Turkish dialects of North Macedonia and Kosovo with different uses and functions than both standard Turkish and Eastern Rumelia Turkish dialects. This conjunction, which is of Persian origin, is processed under different headings such as "conjunction" or "comparative preposition" in grammar books, and essentially connects

equivalent words, word groups and sentences with the meanings of "equality", "togetherness" or "contrast". However, in the Turkish dialects of North Macedonia and Kosovo, this conjunction appears with very different uses and functions, depending on the influence of the language of association, apart from the uses and functions combined with standard Turkish. In this paper, these different uses and functions of the conjunction hem will be discussed and examined in detail.

Keywords: North Macedonian and Kosovo Turkish dialects, standard Turkish, conjunction, hem conjunction

Giriş

Birer dil değişkesi olarak ölçünlü dil ve ağızlarda, gramer bakımından aynı üst sisteme bağlı olmalarına rağmen, dilin değişik düzlemlerinde belli özellik veya öğelerin farklı kullanım ve işlevlerine rastlanabilmektedir. Ölçünlü dilde dilin bütün özellik ve öğelerinin kullanımında bir birlik veya standart sağlanırken, dilin çok zaman standartlardan uzak canlı ve doğal kullanımını örnekleyen ağızlar, dilin doğal değişme ve gelişmesine bağlı özellikleri yansıtmaları yanında, bazen de aynı dil coğrafyası içinde farklı köken ve tipolojik özelliklere sahip dillerle girilen ilişkilere bağlı olarak, dilin birçok düzleminde ölçünlü dilden farklı görünüm ve kullanımlar sergileyebilmektedir.

Bu durum, ölçünlü dil bağlamında Türkiye Türkçesine bağlı Balkan Türk ağızları için de söz konusudur. Nitekim gerek köken gerekse tipolojik bakımdan birçok dilin konuşulduğu bu dil bilimi alanında (linguistic area), Türkçe, tamamı Hint-Avrupa kökenli Balkan dilleriyle uzun asırları kapsayan yoğun dil ilişkileri yaşadığı gibi, hâlen de bu sürecin içindedir. Ancak son yüz yılda, Türkçe siyasi, sosyal ve kültürel anlamda baskın dil konumundan çıkmış; bu anlamda zayıf, azlık ve azınlık dili konumuna düşmüştür.

Bugün Balkanlarda eğitim öğretim başta olmak üzere, basın yayın hayatı vb. alanların dışında günlük hayatta ölçünlü Türkçeden çok esas itibarıyla “ağız” kullanılmaktadır. Macar Türkolog G. Németh’in tasnifinden beri Doğu Rumeli ve Batı Rumeli olmak üzere iki ana kola ayrılan Rumeli veya Balkan Türk ağızları gerek ölçünlü Türkçeden gerekse de Anadolu ağızlarından ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı bakımından birtakım farklı ve ayırıcı özellikler taşımaktadır. Kuzeydoğu ve Güney Bulgaristan, Batı Trakya (Yunanistan) ve Doğu Trakya (Türkiye) ile çerçevelendirilebilecek olan Doğu Rumeli ağızları batıdan doğuya, yani İstanbul’a doğru gidildikçe ölçünlü dile yaklaşırken, Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarını teşkil eden Batı Rumeli ağızları ise hem Doğu Rumeli ağızlarından hem de ölçünlü Türkçeden uzaklaşmaktadır. Batı Rumeli Türk ağızlarının bu özelliği, bu ağız bölgesinde Türkçe konuşurlarının hem siyasi hem de sayısal olarak azınlık ve azlık olmaları, tabiatıyla bölgenin sosyal ve kültürel anlamda baskın bölge dillerinin yoğun etkisine maruz kalmaları ile ilgilidir.

Bu bildiride, Batı Rumeli Türk ağızlarını oluşturan Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında bugün hem ölçünlü Türkçeden hem Doğu Rumeli Türk ağızlarından farklı kullanımları ve işlevleriyle karşımıza çıkan “hem” bağlacı üzerinde durulacaktır. Çalışmada daha çok Batı Rumeli Türk ağızları terimi ve bunun kısaltması olan BRTA kullanılacaktır.

1. Ölçünlü Türkçede Bağlaçlar ve *Hem, Hem... Hem... Bağlacı*

Bilindiği gibi, dilin sözlü veya yazılı kullanımında gerek cümleler gerekse cümleler içindeki kelime ve kelime gruplarını çeşitli yönlerden ilişkilendirmek, onları şekil ve anlamca birbirine bağlamak, çok zaman bir zorunluluk olur. Bu sebeple, *“Dilin hem sözlü hem de yazılı kullanımında cümlelerin ve cümle içindeki sözcüklerin ilişkilendirici dil birimleri olmadan sıralanması mümkün değildir. Sıralansa bile böyle bir ifade tarzı, gelişmiş bir anlatım değildir. Bu noktada, edatlar ve bağlaçlar sözcüklerin ve cümlelerin işlevini daha belirginleştirici, pekiştirici, anlaşılır yapan ögeler olarak önemlidir.”* diyen Karahan, bu tespitinde çok haklıdır (Karahan, 2014, s. 27).

Bugün Türkçe dil bilgisi çalışmalarına baktığımızda, “bağlaç” kavramı için birçok farklı tanım yapıldığını ve bu kelime türü için yine birçok farklı terimin kullanılmış olduğunu görüyoruz. Elbette burada bu farklı bağlaç tanımlarını ve bağlaç karşılığı kullanılan terimleri tekrarlamayacak, tartışmayacağız.¹ Ancak bunlar içinde gerekli gördüğümüz birkaçının bakış ve değerlendirmesinden yararlanacak, sözü esasen üzerinde duracağımız *“hem, hem... hem...”* bağlacının gerek ölçünlü Türkçedeki gerekse ağızlarımızdaki yerini, kullanımlarını ve işlevlerini aktararak, söz konusu bağlacın Batı Rumeli Türk ağızlarındaki farklı kullanımlarına ve işlevlerine getireceğiz.

Türk Dilinde Edatlar adlı çalışmasında, “bağlaç” yerine “bağlama edatı” terimini kullanan Necmettin Hacıeminoğlu’na göre bağlaçlar, “cümleleri veya cümle içinde kelimeleri ve kelime gruplarını ya mânâ bakımından yahut şekil itibarıyla birbirine bağlayan sözlerdir.” ve Türkçe cümle kuruluşunda yeri ve görevleri ihmal edilmeyecek kadar önemlidir (Hacıeminoğlu, 1992, s. 112).

Hacıeminoğlu, “Bağlama Edatları” başlığı altında bağlaçları, “mânâ ve vazifelerine” göre “1. Cümle başı edatları, 2. Asıl bağlama edatları, 3. Denkleştirme edatları” olmak üzere üç alt gruba ayırdığı gibi (Hacıeminoğlu, 1992, s. 113), bu çalışmada konu edinilen *hem* bağlacına “Kuvvetlendirme Edatları” başlığı altında “Farsçadır. Karahanlı metinlerinden itibaren geniş bir kullanılışı vardır. Bağlama ve kuvvetlendirme vazifesi görür.” bilgisiyle yer verirken onun tekrarlı biçimi olan *hem... hem...* bağlacına da “Karşılaştırma-

¹ Bağlaç tanımları ve terim farklılıkları için bk. Gencan, 1979, s. 446-479; Ergin, 1985, s. 352-365; Banguoğlu, 1986, s. 390-396; Hacıeminoğlu, 1992, s. 112-268; Korkmaz, 2003, s. 1091-1136; Atabay vd., 1983, s. 145-180; Ediskun, 1996, s. 284-321; Özel, 2018, s. 267-294; Koç, 1996, s. 245-274.

Denkleştirme Edatları” başlığı altında yer vermiştir (Hacıeminoğlu, 1992, s. 244, 264).

Bağlaçlar için Hacıeminoğlu gibi “bağlama edat”ı terimini tercih eden Muharrem Ergin’e göre, bağlama edatları, “kelimeden küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime guruplarını ve cümleleri şekil veya mânâ bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran edatlardır.” (Ergin, 1985, s. 352).

Ergin (1985, s. 352-365), Batı Türkçesinde, dolayısıyla Türkiye Türkçesinde kullanılan bağlaçları da “*sıralama edatları, denkleştirme edatları, karşılaştırma edatları, cümle başı edatları, sona gelen edatlar*” başlıklarında ele alıp incelemiştir.

Ergin, bu çalışmada konu edinilen *hem* bağlacına, “katmerli edatlar” olarak da adlandırdığı “Karşılaştırma edatları” başlığı altında *ya... ya..., ne... ne..., da (de)... da (de)...* bağlaçlarıyla birlikte yer vermiş; karşılaştırılan iki veya daha çok dil birliğini birbirine bağlayan bu edatların karşılaştırılan unsurlardan biri, hepsi veya hiçbiri ifadesini taşıdıklarını belirtmiştir: “Karşılaştırılan unsurlardan birini ifade için *ya... ya*, hepsini ifade için *hem... hem* veya *da (de)... da (de)*, hiç biri ifadesi için de *ne... ne* kullanılır.” (Ergin, 1985, s. 353)

Ergin, söz konusu bağlaçların kökenlerini de belirttiği gibi,² bu katmerli veya tekrarlı kullanılan bağlaçların ikiden başlamak üzere karşılaştırılan dil birliklerinin sayısına göre *ya... ya... ya..., hem... hem... hem, ne... ne... ne... biçiminde* üç, dört defa, hatta daha fazla tekrarlanabileceklerini ve bunların sonda bulunanlarına *da/de* bağlacı getirilerek bağlama işlevinin daha da kuvvetlendirilebileceğini de belirtir (Ergin, 1985, s. 353-354).

Zeynep Korkmaz’ın *Türkiye Türkçesi Grameri* adlı eseri de, bağlaçlar konusunda ilk elden yararlanılabilecek çalışmalardandır. Korkmaz’a göre “Türkçede çok geniş bir yer tutan bağlaçlar; kelimeleri, kelime guruplarını, cümleleri ve kimi zaman da paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ve yükledikleri işlevler ile, bağlandıkları sözler arasında türlü anlam ilişkileri kuran gramer öğeleridir.” (Korkmaz, 2003, s. 1091)

Korkmaz, “Türkçede eş değerli olan kelime ve kelime guruplarının bağlaçsız olarak yan yana getirilmesi; ad-fiil, sıfat-fiil ve özellikle zarf-fiil gibi çekimsiz fiillerin ve edatlardan bazılarının aynı zamanda bağlaç görevi yüklenmiş olmaları ve çok yerde bağlaç yerine vurgu ve duraklara başvurulmuş olması dolayısıyla”, “Türkçede aslında bağlaç yoktur.” der ve “Karahanlı devresinden itibaren kendisini belli ettiği” biçimindeki iddiaları da

² Ergin, *hem* bağlacının Farsça kökenli olduğunu da belirtmiştir.

tartışmaya açar; “Gerçi, ta Eski Türkçeden başlayarak günümüze kadar uzanan dönemde eş değerli sözlerin araya herhangi bir bağlaç almadan art arda sıralandığı doğrudur.” dedikten sonra, “Kaldı ki Eski Türkçede kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan, bağlama görevinde birçok kelime, edat, -A, -I/U ve -p’li zarf-fiiller vardır. Bunların Köktürk yazıtlarındaki sayısı sınırlı olsa da Uygur metinlerindeki sayıları hayli kabarıktır. Köktürk yazıtlarında *azu* ‘ve’, *ulayı* ‘ve’, *yime* ‘ve, da, yine’; Uygur metinlerinde yine *azu*, *amti* ‘şimdi, o hâlde’, *amti yana* ‘ve şimdi’, *amti yme*, *ançula*, *ançulayı* ‘öyle, şimdi, yine’, *ançula yme* ‘yine öyle’, *anta basa* ‘bunun üzerine’ *anta kin anta kisre* ‘bunun üzerine, ondan sonra’, *antada basa*, *ap yme...* *ap yme* ‘hem... hem’, *birök* ‘şimdi, fakat, ise’, *inçe kaltı* ‘yani’, *inçip* ‘ancak, veya’, *kaltı* ‘... ki’, *ötkürü* ‘-den dolayı, -den beri’, *ötrü* ‘sonra’, *kayı yme* ‘ve yine’, *udu* ‘sonra’, *ulati* ‘ve başkaları, ve daha’, *yana* ‘yine’ gibi bağlaçlar bol kullanılan şekillerdir. Bunlara başkaları da eklenebilir. Yapı bakımından da çoklukla zarf-fiil kökenlidirler.” bilgisini verir (Korkmaz, 2003, s. 1091-1092).

Korkmaz, “*Bu durum göz önünde bulundurulunca, ‘Türkçede aslında bağlaç yoktur.’ gibi yanlış bir yargı yerine, Türkçede bağlaç görevinin hangi yollarla karşılanmış olduğunu, bu işlev için hangi ek ve kelimelerin kullanılmış olduğunu bildirmek daha gerçekçi bir değerlendirme olur. Çünkü, her dil gibi, Türkçenin de bağlaca ihtiyacı olmuş; bu ihtiyacı dilin yapı ve işleyiş özelliklerinden yararlanarak türlü biçimlerde karşılamıştır. Türkçede bağlaç oluşturan özel ekler yerine, eş değerli kelime ve kelime gruplarının yan yana sıralanması veya virgül ve noktalı virgüllerle birbirine bağlanması; yer yer bu görev için şart ekinin, bazı edatların, çok kez de kalıplaşmış veya kalıplaşmamış zarf-fiil şekillerinin veya diğer bazı kelimelerin kullanılmış olması, Türkçenin yapı ve anlatım özelliklerinden kaynaklanan ve dilin bağlaç ihtiyacını hangi yollarla karşıladığını ortaya koyan göstergelerdir.*” diyerek bu konudaki yanlış ve gereksiz iddia ve tartışmalara da bir yerde son verir (Korkmaz, 2003, s. 1093).

Korkmaz, bugün diğer Türkçe lehçeleri gibi, Türkiye Türkçesinin de zengin bir bağlaç kadrosunun bulunduğu, bu gramer birliklerinin yüklendikleri farklı işlevlerle söze birtakım anlam ve anlatım incelikleri kattığına, bağladıkları öğelerin anlam ve anlatım güçlerini genişletip zenginleştirdiğine de dikkati çeker (Korkmaz, 2003, s. 1093-1094).

Türkiye Türkçesindeki bağlaçları “kökenlerine”, “şekil ve şekil bilgisi yapılarına”, “kullanıldıkları yerlere” ve “işlevlerine” göre dört grup olarak sınıflandıran Korkmaz (2003, s. 1094), “*bağlaçların cümledeki yerleri ile yüklendikleri işlevler ve bağladıkları öğeler arasında kurdukları çeşitli anlam ilişkilerinde, birbirine geçişler, iç içe girişler veya yan yana bulunuşlar söz konusu olduğundan, bunları her zaman kesin sınırlarla birbirinden ayırmak*

mümkün olmuyor.” uyarısında da bulunur. “Bundan başka, bir kısım bağlaçların birden çok görev yüklenmiş olmaları da söz konusudur. Bütün bu durumları göz önünde bulundurarak, gereksiz tekrarları da önleme bakımından biz, bu bölümdeki (işlevlerine ve cümledeki yerlerine göre) sınıflandırmada asıl işlevi ve kurulan anlam bağlantısını esas almakla birlikte, bazen bağlacın bulunduğu yerin işleve olan etkisini de dikkate alarak işlev ve bulunma yerini bir arada değerlendirmeyi uygun bulduk.” (Korkmaz, 2003, s. 1104) dedikten sonra, “İşlevlerine ve Cümledeki Yerlerine Göre Bağlaçları” başlığı altında bağlaçları, “1. Sıralama Bağlaçları, 2. Denkleştirme-Karşılaştırma-Seçme Bağlaçları, 3. Pekiştirme Bağlaçları, 4. Nöbetleşme Bağlaçları, Cümle Bağlayıcısı Niteliğindeki Bağlaçlar” olmak üzere dört grupta toplar. Ayrıca “Cümle Bağlayıcısı Niteliğindeki Bağlaçlar”ı da kendi içinde “Açıklama Bildiren Cümle Bağlayıcıları”, “Sonuç Bildiren Cümle Bağlayıcıları”, “Üsteleme Bildiren Cümle Bağlayıcıları”, “Sebebi Bildiren Cümle Bağlayıcıları”, “Zıtlık Bildiren Cümle Bağlayıcıları” ve “Daha Başka İşlevlerde Kullanılan Cümle Bağlayıcıları” olmak üzere altı başlık altında inceler (Korkmaz, 2003, s. 1104-1136).

Elbette Korkmaz’ın bu tasniflerinde konu edindiğimiz *hem* bağlacı ve onun tekrarlı biçimi olan *hem... hem...* biçimi de yer almaktadır.

Korkmaz, *hem* ve onun *de* bağlacı ile pekiştirilmiş biçimi olan *hem de*’yi pekiştirme bağlaçları arasında sayar, ağırlıklı olarak iki cümleyi bağlama özelliği bulunduğunu belirttiği bu bağlaç için “*kendinden önce gelen öğeyi kendinden sonra gelen öğeye üsteleme yoluyla bağlayan bir pekiştirme bağlacıdır. Sonuna eklenen de ile anlam daha da güçlendirilir. İki cümleyi bağlama özelliği ağırlıklıdır.*” açıklamasını yapar (Korkmaz, 2003, s. 1117).

Korkmaz, “Açıklama Bildiren Cümle Bağlayıcıları”nın işlevini; “başlarında veya içinde bulundukları cümleleri, kendilerinden önce veya sonra gelen cümlelere açıklama işlevi ile bağlamak” olarak belirtir ve söz konusu ettiğimiz *hem* bağlacını *hem de* olarak işlev bakımından bu bağlaçlar arasında gösterir (Korkmaz, 2003, s. 1124).

Korkmaz, “Üsteleme Bildiren Cümle Bağlayıcıları” arasında *hem (de)* bağlacına yer vermemekle birlikte, hem daha önce “İşlev ve Cümledeki Yerlerine Göre Bağlaçlar” bahsinde bu bağlacı “*kendinden önce gelen öğeyi kendinden sonra gelen öğeye üsteleme yoluyla bağlayan bir pekiştirme bağlacı*” olarak nitelediği ve örneklendirdiği hem de örnek cümleler arasında *hem de*’li örnek verdiği için, bu bağlacı işlevi bakımından, “Açıklama Bildiren Cümle Bağlayıcıları”ndan sonra, aynı zamanda Korkmaz’ın “Üsteleme Bildiren Cümle Bağlayıcıları”ndan biri olarak da sayabiliriz (Korkmaz, 2003, s. 1117, 1124, 1130). Buna şaşmamak gerekir, zira birçok bağlaç hem

kullanım hem de anlam ve işlev bakımından iç içe geçmiş durumda olduğu gibi, her birinin birden fazla anlam ve işlevi de bulunmaktadır.

Korkmaz, *hem* bağlacının tekrarlı biçimi olan *hem... hem (de)...* değişkesini, “İşlev ve Cümledeki Yerlerine Göre Bağlaçlar”dan “Sıralama Bağlaçları” arasında gösterir; “*ile, ilâ, dahi, ve; dA... dA, gerek... gerek(se), hem... hem, ister... ister, ne... ne, olsun... olsun*” biçiminde sıraladığı bu bağlaçları da “art arda gelen eş değer veya eş görevdeki kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır.” diye tanımlar (Korkmaz, 2003, s. 1104).

Korkmaz, bir sıralama bağlacı olan *hem... hem (de)...* bağlacının işlevini de “görevdeş öğeleri ya eşitlik ve birlikte olma yahut da birbirine karşıt olma işlevi ile sıralar ve bağlar.” diye ifade eder ve bu işlevle kullanıldığı örnekleri sıralar (Korkmaz, 2003, s. 1110-1111).

Bu bilgilerin ışığında, bugün Türkiye Türkçesinde sayıları yüzlerle ifade edilebilecek kadar zengin bir bağlaç kadrosu bulunduğunu ve *hem* bağlacının da gerek tek (*hem*) gerekse tekrarlı/katmerli (*hem... hem...*) biçimiyle canlı ve işlek bir kullanıma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

2. Türkiye Türkçesi Ağızlarında *Hem, Hem... Hem... Bağlacı*

Bağlaçlar, ölçünlü Türkçedeki gibi ağızlarda da sayısal zenginliğe ve kullanım sıklığına sahiptir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bağlaçlar konusu Serdar Yavuz tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yavuz, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Bağlaçlar* adlı çalışmasında, “işlev ve görev bakımından bağlanan öğeler arasında anlamsal ve işlevsel bağlayıcılık kuran dil birlikleri” olarak tanımladığı bağlaçların Türkçede çok geniş bir yer tuttuğunu vurguladığı gibi, bağlaçların Türkiye Türkçesindeki sayısal üstünlüğünü ve incelenmeye değer önemini de şöyle belirtir: “*Konu ile ilgili en kapsamlı değerlendirmeyi yapan Zeynep Korkmaz’ın incelemelerinde bile yaklaşık 100 bağlaç varken çalışmamızda bunun sayısının 734 olarak tespit edilmesi konunun işlenmeye ve incelenmeye ne kadar müsait olduğunun apaçık göstergesidir.*” (2013, s. 25-26). Yavuz, bağlaçların ağızlardaki bu sayısal üstünlüğü yanında, yapmış olduğu değerlendirmeler sonucu yirmi sekiz ayrı görev veya işleviyle kullanım kazandıklarını da belirtir (2013, s. 27).

Yavuz’un çalışmasının *Sonuç* bölümünde, Türkiye Türkçesindeki zengin bağlaç kadrosuna ait şekil, kullanım ve işlev bakımından sunduğu sayısal ve istatistiksel veriler de çok önemli ve takdire değerdir (bk. 2013, s. 501-503).

Yavuz, çalışmasında Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit ettiği 734 bağlacı, “kökeni-yapısı”, “kullanılış şekli”, “kullanımı, kullanım yeri”, “görevi” alt başlıkları hâlinde ele alıp incelemiş ve taradığı kaynaklardaki

örnek cümlelerle bu başlıkları tanıklamıştır. Elbette Rumeli/Balkan Türk ağızları içinde yer alan Doğu Trakya ağızları da bu çalışmaya dâhil olmuştur. Ancak Yavuz'un çalışmasında Balkan Türk ağızlarının millî sınırlarımız dışında kalan bölgelerine ait Türk ağızlarındaki bağlaçlar, doğal olarak kapsam dışı kalmıştır. Doğu Trakya ağızları, esasen Doğu Rumeli Türk ağızlarına dâhil olduğu için de, bu çalışmada üzerinde durduğumuz *hem* bağlacı konusunda, Batı Rumeli Türk ağızlarıyla ön sesteki *h-* ünsüzünün düşmesi dışında kullanım ve işlev ortaklığı söz konusu değildir.

Yavuz'un çalışmasında, diğer bağlaçlar gibi, bu çalışmada konu edindiğimiz *hem* bağlacının tekli biçimi olan *hem* ve tekrarlı biçimi olan *hem... hem...* de kullanılış şekilleri, kullanımı, kullanım yeri ve görevleri/işlevleri bakımından ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir (2013, s. 225-231). Buna göre, bu çalışmada söz konusu ettiğimiz *hem* bağlacının Türkiye Türkçesi ağızlarında, “cümle başı” olarak ve “özellikle”, “ekleme”, “zaten”, “bir de”, “şurası da var ki” anlamlarıyla kullanıldığını; Farsça *hem* bağlacı ile Türkçe *de* bağlacının birleşiminden oluşan *hem de* bağlacının ise “bir kuvvetlendirme bağlacı” ve cümle başı bağlacı olduğunu, cümle bağlayıcısı olarak başında bulunduğu cümleyi kendisinden önceki cümleye “açıklama”, “ekleme” ve “pekiştirme” anlamlarıyla bağladığını belirtip örneklendirir (Yavuz, 2013, s. 225-227).

Yavuz, *hem* bağlacının tekrarlı biçimi olan ve ağız metinlerinde çok farklı biçimleri bulunan *hem... hem...* bağlacını da bir “sıralama bağlacı” sayarak eş görevdeki kelime, kelime grupları ve cümleleri “eşitlik”, “birlikte olma”, “açıklama” “açıklama” veya “karşıtlık” anlamlarıyla bağlayıp sıraladığını; *hem... hem de...* bağlacının da Türkçe *de* bağlacının eklenmesiyle oluşmuş karışık kökenli bir sıralama bağlacı olduğunu, eş değer ve görevdeş kelime, kelime grubu ve cümleleri “üstelik” anlamıyla bağladığını belirterek ağız metinlerinden tanık cümleler sunar (Yavuz, 2013, s. 227-231).

3. Batı Rumeli Türk Ağızlarında *Hem, Hem... Hem... Bağlacı*

Farsça kökenli *hem* bağlacı, gramer kitaplarımızda “bağlaç” veya “karşılaştırma edatı” gibi farklı başlıklar altında işlenmiş olsa da, esas itibarıyla eş değer veya birbiriyle ilgili kelime, kelime grubu ve cümleleri “eşitlik”, “birliktelik”, “pekiştirme/kuvvetlendirme” veya “karşıtlık” vb. anlamlarıyla bağlar. Ancak bu bağlaç, Batı Rumeli Türk ağızlarında, ölçünlü Türkçe ile birleşen kullanım ve işlevlerinden başka, ilişki dillerinin etkisine bağlı olarak çok farklı kullanım ve işlevlerle de karşımıza çıkmaktadır.

Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında *hem* bağlacı, kullanım şekli olarak asli biçimi *hem* yanında, Rumeli ağızlarının karakteristik fonetik özelliklerinden biri olan ön seste $\emptyset < h-$ düşmesi sebebiyle *em* biçimiyle karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlacın söz konusu ağızlarda tekli biçimi olan *hem/em*, kullanım sıklığı, tekrarlı kullanımı olan *hem/em... hem/em...* biçiminden çok daha yüksektir. Bu, *hem/em* bağlacını hem ölçünlü Türkçeden hem de Türkiye Türkçesi ağızlarının Anadolu sahası ağızlarından belirgin bir şekilde farklı kılar. *Hem/em...* bağlacının bu özelliği, bu ağız alanının nispeten erken sayılabilecek bir dönemde ana koldan ayrılmış olmasına bağlanabilir. Böyle kabul edersek, söz konusu bağlacın asli veya tekli biçimi olan *hem/em*'in tekrarlı biçimi olan *hem/em... hem/em*'e göre yaygın kullanımı bir arkaizm olarak değerlendirilebilir.

Batı Rumeli Türk ağızlarında gerek *hem/em* gerekse *hem/em... hem/em...* bağlacının Türkçe *de* bağlacıyla kuvvetlendirilmiş biçimleri (*hem de / em de* ve *hem/em... hem/em de*) hemen hemen hiç kullanılmıyor denilebilir. Elbette bunun sebebi/sebepleri üzerinde ayrıca düşünülmesi gerekiyor.

BRTA'da *hem* bağlacının tekrarlı biçimi olan *hem/em... hem/em...* değişkesinin gerek kullanım gerekse işlev itibarıyla hem ölçünlü Türkçe hem Anadolu ağızlarıyla ortaklık içinde olduğunu belirtmeliyiz. Bu sebeple çalışmamızda takdim tehir yaparak önce *hem/em... hem/em...* bağlacını ele alacağız. Yukarıda da belirtildiği üzere, BRTA'da *hem* bağlacının bu çalışmaya konu edinilmesi, asıl bu tekli biçimi olan *hem/em*'in gerek ölçünlü dilden gerekse Anadolu ağızlarından, hatta Rumeli ağızlarının doğu kolundan farklı kullanımları ve işlevleri olmasındandır.

3.1. Batı Rumeli Türk Ağızlarında *Hem ... hem* Bağlacı

Batı Rumeli Türk ağızlarında kullanım sıklığının çok düşük olduğunu gözlemlediğimiz *hem... hem...* bağlacı, ölçünlü Türkçede ile diğer Türkiye Türkçesi ağızlarındaki gibi eş değer kelime, kelime grubu ve cümleleri “eşitlik”, “birliktelik”, “açıklama” veya “karşıtlık” anlamlarıyla bağlayan bir sıralama ve karşılaştırma bağlacıdır. BRTA'da kullanım sıklığı düşük *hem/em... hem/em...* bağlacının örneklerini şu iki alt başlık altında sunabiliriz:

3.1.1. Eş Değer Kelime ve Kelime Gruplarını Bağlama

“*musa birden kıvkar ve divan hem karısını hem kızını tutar, içisini bağlar hem kızgın furuna atar.*” (Musa birden kalkar, devin hem karısını hem kızını tutup bağladıktan sonra kızgın fırına atar.) [Prz.; TG: 86]; “*gösterir em mendili em penkaloy ne bu vermiş hediye.*” (Hediye verdiği hem mendili hem de dolma kalemi gösterir.) [Ohr.; TG: 69]; “*haçan gelmişim ben gelin te hepisi güler haçan düveri diyler bana cuma günü o gün gelmişim cuma gecesi içerde hem kocam hem ben sabâlen oynayler da ullerlen.*” (Gelin geldiğim cuma gecesinin sabahında hem kocamın hem benim içerde nasıl oynadığımızı konuşup hepsi gülüşüyorlar.) [Üsk.; YY: 371]; “*ineğin sahibi olan çocuk*

evinde doktor eşyalarını ciimiş; hem cene bu komitaların ününde dolaşmaya başlamış. hem bağırımış.” (İneğin sahibi çocuk evinde doktor eşyaları giymiş, hem bu komitaların önünde dolaşmaya hem bağırmaya başlamış.) [Mmş.; TG: 107] vb.

3.1.2. Eş Değer Cümleleri Bağlama

“...sevaptır, hem eleklersın hem yogororson.” (Sevaptır, hem eler hem yoğurursun.) [Prz.; TG: 78]; “hiç korkma anacığım ben inegi pazara çıkarırım oni pahali pahali satarım o parelerle hem düğün hem her şey olur.” (Hiç korkma anacığım, ben inegi pazara çıkarır, onu satarım; o paralarla hem düğün hem her şey olur.) [Mmş; TG: 106]; “bu hem cezeymiş hem bağırımış.” (Bu hem geziyor hem bağırıyormuş.) [Mtr.; TG: 129]; “bu çocuk ali o isi demiri hem filin ağzına kaçalay hem divi yerinde bragi.” (Bu çocuk o sıcak demiri alıyor, hem filin ağzına kakıyor hem devî yerinde bırakıyor.) [Mtr.; TG: 130]; “kız cene cidey hem sayay hem ağlay.” (Kız gene gidiyor, hem sayıyor hem ağlıyor.) [Prş.; TG: 119] vb.

Yukarıda da belirtildiği üzere, *hem* bağlacının bu tekrarlı biçimi *hem... hem...*, elbette bu çalışmanın problem konusu değildir. Onun için bu kullanım ve örneklerini yeterli görüyoruz.

3.2. Batı Rumeli Türk Ağızlarında *Hem* Bağlacı

Hem... hem... bağlacının tersine, *hem* bağlacı, BRTA’da kullanım sıklığı yüksek olmasına ve özellikle ölçünlü Türkçedeki bilinen kullanımları ve işlevlerinden farklı kullanım ve işlevlere sahip olmasına rağmen, bölge ağızları üzerinde yapılan tez veya makale ölçekli çalışmalarda üzerinde pek durulmamış bir bağlaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı Rumeli Türk ağızlarına ait derleme metinlerde tespit ettiğimiz *hem/em...* bağlacı üzerinde yaptığımız değerlendirmeler ışığında onun ölçünlü Türkçe, Anadolu ve hatta Doğu Rumeli ağızlarından farklı kullanımları ve işlevlerini şu alt başlıklar altında toplayabiliriz:

3.2.1. Diğer Bağlaçların Kullanımı ve İşleviyle

3.2.1.1. Sıralama bağlacı ve veya aynı işlevdeki *ile*’nin kullanımı ve işlevine sahiptir:

“bi varımiş bi yogımiş, bi zamanda bi padişah hem bir kızi varımiş.” (Bir varmış, bir yokmuş, bir zamanda bir padişah ile/ve onun bir kızı varmış.) [Prz.; TG: 81]; “balıkçi hem karısı çok ağlamışlar.” (Balıkçı ve/ile karısı çok ağlamışlar.) [Prz.; TG: 84]; “var imiş bi kurt, aslan hem tilçi.” (Bir kurt, aslan ve tilki var imiş.) [Prş.; NH: 185]; “oyle uydurur ki güam çocuk yazar karısını kovsunlar, anasi em babası.” (Güya çocuğun annesi ve/ile babasının karısını kovsun diye yazdığını uydururlar.) [Ohr.; TG: 69]; “ali elekleme unlar başlay

dükülma. bu kız cüri hem dey: - analık analık, çevir elegi hem sora içine at se bütün unlar döküli.” (Elemeye başlayınca unlar dökülmeye başlıyor, kız bunu görüyor ve analık, eleği çevir ve sonra bütün unları içine at, yoksa unlar dökülüyor, diyor.) [Prz.; TG: 78]; “*ben lazım gelini endireyim bir âdet sora orada benim aylem alır orda götürür teyzesi, dayı kızı, dayı karısı, yok kızı fekat dayı karısı, kaynatası hem annesi mesela o çocuğun gelini endirir...*” (Gelini indirmem lazım, âdet gereği benim ailem, teyzesi, dayı kızı, dayı karısı, kızı olmadığı için dayı karısı, kaynatası ve annesi mesela gelin kızı alıp götürür, endirir.) [Gil.; EJ: 209]; “*ilancık delikte kalır, çocuk, çüpek hem maçkayle evine başlanır.*” (Yılancık delikte kalır; çocuk, köpek ve kediyle evine yönelir.) [Vçt.; NH: 191]; “*karı hem çocuklar kalırlar yalnız.*” (Karı ve/ile çocuklar yalnız kalırlar.) [Prş.; TG: 123], “*ıbrayim, anasına kızkardaşının em padişayın yaptıklanı anlatırmiş.*” (İbrahim, anasına kızkardeşi ve/ile padişahın yaptıklarını anlatmış.) [Mmş.; CT: 119] vb.

3.2.1.2. Cümle başı bağlacı *çünkü*’nün kullanımına ve işlevine sahiptir:

“*oraya bucüne kadar çimse cidememiş, hem çok uzaktır.*” (Bugüne kadar kimse gidememiş, çünkü çok uzaktır.) [Prz.; TG: 73]; “*korğarım çi seni tutarler öldürürler. div çok kuvetlidir, hem onon çok aşçerleri var. pişman ol, ceri dün!*” (Çok kuvvetli olan devin seni öldüreceğinden korkarım, çünkü onun çok askerleri var; pişman ol, geri dön.) [Prz.; TG: 73-74] vb.

3.2.1.3. Böylece, bunun üzerine bağlaçlarının kullanımı ve işlevine sahiptir:

“*hayt demiş cel benimle, hem içisi bi yerde cideyla cideyla, açın da üte cürila maçkay ağlarçen.*” (Hadi benimle gel, demiş; böylece ikisi birlikte giderken kediyi ağlarken görüyorlar.) [Mmş.; TG: 110]; “*eşek demiş cel benimle hem üç büleley bi yerde cideyla.*” (Eşek gel benimle demiş, böylece üçü birlikte gidiyorlar.) [Mmş.; TG: 110]; “*onun çocuğu uykudan kaldırmışlar hem çocuğ beycirini ordan çekmiş.*” (Çocuğu uykudan uyandırmışlar, bunun üzerine çocuk beygirini oardan çekmiş.) [Prş.; TG: 116] “*oğlan bu kızı haçan cürmiş, şaşırmiş; hem berden çıkmış ortaya, almış o kaplimbabanın kabuğuni hem atmış ateşe.*” (Oğlan bu kızı görünce şaşırmiş, bunun üzerine birden ortaya çıkıp kaplumbağanın kabuğunu alarak ateşe atmış.) [Mtr.; TG: 125]; “*açın aslan yer eti sana bi şe yapmaz. em sen o eve cirırsın.*” (Aslan eti yerken sana bir şey yapmaz, böylece sen de o eve girersin.) [Mmş.; CT: 107] vb.

3.2.1.4. Üstelik bağlacının kullanımı ve işlevine sahiptir:

“*babam aradi bulam bir karpuz çi bitevi aşçerleri yesın, doysun hem daha da kılsın, bulamasem başım cider.*” (Babam, bana öyle bir karpuz bulacaksın ki bütün askerler yeyip doycak, üstelik de artacak; bulamazsan

başın gidecek, dedi.) [Mtr.; TG: 126]; “*fukara kıızı ise çok cüzel hem çok hasıl imiş.*” (Fakir kız çok güzel, üstelik asil imiş.) [Prş.; TG: 123]; “*kız da dinler kariy oniylen hem olur onun kıızı.*” (Kız da kadının sözünü dinler, üstelik onun kıızı olur.) [Prş.; TG: 121]; “*...evropa evropa kardaşım kalk, kalk sen yap bunu, sen boz bunu, sen bunu, sen bunu em, em bitti iş.*” (... Avrupa, Avrupa kardeşim kalk, kalk, sen bunu yap, sen bunu boz, sen bunu boz, üstelik iş bitti.) [Gil.; EJ: 167]; “*ilancık müri babasından ali ve çocuga veri hem da çocuga ügredir mürün sıırını.*” (Yılcık mühürü babasından alıyor ve çocuğa veriyor, üstelik mühürün sıırını da çocuğa öğretiyor.) [Vçt.; NH: 191]; “*şte yedi cün yedi cece, elley bagli em üstten raki şaraptan başka iç bişey ne ekmek ne su vermedim.*” (İşte yedi gün, yedi gece elleri bağlı üstelik rakı ve şaraptan başka hiçbir şey vermedim ne ekmek ne su verdim.) [Mmş.; CT: 119] vb.

3.2.2. Hem/em Bağlacının Zarf-fiil İşleviyle Kullanılması

BRTA’da *hem/em* bağlacını, hem ölçünlü Türkçeden hem Anadolu ağızlarından hem de Doğu Rumeli ağızlarından farklı kılan kullanım ve işlevi, onun bu ağızlarda dil ilişkilerinin bir sonucu olarak Türkçenin isim-fiil, sıfat-fiil ve özellikle zarf-fiillerinin büyük oranda kullanım sıklığının düşmesi sebebiyle, onların bıraktığı boşluğu doldurmak için onların yerine kullanılıyor olmasıdır.

Bunları da şu alt başlıklar altında toplamak mümkündür:

3.2.2.1. -Ip/-Up zarf-fiil ekinin işleviyle kullanılır:

“*cimpir kızmış çi bu et vermemiş, çendi almış etleri hem kaçmış.*” (Bu, et vermediği için küçük kız çok kızarak etleri alıp kaçmış.) [Mtr.; TG: 129]; “*üzümi ali hem babasına cütüri.*” (Üzümlü alıp babasına götürüyor.) [Mtr.; NH: 186]; “*bir gece odasına bir evliya gelmiş em kıza sormuş niçin ağlar.*” (Bir gece odasına evliya gelip kıza niçin ağladığını sormuş.) [Ohr.; TG: 68]; “*açın duyay ibrayim anasının bu sözleni biçeten belinden çıkari em anasına dogri düney...*” (İbrayim anasının bu sözlerini duyunca hemen belinden kılıcını çıkarıp anasına dönüyor...) [Mmş.; CT: 118]; “*haçan arapka alır igney kızın başından, kız berden olur kuş hem uçar, kaybolur.*” (Arap kadın iğneyi kızın başından alınca kız birden kuş olup uçar, gider.) [Prz.; NH: 206]; “*kapısını bük bi taşlen kapaymış, hem cendisi daga çıkaymış.*” (Kapısını büyük bir taşla kapayıp dağa çıkarmış.) [Vçt.; NH: 193]; “*valla kodom pencerede. ema celmiş bizim horos almış hem yemiş.*” (Vallahi pencereye koydum ama bizim horoz gelmiş, onu alıp yemiş.) [Prz.; TG: 70]; “*sora çessin kılıcilen padişayın başını çemiş, em tepelemiş.*” (Sora kılıçla padişahın kafasını kesip onu tepelemiş.) [Mmş.; CT: 118]; “*çiksın biras çarşıya, onda bi şi cürsün hem bana düversın.*” (Biraz çarşıya çıksın, orada bir şeyler görüp bana deyiversin.) [Prz.; NH: 203]; “*sen derey ceç hem karşı yakada cizlen,*

sora ben celırım.” (Sen dereyi geçip karşı yakada gizlen, sonra ben gelirim.) [Prz.; NH: 203] vb.

3.2.2.2. -ArAK zarf-fiil ekinin işleviyle kullanılır:

“çocuğ ta çıkari makazi hem bier bier dokuz bile kafasını çesey.” (Çocuk da makası çıkararak dokuzunun da kafasını birer birer kesiyor.) [Mtr.; TG: 130]; *“haçan hizmetçiler bu sandığı suda cürilar, birden sandığı sudan çıkarılar hem mutfağın bi çenarına koyaylar.”* (Hizmetçiler suda gördükleri bu sandığı sudan çıkararak mutfağın bir köşesine koyarlar.) [Mtr.; TG: 128]; *“divi tepeledikten sora içeri cırır ve kuyudan su alır hem o suyi çüverir aksın.”* (Devi tepeledikten sonra içeri girer, kuyudan su alarak aksın diye koyuverir.) [Prz.; NH: 190]; *“gider gendi odasına, çıkarır erkek rubalarını em gelir odasına padişahın oğlunun.”* (Kendi odasına gider, erkek elbiselerini çıkararak padişahın oğlunun odasına gelir.) [Ohr.; TG: 69]; *“kız dereye cider. ordan ceçen üç balondan salt sari baloni tutar hem koca karının evine cütürür.”* (Kız dereye idip oradan geçen üç balondan sadece sarı olanını tutarak koca karının evine götürür.) [Prş.; TG: 119]; *“celin çıkay sobadan hem koşay düveri kaynanasına.”* (Gelin odadan çıkıyor, koşarak kaynanasına söylüyor.) [Mmş.; TG: 107]; *“... çıkay sandığın içinden hem mutfaktaçi yemeklerden azer pipley.”* (... Sandığın içinden çıkarak mutfaktaki yemeklerden azar azar tadıyor.) [Mtr.; NH: 195]; *“- brakti çocuğum. bi tüfikle, bi çüpek. üle ise onlari alırım hem babam cibi ava ciderım.”* (Bir tüfikle bir köpek bıraktı çocuğum. Öyle ise onları alarak babam gibi ava giderim.) [Vçt.; NH: 197]; *“anasi çocuğunun üstüne sarılmış hem ağlamaya başlamış.”* (Anesi çocuğunun üstüne sarılarak ağlamaya başlamış.) [Mmş.; TG: 107] vb.

3.2.2.3. ... -dıktan sonra zarf-filinin işleviyle kullanılır:

“dügün yapılmış em kızi padişanın evine gütürmüşler.” (Düğün yapıldıktan sonra kıızı padişahın evine götürmüşler.) [Ohr.; TG: 68]; *“kız düner babasında. olmış em çoyçesi.”* (Kız babasının evine döndükten sonra bir çocuğu olur.) [Ohr.; TG: 69]; *“o da karısı nasıl der, yapar; hem alır sabiy, cütürür babasına.”* (Karısının dediğini yapar, çocuğunu aldıktan sonra babasına götürür.) [Mtr.; TG: 126]; *“bu kızlar her cece pencereleri yambollilarle kaparmışlar hem otururlar cercef işlerlar.”* (Bu kızlar her gece pencereleri yün koltuk örtüleriyle kapadıktan sonra oturup gergef işlerlermiş.) [Prş.; TG: 122]; *“o da içerde dogormış hem adını da sülman komış.”* (O da içeride çocuğunu doğurduktan sonra adını da Süleyman koymu.) [Prz.; NH: 201] vb.

3.2.2.4. -IncA zarf-fiil ekinin işleviyle kullanılır:

“dert beş asçer cüç halde kaldırılar hem ne bakaylar, taşın arkasında bi ayo yavrısı.” (Dört beş asker taşı güçlkle kaldırıncı taşın arkasındaki bir ayı yavrusunu görüyorlar.) [Prz.; TG: 81]; *“anasi suyi içmiş hem aramış çocugiyle biraz konuşma.”* (Anası suyu içince biraz konuşmak için çocuğunu aramış.) [Mmş.; TG: 108]; *“anasını ata bindirir, tam ne kadar cüzlerini açarsın hem kaparsın koca kari padişanın sarayına yetişir.”* (Anasını ata bindirir, gözlerini açıp kapayınca kadar koca kari padişahın sarayına varır.) [Vçt.; NH: 192]; *“ne vakit kız odaya girmiş, kafezden em ilan çocugi salmışlar odaya.”* (Kız odaya girince yılan çocuğu odaya salmışlar.) [Ohr.; TG: 68]; *“oturi oturmay birden su aray. hem suyi bi hizmetçi ceturi.”* (Oturur oturmaz suyu arayınca hizmetçi hemen suyu getiriyor.) [Mtr.; TG: 128]; *“birdenbire yumak yumak ilanlar başlar ayrılın hem yol açılır.”* (Birdenbire yumak yumak olmuş yılanlar ayrılmaya başlayınca yol açılır.) [Vçt.; NH: 191] vb.

3.2.2.5. ... olduğu için, ...dığı için zarf-fiilinin işleviyle kullanılır:

“a, orasi çok uzaktır hem oraya çimse cidemes, badiyava yorolacaksınız.” (Orası çok uzak olduğu ve kimse gidemediği için boşuna yorolacaksınız.) [Prz.; TG: 73]; *“kardeşi salay tasmanini, birden buz oli oralari. ali yürüma bu koyşi çocogi, beyciri hep düşey, hem kıli onda”* (Kardeşi tasmasını salınca oralari biden buz oluyor. Komşu çocuğu beygiri alıp yüremeye başladığında düştüğü için orada kalıyor.) [Prz.; TG: 76]; *“bir cün çok osanır hem birden agasına cider.”* (Bir gün çok usandığı için birden abisine gider.) [Vçt.; NH: 190]; *“koca eşek çok kızay hem kaçay evden”* (Yaşlı eşek çok kızdığı için evden kaçıyor.) [Mmş.; TG: 110]; *“susuzlani hem aray bi bardak su.”* (Susadığı için bir bardak su arıyor.) [Mtr.; NH:195] vb.

Sonuç

Görüldüğü gibi, *hem* bağlacı, BRTA’da gerek ölçünlü Türkçede gerekse Anadolu ve Doğu Rumeli ağızlarında görülmeyen iki farklı kullanım ve işlevle karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi *hem* bağlacının başka bağlaçların yerine kullanılması, ikincisi de bu bağlacın zarf-fiillerin işleviyle kullanılmasıdır.

BRTA’da *hem/em* bağlacının özellikle zarf-fiil işleviyle kullanılması, dikkati çekmektedir. Bu durum, Türkçenin birbiriyle ilgili cümle veya yargıları birbirine değişik anlam ilgileriyle bağlayarak bağlaca olan ihtiyacını azaltan ve söz dizimi bakımından Türkçeye büyük bir zenginlik ve işleklik kazandıran fiilimsilerin, bilhassa sıfat-fiil ve zarf-fiillerin bu bölge ağızlarında dil ilişkilerine bağlı olarak, yani bölgede baskın olan dillerin etkisiyle her geçen gün kullanım sıklığını kaybetmesiyle ilgilidir. BRTA’da Türk söz diziminde bu anlamdaki değişme ve evrilmenin üzerinde daha önce

yayımlanan bir çalışmamızda ayrıntılı olarak durmuş idik (Günşen, 2010; Günşen, 2021).

Fiilimsilerin, bilhassa sıfat-fiil ve zarf-fiillerin Türk söz dizimine kattığı zenginlik ve sadelik konusunda Ergin, “*Zengin bir gerundium sistemine sahip bulunan Türkçede bu kelimeler partisiplerle birlikte Türk cümlesine geniş bir ifade kabiliyeti, büyük bir sadelik verirler. Asıl hareketin yardımcı hareketlerini ifade eden kelimeler olarak gerundiumlar Türkçeyi bir kaç hareketi basit bir cümle ile karşılayan, böylece cümle kalabalığından uzak bulunan bir hâline sokarlar.*” sözleriyle sıfat-fiil ve bilhassa zarf-fiillerin Türk söz dizimindeki yeri ve önemini vurular (Ergin, 1985, s. 339).

Zengin bir zarf-fiil ve sıfat-fiil sisteminin Türk söz dizimine sağladığı bu ifade kabiliyeti, bugün Kuzey Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında, buradaki Türklüğün son yüzyılda her anlamda azlık ve azınlığa düşmesi sebebiyle, Türkçe de bu olumsuz süreçten nasibini almıştır. Bu sebeple BRTA’nın her biri Hint-Avrupa kökenli Sırpça, Makedonca ve Arnavutça gibi dillerin etkisine girerek, bu dillere göre söz diziminde büyük bir gücü ve üstünlüğü olan sıfat-fiil ve zarf-fiil biçimlerini kaybetme veya kullanımdan düşürme sürecine girdiği, bu boşluğu da çeşitli bağlaçlarla kurulan ilgi cümleleriyle doldurduğu gözlenmektedir. Tabii ortaya çıkan cümleler, Türkçeden çok Hint-Avrupa dillerinin cümle yapısını yansıtmaktadır (Geniş bilgi için bk. Günşen, 2010 ve Günşen, 2021).

Kısacası *hem* bağlacının Batı Rumeli Türk ağızlarındaki bu farklı kullanım ve işlevlerinin varlığı, Türkçenin kendi dil içi gelişmesinden çok, Balkan dil bilimi alanında dil ilişkilerine bağlı olarak sosyal ve kültürel açıdan baskın dillerin olumsuz veya benzetici etkileriyle ilgilidir.

Taranan Kaynaklar ve Kısaltmaları

- Canhasi, S. (2014). *Mitroviça Türk ağzı*. Ankara: Gece Kitaplığı. (SC)
- Çerkezi, D. (2022). *Kosova-Prizren Türk ağzı (inceleme-metinler-sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (DÇ)
- Gülensoy, T. (1993). *Rumeli ağızlarının ses bilgisi üzerine bir deneme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi. (TG)
- Hafız, N. (1985). *Kosova Türk halk edebiyatı metinleri*. Priştine: Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi. (NH)
- İbrahim, N. (1997). *Vrapçište ve çevresi Türk ağzı (Makedonya)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Nİ)
- Jable, E. (2010). *Kosova Türk ağızları (inceleme-metin-sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (EJ)

- Jable, E. & Şanlı, C. (2020). *Priştine'de Türk varlığı ve Türkçe*. Üsküp: Yeni Balkan. (EJ-CS)
- Jable, E. & Yılmaz, K. (2020). *Prizren Türk ağızı dil ve kültür (ses bilgisi-metin-sözlük)*, Ankara: Pegem Akademi. (EJ-KY)
- Tunalıgil, C. (2016). *Mamuşa Türk ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*, İzmir: KIBATEK. (CT)
- Yıldız Yalçındağ, E. (2022). *Üsküp ve çevresi Türk ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. (YY)

Diğer Kısaltmalar

- Dob.** : Doburcan
- Gil.** : Gilan
- Gos.** : Gostivar
- Mmş.** : Mamuşa
- Mtr.** : Mitroviça
- Ohr.** : Ohri
- Prş.** : Priştine
- Prz.** : Prizren
- Üsk.** : Üsküp
- Vçt.** : Vuçitirin
- Vrp.** : Vrapçište

Kaynaklar

- Akın, L. (2004). *Türkiye Türkçesinde bağlaçlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atay, A. (2014). *Çağatay Türkçesinde edatlar*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atabay, N. & Kutluk, İ. & Özel, S. (1983). *Sözcük türleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ediskun, H. (1996). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ergin, M. (1985). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gölgeci, K. M. (2002). *Türkçede yineleme bağlaçları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülsevin, G. (2009). Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi, *Turkish Studies*, 4(8), 48-64.
- Günşen, A. (2019). Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında dil teması yoluyla geçen kopyalama örnekleri. *V. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (7-8 Kasım 2019, Adana)*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 423-452.
- Günşen, A. (2021). Makedonya ve Kosova Türk ağızlarına dil teması yoluyla geçen kopyalama örnekleri. *V. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (7-8 Kasım 2019, Adana)*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 443-474.
- Günşen, A. (2010). Rumeli ağızlarının söz dizimi üzerine-I (Makedonya ve Kosova Türk ağızları örneği). *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(1), 462-494.
- Günşen, A. (2009). Dil etkileşimi açısından Makedonya ve Kosova Türk ağızları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(8), 225-254.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk dilinde edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Hamzaoğlu, Y. (2010). *Balkan Türklüğü*. C I-II-III, Üsküp: LOGOS-A.
- İnalcık, H. (1993). Türkler ve Balkanlar, *Balkanlar*, İstanbul: Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV), 9-32.
- Karahan, A. (2014). *Eski Uygurcada bağlaçlar*. Ankara: Grafiker.
- Koç, N. (1996). *Yeni dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özel, S. (2018). *Türkiye Türkçesi temel dilbilgisi*. Ankara: Dil Derneği.
- Yavuz, S. (2013). *Türkiye Türkçesi ağızlarında bağlaçlar*. Elâzığ: Manas.

ANTAKYA AĞZINDA BİTKİ VE HAYVANLARLA İLGİLİ UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KELİMELER ÜZERİNE BAZI İNCELEME VE DEĞERLENDİRMELER Ahmet HAŞİMİ*

Özet

Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan kelimeler ve bunlara yüklenen anlamlar gün geçtikçe yok olmaktadır. Aslında canlı bir varlık olarak da nitelendirilebilen dil için bu durum kaçınılmazdır. Bununla birlikte ağızlarda yüzyıllar boyunca yoğrularak elde edilen bu şekil ve anlam kazanımları kayıt altına alınmalı, inceleme ve değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır. Hatay’ın merkez ilçelerinden birisi olan Antakya 638 yılından itibaren çeşitli Türk unsurlarına kapılarını açmış ve daha sonraki yüzyıllarda da Antakya’ya Türklerin yerleşmeleri ve yurt tutmaları devam etmiştir. Antakya ağızında kullanılan Türkçe, yüzyıllar boyunca işlenmiş ve kendine has bir özellik kazanmıştır. Sosyal hayata, aile hayatına, iş hayatına, esnaf ve sanatkârlığa ve daha birçok alana ait kelime Antakya ağızına özgü ses, şekil ve kavram özellikleriyle kullanılmaktadır. Bununla birlikte sosyal, kültürel alanda ve kitle iletişim alanındaki gelişmeler Antakya ağızını da etkilemekte ve Antakya ağızındaki kelimeler de her geçen gün unutulmaya yüz tutmaktadır. Bu kelimelerden *erlengiç* “yengeç”; *kıdık* “sincap”; *kerrik* “ham meyve, henüz olgunlaşmamış meyve”; *karaçaltı* “bağ kenarlarına çit olarak dikilen, koyu kırmızı nohut büyüklüğünde meyveleri olan dikenli bir ağaç”; *çıynak* “turnak, pençe”; *eğerti/eğre* “iri yapraklı bir tür meşe ağacı” gibi kelimeler 1970’li yıllarda canlı olarak kullanılan fakat bugün genç kuşakların çoğunun bilmediği kelimelerdir. Bu çalışmada Antakya ağızı üzerine yapılan derlemelerde tespit edilen bitki ve hayvanlarla ilgili unutulmaya yüz tutan kelimeler üzerinde ses, şekil ve anlambilim açısından birtakım inceleme ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Antakya ağızı, bitki ve hayvan adları.

* Doç. Dr. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Hatay, ORCID: 0000-0002-9244-8157.

ON THE FORGOTTEN WORDS RELATED TO PLANTS AND ANIMALS IN THE DIALECT OF ANTAKYA SOME REVIEWS AND EVALUATIONS

Abstract

The words used in Turkish dialects of Turkey and the meanings attached to them are disappearing day by day. In fact, this situation is inevitable for language, which can be described as a living entity. However, these form and meaning gains, which have been kneaded in dialects for centuries, should be recorded and subjected to examination and evaluation. Antakya, one of the central districts of Hatay, opened its doors to various Turkish tribes since 638, and Turks continued to settle and live in Antakya in the following centuries. Turkish used in the Antakya dialect has been developed over centuries and has gained a unique feature. Words related to social life, family life, business life, tradesmen and craftsmanship and many other areas are used with the sound, structure and concept features specific to Antakya dialect. However, developments in the social, cultural and mass communication fields also affect the Antakya dialect, and the words in the Antakya dialect are becoming forgotten day by day. Among these words, *erlengic* means “crab”; *kıdık* “squirrel”; *kerrik* “raw fruit, fruit that is not yet ripe”; *karaçalı* “a thorny tree with dark red chickpea-sized fruits, planted as a hedge around the edges of vineyards”; *çıynak* “nail, claw”; Words such as *eğerti/eğre* “a type of oak tree with large leaves” were used vividly in the 1970s but are unknown to most of the younger generations today. In this study, some examinations and evaluations will be made in terms of sound, form and semantics on the almost forgotten words related to plants and animals identified in the compilations on Antakya dialect.

Keywords: Dialect of Antakya, plant and animal names.

Maddi ve manevi kültür unsurları hayatın hemen hemen her bölümünde bulunur. Bununla birlikte bazı kültür unsurları da zaman içerisinde kaybolmaya yüz tutar. Bunların izini sürmenin bir yolu da dilde bulunan kelimelerin kullanım biçimleri ve anlam özelliklerini tespit etmektir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan kelimeler ve bunlara yüklenen anlamlar gün geçtikçe yok olmaktadır. Aslında canlı bir varlık olarak da nitelendirilebilen dil için bu durum kaçınılmazdır. Bununla birlikte ağızlarda yüzyıllar boyunca yoğrularak elde edilen bu şekil ve anlam kazanımları kayıt altına alınmalı, inceleme ve değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır. Duygu ve düşünceler her bölge ağızında bölgenin kültür yapısına uygun olarak farklı şekillerde ifade edilir. Bazı kavramların ağızlarda daha ayrıntılı ifade edildiğine rastlamak da mümkündür. Mesela Hatay ağızında kullanılan “çıtıf” kelimesinin anlamı, salkımın içerisinde veya salkımdan bağımsız olarak üç dört üzüm tanesinden oluşan kısımdır. Bunun gibi her bölge ağızında bölgenin kültür farklılığına bağlı olarak standart dilde bulunmayan kelimeler bulunabilir. Derleme Sözlüğü incelendiğinde bu sözlüğün Güncel Türkçe Sözlük’ten daha fazla kelime hazinesi barındırdığı görülür.

1930’lu yıllarda Derleme Sözlüğü ilgili çalışmalar başlatılmış ve daha sonra da çalışmalar devam ettirilmiştir. Derleme Sözlüğü’ne hem basılı olarak hem de genel ağ ortamında ulaşmak mümkündür. Derleme Sözlüğü’yle ilgili çalışmalar önemli bir boşluğu doldurmakla birlikte bölge ağızlarında bu Sözlük’te bulunmayan pek çok kelime vardır. Derleme Sözlüğü’nde bulunmayan bu kelimelere yöre düzeyinde yapılan metin ve kelime derlemelerinde rastlanır. Fakat maalesef çoğu yörede bu kelimeleri yeni kuşaklar kullanmamakta ve bu kelimeler hızla yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Kaybolan kelimelerle somut olmayan kültür mirasları da yok olmaktadır. Gerek akademik gerekse amatör seviyede çeşitli saikler altında belli bir bölge veya yöre ağızı üzerine sözlükler hazırlanmaktadır. Bu sözlüklerden bazıları için (bkz. Tor, 2004; Küçük ve Ateş, 2017; Şükrü Türkmen ve Özcan Türkmen, 2018; Bulut, 2018; Telli ve Bulduk, 2021; Gök, 2021; Parlak Kalkan, 2022). Bunun yanı sıra bölge veya yöre ağızından Derleme Sözlüğü’ne katkı niteliğinde makaleler de bulunmaktadır (bkz. Çiftçi ve Sezer, 2017; Demirtaş, 2017; Biray, 2019; Efe, 2020; Gürsoy, 2020; Ölmez, 2020 vd.). Belli kavramlarla ilgili kelimeler, Türk dili üzerine araştırma yapan bilim insanlarının ilgisini çekmiş ve hâlen de çekmektedir. Bu konuda yapılmış pek çok araştırma da mevcuttur (bkz. Alkan, 2013; Özden, 2017; Kardaş, 2018; Türk ve Koç, 2021; Temel, 2011; Parlakpınar, 2022 vd.). Özden, çalışmasında Türkçenin ilk sözlüğü Dîvânü Lügâti’t-Türk’te bulunan hayvan adlarının günümüz Anadolu ağızlarındaki izlerini

tespit etmeye çalışmıştır (Özden, 2019: 1479). Son zamanlarda ağızlardaki belli kavramlarla ilgili çalışmalarda nicelik olarak bir artış görülmektedir.

Antakya, tarih boyunca Akalar, Babiller, Hititler, Asurlular, Sakalar, Persler, Makedonyalılar, Romalılar ve Bizanslıların yönetimi altına girdi. 638’de Yermük Savaşı’nda Bizanslıları mağlup eden Müslümanlar Antakya’yı fethetti. 786-809 yılları arasında Abbasi Halifesi Memun zamanında bölgeye çok sayıda Türk yerleştirildi. Şehir 969’da yeniden Bizanslıların hâkimiyetine girdi. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleyman’ın şehri almasıyla 1084’ten itibaren bölge tekrar İslam hâkimiyetine geçti. Şehir 1098’de Haçlılar tarafından ele geçirildi. 1191’de Selahaddin Eyyubî, Bakras ve Darb-ı Sak kalelerini fethetti. 1268’de Sultan Baybars, Antakya’yı ele geçirerek Antakya Kontluğuna son verdi. Bölge daha sonra Yavuz Sultan Selim’in Mısır seferi dönüşünde 28 Ağustos 1518’de Halep’e girmesiyle Osmanlı idaresine geçti. Bu tarihten sonra uzun süre Osmanlı idaresinde kalan Antakya, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasıyla Fransızlar tarafından işgal edildi. Bölge halkının ileri gelenlerinin Fransız yönetimine karşı mücadele kararı almasıyla direniş hareketi başladı. İlk silahlı çatışma Dört Yol’da oldu. Daha sonra Antakya, Altınözü, Reyhanlı, Hassa ve Yayladağı’nda oluşturulan çete hareketleri ile devam etti. 1938 yılında bağımsız Hatay Devleti kuruldu, bu devlet 1939 yılında Türkiye Cumhuriyeti’ne katılma kararı alarak Türkiye’ye katıldı (Haşimi, 2022, s. 124).

Antakya Ağzı kitabının yazarı Nakib’e göre kendisinin bu kitabı yazmaktaki amacı, Antakya’da eskiden kullanıldığı hâlde bu gün unutilan ve bilhassa genç kuşaklarca hiç bilinmeyen kelimeleri, atasözlerini, deyimleri, duaları, bedduaları ve tekerlemeleri yeniden yaşanabilir hâle getirebilmek, Antakya’da bazı kavramlar için kullanıldığı hâlde standart Türkçenin sözlüklerine girmemiş kelimeleri standart dile kazandırmak ve bu sevimli ağız yurt düzeyinde tanıtmaktır (Nakib, 2004, s. 11).

Nakib, bu kitabı hazırlarken o döneme kadar yayınlanmış basılı ve görsel materyallere ulaşmış, dönemin bilirkşi niteliğindeki şahıslarla görüşmüştür. Daha sonra çalışmasının hemen hemen her aşamasında başta dönemin TDK Başkanı olmak üzere akademisyen, araştırmacı ve öğretmenden çalışmasına katkı sağlamıştır. Nakib, bu gayretli çalışması sonucunda Antakya ağzında belki 30-40 yıl önce kullanılan fakat hızla unutulmaya yüz tutan kelimeleri tarihe, kültüre ve edebiyata kazandırmıştır.

“Akı, ekeç, alp, bilge, bükü, yiğit, öge, küçemçi, laçın, tüzün, uluà, axsaú, esrük, munduz, saran, serker, taz, telü, uêuz, yalàu gibi sıfatlar DLT’nin bazı bölümlerinde adlaştırmıştır” (Alkan, 2013, s. 576). Antakya ağzında sıfat olarak kullanılan bazı kelimeler de adlaştırmıştır.

Çalışma, Nakib'in 2004 tarihli Antakya Ağzı Sözlüğü adlı kitaptaki bitki ve hayvan adları üzerine bazı inceleme ve değerlendirmelerden oluşmaktadır. Ele alına kelimeler, Türkiye Türkçesi ve ağızlarıyla bazı yönlerden karşılaştırılarak özellikle farklılık arz eden kelimeler üzerinde durulmuştur.

Ses Bilgisi Özellikleri

Antakya Merkez ağzından derlenen aşağıdaki kelimeler, Türkiye Türkçesi ölçünlü dildeki eğilimin aksine gelişme gösterir.

aldıç: Yuvarlak, kara yemişleri ilaç olarak kullanılan, yaz kış yapraklarını dökmeyen, güzel kokulu bir bitki (TT *ardıç*).

ağılı pöy: Zehirli örümcek (Kelime grubunun isim kısmı bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında *böğ* biçiminde kullanılır.).

beñni: Küçük, sarı benekli bir çeşit tatlı su balığı (TT *benli*).

dağdağan: Dardağan ağacı.

Kökeni Türkçe Olduğu Hâlde Ayınlı Söylenen Kelimeler

Aşağıdaki kelimelerin bir kısmı, kökeni Türkçe olduğu hâlde Arapçanın etkisiyle ayınlı biçimde telaffuz edilmektedir.

'ayı döşşegi: Bir ot çeşidi; eğrelti otu.

'ayyi: Ayı.

fas k'arısı: Bir tür bukelamun

h'ayva: Ayva.

Yansıma Anlamlı Kelimelerle Türetilenler

Farklı coğrafya ve ülkelerde yansıma anlamlı kelimeler birbirinden farklı biçimlerde algılanır. Mesela köpek sesi, Türkçede *hav hav*, İngilizcede *bow wow*, Fransızcada *ouaf ouaf*, Almancada *wau wau* olarak algılanır. Buna göre Antakya Merkez ağzında bulunan yansıma anlamlı kelimeler farklı algılanış biçimiyle karşımıza çıkar. Bu durumun bazı örnekleri şöyledir:

bızbızı: Uçarken “bızz” diye ses çıkaran bir tür kelebek.

bibis: Çocuk dilinde kedi.

besbes: 1) Şeytan, iblis. 2) Bir tür kertenkele. (Bu kelime de Arapçadaki vesvese kelimesinin Türkçe algılanış biçimidir.)

batbat: 1) Ördek. 2) Şişmanlığı nedeniyle hızlı hareket edemeyen, yürürken ördek gibi iki tarafa yalpa vuran kişi.

bedtediş: Bir çeşit kertenkele.

cırtatan: Yenmeyen, güzel kokulu, portakal büyüklüğünde, kavun cinsinden bir meyve; yaban hıyarı.

fas k'arısı/paf karısı: Bir tür bukalamun (Bukalamunun çıkardığı sese göre verilmiş.).

kakalamak: Tavuğun yumurtlayacağı zaman bağırması, gıdaklamak.

ki ki ki ki: Horoz ötmesi. ü ürü üü.

kurk: Tavuğun cıvıvı yatması, kuluçka tavuğu (Bu kelime kuluçkaya yatmak isteyen veya kuluçkaya yatan tavuğun çıkardığı ses esas alınarak türetilmiştir.).

kürrüş: At, eşek yavrusu; tay, sıpa. (Bu kelime de Antakya Merkez ağzında at veya eşek yavrusu çağrılırken kullanılan yansıma anlamlı bir kelimedir.)

Anlam Bilgisi Özellikleri

Antakya Merkez ağzında kullanılan bazı kelimeler yöreye özgü denilebilecek özellikler gösterir.

arpaserpen: “Kuyruksallayan” da denilen, su kenarlarında görülen, sarımsı renkli, güzel bir kuş türü.

acuze: İri yapılı bir tür yılan balığı.

'ankebit: 1) Örümcek, 2) Örümcek ağı.

beg: Arı beyi, ana arı (Anlam daralmasına uğramıştır.).

bitbiti: Serçeğillerden en çok incirle beslendiği için zararlı sayılan ve avlanan bir küçük bir kuş; incirkuşu.

Bu kelime de ise kuşun küçüklüğünü ifade etmek için güzel bir niteleme kullanılmış. Yani bitin biti gibi küçük.

bağ: Üç tutam ekin. Bu kelime de anlam daralması vardır.

bacak: Ekinin kök tarafındaki filizleri.

balina: bir güvercin türü.

çıtın: 1) İçi boş ceviz. 2) Çetin sağlam, içi güçlkle çıkan ceviz.

Yukarıdaki kelime de ise bir kelime birbirine zıt sayılabilecek iki farklı anlamı ifade eder.

çıtıf: Üzüm salkımındaki küçük salkımcık.

Yukarıdaki kelime de kelimeler anlam ayırt edici üzümlün salkımdan daha küçük bir parçasını tanımlar.

dağ: Bahçe, bağ (Kelime anlam başkalaşmasına uğramıştır.).

deli: 1) Mercimeğin arasına karışmış, mercimek ayıklanırken taşla birlikte atılan yuvarlak yabancı madde. 2) Bitkisi bir tür çalı olan, kumlu topraklarda yetişen, yeşil mercimek büyüklüğünde ve şeklinde olan bir kılçıklı tohum.

delice: Şahin, atmaca.

duzatüküren: Genellikle evlerde yaşayan, zararlı böcekleri yediği için yararlı sayılan ufakyapılı bir tür kertenkele (*Türk keleri, süleymancık, akdeniz sakanguru*, Hatay Hassa ağzında *emercen*).

eğrikoca/patkoca/alioca: İri yapılı bir tür göçmen kuş.

ellengeç/erlengeç: Yengeç.

emmel: Boyunduruğa alışkın öküz.

eneklemek: Ölmekte olan hayvanın can çekişirken ağzını açıp kapatması. DS'de *enek*, çene anlamında kullanılır.

farıç/farruç: Keklik yavrusu (*far* kelimesi DS'de kekliğin boğazındaki kırmızı halka anlamındadır. Antakya ağzında parça bütün ilişkisiyle kullanılmış olabilir.)

gebelek: Buğday ve arpaya gelen, insanlarda kaşıntı yapan bir tür böcek (Kelebeğe benzediği için bu isim verilmiş.).

göbelek: Tarla mantarı.

gece kuşu: 1) Baykuş. 2) Yarasa.

gelineli: Gelincik çiçeği.

gelin göbeği: Ebegümecinin bir türü.

gelinmumu: Kırmızı renkli küçük çiçekleri olan, bahçelerde süs için yetiştirilen bir bitki türü.

Yukarıda gelin kelimesiyle kurulan birleşik yapılar DS'de bulunmaz.

göğ biber: Yeşil biber.

göğ erik: Yeşil erik.

göğerti: yeşil meyve

göğgöş: Bir kuş türü

göğ zeytin: yeşil zeytin.

Yukarıda *göğ* kelimesiyle oluşturulan birleşik kelimeler dikkat çekicidir. *Göğ* kelimesi Antakya ağızında bu yapılarda *yeşil* kelimesine tercih edilmiştir.

Şekil Bilgisi

Antakya Merkez ağızında aşağıda verilen kelimeler Türkiye Türkçesi ve ağızlarından az çok farklılık gösteren yapım ekleriyle veya bazı ses değişimleri sonucu ortaya çıkmıştır.

avıl (av malı): Avlanırken kendisinden yararlanılan, hızlı koşan bir köpek cinsi.

akma: Atların alınlarındaki beyaz leke. < ak-ma / akıtma (Türkiye Türkçesi ağızlarında)

azgan: Aşırı derecede büyümüş tütün, domates, patlıcan vb. fidanı.

Bu kelime Türkiye Türkçesi ve ağızlarında daha çok azgın biçiminde ve sıfat olarak kullanılır. Antakya ağızında isim olarak kullanılır.

civildirik: Sürüler hâlinde dolaşan küçük bir kuş türü.

çaltak: Ağaç çatalı, budaklı dal, ağacın budak yeri.

çaltaklı: Budaklı ağaç.

çaltı: Bir çeşit dikenli orman bitkisi.

karaçalı: Bağ kenarlarına çit olarak dikilen, koyu kırmızı nohut büyüklüğünde meyveleri olan dikenli bir ağaç.

borçak: Sarı çiçekli, süpürgeye benzer, yakılabilen bir ot çeşidi.

basmacık: Bir zeytin çeşidi. (Küçültme işlevi dışında kullanılmış.)

Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimeler

Antakya Merkez ağızında özellikle Arapçadan geçen pek çok kelime kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

bider: Tohum.

hababat: Kakule bitkisinin tohumu.

habbilmeneni: Taze nohut.

h'acci leylek: Leylek, göçmen leylek.

harnup: Keçiboynozu bitkisi.

heylül: Kuşkonmaz bitkisi.

hıtmıye: Hatme çiçeği.

hömbes: Mersin ağacı ve meyvesi.

Sonuç

Antakya çok eski çağlardan beri farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış kadim bir Türk şehridir. Bulunduğu konum itibarıyla çeşitli kültürlerin kesişme noktasındadır. Türkler 638 yılından beri bölgeye yerleşerek Antakya'yı yurt tutmuş ve maddi ve manevi olarak şehir kültürüne damgasını vurmuştur. Etnik, dinî ve mezhebî noktalardan farklılıklar bulunsa da Antakya ağız bir Türkmen ağızı olarak varlığını sürdürmektedir. Bunun bir yansıması da Antakya ağızında bitki ve hayvan isimlerinde kullanılan Türkçe kelimelerdedir. Antakya Ağız Sözlüğü'nde ele alınan bitki ve hayvan kelimelerinin incelenmesi sonucunda bölge ağzının Türkiye Türkçesi ve ağızlarıyla örtüşen yönlerinin yanı sıra bazı farklılıklar da barındırdığı görülmektedir. Yansıma sesleri, Antakya ağızında bazen farklı algılanmakta, bazı kelimelerdeki ses değişimlerinin ve kullanılan yapım eklerinin Türkiye Türkçesinden farklı olduğu dikkati çekmektedir. Bunun yanı sıra pek çok Arapça kelimenin de Antakya ağızında söyleyiş biçimiyle kullanılmaktadır. Hatta bu durum bazen Türkçe bir kelimenin Arapça aksanıyla kullanılmasına kadar gider. Bir başka tespit de Antakya ağızında kullanılan bazı kelimelerin Türkiye Türkçesi ve ağızlarından farklı anlamda kullanılmasıdır. Depremle birlikte ağır bir tahribata uğrayan şehrin Türkmen kimliğinin korunması için vakit kaybetmeden gerekli tedbirlerin alınması önem arz etmektedir.

Kısaltmalar

DLT : Divanu Lugati't-Türk

DS : Derleme Sözlüğü

TDK : Türk Dil Kurumu

TT : Türkiye Türkçesi

Kaynaklar

- Alkan, E. (2013). Dîvânü Lugâtî't-Türk'te İnsanlar İçin Kullanılan Niteleyiciler. *Turkish Studies*. 8/9: 561-577.
- Biray, N. (2009). Denizli Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar. *Turkish Studies*. 4/8: 747-776.
- Bulut, S. (2018). *Gümüşhane İli ve Yöresi Ağızları Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Çiftçi, M. - Sezer, Ö. (2017). Derleme Sözlüğüne Katkılar (Emirdağ / Burunarkaç Köyü). *Turkish Studies*. 12/15: 211-232.
- Demirtaş, A. (2017). Osmaniye Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar. IX. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*. (02-04 Kasım 2017). Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları: 196-209.
- Efe, K. (2020). Ankara Güdül Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7/49: 786-827.
- Gök, Murat (2021). *Osmaniye Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gürsoy, A. (2020). Gencek (Konya-Derebucak) Kasabası Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 3/2: 288-297.
- Haşimi, A. (2022). Antakya Merkez Ağzında Seri Fiil Yapıları. *Jale Öztürk'e Armağan* (Editörler: Hasan Kaplan ve Ahmet Haşimi). Ankara: Sonçağ Yayınları
- Kardaş, C. (2018). Muş İli Merkezinde Kullanılan Erkek Lakapları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. 11/23: 207-226.
- Nakib, B. (2004). *Antakya Ağzı*. İskenderun: Hatay Folklor Araştırmaları Derneği Yayınları.
- Ölmez, Z. (2010). Diyarbakır Ağzının Sözvarlığına Katkılar. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 20: 193-201.
- Özden, M. (2017). İnsanlar İçin Kullanılan Niteleyiciler Bakımından Trakya Ağızlarına Genel Bir Bakış. *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 5/9: 245-292.
- Özden, M. (2019). Dîvânü Lügâtî't-Türk'te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8 (2): 1479-1502.
- Öztürk, J. (2015). *Antakya Merkez Ağzı*. İskenderun: Ofset Matbaacılık.
- Parlak Kalkan, G. (2022). *Kilis Yöresi Söz Varlığı*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Patlakpınar, M. (2022). Anadolu Ağızlarında Kişi Betimlemeleri ile İlgili Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme: Bitlis Merkez Ağzı Örneği. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*. 6/1: 278-297.

- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I -VIII (2009). Ankara: TDK Yayınları.
- Telli, B. - Bulduk, T. B. (2018). *Adıyaman İli ve Yöresi Ağızları Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Temel, E. (2011). Bilge Kağan Abidesi'nde Niteleme Sıfatları. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 1 (1): 47-57.
- Tor, G. (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, O. - Koç F. (2021). Gözene Köyü Ağzında “Oyun, Mevsim, Yemek ve Gıda” ile İlgili Kültürel Unsurlara Ait Söz Varlığı. *International Journal of Filologia*. 4/6: 21-27.
- Türkiye’de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü (1993), C. I-XI, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkmen, Ş. ve Türkmen, Ö. (2018). *Örnekleriyle Emirdağ Ağzı*. Ankara: Emirdağ Belediyesi Kültür Yayınları.

BATI ANADOLU AĞIZLARINDA ESKİ TÜRKÇE BİR SAKLANTI:

öñgürü
Ali AKAR*
Özet

Türkiye Türkçesi ağızları içinde Güney-Batı Anadolu ağızlarının özellikli bir yeri vardır. Denizli, Muğla, Aydın, İzmir, Burdur, Isparta ağızlarını içine alan bu bölgede tarihî Türk lehçelerinden çok sayıda ses, yapı ve sözcük düzeyinde saklanti bulunmaktadır. Bu unsurlardan biri de Burdur, Aydın, İzmir ağızlarında rastlanan *öñgürü* sözcüğüdür. Bu sözcüğe, *Derleme Sözlüğü* kayıtlarında yer almayan Denizli'nin Tavas ilçe merkezi ve Kızılcabölük beldesinden yapılan derlemelerde de rastlanmıştır. Bu ağızlarda sözcük, *öñgürüde görmeyoñ mu* “orada ya görmüyor musun?”, *seninki öñgürüde işte!* “seninki önünde ya işte”, *git hade öñgürü yüzünü yıka gel* “hadi git şu yüzünü yıka gel” gibi cümlelerdeki şekil ve anlamla kullanılmaktadır. Örnek cümlelerde görüldüğü gibi sözcük “ora, orası, orada; şu” gibi anlamlara gelmektedir. Bu yapının, Eski Türkçe *öñ* sözcüğü ile yön gösterme eki {+gArU}’nun ağızlarda kalıplaşması sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. {+gAru} eki, Eski Türkçede (Köktürk ve Eski Uyurca) *ilgerü* “doğuya doğru”, *taşgaru* “dışarıya doğru”, *içgerü* “içeriye doğru”, *birigerü* “güneye doğru”, *kurıgaru* “batıya doğru”... gibi örneklerde görüldüğü gibi yer ve yön bildiren sözcüklere gelerek onlardan yön zarfları yapmaktadır. Ağızlardaki bu örnekler, ekin, *öñgürü* <*öñ*+*gerü* şeklinde fonetik benzeşme sonucu oluşmuştur.

Bu bildiride Türkiye Türkçesi ağızlarındaki eski Türkçe saklanti yapılar üzerinde kuramsal bilgi verildikten sonra *öñgürü* sözcüğünün yapısal öğeleri yapı ve işlev bakımlarından incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi ağızları-Eski Türkçe Saklantılar-Eski Türkçe

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Muğla, akar@mu.edu.tr
ORCID:0000-0002-2950-6940.

AN OLD TURKISH PROTECTED WORD IN THE SUB-DIALECTS OF WESTERN ANATOLIAN: *öñgürü*

Abstract

South-Western Anatolian sub-dialects have a special place among Turkey Turkish sub-dialects. In this region, which includes the sub-dialects of Denizli, Muğla, Aydın, İzmir, Burdur, Isparta, there are a large number of preserved structures from historical Turkish dialects at phonetic, morphological and lexical levels. One of these preserved words is *öñgürü*, which is found in Burdur, Aydın and İzmir sub-dialects. This word was also found in the compilations from the Tavas district center and Kızılcabölük town of Denizli, which are not included in the Derleme Sözlüğü (Compilation Dictionary of Turkey Turkish). In these sub-dialects, the word is used in the form and meaning of sentences such as *öñgürüde görmeyoñ mu* "there, don't you see it?", *seninki öñgürüde işte!* "yours is in front of you!", *git hade öñgürü yüzunu yıka gel* "come on, go wash your face". As seen in the example sentences, the word means "there, in there; that". It is understood that this structure is the result of the Old Turkish word *öñ* and the directional suffix {+gArU} being molded in sub-dialects. The suffix {+gAru}, as seen in Old Turkic (Kokturk and Old Uyghur) examples such as *ilgerü* "towards the east", *taşgaru* "towards the outside", *içgerü* "towards the inside", *birigerü* "towards the south", *kurıgaru* "towards the west"..., comes to words indicating place and direction and makes adverbs of direction from them. These examples in sub-dialects were formed as a result of phonetic affinity of the suffix in the form of *öñgürü* <*öñ*+*gerü*.

In this notice, the structural elements of the word *öñgürü* will be analyzed in terms of structure and function after giving theoretical information on Old Turkish preserved structures in the sub-dialects of Turkey Turkish.

Keywords: Sub-dialects of Turkey Turkish-Old Turkish Preserved Words-Old Turkish

Giriş

Günümüzdeki Türkiye Türkçesi ağızları, büyük ölçüde 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya göçen Oğuz boylarının ağızlarına dayanır. 15. yüzyıla kadar Türkistan'dan Anadolu'ya devam büyük Oğuz göçü sırasında bu ağızların Anadolu'da birbirleriyle karışması sonucunda çeşitlenip heterojen bir diyalekt yapısı oluşmuştur. Osmanlı yazı dili de bu ağızlardan birinin seçilip yazıya geçirilmesiyle oluşturulmuştur. Ağızların yazıya geçiriliş sürecinde ise Harezm bölgesindeki medreselerde eğitim görmüş ve Doğu Türkçesi yazılı geleneğini bilen yazıcıların alfabe ve dil bilgileri bu süreçte etkili olmuştur. 13-15. yüzyıllar arasında oluşmasını tamamlayan Eski Oğuz Türkçesi, döneminde yazı dili ile ağızlar arasında kesin bir sınır yoktu; yazılı metinler bölgesel ağızlara dayanıyor ve onların özelliklerini açık olarak yansıtıyordu. Bu yönüyle Eski Oğuz Türkçesi metinleri, ses, ek ve sözcük bakımından pek çok değişke barındırmaktadır. Bu yüzden 13-15. yüzyıldaki yazılı metinleri de diyalektolojik metinler olarak değerlendirmek gerekir.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kabul ettiği yazı dili yaygınlaşıp kuralları yavaş yavaş oturmaya başlamıştır. Öte yandan ağızlar canlı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Yazı dili, medreselerin bulunduğu kent merkezleri ile bürokratik çevrelerde etkili olmuştu fakat nüfusun okuma yazma bilmeyen büyük kısmı, her türlü iletişimlerini ve dilsel gereksinimlerini kendi konuşma dilleriyle yapmışlardır. Bu arada sözlü Türk halk kültürü halk arasında canlılığını sürdürmüştür; masallar, destanlar, halk hikâyeleri, halk tiyatrosu; koşma, güzelleme, koçaklama gibi ozanlık geleneğini yansıtan pek çok metin sözlü dilde yaşamaya devam etmiştir. Dil ve kültür bu süreçte karşılıklı olarak birbirini korumuş, beslemiş ve yüzyıllar sürececek bir sözlü kültür geleneğinin oluşmasını sağlamıştır.

Yukarıdaki ayırmadan sonra Türkiye Türkçesi ağızlarının temel söz varlığını sınıflandırmak gerekirse, bunların bir bölümü genel Türk dilinin temel dil verileri olup Eski Türkçeden beri hemen hemen bütün lehçe ve ağızlarda rastlanan yapılardır. Bir bölümü de Eski Oğuz Türkçesinde (EOT) oluşturulan yeni yapılardır. Bu yapılar, EOT ile Hazar ötesindeki Türk lehçelerinin ayırt edilmesinde kullanılan dil verileridir. Ağızların söz varlığını bu iki kaynaktan gelen ses, yapı ve sözcük varlıkları oluşturur (Akar, 1999).

Eski Dil Verilerinin Korunması: Saklantı¹

Diller tıpkı diğer canlı organizmalar gibi gelişme ve değişme eğilimi içindedirler. Dillerdeki bu yapı değiştirmeleri belli bir zaman dilimi içinde ve bir sürece bağlı olarak gerçekleşmektedir. Söz konusu değişimler yazı dillerinde ve konuşma dillerinde farklı düzeyde görülür ve farklı süreçlerde gerçekleşir. Yazı dilindeki değişimler daha yavaş ve durgun, konuşma dillerindeki değişimler ise bunun aksine daha hızlı ve devingendir. Bunun sebebi yazı dili ile ağızlar arasındaki “statü”dür. Yazı dilleri toplumun bütün kesimleri tarafından bilinen, geçerli olan dillerdir. Bu diller, siyasi erklerin (kral, padişah, bey, devlet başkanı...) topluma önerdikleri ve bir bakıma “siyasi ve devlete ait” sayılan diller olarak ortaya çıkmışlar, bu bakımdan “saygın”, “nitelikli”, “geçerli” ve “zorunlu” özellikler kazanmışlardır. Diğer taraftan yazı dillerinin yanında ağızlar da geniş halk kitleleri tarafından kullanılmaya devam etmişlerdir. Yazı dilleri geliştikçe ağızların alanları sınırlanmış, daralmış; fakat her türlü dilsel ve politik sınırların/sınırlandırmaların dışında kalarak ana dilin söz varlığı temelinde gelişmelerini sürdürmüşlerdir.

Yazı dillerine olan siyasi otorite desteği, onlara aynı zamanda “teklik” ve “ölçünlülük” (standartlık) özellikleri de kazandırmıştır. Bu özellikler, yazı dilinde ses, yapı ve sözcüksel bakımdan çeşitliliklerinin azalmasına hatta tekleşmesine yol açmış, bunun sonucunda yazı dilinde çeşitlilik gösteren dil verilerinin bazıları -herhangi bir kurala bağlı olmadan- genelleşirken diğerleri de unutulup gitmiştir. Örn. Eski Oğuz Türkçesinde aynı anlamdaki *iñen*, *öküş*, *artuk*, *katı*, *çok*, *fazla* sözcüklerinden ilk dördü unutulmuş *çok* ve *fazla* genelleşerek yazı dilinin temel sözcükleri arasına girmişlerdir.

Konuşma dilleri olan ağızlarda ise bu tekleştiricilik durumu olmadığı için onlar ana dilin eskiden beri var olagelen dil kurallarını devam ettirir. Bu dillerde gelişme ve değişme “doğal seçim”le meydana gelir. Dildeki ses, yapı ve sözlüksel düzeydeki değişimlerin süreci tamamen dilin kendi doğal yasaları doğrultusunda ve herhangi bir müdahale olmadan gerçekleşir. Ağızların işte bu şekildeki doğal değişim sürecinde, yazı dilinde ve başka ağızlarda unutilan yahut kullanım alanı daralan kimi dil yapıları (ses, ek ve sözcük düzeyinde) belli ağızlarda korunur, saklanır. İşte bu dil olayını *saklantı* terimiyle karşılıyoruz. Bu dil olayını, günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarından birkaç örnek vererek somutlaştırmak istiyoruz: a) Sözcük saklantısı: Türkiye Türkçesi ağızlarında Eski Türkçe dönemine ait bazı sözcükler belirli ses

¹Dildeki eski dil öğelerinin korunması Türkiye Türkçesi dil terminolojisine uzun süredir kullanılan arkaik, eskicil terimleriyle karşılanmaktadır. Bu terimlerin söz konusu dil durumunu karşılamadığını, onlar yerine önerdiğimiz *saklantı* terimiyle ilgili bildiri için bk. Akar 2018.

değişiklikleriyle saklanmışlardır: *biti* “defter” (<ET *biti* “kitap; yazı; mektup”), *ayrı* “çalı ya da başak demetlerini toplamak, kaldırmak için yapılmış çatal ağaç” (<DLT *adrı* “Ekin saplarını toplamaya yarayan ağaç”). b) Ek saklantısı: Türkiye Türkçesi ağızlarında, günümüz yazı dilinde ve çoğu ağızda bilinmeyen bazı ekler, belirli ağızlarda saklanmıştır. Örn. Köktürkçe metinlerde gelecek zaman sıfat-fiili olarak rastlanan {-çı} eki bazı ağızlarda aynı görev ve anlamla karşımıza çıkar. *Buzalaçı* “buzağılayacak olan inek”, *kuzulaçı* “kuzulayacak olan koyun”, *bodalacı* “bodalayacak olan deve”... c) Ses saklantısı: Yazı dilinde ve çoğu ağızda, tarihî dönemlere ait kimi unutulmuş ses yapıları bazı ağızlarda saklanmıştır. Güney-batı Anadolu ağızlarında görülen *keyik* “geyik” (<ET *kiyik/keyik* “yaban hayvanı”), *keymek* “giymek” (<ET *keç-* “giymek”); *keri* “geri” (<ET *keri* “geri, arka taraf”) gibi sözcükler buna örnek olarak verilebilir.

Sonuç olarak saklantılar, dilin eski ana kaynağını gösteren temel veriler olarak değerlendirilmelidir. Bunlar genel dilin tarihî gelişimi içinde unutulup giden ama bir ya da birkaç ağızda saklanmış “fossil” dil verileridir. Dünyanın jeolojik tarihini aydınlatmada fosillerden yararlanıldığı gibi dilin tarihî yönelimlerini görmek için de saklantı sözcüklere başvurulmalıdır.

öñgürü Sözcüğünün Yapısı

Yazımızın konusu olan *öñgürü* sözcüğüne DS’deki verilere göre Burdur, Aydın, İzmir, Çanakkale ve Konya’daki bazı ağızlarda rastlanmakta ve “orada, oradaki” anlamlarına gelmektedir. Sözcük bu anlamıyla Denizli yöresinde de bilinmektedir. Denizli’nin Tavas ilçesi ve bu ilçeye bağlı Kızılcakbölük beldesinde *öñgürü* gel “ön tarafa gel”, *öñgürüde görmeyöñ mu* “orada ya görmüyor musun?”, *seninki öñgürüde işte!* “seninki önünde ya işte”, *git hade öñgürüde yüzünü yıka gel* “hadi git orada yüzünü yıka gel” gibi cümlelerde kullanılmaktadır. Sözcüğün, başka yörelerden derlenen birkaç /h-/ öntüremeli değişkelerine de rastlanır: *höngüre* “oraya” (Çivril-Denizli) (DS VII-2433), *hoñgure* “nereye, ne yana” (Gülnar-İçel) (DS-2403), *hoñgurü* “Bu yana, bu tarafa, ileri doğru” (Silifke-İçel) (DS-2403).

Bölgede yapılan derlemelerde ekin, *öñgürü* dışında başka bir sözcükle kullanıldığı tespit edilmemiştir.

Sözcükle ilgili olarak yazı dili sözlüklerinde herhangi bir kayıt yer almamaktadır.

öñgürü sözcüğün yapısına bakıldığında *öñ+gürü* / (*h*)*öñ+gürü* şeklinde ikili yapıya dayalı morfolojik bir çift eklemlilik görülmektedir. Buna göre sözcük *öñ* yön zarfına *gürü* ekinin eklenmesiyle oluşturulmuş görülmektedir. Bu öğelerin ilki olan *öñ*, günümüzdeki yer zarfı *ön* (<ET *öñ* “ön; doğu”) sözcüğüdür.

Sözcüğün ikinci bölümü günümüz yazı dilinde ve ağızlarında rastlanmayan {+gürü} bölümüdür. Sözcüğü yön bildirme ilişkisiyle fiile bağlayan bu yapının işlevinden hareketle onun bir durum eki olduğunu söylemek mümkündür. Yapısı ve anlamı bakımından ele alındığında Eski Türkçedeki {+gArU} yön bildirme ekiyle ilişkili görünmektedir.

{+gArU} Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren belirli sözcüklerde sıkça rastlanan eklerdendir. Ek, Köktürk ve Uygur metinlerinde *taşgaru* “dışarıya doğru”, *içgerü* “içeriye doğru”, *ilgerü* “doğuya doğru”, *birigerü* “güneye doğru” gibi yön adları ve az sayıdaki örnekte de kavimlerini meskün oldukları yönleri tanımlamakta kullanılmıştır: *oguzgaru* “Oğuzlara doğru” (KT/K 8), *tabgaçgaru* “Çin’e doğru” (T 9), *apa tarkangaru* “Apa Tarkanlara” (T. 34). Örneklerde görüldüğü gibi Köktürkçe metinlerde yer ve yön adlarından yön zarfları yapar. Ekin Uygur metinlerinde birkaç farklı sözcüğe getirildiği de görülür: *yüzüñüz gerü* “yüzünüze doğru”, *kentü toyıngaru* “kendi şehrine” (Eraslan 2012: 158). Karahanlı çağına kadar canlılığını koruyan ek, DLT’de *yagıgaru kiriş kurdum* (II/83), *anda bolup teñrigerü tapgın öter* (III/251) gibi birkaç sayılı örnekte görülür. Erdal, bu ekin Karahanlı çağı için eski bir ek olduğunu savunur (2004: 371). Karahanlı metinlerinde de *tengrigerü* “Tanrıya” (Hacıeminoğlu 1996: 31).

Harezm Türkçesi döneminde baştaki /g-/ sesinin erimesi sonucu {+ArI} şekline dönüşmüştür. Çağatay ve Kıpçak metinlerinde de Harezm’deki yapı devam etmiştir.

Eski Oğuz Türkçesinde Harezm Türkçesinde başlayan bu genel yönelim doğrultusunda {+ArU} biçimine dönüşmüştür. *ilerü*, *yokaru*, *añuru* (<a-n-garu) gibi örneklerde görüldüğü gibi.

Ekin yapısı ve işleviyle ilgili olarak çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda ilk W. Radloff fikir ileri sürmüştür. Radloff, ekin {+gA} yönelme durumu ile Altay dillerindeki yön bildirme ekleri olan {+rA} {+rU} eklerinin kaynaşmasıyla meydana geldiği görüşündedir (1895: 31). M. Räsänän, ekin bağımsız bir fiil olan *kar- “karşı olmak” fiiline zarf-fiil eki -U’nun getirilmesiyle oluşmuş olduğunu ileri sürmüştür (Alimov 2011: 100). S. Duran, ekin {+gAr-} isimden fiil yapma ekinin üzerine -U zarf-fiilinin eklenip kalıplaşmasıyla oluştuğunu savunmuştur (Duran, 1956: 4). M. Erdal da aynı görüştedir (2004: 177). Ercilasun’a göre {+gA} yönelme durumu ekine *uru* çekim edatının birleşmesinden meydana gelmiştir (2007: 95). Ericson ise yönelme durumu eki {+gA} ile *er-* “ulaşmak” fiilinin zarf-fiilli {-U} biçiminin birleşmesinden oluştuğunu savunmuştur (2002: 403)

öñgürü sözcüğündeki ek olarak düşündüğümüz -gürü yapısının, Eski Türkçedeki {+gArU} ekine benzerliği ortadadır. Kanımızca Eski Türkçedeki

{+gArU} eki, *öñ* zarfına eklendikten sonra dudak benzeşmesine uğrayarak *öñgerü* > *öñgürü* biçimine dönüşmüştür.

öñgürü sözcüğünde ekin işlevi de değişmiştir. Bilindiği gibi {+gArU} eki Eski Türkçede “-A doğru” anlamına gelmekte ve yön gösterme durumu eki olarak kullanılmaktadır. Bizim örneklerimizde ek, eklik özelliğini kaybetmiş ve kalıplaşarak “oradaki, o yerdeki” anlamına gelen bağımsız bir sözcük oluşturmuştur.

Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızlarında Türk dilinin tarihî dönemlerinden kalan çok sayıda ses, ek ve sözcük düzeyinde *saklantı* dil ögesi yer almaktadır. *öñgürü* sözcüğü de bunlardan biridir. Sözcüğün kökündeki damak n’si tarihî lehçelerde yaygın olarak görülen bir sestir. Bu ses Türkiye Türkçesinin özellikle Batı grubu ağızlarında yaygın bir fonetik saklantıdır. Sözcüğün eki olarak kabul edeceğimiz *-gürü* Eski Türkçede yön bildirme durumu (direktif) eki olarak kullanılan {+gArU} ekinin fonetik değişime uğramış morfolojik bir saklantısıdır.

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bu tip saklantıların tespit edilmesi, dilin tarihî lehçe bağlantılarının ortaya çıkarılmasında ve bunlara bağlı değişme/gelişme sorunlarının çözümünde önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Akar, A. (1999). “Dîvânü Lûgati’t-Türk İle Anadolu Ağızlarındaki Ortak Unsurlar Üzerine Bir Deneme”, *Dîvânü Lûgati’t-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri* (7-8 Mayıs 1999 Ankara-Türkiye), Türksoy Yayınları No: 11, s. 106-129.
- Akar, A. (2008). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/3 Spring 2008
- Akar, A. (2018). “Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, (1-7 Haziran 2018, Ulanbator/MOĞOLİSTAN), Bildiriler Kitabı, 1. Cilt, (Editörler: Doç. Dr. Şaban Doğan, Arş. Gör. Melis Doğan Sezer), Kesit Yayınları, İstanbul.
- Alimov, R. (2011). “Eski Türkçe +GarU ve Kırgızcadaki Kalıntısı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 8, S. 4, ss 92-107
- Arat, R. R. (1965). “Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun İle İlgili Tabirler”. *Journal of Turkology* 14 1965, ss. 1-24
- Duran, S. (1956). “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1956, ss. 1-110.
- Eraslan, K. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill Leiden, Boston.
- Erickson J. A. (2002). “On The Origin Of The Directive Case In Turkic”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, Volume 55 (4), 2002, ss 430–411.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Radloff, W. (1895). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Petersburg.
- Tekin, T. (2017). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2023 (12. Baskı)
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. 9, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1977

BATI RUMELİ'DE ÜÇÜNCÜ KİŞİ İYELİK EKİ ÜZERİNE Alpay İĞCİ*

Özet

Batı Rumeli ağızlarının Türk dilinin tarihî veya çağdaş bazı özelliklerini daha doğru teşhis etmeye yarayabileceği belirtilir. Konunun işlenmesi, Batı Rumeli'de üçüncü kişi iyelik çekiminde işitilen farklılık sebebiyledir. Bu sahada ilgili iyelik ekinin üstüne ek gelip gelmemesine göre farklı şekiller gözlemlenmiştir. Bu çalışmanın coğrafi kapsamı Türkiye Türkçesinin Batı Rumeli alt ağız bölgesidir. Batı Rumeli'de üçüncü kişi iyelik eki için örnekler Bulgaristan, Yunanistan, Kuzey Makedonya, Kosova, Karadağ ve Arnavutluk ülke sınırlarındaki ağızlara dair yayımlanan metinlerden bulunmuştur. Tespit sırasında üçüncü kişi iyelik eki, işlevine göre teklik ve çokluk kategorisine alınmıştır. Örnekler üçüncü kişi iyelik ekinin ilgili örnekteki pozisyonuna göre dört madde (A, B, C ve Ç) altında sınıflandırılmıştır. Bunun yanında vasıta ekiyle olan çekimine de bakılmış, buna dair örnekler de sunulmuştur. Kategorilere göre, ilgili iyelik ekinin ünlü veya ünsüz bitimli kelimelere eklendiğinde meydana gelen şekilleri verilmiştir. Ayrıca inceleme sırasında iyeliğin öncesindeki ünlünün değişme durumu saptanmıştır. Çalışmada Batı Rumeli ağızlarında üçüncü kişi iyelik çekiminde (teklik ve çokluk) kullanılan ek şekilleri tespit edilmiştir. Tespit sonrasında durumun teşhisi, yorumlanması yapılmıştır. Bu kapsamda ilgili ekin ses tercihine de değinilmiştir. Sonuç olarak üçüncü kişi iyelik ekinin çekiminde Batı Rumeli'de bir genel durum olduğu anlaşılmıştır. Batı Rumeli ağızlarında üçüncü kişi iyelik ekinin sonda olma durumunda tek şekilli ünlüye sahip olduğu tespit edilmiştir. İyelik ekinden sonra hâl eki gelmesi durumundaysa üçüncü kişi iyelik ekinde çeşitli şekiller görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Batı Rumeli, üçüncü kişi iyelik eki, Batı Rumeli ses düzeni.

* Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Uşak, alpayigci@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8014-9758

ON THE THIRD PERSON POSSESSIVE SUFFIX IN WESTERN RUMELIA

Abstract

It is stated that Western Rumelian dialects may be useful in diagnosing some historical or contemporary features of the Turkic language more accurately. The treatment of the subject is due to the difference in third person possessive inflection in Western Rumelia. In this field, different forms have been observed depending on whether or not a suffix is added to the relevant possessive suffix. The geographical scope of this study is the Western Rumelia subdialect region of Turkey Turkish. Examples of third person possessive suffixes in Western Rumelia were found in published texts from Bulgaria, Greece, North Macedonia, Kosovo, Montenegro and Albania. During the determination, the third person possessive suffix was placed in the singular and plural categories according to its function. The examples are classified under four items (A, B, C and Ç) according to the position of the third person possessive suffix in the relevant example. In addition, its conjugation with the vehicular suffix was also examined, and examples of this were also presented. According to the categories, the forms of the relevant possessive suffix when added to words with vowel or consonant endings are given. In addition, during the analysis, the change of the vowel before the possessive was determined. In the study, suffixes used in third person possessive inflection (singular and plural) in Western Rumelia dialects were determined. After the detection, the situation was diagnosed and interpreted. In this context, the sound preference of the relevant suffix is also mentioned. As a result, it has been understood that there is a general situation in Western Rumelia in conjugating the third person possessive suffix. It has been determined that in Western Rumelia dialects, the third person possessive suffix has a single vowel in the final case. In the case of a possessive suffix followed by a case suffix, various forms have been seen in the third person possessive suffix.

Keywords: Western Rumelia, third person possessive suffix, Western Rumelian phonetical system.

Batı Rumeli ağızlarının Türk dili tarihini daha iyi anlamada yardımcı olabileceği çalışmalarda belirtilir. Özellikle onun bazı özellikleri, Türk dilinin tarihî veya çağdaş bazı özelliklerini daha doğru teşhis etmeye yarayabilir. Genel Türk dili için anılan durum, Batı Rumeli ağızlarının ait olduğu kol olarak Türkiye Türkçesi için birincildir.

Böyle bir konunun işlenmesi, Batı Rumeli'de üçüncü kişi iyelik çekiminde işittiğimiz farklılık sebebiyledir. Bu sahada ilgili iyelik ekinin üstüne ek gelip gelmemesine göre farklı şekiller gözlemlenmiştir. Durumun tam olarak ortaya çıkması için mevcut Batı Rumeli ağız malzemeleri taranmıştır. Taramalar sonrasında tespit ve incelemeyle sonuca ulaşmaya çalışılmıştır.

Yöntem ve Saha

Bu çalışmanın coğrafi kapsamı Türkiye Türkçesinin Batı Rumeli alt ağız bölgesidir. Rumeli ana bölgesinin bir kısmını oluşturan Batı Rumeli'nin sınırları birçok çalışmada belirtilmiştir¹. Burada da çalışmalarda tartışmalı olmayan Batı Rumeli topraklarındaki ağızlardan taramalar yapılmıştır.

Üçüncü kişi iyelik ekinin Batı Rumeli ağızlarındaki örnekleri, bu sahayı kapsayan dil çalışmalarındaki metinler taranarak bulunmuştur. Bu metinlerin olduğu çalışmalar birçok farklı ülke ve dilde hazırlanmışlardır. Buralarda aynı sesler için farklı işaretlerin kullanıldığı görülmüştür. Ses değerleri veya karşılıkları bilinen bazı farklı işaretler şu şekilde tekleştirilmiştir: $\ddot{\text{i}} > \text{i}$; $\text{d}\ddot{\text{z}} > \text{c}$, $\text{č} > \text{ç}$, $\text{š} > \text{ş}$, $\text{l} > \text{ł}$, $\text{«} > \text{“}$, $\text{»} > \text{”}$.

Örnek cümlelerde özel işaretleme için değil, standart imla gereği yazılmış olan büyük harfler küçük harfe çevrilmiş, özel adlardaki kesme işaretleri kaldırılmıştır. Bir yayında ağız metnindeki bazı sözlerin yanında parantez içinde yazı dilindeki karşılıkları yazılmıştı. Anılan parantezli sözler, burada okuma ve algılama karışıklığı yaratabileceği için kaldırılmıştır. Bunların dışında kalan yazılışlar aynen alınmıştır.

Bu çalışmada örneklerin verilisinde şu yol izlenmiştir. İlgili örnekte yazı dilindeki şekilden farklı bir ses varsa, örnek yanında tek tırnakla yazı dilindeki şekil gösterilmiştir. Eğer ilgili örnek yazı dilinde yoksa çift tırnakla yazı dilindeki karşılığı belirtilmiştir.

Örnekler

Metin taramalarıyla aşağıdaki örnekler tespit edilmiştir. Batı Rumeli'de üçüncü kişi iyelik eki için örnekler Bulgaristan'ın batısı,

¹ Batı Rumeli coğrafyasının sınırlarına dair görüşler için bk. Németh, 1956, 1983; Eckmann, 1960; Mollova, 1999; Gülsevin, 2009; Günşen, 2012; İğci, 2018.

Yunanistan'ın kuzeyi, Kuzey Makedonya'nın büyük kısmı, Kosova, Karadağ ve Arnavutluk ülke sınırlarındaki ağızlara dair yayımlanan metinlerden bulunmuştur.

Tespit sırasında üçüncü kişi iyelik eki, işlevine göre teklik ve çokluk kategorisine alınmıştır. Örnekler üçüncü kişi iyelik ekinin ilgili örnekteki pozisyonuna göre dört madde (A, B, C ve Ç) altında sınıflandırılmıştır. Bunlardan birinci ve ikinci maddeler iyelik ekinin söz sonunda olma durumuyla ilgilidir. Birinci maddede ünsüzle biten bir sözün sonunda bulunduğu üçüncü kişi iyelik ekinin aldığı şekiller, son hecedeki ünlüye göre (a, ı, o, u, e, i, ö, ü) ilgili alt başlıklarda gösterilmiştir. İkinci maddede ünlüyle biten bir sözün sonunda bulunduğu üçüncü kişi iyelik ekinin aldığı şekiller, Batı Rumeli'de görülebilen son ünlüye göre (a, o, u, e, i) ilgili alt başlıklarda gösterilmiştir. Üçüncü ve dördüncü maddeler iyelik ekinin bir söze eklendikten sonra üstüne hâl eki gelmesiyle ilgilidir. Burada da üçüncü kişi iyelik eki önceki maddelerdeki gibi ünsüzle veya ünlüyle biten sözün ardından gelir ancak üstüne bir hâl eki alır. Üçüncü maddede ünsüzle biten bir söze eklenip üstüne hâl eki geldiğinde iyelik ekinin aldığı şekiller, son hecedeki ünlüye göre (a, ı, o, u, e, i, ö, ü) ilgili alt başlıklarda verilmiştir. Dördüncü maddede ünlüyle biten bir söze eklenip üstüne hâl eki geldiğinde iyelik ekinin aldığı şekiller Batı Rumeli'de görülebilen son ünlüye göre (a, o, u, e, i) ilgili alt başlıklarda gösterilmiştir. Bütün bu ana ve alt başlıklı sınıflandırmayla üçüncü kişi iyelik ekinin Batı Rumeli'deki bütün durumlarının ortaya konması amaçlanmıştır.

Teklik çekimi:

A.1) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

zeman bütün arnaut **kadınlari** gibi okumayi ve yazmayı bilme.zdi. (Tiran-Arnavutluk) (Németh, 1961, s. 24)

yarındasi sabā gene kıza çocuk soray “fesligenci kızi gece gün fesligeni ekersın fesligeni biçersın, fesligenın **yapragi** kaç?” (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 322)

iyi amā ō itiyar adamcik geliy gene satmaga beyoglinin **sarayı** etrafına ve dey “gül satayım inci satayım”. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 353)

oğlumuzun **adi** inci bey, kızımızın **adi** olsun mercan hanım. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 125)

yārabi şüçür çi var er çişiye cendi **başı**, cendi aktı, cendi çiliti, cendi işi, cendi cepi. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 157)

çevrenin **çenari** işli. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 49)

evleri var bi yol **başı**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 88)

...şte çığırılmış_o hizmetçileri cürsın_o çadırın **altı** nāsıl. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 280)

bunarin dibinde kallanın **anatarı** saklıdır. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 188)

cevair **taşı** mısın? (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 145)

maçınamin **burmalari**. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 166)

g'ezer, **ati** susuzlanmış. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

aķşamdan ķapardiķar iki kışķenin, dēķım, saķını orda kilitle, gūl_ **altı**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 253)

onun_ **adi** oşmara_ imiş. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 287)

sūrer **yakınları**, **yegenķaları**, aco_ **ķızları**, teze_ **ķızları**... (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 257)

babamin **adi** raşit hafıs, anamin gūlistan. (Florina-Yunanistan) (Elķin, 1965, s. 245)

A.2) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ı/):

geçeymiş o beyoglı kıza, söyley ona “fesligenci **kızı** gece gūn fesligen eķersın fesligen biķersın, fesligenın yaprağı kaç?” (Kōstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 322)

en būyūđūni aliy, ama konuşmay beyoglı, ani piri **kızı** zattetmiş oni. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 355)

padişahın bir **qızı** var-imiş. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 128)

den'iz **baķı**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 149)

berber **kızı**. (Mamuşķa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 46)

yastı var oyali. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 97)

...deydım olaydı olam şto ‘ācomuzın **ķızı**. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 272)

bi varimiş, bi yogimiş, bi zamanda bi padişķa hem bi **kızı** varimiş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 193)

sırma saķlı **kızı** var. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 162)

başında **başlı** oyali. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 167)

ateş **yalını** vurduktan sonra yokari, o kıs çıkar, bakar yokardan aşāya, ne yapar koca kari. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 131)

yaot nufus **kaidi** var_idi, ne_ki yazıhrdık açan_dogmışık... (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 323)

bir_zaman var_imiş bir_padişa_kızı. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 278)

kız kardaşı üsniye, **kızı** necmiye, ūli sāli. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

A.3) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):

gelinin **paytoni** kapalı... (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 345)

padişaha soyle'rsın, onun **qoli** uzun-dur... (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 170)

bostan **yoli** uzundur. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 50)

hamam **yoli** otlidir. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 101)

sona kolkardık sabale o sabil'ari cıdırırdık, her bi sabının **pantöli**, çorabi, 'başı ucuna. (Pristine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 314)

ça'fka ne zeman cidey, celi bu evin **horozı**, ali pencereden somoni yey. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 187)

eve colmadan celinin **paytoni** cene o dincili tekrar kırıldı o vakıt. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 156)

hamam **yoli** otlice. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 185)

e şimdi, dostunun **dosti** gelecek. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 259)

bâricedid **vaporile** izmire geldık. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

A.4) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):

uçkuri yere sarkar (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 340)

yüz başının sol yanında kılıcı, yürüdükçe yerlere sürünür bir **uci**. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 363)

var-varanın, sur-surenin **bayquşi** çoq-tur. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 140)

bu derenin **uzuni**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 49)

100) çingene **buti**, çivide asık el. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s.

deve **kuşi** kovalama (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 275)

he insan **kuli**, ne aradın bu viran dağlara celesın? (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 189)

taşlı çüprinin **suyi** yok idi. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 149)

deve **kuşi** kovalama. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 186)

...bu da popun çocuguni ütöveriy, ordan popun **çocugi** g'öl içinde boguliy. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

aslında ev_sai bi stanbolun baş_aydudi imiş. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 296)

būk babamın üç **ūli** olmuş. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

A.5) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):

o zemanki iptidaiyeler maha'lle mektebleri-idi. (Tiran-Arnavutluk) (Németh, 1961, s. 24)

eşte biraz sorna bir güzel arabada güzel beg'irler, bir güzel kıs, ondan **güzeli** yok. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 325)

ii amā girirken **etegi** kısılmış, rubaları çok güzelimiş, öyle ruba iç dünyada. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 369)

kızın **haberi** yoq. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)

yārabi şüçür çi var er çişiye cendi başi, cendi akli, cendi çiliti, cendi işi, cendi **cepi**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 157)

48) sabahın hayri, akşamın **şeri**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s.

telegrafın al boyalı **diregi** celasın. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 90)

...”şte verim sapun da, şte içi kalıp sapun karin_ıkasın şeyleri cüresın nedır kari **şeri**... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 284)

div çok kuvetlidir, hem onon çok **asçerleri** var. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 189)

değiştirdilar bi parçe momoroz **ekmegi**, verelım bi parçe bogday ekmegi yesınlar. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s.167)

yarımın **yüregi** sızlar. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 165)

bızım k'üvün **adedi** büyledir. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 134)

oo, geldi_ai, eşegi birangi_kişinin- bi_dagda salmışlar otlasın, yedi, kopardi. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

sona_tekrardan, onun_var_imiş **sünneti**. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 288)

sandık durulur hint padişainın kızının **evi** ününde. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 279)

çarşamba günü kız **evi** akrabalarına yemek verir. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 246)

A.6) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):

ev ardından kurt **izi**. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 361)

çıkar bir gün paşanın **biri**. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)

ayag **isti** oturiysi. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 131)

beşigidir boyali. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 50)

pogaçanın **içi** yok. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 97)

bi yerde da duri bi insanın **biri**, yaray odon "tak tuk, tak tuk..." (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 185)

ali beyın **ceyigi**. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 162)

pogaçanın **içi** yok. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 176)

koyının **biri** g'izli olmak şartilen g'idier g'öl k'endarında, o sandığın kapagını yavaş yavaş agızlen tırmalaya tırmalaya açmış... (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 139)

bu beklerken, dervişin **biri** bir_torbayle çıkar_orda. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

anamın yüreğini sor, derecektır nicedır ğurbetın **işi**. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 284)

ev_**saibi** dünier karısına,_der. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 261)

çiftlik **işile** ūraşırmiş. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

A.7) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ö/):

aştım baktım köpek **böki**. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 342)

A.8) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ü/):

bin **güzi** var (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 342)

salı **güni** aşkı yapayler, çocuk alkini yemege aykırıyler. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 355)

alti mermer **üsti** mermer. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 47)

çocugun **cüti** peçeli. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 101)

şimdi ol cün, bayrām **cüni** kolkay anasi dey çocuguna... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 278)

çocuk anatarı cüksünden çıkarırçen, **cükyüzi** kararır, kallanın kapıları titrer. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 190)

e yarındasi cüni, bayram **cüni** yersın. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 201)

ştebu hanımın aci **süzi**. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 167)

bag_be buraa, nedir bu koyının **südi** yok_iç! (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 139)

mart **güni**, damka yumurtaçey... (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 252)

evla_**üsti**, kaçtık boylesine. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 258)

üçünci_**güni** inegin saibi karar getirir denesın acıba bu_inegin süti noldi. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 260)

cuma **güni**-da çok gelen olur. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 246)

B.1) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

on yaşına kadar büyük anamın **anasi** beni aldı ve onun evinde yaşadım. (Tiran-Arnavutluk) (Németh, 1961, s. 24)

çocugun **anasi** duyay, çağırıy ekimi eve baksın çocugi. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 323)

iy amā besley oni öge **anasi** tuzli lokumlen. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 352)

git'se **lalasi** baqsın bir maqsım. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 125)

dinglemisi ne demiş, onun **anasi** em **babasi**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 180)

biçak **yarasi** ceçer, dil **yarasi** ceçmez. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 48)

anasi mahi kadi. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 88)

şimdi berber **babasi** imiş. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 276)

isadilen çocogom, der **anasi**. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 188)

var imiştir bi lezetleri amma pitesi da **pasulasi** da her şey imiştir bize. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 139)

vardar **ovasi**, vardar **ovasi** (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 165)

bir da **sopasi** yanında. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 133)

peki_be oğlum, demiş **anasi**, ey. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 275)

anamın **akrabasi** astalandı bir_sene. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 266)

tekrar **yarındasi** gelir başkasi. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 259)

kızın **babasi** biraz düşünelim, derdi. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

B.2) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):

çümçi İbrayımın **dayosi** üle minafıkmişçi, anasi neka yovarmışseda citmesin tutamamış. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 58)

var_imiştir **radiyo'si** otururdi radiyo başında dinlerdi türkiyay, ankaray... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 318)

o çocogon **acosi**, deyalım nice türkiyada, uzak bi yerdeymiş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 212)

B.3) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):

kokusi çıkay hevaya. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 359)

sarılr güle ilan, yetişir küçüq **abusi**. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 133)

otori otori bi vakit celi **uykusi**. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 229)

kosovada, kosova türkleri için şimdi süz **konusi**. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 174)

sabımın var **uykusi**. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 177)

biraz balık **kokusi** kokardi_su, ama_çok_lezetli_idi. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 324)

biber **turşusi**. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 248)

B.4) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):

e yeylar yemegi, bitey yemek **gaylesi**, oyun oynaycaklar gelinner. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 325)

kızın **ninesi** geliy, isteyler öküzi. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 369)

bunnarın **ebesi** kim idi? (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)

kadifeden **çesesi**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 155)

Bu dünyanın bi **tenesi**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 47)

bu zencin cocugun varımiş **asçeriyesi**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 104)

...kaç sene **senesi**, on beş sene mi ne cürmedim anami, babami. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 297)

...**paresi** da yok atık bulsun bi inek verma çafkaya, sononda çıkari veri celinini. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 187)

bızım demirhan **mahlesi** üteye imiştir. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 168)

kazanamadım, şıra **paresi**... (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 165)

o çeşmenin **teknesi** var imiş. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

e_boyle olur nasradin ocanın **ikayesi**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 259)

em karısına der işte ki_on_bir_ay_için **idaresi** var. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 272)

sâli **gecesi** güve evinden baskına gelırler çalgıcılarle. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 246)

B.5) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):

komşisi gene varımış beyogli, yazaymış, kuran okuymuş. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 322)

ay **karisi** dey “var vakti”. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 353)

padişah kızının **efendisi**. beygi.r-dır. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 131)

o **içisi** bitirmişler em ülçinden em podgoritsadan. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 164)

o beg oğlanın varımış evde **karisi**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 104)

kokisi dosta cidër (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 274)

bu çocogonon belden **yokarisi** insan, belden aşasi ise ayo kiyafetindeymiş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 193)

o vakit bi pite yapardi mahlede, ya bi tava cütürdiyse furuna bitevi mahlede **kokisi** duyulurdi. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 155)

kokisi dosttan colur. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 167)

popun **karisi** o. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

koyardılar bir_yerde bi_konzerva_**kutisi** boyle... (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 293)

akşam kararsın komşi, giderız, der **komşisi**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 261)

C.1) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

Bu vakà tü.rkiya **hayâtında** ve bâhusûs arnautlık **hayâtında** büyük bir vakà sûretini aldı. (Tiran-Arnautluk) (Németh, 1961, s. 24)

alay bir tabla şefteli, giyey eski rubalar, e satay kızın kapısı **yanında** “şefteli satarım şefteli” (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 322)

gidey o beyoglinin **sarayına** satsın gül. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 353)

"şindi bunun **adını** biz ne qoyalım?" (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 125)

baka, yüriya bu adam **ardına**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 161)

Ali Begın **çardagina**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 46)

dolduridik suyle çüpi, koyaydık cülün **altına**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 90)

nenem hep diverırdi çünkı yüz beş **yaşına** üldi. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 280)

aslan bi tutay bi şamar vuri kurta, kurt silkey **ayaklarını**. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 186)

cüriysin çi aşîçâre o **kıskanmagını** diveriy. (Vıçıtırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 154)

ev **ardına** degırmen. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 172)

bu ise alır üküzleri, g'ider nalband **dük'anına**, der nalbanda. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

toplanır bütün_maluklar ne_var_imiş **etrafında** orda onun, dervişin etrafında. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

sade_o_**odunlarını** görürüm merdüvenın. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 273)

okur saba_**namazını**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 265)

asma, kapi **yanında** idi. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 249)

C.2) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ı/):

kızını bragey alayıglara, sora gitmiş. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 328)

bir beyoglı vurulmuş adamın **kızına**. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 352)

...bana padişahın **qızını** bir sahat qadar na.sın na.sın getiresın g'oreyim. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)

sana alacasık mamuşanın en cüzel **kızını**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 52)

kırkına vurdum dayak. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 96)

sabā **yıldızına** kâ. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 274)

buradan yedi dag **uzaklığında** olan çatçat dagı bulunur. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 188)

amcam **kızında**, halasında reyhanın bi üç akşam mi, dört. (Vıçıtırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 205)

o vakit dünür begin **kızına**. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 135)

orının **yakınlığında** bir köy var. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 275)

o_padişa yapmış **kızına** bir_oda. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 278)

kaynadıktan sonra kavurursun bir sovan, yıkarsın **pirincini**, atarsın sovan içine. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 248)

C.3) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):

kızın **kolunda** altın çelenk, erkegin aylen yıldız başında. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 331)

o ihtiyar adam duyay, demiş, "yap kızım sırgan **otundan** bir çorbayı". (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 354)

inci bey alıp **yoluni**, o memlekette, bu memlekette hep arar, yoq. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 127)

o hiç şaşmaz **yolundan**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 47)

...bên kışkardaşımle braktım évde hasta, haçan colisık, 'ülmiş, e beyin **tifosundan**, haçan colisık ülmiş bâçeden, ala, ala. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 296)

açın celi çafka yarın alma **somononi**, çıkay kari dey. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 187)

bak düşün sen begler, begler tiren, tiren **istasyonuni** dört kilometre kasabadan dışeri atmışlar. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 193)

gidesın filan_köyde filan kişinin **horozuni** aласın, yēsın. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

ener_anım, alır_oni **kolundan**, koltugundan bindırır yokari. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 280)

yüz sari lira **borcuni** verdi. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 251)

C.4) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):

ē sora bitey düğün, gelhyler evlerine, aray **kabuguni** kurbaga, soray. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 325)

pilāvını **tuzuni** bakın, (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 357)

gide.rken baqsalar bir maqsım yol **ustunde** ağlay. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 125)

bi cün üten bülbüle **klunguni** cüstermiş. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 55)

babamın **yurdundayım**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 93)

potinímizi, elbisemizi, başımız **_ucuna** koyáydık... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 290)

yarın saba **furununi** yogemiş neylen yaksın, düşey aklına, ali o tiçeni, atay furuna ve yakay **furununi**. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 187)

zaten politik **okuluni** da bitirmişim. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 182)

çımınlen cezersın, ştonon **huyuni** alırsın. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 196)

üyle ise dünya g'üzeli kavagın **durugunda** imiş. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 130)

yaudi endırır **_oni** evının **podrumuna**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 316)

şindi nasredin **_oca** da çıkarır tauşanın **suyuni**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 259)

beyaz eti yikarsın, koyarsın suyuni, atarsın **tuzuni**. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 248)

C.5) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):

padişā ölüy, çocuguni **yerine** koyaylar padişam. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 327)

güldükçe güller açılıy, yürüdükçe çimenler yürüy, agladıkçe yaş **yerine** inciler dökülüymiş. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 352)

geçer bir mâle imami soqaqtan, duyar qızın **sesini**, qızın **sesine** aşık olur, düşer soqaqta bayılır. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)

bi cece **düşegine** yatmış uyumuş, hem bi ruya cürmiş. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 53)

koyay tepsiy **tersine**, elegi **tersine**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 104)

...dünērçes cürır padişāh kızzının cirī **_evine** dođtorlār, ciri dođtorlār. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 276)

o furunci ali **tiçenini** hem koy penceresinde. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 187)

- ben üperdim **elini**. (Vıçıtırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 140)
- düşme oğlumun **peşine**. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 177)
- bir pādişan oğlu anlamış, k'i dünya **g'üzelini** yabancılar kapmışlar. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)
- yükledır em_kaçar **evine**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 259)
- aldı **abdesini**, kıldı, yaptı. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 266)
- gider gizlilikle bir dağın **eteginde**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 260)
- sandıklar gelin **evine** ener. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 246)
- C.6) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):
- açığını** kapaycan kapalisini açacan. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 334)
- bunnar qalqarler düğün **tedāriğine**. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)
- denyiz **içinden** çıkaysi bile anda. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 161)
- bi kuşak **içinde**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 47)
- kız da sandık **içinde** aç oli hem açay sandık kapagını, bakay var mi bi çimse. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 115)
- ...coldi aldı bizi ona, ā çocuğum çıktı çiban **dizinde**... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 298)
- cünün **birinde** bu çocogon anasi hastalani. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 188)
- çeyizini** cüsterırdi. (Vıçıtırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 202)
- düşti deyniz **dibine**. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 172)
- tıkayım teknenin **deligini**, k'i dolsun tekne su ilen. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 130)
- bir_parçe ekmeğ düşer bu avcının yanında, orda o_ağacın **dibinde**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)
- kendisi_gene, girır sandığın **içine**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 268)

evımız bāçe **içinde** idi. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

C.7) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ö/):

sorna beg astalanıy, kızda çıkay, doktor oluy, geçey kapısı **önünden**, dey “ekimim ekimim, kimse bilmes ben kimim.” (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 323)

altmış **dördünde** kurtuldum. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 166)

gütürüy, koyay sag **gözünü**, satay gül, sol **gözünida** veriy. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 353)

açan giderler kadiya, kadi alır potay, koyar cübesının **önüne** em_der çöcüklerle: (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 305)

C.8) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ü/):

pembe yanak **üstüne** (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 338)

benım babam bütün **ümrünü** peklemiş sizi! (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 166)

astari **yüzünden** da pali. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 48)

kamberın **ününe** bir kuzi çıkar. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 106)

bişe ceçti içi cün, cene deydim olaydi cütürem doğtorun **ününde** cürsün bi çere doğtör. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 297)

tam o zaman çüpri **üstünden** bi kurt ceçeymiş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 186)

bekleylar kapi **ününe**, kaptırsınlar. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 152)

cül **üstüne** bülbül ütti. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 173)

açar kanatlarını, alır **üstüne**, düner k'ele, der. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 136)

biner bir_ağacın **üstünde** em_orde bekler av. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

dā ben adamın **yüzünü** göremem. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 273)

sandık durulur hint padişanın kızının evi **ününde**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 279)

perşembe günü yük gelir bēgirlerle, çöcükler **üstüne** bindirilir. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 246)

Ç.1) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

onlar en ziyade kurânın **okunmasını** öğretme çalışırle.rdi. (Tiran-Arnautluk) (Németh, 1961, s. 24)

üçünci sabayı gidey **anasına** soray “senmi geldin yaptın yemek, sildin süpürdün?” (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 324)

artık yaklaşıyler beyoglinin **kasabasına**, kalıy gössüz gelin. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 352)

sultan hanım ferecesini giyer, doğru **babasına** gider. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 130)

hanko çigirmisik onun **anasını**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 179)

anasına bak danasını al. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 48)

neka ise **parasını** üde, cetır buyra. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 110)

...çocuk çok benzey **anasınā**... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 278)

arkasına bi torba alır. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 188)

hamam temizlik **manasında**. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 136)

anasına duvak, kızına kaymak. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 174)

...lâkin yanımda olan arkadaşım çevirdi ona bir topus **kafasına**, üldürdi oni. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 135)

obir arkadaşşı etraftan, da_gitmeden obiri, gider em_saklanır bir_mezar_taşının **arkasında**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 285)

kız gider cam doldurur bir_keseye em_onunle gider amama, ovar çöcüğün **arkasını**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 267)

Ç.2) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):

qızı bey-oğli alır, sarar **paltosuna**, duner eve, güturur ninesine. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 150)

cünle ceçmiş İbrayım bi cün anasına beycirini isla azırlasın **dayosunda** citma aramış. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 58)

bu hoca da o **acosonon** sıfatında oli. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 212)

C.3) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):

allanın **korkusundan**. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 50)

her çes cendi **uykusunda**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 93)

kazma çimsenin **kuyusuni** se çendın batarsın. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 322)

o cece **uyukusunda** ruya cürmiş çi yarın ilk celen müsafır lazım padişah olson. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 236)

kızın_anasi_taze_simidın **kokusuni** alır. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 267)

C.4) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):

ve hük'ümetın sū-i **idāresine** bir daha arnautlıkte mehal bra'kmamak idi. (Tiran-Arnavutluk) (Németh, 1961, s. 25)

neresinden tanırsın? (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 142)

em açın bu benim kıs kardaş ne **tezesinden** kıs kardaş... (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 173)

pitesine yağ sürmek. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 48)

koyar **ferecesini** hem **peçesini** hem çıkar adamın ününe. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 110)

şimdi ol vakıt çimse, onlar yapmış **türbesini** o kızın. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 278)

şā ismayl buni bogmış, bogazında kılıcını komış ve açmış **çenesini**. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 219)

bin alti yüz yetmij beş **senesinde** kurulmuştır. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 181)

o dinlenirçes orda, o ağacın **tepesinde** k'üçük kuşlar korkiden bağrışıyler. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 134)

onlar_gene_koyar_o_sepetchesine_bi_şeyçeler_işte. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 252)

iki_yegençesini_orda_ne_idi_dedi_aıldı_köşede. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 266)

bir_gün çocuk giyinmiş işçi_gibi, satlanmış furuncidan simitler em_başlar kızın **mallesinde** satsın simit. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 267)

borç yēn **kesesinden** yer. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 249)

C.5) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):

açığını kapaycan **kapalisini** açacan. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 334)

çıqar bir derviş baba bunun **qarşısına**, sorar: (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 125)

cençler bilmeyler bi **berisini** (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 142)

...duymayla onun **korkisından** biçeten ülimişla. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 57)

ali **cüvegisini**, kızını, sabilari, cidey vatanına. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 110)

...vālide sultān imiş sultānın **ķarısının** adi... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 278)

saygisini yapardi. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 150)

nedir **yedisinde** todor yetmişinde. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 197)

hade devirelim bu üküzleri, bir as kıvırtalım **derisini** yokari, k'i çamurlanmasın. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

gidesın filan_köyde filan_kişinin **keçisini** yēsın. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

em_boyle **komşısına** vermemiş altınları. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 261)

balı subaşı mālesinde solak **cāmisinde** cuma günü atıplık ederdi. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

D.1) Vasıta ekiyle çekimde:

sōradan tiranade bir arnaut **kiziyle** evlendi ve arnautçe öğrenmee mecbur oldu. (Tiran-Arnautluk) (Németh, 1961, s. 24)

ben isteydım kalma o **kuçugiyle**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 154)

sakın more çocuğum, padişa seni açın cürür, biçeten **kılıcilen** tepeler. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 58)

alır o kadın büyütür buni, beraber **kızıyle**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 105)

kardeşile o vakıt... (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 287)

kurt ta bi **elilen** ettiğini alarak keçiy e cüsterır hem der. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 186)

isteym sabahi duyam horoz **ütmegiyle**. (Vıçıtırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 144)

devletiyle bahti var. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 172)

hemen ben buni çıkarmak **maksadilen** g'ecenın bir vaktında binecem agacın birine, bağıracam kukuba. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

bi_çoban var_imiş **koinlarilen** orda yakında, işidir, gelir. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 276)

açan, gelir bir_vakıt, dange dange dange **ayaqlarile**, yatar gene tabutta. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 266)

ben da bu gece oni **evlatlariyle** beraber üldürürüm. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 261)

çiftlik **işile** üraşırmiş. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

kurbagada kalkay oynasın onun **çalgisilen**. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 325)

“verırler hayvannari, **ninesiylen** berâber güturur çocuq.” (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 186)

em o da, o da imiş **karisiyle**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 155)

em **sırasilen** bülbüli nerdedır em nasıl citsın alsın düvermiş. (Mamuşa-Kosova) (Tunalıgil, 1996, s. 56)

colmiş kızı üç unukayle hem **kocasiyle**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 110)

hade sona kaçtık, ibraim **anasile**, bēn, çocuğum hem kaynakım çoCugi cel'al' da çıktık. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 288)

o cece babasi cenek nezeman celmiş ayo osman **babasilen** cüya şaka devrışmege başlamış hem babasını devırmış. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 194)

karisiyle dolaşiy. (Vıçıtırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 210)

üç kıskardaş laf ederler **birbirisilen**. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 137)

kelçe **anasilen** yaşarmış. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 275)
yaşarmış sade **anasiyle**, a babasi yog_ imiş. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 267)

Çokluk çekimi:

A.1) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

her kezın **evlatlari** var, mektepten çıkmış... (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 125)

episinin var cendi **adi**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 134)

onların da varımış üçe **analari**, çok fenah üçe analari. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 103)

babasının sarayında türlü türlü yabani hayvanların **yavruları** büyümüş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 193)

onlar da bileymişlar çi türklerin yani müslimanların **ramazani** var. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 140)

hepısının varımış **sabilari**. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 206)

üyle demişti bana pop, k'i çamurlanmasın hayvanların **ayaklari**. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

...em_bakardım_ben camdan sade_merdüvenlerin o_ayaklari, merdüvenlerin **ayaklari** boyle drınk camda koyuldi. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 273)

A.2) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ı/):

dey kadınlar citmiş satna alsın sedef, çıkmışlar satna alsınlar sedef **nālını**. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 163)

A.3) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):

çoği citti türkiyeye. (Vıçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 226)

A.4) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):

gider **buyuği**, verir arpayı, verir-yeme.z beygir. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 131)

o en бүгüne imiş, açın dogmış bu en **kuçuği**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 155) (26/50)

çoğlugu sırların bile fazla türkçe onlar da ey se biz türkçe konuşurdılar. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 153)

...niçin bunların ibretlerine karşı başka çäre yoktur; bunlar taş altında bile olsa, **tohumi** kaybolmayacak. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 144)

A.5) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):

gâlsâ eve, onların **evi** yıkılmış... (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 187)

imiş olen ben da ali istemişler **cendileri**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 155)

en **cüzeli** ayşa. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 88)

bir_üküzleri var imiş onların. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 275)

A.6) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):

kutılari ne satlaniysık, kutılar **içi** koyler mu bile neler ep. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 134)

beşiği cavurların kosova. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 222)

üç kardaştan **biri** k'el, ikisi g'üzel. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 132)

A.7) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ö/):

evlerimis **öni** taştan kaldırım (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 347)

A.8) Sonda (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ü/):

en **bü'ügi** konuşuymuş "beni padişâ alsa, ben ona bir kilim dokuyacam, bütün askerini ötsün kalsında". (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 331)

küçügi demiş "â isterse söylemesin ben oturacam ben gidecem" (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 355)

en **bügi** imiş seçiz yıhık. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 155)

en **büyügi** bahtışah. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 88)

g'elırler, sararlar sizi, siz_deecesınıs k'i, o insanların **büyügi** her k'im ise o zaman ona dersınıs k'i... (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 141)

iki katli, beş oda, **üç**i çok geniş. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 245)

B.1) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

işlemişle em **anasi**, **babasi** cendine. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 155)

...bërberlerin nāsıl var_ imiş bi **odasi**, koyay oyra. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 277)

kasabadan çıktılar **fazlasi** priştineye. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 149)

B.2) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):

[Metinlerde örneği bulunamamıştır.]

B.3) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):

[Metinlerde örneği bulunamamıştır.]

B.4) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):

ortancesi gider, onda.n-da yeme.z. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 131)

ülçinden içi **bilesi**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 176)

...aldım kâlbî, se kaç sêneler **senesi**, ştü'le kâhırdan, çeyden, ayrılıktân. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 297)

bunların **baçesi** var imiştir. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 141)

B.5) Sonda (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):

haçan baqtıq uç ev, **ikisi** qırıq-mırıq. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 186)

a bu **üçüncisi** bitirmiş pedagoşka akademiya za uçitelyitsu. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 137)

içincisi hanımşah. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 88)

şimdi benim torunum, benim torunlarım **ikisi** arnavutçe. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 175)

üç kardaştan biri k'el, **ikisi** g'üzel. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 132)

C.1) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

sora soray padişa “bu kızların **atlarını** kim koydi?” (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 330)

en sonunci insafa geliy beyogli, sarayların **anatarlarını** veriy en küçük kıskardaşa, çıkay, gene gidey bi tarafa. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 355)

bu kıs yabani hayvanların **yavrılarını** çok seveymiş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 193)

bin doku yüz doksan dokuzunda sırpalar **tarafından** yok olmuştır temele kadar. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 181)

kapadık burda **nasıplarını** bu kızların. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 253)

işte nail_oldılar **müratlarına**. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 281)

C.2) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ı/):
onların **arında** bi inekleri varımiş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 187)

rahatlığını bozmasın beglerin. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 194)

C.3) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):
köpekler yetişir, tutarlar **yoluni** şeytanların em_bu kırtutur. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 315)

C.4) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):
saba olur, gene beş balıq tutar çocuq; **uçuni** satar ekmek parasi, ikisini gene braqır. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 178)

bi de deymiş bunların ramazani var imiş yani generalka yapaylar **vücutuni**. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 140)

C.5) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):
ē sora bitey düğün, geliyer **evlerine**, aray kabuguni kurbaga, soray. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 325)

kendimi g'orurum ihtiyar, ben bu ewlatların bir **cemiyetini** isterim göreyim. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)

beni cürên beçarlar, **evine** hasta cidër. (Priştine-Kosova) (Tunuslu, 2005, s. 274)

bakalım ben bunlara, diverırım ben bunların **işlerini**. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 190)

sizi cüren yigitler, **evine** hasta colur. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 167)

...niçin bunların **ibretlerine** karşı başka çäre yoktur; bunlar taş altında bile olsa, tohumu kaybolmayacak. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 144)

açan onlar sahrılar koinlerini, **keçilerini**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

ole bir_güzel yorgan ne_var_imiş **üstlerinde** onların yatakta... (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 263)

C.6) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):

onların en buyuq **zâbidına** bu qız aşik olur. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 179)

açınsi sen dargin, o biraz baksın parmaklar **içinden**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 157)

cim koydi bu sabıların **ismını**. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 110)

kardaşlarının **birine** der. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 132)

komsılar **işını** bitirmiş... (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 284)

C.7) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ö/):

omuzlarda **dördüne** da degişme olurdi. (Vıçıtırın -Kosova) (İğci, 2010, s. 139)

C.8) Hâl ekiyle çekimde (Ünsüzle biten söz sonunda ve son ünlü /ü/):

beyoglida çikay geziye, begenıy en **büyüğünü**. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 354)

en **büğünü** açmamışım. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 158)

celin araba bindi binmedi, başlanırdık, o bardagi, **ününde** onların, celinin halkının ününde kırardi. (Vıçıtırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 171)

beharlarlen içardık o_kırmızı yumurtaçey, gene_evlatların **yüzünü**. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 252)

C.1) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /a/):

oğara da bile ne olsun **babasından**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 159)

bir çün çocukların **babasına** der çi bulari kaybetsın se ben sende oturmam. (Mitroviça-Kosova) (Canhasi, 2014, s. 103)

ya, demiş, ben insanların **arasında** yaşaym. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 185)

onlar dinlememişlar **anasını**, dinlememişlar **babasını**. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 207)

C.2) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /o/):

[Metinlerde örneği bulunamamıştır.]

C.3) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /u/):

[Metinlerde örneği bulunamamıştır.]

C.4) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /e/):

o aldı içi **bilesini**. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 154)

akşam sonunda akşama karşı, toplanırdık orda, bunların **bahçesinde**. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 141)

C.5) Hâl ekiyle çekimde (Ünlüyle biten söz sonunda ve son ünlü /i/):

saba olur, gene beş balıq tutar çocuq; uçuni satar ekmek parasi, **ikisini** gene braqır. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 178)

bayramda, bayramda bekleyemezdim sabahle kolkam, o duyam o **kokisini** yeni elbiselerin, şeylerin. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 191)

...küpekler da ürmey bunlari - o iki kiskardaş hayret kaliyeler, der o büyügi **ikincisine**. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 141)

D.1) Vasıta ekiyle çekimde:

alı şüçür allāhu, **başıyle** kurtulmuşlar. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 131)

ondan sora arapların **yardımiyle** ^hem onların **stiliyle** bu cami kuruldi. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 181)

türklerin **colmasiyle** burda türkçe kullanılmış hem a islamizmay, müslimanlığı çok historiyanlar derlar çi peşinden da var imiş. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 213)

Tespit ve İnceleme

Yukarıda sunulan örnekler Batı Rumeli'nin çeşitli kesimlerine aittir. Sınıflandırılan örnekler incelendiğinde bu ağızların üçüncü kişi iyelik eki

çekiminde ortaklık olduğu tespit edilmiştir. Bu ağızlardaki çekimlerde bir üçüncü kişi iyelik eki düzeni söz konusudur.

Ünsüzle biten bir sözün sonunda bulunduğu üçüncü kişi iyelik eki tek şekillidir: {+i}. Burada son hecedeki ünlü farklı olsa da (a, ı, o, u, e, i, ö, ü) kelimeye eklenen şekil hep {+i} olmuştur:

onun_adi oşmara_imiş. (Resne-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 287)

den'iz batıgi. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 149)

hamam yolu otlice. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 185)

taşlı çüprinin suyu yok idi. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 149)

qızın haberi yoq. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 126)

ev ardından kurt izi. (Montana-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 361)

aştım baktım köpek böki. (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 342)

üçüncü günü inegin saibi karar getirir denesin aciba bu_inegin süti noldi. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 260)

Ünlüyle biten bir sözün sonunda bulunduğu üçüncü kişi iyelik eki tek şekillidir: {+si}. Batı Rumeli ağızlarında açık hecelerde görülebilen son ünlüye (a, o, u, e, i) göre ek şekil değiştirmez. Her durumda ek {+si} şeklindedir:

on yaşına kadar büyük anamın anası beni aldı ve onun evinde yaşadım. (Tiran-Arnavutluk) (Németh, 1961, s. 24)

o çocogon acosi, deyalım nice türkiyada, uzak bi yerdeymiş. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 212)

kosovada, kosova türkleri için şimdi süz konusu. (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 174)

sāli gecesı güve evinden baskına gelırler çalgıcılarle. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 246)

popun karısı o. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 128)

Açık hecelerde /o/ ve /u/ bulunma ihtimali, diğer ünlülere göre daha düşüktür. Sözlerin yazı dili varyantlarının ve yeni sözlerin ağızda kullanımıyla /u/'lu örneklerin bir miktar arttığı söylenebilir. Aksi durumda yazı dilinde /u/ ile biten sözler Batı Rumeli ağızlarında /i/ ile tespit edilir: kuzi 'kuzu', ordi 'ordu', kuti 'kutu', yavri 'yavru' gibi. Bunlardan /o/ ünlüsü, kullanımı sınırlı olanıdır.

Ünsüzle biten bir söze eklendikten sonra üstüne hâl eki geldiğinde üçüncü kişi iyelik ekinde {+ı[n]}, {+u[n]} ve {+ü[n]} şekilleri tespit edilmiştir. Ek ünlülerinin ardından {+n} gelir. Bu şekillere eklenen /n/, ekin asli ve arkaik bünyesinin parçası sayılabilir ve o durumda şekiller şöyle de gösterilebilir: {+ın}, {+un} ve {+ün}.² Hâl ekiyle çekiminde üçüncü kişi iyelik ekinin bu {+ı[n]}, {+u[n]} ve {+ü[n]} şekilleri, Batı Rumeli ağızlarının karakteristiğiyle uyumludur. Batı Rumeli ses karakteristiğinin sonucu olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla son ünlü /a/, /ı/, /e/, /i/ olduğunda iyelik eki {+ı[n]} şeklindedir:

şindi bunun adını biz ne qoyalım? (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 125)

orının yakınlığında bir köy var. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 275)

düşme oğlumun peşine. (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 177)

tıkayım teknenin deliğini, k'i dolsun tekne su ilen. (Kumanova-K.Makedonya) (Eckmann, 1962, s. 130)

Son ünlü /o/ ve /u/ olduğunda ek {+u[n]} şeklindedir. Bu art sıra yuvarlak ünlülerden sonra Prizren'de görülen dudak uyumu sebebiyle ek şekli {+o[n]} olarak tespit edilmiştir:³

yüz sari lira borcuni verdi. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 251)

şindi nasredin oca da çıkarır tauşanın suyuni. (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 259)

açın celi çafka yarın alma somononi, çikay kari dey. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 187).

Son hecedeki ünlünün /ö/, /ü/ olma durumunda ek {+ü[n]} şekline sahip olmuştur:

sorna beg astalanıy, kızda çikay, doktor oluy, geçey kapısı önünden, dey "ekimum ekimum, kimse bilmes ben kimum." (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 323)

benim babam bütün ümrünü peklemiş sizi! (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 166)

² Bu çalışmada konu dışı olduğu için o tartışmaya girilmemiştir. Ayrı ayrı belirtildiğinde ilgili iyelik şekillerine zamir n'si geldikten sonra hâl ekleri eklenir. Tarif şekli, tespit ve sonucu değiştirmeyecektir. Bu açıklama devamda anlatılan ünlüyle biten sözlere gelme durumu için de geçerlidir.

³ Prizren ağızındaki o'lu dudak uyumu için bk. Hafız Küçükusta, 2021.

Batı Rumeli sahasında /ö/ sesini hiç taşımayan ağızlar vardır; bu ağızlarda /ü/ (< /ö/) vardır. Bazı ağızlarda ise birkaç kelimedede /ö/ görülebilir. Bütün bu sebeplerden ötürü, Batı Rumeli'de genel olarak /ö/'nün kullanım sıklığı düşüktür.

Ünlüyle biten bir söze eklendikten sonra üstüne hâl eki geldiğinde üçüncü kişi iyelik ekinde iki şekil saptanmıştır: {+sı[n]} ve {+su[n]}. Ünlü bitimli sözlerin son hecesinde /a/, /e/, /i/ olduğunda ek {+sı[n]} şeklindedir:

hanko çigırmısık onun anasını. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 179)

borç yēn kesesinden yer. (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 249)

gidesın filan_köyde filan_kişinin keçisini yēsın. (Ohri-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 271)

Son hecede /o/, /u/ olduğunda ek {+su[n]} şeklinde kullanılmıştır. Ünlü bitimli sözlerin son hecesinde /o/ olduğunda Prizren'de görülen özel durum ünlü bitimli sözlerde de aynen tespit edilmiştir. Bu özel durumda ek şekli {+so[n]} olarak görülür:

qızı bey-oğlı alır, sarar paltosuna, duner eve, güturur ninesine. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 150)

bu hoca da o acosonon sıfatında oli. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 212)

Son hecesinde /o/ olup sonraki /u/ ünlüsünü /o/ yapma eğilimi (yolonda, çocogoni vb.) iyelik ekiyle sınırlıdır. Örneklerden de anlaşıldığı üzere, ardındaki hâl eklerinin ünlülerinde herhangi bir ses olayı yoktur. Bu o'lu düzen sadece hâl çekiminde saptanmıştır. Üçüncü kişi iyelik ekinin sonda olduğu bütün bu durumlarda ek şekli {+i} veya {+sı}'dir: *yoli* 'yolu', *çocogi* 'çocuğu'; *acosi* "amcası" gibi.

Üçüncü kişi iyelik ekinin vasıta ekiyle çekiminde iyelik eki, kelime sonundaki görünüşündedir. Ünsüz bitimli sözlerde {+i}, ünlü bitimli sözlerde {+sı}:

verırler hayvannari, ninesiylen beràber güturur çocuq. (Vidin-Bulgaristan) (Németh, 1996, s. 186)

ben isteydım kałma o kuçugıyle. (Eski Bar-Karadağ) (İğci, 2019, s. 154)

kurt ta bi elilen ettiğini alarak keçiye cüsterır hem der. (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 186)

Burada "ile" edatından eklemeye başlayan vasıta ekinin {+le}, {+yle}, {+len}, {+ylen} gibi varyantları görülmüştür. Vasıta çekiminde iyelik eki sondaymış gibi bir kullanıma sahiptir. Bunda vasıta ekinin edattan eklemeye yönüne geçmiş olması sebep olarak düşünülebilir.

İyelikten Önceki Ünlüde Değişme

Batı Rumeli sahasında üçüncü kişi iyelik ekinin tespiti için yapılan taramalarda farklı durum denebilecek bazı örneklerle rastlanmıştır. İlgili iyelik ekinin ünlü veya ünsüz bitimli kelimelere eklendiğinde meydana gelen şekilleri yukarıda belirtilmişti. Burada ise iyeliğin öncesindeki ünlünün değişme durumu söz konusudur.

Ünlüyle biten kelime kök ve gövdelerine üçüncü kişi iyelik eki geldiğinde bu ekten önceki son ünlüde değişme saptanmıştır. Burada birkaç değişme yönü vardır. Bunlar /i/ > /ı/, /i/ > /u/ ve /i/ > /ü/ değişimleridir. /i/ > /ı/ değişmesi, değişme yaşanan sesin öncesinde /a/, /e/ veya /i/ sesi bulunan kelimelerde olmuştur: *birisi* 'birisi', *kapısı* 'kapısı', *karısı* 'karısı', *kendisi* 'kendisi', *sanatçısı* 'sanatçısı', *sarısı* 'sarısı', *tatlısı* 'tatlısı', *yerlisi* 'yerlisi'. Örneklerden "birisi", yapısında iki iyelik eki barındırmasıyla diğerlerinden ayrı gibi görünür ama "bir" kelimesine eklenen ilk iyelik eki {+i}, kelime içinde donuklaşmıştır. Türkçede bilinen bu eğilim sebebiyle "biri" kelimesi burada artık gövde hükmündedir. O sebeple "birisi" örneği aslında diğerleriyle aynı durumda sayılmalıdır. Diğer değişme olan /i/ > /u/ değişmesi, değişme yaşanan sesin öncesinde /u/ sesi bulunan kelimelerde olmuştur: *turşusu* 'turşusu'. /i/ > /ü/ değişmesi de benzer şekilde, değişme yaşanan sesin öncesinde /ü/ sesi bulunan kelimelerde olmuştur: *çüprüsi* 'köprüsü'. Burada dikkat edilmesi gereken önemli konu, bu değişmelerin çekime ait geçici değişmeler olmasıdır. Kelime kök ve gövdelerinin asli şekilleri değişme yaşamaz: *turşi* 'turşu', *çüpri* 'köprü' vb.

Çeşitli ağızlardaki örnekler şu şekildedir:

birisi > *birisi*:

*kapi ününe bi sandalye atılır ve orda cençlerden **birisi** oturur.* (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 138). Son iyelik olmadığında kelime "biri" şeklinde kullanılır.

sanatçısı > *sanatçısı*:

*muzisyen var, sanatçi, ses **sanatçısı** falan var.* (Viçitırın-Kosova) (İğci, 2010, s. 170). İyeliksiz kullanımda kelime "sanatçi" şeklindedir.

karısı > *karısı*:

*alır **karısı** çöcükçeleri, gider baçeye işlerler.* (Struga-K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 260).

*koyşi **karısı** hep bunlari cizlin besleymiş.* (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 188). İki örnekte de iyeliksiz kullanımda kelime "kari" şeklindedir.

kendisi > kendisi:

***kendisi** gene, girir sandığın içine.* (Struga K.Makedonya) (Ahmed, 2004, s. 268). İyeliksiz kullanımda kelime "kendi" şeklindedir.

kapisi > kapisi:

*alay bir tabla **şefteli**, giyey eski rubalar, e satay kızın **kapisi** yanında “**şefteli** satarım **şefteli**”* (Köstendil-Bulgaristan) (Kakuk, 1961, s. 322). İyeliksiz kullanımda kelime "kapi" şeklindedir.

tatlisi > tatlısi:

*etli fasül, pilâv, urma **tatlisi**.* (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 249). İyeliksiz kullanımda kelime "tatli" şeklindedir.

yerlisi > yerlisi:

*istanbolun **yerlisi** terbiyelidir.* (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 252). İyeliksiz kullanımda kelime "yerli" şeklindedir.

sarisi > sarısı:

*yere düşmüş **sarısı**.* (Yanova-Kosova) (Kervan, 2010, s. 167). İyeliksiz kullanımda kelime "sari" şeklindedir.

çüprisi > çüprüsi:

*galata **çüprüsi** anılırdı o zamanlarda.* (Vıçitırın - İğci, 2010, s. 172).
*derenin hiç bi **çüprüsi** yogimiş.* (Prizren-Kosova) (Hafız, 1985, s. 236). İki örnekte de iyeliksiz kullanımda kelime "çüpri" şeklindedir.

turşisi > turşusi:

*biber **turşusi**.* (Florina-Yunanistan) (Elçin, 1965, s. 248). İyeliksiz kullanımda kelime "turşi" şeklindedir.

Yukarıda örneklendirildiği gibi, böyle bir eğilimin yanında aynı yerde bu eğilim görülmeyen örneklere de rastlanmıştır: *ē sora çocuk söyley karisine “babam istey benden bir kilim, bütün askerini örtsün kalsın da”.* (Kakuk, 1961, s. 326). Bu tarz örnekler çoğaltılabilir. Ağız metinlerini deşifre etmede biraz hata payı olabilir. Deşifre etmede “ı” yerine “i” yazılmış olabilir, yanlış duyulmuş olabilir. Ancak, bu tespit edilen durumlardaki çeşitlilikten dolayı konu, hata payı dışındadır. O sebeple, bazı örnekler için ikilik söz konusu olsa da böyle bir eğilimin varlığı açıktır.

Sonuç

Bu çalışmada Batı Rumeli ağızlarında üçüncü kişi iyelik çekiminde (teklik ve çokluk) kullanılan ek şekilleri tespit edilmiştir. Tespit sonrasında durumun teşhisi, yorumlanması yapılmıştır. Bu kapsamda ilgili ekin ses tercihinde de değinilmiştir. Bunun için Bulgaristan, Yunanistan, Kuzey Makedonya, Kosova, Arnavutluk, Karadağ ülke sınırlarındaki Türk ağızlarına dair metinlerden üçüncü kişi iyelik eki örnekleri verilmiştir. Bugün sular altında olan Tuna'nın adası Adakale'ye ait metinlerde de (Kúnos, 1906) yukarıdaki yerlerle uyumlu durumlar görülmüştür. Sonuç olarak üçüncü kişi iyelik ekinin çekiminde Batı Rumeli'de bir genel durum olduğu anlaşılmıştır.

Üçüncü kişi iyelik eki, ünsüzle biten bir sözün sonunda bulunduğu tek şekillidir: {+i}. Eklenen kelime son hecesindeki ünlü farklı olsa da (a, ı, o, u, e, i, ö, ü) iyelik şekli hep {+i} olmuştur: *taşı* 'taşı', *kızı* 'kızı', *yoli* 'yolu', *tuzi* 'tuzu', *bezi*, *işi*, *gözi* 'gözü', *süti* 'sütü' gibi. Ünlüyle biten bir söze eklendiğinde de bu iyelik eki tek şekillidir: {+si}. Batı Rumeli ağızlarında açık hecelerde görülebilen son ünlüye (a, o, u, e, i) göre ek, şekil değiştirmemiştir: *arabasi* 'arabası', *acosi* "amcası", *konusi* 'konusu', *dedesi*, *kuzisi* 'kuzusu' gibi. Batı Rumeli ağızlarında üçüncü kişi iyelik ekinin sonda olma durumunda {+i} ve {+si} sonucu tespit edilmiştir.

Konu edilen iyelik ekinden sonra hâl eki gelmesi durumundaysa üçüncü kişi iyelik ekinde çeşitli şekiller görülmüştür. Burada tek şekillilik yoktur. Ünsüzle biten bir söze eklendikten sonra üstüne hâl eki geldiğinde üçüncü kişi iyelik ekinde {+ı[n]}, {+u[n]} ve {+ü[n]} şekilleri tespit edilmiştir. Eklenen kelimedeki son ünlü /a/, /ı/, /e/, /i/ olduğunda iyelik eki {+ı[n]} şeklindedir: *taşını* 'taşını', *kızında*, *bezinden* 'bezinden', *işine* 'işine' gibi. Son ünlü /o/ ve /u/ olduğunda ek {+u[n]} şeklindedir: *yolunda* 'yolunda', *tuzuni* 'tuzunu' gibi. O'lu dudak uyumu olan Prizren'de ek şekli {+o[n]} olarak tespit edilmiştir: *yolonda* 'yolunda', *somononi* 'somununu' gibi. Son hecedeki ünlü /ö/, /ü/ olma durumunda ek {+ü[n]} şeklinde saptanmıştır: *gözünde* 'gözünde', *sütünü* 'sütünü' gibi. Ünsüzle biten bir söze eklendikten sonra bu iyelik ekine hâl eki gelmesi durumunda iki şekil saptanmıştır: {+sı[n]} ve {+su[n]}. Ünlü bitimli sözlerin son hecesinde /a/, /e/, /i/ olduğunda ek {+sı[n]} şeklindedir: *arabasından*, *dedesini* 'dedesini', *kuzisinin* 'kuzusunun' gibi. Son hecede /o/, /u/ olduğunda ek {+su[n]} şeklinde kullanılmıştır: *paltosuna*, *konusunu* 'konusunu' gibi. Yukarıda anıldığı üzere, dudak uyumu olan Prizren'de ek şekli {+so[n]} olarak tespit edilmiştir: *acosonon* "amcasının" gibi. Batı Rumeli ağızlarında üçüncü kişi iyelik ekinin ardından hâl eki gelmesi durumlarında {+ı[n]}, {+u[n]}, {+ü[n]} ve {+sı[n]}, {+su[n]} şekillerinin tespit edildiği söylenebilir.

Vasıta çekiminde üçüncü kişi iyelik eki, kelime sonundaki görünüşündedir: *ninesiyle* 'ninesiyle', *kuçugıyla* 'küçüğüyle', *elilen* 'eliyle'. Vasıta ekiyle çekimde iyelik eki açısından eklendiği kelimenin ünsüz veya ünlüyle bitmiş olması önemlidir. İyelik ünlüsünün bazı kullanımlarda uzun görünmesi vasıta ekinin kendisiyle ilgilidir. Burada “ile” edatının ekleşme süreci düşünülebilir.

Batı Rumeli’de üçüncü kişi iyelik ekinin tespiti için yapılan taramalardan yukarıda belirtilen sonuçlar elde edilmiştir. Bu taramalar sırasında üçüncü kişi iyelik ekini değil, onun çevresindeki ünlüyü ilgilendiren durumlara da rastlanmıştır. Ünlüyle biten kelime kök ve gövdelerine üçüncü kişi iyelik eki geldiğinde bu ekten önceki son ünlüde değişme tespit edilmiştir. Burada belirlenen ses olayları /i/ > /ı/, /i/ > /u/ ve /i/ > /ü/ değişimleridir. Bunlardan /i/ > /ı/ değişmesi, değişme yaşanan sesin öncesinde /a/, /e/ veya /i/ sesi bulunan kelimelerde olmuştur: *birisi* 'birisi', *kapısı* 'kapısı', *karısı* 'karısı', *kendisi* 'kendisi', *sanatçısı* 'sanatçısı', *sarısı* 'sarısı', *tatlısı* 'tatlısı', *yerlisi* 'yerlisi'. Diğer değişme olan /i/ > /u/ değişmesi, değişme yaşanan sesin öncesinde /u/ sesi bulunan kelimelerde olmuştur: *turşusu* 'turşusu'. /i/ > /ü/ değişmesinde de benzer şekilde, değişme yaşanan sesin öncesinde /ü/ sesi vardır: *çüprüsü* 'köprüsü'. Söz konusu değişimler iyelik ekiyle çekim sırasında olmuş geçici değişimlerdir. Örneklendirilen kelimelerin asli şekillerinde böyle bir ses değişmesi yoktur.

Batı Rumeli’deki Türk ağızlarında üçüncü kişi iyelik ekinin sonda olma durumunda ünlüsü sadece /i/ şeklindedir: {+i}, {+si}. Burada önceki ünlünün yapısı ekin ünlüsünü etkilememiştir. Yukarıda örneklendirilen iyelikten önceki ünlünün değişmesi durumunda bile ses olayı önceki ünlüde kalır. Bütün olarak bu tablo Batı Rumeli ağızlarında son seste /i/ yönünde tekleşen bir daralma düzeni ortaya koymuştur. Bu düzen, *abaci* 'abacı', *avli* 'avlu', *çüyli* 'köylü', *dogri* 'doğru', *gürülti* 'gürültü', *kırmızı/kırımızi* 'kırmızı', *kuyi* 'kuyu', *küpri* 'köprü', *üti* 'ütü', *yapagi* 'yapağı', *yağmurli* 'yağmurlu' gibi Batı Rumeli’ye ait sözlerin ses düzeniyle beraber düşünülebilir. Anılan sözlerin gelişim süreçleri aynı da farklı da olsa, vardıkları son şekil budur.

Üçüncü kişi iyelik ekinin hâl çekimindeyse ek ünlüleri /ı/, /u/, /ü/ şeklindedir: {+ı[n]}, {+u[n]}, {+ü[n]} ve {+sı[n]}, {+su[n]}, {+sü[n]}. Bu sonuçlarda görülen ünlüler, Batı Rumeli ağızlarının ses karakteristiğiyle uyumludur. Batı Rumeli’de bu gibi çekim durumlarında /i/’nin olmadığı malumdur. İyelik çekiminin diğer kişilerinde de aynı düzen görülür: *agacım*, *kızım*, *yolum*, *suçum*, *evım*, *işım*, *gözüm/güzüm*, *sütüm* gibi. Burada ilgili ünlünün asli veya yardımcı ses olması başka bir meseledir. Burada yazı dilindeki ünlü uyumundan tek fark, kök ve gövdelerdeki /e/ ve /i/ seslerinin /ı/ ile çekimlenmesidir. Bu eklerde asli ve yardımcı ses olarak /i/ yoktur.

Kaynaklar

- Ахмед, О. (2004 [2005]). *Морфосинтакса на Турските Говори од Охридско-Преспанскиот Регион* [Докторска дисертација]. Универзитет Св. Кирил и Методиј
- Canhasi, S. (2014). *Mitroviça Türk Ağzı*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Eckmann, J. (1962). Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı. *Nemeth Armağanı* (s. 111-144), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (1960). Dinler (Makedonya) Türk Ağzı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1960), 189-204.
- Elçin, Ş. (1964 [1965]). Florina Ağzı. *Türk Kültürü Araştırmaları*, I(2), 244-253.
- Gülsevin, G. (2009). Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi. *Turkish Studies*, 4(8), 48-64.
- Günşen, A. (2012). Balkan Türk Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 7(4), 117-135.
- Hafız, N. (1985). *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*. Priştine: Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi.
- Hafız Küçükusta, A. (2021). Türkçedeki O'lu Dudak Uyumunun Prizren Ağzındaki Görünümü. V. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (s. 475-482). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İğci, A. (2019). *Karadağ Türk Ağzı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- İğci, A. (2018). Batı Rumeli Ağızlarının Sınıflandırılması İçin Görüşler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18(2), 523-534.
- İğci, A. (2010). *Vıçitırın-Kosova Türk Ağzı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Kakuk, Zs. (1961). Die Türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad. *Acta Linguistica Academia Scientiarum Hungaricae*, XI(3-4), 301-386.
- Kervan, E. (2010). *Yanova Türkleri (Dilbilgisi Özellikleri, Halk Kültürü ve Edebiyatı)*. Prizren.
- Kúnos, I. (1906). *Ada-Kálei Török Népdalok*. Budapest: Értekezések a Nyelv-és Széptudományok Köréből.
- Mollova, M. (1999). Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1996), 167-176.
- Németh, Gy. (1996). *Vidin Türkleri (Dil-Folklor-Din)*. Abdurrahman Güzel (Çev.). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Németh, Gy. (1983). Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1981-1982), 113-167.

- Németh, J. (1961). Traces of the Turkish Language in Albania. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13(1-2), 9-29.
- Németh, Gy. (1956). *Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, X(1-2), 1-60.
- Tunalıgil, C. K. (1996). *Mamuşa Türk Ağzının Özellikleri (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Prizren: Bay Yayınları.
- Tunuslu, E. (2005). *Kosova-Priştine Türk Ağzı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.

İGNÁCZ KÚNOS’UN “BURSA KIRSALI AĞIZLARI” ADIYLA VERDİĞİ ATASÖZLERİ

Asiye Mevhibe COŞAR*

Özet

Sözlü gelenek ürünü atasözleri, az sözle çok şey ifade etmenin en etkili yolu olarak söz varlığında önemli bir yer tutar. Halk hafızasında canlılığını koruyan atasözleri, ölçünlü dilde yerini almış, farklı çalışmalara konu olmuştur. Türkiye Türkçesi ağızlarından yapılan derlemeler içinde de atasözlerine yer verilir. Türk Dil Kurumu yayını olan *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı eser, bu bakımdan ayrıcalıklıdır. Eserden hareketle atasözlerinin barındırdığı özgün düşünceleri ve ölçünlü dile nispetle sözcük düzeyindeki değişimleri izlemek mümkündür. Bu anlamda ağızlardaki atasözlerinin tespiti ve tarihsel süreçte uğradıkları değişimleri belirlemek için bütün bir külliyyatın yeniden ortaya konulması, verilerin karşılaştırılması; ses, şekil ve sözdizimi özellikleri bakımından yeni değerlendirme ve karşılaştırmalara imkân verebilir. Atasözlerine dair en eski kaynaklar yanında mevcut derleme ve katkı yayınları bu açıdan gözden geçirilmelidir.

Bu çalışmada Tahir Alangu tarafından yayınlanan İgnác Kúnos’un “Rumeli Türkçesine Ait Atasözleri” adlı çalışmasına ilave olarak orada eksikliği ifade edilen yine Kúnos’un Brussa vidéki szólások / “Bursa Kırsalı Ağızları” başlığında yer alan 165 atasözü dikkatlere sunulmak istenmiştir. Kúnos’un derlemeleri esasında söz konusu atasözleri, Aksoy’un (1969) *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı çalışması öncelikli olmak üzere farklı kaynaklardan karşılaştırılarak verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İgnác Kúnos, Bursa kırsalı ağızları, atasözleri.

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Trabzon, ORCID: 00000003 0810 8270.

PROVERBS GIVEN BY IGNÁCZ KÚNOS UNDER THE TITLE "BURSA RURAL DIALECTS"

Abstract

Proverbs, a product of oral tradition, occupy an important place in the vocabulary as the most effective way of expressing much with few words. Proverbs, which preserve their vitality in folk memory, have taken their place in the standard language and have been the subject of different studies. Proverbs are also included in the compilations made from Turkish dialects of Turkey. The work titled Proverbs and Idioms in Regional Dialects published by the Turkish Language Association is privileged in this respect. Based on the work, it is possible to trace the original ideas contained in proverbs and to observe the changes at the lexical level compared to the standard language. In this sense, representing a corpus to determine the proverbs in dialects and the changes they have undergone in the historical process, comparing the data may allow new evaluations and comparisons in terms of sound, form and syntax features. In addition to the oldest sources on proverbs, existing compilation and contribution publications should be reviewed in this respect.

In this study, in addition to the work of Ignác Kúnos titled "Rumeli Türkçesine Ait Proverbs" published by Tahir Alangu, 165 proverbs in Kúnos' Brussa vidéki szólások / "Bursa Kırsalı Ağızları" have been presented to the attention. On the basis of Kúnos' compilations, the proverbs in question are given by comparing them from different sources, with Aksoy's (1969) Proverbs and Idioms in the Dialects of the Region being a priority.

Keywords: Ignác Kúnos, rural dialects of Bursa, proverbs.

İgnác Kúnos, Tercüman 1001 Temel Eser arasında çıkan *Türk Halk Edebiyatı* (Ekim 1978) adlı kitabında, Türk diline ve Türk edebiyatına dair merakının Boğdan'dan (Moldavya) dönen amcasının Türklerin dili ile Macarca arasında kurduğu ilgi ve aktardığı ortaklıkları gösteren örnek kelimeler sayesinde başladığını anlatır. Amcası ona Türkçe öğrenmesini salık vermiştir. Sonrasında Vambery'nin öğrencisi oluşunu, onunla Türk dili ve Türk edebiyatına dair değerlendirmelerini aktarır ve Türk edebiyatının halk cephesini araştırmaya böylece karar verdiğini söyler (Kúnos, 1978, s.19-23). Bu süreç, İgnác Kúnos'u Türk halk kültürü alanında Anadolu ve Rumeli sahasından ilk derlemeleri yapan isimler arasında önemli bir yere oturtur. Öte yandan bu yerin değerlendirilmesi bakımından “Türkiye’de genelde bilindiğinin aksine, Kúnos’un Osmanlı İmparatorluğu’na gelmesinin asıl amacı Türk halk edebiyatını derlemek değil, Osmanlı Devleti’nde konuşulan diyalektleri tespit etmek idi.” kaydı da ayrıca önemlidir (Szlágyi, 2007:72’den akt. Ergüt, 2020). Nitekim bu amaç, bugün Türkiye Türkçesi Ağızları ile ilgili sahadan ilk ürünler arasında Kúnos’un derlemelerini bir kaynak durumuna getirmiştir.

Türk Halk Edebiyatı, Kúnos’un bir yandan derleme faaliyetlerine çıkış serüvenini anlatırken bir yandan da özellikle halk kültürüne mahsus ürünleri öne çıkarır. *Oszmán-török népköltés gyujtemeny* (Osmanlı Türk Şiiri Koleksiyonu), *Török népmesék* (Türk Halk Masalları), *Nasreddin hodsa tréfal* (Nasreddin Hoca Fıkraları), *Köroğlu* gibi derlemeleri, Türk halk edebiyatının yalnız Macaristan’da değil dünyada, geniş kitlelerce tanınmasına vesile olan eserlerindendir (Kúnos, 1978, s.11)¹

Bu ve benzeri çalışmalarına ek olarak *Kisázsiai török nyelvjárások* (Küçük Asya Türkçesinin ağızları), *Kisázsiai török dialektusoirol* (Küçük Asya diyalektleri üzerine), *Janua lingua ottomanica. Oszmán-török nyelvkönyv* (Osmanlı Türkçesi Dil Kitabı) gibi eserlerini anmak gerekir.

Kúnos’un Derlemelerinde Atasözleri

Tahir Alangu, Macar Türkolog İgnác Kúnos’un “Rumeli Türkçesine Ait Atasözleri” adlı çalışmasını sade bir transkripsiyonla *Yurd* dergisinde yayınlarken Aydın ve Bursa yöresinden toplanan atasözlerinin de Kúnos tarafından yayınlanmış olduğundan söz ediyordu. Alangu, bu bilgiyi *Adsız Mecmua*’da atasözleri bibliyografyası yayınlayan Adnan Cahid’in

¹ Kitapta, basımı yapan Tercüman yayınları sahibi Kemal Ilıcak’a ait sunuş ve eseri yayına hazırlayan Tuncer Gülensoy’a ait “İgnác Kúnos’un Hayatı ve Eserleri” ve “Türk Halk Edebiyatı Hakkında” adlı iki yazı mevcuttur.

makalesinden aktarmış, kendisinin de bu yazıya ulaşamadığını ifade etmiştir² (1941:18-21'den akt.: Gökem, 2020: 740).

Kúnos'un derlemelerinin bir kısmı, Budenz József editörlüğünde Macar Bilimler Akademisi Dilbilim Bölümü yayını olan külliyyatın 22. cilt 2. sayısında (Budapeşte, 1890, s.113-156) Küçük Asya /Anadolu Türk dili (Kisázsiai török nyelv) derlemeleri yer almaktadır. Aynı cildin 3. sayısında (Budapeşte, 1891, s. 261-274) da 165 tane atasözü mevcuttur. Macarca karşılıkları ile, "Bursa Kırsalı Ağızları" (Brussa vidéki szólások) başlığı ile verilen bu atasözleri Alangu'nun sözünü ettiği metinlerden olsa gerektir.

Kúnos, "Küçük Asya Türk Dili" başlıklı yazısında, Bursa ve Aydın yöresine gidişi, referansları ve bölge hakkındaki izlenimlerine de yer vermiş; derlediği çoğu manzum metinleri notlandırarak yer yer içerikleri, yer yer söz varlığı açısından açıklamalarda bulunmuştur (Budapeşte 1890: s. 113-156).³ Bu bahiste İzmir ve Kütahya'dan yaptığı derlemeleri de benzer yolu izleyerek verdiği söylenebilir.

Bursa ve çevresinden derlediği atasözlerinin sonunda, bir kısmı için kısa açıklama ve anekdotlara yer vermiştir. Bunların arasında kelime karşılıkları ve bazı söyleyiş özelliklerine de işaret ettiği görülmektedir. "Jegyzetek/Notlar" başlığında bu atasözlerinin "Bursa ve çevre kırsalından", çoğunlukla Bursa şehrinden ve Kirazlı köyü çevresinden geldiklerini söyler. "Bunları Bursa çarşısında, Ermeni bir giysi tüccarının dükkânında, özellikle haftalık panayırda yöre zeybeklerinin en çok bulunduğu yerde topladım." der. "Bu sözlere deyim yerindeyse kulak misafiri oldum, anlamı biraz muğlak olanları da aktardım. Belirsiz olmalarının nedeni, tutarlı bir söylemden koparılmış olmaları ve zorunlu olarak onlara eşlik eden açıklamanın atlanmış olmasıdır." açıklamasını yapar. Bunların bir kısmının Ahmed Vefik Paşa'nın 'Atalar sözü' adlı mesellerinde de bulunduğunu, ancak ya eksik bir notla ya da farklı bir varyasyonda olduklarını söyler. Ağız özellikleri bakımından da bu sözlerdeki dili, daha önce verdiği manzum metinlerle kıyaslayarak "Bursa yöresi lehçesini yansıtıyor ama daha çok şehrilerden duyduğum için yukarıda bahsedilen türkülerden daha çok İstanbul lehçesine yakındırlar."

² Bugünkü olanaklarla ilgili metin genel ağda erişime açıktır: <https://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=4182>. İlgili linkten haberdar olmamızı sağlayan Prof. Dr. Kemal Üçüncü'ye teşekkür ederim.

³ "1886 yılının mayıs ayının ilk yarısında, Konstantinopolis'ten yola çıkıp Marmara Denizi'ni geçerek Küçük Asya'daki bir liman kenti olan Mudanya'ya vardım. Yolculuğuma buradan bir araba üzerinde devam ettim. Yanımda Macar asıllı bir Türk olan Ömer Efendi vardı eski başkent Bursa'ya ulaştık. Çarşı yakınlarında, Türk mahallesinin tam merkezinde, Karagöz oyunlarının ustası Şeyh Küsteri'nin anısına Küsteri Meydanı adı verilen yerde kaldık. Bursa, Hüdavendigâr bölgesinin başkentidir. Vali Nazif Paşa'ya birkaç tavsiye mektubum vardı." ilh. (Kúnos, 1890:113).

şeklinde yorumlar. Bireysel konuşmalara eklenen notlarının ise doğası gereği daha nesnel olduğunu vurgular (Kúnos, 1891:276).

Kúnos, atasözlerinin Türkçe söylenişini Latin harfleri ile transkribe edilmiş hâliyle vermiş⁴, devamında Macarcasını da yazmıştır. Çevrimiçi araçlar⁵ kullanılarak Macarca şekillerin kabaca çevirisi yapıldığında, doğal olarak bugün için daha güncel bir dil kullanıldığı örneklenebilmektedir: “*Ben derim paskalja haftasé, sen dersiñ: mangal tahtasé. / Ben derim Paskalya haftası, sen dersin mangal tahtası.*” gibi bir atasözü Macarca “*Én húsvét hetét mondok, te azt mondod hogy a tűzhely deszkája.*” şeklindedir. Çevrilen bu örnekte “*tűzhely deszkája*” kelimesine “soba tahtası” karşılığı verildiğinde “mangal tahtası”na benzer ama ondan farklı bir şey gösterir. Bu durum, doğal olarak atasözlerinin birebir çevirisinden çok anlamının verildiğini göstermektedir. “*Aksar seker, soj-dur čeker. / Aksar seker, soydur čeker*” örneği çevrildiğindeki “öyle bir tip ki üstesinden gelebilir.” karşılığı, aslında atasözüne yönelik bir açıklama içermektedir. Bu durum Kúnos’un notlarını daha nesnel tanımlaması ile de ilgilidir. Özel ifade kalıpları olan atasözlerinin birebir çevirisi ayrı bir husus olduğundan Macarcaya çevrilirken kültürel aktarım, bir zorunluluk olmuştur. Öte yandan çeviri yolu ile karşılaştırma yapmak, kelimelerin bugün artık değişmiş anlamlarını vermesi bakımından yorumlanma konusunu düşündürülebilir. Nitekim Macarca “*merító kanálnak/daldırma kaşığı*” anlamı verilen kelime, Türkçede “kepçe” olarak kullanılmaktadır.

Yer yer kelime karşılıkları ve bazı söyleyiş özelliklerine de notlar başlığında işaret ettiği görülmektedir. “*Ahmak göppeji yol gožadér / Ahmak köpek yol kenarında yaşanır.*” örneğinde olduğu gibi “Edebi (dildeki) köpek yerine göppeji ve göppek, eşek yerine eşşek, uşşax (hizmetçi) yerine uşak, kişi yerine gişşi, küçük yerine güccük vb. gibi ses telaffuzlar (vardır).» şeklinde açıklamaları dikkat çeker.

Atasözlerinin içerdiği yerel özellikleri, notlar kısmında verdiği bilgilerle anlaşılır kılmaya çalıştığı görülür: “*Dimjata pirinže giderken evdeki bulgurdan olur/Pirinç için Damietta'ya gidersen, evde pişmiş yulaf biter.*” örneğinde “Damiette (Dimyat) bir Mısır şehridir ve Türkler tarafından özellikle mükemmel kalitede pirinci ile tanınır.”; “*Bir gulaçéñ At-bazaré, bir gulaçéñ Bit-bazaré./ Bir kulağın at pazarı, bir kulağın bit pazarı.*” örneğinde “At-pazar (At pazarı) ve Bit-pazar (Zibvásár), İstanbul'daki semtlerin adlarıdır.” açıklaması gibi.

⁴ Kúnos, atasözlerini verirken diğer metinlere oranla daha az özel işaret kullanmıştır. Bunlar karşılıkları ile şöyle verilebilir: é: ı, ħ: g, ģ, k; š: ş, ž: ç, č: ç, j: y.

⁵Karşılaştırma amacı ile <https://translate.google.com/?hl=tr> ve <https://www.deepl.com/translator> kullanılmıştır.

Söz konusu atasözlerinin önemli bir kısmı bugün yaygın olarak kullanılmakta olup bir kısmı için aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir. Birkaç örnek, atasözünden çok kalıplaşmış ifadeler olarak değerlendirilebilecek niteliktedir. “*Leblebi gojdum tabağa, laf etti bal gabağa. /Leblebi koydum tabağa, laf söyledi bal kabağı.*” şeklindeki örnekte görüleceği üzere yalnız ikinci kısmı yaygınlaşmış, adeta atasözü olmaktan çıkmış örnekler de vardır.

Karacaoğlu’nun bir türküsünde geçen “Hint’ten Yemen’den çekilir/İner Bağdad’a dökülür/Türlü taama ekilir/Biber de kara değil mi” dizelerinin çağrışımını taşıyan “*Biber-de gara-dér amma bejler ayase garsésena ceyar. /Biber de karadır ama beyler ağası karşısına çıkar.*” gibi bir atasözü halk hafızasının yaratma, kendini ifade biçimi ile ozanların halk kültüründen beslenmesinin örneklerini yansıtmaktadır.⁶

Buradaki atasözleri, Kúnos’un kayıtları konusundaki farklı değerlendirmeler için de fikir vermekte, ancak yer yer bazı anlamlandırmalarda hataya düşebildiğini de göstermektedir. Bu, derlendikleri zaman ile günümüzdeki karşılıkları yanında Anadolu ağızlarındaki varyantları ile karşılaştırılmaya müsait örnekler olmalarını değiştirmemekte ve değerleri konusunu da tartışmaya açmamaktadır. Aksine özellikle ses değişimleri bakımından söz konusu ağızlardan yakın tarihlerde yapılan veya yapılacak derlemeler için karşılaştırmalar yapmaya imkân vermektedir. Bu bakımdan Kúnos’un derlemelerinin halk kültürü unsurlarının tespiti yanında özellikle ses ve kelime düzeyinde ağız özelliklerinin takibini sınırlı da olsa sağlayabileceğini söylemek gerekir.

Aşağıda Küçük Asya Türk Dili başlığında “Bursa Kırsal Sözleri” söyleniş ve günümüz Türkçesine aktarımı ile dikkatlere sunulmuştur. Buradaki atasözleri, <https://sozluk.gov.tr/> adresindeki Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (ADS), *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* (Aksoy, 1969), Alangu (1941) ve güncel bazı çalışmalardaki⁷ atasözleri ile karşılaştırılarak verilmiştir. Kúnos açıklamalarını, atasözlerinin numarasına göre notlar kısmında verdiğinden burada da aynı yol izlenmiş, atasözlerinin sonunda ayrı bahis açılarak notların çevirisi verilmiştir. Karşılaştırmalar ise bu metnin dipnotlarında yer almaktadır.

⁶ “*Gök жүзүндөн семер жаҕса, палдәмэ боҕазэма геҕмеҕ.* / Gök yüzünden semer yağsa, paldımı boğazıma geҕmez.” Atasözü de Ziya Paşa’nın Terci-i Bend’inde 4. Benddeki “Bî-baht olanın bağına bir katresi düşmez / Bârân yerine dürr ü güher yağsa semâdan” mısralarını çağırıştır.

⁷ (Albayrak, 2009). (Akgün, 2021), (Ceylan, 2021), (Balyemez vd., 2022) yer yer karşılaştırma için yararlanılan atasözleri ile ilgili çalışmalardır. Bunlardan Balyemez vd. (2022), 18.-19. yüzyıllara tarihlenen ve Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde (Microfilm No: 03764 002) numarası ile kayıtlı Risâle-i Durûb-ı Emsâl adlı atasözleri mecmuasıdır.

Kisázsiai török nyelv /Küçük Asya Türk Dili

II. Brüssza vidéki szólások. /Bursa Kırsal Sözlere

1. *Axaža čéxsam pabujlarém jerde galmáz.* /Ağaca çıksam pabucum yerde kalmaz.⁸

2. *Axlarsa anam aklar, kusuru jalan aklar.* /Ağlarsa anam ağlar, küsürü yalan ağlar.⁹

3. *Axalék vermejinen, ijdlik gačmajénan.* /Ağalık vermeyinen, yiğitlik kaçmayinen¹⁰

4. *Axzé ejri gözü šašé, eñsesinden belli dir.* /Ağzı eyri gözü şaşı, ensesinden bellidir.

5. *Ahmak göppeji jol gožadér.* Ahmak köpek yol kenarında yaşlanır.¹¹

6. *Ahmak göppek hisse umar baklavadan.* Ahmak (aptal) köpek hisse umar baklavadan.¹²

7. *Aj éšéxena zejtin silkijorsun.* Ay ışığında (bir) zeytin sallarsın.¹³

8. *Ak göppejiñ pambux tarlaséna zararé olur,* / Ak köpeğin, pamuk tarlasına zararı olur.¹⁴

9. *Axel Selanik, fikir gajdérak.* / Akli Selanik, fikri oyun.¹⁵

10. *Axéllé sinek jourda gonur, şehre gelir; axélséz sinek žihere gonur, göve gider.* /

Akıllı sinek yoğurda konar, şehre gelir; akılsız sinek çiğere konar, köye gider.

11. *Aksar seker, soj-dur čeker.* / Aksar seker, soydur çeker.¹⁶

12. *Al gašajé gir ahéra, jažré olan géžénsén.* / Al kaşığı ahıra git, derdi olan kaşınsın.

13. *Altén arába gümüš tekerlek.* / Altın araba, gümüş tekerlek.

⁸ Pabucunun teki bir yerde kalmak. (-Gaz.; Gündüzbey, Yeşilyurt-MI.) (Aksoy,1969).

⁹ Ağlarsa anan ağlar, bir gözü yalan ağlar. (Silifke -İç.) (Aksoy,1969).

¹⁰ Yiğitlik vurmayla ağalık vermekle olur. (Alangu, 1941).

¹¹ Geveze köpek yolda kocar. (Gündüzbey -Yeşilyurt -MI.) (Aksoy,1969).

¹² Ben keçiden kıl umarım, keçi benden kıl umar. (Fethiye köyleri -Mğ.)

¹³ Ay ışığında kestane silkilmez (İsparta) Ay ışığında kestane/ceviz silkilmez (Burdur) (Aksoy,1969).

¹⁴ Ak itin, ayrıncıya zararı var. (Gürün -Sv.) (Aksoy,1969).

¹⁵ “Eli işte gözü oynasta” kullanımını çağrıştırmaktadır.

¹⁶ Soydum, ekim, soyuna çekti; soyundum ekim yine soyuna çekti (Kubadın Eskiçuma Sm.) (Aksoy,1969).

14. *Annadêx jel dejmeni, suju nerden gelir.* / Yel değirmenini anladım, suyu nereden geliyor?¹⁷

15. *Ardé galkan öñü jelken, jat olum jat, taha erken.* / Ardı kalkan önü yelken, yat oğlum, yat, daha erken.¹⁸

16. *Aslan eniji aslan olur, sécan eniji çul kesen olur.* / Aslanın yavrusu aslan olur, farenin yavrusu çul kesen olur.¹⁹

17. *Aş bişireniñ, is başaranéñ.* / Aş pişirenin, iş yapanındır.²⁰

18. *Aş daşarsa kepçeje baha olmaz.* / Aş taşarsa, kepçe paha olmaz.

19. *Aç göppek fêrên deler.* / Aç köpek fırını deler geçer.²¹

20. *Açma gutuju, söyletme kütüjü.* / Açma kutuyu, söyletme kötüyü.²²

21. *At alérsañ tavladan, göppek alérsañ mandradan.* / At alırsan tavladan, köpek alırsan mandradan.²³

22. *Ateş demeknen dil janmaz.* / Ateş demekle dil yanmaz.²⁴

23. *Bahalédan uşuz Şej joş-tur.* / Pahalıdan ucuz şey yoktur.²⁵

24. *Başéñ göl, ajaşéñ béñar.* / Başın göl, ayağın pınar.²⁶

25. *Bekle eşşejim bekle, jaz gele, sâbéñ sana jonşa vére.* / Bekle eşeğim bekle yaz gelsin, sahibin sana yonca versin.²⁷

26. *Ben derim Abdi Gâzi, sen dersiñ: bardaş boşazé; ben derim ilmi-hikmetten, sen dersiñ: kilimi kim çaldé mektebden.* / Ben derim Abdi Gazi, sen

¹⁷ Değirmenin sesini işitiyoruz, ununu gördüğümüz yok (Ordu/Ünye) (Aksoy,1969).

¹⁸ Mart deyneğini at, nerde yatarsan yat. (Canik, Mazgirt -Tn.); Olursa çat pat, olmazsa aç yat. (-Gaz.); Palanı güneşe at, git gölgede yat. (-Hak.); Pekmez kara, yoğurt ak, akşam yat, sabah kalk. (-Tk.); Ye hami, iç bumu, yat nenni. (-Gaz.); Nam at da yan yat. (Silifke -iç.); [Dört dönüm bostan/ yan gel Osman Niğde-Bor/] Dört dönüm bostan/ yan gel yat Osman (Aksoy,1969).

¹⁹ Çakalın eniği kurt olmaz, aslanın yatağı yurt olmaz. (Van) (Aksoy,1969).

²⁰ İş becerenin (Alangu, 1941); Aş pişirenin iş kuşananın (Gürün Sv.), İş aşırının aş pişirenin (Gr. Görele Derekuşulu) (Aksoy,1969).

²¹ Azimli fare duvarı deler/Azimle sıçan mermeri deler (Ceylan, 2021).

²² Açtırma kutuyu, söyletme kötüyü (ADS)

²³ At alırsan yazın, deve alırsan güzün, avrat alırsın gezin ha gezin. (Yozgat Yerköy); At alırsan taydan kız alırsan toydan al (İsparta/Eğridir /Anamaz); Kız alırsan Söğütten at alırsan yörükten al (Bilecik Söğüt Borcak) (Aksoy, 1969).

²⁴ Ateş demekle ağız yanmaz (ADS).

²⁵ Ucuz alan, pahalı alır (ADS).

²⁶ Başı göl, ayağı sel (-Gaz.); Başucun sel, ayağucun göl olsun (Doğanbey, Beyşehir -Kn.) (Aksoy, 1969).

²⁷ Ölme eşeğim ölme yonca bitince ye (Balyemez vd. 2022); Ölme eşeğim, ölme (yaza yonca bitecek) (ADS).

dersin bardak boğazı; ben derim ilm-i hikmetten sen dersin kilimi kim çaldı mektepten.²⁸

27. *Ben derim paskalja haftasé, sen dersin: mangal tahtasé. / Ben derim Paskalya haftası, sen dersin mangal tahtası.*²⁹

28. *Ben čéražé oldém, aj aḡşamdan doḡdé. / Ben ıracı oldum, ay akşamdan doğdu.*³⁰

29. *Benden čéxtéñ, bana-mi jüzmek öjredijoñ? / Benden çıktın bana mı yüzme öğretiyorsun?*³¹

30. *Béni soḡmajan jélan bin jaśasén. / Beni ısırmayan yılan bin yıl yaşasın.*³²

31. *Bénim adém Irežeb, üzüm aldém bir žeb. / Adım İreceb, üzüm aldım bir ceb.*

32. *Bezir bardaḡénda zambaḡ jaḡéśmaz. / Bezir bardağında zambak yakışmaz*³³

33. *Biber-de gara-dér amma bejler aḡasé garśéséna čéḡar. / Biber de karadır ama beyler ağası karşısına çıkar.*³⁴

34. *Bilmedin atéñ ardéna gitme, ja gapar ja deper. / Bilmediğin atın ardına gitme; ya kapar ya teper.*

35. *Biñ işçi, bir baścé. / Bin işçi, bir amir (patron).*

36. *Bir aḡaḡ suda čox turursa olur abanos, bir müsafir čox turursa olur babañéz. / Ağaç suda uzun süre kalırsa olur abanoz; misafir evde çok durursa olur babanız.*

²⁸ Anlamazsın ilimden hikmetten, pösteki çalarsın mektepten (Bolu Mudurnu İğneciler); Anlamazsın ebcedden post çalarsın mektepten (Niğde) (Aksoy, 1969).

²⁹ Bayram haftasını mangal tahtası anlamak (ADS).

³⁰ Öksüz oynasa çıkmış, ay akşamdan doğmuş, Öksüz hırsızlığa çıkarsa ay ilk akşamdan doğar (ADS); Fakir hırsızlığa çıkmış ay akşamdan doğmuş (Malatya Yeşilyurt Gündüzbey); Bir çıran olduk ay akşamdan doğdu (Düzce Acıpayam Kızılhisar) (Aksoy, 1969).

³¹ Götümden çıkmış bana yüzgeçlik öğretiyor (-Gaz.), Çeñt kabuğundan çıkmış: "Ağzına bak ağzına" demiş (-Gaz.) (Aksoy, 1969).

³² Bana dokunmayan (beni sokmayan) yılan bin yaşasın (ADS); Beni şokmayan yılan biñ yıl yaşasun (Balyemez vd., 2022).

³³ Besbelli bezir bardağı (kabağı) (Niğde Bor); Besbelli bezir bardağı (Sivas gürün) (Aksoy, 1969).

³⁴ Biber de siyahtır ama beyler efendisi ona hürmet eder. Karacaoğlan, "Bana Kara Diyen Dilber/ Gözlerin kara değil mi?/Yüzünü sevdiğim dilber/ Kaşların kara değil mi?" (Karacaoğlan, 1982, s.421).

37. *Bir deli gujuja bir daş atmêş gérk aýéllé çexaramamêş.* / Bir deli kuyuya bir taş atmış, kırk akıllı onu çıkaramamış.³⁵

38. *Bir gulaşéñ At-bazaré, bir gulaşéñ Bit-bazaré.* / Bir kulağın at pazarı, bir kulağın bit pazarı.

39. *Boş bulsa bálában jer.* / Eğer irin bulursan... Ha ganajt talál³⁶

40. *Daş jürü daş jürü, daş jürümezse abdal jürü.* / Dağ yürü, dağ yürü; dağ yürümezse abdal yürü.

41. *Damna damna göl olur, aşar gider sel olur* / Damla damla göl olur, akar gider sel olur.³⁷

42. *Daş daşénan baş başénan, kel davuş kel horozénan.* / Taş taşla, baş başla, kel tavuk kel horozla.³⁸

43. *Dauşan daşa küsmüş, daşéñ habaré joş.* / Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi yok³⁹

44. *Deli géz düjün etmiş, eñ başa kendi geçmiş.* / Deli kız düğün etmiş, en başa kendi geçmiş⁴⁰

45. *Deñizi geçenedek şeştanénan gardaş ólmálé.* / Denizi geçene kadar şeytanla kardeş olmalı.⁴¹

46. *Deveji handéştan atladan bir dutam ot olur.* / Deveyi hendekten atlatan bir tutam ottur.⁴²

47. *Dilin kemiği joş, uşdur uşdur söyle.* / Dilin kemiği yoktur, uydur uydur söyle.⁴³

³⁵ Bir deli kuyuya bir taş atar, kırk akıllı çıkaramazmış (ADS).

³⁶ Ha ganajt talál şeklinde Macarca çeviri yarım bırakılmıştır. Türkçe metin, “Bok bulsa balaban yer” şeklinde anlaşılabilir.

³⁷ Damlaya damlaya göl olur (ADS); Su damlaya damlaya suyu deler (Havza -Sm.), Bardak dolar da damla taşırır (-Sm.) (Aksoy, 1969).

³⁸ Taş taşla, baş başa yanaşarak iş olur (Muradiye -Rz.) (Aksoy, 1969); Kaz kazla, daz dazla, kel tavuk kel (topal) horozla (ADS).

³⁹ Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış (ADS).

⁴⁰ Deli kız kendi aşına kendi gönenir (İlgın -Kn.) (Aksoy, 1969); Deli kız düğün etmiş, kendi baş sedire geçmiş (ADS).

⁴¹ Köprüden (veya köprüyü) geçinceye kadar ayıya dayı derler (ADS).

⁴² Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur; bir tutam ot deveye hendek atlatır (ADS).

⁴³ Dilin kemiği yok (ADS); Dilin kemiği yok ama, kemiği kırar (Kuyucak -Ay.; İskeçe -Yunanistan) (Aksoy, 1969).

48. *Dimjata pirinže giderken evde-ki bulgurdan olur.* / Dimyat'a pirince giderken, evdeki bulgurdan olur.⁴⁴

49. *Doğurdum oğlum oldu, everdim goñşim oldu.* / Doğurdum, oğlum oldu; everdim, komşum oldu.⁴⁵

50. *Dolmajé jut, dilini dut.* / Dolmayı yut, dilini tut.

51. *Donsuzuñ göjnünden günde gérk arşén bez geçer.* / Donsuzun gönlünden günde kırk arşın bez geçer.⁴⁶

52. *Düjün geçtikten soñra, génajé götüne goñ.* / Düğün bittikten sonra kınayı götüne yak.

53. *Düjün iki gişşije, bi-de deli goñşuja.* / Düğün iki kişilik bir de deli komşu içindir.⁴⁷

54. *Düjün kemijinden göppek davlanmaz.* / Düğün kemiğinden köpek şişmanlamaz.⁴⁸

55. *Düşman evinde dérnak kes, dóst evinde üst degiş.* / Düşman evinde tırnak kes, dost evinde üst değişir.

56. *Ehtijar gözänen géz al, genč gözänen bez al.* / İhtiyar gözüyle kız al, genç gözüyle bez al.⁴⁹

57. *Ej felek, kimine gavun jedirir kimine kelek, kimine börek jedirir kimine kürek.* / Ey felek, kimine kavun yedirir, kimine kelek; kimine börek yedirir, kimine kürek.⁵⁰

58. *Ejlik et kele, övünsün ele.* / İyilik yap kele, övünsün ele.

59. *Ekmedim bostan, bitmedi şalgam.* / Ekmedim bostan, bitmedi şalgam.⁵¹

⁴⁴ Çarşıdaki pirinç pilavını düşünen evdeki bulgur pilavını da kaybeder (Bozaniç, Sazıcakaya - Es.) (Aksoy, 1969);

Payas'a pirince giderken evdeki bulgurdan olduk (Balyemez vd., 2022).

⁴⁵ Oğlum oldu gülüm oldu, everdim elin oldu; ayırdım komşum oldu (Beyceli-Fatsa-Or.) (Aksoy, 1969).

⁴⁶ Donsuzun gönlünden dokuz top bez geçer (ADS).

⁴⁷ Düğün olur iki kişiye, kaygısı düşer deli komşuya (ADS).

⁴⁸ Düğün pilavıyla dost ağırılanmaz (ADS); Düğün kemiğiyle köpek tavlanmaz (Balyemez vd., 2022).

⁴⁹ Ergen gözüyle kız alma, gece gözüyle bez alma (ADS).

⁵⁰ Felek, kimine kavun yedirir, kimine kelek; kimine de vermez bi ham şalak. (-Nğ.) (Aksoy, 1969).

⁵¹ Ekmedik bostan, yemedik hıyar (-Vn.); Ekmedim bostan, yemedim (bitmedi) karpuz (-Gaz.); Ekmedim karpuz, yemedim bostan (Gündüzbey, Yeşilyurt-MI.) (Aksoy, 1969).

60. *Ekmek bulduñ giriş, dajağ bulduñ siviş.* / Ekmek buldun, giriş; dayak buldun, sıvış.⁵²

61. *Ekmek hédren su Bedrin, jeñ jeñ gudruñ.* / Ekmek hızır'ın, su Bedir'in; yiğın yiğın kudurun.⁵³

62. *El elibe jélan dut.* / El eli ile yılan tut.⁵⁴

63. *Ele želled ilazim, benim olmam ne ilazim?* / Ele cellat lazım, ben olmam ne lazım?⁵⁵

64. *Elinnen ver-de ajağénan al.* / Elinle ver de ayağınla al.⁵⁶

65. *Eşşeje dellalléğ, deveje gazzazléğ* / Eşşeğе tellalık, deveye kazazlık (yakışmaz).

66. *Eşşek derisinden post olmaz, uram ermenije dost olmaz.* / Eşğin derisinden semer olmaz, Rumdan Ermenije dost olmaz.⁵⁷

67. *Eşşekten düşmüş, çüš çüšü elden brağmaz.* / Eşekten düşmüş, çüş çüşü elden bırakmaz.⁵⁸

68. *Evden eve ev dağélér, kövden köve köv dağélér.* / Bir evden diğerine ev yıkılır, bir köyden başka bir köye yıkılır.

69. *Galkén gidin müsafirler, ev sâbé jatağay* / Kalkın gidin misafirler, ev sahibi yatacak.⁵⁹

70. *Gapéñé kitli dut-ta goñşuñu hêrséz dutma.* / Kapını kilitli tut da komşunu hırsız tutma.⁶⁰

⁵²Ekmek buldun giriş, iş buldun sıvış (İskeçe -Yunanistan); Ekmek buldun ye, dayak buldun kaç (Havza -Sm.); Ekmek bulursan yanaş, kavga görürsen kaç (Çameli-Dz.) (Aksoy, 1969).

⁵³ Et Bedir'in, ekmek Hızır'ın, yiğın kudurun (-Gaz.) (Aksoy, 1969); Ekmek elden su gölden (ADS); Ekmek elin şu hızırın yéyın için de kudurun; Ekmek elin elin su gölün yéyın için de gülün (Balyemez vd., 2022).

⁵⁴ El eliyle yılan tutma, tutana da yapışma (Gerze-Sn.) (Aksoy, 1969); El elinden yılan tut, yarısını yalan tut; El eliyle yılan tutma, yılanı da yazıktır vb. (Albayrak, 2009); El eliyle yılan tutulur (ADS); El eliyle yılan tut (Balyemez vd., 2022).

⁵⁵ Aleme cellat lazımsa ben olmak farz mı? (-Gaz.) (Aksoy, 1969).

⁵⁶Elinle ver, ayağınla ara. (-Kn.; -Vn.; -Hak.; -Çkr.; Ağın -El.) (Aksoy, 1969).

⁵⁷Domuz derisi post olmaz, eski düşman dost olmaz (ADS).

⁵⁸ Eşekten düşüp dahı bırakmamak (Silifke -İç.) (ADS).

⁵⁹ Kalmadı köz, tükendi söz, kalkın gidin siz, yatacağız biz (Yukarı Bozkuyu, Kadirli -Ada.); Söndü köz, bitti söz, kalkın siz, yatacağız biz (Gündüzbey, Yeşilyurt -MI.); Misafirin iyisi geçer gider kış gibi, misafirin kötüsü oturur baykuş gibi (Gümüşhacıköy -Ama.) (Aksoy, 1969).

⁶⁰ Özünü mehkem tut, goşnañni ogri tutma; Kendini korunaklı tut, komşunu hırsız tutma; Kapını kilitli tut, komşunu hırsız görme/tutma (Akgün, 2021).

71. *Gar-da bejaz amma üstüne göppekler sizer.* / Kar da beyaz ama üstüne köpekler işer.⁶¹

72. *Gavgada jumruş sajélmaz.* / Kavgada yumruk sayılmaz.⁶²

73. *Gavuş bûjûk amma efendisi joş.* / Şapka büyük ama sahibi yok.

74. *Gelin gaçté mahalleli şaşté.* / Gelin kaçtı, mahalleli şaştı.

75. *Geželer gebe dir, neler doyurur.* / Geceler gebedir, neler doğurur.⁶³

76. *Gérk jašénda güveji, dep-dép eder jüreji.* / Kırk yaşında güveyi, tıp tıp eder yüreği.

77. *Gézé kendi göjñüne braşérsan, çalgéžéja varér.* / Kızı kendi gönlüne bırakırsan çalgıcıya varır.⁶⁴

78. *Goñşunun daşşaxé şışmiş, gajgésé goñşija düşmüş.* / Komşunun taşağı şışmiş, kaygısı komşuya düşmüş.⁶⁵

79. *Gök jüzünden semer jaşsa, paldémé boşazéma geçmez.* / Gök yüzünden semer yağsa, paldımı boğazıma geçmez.⁶⁶

80. *Göppejiñ ilenži geçse, ne ekmekçi galér ne gasab.* / Köpeğin bedduası geçse ne fırıncı kalır ne kasap.⁶⁷

81. *Göppek barsağ ile başlanmaz.* / Köpek barsakla nazlanmaz.⁶⁸

82. *Göppeksiz köv bulmuş-ta çomaşséz geziyor.* / Köpeksiz köy bulmuş da değneksiz geziyor.⁶⁹

83. *Görün başén, žingeneniñ pejnir ekmeji var.* / Görün bakın, çingenenin peynir ekmeği var.

⁶¹ Kar beyaza köpek sıçar, kara kahveyi beğler içer (Albayrak, 2009).

⁶² Kavgada yumruk sayılmaz (ADS).

⁶³ Geceler gebedir (ADS).

⁶⁴ Kızı gönlüne bırakırsan ya davulcuya kaçır (veya varır) ya zurnacıya (ADS).

⁶⁵ Komşunun taşağı şışer, gailisi bize düşer (Ünye-Or.) (Aksoy, 1969).

⁶⁶ Gökten halka yağsa boynundan geçmez (Alangu, 1941). [Paldım: at, eşek gibi binek ve yük hayvanlarının, eyer ya da semerinin öne doğru kaymasını önlemek için, arka ayaklarının kaba etlerinin üzerinden, kuyruğunun altından geçirilerek eyere ya da semere bağlanan kayış. <https://sozluk.gov.tr/>].

⁶⁷ İtin (köpeğin) duası kabul (makbul) olsa (-ydı) gökten kemik yağar (-dı) (ADS); İtin duası kabul olsaydı, gökten kemik yağardı (Albayrak, 2009).

⁶⁸ Yağ derisine köpek bağlanmaz (Anamas- Eğridir -İsp.) (Aksoy, 1969).

⁶⁹ Köpeksiz köy bulmuş da çomaksız (veya değneksiz) geziyor (ADS); Köpeksiz köy bulan/bulmuş, çomaksız/değneksiz gezer/geziyor (Albayrak, 2009).

84. *Guju gazarsan bojuñža gaz. / Kuyu kazarsan boyunca kaz.*⁷⁰

85. *Gül daléndan odún almáz, žingeneden gadén olmaz. / Gül dalından odun olmaz, çingene den kadın olmaz.*⁷¹

86. *Gün doımadan neler doıar. / Güneş doğmadan neler doğar.*⁷²

87. *Güneş olsa kendi tarlaséna doıar. / Güneş olsaydı kendi tarlasında doğardı.*⁷³

88. *Güččük tavuk, hergün piliž. / Küçük tavuk, her gün piliç.*⁷⁴

89. *Hab der-ki hubda-dér, hub der-ki habda-dér, bilmen goşam ne boıta-dér. / Hab der ki hubdadır, hub der ki habdadır; bilmem kocam ne boydadır.*

90. *Halajéıtan haném olan hamamé jéıar tasenan, žingeneden mejzin olan žamiji jéıar sesinen. / Halayıktan hanım olan hamamı yıkar taşıla; çingeneden müezzın olan camiıı yıkar sesiyle.*⁷⁵

91. *Hamamda gurnaja, düjünde zurnaja, / Hamamda gurnaya, düğünde zurnaya.*⁷⁶

92. *Hamarat-ém ajše gadén, tahranaıé gésa goduñ. / Hamaratım Ayşe kadın, tahranaıı kısa koydun.*

93. *Havada bulut joı, Kostantiji sel alméř. / Havada bulut yok, İstanbul’u sel almış.*

94. *Hem pilav jaxlanér, hem şamdan paklanér. / Hem pilav yağlanır hem şamdan paklanır.*

95. *Her aıél bir gafada durmaz. / Her akıl bir kafada durmaz.*

96. *Her aıél bir olsa, Biležikte bazar olmaz. / Her akıl bir olsa Bilecik’te pazar olmaz.*⁷⁷

⁷⁰ Kuyu kaz el için, derin kaz kendin için (Arapkir -Ml.); Kuyuyı boyunca kıaz; Kuyuyı kıazarsan boyunca kıaz (Balyemez vd., 2022).

⁷¹ Çingene kıızı hatun olmaz, dilenmezse karnı doımaz (Topraktepe-Ml.); Çam odununun özü mü olur, çingenenin sözü mü? (Gürmedere-Fethiye -Ml.) (Aksoy, 1969); Halayıktan kadın olmaz, gül ağacıından odun (ADS); Kara eşekten katır olmaz, elekçiden hatun olmaz (Albayrak, 2009).

⁷² Gün doğmadan neler doğar (ADS)

⁷³ “Güneş olsa kimsenin mendilini kurutmaz” sözünü çağırıştırılmaktadır.

⁷⁴ Bodur tavuk her gün (dem) piliç (ADS); Kıundur tavuk her gün piliç (Balyemez vd, 2022) [Kundur: Kuyruğı kısa hayvan (Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>)

⁷⁵ Halayıktan hatun aldım, başıma dert satın aldım (Ünye-Or.) (Aksoy, 1969).

⁷⁶ Hamamda kurna, düğünde zurna (-Sm.) (Aksoy, 1969); “Hamama gider kurna beğenmez, düğüne gider zurna beğenmez (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam>).

⁷⁷ Her akıl bir olsa, Bilecik’te pazar olmaz (Ilgın -Kn.) (Aksoy, 1969).

97. *Her horaz kendi küllüğünde öter.* / Her horoz kendi küllüğünde öter.⁷⁸

98. *Hillébazéñ feneri jasséja gadan janar.* / Hillebazın feneri/ lambası yatsıya kadar yanar.⁷⁹

99. *İki elim ganda, boğazém urganda.* / İki elim kanda, boğazım iptе.

100. *İmam evinden aş, ölü gözünden jaş.* / İmamın evinden aş, ölü gözünden yaş (dışarı çıkması).⁸⁰

101. *İnsan bir gemi, aşél jelkeni, fikir dümeni, gullan kendiñi, görejim sevi.* / İnsan bir gemi, akıl yelkeni, fikir dümeni; kullan kendini, göreyim seni.

102. *İnsanéñ sofusu şeјtanéñ masxárasé.* / Bilge kişi, şeytanın alay konusudur.

103. *İp goptu, deli gurtuldu.* / İp koptu, deli kurtuldu.

104. *İşiñe göre pişir aséñ, gožaña göre bayla başéñ.* / İşine göre pişir aşını, efendine göre bağla başını.⁸¹

105. *Jalan var ev japar, jalan var ev jeçar.* / Yalan var ev yapar, yalan var evi yıkar.⁸²

106. *Jangéna maşallah inan sejirdir. ~ú,* / Yangına maşallah inanan seyirtir.

107. *Jeñ gérélér gol içinde, gol gérélér jeñ içinde.* / Yen kırılır gol içinde, kol kırılır yen içinde.⁸³

108. *Jerseñ gabažéy, jemezseñ gape acéy.* / Yersen kabak iyi, yemezsen kapı açık.⁸⁴

109. *Jolžunuñ geležeji, çožuyuñ doyažaxé belli olmaz.* / Yolcunun geleceği, çocuğun doğacağı belli olmaz.

⁷⁸ Her horoz kendi çöplüğünde öter (ADS); Her horoz, zilbilliğinde yavuz (-Gaz.); Her kuş vatanında öter (Bala-Ank.) (Aksoy, 1969).

⁷⁹ Yalancının mumu yatsıya kadar yanar (ADS); Yalancının ipi kısadır (Mudurnu -BO.) (Aksoy, 1969); Dolandırıcının mumu (Alangu, 1941); Hilekârın mumu şabâha kadar yanmaz, Yalancının mumu yatsuya kadar yanar (Balyemez vd. 2022).

⁸⁰ İmâm evinden aş ölü gözünden yaş (Balyemez vd., 2022).

⁸¹ Kocana göre bağla başını, harcına göre pişir aşını, okkana göre düz daşını (-İsp.), Erine göre bağla başını, külfetine göre pişir aşını (-Gaz.) (Aksoy, 1969).

⁸² Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar (ADS).

⁸³ Baş kırılır (yarılır) fes (börk) içinde, kol kırılır yen (kürk) içinde (ADS); Kol kırılır yen içinde kalır (GTS); Kol kırılrsa da beylik yerinde kalır (-Nğ.) (Aksoy, 1969); Baş yarığı tağ ye içinde, kol kırığı yeñ içinde (Balyemez vd., 2022).

⁸⁴ Yersen kabacık, yemezsen kapı açık (Laleli, Fatsa-Or.) (Aksoy, 1969).

110. *Jorgan gitti, gouga bitti.* / Yorgan gitti, kavga bitti.⁸⁵
111. *Jorgun adam dargén olur.* / Yorgun adam dargın olur.
112. *Jumurtajé seven, davuklaréñ patértéséna gatlanmalé-dér.* / Yumurtayı seven tavukların patirtısına katlanmalıdır.
113. *Kel başa şimşir daraç.* / Kel başa şimşir tarak.⁸⁶
114. *Gilavuzumuz garga olduxça, burnumuz boxtan čéxmaz.* / Kılavuzumuz karga olunca burnumuz boktan çıkmaz.⁸⁷
115. *Kişi doşduşu jere baıxmaz, doşduşu jere baar.* / Kişi doğduğu yere bakmaz, doyduğu yere bakar.
116. *Kör bazara varmasén, bazár körsüz galmasén.* / Kör pazara varmasın, pazar körsüz kalsın.⁸⁸
117. *Kör görmez sezer, saıır işitmez uydurur.* / Kör görmez, sezer; sağır duymaz, uydurur.⁸⁹
118. *Küreji japmalé amma sapéné orta jere getirmeli.* / Küreği yapmalı, ama sapını ortaya getirmeli.
119. *Lafıle pilav bitse deñiz gadan jaı benden.* / Lafıle pilav bitse deniz kadar yağ benden.
120. *Leblebi gojdum tabaıa, laf etti bal gabaıa.* / Leblebi koydum tabağı, laf söyledi bal kabağı.
121. *Lengeže sormuşlar: ničün jan jan gidijoñ? her ijidiñ bir sajgése var demiş.* / Yengeçe sormuşlar: neden yan yan gidiyorsun? Her yiğidin bir saygısı var demiş.⁹⁰
122. *Mal žanén jongasé-dér.* / Mal canın yongasıdır.⁹¹
123. *Minareji čalan géléféné hazérar.* / Minareyi çalan kılıfını hazırlar.⁹²

⁸⁵ Yorgan gitti, kavga bitti (ADS).

⁸⁶ Kel başa şimşir tarak (ATDS).

⁸⁷ Kılavuzu karga olanın burnu boktan kalkmaz (ADS); Kargayla konuşanın konağı çöplüğün başı (-Ezm.); Bülbülle konuşan güle, kargayla konuşan küllüğe; (Yeniköy-Seyitgazi-Es.); Şahan gözünü ette açmış, karga gözünü bokta açmış (-Gaz.) (Aksoy, 1969).

⁸⁸ Kör pazarsız olmaz (olmasın), pazar körsüz kalmaz (kalsın) (-Gaz.) (Aksoy, 1969).

⁸⁹ Kör görmez, sezer; Sağır duymaz (veya işitmez) uydurur (veya yakıştırır) (ADS).

⁹⁰ Yengeçe: "Niçin yanın yanın yürüyorsun" demişler; "Serde kabadayılık var" (keleşliğimden) demiş. (-Gaz.; Anamas -Eğridir-lsp.; Merzifon -Ama.) (Aksoy, 1969).

⁹¹ Mal canın eğesi (-Gaz.); Mal canın çöğüntüsü; (Pazarören -Pınarbaşı -Ky.) (Aksoy, 1969); Mal cânın yonkasıdır (Balyemez vd., 2022).

⁹² (Aksoy, 1969).

124. *Mühür kimde ise, Sulejman o-dur.* / Mühür kimde ise Süleyman odur.⁹³

125. *Müsafir umduğunu jemez, bulduğunu jer.* / Misafir umduğunu yemez, bulduğunu yer.⁹⁴

126. *Nargileje ateşin küllüsü, erkeje garénén dillisi.* / Nargileye ateşin küllüsü, erkeğe karının dillisi.

127. *Ne satarém ne trampaja goşarém.* / Ne satarım ne trampaya koyarım.

128. *Neler geldi neler geçti felekten, un elérken deve geçti elekten.* / Neler geldi neler geçti felekten, un elerken deve geçti elekten.

129. *Oğlan jedi ojuna gitti, çoban jedi gojuna gitti.* / Oğlan yedi, oyuna gitti; çoban yedi, koyuna gitti.⁹⁵

130. *Oynamajan géz jerim dar der.* / Oynamayan kız yerim dar der.⁹⁶

131. *Onnaré hamamžé japán bizi-de külhanžé japar.* / Onları hamamcı yapan bizi de külhancı yapar.⁹⁷

132. *Paj edene gaz galdé, nejnejim az galdé.* / Pay edene kaz kaldı; neyneyim az kaldı.⁹⁸

133. *Sahabéndan evvel ahéra girme.* / Sahibinden önce ahıra girme.⁹⁹

134. *Saman eji amma eššejiñ gujruğu gésa.* / Saman iyi ama eşeğin kuyruğu kısa.

135. *Saré saman alténdan saré sular jürüdü.* / Sarı saman altından sarı sular yürütür.¹⁰⁰

⁹³ (ADS); Para kimdeyse, yürek de onda bilek de (Tarsus İç.) (Aksoy, 1969); Mühr kimde ise Süleyman odur (Balyemez vd., 2022).

⁹⁴ Misafir umduğunu değil bulduğunu yer (ADS); Yıl bulduğunu yer (Gürün -Sv.) (Aksoy, 1969).

⁹⁵ Çoban aldı koyuna, oğlan aldı oyuna gitti (Çanılı, Ayaş-Ank.), Oğlan (el) yer oyuna gider, çoban yer koyuna gider (-Gaz.; Eğridir -İsp.; Merzifon -Ama.) (Aksoy, 1969); Oğlan almış oyuna gitmiş çoban almış koyun[a] gitmiş (Balyemez vd., 2022).

⁹⁶ Oynamayan oğlan yerim tar der (Balyemez vd., 2022).

⁹⁷ Seni hamamcı eden Allah, beni de külhancı eder (-Gaz.) (Aksoy, 1969).

⁹⁸ Pay edene pay kalmış (Üny-Or.) (Aksoy, 1969).

⁹⁹ Anandan evvel ahıra girme (dalma, koşma, seyirtme). (Bahçe-Ada.; Hekimhan -MI.; Yenice Tarsus- İç.; //yas -Brd.; Kilis -Gaz.; Anamas -Eğridir -İsp.; Botsa -Kn.; Derekuşçulu-Görel-Gr.; Çay-Niksar-To.; Salman -Akkuş-Or.) (Aksoy, 1969); Şahibinden evvel ahıra girme (Balyemez vd., 2022).

¹⁰⁰ Sarı samanın altına su koyverir, çıkar üstüne vaz verir (Gürün- Sv.) (Aksoy, 1969).

136. *Sejis döşşejinde jatép šejislam rüjasé görür.* / Seyis döşşejinde yatıp şeyhülislam rüyası görür.

137. *Serhošun mektubu žehendemde.* / Sarhoşun mektubu cehennemde.

138. *Serče-de geçinir amma baldéréndan belli dir.* / Serçe de geçinir ama baldırından bellidir.¹⁰¹

139. *Sivrilttižn gazéx/ kendi götüne batar.* / Sivrilttiğin kazığı kendi götüne batır.¹⁰²

140. *Sérténe kürke aléŠterma, gapuñu türké.* / Sırtını kürke alıştırma, kapını Türk'e.¹⁰³

141. *Softanéñ hevengi garnénda-dér.* / Softanın hevengi karnındadır.

142. *Soña galan dona galér.* / Sona kalan dona kalır.¹⁰⁴

143. *Söz sözü açar, oxlava baxlavajé.* / Söz sözü açar, oklava baklavayı.

144. *Čevir, gaz janmasén*¹⁰⁵. / Çevir kazı yanmasın.

145. *Čoban armažé Čam sažézé.* / Çoban armağanı çam sakızı.¹⁰⁶

146. *Čoxu gožaña, azé Čožuxuna gösterme.* /Çoğu kocana, azı çocuğuna gösterme.¹⁰⁷

147. *Čox laf guranda jayéšér.* / Çok laf Kuran'da (kutsal kitap) yakıştır.

148. *Čox mejve véren açaža čox daš atélér.* / Çok meyve veren ağaca çok taş atılır.¹⁰⁸

149. *Tazéja gaČ davšana dut.* / Taziya kaç, tavşana tut.¹⁰⁹

¹⁰¹ Serçe değil ki bir budunu sana vereyim (Silifke -İç.) (Aksoy, 1969) örneğinden hareketle; "Serçe diye geçinir ama budundan bellidir" şeklinde de olabileceği düşünülmüştür.

¹⁰² Kendi sivrilttiği kazığı kendisine çakmak (Laleli, Fatsa-Or.); At kazığı koparır, kendi götüne batırır (Kocabey Şavşat-Ar.) (Aksoy, 1969); İğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır, Önce iğneyi kendine batır, sonra çuvaldızı ele (ADS).

¹⁰³ Eğnini kürke, kapını Türk'e alıştırma (Ünye-Or.) (Aksoy, 1969).

¹⁰⁴ Sona kalan dona kalır (ADS); Arda kalan, derde kalır (Anamas -Eğridir -İsp.), Arkaya kalan erteye kalır (-Ba.) (Aksoy, 1969); Şoña kalan toña kalır (Balyemez vd., 2022).

¹⁰⁵ (ADS).

¹⁰⁶ Çam sakızı çoban armağanı (ADS).

¹⁰⁷ Çoğu kocaya, azı çocuğa (uşağa) gösterme (Gerze-Sn.; Terme-Sm.) (Aksoy, 1969).

¹⁰⁸ Meyve veren ağaç taşlanır (ADS); Mivesiz ağaca taş atmazlar (Balyemez vd., 2022).

¹⁰⁹ Tavşana kaç taziya tut (Balyemez vd., 2022).

150. *Tefjérédé, ajé joruldu.* / Tef yırtıldı, ayı yoruldu.
151. *Tekkeji beklejen çorbajé içér.* / Tekkeyi bekleyen çorbayı içér.¹¹⁰
152. *Teratura salata olmaz.* / Taratora salata olmaz.
153. *Terlemeden gazanmak, solumadan žan vermek.* / Terlemeden kazanmak, nefes almadan can vermektir.¹¹¹
154. *Tilki ne gadan gaČsa, geležeji kürkžü dükkjané.* / Tilki ne kadar kaçsa geleceği kürkçü dükkânı.¹¹²
155. *Türk ne bilir ajrané, zér-zér içér ajrané.* / Türk ne bilir bayramı, zır zır içér ayrıanı.¹¹³
156. *Ürümesini bilmejen göppek, gojuna qurd getirir.* / Ürümesini bilmeyen köpek koyuna kurt getirir.¹¹⁴
157. *Üč gün oldu gajnadérém, gaz galdérdé başéné.* / Üç gün oldu kaynatırım, kaz kaldırdı başını.¹¹⁵
158. *Varé-ver geli-ver Gartat dört sahat.* / Varıvar, geliver Kartal dört saat.
159. *Verdi kürkü gitti korku.* / Verdi kürkü, gitti korku.
160. *Veriñ jesin, örtüñ jatsén, beklejiñ žané čekmasén.* / Verin yesin, örtün yatsın, bekleyin canı çıkmasın.¹¹⁶
161. *Vurursañ dujur, jedirirsenñ dojur.* / Vurursan duyur; yedirirsen doyur.¹¹⁷
162. *Zengin arabaséné dağdan aşérér, züjürt düz ovada jolu šaşérér.* / Zengin arabasını dağdan aşırır, zügürt adam düz ovada yolu şaşırır.¹¹⁸

¹¹⁰ (ADS).

¹¹¹ Terlemeden mal, hırlamadan can alınmaz (Zile Mesudiye-Or.) (Aksoy, 1969).

¹¹² Tilkinin dönüp dolaşıp geleceği yer kürkçü dükkânıdır (ATDS); Tilküniñ kaçacağı kürkçi dükkânı (Balyemez vd., 2022).

¹¹³ Yörük ne bilir bayramı, ılık ılık içér ayrıanı (-Brd.; Akseki-Ant.; -lsp.) (Aksoy, 1969); Türk ne bilür bayramı lık lık içér ayrıanı (Balyemez vd., 2022).

¹¹⁴ Afkurmasını bilmeyen köpek kurdu kapıya getirir (Seslikaya, Ardeşen -Rz.)

¹¹⁵ Çömlekte et kurtuldu, çındırda başını kaldırdı (-Vn.) (Aksoy, 1969).

¹¹⁶ Verin yisln beyhleyın ölmesin (-Bt.) (Aksoy, 1969).

¹¹⁷ Vêrirsên tojur dögersên duyur (Balyemez vd., 2022).

¹¹⁸ Zengin arabasını dağdan aşırır, fakir düz ovada yolunu şaşırır (ADS); Zengin 'arabasının dağdan aşırur zügürt düz ovada yolun şaşırır (Balyemez vd., 2022).

163. *žifiti dövmedense gorxutmasé eji dir.* / Yahudiyi dövmedense korkutması iyidir.¹¹⁹

164. *žin dutana бір muska jeter.* / Cin tutmuşa bir muska yeter.¹²⁰

165. *žingene evinde musandara-mé arijõñ.* / Çingene evinde yüklük mü arıyon?

Notlar

1.Bu söz Nasreddin Hoca'nın bir latifesinde çocukların Hoca'nın terliklerini nasıl çalmak istediklerini anlatır. Hoca'yı bir ağaca tırmandırmışlar, ama Hoca onlardan şüphelenerek terliklerini de yanında götürmüştü.

5. Edebi (dildeki) köpek yerine göppeji (köpek) ve göppek, eşşek (eşek) vb. esek, uséty (hizmetçi) v.b usak, gissi (kişi)] v.b kisi, güččük (küçük), daššav (taşak) gibi ses telaffuzları.

9. “gajdéraq” ya da Anadolucada zeybeklerde “gajdéraq” kelimesinden Osmanlıca “oyun” (oyuncak) sözcüğünün karşılığıdır

13. Aşağıdaki “alanénan” ve “gelininen” formları yerine kullanılır: alan ile (alıcıyla), gelin ile (gelinle). Benzer şekilde demeknen (söyleyerek), demek ile 22; dasenan (taşla); horozénan (horozla), horoz ile 42; ejtanénan (şeytanla) şeytan ile 45; gözinen (gözleriyle) gözü ile 56; elinen (elinle), elin ile, ajavénnan (ayaklarıyla) ayakların ile 61 vb.

14. Uzun bir açıklamadan sonra insanın eskisi kadar çok şey bilmesine dair şaka mı? Dejirmen formu, deyirmen (değirmen) ile birleştirilir.

17. başaranéñ biçiminden bir başar- fiili çıkarılabilir. Bkz. Edebi (dilde) başlamak-ka. Tıpkı 49. örnekteki everdim (evlendim) biçiminin edebi dildeki evlendirdim oluşu gibi.

26. Abdi Gazi diyorum, camın ağzı diyorsun; ben ilmi hikmet diyorum, sen okuldan halıyı kim çaldı dersin. Bu ve aşağıdaki telaffuz, bir yanlış anlaşılma olduğunda ve farklı, ancak benzer seslendirme biçimleri kullanıldığında kullanılır. Bu tür yanlış anlamalar öncelikle Türkçeye yabancı bir dil olan Arapçadan kaynaklanmaktadır. Yüzlerce halk etimolojisinin bu şekilde ortaya çıktığı bilinmektedir.

31. Irežeb şahıs adı vb. r sesi ile başlayan Türkçe kelime yoktur ve böyle bir sesle başlayan yabancı kelimelere (Arapça ve Farsça) Anadolu'da bir

¹¹⁹ İti dövmeden korkutması iyidir (Çayköy -Niksar -To.; Gündüzbe-Yeşilyurt -MI.) (Aksoy, 1969).

¹²⁰ Cin tutmuşa muska yeter, sevdalıyı asarlar (-Gaz.) (Aksoy, 1969).

sesli harf eklenerek yardımcı olunur. Krş. İramazan yani Ramazan; irast gelmek yani rast gelmek (buluşmak), ürüzgjar yani rüzgâr vb.

38. Bir kulak At-pazar'da, diğeri Bit-pazar'da. At-pazar (At pazarı) ve Bit-pazar İstanbul'daki semtlerin adlarıdır.”

41. Damna yani damla. Damlalar bir göl olur, akarakar bir nehir olur.

46. Deveyi hendekten atlatan bir avuç ottur. *Handéx*, edebi dilde ‘hendek’in karşılığıdır.

48. Damiette (Dimyat) bir Mısır şehridir ve Türkler tarafından özellikle mükemmel kalitede pirinci ile tanınır.

49. Doğurdum, oğlum oldu; evlendi, komşum oldu. Everdim (evlendim) şekli edebi evlinin karşılığıdır.

61. Atasözünün ikinci kısmı şöyledir: jen jen gudrun, çevirisi: jejin jejin kudurun (ye ye, lanetlen).

63. İlazim'e bakarak, bu lazım (zorunlu, gerekli) olacaktır. İlazim için, yani lazım (zorunlu, gerekli); iliman, liman (liman) vb.

80. Köpeğin laneti gerçek olsa ne fırıncı ne de kasap kalırdı (Çeviri). Bu atasözünün İstanbul versiyonu şöyledir: köpejin duası kabul olsa, gökten ekmek ja’ar: köpeğin duası kabul edilseydi, gökten ekmek yağardı

89. Hab onun hubda olduğunu söylüyor, hub onun habda olduğunu söylüyor, kocamın/sahibimin hangi cehennemde olduğunu bilmiyorum. Bu deyim, birbirlerinden bir şeyi sakladıklarında kullanılır. Hab ve hub kabaca bizim Pavlus ve Petrus'umuza karşılık gelir.

92. Tahrana, tarhana kelimesinin metatik şeklidir.

97. Horaz, yani horoz.

110. Hoca Nasreddin’e dayandırılır.

121. Lengež, edebi dilde yengeçtir. Bu kelime halk etimolojisinden yan+geç (yanlara git) deşifre edilmiştir.

134. Asılsız bahaneler için kullanılan alaycı bir söz.

137. Žehendem (cehendem) biçimi cehennem yerine kullanılır.

144. "Haydut ve Soyguncu" adlı halk masalında geçen bir söz. Oszm. T. Népköltési Koleksiyonu'nun 2. cildinin 79. öyküsünden anlamı çıkarılıyor.

151. Türk tekkesi (derviş dergâhı), akşamları yoksullara çorba ve pilav dağıtma şeklindeki geleneksel adeti ifade eder.

152. Osmanlıcada tarator olan Teratura, dövülmüş ceviz ve üzerine yağ ve sirkenin dökülmesinden oluşan bir sostur.

155. Zér-zér icmek: yudumlayarak içmek.

158. Kartal, Küçük Asya'nın Marmara kıyısında ünlü bir bağcılık bölgesidir.

159. Hoca Nasreddin'e dayandırılır.

Kaynaklar

- Akgün, E. (2021). *Yeni Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki ortak atasözleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Aksoy, Ö. A. (1969). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler*. Türk Dil Kurumu.
- Alangu, T. (1941). Rumeli Türkçesine ait atasözleri. *Yurd*, 1(4), 18-21.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde atasözleri*. Kapı.
- Balyemez S. & Karaoğlu, E. G. (2022). 18-19. yüzyıla ait bir atasözleri mecmuası: Risâle-i Đurûb-ı Emsâl. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat*, (54), 265-286.
- Ceylan, F. (2021). Türk kültüründe iknanın atasözleri bağlamında incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), 347-362.
- Ergüt, H. M. (2020). *Ignác Kúnos'un derlediği Türk masalları'nın Propp metoduyla incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Görkem, İ. (2020). *Türkiye folkloru el kitabı* (içinde). YKY.
- <https://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=4182> (Erişim Tarihi: 12.12.2022).
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 17.08.20223)
- Karacaoğlan Bütün Şiirleri* (1982). Dergâh.
- Kúnos, İ. (1890). Kisázsiai török nyelv, Nyelvtudományi Bizottsága. *A Magyar Tudományos Akadémia* 22(2), 113-156.
- Kúnos, İ. (1891). Kisázsiai török nyelv- Brüssza vidéki szólások. Nyelvtudományi Bizottsága. *A Magyar Tudományos Akadémia*, Budapest, 22(3-4), 261-272.
- Kúnos, İ. (1978). *Türk Halk Edebiyatı*. Tercüman.

**BATI BALKAN TÜRK AĞIZLARI İÇERİSİNDE PRİZREN AĞZI:
GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ
Ayla HAFİZ KÜÇÜKUSTA***
Özet

Oğuz ağız grubunun en batısında yer alan Balkan Türk ağızları, Doğu ve Batı Balkan Türk ağızları olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan Batı Balkan Türk ağızları da kendi içinde Kuzeybatı ve Güneybatı olarak iki alt grup şeklinde incelenmektedir. Kuzeybatı Balkan Türk ağızlarının içinde yer alan Prizren Türk ağızı kendine has özellikleriyle söz konusu ağız grubunun içinde ayrı bir yere sahiptir. Prizren ağzının bu ayrı konumunun, bölgede eskiden beri konuşulan başta Sırpça olmak üzere çeşitli dillerin etkisi altında şekillenmesinden kaynaklandığı varsayılmaktadır. Bu etki çevre dillerinin dönem dönem farklı yoğunlukla değişmesiyle birlikte çok dilli bir ortamda hâlen varlığını sürdürürken kendini korumayı başaran Prizren ağzında günümüzde standart Türkçenin etkisi de oldukça yoğun bir şekilde devam etmektedir ve bu sayede çarpıcı değişiklikler kaydedilmektedir. Bu değişikliklerin konumuz olan Prizren ağzında son 10 yıl içinde Türk medyası, internet ve Türkiye ile temaslar sonucunda meydana geldiği gözlenmektedir. Böylece yeni sözcüklerin eklenmesiyle birlikte Batı Balkan Türk ağızlarından bir tek Kosova ağızlarında günümüze kadar hiçbir şekilde kullanılmayan ö sesinin Prizren ağzına yavaş yavaş yerleşmeye başladığı söylenebilir.

Çalışmada Prizren Türk ağzının Batı Balkan Türk ağızları ile geçmişten günümüze kadar devam eden ortak ve farklı fonolojik, prosodik, morfolojik ve leksik özelliklerinden bahsedilerek standart Türkçenin söz konusu ağza bıraktığı bu yeni etkilere de daha ayrıntılı değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Batı Balkan Türk ağızları, Prizren ağzı, fonolojik, morfolojik ve leksik özellikler, diller arası etkileşim.

* T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, ajlatr@yahoo.com

THE PRIZREN DIALECT IN THE WESTERN BALKAN TURKISH DIALECTS: PAST AND PRESENT

Abstract

Balkan Turkish dialects, located in the most western part of the Oghuz dialect group, are divided to Eastern and Western Balkan Turkish dialects. Among them, Western Balkan Turkish dialects are also examined in two subgroups as Northwest and Southwest Balkan Turkish dialects. Prizren Turkish dialect, as a part of the Northwest Balkan Turkish dialects, with its unique features has a specific position in this dialect group. It is assumed that this specific position of the Prizren dialect is due to the fact that it was shaped under the influence of various languages, especially Serbian, which has been spoken in the region for a long time. While this influence still exists in a multilingual environment, where the intensity of surrounding languages changes from time to time, the influence of standard Turkish also has been increased. And due to that influence striking changes are recorded in the Prizren dialect. It is observed that these changes have occurred in the Prizren Turkish dialect, which is our subject, as a result of influence of Turkish media, internet and Turkey in the last 10 years. With the addition of new words, it can be said that the ö sound, which has never been used in Kosovo dialects, slowly enters the Prizren dialect.

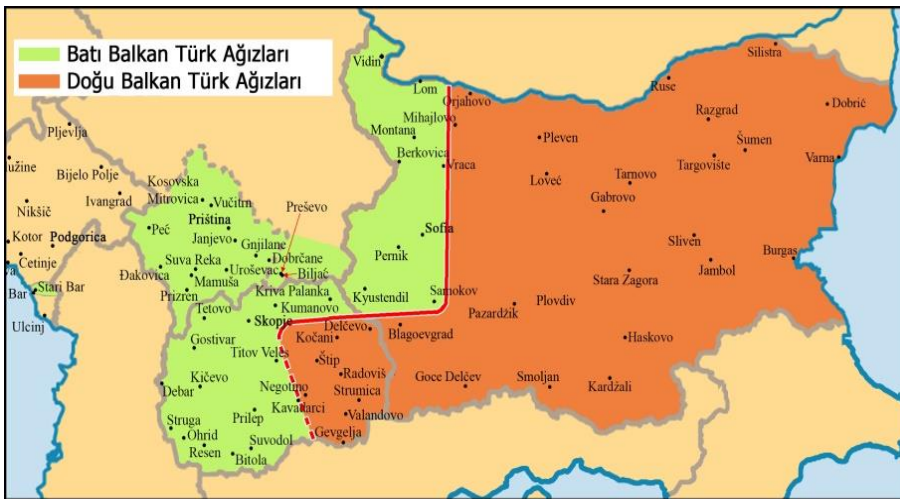
In the study, the common and different phonological, prosodic, morphological and lexical features of the Prizren Turkish dialect in komparation with the Western Balkan Turkish dialects from the past to the present are examined and the new effects of standard Turkish on the above mentioned dialect will be discussed elaborately.

Key words: Western Balkan Turkish dialects, Prizren dialect, phonological, morphological and lexical features, interlingual interaction.

Giriş

Kosova'nın güneyinde Şar dağı eteklerinde yer alan Balkanların en eski medeniyet, kültür ve ticaret merkezlerinden biri olan Prizren'in tarihi Roma dönemine kadar uzanmaktadır. En eski dönemlerinden bu yana bünyesinde çok farklı halkları barındıran bu şehirde Roma ve Bizans döneminde Latince ve Yunancanın yanı sıra bölgede o dönemlerde yaşayan kavimlerin dilleri (Mutavdžić, 2013, s.101-105), bölgeye 4. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar akın eden farklı Türk kavimleriyle birlikte de bu kavimlerin kullandığı Türkçe ve bu topraklara beraberinde getirdikleri Germen ve Slav halkların dilleri kullanılmıştır. Ancak 1455 yılında Prizren'in Osmanlı egemenliği altına girmesiyle bütün Balkanlarda olduğu gibi bu şehirde de Oğuz Türkçesi baskın hâle gelmiş ve bu Türkçe Prizren ağızında günümüze kadar varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Prizren Türk ağızı günümüzde beş büyük gruba ayrılan Oğuz kökenli ağızların en batısında yer alan Balkan Türk ağızlarının Kuzey Batı grubuna aittir. Balkan Türk ağızlarına damgasını vuran Nemeth, bu ağızları standart Türkçeden ayıran özelliklere göre batı ve doğu Balkan Türk ağızları olarak ikiye ayırmış ve Batı Balkan Türk ağızlarını belirleyen sekiz özellik tespit etmiştir.

Harita 1. Nemeth'in Tasnifi

Daha sonra ise, Kosova ve Bar ağızlarını diğer Batı Balkan ağızlarından ayıran ortak özelliklere göre batı Balkan ağızlarının kuzeybatı ve güneybatı Balkan Türk ağızları olarak ikiye ayrılması, Kosova ve Bar ağızlarının da kuzeybatı Balkan ağızları içinde yer alması uygun görülmüştür.

1. Prizren Ağız Özellikleri

1.1.Fonolojik özellikler

1.1.1.Ünlüler

Prizren ağzının dâhil olduğu BBTA standart Türkçe (ST) ile karşılaştırıldığında ilk göze çarpan, bu ağızlardaki fonolojik özelliklerin standart Türkçedekilerden farklı olduğudur. Bu özelliklerin başında kimi ses değişimleri, farklı şekilde gerçekleşen ünlü uyumu, kelime ve cümle vurgusu ve ses dizgesindeki kimi farklılıklar gelmektedir. Aşağıda bu farklılıkların söz konusu ağızlarda ne şekilde gerçekleştiğine değinilecektir.

BBTA'nın ünlü sistemi, Türk dilinin sekiz standart ünlü biriminden oluşmaktadır. Bunlar: / a, e, ı, i, o, ö, u, ü / sesleridir ancak bu ağızlarda genellikle *ü* (daha az *o* ve *e*) olarak gerçekleşen / *ö* / sesi çok nadir *ö* olarak sesletilmektedir. Ancak Kosova ve Prizren ağızlarında günümüze kadar bu ağızlar ile ilgili yapılan hiçbir çalışmada bu sesin *ö* olarak gerçekleştiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Örneğin: *ürdek*<ördek, *üksürük*<öksürük, *cüz*<göz, *cük*<gök, *cügüz*<göğüs, *ülma*<ölmek, *dügma*<dövmek vb.

Bununla birlikte Türkçeden farklı olarak ikili ünlülerin kullanımına çok sık rastlanmaktadır. Öyle ki sızıcı *ğ*, *h*, *v* ve akıcı *y* ünsüzlerinin telaffuzunun zayıflaması ve ünlüler arası pozisyonda veya hece sonunda sızıcı yan daralma ünsüzü *l*'nin kaybı tüm BBTA'da söz konusu ünsüzlerin etrafındaki ünlülerin çift seslileşmesine yol açmaktadır: *lausa*<loğusa, *souk*<soğuk; *aur*<ahır, *tuaf*<tuhaf; *saukum*<salkım, *çouka*<çalka-; *touk*<tavuk, *çual*<çuval; *beas*<beyaz, *şiumız*<şeyimiz vb.

1.1.2 Ünlü Uyumu

ST'nin temel özelliklerinden biri olan ve ünlülerin ekleme ve ilerleyici benzeşme yoluyla gerçekleşen ünlü uyumu yasası bu ağızlarda kendine has bir eklendirme ve eşleştirme sistemi içinde gerçekleşmektedir. Bazı durumlarda ünlü uyumu uygulanırken söz konusu yasaya uyulmadığını gösteren pek çok örnek vardır ve bu durum iki ve dört varyantlı eklerde daha sistematik olarak gözlenmektedir.

İki varyantlı eklerin kullanımı

- İki varyantlı *-lar* / *-ler* eki Prizren ağzında diğer BBTA'da olduğu gibi isim çokluk eki olarak kelimenin kökündeki sese göre her iki hâliyle ünlü uyumuna uygun şekilde kullanılırken (*çiçekler*<çiçekler, *kokilar*<kokular vb.) fiillerde 3. şahıs çoğul eki olarak sadece *-lar* eki kullanılmaktadır: *cideylar*<gidiyorlar, *yürüdilar*<yürüdüler, *cetireceklar*<getirecekler vb.

- Aynı şekilde söz konusu ağızlarda *-e*, *-de* ve *-den* ekleri ST'deki gibi ünlü uyumuna uygun şekilde kullanılırken vasıta hâli ekinde sadece *-le* (*-len*) varyantı bulunmaktadır: *kızlen*<kızla, *kollen*<kolla, *zorlen*<zorla vb.

- BBTA'da şart kipi eki *-sa/-se*'nin her iki varyantı ünlü uyumuna uygun olarak kullanılmazken KTA'da, dolayısıyla Prizren ağzında sadece tek *-se* varyantı bulunmaktadır. Ayrıca Prizren ağzı için karakteristik olan, *imek* (*ise*) şart kipinin kelime kökü veya geniş, duyulan geçmiş ve gelecek zaman fiil eki ile birleşmesi durumunda *i* sesinin düşmemesidir: *yogise*<yoksa, *ciderise*<giderse, *bulmişise*<bulmuşsa, *divereceğise*<deyiverecekse vb.

- İki varyantlı *-ca/-ce*, *-çal/-çe* yapım ekleri bütün bu ağızlarda her zaman *-ce* (s) veya *-çe* (s) olarak kullanılmaktadır: *alinces*<alınca, *cavurce*(s)<gâvurca, *Çingene-ce*(s)<Çingenece vb.

- Üleştirme sayılarında sadece *-er* veya *-şer* diş damak varyantı kullanılmaktadır: *derder*<dörder, *altışer*<altışar, *dokozer*<dokuzar, *oner*<onar, *yarımşer*<yarımşar vb.

- *da/de* bağlacı yalnızca *da* olarak kullanılmaktadır: *ben da*<ben de, *sen da*<sen de, *cendi da*<kendi de, *belçi da*<belki de, *cit da*<git de vb.

- Fiillerde 2. teklik ve çokluk şahıs eklerinde *-me/-ma* olumsuz emir kipinin sadece *-ma* ön damak varyantı kullanılmaktadır: *dema*<deme, *demanın*<demeyin, *cetır-ma*<getirme, *cetırmanın*< getirmeyin vb.

- İki varyantlı mastar eki *-mak/-mek* BBTA'da ST'deki gibi kullanılırken KTA'da özellikle de Prizren ağzında sadece art damak varyantıyla sonunda *k* olmadan *-ma* olarak kullanılmaktadır: *cürma*<görmek, *osanma*<usanmak, *ograşma*<uğraşmak, vb.

Dört varyantlı eklerin kullanımı

Bütün BBTA'da *i* (*i*, *ı*, *u*, *ü*) sınıfı ünlülerinin kelimenin son hecesindeki ünlü ile hizalandığı dört varyantlı eklerde, genellikle ünlü uyumundan bir sapma görülmektedir. Ancak ağızlar içinde belirli kurallar bulunmaktadır. Örneğin, *ı*, *u*, *ü*, sesleri çoğunlukla *i* sesine dönüşürken *i*, *u*, *ü* sesleri *ı* sesine dönüşmektedir. Aşağıdaki örneklerde bu durum daha ayrıntılı gösterilmiştir.

[*ı*, *u*, *ü*] seslerinin [*i*]’ye dönüştüğü durumlar:

i sınıfı ünlülerinden *ı*, *u*, *ü* aşağıdaki durumlarda düzenli olarak *i* sesine dönüşür:

- Açık hecelerde çok heceli kelimelerin sonunda: *alti*<altı, *aski*<askı, *dogri*<doğru, *kuri*<kuru, *kuyi*<kuyu, *uyki*<uyku, *yari*<yarı vb.

- İsimlerin belirtme hâli ekinde: *taşı*<taş^ı, *bali*<bal^ı, *kuşlugu*<kuşluğ^u (öğlen yeme-ğini), *cüzi*<göz^ü, *kabuklarını*<kabukları^{nı}, *yarisini*<yarısı^{nı}, *almayı*<elmay^ı, *buni*<bunu vb.

- 3. teklik ve çokluk iyelik ekinde: *atasi/atalari*<ata^{sı}/ata^{ları}, *çogi*<çoğ^u, *boyi/boylari*< boyu/boyları, *üni/ünleri*<önü/önleri, *obirisi/obirleri*<öbürü/öbürleri vb.

Ancak bu kelimelerin hâl eklerini alması durumunda iyelik eki *-i* genellikle ünlü uyumuna uygun şekilde kelimelerin kökü veya ekindeki diğer dar ünlülere geçmektedir:

İlgi hâli:

3. şahıs teklik / çokluk iyelik eki	iyelik ekine ilgi hâli ekinin eklenmesi
<i>bali / ballari</i> <balı/balları	<i>balının /ballarının</i> <balının/ballarının

Yönelme hâli:

3. şahıs teklik / çokluk iyelik eki	iyelik ekine yönelme hâli ekinin eklenmesi
<i>boyi/boylari</i> <boyu/boyları	<i>boyona/boylarına</i> <boyuna/boylarına

Belirtme hâli:

3. şahıs teklik / çokluk iyelik eki	iyelik ekine belirtme hâli ekinin eklenmesi
<i>taşı/taşlari</i> <taş ^ı /taşları	<i>taşını/taşlarını</i> <taşını/taşlarını

Ayrılma hâli:

3. şahıs teklik / çokluk iyelik eki	iyelik ekine ayrılma hâli ekinin eklenmesi
<i>cüzi/cüzleri</i> <göz ^ü /gözleri	<i>cüzünden/cüzlerinden</i> <gözünden /gözlerinden

- *-cı* (*-ci,-cu,-cü; -çı,-çi,-çu,-çü*) yapım eklerinde, örneğin: *kundraci/kuntraci*< kunduracı, *barutçi*<barutçu, *yolci*<yolcu, *odonci*<oduncu, *furunci*<fırıncı, *tarakçi*<tarakçı.

- -lı (-li, -lu, -lü) yapım eklerinde: *karl'i*<karlı, *sapl'i*<saplı, *sul'i*<sulu, *kıllı*<kıllı, *kolli*<kollu, *tuzl'i*<tuzlu, *morl'i*<morlu, *tozli*<tozlu, *çamurli*<çamurlu, *hamurli*< hamurlu, *çüll'i*<küllü vb.

- -ki aitlik ekinde: *ütecünçi*<öteğünkü, *bu seneçi*<bu yılki, *seninçi*<seninki, *dünçi*<dünkü, *bıldırçi*<bıldırki, *bücünçi*<bugünkü vb.

- Sıra sayılarında: *dokozonci*<dokuzuncu, *derdinci*<dördüncü vb.

- *mi* soru ekinde: *sana mi?*<sana mı?, *bu mi?*<bu mu?, *taş mi?*<taş mı?, *top mi?*<top mu?, *koson mi?*<(koymak) bıraksın mı?, *çok mi?*<çok mu? vb.

- Şimdiki zaman eki -(i)yor'un önünde: *oturi-m/-sın/-/s/-sınıs/-l'ar*, *otori-m/-sın/-/s/-sınıs/-l'ar*<oturuyor-um/sun/-/uz/-sunuz/-lar, *ül'i-m/-sın/-/s/-sınıs/-l'ar*<ölüyor-um/ sun/-/uz/-sunuz/-l'ar, *duri-m/-sın/-/s/-sınıs/-l'ar*<duruyor-um/sun/-/uz/-sunuz/-lar vb.

- Görülen geçmiş zaman ekinde: *tutti/-lar*<tuttu/-lar, *buldi/-lar*<buldu/-lar *atti/-lar*<attı/-lar, *kırdi/-lar*<kırdı/-lar, *kaçti/-lar*<kaçtı/-lar, *saldi/-lar*<saldı/-lar, *durdi/-lar*<durdu /-lar ve

- Duyulan geçmiş zaman eklerinde: *bakmış*<bakmış, *ülmüş*<ölmüş, *durmuş*<durmuş *almışıs*<almışız, *brakmış*<bırakmış, *uyumış*<uyumuş, *bulmuş*<bulmuş, *cürmiş*<gör-müş vb.

[i, u, ü] seslerinin [ı]'ya dönüştüğü durumlar:

i sınıfı ünlülerinden i, u, ü aşağıdaki durumlarda düzenli olarak ı sesine dönüşmektedir:

- kapalı hecelerde düz ünlülerden sonra 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıs iyelik eklerinden sonra: *eġ-ım* (-in,-ıms,-ınıs)<elim (-in,-imiz,-iniz), *iş-ım* (-in,-ıms,-ınıs)<işim (-in,-imiz,-iniz), *reng-ım* (-in,-ıms,-ınıs)<rengim (-in,-imiz,-iniz) *çimsecigım* (in,-ıms,-ınıs)<kim-seciğim (-in,-imiz,-iniz) vb.

- İsimlerin ilgi hâlinde düz ünlülerden sonra: *kapının*<kapının, *kuyunun* kuyunun; *sızın*<sizin, *etegin*<eteğin, *kutinun*<kutunun, *kuyunun*<kuyunun vb.

- Sıra sayılarında düz ünlülerden sonra sıra sayısı ekinden önce: *birinci*<birinci, *içinci*<ikinci, *derdinci*<dördüncü, *beşinci*<beşinci, *yedinci*<yedinci, *seçizin-ci*<sekizinci vb.

- Ek fiilin geniş/şimdiki zaman eklerinde: *aşcer-ım/aşcer-sın/aşcer-dır/aşcer-ıs/aşcer-sınız/aşcer-dırlar*<askerim/-sın/-dır/-iz/-sınız/-ler, *sak-ım/-sın/-dır/-ıs/iyiz/-sınız/-dır-lar*<sağım/-sın/-dır/-iz/-sınız/-lar vb.

- Geniş zamanda -r ekinin önünde ve 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıs eklerinde: *celır-ım/-sın/-ıs/-sınıs*<gelir-im/-sın/-iz/-sınız, *erır-ım/-sın/-ıs/-*

sınıs<erir-im/-sin/-iz/-siniz, *bi-ılır/biler-ım/-sın/-ıs/-sınıs*<bilir-im/-sin/-iz/-siniz vb.

- Görülen geçmiş zamanda 3. teklik ve çokluk şahıs eklerinde ve 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıs eklerinde düz ünlülerden sonra: *bin-dım/-dın/-dık/-dınıs*<bindim/-din/-dik/-diniz, *süle-dım/-dın/-dık/-dınıs*<söyledim/-din/-dik/-diniz, *iste-dım/-dın/-dık/-dınıs*<istedim/-din/-dik/-di-niz vb.

- Duyulan geçmiş zamanda 1., 2. ve 3. teklik ve çokluk şahıs eklerinde: *vermişim* (-sın/-ıs/-sınıs)<vermişim (-sin/-is/-sinis) *gelmişim* (-sın/-ıs/-ık /-sınıs)<gelmişim (-sin/-is/-sinis), *cülmüşim* (-sın/-ıs/-sınıs)<gülmüşüm vb.

- Emir kipinde 3. teklik ve 2. ve 3. çokluk şahıs eklerinde düz ünlülerden sonra: *iç-sın/-ın/-sınlar*<iç-sin/-in/-sinler, *piş-sın/-ın/-sınlar*<piş-sin/-in/-sinler, *evlen-sın/-ın/-sınlar*<evlen-sin/-in/-sinler, vb.

Ancak fiil kökünün ünlüyle bitmesi durumunda KTA'da Türkçe'deki yardımcı y'nin yerine bir yardımcı n geliyor: *ye-sın/-nın/-sınlar*<ye-sin/-yin/-sinler, *dünme-sın/-nın/-sınlar*<dönme -sin/-yin/-sinler vb. Fakat Prizren ağzında olumsuzluk eki -ma/-me (-mA) emir kipinde 1. teklik ve 2. çokluk şahıs ekinde sadece -ma olarak gerçekleşmekte ve -nın yerine -ni ekine de rastlanmaktadır: *evlenma-mesın/-manın(mani)/-mesınlar*<evlenme-sin/-yin/-sinler, *sülema-mesın/-manın(mani)/-mesınlar*<söyleme-sin/-yin/-sinler vb.

- Gelecek zamanda 2. teklik ve çokluk şahıs eklerinde: *verecek-sın/-sınıs*<vereceksin/-siniz, *deecek-sın/deyecek-sın/-sınıs*<diyeceksin/-siniz.

- Edilgenlik ekinde düz ünlülerden sonra: *içil-<içil-, denil-<denil-, sevil-<sevil-, gidil-<gidil, yapıl-<yapıl, çeşil-, bragıl-<birakıl- vb.*

- Dönüşlü -ın/-in/-un/-ün ekinde düz ünlülerden sonra: *sevin-<sevin, silin-<silin-, cezın- <gezin, /ciyin- <giyin- vb.*

- -ır/-ir/-ur/-ür ekinde düz ünlülerden sonra: *egır-<eğir, çe-vır-<çevir-, endır-<indir-, çeştir- <kestir, bitır-<bitir-, cetır-<getir- vb.*

- -sız/-siz/-suz/-süz yapım eklerinde: *dılsıs<dilsiz, dipçiksıs<dipçiksiz, temel-sıs<temelsiz, dipsıs<dipsiz, bensıs<bensiz, sensıs<sensiz*

- -lık/-lik/-luk/-lük yapım eklerinde düz ünlülerden sonra: *yolcılık<yolculuk, eylık< iyilik, senelik<senelik, çingenelik<çingenelik, gündelik<gündelik, yalancılıktan<yalancılıktan, cençlık< gençlik vb.*

- -ıcı/-ici/-ucu/-ücü, -ık/-ik/-uk/-ük, -ış/-iş/-uş/-üş ve -ıt/-it/-ut/-üt isimden fiil yapma eklerinde kelimenin kökündeki düz ünlülerin arkasında: *verici<verici, cidici<gidici; çeşık<kesik, silık<silinmiş, silnık<silinmiş,*

ciyınık<giyinmiş, *yapık*<yapılmış; *alijveriş/ alış-veriş*<alışveriş, *seviş*<seviş, *değiş*<değiş-, *binış*<binış, *cidış*<gidiş; *egrit*<eğrit-, *işit*<işit- vb.

Prizren ağzı ile diğer BBTA ve Kosova ağızları arasındaki ünlü uyumuna dair yukarıda verilen ortak özelliklerin yanı sıra Prizren ağzını BBTA'nın diğer ağızlarından ayıran bir özellik daha bulunmaktadır. Söz konusu özellik o'lu dudak uyumudur.

Bu ünlü uyumuna aşağıdaki durumlarda rastlanmaktadır (Hafız Küçükusta, 2018, s. 165-166) :

- Kelimelerin kökünde: *dokos*<dokus, *koyon*<koyun, *yogort*<yoğurt, *dokon*<dokun- *soyon*<soyun-, *otor*<otur-, *tomrok*<tomurcuk (Jusuf, 1987, s. 36)

- İyelik eklerinde: *yogordom*, *yogordon*, *yogordomoz*, *yogordonoz*<yoğurdum, yoğurdun, yoğurdumuz, yoğurdunuz,

Çocogom, *çocogon*, *çocogomoz*, *çocogonoz*< çocuğum, çocuğun, çocuğumuz, çocuğunuz

- İlgi hâlinde: *çocogomon*, *çocogonon*, *çocogonon*, *çocogomozon*, *çocogonozon* < çocuğumun, çocuğunun, çocuğunun, çocuğumuzun, çocuğunuzun

- Sıra sayılarında: *dokozonci* < dokuzuncu, *sononci* < sonuncu

- Ek fiilde: *çocogom*, *çocokson*, *çocoktor*, *çocogoz*, *çocoksonoz*, *çocoktorlar* < çocuğum, çocuksun, çocuktur, çocuğuz, çocuksunuz, çocuklar

- Geniş zamanda: *otororom*, *otororson*, *otoror*, *otororoz*, *otororsonoz*, *otororlar* < otururum, oturursun, oturur, otururuz, oturursunuz, otururlar

- Görülen geçmiş zamanda: *ol-dom*, *ol-don*, *ol-dok*, *ol-donoz* < oldum, oldun olduk, oldunuz

- Emir kipinde: npr. *otor!*, *otorson!*, *otoron!*, *otorsonlar!* < otur!, otursun!, oturun!, otursunlar!

- Edilgenlik ekinde: *kovolim*, *kovolisın*, *kovoli*, *kovolis*, *kovolisınıs*, *kovolilar* < kovuluyorum, kovuluyorsun, kovuluyor, kovuluyoruz, kovuluyorsunuz, kovuluyorlar

- Dönüşlülük ekinde: *soyoni-m*, *soyoni-sın*, *soyoni-*, *soyoni-s*, *soyoni-sınıs*, *soyoni-lar*<soyun-uyorum, soyun-uyorsun, soyun-uyor, soyun-uyoruz, soyun-uyorsunuz, soyun-uyorlar

- Ettirgenlik ekinde: *dokondori-m*, *dokondori-sın*, *dokondori-*, *dokondori-s*, *dokondori-sınıs*, *dokondori-lar*<dokundur-uyorum, dokundur-uyorsun, dokundur-uyor, dokundur-uyoruz, dokundur-uyorsunuz, dokundur-uyorlar

- *-sız* ve *-lık* yapım eklerinde: *odonsoz*<odunsuz, *çocoklok*<çocukluk

- *-uk*, *-uş*, *-ut* yapım eklerinde: *bozok*<bozuk, *dokonoş*<dokunuş, *dogrot*<doğrut

1.1.3. Ünsüzler

Prizren Türk ağzında BBTA ve KTA'da olduğu gibi ünsüz sistemi 21 ses birimden oluşmaktadır ve ST'dekinden çok farklı değildir. Bu ağızlarda ötümlü sızıcı ğ sesi yoktur. Öte yandan Slav kökenli çevre dillerden geçen ve çoğunlukla Bulgarca, Sırpça, Makedonca veya Arnavutçadan alınan kelimelerde kullanılan sessiz sızıcı diş-damak sesi c [tʃ] bulunmaktadır: *graniŝa* (sınır), *staniŝa* (istasyon).

Prizren ağzında ünsüzlerin kullanımı ST konuşma diline benzer. Ötümlü ünsüzler, kelimelerin başında ve ortasında çoğunlukla ötümlüdür, sonunda ise çoğunlukla ötümsüz eşlerine/çiftlerine dönüşmektedirler. Bununla birlikte bazı durumlarda ötümlü patlayıcı çift dudak sesi b'nin kelimelerin başı ve ortasında ötümlü veya ötümsüz diş-dudak seslerine dönüştüğü görülmektedir: *vaykuŝ*<baykuş, *tomofil*<otomobil. Çeşitli durumlarda ötümsüz patlayıcı t sesinin ötümlü diş sesi z'ye dönüştüğü bazı örnekler görülmektedir: *Feriz*<Ferit (kişi adı), *ŝaz*<çat (eğlenceli), *feryaz*<feryat (ağlamak), *muraz*<murat (arzu). Ayrıca ötümsüz sızıcı diş-dudak sesi f'nin ötümsüz patlayıcı çift dudak sesi p'ye dönüştüğü örneklerle de rastlanmaktadır: *payton*<fayton (araba), *pasula*<fasulye vb.

Tüm diğer BBTA'da olduğu gibi Prizren ağzında, ötümsüz diş-damak patlayıcı sesi ç, t ve l seslerinin önünde ötümsüz diş-damak sızıcı sesi ŝ'ye geçmektedir: *aŝtim*<açtım, *ceçti*<geçti, *ŝaŝlarını*<saçlarını. Ayrıca kelimenin sonundaki ötümsüz diş eti-damak sesi ŝ'nin ötümlü karşılığı olan j'ye geçtiği bir durum bulunmaktadır: *yetmij*<yetmiş, *altmij*<altmış, *bej*<beş.

Kelimelerin sonundaki ötümlü sızıcı diş sesi z'nin ötümsüz eşine geçtiği, yani ötümsüzleştiği de görülmektedir: *yapmas*<yapmaz, *ciŝmes*<gitmez, *otos*<otuz, *horos*<horoz, *biras*<biraz, *cevis*<ceviz. Bu ses olayına ST'de çok sık rastlanır.

İçinde Prizren ağzının da bulunduğu BBTA'yı diğer ağız grupları ve standart Türkçeden farklı kılan özelliklerinden biri de tüm pozisyonlarda art damak sızıcı h sesinin kaybıdır: *arcetma*<harcama, *asret*<hasret, *aydut*<haydut; *lana*<lahana, *kabat*<kabahat, *san*<sahan, *pali*<pahalı, *tata*<tahta, *boça*<bohça, *pēriz*<perhiz, *tēna*<tenha, *cūna*<günah, *niça*<nikâh, *siya*<siyah, *tenbi*<tembih, *padiŝa*<padişah vb.

Bazı durumlarda Prizren ağzında bu sesin ST'de bulunmayan kullanımına da rastlanmaktadır: *helbete*<elbette, *hambar*<ambar, *haŝure*<aşure *hinçe*<yenge, *horoç*<oruç, *hâlet*<alet vb.

l sesi de sözü edilen ağızda sert ve yumuşak varyantı olan ilginç ünsüzlerden biridir ve Türkçe ön damak l' sesinden çok Sırpça ön damak lj sesine benzeyen sızıcı bir sestir: *isl'a*<ıslah, *il'an*<yılan, *mutl'ak*<mutlak,

toporl'ak<yuvarlak, *otl'ok*<otluk, *soyl'ok* <soyluluk, *ka(r)l'a*<kale, *yapmışl'ar*< yapmışlar, *başl'a*-<başla- vb.

Ünsüz sesbirimlerinden art damak sesi *g*'ye gelince BBTA'da kalın ve ince olarak telaffuz edilebilen bu patlayıcı ses, kelimelerin başında ST'deki gibi kullanılmaktadır. Ancak ünlüler arası pozisyonda, ünsüzlerin önünde ve kelimelerin sonunda ST'de olduğu gibi ötümlü sızıcı *ğ* sesine dönüşmeyerek, tüm pozisyonlarda *g* olarak kullanılmaktadır. Bu durum BBTA'yı Doğu Balkan Türk Ağızları ve ST'den ayıran temel özelliklerden biridir. Ancak Prizren ve bütün Kosova ağızlarında *g* sesi ünlüler arası pozisyonda, ünsüzlerin önünde ve kelimelerin sonunda genelde kalın ünlülerle temas ettiği durumlarda *g* olarak kalmaktadır:

Ünlüler arası pozisyonda: *agaç*<ağaç, *begen*<beğen, *degirmen*<değirmen vb.

Ünsüzlerin önünde: *dogri*<doğru, *yagmur*<yağmur, *igne*<iğne, *ogli*<oğlu vb.

Kelimelerin sonunda: *dag*<dağ, *yag*<yağ, *beg*<bey, *sag*<sağ, *bag*<bağ, *çag*<çağ vb.

Kelimelerin başında, bazı durumlarda kelimenin ortasında bulunan art damak sesi *g*'nin çok özel bir damaksıllaşması söz konusu olmuş ve böylece *g* ön damak patlayıcı sesi *c*'ye [dʒ]geçmiştir/ dönüşmüştür: *caur*<gâvur, *cene(k)*<gene, *cidi*<gidi, *cük*<gök; *süncer*<sünger, *cercef*<gergef, *zencin*<zengin, *süpürce*<süpürge, *hince/ince*<yenge; *rozicar*<rüzgâr, *Nicar*<Nigâr, *derca*<dergâh vb.

Öte yandan KTA ve tabii Prizren ağızında *g*'nin ötümsüz/tonsuz eşi *k* sesinin kullanımı da diğer BBTA'dakinden farklıdır. Öyle ki ötümsüz patlayıcı *k* sesi bu ağızlarda kalın ünlüler ortamında kalın olarak telaffuz edilirken örneğin: *kar*<kar, *kuri*<kuru, *kuti*<kutu, *kapi*<kapı, *takat*<takat, *kabak*<kabak, *yatak*<yatak vb. ince ünlülerle temas ettiği durumlarda bu sesin de kendine özgü bir damaksıllaşması gerçekleşmekte ve diş-damak sesi *ç*'ye [tʃ] dönüşmektedir, örneğin: *çerpiç*<kerpiç, *çese*<kese, *çesçin*<keskin, *çif*<keyif, *çi*<ki, *çibrit*<kibrit, *çü*<köy, *çürek*<kürek; *bereçet*<bereket, *erçen*<erken, *esçi*<eski, *içindi*<ikindi, *paçet*<paket, *sançi*< sanki, *sirçe*<sirke; *meleş*<melek, *nazüç*<nazik, *feleş*<felek, *timsaç*<timsak vb.

Bu iki sesin farklı kullanımı Kosova ağızlarını diğer BBTA'dan ayıran ve ayrı bir ağız grubunu oluşturmasını sağlayan en önemli özelliklerden biridir.

Prizren ağızı ile diğer BBTA ve KTA arasında ünsüzlerin kullanımına dair yukarıda belirtilen ortak özelliklerin yanı sıra söz konusu ağızı diğer tüm

kuzeybatı Balkan Türk ağızlarından ayıran bir özellik daha vardır; bu da damak *ŋ*'sinin sınırlı sayıda fiillerde iki ses *ng* olarak kullanılmasıdır¹.

- inglema*<*inlemek* → Hasta kari bütün cece *ingledi*.
Hasta kadın bütün gece inledi.
- bengzema*< *benzemek* → İçi kardaş hepten *bengzeylar*.
İki kardeş tamamen/büsbütün benziyorlar.
- angma*< *anmak* → Ben *angma* istemem gayrimin onun adını
çünçimin çok fenalığı dokonmuştır bana. <
Ben artık onun adını anmak istemem çünkü
bana çok kötülük yapmıştır.
- angili*<*tanınmış* → O direktör çok *angilidir* bizim kasabada.
O müdür bizim şehirde çok tananınınmış
biridir.
- yangılma*<*yanılmak* → *Yangılmayasın* citma dabiçet o maleye.
Bir defa daha sakın yanılıp o makaleyle
gitme.
- yengma*<*yenmek* → Ceçen çet biz *yengmişidik* ema bu çet
yengdik.
Geçen sefer biz yenilmiştik ama bu sefer
yendik.
- dinglema*<*dinlemek* → Çok patlatırdı beni bu çocuk hiç *dinglemey*.
Bu çocuk beni çok üzdü hiç *dinlemiyor*.
- apangsıs*<*apansız* → Yok be yogidi hiçbişiyi *apangsıs* ülmüş.
Yok be hiçbirşeyi yoktu aniden ölmüş.
- engse*<*ense* → Pervane uçti uçti kızın *engsesine* kondi.
Kelebek uçtu uçtu kızın ensesine kondu.

1.1.4. Vurgu

Kelime vurguları ve cümle ezgileri, BBTA'da en az araştırılan kategorilerdir ve çevre dillerin büyük etkisi altında gelişmiştir (Nemeth 1965, Hafız 1979, İmrahim 1997, Ahmet 2004). Bu etki Makedonya ve Kosova ağızlarında öylesine belirgindir ki konuşucuların kullandığı kelimelerin Türkçe olduğunu bilmeyen biri onların Arnavutça veya Makedonca konuştuklarını düşünebilir. Ancak Prizren ağızında cümle vurgusu ve kelime ezgileri de diğer KTA'ya göre farklıdır. Kosova'daki ağızlarda Prizren ve Mamuşa dışında Arnavutçanın vurgusu hissedilirken Prizren ağızının tamamen kendine has bir vurgusu vardır. İlerideki çalışmalarda bu vurgunun titizlikle araştırılması sonucunda dil bilimcilerin bölgedeki dilsel etkilerle dil bilimine faydalı yeni bulgular elde edebilecekleri düşünülmektedir.

¹ Her ne kadar bu özelliğe bazı yazılı metinlerde rastlanmış olsa da *ŋ* sesinin günümüzde aktif olarak *ng* olarak kullanımı sadece Prizren ağızında görülmüştür.

1.2. Morfolojik Özellikler

Prizren ağzı diğer BBTA ve ST ile birçok ortak morfolojik özelliği paylaşmaktadır. ST'ye göre farklılık göstermesi, aslında, bu ağızların yapısındaki ünlü uyumundan sapma sonucu ortaya çıkan ses değişimleri niteliğindedir. Ancak Makedonya ve diğer Kosova ağızlarında olduğu gibi Prizren ağzına özgü birkaç morfolojik özellik de bulunmaktadır. Bunlar:

- *-ka²* dişil ekiyle oluşan kelimeler: *çüleška*<köylü kadın, *koyşıka*<komşu kadın, *dalaverka*<dalaveracı kadın, *gabelka*<dilenci çingene kadın, *katileška*<katil kadın vb.

- Yönelme hâli yerine bulunma hâlinin kullanımı. Bu olguya KTA ve Prizren ağzında sadece *cit*-<git-, *cel*-<gel-, *ko*-<bırak-/koyuver- gibi fiillerde rastlanmaktadır: *cideys dayoda*<dayıya gidiyoruz, *cel nanede*<nineye gel, *ko banyoda*<banyoya koy, *bende ko*<bana bırak, *cetirmesın bizde*<bize getirmesın vb. Bu durumun hem yönelme hem de bulunma hâli için kullanılan *u* (içine/-de), *na* (üzerine/-de), ve ilgi hâli için kullanılan *kod* gibi Slav edatlarının etkisi altında ortaya çıktığı varsayılmaktadır.

- Fiillerde şimdiki zaman eki *-yor* yerine *-y* ekinin kullanımı. Bu ekin önündeki ünlü genelde ünlü uyumuna göre *a* veya *e* olarak gerçekleşmekte, arkasındaki ünlülerde ise ünlü uyumundan sapma gösteren şahıs ekleri kullanılmaktadır. Bazı durumlarda *-y* eki tamamen düşmekte, bunun sonucunda da şimdiki zamanın devamı olarak sadece *i* sesi kalmakta ve buna şahıs ekleri eklenmektedir:

-*iyor*>ay, i: *yapay*<yapıyor, *yazaym*<yazıyorum, *yatis*<yatıyoruz, *ali*<alıyor, *çagiri*<çağırıyor;

-*iyor*>ey, i: *cidey*<gidiyor, *cirim*<giriyorum, *veris*<veriyoruz;

-*uyor*>ay, i: *koşay*<koşuyor, *susaysınız*<susuyorsunuz, *cürisın*<görüyorsun, *üksüri*<öksürüyor.

BBTA ile yukarıda belirtilen ortak morfolojik özelliklerin yanı sıra Prizren ağzında bu ağza özgü olarak duyulan geçmiş zamanın, hem *-miş*'li geçmiş zaman hem de görülen geçmiş zamanın yerine kullanıldığı çok sık görülmektedir: *citmişim*(-sın/-sık/-sınıs)<gittim (-tin/-tik/-tiniz), *sülemişim*(-sın/-sık/-sınıs)/*sülemisık*<söyledim (-din/-dik/-diniz), *vermiş-ım* (-sın/-ıs/-sınıs)<verdim (-din/-dik/-diniz), vb.

² *-ka* eki Sırpçada en önemli dişil eklerden biridir ve çoğunlukla *r* ile biten eril isimlere eklenmektedir örneğin: *penzioner*-*penzionerka* (erkek-kadın emekli), *pastir*-*pastirka* (erkek-kadın çoban). *-ija*, *-lija* ve *-džija* ile biten eril isimlere eklenmesi sonucunda ise *i(j)ka*, *li(j)ka* *dži(j)ka* ile biten dişil isimler oluşmaktadır.

Prizren ağzını diğer tüm kuzeybatı ağızlarından ayıran bir morfolojik özellik de bazı zarf ve bağlaçlara gelen *-min* ekinin kullanımıdır.

<i>çünçimin</i>	Ben bucün cidemedim çarşıya <i>çünçimin</i> lazımidi uyuturim çocuğı. < Ben bugün çarşıya gidemedim çünkü çocuğı uyutmam gerekiyordu.
<i>soramin</i> <sonra	Süleştik bayagi <i>soramin</i> citti evine. < Bayağı konuştuk sonra da (ondan sonra) evine gitti.
<i>gayrimin</i> <gayrı	Vafir atık gayrimin bıktım bu havalardan, hep yagay. < Yeter artık bıktım bu havalardan, hep yağmur yağıyor.
<i>üsemın</i> <yoksa	Diver dogrosone <i>üsemın</i> sülemem dabiçet seninlen. < Doğrusunu söyle yoksa bir defa daha seninle konuşmam.
<i>atigimin</i> <artık	Çok aradın <i>atigimin</i> beni bıktırdım. < Çok aradın artık bıktırdın beni.
<i>zeremin</i> <zira	Alamaz oni <i>zeremin</i> yoktor paresi. < Alamaz onu çünkü parası yoktur.
<i>velamin</i> <bile	O koyşom <i>velamin</i> biçet beni çağırmanıştır kuşluga. < O komşum beni bir defa bile öğlen yemeğine çağırmadı.

1.3. Leksik Özellikler

Kosova ve Prizren ağzının leksik fonu/kelime özellikleri çok çeşitlidir. İki veya çok dilli bir bölge söz konusu olduğu için Sırpça, Arnavutça gibi çevre dillerden birbirinden farklı kelime ve deyimlerin alıntılanması bu ağızlarda farklı şekilde kendini göstermiştir.

Kosova ve Prizren ağzında, alıntılar arasında en çok Sırpçadan ödünçlenen kelimeler bulunmaktadır. Arnavutçadan alıntılanan kelimelerin sayısı ise oldukça azdır. Ayrıca bu ağızlarda ister bölgeye özgü isterse standart Türkçe veya söz konusu çevre dillerden alınan sözcüklerin semantik veya fonetik olarak değiştirilmesiyle oluşan çok sayıda kelime yer almaktadır. Bu kelimeler çoğunlukla Sırpçadan alıntılanan isimlerdir ve günlük hayatta onlara *-lar/-ler* çoğul eki (*farmerkaları*³ “kotu”, *ştiklalarınız* “topuklarınız”)

³ *farmerke* Sırpçada Pluralia tantumdur, yani yalnızca çokluk olarak geçen teklik biçimi olmayan bir isimdir. Bu durumda Prizren Türk ağzı konuşucusu olan bilingval (iki dilli bir kişi) bu ismin çokluğu ifade ettiğini bildiği için bu kelimedden *farmerka* şeklinde sanal bir teklik isim oluşturup Türkçe çokluk ekini ekleyerek yine aynı pluralia tantumu elde etmektedir. Yani Sırpçadaki Pluralia tantum Türkleştirilmektedir. Burada iki dilli kişilerin çokluk isim kullanması konusunda bir şartlanması söz konusudur.

ile iyelik eklerinin (*pasosom* “pasaportum”, *şminkamıs* “makyajımız” vb.) çok sık eklendiği görülmektedir.

Fiillere gelince bu ağızlarda, Türkçe *-la/-le/, -lan/-len -laş/-leş* yapım eklerine zaman ve şahıs eklerinin eklendiği Sırpçadan alıntılanan kelimelere de rastlanmaktadır (*gipsleyım*-<alçılıyorum (gips); *ştiraklandi*-<kolalandı (ştirak); *fraerleş* “hava atıyor” (frajerisati se) vb.). Bunun yanı sıra Türkçe *et-, ol- ve yap-* yardımcı fiilleri de Sırpça kelimelerle birlikte kullanılmaktadır (*dozvoli-et*-<izin ver-, *smeta-et*-<rahatsız et-, *gırç-ol*- “kramp tut-”, *priyavi-ol*-<müracaat et-, *ştrayk yap-* “grev yap-” vb.). Burada Sırpça fiillerden, daha doğrusu fiil köklerinden üretilen yarı ödünçlemelerin (semi calque) kullanıldığı örnekler yer almaktadır⁴.

Arnavutçanın KTA üzerindeki etkisi de mevcuttur ancak bu dille yoğun temasa rağmen bu etki birkaç isim ve edatla sınırlıdır (*motra* “kız kardeş”, *şotka* “ördek”, *çapın* “kerten-kele”, *pika* “damla”, *rakiştiya* “öteberi”, *trup* “gövde”, *şurlo* “sağır”, *po* “evet”, *se* “çünkü” vb.).

KTA’da sadece bu bölgeye has yöresel nitelikte olan çok sayıda kelime de vardır; bunlar sadece Kosova’daki ağızların özelliği olan ve yaygın olarak kullanılan sözcüklerdir. Söz konusu kelimelerin bazıları ölçünlü Türkçe kelimelerin türevleri olarak görünse de bunlar bu ağızda tamamen farklı anlam kazanmış kelimelerdir: *koçel* “saç örgüsü”, *cüneşebakan* “ayçiçeği”, *çivilık* “askı” *cimriste* “cimbız”, *konyak* “misket”, *cüğürti* “gürleme”, *uçkun* “kaçık”, *şınlak* “parlak”, *laper* “serseri”, *rapordi* “gürültü”, *kokoşok* “tembel”, *aykırma* “şarkı söylemek”, *yakan* “acı”, *sagıltırma* “iyileştirme”, *vurkoma* “pişmeye bırak-”, *pistutma* “cimciklemle-”, vb.

Öte yandan bazıları ölçünlü Türkçede bulunan, ancak diğer bazı Türk ağızlarında olduğu gibi başka anlamlarda kullanılan kelimelerdir⁵; örneğin *burma* “cıvata”, *pul* “dügme”, *yürek* “karın”, *çadır* “şemsiye”, *dernek*⁶

⁴ Aynı yarı ödünçleme biçimlerine Sırpçada da rastlanmaktadır. Ancak Sırpçada *uçiniti* (yapmak) ve *biti* (olmak) fiillerinin önünde Türkçe fiiller değil, isim, sıfat veya zarflar kullanılmaktadır: *terbiye uçiniti*-<terbiye etmek, *rezil uçiniti*-<rezil etmek, *haşer biti*-<batmak vb. (Đindić, 2017, s. 33, 35). Yani Prizren ağızında iki yönlü ödünçlemenin yaşandığı gözlenmektedir. Sadece iki dilli ortamlarda oluşan bu tür karşılıklı ödünçlemelerin Prizren’de dillerarası çok sıkı ilişkilerin bulunduğu kaynaklandığı varsayılmaktadır.

⁵ Bu örneklerden *pul* kelimesinin “dügme” olarak kullanımına çoğunlukla Kuzeydoğu Anadolu’da olmak üzere Türkiye’nin doğu ve merkez bölgesinde de rastlanmaktadır (Derleme sözlüğü, 1977, L-R). Öte yandan *çadır* kelimesi şemsiye olarak Aydın, Çanakkale, İstanbul, Tokat, Sivas, Edirne ve Bulgaristan’da (Derleme sözlüğü, 1968, C-Ç), *patlıcan* kelimesi ise domates olarak Çorum ve Ordu’da (Derleme sözlüğü, 1977, L-R) kullanılmaktadır.

⁶ Dernek kelimesinin Türkiye’deki bazı ağızlarda başka günler için de kullanıldığına rastlanmaktadır: Uşak, Soma ve çevresindeki ağızlarda Salı (Derleme sözlüğü, 2002, 1982), Aydın ağızında Çarşamba (Derleme sözlüğü, 1982) ve Burdur ve Yalvaç ağızında Pazar (Derleme sözlüğü, 1982, 1969) günü anlamında kullanılmaktadır.

“cumartesi”, *kuşluk* “öğlen yemeği”, *patlican* “domates”, *pampur*⁷ “soba”, *susta* “çıtçıt” *cük* “gri”, *seçma* “tanımak”, *busoy* “böyle”, *bumbar* “sucuk”, *ukubet* “çirkin”, *dumacecesi* “kına gecesi”, *sipsi* “düdük”, vb.

Bir de bu şehirde yine çok dilli bir ortamda, Türkçenin diğer bölge dilleriyle etkileşimi sonucu ortaya çıktığını varsaydığımız ancak etimolojisiyle ilgili şu ana kadar bir çalışmanın yapılmadığı, diğer Kuzeybatı Balkan ağızlarında bile görülmeyen özel ilgiye değer olduğunu düşündüğümüz kendine has bir kelime hazinesi bulunmaktadır. Bu kelimelerde farklı ses kombinasyonlarının meydana geldiği leksik olguların, sözcük yapılarının ortaya çıktığı görülmektedir: *tada* “ağabey”, *mono* “abla”, *okşo* “manda”, *ecbe* “saçma”, *kişko* “manda yavrusu”, *ciza* “lor peyniri”, *topli* “simet çeşidi”, *okmanka* “bir tavuk türü”, *toyna* “bağcık”, *dernek* “cumartesi”, *tişka* “çalı çırpı”, *kırleş* “sıcakseven”, *ecbe* “saçma”, *sara* “serin”, *ştank* “katı”, *kikro* “ufacık”, *trumbo* “şişman”, *lokoboz* “obur”, *nutkun* “kekeme”, *hopo* “kocaman”, *şaki* “yaramaz”, *vafir* “yeterli”, *tul* “etli, butlu”, *kavi* “sert, güçlü”, *bipika* “küçücük”, *laske/laskus* “hayırsız”, *şuklan* “aptal”, *mafes* “başörtüsü”, *dulunma* “batmak”, *perçolma* “burk-”, *paspurlama* “döv-”, *tinglama* “çınla-”, *seçma* “tanı-”, *sıpişma* “sokul-”, *ügürtilema* “seç-”, vb.

Bununla birlikte günlük hayatın her alanında en çok Sırpça kelimelerin kullanıldığı göze çarpmaktadır: *babina* “doğum şöleni”, *unuka* “torun”, *bokal* “sürahi”, *gırba* “kambur”, *dırla* “çapak”, *gorojda* “kepçe”, *kraynik* “bademcik”, *piska* “çığlık”, *plitko* “sığ”, *gavran* “karga”, *grebula* “tırmık”, *skaçka* “çekirge”, *sajnictsa* “kızak”, *pırle* “sıpa”, *potok* “derecik”, *bunar* “kuyu”, *opştina*, *sudiya* “hakim”, *guma* “lastik”, *kofer* “valiz”, *lepak* “yapıştırıcı”, *apoteka* “eczane”, *çaçkalitsa* “kürdan”, *kauç* “koltuk”, *griz* “ırmık”, *pivo* “bira”, *şeşir* “şapka”, *zvuçnik* “hoparlör”, *znaçka* “yaka iğnesi”, *moler* “badanacı”, *student* “öğrenci”, *ram* “çerçeve”, *golman* “kaleci”, *fudbaler* “futbol oyuncusu”, *odmor* “tatil” vb. (Jusufoğlu, 1987, s. 115-123).

Yukarıdaki örneklerde Sırpçadan alıntılanan kelimelerin sadece küçük bir bölümü verilmiştir. Sırpça ile yoğun etkileşim sonucunda Sırpça kelimelerin, Prizren ağzının dokusunun ayrılmaz bir parçası hâline geldiği, böylece Prizren halkının farkında bile olmadan neredeyse Türkçe-Sırpça şeklindeki bir karma dil kullandığı gözlenmektedir. Hatta bütün bu halklardan Türklerin en uzun süre bir arada Sırplarla iç içe yaşaması sonucunda bu şehirde Türk ve Sırp ağızları arasında etkisi günümüze kadar devam eden dünyada ender rastlanan örneklerden birini teşkil eden bir tür şehir iki dilliliğinin geliştiği söylenebilmektedir.

⁷ “Pampur” kelimesi Priştine ağzında *tren* anlamında kullanılmaktadır, İzmir - Ödemiş köylerinde de aynı, yani *tren* anlamında kullanılmaktadır (Derleme sözlüğü, 1977, L,R).

Ancak son 30 yılı aşkın bir dönemde medya aracılığıyla ve Türkiye ile yoğun temaslar sonucunda bölgede ST'nin kullanımı yaygınlaşmaya ve bu dilde kullanılan kelimelerin Prizren ağızına sızmasıyla bu ağızdaki bazı kalıplaşmış ifadelerin değişmeye başladığı gözlenmektedir. Bununla birlikte Kosova ağızlarında günümüze kadar kesinlikle kullanılmayan ve *ü* olarak gerçekleşen *ö* sesi, yaklaşık son 10 yıl içerisinde büyük olasılıkla ilk önce standart Türkçede çok sık kullanılan “*özel*”, 75 yaş altı konuşucuların neredeyse tamamının diline çok net olarak yerleşmiş bulunmaktadır. Daha önce bu ağızda Sırpçadan alıntılanan *privat*, *posebno* kelimeleri kullanılırken şimdi artık bunların yerini *özel* kelimesi almayı başarmış görünmektedir.

ö sesi *özel* kelimesinin dışında orta yaş grubu ve gençler arasında *üğretmen* yerine *öretmen*<*öğretmen*, *üdev* yerine *ödev* ve *üzür* (dilema) yerine *özür* (dilemek) kelimelerinde de düzenli olarak kullanılmaktadır. Aşağıda *ö* sesinin günümüzdeki kullanımı ile ilgili birkaç örnek yer almaktadır:

- Çocuk: *Özür dilerim anne!*

Anne: *Özür dilemani be annem, özür dilemani. Yapmani te busoy vafıdır.*

(Özür dilemeyin be annem, özür dilemeyin. Böyle yapmayın yeter.)

- Öğretmeninden *özür diledin mi ödevini ne yapmadın?*

(Öğretmeninden ödevini yapmadığın için özür diledin mi?)

Yukarıdaki ses değişimlerinin yaşandığı örneklerin yanı sıra daha önce bu dilde kullanılan tamamen farklı seslerden oluşan bazı sözcüklerin, *ö* sesini içeren daha sık kullanılan karşılıklarıyla değiştirilmeye başlandığı da gözlenmektedir. Öyle ki *evelden* ve *serbest* kelimelerinin daha önce kesinlikle kullanılmayan *önceden* ve *özgür* kelimeleriyle değiştirilmeye başlandığı söylenebilir. Bu durumda hem kelimelerin kullanımı değişmiş hem de *ö* sesiyle birlikte Prizren ağızına bu sesi içeren yeni ifadeler eklenmiştir. Ancak belirtmemiz gerekir ki bu kelimelerin Prizren ağızındaki karşılıklarının kullanımından da henüz vazgeçilmemiştir. Öyle ki:

Evelden da serbesidık.<Evvelden daha serbesttik. ve

Önceden da özgüridık.<Önceden daha özgürdük. ifadeleri eş kullanımlıdır.

Sonuç

Çalışmamızda Balkan Türk ağızlarının alt grubunu oluşturan Kosova Türk ağızları içindeki Prizren ağzının özellikleri ele alınmıştır. Sözü edilen üst ağız gruplarıyla paylaştığı ortak özelliklerin yanı sıra Prizren ağzını bu ağızlardan bir nevi farklı kılan o'lu dudak uyumu (*oroç*<*oruç*), damak *ŋ*' sinin iki ses *ng* (*dinlma*<*dinlemek*) olarak kullanımı, cümle ezgileri ve kelime vurguları gibi fonolojik özelliklerin yanı sıra zarf ve bağlaçlara *-min* ekinin eklenmesi (*atigimin*<*artık*) gibi morfolojik özelliklere de değinilmiştir. Ayrıca çok eski tarihlerden günümüze kadar varlığını sürdürmeye devam eden Sırpça ve Arnavutça gibi çevre dilleriyle iç içe gelişen bu şehirdeki ağza özgü leksik özelliklerden de bahsedilmiştir. Söz konusu leksik özelliklerde yaklaşık son 10 yıl içinde medya aracılığıyla ve Türkiye ile temaslar sonucunda bazı değişikliklerin meydana geldiği belirtilmiş ve günümüz standart Türkçesinin bu ağızda bıraktığı etkiden söz edilmiştir.

Sonuç olarak asırlar boyu neredeyse değişmeden varlığını koruyabilmeyi başaran Prizren ağzının bazı fonolojik ve leksik özelliklerinin son 10 yıl içerisinde hızlı bir şekilde değişmeye başladığı gözlenmiştir. Mevcut durumda en belirgin değişiklik ağzın modernleşmesi sonucu standart Türkçenin etkisiyle yeni kelimelerle birlikte *ö* sesinin kullanıma girmesidir. Bundan sonraki süreçte etkileşim ve buna yönelik değişikliklerin ne yönde olacağını zaman gösterecektir.

Kaynaklar

- Chambers, J. Trudgill P. (1998). *Dialectology*. Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge.
- Čaušević, E. (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Đinđić, M. (2017). “Glagolski polukalkovi turskoga porekla u srpskom književnom jeziku”. *Naš jezik*, 48, 3/4, (s. 31-38). Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Gülsevin, G. (2002). *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler - Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hafız Küçükusta, A. (2019). “Türkçedeki O’lu Dudak Uyumunun Prizren Ağzındaki Görünümü”. *V. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, 7-8 Kasım 2019.
- Hafız Küçükusta, A. (2019b). “Batı Balkan Türk Ağızlarına Dair”. *Dil Araştırmaları*, Bahar 23.
- Hafız Küçükusta, A. (2018). *Uporedna analiza turskih dijalekata zapadnog Balkana*. Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija.
- Hafız, N. (1985). “Kosova Türk Ağızlarında k>ç ve g>c Ünsüz Değişmeleri”. *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi: Tebliğler 1. Türk Dili, cilt 1. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, S. 127-29.
- Hafız, N. (1979). “Specificnosti prizrenskog turskog govora”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 27/1977, Sarajevo, S. 61-98.
- Hafız, N. (1976). “Prizren (Kosova) Türk Ağızlarının Başlıca Özellikleri”. *Çevren* IV/12, 29-35.
- Jusuf, S. (1987). *Prizrenski turski govor*. Jedinstvo, Priština.
- Kowalski, T. (1926). “Osmanische-Türkische Volkslieder aus Mazedonien”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 166-231.
- Kowalski, T. (1934). “Türk Dilinin Komşu Millet Dilleri Üzerindeki Tesiri”. *Ülkü Halk Evleri Mecmuası*, Sayı yirmi, Cilt dört, Birinci teşrin, Eylül, 98-105.
- Mutavdžić, P. (2013). *Balkan i balkanologija. Uvod u studije Jugoistočne Evrope*. Beograd: Čigoja.
- Németh, J. (1965). *Die Türken von Vidin, Sprache, Volklore, Religion*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh, J. (1956). *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia.
- Osi, M., (1996). *Prizren drevni grad, utvrđenja i njegova najneposrednija sela Jablanica i Pousko*. Prizren: Fond za izučavanje istorije Jablaničana.

- Petrović, S. (2012). *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru - Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerkića*. Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Remetić, S. (1996). *Srpski prizrenski govor (I Glasovi i oblici)*. SDZ knj. XLII, Beograd, S. 319-614.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. (1968). Cilt: 3, TDK.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. (1969). Cilt 4, TDK.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. (1977). Cilt: 9, TDK.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. (1982). Cilt 12, TDK.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE DUYGU DURUMU İFADE EDEN DEYİMLERİN TÜRKİYE HARİTASI ÜZERİNDE GÖSTERİMİ*

Aysun KANMAZ**

Özet

Dil, insanlar arasındaki iletişimin en önemli aracıdır. Milletler maddi, manevi ve kültürel öğelerini dil aracılığıyla nesilden nesile aktarırlar. Bu kültür öğelerinin önemli bir bölümünün çeşitli lehçelerde hâlen korunduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalarda birincil başvuru kaynağı olan Derleme Sözlüğü, dildeki söyleyiş biçimi bakımından bölgelere göre ne tür farklılıkların olduğunu da ortaya koymaktadır. Yazıya geçmemiş fakat halk ağzında kullanımda olan bu söyleyiş farklılıkları o dilin çeşitliliğinin ve aynı zamanda da zenginliğinin bir göstergesidir.

Çalışmada 2009 Türk Dil Kurumu basımlı 6 ciltlik Derleme Sözlüğü'nde duygu kavram alanına ait deyimler incelenmektedir. Duyguların dışavurumları, insan ilişkilerinin hem bireysel hem de toplumsal boyutunda büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Derleme Sözlüğü'nde duygu ifade eden 664 deyim kavram alanlarına göre *arzu*, *beklenti*, *can sıkıntısı*, *endişe*, *hayal*, *heyecan*, *hoşlanma*, *hoşnutsuzluk*, *hüzün*, *kıskançlık*, *korku*, *mahcupluk*, *minnettarlık*, *nefret / düşmanlık*, *öfke*, *önsezi*, *pişmanlık*, *sevgi*, *şaşkınlık*, *şefkat*, *talih/sizlik*, *umut/suzluk*, *vefa* şeklinde sınıflandırılmaktadır. Ayrıca deyimler, eş/yakın anlamlılık özellikleri yönünden de ele alınmaktadır. Son olarak söz konusu deyimlerin hem eş/yakın anlamlılıkları hem de tema başlıkları altındaki görünüşleri Türkiye haritası üzerinde gösterilmektedir. Bu çalışma ile duygu kavram alanının bölgeler arası yaşanan değişimlerini de gözlemlemek mümkün olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Derleme Sözlüğü, duygu, tematik sınıflandırma, deyim, haritalandırma.

* Bu çalışma “Derleme Sözlüğü'nde Deyimlerin Tematik Sınıflandırılması ve Haritalandırılması” adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, aysunugur@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2735-4015.

PRESENTATION OF IDIOMS EXPRESSING EMOTIONAL STATE IN THE COMPILATION DICTIONARY ON A MAP OF TURKEY

Abstract

Language is the most crucial tool for communication among people. Nations transmit their material, spiritual, and cultural elements from generation to generation through language. It is observed that a significant portion of these cultural elements is still preserved in various dialects. The Compilation Dictionary, which is the primary reference source for studies on Turkish dialects, also reveals the types of differences in pronunciation across regions. These pronunciation variations, although not reflected in written language, are in common use in colloquial speech, demonstrating the diversity and richness of the language.

In the study, idioms belonging to the emotion concept field are examined in the 6-volume Compilation Dictionary published by the Turkish Language Association in 2009. Expressions of emotions will attach great importance to human relationships, both individually and socially. In this context, there are 664 idioms expressing emotions in the Compilation Dictionary according to their conceptual areas as desire, expectation, boredom, anxiety, dream, excitement, liking, discontent, sadness, jealousy, fear, embarrassment, gratitude, hatred / hostility, anger, foreboding, regret, love, surprise, compassion, misfortune/misfortune, hope/loss, loyalty. Finally, both the synonyms of the idioms in question and their appearance under theme headings are shown on the map of Turkey. With this study, it is possible to observe the changes between the components of the concept of emotion.

Keywords: Compilation Dictionary, Emotion, Thematic Classification, Idiom, Mapping.

Giriş

Deyim, dilde belirli bir anlamı ifade etmek için kullanılan sabit ifade şekilleridir. Her dilin kendine özgü deyimleri vardır ve bu yapılar ortaya çıktığı dilin kültürel, tarihî ve sosyal deneyimlerini yansıtır. Aynı zamanda deyimler insanlar arasındaki iletişimde de sıklıkla kullanılan yapılardır. Çünkü uzun uzadıya anlatılmak istenilen bir duygu ya da düşünce kısa ve öz anlatım özelliğinden dolayı deyimlerle daha net açıklanabilmektedir. Bu yönüyle de deyimler bir dilin en az emek yasasının ürünleri olarak da ifade edilebilir.

Deyimin tanımı hususunda akademik anlamda yapılmış tanımlar, kavram üzerine hem sentaktik hem de semantik olarak farklı yaklaşımları ortaya koymaktadır. Deyimleri tanımı, kökeni, anlamı ve kullanımıyla ilgili ele alan çalışmalar olarak Aksoy (2002), Hatiboğlu (1972), Gencan (1979), Altuntaş (2017), Ayata (2016); dilbilim temelinde ise Subaşı Uzun (1988), Sinan (2000), Güven (2020) örnek gösterilebilir.

Deyim tanımı hususunda genel kabulün ise en az iki kelimeden oluşan, kelimelerin tek tek anlamlarından değil de bütüne ait anlamdan ortaya çıkan mecaz anlatımlı yapılar olarak ifade edildiği görülmektedir. Aynı zamanda duyguların da ifade derinliğini ortaya koyan bu yapılar dilde daha etkili bir iletişim kurmaya yardımcı olur. Zira kişi ya da kişilerin yaşadığı derin duygu durumlarını anlatmak amacıyla bu yapılar sıklıkla kullanılmaktadır. Duygu durumu denilen olgu insanın içsel deneyimleriyle ilişkilidir ve kişinin *mutluluk, öfke, heyecan, korku, sevgi, nefret, kibir, hüzn, merhamet, mahcubiyet, şaşkınlık, önsezi* gibi farklı duygusal durumlarını ortaya koyan geniş bir yelpazeye sahiptir. Kişi iç dünyasında yaşadığı birtakım hisleri deyimler aracılığıyla karşı tarafa aktarır.

Deyimler, genel olarak mecaz anlatımlı dil parçacıkları olarak ifade edilseler de duygu yönünden bakıldığında aynı zamanda gerçeklikle ilişkisi olduğu da görülmektedir. Nitekim bir duyguyu ifade ederken daha çok insanın bedensel özelliklerinden yararlanıldığı bir gerçektir. Örneğin beklenmedik bir anda şaşırtıcı bir olay yaşayan kişi, bu durumun iç dünyasında nasıl bir etki yarattığını ifade etmek adına *gözlerim fal taşı gibi açıldı* ya da *ağzım açık kaldı* gibi deyimlerini kullanabilmektedir. Bu da deyimlerin çok yönlü yapılar olduğunu göstermektedir.

Farklı kültür ve dönemlerde insanlar duygu durumlarını ifade etmek için farklı yöntemler ve ifade biçimleri deneyimlemişlerdir. Bu durumun en belirgin kullanımını ise kalıp sözler oluşturmaktadır. Çalışmada Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde duygu ve hisleri ifade eden deyimler incelenmektedir. Söz konusu kullanımların yöreden yöreye farklılaştığı görülmektedir. Bu çalışma ile ağızlarda bir duyguyu ifade etmek için

kullanılan bir deyim farklı bölge ya da bölgelerde başka bir duygu ifadesi için kullanıldığına da rastlanılmıştır.

Çalışmada Derleme Sözlüğü'nden (DS) Türkiye Türkçesi ağızlarında duygusal durumu ifade eden 664 deyim 24 başlık altında değerlendirilmiştir. Aynı zamanda deyimler, kendi içerisinde eş/yakın anlamlı olacak şekilde de sınıflandırılmıştır. Korkmaz (1992) eş anlamlılığın kelimelerdeki kavram inceliklerinin çeşitli sosyal ve dilsel kesimlerde zamanla unutulmuş anlamca birbirlerine yaklaşımlarıyla ortaya çıktığını ifade ederek anlam yönünden birbiriyle tamamen örtüşen az sayıda kelime olduğunu belirtmiştir. Aksan (2000: 67) ise, aynı dilde birbirinin tam eş anlamlısı olabilecek nitelikteki kelimelerin ancak uzun yıllar sonucu anlam değişimine uğrayarak birbirlerine anlamca yaklaşabileceklerini dile getirmektedir. Çalışmada DS içerisinde birebir aynı anlamı karşılayan deyimlerin yanı sıra farklı ifade şekline sahip fakat aynı anlama gelen deyimlerin de varlığı söz konusudur ve bu tür yapılar çoğunluktadır. Örneğin “Bir şey ya da bir kimse sinirine dokunmak” anlamına gelen *gıcık almak / gıcığına gitmek / gıcık olmak / gıcık almak* ya da “Tasalanmak, kaygılanmak” anlamına gelen *betine gitmek / gıcık olmak / gircivik girmek / kalağı dikmek / kımkım almak / küşüm çekmek / partutuş olmak* deyimleri eş/yakın anlamlı deyimler olarak gösterilebilir.

Sözlük'ten tespit edilen deyimlerin Türkiye haritası üzerinde gösterimi Murat Atasoy tarafından yapılmıştır. Bu aşamada veriler MYSQL veri tabanına aktararak hazırlanan PHP ile geliştirilmiş web sitesi üzerine çağrılmış ve etkileşimli harita üzerinde aranabilir hâle getirilmiştir. Harita üzerinde gösterim, ilçeler üzerinden yapılmıştır. Bu aşamada ise deyimlerin idari yapılanma bilgisi *Türkiye Mülki İdare Bölümleri Envanteri* ve *Nişanyan Yer Adları* siteleri üzerinden güncellenmiştir¹. Kullanıcı tarafından aratılmak istenilen deyim yazıldığında harita üzerinde görünen yeşil alanlara imleç getirilerek deyim geçtiği yer ve ilçe bilgisi ile anlam bir kutucuk aracılığıyla açılmaktadır.

Çalışmanın harita üzerinde veri arama kısmı uygulamalı olarak kullanıldığından metin içerisinde haritadan çıkarılan ekran görüntülerine yer verilmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde Duygu Durumu İfade Eden Deyimler

Duygu durumlarını anlatmak için kullanılan deyimler duygusal tepki ve deneyimleri daha etkili bir biçimde anlatmak amacıyla kullanılır. Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan duygu deyimleri *arzu, beklenti, can sıkıntısı, endişe, hayal, heyecan, hoşlanma, hoşnutsuzluk, hüznün, kıskançlık, korku,*

¹ Bildiri metninin konusunu duygu deyimlerinin oluşturması ve verilerin çokluğu sebebiyle güncel yer bilgilerine bu çalışmada yer verilememiştir.

mahcupluk, minnettarlık, nefret / düşmanlık, öfke, önsezi, pişmanlık, sevgi, şaşkınlık, şefkat, talih/sizlik, umut/suzluk kavram alanları altında değerlendirilmiştir. Eş anlamlı deyimler ise ilgili başlık altında taksim (/) işareti ile ayrılarak gösterilmiştir.

1. Arzu

Bir şeye veya bir duruma duyulan istek, dilek anlamına gelen arzu duygu durumu içsel bir motivasyonu ifade etmektedir. DS’de *arzu* duygu durumuna dair 42 deyim tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde 27’sinin eş/yakın anlamlı olduğu görülmektedir.

alımını almak 3
aşkı domalmak
başına dönmek / başına dönmeyh / dalap olmak 3 / el götürmek / özmencil olmak 1 / tırlılık etmek / ulam ulam olmak / ulum ulum ulumak
canı çekişmek / çakırı çekmek / cınar olmak 1 / dımırı çekmek / gıf olmak / gıngım etmek (I) / göğüs gürllemek / suncuğu sarmak
cini coşitmek
çeciği gevşemek (II)
damağı şakıramak
eskiye toplamak
evlensek olmak
feylini toplamak
göbekten atmak / kıfı tutmak
göğnü istemek / göğnü olmak
kınık çekmek
kuşkuş etmek (II) / yaf yaf etmek (I) 1 / yaf yaf itmek
mal canlı / mal canını
mer mer meleşmek
şebel artmak
tapıradak düşmek
tuğ dikmek 2
ummaya varmah
yumuş istemek / yüz vurmak
yüğseğinden uçmak

2. Beklenti

Beklenti, kişinin istek ve hedeflerine yönelik ortaya çıkan bir duygu durumudur. DS’de söz konusu duygu durumuna dair 3 deyim tespit edilmiştir.

kenaz etmek
şenge bakmak
zehirden şifa ummak

3. Can Sıkıntısı

Bireyin zihinsel ve duygusal ihtiyaçları karşılanmadığı durumlarda ortaya çıkan duygu durumudur. Türkiye Türkçesi ağızlarında *can sıkıntısı*,

bunalım, bir şey yapmama isteği vb. anlamları karşılayan 52 deyim ve bunlar içerisinde de eş/yakın anlamlı 35 deyim olduğu belirlenmiştir.

anakados etmek
beynine girmek / güç üzme / gücü üzme / güç kurutmak
canı azalmak
canı çekilmek / dancuhup durmak / dara girmek / dışlığı azmak / dışlığı gelmemek / efitiği daralmak / gavsılası daralmak / gavselesi daralmak / gücü üzölme / gücü üzölme / ızığı bızıkma / özeğini üzme / şavkı gırılma / talazı kabarmak / yürek oynamak 2
canı iliği gurulma
ceciği gevşemek 3 / gıvı geçmek / ırgı gırılma
cızığı bızıkma / cızı bızıkma / ciziği bizikme
deli dedirgen
dikdik etmek
güc üzüntüsü
güc üzgünü
güc üzölme
hant etmek
hırkat basmak
içe ılımamak
içe yidirmek / içine ılıştırmak
kıdırım olmak / vık vık boğulma
pundunu kırmak / puntunu kırmak
renk etmek
sıdalaz olmak
tağaddeye gelmek / vızık vızık ötmek
takaza etmek (I) 3 / zilim etmek
vızık vızık etmek
yürek oynatması (II)
zehi geçmek 2
zortunu çıkarmak

4. Endişe

Tasa, kaygı gibi duygu durumlarını ifade eden *endişe* aynı zamanda kişinin psikolojik olarak strese girmesine sebebiyet vermektedir. DS’de *endişe* duygu durumuna dair 14 deyim ve bunlar içerisinde de 11 deyim eş/yakın anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

alttan su çıkmak
betine gitmek 1 / gıcık olmak / gircivik girmek / kalağı dikmek / kımkım almak / küşüm çekmek / partutuş olmak
çampara çalmak / tepdili şaşmak
eli yüreğinde
kırfacan kesilmek / zehni dırmalamak

önünü bırakıp sonunu saymak

5. Hayal

İnsanın zihninde tasarladığı ve gerçekleşmesini istediği bir duygu durumu olan hayal, DS’de *hayal etme*, *hayal kırıklığı* gibi anlamlara gelen 6 deyim ile ifade edilmektedir.

başta gavak yılleri esmek
cıncık gırığı
çilhar olmak
kazınıp kalmak
suya düşmek
yergin kalmak

6. Heyecan

Duygu durumları içerisinde geçici bir durumu ifade eden *heyecan* aynı zamanda bir olay ya da duruma karşı ortaya çıkan tepkidir. İçerisinde korku, sevinç, hüznün, endişe gibi duyguları da barındırmaktadır. DS’de *heyecan* duygu durumunu ifade eden 22 deyim olduğu ve eş/yakın anlamlı olan 19 deyim bulunduğu tespit edilmiştir.

alağuş etmek, alavuş etmek
bağrı kalkmak 2 / helevun etmek
canı mırk mırk etmek / dikeden atmak 1 / dikeden atılmak / dikidek atmak
sevindirik delisi / sevincik delisi
sevündük olmak
yüreği fenikmek / yürek atmak / yürek halkmak
yüreği galkmak (I)
yürek atması / yürek artması / yürek algıması / yürek düpürtüsü / yürek kabarması / yürek kakkınlığı / yürek kalkması / yürek oynaması 1

7. Hoşlanma, Beğenme

Olumlu bir duygu durumu olan hoşlanma, aynı zamanda kişinin ortaya çıkan duruma karşı pozitif bir yaklaşım sergilediğini gösterir. DS’de *hoşa giden*, *beğenilen* durumları ifade eden 32 deyim ve bunlar içerisinde eş/yakın anlamlı olan 20 deyim olduğu belirlenmiştir.

adı belli
ağzı ayrılmak
aynalı olmak
betine gitmek 2 / dadı gelmek 2 / datlı gelmek 1 / mezene yaramak / micine gitmek
dadını çıkarmak
dat dökmek
eh olmak (I)

elin beğendiği
eme geçmek
göz dutmak / göz sarmak
gurt büzüğü
gülüdeğini çalmak / mezemete çihartmah
hara geçmek / hora geçmek / horu geçmek / hana geçmek
içine ılımak / içe ilimek 2 / içine ilimek
mat olmah
türül türül tütme 2
yıldızı barışmak 2
yıldızı dişi (I) / yıldızı hoş
yüze çıkan / yüze gelen

8. Hoşnutsuzluk

Kişinin memnun olmadığı durumlarda ortaya çıkan duygu durumudur. DS’de söz konusu duygu durumuna dair 55; eş/yakın anlamlı olan ise 34 deyim olduğu tespit edilmiştir.

abırcın olmak (I) / hon olmak 1
agurt etmek / munzur asmak / sirke satmak
ağzı dadı [vermek] (II) 2
alavant etmek
as körmek
avırt itmek / burun gırın itmek 2 / yüz ekşitmek / yüz eşkitmek
ayağa ip dakmak 3 / ayın kuyun etmek
başından bezmek
başını kel etmek / başını üzme
başını kel etmek / uşangınlık gelmek
bete gitmek / zifiri bulanmak
cicik bıyık / cicik boğaz
cobul olmak
dadı kaçmak
don yüzlü / donyağı dolması / süksünü düşük 2 / tipi yüzlü
donu bozuk olmak
gıcığ almak / gıcığına gitmek / gıcığ olmak / gıcık almak
gıcırı kırılmak
haraza etmek / ıbıık demek
içine vurmak
irinti seçmek
karnına yazmak
nükrü dönmek / yüreği galkmak (II)
öyfeşi ağzından gelmek 1
özü güymek
suratı bozuk

tetiri bozuk 1 / yıldızı erkek
tokur etmek
üstünden dökülmek / üstünden kaçmak
yangıncılık getirmek
yilinden kaçmak 1
yönü öte
yüreğini kaldırmak (I)
zarılık getirmek

9. Hüzün

Hüzün genellikle olumsuz olaylar sonucunda kişinin daha derin düşüncelere kapılmasına neden olan bir duygu durumudur. DS’de *hüzün*, *üzüntü*, *keder* anlamına gelen 80 deyim olduğu ve bunlar içerisinde 39’unun eş/yakın anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

ağıt yitirmek
bağrı bütün
bağrı geçik 1 / barı daşlı / barı yuka / yüreği dağlı
bağrı kalkmak 3
bağrı pişmek / bayır bayır yanmak 2
bağrı taşlı / bağrı yanık
bağrına daş basmak
bağrını çekmek / engine vermek (III) / içine almak
bañ bañ etmek 2 / hintil hintil ağlamak / öcürenne gibi bağırarak / şefşeli oynamak / vırrak vırrak bağırarak / zıngıdı basmak
barına daş basmak
başını barını yimek 2
beli çökertmek
berhay etmek / fiğla kopmak
bir hoş olmak
boğrını çekmek / hılt olmak (IV) 3 / oyum oyum olmak / özmencil olmak 2 / pıntı olmak / yaf yaf etmek (III) / zomburu tutmak
böncece ağlamak
burcu bulanmak
cığ etmek / cıllık etmek 2
dardağan olmak / elağız vermemek / yamyasır olmak
doluntu olmak
eli ağzına varmamak (I) 2
galam dikmek
gannına atmak
girav vermek
göğ başa inmek
güc kurusu
güve tutmak / maççı olmak

hamas kargası
içe batmak
kambekir etmek / yangı vermek
kör ağıdı
lelevün olmak
limeni azdırmak
maattar olmak
mazıl olmak
mingılı düşük
ofun sofun olmak 2
oğul ateşi
öz ağlamah
öz ipini sökmek / yüreğini goparmak 2
özeğini öttürmek
özgöynük etmek
sıdkı sıyrılmak
sidikli göz
soyka kalmak
şenicırma ellemek
vidi vidi yemek
yaf yaf yanmak / yüreği galdırmamak
yamızını yıkmak
yarenlik etmek (I)
yıhım yeme[k]
yüreği döymek
yüreğine indirmek
yüzü bozulmak

10. Kıskançlık

Kıskançlık, bir kimse bir üstünlük gösterdiğinde veya sevilen birisinin, başkası ile ilgilendiği kanısına varıldığında takınılan olumsuz tutum; günü, güncülük, haset, hasetçilik, hasetlik, hasutluk olarak açıklanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>). DS’de söz konusu duygu durumuna işaret eden 17 deyim tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde 15 deyim eş/yakın anlamlı olduğu belirlenmiştir.

almaz almaz bakmak
gannı almamak / karnı almamak / karın almamak / karnı ağrımak / karnı burmak (II) / karnı kalkmak / gözü bar götürmemek / hılt olmak (IV) 1
gıcık etmek / gıcıt etmek / gıcıt vermek 1 / ırışgan etmek / ırışgat sallamak / ırışkan vermek / ken etmek 2
iç almamak

11. Kibirliklik

Kendini beğenme, başkalarından üstün tutma, büyülenme, böbürlenme gibi duyguları barındıran kibir duygusuna dair DS’de 42 deyim ve bunlar içerisinde 34 eş/yakın anlamlı deyim olduğu tespit edilmiştir.

ağalık taslamak / atıb eğirmek 2 / azı gülana vamak 2 / kanat biçmek / kandış atmak / kandış atmak
al basma (II)
al üstüne al giymek / caga satmak / ceh satmak / cığır etmek (II) / kan uyutmak / mığıl vermek
askıya çıkmak (I) 2
ayan delisi
bayırın pisi / eğeyisi beş bannak
bayrak açmak
boka basmaz
bunnu yilli / kıcı yoluk
cap sıyırtmak 2 / kerç etmek 1 / zanta atmak
cort etmek (I) / cort cort etmek / hort atmak / porum atmak / ulvan satmak / üstten almak 1
çalım sıyırtmak / zort zort etmek
gıldır gıldır gitmek / kort kort yürümek / koskos yürümek
gıllı gıllı atmak
kodazlanıp durmak / zahma sıyırtmak 2
mehel olmamak
şüngül kullanmak / yaf yaf etmek (II)
torum atmak

12. Korku

Korku duygu durumu kişinin tehlikeli anlarda hissettiği ve bu anlarda yaşanan olay ve duruma karşı tepki olarak kendini gösterir. DS’de korku duygu durumunu ifade eden 69 deyim tespit edilmiştir. 45 deyim ise eş/yakın anlamlı olduğu görülmüştür.

abarot satmak / cayırtı vermek / hedede biçmek / kıcırım etmek 2
abartıyı basmak
al basma (I) 4 / al bastı 4
al basmak 2 / karakura basmak / karakura çökmek
altına etmek / kutu kurumak / öcelen olmak / tuncunu ırmak 2 / yüreği çatlamak
belen olmak
belere kalmak (I) / belerip kalmak (I)
bızık bızık olmak
dank dank etmek
dezürgün etmek
dıkberim olmak / engibenk olmak 2 / dikeden atmak 1
dışlık vermemek

dız vermek / ırgın etmek
dili boğazına akmak
dingilek düşmek
domusu düşmek / talas gelmek
eli yüreği başında
emesen etmek
firidin olmak
göz belirtmek (I) / göz ağartmak / göz akartmak / göz bölertmek / gözü belermek
göz parlama
hamını tutmak
ıgıl ıgıl olmak (II)
ırakanı taşmak / ödü sıtmak / ödü böldeğine karışmak / ödü çatlamak / ödü sıdmak / ödü yarılmak / yağı yarılmak 2 / yürek oynamak 3 / yürek sıçramak / yürek oynamak 3
körgesinden gorkmak
ödeği kopmak
ödünü almak / ödünü sıdırmak / putunu kırmak / ubuz etmek / yüreğini goparmak 1
ödürlü etmek / yüreğini galdırmak (II)
ödürlü olmak
tedirgin etmek, tedirkin etmek
tuz buzalamak
utlu olmak
üzengi şakırtısı
yıldızı yeğni (I)
yürek oynaması 2
zangada kalmak

13. Mahcupluk

Kişinin toplum içinde veya bireysel ilişkilerde yaşadığı *utanç*, *sıkılğanlık* ya da *rahatsızlık* duygularını ifade eder. DS’de söz konusu duygu durumuna dair 56 deyim yer almaktadır. Bunlar içerisinde 41 deyim in ise eş/yakın anlamlı olduğu görülmektedir.

abır elemek / elem etmek / eteği ağırlaşmak / tin düşmek
ağzı kara olmak
ağzı yumlu / azı yumuk
altbaşı çekmek / atbaşı çekmek
altını çaldırmak
ayağa düşmek (I) 2 / carıs olmak / kes düşmek / malamat olmak / tamışa olmak / yüzkiri olmak / yüzün düşmek 1
boksu düşmek
boza etmek / carıs etmek / cors etmek
cırkı çıkmak
dalağı eğrilme / hılt olmak (IV) 2
el arı

et ben olmak / et beniz olmak / et bent olmak
gevel yayal etmek
hadar etmek / hecil düşmek / hecil olmak
hoyrat etmek
hödüğüne gitmek
ıkcırcık olmak
kağıç kakmak / kahiç kakmak / kahiş kalkmak / kakıç kakmak / kakı kakmak / kağış kağış akmak
kırfacan etmek (I) / yüzünü kızartmak 2
kızıl bozul olmak
malamat etmek (I) 2 / malamat itmek / pisyas olmah
matarak çıkmak
şervende olmak / ürubar olmak
ud küşüm
urusvay olmah
yilindan kaçmak 2
yüzü kara (I) / yüzü yirde
yüzünü kızartmak 1

14. Minnettarlık

Kendisine yapılan bir iyilik karşısında kişinin hissettiği duygu durumudur. DS'de minnettarlık duygu durumuna dair 3 deyim tespit edilmiştir.

yüz tutamağı (I) / yüz tutruğu / yüz tuturuğu 1

15. Nefret, Düşmanlık

Nefret duygu durumu kişinin başka bir kişiye duyduğu düşmanlık ya da kindarlık olarak ifade edilebilir. Söz konusu olumsuz duygu durumu kişide aynı zaman *öfke*, *anlayışsızlık*, *hoşnutsuzluk* gibi duyguların da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Nefret/düşmanlık üzerine DS'de 17 deyim ve bunlar içerisinde eş/yakın anlamlı olan 5 deyim olduğu tespit edilmiştir.

alıp veremediği olmak
altı algın olmak
altını yakmak (I)
bacak çekiştiren (II) 1
ciyir etmek
dişi gannında / dişi karnında
ecirini çıkarmak 2
gara yürekli
gün vermemek
iki yar
kin davşırmaq / kitret gütmek / kitret kovmak
petiz etmek

sana godutman
yapmadığını gomamak

16. Öfke

Kızgınlık, hiddet gibi duygu durumlarını içerisinde barındıran öfke duygusu kişinin aynı zamanda saldırgan olmasına da sebep olmaktadır. DS’de 9 deyimle karşılanan öfke duygusu zihinsel olduğu kadar vücutta ortaya çıkan fizyolojik belirtilerle de kendisini göstermektedir. Söz konusu deyimlerden 4’ünün eş/yakın anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

banaz olma 3
cıdırına basmak 1
dalağı kabarmak / gözü kızarmak / zifiri azmak / zivanadan çıkmak 1
horsası inmek
horsasını almak
para para dökmek

17. Önsezi

Hissiyat, altıncı his, içine doğma olarak da ifade edilen önsezi duygu durumuna dair DS’de 9 deyim yer almaktadır. Bunlardan 4’ü eş/yakın anlamlıdır.

akıla dammak 2 (akla dammak, akla damlamak) / başa düşmek 1 / beyni gıcılınmak 1 / doz etmek / fiğ kopmak
hiyam etmek
uğruna gitmek
yel almak (II) 1

18. Pişmanlık

Yapılan bir davranış ya da yanlıştan dolayı duyulan duygu durumu olan pişmanlığa dair DS’de 4 deyim ve içerisinde eş/yakın anlamlı olan 2 deyim varlığından söz edilebilir.

çiğere batmak / ütömen olmak
içine ıltmamak
yüreğine sağlamak

19. Sevgi

Mutluluk, yakınlık, bağlılık, gibi olumlu duyguları içeren sevgi duygu durumu DS’de 25 deyimle temsil olunmaktadır. Bunlar içerisinde 15 deyim eş/yakın anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

ayran gönüllü 2
boğra sarmak
bürcü bürcü kokmak / tansık kalmak / türüm türüm tütme (II)

datlı gelmek 2
gavragucah olmak / örüm sarım olmak / sarım görüm olmak / sarsarma ellemek
hent hent etmek
hon olmak 2 / ivirdine sokmak / sevi düşürmek / üns olmak / vurgun olmak
kada almak 2
kan ılmak / kan ılıkmak / kanı ılmak
keliği çöplüğe atılmak
pıçı pıçı etmek
sucuğu sarkmak
yollara bakmak
yürek oynamak 1

20. Şaşkınlık

Kişinin beklenmedik bir durum karşısında ortaya koymuş olduğu duygu durumudur. Aynı zamanda kişi şaşırdığını sadece içsel olarak değil beden hareketleri ya da mimikler yoluyla da ortaya koymaktadır. Söz konusu duygu durumuna dair DS'de 62 deyim yer almaktadır. Söz konusu deyimlerden 53'ünün eş/yakın anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

acebe kalmak / anayana galmak / arasatda kalmak / bañ bañ etmek 1 / dengese olmak / efün yefün olmak / ejeyif galmak / elepceği dolaşmak / enayan olmak / enben olmak / ene yana olmah / eneben olmak / enge benge olmak / engi bengi olmak / engibenk olmak 1 / engiteng olmak / enibeni olmak / enit yanıt olmak / enk beng olmak / ent bent olmak / enu yanu olmak / enü yenü olmak / enyan kalmak / eyin beyin olmak / eyit beyil olmak / hüyük kesilmek / kamaşıp kalmak / madas kalmak / mangıhip galmak / nutku kurumak / ofun sofun olmak 1 / osup kalmak / şaşbaş olmak / zingadan kalmak
ağzını sanıtmak / tersi dönmek
akıla ziyan
ayın beyin olmak (II) / ayan bayan olmak / ayan beyan olmak / ayın bayın olmak 1 / ayıt beyit olmak / bitevür olmak
banaz olma 2
basdığı goduğu yeri bilmemek / çeteleyi şaşırmak / önyan olmak / tedülülü şaşmak / tebgili şaşmak
berkedek düşmek
cıbada kalmak (II)
dana gitmek / mandır mandır oynatmak 2
derdedirgin olmak / eli ayağı şaşırmak
eğit meğit olmak
kan tutma
panaz olmak
pers olmak (II) 1
pesend etmek / pesenk etmek
soruşup kalmak

21. Şefkat

Merhamet duygusu DS’de 16 deyim ile temsil olunmaktadır. Bunlar içerisinde 12 deyim ise eş/yakın anlamlıdır.

bağrı yoka / bağrı yoha / bağrı yufka / bağrı yuha / bağrı yuka / bağrı yüfka
bar vermek
emleme emlemek (I) 2 / ıza vermek
özü baymak / özü dönmek
yüreği yuka / yüreği ziz
yürek buyruğu
zehirini almak
zivriğini almak

22. Talih/(sizlik)

Şans, şanssızlık olarak ifade edilen talih(sizlik) duygu durumuna dair DS’de 16 deyim yer almaktadır. Eş/yakın anlamlı olan ise 7 deyim bulunmaktadır.

aşığı alçı oturmah
başı gara / örtük yüz
başı gülmek 1
boğazı kara (II) / eli sidikli
dah demek
eli sebepli
genime gerah etmek
şum dutmah
uğru açılmak
yıldızı dik / yıldızı düşük / yıldızı sönük
yıldızı dişi (II)
yıldızı söyünmek

23. Umut/(suzluk)

Kişinin gerçekleşmesini beklediği şeylere karşı hissettiği duygu durumuna dair DS’de 11 deyim yer almaktadır. Bunlar içerisinde eş/yakın anlamlı olan 8 deyim bulunmaktadır.

ağız tadı vermek / ağız vermek (I) 2
el üzme / eline yıkamak / elini yıkamak / umudunu almak
gadiit gomat / tezir etmek
geve vermek
umut gapısı
yemçeyh töyhme

24. Vefa

Vefa duygusu kişinin birine ya da bir şeye karşı duyduğu bağlılık hissidir. DS’de söz konusu duygu durumunu ifade eden 1 deyim yer almaktadır.

esine düşürmek

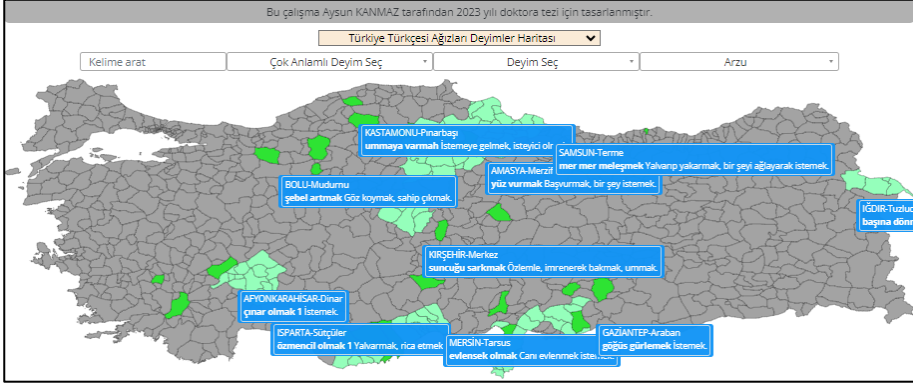
Sonuç

Bu çalışmada, Anadolu Ağızları içerisinde duygusal durumu ifade eden 664 deyim 24 başlık altında incelenmiştir. Sözlük’ten tespit edilen deyimler *arzu, beklenti, can sıkıntısı, endişe, hayal, heyecan, hoşlanma, hoşnutsuzluk, hüznün, kıskançlık, korku, mahcupluk, minnettarlık, nefret / düşmanlık, öfke, önsezi, pişmanlık, sevgi, şaşkınlık, şefkat, talih/sizlik, umut/suzluk* duygu durumlarını kapsamaktadır.

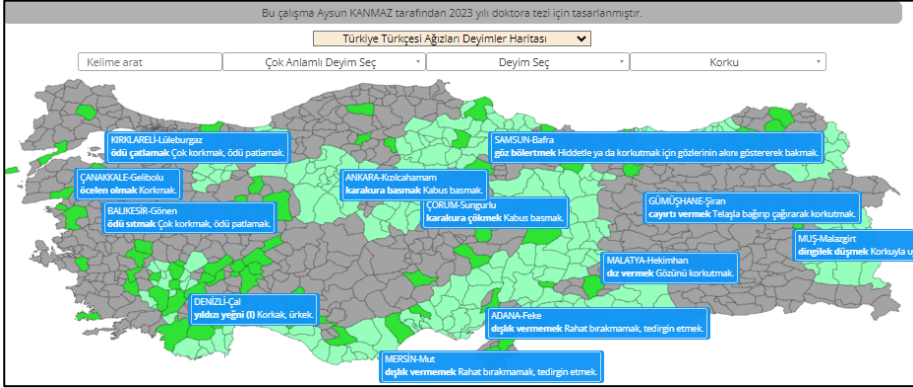
Çalışmada kullanılan veriler, Derleme Sözlüğü’nde yer alan deyimlerin Türkiye haritası üzerinde gösterilmesiyle tamamlanmıştır. Bu gösterimde, deyimlerin bölgesel farklılıklarını ve kullanımlarını gözlemlemek mümkün olmaktadır. Böylece Anadolu Ağızları içerisinde duygu kavram alanının bölgeler arasındaki değişimleri ortaya konulmaktadır. Aynı zamanda harita üzerinde deyimlerin geçtiği il, ilçe ve anlam bilgilerini görme imkânı sunulmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma Anadolu Ağızları içerisinde duygu ve hisleri ifade eden deyimleri ve bu deyimlerin bölgesel farklılıklarını harita üzerinde göstermektedir. Deyimler, duygu durumlarını daha etkili bir şekilde ifade etmekte ve dilde iletişimi güçlendirmektedir. Ayrıca bu çalışma, Anadolu ağızlarının çeşitliliğini ve zenginliğini gösteren bir örnek çalışma olarak da değerlendirilebilir.

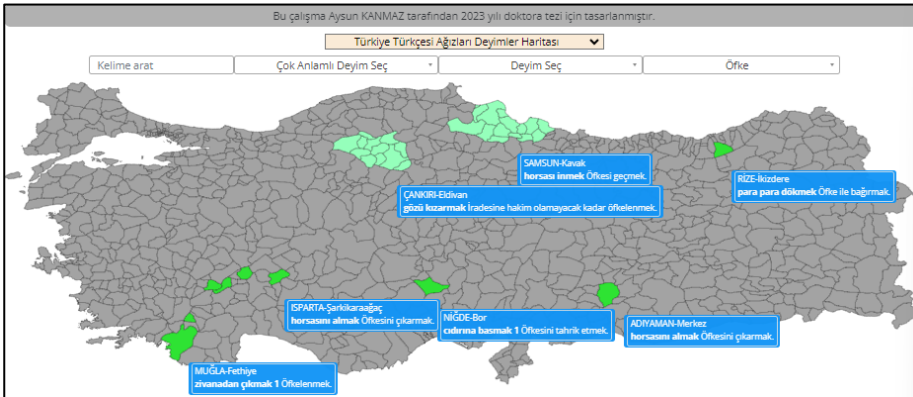
Çalışmaya konu olan duygu durumlarının harita üzerindeki ekran görüntüleri ise şu şekildedir:

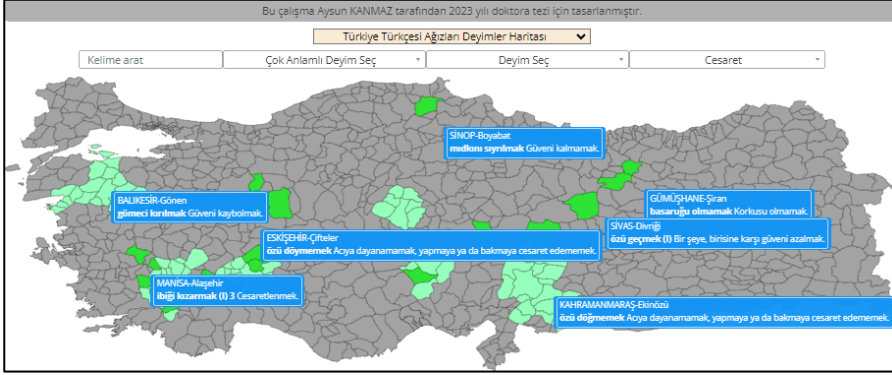
Harita 1. “Arzu” Temalı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü

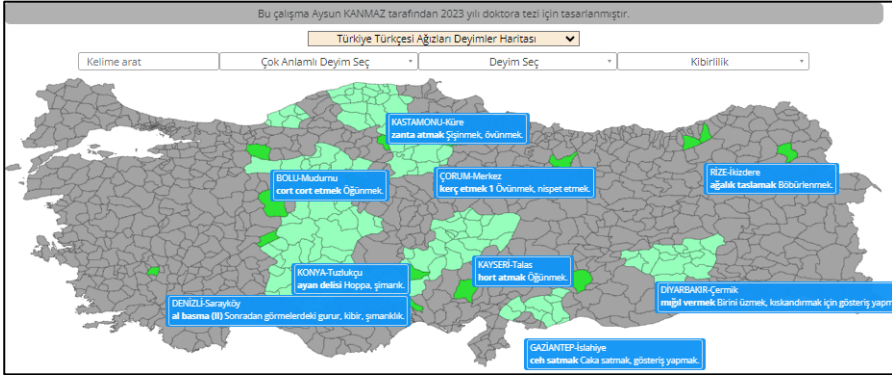
Harita 2. “Korku” Temalı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü

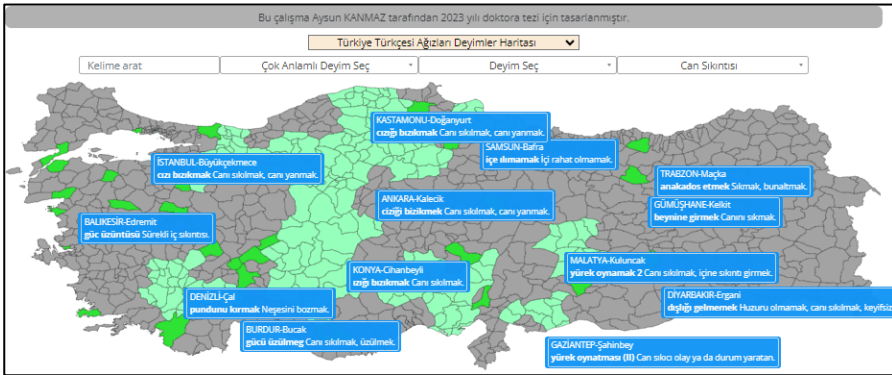
Harita 3. “Öfke” Temalı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü

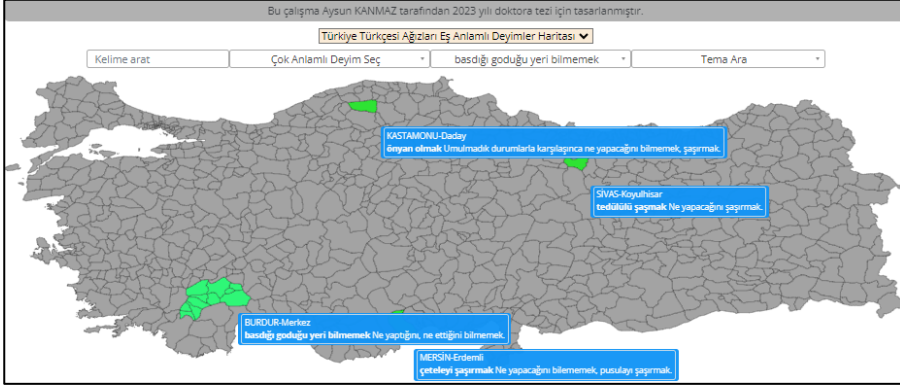
Harita 4. “Cesaret” Temalı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü

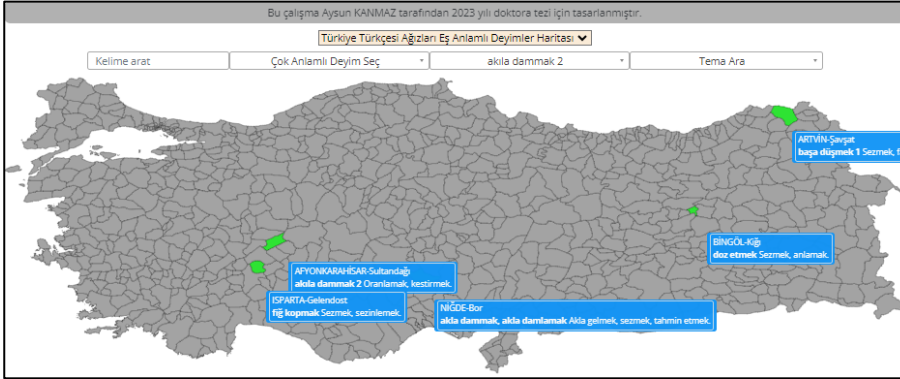
Harita 5. “Kibirlilik” Temalı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü

Harita 6. “Can Sıkıntısı” Temalı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü

Harita 7. Eş/Yakın Anlamlı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü (1)

Harita 8. Eş/Yakın Anlamlı Deyimlerin Harita Üzerinde Görünümü (2)

Kaynaklar

- Aksan, D. (2011a). *Türkçenin gücü*. Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2011b). *Türkçenin zenginlikleri incelikleri*. Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1995). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü – II (deyimler sözlüğü)*. İnkılâp Kitabevi.
- Altuntaş, A. F. (2017). *Türkiye Türkçesinde gibi edatıyla kurulan kalıp sözler deyimler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, M. S. (2020). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki eş değeri olmayan duygu fiilleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 170-179.
- Avcı, Y. (2015). Türkiye Türkçesi deyimlerinde duyguların analizi. *Turkish Studies (Elektronik)*, 10 (7), 997-1020.
- Bilgin A. G. (2022). Azerbaycan Türkçesinde duygu fiillerinin anlam bilimsel yapı görünüşleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 73-87.
- Cüceloğlu, D. (2014). *İnsan ve davranışı*. Remzi Kitabevi.
- Çetinkaya, B. (2006). *Türkiye Türkçesinde mutluluk ve üzüntü göstergeleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetinkaya, B. (2017). Söz varlığımızda bedene dayalı duygu adlandırmaları. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 5 (9), 165-184.
- Derleme Sözlüğü* (2009). 6 Cilt. Türk Dil Kurumu.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin sözdizimi*. Türk Dil Kurumu.
- Özkan, A. F. (2021). Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça kökenli duygu sözcükleri. *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII (71), 801-825.
- Soydan, S. & Özkan, A. (2019). Kutadgu Bilig'deki bazı duygu fiilleri üzerine bir değerlendirme. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kapadokya Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi Özel Sayısı*, 27-32.

CAFEROĞLU 1936'DAN 2023'E: GÖRDES SALUR VE ULGAR KÖYLERİ AĞZINDA ZAMANDİZİNSEL DEĞİŞMELER Ayşe İLKER*

Özet

Bilindiği gibi Ahmet Caferoğlu Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme adlı kitabında, Bat Anadolu ağızları üzerinde 1936 yılına kadar hem müsteşrikler hem de yerli araştırmacılar tarafından bir çalışma yapılmadığından ve dil malzemesi toplanmadığından müşteki olur ve bu sebeple kendisi Batı vilayetlerinden “canlı şiveler üzerinde tedkikat yapmak” üzere İstanbul Üniversitesi Rektörlüğünün, Edebiyat Fakültesi Dekanlığının ve Maarif Vekaletinin desteğiyle üç yıl yaz tatillerinde Manisa, Balıkesir, Afyonkarahisar, Kütahya, Isparta, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli ve Aydın vilayetlerinde bulunur. Her ne kadar “canlı şive malzemesi” az olsa da Manisa’dan özellikle Gördes’in Salur ve Ulgar yerleşimlerinden toplanan malzeme dikkate değerdir. Bu dil malzemesinde günümüzdeki araştırmalarda tespit edilmiş özelliklerin hepsi vardır. Özellikle de İlker 2017’de ayrıntılı olarak işlenmiş olan yönelme hâli ekiyle yükleme hâli eklerinin birbiriyle değiştiği örnekler, Caferoğlu’nun verdiği mâni ve türkülerde dahi görülebilmektedir.

Eldeki bildirinin temel amacı, 1936-1939’dan bugüne Caferoğlu’nun tespit ettiği “canlı şive malzemesi”nde bugün hangi değişimler olmuş, hangi özellikler aynı kalmıştır sorusuna cevap vermektir. Yani Caferoğlu 1936-39’daki özellikler zamandizinsel olarak Salur ve Ulgar köylerinde 2023’te de devam etmekte midir? Bu sebeple Salur ve Ulgar köylerine gidilerek, zihinsel/bedensel bakımdan problemsiz ve mümkün olduğunca en yaşlı kişilerden ses kaydıyla dil malzemesi -Caferoğlu’nun ifadesiyle canlı şive malzemesi- elde edilmiş ve bu malzeme çözümlenerek, Caferoğlu’nun metinleriyle mukayese edilmiştir. Ayrıca, daha önce Gördes Ağızı üzerinde yapılan lisans, yüksek lisans tezlerindeki ve İlker 2017’deki metinler de sesbilgisel ve biçimbilgisel yönden karşılaştırılmıştır. YL tezi olarak Halil İltedir’in 2023’te danışmanlığında tamamladığı tezden mukayese yapılmıştır. Böylece, zamandizinsel olarak ağızlarda nasıl bir değişim seyri meydana geliyor, bu gösterilmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Zamandizinsel (Kronolojik) Değişim, Salur, Ulgar, Caferoğlu

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ayseinceilker@gmail.com, ORCID:0000-0003-4625-3786.

CAFEROĞLU FROM 1936 TO 2023: CHRONOLOGICAL CHANGES IN THE LOCAL DIALECT OF SALUR AND ULGAR VILLAGES OF GÖRDES

Abstract

As it is known; in his book "Materials on Anatolian Dialectology", Ahmet Caferoğlu becomes a complainant that no study has been carried out on Western Anatolian dialects and no language material has been collected by the orientalists and local researchers up until 1936. Therefore, he stays in Manisa, Balıkesir, Afyonkarahisar, Kütahya, Isparta, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli and Aydın provinces, among the Western provinces, during summer holidays for three years with the support of the Rectorate of Istanbul University, the Dean's Office of the Faculty of Letters and the Deputy of Education in order to conduct researches on live accents. Although there is little "live accent material", the material collected from Manisa, especially from Salur and Ulgar settlements of Gördes, is noteworthy. This language material contains all the features identified in current researches. In particular; the examples in which the dative suffix and the verb suffix, which were elaborated in detail by İlker in 2017, interchange can be seen even in the chansonettes and folk songs delivered by Caferoğlu.

The main purpose of this paper is to answer the question of what kind of changes have been experienced in the "living accent material" determined by Caferoğlu since 1936-1939 and which features have remained the same. In other words, are the characteristics in Caferoğlu 1936-39 chronologically continuing in Salur and Ulgar villages in 2023 as well? For this reason; language material- live accent material as stated by Caferoğlu - has been obtained from people who have mentally/physically no problem and who are as old as possible by going to Salur and Ulgar villages. And this material has been analyzed and compared with Caferoğlu's texts. In addition, the texts in the undergraduate and postgraduate theses which were previously conducted on the local dialect of Gördes as well as the ones in İlker 2017 have also been compared in terms of phonology and morphology. A comparison has been made with the postgraduate thesis completed by Halil İltemir in my consultancy in 2023. Thus, what kind of a course of change occurs in the local dialects chronologically has been tried to be shown and interpreted.

Keywords: Local dialect, Chronological Change, Salur, Ulgar, Caferoğlu

Caferoğlu'nun Dil Malzemesi:1936-1939

1936-1939 arasında Balıkesir, Kütahya ve Manisa'dan dil malzemesi toplamıştır. Toplanan dil malzemelerinin altında Caferoğlu'nun bazı öğrencilerine teşekkür ettiği görülmektedir. Manisa'dan topladığı malzeme Turgutlu, Salihli, Gördes ve Soma'dan birkaç kaynak kişiye dayanmaktadır. Zaten Caferoğlu da bazı noktalarda dil malzemesinin verimli ve yeterli olmadığını ifade etmiştir. Caferoğlu Batı Anadolu bölgesine yaptığı bu dil malzemesi toplama seyahatlerinin ayrıntılarını vermemiştir. Söz gelişi Manisa'ya ve üzerinde durulan köylere hangi tarihlerde geldiğiyle ilgili bir bilgi yoktur. O sadece ön sözde kendisine kadar Anadolu'nun garp vilayetleriyle ilgili bir araştırma bulunmadığı için Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli ve Kütahya'yı belirlediğini ifade eder. Ayrıca seyahati sırasında kendisine yardımcı olan ve seyahatine katılan öğrencilerinin adlarını da dipnotlarda verir. Buna göre Manisa -Turgutlu için Caferoğlu'na "*Sivas Lisesi Edebiyat Öğretmeni talebem Şükrü Elçin*" biçiminde açıkladığı üzere doğum yeri Turgutlu olan Şükrü Elçin refakat etmiştir. Bu noktada Manisa için başka bir celb veya refakattan söz etmez. O dönemdeki ulaşım imkânları da göz önüne alındığında Caferoğlu'nun cezaevlerinde, Manisa'nın ilçelerinden ve bu ilçelere bağlı köylerden gelmiş mahkumlardan dil malzemesi toplaması normal bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Caferoğlu'nun, Gördes'in Salur ve Ulgar köyünden topladığı dil malzemesi büyük ihtimalle Manisa Cezaevindeki Gördesli mahkûmlardan alınmıştır. Ulgar köyünden derlediği metinde sadece kaynak kişi metnin sonunda "Zekiyye" olarak yazılmıştır. Soyadı verilmemiştir. Bunu, mahkûmun kimlik bilgisinin tam olarak açıklanmama gereğine bağlayabiliriz. Ayrıca "Zekiyye"nin de soyadını söylemek istememiş olabileceğini düşünebiliriz.

Caferoğlu, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I*'in "Önsöz"ünde ağız araştırmacılarına yönelik çok önemli dikkatler sunar. Bunlardan biri, bir kaynak kişideki ses özelliklerinin, farklı konu anlatımlarında değişebileceği ihtimalidir. Caferoğlu bunu şu şekilde ifade etmiştir: *Bazan ise, bir kelime tespit edilmek istenilen hikâyenin veya herhangi bir malzemenin bir yerinde şu veya bu şekilde telaffuz edildiği hâlde, aynı kelime hikâyenin diğer bir yerinde diğer bir farklı telaffuzla geçmektedir. Bu asla kusur sayılmaz. Çünkü, yerli ahali arasında bir kelime, bhusus ecnebi kelimeler, bir iki telaffuz şekillerine maliktir* (1994: VIII). Caferoğlu'nun bu cümlesi günümüzde de geçerlidir. Bir kaynak kişide bir kelimenin birden çok sesbilgisel değişimleri olabilir.

Salur ve Ulgar Köyleri Dil Malzemesi: 2023

Caferoğlu'nun dil malzemesiyle mukayese yapabilmek ve son verileri elde etmek için 28 Haziran 2023'te Halil İltemir'le Salur ve Ulgar köylerine gittik. Bildiride işlenecek ve değerlendirilecek konulara temel oluşturan kaynak kişilerle görüşmeleri ve randevuları da Gördes ağzı üzerinde Yüksek Lisans tezi yapan öğrencim Bilim Uzmanı/Öğretmen Halil İltemir ayarladı. Böylece Salur ve Ulgar köylerine ve bir de doğaçlama gelişen Salur Çiftliği yerleşimlerine ulaşıldı ve bu üç yerleşim yerinde ortalama altı saat kalındı. Bu sürede Salur, Salur Çiftliği ve Ulgar'dan dil malzemesi için ses kaydı yaptık. Ses kayıtlarını yaparken Halil İltemir'in telefonunu kullandık. Görüntülü kayıtları İpad'e yaptık. Kaynak Kişilerin adları ve yaşları şöyledir: Salur köyünden Zehra Aydın (75), İsmail Aydın (88), Salur Çiftliği'nden Mustafa Çakmak (78); Ulgar köyünden Münire Kırca (77), Osman Çelik (80). Bu kaynak kişilere köydeki hayatlarını nasıl geçirdiklerini, rençperliğin zorluklarını, çocukken oynadıkları oyunları, düğünlerde yapılan yemekleri, bebeğe hazırlanan giysileri ve doğum adetleri gibi konuları sorduk. Doğal olarak gelişen sohbet ortamında da söz akışına müdahale etmedik ve konuşmaları bitinceye kadar kaydettik. Daha sonra kaynak kişilerden elde edilen dil malzemesi deşifre edildi ve bunun sonucunda görülen en önemli ses ve biçim bilgisi özellikleri not edildi.

Derlememizle İlgili Olumsuzluk

29 Haziran tarihi, Kurban Bayramı'nın ikinci gününe rastlamıştı. Üçüncü günü Gördes'ten ayrılacağım için böyle bir tercihte bulunmuştuk. Bu, araştırmamız için bir *olumsuzluk* oldu çünkü sözleştiğimiz kaynak kişilerin evlerine doğal olarak bayram ziyaretine gelenler oldu. Ev sahiplerimiz de onlara mukabele etmek zorunda olduğu için konuşmalarımız pek çok kez bölündü ve kesildi. Ses kayıtlarını yaparken Halil İltemir'in telefonunu kullandık. Görüntülü kayıtları bendeki İpad'e yaptık.

Caferoğlu 1936'daki Belirgin Özellikler

Caferoğlu 1936-39'da Gördes Ulgar köyü Zekiyye'den vurma-vurulma-mahkûmiyet-jandarmalarla konuşmanın anlatıldığı *İsmailin Ölümü* başlıklı bir metin ve *Salur* karyesinden Mustafa Haliloğlu'ndan "Azimam", "Maniler" ve "Mâmât Furuldu" başlıklarında mâni/şiiir verilmiştir. Caferoğlu'ndan elde dört metin vardır. Bu dört metnin sesbilgisel ve biçimbilgisel özellikleri birbiriyle tam olarak ortaktır. Hem Zekiyye'de hem de Mustafa Haliloğlu'nda (Bu noktadan itibaren Zekiyye **Z** ile Mustafa Haliloğlu da **H** ile gösterilecektir.) ünlüler yönünden ikincil ve birincil ünlü uzunlukları, açık e ünlüleri ve geniş yuvarlak ünlülerde darlaşma görülmektedir. Ünsüzler yönünden ise /r/ ve /l/ düşmesi ile kelime başında ünsüz ötümlüleşmesi çok belirgindir. /r/ düşmesi örnekleri *Z*'de *ulgā* < ulgar,

vāsa< varsa, tāla< tarla, tīmālarız< tımarlarınız, çoba< çorba, yogan< yorgan, qapuz ākmāk< karpuz ekmek, gılāsāk < kılarısak örnekleriyle tek heceli ört-fiilinde ötmüşlā **Z** < örtmüşler biçimleri görülmektedir. /r/ ünsüzünün çokluk ekleri ve çokluk şahıs eklerinde düştüğü de metinler boyunca görülmektedir. Ayrıca iki ünlü arasında /ğ/, /l/, /r/, /y/ gibi akıcı ünsüzlerle /h/ ünsüzünün erimesi de belirgindir. *Akşam* ve *Ayşe* kelimelerinde ise /k/ ve /y/ düşmesi görülmektedir: *āşam*, *āšā* **Z**. Sev- fiilinde de /v/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *sēmādiyim* **H** (*sevmediğim*) v- / f- ötümsüzleşmesi vur-/fur-fiili için kurallı denebilecek şekilde tipiktir. Arka damak /k/ ünsüzü de kurallı olarak Türkçe kelimelerde ötümlüleşir. Dudak ünsüzlerinin yanındaki yuvarlak ünlülerin düzleşmesi minirām **H** < münirem görülmektedir. Caferoğlu'nda Salur ve Ulgar için ünlüler yönünden en tipik özellik açık e /ä/ ünlüsünün sıklığıdır. Şahıs zamirlerinde ve diğer Türkçe kelimelerde, ayrılma ve bulunma hâli eklerinin ince sıradan örneklerinde /ä/ ünlüsü tespit edilmektedir: *bān*, *bāni*, *kōyündānim*, *inānçbārlik*, *işlēdik*, *iştā*. **Z** **H'de** *zēbāk* < zeybek; Diğer önemli bir ünlü değişmesi de sonra /sona kelimesindeki /o/ ünlüsünün o/u arası bir sesle söylenmesidir: **souna** **Z**. **H'de** *oyanamadım* < uyanamadım. Ünsüzler yönünden ise /ş/ ünsüzünün /s/ ile değişmesi de tespit edilmiştir: su (şu). Alınma kelimelerdeki /j/ ünsüzü Caferoğlu'nda /ç/ ünsüzüne dönüşmüştür: *çandarma*<jandarma **Z**. Kelime başında ve sonunda /s/ ünsüzünün ötümlüleşerek /z/ ünsüzüne değiştiği **Z'de** görülmektedir: zōpeylan< sopayla(n), namas< namaz.-nl- ünsüz çiftlerinin ilerleyici tam benzeşme ile -nn- oluşu da yaygındır. **H'de** *bādānnārim* < bedenlerim, *dinnānir*< dinlenir, *duşmannar* < düşmanlar. Ayrıca damak n'si [Ė] tipiktir.

Salur ve Ulgar Köyü 2023'teki Belirgin Özellikler

Caferoğlu'nun metinleriyle ilgili bu değerlendirmelerden sonra zamandizinsel olarak Salur ve Ulgar Köyleri 2023'teki son verilere bakabiliriz. Elde edilen ve deşifre edilen dil malzemesiyle bu çerçevede alınan notların ışığında ses ve biçim bilgisi özelliklerini şöyle gösterebiliriz: O zamir ve işaret sıfatında /u/ ünlüsüne değişme belirgindir. Çokluk çekimde kelime *unnā* biçimindedir. Ayrıca başka kelimelerde de ilk hecedeki /o/ ünlüsü /u/ biçiminde görülmektedir: *gondak* "kundak". Geniş zaman 1. Teklik şahıs bildirme çekimi ve şimdiki zaman ile gelecek zaman 1. Teklik şahıs çekimi "-n" ekiyledir: benin (*benim*), *Yedi yaşından beri kendi pişirdim kendim yiyon, gelcen*. Ayrıca /l/, /r/, /h/, /ğ/ ünsüzlerinin düşmesi ve erimesi çok belirgindir: *gāmedi*(*gelmedi*), *āmadı* "almadı", *ōmadı* "olmadı" *ehtiyar gāmadı*"ihtiyar kalmadı", *dēlādi* "derlerdi", *çikāmadın* (çıkarmadı), *hepsine everip bākardım* "Hepsini everip barkardım", *rāmet*"rahmet", *dōmadan* "doğmadan", *ōrendim*"öğrendim

Caferoğlu 1936'dan 2023'e Salur ve Ulgar'ın Benzeşmeleri

2023'te Salur ve Ulgar köylerinden elde edilen metinlere dayanılarak söylenebilecek en önemli özellik /o/ ve /ö/ ünlülerinde yarı yuvarlaklaşmanın Caferoğlu'ndaki gibi devam etmekte olduğudur. Ayrıca *vur-* fiili de *fur-* biçiminde söylenmeye devam etmektedir. Alınma kelimelerde kelime başında görülen *z>s* değişmesi de Salur ve Ulgar'da hâlen yaygındır: *soba> zoba*. Bunlardan başka /l/, /r/, /h/, /ğ/ ünsüzlerinin düşmesi ve erimesi, *nl>nn* benzeşmesi de çok yaygın biçimde zamandizinsel olarak devam etmiştir. Ayrıca şimdiki zaman baskın olarak *-yo* biçimiyle devam etmekte ama bazen *-ya* eki de kullanılmaktadır. /k/ ve /y/ ünsüzlerinin düşmesi ve erimesi gibi ses değişimleri ile damak n'sinin 2. Teklik ve çokluk kişilerde ve ilgi ekinde kullanımı gibi özelliklerde zamandizinsel eşleşme vardır: *nēde bulceñ* “nerede bulacaksın”. Verilen bu örnekler dışında Caferoğlu'nda gırtlaksılaşmanın işaertlenmediğini belirtmek gerekir. Hâlbuki Manisa ağızlarının en önemli sesbilgisel özelliklerinden biri iç sesteki /k/, /p/, /t/ ünsüzlerinin gırtlaksılaşmasıdır. Şu anda bugünün penceresinden bakarak Caferoğlu'nun bu işaretlemeyi yapmamasının sebebini bulmak veya buna sebep olan husus hakkında kesin bir bilgi öne sürmek zor görünüyor. Çünkü Caferoğlu eğer bu sesi işittiyse mutlaka işaretleme yapardı diye düşünüyorum; ancak teyp kayıtlarını kendisi dinlemedi veya teypsiz doğrudan yazılı kayıt yapıldıysa da işaretleme mümkün olmayabilir. Bir başka ihtimal de ses kayıtlarında ve dil malzemesi toplamada kendisine yardım ettiğini söylediği Manisalı öğrencilerin, gırtlaksılaşmaları doğal dillerinde bildikleri ve algıladıkları için bunu ayırt edici bir özellik olarak görmemiş olabilecekleridir. İlker 2023 ve İltemir 2023'te gırtlaksılaşma kesindir: *habar e'medim* “Haber etmedim”; *gayı'la gidyoz* “Kayıkla gidiyoruz”, *bulgaryā bira'mışlā*

Yükleme ve Yönelme Hâli Eklerinin Değişmesi Açısından 1936 ve 2023 Salur/ Ulgar Köyü Verileri

Bu çalışmada hem 2023 dil malzemesini toplarken hem de bildiriği hazırlarken üzerinde en çok durduğum konulardan ve temel hedeflerimden biri “Yükleme ve yönelme değişmesini gösteren örnekler var mı?” sorusuna cevap aramaktı. Ses bilgisi ve biçim bilgisi alanında aynı anda farklı bakış açılarıyla değerlendirilebilen bu değişme elde ettiğimiz metinlerde görülmekteydi. Zaten Caferoğlu 1936-1939'da bu soru olumlu cevaplanmakta ve hem Zekiyye' de hem de Mustafa Haliloğlu'nda belirtme (acusativus) yerine yönelme hâli ekinin, yönelme hâli eki yerine de belirtme hâli ekinin kullanıldığı cümleler görülmekteydi. Zekiyye'de “*zopeylen bani furdula*”(Sopayla bana vurdular), “*gonaqтан toqtur galmiş, çırıldıl bana*”; (Konaktan doktor gelmiş, çağırıldılar beni) Mustafa Haliloğlu'nda ise “*u yarıña döymüşlē*”(O yârini dövmüşler) örnekleri vardır. Salur ve Ulgar köylerinde

ise İsmail Aydın, Zehra Aydın ve Osman Çelik'te şu değişme örnekleri tespit edilmiştir: *daşda yarādık dēmennere* (Taşta yararadık değirmenleri); *evēdik barkādık hepsine* (Everdik barkardık hepsini), *atādık gayraklara* (Atardık kayrakları), *çekēsiñiz heñkine* (çekersiniz onu). Görüldüğü gibi örneklerde *yar-*, *everip barkar-* ve *çek-* fiillerinin istemi yazı dilinden farklıdır ve yükleme hâli eki yerine yönelme hâli eki kullanılmıştır. Burada şunu da belirtme gerekir ki Salur ve Ulgar köylerinde kalış süremiz daha uzun olsaydı başka fiillerdeki değiştirmeleri tespit etmek de mümkün olabilirdi. Görüldüğü üzere Caferoğlu'nun 1936-1939'daki dil malzemesinde günümüzdeki araştırmalarda tespit edilmiş özelliklerin hepsi vardır. Özellikle de İlker 2017'de ayrıntılı olarak işlenmiş olan yönelme hâli ekiyle yükleme hâli eklerinin birbiriyle değiştiği örnekler, Caferoğlu'nun verdiği mâni ve türkülerde de görülebilmektedir. Bu noktada kısaca farklı bir hususa da değinmek isterim: Fiillerle hâl ekleri arasındaki bağı veya fiil/istem ilişkisini kuran şeyin ne olduğu pek çok defa ele alınmıştır. Bu anlamsal bir zorunluluk mudur? Araştırmacılar genelde söz dizim ilişkilerinde morfosentaktik ilişkilerde ve fiil/tamlayıcı ilişkisinin zaman içindeki değişmesinde bu sorunun cevabını aramaktadır. Ancak, ana dilin edinimi sürecinde bu bağlar oluşmaktadır; bu bağları oluşturan şey biçim-dizim mi, ses-biçim mi veya dizim-anlam-biçim midir? Farklı bir bakış açısıyla hâl eki nöbetleşmesi/değişmesi olayının nörolojik boyutları olduğunu söylemek istiyorum. İnsan beyni ve nöronlar üzerinde oldukça mesafe kaydeden sinir bilimi/ nöroloji, nörolingüistik incelemelerle bu konuya eğilebilir diye düşünüyorum.

Bulguların, Evrensel Dil Bilimi Çalışmalarıyla Bağdaşması

R. Macaulay, “Örneklemeye” başlığında, yapılan pek çok ağız araştırmasının toplumsal değişimlerle kaybolma riski taşıyan konuşma biçimleri hakkında bilgi toplamayı hedeflediğini ve “belli bir yerleşim birimine ait henüz bozulmamış halk konuşması” örnekleri aradığını belirtir (ABEK 2023:373). “Eğer bir araştırma, eğitimde teşvik edilen standart konuşma biçiminden çok az etkilenen geleneksel ağız konuşurlarından kanıt toplamayı amaçlıyorsa, o zaman hedef alanı daha küçük kırsal topluluklardır.” Cümlesini de ekler. Eldeki çalışmada neredeyse doksan yıllık bir zaman dizininde ses ve biçim değişmelerinin ve ayrıca hâl eki nöbetleşmelerinin devam ettiği görülmektedir. Bu, toplumsal değişmelerle kaybolma riski taşıyan özelliklerin korunduğunu göstermektedir. Bu korunmada bir yorum yapabilmeye dayanak yapacağım şu cümleyi de vermek istiyorum: Yine R. Macaulay, Klepsch 2013'ten alıntı yaparak “Hücre” ve “Uzamsal Hücre” kavramları için şöyle bir açıklama yapar: “...yerleşim birimlerine karar vermek genellikle, her bir hücre için bir yerleşim biriminde görüşme yapmak amacıyla bölgenin sabit büyüklükteki uzamsal hücrelere ayrılmasına dayanır”

(ABEK 2023:374). Buradan hareketle Salur ve Ulgar'ı uzamsal hücre olarak kabul edersek, bu uzamsal hücrelerde 1936'dan 2023'e zamandizinsel bir değişme olmamıştır. Ayrıca buralarda dışarıdan herhangi karışma (başka köylerle birleşme, göç alma, idari olarak göçmen yerleştirilme gibi) meydana gelmediğini, başka bir etkiyle yüz yüze kalınmadığını da göz önünde bulundurursak, bunun olumlu bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Buradaki hücre özellikleri korunmuştur ve bunda yukarıda sözünü ettiğim sinirdilbilimi (nörolingüistik) verileriyle genetik taşınımın da etkili olduğu düşünülebilir. Özelliklerin korunmasını ayrıca eğitimin, köylerde tam okullaşma sürecinin henüz gerçekleşmediği dönemlere dayalı dil malzemesine bağlamak da mümkündür. Çünkü her iki dönemdeki kaynak kişiler veya Caferoğlu'nun ifadesiyle *canlı şive malzemesinin alındığı kişiler* ya okula gitmemişler ya da askerde *Ali Okulunda* okuma yazma öğrenmişlerdir. Bu durum, eğitim açısından üzücü olsa da ağızlar/diyalektler açısından son derece koruyucu olmuştur. Ayrıca sonuç olarak Caferoğlu 1936-1939'dan 2023'e, zamandizinsel boyutta ağız araştırmaları ölçütleriyle yapılan değerlendirmede büyük ölçüde-gırtlaksılaşmayı dışarıda tutarak- değişiklik olmadığı görülmektedir. Uzamsal hücreler olan Salur ve Ulgar, doksan yıla yaklaşan bir zaman dizinde ses ve biçim özelliklerini korumuştur. Aşağıda verilen zaman dizinsel tabloda da "O" ve "Onlar" şahıs zamirleriyle uyan- fiilindeki ünlü darlaşması, "gel- al- gör-"fiillerindeki son akıcı ünsüzlerin düşmesi, "in-" fiilinin *kapalı e* ile kullanılması, sev- fiilindeki "-v" ünsüzünün düşmesiyle arka damak ünsüzlerindeki tonlulaşma sanki bir hücre içindeki gibi uzamsal ve zamansal olarak korunmuştur. Sadece gırtlaksılaşmada Caferoğlu'nun metinleri bugünden geriye bakıldığında boş küme olarak değerlendirilmelidir.

Zamandizinsel Tablo:

Şahıs Zamir "o" ve "onlar" Kelimelerinin Değişkeleri

Caferoğlu 1936-1939	İlker 2017	İltemir 2023	İlker 2023
u, unnā	u, unnā	u, unnā	u, unnā

Uyan- Fiilinin değişkeleri

Caferoğlu 1936-1939	İlker 2017	İltemir 2023	İlker 2023
oyan-	oyan-	oyan-	oyan-

İn- Fiilinin Değişkeleri

Caferoğlu 1936-1939	İlker 2017	İltemir 2023	İlker 2023
èn-	èn-	èn-	èn-

Koy-, kapı, doğ- Kelimelerinin Değişkeleri

Caferoğlu 1936-1939	İlker 2017	İltemir 2023	İlker 2023
goy-, apı, dō-	goy-, gapı, dō-	goy-, gapı, dō-	goy-, gapı, dō-

Al-, gel-, gör- Fiillerinin Değişkeleri

Caferoğlu 1936-1939	İlker 2017	İltemir 2023	İlker 2023
ā-, gē-, gō-	ā-, gē-, gō-	a-, gē-, gō-	ā-, gē-, gō-

Sev- Fiilinin Değişkeleri

Caferoğlu 1936-1939	İlker 2017	İltemir 2023	İlker 2023
sē-	sē-	sē-	sē-

Gırtlaksılaşma

Caferoğlu 1936-1939	İlker 2017	İltemir 2023	İlker 2023
Örneksiz	ya'madım/ba'madı (yapmadım, bakmadı)	ya'madım/ba'madı (yapmadım, bakmadı)	ya'madım/ba'madı (yapmadım, bakmadı)

Kaynaklar

- Ağız bilimi el kitabı* (2023). Caner Kerimoğlu Editörlüğünde (The Handbook of Dialectology: Boberg, Charles Nerbonne John, Watt Dominic, Edited by 2018). Çevirenler: Nihal Çalışkan, Ferhat Karabulut, Burcu Öztürk, Musa Salan, Selcen Koca, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (ABEK)
- Caferoğlu, A. (1994). *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Demir, M. (1974). *Gördes ağzı*. Yayımlanmamış Bitirme Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- İlker, A. (2017). *Manisa ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İltemir, H. (2023). *Gördes ağzı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKÇE SÖZLÜK’TEKİ BÖLGE AĞIZLARINA AİT SÖZ VARLIĞININ TANIMLANMA SORUNLARI VE ÖNERİLER

Belgin TEZCAN AKSU*

Özet

Ağızlara ait kelimelerin ölçünlü dilde kullanılır hâle gelmesinin en önemli göstergesi bu kelimelerin çeşitli yazılı metinlerde yaygın olarak kullanılmaya başlamasıdır. *Türkçe Sözlük*’ün birinci baskısından itibaren üzerinde özellikle durulan ve ön sözlerde belirtilen bölge ağızlarına ait olup edebî eserlerde kullanılan söz varlığının sözlüğe aktarılması anlayışı son baskıya kadar süregelmiştir.

Türkçe Sözlük’ün baskılarından birincisine bölge ağızlarında kullanılan 1.898, ikincisine 1.831, üçüncüsüne 1.881, dördüncüsüne 1.850, beşincisine 1.841, altıncısına 1.927, yedincisine 2.234, sekizincisine 2.371, dokuzuncusuna 2.235, onuncusuna 2.195 ve on birincisine 2.201 madde alınmıştır.

Türkçe Sözlük’teki bu söz varlığının tamamı veri toplama yöntemine göre taranmış, sözlük bilimi tanımlama yöntemlerine göre incelenerek sınıflanmıştır. Tanımlamalarda yoğunluk sıralamasına göre “eş anlamlısıyla tanımlama”, “analitik tanımlama”, “tek yönlü betimlemeyle tanımlama”, “kurala dayalı tanımlama” ve “sentezle tanımlama” yöntemlerinin kullanıldığı görülmüştür. Yapılan çalışmada bazen benzer maddelerin benzer biçimlerde tanımlanmadığı veya çelişkili tanımlar verildiği anlaşılmıştır. Sorunlarla ilgili birkaç örnek şöyledir:

Bir dil adı olan “Acemce” ölçünlü dilde kullanılan eş anlamlısıyla tanımlanırken bir başka dil adı olan “Amerikanca” analitik tanımlama yöntemiyle anlamlandırılmış ve ölçünlü dilde kullanılan eş anlamlısı tanımın sonunda verilmiştir. Benzer özellikler barındıran maddelerin benzer biçimlerde tanımlanması en doğrusu olacaktır.

Analitik tanımlama yöntemi kullanılan “ak yel” maddesinin tanımının sonunda ölçünlü dilde kullanılan “lodos” sözü eş anlamlı olarak verilmiştir. Oysaki tanım “lodos” maddesinde verilip “ak yel” maddesinin “lodos” maddesine gönderilmesi gerekirdi.

Bildirimizde *Türkçe Sözlük*’te yer alan -yukarıda birkaç örneği verilen- bölge ağızlarına ait sözlerin tanımlanma yöntemleri, çelişkileri ve bu çelişkiler için çözüm önerilerimiz yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkçe Sözlük*, sözlük bilimi, yöresel sözler, tanımlanma, yöntem.

* Türk Dil Kurumu Uzmanı, belgintezcanaksu@gmail.com.

PROBLEMS AND SUGGESTIONS ON DEFINING THE VOCABULARY OF THE REGIONAL DIALECTS IN THE TURKISH DICTIONARY

The most important indicator that words belonging to dialects became used in the standard language is that these words began to spread in various written texts. The concept of transferring the vocabulary used in the literary works belonging to the regional dialects mentioned in the prefaces, which has been emphasized since the first edition of Turkish Dictionary, continued until the last edition.

From the editions of Turkish Dictionary, 1,898 articles used in regional dialects were included in the first edition, 1,831 in the second, 1,881 in the third, 1,850 in the fourth, 1,841 in the fifth, 1,927 in the sixth, 2,234 in the seventh, 2,371 in the eighth, 2,235 in the ninth, 2,195 in the tenth and 2,201 in the eleventh.

All of this vocabulary in the Turkish Dictionary was scanned according to the method of data collection, reviewed and classified according to the methods of lexicographic definition. It was observed that in definitions, according to intensity, the methods "definition with synonyms", "analytical definition", "definition with one-way description", "definition based on rules" and "definition with synthesis" were used. The study found that sometimes similar substances are not defined in a similar way or conflicting definitions are given. Here are some examples regarding the issue:

While the name of the language, "Persian", is defined by its synonym used in the standard language, while another name "American", is given meaning by the method of analytical definition, and its synonym used in the standard language is given at the end of the definition. It would be best to define substances with similar properties in a similar way.

At the end of the definition of the substance "white wind" (tipe of wind), using the method of analytical definition, the word "lodos" used in the standard language is given as a synonym. However, the definition should have been given in the "southwest" article, and the "white wind" article should have been sent to the "southwest" article.

Our work will include the definition methods and contradictions of the words belonging to regional dialects in the Turkish Dictionary - several examples are listed above - and our proposed solutions for these contradictions.

Keywords: Turkish Dictionary, lexicography, local words, definition, method.

Her ölçünlü dilin söz varlığında az da olsa daha dar alanlarda sadece belirli bir bölgenin konuşurlarınca kullanılan sözler bulunur. Dilimizde de bölge ağızlarında kullanılan bu tür sözler mevcuttur ve Türk Dil Kurumunca (TDK) 1932-1934 yıllarında yapılan ilk derleme ile 1952-1959 yılları arasında yapılan ikinci derleme çalışmalarının verimleri *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’nde bir araya getirilmiştir. Ayrıca il il, ilçe ilçe veya bölge bölge yapılan ağız çalışmaları da Kurumda ayrı yayınlar olarak basılmış, her birinin verimleri *Derleme Sözlüğü*’ne eklenerek TDK genel ağ sayfasında kullanıma sunulmuştur. Bu çalışmalardaki sözlerin bazıları TDK tarafından yayımlanan, ölçünlü dilin söz varlığını yansıtan *Türkçe Sözlük*’te de kendilerine yer bulmaktadır.

Ağızlara ait sözlerin ölçünlü dilde kullanılır hâle gelmesinin en önemli göstergesi bu sözlerin çeşitli yazılı metinlerde yaygın olarak kullanılmaya başlamasıdır. *Türkçe Sözlük*’ün birinci baskısından itibaren üzerinde özellikle durulan ve ön sözlerde belirtilen bölge ağızlarına ait olup yazılı metinlerde kullanılan söz varlığının sözlüğe aktarılması anlayışı bazı aksaklıklarla beraber¹ son baskıya kadar süregelmiştir.

Birinci baskı *Türkçe Sözlük*’ün “Canlı yazı ve konuşma dilinde yaşıyan sözler ve yeni ortaya atılmış kelimeler ve terimler”den oluştuğu belirtilmiştir.

İkinci baskı *Türkçe Sözlük*’ün ön sözünde “... Bunların yanında, ülkemizin birçok bölgelerinde kullanılan kelimelere yer verildiği gibi ...” denerek sözlükte ağızlara ait söz varlığının da değerlendirileceği ilk defa bu baskıda dile getirilmiştir.

Üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı baskılarının ön sözlerinde bu konuyla ilgili bilgi verilmezken yedinci baskı “*Türkçe Sözlük*’te “Türk yazınında halk diline büyük bir eğilim duyulduğu, pek çok yazarımızın ağız özelliklerine büyük bir önem verdiği bilinmektedir. Dahası bu sözcüklerin anlaşılması için özel sözlükler bile hazırlanmıştır. Bu durumda Türkçe Sözlük’te bu sözcüklerin bulunmaması büyük bir eksiklik olacaktı.” denmiştir.

Sekizinci baskı: “Yeni yazarlarımızın eserlerinde yerel ağızlarda kullanılan söz ve deyişlerin arttığı gözlenmiştir. Bu bakımdan halk ağızlarında saklanmış olan öğelerin sözlüğe geçirilmesi, genç yazarlarımızın eserlerinin okunmasını ve anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır.”

¹ Kaynağı bölge ağızları olan sözlerin hangilerinin ölçünlü dilin söz varlığını barındıran *Türkçe Sözlük*’e alınabileceğine ilişkin önerilerimizi ELGİNKAN Vakfının 28-30 Nisan 2021 tarihinde düzenlediği “Geçmişten Günümüze Yazılmayan Türkçe” alt başlıklı 5. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı’nda sunduğumuz “*Türkçe Sözlük*’teki “Halk Ağzında (hlk.)” Etiketli Söz Varlığı” başlıklı bildirimizde ayrıntılı olarak işlemiştik.

Dokuzuncu, onuncu ve on birinci baskılarında “hlk.” kısaltmasının “halk arasında yaşayan sözler” için kullanıldığı belirtilmiştir.

Türkçe Sözlük’ün birinci baskısına bölge ağızlarında kullanılan 1.898, ikinci baskısına 1.831, üçüncü baskısına 1.881, dördüncü baskısına 1.850, beşinci baskısına 1.841, altıncı baskısına 1.927, yedinci baskısına 2.234, sekizinci baskısına 2.371, dokuzuncu baskısına 2.235, onuncu baskısına 2.195 ve on birinci baskısına 2.201 madde alınmıştır.²

Bu bildiri hazırlanırken tarama yoluyla veri toplama yöntemine göre TDK tarafından 2011 yılında yayımlanan *Türkçe Sözlük*’te yer alan bölge ağızlarına ait, “hlk.” kısaltmasıyla etiketlenmiş söz varlığı taranmış, bu söz varlığına ait anlamlarda kullanılan yöntemler incelenmiştir. Verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgular yorumlanmış, barındırdıkları sorunlar ve bu sorunlar için çözüm önerileri sunulmuştur. Tanımların içerikleri bildiri konumuzun dışında olduğundan burada değerlendirilmemiş, yöntem açısından aksaklıklar üzerinde durulmuştur.

Türkçe Sözlük’te incelediğimiz hlk. etiketli bölge ağızlarına ait 2.201 madde başının bir bölümü çok anlamlılık özelliği gösterdiğinden 2.448 tanım üzerinde yöntem açısından inceleme yapılarak bir sınıflama oluşturulmuş ve kullanım sıklığı sırasıyla “eş anlamlısıyla tanımlama”, “analitik tanımlama”, “tek yönlü betimlemeyle tanımlama”, “sentez yoluyla tanımlama”, “kuralla dayalı tanımlama”, “kalıpla tanımlama”, “düz anlamsal tanımlama”, “tipikleştirmeye tanımlama”, “dolaylı tanımlama” ve “katmanlı (iç içe geçmiş) tanımlama” yöntemlerinin kullanıldığı görülmüştür. Bu tanımlama yöntemlerinin nasıl işletildiğinin görülebilmesi açısından -bildiri sınırlarının da aşılması amacıyla burada- *Türkçe Sözlük*’te hlk. etiketi verilerek gösterilmiş “a” harfindeki 229 madde başı veya anlam üzerindeki değerlendirmelerimiz sunulacaktır. Tanımlarda kullanılan yöntemler, ilgili maddelerde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri şunlardır:

Eş anlamlısıyla tanımlama: Kelime veya kavramın tanım bölümünde daha yaygın olarak bilinen ve kullanılan eş anlamlısını vererek tanımlama yöntemidir. Bu durumda ağızlarda kullanılan kelimenin tanımı eş anlamlısında verilir. *Türkçe Sözlük*’te hlk. etiketli 1.134 madde bu yöntemle tanımlanmıştır.

“A” harfiyle başlayan ve bu yöntemle tanımlanan maddelerde rastlanan sorunlar ve çözüm önerileri şunlardır:

1. Tanımda birden fazla göndermeye yer verilmesi

² Bildiri tam metni TDK’ye teslim edildikten sonra yayımlanan 2023 tarihli son baskı *Türkçe Sözlük*’te bölge ağızlarından alınan 2.045 madde vardır.

Aşağıdaki örnekte “akındırık” sözü için aynı anlamda olan birden fazla kelime sıralanmıştır. Burada sadece yaygın kullanılan “reçine” eş anlamlısı olarak yazılmalıydı.³

akındırık, -ğı *hlk.* Reçine, çam sakızı, akma. (TS 1998)⁴

Benzer durumdaki maddeler:

akma 2. *hlk.* Reçine, çam sakızı, akındırık⁵ (TS 1988)

alaz *hlk.* Alev (I), yalaz. (TS 1988)

angın *hlk.* Ünlü, meşhur. (TS 1974)

aylamak *hlk.* 2. Sürmek, devam etmek. (TS 1983)

2. Ölçünlü dilde yaygın olmayan madde başına gönderme yapılması

Aşağıdaki örnekte “analık” sözü için ölçünlü dilde yaygın olmayan “üvey ana” sözü eş anlamlı olarak verilmiştir. Oysaki bu maddede ölçünlü dilde yaygın olarak kullanılan “üvey anne” maddesine gönderme yapılmalıydı.

analık, -ğı 5. *hlk.* Üvey ana. (TS 1945)

Benzer durumdaki madde:

ahretlik, -ğı *hlk.* 1. Besleme kız, beslek. (TS 2005)

3. Anlamları birbirinden farklı olan maddelerin aynı anlam içerisinde art arda sıralanması

Aşağıdaki örnekte “apışık” sözü için *Türkçe Sözlük*’te farklı anlamlarda ve ayrı ayrı madde başı olarak bulunan kelimeler sıralanmıştır. Burada “apışık” maddesinin kullanımı tam olarak tespit edilip ya “1. Yorgun. 2. Güçsüz” biçiminde eş anlamlıları ayrı ayrı verilmeli ya da “yorgun ve güçsüz olan” biçiminde analitik yöntem kullanılarak tanımlama yapılmalıydı.

³ Aynı zamanda “maddenin eş anlamlısı olarak verilen kelimeye ait tanımın sonuna bu kelimenin yazılmamış olması” sorununu da taşımaktadır.

⁴ Kelime veya anlamın ilk alındığı *Türkçe Sözlük*’ün baskı yılını gösteren ayraç içi bilgi.

⁵ Aynı zamanda “maddenin eş anlamlısı olarak verilen kelimeye ait tanımın sonuna bu kelimenin yazılmamış olması” sorununu da taşımaktadır.

apışık <i>hlk. 1.</i> Yorgun, güçsüz. (TS 1983)
yorgun Çalışma vb. sebeplerle beden veya zihin etkinliği yavaşlayan, yorulmuş olan.
güçsüz Gücü olmayan.

Benzer durumdaki maddeler:

abra <i>hlk. 4. mec.</i> Angarya, yük. ⁶ (TS 2011)
adam 19. <i>hlk.</i> Eş, koca. (TS 1983)
adamsız 3. <i>hlk.</i> Erkeksiz, kocasız. (TS 1983)
aile 4. <i>hlk.</i> Eş, karı. (TS 1959)
alazlamak <i>hlk. 2.</i> Sızlatmak, yakmak, acı vermek. ⁷ (TS 1998)
algın <i>hlk. 1.</i> Cılız, zayıf, hastalıklı. (TS 1983)
ansız 1. <i>hlk.</i> Anlayışsız, akılsız. ⁸ (TS 1988)
ardılmak <i>hlk. 2.</i> Sataşmak, çatmak. (TS 1988)
avrat, -dı <i>hlk. 2.</i> Karı, eş. (TS 1983)

4. Maddenin eş anlamlısının tanımında ağızlardan alınan kelimenin yazılmamış olması

Aşağıdaki örnekte “abla” maddesinin birinci ve ikinci anlamının sonuna belirleyici bir işaretten sonra “aba (I)” maddesi yazılmalıydı.

aba (I) <i>hlk. 1.</i> Abla. (TS 1998)

⁶ Aynı zamanda “maddenin eş anlamlısı olarak verilen kelimeye ait tanımın sonuna bu kelimenin yazılmamış olması” sorununu da taşımaktadır.

⁷ Aynı zamanda “maddenin eş anlamlısı olarak verilen kelimeye ait tanımın sonuna bu kelimenin yazılmamış olması” sorununu da taşımaktadır.

⁸ Madde başının yanındaki köşeli ayraç içinde verilen sayı ilgili anlam sayısı, yay ayraç içindeki Romen rakamı ise eş adlı olan maddenin ayırt edici sayısıdır.

abla 1. Bir kimsenin kendisinden büyük olan kız kardeşi. **2.** isim Büyük kız kardeş gibi saygı ve sevgi gösterilen kız veya kadın. **3.** *argo* Genelev veya randevuevi işletmecisi kadın, çaça, mama (II). **4.** Erkeklerin kız veya kadınlara seslenirken söyledikleri söz.

Benzer durumdaki maddeler:

abra <i>hlk.</i> 2. Denge. 4. <i>mec.</i> Angarya, yük. (TS 2011)
acar 3. <i>hlk.</i> Yeni. (TS 1945)
adamsız 3. <i>hlk.</i> Erkeksiz, kocasız. (TS 1983)
ağa 6. <i>hlk.</i> Koca. (TS 2005)
ağircanlı 4. <i>hlk.</i> Gebe (kadın). (TS 2005)
ahi (II) <i>hlk.</i> Kardeş. (TS 2005)
akbakla <i>hlk.</i> Kuru fasulye. (TS 1998)
akıl doktoru <i>hlk.</i> Psikiyatr. (TS 1998)
akındırık, -ğı <i>hlk.</i> Reçine, çam sakızı, akma. (TS 1998)
akma 2. <i>hlk.</i> Reçine, çam sakızı, akındırık. (TS 1988)
Ak Yıldız <i>hlk.</i> Çoban Yıldızı. (TS 1998)
alazlamak <i>hlk.</i> 2. Sızlatmak, yakmak, acı vermek. (TS 1998)
alnaç, -cı <i>hlk.</i> Cephe. (TS 1945)
andık, -ğı <i>hlk.</i> Sırtlan. (TS 1983)
apışık <i>hlk.</i> 2. Şaşkın. (TS 1983)
argıt, -dı <i>hlk.</i> 1. Geçit. (TS 1983)

aşhane 2. hlk. Mutfak. (TS 1998)
atak (I) 3. hlk. Geveze. (TS 1998)
atbalığı hlk. Su aygırı. (TS 1998)
avrat, -dı hlk. 1. Kadın. (TS 1955)
aylamak hlk. 1. Beklemek. (TS 1983)

5. Madde başı için verilen eş anlamlı kelimenin sözlükte tanımlanmamış olması

Aşağıdaki örnekte “ağızlık” sözü için “huni” sözü verilmiş, ancak “huni” maddesinin *hlk.* kısaltmalı anlamında da tanım yapılmamıştır. Burada ya “ağızlık” maddesi analitik yöntemle “Hayvanın ısırmasına, zararlı bir şey yemesine engel olmak için ağızına takılan tel, deri vb. kafes; huni.” biçiminde tanımlanıp tanımın sonuna “huni” yazılmalıydı ya da “huni” maddesine ikinci anlam eklenip sonuna “ağızlık” kelimesi yazılmalıydı.

ağızlık, -ğı 10. hlk. Huni. (TS 1955)
huni 1. Bir sıvıyı ağızı dar bir kaba aktarmak için kullanılan koni biçimindeki araç. 2. hlk. Ağızlık. (TS 1988)

6. Benzer özellikteki maddelerin aynı yöntemle tanımlanmaması

“Acemce” maddesinde eş anlamlısıyla tanımlama yöntemi kullanıldığı hâlde benzer olan “Amerikanca” maddesi tek yönlü betimleme yöntemiyle tanımlanmıştır. Burada “Amerikanca” maddesi dilimizde daha yaygın olarak kullanılan “Amerikan İngilizcesi” maddesine gönderilmeli ve tanım orada yapılmalıydı.

Acemce hlk. 1. Farsça. (TS 1959)
Amerikanca hlk. 1. Amerika Birleşik Devletleri'nde kullanılan İngilizce, Amerikan İngilizcesi. (TS 1988)

Analitik tanımlama: Bir üst kavram verilip tanımlanan kelime veya kavramın asıl ve ayırt edici özellikleri ortaya konularak (Robinson, 1962, s.96) yapılan tanımlanma yöntemidir. *Türkçe Sözlük*'te *hlk.* etiketli 990 madde bu yöntemle tanımlanmıştır.

“A” harfiyle başlayan ve bu yöntemle yapılan maddelerde rastlanan sorunlar ve çözüm önerileri şunlardır:

1. Hem madde başında hem de eş anlamlısında tanım yapılması

Aşağıdaki örnekte tanım hem ağırlık hem de “kalın (II)” maddesinde verilmiştir. Burada yapılması gereken ölçünlü dilde yaygın olan maddeyi belirleyip tanımları ve göndermelerini ona göre düzenlemektir.

ağırlık, -ğı hlk. 11. Çeyizini düzmek için damadın geline verdiği para; kalın (II). (TS 1955)
kalın (II) hlk. Gelin olacak kıza erkek tarafından verilen para veya armağan; ağırlık. (TS 1955)

Benzer durumdaki madde:

artağan hlk. 2. Çoğalan, fazlalaşan; artımlı.
artımlı 1. Pişince şiştiği için miktarı artmış gibi görünen; artağan

2. Tanımın sonundaki eş anlamlı kelimenin kendi tanımında bölge ağzına ait kelimenin bulunmaması

Aşağıdaki örnekte tanımın sonunda verilen “bereketli” sözünün anlamları arasında “artağan” sözü bulunmamaktadır. Burada “artağan” sözünün anlamı tam olarak belirlenip ya “bereketli” maddesine “2. hlk. Artağan.” biçiminde yeni bir anlam eklenmeli ya “artağan” sözü sadece analitik yöntem kullanılıp, tanımlanarak “bereketli” sözü atılmalı ya da eğer eş anlamlıysa sadece “bereketli” sözüyle tanımlanmalı dolayısıyla “bereketli” maddesinin sonuna da “artağan yazılmalı veya beklenilenden artık verimi olan; artağan.” biçiminde tanımlanmalıydı.

artağan hlk. 1. Alışılardan veya beklenilenden artık verimi olan; bereketli. (TS 1945)
bereketli Bol, verimli olan.

3. Tanımın sonunda verilen eş anlamlısının daha yaygın bir kelime olması

Aşağıdaki örnekte analitik yöntemle tanım yapılmış ardından da ölçünlü dildeki eş anlamlısı olan “mutfak” sözü yazılmıştır. Oysaki burada eş anlamlısıyla tanımlama yöntemi kullanılmalıydı.

aş damı *hlk.* Bazı bölgelerde yemek pişirilen yer; mutfak. (TS 1998)

Benzer durumdaki madde:

artağan *hlk. 1.* Alışılardan veya beklenilenden artık verimi olan; bereketli. (TS 1945)

Tek yönlü betimleme: Kelime veya kavramın yalnızca bir yönünü betimleyen tanımlama yöntemidir. *Türkçe Sözlük*’te *hlk.* etiketli 232 madde bu yöntemle tanımlanmıştır.

“A” harfiyle başlayan ve bu yöntemle yapılan maddelerde rastlanan sorunlar ve çözüm önerileri şunlardır:

1. Hem madde başında hem de eş anlamlısında tanım yapılması

Aşağıdaki örnekte “ak yel” ve “lodos” maddelerinde ayrı ayrı tanım yapılmıştır. Oysaki dilde daha yaygın olarak kullanılan “lodos” maddesinin sonuna “ak yel” sözü eklenmeli ve “ak yel” maddesi “lodos” maddesine gönderilmeliydi.

ak yel *hlk.* Güneyden esen rüzgâr; lodos. (TS 1998)

lodos Güneyden veya güneybatıdan esen ve bazen de yağış getiren yerel rüzgâr; kaba yel, boz yel.

Benzer durumdaki maddeler:

algın *hlk. 2.* Birine gönül vermiş; tutkun, vurgun. (TS 1974)

azmak, -ğı (I) *hlk. 1.* Küçük su birikintisi; gölcük. (TS 1998)

tutkun Gönül vermiş.

vurgun Bir kimseye veya bir şeye bağlanmış, sevmiş olan; meftun.

gölcük Doğal olarak oluşan küçük su birikintisi.

2. Birbirinden farklı anlamların tanım içerisinde art arda sıralanması

Aşağıdaki örnekte farklı anlamlardaki “oturmak” fiili ile “çömelmek” fiili aynı tanım içinde verilmiştir. Kelimenin anlamı tam olarak araştırılıp eğer her iki anlam da varsa “oturmak” ve “bacakları ayırarak çömelmek” anlamları 3-4 biçiminde farklı sayılarla veya iki tanımdan biri verilmelidir.

apışmak *hlk.* 3. Oturmak, bacakları ayırarak çömelmek. (TS 1983)

Benzer durumdaki maddeler:

aylamak *hlk.* 3. (-de) Ayı dolduran bir süre geçirmek, aylarca kalmak. (TS 1983)

ayrıç, -cı *hlk.* Yol kavşağı, iki yolun ayrıldığı yer. (TS 1983)

3. Sözlük birimi olabilecek bir kelimenin tanımın içinde verilmesi

Aşağıdaki örnekte “bacaklarını açarak yürüyen” farklı bir anlam, “ayrık bacaklı” farklı bir anlamdır. Ayrıca “ayrık bacaklı” başlı başına sözlük birimi olabilecek nitelikte bir kelimedir. Kelimenin anlamı tam olarak araştırılıp her iki anlam da varsa ilk anlam tek yönlü betimleme yöntemiyle ikinci anlam eş anlamlısıyla tanımla yöntemi kullanılarak tanımlanmalıdır. Ayrıca Türkçe Sözlük’e “ayrık bacaklı” maddesi eklenmelidir.

apışak *hlk.* Bacaklarını açarak yürüyen, ayrık bacaklı. (TS 1983)

Benzer durumdaki maddeler:

akarca 3. *hlk.* Kemik veremi. (TS 1983)

arpağan *hlk.* Yabani arpa. (TS 1998)

ayakçak, -ğı *hlk.* 2. Dokuma tezgâhı ayaklığı, ayaklık. (TS 1983)

Sentez yoluyla tanımlama: Kelime veya kavramın sözlük kullanıcısının önceden bildiği kelime veya kavramlar ile arasındaki ilişkinin kullanılmasıyla yapılan tanımlama yöntemidir (Robinson, 1962, s. 98). *Türkçe Sözlük*'te *hlk.* etiketli 44 madde bu yöntemle tanımlanmıştır. "A" harfiyle başlayan maddeler arasında bu yöntemle tanımlananlar:

abraş 6. <i>hlk.</i> Atın tüysüz yerlerinde görülen uyuza benzer bir hastalık.
ahret kardeşi <i>hlk.</i> Kan bağı olmaksızın birbirlerini manevi olarak kardeş sayan kadınlardan her biri.

Kurala dayalı tanımlama: Kelime veya kavramın kullanımını ve dildeki işlevini açıklayan tanımlama yöntemidir. *Türkçe Sözlük*'te *hlk.* etiketli 18 madde bu yöntemle tanımlanmıştır. "A" harfiyle başlayan maddeler arasında bu yöntemle tanımlananlar:

abacı kebeci (ara yerde) sen neci? <i>hlk.</i> "Seni ilgilendirmeyen işe niçin karışyorsun?" anlamında kullanılan bir söz.
abe <i>hlk.</i> Seslenmek ve dikkati çekmek için özellikle Rumeli'de kullanılan bir söz.
almak-aldı <i>hlk.</i> "Söylemeye başladı" anlamında kullanılan bir söz: <i>Aldı Kerem. Aldı Köroğlu.</i>
amanın <i>hlk.</i> Korkma ve şaşma sözü: <i>Amanın! Nasıl iş o, nasıl yaptın bunu?</i>
anasını sat! (veya satayım!) <i>hlk.</i> "Önem verme (vermem), aldırma (aldırmam), umursama (umursamam)!" anlamında kullanılan bir söz.
ayvaz, kasap hep bir hesap <i>hlk.</i> "Ha öyle ha böyle, ikisi de bir" anlamında kullanılan bir söz.

Kalıpla tanımlama: Bir önceki tanımda sözü edilen niteliğe, özelliğe sahip olduğunun belirtilmesiyle yahut isim veya fiilden türemiş bir sözcüğün taban ile morfolojik ilişkisinin gösterilmesiyle yapılan tanımlama yöntemidir. *Türkçe Sözlük*'te *hlk.* etiketli 12 madde bu yöntemle

tanımlanmıştır. “A” harfiyle başlayan maddeler arasında bu yöntemle tanımlananlar:

Acemce <i>hlk.</i> 2. Bu dille yazılmış olan.
alazlanmak <i>hlk.</i> 1. Alazlama işine konu olmak.
Amerikanca <i>hlk.</i> 2. Bu dille yazılmış olan.

Düz anlamsal tanımlama: Kelime veya kavramın anlamının tamamını anlatmanın mümkün olmadığı durumlarda kullanılan, ilgili tür veya nesnelerin art arda sıralanmasıyla yapılan tanımlama yöntemidir. *Türkçe Sözlük*’te *hlk.* etiketli 7 madde bu yöntemle tanımlanmıştır. “A” harfiyle başlayan maddeler arasında bu yöntemle tanımlananlar:

ağartı <i>hlk.</i> 2. Süt, yoğurt, peynir, ayran vb. yiyecek ve içecekler.
alaçık, -ğı <i>hlk.</i> 1. Üzeri dal ve hasırla örtülmüş kulübe, çardak.
alaza <i>hlk.</i> Dökülen tohumlarla ertesi yıl kendiliğinden çıkan tahıl, soğan vb.
altlık, -ğı <i>hlk.</i> 2. Hayvanların altına yayılan ot veya saman.
aşırma <i>hlk.</i> 4. Küçük kazan, kova, bakraç.
azıklık, -ğı <i>hlk.</i> 1. Azık olarak ayrılan veya hazırlanan yiyecekler. 2. Azık koymaya yarayan kap veya torba.

Tipikleştirmeye tanımlama: Kelime veya kavramın “genellikle, genel olarak, çoğunlukla, sıklıkla” vb. zarflar kullanılarak en karakteristik özelliğinin verildiği tanımlama yöntemidir. *Türkçe Sözlük*’te *hlk.* etiketli 6 madde bu yöntemle tanımlanmıştır. “A” harfiyle başlayan maddeler arasında bu yöntemle tanımlananlar:

ahtapot <i>hlk.</i> 2. Genellikle burun zarı üzerinde çıkan bir ur türü.

Almancı hlk. 2. Avrupa'da genellikle de Almanya'da çalışan Türk vatandaşı.

Dolaylı tanımlama: Kelime veya kavramın anlamının bağlam içerisinde dolaylı olarak verilmesi yöntemidir (Gençer, 2018, s. 107). *Türkçe Sözlük*'te *hlk.* etiketli 3 madde bu yöntemle tanımlanmıştır. Ancak “a” harfiyle başlayan maddelerde bu tanımlama yöntemi kullanılmamıştır. Diğer harflerdeki örnekler şunlardır:

bel bel hlk. "Aptalca, anlamsızca, donuk bir biçimde bakmak" anlamlarındaki **bel bel bakmak** deyiminde geçen bir söz.

dığdık, -ğı hlk. Akrabalığın uzak olduğunu anlatan **dığdığın dığdığı** deyiminde geçen bir söz.

fanfin hlk. "Anlaşılmayan bir dille konuşmak" anlamında kullanılan **fanfin etmek** sözünde geçer.

Katmanlı (iç içe geçmiş) tanımlama: Tanımda, içinde geçen bir kelimenin de anlamının verilmesiyle yapılan tanımlama yöntemidir (Kumanlı, 2021, s.412). *Türkçe Sözlük*'te *hlk.* etiketli 2 madde bu yöntemle tanımlanmıştır. Ancak “a” harfiyle başlayan maddelerde bu tanımlama yöntemi kullanılmamıştır. Diğer harflerdeki örnekler şunlardır:

beserek, -ği hlk. İki hörgüçlü deve ile boz devenin melezi olan tülü devenin erkeği.

borani hlk. Bulgur, yarma veya pirinçle pişirilen ıspanak ve benzeri bir sebze üzerine yoğurt dökülerek yenilen bir yemek.

Yukarıdaki “beserek” örneğinde tanım “dişi boz deve ile erkek devenin çiftleşmesinden doğan erkek tülü deve” biçiminde yapılsaydı daha anlaşılır bir anlam verilmiş olurdu.

Son yedi yöntemle yapılan tanımlamalarda yöntem açısından bir sorunla karşılaşılmamıştır. “A” harfiyle başlayan maddelerle ilgili bulgularımızın diğer harflerdeki bölge ağzından alınan maddeler için de geçerli olduğu görülmüştür. Tabii ki tanımlamalar başka başka biçimlerde yapılabilir. Bunlar sözlüğünün tercihleri olarak değerlendirilir.

Yukarıda dile getirdiğimiz sorunlara genel olarak baktığımızda maddelere ait tanımların birçoğunun *Derleme Sözlüğü*'nden *Türkçe Sözlük*'e

aktarılrken bire bir alınmasından kaynaklı olduğu görülmektedir. Sorunlar  o unlukla *Türkçe Sözlük*' n 1983 ve 1998 yılı baskıları için bölge ağızlarından alınan tanımlamalardan kaynaklanmaktadır. Bir s zl  n bütüncül yapısı içerisinde uyumlu olabilecek tanımlamaların bir başka s zl  e aktarılması sırasında uyumsuzluklar ortaya çıkabilir. *Türkçe Sözlük*'e maddeler alınırken bunlara dikkat ederek tanımlamalar yapılmalıdır.

Elbette burada amacımız *Derleme S zl  *'n  hazırlayanları eleştirmek değildir. *Derleme S zl  *'n n hazırlan   biçimleri ve dönemin koşulları hepimiz için malumdur ve o dönemde yapılabilcek en iyi i  yapılmıştır. *Türkçe Sözlük* de ilk baskısından bu yana seksen yılda yayımlanan on iki baskısında geliştirilerek oluşturulan temel bir başvuru kaynağıdır. Bu bildiride amacımız giderek gelişmekte olan a ız s zl k  l   nde ve tabii ki a ız sözlüklerinden *Türkçe Sözlük*'e madde alımları sırasında tanımlama konusunda sözlük bilimi ilkelerinin tutarlı bir biçimde uygulanması gerekliliğine dikkat çekmektir.

Kaynaklar

- Gençer, G. B. (2018). *Tek Dilli Genel Sözlüklerde Tanım*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kumanlı, M. S. (2021). *TDK Türkçe Sözlük'te "Hlk." Etiketli Sözcüklerin Tanımlanma Ölçütleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı.
- Robinson, R. (1962). *Definition*. London: Oxford University Press.
- Türk Dil Kurumu. (1945). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1955). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1959). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1974). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1983). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

BASKİL (ELÂZİĞ) AĞZINDA ESKİ TÜRKÇENİN İZLERİ

Birol İPEK*

Özet

Millî birliği sağlayan en önemli unsurların başında dil gelmektedir. Türk dil tarih boyunca hem yazı dili hem de konuşma dili olarak varlığını sürdürmüştür. Yazı dili ile konuşma dili arasında çok sıkı ve canlı bir ilişki mevcuttur. Bu durum doğal dillerin karakteridir. Bir alt katman dili olan konuşma dilleri genellikle ortak dilden hem “bilgi”, hem de “moda ve özentî” alıntıları yaparken, bir üst katman dili olan ortak dil, ağızlardan, daha çok “bilgi” alıntıları yapar. Yani ağızlardan alınan kelimeler yazı dilinin kavram dünyasını geliştirir, zenginleştirirler. Günümüzde de Türk dili çeşitli lehçe, şive ve ağız özellikleriyle geniş bir coğrafyada yaşamaya devam etmektedir. Şüphesiz ki bir milletin düşünce tarzı ve dünya görüşü ana dile bağlıdır. Dilde kullanılan kelimeler kolay kolay yok olmazlar. Yazı dilinde bir zamanlar kullanılmış olan bir kelime ağızlarda tekrar karşımıza çıkabilmektedir. Bu bildiride, Baskil Ağzında kullanılan ve aslen Türkçe kökenli olan “Ağü, Çapık, Davar, Div, Gurt, Karaçi, Kaling, Kavüt, Gazık, Kuma, Kurç, Küz, Soki, Tümüik ve Topik” gibi bazı kelimelerin fonetik, şekil, anlam ve kültürel yönden izah etmeye çalışacağız. Bu kelimeler Türkçe kökenli kelimelerdir ve eski Türkçeden beri izlerine rastlamaktayız. Biz bu çalışmamızda yukarıda saydığımız kelimelerin eski Türkçeden günümüze şekil ve anlam özelliklerini koruyarak nasıl geldiklerini ve tarihi süreç içindeki kullanımlarını anlatarak günümüze kadar getirmeye çalıştık. Bu kelimeler Tarihi Türk dilinde kullanılmış kelimelerdir. Türkçe kökenli oldukları hâlde sanki başka dilden dilimize girmiş gibi bir intibah bırakmaktadır. Bu kelimelerin Baskil Ağzında kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Bu kelimeler şehirleşme ile birlikte yörede kullanımı gittikçe azalmaktadır. Çalışmada bu kelimelerin diğer yörelerimizde hangi anlamlarda kullanıldığını da göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Dil, Ağız, Baskil, Kelime.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Elâzığ, bipek@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7874-3830.

TRACES OF OLD TURKISH IN BASKİL (ELÂZİĞ) DIALECT

Language is one of the most important elements that ensure national unity. Turkish language has existed as both a written and spoken language throughout history. There is a very close and vibrant relationship between written language and spoken language. This is the character of natural languages. While spoken languages, which are a lower layer language, generally quote both "information" and "fashion and affectation" from the common language, the common language, which is a higher layer language, mostly quotes "information" from dialects. In other words, the words taken from the mouth develop and enrich the conceptual world of the written language. Today, the Turkish language continues to live in a wide geography with its various dialects, accents and dialect characteristics. Undoubtedly, a nation's way of thinking and worldview depends on its mother tongue. Words used in the language do not disappear easily. A word that was once used in written language may appear again in other dialect. In this paper, the phonetics, form and meaning of some words such as "Ağü, Çapık, Davar, Div, Gurt, Karaçi, Kaling, Kavüt, Gazık, Kuma, Kurç, Küz, Soki, Tümık and Topik", which are used in the Baskil Dialect and are originally of Turkish origin. We will try to explain it from a cultural perspective. These words are words of Turkish origin and we have come across traces of them since ancient Turkish. In this study, we tried to bring the words we listed above to the present day by explaining how they came from ancient Turkish to the present day by preserving their form and meaning and their use throughout the historical process. These words are words used in the Historical Turkish language. Even though they are of Turkish origin, they leave an impression as if they entered our language from another language. The use of these words in Baskil Dialect is quite remarkable. The use of these words is decreasing in the region with urbanization. In this study, we tried to show in what meanings these words are used in our other regions.

Keywords: Language, Dialect, Baskil, Word.

Giriş

Baskil, ismini Herdi aşiretine bağlı Baskil oymağından almıştır. Baskil, yerleşme tarihi bakımından oldukça eski bir geçmişe sahip olmakla birlikte, 1926 yılında ilçe olmuştur (Çakar, 2012: 38). Baskil ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Elâzığ iline bağlı bir ilçedir. Elâzığ'ın batısında yer alan ilçe kuzeyinde Keban ilçesi, doğusunda Elâzığ Merkez İlçe, güneydoğusunda Sivrice ilçesi, güneyinde ve batısında ise Karakaya Baraj Gölü ile sınırlanır. Karakaya Baraj Gölü ile sınırlandığı batı ve güney kesimlerinde aynı zamanda Malatya ili ile de komşudur. İlçenin kuzeydoğusunda Hasandağı, doğusunda Bulutlu dağları, kuzeyinde Piran dağları, güneydoğusunda Karga dağı, batısında ise Muşar dağı önemli dağlarını oluşturur (Çağlıyan, 2003: 6). Yerleşmelerin ortaya çıkışlarında insanların sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmeleri ve coğrafi çevreyi az da olsa kontrol altına almaları etkili olmuştur. Ancak yerleşmeler doğal çevreye bağlı olarak oluşmuş ve gelişmişlerdir. Baskil ilçesinde tarih boyunca ortaya çıkan yerleşim birimlerinde doğal çevre faktörlerinin etkisi belirgin olmuştur.

Baskil ilçesinin coğrafi konumunun yerleşme açısından avantajlı olması nedeni ile Doğu Anadolu Bölgesi'nde yerleşilmeye ilk açılmış alanlardan biri hâline gelmiştir. Baskil ve yakın çevresinin Malatya-Diyarbakır-Mezopotamya ve Murat-Karasu-Van Gölü tabii yolları arasında doğal ulaşım ve ekonomik ticaret yolu üzerinde bulunması buradaki yerleşmelerin birçok kültürü yaşamasına neden olmuştur. Elâzığ ve dolayısı ile Baskil ilçesinin güney sınırını oluşturan Fırat nehri çevresindeki yerleşmeler, daima yayılan yerleşmelerin etki sahasında bulunmuştur. Tabii bu duruma etki eden önemli bir sebep Fırat nehridir. Neolitik dönemde (Cılalı Taş Devri MÖ 8000-5500) Anadolu sakinleri ekip biçmeye elverişli buldukları su kenarlarında köyler kurdukları için, bugün Karakaya Baraj Gölü altında kalmış olan Fırat nehri çevresi de bu özelliğe uymasından dolayı tercih edilen ve yerleşilen bir alan olmuştur (Çağlıyan, 2003: 7-8). Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Elâzığ-Malatya çevresinde ve dolayısıyla Baskil ilçesi ve çevresinde de yerleşme faaliyetleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Baskil, Mezopotamya ile Anadolu'yu birbirine bağlayan en önemli tabii yollar üzerinde bulunmaktadır Orta Asya'dan Anadolu'ya olan göçlerde de önemli bir geçit üzerinde yer almaktadır (Çağlıyan, 2003: 8). Ayrıca XIII. yy.da meydana gelen Moğol istilası Türkistan, Harezm, Horasan, İran ve Irak'ta da etkili olmuş ve buradaki insanların Anadolu'ya göç etmesine neden olmuştur. Yeni gelen Türkmen kitleleri Anadolu'nun fethini ve Türkleşmesinin tamamlanmasında önemli rol oynamışlardır (Çağlıyan, 2003: 12).

Moğol istilası sırasında Anadolu'ya yoğun Kıpçak ve Doğu Türk'ü göç etmiştir. Bu istila sonucunda baskılara direnemeyen Oğuz grupları Batı Anadolu'ya kaymış, böylece Batı Anadolu Türkleşirken, Moğollar istila

ettikleri yerlerdeki hâkimiyeti sağlamak için Karadeniz, Doğu ve Orta Anadolu'ya yoğun Kıpçak ve Doğu Türk'ü yerleştirmiştir. Dolayısıyla göçler sonrası Doğu Türkçesi, Kıpçak ve Oğuz unsurların karışık olarak konuşulduğu ağızların oluşması bugünkü verilere bakılarak yüksek bir ihtimaldir (Erdem, 2006: 103).

Millî birliği sağlayan en önemli unsurların başında dil gelmektedir. Türk dil, tarih boyunca hem yazı dili hem de konuşma dili olarak varlığını sürdürmüştür. Günümüzde de Türk dili çeşitli lehçe, şive ve ağız özellikleriyle geniş bir coğrafyada yaşamaya devam etmektedir. Şüphesiz ki bir milletin düşünce tarzı ve dünya görüşü ana dile bağlıdır. Bu bildiride, Baskil Ağzında kullanılan ve aslen Türkçe kökenli olan “Ağü, Çapık, Davar, Div, Gurt, Karaçi, Kaling, Kavüt, Kazık, Kuma, Kurç, Küz, Soki, Tümüik ve Topik” gibi bazı kelimelerin fonetik, şekil, anlam ve kültürel yönden izah etmeye çalışacağız. Bu kelimeler Türkçe kökenli kelimelerdir ve eski Türkçeden beri kullanılmış kelimelerdir. Baskil ağzında bu kelimeler eski Türkçedeki biçimleri ve anlamlarıyla hâlen canlı bir biçimde kullanılmaktadır.

Bu çalışmada yukarıdaki kelimelerin eski Türkçeden günümüze şekil ve anlam özelliklerini koruyarak nasıl geldikleri ve tarihî süreç içindeki kullanımları anlatılarak günümüze kadar getirilmiştir. Bu kelimeler yazı dilinde kullanılmış kelimelerdir. Türkçe kökenli oldukları hâlde sanki başka dilden dilimize girmiş gibi bir intiba uyandırmaktadır. Bunların Baskil yöresinde kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Bu kelimeler aynı veya değişik anlamlarda farklı yörelerin ağızlarında da görülmektedir. Şehirleşme ile birlikte yöredeki kullanımları gittikçe azalmaktadır. Yukarıda verilen kelimeler gibi başka arkaik kelimeler de vardır.

1. AĞÜ (T.): Eski Türkçede “ağu” biçimi zehir anlamındadır (Gabain, 1988: 259). Eski Türkçe Sözlükte “ağu” ağı, zehir anlamında yer almaktadır (Bayat, 2008: 7). Eski Uygur dönemi eserlerinde “ağu” biçimi zehir, ağı anlamındadır (Hamilton, 1998: 131; Caferoğlu, 2011: 8). Orta Türkçe döneminde de “ağu” ağı, zehir anlamında kullanılmaya devam etmiştir (Bayat, 2008, 10). DLT'de “agu” biçimi zehir anlamındadır (DLT: 137)

Mısır-Kıpçak Türklerine ait olan, “Et Tuhfetü’z-Zekiyye Fil-Lügati’t-Türkiyye” isimli eserde de, “agu (T.)” ağı anlamında geçmektedir (Atalay, 1945: 136). Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde “ağı” biçimi zehir anlamında geçmektedir (KTS: 3)

Derleme Sözlüğü'nde “agu” şekli zehir anlamında Bitlis, Sakarya yöresinde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Doğu Anadolu yöremizdeki bütün illerde görülmektedir. “Ağu” biçimi zehir anlamında kullanılmaktadır. Elâzığ Yöresi Söz Varlığı, isimli eserde “ağu (T.)” biçimi ağı, zehir anlamında yer alıyor.

Kimse ğarışmaz işine

Ağu ğattın aşına

Evvel bahan ğınadı

Şimdi geldi başına (Buran-İlhan, 2008: 2).

Baskil yöresinde “ağü” şekli zehir anlamın kullanılmaktadır.

2. ÇAPIK (T.): Tarihi yazı dilinde çeşitli anlamlarda kullanılmış olan çap- fiili vardır. Çap-mak : 1. Yağma etmek, saldırmak, atılmak, vurmak, hücum etmek. 2. Koşmak, hızlı hareket etmek. 3. Sürmek, koşturmak. 4. Çarpmak, vurup kesmek. (TS, 50) (Kayasandık: 2018: 116-117). Divânü Lügati't-Türk'te ayrıca çap çap “yansımâ” ikilemesi yer almaktadır. Anadolu Ağızlarında çaphın, çapık, çapık” alkışlamak anlamında kullanılmaktadır. Irak Türkmen Ağzında “çapuk” şekli alkış anlamındadır. Kazan Tatar Türkçesinde “kıl çap-”, alkışlamak anlamındadır (Gülensoy, 2007: 220). Tuncer Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'nde ayrıca çepik maddesinde bu kelimenin “alkış, el çırpma” anlamında olduğunu çap-(ı)k şeklinde türediğini belirtir. Gülensoy, Orta Türkçede çap “yansımâ” +(ı)k > çepik olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 232). Hasan Eren'in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde “çepik” alkış, el çırpma anlamında (Eren, 1999: 85). Derleme Sözlüğü'nde “çapık” alkış anlamında Gümüşhane yöresinde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

Ahmet Buran-Nadir İlhan'ın, Elâzığ İli Söz Varlığı isimli eserinde şu bilgiler yer almaktadır: çapık (T.): Alkış, el çalmak. ğağğışlarım topbug vuri yer oyni/cümle davul gümbür gümbür yar oyni/**çapık çali**, demi yerim dar oyni.... **çapık çalah**, dem tutah. (Buran-İlhan, 2008: 36). Bu kelime Baskil yöresinde “çapık” şeklinde alkış, el çırpma anlamında kullanılmaktadır.

3. DAVAR (T.): Eski Türkçe Sözlükte, “tabar, tavar” şekilleri, davar, mal, ticaret eşyası anlamındadır (Bayat, 2008: 199). Eski Uygur Türkçesinde “tavar” biçimi, davar, mal, ticaret eşyası anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 2011: 228). Orta Türkçe döneminde “davar” biçimi koyun, keçi cinsinden hayvan anlamındadır (Bayat, 2008: 119). (DLT, 866)

Tuncer Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, isimli eserinde “davar” kelimesinin Eski Türkçeden beri “davar, sığır, mal” anlamlarında kullanıldığını ve eski Türkçede “taw-” sahip olmak fiiline +-r getirilerek türediğini belirtir. Gülensoy, ayrıca bu kelimenin Çağdaş Türk lehçelerinde de kullanıldığını anlatır (Gülensoy, 2007: 268).

Erzurum Yöresinde “davar” biçimi, koyun, koyun sürüsü, keçi anlamlarında kullanılmaktadır (Gemalmaz, 1995: 72)

Derleme Sözlüğü'nde "< ET tabar: hayvan sürüsü anlamında, (Erzincan Merkez), Diyarbakır, Kars, Hakkâri, Adana ve Osmaniye'de kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

Ahmet Buran-Nadir İlhan tarafından hazırlanan Elâzığ Yöresi Söz Varlığı, isimli eserde "davar doluh (T.)" ikileme biçimi koyun, keçi, gibi küçükbaş hayvanlar, mallar anlamındadır. *Köyde davar gelmiş herkes davar doluğa düşmüş...* (Buran-İlhan, 2008: 51). Baskil yöresinde "davar" şekli daha çok hayvan anlamında kullanılmaktadır. **Davarlar** geli. (Bir söz) (Buran-İlhan, 2008: 51).

4. DİV(B) (T.): Baskil ağzında şeker pancarı adı olarak kullanılmaktadır. Anlamı dip, temel, kök demektir. Orta Türkçe'den itibaren Türkçede kullanılan bir kelimedir (Bayat, 2008:124). Orta Türkçede (DLT)'te tüp: dip (>f, v) değişmesiyle div şeklini almıştır (Gülensoy, 2007: 287). Dip kelimesindeki p sesi önce b'ye b sesi de v sesine dönüşmüştür (Salman, 2000: 537). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde "tip" şekli dip, kök (MG) anlamında kullanılmıştır (KTS: 276). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü'nde "dip" şeklinin eski Türkçede "tüp" (tüb, tib, dip) şeklinin kök, temel, taban, öz, son, uç, bitim anlamlarında olduğu bilgisi yer almaktadır (Eyuboğlu, 2004: 187).

Derleme Sözlüğü'nde "dip" şekli, pancar ve kökü, şeker pancarı anlamlarında, Malatya, Çorum, Amasya, Kars, Van, Elâzığ, Kahramanmaraş, Sivas, Kayseri, Konya yöresinde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

Baskil Ağzında pancar ve kökü, şeker pancarı anlamında "div, diw, dib" şekilleri kullanılmaktadır. Eskiden **dipleri** çıharur gaynaturduh yerdük (Buran-İlhan, 2008: 56). Elâzığ'da kaynatılmış, haşlanmış şeker pancarı çarşıda, pazarda satılıyor.

5. ĞURT (T.): Bu kelimenin ilk şekli Orta Türkçe döneminde rastlamaktayız. DLT Dizini cildinde "kudruk" biçimi "kuyruk, kıç" anlamlarında olduğu bilgisi yer almaktadır (Atalay, 1972:75). Nişanyan'ın Çağdaş Türkçenin Etimolojisi, Sözlüğü'nde "gurk" şekli "gurk: kabarmış, kızmış (kızıymış) tavuk anlamında yer almaktadır. Tuncer Gülensoy'un Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'nde "Halk ağzında "kurk" şekli yansıma bir kelime olup "kuluçka, kuluçka tavuk" anlamlarında geçmektedir (Gülensoy, 2007: 572). Hasan Eren'in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde "gurk, guluk, kurk, kuluk, kulluk" biçimlerinin "kuluçka, erkek hindi" anlamlarında, kuluçka tavuğun veya erkek hindinin çıkardığı sestene geldiğini" belirtir (Eren, 1999: 164) Derleme Sözlüğü'nde "kurk", biçiminin "kuluçka, kuluçka tavuk, civciv" anlamlarında çeşitli yörelerimizde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

Elâzığ Yöresi Söz Varlığı isimli eserde, “gurk” (T.) şekli “Kuluçka (tavuk için)” anlamında; gurka gelmek: Kumes hayvanları kuluçka olmak, tavuğun kuluçkaya yatması. Örnek: çilli tavuğ gurka geldi. Gurka yatma8: Kuluçkaya yatmak. Örnek: bizim çilli tavoğ gurka yattı artuğ yumurta her gün olmi (Buran-İlhan, 2008: 96).

Ğurt kelimesinin kumes hayvanlarının çıkardığı bir sestten geldiği anlaşılmaktadır. Bu kelime daha çok kumes hayvanlarının civciv çıkarma isteğini anlatmaktadır. Baskil yöresinde “kurk, kırd, ğurt” şekli kumes hayvanlarının kuluçkaya yatma isteğini anlatan bir kelime olarak kullanılmaktadır. Bu tavuk kırd olmuş. (Bir Söz).

6. KARAÇİ (T.): Sefil, dilenci, çingene: karaçi < ET karaçi <kara ‘sıradan insan’, halk (Gabain, 1988: 278). Orta Türkçe döneminde “karaçi” biçimi dilenci; “karaççı” biçimi dilenci, yan kesici, yağmacı, hırsız anlamındadır (Bayat, 2008: 243). DLT’te karaçi biçimi “kapıları dolaşan dilenci” anlamında yer almaktadır (DLT: 402). Kutadgu Bilig’de “karaççı” biçimi yağmacı, yankesici anlamındadır (Arat, 1979: 223). Kıpçak Türkçesi’nde “karaççı” biçimi dilenci anlamında, “karaççı” biçimi de fakir anlamındadır (KTS: 127). (Ertekinoglu, 2016: 192).

Tuncer Gülensoy, bu kelimenin halk ağzında çingene anlamında kullanıldığını kara+çı biçiminde türediğini belirtir (Gülensoy, 2007: 463). Derleme Sözlüğü’nde “karaçi” çingene anlamında, Amasya, Erciş-Van, Diyarbakır, yörelerinde ve Azerbaycan’da, kullanıldığı belirtilmiştir (DS: 2641). Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te “karaçi” şekli çingene, haydut, yağmacı anlamında yer almaktadır (Ayverdi, 2005: 1568). Bu kelimenin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Türklerin Anadolu’ya geçiş güzergâhı üzerindeki yerleşim alanlarında daha çok kullanıyor olması tesadüf değildir.

Türkçede, çığan, çingene, kolğuçı, koldacı kelimeleri de dilenci anlamında kullanılmıştır. TDK’nin Türkçe Sözlüğü’nde, Hindistan’dan çıktıkları söylenen, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan bir topluluk olarak yer almaktadır (TS.438). Eski Türkçede “fakir, yoksul, çingene” anlamında kullanılan “çıgañ” kelimesi kullanılmıştır. Bu kelimenin zıt anlamlısı Türkçede “bay” kelimesi zengin anlamındadır (Erdem-Demirci, 2019:201; Bayat, 2008: 60). çıgay “fakir, yoksul” anlamında DLT ve KB’de geçen bir kelimedir. Derleme Sözlüğü’nde çığan züğürt, parasız anlamındadır (Ata, 2002: 13). Bu kelime XI. yüzyılda “çıgany, çıgayn” biçiminde fakir yoksul anlamında Türkçede kullanılmıştır (Gülensoy, 2007: 244). Eski Türkçede “kolğuçı” (kol- “istemek, rica etmek”) kelimesi de dilenci anlamındadır (Gabain, 1988: 53), kol- : istemek (DLT, 435) kol- : istemek, dilemek (KB, 268). (Arat, 1979: 129).

Baskil yöresinde “karaçi” şekli, dilenci, yağmacı, hırsız, insanlardan zorla bir şeyler alan; daha çok dışarıdan gelen bu yörenin dilencisi olmayan, tek dolaşmayan dilenciler için kullanılan bir kelimedir. Yörede “çingene” kelimesi de kullanılmaktadır. Ayrıca yine çingene için Arapçadan Türkçeye geçmiş “ğurbat” kelimesi de kullanılmaktadır.

7. KALING (T.): Başlık parası. Eski Türkçede, Orhun Yazıtlarında, Bilge Kağan yazıtının Doğu yüzünün 25. satırında “kalıng” biçimi düşmandan “bac, haraç” aldım anlamında geçmektedir (Tekin, 2006: 39, 146). Eski Türkçe Sözlükte “kalıng” biçimi, mal, servet, çeyiz anlamındadır (Bayat, 2008: 131). Orta Türkçe Sözlükte, “kalın ve kalıng” biçimleri, çeyiz, öncül mihir olarak kadın için verilen çeyiz anlamındadır (Bayat, 2008: 237).

DLT’de “kalıng” biçimi başlık parası anlamında geçmektedir. Kalıng berse kız alır.(Bir adam başlık parası verirse kız alır)

Berdım sanga **kalıng** (Sana başlık parası verdim)

Amdı munı alıng (Şimdi bunu alın)

Emgek mening biling (Bunun bana ne büyük sıkıntılara mal olduğunu bilin)

Uğrar tüngür bargalı (Kayınbaba, Dünür gitmek üzere der) (DLT: 393).

Moğolca’da da “kalım” diye bir kelime vardır. Bu da bu kelime ile ilgilidir.

Mısır-Kıpçak Türklerine ait olan, “Et Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye” isimli eserde de, “kalın” çeyiz anlamında geçmektedir (Atalay, 1945: 182).

Çağdaş Türk Lehçelerinde, Türkmencede, “galıng”, Yeni Uygur ve Kırım Tatarcasında “kalın”, Tuva, Tatar ve Nogaycada, “kalım”, Başkurtçada “kalım”, Teleüt, Şor, Altay, Karakalpak, Kazak ve Kırgızcada “kalıng”, Özbekçede “kalın”, Hakasçada “xalıng, xalım”, Yakutçada “kalım, xalıng”, Çuvaşçada “xulām, xulān” biçimleri çeyiz anlamında geçmektedir (Eren, 1999: 202). Karacay Türkçesinde “k’alın”(Pröhle, 1991: 46), Hasan Eren, bu kelimenin kökeninin bilinmediğini bu biçimiyle Farsça ve Tacik dillerine de geçtiğini belirtir (Eren, 1999: 202). TS’te “kalın” biçimi Halk ağzında, “gelin olacak kıza erkek tarafından verilen para veya armağan, ağırlık” (TS: 1045) şeklinde yer almaktadır. MBTS’te “kalın” biçimi, evlenecek kıza erkek tarafından verdiği hediye, para, çeyiz veya ağırlık (MBTS: 1530). YTS’de “kalıng” biçimi, kız tarafına verilen ağırlık, para, başlık (YTS: 123).

Derleme Sözlüğü’nde (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü), kalın biçimi “oğlanın kız tarafına verdiği para ve eşya” anlamında ayrıca Sivas,

Kayseri, Diyarbakır, Erzurum Yörelerinde de bu anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. (<https://sozluk.gov.tr/>). Kaling biçimi ve yine başlık parası anlamında Kale (Malatya) yöresinde de kullanılmaktadır.

Elâzığ Yöresi Söz Varlığı, isimli eserde kaling (T.) “Başlık, gelinin çeyizi” anlamında şu sözde geçmektedir: Bu da gelinin kalingıdır (Buran-İlhan, 2008: 123).

Kaynaklarda kelimenin kökeniyle ilgili fazla bilgi yoktur. İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü isimli eserinde kalın biçiminin “kal-” köküne getirilen “In” eki ile türetildiğini belirtmektedir (Eyuboğlu, 2004: 366). Kaling kelimesi, kal-ı-ng biçiminde kal-, köküne getirilen fiilden isim yapan “Ing/Ung”, eki ile türetilmiş bilgisi Türkçenin şekil ve anlam bilgisine uygundur. Zira Türkçede “ak-ı-n, ek-i-n, gel-i-n, sök-ü-n, tüt-ü-n”, (Korkmaz, 2003: 101) gibi benzer örnekler çoktur.

Türklerde “kaling” müessesesi, Türk aile yapısı ile hukukun tümü bakımından ailenin kuruluş ve geleceğini düzenleyen bir depozittir. Tarih boyunca Türklerin evlenme akitlerinin oluşma ve gelişmesine bakıldığında, kalınsız bir evlenme yok gibidir. Verilen “kaling” kız evinde kalır (Ögel, 1982: 393-396).

8. KAVUT (T.): Orta Türkçe Sözlükte “kavut” biçimi, kavrulmuş hububat, darıdan yapılan bir yemek olarak yer almaktadır (Bayat, 2008: 254). DLT’de qāgūt, qavut biçimleri yer almaktadır. “Darıdan yapılan bir yemek adı. Darı önce kaynatılır, daha sonra kurutulur ve öğütülür, son olarak yağ ve şekerle karıştırılır. Bu yeni doğum yapmış kadınlara verilen yemeklerden biridir (DLT-415.) Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde, “kavut” biçimi, kavrulmuş hububat, darıdan yapılan bir yemek anlamındadır (KTS: 132). Mısır-Kıpçak Türklerine ait olan, “Et Tuhfetü’z-Zekiyye Fil-Lügati’t-Türkiyye” isimli sözlükte, “karuk” kavut anlamında geçmektedir (Atalay, 1945: 186). Tuncer Gülensoy, “kavut” biçiminin kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek olduğunu “kak” kurutulmuş nesneye +-(u)t eki getirilerek türediğini belirtir (Gülensoy, 2007: 481). Zikri Turan bu kelimenin kökenini (<ET kagurt* kavrulmuş un/ bu undan yapılan çorba. (HASDS)

Derleme Sözlüğü’nde: kavut, 1. Kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununun şeker ya da tatlı yemişle karışımı, helva. 2. Kavrulduktan sonra öğütülen tahıl unu. 3. Kurutulmuş armuttan çekilerek elde edilen un. 4. İnce bulgur. 5. Kavrulmuş buğday. 6. Bulgur kepeği. Kavut-II, İzmir’de ilaç olarak kullanılan kaynatılmış çiçek ya da bitki kökü suyu. Kavut Artvin’de (< ET kagurt*) kavrulmuş un// bu undan yapılan çorba.

Baskil yöresinde “kavut” biçimi daha çok kurutulmuş dutların değirmende öğütülerek un hâline getirilmiş şekline denir. Bu un tenekelere doldurularak kışın kaşık veya bıçakla tenekeden çıkartılıp yenir. Buna benzer şekilde Şavşat (Artvin)’de kurutulmuş armuttan çekilerek elde edilen una kavut denilmektedir (THADS).

Elâzığ Baskil yöresinde “ardut, ardüt” (ardud<ârdı-ı dut) kelimesi de dut unu anlamında kullanılmaktadır. Bu Farsça bir terkip olsa gerek.

9. KAZIK (T.): Elâzığ Yöresi Söz Varlığı adlı eserde “kazık (T.)” biçimi küçük kazan anlamında olduğu belirtilmiştir (Buran-İlhan, 2008:126). Tuncer Gülensoy, bu kelimenin kökenin DLT’de geçen “kas” her ağacın kabuğu anlamındaki kelimeye dayandırmaktadır. Gülensoy, bu kelimenin halk ağzında “tas, maşrapa” anlamında olduğunu ve Türkiye Türkçesi ağızlarında “kaz, kazık, kazı:k, gazık, kazık” biçimlerinin kullanıldığını belirtir. Gülensoy, bu kelimenin Türkçe olduğunu “kaz+(i)k” biçiminde türediğini ifade eder (Gülensoy, 2007: 487). DLT’te qās (qāz) biçimi her ağacın kabuğu. Qasûq: Su tulumuna benzeyen, at derisinden yapılmış, içine süt ya da kırmızı konan bir nesne anlamında yer almaktadır (DLT: 410). Derleme Sözlüğü’nde “kazık” şekli küçük kazan anlamında Malatya ve Sivas yörelerinde de kullanıldığı bilgisi yer almaktadır; Bitlis’te yağ tavası anlamında kullanılmaktadır.

Gızım gazikinen zobaya birezim su göydü yemek için hazır ola (söz) (Buran-İlhan, 2008:126).

10. KUMA (T.): Kuma, ortak, ikinci eş anlamında kullanılmaktadır. Orta Türkçe Sözlük’te “kuma” biçimi, kadının ortağı, cariye. Ayrıca “kumalan-” fiili cariye olmak anlamındadır (Bayat, 2008: 312). DLT’de “küni” kelimesi kuma anlamında yer almaktadır. Küninig küline tegü yağı (Kuma küllerine kadar düşmandır (İkisi arasındaki düşmanlıktan dolayı biri diğerini en küçük unsuruna kadar düşman olarak görür) (DLT: 334). DLT’de geçen “küni” biçimi Azaricede “günü”, Türkmencede “günü”, Kırgızcada “künü”, Özbekçede “kündaş<küni+deş”, Başkurtça, Tatarca, Yeni Uygurcada da bu biçimde ve anlamda kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007: 567). Orta Türkçede kullanılan “koni” biçimi Ramstedt’e göre Korece’den Türkçeye geçmiştir. Hasan Eren’ e göre “kuma” Moğolca’dan Türkçeye geçmiştir (Eren, 1999: 266). Moğolca ve Korece Türkçe ile birlikte köken bakımından Altay dilleri içinde olduğu için bu kelime üç dilde de kullanılmaktadır. Bu kelime için İsmet Zeki Eyuboğlu, Asya Türkçesinde “kuni” biçiminin Çuvaşça, Rusça ve Moğolca’da “kuma, ortak” anlamında olduğunu belirtir (Eyuboğlu, 2004: 46). Tuncer Gülensoy, “Kuma (eski) Birinci kadının üzerine alınan ikinci kadın, ortak” anlamında olduğunu “<Moğ. Kuma” biçiminde geçtiğini belirtir (Gülensoy, 2007: 567).

Kıpçakça'da "kuma" biçimi cariye, odalık (Argunşah: 2015: 763) Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde "kuma" kadının ortağı (KTS: 162); Memluk-Kıpçakçası dönemi sözlüğü "Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugatti't-Türkiyye" de "kuma" biçimi kuma anlamında yer almaktadır (Toparlı, 1991: 109).

Derleme Sözlüğünde "kuma" biçimi Diyarbakır yöresinde "ikinci eş" anlamında kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

Baskil Ağzında da "kuma" biçimi "ikinci eş" anlamında kullanılmaktadır. Kuma getirdi. (söz)

11. KURÇ (T.): DLT'de "kurç" biçimi, katı ve sert anlamında yer almaktadır. Güçlü adamlara takılan bir lakap olarak "kurç eren" dayanıklı adam. Katı ve sert herhangi bir şey bu sözcükle anlatılabilir. Kurç temür: Çelik anlamındadır. DLT'de madde başında bu kelimenin fiil biçimi de verilmiştir: "yumuşak neng kurç-a-dı" "Yumuşak şey sertleşti" (DLT: 450).

Orta Türkçe Sözlükte "Kurç" biçimi 1. Katı; 2. İçi dolu nesne; 3. Çelik, çelik gibi sert kuvvetli anlamındadır (Bayat, 2008: 313). Kıpçak Dönemi eserlerinden Codex Cumanicus'ta "kurç" biçimi çelik anlamında yer almaktadır (Argunşah: 2015: 315, 764). Kumuk Türkçesinde "kurç" biçimi "1. Dinç, çevik, sağlam, canlı. 2. Yaman, yiğit, babayiğit, cesur, "kurç igit" babayiğit anlamında kullanılmaktadır (Pekacar, 2011: 272).

Derleme Sözlüğü'nde "kurç" şekli Rize, Erzurum Yöresinde "Kaymağı alınmış süttten kestirilerek elde edilen yağsız peynir." Kars Yöresinde "Toprak içinde bulunan büyük taş." Artvin Yöresinde "Kazma işlemez sert toprak anlamında geçmektedir" (DS).

Baskil Ağzında "kurç" biçimi "öküz, koç, teke" boynuzu anlamında kullanılmaktadır.

12. 1. KÜZ (T.): Bu kelimenin ilk şekline Eski Türkçede rastlıyoruz. Eski Türkçede "kuz" olarak geçer. İlk Yazılı Türkçe metinleri olan Orhun Yazıtlarında kuz, "dağların güneş görmeyen kuzey tarafı" anlamındadır (Aydın, 2018: 161). Bu kelimenin Orhun yazıtlarında geçiyor olması kelimenin Türkçede ne kadar eski bir kelime olduğunun göstergesidir. Eski Uygur Türkçesinde "küz" biçimi, güz sonbahar anlamındadır (Caferoğlu, 2011: 124; Gabain, 1988: 286; Bayat, 2008: 127).

Orta Türkçe döneminde de aynı biçim ve anlamda kullanılmıştır. Orta Türkçenin önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig'de "kuz" kuzey anlamındadır (Arat, 1979: 295). Orta Türkçe Sözlükte "küz" güz, sonbahar anlamındadır (Bayat, 2008: 327). Orta Türkçenin önemli dil yadigarı DLT'de "küz" biçimi "dağın güneş almayan, gölgede kalan tarafı" anlamında daha ayrıntılı bir biçimde izah edilmiştir. DLT'de cümle içinde şu şekilde

kullanılmış: “kuz tag”: Dağın yalnızca öğleden sonraları güneş gören tarafı; bu taraf güneşin solunda kalır ve her zaman soğuk ve karlı olur. DLT’de cümle içinde Bir atasözünde şu örnek verilmiştir: “Kuzda qar egşümes, köyde yāg egşümes” (Dağın güneş görmeyen yüzünde kar, köyünde yağ eksik olmaz). DLT’de bu kelimenin fiil şeklinin de bulunduğunu “kuzgırdı” biçiminde şu örnekte kullanılmıştır: “kār kuzgırdı”: (Kar şiddetli bir biçimde yağarak ve rüzgârla anafolar yaparak geldi). DLT’de özellikle Kıpçak şivesinde de “kuzgırār kuzgırmāk” biçiminde fiil olarak kullanıldığı anlatılmıştır (DLT: 458). DLT’de “küz” biçimi “Sonbahar” anlamında da geçmektedir (DLT: 338). Kutadgu Bilig’de “kuz” biçimi, kuzey anlamındadır (Arat, 1979: 295).

Eski Türklerde kuzey hem karanlığın hem de gecenin sembolü olarak kullanılmıştır. Kuzeyle güneyi birbirinden ayıran en önemli özellik, o yerin güneş alıp almamasına bağlıdır. Çağatay Türkçesinde “kuzay” yön adı olarak kullanılmıştır (Ögel, 1991: 441).

Hasan Eren’in Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü’nde kuz biçimi “gölgede kalan (yan); Türkiye Türkçesi Ağızlarında guz biçimi “güneş görmeyen yer” olarak kullanıldığı anlatılmaktadır (Eren, 1999: 272).

Kıpçakça’da da “kuz” biçimi “Güneş dokunmayan yer” anlamında kullanılmıştır (KTS: 166). Mısır Kıpçakçası’nda da bu kelime görülmektedir. Araplara Türkçe öğretmek amacıyla Araplar tarafından XV. yüzyıl başlarında Mısır’da yazılmış olan “El-Kavânînü’l-Küllîyye Li-Zabtî’l-Lügati’t-Türkiyye” isimli eserde de “küz” sonbahar anlamında yer almaktadır (Toparlı-Çöğenli ve Yanık 1999: 119). Yine Memlûk-Kıpçakçasının önemli dil yadigarlarından biri olan “Ed-Durretü’l-Mudîyye Fi’l-Lugatti’t-Türkiyye” de “küz” biçimi sonbahar anlamında yer almaktadır (Toparlı, 1991: 112).

Çağdaş Türk lehçelerinde de bu kelime kullanılmaktadır. Kırgızcada kuz “derin yar, dağ eteklerinde kenarları dik yarık” olarak kullanılmıştır. Türkmencede kuzay biçimi “dağın, bir yapının gölgede kalan yanı” Türkiye Türkçesinde Kuz+ay biçiminde yapım ekini alarak ağızlarda kullanılmış Dil İnkılabından sonra “dört ana yönden biri olan şimal kelimesinin yerine kullanılarak yazı dilinde kullanılmaya başlanmıştır (Eren, 1999: 272). Türkiye Türkçesi Ağızlarında guz biçimi “güneş görmeyen yer” olarak kullanıldığı anlatılmaktadır (Eren, 1999: 272).

Derleme Sözlüğü’nde “kuz” Kastamonu ve çevresinde: 1. Soğuk, güneş görmeyen yer. Manisa yöresinde 2. Nemli, ıslak yerler. Artvin’de kambur anlamında yer almaktadır.

Baskil Ağzında “kuz, küz” biçimleri soğuk, güneş görmeyen yer, gölgelik anlamında kullanılmaktadır. Ahan bele kuz yere oturah da birezim

nefeslenek (Söz) (Buran-İlhan, 2008: 140). Baskil Ağzında Eski Türkçedeki ilk biçimi olan “kuz” biçiminin hâlen kullanılması oldukça dikkat çekicidir.

Moğolcadan dilimize geçmiş olan “dalda” kelimesi de “gizli, saklı, sinmiş” anlamında geçmektedir. Baskil yöresinde bu kelime de gölgelik güneş almayan yer anlamındadır. Ancak bu kelime Moğolcadır.

13. SOKİ (T.): Baskil Ağzında, Dut, bulgur dövülen çukur taş, büyük havan anlamında kullanılmaktadır. Bütün yörelerimizde çok iyi bilinen bir alettir. Ancak şehirleşme ile birlikte bu aletin kullanımdan düştüğü görülmektedir.

Eski Türkçe’de dibek’e karşılık yine Türkçe bir kelime olan “soku” sözcüğü kullanılmıştır. Divânü Lügâti’t-Türk’te “soku” kelimesi yer almaktadır. Bu kelime “sok-” (dövmek) kökünden türemiştir. Dibek için Farsça bir kelime olan “havan” kelimesi de kullanılmıştır. Dibek, taş veya ağaç kütüğünden yapıldı. İhtiyaca göre büyük ve küçük olmak üzere iki şekli kullanılırdı (Ayverdi, 2005: 697). Dibek’ten daha büyük olanlarına “Seten Taşı” (Dibek Taşı) denir. Bu dibek taşları büyük oldukları için daha çok at ve eşeklerle döndürülürdü (Acun, 2010: 7). Soku taşı, Taş dibek, Taş dibek tokmağı, havan, sözleri yaygın olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede ve Eski Uygur Türkçesinde “sok-” dövmek, ezmek, ufaltmak sokmak, basmak, delmek anlamında kullanılmıştır (Bayat, 2008: 192; Caferoğlu, 2011: 208; Gabain, 1988: 294). Orta Türkçe Sözlükte “soğu” biçimi havan anlamında yer almaktadır (Bayat, 2008: 434). TDK Türkçe Sözlük’te 1. “İsim, halk ağzında Taş dibek. 2. “İsim, halk ağzında dibekte, havanda tahıl dövmeye yarayan tokmak” biçiminde tanımlanmıştır.

Hasan Eren, “soku” biçiminin taş dibek anlamında Çağdaş Türk lehçelerinde Türkmencede, Altaycada ve Teleütçede “sokı”, Kırgızcada “soku”, Kazakcada “sokka”, Hakasçada “soğax”, Tuvacada “sogāş” biçimlerinin kullanıldığını belirtir (Eren, 1999: 373).

Tuncer Gülensoy, “soku<sok-u” biçiminin taş dibek anlamında olduğunu Orta Türkçeden beri bu anlamda kullanıldığını Çağataycada “sokku” biçiminin bulunduğunu belirtir. Gülensoy, Türkiye Türkçesi ağızlarında “sohu, soku, sohur, soka, sokkı, sokku, soko, solgu, solku” biçimlerinin kullanıldığını belirtir (Gülensoy, 2007: 794).

Derleme Sözlüğü’nde “soku” 1. Tahıl dövmeye yarayan büyük taş dibek. 2. Dibekte, havanda dövmeye işini yapan tokmak. Tahıl ezmeye yarayan taş dibek. Elâzığ Yöresi’nde “soku” Dut, bulgur dövülen çukur taş, büyük havan.

Gözün kör mü. **Sokuda** biz çalışık. Hatta sokumuz vardır. Tudunu dögmeg üçü, bi tane burda bi tane yazıda. **Soku** taştan oyma bişe. (Buran-İlhan, 2008: 187).

14. TÜMIK (T.): Tepe, Tümsek anlamındadır. Tuncer Gülensoy, Halk ağzında “tüm” biçiminin tepe, tümsek anlamında olduğunu belirterek bu sözcüğün ilk biçiminin “tom” olabileceğini belirtir. Gülensoy, ayrıca “tümbek” biçimini de “bümbek<tüm+be+k” şeklinde tahlil etmiştir. Gülensoy, Türkiye Türkçesi ağızlarında “tönbek, tüm, tümbe, tümbek, tümbelis, tümbez, tümbü, tümme, tümür, tümse, tümse, tümül, tümse, tümsek” biçimlerinin olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 945).

TDK Derleme Sözlüğü’nde “tüm” biçimi yine bu anlamda Kocaeli, Amasya, Tokat, Giresun ve Urfa yörelerinde de kullanıldığı anlatılmaktadır. “Tümük” şekli, Ankara yöresinde “höyük” anlamında kullanılmıştır.

Baskil Ağzında “tüm, tümık” tepe, tümsek anlamında kullanılmaktadır. Baskil yöresinde coğrafi yükseklik için kullanılan bir kelimedir.

15. TOPIK (T.): Yuvarlak, tombul anlamında kullanılmaktadır. Eski Türkçede “topık” şekli yine bu anlamda kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde “topık” biçimi, topuk anlamındadır (Gabain, 1988: 301). Orta Türkçe Sözlükte “topık” top anlamındadır (Bayat, 2008: 488). Dönemin önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’de de “topık” top anlamındadır (Arat, 1979: 460).

DLT’de “top” top anlamında “topık” kelimesinin kısaltılmış biçimi olarak madde başı verilmiştir. Ayrıca madde başında “topık” biçiminin çevgen oyununda değnekle vurulan top anlamında yer almaktadır (DLT: 578). İsmet Zeki Eyuboğlu, “topak<top-ak” biçimini, top gibi yuvarlak olması nedeniyle, yuvarlak, yığın, kabuk, ufak anlamlarında kullanıldığını belirtir (Eyuboğlu, 2004: 664). Tuncer Gülensoy, “top” biçimini, hepsi, bütün, toplu, top anlamlarında olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 911). Bu kelime Baskil yöresinde daha çok eşya, nesnenin yuvarlaklığını belirtmek için kullanılmaktadır.

Derleme Sözlüğü’nde “topık” yuvarlak, tombul, şişman anlamında Malatya yöresinde de kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.

Yiye yiye topbilik kimin olmuşsun. (söz) (Buran-İlhan, 2008: 207).

Sonuç

Baskil bölgesi Tarih boyunca Türk boylarının hem geçiş hem de yerleşim yeri olması sebebiyle Türk dili tarihi açısından oldukça önemlidir. Baskil ağzında “Ağü, Çapık, Davar, Div, Ğurt Karaçi, Kalıng, Kavüt, Kazık, Kuma, Kurç, Küz, Soki, Tümık ve Topık” gibi kelimelerin kökeni taradığım tüm kaynaklarda Türkçe oldukları bilgisi yer almaktadır. Çünkü bu kelimeler Eski Türkçeden beri bu biçim ve anlamla kullanıla gelmiştir. Çok az bir ses değişmesine uğramış olan bu kelimeler hâlen yaşamaya devam etmektedir. Tarihi Türk dilinde bu kelimelerin ilk kullanımlarına ulaşabiliyoruz. Bu kelimelerin çoğu diğer yörelerimizde de rastlanmaktadır. “Ağı, davar, kalıng, kavüt, kurç, küz” gibi bazı kelimeler Eski Türkçedeki şekliyle kullanılmıştır. “Çapık, div, ğurt, karaçi, kalıng, kazık, soki, tümık, topık” kelimeleri değişik yörelerimizde farklı şekillerde kullanılmaktadır.

Bu incelediğimiz kelimelerin en eski şekilleri en eski yazılı kaynaklarımızda mevcuttur ve bu kelimeler değişik Türk lehçelerinde de farklı şekillerle kullanılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde değişik şekiller ve anlam özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimeler Kıpçak Türkçesinde de kullanılmıştır. Kıpçak unsurların Baskil yöresinde rastlanması tesadüf değildir. Türklerin batıya

Kısaltmalar

CC	: Codex Cumanicuc.
DLT	: Divânü Lugâti't-Türk.
DS	: Derleme Sözlüğü.
KB	: Kutadgu Bilig.
KTLS	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I.
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.
MBTS	: Misalli Büyük Türkçe Sözlük.
MG	: Münyetü'l-Guzât.
T.	: Türkçe.
THADS	: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü.
TDK	: Türk Dil Kurumu.
TT	: Türkçe Sözlük.
YTS	: Yeni Tarama Sözlüğü.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979), Kutadgu Bilig III İndeks, TKAE Yayınları, İstanbul.
- Argunşah, Mustafa-Güner, Galip (2015), Codex Cumanicus, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Ata, Aysu, (2000), “Derleme Sözlüğünde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler-II”, Türkoloji Dergisi, C. : 13, S., 1, s. 67-96.
- Ata, Aysu, (2002), “Derleme Sözlüğünde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler-II”, Türkoloji Dergisi, C. : 15, S., 1, s. 5-17.
- Atalay, Besim (1945), Et Tühfet-üz Zekiyye Fil-Lûgati’t-Türkiyye, TDK Yayınları, İstanbul.
- Atalay, Besim (1972), Divânü Lûgati’t-Türk Dizini, TDK Yayınları, Ankara.
- Aydın, Erhan (2018), Orhon Türkçesi, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ayverdi, İlhan (2005), Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 3 Cilt, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- Bayat, Fuzuli, (2008), Orta Türkçe Sözlük, Yalın Yayıncılık, İstanbul.
- Bayat, Fuzuli-Aliyeva, Minara Esen (2008), Eski Türkçe Sözlük, Yalın Yayıncılık, İstanbul.
- Buran, Ahmet (2003), Elâzığ İli Ağızları, Elâzığ Belediyesi, ELASKAV Yayını, Elâzığ.
- Buran, Ahmet-İlhan, Nadir (2008), Elâzığ Yöresi Söz Varlığı, TDK Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet (2011), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Çağlayan, Ayşe (2003), “Baskil İlçesi’nin (Elâzığ) Yerleşme Tarihi”, Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi, S. 4, s. 6-15.
- Çakar, Enver (2012), “Baskil (Elâzığ) Yöresi Zaviyeleri”, VAKIFLAR DERGİSİ Haziran 2012 SAYI: 37. S.93-130.
- Erdem, Mehmet Dursun-Demirci, Ümit Özgür (2019), Köktürkçe, Pruva Yayınları, Ankara.
- Erdem, Mehmet Dursun (2006), “Ağızlardan Etkilenme Derecelerine Göre Osmanlı ve Eski Anadolu Türkçesi Metinleri ve Bu Metinlerin Diline Kaynaklık Eden Ağızlar”, İLMİ ARAŞTIRMALAR, Sayı 22, 2006, 83-1 10.
- Eren, Hasan (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Erdi, Seçkin-Yurteser, Serap Tuğba (2005), Dîvânü Lugâti’t-Türk, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- Ertekinoglu, Servet (2016), “Doğu Anadolu Ağızlarındaki Bazı Sözcük ve Eklerde Eskicil İzler”, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2016, 9/1, s. 189-204.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki, (2004), Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınlar, İstanbul
- Gabain, A. Von (1988), Eski Türkçenin Grameri, (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yayınları Ankara.
- Gönüllü, A. Rıza (1989), “Türklerde Kalın Âdeti”, Türk Kültürü, Eylül-1989, S. 317, Yıl: XXVII. s. 565-567.
- Gülensoy, Tuncer (1994), Kürtçenin Etimolojik Sözlüğü-Deneme-, TTK Basımevi Ankara.
- Gülensoy, Tuncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü-I-II, TDK Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, Tuncer-Buran, Ahmet (1994), Elâzığ Yöresi Ağızlarında Derlemeler 1, TDK, Yayınları Ankara.
- Gülseren, Cemil (2000), Malatya İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara.
- Güngör, Okan Celal (2020), “Türk Ninnilerinde Yazı Dilinde Unutulan Eski Kelimeler” Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED-68, 2020. 121-151.
- Hamilton, James Russell (1998), İyi ve Kötü Prens Öyküsü, (Çeviren: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara.
- Hatiboğlu, Vehice (1981), Türkçenin Ekleri, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Karaağaç, Günay (2003), Ferdinand D. Lessing Moğolca-Türkçe Sözlük 1, 2, TDK Yayınları, Ankara.
- Kaya, Ceval (1994), Uygurca Altun Yaruk, TDK Yayınları, Ankara.
- Kayasandık, Ahmet (2018), “Türkiye Türkçesinde Ölen Fiiller”, (TEKE) Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(1), 105-125.
- KTLS: (1991), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yayınları, Ankara.
- Kürüm, Hasan, Şen, Korkmaz (2019), Her Yönüyle Baskil, 2 Cilt, Özkaracan Matb., İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin (1991), Türk Kültür Tarihine Giriş-I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- Ögel, Bahaeddin (1982), “Türklerde Kalın ve Başlık”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. s. 393-396.
- Parlar, Zahide (2020), “Baskil Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme”, Her Yönüyle Baskil, (Editörler: Prof. Dr. Hasan Kürüm, Dr. Öğr. Üyesi Korkmaz Şen), Elâzığ, 2020. s.569-801.
- Pekacar, Çetin (2011), Kumuk Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları. Ankara.
- Pröhle, Wilhel (1991), Karaçay Lehçesi Sözlüğü, (Çeviren: Prof. Dr. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Salman, Ramazan, (2000), “Baskil (Elâzığ) Azındaki Arkaik Kelimelerin Etimolojisi”, Türk Kültürü, S. 449, Yıl: XXXVIII, Eylül-2000, s.534-537.
- Salman, Ramazan, (2001), “Baskil (Elâzığ) Ağzındaki Arkaik Kelimelerin Etimolojisi-2”, Türk Kültürü, S. 460, Yıl: XXXIX, Ağustos-2001), s. 474478.
- Servet Ertekinoglu, Servet (2016), “Doğu Anadolu Ağızlarındaki Bazı Sözcük ve Eklerde Eskicil İzler”. Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi 2016, 9/1. s. 189-204.
- Tekin, Talat (2010), Orhun Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat (2013), Irk Bitig, TDK Yayınları, Ankara
- Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep (2003), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep (1991), Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugatti't-Türkiyye, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- (Toparlı-Çöğenli ve Yanık (1999), El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabtî'l-Lügati't-Türkiyye, TDK Yayınları, Ankara.
- TDK: (1983), Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
- Tuna, Osman Nedim (1992), “Altay Dilleri Teorisi”, Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt, II. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara. s. 7-58.
- Vasiliev, Yuriy (1995), Türkçe-Shaca (Yakutça) Sözlük, TDK Yayınları, Ankara.

Web Kaynakları

- TDK, Derleme Sözlüğü (<https://sozluk.gov.tr/>) (ET: 20.12.2019).
- TDK, Tarama Sözlüğü, (<https://sozluk.gov.tr/>) (ET: 3.01.2020)
- Sevan Nişanyan, Çağdaş Türkçenin Etimolojisi, (<https://www.nisanyan-sozluk.com/>) 16.12.2019)

EKLER:**Harita 1:** Baskil Hartası¹.**Görüşme Yapılan Kaynak Kişiler**

1. İsmail Bey. 60 Yaşında. Yalıdamlar Köyü/Baskil.
2. Kazım AYTEKİN. 66 yaşında. Yalıdamlar Köyü/ Baskil.
3. Miyadin (Yalınız) Köyü. Elâzığ Merkez.
4. Tekin İNALCIK. 78 Yaşında. Eski Baskil (Tavşanufağı) Köyü/Baskil.
5. Enver KIZILASLAN, 60 Yaşında, Şahindere Köyü Aliğa Mezrası/Baskil

¹ <http://dunyacamileri.blogspot.com/2020/03/elazigin-baskil-ilcesindeki-camiler.html> (Erişim Tarihi: 9.06.2023)

KAHRAMANMARAŞ AĞZI SÖZ VARLIĞINDA ADLANDIRMALAR Burak TELLİ*

Özet

Kahramanmaraş, tarihi ve zengin kültürel birikimi ile önemli bir Anadolu şehridir. Şehir tarihten günümüze uzun bir zamandır Türk yurdu olarak var olmuştur. Türkçe düşünen, Türkçe konuşan insanlar bu coğrafyada kendi ağız özelliklerini oluşturmuştur. Bu ağız özelliklerinin yanında yöresel söz varlıkları da meydana getirmişler ve yörenin söz varlığında ölçünlü dilde olmayan pek çok söz varlığı unsuru barındırmışlardır. Kahramanmaraş ağız, söz varlığı açısından oldukça zengindir. Zengin söz varlığı içerisinde önemli adlandırmalar bulunmaktadır. Adlandırma ya da ad verme, insanoğlu için bir kaçınılmaz bir ihtiyaçtır. Bir eşya ya da herhangi bir nesneyi tanımlamak ya da bir başkasına tanıtmak için mutlaka bir ad vermek gerekmektedir. Adlandırmalar, belirli bir ilke ya da kurala göre yapılmamakla birlikte her adlandırmanın arka planında bir gerekçe yer almaktadır. Adlandırmaların ne şekilde yapıldığını, ancak yapılmış adlandırmalardan hareketle ortaya konabileceği düşüncesindeyiz. Bu düşünceden hareketle Kahramanmaraş ağızındaki adlandırmaları yapıma biçimlerine göre tasnif ettik. Çalışma neticesinde yöre ağızındaki adlandırmaların tasnifini 22 başlıkta verdik. Böylece büyük ölçekte yapılacak bir Anadolu ağızlarına ait adlandırma tasnifinin Kahramanmaraş ağızı ölçeğinde bir tasnif denemesini ortaya koymaya çalıştık. Sadece Kahramanmaraş ağızı söz varlığından hareketle yapılan adlandırma tasnifi çalışmasında 22 başlık belirlenmişken bütün Anadolu ağızı söz varlığı ölçeğinde bu çalışma yapıldığında oldukça zengin bir adlandırma tasnifi ortaya konmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adlandırma, Kahramanmaraş ağızı, söz varlığı

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kahramanmaraş, btelli46@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4924-9205

NAMING IN KAHRAMANMARAŞ DIALECT VOCABULARY

Abstract

Kahramanmaraş is an important Anatolian city with its history and rich cultural heritage. The city has existed as a Turkish homeland for a long time from history to the present. People who think and speak Turkish have created their own dialect characteristics in this geography. In addition to these dialect features, they also created local vocabulary and included many vocabulary elements that are not in the standard language in the vocabulary of the region. Kahramanmaraş dialect is very rich in terms of vocabulary. There are important nomenclatures in the rich vocabulary. Naming or naming is an inevitable need for human beings. It is necessary to give a name to an item or any object to identify it or introduce it to someone else. Although naming is not done according to a specific principle or rule, there is a reason behind each naming. We think that how the naming is done can only be revealed based on the naming made. Based on this idea, we classified the nomenclatures in the Kahramanmaraş dialect according to the way they are made. As a result of the study, we classified the local dialect names under 22 headings. Thus, we tried to put forward an attempt to classify the naming of Anatolian dialects on a large scale at the Kahramanmaraş dialect scale. While 22 titles were determined in the naming classification study based only on the Kahramanmaraş dialect vocabulary, a very rich naming classification will be revealed when this study is carried out on the scale of the entire Anatolian dialect vocabulary.

Keywords: Naming, Kahramanmaraş dialect, vocabulary.

Kahramanmaraş, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, kültürel anlamda zengin bir Anadolu şehridir. Bu kültürel zenginlik şehrin her alanında olduğu gibi dilinde de kendini göstermiştir. Şehrin geçmişten bugüne uzun yıllar Türk yurdu olarak var olması, yöreyi Türk dili açısından daha önemli hâle getirmektedir. Bugün Kahramanmaraş ağız söz varlığında, söyleyiş farklılıkları dışında, binlerce mahalli sözcük yaşamaktadır. Bu sözcükler yöre insanının zengin düşünce ve kültür dünyasının ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ad biliminin içinde yer alan adlandırmalar, bulunduğu yörenin tarihinden ve kültüründen izler taşır. Çünkü adlandırma işini yapan, o kültür ve coğrafyanın insanıdır ve yapılan her adlandırmanın mutlaka geri planda bir gerekçesi bir öyküsü bulunmaktadır. Bu sebeple ad bilimi hem kültür hem tarih hem dil çalışmalarında üzerinde durulması gereken önemli bir alandır.

İnsanoğlu hayatında var olan nesnelere ad koyma ihtiyacı duyar. Onu tanıyabilmesi ve tanıtabilmesi için nesnenin bir adı olmalıdır (Göğüş & Terzi, 2004, s.1235). Kahramanmaraş ağız söz varlığında yöreye özgü çok zengin ve dikkat çekici bitki adları, hayvan adları, renk adları, akrabalık adları, hastalık adları, yemek adları, alet adları, nişan-düğün gibi kültürel etkinliklere ait adlandırmalar, zaman bildiren adlandırmalar, coğrafi terimler bulunmaktadır. Bu adlandırmalar adlandırmaların bazen benzetme, bazen örtmece, bazen bütünün bir parçasına ait özelliği öne çıkarılarak verildiği, bazen zaman bildiren bir söz bazen bir hayvan adı bazen de coğrafi terimlerle yapıldığı görülmüştür. Bazı adlandırmaların ise Eski Anadolu Türkçesi söz varlığından Kahramanmaraş ağız söz varlığına uzanan arkaik adlandırmalar olduğu tespit edilmiştir.

Halk ağzında yapılan adlandırmalar belirli bir kurala ya da ilkeye bağlı değildir. Bu adlandırmalar yöre insanının zihin dünyasından ortaya çıkmış, yörenin kültüründen, duygu ve düşünce yapısının ürünü olarak meydana gelmiştir. Kültürel anlamda zengin Anadolu coğrafyasında zengin bir adlandırma söz konusudur. Fiziki anlamda çok yakın bölgelerde dahi aynı kavramın farklı adlandırmalarla ifade edildiği bilinmektedir. Bu sebeple yöreye özgü adlandırmalar bazen söz konusu bölgenin kimliği durumundadır. Bütün Anadolu coğrafyasında halk ağzında yer alan adlandırmaların bütünüyle ortaya konması ancak bir proje dahilinde olabilecek, oldukça hacimli bir eserle ortaya konabilecektir. Çünkü tek bir kavramın bile tasnif edilebilecek kadar fazla adlandırması varken genel anlamda adlandırmaların yapılacak tasnifi çok daha çeşitli olabilecektir. Kahramanmaraş ağız söz varlığı özelinde yaptığımız adlandırma tasnifi ile genel anlamda Anadolu ağzılarının adlandırma zenginliğine dikkat çekmek istedik. Çalışmamıza kaynak olarak da tarafımıza ait “Söz Varlığı Kahramanmaraş ve Yöresi Ağzıları” adlı eseri kaynak aldık. Söz konusu eseri hem Derleme Sözlüğü hem

de yöreyle ilgili ulaşılan bütün basılı söz varlığı çalışmaları ve sahadan derlenen malzemelerden oluştuğu için bu çalışma için yeterli gördük.

Bu çalışmada söz konusu alanlardaki adlandırmaların ne şekilde yapıldığı, adlandırma yapılırken hangi faktörlerin öne çıktığı belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada doğrudan adlandırmalar üzerinde durulmuş, karşılığı olan kavrama göre bir tasnif yapılmamıştır. Tasnif, adlandırmanın çeşidine göre yapılmıştır. Çalışma sonucunda Türk dilinin zengin bir adlandırma kabiliyetine sahip olduğu Kahramanmaraş ağzı söz varlığı özelinde dikkat çekici örneklerle görülmüştür.

1. Güzel Adlandırma Yoluyla Yapılanlar

Kimi kavramlar çeşitli sebeplerle insan zihninde olumsuz karşılanabilmekte ya da daha samimi bir ifade ile karşılanmak istenmektedir. Bu sebeple adı doğrudan söylenmek istenmeyen kavramlar için olumsuz ya da anlamca soğuk kavram algısı değiştirilerek farklı adlandırmalar yapılmaktadır. Ağızlarda yaygın görülen bu adlandırma örneği yöre ağzında da bulunmaktadır.

adaklı: Söz verilmiş, nişanlı, bellikli.

adı batasica: 1. Yılan 2. Domuz.

ağız dadı: Nişan veya düğünde oğlan tarafından kız evine gönderilen şeker, tatlı, yemiş gibi hediyeler.

cansız at: Tabut.

eli çakır: Hırsız.

gelinbacı: Yenge.

kötü yara: Firengi.

uzunoğlan: Yılan.

2. Benzetme Yoluyla Yapılanlar

Kavramların bazı özelliklerinin öne çıkarılarak benzetme ilgisi kurulması yoluyla yapılmış adlandırmalardır. Yöre ağzında dikkat çekici örnekleri bulunmaktadır.

alın kabağı: Alın çatı.

ateş torbası: Fener.

bahçe küpesi: Haseki küpesi adı da verilen yöreye özgü bir çiçek adı.

baş bıçağı: Ustura.

cennet süpürgesi: Kahramanmaraş yöresinde yetişen bir çiçek.

çoban döşeği: Yetiştği yeri yatak gibi örten, tüylü, gri yeşil renkli, geniş bir ot (çobanlar üzerinde yattığı için bu isim verilmiş).

çomça balık: Henüz ayakları çıkmamış kurbağa yavrusu.

davar düğünü: Koyunlar kuzuladığı zaman yapılan şenlik.

dedebörk: Patlıcanın sap kısmı.

domuzbaşı: Bağ çubuklarında şişkinlik şeklinde beliren ve çocukları kurutan bir hastalık.

eli böğründe: Et, domates, biber ve sarımsak ile aynı kapta birbirine karıştırılmadan hazırlanan ve fırında pişirilen bir yemek.

et toprak: Kırmızı renkli toprak.

gelinalı: Lale.

geyik göbeği: Dağlarda biten boz renkli, ortası mor bir çeşit çiçek.

hamur yoğuran: Peygamber böceği.

hanım düğmesi: Kahramanmaraş yöresinde yetişen bir çiçek türü.

hanım kirpiği: Kahramanmaraş yöresinde yetişen bir çiçek türü.

hatınbarnağı: Uzun taneli beyaz üzüm.

horoz çiçeği: Gül hatmi olarak bilinen çiçeğin Kahramanmaraş yöresindeki adı.

horoz ibiği: Kahramanmaraş yöresinde yetişen bir çiçek türü.

horozyüreği: Sivri ve uzun bir çeşit üzüm.

kargaburnu: Kapı mandalı.

kaval memekli: Uzun memeli (hayvan).

kır kurbağası: Kurbağaya benzeyen bir çeşit kertenkele.

kırkkanat: Yaraları iyileştirmek için kullanılan, yaprakları damarlı bir ot.

kurdağzı heybesi: Bir çeşit heybe.

kurtkulağı: Geniş yapraklı, kalın köklü yenilen bir bitki.

sığırkuyruğu: Boyu bir metre uzayan, sarı çiçek açan, geniş yapraklı bir çeşit bitki.

silindirçiçeği: Hatmi çiçeği.

tavşantopuğu: Kırlarda biten 40 santimetre boyunda, kökü soyularak yenilen bir çeşit yabanıl ot.

tesbih çiçeği: Kırmızı renkli, Kahramanmaraş yöresinde yetişen bir çiçek türü.

yılangastyı: Salyangoz kabuğu.

yoğurtçiçeği: Papatya.

yummaböceği: Salyangoz.

3. Bütünün Bir Parçası/Özelliği/Belirtisinin Öne Çıkarılmasıyla Yapılanlar

Kavramın belirli bir ya da birkaç yönünün öne çıkarılmasıyla yapılan adlandırmalardır.

ağrıklanmak: Hastalanmak.

aktıraş: Saçı sakalı ağarmış adam.

altatar: Altı mermi alan toplu tabanca, altıpatlar.

arıntı: Yıkanan, temizlenen çamaşır.

bağırtlak: Ağustos böceği.

cücügücü: Faizle para veren kimse, faizci.

çapıtlı çalı: Dilek dilenecek bez bağlanan çaalı, ağaç.

ıçağrısı: Dizanteri ya da kolera hastalığı.

karasuluk: Batakılık.

kulağı tozlu: Çiftçi, işçi.

terletme: Tifo.

4. Karşıladığı Ad İle İlgili Eylemi Bildiren Veya Bu Eylemden Türetilerek Yapılanlar

Karşıladığı kavramla ilgili eylemi ifade eden ya da bu eylemden türetilerek yapılmış adlandırmalardır. Yöre ağzında dikkat çekici örnekleri bulunmaktadır.

alkaçıcı: Kaçırıcı, dolandırıcı.

aşgatmacı: Bulgur pilavına sarımsaklı yoğurdun katılmasıyla yapılan bir yemek.

bitirgen: Çok verimli yer, münbit.

bükülgeç: Viraj, dönemeç.

çağırtı: Davetiye, düğün için yol, okuntu.

dahıntı: Nişan ve düğünlerde geline takılan ziynet.

danışık: Evlenmelerde ailelerin karşılıklı oturup konuşup anlaşarak söz kestiği toplantı.

dökmeci: İşportacı, tablacı.

edişken: Laf altında kalmayan.

erkurtaran: Hayvanların sancılarını geçirmekte kullanılan bir çiçek.

ganalga: Kanma ve inanma özelliği.

girinci: Kiracı, kirada oturan kimse.

gonalga: Konaklanacak yer.

gömgen: Mezar.

kaçıntı: Zamanından çok önce doğan kuzu.

kanalga: İnanç, kani.

keçiemen: On, on iki santimetre boyunda keçi, koyun ve inek memesi emen bir cins yeşil kertenkele.

küldöken: Hanım.

purçaçan: Ağaçlar tomurcuktayken esen ve tomurcukların açılmasını kolaylaştıran yel.

salgan: Eğimli yol.

yaymacı: Pazarlarda veya sokaklarda sergi açıp ufak tefek eşya veya hırdavat satan kimse.

yongal: Yontmaya elverişli (ağaç). =>yengel de benzer şekilde.

5. Bir Zaman/Zaman Dilimi Belirtilerek Yapılanlar

Zaman ifade etmek için yapılan adlandırmalardır. Özellikle gün ve ay adlandırmalarında ve aylara ait dönemlerin ifade edilmesinde dikkat çekici örnekler bulunmaktadır.

abrıl: Nisan.

apriliñ gışı: Nisan ayının beşinci gününde görülen ve mevsim normallerinin altında gerçekleşen hava ısısı.

aylı günlü: Gebe, doğumu yakın kadın.

cuma bazarı: Perşembe.

geçel: Eskiden, önceleri, daha önce.

gışincelik: Kış akşamlarında genellikle geç saatlerde yenen yöresel yiyecekler.

güzlek: 1. Yörüklerin en son oturdukları daha az serin ve köye yakın olan yayla 2. Zamanında yetişmeyen güze kalan ürün 3. Güz mevsiminin geçirildiği yer.

ilk güz: Sonbahar mevsiminin başlangıcı, eylül ayı.

isnân: Pazartesi.

ölendi: Öğle vakti.

ortagüz: Ekim ayı.

güccük kuşluk: Saat sabah sekiz suları.

ulubazar: Pazar günü.

uykuluk: Gece yatmadan önce yenen hafif yiyecek.

yatsılık: Gece yatmaya yakın vakitte yenen yemek.

guyruk doğumu: Halk takvimine göre ağustos ayının on sekizinci günü.

zambı: 9 Aralık ile 17 Ocak arasındaki en soğuk kırk gün.

6. Renk Adları Kullanılarak Yapılanlar

Türkçede renge bağlı yapılan adlandırmalar genel anlamda adlandırmalar içinde önemli yer tutmaktadır. Özellikle yer adlarında bu adlandırma şekli fazla görülmektedir. Yöre ağzında renk adları kullanılarak çeşitli türlerde adlandırmalar yapılmıştır.

ağaca mavi: Çok açık mavi, gök mavvisi.

abeş: 1. Kula renkte at 2. Açık pembe 3. Boz-kızıl renkli.

açığırak: Açıkça renkli.

averen yeşili: Yeşilin açık bir tonu.

göge bırakmak: Atı çayıra çıkarmak.

göğerti: Sebze bahçesi.

sarıbalık: Sazan balığı.

çılçapar: Karışık renk.

karaala: Koyu gri renk.

karagöndürme: Bir çeşit çıban, şarbon hastalığı.

7. Yer-Yön Adları Kullanılarak Yapılanlar

Yer-yön adlarının Türkçede standart yer-yön bildirmekten başka anlamları bulunmaktadır. Bu anlamlar yöreye göre farklılık göstermektedir. “Aşağı” ifadesi Kahramanmaraş ağzında güneyi karşılarken Hatay bölgesinde kuzeyi karşılamaktadır. Yöre ağzında bu şekilde yapılan adlandırmalar bulunmaktadır.

aşağı yel: Güneyden esen yel, lodos, kible yeli.

garbi yelken: Batı rüzgarı esmeden önce, batıda görünen bulut.

garbi: Batı tarafından esen rüzgarın adı.

8. Organ Adları Kullanılarak Yapılanlar

Çeşitli organ adları kullanılarak yapılan adlandırmalardır. Yöre ağzında bu şekilde yapılan adlandırmalar incelendiğinde genellikle organ adı ile karşıladığı kavram arasında doğrudan ilgi olduğu görülmektedir.

ayakçıl: Merdiven, merdiven basamağı.

bacak çiftleme: Evlenme.

başını bağlamak: Gelinin başını süslemek.

çenesek: Çok konuşan, çenesi düşük, boş boğaz.

9. İnsana Özgü Vasıfların İnsan Dışı Varlık/Nesnelere Verilmesiyle Yapılanlar

Temelde insana özgü olan birtakım vasıfların insan dışındaki varlıklara verilmesi yoluyla yapılan adlandırmalardır. Yörede bu adlandırma türünün örnekleri bulunmakta olup “delibiber” ve “uslubiber” örnekleri burada dikkat çekicidir. Bu adlandırmaların karşıladıkları kavramlar itibarıyla “acı” olma durumunu “deli”, nisbeten daha “tatlı” olma durumunu “uslu” ifadeleri ile karşılaması bir ölçek, derece bildirmektedir.

delibiber: Kırmızı acı biber.

uslubiber: Karabiber.

kel karga: Saksığan.

kel kaya: Yumuşak kaya tabakası.

10. Aile, Akrabalık, Evlilikle İlgili Kavramlara Ait Sözlerle Yapılanlar

Aile, akrabalık, evlilikle ilgili kavramlara ait sözlerle yapılan adlandırmalardır. Bu adlandırmaların karşıladığı anlamlar da çoğunlukla düğün, nişan, söz gibi kavramlar ya da bu kavram alanları içerisinde bulunan ilgili anlamlardır.

aday: Nişanlı kız.

bellik: Nişan merasimi.

çingene düğünü: Diğer adı ipek çiçeği olan bitkinin Kahramanmaraş yöresindeki adıdır.

düğür gitmek: Kız görmeye ve istemeye gitmek.

ebekundura: Uğur böceği.

hanımın deresi: Kahramanmaraş şehir merkezinin güney batısı. Bu taraf bulutlandığında yağmur yağacağına inanılır.

düğür: Evlenenlerin anne ve babaları.

kirlihanım: Zinya çiçeğinin yöredeki adı.

ebeç: Ninesini çok seven çocuk.

şerbedlik: Gelin olacak kıza söz kesilirken verilen hediye.

11. Canlıların Doğum, Çoğalma, Üreme Gibi Özelliklerine Ait Kavramlarla Yapılanlar

Bu şekilde yapılan adlandırmalar yöre ağzında az tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde özellikle “döl” ifadesi yöre ağzında yaygın kullanılan bir kavramdır. Örneğin “erkekler” için yöre ağzında “döller” ifadesi yaygın kullanımlardan biridir.

döl başı: Sürüde ilk doğan kuzu, oğlak.

döl dökmek: 1. İlkbaharda hayvanlar yavrulamak 2. Kavun, karpuz, hıyar ve sebzeler ürün vermeye başlama.

guzlacı: Gebe.

ud: Haya, utanma, sıkılma.

udyeri: İnsanın üreme organı.

12. Coğrafi Terimlerle Yapılanlar

Yöre ağzında coğrafi terimlerle yapılan adlandırmalara sınırlı sayıda rastlanmıştır.

gökyel: Kuzeydoğudan esen rüzgar, poyraz.

talaz: Kasırga, fırtına.

çatayaz: Çok soğuk.

şıvgın: Fırtınayla yağan sert yağmur.

selinti: Selin getirdiği odun ve dal parçaları.

13. Hediye/Hediye Verme Kavramına Ait Adlandırmalar

Hediye, hediye verme kavram alanına ait sınırlı sayıda adlandırma tespit edilmiştir.

gardaş yolu: Düğünlerde damat tarafı gelin almaya geldiğinde kız evinin dış kapısı kilitlenerek erkek evinden istenen hediyeye denir.

çoban yolu: Yeni doğmuş kuzu veya oğlağı sahibine getiren çobana verilen hediye.

göyünakçası: Lohusaya verilen hediye.

kümet: Çocuğun doğum haberini veren kimseye babanın verdiği bahşiş, muştuluk parası.

14. Hayvan/Hayvancılıkla İlgili Kavramlarla Yapılanlar

Bu kavramlarla yapılan adlandırmaların karşıladığı kavramlar da genellikle hayvan ve hayvancılıkla ilgili kavramlardır.

davşancıglamak: Küçük çocukların gülmeyi öğrenmeye başlaması ve o zamanki gülümsemesi.

domuz çömelten: Kuzeyden, kuzeydoğudan esen çok soğuk rüzgar.

it sızlatan: Sabahları ince ince esen rüzgar.

iteriği: Yabani erik.

kezin: Üç yaşında, ilk kuzusunu veren koyun.

kuş damı: Kuş barınağı, kulübe.

omakertiş: Büyük kertenkele.

osmanlıcücüğü: Sarı ve kara renkli bir çeşit kuş.

sökün evsini: Şubat ayının son günleri ile mart ayının ilk haftası arasında, güney bölgelerden Nurhak Dağı'na göç eden keklikleri avlamak için yapılan evsin.

su iti: Kunduz.

tahda biti: Isıran, kaşınmaya neden olan zararlı bir haşere, tahta kurusu.

tay: Eşit, denk, yaşıtlı.

taykeş: Tekleri birbirine uymayan, benzemeyen, tek kalan (ayakkabı, eldiven, öküz vb. çiftler için).

taylak: Bir yaşında at yavrusu.

toklu: Altı aylıkla bir yaş arasındaki kuzu.

dudu: Papağan.

15. Ünvanlarla Yapılanlar

Yöre ağzında ünvanlarla yapılan adlandırma örneklerine sadece “paşa” sözüyle yapılan örnekler tespit edilmiştir.

paşa çiçeği: Kahramanmaraş yöresinde yetişen, kış ortancası da denilen bir çiçek türü.

paşadonu: Kahramanmaraş yöresinde görülen ve “gece sefası” da denilen bir çiçek türü.

16. Ölüm/Yaşam Kavramlarına Ait Sözlerle Yapılanlar

Bu sözlerle yapılan adlandırmalara iki örnek tespit edilmiştir. Bunlar da “diri” sözünden türetilmiş kavramlardır.

dirimseklik: Egemenlik.

dirimsuyu: Abıhayat.

17. Yavruuluk/Küçüklük Bildiren Kavramlarla Yapılanlar

Yöre ağzında hayvanların yavruuları için farklı adlandırmalar yapılmıştır.

ferik: Kümes hayvanlarının civciklikten çıkmış yavruuları, piliç.

kürük: At-eşek yavrusu.

manak: Yeni uçmaya başlayan yavru güvercin.

mercan: Tavşan yavrusu.

potuk: Deve yavrusu.

18. Tat İle İlgili Kavramlarla Yapılanlar

Beş duyudan tat alma ile ilgili kavramlarla yapılan adlandırmalardır. Yöre ağzında az sayıda tespit edilmiştir.

acıca: Maden suyu pınarı, kaynak, acı su kaynağı.

acıtiyek: Kavgacı, yaramaz.

ekşimelek: Kuzukulağı.

19. Meslek Adları Kullanılarak Yapılanlar

Meslek adlarının başka bir sözcükle beraber kullanımıyla bir kavramın adlandırması yapılmıştır. Aşağıdaki örnekte kullanılan meslek adının mesleki bir özelliği namaz kavramıyla birleştirilmiş ve yeni bir kavram dikkat çekici bir şekilde karşılanmıştır.

hambal namazı: Tuvalet sıklığı ile kılınan namaz.

20. Yansıma Ses İle Yapılanlar

Yansıma seslerden hareketle yapılan adlandırmalardır. Yörede bu türden bir örnek tespit edilmiştir. Havucun yenmesi esnasında çıkarılan ses yansıma yoluyla yeniden havuç kavramına ad olarak verilmiştir.

hart: Havuç.

21.Sayı/Sıra İfade Eden Kavramlarla Yapılanlar

Sıra sayı bildiren +*IncI* eki çoğu kez sayıların ve bazen de “son” sözcüğüne eklenerek kullanılır. Yöre ağızında bu ek “ilk” sözcüğüne eklenerek “birinci, ilk” kavramları karşılanmıştır.

ilkingi: Birinci, ilk.

22.Deyimler

Kahramanmaraş ağızında yöreye özgü kullanılan deyimler de bulunmaktadır. Bu deyimlerin bazıları Eski Türkçe döneminden izler taşımaktadır.

alkış vermek: Dua etmek, iyi dileklerde bulunmak.

bayrak düren: Uğursuz, düğün evini ölü evine çeviren kimse.

dıkberim olmak: Gök gürültüsü, top, bomba sesinden korkup sıçramak, titremek.

yörebeye atmak: Boşa harcamak, israf etmek.

Sonuç

Bu çalışmamızda KA söz varlığında adlandırmaların ne şekilde yapıldığı üzerine çalışılmıştır. Söz varlığının kavram alanı dikkate alınmakla beraber asıl kavram tasnifi üzerinde durmadan genel anlamda kavramlara ait adlandırmaların ne şekilde yapıldığı üzerinde durulmuştur. Bu sebeple her bir adlandırma başlığı altında farklı kavram alanlarına ait söz varlığı bulunabilmektedir. Çalışma neticesinde;

- KA söz varlığında 22 tür adlandırma tespit edilmiştir. Bu adlandırma yöntemleri içerisinde en çok başvurulan yöntem benzetme yoluyla yapılan adlandırmalar olmuştur. Benzetme yoluyla yapılan adlandırmalarda bitki, hayvan, hastalık adları ön plana çıkmaktadır. *çoban döşeği, çomça balık, dedebörk, domuzbaşı, hatınbarnağı, horoz ibiği, kurtkulağı, yılanıyastığı...*

- Benzetme dışında en çok adlandırma biçimi karşıladığı ad ile ilgili eylemi bildiren veya bu eylemden türetilerek yapılan adlandırmalardır: *bitirgen, bükülgeç, çağırtı, dökmeci, edişken, ganalgan, gömgen, kaçıntı, keçiemen, küldöken* en dikkat çekici olanlarıdır.

- Adlandırmalarda karşımıza en az “yansıma ses ile yapılanlar”, “sayı/sıra ifade eden kavramlarla yapılanlar” ve “meslek adları kullanılarak yapılan” adlandırmalar çıkmaktadır.

- Adlandırmalarda çok dikkat çekici örnekler karşımıza çıkmaktadır:

Renk adlarında adeta bilgisayar ortamında hazırlanmış bir renk kartelasında ana rengin açık ya da koyu yönündeki her tonunun halk ağzında bir karşılığı var. Bunu yapabilmenin iki yönü vardır: düşünce ve dil. Türkün zengin düşünce dünyası ve Türkçemiz.

ağaca mavi: Çok açık mavi, gök mavvisi.

karaala: Koyu gri renk.

“Tay” sözcüğünden çok zengin bir kavram zenginliği oluşturulmuş ve “tay” ve “tay”dan türeyen adlandırmalar yapılmıştır:

tay: Eşit, denk, yaşıtlı.

taydaş: Yaşıtlı, zaman olarak emsal.

taykeş: Tekleri birbirine uymayan, benzemeyen, tek kalan (ayakkabı, eldiven, öküz vb. çiftler için).

taylak: Bir yaşında at yavrusu.

İnsana özgü vasıfların insan dışı varlıklara verilerek yapılan dikkat çekici adlandırmalar bulunmaktadır:

delibiber: Kırmızı acı biber.

uslubiber: Karabiber.

Güzel adlandırma yoluyla yapılan adlandırmalarda yine dikkat çekici örnekler görmek mümkün: **cansız at:** tabut, **gelinbacı:** yenge, **uzunoğlan:** yılan.

• KA, adlandırmalar yönünden çeşitlilik göstermektedir. Burada değerlendirmeye alabildiğimiz adlandırmalar, elbette yöre ağzının bütün adlandırma çeşitliliğini yansıtmamaktadır. Bu çalışmadaki adlandırma çeşitliliği, eldeki malzemelerden hareketle ortaya konmuştur. Yöre ağzının söz varlığı işlendikçe/araştırıldıkça adlandırma çeşitliliğinin artacağı muhakkaktır.

• Adlandırmalarda Türkiye Türkçesinin tarihî dönemlerinden izler görmek mümkündür: uru durmak*: Ayakta durmak. (EAT'de örü turmak), odalacağı (ET'deki od:ateş). KA, söz varlığı yönünden ET ve EAT dönemlerinden çok fazla iz taşımaktadır.

• Adlandırmalar, yapıldığı/kullanıldığı yörenin düşünce dünyasını gösterir; kültüründen, tarihinden izler taşır. Bu değerlere ait izlerinden başka, yöre insanının kıvrak zekasını, pratik düşüncesini bizlere yansıtır. Çünkü bütün adlandırmalar bir sebep üzerinedir. Çalışma neticesinde yöre ağzındaki adlandırmaların tasnifini 22 başlıkta ortaya konmuştur. Böylece bütün Anadolu ağızlarına ait yapılacak bir adlandırma tasnifinin Kahramanmaraş ağzı ölçeğinde bir denemesini ortaya koymaya çalıştık. Tek başına Kahramanmaraş ağzı söz varlığından hareketle yapılan adlandırma tasnifi çalışmasında 22 başlık belirlenmişken bu çalışma bütün Anadolu ağzı söz varlığı ölçeğinde yapıldığında oldukça zengin bir adlandırma tasnifi ortaya konmuş olacaktır. Ayrıca belirli yörelere ait söz varlıklarındaki adlandırmalar için yapılacak bir tasnif çalışmasında burada ortaya koyduğumuz başlıkların model alınabileceğini ve zenginleşeceğini düşünmekteyiz.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözvarlığı*. Engin.
- Arifoğlu, Y. (2020). Adlandırma, toponimi ve Anadolu'nun Türkleşmesindeki adlandırma geleneği, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 46, 123-134.
- Gecekuşu, A. (2006). *Güzel adlandırma*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göğüş, C. & Terzi, A. (2004). Halk ağızlarında nesne adlandırma yolları ve topaç örneği. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, 1235-1249.
- Telli, B. (2021). *Söz varlığı Kahramanmaraş ve yöresi ağızları*, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Kültür.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Derleme Sözlüğü 1-6*, Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu.
- Zülfkar, H. (2021). Türkçenin söz varlığı, zenginlikler, kayıplar. *Türk Dili*, 838, 4-10.

BESNİ AĞZI SÖZ VARLIĞI

Büşranur ASLAN*

Özet

Söz varlığı, sadece bir dildeki seslerin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş ifadeler değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyasını, kültürünü, dünya görüşünü, tarih boyunca kelimelerde görülen ses, biçim ve anlam değişimlerini yansıtmaktadır. Kavram zenginliği olarak Türkçe, en çok somut nesnelere, doğaya dayanmakta, böylece kavramları daha canlı olarak dile getirmektedir. Aynı zamanda Türkçenin söz varlığı sahip olduğu temel sözcüklerin yanı sıra atasözleri, deyimler, dualar, beddualar gibi kalıplaşmış ifadeleri de kapsamaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızları ölçünlü dile oranla daha geniş bir söz varlığından oluşmaktadır. Ölçünlü dilde kullanılan birçok sözcük ağızlarda, çeşitli varyantlarıyla sayıca daha fazla bir söz varlığına sahiptir. Ağızlarda sayıca daha fazla olan söz varlığı öncelikle türetme yoluyla üretilmiştir. Ağızların karakteristik özelliklerinden yararlanılarak birçok ifade türetilmektedir.

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Besni ilçesi ve köyleri gün ışığına çıkarılmayı bekleyen zengin bir ağız yapısına sahiptir. Aynı zamanda Besni ilçesi ve köyleri ağızında zengin bir söz varlığı mevcuttur. Bu çalışmada Besni yöresinden derleme yoluyla atasözleri, deyimler, dualar ve beddualar tespit edilmiştir. Derlenen atasözleri, deyimler, dualar ve beddualar Türkiye Türkçesi Ağızları için veri temin etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Besni ağızı, söz varlığı, atasözleri, deyimler, dualar, beddualar

* Doktora Öğrencisi, Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman, busranuraslan02@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4779-1658.

BESNİ DIALECT VOCABULARY

Abstract

The vocabulary is not only the expressions formed by the combination of sounds in a language, but also reflects the world of concepts, culture, world view of the society speaking that language, the sound, form and meaning changes seen in words throughout history. As a concept richness, Turkish is mostly based on concrete objects and nature, thus expressing concepts more vividly. At the same time, the vocabulary of Turkish includes basic words as well as stereotyped expressions such as proverbs, idioms, prayers and curses.

Turkish dialects of Turkey consist of a wider vocabulary than the common language. Many words used in the common language have more vocabulary in dialects with various variants. The more numerous vocabulary in dialects is primarily produced through derivation. Many expressions are derived by utilising the characteristic features of dialects.

Besni district and its villages, which have hosted many civilisations throughout history, have a rich dialect structure waiting to be unearthed. At the same time, there is a rich vocabulary in the dialect of Besni district and villages. In this study, proverbs, idioms, prayers and curses were identified through compilation from Besni region. The collected proverbs, idioms, prayers and curses are important in Turkish dialects of Turkey.

Keywords: Besni dialect, vocabulary, proverbs, idioms, prayers, curses

Söz varlığı denildiğinde sözcükler, deyimler, terimler, atasözleri, kalıplaşmış sözler, mecazlar ve yan anlamlar gibi güçlü ve zengin bir anlam dünyası akla gelir (Karadüz, 2009, s. 638). Dilimizin söz varlığı sahip olduğu temel sözcüklerin yanı sıra aynı zamanda atasözleri, deyimler, dualar, beddualar gibi kalıplaşmış ifadeleri de kapsamaktadır.

Eski zamanlardan günümüze unutulmuş ifadeler ağızlarda varlığını korumaktadır. Ölçünlü dilde bulunmayan birçok ifade ağızlarda farklı söylenişleri ile dikkat çekmektedir. Öte yandan ölçünlü dildeki birçok sözcük çeşitli varyantlarıyla kullanıldığı için ağızlar sayıca daha geniş bir söz varlığına sahiptir. Ölçünlü dilde kullanılan birçok sözcük ağızlarda çeşitli varyantlarıyla sayıca daha fazla bir söz varlığına sahiptir. Ağızlarda sayıca daha fazla olan söz varlığı öncelikle türetme yoluyla üretilmiştir. Ağızların karakteristik özelliklerinden yararlanılarak birçok ifade türetilmektedir. Tamamen yabancı etkilerden oluşan yeni sözcükler de ağızlarda türetme ya da birleştirme yoluyla kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı incelendiğinde bu ağızların Türk kültürü araştırmaları bakımından çok önemli bilgiler ve gerçekler ortaya koyduğu görülecektir.

Türkiye Türkçesi ağızları, somut ve soyut kavramları, kültürel zenginlikleri dile getirirken Türkçenin anlatım zenginliğinden, ölçünlü dile oranla daha fazla yararlanmış, bugün ölçünlü dilde bulunmayan birçok sözcük üretmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarının sözcük zenginliği Türk Dil Kurumu'nca yayımlanan Derleme Sözlüğü'nün geniş söz varlığı ile belgelenmektedir.

Anadolu'da bugün birbirinden farklı ağızların bulunması, XI.yüzyıldan itibaren bu topraklara yerleşen Oğuz boylarının farklı ağız özelliklerine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı veya benzer özelliklere sahip bu ağızlar, tarihi ve etnik yapı ile bağlantılı olarak Anadolu'nun belirli yörelerinde kümelenmiştir (Karahan, 2017, s. 1).

Malazgirt Zaferi ile Anadolu'ya giren Türkler Besni'ye üç koldan girerek burasını bir Türk yurdu hâline getirmişlerdir. Bunlar Saka-İskit Türklerinin Varsak, Türkmenlerin Avşar ve Çerkez oymakları olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır. (<https://adiyaman.ktb.gov.tr/TR-61336/besni.html>)

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan ve bu bakımdan kültürel olarak gelişen Besni, söz varlığı bakımından önemli öğeler barındırmaktadır. Besni ağızı söz varlığı sahip olduğu temel sözcüklerin yanı sıra atasözleri, deyimler, dualar, beddualar gibi kalıplaşmış ifadeleri de kapsamaktadır. Bu çalışmada Besni ilçesi ve köyleri ağzından atasözleri, deyimler, dualar ve beddualar tespit edilmiş olup söyleniş şekillerine göre yazılmasına önem gösterilmiştir.

Deyimler

Söz varlığı içerisinde yer alan deyimler, anlatım gücü yüksek, söze canlılık katan, az sözcükle çok şey anlatan kalıplaşmış ifadelerdir. Deyimler için şu tanımlamalar yapılmıştır:

Deyimler, “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime veya kelime grubu” (Korkmaz, 2017, s. 111); “Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce” (Aksoy, 2017, s. 52) gibi az çok birbirine benzeyen ifadelerle tanımlanmıştır.

Deyimler ile ilgili yapılan tanımların ortak özelliği olarak deyimlerin çekici bir anlatıma sahip olduğu, gerçek anlamın dışında mecaz anlamın kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Deyimler, anlatılmak istenen durum için benzetme yoluyla kurulan nükteli ögelerdir. Deyimler bir yargı belirtmektense daha çok benzetme yoluyla yapılarını oluşturur. Kimi zaman gerçek anlamlarıyla, kimi zaman mecaz anlamlarıyla, kimi zaman da yeni bir anlam kazanarak meydana gelirler. Bugün Türkiye Türkçesinde deyimler genel olarak mecaz anlamları ile kullanılmaktadır. Kullanılan mecaz anlamlı deyimler, anlatıma canlılık katarak ifade gücünü kuvvetlendirmektedir. Kulağa hoş gelen farklı söyleniş şekilleri ile dikkat çekmektedir.

Deyimlerin amacı bir ifadeyi güzel, çekici bir şekilde belirtmektir. Atasözleri ise yol gösterici bir özellik taşıması yönünden deyimlerden ayrılır.

Deyimler de ulusal damga taşıyan dil varlıklarıdır. Ulusun söz yaratma gücünden doğarlar. Her deyim hoş bir buluştur. Bir küçük söz dağarcığına koca bir alem sığdırılmıştır. En uçucu kavramlar, en iyi hayaller, en güzel benzetmeler, çeşit çeşit mecazlar ve söz ustalıkları mini mini bir deyim yapı harçları arasında parlar (Aksoy, 1988, s. 146).

Deyimler, toplumların yaşantılarının, kültürlerinin kısa ve özlü bir şekilde yazıya aktarılmasıdır. Her ne kadar kısa ifadeler olsa da birkaç kelimeye birçok yaşanmışlık sığdırılmıştır.

Deyimler, Türkçenin tarihi seyri içerisinde ilk dönemlerden beri kullanılmaktadır. Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtları deyimler bakımından zengin örnekler sunmaktadır: *atı küsi yok bol-* “adı sanı yok olmak”, *uça bar-* “uçup gitmek” (ölmek, vefat etmek), *adak kamşat-* “ayağı burkulmak, ayağı dolaşmak, sendelemek (morali bozulmak, şaşırıp yanlış hareket etmek), *balıkdaki tağık-*, *tağdaki in-* “şehirdekiler dağa çıkmak, dağdakiler inmek” (köşedeki bucaktakiderlenip toplanmak, herkes bir araya

gelmek), *başlığı yüküntür-*, *tizliğı sökür-* “başlıya (mağrura) baş eğdirmek, dizliye (güçlüye) diz çöktürmek”, *içre aşsız taşra tonsuz* “içi aşsız, dışı giysisiz” (karnı aç, sırtı çıplak), *körür közi körmez teğ, bilir bildiği bilmez teğ bol-* “gören gözleri görmez gibi, eren akli ermez gibi olmak” (iş göremez, düşünemez duruma gelmek) (Tekin, 2018, s. 19).

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde kullanılan deyimlerin yanı sıra, Anadolu’nun yeşitli yörelerinde kullanılan ve ağızlara özgü, farklı anlatım özellikleri taşıyan pek çok deyimle karşılaşmaktayız. Ağızlarda karşılaşılan deyimler, ölçünlü dildeki deyimlerden söyleniş şekillerine göre ayrılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan deyimlerin ölçünlü dile oranla daha fazla olması ağızların anlatım zenginliğinin güçlü olduğunu göstermektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarının zengin deyim hazinesinde sözün etkili şekilde kullanılmasından oluşan ve her biri farklı birer anlam özelliği içeren deyimlere rastlanmaktadır.

Çalışmanın konusunu oluşturan Besni yöresi, deyimler bakımından ilgi çekici ve kavram zenginliği yüksek ifadeler barındırmaktadır. Tespit edilen deyimler ise şöyledir:

acından nefesi kokmak: çok acıkmak

ağzı sağır olmak: sorulan sorulara cevap vermemek

alem eşkere olmak: herkese görünür şekilde olmak

aparaklaşmak: büyümek

arhasından teneke çalmak: gidişine sevinmek

avere olmak: yorulmak

babañın koltuğuna gelin olmak: aile içinden biriyle evli olmak

boğlarını terezide görmek: her şeyi kıymetli hâle getirmek

duva gétmedi: evlenememek

elin sözüne uymak: başkasının söylediklerini yerine getirmek

etrafa para ekmek: parasının kıymetini bilmemek, savurgan olmak

filan gızın üzümü yenmiş: nişanlanmak / evlenmek

gözlerine kulahlarına değmek: olayları açık ve net bir şekilde anlatmak

gözüme çahılsın: bir konuyu inandırıcı kılmak

işler kımıldadı: işlerin yoluna girmesi, kazanç sağlama

kanım kaynıyo: birini beğenmek, sevmek

kayıtsız olma: hiçbir şeyi umursamamak

keçeyi suya seplemek: keçeyi suda yıkamak

kırıklanmak: cilve yapmak

kulakları sinniye: kulakları çınlamak, aklına gelmek

küte gitmek: boş yere, önemsiz bir sebeple vefat etmek

ortaya yılan kimi sepledi: bir anda yılan gibi ortaya çıkmak

pammih atmak: sevinçli olmak

sözün soğuğu: kötü haber almak

topuğuna tükürmek: kendi kendine zarar vermek

üze beşi olmaz: herhangi bir konuda pazarlık yapmamak

Atasözleri

İslamiyet öncesi Türk edebiyatında sav olarak adlandırılan atasözleri Türkçe Sözlük'te "*uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz*" anlamına gelmektedir. Toplumların uzun yıllardır yaşadıkları, diğer toplumlarla olan ilişkilerini, deneyimlerini, gözlemlerini yansıtan ve uzun yıllardır süregelen ifadelerdir.

Bir dilin sözvarlığı içerisinde yer edinen atasözleri, deyimler gibi ifadelere canlılık katarak onları somutlaştırmaktadır. Soyut olarak düşündüğümüz ifadeler atasözleri vasıtasıyla somut ifadeler dönüşür.

Atasözlerinde dil göndergesel işlevde kullanılmaktadır. Çünkü atasözleri toplumlara olaylardan ders çıkarmaları, bir daha aynı hatalara düşmemeleri için söylenmektedir. Atalarımızın uzun yıllar elde ettikleri deneyimlerin nesilden nesilen aktarılması ile varlığını sürdüren bu ifadeler, öğüt verici nitelikte ve yol göstericilerdir.

Atasözünün ifade ettiği yargı, herkes tarafından kabul edilip olayları aydınlatmada işlevsel olarak kullanılır.

Atasözleri uzun yıllar toplumların hafızalarında yer edinebilir. Fakat ölçünlü dilde zamanla unutilan ya da eski anlamından farklı anlamlar kazanan kimi atasözleri ağızlarda karşımıza açıklamaktadır. Ağızlarda kullanılan atasözleri kimi zaman Türkçenin eski dönemlerinden gelirken kimi zaman da Anadolu halkının kendi deneyimlerinden, bilgilerinden ortaya çıkmaktadır.

Türk halkının köylerde, küçük yerleşim yerlerinde, kırsal alanda , doğayla iç içe geçen yaşamında edindiği deneyimleri, vardığı yargıları yansıtan halk ağızları atasözleri bir bütün olarak incelendiğinde, güçlü ve sanatlı anlatımın pek çok örneğiyle karşılaşılır (Aksan, 2005, s. 196).

Çalışmamızın konusunu oluşturan Besni ilçesi ve köyleri ağızlarında zengin atasözü örneklerine rastlanmaktadır. Tespit edilen atasözleri ise şöyledir:

- acı acıyı keser, acı sancıyı keser.
- acına aceli gelen urgaşır, aç ile eceli gelen urgaşır.
- ağaçtan bakana kolay görünür.
- ağır ol ki batman dövesin.
- ağızın içinde tava var, lafı bişirip bişirip söylemeli.
- al sana bir kaya, nereye dayarsan daya.
- aldığı abdest ürküttüğü kurbağaya değmez.
- aman işi böyütmeyin, az işten çok iş çıkar.
- ameretten iş artmaz, boğazı büyükten aş artmaz.
- anası ölen kız hatun oldum sanır, babası ölen oğlan bey oldum sanır.
- anasının övdüğü kızı koy kaç, anasının karadığı kızı al kaç.
- arefe günü oruç yiyenin, bayram günü yüzü kara olur.
- arlı arına boğuldukça, arsız da kendinde bir şey var sanır.
- aşa dökülen yağın zararı olmaz.
- avradın eyisi öldü delisi geldi. delisi de gitti töpüsü geldi.
- avrat malı atebe ağacı gibidir; girerken başına değer, çıkarken başına değer.
- ay gibi açığım yok, deve gibi pöçüğüm yok.
- az yirsem vezirim, çok yirsem rezilim.
- az yiyen çok yer, çok yiyen boş yer.
- baba çüte kim gider, gaytını çeken gider.
- babaya ula diyenden, anaya kele diyenden heyır gelmez.
- beleş olsun da deve depiği olsun.
- ben para beynit kırkıyom arvattaki keyfe bah.
- benden kimin çütü avara.
- benim kanımı it yalamaz.
- bi aferime bir tuluh su iç.

biber bibere gerek, biber evlere gerek.
 bir olsun, pir olsun.
 cebimden bir lira habersiz alırsan hırsız, haberli yüz bin alırsan helal olur.
 çalışan atın boynu boncuklu olur.
 çarşı iti ile ava gidilmez.
 çördük çördük seni de gördük.
 dibi görünmedik kuyudan su içmeyin
 dost kazan yavrum, düşman için ne kayıt ediyon onu zaten sen doğurursun.
 dövme elin kapısını çöpünen, döverler kapını copunan.
 ekmağı ekmaçığıya ver bi ekmağ da üstüne ver .
 el elin köyneğini bol biçer.
 el kârışa işine, kül elene başına.
 elin atına binen tez iner.
 emmim dayım hepsinden aldım payım.
 enik büyür it olur.
 eşağa binmesi bir ayıp inmesi iki ayıp.
 eşağı sattıhki çoğ ödemesinden kurtulağ.
 geçene mazi derler.
 gezen güzel olru, oturan gazel olur.
 hatın gerek ki beg doğura .
 helal kazanç ile yağlı pılav yenmez.
 hele bi piclemesi var yedi dırnağdan atlı.
 herkes ne eşerse, kendi kendine eşer.
 hesabını bilmeyen kasabın kışına gider nasap.
 iki laf bir köfteden tatlıdır.
 işçinin tembeli ağışam zırlavarmış.
 işleyen demir pas dutmaz amma çabuk kırılır.

it iti yer de kuyruğuna gelince sepler.
 iti öldürene sürüdürler.
 kaderin kötü olursa nar memeli kız altına işer.
 kahveyi iter genç nızığ1 siler.
 kalkacağın yere oturma.
 kardeş kardeşi bıçaklamış geri dönmüş kucaklamış.
 kılda keramet olsaydı keçiy e abdülkerim ağı derlerdi.
 kızını öveni koy kaç, karayanı al da kaç.
 kim eşer uzun kuyu o düşer yüzün kuyu.
 kurt kancalı olmaz.
 laf sahibinden çoğalır.
 ne dolanıyon, şire kazanına düşmüş kepenek kimi.
 neler geldi neler geçti felekten, deve de geçti elekten.
 o da mı bi adam, yaralı parmağı işemez.
 onunki ver ki yiye, örtki yata, sakla ki kurt yemiye.
 oturacağın yeri bil.
 otuz iki sanat vardır, anahtarı doğumacılıhtır.
 ölmüş eşek kurttan korkmaz.
 ölümü gören sıtmaya razı olur.
 rızkında ne varsa kaşığına o çıkar.
 sıçsalar boğlarının altında kalırsın.
 unu yoğ buguru yoğ nişele bacım nişele.
 uzun saçlının ahı yerde kalmaz.
 yavuz hırhız ev sahibini suçlu çıkarırmış.
 yer yarılmadı ki yerin dibine giren.
 yılan soğan uyur da ac olan uyumaz.
 yılan yıldızı görmeşe ölmezmiş.
 yırağ yerin somunu büyük olur.

Dualar

Bir konuda Allah’a sunulacak talep ve dilekleri ifade eden “dua” kelimesi “çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek” manasındaki “da’vet” ve “da’vâ” kelimeleri gibi mastardır ve “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” anlamında bir isimdir (Cilacı, 1992, s. 529).

Tanrı’ya yalvarma, Tanrı’dan yardım dileme anlamlarına gelen dua, kutsal olanla kurulan bir iletişim şeklidir. Duaların asıl hedefi, kişinin dileklerini Allah’tan istemesidir.

Dualar, toplumun kültürünü, inanışlarını, değer yargılarını yansıtır. Duygu yüklü, etkileyici bir özelliğe sahip dualar söze canlılık katar. Yapılan iyilik karşısında edilen hayır duaları aynı zamanda gelecek güzel günlerin beklentisi için de kullanılmaktadır. Sıkıntıda olan kişilere manevi destek sağlamak için yine hayır dualarına başvurulmaktadır.

Eski zamanlardan beri dualar için “alkış” ifadesi kullanılmaktadır. Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinden sonra alkış ifadesi yerini dua ifadesine bırakmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında alkış/alhış/alkıç olarak kullanılan kelime, ağızlarda genellikle “hayır dua, iyi dilek, medih, sitayiş, dua, övmek, tazim etmek, dua etmek” gibi anlamlarıyla kullanılmaktadır (DS I, 2009, s. 223).

Alkış ve kargışlar, konuşmayı süsleyici, duyguları belirtici, anlatımı güçlendirici dil öğeleridir. Kısa ve anlatım yoğunluğu taşımaları nedeniyle kullanılırlar. Alkış ve kargışların sanat değeri olanları, özenilmiş, imge, düşünce ve çağrışım buluşlarında başarılı olanlardır. Bu yönleriyle küçük birer sanat eseridirler (Boratav, 1988, s. 136-144).

Dualar, atasözleri ve deyimler gibi toplumun, zaman içerisinde oluşturduğu anlatım kalıplarıdır. Dualar da atasözleri ve deyimlerde olduğu gibi, hep aynı kelimelerle ve aynı anlatım şekilleriyle söylenirler. Halkın, iyilik veya kötülük gördüğü kişiler hakkındaki duygularını, o kişilerle ilgili ödüllendirme anlayışını dile getiren dualar, atasözleri ve deyimlere göre daha yöreseldir ve edebi dile daha az girmiştir. Dualarda dua alan kişiyle alkışçı arasında geçmiş olan olay veya olaylar vardır. Karşılıklı ilişkiden yarar gören alkışçı, iyilik gördüğü kişiye iyi dileklerde bulunur. Dua edenin iyilik gördüğü kişiye yönelttiği iyi temennilerin niceliği, ne zaman ve nasıl tecelli etmesi gerektiği, dua eden ile muhatabının arasındaki ilişkiye, ortaya çıkan iyiliğin durumuna bağlıdır. Ayrıca bu ödüllendirmenin niteliği, dua edenin kültürü, inancı, adalet anlayışı, değer yargıları ve toplumsal çevresi ile yakından ilgilidir (Bulut, 2012, s. 1123).

Dualar, ağız araştırmalarında araştırmacıların dikkatini çekmiş ve farklı yönleriyle ele alınıp incelenmiştir. Besni ilçesi ve köyleri dualar

bakımından farklı örnekler sunmaktadır. Dualarda en çok yaratandan talepler dile getirilir: “Allah işini rast getirsin, Allah sizlen barabar olsun, Allah göstertmesin, Kötülük eden Allah’tan bulsun, Allah bundan kötü etmiye, Hakkımızda ne heyirli nafilisise Allah onu vere, Allah sana kolay getirsin, Allah razı olasıca, Allah sıhmasın, Allah gözden, nazardan korusun, Allah arabanızın tekerine sağlık versin, Allah ömründen ala ömrüne koya, Allah kimseyi ciğer ataşına uğratmasın.” Bu tür duaların sayıca fazla olması İslam inancına göre duanın Allah’tan istenecek olmasıdır. Konuyla ilgili ayetlerde de insanların Allah’a dua etmeleri emredilmiş, duanın usullerinden bahsedilmiştir. Bu konuya yakın olarak Besni ilçesi ve köylerinde, peygamberler ve dini şahsiyetler üzerinden söylenen dualar da bulunmaktadır: “Hazret Peygamber ümmetinden eylesin, Hızır aleyhisselam yoldaşın olsun, Fatma Ane’ye yoldaş olasin.”

ağ bahtlı olan.

ah vah demeyesin

ahlını başına toplayasın.

allah ateş vermesin

allah başınızı bozmaya

allah bin bin bereket versin

allah bizi onun bunun koltuğuna koymaya

allah bundan kötü etmeye

allah ciğer ataşı göstermeye

allah da kendilerine kuyulu kuyulu vere

allah da senin başını bozmaya kızım

allah kimseyi evinden bağından etmeye

allah ola ki kendi ahlağıyla ahlanlandıra

allah ola ki gendi rast getire.

allah seni esirgesin.

allah uzun yaştan, beter işten ırak eylesin.

allah yırah eyleye

altın tahtlı olasin.

ana kurban ola.

analı babalı olan.

anan acını görmeye.
 anan ata nur içinde yata.
 anan baban gününü göre.
 bahtı ağ olsun.
 başınızdan eksik etmesin.
 başınızdan yırak olsun.
 belev ki!
 can ciğer acı vermiye.
 demli devletli oğlanlı kızlı olasın
 dostların bağa sevine, düşmanlarınız bağa yerine
 düğünün güzün ola.
 efendilere varasın.
 elden ayağdan düşmeyesin.
 gebermeyesice.
 hazreti ali gardaşın, hazreti hızır yoldaşın ola
 heyırlı kapılara düşesin.
 iki cihanda aziz olasın
 işin rast gele.
 kızların ağ yazılı olsun.
 muhanete muhtaç olmayasın.
 ömürlü olan.
 ömürlü olasın.
 uzun ömürlü olsun.
 üzerine güneş doğmasın.
 yaşın uzun ola.
 yazın ağ ola.

Beddualar

Beddua, dua kelimesinin önüne Farsça bed sözcüğünün eklenmesiyle “kötü dua” anlamına gelen bir kelimedir. İnsanları beddua etmeye yönelten

birçok sebep olabilir. Fiziksel olarak karşı koyulamayan kötülüğe, cezalandırmaya, intikam almaya beddua ile cevap verilebilir.

Beddua için kargış ifadesi kullanılmaktadır. Kargış sözcüğü Türkçe sözlük'te "kargıma işi veya bu maksatla söylenen sözler, lanet, telin, beddua, ilenç, alkış karşıtı" olarak tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında kargış, kargış, karış, karkış, karnıkada, karnıkara, karvuş sözcüklerinin hepsi "ilenç, beddua" anlamını taşımaktadır (DS III, s. 2661-2664).

Türkçe Sözlük'te beddua "Birinin kötü duruma düşmesini gönülden isteme, ilenme, ilenç, kargış; beddua etmek, ilenmek, intizar etmek"; beddua sinmek "ilencin tutması yüzünden birinin işi sürekli ters gitmek"; birinin bedduasını almak "biri tarafından kendisine ilenilmek." şeklinde tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında beddua sözcüğünün karşılığı olarak beydeva, beddā, beddaa, beduva, bedva, sözcükleri de "beddua, ilenç" anlamında kullanılmaktadır (DS I, s. 594, 597, 647).

Türk kültür hayatında her türlü konuda söylenmesi muhtemel beddualar en çok kişinin, canını yakan kişiye karşı hastalık, ölüm, kötü durumlar ile ölümünden de huzur bulmaması, azap çekmesi üzerine kurulan, kutsal bir aracı araya konularak söylenen estetik ve etkileyicilik gücü yüksek ifadelerdir.

Beddualarda amaç, kişinin kutsal güçler tarafından lanetlenmesidir. Bu lanetlenmenin kişinin hayatı boyunca hatta öldükten sonra bile devam etmesi istenir.

Beddualar, fiziki olarak alınamayan intikamın psikolojik olarak dışa vurumudur. Birey, beddua ederek içini rahatlatmaktadır. Beddua, içerik öfke, sinir, hırs, kıskançlık, nefret, üzüntü, gerilim, telaş, güvensizlik, isyan gibi duyguları barındırmaktadır. Bedduların ortaya çıkmasında kişinin kendini savunma ihtiyacı vardır.

Beddualar, ait oldukları toplumların yaşayışlarına, kültürel hayatlarına, dil özelliklerine büyük ölçüde kaynaklık etmektedir.

Genel olarak ölüm teması üzerine kurulan beddualar Türkçenin söz varlığı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Ağızlarda orijinal örnekleriyle karşılaştığımız beddualar, en çok kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Kadınların beddua etmelerindeki amacı karşıdaki kişinin kötü bir duruma düşmesinden ziyade duyguların dışa vurumudur. Öte yandan Türk toplumunda kabul gören bir inanişeye göre annenin bedduası tutmayacaktır. Çünkü anne, beddua ederken içten istemez. Sadece duygularını dışa vurarak rahatlatmaktadır. Besni ağızında tespit edilen beddualar ise şöyledir:

allah kurşunuynan giden.

altı ay bi yanına altı ay öte yanına yanasın.

beyaz tumanlıya hasret kalasın.

boyun devrile.

büyümeyen.

cigeri dökülsün.

çoluğun çocuğun istan pazarına töküle, ellerinden tutan kapı kapı camı kapılarında bele ben seni gezdirem.

dal boynun dalda, terliğin takada kala.

dert alsın.

dingil dingil oynayasın.

düzde kalasın.

ekmeğin davşanın sırtında bağlı ola, ardından kopasın da kavuşamayasın.

ekmek deyin nar kabuğu gemeresin.

elin ayağın kırıla.

eşşekten düşen de kafan kırıla.

evin yığıla.

geberesice.

giden gelmeyen, gidesin gelme yesin, gidişin ola da dönüşün olmaya.

gövdende ağ tüyler bite yavırım.

gözün kör ola.

gözüne patlama çökesice.

kalmayısica.

kanlı alasica.

kanser çıharsın.

kara haberin gele.

kara yere gidesin, kara yere olsun

kemikli tarlaya kadar sürülesin.

köküne ayran suyu döküle.
kör yılanı rast gelesin.
kör yılanlar soha.
lap lap olasın.
mezar bile seni kabul etmeye.
saçın sakalın ağarsın.
sesin yer altından gele.
şalike tumanlıya hasret kalasın.
tañlı alasıca.
terliği takada kalasıca.
töremeyisice.
ulum ulum ulasın, ulum döşeklerde solasın.
yattığı yer çakır diken olsun.
yek yek yürüyesin.
yetmeyesin.
yiğit iken yıhılan söğüt iken sökülün.
yiğit iken yıhılasın.
yiğit yanın yere gele.
zıkkımın körünü yisin

Sonuç

Bir toplumun yaşayış biçimi, gelenek ve görenekleri, örf ve adetleri, değer verdiği ölçütler, diğer toplumlarla olan ilişkisi söz varlığının incelenmesi ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Bir dilin söz varlığı toplumların hem geçmişinin aydınlatılmasında hem de geleceklerine ışık tutması bakımından önem arz etmektedir. Kavram zenginliği olarak Türkçe, en çok somut nesnelere, doğaya dayanmakta, böylece kavramları daha canlı olarak dile getirmektedir. Dilimizin söz varlığı sahip olduğu temel sözcüklerin yanı sıra aynı zamanda atasözleri, deyimler, dualar, beddualar gibi kalıplaşmış ifadeleri de kapsamaktadır. Eski zamanlardan günümüze unutulmuş ifadeler ağızlarda varlığını korumaktadır. Ölçünlü dilde bulunmayan birçok ifade ağızlarda farklı söylenişleri ile dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığının incelenmesi Türk dili için önemli bilgileri de beraberinde getirmektedir. Türkiye Türkçesi ağızları ölçünlü dile oranla daha geniş bir söz varlığına sahiptir. Ağızlarda sayıca daha fazla olan söz varlığı öncelikle türetme yoluyla üretilmiştir.

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan ve bu bakımdan kültürel olarak gelişen Besni, söz varlığı bakımından önemli öğeler barındırmaktadır. Besni ağızlı söz varlığı sahip olduğu temel sözcüklerin yanı sıra atasözleri, deyimler, dualar, beddualar gibi kalıplaşmış ifadeleri de kapsamaktadır.

Bu çalışmada Besni yöresinden derleme yoluyla 82 atasözü, 29 deyim, 47 dua ve 49 beddua tespit edilmiştir. Tespit edilen atasözleri, deyimler ve beddualar orijinal örneklerden oluşmaktadır. Derlenen atasözleri, deyimler, dualar ve beddualar Besni ilçesi söz varlığı üzerinde Türkiye Türkçesi ağızlarındaki benzer söz varlığı ile karşılaştırılarak değerlendirilecek bir yekuna sahiptir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2004). *Türkçenin söz varlığı*. Engin.
- Aksan, D. (2005). *Türkçenin zenginlikleri, incelikleri*. Bilgi.
- Aksoy, Ö. A. (2017). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İnkılap.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Türk dili araştırmaları yıllık belleten-1962*, Türk Dil Kurumu.
- Boratav, P. N. (1988). *100 soruda türk halk edebiyatı*. Gerçek.
- Bulut, S. (2012). Anadolu ağızlarında kullanılan kalıp sözler ve bu kalıp sözlerin kullanım özellikleri, *Turkish Studies*, 7(4), 1117-1155.
- Cilacı, O. (1992). Dua, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 529.
- Eyüboğlu, İ.Z. (1991). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. Sosyal.
- Karadüz, A. (2009). Sözlük, sözcük anlamı ve öğrenme üzerine, *Turkish Studies*, 4(4), 636-649.
- Karahan, L. (2017). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (2018). *Orhon yazıtları*. Bilgesu.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi terimleri Sözlüğü*. Ötüken.
- Vardar, B. vd. (1980). *Dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

ANADOLU AĞIZLARINDA ŞAHIS ZAMİRLERİNİN YÖNELME HÂLİ ÜZERİNE

Cahit BAŞDAŞ*

Özet

Geçici olarak isimleri temsil eden zamirler, kişi ve nesneleri karşılama yetenekleri bakımından dil birimleri içinde özel bir yere sahiptir. Türkçenin temel söz varlığı içinde özel bir yeri olan şahıs zamirlerinin çekimsiz şekilleri, hemen bütün Türk lehçe ve ağızlarında ortaktır. Ancak çekim esnasında, özellikle yönelme hâli çekiminde bazı zamirlerin yapısı kısmen değişmektedir (*ben / men > baña / maña; sen > saña / sana; *in+ / ol > aña / oña / ona*). Genel Türkçedeki bu sınırlı değişme, bazı Anadolu ağızlarında hiç görülmezken bazı ağızlarda ileri bir aşamaya geçmiş ve zamirler adeta tanınmaz hâle gelmiştir.

Güneybatı Anadolu'da özellikle Denizli, Aydın, Muğla, Manisa, Balıkesir ağızlarında yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin yapısı genellikle korunmuştur (*bene, sene*). Çekim esnasında zamir kökünün korunması ve *-n+g* kaynaşmasına bağlı olarak art damak geniz ünsüzünün (*-ŋ-*) ortaya çıkmamış olması açıklanmaya muhtaçtır. Bu ağızlarda yönelme hâli ile yükleme hâli karışmaktadır.

Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu ağızlarının önemli bir bölümünde yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin yapısı büyük ölçüde değişmiş ve Kıpçak lehçelerindekine benzer *bā, bān, baa, baan, bağa, bağan, bahan, man, been, behen, biye; sā, sān, saa, saan, sağa, sağan, seğen, sahan, seen, sehen; oa, oan, oğa oğan, ua* şekilleri ortaya çıkmıştır. Orta Anadolu'dan itibaren işleliğini kaybeden bu yapılar, yerini kademeli olarak *baña, saña, oña; bana, sana, ona ve bene sene* şekillerine bırakmıştır. Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin *biye, siye* şekilleri, Şanlıurfa merkez ağızında kullanılmaktadır. Mardin, Şırnak ve Hakkari yörelerinden yeterli dil malzemesine ulaşamadığı için bu iller tasnif dışında bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu ağızları, zamirler, yönelme hâli.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Muğla, cahitbasdas@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8555-6096.

ON DATIVE PERSONAL PRONOUNS IN ANATOLIAN DIALECTS

Abstract

Pronouns, which temporarily represent nouns, have a special place among language units in terms of their ability to refer to persons and objects. The uninflected forms of personal pronouns, which have a special place in the basic vocabulary of Turkish, are common in almost all Turkish dialects and sub-dialects. However, the structure of some pronouns partially changes during inflection, especially in the dative (*ben / men > baŋa / maŋa*; *you > saŋa / sana*; **in+ / ol > aŋa / oŋa / ona*). While this limited change in general Turkish is not seen at all in some Anatolian dialects, it has gone to an advanced stage in some dialects and pronouns have become almost unrecognizable.

In Southwestern Anatolia, especially in the dialects of Denizli, Aydın, Muğla, Manisa, Balıkesir, the structure of personal pronouns in the dative is generally preserved (*bene, sene*). The preservation of the pronoun stem during inflection and the absence of the velic palatal nasal consonant (-ŋ-) due to the fusion of -n+g needs to be explained. In these dialects, dative and accusative cases are melded.

In a significant part of the dialects of Eastern Anatolia, Eastern Black Sea and Central Anatolia, the structure of the personal pronouns in the dative has changed to a great extent and the forms of *bā, bān, baa, baan, bağa, bağan, bahan, man, been, behen, biye; sā, sān, saa, saan, sağa, sağan, seğen, sahan, seen, sehen; oa, oan, oğa oğan, ua* have emerged. These structures, which lost their functionality from Central Anatolia onwards, were gradually replaced by the forms of *baŋa, saŋa, oŋa; bana, sana, ona* and *bene*. The *biye* and *siye* forms of the first and second personal pronouns are used in the central sub-dialect of Şanlıurfa. Since sufficient linguistic material from Mardin, Şırnak and Hakkari could not be found, these provinces were excluded from the classification.

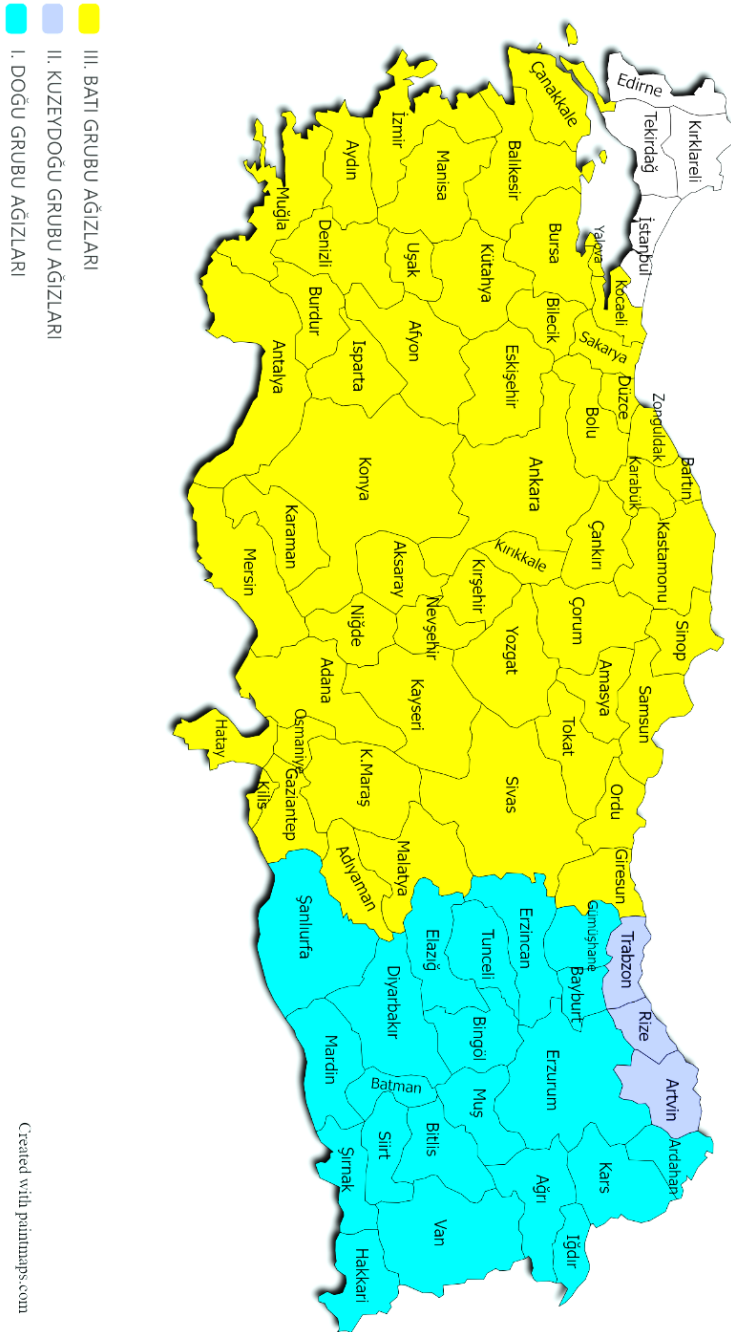
Keywords: Anatolian dialects, pronouns, dative

Eski ve yeni özellikleri bir arada bulunduran Anadolu ağızları, oldukça zengin bir dil malzemesine sahiptir. Bu malzemenin bir bölümü, çeşitli dil birimlerinin değişken şekillerinden oluşmaktadır. Ölçünlü dilde doğal olarak standart şekilleri kullanılan şahıs zamirlerinin ağızlarda çok sayıda değişken şekli ortaya çıkmıştır. Geçici olarak isimleri temsil eden şahıs zamirleri, Türkçenin temel söz varlığı içinde özel bir yere sahiptir. Şekil ve kullanılışları bakımından isimlere benzeyen bu özel dil birimlerinin çekimsiz şekilleri, hemen bütün Türk lehçe ve ağızlarında ortaktır. Ancak çekim esnasında bazı zamirlerin yapısı kısmen değişmektedir. Özellikle yönelme hâli çekiminde birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinin kök ünlüsünün (e) genellikle kalın ünlüye (a) dönüştüğü bilinmektedir (*ben / men > baña / maña, sen > saña / sana*). Genel Türkçedeki bu sınırlı değişme, Anadolu ağızlarında ileri bir aşamaya geçmiş ve bazı bölgelerde zamirler adeta tanınmaz hâle gelmiştir (krş. Buran, 1996, s. 147): 1. *şahıs: bā, baa, bān, baan, bağa, bağan, bahan, man, been, behen, biye*; 2. *şahıs: sā, sān, saa, saan, sağa, sağan, seğen, sahan, seen, sehen, siye*; 3. *şahıs: oa, oan, oğa oğan, uña, ua*

Bazı ağızlarda ise yönelme hâlindeki zamirlerin kökü korunmuştur (*bene, sene*).

Ağız gruplarının belirleyici özellikleri arasında sayılan bu değişken şekiller, daha önce farklı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve önemli sonuçlar elde edilmiştir (Karahana, 1996, s. 34; Buran, 1996, s. 147; Daşdemir, 2008, s. 5). Ancak ağız araştırmalarında karşılaşılan çeşitli sorunlar nedeniyle zamirlerin bütün değişken şekillerini içine alan kapsamlı bir değerlendirme yapılamamıştır. Burada farklı araştırmacılar tarafından derlenen dil malzemesinin esas alındığı bu çalışmada yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin Anadolu ağızlarında kullanılan hemen bütün değişken şekilleri tespit edilerek sınıflandırıldı. Sınıflandırmada değişken şekillerin il sınırları içindeki kullanılış sıklığı esas alınmıştır.

Bilindiği gibi ağız bölgesi sınırları her zaman il veya ilçe sınırlarıyla örtüşmemektedir. Pek çok il ve ilçede birden fazla ağız bölgesi bulunmaktadır. Bu durumda il genelini temsil eden ağız bölgesini belirlemek oldukça güçtür. Ayrıca bazı çalışmaların derleme, aktarma ve inceleme aşamalarında çeşitli sorunlar bulunmaktadır. Özellikle “İnceleme” bölümlerinde karşılaşılan çeşitli yöntem sorunları, ağızların karakteristik özelliklerinin tespitini güçleştirmekte ve hatalı değerlendirmelere yol açmaktadır (Gülsevin, 2004, s. 33). Bu nedenle ağız araştırmalarında, özellikle karşılaştırmalı çalışmalarda benzer sorunların göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Güneybatı Anadolu ağızlarında yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin kökü genellikle korunmuştur. Ölçünlü dilde ve pek çok lehçe ve ağızda yönelme hâli çekimi esnasında kök ünlüsü değişen birinci ve ikinci şahıs şahıs zamirleri, Güneybatı Anadolu’da başta Denizli (Manav, 2006, s. 66), Aydın (AYA 161), Muğla (MYA 120) olmak üzere Manisa (MA 428) ve Balıkesir (BİA 265) ağızlarında herhangi bir değişikliğe uğramadan *bene*, *sene* biçimlerinde kullanılmaktadır. Özellikle Yörük ağızlarında sık rastlanan ve düzensiz olarak İzmir (Çakır, 2018, s. 167), Çanakkale (Ölçücü, 2020, s. 146), Uşak (UİYA 171), Burdur ağızlarında da görülen bu yapıların sınırlı sayıdaki örnekleri, Bursa (BİYA 141), Antalya (ANYA 158), Isparta (İMİA 186) ağızları ile Doğu Anadolu’da Erzurum (EİA II 310-311) ve Erzincan (EYA 152) ağızlarında tespit edilmiştir.

Başta Ege bölgesi (Denizli, Aydın, Muğla) ağızları olmak üzere çekim esnasında zamir kökünün korunduğu, *bene*, *sene* şekillerinin sık kullanıldığı ağızlarda yönelme hâli ile yükleme hâli genellikle karışmaktadır. Bu ağızlarda, her iki hâl için Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi (Özkan, 1996, s. 126) aynı ekler (+a/+e; +ı/+i/+u/+ü) kullanılmaktadır (Korkmaz, 1995, s. 230; İlker, 2013, s. 635; Demir, 2014, s. 142).

“*belki **beni** raslamazdın*” (MA 309)

“***seni** bi şey sorcam*” (MA 310)

“***Onu** bakıyom*” (MA 296)

Yönelme hâli işlevinde kullanılan dar ünlülerin bir bölümü, bölge ağızlarındaki daralma temayülü ile açıklanabilir (krş. Gülsevin 2002, s. 86). Ancak aynı ağızlarda belirli nesne durumunda bulunan isim ve zamirlere dar ünlü yerine, Çuvaşçada olduğu gibi (Ersoy, 2017, s. 114), düz-geniş ünlülerin (+a, +e) eklendiği görülür. (İlker, 2018, s. 283-288).

“*gel ben **sene** götürüm*” (MA 288)

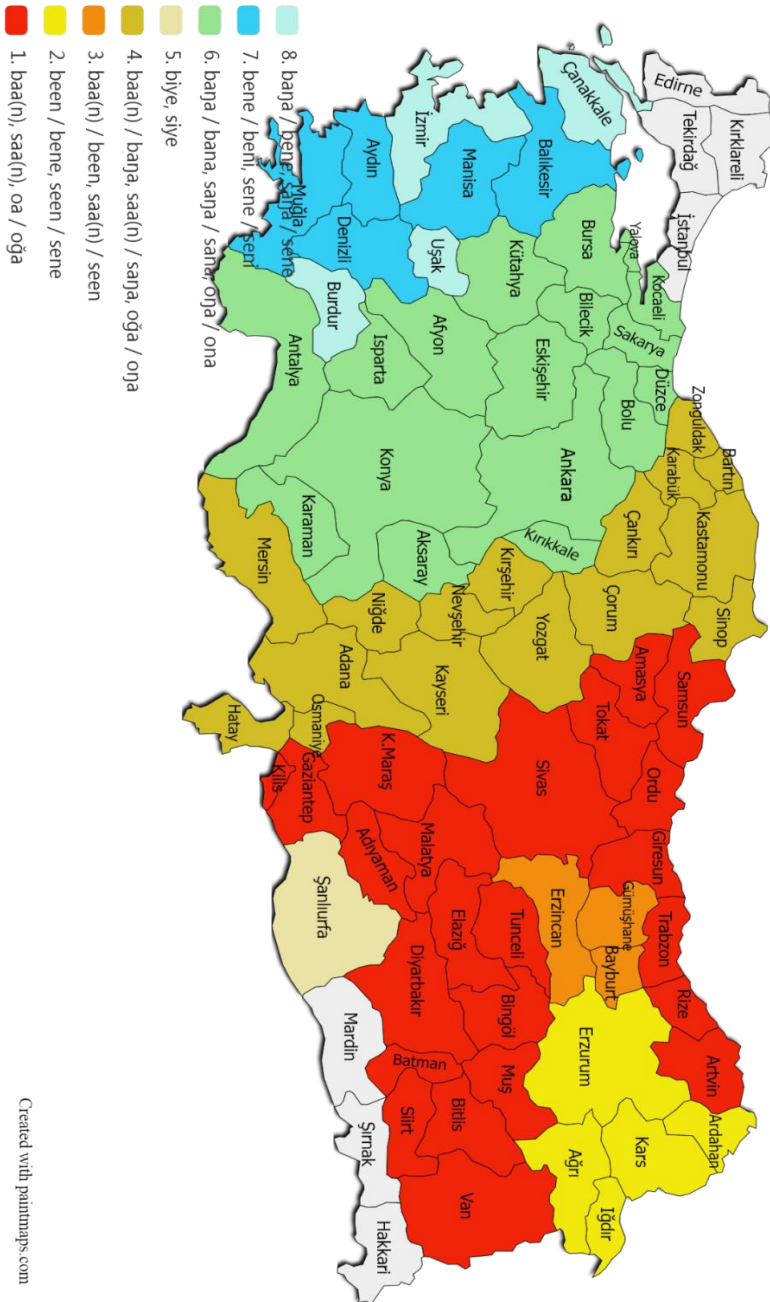
Doğu Anadolu, Karadeniz ve Orta Anadolu ağızlarının önemli bir bölümünde ise yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin yapısı büyük ölçüde değişmiştir. Eklenme esnasında meydana gelen bu değişimler sonucunda özellikle birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin çok sayıda değişken şekli ortaya çıkmıştır. Bu değişken şekillerin bir bölümü kalın ünlülü, bir bölümü ise ince ünlülüdür. Kalın ünlülü *bā*, *baa*, *bağa*, *sā*, *saa*, *sağa*, *oğa*, *oa*, *ua* şekilleri, başta Doğu grubu ağızlarının I. ve IV. alt gruplarında yer alan Elâzığ (ELİA 126), Bingöl, Diyarbakır (DA 38), Muş (MMA 78), Tunceli (TİA 52) ağızları ve Kuzeydoğu grubu [Trabzon (TYA 196; KİAT 133), Rize (RİA 116), Artvin] ağızları olmak üzere Batı grubundaki Ordu (OİYA 109), Giresun (KİAT, 103) Bartın (ZBKA 54), Sinop (Acar, 2016, s. 8), Samsun (Kemik, 2019, s. 93), Karabük (KYA 125), Kastamonu (AAT 16), Zonguldak (ZBKA

54), Çankırı (AAT 101), Çorum (AAT 142), Amasya (Silahşör, 2011, s. 29), Sivas (SİYA 157), Tokat (STAT 147), Yozgat (OAAD 139), Kırşehir (KIYA 112), Niğde (OAAD 21), Nevşehir, Kayseri (OAAD 60), Konya (Ekizoğlu, 2018, s. 48), Aksaray, Malatya (MİA 140), Adıyaman (Günay, 2008, s. 111), Van (AİAD 26), Bitlis (Gönen 2003, s. 90), Batman* Gaziantep (Günşen, 2009, s. 1090), Kilis, Kahramanmaraş (KMA 68), Hatay (Haşimi, 2020, s. 462), Mersin*, Adana ve Osmaniye (AOİA 196) ağızlarında kullanılmaktadır.

Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin /-n/'li *bān, baan, bahān, sān, saan, sahan* şekilleri, Elâzığ, Tunceli, Bingöl, Muş, Diyarbakır, Van, Bitlis ağızlarında tespit edilmiştir. Bu yörelerde /-n/'li şekiller nispeten daha işlektir. Sık kullanılmamakla birlikte Erzincan ve Gümüşhane (AAS 35) yörelerinde üçüncü şahıs zamirinin /-n/'li *oğan / oan* şekillerine rastlanır.

Birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinin ince ünlülü *bee, see, been, seen, beğen, seğen, behen, sehen* şekilleri ise başta Erzurum (EİA II 310-311) yöresi olmak üzere doğu grubu ağızlarının kuzey kesiminde yer alan II. ve III. alt gruplardaki Kars (DİAT 22; KİA 76), Ağrı (Efendioğlu, 2009, s. 829), Ardahan, Iğdır (Karahan - Ay, 2022, s. 378) ağızlarında kullanılmaktadır. Bu ağızlarda /-n/'li *been, seen, beğen, seğen, behen, sehen* şekilleri daha işlektir. Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin ince ünlülü şekillerinin kullanıldığı bölgelerde, Güneybatı ağızlarında olduğu gibi, zamir kökünün korunduğu *bene, sene* örneklerine de rastlanmaktadır. Azerbaycan Türkçesi etkisinin görüldüğü Van, Bitlis, Ağrı ve Iğdır ağızlarında birinci şahıs zamirinin *man / mān* biçimi de kullanılmaktadır (AİAD 26; Gönen, 2003, s. 90).

Coğrafi konumu itibariyle ara bölgede bulunan Bayburt (Bulut, 2015, s. 381), Gümüşhane (Ünlü, 2015, s. 76) ve Erzincan (EYA 152) ağızları ile Şanlıurfa'nın Siverek ilçesi (SMA 99) ağızlarında kalın ve ince ünlülü yapılar bir arada kullanılmaktadır. Şanlıurfa (UMA 84) merkez ağzında ise birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin *biye, siye* şekilleri karakteristiktir. Karadeniz bölgesinden iç kesimlere ve batıya doğru gidildikçe bu yapıların kullanılış sıklığı azalır ve geniz sesi duyulmaya başlar (*bā, sā, baā, saā*). Kullanılış sıklığı azalan yapılar, kademeli olarak yerini *baña, saña, oña* şekillerine bırakır. Sınırlı sayıdaki *bā, baā, bee; sā, saa, see* örnekleri, Batı Anadolu'da Balıkesir (BİA 265), Uşak (UİYA 171), Kütahya (KÜYA 88) ve Antalya (ANYA 158) ağızlarında da tespit edilmiştir.

Harita 2: Anadolu Ağızlarında Yönelme Hâlindeki Şahıs Zamirlerinin Genel Görünümü.

Doğu Anadolu, Karadeniz ve Orta Anadolu ağızlarının önemli bir bölümünde düzenli olarak kullanılan şahıs zamirlerinin yönelme hâlindeki değişken şekillerine benzer yapılar, Kırgız (Başdaş - Kutlu, 2016, s. 150), Nogay (Ergönenç, 2019, s. 114), Hakas (Ercilasun vd., 2007, s. 982, 1109) Kazak (Biray, vd., 2015, s. 93), Karakalpak (Uygur, 2018, s. 141) ve Altay (Güner Dilek, 2022, s. 134) lehçelerinde kullanılmaktadır (*krş.* Tursinova, 2017, s. 252):

Krg., Nog., Kmk., Hak.

mağa

sağa

ağa / oğa (Kum.)

Kazak, Karakalpak

mağan

sağan

oğan

Altay

mege

sege

ogo

Yönelme hâlindeki ikinci teklik şahıs zamirinin *sā* biçimi, ilk defa DLT’de tanımlanmıştır. Kâşgarlı Mahmut, سَا (sin+elif) biçiminde kaydettiği yapıyı şöyle açıklamıştır (DLT 536): “*sā*: ‘sen’ anlamında bir kelime. Bundan *sā* ayur men denir; ‘sana söylüyorum’ anlamındadır. Sen sözündeki nun (n) elife (a’ya) çevrilmiştir veya saña sözünden (nun - kef) atılmıştır ve elif nun’la yer değiştirmiştir” (Ercilasun - Akkoyunlu, 2020, s. 438).

Tarihî Kıpçak Türkçesinin günümüze ulaşan en önemli eserlerinden olan Codex Cumanicus’ta (14. yy.) da benzer örneklerle rastlanmaktadır. Eserde yönelme hâlindeki şahıs zamirleri, sıklıkla (22 örnek) *maa / maga, saa / saga, aar* biçimlerinde kullanılmıştır (*krş.* Karamanlıoğlu, 1994, s. 79; Sev, 2007, s. 290; Argunşah - Güner, 2022, s. 394).

Kim *maga* bėrmese (CC 175)

Köp eğilik *maa* tēymış ovlum (CC 329)

Teñri *saa* nēçik tūşdı (CC 312) “Tanrı sana nasıl rastladı”

Saa yētmeyin tañlarlar (CC 391) “Sana varmadan sezerler”

Ave *saa* kim ıgladıñ (CC 393) “Selam sana ki ağladın”

Ave *saa* kim kügürçinley (CC 396) “Selam sana ki güvercin gibi”

Bu karavnı *saa* bėrdi (CC 397) “Bu ödülü sana verdi”

Saga nèçik sasır yazuklı can (CC 288) (krş. Karamanlıoğlu, 1994, s. 80)

Aar köre “ona göre” (CC 303)

Kıpçak sahası dışında pek rastlanmayan Anadolu ağızlarındaki bu değişken zamir şekillerinin tarihî ve çağdaş Kıpçak yazı dillerinde sık kullanılması ve Kıpçak lehçelerindeki genel süreklileşme eğilimi ($g > w > \emptyset$), söz konusu değişmelerin Kıpçak özelliği olduğunu göstermektedir.

Ağız araştırmalarında farklı araştırmacılar tarafından kısmen farklı şekillerde yazıya aktarılan yönelme hâlindeki zamirlerin söyleyiş şekilleri arasında önemli bir fark yoktur. Dolayısıyla bir araştırmacının *bā*, *bān*, *sā*, *sān*, *oa* biçiminde gösterdiği yapıları, başka araştırmacılar *baa*, *baan*, *saa*, *saan*; *bağa*, *bağan*, *sağa*, *sağan*, *oğa*, *oğan* ve *baha*, *bahan*, *saha*, *sahan* şekillerinde göstermiştir. Bilindiği gibi Türkçede yumuşak /g/ olarak adlandırılan sızıcı ünsüzün (ğ) kalın ünlüler yanında ses değeri yoktur. Ayrıca nefesli /h/ ünsüzü, özellikle ünlüler arasında ve kelime sonunda zayıf telaffuz edilmekte, uzun ünlüler ise ses değerleri bakımından ikiz ünlülere denk gelmektedir. İnce ünlülü şekillerde de aynı durum söz konusudur (*bee*, *see*, *been*, *seen*, *beğen*, *seğen*, *behen*, *sehen*).

Yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin bu değişken şekilleri, eklenme esnasında meydana gelen çeşitli ses olayları sonucunda ortaya çıkmıştır. Zamirin son sesi /-n/, ek (+GA) ünsüzü (+g-) ile birleşip kaynaşarak (-n+g- > -ng- > -ŋ-) geniz ünsüzüne (-ŋ-) dönüştükten sonra geniz ünsüzü (-ŋ-) ayrışarak tekrar /-ng-/ sesine dönüşmüş ve ünsüz çiftinin ikincisi (-g-) tercih edilmiştir. Ünlüler arasında süreklileşen (-g- > -ğ-) ünsüz, büzülme sonucu eriyip düşmüştür (-n+g- > -ŋ- > -ng- > -g- > -ğ- / -y- > $\emptyset$) (krş. Sağır, 1995, s. 143; Karahan, 1996, s. 34); Buran, 1996, s. 147; Başdaş, 2011, s. 744).

ben+ge > *beŋe* / *baŋa* > *benge* / *banga* > *beğe* / *bağa* > *bee* / *baa* / *bā*

sen+ge > *seŋe* / *saŋa* > *senge* / *sanga* > *seğе* / *siye* / *sağa* > *see* / *saa* / *sā*

an+ga / *on+ga* > *oŋa* > *onga* > *oğa* > *oa*

Sonunda /-n/ bulunan yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin *bağan*, *bahan*, *baan*, *bān*, *man*, *been*, *behen*, *sağan*, *sān*, *seen*, *oğan*, *oan* şekilleri de benzer ses olayları sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır. Bu değişken şekillerin sonundaki /-n/ ünsüzü, kanaatimizce türeme değil, zamire aittir. Hâl eki (+GA), derilme sonucu eklendiği zamir içinde eriyerek kök ünlüsüyle birlikte uzun ünlüye ya da ikiz ünlüye dönüşmüştür (krş. Başdaş, 2011, s. 745).

Sonuç

Anadolu ağızlarında şahıs zamirlerinin çekimsiz şekilleri ile yönelme hâli dışındaki çekimli şekillerinde belirgin bir ses değişmesi yoktur. Başta Denizli, Aydın, Muğla, Manisa ve Balıkesir olmak üzere Güneybatı Anadolu ağızlarında, özellikle Ege bölgesinde yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin yapısı genellikle korunmuştur (*bene, sene*). Aynı ağızlarda yönelme hâli ile yükleme hâli karışmaktadır. Bu durumu bölge ağızlarında son hecedeki ünlü daralması eğilimi ve fiil istemi ile açıklamak mümkündür. Çekim esnasında zamir kökünün korunması ve art damak geniz ünsüzünün (-η-) kullanılmamış olması ilginçtir. Eğer yönelme hâli eki başlangıçta +GA biçimiyle zamirlere eklenmiş olsaydı, pek çok lehçe ve ağızda olduğu gibi bölge ağızlarında da -n+g (>η) kaynaşmasına bağlı olarak zamirlerin /η/'li *beηe / baηa, seηe / saηa* (<*ben+ge / sen+ge*) şekillerinin ortaya çıkması beklenirdi. Çünkü ölçünlü dilde ve bazı ağızlarda (Ör. Doğu ağızlarında) korunamayan art damak geniz ünsüzü (-η-), Batı Anadolu'da Ege bölgesi ağızlarında düzenli olarak kullanılmaktadır. Bu durumu iki şekilde açıklamak mümkündür.

Birincisi; yönelme hâlindeki birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin bölge ağızlarında kullanılan *bene / sene* şekilleri, sırasıyla kaynaşma, ayrışma ve erimesi (-n+g > -η- > -ng- > -n-) gibi ses olayları sonucu (*ben+ge, sen+ge > beηe / baηa, seηe / saηa > bene, sene*) ortaya çıkmış olabilir. İkincisi; biçimi bu ağızlarda yönelme hâli ekinin tarihî /+GA/ biçimi hiç kullanılmamış olabilir ve doğrudan /+A/ biçimiyle zamirlere eklenmiş olabilir. Zamirlerin eskiliği dikkate alındığında yönelme hâli ekinin bazı ağızlarda çok erken dönemlerde, muhtemelen yazılı metinlerin bulunmadığı devirlerden itibaren /+A/ biçimiyle kullanıldığı anlamına gelmektedir. Söz konusu yapılarda /g/ ünsüzünün varlığına dair herhangi bir fonetik ize rastlanmaması, ikinci ihtimali güçlendirmektedir.

Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu ağızlarının önemli bir bölümünde yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinin yapısı büyük ölçüde değişmiştir. Büzülme ve derilme gibi çeşitli ses olayları sonucu zamirlerin *bā, bān, baa, baan, bağa, bağan, bahan, man, been, behen, biye; sā, sān, saa, saan, sağa, sağan, seğen, sahan, seen, sehen; oa, oan, oğa oğan, ua* şekilleri ortaya çıkmıştır. Tarihî Kıpçak metinlerinde (CC) de tespit edilen benzer örnekler, günümüz Kıpçak (Kırgız, Kazak, Karakalpak, Kumuk, Nogay) lehçeleri ile Altay ve Hakas lehçelerinde düzenli olarak kullanılmaktadır. Kıpçak lehçelerindeki genel süreklileşme eğilimi (g > w > Ø) de dikkate alındığında yönelme hâlindeki şahıs zamirlerinde görülen bu değişmeler, bir Kıpçak özelliği olarak değerlendirilebilir. Orta Anadolu'dan itibaren işlekliliğini kaybeden bu değişken zamir şekilleri, batı ağızlarında kademeli olarak yerini *baηa, saηa, oηa; bana, sana, ona* ve *bene sene* yapılarına bırakmıştır.

Kısaltmalar

AAS	: Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması
AAT	: Anadolu Ağızlarından Toplamalar
AIAD	: Anadolu Ağızlarından Derlemeler
ANYA	: Antalya ve Yöresi Ağızları
AOİA	: Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I-II
AYA	: Aydın ve Yöresi Ağızları
BİA	: Balıkesir İli Ağızları
BİYA	: Bursa İli Yerli Ağzı
CC	: Codex Cumanicus
DA	: Diyarbakır Ağzı
DLT	: Dîvânu Lugâtî't-Türk
DIAT	: Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar
EİA	: Erzurum İli Ağızları I - III
ELİA	: Elâzığ İli Ağızları
EYA	: Erzincan ve Yöresi Ağızları
İMİA	: Isparta Merkez İlçe Ağızları
KİA	: Kars İli Ağızları
KİAT	: Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar
KIYA	: Kırşehir ve Yöresi Ağızları
KMA	: Kahramanmaraş Merkez Ağzı
KYA	: Karabük ve Yöresi Ağızları
KÜYA	: Kütahya ve Yöresi Ağızları
MA	: Manisa Ağızları
MİA	: Malatya İli Ağızları
MMA	: Muş Merkez Ağzı
MYA	: Muğla Yöresi Ağızları
OAAD	: Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler
RİA	: Rize İli Ağızları
SİYA	: Sivas İli ve Yöresi Ağızları
STAT	: Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar
TİA	: Tuncali İli Ağızları
TYA	: Trabzon ve Yöresi Ağızları
UİA	: Uşak İli Ağızları
UMA	: Urfa Merkez Ağzı
ZBKA	: Zonguldak - Bartın - Karabük İlleri Ağızları

Kaynaklar

- Acar, E. (2016). Sinop yerli ağızlarını belirleyen genel özellikler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42) 7-11.
- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Argunşah, M - Güner, G. (2022) *Codex Cumanicus*. Türk Dil Kurumu.
- Başdaş, C. - Kutlu, A. (2016). *Kırgız Türkçesi - ses ve şekil bilgisi*. Paradigma Akademi.
- Başdaş, C. (2011). Doğu Anadolu ağızlarında hâl kavramı taşıyan iyelikli yapılar. *Turkish Studies (Prof. Dr. Güler Gülsevin Armağanı)*, 6(1), 739-746.
- Biray, N., vd. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. Bilge Kültür Sanat.
- Bulut, S. (2015). Bayburt ili ve yöresi ağızlarının Türkiye Türkçesi ağızları içindeki yeri. *Turkish Studies*, 10(16), 371-386.
- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında isim çekim (hâl) ekleri*. Türk Dil Kurumu.
- Buran, A. - Oğraş, Ş. (2003) *Elâzığ ili ağızları*. Elâzığ Valiliği.
- Caferoğlu, A. (1994). *Anadolu ağızlarından toplamalar*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1994). *Kuzeydoğu illerimiz ağızlarından toplamalar*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1994). *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1994). *Kuzeydoğu illerimiz ağızlarından toplamalar*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1995). *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1995). *Orta Anadolu ağızlarından derlemeler*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1995). *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*. Türk Dil Kurumu.
- Çakır, A. (2018), *İzmir ili Ödemiş-Kiraz-Beydağ ilçesi ağızları (Dil incelemesi-metinler-sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dallı, H. (1991). *Kuzeydoğu Türk ağızları üzerine araştırmalar*. Türk Dil Kurumu.
- Daşdemir, M. (2008). Anadolu ağızlarında çekimli yapılarda ortaya çıkan /+(E)n/ eki ve buna bağlı ses değişimleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 1-16.
- Demir, İ. (2014) Türkçede belirtme - yönelme hâli ekleri ve güneybatı Anadolu ağızlarındaki kullanımları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 129-147.
- Demir, N. (2001). *Ordu ili ve yöresi ağızları (inceleme - metinler - sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ve yöresi ağızları I-II-III*. Gazi.
- Demir, N. - ŞEN, Ü. (2006). *Sivas ili ve yöresi ağızları*. Gazi.

- Demirci, K. (2010). *Teorik bir yaklaşımla zamirler*. Grafiker.
- Efendioğlu, S. (2009). Ağrı ili ağızları. *Turkish Studies*, 14(3), 808-840.
- Ekizoğlu, F. G. (2018). *Beyşehir ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. (1983). *Kars ili ağızları - ses bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. vd. (2007). *Türk lehçeleri grameri*. Akçağ.
- Ercilasun, A. B. Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmut - Dîvânü Lugâti't - Türk*. Türk Dil Kurumu.
- Erdem, M. D. - Bölük, R. (2012). *Antalya ve yöresi ağızları*. Gazi.
- Erdem, M. D. - Dağdelen, G. (2012). *Karabük ve yöresi ağızları*. Karabük: Karabük Valiliği.
- Ergin, M. (1985). *Türk dil bilgisi*. Boğaziçi Yayınları.
- Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu.
- Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Erten, M. (1994). *Diyarbakır ağızı*. Türk Dil Kurumu.
- Gabain, A. Von. (2013). Eski Türkçede zamirler (Çev. B. Akçalı). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 2013(1), 131-142. Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları I-II-III*. Türk Dil Kurumu.
- Gönen, M. E. (2003). *Van Gölü kuzey havzası ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Gülseren, C. (2000). *Malatya ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2002). *Uşak ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2004). Ağız tartışmalarında ses özelliklerinin sınıflandırılması üzerine düşünceler ve Uşak ili ağızı örneği. *İlmî Araştırmalar*, 18, 31-44.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Günay, E. G. (2008). *Adıyaman-merkez, Kâhta, Gerger, Samsat yöresi ağızı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner Dilek, F. (2022). *Altay Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Güngör, H. (2017). *Tunceli ili ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve yöresi ağızları (inceleme - metinler - sözlük)*. Türk Dil Kurumu.

- Günşen, A. (2009). Gaziantep ağzının şekil bilgisini belirleyen temel özellikler. *Turkish Studies*, 4(3), 1081-1123.
- Haşimi, A. (2020). Hatay ağzında hâl eklerinin farklı kullanımları üzerine bir değerlendirme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17(46), 449-480.
- İlker, A. (2013). Ağız alanlarında yükleme ve yönelme eklerinin birbiriyle değişme sebepleri üzerine. *Leylâ Karahan Armağanı*, 633-649. Akçağ.
- İlker, A. (2018). *Manisa ağzları*. Türk Dil Kurumu.
- Karahan L. (1996). *Anadolu ağzlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.
- Karahan L. (2009). Türkçede şahıs ve işaret zamirlerinin yönelme hâlindeki genişlemeler. *Ahmet Yesevi Üniversitesi III. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, 124-130.
- Karahan, L. - Ay, Ö. (2022). *Türkiye Türkçesi ağzlarından seçmeler*. Türk Dil Kurumu.
- Karamanlıoğlu, A. F (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Kemik, F. (2019). *Alaçam (Samsun) Ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, M. (2008). *Kahramanmaraş merkez ağzı*. UKDE.
- Kocasavaş, Y. (2004). *Türkçede şahıs zamirleri*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1994). *Güney-batı Anadolu ağzları*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1995). Batı Anadolu ağzlarında yazı dilinden ayrılan isim çekimi ekleri ve fonologie-morphologie bağlantısı. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II*, 222-230. Türk Dil Kurumu.
- Manav, A. (2006). *Denizli 'nin Güney ilçesi ağzı (FonetikMorfoloji)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mansuroğlu, M. (1949). Türkçede zamir çekimi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. III.(3-4), 501-518.
- Mutlu, H. K. (2008). *Balıkesir ili ağzları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölçücü, H. Ç. (2020). *Çanakkale ili yerli ağzları (İnceleme - metinler - sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa merkez ağzı*. Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. - Boz, E. (2009). *Siverek merkez ağzı*. Gazi.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.

- Özman, Ş. (2007). *Muş merkez ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağır, M. (1995). *Erzincan ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Sertkaya, O. F. (1996). Zamirlerde katmerli çekim üzerine. *Uluslararası Türk Dil Kongresi 1992*. 17-37. Türk Dil Kurumu.
- Sev, G. (2007). *Tarihî Türk lehçelerinde hâl ekleri*. Ankara: Akçağ.
- Şahin, H. vd. (2019). *Bursa İli Yerli Ağzı*. Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Silahşör, E. (2011). *Amasya merkez ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tok, T. (2002). *Denizli ili güney ve güneybatı bölgesi ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tursinova, A. M. (2017). Türk dillerinde ben, sen, o zamirlerinin çekimlenmesi (Aktaran: Esra YAVUZ). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 59, 249-256.
- Uygur, V. C. (2018). *Krakaipak Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ünlü, E. (2015). *Gümüşhane ili Şiran ve Köse ilçeleri ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yapıcı, A. İ. (2022). *Aydın ve yöresi ağızları*. Grafiker.
- Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye illeri ağızları I-II*. Türk Dil Kurumu.
- Yıldız, O. (2021). *Isparta merkez ilçe ağızları*. Türk Dil Kurumu.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA KULLANILAN *sağar~sār / zağar~zahar~zār* ZARFININ YAPISI VE KÖKENİ ÜZERİNE

Celâl GÖRGEÇ*

Özet

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yapılan birçok çalışmada *sağar~sār / zağar~zahar~zār* gibi değişkeleri bulunan ve “herhâlde, galiba, büyük bir ihtimalle” gibi anlamına gelen sözcük açıklanırken bu zarfın Arapça “meydanda olan, görünen, açık ve belli olan (şey)” anlamına gelen *zāhir*den geldiği belirtilir. Çalışmamızda bu zarfın Moğolcada “şüphe(siz), kesin(likle), kesin (olarak)” anlamlarına gelen ve zarf olarak kullanılan *cazap* “sagar” sözünden geldiği ileri sürülerek gerekçeleri açıklanmıştır. Yaygın kabullerin aksine, Moğolca kökün Türkiye Türkçesi ağızlarındaki gibi zarf olarak kullanılması, anlamca yakın olması, bununla birlikte Arapçadaki *zāhir* sözcüğünün hem isim/sıfat olarak kullanılması hem de anlam olarak uzak olması gibi sebepler bu ihtimali düşünmenin gerekli olduğunu göstermektedir. Arapçadaki “meydanda olan, görünen, açık ve belli olan (şey)” anlamındaki *zāhir* sözcüğüyle nöbetleşen kullanımlar ise bu Moğolca kökün unutulmasıyla ve benzetme (analoji) yoluyla olsa gerektir. Bu zarfın Türkiye Türkçesi ağızlarında ötümsüz ünsüz ve ötümlü ünsüzle başlayan iki temel gruba ayrıldığı ve ötümlü ünsüzle başlayan biçimin daha yaygın olduğu görülmektedir: *zağar~zahar~zār*. Türkiye Türkçesi ağızlarında yabancı dillerden alınma sözcüklerde s->z- yönünde ötümlüleşme daha yaygındır. Bununla birlikte, alınma sözcüklerdeki, z->s- yönünde ötümsüzleşme içinde ön ünlü bulunan kısıtlı örnekte karşımıza çıkar. Yani *zāhir*> *sağar~sār* örneğinde olduğu gibi, z->s- yönünde bir ötümsüzleşme daha zor gerçekleşecektir. Ancak ağızlarda /s-/’li biçimler de bulunmaktadır. Bu zarf hem olasılık hem de kesinlik bildirebilse de yaygın kullanım olasılığı bildirmektedir. Bu Moğolca sözcük ilk defa Codex Cumanicus’ta *saar* biçiminde ve “kuşku, şüphe” anlamıyla yer almıştır. Tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi çağdaş Türk yazı dillerinde de bu zarfın çok yaygın kullanılmadığı görülmektedir. Tespitlerimize göre bu sözcük, yalnızca Sibiry’a da konuşulan Sahacada ve Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılmaktadır. Bu hâliyle periferik bir unsurdur.

Anahtar Kelimeler: Dil teması, Türkiye Türkçesi ağızları, Türk-Moğol dil ilişkileri, zarflar.

* Türk Dili Bilim Uzmanı, Antalya. celalgorgec07@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4642-615X

ON THE STRUCTURE AND ORIGIN OF THE ADVERB *sağar ~sār/ zağar~zahar~zār* USED IN TURKISH SUBDIALECTS

Abstract

In many studies on Turkish subdialects, the word, which has variants such as *sağar~sār/ zağar~zahar~zār* and means “probably, perhaps, most likely.” It is stated that this adverb is derived from the Arabic word *zāhir*, meaning “something that is visible, apparent, clear, and evident.” In our study, the reasons for this adverb are explained by claiming that it comes from the Mongolian word *cazap* “sagar”, which means “without doubt, definitely, certainly” and is used as an adverb. Contrary to common assumptions, the reasons such as the use of the Mongolian root as an adverb as in Turkish subdialects and its close meaning, and the fact that the Arabic word *zāhir* is used both as a noun/adjective and is distant in meaning show that it is necessary to consider this possibility. The alternating uses of the Arabic word *zāhir*, which means “something that is visible, clear and obvious (thing)”, must be due to the forgetting of this Mongolian root and through analogy. It is seen that this adverb is divided into two basic groups in Turkish subdialects, starting with a voiceless consonant and a voiced consonant, and the form starting with a voiced consonant is more common: *zağar~zahar~zār*. In Turkish subdialects, voicing in the *s->z*-direction is more common in words borrowed from foreign languages. However, it occurs in a limited number of cases where the front vowel is devoiced in the *z->s*-direction in borrowed words. In other words, as in the example of *zāhir> sağar~sār*, devoicing in the *z->s*-direction will be more difficult. Nevertheless, forms with /s-/ are found in subdialects. Although this adverb can convey both probability and certainty, its common use indicates probability. This Mongolian word was first recorded as *saar* in the Codex Cumanicus, meaning “doubt, suspicion.” Similar to historical Turkic written languages, this adverb is not widely used in contemporary Turkic written languages. According to our findings, this word is only used in the Sakha language spoken in Siberia and in Turkish subdialects. In this respect, it is a peripheral element.

Keywords: Language contact, Turkish subdialects, Turkic-Mongolian language relations, adverbs.

Bu çalışmanın konusu, Türkiye Türkçesi ağızlarında “herhâlde, galiba, büyük bir ihtimalle; kesin olarak” gibi anlamlara gelen, *sağar~sâr/ zağar~zahar~zâr* gibi deşikeleri bulunan zarfın yapısı ve kökeni üzerinedir. Çalışma yalnızca bu zarfı sınırlandırılmıştır. Çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın amacı *sağar~sâr/ zağar~zahar~zâr* zarfının yapısını ve kökenini doğru bir şekilde tespit etmektir. Bu amaçla söz konusu sözcüğün TTA’daki, tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki durumu da verilmiştir. Karşılaştırmalı dil çalışmaları bu zarfın yapısının ve kökeninin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yapılan birçok çalışmada bu zarfın Arapça “meydanda olan, görünen, açık ve belli olan (şey)” anlamına gelen “zâhir”den geldiği belirtilir.¹ *Zuhûr* “aşikâr olmak, görünmek”ten türeyen *zâhir* (ظاهر) sözcüğü, “iç yüz, dâhil” anlamına gelen *bâtin* sözcüğünün karşıtıdır.² Sözü edilen Arapça sözün dışında sözlüklerde benzer şekilde yazılan dört madde başı daha bulunmaktadır. Bunlar anlamca daha da uzaktır: İlk benzer sözcüğümüz olan *zâhir* (زاهر), “(deniz için) coşkun, taşkın” anlamına gelen bir sıfattır. *Zâhir* (زاهر) sözcüğü, “parlak” anlamına gelen bir sıfattır. “Yardım eden, destekleyen, arka çıkan (kimse), yardımcı” anlamındaki *zahir* (ظهير) sözcüğü ise sıfat ve isim görevindedir. Son benzer sözcük ise *zahîr* (زحير) ise “iç sürgünü, dizanteri” anlamına gelmektedir (Ayverdi, 2010, s. 1375). Arapçadaki “zâhir” sözcüğünün hem isim veya sıfat olarak kullanılması (yani zarf olarak kullanılmaması) hem de anlam olarak uzak olması gibi sebepler bu köken açıklaması üzerinde tekrar düşünmenin gerekli olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızda, yaygın kabullerin aksine, *sağar~sâr/ zağar~zahar~zâr* zarfının morfolojik ve semantik açıdan Moğolcadaki “şüphe(siz), kesin(likle), kesin (olarak)” anlamlarına gelen ve zarf olarak kullanılan CAḠAP (sagar) sözcüğünden gelmesi ihtimalinin daha yüksek olduğu ileri sürülmüştür. Moğolca kökün Türkiye Türkçesi ağızlarındaki gibi zarf olarak kullanılması, anlamca yakın olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bilindiği üzere, iki ünlü arasında kalan /ğ/ sesi eriyerek düşebilmektedir. Bu durum, iki ünlünün tek bir uzun ünlüye düşmesini sağlayabilir. Bu ünsüz düşerken şu fonetik deşikimleri yaşar: VğV>VğV>VØV>V̄.³ TTA’da ve Sibiryâ grubu Türk dillerinde bu gelişmenin *oğul>oul>ool~öl* “oğul, evlat” örneğinde olduğu gibi, birçok

¹Bu konuda bk. Gemalmaz, 1995; Gülseren, 2000; Buran-İlhan, 2008; Ayverdi, 2010; Zülfikar, 2021.

² Eski kaynaklarda da yalnızca bu anlamı geçer. Örneğin; Vankulu Lügati’nde bu sözcük şöyle açıklanır: “الظَّاهِرُ [ez-zâhir] (hâ’nın kesriyle) بَاطِنُ [bâtin]in mukabilidir” (Mehmed b. Mustafâ el-Vânî, 2014, s. 830).

³ V: vokal “ünlü”

örneğine rastlanmaktadır. Benzer bir gelişme, çalışmamıza konu olan zarfta da yaşanmaktadır: *sağar>sağar>saar~sār / zağar>zağar>zaar~zār*. Arapçadaki “meydanda olan, görünen, açık ve belli olan (şey)” anlamındaki *zāhir* sözcüğüyle nöbetleşen kullanımlar ise bu Moğolca kökün unutulmasıyla ve benzetme (analoji) yoluyla olsa gerektir.⁴ Buna bağlı olarak sözlüklere de Arapça köken açıklamasıyla dâhil edilmiştir. Kubbealtı Lugatı’nda *zāhir* maddesi açıklanırken “6. Anlaşılan, görünüşe göre, galiba. 7. Elbette, şüphesiz.” anlamları verilmiştir (Ayverdi, 2010, s. 1375). Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te de halk ağzında “3. Kuşkusuz, elbette, şüphesiz” anlamına geldiği ve Arapça *zāhir* kökünden geldiği belirtilmiştir (TDK, 2011, s. 2640). Yerleşik olan görüş ile tarafımızdan ileri sürülen görüşteki ortak nokta ise bu sözcüğün Türkçe kökenli olmadığıdır.

Türkiye Türkçesi Ağzıları Söz Varlığındaki Durum

DS’deki Veriler

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü’nde bu zarfın ötümsüz ünsüz ve ötümlü ünsüzle başlayan iki temel gruba ayrıldığı ve ötümlü ünsüzle (/z-/ ile) başlayan biçimin TTA’da daha yaygın olduğu görülmektedir. Semantik bakımdan da bu zarfın hem olasılık hem de kesinlik bildirebildiği anlaşılmaktadır.⁵ Ancak yaygın anlam, olasılığı bildirmektedir. Bu durum, “meydanda olan, görünen, açık ve belli olan (şey)” anlamındaki *zāhir* kökünden gelme ihtimalini zayıflatmaktadır. Çünkü görünen, açık ve belli olan bir şeyin olasılığa değil kesinliğe yaklaşması gerekir. Semantik açıdan görünen bir şey hakkında olasılıktan değil kesinlikten bahsetmemiz gerekir. TTA’da olduğu gibi, Sahacada⁶ da şüphe ve ihtimal durumu ağır basmaktadır. Örneğin; *ebem çok gözeliymiş, sār bizler gibi beyazımıştır*. “Ninem çok güzeliymiş, herhâlde bizler gibi beyazmıştır.” (Görgeç, 2020, s. 358).

Bu zarfın kullanıldığı alanların daha çok Batı Grubu ağzıları ile Doğu Grubu ağzıları sahası olduğu görülmektedir. Kuzeydoğu Grubu ağzılarından Trabzon ve Artvin’de de tespit edilmiştir. Bu bölgeler aynı zamanda tarihî Moğol akınlarının yaşandığı bölgelerdir. Dil ilişkilerini sağlayan etmenlerden biri de savaşlar ve ardından gerçekleşen göçlerdir.

DS’de bu zarfa ilişkin varyasyon ve görüldüğü bölgeler şu şekildedir:

⁴ TTA’da bu duruma benzer bir örnek şöyledir: *patan* “iki bacak arası” (<Ar. *baṭn* “karın; bir şeyin içi, ortası, iç”); *satan* “iki bacak arası” (<EOT. *satan* “atın iki ayağının arası”).

⁵ Bu şekilde anlamsal bakımdan tezat gibi görünen anlam ayrılımlarına Eski Türkçede de rastlamak mümkündür. Örneğin; *erinç* hem “şüphesiz, kesin olarak” anlamına gelir hem de “herhâlde, belki, acaba” anlamına gelir (Eraslan, 2012: 568).

⁶ Sahacayla ilgili durum, bu çalışmanın “Çağdaş Türk Yazı Dillerindeki Veriler” başlığı altında ayrıntılı olarak verilmiştir.

sağar 1. Kesin olarak. 2. Belki, olasılıkla. *İslâhiye -Gaziantep (DS-V, s. 3514).

sahar (II) Belki, olasılıkla: *Bunu sahar o yapmış.* *Erciş -Van; *İslâhiye -Gaziantep (DS-V, s. 3517).

za (I) Çamköy *Göhlisar-Burdur; Karaatlı-Denizli (DS-VI, s. 4345).

zā (II) Evet, öyle. Kösten, Honaz, Kızılyer-Denizli; Karamanlı *Tefenni-Burdur (DS-VI, s. 4830).

zaā Sakızcılar, Poyraz *Çal-Denizli (DS-VI, s. 4830).

zaar (II) *Lüleburgaz- Kırklareli (DS-VI, s. 4342).

zaar (II) Kuşkusuz, elbette. -Burdur; Torbalı köyleri- İzmir; Düzce-Bolu; Lüleburgaz-Kırklareli (DS-VI, s. 4342-4345).

zaar Olasılıkla, galiba. *Bünyan-Kayseri (DS-VI, s. 4830).

zağar (IV) Her hâlde,⁷ evet öyle. Kızılcın *Sarıoğlan -Kayseri (DS-VI, s. 4345).

zağar (V) Belki de: *Zağar şu sırada gelmiştir.* *Niğde (DS-VI, s. 4344).

zaha (I) Senir-Isparta; -Burdur (DS-VI, s. 4345).

zahar Her hâlde, evet öyle. Çerçin -Burdur; Tokat -Eskişehir; *Kandıra -Kocaeli; -Tokat; Bağlıca *Ardanuç, Yavuz *Şavşat -Artvin; *Erciş -Van; Erzincan; Diyarbakır; *Varto -Muş; *Ağın -Elâzığ; *Afşin-Maraş; Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı-Hatay; Sivas ilçe ve köyleri; Hamurcu *İncesu, Fakiekinciliği *Pınarbaşı -Kayseri; *Bor -Niğde; Çandırlar, Kisenit *Feke -Adana (DS-VI, s. 4345).

zahar 1. Evet, olasılıkla. Kumdanlı*Yalvaç Isparta; Çorum; Çayağzı *Şavşat Artvin; Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri; *Fethiye- Muğla. 2. Demek ki. Malatya ve çevresi (DS-VI, s. 4830-4831).

zaher, zahér Evet, olasılıkla. Müsgebi *Bodrum- Muğla, *Ankara (DS-VI, s. 4830-4831).

zarı *Alaşehir-Manisa (DS-VI, s. 4345).

zayer -Trabzon (DS-VI, s. 4345).

zear *Cemele-Kırşehir (DS-VI, s. 4345).

⁷ Eserdeki imla korunmuştur.

DS Dışındaki Türkiye Türkçesi Ağızlarının Söz Varlığındaki Durum

Derleme Sözlüğü'ne girse de girmese de müstakil ağız çalışmalarında da bu zarfı tespit etmek mümkündür. DS'de olduğu gibi yaygın biçim, ötümlü ünsüzle başlamaktadır. Tespit edilen örnekler şu şekildedir:

saar (<Moğ. sağar) Herhâlde, galiba, sanırım. (*Manavgat- Antalya) (Görgeç, 2021).

saar, zaar, zahar (Adana) (Yıldırım, 2006).

za(h)ar Herhâlde, belki. (*Emirdağ- Afyonkarahisar) (Türkmen ve Türkmen, 2018).

zaar Sanırım, herhâlde. ~ zahar Evet, olasılıkla. (Çorum) (Gösterir, 2020).

zahar (Ar.) Herhâlde, belki, zahir. (Elâzığ) (Buran-İlhan, 2008)

zahar <Ar. zahir: Galiba, anlaşılan, herhâlde (Malatya) (Gülseren, 2000).

zahar <Ar. zâhir: Herhâlde (*Merkez- Erzincan) (Sağır, 1995).

zahar <Ar. zâhîr: zahir; ihtimal ki (Erzurum) (Gemalmaz, 1995).

zahar Demek, meğer (Urfa) (Özçelik, 1997).

zahar is. (Ar. zahir) Sanki, acaba, görünüşe göre. (Bitlis) (Zülfikar, 2021).

zahar açık ki, belli ki. (Muğla) (Akar, 2013).

Böylelikle 81 ilin 31'inde bu zarfın kullanıldığı görülmektedir. Bu da Türkiye'deki illerin %38'ine tekabül etmektedir. Ancak bu bilginin yeni verilerle değişmesi yüksek ihtimaldir. TTA'da daha yaygın bir alanda bu zarfın kullanıldığını ve bir kısmının henüz çalışmalara henüz girmediğini düşünmekteyiz. Örneğin, Konya-Karaman bölgesinde bu zarfın kullanıldığını bilsek de taranan çalışmalara girmemesi nedeniyle haritada gösterilmemiştir.

Harita 9: Sağar/Zahar Zarfının Kullanıldığı İller

DS ve DS dışındaki veriler ışığında Arapça köken açıklamasına TTA'daki fonetik temayüller açısından da itiraz etmek mümkündür. M. Küçük tarafından hazırlanan bir çalışmada Anadolu ağızlarındaki Doğu kökenli sözcüklerde görülen ses olayları ana çizgileriyle ortaya konulmuştur. Bu çalışmada da verilen örneklerden Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan Doğu kökenli sözcüklerde ön seste ötümlüleşmenin oldukça yerleşik olduğu görülmektedir. *Sabah>zabah*, *serhoş>zeroş*, *sebze>zebze*, *sıfır>zıfır*, *sülale>zülale* gibi örneklerde bu durumu rahat bir şekilde görmek mümkündür. Buna karşılık TTA'daki Doğu kökenli sözcüklerde z->s- yönünde ötümsüzleşme örneklerine ötümlüleşme olayı kadar sık rastlanmamaktadır (Küçük, 2013, s. 44-47). Bu durumdan şu sonucu çıkarmak mümkündür: TTA'da yabancı dillerden alınma sözcüklerde s->z- yönünde ötümlüleşme daha yaygındır. Yani, *sağar> zağar~zâr* gelişmesi, Oğuzların dillerindeki ötümlüleşme eğilimine aykırı değil, aksine daha uygundur. Bununla birlikte, alınma sözcüklerdeki, z->s- yönünde ötümsüzleşme *zaten>sayten*, *zeytin>séytin* gibi içinde ön ünlü bulunan kısıtlı örnekte karşımıza çıkar. Yani *zâhir> sağar~sâr* örneğinde olduğu gibi, z->s- yönünde bir ötümsüzleşme daha zor gerçekleşecektir. Bundan dolayı /s/ ile başlayan örnekleri açıklamak daha zordur. Üzerine bir lisansüstü tez hazırlanan Manavgat ve yöresi ağızlarındaki fonetik temayüller de göstermektedir ki Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerde ötümsüzleşme değil ötümlüleşme daha çok yaşanmaktadır (Görgeç, 2020, s. 285).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Veriler

Bu zarf, tarihî Türk yazı dillerinde çok nadir olarak tespit edilebilmiştir. Codex Cumanicus'taki 36. İlâhi'de *saarga tüş-* yapısına rastlanır: *...Jvfyp kiznîñ bolaşmîşî fezdî æfæ saarga tvştî almæz fağış etti...*

(...yüsüp kızının bol[l]aşmışı sezdi ése saarga tüşti almazlıkga sağış etti.)⁸ (Argunşah- Güner, 2022, s. 329). Argunşah ve Güner'in çalışmasında 657. sayfada *saarga tüş-* “utanmak, mahcup olmak” anlamı verilirken 693. sayfada *saarga tüş-* “kuşkulanmak, kuşkuya düşmek” anlamı verilmiştir. Ancak, Güner, Codex Cumanicus'taki Moğolca alıntı kelimeleri incelediği makalesinde *saar* sözcüğüne “kuşku, şüphe” anlamını vererek şu açıklamayı yapar: “*Moğolcada ‘şüphe’ kesin(likle), kesin (olarak)’ anlamlarına gelen ve zarf olarak kullanılan saar (MTS II, s. 1021), CC’de Yüsüp, kızının bol[l]aşmışı sezdi ése, saarga tüşti ‘Yusuf, kızının şişmanladığını sezince kuşkuya düştü.’ cümlesinde -ga yönelme hâli eki almış ve /-g-/ ünsüzü düşmüş biçimiyle, bir deyimleşmiş birleşik fiilin kuruluşunda isim olarak görev yapmıştır.*” (Güner, 2017, s. 18). Bu örnekte de iki ünlü arasında kalan /-ğ-/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Böylelikle anılan ses olayının geçmişini XIII. yüzyılın sonlarıyla XIV. yüzyılın başlarına kadar götürmek mümkündür.

Lessing, sözlüğünde *sazar* sözcüğüne “without doubt, certain(ly), positive(ly)” anlamını vermiştir (1960, s. 657).

Çağdaş Türk Yazı Dillerindeki Veriler

Tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi çağdaş Türk yazı dillerinde de bu zarfın çok yaygın olmadığı görülmektedir. Tespitlerimize göre bu zarf, yalnızca Sibirya’da konuşulan Sahacada ve Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılmaktadır. Bu hâliyle periferik bir unsurdur. Bilindiği üzere periferik özellik⁹ “*Bir dilin veya diyalektin yayılma sahalarının uç bölgeleri ve o bölgelerde görülen ortak özelliklerdir.*” (Gülsevin, 2015, s. 2). Sahaca ve Oğuzca arasında periferik unsurların olduğu öteden beri bilinmektedir. Bu açıdan *saar* zarfının iki uç bölgede tespit edilmesi, bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Sahaca

Sahaca en eskicil ve periferik Türk dillerindendir. *Sahacanın Büyük Açıklamalı Sözlüğü*’nde ve diğer Sahaca sözlüklerde TTA’daki *saar* zarfıyla ortak kökten türediği açık olan birçok madde tespit edilmektedir. Bunlardan birkaçı örnek olarak aşağıda verilmiştir:

⁸ Garkavets, Codex Cumanicus’taki ilgili kısmın transkripsiyonunu “*Yüsüp, Qizniñ bollaşmışın sezdi ăsä, saarğa tüşti, almazlıqqa sağış etti.*” biçiminde yapar (2019, s. 122).

⁹ Periferik özelliğe bir örnek vermek gerekirse: “*Türk dünyasının güneybatısındaki Türkiye Türkçesindeki ısır- fiili Türkmencede, Kıpçak ve Karluk lehçelerinde bile bulunmamasına rağmen, Kuzeydoğudaki Sibirya grubunda kullanılmaktadır: Yakutça ıtır-*” (Pekarsiy, 1945’den aktaran: Gülsevin, 2015, s. 3).

*saaraa*¹⁰ “1. bir şeyin gerçekliğinden şüphe etmek, tereddüt etmek. 2. bir arzunun gerçekleşmesi beklentisi içinde olmak.”, *saarabil* “şüphe, belirsizlik, kararsızlık, tereddüt”, *saaral* ~ *saarabila suox* “şüphesiz, kuşkusuz, kesinlikle”, *saarañ* “şüpheleri, tereddütleri, belirsizliği yansıtmak (düşünceler, davranışlar hakkında)”, *saarañı* “şüpheli, belirsiz, tartışmalı”, *saarbax* “güvenilmez, şüpheli”, *saarbaxsıy* “şüpheli (bir şeyin uygulanabilirliği hakkında)”, *saarbaxtaa* “emin olmamak, bir şeyden şüphe etmek” (Sleptsov, 2011, s. 83-90).

Yuriy Vasiliev’in Sahaca sözlüğünde de şu örnekler bulunmaktadır: *saarañı* “şüpheli”, (*saaraa*- “şüphe etmek”), *saarbağa suox* “kesin, muhakkak”, *saarañ* “mütereddit”, *saarbax* “şüpheli”, *saarbağalaaxın* “şüphe”, *saarbaxtaahın* “tereddüt” (Vasiliev, 1995).

19. yüzyılın bilginleri Saha dilinde Arapça ve Farsça alıntılarının varlığını bu halkların coğrafi uzaklığı nedeniyle dışlama eğilimindeydiler. Günümüzde bu anlayış biraz değişse de Sahacada bu dillerden alıntılarının çok sınırlı olduğu da bir hakikattir. Sahaca ile Moğolcanın ilişkisi ise çok daha kuvvetlidir. Sahalar ile Arapların dilsel, kültürel, tarihsel ve coğrafi bağlantıları yok denecek kadar azdır. É. K. Pekarskiy’in Sahaca Sözlüğünün çıkmasıyla Sahacadaki alıntı sözcükler daha derinlemesine ele alınmıştır. Stachowski, Sahacadaki Arapça kökenli sözcükleri ele aldığı makalesinde sunduğu 22 Arapça kökenli sözcükten 14’ünü tam Arabizm olarak kabul eder. Verilen sözcükler arasında *zāhir* bulunmamaktadır (Stachowski, 1995). Arapçayla bağlantısı bu kadar düşük olan Sahacadaki veriler, TTA’daki sözcüğün köken bilgisine de ışık tutmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yapılan birçok çalışmada, ağızlarda “herhâlde, galiba, büyük bir ihtimalle; kesin olarak” gibi anlamlara gelen, *sağar~sār/ zağar~zahar~zār* gibi deşikeleri bulunan zarfın Arapça “meydanda olan, görünen, açık ve belli olan (şey)” anlamına gelen *zāhir* sözcüğünden geldiği belirtilir. Ancak bu açıklama aşağıdaki sebeplerden ötürü yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır:

I) Arapçadaki bu sözcük, TTA’daki zarf olarak kullanımın aksine isim veya sıfat olarak kullanılmaktadır.

II) TTA’da kullanılan yaygın anlam, olasılığı bildirmektedir. Bu durum, Arapça kökenden gelme ihtimalini zayıflatmaktadır. Çünkü görünen,

¹⁰ Sahacadaki bu biçimin Ana Türkçedeki *sā-* “saymak” biçiminden getirilmesi hatalı olur. Evet, *sā-* biçimi uzun ünlülüüdür, ancak Sahacada bu fiil, *āh-* “saymak” biçimindedir. T. Tekin bu fiil hakkında şu çözümlemeyi yapmıştır: *āh-* < **sāk-* < *sā-k*= *Türk. sāl* “sayı” < *sā-n* (2022, s. 43).

açık ve belli olan bir şeyin olasılığa değil kesinliğe yaklaşması gerekir. Semantik açıdan görünen bir şey hakkında olasılıktan değil kesinlikten bahsetmemiz gerekir.

III) Bu sözcük, hem coğrafi hem de gramer özellikleri bakımından en uzak Türk dillerinden biri olan Sahacada aynı anlam çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Sahacanın Arapçayla bağlantısının yok denecek kadar az olduğu bilinen bir gerçektir.

IV) TTA'da yer alan Doğu kökenli sözcüklerde ön seste ötümlüleşme oldukça yerleşiktir. Buna karşılık TTA'daki Doğu kökenli sözcüklerde z->s-yönünde ötümsüzleşme örneklerine ötümlüleşme olayı kadar sık rastlanmamaktadır. Bundan dolayı /s/ ile başlayan *sağar~sār* gibi, örnekleri açıklamak daha zordur. Ancak /s-/li biçimler de TTA'da kullanılmaktadır.

Çalışmamızda, *sağar~sār/ zağar~zahar~zār* zarfının morfolojik ve semantik açıdan Moğolcadaki “şüphe(siz), kesin(likle), kesin (olarak)” anlamlarına gelen ve zarf olarak kullanılan *sagar* sözcüğünden geldiği ileri sürülmüştür. Moğolca kökün TTA'daki gibi zarf olarak kullanılması, anlamca yakın olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu zarf, muhtemelen, Moğolların Anadolu'ya akınlarının ardından ağızlara yayılarak günümüze kadar gelmiştir. Bununla birlikte Arapçadaki *zāhir* sözcüğüyle nöbetleşen kullanımlar ise bu Moğolca kökün unutulmasıyla ve benzetme (analoji) yoluyla olsa gerektir.

Bu zarfın TTA'da ötümsüz ünsüz ve ötümlü ünsüzle başlayan iki temel gruba ayrıldığı ve ötümlü ünsüzle başlayan biçimin daha yaygın olduğu görülmektedir: *zağar~zahar~zār*. Bu zarf, hem olasılık hem de kesinlik bildirebilse de yaygın kullanım olasılığı bildirmekte ve daha çok Batı Grubu ağızları ile Doğu Grubu ağızları sahasında kullanılmaktadır. Türkiye'deki 81 ilin 31'inde bu zarfın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu da illerin %38'ine karşılık gelmektedir.

Bu zarfa ilk defa Codex Cumanicus'ta rastlanılmaktadır. Tarihi Türk yazı dillerinde olduğu gibi çağdaş Türk yazı dillerinde de bu zarfın çok yaygın kullanılmadığı görülmektedir. Tespitlerimize göre bu sözcük, yalnızca Sibirya'da konuşulan Sahacada ve Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılmaktadır. Bu hâliyle periferik bir unsurdur.

Kısaltmalar

- CC** : Codex Cumanicus
DS : Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü (6 cilt- 4. b.)
MTS : Moğolca-Türkçe sözlük
TDK : Türkçe sözlük (11. b.)
TTA : Türkiye Türkçesi Ağızları
V : Ünlü

Kaynaklar

- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları: Gramer-metin-sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Ayverdi, İ. (2010). *Kubbealtı lügati: Misalli büyük Türkçe sözlük (asırlar boyu târihi seyri içinde)*. Kubbealtı.
- Buran, A. ve İlhan, N. (2008). *Elâzığ yöresi söz varlığı*. Türk Dil Kurumu.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Garkavets, A. N. (2019). *Codex Cumanicus: Vtoroye polnoye izdaniye. I. Vvedeniye. Polovetskiye molitvy, gimny, propovedi i zagadki. II. Faksimile i postrochnaya transliteratsiya. III. Transkripsiya i poslovnnyy perevod. IV. Latinskiy, persidskiy, kumanskiy i nemetskiy slovari i vkrapleniya iz drugikh yazykov. Almaty-Bolashak*.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük ve dizinler)*. Türk Dil Kurumu.
- Görgeç, C. (2020). *Manavgat ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Görgeç, C. (2021). *Açıklamalı Manavgat ağız sözlüğü*. Palet.
- Gösterir, İ. (2020). *Çorum yöresi ağızları sözlüğü* (genişletilmiş, gözden geçirilmiş 4. b.). Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gülseren, C. (2000). *Malatya ili ağızları, inceleme- metinler- sözlük ve dizinler*. Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-periferik kavramı ve bu kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi ağızlarının tespitindeki önemi. *The Journal of Academic Social Science Studies*. S. 32, s. 1-12.
- Güner, G. (2017). Codex Cumanicus'ta Moğolca alıntı kelimeler üzerine yeni bir yaklaşım. *Gazi Türkiyat- Türkoloji Araştırmaları Dergisi* (20), s. 9-24.
- Güner, G. ve Argunşah, M. (2022). *Codex Cumanicus*. Türk Dil Kurumu. [CC]
- Küçük, M. (2013). Anadolu ağızlarındaki Doğu kökenli sözcüklerin ses bilgisi açısından görünimleri -ünsüzler-. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20/2. s. 39-78.
- Lessing, F. (1960). *Mongolian-English dictionary*. University of California.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük*. (Çeviren: G. Karaağaç). Türk Dil Kurumu. [MTS]
- Mehmed b. Mustafâ el-Vânî (2014). *Vankulu Lügati* (Cilt 1). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa merkez ağız (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Sağır, M. (1995). *Erzincan ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.

- Sleptsov, P. A. (2011). *Bol'shoy tolkovyy slovar' yakutskogo yazyka= Sakha tylyn byhaaryylakh ulakhan tyld'yta: v 15 t. T. VIII: (Bukva S söllögör)*. Nauka.
- Stachowski, M. (1995). Arabische Etymologien in der Geschichte der jakutischen Wortforschung. *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze*. 117, s. 125-138.
- Tekin, T. (2022). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe sözlük* (11. b.). Türk Dil Kurumu. [TDK]
- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkiye 'de halk ağzından derleme sözlüğü* (6 cilt- 4. b.). Türk Dil Kurumu. [DS]
- Türkmen, Ş. ve Türkmen, Ö. (2018). *Örnekleriyle Emirdağ ağzı* (genişletilmiş 3. b.). Emirdağ Belediyesi Kültür Yayınları.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe- Sahaca (Yakutça) sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye illeri ağızları II (metinler- sözlük- dizinler)*. Türk Dil Kurumu.
- Zülfikar, H. (2021). *Bitlis halk ağzı ve kültürü*. Türk Dil Kurumu.

KIRGIZ TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA SOVYETİZM VE SİYASİ SÖYLEM

Cüneyt AKIN*

Özet

Siyasî söylem veya ağız-siyaset-ideoloji ilişkilerinin ele alınması, dil politikası veya siyasetin etkileri bağlamında ağızların durumunu ortaya koymamıza yardımcı olacaktır. Ölçünlü dilin eserlerine olduğu gibi, gündelik dile de etkisi kaçınılmaz olan siyaset ve ideoloji, uygulanan dil politikalarıyla birlikte daha somut ve kalıcı etkileri ortaya çıkarmaktadır. Bu durumun en bariz örneklerinden biri “Sovyetizm” ifadeleridir. Kültür dil biliminin bir alt başlığı olarak değerlendirebileceğimiz özolgusal ifadeler arasında yer alan ve Sovyetler Birliği coğrafyasındaki halkların maruz kaldığı Sosyalist rejimle ilgili sözcükler, söz öbekleri ve ifadeler olarak karşılanmıştır. Sovyetizmler, Rusya tarihinin Sovyet Dönemini (1917-1991) kapsayan dönemde ortaya çıkan veya daha öncesinde var olup anlam değişikliğine uğramış olan nesneleri, kurumları, sloganları, kültürel ve ideolojik kavramları vb. ifade eden sözcük ve söz öbekleri olarak da tanımlanabilir. Sovyetizmlerin bir kısmı dönemin ihtiyaçlarının adlandırılması gibi bir gerekçeyle ortaya çıkmıştır. Diğer bir kısmı ise algıyı etkileme diyebileceğimiz pragmatik motivasyonlarla oluşturulmuştur. Bu motivasyonlar, ötekileştirme, rejim saflarında yer almayı teşvik etme, iktidardan korkulmasını sağlama vb. şekillerde kendini göstermiştir. Daha çok, Sovyetler Birliği çatısı altında bulunmuş olan topluluklarda karşılaşılabileceğimiz bu kavramlar, Kırgız ölçünlü dili ve Kırgız Türkçesi ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevedeki kavramların ağızlar ve edebî dil karşılaştırılarak ele alınması, dönemin mantalitesinin dile ne kadar ve hangi alanlarda yansıdığını, dilin politik varyasyonlarını ve siyasal söylemin içeriğini ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasî söylem, Sovyetizm, Kırgız Ağızları, varyasyon, özolgu

SOVIETISM AND POLITICAL DISCOURSE IN KYRGYZ DIALECTS

Abstract

We believe that addressing political discourse or dialect-politics-ideology relations will help us reveal the situation of dialects in the context of language policy or the effects of politics. Politics and ideology, which inevitably have an impact on everyday language as well as on the works of the standard language, reveal more concrete and permanent effects with the language policies implemented. One of the most obvious examples of this situation is the expressions "Sovietism". They are considered as words, phrases and expressions related to the Socialist regime to which the people in the Soviet Union geography were exposed, which are among the eigenfactual expressions that we can consider as a subheading of cultural linguistics. Sovietisms are objects, institutions, slogans, cultural and ideological concepts, etc. that emerged in the period covering the Soviet Period of Russian history (1917-1991) or that existed before and have undergone a change in meaning. It can also be defined as words and phrases that express. Some of the Sovietisms emerged for a reason such as naming the needs of the period. Another part was created with pragmatic motivations, which we can call influencing perception. These motivations include marginalization, encouraging participation in the regime, creating fear of the government, etc. manifested itself in different ways. These concepts, which we can mostly encounter in communities under the umbrella of the Soviet Union, also appear in Kyrgyz standard language and Kyrgyz Turkish dialects. We believe that examining the concepts within this framework by comparing dialects and literary language will reveal how much and in which areas the mentality of the period was reflected in the language, the political variations of the language and the content of the political discourse.

Key Words: Political discourse, Sovietism, Kyrgyz Dialects, variation, idiosyncrasy

1. Giriş

Sovyet döneminde uygulanan dil politikasına kronolojik olarak baktığımızda, 1920 ile 1930 yılları arasında, Sovyet ideolojisinin “eşitlik” ilkesine koşut bir biçimde “eşitlikçi” temelde bir yaklaşım görülmektedir. Söz konusu eşitlikçi yaklaşım, dillerin var olma biçimi bağlamında çok dilliliği meydana getirmiştir. Ancak, söz konusu dilsel çoğulculuk, dillerarası iletişim, sadece söylem ve uygulamaya geçmemiş kanunlarda yer almakla kalmıştır. Sovyet yönetimi, Rusçayı zorunlu dil olarak dayatmış ve idari dil olarak başlangıçta yerel dillerin kullanılmasına müsaade etmiştir. Ancak, yaklaşık 130 dilin yerel organlarıyla merkezî hükûmet arasında resmî ilişkilerin yürütülmesinin oluşturacağı zorluk, ekonomi-politik ve kültürel gelişmelerle ilgili kuruluşların sorun çözmede karşılaşılabilecek zorluklar nedeniyle ve Rusçanın uluslararası iletişim dili olması neticesinde idari dil de Rusçaya evrilmiştir. Resmî dil klasik bir dil ya da lingua Franca veya standart kullanım için var olmuş olsun, genellikle politik olma niteliğine sahiptir. Diller arasındaki eşitlik ilkesi, Sovyet döneminde dilin politize olmasını teorik olarak engellemiş görünse de pratikte Rusça ile yerel dilin (ana dili) kullanım alanlarının ve işlevlerinin farklı oluşu, yani gündelik hayatın ve kültürel alanların ana dili, bilim, teknoloji ve sanayinin Rusça olması sonucu meydana gelen çatışma, toplumsal hayatı tehdit etmemiş görünmektedir. Ayrıca, içerik açısından sosyalist, biçim bakımından yerel olan (ana dili vb.) unsurlar, Sovyet rejiminin enternasyonalizm doğrultusundaki eğitim anlayışına zarar vermemiş ve proletaryanın gücünü artırmıştır. Sovyet kültür anlayışı çerçevesinde Rusçanın ideolojik işlevi, proletaryanın sınıfsal çıkarlarına hizmet eden bir araç olarak karşımıza çıkmıştır (Sarı, 1996: 186, 187).

2. Dilde Varyasyon

Varyasyon araştırmalarına göre, dilin her tür gerçekleşme biçimi bir varyasyondur. Hiçbiri dil bilimi açısından diğerlerinden daha önde, daha güzel, daha doğru veya teşvik edilmek için daha değerli değildir. Ancak ortaya çıkış nedenleri, işlev alanları ve sahip oldukları prestij gibi dil dışı faktörler, bir varyantın diğerlerinden üstün görülmesine veya daha fazla teşvik edilmesine yol açabilir (Demir, 2010; 96).

Kırgız Türkçesi ve Sovyet döneminin Türk lehçelerinde gerçekleşen dilsel varyasyonların başlıca nedeni, rejimin kendi kurumlarının oluşturduğu sistem sonucu oluşan kavramlar (Partiya, Lenin, Kolhoz, Savhoz, Komissiya, Sekreter, kızıl, aktiv, pioner, komsomol, prezidium vb.) ve “armiya (ordu, asker)” gibi dilde varyasyon nedeniyle ortaya çıkan siyasi söylem görünüşleri olmuştur. 1930’lardan sonra ağırlığını hissettiren söz konusu politikalar neticesinde Rusça, ayrıcalıklı dil konumuna yükselmiş ve Rusçadan alınan kelimelerin özleştirilmesi yasaklanmıştır.

Stalin'in dil politikasının teorik destekçisi olan, Yafet Dil Teorisi'nin kurucusu ve Sovyetler Birliği dil biliminin Darwin'i konumundaki Nikolay Marr, Komünist Parti'nin 1930 yılındaki XVI. kurultayında Stalin'e hitaben teorisini anlatırken sanki Stalin'in söylemini tekrarlamaktadır:

“Bir ülkede proletarya diktatörlüğünde, bütün dünyada sosyalizmin zaferi döneminde tek bir ortak sosyalist kültürde (ve tek bir ortak dilde) millî kültürleri (ve dilleri) eritip kaynaştırmak için gerekli şartları hazırlamak amacıyla onları geliştirmek [gerekir].”

Marr'ın teorisi, Sovyet rejiminin 1940'ların sonuna kadar devam edecek dil siyasetine kuramsal lojistik sağladı. Teori iki yönden kullanıldı. Bunlardan ilki “fenafillisan” da denebilecek olan sosyalizmin dünya çapındaki zaferinden sonra bütün dillerin tek bir dilde kaynaşacağı efsanesiydi. Zaten teorinin yaslandığı toplumsal evrimin tek bir hattın çizgisel olarak daima mükemmeliyete doğru hareket ettiği düşüncesi, bu belirlenen hattın dışında kalanları, gelişmenin ve tarihin de dışına itiyordu. “Halkların kaynaşması” (sbljeniye natsii) sloganıyla meşrulaştırılan dillerin asimilasyonu kısa bir süre sonra gayrı Rus dil ve kültürlerin hayaleti hâline geldi. Yeni doktrinin nihai amacı gelecekte tek bir “Sovyet milleti”nin oluşturulması için dillerin ve milletlerin birbirine yaklaştırılmasıydı. Dillerin yaklaşmasının (sbljeniye) kaçınılmaz sonucu kaynaşma (sliyanie) olacaktı. Bütün dillerin yüce bir dil birliği içinde eriyerek, diller arasındaki rekabetin ortadan kalkacağı iddia ediliyordu. Dilsel engellerin ortadan kaldırılması, hâkim bir dilin hükümranlığını kurmasına bağlıydı. 1930'lardan itibaren pek çok Rus dilcisinin, Rusçanın bu vazifeyi görebilecek yegâne dil olduğu yolundaki çağrılarına şahit olunmuştur. Bir yandan Rus şovenizmi ve yerel milliyetçiliğe yönelik uyarılar yapılırken, diğer yandan Sovyet halkının çoğunun yoksun olduğu “Yüce Rus” kültürünün biricikliği ve benzersizliği üzerine ifadeler de yavaş yavaş görülmeye başladı. Rus milliyetçiliği milletler üstü bir ölçekte daha kuşatıcı bir milliyetçilik olarak yeniden üretildi. Bir taraftan Rus şovenizminin kısmi milliyetçiliği dışlanırken, diğer taraftan evrenselci Rus milliyetçiliği haklılaştırılmaya çalışılıyordu. 1937 sonrası, Rus milliyetçiliğine kesin bir dönüşü karakterize ediyordu. Bu milliyetçilik, devrimin ilk yıllarındakinin aksine bütün Rus tarihini kapsıyordu (Uzman, 2017; 48, 50, 51, 52).

3. Sovyetizmler

Rus araştırmacılarından Vereşçagin ve Kostomarov'un yaptıkları tasnifte Sovyetizm'ler yer almaktadır (Moyisenko, 2014: 90-97). Bazı Türk topluluklarının tarihsel, kültürel ve yaşam biçimine özgü nesne, kavram ve olguları ifade eden özolgular içinde yer alan “Sovyetizm” unsurları, Sovyet dönemi eserlerinde ve ağızlarda daha çok idari terimler bağlamında karşımıza

çıkılmaktadır: Administrativdik (idari işler), keñeş ökmöt (Sovyet hükûmeti), kolhoz (kooperatif yönetimi), kolhozçu (kooperatif başkanı), komsomol (gençlik teşkilatı), murap (su dağıtım sorumlusu), partiya (Komünist parti), prezidium (yürütme üyelerine verilen ad), rayon (ilçe), volost/volus (bölge, il, vilayet). Ayrıca, diğer alanlarla ilgili Sovyetizm ifadeleri de görülmektedir: akademiya (akademi), akademik (akademisyen), aktar (Çarlık taraftarları), aktiv (aktif), brigad (işçi takımı), soldat (asker), kızıl (Sovyet'in simgesi olan renk), pioner (Sovyet'in orta okul öğrencisi) vb.

Sovyetizmler arasında Sovyet rejiminin temel terimlerinden kolhoz, kızıl, kolhozcu, aktiv, pioner, partiya, komsomol, prezidium, akademi, akademiya, administrativdik vb. kavramların yer alıyor olması, rejimin kendini benimsetme çabası ve bu hususta ulaştığı aşamayı göstermesi bakımından önemlidir.

Kırgız Türkçesi ölçünlü dilinde ve ağızlarında, Sovyet döneminde dilde görülen varyasyonun bir sebebi de “Sovyetizmler” olmuştur. Uygulanan rejimin ve bu rejimin uyguladığı dil politikalarının sonucunda ortaya çıkan dilsel varyasyonlar, siyasal söylemin de temel kelimeleri olarak karşımıza çıkmışlardır. 1920’li yıllarda başlayan “Sovyet Hükûmeti”, “Komünist Parti” ve “Lenin” propagandası, Lenin’in “baba” kavramıyla özdeşleştirilmesi sonucunu doğurmuş ve “Lenin atabız” şeklinde bir kurgu dayatılmıştır. Sovyet dönemindeki kavram ve kurumlar, atasözlerine varıncaya kadar tesirler bırakmış, “kolhoz” ve “partiya” kavramları atasözlerinde karşımıza çıkmıştır:

Esepsiz kolhoz, eşiksiz üy. (Şavk, 2002: 122/1142)

Hesapsız kolhoz (kooperatif, çiftlik), kapısı olmayan ev gibidir.

Partiyanın ünü, eldin ünü. (Şavk, 2002: 170/1629)

Partinin sesi, halkın sesidir.

4. Siyasi Söylem

Cigirmə beşimde kegem uşu savitke. ‘Yirmi beş yaşımda geldim şu Sovyetler Birliği’ne.’ (Akın, 2014a: 127)

oşo tarğovıy tehniKum ğoyot ele, Kırgızça sōda tehniKumu, tehniKum savetski tarğovlide, andan giyin biyerde işdedim calalavatda, armiyaĝa vardım, armiyadan geldim, üylöndüm, bişkekde işdedim, biyerde işdedim, oşo göp cerde işdedim, üç ül üç ğızım var, oşo eD kiçinekey ğız, eki ğızım oKuyt, Kalĝanı üylöngön caylanĝan, (Akın, 2014a: 189)

cılĝa çeyin orusdar başĝarıp gelgen, nemisder mēnen soĝuş bütĝüçe, orusdar başĝarıp gelgen, anan razakıf degen kişi gelgen, pirimer minisdir volup, anan giyin sayuzdun gezinde pirimer minisdir emi ĝılavnıy litso volĝon

emes birinçi litso, başğı adam birinçi sekrıtar volğon bizde, partiyanın birinçi sekratarı, Kırğızstan partiyaşının, (Akın, 2014a: 191)

...amerika miravoy jandarm da, düynölük politseyski, birok bul göpgö zosulbayt, mirovoy jandarm kıtay bolot giyin, vapşe jandarm bolboş gerek, oşoğó bayakı jandarmğa pıratıva ves bolup turuş gerek jarndarmğa karşı da(g)ı biröó, amerikaga karşı savetder sayuzu bolçu murun, emi azır şankayski arganizatsiya (Akın, 2014a: 194).

biz azyavız amerika emesbiz i yevropa emesbiz, bizdin mentalitet başğa ameriKanski biz bayağı demaKratıya mēnen çaşavayız, biz ağa cetgiçe mojit KaKoy ta uvaKıt ketet, biz azyavız musulman mamleketteriviz, bizdin mentalitet oy cügürtüvüz başğaça, Saddam huseyin, KaK hoçit Kanday çaşasa çaşay versin, elin başğarıversin (Akın, 2014a: 194).

anan bardıgını çıkırıp alıp gelet, murun ilgeri, murun murun mundan üş tört cıl murun, balanın apası menen ataları akça çıkarıp kız menen balanı apası kızdı, akça çıkarıp turub eköönün ortosuno lop turub kamsomolski toyberse biyerde ayıldı ökümöttü çaKıratele ösdörünün (Akın, 2014a: 203).

ökümötdün Koyu coK boldu andaiyin ağorod Koy bağıp cürdük, pensiyağa çıkğandaiyin üydövüz, çalım (Akın, 2014a: 207).

caKındarın bardıK tüğandarın balanıKın da ğızıKın çaKırıp (Akın, 2014a: 203)¹

bayağı murun sovetder sayuzu uvağında oKup işdep çaşadıK da bizdin üy bülö de göp bülö da, bizge ata enem cardam bere albayt da, oşonday men şârda işdedim (Akın, 2014a: 207).

oşol savet zamanı tuşunda (Akın, 2014a: 207).

- Siz kolhozduñ tegirmençisizbi?
- İye
- Kolhozdo işteybi?
- İ(y)e
- Turgan üyünüz uşubu?
- İy uşu (Akın, 2014b: 207).

¹ Komsomol, Genç Komünistler Birliği'nin kısaltmasıdır. Tam adı Leninist Genç Komünistler Birliği'dir. Sovyetler Birliği'nde en etkili politik gençlik örgütüdür.

5. Değerlendirme

5.1. Kırgız Türkçesi ağızlarında siyasî söyleme bakıldığında Sovyetizm unsurları ve dilde varyasyona dayalı Rusça kelimelerin karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

5.2. Kırgız ağızlarının, Sovyetlerin ideolojisi doğrultusunda şekillendiği, “Lenin bababız” gibi ideolojik, “armiya (ordu, asker)” gibi dilde varyasyon nedeniyle ortaya çıkan siyasi söylem görünümleri ortaya çıkmaktadır.

5.3. Sovyet sonrasında siyasi söylemlere bakıldığında, “pirimer minisdir, şankayski arğanizatsiya” gibi yeni siyasi söylemler ve “amerika miravoy jandarm ve mirovoy jandarm kıtay bolot giyin” gibi Sovyet ve Rusya politik bakış açısını yansıtan söylemlere rastlamaktayız.

5.4. “Kolhoz” ve “partiya” gibi siyasi terimler, atasözlerine varana kadar dile yansımıştır. Bu durum, Sovyetlerin bıraktığı derin etkinin bir göstergesidir.

5.5. Dili öğrenme ve edinme sürecinde gerçekleşen varyasyon, Wolfram’a göre (2006: 333) dilin ruhunu oluşturmaktadır. Bu sözü, Kırgız Türkçesi ağızları ve belki de genel olarak Sovyet ağızları bağlamında değerlendirdiğimizde Sovyetlerin ruhunu, siyasi söylem olarak Kırgız ağızlarında görebildiğimizi söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Akın, C. (2021). Cengiz Aytmatov'un Birinçi Mugalım Adlı Eserine Özgusal Bir Yaklaşım Denemesi. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10(24), 118-128.
- Akın, C. (2014a). Calal-Abad Merkez Ağzı, Gazi Kitabevi.
- Akın, C. (2014b). Kırgızcanın Ağızları. Gazi Kitabevi.
- Demir, N. (2010). Türkçede varyasyon üzerine. *Türkoloji Dergisi*, 17(2), 93-106.
- Deşirev, Yu. D. (2002). "Yazıkovaya politika//Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar" (Red. V. N. Yartseva), Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Moskva.
- <http://sozduk.manas.edu.kg/index.php> (2020)
- Kırgızca-Türkçe Sözlük (2017). (Haz. Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk), C. I-II, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Sarı, N., (1996). Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus Sovyet Dil Politikaları, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul.
- Şaraç, H. (2018). Sovyet Rusya'da Ortaya Çıkan Söz Varlığı: Sovyetizmler, 7. International Nalans Conference (14-15 Mayıs), Trabzon, 96-103.
- TSU, Tolkoviy slovar-Russkogo Yazıka: (Red. Prof. D.N. Uşakova), Moskva. Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey, 1935-1940. T. IV.
- Uzman, M. (2017). Sovyetler Birliği'nde Dil Politikası. *Liberal Düşünce Dergisi*, 22(88).
- Wolfram, W. (2006). *Variation and Language: Overview*. (Ed.) Brown, Keith. Encyclopedia of languages and linguistics II. Oxford: Elsevier.

**FERUZ KÖYÜ (AYAŞ/ANKARA) AĞZINDAN DERLEME
SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR**
Çetin PEKACAR*

Özet

Türkiye Türkçesi ağızlarının en kapsamlı ağız sözlüğü, Türk Dil Kurumunca yayımlanan Derleme Sözlüğü'dür. Bu sözlükten sonra özellikle son yıllarda bazıları amatör olan birçok araştırmacı tarafından yayımlanan ve başlığında genellikle "Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" anahtar sözlerini taşıyan çalışmaların yanı sıra ağızlar üzerine hazırlanan tezlerle Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı önemli ölçüde tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin birçok yerleşim yerinden henüz herhangi bir derleme faaliyeti yapılamamıştır. Yeni derlemelerin yanında Derleme Sözlüğü'nde anlamı, biçimi veya derleme yeri hatalı yazılmış verilerin düzeltilmesi de gerekmektedir. Dolayısıyla hâlâ birçok yerleşim yeri, araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Ağızlardan yapılacak söz derlemelerinin Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasına ve ağız atlasının hazırlanmasına da katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu çalışmanın amacı da bugüne kadar hiçbir sözün derlenmediği veya yayımlanmadığı, Ankara ili Ayaş ilçesine bağlı Feruz köyünden derlenen sözleri tanıtmak ve özelde Derleme Sözlüğü'ne, genelde Türk Dili araştırmalarına katkıda bulunmaktır. Bu çalışmanın sahibinin "Memleketi" olması hasebiyle sıklıkla ziyaret etme fırsatı bulduğu ve rahatlıkla derleme yapabildiği bu köyden derlenen sözlerin (kelime, birleşik kelime, deyim) sayısı yaklaşık 300'dür. Bunlardan 57'si Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan, gerisi Feruz kaydı olmayan, farklı biçimde ya da farklı anlamda olan sözlerdir. Derlenen sözler arasında Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan **agayın** "ağabeyin erkek kardeşine veya yaşça büyük erkeklerin küçük erkek çocuklarına hitap sözü", **çötül** "nohut kavurgası", **gerlik** "tarlada çalışırken dinlenmek için yapılan basit gölgelik" **sünü** "gövde, beden, vücut" gibi ilginç kelimelerin yanı sıra **yılan gırkan tosbā kerken** "para hesabında titiz davranan ve cimri bilinen kişi" gibi deyimler ile **teftarı dürülesice** "Ölesice" ve **teneşire gelesice** "Ölesice" gibi beddualar dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ağız araştırmaları, Türkiye Türkçesi ağızları, Derleme Sözlüğü, söz derleme, Feruz köyü.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ankara, pekacar@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9059-7397.

WORDS COLLECTED FROM FERUZ VILLAGE (AYAŞ/ANKARA)

Abstract

The most comprehensive dialect dictionary of Turkey Turkish dialects is the *Derleme Sözlüğü* published by the Turkish Language Association (Türk Dil Kurumu). After this dictionary, the vocabulary of Turkey Turkish dialects has been determined to a great extent with the studies on dialects, as well as the studies published by many researchers, some of whom are amateurs, in the last years and generally bearing the keywords "Contributions to the Compilation Dictionary/Derleme Sözlüğü". However, any compilation activity has not yet been carried out from many settlements in Turkey. In addition to new assemblies, data with incorrect meaning, form or compilation location in the *Derleme Sözlüğü* also need to be corrected. Therefore, many settlements still await the attention of researchers.

It is certain that the compilation of words from the dialects will contribute to the classification of Turkey Turkish dialects and the preparation of the dialect atlas. With this study, it is aimed to introduce the words compiled from a village where no words were compiled or published, Feruz village of Ayaş district of Ankara province. The number of words (words, compound words, idioms) we have compiled from this village, which we have the opportunity to visit frequently and where we can easily compile because it is our "hometown", is approximately 300. And 57 of them are not in the *Derleme Sözlüğü*, the rest are words that do not have a Feruz record, and have different forms or meanings. Here are some interesting examples which is not found in the *Derleme Sözlüğü*: **agayın**, "a word to appeal to your brother or to the younger boys of older men", **çötül** "roasted chickpeas", **gerlik** "a simple shade made for resting while working in the field" **süñü** "human body, trunk". In addition to interesting idioms such as **tosbā kerken** "a person who is meticulous in calculating money and is known to be stingy", **teftarı dürülesice** "I wish him dead, I hope he dies", **teneşire gelesice** "I wish him dead, I hope he dies".

Keywords: Dialect studies, Dialects of Turkey Turkish, Derleme Sözlüğü, word compilation, Feruz village.

Türkiye Türkçesi ağızlarının en kapsamlı ağız sözlüğü, Türk Dil Kurumunca yayımlanan Derleme Sözlüğü'dür. Bu sözlükten sonra özellikle son yıllarda bazıları amatör olan birçok araştırmacı tarafından yayımlanan ve başlığında genellikle "Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" sözlerini taşıyan çalışmaların yanı sıra ağızlar üzerine hazırlanan tezlerle Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı önemli ölçüde tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin birçok yerleşim yerinden henüz herhangi bir derleme faaliyeti yapılamamıştır. İl ve ilçe düzeyinde yapılan derlemelere dayanan bilimsel nitelikli ağız araştırmalarında bile, çeşitli nedenlerle söz konusu yörede bulunan birçok yerleşim yerinden derleme yapılmadığı da görülmektedir. Yeni derlemelerin yanında Derleme Sözlüğü'nde anlamı, biçimi veya derleme yeri hatalı yazılmış verilerin düzeltilmesi de gerekmektedir. Dolayısıyla hâlâ birçok yerleşim yeri, araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Ağızlardan yapılacak söz derlemelerinin Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasına ve ağız atlasının hazırlanmasına da katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu çalışma ile, henüz hiçbir sözün derlenmediği veya yayımlanmadığı bir köyden, Ankara ili Ayaş ilçesine bağlı Feruz köyünden derlenen sözlerin tanıtılması amaçlanmaktadır. Bu çalışmanın sahibinin "Memleketi" olması hasebiyle sıklıkla ziyaret etme fırsatını bulduğu ve rahatlıkla derleme yapabildiği bu köyden derlenen sözlerin (kelime, birleşik kelime, deyim) sayısı yaklaşık 300'dür. Bunlardan 57'si Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan, gerisi Feruz kaydı olmayan, farklı biçimde ya da farklı anlamda olan sözlerdir.

Bu çalışmada derlemenin yapıldığı Feruz köyü tanıtılacak, çalışmanın malzemesi ve yöntemi hakkında bilgi verilecek, Derleme Sözlüğü'nde Feruz kaydı bulunan sözler değerlendirilecek ve derlenen sözler listelenecektir.

Feruz Köyü

Çalışmada yer alan sözler, Ankara ili Ayaş ilçesine bağlı Feruz köyünden derlenmiştir. Bilindiği gibi 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ile büyükşehir sınırları içinde kalan köylerin tüzel kişiliği sona ererek mahalleye ve belli niteliklere sahip olanlar "kırsal mahalle"ye dönüşmüş olsa da bu çalışmada söz konusu yerleşim birimi için "köy" ifadesi kullanılmıştır.

Feruz köyü; Ayaş'ın kuzeydoğu yönünde, ilçe merkezine 31 km uzaklıkta, Kızılcahamam ilçe sınırında yer alır (Ek-1 Harita, Ek-2 Resim). Köyün nüfusu, 31 Aralık 2022 Tarihli Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçlarına göre 200 kişidir (URL-1). Ancak yaz aylarını Feruz'da geçirmek isteyen köy sakinleri ve Ankara merkezden gelerek ev (ve "hobi bahçesi") yapanlarla birlikte yazın köyün nüfusu 500'e kadar çıkabilmektedir. Köyün ekonomisi önemli ölçüde sebze ve tahıl tarımına bağlıdır. Bunun yanında köyde modern anlamda bir besi çiftliği faaliyet hâlinindedir.

Anadolu Ağızlarını; Doğu, Kuzeydoğu ve Batı Anadolu olmak üzere 3 ana gruba ayıran Karahan, Ankara ağızlarını Batı Grubu içerisine almış, Feruz köyünün bağlı olduğu Ayaş ağızlarını da Beypazarı, Çamlıdere, Kızılcahamam, Güdül ile birlikte IV. alt grupta göstermiştir (1996:1-2). Karahan'ın, Ankara'nın da içinde bulunduğu bazı illerin ağızları üzerine yeterli çalışma yapılmamış olmasının, tasnif çalışmasını olumsuz yönde etkilediği görüşünü aktaran Akca, Ankara İli Ağızları adlı çalışması ile Karahan'ın tasnifinden farklı bir sonuca ulaştığını belirterek kendi çalışmasında {-yor} ekinin fonetik varyantlarını ölçüt olarak bir sınıflandırma yaptığını, bunun sonucunda Ankara İli Ağızlarının, Orta, Kuzey ve Güney Ankara olmak üzere üç ana ağız bölgesine ayrıldığını ifade etmiştir. Akça'nın bu çalışmasına göre Feruz köyünün dâhil olduğu Ayaş ağızı, Ankara'nın Kuzey ana bölgesinin 1. alt grubuna girmektedir (Akca, 2008, s. 36-38).

Malzeme ve Yöntem

Günümüzde ağızlardan söz derleme ve sözlük çalışmaları üzerine oldukça nitelikli yayınlardan oluşan bir literatür oluşmuş bulunmaktadır. Bu yayınlar sayesinde derleme faaliyetlerinde izlenecek yolları belirlemek kolaylaşmış ve daha nitelikli malzeme elde etme imkânına kavuşulmuştur. Çalışmanın hazırlanmasında ve elde edilen malzemenin düzenlenmesinde, yöntem ve teknik yönlerden esas olarak Demir ve Eker (2010) olmak üzere şu yayınlardan istifade edilmiştir: Akar 2009a, Akar 2009b, Boz 2014, Demir 1999, Erdem 2013, Korkmaz 2000, Özmen 2010. Bu listeye, başlığında "Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" ibaresi bulunan onlarca yayını da eklenebilir. Bu yayınlarda verilen bilgilerin ışığında bu çalışma için dikkate alınan ölçütler aşağıda açıklanmıştır.

Çalışmada pek çok kaynak kişiden söz derlenmiş, aynı zamanda köyün ağızı ile ilgili kişisel söz dağarcığımızdan da faydalanılmıştır. Kaynak kişiler, özellikle köyün yerlilerinden seçilmiştir. Tespit edilen sözler birden fazla kaynak kişiye sorularak sağlaması yapılmıştır. Sağlaması yapılamayan veriler derlemeye dâhil edilmemiştir. Bütün veriler birden fazla kaynak kişiden derlendiği ve hepsinin de doğruluğu farklı kaynak kişilere sorularak kontrol edildiği için hangi sözün hangi kaynak kişiden derlendiğinin belirtilmesine gerek kalmadığı kanaatine varılmıştır.

Sözlük malzemesi derlenirken bitki, hayvan, çeşitli araçlar gibi somut öğelerin fotoğraflanması, bitki ve hayvan adlarının Latince karşılıklarının verilmesi elbette iyi olurdu, ancak şimdilik bu başırlanamamıştır. İleride bu eksikliklerin giderilmesi düşünülmektedir.

Sözlük birimlerinin seçiminde standart dilde ve Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan, farklı anlamda bulunan ve Feruz kaydı olmayan öğeler dikkate

alınmıştır. Standart dilde bulunduğu hâlde düzensiz ses gelişmeleri gösteren **dilençi** “dilenci”, **kölge** “gölge” gibi örnekler de derlenmiştir.

Çok biçimli verilerden birbirlerine çok yakın olanlar aynı madde başında verilmiştir: **bigırık**, **bıgırık** gibi. Birden fazla kelimededen oluşan sözlerin ilk kelimededen sonraki ögeleri, kendi alfabetik sırasında madde başı yapılp ait olduğu söze yönlendirilmiştir: **dimanlı** bk. **döru dimanlı**, **küñge** bk. **toz küñge** örneklerinde olduğu gibi.

Madde başlarının tanımlanması ve açıklanmasında iki dilli sözlük türü benimsenmiştir. Yani derlenen her sözün karşısına standart dildeki karşılığı verilmiştir. Bununla birlikte doğru anlaşılması şüpheli sözlerin standart dildeki karşılığı yanında yeterli açıklama yapılmasına da çalışılmıştır: **avuz** “Ağız, yeni doğurmuş memelilerin ilk sütü” gibi. Soyut anlamlı sözler için doğru anlaşılmasına yardımcı olacak nitelikte örnek cümleler verilmiştir.

Madde başlarında, ilgili kelimenin türü, sadece doğru anlaşılma ihtimali düşük olan sözler için yazılmıştır. Örneğin **merçilemek** kelimesinin fiil değil *isim* olduğu, **para** kelimesinin ödeme aracı anlamında isim değil *zarf* olduğu belirtilmiştir: **merçilemek** *İsim*. “Bir çocuk oyunu”, **para**: *Zarf*. “biraz”.

Sözlük verilerinin yazımında en az sayıda özel işaret kullanılmasına dikkat edilmiş, Resmî Türk Alfabesinde bulunmayan herhangi bir harfe yer verilmemiştir. Bununla birlikte toplam 4 ayırıcı işaret kullanılmıştır. Bunlardan kısa çizgi işareti /-/, uzun ünlülerin üzerinde uzunluğu göstermek için kullanılmıştır: /ā/, /ē/, /ī/, /ō/, /ö/, /ū/, /ü/. İleri aksan işareti /'/, /g/ ve /k/ harflerinin üzerine, bunların temsil ettiği ünsüzlerin kalın ünlü ile aynı hecede bulundukları durumlarda, ön damaksıl özelliklerini koruduklarını göstermek amacıyla konmuştur: **ğām** “galiba”, **kāsı** “kâhyası” vb. Son olarak ön ve arka damak /n/ ünsüzünü göstermek için /n/ harfinin üzerinde küçük dalga işareti /~/ tercih edilmiştir: **yeñilcek** “hafif”, **çoñ** “kalça vb. Derleme Sözlüğü’nde aynı işaret kullanılması da tercihimizi belirlemede etkili olmuştur.

Derleme Sözlüğü’nde Feruz Kaydı Bulunan Sözler

Feruz köyünden söz derleme çalışmalarına başlarken Derleme Sözlüğü’nde Feruz kaydı olan sözler bulunup bulunmadığını anlamak gerekiyordu. Bunun için Derleme Sözlüğü’nün basılı nüshasını baştan sona taramak çok uzun zaman alırdı. Sözlüğün Genel Ağ’daki sürümünde de yer adı aranamıyordu. Tahiroğlu’nun doktora tezi kapsamında hazırladığı (Tahiroğlu 2010), çevrimiçi kullanılabilen *Türk Dil Kurumu-Derleme Sözlüğü Veri Tabanı* vardı (URL-2). Bu veri tabanının “Ana Sorgu Tablosu” menüsünde “yer bilgisi” kutusunda “Feruz” terimi ile arama yapıldığında

toplam 13 sonuç çıktığı görüldü. Günümüz Türkiye'sinde Feruz adında 3 yerleşim yeri vardır. Birincisi, bu çalışmanın yapıldığı Ankara ili Ayaş ilçesine bağlı Feruz, ikincisi Bolu Mudurnu'ya bağlı Feruz köy ve üçüncüsü Çorum Merkeze bağlı Feruz köy. Ayrıca günümüzde Giresun'un Keşap ilçesine bağlı Alataş köyünün eski adının da Feruz olduğunu belirtmek gerekiyor. *Derleme Sözlüğü Veri Tabanında* yer alan Feruz'ların hangilerinin bu çalışmada saha olarak seçilen Feruz olduğu aşağıda belirlenmeye çalışılmıştır.

Çıkan sonuçlardan ilki olan **beldanat** "Arabaya buğday vb. yüklemek ve harman savurmak için kullanılan üç, dört veya beş parmaklı, uzun saplı aygıt, yaba." kelimesi için verilen yer bilgisi "Feruz Giresun" şeklindedir. Anlaşıldığına göre bu köy, Ayaş'ın Feruz köyü değil, Giresun'un Keşap ilçesine bağlı, eski adı Feruz olan Alataş köyüdür. Diğer verilerden **çaral / caral** "Az ürün veren kuvvetsiz toprak" ve **paflak (IV)** "Kabarık toprak" kelimeleri için kaydedilen Feruz da Giresun'daki köy olmalıdır.

Diğer bir sonuç "Harmanda sapları yaymaya yarayan demir ya da tahtadan yapılmış ucu çatallı tarım aygıtı" anlamındaki **dirgen** kelimesidir. Bu kelime için Feruz kaydı vardır. Ancak bu Feruz'un hangi ilçeye bağlı olduğu anlaşılmamaktadır.

gen "Ham araziden açılmış, hiç işlenmemiş, sürülmemiş tarla." ve **gömük (I)** "Sazlık, bataklık" kelimeleri için kaydedilen Feruz ise, Kalecik ilçesine bağlı gösterilmiştir. Oysaki Kalecik ilçesinin köyleri arasında Feruz bulunmamaktadır. Nitekim Feruzlu kaynak kişiler bu kelimelerin köylerinde bilinmediğini söylemişlerdir.

ilingür (II) "İyi sirke", **sürüntü (VI)** "Kaymış, kaymaya yüz tutmuş, yerler" ve **lezgi (III)** "Tek dolma tüfek" kelimelerinin yer kaydı Feruz – Ankara şeklindedir ama ilçe belli değildir. Feruzlu kaynak kişiler de bu kelimelerin köylerinde bilinmediğini söylemişlerdir.

potuk / potak "Manda yavrusu" için de Feruz kaydı var ancak bağlı olduğu il ve ilçe belirtilmemiştir. Bu kelimenin de Feruz'da yaşadığı doğrulanamamıştır.

seğir (I) "Dağ sırtı, bayır" kelimesi için Feruz *Kayaş –Ankara kaydı vardır. Bu Feruz, Ayaş'a bağlı Feruz olabilir. Çünkü birçok insan Ayaş ile Kayaş'ı karıştırmaktadır. Ama kaynak kişiler bu kelimenin de Feruz'da yaşadığını doğrulamamıştır.

zübde "İyi toprak" kelimesi de Feruz *Kayaş –Ankara şeklinde kayıtlıdır. Bu Feruz, Ayaş'a bağlı Feruz olabilir. Yukarıda da bahsedildiği gibi birçok insan Ayaş ile Kayaş'ı karıştırmaktadır. Gerçekten kaynak kişilerden bu kelimenin aynı anlamdaki **züdde** biçimi tarafımızca kaydedilmiştir.

özentî (III) "Derelerin, sellerin, pınar ayaklarının aka aka aşındırdığı topraktaki doğal yarık." kelimesi Feruz *Kızılcahamam –Ankara şeklinde kaydedilmiştir. Bu Feruz da Ayaş'a bağlı Feruz olabilir. Çünkü Feruz köyü Ayaş'tan önce Kızılcahamam'a bağlı idi. Nitekim Feruzlu kaynak kişilerden bu kelimenin köyde bilindiği teyit edilmiştir.

Derlenen Malzeme

Bu bölümde Feruz'dan derlenen sözler sırasıyla; "Derleme Sözlüğü'nde Bulunmayan Sözler", "Derleme Sözlüğü'nde Feruz Kaydı Olmayan Sözler", "Derleme Sözlüğü'nde anlamı olmayan veya anlamı farklı sözler" şeklinde üç başlık altında verilecektir.

Derleme Sözlüğü'nde Bulunmayan Sözler

adağını kesmek: Yürüme güçlüğü yaşadığı düşünülen çocuklar için uygulanan bir gelenek. **Bu bebe yürümeyo, adānı kesēm.** "Bu çocuk yürümüyor, adağını keselim."

agayın: Ağabeyin erkek kardeşine veya yaşça büyük erkeklerin küçük erkek çocuklarına hitap sözü.

aptan saptan: Abuk sabuk, saçma sapan, anlaşılmaz; düzensiz. **Aptan sapdan gonusup durma, ne didiñ anaşilmāyo.** "Saçma sapan konuşma, ne dediğin anlaşılmıyor."

aygember: Ayçiçeği.

bekir balığı: 30 cm kadar boyu olan, derisi benekli bir çay balığı.

bıdırıklı: Yapılan işleri beğenmeden kendi kendisine konuşan kimse. **Amma bıdırıklı adamsın, her işe garışıyoñ.** "Amma da bıdırıklı adamsın, her işe karışyorsun."

bıt bıt konuşmak: Çok konuşmak, gevezelik yapmak.

bukelek tutmak: 1) Sığırlar bukelek sineğinin rahatsız etmesi sebebiyle sağa sola koşmak. 2) *Mec.* İnsanlar **bukelek** tutan sığır gibi garip hareketler yapmak. **Ne debeleniyoñ lan, bukelek dutmuş gibi?** "Niye debeleniyorsun lan, büve tutmuş gibi?"

cızlavıt: Parlak lastik ayakkabı (*krş. soukguyu, gaville*).

çenesi çekilsin: Ölsün anlamında beddua.

çötül: Nohut kavurgası (Toplanma zamanı gelmiş nohudun arazide dallarıyla beraber yakılmasıyla hazırlanır. Nohut bu şekilde kapçığının içinde yanmadan kavrulmuş olur).

diz gurāna gelmek: Dizlerini bükerek oturmak, diz çökmek (Kuran okumak, dua etmek için).

dōru dimanlı: Doğru dürüst. **Dōru dimanlı yap şu işi.** “Doğru dürüst yap şu işi.”

döküle galsın: Hastalansın, bir derde düşar olsun anlamında beddua.

eme yaramaz: İşe yaramaz. **Nerden aldın bu paltayı eme yaramaz, odun kesmēyo.** “Nereden aldın bu işi yaramaz baltayı, odun kesmiyor.”

eyak: Çocuklara kirli, pis şeyleri anlatmak için söylenen söz.

ezeli: Eskiden. **Gülü eti bek datlı olurudu ezeli.** “Hindi eti pek tatlı olurdu eskiden.”

fişitlemek: Kışkırtmak, laf taşımak. **Bu lafı sağa kim fişitledi?** “Bu lafı sana kim taşıdı?”

gambalak: Tırpan işlemek için ayakcak yapılan ot.

gapı bıçā: Gelin, evinden çıkarılırken, gelinin kardeşinin damat tarafından aldığı bahşiş.

gara gaz ötesiyedek : *Deyim.* Geç vakte kadar. **Gara gaz ötesiyedek otduk.** “Gece geç vakte kadar oturduk.”

garaltısı galkasıca: Ölsün anlamında beddua.

gaville: Lastik ayakkabı (krş. *soukguyu*, *cızlavıt*).

gerlik: Tarlada çalışırken dinlenmek, yemek yemek için gelişi güzel örülmüş taş duvarların üzerinin ağaç dallarıyla kapatılması suretiyle yapılan basit gölgelik.

geviş almak: Hasta hayvan, iyileşmeye başladığının işareti olarak geviş getirmeye başlamak.

gönenmeyesice: Gün yüzü görmesin, mutlu ve rahat hayat yaşamasın anlamında beddua.

heraza: Her yer, her şey; **İnekler gapıyı gırmış, herazayı dātmiş.** “İnekler kapıyı kırmış, her şeyi dağıtmış.”

İ: *Ünlem.* Anlamadım, tekrar söyle anlamında soru sözü. **İ, ne diñ?** “Efendim, ne diyorsun?”

izan dedikçe uzanmak: *Deyim.* Dikkatli ol, ölçülü davran diye uyarıldığı hâlde anlayışsız davranmak.

ķāsı mısın: Başkasının işlerine karışan kişilere söylenen uyarı sözü.

kele yunduñ mu dimişle, darandım bile dimiş: *Deyim.* Söylenen işin kolay olduğunu ve çoktan yapıldığını ifade etmek için kullanılan bir söz.

kerkmek: Yenmek, ütmek (Çocukların misket, ceviz vb. ile oynadığı oyunlarda). **O bebelerin hepsini kerktim, on beş cevizim oldu.** “O çocukların hepsini üttüm, on beş cevizim oldu.”

kör çebiş, kör çebiç: Körebe oyunu.

küş küş gırılmak: *Deyim.* Darbe veya yorgunluk sebebiyle beden bir yeri çok ağrımak. **Gollarım küş küş gırılıyo.** “Kollarım kütür kütür kırılıyor.”

merçilemek: *İsim.* Midye, salyangoz vb. kabuklarının içine saklanan buğday vb. tahılın bulunması şeklinde ocak başında oynanan bir çocuk oyunu.

meymenetsiz: Sevimsiz, itici (kimse).

mızmar: İhtiyaç; **tırpan esgi olsa da mızmarımızı savıyo.** “Tırpan eski olsa da ihtiyacımızı görüyor.”

nīneñ: “Sana ne, karışma, niye karışıyorsun!” anlamında söylenen söz; **Nīneñ nāparsa yapsın.** “Sana ne, ne yaparsa yapsın.”

sapırdak: Düzgün konuşamayan.

sarı: Bir çeşit çay balığı.

sayı: Hisselere bölünmüş tarla.

sevsüz, sevüsüz: Sevimsiz, asık suratlı kimseler için söylenen aşğılama sözü.

su tosbāsi: Su kaplumbağası.

sūñü: Gövde, beden, vücut; kemik. **Neadar zayıf olsa da insan sūñüsü air oluyo.** “Ne kadar zayıf olsa da insan gövdesi ağır oluyor.”

tā I: *Zarf.* Üstünlük bildirir, daha. **tā iyi** “daha iyi”.

tā II: *Zarf.* Zaman bildirir, henüz. **Tā gelmedi** “Henüz gelmedi.”

teftar: Defter.

teftarı dürülsün: Ölsün anlamında beddua.

temşite kalk-: Sahura kalkmak.

teneşire gelmek: Ölmek. **Teneşire gelesice!** “Geberesice!” anlamında beddua.

tepsis: Tespih.

tez vara: *Zarf.* Çabuk, hemen. **Iççak su gelmez tez vara gödem.** “Sıcak su gelmez hemen yavrucuğum.”

tomuşmak: Somurtmak, surat asmak, küskün durmak.

top gaydması: Top gibi sıkıca bağlanıp bacakların altına saklanan mendilin bulunması şeklinde genç kızların oynadığı bir oyun.

varuk curuk: Paldır küldür, gürültülü. **Bebeler varuk curuk eve doluştu.** “Çocuklar paldır küldür eve doluştu.”

yılan gırkan: Cimri.

yılan gırkan tosbā kerken: *Deyim.* Para hesabında titiz davranan ve cimri bilinen kimse.

Derleme Sözlüğü’nde Feruz Kaydı Olmayan Sözler

āda: Üzüm pekmezinin kaynatılıp koyulaştırılmasıyla yapılan tatlı bir yiyecek, ağda.

ahraz: Konuşma engeli olan, konuşamayan; ahraz.

anadut: Ekin demetlerini arabaya yüklemeye yarayan, ağaçtan yapılan üç çatalı, uzun saplı aygıt.

ānamak: Anlamak. **Ne didiñ, ānamadım?** “Ne dedin, anlamadım?”

ānanmak: Yerde sırt üstü yuvarlanmak, debelenmek (genellikle hayvanlar için).

apça: Amca.

apla: Abla, büyük kız kardeş.

arakcın: Bereye benzeyen, şapka içine veya şapkasız giyilen takke.

ardılmak: Abanmak, yaslanmak, dayanmak, yüklenmek. **Çuvallara ardılma, yıkacañ.** “Çuvallara yaslanma, yıkacaksın.”

arnaç: Karşı, ön taraf, göz önü. **Ardımda durma, şöyle arnacıma gel de gonuşām.** “Arkamda durma, şöyle karşıma gel de konuşalım.”

avuz: Ağız, yeni doğurmuş memelilerin ilk sütü.

ayakcak: Tırpanla ekin biçerken ayağa kısıtılan, **çöğürdük, gambalak** gibi yabancı otlardan yapılmış demet.

aza vermek: Taziye, baş sağlığı dilemek.

bakıldak: Fasulye, nohut, bakla, bezelye, mercimek vb. taze sebzelerde, içinde tohumların sıralanmış bulunduğu kabuk, badiç.

bestek: 1) *Sıfat.* Kendini beğenmiş, sevimsiz. **O pek bestek adam.** “O, pek kendisini beğenmiş bir adam.” 2) *Zarf.* Kibirli, tepeden bakarak ve kendisini beğenmiş bir üslup ile (İkileme ile). **Bestek bestek konuşup durma.** “Kendini beğenmiş gibi konuşup durma.”

besteklenmek: Kendini beğenmek; tepeden bakarak konuşmak. **Essahdan bi şi gibi bestekleniyo.** “Essahtan bir şey gibi tepeden bakarak konuşuyor.”

bıdırdamak: Kendi kendine anlaşılmayacak biçimde konuşmak, söylenmek, mırıldanmak. **Ne bıdırdıyoñ orda la, açık konuş da āniyām.** “Ne diye mırıldanıyorsun orada, açıkça konuş da anlayalım.”

bıldır: Geçen yıl.

bıt bıt konuşmak: Çok konuşmak, gevezelik yapmak.

bıgırık, bıgırık: Az, azıcık. **Çaya bıgırık şeker atsañ olmayo mu?** “Çaya azıcık şeker atsan yetmiyor mu?”

bilēme: *Zarf.* Bile, çoktan, hâli hazırda. **Ne diyoñ sen gı, o işi yaptım bilēme.** “Ne diyorsun sen kız, o işi çoktan yaptım bile.”

bindallı: Gelinlerin düğünde giydikleri sırma işlemeli kaftan.

bokunu bödelēni çıkarmak. *Deyim.* Bir işi berbat etmek.

bödelek I: Bağırsak, böbrek gibi iç organları.

bödelek II: Böbrek.

bōn: Bugün. **Dūnēn Cumaydı, bōn Cümertesi.** “Dün Cuma idi, bugün Cumartesi.”

bōr: 1) Bögür. 2) Yan, bitişik. **Bizim tarlanın bōründe eşme va.** “Bizim tarlanın yanında su kaynağı var.”

bōz: Bu kez, bu sefer, bu defa.

bukelek: Sığırları rahatsız eden bir çeşit sinek, büve.

buymak: Çok üşümek.

buzalacı: Hamile inek.

cāra: Sigara.

cıngımak: Oyunda mızıkçılık etmek. **Ben ütüyom diye cıngıma.** “Ben ütüyorum diye mızıkçılık etme.”

cırlak: İnce ve yüksek sesle sürekli bağırarak ağlayan.

cırlamak: İnce ve yüksek sesle rahatsız edici şekilde sürekli bağırarak ağlamak.

cırmık: Tırnak.

cırmıklamak: Tırmalamak. **Kedi elimi cırmıkladı.** “Kedi elimi tırmaladı.”

cırnak: Yenebilir bir ot.

cindoruk: Dağ, tepe gibi yükseltiler için zirve. **Depeniñ cindoruna çıkdık.** “Tepenin zirvesine çıktık.”

çakmak: **Gunduru** buğdayının diğer adı.

çar: Kalın tül bentten kadın başörtüsü.

çavak: **Gınalı** balığının küçüğü olan, hamsiye benzeyen parlak derili bir çay balığı, gümüş balığı.

çebiş, çebiç: Bir yaşında keçi.

çezinmek: Yapacak iş varken gereksiz şeylerle oyalanmak, vakit geçirmek. **Çezinip durma yapacāsañ yap şu işi.** “Oyalanıp durma, yapacaksan yap şu işi.”

çerçi: Köy, mahalle ve pazar yerlerinde dolaşarak yiyecek dışında ufak tefek tuhafiyeye eşyası satan gezgin satıcı.

çığlak, çıylak: Çay yatağının sığ yeri.

çevlük: Etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla.

çısımak: Nemlenmek, yaşarmak.

çoñ: Kalça.

çoñmak: Çökmek, çömelmek.

çoğürdük: Tırpan işlemek için ayakcak yapılan ot.

çömmek: Çömelmek.

çörten: Toprak damdan su akıtan ağaç oluk.

daklaşmak: Birine sataşmak, kavga çıkaracak söz ve hareketlerde bulunmak.

dal: Çiftin teki. **Gavillemiñ dalını gördüñ mü?** “Lastik ayakkabımın eşini gördün mü?”

denetlemek: Dikkatle bakmak, iyice araştırmak.

dıkım: Lokma. **Yemekden bi dıkım aldım.** “Yemekten bir lokma aldım.”

dıkmak: 1) Tıkmak; 2) Yemek, yutmak. **Dıki dıkıvi ölüm, dıki dıki vi.** “Yiyiver oğlum, yiyiver.”

dīnemek: Dinlemek.

dīnenmek: Dinlenmek. **Bek yoruldum, azıcık dīnenim.** “Pek yoruldum, biraz dinleneyim.”

dilençi: Dilenci.

diñelmek: Ayakta durmak, dik durmak. **Depemde diñelip durma.** “Tepemde dikilip durma.”

direcen: Duvarların yıkılmaması, ağaç dallarının kırılmaması için konulan ağaç destek, payanda.

dirgen: Ekin, nohut, mercimek vb. saplarını yüklemek, boşaltmak, aktarmak için kullanılan, ağaç saplı, demirden yapılan üç ya da dört çatallı tarım aleti.

diyaza: Teyze.

diynek: Değnek.

dokanmak: Yiyecek veya içecek bir şey sağlığa zarar vermek, dokunmak.

don: Saman taşımak için kağnıların yanlarına çevrilen yünden dokunmuş kaba örtü.

dünēn: Bir gün evvel, dün. **Dünēn Cumaydı, bōn Cümertesi.** “Dün Cuma idi, bugün Cumartesi.”

dünürşü: Evlenenlerin anne ve babaları.

dürü: Gelinlerin damat ve akrabalarına, damatların da gelin ve akrabalarına verdikleri hediyeler.

eğren, eğrendi: Girdap.

eşme: Doğal su kaynağı, göze.

eylenmek: Durmak, beklemek; oyalanmak. **Eylen bi, sağa bi şi diycen.** “Biraz bekle, sana bir şey diyeceğim.”

feñgire: Yün eğirmeye yarayan iğ.

gāli: Zarf. Artık. **Galk gāli, zabah oldu.** “Kalk artık, sabah oldu.”

ğām: Galiba, görünüşe göre, anlaşılan. **Gapı açıldı, babañız geldi ğām.** “Kapı açıldı, babanız geldi galiba.”

ğāz: Görünüşe göre, anlaşılan, galiba. **Şu gelen Fadime’nin gızı ğāz.** “Şu gelen galiba Fadime’nin kızı.”

galan: *Zarf.* Artık, bundan sonra. **Biz galkām galan, ayşamıñız iyi olsun.** “Biz artık kalkalım, iyi akşamlar.”

ganırtmak: Bir araçla ya da doğrudan beden gücüyle zorlayarak bir şeyi yerinden ayırmak, kırmak, bükmek, kanırtmak.

gapçık: Tahıl tanelerinin kabuğu.

garaltı: Karartı. **Şurda bir garaltı va, bi adam mı geliyo yōsa?** “Şurada bir karartı var, bir adam mı geliyor yoksa?”

garık: Tarlada, bahçede sebze dikmek için hazırlanmış bölüm.

gasnı: Sazangillerden bir tür çay balığı.

gaş: Toprak dam. **Gaşda gırā, tıp tıp ider yūrē. Bilmece.** “Damda kırağı, güm güm eder yüreği.” (Cevap hırsız).

gavlamak: Deri kabarıp dökülmek, soyulmak.

gaygana: Yumurta ile karılmış hamur parçalarının yağda kızartılmasıyla yapılan bir çeşit börek.

gayz: *Ünlem.* Kadınlara hitaben kullanılan seslenme ünlemi. **Gayz, nereye gideñ sen?** “Kız, sen nereye gidiyorsun?”

gerilik: Her zaman değil, özel günlerde giyilen kıyafet.

gı: Kadınlara hitaben kullanılan seslenme ünlemi. **Bak bi gı, bi şey diycen.** “Bak kız, bir şey diyeceğim.”

gıdım: Az, pek az. **Bi gıdım. Biraz. Gıdım gıdım.** Azar azar.

gındap: Ketenden yapılan sağlam ip, sicim.

gındıra: Hayvanların yemediği, sulu yerlerde biten ince uzun yapraklarının kenarları keskin, ucu diken gibi, koyu renkli bir çeşit çayır otu.

gıpraşmak: Kımıldanmak, kıpırdamak, olduğu yerde sürekli hareket etmek. **Gıpraşma la, bi dōru dur.** “Kıpırdama lan, doğru dur.”

gıremise: Takı için kullanılan, dört çeyrek altına denk altın.

gırıtmak: Birine karşı ayakta dik durmak, dikilmek. **Ne gırıtıyoñ arnacımda, geç, otur.** “Niye karşımda dikiliyorsun; geç, otur.”

gısım: Bir avuç miktarı. **Bi gısım nohut aldım.** “Bir avuç nohut aldım.”

gısımlamak: Avuçlamak.

gıvrak I: Gelinlerin yüzünü kapatacak şekilde başına örtülen kırmızı ve pullu bir çeşit başörtüsü.

gıvrak II: Çabuk, acele. **Gıvrak gel, çēzinme oralarda.** “Çabuk gel, oyalanma oralarda.”

gıynaşdırmak: Kapı, pencere kanadını aralamak; aralık bırakmak, az açık bırakmak; **Gapiyı gıynaşdır da hava gelsin.** “Kapıyı aralık bırak da hava gelsin.”

gokak: Birini aşağılamak için söylenen söz; kirli, pis, kokmuş.

gostak: Baş dik, göğüs ileride, kollar açık, gösterişli, kurumlu yürüyüş tarzı; **Ne gostak gostak yürüyoñ?** “Niye kurumlu yürüyorsun ki?”

govcu, goğcu: Dedikoducu, laf taşıyan kimse.

govu: Dedikodu, laf. **Bizden govu götürme.** “Bizden laf taşıma.”

göde: 1) Güvercin. 2) *Mec.* Küçük kız çocuklarına sevgi duygulu hitap. **Acıkdiñ mı gödem?** “Acıktın mı yavrucuğum?”

gömme: Mayasız, yağsız, yumurta karıştırılarak da yapılan bir çeşit kül ekmeği.”

gönenmek: Mutlu ve rahat bir hayat yaşamak.

götümek: Götürmek.

gövelemek: Hayvan çiftleşmek istemek.

gunduru: Sert, kırmızı, ekmeklik buğday. *krş.* **çakmak.**

gunnamak: Kedi, köpek vb. hayvanlar doğurmak.

gursaksız: Akılsız, ahmak anlamında aşağılama sözü.

guşene, güşene: Bakır tencere.

gülü: Hindi.

günücü: Kıskaç.

günülemek: Çekememek, kıskanmak.

halep: İçi oyularak kurutulmuş patlıcan ve bununla yapılan yemek.

herkeş: Herkes.

hık boum etmek: Birini bir konuda sözleriyle sıkıştırmak, bunaltmak. **Adamı hık boum etme, çalışıyom işde!** “Beni sıkıştıрма (veya bunaltma), çalışıyorum işte!”

hıştınmamak: Ses çıkarmamak, uslu durmak; **Hıştınma!** “Sesini çıkarma (veya uslu dur)!”

hora geçmek: Hoşa gitmek, beğenilmek, işe yaramak. **Yapdım eyilikler heç hora geçmedi.** “Yaptığım iyilikler hiç beğenilmedi.”

hödüklenmek: Şüphelenmek, huylanmak. **Yādan gıl mı çıkdı, ne hödüklendiñ?** “Yağdan kıl mı çıktı, niye huylandın?”

höykürmek: 1) Öfkeyle bağırıp çağırmak. **Ne va da höykürüp duruyoñ, vuracāsañ vur.** “Ne oldu da bağırıp duruyorsun, vuracaksan vur!” 2) Dervişler yüksek sesle hu çekmek. **Geliñ barabar höykürēm.** “Gelin beraber hu çekelim.”

husa: Kaygı, korku, tasa, sıkıntı, dert. **Bi husa tasañ mı va, ne düşünüyoñ?** “Bir derdin mi var, niye düşünüyorsun?”

ıççak: Sıcak. **Pislēci oraya goma, bek ıççak.** “Pislēci orya koyma, çok sıcak.”

ırvak: Kaliteli bal, halis bal, süzme bal; **ırvak balı** kaliteli bal; **Yemek ırvak gibi olmuş, bi yi de bak.** “Yemek halis bal gibi olmuş, bir ye de gör.”

ifilemek: Ayıklamak, seçmek, seçip ayırmak. **Erikleri ifitle de iyisini al.** “Erikleri seç de iyisini al.”

īsiran: Teknedeki hamuru kazımaya ve hamur parçalarını kesmeye yarayan araç.

ilkindi: İkinci vakti.

ımbal: Öküzleri dürtmeye yarayan ucu metal çivili uzun sopa, üvendire.

īseri: Çivi.

itdirsē: Arpacık (Göz hastalığı).

ivmek: Acele etmek.

kelem: Lahana.

kelli, keyli: *Edat.* Sonra. **Ondan kelli.** “Ondan sonra.”

kepermek: Suyu çekilip yumuşamak (Elma, ayva, turp gibi meyve sebze için); **Bizim almalar kepermiş, dişin olmasa da damānañ yiniyo.** “Bizim elmalar yumuşamış, dişin olmasa da damakla yeniyor.”

kerç: Alaylı, üstü kapalı, dokundurucu, kinayeli, tersleyici üslup; inadına. **Ne kerçine konuşıyoñ gı?.** “Niye tersleyerek konuşuyorsun?”. **Yapma şunu didikçe kerçine yapıyoñ, dē mi?** “Yapma şunu dedikçe inadına yapıyorsun, değil mi?”

kerme: Büyük tezek (Kalıp olarak kullanılan kasnakta sığır tersi ve saman karışımı ile yapılır).

kölge: Gölge

kumpir: Patates.

künde güzel götü açık gezer: *Atasözü.* Rahat zamanlarda tutumlu olmayanlar dar günde çaresiz kalırlar.

malak I: Suda kaynatılan hamurun üzerine kızartılmış tereyağı ve şeker dökülmesiyle yapılan bir tatlı.

malak II: Manda yavrusu.

mayasır: Basur hastalığı.

mayıs: Yaş sığır dışkısı, gübre.

mayışmak: Sıcaktan, mide dolgunluğundan ya da zevkten gevşemek, baygın duruma gelmek.

me, meh: *Ünlem.* Al, buyur anlamında.

mēsimek: Önemsemek, mühimsemek, değer vermek; **O beni hiç mēsimeyo.** “O, beni hiç önemsemiyor.”

mırık: Cıvık çamur, bataklık.

mısmıl: Eti yenilebilen, murdar olmayan, İslâmi, usulle kesilmiş hayvan.

namazlā: Kilim, post vb. şeylerden yapılmış seccade.

oklāç: Oklava.

okuyuntu: Çorap, havlu vb. küçük armağanlarla yapılan düğün daveti.

okuyuntulu düğün: Civar köylerden davetlilerin de **okuyuntu** ile çağırıldığı büyük düğün.

omca: Üzüm asması kütüğü.

oñmayasica: Mutlu olmasın anlamında beddua.

öl: *Ünlem.* Yahu anlamında seslenme ünlemi. **Ben onu nerden bilin öl!** “Ben onu ne bileyim yahu!”

osanmak: Usanmak, bıkmak. **Şo iş bitse de gurtulsak, bek usandım.** “Şu iş bitse de kurtulsak, pek usandım.”

oynaş: Sevgili.

örüklemek: Çuval, kova gibi bir kaba un, buğday gibi şeyleri ağzına kadar doldurmak.

örüsger: Rüzgâr, yel.

ötürek: İshal.

para: *Zarf.* Biraz; az, azıcık. **Para köyde dolaşdım, eve geldim.** “Biraz köyde dolaşıp eve geldim.”

peşkir: Havlu.

pislêç: Sac üzerindeki ekmeği çevirmeye yarayan, kürek kısmı düz ve üçgen biçiminde olan, sapı uzun, metal araç.

sāmal: Sütü sağılan inek.

salı: Cenazeyi taşımada kullanılan dört kollu ahşap sedye. **Getiriñ salıyı, cenazeyi götürēm.** “Getirin salıyı, cenazeyi götürelim.”

sası: Kötü, tatsız. **Bu et sası sası gokuyo.** “Bu et kötü kokuyor.”

sede: Sade, sadece. **Bıldır sede arpa ekdiydim.** “Geçen yıl sadece arpa ekmiştim.”

seğirtmek: Koşmak. **Seğirdivi.** “Koşuver.”

seme: Sersemlik. **uyku semesi.** “Uyku sersemliğiyle, uykulu hâlde.” **Çok uyumuş bu seme olmuş.** “Çok uyumuş bu, sersemlemiş.”

seten seyrek: Seyrek, çok az, tek tük. **Bu yıl ceviz seten seyrek oldu.** “Bu yıl ceviz çok az oldu”.

sındı: Makas.

sinsin: Geceleyin, ateş çevresinde, erkeklerin davul zurna eşliğinde oynadıkları, kovalamacaya dayanan bir oyun.

sormuk: Yumuşatılmış ve şeker karıştırılmış ekmek parçasını tülbente sararak yapılan emzik.

soukguyu: Basit lastik ayakkabı (*krş.* cızlavıt, gaville).

suma: Sima, yüz, çehre, surat. **Sen Ayşa'nın gızısın gām, sumañdan bildim.** "Sen Ayşa'nın kızısın galiba, simandan bildim."

sumsuk: Yumruk.

sünteri, sünter: Kırmızı renkli, çavdara benzer bir çeşit sert buğday.

şaşdım aşı: Alelacele yapılan yemek.

şebit: Yufka.

tāra: Ağaç kesmeye yarayan, eğri bir çeşit satır.

tapla: Üzerinde yemek yenilen ve hamur işi hazırlanan, ayaklı, ahşap alçak masa.

tēliz: Keten ya da kendirden seyrek dokunmuş çuval.

temin: Demin, az önce.

temşit: Sahur, temcit.

tırkaz: Kapı sürgüsü, dayağı, mandalı.

tiydirmek: Fıskırtarak işemek (erkek için).

tonç, toç: İki tarla arasında sınır olan tümsek, toprak yığını.

toralmak: Büyümek; ergen yaşa gelmek.

tosbā: Kaplumbağa.

toz küñge: Toz, çöp, süprüntü, toz toprak. **Evi süpürüvi gı, heraza toz küñge olmuş.** "Evi süpürüver kız, her yer toz olmuş."

tumman: Don, şalvar biçiminde kadın giysisi.

tūran: Testi biçiminde topraktan yapılan kulplu yayık. **Ebem her zabah tūran çalkalaradı.** "Ebem her sabah yayık çalkalardı."

ulama otu: Sulak yerlerde iplik gibi uzayarak büyüyen bir çeşit ot.

unra: Hamurun tahtaya yapışmaması için kullanılan kalın un.

utlanmak: Utanmak. **Öyle dime, bebe utlanıyo.** "Öyle konuşma, çocuk utanıyor."

üçgül otu: Yabani yonca.

ün tün: Ses seda, iz, belirti. **Ünü tünü çıkmıyo.** "Hiç sesi çıkmıyor."; **Ünü tünü yok** "Hiç sesi çıkmıyor, nerede olduğu belli değil, kayıp".

ünnemek: Seslenmek, çağırmak. **Tez babañı ünne, tosun gaçıyo.** "Çabuk babanı çağır, tosun kaçıyor."

üşencek: Üşengeç, tembel. **Üşencēñ bebesi de olmaz.** *Atasözü.*
“Tembelin çocuğu da olmaz.”

vahıt, vahat, vāt: Vakit, zaman. **namaz vātı.** “namaz vakti”.

vāt: *bk. vahıt, vahat.*

yalak: Çeşme oluğu.

yan küştüre: Ahşap doğrama işlerinde kullanılan, ağacı oymaya ve düzlemeye yarayan, özel biçimli tahtaya sıkıştırılmış kesici bıçakla yapılan araç.

yañgın: Sevdalı, âşık.

yañır: Ağaçların gövdesinden sızan yapışkan sıvı, ağaç sakızı, reçine.

yarım: 16 kilogramlık tahıl ölççeği.

yarsımak: Beğenmek, hoşlanmak, imrenmek.

yaslāç: Bazlama hamurunu açmaya yarayan 30 ila 40 cm çapında, tahtadan yapılmış ince yuvarlak araç.

yeñilcek: Hafif. **Bu çuval bek yeñilcek.** “Bu çuval pek hafif.”

yeşilustan: Yeşil renkli büyük bir tür kertenkele.

yılçarmak: Şımarık, şımarık hareketler yapmak. **Arnacıma geçip ne yılçarıyoñ lan!** “Karşıma geçip ne şımarıyorsun lan!”

yunmak: Yıkanmak. **Bebeler çayda yunuyo.** “Çocuklar çayda yıkanıyor.”

yuvak: Toprak damı düzlemek ve pekiştirmekte kullanılan taş silindir.

zabālayın: Sabahleyin.

zāmak: Hızla, yukarı doğru kayıp gitmek. **Yılan āca zādı.** “Yılan ağaca kayarcasına çıktı gitti.”

zār: Kuşkusuz, elbette, besbelli, açıkça öyle.

zabah: Sabah.

zebze: Sebze.

zere: Tevekkeli değil. **Zere tarla çamır, gece yāmış gām.** “Tevekkeli değil tarla çamır, gece yağmış galiba.”

zıfra: Sofra.

zini: Büyük yuvarlak tepsi, sini.

zoba: Soba.

Derleme Sözlüğü’nde anlamı olmayan veya anlamı farklı sözler

dallama: Çifte koşulan iki öküzden yorulanı değiştirmek için boşta bekletilen öküz.

dañgırdak: Gürültü ifade eden yansıma kelime, tangır tungur. **Guşine dañgırdak yuvarlanıvıdi.** “**Guşene** tangır tungur yuvarlanıverdi.”

esirtmek: Bir şeye sahip olmayı veya yapmayı çok istemek. **İlla bi araba alacām diye esirtti.** “İlla bir araba alacağım diye tutturdu.”

galgımak: Koşmak. **Tez galgı la, öküzler ekine giriyo!** “Çabuk koş lan, öküzler ekin tarlasına giriyor!”

gara tiki: Koyun, sığır etinin iyi yeri.

gıdalak: Deve, eşek, at, koyun, keçi gibi hayvanların dışkısı.

gınalı: **Çavak** balığının büyüğü (yaklaşık 20 cm uzunluğunda).

izan: Davranışlarda ve hareketlerde özen ve ölçü, edep, adap.

maşalama: Damadı, yanan çıralar eşliğinde kına yakmak üzere köy meydanına götürme işi.

samıt: Dilsiz ve sağır kimse.

sañ: Kavun, karpuz ve sebzeleri dalında çürüten zararlı sıcak rüzgâr. **Gavunları sañ vurmuş, hepsi çürümüş.** “Kavunları **sañ** vurmuş, hepsi çürümüş.”

sıracalı: Yara bere içinde, yarasından sarı su akan (kimse).

soyak: Birbirinin ardı sıra. **Öküzler soyak soyak gidiyo.** “Öküzler birbirinin ardı sıra gidiyor.”

varmak: *Tasviri fil.* Aniden yapılan işi bildirir. **Geldire vardı.** “Aniden çıkageldi.”

yantiri: Çetecilere, eşkıyaya casusluk, ispiyonculuk yapan kimse.

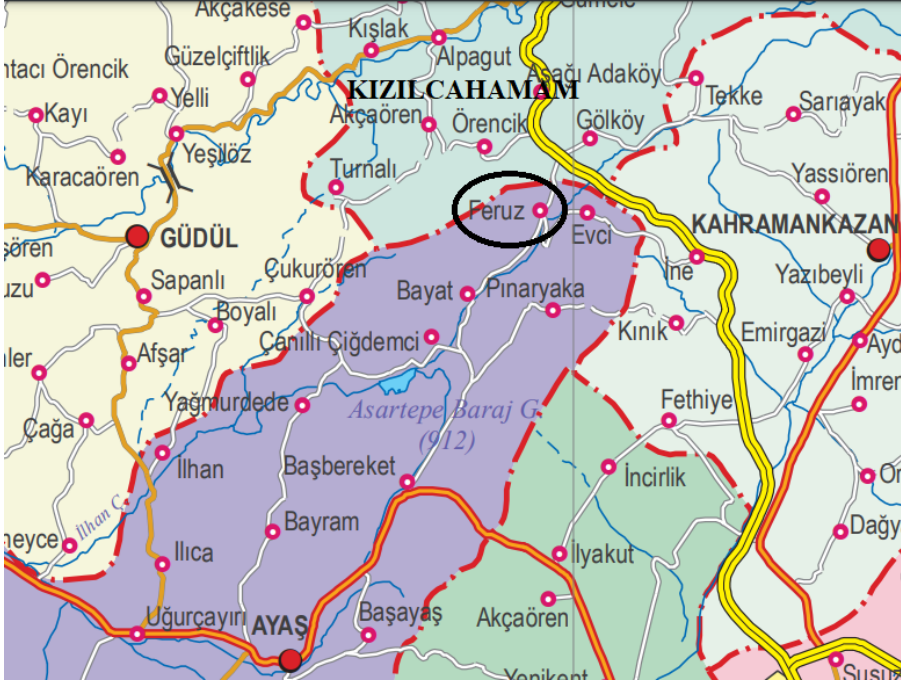
gāşamak: 1) Eskimek, yıpranmak, yıkılacak duruma gelmek. **Gapı gāşamış, gapanmāyo.** “Kapı iyice eskimiş, kapanmıyor.” 2) Mec. Vücut çökmek. **Gāşamışın, gāli yürüyemēyon.** “Vücudum çökmüş, artık yürüyemiyorum.”

Kaynaklar

- Akar, A. (2009a). Ağız sözlükleri: yöntem ve sorunlar –I, *Turkish Studies*. 4(4), 1-11.
- Akar, A. (2009b). Ağız sözlükleri: yöntem ve sorunlar -II, *Turkish Studies*, 4(8), 216-224.
- Akca, H. (2008). Ankara ilinin diyalektolojik durumu, *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştay Bildirileri*, Şanlıurfa, 25-30 Mart 2008, 33-42.
- Boz, E. (2014). Ağız sözlüklerinde sözlükbirimlerin içerik planı üzerine öneriler, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı* içinde. (Editörler: Nurettin Demir - Faruk Yıldırım), Adana, 95- 102.
- Demir N. & Eker, S. (2010). Ankara ağızları sözlüğü örneğinde ağız sözlükçülüğü hakkında bazı tespitler, *Belleten* 2010- II, 91-102.
- Demir, N. (1999). Ağız sözlükçülüğü, *Kebikeç*, 7-8, 67-75.
- Derleme sözlüğü* (1968-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdem, M. D. (2013). Ağız sözlükçülüğü üzerine, *Turkish Studies*. 8(95), 95-102.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2000). Türkiye’de ağız sözlükleri, *Türk Dili*, 583, 7-14.
- Özmen, M. (2010). Ağızlardan söz derleme çalışmaları ve derlemelerle ilgili sorunlar, *I. Uluslararası Türk Diyalektolojisi Çalıştay*, 15-20 Mayıs 2008, Gazi Magosa/Kıbrıs, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 203-212.
- Tahiroğlu, B. T. (2010), *Bilgisayar destekli sözlük bilimi çalışmalarında derleme sözlüğü veri tabanı örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- URL-1: Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>
- URL-2: Tahiroğlu, B. T., Türk Dil Kurumu- Derleme Sözlüğü Veri Tabanı: <http://turkoloji.cu.edu.tr/derleme/menu.php>.

Ekler

Ek 1: Haritada Feruz Köyü

Ek 2: Resim Feruz Köyü Genel Görünüş

**TÜRK XALQLARI FOLKLORUNDA TOPONİMLƏR
HAQQINDA ÖRNƏKLƏRİN SÜJET VƏ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
Elnarə HÜSEYNQIZI-ƏMİRLİ*

**TÜRK HALK BİLİMİNDE YER ADLARI HAQQINDAKİ ÖRNEKLERİN
KONU VE TÜR ÖZELLİKLERİ**

Özet

Türk halklarına özgü sözlü örnekler arasında yer adlarından söz eden örnekler özel bir yere sahiptir. Bu örneklerde yer adlarının etiyolojisi Türk halklarının düşünceleri doğrultusunda ifade edilmektedir. Derlenen sözlü örnekler bakıldığında konuşmacıların özellikle yer adlarının yaratılışını anlatan örneklerle ilgi gösterdiği söylenebilir. Bu örnekleri diğer Türk halklarına özgü örneklerle karşılaştırıp, metin özellikleri, tür tipleri, aynı zamanda motif özellikleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyacağız.

Bu çalışma sırasında farklı bölge adlarının geçtiği örneklerde de ortak türlere rastlıyoruz. Bu örneklerin çoğu dağları, vadileri, köprüleri, gölleri, pınarları, nehirleri vb. içerir. yer adlarının kökenini anlatır. Yer adlarının kökeninden söz eden bu örnekler ait oldukları yerlerin özelliklerini taşıdığı gibi her birinin kendine ait hitabet, metin, motif, tür ve b. özellikleri vardır. Yer adlarının kökenine dair örneklerle daha çok efsane ve rivayetlerde rastlanır.

Anahtar Kelimeler: Sözlü örnekler, tür, motif, yaratılış, efsane.

* Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru, AMEA Folklor İnstitutu, elnaramirli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9050-9139.

PLOT AND GENRE CHARACTERISTICS OF EXAMPLES ABOUT TOPONYMS IN THE FOLKLORE OF THE TURKIC NATION

Abstract

Among the verbal examples specific to the Turkic nation, examples that mention place names have a special place. In these examples, the etiology of place names is expressed in line with the thoughts of the Turkish people. When the compiled verbal examples are examined, it can be said that the narrators are particularly interested in examples that describe the creation of place names. We will compare these examples with examples specific to other Turkish peoples and reveal the similarities and differences between text features, genre types, and also motif features.

During this study, we also come across common plot types in examples where different region names are mentioned. Many of these examples talk about the creation of the names of mountains, bridges, lakes, rivers. They describe the origin of place names. These examples that mention the origin of place names carry the characteristics of the places they belong to, and each has its own text, rhetoric, motif, genre, and other features. Examples regarding the origin of place names are mostly encountered in legends and narrations.

Keywords: Verbal examples, plot, motif, creation, legend.

Türk xalqlarına xas şifahi nümunələr arasında yer adlarından bəhs edən örnəklərin xüsusi yeri vardır. Bu örnəklərdə həmin məkan adlarının mənşəyi türk dünyagörüşünə xas şəkildə ifadə olunur. Toplanan şifahi örnəklərə istinad edərək söyləmək olar ki, söyləyicilər yer adlarının yaranmasından maraqla bəhs edirlər. Biz həmin örnəkləri digər türk xalqlarına xas örnəklərlə müqayisə edərək onların mətn xüsusiyyətləri, süjetləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, eyni zamanda motiv özünəməxsusluqlarına aydınlıq gətirəcəyik.

Bu araşdırma zamanı həmçinin müxtəlif bölgələrin adından bəhs edən örnəklərdə ortağ süjetlərə də rast gəlirik. Bu örnəklərin bir çoxu dağların, dərələrin, körpülərin, göllərin, bulaqların, çayların və s. məkanların adının yaranışından bəhs edir. Toponimlərin yaranışından bəhs edən həmin örnəklər aid olduqları məkanların xüsusiyyətlərini daşımaqla yanaşı, həmçinin hər biri özünəxas mətn, təhkiyə, motiv və süjet xüsusiyyətlərinə malikdir.

Toponim-örnəklərin janr xüsusiyyətləri

Türk xalqlarına xas toponim örnəklərin xarakterik xüsusiyyətlərini daha aydın müəyyən etmək üçün həm ortağ süjetləri, həm ayrı-ayrı bölgələrə xas şifahi örnəklərin fərqli süjetlərini araşdıracağıq. Əvvəlcə bu örnəklərin janrı ilə bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək faydalı olardı. İndiyə kimi aparılan tədqiqatlarda bu örnəklərə ya əfsanə, ya rəvayət, bəzi hallarda isə hər iki janra aid başlıqlarda rast gəlirik. Türkiyə folklor araşdırıcılarının bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlarında, eyni zamanda toplayıcıların tərtib etdikləri kitablarda bu örnəklər auditoriyaya daha çox əfsanə, Azərbaycan mənbələrində isə əksər hallarda rəvayət kimi təqdim olunur. Mövzumuz bu örnəklərin süjet xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq olduğu üçün janr ilə əlaqəli mübahisəli məqam barəsində geniş bəhs etmək mövzudan uzaqlaşmaq olardı. Məhz buna görə də toponimlərin ortaya çıxmasından bəhs edən örnəklərin janr xüsusiyyətlərindən danışarkən bir-iki nümunə ilə kifayətlənməli olacağıq.

Əfsanənin janr xüsusiyyətlərindən bəhs edən bir tədqiqatda (Əmirli, 2022) şifahi örnəklərə, eyni zamanda nəzəri dəyərləndirmələrə (Buch, 2006: 226; Xəlilova, 2018: 340-341) istinad olunaraq belə nəticəyə gəlinir ki, yaranışdan bəhs edən örnəklərin janr bölgüsündə bu yaranışın hansı şərtlərlə ortaya çıxması vacib xüsusiyyətdir. Azərbaycan folklorunda geniş yayılmış yaranış məzmunlu rəvayətlər əksər hallarda hər hansı varlığın yaranışını deyil, hər hansı varlığa, yaxud məkana məxsus adın yaranışını açıqlayır. Bu xüsusiyyətə nəzəri mənbələrdə də rast gəlirik (Криничная, 1989: 7; 23). Bu yaranış əfsanə yaranışından fərqli olaraq, profan şəkildə baş verir. Yəni, əldə etdiyimiz örnəklərə istinad edərək deyə bilərik ki, toponim gerçək bir hadisənin müşayiəti ilə ortaya çıxırsa, həmin örnəklərin rəvayət janrına aid

edilməsi düzgün olardı. Təbii ki, hər iki janra xas digər xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır.

Məkanlarla bağlı bir nümunədə deyilir ki, bir qayada tez-tez maral gəzdiyinə görə həmin yerə “Maral qayası” adını veriblər (Acalov, 1988: 62). Digər bir rəvayətdə Şıx Heydər adlı bir övliyanın kafirlər tərəfindən öldürülməsindən sonra bu məkanın Şıx Heydər dağı adlandırılmasından bəhs olunur (Dərbənd folklor nümunələri, 2014: 70). Eyni mənbədəki başa bir nümunədə qalanın bir ata-oğul tərəfindən narın daşlardan tikilməsindən sonra “Narın qala” adlanmasından söz açılır (Dərbənd folklor nümunələri, 2014: 70). Demək ki, əfsanə yaranışı ilə rəvayət yaranışının diferensiallığı yaranışın hansı şəkildə ortaya çıxması ilə sıx şəkildə əlaqəlidir.

İnformativlik

Digər tədqiqatlarımızda vurğulamışdıq ki, əfsanədə olduğu kimi, miflər və rəvayətlərdə də etiolojilik xüsusiyyəti vardır. Etiolojilik informativliklə bağlı olduğu üçün bu mövzulu rəvayətlər də informativ səciyyə daşıyır və söz açdığımız həmin nümunələr etioloji rəvayətlər adlandırılmalıdır. Bu cəhət əksər hallarda toponim nümunələrə, eyni zamanda insan əməyinin nəticəsi olan maddi mövcudluqlara aiddir. Qarşıya çıxan az sayda əfsanələrdə toponimlərin də etiologiyası ilə qarşılaşırıq¹. Ancaq həmin nümunələrdə söyləyici əvvəlcə maddi mövcudluğun (qayanın, bulagın və s.) möcüzəli şəkildə yaranışı haqqında informasiya verir, daha sonra toponimi həmin yaranışla əlaqələndirir. Bu yerdə də əfsanə yaranışı ilə rəvayət yaranışının diferensiallığını yaranışın hansı şərtlərlə ortaya çıxması ilə əlaqələndirmək doğru olardı. Mətnlərdən bizə bəlli olan bu xüsusiyyət “Əfsanələrdə, adətən, insan əməyindən kənar, Tanrının qüdrəti və müdaxiləsi ilə yaranmış varlıq və hadisələrdən bəhs olunur... insan zəhmətinin və yaradıcı fəaliyyətinin məhsulu olan hər hansı bir maddi-tarixi abidə haqqındakı hadisə-əhvalatlar əfsanə mövzusu üçün səciyyəvi deyildir” fikrində aydın ifadə olunur (Xəlilova, 2018: 345). Şifahi nümunələrin janr bölgüsündə bu incə məqamdan yan keçmək olmaz. Bu baxımdan bəzi nümunələr vardır ki, onlar əfsanə və rəvayətin bəzi xüsusiyyətlərini daşımaqla aralıq mövqedə dayanır: informativlik baxımından əfsanəyə bənzərsə də, digər xüsusiyyətləri ilə rəvayət janrına uyğun gəlir.

Yuxarıdakı nümunələrdən aydın olur ki, toponim nümunələrin süjetlərinin əsas funksiyası informativlikdir. Burada söyləyici hər hansı hadisəni söyləyir, süjet toponimin yaranması ilə bitir.

¹ QFBT, IV kitab, mətn 44 (I, IV), s. 51, (AFA, Naxçıvan, I, mətn 58, s. 82).

Lakonizm

Bir az əvvəldə toponim-örneklerin informativ səciyyəyə daşdığı, sadə süjet xəttinə malik olduğunu vurğuladıq. Janr xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən janra xas bir xüsusiyyətin digərini şərtləndirdiyi və tələb etdiyindən bəhs etmişdik. Bu fikrin davamı olaraq informativlik kriteriyasının lakonizmi tələb etdiyini qeyd etmək lazımdır. “Əfsanələr masallardan daha qısadır. Bir əfsanə mətnində masala nisbətən daha sadə quruluşa malikdir” fikri də dediklərimizi təsdiq edir (Pentikainen, 2006: 235). Bu mövzulu örnəklər məhz lakonikliyi ilə diqqəti çəkir: söyləyici bu nümunələri kifayət qədər qısa və tələsik söyləyir. “Koroğlu daşı” adlı bir örnəkdə deyilir: “Deyilənə görə, Koroğlu düşmənlə təkbətək vuruşur... Nərə çəkib Qıratı çapır, at quş kimi uçub dərənin o tayına düşür. Qıratın ayağının biri sal daşın üstünə bərk dəyir, daşa nalın dərin izi düşür. Həmin daşa Koroğlunun nal daşı” deyirlər (Acalov, 1988: 50). Digər bir nümunəyə görə, gəlin yaylağa köçərkən əşyalarını dəvələrə yükləmiş, uşağını belinə alaraq yola çıxmışdır. Gəlin yolda uşağını çörəklə təmizlədiyinə görə cəzalandırılmış, dəvələri ilə birlikdə daşa dönmüşdür. “Bu gün Dəvəçi daşları kimi tanınan bu daşlar Antalyanın Qumluça bölgəsinin cənub-şərqində dənizin içindədir (Ergun, 1997: 364). Başqa sözlə, bu örnəklərin söylənməsi zamanı informativliyin tələb etdiyi lakonizm əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi özünü göstərir.

Sadə-birxətli süjet

Toponim örnəklərin yer aldığı tədqiqatlarda bu yöndə olan araşdırmaların Avropada da yaygın olması vurğulanır və bu örnəklərin qısa süjet xəttinə malik olması fikri önə çəkilir. “Funk and Wagnallın, “Standard Dictionary of Folklore”, “Folklor Ansiklopedisi” belli yerlərlə bağlı əfsanələri belə açıqlayır: “Yerlərlə əlaqəli əfsanələr belli bir yerin bəzi görünüşlərini, coğrafiyasını və isimlərini açıqlayır. Bu əfsanələr qısadır. Hekayələrin köklərini və səbəblərini araşdırırlar” (Seyidoğlu, 1985: 4). “Berzenç” toponiminin ortaya çıxmasından bəhs edən bu örnək də sadə təkxətli süjetə sahibdir. “Əhmədlə Məhəmməd adlı iki qardaş Bağdadın Berzenç kəndində cami tikdirəndə caminin üstünə atılan odunlar qısa olur, Məhəmməd Əhmədə “Berzenç-Çek” deyər qışqırır. Odunları çəkinçə odunlar uzanır. Bu kəndin adı məhz bu hadisədən sonra Berzenç adlanır” (Seyidoğlu, 1985: 137).

Gerçək hadisənin müşayiəti

Söyləyicilər bu örnəklərdə ya gerçək hadisələrdən söz açır, ya da hər hansı hadisəni gerçəkliyə uyğun şəkildə təhkiyə edirlər. Hər hansı məkan adının ortaya çıxmasını izah edən bu örnəklər toponim rəvayətlər adlandırılır və keçmiş zamanlara aid və yaşanılması mümkün olan hadisələrdən ibarət olduğu vurğulanır (Baydemir, 2011: 39). Söylənən nümunələrdə tarixin müəyyən dövrlərində baş verdiyi təsəvvür edilən hadisələr nəticə olaraq

məkan adının yaranışını şərtləndirir. Bu nümunələr yalnız tanınmış, tarixdə iz qoymuş insanlar haqqında deyil, həm də sadə insanlardan bəhs edə bilər. Başqa sözlə, nəzərdə tutulan tarix böyük ərazilər, şəxsiyyətlərdən tutmuş kiçik bölgələr və sadə insanların yer aldığı tarixlə ifadə olunur. “Bu anlamda yazılı tarixin sözlü-ənənəvi inikasıdır, həm də qeyri-adi və möcüzəli ünsürləri də özündə əks etdirir” (Bascom, 2006: 116). Bir nümayəndəyə görə, “Türk sultanı əsgərləri ilə səfərə çıxır. Yay günəşi əsgərləri susuzladır. Bu vaxt qarşıdan çiyində ayran dolçası olan bir nənə gəlir. Nənə ayrıntı tökərək əsgərlərə: “doldur, oğlum!”, əsgərlər isə “ana, dolu!” deyirlər. O gündə “Belde-i Rum” olan bu məkan daha sonra Anadolu adlandırılır (Sakaoğlu, 2003: 150). Qaziantep bölgəsinə xas digər bir nümunədə Nizip adının meydana gəlməsi Osmanlı zamanında xalq arasında işlənən “neyz ab” ifadəsi ilə əlaqələndirilir. Eyni mənbədə göstərilir ki, xalq arasında yaygın olan bəzi söyləmələrə görə, Nizip adı bu bölgədə maral və ceyranların çıxardığı səslərə görə verilmişdir (Başarkanoğlu, 2010: 4). Azərbaycan türklərinə xas Xan kəhrizi toponiminin etiologiyasından bəhs edən bir nümunədə xanəndə Xan Şuşinskinin həmin məkana gəlişindən bəhs olunur və qeyd olunur ki, həmin vaxtdan sonra buradakı bulaqlardan birinə Xan kəhrizi adı verilir (QFBT, 2012, III kitab: 96). İkinci rəvayət Azərbaycanın Şəki bölgəsinin Aydınbulaq kəndi yaxınlığındakı Ağca qalanın adının mənşəyi ilə bağlıdır. Nümunədə deyilir ki, xan burada yaşayan Ağca adlı qıza aşiq olur. Ağca xana sifariş göndərir ki, dağın başında möhtəşəm bir qala tikdirmisin. Xan qalanı tikdirir, qız qırx qızla həmin qalaya köçür, orada silahlardan istifadə etməyi öyrənərək xana qarşı üsyan qaldırır. Xan Ağcanı və qırx incəbel qızı edam etdirir. Xalq qalaya Ağca qala adı verir (Paşayev, 1985: 162).

Möcüzəli hadisənin müşayiəti

Bəzi nümunələrdə toponimin yaranışı qeyri-adi hadisənin müşayiəti ilə gerçəkləşir. Araşdırmalarda da toponimik əfsanələr xəyal gücünün məhsulu kimi dəyərləndirilir (Baydemir, 2011: 26). Az öncə gerçək hadisələrin də yer aldığı toponim nümunələrindən bəhs etdiyimizi nəzərə alsaq, bu xüsusiyyəti bütün toponimik nümunələrə aid etmək yanlış olardı. “Leylək təpə” adlı özbək əfsanəsində söylənir ki, Buxaranın Frişkənt kəndində çinara bənzəyən bir təpəlik vardır. Əvvəllər bu təpəlikdə çinar var imiş, leylək hər il gəlib onun başında balalaymış. Bir gün bir qaraçı gəlib leyləyin balasını götürmək üçün çinara dırmaşanda çinarla birlikdə daşa çevrilir. Həmin vaxtdan leylək təpəliyin başında bala çıxarır, insanlar ondan məhsulun bol olmasını istəyirlər. Qaraçının leylək balasını götürərkən cəzalandırılaraq daşa dönməsi həm də leyləyə müqəddəs xüsusiyyət qazandırır və həmin vaxtdan insanlar ona toxunmazlar (Baydemir, 2011: 260). “...Topyolu dağlarının ətəyində yerləşən bir düzənlikdə ordunun ərzaq tədarükü kifayət etmədiyi üçün Sultan Murad bir gecədə kəramətlə tərəvəz və xiyar yetişdirir. O gündən sonra düzənliyin

adı Hıyarlık Düzü olaraq qalmışdır” (Seyidoğlu, 1985: 162). Bu örnəyin digər variantında da bu toponimin meydana gəlişi daha dəqiq tarixi faktların müşayiəti ilə verilərək Sultan Muradla əlaqələndirilir. XVII əsrdə yaşamış Murad xan bir gecədə qeyri-adi şəkildə xiyar yetişdirərək əsgərlərini qida ilə təmin edir. Bəlli olur ki, örnəkdə tarixi gerçək faktlar toplumun inanc elementləri ilə birləşir və nəticə olaraq məkan adı ortaya çıxır. “Digər əfsanələr kimi yerlə bağlı əfsanələrin hekayələrinin arxasında bir tarixi gerçək vardır. Bu gerçəyi ənənənin gerçəyindən ayırmaq çox zaman imkansızdır” (Seyidoğlu, 1985: 4). S.Sakaoğlu isə əfsanənin müəyyən tarixi (gerçək və ya xəyali) hadisələrdən bəhs etdiyini söyləyərək “xəyali” ifadəsi ilə müəyyən mənada möcüzəliliyə işarə edir (Sakaoğlu, 1980: 4). Anadolu toponiminin yaranışından bəhs edən örnəyin digər variantına görə, Hacı Bektaş Veli Suluca Karacahöyük deyilən yerə gəlir. O, çox ac olduğundan dərədə paltar yuyan qadına yaxınlaşıb yeyəcək bir şeylər istəyir. Qadın yanındakı qızı evə göndərir. Evdə ərzaq olmadığını bilən qız evə girərkən hər tərəfin yeyəcəklə dolu olduğunu görür, sevincdən “ana, doluuu!”, – deyib qışqırır. O vaxtdan bu yer Anadolu adlanır (Sakaoğlu, 2003: 151). Bu örnəklərdə möcüzə gerçəklik kimi qəbul edilir. Bu məqamda “Şehirli gerçəklikdə qeyri-adi hadisələr adi hadisələr kimi qəbul edilir” (Bars, 2013: 127-135) fikri öz təsdiqini tapır. Bu örnəklərdə möcüzəli ünsürlər olsa da, həmin möcüzə yaranışı şərtləndirmir, yaranışla birbaşa əlaqəli deyil. Eyni zamanda məkan adının yaranışı insanın fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir ki, bu da əfsanə yaranışı üçün xarakterik deyildir.

Bir daşın yaranışı haqqında söylənən digər bir nümunəyə görə, valideynlər bir-birini sevən iki gəncin qovuşmasına əngəl olurlar. Onlar qaçırırlar, valideynləri onları təqib edirlər, yaxalananda hər ikisi dua edib daşa çevrilirlər (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab, 2012: 96; Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab, 2012: 85). Burada toponimin yaranışından öncə həmin məkanın yaranışı gerçəkləşir, daha sonra görünüşə görə məkan adı seçilir. Belə ki, toponim etiologiyalı əfsanələrdə eyni zamanda həmin adı daşıyan maddi mövcudluğun da yaranışından bəhs olunur. Daşın yaranışı birbaşa çətin vəziyyətdən çıxış yolu kimi insanın duasının nəticəsi olaraq qeyri-adi şəkildə baş verir ki, nəticədə əfsanə yaranışı ortaya çıxır. Qazaxların şifahi ənənəsində də bir-birini sevən iki gəncin sevgisindən bəhs edən toponim-örnəklər vardır. Oxşar süjetli Mendibolat adlı təpə ilə bağlı bir örnəkdə xalq təpənin belə adlandırılmasının səbəbini Mendi və Bolat adlı iki gəncin bədbəxt sevgisi ilə əlaqələndirir (Babalar sozy, 2011:, 215).

Toponim-örnəklərdə motiv özünəməxsusluqları

Digər şifahi nümunələr kimi, toponimlərin yaranışından bəhs edən örnəklərin də özünəməxsus motiv fərqləri vardır. Müxtəlif süjetləri daşıyan örnəklərdə bəzən ortaq motivlərlə qarşılaşsaq da, daha çox fərqli motivlər və personajlar yer alır. Bu səbəbdən də eyni süjetli örnəklərin müxtəlif

variantlarında qarşıya çıxan motivləşmə diferensiallıqlarından bəhs edəcəyik. Ərzurumun Həsənqala bölgəsində Qarğabazarı və Araz suları üzərində salınan Çobandədə körpüsü haqqındakı örnəkləri misal gətirmək yerinə düşər. Birinci örnəyə görə, bu toponimin yaranışı bu şəkildə ortaya çıxır: çoban ustalara körpünün qurulması qaydalarını öyrədir; çoban əlindəki sopa ilə çayı keçərək körpünün yeddi ayağını müəyyən edir; körpü hazır olduqdan sonra çoban körpünün başında vəfat edir (Seyidoğlu, 1985: 105). Çobandədə körpüsündən bəhs edən ikinci nümunədə motiv fərqləri bu şəkildə özünü göstərir: xəstələr Xəlil Dədə qəbrini ziyarət edirlər. Bu qəbrin yaxınlığında qurdlar qoyunlara toxuna bilməzlər. Araz çayı üzərində ustalar körpü tikə bilmirlər. Çoban körpünün iki daşını tapıb sopası ilə yeddi yeri işarə edərək körpünü tikir. Kəramət əhli dədə əlindəki sopa ilə çayı keçir” (Seyidoğlu, 1985: 106). Üçüncü varianta görə, ustalar körpünü tikməkdə çətinlik çəkdikləri zaman dağdan çoban libaslı əli sopalı bir adam enir, onlara körpünün ayaqlarının yerini göstərir. Ustalar Çoban Dədənin (Xızır) nişan verdiyi yerə təməl ataraq körpünü tikirlər. Körpü tikildəndən sonra Çoban Dədə qeyb olur, onun yardımıyla salınmış körpü müqəddəs hesab edilir (Seyidoğlu, 1985: 107).

Anlaşılmayan məqamlar

Toponim örnəkləri tədqiq edərkən bəzi örnəklərin janr və süjeti ilə bağlı dəqiq mülahizələr irəli sürmək müşğulə çevrilir. Bunun səbəbi həmin örnəklərdə qarşıya çıxan anlaşılmayan məqamlardır. Həmin məqamlar janrın müəyyənləşdirilməsinə də əngəl yaradır. Anlaşılmayan məqamların ortaya çıxmasının səbəblərindən biri bəzi söyləyicilərin toponimləri söylədiyi hadisənin süjeti ilə əlaqələndirə bilməməsidir. Qarşıya çıxan anlaşılmayan məqamları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Mətnlərin anlaşılmayan ifadələrlə adlandırılması: mətnin adı toponimik xarakter daşısa da, məzmunu adın yaranışı ilə bağlı heç bir məlumat vermir. “Qəbiz ziyarəti” mətnində göstərilir ki, bir kişi qonaq getdiyi evdə dünyasını dəyişir. Su qıtlığı olan bu kənddə, kişinin canını tapşırduğu məkanda su axmağa başlayır. Bunu möcüzə kimi qəbul edən camaat onu orda dəfn edirlər. O vaxtdan həmin qəbir ziyarətgahdır (Şəki folklor örnəkləri, 2014: 167). Diqqət etsək, burada suyun həmin vaxtda axması insanlar tərəfindən qeyri-adi qəbul olunsada, əfsanədə Qəbiz adı haqqında məlumat yoxdur. Başqa sözlə, məkan möcüzə ilə əlaqələndirilsə də, adın yaranışı möcüzə ilə əlaqələndirilməyib. Ziyarətgahın yaranışı mətnin məzmunu ilə bağlanmışdır, bu da mətnin müəyyən tərəfləri ilə qüsurlu olduğunu göstərir.

2. Müəyyən vəziyyətin, halın və hərəkətin anlaşılmayan izahı: “Həmzə bulağı” adlanan mətnə də anlaşılmayan məqamlar vardır. “*Allahın hökmüynən Həmzə Allaha qarşı üz döndərdiyinə görə ordan bulax çıxır*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab, 2012: 119). İzah düzgün

verilmədiyinə görə, “Həmzə bulağı” adının pis əməlin nəticəsi kimi ortaya çıxması şübhə doğurur.

Süjetin toponimlə bağlılığının düzgün izah edilməməsinin bir çox səbəbləri vardır:

- a) söyləyici məlumatsızlığı – söyləyici süjetin gedişatını tam bilmir, ancaq bildiyi hissələri söyləyir. Bu da tam olmayan süjetin, eyni zamanda qüsurlu mətnin ortaya çıxmasına səbəb olur;
- b) söyləyici süjeti bilir, ancaq bəzi fərdi psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq bəzi məqamları yaxşı ifadə edə bilmir.

Bu kimi hallar tək toponim örnəklərin deyil, digər şifahi nümunələrin toplanması zamanı da qarşıya çıxma bilər. Belə hallarda toplayıcı əlavə suallar ünvanlamaqla süjetin tam şəkildə ifadəsinə nail olmalıdır.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində bəlli oldu ki, türk xalqları folkloruna xas toponim örnəklər müxtəlif bölgələrin adının yaranışından bəhs etdiyi kimi, onların süjetləri də fərqli gedişlərə və motivlərə, çeşidli personajlara sahibdir. Şifahi örnəklərdən nümunələr gətirməklə həmin örnəklərin janr, süjet xüsusiyyətlərini təhlil edərək belə qənaətə gəldik ki, yalnız məzmun məsələsinə söykənərək janr xüsusiyyətləri və süjet özünəməxsusluğu haqqında dəqiq qənaətlər irəli sürmək mümkün deyildir. Digər şifahi örnəklər kimi, bu örnəklərin də janr və süjet xüsusiyyətləri bir-biri ilə əlaqəlidir. İnformativ səciyyə daşıyan bu şifahi nümunələrə, eyni zamanda onların variantlarına istinad edərək söyləmək olar ki, toponim inanc və möcüzəlilik ifadə edən hadisənin müşayiəti ilə meydana çıxarsa, yaranış birbaşa möcüzə ilə əlaqələndirilərsə, həmin möcüzə inanc ehtiva edərsə (az sayda örnəklər bu xüsusiyyətə malikdir), toponim-əfsanə, insan həyatı və fəaliyyəti ilə gerçək, yaxud gerçəkliyə uyğun hadisələrlə əlaqələndirilərsə, toponim-rəvayət adlandırılması məqsədəuyğun olardı. Janrın müəyyən edilməsində digər xüsusiyyətlər də kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır. Folklor örnəkləri hər söyləyicinin təhkiyəsində fərqli xüsusiyyətlər qazandığı üçün müəyyən dəyişikliklərə uğraya bilər, bu da janrın müəyyənləşdirilməsində daha diqqətli olmağı tələb edir. Örnəklərin bizə diktə etdiyi şəkildə davranaraq – janrın bütün xüsusiyyətləri, paralel olaraq süjetin gedişi əlaqəli şəkildə nəzərə alınmaqla həmin örnəklərin adı ilə bağlı mübahisəli məqamların aydınlaşacağı qənaətindəyik.

Qaynaqlar

- Azərbaycan mifoloji mətnləri (1988). Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir (2012). Tərtib edən: Rüstəmədə İ. I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir (2012). Tərtib edən: Rüstəmədə İ. III kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 468 s.
- Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri (1985). Toplayıb tərtib edən Paşayev S. Bakı: Yazıçı, 2009, 427 s.
- Babalar sozy. (2011). The word of ancestors. Zhuztomdyk. Astana, Foliant, 2011. Vol. 80: Toponymic legends. P. 416. [In Kaz]
- Bars, M. (2013). Efsanelerde Büyülü Gerçekçilik Üslubu // Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi, – 2013, cilt 6, №27. – s. 127-135.
- Bascom, V. (2006), Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. I kitab. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2006, s. 113-133.
- Baydemir H. (2011). Ozbek efsaneleri, Elazığ, Fenomen yayıncılık, 2011, 490 s.
- Başarkanoğlu, L. (2010). Nizip Efsaneleri. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gaziantep, 2010, 126 s.
- Buch W. (2006). Masal və əfsanə üzərinə // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. I kitab. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2006, s.223-229
- Dərbənd folklor örnəkləri. (2014). Tərtib edənlər: Qasımlı M., Əliyev O., Xəlilov R., cild I, 2014, 368 s.
- Erzurum Efsaneleri (1985). B.Seyidoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 1985, 220 s.
- Ergun, M. (1997).Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi // M.Ergun. Cilt I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1997, 360 s.
- Ergun, M. (1997), Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi // M.Ergin. Cilt II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 919 s.
- Əmirli E. (2022). Azərbaycan əfsanələrinin sistemləşdirilməsi problemi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı: 2022, 143 s.
- Şəki folklor örnəkləri. (2014). Tərtib edən: Süleymanova L. II kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 408 s.
- Xəlilova A. (2018). Əfsanələr // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: 2018, s. 340-358
- Pentikainen, J. (2006). Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu / Çeviren İ.Görkem // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara: Geleneksel Yayınları, I kitab. 2006, s. 229-238.

Sakaoğlu, S. (2003). 101 Anadolu Efsanesi. Ankara: Akçağ, 2003, 253 s.

Sakaoğlu, S. (1980). Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu // S.Sakaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, 139 s.

Криничная Н.А. (1989). Легенды, предания, бывапыщины. Москва: Современник, 1989, 286 с.

KIBRIS TÜRK AĞIZLARINDA DEVRİK CÜMLE YAPILARI

Elza ALİŞOVA DEMİRDAĞ*

zet

Ağızlar, bir dilin ses, şekil, söz dizimi ve anlam bakımından belli yerleşim bölgelerine göre farklılıklar gösteren koludur. Ağız incelemeleri, dilin tarihsel gelişim sürecinin eksiksiz olarak takip edilebilmesi açısından çok önemlidir. Bu bağlamda, Kıbrıs Türk ağızları, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde üzerinde önemle durulması gereken sahalardan biridir. Kıbrıs Türk ağızları, yapı özellikleri bakımından Türkiye Türkçesinin Batı Grubu ağızları başta olmak üzere çeşitli kollarıyla benzerlik taşımaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından Kıbrıs Türk ağızlarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılsa da bu araştırmaların sistematik olduğunu söylemek zordur. Özellikle, Kıbrıs Türk ağızlarının söz dizimiyle ilgili yeterli çalışmaların olmadığı gözlemlenmektedir. Etkileşim içinde olduğu dillerin etkisi sonucu söz diziminde bazı saptamalar yaşanan Kıbrıs Türk ağızlarının söz diziminin detaylı ve sistematik olarak incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu alışmada Kıbrıs Türk ağızlarında devrik cümle yapıları ele alınacaktır. Devrik cümleler, yükleme sonda bulunmayan cümlelerdir. Bir anlamı vurgulamak, ne çıkarmak ihtiyaı doğrultusunda yüklemin yeri değişebilmektedir. Devrik cümle, yazılı dile nazaran sözlü dilde daha fazla kullanılmaktadır. Kıbrıs Türk ağızlarında devrik cümleyle ilgili bilinen bir çalışma yoktur. Bu da çalışmanın önemini artırmaktadır. Çalışmada Kıbrıs Türk ağızlarında devrik cümle yapısı incelenecektir. Bu bağlamda Kıbrıs Türk ağızlarıyla ilgili hazırlanan kitaplar ve derlenen metinlerden yararlanılacaktır. Metinler incelenerek devrik cümleler tespit edilecek ve daha sonra seçilen cümleler yüklemden sonra bırakılan ögeye göre sınıflandırılacaktır. Böylece, söz diziminde önemli yer tutan devrik cümle yapısının Kıbrıs Türk ağızlarındaki görünümü örneklerle açıklanacaktır. Çalışma, devrik cümle yapısının Kıbrıs Türk ağızlarındaki yerinin tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs Türk ağızları, söz dizimi, cümle, devrik cümle.

* Doç. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Kıbrıs, elzaalishovademirdag@gmail.com. ORCID: 0000-0002-0320-8996.

INVERTED SENTENCE STRUCTURES IN TURKISH CYPRIOT DIALECTS

Abstract

Dialects are branches of a language that may differ in terms of sound, form, syntax and meaning and vary according to certain settlement areas. Dialect studies are critical in following the historical development process of the language altogether. In this context, Turkish Cypriot dialects are one of the areas that should be emphasized among the Turkish dialects of Turkey. Turkish Cypriot dialects are similar to various branches of Turkish Turkish, especially the Western Group Dialects, in terms of their structural features. Although some researchers have conducted various studies on Turkish Cypriot dialects, it is difficult to say these studies are systematic. In particular, it is observed that there needs to be more studies on the syntax of Turkish Cypriot dialects. It is essential to examine the syntax of the Turkish Cypriot dialects in detail and systematically, with some determinations in the syntax as a result of the influence of the languages with which it interacts.

This study will discuss inverted sentence structures in Turkish Cypriot dialects. Inverted sentences are sentences with no predicate at the end. The location of the predicate may change in line with the need to emphasize or highlight a meaning. Inverted sentences are used more in spoken language than in written language. There has yet to be a study on inverted sentences in Turkish Cypriot dialects. This increases the importance of the study. The study will examine the inverted sentence structure after information about the studies on Turkish Cypriot dialects is given. The study will use books and compiled texts about Turkish Cypriot dialects. By examining the texts, inverted sentences will be identified, and then the selected sentences will be classified according to the element left after the predicate. Thus, the appearance of the inverted sentence structure, which has an essential place in syntax in Turkish Cypriot dialects, will be explained with examples. The study is essential in determining the place of the inverted sentence structure in Turkish Cypriot dialects.

Keywords: Turkish Cypriot dialects, syntax, sentence, inverted sentence.

Giriş

Ağız terimi, Türkçe Sözlükte “Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim yerlerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili” olarak açıklanmaktadır. Ergin (2008, s. 10), bu kavramı “şive içinde mevcut olan ve söyleyişe dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz ad” olarak tanımlarken, Korkmaz (2010, s. 11), “bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri” olarak ele alır. Vardar (2002, s. 14), “Bir dilin alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri” şeklinde tanım yapar. Demir’in (2002, s. 114), konuyla ilgili açıklaması şu şekildedir: “Ağız, aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okur yazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış, insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestijli standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir.”

Anadolu ağızları üzerindeki çalışmaların başlangıcı 1867 yılına kadar uzanmaktadır: “A. Maksimov’un Hüdavendigâr ve Karamanlı ağızları üzerine yazdığı *Opıt izledovanija tjurskich dialektov v Chudavendare i Karamanii* (St.- Petersburg 1967) denemesinden ta 1940 yılına kadar uzanan dönemdeki araştırmalar, bir iki istisna dışında genellikle “yabancı araştırmacılar dönemi” olarak adlandırılabilir.” (Korkmaz, 1975, s. 143) Bu dönemde ağız çalışmalarının genellikle yabancı araştırmacılar tarafından yürütüldüğü, 1940 yılından sonra yerli araştırmacıların bu sahaya yönelmesiyle verimli çalışmalara imza atıldığı gözlemlenmiştir. Günümüzde Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çok sayılı araştırmalar yapılarak hacimli eserler yazılsa da Türkiye Türkçesi ağızları atlası ve ağızları içine alan bir sınıflandırma henüz yapılmamıştır.

Kıbrıs Türk Ağızları

Kıbrıs, Sicilya ve Sardunya’dan sonra Akdeniz’in üçüncü büyük adasıdır. Tarihsel süreç boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapan Kıbrıs, Mısırlılar, Hititliler, Akalar, Dorlar, Finikeliler, Asurlar, Persler, Ptolemeler, Romalılar, Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu, Lüzinyanlar, Venedikler, Osmanlılar ve İngilizler tarafından uzun veya kısa süreliğine yönetilmiştir. 1571’de Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra Anadolu’dan buraya göç hareketi başlar. Adadaki Türk nüfusunun sayısının artırılması maksadıyla

çeşitli mesleklerden sanatkârlar seçilerek Kıbrıs'a gönderilir. "Osmanlının yakın Eyaletleri (Suriye) ve Anadolu'nun kimi illerinden (Konya, Karaman, Niğde, Kayseri, Yozgat, Alanya, Antalya, Manavgat, İçel, Akşehir, Nevşehir, Çankırı, Eskişehir) gönderilen nüfus, Kıbrıs Türk Toplumu'nun ataları olarak kabul görür." (Atun, 2010, s. 2). Fetih sonrası Kıbrıs Türk ağızları, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde üzerinde önemle durulması gereken sahalardan biridir.

Kıbrıs Türk ağızları, yapı özellikleri bakımından Türkiye Türkçesinin Batı Grubu ağızları başta olmak üzere çeşitli kollarıyla benzerlik taşımaktadır. Saracoğlu (1992, s. 22), bunu şöyle açıklar: "Kıbrıs ağzı Türkiye Türkçesine bağlıdır. (Anadolu lehçesi) Ağzımızda Türkiye Türkçesindeki ağızlardan çeşitli özellikler görülür. Bu durum Anadolu'dan (Karaman, İçel, Alanya ve Antalya) gönderilen atalarımızın ağız özelliklerini burada da yaşatmalarından doğar."

Eren (1964, s. 534), Kıbrıs Türk ağızları için şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "Kıbrıs Türklerini muhtelif göç ve sürgünlerin birbiri üzerine yığıldığı muhtelif katlardan mürekkep karma bir topluluk saymak zaruridir. Birinci, yani en eski katı meydana getirenler, adanın fethinden sonra 1572'de çıkan sürgün emri üzerine Kıbrıs'a gönderilen kimselerin kalıntılarıdır. İkinci kat, adanın fethinden sonra muhtelif zamanlarda buraya sürülen yürüklerin kalıntılarından meydana gelmiştir. Birinci katı meydana getirenlerin Konya çevresinden geldikleri açıktır. İkinci katı meydana getirenlerin ise İçel, Antalya ve Alanya çevrelerinden geldikleri yukarıda özetlediğim belgelerle sabittir." Duman (1999, s. 128), "Esas itibarıyla bazı Anadolu ağızlarının bir çeşit karışımından meydana gelmiş, ancak değişik coğrafi ve sosyolojik şartlarda zaman içerisinde kendi farklı özelliğini kazanmış gözükken Kıbrıs ağzı, Batı Türkçesinin dil değişim için yakın denebilecek bir dönemde oluşmuş yeni bir ağızdır denebilir." şeklinde açıklama yapar.

Kıbrıs Türk ağızları, kaynağı Anadolu Türkçesi olan ağızlar topluluğudur. Türkiye Türkçesi ağızlarıyla birçok ortak özelliklere sahip olsa da yeri tam olarak belirlenmemiştir desek yanlış olmaz: "Söz varlığında, ilişkiye geçtiği dillerden birçok kelimeler alarak değişmeler gösteren, söz diziminde birtakım sapmalar yaşanan Kıbrıs Türk ağızlarının, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde yeri tam olarak belirlenmemiştir." (Gürkan, 2014, s. XI)

Bu çalışmada Kıbrıs Türk ağızlarında devrik cümle yapısı incelenmiştir. Kıbrıs Türk ağızlarıyla ilgili kaynak metinler taranarak devrik cümleler belirlenmiştir. Kullandığımız metinlerin bazılarında çeviri yazı işaretleri kullanılmamış, söyleyiş elden geldiğince yazıya aktarılmıştır. Gerekli görüldüğü hâlde birlik sağlamak amacıyla (k>ğ) çeviri yazıyla

düzenlenmeye gidilmiş, ancak metnin özünün bozulmamasına dikkat edilmiştir.

Kıbrıs Türk Ağzlarında Devrik Cümle

Türkçe söz diziminde cümleler yüklemine yerine göre kurallı ve devrik cümle olarak ikiye ayrılmaktadır. Kurallı cümle, yüklemine sonda bulunduğu cümle türüdür. Bu, Türkçe söz diziminin karakteristik özelliklerinden biridir: “Cümlelerin ana ögesi olan yüklem, genellikle cümlelerin sonunda bulunur. Yardımcı ögeden ana ögeye doğru diziliş, Türk cümle yapısının temel özelliğidir. Yükleme tanımlayan ögeler, yükleminden önce gelir. Yükleme en yakın öge, genellikle belirtmek istenen ögedir.” (Karahana, 2013, s. 100). Devrik cümle, yüklemine sonda bulunmayan cümle türüdür. “Anlamı güçlendirmek veya güzelleştirmek için Türkçenin normal söz dizimine aykırı olarak yüklemine öteki cümle ögelerinden daha önce gelen cümle.” (Korkmaz, 2010, s. 65). Kurallı cümlelerle mukayesede daha az kullanılmaktadır. Özellikle, şiir ve konuşma dilinde rastlanmaktadır. “Bir anlamı öne çıkarma, belirtme, vurgulama ihtiyacı, özellikle şiirde ahenk endişesi diğer ögelerin olduğu gibi yüklemine de yerini özellikle değiştirebilmektedir.” Devrik cümlelerin yüklemine, başta veya ortada bulunabilir. Devrik cümlelerde yükleminden sonra cümle ögelerinden herhangi biri gelebilir. Devrik cümle yazı diline oranla konuşma dilinde, konuşma diline oranla şiir dilinde daha sık kullanılır.

Ağız araştırmalarında söz dizimi konusunun çok fazla yer almadığı bir gerçektir. Bu, ağız sınıflandırılması çalışmalarında söz dizimi unsurlarının ölçüt olarak ele alınmamasından kaynaklanmaktadır: “Bu tutumun en önemli sebebi ağız araştırmalarında B. Brendemoen’in çalışmalarını bir tarafa bırakacak olursak, söz dizimine pek yer verilmemesidir. Oysa üst dil ile ağızlar arasında olduğu gibi ağızların kendi aralarında farklar, söz dizimi de dahil dilin her sahasında bulunabilir.” (Demir, 2002, s. 108). Kıbrıs Türk ağızları üzerine yapılan çalışmalarda da söz dizimi konusunun ele alınmadığı gözlenmektedir. Bu çalışmada Kıbrıs Türk ağızlarındaki devrik cümle yapısı ele alınacaktır.

Devrik cümleler, ögelerin yükleminden sonra gelişine göre sınıflandırılır.

Yüklem + Özne

Onnarı öyle bıraktım da size haber vermeğe geldim ben da (Yorgancıoğlu, 2006, s. 10)

Geçtik buyanı Kuzeye on sekiz yaşındaydım ben (Çelebi, 2010, s. 248)

Ondan sonram çıktı bu hadiseler. (Çelebi, 2010, s. 236)

Vurayım onu sen gurtulasın hem de hepsi (Gürkan, 1997, s. 139)

Üş gece mevlidlerini okullardı. Okurduğ hePsimiz da (Gürkan, 1997, s. 143)

Olacağ galibam bu ekiner (Çelebi, 2010, s. 140)

Ma nerde galdın be göloğoz kahalı? (Çakmak, 2001, s. 72)

Yüklem + Nesne

Gittik obir tanadıglara söyledik da gurtardılar geni (Yorgancıoğlu, 2000, s. 411)

Medduptan öğrendiydi gızı olduğunu. (Gümüşatam, 2010, s. 50)

Yeğenimnan çağırdık bunu (Gürkan, 1997, s. 139)

Bir gün iki gün adam garısız yaşayamamış, almış başka garı (Yorgancıoğlu, 2006, s. 8)

O zaman annamış evdan gaçdığını (Yorgancıoğlu, 2006, s. 8)

Deyzemler aştı eski defTerleri (Gümüşatam, 2010, s. 63)

Yok der o benim tikenim idi, ya tikenimi verecen ya mangalı. (Özokutan, 2005, s. 248)

İkinci sene çocuklarımın biri damdan düştü, berikat bir dogdor başını buza goydu gan beynin vurmada gurtardı çocuğu. (Yorgancıoğlu, 2000, s. 416)

Bütün Kıpırlılar çok sever gaveyi. (Gümüşatam, 2010, s. 37)

Anne bişey isden beni? (Çelebi, 2010, s. 191)

Yüklem + Zarf

Geceden sabaha beKlerdi, ondaan beşe. (Gümüşatam, 2010, s. 53)

Bunnarın düğünde oynandı çoğ (Çelebi, 2010, s. 138)

Hasan'ı dur bakaym kimilan gördüm öteğe gün (Gümüşatam, 2010, s. 140)

“Aç döv ana ağzını, aç döv buba ağzını” deyereg dövleri yedirir, birer küreg da sakız gör ağızlarına, çıkar oturur yokarı (Saraçoğlu, 2005, s. 177)

Benim da isdediğim iki gözdür asındana (Çakmak, 2001, s. 76)

O da bağğannnıdır assıdana! (Çakmak, 2001, s. 82)

Tencereyi doldurdum dirinğa yağınan. (Gümüşatam, 2010, s. 192)

Uzadmaalım, ben da boşda bulundum angsızdan. (Çakmak, 2001, s. 10)

Yüklem + Yer Tamlayıcısı

O da gızmış gennere; Utanmassanız da geldiniz garşıma! (Yorgancıoğlu, 2006, s. 408)

Gavuru raslarkandan atmışlar aşaa. (Yorgancıoğlu, 2006, s. 408)

Bemindir bu evcikler buraşda (Gümüşatam, 2010, s. 58)

Yoğurduñ gaymağını eñ çok ben severim, ama hepsi da yer evde (Gümüşatam, 2010, s. 59)

Oraştan aldık Fehim'in vanı çığdık Beramoddi'ye (Gürkan, 1997, s. 122)

RahmetTlik Hasancığı buldular oraşda aşşağı köy mezarlığının yanında (Gürkan, 1997, s. 123)

Güveyim başladı geni gayırmaya (Gürkan, 1997, s. 133)

Aha goluñ ğanadıñ ğırlıdı dur bir yere (Gümüşatam, 2010, s. 67)

Ertesi gün gene okuldan döner gıcağaz gara köpek çıkmış önüne (Özokutan, 2005, s. 411)

Câmiden çıkınca ğaragöz varıdı köyümüzün içinde (Taşçı, 1986, s. 9)

Akşam dedi siz üçünüz da birlikte bir şey geçdi aranızdan (Özokutan, 2005, s. 63)

Bunnarı oğlannarı bir bir evlendi çığdı buba evinden (Gümüşatam, 2010, s. 74)

Yüklem + Özne + Nesne

Bilirim buba ben seniñ gördüğün ruyağın annamını (Saraçoğlu, 2004, s. 231)

Yüklem + Nesne + Özne

Padişahıñ hoşuna gitti ki seveler geni bunlar (Çelebi, 2010, s. 237)

Yüklem + Nesne+ Yer Tamlayıcısı

Onnu onnu tağsim edelim ğızlarnan oğlanları sınıflara (Gümüşatam, 2010, s. 168)

Bir yandan da elini gödu altından, çekti attı geni südün içine (Derzinevesi ve Meteci, 2009, s. 60)

Dediği gibi bindik otobüse konsolosluğun önünden geçerken gönderdi binayı bana (Çelebi, 2010, s. 241)

Yüklem + Nesne + Zarf

Şayed o basdardaysa, baş baş ıkayacam geni şimdigi (Çakmak, 2001, s. 12)

Yüklem + Zarf + Yer Tamlayıcısı

Elinde ekmeği pay eder yarımşar yarımşar oğlularına (Gümüşatam, 2010, s. 170)

Yığınınan insan hürra doldular açılışında mağazaya (Gümüşatam, 2010, s. 62)

Çokları geçdiydi o zamandan kuzeye

Misafirliğe gitti deyzesi gızıynan şehere. (Gümüşatam, 2010, s. 58)

Yüklem + Yer tamlayıcısı + Nesne

Oğlancık da dedi, ben getirdim saa duzu. (Çelebi, 2010, s. 237)

Yüklem + Yer tamlayıcısı + Özne

Başlamışlar bağırsinnar gennere çocuğlar (Derzinevesi ve Meteci, 2009, s. 73)

Yüklem + Yer Tamlayıcısı + Zarf

Böyle manilere, şiirlere falan Hasan Bulliler'in bilmem ne bulardan çoğ söylerdi bize sağlığında. (Taşçı, 1986, s. 14)

Kiminnan çıkacaydın yola o vakıT (Gümüşatam, 2010, s. 140)

Yüklem + Zarf + Nesne + Yer Tamlayıcısı

Biz evde kutlarık her sene yıl başları evimizde (Gümüşatam, 2010, s. 176)

Yüklem + Zarf + Özne + Yer Tamlayıcısı

Cumağanın sabahı, sekiz dokuz sularında en nihayed gelirdi gene tegrar davullar kapuya (Gürkan, 1997, s. 146)

Yüklem + Nesne + Yer Tamlayıcısı + Zarf

Pay edti altınlarını gelinnere üçerli (Gümüşatam, 2010, s. 168)

Yüklem + Özne + Zarf + Yer Tamlayıcısı

Dalga geçti basdardanın biri deminceg benimnan telehonda (Çakmak, 2001, s. 12)

Sonuç

Kıbrıs Türk ağızları, kaynağı Anadolu Türkçesi olan ağızlar topluluğudur. Demir (2002: 100), Kıbrıs Türk ağızlarının Türkiye Türkçesi ağızları içerisindeki yeri Kral ve Karahan tarafından dil ölçütleri esas alınarak yapılan iki sınıflandırma denemesinden hareketle şöyle açıklanır: “18 ölçüte dayanan bu sınıflandırmaya göre, Kıbrıs ağızları, 3. ve 4. gruptaki ağızlarla 13 ölçütte örtüşür. Bunlardan 3. grubu Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Burdur, Denizli, Eskişehir, Isparta, İzmir, Manisa, Muğla ve Uşak illeri ağızları, 4. grubu ise Ankara İçel, Kayseri, Kırşehir, Konya, Nevşehir, Niğde ve Yozgat ağızları oluşturur.”

Yazar, bu örtüşmelerle birlikte Kıbrıs Türk ağızlarının Türk dünyasının hiçbir yerine görülmeyen kendine has özellikleri olduğunu da altını çizer. Yazar, yazılı bir Kıbrıs standardı olmamasına rağmen Kıbrıs ağızlarının değişik seviyedeki okul, resmi daire, radyo-televizyon, meclis gibi standart dilin en üst seviyede kullanılması gereken her türlü ortamda konuşulduğu belirterek “Bu yönüyle de Kıbrıs ağızları Türkiye içerisinde konuşulan ağızlara göre çok daha prestijli bir konuşma varyantı olarak karşımıza çıkmakta, ağızların taşıdığı yan anlamların hiç birisine sahip görünmemektedir.” şeklinde yerinde bir değerlendirmede bulunur. (Demir, 2002, s. 102)

Türkiye Türkçesi ağızlarının önemli kollarından biri olan Kıbrıs Türk ağızları tarihi gelişim süreci içerisinde kendine has birtakım özellikler kazanmıştır. Bu farklı özellikler, özellikle söz dizimi sahasında kendini göstermektedir. Gümüştam, (2010, s. 197), Kıbrıs Türk ağızlarındaki temel değişmelerin daha çok söz varlığında ve söz diziminde yaşandığını belirtir. Kıbrıs Türk ağızları bulunduğu konum nedeniyle Rumcadan yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Bu etki söz dizimi sahasında özellikle devrik cümle yapısında kendini göstermektedir. Bu bağlamda Kıbrıs Türk ağızlarındaki devrik cümle yapısı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Kıbrıs Türk ağızlarındaki devrik cümle yapısı ele alınmıştır. Devrik cümle yapısı, yüklemden sonra gelen ögeye göre sınıflandırılmıştır. Kıbrıs Türk ağızlarında yüklem+ özne, yüklem+ nesne, yüklem+ yer tamlayıcısı, yüklem +zarf şeklinde devrik cümlelerin kullanıldığı dikkat çekmiştir. Ayrıca yüklem+ nesne+ yer tamlayıcısı+ zarf, yüklem+ nesne+ yer tamlayıcısı, yüklem+ yer tamlayıcısı+ nesne şeklinde devrik cümle yapıları da tespit edilmiştir. Devrik cümle yapısının yoğun bir şekilde kullanıldığı Kıbrıs Türk ağızları bu bağlamda dikkat çekmektedir.

Kaynaklar

- Atun, S. (2009). *Kıbrıs Türk Edebiyatı*. Lefkoşa: Ajans.
- Çakmak, H. (2001). *Gapellari Fuad Dayı*, Akrep.
- Çelebi, N. (2010). *Kıbrıs Türk Ağızlarında Dil İlişkisi İzleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Demir, N. (2002). “Ağız Terimi Üzerine”, *Türkbilig*, 4, 105-116.
- Demir, N. (2009). “Kıbrıs Ağızlarının Tipik Özellikleri”, *Kıbrıs Konuşuyor*, İstanbul Kesit.
- Derzinevesi, H. & Sultan M. (2009). *Gıbrız Ağzıynan Kıbrıs Masalları*, Lefkoşa.
- Duman M. (1999). “Kıbrıs Ağzı Üzerine Bazı Notlar”. *Kıbrıs Konuşuyor*, İstanbul: Kesit Yayınları, 39-62.
- Eren, H. (1963), Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili”. *Onuncu Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 7-50.
- Ergin M. (2008) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayın.
- Gümüştam, G. (2014). *Kıbrıs Türk Ağızları (Ad Kategorisi)*. Lefkoşa: TipografArt.
- Karahan L. (2013). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.
- Korkmaz, Z. (1975). “Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar. *TDAY-Belleten*, 143-172
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Özokutan, T. (2005). *Kıbrıs Türk Masalları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Saracoğlu, E. (1972). *Kıbrıs'ın Küçük Kaymaklı Ağzı*, Ankara. A.Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.
- Saracoğlu, E.. (2000). *Kıbrıs Ağzı*, Lefkoşa: Ateş.
- Taşçı Y. (1986) *Kıbrıs Ağzı Dil Özellikleri*, Lefkoşa.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK.
- Vardar B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yorgancıoğlu, O. (1998). *Kıbrıs Türk Folklorundan Derlemeler: Masallar*, Mağusa.
- Yorgancıoğlu, O. (2000). *Kıbrıs Türk Folkloru*, Gazimagusa: Cambulat.
- Yorgancıoğlu, O. (2006), *Masallar II*, Gazimagusa: Cambulat.

KAŞ (ANTALYA) İLÇESİNDE YAŞAYAN BARAK TÜRKMENLERİNİN AĞIZ ÖZELLİKLERİ

Emine ATMACA*

Özet

Dalgıç turizmi bakımından ülkemizin önde gelen merkezlerinden biri olan Kaş, Antalya ilinin en batısında yer alan turistik bir ilçedir. Antalya il merkezine 189 km mesafede yer alan Kaş'ın sahil uzunluğu 70 km civarındadır. Yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı olan Kaş'ta Akdeniz iklimi hüküm sürer. Deniz seviyesinden 700 m yüksekliğe kadar Akdeniz iklimi etkisi görülür. İlçe, yazın nem oranı açısından Akdeniz kıyı şeridinin en düşük değerlerine sahiptir. Bu coğrafi şartlarının elverişliliğinden dolayı şehir içerisinde ve dışarısından göç almaya çok elverişli olmasına rağmen ilçe, farklı etnik yapılarını, kendi geleneğini, göreneğini, kültürünü ve ağız özelliklerini muhafaza edebilmeyi başarmıştır. Macar Türkolog László Rásonyi'nin "Tarihte Türklük" adlı eserinde bir Kıpçak oymağı olarak tanıtılan Baraklar, Osmanlı iskân politikası uygulamasında Oğuzların Selçuklu Hanedanı'yla V. ila XI. yüzyılları arasında İran ve Anadolu'nun fethinde büyük rol üstlenmiş Beğdili boyuna tabi olarak gösterilmektedir. Bu Türkmen boyu, tarihte savaşçı ruhları ve zekâları ile ön plana çıkmıştır. 1100'lü yıllarda Anadolu'ya gelen Baraklar önce Yozgat civarına yerleşmiş, ancak Osmanlı'nın kuruluşu sırasında yaşanan birtakım sebepler dolayısıyla Antep civarına Barak Ovası'na sürülmüştür. Bugün Gaziantep, Şanlıurfa, Yozgat, Kırıkkale, Çorum, Nevşehir, Trabzon, Afyon, Çankırı gibi Anadolu'nun farklı yerlerinde ikamet etmektedirler. Bu boy, tarihî verilere göre Antalya'nın Kaş ilçesinin *Ağullu*, *Ahatlı Kılınçlı*, *Kapaklı* ve *Yeşilbarak* (Yayla Barak) mahalleleri ile *Bayındır* ve *Boğazcık* (Barak/Sahil Barak) yaylalarında da ikamet etmektedir. Yapılan derlemelerde edinilen bilgilere göre Kaş ilçesine 1600'lü yıllarda Antep'in Barak Ovası'ndan veya Suriye'nin kuzeyinde yer alan Rakka'dan göç etmişlerdir. Hayvancılık, seracılık ve özellikle "Yeşilbarak/Barak" kilimi olarak da bilinen kilim dokumacılığıyla geçimlerini sürdürmektedir. Bu çalışmada, ilkin Barak boy adı hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında Kaş ilçesinde ikamet etmekte olan Barak Türkmen mahalleleri ziyaret edilmiş, ağız özelliklerini en iyi yansıttığı düşünülen kaynak kişilerden belli konularda metin ve kelime derlemeleri yapılmıştır. Bu derlemelerden elde edilen veriler ışığında Barak Türkmenlerinin ses ve şekil bilgisi özellikleri maddeler hâlinde sıralanmış ve diğer yörük ağızlarıyla ilişkisi üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Antalya, Kaş, Barak Türkmenleri, ses bilgisi, şekil bilgisi.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antalya, eatmaca@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8070-124X.

DIALECTAL CHARACTERISTICS OF BARAK TURKMEN LIVING IN KAŞ (ANTALYA) DISTRICT

Abstract

Kaş, one of the leading centers of our country in terms of diving tourism, is a touristic district located in the westernmost part of Antalya province. Located 189 km from Antalya city center, Kaş has a coastal length of 70 km. The Mediterranean climate prevails in Kaş, where summers are hot and dry and winters are mild and rainy. The effect of the Mediterranean climate is seen up to 700 m above sea level. The district has the lowest values of the Mediterranean coastline in terms of humidity in summer. Although it is very favorable to receive migration from within and outside the city due to the favorable geographical conditions, the district has managed to preserve its different ethnic structures, its own traditions, customs, culture and oral characteristics. Introduced as a Kipchak tribe in the Hungarian Turkologist László Rásonyi's "Turks in History", the Baraks are shown in the Ottoman settlement policy as subordinate to the Beğdili tribe of the Oghuz who played a major role in the conquest of Iran and Anatolia between the Vth and XIth centuries under the Seljuk dynasty. This Turkmen tribe stood out in history for their warrior spirit and intelligence. The Baraks, who came to Anatolia in the 1100s, first settled in the vicinity of Yozgat, but due to some reasons during the establishment of the Ottoman Empire, they were exiled to the Barak Plain around Antep. Today they reside in different parts of Anatolia such as *Gaziantep, Şanlıurfa, Yozgat, Kırıkkale, Çorum, Nevşehir, Trabzon, Afyon* and *Çankırı*. According to historical data, this tribe also resided in the neighborhoods of *Ağullu, Ahatlı Kılınçlı, Kapaklı* and *Yeşilbarak (Yayla Barak)* and the plateaus of *Bayındır* and *Boğazcık (Barak/Sahil Barak)* in the Kaş district of Antalya. According to the information obtained from the compilations, they migrated to Kaş district in the 1600s from the Barak Plain of Antep or from Raqqa in the north of Syria. They make a living through animal husbandry, greenhouse cultivation and especially rug weaving, also known as "Yeşilbarak/Barak" rugs. In this study, firstly, information about the Barak clan name was given. Afterwards, Barak Turkmen villages residing in Kaş district were visited and text and word compilations were made on certain subjects from the source persons who were thought to reflect the dialectal features best. In the light of the data obtained from these compilations, the phonological and morphological features of Barak Turkmen are listed as items. In addition, the relationship of Barak Turkmen dialect with other Yoruk dialects in the district in terms of dialect relations and interactions is also emphasized.

Keywords: Antalya, Kaş, Barak Turkmen, phonology, morphology.

Dalgıç turizmi bakımından ülkemizin önde gelen merkezlerinden biri olan Kaş, Antalya ilinin en batısında yer alan turistik bir ilçedir. Merkez belediyesiyle birlikte 54 mahalleden oluşmaktadır. Kaş Kaymakamlığı'ndan edinilen bilgiye göre ilçenin toplam nüfusu 61.488'dir. İlçe doğuda Demre kuzeyde ise Elmalı ilçelerine komşudur. Antalya il merkezine 189 km mesafede yer alan Kaş'ın sahil uzunluğu 70 km civarındadır. Yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı olan Kaş'ta Akdeniz iklimi hüküm sürer. Deniz seviyesinden 700 m yüksekliğe kadar Akdeniz iklimi etkisi görülür. İlçe, yazın nem oranı açısından Akdeniz kıyı şeridinin en düşük değerlerine sahiptir. Bu coğrafi şartlarının elverişliliğinden dolayı ilçe merkezinde yaşayanlar geçimini yaz aylarında turizm amaçlı pansiyon, otel ve motel işletmeciliği, mahallelerde/yaylalarda yaşayanlar ise sera, meyve, çiçek üretimi ve dağlık hayvancılık yaparak sağlamaktadır.

Kaş'ın tarihi MÖ 2000'lere dayanır. İlçenin eski adı Antifellos'tur. Antifellos, ilçenin kuzeyinde yer alan Çukurbağ mahallesindeki Phellos tarihi şehrinin karşısında olan şehir anlamındadır. Kaş ve yöresinde 1500-2500 yıllık kaya mezarları, lahitler, mabetler, kale duvarları ve antik tiyatrolar göze çarpmaktadır. Kaş'ın, kıyıları ve yerleşimi ile Meis adasını bir yay gibi çevirdiği ve ona baktığı için bu ismi aldığı ileri sürülmektedir (Kaş Kaymakamlığı 2009 ilçe brifingi) (Bölük & Erdem, 2021, s. 2047).

Kaş'ta Türkler dönemi, Miryokefalon Muharebesi'nden (1176) sonra başlar. Bu savaşta kazanılan başarıdan sonra Türkler, Diyâr-ı Rûm'a kesin olarak yerleşmeye başlamışlardır. II. Kılıçaslan 1182 yılında Antalya'yı kuşatmış fakat şehri alamamıştır. III. Kılıçaslan zamanında yeniden denizlere açılma hareketi başlamıştır. Bunun en önemli ispatı 1205 yılında Sparta yöresinin fethidir. Burada adı geçen Sparta'nın şimdiki Isparta veya Antalya'nın batısındaki Patara olduğu söylenmektedir. Daha sonra Kaş ve çevresi Anadolu Selçuklu topraklarına katılarak "Andifli" adını almıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin (1075-1308) zayıfladığı sıralarda XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başlarında bu bölge Hamidoğullarının Antalya şubesinin yani Tekeoğullarının (1321-1423) eline geçmiştir. Tekeoğulları döneminde bu bölgede imar ve kültürel faaliyetler Selçuklu dönemine göre artış göstermiştir. Tekeoğulları döneminde Antalya ve çevresi bir süreliğine Kıbrıs Krallığının eline geçse de Mehmet Bey (Teke Bey) burayı tekrar almayı başarmıştır. Bu bölge, Osmanlı Devleti'nin eline "yıldırım" lakabıyla tanınan Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid (1389-1403) zamanında geçmiştir. Zaman zaman Karamanoğulları (1256-1474) ve bazı Avrupalı devletlerin saldırılarına uğramış olsa da Anadolu eyaletine bağlanmış ve bu durumunu sonraki dönemlerde de devam ettirmiştir"¹.

¹ Kaş'ın tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.kas.bel.tr/AnaSayfa/Tarihce> (Erişim Tarihi: 12.11.2023).

Kaş Ağzının Diyalektoloji Araştırmalarındaki Yeri

Kaş ağzıyla ilgili ilk çalışma İrfan Kocakâhya'nın 1980'de *Antalya İli Kaş ve Yöresi Ağzı* adında hazırladığı lisans bitirme tezidir (Gülensoy-Alkaya, 2003, s. 93). Bu çalışma sadece metin derlemesinden ibarettir. Bu lisans bitirme çalışmasının yanında Ramazan Bölük'ün "Kaş (Antalya) Ağzı" (2010) makalesi, Mehmet Dursun Erdem ve Ramazan Bölük'ün ortaklaşa hazırladıkları Kaş (Antalya) Ağzı Ses Özellikleri Üzerine" (2011) makalesi, Erdem ve Bölük'ün "Kaş (Antalya) Ağzı Şekil Özellikleri Üzerine" (2011) makalesi, yine Erdem ve Bölük'ün *Antalya ve Yöresi Ağızları* (2012) çalışması vardır. Erdem ve Bölük, bu kitap çalışmasında Kaş'tan derlenmiş 17 metne yer vermiştir. Bu metinler, *Aklar, Bayındır, Çamlıköy, Çamlıova, Çeşme, Dereköy, Dirgenler, Gelemiş, Gökçeören, Gökçeyazı, Gürsu, İslamlar, Kınık, Sinneli, Boğazcık, Yeşilbarak* ve merkezden derlenmiştir (Erdem-Bölük, 2012, s. 485-544). Bu çalışmaların yanında Bölük ve Erdem'in "Antalya Kaş ağzından "Derleme Sözlüğü"ne Katkılar" (2021) adlı çalışması da vardır.

Savaş Şahin de "Kaş Barak Türkmenleri Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar" adlı çalışmasında yalnızca Yeşilbarak mahallesinden kelime derlemeleri yapmış, Barak Türkmenlerinin dokuma ve dokumacılıkla ilgili söz varlığı hakkındaki derlediği bilgileri çeviri yazı işaretleri kullanmadan vermiştir. Şahin'in derlediği malzemeden örneklerin bazıları şöyledir: "*bışığı*: "İki üçgenin ince kısa bir çizgi geçişiyle birleştirilmesine benzer motif ismi" (Yeşilbarak), *birikleme*: "Dokuma işlemi sırasında ipi elde biriktirme" (Yeşilbarak), *emeç*: "Deve boynuzunu benzer motif ismi" (Yeşilbarak), *gelen-varan*: "Tezgâhta iplerin bir öne bir arkaya geçmesini sağlamak için dokuma esnasında iplerin arasına yerleştirilen değnek" (Yeşilbarak), *halilefendiler göbe*: "Çengelli yıldıza benzer motif ismi. Bu motif ismi, kilim dokumacılığı ile uğraşan kalabalık bir ailenin lakabından gelmektedir." (Yeşilbarak), *kırmıklı*: "İçi, kenarları çengelli koç boynuzunu andıran bezemelerle doldurulmuş altıgen şeklindeki motife verilen isim" (Yeşilbarak) (Şahin, 2023, s. 43) vb.

Tarafımızca yapılan bu ağız çalışmasında hem Yeşilbarak hem de Boğazcık mahallesi sakinlerinden dokuma ve dokumacılık konulu kelimeler metin ve kelime derlemeleriyle tespit edilip çeviri yazı işaretleriyle verilmiştir: Mesela; *ıTar*: "Kilim dokumaya yarayan el tezgâhı" (Boğazcık/Yeşilbarak), *çâşır* (< *çağşır*): "1) Kıldan dokunan şalvarlık kumaş (Yeşilbarak), 2. İşlemeli dar şalvar" (Boğazcık), *çengelli barmaK*: "Barak kiliminde bir motif ismi" (Boğazcık), *darâ/kilim darâ*: "Dokuma tezgâhlarında, dişleri arasından arış ipliklerinin geçtiği, tarak biçiminde araç" (Yeşilbarak/Boğazcık), *emeş* (< *emeç*) "deve boynuzuna benzer bir motif ismi" (Yeşilbarak/Boğazcık), *halilefendilē göbē* (<< Halil Efendiler göbeği):

“Çengelli yıldıza benzer motif ismi” (Yeşilbarak), *kesmeli göbeK*: “Barak kiliminde bir motif ismi” (Boğazcık), *lukka*: “Ahşaptan yapılan yayık” (Boğazcık), *Tin*: “Tezgâha yerleştirilmiş renkli iplere verilen isim” (Yeşilbarak/Boğazcık) vb.

Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (1996) çalışmasında Antalya ağzını, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde 9 alt gruba ayırdığı *Batı Grubu Ağızları*’nın 1. alt grubunda vermiştir (Karahan, 1996, s. 116). Antalya’nın yer aldığı 1. alt gruba bağlı ikinci derecedeki alt grupta Antalya ağzı *a) Antalya merkez b) Finike, Kaş, Elmalı, Korkuteli c) Akseki d) Alanya* yer alır. Bu grupta bulunan diğer ağızlar Afyon, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Eskişehir, Isparta, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Nallıhan (Ankara) ağızlarıdır (Karahan, 1996, s. 116).

Erdem ve Bölük tarafından yapılan *Antalya ve Yöresi Ağızları* (2012) çalışmasında Antalya ağzı, 3 ağız bölgesine ayrılmıştır. I. Ağız Bölgesinde: *Kaş, Demre, Elmalı, Finike, Kumluca, Korkuteli, Kemer, Konyaaltı, Kepez, Muratpaşa* ilçeleri bulunmaktadır. I. Ağız Bölgesinin Antalya’nın diğer ağız bölgelerinden farkı şimdiki zaman ekinin daha baskın olarak düz-geniş ve düz-dar ünlülü şekilde çekime girmesidir. Bunun yanında Kaş ve Demre ağızları *[k] > [h]* ses değişiminin/sızıcılılaşmasının olmaması ile diğer ilçelerden ayrılır (Bölük & Erdem, 2012, s. 190).

Barak Kelimesi ve Barak Türkmenleri

Barak kelimesi, bazen Bir Türk boyunun, bazen bir şahsın, bazen de yer ve kabile adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruhi Ersoy, *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi Baraklar Örneği* (2009) çalışmasında Kuzey Sibirya’da yaşayan Yakut Türklerinin masallarında geçen ve çok süratli yürüyen mitolojik kişinin adının “Baragçı” olduğunu bununla birlikte Yakut Türklerinde kadın ve erkek Şamanların ataları olan ve onları türeten “Barag Hatun” gibi ikinci derecede tanrıçaların olduğu bilgisini vermiştir. Ersoy, çalışmasının devamında bazı kaynaklarda da Barak cinsi köpeklerin özelliklerinden bahsedildiğinden söz etmiştir. Bu köpeklerin ilk özelliği çok *hızlı koşmaları, ikincisinin de tüylerinin çok uzun olmasıdır*.

Bu bağlamda bu örneklerden hareketle kelimenin kökenini, Eski Türkçe *bar-* kelimesine dayandırmak mümkündür şeklinde bir açıklama yapmıştır (Ersoy, 2009, s. 59). Bahaeddin Ögel’e göre de kelimenin Türkçe *bar-* “varmak” fiilinden + *-ak* şeklinde türediği açıktır. Anlamı ise “varan, çok çabuk yürüyen ve koşan” demektir (Ögel, 1993, s. 11). Ögel, fikrine gerekçe olarak kaynaklarda geçen “barak” cinsi köpeğin başlıca özelliklerinden birincisinin çok hızlı koşmaları, ikincisinin çok tüylü olmasını göstermektedir (Ögel, 1993, s. 191). “Barak cinsi köpeklerin hızlı koşmasını dikkate alarak

kelimenin kökenini “bar-” eylemine dayandıran bu görüşün doğru olamayacağı kanaatindeyiz” (Şahin, 2022, s. 57). İbrahim Şahin, Barak uruğunun izlerini taşıyan kökadlarını araştırdığı makalesinde, Barak adının asıl anlamını “uzun kıllı, tüylü” anlamına gelen bir sıfattan geliştiğini belirtmiştir: *Barak it, barak koy, barak kilem, barak at* vb. Tamlama kategorisi içerisinde kullanılan bu sıfat, *barak it* örneğinde tamlanan ögesini kaybetmek suretiyle, önce “uzun tüylü it” anlamında barak şekline, daha sonra da özelleşerek Barak kökadına (“Barak halkı”) dönüşmüştür (Şahin, 2022, s. 63-64). Yani kelime, kuvvetle muhtemel “büyük” anlamına gelen “bar” ve isimden isim yapan {+ak} ekiyle oluşmuştur. *bar + ak* “uzun tüylü” > *barak it* > *barak* “uzun tüylü köpek” > Barak “Baraklar” şeklinde anlam biliminde “özelleşme” (İng. specialization) adı verilen bir süreci geçirmiştir (Şahin, 2022, s. 53). Clauson sözlüğünde kelime için “uzun tüylü köpek” anlamını vermiştir (Clauson, 1972, s. 360). R. Dankoff’a göre, Farsça “at” anlamındaki *bāragī*’den alıntıdır. Tuncer Gülensoy, Dankoff’un bu görüşünü temelsiz bulmuş *barak* kelimesini **bar* “değersiz, kötü, pis” + (*a*)*k* (Gülensoy, 2007-I, s. 112) olarak vermiştir.

Kâşgarlı Mahmud’da “Barak” kelimesi şöyle kaydedilmiştir:

“Barak çok tüylü köpektir. Türklerin inancına göre, kerges kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlar ve bunların üzerine oturur. Bu yumurtaların birinden Barak denilen köpek çıkar. Barak, köpekler içinde en iyi koşan ve en iyi olan bir cinstir. Öbür yumurtadan da başka bir yavru çıkarmış. Bu yumurta da o kuşun son yavrusu olurmuş” (Atalay, 1999-I, s. 377-378).

Kâmûs-ı Türki’de *barak*, “uzun kıllı, uzun tüylü” (1998, s. 261), Radloff bazı Türk topluluklarının gür ve kıvrıkcık tüylü hayvanlara Barak dediklerini belirtmiştir (Radloff, 1911, s. 1477). Naci Kumahmetoğlu da araştırmasında, Barak kelimesini “Barag” şeklinde almış ve “Kelp” manasını vermiştir (1963, s. 27). Türkçe Sözlük’te *barak*, 1) Tüylü, kıllı çuha, kebe, 2) Bir cins tüylü av köpeği olarak tanımlanmaktadır (2015, s. 199). Barak adı, Battal Gazi Destanı’nda “Kıl-Barak” olarak kayıtlıdır (Ögel, 1993, s. 192). Ahmed Vefik Paşa’nın yazdığı Türkçeden Türkçeye ilk sözlük hüviyetine sahip Lehçe-i Osmânî’de *Kıl-Barak*, 3 anlamda kullanılmıştır: a) Tüylü, soy bir at, b) Bir nevi av köpeği c) Tatar veya Sibir köpeği. Buna “Kara-Barak” da denmektedir (Ögel, 1993, s. 192). XIV. yüzyıl tarihçisi Reşîdeddin’in Câmiu’t-Tevârih eserinde Barak etnonimi, “İt-barak” şeklinde kayıtlıdır. Barak ve İt-barak kelimelerinin anlamları aynıdır: “it, köpek”. Soltanşa Atanıyazov’a göre bu etnonimin temelinde totemizm vardır. Bilindiği üzere dünyadaki pek çok toplum köpeği kurttan sonra kendilerine totem olarak kabul etmiştir. Türklerin totem seçiminde kurttan sonra ikinci sırayı köpek almaktadır (Atanıyazov, 2005, s. 101).

Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından kaleme alınan Şecere-i Terâkime'de "İt-Barak Han" şeklinde şöyle geçer:

*Hıtaynıñ narı yüzinde teniz yaqasında berk tağlarınıñ içinde
köp el bar érdi. Anıñ pādışahınıñ atını İt Barağ Hân derler érdi,
anıñ üstüne atlanıp bardı. Uruşdılar. İt Barağ Hân gâlib keldi.
Oğuz Hân kaçtı. Uruşkan yeriniñ beri yüzinde aqıp bara turğan
ékki uluğ su bar érdi² (Ölmez, 2020, s. 124).*

"Yukarıdaki kaynaklarda Barak adının koşutu olarak geçen *İt-Barak* ve *Kıl-Barak* kullanımları, bu halkın/Barak halkının düşmanları tarafından verilen bir dış adlandırma olup *İt-Barak* "İt gibi saldırgan Barak", *Kıl-Barak* ise "Pis, pasaklı Barak" anlamında ortaya çıkmış olmalıdır" (Şahin, 2022, s. 64)

Tarihçi, yazar Ahmet Yaşar Ocak'a göre bir de asıl adı bilinmeyen Babaî hareketi çevrelerine mensup Kalenderiyye tarikatı şeyhlerinden bir Türkmen babası olan *Barak Baba* (öl. 707/1307) vardır. Asıl adı bilinmeyen bu Barak Baba, kaynakların çoğuna göre Babaî hareketinin merkezlerinden Tokat yakınlarındaki bir köyde doğmuştur. Babasının zengin bir aileye mensup olduğu rivayet edilmektedir. Genç yaşlarda dervişliğe heveslenerek Babaî muhitinden meşhur Türkmen babası Anadolu ve Balkanlar'ın Türkleşip Müslümanlaşmasındaki etkisi sebebiyle adı etrafında menkıbeler oluşmuş biri olan Sarı Saltuk'a (öl. 697/1297-98) mürit olmuştur. Kendisine Barak (köpek) lakabını Sarı Saltuk'un verdiği nakledilmektedir. Tarihî verilerde Sarı Saltuk'la ne zaman münasebet kurduğu pek bilinmiyorsa da bazı kaynaklarda ondan Barak el-Kırîmî şeklinde bahsedildiğine bakılırsa şeyhinin Kırım'daki ikameti sırasında kendisine intisap etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Barak Baba Anadolu'yu dolaşmış, iki defa Şam'a gitmiş, Moğollar tarafından Geylan'a elçilikle gönderilmiştir. Fakat ayaklanma hâlinde olan Geylanlılar, Barak Baba'yı parçalayarak öldürmüşlerdir. 1308'de kemikleri dervişleri tarafından Sultaniye'ye getirilmiş ve oraya gömülmüştür. Moğollar tarafından kendisine bir mezar ve yanına bir de tekke yaptırılmıştır (Ocak, 1992, s. 61). Barak Baba'ya uyanlara *Barakıyan* ve *Baraklılar* dendiğini tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Bektaşî velayetlerine göre Barak Baba'nın Hacı Bektaş Veli'nin halifelerinden olduğu bilinmektedir (Zeyrek, 2009, s. 11).

Baraklar ile ilgili bir diğer bilgi de filozof ve sosyolog Hilmi Ziya Ülken'in *Anadolu'nun Dinî Sosyal Tarihi-Öncüler: Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş* (2003) adlı kitabında söz edilmektedir: "Şamanlar Barkta otururlardı. Odalarında bir ocakla, tahtadan yapılmış birkaç basamaklı

² *Hitay'ın öbür yüzünde, deniz tarafında yüksek dağların içinde çok il vardı. Onun padişahının adına İt Barak Han derlerdi. Onun üstüne (Oğuz Han) atlanıp vardı. Savaştlılar. İt Barak Han galip geldi. Oğuz Han kaçtı. Savaştlığı yerin beri tarafında akip giden iki büyük su var idi.*

merdiven bulunurdu. Bu merdiven göğe çıkmaları için bir vasıta idi. Acemlerin Burak'ı, Şamanların da Barak'ı vardı. Şaman üzerine biner ve Allah'la görüşmeye giderdi" (Ülken, 2003, s. 57).

Ülken'in Barak kelimesinin anlamına dair bir tespiti de *"Orhun kitabelerinde okunacağı üzere hakanın yog merasimine bütün Türk kavimlerinden yogcular gelirdi. Bir adam öldüğü zaman mezarına evvela üzeri yazılı büyük bir taş: Yani Bengütaş = ya da kitabe denilirdi. Sonra bunun etrafına ölenin hayatta öldürdüğü düşmanların adedi kadar taş koyarlardı. Mezarın uzaktan gözükmesi için büyük bir sırık dikilir ve yanı başına ahşap, ya da taştan yapılmış mabet inşa edilirdi. İşte bu mabede "Bark" denirdi. "Bark" sırıklar üzerine kurulur ve içerisine merdivenle inilirdi. Bark içinde ölenin eşyası, silahları dururdu. Duvarlara hayatında yaptığı kahramanlıklar resimlenir, kendisi için yazılan mersiyeleler övgüler asılırdı. Bu "Barklar" budunun büyüklerinden biri için yapılırdı. Halkın mezarları daha sade, tek bir kitabe ve taşlardan meydana gelirdi"* şeklindedir (Ülken, 2013, s. 96).

Gaziantep valiliği tarafından hazırlanan kitapta Barak adıyla ilgili şu bilgiye yer verilmiştir:

"Kadioğlu Yusuf Paşa araştırmaları sonucu padişaha görüşlerini aktarırken, 'şikâyet edilen topluluk Horasandan göç edip Yozgat'a yerleşen Türkmenlerdir. Konuştukları dil tam bir bey dili ve aynı soy ve akrabalıklardan türeye gelmiş (berrak) insanlardır.' şeklinde anlatılmış olmasından 'berrak' kelimesi zamanla değişikliğe uğrayarak 'Barak' adı oluşmuştur" (2002, s. 11).

Sonuç olarak Barak kelimesinin anlamları konusunda şunları söylemek mümkündür: "1) Bar- fiilinden türetilmiş bir kelime, 2) Mitolojik bir kişinin adı, 3) Köpek yüzlü, insan vücutlu bir taifenin adı, 4) Çok tüylü köpek, 5) Kurt başı, 6) Tüylü, soylu bir at, 7) Uzun tüylü, çuhalara verilen isim, 8) Uzun tüylü sıfatı yerine kullanılan bir kelime, 9) Türk ad verme geleneğine uyarak kişilere verilen bir sıfat, 10) Kılı ve tüylü kumaşlara verilen ad" (Ersoy, 2009, s. 63), 11) Baraklar iskânın bayraktarlığını yapmışlar ve "Bayraktar" ismini almışlardır. Bayraktar kelimesi zamanla çeşitli ses değişikliği neticesinde "Barak" şekline dönüşmüştür (Ceylan, 2019, s. 25). Bu maddelere 1) Ev, konut, mabet, 2) Berrak ile Batı Antalya'dan (Korkuteli ve Elmalı ilçeleri) yapılan derlemelerde tespit edilen "3) Pis, pasaklı, 4) Gereksiz konuşan kişi" anlamlarını da ekleyebiliriz.

Bugünkü Barak Türkmenlerinin kaynağı *Halep Türkmenleridir*. Barak Cemaati Halep Türkmenlerinin Bayat boyu içinde bir cemaat olarak zikrediliyorsa da bu mntıkada en çok rol oynayan Beydili aşireti olduğu için

onu daha fazla bu aşiretin hayat ve maceraları içerisinde görmekteyiz (Tanyol, 1954, s. 68-69; Zeyrek, 2009, s. 12). Tarihî verilerde bu Beydili aşireti, 1704 yılına kadar Musacalu tâifesi üzerine musallat olduğu için Rakka'ya iskân edilmek üzere sevk edildiği ve bu yolda emr-i şerif verildiği görülmektedir (Halaçoğlu, 2020, s. 171)³. Macar kökenli Türkolog László Rásonyi, çalışmasında Kıpçak oymağı olarak tanıtılan Barakları, Osmanlı iskân politikası uygulamasında Oğuzların Selçuklu Hanedanı'yla V. ila XI. yüzyılları arasında İran ve Anadolu'nun fethinde büyük rol üstlenmiş Beğdili boyuna tabi olduğunu ifade etmiştir. Faruk Sümer'e göre Baraklar, XVI. yüzyılda Yeni-il'in Dulkadirli koluna mensup bir Cerid obasıdır. Baraklar, XVII. yüzyılın sonlarında Rakka'ya iskân edilecekleri esnada Türkmen olarak vasıflandırılıyorlardı (Sümer, 1999, s. 197).

Yusuf Halaçoğlu da Anadolu'da Barak Türkmenlerine ait cemaat sayısının 195, hane sayısının ise 5960, 1969 mücerredin olduğunu belirtmiştir (Halaçoğlu, 2009, s. XXXII). Halaçoğlu, Barakların bu yıllarda Anadolu'da Adana, Ankara, Aydın, Beğ S. (Sivrihisar), Bozok (Yozgat), Hamid, Karaman, Kayseri, Maraş, Sis (Kozan), Sivas, Tarsus ve Urfa'da (Kozan Nah.) bulunduklarını tarihî belgelerle ortaya koymuştur (Halaçoğlu, 2009, s. XL).

Kaş'ta Yaşayan Barak Türkmenleri

Tarihî veriler Barak Türkmenlerinin Antalya'nın Kaş ilçesinin *Ağullu*, *Ahatlı Kılınçlı*, *Kapaklı* ve *Yeşilbarak* (eski adı *Sahil Barak*) mahalleleri ile *Bayındır* ve *Barak yaylalarında* da ikamet ettiği yönündedir. Ancak derleme ve gözlem için sahaya inildiğinde kaynak kişiler, Barakların eski adı *Sahilbarak* şimdiki adı *Yeşilbarak* mahallesi ile eski adı *Barak* yeni adı *Boğazcık* yaylasında yaşadıklarını belirtmişlerdir (KK 1; KK 2), Antalya'nın diğer ilçelerinde olduğu gibi Kaş ilçesinde de birçok mahallenin hem yayla hem sahil mahallesi bulunmakta, bu şekilde olan mahalle sakinleri kışın denize yakın sahil mahallelerinde ikamet ederken yazları yaylalarına gitmektedir. Yaylalarda havanın durumuna göre kalış süresi 3-6 ay arasında değişmektedir (Bölük-Erdem, 2021, s. 2048). Barak Türkmenleri de yaylak ve kışlak hayatı yaşadıkları için yerleşik hayatı bir türlü benimseyememişlerdir. Yerleşik düzene uyum sağlayamamaları veya yerleşik düzende olmak istemedikleri için sahip oldukları özgün yapıyı koruyabilmişlerdir.

Bugün Barakların büyük çoğunluğunun yaşadığı Yeşilbarak mahallesi, Antalya'nın kuzeybatısında, Kaş'a 75 km, Gömbe'ye 10 km ve Elmalı'ya 35 km mesafededir. Aslen sahildeki Boğazcık mahallesinden

³ Bu konuda bir doktora tezi hazırlanmıştır: Murat Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)*, (Danışman: Rifat Özdemir), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Elâzığ 2001.

gelmiş olan Yeşilbarak Mahallesi, Yumru Dağı'nın eteklerine kurulmuştur. Güney doğusunda Kara Tepe, batısında Akdağ, güney doğusunda Kılıçlı Yayla mahallesi, güneyinde Gökdere ve güneybatısında Belenli Yayla yer almıştır. Mahalle muhtarı Nasuh Uyarıcı'dan edinilen bilgiye göre mahalle 450 haneden yaklaşık 1500 nüfustan oluşmaktadır. Boğazcık mahallesi Antalya iline 198 km, Kaş ilçesine 22 km uzaklıktadır. Mahalle muhtarı Veli Gökçe'den edinilen bilgiye göre mahalle 80 haneden yaklaşık 300 nüfustan oluşmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi ilçenin diğer *Ağullu*, *Ahatlı Kılınçlı*, *Kapaklı* ve *Bayındır* mahallelerinden yapılan derlemelerde ise Barakların yaşamadığı bilgisi edinilmiştir. Yine Kaş'ın bir diğer mahallesi olan Sinekçi mahallesinden İsmail Kanga'ya (45) Barakların yaşadıkları yerler sorulduğunda *“esgiden bizim boralāda moturla ğumaş saTmā gelen bir adam_mārdı. adama kōlülē “antePli ğēldi” dēllēdi. o adam, hindikī adı boāzcıK esgi adı baraK kōnde yāşardı”* demiştir.

Yeşilbarak (Sahilbarak) ve Boğazcık'ta (Barak) yaşayan kaynak kişilere “Barak” kelimesinin anlamı sorulduğunda Yeşilbarak mahallesinin girişinde yer alan tarihi çeşmedeki suyun “berrak” şeklinde akmasından kaynaklı “berrak” kelimesinin zamanla değişikliğe uğrayarak “Barak” şekline evrildiğini söylemişlerdir (KK 3; KK 5; KK 8).

Kaynak kişilere Kaş'a nasıl geldikleri sorulduğunda ise genellikle şöyle bir cevap alınmıştır:

“orta asyadan ya da kaFkasyadan gelmişiz anteP baraĝlāndan bu taraFa dōru ğālmışlē. hindi birkaç yerde mesele mūla fetiye ğaraÇulfadan var. bizim soyadımızı daşıyannā ollāda var. s2dikemer ğaradere māallesinde var. şimdi bunnā oradan ğ2lmışlē. bir rivayete göre dōrT yüz yıl eveli bir rivāyete göre altı yüzyıl ēveli ğāldikleri sōlenir. u zuman tabī mēşur hayvancılıK. aslen ğarageçililēdeniz biz. bōra ilk gelen göKçelē” (KK 1, KK 4, KK 5, KK 7).

Bir kaynak kişi, Kaş ilçesine 1600'lü yıllarda Gaziantep'in Nizip, Oğuzeli ve Karkamış ilçeleri arasındaki Barak Ovası ve Barakeli olarak da bilinen bölgeden veya Suriye'nin kuzeyinde yer alan Rakka'dan (Colab'dan) göç ettiklerini söylemiştir (KK 2). Bir başka kaynak kişi atalarının ilk yurdunun Horasan olduğunu ve Horasan'dan göç ettiklerini söylemiştir (KK 5)⁴. Atalarının zaman içinde Anadolu'ya bazı göç ve isyanlar sebebiyle sürüldüğünü de eklemiştir (KK 5).

⁴ Cahil Tanyol, “Baraklarda Örf ve Adet Araştırmaları” çalışmasında “Baraklar'ın Güney-Doğu Anadolu'da, Kilis, Gaziantep ve Nizip'in güney mntakalarını işgal ettiğini ve Barak şifahi tarihine göre Horasan'dan göç ettiklerini belirtmiştir (s. 71-72).

Bugün Yeşilbarak ve Boğazcık mahallelerinde yaşayan Barakların geçim kaynağı kilim dokumacılığı, büyük ve küçükbaş hayvancılığı ile seracılıktır.

Baraklar, *Antalya-Kaş Barak Yörük Obaları Derneği* kurmuşlardır. Başkanı *Mehmet Yıldız*'dir. Bu dernek, her yıl ağustos ayında Kaş Barak-Yörük Şenliği düzenlemektedir. Şenlik ve dernek vesilesiyle Barak kilim dokumacılığını Türkiye'ye ve bütün dünyaya tanıtmayı amaç edinmişlerdir. Ayrıca Kaş Kaymakamlığı ve Halk Eğitim Merkezi iş birliğinde başlatılan "Barak Kilimleri Ölmesin Renklerimiz Solmasın" adlı bir proje kapsamında Boğazcık mahallesinde Barak Kilimi dokuma kursu açılmış, köy odası atölye hâline getirilerek 4 kilim dokuma tezgâhı kurulmuştur.

Barak Türkmenlerinin Ağzında Rastlanan Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri⁵

Ses Bilgisi (~Fonetik)

1) Barak Türkmenlerinin ağzında, Standart Türkiye Türkçesinde⁶ kullanılan 8 ünlü yanında kaynak kişilerin konuşma özelliklerine veya ünlülerin boğumlanma neticesine bağlı olarak nitelik ve nicelik değerleri bakımından değişikliğe uğramış başka ünlüler de tespit edilmiştir: *[ā], [á], [â], [ä], [ē], [ē], [2], [i], [ı], [ĩ], [ĩ], [ĩ], [ó], [ô], [ō], [ō], [ú], [ū], [ü]*.

2) Barak Türkmenlerinin ağzında STT'de kullanılan 21 ünsüz yanında kaynak kişilerin konuşma özelliklerine veya ünsüzlerin boğumlanma neticesine bağlı olarak nitelik ve nicelik değerleri bakımından değişikliğe uğramış başka ünsüzler de tespit edilmiştir: STT'de bulunmayan ünsüzler şunlardır: *[Ç], [F], [ğ], [K], [k], [η], [P], [6], [S], [T], [ʔ]*.

3) Türk dilinin tarihi dönemlerinden beri kullanıldığı düşünülen ve genellikle ilk hecede bulunan kapalı /e/ ([è]) ünlüsü (Yılmaz Ceylan, 1991, s. 151-165), Barak Türkmenlerinin ağzında karakteristiktir. /e/ ile /i/ arasında düz, yarı geniş, ince türden bir ünlü olan bu ünlü genellikle ilk hecede bulunur: *dêriz* (Yeşilbarak), *vêrdim* (Yeşilbarak), *ê6di* (Yeşilbarak), *bêş* (Boğazcık),

Barak Türkmenlerinin iskân şiirlerine ve türkülerine bakıldığında çoğunlukla Horasan'dan kalkıp göç etmenin acısı anlatılmaktadır (Köksel, 2019, s. 85):

*Horasan'dan kalktık eyledik sökün,
Yüklettik yükümüz dertle gam bütün.*

⁵ Rıza Gül, Gaziantep'te yaşayan Barak Türkmenlerinin ağzını doktora tezi olarak hazırlamıştır. Bu çalışmada, Gaziantep il merkezi, Nizip, Karkamış ilçe merkezi ve bunlara bağlı köylerden derlenen toplam 46 metne yer verilmiştir (*Gaziantep Barakları Ağzı*, (Doktora Tezi), (Danışman: Şükrü Haluk Akalın), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Adana 1999).

⁶ Sonraki sayfalarda Standart Türkiye Türkçesi kısaltılarak **STT** olarak verilecektir.

nêrdenđiñiS (Boğazcık), *gêtmedik* (Boğazcık), *êdelim* (Boğazcık), *gêtđig* (Boğazcık), *êyi* (Yeşilbarak), *gêne* (Boğazcık) vb.

4) Barak Türkmenlerinin ağzında açık [ä] ünlüsü kelimelerin ilk hecesinde, işlek kullanılan ünlülerden biridir: *gânşlîm* (Yeşilbarak), *gâşdiler* (Boğazcık), *gâçiler* (Boğazcık), *gâşdi* (Boğazcık), *gâlmîş* (Yeşilbarak), *gâldiK* (Boğazcık) vb.

5) Tarihi lehçelerde görülen damak /n/si (~[ŋ]), Barak Türkmenlerinin ağzında çoğunlukla kelime tabanlarında ve eklerde muhafaza edilmiştir: *ğonşu* (Boğazcık), *diñlemêye* (Yeşilbarak), *adamuñ* (Yeşilbarak), *zopalarıñ* (Yeşilbarak), *ğonşulara* (Boğazcık), *yañış* “motif, desen” (Yeşilbarak), *gelicêñ* (Boğazcık), *bünge-* “üst üste çıkmak/dolaşmak” (Yeşilbarak), *ğonşuları* (Yeşilbarak) *beñ* (Yeşilbarak), *çözêrdiñ* (Yeşilbarak), *dókirdiñ* (<< dokurdun) (Yeşilbarak), *âbeniñ* (<< ağabeyinin) (Yeşilbarak), *siñlen-* “gizlenmek” (Boğazcık), *ünñe-* “seslenmek”, *deñiziñ* (Boğazcık), *yêñi* (Yeşilbarak), *ğarañkı* (< karanlık) (Yeşilbarak), *diñel-* “ayakta durmak”, *yunjur-* “(hamur) yoğurmak” (Yeşilbarak) vb.

Şu örneklerde damak /n/si tespit edilmemiştir: *bene* (Yeşilbarak/Boğazcık), *sene* (Yeşilbarak/Boğazcık) vb.

6) Barak Türkmenlerinin ağzında hırıltılı, sızıcı bir art damak ünsüzü olan [h], tespit edilmemiştir. Erdem ve Bölük de ortaklaşa hazırladıkları Kaş ve Demre ağız konulu çalışmalarında /k/ > /h/ değişimi olmaması ile bu iki ilçenin diğer ilçelerden ayrıldığını belirtmişlerdir (2012, s. 190).

7) Barak Türkmenlerinin ağzında *z# > s#/S#* ötümsüzleşmesi son seste daha sık görülmektedir: *kendimiS* (Yeşilbarak), *yêtişdiriyôS* (Yeşilbarak), *unnardan mısıñıS* (Boğazcık), *bubamıS* (Yeşilbarak), *ğıs* (Yeşilbarak), *hêrkeS* (Boğazcık), *buynuS* (Yeşilbarak), *görüüyüüS* (Yeşilbarak), *nêrdenđiñiS* (Yeşilbarak), *biS* (Boğazcık), *beklêyoruS* (Boğazcık), *toplârıS* (Yeşilbarak), *kêndimiS* (Yeşilbarak), *bilgimiS* (Boğazcık), *yıkıyôS* (Boğazcık), *çákıyórus* (Yeşilbarak), *dilsıS* (Yeşilbarak), *y2yôs* (<< yiyoruz) (Yeşilbarak), *büküyóruS* (Yeşilbarak), *anamıS* (Boğazcık), *ÇêñgiS* (Yeşilbarak) vb.

8) Eski Türkçedeki kelime başı ötümsüz-patlayıcı #k ünsüzü şu örneklerde korunmuştur: *kêllerdi* “giyerlerdi” (Yeşilbarak), *kölge* “gölge” (Boğazcık), *kün* (Boğazcık), *kunnê* “günler” (Boğazcık), *kêyerdiK* (Boğazcık), *kêyerdi* (Yeşilbarak) vb.

9) Türkiye Türkçesi ağızlarının Batı grubunda sık rastlanan ve umumiyetle karakteristik olan ötümlüleşme hadisesi (Karahan, 1996, s. 116) Barak Türkmenlerinin ağzında da karakteristiktir. Yöre ağızlarında en işlek

görülen ötümlüleşme hâdisesi, ötümsüz-patlayıcı /t/ ünsüzünün ötümlü-patlayıcı /d/ ünsüzüne dönüşmesidir:

#t > #d: *diPden* (Yeşilbarak), *daşın* (Yeşilbarak), *düneK* (<< tünek) “1) Kümes, 2) Kısa süreleğine gecelenecek derme çatma ev” (Yeşilbarak), *daşlara* (Yeşilbarak), *duza* (Yeşilbarak), *duzlārTık* (Yeşilbarak), *duzlama* (Boğazcık), *dağdırdım* (Yeşilbarak), *dutar* (Boğazcık), *daşcaK* (<< taşacak) (Boğazcık), *deP-* (< tep-) “tekmelemek” (Yeşilbarak) vb.

Şu alıntı kelime de genellikle ötümlü biçimdedir: *dene* (<< STT tane < Ar. ta‘ne) (Yeşilbarak/Boğazcık).

t/ > d/: *işde* (Yeşilbarak), *eşde* (Yeşilbarak), *dağdırdım* (Yeşilbarak), *seşdik* (Boğazcık), *çıktdı* (Boğazcık), *ısdar* “dokuma tezgâhı” (Yeşilbarak), *hışdın-* (< hıştın-) “(iş) bırakmak, ayrılmak” (Boğazcık), *üsdünde* (Boğazcık), *usda* (Boğazcık), *ardılmaK* “yaslanmak, abanmak, dayanmak” (Yeşilbarak) vb.

Şu alıntı kelimelerde de ötümlüleşme olmuştur: *dasdar* (< STT dastar < Far. dastar) “başörtüsü” (Boğazcık), *ilidir* (< STT ilistir < Yun. *hylister*) “delikli kepece ya da kevgir, süzgeç” (Boğazcık) vb.

t# > d#: *gurd* (Boğazcık), *senid* “üstünde yufka açılan tahta” (Yeşilbarak).

Şu alıntı kelimelerde de ötümlüleşme olmuştur: *mard* (Boğazcık), *guvad* (< STT kuvvet < Ar. *kuvvet*) (Boğazcık) vb.

#k > #g: *gêçili* (Yeşilbarak), *günnüg* (<< günlük) (Boğazcık), *gişi* (Yeşilbarak), *gasnaK* (<< kasnak) (Yeşilbarak), *gıymık* “çok küçük, ucu sivri tahta veya kemik parçası” (Yeşilbarak), *gömbe* “mayalı yağsız olarak yapılan bir çeşit ekmek” (Yeşilbarak), *gümbeT* (<< kümbet) 1) Ocak, soba, 2) Suların toplandığı derin ve geniş yer (Boğazcık), *gonum gonşu* (Yeşilbarak), *gişi* (< kişi) (Boğazcık), *gâçiler* (Boğazcık), *gaykıl-* (< kaykıl-) “yaslanmak” (Yeşilbarak) vb.

Şu alıntı kelimelerde de ötümlüleşme olmuştur: *gelep* (< kelep < Far. *kelābe*’den) “büyük iplik çilesi, bükülmüş iplik kangalı” (Yeşilbarak), *genevir* (< STT kenevir < Yun. *kannavi*) (Yeşilbarak) vb.

k/ > g/: *esgiden* (Boğazcık), *ēsgi* (Boğazcık), *ēsgilerden* (Yeşilbarak), *kêşgek* (Yeşilbarak), *ögüzün* (Boğazcık), *segiz* (Boğazcık) vb.

Şu alıntı kelimelerde de ötümlüleşme olmuştur: *peşgir* (< peşkir < Far. *piş* “ön” ve *gir* ile *piş-gir* “öne tutulan şey”den) 1) Havlu 2) Önlük (Boğazcık), *sigge* (< STT sikke < Ar. *sikke*) “hayvan bağlamak için çakılan ağaç ya da demir kazık” (Yeşilbayır), *tegge* (<< STT takke < Far. *tākīye* > *tākīye*’den) (Boğazcık) vb.

k# > g#: *egmeg* (Boğazcık), *yörüğ* (Boğazcık), *beşşig* (Yeşilbarak), *topag* “yufka açmak için avuç içinde yuvarlak bir biçim verilen hamur parçası” (Yeşilbarak), *böyütdüğ* (Boğazcık), *gerērdig* (Boğazcık), *gētdig* (Boğazcık).

#k > #ğ: *ğalsa* (Boğazcık), *ğaş* (< Boğazcık) (1b/9), *ğıt* (< Boğazcık), *ğonşulara* (Boğazcık), *ğızı* (Boğazcık), *ğatdık* (Yeşilbarak), *ğurtaranın* (Yeşilbarak), *ğaldı* (Yeşilbarak), *ğahbalık* (Yeşilbarak), *ğocadık* (Yeşilbarak), *ğazan enī* (<< kazan eniği) (Boğazcık), *ğızdır-* (< kızdır-) “(yemeği) ısıtmak” (Boğazcık), *ğırıntı* (< kırıntı) “çerez” (Boğazcık), *ğunnamaK* (<< kunnamak) “kedi, köpek, eşek, at vb. hayvanlar doğurmak” (Boğazcık), *ğız* (Boğazcık), *ğarış* (Boğazcık), *ğullanırıs* (Yeşilbarak), *ğovan/ğuvan* “arı kovarı” (Boğazcık), *ğabıklı* (Boğazcık), *ğatıran* “katran” (Boğazcık), *ğap gacak* (<< *kap kacak*) “mutfak aletleri” (Yeşilbarak), *ğuyruklu* (< kuyruklu) “akrep”, *ğatmar* (<< katmer) (Boğazcık), *ğazan* (< kazan) “Boğazcık”, *ğavır-* (<< kavur-) (Boğazcık), *ğıran* (< kıran) “ölümcül hastalık” (Yeşilbarak), *ğıÇ* “bacak” (Yeşilbarak) vb.

k/ > ğ/: *başğa* (Boğazcık), *bışğı* (Boğazcık), *bışğılı* “kilim dokumacılığında bir motif adı” (Boğazcık).

k# > ğ#: *çög* (Boğazcık), *yápārdığ* (Yeşilbarak), *accığ* “azıcık, pek az” (Yeşilbarak).

#s > #z: *zobā* (<< sopa) (Boğazcık), *zopaların* (<< sopaların) (Yeşilbarak).

Şu alıntı kelime de ötümlüleşme yaşanmıştır: *zebze* (< STT sebze < (Far. *sebz* “yeşil”den) (Boğazcık), *zePze* (Yeşilbarak), *zePzeci* (Boğazcık).

#s > #z: Şu alıntı kelimelerde yaşanmıştır: *Tomatiz* (<< domates) (Boğazcık), *holuz* (< holus) “iri delikli kalbur” (Boğazcık), *herkez* (< STT herkes < Far. *her* ve *kes* “kimse”) (Yeşilbarak).

#p > #b: (*çengelli*) *barmaK*: Barak kiliminde bir motif ismi (Boğazcık), *barmagcı* (39b/71) (Yeşilbarak).

Şu alıntı kelime de ötümlüleşme yaşanmıştır: *bēKmeS* (< STT pekmez < Far. *begmāz*) (Yeşilbarak).

10) Barak Türkmenlerinin ağızında karakteristik olarak göze çarpan bir ses hadisesi de /ç/ > /ş/ sızıcılaşmasıdır. Pek çok kaynakta bu ses değişiminin temel sebebi, Kıpçak Türkçesine ait bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu ses değişimine uğramış örnekler iyi tetkik edilirse umumiyetle “kapalı hecenin sonunda bu sızıcılaşma olayının gerçekleştiği görülür. Anadolu ve Rumeli’nin pek çok ağızında, ötümsüz-patlayıcı /ç/ ünsüzü, kapalı hecenin son sesi konumuna gelince

sızıcılaşabilmektedir (Gülsevin, 2008, s. 378-387). Barak Türkmenlerinin ağzında kendisinden sonra sızıcı ya da patlayıcı bir ünsüz gelmesi durumunda ötümlü-patlayıcı /ç/ ünsüzü, ötümsüz-sızıcı /ş/ ünsüzüne dönüşmektedir:

ç# > ş#: *üş* (< *üç*) (Boğazcık), *birkaş* (Boğazcık), *geş* (Boğazcık), *çebiş* (<< *çepiç*) “bir yaşındaki keçi yavrusu” (Yeşilbarak), *çeş* “henüz samanla karışık, kalburdan geçirilmemiş tahıl yığını” (Yeşilbarak), *emeş* (< *emeç*) “deve boynuzuna benzer bir motif ismi” (Yeşilbarak), *ödüş* (<< *ödünç*) (Boğazcık) vb.

Farsçadan alıntılan şu kelimelerde de sızıcılaşma vardır: *babiş* (<< STT pabuç < Far. *pā* “ayak” ve *pūş* “örten” ile *pā-pūş*’tan) “pabuç” (Yeşilbarak/Boğazcık), *hêş* (< STT hiç < Far. *hiç*) (Yeşilbarak).

Arapçadan STT’ye geçmiş şu kelimede de sızıcılaşma olmuştur: *ilaş* (<< STT ilaç < Ar. *ilâc*) (Yeşilbarak), *ilaşlân* (<< ilaçlayın) (Boğazcık).

ç/ > ş/: *genşler* (Yeşilbarak), *seşdiK* (<< seçtik) (Boğazcık), *üşgen* (Boğazcık), *bışğı* (Boğazcık), *bışğılı* (Boğazcık), *uşğur* (Yeşilbarak), *ışam* (<< çam) (Boğazcık), *işlik* (< içlik) “içlik, gömlek” (Boğazcık), *güşdi* (Boğazcık) vb.

11) Barak Türkmenlerinin ağzında vurgu ve tonlama amaçlı ünsüz ikizleşmesi örnekleri de sıklıkla görülmektedir. Bu ses hâdisesi daima kelimenin iç sesinde gerçekleşir ve temel nedeni, vurgudur: *eşşële* (Boğazcık), *meşşële* (Boğazcık), *biceccik* “bir tanecik” (Boğazcık), *bışşek* “yayık dövmede kullanılan ağaç” (Yeşilbarak), *kişşele-* “kanatlı hayvanları uzaklaştırmak için söylenen ses yansımali kelime” (Boğazcık), *gazzık* (<< kazık) (Boğazcık), *bêşşîne* (Yeşilbarak), *aşşāda* (<< aşağıda) (Yeşilbarak), *güccük* (Boğazcık), *kôşşek* “deve yavrusu” (Boğazcık), *gaşşık* (<< kaşık) “kaşık” (Boğazcık), *guşşak* “kuşak” (Yeşilbarak), *accıg* “azıcık, pek az” (Yeşilbarak), *duşşak* “hayvanın iki ayağını iple bağlayarak yapılan köstek”, *bışşi* (<< pişi) “yağda kızartılmış mayalı hamurdan yapılmış yiyecek” (Boğazcık), *aççık* “azıcık” (Yeşilbarak) vb.

12) Barak Türkmenlerinin ağzında tespit edilen şu kelimede genellikle orta hece ünlüsünün düşmediği görülmektedir: *hepisi* (Yeşilbarak), *hePicî* (Yeşilbarak), *hePicîni* (Yeşilbarak) vb.

13) Barak Türkmenlerinin ağzında boğumlanma noktası zayıf olan ötümsüz-sızıcı /h/ ünsüzünün özellikle uzak yer belirten işaret zamirlerinde kelime başında türediği tespit edilmiştir: *hōle* (<< öyle) (Yeşilbarak), *hōllara* (<< oralara) (Boğazcık), *hora* (Boğazcık), *hōle* (<< şöyle) (Boğazcık), *hōllar* (Boğazcık), *horamda* “şuramda” (Boğazcık/Yeşilbarak), *horda* “şurada” (Boğazcık), *hôte* (< öte) (Yeşilbarak), *hende* (< ende) “o” (Boğazcık),

hordayıdı “şurada idi” (Yeşilbarak), *hanıda* (<< anda) “orada” (Yeşilbarak/Boğazcık) vb.

Barak Türkmenlerinin ağızında tespit edilen şu örneklerde türemeden ziyade #ş > #h ünsüz değişimi yaşanmıştır: *hindi* (Yeşilbarak), *himdi* (Boğazcık), *hu* (< şu) (Yeşilbarak), *hunu* (< şunu) (Yeşilbarak) *hinci* (Yeşilbarak), *hinciK* (Boğazcık), *hindiyâdar* “şimdiye kadar” (Yeşilbarak/Boğazcık), *hunun* (Yeşilbarak) vb.

14) Barak Türkmenlerinin ağızında iç sesteki /ğ/, /h/, /k/, /n/, /r/, /v/, /y/ ünsüzlerinin erimesi sonucu yanlarında bulunan ünlülerin uzamasıyla ikincil ünlü uzunlukları meydana gelmiştir: *ōle* (<< öyle) (Yeşilbarak), *sōra* (<< sonra) (Yeşilbarak), *hebe* (< heybe) (Yeşilbarak), *ōsüz* (Yeşilbarak), *bōçalar* (< bohçalar) (Yeşilbarak), *çoÇūla* (Yeşilbarak), *dūūn* (< düğün) (Yeşilbarak), *çairīdik* (Yeşilbarak), *kōlūyū* (Boğazcık), *vēdik* (< verdik) (Boğazcık), *dōum* (Boğazcık), *sabāla* (Boğazcık), *vēmeyōru* (<< vermiyor) (Boğazcık), *düşüvemiş* (Yeşilbarak), *çāşır* (< çağşır) “kıldan dokunan şalvarlık bir kumaş çeşidi” (Boğazcık), *fetiye* (Boğazcık), *boāsaK* (<< boğasak) “boğa isteyen düve/inek” (Boğazcık), *sēdikemer* (Boğazcık), *mūla* (Boğazcık), *tesbī* (Boğazcık), *sūmek* (< süğmek) “sürgün vermek, uzamak, filizlenmek” (Boğazcık), *yā* (< yağ) (Boğazcık), *bardāla* (Yeşilbarak), *gōnek* (< göynek) (Yeşilbarak), *ādırmaK* “yükseltmek, havaya kaldırmak”, *ūmeK* “uyumak” (Yeşilbarak), *yālık* (< yağlık) “mendil” (Boğazcık), *çāşır* (< çağşır) “kıldan dokunan şalvarlık kumaş”, *ūratmaK* “yolcu etmek” (Yeşilbarak) vb.

15) Barak Türkmenlerinin ağızında “değil” kelimesi genellikle sızıcı /ğ/’nin akıcılaşmış şekli /y/’li kullanıldığı tespit edilmiştir: *deyil* (Yeşilbarak/Boğazcık), *deylim* (Boğazcık), *deyili* (Yeşilbarak) şeklindedir.

16) Barak Türkmenlerinin ağızında {-(y)AsIyA (kadar/dek)}: “-a, -e yaklaşma hâli eki ile genişlemiş olan bu şekil “-ana/-ene kadar” işlevinde zarf-fiiller yapar. “-ası/-esi” eki ile yapılmış zarf-fiil şekilleri daha çok Güney ve Batı Anadolu ile Batı Karadeniz ağızlarında kullanılır” (Karahan, 2011, s. 360): (*kırkı*) *çıkasıyá* (Yeşilbarak), *ölesiyé* (ğadar) (Boğazcık), *çıkasıyá* (gelmedi) (Boğazcık), *ğuruyasıyá* (ğadā) (Boğazcık) vb.

17) Barak Türkmenlerinin ağızında Eski Türkçedeki gibi kelime başı ötümsüz-patlayıcı #k ünsüzü şu örneklerde korunmuştur: *kēyerdik* (Boğazcık), *kēydik* (Yeşilbarak), *kēlleridi* (>> giyerlerdi) (Yeşilbarak), *kēyim* (>> giyim) (Yeşilbarak) vb.

18) Barak Türkmenlerinin ağızında ünsüz tekleşmesi hâdisesi de görülmektedir. Özellikle Arapçadan alıntı şeddeli kelimelerde, kelimelerin iç ses ünsüzlerindeki aslı ikizliğinin -en az çaba kanunu neticesinde- tekleşmesi yaşanmaktadır (Korkmaz, 1992, s. 163). Alıntılanan kelime, aslı biçiminden

uzaklaşarak Türkçenin ses özelliklerine uymuştur: *èveli* (Yeşilbarak), *èvel* (Boğazcık), *èvelce* (Yeşilbarak), *èvel kün* “geçen gün” (Boğazcık), *guvad* (<< kuvvet) (Yeşilbarak), *guvadlı* “kuvvetli” (Boğazcık), *guvaT* (Yeşilbarak), *èveli* (Yeşilbarak). vb.

19) Barak Türkmenlerinin ağızında alıntı kelimelerin iç sesinde yan yana bulunan ve aynı boğumlanma noktasına sahip ünsüzlerden birinin düştüğü görülür: *sāT* (<< STT saat < Ar. sa’at) (Yeşilbarak), *sāTimiz* (Ar. sa’at) (Boğazcık).

20) Barak Türkmenlerinin ağızında işlek kullanılan bir diğer ses hâdisesi de ilerleyici ünsüz benzeşmesidir. Bu hâdisiye sonucunda başta +IIk, +II isim yapım ekleri, +IA- isimden fiil yapım eki, şimdiki zaman, geniş zaman ve çoğul ekleri olmak üzere bazı eklerin yeni şekilleri ortaya çıkmıştır: *dèller* (Yeşilbarak), *gèdellē* (Boğazcık), *öllāda* (<< oralarda) (Boğazcık), *öllāra* (Boğazcık), *gèdiyöllār* (Boğazcık), *gunnacı/gunneci* “gebe hayvan” (Yeşilbarak), *günnüg* (Boğazcık), *boyunnarı* (Boğazcık), *gönnü* (Boğazcık), *kèlleridi* (>> giyerlerdi) (Yeşilbarak), *annaşıldı* (Boğazcık), *bunnar* (Boğazcık), *tünne-* “zıplamak, sıçramak” (Boğazcık), *ünne-* “seslenmek” (Boğazcık), *gunna-* “kedi, köpek, eşek, at vb. hayvanlar doğurmak” (Yeşilbarak), *okutmeyiller* (<< okutmuyorlar) (Yeşilbarak), *dikenneri* (Boğazcık), *gelinniK* (Yeşilbarak), *dikenni* (Yeşilbarak) vb.

Barak Türkmenlerinin ağızında gerileyici ünsüz benzeşmesi hâdisesi de işlek görülür:

/r/ > /l/: *gelilleridi* (Boğazcık), *alıllar* (<< alırlar) (Boğazcık), *goyallā* (<< koyarlar) (Boğazcık), *dürellē* (<< dürerler) (Yeşilbarak), *saklallā* (<< saklarlar) (Boğazcık), *veriyollā* (<< veriyorlar) (Yeşilbarak) vb.

/zs/ > /ss/: Barak Türkmenlerinin ağızında genellikle yan yana gelen /zs/ ünsüzlerinin gerileyici benzeşme sonucu, bazı kaynak kişilerin ağızında /ss/ şeklini aldığı görülür: *bulamassa* (< bulamazsa) (Boğazcık/Yeşilbarak), *yaPamassa* (Boğazcık) vb.

/ls/ > /ss/: *ossun* (< olsun) (Yeşilbarak/Boğazcık), *güssün* (< gülsün) (Boğazcık), *güssün* (<< Gülsüm) (Boğazcık).

21) Söyleyiş kolaylığını ortaya çıkaran bir ses hâdisesi olan türeme, Barak Türkmenlerinin ağızında ön ses yutulma veya türemeleri genellikle sızıcı ve akıcı sızıcı ünsüzlerden kaynaklıdır. Yabancı dillerden alıntılanmış kelimelerde daha çok görülür: *ereceP* (Boğazcık), *ereceP* (Yeşilbarak), *erezillī* (Yeşilbarak), *ılaf* (< STT laf < Far. lāf) “laf” (Yeşilbarak), *ırāt* (< STT rahat < Ar. rāḥat) (Yeşilbarak), *ileşberlik* (<< STT rençberlik < Far. renc “sıkıntı” ve *ber* “çeken” ile *renc-ber* “meşakkatli işte çalışan kimse”)

(Yeşilbarak), *ırāmadlıg* (Yeşilbarak), *ilēn* (<< STT leğen < Far. legen) (Yeşilbarak) vb.

Şu alıntı kelimelerin içerisinde ünlü türemesi yaşanmıştır: *gātıran* (< STT katran < Ar. *kaṭrān*) (Yeşilbarak), *mecubur* (< STT mecbur < Ar. mecbūr) (Yeşilbarak) vb.

Şu Türkçe kelimelerde kelime başında ve sonunda ünlü türemesi olmuştur: *ışam* “çam” (Boğazcık), *uhna* “un” (Boğazcık).

22) Şu Türkçe kelimelerde ünsüz türemesi olmuştur: *uhna*⁷ “un” (Boğazcık), *uysam* (<< oysa) (Boğazcık).

23) Barak Türkmenlerinin ağzında “hangi ve kardeş” kelimeleri kalınlık-incelik uyumuna girmiştir: *ğadaş* “kardeş” (Boğazcık), *hangımız* (Boğazcık), *ğardaşlāmız* (Yeşilbarak/Boğazcık) vb.

Şu alıntı kelimelerde de kalınlık-incelik uyumu sağlanmıştır: *barabar* (<< STT beraber < Far. *ber-ā-ber*) “beraber, birlikte” (Boğazcık), *baraba* (Yeşilbarak), *mezer* (< STT mezar < Ar. *ziyāret* “ziyaret etmek”ten *mezār* “ziyaret edilen yer”) (Boğazcık), *ırāmadlıg* “rahmetlik” (Yeşilbarak), *ğahPa* (< STT kahpe < Ar. *kaḥbe*) (Yeşilbarak), *zenēt* (<< zanaat < Ar. *şinā* ‘at > *şanā* ‘at “meslek, sanat”tan) (Yeşilbarak), *filen* (< STT filan < Ar. *fulān* “herhangi bir kişi”den *filān* > *falān*) (Yeşilbarak), *cenēze* (Ar. cenāze) (Yeşilbarak), *mahana* (< STT bahane < Far. *behāne*) (Boğazcık), *mesele* (<< STT mesela < (Ar. meselā) (Yeşilbarak), *yēsın* (< STT yasin << Ar. *yāsīn*) (Yeşilbarak) vb.

24) Barak Türkmen ağzında şu kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır: *ğabıklı* (Boğazcık), *ğapcık* “kapçık, kabuk” (Boğazcık), *ğavırma* “kavurma” (Boğazcık), *ğavırmak* “kavurmak” (Boğazcık), *ğalbır* (< STT kalbur < Ar. *ğirbāl*) (Yeşilbayır), *hamır* (Yeşilbayır), *davıllā* (<< davullar) (Yeşilbarak) vb.

Şu alıntı kelimelerde de düzlük-yuvarlaklık uyumu sağlanmıştır: *māsız* (< STT mahsus < Ar. *huşūş* “has, husûsî, özel olmak”tan *maḥşūş*) (Boğazcık), *sabınıla* (< STT sabunla < Ar. - Far. *şābūn* < Lat. *sapo*) (Boğazcık), *çabıK* (<< STT çabuk < Far. *çābuk*) (Boğazcık), *gabıl* (<< STT kabul < Ar. *kaḥbūl*) (Boğazcık), *tōktur* (<< STT doktor < Fr. *docteur* < Lat.) (Boğazcık) vb.

25) İki ünlü arasında (genellikle kelime içinde) bir sürekli ünsüzün, açıklığı sebebiyle bu ünlülerle birlikte büzülüp tek bir uzun ünlü hâline gelmesi (Tuna, 1986, s. 42) olarak tanımlanan büzülme şu örneklerde tespit edilmiştir. İki ünlü arasında kalan ünsüz düşer ve iki ünlü tek bir ünlü hâline

⁷ Bu kelimenin Yeşilbarak ve Boğazcık mahallelerinde “uhra” söyleyişi de vardır.

dönüşür: *yîn* (<< yığın) (Boğazcık), *çîn* (<< çiğın) “omuz” (Yeşilbarak), *dēl* (<< değil), *ēsīm* (<< eksiğim) (Boğazcık) vb.

26) Barak Türkmenlerinin ağzında #h- < #Ø ön ses türemesi (~prothese) sonucunda oluşmuş örnek de vardır: *hurmaK* “vurmak” (Boğazcık/Yeşilbarak), *huruP* (Yeşilbarak).

Şu örneklerde son seste m# türemesi olmuştur: *halbiysem* “hâlbuki” (Yeşilbarak), *uysam* (<< oysa) (Yeşilbarak/Yeşilbarak).

27) Açıklık değeri yüksek olan sesin açıklık değeri düşük olan sesin önüne geçmesi olarak tanımlanan göçüşme (metathesis) şu örneklerde görülmüştür: *çılbaK* (< çıplak) (Yeşilbarak), *tesPi* (< tepsi) (Boğazcık), *torpağ* (Yeşilbarak).

Barak Türkmenlerinin ağzında “ibrik” (Ar. *ibrik* < Far. *āb-riz* “su döken”) kelimesi, hem *ıbrık* (Boğazcık) hem de göçüşme şekillerinde *ırbık* (Yeşilbarak) ve *ırPık* (Yeşilbarak) olarak kullanılmıştır.

Şu alıntı kelimelerde de göçüşme hâdisesi yaşanmıştır: *laylon* “naylon, plastik” (Boğazcık), *nāleT* (< STT lanet < Ar. la‘net) (Boğazcık).

28) Barak Türkmenlerinin ağzında şu alıntı kelimelerde kalınlık-incelik uyumu sağlanmıştır: *mahana* (<< STT bahane < Far. *behāne*) (Yeşilbarak/ Boğazcık), *ğuvad* (Ar. kuvvet) (Boğazcık), *ğuvadlı* “kuvvetli” (Boğazcık), *ğıymadlı* (<< STT kıymetli) (Boğazcık), *ğıymaT* (<< STT kıymet < Ar. kıymet) (Boğazcık), *māsız* (<< STT mahsus < Ar. *huşûş* “has, husûsî, özel olmak”tan *maḥşûş*) (Boğazcık), *aPdās* (<< STT abdest < Far. *āb* “su” ve *dest* “el” ile *āb-ı dest* > *āb-dest* “el suyu, el yıkama suyu”ndan) “abdest” (Boğazcık) vb.

29) Barak Türkmenlerinin ağzında *baytar* (Ar. *beyṭar-beyṭār* < Yun.) kelimesi, “paytar” (Yeşilbarak/Boğazcık) şeklinde kullanılmıştır.

30) Bir ünlüden sonraki sürekli bir ünsüzün ve bu ünsüzden sonraki ünlünün, kademeler hâlinde ilk ünlüye toplanıp onun içinde erimesi ve bir uzun ünlü hâline gelmesi olarak tanımlanan “derilme ses hâdisesi” (Tuna, 1986: 42) şu örneklerde tespit edilmiştir: *itē* (<< iteği) “üzerinde un elenen beyaz bez” (Boğazcık), *bıçā* (<< bıçağı) (Boğazcık), *darā/kilim darā*: Dokuma tezgâhlarında, dişleri arasından arış ipliklerinin geçtiği, tarak biçiminde araç (Yeşilbarak/Boğazcık), *gömlē* (<< gömleği) (Yeşilbarak), *çocū* (<< çocuğu) (Yeşilbarak), *yüzū* (<< yüzüğü) (Yeşilbarak), *oldū* (<< olduğu) (Boğazcık), *oklā* (< oklava) (Yeşilbarak), *erezillī* (Yeşilbarak), (hallefendilē) *göbē* (<< (Halil efendiler) göbeği): “Çengelli yıldız benzer motif ismi” (Yeşilbarak) vb.

31) Barak Türkmenlerinin ağızında ünlüyle biten bir kelimedenden sonra ünlü ile başlayan bir kelime yan yana geldiği zaman ünlülerden birisi diğerinin içerisinde kaybolmaya “geçişme hâdisesi” denir. Bu hâdisede ikisi daima yan yana bulunan iki kelime, geçirdikleri değişikliklerden sonra yeni bir şekil hâlini alır ve tek bir kelime olur (Tuna, 1992, s. 43). Bu hâdiseye “ünlü birleşmesi” de denir. Tespit edilen örnekler şöyledir: *gocōlan* (<< koca oğlan) (Boğazcık), *nōluyō* (<< ne oluyor) (Yeşilbarak), *gocāyak* (<< koca ayak) (Yeşilbarak).

32) Barak Türkmenlerinin ağızlarında ünlü ünsüz/ünsüz ünlü kaynaşması sonucunda ortaya ikincil uzun ünlüler çıkmıştır: *ötāka* (<< öteki yaka) (Boğazcık), *ötūz* (<< öteki yüz) “diğer taraf” (Boğazcık), *ötānı* (<< öte yanı) (Boğazcık), *ötānnı* (<< öte yanı) (Boğazcık), *öndün* (<< önceki gün) “geçen gün” (Boğazcık), *nāPmıš* (<< ne yapmış) (Yeşilbarak), *ebōmeç* (<< ebeğümeci) (Boğazcık), *hindiyādar* (<< şimdiye kadar) (Yeşilbarak/Boğazcık) vb.

33) Yan yana gelen kelimelerden ilkinin son ünlüsüyle ikinci kelimenin ilk ünlüsünün birbirine geçmesine “karışma hâdisesi” denir (Tuna, 1986, s. 43). Karışan her iki kelimedede de anlam değişmez, korunur. Geçişme ile karışma ses hâdiselerinin birbirinden temel farkı, karışmada her iki kelimenin ünlüsü de aynı nitelik ve nicelik değerine sahip olması gerekir (Atmaca, 2017, s. 122). Barak Türkmenlerinin ağızlarında bu hâdisesinin sonucunda ortaya bazen ikincil uzun ünlülerin çıktığı bazen de çıkmadığı tespit edilmiştir: *eyimiš* (<< iyi imiş) (Boğazcık), *nēTcēK* (<< ne edecek?) (Yeşilbarak), *nēdelim* (<< ne edelim?) (Boğazcık), *ēyidi* (<< iyi idi) (Boğazcık), *nēTcēŋ* (<< ne edeceksin?) (Yeşilbarak).

34) Barak Türkmenlerinin ağızından yapılan derlemelerde “yanlış kullanma” sonucunda “romörk” anlamında *naylon* (Yeşilbarak) veya *laylon* (Yeşilbarak/Boğazcık) kelimeleri tespit edilmiştir.

35) Barak Türkmenlerinin ağızında “nasıl?” kelimesi, *naāl* (Boğazcık/Yeşilbarak) ve *nahal* (Boğazcık/Yeşilbarak) şekillerinde kullanılmaktadır: *naal yāPmıš bunu?* (Boğazcık), *sēn nahal bōllara geldiŋ?* (Yeşilbarak), *endē naāl iŧ bu?* (Boğazcık).

36) Şu örneklerde ünsüz düşmesi tespit edilmiştir: *ūsdon* (< üst don) “kadınların iş yaparken giydikleri geniş don, şalvar” (Boğazcık), *ödüş* (<< ödünç) (Boğazcık) vb.

37) Barak Türkmenlerinin ağızında gelecek zaman ekinin 1. ve 2. eklerinin şahıs çekimlerinde ve bazı kelimelerde büzülme ses olayı sonucunda “ikincil ünlü uzaması” meydana gelmiştir: *alacān* (<< alacağım) (Yeşilbarak), *annādamacān* (<< anlatamayacağım) (Yeşilbarak), *gelecēn* (<< geleceksin)

(Yeşilbarak), *ēdecēḡ* (<< edeceksin) (Boğazcık), *cerān* (<< cereyan) “elektirik” (Yeşilbarak), *erkēḡki* (< erkeḡinki) (*Yeşilbarak*) vb.

38) Arapçadan alıntı kelimelerde ayın ve hemze harfleri Barak Türkmenlerinin ağızlarında /y/ ünsüzüne dönüşmüştür⁸: *acayiP* (< STT acayıp < Ar. ‘*acā’ib*) (Boğazcık), *fa°da* (< STT fayda < fayde < fāyide < Ar. *fā’ide*), *zayıF* (< STT zayıf < Ar. *ḡa’if*) (Yeşilbarak/Boğazcık), *mūsāyid* (< STT müsait < Ar. *musā’id*) (Yeşilbarak).

39) Sesçe birbirine benzeyen hecelerden birinde (genel olarak ikincisinde) bir ünlü ve bir ünsüzün söyleyişten kalkması olarak tanımlanan hece tekleşmesi şu örneklerde tespit edilmiştir: *bişiriz* (<< pişiririz) (Yeşilbarak), *ḡavırız* (<< kavururuz) (Yeşilbarak), *çıkarız* (<< çıkarırız) (Boğazcık) (42/32).

40) Barak Türkmenlerinin ağızında görülen geçmiş zaman eki -dI’dır. Ekin ötümsüz biçimi yoktur. Bu sebepten bu ekte ünsüz uyumunun varlığından söz edilemez. Tespit edilen örnekler şöyledir: *yáPdım* (Boğazcık), *ḡeTdik* (Boğazcık), *darılışdılar* (Boğazcık), *ḡetdig* (Boğazcık), *böyüTdüg* (Yeşilbarak), *biTdi* (Yeşilbarak), *yēTdik* (Boğazcık), *çaTdıḡ* (Boğazcık), *ēTdiler* (Yeşilbarak), *saTdık* (Yeşilbarak), *vazḡeḡdik* (Yeşilbarak), *ḡāşdi* (Boğazcık), *ḡāşdiler* (Boğazcık), *ḡāçiler* (Boğazcık) vb.

Şekil Bilgisi (~Morfoloji)

1) Barak Türkmenlerinin ağızında bulunma hâli eki +dA’dır. Ekin işlek ünsüzü ötümlü-patlayıcı #d’lidir. Bu sebepten bu ekte ünsüz uyumunun varlığından söz edilemez: *seFerberlikde* (Boğazcık), *yokluḡda* (Boğazcık), *varlıḡda* (Boğazcık), *dēvletde* (Yeşilbarak), *alaçıkda* “keçeden yapılan çadır” (Boğazcık), *çanacıkda* (Boğazcık), *ırPıkda* (Yeşilbarak) vb.

2) Barak Türkmenlerinin ağızında ayrılma hâl eki +dAn’dır. Bu sebepten bu ekte de ünsüz uyumunun varlığından söz edilemez: *dēvletden* (Yeşilbarak), *āşdan* (<< ağaştan) (Boğazcık) (18/11), *daşdan* (Yeşilbarak) vb.

3) Barak Türkmenlerinin ağızında bildirme kiplerinin fiil çekimlerinde ve tasarlama kiplerinden emir / istek kipinde teklik 1. şahıs çekimlenirken /m/ yerine /n/ kullanılması karakteristiktir. Ekin bu varyantları “Eski Oğuz Türkçesi döneminde kullanılan -vAn ekinin bir kalıntısıdır” (Korkmaz, 1965, s. 56). Derlemelerde tespit edilen örnekler şöyledir: *dōmluyun* (<< doğumluyum) (Boğazcık), *buralardayın* (Boğazcık), *yāşındayın* (Boğazcık), *yōḡgunun* (Yeşilbarak), *yōḡgunün* (Yeşilbarak), *yōḡgunín* (Yeşilbarak) vb.

⁸ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır: Burhan Baran, “Arapçadan Türkiye Türkçesine Geçen Sözcüklerde Ayın ve Hemzeyle İlgili Ses Olayları”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2019, s. 144-158.

Fiil çekiminde, görülen geçmiş zaman dışındaki 1. şahıs çekimleri için -m eki yerine genellikle -n eki kullanılmıştır: *bilm2yórun* (Yeşilbarak), *gonuşurun* (Yeşilbarak), *gonuşacāmişin* (<< konuşacakmışım) (Yeşilbarak), *dokūrun* (Boğazcık), *d2veren* (<< deyivereyim) (Yeşilbarak), *gelēcēn* (<< geleceğim) (Yeşilbarak), *dikerin* (Yeşilbarak), *diKēcēn* (<< diyeceğim) (Yeşilbarak), *annĀdamacān* (<< anlatamayacağım) (Yeşilbarak) vb.

4) Barak Türkmenlerinin ağzında şimdiki zaman ekinin çeşitli ses hâdisleri sonucunda farklı şekillerde kullanıldığı tespit edilmiştir:

Şimdiki zaman ekinin geniş zaman çekimiyle kurulan eski tasvirî fiil şekli -(A) yori-r ve bu ekin son sesindeki akıcı /r/ ünsüzünün erimesiyle birlikte oluşan biçimi olan -yóru şekli Barak Türkmenlerinin ağzında varlığını sürdürmüştür: *soruyóru* (Boğazcık), *ekmēyórū* (Yeşilbarak), *beslēyórū* (Boğazcık), *bakıyórū* (Yeşilbarak), *ēdiyórū* (Yeşilbarak), *olúyóru* (Yeşilbarak), *diyórú* (Yeşilbarak), *vēmeyórū* (<< vermiyor) (Boğazcık), *arıyórū* (Boğazcık), *y2miyóru* (Yeşilbarak), *olúyóru* (Yeşilbarak), *isdēvēriyórú* (Yeşilbarak), *dokrīyórū* (Boğazcık) vb.

Ayrıca az olmakla birlikte ekin -yóru biçimi de vardır: *yatıyórur* (Yeşilbarak), *d2yórur* (Yeşilbarak) vb.

Barak Türkmenlerinin ağzında şimdiki zaman ekinin -(I)yI / -(I)yIr / -(I)yIrI kullanımları da vardır: *dēyirin* (Boğazcık), *alıyí* (Yeşilbarak), *dēyiri* (Boğazcık), *arıyırı* (Boğazcık) vb.

Ayrıca az olmakla birlikte şimdiki zaman ekinin üçüncü teklik şahıs çekimlerinde -yArI kullanımları da vardır: *gēliyēri* (Boğazcık), *yápılıyári* (Boğazcık (KDDK)), *alıyári* (Yeşilbarak) şeklinde kullanım da vardır.

Barak Türkmenlerinin ağzında şimdiki zaman eki olumsuzluk ekinden sonra genellikle şöyle kullanılmaktadır: *doğunm2ri* (Yeşilbarak), *alınmāri* (Yeşilbarak (KDDK)), *bakılmāri* (Yeşilbarak/Boğazcık), *gözük2ri* (Yeşilbarak/Boğazcık) vb.

5) Barak Türkmenlerinin ağzında geniş zamanın hikâyesindeki geniş zamanın r# ünsüzü genellikle erimiştir: *götürüdü* (Yeşilbarak), *gétiridiK* (Yeşilbarak), *yátıridık* (Boğazcık), *gétiridi* (Boğazcık) *bişiridik* (Yeşilbarak), *vēridik* (Yeşilbarak), *gösteridik* (Yeşilbarak), *yēdiridik* (Yeşilbarak), *değişdiridik* (Boğazcık) vb.

6) Barak Türkmenlerinin ağzında “ile” edatında STT’deki gibi bir ekleşme durumu yaşanmamıştır: *elimizile* (Boğazcık), *sabınıla* (Boğazcık), *külüle* (Boğazcık), *dēdiyile* (Boğazcık), *gārdaşlarımıla* (Yeşilbarak), *sırtıla* (Boğazcık), *sırtımızıla* (Boğazcık), *unula* (Boğazcık), *şeyile* (Boğazcık),

aşamıla “akşamleyin” (Yeşilbarak), *elimizile* (Boğazcık), *mevlidile* (Yeşilbarak) vb.

7) Barak Türkmenlerinin ağızında ek-fiilin çekimli biçimlerinden olan “idi, imiş, ise” ünsüzle biten kelimelere bitişik olarak yazıldığında /i/ ünlüsü düşmez: *varıdı* (Yeşilbarak), *tērziyise* (Yeşilbarak), *varısa* (Boğazcık), *gelirisen* (Boğazcık), *varımış* (Boğazcık), *birimiş* (Boğazcık), *düzeniyidi* (Boğazcık), *kilimÇiyidim* (Yeşilbarak), *çatallarıdı* (Yeşilbarak), *dokilleridi* (Yeşilbarak), *nēyidi* (Yeşilbarak), *daşdanıdı* (Yeşilbarak), *yóudu* (Yeşilbarak), *bişeyidi* (Yeşilbarak), *sēlbesidi* (Boğazcık), *çobanıdı* (Boğazcık) vb.

8) Barak Türkmenlerinin ağızında “o” şahıs zamiri, “u” şeklinde telaffuz edilmektedir: *undÁn* (Yeşilbarak), *u* (Yeşilbarak), *unu* (Yeşilbarak), *unnar* (Yeşilbarak), *unnarı* (Yeşilbarak/Boğazcık), *unnarla* (Boğazcık), *undan* (Yeşilbarak), *unnarda* (Yeşilbarak), *unūla* (<< onunla) (Boğazcık) vb.

9) Barak Türkmenlerinin ağızında genellikle şu ünlemler kullanılmıştır: *abuy* “şaşıрма ve korkma ünlemi”, *ıhı/ihi* “işte!” (Boğazcık), *voyın* “hey!” (Yeşilbarak/Boğazcık), *vóyın* (Yeşilbarak), *meh/me* “a! buyur!” (Yeşilbarak), *vóy* “hey!” (Yeşilbarak/Boğazcık), *váy!* (Yeşilbarak) vb.

10) Barak Türkmenlerinin ağızında -(y)An sıfat-fil ekinin arkaik şekli olan -GAn ekinin kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir: *suçurğan-* “kendini suçlu hissetmek” (Yeşilbarak), *gücürgen-* “gücenmek, gücüne gitmek” (Yeşilbarak), *ğudurğan-* “(çocuk için) yaramazlık yapmak” (Yeşilbarak) vb.

11) i- fiiline gelen -ken zarf-fiil ekinin hem -ka / -ke’li hem de -kana / -kene’li şekilleri yer almaktadır: *doğurka* (Yeşilbarak), *alıırka* (Yeşilbarak), *ğederkene* (Yeşilbarak), *bakaršana* (Boğazcık) vb.

12) Barak Türkmenlerinin ağızında şahıs zamirlerinin üzerine gelen “ilgi” ekindeki /m/ ve /n/’nin eridiği görülür: *biziki* (Yeşilbarak), *siziki* (Yeşilbarak), *bizikinnē* (Yeşilbarak).

Bu ses özelliği, Antalya’nın “Demre” (Bölük, 2022, s. 4252) ve “Serik” (Atmaca-Karayakaya, 2022, s. 170) ilçelerinin ağızlarında da görülmektedir.

13) Barak Türkmenlerinin ağızında ekleşmiş biçimde görülen “ile” son çekim edatı kalınlık-incelik uyumuna girmiştir: *filcanıla* (Yeşilbarak), *un_ula* (Yeşilbarak), *āşam_ıla* (Boğazcık), *çalğıylā* (Boğazcık), *parāyla* (Yeşilbarak), *sabālā* (Boğazcık), *anāla* (Yeşilbarak), *bābāla* (Yeşilbarak).

14) Barak Türkmenlerinin ağızında “işte bu” anlamında *daçıka/ihiçıka* kelimesi sıklıkla kullanılmıştır: *daçıka yóudu* (Boğazcık),

ihiçika bi çulÇāz varıdı (Yeşilbarak), *ihiçika gānşlīm* (Yeşilbarak), *daçika gara çarşaf dikiP kèlleridi* (Boğazcık).

15) Barak Türkmenlerinin ağzında *hindiyádar* “şimdiye kadar” kelimesi de sıklıkla kullanılmaktadır: *hindiyádar gelin gezmesi yápārdık* (Yeşilbarak/Boğazcık), *hindiyádar genşler éveli genşler édērdi* (Yeşilbarak), *hindiyádar gelin sandī açārdık* (Boğazcık).

16) Barak Türkmenlerinin ağzında “orada” manasında *hōnde/hönüde* kelimesi de sıklıkla kullanılmaktadır: *hönüde kēşgēk dōērsiñ* (Yeşilbarak), *hōnde bâbam seFerberlikde ölmüş* (Yeşilbarak), *hönüde çocū sūyā gaTdık* (Boğazcık).

17) Barak Türkmenlerinin ağzında “orada” manasında “anda” kelimesi, *handā/hanıda* (Yeşilbarak/Boğazcık) şekillerinde kullanılmaktadır: *hanīda düün gurārdık* (Yeşilbarak/Boğazcık), *handā gōnuşdur bakēn bi* (Yeşilbarak).

18) Barak Türkmenlerinin ağzında “hangi” anlamında *nanķi* kelimesi kullanılmaktadır: *bōrda nanķi kēşgeK bişceK?* (Yeşilbarak), *nanķi yēre gētdig bilmem* (Boğazcık).

19) Barak Türkmenlerinin ağzında “sadece” anlamında *zır/zīr* kelimesi kullanılmıştır: *zīr u mu gālmiş bullara?* (Sadece o mu gelmiş buralara?) (Yeşilbarak), *zır bu iş* (Boğazcık) Korkuteli ve Elmalı ilçe ağızlarında bu kelime *zaar* şeklinde “herhâlde, galiba” anlamındadır.

20) Barak Türkmenlerinin ağzında soru şekli vurguyla değil soru ekiyle yapılmaktadır: *āşamıla mı gelcēz?* (Yeşilbarak), *bi şē mi vēreceK?* (Boğazcık) Bu özellik, Kaş ağzı üzerinde yapılan bir çalışmada da belirtilmiştir (Erdem & Bölük 2011, s. 39).

Sonuç

Osmanlı döneminde konar-göçer olarak adlandırılan Türkmen grupları, yerleşik düzene pek uyum sağlayamadıkları için sahip oldukları özgün kültürel yapıyı koruyabilmişlerdir. Barak Türkmenleri de yerleşik hayata geçtiklerinde dahi kapalı yapıları sayesinde kendi kültürlerinin özgün yapılarını korumaya devam etmişlerdir. Bugün Antalya’nın Kaş ilçesine bağlı *Boğazcık* ve *Yeşilbarak* mahallelerinde ikamet etmekte olan Baraklar, hayvancılık ve seracılık ile uğraşmakta, hayvanlarından elde ettikleri yün ve yapağıyı kendilerine özgü desen, renklerde dokuyarak ve bunlara çeşitli isimler vererek Barak kilim dokumacılığını devam ettirmektedirler. Bu sebeple Barak Türkmenlerinin ağzında Kaş’taki diğer Yörük Türkmen ağızlardan farklı olarak meslekleri icabı dokuma ve dokumacılık kültürüne ait söz varlığı bulunmaktadır.

Barak Türkmenlerinin adı konulu yapılan son araştırmalara göre Barak, “uzun kıllı, tüylü” anlamına gelen bir sıfattan gelişmiştir: *Barak it*, *barak koy* vb. Bu tamlama kategorisi içerisinde kullanılan bu sıfat, *barak it* örneğinde tamlanan ögesini kaybederek önce “uzun tüylü it” anlamında “barak” şekline, daha sonra da özelleşerek “Barak kökadına (“Barak halkı”)) dönüşmüştür (Şahin, 2022, s. 63-64).

Yapılan metin ve kelime derlemeleri ile gözlem yoluyla elde edilen verilerden anlaşılabacağı üzere Barak Türkmenlerinin ağız özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür:

a) Barak Türkmenlerinin ağızında en dikkat çeken hususlardan biri kapalı /e/ [~è]’nin, açık [ä]’nin ve damak [ŋ]’sinin karakteristik olarak kullanılmasıdır.

b) Hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu genellikle sağlamdır.

c) Ses ve hece kaynaşması gibi sebepler sonucunda oluşan ikincil ünlü uzunlukları bulunmaktadır.

ç) Art damak [h] ünsüzü hiç tespit edilmemiştir.

d) Barak Türkmenlerinin ağızında karakteristik olarak göze çarpan bir ses hadisesi de /ç/ > /ş/ sızıcılığıdır.

e) Barak Türkmenlerinin ağızında bildirme kiplerinin fiil çekimlerinde ve tasarlama kiplerinden emir / istek kipinde teklik 1. şahıs çekimlenirken /m/ yerine /n/ ekinin kullanılması karakteristiktir.

f) Barak Türkmenlerinin ağızında şimdiki zaman eki genellikle -yóru/-yórur şeklindedir. Bunun yanında -(I)yI / -(I)yIr / -(I)yIrI ve -yArI kullanımları da vardır. Ekin -yArI kullanımları genellikle üçüncü teklik şahıs çekimlerinde tespit edilmiştir.

g) -(y)An sıfat-fiil ekinin arkaik şekli olan -GAn ekinin kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

h) Barak Türkmenlerinin ağızında ek-fiilin çekimli biçimlerinden olan “idi, imiş, ise” ünsüzle biten kelimelere bitişik yazıldığına /i/ ünlüsü genellikle düşmemiştir.

ı) Barak Türkmenlerinin ağızında “ile” edatında STT’deki gibi bir ekleşme durumu yaşanmamıştır.

i) Barak Türkmenlerinin ağızında “o” şahıs zamiri, genellikle “u” şeklinde telaffuz edilmektedir.

k) Kaş'ta yaşayan Barak Türkmenlerinin ağızlarını, ses ve şekil bilgisi yönüyle Yörük Türkmen ağızlarından kesin olarak ayırmak pek mümkün değildir. Ancak aşağıda verilen ses ve şekil bilgisi özelliklerinde farklılıklar göze çarpmaktadır:

1) Yörük Türkmen ağızlarında karakteristik olarak görülen aslî ünlü uzunlukları Barak Türkmenlerinin ağızlarında pek tespit edilmemiştir.

2) Yörük Türkmen ağızlarında umumiyetle *baña, maña, saña* şeklinde damak /n/'li kullanılan kelimeler, Barak Türkmenlerinin ağızında *bene, sene* şeklinde yani diş /n/lidir.

3) Barak Türkmenlerinin ağızında ikinci hece ve onu takip eden hecelerde genellikle uyum bozulmamaktadır. Ancak Yörük Türkmen ağızlarında bu uyum genellikle bozulmaktadır. Mesela; Barak Türkmenlerinin ağızında gelecek zaman ekinin 1. ve 2. eklerinin şahıs çekimlerinde büzülme ses olayı sonucunda "ikincil ünlü uzaması"nda kalınlık-incelik uyumu devam etmektedir: *alacân* (<< alacağım) (Yeşilbarak), *annâdamacân* (<< anlatamayacağım) (Yeşilbarak) vb. Yörük Türkmen ağızlarında ise bu kelimeler genellikle *alcên* (<< alacağım), *annâdemecên* (<< anlatamayacağım) şeklindedir. Aynı şekilde Barak Türkmenlerinin ağızında "gebe hayvan" anlamındaki *gunnacı/guzlacı/guzulacı* kelimeleri kalınlık-incelik uyumuna uyarken Yörük Türkmen ağızlarında bu kelimelerin *gunneci/guzleci/ güzuleci* şeklinde ikinci heceden itibaren kalınlık-incelik uyumunun bozulduğu tespit edilmiştir.

Kaynak Kişiler

KK 1 Nasuh Uyarıcı (85), Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, emekli, görüşme tarihi: 5.03.2023

KK 2 Şerife Arıkan (46), Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, ev hanımı, görüşme tarihi: 4.03.2023

KK 3 Alim Onarıcı (76), Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, emekli, görüşme tarihi: 5.03.2023

KK 4 Ayşe Onarıcı (75) Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, ev hanımı, görüşme tarihi: 5.03.2023

KK 5 Veli Gökçe (62), Boğazcık (Barak) Mahallesi ilkokul mezunu, görüşme tarihi: 4.03.2023

KK 6 Recep Hancı (84), Boğazcık (Barak) Mahallesi, ilkokul mezunu, emekli, görüşme tarihi: 4.03.2023

KK 7 Ayşe Gökçe (58), (Boğazcık) (Barak) Mahallesi ilkokul mezunu, ev hanımı, görüşme tarihi: 4.03.2023

KK 8 İbrahim Yağızer (77) Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, emekli, görüşme tarihi: 16.09.2023

KK 9 Zeynep Yağızer (70) Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, ev hanımı, görüşme tarihi: 16.09.2023

KK 10 Ümmü Gülsüm Talay (62) Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, ev hanımı, görüşme tarihi: 16.09.2023

KK 11 Ayşe Korkut (72) Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, ev hanımı, görüşme tarihi: 16.09.2023

KK 12 Hatice Korkut (75) Yeşilbarak Mahallesi, ilkokul mezunu, ev hanımı, görüşme tarihi: 16.09.2023

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
bk.	: bakınız
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
İng.	: İngilizce
KDDK	: Kayıt Dışı Derlenen Kelime
Lat.	: Latince
STT	: Standart Türkiye Türkçesi
TDAY	: Türk Dili Araştırmalar Yıllığı
Yun.	: Yunanca

İşaretler

(<)	: Gelişmenin yönü
(>)	: Gelişmenin yönü
(<<)	: Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
(>>)	: Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
(~)	: Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.
(K/)	: Kök ünlüsünden sonra gelen ünsüzü temsil eder.
(~)	: Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.
(#)	: Bir sesin başında kelime başını, sonunda ise kelime sonunu gösterir.
(+)	: İsme bağlanmayı, isim kategorisini gösterir.
(-)	: Fiile bağlanmayı, fiil kategorisini gösterir.
(Ø)	: Bir gramer unsurunun telaffuz edilmeyen ancak fonksiyonu korunan şeklini temsil eder.
/.../	: Ses birimi
[...]	: Alt ses Birimi

Çalışmada Kullanılan Çeviri Yazı İşaretleri

[ā]	: Uzun /a/
[á]	: /a/ ile /e/ arası ünlü
[â]	: /a/ ile /o/ arası ünlü
[è]	: Kapalı /e/ (/e-/i/ arası) ünlüsü
[ē]	: Uzun /e/
[2]	: Uzun olan e/ ile /i/ arası ünlü
[ä]	: Açık /e/
[i]	: Kısa /ı/
[í]	: /ı/ ile /i/ arası ünlü
[ī]	: Uzun /ı/
[ç]	: /ı/ ile /u/ arası ünlü
[î]	: Uzun /i/
[ō]	: Uzun /o/
[ó]	: /o/ ile /ö/ arası ünlü
[ô]	: /o/ ile /u/ arası ünlü
[ö]	: Uzun /ö/
[ú]	: /u/ ile /ü/ arası ünlü
[ū]	: Uzun /u/
[ü]	: Uzun /ü/
[Ç]	: Süreksiz, yarı ötümlü (/c/-/ç/ arası) bir ünsüz
[F]	: Süreksiz, yarı ötümlü (/f/-/v/ arası) bir ünsüz
[ğ]	: Süreksiz, ötümlü, art damak ünsüzü
[K]	: Süreksiz, yarı ötümlü (/k/-/g/ arası) ön damak ünsüzü
[k]	: Arka damak /k/’si
[ŋ]	: Damak /n/’si
[P]	: Süreksiz, yarı ötümlü (/p/-/b/ arası) bir ünsüz
[6]	: Titrekliği uzatılan /r/
[S]	: Süreksiz, yarı ötümlü (/s/-/z/ arası) bir ünsüz
[T]	: Süreksiz, yarı ötümlü (/t/-/d/ arası) dış eti ünsüzü
[ʔ]	: Zayıf boğumlanmalı /y/
	: Ayın işareti
‘	: Hemze işareti
—	: İki biçim birimi altında ulama işareti

Kaynaklar

- Atalay, B. (1999). *Dîvânu Lugâti 't-Türk tercümesi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atanıyazov, S. (2005). *Şecere ansiklopedik Türkmen etnik adları sözlüğü* (Haz. Yakup Karasoy-Ufuk Deniz Aşçı), Tablet Kitabevi.
- Atmaca, E. (2017). *Antalya ili Korkuteli ilçesi ve yöresi ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atmaca, E. Karakaya, M. (2022). Antalya ili Serik ilçesinin standart Türkiye Türkçesinden farklı ses ve şekil bilgisi özellikler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 10 (31), 152-177.
- Baran, B. (2019). Arapçadan Türkiye Türkçesine geçen sözcüklerde ayın ve hemzeyle ilgili ses olayları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (32), 144-158.
- Bölük, R. (2010). Kaş (Antalya) ağızı, III. UDDTS (16-18 Aralık 2010). İzmir. 214-222.
- Bölük, R. & Erdem, M. D. (2021). Antalya Kaş ağızından Derleme Sözlüğü'ne katkılar. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*. 2044-2063.
- Bölük, R. (2022). Demre (Antalya) ağızı ses bilgisi özellikler. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*. 15(61), 4228-4266.
- Ceylan, E. Y. (1991). Ana Türkçede kapalı e ünlüsü. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 151-165.
- Ceylan, V. (2019). *Gaziantep ilinin Karkamış ilçesinde yaşayan Barak Türkmenleri (sosyolojik bir yaklaşım)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. Topkat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.
- Çelikdemir, M. (2001). *Osmanlı Döneminde aşiretlerin Rakka'ya iskânı (1690-1840)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdem, M. D. & Bölük, R. (2011). Kaş (Antalya) ağızı ses özellikleri üzerine. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6(1), 411-452.
- Erdem, M. D. & Bölük, R. (2011). Kaş (Antalya) ağızı şekil özellikleri üzerine. *Diyalektolog*. 2011(2), 29-40.
- Erdem, M. D. & Bölük, R. (2012). *Antalya ve yöresi ağızları (giriş-inceleme-metinler)*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Ersoy, R. (2009). *Sözlü tarih folklor ilişkisi Baraklar örneği disiplinler arası bir yaklaşım denemesi*. Ankara: Akçağ.
- Gaziantep Valiliği (2002). *Barak Türkmenleri*. Gaziantep: Gaziantep Valiliği.

- Gül, R. (1999). *Gaziantep Barakları ağızı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. & Alkaya, E. (2003). *Türkiye Türkçesi ağızları bibliyografyası*. Ankara: Akçağ.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü (I-II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2008). Türkiye Türkçesi ağızlarında Kıpçakça denilen unsurlar üzerine 2: (Ç > Ş değişmesi). *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 3(3), 378-387.
- Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da aşiretler, cemaatler oymaklar (1453-1650)*. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Halaçoğlu, Y. (2020). *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1965). Eski Anadolu Türkçesindeki -van / -ven, -vuz / -vüz kişi ve bildirme eklerinin Anadolu ağızlarındaki kalıntıları. *TDAY-Belleten*. 12 (Ocak 1964), 43-65.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. (2011). *Türk Dili üzerine incelemeler*. Ankara: Akçağ.
- Köksel, B. (2019). Barak iskân şiirlerinde ve türkülerinde Osmanlı'ya başkaldırı. *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 77-88.
- Kubbealtı Lugati (2005). *Asırlar boyu tarihî seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mas.
- Kumahmetoğlu, N. (1963). Türkmen Barakları. *Türk Etnografya Dergisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 6.
- Ocak, A. Y. (1992). Barak Baba. *DİA*. 5, İstanbul: T.D.V.
- Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ölmez, Z. (2020). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terâkime*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Radloff, V. V. (1911). *Opit slovary Tyurkskih nareçiy (IV/2)*. S. Peterburg: Akademi Nauk.
- Rásonyi, L. (2007). *Tarihte Türklük*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilâtı-destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şahin, İ. (2022). Barak Adı ve etnotoponimlerden hareketle barakların ana yurdu meselesi, *Dil Araştırmaları*. 16 (30), 53-66.

- Şahin, S. (2023). Kaş Barak Türkmenleri ağzından derleme sözlüğüne katkılar. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 8 (1), 23-49.
- Şemseddin Sâmî (1998), *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Alfa.
- Tanyol, C. (1952). Baraklarda örf ve âdet araştırmaları. *Sosyoloji Dergisi*. 7.
- Tanyol, C. (1954). Baraklarda örf ve âdet araştırmaları. *Sosyoloji Dergisi*. 9.
- Tuna, O. N. (1986). *Türk Dilbilgisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları.
- Tuna, O. N. (1992). *Ders notları 3 Türk dilbilgisi (fonetik ve morfoloji)*, Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ülken, H. Z. (2003), *Anadolu'nun dini sosyal tarihi-öncüler: Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş*. Ankara: Kalan Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2013). Orta Asya'da Türkmen. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. s. 89-107.
- Zeyrek, G. (2009). *Barak Türkmenleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Genel Ağ Kaynakları

- <https://www.kas.bel.tr/AnaSayfa/Tarihce> (Erişim Tarihi: 12.11.2023)
- <http://www.kas.gov.tr/ilcemiz> (Erişim Tarihi: 12.11.2023)
- https://www.kas.bel.tr/AnaSayfa/Sehir_Haritasi alınmıştır (Erişim Tarihi: 13.11.2023).

Harita ve Fotoğraflar

Harita 1: Kaş ilçesinin haritası⁹

⁹ <https://www.kas.bel.tr/AnaSayfa/SehirHaritasi> (Erişim Tarihi: 13.11. 2023).

Fotoğraf 1: Yeşilbarak Mahallesi'nin girişindeki çeşme

Fotoğraf 2: 19 Ağustos 2023 Yörük-Barak Şenliği

Fotoğraf 3: Yeşilbarak Mahallesi

Fotoğraf 4: Boğazcık Mahallesi

Fotoğraf 5: Barak Kilimi / Boğazcık Mahallesi

Fotoğraf 6: Barak Kilimi / Boğazcık Mahallesi

Fotoğraf 7: 19 Ağustos 2023 Yörük-Barak Şenliği

Fotoğraf 8: Yeşilbarak Mahallesi

Fotoğraf 9: Çengelli motifi

Fotoğraf 10: Halil Efendiler motifi

Fotoğraf 11: Kırmıklı motifi

Fotoğraf 12: Kesmeli göbek motifi

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA SÜREKLİLİK BİLDİREN YAPILAR “-(X)P *dök-* VE *ver et-*” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Emine SOMAK*

Özet

Ağızlar; standart Türkçede kullanılmayan ya da zamanla kullanımdan düşen kelimeleri, bazen de kelimelerin standart Türkçede kullanılmayan anlamlarını ihtiva etmesi yönüyle önem arz eder. Bu bildiride Tokat-Erbaa ve Amasya-Taşova ağzlarında süreklilik bildiren iki yapı ele alınacaktır. Her iki kullanım da araştırmacının içinde bulunduğu bir sohbet ortamında –kendisi de kullanmaktadır - fark edilmiştir. Daha sonra her iki yöre ağzında derlemeler yapılarak örnekler çeşitlendirilmiştir. Çalışmamızın hazırlanma aşamasında başka bir araştırmacı tarafından yayımlanan bir makalede bu (X)Pdök-yardımcı fiili ile oluşan tasvir fiillerinin sadece Çankırı ili ağzında görüldüğü belirtilmiştir. Fakat Taşova ve Erbaa ağzlarında da *dök-*, - (X)P zarf-fiil ekini almış ana fiile süreklilik anlamı kazandıran bir yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. İstenmeyen fiillerin sürekli tekrarlanmasından dolayı konuşurun kızgınlığını anlatmak (*oynayıpdöktü*) ve karşısındakine bu fiili yasaklamak için kullanılan (*bağırıpdökme*, *kızıpdökme*) ifadelerde yer alır. *Ver et-* ise iki fiilden meydana gelmiş sürekli bir hareketi tekrarlamak anlamına gelen bir yapıdır ve bu yapının çeşitli kaynak kişilerden derlenen bütün örneklerde devrik cümlelerde yüklem olarak kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca bu fiil, sıklıkla bir isim-fiille (örneğin *ver etti oynamayı*) bütünleşir. *Ver et-*, Çukurova ağzlarında “*üst üste vurmak*, *fırlatmak*” anlamlarında kullanılmıştır. Fakat derlenen örneklerde sadece bu anlamda değil, bir hareketin sık sık tekrarlanması anlamında da kullanılmıştır. Çalışmamızda bu iki yapı, hem anlam hem yapı bakımından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ağızlar, tasvir fiili, süreklilik, *ver et-*, (X)Pdök-.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, eminesomak.92@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4738-1491

AN EVALUATION ON “(X)P dök- and ver et-” STRUCTURES REPORTING CONTINUITY IN TURKEY TURKISH DIALECTS

Abstract

Dialects are important in that it contains words that are not used in standard Turkish or that have fallen out of use over time, and sometimes the meanings of words that are not used in standard Turkish. In this paper, two structures that express continuity in Tokat-Erbaa and Amasya-Taşova dialects will be discussed. Both structures were noticed in a chat environment where the researcher was involved – she also uses it-. Afterwards, the samples were diversified by making compilations in the dialects of both regions. In an article published by another researcher during the preparation of our study, it was stated that the descriptive verbs formed with this auxiliary verb (X)Pdök- are only seen in the dialect of Çankırı province. However, in Taşova and Erbaa dialects, dök- is used as an auxiliary verb that gives continuity to the main verb with the -(X)P adverb-verb suffix. It is included in the expressions used to indicate the anger of the speaker due to the constant repetition of undesirable acts (oynayıpöktü) and to forbid this act to the other person (bağırıpökme, kızıpökme). Ver et- is a structure that means to repeat a continuous action consisting of two verbs, and it has been seen that this structure is used as a predicate in inverted sentences in all examples compiled from various source persons. Also, this verb is often combined with a noun-verb (for example, ver etti oynamayı). Ver et- is used in Çukurova dialects with the meaning of "hitting on top of each other, throwing". However, in the compiled examples, it is used not only in this sense, but also in the sense of the frequent repetition of a movement. In our study, these two structures will be evaluated in terms of both meaning and structure.

Keywords: Dialects, descriptive verb, continuity, ver et-, (X)Pdök-.

Ağızlar, bir yazı dilinin ses, söyleyiş ve kelime farklılıkları içeren küçük kollarıdır. Ağızlarda standart dilde görülmeyen, dilin eski zamanlarında kullanılan ama daha sonra unutulmuş, kullanımı azalan kelimeler görülebilir. Bazen de standart dilde işlek olarak kullanılan bir kelimenin ağızlarda bambaşka anlamları ortaya çıkabilir. *Üstüner, Anadolu Ağızlarında Sıfat Fiiller* adlı çalışmasında “Bir yazı dilinin kullanıldığı saha içinde yer alan bütün ağızlar, o yazı dilinin zenginlik kaynaklarıdır. Ağızlar bir dilin bozulmuş şekilleri değil, konuşma dilinin bölgeler arasında ses ve şekil yönünden küçük farklılıklar göstermesi ile ortaya çıkan ve tarihi yazı dilleri ile çağdaş lehçelerden bazı izler taşıyan kollarıdır. Dolayısıyla bir yazı dilinin eksiksiz ve tam bir gramerinin yazılması, o yazı diline kaynaklık eden ağızların da incelenmesi ile mümkündür.” (2000, s. 1) diyerek ağızlarda anlam inceliklerinin hayli fazla olduğunu ve bu inceliklerin belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Dile anlam inceliği katan çok sayıda gramer unsuru vardır. Bunlardan biri de tasvir fiilleridir. Ağızlarda birçok eski özelliğe rastlansa da kullanımı gün geçtikçe azalan (Gabain, 1953, s. 16) tasvir fiilleri, birleşik fiillerin içinde yer alır. Tasvir fiilleri, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmış ve açıklanmıştır:

Ergin, “Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller” başlığı altında inceler. *Ergin*’e göre, fiillerle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy (ko-) fiilleridir; bunlar, fiillerin ünlü, bazen de –ıp/-ip zarf fiil eklerini almış şekilleri ile kullanılır. *Ergin*, asıl anlamın zarf-fiil anlamı olduğunu, yardımcı fiillerin ise sadece bir çekim unsuru olarak görev yaptıklarını söyler (2009, s. 386).

Gabain, “Fiil Şekilleri” başlığı altında incelediği tasvir fiilleri ile ilgili olarak “Eğer tasvirî yahut modal bir yardımcı fiil, şekli bir esas fiilin önüne gelmişse mantıkî esas fiil bir zarf şekline sahiptir.” der (2007, s. 103) ve *Türkçede Fiil Birleşmeleri* adlı makalesinde “deskriptif (tasvir fiilinin) fiilin, aslında fiillerin birleşmesinde kendi anlamını hemen tamamıyla kaybetmiş normal bir esas fiil olduğunu, yalnızca esas fiilin kılınış şeklini göstermeye yaradığını” vurgular. Tasvir fiilinin asıl anlamının çok defa bir hareket, bir duraklama olduğunu belirtir (1953, s. 18).

Korkmaz, tasvir fiillerini “Bir Yanı Zarf-Fiil Bir Yanı Fiil Olan Birleşik Fiiller: Tasvir Fiilleri” başlığı altında incelemiştir. *Korkmaz*, tasvir fiillerinin iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiiller olduklarını; birinci fiilin –A, –I veya –(y) –İp zarf fiil yapısına sahip olduğunu, ikinci fiilin ise aslında bir esas fiil olduğunu; bu esas fiilin, sözlük anlamından uzaklaşıp yeni anlam kazandığını ve esas fiile anlam incelikleri katan yardımcı bir fiil hâline geldiğini belirtir. *Korkmaz*, “Anlamca birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan ve tek bir oluş ve kılış gösteren bu birleşiklerde, yardımcı fiilin görevi, esas fiildeki oluş ve kılışın biçimini, tarzını tasvir etmektir.” diyerek

tasvir yardımcı fiillerinin görevini açıklar (2009, s. 811). *Korkmaz'ın* tasvir fiillerinin asıl fiile oluş ve kılışı gösteren çeşitli anlamlar kattığı görüşü, tasvir fiillerinin çeşitli anlam inceliklerine sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Banguoğlu'na göre bu fiiller, “-e ve -i zarf-fiillerine belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanlarıdır. Bunlar, birinci zarf-fiil hâlindeki fiilin anlattığı oluş ve kılışın tasvir edilmesini sağlarlar ve tasvir fiilleri adını alırlar (1974, s. 488).

Karahan ise, birleşik fiilleri “bir hareketi karşılayan bileşik fiiller” ve “bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller” olmak üzere ikiye ayırır. Bir hareketi tasvir eden birleşik fiilleri, “-A, -I, -Ip zarf-fiil eklerini taşıyan bir fiil unsuru ile bir tasvir fiilinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Tasvir fiili, asıl fiile yeterlik, ihtimal, tezlik, yaklaşma vb. anlamlar katar.” şeklinde açıklar (2011, s. 77). *Karahan* da tıpkı *Korkmaz* gibi tasvir yardımcı fiilinin asıl fiile, kendi sözlük anlamı dışında farklı anlamlar kazandırdığını kabul eder. Çalışmamızda da tasvir fiillerinin asıl fiile, cümleye, metne kazandırdığı bu anlamlar işlenecektir.

Ergönenç, Türkiye Türkçesinde fiilimsi ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiilleri zarf-fiillerle, sıfat-fiillerle ve isim-fiillerle kurulanlar olmak üzere üç grupta toplar. Zarf-fiillerle kurulan birleşik fiillerin tasvir fiilleri olduğuna, çünkü tasvir fiillerinde asıl fiilin zarf-fiil kuruluşunda ve yardımcı fiilin kendi anlamının dışında olduğunu belirtir (2007a, s. 92).

Tasvir fiilleri; -A, -I veya -P zarf-fiil ekini alan bir asıl fiile eklenen, asıl anlamını kaybeden ve yardımcı fiil olarak kullanılan bil-, gel-, dur-, yaz-, kal- vb. fiillerdir. Tasvir fiilleri ile oluşan birleşik yapılarda zarf-fiil eki almış asıl fiilden sonra gelen yardımcı fiiller (tasvir fiilleri) anlamını kaybetmiştir. Bu yardımcı fiiller, asıl fiilin oluşunu ve kılışını betimler. Tasvir fiillerinin asıl fiile süreklilik, yeterlik, yaklaşma, tezlik gibi anlamlar kattığı ifade edilir. Fakat bunlar tasvir fiillerinin üst işlevidir. Oluştugu bağlama ve konuşurun istek, düşünce ve duygularına göre bu üst işlevlerin alt işlevleri de bulunduğu görülmektedir.

Süreklilik bildiren yardımcı fiiller, asıl fiile *durmadan yapma* anlamı verir, işin ya da hareketin sürdüğünü belirtir. Bu fiillere örnek olarak dur-, gel-, kal-, gör-, koy- yardımcı fiilleri verilebilir. Bu yardımcı fiillerden “gör-” ve “koy-”, asıl fiile sadece -A yardımcı fiilleri ile bağlanırken diğer yardımcı fiiller hem -(X)P hem de -(A) zarf-fiil eki ile bağlanabilir:

Ona bir kitap vereceğim / Rahatını kaçırmak için / Bir öğrenegörsün aşkı / Ağacı o vakit seyredin. (Anday, 2005, s. 191)

Sarıçıyan, sevgilimi umutla bekleme zevkini bile elimden almıştı, kuşku insanın gönlüne düşmeye görsün!.. (İşinsu, 1996, s. 294)

Elimde kâğıt ve zarf ne kadar oturakaldım, bilmiyorum. Boğazım kurumuş, göz pınarlarım fena hâlde yanıyordu. (İşinsu, 1996, s. 238)

Bütün gece sağ tarafım hep zonkladı durdu. (Karaosmanoğlu, 1965, s. 72)

Ekmek parası için didinip duruyoruz. (Çokum, 1995, s. 21)

Meraklanma arslan Beyim, doldurakodum rezilleri zındana. (Tahir, 1967, s. 267)

Günlerden bir gün, tek başına, batağı yırtıp çıkagelmiş, haftasında Demircan'a bağlanmıştı (Tahir, 1967, s. 112)

Sarhoşluğun etkisiyle artık sürüp gelen sakınma gücünü pek kendinde bulamıyordu. (Gürpınar, 1969, s. 69)

İhtiyar terleyedursun gömülüp yorganına... Atarak ben de geniş bir kebe mangal yanına (Ersoy, 1989, s. 71)

1. dök- Yardımcı Fiili

Bildirimize konu olan tasvir fiili ise *dök-* yardımcı fiilidir. ve *-(X)P* zarf-fiil ekiyle asıl fiile bağlanmaktadır. *-(X)Pdök-* yapısı; araştırmacının ilgisini, ev ortamında kendi annesinin (1.KK) kedilerin mama saati geldiğinde sürekli miyavlamaları üzerine “Vercem, baırıp dökmeysin!”¹ sözlerini duymasıyla çekmiştir. Araştırmacı, daha sonra bunu kendinin de kullandığını fark etmiş; bu yapının süreklilik ifade eden bir tasvir fiili olabileceğini düşünmüştür. Çünkü *Türkçe Sözlük*’te *dök-* kelimesine karşılık olarak verilen “boşaltmak, akıtmak, yağmak vb.” 18 maddenin hiçbir anlamı bu kullanımı karşılamamaktadır (2011, s. 710). Sadece *saymak* madde başında bu madde başıyla ilgili olarak “ne var ne yok hepsini söylemek” anlamındaki *sayıp dökme* deyiimi gösterilmiştir (2011, s. 2050). Fakat bu tek bir örnektir ve deyim hâlinde. *dök-* fiilinin süreklilik ifade eden anlamı için *Derleme Sözlüğü*, *Tarama Sözlüğü* ile bu yardımcı fiili tespit edilebildiği düşünülen *Tokat İli ve Yöresi Ağızları* (Demir, 2005) adlı çalışmalar taranmış fakat ilgili bir örneğe rastlanmamış, bu yüzden bu ifade ile ilgili Tokat-Erbaa ve Amasya –Taşova bölgelerinde derlemeler yapılmıştır. Derlemeler sonucunda da Tokat, Amasya illeri ve yörelerinde süreklilik ifade eden bu tasvir fiilinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bazı derleme örnekleri şu şekildedir:

D: durup dökme, baırıp dökme, vurup dökme kelimelerini kullanıyor musunuz? Nasıl kullanıyorsunuz?

¹ Kaynak kişinin ifadeleri derleme amaçlı kayıt altına alınmamış olup doğal bir ortamda doğaçlama gelişmiştir.

2. **KK:** *Heḷbeēt. Ğullanmaz olu muyuz? Otuma, işğör ne oturubdöḷḡyon, begleme. Otorubdökme, durubdökme, hadi çalış biraz daha. Gendünü tembelliğe verme, çalış biraz daha. Çalışğan ol.*

3.**KK:** *evet, ğullanıyoğ. Nasıl ğullanıyoğ. Ne hırsıñ ne hani, niye hiddetleniyon? Bāırıpdökme yā daa, yeter artū. Bāıryı şimdi bizim adam, banyo tuvaletdeki şey, lāıvbā, düüüt düüüt ötiyo açıncı aynı düdüğ ötdümüş gibi. Oğa da canım daralıy, aldım, daḡılacağ. İşte bāırıpdöḷme, hırsıñma, ğızma bi şeye. Sakin ol!bōlee.*

4. **KK:** *Hanı. çocuḡ aḡlıy ya. Bāırıpdökme, ne bāırıpdöḷyon, öyle olu işde, deniyodu. ne duruyon çalışsaña, ne sorudubdöḷyon denü.*

5. **KK:** *“He, ğullanıyos ğızım. O istediüü gadar ğonuşupdöksün, sen oña ne baḡıyon? O öle söylenü döker deris!*

6. **KK:** *Evet, kullanıyoz. Söylenipdökme diyoz. Mesela bi adam ısrarla geliyo ya, gelipdöker artu” deris. Baazen de çok vakit varsa bi şe yapmaña, yapar dökersin, kaçmıyo ya deriz.*

7. **KK:** *Evet, durupdökdü, baḡırıpdökdü diyoz. Birisi durmadan güldüünde “Güler. Güler döker artıḡ.” diye ğullanıyoz. Lafını önemsemediimiz biri için de desin döksün, boşveer.” diye söylüyo.*

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi *dök-* fiili asıl anlamlarından hiçbirisiyle kullanılmamış, süreklilik ifade eden bir yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. *dök-* yardımcı fiili derlenen bütün örneklerde -(X)P zarf-fiil eki ile asıl fiile bağlanmıştır. -A zarf-fiil eki ile bağlanan bir örneğine rastlanılmamıştır. Eklendiği fiile süreklilik anlamı katan diğer yardımcı fiillerden farklı olarak “kıзма, öfkelenme, bulunulan anda yapılan işten memnun olmama, bu işin bir an önce bitmesini isteme” gibi anlamları ve işlevleri belirttiği tespit edilmiştir. Derlenen örneklerde olumsuz şeklinin çok fazla kullanıldığı görülmüştür. Bu durum “Yapılan işten memnun olmama” anlamını içermesiyle bağlantılıdır. Ayrıca *kal-*, *gel-*, *koy-*, *edur-* gibi süreklilik anlamı katan yardımcı fiillerinde çok fazla olumsuz örneğe rastlanılmazken *gör-* fiilinde olduğu gibi *dök-* yardımcı fiilinin de daha çok olumsuzluk eki ile kullanılması dikkat çeker.

dök- yardımcı fiilinin daha çok görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve emir kiplerinde çekimlendiği görülmektedir. *Karahan*, bazı birleşik fiillerin ilk unsurunun bir kip eki taşıyabildiğini, bu kip ekinin de zarf-fiil ekinin yerini tuttuğunu söylemektedir (2011, s. 78). Geniş zaman ve emir kipleriyle çekimlenen örneklerde bu duruma rastlanmaktadır:

Güler döker artıḡ.

Lafını önemsemmediimiz biri için de “desin döksün, boşveer.” diye söylüyoruz.

İlk unsuru çekimli fiil olan tasvir fiillerinde süreklilik anlamının yanında farklı anlamlar da görülmüştür. “*Lafını önemsemediimiz biri için de desin döksün, boşveer, diye söylüyoruz.*” cümlesinde umursamama, “*O öle söylenü döker artı deris!*” ile “*Güler döker artı.*” cümlelerinde alışkanlık, “*yapar dökersin, kaçmıyo ya!*” cümlesinde ise vakti olma anlamları katar.

Araştırmacı, bu derlemeler sonucunda bildirisini hazırlarken *Gökbayır*’ın “*Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yardımcı Fiil Olarak dök-*” adlı makalesine rastlamış ve o makalede yer alan “*Dök- yardımcı fiilinin bir diğer farkı ve önemi ise şu anki tespit ve taranan ağız çalışmalarına göre sadece bir ilde kullanılıyor olmasıdır.*” (2022, s. 464) ifadelerine bu bildiride katkı sağlamak amacıyla istemiştir. *dök-* yardımcı fiilinin sadece Çankırı ili ve yöresindeki ağızlarda değil, Tokat ve Amasya yörelerinde de kullanıldığı tespit edilmiştir. *dök-* fiili *Gökbayır*’ın da ifade ettiği gibi, bu yörelerde de süreklilik bildiren, aynı zamanda da “*kızgınlık ve hoşnut olmama durumunu içinde barındıran*” (2022, s. 464) bir yardımcı fiildir. Yeni derlemeler yapıldığında ve farklı kaynaklar tarandığında bu yardımcı fiilin yeni kullanım alanlarının tespit edileceği düşünülmektedir.

2. Ver Et-

Her dilde aynı anlama gelebilecek farklı yapılar mevcuttur. Fakat bu yapıların bazıları unutulmuş, bazıları da dar bir kullanım sahasına hapsedilmiştir. Türkçenin ağızları, farklı yapılar bakımından oldukça renkli ve zengindir. Yeni ifadeler, yeni yapılar keşfetmek için ağızların detaylı şekilde incelenmesi gerekir. Bu bağlamda yukarıda incelenen *dök-*, süreklilik bildiren bir tasvir fiilidir ve şu anki tespitlere göre birkaç ilde kullanılmaktadır. Süreklilik bildiren bir başka fiil grubu ise bu bölümde anlamı ve yapısı irdelenecek olan *ver et-* ifadesidir.

2.1. Anlamı

Araştırmacı *ver et-* ifadesine ilk olarak *Yaşar Kemal*’in “*İnce Memed*” romanında rastlamıştır:

1. Çavuş:

Memed, dedi, al kapıyı. Ver et kurşunu.

Memed:

Ne faydası var? dedi. Herifi içerde. Üçümüzü de vurur. (Kemal, 2018a, s. 173)

2. Zaten bir gece evvel rüyasını görmüştüm. Bana ayan olmuştu. Yüreğime tıp etti. Hüseyin Ağa, beni vermedi dışarı.

Verir mi? Bunun üstüne, o melun kapıyı ele aldı, **ver etti** kurşunu. Hüseyin Ağaya, çoluk çocuğunu al dışarı çıkar, dedi (Kemal, 2018a, s. 338).

Örneklerde **ver et-** fiilinin “*durmadan atmak, yağdırmak*” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Araştırmacı, eserlerinde Adana ve yöresinin ağız özelliklerinin yoğun olarak bulunduğu *Yaşar Kemal’in İnce Memed’inde* bu kelime ile karşılaştığında kendisinin ve ailesinin de kullandığını fark ettiği bu yapıya örnekler bulmaya çalışmıştır. Bu yüzden öncelikle Adana ve yöresi ağızlarını incelenmiştir. *Faruk Yıldırım’ın Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları* adlı eserinin *Sözlük* bölümünde bu kelimenin “*üst üste vurmak, fırlatmak*” anlamlarını karşıladığı görülmüştür (2006, s. 491). Fakat araştırmacının yaşadığı Tokat –Amasya yörelerinde bu kelimenin aynı zamanda “*bir işi sürekli yapmak, devamlı bir olayın gerçekleşmesi*” anlamlarında kullanıldığı düşünülerek bu yörelerde derleme yapılmıştır. Aşağıda, yapılan derlemelerden örneklerle yer verilmiştir:

Derleyen: Ver etmek kelimesini kullanıyor musunuz?

1. KK: Tabi. **Ver ediyi göbek atmayı deniyi bāzen. Ver ediyi oynamayı, ver ediyi yemeyi.**

3.KK: yerine gelince *gullanyoḥ. Söyleyecaan yerde söylüyöḥ. Ğavğa ederkene u zaman unu da gullanyog. Gullanabiliyog yani. Biriynen ğavğa yabargene gullanyog. Ver etdi çekışı diyöḥ.*

Derleyen: Ver etmek kelimesini nasıl kullanıyorsunuz?

4. KK: **Ver edib çegişiyoduḥ, ver edip döüşüyoduḥ, ver edip oynuyoduḥ. diyin gullanyoḥ.**

D: ver et- kelimesini kullanıyor musunuz?

5. KK: *he gullanyoz.*

D: Örnek verebilir misiniz?

5. KK: **Ver etdi oynamayı, ver etdi ağlamayı, ver etdi lafı, ver ediyi gülmeyi.**

D: Nasıl bir anlamda kullanıyorsunuz? Süreklilik gibi mi?

5. KK: *He oyle gullanyoz. Mesela ver etdi ğonuşmayı. Kimseyi ğonuşturmadı, devamlu ğonuştı diyöz.*

D: Peki oynamayı ver etti mi diyoruz. Yoksa ver etti oynamayı mı diyoruz. Değişiyor mu?

5. KK: *Ver etdi oynamayı diyoz. Öbürkünü gullanmıyoz.*

D: ver et- kelimesini kullanıyor musunuz?

6. KK: *evet, gullanıyoz. Ver ediyi lafı sözü. Başdan aşşā saydırdı gibi.*

8. KK: *evet, gullanıyoz. yuḥardan aşşā bi yāmur bi yāmur bi sel geldi ver etdi gitdi şuriya aşşāya.*

9. KK: *Bāzı yerlerde gullanılır. Misal ver etdi lafı . Yani sōlendi durmadan anlamında gullanılır bāzı yerlede.*

10.KK: *Evet, gullanıyoz gülüm de ōle pek gullanmam yani. Nadir gullanıyoz. Ver etmiş ālamayı, ver etmiş kahkāyı, deniyoz.*

Bu örneklerde de görüldüğü gibi *ver et-* ifadesi “durmadan bir işi gerçekleştirme, artarda aynı işi tekrarlama, bir olayın hiç durmadan devam etmesi” anlamlarını belirtir. Örneklerin, özellikle laf, söz, çekiş, tartışma gibi dil/konuşma ile ilgili söz varlığında yoğunlaştığı görülür. *ver et-* fiilinin örneklediği cümlelerde hep olumlu şekli görülmüş, olumsuz şekline hiç rastlanmamıştır. Ayrıca söz dizimindeki yeri de dikkat çekmektedir. Bütün örneklerde cümle başında olduğu, içinde bulunduğu cümlelerin yapısının devrik olduğu gözlemlenmiştir. Kendisinden sonra gelen unsurlar belirtme hâli ekini alan isim ya da isim-fiil türündedir. Sadece bir örnekte zarf-fiil görevinde kullanılmış olup arkasından çekimli fiil gelmiştir:

fiil + isim: *ver etdi lafı, ver etmiş kahkāyı*

fiil + isim-fiil: *Ver etdi çekişi, ver etmiş ālamayı, ver ediyi göbek atmayı.*

fiil + zarf-fiil eki + çekimli fiil: *ver edib çegişiyoduḥ, ver edip dōüşüyoduḥ, ver edip oynuyoduḥ*

ver et- fiilinin görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şimdiki zaman kip ekleriyle çekimlendiği gözlemlenmiştir. Zarf-fiil olarak kullanıldığı cümlelerde ise kendisinden sonra gelen fiillerde “-yordu” birleşik çekimi vardır.

2.2. Ver Et – Yapısının Oluşumu

ver et- bir birleşik fiildir. Yardımcı fiille kurulan birleşik fiiller grubunda olması için bir isim unsuruna ihtiyacı vardır. Fakat bu yapıda isim unsuru yoktur. Tasvir fiilleri ile oluşan birleşik fiiller grubuna da dâhil edilemez. Çünkü herhangi bir zarf-fiil eki almamıştır. Bu yapı anlamca kaynaşmış (deyimleşmiş) birleşik fiiller içinde sayılabilir ve bu yapının iki şekilden geldiği düşünülebilir. Etimoloji incelemelerinde kelimenin eski ve yeni biçimleri arasında hem fonetik hem semantik bir ilişki olması gerekir (Akca, 2019, s. 222). Bu sebeple *ver et-* şekli ile kendisinden oluştuğu

düşünülen kelimeler arasında hem anlam hem yapı bakımından incelemeler yapılacaktır:

1. *veryansın et-* > *ver et-* : *ver et-* fiilindeki ilk bakışta göze çarpan unsur, *et-* yardımcı fiilidir. *ver*’in ise emir kipiyle çekimlenmiş fiil olduğu düşünülebilir. *veryansın etmek* deyimindeki *veryansın* kelimesinin oluşumuna bakıldığında *ver et-* fiilinin oluşumuna benzediği görülmektedir. “*Veryansın*”, “*Veryansın Etmek*” Sözlerindeki Anlam Değişimleri Ve Türkçe Sözlük’teki Tanımları adlı makalede *veryansın*’ın “Türkçe *ver-* ve *yan-* fiillerinin emir çekimindeki *ver-ø* yansın biçimlerinden tür değiştirme (conversion) yoluyla yapılmış sözcüklerden” olduğu söylenmiştir (Akalin, Kumanlı, Tahiroğlu, 2019, s. 6). Makalede sözcüğün *Ahmet Vefik Paşa*’nın *Lehçe-i Osmani*’sinde *vur yansın* biçiminde geçtiği ve bu kelimenin başta ünlem olarak kullanıldığı, sonradan kullanım sıklığı kazanarak tür değiştirme yoluyla birleşip sözlükselleştiği dile getirilmiştir (Akalin vd, 2019, s. 8). Her ikisinin bünyesinde de emir kipi ile çekimlenmiş fiiller bulunmaktadır.

İki şekil arasında anlam bakımından yakınlık olduğu görülür. *Türkçe Sözlük*’te ‘*acımadan, hiçbir şey düşünmeden saldırmak, yok etmek, bol bol harcamak veya acımasızca söylemek anlamlarındaki veryansın etmek deyiminde geçer*’ şeklinde geçmekte ve “*Adam hiç alttan almıyor, o da ona veryansın ediyor. -E. Şafak*” örneği ile verilmektedir (2011, s. 2482). Kubbealtı Lugatı’nda ise *veryansın etmek* deyimini ‘1. ağzına geleni söylemek; 2. (söz konusu işi) aşırı derecede yapmak’ açıklamalarıyla verilmiştir (2016, s. 1316). Özellikle ikinci anlama örnek olarak “*Bekir Efendinin düğünü oluyordu. Davullar, zurnalar veryansın ediyordu.* (Kemal, 2018a, s. 350)” cümlesi örnek verilebilir. Çünkü burada da *davulun zurnanın durmadan çalması* anlamı vardır.

Kubbealtı Lugatı’nda verilen ikinci anlam, Tokat ve Amasya çevresinde derlenen cümledeki anlamlarla aynıdır. Bu iki kelime arasındaki duruma eksiltme denebilir. Eksiltme (ellipsis), söz öbeği niteliğindeki ya da başka sözdizimsel bir birliğin öge veya ögelerin kırpılması ile oluşur. Eksiltmede, eksiltme işleminden geriye kalan kısım bütün yapının anlamını tek başına üstlenir (Sarı, 2015, s. 50).

Fakat her ikisinin bünyesinde emir kipi ile çekimlenmiş fiillerin ve *et-* yardımcı fiilinin bulunması ya da taşıdıkları anlamların benzerliği, *ver et-* yapısının *ver yansın et-* yapısından oluştuğuna yeterli kanıt oluşturmamaktadır. Eksiltme genellikle ad aktarmasına dayanır: *acil servis* > *acil* (Sarı, 2015, s. 51). Ancak bu iki yapı arasında bu türden bir ilişki söz konusu değildir. Bu yüzden *ver yansın et - > ver et-* değişimi mümkün değildir.

2. vire eyle- > ver et-: *Derleme Sözlüğü*'nde Bayburt, Acıpayam-Denizli, Şebinkarahisar- Giresun yörelerinden derlenen *vire/vira* kelimesi de “*sürekli*” anlamına gelmektedir (1993, s. 4805). *Ver et-* kelimesinin *ver* kısmı ile hem anlam hem ses bakımından benzer olabileceği düşünülse de *Derleme Sözlüğü*'nde bu kelimenin yardımcı fiille kullanımı örneklenmemiştir. Fakat *Tarama Sözlüğü*'nde “*veriştirmek, bir kimseyi bol bol azar, tokat gibi şeylere maruz bırakmak*” anlamında kullanılan *vire* eylemek şeklinde bir madde başına rastlanmaktadır. Bu madde başına örnek olarak 15. yüzyılda kaleme alınan *Ebamüslimname* adlı eserdeki “*Mervan'ı kuyu başına yanaştırıp gerdel ile vire eylediler.*” cümlesi örnek verilmiştir. Konuşma ile ilgili anlamları ifade etmesi bakımından Tokat- Erbaa ve Amasya – Taşova yörelerindeki kullanıma benzemektedir. Ayrıca yardımcı fiillerle kullanılmaları açısından da bu iki yapı benzerlik taşır. Fakat ses açısından *vire > ver* değişimine şüphe ile yaklaşmak gerekir. Çünkü bu yörelerdeki *i > e* değişimi genellikle çok heceli kelimelerdeki orta hecede, ğ ünsüzü *e* ve *i* sesi arasında kaldığında meydana gelmektedir: *deermen* (*değirmen*), *deesti* (*değişti*) gibi (Demir, 2005, s. 108). Başka kelimelerde ve yapılan derleme çalışmalarında bu durumu örnekleyen herhangi bir örneğe rastlanmamıştır. Bu yüzden *ver et-* ifadesinin *vire eyle-* ifadesinden geldiği söylenemez.

3. ver ha et- > ver et- : *Derleme Sözlüğü*'nde Kastamonu-Tosya'dan derlenen *verha* sözcüğü ile *ver et-* ifadesi arasında bir bağ olduğu da düşünülebilir. Çünkü *verha* kelimesinin “*durmaksızın*” anlamını karşıladığı belirtilmiştir (1993, s. 4096). *Türkçe Sözlük*'te *ha* için ilk sırada “*İstek uyandırmak için kullanılan bir söz*” karşılığı verilmiş ve *ha*'nın ünlem olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda bir başka anlam açıklamasında ise “*Bazen tekrarlanan bir emir kipinin tekrarları arasında yer alarak fiil ile anlatılan işin uzadığı ve bundan bııldığını bildiren*” bir bağlaç olduğu belirtilmiş, “*Yürü ha yürü, yol bitmiyor ki.*” örneği ile tanıklanmıştır (2011, s. 1019).

Yine *ha* madde başında *ha babam* (*ha*) deyimini yer almıştır. Bu deyim ikinci anlamı olarak “*sürekli olarak, durmadan*” karşılığı ve “*Camın arkasında oturmuş, ha babam fatura damgalayıp para üstü veriyor. – E.Şafak.*”, “*Yirmi iki delikanlı kan ter içinde ha babam ha koşuyorlar. – N.Hikmet.*” örnekleri verilmiştir (2011, s. 1019). Buradan hareketle *ha* kelimesinin başlangıçta *ver et-*'in içinde bulunmasının mümkün olduğu görülmektedir. Buna dair en önemli kanıt ise *ver et-* yapısına benzeyen ve yine yakın anlamlar içeren *gelha etmek/eylemek* yapısının içinde de bulunmasıdır. *gelha etmek* deyimini, ağız özelliklerinin yoğun olarak bulunduğu *İnce Memed* romanında geçer:

Sonunda Hürü Ana eline oralardan uzun bir süğen geçirdi. Alinin ona dönük sırtına gelha eyledi (Kemal, 2018c, s. 389).

Köroğlunun kıratı, Peygamberin Bucağı, Alinin Düldülü, soylum, gel!
Gel ha gel! (Kemal, 2018c, s. 389).

Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* adlı sözlüğünde *gelha et-* maddesinde *gel gel eyle-* maddesine işaret edilmiş ve bu ifadeler için “*Yanına çağırmak, davet etmek*” anlamı verilmiş ve bu yapı için “*gel-* fiilinin emir hâli + *ha* nidası + *eyle-/ et-* fiilinden oluşmuş birleşik bir fiildir.” şeklinde söz edilmiştir. Örnek olarak ise “*Eğer birisi martuma dokunacak olursa, dokunursa, ben de hançeri onun karnı budur diye, **gelha edeceğim.***” cümlesi verilmiştir (Tietze, 2009, s. 124).

Ömer Lütfi Mete'nin *Gülce* adlı şiirinde geçen *gel etmez* deyiimi, *gel ha etmek* ile aynı anlamdadır ve eksiltme yolu ile *gel etmez* hâline geldiği düşünülmektedir. Bu örnek de *ver ha etmek* > *ver etmek* değişimini kanıtlar niteliktedir:

Başım döner, beynim bulanır
El etmez,
Gel etmez,
Gözleri bir ret, bir davet.
Gülce uzak uzak dolandır,
Mecaz değil,
Maraz değil,
Gülce semavi bir afet. (Mete, 2011, s. 9)

Sonuç

1. Türkçede aynı anlamı ifade eden farklı yapılar vardır. Standart Türkçede kullanımdan düşmüş ya da farklı anlamlara bürünmüş yapılar Türkçenin ağızlarında karşımıza çıkar. Bu bildiride Türkçenin ağızlarında görülen –(X)Pdök- ve *ver et-* yapıları incelenmiştir.

2. Araştırmacı, –(X)Pdök-ü kendi yaşamında kullanmaktadır fakat sürekli miyavlayarak mama isteyen kedilere kendi annesinin “*Vercem, baarıpdökmeyin!*” sözlerini duyduğunda bunun yardımcı fiil olabileceğini fark etmiştir. Yine kendinin de normal yaşamında kullandığı *ver etme*'nin süreklilik ifade eden bir fiil olduğunu ise *Yaşar Kemal*'in *İnce Memed* romanını okurken tespit etmiştir.

3. *dök-* yardımcı fiili –(X)P zarf-fiil eki ile birlikte kullanılmaktadır, eklendiği asıl fiile süreklilik anlamı ile beraber yapılan işten memnun olmama, kızma, öfke anlamları da katar. Daha çok olumsuz biçimi kullanılır. *Gökbayır*'ın söz ettiği gibi sadece Çankırı'da değil, (2022, s. 464), Tokat ve Amasya ağızlarında da yaygın olarak kullanılmaktadır.

4. ver et- süreklilik bildiren bir birleşik fiildir. Cümleye “bir işi durmadan, art arda yapma” anlamları katar. Kendisinden sonra çoğunlukla isim-fiil ve isim soylu sözcükleri alır. Her zaman devrik biçimde kullanılır ve olumsuz biçimine rastlanmamıştır. Adana, Osmaniye, Tokat, Amasya illerinde kullanılmaktadır. Oluşumu ise, eksiltmeye dayalıdır. Bu eksiltmenin iki kelime grubundan meydana gelmiş olabilir: *ver yansın etmek* > *ver etmek* veya *ver ha etmek* > *ver etmek* değişimleri mümkündür. Fakat *ver yansın etme* > *ver etme* değişimi, eksiltmenin özelliklerine uygun değildir. *Vire eyle-* ifadesi ise *ver et-* ifadesine anlam bakımından benzerdir fakat ses bakımından *vire* > *ver* değişimi mümkün değildir. Sonuç olarak *ver etme*’nin, *ver ha etme*’nin eksiltilmesi yoluyla oluştuğu görüşü, diğer iki oluşumdan da hem anlam hem yapı bakımından daha kuvvetlidir.

5. *ver et-* anlamca kaynaşmış bir birleşik fiil, *dök-* ise bir tasvir fiilidir. Her ikisi de süreklilik ifade eder. Bildirimize konu olan bu iki yapının farklı ağızlar ve metinler incelendiğinde, yukarıda sözü geçen iller dışında da kullanıldığı, burada verilen anlamları dışında farklı anlamlar içerdiği de görülebilir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün de söylediği gibi “Türk dili, dillerin en zenginlerindendir, yeter ki bu dil bilinçle işlensin.”

Kaynak Kişiler

1. KK: 1. Kaynak Kişi: Arife SOMAK, Yaşı: 66, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: İlkokul Mezunu, Yöresi: Tokat ili Erbaa Merkez, Derleme Tarihi: 25.01.2022.

2. KK: 2. Kaynak Kişi: Kıymet Akça, Yaşı: 71, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: İlkokul Mezunu, Yöresi: Amasya Taşova Sepetli köyü. Derleme Tarihi:14.05.2022

3. KK: 3. Kaynak Kişi: Emine Kıymet, Yaşı: 69, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: İlkokul Mezunu, Yöresi: Amasya Taşova Sepetli köyü. Derleme Tarihi:14.05.2022

4. KK: 4. Kaynak Kişi: Emine Fırat, Yaşı: 62, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: İlkokul Mezunu, Yöresi: Amasya Taşova Sepetli köyü, Derleme Tarihi:14.05.2022

5. KK: 5. Kaynak Kişi: Ayten Bahçıvan, Yaşı: 64, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: Ortaokul, Yöresi: Tokat ili Erbaa Karayaka köyü, Derleme Tarihi: 10.12.2022

6. KK: 6. Kaynak Kişi: Nihal Baş, Yaşı: 63, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: Ortaokul, Yöresi: Tokat ili Erbaa Tepekışla köyü, Derleme Tarihi: 15.12.2022

7. KK: 7. Kaynak Kişi: Hilal Somak, Yaşı: 36, Mesleği: Sekreter, Eğitim Durumu: Lisans, Yöresi: Tokat ili Erbaa Merkez, Derleme Tarihi: 19.12.2022

8. KK: 8. Kaynak Kişi: Güner Cenik, Yaşı: 42, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: Ortaokul, Yöresi: Amasya ili Taşova Sepetli köyü, Derleme Tarihi: 20.12.2022

9. KK: 9. Kaynak Kişi: Abdülkadir Akkaya, Yaşı: 61, Mesleği: Çiftçi, Eğitim Durumu: İlkokul, Yöresi: Amasya ili Taşova Sepetli köyü, Derleme Tarihi: 20.12.2022

10. KK: 10. Kaynak Kişi: Hatice Özdemir, Yaşı: 66, Mesleği: Ev hanımı, Eğitim Durumu: İlkokul Mezunu, Yöresi: Tokat ili Erbaa Merkez, Derleme Tarihi: 25.12.2022.

Kısaltmalar

KK: Kaynak kişi

Kaynaklar

- Akalın Ş. H. vd. (2019). “Veryansın”, “veryansın etmek” sözlerindeki anlam değişimleri ve Türkçe Sözlük’teki tanımları. *Gazi Türkiyat*, Güz 2019/25: 1-9.
- Akca, H. (2019). Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan “dışlık” kelimesinin kökeni üzerine. Ed: İbrahim Dilek- İhsan Kalenderoğlu. *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan’a Armağan* (s.221-228). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Anday, M. C. (2005). *Rahatı kağan ağaç*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Ayverdi, İ. (2016). *Kubbealtı lugati misalli büyük Türkçe sözlük*, İstanbul: Kubbealtı.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Çokum, S. (1995). *Ağustos başağı*. İstanbul: Cönk.
- Demir, N. (2005). *Tokat ili ve yöresi ağızları*. Tokat: Niksar Belediyesi.
- Derleme sözlüğü II* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Derleme sözlüğü XI* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergönenç Akbaba, D. (2007a). Türkiye Türkçesinde yapısında isim-fiil bulunan birleşik fiiller. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 83-95.
- Ersoy, M. A. (1987). *Safahat*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Gabain, A. (1953). Türkçede fiil birleşmeleri, *TDAY Belleten*, Ankara, 18.
- Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gökbayır, M. (2022). Türkiye Türkçesi ağızlarında yardımcı fiil olarak ‘dök-’. *Uluslararası Türk Lehçeleri Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 6(2), 459-465.
- Gürpınar, H. R. (1969). *Nimetsinas*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- İşinsu, E. (1996). *Çiçekler Büyür*. İstanbul: Ötüken.
- Karahan, L. (2011). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1965). *Yaban*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kemal, Y. (2018a). *İnce Memed 1*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Kemal, Y. (2018b). *İnce Memed 2*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Kemal, Y. (2018c). *İnce Memed 3*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Kemal, Y. (2018ç). *İnce Memed 4*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Mete, Ö. L. (2011). *Gölce*. İstanbul: Timaş.
- Sarı, İ. (2015). *Türkçede ekleme dışı sözcük yapımı ve sözcükselleşme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tahir, K. (1967). *Devlet ana*. Ankara: Bilgi.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati 2*. (Düzenleyen: Sena Soğan, Harald Maukner, Ben Tietze). Budapest.
- Türkçe sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Üstüner, A. (2000). *Anadolu ağızlarında sıfat-fiil ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tarama sözlüğü II*. (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tarama sözlüğü VI*. (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldırım, F.(2006). *Adana ve Osmaniye illeri ağızları II (metinler – sözlük – dizinler)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

SİNOP VE YÖRESİ AĞIZLARINDA ARKAİK ÇEKİM EDATLARI

Ergün ACAR*

Özet

Sinop; Karadeniz'in orta bölümünde ve kuzeye en uç noktasında bulunan bir ilimizdir. Denize kıyısı olması, doğal limana sahip olması, Karadeniz'in ortasında stratejik yerde bulunması antik çağlardan beri önemli bir ticaret ve yerleşim yeri olmasına zemin hazırlamıştır. İlin demografik yapısına bakıldığında ise Karadeniz'in diğer yakasında kalan Kırım'dan Selçuklu zamanında deniz yoluyla gelmiş yerleşimler görülür. Yine yakın çağda Kafkaslar, Balkanlar ve Doğu illerimizden savaş, mübadele, politik nedenlerle göçler almıştır. Coğrafi olarak dağlık ve engebeli fiziki yapısı, kıyıya komşu olması, nemli ve ılıman iklimi yerleşimleri etkilemiştir. Bu durum kıyı kesimlerde balıkçılığı, iç kesimlerde hayvancılığı öne çıkarmıştır.

İlin ağız yapısı ve tarihine bakıldığında kıyı kesimlerde yer yer Kıpçak, iç kesimlerde Oğuz yerleşimlerinin yoğun olduğu görülür. Özellikle Merkez, Erfelek ve Gerze ilçelerinin belirli bölgelerinde Kafkas kökenli nüfus iki dilli olup ağız özellikleri bakımından karışık özellikler taşır. Ayrıca Balkan ve Doğu illerinden gelen yerleşimler de mevcuttur. Ancak bunların genel ağızlara etkisi neredeyse yok denecek kadar azdır.

Yaptığımız çalışmada edatların hâl eki istemindeki farklılık, anlam zenginliği değerlendirilmiş, Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan bazı edatların Sinop ağızlarındaki görünüşleri tespit edilmiş ve bunların günümüzde nasıl şekil ve işleyiş olarak değiştiği örneklerle ortaya konmuştur.

Sinop ağızlarında eski biçimlerin devamı yanında kendine özgü etkileşim ve gelişim sonucu zengin bir edat çeşitliliği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sinop, Sinop ve yöresi ağızları, çekim edatları, hâl ekleri.

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sinop, ergunergunacar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8771-0683.

ARCHAIC INFLECTIONAL PREPOSITIONS IN SİNOP AND ITS REGIONAL DIALECTS

Abstract

Sinop; It is a province located in the central part of the Black Sea and at its extreme point to the north. Its seaside location, natural harbour, and strategic location in the middle of the Black Sea have paved the way for it to be an important trade and settlement place since ancient times. When we look at the demographic structure of the province, we see settlements that came from Crimea on the other side of the Black Sea by sea during the Seljuk period. Again, in recent times, there has been migration from the Caucasus, the Balkans and our Eastern provinces due to war, population exchange and political reasons. Its geographically mountainous and rugged physical structure, proximity to the coast, and humid and mild climate have affected the settlements. This situation brought fishing to the fore in coastal areas and animal husbandry in inland areas.

When we look at the dialect structure and history of the province, it is seen that Kipchak settlements are dominant in the coastal areas and Oghuz settlements are dominant in the inner parts. Especially in certain regions of the Central, Erfelek and Gerze districts, the Caucasian population is bilingual and has mixed dialect characteristics. There are also settlements from the Balkan and Eastern provinces. However, their effect on general dialects is almost negligible.

In our study, the difference in the case suffix request of prepositions and their richness of meaning were evaluated, the appearance of some prepositions used in the historical periods of Turkish in Sinop dialect was determined, and how they changed in form and function today was revealed with examples.

In addition to the continuation of old forms, a rich diversity of prepositions has been observed in Sinop dialects as a result of their unique interaction and development.

Keywords: Sinop, Sinop and region dialects, inflectional prepositions, case suffixes.

Edatlar

Arapçadan dilimize giren edat sözcüğü alet, vasıta anlamına gelmektedir. Bu yapılar; tek başına anlam ifade etmeyen, cümlelerin diğer unsurlarıyla bağ kuran yardımcı sözcüklerdir. Cümleye derinlik, ifade yeteneği, anlam zenginliği katan edatlar; çekim edatları, bağlama edatları ve ünlem edatları olmak üzere üçe ayrılır.

Çekim Edatları

Çekim edatları isimden sonra gelerek diğer unsurlarla bağ kuran görevli sözcüklerdir. Bağlı birimler olduğu için işleyiş bakımından âdeta isim hâl ekleri gibi kullanılmıştır. Aralarındaki fark şekilce birinin ek, diğerinin kelime olmasından kaynaklanır. İsimlere yalın, iyelik ve hâl ekleriyle bağlanan çekim edatları; yer, yön, miktar, sınırlama, süre, sebep, amaç, karşılaştırma, vasıta, benzerlik gibi anlamlar katar. Anadolu ağızlarında çeşitli ses hadiseleriyle pek çok varyantı bulunan bu edatların bazıları kendine mahsus özellikler sergilerken bazıları arkaik benzerlikler göstermiştir.

Edatlar, isim ya da fiil kökenli sözcüklerdir. Bu sözcüklerin Eski Türkçeden bu yana değişen anlamları ve başka dillerden alınan edatların yapı özellikleri bağlandıkları hâl eklerini etkileyip değiştirmiştir (Hunutlu, 2019, s. 135). Bugün Sinop ve diğer Anadolu ağızlarındaki edatların hâl eki istemindeki farklılık ve anlam zenginliği bununla ilgilidir.

Çalışmada ölçünlü Türkiye Türkçesinden (ÖTT) farklı ve arkaik edatlar üzerinde durulmuştur. Bu edatlar şunlardır: {+dAn} *ağrı*, {+A/+dAn} *koru*, {+A/+dAn} *şarı*, {+A/+dAn} *berü*, {+dAn} *keyri*, {+A} *dağ*, {+A} *dan*, {+nUŋ} *çun*, {+A} *garşu*, {+dAn} *öğdün*, {+A/+dAn} *yokoru*, {+A} *aşā*.

{+dAn} *ağrı/āru/āri*: Sinop ağızlarında yer, yön ve mesafe ilişkisi kuran bu edat Eski Türkçedeki ingaru/inaru/ımaru/aŋaru edatının kalıntısıdır. Pek çok araştırmacı tarafından hakkında inceleme ve etimolojisi yapılan (Hamilton, 2011, s. 151; Gabain, 1988, s. 129; Hacıeminoğlu, 1992, s. 43; Tekin, 2003, s. 155; Tor, 2011, s. 837-858; Li, 2004, s. 72-77; Alkaya, 2007, s. 105; Duran, 1988, s. 34; Akar, 2008, s. 151-160) bu edatın tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde çeşitli anlam ve fonetik değişimlere uğramış biçimleri mevcuttur. En geniş ve son incelemeyi Ali Akar yapmıştır. Söz konusu edatın başlangıçta III. teklik şahıs zamiri *i'nin üzerine {+GARU} yön bildirme ekinin getirilerek ingaru (<*i+n+gerü) şeklinde önce yön zarfı olarak kullanıldığını, sonra {+DA} bulunma/çıkma hâli ekiyle birleşerek yön bildiren çekim edatına dönüştüğünü ileri sürer. Ayrıca yapının içteki /G/ sesinin sürekleşip düşerek "{+DA} *maru*" şeklinde kalıplaştığını, ön sesin bulunma/çıkma hâli ekiyle diftonga uğrayıp kaybolduğunu ve "{+DA} *naru*"

şeklini aldığını belirtir. Yine yanlış hecelemeyle edatın ilk sesi /n/nin hâl ekine dâhil olduğunu ve ortaya çıkan süre boşluğunun da /a/ sesinin uzun telaffuzuyla giderildiğini belirtir (Akar, 2008, s. 157-158).

Sinop ağızlarında bu edatın ağrı/āru/ārı şeklindeki örnekleri görülmektedir.

Çıkma hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *yukardan ağrı bi adam geliya*. "Yukarı taraftan bir adam geliyor." (Merkez-Sazlı)
- *şūran ārı yola çık*. "Şuradan doğru yola çık." (Ayancık-Akçakese)
- *urdan ārı gel*. "Oradan doğru gel." (Gerze-Çağlayan)
- *öiden āru bi usda asger gelüdü*. "Öteden doğru bir usta asker gelirdi." (Boyabat-Akçakese, Garandu Mah.)

{+A/+dAn} kuru: Sinop ağızında düz, kestirme, aykırı, ters, yan, eğri anlamlarına gelen arkuru zarfıyla oluşmuştur. Radloff bu edatın "arkırı"dan geldiğini belirtirken; Hacıeminoğlu, arkur- "çapraz geçmek" fiiline zarf-fiil gelmesiyle oluştuğunu (Hacıeminoğlu, 1992, s. 6-7) açıklar.

Sinop'ta "arkuru" zarfının ilk hecedeki akıcı /r/ sesi düşmüş ve yanındaki /a/ ünlüsü uzamıştır. Sonra kendinden önce gelen sözcüğün yönelme ekiyle diftong oluşturup birleşmiştir: {+A} arkuru > {+A} ākuru > {+A} _ākuru > akoru. İlk zamanlar yalnızca yönelme ekiyle kalıplaşan bu edat, zamanla anlamsal istem ve değişimlerle çıkma ekiyle de kullanılmaya başlanmıştır. Sinop ağızında {+A/+dAn} *doğru* anlamında sıklıkla kullanılır.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *deriniñ içinekoru yaturuz onu*. "Derinin içine doğru yatırırız onu." (Ayancık-Yenikonak)
- *şu yolakoru dizerüz*. "Şu yola doğru dizeriz." (Türkeli-Yusuflu)
- *şindi şurayakoru şu mahalle va*. "Şimdi şuraya doğru şu mahalle var." (Erfelek-Şerefiye, Mestan Mah.)
- *ben burdan yolakoru gideken, çocuk malı salağan benim ğupayım var_ıdı*. "Ben buradan yola doğru giderken, çocuk malı salarken benim kupayım vardı." (Boyabat-Paşahöğlü)

Çıkma hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *ben de şurdan kuru geliveriyan*. "Ben de şuradan doğru geliveriyorum." (Türkeli-Kuşçular)

- *ete yandan kuru bi yardı.* "Öte yandan doğru bir yardı. (Erfelek-Meydan)

{+A/+dAn} **şarı/şā/şa:** aş- fiili üzerine ettirgen çatı ve zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşur (Korkmaz, 1962, s. 68). Sinop ağzında isimlerin yönelme ve çıkma ekiyle birleşen bu edat "{+A} doğru" ve "{+A} karşı" anlamlarıyla kullanılmıştır. Bu edat Karay Türkçesinde "aşıra, asıra, aşarı" ve Kırgız Türkçesinde "aşıra" şekliye zaman ve vasıta işlevinde yürürlüktedir (Alkaya, 2007, s. 139).

aşarı>şarı>şā>şa yönünde değişim ve ara basamakları Sinop ağzında görebilmekteyiz.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *misiriñ içinden şā aşāki bosdannara sürdü.* "Mısırın içinden doğru aşağıdaki bostanlara sürdü." (Ayancık-Söküçayırı)
- *adamıñ eline şā vurdu.* "Adamın eline doğru vurdu." (Ayancık-Avdullu, Sağ Mah.)
- *küfeniñ üsdüne şōle gazanıñ üsdüne şā avaç gıyarduğ.* "Küfenin üstüne şöyle kazanın üstüne doğru ağaç koyardık." (Türkeli-Hamamlı)
- *geri geri samanı bu tarafa şa gider.* "Geri geri samanı bu tarafa doğru gider." (Gerze-Bolalı)

Çıkma hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *burdan şārı yola varıya boyu.* "Buradan doğru yolu varıyor boyu." (Ayancık-Aliköy)

{+A/+dAn} **beri / berü:** "Bana doğru" anlamındaki *berü* (<*ben+rü) edatı yön, taraf, zaman, başlangıç ve mesafe anlamlarında kullanılır. ÖTT'den farklı olarak, yönelme hâli ekiyle kullanımı Sinop ağızlarında yaygındır.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *yazuya berü gelüse yaparın.* "Yazıya (düzlüğe) doğru gelirse yaparım." (Dikmen-Yaykın)
- *çoluğ çocuk bōle ocaıñ başına beri durarduk.* "Çoluk-çocuk böyle ocağın başına doğru durarduk." (Dikmen-Akçakese)
- *buja beri geliyan şu puñarıñ oldū yere.* "Buna doğru geliyorum, şu pınarın olduğu yere." (Durağan-Aşağı Alınca)
- *garşuya beri gitmişle.* "Karşıya doğru gitmişler." (Durağan-Yeşilyurt)

Çıkma hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *şurdan beri çekdiün zaman dönmiye başlar.* "Şuradan doğru çektiğin zaman dönmeye başlar." (Durağan-Yukarı Akçabük)
- *zabahdan beri bu bebek yakıvidi zobayı buydum, dondum.* "Sabahtan beri bu bebek yakıverdi sobayı, üşüdüm, dondum." (Boyabat-Aşıklı)
- *çocuklūmdan beri ısıtma yok.* "Çocukluğumdan beri sıtma yok." (Boyabat-Gökçeğaçsakızı)

{+dAn} keri / keyri / keyli / kelli: Beri zarfının zıttıdır. Eski Türkçede “geri”, “geriye doğru”, “batıya doğru” anlamına gelen *keri~kirü* yer-yön zarfının kalıntısıdır. Eski Anadolu Türkçesinde çıkma ekiyle kalıplaşarak “sonra” anlamını kazanmıştır. Sinop ağzında keri/keyri/keyli/kelli/ke şekliyle **{+dAn} sonra** anlamında kullanılır.

Çıkma hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *hinci bundan keyri millet aaç dikdi.* "Şimdi bundan sonra millet ağaç dikti." (Boyabat-Koçak)
- *undan keyri iki sene sōra gine başladı.* "Ondan sonra iki sene sonra yine başladı." (Durağan-Yukarı Karacaören)
- *ondan kelli üsdünü örterdük beyle.* "Ondan sonra üstünü örterdik böyle." (Saraydüzü-Yenice, Güler Mah.)
- *ekini dutdukdan keri gelürü de eyi, mal görmesi de eyi.* "Ekini tuttuktan sonra geliri de iyi, mal görmesi de iyi. (Ayancık-Fındıklı)
- *undan keri kesiyok ekmekleri.* "Ondan sonra kesiyoruz ekmekleri." (Dikmen-Kerim, Makas Mah.)

{+A} dağ/dek: Eski Türkçedeki "teg" edatının devamıdır. İsimlerin yönelme hâliyle birleşen bu edat süre, miktar anlamı taşımaktadır. Sinop ağzında ünlü uyumuna giren biçimleri enkleikleşmiştir. *teg>tek>dek>{+dAk}* şeklindeki değişimi yazılı metinler üzerinde takip edebilmekteyiz.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *haşlanadağ gıyarduk u külü, dūlanduruduk.* "Haşlanana kadar koyardık o külü, durulandırırđık." (Boyabat-Kayaboğazi)
- *bu gölunu şu ayāna dek gōtürcesij.* "Bu kolunu şu ayağına kadar götüreceksin." (Türkeli-Satıköy)

{+A} dan/den/da/de: Eski Türkçedeki ‘tegin’ edatının kalıntısıdır. Kendinden önceki ismin yönelme ekiyle birlikte miktar, mesafe münasebeti

kuran bir edattır. Sinop ağzındaki değişim yönü tegin>değin>deyin>dein>{+dAn}>{+dA} şeklinde olmuştur.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *zabahadan başında beklēdim.* "Sabaha kadar başında bekledim." (Boyabat-Aşıklı)
- *aķşamadan çalışdım.* "Akşama kadar çalıştım." (Türkeli-Kuzköy Yenice Mah.)
- *bafrayada yörüylek giderdük.* "Bafra'ya kadar yürüyerek giderdik." (Durağan-Alpuğan)
- *souk suya urayadan.* "Soğuk suya oraya kadar." (Merkez-Eymir, Bözlu Mah.)

{+Ø/+uŋ} içün/üçün/uçun/çun/çün: Sebep ve amaç bildiren bu edat Sinop ağızlarında kullanım sıklığı en geniş edatların başında gelir.

Edatın kökeniyle ilgili birçok görüş mevcuttur. Korkmaz'a göre uç (nihayet) sözcüğüne iyelik ve vasıta gelmesiyle (Korkmaz, 2009, s. 1056), Gabain'e göre uç isminin uç- (hedef almak) fiiline dönüşüp -n zarf-fiiliyle kalıplaşmasıyla (Gabain, 1988, s. 97) oluşmuştur. Delice'ye göre ise, uç sözcüğünden sonra gelen eklerin yapısal bir işlev içermediği bunların zamir ya da sıfat-fiilin çekim edatıyla birleşimini kolaylaştırmak için oluşmuştur (Delice, 2018, s. 24-25).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu edatın ekli "-çUn" biçimi de görülür. Ekleşen bu biçimle ilgili Öner; şiirdeki vezin için yapılan fonetik zorlamaları işaret eder (Öner, 1999, s. 12). Bizce bu ekleşmenin iki sebebi daha olabilir. Bunlardan biri dilin doğal gelişim sürecinde geçirdiği değişimler; yani edatın kendinden önce gelen sözcüğe ulanıp zayıf ve vurgusuz ön ses ünlüsünü kaybetmesi, diğeri Farsça cümle başı edatından yapılan analogidir.

İsmin yalın hâliyle birleşenler

- *bi ğapı yapıverüse hatır içün geliüdü.* "Bir kapı yapıverirse hatır için gelirdi." (Erfelek-Çayır)

İlgi hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *unuŋ üçün şindi elimizden aldıla.* "Onun için şimdi elimizden aldılar." (Gerze-Bolalı)
- *onuy uçun oldum orda.* "Onun için oldum orada." (Erfelek-Gümüşsuyu)

- *aydaş oldu, onunçün iyleşmēye.* "Aydaş oldu, onun için iyileşmiyor." (Ayancık-Söküçayırı)

{+A} **karşı/garşu**: {+A} *karşı*, {+A} *doğru* anlamında karşılık, zaman, yönelme ilişkisi kuran edattır.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *ğayrı gününü felen aklım ermez de ilkyaza **ğarşu** öküzle goşulcak.* "Gayrı gününü filan aklım ermez de ilkyaza doğru öküzler koşulacak. (Erfelek-Şerefiye, Mestan Mah.)
- *ilkyaza **ğarşu** u yünseklēde gar çok.* "İlkyaza doğru o yükseklerde kar çok." (Gerze-Kirençukuru)
- *ben gelüken yola **ğarşu** öüüme çık.* "Ben gelirken yola doğru önüme çık." (Türkeli-Çatakgüney)
- *örüşjara **ğarşu** savuruyodu.* "Rüzgâra karşı savuruyorduk. (Ayancık-Pazarcık Örense Mah.)
- *bi ârı hastalî var ıdı, bahara **ğarşu**.* "Bir ağrı hastalığı vardı bahara doğru". (Türkeli-Çatakören)
- *tütünü ölüm; şeyde dikiyodu yaza **ğarşu** işde orā yahın.* "Tütünü oğlum; şeyde dikiyorduk, yaza doğru işte orağa yakın." (Dikmen-Kerim Makas Mah.)

{+dAn} **öğdün**: Orhun ve Uygur metinlerinde zaman ve mekân zarfı olarak kullanılan "öğdün" sözcüğü, Karahanlı Türkçesiyle beraber edat olarak kullanılmaya başlanmıştır (Hacıeminoğlu, 1992, s. 68). Yapısını "öñ" sözcüğü ve sıfat yapma fonksiyonuyla {+dın}>{+dUn} çıkma eki oluşturur (Gabain, 1988, s. 103). Sinop ağzında "{+dAn} *önce*" anlamında ve işaret zamirlerine çıkma ekiyle bağlanarak kullanılmıştır.

Çıkma hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *undan **öğdün** ben geldim.* "Ondan önce ben geldim." (Dikmen-Göllü)
- *yola şundan **öğdün** bi çıksam.* "Yola şundan önce bir çıksam." (Dikmen-Bucak)

{+A/+dAn} **yokarı**: Sinop ağzında yönelme ve çıkma ekiyle birleşerek {+A} *doğru* ve {+dAn} *yukarı* anlamında, yön gösteren bir edattır. ÖTT'den farklı olarak yönelme hâli ekiyle kullanımı dikkat çekicidir.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *yola **yokarı** bi adam geliya* "Yola doğru bir adam geliyor." (Merkez-Sazlı)

Çıkma hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *yoldan yokarı bi adam geldi.* "Yoldan doğru bir adam geliyor." (Boyabat-Çeşnigir)

{+A} **aşā**: aşak/aşağa zarfının kalıntısıdır. Yönelme ekiyle birleşen bu edat {+A} *doğru* anlamında yön gösterir.

Yönelme hâli ekli isim unsuruyla birleşenler

- *şoraya aşū goşa goşa seyitdim.* "Şuraya doğru koşa koşa sıçradım." (Ayancık-Aliköy)

Sonuç

İsim ve fiil kökenli olabilen edatlar; isimlerin yalın, yönelme, çıkma ve zamirlerin ilgi durumuyla çekimlenebilir. Anlam bakımından, başkalık, benzerlik, miktar, mekân, zaman, süre, sınırlama, sebep, amaç, karşılaştırma, vasıta, cihet vs. bildirir. Sinop ağzında eski biçimlerin devamı yanında kendine özgü etkileşim ve gelişim sonucu zengin bir edat çeşitliliği oluşmuştur. Bu edatlar aynı zamanda türeme, düşme, genişleme gibi çeşitli ses değişimlerine uğramıştır. Bunların derlenip incelenmesiyle edatların anlam değişimi, hâl eki istemi, oluşum mantığı ve sistematığının belirlenmesi kolaylaşacaktır. Yaptığımız çalışmada tarihi metinlerde kullanılan bazı edatların Sinop ağızlarındaki kullanımları tespit edilmiş ve bu edatların günümüzde nasıl şekil ve işleyiş olarak değiştiği örnekleriyle ortaya konulmuştur.

Sinop ağızlarındaki bu edatların yapı ve fonetik olarak göze çarpan özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Hâl ekleriyle bağlanan çoğu edatın yer-yön zarflarıyla oluştuğu görülmüştür.

"beri", "keri", "arkuru" gibi mekân zarfları kendinden önce isme gelen hâl ekleriyle birleşerek edatlaşmıştır.

Bazı edatlar enkleşiklemiştir: *yola~~koru~~ çık, yoladan gel, haşlanadağ suyu gaynat, onun~~çun~~ yola çıkma!*

"keri" edatının ön sesi tonsuz olarak kendini korumuştur. Batı Türkçesi ve ağızlarında tonlulaşan bu sesin tonsuz kalması, edatın kalıplaşırken donmuş olabileceğini akla getirmektedir.

"yukarı" ve "beri" edatlarının yönelme hâl ekiyle kullanımı dikkat çekicidir: *yola yokarı bi adam geliya, garşuya beri gitmişle...*

Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerde görülmeyen edatlar ya da bazı edatların farklı hâl eki istemi bu konuda Sinop ağzının kendine has zenginliğini ortaya çıkarmıştır.

Kaynaklar

- Akar, A. (2008). -Dan ağı ekinin yapısı üzerine. 6. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı-I*. (s. 151-160). Türk Dil Kurumu.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey grubu Türk lehçelerinde edatlar*. Manas.
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Delice, H. İ. (2018). *Sözcük türleri*. Asitan.
- Duran, S. (1988). Türkçede cihet ve mekân gösteren ek ve sözler. *TDAY-B 1956*, 1-110.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev.: M. Akalın). Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk dilinde edatlar*. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Hamilton, J. R. (1988). *İyi ve kötü prens öyküsü*. (Çev.: V. Köken). Türk Dil Kurumu.
- Hunutlu, Ü. (2019). Türk dilinde çekim edatlarının isim hâli tercihleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8(1), s.133-158.
- Hünerli, B. (2012). Türkiye Türkçesi ağızlarında “keri (geri)” sözcüğünün eskicil bir kullanımı. *Turkish Studies*. 7(2), 597-604.
- Korkmaz, Z. (1962). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*, Türk Tarih Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri-şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu
- Li, Y.-S. (2004). *Türk dillerinde sontakılar*. Kebikeç.
- Öner, M. (1999). Türkçede edatlı (sentaktik) isim çekimi. *Türk Dili*, 565, 10-18.
- Öner, M. (2008). Türkçede dan/ den edatı. 6. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı-II*, (s.3-8). Türk Dil Kurumu.
- Sarraç, D. (1995). *Türkiye Türkçesinde çekim edatları ve çekim edatı olarak kullanılan isimler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. TDAD.
- Tor, G. (2011). Anadolu ağızlarında ‘arı’ ilgeci ve ‘ağarı’ yön belirtecinin kullanımı. 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. (s. 837-858). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Vardar, B. (1999). *Yirminci yüzyıl dilbilimi*. Multilingual.

**KAHRAMANMARAŞ'IN TÜRKÖĞLU İLÇESİNDEKİ
BULGARİSTAN TÜRK GÖÇMENLERİNİN BELİRGİN AĞIZ
ÖZELLİKLERİ
Esra KİRİK***

Özet

Bu bildiri 1950-1951 yıllarında, Bulgaristan'dan Kahramanmaraş'ın Türkoğlu ilçesine göç eden Bulgaristan Türk göçmenlerinin ağız ile Türkoğlu ağızı arasındaki belli başlı benzerlik ve farkları ele almaktadır. Bölgede yaşayan yerli Türklerle sürekli iletişim hâlinde olan, kültürel ortaklıklara sahip Bulgaristan Türk göçmenleri, azınlık olmaları ve yerli halkla birlikte yaşamaları nedeniyle Türkoğlu ağzından etkilenmiştir. Ancak ortalama yetmiş yıldır süren bu etkileşimin sonuçları beklenenin aksine sınırlıdır. Çalışmada Türkoğlu Merkez mahalleleri ile Kılılı ve Yeniköy mahallerinde yaşayan Bulgaristan Türk göçmenlerinin ağız ele alınmış; Türkoğlu ağzından ayrılan yönleri ile Türkoğlu ağzının göçmen ağzına etkileri üzerinde durulmuştur. Çalışma için Türkoğlu'na bağlı Yeniköy Mahallesi'nden 2008 ve 2023 yıllarında soruşturma yoluyla tarafımızca alınan ses kayıtları değerlendirilmiştir. Çalışmada Türkoğlu Merkez, Kılılı ve Yeniköy'de yaşayan Bulgaristan Türk göçmenlerinden birer kayıt alınmış; yine aynı mahallelerde yaşayan yerli Türklerden de birer kayıt alınmış ve bunlar karşılaştırılmıştır. 60-90 yaş aralığındaki konuşurların yer aldığı kayıtlarda, ses organlarında herhangi bir kusur bulunmayan, kadın konuşurlar tercih edilmiştir. Bu kayıtlar transkripsiyon yöntemiyle çözümlenmiş ve birbiriyle karşılaştırılmış; aradaki ses ve şekil benzerlikleri ile farklılıkları ortaya konmuştur. Mahalleler ayrı ayrı değerlendirilmemiş; genel bir çerçevede ele alınmıştır. Savaş sonrası göçle yeni bir kültür çevresiyle karşılaşan Türkoğlu'ndaki Bulgaristan Türk göçmenlerinin ağzının Türkoğlu ilçesinin genel özelliklerinden sıklıkla ayrıldığı, bazı özellikleri bakımından da benzeştiği tespit edilmiştir. Göçmen ağzındaki bu farklılıkların söz dizimi ve söz varlığından çok ses ve şekil bilgisi düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Konuşurlardan yaşlı olanların Bulgar Türk ağzını önemli ölçüde korudukları; gençlerin ise eğitim, çalışma, evlilik gibi çeşitli sosyoekonomik veya sosyoyültürel nedenlerle başka yerlere göç ederek ağızlarını bulundukları yere göre değiştirdikleri tespit edilmiştir. Çalışmanın sonuna Bulgaristan Türk göçmen ağzına ve Türkoğlu ağzına dair örnek birer metin eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Türkoğlu ağızı, Bulgaristan, Bulgaristan Türk göçmenleri ağızı, göçmen ağızı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kahramanmaraş, esrakirik@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3964-065X

SPECIFIC DIALECTAL CHARACTERISTICS OF BULGARIAN TURKISH IMMIGRANTS IN TURKOGLU DISTRICT OF KAHRAMANMARAS

Abstract

It discusses the main similarities and differences between the dialect of the Bulgarian Turkish immigrants who migrated from Bulgaria to the Turkoglu district of Kahramanmaras in 1950-1951 and the Turkoglu dialect. Bulgarian Turkish immigrants, who are in constant communication with the local Turks living in the region and have cultural commonalities, were influenced by the Turkoglu dialect because they are a minority and live together with the local people. However, the results of this interaction, which has lasted for approximately seventy years, are limited, contrary to expectations. In the study, the dialect of Bulgarian Turkish immigrants living in Turkoglu Central neighborhoods and Kılılı and Yeniköy neighborhoods was discussed; the differences between the Türkoglu dialect and the effects of the Turkoglu dialect on the immigrant dialect are emphasized. For the study, the voice recordings taken by us through investigation from Yenikoy District of Turkoglu between 2008 and 2023 were evaluated. In the study, one record was taken from Bulgarian Turkish immigrants living in Turkoglu Merkez, Kılılı and Yenikoy; records were also taken from the local Turks living in the same neighborhoods and these were compared. In the recordings, which included speakers between the ages of 60-90, female speakers without any defects in their vocal organs were preferred. These records were analyzed by the transcription method and compared with each other; the sound and shape similarities and differences between them have been revealed. Neighborhoods were not evaluated separately; discussed in a general framework. It has been determined that the dialect of Bulgarian Turkish immigrants in Turkoglu, who encountered a new cultural environment with post-war migration, is frequently different from the general characteristics of Turkoglu district, and is similar in some features. It has been determined that these differences in the immigrant dialect are at the level of phonetics and morphology rather than syntax and vocabulary. The older speakers preserved the Bulgarian Turkish dialect to a significant extent; It has been determined that young people migrate to other places for various socioeconomic or sociocultural reasons such as education, work, marriage, and change their dialects according to their location. At the end of the study, a sample text on the Bulgarian Turkish immigrant dialect and the Turkoglu dialect has been added.

Keywords: Türkiye Turkish dialects, Turkoglu dialect, Bulgaria, Bulgaria Turkish immigrants, immigrant dialects.

TDK Türkçe Sözlük'e göre "göç" ("göç", 2011) sözcüğü temel anlamıyla "Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin ve toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi; taşınma, hicret, muhaceret." olarak geçer. "göçmen" ("göçmen", 2011) sözcüğü ise kendi ülkesinden ayrılarak yerleşmek için başka ülkeye giden (kimse, aile, topluluk) anlamına gelir. Terim anlamına baktığımızda sözcüğün "Bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasal sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketini içerir (Marshall, 1999, s. 685)". Mübadele ile göç; mübadil ile göçmen terimleri sık sık karıştırılmaktadır. Mübadelede karşılıklı değişim söz konusudur; mübadiller bir başka millet veya grubun yaşadığı yere geçer veya oraya sahip olurlar. Ancak göçmenlik tek taraflıdır; göç nedenleri ise genellikle göç edenlerin belirli zorluklarla karşılaşmasından kaynaklanır. Çalışmanın ana konusunu teşkil eden Bulgaristan Türklerinin göçü ise siyasal bir zorunluluk olarak vuku bulmuştur.

Yüzyıllardır Balkan coğrafyasında yaşayan Türklerin en yoğun ve sayıca fazla bulundukları yerlerden biri de Bulgaristan'dır. Bulgaristan'a önce Orta Asya'dan batıya doğru göç eden Proto Bulgarlar yerleşmiş; ardından Anadolu'daki Türkler Osmanlı Dönemi'nde bir iskân politikası olarak yerleştirilmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminde Balkanlardaki bütün Türkler gibi Bulgaristan Türkleri de bölgedeki yeni yönetimlerle karşı karşıya gelmiş; önemli bir kısmı da göçe zorlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bölgedeki Türklerin zulme uğraması, 500-600 bin Türk'ün öldürülmesi veya göçe zorlanması, cami hatta mezarlıklarının dahi yağmalanmasıyla bölgedeki Türklerle ilgili her şey yok edilmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin tüm cephelerde yenilmesi ve Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla da bölgede muhtar Bulgar Prensliği kurulmuştur. Özellikle Türklerin yoğun yaşadığı bölgeler olan Rusçuk, Varna, Tulça, İslimye ve Filibe artık tamamen elden çıkmıştır. 1912 Balkan Savaşı sonunda Bulgaristan Batı Trakyası olarak adlandırılan Kırcaali, Koşukavak, Ortaköy, Gümülcine Yaylası, Darıdere, Eğridere, Paşmaklı, Rodopçuk, Nevrekop ve Razlık ilçeleri de Bulgaristan topraklarına dahil edilmiştir. Son olarak Romanya'ya bağlı olan Dobruca bölgesi de Bulgaristan'a katılmıştır. 1877'den itibaren kademeli olarak azaltılan Türk nüfusu, 1913 Balkan Savaşı sonrası en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Y. Halaçoğlu, 1992). 1878-1912 yıllarında Türkiye'ye 350 bin; savaş sonrası göçün hızlanmasıyla 1885-1923 yıllarında ise 500 bin kadar Bulgaristan Türkü göç etmiştir (A. Halaçoğlu, 1993, s. 63).

Bu iki büyük göç hareketinin ardından üçüncüsü 1950-1951 yıllarında yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1944'te iktidara gelen Bulgar Komünist Partisi'nin Bulgar Türkleri üzerindeki baskısının 1950'de artması

ve Türkiye Cumhuriyetine “250 bin kişinin üç ay içinde Türkiye’ye göçmen olarak alınması (Şimşir, 1986, s. 212)” hususunda nota vermesiyle Türkiye’ye yeni göç dalgası başlamıştır. Zaten yılda ortalama 15-20 bin civarında devam eden göçler; kısıtlama ve baskılara daha fazla dayanamayan Bulgaristan Türklerinin zorunlu tehciriyle en üst seviyeye ulaşmıştı. Türkiye Cumhuriyeti normalde 20-25 bin civarında göçmen için plan yapmıştı ve daha fazla göçmen için ekonomik olarak hazır değildi. Öte yandan Bulgar hükümeti hak, hukuk, adalet ve insan haklarını ayaklar altına alıyordu. Üstelik Türk hükümetinin göçü zorlaştırdığına dair Bulgaristan’daki Türk halkını kışkırtıyordu. Ancak Anavatan bu tartışmalara yayınladıkları kararnameyle son vermiştir. Buna göre Bulgaristan’dan gelen Türklere “serbest göçmen vizesi yerine göçmen vizesi verilmesi ve iskâna tabi tutulması” kararlaştırılmıştır. Böylece Türk hükümeti Bulgaristan’dan gelen soydaşlarına kucak açmıştır. 1950-1951 yıllarında toplam 154.393 Türk, Bulgaristan’dan Türkiye’ye göçmen olarak gelmiştir (Şimşir, 1986, ss. 212-227).

Bir savaştan kaçır gibi bütün mal varlıklarını geride bırakarak gelen Bulgaristan Türk göçmenleri, Türkiye’de Amasya, Ankara, Aydın, Balıkesir, Bolu, Bursa, Çanakkale, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Eskişehir, Giresun, Hatay, İzmir, İstanbul, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Konya, Malatya, Niğde, Samsun, Seyhan, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Yozgat, Zonguldak gibi illere gönderilmiştir (Toparlak, 2018, s. 47). Bunların yanında Antalya, Burdur, Çankırı, Elâzığ, Erzincan, Mersin, Isparta, Kastamonu, Kırşehir, Kütahya, Manisa, Maraş, Muğla ve Sinop’ta bulunan göçmenlere de hükümet yardım yapmıştır (Toparlak, 2018, ss. 59-60)¹.

Maraş’a gelen göçmenler Türkoğlu² -o zamanki adıyla Eloğlu ilçesine yerleştirilmişlerdir. 235 çiftçi aile ve 5 esnaf aile olmak üzere toplam 1123 kişi Türklerin yaşadığı Türkoğlu ilçe merkezi ile Kılılı ve Yeniköy mahallelerine yerleştirilmiştir. Türkoğlu Merkez’de göçmenlerin yaşadığı mahalle halk tarafından “göçmenler mahallesi” olarak ifade edilse de Gaizosmanpaşa Mahallesi’nde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Bugün Türkoğlu’nda Sünni ve Alevi Türkler ile Bulgaristan Sünni ve Alevi Türkleri birlikte yaşamaktadır. Sonradan Denizli, Muğla, Kayseri gibi Kahramanmaraş’taki akrabalarının yanına taşınan Bulgaristan Türk göçmenleri de gelmiş; burada yurt tutmuşlardır. Yine buradan muhtelif zamanlarda ilçenin yaşam şartlarına uyum sağlayamayan, bölgeye alışamayan birçok aile başta Bursa, Adana olmak üzere farklı şehirlere de yönelmişlerdir. Bunların önemli bir kısmını soruşturmalarımızdan öğreniyoruz. Göçmenlerin

¹ 40 ile yerleştirilen göçmenlerin iskân cetveli için. (ayr. bk. Toparlak, 2018, ss. 239-241)

² Köyün bu dönemde Pazarcık’a bağlı olduğu; 21 Aralık 1987’de Türkoğlu’na bağlandığı bilinmektedir. Ancak soruşturmamızda göçmenler Eloğlu’na geldiklerini söylemişlerdir. Bu durum il idare sınırlarının değişmesiyle ilgilidir.

çoğu çiftçi olduğundan, verimli ve çok çeşitli ürün yetiştirilebilen bölge toprağını Bulgaristan topraklarına benzettikleri için tercih etmişlerdir. 1980'lere kadar yöre halkıyla iletişimlerini sınırlı tutmuşlar; komşuluktan kız alıp-vermeye kadar mesafeli davranmışlardır. Gelenler bölge kültürüne ayak uydurmaya çalışmakta başta zorlanmışlardır. Kendilerine göre yabancı durumda bulunan bölge halkını başta sevmemişler; halk ise göçmenleri dostça karşılamakta temkinli davranmıştır. Eğitim seviyeleri yöre halkına göre daha iyi seviyededir; özellikle dini bilgileri yüksektir. Bunda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da yaptığı eğitim ıslahatlarının tesiri olduğu düşünülmektedir. Bölgede yapılan soruşturmada gelenlerin çoğunun birbiriyle akraba olduğu anlaşılmaktadır; zira başta kız alıp-verme yalnız kendi aralarında olmuştur. Göçmenlerin bir kısmı meslekleri olduğu üzere kırsalda çiftçilik yaparken, köyden kente göç nedeniyle (eğitim, iş, evlilik vb. sosyoekonomik ve sosyokültürel nedenlerle) gençler ilçe merkezinde veya şehirde farklı mesleklerle de yönelmiştir.

Etnik Yapı ile Ağız Arasındaki İlişki

Maraş'a gelen göçmenlerin nerelerden geldiğine dair resmî bir kayıt bulunamamıştır. Ayrıca gelenlerle ilgili Türk ve Pomak ayrımı da yapılmamıştır. Yeniköy'de yaşayan Bulgar Türk göçmenlerinin çoğu Bulgaristan'ın Silistre iline bağlı Tutrakan -eski adıyla Turtukaya-şehrindendir. Tutrakan Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu nedenle o bölgede Pomakların yaşamadığı bilinmektedir. Söylediklerine göre Osmanlı Dönemi'nde Konya-Karaman civarından Balkanlara göç ettirilen Türkler olduğunu söyleseler de bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Bilindiği üzere askerî ve siyasî gerekçelerle Osmanlı döneminde Anadolu'dan Balkanlara ilk Türk nüfus nakli 1350'li yıllarda, Sultan Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'nın Gelibolu'ya görevlendirilmesinden sonra gerçekleşir (bk. İnbaşı, 2002, ss. 157-159; Karagöz, 2012, s. 2142).

Göçmenlerin Maraş'ta yerleştirildikleri mahallelere bakıldığında Anadolu'da Osmanlı Devleti 1865 yılında güneydeki Türk aşiretlerini iskân etmeye karar verir. Bunlar Maraş-Antakya-Halep ve Çukurova'daki aşiretlerdir. Maraş-Hatay arasında yaşayan Yörük-Türkmen gruplarına Dulkadirli denilmektedir. Önce bölgeye Dulkadirlielerin Tecirli aşiretinin İloğlu kabilesinden olanlar yerleştirilmiştir. Daha sonra Aydın'dan gelen Bozdoğanlı Yörük Aşireti yerleşmiştir. Reyhanlı, Avşar ve Çakallı aşiretleri de sonradan yerleşmiştir (İlyas Gökhan & Koç, 2009, ss. 94-95). Başbakanlık Osmanlı Arşivine göre Kılılı'daki Kılılı cemaatinin Aydınli Yörük Türkmen aşiretinden olduğu belirtilmektedir (İlyas Gökhan & Koç, 2009, s. 203). Yeniköy'de yaşayan Türklerin ise Avşar grubundan olduğu düşünülmektedir. Bu köy Konya Karamanlı'dan Balkanlara yerleştirilen Türk ailelerden oluşmaktadır. Karahan'ın belirttiği gibi Kahramanmaraş ağzı Batı Grubu

ağızlarının 7. alt grubunda yer almaktadır (1996). İkinci derece alt grupta ise Türkoğlu belirtilmemiştir.

Türkiye'ye gelen göçmenler yerleştikleri bölgelerdeki ağızların yanında ağız adacıkları oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızları bunlardan bağımsız düşünülemez. Bu nedenle bu ağızların incelenmesi gerekmektedir. Ağız özelliklerine bakıldığında, Kahramanmaraş'tan şehir merkezine veya başka bir şehre taşınan Bulgaristan Türk göçmenleri gittikleri yerlerde ağız özelliklerini koruyamamakta; yerleştikleri bölge ağızına yönelmektedir. Yahut daha eğitilmiş olanlar, özellikle gençler ölçünlü dili kullanmaktadır.

Çalışmada Türkoğlu Merkez, Kılılı ve Yeniköy mahallelerinde yaşayan Bulgaristan Türk göçmenlerinden alınan 3 kayıt ile aynı mahallelerde yaşayan yerli halktan alınan 3 kayıt dikkate alınmıştır³. Mahallelerde yaşayan ve bölgeden hiç ayrılmamış, eğitim durumu zayıf, tercihen okuma-yazma bilmeyen, teknolojiyle bağlantısı olmayan, çok seyahat etmeyen, köyünden evlilik, askerlik veya iş gibi nedenlerle ayrılmayan, özellikle köye geldiği dönemi çok iyi hatırlayan, bugün 80 yaş üstündeki 1. kuşak göçmenlerden alınan kayıtlarda ağız özellikleri önemli oranda korunmaktadır. Yörede yerli halka ait kayıtlar ise 60-90 yaş aralığındadır. Derlemeler ağız araştırmalarında kullanılan transkripsiyon işaretleriyle (bk. Ercilasun, 1999) deşifre edilmiştir. Bu kayıtlar ses ve şekil özellikleri bakımından ölçünlü dilden ayrılan belirgin yönleri ve yerel ağzın Bulgaristan Türk göçmenlerinin ağızları üzerindeki etkileri açısından incelenmiştir:

Belirgin Ses Özellikleri

- Bulgaristan Türk göçmenleri ağzında kullanılan ünlüler yazı dilinden farklı olarak şunlardır: [á], [à], [â], [ä], [é], [è], [ê], [í], [î], [ï], [ó], [ô], [ö], [ú], [û].

- Herhangi bir nedene bağlı olmayan ilk hecede ünlü uzamaları yaygındır. Bunların bir kısmı aslî ünlü uzunlukları olsa da buna uymayan örnekler de vardır. Bazen ikiden sonraki hecelerde de bu durum görülmektedir: **āçdı, ūçúq, ūrada, gāldi gālmeyēñ, kālđı, ōldu, kālmadı, kapāndı, ...**

- İlk hecede açık e ünlüsü [ä] hem Türkçe kökenli hem de alıntı sözcüklerde yaygındır. Bu durum yerli ağzında nadiren görülmektedir. **gāldi gālmeyēñ, kārpicimizi, gāñç.**

³ Ayrıca Türkoğlu ağzına ait 10 yerleşim biriminden (Beyoğlu, Çakıroğlu, Dedeler, Doluca, Göllühöyük, Hacıbebek, Kadoğlu Çiftliği, Kızıleniş, Hopurlu, Yolderesi) alınan derlemelerle elde edilen veriler de mühim bir farklılık olabilir düşüncesiyle göz önüne alınmıştır (Kayıtlar için bk. Erdem & Kirik, 2011, ss. 550-589).

• Vurgusuz orta hece ünlüsünün düştüğü veya kısaldığı örneklerle sıklıkla rastlanır. Konuşma hızı yerel halkın konuşmasına göre daha hızlıdır. Bulgaristan Türk göçmen ağızı normal süreli ünlüleri kısa ünlüye dönüştürme eğilimindedir. **bulğaristandan, dediler, isimlerini, dediler-kine, kağanını, urasının.**

• -/m/- dudak ve -/v/- diş dudak seslerinin yanındaki yuvarlak ünlüler bölge ağızında düzlük yuvarlaklık uyumuna uygun olarak düzleşir. Bunda ilerleyici benzeşmeler etkilidir: **tavıqlāmıza, amıdımız, çamır, pamık, pamymız.**

• Göçmen ağızında önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumları yerli ağıza göre daha zayıftır. Yerli ağızında bu uyumlar tamdır: **var-kine, babamini, aliken.**

• Göçmen ağızında Türkçe sözcüklerde vurgu genellikle ilk hecededir. Yerli ağızında ise son hecededir.

• Ünsüzler için göçmen ağızında yazı dilindeki ünsüzlerle [B], [F], [ğ], /h/, [K], /k/, /l/, /ñ/, [r], [v], /w/ ünsüzleri kullanılmaktadır.

• Göçmen ağızında çift-dudak /w/ sesi “ev” sözcüğünde arkaik bir özellik olarak yaşamaktadır. Bu ses Türkoğlu yerli ağızında mevcut değildir. Göçmen ağızında ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır: **ewimizi, ew/evi, ėvde.**

• Ünlü-ünsüz uyumuna bakıldığında Bulgaristan Türk göçmenleri ağızında art damak ünsüzleriyle art ünlüler; ön damak ünsüzleriyle de ön ünlüler kullanılmaktadır. Yerli ağızında da ünlü-ünsüz uyumları tamdır.

• Sözcük ortasında -/r/- ve -/r̥/- seslerinin düşmesiyle kendisinden önce gelen ünlü uzamıştır. Ayrıca bazı sözcüklerde de hece kaynaşması meydana gelmiştir. Bu durum bölgedeki Bulgaristan Türk göçmenleri ağızlarının karakteristik özelliğidir. Bilindiği gibi bu ses özelliği Kınık boyunun ses özelliklerindendir. Dallı, r̥ sesini yanındaki ünlüyle yarı uzun ünlü olarak nitelemiştir (bk. 1991, s. 16): **gedērdik, dēler, amıdı, ar̥kamızdan, akamdan, yóllā, yıceklēmizi, tālılāmızı, amıtlāmızı, bıraqlādī, onnā, götürülēdi, vādı, bīden, biyendilē, gēzdile, dōrt, ōrtünürler, bursada, tüşü.**

• Yine bazı sözcük köklerinde /r/ sesinden önceki sesin uzun ünlülü kullanımları görülmektedir: **ōraa (<orağa), bōrek (<börek).**

• Bulgaristan Türk göçmenleri ağızının en karakteristik ses özelliklerinden biri de /h/ sesinin hem Türkçe kökenli hem de alıntı sözcüklerin başında ve ortasında düşmesidir. Düşerken yanındaki sesi uzun ünlüye çevirdiği örnekler mevcuttur. **oranda (<horanta), tāta (<tahta), kāve**

(<kahve) Bazı örneklerde ikili kullanımlar da bulunmaktadır: **ayvan** (hayvan)/hayvannamız (hayvanlarımızı), **emen** (hemen) (<hemen), **ava/havasını** (<hava), **husûsû/usûsi** (<hususı), **amıqlı/hamıqlı**, **ani/hani**, **erifiñ mi/herifiñ mi**.

- Batı grubu Anadolu ağızlarının özelliği olan /ñ/ sesinin göçmen ağzında tespit edildiği örnekler sıklıkta. Bu durum yerli ağızla etkileşimin bir sonucudur. Ağırlıklı olarak tamlayan ekinde görülür: **kimiñ**, **bâbamıñ**, **çalışaniñ**, **çapıdıñ**, **siyeciñ**, **kêsîñ**, **uñrasını** (sonrasında), **yaparsañ**.

- Bulgaristan Türk ağızlarının karakteristik bir sesi olan /j/ sesine göçmen ağzında üç örnekte rastlanmıştır. Bu örneklerde ikili kullanım söz konusudur: **hiC/hij**, **kuj/kuş**, **yaj/yaş**.

- Edirne ağızlarında /k/>/g/, /k/>/ğ/, /t/>/d/, /p/>/b/ ötümlüleşmeleri mevcuttur (Kalay, 1998, ss. 42-43). Bunlardan son seste görülen -/k/>/-g/, -/k/>/-ğ/ değişimleri çok yaygındır: **ödeyecg**, **alacag**, **dédig**, **kırg**, **gidib**, **bozduğ**, **topalağ**, **yapdıg**, **çökeleg**, **başga**, **çekdik**, **küblere**, **galan**.

- Sözcük başında hem /g/-, /ğ/- sesine /k/-, /k/- sesinden daha sık rastlanmıştır. Bu ötümlüleşme hadisesi yerel ağızlarla etkileşim sonucu da yörede artmış olabilir. Kınık boyundan gelme özelliklerde görüldüğü gibi /k/>/g/, /k/>/ğ/ değişimleri Avşarlarda yaygın bir özelliktir (Korkmaz, 1971, s. 28): **karışık**, **kālmış**, **kēndinin**, **kūlu**, **kapandı**, **kāldı**, **ğahınca**, **ğadar**, **ğonya**. Bazen aynı sözcükte nöbetleşe kullanımlar da tespit edilmiştir: **ğızım/kızım**, **başga/başka**, **ğaymaklaı/ı kaymaklaı**, **ğāpıs/kāpızı**.

- Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde /ğ/, /h/, /v/, /y/ seslerinin düşmesi veya kaynaşmasıyla ünlü uzunlukları meydana gelmiştir.: **rāmetli**, **yıceklēmizi**, **allā**, **kāve**, **tāta**, **tezgāda**, **bālıydık**, **ūçā**, **yusufālar**, **oklāyı**, **ūçaa**, **dōru**, **yīcemis**, **ōle**, **ūle**, **bōle**. Bazı sözcüklerde ise ikizleşmeler ortaya çıkmıştır. Bu olay ünlü uzunluğunun ilk safhasını oluşturur: **olmaa**, **kōūdū**.

- Yaygın ses değişikliklerinden biri de sözcük sonunda /z/>/s/ ötümsüzleşmesidir: **yaparıs**, **bis**, **ederis**, **keseris**, **yīcēmis**, **getiris**, **sūrūs**, **basarıs**, **yērimis**, **tertemis**. İkili kullanımlara dair örnekler de mevcuttur: **yaparız/yaparıs**, **getiriz/getiris**, **biz/bis**.

- Türkçe kökenli sözcüklerde sözcük başındaki /p/ sesi göçmen ağızlarında korunurken yöre ağzında ötümlüleşir: **pekmez** (göçmen ağzı)/**bekmez** (yerli ağzı)

- /r/>/l/ akıcı ünsüzleri arasında görülen ses değişmesi de Avşarlardan geçmiş tipik ses özelliklerindendir ve örneklerine göçmen ağzında hem Türkçe kökenli hem de alıntı sözcüklerde sıkça rastlanır. Bu

duruma /n/>/l/ akıcılışması da dahil olmuştur: **bāli, gūmbūl gūmbūl, dölüm, dölümü.**

- /h/>/y/, /g/>/y/ akıcılışmaları hem Türkçe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde tespit edilmiştir: **şeyirimiz, neyir, biyendilē.**

- /r/>/y/ akıcı ünsüzleri arasındaki değişimler sözcük ortasında ve sonunda sıklıkla görülmektedir. /r/ sesinin tamamen düştüğü örnekler r>ɾ>y>Ø aşamalarıyla gerçekleşmiş olmalıdır. **götüydüle, bitiy, gēdebiliy, gētiy, alīy, bitiy, götüydü.**

- /y/ sesi “**öle, büle, üle, büle, şüle**” sözcüklerinde düzenli olarak düşer.

- Alıntı sözcüklerde /v/>/m/ dudaksılışması bir örnekte görülmüştür. Yerli halk da bu örneği yalnız bu şekliyle kullanmaktadır: **mefāt etti**

- Alıntı sözcüklerde sözcük ortasında -/y/- sesinin türediği bir örnek mevcuttur. **haylā.**

- “**ırak>yırak**” sözcüğüne arkaik bir kullanım olarak göçmen ağzında rastlanmıştır.

- İki örnekte de göçüşme örneklerine rastlanmıştır: **çölmek, gölmek.**

Belirgin Şekil Özellikleri

- Göçmen ağzında ilgi hâli eki yerli ağızlarda görülen -lñ, -nlñ şekilleriyle yaygın olarak kullanılmıştır: **siyecñ üsdüne, bulğaristanñ toprağ, babamñ talaşı.**

- +ken ekinin +ken/+қан, +ke/+қа şekilleri görülürken uyuma uygun geldiği sözcüklerde +ge/+ға şekillerine de rastlanır. Bunlardan +ke/+қа, +ge/+ға Bulgaristan Türk göçmenleri ağzında karakteristiktir: **gelmişke, varğa, çocukқан.**

- Bazı örneklerde +ki aitlik ekinin yerli ağızların tesiriyle eklendiği sözcüğe kaynaştığı görülür: **babamñni, dedemñni.**

- Çokluk eki göçmen ağzında +lar/+ler dışında +lā/+lē şeklinde de görülmektedir. +lā/+lē kullanımı yerli ağzında yoktur. **çölmeklere, kayserilerler (ayr. ek yığılması), dedelēmiz, mallāmis, kiremitleri, gaymakları.** Sonu /n/ ünsüzü ile biten sözcük çokluk eki aldığı ilerleyici ses benzeşmesiyle +nar/+ner şeklinde de görülür. Bu durumla yerli ağzında sık sık karşılaşılmaktadır. +na/+ne şekli ise yalnız göçmen ağzına has bir şekildir: **bunnarı, hayvannāmız, düjñner, düjñnēmizi, kıyunnāmızdan.**

- Çokluk şahıs eki +lAr'ın göçmen ağızında +lar/+ler, +la/+le, +na/+ne, +nar/+ner şekilleri bulunmaktadır. +lā/+lē şekli yerli ağızında yoktur: **gezdile, etmiler, gödiler, gördüle, dedile, örtünürler, giyerler, yapālar, ewleri, olmayānara, torunnarima, günneri.**

- Vasıta hâli eki +lA Bulgaristan Türk göçmenleri ağızında la/le, +na/ne, +nan/+nen şekilleriyle tespit edilmiştir. Bunlardan +na/+ne yalnız göçmen ağızında kullanılmaktadır: **arabaların, olunna, emrinnen, börekle, babamna, annemne, onnarna, onnāna.** Bir örnekte birlikte anlamındaki “bile”, vasıta hâli ekine pekiştireç olarak gelmektedir. Bu şekil yerli ağızda yoktur: **kaymanna bile (kaymakla).**

- Belirtme hâli eki göçmen ağızında +(y)I, +n, +nI şekilleriyle gelmektedir. +n şekli yerel ağızlarda yaygın görülür. **burasın, tala, kiremitleri, karpicimizi.**

- İşaret zamiri “ora”nın Bulgaristan Türk göçmenleri ağızında /u/’lu şekilleri /o/’lu şekillerine göre daha yaygındır: **uriye, urda, urdan, oreye, orıdan.**

- Yine işaret zamirlerinin yönelme hâli ekini almış şekilleri göçmen ağızında çoğunlukla daralmış şekilleriyle karşımıza çıkar: **uriye, buriye, şuriye.**

- -r, -(I)r ve -Ar geniş zaman ekiyle çekimlenen sözcüklerde /r/ sesinin arka arkaya tekrar ettiği durumlarda fiil kök veya gövdesi doğrudan şahıs ekine bağlanmaktadır. **pişiriz (pişiririz), çıkarız (<çıkırırız), yqurru (<yqururuz), kavuruz (<kavururuz), kırus (<kururız), sürüs (<süreriz).**

- Geniş zaman eki bazı örneklerde düşme eğilimi göstermektedir: **geli mi, yqurusun, kavurur.**

- Şimdiki zaman eki -yor’un bölge ağızındaki -ī şekline göçmen ağızında da rastlanır. Bu şekil yerli ağızında kullanılan yaygın şimdiki zaman şekillerinden olup göçmen ağızını etkilemiştir denilebilir: **dīm, dīdım, dī, düzelī, ēkmiler, durī, okudī.**

- Yine şimdiki zaman eki için -y, -ye, -yer, -yır, -yir, yeri, yērī, -yırı, -yiri şekilleri kullanılmaktadır. **deyer, görıyer, yēmıyer, dıdınıyer, bılıyer, bılıyer, yāpıyer, ēkıyeriz, ēkıyeler, olmıjır, urıyıyır, düşüyıyır, patlıyıyır, görüşıyır, görünmıyır, gālmiyır, bılmıjırım, olmıyır, toplanıyeri, edemıyer, hatırlamıyer, atıyedim, atıleyem (hatırlayayım).**

- Gelecek zaman eki Bulgaristan Türk göçmenleri ağızında -acağ, -eceg, ıcağ, -cağ, -ceg, -cağ, -cek, -ce şekilleriyle görülmektedir: **alacağ, odayceg, deycem, durmıyıcağ, baırcaksın, gelecem.**

- Bulgaristan Türk göçmenleri ağzında Eski Türkçe'deki +kına/+kine eki çekimli fiiller yanında görülmektedir. Bu da yerel ağzın göçmen ağzına tesir ettiğini gösterir. **demoş-kine, gödüle-kine, dedi-kine, vardı-kine, geldi-kine.**

- Teklik 1. şahıs emir eki -em/-am şeklindedir: **deyem, bilem, annedem (anlatayım).**

- Ölçünlü dildeki +leyin ekinin göçmen ağzında çeşitli şekillerde kullanımı dikkat çekicidir: **akşamliyin, sabanan, sabālayın.**

- Göçmen ağzında “**kurudu mu (kuruyunca, kuruduğu zaman), bitiydi mi (bitince, bitirdiği zaman), bitti mi (bitince, bittiği zaman), geli mi (gelince, geldiği zaman)**” örneklerinde soru eki mi ile zarf-fiil eki -IncA'nın işlevinin soru ekiyle yapıldığı anlaşılmaktadır.

- “**yörü-, ew, ur-**” sözcükleri göçmen ağzında arkaik sözcükler olarak yaşamaya devam etmektedir.

Sonuç

Elde edilen verilere göre Karahan'ın Türkiye Türkçesi ağızları sınıflandırmasının Batı Grubu Ağızları'nın VII. alt grubunda bulunan Kahramanmaraş'ın Türkoğlu ilçesinde (Karahan, 1996) yaşayan Bulgaristan Türk göçmenleri ağızıyla ilgili şunlar söylenebilir:

1. Balkan Türk ağızlarıyla ilgili en çok dikkate alınan sınıflandırmalardan (ayr. bk. Günşen, 2012) olan Németh'in Bulgaristan'daki Türk ağızlarını Doğu ve Batı Grubu olmak üzere sınıflandırdığı çalışmasına göre (Nemeth, 1983) Türkoğlu'ndaki Bulgaristan Türk göçmenleri büyük oranda Doğu grubunu temsil etmektedir.

2. Türkoğlu'ndaki Bulgaristan Türk göçmenlerinin ağzında tespit edilen ses ve şekil özelliklerine bakılarak burada yaşayan göçmenlerin Bulgaristan'ın kuzeydoğusundan geldiği anlaşılmaktadır.

3. Kowalski'nin Kuzeydoğu Bulgaristan ağızlarını Deliorman bölgesini temel alarak karakteristik ağız özelliklerini verdiği çalışmasında (bk. Kowalski, 2012, ss. 490-492) “(I) /v/ sesinin /w/ ile nöbetleşe kullanımı, (II) ünsüzlerin önüne gelen ʀ sesinin çoğunlukla kaybolması (III) /ğ/ sesinin hece kaynaşması meydana getirerek düşmesi, (IV) vurgunun birçok sözcükte sondan bir önceki hecede olması, (V) şimdiki zaman ekinin -yor şekliyle değil -yer, -yır, -yir, -yeri, -yırı, -yiri şekilleriyle kullanılması, (VI) soru sorma şeklinin çoğunlukla zaman bildirmesi (getirildi mi, oldu mu), (VII) -ken ekinin -қан, -қа şeklinde sözcüklere eklenmesi” özelliklerini göçmen ağzının taşıdığı anlaşılmaktadır (benzer krş. için Doğan, 2018, ss. 99-101). Bu nedenle Kahramanmaraş'ta yaşayan Bulgaristan Türk göçmenlerinin ağızları Deliorman ağızlarından kabul edilebilir.

4. Daha önce yapılan çalışmalarla da karşılaştırmaya çalıştığımız Bulgaristan Türk göçmen ağızı Dallı'nın Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızlarında yer verdiği Milino, Velevo, Pticevo ve Kapište köylerinin ses özelliklerini de önemli ölçüde taşımaktadır (bk. Dallı, 1991, ss. 16-28). Dallı'nın aynı çalışmasında yer verdiği Sofya Üniversitesi Türk Filolojisi öğrencilerinden Nikolov Çolov'un Traskavets köyüne ait derlemelerinden hazırladığı bitirme tezindeki 17 maddelik ses ve şekil özelliklerinden 11'ini taşımaktadır (bk. 1991, ss. 11-12). Bunlar Bulgaristan'ın Kuzeydoğu bölgesinden yer alan köylerdir.

5. Yöre ağızını konuşan yerlilerin göçmenlerden söyleyiş bakımından etkilenmedikleri yapılan derlemelerden anlaşılmaktadır. I. Kuşak göçmen sayısı bölgede çok azalmıştır. Derlemede öncelikle I. kuşak göçmenlerden alınan derlemeler kullanılmıştır. II. ve III. kuşaktan alınan derlemelerde yerleşmenin tesiri daha net tespit edilebilmektedir. Ulaşım, haberleşme, teknolojik gelişmeler, şehir merkezine yakınlık, halkın eğitim seviyesinin de yükselmesiyle ölçünlü dilin etkisi genç konuşurlarda artmıştır (ayr. bk. Karagöz, 2012, s. 2146).

6. Türkoğlu Bulgaristan Türk göçmenleri ağızlarının diğer Anadolu ağızlarıyla ilişkileri de incelenmeyi bekleyen konulardandır. Anadolu'dan Balkanlara yapılan göçlerde birçok farklı Türk boyunun olduğu, bunların yeniden Anadolu'nun farklı bölgelerine yerleştiği bilinmektedir. Bu nedenle Anadolu'daki göçmen ağızlarının tamamının incelenmesiyle bu bilgiler kesinlik kazanacaktır.

7. Ses ve şekil özelliklerinde görülen nöbetleşmeler, ikili kullanımlar göçmen ağızlarının yerleşmeye başladığını göstermektedir. Bunun için elbette daha genç göçmen konuşurlarla derlemelerin çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte Türkoğlu'nun bütün mahallelerinden alınan derlemeler değerlendirilmeden bunu söylemek erkendir. Bununla ilgili danışmanlığını yaptığımız "Kahramanmaraş Türkoğlu Ağızı" adlı çalışmanın tamamlanmasıyla bu değerlendirmeler kesinlik kazanacaktır.

Ek 1 - Örnek Metinler

Bulgaristan Türk Göçmenlerine Ait Derleme Örneği

Yer : Türkoğlu İlçesi/ Yeniköy Mahallesi

Anlatan: Ayşe Durgun - Mehmet Durgun

Yaş : 78 - 52

Konu : Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç serüveni, Türkoğlu'na geliş ve yerleşme, Boşnak yemekleri, düğün adetleri, cenaze adetleri.

- ayşe durgun. hııı.
- yetmiş sekis. allā şükür gızım bu günkü günümüze. hııı.
- yèniköy.
- yèniköy dēler gızım. bulğaristandan bulğaristandan uçuk ğazālı turağan uçuk arada bir bizim kōüdü şeyirimiz turağandı. hē.
- üçā da gēdērdik te turağana da gēdērdik ama turağana bālı bis. orıye bālıydık gızım.
- başladı karışık olma. işde tavıklāmıza yem fağan almaa başladılar. yıceklēmizi bırakılādı idāremizi kağanı alıy götürülēdi iş kötü olma başladı gāldık. yōksa ēvel iyidi bizim yētişdīmizde ulaşdīmızda dēyēm bālī iyidi sondan kötü olma başladı. rāmetli māndires de demiş kine bān demiş müslüman kulu ūrada bırakmaycām gētirecem demiş. yōllā da açıldı gelen gāldi gālmeyēn aṛğamızdan kapāndı. hē. ...?
- gelemedik hepsimis. ābim kālđı, bacılarım kālđı. sōna ön ön bēş yīmi sene sōna bacılarım gāldi. bũrsada onnā da ablam.
- ō temelli gāldi. sōna gēne aşdı udüz açıldı göñü isdeyān dēdi paşaportla gēdebiliy dēdi. gēne dēdiler gēne aṛğamızdan onnā gāldi on om bēş sene ēvel gāldig- işde tük toprāna.
- ēvet yetmiş sekizlerde isim dējştirmē ondan sōra nē bilim ēlindeki maļına tekrar-ēl goymā.
- kũpratıf ōldu uñrasını kũpratıf ōldu
- isimlerini dējştirmiyē ğahınca dayanamadılar yanı bizimkiler.
- tālamızda ne ğadar āmıdımız vardı āmıdımız olur bizim duuş āmıdı olur, bilmem nē amıdı olur, şīne yimē āmıdı olur şōle ufaķ- ufaķ turş- āmıdı olur tālaımızdı. onnar dēdiler kēsīñ ēve götürün. cevīzlēmizi, tüşü amıtlāmızı

kupratif oldu biden . talilamızı aldılar elimizden gısim. ben benim aqamdan babamıne yazılmışlar kupratife bit ta dadı kalmadı yoksa yerimize deyicek yoktu ama dedig biz gidelim. yol varğa türk topramıza galdik şukur gızım.

– amā būırda beş gurusı kazanısan būün kēndinin olıyır. ordā olmıyır devlete çalışacan. hī devlete çalışacan

– gitmez āma nē yapacān?

– hē olmaz mī üş tane ābim dört tene ābim vādı bi bacım vādı ābilerimñ çocukları geldi burşayā bizim ākıımızdan ablam geldi. haylā dün akşām mıydı öte akşām mı telefon açmışlardı bacım. ösledim çoğ diyir on om beş sene oldu göremiēli bursada o o da olsa hadevene gēdilmıyī. çok şükür būnkü günümüze çok iyi.

– kimi? ābilerim öldü de ablamı on altı sene oldu görmeli. kısmet bakalım gönderecem diyir gönderecem diyir sän gāl dīm ablamıñ kıızı var bulğarıstanda bıg tēk o kaldı sēn gētirem ferideyi de gētiy diyērim gelmişke dīm sēn de gēl dīdım öbüş telefonda. yok dī sen gēl dir.

– şindi kızım dēyem o zāman ēyīdik hē çocukқан ēyīdik ama sōndan sōnāyā kötüleştī kıSım.

– e niē olacāq aaşlar içinden talılamızıñ içinden aaşları çıkārtdı. kupratif biden sūdū kupratif oldu.

– devlete çalışıyō devlete o zāman geldikten sōra bunnarıñ orda işi bitik.

– mal vālī devlete.

– babamıñ yüz dölüm talası vāmış. kırğ dölüm kırğ dölümünū şey alacāğ dēye ödeyēceg dēye kırğ dölüm yazdırmış. yüz dölüm taladan altmış dölümünū öle almış. altmış dölümü tēmeli bābam şey al vērgi alacāğ dēye şey etmemiş devlete devlet almış. hēpsini hēpsini sōmür ēdip kimin vāsa.

– hē üş tane ābim döt tane ābim mefāt etdi.

– orda mefāt etdi. ha. yok öle bī savaş da yok yalnız iyīmiş şindi sözde dēyiler amma gidip görünmiyir göremiyirsiñ. hani birāz düzelī gibi olmuş ama genē çalışanın bütūn göçmenner türkler dēyem bālī buriye gēldi talalar öle kalmış öle bir urağ vürdu millete dēyem bāri.

– bulğar.

– yok bulğaristandan gēldim. ben iki buçuk sēnelik evliydim.

– esas aslımıS gonyā kıaramanlı. osmannınıñ zamanında

– işde tē dedelēmiz dedelērimiz gēlmiş orıyá arábâyla at arabalarınnan ōrdān tūrg şié bulğaristana gēlmişler. malları qalmış gonyáda.

– sōna tekrar onun biz gēldik. hē. iyiyis şükür şindi aļļah nē bilem çok şükür.

– şindi bizim mesélā bu.

– esas aslımız yörük. gonyá kıaramanlı. şindi bunnar o zāman kıtlık var ğuraklıķ_olmuş_osmanlı dēvri zāmānında. ōle de olunca en güzel yēr yeşillik yēr neresi tuna boyú. bunnar iki āıle iki āile bunnar yānı ğoyún sürülerini faļan alıyólar tuna nēhriniñ kenarına. hē. orıyá gēdiyólar. orda meşelik meşe ormanlı olan biy_yēr. kütüklü yānı dağ hālā kütüklü olarak geçer orası. yānı kütükleri geri kēsmişler köy yapmışlar, ēw yapmışlar. ondan bu yāna dağ hālā kütüklü olarak geçer.

– çoğ iyīdi yērimiS.

– kütüklü dēlerdi bizim kōē. kütüklü olarak geçer. ōle. hē.

– bizē burıyē biyendiler, on_āne gēldik bis kütüklüden on_āne iç ayrılmadıķ şú yūsuf aļalar dēler on_āne gēldik. burası dediler ki aynı bizim bulğaristanın toprağ gibi dēdiler. tālaļarı gēzdiler burda qaldığ istediler. kıayseri vērdiler orda bir şey ēkmīle tarlılara mercimekten başğa déycem bişey olmiyır. hē tekrar ğene burıye gēldik. burıye gördülē kine tālaļalar aman dēdiler aynı bizim tarlaļar gimī bulğaristan tālıları gimī biz buradan hēp isteriz faļan paşáportları vēriz dēdiler paşáportları paşáportları vērdilē. buradan amıķlı dēriz bir kōüñ doļayına vērdilē bizi. birer_āne birer_āne tek kōü doļayladığ bis. ordan bi āsuyú gēşdi. āsu hē āsu iki üç metrē boyluķda başladı ēwlēmiz yıķılmağ ğümbür ğümbür ğümbür ğümbür. ondan son biz aaşları aldıķ kıremitleri aldığ başğa boş ēvlere çekdik. o kıışın orda yāzı çıkıncáğ sāoļsuñ ğene hōķümet vērdi bize. araba parası vērdim ondan son kēpicimizi çekdik kıremidimizi çekti ondan sōra tekrár burdan ārsa vērdi bize, vērdi biráz taa kērpіç dōkdük ğene āynısı ēw yaptık. toprak ēw dēyem bari kerpіç_ēw. tekrár sōna bu kıomşumuz dēdikine usdaļā dēdi boş dēdi şāķir amcā dēdi rāmetli babasına yapāşsan ēw dēdi emen yap dēdi. ē yēni yapıdığ evi tekrár bozduğ ğene aynı kerpіç_ēvi bunnarı yapıdıķ.

– anā içiciiz mi?

– yoğ.

– yapıdığ bunnarı şükür içine girdiķ.

– fāzla sōuk yoğ bulğaristan gibi. bulğaristanda bī metre kıağ yāār ama çok ā_ani avası yārařlı. ne kıadar sōuk olsa avası qaatsız olmaS yáyla memleket de kıoyunnāmız, hayvannāmi çoğ şāneydi. dōkunmaz davar, orasının_avası dōkunmazdı.

– işde geçim töle, yîceni bırakır, kağanını götürür. nêyé ister yêtsin ister ulaşmasın. hê çalışma çifçilikti kızım. çifçilik.

– çapâyé gēdērdik. ōrağ gēdērdik. būdayı biçeriz. çapayá gēderiz. hē. ūraşdıq, didindik. şē_ettik orda biraşdıq. şimdi de elli beş seneden beri burda didiniş aman alîā şükür gēne didindimiz bir işé yáradı. hē hē

– evet.

– bir kızımıla bir_ölüm.

– onnar da şu tarafda maraşda durî. ōrda çocuk okudîr torunnarı.

– êtdi çókdān. annem sāten orda gētdi. bâbam bîz buriyá gēldiñde êtdi mefāt_êtdi.

– yoğ bulğaristanda.

– hē bulğaristanda êtdi.

– orda nê bilem işde aynî düünner oñdū. şöle şálvar gēyērlər ğirep dērdik hep şifon ōtünürler aynî bî kûde görüyez biz gēne buralarda da ha trakýa tarafın didi aynı şálvar aynî ōle düünnēmizi şē_êldirdik.

– vardı yá. bis şindî düün yáparıs. bōrekle yáparız hēp bîr ucumuz hēb bōrek yápar hēpimiz açık ekmek yemek hazır_ederiz. gēlin_altı gēlî mi kız ēwine onu on om beş sofrá kúrus. bōrek, fasilé kavvavî yēmē her nēyise laana yēmē onnarî yáparlar ğonu kónşú. gēlin_alıcı geldi mi kız ēwine onnarı doyúru ōle sa gēlin alı gēlinini alır gider. çoğ yemek vârdır bizde. e ētimiz bol. kışá dōru kōyún kēseriz, ayvan kēseriz, káz besleriz, káz keseriz. nê bilem basdırma ēderiz. ē kúruduruz onnarı kış günü fasilé kōruz ocák vā bizim bōle ocák kōruz kōzüñ üsdüne yeriz olmaz mı ōle.

– hē tãbi.

– oklavānîñ üzerinden geçemeyéne kádar bir kēsmezdik ki illā ki bir oklavâyı geçemeyécek ondan sōna keseriz.

– on tene bir_odayá kōruz bōle bēsleriz onnarı misir ununna. misir ununna şöle alt yáparız bēsleriz oklāyí kōrüz ayıklayamaz kaza káz dēyem bāni. kēseriz_onnarî şúriyé salōñ gibî asarız o aqşamı donar squkda kār yāyiye yá kār. sabālîn konu kónşú gēne topālarıs étini bir tarafa ayırıs, yāsını, dērisini bir tarafa ayırıs kavuruz onu kōruz toprak çölmeklere. üsdünü kapadırız. üsdüne de biráz çámır kōruz kapān_üsdüne. tērtemis çápıdın_üsdüne gōmeriz yere, kōcá kış.

– dolab yoğ dolabı bîr burda gōğdük. dolabımız yok. nê dēyim şimdi alîāñ bildi. nê bilem. yîcēmis kádar yápādık. yāhut bö_ün işcimiz var

ōrağçımız çápamız mēselá gēne bōrek ēderiz, kuru paslı pişirir bilmem nē gēne yīcemiz kaçard yadar yáparis.

- şindi burda ēti kavurma yápip gēne koyúyolar yā.
- hē hē ayní ōle yáparis hē.
- hē onuñ gibi bişey ama şimdi tamāmı yēdikleri sādē.
- hē yā hij doḲunmaz.

– yāni şindi yiğnim bizim burda domates ekiyósuñ muhaḳḳaḳ gübre atiyósuñ biber ekiyósuñ. gübre atiyósuñ. mısır ekiyósuñ gübre atiyósuñ. gübreñ o oluyó. ama ōra tamāmı orgānik.

- gübre zeyir orada yoḲ. maḷ zibili.

– işde o insannar hasdaḷıḳ olur mu? annem sabāleğen bizden önce Ḳaḷḳar hiç durmaz biz durdurruz yāni. biz onuñ yāşına vardıkmı imeklerik.

– hē hē hē orda maḷ gübresini atadık maḷlāmız çoğdu çünkü. iki sıralıyā damḷar koşu atı ondan sör çite koşma atı, danā, kōyūn. onnarı birázını kēseris, iki üş dana kēseris üş dōt tene koyūn kēseris pastırma edēḡler, rişgit edēler. hē.

– bābamı yápāladı bēn ō zāman ufaḳtım. valḷa onnar yápādı şindi kızım. rişkidī bēlki şıēdirim yúurur şıēdirin dile de fastırmayı bilmiyem nasıḷ yápāladı.

– rişkidi işdē ēti kıyarsın makinada. dōnar biráz a suyūnu çeker ēt yúurusun. karabēberini bilmem nēsini işde karabēber yápraḳ bēberī faḷan atasıñ içine yúurusun güzelcē makinan_āzına vērīsın. bağarsanı ğuru bağarsak dōldurusuñ, sērisin, ğurudursun azır yēmek.

– bēn mi? hē. biz mi? bēş pazı yázarız yáhuD om bēş bēş orantana göre. yāhut çōkelēmiz_olur bizim bis çōkelekleri şōle topalaḳ sıkārız tuza basarıs. tuza basdık mı biráz suyūnu çeker. an sō tuzlu suya ğoruz gene. topalaḳ çōkeleklēden çıkarır bōrek ēderiz. bēşē pazı bēşē pazī kōzūn üstünde pişiriz_onu alt üst gētiris. bi dē yáparız bōle bizi sūt ğorus. sūtū uynuḳ olur aynen yoḳort gibi altı yóort gibi yóort gibi oldu mu ğaymannı bilē sürüş, üzerine sürüş. bēş tepsi mi ēdecēz on tepsi mi ēdecēs, ḳaḷan orandamıza göre ōrağçımız_olur, çápamız olur.

– ya bir ikincisi orda bir şōle diyelim bizim ēw kaç türlü olursa olusuñ aynı suruñ içinde. şindi pirişi yediḡ zaman muhaḳḳaḳ bir ōteki ğardeşine vermesi lāzım ayrı ğayrı yoğ yāni.

- ğalaḷalıḳ.
- bu ēvde ne pişerse ōteki ēwiñ de aynısını yēmesi lāzım.

– ğaymakları toplādık kaynadırız kaymaklānı onun dibinde bōle aynı çökeleg gibi topallanır. üsdünde yāsı çıkar onū bōreñ_üstüne qarışık sürüz. o yā içinde kaynar şindi yā yēnmez.

– hē büök fırinnāmız vādır ēkmek fırinnāmız. bēnim de vā. burda atarız beş tēpsi on tēpsi orandā yir. hē.

– kāmūş pekmezi ēdērdik. kāmūşu bōle tālālara ēkeriz aynı darı gibi, ēkdik mi ölür_o. göze dōru oluyā aynı darılar gibi olduğdan sōra bōlē bu şeyi kıstırmak var. suyu çıkı ileene. ileenlerde suyu çıkdımī aynı üzüm suyu gibi onnarı kaynadırız bekmez ēderis. kāmūş suyu. o öle bał gibi olur, pancár pēkmezi. rāmetli bābałāmız götürür şu da aynı karaēl gibi dēyelim āmıķlı gibi dēyelim bī köe bī arāba pancár götürür odununu koy, kütünü kor arabāyā at arabasını götürür gider kaynadır, bī tāta fıçī bōle pancár pēkmezi getirir. küplere kōruz. kāpiz pēkmezi kōnū kōmşū toparlaşırız kāpizi kazarız demir kaşıķla. onnarı da kaynadırız. süzer suyunu ōñ suyunu da kaynadırız kāpiz pēkmezi. hangısını yīceñ kızım? sābānan öle ufak sūsaklağ vādır bizim, ēkēdik husūsü bī sūsak pekmez bi aç karınna haydi yemeē oturus. öle ufak ufak usūsü ēkeriz onnarı biz bōle tālāla.

– ğabā benzer.

– kabağ benzer aynı. hē, susaklı, ufalık.

– uç kısmı bū bilēm gibi ince olur ön tarafı şöle olur aynı şey gibi sūsaklı olur sūsak dērler ona.

– bir sütten bī susak pekmez içeris. birez bī cānağ tarhana, bī saan böber aşı, yemeē aj dēriz biz. göçmen usūlu ha. iştik mī ne çáy bilirdik ne bişey. kāve de dolapda kaldılāğ bizim babamıñ güzel.

– bu tarafıñ bu tarafıñ kāveleri bizim buranıñ kāvesi güzel.

– dolapda kavurullar. hē. şöle döneltmek uzun saplı dolap vādır içine kōrsuñ için kāveyi öle közdē kavurulla kāveyi dēmende çekeriz dēmende. hē.

– yemekden meséla mīsafiriñ gēldi yapāsıñ kāve. konu kōmşu gēldi. bayramın_olur. hē. düñün olur itiyālar sābānan içēr.

– rāmetli anemgiliñ.

– āh ah. at binerim. at arabālarını kōşáris sabālayın gideriz tālayá. bū_ün bu sābah kavına gēderiz. kavun bir at_arabası kavun getiris. yēde kavın patlamış bōle böök böök. dēvrisi sabah kāpiza gēderiz bir at_arabası ğāpiz gēteris. nanğısını yīcen? nanğısını? bōlluğ çoğ çoğ.

– burda da var şükür burda da var. ēksek olacağ kızım tālīlāmızda aynı durmaycağ dēyē konu kōmşudan kēsiler dōriler şēdiler durmī tārlada. bī misir_ēkiyeriz bī buday ēkēler.

– hē. kēsēler, atālar ōle. hē. şîedîler. yōğ. yāni şindi burda taķım burda seniñ kâpızın burda senin kâpızın şúrda bir taķım var. o taķımın kökenneri birbirine geçmiş taķımın üstüne onnarı ayırısıñ taķım belli olısuñ. bî kâpız koparısan sâbâleyin ıo ıaraķoı seni nûtar boynuna dolar kâpızınna kökeni kō kō gēzdirir hadi yâp baķam bî dağ. çâl elin kâpızını. hē.

– gēzdirirler soķaķ soķaķ. okumayı yazmayı işdē ābimjin ayrıldılar kızım, tam oķuļa başladım her biri evlendi ayrıldı. biz bacımļa kâldık evde. yüz dölümün tālanın üsdünde kâldık. yok işini işleyēn bābamın. iki sēne gētdim oķuļa. bēller bēllemēz bi dağ da gēdemedim işde. yōğ.

– namazıma ğadar biliğē. hē. ōle ēzber namazıma ğadar biliğē ğızım alıļa şükür.

– kılınmaz mı? bizim ordā şindî kuran ocası başķā öbür türrü yazı başķā okuduıladı. onnara ğarışmazıladı ğavııļa başğaları. hē.

– yōğ dinimize karışmadılar bizim. önnarın kilisesi var oķulu var. unnān oķulu ayrıydı bizim oķulumuz ayrıydı. hē. türk oķuluına gētdiler bizim. cāmینی yanında aynı bōle oķul vârdı bizim, türk oķulu vâdi.

– bayrımları aynı işte ramazan bayramıysa o çocuklar gezer bōle. kûban bayramın isâ ğēne kûbanını kēserşiñ aķraban çoluğun çocuğun ğelir ābilerin ğelir toplaşıp bişiriy yēris. kâlabalık. hē.

– vâdi yerler vâdı. başķa yēlēde vâdı. ben gitmedim ani gömedim bābamını dēdemini gidelerdi, yıraķtı.

– vâ dēllerdi. vâ dēlēdi önnar gidēdi.

– kütüklü. hē kütüklü.

– çiğēz biz tezgāda doķūduķ. kuj bēsleriz. kuşu kuş da bōle şōle şōle koza ēder. kuş içinde kaır. kuş onun çalı şeyde işleyē işleyē şōle koza ēder. kuş ipek böcē. hî ipek dēyēm bāli. onnarı gōtürüz bî kâdına, kâdın suya atar atdında ipek çıkarı. hē ipek çıkarı. doıanır doıanır el emij onu bükēriz. tēzgāmız vâdı, birazın ipden doķuruz. bu yēnnēni dē ipekden doķuruz kēnālî. gündüz çāpa kâzādım ğēce bēK doķurum çēğēzlik.

– tamāmı sâde yāni tükettij de sâde yedij de sâde ōle.

– yōğ yine orda, bulğaristanda.

– hē he bulğaristanda.

– amā yinē şōle bi araşdırırsañ ğēneıde bulğaristandan yūnanistandan sēlānikden Faıan ğēlennerde bu işler. baķ mesēlā edirne de bōle aynı aynı oranın usülü nasılsa tağ hālā o şeyi gōtüren var.

– aynı orasınıñ şeyi gibi aynı hē aynı bizim öleydi gızım. hē tēzgāda doķūrduk. gündüz çápayá gederiz, gēce çēzimizi yáparız. doķurduk.

– işde gölmēk, nē bilem ērkek donu dērdik iş donu şindi bīrada kışlık dīler. ondan sōra yūn īridik bayrama bōle aynı pantoļon gibī dīkerdik adamnarın ayáķlāna şú kara don siyáh donnā gibi bayrama. pamık ūrris. çoğ iş çōķtu. em tālā işi yápādık em onnarı da yápādık hepisi. evet çīezlik patik örüz, çórap örüz çīēzimize. bu olısuñ öbū tūlū olısuñ mesélā ş_ētme giyime. yūnden. yūnūnū kēndimiz koyūnnāmızdan yáparız. yıķarız. ondan taraā vērız onu gōtūrız aynı bu kara ip gibi bī taraķ vārdır ōrda kō vādı kōde bi taraķ vādı orīē gōtūrūler, ordan gēteris, asařız onu yúķarı. pācā pācā kıparız. ēl ileri vādı bizim ilerle īriz īriz kıtlāız iki kıt çórap örüz, hē.

– şimdī şimdi bēn pēk bilmiyırım ufaktım da annaşarım dēdi ēmek pişirirlēdi, hadi yōrū kıızım dēdi fılan kōē kıačalım dēdi askēle basaş dēđi. o vāķıt ōle bişēy olmuş ama ben ufaktım. gēliler emen ēmek yápālar. ēmekleri alıļlar başka kōē gidēlēdi. bizim şimdī tē o zāman rāmetli bābam askēmiş. babamın kıardaşı vāmiş hārp zemanında kıardaşı toptan urulıyırı, pācā pācā dūşüyırı, bōle top patlıyırı. bābam da bişēy olmamış şükūr, babama bişēy olmamış.

– yoğ onnarı bilmiyim. yoğ yoğ. ah yoğ dūñnēde tūķū sōlēđdik faļan sōlēđdik ama unuttum o zamandan bēri. hē. hē çoğ ēylenceli olur. işte bōle iki kāşılıklı oynāđdıķ. hē. hē. dūñnēde olur ōle. dūñne gēlen oynar, dūñnūnū yápar gidērdi aķşamlıñ.

– bizim cúma aķşamı bitēdi dūñnūmūs. hē. cúma. çarşamba un bir üç gün olurdu dūñnūmūz. cúma aķşamı kōļar güyerdi. cúma aķşamı bitēdi.

– nikāhı ister nişānnadıķdan sōra kıy ister güvē kıoyācā vāķıt kıy, nē zaman istersen.

– olur. nē gēçērse ēline o namaz kııarız iki rekāt şey_ēderiz ondan sora şey_ēdeller.

– sēn de sāō! gızım. sēn de sāō!

– hē. yoğ yēmek hazır. aman olısuñ ēkmēmi yiyin. ben şimdī maraşá gidim gēzmeē torunnarī bu ēwleri yápan tēze tēze, nē var. āķama baķarım tēyze ben senin ēwlēni yápāķa çok_ēkmēni yidim. güle güle yiysin be çok kıardaşım nē varkine. sēn de yiysin nē vā. hē. çoğ şükūr alıķa yavrm a. olmayānnara da vērsiñ.

– nērde görev yápıyōñuz? hē.

– bēn de ğaymahamlıķda çalışıyūm. bu da ğaymahamlāa mūracāat ētdi. ğaymaham bēy de bizi görevlendirdi. bizleri.

– érifin? érifin mi? hā ākadaş, nè yápıcıñ ğısım. of ğısım of nè annadeyem da nè ossuñ amān insan olan çok şeyler görüyē. çok şükür çok şükür allaha. hē. çok şükür.

– yok hazır aldı. hē. hē. biliyim. ölumuñ iki kızī kocada, biri bekār okudiyıdı. onnara kaç çit yápāsam öle bayram olısuñ şey olısuñ dādırım onnara. yōk. hēdiyē ēdīm torunnarıma. vallā.

– vallā işde hēc hesapēdemiyeçm çünkü dēdelēmiz şeylēmiz hep bēn de ulaşdıñ ordáydılar. onnar bī konyáyá gēlmişler. konyadan geri gēlmişler işde bābamıñ babaları mı dēyem kaalan hiç hatırlamiyeçm.

– małatıyā dārende. dōum dōuma büyüme anķara. ēlli sēne olmuş köyün.

– çōk çekdim yávrım. bēnim çekdijim sıkıntı çok. çok şükür allāma. ğēne bī düzenim var. iki ölüm var üç ğızı var. iki ölumu. bir işē gidemek kızım. nōlucú yá altı yēdi sēne oldu askēden gēleli. birisi de askēde diyim bālī. çok şükür. olan mı? biráz okudu o da iki ölü vārdı üç kızınna üç kızınna iki ölü vār dēyim ölümün da. kızımın da dört tēnēdi, kocası öldü sēn saol. dört çocukla kālđı. kızının biri on bir yāşında mıydı on ikide mi kazaadan öldü. iki ölunna bir kızı var. onnā da o da ēvērdi şimdi çocuklānı. āmin āmin kızım. çok zor çok zor. bu da bi kızla bir ölü var. maraşda okudu akşām. birin de çantasını duzlatmış, siyācīñ üstüne. fırlatmış. gēldikine bēş altı sēne oldu da kocası öleli. hē. kızım çoğ şükür. hī? gēl.

Türkoğlu Yerli Ağzına Ait Derleme Örneği

Yeri : Türkoğlu / Yeniköy Mahallesi

Anlatan : Zeynep Yılmaz

Yaşı : 85

Konu : Günlük yaşam, yöresel yemekler, ekmek yapımı, yün eğirme ve örme, düğün ve bayram gelenekleri, köyün adının nereden geldiği, Nasrettin Hoca fıkrası, hikāye anlatımı.

- he tamam o zaman ğızım, bi şey olmaz zaar bāa. bişey demezler hī. ē nè var var nè dīm sāa. zēynep yılmaz. sēksen bēş varımēraļ. ğızım ēsgide çok şindi hēc onnar yok ki. ğızım biz ē kaħardığ ēzen ohunmada kaħardığ inēē sağardığ, onun sıştı boħu da tatbik yāpardığ. boħu şöle tatbik düzlerdik yāni. şu ğadar şu ğadar yāpardığ. onu da sererdik. yapığ mı orīye aħşāmēüstü çeker başğa yēre ğötürürdik. o ğurumassa bizēekmek yāpamazdığ yāni. yēmek yāpamazdığ hēc tip mip o zaman bişey yōdu. onna

yápūdük. zobje de çok zaman onna yáhūdük. odun alūdük, satın_alūdüg_ odun olan yerde zoba yáhūdük. ē ondan keri bak gızım işde ğahardık onna süt bişirirdig onna yemek yapıg_ onna ekmek yapardig açardı. birimiz açar birimiz saçta bişirirdik. yuh_atmek yapardıg. tandır ekmē göçmenner yapū. şöle göçmen somunu yapıler. gızım eşgide yāni nē işli küfde yapardıg dolma sarma yapardıg gene aynısını işde bulgur pilāvı, piriç pilāvı, patata sułusu, çekirdek fasülye, ğuru fasülye bunu yapardıg gızım nē bilim. tatlı matlı künefe yā alırdıg yapardı. yāni biz satın_alır, şiresini biz dökerdik yāni.

- var yā maşallah. gızım nē bilim işde birez var. alā yardım ēderse alıñ. gız_ēvi vałla nē bilim isdiyen isder. satan isdemede biz yapıök hep ādetimizi bilūdük. gızımın_ōlu cezene ğodum. hēç işde şuna bir bułışık makinesi götüř düm cezine ğodum. bir tene yurt dıřına bir hałı göturdüm. işde para verik onnar da ceiz aldılar. yuñunu aldık. yatakları yüzünü alūdük. onnar da yatūōlerdi. başğa ne düm gızım işde ğinje, ğinacı, bazarla ğediūdük asbabını alūdük ğelinin alūdük işde nıřanına bir ke nıřan daħidük onda sōna da ğeri ğelin edūdük hēpsini getiridi. alā yardım ēderse olur.

- bēnim Kocam öldü. yēdi tene bekārım varıdı he, vałla maşalla ēverdim. alāa şükür birezini oħutdum. bir_olum şēde ısdambılđa gümrük mēmiri. bir_olum da avuğaTdır. orda ısdambulđa ē bir gızım lise öretmeni bir gızım de hemşire işde, birisi, bir gızım almanyádā dört tene gızım var. yok yok gızım, bu ğelin ğelin, yurt dışında bir gızım var, üç gızım var dört gızım varıdı üçü antepde. vałla alāan yardımına ētdik nē bilim işde. ikisini babası vardı sā değ ğelin_ētdik, ikisini babası öldükden soña.

- bilüm yā. hā onu yoğ vałla bilmüm. ben ğızıha onnar ğeldi. amma hamuķlıda oturūōlerdi. hamuķlıye o ev yapıdılar, şu biz kō var orda, he o tarafda yaħın yāni. ordalardı orda da aħsu ğeldi daştı. onnar bi_sefer buriye ğöşdüle buriye. benim davułum çalıōdı onnar buriye ğöşdüdü şuriye. bēnim düünümde vałla onnar hēç ēzel bi şey bilmüdü gızım. bizim şindi buriye ğeldi yā hep bizim ādetleri yapüler. sen bize bir ölülerdi öldü hēç bilmezdiñ yāni ölülerdi ölük mü ölmiek mi yoħut bir yemek yap bir hıyr ēdek hiç bi şey bilmülerdi ama şindi bizim kimi yapıler. üç he üç ğününü yapüler ğırhını yapüler amma ēzel hiç yapmazlardı, bilmezler. cenezeler, taziye ēvimiz var orda, orda ğaldırırık. üç ğünnüünde yemek verūōler. öldüü ğün de zatān bō_olum mıķdar ya öldüü ğünü yēmēni o verū, mıķdar verū. üç ğünnüünü de işde ğendiler yapū. ondan sōna taziye ēvinde dalūōler ēvlerine ğediler işde. ğelen baş sałına oriye köy_ēvine ğelī. ondan sōna işde ğırk ğün sōna ğırkını çıharī gene taziye ēvinde çıharīler. ēzel göçmenner onu bilmüdü amma şindi onnar da yapū.

- ğızım bayramda alġaa ŗükür yápük nideġ_alġaa ŗükür edũn baŗġa ne yápıcıñ. tâbi, tabi yápïük, yápmïk mi? biz êzel biz êvde yapũödük iŗde yaġını tahanı neyini alũödük êvde yapũdük. ŗindi ġelinner etmũler. hazır alũler. maraŗda hazır alũler. ġurban bayramında da iŗde bir tosun kesũk, dana kesũk. bi de olmiennere verũk o da yáni êtmeyen êvlere saġıyoġ yáni, ôtekin de iŗde êvimiziñ olũ.

- valġa dũñũmde ġelĩn_êtdiler bẽn nê bilim, bẽn on_altı yáŗında ġelĩn oldum. hêç bi ŗey de ânamũdũm yáni bilmũdũm. sevgi ne ġoca ná hêç bi ŗe aġlıma ġelmũdü. amma bẽnĩm babam vêrdi hêç de ġõnũm yõdu. burda iki tene adam bẽnĩ vura vura êzel ata bindirillerdi. tâbi atına ġeldim. hêle ki dũŗmedim. bẽnĩ vura vura zorna ata bindirdiler. satı babam ġiliñ êvi â ŗurdaydı, arġada. bẽn de iŗde burıye ġelĩn_ġetirdiler. he yahına ġeldim. baŗġa nõldu? bir_afda davul çaldırdı ġayımbâbam dũñũ oldu, yazıġ, acũdũm onnara. ŗu ġarŗıda ġorũdũm yá bağı bẽnĩm, bẽnĩ alacaġ_adam baġĩm sırtına ġazan_almıŗ ġõtũrĩ. ilâġan almıŗ ġõtũrĩ.

- tâbi herġeŗ oynĩ. ġızım iŗde çifte telli oynallardı, üç ayak dêrdik, solaa_oyunu dêllerdi iŗde oynallardı nê bilim. valla bẽn bilmĩm o, oyun oyna, oynunarı bilĩm amma siñsiñ olduunu hañġısı olduunu bilmem. ġızım herġiŗ ne êlinden ġelirse onu yápĩler iŗde. piriç pilávı, davar kesũk eti ġaynadũk ya onuñ suyunañ piriç_aŗı biŗirũk, ŗareli. nê bilim, ŗiŗ bõrek yápĩk yõortlu. ŗiŗ bõrek dedĩm ġımayĩ ġetirrik içine soġan ŗey soġan dõramĩk samtırak, duz atũk onu ôfelũk. hammırĩ da açũk arasına ġoyuuk sıhũk arasına ġoyuyok sıhũk ondan sõna da nohudunan eti ġaynadũk, yõortlũk. amma çok ġuzel olũ. e ġızım iŗde tarif ne yapĩk dolma sarma yápĩk zatı bẽn ġederdim. bẽnĩ ġõtũrũllerdi iŗde gene parĩnen dêġel ġoñŗu yá ġoñŗulara bẽnĩ zorna ġõtũrũllerdi. ġõnũm de olmazdı ama ġederdim yáni. ġõzel yâpardım. iŗde saġı diyõm yá eti ġaynadırdıġ piriç_aŗınen ŗiŗ bõrek yâpardıġ onu yâpmiyen fasilyeynen patata sulũ yâpardı balcanna êŗgili yâpaġlardı. dõrama dêller. hê iŗde ne var alġah nê vêrdise onu yápĩler. baŗġa bi ŗi yohsa yoġarda bẽnĩm iŗim var. paspas yápĩcım hê. silerdim de ŗunu yâpdım. sabâ beri ġızım iŗde asıcık diç yâmir var diç ġelĩnim ġõtũrmedi, burda durĩ dedi. ôlenden sõna yâmir yâcıymıŗ. yohsa dama asũk hê dolma aha ġuru yapũk. balcan dolması yapũk. ġuruluġ ġurudũk biber saġası yapũk açĩk vardı yeñ mi?

- ôle dêllerdi diŗde ġor diŗ ġorũyõ yáni dêllerdi seni al basĩk dêllerdi. yáni bẽnĩ çoġ basardı. bẽn ŗõle ġõzũmũ yum ġeldĩni bilirdim. ġur ġur ġur üsdũme bi ŗey ġelirdi. al basardı yáni ġıyık mıyık ġordum ŗejĩn altında yastımĩn altına ġıyık olursa ġelmezmiŗ yáni.

- valġa evde de yâpdım bir ġızımĩnki antepde dõdu. bi ôlum vardı hastaydı ôldũ. sâa õmũr de bir ġızĩ ġaldı. o ġız da öldũyũnde iki buçuk yâŗındĩedi anası bıraġdı ġetdi, ġızı. ben onu da bũõtdũm ġızım alġahĩn

yardımîne şindi ısdanbulda o da. birez oħudu yarım yālāk paralı saldı, paralı hemşirelik bir oħul açıldı, orıye saldı gendini. paralı oħutdum dört sene. şindi işde hemşire amma devlete geçmü, aylı da az, nürücüm.

- tābi. gızım dāri ekū, dāri ekūler. pammiğ ekūler. bağ salatalığ ekūler. sâa diğem, bûde ekūler, arpa ekūler nohud ekūler işde alāh nê vèrikse onu her şey ekūler. valā herkişin ğalanıñki var. biziki sata yüz dönümü nê babasında ğaldı. babasınıñ yanı ğarası. onu da mı alūñ o sesimi? işde babası ğumarcıdı bēnim ğocam çok ğumar oynardı. ğayimbābam ölmede biñ beş yüz dönüm tarlası vardı amma iki oļu vardı başını yēsini. onnar da batırdılar gızım ğumarda payvonda. yüz dönüm biziki ğaldı. elli dönüm ğaynım giliki ğaldı. hēpsi. nēy? hēç yoğ alāa şükür yoğ oyniyen yok. satı gēndi de öldü de ğurtulduk. yok hec üzülmēdim. e amma biz çabalardık çalışırdık gızım. gece ēvin işini yapardım, bir üz dağda çapıye gēderdim çoruk çocuk güccük güccük çocuklarınla gēderdim. amma o, onu da humara vèirirdi. pamı bir topıar ēve gētirik gece ka sabānan kaħardı ki yok gōtürüp satık, humara verik. sen olısañ ona üzülnü mü? üzülnü dēel mi? valā bēn hēç üzülmēdim. ğocañ öldü üzüldüñ mü? yok dīm hēç üzülmēdim. telezonda. hē ben üzülmēdim bēn nē yaıan sōlīm.

- gızım valā bi ēzel hēç ōle bi şey hikā sōlellerdi hikā ānatıllardı. şindik hep şuna baııyo. kimse kimsiñen ğonuşmū. abō ben çok ya şindi anatamam bēnim işim var. gēt bizim içeri paspas yap gızım. nē ānatım bēnkine? ēzelde çoğ ānatırdım bilirdim yanı babam çok sōlerdi ānardım bilirdim çocuıan. hēpsini bāllūdüm. ama şindi unutmuşum, türkü de mi sōlīm? yok gızım sōliemem. gızım yēter bu ğadar. bēni biraııñ gidim. tabi işim var, sabāna dutarım işde bunu oturdum, biraıdım buna gēldim dēdim bunu birden ortadan ğaldırım. hoca nasrettin, ben satı hōcanıñkıları bāzı bilīm biraz. nē ānatım baı bir gün gidik bir adamdan ğazan alık, doñ ğazanı. yāni burğul ğaynātmiye, vèreke de içine bir ğazan güccük ğomuş gōtürmüş vèmiş. dēmiş ki bu nē dēmiş, ğazanıız ğuzladı dēmiş. bir daha gētmış almış, bis seer ğazanı gōtürmemiş. e hoca ğazanı gētirsene dēmiş ğazanıız öldü dēmiş. ğazan ölür mü de niye ğuzliyeke inandıız da öldüüne inanmısüz dēmiş. işte.

- hē duz mu? hē duz getirü bi adam da duza gēdermiş amma duz da yohuşmuş, çıhamazmış. zorna gētir, bu gētirilmiş amma köyne o dī bi pençe duz vèr o dī bi pence duz vèr iki gün sōna duz tükenirmiş. bu adam gētirmedi geç şu bēlleri yara oıuk adamcāz duz gētiri gētiri. bi gün avrat gēl sēn de bēnne gēt dī. avradı da gōtürük duza. duza getirik, avratlar amma birez arvada çok yüklemiş, daıdıyō ya duzu, çok yüklenmiş gēlmiş. gēne avratlar gēlik işde ğız ici duz vèr kēle, bir atım duz vèr. dēmiş ki valā bēniñkini vèremem hērife de ğıyamam dēmiş. duzucānıñ yohuşu dēmiş halçıye çöküşü dēmiş, gēdiñ gētiriñ dēmiş. bitti yeter mi? sen de saı gızım. e bir çay vèr ğayfe vèr ğız

bunnara. gız içiñ bir ğayfe içiñ, aļļahıñı sēversez bi ğayfe içiñ. türk ğayfesi içēn mi? ne nesğay hı. aha şindie bişerdi içērdiñ, çay içiñ.

- tamam canıñ saosun başğa nè yápım ğızım. bi de birinde ğoca nāsret birine bir borcu varımış. adam ğelik ğedik isdūmuş ğelik ğedik isdūmuş. dēmiş birez ı ğene ğızını tēmbi-ētmiş. ğızım dēmiş; ğelirse dē ki dēmiş babam şē-ētmiē ğara çalı dikmiye ğētdi. ğoyunnarıñ yuñu yapışsın, onnarı babam toplıci dēmiş, eēricik dēmiş, şeyde de satıcığ sēniñ borcuñu vēricik dēmiş. bazardan satıcığ. ğız da borşluļar ğelinci dēmiş ki babam bōle bōle dē işde, babam ğara çalı dikmiye ğētdi dağa dēmiş, ğoyunñarıñ şeyi tuyları yapışsıñ diē yuñları. ē nēdiciz dēmiş ğara çalıj yuñlar dēmiş yapışına toplıcik dēmiş, eēricik ip yapıcık bazardan sēniñ borcuñu vēricik dēmiş. ē kızım nè dēdi dēmiş, ğüldü dēmiş. ēē dürzü dēmiş, peşin aļacanı bildi de ğüldü dēmiş. daha ğara çalıdan topliyeci peşin sanıyó onu.

- hē tēşin eēiridik biz ezel, ğoyunuñ yuñları var ya biz eēiridik çul yapardık çuval yapallardı ondan, ezel pammık yokdu ki bizim burda. sōnadān pammık çıkdı. tābi. ğoyunuñ yününe yapıdik. işde ōle bir ğün de ğene bir borşlusı varmış bu da oduna ğedūmuş. oduna ğedeke baķmış ki borşlusı ğarşısında ğelū. bu hemen ēşşēñ yúraļını boyuna dolū, arħa sıra şōle imeklū bōle ğedū. o nè ğoca dū, niye imeklūñ dū. bēñ ğoca dēlim dū bēñ ēşşēñ sıpasım dū. ama dū ēşşek dū erkek dū. anam öldü dē babanıñ yānında ōsüz ğalđım dū babamıñ. babamıñ yanındiem dū. başğa da bi şey nè bilim bēñ yav unudūm çok bilīdūm de şindi unudūm ğızım. ēzel burda üç ēv varımış, üç ēv ğayınbābam tā şu, şindik var ğadōlu kōjı var tama dīler ya tut daānda, orūye bilūn mü? hē şu tarafa dağ dōru. orda oturur. burda kōy yokmuş. ğayimbabam işde burda talļa alık biñ bēş yū dönüm talļa alınca tek, yaļājz ğelik burıye ev yapıķ ğayimbabam buraya ēv yapımış. sōna bir ēv dağ ğelik bir atļa bir üç ēv oluķlar üç ēv oldu. bir çerçi ğelik, çerçi işde üzüm mü nè satūmuş bi su istū ē ğuyu yok su yok, bi şey yok. üş tene ēv burda. ēzel nè vardı ki ğızım bi şe yōdu dēmişler o dēmiş su yok bu dēmiş su yok, bu kōy de nè bi kōtū kōmüş dēmiş adam. kōtū dēllerdi. bura dümdüz tā şu ğarahūjık dērik orağa ğadar düzūdū. hēç bi şey yōdu. ğızlar mēydānı dēllerdi.

- tābi ğorķulmaz mı te, te, te aha ğaynım ğiliñ üç ğişi ēmi ğelin hēm ōlan öldü hēm ğızı öldü. babayijT ğız oñ sekiz yāşındıēdi bi sına va ğiricīdi ğazırılık yapıdi. dağ ğene ğımazdıñ ki baķasıñ ğıza da ōlana da. ğız da öldü ōlan da anası da öldü. üçünü yān yānına ortasına anasını ğodular. bir tarafa ğızını ğodular, bi tarafına da ōlu. hēr ğün mēzarda ōlu, ğocası tēk, o da ğalđı da altında da işde bēnim mıħdar çábalie çábalie üç ğün sōna çihatdı onu. ōlan çihatdılar. şindi künde mēzerde, mēzere ğamare yapıdırdı burde oreye ğētmese de burda baħıyó mezerlere. tā aļmanyáyá ğētdi orda orıye baħi ğözlū. hēē mēzarına künde künde aļļañ ğünü iki seē üç seē ğēdi. hēr tarafı çiçek. nēde ğül varısa antebe ğētmış. ğēldi ki iki millárılık ğül ğētirmış sarı, ğırmızı,

ğasînen mum alıyó oraya goyúó. hêr gêce gèdik yahî. siz nêrdeydîjz depremde e bêyoğlunda da oldu yâ kötü oldu işde yoğ gülüm bèn burde deçeldim ki bi bèn. biz maraşdıedik. hê biz bèn bunnardādım. biz yazın buraya gèlik. gışın maraşda evleri var evlerine gèdüler, gèdik. gelen de çok yâni çoğ ğalmî burda üç dört ev bi şey ğalû hêpsi gış gèldi mi gèdiler doalğaz yok, zoba yahûik başğa da bi şey, hadi sâa da çoğ saol hadi gızım sên nêrde şindi nêrde oturüsüz? gène orda mı oturün? orda evler yıhıldı mı? hê orda da çoğ öldüler. bènım gızımın kirveleri vardı orda êzel giden dönem belediye başganidi. bacısı öldü anası ölü. tâbi vardı çödu. ğaş tene bi tene dayımın torunu var üş ğışi onnar öldü. o kömürlerde otururdu bêyoğlunda oturilerdi orda da çoğ ölen var. yoğ gızım yâni olüdü böyle deprem kimse görmedi alâh başa vèrmesin, görmiyennere görsetmesin gızım öle bir deprem deçeldi ki gızım nasıl bir depremdi. valâ bèn bilmüm bèn sefebellik oluk ama ben yoğmuşum daa bènım babam altı yaşındemiş sefebellikde. babam vanlı. vanda ğaçıklar yavruları öünde buralara altı yaşında babasını dönderikler, harbe salıklar anasinen işde. düyü babam düyü altı yaşındıedim amma aklıma gèlû dü. birin de sırtına alık daa ondan güccüü anamın da êteinden dutüdüm dü. öle yáyân yollarda ğar varımış silâlar arhamızda dü. gavurılar sıhî dü. biri pat burda düşü biri pat şurda düşü dî. öle öle bir ğarı daa gèldi biz öle açlıktan ğurtulduk dü. işde buralara ğadar gèlikler. hu var ğara köse dellermiş. babamgil dedemiz yâni oralımış annem buralı, hım annem buralı, ösüz ğalık orda burda da böyüdü anası ölü. gèndi teK ğalık orda burda böyüyüğ işde sôna anamı alık burda ğalık babam. dört sene bèn dõmuşum, ik-üş yaşında hêraî iki yaşındiem babam asgêre gèdî dört sene gèlmî. babam gèldi bèn altı yaşım bèn babamı bilmüm baba dèmezdim diğ dõer ki sen bâa niğ baba? uâ bèn sêni gördüm mü babam diem. baba dèmezdim âman nè bilim işde öle öle getdi ömrümüz bitdi ğalan da alâh böyle ayak da alsın ele ayağ düşürmesin gızım. noğur dua êdin de saol neyse. bir çây içmedîjz, öle olur mu gızım? göçmenni, hê şu taraf bak dõru gèt, yol gèdî.

Kaynak Kişiler

Türkoğlu Bulgaristan Türk Göçmenleri

Ayşe Durgun, Türkoğlu/Yeniköy Mahallesi, 78 yaşında.

Necmiye Şentürk, Türkoğlu/Kılılı Mahallesi, 90 yaşında.

Zeynep Solar, Türkoğlu/Merkez Gaziosmanpaşa Mahallesi, 84 yaşında.

Türkoğlu Yerli Halkı

Zeynep Yılmaz, Türkoğlu/Yeniköy Mahallesi, 67 yaşında.

Vesile Kotan, Türkoğlu/Kılılı Mahallesi, 83 yaşında.

Nurten Öztaş, Türkoğlu/Merkez Gaziosmanpaşa Mahallesi, 62 yaşında.

Kaynaklar

- Dallı, H. (1991). *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızları üzerine araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu.
- Doğan, M. (2018). *Kovancılar Ağzı*. Elâzığ Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (1999). Ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon işaretleri. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, 9, 43-48.
- Erdem, M. D., & Kirik, E. (2011). *Kahramanmaraş ve yöresi ağızları: (Giriş-inceleme-metinler)*. İl Özel İdaresi.
- Göç. (2011). İçinde *Güncel Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/>
- Göçmen. (2011). İçinde *Güncel Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/>
- Günşen, A. (2012). Balkan Türk ağızlarının tasnifleri üzerine bir değerlendirme. *Journal of Turkish Studies*, Volume 7 Issue 4-I(7), 111-129. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.4206>
- Halaçoğlu, A. (1993). *Balkan harbi sırasında Rumeli'den Türk göçleri, (1912-1913)*. Türk Tarih Kurumu.
- Halaçoğlu, Y. (1992). Bulgaristan. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 396-399). <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulgaristan>
- İlyas Gökhan, & Koç, K. (2009). *Tarihi, coğrafyası ve kültürü ile Türkoğlu* (1. bs). Öncü Basımevi. <https://www.nadirkita.com/tarihi-cografyasi-ve-kulturu-ile-turkoglu-ilyas-gokhan-lemalettin-k-kitap4106112.html>
- İnbaşı, M. (2002). Balkanlarda Osmanlı hakimiyeti ve iskân siyaseti. İçinde H. C. Güzel, S. Koca, & K. Çiçek (Ed.), *Türkler* (C. 9, ss. 154-164). Yeni Türkiye.
- Kalay, E. (1998). *Edirne ili ağızları: İnceleme - metin*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Karagöz, İ. (2012). Bafra göçmen Türk ağızları ve bazı özellikleri. *Journal of Turkish Studies*, Volume 7 Issue 4-II(7), 2139-2147. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.4150>
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1971). Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 19, 21-32.
- Kowalski, T. (2012). Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(2-3), Article 2-3.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Bilim ve Sanat.
- Nemeth, G. (1983). Bulgaristan Türk ağızlarının sınıflandırılması. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 28-29(1980-1981), Article 1980-1981.

Şimşir, B. N. (1986). *Bulgaristan Türkleri: 1878-1985*. Bilgi Yayınevi.

Toparlak, B. (2018). *Bulgaristan Türklerinin 1950-1951 göçü ve Trakya'ya iskânları* [Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

KARS İLİ AĞIZLARINDA EN AZ ÇABA İLKESİNE AYKIRI BAZI FONETİK DEĞİŞİKLİKLER

Eyüp Sertaç AYAZ*

Özet

En az çaba, ekonomi ya da kolaylık kanunu da diyebileceğimiz “*birim zamanda mümkün olduğu kadar çok ve eksizsiz mesaj kodlayıp iletmek*” bütün doğal ve yapay dillerin temel amacıdır. Türk dilinin zordan kolayca doğru söyleyiş eğiliminin bir yansıması olan bu ses değişiklikleri, iletişimdeki bilgi iletilme değerini yitirdiğinde ilgili sesin dilden çıkarılmasıyla sonuçlanır. Anlaşılabilirliğe herhangi bir zarar vermediği ölçüde kabul gören bu değişme ve eksiltmeler gelişme olarak değerlendirilir. Dilin doğal yönelimine uygun olarak ünsüzlerde süresiz seslerden sürekli seslere, ünlülerde açıklık derecesini azaltmaya doğru görülen bu gelişmeler bazen en az çaba ilkesine aykırı olarak ters yönde gerçekleşmiştir. Çalışmamızda bu bağlamda Kars ili ağızlarında $g > k$, $b > p$, $j > c$, $u > ö$, $i > a$ gibi ters istikamette gerçekleşen ses olayları tespit edilerek bunların gerekçeleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kars ili ağızları, en az çaba yasası, fonetik değişimler.

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kars, ayazsertac@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0461-5665

SOME PHONETIC CHANGES IN KARS PROVINCE DIALECTS AGAINST THE LEAST EFFORT LAW

Abstract

“Encoding and transferring as many complete messages as possible as in unit time”, which we can also name the law of least effort, economy, or convenience, is the basic aim of all natural and artificial languages. These sound changes, which reflect the tendency of the Turkish language to utterance from difficult to easy, result in the removal of the relevant sound from the language when it loses its value in transferring information in communication. The changes and ellipses, which are accepted to the extent that they do not impair intelligibility, are regarded as an improvement. Following the natural tendency of the language, the development, which is seen from discontinuous sounds to continuous sounds in consonants and towards reducing the degree of clarity in vowels, sometimes occurs in the opposite direction contrary to the principle of least effort. In this line, sound events occurring in the reverse direction such as $g > k$, $b > p$, $j > c$, $u > ö$, $i > a$ in the dialects of Kars province will be determined and their reasons will be explained in our study.

Keywords: Kars province dialects, least effort law, phonetic changes.

En az çaba yasası, adından anlaşılacağı üzere az çaba - çok iş prensibi temelinde şekillenir. Bu doğal kanun bütün sektörlerde, bilim alanlarında geçerli olduğu gibi dil alanında da geçerlidir. Aynı zamanda sadece Türkçeye özgü olmayıp tüm diller için geçerli olan doğal bir kanundur. *En az çaba ilkesi, dilde tutumluluk kanunu, dilde ekonomi kanunu, kolaylık yasası* gibi adlarla anılan bu kanun, “*mümkün olduğu kadar az enerji ve madde sarfıyla, birim zamanda, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletmek*” amacını taşır (Gemalmaz, 2010, s. 267). Ses olaylarının temelinde, *en az çaba* harcama kanunu yatar, oluşumlarında rastgelelik yoktur. Bazı kişilerin ürettikleri, ancak yaşadıkları topluma mal olmamış ses olayları, ferdi ses olaylarıdır, bunlar sadece kişinin fizyolojik veya psikolojik durumuyla ilgilidir. Bu tür ses olaylarında toplumun fizyoloji ve psikolojisi kabullenici değildir (Coşkun, 2011, s. 348). Bu bağlamda en az çaba ilkesi “*gereksiz tekrarlardan kaçınma, sözcük yerine ek kullanımı, ek düşümü, tanımlı birimler kullanma, dil dışı göndermeler, deyimler / atasözleri ve ses olayları*” gibi eksiltme, düşme, kullanım ve değişiklikleri gerektirir (Aydın, 2011, s. 2). “*Yeni bir kitap yazmayı düşünüyor musunuz?*” gibi bir soruya “*-Evet! (Yeni bir kitap yazmayı düşünüyorum.)*” şeklinde tek bir sözcükle cevap verilebilmesi zaman ve emek kazancının ne derece olduğunun kanıtıdır. Kelime düşümleri, ek düşümleri anlamda bir sorun oluşturmadığı sürece yapılıp ve iletişim en kısa yoldan sağlanır.

Türk dilinin fonetik gelişim süreci ilk yazılı metinlerimiz olan Orhon Yazıtları’ndan itibaren incelendiğinde; kelime vurgusunun çok önemli olmadığı, geniş ünlülerin daraltıldığı, dar ünlülerin düşürüldüğü, ünsüzlerin ünlülerle benzeşerek sızıcı ve akıcılaştığı, kelime içinde karşılaşan ünsüzlerden sızıcı ve akıcı olanları patlayıcı ve katı olanlardan önce getirmek için göçüşmelerin gerçekleştirildiği, bilgi yükü taşıyan baskın sesin özelliklerini diğer seslerin alma eğiliminde olduğu görülür. Bu eğilim incelendiğinde gerçekleşen olayların eksiltme ve kolaylaştırma yönünde olduğu görülür. Dilimizdeki sert seslerin yumuşama, patlayıcı seslerin sızıcılaşma ve akıcılaşma eğilimi bu kolaylık ya da en az çaba ilkesinin bir yansımasıdır (Gemalmaz, 1992, s. 171; Daşdemir & Efendioğlu, 2016, s. 169). Yumuşayan, sızıcılaşan, akıcılaşan sesler gittikçe ünlüye yaklaşır ve üzerindeki bilgi değerini kaybeder. Dil, zamanla bilgi değerini kaybeden unsuru düşürmeyi amaçlar. Dilde ekonomi yaparken meydana gelen bu fonetik hadiseler, dilin yasalarına uyulduğu sürece gelişme olarak kabul edilir.

Bir dil için söylenmesi kolay olanla güç olanı belirlemek oldukça güçtür. Savruk söyleyişlerin uzun süre gerektirdiği de bir gerçektir. Diller için değişim ve gelişim kural gibidir. Dilin iç (dilin yapısı, en az çaba yasası) ve dış (ırk, toprak ve iklim koşulları, eğitim, siyasal ve sosyal karışıklıklar, dilsel alt katman, moda/öykünme) etkenlerden kaynaklanan değişimi, dilin söz

varlığının türetmeler ve ödünclemelerle değişmesine yol açarken bazı sözcüklerin de ses bakımından farklılaşmasına yol açar. Saussure, ses değişimlerinin nedenlerini açıklarken bunun dil biliminin en güç sorunlarından biri olduğunu ifade eder. Yedi başlık altında konuyu değerlendirirken “*en az çaba yasası*” başlığı altında bu görüşün ses değişimlerinin nedenlerini açıklamada incelemeye değer bir görüş olduğunu belirtir ancak söz konusu ses değişimlerinin tam ters yönde olabileceğini de sözlerine ekler (Saussure, 2001, s. 211-216). Örnekler incelendiğinde Türk dilinin genel eğilimin eksiltme ve kolaylaştırma yönünde olduğunu görülür. Örneğin *tokuz on, paşanın bahçesi* gibi söz gruplarının; söyleyişi kısaltarak zamandan ve enerjiden tasarruf etmek için bazı sesleri düşürülerek kaynaştırıldığı ve *doksan, Paşabahçe* şekillerine dönüştürüldüğü görülür. Buradan hareketle Türk dilindeki ses değişimlerinin en önemli sebebinin “*en az çaba yasası*” olduğunu söylenebilir. Kolaylaştırmaktan anlaşılması gereken de sesin çıkarılması esnasında ses çıkarma organlarında zorlanmaya yol açmayacak, ünlü-ünsüz sınırındaki seslerin tercih edilmesidir. Bu tercih seslerin açıklık derecesiyle yakından ilişkilidir. Açıklık derecesi; bir dilin seslerinin özellikle çene açısının, dil yüksekliğinin, ses girişlerinin, damak perdesinin hareketleriyle oluşturulan ses yolundaki gerilme, açılma, daralma ve kapanmaların netlik ve sürelerine bağlı olarak sınıflandırılmasıdır. Bu durumu daha somut takip edebileceğimiz, seslerin açıklık derecelerini gösteren tablo şu şekildedir (Gemalmaz, 2010, s. 169):

Seslerin Açıklık (Apertüre) Sırasına Göre Tasnifi												
	5	4	3	2	1	2	3	4	5			
+4	ø _v											
+3		ä	a	á					ǎ			↓
+2				è e	é				o ó ö			↓
+1			ı		î	ï	í		u ú û			↓
Ø						ø _{k/v}						
-1		h		h		y			w			↑
-2					l r	ʔ ʔ						↑
-3			ñ	ñ		n h		v	m			↑
-4			ğ	ğ	j		z ʒ	v				↑
-5					c							↑
-6			x	x	ş ç	s	ş	f				↑
-7	ç	ğ	ğ	g		d	đ		b			↑
-8	ç		q	k		t	ʔ		p			↑
-9										ø _k		
	222	221	212	211	122	121	112	111				
	22		21		12		11					
	2				1							

Bu tablodan anlaşılabileceği gibi seslerin doğal eğilimi ünlülerde açıklık derecesini azaltma, ünsüzlerde ise açıklık derecesini artırma yönündedir. Sesler telaffuz esnasında ses organlarının daha az zorlandığı sıfır noktasına yaklaşmak ister. İkincil bir eğilim olarak ise teşekkül noktalarının uçlardan orta bölgeye doğru yöneldiği görülür (Daşdemir, 2017, s. 73). Türk dilinin fonetik eğilimine bağlı olarak doğal gelişme sonucu ortaya çıkan en az çaba ilkesine uygun bazı ünsüz değişiklikleri şunlardır:

b > m	: <i>buḡ</i> > <i>muḡ</i> , <i>beḡiz</i> > <i>meḡiz</i>
b > v	: <i>ber-</i> > <i>vér-</i> > <i>ver-</i> , <i>kılabuz</i> > <i>kılavuz</i> , <i>seb-</i> > <i>sev-</i>
d > y	: <i>yadaḡ</i> > <i>yayaø</i> , <i>udı-</i> > <i>uyu-</i> , <i>bedük</i> > <i>büyük</i> , <i>tod-</i> > <i>doy-</i>
g > v	: <i>öḡey</i> > <i>üvey</i>
g > w > v	: <i>söḡ-</i> > <i>söw-</i> > <i>söv-</i>
ḡ > w	: <i>koḡa</i> > <i>kowa</i> > <i>kova</i>
ḡ > w > v	: <i>yaḡuqlıḡ</i> > <i>yawuklu</i> > <i>yavuklu</i>
k > g	: <i>kör-</i> > <i>gör-</i> , <i>kök</i> > <i>gök</i>
ḵ > h	: <i>ḵanı</i> > <i>hani</i> , <i>ḵatun</i> > <i>hatun</i> , <i>yaḵşı</i> > <i>yahşı</i>
p > f	: <i>öpke</i> > <i>öfke</i>
t > d	: <i>temür</i> > <i>demir</i> , <i>atım</i> > <i>adım</i>

Verilen örneklerde *en az çaba* yasasına uygun hareket edilerek açıklık derecesi yüksek ünsüzlere doğru bir geçişin olduğu görülmektedir. Ercilasun; ses olaylarının nedenlerini değerlendirirken *dilin doğal yapısı*, *başka seslerin etkisi*, *vurgu*, *telaffuz güçlüğü* gibi sebepleri sayar ancak bunların oluşmasının temelinde *en az çaba* yasasının yattığını söyler (Ercilasun, 2000, s. 129; Ercilasun, 2007, s. 92). Coşkun da ses olaylarının temelinde, *en az çaba* harcama kanununun yattığını ifade eder (Coşkun, 2011, s. 348). Verilen örneklerdeki ünsüzler sürtünme derecelerini azaltarak süreksiz seslerden sürekli seslere, patlamalı seslerden sızıcı ve akıcı seslere geçmiştir (*öpke* > *öfke*). Türkçedeki ünlü uyumları, ünsüz uyumları ve ünsüz-ünlü uyumları *en az çaba* ilkesinin bir gereğidir. Daha çok komşu veya uzak ünsüzlerin yer değiştirmesi olarak anlaşılan *metatez* de telaffuz güçlüğüne giderme amacıyla ortaya çıkan bir ses olayıdır (Günşen, 2000, s. 82; Ulutaş, 2007, s. 117). Türkçe, yükselen heceyi (*Konson + Vokal*) diğer hece türlerine tercih etme eğilimindedir (Gemalmaz, 2010, s. 170). Bu nedenle ağızda kelime içerisinde karşılaşılan hecelerden birinci hecenin sonundaki patlamalı konsonla ikinci hecenin başındaki akıcı konson yer değiştirir (*yaprak* > *yarpah*). Kelime sonundaki patlamalı konson da sızıcılaşır ve böylece her iki hece de söyleyiş

kolaylığının sağlanması amacıyla yükselen heceye dönüştürülmeye çalışılır. Anlaşılabilirlik kanununun izin verdiği ölçüde meydana gelen bu ses değişikliği (*metatez*) dilin doğal gelişimine de uygun olduğunda en az çaba ilkesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Standart Türkçe ünlüler bakımından da zengin bir görünüm arz etmektedir. Coşkun, yumuşak ge (ğ)'nin eriyip kendinden önceki ünlüyü uzatarak standart Türkçeye 8 ünlü daha kazandırdığını belirtmiş ve yabancı dillerden giren kelimelerin kazandırdığı uzun ünlülerle bu sayının 21 olduğunu ifade etmiştir (Coşkun, 1999, s. 43-44). Bu tablo Türkçenin ahenk bakımından zenginliğinin kanıtıdır. Bu ünlülerin gelişim ve değişimindeki genel durum ise orta hecedeki geniş ünlülerin daralması, dar ünlülerin de düşmesi şeklindedir. Türk dilinin fonetik eğilimine bağlı olarak doğal gelişme sonucu ortaya çıkan en az çaba ilkesine de uygun bazı ünlü değişiklikleri şunlardır:

a > e	: <i>yaşıl</i> > <i>yeşil</i> , <i>alma</i> > <i>elma</i> , <i>tıpla-</i> > <i>dinle-</i>
a > i	: <i>yana</i> > <i>yine</i>
a > ı	: <i>adruk</i> > <i>ayruk</i> > <i>ayrı</i> , <i>taş</i> > <i>dış</i> , <i>yaşu-</i> > <i>ışı-</i>
a > u	: <i>Ar. maslūk</i> > <i>musluk</i>
e > i	: <i>edgü</i> > <i>eygü</i> > <i>iyi</i> , <i>çeçek</i> > <i>çiçek</i> , <i>eki</i> > <i>iki</i> , <i>ked-</i> > <i>giy-</i>
ê > i	: <i>êşid-</i> > <i>işit-</i> , <i>êkki</i> > <i>iki</i> , <i>ên-</i> > <i>in-</i>
e > ü	: <i>bedük</i> > <i>büyük</i>
ü > i	: <i>tegül</i> > <i>değil</i> , <i>bürge</i> > <i>pire</i> , <i>büt-</i> > <i>bit-</i> , <i>yinçü</i> > <i>inci</i> , <i>berü</i> > <i>beri</i>
u > i	: <i>uçun</i> > <i>için</i> , <i>uşde</i> (uş teg) > <i>işte</i>
u > ı	: <i>yultuz</i> > <i>yıldız</i> , <i>yazuk</i> > <i>yazık</i> , <i>tanu-</i> > <i>tanı-</i> , <i>altun</i> > <i>altın</i> , <i>azuk</i> > <i>azık</i>
o > u	: <i>kağgu</i> > <i>kaygı</i> , <i>yokkaru</i> > <i>yukarı</i> , <i>korgan</i> > <i>kurgan</i>
o > ü	: <i>yorı-</i> > <i>yürü-</i>
ö > ü	: <i>gözel</i> > <i>güzel</i>
ö > e	: <i>töpü</i> > <i>tepe</i> , <i>böz</i> > <i>bez</i>

Türkçede ünlü seslerin birincil eğilimi açıklık derecesini azaltma, temasın en az olduğu sıfır noktasına yaklaşma yönündedir. Verilen örneklerde ünlü seslerin açıklık derecesini azaltarak ses organlarının işini kolaylaştıracak yönde değiştiğini görmekteyiz (*yana* > *yine*). Ünlüler Doğu Grubu Ağızları'nın belirleyici özelliklerinden de biri olan incelleme yönünde hareket

eder (Karahan, 2017, s. 3). İkincil olan yatay gelişmelerin de yine en az çaba yasasına uygun olarak teşekkül nokralarının ortaya doğru kaydığı görülmektedir (*berü* > *beri*). Dilimize giren yabancı kelimelerde de bu durum gözlenmektedir:

a > e	: Ar. <i>‘āšūrā</i> > <i>aşure</i> , Ar. <i>halāl</i> > <i>helal</i>
e > i	: Far. <i>ebrişum</i> > <i>ibrişim</i> , Far. <i>şeşhâne</i> > <i>şişhane</i> , Ar. <i>cerid</i> > <i>cirit</i>
e > ı	: Far. <i>çenâr</i> > <i>çınar</i>
o > ü	: Far. <i>gofte</i> > <i>güfte</i>
u > i	: Ar. <i>zeytūn</i> > <i>zeytin</i> , Ar. <i>fulân</i> > <i>filan</i> , Ar. <i>karanful</i> > <i>katranfil</i>
u > ı	: Far. <i>çarşu</i> > <i>çarşı</i> , Far. <i>cadu</i> > <i>cadı</i> , Ar. <i>sanduk</i> > <i>sandık</i>

Türk dilinin ayırt edici özelliklerinden biri de ses değişimlerinin nedenlerinden biri olan ünlü-ünsüz uyumlarıdır. Sertten sonra sert, yumuşaktan sonra yumuşak ünsüz gelmesi kuralına bağlı olarak işleyen ünsüz uyumunu sert karşılığı olmayan ‘*l, m, n, y, r*’ ünsüzlerinden biriyle başlayan ekler bozabilir. Bunların dışındaki ünsüzlerin sert ve yumuşak karşılıkları (*b-p, c-ç, d-t, g-k, ğ-h, j-ş, v-f, z-s*) olduğundan bu ünsüzler uyumu bozmaz (Efendioğlu & İşcan, 2010, s. 139; Karaağaç, 2012, s. 33). Türk dilinin tarihi içerisinde fonetik gelişme çizgisi incelendiğinde anlam yükünü çoklukla bu ünsüzlerin üstlendiği görülür. Bütüncül olarak okuduğumuz için ilk ve son harfin yerlerinin doğru olması doğru okunabilmesi için yeterlidir (Ypalın arşatramya gröe, kleimleirn hrfalreiinn hnagi sırdaa yzalıdkılraı ömneli dğeliimş). Hatta okumalarımız ünlü harflerden daha çok bilgi yükü taşıyan ünsüz harflere bağlıdır. Ünsüz harfin üzerindeki bilgi yükü azalınca ünlülere yaklaşır ve bilgi yükünü kaybedince de düşer.

Bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri olan ağızlar, dilin zenginliğinin önemli göstergelerinden biridir (Korkmaz, 2010, s. 11-12; Yıldırım, 2022, s. 37). Dış kültür etkilerine yazı dili kadar maruz kalmayan ağızlarda fonetik gelişme ve değişme çok yavaş ilerlediğinden, ağızlar eskicil yapıları saklamakta daha başarılıdır (Akar, 2016, s. 172). Böylece ağızlar yazı dilinde unutulmuş pek çok adlandırmayı, kavramı yaşatarak Türkçenin fonetik eğilimini tespit etmede yardımcı olmaktadır. Yukarıda anlattıklarımız çerçevesinde Kars ili ağızlarında beklenen fonetik değişimin doğal yönlü seyretmediğini, en az çaba ilkesine aykırı ünlü-ünsüz ses olaylarının olduğunu görmekteyiz:

e > a	: Ar. <i>beyāz</i> > <i>bayaz</i> , Far. <i>āteş</i> > <i>ataş</i>
i > a	: Ar. <i>şāhib</i> > <i>sahab</i> , Far. <i>cihān</i> > <i>cahan</i>
i > e, è	: Far. <i>hîç</i> > <i>hêç</i>
ı > a	: <i>yıka-</i> > <i>yağı-</i> , <i>yan-dır-ır</i> > <i>yan-dır-ar</i>
u > o	: <i>dudak</i> > <i>dodağ</i> , <i>yukarı</i> > <i>yoğarı</i>
u > ö	: Ar. <i>hukūmet</i> > <i>hökümet</i> , Ar. <i>hurmet</i> > <i>hörmet</i>
ü > ö	: <i>büyük</i> > <i>böyük</i> , <i>hükümet</i> > <i>hökümet</i>
b > p	: <i>berk</i> > <i>perk</i> , <i>biçim</i> > <i>piçim</i> , <i>bıçak</i> > <i>pîçağ</i> , İt. <i>baston</i> > <i>paston</i>
d > t	: Far. <i>duşmān</i> > <i>tüşman</i> , <i>dışarı</i> > <i>tışarı</i> , <i>düşün-</i> > <i>tüşün-</i> , <i>dök-</i> > <i>tök-</i>
f > p	: Fr. <i>faton</i> > <i>payton</i> , Ar. <i>fulān</i> > <i>pilan</i> “filan”
g > k	: <i>geç-</i> > <i>keç-</i> , <i>göç</i> > <i>köç</i> , <i>gibi</i> > <i>kimi</i> , <i>gölge</i> > <i>kölge</i>
j > c	: Fr. <i>jimnastik</i> > <i>cimnastik</i> , Fr. <i>jilet</i> > <i>cilet</i>
z > s	: <i>otuz</i> > <i>otus</i>
v > b	: Ar. <i>vefāt</i> > <i>befat</i> , Far. <i>bî</i> + Ar. <i>vefa</i> > <i>beybafa</i>
v > f	: Ar. <i>kaḥve</i> > <i>gefe</i>
m > b	: <i>yapmış</i> > <i>yapbış</i> , <i>tapmış</i> > <i>tapbış</i>
ş > ç	: Far. <i>şağāl</i> > <i>çakal</i> (Mavi gözlü sarışın kimse.), <i>yahşi</i> > <i>yahçı</i>

Türkçede, yabancı dillerden aldığı kelimelerde (Far. *kāli* > *halı*, Ar. *zencebîl* > *zencefil*, Ar. *‘āşūrā* > *aşure*) ve kendi kelimelerinde (*eb* > *ev*, *beg* > *bey*) en az çaba ilkesine uygun ses değişiklikleri gerçekleşirken özelde Kars ili ağızlarında tam ters istikamette bazı gelişmelerin olduğu görülmektedir. Yazı diline göre aksi yönde değişme gösteren bazı sesler aslında aslı şekilleri devam ettirdiğinden (*alma* - *elma*) bir değişme olarak değerlendirilemez (Ercilsasun, 1983, s. 86). Kars ili ağızlarında, en az çaba ilkesine aykırı yönde gerçekleşen ses olaylarını Eski Türkçenin ses sisteminden kaynaklanmaktadır. Yazılı metinlerle takip edebildiğimiz, şimdilik Türkçenin ilk yazılı dönemi olarak değerlendirilen Orhon Türkçesi döneminde “c, f, ğ, h, j, v” sesleri yoktur. Türkçe, kendisine yabancı bulduğu bu sesleri yerleleştirme yoluna giderek yakın gördüğü seslerle değiştirmiştir (Fr. *faton* > *payton*). Orhon Türkçesinde söz başında “b, ç, k, s, t, y” ünsüzleri bulunur. Tespit ettiğimiz örneklerde özellikle söz başında bu seslere geçişler olmuştur (Ar. *vefāt* >

befat, *Far. şağāl* > *çakal*). Ünsüz uyumlarının da bu ses değişimlerinde önemli etkisi vardır. Sert karşılığı olmayan “*l, m, n, r, y*” ünsüzleriyle başlayan ekler ünsüz uyumunu bozmaktadır. Bu harflerden biriyle başlayan kelime sert ünsüzle bitmiş bir kelimeye ulandığında bozulan ünsüz uyumu Kars ili ağzında “*tapmış* > *tapbış*” şeklinde düzeltilmiştir. Açıklık derecesi daha düşük ünsüze doğru bir değişiklik olmuş ancak çıkış ve boğumlanma noktaları birbirine yakın iki patlamalı sesin art arda gelmesi söyleyişi kolaylaştırmıştır. İlk örneklerini Köktürkçede gördüğümüz yabancı bulunan, yadırganan seslerin yerileştirilerek yerlerine yakın ses koyma olayı diğer Türk lehçelerinde de gözlenmektedir (Daşdemir, 2017, s. 73). İlgili değişiklikler Eski Türkçenin ses sisteminden, ağızların Eski Türkçeye fonetik yakınlığından, birincil uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan değişimlerden, diğer seslerin etkisinden, ses benzeşmelerinden ve ses tekrarından kaçınma gibi gerekçelerden kaynaklanmaktadır (Öztürk, 2017, s. 2205). Böylece en az çaba ilkesine aykırı yönde bazı değişimler gerçekleşmiştir. Bu örneklerin standart dilden çok, ağızlarda görülmesi ağızların ana dilin ses özelliklerini yansıtmaları bakımından Eski Türkçeye daha bağlı olmasındandır. Bu değişikliklerden bazıları çok eski tarihli olabileceği gibi birçoğu da daha yakın bir tarihte meydana gelmiş görünmektedir.

Kaynaklar

- Akar, A. (2016). “Sosyal bilimlerin veri kaynağı olarak ağızlar”. *Gazi Akademik Bakış*. 10 (19): 169-182.
- Aydın, H. (2011). “Dilde en az çaba ilkesi üzerine”. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 1 (1): 1-6.
- Coşkun, M. V. (2011). “Standart Türkçede ses olaylarının sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde yeniden sınıflandırılması”. 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler I*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 347-367.
- Coşkun, V. (1999). “Türkiye Türkçesinde ünlüler ve ünsüzler”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. C: I-II, 42: 41-50.
- Daşdemir, M. & Efendioğlu S. (2016). “Kars ve Erzurum ağızlarında Rusça ödünç kelimeler”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 55: 159-178.
- Daşdemir, M. (2017). Türk Dil Bilgisi Toplantıları - 2, “Türkçede ekonomi yasasına aykırı fonetik değişiklikler”. Ankara: Türk Dil Kurumu, 71-74.
- Efendioğlu, S. & İşcan, A. (2010). “Türkçe ses bilgisi öğretiminde ses olaylarının sınıflandırılması”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 43: 121-143.
- Ercilasun, A. B. (1983). *Kars ili ağızları - ses bilgisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (2000). “Türkiye Türkçesinde yardımcı ses”. Hasan Eren Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2023). “Türkçenin ses bilgisi ile ilgili kurallar”. *Türk Dili ve Kompozisyon*. Bursa: Ekin.
- Gemalmaz, E. (1992). “Türkçenin morfo-sentaktik yapısının fonolojisine etkileri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. 40: 169 - 173.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. (haz.: C. Alyılmaz - O. Mert). Ankara: Belen.
- Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin ses bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- Karahan, L. (2017). *Anadolu Ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, J. (2017). “Türk dilinde daha çok çaba isteyen değişimler”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (4), 2182-2208.
- Saussure, De F. (2001). *Genel dilbilim dersleri*. (Çev.: B. Vardar). İstanbul: Multilingual.

Ulutaş, İ. (2007). “Metatez olayı Türkçenin hece sistemiyle ilgili midir?”. *Bilig*. 43: 117-132.

Yıldırım, N. (2022). *Türkiye Türkçesi ağızlarında hitaplar*. İstanbul: Kesit.

ELÂZİĞ AĞIZLARINDA OLUMSUZLUK

Fadime Nur KOCAĞA*

Özgür AY**

Özet

Türkiye Türkçesi ağızları, bin yılı aşkın bir süredir Anadolu'yu yurt tutmuş Oğuz Türkçesinin yerel dil ve kültürleriyle beraber harmanlanmış zengin bir kaynağıdır. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde bulunmayan pek çok yapı, sözcük ve özellik ağızlarımızda varlığını sürdürmektedir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinin eksiksiz bir gramerinin yazılabilmesi için kendisine kaynaklık eden Türkiye Türkçesi ağızlarının da yeterince incelenmesi ve karşılaştırılması gerekmektedir. Bugüne kadar Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılmış çalışmalar, çoğunlukla bölgesel derleme ve incelemeler şeklindedir.

Elâzığ ili ağızları da Türkiye Türkçesi ağızlarının bugüne kadar yeterince incelenen ve ilçeleriyle birlikte ayrıntılı olarak ele alınarak üzerinde pek çok bilimsel çalışma yapılan bir ağız konumundadır. Özellikle ağız araştırmaları alanının ünlü isimleri Caferoğlu, Gülensoy ve Buran'ın çalışmaları, Elâzığ ili ağızlarının Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde seçkin bir yer kazanmasını sağlamışlardır.

Bu çalışmada, Elâzığ ili ağızlarında olumsuzluk kategorisi üzerinde durulmuştur. Çalışma hazırlanırken yeni bir derleme yapılmamıştır. Bugüne kadar Elâzığ ili ve ilçeleri ile ilgili olarak yapılmış ve tamamına yakını yayımlanmış bilimsel çalışmalarda yer alan derlenmiş metinler kullanılmıştır. Metinlerde geçen tüm olumsuzluk işaretleyicileri, geçtiği cümleler ile birlikte fişlenmiş ve olumsuzluk işaretleyicileri türlerine göre tasnif edilmiştir. Elâzığ ili ağızlarında olumsuzluk görünümü ses birimlerle yapılan olumsuzluk, biçim birimlerle yapılan olumsuzluk, sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk ve söz dizimsel olumsuzluk kategorilerinde ayrı ayrı incelenmiştir. Ayrıca çalışmada Türkiye Türkçesi ağız atlası projesine katkıda bulunmak amacıyla olumsuzluk işaretleyicilerinin Elâzığ ili ağızlarındaki dağılımları hem tematik hem de ısı haritaları ile gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Elâzığ ağızları, olumsuzluk.

* Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak, fadimenurkocaaga@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2227-9554.

** Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Uşak, ozgur.ay@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5630-4033.

NEGATIVITY IN ELÂZİĞ DIALECTS

Abstract

Turkish dialects of Turkey is a rich source of Oghuz Turkish, which has been native to Anatolia for more than a thousand years, blended with local languages and cultures. Many structures, words and features that are not found in the Standard Turkey Turkish continue to exist in our dialect. Turkish dialects, which are a source for it, should also be adequately studied and compared in order to write a complete grammar of Standard Turkey Turkish. The studies conducted on the Turkey Turkish dialects so far are mostly in the form of regional reviews and reviews.

The dialects of Elazığ province are also a dialect of Turkey Turkish dialects, which have been sufficiently studied so far and many scientific studies have been conducted by considering them in detail together with their districts. Especially the works of Caferoglu, Gulensoy and Buran, famous names of the field of dialect research, have ensured that the dialects of Elazığ province have gained a distinguished place among the dialects of Turkish Turkey.

In this study, the category of negativity in the dialects of Elazığ province was focused on. No new review was made during the preparation of the study. Until today, the review texts of scientific studies that have been conducted about the province and districts of Elazığ and have been published in full have been used. All the negative markers mentioned in the texts were recorded together with the sentences they were mentioned in and classified according to the types of negative markers. In the dialects of Elazığ province, the appearance of negativity was examined separately in the categories of negation with phonemes, negativity with morphemes, negation with lexical units and syntactic negativity. In addition, in the study, the distribution of negativity markers in the dialects of Elazığ province was shown with both thematic and heat maps in order to contribute to the Turkey Turkish dialects atlas project.

Keywords: Turkey Turkish dialects, Elazığ dialects, negation.

1. Elâzığ İli Ağızları

Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde yapılan çalışmalar, 19. yüzyılın ortalarında başlar. 1940'lı yıllara kadar yabancı araştırmacılar bu alanda eserler vermiştir. 1940 yılından sonra ise bu alan, yerli araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Bugüne kadar Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili pek çok derleme ve inceleme yapılmıştır (Karahana, 2022, s. 9). Çalışmanın konusunu oluşturan Elâzığ ili ağızları Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde Doğu Grubu ağızlarında I. grup ve IV. grupta yer almaktadır (Karahana, 2022, s. 54-58).

Elâzığ ağızları üzerine bugüne kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır. Elâzığ ağızları ile ilgili ilk çalışma Caferoğlu (1945) tarafından hazırlanan *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* adlı derlemidir. Bu alandaki ikinci çalışma ise Ögel'in (1945) *Harput Ağzı* adlı eseridir. Bu eserde Harput ağzının fonetik ve morfolojik özellikleri incelenmiştir. Harput ağzıyla ilgili bir diğer çalışma ise Güler'in (1992) *Harput Ağzı* adlı çalışmasıdır. Çalışma, seçilmiş metinler ve kısa incelemelerden oluşmaktadır.

Gülensoy ve Buran (1994) tarafından hazırlanmış olan *Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler I* adlı eserde, Elâzığ ilinin merkez, ilçe ve köylerinden derlenen metinler yer almaktadır.

Buran'ın (1997) *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları* başlıklı çalışması, ilk başta yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış, sonrasında ise Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Çalışmada, Keban, Baskil ve Ağın ilçeleri ve köylerinden derlenmiş olan metinler ile çalışmanın sonunda bölge ağzına ait sözlük bulunmaktadır. Buran'ın, Oğraş (2003) ile hazırladığı *Elâzığ İli Ağızları* adlı çalışmada *Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler I* ve *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları* adlı eserlerdeki derleme metinleri incelenmiştir. Yine Buran ve İlhan (2008) tarafından hazırlanan *Elâzığ Yöresi Söz Varlığı* adlı eser, Elâzığ ağzının geniş bir sözlüğüdür. Sözlükteki kelimelerin bir kısmı sözlü kaynaklardan derlenmiş, bir kısmı ise yöre ağzı ile ilgili yazılı kaynaklardan elde edilmiştir.

Kaymaz'ın (1996) yapmış olduğu *Sivrice Yöresi Ağızları* başlıklı yüksek lisans tezinin giriş bölümünde Sivrice ilçesiyle ilgili genel bilgiler verilmiştir. Çalışmada, ilçe ve köylerinden derlenmiş 43 metin bulunmaktadır. Çalışmanın sonunda metinlerden hareketle oluşturulan sözlük yer almaktadır.

Şaştım tarafından 2003 yılında hazırlanan *Arıcak (Elâzığ) ve Yöresi Ağızları* adlı yüksek lisans tezi üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, incelemiden oluşmaktadır. İkinci bölümde Arıcak ilçesinden derlenen 6 metin bulunurken üçüncü bölümde ise sözlük ve bibliyografyaya yer verilmiştir.

Yalçın ve Çalışır (2012) tarafından hazırlanan “Elâzığ Ağzında Görülen Deyimler Üzerine Bir Değerlendirme” adlı çalışmada Elâzığ ağzında,

yazı dilinin dışında kullanılan deyimlere yer verilmiştir. Deyimler köken, söz dizimi ve anlam olarak üç grupta sınıflandırılmıştır.

Doğan'ın (2018) hazırladığı *Kovancılar Ağzı* başlıklı yüksek lisans tezinde, Kovancılar ilçe merkezinden derlenen metinler ve bu metinlerin ses ve şekil bilgisi incelemeleri yer almıştır. Çalışmada toplam 37 metin derlenmiştir. Bu metinlerde yerli halkla birlikte Bulgaristan göçmenlerinden de derleme yapılmıştır. Çalışmada, Bulgaristan göçmenlerinin ağızlarıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

Çanak (2019) tarafından hazırlanmış olan *Palu Merkez Ağzı* adlı yüksek lisans tezi giriş, inceleme, metinler ve sözlük bölümlerinden oluşmaktadır.

Elâzığ ağızları ile ilgili yukarıda bahsedilen çalışmalar dışında çok sayıda makale, bildiri ve lisans tezi de yapılmıştır.

2. Olumsuzluk

Herhangi bir nesne veya varlığı tanımlayabilmek ve anlam kazandırabilmek için bu nesne veya varlığın zıddına da ihtiyaç duyulmaktadır. Bir nesne ve varlığın değer kazanarak tanımlanabilmesi için onun mevcut olması gerekir. Var olmayan nesne veya varlık tanımlanamaz, anlamlandırılmaz. Olumlu ve varlığı anlatan ifadeler olumsuzluk veya yokluğu meydana getirmektedir. Bunun neticesinde bir nesne ve kavramın yokluğunu dile getirebilmek için mutlaka olumlu bir karşılığının da olması gerekmektedir. Dünya üzerinde bulunan bütün diller olumsuzluk kategorisine sahiptir (Ağca, 2010, s. 1-2).

Son yıllarda olumsuzluk konusu dil biliminin önemli konularından biri olmuştur. Olumsuzluk hem söz dizimsel hem de anlamsal bakış açılarını ilgilendiren ve farklı şekillerde ele alınan çok yönlü bir ulam olarak değerlendirilebilmektedir. Bu ulam, dil bilimi dışında felsefe, mantık ve psikoloji gibi birçok bilim dalını da ilgilendiren ve çeşitli açılardan sınırları çizilmeye çalışılan geniş bir kavramdır. Olumsuzluk ulamı, dil bilimi içerisinde de anlam bilimi, biçim bilimi ve söz dizimi gibi farklı alanlarda ve farklı şekillerde ele alınmıştır. Her dil olumsuzluk işaretleyicilerini yapısında barındırır. Türkçede de olumsuzluk ve yokluğu anlatan işaretleticiler bulunmaktadır (Ay, 2020, s. 319). Olumsuzluk, biçim birimsel olarak değerlendirildiği zaman bir nesne veya durumun yokluğunu belirtmektedir. Fiilin de gerçekleşmediğini; ek, olumsuzluk anlatan zarf, bağlaç, fiil gibi kelime türleriyle anlatmaktadır. Söylemselliği anlatan olumsuzluk ise yüzey yapıyı değil derin yapıyı devreye sokmaktadır. Kelimenin anlamında ise mecazlar, sezdirmeler, kinaye ve taşlamalar önemli bir rol oynamaktadır (Hirik, 2014, s. 351).

Olumsuzluk, felsefi bağlamda ele alındığında gerçek değer bağlamıyla birlikte değerlendirilmektedir. Bir başka deyişle olumsuzluk, mantıksal yönetici olarak gerçeklik değeri olmayan bir önermedir. Basit önermesel mantıkta olumsuzluk, önermenin gerçek değerini değiştiren bir yönetici olarak görülmektedir. Bu durumda *p* gerçeken, *p* olmayan sahtedir. Buna göre olumsuzluğa dil biliminin görünüşleri açısından bakıldığında, olumlu bir cümleye olumsuzluk işaretleyicisini ilave edilmesi başka fonksiyonları da sergilemektedir. Her alanda bulunan olumsuz şekil ve yapılar olumlu olanlardan sonra olmayanı ifade etmekten oluşmuştur (Ağca, 2010, s. 1-2).

Börekçi, bir sözcüğü olumsuzluk kategorisine dâhil ederken o sözcüğü duyuşsal ve dil bilgisel ulam olarak sınıflandırmaktadır. Duyuşsal olarak “çirkin, kötü, mutsuz” sıfatları, “deprem, savaş, terör” isimleri, “kork-, ağla-, öl-” fiilleri herkeste olumsuz çağrışımlar uyandırmaktadır. Dil bilgisel ulam ise dil bilgisi kitaplarında ve terim sözlüklerinde geçen tanımlama şeklidir (Börekçi, 2001, s. 45-47).

İlhan, her dilin kendine özgü bir olumsuzluk anlatım şekli olduğu gibi Türk dilinin de kendine has bir anlatım biçimi olduğunu belirtmiştir. Türk dilinde olumsuzluk kavramı nesne ve fiiller için bir kısım ekler veya kelimelerle ifade edilmektedir. Bu ifadelerin kendilerine göre bir kullanım yerleri bulunmaktadır. Zıt anlamlı kelimelerin bir kısmındaki olumsuzluk nedeniyle bu tür kelimeler de olumsuz olarak değerlendirilebilir. Örneğin; iyi-kötü, akıllı-deli, güzel-çirkin gibi (İlhan, 2005, s. 1).

Anlam bilimi bakımından olumsuzluk ise, olumsuzlaştırıcı zarflarla birlikte ele alınmıştır. Herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisinin olmadığı durumlarda olumsuzluk ifade eden bazı zarfların olumsuzluk durumu, bazı araştırmacılar tarafından anlam bilimi ile birlikte açıklanmaya çalışılmıştır (Ağca, 2010, s. 5).

Dil bilimi açısından olumsuzluk kavramı, olumsuzluğun biçim bilimi, biçim-söz dizimi, söz dizimi ve anlam bilimi gibi farklı alanlar arasında da değerlendirilmiştir. Söz dizimi bakımından ele alan Zeijlstra’ya göre olumsuzluk unsurları dört farklı yapıya sahiptir. Bunlar;

1. Olumsuzluğa işaret eden ve söz dizimsel olumsuzluk açısından değerlendirilen olumsuzluk işaretleyicileri,
2. Bağlı oldukları yapı veya cümleye göre değişebilen ve bütün bir cümleyi olumsuzlaştıran olumsuzluk niteleyicileri (negative quantifiers),
3. Söz dizimsel kurgu içinde cümledeki pozisyonuna göre şekillenen ve bazen olumsuzluğa sebep olmayan olumsuzluk sözcükleri (N-words),

4. Belli bir kuralara bağlı olmadan anlam bilimi açısından olumsuzluk ifade eden fiil ve edatlardan meydana gelen olumsuzluk şekilleri (semi-negatives) (Ağca, 2010, s. 2).

Olumsuz kavramı, bir şeyin zıddı, karşıtı, bulunmama, içermeme, yokluk anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak olumsuz kelimesine, tasvip edilmeyen, doğru olmadığı herkesçe kabul edilen, iyi olmayan, müspet olmayan gibi anlamlar da yüklenmektedir; yalan söylemek, hile yapmak, insanlara zarar vermek vb. (Erten, 2007, s. 1169; Hirik, 2010, s. 5).

Olumsuzluk, *Güncel Türkçe Sözlük*'te (GTS) “1. *olumsuz olma niteliği veya durumu, menfilik, nefiy*. 2. *Biçimsel olarak fiillerde ‘-ma/-me’ ekiyle, isimlerde ‘değil’ ile gösterilen ‘gerçekleşmeme, olmama, bulunmama’ gibi anlamların ifadesi.*” olarak tanımlanmaktadır.¹ Olumsuzluk, herhangi bir kişinin, bir nesnenin, bir durumun vb. olmaması, bulunmaması, içermemesi veya yokluk ifade etmektedir. Bu olumsuzluk ifadeleri sözcük ve eklerle yapılmaktadır.

Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde olumsuzluğu “*cümlede yüklem bildirdiği oluş ve kılışın olumsuz olarak gerçekleştiğini gösteren dilbilgisi kategorisi*” şeklinde tanımlarken; Vardar ise *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde, cümledeki yüklem anladığı oluşu yadsıma yoluyla gerçekleştiren bir ulam olarak ifade etmiştir (Korkmaz, 2007, s. 162; Vardar, 2002, s. 151).

Olumsuz cümle için bazı gramer kitaplarında “*menfi karşılığında kullandığımız olumsuz cümlelerin yokluk anlamı taşıdığı*”, “*olumsuz cümle veya cümleciklerin eylemin yapılmadığını veya olmadığını bildiren cümleler olduğu*”, “*yüklem gösterdiği eylemin yapılmaya ya da olma doğrultusunda belirlenmediği tümceleri anlattığı*”, “*olumsuz yükleme kurulan tümce ve yüklemi olumlu olduğu halde anlamca olumsuz olan tümce olduğu*” şeklinde tanımlar yapılmıştır (Bilgegil, 2005, s. 1500; Ediskun, 1963, s. 367; Dizdaroğlu, 1976, s. 289; Gencan, 2001, s. 84).

Olumsuzluk, birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve üzerinde çokça durulan bir çalışma konusu olmuştur. Konunun araştırmacılar tarafından ele alınışına bakılacak olursa olumsuzluğu Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren inceleyen çalışmalar arasında Cin’in (1998) hazırlamış olduğu “*Tarihi Türk Şivelerinde ve Günümüz Oğuz Grubu Şivelerinde Olumsuzluk İfadesi*” adlı yüksek lisans tezi yer almaktadır. Cin’in tezi bu alanda yapılmış çalışmaların başında gelmektedir. Cin,

¹ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

çalışmasında olumsuzluk ifadelerini Türk dilinin ilk tarihî dönem metinlerinden başlayarak günümüze kadarki görünümünü incelemiştir.

Tarihî Türk lehçelerinin ele alındığı bir diğer çalışma Oturakçı tarafından 2006 yılında hazırlanan “On Beşinci Yüzyıla Kadar Tarihi Türk Lehçelerinde +sIz/+sUz” başlıklı yüksek lisans tezidir. Oturakçı, tezinde Türkçedeki ad ve sıfat türündeki sözcüklerin yokluk ve eksiklik unsuru olarak kullanılan +{sIz} biçim biriminin XV. yüzyıla kadarki tarihî Türk lehçelerine ait metinlerdeki şekilleri anlam, görev ve sıklıklarına göre incelemiştir.

Demirel (2002) tarafından yapılan “Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümle Yapıları” başlıklı yüksek lisans tezinde olumsuzluk “Cümlede Olumsuzluk” ve “Kelimedeki Olumsuzluk” başlıkları altında incelenmiştir.

Özkan’ın (2006) hazırladığı “Türkçede Dilbilgisel Terim Olarak ‘Olumlama’ ve ‘Olumsuzlama’ adlı çalışmada olumsuzluk işaretleyicileri biçim birim ve sözlü kbirimle yapılan olumlama ve olumsuzlama olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca son bölüm olan metinsel olumlama ve olumsuzlamada ise bir bütün olarak bakılan söylemlerdeki yapılar ele alınmıştır.

Hirik tarafından 2010 yılında hazırlanan “Türkiye Türkçesinde Olumsuzluk” adlı yüksek lisans tezinde, Türkiye Türkçesinde eylemlerin olumsuzluk unsuru olarak kullanılan -{mA} ekinin bitimli ve bitimsiz eylemlerdeki işleyişi ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Özgür’ün (2013) hazırlamış olduğu “Dede Korkut Metinlerinde Geçen Olumsuzluk ve Yokluk Biçimleri” başlıklı yüksek lisans tezinde Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Dede Korkut metinleri ile Yunus Emre Divanı, Ahmed-i Dâ-î Divanı, Süheyl ü Nevbahâr, Garib-nâme ve Şeyhî Divanı’nda bulunan olumsuzluk ve yokluk unsurları cümle ve kelime bazında ele alınarak cümle içerisindeki görev ve türlerine göre sınıflandırılmıştır.

Çürük (2013) “Olumsuzluğun Anlatı Metinlerdeki İşlevleri Üzerine” başlıklı çalışmasında 14. yüzyıl metni olan Kışasü’l-Enbiyâ’dan tarama yapmıştır. Çalışmada, eserden elde ettiği bulguları anlatı metinlerdeki olumsuzlukların işlevleri çerçevesinde incelemiştir. Yine Çürük tarafından 2014 yılında yapılan “Olumsuzluğu Kuvvetlendirme Stratejileri Üzerine: Kışasü’l-Enbiyâ Örneğinde Bir İnceleme” adlı çalışmada Kışasü’l-Enbiyâ’da olumsuzluk ifade eden yapılar kendi içinde sınıflandırılarak incelenmiştir.

2015 yılında Bülbül tarafından hazırlanan “Zemmu’l-Fenâ’da Geçen Olumsuzluk İfadeleri ve Bunların Anlambilim Bakımından İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinde Zemmu’l-Fenâ adlı eser taranmıştır. Bu eserdeki

olumsuzluk ifadeleri “Kelimelerde Olumsuzluk” ve “Söz Diziminde Olumsuzluk” adlı iki ana başlık altında incelenmiştir.

İlhan ve Kabadayı’nın (2017) *Türk Dilinde Olumsuzluk* adlı çalışmada olumsuzluk kavramı iki bölümde işlenmiştir. Bunlar; “Anlamsal Olumsuzluk” ve “Yapısal Olumsuzluk”tur. “Yapısal Olumsuzluk” bölümünde ise ek ve sözcüklerle yapılan olumsuzluk unsurlarına ayrı ayrı yer verilmiştir.

Ağca, 2018 yılında hazırladığı *Budist Türk Çevresi Metinlerde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri* adlı çalışmasında olumsuzluk konusunu ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Bu çalışmada Ağca, Eski Türkçe döneminin Budist Türk çevresinde bulunan Türk dili ile yazılmış metinlerde kullanılan olumsuzluk ve yokluk unsurlarını biçim, biçim-söz dizimi ve söz dizimi bakımından ayrı olarak ele almıştır.

Yarba’nın (2018) “Kıpçak Grubu Türk Dillerinde Olumsuzluk” adlı yüksek lisans tezinde Kıpçak grubu Türk lehçelerinde görülen olumsuzluk unsurlarını işlemiştir. Yarba, çalışmasını “Tümcesel Olumsuzluk”, “Morfolojik Olumsuzluk”, “Sözlükbirimsel Olumsuzluk” olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır.

Yine günümüz Türk lehçelerinde yapılmış çalışmalardan biri olan “Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Sesbilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı makale Buran tarafından 2018 yılında hazırlanmıştır. Makalede, -{mA} olumsuzluk ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarıyla ilgili bir değerlendirme yapılmıştır.

Seçkin tarafından 2018 yılında hazırlanmış olan “Türkçede Dilsel Bir Kategori Olarak Olumsuzluk” adındaki doktora tezinde konu hem teorik hem de uygulamaya yönelik bir şekilde ele alınmıştır. Seçkin, çalışmasının teorik bölümünde olumsuzluk ile ilgili yapılmış olan tanım ve sınıflandırmaları işlemiş ve olumsuzluğu dilsel bir kategori olarak yeniden değerlendirmiştir.

Yıldırım’ın (2019) yaptığı “Yenisey Yazıtlarında Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri” başlıklı çalışmada Yenisey Yazıtlarında geçen olumsuzluk yapıları fiillerde ve isimlerde olmak üzere iki ana başlıkta incelenmiştir. Çalışmanın bölümleri oluşturulurken Ağca’nın “Budist Türk Çevresi Metinlerde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri” adlı eserden yararlanılmıştır. Çalışmada Yenisey Yazıtlarından olumsuzluk yapısını içeren pek çok örnek verilmiştir.

3. Araştırmada Kullanılan Materyal ve Yöntem

Hem Türkiye Türkçesi ağız atlası çalışmalarına katkı sunmak hem de Elâzığ ili ağızlarını bir noktadan ayrıntılı bir şekilde ele almak için bu bildiride, Elâzığ ili ağızlarında kullanılan olumsuzluk yapıları incelenmiştir.

Elâzığ ili ağızlarında olumsuzluk kavramının bugüne kadar başlı başına ele alınmamış olması da bu konuyu seçmemizde etkili olmuştur.

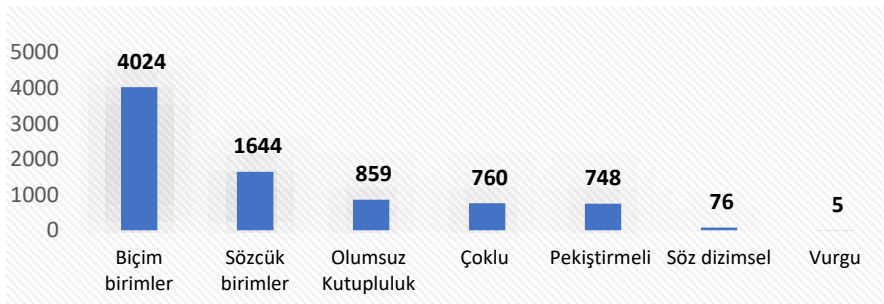
Bu çalışma, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında yürütmekte olduğumuz “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Olumsuzluk” başlıklı doktora çalışmasının Elâzığ ağızları ile ilgili olan verilerinin bir kısmını içermektedir. Bu amaçla Elâzığ ağızlarından yeni bir derleme yapılmamıştır. Elâzığ ağızları ile ilgili yapılmış olan Caferoğlu’nun (1942) “Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar”, Gülensoy ve Buran’ın (1994) “Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler I”, Buran’ın (1997) “Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları”, Kaymaz’ın (1996) “Sivrice Yöresi Ağızları”, Şaştım’ın (2003) “Arıcak (Elâzığ) ve Yöresi Ağızları”, Doğan’ın (2018) “Kovancılar Ağızları” ve Çanak’ın (2019) “Palu Merkez Ağızları” adlı çalışmalarda yer alan metinler taranmıştır. Eserdeki derlenmiş metinlerde yer alan tüm olumsuzluk yapıları fişlenmiş ve çeşitli açılardan tasnif edilmiştir.

Taranan eserlerde, Elâzığ il sınırları içerisinde kalan 94 yerleşim biriminden derleme yapılmıştır. Bu eserlerde toplam 254 metin bulunmaktadır. Elâzığ ağızlarından derlenmiş bu metinler tarandığında 8116 cümlede olumsuzluk ifadesinin geçtiği tespit edilmiştir. Bu sayıya aynı cümle içerisinde geçen farklı olumsuzluk yapıları da dâhil edilmiştir. Bildiri sınırlarını aşacağı için, tespit edilen her olumsuzluk yapısı çalışmada 10 cümle ile örneklendirilmiştir. Verilen örneklerin geçtiği yerler, parantez içerisinde “İlçe/Köy-mahalle, Taranan Eser Kısaltması, Sayfa Numarası/Metin Numarası/Satır Numarası” şeklinde verilmiştir. Örneğin: (Merkez/Acıpayam, EYAD, 39/1/5).

4. İnceleme

Elâzığ ili ağızlarında kullanılan olumsuzluk yapıları çalışmada yedi bölümde incelenmiştir. Çalışmanın bölümlerinin dağılımı şu şekildedir:

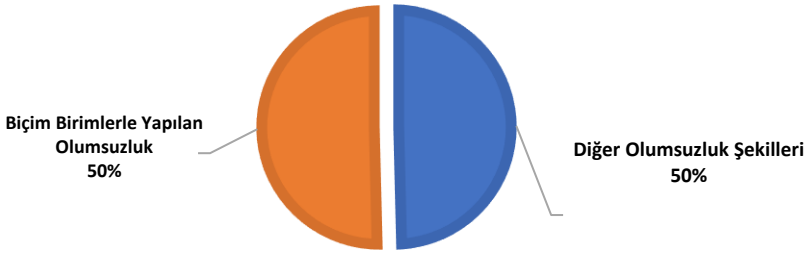
Tablo 1: Elâzığ Ağızlarında Olumsuzluk

4.1. Biçim Birimlerle Yapılan Olumsuzluk

Standart Türkçede olumsuzluk ifade eden biçim birimlerin başında fiillere eklenen $-{mA}$ eki ile adlara eklenen $+{sIz}$ eki gelmektedir. Bu eklerden başka $-{mAz}$, $-{mAdAn}$, $-{mAdlk}$, $-{mAmlş}$ ekleri ile isimlerden ve fiillerden sonra kullanılan $\pm{mI}$ soru eki de olumsuzluk işaretleyen biçim birimlerdenidir. Elâzığ ağızlarında kullanılan olumsuzluk yapılarının çoğu biçim birimlerle yapılan olumsuzluktur. Elâzığ ağızlarında biçim birimlerle yapılan olumsuzluk yapılarının kapsamı şu şekildedir:

Tablo 2: Biçim Birimlerle Yapılan Olumsuzluk

4.1.1. $-{mA}$ Biçim Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

$-{mA}$ eki Türkçede fiilin bildirmiş olduğu iş, oluş, kılış ve hareketin olumsuz şekilde gerçekleştiğini belirten olumsuzluk işaretleyicisidir. Bu eke aynı zamanda *menfi* eki de denilmektedir (Özgür, 2021, s. 160).

Türkçede çekime girmiş olan fiilleri olumsuz bir şekle sokabilmek için fiil kök veya gövdeleriyle fiil çekimi arasına $-{mA}$ olumsuzluk eki getirilebilir. Bu ek, fiile yeni bir anlam katıp “olumsuzluk” anlamı vererek fiilden fiil yapan bir ek niteliğindedir. $-{mA}$ eki, *i-* fiili dışında yalın ve birleşik zamanlı tüm fiillerde kullanılmaktadır. Türk dilinin en işlek türetme eklerindendir (Korkmaz, 2014, s. 520). $-{mA}$ eki, cümlelerin tamamına etki ederek geniş kapsamlı cümle olumsuzluğu yapan standart bir olumsuzluk işaretleyicilerindendir. Bu ek, Türkçede vurguyu üzerine almayan eklerden biridir (Ay, 2020, s. 341).

Ekin kökeni ile ilgili görüşlerden bazıları şunlardır: Bang, $-{mA}$ ekinin vurguyu üzerine almamasını bağımsız bir fiil olmasına bağlayarak ekle ilgili olarak ilk görüşü öne sürmüştür. Talat Tekin; $-{mA}$ ekini “*Ana Altaycadaki “e-” olumsuz fiili (yapmamak, etmemek), Ana Türkçede eylemlerden -m eki ile yapılmış adların sonuna getirilir. Sonrasında bu ek, -(m)li ad fiilinin son hecesindeki vurgu ilk hece üzerine kayarken bu hecenin ünlüsü düşerek grup içerisinde vurgusuz -(me) hecesi oluşmuştur.*” şeklinde ifade etmektedir (Ay, 2020, s. 341).

Türk dilinde olumsuzluk kavramı, fiil çatısı içerisinde yer almaktadır. Olumsuzluk eki olan $\{-mA\}$ diğer görünüş eklerinden sonra ancak bütün fiil çekim eklerinden önce gelir ve fiil tabanına aittir. Buna ‘olumsuz taban’ denilir. Diğer görünüş şekillerinden farklı olarak olumsuz taban bütün fiil kök ve tabanlarından ve her görünüşteki fiilden kurulabilmektedir (Banguoğlu, 2015, s. 452).

Ergin, $\{-mA\}$ ekiyle ilgili şu ifadede bulunmuştur: “*Türkçede eskiden beri kullanılan ve işleklik derecesi en yaygın olan fiilden fiil yapım ekidir. Ekin fonksiyonu menfi fiil yapmaktır. Fiil kök ve gövdeleri menfi hareketleri karşılamak, olmama ve yapmamayı ifade etmek için onlara $\{-mA\}$ eki getirilir. $\{-mA\}$ eki, bir gövde eki olarak doğrudan doğruya fiil kök ve gövdelerine eklenmektedir. Araya başka bir unsur giremez ve herhangi bir yabancı ses de getirilmez.*” (Ergin, 2009, s. 200-201).

Fiillerin olumsuzluk ulamları $\{-mA\}$ biçim birimi ile yapılmaktadır. Buradaki olumsuzluk fiilin gerçekleşmemesi demektir. $\{-mA\}$ eki, fiillerin olumsuzluk kategorisini belirlemektedir (Boz, 2013, s. 79; Çotuksöken, 2011, s. 28).

Türkçede bu ek üzerine yapılan çalışmalarda, standart olumsuzluğu oluşturan $\{-mA\}$ eki, farklı kategorilerde değerlendirilmiştir. Hirik, “Anlam Değiştirme Aracı Olarak Olumsuzluk Eki $\{-mA\}$ ” adlı çalışmasında $\{-mA\}$ ekinin yapım ekleri kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini, bu anlamda ekin iki işlevini ortaya koymaya çalışmıştır. İlk olarak, ekin fiil tabanlarına katmış olduğu gerçekleşmeyişin-olmayışın, yeni bir anlama ve reel dünyadaki karşılığının başka bir harekete-hareketsizliğe denk gelmesi olduğunu belirtmiştir. İkinci olarak ise $\{-mA\}$ olumsuzluk eki almış fiillerin söz varlığında başka fiillerle karşılanabilecek, ifade edilebilecek şekilde kullanılabileceğini ifade etmiştir (Hirik, 2015, s. 181).

Türk dilinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin önemli bir bölümünde olumsuzluk ifadesi aynı ya da benzer şekillerde kullanılmaktadır. Özellikle de $\{-mA\}$ eki, ilk yazılı belgelerden günümüze kadar fonetik olarak farklı olsa da ekin ortak bir şekilde kullanımı vardır (Buran, 2008, s. 306).

$\{-mA\}$ olumsuzluk ekinin çekim sırasında ses değişmesine uğradığı yerler bulunmaktadır. Mesela şimdiki zamanın olumsuz çekiminde $\{-mA\}$ -ekinin ünlüsü $\{-yor\}$ ekindeki y -nin etkisi ile daralmaya uğrar ve ek $\{-mI\}$ biçimine dönüşür (Korkmaz, 2014, s. 520). Buna benzer olarak çalışmada tespit edilen fiil çekiminden veya ağız özelliklerinden kaynaklanan $\{-mA\}$ ekinin farklı şekilleri bu başlık altında ayrı ayrı verilecektir. Bu ekler $\{-mA\}$ ve $\{-mI\}$ olarak iki bölümde incelenmiştir. $\{-mA\}$ ve $\{-mI\}$ eklerinin geçtiği toplamda 2909 örnek cümle tespit edilmiştir. Bu örneklere

bakıldığında $\{-mA\}$ ekinin Elâzığ ili ağızlarının ana olumsuzluk işaretleyicisi olduğu söylenebilir.

4.1.1.1. $\{-mA\}$ Biçim Birimli Örnekler

Çalışmada $\{-mA\}$ olumsuzluk ekinin kullanıldığı toplam 2221 örnek bulunmaktadır. Bu örneklerle bakıldığında $\{-mA\}$ ekinin birçok çekimli fiillerle kullanılan işlek bir ek olduğu görülmektedir. Bu ekin incelenen örneklerinde de görüleceği gibi $\{-mA\}$ ekinden sonra ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde, iki ünlü arasına bağlayıcı ünsüz olan $-y-$ girmektedir. $\{-mA\}$ eki basit ve yan cümlelerin olumsuzluğunun yapılmasında kullanılmaktadır.

- ❖ *çatma gâş **çatmamışım**, gâyguya **batmamışım**, önümdeki gûzuya ben zehîr **gâtmamışım**.* (Merkez/Akçakiraz, EYAD, 46/2b/30)
- ❖ *kêndısı padîşa bu köylü gızı emrine **uymadığı** için çabuñ bunun gâfasını kesin.* (Merkez/Aşağıdemirtaş, EYAD, 49/3/13)
- ❖ *oreye **girmedik**, canım kaç kişi alacak boş evler.* (Kovancılar/Merkez, KA, 104/1/64)
- ❖ *o vâkıt işta o da eger vêracañsa, allah yazmışsa bişê **diyamam** diyi.* (Keban/Aşağıçakmak, KBAYA, 114/17/34)
- ❖ *saba namazına **kalkamayacan**.* (Kovancılar/Merkez, KA, 112/3/25)
- ❖ *fâket şimdi bu asirde dinini **bilmeyan** genÇ yohdur.* (Arıcak/Üçöçak, AYA, 76/1/109)
- ❖ *ismâyil bêğ unuttu, üzûğu **istemedi**.* (Geben/Saracılı, GDİAT, 100/8/216)
- ❖ *ķırh güne ķadê ben~de **getmênem** bî yere.* (Palu/Merkez, PMA, 177/9/62)
- ❖ *sen ġapaT onî biz bi şey **annatamanuñ** burda.* (Sivrice/Kayapınar, SYA, 134/17/43)
- ❖ *gulağım sağırdır **êşitmadım**, ôraya ġadar ġettim.* (Baskil/Çoğanlı, KBAYA, 144/37/36)

4.1.1.2. $\{-mI\}$ Biçim Birimiyli Örnekler

$\{-mA\}$ eki anlatılırken şimdiki zamanın olumsuz çekiminde ekin ünlüsünde daralma olduğu konusuna değinilmiştir. Ekin ünlüsü $\{-yor\}$ ekinde bulunan $y-$ 'nin etkisi ile daralmaya uğrayarak $\{-mI\}$ şeklinde kullanılmaktadır. Bu durum sadece konuşma dilinde kalmamış ve standart yazı diline de bir ses değişmesi kuralı olarak girmiştir (Korkmaz, 2014, s. 520).

–{mA} ekinin ünlüsünün daralma yoluyla oluştuğu –{mI} eki, toplamda 688 örnekte geçmektedir. Bu örnekler incelendiğinde işlek olarak kullanıldığı görülmektedir.

- ❖ *işci emeğli olacağı ben **bilmim***. (Keban/Merkez, KBAYA, 88/4/56)
- ❖ *burası muştur, yolu yokışdur, giden **gelmiyor**, ecep nedendir*. (Harput/Erbildi, EYAD, 74/11/76)
- ❖ *her taraf formiğe masalara bile **oturamiş** sandayyelere hebbi formika*. (Harput/Salkaya (Hersenk), EYAD, 82/12/24)
- ❖ *ben hiç bi~şe **almıyecam***. (Arıcak/Bukardi, AYA, 121/5/165)
- ❖ *bu dağlar **olmıyadi**, çiçeği **solmıyadi**, ölüm allahın emri, ayrılış **olmıyadi***. (Geben/Çotelli, GDİAT, 106/10/25-28)
- ❖ *yalnız ben onların dilce **bilmiyim** o başka*. (Kovancılar/Merkez, KA, 112/3/35)
- ❖ *toprak bi şey **getirmiy**, yandı toprak*. (Kovancılar/ Merkez, KA, 121/6/34)
- ❖ *yéyan yérdi, **yémiyan**~de valla yémér, çalışêrdi*. (Palu/ Seydili, PMA, 151/4/30)
- ❖ *evvel iki sefer dön~dim amma şimdi bi sefere gözüm **kesmî***. (Sivrice/Kayapınar, SYA, 134/17/21)

4.1.2. –{mAz} Biçim Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

Ağca, –{mAz} ekini şu şekilde ifade etmiştir: “*Türk dili, geniş zaman çekim kategorisinin olumlu ve olumsuz şekilleri bakımından simetrik bir görüntü sunmaz. Eklendiği fiillerin yapısına göre genellikle –{mAz} şeklinde beliren olumsuz geniş zaman şeklinde, -mA- olumsuzluk işaretleyicisinin olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte /z/ unsurunu tanımlayabilmenin güçlükleri vardır. Bazı araştırmacılar, –{mAz} ekini, -mA- olumsuzluk eki ile -z fiilden fiil isim yapma ekinin birleşimi şeklinde izah etmişlerdir.*” (Ağca, 2010, s. 62).

Ergin de –{mAz} eki için aynı görüştedir. –{mAz} eki, olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eki olup geniş ölçüde kullanılmaktadır. –{mAz} ekinin, -mA olumsuzu ile -z sıfat-fiil veya isimden isim yapma ekiyle birleştiğini belirterek ekin Türkçede başlangıçtan bugüne kadar kullanılan geniş zaman çekiminin olumsuzunda şekil ve zaman eki durumuna geçtiğini ifade etmektedir (Ergin, 2009, s. 336).

–{mAz} eki, olumsuzluk işaretleyicisi olarak yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu ek, sıfat-fiil ekinin de olumsuz bir türüdür ve her türlü fiil kök ve gövdesine gelebilmektedir. Eklendiği fiile “süreklilik” ve “olumsuzluk” anlamı katan geçici sıfatlar türetir ve adlar önünde sıfat olarak kullanılmaktadır (Korkmaz, 2014, s. 164).

–{mAz} eki ile türetilen ve diğer sıfat olan kelimeler gibi kullanılan olumsuz sıfatlar, isimlerden önce gelerek onlara olumsuz özellikler katmaktadır. Fiilin bildirdiği oluş ve hareketten yoksunluk ifade eden sıfatlar türetir ve aynı zamanda isimler gibi yardımcı fiillerle yüklem olarak kullanılmaktadır (İlhan, 2005, s. 3).

Bu ek, cümle içerisinde farklı şekil ve görevlerle de karşımıza çıkmaktadır. Aynı fiil üzerinde -(I)r sıfat-fiili ile birlikte getirilip tekrarlanarak cümlede zarf-fiil göreviyle kullanılmaktadır (Ay, 2020, s. 346).

Çalışmada –{mAz} ekinin kullanıldığı 784 örnek cümle tespit edilmiştir. Tespit edilen örnekler –{mAz} ekini başka bir olumsuzluk unsuruyla birlikte kullandığı ve cümledeki olumsuz anlamı daha da pekiştirdiği görülmektedir. Çalışmadaki örnekler incelendiğinde ekin son ünsüzünün z>s şeklinde ötümsüzleştiği de görülmektedir.

- ❖ *éle gıvır zıvır adamlar orya **gidemez** çünkü kelleni vuracağ.* (Sivrice/Taşlıyayla, SYA, 162/30/50)
- ❖ *işte éle kalurdi, kururdi. **koğmezdi**~a!* (Palu/Merkez, PMA, 263/30/198)
- ❖ *dér benim kerametım Parzinden su **gelmez**.* (Kovancılar/ Merkez, KA, 218/31/35)
- ❖ *yané benim senın gibi vatandaşı **çağırmez**diler.* (Kovancılar/ Merkez, KA, 228/36/38)
- ❖ *vezirler démiş ki: pātşahım bu **olmaz**.* (Geben/Saracılı, GDİAT, 94/8/10)
- ❖ *dijle kezadır, o keder yağ **satılmaz**.* (Arıcak/Merkez, AYA, 137/6/285)
- ❖ *sen orda ossan sen **sölamassın** o lafı.* (Baskil/Çoğanlı, KBAYA, 158/45/58)
- ❖ *ben bilsaydım buraÑa **gelmazdım** yâv bu ná işTır falan.* (Baskil/Çoğanlı, KBAYA, 145/38/26)
- ❖ *yoğ eger~ki gâbü **etmassaz** ben olmam.* (Keban/ Aşağıçakmak, EYAD, 200/54/153)
- ❖ *dér **demez** bi tavuğ pinine soğuyar.* (Merkez/Hıdırbaba/ Yeniçubuk(Hal), EYAD, 142/30/7)

4.1.3. +{sIz} Biçim Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

+{sIz} eki, +{II} ekinin zıt anlamlısı olup adlardan olumsuzluk, yokluk, eksiklik veya azlık kavramında sıfatlar türetmektedir (Korkmaz, 2014, s. 341). Bu ek, isim ve isim soylu sözcüklerden türemiş isimlere hem de fiil kök veya gövdelerinden türemiş olan isimlere eklenebilir. (Ağca, 2010, s. 134).

Bu ekin kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden bazıları şunlardır: Vambéry, $+{sIz}$ ekini *süz-*, *sız-* “ayırarak” anlamına gelen fiille ilişkilendirerek açıklamıştır. Ramstedt, yokluk bildiren $+{sIz}$ ekinin *-sar* ekinin *-sar* ekinden çıkmış olduğu görüşünü savunur. W. Bang, $+{sIz}$ ekinin benzer oluşumlara sahip *u-z*, *yabız*, *sö-z*, *ö-z* gibi fiilden isim yapma eki olan *-z* ile *sı-z* şeklinde türetilmiş olduğunu, sonrasında bu kelimenin kalıplaşarak eklediğini belirtmektedir. Gabain ise yokluk bildiren $+{sIz}$ ekinin, *+sır*, *+sır* ekiyle karşılaştırılması gerektiğini ifade etmektedir (Cin, 2006, s. 20).

$+{sIz}$ eki, isimlerden hem sıfat hem de isim olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktadır. Asıl özelliği olumsuzluk ifade etmesidir. Bu sebeple olumsuz isim yapma eki olarak bilinmektedir. İsimlerde olumsuzluk ifade eden tek ektir. (Ergin, 2009, s. 160). Banguoğlu, bu ek için “*+li ekinin zıt anlatımlısı olarak Eski Türkçeden beri her ada gelerek ‘giderme hâli, kimsiz hâli’ özelliği taşımaktadır.*” ifadelerini kullanmıştır (2015, s. 201).

Gülsevin, $+{sIz}$ ekinin yokluk bildiren sıfatlar yaptığını, bu ek ile üretilen isimlerin cümlede zarf görevini üstlendiğini, eklenmiş olduğu ismin yokluğunu bildiren yeni isimler türettiğini belirtmektedir (2011, s. 119). Üstüner ise bu ekin, daha çok sıfat olarak kullanılan isim yaptığını, isme bulundurmama, sahip olmama ifade ettiğini, XIV-XVIII. yüzyıllar arasında araç ve birliktelik ekinin aksini anlatmak için kullanılmış bir ek olduğunu söylemektedir (2001, s. 179-184).

Ağca, $+{sIz}$ eki için “Türk dilinin dünya dilleri arasında isim ve fiil türünden sözcüklerdeki yokluk ve olumsuzluk ifadesi için ayrı yapılar tercih eden diller arasında değerlendirilmesi” gerektiğini vurgulamaktadır. Bu eki Türk dilinin ‘gezgin eklerinden’ biri olarak kabul etmiş, tarihî ve çağdaş Türk dili alanında hem gerçek isimler ile sıfat, zarf, zamir ve edat türünde sözcüklere hem de fiilden türemiş isimlere eklenebilen işlek eklerden biri olduğunu belirtmektedir (2010, s. 131).

Üstünova vd., “*+sIz Eki +II Ekinin Olumsuzu Mu?*” adlı çalışmada adların olumlu veya olumsuz biçimlerinin olamayacağını, $+{sIz}$ ekinin olumsuzluk ifade etmediğini sadece eklendiği sözcüğe yokluk anlamı kattığını ifade etmektedirler. Eğer $+{sIz}$ eki olumsuzluk eki olsaydı bu durumda her $+{II}$ eki alan sözcüğün de $+{sIz}$ ekini alması gerektiğini vurgulamaktadırlar (Üstünova, Horoz, 2001, s. 121). Erten de $+{sIz}$ ekine olumsuzluk eki yerine isimlerden “zıtlık, yokluk ve bulunmama” ifade eden isimler üretmeye yarayan bir yapım eki demenin daha doğru olduğunu söylemektedir (Erten, 2007, s. 1172). Bu ek, olumsuz anlamlı kelimelerde isimlerden önce geldiği zaman olumsuz sıfat olarak görevinde kullanılmaktadır (İlhan, 2005, s. 3).

Bu ekin, Eski Türkçe döneminde de bugünkü gibi $+{sIz}/+{sUz}$ olarak dört şekilli kullanımı bulunmaktadır. Ancak ek, Eski Anadolu Türkçesi

dönemine gelindiğinde ünlü uyumu dışına çıkarak sadece yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır (Ergin, 2009, s. 161, Gülsevin, 2011, s. 119).

Çalışmada bu ekin kullanıldığı 192 örnek cümle tespit edilmiştir. Ek, tespit edilen örneklerde hem düz hem de yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır. *+{sIz}* eki, kullanıldığı cümleye “yoksunluk, bulunmama, olmayan” anlamları katmıştır. Örnek cümlelerden bazılarında ekin göçüşme sonucunda farklı bir kullanımı olduğu görülmektedir. Örneğin; *öksüz>ösgüz* gibi.

- ❖ *araz dağı dağ mudur, çevre yanı bağ mudur, ösgüz gamber sağ mudur.* (Merkez/Akçakiraz, EYAD, 47/2b/59)
- ❖ *ağa dèyi ki bu namuzsuz bizi de öldürecek.* (Merkez/ Yedigöze (Germili, EYAD, 60/7/45)
- ❖ *davatlı davatsız herkes gidip düğün yèmagı yèr.* (Keban/Aşağıçakmak, KBAYA, 114/17/59)
- ❖ *babam geldi aħşam o gadar yorulmuşum, yuħusuz galmışım.* (Keban/Ulupınar, KBAYA, 106/15/10)
- ❖ *bazânde; dañulsuz, zurnesiz gelini getirirduħ.* (Arıcak/ Üçocuk, AYA, 73/1/42)
- ❖ *işde senin de zahmetsiz olaraħ ruħuñu alacam.* (Geben/ Saracıħ, GDIAT, 101/8/276)
- ❖ *vèrimsiz, çelimsiz, yanè lezzetli olmeyen bi balıħ türì.* (Kovancılar/Merkez, KA, 139/9/25)
- ❖ *kız susızlıħten lal olmiş, içèr.* (Kovancılar/Merkez, KA, 160/16/92)
- ❖ *ħále ħále zèrebetsiz düğün ètmèrler.* (Palu/Merkez, PMA, 238/26/22)
- ❖ *hayırlı ömür vére. hayırsız ömrü ne yapaħ artuħ.* (Sivrice/Kayapınar, SYA, 133/17/11)

4.1.4. –{mAdAn} Biçim Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

–{mAdAn} eki, Eski Türkçedeki ve Eski Anadolu Türkçesindeki –{mAdIn} ekinin ses değişmesine uğramasından meydana gelmiş olan bir zarf-fiil ekidir. Fiilden kişi ve zamana bağlı olmayan “...-maksızın” anlamına gelen olumsuz zarf-fiiller türetmektedir. Bu ek her türlü fiil kök ve gövdelerine gelebilmektedir (Korkmaz, 2014, s. 162).

–{mAdAn} eki, eklenmiş olduğu sözcük ve sözcük öbeğine olumsuz bir anlam verirken aynı zamanda da onu durum bildiren bir belirtece dönüştürerek cümlenin anlamı ile bir olumsuzluk bağlantısı kurmaktadır (Ay, 2020, s. 349-350).

Ergin, olumsuzluk ifade eden zarf-fiil eki olduğunu belirtmiştir. İçinde olumsuzluk eki bulunduğu ve olumsuz fiil gövdesine dayandığı için ek sadece olumlu fiil kök ve gövdelerine getirilmektedir. Bu ek, Türkçenin en eski dönemlerinden beri zarf-fiil eki olarak karşımıza çıkmaktadır (2009, s. 342-343).

Ekin Eski Türkçede $\{-mAdIn\}$ şeklinin yanında t'li olarak $\{-mAtIn\}$ olarak örnekleri bulunmaktadır. Bu eke paralel olarak da $\{-mAtI\}/\{-mAdI\}$ şekilleri de bu yapıdan türemiştir. Thomsen, Bang, Samoyloviç, Radloff, Deny gibi pek çok araştırmacı $\{-mAdAn\}$ ekinin kökeni üzerinde durmuştur (Korkmaz, 1965, s. 259-262).

Çalışmada $\{-mAdAn\}$ ekinin kullanılmış olduğu toplam 115 örnek cümle tespit edilmiştir. Tespit edilen bazı cümlelerde $\{-mAdAn\}$ ekinin yüklemdeki oluş ve hareketin zaman olarak önceliğini bildiren örnekleri bulunmaktadır.

- ❖ *tut toplik **durmadan** çalışük.* (Sivrice/Doğanbağı, SYA, 130/15/54)
- ❖ *qaranluq **olmeden** gidaq yataqlerimizi seraq.* (Palu/Üçdeğrimerler, PMA, 284/35/55)
- ❖ *dér, ben bu **kaymağı bozmeden** nasıl yiyem?* (Kovancılar/Merkez, KA, 151/13/8)
- ❖ *neyse **bulmadan** Kendisi evlendi.* (Kovancılar/Merkez, KA, 192/22/103)
- ❖ *hebeşin bağında urdular beni, **ölmeden** mezere góydular beni.* (Geben/Çotelli, GDİAT, 113/10/171)
- ❖ *eşiya haqqı Kate nası vurdundan heç **çövrmeden** orde durer.* (Arıcak/Erbağı, AYA, 90/3/68)
- ❖ *bunun için bi genc **evlenmadan** evelı gendına arayıp bi iş bulmaq şarttır.* (Keban/Sağdıçlar, KBAYA, 97/10/4)
- ❖ *daha **gétmadan** bi gün önce ekmeK yollarlardı.* (Keban/Aşağıçakmak, KBAYA, 114/17/41)
- ❖ *eşşigi geçi, gıza eli **degmeden** düşi öli.* (Merkez/Mollakendi/Bahçekapı, EYAD, 95/14/127)
- ❖ *déyi faqat benim bi muradım var, onı **almadan** ben seni alamam.* (Merkez/Hankendi/Sütlüce/ EYAD, 136/27/70)

4.1.5. $\pm\{mI\}$ Biçim Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

Olumsuzluk bazı durumlarda soru ekiyle de sağlanabilmektedir. Cümlede herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisi olmamasına rağmen cümleye $\pm\{mI\}$ soru eki eklenerek olumsuz bir anlam katılabilir (Özgür, 2021, s. 166). Daha çok vurguya dayanan, soru sorma değil, sorgulama amacı taşıyan bir olumsuzluk şeklidir (Güner, 2008, s. 21).

Çalışmada $\pm\{mI\}$ soru ekinin kullanıldığı toplam 21 örnek cümle tespit edilmiştir. Tespit edilen örnek cümlelere bakıldığında olumsuzluğun $\pm\{mI\}$ soru ekini kullanarak vurgu yoluyla yapıldığı görülmektedir.

- ❖ *adam heç cadı ğarının sözüne inanur~mu?* (Merkez/Mollakendi/Bahçekapı, EYAD, 93/14/96)
- ❖ *hêç bize û kız yahışır~mî dêr.* (Palu/Gökdere/Durmuşlar// EYAD, 218/63/9)
- ❖ *gız sinanlı ki camüs gibi imkânı mî vâr erkeglar onnarı îhamaz.* (Baskil/Çoğanlı, KBAYA, 146/38/79)
- ❖ *yırmi ölçeg mısır biter mî?* (Arıcak/Merkez, AYA, 130/6/72)
- ❖ *eskiden nerde böyle çıkacan Kapıdan bakacan, sen nasıl böyle karşısına duracan, imkanı mî vâ?* (Kovancılar/Merkez, KA, 112/3/18)
- ❖ *benim babam~de iki evlidi ama dışariye biraħmezdi~ki. mümkün~mî dışariye gideler?* (Palu/Merkez, PMA, 265/31/39)
- ❖ *biz sanayi şeyine gêtTük, vérdük işTe bildük mû beg, bilmedüğümüzden vérdük.* (Sivrice/Kavallı, SYA, 141/2148/)
- ❖ *ona durmaħ mî vardı.* (Sivrice/Kürk, SYA, 182/34/176)
- ❖ *gız senin baban bahan ne diye senî vère, hêç olacak iş değil, vérmez, nédeceyük hêç gizli iş olur mu...* (Merkez/Akçakiraz, EYAD, 40/2/18)
- ❖ *...iremi~cengide peki hêç bi insanoğlu~da b♥ insanoğlu~da b♥ ~it enegü doğurur mu?* (Palu/Gökdere/Durmuşlar/ EYAD, 223/63/181)

4.1.6. –{mAdIk} Biçim Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

-{mAdIk} eki, -{DIk}/-{DUK} sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimi olarak kullanılmaktadır. Bu ek, geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek sıfat işlevi de görmektedir (Korkmaz, 2014, s. 785-786).

Çalışmada incelenen cümlelerde –{mAdIk} ekinin kullanıldığı 2 örnek tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklere bakıldığında işlev olarak sıfat görevinde olduğu görülmektedir.

- ❖ *ële doħtor gezêr, ële doħtor gezêr, hiç bi doħtor biraħmêr, gitmedih kimseyi biraħmêr.* (Kovancılar/Merkez, KA, 162/16/126)
- ❖ *gezmedih yêr biraħmêr, en soninde dêr, felan gômde bi ev var, bi de oreye gidem.* (Kovancılar/Merkez, KA, 162/16/127)

4.1.7. –{mAmIş} Biçim Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

–{mAmIş} eki, -{ mIş }/-{ mUş } sıfat-fiil ekinin olumsuz fiillerle oluşturduğu bir ektir. Türkiye Türkçesinde bu ek, işlek olarak

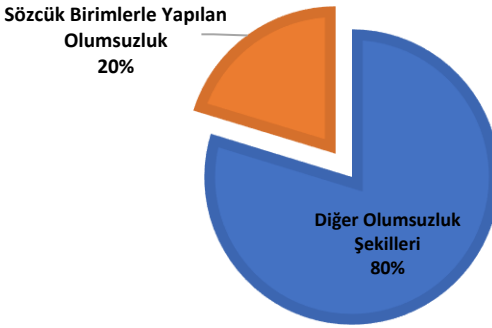
kullanılmaktadır (Korkmaz, 2014, s. 798). Çalışmada $\{mAml\}$ ekinin kullanıldığı tek örnek tespit edilmiştir.

- ❖ *erzurumdan geldi sivaza, sivazda o sevgülü-ki yetişmemiş olmasaydı.* (Merkez/Poyraz/Sün/EYAD, 127/25a/22)

4.2. Sözcük Birimlerle Yapılan Olumsuzluk

Standart Türkçede olumsuzluğu ifade eden yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar eklendiği cümleye “olumsuzluk ve yokluk” anlamı katmaktadır. Sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk şekilleri, biçim birimlerle yapılan olumsuzluk şekillerinden sonra Elâzığ ili ağızlarında en yaygın olarak görülen olumsuzluk yapılarıdır. Elâzığ ağızlarında sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk yapılarının kapsamı şu şekildedir:

Tablo 3: Sözcük Birimlerle Yapılan Olumsuzluk

4.2.1. “Yok” Sözcük Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *yok* sözcüğünün “1. *Bulunmayan, mevcut olmayan (nesne, kimse vb.) var karşılığı*; 2. *Olmayan, bulunmayan şey*; 3. *Yasak*; 4. ‘Hayır’ anlamında kullanılan söz; 5. *Birbirine karşıt iki cümleden, ikincisinin başına getirilen bir söz*; 6. *Birinin söylediği sözlerden genelde kuşkulandığında veya sözler hafıfsendiğinde kullanılan bir söz*; 7. *Savunulan bir düşüncüyü doğrulayan sözün başına getirilir.*” olarak tanımlanmıştır.²

Tarihî ve çağdaş Türk dilinde “bulunmayan, mevcut değil” anlamına sahip olan *yok* sözcüğü bu temel anlamını koruyarak isim cümlelerinde *bar* sözcüğü tarafından ifade edilen varlık cümlelerinin olumsuz karşılığı olarak yokluk cümlelerini oluşturmaktadır. Bu açıdan *yok* sözcüğü, Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren gramerleşerek yokluk ifade eden bir birim olmuştur (Ağca, 2010, s. 186-187).

² <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

Yok sözcüğünün yüklem görevinde bulunduğu cümlelerde anlam olumsuz olmaktadır. Sözcük “değil” anlamında kullanıldığında özne yüklem yan yana yer almaz ve yanındaki kelime veya kelime grubu cümle yüklemi olur (Karahana, 2019, s. 106). Olumsuz isim cümleleri oluşturan *yok* sözcüğü gramer kitaplarında bağlaç veya edat olarak sınıflandırılmıştır (Korkmaz, 2014, s. 928; Ediskun, 2010, s. 373).

Yok sözcüğü ad cümlelerinde olumsuzluk işaretleyicisi olarak kullanılan sözcük birimlerinden. Üzerine ek-fiilin geniş zaman, geçmiş zaman ve şart çekimini de alarak olumsuz ad cümleleri oluşturmaktadır. Bu sözcük birim, Türk dilinin hem tarihî hem de çağdaş Türk lehçelerinde yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir (Ay, 2020, s. 359).

Çalışmada toplam 1323 cümlede geçen “yok” sözcük birimi, isim cümlelerinde en çok kullanılan olumsuzluk işaretleyicisidir. Tespit edilen örneklerin yalın hâlde, ek-fiilin hikâye ve rivayet çekiminde kullanıldığı görülmektedir. *Yok* sözcüğü en yoğun ek-fiilin hikâye çekimiyle kullanılmıştır.

- ❖ *bu kız düşer ortaluğa, baher **yoh**.* (Merkez/İçme/Sarıkamış/ EYAD, 146/33/22)
- ❖ ***yoh** dèyir pâdişah hele görh̄ma söl̄e.* (Ağın/ EYAD, 159/36/41)
- ❖ *işTâ onnarın annatTığı önca bu cavhar ne şekilda, o zaman harita **yoh**.* (Keban/Merkez, KBAYA, 92/6/40)
- ❖ *başka bizim buraların bi vërimi zatan **yohTur**.* (Keban/Sağdıçlar, KBAYA, 97/10/11)
- ❖ *u zâman de hêç tûfeng **yoh̄ti**.* (Arıcak/Kanbertep̄e, AYA, 112/4/388)
- ❖ *sabañnan gözünü aşdı ki, gız yanında **yoh**.* (Geben/Saracılı, GDİAT, 96/8/72)
- ❖ *eskiden Taziyeve gelmek **yoktu**.* (Kovancılar/Merkez, KA, 125/6/116)
- ❖ *dédiler tamam, sen saraç, sana talim malim, nöbet möbet **yok**.* (Kovancılar/Merkez, KA, 130/7/77)
- ❖ *evlerde su **yoh**, tâ çeşmelere götüruruğ.* (Palu/Yeşilbayır, PMA, 186/12/24)
- ❖ *ben de emekliyim, mülküm de güzel, ama hüzüürüm **yoh**.* (Sivrice/Kavallı, SYA, 144/22/60)

4.2.2. “Değil” Sözcük Birimiyle Yapılan Olumsuzluk

Değil sözcüğüne ilk olarak Kâşgarlı Mahmut’un *Divanü Lûgati’t-Türk* adlı eserinde rastlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmut, *değil* sözcüğünün Argucada *dag/dhag* “yok, değil” sözcüklerinden geldiğini ve Oğuzların *dag ol* sözünü Argulardan aldığını ve sözcüğü bozup *tegül* yaptıklarını

kaydetmiştir. Bu sözcüğün *dag ol* şekline başka kaynaklarda da rastlanmamaktadır (Özmen, 2012, s. 189).

Değil sözcüğü GTS’de şu şekilde tanımlanmaktadır: 1. *İsim cümlelerini olumsuz yapmak için kullanılan bir söz*; 2. *Olumlu ve olumsuz çekimli fiiller üzerine gelerek olumlu fillere olumsuz, olumsuz fiilleri olumlu yapan bir söz*; 3. *Özne veya tümleçleri ayrı ve biri olumlu, diğeri olumsuz iki cümleden birinin yüklemi yerine geçerek bulunduğu cümledeki bir hususu ret, diğerinin kabul etmek için kullanılan bir söz*; 4. *Birincisi beklenen, ikincisi beklenmeyen bir durumu gösteren ve özne veya tümleçleri ayrı, yüklemeleri aynı olan iki cümleden birincisinin yüklemine tekrar edilmemesini sağlayan bir söz*.³

Sözcük cümle içinde edat veya bağlaç görevlerinde kullanılmaktadır. Sözcük hem isim cümlelerini hem de fiil cümlelerini olumsuz yapmaktadır (Karahana, 2019, s. 105). Banguoğlu, *değil* sözcüğünü gerçekleşme zarfları arasında vermiş, Ergin, olumsuzluk ifade eden bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak almıştır. Ediskun, edat olarak anlamca ve biçimce olumsuz isim cümleleri oluşturduğunu belirtirken Korkmaz ise olumsuz bir ad olarak bağlaçlar içerisinde incelemiştir (Banguoğlu, 2015, s. 372; Ergin, 2009, s. 364, Ediskun, 2010, s. 370; Korkmaz, 2014, s. 928-929).

Değil sözcüğü ad cümlelerinde bulunan ek-fiilin olumsuz çekimlerinde kullanılan olumsuzluk işaretleyicilerinden biridir. Yüklem olarak kodlanan ad görevindeki dil birimi, kurduğu ad cümlesinde *değil* koşacını alarak olumsuz cümle kurmaktadır (Ay, 2020, s. 357).

Çalışmada toplam 269 tane *değil* sözcüğünün geçtiği örnek cümle tespit edilmiştir. Bu örneklerin Elâzığ ağızlarındaki kullanım biçimleri fonetik olarak ağız özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Tespit edilen örnek cümlelerde *değil* ile birlikte başka olumsuzluk unsurları kullanılarak olumsuzlama anlamı daha da pekiştirilmiştir. *Değil* sözcüğü cümle içerisinde yalın hâlde, ek-fiilin hikâye, rivayet ve şart çekiminde kullanılmıştır.

- ❖ *çünkü almaların neyin zamanı **degildi**.* (Sivrice/Kürk, SYA, 178/34/46)
- ❖ *ē yā hoş anenin~de babenin~de gözi **degüldi**.* (Palu/Merkez, PMA, 178/9/74)
- ❖ *dédiler tunceli yemeğin hazır, dedim bana yemek lazım **değil**.* (Kovancılar/Merkez, KA, 132/7/124)
- ❖ *dér, ben hasta **deyilm**, ama başka bi şey var, size söylesem mi, söylemesem mi?* (Kovancılar/Merkez, KA, 159/16/62)

³ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

- ❖ *halbuki bu balıh **değildi** gızın babasıydı.* (Geben/Saracılı, GDİAT, 102/8/299)
- ❖ *arıcağın esgiden arıcağ **değildi**.* (Arıcak/Karakaş, AYA, 83/2/8)
- ❖ *bu şumdeki istasyon caddası bêla **deÑeldi**.* (Keban/Ulupınar, KBAYA, 106/15/21)
- ❖ *eger gelin hükümlüsa çıra sönardı, hükümlü **degilsa** sönmazdı.* (Keban/Aşağıçakmak, KBAYA, 114/17/63)
- ❖ *ben seni çağırım felan, sen insan **dégül** müsün.* (Merkez/Poyraz/Tilek/EYAD, 121/23/12)
- ❖ *sorağ gāfirlere bağlanacağ bi_gimse **dégil** bu.* (Merkez/Poyraz/Uzuntarla (Erzurük)/EYAD, 124/24/91)

4.2.3. Soru Sözcükleriyle Yapılan Olumsuzluk

Türkçede soru sözcükleri kullanılarak yapılan olumsuzluk işaretleme yaygın bir kullanıma sahiptir. Türkçenin en eski metinlerine de bakıldığında bu kullanımın olduğu görülmektedir. Bu durum Türkçenin işlenmiş bir dil olduğunun göstergesidir. Bu tür kullanımlarda cümlelerin yüzey yapısının olumlu veya soru görünümünde olmasına rağmen derin yapısında olumsuzluk anlamı sezilmektedir. Bu yapılarda cümlede olumsuzluğun yanında yer yer kızgınlık, küçümseme, isyan vb. anlamlarda kendini hissettirmektedir (Ay, 2020, s. 365-366). Çalışmada incelenen derlenmiş metinlerde *ne*, *nere* ve *nasıl* soru sözcükleri kullanılarak cümleye olumsuz bir anlam verilmiştir.

4.2.3.1. Ne

Ne soru sözcüğü Türkçede tek başına veya “gerek” sözcüğünden önce gelerek ön durum olumsuzluk unsuru gibi kullanılabilir. Böylece tümcede olumsuz anlam görünümünün oluşmasını sağlayabilmektedir. Bu soru sözcüğü tek başına kullanılarak da olumsuzluk işaretleyicisi gibi cümlede olumsuz anlam görünümünü oluşturur (Ay, 2020, s. 370). Çalışmada bu soru sözcüğünün geçtiği toplamda 49 örnek cümle tespit edilmiştir. Bu soru sözcüğü genel olarak “ne bileyim” şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

- ❖ ***ne** bilam işta ħarman ġaldırıġ.* (Baskil/Doğancık/ EYAD, 172/42/7)
- ❖ *belki de alurmuşum **ne** bilem yoġ arġadaş dēdim ben vazifemi yapacam.* (Harput/Erbildi, EYAD, 79/11/218)
- ❖ *ben **ne** bilām devem yatıdı.* (Keban/Aşağıçakmak, KBAYA, 116/18/45)
- ❖ *ħasān_ħale’dür, işte **ne**_bīlüm urenin adını_de unudērem.* (Palu/Seydili, PMA, 151/4/38)
- ❖ ***ne**_bīlüm yani bêle göme yapeler, bī _şē yapeler.* (Palu/Merkez, PMA, 178/9/92)

- ❖ *göç hare şu bu ne bileyim artıh.* (Sivrice/Hacılar, SYA, 132/16/44)
- ❖ *...ben ne bileyim atmış doğuz doğumlu mu yohsam atmış~altı doğumlu mu?* (Sivrice/Ügürü, SYA, 154/25/157)
- ❖ *ben ne bilem nasıl işkembe çorbası.* (Kovancılar/Merkez, KA, 132/7/142)
- ❖ *çalışamazsa ne bilem, allah yardım éde.* (Kovancılar/Merkez, KA, 121/6/27)
- ❖ *kimisi efendim, ne bılam şırnağa gétmiş.* (Arıcak/Üçocuk, AYA, 75/1/90)

4.2.3.2. Nere

Standart Türkçede “nere” sözcüğü, üzerine $+{(y)A}$, $+{DA}$, $+{DAn}$ ve $+{(y)IA}$ durum eklerini alarak cümle içerisinde olumsuzluk unsuru olarak kullanılabilir (Ay, 2021, s. 369).

Nere soru sözcüğünün Elâzığ ve yöre ağızlarında 2 örnekte olumsuzluk anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir.

- ❖ *yoh gızım ben seni nêreye götürem. zaten el gâdar bi evim var.* (Ağın/ EYAD, 159/36/51)
- ❖ *nerde hûzur vâr nerde mutluluğ var.* (Palu/Yeşilbayır, PMA, 185/12/20)

4.2.3.3. Nasıl

Türkçede *nasıl* soru sözcüğü gerçek bir soru olarak değil, olumsuz görünümü kuvvetlendiren retorik bir soru olarak kullanılmaktadır. Bu sözcük cümleye olumsuzluğun yanında “kızgınlık” anlamı da katmaktadır (Ay, 2020, s. 366). Tek örneği bulunan nasıl sözcüğü tıpkı tanımdaki gibi hem olumsuzluk hem de kızgınlık anlamını bir arada barındırmaktadır.

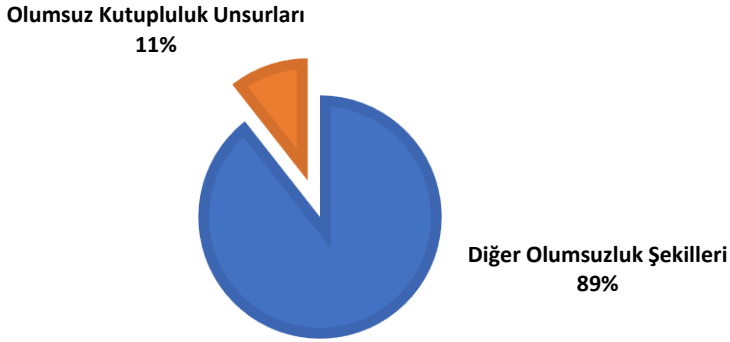
- ❖ *ula sarsari bi ták damna ben nasıl gemiyı getıram.* (Baskil/Çoğanlı, KBAYA, 146/38/72)

4.3. Olumsuz Kutupluluk Unsurları

Olumsuz kutupluluk unsurları, olumsuz bağlamlarda yer alan, olumlu cümlelerde yer almayan unsurlardır. Bu yapılar olumsuzluğu tek başına üstlenmeyen ama olumsuzluk işaretleyicisinin anlamını pekiştiren yapılardır. Bu sebeple yüzey yapısı olumlu olan cümlelerde genellikle kullanılmamaktadırlar. (Ay, 2020, s. 332; Çürük, 2015, s. 150).

Elâzığ ağızlarında *olumsuz kutupluluk unsurları* ile yapılan olumsuzluk yapılarının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 4: Olumsuz Kutupluluk Unsurları

4.3.1. “Hiç” ile Yapılan Olumsuzluk

Hiç sözcüğü fiillerde olumsuzluk, adlarda yokluk pekiştiricisi olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Olumsuzluk pekiştiricisi olarak fiil cümlelerinde genellikle belirteç olarak kullanılırken ad cümlelerinde nitelediği ad ile birlikte özne olarak kullanılır (Ay, 2020, s. 332).

Gramer kitaplarında sıfat, zarf, edat, bağlaç, ünlem, zamir görevleriyle yer alan *hiç* sözcüğü genellikle olumsuz cümlelerde ve soru yanıt bağlamında bir soruya olumsuz karşılık vermek için düzenlenen cümlelerde kullanılmaktadır (Üstünova, 2009, s. 26). Bu sözcük olumsuzluğu pekiştirir ve kesinleştirir (Gencan, 2001, s. 456).

Türkçeye Farsçadan geçmiş olan *hiç* sözcüğü az da olsa sıfat gibi kullanılır. Bu sözcük menfi belirsizlik ifade etmektedir. Ergin *hiç* sözcüğünü belirsizlik sıfatları başlığı altında ele almıştır (2009, s. 257). Banguoğlu, sıfatlar, zamirler ve zarflar bölümlerinde *hiç* sözcüğüne yer vermiştir (2015, s. 352,368,371).

Korkmaz, bu sözcüğü durum bildiren zarflar içinde pekiştirme bildirenler bölümünde değinmiştir (2014, s. 383). Ediskun sözcüğü “bulunduğu cümleyi olumsuz cümle yapar.” şeklinde tanımlamıştır ve belirsizlik sıfatları başlığı altına ele almıştır (2010, s. 142). *Hiç* sözcüğünün farklı başlıklar altında alınmasındaki en önemli sebep olumsuzluğun başlı başına bir ulam olarak değerlendirilmesidir (Çürük, 2014, s. 150).

Hiç sözcüğü GTS’de ise “1. Olumsuz yargılı cümlelerde fiilin anlamını pekiştiren bir söz; 2. Soru cümlelerinde belirsiz bir zamanı anlatan bir söz; 3. Bir soruya açık bir cevap verilmek istenmediğinde cevap

cümlesinin başına getirilen bir söz; 4. Boş, değersiz, önemsiz olan şey veya kimse.” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴

Çalışmada *hiç* sözcüğünün geçtiği 327 örnek tespit edilmiştir. Sözcük kendinden sonra gelen fiildeki $\{-mA\}$, $\{-mAz\}$, $\{-mAdAn\}$ gibi eklerle veya *yok* sözcüğü ile birlikte kullanılarak cümledeki olumsuzluk anlamını daha da pekiştirmiştir. Tespit edilen örneklerle bakıldığında *hiç* sözcüğünün fonetik olarak farklı kullanımları mevcuttur. Sözcükteki ünlünün *i* < *e* şeklinde genişleme, son seste de *ç* < *ş* olarak sızıcılaşmanın olduğu örnekler bulunmaktadır.

- ❖ *gardaş diyi **hêç** burada deve görmedîz?* (Keban/Merkez, KBAYA, 85/3/8)
- ❖ ***hêç** ağanın habarı paltoda yoh.* (Keban/Aşağıçakmak, KBAYA, 115/18/15)
- ❖ *assan **hêç** mana teşgil etmez.* (Merkez/İçme/Yolüstü (Havik)/EYAD, 152/35/48)
- ❖ *bî kōde **hêç** evlenmemiş bî adām varmış.* (Baskil/Karakoçan/Bazlama(Karsini)/ EYAD, 192/51b/1)
- ❖ *ben kaç yıllar çalışmışım **hêç** beklememişem şetle bi şey **hêç** germemişem.* (Arıcak/Bukardi, AYA, 125/5/292)
- ❖ *bütün esğer yiyecek, **hêç** esgilmeyecek.* (Geben/Saracılı, GDİAT, 97/8/119)
- ❖ *dédim bakıver **hiç** çocuklāma almadı.* (Kovancılar/Merkez, KA, 111/3/16)
- ❖ *kız dēr, sen benden **hiç** sormadın, ben de söylemedim.* (Kovancılar/Merkez, KA, 150/12/69)
- ❖ ***hêç** ne dohtor ne hâkim yoh yoh yoh.* (Palu/Yeşilbayır, PMA, 172/8/71)
- ❖ *dédi **hês** sesin çîharTma yapéller, yapsınnar.* (Sivrice/Kavallı, SYA, 148/23/97)

4.3.2. “Kimse” ile Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *kimse* sözcüğünün “Herhangi bir kişi, kim olduğu bilinmeyen kişi” olarak tanımı yapılmıştır.⁵ Olumsuz kutupluluk unsuru olarak kullanılan bu sözcük cümle içinde her türlü öge olabilmektedir (Ay, 2020, s. 335). Çalışmada 214 örnek cümle tespit edilmiştir. *Kimse* sözcüğünün, cümlede başka bir olumsuzluk ifade eden yapılarla birlikte kullanılarak olumsuzluk anlamını daha da kuvvetlendirdiği görülmektedir.

⁴ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

⁵ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

- ❖ *buralara éle bi-**kimse** gelmemiş-mi buralara.* (Merkez/Poyraz/Uzuntarla (Erzurük)/EYAD, 122/24/40)
- ❖ *ağam bağ bu binada **kimsá** yaşamadı.* (Keban/Aşağıçakmak/EYAD, 197/54/67)
- ❖ *biz **kimsadan** târî dâ-araştırmış degilîh.* (Baskil/Bilaluşağı, KBAYA, 153/43/1)
- ❖ *ula dêsam tıraktora bindım mindım falan **kimsa** inanmaz yanê.* (Baskil/Çoğanlı, KBAYA, 156/45/15)
- ❖ *u zâman yaprağ **kimse** eve getirmerdi.* (Arıcak/Kanbertep, AYA, 110/4/354)
- ❖ *beni gurtaracağ **kimse** yoğ mu?* (Geben/Saracılı, GDİAT, 99/8/178)
- ❖ *millet dağılıştı gitti bursaya, **kimse** kalmadı burda.* (Kovancılar/Merkez, KA, 121/6/29)
- ❖ *terörden merörden **kimseden** bela olmaz, **kimseden** uğraşmaz.* (Kovancılar/Merkez, KA, 190/22/42)
- ❖ *yoğ davari yoğse **kimseye** lazım deÑülse götürér tókêrler.* (Palu/Merkez, PMA, 161/6/87)
- ❖ *demek-ki bu kadere karşı **kimse** gelemêr.* (Palu/Merkez, PMA, 209/18/73)

4.3.3. “Hiçbir” ile Yapılan Olumsuzluk

Türkçede olumsuz kutupluluk unsuru olarak kullanılan *hiçbir* sözcüğü cümledeki olumsuzluk anlamını pekiştiren unsurlardandır. Genellikle sıfat tamlaması kurgusunda kullanılır (Ay, 2020, s. 333).

GTS’de *hiçbir* sözcüğü “*Bir addan önce getirilerek o adın bildirdiği varlıktan bir tanesinin bile olmadığını anlatan bir söz.*” olarak tanımlanmaktadır.⁶

Farsça olan *hiç* sözcüğüyle *bir* kelimesinin birleşmesinden oluşan *hiçbir* sözcüğü belgisiz sıfatı meydana getirmiştir. Bir tek şeyin yokluğunu anlatır. Sözcük kendisinin içinde bulunduğu cümleyi olumsuz yapmaktadır (Ediskun, 2010, s. 142). Korkmaz, bu sözcüğe belirsizlik sıfatları içinde yer vermiştir (Korkmaz, 2014, s. 383).

Tespit edilen örnekler incelendiğinde toplam 88 cümlede *hiçbir* sözcüğü geçmektedir. Sıfat olarak kullanılan bu sözcüğün genellikle “şey” zamiri ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. *Hiç* sözcüğünde olduğu gibi *hiçbir* sözcüğünün de ilk ünlüsünde *i*<*e* genişlemesi, iç sesteki *ç*<*ş* ötümsüzleşmesi, *ç*<*c* ötümlüleşmesi tespit edilmiştir. Ayrıca son seste erimenin olduğu örnekler de mevcuttur.

⁶ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

- ❖ *demiş valla benim **hêç-bî** kabañatim, kusurum yoh.* (Palu/Merkez, PMA, 141/1/11)
- ❖ ***hêç bi** kelime daha bilmim gelmî ya nedi ya?* (Sivrice/Güney, SYA, 197/42/2)
- ❖ *beş gün **kaldım**, ama o da askerliğime **hiçbi** zararı olmamaş şeyiyle.* (Kovancılar/Merkez, KA, 189/22/20)
- ❖ *bañêr **hekketten** **hiçbi** damla gelmér.* (Kovancılar/Merkez, KA, 218/31/36)
- ❖ *hoca gétti, **hêş bi**-şey olmadan ismâyil beğle görüşdi.* (Geben/Saracılı, GDİAT, 102/8/280)
- ❖ *bundan bız araziden **hêç bi**-şey elde etmezuh.* (Arıcak/Üçocuk, AYA, 82/1/287)
- ❖ ***hêç bi** şêda habarı yoh.* (Keban/Ulupınar, KBAYA, 105/14/26)
- ❖ *senin sormaya **heç bir** haqqı selahiyetin yoh.* (Merkez/Poyraz/Cip, EYAD, 114/19/73)
- ❖ *işta kövları yahTı **hêç bi** yêrda bişê birañmadı.* (Baskil/Doğancık/ EYAD, 173/42a/23)
- ❖ *nişana gelen misafırlar **hêç bi** hediye getirmezler.* (Harput/Çatalharman, EYAD, 70/10/13)

4.3.4. “Ama” ile Yapılan Olumsuzluk

Ama sözcüğü GTS’de “1. Çelişkili ve tutarsız iki cümleyi birbirine bağlamaya yarayan bir söz, amma, lakin, velakin; 2. Uyarı veya şartlı bir ifade niteliğinde olan bir cümleyi, başka bir cümleye bağlamaya yarayan bir söz; 3. Beklenmeyen bir sonucu anlatan iki cümleyi onun sebebi durumunda olan cümleye bağlayan bir söz; 4. Bir yargıyı veya buyruğu pekiştirmek için de kullanılan bir söz; 5. Bazen dikkati çekmek için cümlelerin sonuna getirilen bir söz.” şeklinde tanımlanmıştır.⁷

Sözcük, cümleleri birbirine karşıtlık ve olumsuzlama, karşılaştırma, kanıtlama, uyarı, koşul, çelişki, sebep bildirme vb. anlam ve işlevleriyle bağlamaktadır. Birbirine bağladığı cümleler arasındaki zıt olan özelliklerin kurduğu ilişki incelenerek, bir niteliğin değişik görüntüleri diğerleriyle ilişkilendirilerek sözün anlamlandırılması sağlanır. *Ama* sözcüğü, biri olumlu, biri olumsuz olan iki yargıyı birbirine bağlamak veya biri olumlu, biri olumsuz iki durum arasındaki ilişki sağlamak amacıyla da kullanılır (Üstünova, 2006, s. 2-5).

Çalışmada *ama* sözcüğünün olumsuz anlam verdiği toplam 79 örnek cümle tespit edilmiştir.

⁷ <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi:30.09.2022).

- ❖ *padişā dēmiş hatırlamim **ama** kim baħmıssa ēyi baħmış helal~olsun.* (Merkez/Aşağıdemirtaş, EYAD, 49/3/7)
- ❖ *üzerinde goşgous yazımış **ama** ne demeK~olduğunu bilmiK.* (Harput/Salkaya (Hersenk), EYAD, 85/12/114)
- ❖ ***ama** esKi vaziyatı bulmadı.* (Keban/Merkez, KBAYA, 86/4/9)
- ❖ ***ama** şindi tábiki ele degil iki genç dışarde anlaşerler.* (Arıcak/Karakaş, AYA, 86/2/91)
- ❖ ***ama** bazi yerlerde uç gün, biz de uç gün del.* (Arıcak/Kanbertepe, AYA, 106/4/224)
- ❖ *mesela portakal çakālesi, **ama** olmeyince o çakale birikmiyor.* (Kovancılar/Merkez, KA, 209/27/120)
- ❖ *baħer ki o çocuħ sürekli o odıne vurır, **ama** edemēr kıre.* (Kovancılar/Merkez, KA, 214/29/31)
- ❖ *aklımıze yattı **ama** olan görmaħ~mörmaħ yoħtı.* (Palu/Merkez, PMA, 177/9/72)
- ❖ *yam gezérük **ama** bizim yétgimiz yoħ.* (Sivrice/Kavallı, SYA, 147/23/67)

4.3.5. “Hiç Kimse” ile Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *hiç kimse* sözcüğü “Bir kişi bile, kimsecik.” şeklinde tanımlanmaktadır⁸. Cümlede her türlü öge olabilen olumsuz kutupluluk unsuru olan *hiç kimse* sözcüğü, Türkçede işlek bir kullanıma sahiptir (Ay, 2020, s. 334). *Hiç kimse* sözcüğünü Korkmaz belirsizlik zamirleri içerisinde yer vermiş ve belirsizlik zamirlerinin, bazı belirsiz sıfatlara, soru zamirlerine ve zarflara iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşturulduğunu belirtmiştir (Korkmaz, 2014, s. 412). Banguoğlu, Ediskun ve Ergin de bu sözcüğü belgisiz zamirler bölümüne almıştır (Banguoğlu, 2015, s. 368; Ediskun, 2010, s. 166; Ergin, 2009, s. 279). Bu sözcüğün kullanıldığı toplam 50 örnek bulunmaktadır. Tespit edilen örneklerde son sesteki ç>ş sızıcılılaşmasının olduğu kullanımlarda bulunmaktadır:

- ❖ *ğızın elında bi ğiliC, yanında **hēc kimse** gelmi.* (Merkez/Hankendi/Sütlüce/ EYAD, 136/27/84)
- ❖ *bu ķerardan **hēc kimsenin** heberi olmaycaħTı.* (Baskil/Karakoçan/Çan/ EYAD, 188/51/44)
- ❖ ***hēc kimsadan** bişē~ēşıtmamışım.* (Baskil/Bilaluşağı, KBAYA, 153/43/3)
- ❖ *ğızın elında bi ğilic, yanında **hēc kimsa** gezmi.* (Hankendi/Sütlüce, KBAYA, 161/46/108)
- ❖ *urde **hēc kimse** yazı bilmerdi.* (Arıcak/Karakaş, AYA, 83/2/16)

⁸ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

- ❖ *oğlan sabahnan gözünü açıy yanında **hês kimsenin** olmadığını görünce şaşırıy...* (Geben/Saracıh, GDİAT, 95/8/30)
- ❖ *ep dağıldı gitti bursaya milleT **hiç kimse** kalmadı, on hane on bir hane muÑacir kaldı, göçmen kaldı.* (Kovancılar/Merkez, KA, 120/6/14)
- ❖ *kız gidêr, gidêr, **hiç kimseyi** göremêr.* (Kovancılar/Merkez, KA, 161/16/105)
- ❖ *bî zaman bildūmuz hekatleri **hêç kimse** bilmezdi.* (Palu/Üçdeğrimenler, PMA, 277/34/101)
- ❖ *déyi şimdi sen ték mi gelisin, başga **hêç kimse** yoñ mu géride.* (Sivrice/Taşlıyayla, SYA, 168/31/87)

4.3.6. “Fakat” ile Yapılan Olumsuzluk

Fakat sözcüğü, GTS’de “*Ancak, ama, lakin.*” anlamıyla tanımlanmıştır.⁹ Bağlaç görevinde kullanılan *fakat* sözcüğü, cümleleri birbirine karşıtlık ve olumsuzlama, karşılaştırma, çelişki gibi anlamlarla bağlamaktadır. *Fakat*, biri olumlu, biri olumsuz olan iki yargıyı bir araya getirmektedir. Çalışmada *fakat* sözcüğünün kullanıldığı toplam 42 örnek cümle tespit edilmiştir.

- ❖ ***fakat** o oğlan heyber galesinde degülmüş.* (Merkez/Poyraz/Uzuntarla (Erzürük)/EYAD, 122/24/5)
- ❖ ***fekât** her şêde çızmayam diye şunu béle demişimdir.* (Merkez/Hankendi/EYAD, 132/26/110)
- ❖ *önı alacañsın dedı **fakat** gorñma ò sana gelacañ gorñma dedı.* (Baskil/Koçyolu, KBAYA, 132/29/15)
- ❖ *u da öler, **fâket** bız ayleden evliliği hoş görmeruñ.* (Arıcak/Üçocuk, AYA, 81/1/277)
- ❖ ***fâket** şindi allâ şükür öle bi-şey yoñTur.* (Arıcak/Üçocuk, AYA, 82/1/293)
- ❖ *şimdi gine aynı durumda olér, gine aynı **fâket** bañım yoñ.* (Sivrice/Alıncık, SYA, 114/1/13)
- ❖ *bizde elhamdürillah bit mit ğalmadı **fakat** o çocuñTa geşmedi.* (Sivrice/Alıncık, SYA, 122/8/33)
- ❖ ***fakaT** oñur yazar olmaduñTan sora, burda sölerim size orda gider unuTurum.* (Sivrice/Dikmen, SYA, 157/26/70)
- ❖ ***fâket** biz gidende éle bişé yoñdu ben burdan da éle gétTim.* (Sivrice/Kürk, SYA, 179/34/62)
- ❖ *esat isminde bi tahsildar, çoğ uğraşTı çoğ uğraşTı **fâket** bi adam mavaffağ olamadı.* (Sivrice/Çatakkaya, SYA, 160/29/10)

⁹ <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

4.3.7. “Yoksa” ile Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *yoksa* sözcüğü, “1. ‘Aksi takdirde’ anlamında kullanılan bir söz; 2. Sayılan ihtimallerin dışında bir ihtimali bildirmek için kullanılan bir söz; 3. Endişe, merak, umut gibi duyguları güçlü biçimde anlatmak için kullanılan bir söz.” tanımı yapılmıştır.¹⁰

Tehdit bağlacı olarak da görülen *yoksa* sözcüğü, bir düşüncenin ters olasılığını anlatmak için “aksi takdirde, aksi hâlde” anlamıyla kullanılmaktadır (Ediskun, 2010, s. 321). Korkmaz bu sözcüğü, sonuç bildiren cümle bağlayıcıları içerisinde incelemiştir (Korkmaz, 2014, s. 950).

Yapılan çalışmada 20 örnekte tespit edilen *yoksa* sözcüğü kendisinden sonra kullanılan $\{-mA\}$ ve $\{-mAz\}$ ekiyle birlikte cümleye olumsuz bir anlam katmıştır.

- ❖ *garşıdaki inancı varsa ciddiyetlidir **yohsa** ciddiyetli degildir.* (Harput/Aydıncık, EYAD, 66/9/125)
- ❖ *eger aklına yatısa gelaḥ, **yohsa** gelmiyaḥ.* (Keban/Ulupınar(Birvan)/ EYAD, 213/61/32)
- ❖ *eger aklına yatısa gelaḥ, **yohsa** gelmiyaḥ.* (Keban/Ulupınar, KBAYA, 106/15/)
- ❖ *bülbül ne ötersin yuvan-mı yoḥdur, **yohsa** benim gibi baban-mı yoḥdur...*(Geben/Saracıḥ, GDİAT, 91/4/42)
- ❖ *...dédi **yohsa** bu altunu kimse vérmezdi, ya éle sölediler işTe.* (Sivrice/Dikmen, SYA, 150/24/20)
- ❖ *...küreyi asma ziyafeti **yohsa** küre gider héç imkanı yoḥ.* (Sivrice/Taşhyayla, SYA, 174/32/21)
- ❖ *işTe **yohsa** éle olur mu?* (Sivrice/Güney, SYA, 197/42/13)
- ❖ *eger dér kéfen-mi gelem, **yohsa** beni ezmeyeceksin az-mı gelem.* (Sivrice/Gözeli/Mollaali/ EYAD, 226/65/18)
- ❖ *önce gızı ziyaret édacaḥlar, **yohsa** benim için héç mutabar deḡildir.* (Baskil/Koçyolu, KBAYA, 133/29/53)
- ❖ *...âylesîynen cariyelerni bana getirsinner; **yohsa** gendimi helak édecem.* (Geben/Saracıḥ, GDİAT, 100/8/227)

4.3.8. “Amma” ile Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *amma* sözcüğünün “1. Ama; 2. Yanına getirildiği kelimenin anlamına aşırılık katarak şaşma veya hayranlık anlatan bir söz.” olarak tanımı yapılmaktadır.¹¹ Türü bağlaç olan bu sözcüğün çalışmada 15 örneği tespit edilmiştir. Bu örnekler incelendiğinde bir cümlede *amma velakin* şeklindeki kullanım dikkat çekmektedir.

¹⁰ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 09.05.2023).

¹¹ <https://sozluk.gov.tr/>(Erişim Tarihi: 05.04.2023).

- ❖ *keloğlan ben seni çoğ sevirim, **amma** beni babam sana vèrmez.* (Ağın/Merkez, KBAYA, 166/48/20)
- ❖ *dorğu sölisiz **amma velakin** bizim dervüşe sözüümüz var o gelmiyene geder biz çağalara ad göyamazuğ.* (Merkez/Mollakendi/ Bahçekapı, EYAD, 89/14/13)
- ❖ *arhadan geli **amaa** hayatlarında görememişler belli bir insan.* (Sivrice/Taşlıyayla, SYA, 171/31/176)
- ❖ *valla müdür beg ben yétişTim olérdi, **amma** şimdi su ğıt, kafi gelmér.* (Sivrice/Alıncık, SYA, 119/7/1)
- ❖ *evvel iki sefer dönşdim **amma** şimdi bi sefere gözim kesmş.* (Sivrice/Kayapınar, SYA, 134/17/20)
- ❖ *arérém **amma** bulamérém.* (Sivrice/Kavallı, SYA, 144/22/53)
- ❖ ***amma** daha nérden yéllemişler, nérden gelmişler mesele onu bilen yoğ.* (Sivrice/Dikmen, SYA, 156/26/20)
- ❖ *üzüm var **amma** bağ yoğ.* (Sivrice/Dikmen, SYA, 156/26/44)
- ❖ ***amma** kağıT_üzerindeki bişé héç unuTulmaz.* (Sivrice/Dikmen, SYA, 157/26/71)
- ❖ *...yan atasına duTmuşlar ğardaşını vurmuşlar **emme** kimseye démiler ki buna degdi.* (Sivrice/Çatakkaya, SYA, 160/29/7)

4.3.9. “Hiçbiri” ile Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *hiçbiri* sözcüğü “*Bir teki, biri bile*” şeklinde tanımlanmıştır. Sözcük türü zamir olarak alınmıştır.¹² *Hiçbiri* sözcüğüne gramer kitaplarında belgisiz zamirler adı altında yer verilmiştir (Korkmaz, 2014, s. 412; Ediskun, 2010, s. 166; Banguoğlu, 2015, s. 368; Ergin, 2009, s. 279).

Yapılan çalışmada *hiçbiri* sözcüğünün geçmiş olduğu 6 örnek tespit edilmiştir. Zamir olarak kullanılan bu sözcükte iç seste ç>ş sızıcılışmasının olduğu örnekler vardır.

- ❖ ***héç birisi** benim gülizarıma benzamaz.* (Merkez/ Hankendi/Sütlüce, EYAD, 135/27/35)
- ❖ ***finik bütún yèmağleri koğli héç birini** yèmi padişah bunun sebebini sori.* (Palu/Gökdere/Durmuşlar, EYAD, 222/63/176)
- ❖ ***héç birisi** benim gülizarıma benzamaz.* (Hankendi/ Sütlüce, KBAYA, 159/46/43)
- ❖ *yanı **hés birimize** bişē olmadı, çoğ sıcağtı.* (Sivrice/Alıncık, SYA, 118/5/14)
- ❖ *...**hés birisi** sevdüğüme benzemes.* (Kesirik, GDİAT, 86/1/68)
- ❖ *...**hés birisi** sevdüğüme benzemes.* (Kesirik, GDİAT, 86/1/72)

¹² <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

4.3.10. “Katiyen” ile Yapılan Olumsuzluk

Katiyen sözcüğü, cümlede genellikle $-{mA}$ veya *yok* olumsuzluk ifadeleriyle beraber kullanılmaktadır. Bu sözcüğün, cümlede olumsuz yargıyı pekiştiren bir unsur olarak işlevi vardır (Ay, 2020, s. 336). *Katiyen* sözcüğünün kullanıldığı 5 örnek bulunmaktadır.

- ❖ *oğur yazar olmadıh Tan sora hêş gafa çalışmaz, hêş gafa çalışmaz, hêş **gatiyyen**.* (Sivrice/Dikmen, SYA, 156/26/26)
- ❖ *hêç **gatiyen**, davuşan-eti, keklüg-eti yémilerdi daha.* (Sivrice/Kürk, SYA, 181/34/136)
- ❖ *misafır geldi mi bişê hêç **gatiyen** fağet gece kimseyi birağmaz.* (Sivrice/Kürk, SYA, 184/35/32)
- ❖ *yoh yoh **katiyen** ele bi-inanış yoh Tur?* (Arıcak/Üçocuk, AYA, 81/1/266)
- ❖ *yay oh yoh **katiyen** ele bi-şey yoh.* (Arıcak/Üçocuk, AYA, 81/1/266)

4.3.11. “Hiç Olmazsa” ile Yapılan Olumsuzluk

Hiç olmazsa sözcüğünün Elâzığ ve yöresi ağızlarında az da olsa kullanımı mevcuttur. Sözcük, yapısında iki olumsuzluk unsurunu barındırmaktadır. Sözcüğün, bu şekilde olumsuzluk anlamını daha da pekiştirdiği görülmektedir. Bu sözcüğün geçtiği 4 örnek cümle tespit edilmiştir.

- ❖ ***hêç-olmazsa** ben-de yirmi dört saat Te bir-uykumu alayım.* (Merkez/Poyraz/Cip, EYAD, 112/19/27)
- ❖ *gelā ki dêsam tîractora bindım inanmazlar, diyace Klar yalan sölisın falan, **hêç olmassa** diyam...* (Baskil/Çoğanlı, KBAYA, 157/45/22)
- ❖ *bunun **hêç olmassa** yarısını vérmessen üşTe birini bize vér.* (Sivrice/Kavallı, SYA, 142/21/76)
- ❖ ***hêç olmassa** yola serin olarağ gidelim déyi.* (Sivrice/ Taşlıyayla, SYA, 163/30/70)

4.3.12. “Yalnız” ile Yapılan Olumsuzluk

Yalnız sözcüğünü Korkmaz, başında veya içinde bulunmuş olduğu cümleleri, kendilerinden önce veya sonra gelen cümlelere açıklama işleviyle bağlı olduğu belirterek açıklama bildiren cümle bağlayıcıları bölümünde yer vermiştir (Korkmaz, 2014, s. 948).

GTS’de ise bu sözcüğün “1. Tek başına; 2. Yanında başkaları olmayarak; 3. Sadece; 4. Ama; Toplumsal ilişkilerden yoksun veya yoksun bırakılan kişi.” şeklinde tanımlanmıştır.¹³

Tespit edilen 4 örnekte, “ama, sadece” anlamlarıyla olumsuz bir yapı oluşturulmuştur.

- ❖ *en sonda dêr ki, tahir ûş tene türki sôle, yalnız zöhreyi katma.* (Kovancılar/Merkez, KA, 183/21/89)
- ❖ *çiharmadıh, yanê çoş yeri kazdıh, yalnız çıhmadi.* (Kovancılar/Merkez, KA, 220/32/36)
- ❖ *...yalnız benim ülkemde durmiyacaşsın déyi, benim ülkemi terkêdeceksin.* (Sivrice/Taşlıyayla, SYA, 161/30/28)
- ❖ *bu yoşarı gâysidir, bilisin da yalnız oraya tikmedim bişê.* (Sivrice/Kürk, SYA, 184/35/12)

4.3.13. “Hiç Değilse” ile Yapılan Olumsuzluk

Hiç sözcüğü yapısında olumsuzluk bulunduran *değilse* sözcüğüyle birlikte kalıplaşarak kullanılmaktadır. İki olumsuzluk işaretleyicisinin birlikte kullanılması olumsuzluk anlamını da kuvvetlendirmektedir. *Hiç değilse* yapısının kullanıldığı 3 örnek cümle bulunmaktadır. Bu yapı tespit edilen cümlelerde “en azından” anlamında kullanılmıştır.

- ❖ *hêç dêlse faşirluğ çekmezdûh.* (Palu/Gökdere/Durmuşlar// EYAD, 218/63/14)
- ❖ *“hêç dêlse û kâder faşirluğ çekmezdûh” oğlan uneêde ses çiharmêr.* (Palu/Gökdere/Durmuşlar// EYAD, 218/63/24)
- ❖ *tamam déyi ki gîçimızı kim görecek, hêş değilse padişahın ayağı éyilensin.* (Sivrice/Taşlıyayla, SYA, 170/31/152)

4.3.14. “Asla” ile Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *asla* sözcüğünün “1. Hiçbir zaman, hiçbir şekilde, katiyen; 2. Sakın, zinhar.” olarak tanımlanmıştır.¹⁴ *Asla* sözcüğü Türkçede olumsuz kutupluluk unsuru olarak kullanılmaktadır (Ay, 2020, s. 335).

Banguoğlu, *asla* sözcüğünü, doğrudan doğruya sıfatın varlığı-yokluğu, fiilin olup bitmesi ile ilgili zarflar olarak gerçekleştirme zarflarında yer vermiş, Korkmaz ise kesinlik bildiren zarflar içerisinde fiildeki oluş ve kılışa işlevce kesinlik kazandıran, onları bu açıdan pekiştiren zarflar olduğunu belirtmiştir (Banguoğlu, 2015, s. 372; Korkmaz, 2014, s. 469).

¹³ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

¹⁴ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

Asla sözcüğünü Gencan, sorulara karşılık olarak kullanılan sözcüklere yanıt zarfı olarak kullanıldığını bildirmiştir (Gencan, 2010, s. 459-460). Cümlede bu sözcük çoğunlukla $\{-mA\}$ ya da *yok* olumsuzluk işaretleyicileriyle beraber kullanılmaktadır (Ay, 2020, s. 335).

Toplamda 2 örneği tespit edilen *asla* sözcüğü, çalışmada nadir olarak kullanılan olumsuzluk işaretleyicilerinden biridir.

- ❖ *táhár’dan zôre, asli’dan kerem hêç kavuşememişler birbirine, ásla!* (Palu/Merkez, PMA, 166/7/112)
- ❖ *sabun yoĥ, tursil yoĥ, mintahler yoĥ, hêç asla.* (Palu/Üçdeğirmenler, PMA, 273/34/8)

4.3.15. “Hayır” ile Yapılan Olumsuzluk

Kökeni Arapça olan *hayır* sözcüğü GTS’de “1. Yok, öyle değil, olmaz anlamlarında onamama, inkâr bildiren bir söz; 2. Olumsuz cümlelerde anlamı pekiştiren bir söz.” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁵

GTS’de edat olarak yer verilen *hayır* sözcüğü, gramer kitaplarında farklı sözcük türleri başlıkları altında incelenmiştir. Vardar, Gencan ve Banguoğlu bu sözcüğü zarf olarak alırken Ediskun ve Hacıeminoğlu bu sözcüğe edatlar bölümünde yer vermiştir (Vardar, 2002, s. 38, Gencan, 2001, s. 459-460; Ediskun, 2010, s. 294; Hacıeminoğlu, 1992, s. 290-292).

Ergin ve Gülensoy onaylamama bildiren bu sözcüğü ünlem sınıfı içinde cevap edatları olarak almakta ve sorma, gösterme ve cevap edatlarının ikinci derecede ünlem edatları olduğunu belirtmektedirler (Ergin, 2009, s. 351; Gülensoy, 2010, s. 426).

Karaağaç, bu sözcüğü ünlem edatlarının alt sınıfı olarak ele almış ve cevap edatlarının bir soruya cevap oluşturan kalıplaşmış öğeler olup anlamlarının diğer edatlara göre daha belirgin olduğunu söylemiştir (Karaağaç, 2012, s. 438).

Korkmaz ise *hayır* sözcüğünü, cevap verme, onaylama, kabullenme, red, inkâr, gizleme ve olumsuzluk bildiren ünlemler içerisinde yer vermiştir (Korkmaz, 2014, s. 996-999). Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde ise sözcüğü cevap ünlemi altında incelemiştir (Korkmaz, 2007, s. 53).

Çalışmada *hayır* sözcüğünün geçmiş olduğu toplam 1 örnek cümle tespit edilmiştir. Tespit edilen bu örneklerde *hayır* sözcüğünün ikileme olarak da kullanıldığı görülmektedir.

- ❖ *hayır, ben boşemem.* (Palu/Seydili, PMA, 196/15/22)

¹⁵ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

4.3.16. “Maalesef” ile Yapılan Olumsuzluk

Arapça kökenli olan *maalesef* sözcüğü GTS’de “*Üzülererek söylüyorum ki, ne yazık ki, maatteessüf.*” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁶ Sözlüksel değere sahip olan ve tek başına olumsuzluğu kodlayabilen *maalesef* sözcüğü, zarf kökenli kelime olarak cümlede olumsuz bildirme işlevlerinin yanında kesin olan bilgiye de atıfta bulunur (Hirik, 2014, s. 361). Bu sözcük doğrudan sözlük birimsel olumsuzluğa sahip sözlükbirimler ve soru sözlük birimlerince sağlanmaktadır (Özkan, 2006, s. 278). Elâzığ ağızlarında *maalesef* sözcüğünün kullanıldığı 1 örnek cümle tespit edilmiştir:

- ❖ *mālesef medya ile paylaşmemişler, sonra dediyim gibi bi medyayla bi kanülle paylaşmemişler.* (Kovancılar/Merkez, KA, 208/27/95)

4.3.17. “Keşke” ile Yapılan Olumsuzluk

Keşke sözcüğü cümlede genellikle dilek anlatmak için kullanılmaktadır. Cümle içerisinde “pişmanlık” anlamı kendini hissettirmektedir (Ay, 2020, s. 365). Çalışmada bu sözcüğün geçtiği 1 örnek mevcuttur:

- ❖ *...keşke yapsın deye ama ne gezi ğadın yapmı♥mış.* (Baskil/Kuşsarayı/Karakoçan/ EYAD, 185/50/5)

4.3.18. “Sakin” ile Yapılan Olumsuzluk

Sakin sözcüğü, diğer olumsuzluk işaretleyicilerinden farklı olarak yalnızca olumsuz emir-istek cümlelerinde kullanılmaktadır. Bu sözcük cümleye “ikaz” ve “kaçınma” anlamları vermektedir. *Sakin* sözcüğü cümlede “ikaz” anlamında kullanıldığında *asla* sözcüğüyle aynı anlama sahiptir ve birbirinin yerine kullanılabilir. Ancak “kaçınma” anlamında kullanıldığında cümleye olumsuzluk anlamı verirken *asla* sözcüğünün yerine kullanılamaz (Ay, 2020, s. 336). Çalışmada tek örneği bulunan bu sözcük, cümleye “ikaz” anlamını vermektedir.

- ❖ *demiş, **sakin** benim çocuğumi içerden dışari çıharmeyin.* (Kovancılar/Merkez, KA, 216/30/1)

4.3.19. “Her Ne Kadar” ile Yapılan Olumsuzluk

Her ne kadar yapısı Türkçede –{sA} şart zarf-fili ile birlikte kullanılmaktadır. Bu yapı genellikle bağlaç işlevinde kullanılsa da cümleye olumsuzluk anlamı vermektedir. Dinar, bu yapının anlamsal olarak bir olumsuzluk başlatıcısı işleviyle kullanıldığını ifade etmektedir (2017, 172-183). Bu yapının geçtiği 1 örnek bulunmaktadır.

¹⁶ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

- ❖ ...**her ne geder** bu pilavı yédilerse de hêş gazannan esgîlmedi. (Geben/Saracıh, GDİAT, 98/8/146)

4.3.20. “Hiç Yoksa” ile Yapılan Olumsuzluk

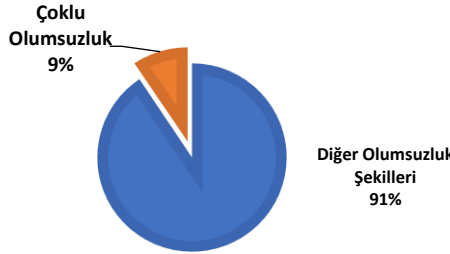
İki olumsuz unsuru içinde barındıran hiç yoksa yapısı cümleye “en azından, hiç değilse” anlamını vermektedir. Çalışmada bu yapının 1 örneği tespit edilmiştir.

- ❖ **hêç yohse** ben donmiyem diye u sepetin içine körmálanur~körmálenmez uharden sepettan kıptum doğru ataşın órtesine. (Palu/Merkez, PMA, 202/16/119)

4.4. Çoklu Olumsuzluk

Cümlede biçim birimsel veya söz dizimsel birden çok olumsuzluk işaretleyicisinin bir arada kullanılması sonucunda meydana gelen olumsuzluk şekilleridir. Bu durum iki şekilde karşımıza çıkmaktadır: *Olumsuzluk uyumu* ve *çift olumsuzluk*. Elâzığ ili ağızlarında *çoklu olumsuzluk* ile yapılan olumsuzluk yapılarının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 5: Çoklu Olumsuzluk

4.4.1. Olumsuzluk Uyumu

Cümlede birden çok olumsuzluk işaretleyicisinin birbirini iptal etmeden kullanılmasıyla meydana gelen olumsuzluk görünümüleri *olumsuzluk uyumu* olarak adlandırılmaktadır. Dünyadaki pek çok dilde kullanılan bu yapının Türkçede de örnekleri mevcuttur (Ay, 2020, s. 331). Çalışmada bu yapının bulunduğu 751 örnek cümle tespit edilmiştir. Cümleler incelendiğinde olumsuzluk işaretleticilerinin birbirini iptal etmeden kullanılarak olumsuzluk anlamının daha da pekiştirildiği görülmektedir. Bu yapının bulunduğu cümlelerde hem yüzey yapı da hem de derin yapıda olumsuzluk anlamı vardır.

- ❖ *padişahın~oğlu* **hêç** ses **çıharmar**. (Palu/Gökdere/ Durmuşlar, EYAD, 218/63/16)
- ❖ *bî kōde* **hêç** **evlenmemiş** *bî ~adām* varmış. (Baskil/Karakoçan/Bazlama(Karsini), EYAD, 192/51b/1)

- ❖ *hama gız isTanıp nişan yaptııdan sōra o gız güvagi tarafında **hēc kimsayı görmazdı**.* (Keban/Aşağıçakmak, KBAYA, 113/17/20)
- ❖ *mamoşun şārından **kimsa** oraya **yaılaşami** ki.* (Baskil/Bilaluşığı, KBAYA, 147/39/22)
- ❖ *u keder feıırlıııııı u záman yağ satılmeye **kimse** yağ **almer**.* (Arıcak/Kanbertepe, AYA, 111/4/379)
- ❖ *mesla benim gücüm **yetmer** **gelmeyecam** mı?* (Arıcak/Kanbertepe, AYA, 111/4/369)
- ❖ *ıoca gétııı, **hēs** **bi**~şey **olmadan** ismáylı beğle görüşıdı.* (Geben/Saracııı, GDİAT, 102/8/280)
- ❖ *ekmegım gelectaıı, ekmegi **hiç** **kırmeden** yiyıp doyecalıısın.* (Kovancılar/Merkez, KA, 151/13/16)
- ❖ *bı záman palu'nun ádeti **hēc** hoş **deÑildi**.* (Palu/Merkez, PMA, 214/19/39)
- ❖ ***yoı** baba ben iki ziyefet **çekemem**.* (Sivrice/Taşlıyayla, SYA, 174/32/35-36)

4.4.2. Çift Olumsuzluk

Bir cümlede bulunan iki olumsuzluk unsurunun birbirini geçersiz kılması sonucunda olumlu bir anlam meydana gelmektedir. Bu duruma da *çift olumsuzluk* adı verilir. Cümledeki yüzey yapı olumsuz görünürken derin yapıda olumlu bir anlam bulunmaktadır. Cümlede hem ek hem sözcük olarak çoklu olumsuzluk unsurlarının bulunması sonucunda da bu yapılar birbirini iptal eder ve yine olumlu bir anlam oluşur (Ay, 2020, s. 331).

Elâzığ ağızlarında birden fazla olumsuzluk unsurunun bir arada kullanılmasıyla olumlu bir anlam ifade eden toplamda 9 örnek cümle tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde özellikle $\pm\{mI\}$ soru ekinin olumsuzluk işaretleyicisi almış fiillerle birlikte kullanılması ile oluşmuş çift olumsuzluk şekilleri çok yaygındır. Ay, $\pm\{mI\}$ soru eki için “*Hem fiillerle hem de adlarla kullanılabilen bir olumsuzluk işaretleyicisidir. Bu ek, olumsuzluk eki almış fiillerle birlikte kullanıldığında çift olumsuzluk oluşturur. Cümlede iki olumsuz unsurun birbirini geçersiz kılması sonucu olumlu bir anlam meydana gelir.*” ifadelerini kullanmıştır (Ay, 2020, s. 356).

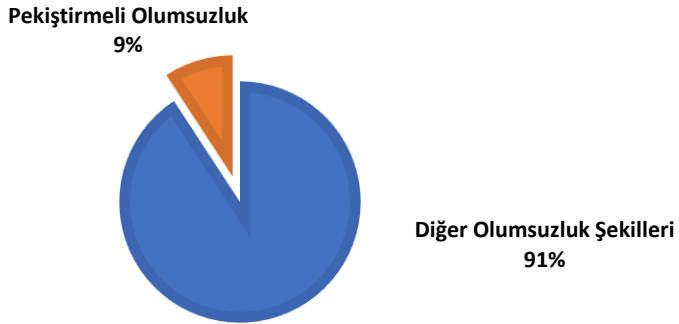
- ❖ *... o kim~olē~ki benim padişa olduğum **bilmē~mi**?* (Merkez/Aşağıdemirtaş, EYAD, 49/3/10)
- ❖ *yüce dağlar gibi ösgedim seni, bir mektubun aldım ağlattın beni, dünyanın malını vērşeler bana, **vefasız** **degilim** unutmam seni.* (Ağın/ EYAD, 162/36a/15)
- ❖ *...onun nişannısı gelín~oli o olsa orda dururı mu, **gelmez** **mı** evıne.* (Merkez/Akçakiraz, EYAD, 42/2/76)

- ❖ *üsteliK da babam bana bi zoppa çekmadı~mı.* (Keban/Ulupınar, KBAYA, 106/15/11)
- ❖ *gürbete yolladım gelme mi dedim?* (Ağın/Merkez, KBAYA, 175/50/132)
- ❖ *bi de zayıflama olmuş, olmamış degül.* (Sivrice/Uslu, SYA, 195/40/129)
- ❖ *fâket şimdi bu asirde dinini bilmeyan genÇ yohdur.* (Arıcak/Üçocuk, AYA, 76/1/109)
- ❖ *şimdi o da geli yavrum, gelmeye değil.* (Kovancılar/Merkez, KA, 107/1/122)
- ❖ *...dünyada resulullah geldihtan sonra islami tanımayan kalmadı, ama inanmiyen o zaten başka küfür, o inatçidir.* (Kovancılar/Merkez, KA, 182/21/54)

4.5. Pekiştirmeli Olumsuzluk

En az bir olumsuzluk işaretleyicisi ve bir olumsuzluk pekiştiricisinin beraber kullanılmasıyla oluşan olumsuzluk görünümüdür. Bu şekildeki olumsuzluk görünümünde olumsuzluk pekiştiricisi cümledeki olumsuzluk anlamını kuvvetlendirmektedir (Ay, 2020, s. 332). Elâzığ ağızlarında pekiştirmeli olumsuzluk yapısının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 6: Pekiştirmeli Olumsuzluk

Bu yapının kullanıldığı 748 örnek cümle bulunmaktadır. Tespit edilen cümlelere bakıldığında iki olumsuzluk unsurunun birlikte kullanılması daha güçlü bir olumsuzluk görünümünü ortaya çıkarmıştır.

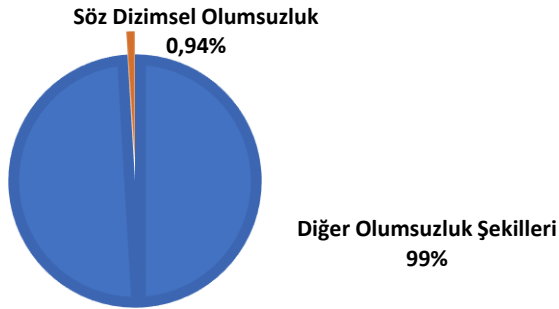
- ❖ *valla ihtiyar nene seni kardaşımdan habersiz içeriye almam.* (Palu/Gökdere/Durmuşlar/ EYAD, 221/63/129)
- ❖ *eger dër kēfen~mi gelem, yohsa beni ezmeyeceksin az~mı gelem.* (Sivrice/Gözeli/Mollaali/ EYAD, 226/65/18)
- ❖ *hêç birısı benim gülizarıma benzamaz.* (Hankendi/Sütlüce, KBAYA, 159/46/43)

- ❖ *déyi fakat benim bi muradım var, öni **almadan** ben seni **alamam**.* (Hankendi/Sütlüce, KBAYA, 160/46/91)
- ❖ *şimdi saÑan artıñ **kimse** kız **vermez**.* (Arıcak/Kanbertepe, AYA, 112/4/411)
- ❖ *undan sōne isteyan daÑul zurne çaler, **istemeyan çalmer**.* (Arıcak/Bukardi, AYA, 121/5/170)
- ❖ *uyandı ki aħaşm olmuş yanında **kimse yoh**.* (Geben/Saracıñ, GDİAT, 95/8/47)
- ❖ ***ibadetsız olmez**. o görevımız.* (Kovancılar/Merkez, KA, 146/11/22)
- ❖ *namazini kılérdi, **kimse** daÑa **yatmezdi**.* (Palu/Merkez, PMA, 248/28/65)
- ❖ *ben dérecem oğlum, **héç gelmeyin** siz, her sabbañTan iki evlek bi-sahat çalışıdım.* (Sivrice/Kürk, SYA, 180/34/98)

4.6. Söz Dizimsel Olumsuzluk

Söz dizimsel olumsuzluk kavramı, kip çekimlerine bağlı olan söylem çözümlemelerini kapsamaktadır. Bu tarz çözümlemelerde cümleler ad ve fiil cümlelerinde olumsuzluk yapıları ayrı olarak incelenebilir. Fiil cümlelerinde haber ve dilek kiplerinin olumlu ve olumsuz şekilleri de kiplik ve olumsuzluk bağlantısı açısından değerlendirilebilir. Cümleleri üretilmiş son şekline göre içlerinde yer aldıkları bağlamlar bakımından olumlu ve olumsuz olarak değerlendirmek, söz dizimsel olumsuzluk incelemeleri için gerekli bir durumdur (Ay, 2020, s. 370). Elâzığ ağızlarında *söz dizimsel olumsuzluk* yapısının dağılımı şu şekildedir:

Tablo 7: Söz Dizimsel Olumsuzluk

4.6.1. Ne... ne... Bağlacıyla Yapılan Olumsuzluk

GTS’de *ne... ne...* bağlacı “1. Cümledeki öğeleri veya cümleleri birbirine bağlayan ve olumsuzluk anlamı veren tekrarlı söz, hem... hem...”

karşıtı; 2. İki sıfat veya sıfat durumunda olan iki kelimenin başına getirildiğinde iki kavramın ortalaması olan üçüncü bir kavram anlatan bir söz; 3. Çokluk, güzellik vb. anlatan bir söz.” olarak tanımlanmıştır.¹⁷

Ne... ne... bağlacı ile yapılmış olumsuzluklar, cümle düzeyinde, söz dizimsel ve bağlamsal olarak yapılmış olumsuzluk şekillerinden biridir. *Ne... ne...* bağlacı ile başlayan cümlelerde yüklem olumlu bir şekilde kullanılırken cümle olumsuz bir anlam içermektedir. Bu sebeple gramer kitaplarında *ne... ne...* bağlacı için cümlelerde şekilce olumluluk olmasına rağmen anlamca olumsuzluk yapısından bahsedilmiştir (Ay, 2020, s. 371). *Ne... ne...* bağlacı, kelimeleri, kelime gruplarını veya cümleleri birbirine bağlayarak isim ve fiil cümlelerini olumsuz yapmaktadır (Karahana, 2019, s. 105).

Farsçada da kullanılan bu bağlaç hem tekrarlı hem de tekrarsız olarak kullanılmaktadır. Ancak Türkçede olumsuzluk anlamını vermek için *ne* sözcüğünün tekrarlı olarak kullanılması gerekmektedir. Bağlaç bu anlamda iki veya ikiden daha fazla olarak tekrarlanabilmektedir (Ediskun, 2010, s. 311).

Görevdeş veya zıt anlamlı kelimelerin başına gelerek bunları arka arkaya sıralayan bu bağlaç, aynı zamanda sıralamış olduğu öğelerden “hiçbiri” anlamını veren “red” bir “olumsuzluk” bildirme işlevi de vardır. *Ne... ne...* bağlacı yapısı bakımından da zamir kökenlidir. *de* bağlacı ile pekiştirilebilmektedir (Korkmaz, 2014, s. 938).

Banguoğlu, *ne... ne...* bağlacını söz içinde iki kelimeyi, aynı değerle iki cümle unsurunu, iki yargıyı ve bazen de iki paragrafı bağlamaya yarayan kelimeler olduğunu belirtmiş ve yabancı asıllı bağlamlar adı altında yer vermiştir (Banguoğlu, 2015, s. 390-395). Ergin ise bu bağlacı, karşılaştırma edatları adı altında inceleyerek karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan edatlar olduğunu söylemiştir (Ergin, 2009, s. 353-354).

Ne... ne... bağlacının kullanımında genellikle yüklem olumlu olduğu örnekler karşımıza çıkmaktadır. Ancak Cumhuriyet’in ilanından sonraki dönemlerde yazılan gramerlerde yüklem de olumsuz olabileceği konusuna değinilmiştir (Menabit, 2004, s. 74). Elâzığ ağızlarında *ne... ne...* bağlacının geçtiği toplamda 76 örnek tespit edilmiştir.

- ❖ *düğünlerimiz, ne olan bizi görürdu ne biz olani.* (Palu/Merkez, PMA, 267/32/17)
- ❖ *ne ölesin ne itesin gıyamete gider haşa haşa domuz süretinde gezesin.* (Sivrice/Çatakkaya, SYA, 158/27/13)

¹⁷ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 05.04.2023).

- ❖ **ne** ‘*ķarpuzlā yapardık yavrum. ne misiylē yapardık ama.* (Kovancılar/Merkez, KA, 137/8/36)
- ❖ *seni ne elma doyurū, ne portakal doyurū, ne mandalina doyurū, anca ekmek.* (Kovancılar/Merkez, KA, 129/7/52)
- ❖ **ne** *ben sendaŋ mal aldım. ne ben senin malını alerım.* (Arıcak/Bukardi, AYA, 125/5/301)
- ❖ *ben gözümü aştım ne ana gördüm ne baba gördüm.* (Keban/Sağdıçlar, KBAYA, 103/13/2)
- ❖ *baŋi ki o gonaŋın ne kapaŋı var ne şeyi var.* (Hankendi/Sütlüce, KBAYA, 159/46/51-52)
- ❖ *geldik ūindi aŋşam oldu yegen, ne içeri aliler ne~ele, hepsi ğayboldu.* (Merkez/Poyraz/Kozluk, EYAD, 116/20/8)
- ❖ **ne** *köy ğaldı, ne aliŋam ğaldı. ne ūüŋnaz ğaldı.* (Harput/Sugözü (Hersenk), EYAD, 88/13/55)
- ❖ *ūindi herif öldi ne bā kaldi ne bahçe kaldi.* (Palu/Üçdeğirmenler, PMA, 276/34/95)

4.7. Vurgu ile Yapılan Olumsuzluk

Vurgu ile yapılan olumsuzlukta, yüzey yapıda olumlu bir anlam varken derin yapıda olumsuz bir anlamın oluştuğu görülmektedir. Bazen bu durumun tersi bir yapı da kullanılmaktadır. Vurgunun olduğu cümleler genellikle soru eki veya soru kelimesi ile yapılmaktadır. Karahan, Doğu Grubu ağızlarında bu ek veya kelimelerin kullanılmadan vurgu ile cümleye soru anlamı kazandırıldığını belirtmiştir. Bu durum Doğu grubu ağızlarını diğer ağızlardan ayıran bir özelliktir (Karahan, 2022, s. 52).

Tablo 8: Vurgu İle Yapılan Olumsuzluk

Doğu Grubu ağızlarından olan Elâzığ ağızında az da olsa vurgu ile yapılan olumsuzluk örnekleri tespit edilmiştir. Bu kapsama giren 5 örnekte, soru ekiyle birlikte olumsuzluk işaretleyicilerinin de kullanıldığı görülmektedir.

- ❖ **hēs** *şerbetsiz niŋan olur?* (Palu/Üçdeğirmenler, PMA, 229/23/52)

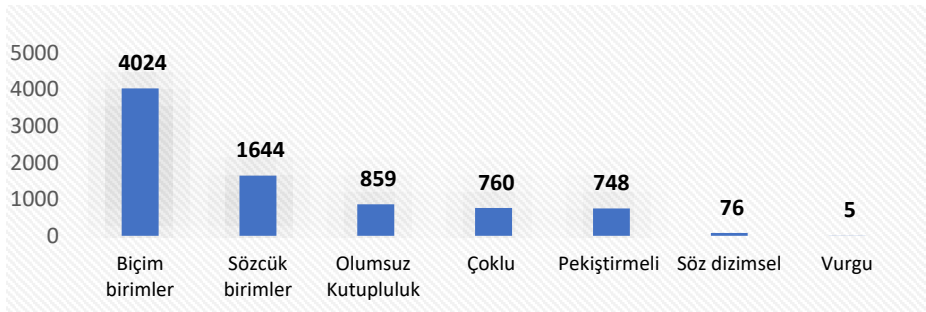
- ❖ *hêç* heves daña *vâr*? (Palu/Yeşilbayır, PMA, 185/12/17)
- ❖ *dolma bilinmez mi* yavrim. (Kovancılar/Merkez, KA, 124/6/103)
- ❖ *hêç* affeder *miyim* dâ? (Kovancılar/Merkez, KA, 129/7/71)
- ❖ *hiç* ışıh elle *yağalenür*? (Kovancılar/Merkez, KA, 216/30/8)

Sonuç

Hem Türkiye Türkçesi ağız atlası çalışmalarına katkı sunmak hem de Elâzığ ili ağızlarını bir noktadan ayrıntılı bir şekilde ele almak için bu bildiride, Elâzığ ili ağızlarında kullanılan olumsuzluk yapıları incelenmiştir. Taranan eserler, toplam 254 metinden oluşmaktadır. Elâzığ ağızlarından derlenmiş bu metinler tarandığında 8116 cümlede olumsuzluk ifadesinin geçtiği tespit edilmiştir. Tespit edilen kullanımlar; *biçim birimlerle yapılan olumsuzluk*, *sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk*, *olumsuz kutupluluk unsurları*, *çoklu olumsuzluk*, *pekiştirmeli olumsuzluk*, *söz dizimsel olumsuzluk* ve *vurgu ile yapılan olumsuzluk* olmak üzere yedi grupta incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

1. Elâzığ ağızlarında tespit edilen 8116 olumsuzluk ifadesinden 4024 kullanım biçim birimlerle yapılan olumsuzluk kategorisindedir. Bunu 1644 kullanımla sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk ifadeleri izlemektedir. Buradan yola çıkarak Elâzığ ağızlarında olumsuzluğun daha çok biçim birimlerle ve sözcük birimlerle yapıldığı; olumsuz kutupluluk unsurları, çoklu olumsuzluk, pekiştirmeli olumsuzluk, söz dizimsel olumsuzluk ve vurgu ile yapılan olumsuzluk işaretleyicilerinin ise daha az kullanıldığı yargısına varılabilir.

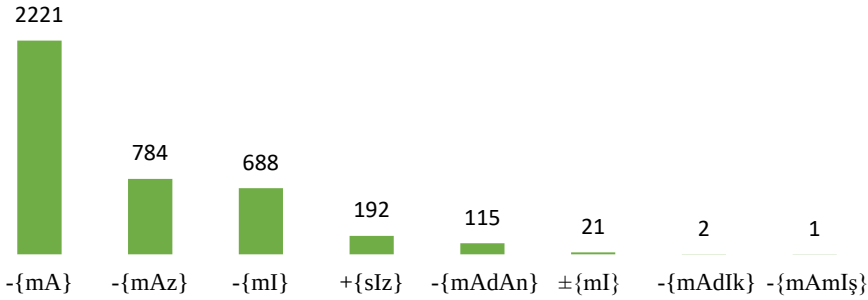
Tablo 9: Elâzığ Ağızlarında Olumsuzluk

2. Biçim birimlerle yapılan olumsuzluk işaretleyicileri $\{-mA\}$, $\{-mAz\}$, $\{+sIz\}$, $\{-mAdAn\}$, $\pm\{mI\}$, $\{-mAdIk\}$ ve $\{-mAmlş\}$ şeklinde sınıflandırılmıştır. $\{-mA\}$ eki, kendi içinde fonetik hadiselerle göre $\{-mA\}$ ve $\{-mI\}$ olarak ayrı ayrı verilmiştir. Biçim birimlerle yapılan toplam 4024 örnek cümle tespit edilmiştir. Bu cümlelerin sayısal olarak dağılımı $\{-mA\}$ 2221, $\{-mAz\}$ 784, $\{-mI\}$ 688, $\{+sIz\}$ 192, $\{-mAdAn\}$ 115, $\pm\{mI\}$ 21, $\{-mAdIk\}$

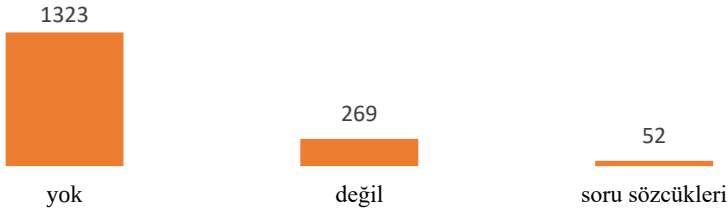
2, $\{-mAml\}$ 1 şeklindedir. Elde edilen sonuçlar incelendiğinde en yoğun kullanım $\{-mA\}$ ekinde, en az kullanım ise $\{-mAml\}$ ekinde olduğu görülmektedir.

Tablo 10: Biçim Birimlerle Yapılan Olumsuzluk

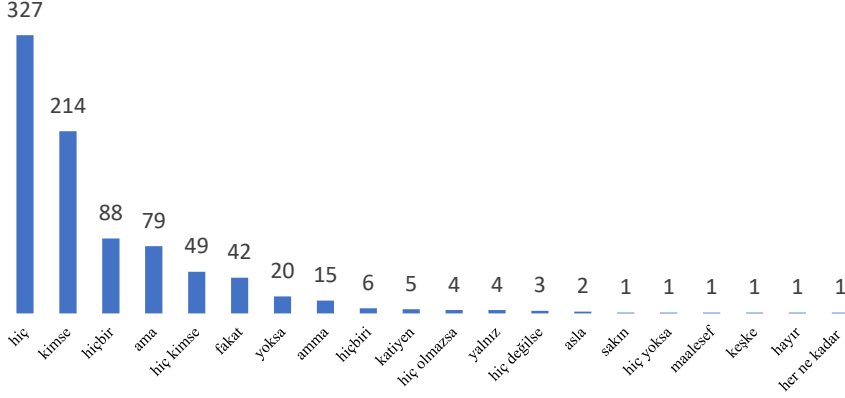
3. Sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk işaretleyicileri kendi içinde *yok*, *değil* ve *soru sözcükleri* olarak sınıflandırılmıştır. *Soru sözcükleri* de kendi içinde *ne*, *nasıl* ve *nere* olarak ayrılmaktadır. Sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk işaretleyicileri toplam 1644 örnek cümleden oluşmaktadır. Bu olumsuzluk işaretleyicilerinin kategorilere göre dağılımı *yok* 1323, *değil* 269, *soru sözcükleri* 52 şeklindedir. En yoğun kullanımın *yok* sözcük birimiyle yapılan olumsuzluk işaretleyicisi olduğu görülmektedir. En az kullanım ise *soru sözcükleriyle* yapılmıştır.

Tablo 11: Sözcük Birimlerle Yapılan Olumsuzluk

4. Olumsuz kutupluluk unsurlarıyla yapılan olumsuz bağlamlardan oluşan toplamda 859 örnek cümle tespit edilmiştir. Bu olumsuzluk işaretleyicilerinin kategorilere göre dağılımı *hiç* 327, *kimse* 214, *hiçbir* 88, *ama* 79, *hiç kimse* 49, *fakat* 42, *yoksa* 20, *amma* 15, *hiçbiri* 6, *katiyen* 5, *hiç olmazsa* 4, *yalnız* 4, *hiç değilse* 3, *asla* 2, *sakın* 1, *hiç yoksa* 1, *maalesef* 1, *keşke* 1, *hayır* 1 ve *her ne kadar* 1 şeklindedir. Elde edilen bu sonuçlara göre en fazla kullanım *hiç* sözcüğünde iken en az kullanım *sakın*, *maalesef*, *hayır*, *hiç yoksa* ve *her ne kadar* sözcüklerindedir.

Tablo 12: Olumsuz Kutupluluk Unsurları

5. Cümlede biçim birimsel ya da söz dizimsel birden çok olumsuzluk işaretleyicisinin bir arada kullanılması sonucunda meydana gelen çoklu olumsuzluk şekillerinden olumsuzluk uyumunun olduğu 751, çift olumsuzluğun olduğu 9 örnek tespit edilmiştir. Elâzığ ağızlarında cümlede birden çok olumsuzluk işaretleyicisinin birbirini iptal etmeden kullanılmasının çift olumsuzluğa göre yaygın şekil olduğu görülmektedir.

Tablo 13: Çoklu Olumsuzluk

6. En az bir olumsuzluk işaretleyicisi ve bir olumsuzluk pekiştiricisinin beraber kullanılmasıyla oluşan pekiştirmeli olumsuzluk yapısının geçtiği 748 örnek cümle tespit edilmiştir. Tespit edilen cümlelere bakıldığında iki olumsuzluk unsurunun birlikte kullanılması daha güçlü bir olumsuzluk görünümünü ortaya çıkarmıştır.

7. Söz dizimsel olumsuzluk kategorisi için sadece *ne... ne...* bağlacıyla yapılan olumsuzluk işaretleyicilerinin olduğu 76 örnek cümle tespit edilmiştir. Elâzığ ağızlarında söz dizimsel olumsuzluk şekillerinin biçim birimlerle ve sözcük birimlerle yapılan olumsuzluk türlerine göre daha az tercih edildiği görülmektedir.

8. Elâzığ ağızlarından derlenmiş metinler incelendiğinde bölgede vurgu ile yapılan olumsuzluk şekillerinin nadiren kullanıldığı belirlenmiştir.

9. *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Olumsuzluk* başlıklı doktora çalışmamız bittiğinde bu veriler, diğer illerden derlenen verilerle karşılaştırılacak ve ağızlarımızdaki olumsuzluk kullanımlarındaki yoğunluk ve farklılıklar da örnekleriyle ve haritalarla gösterilecektir.

Kaynaklar

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk çevresi metinlerde olumsuzluk ve yokluk şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Akbaba, D. E. (2017). Nogay Türkçesinde olumsuzluk kategorisi. *Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi*, 57-68.
- Alkaya, E. (2015). Elâzığ ağızı ile ilgili çalışmalar ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in Harput ağızı adlı eseri üzerine. *Tarihten Günümüze Elâzığ Uluslararası Kongresi Bildirileri*, (s. 777-801). Elâzığ.
- Ay, Ö. (2009). *Türkiye Türkçesi ağızlarında fil çekimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ay, Ö. (2015). *Türkiye Türkçesi ağızlarında zamirler*. Ankara: Gazi.
- Ay, Ö. (2020). Olumsuzluk. *Türkçede dilbilgisel ulamlar* (s. 319-376). içinde Ankara: Gazi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Baran, B. (2017). Yanıt ifade eden evet, hayır ve benzeri sözcükler üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1306-1315.
- Başdaş, E. (2019). Kırgızcada standart olumsuzluk. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 145-158.
- Bilgegil, K. (1982). *Türkçe dilbilgisi*. İstanbul: Dergah.
- Böler, T. (2021). *Türkiye Türkçesi biçim bilgisi I*. İstanbul: Kesit.
- Börekçi, M. (2001). Türkçe öğretimi bakımından dil bilgisi terimi ve kavram olarak olumluluk-olumsuzluk. *TDAY Belleten*, 45-61.
- Buran, A. (2008). Olumsuzluk ekinin (-mA) Türk lehçelerindeki sesbilgisi görüntüsü üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 306.
- Buran, A. (2011). Türkiye Türkçesi ağızlarının tasnifleri üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 41-54.
- Buran, A., & İlhan, N. (2008). *Elâzığ yöresi söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Buran, A., & Oğraş, Ş. (2003). *Elâzığ ili ağızları*. Elâzığ: Elâzığ Kültür Kurultayı.
- Bülbül, Ö. (2015). *Zemmu'l-fenâ'da geçen olumsuzluk ifadeleri ve bunların anlambilim bakımından incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (1945). *Güney doğu illerimiz ağızlarından toplamalar (Malatya, Elâzığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş vilayetleri ağızları)*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1994). *Anadolu diyalektolojisi üzerine malzeme I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Cin, A. (1998). *Tarihi Türk şivelerinde ve günümüz Oğuz grubu şivelerinde olumsuzluk ifadesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cin, A. (2006). Türkçede +sIz/+sUz eki üzerine . *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1-43.
- Çalışır, S. (2007). *Türkçe bilimsel metinlerde olumsuzluk*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çanak, F. (2019). *Palu merkez ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiçekdağı, C. (2019). “Olmayan” ve “değil” sözcükleri ve olumsuzluk üzerine mantıksal bir değerlendirme . *Kaygı Dergisi*, 325-350.
- Çotuksöken, Y. (2011). *Yapı ve işlevlerine göre Türkiye Türkçesinin ekleri*. İstanbul: Papatya.
- Çürük, M. S. (2010). Olumsuzluk ve kiplik arasındaki ilişki: bakış ve yaklaşımlar . *Modern Türklük Dergisi*, 57-72.
- Çürük, M. S. (2012). Olumsuzluğun anlatı metinlerdeki işlevleri üzerine. *Modern Türklük Dergisi*, 147-175.
- Çürük, M. S. (2013). *Rabguzi'nin Kıışaşı'l-Enbiyâ'sında olumsuzluk*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çürük, M. S. (2014). Olumsuzluğu kuvvetlendirme stratejileri üzerine: Kıışaşı'l-Enbiyâ örneğinde bir inceleme. *Dil Araştırmaları*, 147-169.
- Demirel, Ö. (2006). Yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler hakkında bir değerlendirme. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 43-57.
- Demirel, Ö. (tarih yok). *Türkiye Türkçesinde olumsuz cümle yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derbal, N. E. (2021). Sait Faik Abasıyanık'ın Seçme Hikayeleri'nde olumsuzluk ulamı. *Ulusal Yunus Emre Öğrenci Sempozyumu* (s. 163-172). Teke Akademi.
- Dinar, T. (2017). Olumsuzluk başlatıcısı olarak her ne kadar... -sA/(i) sA (dA) yapısı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 172-183.
- Doğan, M. (2018). *Kovancılar ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ediskun, H. (1963). *Yeni Türk bilgisi*. İstanbul: Remzi.
- Ediskun, H. (2010). *Türk Dil bilgisi*. İstanbul: Remzi.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Erten, M. (2007). +sIz eki olumsuzluk eki midir? *Turkish Studies*, 1168-1173.
- Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç.

- Gülensoy, T. (1981). *Anadolu ve Rumeli ağızları bibliyografyası*. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi.
- Gülensoy, T. (2010). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Gülensoy, T., & Buran, A. (1994). *Elâzığ yöresi ağızlarından derlemeler I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu türkçesinde ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gürkan, D. Ö. (2017). Ulaçların olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanımı üzerine bir inceleme. *Söylem Filoloji Dergisi*, 115-123.
- Hirik, E. (2010). *Türkiye Türkçesinde olumsuzluk*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hirik, S. (2014). Kesinlik ve olumsuzluk ilişkisine kipsel yaklaşım. *Turkish Studies*, 349-367.
- İlhan, N. (2005). Türkçede olumsuzluk. *Karaman Dil, Kültür ve Sanat Dergisi*, 1-6.
- İlhan, N., & Kabadayı, C. (2017). *Türk dilinde olumsuzluk*. İstanbul: Kesit.
- İlhan, N.; Kabadayı, C. (2017). *Türk dilinde olumsuzluk*. İstanbul: Kesit.
- Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin söz dizimi*. İstanbul: Kesit.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- Karahan, L. (2018). *Ağız atlası kılavuz kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Karahan, L. (2019). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ.
- Karahan, L. (2022). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaymaz, M. (1996). *Sivrice yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kerime Üstünoğlu, M. A. (2009). Hiç'in yer aldığı yapılar ve yüklendiği anlamsal işlevler. *Dil Araştırmaları*, 25-35.
- Korkmaz, Z. (1965). Türkiye Türkçesindeki –madan/-meden < -mağın < -meğin zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine. *Türkoloji Dergisi*, 259-269.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *TDAY-Belleten*, 143-172.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Menabit, C. S. (2004). ne... ne'li veya ne... ne de'li bağlama edatlarında olumsuzluk sorunu. *TDAY- Belleten*, 71-91.

- Naseem, M. H. (2016). *Çağatay, Özbek ve yeni Uygur türkçelerinde fiil işletimi (kişi, olumsuzluk, zaman, soru)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oğraş, Ş. (2000). *Elâzığ ili ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oturakçı, N. (2006). *On beşinci yüzyıla kadar tarihi türk lehçelerinde +sIz/+sUz*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgür, U. (2013). *Dede Korkut metinlerinde geçen olumsuzluk ve yokluk biçimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgür, U. (2021). Dede Korkut'un üçüncü nüshasında geçen olumsuzluk ve yokluk biçimleri . *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 151-172.
- Özkan, B. (2006). Türkçede dilbilgisel terim olarak “olumlama” ve “olumsuzlama”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 269-282.
- Özmen, M. (2012). Türkçede değil kelimesi ve kullanımları. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 189-244.
- Seçkin, P. (2018). Bir kiplik işareleyicisi olarak olumsuzluk. *IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, (s. 735-745). Malatya.
- Seçkin, P. (2018). *Türkçede dilsel bir kategori olarak olumsuzluk*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seçkin, P. (2021). Dede Korkut Kitabı'nda söylemsel olumsuzluk. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 63-79.
- Şaştım, Z. (2003). *Arıcak (Elâzığ) ve yöresi ağızları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tan, Ö. (2019). *Cengizname'de olumsuzluk ve yokluk şekilleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, Ş. (1990). Türkçede –mA olumsuzluk eki ile –DIK+ eki nereden geliyor? . *Tarih ve Toplum*, 14-17.
- Üstünoğlu, K. (2006). Ama'nın işlevleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-16.
- Üstünoğlu, K. (2016). Dilbilgisel olumsuzlayıcılar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 177-184.
- Üstünoğlu, K. H. (2001). +(sIz), + (II) ekinin olumsuzluğu mu? *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 119-140.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dil bilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

- Yalçın, S. K., & Çalışır, R. (2012). Elâzığ ağzında görülen deyimler üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 136-157.
- Yarba, S. (2018). *Kıpçak grubu türk dillerinde olumsuzluk*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. (2019). Yenisey Yazıtları'nda olumsuzluk ve yokluk şekilleri. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, (s. 1736-1744). Eskisehir.
- Yılmaz, A. (2009). Cümlelerin sınıflandırılmasında kullanılan olumluluk-olumsuzluk kategorisi üzerine. *Turkish Studies*, 2338-2350.

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA VERİ KAYNAĞI OLARAK
SOSYAL MEDYA
Fatih KURTULMUŞ*
Özet

Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları yaklaşık olarak 150 yılı aşkın bir süredir devam etmektedir. Bu zaman dilimi içerisinde ağızlar çeşitli yönlerden ele alınmış ve binlerce çalışmaya konu olmuştur. Ancak köyden kente göç ile artan kentlileşme, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, eğitim seviyesinin yükselmesi ile artan ölçünlü dilin baskısı, araştırma sahasının genişliği ve ağızların sürekli değişebilen doğası gibi faktörlerden dolayı belki de hiçbir zaman istenilen seviyeye gelemeyecektir. Buna rağmen yine de yapılmış olan çalışmalar sayesinde günümüzde Türkiye Türkçesi ağızları hakkında çok önemli verilere sahibiz. Teknoloji ve iletişim alanında son yarım yüzyıllık gelişmeler göz önüne alındığında değişimin hızı baş döndürücüdür. Bilgisayar, internet ve akıllı telefonların herkes tarafından ulaşılabilir hâle gelmesinden sonra iletişim olgusu temelden değişmiş ve tarih boyunca görülmemiş bir hıza ulaşmıştır. Gelişen teknolojiler sayesinde hayatlarımıza giren sosyal medya uygulamaları da bu hızın önemli araçları hâline gelmiştir. Sosyal medyada kullanılan dil başta dilbilim araştırmaları olmak üzere pek çok bilim alanı için oldukça ilgi çekicidir ve çok fazla malzeme sunmaktadır. Bu çalışmada geleneksel veri toplama yöntemlerine ek olarak sosyal medyanın da ağız araştırmalarında veri kaynağı olarak kullanılabilirliği tartışılacaktır. Sosyal medya hem hazır veri kaynağı hem de elde edilecek veri kaynağı olarak iki ana başlığa ayrılacak ve örnekler üzerinden imkânları gösterilmeye çalışılacaktır. ‘Sosyal medya aracılığıyla ağız araştırmaları için veri toplanabilir mi, toplanabilirse ne tür veri olabilir, sınırlılıkları nelerdir?’ gibi sorulara yanıt aramakla birlikte sosyal medya üzerinden yapılacak dil araştırmalarının avantajları ve dezavantajları da ayrıca değinilecek noktalar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Ağız araştırmaları, ağızlar ve sosyal medya, Türkiye Türkçesi ağızları.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan, kurtulmusfatih@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3259-5710.

SOCIAL MEDIA AS A DATA SOURCE IN DIALECT STUDIES

Abstract

Turkish dialect research has been going on for more than 150 years. During this period, dialects have been handled from various aspects and have been the subject of thousands of studies. However, it may never reach the desired level due to factors such as increasing urbanisation with migration from villages to cities, the spread of mass media, the pressure of the standard language increasing with the rising level of education, the width of the research area and the ever-changing nature of dialects. Nevertheless, thanks to the studies carried out, we have very important information about the Turkish dialects nowadays.

Considering the developments in the field of technology and communication in the last half century, the speed of change is astonishing. After computers, internet and smart phones became accessible to everyone, the phenomenon of communication has fundamentally changed and reached a speed unprecedented throughout history. Social media applications, which have entered our lives thanks to developing technologies, have become important tools of this speed. The language used in social media is very interesting for many fields of science, especially linguistics research, and offers a lot of material.

In this paper, in addition to conventional data collection methods, the usability of social media as a data source in dialect research will be discussed. Social media will be divided into two main headings as both a ready-made data source and an obtained data source, and its possibilities will be tried to be shown through examples. In addition to seeking answers to questions such as whether data can be collected for oral research through social media, what kind of data can be collected, what are its limitations, its advantages and disadvantages are also among the points to be mentioned.

Keywords: Dialect studies, dialect and social media, Turkish dialect.

Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları yaklaşık olarak 150 yılı aşkın bir süredir devam etmektedir. Bu zaman dilimi içerisinde ağızlar çeşitli yönlerden ele alınmış ve binlerce çalışmaya konu olmuştur. Ancak köyden kente göç ile artan kentlileşme, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, eğitim seviyesinin yükselmesi ile artan ölçünlü dilin baskısı, araştırma sahasının genişliği ve ağızların sürekli değişebilen doğası gibi faktörlerden dolayı araştırmalar belki de hiçbir zaman istenilen seviyeye gelemeyecektir. Buna rağmen yine de yapılan çalışmalar sayesinde günümüzde Türkiye Türkçesi ağızları hakkında çok önemli verilere sahibiz.

Türk Dil Kurumu tarafından 1932 ile 1960 yılları arasında halk ağızlarından yapılmış büyük derleme hareketi neticesinde *Derleme Sözlüğü* meydana gelmiş ve 600.000’den fazla sözcük kayıt altına alınmıştır (Derleme Sözlüğü, 2009, s. V-VI). Üniversitelerde ilgili bölümlerin kurulması ve yaygınlaşması sonrasında pek çok araştırmacının büyük emekleri sonucunda birçok bölgeden derlemeler yapılmış ve mümkün mertebe ağız bölgeleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sosyal bir varlık olan insan bir başka insan ile etkileşim hâlinde olmak zorundadır. Bu etkileşim ‘aynı zaman ve mekânda’ sözlü olarak kurulsa da tarihsel süreçte meydana gelen zamansal ve mekânsal farklılıklardan dolayı çeşitli biçimlerde gerçekleşmiştir. Günümüze gelene kadar duman, taş tabletler, sonrasında kâğıdın icadı ile yazma eserler, mektuplar, telgraf, telefon, televizyon ve internet gibi pek çok iletişim aracı kullanılmıştır. Tarih boyunca kullanılan araçlar değişmiş olsa da insanlar arası iletişimin doğası aynı kalmıştır. Bu durumu Standage (2013, s. 3) bilginin kişisel olmayan merkezi bir kaynaktan dikey olarak iletilmesinden ziyade, sosyal ağlar boyunca bir kişiden diğerine yatay olarak geçtiği iki yönlü, karşılıklı konuşma ortamları şeklinde dile getirmiştir.

İnternetin keşfi ve yaygınlaşması ile iletişimin boyutu ve hızı tamamen değişmiş, her insan dijital olarak birbirine bağlanabilir duruma gelmiştir. Wilbur (1997, s. 13-14) bu bağlantıyı, bazen eş zamanlı gerçek iletişim bazen de (daha sık olarak) eş zamansız, yalnız, sadece ara sıra seslerin veya bedenlerin doğrudan yüzleşmesini amaçlayan bir tür metinsel flört olarak tanımlamıştır.

Bu çalışmada; yöntem olarak sosyal medyanın ağız araştırmalarında kullanılabilirliği üzerinde durulacaktır. Sosyal medya uygulamaları vasıtasıyla ne tip verilere ulaşılabilir? Sosyal medya aracılığıyla elde edilen verilerin sınırlılıkları, avantajları ve dezavantajlarının neler olduğu tartışılacaktır.

Sosyal Medyanın Dil Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi¹

Sosyal medya kavramı yakın zamanlarda ortaya çıkmış bir fenomen olmasından dolayı günümüzde dil araştırmaları için oldukça yeni bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Dilbilimcilere daha önce görülmemiş ölçekte veri kaynağı sunarak, diyalektoloji, derlem dilbilimi ve toplumdilbilim gibi deneysel olarak yaklaşılacak bazı alanlarda araştırma yapmak için yeni yollar ve yöntemler sunmaktadır. Ancak sosyal medyadan doğru bilgiyi çıkarmak geleneksel veri kaynaklarında olduğu kadar kolay değildir, çünkü büyük verinin boyutu ve biçimi onu bir bütün olarak gözlemlemek için çok elverişsiz hâle getirir (Doyle, 2014, s. 98). Bunun yanı sıra, sosyal medyanın aktif kullanıcısı olmayan dilbilimci, sosyal medyanın iletişim aracı olarak uygunluğunu görmekte zorlanabilir ve dolayısıyla akademik araştırma için yararlı bir site olarak görmeye meyilli de olmayabilir (Page, 2014, s. 26). Elektronik sosyal medya, yazılı dilde gayri resmi iletişim için yeni fırsatlar sunarken, aynı zamanda araştırmacıların milyonlarca birey arasındaki doğal iletişim kayıtlarından ağız çeşitliliğini belgelemelerine olanak tanıyan yeni veri kümeleri sağlar (Eisenstein, 2018, s. 561).

Sosyal medya uygulamaları aracılığıyla herkes veri üretebilir hâle gelmiştir. Kullanıcılar çeşitli platformlarda yazı, fotoğraf ve video gibi araçlarla pek çok dijital ayak izi bırakmaktadır. Bu durum ‘gündelik insana ait olan’ ve insanlık tarihi boyunca elde edilemeyecek pek çok veriyi kayıt altına alma imkânı sağlamıştır. Sosyal medya uygulamaları sadece ağız araştırmaları için değil sosyal bilimlerin pek çok alanı için veri deposuna dönüşmüş durumdadır. Nitekim Golder ve Macy (2014, s. 130) çevrimiçi topluluklardan ve ağlardan toplanan dijital ayak izlerinin, insan davranışını ve sosyal etkileşimi daha önce yapamadığımız şekilde anlamamızın nasıl mümkün olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Sosyal medya günümüzde insan hayatının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Pek çok insan gününün bir kısmını bu mecralarda geçirmekte, diğer insanlarla etkileşimde olmakta ve iletişim kurmaktadır. Tam olarak üzerinde uzlaşılmış bir tanımla olmamakla birlikte *sosyal medya* genellikle kullanıcıların dijital ağlar aracılığıyla medya kaynaklarına ve uygulamalarına katıldığı, bunları yarattığı ve diğer kullanıcılarla paylaştığı herhangi bir uygulama veya teknolojiyi ifade etmektedir (Reinhardt, 2019, s.3). Page ise sosyal medya terimini yaygın olarak katılımcılar arasında sosyal etkileşimi teşvik eden internet tabanlı sitelere ve hizmetlere atıfta bulunarak tartışma

¹ Sosyal medya ve dil üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır: (Akkaya, 2014; Crystal, 2006; Doyle, 2014; Golder & Macy, 2014; Jørgensen vd., 2015; Nguyen, 2021; Page vd., 2014; Perrin & Cotter, 2017; Reinhardt, 2019; Sun vd., 2021; Willis, 2020)

forumları, bloglar, wikiler, podcastler, sosyal ağ siteleri, içerik paylaşım siteleri ve sanal dünya siteleri şeklinde tanımlamaktadır (Page vd. 2014, s.5).

Sosyal paylaşım siteleri aracılığıyla yapılacak araştırma ile bir kişi hakkında pek çok veriye ulaşılabilir. Örneğin Levis vd. (2008, s. 331) Facebook ile ilgili olarak; kullanıcıların belirli bir ağda herkes tarafından görüntülenebilir kişisel profiller oluşturmak suretiyle, bireylerin geçmişleri (örneğin lise, memleket), demografileri (örneğin doğum günü, cinsiyet), ilgi alanları, siyasi görüşleri ve grup bağlantıları ile kültürel zevkleri (örneğin; favori kitaplar, filmler ve müzik) hakkında bilgilere ulaşılabilceğini belirtmiştir. Toplumdilbilim çalışmaları için bu tip veriler yararlı olabilir.

2022 yılı itibariyle Türkiye’de internet ve belli başlı sosyal medya uygulamalarının kullanımıyla ilgili olarak kullanıcı verileri aşağıdaki gibidir:

- ❖ 69.95 milyon internet kullanıcısı vardır,
- ❖ Facebook: 34.4 milyon,
- ❖ Youtube: 57.4 milyon,
- ❖ Instagram: 52.15 milyon,
- ❖ Twitter: 16.1 milyon kişi tarafından kullanılmaktadır.²

Dilbilimsel perspektiften bakıldığında, sosyal medyadaki faaliyetler öncelikle dil kullanımından oluşmaktadır. Dil; zihinsel ve sosyal yapıların ve süreçlerin bir göstergesi, sosyal gerçekliği inşa etme ve değiştirme aracı olarak işlev gördüğünden sosyal medyada dil kullanımının incelenmesi, araştırmacıların insan eylemleri, sosyal bağlamın çeşitli yönleri ve bu unsurlar arasındaki etkileşim hakkında sonuçlar çıkarmasına olanak tanır (Gnach, 2018, s. 195). Ancak dilbilim araştırmalarının çoğu bugüne kadar sosyal medyayı büyük ölçüde göz ardı etmiştir. Bu durum, sosyal medyanın nispeten yeni bir fenomen olması ve akademik araştırmaların yeni keşifler yapma, fon bulma ve yayınlama döngülerinde nispeten yavaş ilerlemesiyle ilgili olabilir (Page, 2014, s. 26).

Sosyal medya üzerinden yapılacak bir incelemede hem eş zamanlı hem de art zamanlı verilere ulaşılabilir. Eş zamanlı çalışmalara örnek olarak Scheffler (2014, s. 2288) tarafından yapılmış bir çalışmada 2013 yılı Nisan ayında Almanca atılan tüm tweetlerden oluşmuş bir derlem hazırlanmıştır. Çalışmanın sonucunda sosyal medyanın dilbilimsel çalışmalar için bir temel oluşturabileceği ve doğal dil işleme araçları için eğitici derlem meydana getirebileceği üzerinde durulmuştur

² <https://datareportal.com/reports/digital-2022-turkey> (Erişim 25.05.2023)

Bir başka araştırma da İngilizce için (Petrović vd., 2010) Twitter'dan yaklaşık olarak 100 milyon kelimelik bir derlem oluşturularak hazırlanmış *The Edinburgh Twitter Corpus* adlı çalışmadır. Taner Sezer (2016) tarafından yapılmış *Tweets Derlemi, Sosyal Medyadan Derlem Oluşturmak* Türkçede sosyal medya üzerinden hazırlanmış verilerle yapılan ilk çalışmalardan bir tanesidir.

Dijital olarak bırakılan ayak izleri, uzunca bir zaman internet ortamında kayıtlı olarak kalacaktır. İleriki yıllarda bu günleri anlamak için yapılacak art zamanlı araştırmalar için oldukça önemli veri kaynağı olacaktır.

Ağız Araştırmalarında Veri Kaynağı Olarak Sosyal Medya

Tarihsel dilbilimciler tipik olarak, sadece tesadüfen günümüze ulaşmış bazı metinleri analiz ederken, ağız araştırmacılarının önemli bir görevi, bir bölgenin dilsel ve demografik tarihinin eşzamanlı refleksleri hakkında fikir veren “dilbilimsel metinler” oluşturmaktır (Bailey, 2018). Bu metinler oluşturulurken yapılan çalışmaların kahir ekserisinde, yöntem olarak; öncelikle çalışma yapılacak ağız bölgesi tespit edilir. Ardından bölgeye gidilerek çeşitli derlemeler yapılır. Derlemeler işlenir ve yayın hâline dönüştürülür. Bu durum hem maddi hem de manevi bakımdan oldukça yıpratıcı/yorucu bir süreçtir. Ancak teknolojinin gelişmesiyle birlikte pek çok dijital araç akademik çalışmalara farklı bakış açıları ve teknikleri getirmiştir.

Sosyal medya üzerinden yapılacak herhangi bir çalışmanın geleneksel çalışmalardan elde edilecek tüm verileri karşılaması doğal olarak beklenen bir durum değildir. Yöntem bakımından ağız bölgeleri hakkında fikir vermesi, nokta atışı diyebileceğimiz bilgilere ulaşılabilmesi ve hem zaman hem de maddi bakımdan araştırmacıların daha rahat çalışabilmelerine imkân sağlayabilir. 2014 yılında İngiltere’de twitter üzerinden yapılan bir çalışmada sosyal medyadan elde edilen verilerle sahadan toplanan verilerin büyük oranda birbiriyle benzeştiği tespit edilmiştir. Çalışmada pantolon kelimesinin iki değişkesi (pants ve trousers) yer-etiketli (geo-tagged) tweetler üzerinden incelenmiştir. Araştırmanın neticesinde, pantolon kelimesi üzerinde yürütülen saha çalışmasıyla paralel sonuçlar verdiği görülmüştür (Nguyen, 2021, s.205).

Sosyal medyadaki dili otomatik araçlar kullanarak işlemek zor olabilir (Nguyen, 2021, s. 210). Doğal dil işleme araçlarının ölçünlü dile odaklanmalarından dolayı ağız metinlerinde kullanımlarında pek çok güçlük bulunmaktadır. Ölçünlü dil, ağızlarda bulunan değişkelere kıyasla belirlenebilir ve sabittir. Ağızların doğası gereği değişkelerin bolluğu, pek çok fonetik ve leksikal farklılık makine öğrenmesinin önündeki en büyük engel olarak kabul edilebilir. Bu durum sosyal medya üzerinden -doğal dil işleme araçları ile- değişkeler tespit edilirken karşılaşılabilecek zorluklardan birisidir. Ancak bu olumsuz duruma rağmen pek çok veri toplanması mümkündür.

Sosyal medyadan toplanacak veriler³ ikiye ayrılabilir:

- a. **Hazır veri:** Önceden farklı kullanıcılar tarafından girilmiş verilerin çeşitli sosyal medya platformlarında tespit edilmesi, derlenmesi ve sistematik bir biçimde işlenmesi ile sağlanan veridir.
- b. **Yeni veri:** Araştırmacı tarafından tasarlanan soruların sosyal medya kullanılarak cevaplanması ile sağlanacak veridir.

Sosyal Medyadan derlenmiş veri örnekleri:

Sosyal medya üzerinden yapılan bir soruşturma ile pek çok veri elde edilebilir. Aşağıda *instagram*⁴, *facebook*⁵, *twitter*⁶, *whatsapp*⁷ gibi sosyal medya araçları kullanılarak *orak* kelimesinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki görünümü belirlenmeye çalışılmıştır:

- Anadolu ağızlarında *orak* kelimesinin varyantları:⁸

bıçkı orağı, bıçkı, biçer, gavrama, çalakop/çalgap, çayır orağı, dahra, dağra/dehre/derhe, el ora, ellik, eyrü dömr, galic/galıç/galiç/galuc/galuç/geluç/gelüç/halıç, hayıt orağı, horak, idar, ırak, kalıc, kalıcı/kalıç/ kalic/ kaliç/ kalonç/ kaluc/ kaluç, kavrama, kavrama orağı, kazıç, kerendi orağı, kerenti, kırkma, kosa, mekseş, mencil, mincel, mısır kesme orağı, nacak, orag/ orah/ orak/ orax, oruk, ellik, orak ot biçen, tırpan, oraq, ot biçme orağı, ot kesici, ot ve mısır biçme orağı, taara/târe/tahra/tara/tare/tarha, tırpan, tırpan orağı, uğrak kelimeleri tespit edilmiştir.

- 4'ü yurt dışından olmak üzere 57 ilden veri toplanmıştır:

Adana (Çukurova), Afyon, Aksaray, Amasya, Antalya, Artvin (Yusufeli), Aydın, Azerbaycan, Balıkesir, Bartın, Bayburt, Bingöl, Bolu, Bursa, Çanakkale (Biga, Pekmezli köyü), Çankırı (Ilgaz), Çorum (Osmancık), Denizli, Diyarbakır, Düzce, Elâzığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Gürcistan, Hatay (İskenderun), Isparta (Yalvaç, Aşağıkaşıkara köyü), İzmir, Kahramanmaraş, Karabük (Eflani), Kastamonu (İnebolu, Devrakani, Tosya, Cide, Taşköprü) Kayseri (Zincidere, Yahyalı), Kırklareli, Kocaeli (Kandıra),

³ Bu terimler tarafıma aittir.

⁴ <https://www.instagram.com/p/CJyAcorAtvL/> (Erişim 18.05.2023)

⁵ <https://www.facebook.com/eye.sivesi/photos/a.381722622306170/1095032034308555/?type=3> (Erişim 20.05.2023)

⁶ <https://twitter.com/Sduzyatanlar/status/1662179965163454496> (Erişim 01.06.2023)

⁷ Kişisel whatsapp gruplarından toplanan veriler.

⁸ Sadece *orak* kelimesinin değişimleri tespit edilmiştir. Sıklık analizi, hangi kelimenin daha baskın olduğu bir başka çalışmanın konusudur:

Konya (Ereğli), Kütahya Malatya (Hekimhan), Manisa, Mersin (Tarsus), Muğla (Fethiye), Nevşehir, Niğde, Ohri, Ordu (Kumru), Osmaniye, Rize, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tokat (Almus, Erbaa, Turhal, Zile, Trabzon (Şalpazarı), Tunceli, Yozgat, Zonguldak (Ereğli)

Gürcistan: horak, Azerbaycan: orag, Makedonya (Ohri) orak, Bulgaristan (Deliorman, şumnu): orak

- *orak*'ın kullanım alanları ile ilgili pek çok örnek tespit edilmiştir:

Türkçe Sözlükte; yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin, ot vb. biçme aracı (1507) olarak tanımlanmıştır. Derleme Sözlüğünde *orak* biçme aracı olarak geçmemektedir. Daha çok zaman ifadesi olarak kullanılmıştır. Sosyal medya üzerinden yapılan araştırma sonucunda *orak* kelimesinin kullanım alanları ve hangi bitkiler için kullanıldığı ile ilgili daha detaylı tanımlara ulaşılmıştır:

- Biçilen tahıllar ve bakliyatlar;

arpa, buğday, mısır, mısır sapı, çay, çaylık, çeltik, ekin, kekik, mercimek, nohut, fasulye, pirinç.

- Otsu bitkiler;

balya, çimen, çalı, çimen, koçan, ot, çayır, çayırın altındaki otlar, terme, pıtrak, saman, sap, yolma, yonca, yulaf.

- *orak* ile meydana getirilen birleşik fiillerin tespitinde ayrıntılı sonuçlara ulaşılmıştır:

- biç- ile kullanılanlar;

arpa biç-, buğday biç-, çayır biç-, çeltik biç-, ekin biç-, kekik biç-, mercimek biç-, mısır biç- nohut biç-, ot biç-, pirinç biç-, saman biç-, yonca biç-, yulaf biç-.

- topla- ile kullanılanlar;

buğday topla-, çay topla-, ekin topla-.

- yol- ile kullanılanlar;

arpa yol-, buğday yol-, ekin yol-, ot yol-, tarla yol-, terme yol-, yolma yol-

- kes- ile kullanılanlar;

buğday kes-, çayır kes-, dal odun kes-, mısır kes-, mısır sapı kes-, ot kes-, pıtrak kes-,

- temizle- ile kullanılanlar;
çaylık temizle-, ot temizle-

- der- ile kullanılanlar;
ekin der-

- işle- ile kullanılanlar;
ekin işle-

- kopar- ile kullanılanlar;
ot kopar-

➤ Fonetik varyantların tespiti:

- *kalıç: galiç/galiç/galic/galuç/geluç/gelüç/halıç/kalıç/kalıcı/kalıç/kalic/kalıç/kalonç kaluc/kaluç*
- *kerenti: kerendi*
- *orak: orag/orah/orak/oraq/orax/oruk/horak*
- *kavrama: gavrama*
- *tahra: dahra,/ dağra/ dehre/ derhe/taara/ târe/ tahra/ tara/ tare/ tarha*
- *mencel: mincel*

➤ Ağız haritaları bir referans sistemi gerektirir. Haritada varyantları gösterilen değişken, standart dilde bulunan bir sözcük ile veya tarihsel bir referans sisteminden bir sözcük ile temsil edilebilir (Rabanus, 2018, s. 348). *Orak* kelimesi kullanılarak elde edilen verilerin illere göre dağılımı harita 1’de gösterilmiştir.

Dezavantajları

Sosyal medya üzerinden yapılacak araştırmalarda avantajlar olduğu gibi bazı dezavantajlarda vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

◆ Öncelikli olarak sosyal medyadan elde edilecek verilerin bir kısmında güvenilirlik problemi olabilir. Kullanıcıların bir kısmı yaptıkları yorumlarda ciddiyetsizlik göstermesi durumunda konuyla alakasız ya da yanlış yorumlar görülebilir.

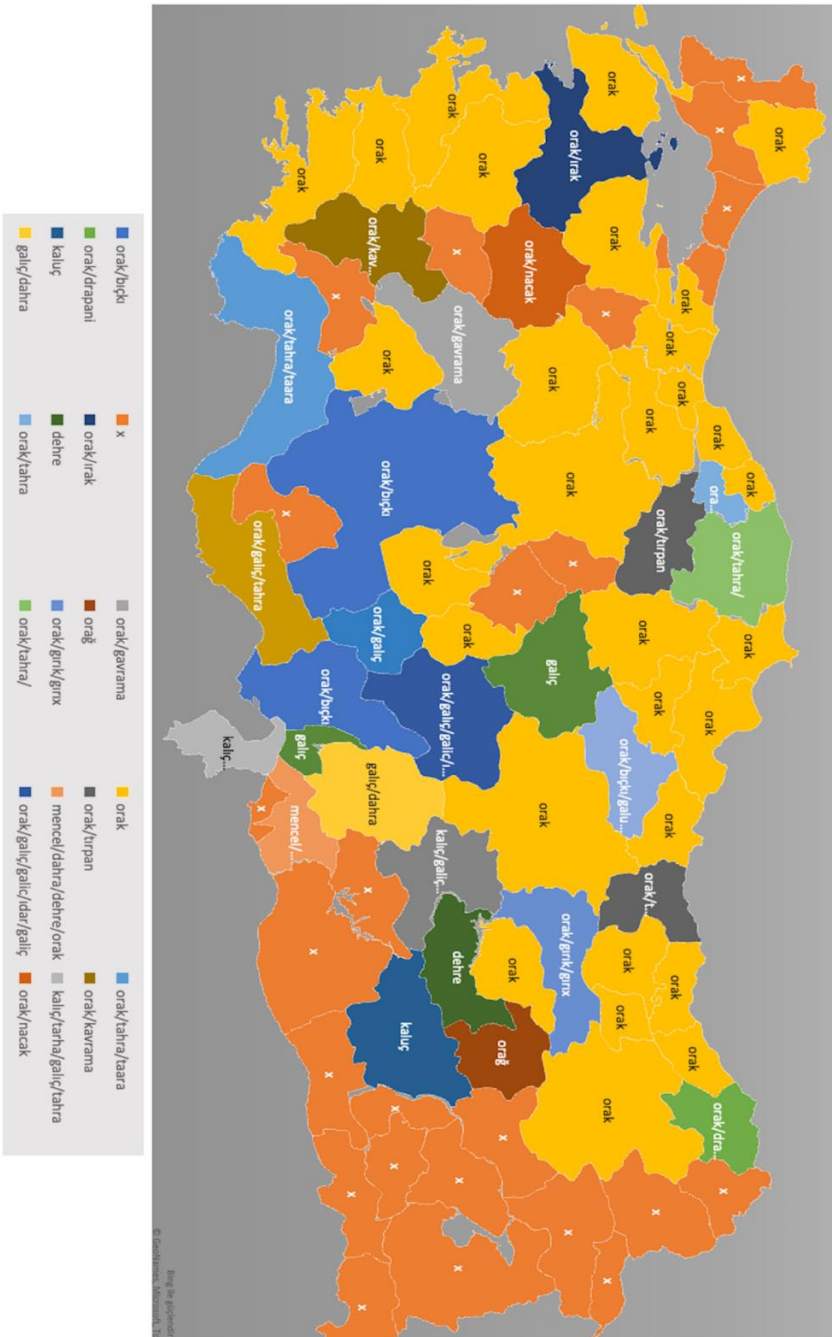
◆ Ağız araştırmalarının önemli noktalarından birisi sesbilgisi ile ilgili veri toplanmasıdır. Sosyal medya büyük oranda yazı temelli veri sağladığı için sesbilgisi araştırmaları için uygun değildir. Ancak *youtube* üzerinden toplanacak veriler kullanışlı olabilir.

◆ Sosyal medyadan yapılacak olan bir veri toplama işleminde istenen bölgelerden veri gelmeyebilir.

◆ Veriler dağınık hâlde bulunmaktadır.

◆ Sosyal medyayı kullanan kesim üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa verilerin ana kaynağı daha genç nesil kabul edilebilir. Ağız araştırmalarında kaynak kişileri yaşlı kimselerden seçmek daha uygun görülmektedir. Ancak sosyal medya merkezli yapılacak bir araştırmada yaşlı insanlardan veri toplamak nispeten çok daha zor olacaktır.

◆ Yapay zekâ ve doğal dil işleme araçlarının kullanımı dil araştırmalarında büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Ancak bu araçlar ölçünlü dile odaklandıkları için ağız araştırmalarında henüz istenen seviyelerde değildir.

Sonuç

Teknolojik gelişmeler günümüzde insan hayatını olumlu ya da olumsuz pek çok yönden etkilemiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarının derleme çalışmaları başladığı günden bu yana gerek derleme araçları gerekse derleme yöntemleri bakımından pek çok gelişme göstermiştir. Bu çalışma ile derleme yöntemlerine yeni bir bakış getirerek sosyal medyanın ağız araştırmalarında kullanılabilirliği tartışılmaya çalışılmıştır.

Sosyal medya üzerinden yapılan ağız araştırmasıyla aşağıdaki verilere ulaşılması beklenmektedir:

- a. Kelime değışkelerinin tespiti ve kelimelerin diğerk ağız bölgeleri ile karşılaştırılması,
- b. Kelimelerin hangi bölgelerde kullanıldığının belirlenmesi ve harita üzerinde gösterilmesi,
- c. Sözlüklerde yer almayan ancak halk tarafından verilen bazı tanımlara ulaşılması,
- d. Kelimenin daha önce tespit edilmemiş eşdeğerliklerinin tespit edilmesi,
- e. Elde edilen verilerin toplumdilbilim açısından yorumlanabilmesi,
- f. Türkiye dışından dahi örnekler sunabilmesi,
- g. Kelime ile ilgili anılar, geçmişe duyulan özlem vs. gibi kültürel hafıza ile ilgili verilere ulaşılabilir.

Son söz olarak sosyal medyanın ağız araştırmalarında kullanımı ile çalışmalara yöntem bakımından yenilik getirmesi beklenmektedir.

Kaynaklar

- Akkaya, A. (2014). Language, discourse, and new media: A linguistic anthropological perspective. *Linguistics and Language Compass*, 8(7), 285-300.
- Bailey, G. (2018). Field interviews in dialectology. C. Boberg, J. Nerbonne, & D. Watt (Ed.), *The Handbook of Dialectology* (ss. 284-299). Wiley Blackwell.
- Crystal, D. (2006). *Language and the internet*. Cambridge University Press.
- Derleme Sözlüğü (C. 1-6). (2009). Türk Dil Kurumu.
- Doyle, G. (2014). Mapping dialectal variation by querying social media. *Proceedings of the 14th Conference of the {E}uropean Chapter of the Association for Computational Linguistics* (ss. 98-106). Association for Computational Linguistics.
- Eisenstein, J. (2018). Identifying regional dialects in on-line social media. C. Boberg, J. Nerbonne, & D. Watt (Ed.), *The Handbook of Dialectology* (ss. 368-383). Wiley Blackwell.
- Golder, S. A., & Macy, M. W. (2014). Digital footprints: Opportunities and challenges for online social research. *Annual Review of Sociology*, 40, 129-152.
- Jørgensen, A. K., Hovy, D., & Søgaard, A. (2015). Challenges of studying and processing dialects in social media. *Proceedings of the Workshop on Noisy User-generated Text*, 9-18.
- Nguyen, D. (2021). Dialect variation on social media. M. Zampieri (Ed.), *Similar Languages, Varieties, and Dialects (Studies in Natural Language Processing)*. Cambridge University press.
- Page, R., Barton, D., Unger, J. W., & Zappavigna, M. (Ed.). (2014). *Researching language and social media: A Student guide*. Routledge.
- Perrin, D., & Cotter, C. (Ed.). (2017). *The Routledge handbook of language and media*. Routledge.
- Petrović, S., Osborne, M., & Lavrenko, V. (2010). The Edinburgh twitter corpus. *WSA '10: Proceedings of the NAACL HLT 2010 Workshop on Computational Linguistics in a World of Social Media*, 25-26.
- Rabanus, S. (2018). Dialect maps. C. Boberg, D. Nerbonne, & John Watt (Ed.), *The Handbook of Dialectology*. (ss. 348-367). Wiley Blackwell.
- Reinhardt, J. (2019). Social media in second and foreign language teaching and learning: Blogs, wikis, and social networking. *Language Teaching, Language Teach*, 52(1), 1-39.
- Scheffler, T. (2014). A German twitter snapshot. *European Language Resources Association (ELRA)*, 2284-2289.
- Sezer, T. (2016). Tweets derleme sosyal medyadan derlem oluşturmak. *Millî Eğitim Dergisi*, 210, 621-633.

Standage, T. (2014). Writing on the wall: social media- the first 2,000 years. Bloomsbury

Sun, Y., Wang, G., & Feng, H. (2021). Linguistic studies on social media: A Bibliometric analysis. *SAGE Open*, 1-12.

Türkçe Sözlük (2005). Türk Dil Kurumu.

Willis, D. (2020). Using social-media data to investigate morphosyntactic variation and dialect syntax in a lesser-used language: Two case studies from Welsh. *Glossa*, 5(1).

İnternet Kaynakları

<https://www.instagram.com/p/CJyAcorAtvL/> (Erişim 18.05.2023)

<https://www.facebook.com/ege.sivesi/photos/a.381722622306170/1095032034308555/?type=3> (Erişim 20.05.2023)

<https://twitter.com/Sduzyatanlar/status/1662179965163454496> (Erişim 01.06.2023)

<https://datareportal.com/reports/digital-2022-turkey> (Erişim 25.05.2023)

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDEKİ TEK VERİLER ÜZERİNE

Ferdi GÜZEL*

Kenan AZILI**

Özet

Türkiye Türkçesinin en hacimli ve en önemli ağız sözlüğü olan Derleme Sözlüğü'ndeki maddelerin yarısından fazlası tek veridir. Eserde tek yerden kayıt altına alınmış kelime sayısının bu kadar fazla olması düşündürücü bir durumdur. Derleme Sözlüğü'nde tek verilerin sayısının beklenenin çok üstünde olmasının birçok sebebi vardır. Eserin altı yüz binden fazla fişe dayanan geniş hacmi dolayısıyla verileri karşılaştırma ve işlemenin zorluğunun üzerine uzman sayısının çok az olması da eklenince düzenleme esnasında hatalar kaçınılmaz olmuş, bu hataların bir kısmı yüzünden de tek verilerin sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Aslında tek veri olmayan binlerce kelime dikkatsizlik vb. hatalar sebebiyle sözlükte tek veri gibi görünmektedir. Dil çalışmalarında tek veriler güvenilirmez kabul edilir, bu sebeple Derleme Sözlüğü'ndeki bu tür kelimeler üzerine etraflı bir çalışmanın yapılması gerekmektedir. Derleme Sözlüğü, sözlük bilimi ilkelerine göre incelenip yeniden düzenlenirse tek verilerin sayısında önemli bir düşüş meydana gelecek, bu sayede eserden faydalanmak ve Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı hakkında sağlıklı hükümler çıkarmak kolaylaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Derleme Sözlüğü, tek veri.

* Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bayburt, guzelferdi@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5601-5661.

** Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bayburt, kenanazili@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9055-3842.

ON HAPAX LEGOMENA IN *DERLEME SÖZLÜĞÜ*

Abstract

More than half of the items in the Derleme Sözlüğü, the most voluminous and most important dialect dictionary of Turkish, are hapax legomena. It is thought-provoking that the number of words recorded from a single witness in the dictionary is so high. There are many reasons why the number of hapax in the dictionary is much higher than expected. Due to the large volume of the work, which is based on more than six hundred thousand data, the difficulty of comparing and processing the data is added to the fact that the number of experts is very low, and mistakes were inevitable during the editing; due to some of these errors, a large increase in the number of hapax has occurred. In fact, thousands of words that are not hapax appear to be a hapax in the dictionary due to errors such as carelessness etc. In linguistics, hapax legomena are considered unreliable; for this reason, it is necessary to conduct a comprehensive study on such words in the Derleme Sözlüğü. If the dictionary is examined and rearranged according to the principles of lexicography, there will be a significant decrease in the number of hapax; in this way, it will be easier to benefit from the work and to make correct inferences about the vocabulary of Turkish dialects.

Keywords: Turkish dialects, Derleme Sözlüğü, hapax legomenon

Hapaks

Özellikle sözcük bilim, matematiksel dilbilim, istatistiksel dilbilim ve derlem dilbilim alanlarının çalışma sahalarını ilgilendiren *hapax legomenon* (çoğul *hapax legomena*; kısaca *hapax*), Eski Yunanca “yalnızca bir kez söylenmiş” anlamına gelen bir ifadedir. Literatürde hapaxlar için, “Bir dilin bütün külliyatında, bir yazara ait metinlerde veya bir metinde sadece bir kez tanıklanan, anlamlandırılması çoğu zaman güç ve gerçekliği şüpheli olan sözcük” şeklinde genel bir tanımlama yapılmaktadır (Crystal 2008, s. 224, Bussmann 1998, s. 203, Baker vd. 2006, s. 81). Ancak hapax ile neyin kastedildiği her zaman açık değildir. Evrensel çalışmalarda hapax, bir bağlamda bir kez geçen söz olarak ele alınmaktadır. Bu bağlam bir dilin bütün yazılı kayıtları olabileceği gibi bir yazara ait bütün eserler hatta tek bir metin, tek bir belge olabilir. (Tezcan, 2008, s. 298, Yıldız, 2021, s. 750).

Türkçe dil ve dil bilimi ile ilgili terim sözlüklerinde bu kelimeye pek yer verilmediği görülmektedir. Sadece Türk Dil Kurumu’nun 1949’da yayımlanan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde hapax için bir kezlik karşılığı kullanılmış ve bu kelime “Ancak bir defa kullanılmış (kelime) veya tek bir kelimede görülen (şekil)” biçiminde tanımlanmıştır (TDK, 1949, s. 39). Günümüz Türkolojisinde hapax için daha çok “tek veri” ve “tek örnek” karşılıkları kullanılmaktadır.

Tarihî Türk dili metinlerindeki tek veriler üzerine yapılan çalışmalarda bu terim, genellikle “Tarihî ve modern Türk dili metinlerinde yalnızca bir kez tanıklanan sözcük” olarak kabul görmüş ve buna göre ele alınmıştır. Türk dilindeki tek veriler üzerine en eski ve en kapsamlı çalışmalardan biri olarak kabul edilebilecek *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (1972) adlı sözlüğünde Clauson, tek veriyi “Türk dili tarihinde sadece bir kez geçen örnekler” olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşımın daha sonraki çalışmalarda çoğunlukla benimsendiği görülmektedir. Ancak bazı çalışmalarda tek veriler, belli bir dönemde veya belli bir bölgede yazılmış eserlerde bir kez tanıklanan kelimeler olarak değerlendirilmiştir.

Türk dilinin tarihî dönemleri ve çağdaş lehçelerle ilgili çalışmalar tarihî dönemlerde tek veri özelliği taşıyan birçok kelimenin aslında tek veri olmadığını göstermektedir. Clauson’un Eski Türkçede geçen 2225 sözcüğü tek veri olarak işaretlediği bilinmektedir. Bu oran sözlüğündeki 9600 madde başına göre %25’e karşılık gelir (Yıldız 2011, s. 22). Clauson’un sınırlı metinler üzerinden ulaştığı bu sonucun doğru olmadığı son zamanlarda yapılan çalışmalar ile ortaya konmuştur (bkz. Tezcan 2008, Ata 2010, Ölmez 2008, 2011, Uçar 2012, Yıldız 2011, 2021, Küçük ve Demirci 2016, Ayazlı 2018, Doğan 2019). Dolayısıyla mevcut bilgilere göre tarihî metinlerde tek

veri olarak görülen bazı kelimelerin yeni bilgiler ışığında tek veri olma özelliğini her an yitirebileceği söylenebilir. Tarihî metinlerde tek veri olarak görülen bazı kelimelerin ise yazım veya istinsah yanlışına dayanan, dikkatsizlik veya bilgisizlik sonucu ortaya çıkmış, gerçekte var olmayan gölge (hayalet) kelimeler olduğu bilinmektedir. Çeşitli hatalara dayanan şekiller olduğu kanıtlandığı anda sayılarının bir hayli fazla olduğu bilinen bu tür kelimeler de tek veri olma vasfını kaybedecektir (Tezcan, 2008, s. 299).

Derleme Sözlüğü'ndeki Tek Veriler

1932-1934 ve 1952-1959 yıllarında yapılan iki derlemeden elde edilen ve 600 binden fazla fişe dayanan Derleme Sözlüğü (DS), bugüne kadar Türk dili için yapılmış en zengin, en önemli diyalektoloji sözlüğü (Tezcan, 1991, s. 151) olsa da bu büyük eserdeki eksik ve hatalar azımsanmayacak kadar çoktur. Derleme faaliyetlerini işin uzmanı olmayan gönüllüler yürüttüğü, gelen fişleri sadece birkaç uzman inceleyip değerlendirdiği için bu büyük eserde birçok hatanın bulunması gayet normaldir (Canpolat, 1964, s. 186, Demir, 2000, s. 20). Çeşitli çalışmalarda DS'deki hatalar ve eksikler üzerinde durulduğu için bu sorunlara burada değinilmeyecektir (bk. Güzel, 2019, Güzel, 2020a, Güzel, 2020b).

DS'deki önemli sorunlardan biri de verilerin yarısından fazlasının tek yerden kayıt altına alınmış olmasıdır. Dil çalışmalarında tek veriler güvenilmez kabul edildiği için bu veriler üzerine etraflı bir şekilde durmak gerektiği açıktır.

DS'de 124.692 madde başı bulunmaktadır. Bunların yaklaşık 63.000'ini tek veriler oluşturmaktadır. Yani sözlükteki maddelerin neredeyse yarısı tek veridir. Sözlükte binlerce maddenin başka bir maddeye gönderildiği de göz önünde bulundurulsa, sözlükteki maddelerin yarısından fazlasının tek veri olduğu söylenebilir. Eserde tek veri sayısının bu kadar fazla olması normal değildir. Aşağıdaki tabloda DS'nin ciltlerinde yer alan toplam veri ve tek veri sayıları gösterilmiştir (Balcı, 2022, s. 135):

Tablo 1: DS'deki Toplam Veri ve Tek Veri Sayısı

Ciltler	Toplam Veri Sayısı	Tek Veri Sayısı
Cilt 1 (A)	8.226	3.592
Cilt 2 (B)	9.044	3.633
Cilt 3 (C-Ç)	12.663	5.733
Cilt 4 (D)	7.871	3.562
Cilt 5 (E-F)	5.430	2.813
Cilt 6 (G)	9.390	4.463
Cilt 7 (H-İ)	8.828	4.805
Cilt 8 (K)	12.705	6.407
Cilt 9 (L-R)	11.819	6.280
Cilt 10 (S-T)	13.966	7.034

Cilt 11 (U-Z)	9.833	4.908
Cilt 12 (EK-1)	14.917	9.898
TOPLAM	124.692	63.128

DS’de tek veri sayısının çok fazla olmasının birçok sebebi vardır. Tespit edilen sekiz sebep aşağıda ele alınmıştır:

1. En fazla tek verinin 12. ciltte yer aldığı görülmektedir. Bu ciltteki 14.917 madde başının yaklaşık 10.000’i tek veridir. Aslında bu ciltteki tek veri sayısı görüldüğü kadar fazla değildir. DS kısım kısım yayımlanmıştır. 12. cilt, ek bir cilttir, bu ciltteki maddeler sözlüğün basımına başlandıktan sonra gelen kelimelerdir, önceki ciltlerde yer alan birçok kelime bu ciltte tekrar madde başı yapılmıştır. DS’nin önceki ciltlerinde tek yerden derlenmiş olan birçok kelimenin yeni tanıklarla desteklendiği birçok örnek de bu ciltte bulunmaktadır. Fakat ciltler arasında gönderme yapılmamış olduğu için bu ciltte tek veri sayısı olması gerekenden çok fazla görünmektedir. Sadece 12. cildin diğer ciltlerle karşılaştırmalı bir şekilde incelenip bu ciltte yer alan maddelerin ilgili ciltlere aktarılması hâlinde bile tek veri sayısında önemli bir düşüş olacaktır.

2. Derleme faaliyetleri gönüllüler eliyle yürütülmüştür. Her ilden derlemeye katılan derleyici sayısı ve gönderilen fiş aynı değildir. Bazı illerden pek çok, bazı illerden ise yok denecek kadar az fiş gönderilmiştir. Bazı illerden çok az fiş gönderildiği için aslında çok yaygın olan ya da birden fazla yerde kullanıldığı bilinen birçok kelime tek bir yerden kaydedilmiş gibi görünmektedir. Derleme çalışmaları planlı bir şekilde yönetilebilseydi ve bütün bölgelerde derleme faaliyetleri aynı hassasiyet ile yapılabilseydi bugün DS’deki tek verilerin sayısı bu kadar fazla olmazdı (bk. Koraş, 2002, s. 172-173). Aşağıdaki tablolardan anlaşılacağı üzere illerden gönderilen fiş sayıları arasında büyük fark vardır¹.

Tablo 2: Veri Sayısının İllere Göre Dağılımı

VERİ SAYISI	İL SAYISI	İLLER
1-1.000	10	Bingöl, Siirt, Adıyaman, Hakkâri, Mardin, Muş, Ağrı, Tunceli, Sakarya, Diyarbakır
1.000-2.000	9	Tekirdağ, Uşak, Urfa, Bitlis, Bilecik, Edirne, Nevşehir, Van, Kırklareli
2.000-3.000	6	Sinop, Kocaeli, Erzurum, Elâzığ, Zonguldak, Kırşehir
3.000-4.000	11	Rize, Bursa, Erzincan, Çanakkale, Çankırı, İstanbul, Kütahya, Hatay, Malatya, Manisa, Yozgat
4.000-5.000	8	Giresun, Trabzon, Aydın, Artvin, Balıkesir, Antalya, İzmir, Gümüşhane
5.000-6.000	11	Gaziantep, Eskişehir, Maraş, Kastamonu, Tokat, Ordu, Samsun, Adana, Amasya, Afyonkarahisar, Bolu.

¹ Tablolar, Balcı’nın verdiği bilgilere göre (2022, s. 132-133) oluşturulmuştur.

6.000-7.000	-	-
7.000-8.000	4	Burdur, Kayseri, Çorum, Muğla
8.000-9.000	1	Ankara
9.000-10.000	1	İçel
10.000 ve üstü	6	Sivas, Denizli, Isparta, Kars, Konya, Niğde

Tablo 3: Veri Sayısı En Az ve En Fazla Olan İller

EN AZ VERİ KAYDI OLAN İLLER			EN ÇOK VERİ KAYDI OLAN İLLER		
İL	TOPLAM VERİ	TEK VERİ	İL	TOPLAM VERİ	TEK VERİ
<i>Bingöl</i>	36	12	<i>Çorum</i>	7.584	2189
<i>Siirt</i>	44	8	<i>Muğla</i>	7.593	1880
<i>Adıyaman</i>	55	8	<i>Ankara</i>	8.401	2183
<i>Hakkâri</i>	144	113	<i>İçel</i>	9.301	2558
<i>Mardin</i>	168	48	<i>Sivas</i>	10.498	1746
<i>Muş</i>	239	67	<i>Denizli</i>	10.540	1994
<i>Ağrı</i>	450	87	<i>Isparta</i>	11.143	2521
<i>Tunceli</i>	692	287	<i>Kars</i>	11.325	2802
<i>Sakarya</i>	821	68	<i>Konya</i>	11.574	2997
<i>Diyarbakır</i>	901	211	<i>Niğde</i>	12.440	3851

Bu tablolar eserde tek veri sayısının niye bu kadar fazla olduğunu çok iyi yansıtmaktadır. Mesela birbirine komşu Ağrı ve Kars illerinden gönderilen fişler arasında uçurum vardır. Ağrı'dan da Kars'takine yakın fiş gönderilmiş olsaydı muhtemelen Kars kaydıyla yer alan birçok tek veri kelime, tek veri olma vasfını kaybedecekti.

DS'de tek veri olarak görülen birçok kelimenin aslında tek veri olmadığı bütün illerin kapsamlı ağız sözlükleri tamamlandığında daha açık bir şekilde görülecektir. Balcı, dört ilin ağız sözlüğü ile yaptığı karşılaştırmalı incelemede DS'de tek veri olarak kaydedilmiş olan yüz civarında kelimenin tek veri olmadığını ortaya koymuştur (2022, s. 70-84). Biz de Elâzığ'ın Şahsuvar köyünden yaptığımız derlemelerde DS'de tek veri olarak kayda geçen yüze yakın kelimenin tek veri olmadığını belirledik. Aşağıda birkaç örnek verilmiştir:

Tablo 4: DS’de Tek Veri Olarak Geçen Bazı Kelimelerin Şahsuvar Ağzında Tespit Edilen Biçimleri

Derleme Sözlüğü	Şahsuvar Ağzı
<i>oki</i> : Madem ki. (Diyarbakır)	<i>o ki</i> : aa.
<i>horum tudu</i> : Kara dut. (Malatya)	<i>urum tudi</i> : aa.
<i>acorrân-</i> : Kuruyan ağaç yeniden yeşermek. (Van.)	<i>acorlan-</i> : aa.
<i>cin (VI)</i> : Salyangoz. (Adana)	<i>cin</i> : aa.
<i>cisir</i> : Dam için kullanılan kalın, iri ağaçlar. (Tunceli)	<i>cissir</i> : aa.
<i>gurabeş</i> : Porsuk. (Bitlis)	<i>gurabeş</i> : aa.
<i>keçel</i> : Kel. (Kerkük)	<i>keçel</i> : aa.
<i>sütsümük</i> : Soy sop. (Niğde)	<i>süt sümük</i> : aa.
<i>umu küsü et-</i> : Darılmak, küsmek. (Kars)	<i>umu küsi et-</i> : aa.
<i>naşı</i> : Bir işin yabancısı olup o işi beceremeyen. (Urfa)	<i>neşi</i> : cahil, toy.

3. DS’deki en büyük problemlerden biri de, birçok kelimenin varyantlarının tespit edilememiş olmasıdır. Eserde binlerce kelimenin aynı başlık altında toplanması gereken varyantları müstakil madde başı yapılmıştır (bk. Abik, 2010). Bu varyantlardan bir kısmı tek yerden derlenmiş görüldüğü için eserdeki tek verilerin sayısının artmasına sebep olmuştur. Elbette yüz binin üstünde söz varlığına sahip olan bir sözlükte bütün ilgili varyantların tespit edilip aynı madde başında toplanması çok güçtür. Fakat birçok kez, aynı sayfada bile varyantların tespit edilememiş, müstakil madde başı yapılmış olması çalışmanın aceleye geldiğini göstermektedir. Örnek olması açısından tek madde başında toplanması gereken birkaç veri aşağıda sıralanmıştır:

a) *aḥḍafa*: İbrik. (Kızılçakçak * Arpaçay -Kr.)

aktafa: Güğüm, ibrik. (Zaim * Sarıkamış -Kr.)

*altafa*²: İbrik. (Boğazköy -Ama.)

bk. *aḥḍaḥa* [*aftafa*, *aftaka*, *aftefa*]: İbrik. (Kızılçakçak * Arpaçay -Kr.), [*aftafa*] > (* İğdır ve köyleri, Karakoyunlu -Kr.), [*aftaka*] > (Gülesor -Ağ.), [*aftefa*] > (* İğdır -Kr.)

b) *solgun*: Yabanıl söğüt ağacı. (Burdur).

sorhun: Çalı bağlamakta kullanılan, esnek bir çeşit bitki. (Malatya)

sorkun: Dallarından sepet, sele örmekte kullanılan bir çeşit söğüt. (Konya)

c) *alakesa*: İnsan sesine benzer şekilde öten bir orman kuşu. (Küçükisa * Zile -To.)

alakese: Alaca karga. (* Zile, -To.)

² Kayıt veya okuma hatası olmalı.

alakise (I): Saksığana benzer bir kuş. (-Ama. köyleri)

alankese: Saksığan. (* Gerze köyleri -Sn.)

ç) *yöneği*: Toplulukla sürekli ters düşen, aksi (insan için). (-Ky.)

yünegi: Kaba, yersiz konuşan. (Kala * İncesu -Ky.)

bk. *yöna*: İnatçı, dik kafalı. (-Çr.; Büyük Çaylı * Dört Yol -Hat.)

d) *çenketir*: Karşılıklı iki ağacın arasına yapılan çadır. (* Kozan, Misis -Ada.)

çengedir: Yere çakılı dört sırtın uçlarına geçirilen bir çul parçasıyla yapılan gölgelik. (Burgaçlı * Bahçe -Ada.)

bk. *çengetir*: Yazlık çardak, göçebe çadırı: Ali çengetiri kurdu. (Erzin, Başlamış * Dört Yol -Hat.; * Kozan, * Kadirli -Ada.)

4. DS'deki tek verilerin bir kısmı da ağız verisi olması mümkün olmayan kelimelerdir. Anlaşıldığı kadarıyla derleme yarışını kazanmak isteyen bazı derleyiciler yazılı kaynaklardan aldıkları kelimeleri veya türetilmiş/ uydurulmuş kelimeleri derlenmiş kelimeler gibi göndermişlerdir. Konu üzerine yazılmış birkaç çalışma bulunmaktadır (bk. Güzel, 2020a).

Yazılı kaynaklardan gönderilmiş olan ve çoğu tek veri olma özelliği taşıyan kelimelere *gerçek bulmak*, *bediz*, *bedizci*, *bengutaş/ bekgütaş* (< *bengü taş*), *olus/ ulus*, *atasığan* (< *atasagun*), *oyun*, *süs* (< *sü*), *ongun* (Eren, 1988, 199-206), *öpçin*, *öd* (Eren, 1995, s. 58-60), *sart*, *tapgaç* (Güzel, 2020a, s. 108), *komut-*, *arpağcı*, *ens*, *erkiş*... (Güzel, 2021, s. 52) gösterilebilir. Yazılı kaynaklardan gönderilen kelimeler kadar olmasa da DS'ye *basıkerte*, *ısıkerte* (Güzel, 2020a, s. 109-110) gibi bazı türetilmiş/ uydurulmuş kelimeler de gönderilmiştir.

5. DS, Türkiye Türkçesinin ağız sözlüğüdür. Fakat bu sözlükte Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerini konuşan Türklerden derlenmiş, önemli bir kısmı tek veri olan binlerce kelime bulunmaktadır. Eserde bazı verilerin göçmen Türklere ait olduğunu gösteren açıklama yer alırken bazı verilerin bu göçmenlerden derlendiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Göçmen Türklerden derlenmiş tek verilerden birkaçı aşağıdadır:

asramak: Hayvan beslemek, büyütmek. (Kırım)

aşıkmak: Acele etmek. (Kadıçiftliği * Yalova -İst.)

aylanç: Viraj. (Çilehane * Reşadiye -To.)

başkün: Pazartesi. (Başhöyük * Kadınhanı -Kn.)

begecin: Domuz yavrusu. (Kadıçiftliği * Taşköprü -Ks.)

biye (III): Üç yaşını geçmiş kısarak. (Sibiryâ ve Türkistan Türkleri)

castık: Yastık. (Çilehane * Reşadiye -To.)

cav (V): Yağ. (Karaçay aşireti, Başhöyük * Kadınhanı -Kn.)

cılav (I): Ağlayış. (Karaçay aşireti * Kadınhanı -Kn.)

kıçıruvçu: Horoz. (Karaçay, Başhöyük * Kadınhanı -Kn.)

6. DS'deki tek verilerin kayda değer bir kısmı da gölge kelimelerdir. Kayda geçirme, okuma ya da baskı aşamalarının birinde ortaya çıkan hatalara dayanan, gerçekte var olmayan bazı kelimeler de tek veri sayısının artmasına sebep olmuştur. DS'deki bu tür kelimeler üzerine Hasan Eren'in önemli bir yazı dizisi bulunmaktadır (bk. Eren, 1990, 1992, 1993, 1995). Eren'in tespit ettiği hatalı kelimelerin 178'i tek veridir (Balcı, 2022, s. 112-128).

Eren'e göre DS'de gölge kelimelerin görülmesinin en önemli sebebi birbirine benzeyen harflerin ve hecelerin düzenleyiciler tarafından karıştırılmasıdır. Eren'in tespit ettiği karıştırılan harfler ve heceler şu şekilde sıralanabilir: /r-n/, /n-v/, /n-p/, /b-p-h/, /l-b/, /z-r/, /t-y/, /v-r/, /f-t/, /m-n/, /b-k/, /s-ş/, /l-c (ç)/, /t-l/, /m-rn/, /k-l/, /p-y/, /ç-ş/, /a-u/, /z-y/, /r-l/, /b-d/, /en-cu/, /f-z/, /d-a/, /a-o/, /le-b/, /p-r/, /h-n/, /s-g/, /m-ın/, /u-lı/, /s-z/, /d-el/, /n-s/, /g-y/, /g (ğ)-z/, /s-y/, /ç-k/, /le-k/, /cı-u/ (Balcı, 2022, s. 112).

Balcı 2022'den alınan birkaç kelime aşağıda verilmiştir:

ahdam: Beyaz mısır. (Muğlasın * Tavas -Dz.) > *ahdarı*.

atçu: Doktor. (-Ank.) > *otçu*.

banakıran: Kuzeyden esen rüzgâr. (Kumdanlı * Yalvaç -Isp.) > *danakıran*

bazut: Mısır. (-Tr.) > *lazut*

berek (II): Süs, ziynet. (Bornova -İz.) > *bezek*

böbe (II): Beyzî. (-Gaz.) > *söbe*

enel (II): Zıpzip, bilye. (Pazar -To.) > *enek*

mene (II): Köpeğin yaşı. (Bayadı -Or.) > *mere*

veren: Yokuş. (Karahoca * Haymana -Ank.) > *verev*

yoku (II): Dibektaş. (-Ml.) > *zoku*

7. DS'ye başka dillere ait, Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığına dâhil olmayan bazı kelimeler de gönderilmiştir. Sözlüğe alınmış olan bu tür kelimeler de tek verilerin artış sebepleri arasında yer almaktadır. Ayrıca yerli

Türk nüfusunun bulunmadığı yerlerden derlenen kelimelerin sözlüğe alınmasının doğru bir yaklaşım olmadığını da belirtmek gerekir.

akır (I): Ateş. (* Karlıova köy ve aşiretleri -Bn.)

amnon: Yaz mevsimi: *Bu amnon çok bereketli olacak.* (* Nazimiye, -Tn.)

astor: At : *Bizim astor koşuda birinciliği aldı.* (* Nazimiye -Tn.)

aşvan: Değirmenci. (-Sr.)

avres: Tavşan. (* Nazimiye -Tn.)

bıko: Oğul, evlat. (* Nazimiye -Tn.)

buşe: Yıkama, temizleme. (* Nazimiye -Tn.)

çeşt (I): Bayram yemeği. (* Sasun -Sr.)

çû: Gitti. (Şenoba * Uludere -Hak.)

dare (I): Ağaç. (* Nazimiye -Tn.)

horin: Yemek, aş. (Şenoba * Uludere -Hak.)

vant: Giysinin, eşyanın dış yüzü. (* Sason -Sr.)

8. Aynı kelimenin farklı anlamlarının ayrı ayrı madde başı yapılmış olması DS'deki önemli yanlışlar arasındadır. Her biri ayrı madde başı yapılan, aslında aynı madde başında toplanması gereken birçok madde, tek verilerin sayısının artmasına sebep olmuştur. DS'de bu şekilde birleştirilmesi gereken birçok madde bulunmaktadır. Aşağıda birleştirilmesi gereken birkaç örnek madde başı verilmiştir:

a) *küküm (III)*: Yere dökülüp sararmış olan çam ve ardıç yaprakları. (* Ermenek, Bolat * Hadım -Kn.)

küküm (IV): Tahta kırıntısı, talaş: İğnem küküme düştü. (Geriçam * Köyceğiz -Mğ.)

küküm (V): Davar kılının dip tarafında olan pamuk birikintisi. (Çığrı * Dinar -Af.)

b) *kurtağzı (II)*: Çatılara konulan iki ağacın birbirine bağlanmış biçimi. (-Nğ.)

kurtağzı (III): Kayıkta ve gemide zincir gediği. (-İz.; * Beyoğlu -İst.)

kurtağzı (IV): Damada bir oyun. (* Bergama -İz.)

kurtağzı (V): Dama açılan pencerenin tahta kapağı. (* Gündül, * Ayaş -Ank.)

kurtağzı (VI): Bir çeşit dalyan. (* Sarıyer -İst.)

kurtağzı (VII): Saçtan boru yapmakta kullanılan bir araç. (-Çkl.)

kurtağzı (VIII): Kaybolan hayvanı kurt yememesi inancıyla okunmuş, ucu düğümlü mendik yazma. (Mesken * Yatağan -Mğ.)

Bu maddelerin tamamı kurtağzı (I) ile birleştirilmelidir.

c) külte (II): Toplu, çok. (Belenkeşli -İç.)

külte (VI): Çöreklenmiş yılan. (Karahoca * Haymana -Ank.)

Bu maddeler ve birden fazla yerden derlenmiş olan külte (IV) ve külte (V)'in külte (I)'de toplanması gerekir.

ç) sürk (II): Kaşıntılı deri hastalığı. (* Kula -Mn.)

Sadece Manisa'dan derlenen bu verinin "ısılık" anlamı verilen sürk (I) ile birleştirilmesi gerekir.

Sonuç

Derleme Sözlüğü'ndeki kelimelerin yarısından fazlası tek yerden kayıt altına alınmış olan verilerdir. Eserde bu kadar çok tek verinin yer almasının birçok sebebi vardır. Bu çalışmada, tespit edilen sebepler sekiz alt başlık altında ele alınmıştır:

1. Ek ciltte önceki ciltlere gönderme yapılmamış olması, ek ciltte yer alan maddelerin eserin sonraki baskılarında ilgili ciltlere aktarılmamış olması.
2. Yerleşim yerlerinden eşit veya yakın oranda fiş gönderilmemiş olması.
3. Binlerce varyantın müstakil madde başı yapılmış olması.
4. Eserde gerçek ağız verisi olmayan, yazılı kaynaklardan gönderilmiş veya türetilmiş/ uydurulmuş kelimelere yer verilmiş olması.
5. Farklı Türk lehçelerini konuşan göçmen Türklerden derlenmiş kelimelerin esere alınmış olması.
6. Eserde, yazım veya baskı hatasına dayalı birçok verinin bulunması.
7. Başka dillere ait, Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığına dâhil olmayan bazı kelimelere yer verilmiş olması.
8. Aynı kelimenin farklı anlamlarının ayrı ayrı madde başı yapılmış olması.

İkinci madde dışında kalanlar genellikle eserin düzenleme aşamasındaki dikkatsizliğe dayanmaktadır. Dil çalışmalarında tek veriler güvenilir kabul edildiği için eserin yeniden düzenlenmesi gerekir. Eserin yeni derlemeler ile tekrar düzenlenmesi tek veri sayısında büyük bir düşüş olmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abik, A. D. (2010). Derleme Sözlüğü'nde madde birleştirme önerileri ve bu maddeler üzerine değerlendirmeler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 7-34.
- Ata, A. (2010). Hapax in Rylands manuscript interlinear translation of Koran into Turkic. *International Journal of Central Asian Studies*, 14, 1-12.
- Ayazlı, Ö. (2018). Tek örnek yundak sözcüğü üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66/1, 151-163.
- Baker, P., Hardie, A. ve Mcenery, T (2006). *A glossary of corpus linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Balcı, M. (2022). Derleme Sözlüğü'ndeki tek veriler. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Bussmann, H. (1998). *Routledge dictionary of language and linguistic* (Translated and Edited By Gregory Trauth and Kertsin Kazzazi), London and New York: Routledge.
- Canpolat, M. (1964). Derleme Sözlüğü I: Türk Dil Kurumu yayınları, sayı: 211, LVI+444 s., Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1963. *Türkoloji Dergisi*, 1, 183-186.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Crystal D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Australia: Blackwell Publishing.
- Demir, N. (2000). *Derleme Sözlüğü'nde şimdiki zamanla ilgili veriler*. *İlmi Araştırmalar*, 10, 19-27.
- Doğan, C. (2019). Dîvânı Lugâtî't-Türk'teki hapax kelimelere Behcetü'l-Hadâyık'tan tanıklar. *Yeni Türkiye*, 105/1, 320-327.
- Eren, H. (1988). Sırça köşkte... (başlangıç). *Türk Dili*, 442, 188-207.
- Eren, H. (1990). Sırça köşkte... I. *Türk Dili*, 457-458, 1-68.
- Eren, H. (1992). Sırça köşkte... II. *Türk Dili*, 489, 161-213.
- Eren, H. (1993). Sırça köşkte... III. *Türk Dili*, 499, 1-82.
- Eren, H. (1995). Sırça köşkte... IV. *Türk Dili*, 517, 26-62.
- Güzel, F. (2019). Derleme Sözlüğü'nde tanımlama ve tanımlama yanlışları. *Bayburt Üniversitesi İTBF Dergisi*, 4, 55-70.
- Güzel, F. (2020a). Derleme Sözlüğü'ndeki derlenmemiş kelimeler üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 49, 105-114.
- Güzel, F. (2020b). *Derleme Sözlüğü'nde yanlış tanımlanmış bazı kelimeler üzerine*. *Karadeniz Araştırmaları*, 67, 753-761.

- Güzel, Ferdi (2021). *Türkiye Türkçesi ağızlarında eskicil (arkaik) kelimeler*. Ankara: Fenomen.
- Koraş, H. (2002). *Derleme Sözlüğü'ne ilaveler. Türklük Bilimi Araştırmaları*, 12, 172-208.
- Küçük, S. ve Demirci Ü. Ö. (2016). Divânu Lugât'it-Türk'teki hapaxlar 1. II. *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 160-165.
- Ölmez, M. (2008). Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki tek örnekler üzerine (1). *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize: Rize Üniversitesi. 295-297.
- Ölmez, M. (2011). Tek örnek, tek örnek değildir: Eski Türkçe üz 'sağır' sözü hakkında. *Mahmūd al Kāşgarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvānu Lugātî't-Türk Sempozyumu*. 245-251.
- TDK (1949). *Dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, S. (1991). Türk Dil Kurumu Yağma Hasan'ın böreği mi oldu? *Çağdaş Türk Dili*, 40, 149-156.
- Tezcan, S. (2008). Dîvânu Lugâtî't-Türk'te tek veriler (hapax legomena). *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri*. Rize: Rize Üniversitesi, 298-302.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe hapaxlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9/1: 73-100.
- Yıldız, H. (2011). Yakutçayla tanıklanabilen hapax legomenon'lar. *International Journal of Central Asian Studies*, 15, 21-42.
- Yıldız, H. (2021). Başkurtçayla tanıklanabilen Eski Türkçe hapaxlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 61/ 2, 747-762.

AĞIZ ÇALIŞMALARINDA PARÇALARÜSTÜ SESBİRİMLERİN GÖSTERİLMESİ VE İNCELENMESİYLE İLGİLİ SORUNLAR

Hakan AKCA*

Özet

Sesbirimler parça sesbirimler ve parçalarüstü sesbirimler olmak üzere ikiye ayrılır. Basitçe tanımlarsak yazıda gösterilebilen ünlü, ünsüz, yarı ünlü, kayan ünlü gibi dil birimlerine parça sesbirimler denir. Konuşmada anlam ayırt edici olarak bulunan fakat yazıda gösterilmeyen vurgu, ton, durak, kavşak, ezgi, süre gibi ses birimlerine ise parçalarüstü sesbirimler (bürünbirimler) denir. Parçalarüstü sesbirimlerin anlam ayırma, iletişimde duyguyu ifade etme, dilde akıcılığı sağlama gibi işlevleri vardır. Konuşma dilinde özellikle vurgu, ton/tonlama, hız, ezgi gibi parçalarüstü sesbirimler ifadenin anlamının değişmesi ya da sınırlandırılması konusunda büyük rol oynarlar. Bilindiği gibi ağız araştırmaları sözlü metinler üzerinde yapılmaktadır. Konuşma dili ise hem parça hem parçalarüstü ses birimlerden oluşur. Bu sebeple bir dil, lehçe veya ağzın parça ve parçalarüstü sesbirimlerinin tespit edilmesinde ağız araştırmaları büyük önem taşımaktadır. Ağız araştırmalarında parça sesbirimlerle ilgili sorunlar olduğu gibi parçalarüstü sesbirimlerle ilgili sorunlar da vardır. Bugüne kadar ağız çalışmalarıyla ilgili pek çok sorunu dile getiren çalışmalar yapılmış ancak parçalarüstü sesbirimlerle ilgili sorunlara değinilmemiştir. Bu çalışmanın konusu, ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin gösterilmesi ve incelenmesinde ortaya çıkan sorunların tespit edilmesidir. Özellikle sesin şiddet, perde, frekans, süre gibi akustik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıktıkları için vurgu, ton, tonlama, ezgi gibi parçalarüstü sesbirimlerin tespit edilmesi ve bunların yazıda gösterilmesinde birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır. Çalışmanın amacı, ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin gösterilmesi ve incelenmesiyle ilgili sorunları ortaya koymak ve bunlara birtakım çözüm önerileri sunmaktır. Ağız çalışmalarında parçalarüstü sesbirimler ile ilgili sorunlar, *Transkripsiyon Sorunu* ve *İnceleme Sorunu* olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağız araştırmaları, parçalarüstü sesbirimler, çevriyazı, fonetik gösterim, Türkiye Türkçesi ağızları

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ankara, hakan.akca@hbv.edu.tr, ORCID: 00 00-0002-2524-1463.

PROBLEMS WITH TRANSCRIPTION AND EXAMINATION OF SUPRASEGMENTAL UNITS IN DIALECT STUDIES

Abstract

Phonemes are divided into segmental phonemes and suprasegmental phonemes. If we define simply, linguistic units such as vowels, consonants, semi-vowels, diphthongs that can be shown in writing are segmental phonemes. Phonemes such as stress, tone, pause, juncture, melody, and length, which are distinctive in speech but not shown in writing, are called suprasegmental phonemes. Suprasegmentals have functions such as semantic distinguishing, expressing emotions in communication, and ensuring fluency in language. In spoken language, suprasegmental phonemes such as stress, tone/intonation, speed, and melody play a major role in changing or limiting the meaning of the expression. As it is known, dialect studies are carried out on speech texts. Spoken language, on the other hand, consists of both segmental and suprasegmental phonemes. For this reason, dialect studies are of great importance in determining the segmental and suprasegmental phonemes of a language, dialect or subdialect. In dialect studies, conducted Türkiye, there are problems with segmental phonemes as well as with suprasegmental phonemes. To date, many studies have been conducted expressing problems related to dialect studies, but the problems related to suprasegmental phonemes have not been mentioned. The subject of this study is to determine the problems that arise in transcribing and examining suprasegmental phonemes in dialect studies. Some problems are encountered in detecting suprasegmental phonemes such as stress, tone, intonation, melody and transcribing them, especially since they occur depending on the acoustic properties of the sound such as loudness, pitch, frequency, and length. The aim of the study is to reveal the problems related to the transcription and analysis of suprasegmental phonemes in dialect studies and to offer some solutions to them. Problems related to suprasegmental phonemes in dialect studies are discussed under two headings: *Transcription Problem* and *Analysis Problem*.

Keywords: Dialect studies, suprasegmental units, transcription, phonetic notation, Turkish dialects

Parçalarüstü Sesbirimler (Bürünbirimler)

Sesbirimler parça sesbirimler ve parçalarüstü sesbirimler olmak üzere ikiye ayrılır. Yazıda gösterilebilen ve dil bilgisinde tek tek incelenebilen ünlü, ünsüz, yarı ünlü, kayan ünlü gibi dil birimlerine *parça sesbirimler* (segmentals) denir. Konuşmada anlam ayırt edici olarak bulunan fakat yazıda gösterilmeyen vurgu, ton, kavşak, durak, ezgi, süre gibi ses birimlerine ise *parçalarüstü sesbirimler* (suprasegmentals) denir.

Parça sesbirimleri özel, parçalarüstü sesbirimleri ise geneldir. Parça sesbirimleri, işitilir, çoğu yazıya yansır, görülür; parçalarüstü sesbirimler ise genellikle yazıya yansımaz çünkü bazı dillerde uzunluk ve vurgu yazıda gösterilmektedir. Parça sesbirimler, ses (konuşma) aygıtı tarafından üretilen sesleri ifade eder. Parçalarüstü sesbirimlerde ise üretilen ses/seslerin oluşturduğu hece, kelime, kelime grubu ve cümlelerdeki anlama bağlı nicelik tasarrufları söz konusudur. Bu nicelik tasarrufları nitelikte yani anlamda değişmeye yol açabilir. Örneğin, bir biçimbirimin vurgu değişikliği ile yeni bir anlam kazanması durumunda sesbirimsel vurgudan söz edilebilir. Vurgu, bir sesbirim olarak işlev görür. Ton değişikliği de anlamı farklılaştırabilir, aynı kelime, kelime grubu ya da cümle, ton değişiklikleri ile farklı anlamlar kazanabilir (Eker, 2007, s. 28).

Parça ve parçalarüstü sesbirimler arasındaki farklardan biri de bölünme veya parçalanabilmedir. Örneğin *kan* ve *kaz* kelimelerindeki sesbirimler /k/, /a/, /n/, /k/, /a/, /z/ şeklinde çizgisel olarak bölümlenebildikleri için aynı zamanda parça sesbirimlerdir, ancak vurgu, uzunluk, ton, ezgi gibi birimler bölünüp parçalanamadıkları için *parçalarüstü sesbirimler* diye adlandırılır (Kerimoğlu, 2017, s. 149).

Parçalarüstü sesbirimler karşılığında *seslerüstü* (suprasegmental) *birimler* terimini kullanan Uzun, *seslerüstü* süreçler için de *üstek* (suprafik, simulfik, superfix) terimini önermektedir. Uzun'a göre *üstek*, bir tabandan tek tek sesler değil, ses birliklerini gerektiren vurgu ve tonu değiştirme yoluyla yeni tabanlar türetme görevinde bulunduğu varsayılan ektir. Türkçe cins isimlerde genellikle son hecede bulunan kelime vurgusu diğer hecelere çekilerek özel isimler oluşturulabilir: orDU > ORdu, beBEK > BEbek vb. Bu örneklerde olduğu gibi cins isimlerden özel isimler türetmeye yarayan vurgu, bir *üstek* sayılabilir. Ancak vurgu yeri değiştirme yoluyla kelime türetme veya kelimeleri çekimleme Türkçe için tipik değildir (2006, s. 39).

Parçalarüstü unsurların tümü aynı zamanda *prosodi* diye de adlandırılır. *Prosodi* tamamen aynı anlamda olmasalar da *suprasegmental* teriminin eşanlamlısı olarak kullanılır. *Prosodi* teriminin bir anlamı da şiirdeki yapıları ölçü bakımından incelemektir. Bazı dilbilim çalışmalarında kullanılan *bürünbilim* de *prosodi* ile aynı anlamdadır (Demirci, 2017, s. 96). Parçalarüstü

sesbirimler hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Ergenç, 1989, s. 32-73; Üçok, 2007, s. 105-150; Demircan, 2001, s. 123-174; Eker, 2005, s. 317-325; Coşkun, 2016, s. 142-156; Sebzecioğlu, 2016, s. 95-111; Demirci, 2017, s. 96-102.

Parçalarüstü sesbirimlerin anlam ayırma, iletişimde duyguyu ifade etme, dilde akıcılığı sağlama gibi işlevleri vardır.

1. Anlam Ayırma: Türkçede parçalarüstü birimler, benzer kelimeleri, kelime gruplarını veya cümleleri anlam bakımından ayırt etmeye yardımcı olur. Vurgu, ton, kavşak, durak, ezgi gibi parçalarüstü özellikler, kelimelerin, kelime grubu veya cümlelerin sınırlarını ve anlamlarını belirler.

2. İletişimde Duyguyu İfade Etme: Parçalarüstü birimler, iletişimde duygusal farklılıkları belirtmeyi sağlar. Vurgu, ton, ezgi ve süre gibi parçalarüstü özellikler, konuşurun duygularını ve vurgulamak istediği noktaları ifade etmesine yardımcı olur.

3. Dilde Akıcılığı Sağlama: Parçalarüstü birimler, dilin akıcılığını sağlar. Başka bir ifadeyle vurgu, tonlama ve ezgi, dilin doğal akışını ve ritmini oluşturur. Bu da konuşmanın daha akıcı ve anlaşılır olmasını sağlar.

Konuşma dilinde özellikle vurgu, ton/tonlama, hız, ezgi gibi parçalarüstü sesbirimler ifadenin anlamının değişmesi ya da sınırlanması konusunda büyük rol oynarlar. Hirik, yüklem konumunda kullanılabilecek isim ve fiil cinsinden kelimelerin zaman, kip ve şahıs ekleriyle çekimlenerek tekrarlı yüklem olduklarında ve her bir çekimin hem bu eklerle hem de parçalarüstü sesbirimlerle etkileşimi sonucunda ortaya çıkması muhtemel anlamlara dair etkilerini belirlemeye çalışmıştır. Araştırmacı, tekrarlı yüklemelerde parçalarüstü sesbirimlerin *ima etme*, *kesinlik / onaylama / emin olma*, *sitem etme*, *pişman olma*, *dolaylı bilgi aktarma*, *güven verme*, *hatırlatma*, *şaşırtma*, *kararlı olma / zorunlu olma ve tavsiye etme* olmak üzere on farklı anlam oluşturduğunu tespit etmiştir (Hirik, 2019, s. 6-16).

Bilindiği gibi dil, esasen sözlü bir iletişim aracıdır. Ağız araştırmaları da sözlü dil malzemesi yani konuşma dili üzerinde yapılmaktadır. Konuşma dili ise hem parça hem parçalarüstü ses birimlerden oluşur. Bu sebeple bir dil, lehçe veya ağzın parça ve parçalarüstü sesbirimlerinin tespit edilmesinde ağız araştırmaları büyük önem taşımaktadır.

Bütün bilim dallarında olduğu gibi ağız araştırmalarında da birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlardan biri de parçalarüstü sesbirimlerin yazıda gösterilmesi ve incelenmesidir. Bugüne kadar ağız çalışmalarıyla ilgili pek çok sorunu dile getiren çalışmalar yapılmış ancak parçalarüstü sesbirimlerle ilgili sorunlara değinilmemiştir. Bu çalışmanın konusu, ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin gösterilmesi ve

incelenmesinde ortaya çıkan sorunların tespit edilmesidir. Çalışmanın amacı ise ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin gösterilmesi ve incelenmesiyle ilgili sorunları ortaya koymak ve bunlara birtakım çözüm önerileri sunmaktır. Ağız çalışmalarında parçalarüstü sesbirimler ile ilgili sorunlar, *Transkripsiyon Sorunu* ve *İnceleme Sorunu* olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır.

Ağız Çalışmalarında Parçalarüstü Sesbirimler ile İlgili Sorunlar Transkripsiyon Sorunu

Ağız çalışmalarında transkripsiyon sorunu üzerine günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır ve bunlar daha çok parça sesbirimlerle ilgilidir (bk. Gülensoy, 1979, s. 160-190; Delice, 1995, s. 119-126; Sağır, 1997a, s. 126-138; Ercilasun, 1999, s. 43-48, Demiray, 2008, s. 215-227; Pekacar ve Dilek, 2009, s. 575-583, Korkmaz, 2011, s. 45-50). Söz konusu çalışmalarda transkripsiyon sorunlarına değinilmiş ve ağız araştırmalarında çevriyazı birliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Ercilasun, “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri” adlı bildirisinde transkripsiyon sorununun aynı seslerin farklı harf ve işaretlerle gösterilmesi veya aynı harf ve işaretlerin farklı sesleri göstermesi olmak üzere iki yönü olduğunu belirtmiştir (1999, s. 43). Ancak ağız çalışmalarında transkripsiyonla ilgili sorunlar henüz tamamen çözülememiş, bu konuda bir birlik sağlanamamıştır. Ercilasun’un 1999 yılında tespit ettiği aynı seslerin farklı harf ve işaretlerle gösterilmesi veya aynı harf ve işaretlerin farklı sesleri göstermesi sorunları hâlen devam etmektedir.

Ağız araştırmalarında transkripsiyonla ilgili bazı sorunları tespit eden Demir, çevriyazıda k-ğ-ğ, t-d, b-p gibi ötümlü-ötümsüz karşılıkları bulunan patlamalı ünsüz çiftlerinden hangisinin kullanılacağına karar vermenin güç olduğunu, ötümlü ve ötümsüz biçimleri olan iki ötümsüz ünsüz yan yana geldiğinde genellikle birincinin ötümsüz ama soluksuz, ikincinin ise ötümlü olarak işitildiğini (atdı, yaptı), bu seslerin niteliklerinin tam olarak tespiti için bilgisayar yardımı gerektiğini, bazen kelimedede uzun bir ünlü mü yoksa ikiz bir ünlü mü olduğuna (deyil-deil-de:l, ağır, air, a:r vb.) karar vermenin zor olduğunu söylemiştir (2013, s. 79).

Türkiye Türkçesi ağızlarına dayalı derleme-inceleme içerikli çalışmaların inceleme bölümlerinde verilen belirli bazı ara seslerin tespiti ve tanımlanmasının sorunlu olduğunu vurgulayan Karahan (2020, s. 87-90), yarı kalın /á/, /í/, /ó/, /ú/ ünlüleri, kapalı /è/ ünlüsü, açık /e/ ünlüsü (/ä/), geniz ünlüleri: /ã/, /ẽ/, /ĩ/, /õ/, /ũ/, /ü/, damak ünsüzleri /g/, /k/, dip damak/gırtlak /g/, /k/ ünsüzleri ve orta damak /g/, /k/ ünsüzlerinin tespitinin kulaktan dinleme yöntemiyle zor olduğunu, bunların en doğru şekilde tespit edilebilmesi için fonetik laboratuvarlara ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.

Ağız çalışmalarında transkripsiyonun kapsamının belirlenmesi de önemli bir yöntem sorunudur. Vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimlerin yazıda gösterilmesi bir yana, parçalı seslerin özgün söylenişlerine göre kaydedilmesi bile diakritik işaretlerden yararlanmayı gerektiren önemli ve zahmetli bir iştir. Çevriyazıda ne kadar ayrıntının gösterileceği konusunda sesleri algılamanın güçlüğü kadar çalışmanın hedef kitlesinin kim olacağı da etkilidir (Demir, 2013, s. 77).

Görüldüğü gibi ağız araştırmalarında parça sesbirimlerin yazıya geçirilmesinde pek çok sorunla karşılaşmaktadır. Bu konuda parçalarüstü sesbirimler de hesaba katıldığında sorunlar daha da artmaktadır. Nitekim ölçünlü Türkçede bile sesbirimlerin sayısını tespit etmek kolay değildir. Eker (2007, s. 39), ödünç sesbirimlerle birlikte Ölçünlü Türkçede 12 ünlü, 23 ünsüz olmak üzere toplam 35, diğer ödünç sesbirimlerle 37 sesbirim olduğunu, parçalarüstü sesbirimler de hesaba katıldığında bu sayının daha da arttığını, 4 yükseklik sesbirim, 3 bağlama sesbirim ve vurgu sesbirimle birlikte sayının 45'e (37+8) çıktığını belirtmiştir.

Ağız çalışmalarında ise sesbirimlerin yanı sıra alt sesbirimlerin de eklenmesiyle transkripsiyon sorunu daha da büyür. Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü ve ünsüzlerin sayısını araştıran Sağır, ünlü sayısını $(9+39) = 48$; ünsüz sayısını da $(26+59) = 85$ olmak üzere toplam 133 olarak belirlemiştir (1999, s. 987). Sağır, bir başka çalışmasında, Türkiye Türkçesi ağızlarında 6 farklı a, 10 farklı e, 3 farklı ı, 7 farklı i, 3 farklı o, 3 farklı ö, 5 farklı u, 3 farklı ü tespit etmiştir (1997b, s. 377-390). Sağır'ın tespitleri, ağız araştırmalarında transkripsiyon sorunun büyüklüğünü göstermektedir.

Ağız araştırmalarında transkripsiyon konusunda bugüne kadar yapılan çalışmalarda parçalarüstü sesbirimlerle ilgili sorunlara pek değinilmemiştir. Parçalarüstü sesbirimlerin ağız çalışmalarında gösterilip gösterilmemesi bir tercih sorunudur. Çünkü bu durum, çalışmanın amacı, yöntemi ve hedef kitlenin durumuna göre değişir. Nitekim ağız çalışmalarında parçalarüstü sesbirimlerin yazıda gösterilmesi ve incelenmesi konusunda bir standardın olmadığı görülmüştür. Bazı ağız çalışmalarında vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimler hiç gösterilmemiştir.

Bir başka sorun parçalarüstü unsurların yazıda nasıl gösterileceğiyle ilgilidir. Alfabeler parçalarüstü unsurları göstermede oldukça kısıtlı oldukları için özellikle ton, perde, vurgu, ezgi vb. birimler farklı işaretlerle gösterilir. Bunun için bazen büyük harfler, bazen koyu, bazen italik yazı, bazen de çizgiler kullanılmaktadır (Demirci, 2017, s. 97).

Vurgulu hece, dil bilgisi çalışmalarında genellikle büyük harflerle gösterilir. Örneğin, ANkara, ÇANkırı, isTANbul, günLERce, kiTAP, çoCUK, yaVAŞça vb. Ancak vurgulu heceyi büyük harflerle göstermek ağız

çalışmaları için uygun değildir. Çünkü Türkiye’de yapılan ağız araştırmalarında büyük harfler yarı ötümlü ünsüzleri göstermek için kullanılabilmektedir. Örneğin, *P*: p ile b arası ünsüz, *T*: t ile d arası ünsüz vb. Bu sebeple ağız çalışmalarında vurgulu heceler büyük harflerle gösterilmez. Ağız araştırmalarında vurgunun, vurgulu hecenin başına konan kısa, dikey bir çizgi ile gösterilmesi daha pratik bir yoldur: ‘*aṅgara* “Ankara”, ‘*imine* “Emine”, *bili'yoṇ*? “biliyor musun?”, *āni'yoṇ* “anlıyor musun?” vb.

TDK tarafından belirlenen ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon alfabesinde parçalarüstü sesbirimlere ait yalnızca uzunluk (¯), vurgu (´), yükselen ton (ˆ) ve alçalan ton (˜) işaretlerine yer verilmiş, öteki parçalarüstü sesbirimlerle ilgili işaretlere yer verilmemiştir (Ercilasun, 1999, s. 78). Parçalarüstü sesbirimlerle ilgili diğer işaretler konusunda Uluslararası Fonetik Alfabeden (IPA) yardım alınabilir. (Parçalarüstü sesbirimlerin IPA’daki gösterimleri için bk. *Handbook of the International Phonetic Association* (2007); Pekacar ve Dilek, 2010, s. 78-80; Ergenç ve Bekâr Uzun, 2017, s. 67-68).

Ağız çalışmalarında sözlü metinler yazıya geçirilirken daha çok parça sesbirimlere odaklanıldığı için vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimler ihmal edilmektedir. Örneğin, transkripsiyon aşamasında özellikle yarı kalın /á/, /i/, /ó/, /ú/ ünlüleri, kapalı /è/ ünlüsü, açık /e/ ünlüsü (/ä/), geniz ünlüleri: /ã/, /ẽ/, /ĩ/, /õ/, /ũ/, /ü/, damak ünsüzleri /g/, /k/, dip damak/gırtlak /g/, /k/ ünsüzleri ve orta damak /g/, /k/ ünsüzleri gibi parça sesbirimlerinden hangisinin duyulduğuna karar vermeye çalışılırken parçalarüstü birimler gözden kaçabilmektedir. Parçalarüstü sesbirimleri sağlıklı biçimde tespit edebilmek için transkripsiyon işlemi tamamlandıktan sonra aynı metinleri parçalarüstü sesbirimlerin tespiti için yeniden dinleme yaparak kontrol etmek iyi bir yöntemdir.

İnceleme Sorunu

Ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesi veya bunlardan hangilerinin inceleneceği konusu da bir tercih sorundur. Çünkü bu durum hem çalışmanın amacına hem de çalışılan yöre ağzında parçalarüstü sesbirimlerin semantik etkisine bağlıdır. Yaptığımız taramaya göre parçalarüstü sesbirimlere yer veren ağız çalışmalarında yalnızca vurgu üzerinde durulmuştur. Bazı çalışmalarda ise parçalarüstü sesbirimler çevriyazıda hiç gösterilmemiş ve incelenmemiştir. Bütün ağız çalışmalarında *süre* konusu, uzun ünlüler başlığı altında ele alınmıştır.

Her ne kadar Türkçede vurgu, tonlama gibi parçalarüstü sesbirimler olsa da bunlar Çince, Tibetçe gibi tek heceli dillerde olduğu gibi anlamın değişmesine etki edecek kadar birincil derecede önemli değildir. Türkçe, anlam üzerinde birincil derecede önemli bir vurgu ve tonlama dili olmadığı

için bazı ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenmesine gerek duyulmamış olabilir. Ayrıca ağız çalışmaları, uzun metinler üzerinde yapılmaktadır. Parçalarüstü sesbirimlerin uzun metinler üzerinde değil de bağlam içinde verilen cümleler veya kelime grupları üzerinden incelenmesi, daha kolay ve somut sonuçlara ulaşılması bakımından tercih edilebilir.

Araştırma yapılan bir ağız bölgesinde şaşırma, alay etme, kızgınlık, memnuniyet vb. bildiren parçalarüstü birimlerin ortaya çıkması, aynı zamanda sahadaki ortama bağlıdır. Dolayısıyla parçalarüstü sesbirimleri tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalarda, derlemecinin sahada uzun süre kalması gerekebilir.

Süre (İng. duration, lenght)

Bilindiği gibi ünlüler, çıkışları sırasında bir engele takılmadıkları için nefes yettiği kadar sürekli söylenebilir. *Süre* (duration, lenght) ünlülerin çıkarılırken uzun ya da kısa söylenişleriyle ilgilidir. Ünlüler süre ölçütüne göre *kısa*, *normal süreli* ve *uzun ünlüler* olmak üzere üçe ayrılabilir. Normal ünlülerin boğumlanma sürelerinden daha kısa bir sürede boğumlanan ünlüye *kısa ünlü* (short vowel), boğumlanma süresi, normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan veya normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlüye *uzun ünlü* (long vowel) denir (Korkmaz, 2017, s. 177, 235).

Normal süre göreceli bir terim olduğu için bazı çalışmalarda ünlüler, süreleri bakımından *çok kısa*, *kısa* ve *uzun* olmak üzere üç başlıkta incelenir. Aslı uzun ünlü bulunmadığı için ikinci sınıflandırmada Türkiye Türkçesinin ünlüleri *kısa* kabul edilir. Buradaki *kısa* ifadesi uzun ünlüye göre kısalığı yani göreceli normal süreyi ifade eder. İki sınıflandırmada kısa ünlüler ile çok kısa ünlüler; normal süreli ünlüler ile kısa ünlüler denktir. Bu iki ayrımındaki karışıklığı ayırt etmek üzere aşağıdaki tablo incelenebilir.

1.Sınıflandırmaya göre süresi bakımından ünlüler		
Kısa Ünlüler (Normalden daha kısa): bırak-, böylə_ oldu vb.	Normal Süreli Ünlüler (Süresi ne uzun ne kısa): araba, çiçek, çocuk, anne vb.	Uzun Ünlüler (Söylenişi normalden uzun): cāhil, lāzım, sûret, kâtil vb.
2.Sınıflandırmaya göre süresi bakımından ünlüler		
Çok Kısa Ünlüler (Kısa ünlülere göre çok kısa): bırak-, böylə_ oldu vb.	Kısa Ünlüler (Uzun ünlüye göre kısa /normal süreli): araba, çiçek, çocuk, anne vb.	Uzun Ünlüler (Söylenişi normalden uzun): cāhil, lāzım, sûret, kâtil vb.

Ünlülerin telaffuzundaki uzunluk-kısalık her dilde değişik görünümeler sunar. Bir dildeki uzun ünlü, bir başka dilde orta uzunlukta kabul

edilebilir. Ünlülerdeki göreceli uzunluğu tespit etmek için *Sesyazar* adlı ağıttan yararlanılır (Ergenç, 1989, s. 33).

Ana Türkçe döneminde, Türkçe kelimelerde birincil uzun ünlülerin varlığı bilinmektedir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde birincil uzun ünlü, *yād el* deyimindeki *yād* ve *yārın* kelimelerinde görülür. Bunun yanında Türkçe kökenli kelimelerde sonradan ortaya çıkmış çok sayıda uzun ünlü bulunabilir (Demir ve Yılmaz, 2003, s. 154).

Türkçede birincil uzun ünlü bulunan kelimelerin tamamı yabancı kökenlidir. Örneğin, *ālem*, *muāyene*, *kātil*, *millī*, *resmī*, *sūret*, *cāhil* vb. Ancak uzun zaman önce Türkçeye girmiş bazı yabancı kökenli kelimelerdeki uzun ünlüler kısalmıştır: Ar. kitāb > T *kitap*, Ar. ilāc > T *ilaç*, Ar. devām > T *devam*, Ar. hukūk > T *hukuk* vb. Ünlüyle başlayan bir ek alma durumunda bazı alıntı kelimelerdeki asli uzunluklar ortaya çıkabilir: filmin devam+ı > [filmin devāmı], İslam hukuk+u > [İslam hukūku], zaman+ımızda > [zamānımızda] vb. Konuşma dilinde ses düşmesi, ulama, tonlama vb. ses olayları sonucu ortaya çıkan ancak yazıda gösterilmeyen ikincil uzunluklar da vardır: var + ol > [vār_ol], baş + üstüne > [bāş_üstüne], yağ > [yā], dağ > [dā], yağmur > [yāmur] vb. (Eker, 2005, s. 286-287).

Bazı kelimelerde uzunluk-kısalık anlam ayırıcı olabilir. Örneğin, *alem* “bayrak” – *ālem* “dünya”, *hala* “babanın kız kardeşi” – *hālā* “henüz, adet” “sayı” – *âdet* “gelenek”, *aşık* “eklem kemiği” – *âşık* “vurgun, tutkun” vb. Anlam ayırıcı özelliği sebebiyle süre, parçalarüstü sesbirimlerinden sayılmaktadır.

Ölçünlü Türkçede yazılışları aynı, anlamları ve söylenişleri farklı olan kelimeleri ayırt etmek için okunuşları uzun olan ünlülerin üzerine düzeltme (^) işareti konur. Dolayısıyla Ölçünlü Türkçede bu tür kelimelerdeki düzeltme işareti aynı zamanda uzun ünlüyü gösterir: *âdet*, *hālā*, *âşık*, *ālem* vb. Ağız araştırmaları geleneksel transkripsiyon sisteminde uzunluk, ünlü üzerine konulan düz çizgi (ˉ) ile gösterilir: *āşam*, *bilmēyom*, *yāmır*, *kātil*, vb. Uluslararası Fonetik Alfabe (IPA) ise uzunluk, ünlüden sonra köşeleri birbirine bakan iki üçgenle (ː) gösterilir: *a:şam*, *bilme:yom*, *ya:mır*, *ka:til* vb..

Türkiye Türkçesi ağızlarında Türkçe kökenli kelimelerde birincil uzun ünlülerin izlerine rastlanmaktadır (Batı Anadolu ağızlarında birincil uzun ünlüler hakkında bk. Korkmaz, 1953, s. 197-203). Bununla birlikte Türkiye Türkçesi ağızlarında ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, hece kaynaşması vurgu vb. sebeplerle ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler vardır. Özellikle hece kaynaşması sonucu ortaya çıkan uzun ünlüler Türkiye Türkçesi ağızlarının en tipik özelliklerindendir. Ankara ili ağızlarından birincil ve ikincil uzun ünlülere şu örnekler verilebilir: *ād* (Ana Türkçe *ād*), *āk* (Ana Türkçe *āk*), *dōn* “elbise” (Ana Türkçe *tōn*), *yū-* “yıkamak” (Ana Türkçe *yū-*); *sicāsa* < *sıcaksa*,

gelin_āmak < gelin almak, *yılanā* < yılanlar, *ğadā* < kadar, *yālī* < yağlı, *hasdāne* < hastahane, *dālmış* < dağılmış, *sālā* < sağlığa vb. (Akca, 2012, s. 41-51).

Türkiye Türkçesi ağızlarında bazı alıntı kelimelerdeki uzunluklar korunabilir. Örneğin, *hāne* (< Far. hāne), *berāber* (< Far. berāber), *mevzū* (< Ar. mevzū'), *vāsita* (< Ar. vāsita) vb. Bunların dışında bazı ağızlarda -yor şimdiki zaman ekinden önce (*almāyo*, *bilmēyom*, *ğoşamāyo* vb.), -ki aitlik ekinden önce (*yanındāki*, *evdēki* vb.), vurgu ve tonlama sebebiyle ('*yāndım*, *de'mē*, *biTdī* vb.), konuşma anında şaşırma, dil sürçmesi, sonraki kelimeyi hatırlamaya çalışma durumunda (*ēFendim*, *başgā*, *bi dē* vb.) ve bazı ünlem edatlarında (*yā*, *hā*, *ohō*, *ēy* vb.) ortaya çıkan ikincil uzunluklar da bulunabilir.

Bazı dillerde uzun süreli ünsüzlerden de söz edilmekteyse de Türkçede bu durum genellikle seslenme ve emir biçimlerinde görülür: *Amma da yaptın!*, *Sakın!*, *Bır:ak!*, *Sağa dön!* vb. (Ergenç, 1989, s. 34).

Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında uzun ünlüler gerek alıntı gerekse Türkçe kelimelerde yoğun biçimde bulunmaktadır. Vurgu, tonlama gibi parçalarüstü birimler ünlünün uzamasında etkili olabilmektedir. Dolayısıyla Ağız çalışmalarında uzun ünlülerin çevriyazıda gösterilmesi ve incelemesi gerekir. Nitekim bütün ağız çalışmalarında *süre* konusu uzun ünlüler bahsinde detaylıca incelenmektedir.

Vurgu (İng. stress)

Konuşma sırasında kelimedeki bir hecenin diğerlerine göre daha yüksek bir ses tonuyla daha baskılı bir biçimde söylenmesine *vurgu*, kelimelerde vurguyu üzerinde bulunduran heceye *vurgulu hece*, üzerinde vurgu bulunmayan, diğer hecelere oranla daha güçlü nefes baskısı taşımayan hecelere de *vurgusuz hece* denir. Vurgunun *kelime vurgusu*, *öbek vurgusu*, *cümle vurgusu*, *ünlem vurgusu* gibi çeşitleri vardır (Korkmaz, 2017, s. 247-248).

Türkçede vurgu ya da vurgusuzluk fonemiktir yani anlam ayırt edici özellik taşır. Vurgu değişikliği kelimenin türünü ve anlamını değiştirebilir. Örneğin, [*senDE*] kelimesinde vurgunun son hecede olması bulunma durumunu, [*SEN de*] söyleyişi ise isim ve edat birlikteliğini gösterir. Vurgu değişikliğinin sözcük türlerini değiştirmesiyle ilgili şu örnekler de verilebilir: [*YALnız*] (edat), [*yalNIZ*] (sıfat), [*AYdın*] (şehir adı), [*ayDIN*] (münevver), [*KAZma*] (olumsuz emir), [*kazMA*] (kazma işi) vb. (Vurguyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Ergenç, 1989, s. 42-52; Demircan, 2001, s. 123-162; Coşkun, 2000, s. 126-130; Eker, 2005, s. 317-322; Börekçi, 2005, s. 187-207; Sebzecioğlu, 2016, s. 100-111; Demir ve Yılmaz, 2018, s. 43-48; Yıldız, 2022, s. 30-35).

Türkçede *eşsesli* kelimelerin ayırt edilmesinde de vurgu etkilidir. *Eşsesli* kelimelerde yanlış vurgulama yanlış anlaşılmalara sebep olabilir. Yazı dilinde noktalama işaretleri veya büyük, küçük yazımla ayırt edilebilen bu çiftler, konuşma dilinde vurgu ile birbirinden ayrılır. Örneğin, “*Gelin buraya.*” cümlesinde ilk hece vurgulandığında [GELin] birkaç kişiye gelmeleri için emir verme, ikinci hece vurgulandığında [geLİN] evlenen kızı çağırma söz konusudur (Ergenç, 1989, s. 46).

Türkçede vurgu genellikle son hecede bulunur. Vurgu ilk hecede az, orta hecede ise çok azdır. Örneğin, kiTAP, çiÇEK, çoCUK, çekirGE, ılıCA, topRAK, baLİK vb. Ancak yer adlarına ve bazı alıntı kelimelerde vurgu diğer hecelerde bulunabilir. ORdu, ÇANKırı, ANkara, BANka, alMANya, PENguen, faSULye, YunanisTAN, BulgarisTAN vb. (Eker, 2005, s. 318-321).

Türkçede bazı ekler vurguyu kendi üzerine alırken bazı ekler vurguyu üzerine almayıp kendinden önceki heceye atar. Vurguyu üzerine almayan eklerin bazıları şunlardır:

Vasıta hâli eki: -la [araBAYla], bildirme eki: -DXr (güZELdir), olumsuzluk eki: -mA- (koNUŞma), gereklilik eki: -mAİ [çaLIŞmalı], eşitlik hâli eki: -CA [yaVAŞça], zarf-fiil eki: -ken [koŞARken] vb.

Türkçede orta hece vurgusuzdur. Bu sebeple ünlü ile başlayan bir ek alma durumunda orta hece ünlüsü genellikle daralır ya da düşer. Örneğin, burada > [burda], şurada > [şurda], nereden > [nerden], karın+ım > *karnım*, gönül+üm > *gönlüm*, yapacak > [yapıcak veya yapcak], gelecek > [gelicek veya gelecek] vb.

Türkiye Türkçesi ağızlarında vurgu Ölçünlü Türkçeden çok farklı değildir. Ancak vurgunun Türkiye Türkçesi ağızlarının ana gruplarının belirlenmesinde Karahan tarafından bir ölçüt olarak kullanılması son derece önemlidir. Bilindiği gibi Ölçünlü Türkçede soru cümleleri soru bildiren ekler, edatlar, zamirler, sıfatlar ve zarflarla kurulur. Doğu Grubu ağızlarında bu ek ve edatlar kullanılmadan, genellikle son kelimenin son hecesinde bulunan vurgu ile cümleye soru anlamı kazandırılmaktadır. Tonlama ve bazen uzatılan son hece ünlüsü bu vurguyu pekiştirmektedir. Bu özellik, Doğu Grubu ağızlarını diğer ağızlardan ayırmaktadır. Örneğin, *yalnız geldin?* “yalnız mı geldin?”, *İyisiz?* “iyi misiniz?”, *Emmi bahan bir oda vār?* “Amca bana bir oda var mı?”, *Sen yoğurt yērsen?* “Sen yoğurt yer misin? vb. (Karahan, 1996, s. 52).

Kıbrıs ağızlarında da soru anlamının vurgu ile sağlanması neredeyse sistemlidir. Kıbrıs ağızlarında soru eki Ölçünlü Türkçeye göre çok az kullanılmaktadır. Eksik olan soru ekinin işlevini vurgu yerine getirmektedir.

Örneğin, Geldin “Geldin mi?”, Annen evdedir “Annen evde mi?”, Buraya park yapılır? “Buraya park yapılır mı?” (Demir, 2023). Bu özellik de Kıbrıs ağızlarını diğer ağızlardan ayıran bir ölçüt olarak kabul edilebilir.

Soru cümlelerinin vurgu ile yapılması Türkiye Türkçesinin başka ağızlarında da görülebilir. Örneğin Yozgat’ın Çayıralan ve Çandır ilçelerinde soru cümlelerinin vurgu ile yapılması çok yaygındır. Örneğin, biliyō? “biliyor musun?”, görüyō? “görüyor musun?”, duydū? “duydun mu?”, düştū? “düştün mü?” vb. (Korkmazıyigit, 2010, s. 52; İlaslan, 2006, s. 45). Çandır ilçesinden yaptığımız derlemelerde, dinleme ve duyuşumuza göre soru cümlelerinde vurgunun yanı sıra uzunluk ve yükselen ton olduğunu düşünüyoruz. Örneğin, Üsünü górdū? “Hüseyin’i gördün mü?”, beni bildī? “beni bildin mi?”. Nitekim, Karahan da bu tür örneklerde tonlama ve bazen uzatılan son hece ünlüsünün bu vurguyu pekiştirdiğini tespit etmiştir (1996, s. 52). Ancak bu durumun tam tespiti için fonetik laboratuvarlarından veya bilgisayar programlarından yardım almak gerekmektedir.

Yıldız (2022, s. 23-35), “Türkçede Vurgu (Standart Dilde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında)” adlı çalışmasında vurgunun sebep olduğu ünlü uzaması (Örneğin, güzelce, vār, bāl, birāz, yūrsun “yıkarsın”), vurgusuzluğun sebep olduğu ünlü daralması veya düşmesi (Örneğin, alyosun “alıyorsun”, buyyom “üşüyorum”, gelni “gelini”) ve soru cümlelerinin vurgu ile yapılması (Örneğin, Nassın iyisin? “Nasılsın, iyi misin?”, bili’yoŋ? “biliyor musun”, İşlesiy? “İşlesin mi?”, ānı’yoŋ? “anlıyor musun”) gibi konular üzerinde durmuştur.

Ankara ili ağızlarında peş peşe sıralanan kelimelerde son heceler vurgulu ve uzun ünlülü olabilir: dālarda gendi biten acı elmalar, gūşburnu lār, alış lār, hebisi olur. “Dağlarda kendi biten acı elmalar, kuşburnular, alıçlar, hepsi olur.” (Akca, 2012, s. 203-204). Bu tür yapılarda ünlü uzaması Ölçünlü Türkçenin telaffuzunda da görülür. Parçalarüstü sesbirimler mutlaka sözce içinde incelenmelidir. Bunlar, sözce içinde incelenmezse doğru ve anlamlı sonuçlara ulaşılamaz.

Vurgusuz orta hecedeki geniş ünlülerde daralma veya düşme, dar ünlülerde ise genellikle düşme meydana gelir: yanna “yanına”, giyyoz “giyiyoruz, burda, yoḥardan “yukarıdan”, yeycek “yiyecek”, buyyom “üşüyorum” (< buyuyom). Bu durum Türkiye Türkçesi ağızlarında neredeyse sistemlidir.

Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında soru cümleleri yaygın ve karakteristik olarak vurgu ile kurulmaktadır. Soru cümlelerinin vurgu ile yapılması, Türkiye Türkçesinin ana ağız gruplarını belirlemede bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. Vurgu, üzerinde bulunduğu ünlünün uzamasına sebep olmasının yanı sıra fonemik yani anlam ayırıcı bir özelliğe sahiptir.

Vurgusuzluk ise ünlü daralması ve ünlü düşmesine yol açmaktadır. Bir ağız çalışmasının metin ve inceleme bölümlerinde vurgu göz ardı edilirse vurguya bağlı uzama, soru yapma; vurgusuzluğa bağlı daralma, düşme gibi özellikler de tam olarak tespit edilemeyecektir. Dolayısıyla vurgunun böyle önemli rol oynadığı bölgeler üzerine yapılan ağız araştırmalarında vurgu ihmal edilmemeli, çevriyazıda gösterilip incelenmelidir.

Ton (İng. tone)

Konuşmada anlam ayırıcı özelliğe sahip sesbirimlerden biri de tondur. Konuşma sırasında seslerin titreşimlerindeki yükselip alçalma farklarından kaynaklanan perdelenme olayına, hecenin tiz veya pes söylenmesine *ton* denir. ↑*Bu*? “Bu mu?”, ↓*Bu*. “Evet bu” vb. Konuşma sırasında, konuşmaya hâkim olan esas tonda çeşitli anlam incelikleri sağlayan değişikliklere, konuşanın önem verdiği veya ayırıcı anlamlar vermek istediği kelimelerde başvurduğu değişik ton, kelime ve heceler arasında yükseklik ve yoğunluk bakımından meydana getirdiği farklara da *tonlama* (intonation) denir (Korkmaz, 2017, s. 228).

Vardar (2002, s. 194), *ton* yerine *titrem* terimini tercih eder ve titremi şöyle tanımlar: “Genellikle gösterenleri aynı, gösterilenleri ayrı anlambirimleri nitelendiren ve sesin yüksekliğindeki değişikliklerle gerçekleşen, ayırıcı, dilbilimsel değer taşıyabilen bürün olgusu (ton da denir). *Titrem*, anlam ayırıcı işlev yerine getirdiği ölçüde sesbirim gibi işlem görür”.

Kişinin içinde bulunduğu ruhsal durumu ve genel karakteriyle paralellik gösteren ton, kelimedeki vurgulu hecenin alçalan ya da yükselen bir ses tonuyla söylenmesi sonucunda anlam farkına sebep olduğu için parçalarüstü sesbirimlerden sayılır. Çince, Nijerya dilleri gibi bazı dillerde kelimelerin anlamlarını ayırmak için kullanılan ton, Türkçede ezgi birimine bağlıdır ve genellikle tek kelimeden oluşan bildirilerde anlam ayırıcı olarak kullanılır (Ergenç, 1989, s. 40).

Ton, ses bakımından heceye özgü bir ses örtüsüdür. Söz içinde birinci derece vurgu alan hece / odak üzerinde ses perdesinin iniş çıkışıdır. Ton çeşitleri şunlardır: 1. *Alçalan* (üst perdeden alt perdeye doğru) 2. *Yükselen* (alt perdeden üst perdeye doğru) 3. *Yükselip alçalan* 4. *Alçalıp yükselen*. Parça sesbirimlere benzer biçimde ton da gerek Çince olduğu gibi kelime düzeyinde gerekse Türkçede olduğu gibi söz düzeyinde düşey karşıtlıkta kullanılır (Demircan, 2001, s. 27-28). Örneğin:

Bağlam

Ton

-Bunu kim yaptı? -**Ben** (alçalan – mahcubiyet)

-Sen çocuğa bakacaksın. -**Ben?** (yükselen – ben mi?)

-Onu buraya kim çağırdı? **-Ben.** (alçalıp yükselen – Ne olacak?)

-Çocuğa kim bakacak? **-Sen.** (yükselip alçalan – alaylı)

-Evi kim temizleyecek? **-Sen.** (düz ton – duymadın mı?)

Ton çoğu zaman vurguyla karıştırılmaktadır. Bunun sebebi, vurgunun aynı zamanda uzama veya ton değişikliği yapması olabilir. Hece ve kelimelerdeki vurgular toplamı, yani vurguların bir araya gelerek art arda birleşmeleri tonu, cümledeki tonların toplamı ise ezgiyi oluşturmaktadır. Parçalarüstü birimlerin temel frekansla ilgili boyutlarından biri olan ton, anlam ayırıcı özelliğe sahip olmasının yanı sıra sesin duygu yönünü ortaya koyması bakımından da konuşmanın temelini oluşturmaktadır (Coşkun, 2016, s. 148).

Tonun anlam ayırıcı özelliği için şu örnekler de verilebilir:

-Buyrūn. (alçalan ton – Hoş geldiniz)

-Buyrūn. (yükselen ton – Ne istiyorsunuz?)

-Ya! (yükselen ton – *şaşıрма*, öyle mi?)

-Yā. (alçalan ton – işte durum böyle)

Sesteki ton değişiklikleri önemli yerleri vurgulamayı sağlar ve tekdüzeliği önler. Konuşmaya genel olarak orta bir tonla başlanır ve ses yavaş yavaş yükseltilir (Eker, 2005, s. 323). Toplum karşısında konuşma yaparken tonlamayı doğru yapmak önemlidir. Sürekli aynı tonda ve tekdüze konuşmak dinleyicilerin sıkılmasına ve dikkatlerinin dağılmasına yol açar.

Türkçede ton, tıpkı vurgu gibi fonemik olsa da Çince, Tibetçe gibi tek heceli dillerdeki kadar sistemli şekilde anlam ayırıcı özelliğe sahip değildir. Örneğin, Tay dilinde, alçalan perdede [kha:ʋ] “hizmetçi” yükselen perdede ise [kha:/] “bacak” anlamına gelir. Standart Çince [ma] kelimesi dört farklı tonda, dört farklı anlamda kullanılır: [ma˥] “anne”, [ma˥˥] “azarlama”, [ma˨] “kenevir”, [ma˨˨] “at” (*Handbook of the International Phonetic Association* (2007, s. 14-15).

Ton kullanımı kişiye, konuşurun ruhsal durumuna ve genel yapısına bağlı olarak değişiklik gösterebildiği gibi bir milletin karakterine uygun olarak da değişik biçimlerde ortaya çıkabilir. Örneğin, İtalyanca ve İspanyolcada ton yüksekliği zengin, Türkçede zayıf, İngilizcede ise çok zayıftır (Ergenç, 2001, s. 27).

Ağız çalışmalarında tonun genellikle çevriyazıda gösterilmediği ve incelemeye alınmadığı görülmüştür. Çünkü Ölçünlü Türkçede ve Türkiye Türkçesi ağızlarında tonlama ses ve anlam bakımından önemli değişikliklere yol açmaz. Ancak, tonlamanın yaygın olduğu ve anlam farkına yol açtığı bir

yöre ağzı üzerine çalışma yapılıyorsa veya çalışma yapılan ağız bölgesinde vurgu ile yapılan soru cümlelerinde vurgunun yanı sıra tonlama da etkin rol oynuyorsa tonlamanın çevriyazıda gösterilmesi ve incelemesi gerekir.

Kavşak (İng. juncture)

Biçimbirim, kelime ya da cümle gibi birimlerin sınırlarını bildiren susma, tonlama gibi sınır özelliklerini gösteren birime *kavşak* denir. Örneğin, *otel* sözcüğünde birinci ve ikinci hece arasında duraklama bulunmazken *o tel'de o* ile *tel* arasında duraklama vardır. *Kavşak*, yalnızca geçiş yerlerindeki ses değişimlerinin toplamıdır (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011, s. 171-172).

Crystal'e (2008, s. 258-259) göre *kavşak*, ses biliminde, biçimbirim, kelime veya öbek gibi gramer birimlerini sınırlayabilen, bunların fonetik sınır özelliklerini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Kavşağın en belirgin özelliği, sessizliktir, ancak bağlantılı konuşmada bu özellik, dilbilgisi birimlerinin başlangıç ve bitişlerinde çeşitli değişikliklerin kullanılması kadar yaygın değildir. Örneğin kelime bölünmesi, ses tonu, vurgu, uzunluk ve diğer özelliklerden oluşan bir kompleks tarafından işaret edilebilir, tıpkı *that stuff* ile *that's tough* arasındaki potansiyel karşıtlık gibi. Parça sesbilimsel transkripsiyonda bunlar aynı görünür, /ðætstʌf/ ancak bunları konuşmada ayırt edebilecek fonetik değişiklikler vardır. *that stuff* örneğinde /s/ güçlü bir şekilde ifade edilir ve /t/ soluksuzdur (unaspirated), buna karşın *that's tough* örneğinde /s/ nispeten zayıftır ve /t/ solukludur (aspirated). Hızlı konuşmada bu tür ayrımlar ortadan kaybolabilir, bunlar yalnızca potansiyel olarak zıttır.

Ergenç'e (2002, s. 26) göre *kavşak*, ünsüzle biten bir kelime ile ünlü ile başlayan kelime arasında söyleyişte ulamayı ortadan kaldırmak amacıyla verilen kısa araya denir. Kavşak, Türkçede anlam ayırıcı özelliğe sahip olduğundan parçalarüstü sesbirim (bürünbirim) olarak kabul edilir.

Balkon 'açık' / balkona 'çık' /

Kaldır 'aç' / kaldıraç

Demircan'a (2001, s. 104) göre *kavşak*, anlamlı birimler arası geçişlerdeki yerleştiriliş biçimine göre önce ya da sonra gelen seslerde sezilebilir değişikliklerin tümüdür. Demircan, Türkçede sesdizimsel olarak *kavşak* (+) işlemlerinin farklı olduğunu belirtir ve 1. *O karı# # 'şık x O kar-ı 'ş-ık* 2. *Saklı# #ya'nu söylesin x Sak'lı-yan-ı söylesin* gibi örneklerde (#) ve (-) ile belirlenen yerlerdeki sesler arasında duyulur bir sesletim ayrılığı olmadığını, çünkü sesletimin hecelelemeye göre yapıldığını söyler.

Yaygın sınıflandırmaya göre *kavşak*, *açık kavşak* (artı *kavşak*) ve *kapalı kavşak* olmak üzere ikiye ayrılır. *Açık kavşak*, sessizlikten önce sözcük sınırında kullanılan özelliklerdir ve genellikle artı işareti <+> ile gösterilir.

Kapalı kavşak ise bir kelime içindeki sesler arasındaki normal geçişlere atıfta bulunur. *Co-opt* /kou'a:pt/ “oybirliği ile üye seçmek” örneğinde olduğu gibi kelime içindeki açık geçişin özel durumlarını ele almak için *iç açık kavşak* terimi kullanılabilir. Bazen bu olasılıkları ele almak için kullanılan daha genel bir ayırım, 'açık' ve 'kapalı' geçiş arasındaki ayırmadır (Crystal, 2008, s. 259).

Kavşak adı verilen kısa soluklanma ile onun tersi olan ulama birbiriyle ilişkilidir. Bazen önemsiz görünse de ulama durumunda kavşağın ortadan kalkması çoğu kez anlam farkına yol açabilir (Ergenç, 1989, s. 37). Örneğin:

Adam yatak almış. Adam yatakalmış.

Bölüğün tank erleri. Bölüğün tankerleri. vb.

Kavşaklar söyleyişte vurgu yardımıyla, çevriyazıda kelimeler arası boşluklarla veya bazı noktalama işaretleriyle ayırt edilebilirler: *Balkon, açılmış* gibi. Bir ağız çalışmasında kaynak kişi, ünsüzle biten bir kelime ile ünlüyle başlayan kelime arasında ulama yapmışsa çevriyazıda doğal olarak ulama işareti konur. Örneğin, *Balkon_ açılmış, dün_ āşam* gibi. Eğer kaynak kişi bu kelimeler arasında ulama yapmamışsa arada kavşak vardır ve bu durumda ulama işareti kullanılmaz: *Balkon açılmış, dün āşam*. Bu örneklerde kelimeler arasındaki boşluk, kavşağı gösterir. Kavşaklar söyleyişte vurgu ile ayırt edilebilir: *Balkon / açılmış* [*Balkon aÇIKmış*], *Balkona çıkmış* [*balkoNA çıkmış*] vb. Söyleyişte vurguyla ayırt edilebilen kavşaklar, çevriyazıda ulama olsun olmasın ayrı yazıldığı için karışmazlar. Dolayısıyla ağız çalışmalarında kavşak işaretine genellikle ihtiyaç duyulmaz: *balkona çıkmış* [*balkona# #çıkılmış*], *balkon açılmış*, [*balkon# #açılmış*], *balkon_ açılmış* [*balKONaçıkılmış*] vb.

Durak (İng. pause)

Konuşmada anlamın gerektirdiği biçimde, başka bir konu veya düşünceye geçmek üzere kelimeler arasında yapılan ses kesintisine *durak* (pause) denir. Söz diziminde hiçbir değişiklik yapılmadan vurgu ve durakların değişmesi anlamı etkileyebilir. “**Çalış** / baban gibi eşek olma.” ile “**Çalış baban gibi** / eşek olma.” sözlerinde durak yeri (/) anlamı belirler (Demircan, 2001, s. 104; Eker, 2005, s. 324-325). Durak yerinin anlamı etkilemesine şu örnekler de verilebilir: **Yeşil** / gözlere iyi gelir. “Yeşil renk gözlere iyi gelir”, **Yeşil gözlere** / iyi gelir. “(Bu şey) yeşil gözlere iyi gelir.” **İhtiyar** / dilenciye para verdi. “İhtiyar (biri) dilenciye para verdi.” **İhtiyar dilenciye** / para verdi. “(Birisi) ihtiyar dilenciye para verdi.”

Bilimsel çalışmalarda durak, yatık çizgi ile (/) gösterilir. Ağız çalışmalarında durakların gösterilmesinde yatık çizgi veya virgül (,) işaretinden yararlanılabilir. Ancak çevriyazıda durak yeri, genellikle virgül ile gösterilir: 1. Yeşil, gözlere iyi gelir. 2. Kadın, polise seslendi vb.

Ezgi (intonation)

Bir konuşma zincirinde hece, sözcük kökleri ve eklerle sözcükleri kapsayan ton ve değişmelerinin tümüne *ezgi* denir. Ezgi; kişi, bağlam, konuşurun sosyal sınıfı, eğitimi gibi nedenlere bağlı olarak değişmekte ve bu bakımdan tam olarak belli kurallara bağlanamamaktadır. Türkçede ezginin yine de belirlenebilen bir yönü vardır ve iletişim açısından önemlidir. Örnek olarak biçimbilgisel ve söz dizimsel açıdan bitmiş görünen cümlelerin bağımsız cümleler mi yoksa bağımlı cümleler mi olduklarını ezgi sayesinde anlamak mümkündür.

Geldi. ↓

Geldi ↑ mi? ↓

Geldi mi ↑ gideriz. ↓

Yukarıdaki *Geldi* örneğinde sonda düşen bir ezgi vardır. Bu ezgi cümlelerin bittiğini gösterir. *Geldi mi* örneğinin sonunda ise önce yükselip sonra düşen bir ezgi vardır ve bu ezgi, soru cümlesine işaret eder. Buna karşılık aynı sözcük üçüncü cümlede ana cümleyi bitirmez. Yükselen ton cümlelerin bitmediğine işaret eder (Demir ve Yılmaz, 2018, s. 49-50). Ezgi konusunda daha geniş bilgi için ayrıca bk. (Fidan, 2002, s. 21-69).

Ezginin *biten ezgi*, *süren ezgi* ve *soru ezgisi* olmak üzere üç türü vardır (Ergenç, 2002, s. 27-29; Sebzecioğlu, 2016, s. 99).

Biten Ezgi

Cümlelerin bittiğini, yani verilmek istenen bildirimin sona erdiğini konuşura iletmek üzere cümle sonunda ses tonu düşürülür. Buna biten ezgi denir: Bu toprakları sulamak gerekiyor. ↓

Süren Ezgi

Bu ezigde yan cümlelerde ya da sıralı cümlelerde bildirinin devam edeceği dinleyiciye sezdirilmek istendiğinde ses tonu ezgi doruğuyla aynı düzeyde kalır veya bir iki perde yükselir: Gezdim, ↑→ gördüm, ↑ yazdım. ↓

Soru Ezgisi

Dinleyiciden herhangi bir konuda bilgi veya cevap istendiğinde, cümle sonunda ses tonunun yükseltilmesiyle ortaya çıkan ezgi türüdür. Türkçede soru eki vurguyu üzerine almadığı için ezgi doruğu bir önceki hecede bulunmaktadır.

Anlıyor ↑ musun? ↓

Ezgi konusu, tonlama ile yakından ilişkilidir. Bu sebeple ağız çalışmalarında tonlama ile ilgili belirtilen hususlar, ezgi içinde geçerlidir.

Kelime ve cümledeki vurgu, tonlama veya uzunluk gerekli durumlarda çevriyazıda gösterilip incelenmektedir.

Sonuç

Ağız çalışmalarında transkripsiyon yaparken daha çok parça sesbirimlere odaklanıldığı için vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimler gözden kaçmaktadır. Parçalarüstü sesbirimleri sağlıklı biçimde tespit edebilmek için transkripsiyon işlemi tamamlandıktan sonra aynı metinleri parçalarüstü sesbirimlerin tespiti için yeniden dinleme yaparak kontrol etmek iyi bir yöntemdir.

Ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesi veya ne kadarının inceleneceği konusu bir tercih sorunudur. Çünkü parçalarüstü sesbirimlerin incelenmesinde çalışmanın amacı, yöntemi ve hedef kitle belirleyici olmaktadır. Nitekim bazı çalışmalarda parçalarüstü sesbirimler çevriyazıda hiç gösterilmemiş ve incelenmemiştir ancak bütün ağız çalışmalarında *süre* konusu, uzun ünlüler başlığı altında ele alınmıştır. Parçalarüstü sesbirimlere yer veren ağız çalışmalarında yalnızca vurgu üzerinde durulduğu görülmüştür.

Her ne kadar Türkçede vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimler olsa da bunlar Çince, Tibetçe gibi tek heceli dillerdeki gibi sistemli şekilde anlam ayırıcı özelliğe sahip değildir. Türkçenin sistemli bir vurgu ve tonlama dili olmaması sebebiyle bazı ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenmesi gerekli görülmemiş olabilir. Ayrıca ağız çalışmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesi amaca ve hedef kitleye göre de değişebilir. Dolayısıyla bir ağız bölgesinde parçalarüstü sesbirimleri tespit etmek isteyen araştırmacı, derleme yöntemini de buna göre belirlemelidir.

Ağız çalışmaları, uzun metinler üzerinde yapılmaktadır. Parçalarüstü sesbirimlerin uzun metinler üzerinde değil de bağlam içinde verilen kelimeler, kelime grupları ve cümleler üzerinde incelenmesi, daha kolay ve somut sonuçlara ulaşılması bakımından tercih edilebilir. Ayrıca parçalarüstü sesbirimler mutlaka sözce içinde incelenmelidir. Bunlar, sözce içinde incelenmezse doğru ve anlamlı sonuçlara ulaşamaz.

Araştırma yapılan bir ağız bölgesinde şaşırma, alay etme, kızgınlık, memnuniyet vb. bildiren parçalarüstü birimlerin ortaya çıkması, sahadaki ortama bağlıdır. Dolayısıyla parçalarüstü sesbirimleri tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalarda, derlemecinin sahada uzun süre kalması gerekebilir.

Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında soru cümleleri yaygın ve karakteristik olarak vurgu ile kurulmaktadır. Soru cümlelerinin vurgu ile yapılması, Türkiye Türkçesinin ana ağız gruplarını belirlemede bir ölçüt

olarak kullanılmaktadır. Vurgu, üzerinde bulunduğu ünlünün uzamasına sebep olmasının yanı sıra fonemik yani anlam ayırıcı bir özelliğe sahiptir. Vurgusuzluk ise ünlü daralması ve ünlü düşmesine yol açmaktadır. Bir ağız çalışmasının metin ve inceleme bölümlerinde vurgu göz ardı edilirse vurguya bağlı uzama, soru yapma; vurgusuzluğa bağlı daralma, düşme gibi özellikler de tam olarak tespit edilemeyecektir. Dolayısıyla vurgunun böyle önemli rol oynadığı bölgeler üzerine yapılan ağız araştırmalarında vurgu ihmal edilmemeli, çevriyazıda gösterilip incelenmelidir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında tonlama da anlam ayırıcı özelliğe sahiptir ve fonetik olarak ünlü uzamasına yol açabilir. Ayrıca Türkiye Türkçesinin Doğu Grubu ağızlarında ve diğer bazı ağız bölgelerinde soru cümleleri vurgu ile yapılmaktadır. Vurgu ile yapılan soru cümlelerinde aynı zamanda bir uzunluk ve yükselen ton da rol oynamaktadır. Dolayısıyla böyle bir durumun söz konusu olduğu ağız çalışmalarında tonlama da dikkate alınmalıdır.

Parçalarüstü sesbirimlerin kulaktan dinleme yöntemiyle tam olarak tespit edilmesi zordur. Bu sebeple söz konusu birimlerin tespitinde fonetik laboratuvarlarından ve bilgisayar programlarından faydalanmak gerekebilir.

Ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesi, ilgili yöre ağızında parçalarüstü sesbirimlerin fonetik ve semantik etkisine göre de değişebilir. Araştırmacılar, yukarıda bahsedilen hususlara göre yöntemlerini belirlemelidir.

Kaynaklar

- Akca, H. (2012). *Ankara ili ağızları*. Ankara: TKAE.
- Börekçi, M. (2005). Türkçede vurgu-tonlama-ölçü-anlam ilişkisi. *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (187-207).
- Coşkun, M. V. (2000). Türkiye Türkçesinde vurgu, ton ve ezgi. *Türk Dili*. 584 (126-130).
- Coşkun, M. V. (2016). *Türkçenin ses bilgisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Sixth Edition. USA: Blackwell Publishing.
- Delice, H. İ. (1995). Anadolu ve Rumeli ağızları metinlerinde kullanılan seslerin transkripsiyonu meselesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. I (1995). s. 119-126.
- Demir, N. (2013). *Ankara örneğinde ağızların belgelenmesi*. Ankara: TDK.
- Demir, N. (28/08/2023). *Kıbrıs ağızları üzerine notlar*.
https://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/nurettin_demir_kibris.pdf.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2003). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Grafiker.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2018). *Türkçe ses bilgisi*. (Ed. H. Pilancı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Demiray, E. (2008). Ağız araştırmalarında transkripsiyon işaretlerinin farklı kullanılması sorunu. *Turkish Studies*. 3/6 (215-227).
- Demircan, Ö. (2001). *Türkçenin ses dizimi*. İstanbul: DER.
- Demirci, K. (2017). *Türkoloji için dilbilim*. Ankara: Anı.
- Eker, S. (2005). *Çağdaş Türk dili*. Ankara: Grafiker.
- Eker, S. (2007). Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri. *İlmî Araştırmalar*, 24 (23-42).
- Ercilasun, A. B. (1999). Ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon işaretleri. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997) içinde (s. 43-48). Ankara: TDK.
- Ergenç, İ. (1989). *Türkiye Türkçesinin görevsel sesbilimi*. Ankara: Engin.
- Ergenç, İ. (2002). *Konuşma dili ve Türkçenin söyleyiş sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Ergenç İ. ve Bekâr Uzun, P. (2017). *Türkçenin ses dizgesi*. İstanbul: Seçkin.
- Fidan, D. (2002). *Türkçede ezgi örüntüleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (1979). Türk fonetik transkripsiyonu üzerine. *DTCF Türkoloji Dergisi VIII*. s.160-190.
- Handbook of the international phonetic association* (2007). Cambridge: Cambridge University Pres.
- Hirik, E. (2019). Tekrarlı yüklemeler ile parçalarüstü ses birimlerin anlama etkisi. *İdil*. C. 8. 53 (1-16).

- İmer K., Kocaman A. ve Özsoy A. S. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- İlaslan, Ü. (2006). *Yozgat-Çandır ağızı (inceleme – metinler – sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: TDK.
- Karahan, L. (2020). Ağız araştırmalarında fonetik laboratuvarlarının önemi. *Prozodi (Bürün Bilimi) ve Konuşma Çalıştayı Bildirileri* (28 Haziran 2019) içinde (s. 85-92). Ankara: TDK.
- Kerimoğlu, C. (2017). *Genel dilbilime giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- Korkmaz, Z. (1953). Batı Anadolu ağızlarında asli vokal uzunlukları hakkında. *TDAY-Belleten*. 1 (197-203).
- Korkmaz, Z. (2011). Ağız araştırmalarındaki çeviri yazı ayrılıklarının bir sisteme bağlanması gereği üzerine. *TDAY-Belleten*. C. 59. 1 (45-50).
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Korkmazıyigit, A. (2010). *Çayıralan ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pekacar, Ç. ve Güner Dilek, F. (2009). Uluslararası fonetik alfabe ve Türkiye’de ağız araştırmaları. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı* (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa) içinde (s. 575-589). Ankara: TDK.
- Pekacar, Ç. ve Güner Dilek, F. (2010). Uluslararası fonetik alfabe -2. *Dil Araştırmaları*. 6 (181-202).
- Sağır, M. (1997a). Ağız çalışmalarında çeviriyazı. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997) içinde (s. 126-138). Ankara: TDK.
- Sağır, M. (1997b). Anadolu ağızlarında ünlüler. *TDAY-Belleten*. 1995 (377-390).
- Sağır, M. (1999). Anadolu ağızlarında ünlüler ünsüzler. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı* (1996) içinde (s. 987-996). Ankara: TDK.
- Sebzecioğlu, T. (2016). *Dilbilim kavramlarıyla Türkçe dilbilgisi*. İstanbul: Kesit.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim – temel kavramlar*. İstanbul: Papatya.
- Üçok, N. (2007). *Genel fonetik (ana çizgileri)*. İstanbul: Multilingual.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yıldız, H. (2022). Türkçede vurgu (standart dilde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında). *Odyolojide Konuşmanın Fonetik (Sesbilgisel) ve Fonolojik (Sesbilimsel) Özelliklerinin Önemi: Türkçe Örneği*. (Kemaloğlu Y.K., Kasapoğlu Çengel H., Mengü G., ed.) içinde (s.30-35). Ankara: Türkiye Klinikleri.

GÖRDES AĞZINDA YÜKLEME ve YÖNELME HÂLİ EKİ DEĞİŞİKLİĞİ

Halil İLTEMİR*

Özet

Yükleme ve yönelme hâli eklerinin ağızlarda birbirinin yerine kullanılabildiği ağız araştırmacılarının birçok çalışmasında örneklerle gösterilmiştir. Manisa'nın Gördes ilçesi üzerine yaptığımız ağız çalışmasında, Gördes'in Kalemoğlu, Karayağcı, Kayacık ve Kobaklar köyleri ile Kalabak mezrasında olmak üzere toplam beş yerleşim yerinde yükleme-yönelme hâli eklerinin değiştiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada kaynak kişilerin yükleme ve yönelme hâli eki değişikliğini hangi fillerde yaptıkları ve hangi bağlamda kullandıkları incelenmeye çalışılacaktır. Bununla beraber adı geçen kaynak kişi grubunun farklılık arz eden ses bilgisel özellikleri de ele alınacaktır. Bunlardan en önemlisi düz-geniş ünlülerin dar yuvarlak ünlülere dönüşme eğilimidir. Genellikle kelime sonunda, daha seyrek olarak da kelime içinde ünlü daralması bu kaynak kişilerde görülen en belirgin farklılıktır. Bu ses bilgisel değişiminin söz konusu hâl eklerindeki değişimle ilgisi olup olmadığı da bildiride tartışılacaktır.

Günümüze kadar yükleme-yönelme hâli eki değişiminin sebepleri ile ilgili Karahan, Özkan, İlker gibi pek çok araştırmacı görüşlerini açıklamış ancak bu konuyla ilgili kesin bir neticeye varılamamıştır. Araştırmacılar bu durumu; istem, nöbetleşme, valenz gibi kavramlarla tanımlamışlar; Eski Türkçe etkisi, ses değişmesi ve derin yapı-yüzey yapı farklılığı gibi yaklaşımlarla açıklama getirmişlerdir. Çalışmada bu konuyla ilgili görüşler özet hâlinde sıralanacaktır. Derleme ile elde edilmiş dil verisi ortaya konan görüşler çerçevesinde açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmadaki asıl amacımız; alan yazına derlemeyle elde edilen örnekleri kazandırmak, bu vesileyle Gördes ağızı çerçevesinden katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Gördes Ağızı, Yüklem ve Yönelme hâli eki değişikliği.

* MEB Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, halililtemir1@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8731-2298.

THE ACCUSATIVE AND DATIVE SUFFIXES CHANGED IN THE DIALECT OF GÖRDES

Abstract

It has been shown by examples in many studies of dialect researchers that accusative and dative suffixes can be used interchangeably in the dialects. In the dialect study we conducted in Gördes, the district of Manisa, it was found that the accusative and dative suffixes changed in a total of five settlements, including the villages of Kalemoglu, Karayağci, Kayacik and Kobaklar and the hamlet of Kalabak in Gördes. In this study, it will be tried to examine in which verbs the source people make the change of the accusative and dative suffixes and in which context they use it. In addition, the different morphological characteristics of the said source person group will also be discussed. The most important of these is the tendency of flat-wide vowels to turn into narrow-round vowels. Usually at the end of the word, more rarely the contraction of the vowel within the word is the most obvious difference observed in the source people. Whether this morphological change has anything to do with the change in the suffixes in question will also be discussed in the paper.

Until today, many researchers such as Karahan, Özkan, İlker have explained the opinions about the reasons for the suffix change in accusative-dative state, but no definite conclusion has been reached on this issue. Researchers have defined this situation with concepts such as prompt, seizure, valence; They have explained it with approaches such as the Old Turkish effect, sound change, and deep structure-surface structure difference. Opinions on this issue will be listed in the abstract in the study. The language data obtained by the compilation will be tried to be explained within the framework of the opinions expressed. Our main purpose in this study is to provide the samples obtained by the compilation to the literature and to contribute from the framework of the Gördes dialect on this occasion.

Keywords: The dialect of Gördes , accusative and dative suffixes changed.

Gördes ağızı üzerine yaptığımız yüksek lisans tezinde bazı kaynak kişilerin yönelme ve yükleme hâli eklerini değiştirdiği tespit edilmişti. Türkçenin farklı dönemlerinde, yayıldığı sahalarda ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında da yükleme ve yönelme hâli eklerinin birbirinin yerine kullanıldığı, araştırmacılar tarafından örneklenmişti. Makaleye konu olan bu hâl eki değişikliğinin sebepleriyle ilgili pek çok görüş ve düşünce dile getirilmiş ancak değişme sebeplerini açıklayabilecek kesin bir hükme şimdilik varılamamıştır. Bu bildiride de amacımız kesin bir hükme varmak değildir. Çalışmadaki asıl hedefimiz bu konu hakkında ağız araştırmaları alanına tespit edilen örnekleri kazandırmaktır.

Türk Dilinde Yükleme ve Yönelme Hâli Eki Değişikliği

Buran, bu durumun Eski Türkçedeki +ag/+eg belirtme ekiyle açıklanabileceğini ve öte taraftan da bazı fiillerin özel rejiminden dolayı ismi hem belirtme hem de yönelme hâlinde kabul etmelerinden kaynaklanabileceğini söyler (Buran, 2008: 91).

Gülsevin bu konuyla ilgili üç görüş olduğunu söyledikten sonra görüşleri; Eski Türkçenin ağızlardaki devamı, fiillerin rejim değiştirmesi ve ünlü daralması şeklinde sıralar. Sadece belirtme-yönelme durumunda değil, başkaca yerlerde de daralmanın olmasından dolayı üçüncü görüşün daha doğru olabileceğini ifade eder (Gülsevin, 2020: 89).

Karahan’a göre bu durum nöbetleşmedir. Bu nöbetleşmenin birinci basamağının /A/>/I/ olduğunu ve bunun ağızların fonetik eğilimini yansıttığını söyler. Karahan ikinci basamağın ise değişmeye tepki bir aşırı düzeltim olayı (hypercorrection) olduğunu ifade eder (Karahan, 2015: 65).

Demirci, “Türkçede Hâl Eki Nöbetleşmesi” makalesinde dillerde hem anlamsal hem de şekilsel olarak bir *nöbetleşme* olduğundan bahseder. Demirci’ye göre hâl eklerinin de birbirlerinin yerine kullanılması, nöbetleşmeden ibarettir (Demirci, 2007:126-139). Demirci aynı makalede Güney Batı Anadolu Ağızlarında yükleme hâli yerine yönelme hâlinin kullanılmasının yaygın olduğunu “karışıklık” kavramıyla belirtir (2007: 132). İlker de Batı Anadolu’da; Kütahya, Uşak, Balıkesir, Muğla, Denizli ağızlarında değişimin dereceli olduğunu Manisa’nın merkeze bağlı köylerinden başlayarak ilçelere doğru açılan bir çizgide neredeyse kurallı olarak tespit edildiğini belirtir (İlker, 2013: 634). İlker bu makalede konuya yeni yaklaşımlar getirmiştir. İlker aynı makalede “Batı Anadolu’da; Kütahya, Uşak, Balıkesir, Muğla, Denizli ağızlarında dereceli olarak tespit edilen değişimler, Manisa ağızlarında, Manisa’nın merkeze bağlı bazı köylerinden başlayarak ilçelere doğru açılan bir çizgide, neredeyse kurallı olarak görülmektedir.” der (İlker, 2013: 634).

İlker *Manisa Ağızları* çalışmasında bu meseleyi merkeze alarak derleme yaptığı yerleri 2 bölgeye ayırmış, kurallı biçimde bu değişme görülen yerleri II. bölgeye almıştır.

Gördes Ağzında Yükleme ve Yönelme Hâli Değişikliği

Çalışmada bahse konu olan hâl eki değişiklikleri, fiilleriyle beraber aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bütün örnekler gösterilmeye çalışılmıştır, ancak gözden kaçan örnekler olabileceğini de söylemeliyiz.

I. Yönelme Yerine Yüklemenin Kullanıldığı Örnekler

Değişmenin Olduğu Fiil	Kaynak Kişi Kullanımı	Ölçünlü Dildeki Karşılığı
çık-	evi çıkıKyöz işlēmizi görüyōZ (21.2-15)	Eve çıkıyoruz, işlerimizi görüyoruz
bak-	çolīni çocīni bakan yoK (21.1-118)	Çoluğuna çocuğuna bakan yok
	telefonları bakakan müsēfiri bakan yoK (21.1-118)	Telefonlara bakarken misafire bakan yok
	ha sorulāñı baK (21.1-29)	Ha sorularına bak.
	ben seni bakamacen gızım dedi (14.2-153/154)	Ben sana bakamayacağım dedi
bin-	uçāñ içini bindiK (21.1-98)	Uçağın içine bindik”
	atı bindiryōlādı (21.1-24)	ata bindiriyorlardı.”
koy-	tezmesgimesiñ diye buramı göyyōn (21.1-37)	tez eskimesin diye burama koyuyorum
	ğazanıñiçini göyyōlā (19.1-87)	kazanın içine koyuyorlar
	içini şeker görlē (17.2-195)	İçine şeker koyarlar
	damı göyyōñ (17.1-106)	Dama koyuyorum.
sar-	eşe ³ leri saryōduK (21.1-22)	Eşeklere sarıyorduk.*(sar-:)

		yük yüklemek anlamında)
yaptır-	uvam bizi yaPdırmadı (19.2-12/13)	Babam bize yaptırmadı
döşe-	edräfinı pullu pullu şēlē dōşēlē (19.1-30)	Etrafına pullu pullu şeyler döşerler
tak-	altını ğızı dakālā (19.1-20/21)	Altını kıza takarlar ”
sar-	bezin müçini sarāsın(19.1-102)	Bezin içine sararsın
at-	suyun içini atāsın (19.1-103)	Suyun içine atarsın
bandır-	unnarı bandırısın ğazanı (19.1-102)	Kazana onları bandırırısın.
git-	unnarı giTmediK(19.1-48/49)	onlara gitmedik”
ol-	yılımı çocımızıoldu. (19.1-43)	yılın açocuğumuz oldu”
git-	ōlanımevi ğızımevinı gidē (19.1-22/23)	oğlan evi kız evine gider”
	hinci hışırı suy çoK gidyō (17.1-77)	Şimdi salatalığa su çok gidiyor.
	odunu giderlēdin (17.1-239/240)	Oduna giderlerdi
	tütünü suy gi ³ miyō (17.1-78)	Tütüne su su çok gitmiyor.
	ġabağoz yannı gidilirdi (17.1-123/124)	Kabakoz yanına gidilirdi
yas et-	beni yas eTTi ³ lēni onu añlaTveren(17.2-125)	bana yas ettiklerini onu anlatvereyim
vur-	bōle yēri furūlādı (17.2-112)	böyle yere vururlardı
ver-	ġız evi seni vēceKse (17.2-88)	kız evi sana verecekse”
	allah bizi ġız evlāti vēmedi (17.2-80)	Allah bize kız evlādı vermedi
	hayvannarı veryōz (17.1-107/108)	Hayvanlara veriyoruz

gönder-	okulu göndermedi (17.2-37)	okula göndermediler
göm-	yemişiñ dibini gömdülē (17.2-26)	yemişin dibine gömdüler
taşın-	Tarlıy1 taşınyōZ (17.1-286)	tarlaya taşınıyoruz
inan-	unu inanıyōn (17.1-264)	Onan inanıyorum
bağla-	urları mendil bāliyirlēdin (17.1-241/242)	Oralara mendil bağlıyorlardı.
ger-	üsTünü namazlaŋ geryōla (17.1-37)	üstüne namazlağı geriyorlar
çekiş- (*kızmak)	unu çekişirdi (17.1-97)	una kızardı
kat-	uvalı ğatyōn (17.1-106)	çuvala katıyorum
doldur-	unnārı dolduryōlā (17.1-116)	Onlara dolduruyorlar
silk-	harmanı silkilyō (17.1-116)	harmana silkiliyor
ısla-	unu ıslanırdı (17.1-130)	Ona ıslanırdı.
geç-	çeviri çeviri altını geçyō (17.1-133)	çevire çevire altına geçiyor
var-	köyü varyō bizim (17.1-205)	Köye varıyor bizim
ilen-	unnarı ilenir (17.1-200)	Onlara ilenir.

II. Yükleme Yerine Yönelmenin Kullanıldığı Örnekler

Değişmenin Olduğu Fiil	Kaynak Kişi Kullanımı	Ölçünlü Dildeki Karşılığı
düşün-	oluña mı düşünceñ hoca (15.1-203)	Oğlunu mu düşüneceksin hoca?
kat-	una, ğaTyōlā (16.2-34)	Onu katıyorlar.
	peyāmbere efendimize böle hePsini ğatyōZ (17.1-196)	Peygamber efendimizi böyle hepsini katıyoruz

at-	unnara atarlādın (17.1-110)	Onları atarlardı.
getir-	oduna getirīlēdin (17.1-240)	Odunu getirirlerdi.
et-	ekine kendimiz un edyōz (17.1-107)	Ekini kendimiz un ediyoruz.
güt-	he küçüKbaş una da küttüm (19.1-3/4)	He küçükbaş onu da güttüm!

III. Çift Yönlü Değişim

Değişmenin Olduğu Fiil	Kaynak Kişi Kullanımı	Ölçünlü Dildeki Karşılığı
at-	gübreleñe atyōduḲtarlıları (19.1-52)	Gübrelerini atıyorduk tarlalara
tak-	yüzüḡ de olanı dakālā (19.1-21)	Yüzüğü de oğlana takarlar

IV. Hâl Eki Değişikliği Yapan Kaynak Kişilerde Dikkat Çeken Ses Bilgisel Farklılıklar

IV. 1. Eklerde Ünlü Daralması

Hâl eki değişikliği yapan kaynak kişilerde en dikkat çekici özellik geniş ünlüleri daraltma temayülüdür. Bu durum hem bulunma hâl ekinde hem de “de/da” bağlacında yaygındır.

IV. 1.A.+DA Bulunma Hâli Ekinde Daralma

- ❖ tālıdı durduḲ (19.2-4) “tarlada durduk”
- ❖ hayvan baḲyōz evdi (21.2-4) “hayvan bakıyoruz evde.”
- ❖ om beş günde bi de fırındı yaPyōz e³meK (21.2-24) “on beş günde bir de fırında yapıyoruz ekmek”
- ❖ böyük fırındı yaPyōZ (21.2-29) “büyük fırında yapıyoruz”
- ❖ bizden önceki zamannādı (21.1-37) “bizden önceki zamanlarda”
- ❖ biz evdi ğaldıḲmı daş toPlā (19.2-11) “biz evde kaldık mı taş toplar”
- ❖ unnā kāşıdı komşumuz (19.2-19) “onlar karşıda komşumuz.”
- ❖ heP urdu yaşadı unnā (19.2-22) “hep orada yaşadı onlar”

- ❖ **urdu** kendi kendi yatyō (17.1-280) “orada kendi kendine yatıyor.”
- ❖ **ğoca yaz ben dizlēm**den **evdi** kapalı durdum. (17.1-284) “koca yaz ben dizlerimden evde kapalı durdum.”
- ❖ **bulğur undu** dövülürdün (17.1-131) “bulgur onda dövüldür.”
- ❖ **ısdanbulladı** çokdurdum. (19.2-58) “İstanbul’larda çok durdu.”
- ❖ **unnā bārın hazirandı**, **temmuzdu** püçülür (19.1-10/11) “onlar baharın haziranda, temmuzda biçilir.”
- ❖ **ekini bu tarafdı** galır (19.1-12) “ekini bu tarafta kalır”
- ❖ **olan evindi** bi mendil gör^{lā} **gız evindi** bi tülbenT gör^{lā} (19.1-19) “oğlan evinde bir mendil koyarlar, kız evinde bir mendil koyarlar.”
- ❖ **kırk gün içinde aynı andı** iki dene bayan doğum yapāsa... (21.2-43/44) “kırk gün içinde aynı anda iki tane bayan doğum yaparsa...”
- ❖ **nışandı** işdi yālī bidelē edelē. (19.1-21/22) “nişanda işte, yağlı pide ederler.”
- ❖ **birimanisadı** biri *ısdanbulda* (19.1-42) “biri Manisa’da biri İstanbul’da”
- ❖ **şurdu** komşum **mādı** (19.1-55) “şurada komşum vardı”
- ❖ **evel zamandı** inanılır (19.1-81) “evvel zamanda inanılır.”
- ❖ **urdu** u altını **ğızı dakālā** (19.1-20/21) “orada u altını kıza takarlar.”

IV. 1.B. +DA Bulunma Hâli Ekinde Yarı Daralma

- ❖ **çoluk çocuKırda** (17.1-3) “çoluk çocuk orada
- ❖ **urda** (17.1-139) “orada”

IV. 2. de/da Bağlacında Daralma

- ❖ **biz di** **ğızım sen ba³ mazsañ ben baKçeñ** diyōn ben (17.2-75/76) “biz de kızım sen bakmazsan ben bakacağım diyorum ben.”
- ❖ **ayva yaPrānı dı** **mayıs ayında guruT** (19.1-107) “ayva yaprağını da mayıs ayında kurut.”
- ❖ **yemiş di** **güvülenmeZ** (19.1-104) “yemiş de güvelenmez”
- ❖ **unun dı** **zerdēli Kırusu, yemiş Kırusu** (19.1-102) “onun da zerdâli kurusu, yemiş kurusu...”

- ❖ ısıTyōz ġāri unu tereyağını **dı** süryōz (21.2-31) “ısıtıyoruz artık onu, tereyağını da sürüyoruz.”
- ❖ köy e³mēğuru **dı** yēnyō (21.2-31/32)
- ❖ şekē **dı** vā (21.2-40) “şeker de var”

IV. 3.Kelime Tabanlarında Daralma

IV. 3.A. Kelime Sonunda Daralma

- ❖ bōle ortı yeri çukur (17.1-130/131) “böyle orta yeri çukur”
- ❖ sevi sevi böyü³mediK çocu³ları (17.1-282) “seve seve büyütmedik çocukları”
- ❖ çocīlen eylenmi diyōlā (17.1-281) “çocukla eğlenme diyorlar”
- ❖ tam üş seni durdum (19.2-58) “tam üç sene durdum”
- ❖ **gini** dünürcü gelyōdu (21.2-36) “yine dünürcü geliyordu.”
- ❖ undan **soñru** düüncülē gelen gelyō (21.1-78/79)
- ❖ oturmı yakālā ġeci. (19.1-27) “oturma yakarlar gece”
- ❖ u zaman bōlū arabalā yoK³Tu. (19.1-28/29) “o zaman böyle arabalar yoktu”
- ❖ u zman ġadfī don³ olurdu. (19.1-31/32) “o zamanlar kadife don olurdu”
- ❖ peçi atālā. (19.1-32) “peçe atarlar”
- ❖ başġı bi şeōmaZ (19.1-34) “başka bir şey olmaz”
- ❖ benim düünümde ōlū oldu (19.1-44) “benim düğünümde öyle oldu”
- ❖ ötekinnēn de ġocu ōlumun ikişē dene.(19.2-5/36) “ötekinlerin de koca oğlumun da ikişer tane”

IV. 3.B.Kelime Başında Yarı Daralma

- ❖ ĩnnarı hiş bilmiyōZ (19.2-4) onları hiç bilmiyoz”

IV. 4. -ebil Yardımcı Fiilinde Daralma

- ❖ yirmi ğadā alyō yaPıbilişne (21.2-29/30) yirmi kadar alıyor yapabilişine”

IV. 5. -ır Geniş Zaman Ekinde Geniş Ünlünün Kullanılması

- ❖ esKiniñşēleri tükenē mi ölüm (21.1-117) “eskinin şeyleri tükenir mi oğlum?”
- ❖ hemen yıkılādı. (21.1-131) “hemen yıkılırdı.”
- ❖ ramazan yaKlaşākan makarna yaPyōZ (21.2-22) “ramazan yaklaşıırken makarna yapıyoruz.”

IV. 6.V.Şimdiki Zaman /o/ Ünlüsünde Düzleşme

Yükleme ve yönelme hâli değişikliği yapan kaynak kişilerden sadece bir kişide tespit edilmiştir.

- ❖ ğızlām zarıl zarıl arıyā (21.1-141) “kızlarım zarıl zarıl arıyor”
- ❖ gelen müsēfirlēmizi ağırlıyēdiK (21.1-127/128) “gelen misafirlerimizi ağırlıyorduk.”

Sonuç

1. Hâl eki değişikliği yapan kaynak kişiler; özellikle bulunma hâli eki ile de/da bağlacının ünlülerini dar kullanma eğilimindedir. Az da olsa başka kullanımlarda da bu darlaştırma eğilimi yaygındır. Bu kaynak kişilerde darlaştırma eğilimi karakteristiktir.

2. Hâl eki değişikliği yapan kaynak kişilerin hemen hemen tamamında bulunma hâli eki ve de/da bağlacında dar kullanımlar varken, diğer dar ünlülü kullanımlar daha az görülmüştür.

3. Gördes ağzında geniş zaman eki –ır ekinin geniş ünlü ile kullanılması ve şimdiki zaman –yor ekinin düz-geniş kullanılması yaygın değildir. Yükleme ve yönelme hâli eki değişikliği yapan kaynak kişilerden aynı yerleşim yerinde (21) iki kaynak kişinin (21.1 ve 21.2) –ır ekini Gördes ağzındaki yaygın biçimden farklı kullanmaları dikkat çekicidir. Bu kullanım, hâl eki değişikliği yapanlarda karakteristik değildir.

Kaynaklar

- Akar, A. (2013). Muğla ve Yöresi Ağızları: Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, A. (2008). Anadolu Ağızlarında İsim Hal Ekleri, *Makaleler, Turkish Studies*, Ankara.
- Demir, İ. (2014). Türkçede belirtme-yönelme hâli ekleri ve güneybatı Anadolu ağızlarındaki kullanımları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), 129-147.
- Demirci, K. (2007). “Hâl Eki Nöbetleşmeleri Üzerine”, *Karaman Dil- Kültür Sanat Dergisi*, s. 126-139.
- Gülsevin, G. (2020). Uşak İli Ağızları. Ankara: Türk Dili Yayınları.
- İlker, A. (2013). “Ağız Alanlarında Yükleme ve Yönelme Eklerinin Birbiriyle Değişme Sebepleri Üzerine”, *Leylâ Karahan Armağanı*, (Düzenleme Kurulu) Ülkü Gürsoy vd., Ankara: Akçağ Yay. s. 633-649.
- İlker, A. (2017). Manisa Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İtemir, H. (2023) “Gördes Ağızı” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Celâl Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Karahan, L. (2015). “Bir *Hypercorrection*(Aşırı Düzeltim) Örneği: Batı Anadolu Ağızlarında Ünlü Nöbetleşmesi”, *Alkış Bitigi. Kemal Eraslan Armağanı*. (Ed. Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 59-66.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE ÜNLEM İFADESİ OLAN SÖZCÜKLER

Hasan Ali ÇETİN*

Özet

Ünlem teriminin sözlüklerde birbirine yakın olan farklı tanımları yapılmıştır: “Türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nida: Ah! oh! şak, çat vb.” (TDK GTS). “Kendi başına bir cümle değerinde olup konuşanın duygularını canlı ve kısa bir şekilde anlatmağa yarayan kelime: Oh!. Ah! Eyvah! gibi.” (TDK *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 1949). “Seslenmeleri, korku, sevinç, şaşkınlık acıma gibi ruh hâllerini, yasaklama, tasdik gibi hususları ifade eden kelime türü, nida: “Hey, aman, yaşı, vah vah, dur, peki kelimeleri birer ünlemdir.” (Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2005). “Genellikle tek başına anlamı olmayan, ancak seslenmeleri; korku, sevinç, şaşkınlık, acıma gibi ruh hâllerini; yasaklama, tasdik, gösterme gibi hususları ifade eden kelime türü. Ör. ey!, ya!, hey!, ayy!, aman!, oh!, yaşı!, yaa!, olamaz!, vah vah!, yazık!, dur!, koşma!, peki!, hayhay!, aha!, işte!, tee! (Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 1989).

Türkiye Türkçesi ağızları zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu alanda yapılmış en geniş ve yararlı çalışma, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’dür. Bu sözlük, 1932-1960 yılları arasında çok sayıda Türkçe gönüllüsü araştırmacı tarafından ülkemizin pek çok yöresinden derlenen yaklaşık 137.000 sözcüğü (halk deyişi) ihtiva etmektedir. On iki ciltten oluşan bu eser, büyük çoğunluğu itibarıyla yazılı metinlere girmemiş ancak halk dilinde yaşayan, Türkçenin zenginliğini gösteren ve kayda geçiren önemli bir çalışmadır.

Çalışmada *ünlem* terimi ve *Derleme Sözlüğü*’nde *ünlem* ifadesi olarak kaydedilmiş sözcükler (aah, aba, est, estaa, ey, eyha, gecığı cığı, geçe geçe, geh, ök, tah, tata...) üzerinde durulacaktır. Bu sözcüklerin derlemesi yapılacak, sözcüklerin hangi anlamda kullanıldığı, derlemenin Türkiye’nin hangi ili ve yöresinde yapıldığı; bu sözcükler arasındaki söyleyiş/anlam benzerlik ve farklılıkları gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ağız, derleme, Türkiye Türkçesi ağızları, Derleme Sözlüğü, ünlem.

* Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, hasanali.akm@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9673-8242.

WORDS WITH EXCLAMATION EXPRESSIONS IN THE COMPILATION DICTIONARY

Abstract

The term exclamation has different definitions that are close to each other in dictionaries: "A word that expresses various emotions or reflects a sound of nature, exclamation: Ah! oh! şak, çat, etc." (TDK GTS). "A word that is worth a sentence on its own and helps to express the speaker's feelings vividly and briefly: Oh!. Ah! Eyvah! like." (TDK Dictionary of Linguistics Terms, 1949). "A type of word that expresses calls, moods such as fear, joy, surprise and pity, prohibition and approval, exclamation: "Hey, aman, yaşa, vah vah, dur, peki" words are exclamations" (Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 2005). "Usually, words that have no meaning on their own, but are called out; moods such as fear, joy, surprise, pity; a type of word expressing issues such as prohibiting, approving, showing. Ex. ey!, ya!, hey!, ayy!, aman!, oh!, yaşa!, yaa!, olamaz!, vah vah!, yazık!, dur!, koşma!, peki!, hayhay!, aha!, işte!, tee! (Topaloğlu, Dictionary of Grammar Terms, 1989).

Türkiye Turkish dialects have a rich vocabulary. The most comprehensive and useful study in this field is the Colloquial Compilation Dictionary in Turkey, published by the Turkish Language Association. This dictionary contains approximately 137,000 words (folk expressions) compiled from many regions of our country by many Turkish volunteer researchers between 1932 and 1960. This work, consisting of twelve volumes, is an important work that shows and records the richness of Turkish, which has not entered written texts for the most part, but lives in the public language.

In the paper, the interjection term and the words recorded as exclamation expressions in the Compilation Dictionary (aah, aba, est, estaa, ey, eyha, gecığı cığı, geçe geçe, geh, ök, tah, tata...) will be emphasized. These words will be compiled, in what sense the words are used, in which province and region of Turkey the compilation was made; the pronunciation/meaning similarities and differences between these words will be shown.

Keywords: Dialect, compilation, Türkiye Turkish dialects, Compilation Dictionary, exclamation.

Ünlem teriminin sözlüklerde birbirine yakın olan farklı tanımları yapılmıştır:

“Türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nida: Ah! oh! şak, çat vb.” (TDK GTS), “Kendi başına bir cümle değerinde olup konuşanın duygularını canlı ve kısa bir şekilde anlatmağa yarayan kelime: Oh!. Ah! Eyvah! gibi.” (TDK *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 1949). “Seslenmeleri, korku, sevinç, şaşkınlık acıma gibi ruh hâllerini, yasaklama, tasdik gibi hususları ifade eden kelime türü, nida: “Hey, aman, yaşı, vah vah, dur, peki kelimeleri birer ünlemir.” (Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2005). “Genellikle tek başına anlamı olmayan, ancak seslenmeleri; korku, sevinç, şaşkınlık, acıma gibi ruh hâllerini; yasaklama, tasdik, gösterme gibi hususları ifade eden kelime türü. Ör. ey!, ya!, hey!, ayy!, aman!, oh!, yaşı!, yaa!, olamaz!, vah vah!, yazık!, dur!, koşma!, peki!, hayhay!, aha!, işte!, tee!” (Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 1989). “Konuşanın korku, sevinç, acıma, şaşkınlık gibi her türlü duygu ve heyecanını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya, seslenmeye, çağırmaya yarayan ve kısmen bağımlı kelimeler sınıfına giren kelime veya kelimeler: a!, e!, ah!, ay!, ey!, ya!, hah!, o!, vah!, eh!, hay hay!, vay!, of!, ufl!, pöfl!, aman!, haydi!, bravo!, hişt!, yazık!, hop!, hoppala!, yo!, ayol!, yuh!, yahu!, hu!, be!, sakın!, Allah!, Tanrım!, Yarabbi! vb.” (Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 2003)

Çalışmada *Derleme Sözlüğü*’nde yer alan ve “ünlem” ifadesi olarak kaydedilmiş sözcükler tablo içerisinde alfabetik olarak sıralanmıştır; her ünlemin anlamı ikinci sütunda verilmiş, ünlemlerin derlendikleri bölgelerin il merkezleri tabloda üçüncü sütunda verilmiş, bu il merkezlerinin sayısı her bir madde için çalışma metninin hacmini sınırlandırmak amacıyla 10 (on) il merkeziyle sınırlı tutulmuştur.

Aynı anlamda kullanılan ve yazılışında/okunuşunda benzerlik bulunan ünlemler asıl şeklin yanında pazarantez içinde vermek suretiyle sıralanmıştır: abay (abayy), boôy (bôy). Yazılışı/okunuşu aynı olup farklı anlamlarda kullanılan ünlemler ise anlam farklılıklarına göre numara vermek suretiyle sıralanmış, derlendikleri bölgelerin il merkezleri tabloda üçüncü sütunda anlam özelliklerine göre gruplar hâlinde verilmiştir: aah: 1. Pişmanlık ünlemi. 2. Acıma ünlemi. 3. İstek, dilek ünlemi. 4. Kızgınlık ünlemi ; 1. Burdur 2. Amasya, Ordu, Sivas, Konya 3. Ordu, Konya 4. Niğde.

Derleme Sözlüğü'nde geçen ünlem ifadesi olan sözcükler:

Sıra	Sözcük	Anlam	Sözcüklerin Tespit Edildiği İller
1	aah	1. Pişmanlık ünlemi. 2. Acıma ünlemi. 3. İstek, dilek ünlemi. 4. Kızgınlık ünlemi.	1. Burdur 2. Amasya, Ordu, Sivas, Konya 3. Ordu, Konya 4. Niğde
2	aba	1. Teklifsiz konuşmada seslenme ve dikkati çekme ünlemi. 2. Şaşma ve korku ünlemi.	1. Kırklareli 2. Bursa, Eskişehir, Elâzığ, Hatay, Sivas
3	abacan	Çocuk dilinde bir korku ünlemi.	Ardahan
4	abadon	Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem	Trabzon
5	abağ	Bir erkeğin karısına hitap ünlemi.	Zonguldak
6	abah	Şaşma ve korku ünlemi.	Eskişehir, Hatay, Ankara, Kayseri
7	abale	Şaşma ve korku ünlemi.	Trabzon
8	abar	Şaşma ve korku ünlemi.	Sivas
9	abare (abari)	Şaşma ve korku ünlemi.	Kayseri, Kastamonu, Sivas, Niğde, Bolu, Çankırı, Kahramanmaraş, Yozgat, Ankara, Nevşehir
10	abarıh	Şaşma ve korku ünlemi.	Kastamonu, Kahramanmaraş, Kayseri
11	abarık	Telaş, heyecan ünlemi.	Antalya
12	abari	Şaşkınlık ve üzüntü bildiren bir ünlem	Adana, Osmaniye, Kırşehir
13	abariğ	Şaşma ve korku ünlemi.	Kahramanmaraş, Kayseri
14	abariş	Sevinme bildiren ünlem.	Ankara
15	abaro	Şaşma ve korku ünlemi.	Kahramanmaraş
16	abarû	Şaşma ve korku ünlemi.	Kastamonu, Ankara, Nevşehir, Niğde, Konya, Adana, Antalya
17	abaruh (abaruk)	Şaşma ve korku ünlemi.	Kastamonu, Niğde
18	abarûv	Şaşma ve korku ünlemi.	Mersin
19	abassöğ	Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem.	Trabzon
20	abassöğodene (abassöğodeneme)	Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem.	Trabzon
21	abav	Şaşma ve korku ünlemi.	Burdur, Manisa, Kastamonu, Ardahan, Malatya, Kilis Gaziantep, Kahramanmaraş, Hatay, Kayseri
22	abay (abayy)	Şaşma ve korku ünlemi.	Kütahya, Zonguldak

23	abbağ	Telâş ünlemi.	Burdur
24	abbari	Şaşma bildirir ünlem.	Kayseri
25	abbo	Şaşma ve korku ünlemi.	Burdur
26	abboy	bk. <i>abo</i>	Adana, Osmaniye
27	abe	Teklifsiz konuşmada seslenme ve dikkati çekme ünlemi.	Denizli, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Bursa, Sakarya, İstanbul, Trabzon, Artvin, Edirne
28	abé	Şaşma ve korku ünlemi.	Kastamonu
29	abey	Teklifsiz konuşmada seslenme ve dikkati çekme ünlemi.	Tokat, Bursa, Zonguldak, Hatay
30	abı	Şaşma ve korku ünlemi.	Burdur, Kocaeli, Zonguldak, Ankara
31	abığ	Şaşma ve korku ünlemi.	Zonguldak
32	abışş	Şaşma ve korku ünlemi.	Denizli
33	abıy	Şaşma ve korku ünlemi.	Afyonkarahisar, Isparta, Bartın, Kastamonu
34	abıyoh	Şaşma ve korku ünlemi.	Eskişehir
35	abih	Şaşma ve korku ünlemi.	Balıkesir
36	abiy	Şaşma ve korku ünlemi.	Afyonkarahisar, Denizli, Kastamonu
37	abo	1. Şaşma ve korku ünlemi. 2. Sıkıntı, usanç, bıkkınlık ünlemi. 3. Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem	Afyonkarahisar, Uşak, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Bursa, Kütahya 2. Malatya, Antalya 3. Trabzon
38	abodde	Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem	Trabzon
39	abof	Şaşma ve korku ünlemi.	Muğla
40	aboğ	Şaşma ve korku ünlemi.	Denizli, Balıkesir, Kastamonu, Erzincan, Sivas
41	aboh	1 Şaşma ve korku ünlemi. 2. Sıkıntı, usanç, bıkkınlık ünlemi.	1. Burdur, Denizli, Antalya, Muğla 2. Antalya, Burdur
42	abore	Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem.	Trabzon
43	abou	Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem.	Afyonkarahisar
44	abov (above)	Şaşma ve korku ünlemi.	Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Kütahya, Erzurum, Malatya, Sivas
45	abovva	Kınama ünlemi.	Sivas
46	abris	1. Bravo, yaşa anlamında. 2. Düşünlerde oyunları canlandırmak için oyuncuların şevk ve	1. Artvin 2. Muş

		heyecanla çıktıkları ünlemler.	
47	abu	1. Şaşma ve korku ünlemi. 2. Sıkıntı, usanç, bıkkınlık ünlemi. 3. Korku, kuşku, coşku bildiren ünlem.	1. Afyonkarahisar, Uşak, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Kütahya 2. Antalya 3. Kütahya
48	abuabo	Şaşma ve korku ünlemi.	Kütahya
49	abuf	Şaşma ve korku ünlemi.	Denizli
50	abuğ	Şaşma ve korku ünlemi.	Burdur, Bursa, Niğde, Muğla
51	abuh	1. Şaşma ve korku ünlemi. 2. Sıkıntı, usanç, bıkkınlık ünlemi. 3. Önemsememe ünlemi.	1. Uşak, Burdur, Isparta, Denizli, Balıkesir, Çanakkale, Kütahya, Kayseri, Antalya, Muğla 2. Antalya 3. Kahramanmaraş
52	abura	Avcıların tazılara seslenme ünlemi.	Afyonkarahisar
53	aburû	1. Şaşma ve korku ünlemi. 2. Acınıp, sızlanmayı anlatır ünlem.	Niğde
54	abuv	1. Şaşma ve korku ünlemi. 2. Acı bildirir bir ünlem.	1. Zonguldak, Sivas, Niğde, Konya 2. Konya
55	abuy	1. Şaşma ve korku ünlemi. 2. Acıma, keder bildirir bir ünlem.	1. Burdur, Isparta, Denizli, Aydın 2. Afyonkarahisar, Denizli
56	abuyh	Şaşma ve korku ünlemi.	Aydın
57	adı	Acı anlatan ünlem.	Isparta, Antalya
58	ağa	Dostum, arkadaşım anlamında seslenme ünlemi.	Afyon
59	ah	1. Çoban köpeklerini çağırmak için kullanılan seslenme ünlemi. 2. Kadınların kocalarına seslenme ünlemi.	1. Bilecik, Kahramanmaraş, Niğde 2. Artvin
60	aha	1. Hayret, korku, keder, sevinç, kızgınlık, alay bildiren ünlem. 2. Şaşkınlık, hayret bildiren bir ünlem.	1. Isparta, Burdur, Aydın, Balıkesir, Amasya, Tokat, Artvin, Iğdır, Erzurum, Hatay 2. Elâziğ
61	ahah (ahahah)	Hayret, korku, keder, sevinç, kızgınlık, alay bildiren ünlem.	1. Isparta, Burdur, Çorum, Samsun, Gümüşhane, Artvin, Kahramanmaraş, Hatay, Sivas, Muğla 2. Kütahya
62	ahaki	Hayret, korku, keder, sevinç, kızgınlık, alay bildiren ünlem.	Gümüşhane

63	ahan	Hayret, korku, keder, sevinç, kızgınlık, alay bildiren ünlem.	Artvin, Erzurum, Muş, Tunceli, Elâzığ, Malatya
64	ahayt	Üstünlük bildiren ünlem.	Muğla
65	ahha	Hayret, korku, keder, sevinç, kızgınlık, alay bildiren ünlem.	Artvin
66	ah tûf (ah tüh)	Acıma bildirir ünlem.	Bayburt, Kars, Tokat
67	ala	Şaşma, hayret bildirir ünlem.	İzmir, Ordu, Kars
68	ala ala hey	Yuha anlamında ünlem.	Samsun
69	alahey	Düğün, şenlik gibi kalabalık yerlerde sevinç, alay anlatan ünlem.	Gaziantep
70	alav	Hayret bildirir ünlem.	Konya
71	alay	Acı, keder ünlemi.	Konya
72	ale	Hayret, şaşma ünlemi.	Artvin, Isparta
73	aleh	Davayı çağırmak için çıkarılan ses, çağrı ünlemi.	Ankara
74	alehey	Tahkir, alay anlamında bir ünlem.	Amasya, Kahramanmaraş, Sivas
75	alele	Heyecan bildirir ünlem.	Isparta
76	alha	Hayret, şaşma ünlemi.	Hatay, Kayseri, Çorum
77	alhabası	Hayret, şaşma ünlemi	Sivas
78	alle	Şaşma ve beğenme bildirir ünlem.	Denizli
79	allôv (alov)	Hayret, korku bildirir ünlem.	Tokat, Konya
80	allu (alluv)	Vay anlamında ünlem.	Denizli, Isparta, Aydın, Konya
81	alluh	Hayret, korku bildirir ünlem.	Denizli
82	allüş	Korku, hayret, alay anlamında ünlem.	Adana
83	alo	1. Şaşma, korku bildirir ünlem. 2. Telefon seslenme ünlemi.	1. Konya 2. Urfa
84	alû	Şaşma, korku bildirir ünlem.	Denizli, Konya
85	aluf	Şaşma, korku bildirir ünlem.	Konya
86	aluh	Şaşma, korku bildirir ünlem.	Konya, Mersin
87	alûv	Üzüntü ile karışık şaşkınlık, korku bildirir ünlem.	Konya
88	aman	1. A, hey! (şaşıрма ünlemi). 2. Aman, sakın!	Artvin

89	amanı (amanığ, amanık)	Korku, dehşet, hayret, üzüntü, sevinç bildirir ünlem.	Sivas, Kayseri, Kastamonu, Antalya
90	amanın (amanin)	Korku, dehşet, hayret, üzüntü, sevinç bildirir ünlem.	Kayseri, Konya, Mersin, Muğla, Afyonkarahisar, Yozgat, Düzce, Eskişehir, Kocaeli, Hatay
91	amav	Korku, dehşet, hayret, üzüntü, sevinç bildirir ünlem.	Yozgat
92	aminimosgôh	Otlamaya giden deveyi çağırmak için kullanılan ünlem.	Antalya
93	amo (amov)	Şaşkınlık ve bezginlik bildirir ünlem.	Sivas, Tokat, Kayseri
94	ana (anah)	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Afyonkarahisar, Uşak, Burdur, Denizli, Kayseri, Niğde, Konya Balıkesir, Kütahya, Eskişehir
95	anacığım anaa	Hayret bildirir ünlem.	Mersin
96	analim	Acı bildirir ünlem.	Denizli
97	anam	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Denizli, Balıkesir, Kütahya, Amasya, Ordu, Ankara, Muğla
98	anana	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Rize
99	anaş	1. Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem. 2. Sevgi, şefkat bildirir ünlem.	1. Gaziantep, Kahramanmaraş, Konya 2. Denizli, Burdur, Kahramanmaraş
100	anav	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Denizli, Aydın, Manisa, Tokat, Artvin, Gaziantep, Sivas, Konya
101	anay	1. Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem. 2. Bezginlik, bıkkınlık, usanç bildirir ünlem.	1. Burdur, İzmir, Sakarya, Zonguldak, Kastamonu, Çankırı Artvin, Hatay, Ankara, Muğla 2. Çankırı
102	andır	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Iğdır
103	ane (aney)	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Afyonkarahisar, Denizli, Kocaeli, Isparta, Aydın, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Samsun, Ankara
104	anem	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Giresun
105	anéş	Korku ve şaşma bildirir ünlem.	Afyon
106	anî (anı)	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Aydın, Balıkesir, Bursa, Kütahya, Kastamonu,

			Isparta, Denizli, Aydın, İzmir, Balıkesir
107	anîm (anim)	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Ordu
108	anîra	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Bolu
109	anigu	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Balıkesir
110	anih anih	Vah vah, yazık anlamında ünlem.	Aydın, Konya
111	aniy	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Balıkesir, Bursa, Bolu, Artvin, Erzincan, Hatay
112	anna	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Isparta, Denizli, Eskişehir, Konya
113	annah	Üzüntü, pişmanlık belirtir ünlem.	Afyon
114	annam	Beğeni, imrenme belirtir ünlem.	Afyon
115	anneh	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Konya, Mersin
116	annem	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Ordu
117	anney	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Kastamonu
118	ano (anoğ)	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Tokat, Erzincan, Elâzığ, Malatya, Sivas, Tokat
119	anom	Korku, şaşma bildirir ünlem.	Afyon
120	anov	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Artvin, Sivas, Ankara, Konya
121	anû (anuh, anuv)	Korku, şaşma, hayranlık bildirir ünlem.	Bitlis, Konya, Kayseri
122	ao	Eyvah, yazık, vah vah anlamlarında ünlem.	Tokat
123	ap ap	Şaşma ve korku bildirir ünlem.	Muğla
124	apari	Şaşma ve korku ünlemi.	Ankara
125	apiçik	Köpekleri çağırma ünlemi.	Bilecik
126	arey	Korku ve şaşma bildirir ünlem.	İzmir, Zonguldak, Artvin, Hatay, Sivas, Ankara
127	ari	Acı, korku, şaşma bildirir ünlem.	Artvin
128	arr	Şaşma bildirir ünlem.	Bayburt, Kars, Ankara
129	aru (aruh)	Şaşma ünlemi.	Aydın, Niğde, Kayseri
130	asda	Şaşılacak şey, yok canım, hayret, anlamlarında ünlem.	Konya

131	aslahatten	Çok şey anlamında şaşma ünlemi.	Çorum
132	aş be	Öyle değil anlamında ünlem.	Mersin
133	atta	Hayret bildirir ünlem.	Muğla
134	auvv	Hayret bildirir ünlem.	Isparta
135	ay	Hey anlamında ünlem.	Afyon
136	ay ana	Korku, şaşma belirten ünlem.	Afyon
137	ay gede	A oğlan, a çocuk, a herif anlamlarında ünlem.	Kars
138	aya	Şaşma bildirir ünlem.	Ordu
139	ayaga	Şaşma, yalvarma bildirir ünlem.	Antalya
140	ayağa	Ağabey anlamında seslenme ünlemi.	Afyon
141	ayana	Korku ve şaşma bildirir ünlem.	Balıkesir, Kastamonu
142	ayanom	Şaşma bildirir ünlem.	Samsun
143	aybuşşum	Şaşma ve kınama bildirir ünlem.	Hatay
144	ayda (aydaa)	Şaşma, üzülme, isteklendirme bildirir ünlem.	Denizli, Zonguldak, Samsun, Ankara, Niğde
145	ayde	Çekil, yıkıl karşımdan, haydi haydi oradan anlamında ünlem.	Denizli
146	aydee	Hoppala anlamında ünlem.	Antalya
147	aye	Şaşma bildirir ünlem.	Iğdır, Tekirdağ
148	ayh	Ürkütme, kovma bildirir ünlem (kış, hoş gibi).	Isparta, Adana
149	ayilen	1. Korku ve şaşma bildirir ünlem. 2. Hey anlamında seslenme ünlemi (erkekler için).	1. Isparta 2. Afyon
150	ayi	Manda çağırmak için kullanılan ünlem.	Düzce
151	ayna	Şaşma bildirir ünlem.	Kastamonu
152	ayô (ayo)	Şaşma bildirir ünlem.	Denizli, Balıkesir
153	ayş	Az daha, az kala anlamında ünlem.	Sivas
154	aytçist	Keçi kovma ünlemi.	Hatay
155	azze	Kınama, beğenmeme ifade eden bir ünlem.	Hatay
156	ba	1. Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem. 2. Be, ey, yahu anlamlarında ünlem.	1. Afyonkarahisar, Burdur, Balıkesir, Gümüşhane, Bitlis, Kayseri, Kırşehir, Niğde,

			Konya, Tekirdağ 2. Isparta, Mersin
157	bâak	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Eskişehir
158	bâay	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Gaziantep
159	bah (baha)	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Denizli, Kütahya, Maraş, Nevşehir
160	bahale (bakale)	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Maraş, Aydın
161	bav	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Maraş
162	beçi beçi	1. Keçileri veya köpekleri çağırma ünlemi. 2. Keçi çağırma ünlemi.	1. Burdur, Ankara, Konya 2. Afyon
163	beh	1. Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem. 2. Korkutma ünlemi. 3. Köpekleri çağırma ünlemi.	1. Burdur, Eskişehir, Rize, Gaziantep, Konya, Edirne 2. Maraş, Niğde 3. Tokat
164	bey (beyy)	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Bursa
165	bî	1. Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Kırşehir, Aydın, Hatay
166	bıcı bıcı	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	İzmir, Balıkesir, Giresun, Edirne, Kırklareli
167	bıcık bıcık	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Eskişehir, İstanbul
168	bıçı bıçı	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Tokat
169	bıdı bıdı	Kaz ve yavrularını çağırma ünlemi.	Samsun
170	bıdik	Köpekleri çağırma ünlemi.	Afyon
171	bıjı bıjı	Koyunları, kuzuları çağırma ünlemi.	Kars
172	bışıbış	Kışkırtmak için kullanılan bir ünlem.	Ordu
173	bıy	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Afyon, Amasya, Iğdır, Kars, Elâzığ
174	bıyh	Ayıplama ünlemi.	Burdur

175	bıyy	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Van
176	bi bi	Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Afyon, Tokat, Osmaniye, Konya, Muğla
177	bibiyu	Birini çağırırken kullanılan ünlem.	Isparta
178	bici	Koşum hayvanlarını işe sürmek için kullanılan haydi, çabuk anlamında ünlem.	Çorum
179	bici bici	1. Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi. 2. Buzacağı, sığır çağırmakta kullanılan ünlem.	1. Burdur, Denizli, Eskişehir, Bursa, Çankırı, Çorum, Amasya, Tokat, Giresun, Artvin 2. Ankara
180	bicik bicik	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Afyon, Burdur, Çorum, Tokat, Maraş, Sivas, Ankara, Niğde, Muğla
181	biç biç (biçi biçi)	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Kastamonu, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Trabzon, Erzincan, Maraş
182	biçik biçik	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Maraş, Sivas, Yozgat
183	bidi bidi	1. Deveyi, deve yavrusunu çağırma ünlemi. 2. Kaz ve yavrularını çağırma ünlemi. 3. Köpek çağırma ünlemi.	İzmir, Konya, Adana, Antalya, Mersin 2. Amasya, Kırklareli 3. Ordu, Artvin, Sivas
184	bidik	Köpek adı olarak kullanılan ve köpek çağırmaya yarayan ünlem.	Sivas, Ankara
185	biji biji	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Artvin
186	bijo bijo	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Bayburt, Kars
187	bil bil	Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Samsun, Gümüşhane, Maraş, Sivas
188	bili bili (bilü bili)	1. Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi. 2. (Özellikle dişi) sığırları (yakın mesafelerde) çağırarak sakinleştirerek yola getirmek için kullanılan söz. (< DLT. balu balu: ninni.)	1. Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Kütahya, Eskişehir, Kars, Ankara, Niğde, Antalya 2. Artvin
189	bino	'O ne' anlamında, şaşma bildirir ünlem.	Gaziantep
190	bireh	Şaşma bildirir ünlem.	İstanbul

191	bis	Hayvanları durdurma ünlemi.	Isparta
192	bisi bisi	Kedi çağırma ünlemi.	Burdur, Denizli, İzmir, Samsun, Konya, Antalya
193	biş biş	Öküz, dana çağırma ünlemi.	Isparta, Amasya
194	biy	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Iğdır
195	biyyp	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi.	Denizli
196	bo	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Denizli, Aydın, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Konya, Muğla
197	bodi bodi	Manda ve yavrusunu çağırma ünlemi.	Afyon
198	bodo bodo (bodon bodon)	İneklere su içirilirken kullanılan ünlem	Trabzon
199	bodü bodü	Mandaları çağırma ünlemi.	Niğde, Konya
200	boha	Sığırı durdurmak için kullanılan ünlem.	Konya
201	boöy (böy)	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Iğdır
202	bov	Şaşma, korku, pişmanlık, beğenmeme, öfke, acıma bildirir ünlem.	Niğde
203	bubaş	Erkek çocukları sevmekte kullanılan ünlem.	Afyon
204	bûri bûri	Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Kıbrıs
205	buvey	Manda çağırma ünlemi.	Ankara
206	buy (buy!)	Vay gibi, şaşma, alay bildirir ünlem.	Afyon, Erzurum
207	büçük küçük	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Muğla
208	bücü	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Kırşehir
209	bücü bücü	1. Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi. 2. Buzağı çağırma ünlemi.	1. Konya 2. Afyon
210	büçük küçük	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Kırşehir, Kayseri, Niğde, Konya
211	büdü	Deve yavrusunu çağırma ünlemi.	Muğla
212	bülü (bülü bülü)	Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Konya, Afyon, Isparta, Burdur, Denizli
213	büroh	Borcun tanınmadığını ve ödenemeyeceğini	Niğde

		anlatmak için kullanılan ünlem.	
214	bürrst	Kuzu çağırma ünlemi.	Malatya
215	büruh	Yuh, kınama ünlemi.	Kayseri
216	büş büş	Hayvanları çağırma ve kovalama ünlemi.	Konya
217	büy büyü	Manda çağırma ünlemi.	Kastamonu
218	ca	1. Korkutma ve sürpriz ünlemi. 2. Öküz, manda, keçi vb. hayvanları kovalama ve yürütme ünlemi.	1. Gümüşhane 2. Maraş, Kayseri
219	caa	1. Korkutma ve sürpriz ünlemi. 2. Öküz, manda, keçi vb. hayvanları kovalama ve yürütme ünlemi.	1. Isparta 2. Hatay
220	cah	Öküz, manda, keçi vb. hayvanları kovalama ve yürütme ünlemi.	Maraş, Hatay
221	cakka	Korkutma ve sürpriz ünlemi.	Gümüşhane
222	cee	1. Korkutma ve sürpriz ünlemi. 2. Aldatılmak istenen bir kimsenin işin farkına vardığını bildirmek için kullandığı ünlem.	1. Düzce, Niğde 2. Düzce
223	ceh	Hayret bildirir ünlem.	Karaman
224	cıbk	Yok, hayır anlamında ünlem.	İstanbul
225	cık	Yok, hayır anlamında ünlem.	Afyon, Denizli, Aydın, Çanakkale, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Ordu, Ankara, Muğla
226	cıscıs	1. Koyun ve keçi sağılırken söylenen ünlem. 2. Koyun keçi kovalama ünlemi.	1. Isparta 2. Samsun
227	cibi cibi	Keçiyi çağırma ünlemi.	Denizli
228	cibiç cibiç (cibiş cibiş)	Keçiyi çağırma ünlemi.	Mersin, Denizli, Ordu
229	ciç	Keçi çağırma ünlemi.	Denizli
230	ciçi	Keçi çağırma ünlemi.	Isparta, Amasya
231	ciiaa	Çocukların bir sürpriz karşısında sevinçlerini belirtmek için kullandıkları ünlem.	Niğde
232	ciit	Çocukların bir sürpriz karşısında sevinçlerini belirtmek için kullandıkları ünlem.	Kars

233	cik	Yok, hayır anlamında ünlem.	Sinop, Konya, Adana
234	cikcik	Civcivleri çağırma ünlemi.	Kastamonu, Sivas
235	coh	Deveyi yerden kaldırma ünlemi.	Mersin, Antalya
236	cu cu (cucu)	Tavukları çağırma ünlemi.	Giresun, Artvin, Kars, Erzurum, Van, Malatya, Maraş
237	cu cugı	Tavukları çağırma ünlemi.	Gümüşhane
238	cuk cuk	Tavukları çağırma ünlemi.	Uşak, Denizli
239	cul cul	Hindiyi çağırma ünlemi.	Çorum
240	cuş	Keçiyi kovalama ünlemi.	Artvin
241	cü cü	Tavukları çağırma ünlemi.	Amasya, Ordu, Erzincan, Maraş, Hatay, Sivas, Yozgat, Konya
242	cücüleme	Tavuğu çağırma ünlemi.	Maraş
243	cüğ cüğ	Tavukları çağırma ünlemi.	Mersin
244	cüv cüv	Tavukları çağırma ünlemi.	Tokat
245	ça (caa)	Öküz, manda, keçi vb. hayvanları kovalama ve yürütme ünlemi.	Denizli, Ordu, Giresun, Kayseri, Niğde
246	çak çak	Avcıların zağarları çağırma için kullandıkları ünlem.	Uşak
247	çalı	Keçileri kovalama ünlemi.	Isparta
248	çeh	Hayret bildirir ünlem	Hatay
249	çıbı	Köpekleri kovalama ünlemi.	Bursa, Bilecik, Kırklareli
250	çih çih	Keçileri yürütme ünlemi.	Trabzon
251	çiç beçi	Keçiyi çağırma ünlemi.	Konya
252	çiçi	1. Keçi çağırma ünlemi. 2. Tavukları çağırma ünlemi.	1. Isparta, Burdur, Samsun, Ankara, Niğde 2. Denizli
253	çiki çiki	Köpek çağırma ünlemi.	Konya
254	çipi çipi	Keçileri çağırma ünlemi.	İstanbul
255	çit	Keçiyi kovalama ünlemi.	Muğla
256	çiv çiv	Keçiyi kovalama ünlemi.	Antalya
257	ço	Eşeği, hızlı yürütme ünlemi.	Ordu, Trabzon, Gümüşhane, Rize Artvin, Malatya, Gaziantep, Maraş, Hatay, Sivas
258	çoh	Deveyi yerden kaldırma ünlemi.	Antalya, Muğla
259	çoha çoha	Deve çağırma ünlemi.	Niğde

260	çor!	Kargış için kullanılan ünlem; çor baba.	Erzurum
261	çoş	Hayvanları durdurma ünlemi.	Burdur, Van, Sivas, Ankara, Kayseri
262	çoşt	Hayvanları kovma ünlemi.	Amasya
263	çö	Eşegi, hızlı yürütme ünlemi.	Erzurum, Kayseri
264	çöş	Yük hayvanlarını durdurma ünlemi.	Rize, Erzincan, Elâzığ, Gaziantep
265	çü	Eşegi, hızlı yürütme ünlemi.	Tokat, Gümüşhane, Niğde
266	çüş	Yürüten hayvanın durması için kullanılan ünlem.	Manisa
267	da	1. Şaşma bildirir ünlem. 2. Genellikle cümle sonlarında çeşitli anlamlarda kullanılan ünlem.	1. Burdur, Denizli, Çorum, Yozgat, Antalya 2. Trabzon
268	dah	At, eşek ve başka hayvanları yürütme, kovalama ünlemi.	Isparta, Denizli, Mardin, Gaziantep, Sivas, Kayseri, Niğde, Konya, Antalya, Muğla
269	dâha	At, eşek ve başka hayvanları yürütme, kovalama ünlemi.	Denizli
270	dâhdâh	At, eşek ve başka hayvanları yürütme, kovalama ünlemi.	Burdur, Balıkesir
271	dahey	At, eşek ve başka hayvanları yürütme, kovalama ünlemi.	Niğde
272	dal dal	Yeni yürümeye başlayan çocukları yüreklendirmek için kullanılan ünlem.	Manisa
273	dan	Seslenme ünlemi.	Amasya
274	danaaş (danaş)	Danaları kovalama ünlemi.	Kastamonu
275	dast	At, eşek, katır vb. hayvanları kovalama, yürütme ünlemi.	Konya
276	datvirat	Bıkkınlık bildiren ünlem.	Kastamonu
277	de!	1. Seslenme, teşvik için ünlem, de haydi. 2. <demek: hadi oradan; n'apıyorsun; yavaş gel! anlamında ünlem kızgınlık ve şaşma ifade eder.	Erzurum
278	deâ	Şaşma ünlemi.	Kırşehir

279	dee	Şaşma ünlemi	Aydın
280	degidi dee	Şaşma ünlemi.	Manisa
281	deh deh	Küçük bebekleri yürütmek için kullanılan ünlem.	Manisa
282	deha	Binek ve koşum hayvanlarını yürütme ünlemi.	Burdur, Denizli
283	dehha	Haydi anlamında isteklendirme bildirir ünlem. (Daha çok pehlivanlar kullanır.)	Mersin
284	dekiş dekiş	Keçileri çağırma ünlemi.	Antalya
285	den den	Köpek çağırma ünlemi.	Mersin
286	des des	Keçileri çağırma ünlemi.	Isparta
287	dey!	Ta! (gösterme ünlemi)	Erzurum
288	deymeye	Deymesin anlamında ünlem.	Gaziantep
289	dıgış dıgış	Keçiyi çağırma ünlemi.	Afyon
290	dığ dığ	Tavukları çağırma ünlemi.	Bolu
291	dık dık	1. Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi. 2. Koyun, keçi vb. hayvanları çağırma ünlemi.	1. Burdur, Konya 2. Erzurum
292	dile	Hayıflanma için kullanılan bir ünlem edatı	Diyarbakır
293	dırrey	Çobanın sürüyü su içmeye götürürken çıkardığı ünlem.	Çorum
294	dış dış	Sığır, davar kovalama ünlemi.	Tokat
295	di	Binek ve koşum hayvanlarını yürütme ünlemi.	İstanbul
296	di (di!)	1. Seslenme ve teşvik ünlemi: peki; haydi. krş. haydi di buyur: bak hele olan işe! di haydının / haydi: yürü / başla bakalım! di gah: hadi kalk bakalım di götür: hadi al götür. 2.'Yav, yahu' anlamını veren bir ünlem.	1. Erzurum, Niğde 2. Diyarbakır
297	diâ!	Gösterme ünlemi.	Erzurum
298	didi didi	Köpeği kovalama ünlemi.	Trabzon
299	diha	Binek ve koşum hayvanlarını yürütme ünlemi	Burdur

300	diih	At, eşek vb. hayvanları yürütme ünlemi.	Burdur
301	diivey düvey	Manda çağırma ünlemi.	Ankara
302	dik dik	Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Zonguldak
303	diş diş	Sığır, davar kovalama ünlemi	Trabzon
304	diya	1. Acıma ve şaşma ünlemi. 2. Gösterme ünlemi.	1. Afyon, Denizli 2. Erzurum
305	dô	Hayvanları durdurma ünlemi.	Burdur
306	doar	Hayvanları durdurma ünlemi.	Balıkesir
307	doçiiş	Eşekleri durdurma ünlemi.	Tokat
308	dodohın	Döverim ha anlamında korkutma ünlemi.	Erzincan
309	doğah (doğgah)	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi.	Kastamonu, Amasya
310	dôha (dôhah)	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi.	Afyon, Isparta, Denizli, Aydın, Manisa, Balıkesir, Tokat, Eskişehir, Çankırı, Amasya,
311	doo	1. Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi. 2. Manda ve öküzleri durdurma ünlemi.	1. Aydın 2. Burdur
312	doohah	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi.	Aydın
313	doorş	Atı durdurma ünlemi.	Ordu
314	doovah	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi.	Çorum
315	dorpiş	Atlari durdurma ünlemi.	Niğde
316	dovah (dovvah)	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi.	Çankırı, Çorum, Sinop
317	dovhah	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi	Amasya
318	du du	Koyun çağırma ünlemi.	Maraş
319	duh	Acıma ünlemi.	Mersin
320	duha	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi.	Kütahya
321	duravay	Öyle mi anlamında şaşma ünlemi.	İzmir
322	durdôvah	Sığırları durdurma ve yürütme ünlemi.	Yozgat
323	dü dü	Koyunları çağırma ünlemi.	Rize, Ağrı, Elâzığ, Niğde
324	dügüş düğüş (dügüş düğüş)	İnek, öküz vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Çorum, Kayseri, Konya, Mersin, Antalya

325	dürr	Koyun çağırma ünlemi.	Ankara
326	düş düş	İnek çağırma ünlemi	Antalya
327	düşah	Hayvanı durdurma ünlemi.	Muğla
328	düşgel düşgel	İnek çağırma ünlemi.	Muğla
329	düü düü	Koyunları çağırma ünlemi.	Çorum
330	e	1. Çağırma ünlemi. 2. İğrenme, tikslenme bildirir ünlem.	1. Trabzon 2. Düzce, Bolu, Ankara
331	e beh	Kırgınlık belirten ünlem.	Manisa
332	ebah	Oh ne güzel anlamında ünlem.	Isparta
333	ebbe	Şaşma bildirir ünlem.	Burdur
334	ebbeh	1. Telâş bildirir ünlem. 2. Şaşma bildirir ünlem.	1. Isparta 2. Afyon
335	ebe (ebee)	1. Şaşma bildirir ünlem. 2. Can sıkıntısı, bıkkınlık, yorgunluk bildirir ünlem.	1. Isparta, Burdur, Erzurum, Kerkük 2. Burdur
336	ebebe	Can sıkıntısı, bıkkınlık, yorgunluk bildirir ünlem.	Burdur
337	ebeh	1. Şaşma bildirir ünlem. 2. Acı bildirir ünlem. 3. Seslenme ünlemi.	1. Burdur, Denizli, Muğla 2. Afyon, Burdur, Denizli, Muğla 3. Hatay
338	ebek	1. Acı bildirir ünlem. 2. Korku bildirir ünlem.	Isparta
339	ebere	Bu kadar mı az anlamında şaşma bildirir ünlem.	Niğde
340	eberu	Şaşma bildirir ünlem.	Balıkesir
341	ebey	Şaşma bildirir ünlem.	Aydın, Bursa, Kırşehir, Muğla
342	ebi	Şaşma bildirir ünlem.	Denizli, Muğla
343	ebih	Acı bildirir ünlem.	Denizli
344	ebilbil	Tavuk, hindi vb. kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Gümüşhane
345	ebire	Yahu anlamında ünlem.	Isparta, Denizli, Artvin, Erzurum, Malatya, Maraş, Hatay, Kayseri, Adana
346	ebiy	Acı bildirir ünlem.	Afyon
347	eboo	1. Şaşma bildirir ünlem. 2. Korku bildirir ünlem.	1. Burdur, Kütahya Tokat, Eskişehir, Erzurum, Malatya, Muğla 2. Erzurum, Malatya
348	ebre	1. Çağırma ünlemi. 2. Şaşma bildirir ünlem.	1. Maraş 2. Karaman
349	ebu	1. Şaşma bildirir ünlem. 2. Korku bildirir ünlem.	1. Denizli, Aydın, Muğla 2. Sivas

350	ebü	Küçümseme bildirir ünlem.	Malatya
351	ebül	Şaşma bildirir ünlem.	Muğla
352	ece	Seslenme ünlemi.	Erzincan
353	eey	Seslenme ünlemi.	Isparta
354	efe	Kadın erkek arasında kullanılan çağırma ünlemi.	Konya
355	ege	Hey, ulan anlamında seslenme ünlemi.	Kars
356	eğe	1. Şaşma bildirir ünlem. 2. Hey, ulan anlamında seslenme ünlemi.	1. Kırşehir 2. Kars
357	eh	İğrenme bildirir ünlem.	Kastamonu
358	ehe	Birine seslenme ünlemi.	Konya
359	ehem	Alay etmekte kullanılan bir ünlem.	Kocaeli
360	ehey	Sevinç bildiren ünlem.	Yozgat, Mersin
361	ékde (ekti)	Keçi vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Denizli
362	ele	Şaşma bildirir ünlem.	Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Artvin, Bayburt, Kars, Hatay, Kayseri, Mersin
363	eleey	Korku bildirir ünlem.	Burdur
364	eleh	Şaşma bildirir ünlem.	Burdur
365	elelele	Ah, of, ay anlamında ünlem.	Isparta
366	eley	Üzüntü bildirir ünlem.	Isparta
367	elleh	Şaşma bildirir ünlem.	Afyon, Burdur
368	ene (enee)	Şaşma bildirir ünlem.	Isparta, Burdur, Denizli, Ordu, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Hatay, Antalya, Muğla
369	eñi yeñi	Şaşma bildirir ünlem.	Çorum
370	eppe	Şaşma bildirir ünlem.	Burdur
371	est	At kovalama ünlemi.	Konya
372	estaa	Şaşma ünlemi.	Burdur, Niğde
373	ey	Buyur anlamında ünlem.	Aksaray, Niğde
374	eye	Erkekler arasında kullanılan ünlem.	Kars
375	eyha	Sürü hayvanlarına seslenme ünlemi.	Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Erzincan, Sivas
376	ezze	Şaşkınlık bildirir ünlem.	Hatay
377	fed	Köpekleri kovma ünlemi.	Amasya
378	gaç gaç	Şaşma bildirir ünlem.	Muğla
379	gâh	Koşum hayvanlarını çağırma ünlemi.	Kocaeli, Düzce, Kastamonu, Maraş, Sivas

380	gâh gâh	1. Atları çağırma ünlemi. 2. Horoz ve tavukları çağırma ünlemi.	1. Afyon, Denizli, Çanakkale, Ankara, Kayseri, Niğde, Konya 2. Amasya
381	gamoy	Keçi çağırma ünlemi.	Artvin
382	gays gays	Köpekleri çiftleştirmek için söylenen ünlem.	Bolu.
383	gayz	Kadın çağırma ünlemi.	Burdur, Yozgat
384	ge cu cu	Tavukları çağırma ünlemi.	Gümüşhane
385	gebici gebici	Öküz, manda, buzağı vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Sivas
386	gebicik	Öküz, manda, buzağı vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Konya
387	gebiç gebiç	Öküz, manda, buzağı vb. hayvanları çağırma ünlemi	Sivas
388	gebiş gebiş	Öküz, manda, buzağı vb. hayvanları çağırma ünlemi	Konya
389	gebüç gebüç	Öküz, manda, buzağı vb. hayvanları çağırma ünlemi	Ordu
390	gebülübülü	Tavuk çağırma ünlemi.	Isparta
391	gecbili bili	Tavuk çağırma ünlemi	Düzce
392	geciği cığı	Öküz, manda, buzağı vb. hayvanları çağırma ünlemi	Isparta
393	geçe geçe	Öküz, manda, buzağı vb. hayvanları çağırma ünlemi	Konya
394	geh	At çağırma ünlemi.	Gümüşhane
395	geh ci..ci	Tavuk çağırma ünlemi	Bolu
396	geh geh	Tavuk çağırma ünlemi.	Isparta, Manisa, Bolu, Malatya
397	geldüş	İnekleri çağırma ünlemi.	Antalya, Muğla
398	geleho (gelehoh)	Sığırları çağırma ünlemi	İzmir, Mersin
399	geleküş	Sığırları çağırma ünlemi	Afyon
400	gelleş	Manda çağırma ünlemi.	Mersin
401	gelpiş	Öküz çağırma ünlemi.	Kayseri
402	geluks	Öküz çağırma ünlemi.	Ordu
403	gelük gelük	Tavuk çağırma ünlemi.	İstanbul
404	gemehme	Dişi hayvanları çağırma ünlemi.	Zonguldak
405	geneş, (genneş)	İnek çağırma ünlemi.	Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Konya, Antalya
406	geniş geniş	İnek çağırma ünlemi.	Burdur, Bolu, Ankara
407	genneş genneş	İnek çağırma ünlemi.	Burdur

408	gerek gerek	Koyun çağırma ünlemi.	Ordu
409	gez	Seslenme ünlemi.	Burdur
410	gı	Be...' Hey...' gibi çağırma, seslenme ünlemi (kadınlar için kullanılır)	Afyon, Isparta, Denizli, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Niğde, Konya, Adana
411	gıcı	Kendinden küçüklere aslanım, çocuğum anlamında seslenme ünlemi.	Samsun, Ordu
412	gıcı gıcı	Koyun, köpek vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Afyon, Isparta, Samsun, Sivas, Muğla
413	gıcık gıcık	Keçileri çağırma ünlemi	Amasya
414	gıcım	Aslanım, yavrum, kuzum anlamına sevgi belirten ünlem.	Samsun
415	gıcı gıcı	Köpek çağırma ünlemi.	Isparta
416	gıdı gıdı (gıdık gıdık, gıdı gıdı)	Köpek, koyun, keçi vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Denizli, Kastamonu, Ağrı, Malatya, Ankara, Afyon, Trabzon
417	gıdıg	Köpek, koyun, keçi vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Tokat
418	gıdı gıdı (gıdık gıdık)	Köpek, koyun, keçi vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Aydın, Trabzon, Denizli
419	gıdı gıdı	Oğlak çağırma sözü	Erzurum
420	gıdırık gıdırık	Köpek çağırma ünlemi.	Burdur
421	gıı (gığ)	Be...' Hey...' gibi çağırma, seslenme ünlemi (kadınlar için kullanılır)	Muğla, Isparta, Eskişehir, Niğde
422	gılan	Şaşma bildirir ünlem.	Çanakkale
423	gıle gıle	Dana çağırma ünlemi.	Gümüşhane
424	gılik	Keçi yavrularım çağırma ünlemi.	Ordu
425	gırık gırık	Köpek yavrusunu çağırma ünlemi.	Ordu
426	gızı gızı	Koyun çağırma ünlemi.	Mersin
427	gide	Koyunları kovalama ünlemi.	Giresun
428	gıdı gıdı	Keçi yavrusunu çağırma ünlemi.	Sivas
429	go	Birini çağırma ünlemi.	Artvin
430	gobis gobis	Köpek çağırma ünlemi.	Giresun
431	goddiri	Sıpa çağırma ünlemi	Muğla
432	gook vıdı vıdı	Deve yavrusunu çağırma ünlemi.	Mersin

433	goşgoş	Hayvanları çağırma ünlemi.	Konya
434	göçü	Eşegi çağırma ünlemi.	Mersin
435	gölöş gölöş	Öküzleri çağırma ünlemi.	Bolu
436	gu	Hu anlamında ünlem.	Isparta
437	gugu	Tavuk çağırma ünlemi.	Bolu
438	gur gur	Koyun ve keçi çağırma ünlemi.	Ordu
439	gurutça	Keçileri çağırma ünlemi.	Denizli
440	guruya	Koyunu sularken kullanılan ünlem.	Mersin
441	güdü güdü	Köpek çağırma ünlemi.	Çorum, Amasya, Yozgat
442	güleküş	Öküz çağırma ünlemi.	Antalya
443	gümmüş	Manda çağırma ünlemi.	Burdur
444	ha bara	İsteklendirme ünlemi	Kırşehir
445	ha bola ki	Yazık, yazık olsun anlamında ünlem.	Trabzon
446	ha karsang	Sanki, sözde anlamında ünlem.	Isparta
447	habireha	Hayvanları ürkütme ünlemi.	Mersin
448	hah	Ünlem	Kırşehir
449	hala hala	Köpek kışkırtma ünlemi.	Artvin
450	hamar	İmdat ünlemi.	Mardin
451	hana	Şaşma bildirir ünlem, vay.	Artvin
452	haoha	Öküz kovalama, durdurma ünlemi.	Hatay
453	has has	Hayvanları sürmek için kullanılan ünlem.	Zonguldak
454	hauw !	O! ne diyorsun! anlamına ünlem.	Erzurum
455	hay	Hey anlamında seslenme ünlemi.	Ankara
456	hayhoy	Şaşma bildirir ünlem.	Hatay
457	hayt	Öküz durdurma ünlemi.	Tokat
458	he mi	Çağırma ünlemi.	Konya
459	hee	Şaşma bildirir ünlem.	Malatya
460	heg (heğ)	1. Davar çağırma ünlemi. 2. Seslenme ünlemi, hey.	1. Sivas 2. Çorum, Kırşehir, Kayseri
461	hehey	Hayvan çağırma ünlemi.	Giresun
462	helesa	Denizle ilgili türkülerde geçer ve kışkırtıcı bir ünlem olarak kullanılır.	Bolu
463	heri	Seslenme ünlemi.	Çorum, Amasya, Tokat, Gümüşhane
464	hériya	Davar sürerken kullanılan deh anlamında ünlem.	Elâzığ
465	herr	Eşekleri çiftleşmeye kışkırtma ünlemi.	Afyon, Burdur

466	hest	Öküz, at vb. hayvanları yürütme ünlemi.	Isparta, Aydın, Denizli
467	heş	Öküz, at vb. hayvanları yürütme ünlemi.	Giresun
468	hev	Acı ve dikkat ifade eden bir ünlem	Diyarbakır
469	hey (hey hey)	1. Keçi çağırma ünlemi. 2. At kovalama ünlemi.	1. Amasya, Malatya, Maraş 2. Tokat
470	heyyah (heyyha)	Keçi ve koyunları yürütme, geri çevirme ünlemi.	Amasya, Kastamonu
471	hir hir	Köpek kovalama ünlemi.	Konya
472	hişt	Seslenme ünlemi.	Manisa
473	ho (ho!)	Öküze seslenme ünlemi. Öküzleri harekete getirmek için kullanılan ünlem. ho demek: gayret etmek; gayrete getirmek hele (haydi) ho de!: hadi bakalım biraz gayret!	Isparta, Erzurum, Adana, Osmaniye
474	hobirya	Köpeği saldırmaya kışkırtma ünlemi.	Hatay
475	hoç	Deve kovalama ünlemi.	Antalya, Muğla
476	hod hod	Eşek ya da sıpayı durdurma ünlemi.	Kars
477	hoğlum	Köpeği saldırmaya kışkırtma ünlemi.	Trabzon
478	hohame	İnek çağırma ünlemi.	Zonguldak
479	hop	Atları durdurma ünlemi.	Tokat
480	hor	Öküz ve beygirleri çağırma ünlemi.	Afyon
481	hota	Yaşa anlamında beğeni ünlemi.	Bilecik, Tokat, Eskişehir, Sivas, Ankara, Kayseri, Adana
482	hov hov	Sığır, davar çağırma ünlemi.	Tokat, Maraş
483	hoy	Ayol anlamında seslenme ünlemi.	Adana, Mersin
484	hoyha	Yuha anlamında ünlem.	Kerkük
485	hoynu	Şaşma ünlemi.	Konya, Mersin, Antalya
486	höst	At, katır, sığır vb. hayvanları durdurma, kovalama ünlemi.	Erzincan, Malatya, Maraş, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Niğde, Kırklareli, Tekirdağ
487	hösta	At, katır, sığır vb. hayvanları durdurma, kovalama ünlemi.	Kırklareli
488	höş	Arabaya koşulan hayvanları istenilen yöne	Nevşehir

		döndürmek için kullanılan ünlem.	
489	höt!	Hadi oradan! anlamına ünlem.	Erzurum
490	hu	Seslenme ünlemi	Kırşehir
491	huku	Seslenme ünlemi (çocuk dilinde).	Çorum
492	hula	Sevinç bildiren bir ünlem.	Adana, Osmaniye
493	huş	Şaşma ünlemi.	Tirebolu Giresun
494	hutça	Keçi çağırma ünlemi.	Antalya
495	huuk	Keçi çağırma ünlemi.	Isparta
496	huyhaa	Tavuk kaçırma ünlemi.	Kastamonu
497	hüküş	Sığır çağırma ünlemi.	Malatya
498	hülühülü	Kınama, ayıplama ünlemi.	Isparta
499	ih	Deve çöktürme ünlemi.	Isparta, Denizli, Manisa, Gümüşhane, Muğla
500	ihhı	Şaşma ya da sevinç bildirir ünlem.	Gümüşhane
501	i	Şaşma bildirir ünlem.	Gaziantep
502	ibi	1. Şaşma bildirir ünlem. 2. Kaz gütmeye ünlemi.	1. Aydın, İzmir, Manisa, Çanakkale, Çankırı 2. Amasya
503	ilaham	Hay Allah, ilahi anlamında bir ünlem.	Adana, Osmaniye
504	ine	Şaşma bildirir ünlem.	Denizli, Gaziantep
505	ini	Şaşma bildirir ünlem.	Isparta, Burdur
506	iniini	Şaşma bildirir ünlem.	Antalya
507	ist	At durdurma ünlemi.	Antalya
508	iy	Seslenme ünlemi.	Kırşehir
509	kaa	Şaşma bildirir ünlem.	Sivas
510	kal	Yahu anlamında ünlem.	Adana
511	karaca	Çelik çomak oyununda çarpılan çelik, sınır dışına çıktığı zaman, çocukların bağdırdıkları 'hey' anlamında ünlem.	Kırşehir
512	kebiç kebiç	Buzağı çağırma ünlemi.	Konya
513	keç keç	1. İnek kovalama ünlemi. 2. Keçi kovalama, çağırma ünlemi.	1. Iğdır, Kırşehir, Hatay 2. Kocaeli
514	kedi kedi	Keçi kovalama, çağırma ünlemi.	Trabzon
515	kele	1. Ayol, hey, yahu anlamında ünlem. 2. Kadın çağırma ünlemi. 3. Ayol, yahu anlamında ünlem (çoğunlukla kadınlar kullanır).	Denizli, Bursa, Tokat, Eskişehir, Çorum, Diyarbakır, Muş, Maraş, Urfa, Gaziantep, Kayseri, Nevşehir 2. İzmir, Tokat, Urfa, Maraş, Yozgat,

			Kırşehir, Nevşehir 3. Gaziantep, Yozgat, Kayseri, Nevşehir
516	kelez	Ayol, hey, yahu anlamında ünlem.	Mersin
517	keni	Birisine seslenme ünlemi.	Hatay
518	kenneş	İnekleri çağırma ünlemi.	Isparta
519	ket	Ya, doğru mu anlamında şaşma ünlemi.	Eskişehir
520	kı	Kız anlamında ünlem.	Erzincan, Niğde
521	kıcım	Çocuklara söylenen canım, şekerim anlamında sevgi bildirir ünlem.	Denizli
522	kıçı kıçı	1. Davar çağırma ünlemi. 2. Köpek çağırma ünlemi	Trabzon
523	kıçık kıçık	Köpek çağırma ünlemi	Denizli
524	kıdı kıdı	1. Davar çağırma ünlemi. 2. Köpek çağırma ünlemi	1. Kastamonu, Tokat, Ordu, Trabzon, Erzincan, Malatya, Sivas 2. Denizli, İzmir
525	kıdık kıdık	Köpek çağırma ünlemi.	Burdur, Denizli, Antalya
526	kıdış	Çocuklara söylenen canım, şekerim anlamında sevgi bildirir ünlem.	İzmir
527	kım	Sus, sakın ha anlamında ünlem.	Bolu, Kastamonu, Çankırı
528	kır çüh	At ve eşek çağırma ünlemi	Ankara
529	kır kır	At ve eşek çağırma ünlemi	Bayburt, Kars
530	kırç kırç	At ve eşek çağırma ünlemi	Çanakkale, Çankırı
531	kırı kırı	At ve eşek çağırma ünlemi.	Isparta, Denizli, Çankırı, Ankara, Konya, Antalya
532	kırıç kırıç	At ve eşek çağırma ünlemi	Amasya
533	kırık kırık	At ve eşek çağırma ünlemi	Ordu
534	kırı	At ve eşek çağırma ünlemi	Bayburt, Kars
535	kırı kırı	At ve eşek çağırma ünlemi	Uşak, Isparta, Manisa, Kütahya
536	kırr	Eşek durdurma ünlemi.	Manisa
537	kırr kırır	At ve eşek çağırma ünlemi	Manisa
538	kırrey	Eşek çağırma ünlemi.	Burdur
539	kırııç	Koyun sürüsünü çağırma ünlemi.	Nevşehir

540	kıs kıs	1. Köpekleri kızdırma, kışkırtma ünlemi. 2. Koyunları kovalama ünlemi.	1. Denizli, İzmir, Düzce, Bayburt Kars, Mersin, Erzurum 2. Çanakkale
541	kısı kısı	Köpekleri kızdırma, kışkırtma ünlemi.	Denizli
542	kıskır	Köpekleri kızdırma, kışkırtma ünlemi.	Afyon
543	kış kış (kış kışa)	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi.	İzmir, Kocaeli, Rize, Kıbrıs
544	kış kışt	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi.	Samsun
545	kışe kışe	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi.	Tokat, Gümüşhane, Trabzon, Maraş, Sivas, Kars
546	kışi kışi	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi.	Trabzon
547	kışo	Tavukları kovmak için kullanılan ünlem.	Erzurum
548	kışov kışov	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi.	Düzce
549	kıy	Hey anlamında çağırma ünlemi.	Burdur, Niğde
550	kıyık	Kız anlamında ünlem.	Samsun
551	kızeylim	Kadınların birbirlerini çağırma ünlemi.	Maraş
552	kiçi	Köpeği çağırma ünlemi.	Isparta
553	kiçi kiçi	Keçi çağırma ünlemi.	Sivas
554	kir kir (kiri kiri)	At ve eşek çağırma ünlemi	Niğde, Bayburt, Kars
555	kirik kirik	At ve eşek çağırma ünlemi	Kırşehir
556	kis kis	Köpekleri kızdırma, kışkırtma ünlemi. 2. Koyunları kovalama ünlemi.	1. Niğde, Hatay 2. Ağrı, Konya 3. Çorum
557	kist kist	Koyunları kovalama ünlemi	Ankara
558	kiş (kiş kiş)	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi	Artvin, Çorum, Urfa, Hatay
559	kişa (kişe)	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi.	Isparta, Denizli, Çorum, Amasya, Ankara
560	kişi kişi	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi	Niğde
561	kişt	Kümes hayvanlarını kovalama ünlemi	Trabzon
562	kişuv kişuv	Kedi çağırma ünlemi.	Konya
563	kiv	Kız anlamında ünlem.	Erzincan
564	köroğlu	Erkeklerin eşleri için kullandıkları seslenme ünlemi.	Ankara

565	kuçu kuçu	Köpek çağırma ünlemi.	İzmir, Kastamonu, Erzurum, Ağrı
566	kud (kudde)	Köpek kovalama ünlem.	Kars
567	kuma	Haydi, çabuk anlamında ünlem.	Isparta, Isparta, Edirne, Tekirdağ
568	kureyş	Çobanların davranları sularken kullandıkları ünlem.	Muğla
569	kuro kuro	Sıpa çağırma ünlemi.	Malatya
570	kûroh kûroh	At ve eşek yavrularını çağırma ünlemi.	Maraş
571	kurra kurra	Keçi ve koyun sürüsünü suya çağırma ünlemi.	Antalya
572	kurrç kurrç	Develere su içirme ünlemi.	Muğla
573	kurriş kurriş	Sıpa çağırma ünlemi.	Urfa
574	kuruk kuruk	At ve eşek yavrularını çağırma ünlemi.	Artvin
575	kuş kuş	Bebek avutmak ve uyutmak için kullanılan ünlem.	Gümüşhane
576	kuti kuti	Köpek çağırma ünlemi	Trabzon
577	kücü kücü	Köpek çağırma ünlemi	Ankara
578	küsôv küsôv	İnek, öküz vb. hayvanları korkutma ya da çağırma ünlemi.	Konya
579	lâ	Ey, ulan anlamında kabaca seslenme ünlemi.	Bolu, Kastamonu, Malatya, Sivas
580	lan	Ey, ulan anlamında kabaca seslenme ünlemi.	Bilecik, Çankırı, Samsun, Ordu, Ankara, Niğde
581	langirt	Cart kaba kâğıt anlamında küçümseme ünlemi.	Bursa
582	lay (layn)	Ey, ulan anlamında kabaca seslenme ünlemi.	Ankara, Bolu, Antalya, Muğla
583	layley	Kavga kızırtıma ünlemi.	Bolu
584	le (len, ley)	Ey, ulan anlamında kabaca seslenme ünlemi.	Yozgat, Isparta, Denizli, Aydın, Düzce, Antalya
585	lo	Ey, ulan anlamında kabaca seslenme ünlemi.	Antalya
586	loğ (looğ)	Ey, ulan anlamında kabaca seslenme ünlemi.	Çorum, Sivas, Tokat
587	lôş	Çocuk oyununda kaleye ebeden önce gelerek ebe olmaktan kurtulma sevinciyle çıkarılan ünlem.	Malatya
588	lübü Lübü	Tavuk çağırma ünlemi.	Konya
589	lüp lüp	Tavuk çağırma ünlemi.	Konya

590	ma	1. Çağırma ünlemi. 2. Şaşma ünlemi. 3. Manda çağırma ünlemi.	1. Isparta 2. Niğde 3. Denizli
591	maç	Kaç anlamında ünlem.	Malatya
592	maç maç	Manda kovalama ünlemi.	Kocaeli
593	maçı maçı	Kedi çağırma ünlemi.	Selanik
594	mah	Şaşma ünlemi.	Niğde, Konya
595	mah mah	1. Hayvan çağırma ünlemi. 2. Sığır çağırma ünlemi. 3. Köpek çağırma ünlemi. 4. Deve çağırma ünlemi.	1. Zonguldak 2. Isparta, Denizli 3. Isparta, Düzce 4. Konya
596	man	Şaşma ünlemi.	Niğde
597	mânı (mani)	Şaşma, üzülmeye bildirir ünlem.	Kayseri, Niğde
598	mavuş	Kedi çağırma ünlemi.	Gümüşhane
599	may (may may)	İnek kovalama ünlemi.	Gümüşhane
600	meh (meh meh)	Hayvan çağırma ünlemi.	Isparta, Sivas, Kastamonu
601	mini mini	Köpek çağırma ünlemi.	Niğde, Gümüşhane
602	mistan	Kedi çağırma ünlemi.	Gümüşhane, Gaziantep
603	moh moh	1. Deve çağırma ünlemi. 2. Köpek çağırma ünlemi.	1. Antalya 2. Kastamonu
604	na na	Köpek çağırma ünlemi.	Selanik
605	naha	Şaşma ünlemi.	Kütahya
606	nek	Sığır kovalama ünlemi.	Kurna Burdur
607	neme	Şaşma ünlemi.	Niğde
608	neş (niş)	Sığır kovalama ünlemi.	Aydın, Bolu, İstanbul, Ankara, Edirne
609	nişke	Sığır kovalama ünlemi.	Edirne
610	nişt	Sığır kovalama ünlemi.	Kastamonu
611	ô ok yâ	Deve çağırma ünlemi.	Mersin
612	obey	Deve durdurma ünlemi.	Kayseri
613	obi (obo)	Şaşma ünlemi.	Kütahya
614	obovu	Şaşma ünlemi.	Niğde
615	obu (obuy)	Şaşma ünlemi.	Aydın, Manisa, Kütahya
616	obya (obyama)	Şaşma ünlemi.	Kütahya
617	oghâ	Sığır durdurma ünlemi.	Amasya
618	oh!	Oh ! ; sevinç ve hoşnutluk ünlemi	Erzurum
619	oha	1. Sığır durdurma ünlemi. 2. Öküz sürme ve durdurma ünlemi.	1. Gümüşhane, Rize, Artvin, Elâzığ, Hatay, Sivas, Niğde, Kırklareli, Kıbrıs 2. Gümüşhane, Tokat, Ankara, Iğdır
620	ohah	1. Sığır durdurma ünlemi. 2. Öküz durdurma ünlemi.	1. Isparta, Burdur, Aydın, İzmir, Düzce, Çorum, Rize, Gaziantep, Kırşehir,

			Muğla 2. Gümüşhane, Muğla
621	oho	1. Sığır durdurma ünlemi. 2. Daha neler anlamında ünlem. 3. Öküz sürme ünlemi.	1. Artvin, Erzincan, Ağrı 2. Gaziantep 3. Kars
622	ohohom	Sevinç ünlemi.	Muğla
623	ola (ola!)	1. Erkeklerle seslenme ünlemi. 2. Ulan! (şasma, kızma, hayret ifade eden ünlem).	1. Gümüşhane, Kars 2. Erzurum
624	olâh	Hayvan kovalama ünlemi, oha.	Bursa
625	op	Şasma ünlemi.	Kütahya
626	os	Usanç bildirir ünlem.	Niğde
627	osca	Deve çağırma ünlemi.	Muğla
628	osi	Keçi kovalama ünlemi.	Denizli
629	oş	Köpek kovalama ünlemi, hoş.	Ankara, Çorum, Yozgat
630	oş oş	Köpek çağırma ünlemi.	Artvin, Kars, Gaziantep, Hatay
631	oşd!	Hoşt! köpek kovma ünlemi; hadi oradan; ne söylediğini bimiyorsun anlamına küfür sözü.	Erzurum
632	oşkiş oşkiş	Tut tut anlamında köpek kışkırtma ünlemi.	Ankara, Niğde
633	oşt	Köpek kovalama ünlemi.	Afyon, Denizli, Trabzon, Tokat, Ağrı, Gaziantep, Yozgat, Ankara, Kayseri, Niğde, Mersin, Antalya
634	oşt	Köpek kovalama ünlemi.	Kars, Mersin
635	ovha	Sığır kovalama ünlemi.	Tokat, Ordu
636	ovih ovih	At çağırma ünlemi.	Sivas
637	ovvah ovvah	At, eşek vb. hayvanları çağırma ünlemi.	Maraş
638	ovve	Deve durdurma, çağırma ünlemi.	Çanakkale
639	oy	Acı, üzüntü bildiren ünlem	Diyarbakır, Adana, Osmaniye
640	oyk oyk	Deve çağırma ünlemi.	Adana
641	oyn	Seslenme ünlemi, ey.	Antalya
642	öf!	Öf (bıkkınlık bildiren ünlem)	Erzurum
643	ök	1. Acı ünlemi, of. 2. Deve çağırma ünlemi.	1. Maraş, Adana 2. Adana, Mersin
644	ökök	Acı ünlemi, of, vay.	Adana
645	ökş	Öküz durdurma ünlemi.	Adana
646	ökşoha	Öküz durdurma ünlemi.	Sivas
647	öküşa	Öküz durdurma ünlemi.	Muğla

648	ölem	Şaşma ünlemi.	Malatya
649	ölen	Ulan anlamında seslenme ünlemi.	Erzurum
650	ölö	1. Şaşma ve korku ünlemi. 2. ünlemi.	Malatya
651	össi	Keçi kovalama ünlemi.	Denizli
652	öş öş	Köpek çağırma ünlemi.	Artvin
653	öşt	Köpek kovalama ünlemi.	Rize
654	övük övük	Deve çağırma ünlemi.	Adana
655	pa	1. Şaşma ünlemi. 2. Korku ünlemi.	1. Bayburt, Kars, Yozgat 2. Yozgat
656	padi padi	Kaz kovalama ünlemi.	Konya
657	pah	Beğeni, değer verme ünlemi.	Gaziantep
658	pali pali	Domuz çağırma ünlemi.	Giresun
659	pap	Kaz kovalama ünlemi.	Burdur
660	pari pari	At çağırma ünlemi.	Isparta, Ankara
661	pati pati	Kaz kovalama ünlemi.	Kocaeli
662	pe	Şaşma ünlemi	Van
663	peh	1. Şaşma ünlemi 2. Beğeni ünlemi. 3. Korkutma ünlemi.	1. Van 2. Maraş, Yozgat 3. Çorum, Yozgat
664	pet pet	Sığır çağırma ünlemi.	Malatya
665	pıcı pıcı	Sığır, davar çağırma ünlemi.	Artvin, Sivas, Kırklareli
666	pıcı pıcı	İnek vb. hayvan çağırma ünlemi.	Kars
667	pısık pısık	Köpek yavrularını çağırma ünlemi.	Bartın
668	pıss	At durdurma ünlemi.	Denizli, Niğde
669	pışş!	Aldatma ve olumsuzluk ünlemi; bk. ayrıca viyh.	Erzurum
670	pışşık	Güvercin çağırma ünlemi.	Bolu, Muğla
671	pi pi	1. Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi. 2. İnek çağırma ünlemi.	1. Erzurum 2. Maraş
672	piçi piçi	1. Sığır, davar çağırma ünlemi. 2. Kedi çağırma ünlemi. 3. Buzağı çağırma ünlemi.	1. Denizli, Aydın, Çorum, Samsun Amasya, Ordu, Giresun, Kars, Sivas 2. Elâzığ 3. Çorum, Yozgat
673	piçik piçik	Sığır, davar çağırma ünlemi.	Isparta, Maraş, Sivas
674	pih pih	Sevinç ünlemi.	Bolu
675	pili pili	Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Trabzon
676	pine pine	Kümes hayvanlarını kümese doğru kovalama ünlemi.	Çorum, Trabzon, Bayburt, Malatya,

			Gaziantep, Hatay, Sivas, Kayseri, Kars
677	pisee	Kedi kovalama ünlemi.	Niğde
678	pist	Kedi kovalama ünlemi	Gaziantep
679	piş piş	1. Çocuk uyutma ünlemi. 2. Kedi çağırma ünlemi. 3. Dana çağırma ünlemi. 4. Kedileri çağırma ve bebekleri uyutma ünlemi	1. Gaziantep, Mersin 2. Kars 3. Amasya 4. Erzurum, Ağrı
680	pişde	Kedi kovalama ünlemi.	Bayburt, Kars
681	pişi pişi	Öfkeli mandayı yatıştırma ünlemi.	Amasya
682	pişo pişo	1. At çağırma ünlemi. 2. Kedi çağırma ünlemi.	1. Antalya 2. Urfa
683	pişt	Kedi kovalama ünlemi.	Ağrı, Manisa
684	pit pit	Kümes hayvanlarını çağırma ünlemi.	Amasya
685	poğota	Oha anlamında kovalama ünlemi.	Rize
686	pö	Şaşma ünlemi	Denizli
687	pöçi pöçi	Manda çağırma ünlemi.	Sivas
688	pöh	1. Manda kovalama ünlemi. 2. Korkutma ünlemi.	1. Ordu 2. Çorum
689	pruka pruka	Sığırları çağırma ünlemi.	Selanik
690	prüü prüü	Kuzuları çağırma ünlemi.	Selanik
691	pşık pşık	Köpek çağırma ünlemi.	Mersin
692	puç puç (puç puç)	Dana çağırma ünlemi.	Artvin, Erzurum
693	puçi puçi	Dana çağırma ünlemi.	Artvin
694	puş puş	Güvercin çağırma ünlemi.	Niğde
695	püçü püçü	Buzağı çağırma ünlemi	Çorum
696	sipsi sipsi	Kedi çağırma ünlemi.	Trabzon
697	sitti	Hanım, hatun anlamında çağırma ünlemi.	Yozgat
698	so	Git (ünlem).	Tunceli
699	söbe!	Saklambaç ('itdi-bitdi') oyununda ebe yerine ilk ulaşanın durumu bildirme ünlemi.	Erzurum
700	şahum	Arkadaşım, dostum anlamında seslenme ünlemi.	Tokat
701	şibi şibi	Ördek çağırma ünlemi.	Samsun
702	şinanay	Sevinç bildirir ünlem.	Afyon
703	şök şök	Eşek çağırma ünlemi.	Kayseri
704	taan	Kınama ünlemi.	Manisa
705	tah!	Gösterme ünlemi	Erzurum
706	tata	Kedi kovalama ünlemi.	Artvin
707	tattata	Kedi kovalama ünlemi.	Artvin

708	tâv !	“O, ne diyorsun!; hayır olmaz!; işin mi yok!; adam sen de!” anlamlarında kullanılan bir ünlem.	Erzurum
709	te	1. Şaşma ünlemi. 2. Aşağılama ünlemi.	1. Çorum, Van, Gaziantep, Konya, Antalya 2. Gaziantep
710	teah	Şaşma bildirir ünlem.	Kayseri
711	tee	1. Şaşma ünlemi. 2. Aşağılama ünlemi	1. Çorum, Sivas 2. Bolu
712	teh	Beğeni ünlemi.	Hatay
713	teha	Şaşma bildirir ünlem.	Malatya
714	tehaş	Eyvah, yazıklar olsun anlamında acıma ünlemi.	Malatya
715	tehe	Şaşma ünlemi	Gaziantep
716	tekiş tekiş	Keçi çağırma ünlemi.	Isparta
717	tet	1. Kovalama ünlemi (köpek ya da kedi için). 2. Yallah, hadi bakalım! anlamında ünlem.	1. Afyon, Denizli, Aydın, Kütahya, Mersin 2. Erzurum
718	teuvvu	Yazık, çok yazık anlamında ünlem.	Elâzığ
719	tıkış tıkış	Keçi çağırma ünlemi.	İzmir
720	tiş	1. Usanma, bıkmaya bildirir ünlem. 2. Pişmanlık bildirir ünlem.	Burdur
721	tiş (tişş)	1. Şaşkınlık belirtir ünlem.	1. Gaziantep 2. Niğde
722	toh	Yazıklar olsun anlamında üzüntü ya da pişmanlık belirtir ünlem.	Isparta, Eskişehir
723	töh	Yazık anlamında ünlem.	Ankara
724	töre	Şaşma bildirir ünlem.	Bolu
725	tös	At, sığır vb. hayvanları çevirme, durdurma, kovalama ünlemi.	Samsun, Tokat, Giresun, Sivas, Niğde
726	töst	At, sığır vb. hayvanları çevirme, durdurma, kovalama ünlemi.	Amasya, Ordu, Hatay, Niğde
727	tû!	Tu !: yazıklar olsun! anlamında ünlem.	Erzurum
728	tuf	Aşağılama belirtir ünlem.	Niğde
729	tü	Tükürme yollu hakaret ifade eden ünlem.	Diyarbakır
730	u!	U!; çağırma; hayret, acı ifade eden ünlem	Erzurum
731	ula	1. Şaşkınlık ünlemi. 2. Genellikle erkek çocuklara seslenme, çağırma ünlemi.	1. Hatay, Sivas 2. Artvin

732	ulân (ulan, ulen)	1. a, a., vay vay, yerine kullanılan bir şaşkınlık ünlemi. 2. Genellikle erkek çocuklara seslenme, çağırma ünlemi.	1. Niğde 2. Manisa, Aydın, Burdur
733	ulây	Genellikle erkek çocuklara seslenme, çağırma ünlemi.	Burdur
734	unu	İmrenme, kıskanma, şaşma anlatan ünlem.	Erzincan
735	uş	1. Şaşkınlık, imrenme, üzüntü bildirir bir ünlem. 2. Hayret bildiren ünlem kelimesi	1. Ordu, Giresun, Erzurum Gümüşhane, Malatya 2. Zonguldak, Bartın, Karabük
736	uşak	Hey, yahu vb. anlamında seslenme ünlemi.	Çorum, Mersin
737	uşt	Köpek kovma ünlemi.	Samsun, Amasya
738	uu	Üzüntü bildirir ünlem.	Gümüşhane
739	uy	Korku, acı, acıma bildirir ünlem.	Kastamonu, Kilis, Maraş, Sivas, Ankara, Giresun, Konya, Mersin
740	uy ana	Korku, coşku ünlemi.	Gümüşhane
741	uyh	1. Şaşkınlık, üzüntü, özenme anlatır ünlem. 2. Aman, of vb. bıkkınlık bildirir ünlem.	1. Isparta, Bolu 2. Mersin
742	uyhâ	Zararlı hayvanları kovma, kaçırma ünlemi.	Muğla
743	üle	Seslenme ünlemi	Denizli
744	ülên	1. Beğenme, sevgi bildiren ünlem. 2. Seslenme ünlemi.	1. Denizli 2. Manisa
745	ülü	Şaşma ünlemi.	Isparta
746	ülüvvah	Şaşma ünlemi.	Eskişehir
747	ünü malim	Şaşkınlık bildiren ünlem.	Konya
748	üre	Davarları mandıraya götürürken kullanılan bir ünlem.	Bolu
749	üş üş	Köpek çağırma ünlemi.	Amasya
750	Va (vâ)	1. Acıma bildiren ünlem. 2. Şaşma bildiren ünlem.	1. Van 2. Tokat, Eskişehir, Kastamonu, Samsun, Giresun, Van, Gaziantep, Maraş, Yozgat, Afyon
751	vâ bacun	Öfke, mutsuzluk bildiren ünlem.	Afyon
752	vaş	1. Acıma, şaşkınlık, sevgi, üşüme, acı bildirir ünlem. 2. Alay, eğlenme belirtmek için kullanılan	1. Kocaeli, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Ankara, Niğde 2. Yozgat, Niğde 3. Niğde

		ünlem 3. Acıma bildirir ünlem.	
753	vay	Seslenme ünlemi.	Burdur
754	vay beni	Ah ne kötü (üzüntü bildirir ünlem).	Tokat
755	vay bu	Ah ne kötü (üzüntü bildirir ünlem).	Antalya
756	vay vay	1. Acı, üzüntü bildirir ünlem. 2. Yok canım, öyle mi? (üzüntüyle karışık alay belirten ünlem).	1. Artvin, Erzincan 2. Artvin
757	ve	Hayret ünlemi	Urfa
758	veh	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Ankara
759	veha	Koşum hayvanlarını durdurma ünlemi.	Ankara
760	vehey	Keçi sürüsünü götürürken çobanların kullandığı ünlem.	Isparta
761	velli	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Konya
762	vey	1. Çobanların güttükleri keçiler için kullandıkları ünlem. 2. Korku ifade eden bir ünlem.	1. Isparta 2. Diyarbakır
763	vı	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem	Ordu, Sivas
764	vıg	Yazıklanma ünlemi.	Çorum, Yozgat, Erzurum
765	vıh	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem	Çorum, Amasya, Yozgat, Ankara, Ordu
766	vıla vıla	Olayı tez bildirmek için kullanılan ünlem.	Burdur
767	vırtıs vırtıs	Keçi ve koyunların yavrularını analarından ayırmak için kullanılan ünlem.	İzmir
768	vırt	Haddine mi düşmüş, yapamayacağına say anlamında kullanılan bir ünlem.	Yozgat, Niğde
769	vış	1. Acıma, şaşkınlık, sevgi, üşüme, acı bildirir ünlem. 2. Şaşma bildiren ünlem.	1. Amasya, Kars, Erzurum, Diyarbakır, Elâzığ, Yozgat 2. Erzurum, Malatya, Yozgat Erzurum
770	vışışış	Şaşkınlık ve hayret ünlemi	Urfa
771	vıy	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem	Erzurum, Yozgat
772	vıy	Üzüntü bildirir ünlem.	Gümüşhane, Antalya

773	vi	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem	Bursa
774	vicâh	Alay ederken kullanılan bir ünlem.	Gaziantep
775	vidi	Tavuk, hindi, ördek, kaz yavrularını çağırmak için kullanılan ünlem.	Bilecik
776	vidi	1. Pahasınma, çok bulma bildiren ünlem. 2. Şaşma bildiren ünlem.	1. Konya 2. Kırşehir
777	vih	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem	Ankara, Konya
778	vik vik	Hindi çağırma ünlemi.	Denizli
779	vili	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Afyon, Isparta, Burdur, Balıkesir, Kastamonu, Hatay, Sivas, Yozgat, Niğde, Kırşehir
780	vilih	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Isparta
781	viliy	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Hatay
782	viri	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Sinop, Artvin, Konya
783	virik	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Sinop
784	viriy	1. Üzüntü, şaşma bildiren ünlem. 2. Acıma bildiren ünlem.	1. Sinop 2. Kırşehir
785	viş	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem.	Erzurum, Urfa
786	vit vit	Kaz, ördek, hindi çağırma ünlemi.	Çankırı, Ankara, Niğde, Konya, İstanbul
787	viy	Üzüntü, şaşma bildiren ünlem	Isparta, Erzurum
788	viyh !	Hayret, şaşma, üzüntü vb. ni ifade eden ünlem (bu ve aşağıdaki örnekler çoklukla kadınlar tarafından kullanılır.)	Erzurum
789	vizzik	Çocukları güldürmek, kızdırmak için kullanılan ünlem.	Denizli
790	vô	1. Üzüntü, şaşkınlık ünlemi. 2. Koşum hayvanlarını durdurma ünlemi.	1. Çorum, Konya, Kayseri 2. Bolu
791	vôh (2. vôha)	Koşum hayvanlarını durdurma ünlemi.	1. Kocaeli 2. Kocaeli, Çorum, Gümüşhane
792	voha gel	Öküzü sürmekte kullanılan ünlem.	Gümüşhane

793	vôhah	Koşum hayvanlarını durdurma ünlemi	Düzce
794	vola	Seslenme ünlemi.	Gümüşhane
795	vov	Üzüntü, şaşkınlık ünlemi.	Konya
796	vuş	Acıma, şaşkınlık, sevgi, üşüme, acı bildirir ünlem.	Van, Diyarbakır
797	vûy	Korku bildirir ünlem.	Rize
798	ya	Hayıflanma belirten bir ünlem.	Diyarbakır
799	yaa	Şaşma bildirir ünlem.	Aydın, Yozgat, Kayseri
800	yad yad	Yabancı tavuğu kovmak için kullanılan bir ünlem.	Gümüşhane
801	yah	1. Şaşkınlık, kararsızlık bildiren ünlem. 2. Öküz güderken kullanılan ünlem.	1. Ankara 2. Çorum
802	yaha	Şaşma, küçümseme, alay bildiren ünlem.	Malatya, Niğde, Ankara
803	yaha düş	Keçi ve koyunlara tuz verileceği zaman kullanılan ünlem.	Konya
804	yaho	Dikkat ifade eden bir ünlem, bk. yahu, yav, yâv	Diyarbakır
805	yahu	Karı koca birbirini çağırmak için kullanılan ünlem.	1. Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Manisa, Balıkesir, Bursa, Bolu 2. Artvin, Ankara
806	yalnız yalnız	Tay tay (çocuğu ayakla tutmak için kullanılan ünlem).	Trabzon
807	yamal yamal	Tavuk çağırma için kullanılan ünlem.	Burdur
808	yanım	Bir seslenme ünlemi: yeğenim.	Adana, Osmaniye
809	yav	Dikkat ifade eden bir ünlem, bk. yaho, yahu, yâv	Kırşehir, Diyarbakır
810	yavırım yavırım	Küçümseme ünlemi.	Niğde
811	yazzıh	Acıma bildiren ünlem edatı	Kırşehir
812	yeh	Korku ifade eden bir ünlem	Diyarbakır
813	yeh yeh	Köpek çağırma ünlemi.	Burdur
814	yey	Ağlayan çocuğu susturmak için yinelenerek kullanılan bir ünlem.	Hatay
815	yih	Develeri çöktürmek için kullanılan ünlem	Ağrı, Van
816	yi	Atı sürme ünlemi.	Konya
817	yoğa	Şaşkınlık bildiren ünlem.	Niğde

818	yu	Buraya bak, buraya gel anlamında kullanılan ünlem.	Isparta, Denizli, Samsun, Ordu
819	yua	Şaşma, korku bildiren ünlem.	Rize, Adana
820	yuğ	Çağırma ve dikkat ünlemi, hey!	Mersin
821	yuğ	Seslenme ünlemi.	Mersin
822	yuh	“Gel” anlamında kullanılır ünlem.	Ordu
823	yuha	Kuşları kovalama ünlemi.	Afyon
824	za (zâ)	1. Şaşma ve acıma bildirir ünlem; vah vah, ya! 2. Kışkırtma, kızdırma için kullanılan ünlem.	1. Burdur 2. Çorum
825	zağlı	Çocukları severken kullanılan ünlem.	Bayburt, Kars
826	zer	Erkek eşekleri anırtmak için kullanılan ünlem.	Isparta, Burdur

Sonuç

Türkiye Türkçesi halk ağızlarının ünlemler bakımından çok zengin olduğu görülmüştür, aynı ünlem farklı yerleşimlerde aynı anlamda kullanıldığı gibi farklı anlamların ifadesi olarak da kullanılabilmektedir. Ünlemlerin anlamı bağlama ve seslendirmeye göre değişmektedir.

Derleme Sözlüğü’nde anlamı ünlem olarak karşılanan toplam 826 (sekiz yüz yirmi altı) adet ünlem tespit edilmiştir. Bu sözcükler incelendiğinde tespit edilen ünlemler şu şekilde sınıflandırılabilir:

Duygu ifadesi olan ünlemler (korku, sevinç, şaşkınlık, acıma, heyecan, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk, üzüntü, pişmanlık, öfke vb):

Şaşma, şaşkınlık ifadesi olan ünlemler: abığ, abışş, abıy, abıyoh, abih, abiy, abo, abuf, abuğ, abuh, alû, aluf, aluh, alûv, aman, ayana, ayanom, aybuşşum, ayda (aydaa), eberu, ebey, ebi, ine, ini, iniini, pe, peh, te, teah, tee, teha...

Korku ifadesi olan ünlemler: aba, abacan, abadon, abah, abale, abar, abaré (abarî), abarîh, abığ, abışş, abıy, abıyoh, abih, abiy, abo, boôy (bôy), bov, cakka, cee, eboo, ebu, kûsôv kûsôv, ölö, pa...

Acı, keder, üzüntü ifadesi olan ünlemler: abari, abuv, adı, alay, analim, ari, ebeh, ebek, ebih, ebiy, hev, oy, ök, ökök, u, uy, vaş, vay, vay beni, vay bu, vay vay, veh, vış, vih, vik vik, vili, vilih, viliiy, viri, virik, viriy, viş, vuş...

Acıma ifadesi olan ünlemler: aah, ah tûf (ah tüh), ba, bâak, bâay, bah (baha), bahale (bakale), bav, boôy (bôy), bov, beh, bey (beyy), bî, diya, duh, tehaş, vaş, vay...

Hayret ifadesi olan ünlemler: aha, ahah (ahahah), ahaki, ahan, ahha, ah tûf (ah tüh), ala, alha, alhabası, allôv (alov), alluh, allüş, amanı (amanığ, amanık), amanın (amanin), amav, anacığım anaa, ceh, çeh, ola (ola!), u, uş, ve, vışşş...

Öfke, kızgınlık ifadesi olan ünlemler: aah, aha, ahah (ahahah), ahaki, ahan, bâak, bâay, bah (baha), bahale (bakale), bav, boôy (bôy) bov, vâ bacun...

Sevinç, sevinme ifadesi olan ünlemler: aha, ahah (ahahah), ahaki, ahan, ahha, alahey, amanın (amanin), amav, ciiaa, ciit, ihı, lış, ohohom, şinanay...

Pişmanlık ifadesi olan ünlemler: aah, annah, ba, bâak, bâay, bah (baha), bahale (bakale), bav, beh, bey (beyy), bî, bıy, bıyh, biy, bo, boôy (bôy), bov, tih, toh.

Alay ifadesi olan ünlemler: ahah (ahahah), ahaki, ahan, ahha, alay, alehey, buy (buy!), vaş, vay vay...

Sıkıntı, usanç, bıkkınlık ifadesi olan ünlemler: abo, aboh, abu, abuh, anay, datvirat, ebe (ebee), ebebe, os, öf, uyh.

Beğeni ifadesi olan ünlemler: annam, hota, pah, peh, teh.

Beğenmeme ifadesi olan ünlemler: azze, ba, bâak, bâay, bah (baha), bahale (bakale), bav, beh, bey, bî, bıy, bıyh, bıyy, biy, bo, boôy (bôy), bov.

Kınama, ayıplama ifadesi olan ünlemler: abovva, aybuşşum, azze, bıyh, büruh, hülühülü, taan.

Korkutma Ünlemleri: beh, ca, caa, cakka, cee, dodohın, kūsôv kūsôv, peh, pöh.

Gösterme Ünlemleri: dey, diâ, diya, tah.

Çocuk dilinde veya çocuklarla ilgili ünlemler: abacan, ay gede, bubaş, ciiaa, ciit, dal dal, huku, karaca, kıcım, kıdış, lış, piş piş, ulân (ulan, ulen), ulây, vizzik, zağlı.

İnsanlara seslenme ifadesi olan ünlemler: aba, abe, abey, abura, ağa, ah, aleh, alo, ece, eey, ege, ege, ehe, gı, gıcı, gıı (gığ), heg (heğ), heri, hoy, iy, kenî, lâ, lan, lay (layn), le (len, ley), lo, loğ (looğ), ölen, şahum, uşak, vay, vola, yanim...

Erkekler ve erkek çocuklar için seslenme ifadesi olan ünlemler:
ayılan, bubaş, efe, eye, ola (ola!), ula, ulân (ulan, ulen), ulây.

Kadınlar ve kız çocukları için seslenme ifadesi olan ünlemler:
gayz, gı, gıı (gığ), keke, kızeylim.

Hayvanlara seslenme (çağırma veya kovalama) ifadesi olan ünlemler: (İnek, koyun, kuzu, kedi, köpek, öküz, manda, deve vb. evcil hayvanlarla ilgili çok sayıda ünlem tespit edilmiştir.) bıcı bıcı, bıcık bıcık, bıçı bıçı, bi bi, bici, bici bici, bicik bicik, biç biç (biçi biçi), biçik biçik, bücü bücü, bücük bücük, büdü, bülü (bülü bülü), dah, dâha, dâhdâh, dahey, dast, diha, diih, diivey düvey, dik dik, gebici gebici, gebicik, gebiç gebiç, gebiş gebiş, gebüç gebüç, gebülübülü, gecbili bili, gecığı cığı, geçe geçe, höst, hösta, hoş, kiş (kiş kiş), kişa (kişe), kişi kişi, kişt, tekiş tekiş, tikiş tikiş...

Kaynaklar

- Ayverdi, İ. (2005). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- <https://sozluk.gov.tr> (son erişim: 01.10.2023)
- Korkmaz, Z. (2003). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu.
- Topaloğlu A. (1989). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe sözlük: XXXII+2763 s.*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu (1963-1982). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*: Ankara 1963, I (A), LV+444 s.; 1965, II (B), VIII+445-835. s.; 1968, III (C-Ç), VIII+837- 1310. s.; 1969, IV (D), VI+1311-1618. s.; 1972, V (E-F), VIII+1649-1880. s.; 1972, VI (G), 8+1881-2244. s.; 1974, VII (H-İ), [7]+2245-2576. s.; 1975, VIII (K), [8]+2577-3056. s.; 1977, IX (L-R), [VII]+1354-3506. s.; 1978, X (S-T), [VII]+3507-4018. s.; 1979, XI (U-Z), [VII]+4019-4402. s.; 1982, XII (Ek-I), XIV+4403-4842. s. Türk Dil Kurumu Yayınları. Sayı: 211[/1]-12.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AĞIZLARINDA KELİME İÇİ -b TÜREMESİ ÜZERİNE

Hatice ŞAHİN*

Özet

Ünsüz türemesi, standart dilde ve ağızlarda çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bir ses olayıdır. Türkçeyle ilgili ses bilgisi çalışmalarında diğer ses olayları gibi ünsüz türemelerinden de sebeplerinden söz edilerek örnekler verilmektedir. Gerçekleştiği yer açısından kelimenin başında, ortasında ve sonunda olmak üzere tasnif edilen ünsüz türemelerinin kelime içinde olan bir çeşidiyle ilgili yıllar önce J. Eckmann bazı tespitlerde bulunmuştur. Onun düşüncesine göre Türkçede kelime içindeki ünsüz türemeleri yeterince incelenmemiş, -h,-y gibi ünsüz türemeleri ele alındığı hâlde -b, -p ve -m türemelerinden pek söz edilmemiş ya da tesadüfen birkaç örnek dile getirilmiştir. Eckmann bu yazıda ayrıca Türkçedeki kelime içi ses türemelerinin çok çeşitli olduğunu, bu ses olayı örneklerinin kayda değer zaman ve emek harcamayı gerektiren bir konu olduğunu da vurgulamıştır.

Aslına bakılırsa geçmişten bugüne ünsüz türemeleriyle ilgili çalışmaların sayısı az değildir. Bu çalışmalar sayesinde konuyla ilgili tespitlerin ve doğal olarak bu ses olayının görüldüğü örneklerin arttığı, bu ses olayının yaşandığı düşünülen kelimelere daha dikkatli bakılması gerektiği yönünde görüşlerin de ortaya konduğu gözlemlenmektedir. Türeme ses olayının içinde Eckmann'ın değindiği seslerle ve konumla ilgili önemli katkılar sunan bazı çalışmalar yapılmış olsa da bu türemelerin ortaya çıkardığı durumlarla ilgili hâlâ dikkat çeken bazı noktalar bulunmaktadır.

Bu düşünceden hareketle bu bildiride öncelikle kelime içindeki -m sesinden sonra türeyen -b ve -p türemelerinin farklı düzlemlerde örneklerine, türemelerin kalıcı olup olmadığına, ikili kullanımların var olup olmadığına bakılacaktır. Fakat daha ağırlıklı olarak bu ses türemelerinin görüldüğü “basamak/basambak, saklamaç/saklambaç, bazlamaç/bazlambaç bürüme/bürümbe” gibi kelimelerin sunduğu farklı morfolojik izah ve yorumların karşılaştırılması ve değerlendirilmesine çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, ses olayları, ünsüz türemesi, iç türeme, -baç eki.

* Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bursa, hatices@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8832-8240.

ON THE DERIVATION OF "-b" IN THE WORD IN TURKEY TURKISH AND ITS DIALECTS

Abstract

Consonant derivation is a sound phenomenon that occurs for various reasons in standard languages and dialects. In phonology studies related to Turkish, examples are given by mentioning the reasons for consonant derivations as well as other phonetic events. Years ago, J. Eckmann made some observations about a type of consonant derivations classified as at the beginning, middle and end of the word in terms of the place where it occurs. In this study, it was stated that consonant derivations in Turkish words were not sufficiently examined, although consonant derivations such as -h, -y were discussed, -b, -p and -m derivations were not mentioned much or a few examples were given by chance. In this article, it has also been emphasized that there are a wide variety of in-word sound derivations in Turkish, and that these sound phenomena are a subject that requires considerable time and effort.

The number of studies on consonant derivations from past to present is not low. Thanks to these studies, it has been put forward that the findings related to the subject and naturally the examples in which this sound phenomenon is seen increase or the words that are thought to have experienced this sound phenomenon should be looked at more carefully. Although there have been some studies that have made important contributions to the sounds and positional derivations that Eckmann mentioned in the derivational sound phenomenon, there are still some remarkable points about the situations that these derivations reveal.

Based on this idea, in this paper, firstly, the examples of -b and -p derivations derived after the -m sound in the word in contemporary Turkish languages, standard Turkey Turkish and its dialects, which are also given in other studies, whether the derivations are permanent or not, whether there are dual uses will be examined. However, an evaluation will be made on the determination of the suffixes in these words, based on the thought that the words in which these sound derivations occur, present different appearances during morphological analysis, as in the examples of "basamak / basambak, saklamaç/ saklambaç, bazlamaç / bazlambaç, bürüme/ bürümbe".

Keywords: Turkey Turkish dialects, phonetic events, consonantal reproduction, derivation in word, -bAç suffix.

Giriş

Ünsüz türemesi, standart dilde ve ağızlarda çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bir ses olayıdır. Kaynaklarda bu ses olayıyla ilgili çok da ayrıntılı olmayan bilgiler verilirken daha çok ön ve iç seste görüldüğü (Aksan vd, 1978, s. 53), yazı dilinde Türkçe kelimelerde daha az sayıda rastlandığı (Demir-Yılmaz, 2010, s. 171) başlıca ekleme sırasında çatışmayı önlemek ve yabancı kelimeleri Türkçeye uydurmak amacıyla ortaya çıktığı (Banguoğlu, 2019, s. 67) ve çok da sık karşılaşılan bir ses olayı olmadığı ifade edilir. Yine de Türkçenin her düzlemiyle ilgili dilbilgisi çalışmalarında diğer ses olayları gibi bazı ünsüz türemelerinden de söz edilerek örnekler verilmektedir. Bu türemelerden biri, J. Eckmann tarafından yıllar önce ortaya konan ve yeterince çalışılmadığına dair uyarısıyla birlikte örneklendirilen, kelime içinde -b, -p ve -m türemesidir. Eckmann'a göre, bu yazının yazıldığı dönemde var olan gramerlerde sadece h ve y ünsüz türemelerinden söz edilmekte, bunlardan başka ses türemelerine pek değinilmemekte, değinilse de bunlar tesadüfi birkaç örnekten ibaret olmaktadır.

Yazısında “*Bir müddetten beri Türkçedeki anorganik sesler hakkında malzeme toplamakla meşgulüz. Ancak bu iş bizi bir müddet daha işgal edeceğinden, bu yazımızda şimdilik yalnız kelime ortasında görülen anorganik b, p ve m üzerinde durmak istiyoruz. Aşağıda verilen misallerden anlaşılacağı gibi, bu üç türeme ses, bilhassa Türkiye ağızlarında yaygın olmakla beraber, Türkiye Türkçesi dışındaki şivelerde de meçhul değildir. İleride bu şiveler, hele bunların ağızları, hiç olmazsa Anadolu ağızları kadar araştırılmış olursa, şimdikinden daha çok misallerin ortaya çıkacağı muhakkaktır.*” (Eckmann, 1953, s.133) diyerek aslında ünsüz türemesinin nadir görülen ses olaylarından olmadığı, üzerine dikkatle eğilinmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Deny'nin bu tespitlerinin ardından geçen zaman içinde, standart dilde ve ağızlarda ünsüz türemeleriyle ilgili çalışmaların ve doğal olarak örneklerin arttığı görülmekle beraber ne yazık ki kendisinin işaret ettiği kelime içinde belli ses koşullarında ortaya çıkan b, p ve m türemeleri, istenilen düzeyde ele alınmamıştır. Eckmann, yukarıda da belirtildiği gibi bu yazısında Türkçedeki kelime içi ses türemelerinin çok çeşitli olduğunu, bu ses olayı örneklerinin kayda değer zaman ve emek harcamayı gerektiren bir konu olduğunu söylemiş, aynı doğrultuda Karaağaç da konunun güçlüğünü “*Belirlenemeyecek kadar çeşitli nedenlerle Türkçe veya alıntı kelimelerde iç ses türemesi görülmektedir*” (Karaağaç, 2018, s. 95) ifadesiyle aktarmıştır.

Bu bildiride ağırlıklı olarak ağızlarda sadece -m sesinin yanında türeyen -b sesiyle ilgili örnekler üzerinde durulacak, sadece bu ses türemesiyle ilgili olduğu düşünülen açıklamalar ve örnekler değerlendirilecektir. Çıkış

noktası olarak kabul edilen yazıya göre kelime içinde -b ve -p sesi sadece -m sesinin yanında türemektedir. Bunun sebebi ise bu sesin kelime içinde oluşturduğu ses koşullarıdır. Eckmann, bu iki sesin (yani -b/-p), ya -m'den sonra bir ünlü veya -m'den sonra dudak ünsüzü dışında bir ünsüz gelmesi durumunda türeyebildiğini söylerken eldeki örneklerin -m'den sonra ünlü gelmesi durumunda türediğini de belirtmiş, ayrıca bu türemenin Türkçe dışındaki dillerde de görülebildiğini Macarca, Almanca, Fransızca vs. dillerden de örnekler vererek göstermiştir (1953, s. 314).

Bunun dışında yazısında yaygın bir ses olayı olarak tarihi ve çağdaş Türk dillerinde örnekleri bulunduğunu belirtmiş; *Alama: alamba, basamak: basambak, domalan: dombalan, bürme: bürümbe, kamalak: kambalak, kümüz: kümbüz, cızlama/cızlamba, cimi: cimbi, cimit: cimit, camış: cambış, domal-: dombal-, domur-: tombur-, heme /höme: hömbe* gibi Anadolu ağızlarından; *yumalak: yumbalak, camılşa: cambılşa, cımak/jumak/jumak: cumbak/jumbak, cubarmek: cubarimbek* gibi diğer Türk lehçelerinden örnekler vermiştir. Bu örneklerin arasında Batı ve doğu dillerinden geçip Anadolu ve Rumeli ağızlarında kullanılan *peştamal: peşdambal, salamura: salanbur, boma: bomba* gibi kelimeler de gösterilmiştir.

Konuyla ilgili yapılmış bazı çalışmalar, Eckmann'ın değindiği seslerle ilgili türemeler konusuna katkı vermiş olsa da hâlâ cevaplanması veya dikkat edilmesi gereken noktaların varlığını da ortaya çıkarmıştır.

Anadolu Ağızlarında Anorganik Ünsüz (M, B, P, N, R, T) Türemesi başlıklı bildirisinde Gündoğan Alpay, bu ses türemelerinin nedenlerini ve örneklerini açıklamış ve her bir örneğin ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini o da savunmuştur (Alpay, 2019, s. 58-78).

Bu durumda ilk olarak 1953 yılında vurgulanan ve sonraki zamanlarda tekrar ele alınan ünsüz türemesiyle ilgili çalışmalar (Mangır, 2021: 296) ve ortaya konan farklı değerlendirmeler sebebiyle -m ve -b seslerinin hangi koşulda yan yana geldiği, örneklerde -b sesinin türeyip türemediği, benzeşme veya benzeşmezlik ses olayına uğrayıp uğramadığı konusu hâlâ üzerinde durulmaya değer niteliktedir. Dolayısıyla **alama: alamba, basamak: basambak, domalan: dombalan** kelimeleri ile **saklambaç, dolambaç pampuk** gibi yerli yabancı kelimelerin aynı ses olayını yaşayıp yaşamadığı incelenmelidir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Standart dilde -m sesinin yanında görülen -b sesinin kelime içinde hangi sebeple ortaya çıktığıyla ilgili aşağıdaki gibi bir tasnif yapılabilir.

1-b sesinin kelime içinde türemeyeyle ortaya çıktığı örnekler: Bu örneklerde türeme olduğu aslında (standart dilde veya farklı bölge ağızlarında)

her iki biçimin de kullanılıyor olmasından anlaşılmaktadır. Herhangi bir anlam farkı oluşturmaksızın ikili kullanımın varlığı -b türemesini de göstermektedir. **Alamaç/alambaç dolamaç/dolambaç, bulamaç/bulambaç, bazlamaç/bazlambaç, kovalamaç/ kovalambaç/ kolambaç, bürüme/bürümbe, domal-/ dombal-, domur-/ dombur-, çitlemik/ çitlembik, tomalak/ tombalak, tomak/ tombak, basamak/ bastambak/ basambak, cımızık?/cumbuzuk/ cimbüzük.**

Eckmann yazısında bu gruba dâhil edilebilecek “alama ‘el ile tutulacak kadar büyük taş parçası’/alampa/allampa, basamak/basambak, İtalyanca boma> bumba/ bomba, bürüme ‘yazma, yemeni, kadın çarşafı’/bürümbe, cızlama ‘mayalı hamurdan saç üzerinde yapılan bir çeşit ekmek’/cızlamba, cimi ‘küçük’/cimbi ‘ufak üzüm salkımı’, çamış ‘huysuz çifteli, hırçın hayvan’/çambış, domalmak/dombalmak, domalan/dombalan, domur/tombur, kamalak/kambalak, kümüz/kümbüz, teleme/telembe, zerzemi/zerzembi/zerzenbi/zerzembe/zerzemba” örneklerini vermiştir.

2--b sesinin kelime içinde benzeşme/benzeşmezlik yoluyla ortaya çıktığı örnekler:

Saklan-baç>saklam-baç, dolan-baç>dolam-baç, atlan-baç>atlam-baç, garsambaç/ karsanbaç: kar ve pekmez ile yapılan bir tür tatlı (Suriye)

3- Alıntı kelimelerde aslına uygun olarak -b’li kullanıldığı örnekler:

Olhamur/ iflamur/ olhambur, peştamal/ peşdambal, salamura/ salamora/ salanbur gibi bazı kelimelerde görülen -b sesi, türetme ekinin belirlenmesinde rol oynamayabilir. Özellikle alıntı kelimelerde bu durum, daha açık bir şekilde görülebilir.

4-Belki başka nedenlerle ortaya çıkan örnekler:

Çelik çömbek (çelik çomak?) çocuk çombak (?) cumbuzuk/ cimbüzük(?) gibi -m sesinin yanında görülen -b sesinin hangi sebeple ortaya çıktığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün olmayabilir.

-b Sesiyle İlgili Ses Olaylarının Morfolojik Etkileri

Fonetik olarak kelime içinde ortaya çıkan veya değişen seslerin tespit edilmesinin önemi, morfolojik tahlil sırasında kendini göstermektedir. Bu ses olaylarının tam olarak ortaya konamaması veya dikkate alınmaması, bazı eklerle ilgili bazı farklı uygulama ve izahların da yapılması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bildiride konuşulan -b ve -m sesiyle başlayan eklerin ayrımı da bu konu içinde değerlendirilebilir. Buna bağlı olarak bir ekte ses olayı sonucu ortaya çıkan -b sesinin ekteki yerinin belirlenmesi ve gösterilmesi,

ayrıca dikkat isteyen bir konudur. Eckmann, ünsüz türemeleriyle ilgili yazısında “*Bundan başka –mac (~ma) ve –mık eklerinde de anorganik b-‘ye sık sık rastlanır.*” diyerek bu konuya işaret etmiştir (Eckmann, 1953, s. 317).

Standart Türkiye Türkçesinde örnekleri nispeten az olan, ağızlarda daha farklı türevleriyle karşılaşılan **alamaç** “yarısı yanmış odun parçası” /**alambaç**, **bazlama/ bazlamaç/ bazlamba/ bazlambaç**, **bulamaç/ bulambaç**, **bürtlemeç /bürtlembeç**, **dolamaç/ dolambaç**, **dönemeç/ dönembeç**, **karlamaç/ karlambaç**, **omaç/ ombaç** ve **çıtlamuk/ çıtlamık/ çitlembik**, **karamuk/ karambuk/ karanbık**, **kızamık/ kizamuk/ kizambık**, **zırzamık/ zırzımbık** gibi kelimelerde –b sesinin açıklanmasına ve eklerin ona göre ayrılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Bizim bu konuyu ele almamızın sebeplerinden biri de bilinen ancak hangi yolla gerçekleştiği konusunda dikkat isteyen bir ses olayının özellikle Türkiye Türkçesiyle ilgili dilbilgisi kitaplarında birbirinden farklı açıklamalara yol açmasıdır. Bu durumdan en çok etkilenen ek, –mık, +IIIk, –AmAk gibi eklerin dışında belki de örnekleri biraz daha çok olduğu için –mAç ekidir.

Eckmann’ın –maç/-mbaç eki olarak verdiği bAç/-mAç, eklerinin dilbilgisi kitaplarının bazılarında –bAç, bazılarında –mAç olarak verildiği, bazı kitapların ise iki eki birden gösterdiği gözlemlenmektedir.

Clauson’da –bAç eki gösterilmemiştir. Deny, –mAç ekini –mAk veya –mA mastar ekinin bir ikili hâli olarak kabul edip Çağataycada olduğu gibi Osmanlıcada da yemek adlarında kullanılıyor diye açıklamış, **oğmaç**, **tutmaç**, **bulamaç**, **kavrulmaç**, **bazlamaç/bazlambaç**, Bulgarcada kullanılan “çok pişirilmiş süt” anlamındaki **kırtmaç** örneklerini vermiştir. Yemek adlarının dışında bu ekin görüldüğü “çekik göz” anlamındaki **aymaç**, **yırtmaç**, **yanılmaç**, “çıplak” anlamındaki **soymaç**, **sığırmaç** kelimeleri de Deny’nin eserinde yer almaktadır. Bu örneklerin ardından bildiri konusuyla ilgili “Katıldığı tabanın sonunda ‘n’ ünsüzü olduğu zaman bu ekin ‘m’si b’ye çevrilip –bAç olduğu gibi benzeşme yoluyla taban sonundaki ‘n’ de ‘m’ olur: **dolambaç/dolanbaç**, **saklanbaç**, **atlambaç** ve **bazlambaç**, **dönenbeç**” demiştir (Deny, 2012, s. 522). Buna göre Deny, –baç ekinin benzeşme olayı sonunda ortaya çıktığını söylemektedir. Vecihe Hatipoğlu da –bAç ekinin başındaki ‘b’ aslında ‘m’dir diyerek ekin aslının –mAç olduğunu ifade etmektedir.

Gülensoy (2000, s. 379), fiilden isim yapan ekler arasında işlek olmayan ek olarak –baç, –beç ekini **sakla-n-baç** ve **dola-n-baç** örnekleriyle vermiştir. Ek, Eker tarafından da –bAç imlasıyla ve aynı örneklerle **dolambaç**, **saklambaç** biçiminde verilmiştir. (Eker, 2003, s. 284) Ergin, –baç, –beç eki için **dolan-baç** ve **saklan-baç** kelimelerinde bu ek vardır. Ekin b’si fiilin

n'sini de m'ye çevirir diyerek **saklam-baç** ve **dolam-baç** örneklerini vermiştir (Ergin, 2001, s. 260; Ergin, 1977, s. 195).

-bAç ekinde söz eden Gülensoy ve Eker'in kitaplarında ayrıca -mAç eki de yer almaktadır. Eker, **yırt-maç**, **bula-maç**, **de-meç** örnekleriyle (Eker, 2003, s. 284), Gülensoy, **bula-maç**, **yut-maç**, **yanılt-maç**, **tut-maç**, **yırt-maç**, **kanırt-maç**, **de-meç** örnekleriyle eki göstermiştir (Gülensoy, 2000, s. 379).

“-bAç: Eklenmesi, fiillerin dönüşlülük eki almış biçimleriyle sınırlıdır: **dolam-baç** < **dolan-baç**, **saklam-baç**. -mAç: Az sayıda örnekte görülen, işlek olmayan bir ektir: **yırt-maç**, **de-meç** vb.” (Yılmaz, 2017, s. 133-134).

Akçataş ve Taşdemir, Hatipoğlu'nu referans göstererek “-mAç: Bu ek aslında -baç şeklinde kelimeler türetmiştir. “Dönüşlü çatı eki olan -n'den sonra -meç eki benzeşme kuralına göre -baç olmuştur.” (Hatipoğlu, 1974, s.35) Çocuk oyunu adı anlamında “**atlambaç**, **saklambaç**” adlarını türetmiştir. Kelime yapımını yaygınlaştırmak için “**almaç**, **kurutmaç**” örneklerinde araç anlamı verirken “**ovmaç**, **bulamaç**” gibi örneklerde ise “yemek” anlamı vermiştir. Ancak örnekleri kısıtlı sayıda kalmıştır. (Akçataş & Taşdemir, 2020, s. 142)

Ercilasun, yıllar önce bir yazısında -mAç ekiyle ilgili açıklamalarda bulunmuş, ekin iki ayrı kaynağa dayandığını, yemek adları yapan -mAç ekinin -mA aş yapısından, oyun adları yapan -mAç ekinin -mAca ekinde geldiğini savunmuştur. Ayrıca “-mAca'dan gelişen -maç ve -baç eki ise -maca ekinin ifade ettiği gibi yapılan işi veya müteessir olan nesneyi anlatmaktadır.” diyerek -bAç ekinin ses değişikliği sonucu ortaya çıktığını belirtmekle beraber bir anlamda sadece -mAca ekinde gelenlerin -bAç olduğunu ifade etmiştir (Ercilasun, 1973, s. 88).

Banguoğlu da bu ekle ilgili ayrıntılı açıklama yapmış, -mAç ekinin ekin -mA üzerine gelen -Aç küçültme ekinin birleşmesinden doğduğunu Eski Türkçedeki **kıymaç**, **kavurmaç** örneklerini vererek ileri sürmüştür. Ekin üç ayrı işlevinden söz ederek ilk olarak az sayıda aygıt ismi yaptığından, ikinci olarak **dolanmaç**>**dolanbaç**>**dolambaç**, **saklambaç**, **dönembec**, **güdembec** (Okurken satırları izlemekte kullanılan araç. Uşak) örneklerini vererek dönüşlü fiil tabanlarına gelip ses değişikliği yaşadığını belirtmiş, çeşitli anlamlarda kelime yaptığından söz etmiştir. Üçüncü olarak da -mAç ekinin -mA eki ve aş kelimesinin birleşmesiyle yemek adları yaptığından **bulgama aş**>>**bulamaç** örneğiyle söz etmiştir. Banguoğlu'nda ayrıca bu ekle ilgili **tutmaç**, **uvmaç**, **sıkmaç**, **dürmeç**, **bulamaç**, **kavurmaç**, **koyultmaç**, **çığırtmaç**, **bazlamaç**/**bazlama**/**bazlambaç** örneklerini de açıklamalarının sonuna eklemiştir. Ayrıca ekin belli, yoğun ve dar bir kullanım sahası olduğunu dolayısıyla kendi ifadesiyle de-meç örneğindeki gibi yalın bir

anlatım vermeye kalkışmanın yersiz olduğunu söylemiştir (Banguoğlu, 2019, s. 268).

Karataş, -bAç ekini -mAç ekine göndermiş, -mAç ekini ise iki ayrı kaynaktan getirmiştir. Karataş'a göre **bulamaç** ve **bazlamaç** kelimelerindeki mAç eki -mA aş yapısından; **yanılmaç**, **saklamaç**, **almaç**, **soğutmaç** kelimelerindeki -mAç eki ise -mAcA ekinden gelmiştir (Karataş, 2019, s. 407).

Söz konusu eklerle ilgili açıklamalar özetlendiğinde, -bAç ekinin çoğunlukla gösterilmediği, eserlerin birçoğunda -mAç ekinin yanında -bAç ekinin de verildiği ama ilgi kurulmadığı, çok azında ise -bAç ekinin ses olayı sonucu oluşan bir biçim olduğu ifade edilmiştir. Ancak, standart dilde -bAç eki sadece dönüşlü fiil çatılarında ve benzeşme dolayısıyla ortaya çıkan örneklerde görülmüş, dolayısıyla dilbilgisi kitaplarında da bu şekilde yer almıştır. Anlaşıldığı kadarıyla -b türemesinin gerçekleştiği yemek, aygıt ve diğer anlamlardaki kelimelerdeki -bAç eki yazı diline geçmediği için örneklendirilmemiştir. Öte yandan standart dilde -b türemesi yaşamış **tombalak**, **çitlembik** gibi kelimelerde tespit edilen ses değişikliklerinin dikkate alınmadığı, eklerle ilgili herhangi bir açıklama yapılmadığı da görülmektedir. Aynı durum, Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili çalışmalarda da tanıklanmıştır. Güzel, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki türetme ekleriyle ilgili çalışmasında örnek vermeden -mAç ekiyle fiilden türetilmiş 220 isimden söz etmiş, -bAç ekinden ise söz etmemiştir (Güzel, 2018, s. 78). Hâlbuki ağızlarda; **goyultmaç** “Bir çeşit süt tatlısı” Afyon-Emirdağ, **çalkamaç** “içine ekmek doğranmış ayran” Afyon-Emirdağ, **basmaç** “et, soğan, baharat ve düğürle yapıp külde, közde ya da tavada pişirilen yuvarlak yiyecek” Afyon-Emirdağ, **doğramaç** “süt, yoğurt, ayran içine ekmek doğranarak yapılan yiyecek, papara” Adıyaman yemek adları ile **germeç** “çamaşır ipi” Afyon-Emirdağ/ “çit veya avlu kapısı” Bartın, **gavurtmaç** “bir yere dikmek, fidan olmasını sağlamak için bir ağaçtan kırılan dal parçası” Bartın, **durukmaç** “acıktığında herhangi bir evin kapısına gelip ilgi gösterildiğinde o evden ayrılmak istemeyen sahipsiz kedi, köpek için kullanılan ad” Bartın, **dırmaç** “yünden yapılan ve insanın sırtına konulan yükün düşmemesi için koltuk altından geçirilerek bağlanan ip” Trabzon gibi -mAç ekini kullanan diğer adların yanında türeme sebebiyle olmasa bile **dolamaç** Afyon-Emirdağ, **siyembeç** “saklamaç oyunu” Bartın gibi (örneklerin artırılmasının mümkün olduğu) -bAç ekini barındıran kelimeler de mevcuttur.

Sonuç

1- Bu bildiriye konu olan uygun koşullarda -m sesinin yanında -b türemesi, başka dillerde de karşılaşılan bir ses olayıdır. Dolayısıyla bu ses olayına Arapça, Farsça, İtalyanca gibi farklı dillerden Türkçeye geçmiş kelimelerde de rastlanabilir.

2- Konuyla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalar, - m sesinin yanında görülen her -b sesinin türeme olmadığı, -mb ünsüz çiftinin benzeşme, benzeşmezlik gibi diğer ses olaylarıyla da oluşabileceğini göstermektedir.

3- Bu ses olaylarının morfolojik açıdan bu bildiride öne çıkarılan fiilden isim yapma -mAç/-bAç eki ve bunun gibi bazı eklerin belirlenmesi ve tanımlanmasında ikili durumlar ortaya çıkardığı gözlemlenmektedir.

4- Dilbilgisi kitaplarında yer alan -bAç ve -mAç eklerinin çoğu kez birbirinden farklı yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Bu açıklamalardan ve örneklerden hareketle -bAç ekinin asli olmadığı, ses olayları sebebiyle -mAç ekinden evrildiği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca -bAç ekinin ağızlarda yemek, alet ve çeşitli alanlarla ilgili kelimelerde olmak üzere görüldüğü de belirtilmelidir.

5- Bu durumda ses olayları sonucu değişikliğe uğrayan eklerin nasıl gösterilmesi gerektiği konusunun ele alınması, eklerin tasnifinde ve öğretiminde ortak bir tutum benimsenmesi gerekli görülmektedir.

Kaynaklar

- Akçataş, A. & Taşdemir, S. (2020). Türkiye Türkçesinde kök ya da gövdeye gelen ekler üzerine bir anlambilim incelemesi. *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 129-149.
- Aksan D. vd. (1978). *Türkiye Türkçesi gelişmeli sesbilimi*. Türk Dil Kurumu.
- Alpay, G. (2019). Anadolu ağızlarında anorganik ünsüz (m, b, p, n, r, r) türemesi. X. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (s. 58-78) Osmangazi Üniversitesi.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Böler, T. (2020). *Türkiye Türkçesi ses bilgisi*. Kesit.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*,. Oxford University.
- Demir N., Yılmaz E. (2010). *Türk dili el kitabı*. Grafiker.
- Eckman, J. (1953). Kelime ortasında anorganik “b, p” ve “m”-nin türemesi. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 313-320.
- Eker, S. (2003). *Çağdaş Türk dili*. Grafiker.
- Ercilasun, Ahmet B. (1973). -maç –meç eki üzerine. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 83-88.
- Ergin, M. (1977). *Türk dil bilgisi*. Minnetoğlu.
- Ergin, M. (2001). *Üniversiteler için Türk dili*. Bayrak.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe el kitabı*. Akçağ.
- İlhan, N. (2009). Türkiye Türkçesi ağızlarında ses türemesi ve ağız tasnifleri açısından değerlendirilmesi. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin ses bilgisi*. Kesit.
- Karataş, M. (2019). *Her yönüyle Türk dili*. Kimlik.
- Mangır, M. (2021). Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarındaki ‘ünsüz türemesi’ tespitleri Üzerine”. *Kesit Akademi Dergisi*, 7 (27), 281-312.
- Nas, G. E. & Salan, M. (2019). *Bartın ağızlarının tematik sözlüğü*. Fenomen Yayıncılık.
- Sağır, M. (2002). Ses olayları bakımından Anadolu ağızları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20.
- Telli, B. & Bulduk, T. B. (2018). *Adıyaman ili ve yöresi ağızları söz varlığı*. Gazi.
- Türkmen, Ş. & Türkmen, Ö. (2018). *Örnekleriyle Emirdağ ağızları*. Emirdağ Belediyesi.
- Yılmaz, E. (2017). *Türkçe biçim bilgisi*. Anadolu Üniversitesi. Açık Öğretim Fakültesi, 133-134.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN SEVGİ VE ÖVGÜ BİLDİREN SÖZCÜKLERİN ANADOLU AĞIZLARINDAKİ GÖRÜNÜMÜ

Hatice TEKLER*

Özet

Dil, insanlar arasında anlaşmayı, nesilden nesile kültür aktarımını sağlayan en önemli iletişim araçlarından biridir. İletişim esnasında içerisinde bulunulan duruma göre sevgi, nefret ve bunlarla ilgili duyguları ifade etmeye yarayan sözcüklerin çeşitliliği, insan ruhunun yaşadığı kargaşadan evrensel bir boyuta olan yolculuğunda önem arz eder. Farklı sözcükler kullanılarak duyguların ifade edilmesi, bireylerin hislerinin yoğunluk durumuna göre aktarımında önemli rol oynar. Türkçe, bu bakımdan zengin bir dildir. Örneğin Standart Türkiye Türkçesinde yer alan gönül bağlamak, aşkından ölmek, gönül vermek vb. ifadeler sevgiyi anlatmanın farklı şekilleridir. Bu bağlamda sözcükler, duyguların sesidir. Düşünceler ise yine söz dağarcığında bulunan sözcükler ile şekillenir. Eski Türkçeden günümüze sevgiyi ve övgüyü ifade eden çeşitli sözcükler kullanılmıştır. Türk dilinin tarihî dönemleri içerisindeki Karahanlı Türkçesinde yer alan Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâtî't-Türk adlı eseri, sözcük çeşitliliği bakımından oldukça zengin bir dil varlığına sahiptir. Eser, dönemin kültür, dil, coğrafya ve tarih bilgilerini içeren önemli bir kaynaktır. Türk toplum yaşantısına ait ilklerle de ön plana çıkmıştır. Bu eserde çalışmanın konusunu kapsayan sevgi ve övgü sözcüklerine de yer verilmiştir. Bu sözcükler, Anadolu ağızlarında kimi zaman fonetik, morfolojik ve semantik açılarından değişimlere uğrayarak kullanılmaya devam etmiş kimi zaman ise kullanımdan kalkmış ve yok olmuştur. Bu çalışmada Dîvânu Lugâtî't-Türk adlı eserdeki sevgi ve övgü ile ilgili isimlerin Anadolu ağızlarındaki görünümü incelenerek bu sözcüklerin gösterdiği değişimler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâtî't-Türk, Anadolu ağızları, sevgi, övgü, sözcük.*

* Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, haticetekler1@gmail.com. ORCID: 0000-0001-9295-8459.

THE APPEARANCE OF LOVE AND PRAISE WORDS IN DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TURK IN ANATOLIAN DIALECTS

Abstract

Language is one of the most important communication tools that provide understanding between people and transferring culture from generation to generation. The variety of words that are used to express love, hate and their derivative emotions, depending on the situation during communication, is very important in the journey of the human spirit from the turmoil to a universal dimension. Expressing emotions using different words plays an important role in conveying the feelings of individuals according to their intensity. Turkish is a very rich language in this regard. For example, in the Standard Turkey Turkish, it means to bond, to die of love, to give heart etc. Expressions are different ways of expressing love. In this context, words are the voice of emotions. Thoughts are shaped by the words in the vocabulary. Various words expressing love and praise have been used from Old Turkish to the present. Kâşgarlı Mahmud's work *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which takes place in Karakhanid Turkish in the historical periods of the Turkish language, has a very rich language existence in terms of word diversity. The work is an important source containing the culture, language, geography and history of the period. It has also come to the fore with the firsts of Turkish social life. In this work, the words love and praise, which cover the subject of the study, are also included. These words continued to be used in Anatolian dialects, sometimes by undergoing changes in phonetic, morphological and semantic aspects, and sometimes they disappeared and disappeared. In this study, the appearance of the names related to love and praise in *Dîvânu Lugâti't-Türk* in Anatolian dialects will be examined and the changes in these words will be discussed.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk, Anatolian Dialects, Love, Praise, Word.*

1. Giriş

Bir dilin iki cephesi bulunmaktadır. Bunlardan biri insanların konuşup işiterek iletişim kurduğu “konuşma dili” diğeri ise farklı sembol gösterimleri kullanarak iletişim kurduğu “yazı dili”dir. Bu ikisi her zaman birbirini tamamlamıştır. Konuşma dili, bölgelerin doğal, günlük diliyken yazı dili eğitimde, edebiyatta, bilimde ve ortak iletişimde kullanılan dildir. Konuşma dilinde ortam doğal olduğu için kurallara, söyleyişe dikkat edilmeyebilir. Bu şekilde zamanla konuşma dilinin şekillendiği ve bölgeden bölgeye değişiklik arz ettiği görülür. Bu değişiklikler bir bölgede yer alan fonetik, morfolojik ve semantik açıdan birbirinden farklı özelliklere sahip olan ağızları meydana getirir. Ağızların çeşitliliği de dilin zenginliğini ve yetkinliğini gösterir.

Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinen, yazıldığı dönemdeki bilim kültür, sanat ve tarih açısından okurlarını aydınlatan Divânu Lugâti't-Türk, Karahanlı Türkçesi döneminde Mahmûd bin Hüseyîn bin Muhammed el-Kâşgarî tarafından kaleme alınmıştır. Eser “Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlük mahiyetindedir. Eserin tam adı Kitâbu Divâni Lugâti't-Türk'tür; Türk lehçelerini toplayan kitap” demektir... DLT her şeyden önce bir sözlüktür. Ancak gerek eserde yer alan söz varlığının tematik çeşitliliği, gerek birçok kelime için karşılık vermekten öte yapılan açıklamalar, gerek girişte ve bazı bölüm sonlarında verilen bilgiler eseri âdeta bir Türkiyat ansiklopedisi hâline getirmiştir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. xvii).

DLT'nin tematik açıdan oldukça zengin bir söz varlığı vardır. Çalışmanın konusu olan *sevgi* ve *övgü* sözcükleri kavram alanının ise eserde geniş ve önemli bir yer kapladığı görülür. Evrensel bir duygu ifade eden *sevgi* sözcüğü ve karşıdaki kişiyi beğenme, sevme sonrası ona güzel sözcükler kullanmayı ifade eden *övgü* sözcükleri insanlar için temel bir ihtiyaçtır.

Türkçe sözlükte “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu” olarak ifade edilen *sevgi* sözcüğü kavram olarak soyut bir ifadedir (Türk Dil Kurumu, 2019, s. 2081). Ancak bu eylemi gerçekleştiren kişi ona anlam katar. Toplumsal görev düşüncesinden uzak bir şekilde düşünebileceğimiz *sevgi* ifadesi, insanlar arasındaki ilişkilere göre farklılık gösterir. Anne/baba ve çocuk arasında olan *sevgi*, kişinin ruhsal gelişimini ve karakter özelliklerini belirlerken karşı cinsle kurulan *sevgi* ilişkisi varlığın doruk bir deneyim yaşamasına sebep olur. Maslow'a göre “sevgi, sevgi-nesnesinin gerçek niteliklerinin derin bir şekilde algılanmasını sağlar. Sevgi, sevgi-nesnesinden derin bir şekilde etkilenmeyi içerir, bu sevginin temel işleyişlerinden biridir. Böylece yinelenen, istekleri, araştıran bir bakış, yani özen'le görme ortaya çıkar” (Maslow, 2021, s. 82). Bu görme eylemi kişiyi canlandıran, üretkenliğini arttıran taraflarını tetikler. Böylece *sevgi* sözcüğü bir kavram olmaktan uzaklaşır ve gerçek anlamını bulur.

Kelimelere anlam kazandıran esas şey kişilerdir. Sevgi, bir sahip olmanın ötesinde mülkiyet hakkı bulunmayan insani duyguların en temel gereksinimlerinden biridir. Sevgi ve güzellik bir arada düşünebileceğimiz iki önemli kavramdır. Türk milleti olarak sevgi ve sevgiyi-beğeniye ifade eden övgü sözcükleri, tarihin geçmiş yüzyıllarından bu yana kullanılagelmıştır. Bundan sonraki yüzyıllarda da Türkçenin söz varlığının içerisinde yerini almaya devam edecektir.

Çalışmada, DLT’de yer alan sevgi ve övgü ile ilgili isimler tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin karşılığı, Derleme Sözlüğü ve alanla ilgili yapılan çalışmalarda araştırılıp incelenmiştir.

2. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te Yer Alan Sevgi/Övgü Sözcükleri ve Anadolu Ağızlarındaki Kullanımları

agır

- *agır* sözcüğü DLT’de “ağır, yavaş; ağırlık, yük; pahalı” anlamlarında yer alır.

Kavmin içinde veya beyin yanında itibarlı olan kimseye *agırlıg kişi* denir. Teñri meni *agırladı* denir ki ‘Tanrı beni muteber kıldı’ demektir” şeklinde geçmektedir. *agır neñ* sözcüğü ise “pahalı şey” anlamında yer alır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 542, 25).

Anadolu ağızlarında sözcük şu anlamlarda kullanılmıştır:

- *ağar* “ağır, yavaş”; *ağır* “olgun, terbiyeli, oturaklı, akli başında; itibarlı, hatırı sayılır (kimse); kıymetli eşya para; çeşme yalağı” (DS).
- *ıdırak* “yavaşça” (Yıldırım, 2006, s. 454).
- *ār* “ağır” (Caferoğlu, 1995, s. 222).
- *ağar/ār* “ağır” (Günşen, 2000, s. 460, 461).
- *ār* “ağır” (Demir, 2001, s. 334).
- *ağır* “ağır, değerli, muhterem” (Erten, 1991, s. 240).
- *ār* “ağır”; *ağar işidiyi* “ağır işitiyor” (Özdil, 2019, s. 232-233).
- *ağıridi* “ağır idi” (Akdağ Erdoğan, 2021, s. 206).
- *avır* “ağır”; *ağır* “zor, güç” (Coşkun, 2022, s. 149,120).
- *ağar* “ağır; yavaş; ağırbaşlı”; *ağır ayak* “gebe, yüklü, doğurması yakın”; “yavaş yavaş, ağır ağır” (Gösterir, 2015, s. 5).

- *ağır* “ağırlık yönünden hafif; şiddetli” ; *ār* “yavaş” (Acar, 2008, s. 349-413).
- *āğır* “sindirimi güç (yiyecek)” (Sarıtiken, 2017, s. 229).
- *ağır* “değerli; değeri çok olan, gösterişli; ciddi, kötü” (Yaşurgan, 2019, s. 107).
- *ağır* “değerli, kıymetli eşya; güç, zor” (Gül, 1993, s. 86).
- *aar* “zor, güç” (Kirik, 2011, s. 241).
- *ağır* “ciddi, kötü; tartıda çok çeken, hafif karşıtı; yavaş; zor, güç” (Özmen, 2007, s. 143-249).
- *ağır* “zor, güç işitme; tartıda çok çeken, hafif karşıtı; sorumluluk” (Ankay, 2022, s. 261-294).
- *ār* “ağır” (dokunaklı, kırıcı); *ār* “yavaş” (Ümüt, 2006, s. 146-233).
- ‘*ağır* “ağır”; ‘*ār* “ağır” (Aksoy, 1991, s. 31-45).

DLT’de yer alan *ağır* sözcüğü, Anadolu ağızlarında, “olgun, terbiyeli; yavaş; sert keskin; kalabalık, çok; zahmetli, çetin, kabus” şeklindeki karşılıklarla bir anlam genişlemesine uğramıştır. Kelimenin anlamı, ağızlardaki kullanımlarında değişmiş olsa da DLT’de yer alan anlam ile aynı karşılıklıta kullanıldığı pek çok örnek mevcuttur.

DLT’de *ağır* sözcüğünün türevi olduğu düşünülen *ağırla-* fiiline de yer verilmiştir. Sözcük, Anadolu ağızlarında semantik açıdan genel olarak korunmuştur.

ağırla- “ağırlamak, ihsan etmek, ikram etmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 542).

aar-la- “ağırlamak, ikramda bulunmak” (Günşen, 20000, s. 460).

ağırlama “konuğa bakma, yedirip içirme” (Gösterir, 2015, s. 6).

ağırla- “misafir etmek” (Çavga, 2020, s. 202).

ağırlallardı “ağırlarlardı” (Akdağ Erdoğan, 2021, s. 206).

ağırla- “misafir etmek” (Ankay, 2022, s. 266)

ağırla- “misafir etmek” (Aygün, 2019, s. 226).

DLT’de *ağırlal-* “ağırlanmak”, *ağırlan-* “ağırlanmak” *ağırlık tut-* “ağırlamak, itibar etmek” fiillerinin de yer aldığı görülmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018).

agırlıg

- DLT’de *agırlıg* sözcüğü “itibarlı”; *agırlık* “ikram, ihsan” anlamında kullanılmaktadır. “(*agırlıg*) *agırlıg er insanlar arasında itibar gören kişi*” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 543, 75).
- *agırlıh* “bütün ev eşyası; yaylaya çıkarılan bütün eşya” (DS).

Anadolu ağızlarında sözcük şu anlamlarda kullanılmıştır:

- *agırlık* “başlık parası” (Gösterir, 2015, s. 5).
- *agırlık* “terazilerde tartma işi yapılırken bir kefeye konulan nesne” (Sarıtiken, 2017, s. 188).
- *agırlıg* “değerlilik” (Başkan, 2012, s. 152).
- *arlıh* “sıkıntı” (Ümüt, 2006, s. 111).
- *arlık* “zorluk”; *agırlık* “başlık parası” (Aygün, 2019, s. 169, 222).
- ‘*agırlık* “evlenecek erkeğin kız tarafına verdiği para, kalın” (Aksoy, 1991, s. 31).

DLT’de yer alan *agırlıg* sözcüğü Anadolu ağızlarında kullanılan *agırlıh*, *agırlık*, *agırlık*, *agırlıg*, *arlıh*, *arlık*, ‘*agırlık* örneklerinde görüldüğü üzere ses değişimlerine uğramıştır. Anlamının ise “bütün ev eşyası; yaylaya çıkarılan bütün eşya; ağır, değerli; saygınlık, değer; vakar, temkin; nikâhta kız tarafına verilen para, başlık, ev eşyası, karşılık, bedel; evlenecek erkeğin kız tarafına verdiği para, kalın” örneklerinden de anlaşılacağı üzere anlam genişlemesine uğradığı tespit edilmiştir.

alkış

- Sözcük, DLT’de “övgü, dua, insanın iyiliklerini zikretme ve menkıbelerini sayma; (peygamber için) salavat” anlamlarında kullanılmaktadır.

“*Ol begke alkış birdi derler; ‘o, beyi övdü’ demektir. Ve yalavaçka alkış birgil derler; ‘peygamber aleyhisselâma salavat getir’ demektir*” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 548-549, 48).

Sözcük, *alkış*- şeklinde olan fiil ile zıt bir anlam yapısına sahiptir. *alkış*- “birbirini yok etmek”tir.

- *alkış* (*alhış*) “hayır, dua, iyi dilek” *Oğlum sözümü tut, alkışımı al* (DS).
- *alhış* “takdis, takdir” (Caferoğlu, 1995, s. 232).

Sözcüğün fonetik, morfolojik ve semantik açıdan küçük değişikliklerle Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam ettiği görülür.

DLT’de *alkış* sözcüğü ile kurulmuş olan *alkış bîr-* fiilinin kullanımları DLT ve DS’de şu şekildedir:

DLT’de sözcük “övmek” anlamında geçmektedir.

“alkış övgü, dua, insanın iyiliklerini zikretme ve menkıbelerini sayma. Ol begke alkış birdi derler; ‘o, beyi övdü’ demektir. Ve yalavaçka alkış birgil derler; ‘peygamber aleyhisselâma salavat getir’ demektir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 48,549).

alkış etmek (alkış vermek) “dua etmek, iyi dileklerde bulunmak” (DS).

alpagut

- Sözcük DLT’de “cesur savaşçı, kahraman” anlamında yer almaktadır.

“korkma anar utru turup tegre yöre

kapsa anıñ alpagutın andan tür e”

“Düşmandan korkma; onu karşıla ve karşısında dur! Onun kahramanlarını def et ve onları kâğıt dürrucesine dür!” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 549, 522).

- *alpoud* “köy adı”; *elleuT* “alpoğut: köy adı”; *alpōd* “kırmızı başörtüsü” (Acar, 2008, s.435-446).

Sözcüğün ağızlarda yalnızca köy adı ve başörtü anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

aluk

- DLT’de “Oğuz lehçesinde güçlü, dayanıklı” anlamında geçmektedir.

“aluk er Oğuz lehçesinde güçlü, dayanıklı adam” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 549, 32).

- *alık* “eğer, semer, palan, hayvanın beline konulan eski çul; hayvanlara semersiz vurulan yük; semerin içine konulan yün, keçe, kırpıntı; gön, çarığın içine konulan veya ayağa sarılan çorap eskisi; palto, aba, gocuk; kirli ve eski çamaşır; giyecek eşya, çamaşır, giysi, elbise; yırtık, çok eski, partial; çamaşır yıkarken giyilen eski elbise; düzensiz, tertipsiz; anlayışlı, kavrayıcı, alıngan, hassas; sözünde durmayan, yalancı, döneke; besili koyunların sırtında biraz yün bırakarak vurulan işaret; koyunların sırtından alınan ilk yün; nişân, işaret için kulağın ufak bir parçasının alınması; boğaların boyunlarındaki şişkin yer;

zayıf, halsiz, renksiz, soluk; akarsuların, sellerin sürükleyip getirdiği tahta, odun, çalı çırpı; iç güveysi”; *alılı* “alılık”; *aluk* “alılık”; *anılı* “anık”; *anık* “boşboğaz, ara bozucu; zayıf, cılız”; *halık* “eski ayakkabı; hayvanların sırtına vurulan ağaçsız havut, semer” (DS).

- *alılık* “hayvanın beline konulan eski çul; yırtık, çok eski giyim eşyası ya da yatak yorgan; hastalıklı”; *aluk* “alılık” (Gösterir, 2015, s. 13-15).
- *alılı* “(<alılık) çok eski, yırtık elbise veya ev eşyası” (Bayraktar ve Bayatlı, 2000, s. 274).
- *alılık* “giyecek eşya, çamaşır, giysi, elbise”; *aluk* “alılık, aptal, serser” (Ateş, 2015, s. 56-57).
- *alılık* “tahtadan yapılmış bir çeşit oyun aracı” (Akca, 2009, s. 676).
- *kaluk* “çok eskimiş ayakkabı”; *kaluk ağız* “boş konuşan kimse” (Memiş, 2019, s. 68).

DLT’de geçen *aluk* maddesiyle ilişkisi olabileceği tahmin edilen *alılık*, *alılı*, *aluk*, *anılı*, *halık* örnekleri, farklı şekil ve anlamlarla Anadolu ağzlarında kullanılmaktadır.

anaç

- DLT’de “anne gibi akıllıca davranan küçük kız (Küçük kıza sevgi ifade etmek için kullanılır)” anlamında yer alır.

“bütün kavmin annesi imiş gibi akıllılık gösteren küçük kız. Bu söz, ona sevgi ifade etmek için kullanılır” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 550, 25).

- *anaç*, *anaş*, *aneç* “analaşmış, çok yavru doğurmuş, yaşlanmış, kümes hayvanı, kuş ve evcil memeli hayvan”; *anaç* “çok oğul vermiş arı; ihtiyarlamış, kocamış adam; evlenmemiş, yaşlanmış kız; orta yaşlı, ergin, olgun kadın; kuvvetli, sağlam; çok beslenmiş; iyi cins damızlık hayvan, boğa; aşı yapılan dal, gövde; köklü, eski; çelik çomak oyununun büyük sopası; serbest hareketli, başına buyruk, eksik terbiyeli kız veya kadın; huy ve şekil bakımından anneye benzeyen; su arkı, bent; bakımlı, verimli toprak; kağnı tekerleğinin orta kısmı”; *anaç*, *anaş*, *aneç*, *aneş* “kurnaz, tecrübeli, bilgili”; *anac* “anaç; çok doğuran iyi cins hayvan; yaşlılık denilen bir çeşit kuş” (DS).
- *anaç* “piliçlikten, yavruluktan çıkmış, ana olacak hale gelmiş (kuş)” (Aksoy, 1991, s. 43).

- *anaç* “analaşmış, çok yavru doğurmuş, yaşlanmış kümes hayvanı, kuş ya da evcil memeli hayvan; kurnaz, deneyimli, bilgili” (Gösterir, 2015, s. 1).
- *anaç* “analaşmış, çok yavru doğurmuş, yaşlanmış, kümes hayvanı, kuş ve evcil memeli hayvan” (Çınar, 2023, s. 133).
- *anaç* “analaşmış, çok yavru doğurmuş, yaşlanmış, kümes hayvanı, kuş ve evcil memeli hayvan; orta yaşlı, ergin, olgun kadın; değirmende çarka giden suyu salmıya yarıyan ark” (Ateş, 2015, s. 59).

DLT’de yer alan *anaç* maddesi birçok yörede fonetik yapısını korumuştur. Sözcük, DLT’deki anlamı dışında “çok oğul vermiş arı; evlenmemiş, yaşlanmış kız; kuvvetli, sağlam; bakımlı, verimli toprak” örneklerinde olduğu gibi çeşitli anlamlar kazanmıştır.

biliglig

- DLT’de “âlim; akıllı; bilge, hakîm” anlamında geçmektedir.
“(biliglig) âlim, akıllı, hakîm için biliglig kişi denir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 588, 223).
- *bilikli* “anlayışlı, akıllı, bilgili” (DS).

Sözcük incelenen diğer ağız çalışmalarında tespit edilememiştir.

isiglik

- DLT’de “sıcaklık; sevgi ve muhabbet” anlamlarında yer alır.
“Buradan köñül isiglik kerek denir; kalpte sevginin sıcaklığı olması gerek demektir.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 668, 78).
- *isilek, isirik, ısılık, isik* “sıcaktan, terden yüzde meydana gelen küçük, kırmızı sivilceler; sıcaklığın etkisiyle sararmış buğday” (DS).
- *isik, isilek* “sıcaktan, terden vücutta oluşan küçük, sivilce benzeri kabartılar” (Gösterir, 2015, s. 219).

Sözcüğün DLT’deki sahip olduğu anlam değişse de büyük ölçüde sıcaklıkla alakalı yeni anlamlar kazandığı görülür.

körklüg

- DLT’de “güzel” anlamında yer alır.
“Köp söğütke kuş konar körklüg kişike söz kelir”.

“Kuş, gür ve dolaşık dallı söğüt ağacına konar; güzel ve aydınlık yüzlü kadına söz gelir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 740, 21).

- *görklü/görkemli* “gösterişli, yakışıklı, göz alıcı” (DS).

köni

- Sözcük DLT’de “güvenilir (kişi); düz (nesne); doğru, düzgün” şeklinde yer alır.

“(köni) köni nerj düz nesne. (köni) güvenilir kişi için köni er denir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 738, 449).

DS’de *köni* sözcüğünden türemiş olabileceği düşünülen *gönü*, *gönlü* “olgun” sözcüğü yer almaktadır (DS).

Sözcük, incelenen diğer ağız çalışmalarında tespit edilememiştir.

öge ~ öge

- Sözcük DLT’de “aklı ve iz’anı olan, yaşlı, işlerde denenmiş, halktan insanların unvanı; akılca üstün olana verilen lakap” anlamında yer alır.

“(öge) yaşı büyük, aklı ve iz’anı olan kimseye öge lakabı verilir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 784, 22).

- *öge* “dâhi” (DS).

öge sözcüğünden türediği düşünülen *ögeç* sözcüğü ise *Bayburt İli Ağzı Söz Varlığı* adlı yüksek lisans tezinde şu şekilde açıklanmaktadır:

“ögeç ‘Bir yaşından dört yaşına kadar erkek koyun, koç (Bayburt-Uluşiran*Şiran-Gm. DS.3316) < OT. öge ‘yaşlı’ + ç ‘küçültme eki’ (TTTSKBS, A-N. , s. 649) < ök ‘dört yaşında koyun’ + eç (SD., s. 492)” (Memiş, 2019, s. 90).

sag

- Sözcüğün DLT’deki anlamlarından biri “Oğuzcada akıl; hızlı kavrayış ve zekâ”dır.

“sag hızlı kavrayış ve zekâ. Oğuzca. Bundan sende sag yok denir; ‘sende hızlı kavrayış yok’ demektir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 798, 410).

- *sak*, *sayah* “uyanık, tetikte”; *sak*, *sayak*, *sok* “uykusu hafif kimse” (DS).

- *sak* “uykusu hafif kimse” (Gösterir, 2015, s. 325).
- *sak* “hafif (uyku); uyanık, tetikte” (Aksoy, 1991, s. 572).

sewüglük

- Sözcük DLT’de “sevgi” anlamında yer alır.

“kizlep tutar sewüglük adrış küni belgürer

başlıg közüg yapsama yāşı anıñ sawrukır”.

“Gizli tutulan sevgi ayrılıkta ortaya çıkar. Yaralı ve yaşlı olan göz, gözyaşlarını saklayamaz” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 816, 282).

“Atalay, Dankoff-Kelly *sewüklük*, *sevüglük*, Clauson *sevüglük*. *Sewüklük* “sevilmişlik” anlamına gelir; oysa burada *hubb* “sevgi” söz konusudur: *sew-üg* “sevgi, sevmek” + *lük* (sev-mek+lik gibi)” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 282).

- *sevi* “sevgi, aşk” (DS).
- *süygü* “sevgi, aşk” ” (Gösterir, 2015, s. 352).
- *sevgi* “sevgi” (Başkan, 2012, s. 292).
- *sevgi* “sevgi” (Sarıtiken, 2017, s. 207).
- *sevgi* “sevgi” (Erdoğan, 2012, s. 314).
- *sévgi* “sevgi” (Silahşör, 2011, 108).

sewük

- DLT’de sözcük “sevgili, sevilen şey” anlamında yer alır.

“sewük nēñ”

“sevilen şey” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 816, 168).

- *sevik* “unutkan, sersem; dost” (DS).
- *sevgülü* “sevgili” (Demir, 2001, s. 354).
- *süygülü* “sevgili” (Gösterir, 2015, s. 352).
- *sevgülü* “sevgili” (Acar, 2008, s. 231).
- *sevgili* “sevgili” (Bozkurt, 2019, s. 145).
- *sevgili* “sevgili” (Yaşurgan, 2019, s. 135).
- *sevgülü* “sevgi ve bağlılık duyulan” (Üstün, 2008, s. 67).

- *sevgili* “sevgili” (Aydın, 2020, s. 84).
- *sēgili* “sevgili” (Aygün, 2019, s. 266).

tétig

- Sözcük, DLT’de “zeki” anlamında geçmektedir.

“Anası tewlüg yuwka yapar oğlu tetig koşa kapar”

“Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 872, 362).

- *tetik*, *tedik*, *tetük* “uyanık, açığöz”; *tetik*, *tedik* “çabuk davranan, çevik; becerikli”; *tetik* “önder, kılavuz” (DS).
- *tetik* “uyanık, açığöz” (Gösterir, 2015, s. 372).
- *tetük* “hızlı, tetik” (Yıldırım, 2007, s. 306).

Sonuç

Bir dildeki söz varlığı çeşitliliği dilin ve dilin konuşulduğu toplumun kültürel unsurlarının zenginliğini gösterir. Eserlerde bu çeşitliliği tam anlamıyla görmek ve anlamak ancak üzerinde yapılan araştırma ve incelemelerle mümkündür. Türklüğe ve Türkçeye büyük katkısı olan Dîvânü Lugâtî’t-Türk adlı eser, âdeta bir sözcük hazinesi mahiyetindedir. Tematik çeşitliliği bakımından birçok kez ele alınıp incelenen eser, üzerinde yapılan sayısız çalışmaya rağmen hâlâ araştırmacıların zihinlerinde merak uyandırmaya devam etmektedir. Bu eserin sahip olduğu tematik söz varlığı, ses, şekil ve anlam bilgisi özellikleri üzerinde gerek tarihî lehçeler gerek çağdaş lehçeler gerekse ağızlarla yapılan karşılaştırma çalışmaları sürmektedir.

Çalışmada Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te yer alan sevgi/övgü sözcükleri tespit edildi. Konusu itibarıyla tematik yönden kelimelerin anlamlarının yaşadığı semantik değişimler incelendi. Tespit edilen kelimeler Derleme Sözlüğü, ağız araştırmalarını içeren kitap ve makalelerde yer alan kullanımlarıyla sunuldu.

İncelenen sözcükler içinde *köni*’nin ise ağızlarda *gönü/gönlü* şekillerinde “olgun” anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir.

anaç, *tetig* maddeleri, fonetik açıdan çok fazla değişime uğramamakla birlikte semantik açıdan değişerek ağızlarda kullanılmaya devam etmektedir.

biliglig, *körklüg*, *sewüglük*, *sewük* sözcüklerinin ise semantik açıdan sıklıkla korunduğu ya da yakın anlam değişimlerine uğradığı görülmektedir.

Alkış sözcüğü, ağızlarda anlamını ve sahip olduğu ses özelliklerini büyük ölçüde korumuştur; *sag* sözcüğü küçük ses değişimi yanında benzer anlamlarla kullanılmaya devam etmektedir; *alpagut* sözcüğü ise DLT'deki “cesur savaşçı, kahraman” anlamını yitirerek “köy adı, özel isim; kırmızı başörtü” anlamını kazanmıştır.

Tespit edilen sözcük dağarcığına bakıldığında Türkçenin tarihî lehçelerinde de sevgi, saygı ve övgüye verilen önemin Anadolu Ağızları ile kıyaslanacak zenginlikte ve olgunlukta olduğunu söylemek mümkündür.

Kısaltmalar

DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk

DS : Derleme Sözlüğü

Kaynaklar

- Acar, E. (2008). *Kastamonu Merkez İlçe ve Köyleri Ağız* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Akca, H. (2009). *Ankara İli Ağızları İnceleme - Metinler – Dizin C. I* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akdağ Erdoğan, H. (2021). *Konya İli Kulu İlçesi Merkez ve Köyleri Ağız* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Lisans Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Aksoy, Ö. A. (1991). *Gaziantep Ağız Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler C. III*. İstanbul: İbrahim Horoz.
- Ankay, N. (2022). *Van Saray Ağız İnceleme/Metin/Sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ata, A. (2002). Derleme Sözlüğü'nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler II . *Türkoloji Dergisi*, 15 (1) , 0-0 . DOI: 10.1501/Trkol_0000000048.
- Ateş, M. (2015). *Ordu Ağız Sözlüğü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ordu.
- Aydın, T. (2020). *Kars İli Terekeme Ağız İnceleme-Metin-Sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Aygün, T. (2019). *Gönen Ağız İnceleme - Metin - Sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- Başkan, A. (2012). *Bismil Ağız İnceleme-Metinler-Dizin* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- Bayraktar, F. S. (2000). *Kayseri Merkez İlçe Ağız Metin - Gramer - Sözlük* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Caferoğlu, A. (1995). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, A. (1995). *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*. Ankara: TDK.
- Coşkun, D. (2022). *Bursa Mustafakemalpaşa Ağız* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Çavga, U. (2020). *Konya Ereğli İlçesi Belkaya Ağız Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi-Metinler-Sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Çınar, S. (2023). *Şanlıurfa Ağız Söz Varlığı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Demir, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.

- Erdoğan, S. (2012). *Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Erten, M. (1991). *Diyarbakır Ağzı İnceleme-Metinler- İndeks C. I* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gösterir, İ. (2015). *Örnekle - Tanıklı Çorum Ağzı Sözlüğü*. Çorum: Tekofset.
- Gül, R. (1993). *Kilis Merkez ve Köyler Ağzıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve Yöresi Ağzıları (İnceleme - Metinler - Sözlük)*. Ankara: TDK.
- Karahan, L. (2017). *Anadolu Ağzılarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK.
- Kirik, E. (2011). *Kahramanmaraş Merkez İlçe Ağzı Ses Bilgisi, Metinler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Maslow, A. (2021). *İnsan Olmanın Psikolojisi* (Çev. Okhan Gündüz). İstanbul: Kuraldışı.
- Memiş, Ö. (2019). *Bayburt İli Ağzı Söz Varlığı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Özdil, E. (2019). *Silivri Ağzı Giriş - İnceleme - Metinler - Sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Özmen, Ş. (2007). *Muş - Merkez Ağzı İnceleme - Metin-Sözlük* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Sarıtiken, H. (2017). *Gaziantep Merkez (Şahinbey-Şehitkâmil) Ağzı (İnceleme - Metinler - Sözlük)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Silahşör, E. (2011). *Amasya Merkez Ağzı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü C. I, A*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü C. II, B*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü C. VI, G*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü C. VII, H-İ*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü C. VIII, K*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü C. X, S-T*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (2018). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

- Üstün, M. C. (2008). *Erzincan (Merkez) Ağızının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Yaşurgan, N. (2019). *Bitlis Merkez Ağızı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman.
- Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları II (Metinler – Sözlük - Dizinler)*. Ankara: TDK.
- Yıldırım, M. (2007). *Ankara Beypazarı İlçesi Ağızı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SURİYE TÜRKMEN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA BİR DİL BİLGİSELLEŞME ÖRNEĞİ “ÖGRÜ” EDATI

Hülya ARSLAN EROL*

Özet

Bugün ses ve şekil özellikleri bakımından Anadolu ağızlarının bir parçası olduğu kesinlik kazanan Suriye Türkmen Türkçesi ağızları kendi içinde Halep, Bayır bucak, Colan Türkmen, Colan Yörük ve Hama- Humus olmak üzere beş bölgeye ayrılmaktadır. Bu beş bölge pek çok özellikleri bakımından ortaklık arz etmekte ve Anadolu ağızlarının Batı Grubu ağızlarıyla birleşmektedir. Ancak özellikle Colan Türkmen ve Hama-Humus bölgelerinde diğer ağız bölgelerinde rastlanmayan ve Anadolu ağızlarının Doğu Grubu ağızlarıyla birleşen ses ve şekil özellikleri dikkat çekicidir. Ses ve şekil özellikleri yanında bölgeler arasında söz varlığı bakımından da zaman zaman farklılıklar görülmekte olup bu noktada da yine Colan ve Hama-Humus bölgeleri diğer bölgelerden ayrılır. Bildirimizin konusu olan “ögrü” edatı, beş bölgeden Colan bölgesinde tespit edilmiştir. Tarihî ve günümüz Türk lehçeleri ile Anadolu ağızlarındaki varyantları ve kelime ailesi dikkate alındığında dil bilgiselleşme yoluyla ortaya çıktığı, isimken edat olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. “ögrü” edatının Colan Türkmen ağızlarındaki kullanımı örneklerle tanıtılacak; hangi kelime ailesinin bir parçası olduğu, diğer lehçe ve ağızlardaki izleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Suriye Türkmen Türkçesi ağızları, ögrü edatı, dil bilgiselleşme

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Gaziantep, herol@gantep.edu.tr.
ORCID: 0000-0003-4291-732X.

A CASE OF GRAMMATICALISATION IN SYRIAN TURKMEN TURKISH DIALECTS: THE POSTPOSITION 'ÖGRÜ'

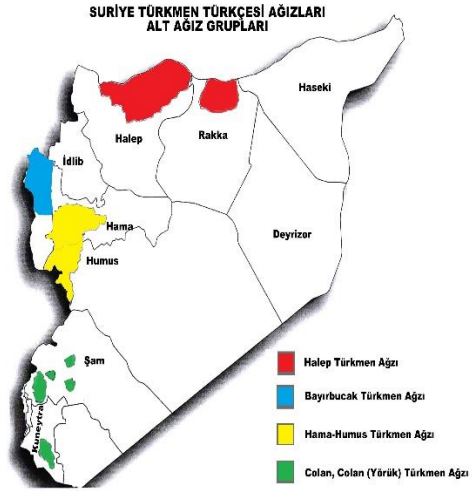
Abstract

The Suriye Turkmen Turkish dialects, which have been definitively identified as part of Anatolian dialects in terms of their phonetic and morphological features, are divided into five regions within themselves, namely Aleppo, Bayır bucak, Colan, Colan Yörük, and Hama-Homs. These five regions share many common features and align with the Western Group of Anatolian dialects. However, especially in the Colan and Hama-Homs regions, phonetic and morphological features that merge with the Eastern Group of Anatolian dialects are strikingly noticeable. Besides phonetic and morphological features, differences in vocabulary between regions are occasionally observed, and once again, the Colan and Hama-Homs regions stand out. The focus of this study is the use of the postposition 'ögrü', which has been identified in the Colan region among the five regions. Taking into account its variants in historical and contemporary Turkish dialects and Anatolian dialects, it is understood that this postposition emerged through grammaticalisation and began to be used as a postposition from a noun. The usage of the 'ögrü' preposition in the Colan Turkmen dialects will be introduced with examples, its place within a word family will be established, and traces in other dialects and languages will be attempted to be identified.

Keywords: Syrian Turkmen Turkish dialects, ögrü postposition, grammaticalisation.

0. Suriye Türkmen Türkçesi ağızları (STTA); Suriye'nin kuzey ve kuzeybatısında, yani Türkiye sınırına yakın bölgeler olan Halep, Rakka, Lazkiye ve bu illere bağlı yerleşim birimlerinde, aynı zamanda iç kesimlerde kalan Şam, Kuneytra, Hama ve Humus'ta konuşulmaktadır. Suriye'de konuşulan Türkçe; Oğuz Türkçesinin bir parçasıdır ve ağırlıklı olarak *Avşar* boyunun, bazı özelliklerde de *Salur ve Kınık* boylarının dil özelliklerinin taşıır. Anadolu ağızlarının devamı olan STTA'nın özellikle Colan ve Hama-Humus bölgelerinde bazı dil özellikleri Oğuz Grubunun Doğu Koluna da yakınlık gösterir ve bu noktada Anadolu ağızlarını bu kola bağlayan bir köprü görevi üstlenir (Arslan-Erol, 2020, s. 331-346).

Ses ve şekil özellikleri dikkate alınmak suretiyle *Bayır Bucak Türkmen ağızı (BB)*, *Halep Türkmen ağızı (H)*, *Hama-Humus Türkmen ağızı (HH)*, *Colan Türkmen ağızı (C)* ve *Colan Yörük ağızı (CY)* olmak üzere beş ağız grubundan oluştuğunu tespit ettiğimiz STTA; Anadolu ağızlarından Batı Grubu (Karahana, 1996) ağızlarıyla ses ve şekil özellikleri bakımından büyük oranda

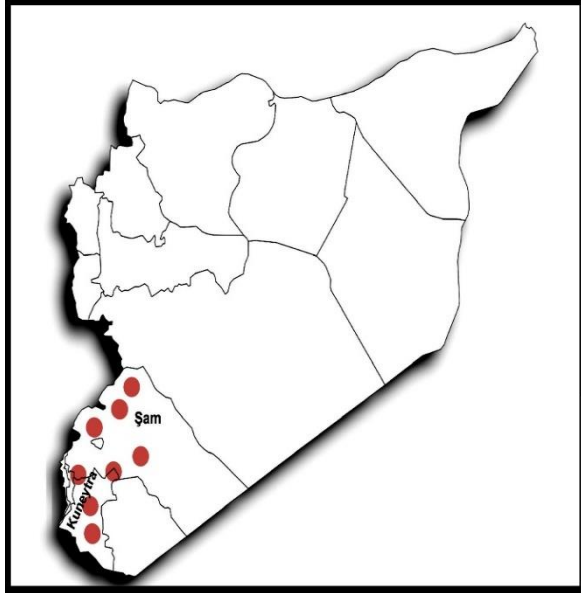
örtüşmekle birlikte özellikle Colan Türkmen ve Hama-Humus ağızları bazı ölçütler noktasında Batı Grubu ağızlarından ayrılarak Doğu Grubu ağızlarına, Oğuz Türkçesinin Doğu Koluna bağlanır (Arslan-Erol, 2020, s. 331-346). Colan Türkmen ağızı; soru cümlelerinin vurguyla yapılması bakımından Doğu Grubu Anadolu ağızlarına, Azerbaycan Türkçesine ve İran Türk ağızlarına; damak n'sinin kimi örneklerde /ng/, /nk/ [*binK* (bin, sayı adı), *yengi* (yeni), *dengiz* (deniz), *donguz* (domuz)] şeklinde kullanımıyla Irak Türk ağızlarına; şimdiki zaman ekinin -yA/ -yĀ/ -yAr/ -yĀr olmasıyla da Türkmen Türkçesine yakınlık göstermektedir (Arslan-Erol 2020, s. 331-346). STTA'nın bu ağızı; Suriye'nin güneyinde Şam, Kuneytra illerinde ve bu illere bağlı kırsal yerleşim birimlerinde konuşulmaktadır. Suriye'deki diğer (Halep, Lazkiye) Türkmen gruplara kıyasla daha küçük bir grup olan Colan Türkmenlerinin sayısı net bilinmemekle birlikte 2012 verilerine göre Şam ve Kuneytra çevresinde 50 civarında Türkmen köyünün varlığından söz edilebilir (Arslan-Erol, 2009, s. 40-63; Erol, 2012, s. 16). 2011'de Suriye'de çıkan iç savaşla birlikte dış göçe mecbur kalan bu Türkmen topluluğu yoğun olarak Türkiye sınırındaki illere, özellikle Osmaniye ve çevresindeki konteyner kentlere

yerleşmiş; Türkiye üzerinden çeşitli Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Bugün çok az bir kısmının Suriye’de kaldığı tahmin edilmektedir.

Colan Türkmen ağız bölgesinde dikkat çekici yapılardan biri çekim edatı işleviyle kullanılan *ögrü* edatıdır ve sadece bu ağızda tespit edilmiştir. Bugün Colan Türkmen ağızında benzerlik, eşlik, denklik bildirmek üzere yaygın olarak kullanılan bu edatın izlerini, diğer lehçe ve ağızlarda aradığımızda karşımıza dil bilgiselleşme ile oluşmuş bir yapı çıkmaktadır.

Son yıllarda Türkolojide sıkça duymaya başladığımız dil bilgiselleşme terimi Batılı dil bilimciler tarafından *grammaticalization* (İngilizce), *grammaticalisation* (Fransızca), *grammatikalisierung* (Almanca) terimleri ile ifade edilir. Lehmann’dan (2002, s. 1) edindiğimiz bilgilere göre dil bilgiselleşmenin ilk izlerine, 18. yüzyılın ortalarında Fransız filozof Condillac’ın bazı gramer yapılarının ortaya çıkışına dair yaptığı açıklamalarda rastlanmaktadır. Dil bilgiselleşmeyi bir terim olarak ele almayan, ancak konuyu geniş bir alana yayarak bazı yapıların kökenini burada arayan Condillac’tan sonra 19. yy.da ilk kez Antonie Meillet tarafından dil bilgiselleşme terim olarak kullanılmış ve “eskiden bağımsız olan bir kelimenin dil bilgisel bir karakter yüklenmesi” olarak tanımlanmıştır. 19. yy.dan itibaren dil bilimcilerin dikkatini çeken ve üzerine çalışılmaya başlanan dil bilgiselleşme teriminin genel tanımı, hâlâ bu ilk ifadenin etrafında toplansa da araştırmacıların bakış açılarına göre çeşitli şekillerde ele alınmaktadır.

Dil bilgiselleşmeyi Lehmann (2002, s. 8), bir ifadenin dil bilgisel hâle gelmesi veya getirilmesi süreci olarak tanımlar. Lehmann’a göre bir ifadenin dil bilgiselleşmesi, onun bağımsızlığından ödün vermesi anlamına gelir. Dolayısıyla bir yapının ne kadar dil bilgiselleştiği ölçülmek

Harita 10. Colan Türkmenlerinin Çoğunlukta Yaşadığı Yerler

isteniyorsa öncelikle bağımsızlık derecesinin

belirlenmesi gerekir (Lehmann, 1985, s. 3). Hopper (1991, s. 22-23), dil bilgiselleşmeyi *layering* (katmanlaşma), *divergence* (ayrışma), *specialization* (özelleşme), *persistence* (kalıcılık), *decategorialization* (kategorisizleşme) başlıkları altında beş prensip ile açıklamış ve kullanım açısından kaynak katmanla birlikte sürekli olarak yeni katmanların ortaya çıkması süreci olarak ele almıştır. Vardar'ın (2002, s. 72) dilin evrim süreci içinde bir sözlük biriminin biçim birimine dönüşmesi olarak değerlendirdiği dil bilgiselleşme; Demirci (2008, s. 454) tarafından dillerdeki bazı kelimelerin büyük ölçüde gerçek anlamlarını kaybedip yapısal olarak fosilleşmeleri veya kalıplaşmalarıyla dil bilgisel işlev yüklenmeleri şeklinde tanımlanmıştır.

Bu açıklamalar ışığında dil bilgiselleşmeyi, bir kelimenin veya kelime grubunun zamanla önceki anlam ve işlevini kaybederek gramer sistemindeki başka bir çekimli unsura dönüşmesi şeklinde görmek mümkündür. Gramer sistemindeki bu unsur; genellikle bağımsız bir biçim birimi iken dil bilgiselleşmeyle yardımcı fiil, edat, bağlaç gibi bağımlı bir dil bilgisel unsurun işlevini kazanmış olarak karşımıza çıkar. Türkçedeki *-yor* şimdiki zaman ekinin *yori-/yürü-* fiiline dayanması, *i-* ek fiilinin *er-* fiiline, birdirme kipi olan *-dır* yapısının *tur-* fiiline dayanması dil bilgiselleşmenin çok açık görüldüğü örneklerdir. Zarf-fiil yardımıyla edatlara dönüşen *göre, diye, ötürü* vb. yapılar ile *yeter ki, tut ki, ister... ister..., olsun... olsun...* gibi bağlaçlar da dil bilgiselleşme örnekleridir (Demirci, 2008, s. 138).

Konumuz olan *ögrü*; Suriye Türkmen Türkçesinin Colan Türkmen ağzında çekimli bir isim şeklinde bağımsız bir biçim birimi olarak kullanılırken zamanla dil bilgiselleşmeye uğrayarak edat işlevi kazanıp bağımlı bir biçim birimine dönüşmüştür. Öyle anlaşıyor ki *ögrü* kelimesi; aşağıda örneklerini vereceğimiz tarihî metinlerde, günümüz ağız ve lehçelerinde sıkça karşımıza çıkan ve genellikle “eş, dost, yaşı; birbirine benzeyen, alışık olan, ayrılmayan vb.” anlamlarla kullanılan *öğür* ismine 3. teklik şahıs iyelik eki getirilmek suretiyle yapılmış; “(onun) dengi, eş, benzeri, yakını vb.” anlamlarında kullanılırken kalıplaşmaya uğrayarak bugün standart Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda yaygın olan *gibi* “benzeri” çekim edatıyla eş bir işlev kazanmıştır. Colan Türkmen ağzında, diğer bölge ağızlarının ve Türkiye Türkçesinin etkisiyle *gibi* edatı (*kimi/ kimi/ kimi/ kimin/ gimi/ gimin/ kibi/ kibi/ kēbi/ gibi* varyantlarıyla) zaman zaman karşımıza çıkmakla birlikte “benzeri” anlamında çekim edatı olarak yaygın kullanılan yapı *ögrü*’dür. *Ögrü*’nün diğer lehçe ve ağızlardaki durumuna baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

1. Lehçe ve Ağızlarda *Ögrü* Edatı

Türkçenin tarihî ve yaşayan lehçeleri ile Anadolu ağızlarında *gibi* çekim edatıyla eş işleve sahip *ögrü* şeklinde bir edata rastlanmamıştır. Ancak

ögrü edatıyla aynı kavram alanını paylaşan ve aynı kelime ailesinden olduğunu tahmin ettiğimiz şu yapılar tespit edilmiştir:

1.1. Tarihî Lehçelerde

Eski Türkçe

üyür	Sürü (AY) [<i>kaz üyüri</i> 476/12, 544/15; <i>kaz üyürinçe</i> 34i/5]
ögür	Koyun, geyik, bağırtlak kuşu, deve, <u>cariye</u> gibi şeylerin toplu bir hâlde bulunması, bunların sürüsü, bölük (DLT) ¹
ögürlüg er	Koyun vb. hayvanlardan sürüsü bulunan adam. (DLT, I- 152/3)

ögürlüg adhgır Kısırakları, eşleri bulunan aygır. (DLT)

ügür	Sürü (KB) [<i>kamug neng katıldı öz ügri bile/ köni tur katılma sen egri bile</i> (2252) (Her şey <u>kendisi gibi</u> olanlar arasına katılır/ Sen doğrulukla yaşa, eğrilere katılma.); <i>kamug nengni kördüm öz ögrün yorır/ kişi yıldı kuş kurt öz ügrin bilir</i> (4196) (Nereye baktım ise her mahlukun <u>kendi hemcinsi</u> ile gezdiğini gördüm/ insan, hayvan, kuş-kurt <u>hemcinsini</u> bilir).]
ögür ögür	Bölüm bölüm, boy boy (KTerc./ETİ)
bodun ögür	Halk, millet/ topluluk (KTerc. /ETİ)
ögür kavm	Kabile, boy/ topluluk (KTerc. /ETİ)
ögür uğuş	Kabile, boy/ topluluk (KTerc. /ETİ)

Orta Türkçe

ögür	Bölük, grup (NF) [<i>Abbas takı çıkardı: ey ensâr ögürî, ey muhâcir ögürî, ey musulmânlar, kelingler!</i> (73-15); <i>ey tersâ ögürleri, vallâh muhammed hak peygâmbar turur</i> (143-15); <i>bir ögür halâyık</i> (66-12, 113-6, 131-3, 386-6, 418-9); <i>bir ögür tersâlar</i> (143-3); <i>tangrının dîninge kirürler ögür ögür</i> (83-7)]
ögür (II)	Birbirine alışık olan hayvan, uysal hayvan (Kİ) [KTS]
ögür	Sürü (TYDKG)
ögür	Eş, birbirine alışmış olan canlılar (TS)

¹¹ bk. Musa Duman, “DLT’de ‘ögürlüg adhgır’ Meselesi”, 2008.

öğür olmak	Birbirleriyle ünsiyet peyda etmek, birbirine alışmak, bir işe alışmak (TS)
öğürlük	Birbirine alışmış olma, ünsiyet (TS)
öğürsek	Munis, çabuk arkadaş edinen (TS)
öğürsemek	Öğürlükten kaçmak istemek (TS)
öğürsüz	Eşsiz, tek başına, akransız, kimsesiz (YE) [<i>yûnus kuluñ öğürsüz kimsesi yok yaluñuz/ fidâ olsun cânuñuz eve dervîşler geldi</i> (198r3)]
öğrek	Sürü, at sürüsü (TS)
öğrenişdirmek	Başkasını kendisine alıştırmak (TS)
öğrenişmek	Birbirine alışmak (TS)
öğrenmek	Alışmak, ülfet etmek, ünsiyet peyda etmek (TS) ²
öğretmek	Alıştırmak (TS)

Osmanlı Türkçesi

öğür	Birbirine alışmış atlar, köpekler (MT)
öğür	Öğrenmiş, terbiye olmuş, alışık (hayvan) (ŞS)

1.2. Anadolu Ağızlarında³

öğür/ öyür (II)	1. Aynı yaşta olanlar, yaşıt. (Isp.) 2. Arkadaş, dost, eş. (Isp., Çr., Ky. vd.) 3. Birbirine benzeyen, aynı türden olan. (Kn., İç., Ant.) 4. Birbirinden ayrılmayan, birbirine alışık, yakın (insan ya da hayvan). (İz, Ng., Ada.)
öğür (IV)	Dişi sığırın çiftleşme zamanı. (Çkl., Bil., Ama. vd.)
övür	1. Aynı yaşta olanlar, yaşıt. (Ay., Mn.) 2. Aynı boyda (kimseler). (İz.)
öyir	Damızlık erkek atın yönettiği kısrak sürüsü. (İst.)
oğor	Eş, dost, sevgili. (Yz.)
oğur	1. İneklerin çiftleşmeyi isteme durumu. (Tr) 2. döl (Ar.)

² bk. Vahit Türk, "Türkçede Ö-, Öğ-, Öğür, Öğren-, Öğret- Kelimeleri", 2006.

³ Ağızlardaki örnekler Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan *Derleme Sözlüğü*'nden alınmıştır.

- oğur (III)** Sıkı fıkı, dost. (Ky.)
- öğürsüz** 1. Eşsiz, yalnız hayvan. (Nğ., İç., Ant.) 2. Arkadaşlarına alışmamış hayvan. (Dz.)
- öğür aldirmek** Döl almaları için hayvanları çiftleştirmek. (To.)
- öğür almak, öğürünü almak** Hayvan gebe kalmak. (İz., Sm., To. vd.)
- öğürleşmek/ öyürleşmek (I)** (öğür olmak, öyürleşmek) Birbirine alışmak, dost olmak, birbirinden ayrılmayacak derecede sevişip anlaşmak. (Isp., Brd., Dz. vd.)
- öğürleştirmek (I)** Alıştırmak. (Dz.)
- öğür olmak (I)** 1. Öğürleşmek (Bo., Gaz., Hat., Ank. vd.) 2. Evcilleşmek. (Sv.)
- üyür olmak (I)** Alışmak (hayvan için). (Mr., Ur.)
- öğürsemek (öğsemek (III), öğüre gelmek, öğüre gelmek, öğürleşmek (II), öğür olmak (II), övürsemek)** Dişi hayvan çiftleşmek istemek. (Dz., Çkr., Çr., Sm. vd.)
- öğörsemek [öğre gelmek]** İnek, davar çiftleşmek istemek. (Sn, Ank)
- oğura gelmek** İnek çiftleşmeyi istemek, boğaya gelmek. (Tr, Rz) [oğur etmek, oğur yapmak (Tr)]
- oğorsemek** Dişi hayvan çiftleşmek istemek. (Yozgat)
- öğürsek** 1. Çiftleşmek isteyen dişi sığır, kısırak vb. hayvan. (Çkr., Çr., Sm. Ama. vd.) 2. Çiftleşmek isteyen dişi hayvanın çevresinde dolaşan erkek hayvan topluluğu. (Ama.)
- öğrek (IV)** 1. Eğitilmeye elverişli (Bu çocuk öğrekli.) (Isp) 2. Koşuma alıştırılmış hayvan (Ba) 3. Harman döverken başa alınan işe alıştırılmış kısırak (Mğ) 4. Kısırak, beygir sürüsü. (Af., Isp, Ay., İz., Mn., Çkl, Brs, Es, Ks Ank, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant., Mğ)
- öğrek (III)** 1. Bir hayvanın doğup büyüdüğü, alışkın olduğu yer. (Kü)
- öğrek (IV)** 1. Eğitilmeye elverişli (Isp.) 2. Koşuma alıştırılmış hayvan (Ba.) 3. Harman döverken başa alınan işe

	alıştırılmış kısrak (Mğ.) 4. Kısrak, beygir sürüsü (Af., Isp., Ay., Çkl. vd.)
öğerek (II)	Çiftleşmek isteyen dişi hayvan. (Sm)
öğre	Eğitim (Ba.)
öğreğe gelmek	Tosun, çifte koşulmaya alıştırılacak duruma gelmek. (Ada)
öğrenmek	Bir şeye alışmak, bir şeyi alışkanlık durumuna getirmek. (Kilis, Gaz., Mr, Ada)
öğrence	Öğrenmek üzere olan, öğrenmeye çalışan. (Ar)
öğrencelik	2. Öğretme ücreti. (Çr)
öğrenek	Yetiştirme, öğretim, alıştırma. (İç)
öğrenik	Öğrenmiş, öğretilmiş, toyluğu geçmiş. (Isp, Brd, Dz, Ba, Hat, Sv)
öğrenmedük	Bilinmeyen, iyice tanınmayan. (Sm)
öğrenmek	Bir şeye alışmak, bir şeyi alışkanlık durumuna getirmek (Kilis, Gaz., Ada.)
öğrüm	Eylül ayı. (Or.)
öğrüm çalmak	Dişi geyik çiftleşmek isteyerek yüksek sesle erkek geyiği çağırmak. (To)
öyürtmek	Döl tutmaları için hayvanları çiftleştirmek. (İz.)

1.3. Çağdaş Lehçelerde⁴

üyir	At sürüsü, yolkı; alışlagelen çevre, ortam. (Kzk. T.)
üyür (I)	At sürüsü (Krg.T.)
öyör	Sürü (Bşk.T.)
üyirles	Aynı sürüde, kümede bulunan. (Kzk. T.)
üyirlik	Merak, heves. (Kzk. T.)
üyirsek	Sürüsüne bağlı (at); cana yakın, sevecen. (Kzk. T.)
üyren-	Öğrenmek, alışmak. (Kzk. T.)

⁴ Örnekler Ahmet Bican Ercilasun başkanlığında hazırlanmış olan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nden ve K.K. Yudahin'in *Kırgız Sözlüğü* ile Kenan Koç'un *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*'nden alınmıştır.

üyron-	Öğrenmek, talim görmek (Krg. T.)
öyren-	Öğrenmek, araştırmak (Azb.T., Bşk. T., Tat.T.)
övren-	Öğrenmek (Trk.T.)
örge-	Öğrenmek (Özb.T.)
öyrenivsi	Araştırmacı (Bşk.T.)
öyrensi	Öğrenci (Bşk. T.)
öyrensik	Kalfa (Bşk.T.)
üyronçük	Talebe (Krg. T.)
üyret-	Öğretmek, okutmak, belletmek; (hayvan) alıştırmak. (Kzk. T.)
öyret-	Öğretmek (Bşk.T.)
üyürdüü	Kendine has üğürü (kısarak sürüsü) olan aygır. (Krg. T.)
üyürsök	1. Kendi sürüsünden ayrılmıyan (at hakkında). 2. mec. Başkalarına çabuk ısınan, munis (Krg. T.)

Kısacası öğür ve türevleri tarihî ve günümüz Türk lehçeleri ile ağızlarında daha çok hayvanlar için kullanılan bir kelime olarak karşımıza çıkmakla birlikte “alışmak, bilmek, tanıdık olmak” kavramları çevresinde genelleşmiş ve sıkça öznesi insan olan nesne ve eylemler için de kullanılır hâle gelmiştir. *Ögrü* edatının türediği *öğür* isminin anlamındaki bu genelleşme, aslında *ögrü*’nün dil bilgiselleşme sürecinin de başlangıcını oluşturur.

2. STTA’da *Ögrü*

Bilindiği üzere edatlar; yalnız başlarına anlamları olmayan, isim ve isim soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek bir edat grubu oluşturmak suretiyle eklendikleri kelimeler ile (ki eklendikleri bu kelime ve kelime grupları ile kendileri arasında başka bir unsur girmez) cümlelerin diğer kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözlerdir.

Türkiye Türkçesindeki edatların kökenlerine baktığımızda büyük çoğunluğunun fiil kökenli olduğunu görürüz. Küçük bir kısmı ise isim kökenli olup bu isimlere eklenen iyelik veya hâl eklerinin zamanla eklendiği kelime ile kalıplaşması neticesinde oluşmuştur (Hacıeminoğlu, 1992, VI, Korkmaz, 2009, s. 1056-1057). Birlikte kullanıldıkları isimlere baktığımızda ya yalın hâlde oldukları ya da yönelme, ayrılma, ilgi ve vasita hâliyle çekimlendikleri görülür. Zeynep Korkmaz (2009, s. 1061), bu durumu edatların kalıplaşma safhasından önceki yapılarına bağlar ve edatlaşmadan önceki aşamada isim

veya fiil olarak eklendikleri kelimelerin hangi durumlarıyla kullanılmışlarsa edatlaştıktan sonra da genellikle aynı durumu sürdürdüklerine dikkat çeker.

STTA'nın Colan Türkmen ağzında tespit ettiğimiz, en yaygın şekli *ögrü* olan edat; *gibi* ile aynı anlam alanını paylaşmakta ve iki varlık veya nesne arasındaki niteliğin benzer veya eşit olduğunu ifade etmektedir. Edatın *ógrü/ ógrú/ ögrü/ ógrü/ ögrü/ ógrú/ ögrü/ ögrü* fonetik varyantları da tespit edilmiştir. Diğer edatlar gibi ya yalın hâldeki isimlerden sonra ya da çekim eki almış isimlerden sonra kullanıldığı, bu özelliğiyle standart Türkiye Türkçesindeki *gibi* ile aynı işlev ve kullanıma sahip olduğu görülmüştür:

2.1. Yalın Hâldeki İsimlerle

avradın eşi hunça çt̃kar, ăt ögrü. bunu egidir gömērit̃-topragın içine, basılmıyan yere. C-2/320 (s. 642)⁵

hiyle var mesel geçi ögrü. ondan vırullardı. C-2/434 (s. 645)

şey olul ayrıni ğaynadıcınsa, südü ğaynadıcınsa peymir ögrü izedicin kenni. C-18/485 (s. 743)

bilmem sandt̃k-diyeşit̃-biz bunnara. sepet ögrü hōle. C-18/439 (s. 742)

'araP dēyille yok. işte biri birine derdi filan, bat̃hu sıbr̃t̃k-ögrü nēc̃it̃-varmış. C-2/204 (s. 638)

ē zehr ögrü işTe acı, ne diyērim sana öddüren ya 'ni zehir, bildin? C-18/535 (s. 745)

işte bu legende yugurullar, altına ataş üstüne saçın şeyine ataş, bu fır̃n ögrü olur ğıpğırmızı, altı üstü ğızarır. C-17/161 (s. 720)

çıra derdit̃k-zerzin çıra. ışt̃k-yanırdı, biz derdit̃k-çıra. çıra ögrü yanyar. C-2/295 (s. 641)

soñra da sacın üstüsüne dökersin. çt̃kar çöret̃-ögrü yuka. C-12/76 (s. 695)

şimdi yengilden oldu deller ūzi gene. p̃ir̃iñ, bezelye, et üstüsüne, ğorsun gene fıřt̃k-ögrü. C-12/71 (s. 694)

ğurut ögrü hēyle ğurut dēřit̃-buna. ğurudu bunu ıslardt̃k-súiya, bunu ezerdit̃k-C-8/36 (s. 673)

kēse, bayaS kesiye ğōřt̃k-bu ayrıni. ayrıni n olur? dāř ögrü olul. h̃ind̃it̃ki şey oliya borda. C-8/31 (s. 673)

⁵ Bu yazıdaki veriler 2017-2020 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz, TÜBİTAK tarafından desteklenen 117K048 kodlu ve *Suriye Türkmen Türkçesi Ağzlarının Tespiti* başlıklı proje verilerine dayanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. TÜBİTAK Destekli Projeler Veri Tabanı / Proje No: 117K048 / Yürütücü: Prof. Dr. Hülya Arslan-Erol.

ayakkabısının boyası, ona boya gânnesi dērdi~~tk~~. bunun gâbısı dēmir ógrüdü. C-11/267 (s. 691)

çay ıbrığı bu, bunu da topra~~tk~~tan yullar 'áyná ógrü olur. C-11/62 (s. 685)

kēsi mıkasTan gırkar göyünü. bunun da yúngünü yurdu~~tk~~derede, búyú~~tk~~gól var bahr ógrü. C-11/74 (s. 685)

yok-yúngü biz yuruk~~tk~~-da didē~~tk~~bir pamuk-ógrü édē~~tk~~kenni. C-11/89 (s. 686)

hindi bizim yanımızda abla ya'ni meselen pirinç ógrü, burgul ógrü galır-~~tk~~ sēne, uç sēne bir şey olmaS. C-20/103-104 (s. 744)

kereyagı dēgi, kereyag ayrı. bu lebene ógrü, bunu biS zaba~~tk~~dē~~tk~~. C-8/33 (s. 673)

şindiki ógrü dēyil. bu hindiki gēymek ógrü dēyildi. C-29/126 (s. 864)

bizim ceyş ógrü bunna da gorkıyalla. ~~ka~~gdı 'ad su ver, verdi bācım bir tas su. dedi dō~~tk~~-bunu. C-29/116 (s. 863)

her şı, kımaş alırd~~tk~~, hilva alırd~~tk~~, kemmīn, fülful heP merkezdedi, zencebil. şindiki ógrü anam, şekēr hep merkezdendi. C-29/139-140 (s. 864)

sabbahān erkennen işte yemek édeller, gēlini gēydiriller, bu hindiki ógrü dēyil. C-29/438 (s. 872)

hep ēnnersini yakallar āciler evel. hindiki ógrü dēyil. C-29/504 (s. 874)

o acize gitmem, gedomem diye. varmaz, hindiki ógrü dēyil. C-29/593 (s. 877)

eyle gōzel yırfa heP ēnimden ged~~tk~~. bilmiyē~~tk~~ ya'ni evvelki ógrü. C-29/343 (s. 870)

bizler o gūnner gūççü~~tk~~ ya'ni. bes görü~~tk~~üm ya'ni hēyle biliyērim seyyir ógrü. C-29/83 (s. 862)

mışān terazi ógrü dodduruldu~~tk~~ buna egidirdi~~tk~~ ~~ku~~neytrada satardı~~tk~~. C-18/428-441 (s. 741)

buna tarrız edi~~tk~~ter bunda, giyeller. ceket ógrü geyeller. C-28/295 (s. 859)

2.2. Çekim Eki Almış İsimlerle

benim var ablalarım, vardılar, bu gēyme~~tk~~-ógrü gēydiler. dedigim ógrü sene. C-4/87 (s. 653)

bu bugdayın hepsi tırşısını dógerdi ya'ni. sōnan da midre edellerdi, agaç midresi beyle, barmagım ógrü. C-11/29 (s. 684)

kóyde var meselen 'antebin 'osmaniyeinin şeysi ógrü, dilisi ógrü, éstanbulun dilisi ógrü. C-21/621-622 (s. 801)

biliyeler? yanı bizim hanegimiz óğürü. biS kébi. C-2/1 (s. 632)

biz bōrda yani sizin bu gēymekleriniz ógrü gēydik-şamda. C-4/88 (s. 653)

yok-fark, istiyeller ya'ni sizin yemeğiniS ógrü edeller kāsı. ya'ni çok-saңçalı edeller. C-20/27-28 (s. 771)

bunu şeyden ötürü ekiyellel keleşlikTen ógrü. C-18/554 (s. 745)

2.3. Zamirlerle

2.3.1. İşaret Zamirleriyle

(Ógrü ne demek?) -ógrü yani 'ayni. bunun ógrü, yanı buna yakın. C-21/624 (s. 801)

(Oğlunun bir arkadaşı var aynı yaşta. Bu bunun ógrü der misiniz?) -ey, bunun ógrü yanı. C-21/623-626 (s. 801)

bır ev, bunun ógrü bır ğurfak hususi ederdik-ocağTan ötürü, matbağ ógrü, bır ev hususi bunu ocağtan ötürü. C-18/559-560 (s. 746)

bır tene de áyle de gene bunun ógrü, gene akrabaları, bizim cema'atTen gene. C-2/388 (s. 644)

namaz ğıldık-hattá búyk-adamlal nasıl bunun ógrü geyiktel, devre geyelleldi, namaz ğıldık, istikatı allaha yavrunırdık, ne? bize yagmır. C-18/303 (s. 737)

ey, bónun ógrü yanı. C-21/626 (s. 801)

çıkardık-camıdan harmannara, búyütk harmannara, namaz ğıldık-hattá búyk-adamlal nasıl bunun ógrü geyiktel C-18/302 (s. 737)

iki insan anam künde iki üç yorgan atardık. bunun ógrü yastık-etmeSdik-biz. C-11/91 (s. 686)

gēvirdik-biz heP beyle, bunun ógrü ev, döşek-var ne var her bır şı. C-18/112 (s. 731)

nerde de istiyersem izedērim, orda yok boşa ógrü, meselen nāgdar diycim sene, yēr çok. C-18/512 (s. 744)

ğabagı nasıl uyuyōn? onun ógrü izederdik. C-20/98 (s. 774)

burda da var, bir çala bir avrat görüyērim sērikTi onun ogrū. C-2/407 (s. 645)

eyi. nasıl şeyi izediyen, biberi duzladiyan? onun ogrū du 'alārık, görük-ğışa. C-20/109 (s. 774)

üş tene heyle, diycık-sene ataş horda, onun ogrū hüceligi tava, ataş-kayardık-altısına. C-18/574 (s. 746)

borān dūğünneri nasıl oliya? onun ogrū. ya 'ni yemek ederık, işte dibhā keserık, gūzu. C-8/53 (s. 673)

onun ogrū getiri minet gorduk-içeri damlala. C-18/582 (s. 746)

baķçe hunun ogrū heyle bunun içinde vardı. C-2/268 (s. 640)

yorgan, dōşekler hunun ogrū. yūktetTik-eşşekle neye, her insan bir yūkt-yūktetTi, dōşektelden neylelden de yēridik. C-18/214 (s. 734)

2.3.2. Şahıs Zamirleriyle

kağdı yağultık-gētTi benim ogrū hēyle arvatlar, munnu gızlardan saldılar. C-29/6 (s. 860)

buna ne gorduk-biz kimseye yediricıkse kimse misafir geldi sēn ogrū misafir buna gorduk-baldan kēreyag. C-18/595 (s. 747)

yōhūdünün büyük avratları bizim ogrū, büyükler giymez, bes medresede. C-29/175 (s. 865)

büyükler-kıçlarını açmaz bizim ogrū, örtürülle. bura ogrū dēyil, kıçları örtülü, açmaz. C-29/176 (s. 865)

bizim dedi yanımızda da var buşkil sizin ogrū dedi, döverik-dedi. C-2/16 (s. 633)

'aynı sizin ogrū. dūğün edellerdi. aş edellerdi, çorba edellerdi. C-4/89 (s. 653)

buna deyeniz ispanak? hu ispanak sabānāk-diyērik-biz. amma sizin bilenizde çıkmaS biSki ogrū. C-20/280 (s. 779)

ya 'ni var çok-hanegimiS siSki ogrū, bes siz çok-deñişTiniz. C-20/214 (s. 777)

Edatın bu bağımlı kullanımları dışında, bağımsız bir biçim birimi olarak kullanımına rastlanmadığı gibi, türemiş olduğu *öğür* ismi de STTA'nın ne bu ağzında ne de diğer ağızlarında tespit edilmiştir. Bağımsız bir biçim birimi olarak kullanımı tamamen hafızalardan silinmiş olan bu yapıdaki kalıplaşma, dil bilgiselleşme sürecinin tamamlandığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Sonuç

Bugün ses ve şekil özellikleri bakımından Anadolu ağızlarının bir parçası olduğu kesinlik kazanan Suriye Türkmen Türkçesi ağızları kendi içinde Halep, Bayırbucak, Colan Türkmen, Colan Yörük ve Hama- Humus olmak üzere beş bölgeye ayrılmaktadır. Bu beş bölge pek çok özelliğiyle Batı Grubu Anadolu ağızlarıyla birleşmektedir. Ancak özellikle Suriye’de konuşulan Türkçenin Colan Türkmen ve Hama-Humus bölgelerindeki ağızlarında, Suriye’nin diğer ağız bölgelerinde rastlanmayan ve Anadolu ağızlarının Doğu Grubu ağızlarıyla birleşen ses ve şekil özellikleri dikkat çekicidir. Ses ve şekil özellikleri yanında bölgeler arasında söz varlığı bakımından da zaman zaman farklılıklar görülmektedir ki *ögrü* edatı bunlardan biridir. Bu edat STTA’nın beş bölgesinden sadece Colan Türkmen bölgesinde tespit edilmiştir. Türemiş olduğu *öğür* isminin tarihî ve günümüz Türk lehçeleri ile Anadolu ağızlarındaki varyantları türevleriyle birlikte değerlendirildiğinde dil bilgiselleşme yoluyla ortaya çıktığı, çekimli bir isim iken (*öğür-ü* “benzeri, eşi, dengi” > *ögrü* “gibi”) edat olarak kullanılmaya başladığı, başka bir deyişle bağımsız bir biçim biriminden bağımlı bir biçim birimine dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Kaynaklar ve Kısaltmaları

- Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III indeks. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. (→KB)
- _____ (1991a). Kutadgu Bilig I metin. Türk Dil Kurumu. (→KB)
- _____ (1991b). Kutadgu Bilig II çeviri. Türk Tarih Kurumu. (→KB)
- Arslan-Erol Hülya (2009). Suriye Colan (Golan) Türkmenleri ağzı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (Cilt 6). 4, 40-63.
- _____ (2020). Suriye Türkmen Türkçesi ağız bölgeleri. *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit, 331-346.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferâdis (dizin-sözlük)*. Türk Dil Kurumu. (→NF)
- Atalay, B. (Çev.) (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi I*. Türk Dil Kurumu. (→DLT)
- _____ (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk dizini "endeks"*. Türk Tarih Kurumu. (→DLT)
- Babacan, V. (2017). *Yûnus Emre'nin Risâletü'n-Nushiyye'si ve Dîvânı (giriş-inceleme-metin-dizin)*. Doruk. (→YE)
- Demirci, K. (2008). Dilbelleşme üzerine bir inceleme. *Bilig*, 45, 131-146.
- Duman, M. (2008). DLT'de 'öğürlüg adhgır' meselesi. *Uluslararası Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu*.
- Eckmann, J. (1995). *Nehcü'l-Ferâdis (metin, tıpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu. (→NF)
- Ercilasun, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri sözlüğü I*. Kültür Bakanlığı.
- _____ (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri sözlüğü II*. Kültür Bakanlığı.
- Erol, M. (2012). *Halep Türkmenleri halk kültürü araştırması*. Grafiker.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk dilinde edatlar*. MEB.
- Hopper, P. (1991). On principles of grammaticalization. In B. Heine & E. C. Traugott (Eds.), *Approaches to grammaticalization*, 19(1). John Benjamin.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede ikilemeler*. Türk Dil Kurumu. (→ETİ)
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (giriş, metin ve dizin)*. Türk Dil Kurumu. (→AY)
- Koç, K. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri-şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu.

- Lehmann, C. (1985). Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change. *Lingua e Stile*, 20, 303-318.
- _____. (2002). *Thoughts on grammaticalization*. (Second revised online edition). Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt.
- Serebrennikov, B. A. & Gadjieva, N.Z. (2022). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihi grameri*. (T. Hacıyev Haz., M. Öner Çev.). Türk Dil Kurumu. (→TYDKG)
- Şemsettin Sami. (1992). *Kâmûs-ı Türkî*. Çağrı.(→ŞS)
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu. (→KTS)
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*. Türk Dil Kurumu.(→MT)
- Türk Dil Kurumu (1971). *Tarama sözlüğü – V*. Türk Dil Kurumu. (→TS)
- _____. (1977). *Derleme sözlüğü – IX*. Türk Dil Kurumu.
- _____. (1979). *Derleme sözlüğü – XI*. Türk Dil Kurumu.
- Türk, V. (2006). Türkçede ö-, ög, ögür, öğren-, öğret- kelimeleri. *Türkiyat Araştırmaları*, 4, 5-15.
- Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız sözlüğü* (Cilt 2). Türk Dil Kurumu.

TÜRK AĞIZLARINDA SÖZ DİZİMİNİN EVRENSEL YAPI MODELLERİ

Hüseyin DALLI*

Özet

Türkçe bir dünya dilidir ve işlevsel söz dizimi alanında dünya dilleriyle aynı anlatım modellerini kullanır. Bunlar; söz diziminin evrensel yapı birimleridir. Gerek Çağdaş Türkiye Türkçesinde gerekse Anadolu'da, Balkanlar'da, Orta Asya'da, Türkçenin konuşulduğu her yerde söz diziminin evrensel yapı modelleri hâkimdir.

Farklı dillerde aynı anlatım modellerinin kullanılması tesadüfi değildir. Zira insan, dünyanın neresinde olursa olsun, fiziksel gerçekliğin şartlarına intibak ederek yaşayabilir. Varlıklar, onların nitelikleri, zaman-mekân bağıntıları kaçınılmaz şeklide her dünya insanının hafızasına yansımıştır. Doğal gerçekliğin uyumlu düzeni, fiziksel yasalara göre kusursuz işleşşi, iletişim kurma arayışları içinde olan insanın söylem araçları geliştirme çabalarına kaynaklık etmiştir.

Nitekim varlıkların bir düzen içinde sıralanışı; olayların birbirini tamamlayışı, iki bileşenli oluşları; varlıkların eylem bağıntıları içinde bulunuşları bildirişim eylemine katılacak insanın dünyayı bu doğal zemin üzerinde algılamasını gerektirmiştir.

Dünya dilleri kuruluşları / tipolojileri bakımından farklı olsalar da, bir dil konuşan her insan anlatım kurmayı amaçlar. En erken insan zihniyetine göre anlatımlar, fiziksel gerçekliğin bağıntılarıyla uyumludur ve sıralayıcı, tamlayıcı, yargısal düşünme esasları üzerinde çalışırlar. Söz diziminde anlatım kurmakla görevli düşünce birimlerini, anlatım modelleri niteliğinde işleyen kelime öbekleri temsil eder. Teorik gramerlerde, dünya dillerinin evrensel yapıları üç sınıfta gösterilmiştir: *Sıralama* (kopulatif), *tamlama* (atributif), *yargısal* (predikatif) kelime öbekleri.

Bu bildiride Anadolu ve Balkan ağızlarından örneklerle söz diziminin evrensel kelime öbekleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Söz dizimi, evrensel model yapıları, tamlama yapıları, yargısal yapılar.

* Emekli Edebiyat Öğretmeni, dallihoca@gmail.com, ORCID: 0009-0004-8566-5980.

UNIVERSAL STRUCTURE MODELS OF SYNTAX IN TURKISH DIALECTS

Abstract

Turkish is a world language and uses the same expression models as other world languages in the field of functional syntax. These are the universal structure units of syntax. Whether in Contemporary Turkey Turkish or in Anatolia, the Balkans, Central Asia, or anywhere Turkish is spoken, the universal structure models of syntax are predominant.

The use of the same expression models in different languages is not a coincidence. After all, humans, no matter where in the world, can live by adapting to the physical realities of life. Entities, their qualities, time-space relations are inevitably reflected in the memory of every person in the world. The harmonious order of natural reality and the flawless functioning of physical laws have been a source for human efforts to create speech tools in their quest to communicate.

Indeed, the orderly arrangement of entities, the complementary nature of events, their dual-component formations, and the involvement of entities in action relationships require humans, who will engage in communicative action, to perceive the world on this natural basis.

Although world languages differ in their structures/typologies, every person speaking a language aims to construct expressions. According to the earliest human mindset, expressions are compatible with the relations of physical reality and operate on the principles of sequential, attributive, and predicative thinking. The units of thought responsible for constructing expressions in syntax are represented by phrases that function as expression models. In theoretical grammars, the universal structures of world languages are shown in three classes: Sequential (copulative), attributive (attributive), and predicative (predicative) phrases.

In this report, the universal phrases of syntax will be discussed with examples from Anatolian and Balkan dialects.

Keywords: Syntax, universal structure models, attributive structures, predicative structures.

Türk dili; lehçeleriyle, bölge ağızlarıyla bir dünya dilidir ve Türkçe, işlevsel söz dizimi alanında dünya dilleriyle aynı anlatım modellerini kullanır. Bunlar; söz diziminin evrensel anlatım modelleri olup gerek çağdaş Türkiye Türkçesinde gerekse Anadolu'da, Balkanlar'da, Orta Asya'da, Türkçenin konuşulduğu diğer dünya ülkelerinde, sözü edilen evrensel yapı modelleri hâkimdir.

Dillerdeki anlatım modellerinin kuruluşlarıyla ilgili yakınlıklar, benzerlikler tesadüfî değildir. Zira insan, dünyanın neresinde olursa olsun fiziksel gerçekliğin şartlarına intibak ederek yaşayabilir. Varlıklar, onların nitelikleri, zaman – mekân bağıntıları, hareketleri kaçınılmaz olarak iletişim kurma arayışı içinde olan her dünya insanının hafızasına aynı şekilde yansımaktadır. Nitekim varlıkların bir düzen içinde sıralanışları, olayların birbirini tamamlayan iki bileşenli oluşları; varlıkların eylem / hareket bağıntıları içinde bulunuşları, bildirişim eylemine katılacak insanın dünyayı bu temel üzerinde algılamasını gerektirmiştir. Söz dizimini anlamamanın yolu dünya gerçekliği ile dil arasındaki bu ilişkileri anlamaktan, bilmekten geçer.

En erken insan zihniyetine göre anlatımlar, fiziksel gerçekliğin bağıntılarıyla uyumludur ve sıralayıcı, tamlayıcı, yargısal düşünme esasları üzerinde çalışırlar. Dil sisteminin söz dizimi alt kolunda anlatım kurmakla görevli düşünce yapılarını söylemde, anlatım modelleri niteliğinde çalışan kelime öbekleri temsil eder. Dil biliminde, söz diziminin ana yapıları üç sınıfta gösterilmiştir. Her biri Türk dilleriyle, bölge ağızlarıyla, dünya dilleriyle uyumlu, söz diziminin ortak evrensel model yapılarıdır. Bunlar; *Sıralama* (kopulatif), *tamlama* (atributif), *yargısal* (predikatif) öbek yapıları adı altında incelenir.

Felsefi yaklaşım

Felsefecinin dünya gerçekliğine ilişkin bilimsel yaklaşımı bir kitabın kapağında yer bulmuş: Varlıklar, nitelikler, bağıntılar (Uyemov, 1963).

İnsan; her çağda, kaçınılmaz bir şekilde varlık gerçeğiyle; varlıkların nitelikleri, zaman- mekân bağıntıları içinde hareketleri, değişimleri, her türlü eylem ilişkileriyle yüz yüze gelmiştir. Varlıklar, nitelikleri ve bağıntılarıyla üç sınıf hâlinde insanın hafızasında soyut bir dünya manzarası oluşturmuştur: Varlıklar, nitelikler, bağıntılar. Bu anlayış, felsefede ve dil biliminde dünya unsurlarının en soyut kavramları ve bu unsurların en soyut tasnifi olarak kabul edilir (Uyemov, 1963; Dalı, 2018: 38, 58, 359).

İnsanın hafızasında oluşan dünya gerçekliğinin soyut manzarası, dil bilimciye; insanın doğayı nasıl yorumladığını; iyelik, nitelik ve hareket bağıntılarının düşünce sistemine nasıl yansıdığını, doğa olaylarının dilin kuruluşunu, söz diziminin oluşumunu nasıl etkilediğini açıklar.

Varlığın ikili, bağıl ilişkileri

Varlık dünyası baştan sona ikili, bağıl ilişkiler üzerinde kuruludur. İki bileşenden biri diğerine bağımlıdır; üstünlüğü, önceliği vardır. Asıl bileşen, birlikteliğin bağımsız, ana unsurdur: “*Kapı kolu*” bağıntısında nesne olarak algılanan “*kol*” asıl bileşendir. İnsan, iki bileşenli doğa gerçekliği ile sürekli temas hâlinindedir; nereye baksa, bunları nesne bağıntıları hâlinde birlikte görür: Ağacı dalıyla, gülü dikeniyile, evi bacasıyla, denizi dalgasıyla... İkili, bağıl ilişkilerde ana unsurun birden çok/ pek çok belirteni / tamlayıcısı olabilir: *İnsan kolu, kapı kolu, vites kolu, sürgü kolu, kumanda kolu, tulumba kolu, kuzu kolu*... Varlıklar her yerdedir, her yerde ikili oluşumlar şeklindedir. İkili oluşumlar aynı anda çoklu bağıl ilişkiler hâlinde dirler. Bu durum söz diziminin kuruluşuna tamamen hâkimdir. Söylemde yargılı, yargısız kelime öbekleri hiç istisnasız iki bileşenli oluşumlar hâlinde işler.

Temel düşünme şekilleri

Mantık bilimine göre insanın üç temel düşünme şekli gelişmiştir:

Doğal gerçeklikte topluluklar hâlinde sıralanmış eş değerli varlıkların, olguların karşılığı, *sıralayıcı düşünme şekli*.

Varlık, nitelik ve olaylardan kurulu, biri diğerini tamamlayan bağımlı ve bağımsız iki bileşenli oluşumları temsil eden *tamlayıcı düşünme şekli*. En erken insan zihniyetinin dünyayı çoğunlukla tamlama şeklinde algıladığı kabul edilir.

Varlıklar, onların etrafında gerçekleşen sınırsız sayılarda eylem oluşumları; varlık + eylem şeklinde gelişen ikili bağıntıların karşılığı, *yargısal düşünme şekli*.

Sözü edilen düşünme şekilleri Türk dilleriyle, Türk insanıyla sınırlı değildir. İnsanın düşüncesine yansıyan doğa yasalarının sonuçları, bildirişim topluluklarında, dünyanın herhangi bir yerinde, herhangi bir dil konuşan, anlatımlar kuran her insanın hafızasında sadece üç düşünme edimi/ şekli gelişmiştir: *Sıralama, tamlama* ve *yargı*. Bu düşünce şekilleri dünya dillerinin söz dizimi alanına yansımış, bu temel üzerinde işleyen anlatımlarda, Türkçede ve dünya dillerinde üç çeşit söz / kelime öbeği modeli oluşmuştur: *sıralama* (kopulatif), *tamlama* (atributif) ve *yargısal* öbekler.

Söylemdeki kelimelerin; *sıralayıcı* (kopulatif), *tamlayıcı* (atributif) ve *yargısal* (predikatif) şeklindeki tasnifi, dünya gerçekliğinin varoluşuyla, bağıntılarıyla ilgili felsefi anlayıştan kaynaklıdır. Buna göre dilin anlatımlar kurmakla yükümlü söz dizimi alanında gerek Türk dillerinde gerekse tipolojileri farklı diğer dünya dillerinde hep aynı anlatım araçları gelişmiş,

bunların dil içinde soyut tasarım hâlinde modelleri oluşmuş ve çalışır hâle gelmiştir: *Sıralama, tamlama ve yargısal* anlatım modelleri.

Dil biliminde yaygın görüşe göre bugün bütün dünya dillerinde, bu dillere ait bölge ağızlarında, insanların yaşam koşullarına bağlı olarak eski çağlardan beri sadece sözü edilen anlatım modelleri geliştirilmiştir. Bu modellerin her biri doğadaki maddi varlık bağıntılarının hafızalardaki zihinsel karşılıkları / anlamları üzerinde kuruludur. Söylemdeki karşılıkları ise bu anlamları çağrıştıran ve göstergeler niteliğinde işleyen kelime öbekleridir.

“*Tavşan dağa küsmüş*” anlatım öbeği, tavşan canlısı ile onun eylemi üzerinde gerçekleşmiş yargısal bir bağıntıyı çağrıştırır / temsil eder. Bu bağıntı “*tavşan*” ile “*dağa küsmüş*” kelimeleri / göstergeleri arasında değil, bir canlı olan tavşanın somut, fiziksel bağıntılarıyla ilgilidir (Krş. Guzev, Deniz-Yılmaz, 2004, s. 46).

Güneşin doğması, doğanın yasaları gereğidir. “*Güneş ve doğmak*” kelimeleri bir doğa hareketinin kaynağı değil fiziksel bir doğa olayını çağrıştırmakla yükümlü söylem göstergeleridir.

Bir hususa değinmeden geçmeyelim: Varlık bağıntılarının dil içinde düşünce imgeleri hâlinde gelişmiş anlamlarını çağrıştırmakla görevli kelime öbeklerinin insanın hafızasında soyut, durgun hâle gelmiş, kalıplaşmış, sınırlı sayılarda model yapıları vardır. Konuşan; hafızasındaki soyut, model yapıları esasında, söylemde sınırsız sayılarda kelime öbekleri üretir. Soyut, tasarımlar hâlindeki modeller dilin içinde sınırlıdır ve durgun hâle gelmişlerdir. Bu yapılarla göre oluşturulmuş kelime öbekleri ise geçicidir. Söz sona erince kelime öbekleri yiter giderler; dil içi model yapıları ise insan hayatta kaldıkça yaşamaya devam ederler.

Bir konuya daha değinelim: Başlangıçta dünya gerçekliğini insana kimse anlatmamıştır. Fiziksel gerçeklik insanının hafızasına kendiliğinden yansımış, anlamlar kendiliğinden oluşmuştur. Dünya gerçekliği; varlıkları, nitelikleri, bağıntılarıyla, insanın düşünme yetilerini şekillendirmiştir. Bu gerçeklikte insan neyi algılayabildiyse bunların anlam bağıntıları soyut hâle insanın kafasında, kendi dünya manzarasında da vardır.

Öbek yapıları bir bütündür bölünemez

Tamlayıcı ve yargısal öbek oluşumları Türkçede ve bölge ağızlarında, Türkçenin lehçelerinde ve diğer dünya dillerinde hep iki bileşenlidirler. Her biri durgun kuruluş yapısına sahiptir. Anlatımlarda / cümlede bütünlüklerini koruyarak görev üstlenirler. Sözü edilen tamlayıcı öbekler, anlatımların / cümlelerin kurucu birimleri adıyla da bilinirler. *Tamlama* ve *yargısal* öbeklerden farklı olarak *sıralı* öbeklerin kurucu birimleri ikiden fazla olabilir.

Söz diziminde öbek yapılarının her biri hem cümle kuruluşlarında hem diğer kelime öbeklerinde kurucu görev üstlenme yetilerine sahiptir. Örneğin iki kurucu bileşenden oluşmuş “*gözü yaşlı*” yargısal öbeği, bütünlüğünü koruyarak belirtme öbeklerinde tamlayıcı / belirten görevi üstlenebilir: “*gözü yaşlı kadın*” örneğinde görüldüğü gibi. Söz diziminin bu özelliği Anadolu’da, Balkanlar’da, bölge ağızlarında bol örnekler vermiştir.

Söz diziminin evrensel yapı modellerini örnekleriyle bir arada görelim:

Sıralı (Kopulatif) öbek yapıları

İnsanın hafızasına topluluklar hâlinde yansıyan maddi gerçekliğin dil içinde soyut düşünce imgeleri niteliğinde çalışan karşılıkları gelişmiştir. Bunlar, dünya gerçekliğini temsil eden dilin, soyut / zihinsel oluşumları olup önce birer anlamdırlar. Sözü edilen bu öncül anlamlar dil biliminde monemin gösterileni olarak kabul edilir.

Anlatımlarda maddi gerçekliği ve her türden varlık bağıntılarını temsil eden söylem göstergeleri gelişmiştir. Bunlar çoğunlukla sözler / kelimelerdir. Ancak maddi bağıntılar söylem göstergeleri / kelimeler arasında değil, fiziksel gerçeklikte, dünya varlıkları alanındadır. Bir başka deyişle; kelimelerden kurulu sıralanmış öbek oluşumları insan dehasının yapay ürünleridir ve doğa olaylarının tamamen dışındadırlar. Artık yukarıda da söylendiği gibi dünya gerçekliğine süreklilik, kalıcılık hâkimdir ama göstergeler geçicidir, anlık söylem ürünleridir.

Milino yöresinde; *cîncile*, *evleyik*, *gâzayâ*, *gönekli*, *guzû_göbê* yenebilen iyi cins mantar türleridir. Yöre ağızlarında söz konusu mantarların söylemde karşılıkları gelişmiş ve sözü edilen mantar topluluklarını söylemde temsil eden kelime öbekleri oluşmuştur. Esasen doğal ortamla bağıntıları olan, büyüyen, çoğalan, yenebilen mantar bitkileridir. Mantarı söylemde temsil eden *mantar* kelimesinin doğal ortamla bağıntısı yoktur; büyümez, çoğalmaz.

Örnekteki sıralı kelime öbeğinin ve bunun gibi söylemde sıralanarak oluşturulmuş her kelime öbeğinin, dil içinde zihinsel karşılığı / anlamı vardır. Dil biliminde monemin göstereni olarak kabul edilen bu anlam, ilgili mantar topluluğunun hafızadaki anlamıyla, zihinsel karşılıklarıyla bağıntılıdır. Biri diğerini çağırıştır.

Sıralı öbeklerin anlatımlarda üstlendikleri görevler

Yargısal anlatımlarda söz dizimsel süje, özne görevi üstlenirler:

Altıncık, *derebòy*, *gökçè_galâk*, *kâme*, *mêrgüs*, *zûmbül*, *bizîm bâçè_çiçeklerimîz* (Velevo)

Yargısal anlatımda söz dizimsel predika, yüklem görevi üstlenirler:

Gızannar in gırlāda, tālālāda bulup yidikler i; emecek, guzū gulā, keç i sakali, kōmür ēn, tūlūce. (Milino)

Evlēdē en çok ilāz in olannā; āktaraçtır, batlāk, cıbirdır; çēndele, gūburu, isīranıdır; yāstaçtır, yatiktir. (Milino)

Yargılı anlatımlarda yüklem görevi üstlenmiş iki bileşenli tümleme öbeklerinde sıralı öbekler, tümleç tamlayanı niteliğinde çalışırlar:

Tālladan, bādān, bā^hcadān öfeley i /nahey i/ maydın özü / sō^wani/ samırsā/ būbē i toplāruş. (Çerkeş)

Sıralı öbeklerde *mi*, *ne* kelimeleriyle kurulu durgunlaşmış sıralı, ikili yargısal anlatımlar:

Bir olasılığı güçlendiren anlatımlar:

Gidē mi gidē, yapā mı yapā, olūr mu olūr. (Milino)

Bir niteliği öne çıkaranlar:

Gözēl mi gözēl, çirk in mi çirk in, zayıf mı zayıf. (Velevo)

Konuşanın tedirginliğini, tepkisini bildirenler:

Ne ded in ne ded in? Ne yapt in ne yapt in? B i da' sōylē ba kēn. (Milino)

Durgunlaşarak dilin söz varlığına katılan iki bileşenli sıralı kelime öbekleri:

Milino ve yöresinden:

Cūmbūr cemāt, beğ ben iğ, kış kıyāmèt, kōr kütük, pāla pirtı, pılı pirtı, kırık dökük, yırtık pırtık, mur in kır in, ıvır zıvır, kōr kütük.

Çarpuk çurpuk, katır kutur, abur cubur, takır tukur; kem küm, tek tük.

İlapā İlapā, patır patır, par il par il, paldır küldür, püfür püfür, fokur fokur, şakır şakır, mışıl mışıl, kımıl kımıl, mur in kır in.

Abık sabık, alamān salamān, asēl pasēl, aşā yukarı, bakā bakā, barsāk bursāk, bell i başlı, cānci yer, çoluk çocuk, dēme çatmā, derē tepē, ell i ayaklı, garin gurun, ips is sapsis, salkın saçak, tos toprak, ufak tefek, uruk darik.

Tamlayıcı (Atributif) öbek yapıları

Belirtme / tamlama öbek modelleri:

Belirteni sıfat, belirtileni isim olan bu öbek modelleri, sıfat tamlamaları adıyla da bilinirler. İncelenen ağızlarda nesne - nitelik bağıntılarını yansıtan eksiz, iki bileşenli belirtme öbeği örnekleri:

Böyük yivin, datlı gabak, gurmuz i basmā, gurun nū bāca. (Milino)

Cümbüşçü bi adâm, eskî bir on lef. (Tserovişte)

İkî ünlü pelvân çıkmış yolâ.

Haçân toplecâsın yeşîl böberlê arkâ bâçedê. (Milino)

İki isimden kurulu belirtme öbekleri. İsim tamlamaları

İlki, bağımlı olanı, nesne bağıntılarının belirteni; ikincisi bağımsız olanı, niteliğin taşıyıcısı:

Karşı tepelê seçilmêz oldu.

Onnâ galabâ millêt.

Mısâfîr pelvân da gızın elindên bi êlle alâmamış sôwrayî.

“Bekîr dış kapıdan girdi” demiş. (Milino)

Örneklerde geçen; *karşı, galabâ, mısâfîr, dış* kelimeleri, isim soylu kelimeler olup belirtme öbeklerinde belirten görevi üstlenmişlerdir. Gerçekte isimler verimli ve işlek olduklarından yetkilerini aşma, sınırlarını genişletme eğilimi gösterirler. Anlatımlarda sıfatlar gibi belirtme görevi üstlenirler. Bu nedenle hangisinin sıfat, hangisinin isim olduğunu ayırt etmek her zaman mümkün olmaz.

İki isimden ek almadan oluşmuş belirtme öbekleri:

Bunlar eksiz isim tamlamalarıdır. Eski gramerlerimizde “birinci çeşit İzafet” adı altında incelenirlerdi. Gerek Türkiye Türkçesinde gerekse bölge ağızlarında yaygın kullanım alanına sahiptirler. Bu çalışmada eksiz isim tamlamaları işlevlerine, iletilen bilgi içeriğine göre birkaç grupta gösterildi:

Nesnenin neden yapıldığı:

Cam burkân (kavanöz), taş köprü, demîr kapî, demîr borû, demîr parâ, demîr yol, çelik kâsa, aç kutû, altın yüzük, kıl çuvâl. (Milino)

Kişinin hangi meslek dalıyla ilgili olduğu:

Mimâr Sinân, Doktôr Fârûk, Savcî Hâlîl, Tapucû Hasân, Nalbânt Hamdî, Kırıkçı Köse Âmet, Elektrikçi Ali, Şifiyör Bekîr, Birgadîr İrecep, Agramôn Osmân. (Milino)

Kişinin/ canlının hangi cinsiyetten olduğu:

Kız hâfê, erkek belber, dişî kuş, dişî kedi, kadîn dökтуру, erkek fêlşer, kadîn polîş. (Milino)

Nesnenin işlevi, hangi amaçla yapıldığı/ üretildiği:

Oyuncâk arabâ, bürüncûk ip, yer yataâ, ekîz yataâ, şîş kebâp, dönêr kebâp, cin misîr, süzmê pîñî. (Velevo)

Fiilin isimsi –mA’lı şekilleriyle nesnelerin elde edilişine ve özelliğine ilişkin bilgi ileten örnekler:

Çekmê sinî, çekmê havlâ, örmê çorâp, burmâ bilezik, yarmâ budây, yarmâ şeftelî, sıkma baş, sokma akıl.

Dökmê sùyla dêrmên dönmez.

İyelik temelinde iki isimden oluşmuş belirtme / tamlama öbekleri. Belirtisiz isim tamlamaları. İzafet -2.

Yapılışı: Öbeğin bileşenlerini isimler temsil eder veya fiilin isimsi, sıfatı şekilleri. Katılımcılardan ilki eksiz, ikincisi 3.t.k. iyelik ekini alır:

Aşurê_âyalar-î, ıramazân ay-î; öküz_araba-sî, harman_maşîne-sî, kosa sap-î, direcên_çivi-sî, gırlañgiç_çivi-sî, çekî_demir-î, ök_çivi-sî, bondirîk_âc-î, sabân demir-î, tefê_sopa-sî, ayaklık_âc-î; sayvânt alt-î; el_dêrmên-î, ekmek_tekne-sî; gelîn_ürba-sı, güvê_ürba-sı, iş_don-û, çekî_bez-î; tikên_mantar-î, keçi_sakal-î; gûş_çîdem-î, kadîfê_çiçê, çingenê_çiçê; testê_ârmud-ı, çölmek_ayva-sî; pencêr_macın-î, ana_süd-û. (Milino)

Sayvânt dirê, ikindî vakt-î, kız aga-sî. (Krepça)

Kapı anatarî, sât purcûnası, tütûn suşûlnası. (Tserovişte)

İyelik temelinde iki isim bileşeninden oluşmuş belirtme/ tamlama öbekleri. Belirtili isim tamlamaları. İzafet-3.

Yapılışı: Tamlayan kısmında yer alan isim unsuru, ilgi hâli ekini; tamlanan kısmındaki isim unsuru ise 3. kişi iyelik ekini alır.

Delî Bekir’-în kuşâ, Kökçü’-n-ûn gîzgardaş-ı, Hacı Hüsên olû Durmuş’-ûn çocû, harman-în kenar-î, harman-îñ ortâ_yer-î, bir_âc-în uc-û, dêrmênim-îñ bend-î, elif-în hece-sî, gündüz-ûn gece-sî, Rûmeli-n-în kızlar-î, evî-n yo-lû, mapus-ûn kilid-î, keşahem-în dal-î. (Milino)

Akk-în ikmet-î, pınar-în yânpeş-î, padişâ-n-în kız-î, kız-în aga-sî. (Krepça)

Kapı-n-în anatar-î, ayı-n-în can-î, ömrü-n-ûn son-û, padişâ-n-în yan-î, cāmin-în comāt-î, meşe-n-în çevre-si; Kambêr İsmāl’ın kaz masal-î, domuz-ûn somâ, imanını bilmêm nâptîm-in ^hayırsûlemez-î, gûdesi-n-în bir yan-î. (Tserovişte)

Bir özellik: Tamlama öbeklerinde, tamlanan ana unsur sonda; tamlayan, yardımcı unsurlar önde gelir. Ancak, model yapıları esnektir ve anlatımlara yeni leksik ve morfolojik birimler katıldıkça, dil, kullanıcısına kelime sırasını değiştirme imkânı verir:

Canî çıkmış ayının. (Tserovişte)

Ô_gadâ yolû yörüdû içîn ayâk parmaklar-î düşmûş Delî Bekir'-în. (Milino)

Tümleme öbekleri

Kuruluşları: Eylem, nitelik veya nesneyi temsil eden katılımcı öbeğin tümlenen bağımsız, ana kurucusu olarak bu oluşumun sonunda; tümleyen, tümleç bileşeni ise öbeğin bağımlı kurucusu niteliğinde çalışır ve önde yer alır.

Söz diziminin verimli bir alanında görev yapan tümleme öbekleri, *nesne – eylem*, *nesne – nesne*, *nesne – nitelik* bağıntılarını temsil eden yapılarıdır, dünya dillerinde, Anadolu ve Balkan ağızlarında, Türkçenin lehçelerinde, çağdaş TT’nde ağırlıklı olarak öne çıkar:

Badımâ satılî, ça şıdâ satılî, ça şıdâ badımâ satılî;

Hamurû dökêrûş, sacîñ üşñîñê dökêrûş, hamurû sacîñ üşñîñê dökêrûş;

Kilimî serêrûş, üşñîñê bez yayârus. kilimîñ üşñîñê bez yayârus. Bezîñ üşñîñê pazû dökêrûş.

Bi sâcırağ geçürürsün, altınâ ataşını yağarsın. Üşñîñê bi çêncere görsün. (Çerkeş)

Bir husus dikkat gerektirir: Anlatımlarda Türkçede ve bölge ağızlarında, cümle ile tümleme öbeği örtüşür:

Güneşîñ annındâ gurût -mâk/-ân/ -üp/-ünca/-ürüş... (Çerkeş)

Dolaylı tümleme öbekleri. -(y)E, -DE, – DEN hâl ekleriyle:

Nesne - eylem bağıntıları:

Bıhñîñ üşñîñê bi gısîm şeker, bol cevêz dökêrûş.

Öfeleyî iççâğ sudâ haşlarsın.

Unû yöürüş, ovalayıp galburdân geçîrûş. (Çerkeş)

Nesne – nitelik bağıntıları:

sevdûñê gıruk, dilê golây, ayânâ çabûk, canâ yakın;

yüktê hafî, tâllada yorgun, işindê dolaşık;

baldân datlı, ölümden betêr, anadân üryân, içtên pazarlıklı, kafadân sakât, kıldân incê, kılıçtân keskin. (Çerkeş)

Nesne – nesne bağıntıları:

başınà şâpka, sırtınà hırka, ayânà çarûk, yangunà körûk, zôbaya odum, gözêl_inên zeñginê râbêt;

gapıdà gümüş firêk, at üstündê keçê, garşudà garà tâvuk, afûr_altındâ ağ_daş, daîm başındâ ışık, guyû âzındâ çikrik, canımdâ dallık;

Kabedên kınà, dükgandân kirpît, demürdên sabân, fırındân ekmek. (Çerkeş)

Dolaysız tümlene öbekleri. Hâl eki almadan veya –(y)I hâl ekiyle.

Nesne - eylem bağıntıları:

Eşêrim eşêrim eşmêm bulunmâz. Bi sâcıra h geçürürsün. Köşê_başî beklêrim. Allî basmâ qê'meyo. Îpêk çorap geysêne. Galbîn bilinmêz. Meyîl vedîm. Kahîr çektim;

Cîngıları topla, bi cızıltî bi cızıltûdu.

Leblebiyî dartallâ / garà üzümê gatallâ. (Türkrü)

Üşüdükçe çek başınà yorganî. (Türkü)

Gönnümû yıkâr gidêr.

Gözlerinî uykû bürümüş.

Soldurâmamış yeşilinî alinî.

Belirteç öbekleri

Yapılışı: Bağımsız ve yardımcı katılımcıdan oluşmuş iki bileşenli yapı öbekleridir. Bağımsız olanı belirteç tümlenen / belirteçlenen sonda; bağımlı olanı, belirteç tümleyicisi/ tamlayıcısı öndedir. Belirteçli öbekler anlatımlara bütünlükleri bozulmadan katılırlar. Eksiz oluşumlardır.

Belirteç öbeklerinde belirteç tümleyicisi işleviyle görev üstlenen katılımcı birimler:

Zaman kavramı yansıtanlar:

Aradâ, aradâ_sıradâ, sât be sât, gûn begûn, gündüzün, önce, geri_dönünce, nazlandıkkça, bôbürlendikkçe, sônra, şîmdi, yazın, kışın, vaktîyla vb. (Milino yöresi)

Eylemin niteliğini yansıtanlar:

Açıkça, adâmakılı, âniden, baş_başâ, baştan, boş_yerê, boşu_boşunâ, bôyuna, çîlk_çîlâ, dûrmadan, durmaksızın, içîn_ içîn, kêndilînden, sakînce, rahâkça, tepêtaklak, yavâşça, yüzûgoyun vb. (Milino yöresi)

Niteliğin niteliğini yansıtanlar:

Çok fenâ, çok kötû, gâyet kısâ, gâyet uzûn, pek az, pek sîrêk vb. (Milino yöresi)

İncelenen ağızlarından belirteçli anlatım örnekleri:

Çakılları bûlece hıldırssadak yerè salivāmuş. (Tserovişte)

Barà barà öldü hayvàn bey. (Tserovişte)

Onnarì gelip geçèrkeni görmüşlê. (Tserovişte)

Beni de öldürcek deyê lappadak yerè düşmüş. (Tserovişte)

Gâyınası Gündüzlê'de çıkırı'î hâbire çevirêdurumuş. (Milino)

Birsî bi çalı sürükleyip avılçinden çık'êrl. (Milino)

O gadâ yolu yürüdü içîn ayak parmakları düşmüş Delî Bekir'în. (Milino)

Gülüşelêk tutüvarelâ evîn yolunü. (Milino)

Yastûn olduqdan keyrî Âkgaya'da Betdêm ataşî yağmaya gidellê. (Karaşar)

Saciñ üsdüñdê ekmek depiyince saciñ altına çekêrüş. (Çerkeş)

Şibîyneñ yâlaruş, êyşî'neñ yîrüş. (Çerkeş)

Yargısal (Predikatif) öbek yapıları

Söz diziminde; süje (mantıksal özne), predika (mantıksal yüklem) bileşenlerinden oluşmuş iki ögeli yargısal öbek oluşumlarıdır.

Bu öbeklerde predika, asıl ögeyi, yargıyı temsil eder ve süje ile ilgili bir bilgiyi, bildirimi iletir.

Yargısal öbeğin süje bileşeni ise varlık / nesne olarak algılanır. Süje; yargının / bildirim, iddia içeriğinin taşıyıcısı ve temsilcisidir.

Şu gidên kayık mı? Bu anlatım iki bileşenli bir yargısal öbeğdir. *Şu gidên* bileşeni süjeyi/ mantıksal özneyi; *kayık mı?* ögesi ise predikayı / mantıksal yüklemi temsil eder.

Predikatiflerle oluşmuş yargısal öbek yapıları:

Var, yok, gerek, lazım kelime birimleri, anlamsal içerikleriyle söz diziminde yargı niteliğinde işler ve yargısal (predikatif) öbek yapılarını oluştururlar. Asıl görevleri yüklem kurmaktır:

Elifîn hecesî var / Gündüzün gecesî var / Gelinîn kocası var.

Evdê çay yok, bi dirêm ekmek yok. (Milino)

Leksik birimler üzerinde kurulu iki bileşenli yargısal öbek yapıları:

İki bileşenli yargısal öbeklerde yargı leksik yolla iletilir. Bitimli şekil bulunmadığından bu öbeklerde süjeye/ özneye ait morfolojik bilgi yoktur:

Gelîn hamarât, gız gözêl, havâyâmurlî, gül gırmızî. (Milino)

Bu öbeklerin bazıları durgunlaşmış, kalıplaşmıştır. Bu nedenle genişletilmeye uygun değildir:

Başî açık, gârî tok, kapısı kilitli, sırtı pek, parası peşî. (Milino)

–de hâl eki esasında çalışan iki bileşenli yargısal öbek modelleri:

ayâ çukurdâ, bir el-îyâdâ bir el-î baldâ, çiçê burnundâ, el-î işte göz-û oynastâ, göz-û üstündê, işler-î tıkrındâ (Milino)

Bitimli kelime şekli esasında kurulu, özne ve yüklemden oluşmuş iki merkezli yargısal anlatım öbekleri. Cümle.

Yargısal (predikatif) yapıların cümle sayılabilmeleri için mantıksal yüklem konumundaki kurucu birimin bildirme, tanık olma veya şart kipliği çekimlerine girerek bitimli şekil görünümü kazanmaları gereklidir:

Kapısı açık: yargısal öbek; *kapısı açık-tır/-tı/-mış/-sa*: Çekimlenerek bitimli şekle girdiği için, yargısal öbek cümle niteliği kazanmıştır.

Örnekler çoğaltılabilir:

Rrengî uçûk-tur/-tu/-muş/-sa; ayağı çukurdâ-dır/-y-dı/-y-muş/-y-sa; gözü yüksekte-dir/-y-di/-y-miş/-y-se.

Fiil cümleleri:

Yargılı anlatımlarda asıl yoğunluğu fiillerin yüklem kategorisi teşkil eder ki, bu tip oluşumlarda yargı, eylemi temsil eden fiillerin bitimli şekilleriyle karşılanır:

Dêrmênîmî bendinî sellêr aldî. (Milino)

Türk dillerinde, lehçelerinde, Çağdaş Türkiye Türkçesinde, Anadolu ve Rumeli ağızlarında gerek isim cümlelerinin, gerek fiil cümlelerinin kuruluşlarına ikili yargısal öbek yapıları hâkimdir. Her cümle, kuruluşu bakımından yargısal öbek niteliğinde çalışır:

Öfeleyî iççâk sudâ haşlârsîñ. (Çerkeş)

Bu cümleinin öznesi (Sen) fiilin bitimli şeklinde kişi ekiyle temsil edilmiştir.

Öfeleyî iççâk sudâ haşlârsîñ kısmı yüklemidir.

Bu cümlede yüklem bileşeni katılımcıları, tümleme öbeklerince temsil edilmiştir:

Öfeley-î haşlârsîñ; iççâk su-dâ haşlârsîñ.

Bu çalışmada ele alınan söz diziminin *sıralama* (kopulatif), *tamlama* (atributif), *yargısal* (predikatif) öbek yapıları sadece gramer alanıyla sınırlı değildir. Kökleri fiziksel gerçeklikteki varlıklara, bunların bağıntılarına değin uzanır. Bu gerçeklik, eski çağlardan beri iletişim kurma arayışları içinde olan insanın hafızasına yansımıştır. Bugün gramer yazarların ele aldıkları kavramlar bir dil konuşan her dünya insanın hafızasında soyut düşünce imgeleri niteliğinde anlamlı ve çalışır hâldedir. Nasıl ki geçek olan her şey fiziğin evrensel yasalarına göre gelişmişse bu gerçekliğin insanın hafızasında soyut tasarımlar hâlinde işleyen zihinsel karşılıkları da evrenseldir; insana göre, dillere ve ülkelere göre değişmez. Dil bilimcinin gözlemleri dile, bu gerçekliğin insanın hafızasındaki zihinsel karşılıklarına yöneliktir O nedenle dil teorisyenleri bütün dünyada, bütün dillere uygulanabilen kavramlar geliştirmişlerdir.

Bu görüşten hareketle; çalışmada ele alınan sözdiziminin sıralı, tamlayıcı ve yargısal yapıları, dünya dillerinin yanı sıra hem ÇTT'de hem de Anadolu ve Balkan ağızlarında yaygın kullanım alanına sahip evrensel nitelikte anlatım modelleridir.

Kısaltmalar

Krş. Karşılaştırınız

Kaynakça

- Dalı H. (2018). *Türkçede Söz Diziminin Yapı Birimleri*, İstanbul.
- Guzev V.G. & Yılmaz O.D. (2004). *Opu postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki* ("Türkiye Türkçesi Teorik Gramerinin Kavramlar Takımını Kurma Denemesi "), S.-Peterburg: İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, 134 s.
- Uyemov, A.I. (1963). *Veshchi, svoystva i otnosheniya*. İzdatel'stvo akademii nauk SSSR, Moskva.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA /r/ VE /z/ SESLERİNE BAĞLI SES OLAYLARINDAN HAREKETLE ROTASİZM / ZETASİZM PROBLEMİNE KATKILAR

Hüseyin YILDIZ*

Özet

Türk dilinin yapısı ortaya net olarak konamamış seslerinden birisi /r/ sesidir. Altay dillerinin ve Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında birinci ölçüt olan /r/ ~ /z/ (rotasizm/zetasizm) meselesinde /r/ sesinin belirleyici olması bu sesin önemini ortaya koymak için yeterlidir. Öyle ki, ana hatlarıyla Türk dili verileri incelendiğinde /r/ sesiyle ilgili hemen her durumda bir özelliğe rastlanabildiği görülür. Türk dilinin önemli kollarından biri olan Oğuz Türkçesinin en büyük temsilcisi Türkiye Türkçesidir. Türkiye Türkçesinin ağızlarının sözvarlığı incelendiğinde /r/ sesinin konumuna bağlı olarak farklı özellikler gösterdiği ve çeşitli gelişmelere zemin hazırladığı görülmektedir. Bir örnek olarak Ordu ağızı ele alındığında /r/ sesinin düştüğü (*sonra* > *sōna*), türediği (*meşinini* > *merşinini*), /l/ (*güreş* > *güleş*), /y/ (*rüzgâr* > *yüzgar*), /n/ (*pirinç* > *pininç*) gibi seslere dönüştüğü veriler tespit edilebilmektedir. Genel olarak Türkiye Türkçesi ağızlarına bakıldığında /r/ sesinin /z/ sesiyle nöbetleştiği, hatta /r/ sesinin yanında /d/ (*ipirden* ~ *ipezen*), /s/ (*bilersik* ~ *bilezik*) gibi sesler yardımıyla /z/ sesine dönüştüğünü düşündüğümüz veriler de tespit edilebilmektedir. Bu çalışmanın iki amacı vardır. Öncelikli amaç, Türkiye Türkçesi ağızlarından hareketle /r/ sesinin geçirdiği değişimleri ortaya koymak ve bu değişimlerin sebeplerini bulmaya yönelik ipuçları sunmaktır. Böylelikle Türkiye Türkçesi ağızları esasında bir sesin yapısı ortaya konmuş olacaktır. İkinci amaç ise Türk dilinin ana problemlerinden biri olan rotasizm/zetasizm meselesine Türkiye Türkçesi ağızları esasında katkıda bulunmaktır. Nitekim Türk dilinin başlangıcında /r/ ve /z/ seslerinin ayrışması ve bugün iki farklı kolu oluşturmaları, İlk Türkçe aşamasında bu değişikliğe zemin hazırlayacak bir ağız varlığını kabul etmemizi gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları, /r/ sesi, ses bilgisi, ses bilimi, rotasizm/zetasizm meselesi.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ordu, huseyinyildiz@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8055-7946.

CONTRIBUTIONS TO THE PROBLEM OF ROTACISM / ZETACISM BASED ON PHONETIC EVENTS RELATED TO /r/ AND /z/ SOUNDS IN THE TURKEY TURKISH DIALECTS

Abstract

One of the sounds of the Turkish language whose structure has not been clearly revealed is the /r/ sound. The fact that the /r/ sound is decisive in the issue of /r/ ~ /z/ (rotacism / zetasism), which is the first criterion in the classification of Altaic languages and Turkish dialects, is sufficient to reveal the importance of this sound. So much so that, when the data of the Turkish language are analyzed in the main lines, it is seen that a feature related to the /r/ sound can be encountered in almost every case. Turkey Turkish is the biggest representative of Oghuz Turkish, one of the important branches of Turkish language. When the vocabulary of the dialects of Turkey Turkish is analyzed, it is seen that the /r/ sound shows different features depending on its position and paves the way for various developments. As an example, when Ordu dialect is taken as an example, it can be determined that the /r/ sound falls (*sonra* > *sōna*), derives (*meşinini* > *merşinini*), /l/ (*güreş* > *güleş*), /y/ (*rüzgar* > *yüzgar*), /n/ (*pirinç* > *pininç*). In general, when we look at the dialects of Turkish dialects of Turkey, we can detect data that we think that the /r/ sound alternates with the /z/ sound and even turns into /z/ with the help of sounds such as /d/ (*ipirden* ~ *ipezen*), /s/ (*bilersik* ~ *bilezik*). This study has two aims. The primary aim is to reveal the changes of the /r/ sound based on the dialects of Turkish dialects of Turkey and to provide clues to find the reasons for these changes. In this way, the structure of a sound will be revealed on the basis of Turkish dialects. The second aim is to contribute to the issue of rotacism/zetacism, which is one of the main problems of Turkish language, on the basis of Turkish dialects of Turkey. As a matter of fact, the fact that the sounds /r/ and /z/ diverged at the beginning of the Turkish language and form two different branches today requires us to accept the existence of a dialect that will pave the way for this change in the Early Turkish stage.

Keywords: Turkey Turkish Dialects, /r/ sound, phonology, phonology, rotacism/zetacism issue.

Türk dilinin yapısı ortaya net olarak konamamış seslerinden birisi /r/ sesidir. Altay dillerinin ve Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında birinci ölçüt olan /r/ ~ /z/ (rotasizm/zetasizm) meselesinde /r/ sesinin belirleyici olması bu sesin önemini ortaya koymak için yeterlidir. Öyle ki, ana hatlarıyla Türk dili verileri incelendiğinde /r/ sesiyle ilgili hemen her durumda bir özelliğe rastlanabildiği görülür. Türk dilinin önemli kollarından biri olan Oğuz Türkçesinin en büyük temsilcisi Türkiye Türkçesidir. Türkiye Türkçesinin ağızlarının sözvarlığı incelendiğinde /r/ sesinin konumuna bağlı olarak farklı özellikler gösterdiği ve çeşitli gelişmelere zemin hazırladığı görülmektedir. Bir örnek olarak Ordu ağızı ele alındığında /r/ sesinin düştüğü (*sonra* > *sōna*), türediği (*meşinini* > *merşinini*), /l/ (*güreş* > *güleş*), /y/ (*rüzgâr* > *yüzğar*), /n/ (*pirinç* > *pininç*) gibi seslere dönüştüğü veriler tespit edilebilmektedir. Genel olarak Türkiye Türkçesi ağızlarına bakıldığında /r/ sesinin /z/ sesiyle nöbetleştiği, hatta /r/ sesinin yanında /d/ (*ipirden* ~ *ipezen*), /s/ (*bilersik* ~ *bilezik*) gibi sesler yardımıyla /z/ sesine dönüştüğünü düşündüğümüz veriler de tespit edilebilmektedir. Bu çalışmanın iki amacı vardır. Öncelikli amaç, Türkiye Türkçesi ağızlarından hareketle /r/ sesinin geçirdiği değişimleri ortaya koymak ve bu değişimlerin sebeplerini bulmaya yönelik ipuçları sunmaktır. Böylelikle Türkiye Türkçesi ağızları esasında bir sesin yapısı ortaya konmuş olacaktır. İkinci amaç ise Türk dilinin ana problemlerinden biri olan rotasizm/zetasizm meselesine Türkiye Türkçesi ağızları esasında katkıda bulunmaktır. Nitekim Türk dilinin başlangıcında /r/ ve /z/ seslerinin ayrışması ve bugün iki farklı kolu oluşturması, İlk Türkçe aşamasında bu değişikliğe zemin hazırlayacak bir ağız varlığını kabul etmemizi gerektirmektedir.

Bu çalışma Türkiye Türkçesi ağızlarından hareketle bir derlem oluşturmayı ve bu derlemde /r/ ve /z/ seslerinin durumlarına bağlı olarak bazı çıkarımlar yapmayı hedeflemektedir.

1. Derlem

Bu araştırmanın derlemi, Türkiye Türkçesi ağızlarından seçilen ve gerek coğrafi gerekse ağız bölgelerine göre bir dağılımı içeren 30 akademik çalışmadan oluşmaktadır: Adana ve Osmaniye (AOA), Afyon (AMA), Ankara (AİA), Antalya-Gazipaşa (GKA), Antalya-Korkuteli (KoYA), Balıkesir (BİA), Bursa (BYA), Çanakkale (ÇYA), Diyarbakır (DA), Edirne (EdİA), Elâzığ (ElİA), Erzincan (EYA), Erzurum (ErİA), Hatay (HA), Kars (KİA), Kastamonu (KaYA), Kırşehir (KıYA), Kütahya (KüYA), Malatya (MİA), Manisa (MA), Mersin-Anamur (AYA), Mersin-Silifke ve Mut (SMSB), Muğla (MYA), Nevşehir (NYA), Ordu (OYA), Rize (RİA), Şanlıurfa (UMA), Trabzon (TrYA), Uşak (UİA), Van (VHA).

Şekil 1. Türkiye Türkçesi Ağızlarından Coğrafya ve Ağız Bölgesi Esaslı Seçilen Derlemin İllere Göre Dağılımı

2. Veriler

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine hazırlanmış 30 çalışmadan hareketle oluşturulan derlemin inceleme bölümleri esas alınmak kaydıyla /r/ ve /z/ sesiyle ilgili tüm değişme ve gelişmeler incelenerek 9 ana başlık altında değerlendirilebilecek verilere¹ ulaşılmıştır. Bu verilerin ilki ve belki de en önemlisi Türkiye Türkçesi ağızlarında (TTA) /r/ ve /z/ seslerinin durumuna bakıldığında birden fazla alafonun ağızların ses varlığında yer aldıklarının görülmesidir.

TTA'da /r/ sesinin STT'den farklı olarak 8 farklı işaretle gösterilen 4 alafona sahip olduğu tespit edilmiştir.

- /r/ ünsüz düşmesinden önceki merhaleyi gösteren, gevşek boğumlanmalı, zayıf telaffuz edilen ünsüzdür (KİA 101, ÇYA 32, AİA 91, NYA 70, 110, KoYA 90-91, SMSB 84-85, GKA 100, BİA 121): *götürdü, bunnarın, mânşur, benzirsen...*

Aynı durum için farklı işaret kullanan çalışmalar şunlardır:

- /r/ Sızmalı-tonlu bu asıl diş ünsüzü bölgemiz ağızlarında önce zayıflayıp sonra da düşmeye eğilimli bir sestir (EYA 79): *olu¹rlar*, *yapiye²rler*, *ederler*.
- /r/ Yarı belirsiz, kaybolmak üzere olan bir **r** ünsüzüdür (AMA 38): *qada³r*, *vèri⁴rlē*, *ō⁵rhan*, *yuva⁶r⁷laK*, *qē⁸dilē⁹r*.

- /r/ Yarı belirsiz, kaybolmak üzere olan bir **r** ünsüzüdür (AMA 38): *qadaṛ, vèriṛlē, ôṛhan, yuvarlaK, qēdilēr*.

¹ Tespit edilen veriler işlenirken çalışmanın hacmini artırmamak için üç örnek sınırı konmuştur. Üç örnek sonrasında “...” işareti kullanılarak üçten fazla örnek olduğu belirtilmek istenmiştir.

- ↪ /ɾ/ Tonunu kaybetmiş ve düşme durumuna yaklaşmış olan gevşek boğumlanmalı bir ünsüzdür (KüYA 49): *bir görü gelirsın, yüs gadar, kütāya havālārını vurıla, eyēr.*
- ↪ /ɾ/ Sızıcı ve daha titrekle olan ve vurgulu söylenen ünsüzdür (KİA 102, BİA 123): *içerde, gidir, yetmeler, vardı...*
- ↪ /r/ Sürekli, akıcı, titrekle dış eti ve ön damak ünsüzüdür, ön çıkışlılığını korur (AOA 108, MYA 41, HA 46, AYA 56, NYA 70): *seyrādi, gōrmezdi, dūūrçü...*

Aynı durum için farklı işaret kullanan çalışmalar şunlardır:

- ↪ /r̄/ Ötümlü, sürekli, titrekle, akıcı bir ön damak ünsüzüdür. Boğumlanma noktasında akıcı /r/ ünsüzünün normalinden biraz daha uzun titretilmesi sonucunda ortaya çıkar (KoYA 90): *tar̄na, dūrū, ūr̄de.*
- ↪ /r̄/ Tonsuz gırtlak patlayıcısıdır. Bu tür ünsüzler /k/, /p/, /t/ gibi süreksiz ünsüzlerin patlayıcılaşmaları ile oluşur. Bazen de /lt/, /lk/, /rt/ gibi akıcı ünsüz + tonsuz patlayıcı ünsüz çiftlerinin yerini alır. Muğla dışında, Aydın, Denizli ve Manisa ağızlarında da görülür (MYA 41): *karabō^{rt}leñden.*

TTA'da /z/ sesinin ise STT'den farklı olarak 4 farklı işaretle gösterilen 3 alafona sahip olduğu görülmektedir.

- ↪ /z̄/ Sürekli, sızıcı, ötümlü bir dış-dış eti ünsüzü olan z̄, yarı kalın ünlülerle hece kurduğu hâlde ötümlülüğünü ve ön çıkışlılığını koruyan ünsüzdür (AOA 110, AYA 56): *ekiyóz, gōz̄lüm, gūz̄lediK...*
- ↪ /Z/ Sürekli, sızıcı, yarı ötümlü, dış-dış eti ünsüzüdür. Yarı ötümlüleşerek z ünsüzüne yaklaşmış bulunan s ünsüzü veya yarı ötümsüzleşerek s ünsüzüne yaklaşmış bulunan z ünsüzü olarak da tanımlanabilir. Kelime sonlarında s ve z ünsüzlerinden değişmiş olarak bulunur. Standart Türkçedeki s ünsüzüne yarı tonlularak yaklaşır (AOA 109-110, AYA 57): *girdirecēñiZ, dedemiZ, biyaZ...*

Aynı durum için EYA 81'de /z̄/ işareti kullanılmaktadır: *vermezse, almaZsa, bizse...*

- ↪ /z̄/ Boğumlanma şiddetini kaybederek düşme durumuna yaklaşmış gevşek boğumlanmalı ünsüzdür (SMSB 84, 86): *gaçıracaz̄, olmaZsa...*

TTA'da /r/ ve /z/ sesinin STT'den farklı alafonlarının da yer alması, birtakım ses olaylarının oluşmasına yol açmış olmalıdır. TTA'da tespit edilen ses olaylarını 9 ana başlıkta ele almak mümkündür.

2.1. Ünsüz Eksilmesi

TTA'da /r/ ve /z/ seslerine bağlı meydana gelen ünsüz eksilmeleri üç ana grupta incelenebilir: *ünsüz düşmesi*, *hece yutumu* ve *hece kaynaşması*.

2.1.1. Ünsüz Düşmesi

TTA'da sözcük kök ve gövdelerine bakıldığında, /r/ sesinin düşmeye daha meyilli olduğu görülmektedir. Ön seste yalnızca /r/ sesi, iç seste ve son seste ise her iki ses düşebilmektedir. Ancak burada iç seste sözcük kök veya gövdesinde /r/ düşmesine oldukça sık ve çeşitli sözcüklerde rastlanmasına rağmen /z/ düşmesinin genel olarak üç sözcükte rastlanmakla birlikte, bir yerde şüpheli bir dördüncü veri de sunduğu tespit edilmektedir. Bu durum ünsüz düşmesi bakımından /r/ sesinin daha baskın olduğunu göstermektedir.

Tablo 14. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Sözcük Kök ve Tabanlarında Görülen /r/ ve /z/ Düşmesi

Ses Olayı	Örnekler
r- > ø	üzger ÇYA 60, üşgar KaYA 93, üzgar VHA 173...
-r-, -r > ø	SÖZCÜK KÖK VEYA GÖVDESİNDE: alivermek > <i>alivemek</i> AİA 44; ambar > <i>ambālā</i> UİA 49; anahtar > <i>anahtālānı</i> EdİA 16; arka > <i>ākāda</i> MA 187, <i>ākadan</i> BİA 152, <i>akasına</i> RİA 94; arkadaş > <i>akadaşlalan</i> RİA 93, <i>ākadeş</i> BİA 152, <i>ākadaş</i> MA 187; arpa > <i>āpa</i> , <i>āpadan</i> MA 187; arşınla- > <i>āşınlhyōsuñ</i> MA 187; art > <i>ādı ādına</i> MA 187, <i>ādında</i> BİA 152, <i>ādından</i> KİA 134; artık > <i>ātık</i> AİA 126, <i>ātık</i> AİA 44, <i>ātık</i> BYA 53; asker > <i>askēdik</i> MA 188; aşirt- > <i>aşıt-</i> NYA 109; bakraç > <i>bakaçlara</i> BİA 147; bardak > <i>bādaK</i> BİA 152, <i>bādaK</i> MA 188; bardakçılar > <i>bādaKçılā</i> MA 189; berber > <i>bēbē dükkānı</i> MA 188; beraber > <i>baraba</i> UİA 49, <i>bārabā</i> , <i>berāba</i> , <i>berābe</i> MA 188; bir > <i>bī</i> EİA 32, <i>bi</i> şehere EİA 107, <i>bi</i> EYA 105, <i>bi</i> MA 183 ...
-z-, -z > ø	azıcık > <i>acık</i> HA 99, <i>acuk</i> OYA 84, <i>ēciciK</i> MA 89, <i>acıK</i> MA 229, <i>acık</i> ÇYA 103, <i>accıh</i> , <i>acig</i> , <i>acıh</i> , <i>ııcıh</i> KİYA 76, <i>acuk</i> KaYA 21, 107, <i>acığ</i> KÜYA 66, <i>ıcıh</i> , <i>acıh</i> MİA 110; bir kez > <i>bike</i> EİA 110; kız > <i>ğī</i> KİYA 76, <i>ğī</i> AOA 147, <i>ğī</i> MA 229, <i>ğī</i> AOA 55, <i>ğī</i> KaYA 115, <i>ğī</i> EYA 108; hırsızla- > <i>hırsle-</i> VHA 189

TTA'da iç seste çekim eklerinde /r/ düşmesine oldukça sık rastlanmaktadır. Özellikle geniş zaman çekimi bu konuda diğerlerine nazaran çeşitlilik bakımından zengin malzeme sunmaktadır.

Tablo 2. Türkiye Türkçesi Ağızlarında İçseste Çekim Eklerinde Görülen /r/ Düşmesi

Ek Türü	Ses Olayı ve Örnekler
Geniş Zaman Kipi	{-Ar} > {-Ā}: <i>āgaç edēdiK</i> MA 187, <i>aķāmiş</i> MYA 73, <i>arālā</i> MA 189...; {-Ar} > {-A}: <i>dōnelē</i> VHA 48; {-Ar} > {-I}: <i>kırılā</i> EdİA 54; {-Ar} > {-U}: <i>söylüsüz</i> KİA 134; {- (V)-r} > {-Ā}: <i>arālā</i> MA 189, <i>bālālādı</i> ÇYA 62, <i>bālālādı</i> MA 189...; {- (V)-r} > {-A}: <i>hazıllalar</i> SMSB 116; {-Ir} > {-?-}: <i>allam</i> < <i>alırım</i> UMA 38; {-Ir} > {-Ā}: <i>ālālādı</i> UİA 49, <i>dāvāT vēlē</i> MA

	188; {-Ir} > {-I-}: alılarımıŝ SMSB 116, alısañ NYA 109, alısın ÇYA 62...; {-Ir} > {-I-}: biŝirike KoYA 60, boyanıdı MA 189, dikiviridiK KoYA 60...; {-Ir} > {-U-}: bil'usen RİA 93; {-Ir} > {-Ü-}: biŝiŭk TrYA 258, biŝiŭr EYA 28, biŝiŭrüsün TrYA 258...; {-Ur} > {-Ā-}: durā KİA 55; {-Ur} > {-Ü-}: durūkan KoYA 60, bürülē BİA 153, durūmuŝ TrYA 258...; {-Ur} > {-Ö-}: bulōlar KİA 134; {-Ur} > {-U-}: bululardı BİA 152, durudu SMSB 116, oturuladı AMA 33...; {-Ur} > {-I-}: urılār KİA 135
Şimdiki Zaman	{-yor} > {-yō-}: āşınlyōsuñ MA 187, biliyō musun OYA 54, diyō ElİA 32...; {-yor} > {-yo-}: alıyolā KoYA 120, areyolā KoYA 120, atıyolā MYA 79...; {-yor} > {-yu-}: biliyudursuñ BİA 193, getimiyu BİA 152, gōkuyu < korkuyor BİA 152
Çokluk Eki	{+IArI} > {+IĀ-}: çāŝaŝlānı MA 189, gōmŝulāñ MA 88, gözlēni EdİA 16, tālālānı BYA 58, yaŝlānda MA 189; {+IArI} > {+IAI-}: bayannānı VHA 175, ğırhlān KİA 135, maŝlāi GKA 128; {+IAr} > {+IĀ-}: arabalāda AMA 33, āyılādan BİA 152, bakkallādan AYA 37...
Çokluk 3. Kişi Eki	{-IAr} > {-IĀ-}: ālālādı UİA 49, asālādı BİA 152, bālālādı ÇYA 62...; {-IAr} > {-IAI-}: dēllemiŝ GKA 140; {-IAr} > {-IA-}: gelīle KİA 134; {-IAr} > {-IĀ-}: atıyolā MYA 79, dāvāT vėlē MA 188, bürülē BİA 153
Ettirgenlik Eki	{-DXr-} > {-DX-}: araŝıdıdım TrYA 258, asduťdur- ErİA 201, bindidiler HA 99, otumamıŝlā MA 183...
Ek-Fiilin Geniş Zamanı 3. Kişi	{+DXr-} > {+DX-}: ħırhızdılar KİA 134

TTA'da iç seste çekim eklerinde /z/ düşmesine ise yalnızca geniş zamanın olumsuz çekiminde rastlanmaktadır. Ayrıca bu durumun genellikle /s/ sesi önünde gerçekleştiğini de belirtmek gerekir.

Tablo 3. Türkiye Türkçesi Ağızlarında İçseste Çekim Eklerinde Görülen /z/ Düşmesi

Konum	Örnekler
İkinci Kişi Eklerinden	alamasan EdİA 54, gelmēsiz VHA 182, zoŝlamasıñ GKA 128... Önce
Ekfiilin Şart Çekiminden	doŝmasañ KūYA 66, durmasa EdİA 54, dutmāsa KaYA 107... Önce
Soru Parçacığından	baŝılma mı ÇYA 65, olma mı GKA 130, olma mıydı SMSB (Enklitiğinden) Önce
Birinci Çokluk Kişi Ekinde	yannıĝ ēyleri < yannık eyleriz SMSB 118

2.1.2. Hece Yutumu (Haploloji)

TTA'da bir örnek hariç büyük çoğunlukla /r/ sesinin içinde bulunduğu hecelerde görülmektedir.

Tablo 4. Türkiye Türkçesi Ağızlarında /r/ ve /z/ Sesleri Temelinde Hece Yutumu

Ses Olayı	Örnekler
-rX- > -Ø-	akdārız AİA 48, aluŝturuk RİA 100, aTladıveriz KoYA 125...
-Xr- > -Ø-	{-DXr} ekiyle biten fiillerden sonra: dōnderek BYA 60, gēT VHA 190, gōTTüm, gōTTümüz zaman, gōTTülē, gōTTi MA 205...; /l/ sesiyle biten fiillerden sonra: alsız MİA 101, allardı MİA 101, geller MİA 101...
-rA- > -Ø-	bizim olŝar GKA 93, görevizi KoYA 109, ollara SMSB 108...
-zX- > -Ø-	sīnkīnner < sizinkiler GKA 46

2.1.3. Hece Kaynaşması / Büzülme

TTA'da hece kaynaşması örneklerinin tamamı /r/ sesinin içinde bulunduğu hecelerle ilgilidir.

Tablo 5. Türkiye Türkçesi Ağızlarında /r/ / Sesi Temelinde Hece Kaynaşması

Yapı	Ses Olayı ve Örnekler
Ünlü+/r/+Ünlü (VrV)	- ArI- > - Ā- : {+lAr+I} EKİNDE: <i>arkalāna</i> MA 203, <i>arkalāndan</i> UĀ 55, <i>bobalānda</i> EdĀ 18...; SÖZCÜK TABANINDA: <i>gālā</i> MA 204, <i>içēden</i> BĀ 161, <i>vetēner</i> AĀ 130...; - ere- > - ē- : <i>nēde</i> UĀ 49, <i>nēden</i> BĀ 161, <i>nēden</i> BYA 53...; - ere- > - ī- : <i>vīcē miñ</i> BĀ 161, <i>vīcīn</i> BĀ 161, <i>verim</i> EYA 82; - OrA- > - Ō- : <i>ōda</i> KūYA 23; - OrU- > - Ō- : <i>bōlce</i> KūYA 71, <i>bōlcesinden</i> ÇYA 103, <i>gōcu</i> ÇYA 103; - UrA- > - Ū- : <i>būdan</i> BĀ 161, <i>būları</i> BĀ 161, <i>şūdan</i> UĀ 50
Ünsüz+Ünlü+/r/ (Kvr)	- Ilr- > - Ō- : <i>siz bisinñz</i> GKA 141; - tXr- > - Ō- : <i>o'muş</i>
Birden Heceli	- ArXr- > - Ā- : <i>dāvāt vėlē</i> MA 205; - tXrAcAk- > - (c)ce- : <i>göCCeñ</i> , <i>gö'çelē</i> MA 205; - tiri- > Ō- : <i>şadēd gēP</i> < <i>şehadet getirip</i> GKA 142; - ereyi- > - ē- : <i>annadıvēn</i> < <i>anlatıvereyim</i> MYA 37; - yor- > - yo- : {- yor } > {- ī } <i>arī</i> UMA 17, <i>arīm</i> EdĀ 18, <i>bīlisen</i> UMA 17...; {- yor } > {- ī } <i>bañılār</i> KĀ 135; {- yor } > {- ī } <i>deyisiz</i> DA 17, <i>bañisan</i> DA 17, <i>bañiyō</i> ElĀ 32, <i>eşmiler</i> ErĀ 201...; {- yor } > {- Ū } <i>konuşım</i> EdĀ 18, <i>oñunū</i> EdĀ 57, <i>olū</i> EdĀ 57...; {- yor } > {- y } <i>oturuyduk</i> EdĀ 56, <i>yamyım</i> EdĀ 56, <i>dēy</i> EYA 82

2.2. Ünsüz Türemesi

TTA'da ünsüz türemesi bakımından /z/ sesiyle ilgili hiç örnek bulunmamasına rağmen /r/ sesinde zenginlik görülmektedir.

Tablo 6. Türkiye Türkçesi Ağızlarında /r/ Türemesi

Yapı	Ses Olayı ve Örnekler
İçseste	- Ō- > - r- : <i>barş</i> AOA 151, <i>bilerzüğünū</i> ElĀ 101, <i>çigirt</i> ErĀ 203...

2.3. Tonlulaşma

TTA'da tonlulaşma bakımından zaten bir tonlu ses olan /r/ sesiyle ilgili hiç örnek bulunmamaktadır. Ancak, /z/ sesinin özellikle /s/ sesinin tonlulaşmasında oldukça etkin olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Tonlulaşmaya Bağlı Olarak Ortaya Çıkan /z/ Sesi

Yapı	Ses Olayı ve Örnekler
Ön seste	- s > - z- : <i>zā</i> KaYA 90, <i>Zaat</i> AYA 64,...
İç seste	- s > - z- : <i>abdazini</i> MĀ 82, <i>aPdazını</i> MĀ 89, <i>aPdeze</i> AOA 120...; - ch- > - z- : <i>tazizat</i> < <i>teçhizat</i> SMSB 101
Son seste	- s > - z- : <i>abtaz</i> MA 222, <i>ağōstoz</i> RĀ 86, <i>apantiz</i> SMSB 102...

2.4. Tonsuzlaşma

TTA'da tonsuzlaşma bakımından her iki ses de veri sunabilmektedir. Ancak /z/ sesindeki tonsuzlaşma /s/ sesine meyilliyken, /r/ sesinde çeşitlilik görülür.

Tablo 8. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Tonsuzlaşmaya Bağlı Olarak Ortaya Çıkan /r/ ve /z/ Sesleri

Yapı	Ses Olayı ve Örnekler
Ön seste	r- > t-: tomatizma MA 251; z- > s-: o saman mıdı SMSB 103, sâhidin KoYA 105, saĭ ErİA 175...
İç seste	-r- > -h-: târınnan MA 236, tarınlı MA 236, tarın helvâ MA 236; -r- > -s-: kestenkele HA 90; -r- > -ş-: güleş idenle bôle dönüşgene yâni bôle el çırparak bôyle perdah yaparak kim kimi yenerse bahşüşü alu. KaYA 96, ondan sona bi de gelin almiya da gidişke eveliniñ bürgü giyêlêdin. KaYA 96, umbaluñ ortasından naĭrı gidiyoşken at sürüyomuş KaYA 96...; -r- > -t-: göstetmezler MİA 93, ğurtatdıĭ EİA 84; -z- > -s-: arâssi BİA 143, as pılav ErİA 178, ascıK, ıscıK BİA 143, aşcık EdİA 42...; -z- > -ş-: çimbişle MA 249, cımbış KaYA 113, yaz ğuş SMSB 96
Son seste	-r > -k: ğadaĭ AİA 114, gadak UİA 68; -rk > -p: ğıpbeş < kırk beş EYA 99, 121; -z > -s: 'bış KoYA 105, alırs ÇYA 80, alışmısıS BİA 144...

2.5. Benzeşme

TTA'da benzeşme iki tür olabilmektedir: *gerileyici* ve *ilerleyici*.

2.5.1. Gerileyici Ünsüz Benzeşmesi

TTA'da gerileyici ünsüz benzeşmesinde iki sesin de verilerine rastlanmaktadır.

Tablo 9. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Gerileyici Ünsüz Benzeşmesinde Rol Alan /r/ ve /z/ Sesleri

Yapı	Konum	Ses Olayı ve Örnekler
/r/ + Ünsüz	Bitişik	-rb- > -bb-: ğubban EYA 119, tûbbe EİA 92; -rd- > -TT-: mıTtar VHA 166; -rl- > -ll-: açallâ VHA 48, aĭladullar EYA 117, aĭhullar EYA 117...; -rl- > -rr-: âsKerrer VHA 164, bekarrar VHA 164, çamurrar VHA 164...; -rn- > -nn-: bannaĭ NYA 95, dınnaĭımın SMSB 91, Kannını OYA 82...; -rr- > -ry-: satıryâ SMSB 95
	Ayrık	-r_ç- > -ç_ç-: biç_çeşit AYA 60; -r_d- > -d_d-: bid_ĭelik AOA 141; -r_l- > -l_l-: bil-lira EYA 119; -r-l- > -l-l-: yêni ĭĭĭlaĭr GKA 120; -r-r- > -r-r-: hararda GKA 120; -r-n- > -n-n-: manangöz SMSB 94; -r-r- > -l-r-: belber SMSB 96, 108; -r-r- > -r-l-: moral-VHA 167, Kâral VHA 167, Kornele VHA 167...; -r_s- > -s_s-: bis sızı AOA 141, bis ses AOA 141, bûs sürü KaYA 105; -r_t- > -t_t-: bis sürü, bûs sürü MA 231, bit tek ÇYA 85
Ünsüz + /r/	Bitişik	-lr- > -ll-: bullam KİA 128, gelliĭ KİA 128, ollam KİA 128; -yr- > -yy-: hûreyye BİA 170
	Ayrık	-l-r- > -l-l-: alılam VHA 164, olalaĭ SMSB 93, olalak BİA 171...; -l-r- > -r-r-: galisor ErİA 214, vantirator ErİA 211; -m-r- > -m-n-: bilminem VHA 162, düşünminem VHA 162, vêrmenem VHA 162...
/z/ + Ünsüz	Bitişik	-zc- > -cc-: accıĭ MYA 71, ĭıccâz TrYA 254, ökücüllük OYA 83...; -zc- > -çc-: aÇcuĭ, eÇcık AİA 120; -zc- > -çç-: açcık ÇYA 84, ıçcık AOA 141, ĭıÇ çocū AİA 120...; -zd- > -zz-: tezzen KİA 130; -zl- > -zd-: bizder KİA 129, ĭırmazdar KİA 129, ĭızdar KİA 129...; -zl- > -zz-: demezzer BİA 171, Duzzucalı KİA 130, düzzik

		VHA 166...; -zs- > -s- : <i>görmesen</i> EYA 108; -zs- > -ss- : <i>almassa</i> DA 16, <i>assa</i> BİA 173, <i>bissiz</i> ErİA 210...; -zs- > -zz- : <i>bakamaZZıñ</i> MA 214, <i>beenilmeZZe</i> MA 214, <i>bulamaZZın</i> MA 214...
	Ayrık	-z-c- > -c-c- : <i>ıçığ</i> GKA 119; -z_ç- > -c_c- : <i>accoğ</i> KaYA 104, <i>gıc çocü</i> GKA 118; -z_ç- > -ç_ç- : <i>aççoğ</i> KaYA 104; -z_s- > -S_s- : <i>bilir misiniS</i> sis AİA 120, <i>yüS sene</i> AİA 120, <i>bişiriS</i> şaşda AİA 120...; -z_s- > -s_s- : <i>otus sene</i> UİA 58, <i>béyas şineK</i> AOA 142, <i>sekiS santım</i> AMA 78...
Ünsüz + /z/	Bitişik	-cz- > -zz- : <i>ezzāneden</i> UİA 60, <i>ezza</i> ErİA 211, <i>ezzāne</i> AOA 142...; -yz- > -zz- : <i>dezze</i> AOA 142, <i>dezze</i> HA 90
	Ayrık	-c-z- > -z-z- : <i>büzēzini</i> GKA 120; -ç_z- > -z_z- : <i>hız zaten</i> GKA 118

2.5.2. İlerleyici Ünsüz Benzeşmesi

TTA'da ilerleyici ünsüz benzeşmesinde de iki sesin de verilerine rastlanmaktadır. Ancak burada her iki ses için de gerileyici ünsüz benzeşmesine nazaran daha az örnek bulunmaktadır.

Tablo 10. Türkiye Türkçesi Ağızlarında İlerleyici Ünsüz Benzeşmesinde Rol Alan /r/ ve /z/ Sesleri

Yapı	Konum	Ses Olayı ve Örnekler
/r/ + Ünsüz	Bitişik	-rl- > -rn- : <i>asgernen</i> AİA 117, <i>bunnarnan</i> AİA 118, <i>davarna</i> AİA 118...; -rl- > -rr- : <i>askerrini</i> MYA 69, <i>tarramız</i> MA 247, <i>türrü</i> MYA 69...; -rn- > -rr- : <i>durrağ</i> < <i>turnak</i> BİA 167
Ünsüz + /r/	Bitişik	-kr- > -kg- : <i>teKger</i> BİA 167; -kr- > -kk- : <i>tekkar</i> AİA 118; -lr- > -ll- : <i>allım</i> AOA 138, <i>allık</i> AOA 138, <i>gellem</i> UMA 54...; -nr- > -nn- : <i>ğarrına</i> KİA 130, <i>Kullanınam</i> VHA 166, <i>sonna</i> EYA 91...
/z/ + Ünsüz	Bitişik	-zc- > -zz- : <i>azlık</i> ÇYA 83; -zh- > -ss- : <i>mezhebi</i> BİA 168, <i>mezhepten</i> BİA 168; -zl- > -zd- : <i>yazdıK</i> ÇYA 83
	Ayrık	-z_l- > -z_z- : <i>yüz zıra</i> AOA 139; -z_y- > -z_z- : <i>sekiz züz</i> AOA 139, <i>dokuz züz</i> AOA 139; -zl- > -zz- : <i>temizziK</i> ÇYA 83

2.6. Aykırılma / Benzeşmezlik

TTA'da aykırılma yalnızca /r/ sesi için ve yalnızca uzak ünsüzler arasında görülebilmektedir.

Tablo 11. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Aykırılma Rol Alan /r/ Sesi

Yapı	Ses Olayı ve Örnekler
Uzak Ünsüzler Arasında	-r-r- > -l-r- : <i>belber</i> KİYA 73, <i>erzulum</i> BYA 57, <i>leşber</i> RİA 81...; -r-r- > -r-l- : <i>ğaraltı</i> AOA 143, <i>teKral</i> AOA 143, <i>zaral</i> AOA 143...; -r-r- > -n-r- : <i>teknar</i> NYA 96; -l-l- > -r-l- : <i>zeŕzele</i> RİA 81, <i>resurallah</i> KİA 131, <i>kırçal damalları</i> nda GKA 139...

2.7. Göçüşme

TTA'da göçüşmede iki sesin de verilerine rastlanmaktadır. /r/ sesinin göçüşme için çeşitli ve sık veri sunduğu görülmekle birlikte, zaman zaman /z/ sesinin de dikkat çekici örnekler verdiği tespit edilmektedir.

Tablo 12. Türkiye Türkçesi Ağzılarında Göçüşmede Rol Alan /r/ Sesi

Konum	Yapı	Ses Olayı ve Örnekler
Komşu	/r/ + Ünsüz	-rb- > -rv- > -vr-: devrent < dervent < derbent UİA 74; -rb- > -br-: dabruka < darbuka DA 17, debrike < darbuka UMA 63; -rd- > -dr-: ādrıc < ardiç AİA 129; -r-f- > -fr-: şefre < şerife AOA 155; -rg- > -ğr-: kağra < karga RİA 98, eğrat < ırgat ‘imece’ RİA 98, ığrat < ırgat EİA 95...; -rg- > -yr-: diyrenlerüs < dirgenleriz KaYA 111; -rh- > -hr-: mehraba < merhaba MA 253, behriz < perhiz AOA 156, dehral < derhâl SMSB 127...; -rk- > -rh- > -hr-: ahrası < arkası EİA 95; -rp- > -pr-: kiprik < kirpik KİYA 82, kipriyh < kirpik EİA 206, kiPriK < kirpik AOA 155...; -rp- > -br-: gibrig < kirpik GKA 138; -rv- > -vr-: devriş < derviş AOA 155, kevrān < kervan BİA 194, kivrē < kirve UMA 62...; -rv- > -lv- > -vl-: sevlet < selvet < servet RİA 98, sevli < servi EYA 116; -ry- > -yr-: ceyran < cereyan AİA 129, deyrālar < deryalar RİA 98, mēyrem < Meryem MYA 77...
Ünsüz + /r/		-br- > -rb-: ‘erbet < ibret VHA 186, erbişim < ebrişim ‘ibrişim’ KİYA 83, gürbe < gübre EYA 114...; -br- > -rp-: kirpit < kirbit KİA 141, kirpiT < kibrit AOA 155, kirpit < kibrit EYA 115; -cr- > -rc-: terc’übe < tecrübe RİA 98, tercübe < tecrübe EİA 95, tercübe < tecribe, tecrübe KİYA 83...; -dr- > -rd-: erdemid < Edremit VHA 186; -fr- > -rf-: sorfa < sofrā EİA 96, sorFa < sofrā MA 253, surfa < sofrā ÇYA 104...; -gr- > -rg-: örgenmiş < öğrenmiş EİA 94, örgen- < öğren- UİA 74, irgenme < iğrenme KİA 141; -ğr- > -rğ-: argı < ağırı MİA 97, dorğama < doğrama UMA 63, dorği < doğru VHA 186...; -hr- > -rh-: bōrhan < buhran EİA 207, erham < ihram EİA 207, erheba < akraba EİA 207...; -hr- > -lh-: ilhamdan < ihramdan GKA 137; -kr- > -hr- > -rh-: arhāba < akraba AİA 129, arhāba < akraba KİYA 83, arhāba < akraba MİA 98...; -kr- > -rk-: barkaciñ < bakraç GKA 137; -mr- > -rm-: çurma < Çumra HA 97, gırmaşacah < kımraşacak MİA 98, irmen- < imren- KİYA 83...; -nr- > -rn-: sorna < sonra AİA 129, sorna < sonra EYA 115; -pr- > -rp-: çarpaşıl < çapraşık EİA 206, çarpaz < çapraz VHA 187, gırpadırha < kıpratır iken AOA 155...; -pr- > -lp-: yalpak < yaprak BİA 194; -sr- > -rs-: Nurset < Nusret RİA 98, uřsa < usra < ustra RİA 98; -vr- > -rv-: arvad < avrat HA 97, arvad < avrat VHA 187, dervildi < devrildi MİA 98...; -yr- > -ry-: başyam < bayram RİA 98, ařy et- < ayrı et- ‘ayırmak’ RİA 98, baryak < bayrak HA 97... 98; -zr- > -rz-: erzāyil < azrail EİA 95, erzail < Azrail VHA 187, erzayil < Azrail VHA 187
Uzak	/r/ + Ünsüz	-rb- > -b-r-: dabırka < darbuka EdİA 58, daburka < darbuka VHA 187, fabırka < fabrika VHA 188...; -r-l- > -l-r-: galefir < karanfil MİA 100, heler < herhalde SMSB 128, ileçer < reçel BİA 195...; -r-m- > -m-r-: samırsak < sarımsak HA 97; -r-n- > -n-r-: güvencir < güvercin NYA 97, NYA 99, güvencirlik < güvercinlik NYA 99, gēleneg gōnēreg < gelenek görenek GKA 138; -r-y- > -yr-: ceyran < cereyan MA 255, cēyrannā < cereyanlar ÇYA 104, cēyrān < cereyan MYA 76, ceyran < cereyan BİA 111...

Ünsüz + /r/	-gr- > -r-g- : <i>porğıman</i> < <i>program</i> BİA 193; -h_r- > -rh- : <i>Zarha</i> < <i>zahire</i> MİA 98, <i>arhat</i> < <i>ahiret</i> MİA 98; -l-r- > -r-l- : <i>buğhart-</i> < <i>bırak-</i> ErİA 208, <i>burgul</i> < <i>bulgur</i> AMA 86, <i>irelde</i> < <i>ilerde</i> HA 97...; -l-l- > -r-l- : <i>kırçál damalllarında</i> < <i>kılcal damarlarında</i> GKA 139; -n-r- > -r-n- : <i>gerenal</i> < <i>general</i> KİA 142; -s-r- > -rs- : <i>górset-</i> < <i>göster-</i> KİYA 84, <i>górsedecem</i> < <i>göstereceğim</i> KİA 142, <i>górset-</i> < <i>göster-</i> ErİA 208...; -ş-r- > -rş- : <i>arşı arşı memlekeTe</i> < <i>aşırı aşırı memlekete</i> MA 254; -y-r- > -r-y- : <i>zirāyet</i> < <i>ziyaret</i> EİA 96, <i>zirāyet</i> < <i>ziyaret</i> BYA 60, <i>zirāyat</i> < <i>ziyaret</i> BİA 195...
/r/+Ünlü	-rī- > -ir- : <i>ağır-</i> < <i>ağrı-</i> RİA 98, <i>ağurt-</i> < <i>ağrıt-</i> RİA 98, <i>karboğa</i> < <i>kaburga</i> RİA 98; re- > er- : <i>ercep</i> < <i>recep</i> EdİA 5

Tablo 13. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Göçüşmede Rol Alan /z/ Sesi

Konum	Yapı	Ses Olayı ve Örnekler
Komşu	/z/ + Ünsüz	-zr- > -rz- : <i>erzāyil</i> < <i>azrail</i> EİA 95, <i>erzail</i> < <i>Azrail</i> VHA 187, <i>erzayil</i> < <i>Azrail</i> VHA 187; -zv- > -vz- : <i>cevzeyi</i> < <i>cevveyi</i> BİA 195
	Ünsüz + /z/	-bz- > -zb- > -zv- : <i>misber</i> < <i>mizber</i> < <i>mibzer</i> ErİA 207, <i>müzver</i> < <i>mibzer</i> AOA 156; -nz- > -zl- : <i>bezliya</i> < <i>benziyor</i> KaYA 111
Uzak	/z/ + Ünsüz	-z_y- > -yz- : <i>kayzağı</i> < <i>gaz yağı</i> VHA 187; -z-k- > -ğ-z- : <i>Çığız</i> < <i>çizik</i> VHA 187
	Ünsüz + /z/	-l-z- > -z-l- : <i>zelletli</i> < <i>lezzetli</i> ÇYA 104, <i>zelleti</i> < <i>lezzeti</i> BİA 195, <i>zelletli</i> < <i>lezzetli</i> AİA 129...

2.8. Akıcı Ünsüzler Arası Ses Değişimleri

TTA'da akıcı bir ses olan /r/'nin zaman zaman diğer akıcı seslere değişebildiği görülmektedir. Burada belli bir sistematikten söz edilememekle birlikte, bu tür kullanımların sık geçmesi dikkatleri üzerine çekmektedir.

Tablo 14. Türkiye Türkçesi Ağızlarında /r/ Sesi Temelinde Akıcı Ünsüzler Arası Değişimler

Konum	Ses Olayı ve Örnekler
Ön seste	r- > l- : <i>ladiyo</i> NYA 75, <i>lapıra</i> MA 236, <i>lapor</i> AİA 114...; r- > n- : <i>nutübetli</i> KaYA 87, <i>neket</i> KaYA 87, <i>nevire</i> KoYA 108; r- > y- : <i>yüzgar</i> OYA 76; l- > r- : <i>ramba</i> ÇYA 95, <i>rastık</i> KaYA 88, 91, <i>rodos</i> KaYA 88, 91
İç seste	-r- > -l- : <i>adilesleri</i> AYA 70, <i>aķalaķ</i> BİA 181, <i>almut</i> EYA 101...; -r- > -n- : <i>acıyanaħdan</i> EYA 98, <i>antezyen</i> MA 248, <i>belinsiz</i> NYA 91...; -r- > -ñ- : <i>beliñsis</i> BİA 181; -r- > -y- : <i>bālaylar</i> KaYA 101, <i>biyine</i> ÇYA 98, <i>buylarda</i> KaYA 101...; -l- > -r- : <i>arentiriklē</i> ÇYA 97, <i>arın</i> AİA 113, <i>arın</i> AOA 133...; -n- > -r- : <i>barsıman</i> NYA 91, <i>ķırayı</i> SMSB 109, <i>mūkūrū</i> SMSB 109; -y- > -r- : <i>tiretora</i> KūYA 59, <i>radyoru</i> EdİA 46
Son seste	-r > -l- : <i>garal-</i> ErİA 193, <i>ħancel</i> KİA 123, <i>idırala</i> SMSB 96..., -r > -n- : <i>gadan</i> UİA 68, <i>ģadan</i> KİA 123, <i>ķadan</i> EdİA 46; -r > -m- : <i>megem</i> KİA 123; -r > -y- : <i>muhday</i> ErİA 192; -l > -r- : <i>çakār</i> HA 91, <i>emvar</i> ErİA 193, <i>māasūr</i> HA 91...; -n > -r- : <i>ģumandar</i> AOA 133, <i>ģumandar</i> NYA 91, <i>ģumandar</i> KūYA 64

2.9. Diğer Ses Olayları

TTA'da belirli sınırlar dahilinde diğer ses olaylarına da rastlanabilmektedir.

Tablo 15. Türkiye Türkçesi Ağzılarında /r/ ve /z/ Seslerine Yönelik Diğer Ses Olayları

Ses Olayı	Örnekler
İkizleşme	-z- > -zz- : <i>almazlıh</i> AİA 124, <i>azziğin</i> MİA 104, <i>azlıh</i> NYA 102...; -z- > -ss- : <i>yüssüg</i> < <i>yüzük</i> KoYA 113, <i>yüssükleri</i> < <i>yüzükleri</i> MİA 83; -r- > -rr- : <i>arra</i> KaYA 108, <i>bişirrik</i> BİA 111, <i>gurruh</i> NYA 64 ...; -r- > -ll- : <i>ılyallak</i> KoYA 114, <i>kelle</i> MİA 104
Tekleşme	-rr- > -r- : <i>abdirahman</i> SMSB 120, <i>abdiraman</i> GKA 143, <i>sırına</i> BİA 166, <i>târuz</i> VHA 191...; -zz- > -z- : <i>bizat</i> VHA 170, <i>mâzaFlıK</i> BİA 166, <i>mezin</i> ErİA 219...
Akıcılışma	ÖN SESTE: z- > y- : <i>yâbıta</i> < <i>zabıta</i> KoYA 109; İÇSESTE: -z- > -y- : <i>aycılıh</i> SMSB 106, <i>aycık</i> EdİA 45, <i>biye</i> ÇYA 100, <i>iyicig</i> SMSB 106; SON SESTE: -Ø > -r- : <i>göçeber</i> ElİA 101, <i>küzer</i> < <i>küze</i> ‘ağaç testi’ ErİA 203; -Ø > -z- : -(y)XncA ZARF-FİLİNDEN SONRA: <i>çöküncez</i> BİA 189, <i>gelincez</i> BİA 189, <i>vuruncâz</i> BİA 189..., DİĞER TÜREMELER: <i>tahsızlara</i> SMSB 123, <i>oz zamanın</i> MİA 103
Süreksizleşme	ÖN SESTE: z- > c- : <i>cegin</i> MA 251, <i>cembereK</i> AOA 135; z- > d- : <i>davılıyla</i> <i>dunnastıyla</i> SMSB 93; İÇSESTE: -z- > -c- : <i>çineviciler</i> AYA 68, <i>ııcığ</i> GKA 90, <i>râciyin</i> ÇYA 85; -z- > -d- : <i>Düdce</i> KaYA 102, <i>Edilbeycan</i> KİA 117, <i>ğadañ</i> KİA 117; -z- > -ç- : <i>aç çok</i> KaYA 114; -r- > -d- : <i>ibâret</i> NYA 92, <i>tekder</i> SMSB 96
Süreksizleşme	d- > ır- : <i>ırâve’lisiñis</i> BİA 193; -d- > -r- : <i>karastro</i> KoYA 109; -d- > -z- : <i>cazı</i> KİYA 70, <i>izare</i> <i>êtdiler</i> SMSB 105, <i>mazırlığıla</i> SMSB 105; -c- > -z- : <i>ezdedimizden</i> SMSB 105, <i>küzüleriz</i> SMSB 105, <i>mezmur</i> SMSB 105...; -ğ > -z- : <i>Eleziz</i> , <i>Elaziz</i> EYA 100
Sızıcılışma	-r- > -z- : <i>süpürzüdük</i> KoYA 109, <i>zehiz</i> <i>olu</i> SMSB 110
Dışdamaksillaşma	-z- > -j- : <i>avantamij</i> <i>olyödu</i> MA 249

3. Değerlendirme Notları ve Sonuç

TTA derlemi tarandığında /r/ ve /z/ seslerinin durumuyla ilgili şu sonuçlara ulaşılabilmektedir. STT’den farklı olarak /r/ sesinin 4 (*r*, *ɹ*, *r̥*, *r̥ʰ*) ve /z/ sesinin ise 3 (*z̥*, *Z*, *z̥*) alafonuna rastlanmaktadır.

→ TTA’da /r/ ve /z/ seslerine bağlı meydana gelen ünsüz eksilmeleri üç ana grupta incelenebilir:

→ Ünsüz düşmesi olayında /r/ sesinin /z/’ye göre çok sık ve çeşitli konumlarda düştüğü görülmektedir.

- Ön seste yalnızca /r/ sesinin düştüğü örnekler rastlanmaktadır...
- İç seste /r/ sesinin sözcük tabanında çok sayıda örnekte düştüğü görülmekteyken /z/ sesinin düştüğü örnekler birkaç kelimeyle sınırlıdır.
- Çekim eklerinde /r/ sesinin düşmesine, geniş zaman ve şimdiki zaman eklerinde, çokluk ekinde ve 3. çokluk kişi ekinde oldukça sık rastlanmaktayken, ettirgenlik ekinde ve bildirme çekiminde de

/r/ sesinin düştüğü örnekler bulunmaktadır. /z/ sesine ise yalnızca geniş zaman ekinin olumsuz çekiminde görülmektedir.

↪ Hece yutumu (haploloji) yoluyla görülen ses eskilmelerinde /r/ sesinin /z/'ye göre daha sık örnek verdiği görülmektedir. /r/ sesi, /rX/, /Xr/ ve /rA/ hecelerinde düşmekteyken, /z/ sesinin düştüğü tek örnekte/zX/ hecesi bulunmaktadır.

↪ Hece kaynaşması (büzülme) yoluyla ses eskilmelerinde sadece /r/ sesinin örneklerine rastlanmaktadır. TTA'da /r/ sesinin /ArI/, /ere/, /OrA/, /OrU/, /UrA/, /Ilr/, /tXr/, /ArXr/, /tXrAcAk/, /tiri/, /ereyi/ ve /yorU/ şeklindeki ses gruplarında büzülmeye uğradığı görülmektedir.

↪ Ses eskilmelerinde /r/ sesinin oldukça aktif olduğu görülürken, /z/ sesinin örneklerine ender ve sınırlı rastlanmaktadır.

↪ Ünsüz türemesi bakımından /r/ ve /z/ seslerine bakıldığında hem iç seste hem de son seste /r/ türemelerine rastlanabilirken /z/ türemesine yalnızca son seste ve özellikle {-(y)InCA} zarf-fiilinden sonra denk gelinebilmektedir.

↪ Akıcı ünsüzler arası ses değişimlerinde akıcı bir ses olan /r/'nin ön seste /l/, /n/ ve /y/ seslerine; /l/ sesinin ise /r/'ye değiştiği görülmektedir. İçseste /r/ sesi /l/, /n/, /ŋ/ ve /y/ seslerine; /l/, /n/, /y/ sesleri ise /r/'ye değişebilmektedir. Son ses olarak da /r/ sesinin /l/, /n/, /m/, /y/ seslerine; /l/ ve /n/ seslerinin de /r/ sesine değiştiği tanıklanmaktadır. Bir başka ifadeyle /r/ sesleri tüm akıcı seslere ya da tüm akıcı sesler /r/ sesine dönüşebilmektedir.

↪ Akıcılaşma olayına bakıldığında ön seste /z/ sesinin /y/'ye döndüğü bir örnek tanıklanmaktadır. İçseste akıcılaşmada ise yine /z/ sesinin /y/'ye değiştiği birkaç örneğe rastlanmaktadır.

↪ Süreksizleşme olayında /z/ sesinin önseste /c/, /d/, iç seste /c/, /d/ ve /ç/'ye değiştiğine az sayıda örnekle rastlanmaktadır. İç seste ayrıca /r/ sesinin /d/'ye dönüştüğü iki örnek bulunmaktadır.

↪ Süreksizleşme olayında /r/ sesi bakımından ön seste /d/ sesinin /ır/ ses grubuna döndüğü görülürken, iç seste yine /d/ > /r/ değişimine rastlanmaktadır. /z/ sesi bakımından ise iç seste /d/ ve /c/'nin, son seste ise /ğ/ sesinin /z/ ile nöbetleştiği görülmektedir.

↪ Sızıcılaşma bakımından yalnızca iç seste /r/ > /z/ değişimine, dışdamaksıllaşma bakımından ise yalnızca yine iç seste /z/ > /j/ değişimine rastlanmaktadır.

↪ Tonlulaşmada /r/ sesinin örnekleri görülmezken ön seste, iç seste ve son seste /s/ sesinin /z/'ye dönüştüğü çok sayıda örnek bulunmaktadır. Ayrıca /çh/ ses grubunun iç seste /z/ olduğu bir örnek de vardır.

↪ Tonsuzlaşma bakımından /r/ sesinin ön seste /t'/ye, iç seste /h/, /s/, /ş/ ve /t'/ye, son seste ise /k/ ve /p'/ye değiştiği görülmektedir. /z/ sesinin ise ön seste /s'/ye, iç seste /s/, /ş/ ve /k'/ye ve son seste yine /s'/ye değiştiğine rastlanmaktadır. Her konumda /z/ > /s/ değişikliğinin örnekleri çok fazladır.

↪ Gerileyici ünsüz benzeşmesinde /r/ sesinin /b/, /d/, /l/, /n/, /y/ bitişiginde; /ç/, /d/, /l/, /m/, /n/, /s/ ve /t/ ile ayrıık olarak örneklerine rastlanmaktadır. /z/ sesinin ise /c/, /ç/, /d/, /l/, /s/, /y/ bitişiginde; /c/, /ç/ ve /s/ ile de ayrıık örnekleri bulunmaktadır.

↪ İlerleyici ünsüz benzeşmelerinde /r/ örneklerinin tamamı bitişiktir ve /r/ sesinin /l/, /n/ ve /k/ ile benzeşmeye uğradığı görülür. /z/ sesinin ise bitişik olarak /c/, /h/ ve /l/ ile ayrıık olarak da /l/ ve /y/ benzeştiği görülmektedir.

↪ Aykırılaşıma örneklerinde /r/ sesinin /r/, /l/ ve /n/ ile verileri bulunurken /z/ sesine rastlanmamaktadır.

↪ Göçüşme olayında /r/ sesinin /b/, /c/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /k/, /m/, /n/, /p/, /s/, /ş/, /v/ /y/ ve /z/ ile yer değiştirdiğine; /z/ sesinin ise /b/, /k/, /l/, /n/, /r/, /v/ ve /y/ ile yer değiştirme örneklerine rastlanmaktadır. Bununla beraber /z/ sesine bağlı göçüşme örnekleri sayıca oldukça sınırlıdır.

↪ İkizleşme ve tekleşme olaylarında her iki sesinde örnekleri sık görülmektedir.

Sonuç olarak standart Türkiye Türkçesinden farklı alafonlarının da bulunduğu /r/ ve /z/ seslerinde; ünsüz düşmesi, hece yutumu, hece kaynaşması gibi ses eksilmesine yönelik ses olaylarında /r/ sesinin oldukça sık eksildiği, /z/ sesinin ise oldukça ender bu olaylara maruz kaldığı görülmektedir. Süreksizleşme, tonsuzlaşma, akıcılaşma gibi ses olaylarında ise /z/ sesiyle ilgili gelişmelere daha sık rastlanmaktadır. Gerileyici ve ilerleyici ünsüz benzeşmeleriyle göçüşmede /r/ sesiyle ilgili kullanımlara /z/ sesine nazaran daha sık denk gelinmektedir.

Özetle /r/ sesi TTA'da dört alafonuyla ünsüz düşmesine, hece yutumuna, hece kaynaşmasına, ünsüz türemesine, akıcı ünsüzler arası değişmelere, gerileyici ve ilerleyici ünsüz benzeşmelerine, göçüşmeye, ikizleşmeye ve tekleşmeye oldukça sık; süreksizleşmeye, süreklileşmeye, tonsuzlaşmaya ve aykırılaşımaya ise ender olarak örnek veri sunabilirken /z/ sesi TTA'da üç alafonuyla, süreksizleşme, tonlulaşıma, tonsuzlaşma, gerileyici ve ilerleyici ünsüz benzeşmesine, ikizleşmeye ve tekleşmeye orta sıklıkta; ünsüz düşmesi, hece yutumu, ünsüz türemesi, akıcılaşma, süreklileşme, sızıcılaşma ve dışdamaksıllaşımaya ise çok ender olarak örnek verebilmektedir. Bununla beraber /r/ sesinin sızıcılaşma, dışdamaksıllaşıma ve

tonlulaşma örnekleri; /z/ sesinin ise hece kaynaşması, aykırılaşma örnekleri hiç yoktur.

Örnek sıklığına, ses olaylarının çeşitliliğine, seslerin konumlarına bakılarak /r/ sesinin değişime ve gelişime daha uygun olduğu; /z/ sesinin ise direnç gösterdiği görülmektedir. Bu sebeple /r/ ~ /z/ değişikliği meselesinde /r/ sesinin asli ses olmaya daha yakın olduğu sonucunun çıkarılması mümkündür. Aşağıdaki tablo da bunun somut bir göstergesidir.

Tablo 16. Türkiye Türkçesi Ağızlarında /r/ ve /z/ Seslerine Bağlı Ses Olayları

	/r/ sesi	/z/ sesi
<i>Alaforlar</i>	<i>r, r', r'', r'''</i>	<i>z, Z, z</i>
<i>Ünsüz Düşmesi</i>	ÖN SESTE <i>rüzgar</i> (tek örnek) SÖZCÜK TABANINDA İÇSESTE <i>alıvermek, arka, arkadaş, arpa, arşınla-, art, artık, aşirt-...</i> GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN TÜMÜNDE {-Ar} <i>aķāmiş</i> , {-(V)-r} <i>arālā</i> , {-Ir} <i>alılarımıŝ</i> , {-?-} <i>allam < alırım</i> , {-Ur} <i>bulūsunuz</i> ŞİMDİKİ ZAMAN EKİ {-yor} <i>ahyolā</i> ÇOKLUK EKİ {+lAr} <i>arabalāda</i> EK-FİLİN GENİŞ ZAMANI {+DXr} <i>hırhızdılar</i> 3. ÇOKLUK KİŞİ EKİ <i>gelīle</i> ettirgenlik {-DXr-} <i>bindidiler</i>	- <i>azcık, kız, bir kez</i> (sınırlı sayıda) GENİŞ ZAMAN EKİNİN OLUMSUZUNDA <i>gelmeŝiz, alamasan, bakılma mı</i>
<i>Hece Yutumu (Haploloji)</i>	-rX- <i>aluŝturuk, aTladiveriz, basdırız</i> -Xr- <i>gētdi, gōTdüm, alsız</i> -rA- <i>geçirēg, gövemizi</i>	-zX- <i>sīnkinner</i> (tek örnek)
<i>Hece Kaynaşması (Büzülme)</i>	ÜNLÜ+/r/+ÜNLÜ (VrV) YAPISINDA -ArI- <i>arkalāna, birbirlēne, vetēner, gāsiymiŝmiŝ</i> ; -ere- <i>nēde, vīcē miñ</i> ; -OrA- <i>ōda KüYA 23</i> ; -OrU- <i>bōlce</i> ; -UrA- <i>būdan</i> ÜNSÜZ+ÜNLÜ+/r/ (KVr) YAPISINDA -lIr- <i>siz bisinñiz</i> ; -tXr- <i>o'muŝ</i> ÇOKLU YAPILARDA -ArXr- <i>dāvāt vėlē</i> ; -tXrAcAk- <i>gōCCeñ</i> ; -tiri- <i>ŝadēd gēP</i> ; -ereyi- <i>annadivēn</i> ; -yor- <i>ari, deyiŝiz, okunū, oturuyduk</i>	
<i>Ünsüz Türemesi</i>	İÇ SESTE <i>gurŝaḥ havruz, kağırt, merşinini</i> SON SESTE <i>göçeber, küzer < küze 'ağaç testi'</i>	<i>oz zamanın</i> ; {-(y)XncA}+/z/ <i>çökünceŝ, gelinceŝ</i>
<i>Akıcı Ünsüzler Arası Değişmeler</i>	ÖN SESTE r- > l- <i>lapor, lençpērlik, lütbe</i> ; r- > n- <i>nutūbetliū, neket</i> ; r- > y- <i>yüzgar</i> ; l- > r- <i>ramba, rodos</i> İÇ SESTE -r- > -l- <i>adilesleri, aķalaķ</i> ; -r- > -n- <i>antezyen, cinit</i> ; -r- > -ñ- <i>beliñsis</i> ; -r- > -y- <i>eytesi</i> ; -l- > -r- <i>baryozlan, berki</i> ; -n- > -r- <i>barsıman</i> ; -y- > -r- <i>tiretora</i>	

		SON SESTE -r > -l <i>hancel, tekbi</i> ; -r > -n <i>gadan</i> ; -r > -m <i>megem</i> ; -r > -y <i>muḥday</i> ; -l > -r <i>çaḳār, pantor</i> ; -n > -r <i>ḡumandar</i>	
<i>Akıcılaşıma</i>		ÖN SESTE z- > y- <i>yābūta</i> İÇ SESTE -z- > -y- <i>aycık, biye</i>	
<i>Süreksizleşme</i>	İÇ SESTE <i>teḳder</i> (ender olarak)	ÖN SESTE z- > c- <i>cengin, cembereK</i> ; z- > d- <i>davılıyla dunnasıyla</i> İÇ SESTE -z- > -c- <i>icicāḡ, rāciyin</i> ; -z- > -d- <i>Düdcce, Edilbeycan</i> ; -z- > -ç- <i>aç çok</i>	
<i>Süreklileşme</i>	ÖN SESTE d- > ir- <i>irāve 'lisiñis</i> İÇ SESTE -d- > -r- <i>karastro</i>	İÇ SESTE d- > -z- <i>cazi, izare _étdiler</i> ; -c- > -z- <i>ezdedimizden, vizdānān</i>	
<i>Sızıcılaşıma</i>		İÇ SESTE -r- > -z- <i>stüpürüzdüK, zehiz _olu</i>	
<i>Dışdamaksıllaşıma</i>		İÇ SESTE -z- > -j- <i>avantamij olyōdu</i>	
<i>Tonlulaşıma</i>		ÖN SESTE s- > z- <i>Zaat, zabāca, zabıt</i> İÇ SESTE -s- > -z- <i>domatizi, hebizi, mezelā</i> ; -çh- > -z- <i>tazizat < teḡhizat</i> SON SESTE -s > -z <i>abtaz, aḡōstoz</i>	
<i>Tonsuzlaşma</i>	ÖN SESTE r- > t- <i>tomatizma</i> İÇ SESTE -r- > -ş- <i>gidiyoşken, ayıklayışkene, yapışge</i> ; -r- > -s- <i>kestenkele</i> ; -r- > -t- <i>göstetmezler, ḡurtatdıḡ</i> SON SESTE -r > -k <i>ḡadaḡ</i> ; -rk > -p <i>ḡıpbeş</i>	ÖN SESTE z- > s- <i>o saman mıdı, saman, sāten</i> İÇ SESTE -z- > -s- <i>aşcık, bilesiK, bise</i> ; -z- > -ş- <i>çimbişle, cımbış</i> SON SESTE -z > -s <i>'bīs, alrıs, bireS</i>	
<i>Gerileyici Benzeşmesi</i>	Ünsüz <i>/r/ + ÜNSÜZ (BİTİŞİK) -rb- > -bb- gubban, túbbe; -rd- > -TT- mıTTar; -rl- > -ll- açallā, asgellik; -rl- > -rr- bekarrar, esgerrik; -rn- > -nn- bannaḡ, bunnū; -rr- > -ry- satúryá</i>	<i>/z/ + ÜNSÜZ (BİTİŞİK) -zc- > -cc- accıḡ, öküccüllük; -zc- > -çc- aÇcuḡ, eÇcık; -zc- > -çç- gıÇ çocū, açcık; -zd- > -zz- tezzen; -zl- > -zd- bizder, ḡırmazdar; -zl- > -zz- demezzer, Duzzucalı; -zs- > -s- görmesen; -zs- > -ss- almassa, bissiz; -zs- > -zz- bakamaZZıñ, saymazZa</i> ÜNSÜZ + <i>/r/ (BİTİŞİK) -lr- > -ll- bullam, gelliḡ; -yr- > -yy- hüreyye</i> ÜNSÜZ + <i>/z/ (BİTİŞİK) -cz- > -zz- ezzāneden, ezzacı; -yz- > -zz- dezze</i>	

		/r/ + ÜNSÜZ (AYRIK) -r_ç- > -ç_ç- biç_çeşit; -r_d- > -d_d- bid_delik; -r_l- > -l_l- bil-lira; -r-l- > -l-l- yēñi fiğlalār; -r-l- > -r-r- hararda; -r-n- > -n-n- manangoz; -r-r- > -l-r- belber; -r-r- > -r-l- moral-; -r_s- > -s_s- bis sürü; -r_t- > -t_t- bit tek ÜNSÜZ + /r/ (AYRIK) -l-r- > -l-l- ahlam, olalak; -l-r- > -r-r- galisor, vantirator; -m-r- > -m-n- bilminem, yapmanih	/z/ + ÜNSÜZ (AYRIK) -z-c- > -c-c- içicag; -z_ç- > -c_c- gıc çocü; -z_ç- > -ç_ç- aççok; -z_s- > -s_s- bilir misiniS sis, yüS sene; -z_s- > -s_s- otus sene, bēyas şineK ÜNSÜZ + /z/ (AYRIK) -c-z- > -z-z- bīzēzini; -ç_z- > -z_z- hīz zaten
İlerleyici Benzeşmesi	Ünsüz	/r/ + ÜNSÜZ (BİTİŞİK) -rl- > -rn- asgernen, zornan; -rl- > -rr- hidirrez, tarramaz; -rn- > -rr- dirrağ ÜNSÜZ + /r/ (BİTİŞİK) -kr- > -kg- teKger; -kr- > -kk- tekkar; -lr- > -ll- allum; -nr- > -nn- ğarrına	/z/ + ÜNSÜZ (BİTİŞİK) -zc- > -zz- azzık; -zh- > -ss- mezhebi; -zl- > -zd- yāzdıK /z/ + ÜNSÜZ (AYRIK) -z_l- > -z_z- yüz çıra; -z_y- > -z_z- sekiz züz; -zl- > -zz- temizziK
Aykırılaşıma		-r-r- > -l-r- belber, erzulum; -r-r- > -r-l- murdal, tekal; -r-r- > -n-r- tekna; -l-l- > -r-l- zeŕzele, resūrullah	
Göçüşme		/r/ + ÜNSÜZ (KOMŞU) -rb- > -rv- > -vr- devrent; -rb- > -br- dabruka; -rd- > -dr- ādrıc; -r-f- > -fr- şefre; -rg- > -ğr- kağfa; -rg- > -yr- diyrenlerüs; -rh- > -hr- dehral; -rk- > -rh- > -hr- ahrası; -rp- > -pr- kiprik; -rp- > -br- gibrig; -rv- > -vr- devriş; -rv- > -lv- > -vl- sevlet; -ry- > -yr- ceyran ÜNSÜZ + /r/ (KOMŞU) -br- > -rb- 'êrbet; -br- > -rp- kirpit; -cr- > -rc- 'terc'ûbe; -dr- > -rd- erdemid; -fr- > -rf- sorfa; -gr- > -rg- örgetmene; -ğr- > -rğ- argı; -hr- > -rh- parhaş; -hr- > -lh- ilhamdan; -kr- > -hr- > -rh- arhāba; -kr- > -rk- barkacıñ; -mr- > -rm- kırmucug; -nr- > -rn- sorna; -pr- > -rp- çarpaşlı; -pr- > -lp- yalpak; -sr- > -rs- Nurset; -vr- > -rv- terviye; -yr- > -ry- baryamlaşır; -zr- > -rz- erzâyil /r/ + ÜNSÜZ (UZAK) -rb- > -b-r- dabırka, fabırka; -r-l- > -l-r- galefir; -r-m- > -m-r- samırsak; -r-n- > -n-r- güvencir; -r-y- > -yr- ceyran ÜNSÜZ + /r/ (UZAK) -gr- > -r-g- porğıman; -h_r- > -rh- Zarha, arhat; -l-r- > -r-l- buhart, burgul; -l-l- > -r-l- kırçal damallarında; -n-r- > -r-n- gerenal; -s-r- > -rs- görset-; -ş-r- > -rş- arşı arşı; -y-r- > -r-y- zirayet BİR ÜNSÜZ BİR ÜNLÜ -r-i- > -i-r- ağıŕ-, ağıurt- < ağırut-, kadoŕ, karboğa; re- > er- ercep	/z/ + ÜNSÜZ (KOMŞU) -zr- > -rz- erzâyil; -zv- > -vz- cevzeyi ÜNSÜZ + /z/ (KOMŞU) -bz- > -zb- > -zv- misber, müzver; -nz- > -zl- bezliya /z/ + ÜNSÜZ (UZAK) -z_y- > -yz- kayzağı; -z-k- > -ğ-z- Çığız ÜNSÜZ + /z/ (UZAK) -l-z- > -z-l- zelletli

<i>İkizleşme</i>	-r- > -rr- <i>arra, bişirrik, börree, çevirrik; -r- > -ll- ılıyallak, kelle</i>	-z- > -zz- <i>almazlıh, azzıgın, dezze, duzzağa; -z- > -ss- yüssüg</i>
<i>Tekleşme</i>	-rr- > -r- <i>abdırahman, saraf, taruz</i>	-zz- > -z- <i>bizat, cüzam, mezin</i>

Kısaltmalar

Adana-Osmaniye	AOA	Yıldırım 2006
Afyon	AMA	Boz 2006
Ankara	AİA	Akca 2012
Balıkesir	BİA	Mutlu 2022
Bursa	BYA	Şahin vd. 2019
Çanakkale	ÇYA	Ölçücü 2020
Diyarbakır	DA	Erten 1994
Edirne	EdİA	Kalay 1998
Elâzığ	ElİA	Buran-Oğraş 2003
Erzincan	EYA	Sağır 1995
Erzurum	ErİA	Gemalmaz 1995
Kars	KİA	Ercilasun 2002
Kastamonu	KaYA	Kastamonu
Kırşehir	KıYA	Günşen 2000
Kütahya	KüYA	Gülensoy 1988
Manisa	MA	İlker 2017
Muğla	MYA	Akar 2013
Nevşehir	NYA	Korkmaz 1994
Ordu	OYA	Demir 2022
Rize	RİA	Günay 2003
Trabzon	TrYA	Demir 2006
Uşak	UİA	Gülsevin 2002
Şanlıurfa	UMA	Özçelik 1997
Hatay	HA	Öztürk 2009
Antalya/Korkuteli	KoYA	Atmaca 2017
Mersin/Silifke-Mut	SMSB	Öztürk 2009

Malatya	MİA	Gülseren 2000
Antalya/Gazipaşa	GKA	Küçükballı 2013
Mersin/Anamur	AYA	Erdem 2014
Van	VHA	Gökçür 2012

Kaynaklar

- Acar, E. (2012). *Kastamonu ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Akca, H. (2012). *Ankara ili ağızları*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Atmaca, E. (2017). *Antalya ili, Korkuteli ilçesi ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Boz, E. (2006). *Afyonkarahisar merkez ağızı (dil özellikleri-metinler-sözlük)*. Gazi Kitabevi.
- Buran, A.; Oğraş, Ş. (2003). *Elâzığ ili ağızları*. Elâzığ Valiliği.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ve yöresi ağızları. I-II-III*. Gazi Kitabevi.
- Demir, N. (2022). *Ordu ili ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars ili ağızları. ses bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Erdem, G. (2014). *Anamur ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erten, M. (1994). *Diyarbakır ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları. (inceleme-metinler-sözlük ve dizinler). I-III*. Türk Dil Kurumu.
- Gökçür, E. (2012). *Van Gölü havzası ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve yöresi ağızları (inceleme, metinler, sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Gülseren, C. (2000). *Malatya ili ağızları. (inceleme-metinler-sözlük ve dizinler)*. Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2002). *Uşak ili ağızları (dil özellikleri-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Günşen, A. (2002). *Kırşehir ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- İlker, A. (2017). *Manisa ağızları (giriş-ses-şekil ve kelime bilgisi-söz varlığı-cümle-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Kalay, E. (1998). *Edirne ili ağızları (inceleme-metin)*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1994). *Nevşehir ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Küçükbalı, F. N. (2013). *Gazipaşa (Antalya) köyleri ağızı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Mutlu, H. K. (2022). *Balıkesir ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Ölçücü, H. Ç. (2020). *Çanakkale ili yerli ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa merkez ağızı (inceleme, metinler, sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, E. (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri ağızı*. Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, J. (2009). *Hatay ağızı (inceleme-metin-sözlük)*. Karahan.
- Sağır, M. (1995). *Erzincan ve yöresi ağızları. inceleme-metinler-sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Şahin, H.; Baştürk, Ş.; Uluocak, M.; Eroğlu, S. (2019). *Bursa ili yerli ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*. Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye illeri ağızları. I (giriş-inceleme) – II (metinler-sözlük-dizinler)*. Türk Dil Kurumu.

AĞIZ METİNLERİNDE METİNSELLİK ÖLÇÜTLERİ: TRABZON AĞIZLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

İrem ERTEN*

Asiye Mevhibe COŞAR**

Özet

Metindilbilim, metin kavramını ve metne dair olan her türlü metin çözümlemesini içine alacak çalışmalardan oluşan bir alandır. Beaugrande ve Dressler (1981), bir metnin metin olarak kabul edilmesi için “bağdaşıklık, tutarlılık, kabul edilebilirlik, durumsallık, bilgisellik, amaçlılık ve metinlerarasılık” olmak üzere yedi metinsellik ölçütüne sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Metinsellik ölçütleri ile ilgili çalışmaların genellikle edebî metinler ve ders kitapları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, sözlü ortamdan derlenen ağız metinleri üzerinde de metinsellik ölçütlerinin uygulanıp uygulanamayacağını sorgulamaktır. Metinsellik ölçütlerine göre ağız metinleri incelendiğinde bazı problemlerle karşılaşılacağı öngörülebilir. Ağız metinlerinin sözlü ortamda derlenmesi sebebiyle anlamsal boşlukların bulunması, metinlerin elde edildiği çevrenin koşullarının belirsizliği doğrultusunda durumsallık ilkesinin doğru yorumlanamaması ihtimali vardır. Metin içinde başka bir metne gönderimin daha kısıtlı olması sebebi ile metinlerarasılık ilkesinin örnekleri yetersiz kalabilir. Metinlerde yöre ağzını temsil eden kelimelerin yoğun olarak kullanılmasının okuyucunun metni yanlış anlamlandırmasına yol açma ihtimali ile de kabul edilebilirlik ve tutarlılık ilkelerinin tam anlamıyla sorgulanamama durumu oluşabilir. Bu çalışmada söz konusu olasılıkları araştırmak üzere örnek olarak Necati Demir’in “Trabzon ve Yöresi Ağızları” adlı eserinden, her bölgeden seçilmiş metinler incelenmiştir. Sonuçta bağdaşıklık, tutarlılık, amaçlılık, bilgi vericilik ve kabul edilebilirlik gibi metinsellik ölçütlerinin ağız metinleri üzerinde incelenebileceği; durumsallık ve metinlerarasılık ölçütlerinin ise daha sınırlı bir biçimde ele alınabileceği görüşüne varılmıştır. Buradan hareketle metinsellik ölçütlerinin ağız metinleri üzerinde uygulanabilirliğinin gösterilebileceği, farklı yörelerden alınacak metinlerden çıkacak sonuçların karşılaştırmalar yapmaya ve bu metinlerin niteliği konusunda değerlendirmelere imkân verebileceği düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Metin, metindilbilim, metinsellik ölçütleri, ağız metinleri.

¹ Bu çalışma KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programında devam etmekte olan “Ağız Metinlerinde Bağdaşıklık ve Tutarlılık” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, ORCID: 0000 0001 9972 9763.

** Prof. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Trabzon, ORCID: 00000003 0810 8270.

TEXTUALITY CRITERIA IN DIALECT TEXTS: AN ANALYSIS ON TRABZON DIALECTS

Abstract

Textuology is a field consisting of studies that will include the concept of text and all kinds of text analysis related to text. A text is defined as a whole that occurs as a result of sequencing of interrelated linguistic elements, and which has a Decommunication function, and has a certain length. Beaugrande and Dressler (1981) stated that in order for a text to be accepted as a text, it must have seven textuality criteria: compatibility, consistency, acceptability, situationality, informativeness, purposefulness and intertextuality. It is observed that the studies conducted on textuality criteria are usually focused on literary texts and textbooks. The aim of this study is to question whether textuality criteria can also be applied on oral texts compiled from the oral environment. It can be predicted that some problems will be encountered when oral texts are examined according to the textuality criteria. There is a possibility that there are semantic gaps due to the compilation of oral texts in the oral environment, and that the principle of situationality cannot be interpreted correctly in accordance with the uncertainty of the conditions of the environment in which the texts were obtained. Due to the fact that the submission to another text in the text is more limited, examples of the principle of intertextuality may be insufficient. It can also be accepted that the intensive use of words representing the local language in texts may lead the reader to misinterpret the text, with the possibility that the principles of integrity and consistency may not be fully questioned. In this study, selected texts from each region were examined, for example from Necati Demir's work "The Mouths of Trabzon and its Region" in order to investigate these possibilities. As a result, it was concluded that textuality criteria such as compatibility, consistency, purposefulness, informativeness and acceptability can be examined on oral texts, while situationality and intertextuality criteria can be considered more limited. Based on this, it was thought that the applicability of textuality criteria on oral texts could be shown, the results to be obtained from texts to be taken from different regions could allow comparisons and evaluations of the quality of these texts.

Keywords: Text, textlinguistic, textuality criteria, oral texts.

İletişim, konuşan ile dinleyen, yazar ile okuyan arasında bildirilişimin gerçekleşmesi ile mümkündür. Kelime ve cümle ile bağlantılı olarak iletişim bütünü olan metin, metinsellik ölçütlerini taşımak durumundadır. Beaugrande ve Dressler (1981, s. 3) metni, iletişimsel bir birim olarak niteleyerek ölçütlerden herhangi birini taşımama durumunda iletişimin sağlanamayacağını işaret etmektedir. Öte yandan Richard Nordquist (2020, s. 1) de “bir eser tutarsız, kasıtsız, kabul edilemez vb. olarak değerlendirilse bile metin olarak değerlendirilebilir ancak bu ölçütlerin sağlanmaması sebebiyle eser duruma uygun, verimli ve etkili sayılamaz” demektedir. Dilsel dışavurumların bir metin olarak algılanması ya da algılanmamasına ilişkin yedi ölçüt belirlenmiştir: bağdaşıklık, tutarlılık, amaçlılık, kabul edilebilirlik, bilgilendiricilik, durumsallık ve metinlerarasılık. Metinselliği sağlayan bu yedi ölçüt arasında birbirini tamamlayarak katkı sağlayan ölçütler vardır. Amaçlılık ve kabul edilebilirlik ölçütleri birbiri ile doğrudan ilişkili iki ölçüttür. Bazı hedeflere katkıda bulunmayı amaçlayan metinde ister konuşan ister yazar olsun metin kurucu, bu hedefleri bilgi vermekle ortaya koyabilir. Bu şekilde bilgisellik ve amaçlılık aynı doğrultuda ilerler. Aynı zamanda okuyucu tarafından kabul edilebilir sayılan metinlerin yüksek oranda tutarlılığı sağladığı görülmektedir (Mikhchi, 2011, s. 55-56).

Neubert ve Shreve (1992, s. 90-94), metinde verilen bilgi sırasına işaret ederek bunu bilginin önemi ile ilişkilendirmiştir. Bu bakımdan “metnin bilgilendiriciliğine tutarlılık hâkim olmalıdır” görüşünü savunmuşlardır. Metnin içeriğini ve verdiği mesajı kavramak için diğer bir nokta olarak okuyucunun varsayımının, bilgisinin öne çıkması gösterilmiş, sırasıyla tutarlılık-bilgisellik ve kabul edilirlilik ölçütlerinin birbiriyle ilişkisi ortaya konulmuştur.

Metin kuruluşça büyük yapı ve küçük yapı olmak üzere iki kesitte düşünülebilir. Metinsellik ölçütlerinden olan bağdaşıklık, metnin küçük yapısını karşılarken tutarlılık, kabul edilebilirlik, bilgisellik, amaçlılık ve durumsallık metnin büyük yapısını karşılar. Bu bağlamda metinlerarasılık ise metnin üst yapısına gönderim yapar (Gençer, 2013, s. 24).

Belirli bir metinlerarası durumu göstermeyi amaçlayan dilsel öğelerin belli bir duruma uygun olduğu düşünülür. Metnin anlaşılabilirliğinin ön koşulu olarak görülen iletişimsel niyet (amaçlılık) ve metinlerarasılık, metnin durumsallığına etki eden iki unsurdur (Neubert & Shreve 1992, s. 121). Aynı zamanda durumsallık metnin tüm bölümleri ile uyumlu olması gerektiğinden bağdaşıklık ve tutarlılıkla doğrudan ilişkili kabul edilmektedir (Adyan, 2020, s. 670).

Necati Demir’in “Trabzon ve Yöresi Ağızları” adlı çalışmasından her bölgeyi temsilen ikişer adet metin seçilerek toplamda 36 metin üzerinde söz

konusu yedi metinsellik ölçütü sorgulanmıştır. Söz konusu metin, bütün ağız yörelerinden çok sayıda metin içermesi sebebiyle seçilmiştir. Metinsellik ölçütlerinin küçük yapısını oluşturan bağdaşıklık ile büyük yapıyı oluşturan bilgisellik, amaçlılık, kabul edilirlilik, durumsallık, tutarlılık ve metinlerasilik ölçütleri ağız metinleri üzerinde incelenerek ağız metinlerine uygulanabilirliği değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ağızlardan derlenen örnekler üzerinde metin ve metinsellik düzeyi sorgulanabilir kabul edilmiştir.

Ağız Metinlerinde Metinsellik Ölçütleri

Ağız metinleri derlenirken derleyici, soruları ile derlemeciye yönlendirir. Bu yönlendirmeye ne kadar kaçınılsa da zaman zaman ortamdan yönlendirici müdahaleler gelebilir. Ancak derleyici bu müdahaleleri mümkün olduğunca eleyerek sözlü ortamda oluşan derlemeciye ait cümleleri, doğrudan aktarır. Bu doğrudan aktarımların anlatım yönü ile düzenlenmemesi, okuyucuların metni, metin içinde kopukluk varmış gibi algılamalarına sebep olabilir. Bu durum, ağız metinleri üzerinde metinsellik ölçütlerinin uygulanabilirlik düzeyleri ve ölçülebilir olup olmadığı sorusunu beraberinde getirir.

Bernstein (1959), “Halk Dili ve Dilsel Biçimi Belirleyen Bazı Toplumsal Belirtiler” adlı yazısında halk dilinin özelliklerine yer vermiştir. Toplumsal grupların kendine özgü dil kullanımlarının olduğunu ileri süren ve bu durumu eksiklik kuramı² ile ilişkilendiren Bernstein, alt katmanın dil davranışını orta katmandan ayıran dil kullanımlarını eksiklik olarak adlandırmakta, alt katmanın orta katmana göre kullandığı dilin de dilbilgisel ve anlamsal olarak eksik kaldığını belirtmektedir. Buna göre halk dili kısa, basit, yetersiz sözdizimsel yapılardan meydana gelmekte ve bu saptama, hem neden hem de sonuç bildirecek şekilde kullanılmaktadır. Saptamalar arasında neden ve sonuç ayrımının yapılmaması, anlamsal karışıklığa sebep olmakta bu durum da halk dilinin bireysel yeterliği sağlamadığı görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Metinsellik ölçütlerinin değerlendirilmesi, sözlü ortamdan derlenen ağız metinlerinin halk dili olarak sözü edilen özellikler yönünden de ele alınmasına imkân verecektir.

Bağdaşıklık

Metni oluşturan eklerin, kelimelerin ve kelime gruplarının birbirleri ile kurdukları bağıntılar bağdaşıklık kavramıyla ilgilidir. Bağdaşıklık, sözü edilen bu dilsel bağıntıların metinde düzenli bir biçimde yer almasıyla sağlanmaktadır. Halliday ve Hasan, bağdaşıklık unsurlarını gönderim, eksiltili

² Eksiklik kuramı, toplumsal katmanların kendilerine özgü dil kullanımları ile ilgilidir. Bernstein, toplumsal katmanları alt ve orta olmak üzere ikiye ayırır. Orta katman konuşucuları ile aynı toplumsal başarıya sahip olmak isteyen alt katman konuşucularında eksik olan dilsel nitelikler eksiklik kuramı olarak adlandırılmaktadır (İmer, 1990, s. 22).

yapı, değiştirim, bağlama öğeleri ve kelime bağdaşıklık olmak üzere beş başlık altında değerlendirmektedir (Coşkun, 2005, s. 50). Bu çalışmada Halliday ve Hasan'ın bağdaşıklık ölçütleri tasnifine göre inceleme yapılmıştır.

Gönderim

Gönderim, metinde yer alan bir sözün başka cümlede tekrarlanmaması için o sözcüğü karşılayan bir başka kelimenin kullanılması durumudur. İncelenen metinde hem art hem de ön gönderim örnekleri mevcuttur. Türkçede gönderimler çoğunlukla zamir ve zamir kökenli şahıs ekleri yanında “öyle, böyle, şöyle” gibi zarflar ile yapılır.

Art Gönderim

Metinde, daha önce sözü edilen bir dilsel birime yapılan gönderimler art gönderim olarak tanımlanmaktadır. Art gönderim örnekleri işaret ve şahıs zamirleri ile sağlanmaktadır. Metinlerde işaret zamirleri ile sağlanan art gönderim örneklerinin çoğunlukta olduğu görülmüştür:

- Tarlayı gazdik misirler ne gadar güzel misiri nası hâle geldi e belleyisin **oni** [VM30] (s. 69).
- Goca garı furdunası **onlar** mayıs yedisi ayın yirmi birinde mi oludu yok he denize giderler yani beşikduzunde bizim öyle bi yer vardur **oriya** git yani toplanıp kiderler bi delüklü daş var **orda** terler çocu olmıyan **oriya** kider kider o delik daşlara gitmedim **oriya** ihtiyaç gormediydim **orda** köller var idi o köller de şu an yok evet evet aynı senin kibi tilediler ama **onlardan** hiç bi fayda görmemişler. [ÇM42] (s. 98).
- Çürüg ayi o orag ayi orag ayi derler **oa**. Çürük hava bozuk gider **unda** çok. [MM91] (s. 206).

Ön Gönderim

Ön gönderim, anlamlı bir birimin yerini tutan bir ögenin söylemde ondan daha önce anılmasıyla gerçekleşir (Vardar, 1998, s. 162). Metinlerde art gönderim örnekleri kadar çok olmasa da ön gönderim örnekleri de mevcuttur. Ön gönderim örnekleri “şu, bu, o” gibi işaret zamirleri ile kurulurken aynı zamanda “öyle, böyle, şöyle” gibi değiştirim ifadeleri de kullanılmaktadır:

- Guzulu sordun, guzuluk diye **şöyle** olmuş orası burda bi su varımış akar yani guza bakar bi su alırkene bu çeşme duruyo orda gene guz olumuş bunun adı yani [ŞM3] (s. 7).
- Bura şimdi **şöyle** izah edeyim. Kidip köremedim esgiden bu bi yanar dağ hâlindeymiş. [VM31] (s. 72).

- Depeye **şu** depeye derler zimili depesi[VM31] (s. 72).
- Urlu köyü şurda bak **şu** görünen yer var ya onun üsdü şimdi **bu** akyazıdan sora tırabzonun en büyük köyüdür [MEM97] (s. 222).

Eksilti

Eksilti, dilde en az emek yasasına bağlı olarak bir kelimenin, bir kelime grubunun ya da bir cümlelerin herhangi bir ögesinin anlam karışıklığına yol açmayacak şekilde düşürülmesi olayına denir. Ancak eksilti, kelimenin anlamından gelecek çağrışımdan bağımsız olarak bir eksiklik değil anlatıcının tutumuna bağlı yapısal bir özelliktir (Külebi, 1990, s. 119-121).

Metinlerde özne, nesne, dolaylı tümleş, yüklem ve ek eksiltisi örnekleri tespit edilmiş, incelemeler sonucunda en çok nesne eksiltisi örneğinin mevcut olduğu görülmüştür. Sırasıyla nesne, dolaylı tümleş ve ek eksiltilerinin diğer örneklerle nazaran daha çok olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ek eksiltilerinde ise iyelik ve ek eylem eksiltisi örneklerinin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Söz konusu metinlerde zarf tümleşci eksiltisi örnekleri tespit edilememiştir:

Özne Eksiltisi

Metinlerde özne eksiltisi birkaç örnekle sınırlıdır.

- Fındık olur yaban geresi derler bi ton yapan var. (**Yaban geresi**) Bir toni belki geçer [YM110] (s. 245).
- Tabi bunu ayi tinlemiş yani bu bi masal olarak ayi tinlemiş oni. (**Ayı**) kelmiş vurmuş kapiya [SM144] (s. 329).

Dolaylı Tümleş Eksiltisi

Metinlerde dolaylı tümleş eksiltisi örnekleri nesne hariç diğer eksilti örneklerine nazaran ağırlıklı olarak görülmektedir.

- Bu ay gine gidiyruk yaylaya ineklarlan inekleri süsleruk cırnak mırnak takaruk[MM82] (s. 189).

“Bu ay gene gidiyoruz yaylaya ineklerle. İnekleri süsleriz, ineklere cırnak mırnaj takarız

- El adamidu çok da emicemin aşaudu dedim o daha kelmiycum dedi [HM187] (s. 426).

“El adamıydı çok da emicemin uşağı dedim o daha buraya gelmeyeceğim dedi.”

- Tek hanımlan ben, başka kimse yog idi [SM148] (s. 342).

“Tek hanımla ben orada başka kimse yoktu.

Yüklem Eksiltisi

Metinlerde yüklem eksiltisi birkaç örnekle sınırlıdır:

- Bobam da burda ailesinin soy ismini aldı. İş güve geldi. Çaluk olari (**soy ismini aldı.**) [MM93] (s. 211).
- Ha buralarda şey, finduk var az eşalarda çay olur malculuk (**olur**) git burdan yokarı işçilerımız yaparuk [ÇYM156] (s. 363).
 - Beklerse biz onu çoban dudarız. İki kişi veya uç kişi artık malın kalabalık şeyine göre (dudarız) ama şu anda bizim malın şeyi uç yuz elli ancak civardandır [ÇYM162] (s. 372).

Nesne Eksiltisi

Metinlerde en çok tespit edilen eksilti, nesne eksiltisi örneklerinden oluşmaktadır:

- Valla buralarda düünlerde yemek yapmıyolar esgiden yabardi şindi yapmıyor [VM30] (s. 70).

“Valla buralarda düğünlerde yemek yapmıyorlar eskiden **yemek** yapardılar şimdi yemek yapmıyorlar.”

- Alıyk inekleri gelirduk burda aynı inek bakdunlan oyle bakmasan hiç yaylıya da gitme [VM36] (s. 81).

“Alır inekleri geldik buraya, baktığın inekle. İnek bakmayacaksan hiç yaylaya da gitme.”

- Onun taklidini yapamaya çalışıcam pek iyi beceremiyecem [TM55] (s. 124).

“Onun taklidini yapmaya çalışacağım ama **onun taklidini** pek iyi beceremeyeceğim.”

Ek Eksiltisi

Nesne ve dolaylı tümleç eksiltilerinden sonra metinlerde en sık görülen eksilti türünün ek eksiltisi örnekleri olduğu söylenebilir. İncelenen metinlerde ilgi, iyelik, yönelme hâl eki ve ek eylem eksiltisi örnekleri tespit edilmiştir. Metinlerde en çok tespit edilen ek eksiltisi türü, iyelik eki eksiltisidir.

İyelik Eki Eksiltisi

Metinlerde iyelik eki eksiltisi örnekleri, çoğunlukla isim tamlamalarında iyelik ekinin düşürülmesi ile meydana gelmektedir:

- Hava bozuk biraz hasdayım, rahatsızım bişe etmiyorum ben evde tek gendi başımayım hergesi yolladım **oğul** da yolladım **gızı** da yolladım **torunlar** da getdi [BM21] (s. 43).

“Oğlumu da yolladım kızımı da yolladım torunlarım da gitti.”

- Bizim daha **ileri** bıyıklı ollari ama biz feyzullah oğlu olmuşuz [YM108] (s. 243).

“Bizim daha ilerisi bıyıklıoğulları ama biz feyzullahoğlu olmuşuz.”

- Gelin gayası bobasini bilmem de oyle bir isim işitmişük buraya **gelin gaya** derler [ARKM127] (s. 290).

“Gelin kayası babasını bilmem de öyle bir isim işitmişiz. Buraya gelin kayası derler.”

Ek Eylem Eksiltisi

Metinlerde anlam karışıklığına yol açacağı düşünülen ek eylem eksiltisi örnekleri mevcuttur. Ek eylem eksilteleri genellikle var/yeni/eski gibi kelimelerde görülmektedir:

- He buralar yeni aşalar değil [MM93] (s. 210)

“He buralar yeniydi, aşagılar değildi.”

- Mayıs yedisi var eskiden kakdi buralardan ha şimdi var [ARKM133] (s. 306).

“Mayıs yedisi vardı eskiden, kalktı buralardan ha şimdi var.”

İlgi Eki Eksiltisi

Metinlerde kişi zamirlerinde ve özel isimlerde genellikle ilgi eki eksiltisi görülmektedir.

- Yav bu ben(**im**) çok dikkatimi çekdi [MM89] (s. 203).
- Osmanlinin bi şeysi yokti. Osmanlı(**nin**) evat ismi var idi [HM184] (s. 420).
- Ehdiyar ana bunu gollayınca kedi(**nin**) kuyruni kesti [SM144] (s. 330).

Yönelme Hâl Eki Eksiltisi

Metinlerde yönelme hâl eki eksiltisi yoğun görülmemiştir. Bu eksilteler konuşurun ağız özelliğine bağlı olarak da ortaya çıkmış olabilir:

- Şimdi burda dört turlu un odusun bi hayvanlara dıyalım bi de insanlar(**a**) [AR118] (s. 264).

- Mayıs yedisi var eskiden kakdi buralardan ha şimdi var goca garıları deniz(e) derelere gider [ARK133] (s. 306).

Değiştirim

Değiştirim, metin içinde yer alan bir ögenin başka bir ögenin yerini alması durumudur (Coşkun, 2005, s. 56). Türkçede değiştirimin “öyle, böyle, aynı, aynen” kelimeleri ile sağlandığı ifade edilmektedir. Çalışmada değiştirim kavramı isme dayalı, eyleme dayalı ve cümleye dayalı olmak üzere üç bölümde incelenmiştir. İnceleme sonucunda örnek sayısı en çok olan başlıklar sırasıyla isme dayalı, fiile dayalı ve cümleye dayalı değiştirim olarak bulunmuştur. Metinlerde değiştirim “öyle, böyle, şöyle” ifadeleri ile sağlanmıştır.

İsme Dayalı Değiştirim

- Bu mart dokuzu gurt şeyle gızanına şe yapıyo ondan sora veyahut da içeri bi goç yani getirüller martın yani yılın ulla geçsin yani bereketli olsun diye fagat o gelenek dışı bi şeymiş aslında kitabın hükmünce de **öyle** bir şey yokmuş [ŞM4] (s. 8).
- Günlerimiz sır, uşak,yemek, çamaşır, bulaşık, ot fındık **öyle** geçiyi [ÇM44] (s. 101)
- Kılıcı altına tutarmuş yiğitmiş hacı amcam **öyleymiş** [YM109] (s. 244).

Fiile Dayalı Değiştirim

- Köbeği tüşdükten sora da beşüe bağlarduk valla beyüklerden **öyle** gördük öyle yaparduk [VM42] (s. 99)
- Yedumuzu yeruk yemedumuzi buzluk buzlumuz var poşete goruk buzluklara **boyle** yerleşdiririk [ÇM45] (s. 105).
- Taze lanadan yaparız, yeriz bahçeden kırarız **öyle** yabarız [ÇM46] (s. 105).

Cümleye Dayalı Değiştirim

- Bu buranşit hasdası başğa öyle önemli bi hasdalık geçirmede dokdora götürdük dokdor **öyle** dedi [ÇM43] (s. 102).
- Eer güneş alırsa gurt guridi derler bu sene hevalar iyi cidicak bu yaz eer yadisae gurtlar gurumadı bu sene havala bozuk gidicekler biz **öyle** işitmişuk [ARKM133] (s. 305).

Bağlantı Ögeleri

Bağlantı ögesi, metni oluşturan birimler arasında çeşitli ilişkiler kuran, dil içi ve dil dışı ögeleri ilişkilendiren bir kavramdır (Demircan,1984, s. 34).

Metinlerde ekleyici (ve/de/örneğin/yani/mesela), nedenleyici (çünkü/bu sebeple), zaman belirleyici (ondan sonra/bundan sonra) ve zıtlık bildiren (ama/fakat/ne..ne) bağlaçlar kullanılarak metin içi bağdaşıklık sağlanmıştır. Metinlerde sırasıyla ekleyici, zaman belirleyici, nedenleyici ve zıtlık bildiren bağlaç örneklerinin daha sık görüldüğü söylenebilir:

- Komandara aslı burda Vakfıkebir vagıf olarak verilmişti. Tegrar Vakfıkebir diye geçdi. Komandara komanda askeri oldundan dolayı **veya** bir başğa netenle komandara diye tanınmış **ondan sora** rıdvanlı tendi [VM15] (s. 44).
- Gendi çocum yok **ama** bu gomşuların oynayirlar işde ne bilim evcilik oynaruk top oynarlar aynı ben **de** oynadum ne gadar **ondan sora** bi **de** beş daş deruk ona beş dene daşlan oynarduk [ÇM45] (s. 104).
- Odun hergesin kendi ormani var tabulu yerlerde ormanı var odun burda bol. Biraz ormancılarla sorunlarımız olur **mesela** ordan kesme kesilmesin **veya** e bizim çayların içindeki meyve şeylerini budasan bi gışlık insana odunu yeter **yani mesela** benim **örne** ben çayımın içerisindeki kenarındaki **yani** çaya zarar veren şeyleri kessem bana her sene yeter **çünkü** her sene yetişiyö [DM173] (s. 392).

Kelime Bağdaşıklığı

Dilsel bağdaşıklık araçlarından farklı olarak kelime bağdaşıklığı, kelime hazinesinin seçimi ile ilgilidir (Otan, 2014, s. 43). Kelime bağdaşıklığı, tekrar ve aynı kavram alanından kelimelerin kullanımı başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Tekrar

- İsmi şey **ayluga, ayfuga, ay töre** şimdi üsdünden aşşa gelur **ayluga, ayfuga, ay tören** şimdi oni ben bilmiyorum yani ay töre ne yok şey mezereluk ve aynı zamanda o oranın bi çevresi yani. Bir ordan sora şimdi ordan yukarıya gitdün vakıtta dalar vardır mesela **tepeler** bu **davların** tepeleri şu bizim **davın** ismi **zuzula** deruk ona biz yani esgiden galma **zuzula** da şu manada şe ediyor. Hani tarlalarda biliyosunuz **zuzula** ot oluyor [SM139] (s. 318).

Aynı Kavram Alanından Kelime Kullanımı

- Benim hayatım **tenizcilulan** keşti **palıkçuluk** yaparım piz şindi burda **hamsiculuk** yaptuk **kalkancılık** **kalkancılık** **kalkan** **balını** bilürsün

kalkancılık yaptık bi da **uşumri palamut** deruḵ pizum **palukculua** paşlama bi keşlimizde İstanbul çene buranın insanı ama ordaki boaza kitdiler bizi burdan celi alurdiler oyle kurup kurup o **balıkçı reyisleri** peş on on beş ne gadar reis varsa burdan on beş yirmi kişi toplardi [SM141] (s. 321).

Deniz-balıkçılık-balıkçı reisi- hamsicilik-kalkancılık-kalkan balığı-uskumri-palamut kelimeleri aynı kavram alanındadır.

- **Elüm adetleri** elim atetleri eliyır kapadiyeler **eli** üzerine bi **çarşaf** ondan sora yıkayiler oni e o gecesi bekleyiler oni sabahdan artık **cenaze** kitdikten sora evi yıkayıp temizleyiler akşamdan **kuran** okuyiler bu gadar he bu gadar e **yemek** keturiyeler ketürmeyiler eve ketiriyeler şimdi burda **cenaze** oldu gidiyruk o evde yemek yiyoruz **helva** falan kavuruyruk **guran okurken** kavuruyoruz üç akşam kuran okuyruk başga kırk gün oldu mi şey **mevlid** okuduyrik [TM58] (s. 131).

Ölüm-ölüm adetleri-ölü-çarşaf-yıkama-cenaze-cenaze evi- kuran- yemek-helva-mevlüt kelimeleri aynı kavram alanındadır.

Tutarlılık

Tutarlılık, belli bir yorum süreci gerektiren ve metnin derin yapısında yer alan bir olgudur. Bir metnin tutarlı olarak algılanması, okuyucunun bilgisi ile doğru orantılıdır. Bu bakımdan metnin konusu hakkında bilgi sahibi olan okuyucular için metin tutarlı iken konuyu bilmeyen okuyucular için metin tutarsız olarak kabul edilebilir. Bu sebeple tutarlılık yoruma dayalı bir kavramdır denilebilir.

Robin Wood (1986, s. 2) tutarlı eserler ile kendi içlerinde tutarsız olan eserler arasındaki farkın her zaman net olmadığını, bu eserlerin aynı kültürel koşullar içinde üretilebileceğini söylemektedir.

Thornbury (2005, s. 55) tutarlılığı mikro (cümle) ve makro (konu) seviye olmak üzere iki kategoride değerlendirir. Mikro seviyede cümle, yeni bilgiler içermeli; makro seviyede ise metinde konuyu destekleyen anahtar kelimeler ve cümleler yer almalıdır. Bu bağlamda mikro seviyede tutarlılık diğer bir metinsellik ölçütü olan bilgisellik ile de doğrudan ilişkilendirilmiştir.

İncelenen metinlerin derleme sonucunda meydana geldiği ve bu derlemelerin de sözlü ortamda gerçekleştiği göz önünde bulundurulursa metinde konu akışının sürekliliği normal bir durum olarak karşılanabilir. Farklı konuların ortak bir bağlamda bir bütün olarak değil de ayrı ayrı ele alınması aykırı bir durum olarak görülebilir. Ancak burada yalnızca konuşur kişi değil derlemeci ve dış çevrenin de metne dâhil olduğu düşünülmelidir. Bu durumda metin içinde bazı anlamsal boşluklar oluşabilir. Bu boşluklar bazı okuyucular için metni tutarsız kılabilir. Aynı zamanda ağız metinlerinde yerel

ifadelerin kullanımı da bazı okuyucular için anlamsız olabilir. Tutarlılık tek başına ele alınabilecek bir kavram değildir. Bu süreçte okuyucunun bilgisi ve yorumu ön plandadır. Bu sebeple ağız metinlerinde tutarlılık, okuyucunun yorumuna göre değişebilen bir olgudur. Tutarlılıkla ilgili verilen örnekler standart dil kullanımının yerel kullanımlara göre daha fazla olduğu, yerel kullanım örneklerinin standart dile nazaran çok olduğu metin ve anlamsal boşlukların yer aldığı metinler üzerinden değerlendirilmiştir.

Aşağıda verilen metinde düğün geleneğinden söz edilmektedir. Bu metinde yerel ifadeler daha anlaşılabilir boyuttadır. Trabzon ağzına uzak olan sözgelimi bir İzmirli için de bu metin, düğün geleneğini anlatan bir metin olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla metin bildirişim işlevini de taşıması sebebiyle tutarlı bir metin olarak değerlendirilebilir.

- Dününler de bizim aynı tavul, kemeçe oyun oynarlar. Biz valla hiş bi hazırlık yapmıyoruz. Kızın her şeyini hazırlarsın gider o odasına donadırsın akşamdan kına yaparsın ona eline kına gorsun. Bizde öyle bi kelenek yok bizim burda damat deliyo oynallar işde kınayı yakarsın ellerine tavul kemeçe neysa saz takımı danst edeller oynallar işde köçek horan oynallar kelinin duvainı giydirirsin ondan sora gene aynı çalgı oyna sora ortay yaparsın ne verilse hediye verilse toplarsın [BM28] (s. 61).

Aşağıda yer alan metinde ise ilk metne oranla daha çok yerel kullanımlar olduğu görülmektedir. İlk başta mısır ekmeklerinden söz eden anlatıcı daha sonra mısır ekmeği, peynir ve tereyağı karışımının lohusalara iyi geldiğinden söz etmektedir. Burada “cit carı çekicek” ve “zümrül” ifadeleri Trabzon ağzına uzak okuyucular için belirsiz olabilir. Ancak bağlamdan yola çıkılarak bu ifadelerin anlamlarının kestirilebilir olması dolayısıyla bu metin de tutarlı bir metin olarak değerlendirilebilir.

- Mısır ekmekleri o mısır ekmeni boda ekme yodu buda nerde var o zaman mısır ekmeni he onu gorduk tavıya doum etduu cibi o ya gorduk tereya atardık o taze peynir o mısır ekmeni de ezerduk oa derdi bunun şimdi hasdadır midesi çok aarımış onu ezerduk oa derdi bunun şimdi hasdadır midesi çok ekmeni de ezerduk oa derdi bunun şimdi hasdadır midesi çok aarımış onu ezerduk ha onu yedirirdik o lohusalunda onu aarımış onu ezerduk ha onu yedirirdik o lohusalunda onu doum etduu cibi etme de o aralarda cit carı çekicek onu yedirirdik oa yani o mısır ekme ilan o zümrül oa yediruduk[ARK132] (s. 302).

Aşağıda yer alan metin konuşma ortamından elde edildiği açıkça belli olan ve anlamsal boşlukların olduğu bir örnektir. Bu metinde anlamsal açıdan birbirini destekleyen ifadelerin yer almaması metni okuyucu için tutarsız kılabilir.

- Sen bana desen pana ne dersan o zaman sen de gitdin ben de gitdim sen de bitdu bana ne kelimesi kullanmayın hiç zaman elinde gelir, yardım et yok rica ederim. Siz siz torun yerindesunuz hiç beni uramayın iki tane. Heş vurma ben istemem oni hiç isdemem oni kötü o bi hasda oli hasda oldi ha burda şöyle bi şe oldi aha dedile aha ineden ineg eldi bilmem gi ha bu yemu yedim degmeyin tedim ey gidi iyne hadi yogariy mi çıkar siz vurusuz devlet size emir verdi şunu buni yap siz de isdedunuuzi vurursunuz [DM169] (s. 383).

Kabul Edilebilirlik

Metin kurucunun belli bir amaca uygun olarak oluşturduğu metni, destekleyici çeşitli ifadelerle kabul edilir kılmasıdır. Bir metnin yazılış amacının açık bir şekilde bulunması metnin kabul edilebilirliği ile ilişkilidir (Aktulum, 1999, s. 21).

Seçilmiş örneklerde okuyucunun anlamakta zorluk çekeceği yerel kelimeler kullanılmıştır. Standart dil konuşurlarının bazı kelimeleri anlamlandıramaması söz konusu olabilir ancak metnin tamamına bakıldığında bağlamdan hareketle okuyucunun bilgi birikimine bağlı olarak metinlere dair genel bir bilgi edinebileceğini söylemek mümkündür.

Aşağıda bilgi verme amacıyla kurulan metinde kaynak kişi, bilgileri desteklemek amacıyla amcam/ eski duyumlar gibi tanık niteliğinde kelimelere yer vermiştir. Metinde bilgi verme amacının olması ve bilginin desteklenmesi kabul edilirligi sağlamaktadır.

- Özdil esgi ismi uzmesehor evet şimdiki Özdil beldesi, belediyesi ne dersanız deyin artuk benim amcam daha iyi bilir ozdil o benim amcam yani uz burasi uzmesehori uzmesehor şimdi Özdil oldu ama ben anlamları var da bizim araştırma yapmadım ben ho öle esgi duyumlardan aklımda galdi gadarıyla orta köy anlamında yahut ta ki zamanla burası bir uzarak uzmuş yerleşim yeri olmuş [YM108] (s. 243).

Aşağıdaki metinde ise ilk metne göre anlaşılması güç ifadeler yer almaktadır. Yerel sözcük kullanımları okuyucu için anlamlandırılmaz olsa bile metnin bağlamından yola çıkarak okuyucu bilgi sahibi olabilir. Bu metinde mayısın yedisinde hastaların şifa bulmak amacıyla Gelinkayası denilen yerden su aldıkları ve bu sudan faydalandıkları belirtilir. Metin içinde var olan bilgiyi dışardan destekleyen bir tanığa yer verilmemiştir. Ancak metnin bir amaca uygun yazılması ve metnin anlaşılabilirliği kabul edilebilirlik için yeterli görülmektedir.

- Küçük yedisi, yani ne kibi yedisi, küçük ayının yedisi, küçük ayının bi yedisi var, bi de mayısın yedisi var işde o gelin gaya dediun yerde böle guriy daşın isdine şöyle şöyle canabı allah tarafından oyulmuş olarda su var yani ne artar ne eksilir ne gada orda diyalım bi yerin arisa yani şefali bi sudur

ondan gidersın diyalım küçük ayının yedisinde bi de mayısın yedisinde giderler orıya ziyarete orda işta diyalım, suyu ariyan yerlerine sürerler ondan alır içrerler o da bi şefali sudur yani küçük ayın yedisi odur [ARM118] (s. 268).

Bilgisellik

Bilgisellik metnin okuyuculara en az bir yönden yeni bir bilgi vermesidir. Bilgisellik bilinmeyen bir konuda yeni bir bilginin sunulması şeklinde olabileceği gibi var olan bilgileri destekleyici nitelikte de olabilir (Coşkun, 2005, s. 46).

Aşağıdaki metinde kaynak kişi, Beşikdüzü ilçesindeki kırklama geleneği hakkında bilgi vermektedir. Kırklama hakkında genel olarak herkes bir bilgiye sahiptir. Ancak “sarmaş” adı verilen bir çiçeği kullanarak kırklama yapmak bilgisi, Beşikdüzü ilçesinin dışında bulunan okuyucuların mevcut bilgilerine yeni bir bilgi ilgisi katmaktadır. Aynı zamanda ağız metinlerinde anlamı bilinmeyen kelimelerin kullanımı, okuyucuları söz konusu kelimelerin anlamını sorgulamaya iter. Bu da yeni kelimelerin öğrenilmesi ile ilişkili olduğundan bilgiselliğe katkı sunar.

- Çocuk doardi uş gün sora sarmaş derler a bizim gapıda var o şeyden çiçekdan. O sarmaşdan bilmam kırk tane mi kırğ uş tane mi valla kırk çif mi ne olacamış onlan bile beşü üsdüne bi de o lohusa gadının kırklanacadi şindi o zann edersem o iş şindi kakdi ondan sora kırklama ona derler [ÇM42] (s. 99).

Aşağıdaki metinde Maçka ilçesi dışında olan kişiler için “Kuşkuzura” yeni bir bilgi sunmaktadır.

- Bi de bizim mesala hava bozuk oldu derler. Kusguzura yapalım derler. Şöyle bak kuşguzuranın manasi ismini böyle duydum ama manasi bu gün hava bozuk ne yapalım ve akşam evlere çan datalım yaylalarda daha çok olur çobanlar daha çok yabar idi çobanlar evlere birer tane kudu kuymak isderiz yağ isderiz bunları kedirirler o kus kuzura yapan gişiler diyelim gi üç gişi beş gişi, altı yedi arkadaş ama hergesin künü vardı yaringi gün senin diyelim hafdalar yedi gün mü o yedi günü herges gün sahiplenir hava bagalım hangi günde açarsa o cocun günüdür sabahdan başlar bu gün alinin günü gusguz gusguzura yaparlar çocuklar çantayı atdikleri zaman evin gişisi adeşli tavli adar havanın açması için [MM83] (s. 191).

Durumsallık

Durumsallık metnin nerede ve nasıl üretildiği ve bağlama uygun olması ile ilgilidir (Yılmaz, 2021, s. 1374). Günay (2013, s. 134), “metinde bağlam ile ilgili ipucu yoksa metnin oluşturulduğu bağlam bilinmiyorsa metnin duruma uygun olup olmadığı tespit edilemez” demektedir. “Duruma

uygunluk olması için metin oluşturucu ile metin çözücü arasında yaşam ortaklığı bulunmalıdır” diyen Akbayır (2013, s. 200) da ortaklık olmayan durumda bildirişim olsa bile durumsallık tam olarak sağlanmaz görüşündedir.

Ağız metinlerinde kaynak kişi ile okuyucu/dinleyici arasında yaşam ortaklığı bulunması her zaman mümkün olmayabilir. Aynı zamanda bu metinlerin oluştuğu çevre ve koşullar da bilinmeyebilir ve öte yandan ağız metinleri ile ilgilenen bir araştırmacı için metin duruma uygun kabul edilebilir. Çünkü araştırmacılar, çalıştıkları alanla ilgili tarih, coğrafya ve etnografya bakımından bilgi sahibi olmak zorundadır Okuyucu/dinleyici de metni bir ağız metni olarak ele alıp metne bu şekilde yaklaşırsa okuduğu metnin özel bir alanı kapsadığını anlar ve metni duruma uygun olarak değerlendirebilir.

- Eskiden burası çoruk köyü idi. Şu anda eren köyüdür ismini değiştirdiler. Bu köye guru dere ismini verdiler Köylünün de hoşuna gitmedi onun için murakat edildi ondan sonra Erenköy istedik biz Erenköy yapıldı. Şu anda Erenköydür buranın ismi. Bizim köy bu memleketde bin dokuz yüz atmışdan evel misir fasülye bi şiler yaparlardı bin dokuz yüz atmışdan sora çay verildi buriye fındık mahsulü de var idi. Şimdi çayla uğraşıyolar findi da olan fındıkla uğraşıyo. Maksülümüz bu göyün maksülü [OM178] (s. 402).

Verilen metin örneğinden hareketle okuyucu, derlemenin meydana geldiği çevre hakkında bilgi sahibi olabilir. Bu da söz konusu metnin durumsallık ilkesine uygun olduğu görüşünü destekleyebilir.

Amaçlılık

Amaçlılık, metin kurucunun anlatmak istediği mesajı net bir şekilde ortaya koyabilmesidir. Okur/dinleyicinin metni iyi bir şekilde algılayabilmesi için kelimelerin anlamlarını bilmesi yeterli değildir. Yazarın cümleleri kullanmasındaki amacının anlaşılması okurun metni anlamlandırmasıyla ilişkilidir (Coşkun, 2005, s. 48) .

Bu çalışmadaki metinler belirli bir ileti taşıdıkları için amaçlılık ilkesine uygun kabul edilmiştir. İncelenen metinlerin tamamında bilgi verme amacı olduğu görülmektedir. Bu bakımdan amaçlılık ve bilgisellik ilkeleri birbiri ile ilişkilidir denilebilir.

Aşağıdaki metinde “Kırk Kızlar Efsanesi” hakkında bilgi verme amacı söz konusudur.

- Evlim, on çocuk bobasım var orda. Orda bi oba var u obada harman edellermiş. Bi hızır gelmiş uriye hızır anadın mı hızır bundan bi şey isdemüş besbellü anadun vermedükleri gibi allah sizi bilmem netsin demişler. Orda kırk gelin kırk gız ölmüş de oriya mezellik yapmışlar. Benim duyumum böle

bilmim siz nası bilüysünüz. He, kırk gelin kırk gız uriye mezar eşmişler, goymuşlar uriye he aynı öle olmuş [ŞM3] (s. 6).

Aşağıdaki metinde de “Halk Mutfağı” ve “Kadının Yaşamı” ile ilgili bilgi vermek amacı söz konusudur.

- Bizde bi de fasüyenin ismi bidek, fasulyenin ismi kültür anlat diyorsun ya ba anlatayım fasülye gatarsın mesela bidek gatarsın fasülye ismi bidek undan sora un çalarsın mısır unu iç yayı sır ya çorba edersin bizde pancar çorbası denir. Papatese gartupu deller undan gora keşgek edeller, sır keseller. Bûda dövmesi var buğda dövmesi buğdadadan alırlar yirmi otuz kilo yüz kilo, yüz kilo da beyaz fasülye alullar sırrın etini altına döşeller üsdüne fasülye haşlallar undan sonra şeyi buğdayı dövülmüş buğdayı haşlallar burada bişerke [ŞM10] (s. 19).
- Sabahdan kalkıp sabahdan kalkdimiz zamanda ilk evela hayvanımızı yedir undan sora çayı goruk oca, hayvanı yedirirdik geldikten sora hayvan elbiselerimizi geydördüğümüz elbiseleri dışarda çıkarırk unun bi yeri var urda çıkarı içeri gelürük içerde çayımızı gaynaturuk [ŞM10] (s. 20).

Bu örnek metinlere bütüncül bakıldığında örneğin yemek konuşulurken sonra birden kadın yaşamı hakkında bilgi verilmeye geçildiği görülür. Bu da metinler arasında anlamsal boşluklara sebep olur. Metinler arasında oluşan anlamsal boşluklar, sözlü ortamla ilişkilendirilir ve bu boşluklar amaçlılığa engel olmaz. Bir metnin içinde farklı bilgiler yer alabilir. O hâlde metnin hem yemek kültürü hem de kadın yaşamı hakkında bilgi verme amacı vardır, denilebilir.

Metinlerarasılık

Bir metnin söylem durumunun temsili, durumla ilgili metinsel kaynakları ve mevcut metnin kendisini nasıl konumlandığını; diğer metinleri nasıl çizdiğini ortaya çıkaran metinlerarasılıktır. Metinlerarasılık, bir metin başka bir kaynaktan gelen ifadeleri yetkili olarak aldığı ve ardından bu yetkili bilgiyi veya ifadeyi yeni metnin amaçları için tekrarladığında gerçekleşir.³

Ağız metinlerinde çoğunlukla bir ya da birkaç kişiden duyulan alıntıların aktarılması söz konusu olduğu için metinlerarasılık farklı kişilerin anlatısına dayanır. Derlemeci metni oluştururken daha önce okuduğu ve duyduğu alıntıları plansız bir şekilde bir araya getirerek metni oluşturur. Örnek olarak konuşurun bulunduğu bölgeye dair kaynak bilgileri vermesi,

³ Metinlerarasılığın seviyeleri, doğrudan alıntı, dolaylı anlatı, bir kişiden, belgeden bahsetme, açıklama ya da başka bir metne dayalı yorum ve belirli gruplarla ilişkili terminoloji kullanma gibi ölçütlerle belirlenebilir (Bazerman, 2003, 84-88).

ağız metinlerinde metinlerarasılığın bir örneğidir. Maçka Kuştul manastırı hakkında bilgi veren kaynak kişinin Kuştul'un eski ismi hakkında "Peristera" adını vermesi bir metinlerarasılık örneğidir.

- Burası kıratlı köyü buriya derler uz deresi şindü şuni dim sana ki buraya uz deresi derler bizde eski yazi defterler vardı dedem böyük dedem muhtarlık yapmış da hala dururlar anlıyo musun şindi hau kitaplarda bile yazar uz deriyesi hozarak yahut bacımak burda aşşa gider başlangıcı esgi ismi su kuru yeni ismi demirci uz deresi derler yomradan denize dökülür [YM104] (s. 240).

Yalnızca konuşur kişinin gözlemlerine dayalı olan ifadeler de söz konusudur. Bu kısımlar planlanmamış metinlerarasılık örneği olarak değerlendirilebilir.⁴

- Şimdi şöle darif ediyim sana bu köy aslında hayvancılıkları geçinen bir memleket yani göyümüz burda efendim herhangi bi şe yetişmez bir memleket yani göyümüz burda fazla herhangi bi şe yetişmez, görüyosunuz darla, fasülya efendim counlukla cayır hayvancılıkları keçiniyoruz yani burada keçinmek zor da dorusu ne arasan şu anda benim sadi burda tegrar ayanda da bahcem var mısır egiyoruz daş patlasın yaparım yüz kilo veya da iki yüz gilo bi mısır ondan sora daha fazla yok yani [TM59] (s. 132).

Halk anlatılarına dayanan doğum, kırk uçurma, lohusalık, ölüm, Hıdrellez vb. gibi inançlarda da anlatılar arası metinlerarasılıktan söz edilebilir. Ancak yöreye özgü anlatılar söz konusu olduğunda bu anlatıların kaynağı kişiler ve dolayısı ile kişilerin sözlü ifadeleri olarak gösterilebilir.

Sonuç

Necati Demir'in "Trabzon ve Yöresi Ağızları" adlı çalışmasından, her yöreyi temsilen seçilmiş ağız metinleri üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bağdaşıklık, tutarlılık, amaçlılık, bilgi vericilik ve kabul edilebilirlik gibi metinsellik ölçütlerinin ağız metinleri üzerinde incelenebileceği, durumsallık ve metinlerarasılık ölçütlerinin ise ağız metinlerinde daha sınırlı bir biçimde ele alınabileceği görüşü ortaya çıkmıştır. İncelenen 36 metnin metinsellik ölçütlerine uygun olduğu görülmektedir.

Metnin anlamı ile ilgili olan ve büyük yapısını oluşturan tutarlılık, amaçlılık, durumsallık, kabul edilebilirlik, bilgisellik ölçütleri için şu sonuçlara ulaşılmıştır: Neubert ve Shreve'in (1992, s. 90-94) tutarlılık-bilgisellik ve kabul edilebilirlik arasında sıralı bir ilişki olduğu görüşünden hareketle metinler üzerinde bu sıralamanın doğruluğu sınanmıştır. Metinlerin

⁴ Bulut (2018, s. 8-9) da Metinlerarasılığı, kolektif bilinçten gelen planlanmamış metinlerarasılık ve bilinçli ve amaca yönelik planlanmış metinlerarasılık olmak üzere iki başlıkta değerlendirmektedir.

bir kısmında kabul edilebilirlik, durumsallık ve tutarlılık açısından birtakım sorunlar mevcutmuş gibi algılanabilir. Bu sorunlar metin dışı bağlamla ilişkilendirilerek çözülebilir. Ağız metinleri sözlü ortam ürünü olduğu için bağlamda meydana gelen kopukluklar, tutarlılıkta birtakım sorunlara yol açabilir. Aynı zamanda bu metinlerin oluştuğu çevrenin ve hitap ettiği kitlenin belirli bir kesimi kapsaması, durumsallık ilkesini okuyucuya göre değişebilir bir olgu olarak değerlendirmeyi gerektirebilir. Metin içinde yapılan düzenlemeler ve değişiklikler de yeni bir durumsallığa yol açmaktadır (Mikhchi, 2011, s. 59). Bu durumu çeviri metinleri için örnek gösteren Mikhchi'nin görüşünden hareketle ağız metinlerinde kaynak kişinin ifadelerinin değişikliğe uğratılmadan aktarılmasının mevcut durumsallığa etki etmeyeceği görüşü de ileri sürülebilir. Bu metinlerde yerel ifadelerle sıklıkla yer verilmesi de kabul edilebilirlik ilkesi için birtakım sorunlara yol açabilir. Ancak “metnin bir amaca uygun olması ve bildirişim işlevini taşıması, bir metnin metin olması için yeterlidir” görüşünden hareketle ağız metinlerinin metinsellik ölçütlerine uygun olduğu kanısına varılabilir.

Metnin küçük yapısını oluşturan bağdaşıklık ölçütleri için de şu bulgular tespit edilmiştir: Metinlerde, art gönderim ve ön gönderim örneklerinin bu, şu, o zamirleri ile sağlandığı ancak öyle böyle gibi zarflarla oluşan ön gönderim örneklerinin de mevcut olduğu görülmektedir. Eksilti örneklerinde ise özne/nesne/dolaylı tümleç/yüklem ve ek eksiltileri tespit edilmiş; sırasıyla nesne, dolaylı tümleç ve ek eksiltilerinin en çok bulunan örnekler olduğu görülmüştür. “Öyle, böyle ve şöyle” kelimeleri ile değiştirim sağlanmış, isme ve fiile dayalı değiştirim örneklerinin cümleye dayalı değiştirim örneklerine nazaran daha çok olduğu görülmüştür. “Ama, ondan sonra, mesela, örneğin, çünkü, yani, da/de, veya, gene ne..ne” gibi unsurlar metinlerde bağlantı öğelerinin örneklerini karşılamaktadır. Sırasıyla ekleyici, zaman belirleyici, nedenleyici ve zıtlık bildiren bağlaç örneklerinin daha sık görüldüğü söylenebilir. Kelime bağdaşıklığı kısmı ise tekrar ve aynı kavram alanından kelimelerin kullanıldığı örneklerle sınırlandırılmıştır.

Metinsellik ölçütlerinin toplum kesimlerine has dil kullanımının göstergesi olan ağız metinleri üzerinde sınıyanabilirliği henüz tartışmaya açıktır. Ancak dilin canlı hâlini yansıtan ağız metinlerinin söz konusu ölçütleri sağladığını, böylece ağız metinleri üzerinde metinsellik ölçütlerine dair sınıflandırmaların yapılabileceğini söylemek de mümkün görünmektedir. Bu süreç için örneklerin çoğaltılması ve karşılaştırmaların yapılması gerekmektedir.

Kısaltmalar

ARKM	: Araklı Metin
ARM	: Arsin Metin
BM	: Beşikdüzü Metin
ÇM	: Çarşıbaşı Metin
ÇYM	: Çaykara Metin
DM	: Dernekpazarı Metin
HM	: Hayrat Metin
MEM	: Merkez Metin
MM	: Maçka Metin
OM	: Of Metin
TM	: Tonya Metin
SM	: Sürmene Metin
ŞM	: Şalpazarı Metin
VM	: Vakfıkebir Metin
YM	: Yomra Metin

Kaynaklar

- Akbayır, S. (2013). *Cümle ve metin bilgisi*. Pegem Akademi.
- Aktulum, K. (1999). *Metinlerarası ilişkiler*. Öteki.
- Bazerman, C. (2003). Intertextuality: how texts rely on other texts, 83-96.
- Beaugrande, R. A. D. & Dressler W. (1981). *Introduction to text linguistics*. Longman Group Company.
- Bernstein, B. (1959). A public language: some sociological implications of a linguistic form. *The British Journal of Sociology*, 53-69.
- Bulut, F. (2018). Metinlerarasılık kavramının kuramsal çerçevesi. *Edebi Eleştiri Dergisi*. 2(1), 3-19.
- Coşkun, E. (2005). *İlköğretim öğrencilerinin öyküleyici anlatımlarında bağdaşıklık, tutarlılık ve metin elementleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Öğretmenliği Bilim Dalı.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ve yöresi ağızları cilt:-1-2-3*. Gazi.
- Demircan, Ö. (1984). Türkçede bağlam işlevleri ve bağlayıcılar. *Ayhan Aksu Koç, Eser Erguvanlı Taylan (haz.), Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri*, (31-49), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Dilidüzgün, Ş. (2017). *Metindilbilim ve Türkçe öğretimi*. Anı.
- Gençer, Y. (2013). *Türkçe metinlerdeki bağlantı öğeleri ile okuyucuların okuduğunu anlama durumları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, D. (2013). *Metin bilgisi*. Papatya Yayıncılık Eğitim.
- İmer, K. (1990). *Dil ve toplum*. Gündoğan.
- Karatay, H.(2014). *Okuma eğitimi kuram ve uygulama*. Pegem Akademi.
- Külebi, O.(1990), Türkçede eksilti tümceleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 7 (1-2), 117-137.
- Mikhchi, H. (2011). Standards of textuality: rendering english and persian texts based on a textual model. *Journal of Universal Language* 12-1, 47-74.
- Neubert, A. & G. M. S. (1992). *Translation as text*. Kent State University Press.
- Nordquist, R. (2020). Intertextuality. Glossary of grammatical and rhetorical terms. [https:// www.thoughtco.com/what-is-intertextuality](https://www.thoughtco.com/what-is-intertextuality)
- Rivers, W.M. (1981). *Teaching foreign-language skills*. The University of Chicago Press.
- Tekin, S. (2023). *Farklı türde metinlerde tutarlılık görünümüleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Thornbury, S. (2005). *Beyond the sentence*. Macmillan Education.

- Otan, O. ve Otan, D.(2014). Metinsel bağdaşıklığın sağlanmasında sözcüksel bağdaşıklığın rolü. *International Journal of Language Academy*. 2 (1), 41-54.
- Wood, R. (1986). *The incoherent text: narrative in the 70s*. Columbia University Press.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. ABC Kitabevi.
- Yılmaz, E. (2021). Metinsellik ile yazınsallık kavramı ve Hasan Ali Toptaş'ın bir dünyanın akşam resmi öyküsünün metinsellik ile yazınsallık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 10(4), 1371-1392.

BAZI BATI GRUBU AĞIZLARINDA ÜNLÜ UYUMLARINA DİRENMEYE ÇALIŞAN ŞAHIS EKLERİ: +im ve +iz

Kenan ACAR*

Özet

Kocaeli, Sakarya ve Eskişehir ağızları, Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında “Batı Grubu Ağızları” içinde bulunmaktadır. Türkçenin başlangıçtan beri var olan kalınlık-incelik uyumu ve sonradan Batı Türkçesinde özellikle de Türkiye Türkçesinde gelişen düzlük-yuvarlaklık uyumu, bu ağızlarda da mevcuttur. Ancak cevherî fiil yardımıyla yüklemleştirilerek çekimlenen isimlere gelen şahıs eklerinde bu iki uyumu ihlal eden kullanımlar da vardır. Bu ağızlardan derlenen çeşitli metinlerde büyük çoğunluğu ünlü uyumuna tâbi şekillerinin bulunması ve uyumsuz şekillerin tamamına yakınının yaşlı kaynak kişilerden derlenen metinlerde bulunması, bu uyumsuzlukların artık kullanımdan çekilmekte olduğunu göstermektedir.

Sözü edilen ekler, +im teklik birinci şahıs ve +iz çokluk birinci şahıs ekleridir. Yukarıda anılan üç ağız bölgesinden derlenen metinlerde bu eklerin kalın ünlülü tabanlarla uyumlu +ım, +um; +ız, +uz ve yuvarlak ünlülü tabanlarla uyumlu +um, +üm; +uz, +üz biçimleri ezici bir ağırlığa sahiptir. Ancak nadiren bunlarla paralel olarak her iki uyumu da bozabilen ince-dar-düz “i” ünlüsüne sahip +im ve +iz şahıs ekleri de kullanılmaktadır. Bu kullanımın “Batı Grubu Ağızları”ndan derlenen metinlerde tespit ettiğimiz örneklerinden bazıları şunlardır: *békarim*, *yalıñızim* (Kocaeli Kandıra Sepetçi), *üç günnükim* (Sakarya-Adapazarı-Döğdüren), *urdanım* (Eskişehir-Beylikova-Akköprü); *çobaniz* (Kocaeli Kandıra-Kocakaymaz), *memnuniz* (Sakarya-Adapazarı-Karadavutlar), *manavîS*. (Eskişehir-Sarıcakaya-İğdir).

Bu bildiride bu uyumsuzluğun diğer örnekleri de verilmiş ve muhtemel sebepleri ele alınmıştır. Fonetik çevre vb. başka bazı etkenler düşünülebilirse de bizce ana sebep, ekten önceki isimleri yüklemleştiren (er->>) i- cevherî fiili ile onun üzerine gelen şahıs eklerinin kaynağı “ben” ve “biz” şahıs zamirleridir. Cevherî fiilin ve bu zamirlerin ince-düz ünlülerinin bu nitelikleri, üzerine geldikleri ismin son hecesindeki kalın ünlüye karşı kalınlaşmamak veya yuvarlak ünlüye karşı yuvarlaklaşmamak suretiyle eklerin ünlü uyumlarına direnç göstermesine yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kocaeli ağızları, Sakarya ağızları, Eskişehir ağızları, Şahıs ekleri, Ünlü uyumsuzlukları

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, kenan.acar@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4458-2343.

PERSONAL SUFFIXES IN SOME WESTERN GROUP DIALECTS TRYING TO RESIST VOWEL HARMONY: +im and +iz

Abstract

Kocaeli, Sakarya and Eskişehir dialects are included in the "Western Group Dialects" in the classification of Anatolian dialects. The palatal harmony that has existed since the beginning of Turkish and the labial harmony that later developed in Western Turkish, especially in Turkey Turkish, are also present in these dialects. However, there are also uses that violate these two harmonies in personal suffixes added to nouns that are predicated and inflected with the help of substantive verbs. The fact that the majority of the forms subject to vowel harmony are found in various texts compiled from these dialects, and that almost all of the discordant forms are found in the texts compiled from older source persons, shows that these disharmonies are now being withdrawn from use.

The affixes mentioned are +im first person singular suffix and +iz first person plural suffix. In the texts compiled from the three dialect regions mentioned above, the forms of these suffixes, +ım, +um; +ız, +uz, compatible with back vowel bases and +üm, +üüm; +üz, +üz, compatible with rounded vowel bases have an overwhelming weight. However, rarely, in parallel with these, the personal suffixes +im and +iz, which have the thin-narrow-straight "i" vowel, are also used, which can disrupt both harmony. Some of the examples of this usage that we have identified in the texts compiled from the "Western Group Dialects" are as follows: *békarim*, *yalnızım* (Kocaeli Kandıra Sepetçi), *üç günnüküm* (Sakarya-Adapazarı-Döğdüren), *urdanım* (Eskişehir-Beylikova-Akköprü); *çobaniz* (Kocaeli Kandıra-Kocakaymaz), *memnuniz* (Sakarya-Adapazarı-Karadavutlar), *manavıs*. (Eskişehir-Sarıcakaya-İğdir).

In this paper, other examples of this incompatibility are given and possible causes are discussed. Although some other factors such as the phonetic environment can be considered, in our opinion, the main reason is the substantive verb i- (er->>), which predicates the nouns before the suffix, and the personal pronouns "I" and "we", which are the source of the personal suffixes that come after it. These characteristics of the substantive verb and the thin-low vowels of these pronouns cause the suffixes to resist vowel harmony by not thickening against the thick vowel in the last syllable of the noun they fall on or not rounding against the round vowel.

Keywords: Kocaeli dialects, Sakarya dialects, Eskişehir dialects, Personal suffixes, Vowel disharmony.

Kocaeli, Sakarya ve Eskişehir ağızları, Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında “Batı Grubu Ağızları” içinde yer almaktadır. Türkçenin başlangıçtan beri var olan kalınlık-incelik uyumu ve sonradan Batı Türkçesinde özellikle de Türkiye Türkçesinde gelişen düzlük-yuvarlaklık uyumu, bu ağızlarda da mevcuttur. Ancak cevherî fiil yardımıyla yüklemleştirilerek çekimlenen isimlere gelen şahıs eklerinde bu iki uyumu ihlal eden kullanımlar vardır. Bu ağızlardan derlenen çeşitli metinlerde büyük çoğunluğu ünlü uyumuna tâbi şekillerinin bulunması, bu tür uyumsuzlukların artık kullanımdan çekilmekte olduğunu göstermektedir. Nitekim böyle uyumsuz şekillerin tamamına yakını ileri yaşlardaki kaynak kişilerden derlenen metinlerde bulunmakta; bunun örnekleri, köylerde yaşayan böyle insanlardan şu anda da duyulabilmektedir.

Sözü edilen ekler, **+im** teklik birinci şahıs ve **+iz** çokluk birinci şahıs ekleridir. Yukarıda sözü edilen üç ağız bölgesinden derlenen metinlerde bu eklerin kalın ünlülü tabanlarla uyumlu **+ım, +um; +ız, +uz** ve yuvarlak ünlülü tabanlarla uyumlu **+um, +üm; +uz, +üz** biçimleri ezici bir ağırlığa sahiptir. Ancak her iki uyumu da bozabilen ince-dar-düz “i” ünlüsüne sahip **+im** ve **+iz** şahıs ekleri de nadiren bunlara paralel olarak kullanılmaktadır.

Bu uyumsuzluğun örneklerine kendi lisans ve yüksek lisans tezlerimizdeki (lisans: *Kandıra Sakallar ve Çevre Köyler Ağzı*- 1984, yüksek lisans: *İzmit’in Taşköprü, Ova ve Balören Ağızları*-1988) metinlerden başka Muharrem Öcalan’ın 2004 yılında yaptığı *Sakarya İli Ağızları* ve Fatih Doğru’nun 2017 yılında yaptığı *Eskişehir İli Manav Ağızları* adlı doktora tezlerindeki ağız metinlerinde de rastlanmaktadır.

Bu bildiri hazırlanırken yukarıda anılan ve aşağıda bu durumun örnekleri verilen dört çalışmanın yanında bölge ağızlarıyla ilgili akademik çalışmalardan Hüseyin Kahraman Mutlu’nun *Balıkesir İli Ağızları İnceleme-Metinler-Sözlük*. (Gazi Ün. SBE, 2008) ve Muharrem Özden’in *Bilecik İli Ağız İncelemesi* (Trakya Ün. SBE, 2009) adlı doktora tezleri ile Betül Bilyaz’ın *Kocaeli Kandıra Ağzı*. (Balıkesir Ün. SBE, 2019), Gülfıye Bülbül’ün *Balıkesir Bigadiç Ağzı* (Balıkesir Ün. SBE, 2007), Didem Coşkun’un *Bursa Mustafakemalpaşa Ağzı*. (Balıkesir Ün. SBE, 2022) ve Gülay Kılınç’ın *Bolu İli Seben İlçesi Ağzı* (Gazi Ün. SBE, 2009) adlı yüksek lisans tezlerinin metin kısımları taranmış ancak eklerin bu şekilde kullanımının herhangi bir örneğine rastlanmamıştır. (Fatih Doğru ve Hüseyin Kahraman Mutlu’nun yukarıda anılan doktora tezleri, 2022 yılında Türk Dil Kurumu tarafından kitap olarak yayımlanmıştır.)

Uyumlara Direnen Eklerin Ekleşme Biçimleri ve Örnekleri

Eklerin bu biçimde kullanımı, kendilerinden önceki kelimenin son sesine göre dört farklı şekilde olmaktadır:

K+ im

Bu kullanımın bölge ağızları üzerine yapılan çalışmalardaki örnekleri şunlardır:

Anam ırāhmétli, ikimiz. Tā *békarim*. Anam uyurķan dağıl sési géliya. (...) Olı́lara ğitmē ğorķdum. *Yalıñızim*. Çal’a ğitdim. (Kocaeli Kandıra Sepetçi-KSÇKA-143/54. Kaynak kişi: Raif Koç, Derleme Yılı: 1983, Doğum Yılı: 1908.)

askērde üç *günnükim* üç günnükken... (Sakarya-Adapazarı-Döğdüren-SİA-CII50/20. Kaynak kişi: Necmettin Efe, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1938-1941, Köken:Ankara.)

a çoci_{im} ben zatti *raĥatsızim*. yavròm siz benim baķ byle bi iş yapārsañız ben zatte *raĥatsızim*. (Sakarya-Kaynarca-Akbaşlı II- SİA-CII96/150,151. Kaynak kişi: Zehra Gökgöz, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1933-1936, Köken:Ankara.)

ben, *urđanım* men. Göķçükāya barajından. (...) ī urđan gelme aşā yuķara on hāne *varım* men burda. (Eskişehir-Beylikova-Akköprü-EİMA-872/31 ve 33. Kaynak kişi: Mevlüt Erkan, Derleme Yılı: 2017, Doğum Yılı: 1946)

ali demir. yetmiş bir yaşındayım. men senden *böyükōm*. (Sakarya-Taraklı-Paşalar-SİA-CII150/65. Kaynak kişi: Ali Demir, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1927-1930)

Bu yapının **K+ iym** biçimi de görölmektedir:

memnuniym, ğomřularımđan *memnuniym*. (Sakarya-Adapazarı-Karadavutlar-SİA-CII40/5,6. Kaynak kişi: Mehmet Kaynak, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1933-1936.)

Uyumlara direnen **K+im** ekleşmesine bu çalışmadaki üç ağız bölgesi dışındaki ağız bölgeleri hakkında yapılan çalışmalarda sadece bir ağız bölgesinde rastlanmıştır. Turgut Günay, Rize ağızlarını konu alan çalışmasında isim fiilinin bildirme durumunda kullanılan ekler arasında verdiği +im eki için “Her çeşit ünlüyle bağdaşabilen yaygın biçimdir” ifadesini kullanmakta ve örnekleri arasında bu ekleşme yapısına uyan “adam-im”, “yopal-im” ve “yalanuz-im” örneklerini de vermektedir. (Günay, 2003, s.181). “III: ağız yöresi çerçevesinde, kalın ünlülerle bağdaşan seyrek bir biçimdir” dediği -im eki için verilen “kaçak—ím” örneği de bu kapsamda değerlendirilebilir.

V+(y)im

Bu kullanımın bölge ağızları üzerine yapılan çalışmalardaki örnekleri şunlardır:

ben, -dedi- tabiy dedi *Fılankesin* *öğløyim* dedi (Sakarya-Adapazarı-Karadavutlar-SİA-CII43/90. Kaynak kişi: Mehmet Kaynak, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1933-1936.)

1932 *doğumlöyım* ğarateke köyündenim, *adapazarlıyım*. (Sakarya-Ferizli Akçukur III- SİA-CII177/1. Kaynak kişi: Mehmet Ece, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1928-1931.)

he unuñ ħalasıyım ben, bubasıñ *ğardaşırim*. (...) ben iki tarafa pek gidemēm, *yaşlıyım* ya çocuk. (Sakarya-Kaynarca-Akbaşı I- SİA-CII, 189/98 ve 192/27. Kaynak kişi: Zehra Gökgöz, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1933-1936.)

Bu yapının (V+(y)im) bölge dışı ağızlarda da bolca örneği vardır. Bunlara Turgut Günay'ın yukarıda anılan çalışmasındaki “hoça-y-im” ve Mukim Sağır'ın Erzincan ve Yöresi Ağızları adlı çalışmasında “Bölgemizin Kem. İlç. Ağız gruplarında ek kalın sıradan kelimelere geldiğinde düz-darince özelliğiyle aykırılışma meydana getirmektedir” notuyla verdiği “aħrabayım”, “ırazıyım” gibi pek çok örnek verilebilir. (Sağır, 1995, s.154).

Aynı yapının büzülme sonucu ortaya çıkmış (V+(y)im) > *ım* biçiminin de bir örneği vardır: otuz otuz bir *dovumıım* (İzmit-Taşköprü Puyalar- İTOBA T4-80/1. Kaynak kişi: Ali Göksu, Derleme Yılı: 1968, Doğum Yılı: 1915.)

Bölge metinlerinde tek örneğine rastlanan (V+(y)im) > *ım* kullanımının bölge dışında da Necati Demir'in Ordu İli ve Yöresi Ağızları adlı çalışmasındaki “ombaşışım: onbaşısıyım”, yandım: yandayım” ve yaşındım: yaşındayım” vb. örnekleri görülebilir. (Demir, 2001, s.148)

K+iz

Bu kullanımın bölge ağızları üzerine yapılan çalışmalardaki örnekleri şunlardır:

Olince, şindi dédi ki, ğumandan süt istiyya dédi bize. Biz de *çobaniz*. Barmānı bñlle göstériya. (Kocaeli Kandıra Kocakaymaz-KSÇKA-129/18. Kaynak kişi: Muharrem Sevrük, Derleme Yılı: 1983, Doğum Yılı: 1903.)

ħē, *eski toprakız* ya tábi. (Sakarya-Adapazarı-Salmanlı II-SİA-CII33/68. Kaynak kişi: Seyfullah Sözer, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1921-1924.)

çok *memnuniz* meselâ lışeden anğara'dâ okudū bu sene geçen sene bitirdi. (Şakarya-Adapazarı- Karadavutlar-SİA-CII41/42. Kaynak kiři: Mehmet Kaynak, Derleme Yılı: 1998-2001, Doğum Yılı: 1933-1936.)

biz dē *manavıS*. (Eskişehir-Sarıcakaya-İğdir-EİMA-962/4. Kaynak kişi: Emine Gündüz, Derleme Yılı: 2017, Doğum Yılı: 1958.)

V+(y)iz

Bu kullanımın bölge ağızları üzerine yapılan çalışmalardaki örneğ i şudur:

burdayız hē. (Eskişehir-Beylikova-Doğray-EİMA-339/30. Kaynak kişi: Rukiye eliköz, Derleme Yılı: 2017, Doğum Yılı: 1945.)

Bu kullanımla bölge dışı ağızlarla ilgili incelemeler de karşılaşılabılır. Turgut Günay'ın Rize ağızlarıyla ilgili olarak yukarıda anılan çalışmasında -iz eki için "III: ağız yöresi çerçevesinde kullanılan seyrek bir biçimdir açıklamasıyla "yáyladā-y-iz" örneğ i verilmektedir.

Eklerin Uyumlara Direnme Sebepleri Üzerinde Değ erlendirmeler

Bu bölümde söz konusu eklerin uyumlara direnmesinin neden ya da nelerden kaynaklandığı üzerinde durulacaktır. Bu direncin muhtemel sebepleri ş unlardır:

Alt Katman Etkisi

Belli bir ağızda o ağızın baskın özelliklerine aykırı bir durumla karşılaşıldığında ilk akla gelen sebeplerden biri, o ağızın konuş urlarının başka bir ağızdan etkilenmesi olmaktadır. Özellikle değ işik zamanlarda farklı yerlerden birden fazla topluluğ un gelip yerleştiğ i yerleşim birimlerinde iki veya daha fazla ağızın birbirini etkilemesi olağ an ve kaçınılmazdır. İnceleme konumuz olan şahıs eklerinin uyumsuz biçimlerinin az da olsa Doğ u Karadeniz'de Rize ağızlarında görölmesi, bu ağızdan etkilenme ihtimalini akla getirebilir. Ancak inceleme bölgesindeki yerleşim birimlerinin nüfus yapısı bakımından homojen olması, bu ihtimali geçersiz kılmaktadır. Bu yerleşim birimlerinde Manav tabir edilen, Orhan Gazi zamanında bölgeye yerleşmiş kişilerin dışında onların ağızını etkileyebilecek yerleşik, -Rize veya bu bölgeden gelmiş- kimse yoktur. Dolayısıyla herhangi bir alt katman etkisinden söz edilemez.

Fonetik evre (Y Sesi) Etkisi

Bildirinin konusu olan +im ve +iz şahıs ekleri ince ünlölü olduğ undan, kalınlık-incelik uyumuna karşı direnmelerinin arka planında ilk anda akla kendilerinden önce y bağ lantı ünsüzü ya da yardımcı ünsüzünün bulunması gelmektedir. Bilindiğ i gibi y, geniş ünlöleri daraltıcı, kalın ünlöleri inceltici

ünsüzlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla +im ve +iz eklerinin “i” ünlüsünün kendisinden önceki hecenin kalın ünlüsünün etkisine girmesini, +ım ve+ız biçimine dönüşmesini engellediği düşünülebilir. Nitekim Türkiye Türkçesinin pek çok ağzında y sesinin bu uyumu engellediği gibi kendisinden önceki kalın ünlüleri incelttiği bile görülmektedir. Özellikle Ege bölgesi ağızlarında bunun çok açık örnekleri vardır. Manisa ağzında kayda geçen “yüz yaşındeyin: yaşımdayım” (İlker, 2017, s.363), Muğla ağzında “pusudeyin : pusudayım” (Akar, 2013, s.168), Uşak ağzında “yaşındeyin: yaşımdayım” (Gülsevin, 2002, s.128) sözlerinde bu ses kendisinden önceki +da bulunma hâli ekinin ünlüsünü incelterek eki +de biçimine dönüştürmüştür. Antalya ağzındaki “aradēn: arkadayım” (Atmaca, 2017, s.173) örneğinde olduğu gibi bulunma hâli ekinin y etkisiyle incelmış biçiminin şahıs ekiyle kaynaştığı biçimler de vardır.

Yardımcı ünsüz y sesinin inceltici etkisi, Adana ve Osmaniye ağızları üzerinde çalışan Faruk Yıldırım tarafından teklik birinci kişi bildirme eki ünlüyle biten tabanlar üzerine gelirken, yardımcı ünsüz y’nin etkisiyle, çeşitli ses olayları meydana gelir” şeklinde ifade edilmiş ve aralarında bu bildirinin konusuyla örtüşen “aıTli’yim: ağıtlıyım?”, “hasdayım: hastayım” ve “deliğannıyım: delikanlıyım” kelimelerinin de bulunduğu örnekler verilmiştir. (Yıldırım, 2022, s. 209-210)

Bütün bu örneklerdeki durum -y bağlama ünlüsünün inceltici etkisi- ancak **V+(y)im** ve **V+(y)iz** yapıları için yani ünlüyle ya da açık heceyle biten isimler için geçerli olabilir. Oysa bu ekler ünsüzle biten, yardımcı y ünsüzüne ihtiyaç duyulmayan isimlerde (**K+ im** ve **K+iz** yapısı içinde) de i’lidir. Bu çekimlerde y etkisinin birincil etken olamayacağının bir göstergesi de bazı ağızlarda görülen **K+yım** ekleşmesidir. Söz gelimi Zonguldak yöresinde Emin EREN tarafından tespit edilen, “aç-y-ım : açım”, aç-y-ız: açız” vb. örnekler (Eren, 1997, s.86), şahıs eklerinin bazen y’nin inceltici etkisine direnebildiğini göstermektedir. Üstelik direnç sadece kalın ünlülere karşı değil, önceki hecenin yuvarlak ünsüzlerine de gösterilmekte, “*memnuniym*”, “*böyükōm*” , “*dovumnim*”, “*doğumlöyım*” , “*uç günnükim*”, “*memnuniiz*”, kelimelerinde olduğu gibi ekler +Um veya +Uz biçimini almamaktadır.

Şahıs Zamirlerinin Etkisi

Bu etkiyi şahıs zamirlerindeki ünlülerin etkisi ve ünsüzlerin etkisi şeklinde iki farklı etki olarak düşünmek mümkündür:

Şahıs Zamirlerindeki Ünlülerin Etkisi

Bu eklerin ince ünlülü olarak kalmasında kısmen “ben” ve “biz” zamirlerinin ekleşmesiyle meydana çıkmış olmalarının rol oynadığı düşünülebilir. Türkçede kullanılan şahıs eklerinin bir kısmının temelinde şahıs

zamirlerinin bulunduğu, genel kabul görmüş bir gerçektir. Bu grup şahıs ekleri çoğunlukla ve kısaca “birinci tip” veya “zamir kökenli” şahıs ekleri olarak anılır. Bunun temelinde de Eski Türkçede -özellikle de Türk bengtâşlarında-fiil çekiminde ve isimlerin yüklemleştirilmesinde şahıs zamirlerinin “*Bilge Tunyukuk ben*: Bilge Tunyukuk’um.” (Tunyukuk, Batı-1), “*Tokurkak sen* : Tok gözlüsün” (Köl-Tigin, Güney-8), “*Biz az ertimiz, yabız ertimiz*: Biz az idik, kötü durumda idik” (Bilge Kagan, Doğu-32), “*İki biş ertimiz*: İki bin (kişi) idik” (Tunyukuk, Doğu-1) vb. örneklerde olduğu gibi hiçbir değişikliğe uğramadan ya da çok küçük değişikliklerle, ünlü uyuma girmeden şahıs eki olarak kullanılması vardır.

Bu şahıs zamirlerinin tarihî Türk lehçelerinden çağdaş Türk lehçelerine doğru olan ekleşme süreci, Gızılgül Abdullayeva tarafından şu ifadelerle çok güzel bir biçimde formülleştirilmiştir: “Bu gramer görüntü, bazı şahıslarda paralel “şahıs zamiri // şahıs eki” ifadesinin çağdaş dilde kimliğini koruduğunu, ancak aynı zamanda fonetik değişimlere (*mən*→*mən*→*ÖM*; *biz*→*ıiz*→*IZ*; *miz*→*miz*→*IZ*) uğradığını göstermektedir.” (Abdullayeva, 26)

Şahıs zamirlerinin ekleşmesi yani şahıs ekinde dönüşmesi konusuna Yıldız Kocasavaş da değinmiş ve “Ol” teklik üçüncü şahıs zamirinin ekleşmesinden söz ederken birinci ve ikinci şahıs zamirlerinden bahisle “Diğer şahıslarda ekleşme Batı Türkçesi içinde ve çeşitli safhalar geçirerek ortaya çıkmıştır. O hâlde 1. ve 2. şahıslar ekleştiği hâlde zamir 3. Şahıslarda ekleşmeyip çekimi sağlayan yardımcı fiil ekleşir (zamir tümüyle düşer. Yahşı turur ol > yahşı turur > yahşıdur, gibi” ifadesini kullanmıştır. (Kocasavaş, 2004, s. 74)

Erhan Taşbaş, Eski Türkçede Kişi Ekleri adlı çalışmasında üçüncü tip kişi eklerine İshakov ve Rassadin’den naklen çokluk birinci kişi ekinin çağdaş Türk lehçelerinden Tuvacaki “algan bis”/ aldıvıs ve Tofacadaki “tutadır bis / tuttuvus” kullanım örneklerini verdikten sonra “Örneklerde de görüleceği gibi kapalı hece durumundaki ekten (-gAn) sonra **bis** morfemi Eski Türkçede olduğu gibi uyuma girmemektedir. Fakat açık heceli ekten (-DI) sonra aynı morfem uyuma tabidir” demektedir (Taşbaş, 2020, s. 618).

Bu eklere kaynaklık eden “ben” ve “biz” zamirlerinin ince ünlüleri, +im ve +iz eklerinin inceliğini korumasında bir etken olarak düşünülebilir.

Şahıs Zamirlerindeki Ünsüzlerin Etkisi

Öte yandan çokluk birinci şahıs için kullanılan +iz ekinde bu zamirin sonundaki “z” ünsüzünün de etkisi de ikinci bir faktör olmalıdır. (Bu etki sadece **K+iz** ve **V+(y)iz** çokluk yapıları için düşünülebilir.) Her ne kadar ç,ş, y gibi inceltici etkisi bulunan sesler arasında sayılmasa da bir diş, diş eti veya

Günay Karaağaç'ın ifadesiyle “s” ile birlikte dişler arası (interdental) bir ön ünsüz olan (Karaağaç, 2010, s.37) “z”nin inceltici etkisinden söz edilebilir.

Söz konusu metinlerde iki ve üçüncü şahıslarda isme gelen şahıs eklerinin uyumlara direnen **+siñ** ve **+siñiz** şekilleri örneğin “bekarsiniz” vb. bir kullanım hiç yoktur. Uyumsuzluk sadece birinci şahıslara mahsustur. Bundan hareketle şahıs zamirlerinin etkisi olsaydı bunlar da direnmeliydi diye düşünülebilir

Burada direnci kıran faktör olarak “sen” zamirinin bazı ağızlarda (sen > +siñ) biçiminde ekleşmesi sırasında ortaya çıkan n > ŋ ünsüz değişiminin ürünü olan damak n'sinin yani ŋ'nin kalınlaştırıcı etkisi akla gelmektedir. Kısacası sen > +siñ > siñ şeklindeki süreç ekin direncini kırmış, kalın ünlülü kelimelerle uyumlu hâle gelmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Bilindiği gibi ince ünlülü “ben” teklik birinci ve “sen” teklik ikinci şahıs zamirlerinin yönelme hâlinin bugün kalın ünlülü kullanılması durumu (bana ve sana), bu zamirlerin son sesi olan n'nin yönelme ekinin eski biçimlerinden +gA ekinin başındaki “g” ile kaynaşarak ortaya çıkan damak n'sinin hem kendisinden önceki hem de kendisinden sonraki (ekteki) e'leri asimile ederek kalınlaştırmasıyla (“ben+ge > beñe > baña > bana” süreci sonunda) ortaya çıkmıştır.

Cevherî (Ek) Fiilin Etkisi

Bizce en önemli etken, Batı Türkçesinde er- > ér- > ir- > i- gelişim sürecine uğrayan cevherî fiilin dar-ince düz yapısıdır. Yakın zamana kadar fiillerin “okur idik, korur ise, görür imiş” vb. hikâye, rivayet ve şart çekimleri ile isim soylu kelimelerin yüklemleştigi “bol idi, kuru ise, ünlü imiş” gibi ifadelerde ve “Ne **idüğü** belirsiz” deyiminde varlığını koruyan, kendisinden önceki kelimenin kalınlığına veya yuvarlaklığına tâbi olmayan i- fiili, ince-dar-düz olma niteliğini insanlarımızın bilinç altında korumuş olmalıdır. Bunun sonucunda hem inceliğiyle ben ve biz şahıs zamirlerinin ünlüsünün inceliğinin ekleşirken korunmasını desteklemiş hem de düz olma niteliğiyle +im ve +iz şahıs eklerinin kendisinden önceki kelimenin son ünlüsünün yuvarlaklığına direnebilmesini sağlamıştır. Kendisinden önceki ismin sonundaki hem açık hem de kapalı hecelerin kalın ünlülerine rağmen incelik ve yuvarlak ünlülerine rağmen düzlük bakımından direnebilmelerinin en önemli dayanağı budur. Böyle bir faktör olmasa “ben” ve “biz” zamirleri ekledikten sonra kendi başlarına direnemezdi.

Süreç, biri tekil biri çoğul iki örnek üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

yalıñuz + erür + ben > yalıñız + érür + men > yalıñız + irür + men > yalıñız + ir + men > yalıñız +i + men > yalıñız + i + m

eski toprak + erür + biz > *eski toprak* érür + biz > eski toprak + irür + biz > eski toprak + ir + biz > eski toprak + i + iz > eski toprak + i + z

Bizce yukarıda sözünü ettiğimiz ve şahıs ekleri uyuma girmiş gibi görünen “açyım, açyız” gibi K+yım” yapısındaki örneklerde bulunan ve hiç de bağlama görevi yapmasına ihtiyaç bulunmayan “y”ünsüzü de (ek başı protezi gibi görünse de) “i-” cevherî fiilinin kalıntısı ya da “i > yı” ayrışmasının sonucu olmalıdır. Aynı durum yukarıdaki örnekler arasında bulunan “*eski toprakız*”, “burdayız”, “*manavıs*” kelimelerindeki i-ı arası í sesi için de geçerlidir. Bunlarda da “biz” zamirinin ünlüsünün ı’ya (+ız görünümüne) direnmesinin en önemli destekçisi, i- fiilidir. Bu fiil her ne kadar kendi başına kullanılmıyorsa da yukarıda sözünü ettiğimiz “Ne idüğü belirsiz” deyiminde varlığını sürdürmektedir.

Sonuç

Cümlede yüklem konumunda olan isim soylu kelimelerin üzerine gelen teklik ve çokluk birinci şahıs eklerinin Bazı Batı Anadolu ağızlarında kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak sadece +im ve +iz biçiminde gelmesi ve bunun sebepleri üzerinde durulan bu çalışmada varılan sonuçlar şunlardır:

1. Bu uyumsuzluk alt katman yani başka bir ağzın etkisinden kaynaklanıyor olamaz. Çünkü araştırma konusu yerleşim birimlerinde böyle bir etki yapabilecek başka bir ağzın konuşuru yani göçmen nüfus yoktur.

2. Bu uyumsuzluk fonetik çevre yani y yardımcı ünsüz etkisiyle gerçekleşiyor olamaz. Çünkü sadece ünlüyle biten isimlere bağlanan şahıs eklerinde V+(y)im ve V+(y)iz ekleşmesinde yani yardımcı sese ihtiyaç duyulduğunda değil, ünsüzle bitenlerde, K+im ve K+iz ekleşmelerinde yani yardımcı ses gerekmediğinde de görülmektedir.

3. Bizce ana sebep, ekten önceki isimleri yüklemleştiren (er->>) i- cevherî fiili ile onun üzerine gelen şahıs eklerinin kaynağı “ben” ve “biz” şahıs zamirleridir. Bu zamirlerin ekleşmesi sonucunda ortaya çıkan uyumsuz +im ve +iz şahıs eklerinin ortak ünlüsü “i”nin yapısında “i-” cevherî fiilinin konuşurların bilinç altında gizlenmiş bir kalıntısı olmalıdır. Cevherî fiilin ve bu zamirlerin ince-düz ünlülerinin bu nitelikleri, üzerine geldikleri ismin son hecesindeki kalın ünlüye karşı kalınlaşmamak veya yuvarlak ünlüye karşı yuvarlaklaşmamak suretiyle direnç göstermektedir.

4. Çokluk birinci şahıs eki olan +iz’de ekin yapısındaki z dış ünsüzünün ön ses, dolayısıyla inceltici olma özelliğinin bu direnci destekleyici ikincil bir faktör olduğu düşünülebilir.

5. Uyuma direncin ikinci şahıslarda görülmemesinin arka planında “sen” ikinci şahıs zamirindeki n diş sesinin bu ağızlardaki ekleşme sürecinde (sen >> +sin) damaksıllaşarak kalınlaştırıcı özelliği sahip η’ye dönüşmesi olmalıdır.

Kaynaklar

Taranan Örnekli Metinler ve Kısaltmaları

- EİMA** : Doğru, F. (2017). *Eskişehir ili Manav ağızları*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İTOBA** : Acar, K. (1988). *İzmit'in Taşköprü, Ova ve Balören ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KSÇKA**: Acar, K. (1984). *Kandıra Sakallar ve çevre köyler ağızları*. Yayımlanmamış Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- SİA** : Öçalan, M. (2004). *Sakarya ili ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Diğer Kaynaklar

- Abdullayeva, G. (2021). “Tonyukuk”un Dilinde Gramerleşen Şahıs Zamirlerinin Şahıs Ekleriyle Eşdeğerliliği”. *IX. Uluslararası Türk dili kurultayı -Bilge Tonyukuk anısına- (26-30 Eylül 2012) bildirileri*, C. I, 19-27.
- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Atmaca, E. (2017). *Antalya ili Korkuteli ilçesi ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Demir, N. (2001). *Ordu ili ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Eren, M. E. (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2002). *Uşak ili ağızları (dil özellikleri-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. 2. Baskı. Türk Dil Kurumu.
- İlker, A. (2017). *Manisa ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin ses bilgisi*. Kesit.
- Kocasavaş, Y. (2004). *Türkçede şahıs zamirleri*. Türk Dil Kurumu.
- Sağır, M. (1995). *Erzincan ve yöresi ağızları. inceleme-metinler-sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Taşbaş, E. (2020). Eski Türkçede kişi ekleri. *VII. Uluslararası Türk dili kurultayı (24-28 Eylül 2012) bildirileri*, C. I, 615-624.
- Yıldırım, F. (2022). *Adana ve Osmaniye illeri ağızları*. Türk Dil Kurumu.

AYBASTI AĞZINDA KORUNAN YER ADLARI

Mehmet AYDIN*

Özet

Ağızlar bir dilin söz varlığını bütün yönleriyle koruyan hazinelerdir. Ağızlar içinde standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan birçok dil verisini bulmak mümkündür. 1992 yılında yaptığım Aybastı Ağzıyla ilgili çalışmada yörede kullanıldığı hâlde resmi kaynaklarda yer almayan yer adlarını da derlemeye çalışmıştım (Aydın 2002, 161-167) O zaman çalışmamın sonuna bir yer isimleri dizini de eklemiştim. Ancak bu yer isimleri listesinin yeterli olmadığını fark ettim. Bir yayladan hâkim bir nokta seçip oradan yöreye baktığımda daha önce atladığım birçok yer adının dar bir çevrede yaşadığını gördüm. Bu çalışma ağız araştırmalarında yer adlarının eksiksiz derlenebilmesi için yapılması gerekenleri anlamamı sağladı. Yer adlarını tam olarak belirlemek için Aybastı gibi bir yörede yapılması gereken araziye tam olarak hâkim noktalar seçip bu noktalardan araziye bakarak buradaki derelerin, tepelerin, düzlüklerin, orman alanlarının, meraların nasıl adlandırıldığını sorgulamaktır. Böyle bir sorgulama yöreyi bilenlerle birlikte yapılabilirse her yöreye ilgili yeni ve zengin bir yer adlarına ilişkin söz varlığına ulaşmak mümkün olabilir. Bu düşünceden hareketle yaptığım tek bir hâkim noktadan belirlediğim yer adlarını dikkatlere sunmak istiyorum.

Anahtar Kelimeler: Ağızlar, Aybastı Ağzı, yer adları, hâkim noktalar yaklaşımı

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, mehmeta@omu.edu.tr, ORCID:0000-0001-2345-6788

PLACE NAMES PROTECTED IN THE AYBASTI DIALECT

Abstract

Dialects are treasures preserving all aspects of the vocabulary of a language. It is possible to find many characteristics of language that are not used in standard Türkiye Turkish within the dialects. In my study on Aybastı Dialect in 1992, I tried to collect place names that were used in the region but were not exist in official sources (Aydın 2002, 161-167). I also added a place names index to the end of my study. However, I noticed afterwards that this list of place names was not sufficient. When I chose a dominant spot on a plateau and looked at the region from there, I saw that many place names I had previously overlooked lived in a narrow environment. That study helped me understand what needs to be done to collect all the place names in a dialect research. In order to determine all place names, what needs to be done in a region like Aybastı is to choose points that dominate the land and look at it from these points and determine how the streams, hills, plains, forests and pastures are named. If such an inquiry can be made together with people who know the region, it may be possible to prepare a new and rich vocabulary of place names for each region. With this in mind, I would like to present to your attention the place names that I determined from a single dominant point.

Key Words: Dialects, Aybastı Dialect, place names, dominant places approach.

Ağız araştırmacısının öncelikli meselesi üzerinde çalıştığı yöreden derleme yapmaktır. Derleme yapanın sahadan nasıl malzeme derleyeceğini bilmesi gerekir. Hazırlıksız yapılan derlemelerin araştırmacıya verimli malzemeler sağlaması mümkün değildir. Ayrıca derleyicinin çalışacağı bölgeyi iyi tanıması lazımdır. Buna rağmen bir araştırmacı çok farklı yörelerde çalışabilir. Böyle durumlarda da araştırmacının çalışacağı yöreyle ilgili ön bilgiyle o yöreye gitmesi yolunu kısaltacak ve işini kolaylaştıracaktır.

“Her dil yerel, sosyal ve tarihsel sebepler, yaş cinsiyet, durum, dil politikası, teknolojik zorunluluklar gibi çeşitli nedenlerle ortaya çıkmış, dilin farklı gerçekleşme biçimleri anlamında varyantlar (değişikler) yığınınından oluşur. Standart dil de dâhil olmak üzere dildeki her tür farklı gerçekleşme biçimi bir çeşitlenme, bir varyanttır. Değişkenliğin olmadığı tek biçimli bir doğal dil yoktur.” (Demir 2013, 14). Ağız araştırmacıları bu çerçevede temel olarak belli bir çeşitlenmenin, varyantın özelliklerini belirlemek için derleme yaparlar. Ağız araştırmacıları ağızlardan sadece metin derlemezler. Ağız bilimcilerin derlediği metinler değerli ama yeterli değildir.

Ağızlar bir dilin söz varlığını bütün yönleriyle koruyan hazinelerdir. Ağızlar içinde standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan birçok dil verisini bulmak mümkündür. 1992 yılında yaptığım Aybastı Ağzıyla ilgili çalışmada yörede kullanıldığı hâlde resmi kaynaklarda yer almayan yer adlarını da derlemeye çalışmışım (Aydın 2002, 161-167) O zaman çalışmamın sonuna bir yer isimleri dizini de eklemiştim. Ancak bu yer isimleri listesinin yeterli olmadığını fark ettim. Bir yayladan hâkim bir nokta seçip oradan yöreye baktığımda daha önce atladığım birçok yer adının dar bir çevrede yaşadığını gördüm. Ayrıca bazı öğelerin farklı kullanımlarına da bu yolla ulaştım. Bu çalışma ağız araştırmalarında yer adlarının eksiksiz derlenebilmesi için yapılması gerekenleri anlamamı sağladı. Yer adlarını tam olarak belirlemek için Aybastı gibi bir yörede yapılması gereken araziye tam olarak hâkim noktalar seçip bu noktalardan araziye bakarak buradaki derelerin, tepelerin, düzlüklerin, orman olanlarının, meraların nasıl adlandırıldığını sorgulamaktır. Böyle bir sorgulama yöreyi bilenlerle birlikte yapılabilirse her yöreyle ilgili yeni ve zengin bir yer adlarına ilişkin söz varlığına ulaşmak mümkün olabilir. Bu düşünceden hareketle yaptığım tek bir hâkim noktadan belirlediğim yer adlarını dikkatlere sunmak istiyorum.

Bütün Karadeniz Bölgesi birkaç ova dışında engebeli bir arazi yapısı arz eder. Bu arazi yapısı 1945 yılında yörede ilk derleme çalışmalarını yapan Ahmet Caferoğlu’nun da dikkatini çekmiştir: “1945 yazında ağızlarına dair malzeme toplamaya uğraştığım bu dört vilayetin, şive hususiyetleri hakkında Doğu ve Batı bilginlerince pek az malumat verilmiştir. Hele Ordu vilayeti ağızlarına dair, şimdiye kadar, ne bir malzeme toplanmış ne de birkaç ile bu hususa temas edilmiştir.” (Caferoğlu 1994, XX). Ahmet Caferoğlu yöredeki

yerleşim yerlerinin dağınıklığını ve ulaşım zorluklarını dikkate alarak Ordu ağzı ile ilgili malzemeyi Ordu Cezaevi'nden derlemiştir. Ahmet Caferoğlu “1945 Yılı Kuzey-Doğu Anadolu Gezisinden Notlar” başlıklı yazısında yöredeki köy yerleşimleriyle ilgili gözlemlerini şöyle aktarmıştır:

“İktisadi bakımdan Ordu, yeni gelişme merhalesi geçirmektedir. Zamanla kendisini kurtaracak bir durumda gibi gözükmemektedir.

Dört vilayete şamil olmak üzere, dikkatimi çeken en önemli nokta, bura havalisinde, umumiyetle, bizim anladığımız ve bildiğimiz anlamda köylerin bulunmayışıdır. Aşağı yukarı Samsun'dan başlayarak ta Rus sınırına kadar uzanan sahil bölgesinde, hiçbir köye rastlayamadım. Resmi devlet dairelerinde, her ne kadar adlandırılmış birçok köyler varsa da, bunlar katıyen bizim iç Anadolu için kastettiğimiz ve düşündüğümüz köy anlamına benzemezler. Buralarda köy altında anlaşılan topluluk, birbirinden uzak, mücerret hâlde bulunan birçok evlerin umum heyetidir. Her ev bir şahsın veya ailenin malı olup, ekim tarlasına, ev bahçasına maliktir. Kendi başına kendisini idare eder ve yanında veya çevresinde bulunan diğer evlerle münasebeti yok gibidir. Dağınık bazen serpinti hâlinde bulunan bu evlerin muayyen bir kısmına, sırf devlet idaresi kolaylığı düşüncesi ile köy adı verilmiş ve ancak bu yönden köy anlamı kendisini muhafaza etmiştir.” (Caferoğlu 1946, 67).

Elbette şimdi nüfus artışıyla manzara biraz değişmiştir. Ancak dağınık yerleşim bu yörelerde devam etmektedir.

Caferoğlu, Ordu yöresi ağızlarından 1945 yılında 51 parça metin derlemiştir. Burada kendisinden metin derlenen kişilerin adı ve soyadı yanında, kaynak kişinin nereli olduğu da kaydedilmiştir.

Caferoğlu'nun derleme yaptığı tarihten epey sonra Ordu ağzı üzerine iki doktora çalışması yapılmıştır. Bunlardan biri, benim Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde 1992 Haziran'ında tamamladığım doktora çalışmasıdır. Doktora çalışmam raportörlerin önerileri üzerine yaptığım birtakım değişiklikler ve ilavelerle Türk Dil Kurumu tarafından 2002 yılında yayımlanmıştır. Ordu ağzı üzerine yapılan ikinci doktora çalışması Necati Demir'in tezidir. Demir'in çalışmasının ilk baskısı Türk Dil Kurumu tarafından 2001 yılında yapılmıştır. Demir'in çalışmasında yer adlarıyla ilgili bir dizin yer almaz.

Hâkim Noktalar Yaklaşımı

Çalışmamı yapmaya başlamadan önce merhum hocam Mehmet Akalın'ın önerisiyle Efrasiyap Gemalmaz ile görüşmek üzere Erzurum'a gitmiş ve orada hocayı ağız araştırmaları konusunda bir yarım gün dinlemiştim. Bunu uzman görüşüne başvurmak olarak olarak değerlendirmek uygun olur. Söz konu buluşmanın benim için çok isabetli ve verimli olduğunu belirtmem uygun olur. Çalışmamda Efrasiyap Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızlarıyla ilgili 3 ciltlik çalışmasının 1. cildinin sonunda yer alan Dil ve Halk*

Edebiyatı Araştırmaları için Ön Soruşturma’dan çoğaltıp bunları sahada uygulamaya çalışmışım. Özellikle yer adları, mahalle ve mevkiller, yaylalar, dağlar ve tepeler, ovalar, dereler, göller, pınarlar, kaplıcalar, içmeler, höyükler, yollar, mevkiller, meralar ve diğerleri konusuna özel bir dikkat göstermeye çalışmışım (Gemalmaz 1995, 388).

Çalıştığım yörede yazları yaylacılık faaliyetleri sürdürülmektedir. Buna bağlı olarak her köy (mahalle) yerleşiminin bir yaylası, bazen birden çok obası vardır. Aybastı’nın köylerindeki (şimdi köylerin bazıları resmi olarak mahalledir) dağınık yerleşim yaylalarda da görülür. Pelitözü’ne bağlı Kızılot Yaylası Aşağıki oba, Yukarki oba şeklinde iki ayrı yayla yerleşiminden oluşur. *Armutalanı*, Yukarki obanın toplanma alanıdır. Aşağıki obanın toplanma alanı ise sadece *Alan* şeklinde adlandırılır. Yörenin sakinlerinden özellikle hayvancılıkla uğraşanlar yaylaya mayıs ayında göçerler ve ekim ayı içinde de köye dönerler.

Bir gün odamda otururken çocukken üzerinde çokça oturup çevreye, otlığa gidip dönmeyen hayvanlarımıza baktığımız bir kaya aklıma düştü. Aslında söz konusu kayanın yakın tarihlerde bir resmini çekmişim. Kaya pek büyük sayılmazdı ama hâkim bir noktadaydı ve onun üzerinden baktığınızda birçok dere, yayla, orman, otlak vb. görülebilirdi. Bu kaya Pelitözü’nün Kızılot Yaylası’nda Armutalanı’ndan sonraki yazıda, düzlüğün, yerini dereye doğru çok dik inen bayır çayırığa bıraktığı noktadadır. Dereye dimdik inen vadinin başlangıç noktasındaki bu kayanın iki yanında neredeyse eşit uzaklıkta ağılar (ağu/avu mu yoksa, orman gülleri) vardır. Bu kaya ama pek de büyük sayılmaz. Elbette biz onun yerin altındaki kısmını göremiyoruz. Bizim görebildiğimiz onun topraktan dışarıda kalan kısmıdır. Kayanın üzerine bir kişi, bilemediniz en fazla iki kişi çıkabilir. Bu kaya bir tür doğal seyir tepesi gibidir. Ancak her seyir tepesi gibi nevezur değıldır. Buradan Canık dağlarının zirvelerini, yani kır, buraya yöreye enerji sağılamak üzere yeni eklenen rüzgârgülleri görebilirsiniz. Burada oturup bir yöre türküsü de tutturmak mümkündür: “Aşma gırandan aşma / Ben seni tanıyorum / Her gırandan aşanı / Ben seni sanıyorum/ Yanma da güzelim yanıyom ben / Mendil de salla ölüyom ben/ Bir güzelin uğruna da verem de oldum ölüyom ben” Gırın Ali’den derlenmiş bir türköl olmalıdır. Kendisinden birçok türköl derlenmiş bir kaynak kişi Gırın Ali de bu yöreden, bugünkü Pelitözü mahallesindendir. Onun yayla evi Kızılot yaylasında ve Yukarki obadadır. Belki Gırın Ali de bu kayada bir soluklanmış, buralarda kaval çalarak gezip dolaşmıştır. “Kayalardan kayarım / Yoktur benim ayarım” bu yörelerde birçok insanın sözlerini ezbere bildiğı türköl arasında yer alır. Gırın Ali, bazı yayınlarda “Tinyaba’nın taşları/ Cık cık öter kuşları” şeklinde başlayan ve “Şemsi gızın türküsü” şeklinde de adlandırılan Reşadiye türküsünün de kaynak kişileri arasında gösterilmiştir.

Bu kayadan dereye dik inen yamacın adı *Yanuh Bö:r* (Böğür)'dür. Bu kayanın bulunduğu noktadan *Alan*'ı, *Yelve Yaylası*'nı, Kovanı (Guvanu) Yaylası'nı, şimdi adını unuttuğum dereeden sonraki düzlükleri, *Yazuluürgen*'i (Yazılıgürgen'i), *Ānu*'yu, Göllüce'yi, Göllüce Götü'nü, Guvanu (Kovani) Bacānı (Bacağını), Bereketli Yaylası'nın uzantıları olan önce Gülbekbacānı (bacağını), sonra Gülbek'i daha sonra iki üç dereyi görmek pekâlâ mümkündür. Gotanu (Kotani) deresini, Garannuh (Karanlık) dereyi, haydi öbürüne de Aybastı'ya içme suyu sağlayana Yayla dereesi diyelim. Bu dere Aybastı ile Reşadiye ilçeleri ve Ordu ile Tokat arasındaki doğal sınırı oluşturur. Ancak bu dereeden sonraki düzlükler Pelitözü'nün Kızılot yaylasındaki hayvanların otlağıdır. Öbür dereler sularını Yayla dereesine taşır. Yayla dereesi öbür derelerden daha büyüktür. Yoksa onun da başka bir adı var mıdır? Adsız dere mi olur? Adsız hiçbir mekân yoktur. O mekânların cahilleri vardır. Yaylalar da dağlar da dereler de dikkati hak eden yerlerdir. Dereler olmasa hayat olur mu?

Önceden Yayla dereesi üzerinde bir iki su değirmeni vardı. Bunlar şimdi yok, ama adları yaşıyor. *İrecep Ā:(Ağa)'nın değirmeni*, *İbrām Çavuş'un değirmeni*. İrecep Ā (ağa)'nın değirmeninin üst tarafında mandaların (yöredeki adıyla camış /kömüş, yörede en sık kullanılan ad 'kömüş'tür) otlayıp yattığı bataklık bir alan vardı. Yanında da küçük bir çayırık bulunuyordu. Oranın adı Mahmut Ā (ağa) çayırıydı. Peki, *Mahmut Ā* kimdi? Bilmiyorum. Söz ettiğim hâkim noktada yer alan kayadan buralar hava güneşliyse görülür.

Şimdi bu yerlerin bir kısmının uzantısı olduğu köylerin adı değişmiştir: *Guvanu* (Kovani), yerini *Güvendik*'e, *Gotanu* (Kotani) yerini *Taşlıca köy*'e bırakmıştır (Nişanyan 2010, 300). Ancak buralarda yaşayanların bu yer adlarının değiştirildiğinden haberleri yoktur. Haberleri olsa da eski adları kullanmayı sürdüreceklerini sanıyorum. Kovanı yaylası Canik dağlarının bu yöresindeki zirvesinde yani Kır'da yer alan rakımı en yüksek yaylalardan biridir. Kovanı yaylasıyla Zaferimilli mahallesine bağlı *Yelve yaylası* aynı rakımdadır.

Bu kayadan görülebilir yerlerden daha önce kimse söz etmiş midir? Bu yörelerin adları kayda geçmiş midir? Bu konuda herhangi bir kayda rastlamadım. Kotanı, Kovanı gibi adlar kayıtlarda yer alır. *Kızılot yaylası* da kayıtlarda vardır. Tarihi kayıtlarda *Kızılot* diye bir köy de vardır. Ancak *Ānu*, *Alan*, *Garannuh* (Karanlık) *dere*, *Göllüce*, *Göllüce Götü*, *Gotanu* (Kotani) *deresi*, *Guvanu* (Kovani) *Bacā*, *Gülbek*, *Gülbek bacā*, *Yanuh bö:r* (Böğür), *Yazuluürgen* (Yazılı gürgen) gibi yer adlarına herhangi bir kayıтта, kaynaktan rastlamak mümkün değildir. Bu adlardan bacak (*bacah*) sözünün yöre ağzında bir coğrafi terim olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Bacak sözünü kullanıldığı bağlamlara göre “bir yerin, bir arazi parçasının aşağı kesimlerindeki uzantısı”

şeklinde tanımlamak mümkündür. Bacak sözü yörede başka bağlamlarda da kullanılmaktadır. Hatta daha önce dikkatimizden kaçan *bayır bacah* şeklinde bir ikileme de bu yöre ağzında yaşamaktadır. Yörede bir organ adı bir coğrafi terime dönüşmüştür. Ölçünlü dilde örtmece (euphemism) kaygısıyla kullanılmasından sakınılan *göt* de aynı şekilde “bir yerin aşağısı, alt tarafı” anlamında bir coğrafi terim gibi kullanılır. Bu kelimenin de ev götü, harman götü vb. yapılar içinde kullanımı yörede yaygındır.

Sonuç

Ağız araştırması yapanlar benim gibi Efrasiyap Gemalmaz’ın *Dil ve Halk Edebiyatı Araştırmaları için Ön Soruşturma*’yı kullanabilirlerse yörelerindeki kayda geçmemiş yer adlarını da tespit edebilirler. Elbette yapmamız gereken öncelikle çeşitli verileri tespit etmektir. Sonra tespit ettiğimiz malzeme üzerine derinleşebilir, onu yorumlayıp sınıflandırabiliriz. Hâkim noktalar yaklaşımı için malzemenin belirlenmesi konusunda işimize yarayacak bir gözlem tekniği denebilir. İbrahim Şahin “Adbilim alanında çalışan dilcilerimiz, bu alanda yapılan çalışmaları göz ardı etmişler, bu sahada ihtiyaç duyulan dünyada yapılan teorik çalışmaları göz ardı etmişler, bu sahada ihtiyaç duyulan terim, sınıflandırma ve yöntem sorunlarını ele almaksızın doğrudan bu alanın malzemesini derleme ve değerlendirme yoluna gitmişlerdir.” (2015:1). Şahin’in bu tespiti yanlış değildir. Ancak hangi alanda olursa olsun bilimsel çalışmaların ilk basamağını veri toplama veya derleme çalışması oluşturur. Esas olan öncelikle işe yarayacak, üzerinde çalışılacak malzemenin derlenmesidir. Topladığımız veriler bize hangi yönteme başvurabileceğimizi de gösterebilir. Ancak ideal olan malzemeyi derleyeninin yöntem konusunda da donanımlı olmasıdır.

Hâkim noktalar yaklaşımına göre çok sayıda yer adı derleyenin belki ilk yapması gereken malzemesini sınıflandırmak olmalıdır. Zaten böyle bir sınıflandırma modeli Efrasiyap Gemalmaz’ın ön soruşturma örneğinde yer almaktadır. Yer adları yapıları ve kuruluşları açısından değerlendirilebilir. Yer adlarının kökenleri üzerinde düşünülebilir.

Burada *bacak* ve *göt* kelimelerinin söz konusu kullanımları ve anlamları daha önce dikkatlerden kaçmış olabilir. Bacak sözünün bir coğrafi terim olarak kullanımı *Derleme Sözlüğü* ile *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*’nde yoktur. *Bayır bacak* ikilemesi de sözlüklerde yer almayan bir veridir. *Bayır bacak* sayıca eş heceli bir ikileme niteliği taşır (Tuna 1986, 163-228) Ancak bu ikileme Tuna’nın çalışmasında yer almaz. İkilemeler konusunda birçok çalışma yapıldığı Tuna tarafından da vurgulanmıştır. Türkçenin *İkilemeler Sözlüğü*’ne bir eksiklik olarak bu çerçevede işaret edilebilir.

Kaynaklar

- Aydın, M. (2002). *Aybastı ağızı (inceleme-metin-sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1946). “1945 Yılı kuzey-doğu Anadolu gezisinden”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2, 65-76.
- Caferoğlu, A. (1994). *Kuzeydoğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Demir, N. (2001). *Ordu ili ve yöresi ağızları inceleme-metinler-sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Demir, N. (2013). *Ankara örneğinde ağızların belgelenmesi inceleme-metinler-sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük ve dizinler)*, (cilt I). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Nişanyan, S. (2010). *Adını unutan ülke Türkiye’de adı değiştirilen yerler sözlüğü*, İstanbul: Everest.
- Şahin, İ. (2015). *Adbilim çerçeve, yöntem ve sınıflandırmalarıyla*, Ankara: Pegem Akademi.
- Tuna, O. N. (1986). “Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kuralları ve tabii bir ünsüz dizisi”, *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı Belleten 1982-1983*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 163-228.

ZORUNLU GÖÇÜN SURİYE TÜRKMENLERİNİN DİL VE KÜLTÜRLERİNE ETKİSİ ÜZERİNE

Mehmet EROL*

Bestami BOZOĞULLARINDAN**

Atanur ÖZDEMİR***

Özet

Suriye Türkmenleri 2011 yılında başlayan iç savaşla birlikte yaşadıkları yerleri zorunlu olarak terk etmek durumunda kalmışlardır. Göç olgusu, her ne sebeple olursa olsun, birey veya toplumda sosyal, siyasal ve ekonomik yönden birtakım değişim-dönüşümlere neden olmaktadır. Göçlerin ayrıca kültür ve dil üzerinde de etkileri mevcuttur. Türk hâkimiyetinden çıkması ile birlikte zaten kültürlerini sınırlı bir biçimde yaşatabilen Suriye Türkmenleri, bu zorunlu göç ile birlikte kültürel aktarım noktasında da bir dönüşüm sürecine girmişlerdir. Bu dönüşümün görülebileceği alanların başında dil ve kültür gelmektedir. Göç sürecinde, belirli bir mekâna bağlı olarak gerçekleştirilen kültürel uygulamalarının pek çoğu yitime yüz tutmuş bir kısmı da yeni ortamın şartlarına adapte edilmeye çalışılmıştır. Geçiş dönemleri, halk mutfağı, halk botanigi ve çocuk oyunları ile ilgili uygulamalar bu bağlamda ele alınabilir. Dönüşümün görülebileceği alanlardan biri de Suriye Türkmenlerinin ağız özelliklerinde karşımıza çıkmaktadır. Bağlamını yitiren uygulamalara ait söz varlığı uygulamalarla birlikte yitirmeye başladığı gibi göç edilen coğrafyanın dil özellikleri de Suriye Türkmenlerinin ağız özelliklerini etkilemeye başlamıştır. Bu bağlamda çalışmada Suriye Türkmenlerinin kültürel uygulamaları ve ağız özellikleri göç-kültür-dil üçgeninde analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Suriye Türkmen Türkçesi ağızları, Suriye Türkmen kültürü, zorunlu göç.

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Gaziantep, merol@gantep.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8513-024X.

** Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, bestamibozogullarindan@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6820-821X.

*** Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Gaziantep, nurataozdemir@mail.com, ORCID: 0000-0001-9072-7980.

THE IMPACT OF FORCED MIGRATION ON THE LANGUAGE AND CULTURE OF SYRIAN TURKMEN

Abstract

With the onset of the internal conflict in 2011, Syrian Turkmen have been compelled to leave their places of residence. The phenomenon of migration, for whatever reason, brings about various socio-political and economic changes and transformations in both individuals and societies. Additionally, migrations have implications for culture and language. Syrian Turkmen, who were already struggling to preserve their culture to a limited extent following the end of Turkish rule, have entered a transformative phase in terms of cultural transmission due to this forced migration. Among the areas where this transformation can be observed are language and culture. During the migration process, many of the cultural practices associated with specific locations have dwindled, and some have been adapted to the conditions of the new environment. Transition periods, folk cuisine, folk botany, and children's games can be examined in this context. One of the areas where transformation can be observed is the dialect features of Syrian Turkmen. Vocabulary related to practices that have lost their context has started to diminish along with the practices, and the language features of the geographical region to which they migrated have begun to affect the dialect features of Syrian Turkmen. In this context, this study analyzes the cultural practices and dialect features of Syrian Turkmen within the migration-culture-language triangle.

Keywords: Syrian Turkmen Turkish dialects, Syrian Turkmen culture, forced migration.

0. Giriş

Göç, insanlık tarihindeki en önemli olgulardan biridir. İnsanın mekânla kurduğu bağın yitirilmesine neden olan göçler, sosyoloji, antropoloji, tarih gibi çeşitli disiplinlerin çalışma alanları içerisine dahil edildikleri gibi dil ve kültür bilimleriyle de yakından ilgilidir. Türkçe Sözlük'te (2011, s. 954) “Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin ve toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” olarak tanımlanan göç kavramı mekânsal bir değişikliğe karşılık gelme anlamının yanında toplumların anlam ve değer dünyasının da değişmesine neden olmaktadır (Ekici ve Tuncel, 2015, s. 10). Göçün zamanı, sebepleri, göç edilen bölgeler değişmekle birlikte değişmeyen temel unsur göç edilen bölgeye kültürel olguların taşınması ve süreç içerisinde değişim-dönüşümüne uğramasıdır (Keskin, 2023, s. 463). 2011 yılında Suriye’de başlayan iç savaşla yurtlarını terk etmek zorunda bırakılan Suriye Türkmenlerinin önemli bir kısmı için de aynı durum söz konusudur. Bayırbucak, Colan, Hama-Humus ve Halep Türkmenleri olarak dört grup altında değerlendirilen Suriye Türkmenlerinin büyük bir bölümü iç savaşın başlamasıyla Türkiye’ye gelmiştir. Soydaşlarının bulunduğu bir ülkeye göç etmiş olmaları Suriye Türkmenlerinin daha kolay adapte olmasını sağlamış ancak çeşitli kültürel uygulamaların ve ağız özelliklerinin bir kısmının ortadan kalkmasına bir kısmının ise değişim-dönüşüm sürecine girmesine neden olmuştur. Bu çerçevede bildiride ilk olarak Suriye Türkmenlerinin tarihine kısaca değinilerek yaşadıkları zorunlu göçün kültür ve dillerine etkisi örneklerle ortaya konmuştur.

1. Suriye Türkmenlerinin tarihi

Suriye, bulunduğu coğrafya sebebiyle stratejik, jeopolitik ve dinî açıdan önemli bir merkez niteliğindedir. Bu nedenle Suriye toprakları asırlarca Türklerin yurt edindiği yerlerden biri olmuştur. Bölgeye yoğun Türk göçü Selçuklular döneminde olsa da daha öncesinde Türklerin bölgeye göç ettiğine ilişkin veriler bulunmaktadır. Türklerin Suriye’de boy göstermeye başlamaları İslam ordularında yer almalarıyla başlamıştır. Türklerin askerî becerilerinden faydalanmak isteyen İslam halifeleri ordularında Türk unsurlara yer vermişlerdir. Bu amaçla 698 yılında Fergana’dan Şam’a Türk askerler getirilmiştir (Günay-Türkeş, 2010, s. 613). Abbasiler devrinde Türk-Arap ilişkileri iyice sıkışmış ve Emevîlerin yıkılmasında önemli bir rol oynayan Ebû Müslim Horasanî’nin ordusunda çok sayıda Türk yer almıştır. Hakimiyet Abbasilerin eline geçtikten sonra Türkler devlet kademelerinde görev almaya başlamış, Şam ve Mısır’a Türk valiler atanmıştır (Yıldız, 1994, s. 199; Bademci, 2016, s. 36). Bu valiler bir süre sonra kendi bağımsızlıklarını ilan ederek Tolunoğulları ve İhşîdîler devletlerini kursa da kalıcı olamamışlardır.

Bu nedenle Suriye ve civarına ilk Türk yerleşimleri Selçuklu Devleti ile başlatılmaktadır (Erol, 2020a, s. 118).

1040 yılında Dandanakan Savaşı'nı kazanan Büyük Selçuklu Devleti önderliğinde, Oğuz toplulukları Ön-Asya'ya hareket etmiş ve 1063 yılında Suriye'ye girmiştir. 1070-71 yıllarında bölgeye Navekiyye Türkmenleri gelmiş, Kudüs ve Şam fethedilmiştir. Sultan Melikşah, Halep'in fethedilmesi için kardeşi Tutuş'u göndermiş ve 1079 yılında Tutuş, Suriye Meliki olmuştur. Tutuş, bu tarihten itibaren Halep'i fethetmek için büyük mücadelelere girişmiştir. Halep Emiri'nin şehri Süleyman Şah'a teslim edeceğini bildirmesi üzerine Tutuş ile Süleyman Şah Halep önlerinde karşı karşıya gelmiş, Süleyman Şah bazı birliklerin yer değiştirmesi üzerine yenilgiye uğramıştır. Melikşah, devletin masalları arasında çıkan karışıklığı önlemek amacıyla bölgeye sefer düzenlemiş ve güvenliği sağlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasından sonra bölgede Atabeylikler dönemi başlamış sonrasında 1187 yılında Selahaddin Eyyubi, Hittin Savaşı'nı kazanarak bölgeye hâkim olmuştur. Eyyubilerin zayıflamasından sonra ordunun ana kolunu oluşturan Kıpçak Türkmenleri idareyi ele almış ve Memluk Devleti'ni kurmuşlardır. Memluk döneminde de bölgeye Türkmenlerin göçü sürmüştür. Sultan Baybars döneminde kırk bin çadırlık Türkmen grubunun Halep bölgesine geldiği aktarılmaktadır. Suriye coğrafyasında Memluk hâkimiyeti 1516 yılında Osmanlı Devleti ile yapılan Mercidabık Savaşı'na kadar sürmüştür. Bu savaştan sonra bölgede 402 yıl sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. 1916 yılında İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında yapmış oldukları Sykes-Picot anlaşması sonucu Osmanlı Devleti Suriye'deki topraklarını bırakarak çekilmek zorunda kalmıştır. 1946 yılında Suriye'nin bağımsızlığı kazanması sonra bölgedeki etnik gruplar problem konusu olmuş ve Suriye vatandaşlığı kavramı entegre edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte Suriye Türkmenleri siyasi açıdan ayrımcılığa maruz bırakılmıştır. 2000 yılında Beşar Esad'ın iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye ile ilişkiler geliştirilmiş, kültürel ve siyasi yakınlaşma sağlanmıştır. Ancak bu durum 2011 yılında başlayan iç savaşla birlikte tersine dönmüştür. Savaş öncesinde Kuzey Suriye, Kuzeybatı Suriye, Orta-Batı Suriye ve Güney Suriye'de olmak üzere irili ufaklı 500 yerleşim yerinde ikamet eden (Erol, 2020a, s. 120-122) Suriye Türkmenleri de bölgedeki her etnik topluluk gibi zorluklar yaşamış ve yurtlarını terk etmek durumunda kalmıştır. Söz konusu tarihten itibaren Suriye Türkmenlerinin önemli bir kısmı ülkemize göç etmeye başlamıştır. Halep Türkmenleri Gaziantep, Kilis, Kahramanmaraş, Hatay, İstanbul başta olmak üzere çeşitli illere yerleşmiştir. Bayır bucak Türkmenleri genel olarak Hatay'ın Yayladağı ilçesinde yaşamaktadır. Bunun dışında Osmaniye, Gaziantep, Kilis, İstanbul ve Kahramanmaraş şehirlerinde de yaşayan Bayır bucak Türkmenleri bulunmaktadır. 2023 yılının şubat ayında yaşanan deprem felaketi sonrasında Hatay ilinin en çok hasar alan illerden biri olması burada yaşayan

Türkmenlerin bir kısmının diğer illere göç etmesine neden olmuştur. Colan Türkmenleri çoğunlukla Osmaniye ilinde, Hama-Humus Türkmenleri ise Malatya ilinde yerleşmiş durumdadır (Özdemir ve Kara, 2019, s. 6).

2. Zorunlu göçün kültür ve dil üzerine etkisi

Göç, olumlu veya olumsuz sonuçları olan bir olgu olarak günümüz dünyasını meşgul etmektedir ve gönüllü göçler (isteğe bağlı olup olmama) ile zorunlu göçler olarak iki başlık altında sınıflandırılmaktadır. Birinci grubu oluşturan gönüllü göçler kişilerin daha iyi yaşam şartlarına sahip olmak için bir yerden başka bir yere gitmesini ifade eder. Zorunlu göçler ise 20. ve 21. yüzyıl dünyasının en çok karşılaştığı problemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu göç türünde kişinin tercih yapma imkânı yoktur. İnançlar, savaşlar, politik kaoslar, iç savaş, ücretler veya zorunlu istihdam, yiyecek kıtlığı ve açlık, doğal felaketler, deprem, sel, volkanik patlamalar, aşırı nüfus yoğunluğu, dengesiz kalkınma, ülke üretiminde yapısal dönüşümler, yeni yerleşim alanların hızlı gelişimi, nükleer felaket gibi çevresel felaketler zorunlu göçün sebebi olabilmektedir (Barışık, 2020). Çalışmaya örneklem olarak seçilen Suriye Türkmenlerinin 2011 yılında başlayan iç savaş sonrası yapmış oldukları göçü bu bağlamda *zorunlu göç* sınıfına girmektedir.

Göç, dinamik bir süreç olarak kabul edilir. Benzer neden, şekil ve sonuçları olmakla birlikte her göçün kendine özgü yeni bir gerçeklik yaratması onun dinamik bir süreç olarak ele alınmasının en temel nedenidir. Suriye Türkmenlerinin 2011 yılından itibaren yaşamaya başladıkları göç dikkate alındığında yine benzer şekilde sürecin kendine özgü değişkenlerinin olduğu görülmektedir. Bu değişkenlerin başında Suriye Türkmenlerinin göç ettikleri ülke ile arasında bulunan kültürel ve coğrafi bağların bulunması gelmektedir. Söz konusu hususlar şu şekilde ifade edilebilir:

Soydaşlık hususu: Yukarıda kısaca tarihini özetlemeye çalıştığımız Suriye Türkmenleri yüzyıllar boyunca Türk devletleri tarafından yönetilmiş söz konusu topraklar Türklerin hâkimiyetinden çıktıktan sonra Suriye rejiminin baskıcı politikasına rağmen Anadolu ile bağlarını muhafaza etmeyi başarmıştır.

Sosyo-Kültürel yakınlık: Suriye Türkmenleri soydaşlarının yaşadığı Türkiye ile kültürel bakımdan pek çok ortaklık taşır. Göçmenlerin göç edeceği yeri belirleme motivasyonlarından biri gidecekleri yerde bir gruba ait olabilmek beklentisidir. Suriye Türkmenlerinin büyük bir bölümünün Türkiye’de akrabaları yaşamaktadır. Türkiye-Suriye ilişkilerinin iyi olduğu dönemlerde bunlar sıklıkla akrabalarını ziyaret etmiş ve bağlarını korumuşlardır. Yürütücülüğünü Prof. Dr. Hülya Arslan Erol’un yapmış olduğu “Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti” (2020) isimli proje kapsamında yaptığımız derlemelerde bu hususlar kaynak kişiler tarafından dile

getirilmiştir. Suriye Türkmenleri kendileri Türkiye ile ayıran tek şeyin bir sınır çizgisi olduğunu belirtirler. Burada akrabalarının bulunması, aynı dili konuşmaları onların ekonomik ve kültürel adaptasyonlarını kolaylaştıran bir husus olarak göze çarpmaktadır.

Coğrafi yakınlık: Özellikle Bayırbucak ve Halep Türkmenleri Hatay, Gaziantep, Kilis gibi illerle yakın bir konumda yaşamaktaydı. Savaş öncesi söz konusu gruplar Anadolu ile sıkı ilişki içerisindeydi. İsteğe bağlı olarak göç eden göçmenlerden farklı olarak savaş vb. durumlardan kaçan göçmenlerin ilk tercih ettikleri yerler coğrafi olarak yakın olan ülkelerdir (Yıldırım, 2017, s. 99). Suriye Türkmenlerinin en yakınındaki ülkenin kültürel olarak aidiyet duydukları Türkiye olması, bu göçün kendine özgü dinamiklerinden birini oluşturmaktadır.

Dil hususu: Suriye Türkmen Türkçesi, Anadolu'daki Oğuz grubu ağızlarla bağlantılıdır. Bu durum adaptasyon konusunda bir avantaj sağlarken Suriye Türkmenlerinin kendilerine özgü bölgesel dil özellikleri ve kültürel değerleri yaşatma hususunda bir dezavantaj oluşturmaktadır. Çünkü Türkiye'ye gelen Türkmenler kabul duygusu ile mevcut kültür ve dil içerisinde değişime uğramaktadır. Bu noktada aynı soy ve aynı lehçenin farklı ağızlarının konuşulduğu bir yere zorunlu göçün, kendine özgü sonuçları olması muhtemeldir.

Yukarıda sayılan etmenler Suriye Türkmenlerinin zorunlu göçünü aralarında herhangi bir kültürel yakınlık bulunmayan toplumların başka ülkelere göçünden ayırmaktadır. Bu durumda entegrasyon (din, dil, kültür) ile ilgili pek çok husus kendiliğinden çözülmektedir. Bununla birlikte sınırların ayrıldığı tarihten itibaren Suriye ile Türkiye'nin farklı gelişim evrelerini takip ettiği açıktır. Bu süreçler; iktisadi durum, yerleşim düzeni, mimari, örfi kurallar, gastronomi, geçiş dönemleri vb. gibi pek çok noktada Suriye Türkmenlerinin yaşantısını dizayn etmiştir. Her ne kadar göçle birlikte aynı dili konuşan soydaşlarının yaşantısına dahil olsalar da Suriye Türkmenleri uzun süredir oluşan kültürel bağlamın dışına çıkmış durumdadırlar. İfade edilen durum Suriye Türkmenlerine ait çeşitli kültürel pratiklerin kaybolmasına veya dönüşmesine neden olmuştur. Konu ile ilgili tespitlerimiz şu şekildedir:

2.1. Zorunlu göçün kültüre etkisi

Göçmen, göç sonrası farklı bir mekâna ve kültürel bağlama dâhil olmaktadır. Göç ile birlikte sosyal çevresi değişmekte, iş hayatı yeni bağlamın gereklerine göre değişerek gelir düzeyi farklılaşmakta kısaca yaşam tarzı bir dönüşüm sürecine girmektedir. Değişen mekân, kimliğin oluşumuna yardım eden değerleri egemen olan kültür kodları içerisinde geçersiz kılmaktadır. Bu bağlamda göçmen için iki seçenek ortaya çıkmaktadır. Ya kendi geleneksel

değerini unutarak gelinen yerin kültürel değeri ile bütünleşecek ya da yalnızlaşacaktır (Aşkın ve Güllüpnar, 2014, s. 286). Suriye Türkmenleri göç ettikleri coğrafyanın benzer bir kültürel dokuya sahip olması nedeniyle geleneksel değerlerinin önemli bir kısmını koruma imkânı elde etmiştir. Ancak burada dikkati çeken nokta yaşatılmaya devam eden kültürel uygulamaların bir dönüşüm süreci içerisine girmesidir.

Türkçe matbuatın yasaklanması sebebiyle yazılı bir edebiyat geleneği oluşmayan Suriye Türkmenleri sözlü kültür ortamında yaşatılan gelenekleriyle Anadolu ile bağlarını korumaya devam etmiştir (Erol ve Bozoğullarından, 2018, s. 35; Erol, 2020b, s. 170). Zorunlu göç sürecinden etkilenen sözlü kültür ortamına ait uygulamalardan bazıları şunlardır:

Geçiş dönemlerine ait uygulamalar

Hayatın geçiş dönemleri temel olarak doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç başlık altında sınıflandırılmaktadır. Bu üç dönemin hepsi kendi içerisinde alt basamaklara ayrılmaktadır. Doğum, hayatın ilk geçiş dönemidir. Mutlu bir olay olarak kabul edilen doğum sadece anne babayı değil aynı zamanda akrabaları da sevindirmiştir. Bu dönem doğum öncesi, doğum sırası ve sonrası olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır (Örnek, 2000, s. 132). Suriye Türkmenleri arasında doğuma ilişkin pratikler Anadolu ile benzerlik gösterir. Söz konusu uygulamalar zorunlu göç sürecinden sonra kısmen uygulanmaya devam etmektedir. Bu hususta değişim olmamasının sebebi daha çok kadınlar tarafından yapılması ve özel bir mekâna ihtiyaç duyan uygulamalar olmamasıdır. Tuzlama, kırklama, köstek kırma, diş hediği, lohusa kadına yapılanlar vb. pratikler bu bağlamda ele alınabilir (Arslan-Erol, 2020, s. 68). Ancak iç savaş öncesi birbirleriyle yakın bir konumda oturan grupların göç sonrası farklı yerlere dağılması söz konusu pratiklerin uygulanması güçleştirici bir engel olarak görülmektedir. Ölüm çevresindeki uygulamalar için de aynı hususları belirtmek mümkündür. Ölünün üçü, yedisi, kırkı, taziye evindeki uygulamalar varlığını devam ettirmektedir.

Burada belirgin değişim evlenmeyle ilgili uygulamalarda gözlenmektedir. Suriye Türkmenlerinin düğünleri aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere üç gün sürmekte, açık alanlarda yapılmakta, yemekli olmakta ve düğüne eşlik eden bayrak dikme, güreş gibi etkinlikleri içerisinde barındırmaktadır.

-Düğün nasıl olur?

-düyün normal canım işte. gelin gidiyoñ. düyün salonu yokturdu köyde. bizde köy meydanında olur. gelinçiler gelene geliller, gelini alır gideller. orda olur kılan düğün. düğün alanında mersah yakallar. kıca kıca kütükleri yakarlar, ortada güleş olur. onu erkekler yapar biz de ayrı erkekler ayrı arvatlar ayrı

kadınнар heç girmez. s yredeller amma eyle  alaya malaya (Arslan-Erol, 2020, s. 589).

-istediler beni, verdiler. fete a yapallardı eveli,  erbet i ellerdi,  erbet. eylen e yapallardı, biz   fli derik, siz eylence diyonuz. biz   fli derik   fli. yaptılar ak ama, olur bu da.  erbet yapallar bir  azan. birer kise birer kise da ıdılar heP onnara.  ekernen  erbet. da ıdılar onu, yapallar eylence, sab hten gelinliyi g rmiye geliller.  aynana, g r mceler, toplanarak konu  on u geliller. el   pt r ller, para da kallar. iki firenk bi firenk, bir  a ıt. on beş  a ıt toplanıktı bende. neyse her şey hazır, d y n yapıcılar be e. babam öldü, sen sa  ol. her bi şey bitti. onnan keri şey var gene, hindi  sbab kesellerdi bizde cehiS. kumaş getirillerdi. dikilik d yil, eyle. bunu konu  on uyu toplallardı, teklif edeller, da vet edeller.  aydi b y n g lin şeyi bi ilici, cehizi.(Arslan-Erol, 2020, s. 415).

-bin dokuz yüz yetmi li yıllara  adere köyün her köyün bir barya ı var. mesele d   n  , gebere diyelim. gebere köyü d   n yapıyo. iki köyü d y ne davet edik. o köyler baryaktan gelik. burda köyün barya ını köyün pehlivanı  eker. köyün pehlivanı  eker. sagda y r c  olan pehlivannan orta yerde köyün barya ı y r r. emme sagın    n o gelen iki köy birbirine g le e iner. o iki pehlivan. birbirine ben sagda y r c m yok i tecik meydan. kim yı arsa o sagda y r r. beyle bir şartlar vardı. zaman zaman  ayboldu bunnar yani. (Arslan-Erol, 2020, s. 454).

- indik giderdik g le irdik. yani seb    k der de g le illerdi. b d rs de de g le tik seb    k der. tama a da e tik seb    k der, bayıra da gittik, emme bes eskisi kimi aralardaydı yani. arada sırada para oyunu olurdu. oylan s  bi, d   n s  bi niderdi? on bi , on beş bi  para  ordu bayırbuca . kim yı arsa bu parayı alır diyerekTen. bayır aryı, buca  aryı olurdu ya. e o zaman kim yı arsa parayı o alırdı.(Arslan-Erol, 2020, s. 494).

   savaş sonrası ülkemize göç eden Suriye Türkmenlerinin evlilik sürecine dair pek çok uygulamayı yitirmeye ba ladıkları görülmektedir. Bunların başında halk sporları ba lı ı altında da ele alınabilecek olan g re  gelmektedir. Çoğunlukla d   ne bağlı olarak gerçekleştirilen bir uygulama olduğu için bu başlık altında ele almayı uygun bulduğumuz g re , Bayırbuca  Türkmenleri arasında d   nlerin dışında mill  bayramlarda da yapılmaktadır. D   nlerde Bayır ve Bucak köyleri iki tarafa ayrılmakta ve g re  yapmaktadırlar. Sabaha kadar süren g re lerin yapıldığı, her iki bölgenin nam salmı  pehlivanlarının bulunduğu, g re lerin çoğunlukla ikramiyeli olarak yapıldığı kaynak kişiler tarafından belirtilmektedir. İkramiyeyi d   n sahibinin ortaya koyması bu g re lerin varlıklı ailelerin d   nlerinde

yapıldığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Güreş esnasında davul vasıtasıyla çeşitli havalar çalınmakta ve pehlivanlar güreşmektedir. Güreşin düğünlerdeki fonksiyonlarından biri de bayrak çekme geleneği ile alakalıdır. Düğüne davet edilen her köy kendi bayrağıyla düğünde temsil edilmektedir. Kaynak kişilerin aktardığı bilgilere göre köylerin bayraklarını köyün ünlü pehlivanları taşımaktadır. Bazı durumlarda düğünde hangi köyün ne tarafta yer alacağını belirlenmesi köylerin pehlivanların güreşmesi sonrası karara bağlanmaktadır.

Söz konusu uygulamanın yitirilmesindeki temel sebeplerden biri düğünlerin dar mekânlarda yapılmaya başlamasına bağlıdır. Göç ettikleri illerde düğünlerini eskisi gibi geniş alanlarda değil düğün salonlarında yapmaya başlayan Suriye Türkmenleri dolayısıyla güreş uygulamasını eskisi kadar canlı gerçekleştirememektedir. Bununla birlikte söz konusu uygulamanın tamamen yitirildiğini söylemek mümkün değildir. İç savaş sürecinde başlayan Türkiye göçü sonrasında söz konusu aba güreşinin Türkiye'ye de taşındığı bilinmektedir. 2018 yılında Yayladağı'nda yapılan "Dünya ve Suriye Türkmenleri Buluşma Şöleni" adlı programda aba güreşi düzenlenmiştir (URL.1). Burada önemli olan hususlardan biri söz konusu uygulamanın yeni nesillere aktarılması noktasıdır. Bayır bucak Türkmenleri özellikle Hatay'da kurdukları çeşitli spor kulüpleriyle tanınmış pehlivanlar vasıtasıyla çocuklara güreş eğitimi vermektedirler. Ancak tüm dünyayı etkisi altına alan pandemi ve ülkemizi (özelikle Bayır bucak Türkmenlerinin yoğun olarak yaşadığı Hatay ilini) etkileyen deprem sürecinden sonra söz konusu faaliyetlerin durma noktasına geldiği görülmektedir.

Neticede yaşanan göç sürecinde bu geleneğin eski canlılığını yitirdiğini söylemek mümkündür. Bayır bucak Türkmenleri güreşi millî kimliklerinin bir ifade aracı olarak görmüşlerdir. Suriye'de üç gün süren ve açık havada yapılan düğün merasimlerini Türkiye'de devam ettirmek çoğunlukla maddî sebeplerden dolayı mümkün olmamaktadır. Bu sebeple en temel icra bağlamını yitiren aba güreşinin Türkiye'de ancak resmî organizasyonlarda yaşatıldığı görülmektedir. Güreş için uygun mekânların bulunmaması da önemli bir engel olarak görülmektedir.

Düğüne davet amacı taşıyan okuntu, davet edilen kişilere gönderilen çeşitli hediyeler, fetha ve süpha, saç saçma, yol alma vb. (Arslan-Erol, 2020, s. 68-69; Erol, 2012, 96-98) uygulamalar da evlenme uygulamalarında canlılığını yitirmeye başlamıştır. Bu başlıklar bildirinin boyutunu aşacağı için burada ayrıntılı olarak değerlendirilmeyecektir.

Halk botanigi, halk baytarlığı

Suriye Türkmenleri iç savaş öncesinde geçimlerini çoğunlukla tarım ve hayvancılık ile sağlamaktaydı. Proje kapsamında yaptığımız görüşmelerde

kaynak kişiler söz konusu durumun sebebini rejimin Suriye Türkmenlerinin kritik yerlere gelmelerini engelleme çabası ile ifade etmişlerdir.

-bunnarı yasaqlamıya başladılar. netti millet? mecburi bahçacılık; elma, zeyTin, incir, derik bunnara çalışTılar. son zaman elma, şefteli, erik bunnar çok güzeldi. herkeS çalışTı, tabi bu çalışmalar desteK diye bi şey yok. her kiş kendi yöntemiyle evini yapTı, arabasını aldı, çalışTı, güzel bir hayat yaşıyoduk yani güzel bir hayat yaşıyoduk. sen seni idare ediyon. ama sıhıntımız nerededi? iki şey sıhıntı vardı, siyasaT bölümü normalde oğa yaklaşamañ, siyasaT bölümüne. ikincisi türkmensin. sıhıntımız vardı, okullara öğretmen gönderillerdi. tabi belli bölgelerde okullarımıza sonrudan son'u gidermiye başladılar. yani okullardan bilem bize savaş aşTılar okullardan. (Arslan-Erol, 2020, s. 568).

Sebebi ne olursa olsun bu durum, Suriye Türkmenlerinin “geleneksel ekolojik bilgi” konusunda tecrübeye dayanan geniş bir bilgi birikimine sahip olmalarına neden olmuştur. Geleneksel ekolojik bilgi (GEB) insanların çevre ile ilişkisiyle bağlantılı, kuşaktan kuşağa aktarılan kümülatif bilgi, inançlar ve uygulamalar olarak tanımlanmaktadır (Yolcu ve Aça, 2019, s. 863). Bu noktada tanımda yer alan kuşaktan kuşağa aktarılma ifadesi önemlidir. Suriye Türkmenleri zorunlu göç sonrasında söz konusu kültürel belleği yeni nesillere aktarma olanağını önemli ölçüde kaybetmiş olarak görülmektedir. Bu durumun temel sebeplerinden biri ekonomik durumlardan kaynaklanmaktadır. Bir bölümü kırsala göç etmekle birlikte kentlerde yahut toplanma alanlarında yaşayan Suriyeli Türkmen sayısı azımsanmayacak miktardadır. İşleyeceği arazi, yetiştireceği hayvan bulamayan Türkmenler bu sebeple yeni nesillere uzun yıllara dayanan birikimlerini aktaramamaktadır. Halk botanigi bağlamında ağaçlar, otlar, çeşitli bitkiler ile ilgili yetiştirme tekniklerinin bu bağlamda yitip gitmesi uzak bir ihtimal olarak görülmemektedir. Aynı hususlar hayvancılık ve halk baytarlığı için de geçerlidir. Aşağıdaki örnekler Suriye Türkmenlerinin geleneksel ekolojik bilgisini örneklemek amacıyla aktarılmıştır.

-Haylün diye bir ottan bahsetmiştin, başka hangi otlar var?
-bu genelde yâni hândaqlarda olur. hândaq derken hândaqlarda olur yâni en fazla süylü yêrde olur. ince şeyle, uzun olüyo beyle, yaprakları da yâni kalp şeýine beñziyo şeyle. işte onu alyok, döşürüyok, kenni topluyok. yumurtadan yapıyok kenni, çok datlı olüyo, lezzetli olüyo yâni. meselen ebelik deller, pissik könçeği deller. kırırê te deller. otlardan yâni, yenir yâni bunnar. ne bilim, yûS çeşit ot var. sütlüğen var. emme belkit te ismi deñişilik bizim orda yâni, başka isim olur. kömeç var. leymûn bakçam vardı. on çeşit leymûn. derik leymûn beledi dêrdik, yapavi dêrdik, abusırra dêrdik, kabılfaras dêrdik, yüsüfü dêrdik,

mendeline dērdik, kārā dērdik, eşki leymin, yeddiveren, efendime sağlık, dā ne vardı meselen, ekiktim ben bahçāye, yani işte bunnar anladınⁿ mı çeşitler yāni leyminların, yani satılan piyasada. bahçamda şey vardı, tıpkı ağacı (Arslan-Erol, 2020, s. 524).

-şindik cevizim vardı, ondan keri hürmamız vardı. hürma, biliyon hürmayı, yani şu iri hürma beyle. zeytinimiz var, narımız var. armudumuz, yani her şimiz var yani. mesele zeytinlerimiz şeydi hālhalı. hālhalı, yani hindik iki cünüs hālhalı var. hindik ince hābbesi, ufağ hābbesi var. yeri hābbeli var, norman var. yani bes bunnar ney? yağ fazla keser. şindik yabani zeytini vardı. emme bes bizde yabani zeytin kımazlar, hepsini arşılarık biz, yabani zeytin kımak (Arslan-Erol, 2020, s. 530).

-ekigim zeytū agaÇ, bugdā, arpa. bugdaları kālıÇTan biçerdik. heyle demir kimi kālıÇ. ba'dēyn getirdiler 'ādiyn bu hāssādi. biçerdik gennēri şahre çekerdik. kōme ēderdik heyle, yığardık 'ādiyn, dōverdik gennēri. çıkar bugda bīr yanna saman bīr yanna. samannarı kıyunnara ineye kōrūk, bugdaları da bīz ekmek ēderdik (Arslan-Erol, 2020, s. 1383).

-būteğine dēriğ. gem dōverdik. gētiirikti gem, bīr aT kōrūkту öğdēn. bes bu çoğTān, eski oldu. gētiirikti āT, ben cercere binnerdim. ātdan gētiirikti, meselān bugdaları kōrūk, şekere dēriğ genne. şekere indirriğ, dōnēriğ dōnēriğ, olur yımşak. yığariğ gennēri 'aramē ēderdik. savuırūkTu gennēri. var agaÇ yabası. dırnaqları var agaÇ yabasının, bīr altı dırnağ. demir yabası dōrd dırnağ. savırmağ dōrd dırnağ. heyle bunnar agaÇ yabası çoğlar savır. demir yabasını yıgmiya, indirmeye ederd. kōmē ēderdik, toplamıya gennēri beyle. ātı kōrūdık öğdēn, var cercer dēriğ genne. otuşduk cercere, āT da dōner dōner. bīr tene āv iki tene binēriğ, beyle. kūÇÇük çocuk kōduksa kōrūk, bīr Taş kıragna heyle, mişen ağır ossun diyerek. isterdik böyyük bīr tene ağır binsin, mişen yımşasın bugdası çıhsın (Arslan-Erol, 2020, s. 1384).

-Koç her zaman koyunların içinde mi dururdu?

-kēvircin gennēri kıyunnarın içine, ey. kıyun her altı ayda kuzlucu. kenner neşkil? bu kıyun, kuzlıyanı ba'dēyn irğat dērdik genne u celēT. bīr yana ayırillar 'ādiyn fıřklāller gennēri. kuzlıyık bīr yanna, kızlamıyık bīr yanna. kōçlār kālıl daha bunnar kızlamıyık. kızlıyık onnara yaklaşmaz, 'ādiyn kōç. sūri sūri ēderdik. celed u irğāT var. irğāT, illi kızlıyıklar. celēT, illi kızlamıyıklar. kōçlar hardan kālillar? kālillar celeTTen bāfabāř kālillařdı (Arslan-Erol, 2020, s. 1384).

Geleneksel meslekler

Yukarıda Suriye Türkmenlerinin geçimlerini çoğunlukla tarım ve hayvancılık ile sağladığı belirtilmişti. Buna paralel olarak geleneksel meslekler yahut el sanatları kapsamına girebilecek kültürel öğeler iç savaş öncesinde de oldukça zayıflamış durumdadır. Geleneksel mesleklerden kunduracılık, dokumacılık, dericilik, kerpiç kesimi gibi işleri bilenler olsa da bu sayının çok olmadığı ifade edilebilir. İç savaş öncesinde Colan Türkmenlerinin halı ve kilim dokumacılığı yaptıkları, dokudukları halı ve kilimleri kimi zaman kendileri kullandıkları kimi zaman maddi gelir amacıyla sattıkları belirtilmektedir (Arslan-Erol, 2020, s. 73). Proje kapsamında yapılan derleme çalışmaları sırasında iç savaş öncesinde Halep Türkmenleri arasında kunduracılık mesleğini devam ettiren kaynak kişilere de rastlanmıştır (Arslan-Erol, 2020, s. 994). Ancak ekonomik sebepler dolayısıyla kendi imalatını yapma durumu bulamayan bu kişiler zorunlu göç sürecinden sonra gerek hitap edilen müşteri kitlesinin değişmesi gerek uygun imkânların bulunmayışı sebebiyle söz konusu meslekleri devam ettirememiştir. Bu bağlamda zaten iç savaş öncesinde unutulmaya yüz tutan söz konusu birikimin zorunlu göç sürecinden sonra yeni kuşaklara aktarılması mümkün görünmemektedir.

Halk mutfağı

Halk mutfağı, Suriye Türkmenleri arasında iç savaş öncesinde gelenekselliğin korunduğu alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yiyeceklerin saklanması ve depolanması, kış hazırlığı, tören yiyecek ve içecekleri, yiyeceklerin hazırlanışı, sunumu vb. hususlarda Suriye Türkmenleri geniş bir birikim oluşturmuşlardır¹. Mutfak kültürünün zengin olmasının sebeplerinden biri de Suriye coğrafyasında farklı etnik gruplarla girilen etkileşimden kaynaklanmaktadır.

Halk mutfakının zorunlu göç sürecinden en çok etkilenen alanının tören yiyecek ve içecekleri olduğu görülmektedir. Daha önce belirtildiği gibi Suriye Türkmenleri iç savaş öncesinde düğünlerini çoğunlukla yemekli olarak düzenlemekteydi. Bayır bucak Türkmenleri düğünlerde kara yahni, aş ve döğme adı verdikleri geleneksel yemeklerini ikram etmekteydiler. Söz konusu yemekler bayram günlerinde de yapılmaktaydı. Proje kapsamında yaptığımız derlemelerde bir kaynak kişimiz düğünde hazırlanan yemekleri şu şekilde aktarmaktadır;

Yemek yaparlar mı düğünde?

¹ Bkz. Erol, Mehmet (2012). *Halep Türkmenleri Halk Kültürü Araştırması*, Ankara: Grafiker Yayınları, ss. 319-324, Arslan-Erol, Hülya (2020). *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, (117K048 Kodlu TÜBİTAK 1001 Projesi), Erişim adresi: (<https://app.trdizin.gov.tr/proje/TWpFMU1qazU/suriye-turkmen-turkcesi-agizlari-tespiti>).

-âh kaç kazannar. sizde gördüm ya şurda, büyük kazannar burda. o kazannardan. yahni dërik biS. pilav diyoñuz burğurdan o. döyme. ba'zeni patatisTen yahnisını edellerdi, yanına pilav pirişten. ne biliyim çeşit çeşit. ciyeri de kavırıldı. onu da yani ne biliyim ikrâm edellerdi yani. beyleydi biSde. uzaktan gelen yatardı. (Arslan-Erol, 2020, s. 561).

Zorunlu göç süreci sonrasında düğünlerin çoğunlukla salonlarda yapılmaya başlanması ile tabii olarak yemekli düğünlerin sayısı azalmıştır.

Tören yemeklerinin işlevini sadece fizyolojik ihtiyaçların tatmini olarak düşünmek yanlış bir düşünce olacaktır. Yeme-içme faaliyetleri tarihî süreç içerisinde bir ihtiyacı karşılamının ötesine geçmiş ve kültürün göstergesi hâline gelerek pek çok işlevi karşılamıştır (Özdemir, 2022, s. 207). Sosyalleşme, statü elde etme ve statüyü sağlamlaştırma tören yemeklerinin karşıladığı işlevlerden bazılarıdır. Suriye Türkmenleri arasında düğünlerde yapılan özel yemekler millî kimliğin bir ifadesi hâline gelmiştir. Uzun yıllar boyu Suriye rejiminin baskıcı politikalarına maruz kalmaları bu gibi törenleri onlar için daha özel bir konuma getirmiştir.

Suriye Türkmenlerinin göç sonrası mutfak kültürünü etkileyen unsurlardan birinin de kaliteli besinlere erişim problemi olduğu söylenebilir. Bu durum göç sonrasında yemekli düğünlerin azalmasının sebebi olan ekonomi ile paralel görünmektedir. Suriye coğrafyasında daha çok kırsal alanlarda yaşayan Suriye Türkmenleri kendilerine yetecek olan ürünleri tarım yoluyla elde edebilmekteydi. Ancak ülkemize göç ettikten sonra toprağa olan erişimlerini kaybetmeleri doğal olarak gıdaya erişimlerini de kısıtlı bir hâle getirmiştir.

Bayırbucak Türkmenlerinin mutfak kültürü coğrafi olarak yakın bulundukları Hatay iline, Halep Türkmenlerinin mutfak kültürü ise Gaziantep iline benzemektedir. Bu durum bildirinin başında belirttiğimiz coğrafi yakınlığın zorunlu göç sürecinde kendine özgü dinamikler yaratması noktasıyla doğrudan ilişkilidir. Ancak bununla birlikte yemeklerin baharatları, hazırlanışı gibi konularda yine farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Bir kaynak kişi durumu şu şekilde ifade etmektedir;

-Peki yemeklerde farklılık var mı?
-çok, siz biber çok kullanıyorsunuz, biz onu kullanmıyoz. bizim mutfak hatayın mutfâna beñziy. laħmacun aynısı. suriyein lâħmacunu burdan güzel. meselâ bizim ekmek çok yuħa oluyo. yani siğâra kâdı gibi oluyo laħmacunun ekmeyi ħa. sūriye ekmeyi gördün, yedin mi hiş? tam sūriyenin ekmeyi birâz tuz atallar ama burda geldikten sonra. bu lūbnan ekmeyi gibidi. lūbnan ekmeyi dëller bizde. orda öyledi şirin oluyo birâS.

meselâ bizde somun ekmeyi haftada bir alırx sùriyede, burda günde alıyosunuz siz, normal. (Arslan-Erol, 2020, s. 575).

Özetlenecek olursa ekonomik sebepler, tarım arazilerine erişimin güçleşmesi, küreselleşmenin her alanı olduğu gibi mutfak kültürünü de tehdit eder bir konuma gelmesi gibi sebepler zorunlu göç sonrası Suriye Türkmen mutfak kültürünü etkileyen unsurlar arasında sayılabilir.

Çocuk oyunları

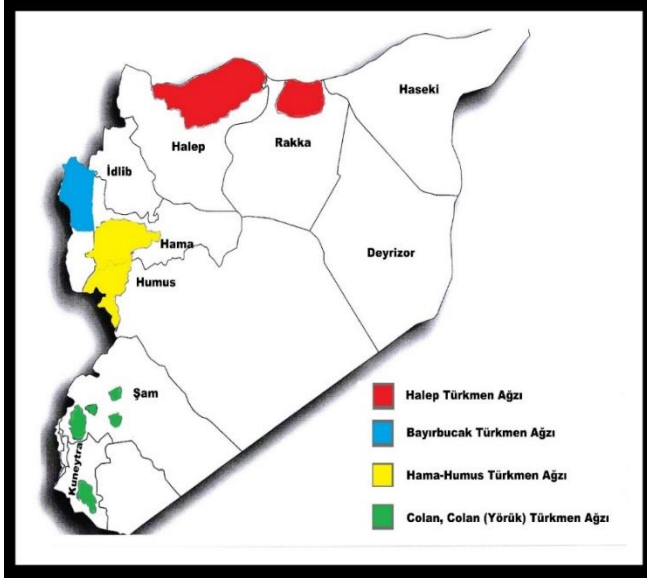
Oyun kültürü toplumsal yapının dönüşümüne paralel olarak değişim göstermektedir. Teknolojik gelişmelerin dijital çağı etkin kılmasına paralel olarak oyun kültürü de değişmeye başlamış, çocukların sokakta oyun oynama süresi azalırken ekran başında oynadıkları oyun süresi uzamaya başlamıştır (Biricik & Atik, 2021, s. 445). Bu husus her toplumu etkilediğı gibi Suriye Türkmenlerini de etkilemektedir. Proje kapsamında yaptığımız derlemelerde Suriye Türkmenleri iç savaş öncesinde de çocuk oyunlarının oynandığını ancak kendi dönemleri ile kıyasladıklarında gerileme olduğunu ifade etmektedir (Arslan-Erol, 2020). Bu durum dijital kültürün etkisiyle açıklanabilir. Ancak iç savaş sonrası başlayan zorunlu göç sürecinden sonra da çocuk oyunlarının bir dönüşüm içerisine girdiğı görülmektedir. Zorunlu göç sonrasında kırsal kesimden şehirlere göç eden Suriye Türkmenlerinin önemli bir kısmı apartmanlarda ikamet etmeye başlamıştır. Bu çerçevede oyunlar da dönüşüm içerisine girmiş, çocukların ekran başında geçirdiğı süre daha da artmıştır. Ayrıca Suriye Türkmenlerinin çocuklarının sokaklarda azınlık durumunda olması sebebiyle bulunulan yörenin çocuk oyunları oynanmaktadır. Bir başka husus herhangi bir malzeme kullanılarak oynanan oyunların yok olmaya başlamasıdır. İç savaş öncesi çocuklar kırsal kesimde oyun edevatlarına erişimin kısıtlı olması sebebiyle kendi oyun malzemelerini yapmaktadır. Şehirlere göç edince bu durumun ortadan kalktığı görülmektedir. Üzerinde durulacak bir diğer nokta kültürel aktarım konusudur. İç savaş sonrasında Türkmen ailelerin çocukları burada doğmuş, buradaki çocuklarla etkileşim içerisine girmiş ve Suriye'deki savaş öncesi ortamdan habersiz durumdadır. Bu durum yeni yetişen kuşağın Suriye Türkmenlerinin çocuk oyunlarını aktarma konusunda yetersiz olacağını ortaya koymaktadır.

2.2. Dil boyutu

2.2.1. Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları

Suriye Türkmen Türkçesi; *Avşar*, *Kınık*, *Salur* boylarının dil özellikleri üzerine kurulmuştur ve Anadolu ağızlarının devamıdır. STTA, yukarıda belirtildiğı üzere Anadolu ağızlarının devamı olup daha çok Batı grubu (Karahan, 2014) ağızlarıyla ortaklıklar taşımaktadır. Bunda etkili olan temel unsur, STTA'nın oluşumunda etkili olan boylar ve bu boyların ağız

özellikleridir (Arslan-Erol, 2019 s.153-162). STTA, genel anlamda Anadolu ağızlarının devamı niteliğindedir, ancak bu coğrafya Oğuz boylarının Anadolu'ya geçiş güzergahı üzerinde olduğundan alt ağız gruplarında (*Colan*, *Hama-Humus*), Batı (Oğuz) Türkçesinin Doğu Koluna has fonetik ve morfolojik özelliklerin ve kısmen de bölgede hâkim olan Memlukların etkisiyle Kıpçakça unsurların varlığından bahsetmek mümkündür.

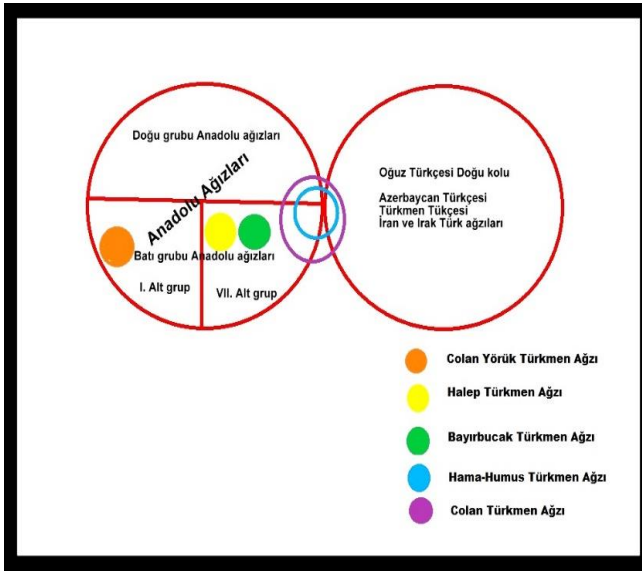

Harita 11 Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları Alt Ağız Grupları

2.2.2. Zorunlu göç ve yok olma tehlikesi bağlamında Suriye Türkmen Türkçesi

Dillerin yok olması veya değişerek yeni kuşaklara aktarılamaması, o dili konuşan halka dolayısıyla kişiye bağlı bir durumdur. Basit bir şekilde kişi yaşıyorsa dil de yaşamaya devam edecektir (Crystal 2000, s. 1-2). Dilin varlığını sürdürmeye devam etmesinde veya ölmesinde bu biyolojik faktörden bağımsız çeşitli etkenler vardır. Bunların başında dünya çapında gerçekleşen tek dil, tek kültür yani küreselleşme gelmektedir. Ancak dilde ve kültürde tekelleşme, 15-20 yıl içerisinde gerçekleşmesi pek mümkün olmayan bir durumdur. Nitekim UNESCO, 2002'de yayımlamış olduğu *Dünya Dilleri Atlası*'nda dünya çapında konuşulan 6.000 dilin önümüzdeki yıllarda yarısının pasifleşip yok olacağını raporlamıştır. Ayrıca dilbilimciler küreselleşmenin bir sonucu olarak dillerin yok olması hususunda çeşitli öngörülerde bulunmuşlardır (Rahimi 2020, s. 131-145). Küreselleşmenin yanında dillerin canlılığını yitirmesinde diğer bir etken, prestij dillerin etki alanında konumlanmış olan ve daha sınırlı bir alanda konuşulan dillerin olmasıdır. Bu

diller sürekli prestij dillerin baskısı altında olduğundan zamanla kuşaktan kuşağa bir bozulma içerisine girip pasifleşmektedir. Bozulmuş olan bu diller yeni nesle kendi organik kuralları çerçevesinde aktarılmadığından zaman içerisine tehlikeli konuma girip yok olmaktadır. Diğer bir husus, yazının da asıl amacı olan dünya çapında gerçekleşen göçlerdir. Bir dil aktif olarak kullanıldığı alandan çıkıp başka bir dil ile etkileşime girdiğinde kullanım alan ve imkânları sınırlı ise zaman içerisinde egemen unsurun dili içerisinde bozularak canlılığını yitirmektedir. Dillerin yok olma tehlikesi altına girip ölmesine neden olan diğer bir husus ise siyasi ve politik kararlardır. Bu etkenler neticesinde dil konuşurları, bilerek veya bilmeden dilin ölümüne neden olabilmektedir.

Harita 12 Suriye Türkmen Türkçesi Ağzlarının Anadolu Ağzıları ve Oğuz Grubunun Doğu Kolu ile İlişkisi

Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Suriye Türkmen Türkçesinin şimdiki ve gelecekteki durumu hakkında özetle şunlar söylenebilir:

Suriye hükümetinin Türkmenler üzerinde güttüğü politik ve siyasi tutumlar: Suriye bölgesi yirminci yılın ilk çeyreği itibarıyla Osmanlı hakimiyetinden çıkmış ve Suriye yönetimine geçmiştir. Uygulanan politikalarla (*Anadilde eğitiminin olmaması, Türkmen dili ve kültürünün ötelenmesi vb.*) bundan sonraki dönemde Türkmenlerin dillerini ve kültürlerini yaşatma alanları daralmış ve Suriye Türkmen Türkçesi kısmen pasifleşmeye başlamıştır. Hatta bugün, Türkmen nüfusun az olduğu iç

kesimlerden gelen gruplarda (*Colan*, *Hama-Humus*) Arapçanın etkisiyle bozulmaların olduğu tespit edilmiştir.

Zorunlu göçün etkileri: Hâlihazırda Arapçanın etkisi altında olan Suriye Türkmen Türkçesi, göçler nedeniyle doğal ortamından, organik bağından kopmuş kullanım alanları daralarak Türkmenler arası etkileşim azalmıştır. Örneğin, Oğuz grubu Türk lehçelerinin konuşulmadığı bir ülkeye giden Türkmenlerin anadilini kullanım alanları iyice daralmış ve Suriye Türkmen Türkçesi yok olma tehlikesi altına girmiştir. Aynı şekilde Türkiye'ye gelen Türkmenler, Suriye Türkmen Türkçesi ile Türkiye'nin bütün ağız gruplarında büyük oranda anlaşabilse de ötelenme ve dışlanma korkusuyla gidilen bölgenin ağızla konuşma çabası içerisine girmişlerdir. Doğal olarak Suriye Türkmen Türkçesinin kullanım alanları daralmış, Türkiye'de eğitim alan yeni nesil tarafından unutulmaya yüz tutmuştur. Bunu somutlaştıracak olursak, 2012'de Türkiye'ye gelen bir Suriye Türkmeni İstanbul'da yaşıyorsa İstanbul ağızla, Gaziantep'te yaşıyorsa Gaziantep ağızla, Malatya'da yaşıyorsa Malatya ağızla konuşma meyli içerisine girmiştir. Eğitim, resmî kurumlar ve kitle iletişim araçlarının standart Türkçe üzerinden işlemesi Suriye Türkmen Türkçesinin aşınma hızını artırmaktadır. Suriye Türkmen Türkçesi, 2018 yılı itibarıyla *Suriye Türkmen Türkçesi Ağzlarının Tespiti* başlıklı proje ile kayıt altına alınmıştır. Ancak 2011 ile 2023 arasındaki değişim veya bozulmanın düzeyini henüz belgelendirememiş olsak da bölge içinde olduğumuzdan Suriye Türkmen Türkçesinin gittikçe bozulup canlılığını yitirdiğine ve yok olma tehlikesi altına girdiğine şahit oluyoruz. Göçün Türkmen Türkçesindeki olumsuz etkisi, morfolojik birimlerden leksik unsurlara kadar kendini göstermektedir.

2.2.2.1. Morfolojik ve leksikolojik evrilmeler

Suriye Türkmenleri, konuştukları Türkçe ile bugün Anadolu'nun her yerinde büyük ölçüde iletişim kurabilseler de göçün verdiği psikolojik olgularla kendi ağız özelliklerini öteleyip sosyal kabul duygusuyla standart Türkiye Türkçesi veya gidilen yörenin ağız özellikleriyle konuşma çabası içine girmişlerdir. Bunların başında şimdiki zamanı Standart Türkçedeki gibi veya sosyal kabulden ötürü ikamet edilen yöredeki fonetik varyantıyla kullanma çabası gelmektedir.

Şimdiki zaman

Suriye Türkmen Türkçesinde ağız bölgelerini oluşturan boylara göre şimdiki zamanın çeşitli fonetik varyantları kullanılmaktadır. Bayır bucak Türkmen ağzında -yo; Halep Türkmen ağzında -Iy/ -Uy/ -yI/ -yU/ -î; Hama-Humus Türkmen ağzında -Iyr/ -Uyr ve -Iy/ -yI; Colan Türkmen ağzında -yA/ -yĀ/ -yAr/ -yĀr ve Colan Yörük Türkmen ağzında kullanılan -Iy/ -Uy/ -yI/ -y varyantları ağız bölgelerinin karakteristik şimdiki zaman ekleridir (Arslan-

Erol & Özdemir, 2021, s. 47-70). Standart Türkiye Türkçesinin şimdiki zaman eki *-yor*'dur. Suriye'den gelen Türkmenlerin şimdiki zaman kullanımında sosyal kabul olgusu ve ötelenmeme duygusuyla nadir de olsa *-yor* ekini kullanma gayretleri 2020'de tamamlanan *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti* adlı proje ile kayda geçirilmiştir. Zaman geçtikçe bulundukları yerle olan sosyalleşmeleri ve kitle iletişim araçlarının standart Türkçe ile işlemesi üzerine *-yor* ekinin kullanımı artmıştır. Özellikle de Türkiye'de doğup eğitim alan yeni neslin Suriye Türkmen Türkçesinin şimdiki zaman eklerini kullanım sıklıkları oldukça seyrek durumdadır.

Bayırbucak Türkmen ağzında bütün şahıslarda çekimi bulunan *-yor* eki, diğer bölgelere nazaran burada daha aktiftir.

-bēm çocuklarım ihmal olunca bırakTım. o yüzden *çalışmıyorum* yâni, ev hanımıyım, eyle oluyo. BB-24/11

-uygur türklerine çok yakın türkleri. uygur türküden *ağnaşabiliyon* mu sen? *ağnaşamıyorsun* zaten. BB-4/83

-dört yıl görme, sona pıttadağ haberi gessin toprak altında. çok zoruna *gidiyor* insanın. BB-2/125

-şindi bunu diyo, dağdan yèni açTığı zaman *dēşiriyoruz*, yaprakları *ayırıyoruz*, sürüyede biz bunun leçerini de yaparız. BB-4/109

-eşşeyi yiyomuş canavarlar, eşşeyi *yyıyorlarmış*. beyle söyleller. BB-1/310

Halep Türkmen ağzında da standart Türkçe ile etkileşimler sonucunda ortaya çıkan *-yor* eki, Bayırbucak'taki kadar yaygın olmasa bile örnekleri vardır.

-gökusu burnuma *geliyor* ğardaş. H-36/12

-iki seferden beri *geliyorsun*. o ğafası büyük yoldaşın *görüyorsun* bize ne *söylüyor*? H-41/353

-şevketlüm bizim hizmetçimiz olan mustafanın akrabesi gelmiş ticaratlık uçun bir aylık uruşat *istiyoruz*. H-41/472

Colan ve Hama-Humus Türkmen ağızları Türkiye sınırına uzak olması sebebiyle bu bölgelerde *-yor* çok nadir olmakla birlikte 2011 itibariyle yapılan zorunlu göçler neticesinde yukarıda bahsedilen sosyal nedenlerden ötürü günümüzde ekin kullanımı yaygınlaşmıştır.

-nassı edcik biz *bilmiyorum*. C-21/36

-yō *bilmiyorum*. şezil denir, bu bir çok şezil bir çocuk şeytan kimi meselen. HH-43/40

-otuz yaşınaça her kiş türkÇe bilir, yâni benim yaşımnan. yâni
küççük yoK. yâni bu dil bizde beK *kullanmıyor*. HH-2/46

Standart Türkçedeki şimdiki zamanı kullanım meyli günümüzde artmış durumdadır. Kitle iletişim araçlarının, eğitimin ve sosyal etkileşimlerin standart Türkçe üzerinden dönmesi vb. nedenlerden ötürü burada doğan veya küçük yaşta Türkiye'ye göç eden Suriye Türkmenlerinin konuştukları Türkçenin standart Türkiye Türkçesi içerisinde eridiği veya ikamet edilen ağız bölgesine göre şekil aldığı görülmektedir.

Söz varlığına dair

Suriye Türkmenlerinin söz varlığı gerek Oğuz grubunun Doğu Koluna özgü leksik verileri gerek arkaik unsurlar içermesi bakımından zenginlik teşkil etmektedir. Nitekim bu zenginlik zorunlu göçle birlikte sosyal kabul olgusu ve Türkiye'de ayıp karşılanma duygusu ile standart Türkçe içerisinde erimeye veya unutulmaya başlamıştır. Türkiye'de ayıp karşılandığından kimi kelimeler artık Türkmenlerce kullanılmaz olmuş ve söz varlığından düşmüştür. Diğer bir husus, Suriye Türkmenlerinin folkloruna bağlı uygulamalar ve bunların etrafında oluşan söz varlığı, zorunlu göç sebebiyle doğal ortamlarından kopmuştur. Dolayısıyla geldikleri yerde ortamın uygun olmaması, sosyal ve ekonomik sebepler gibi birtakım nedenlerden ötürü geleneklerine bağlı kimi uygulamalar ve bununla özdeşleşen kelimeler zamanla unutulup kullanımdan düşmüştür. Bunlardan birkaçı şunlardır;

kıç>ayak

Kıç ismi etimolojik sözlükler, dönem sözlükleri ve Türkçe sözlükte *kuyruk sokumu bölgesi*, *makat*, *ayak* ve *bacak* anlamları verilerek açıklanmıştır. Bugün standart Türkçe ve Anadolu ağızlarının genelinde bu isim argo kabul edilerek insan ilişkilerinde doğrudan kullanılmaz veya insanlar bu ismi kullanırken çekimser davranır. Suriye Türkmenlerinde *kıç* ismi ayak ve bacak için kullanılmaktadır. Türkiye'deki argo algısı Suriye Türkmenlerinde sosyal bir baskı oluşturarak *kıç* yerine *ayak* ismini kullanmaya zorunlu kılmıştır. Netice itibarıyla Suriye Türkmenleri burada kabullenme ve ötelenmeme duygusundan ötürü bu kelimeyi söz varlığından atıp yerine *ayak* ismini almışlardır.

Bacakların buralarına ne diyorsunuz siz?

-*kıç* derik, *kıçları* derik. BB-5/509

-heP *gıç*. *ayağ* yok. bilillerdi, dellerdi büyükler. ecim, dedem diyelerdi. *ayağ gapısı* dellerdi ne söylellerdi, duyardıh. C-17/340

-meselen bu bız buna *gıç* diyirik ya'ni. siz diyinniS *ayağ*. C-19/107

-biz *gıçlarım* dēřik. ayyip sizde ğonuşmak sizde *gıçlarım*. ey *gıçlarım* derdik biz buna. bu bacak, bu hep *gıçım*. C-21/652

-ben şeye diyorum kene ğoynşuma, “geydir kele bu uşa da *ayaşkabi şo kıçlarısına*”.

-hindi siz buna dersiyyiz *ayaş*. bız yok, bız *kıç* dēřik. HH-2/119

-āblāř ya‘ni *ayaşları* ag, annıları bayaS, *kıçları*, *ayaşları* ag, eblāř deller onnara. HH-27/231

çörek>ekmek

Boylar arası farklılığı yansıtan ve ağızların sınıflandırılmasında bir leksik ölçüt olabileceğini dile getirdiğimiz² *ekmek* / *çörek* denk çifti, Suriye Türkmenlerinde özellikle Colan ve Hama-Humus ağızlarında temel besin gıdasını karşılamak üzere çörek kullanımıyla öne çıkmaktadır. Bilindiği üzere standart Türkçe ve Anadolu ağızlarında temel besin gıdasını karşılamak için (*Azerbaycan Türkçesinin etkisi sebebiyle Kars ve çevresindeki ağız grupları hariç*) ekmek ismi kullanılmaktadır. Göç sonrasında, çörek kullanımının aktif olduğu Colan ve Hama-Humus Türkmenlerinde, ikamet ettikleri yerlerde temel besin gıdasını ifade etmek üzere ekmek ismi kullanıldığından sosyal iletişim ve anlaşılabilirlik hususunda çöreken eymeğe bir evrilme söz konusudur.

-*ekmek* de dēřik biz, *çörek* de dēřik. bes *çörek* fazla dēřdik. tüm türkmen de buña *ekmek* dēřlerdi. C-1/306

-*çörek* dēřik, *çörek* yapardık sajda, hamır yogururdulı aşşamdan eřkilēřik sa‘at altıdan şagar yapāřık gene. C-17/143

-bu yuķa *çörek*. hamırı topaķ topaķ yapāřık. alırıķ onu şappaga, taķta heyle. HH-2/596

-*tandür çörēęi* de tandırda yapallar. HH-27/42

danış- / konuş-

Yukarıda bahsi geçen *ekmek* / *çörek*’te olduğu gibi *danış-* ve *konuş-* fiilleri boylar arasında ayırt edici leksik ölçütlerden biridir. Güncel Türkçe sözlükte *bir iş için bilgi veya yol sormak, görüş almak, istişare etmek, müracaat etmek, meşveret etmek* şeklinde anlamı verilen *danış-* fiili, Türkiye Türkçesinde *konuş-* fiilinin anlamını ve kapsamını tam karşılamamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde aktif kullanılan *danış-* fiili, bugün Türkiye Türkçesindeki *konuş-* fiili ile denk çift durumundadır. Suriye Türkmenlerinde, özellikle Azerbaycan Türkçesinin gramatikal ve leksik özelliklerinin tespit

² Bk. Arslan-Erol, H. & Özdemir A. (2022). “Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında ekmek/çörek denk çifti ve bunun bir dil ölçütü olarak görünümü”. *Halk Gastronomisi*, Ed. Mehmet Aça, Ömür Ceylan ve Sezen Güngör, Motif Vakfı Yayınları, İstanbul.

edildiği Colan Türkmen ağzında tespit edilen danış- fiili, zorunlu göç sebebiyle yerini konuş- fiiline bırakma meyli içerisinde.

-bilmiyërim, ben *danışmyārim*, ben görmiyërim türkmeni kimsiyi boşda, *danışmam*. C-2/84

-anayın dilini bi_lokma çocuk hindi türkmen *danışmya*, 'araP *danışya*'. C-2/140

-'araPlar türkçe *danışçagımız*ı bildi, hoşlarsına gelmezdi, istemiyirler. ney bu diliniz sizin? dëllerdi. C-3/123

-biS türkmenik gızım sizin kimi, evin içinde *gonuşuşruk*, türkmen *gonuşuşruk*. biráz bes biziki ya'ni ağır geliya size, agnamiyārik ya'ni hanegimizi. C-7/81

Burada belirttiklerimiz, Suriye Türkmen Türkçesi ve kültürüne dair evrilme ve yok oluşun yalnızca birkaç örneğidir. Göç sırasında dil öğeleri ve kültürel uygulamaların en küçük parçasında bile sosyal kabul ve ötelenmeme duygusu sebebiyle evrilme ve yok oluş mevcuttur. Yukarıda folklor bölümünde ele alınan *Geçiş Dönemlerine Ait Uygulamalar*, *Halk Botaniği*, *Halk Baytarlığı*, *Geleneksel Meslekler*, *Halk Mutfağı*, *Çocuk Oyunları* konular ve bunlara bağlı uygulamalar çevresinde özdeşleşmiş dil öğeleri diğer bir deyişle kültür ile özdeşleşmiş öğeler; sosyal, ekonomik, doğal ortam vb. nedenlerden ötürü evrilme ve yok oluş süreci içerisinde. Örneğin, Bayır bucak Türkmenlerinde önemli bir kültürel değere sahip olan *güreş* ve bunun çevresinde oluşan söz varlığı göçten sonra Türkiye'de tam anlamıyla yaşatılamadığından bu kültürel derinlik yok olmaktadır. Elbette bununla birlikte güreşte birer teknik, oyun adı olan *karagı*, *yan*, *sókulma* gibi kelimeler de söz varlığından düşmektedir.

-*karagı* var, *yan* var, *sókulma* var. barmayın ucunnan tutar seni, kaldırır haviya. BB-3/28

Aynı şekilde, Colan ve Hama-Humus Türkmenlerinde manzum eserler veya halk şiirleri *yır* terimiyle karşılanmaktadır. Bu adlandırma göç sonrasında Anadolu'da aktif olan *türkü*, *şarkı* vb. terimler ile karşılanır olmuştur.

Standart Türkçe ve Anadolu ağzlarında pek bilinmeyen arkaik bir kelime olan *dumağı*, Suriye Türkmenlerince soğuk algınlığı ve gribi karşılamak üzere kısmen kullanılmaktadır. Göç sonrasında yukarıda belirtilen sosyal nedenler ve anlaşılabilirlik meselesinden ötürü bu kelime yerini grip ve nezlenin yerine bırakma meyli içerisinde.

Gribe ne diyorsunuz? Grip olunca ne yaparsınız?

-*dumağı* olugum. nane, melisa giyımızda var suriyede, siz boşda yok. C-12/115

Hastalık isimleri neler?

-sayrı, şey meselen, *ğrip*, *dumagı* yani *ğrip*. *dumagı* *ğrip* kimi
yani ordan su ağıya heyle. C-21/663

Sonuç olarak sınırlı sayıda örneklerini verebildiğimiz evrilme ve yok oluş, aslında zorunlu göçten sonra tehlikeli bir boyuta çıkmıştır. Suriye Türkmen Türkçesi ve Suriye Türkmen kültürü şüphesiz Anadolu ile ortaklıklar taşımaktadır. Bu noktada farklılıkların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Farklılıkların korunması ve sürdürülmesi noktasında olumsuz etkisi olan zorunlu göç ile, Suriye Türkmen Türkçesi ve Türkmen kültürü yok olma tehlikesi altına girmiştir. Anadolu ağızlarının devamı olmakla birlikte Suriye Türkmen Türkçesinin ve kültürünün, yok olma tehlikesi altına girmemesi adına bu bölge üzerinde akademik çalışmaların yoğunlaşması, koruma ve canlandırmaya yönelik adımların atılması gerekmektedir.

Kısaltmalar

- BB** : Bayırbucak Türkmen Ağzı
C : Colan Türkmen Ağzı
H : Halep Türkmen Ağzı
HH : Hama-Humus Türkmen Ağzı
STTA : Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları

Kaynaklar

- Arslan-Erol, H. (2018). “Göç bağlamında Suriye Türkmen Türkçesi ve Türk dili tarihindeki yeri”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, VIII (2), 33-40.
- Arslan-Erol, H. (2019). “Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarının yeri ve önemi”. *V. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, Adana.
- Arslan-Erol, H. (2020). *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*. (117K048 Kodlu TÜBİTAK 1001 Projesi). Erişim adresi: <https://app.trdizin.gov.tr/proje/TWpFMU1qazU/suriye-turkmen-turkcesi-agizlarinin-tespiti>
- Arslan-Erol, H. ve Özdemir A. (2022). “Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında ekmek/çörek denk çifti ve bunun bir dil ölçütü olarak görünümü”. *Halk Gastronomisi*, Edit. Mehmet Aça, Ömür Ceylan ve Sezen Güngör, Motif Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Arslan-Erol, H. ve Özdemir A. (2021), “Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında şimdiki zaman”, *Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarlı Armağanı*, Edit. Ali İhsan Öbek vd., Paradigma Akademi, Çanakkale.
- Aşkın, D. ve Güllüpınar, F. (2014). Göçmen Kürt gençlerinde kültürel değişim parametreleri: *İnegöl Huzur Mahallesinde Saha Çalışmasından İzlenimler*, İDEALKENT, 5(14), 277-308.
- Bademci, A. (2016). *Suriye’de Türkmenler ve Bayır-Bucak*. Ötüken Yayınları, Ankara.
- Barışık, S. (2020). “Göç kavramı, tanımı ve türleri”. (Ed. Barışık, S.), *Küreselleşen Dünyada Fırsat Eşitliği Arayışında Uluslararası Göç ve Türkiye’nin Suriye Deneyimi*, 1-25. Gazi Kitabevi, Ankara.
- Biricik, Z., & Atik, A. (2021). “Gelenekselden dijitale değişen oyun kavramı ve çocuklarda oluşan dijital oyun kültürü”. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 445-469.
- Crystal D. (2000). *Language Death*. Cambridge University, Cambridge.
- Ekici, S., & Tuncel, G. (2015). Göç ve insan. *Birey ve Toplum*, 5(9), 9-22.
- Erol, M. & Bozoğullarından, B. (2018). “Suriye iç savaşının yarattığı bir halk şairi: Bayır Bucaklı Ali Molla Musa”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11 (24), 31-46.
- Erol, M. (2012). *Halep Türkmenleri*. Grafiker Yayınları, Ankara.
- Erol, M. (2020a). “Göç ve kimlik bağlamında Suriye Türkmenleri: Suriye’de Türk, Türkiye’de Suriyeli olmak”. *İbn Haldun Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları- VI*, 115-131. İksad Yayınları, Ankara.

- Erol, M. (2020b). “Halep Türkmenleri arasında bir mutasavvıf şair: Küçük Molla ve şiirleri”. *Kaşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VII*, 167-186. İksad Yayınları, Ankara.
- Günay-Türkeş, U. (2010). *Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Keskin, A. (2023). “Göç ve folklor: literatür ve tasnif odaklı, kuramsal bir çerçeve”. *Folklor/ Edebiyat*, 29(114), 459-485.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk Halkbilimi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Özdemir, A., & Kara, M. F. (2019). “Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarının tespitinde derleme yöntemlerinin uygulanabilirliği ve karşılaşılan sorunlar üzerine”. *Littera Turca*, 2, 217-225.
- Özdemir, Ö. (2022). “Türk dünyası destanlarındaki geçiş dönemi uygulamalarında yeme-içme kültürü”. *Halk Gastronomisi*, Edit. Mehmet Aça, Ömür Ceylan ve Sezen Güngör, Motif Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Rahimi M., (2020). “Dil canlılığı bağlamında Halaç Türklerinin durumu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17 (2), 131-145.
- Türkçe Sözlük. (2011). 11. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, D. Ş. (2017). *Suriye’den Türkiye’ye göç etmiş Türkmenler üzerine bir araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, H. D. (1994). “Ebû Müslim-I Horasânî”. *Tdv İslam Ansiklopedisi*, 10. cilt, ss. 197-199.
- Yolcu, M. A., & Aça, M. (2019). “Geleneksel ekolojik bilgi ve folklor”. *Folklor/Edebiyat*, 861-871.

Web kaynakları

- URL.1: <https://www.mynet.com/dunya-ve-suriye-turkmenleri-bulusma-soleni-180104064982> (e.t. 29. 05.2023).

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA YAŞAYAN ÇIĞ SÖZÜNÜN TARİHİ VE KÜLTÜREL UZANTILARI

Mustafa SARI*

Özet

Bir milletin kültürel geçmişini incelemenin en iyi ve en sağlıklı yolların biri de sözcüklerin tarihini incelemektir. Zira sözcükler temel anlamlarının yanında kültüre ilişkin bilgiler de içerir. Deyim ya da atasözleri gibi millî özellikleri baskın olan Türkçedeki kalıp sözler de Türk kültürünün aynası gibidir.

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşayan Türkçe *çığ* sözünün tarihi ve kültürel uzantıları üzerinde durulmuş; yazılı kayıtlara göre Türkçenin söz varlığında bin yıldır yaşayan *çığ* sözünün nasıl bir süreçten geçtiği ele alınmıştır.

Bugün Standart Türkçede yaşamıyor olsa da göçebe Türkmenlerin sık kullandığı ‘Çıkmış kız *çığ*dan dışarı’ kalıp sözünün kültürel uzantıları anlatılmış, yaşam koşulları ile kalıp bir sözün ortaya çıkması arasında nasıl bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesinin ağızları, ‘*çığ*’ sözü, göçebe Türkmenler, Türk kültürü, tarihî anlambilim.

* Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi, ORCID: 0009-0006-2763-4910,

HISTORICAL AND CULTURAL DIMENTIONS OF THE WORD ÇIĞ IN TURKEY TURKISH DIALECTS

Abstract

One of the best ways to explore the cultural past of a nation is to examine the history of the words they used. Because words, especially phrases having dominant national features includes not only their basic meaning but also cultural knowladge. Turkish phrases such as proverbs and idioms reflect cultural background of Turks like a mirror.

In this study, the historical and cultural dimentions of the Turkish word *çığ* which lives in Turkey Turkish dialects are focused on. The historical journey of this word existing in Turkish vocabulary for at least a thousand years has been reseached.

Although it does not exist in Standart Turkish today, the cultural extentions of the phrase ‘Çıkmiş kız *çığ*dan dışarı’ (It means neywly married girls should be with their husbands) which is frequently used by nomadic Turkmens are dwelt on. The relationship between the living conditions of nomadic Turkmens and this idiom has been determined.

Keywords: Dialects of Turkey Turkish, the word ‘*çığ*’, Nomadic Turkmens, Turkish culture, historical semantic.

1. Giriş

Bir milletin kültür tarihini incelemenin onlarca yolu vardır. Mesela arkeolojik kazılar sayesinde uzak geçmişimize ait kültürel unsurlar hakkında yeni yeni bilgilere ulaşabiliriz. Kazakistan'daki arkeolojik kazılarda bulunan ve kayıtlara Altın Elbiseli Adam biçiminde geçen altın işlemeli zırh, Türk tarihi ve kültürüne ilişkin bugüne kadarki bilgilerin yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır.

Resim sanatı üzerinde yapılan incelemeler de kültür tarihimiz hakkında bilgiler sunabilir. Örneğin, Servet Somuncuoğlu (2011), *Taştaki Türkler* adlı muhteşem eserinde, kayalara çizilmiş resim ve şekillerden yola çıkarak Türklerin tarih sahnesine çıkışına kadar götürür bizi. Daha yakına gelirse Nedim Gürsel (2009), *Resimli Dünya* adlı romanında Rönesansla birlikte Batı resminde görülmeye başlayan Türk tasvirlerinin izini sürer. Özellikle, giyim kuşamda ve ev dekorasyonunda Batılı tablolara yansımış olan Türk izleri ilgi çekicidir.

Kuşkusuz, mimari eserler ya da heykeller üzerinde yapılacak olan incelemeler yoluyla da kültür tarihimiz hakkında birtakım bilgilere ulaşabiliriz. Ancak bunların hiçbirisi dil özellikle de sözcükler üzerinde yapılacak olan çalışmalar kadar kapsamlı ve detaylı bilgiler sunmaz bize. Yazılı ve sözlü bütün kültürel değerler dille kaydedildiği ve aktarıldığı için dil, sosyal yapının ve kültürün aynası durumundadır (Korkmaz, 1995, s. 674). Örneğin, İngilizler kendi kültürel değerlerini en iyi yansıtan eserlerin 16. yüzyılda yaşamış olan William Shakespeare tarafından yazıldığını, kaybolması durumunda sadece onun eserlerinden yola çıkarak İngiliz kültürünü yeniden inşa edebileceklerini iddia ederler. Bu yüzden tarihsel metinler üzerinde yapılacak olan incelemeler, dil ve kültür tarihimiz açısından büyük önem taşımaktadır. Zira edebî metinler ve dolayısıyla dil, kültürün hem taşıyıcısı hem de aktarıcısıdır (Korkmaz, 1995, s. 676).

Sözcükler, hele hele atasözü, deyim, alkış ya da kargışlar gibi millî özellikleri baskın olan kalıp sözler, milletimizin kültürel bağlamda nasıl bir süreçten geçtiğini anlatır bize. Bu itibarla denilebilir ki sözcüklerin tarihi, aynı zamanda kültürün tarihidir. Ne var ki sözcük ve etimoloji çalışmalarımız ağırlıklı olarak tarihsel süreçte ortaya çıkmış ses, biçim ve anlam değişimlerine odaklanmakta, konunun kültürel boyutu çoğu zaman göz ardı edilmektedir.

Bu çalışmada *çığ* sözünün tarihî, coğrafi ve kültürel uzantıları incelenecektir. Öncelikle, ilk metinlerimizden günümüze kadar *çığ* sözünün nasıl bir süreçten geçtiği üzerinde durulacak, zaman içinde sözcüğün anlamında ortaya çıkan özellikler tespit edilecektir. Ardından *Derleme Sözlüğü*'ndeki kayıtlara bağlı kalınarak 'sözcük haritası' oluşturulacak ve

bölgelere göre değişen anlam özellikleri ele alınacaktır. Son olarak, maalesef yazılı kayıtlara geçmemiş ancak Yörüklerin dünyasında sık kullanılan ‘çıkış kız çığdan dışarı’ deyiminin kültür tarihimizdeki yeri üzerinde durulacaktır.

2. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yaşayan Çığ Sözü'nün Tarihî ve Kültürel Uzantıları

2.1. Sözcüğün Tarihî ve Coğrafi Uzantıları

Çığ sözü'nün Türk dili ve kültüründeki yerine geçmeden önce birazdan aktaracağım bilgilerin daha iyi anlaşılabilmesi için sözcüğe kaynaklı eden bitkinin görselini incelemekte fayda var.

Derleme Sözlüğü'ndeki kayıtlara göre *çığ* sözcüğüne ilişkin bilgiler şöyledir:

1. Süt kazanlarının üzerini kapatmak için kamıştan yapılan örtü. (Eşme-Uşak; Çamköy, Gölhisar, Başköy, Çerçin-Burdur; Darıveren, Acıpayam, Bekilli, Çal-Denizli; Sivrihisar, Tokat, Bozan-Eskişehir; Afşin ve

köyleri-Maraş; Gürün, Kangal- Sivas; Karahoca, Haymana-Ankara; Genezin, Avanos- Nevşehir; Bor-Niğde; Ereğli-Konya; Misis-Adana; Datça-Muğla)

2. Çadırlarda kamıştan yapılan bölme. (Urfa; Mut-Mersin; Kerkük)

3. Keçi ve koyun yavrularını koymak için kamıştan veya tahta parçalarından yapılmış ağıl, çit. (Bademli, Dinar-Afyon; Devri, Bucak, Salda, Yeşilova-Burdur; Sivrihisar-Eskişehir; Tabaklar, Eflani-Zonguldak; Amasya; Niğde; Gökdere, Osmaniye-Adana)

4. Ucu dikenli bir çeşit kamış. (Emirdağ-Afyon; Bağlılı, Eğridir-Isparta; Yukarıkaraçay, Acıpayam-Denizli; Tefenni-Burdur; Bafra-Samsun)

5. Tınas savrulurken samanla tane arasına dikilen uzun değnek. (Navlu, Yaşilova, Karamanlı, Tefenni-Burdur)

6. Kurumuş afyon sapı. Yakmak için şu afyon çığları ne kadar güzel. (Kavak, Yeşilova-Burdur; Akşehir-Konya)

Kayıtlara geçmemiş olsa da sözcük, Kahramanmaraş'ta 'Üzerinde tarhana kurutulan, incecik kamışlardan ya da çığ bitkisinden hasır gibi örülmüş yaygı.' anlamıyla kullanılmaktadır. Bu bilgilere göre sözcük; Adana, Afyon, Amasya, Ankara, Burdur, Denizli, Eskişehir, Isparta, Kerkük, Konya, Maraş, Mersin, Muğla, Nevşehir, Niğde, Osmaniye, Samsun, Sivas, Urfa, Uşak ve Zonguldak'ta bilinmekte ve kullanılmaktadır. Sözcüğün coğrafyasına ilişkin harita aşağıdaki gibidir:

Sözcüğün kökeni ve etimolojisine ilişkin müstakil bir akademik çalışma bulunamamış ancak yapılan taramalar sonucunda, başka bir konu bağlamında sözcüğe değinen makaleler tespit edilmiştir. Konuya ilişkin en detaylı bilgiler, Ferhat Karabulut ve Elanur Kazanlar (2008) tarafından kaleme alınan, 'Türk Dilinin Eskiçil Bir Kelimesi *Alaçuk*: Yapısal-Kökenbilimsel Bir Analiz' başlıklı çalışmada yer almaktadır. Çalışmada esasen *alaçuk* sözcüğünün kökeni ele alınmış, sözcüğün *ala* ve *çığ* sözcüklerinin

birleşmesiyle oluştuğu belirtilmiştir. Bu bağlamda *çığ* sözcüğü hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiş; Clauson ve Hasan Eren'in etimoloji sözlüklerinde sözcüğün nasıl değerlendirildiği, tarihî metinlerimiz ile diğer Türk lehçelerinde kayıtlı olan biçimleri üzerinde durulmuştur:

‘...Ali Şir Nevai Muhakemet’ül-Lügateyn’de: “Bir mûte’ayyin nime ak öydür. Anga xargâh (19) at koyuvturlar. Ammâ anıng eczâsınâg köpini Türk tili bile ayturlar. Andak ki tünğlük ve üzük ve torluğ ve basruğ ve çığ (20) ve kanat ve gözünek ve uğ ve bağış ve bosağa ve irkene” (Özönder, 2011, s. 176). 15 Senglah 217 v 18 çığ: hâ’iti est ki bi-şekl-i perde ez nây ve çübhâ-yı bārîk sāhte ez pîş der-hâne ve har-gâh âvîzend”, Abuşka 240 çığ “kamıştan iple dokunan hasıra derler ki har-gâh duvarına tutarlar”, Lugat-i Çağatay ve türki-yi Osmanî 162 çığ “kamış ve çübdan örme yüksek çit”, Versuch eines wörterbuches der Türk-Dialecte (Opit Slovarya tyurkskix nareçiy 3. Cilt) 2108 çığ ve 2105 çî şeklinde yer verilmiş (Özönder, 2011, s. 58-59)’

Saadettin Gömeç (2011) de ‘Türk Tarihinde Sek El, Çig, Çigil Meselesi’ başlıklı makalesinde konuyla ilgili bilgiler vermiştir. Buluç, Çigil Türklerinin tarihi ve yaşadıkları coğrafyaya ilişkin bilgiler verirken Çigil sözünün Çik ve İl biçimlerinin birleşiminden oluştuğuna ilişkin bilgileri tasdik eder. Macar Türkolog Laszlo Rasonyi’yi kaynak göstererek Macarların 13. yüzyılda Türklerin yaşadığı bölgeye Çiglamezö (Csigla= korunaklı, yüksek çitli yer) dediğini, bunun da Çigil sözünün etimolojisi ile örtüştüğünü söyler. Ne var ki Orhon Yazıtları’ndaki Çik’ler ile Çigillerin farklı coğrafyalarda yaşadığını bu yüzden de bunların aynı ulus olamayacağını, iki ayrı Türk boyu olması gerektiğini belirtir. Buluç, bugün Romanya Sekelistan bölgesinde yaşayan Sek Ellerin Türk olduğu tezini dile getirip Sek El ve Çik İl sözleri arsında da ilişki kurar. *Çikil* (Çigil) biçimi, Gülnisa Aynakulova’nın (2013) ‘IX-XII Yüzyıllarda Fergana’da Yerleşmiş Türk Boyları’ adlı çalışmasında da yer almaktadır.

Talat Tekin (2006) Orhon Yazıtları’nda geçen ve Gömeç’in Çigil (Çik İl) ile ilişki kurduğu *çik* sözüne sadece ‘kavim adı’ biçiminde anlam vermiştir:

‘... (a)ltı ot(u)z y(a)ş(ı)ma : **çik** : bod(u)n : kırk(ı)z : birle : y(a)gı : boltı : kem k(e)çe : **çik** tapa : sül(e)d(i)m..’ (... Yirmi altı yaşında Çik halkı, Kırgızlarla birlikte bize düşman oldu. Yenisey nehrini geçerek Çiklere doğru sefer ettim...)

Sözcüğün Uygur Türkçesindeki anlamını Ahmet Caferoğlu (1968) ‘Çığ: 1. Bir bitki adıdır. 2. < Çin çî’k ‘ayak, litre.’ biçimde kaydetmiştir. Kaşgarlı Mahmut’un 11. yüzyıl Türk dünyasından derleme yaparak oluşturduğu Divanu Lügatî’t-Türk adlı sözlükte de madde başı yapılmıştır *çığ* sözcüğü:

Çığ: Göçebelerin sele sazından (çığ otundan) yaptıkları çadır örtüsüdür. Bu, kamıştan daha ince ve daha yumuşaktır. (III-128)

Çığ: Bir Türk arşınıdır. Arap arşının üçte ikisi kadardır. Göçebeler bununla bez ölçerler. (III-128)

Eski Uygurcada bitki adı olarak kaydedilen sözcük Karahanlı Türkçesinde hem bitki adı hem de araç-gereç adı olarak çıkar karşımıza. Sözcüklerde bu tür anlam genişlemeleri olağandır.

Ahmet Caferoğlu'nun aksine Clauson (1972) sözlüğünde, *Divanü Lügati't- Türk*'te olduğu gibi 'kamış' anlamındaki *çığ* ile 'arşın, ayak' anlamındaki *çığ* sözcüklerini iki ayrı madde olarak açıklamış, böylece her iki sözlüğün birbirinden farklı olduğunu vurgulamıştır. İlk sözcük için 'Genel olarak kamış biçiminde adlandırılrsa da esasında kamış değil bozkırda yetişen ince ve sert dalları olan bir tür ot.' açıklamasını yapar. Sözcük Rusçaya *chii*, Farsçaya da *ciq* biçiminde geçmiştir. İkinci sözcük ise Çince'den alınmıştır ve uzunluk ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un Türk arşını olarak kaydettiği sözcüğün Çince'den ödünçleme olduğunu söyler Clauson.

Peki 'Türk arşını' anlamındaki Çince'den ödünçleme olabilir mi? Kanaatimize göre sözcüğün bu anlamı, söz konusu bitkinin ortalama boyuyla ilgili olmalıdır. Ağırlık ya da uzunluk gibi bir ölçü oluşturmanın için en basit ve yaygın yolu, çevremizdeki ya da kendi hayatımızdaki en yakın olan unsurları ölçüt olarak kullanmaktır. *Kulaç*, *kariş*, *beygir gücü* gibi kavramalar hep bu yolla oluşturulmuştur. Aslı Pehlevi (Orta Farsça) olan *arşın* sözünün de esasen 'dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kısmın uzunluğu' anlamına geldiğini belirtelim.

Kaşgarlı'nın dediği gibi göçebe Türkler, kendi hayatlarında önemli olan *çığ* bitkisinin ortalama boyunu kumaş ölçmede kullanmış ve sözcüğe uzunluk ölçüsü anlamı da yüklemiş olabilirler. Bu yöntemle sözcük oluşturmak, başka bir dilden ödünç sözcük almaktan daha eski ve daha kolaydır.

Clauson, Çince *çığ* (ayak) sözcüğünün yaklaşık 35 cm. tekabül ettiğini söyler. Ancak, bir arşın yaklaşık 68 cm olduğuna göre Yörüklerin *çığ* dediği kumaş ölçüsü de aşağı yukarı 45cm olmalıdır.

Çığ bitkisinin değil ama farklı ağaç çubukların Yörükler tarafından ölçü aracı olarak kullanıldığına küçükken ben de tanıklık ettim. Çocukluğumun geçtiği Tarsus'un Bahşiş köyü sakinlerinin nerdeyse tamamı, Karakoyunlu Yörüklerinin Bahşiş oymağından oluşmaktadır. Köyde 'değişik' adı verilen bir tür imece usulüyle sütler, sırasıyla bir kişide toplanırdı. Sırası gelen komşu, en az altı yedi kişilik 'değişik grubu'nun getirdiği sütleri, peynir ya da yağ yapmak için kullanırdı. Nenem kendi sırasında, komşulardan aldığı

sütü, belli bir kaba boşaltır, sonra da sütün içine daldırdığı çubuğa çentik atardı. Bu çentik atma işine de *bel koyma* denirdi. Çentiğin atıldığı yer borçlu olduğu sütün miktarını gösterirdi. Her komşu için ayrı ayrı biriktirilen çubuklar, ödeme zamanı geldiğinde yeniden kullanılırdı.

Kullanım sıklığı düşük de olsa sözcük, Anadolu sahasında yazılmış olan eserlerde de geçmektedir. *Tarama Sözlüğü*’nde ‘Çadırlarda çubuklardan örülmüş paravan gibi bölme.’ biçiminde anlam verilen sözcüğün örneği 16. yüzyılda Bursalı Lami Çelebi’nin Kanuni Sultan Süleyman’ın emriyle Farsçadan Türkçeye çevirdiği *Veyse ve Ramin* adlı mesneviden (Eserin Farsça aslı, Cürcanlı Fahrüddin tarafından yazılmıştır.) alınmıştır:

Reva mı gün sıvanmak balçığ ile

Otağ-ı Adnı tutulmak çığ ile ‘Güneş balçıkla sıvanamayacağı gibi cennet otağları da çığdan yapılmış çadıyla bir tutulamaz.’

Lami Çelebi, Ali Şir Nevai’den uyarlayarak yazdığı *Ferhad-name* (Ferhad ile Şirin) mesnevisinde de kullanmıştır sözcüğü:

Kurulmuş gül için çığ u alaçuk

Kala mürğ-i kafes gibi niçe yıl ‘Bön ve ahmak olanlar için çığdan çadırlar yapılmış, içinde kafesteki kuşlar gibi yıllarca içinde yaşar.’

Hasan Eren (2020) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı çalışmasında sözcüğü *çiğ* biçiminde kaydetmiş ve şu bilgileri vermiştir:

Çadırda çubuklardan yapılmış bölme. Yerel ağızlarda ‘oğlak ve kuzular için kaçıştan yapılmış ağıl’, ‘kamıştan örülmüş örtü’, ‘saman taşımak için kağınlara konulan çit’ olarak da kullanılır. Anadolu’da bir çeşit kamışa da *çığ* adı verilir. Ağızlarda *çığ* ve *çiğ* olarak da geçer. Orta Türkçede göçebelerin *çığ* otundan yaptıkları çadır örtüsüne *çığ* adı verilir.

Konuyla ilgili tarihi sözlüklerdeki kayıtlara da değinelim. Mütercim Asım’ın Tebrizli Hüseyin bin Halef’den tercüme ettiği *Bürhan-ı Katı* adlı sözlükte yaptığı açıklamalar şöyledir:

Çığ: Türkide dahi *çığ* denir. Çit ve çubuktan duvar tarzında örüp ekseriya haşem-nişin çadırları içre bir tarafa çekerler; ensesine eşyalarını korlar ve karıları dahi anda ikamet ederler. Güya harem odaları menzilindedir.

Bu açıklamalar, sözcüğün Farsçada da bilindiğini, geniş ailelerin yaşadığı büyük çadırlarda, hasır gibi örülmüş *çığ*larla oluşturulan oda ya da bölme (harem) anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Ahmet Vefik Paşa’nın 1876 yılında basılan *Lehçe-i Osmani* adlı sözlüğünde kayıtlı olan bilgiler toplumsal dilbilim açısından dikkat çekicidir:

Çığ: Avaz-ı bülend, yüksek set. Kamış ve hasırdan örme yüksek çit, büyük çadırların bölmeleri. Nezaket iktizası paravan denmelidir. Yüksek havaleli, sesli çıyırıtılı kar. Dağdan yuvarlanan kar kümesi.

Ahmet Vefik Paşa'nın sözcükle ilgili bakış açısı ve yaptığı açıklamalar sorunludur. Paşa, Türkçe çığ sözcüğünü, büyük bir olasılıkla daha çok Yörükler kullandığı için kaba bulmuş olacak ki sözlüğünde, Türkçe 'çığ' yerine nezaket gereği Farsça 'paravan' sözünün kullanılması gerektiğini vurgulamıştır.

Alt ve üst kültür ilişkisinin söz varlığına yansımaları gösteren bu talihsiz açıklamalar, modernizm ve post-modernizm arasında son yıllarda artarak devam kavganın esasında daha eskilere dayandığını da gösterir. Bu anlayışa bağlı olarak yazık ki Türkçe bir sözcük, standart Türkçede kendine yaşam alanı bulamamış sadece Anadolu ağızlarında varlığını devam ettirebilmiştir. Bu bakış açısının Türkçenin aleyhine İngilizce gibi batı dillerinin lehine hâlen deva ettiği söylenebilir.

Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türki* adlı sözlüğünde sözcüğün anlam sıralamasını şöyledir:

Çığ: 1. Dağdan yuvarlanan kar kümesi. 2. Kamış ve saireden yüksek çit. 3. Çadır bölmesi. 3. Yüksek ses, gürültü, yaygara.

Kamus-ı Türki'deki ilk üç madde, Türk Dil Kurumunun genel ağ üzerinden hizmete sunduğu *Güncel Türkçe Sözlük*'e de olduğu gibi aktarılmıştır:

1. isim, Dağın bir noktasından kopup yuvarlanan ve yuvarlandıkça büyüyen kar kümesi.
2. isim, halk ağzında, Bölme veya paravan.

Bu anlam sıralaması doğru mudur? *Kamus-ı Türki*'de ve *Güncel Türkçe Sözlük*'te iddia edildiği gibi 'Yuvarlandıkça büyüyen kar kümesi' anlamındaki çığ sözü ile 'Bölme, paravan' anlamındaki çığ sözcüğü aynı kelime midir? Eğer öyleyse iki anlam arasında nasıl bir ilişki vardır ve bu anlam sıralamasını belirleyen ölçüt nedir? Yoksa bunlar anlamları farklı sesteş iki sözcük müdür? Her iki sözcüğün de yansıma seslerden oluştuğu iddiası doğru kabul edilirse anlam sıralaması isabetli olabilir. Değilse bu iki sözcük farklı iki madde yapılmalıdır.

2.2. Sözcüğün Kültürel Uzantıları

Atasözleri, deyimler, ikilemeler, alkış ya da kargışlar gibi kalıp sözlerde kullanılan sözcükler kültürel bakımından daha güçlü ve daha uzun ömürlüdür. Tarihî metinlerimizde kayıtlı ancak standart Türkçeye geçememiş çok sayıda kelimenin bugün sadece kalıp sözlerde yaşadığı bilinmektedir.

Mesela *eğri büğrü*, *ev bark*, *yorgun argın* gibi. Bu ikilemelerde geçen *büğrü*, *bark* ve *argın* biçimlerinin bugün Standart Türkçede tek başına kullanımı yoktur (Sarı, 2001).

Kahraman Maraş'ın Göksun ilçesinde Yörük-Türkmen kadınlarının yaygın olarak kullandığı 'çıkılmış kız çığdan dışarı' deyiminde geçen *çıg* sözcüğü standart Türkçede kullanılmamaktadır.

Yeni evlenen kızların babaevine sık gelmesini eleştiren bu deyim, Yörük-Türkmenlerin dünyasında özel bir yere sahiptir. Eskiden, 50-60 cm yüksekliğindeki *çığ* bitkisinin çubukları ya da incecik kamışlar, alt ve üst kısmından kalınca iplerle hasır gibi örülerek bir araya getirilir, istenilen uzunluğa gelince de örülmüş olan *çığ*, paravan gibi gerilerek keçi ya da koyun ağıllarının içinde ayrı bir oda oluşturulurdu. Ağıl içindeki bu küçük bölmeye de annelerinden ayrılması gereken keçi ve koyun yavruları konulurdu. Sözcüğün çadırlarda oluşturulan harem kısmı ve bahçe çiti anlamları daha ortaya çıkmış olmalıdır.

Yörüklerin yaşam koşullarına ilişkin bu bilgi, kalıp sözün yeni evlenmiş kızlarla olan bağlantısına da ışık tutmaktadır. Benim çocukluğumda, yeni evlenen kızların kocası ve kocasının ailesi ile bir an önce güçlü bir aidiyet kurması beklenir; bu yüzden de özellikle evliliğin ilk yıllarında babaevine sık gelmesi hoş karşılanmazdı. Yeni evlenen kızlar, canı her istediğinde anne sütü almasın, kendi kendine beslenmeyi de öğrensün diye *çığ*'ın öbür tarafına bırakılan oğlak ve kuzulara benzetilmiştir bu kalıp sözde. Sürekli anne sütü almak, oğlak ve kuzuların gelişimi için çok da sağlıklı değildir. Sağlıklı bir gelişim için doğumu takip eden ilk ayın sonunda oğlak ve kuzular, önce yem sonra da ot yemeye alıştırmış olmalıdır. İşte bu kalıp söz de kızların yeni evine sahip çıkmasına, kocası ile güçlü bir bağ kurmasına ve sağlıklı bir evlilik için daha yolun başında üzerine düşen sorumlulukların bilincinde olmasına işaret eder.

Söz konusu deyimle bir taraftan yeni evlenen kızların babaevine sık gelmemesi gerektiğini ihtar eden atalarımız diğer taraftan kızın akrabalarının yeni evlileri çok da rahatsız etmeme konusunda uyarmaktadır. Mesela 16. yüzyıl şairi Güvahi aşağıdaki şöyle uyarır, kız tarafını:

Kızın ardınca çok varmağı kogıl

Gönül verme güyegü olmaz ogul 'Kızın arkasından çok gitmekten vazgeç; damada da gönül verme, kendi oğlun gibi olmaz.'

Bugün cinsiyet eşitsizliği, kadın hakları, kız çocuklarına değer verilmemesi gibi toplumsal sorunlar yaşadığımız bilinen bir gerçek. Yazık ki bir türlü çözülemeyen, bu yüzden de çokça dillendirilen bu tür sorunlara bağlı olarak deyim, bugün insanın içini burkan bir benzetme gibi görünse de

esasinda önemli bir hakikatin altını çiziyor bu kalıp söz. Feminist düşünce her ne kadar bu tür deyim ya da atasözlerini doğru bulmasa da istatistikler bu konuda ataların haklı olduğunu gösteriyor. Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) 2021 yılında ülkemizdeki evlenme ve boşanmalara ilişkin hazırladığı rapor, bu kalıp sözdeki vurgunun ne haklı olduğunu göstermektedir. Rapora göre 2021 yılındaki boşanmaların %33,6'sı, evliliğin ilk beş yılında gerçekleşmiş. Yazık ki oldukça yüksek bir oran...

Evlilik hayatına ilişkin bir hakikati kendi yaşam koşullarına bağlı olarak dile getiren Yörükler, /ç/ ve /ş/ sesleri ile kulağa hoş gelen bir ses uyumu oluşturmuştur bu deyimde.

3. Sonuç

Yapılan tarama ve değerlendirmelere bağlı olarak ulaştığımız sonuçlar aşağıda maddeler hâlinde sıralanmıştır:

1. Macarların 13. yüzyılda Türklerin oturdukları bölgeye Çiglamezö 'Csigla: korunaklı, yüksek çitli yer' demesi, bitkilerin yetiştikleri bölgeler adı olarak kullanılmasına ilişkin düşünceyi desteklemektedir. Coğrafyaya özgü bitki örtüsünün yer adı olarak kullanılması bugün de yaygındır. Söğüt, Defne ya da Kavak gibi yer adları esasen o bölgede çok yetişen bitki adlarından gelmektedir.

2. Tarihteki Çiğil Türkleri ile çiğ bitkisi arasında bir ilişki var mıdır? Bitki adı coğrafya adına, coğrafya adı da kavim ya da boy adına dönüşmüş olabilir. Yörüklerin dünyasında aşiret adlarının keçi, koyun ya da at gibi hayvanlar üzerinden türetildiği bilinmektedir. Örnek: Karakeçili, Karakoyunlu, Sarıkeçili, Akkoyunlu, Alayuntlu, Atçeken. Ancak kültürümüzde bitki adlarının böylesi türetmelerde kullanılması daha düşük bir olasılıktır.

3. Sözcüğün bitki adı olarak kullanımını tanımlayan ilk örnekler Uygur Türkçesi metinlerinde çıkar karşımıza. Bu arkaik anlam bugün 'Ucu dikenli bir çeşit kamış' biçiminde Afyon, Burdur, Denizli, Isparta ve Samsun'da yaşamaktadır. Sözcüklerin en arkaik biçim ve anlamlarını koruyan yerleşim yerleri ağız araştırmaları açısından önemli ve önceliklidir.

4. Yazı dilimizde kayıtlı bu en eski anlamı koruyan yerleşim yerlerinin nüfusu ağırlıklı olarak Yörüklerden oluşmaktadır. En eski biçim ve anlamları koruyan Yörük ağızlarından daha çok derleme yapılmalıdır.

5. Esasen bitki adı olan çiğ sözü, zaman içinde bu bitkiden elde edilen araç, gereç ve aletlere de ad olmuştur. 'Süt kazanlarının üzerini kapatmak için kamıştan yapılan örtü', 'çit', 'çadırlarda oluşturulan bölme', 'kuzu ve oğlaklar için ağıllarda oluşturulan bölme.' vb. Aynı durum başka sözcüklerde de

görülmektedir. Mesela Türkçe *kargı* sözcüğü ‘Gövdesi 5-6 metre yüksekliğe erişebilen, çok yıllık bir bitki, kamış, saz.’ anlamındadır. Ancak sözcük zaman içinde ‘Dalyanlarda büyük balıklar için kullanılan demir kanca.’ ve ‘Silah olarak kullanılan, ucu sivri ve demirli mızrak.’ anlamları kazanmıştır. Bu örnekte de bitki adı, bitkiden elde edilen araç gereç ve alet anlamı kazanmıştır. Benzer biçimde, Arapça hasır sözcüğü de hem bitki adıdır hem de ‘Bu bitkinin dallarının örülmesiyle elde edilen taban örtüsü.’ anlamındadır.

6. Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşayan arkaik biçimler için sözcük haritası oluşturarak hangi yerleşim yerlerinin kültürel bakımdan birbirine daha yakın olduğu görsel hâle getirilebilir. Bu tür görseller eğitim öğretimde kullanılarak bilginin daha kolay öğrenilmesi ve daha kalıcı hâle gelmesi sağlanabilir.

7. Standart Türkçede yaşamayan, varlığını sadece ağızlarda sürdüren deyim, atasözü ya da alkış gibi kalıp sözlerin derlemesi ve kayıt altına alınması için özel çalışmalar yapılmalıdır.

8. Türk Dil Kurumu, Cumhuriyetin ilk yıllarında fişleme yoluyla oluşturulan *Derleme Sözlüğü*’nde olduğu gibi, bu konuda da öncü olmalıdır. Kurum’un genel ağ sayfasında özellikle kalıp sözleri kaydetmek için bir başlık açılabilir. Üniversiteler ve Millî Eğitim Bakanlığının ilgili birimlerinin yardımıyla kısa sürede çok sayıda veri toplanabilir. Bu veriler bilimsel bir komisyonun onayından geçtikten sonra veri tabanına aktarılabilir.

9. Devletler kendi tarihî kökenlerini tanıklamak için arkeolojik kazılara milyonlarca lira harcamakta; bu kazılardan çıkan tarihî eserleri sergilemek ve tanıtmak için yine milyonlarca lira harcayarak müzeler kurmaktadır. Kültürümüzün tarihî kökenlerini anlatan kalıp sözler de müzelerde sergilenen eserler kadar kıymetlidir ve korunmaya muhtaçtır. Müzelerde bu tür kalıp sözler de sergilenebilir.

10. Bu konuda, çocuk kitapları yazarı Şermin Yaşar’ın Ankara’da kurduğu Türkiye’nin ilk Kelime Müzesi örnek alınabilir. Şermin Yaşar, 2022 yılında açılan Kelime Müzesi vasıtasıyla çocukların dil gelişimine yardımcı olmayı hedeflediğini belirtmiştir. Benzer bir çalışma özellikle unutulmuş ya da unutulmaya yüz tutmuş deyimler ya da atasözleri gibi kalıp ifadeler için de yapılabilir. Her şehir kendi yöresinde kullanılan kalıp sözleri, varsa görselleri ve hikâyesiyle birlikte, mevcut müzenin herhangi bir yerinde sergileyebilir.

11. Yörüklerin kendi yaşam koşullarından oluşturdukları ‘Çıkmış kız çığdan dışarı’ deyimini önemli bir hakikate işaret etmektedir. Bu tür deyimle sadece bildiri ya da makale sayfalarında kalmamalı, basılı ya da dijital sözlüklere de aktarılmalıdır. Mesela *Güncel Türkçe Sözlük*’teki *çığ* maddesi altına ya da *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*’ne alınabilir.

12. Deyim, yeni evlenen genç kızlar açısından evliliğin gerektirdiği sorumluluğu hatırlatmaktadır. Feminist düşünce, bu deyimlere itiraz edip ‘Sorumluluk neden sadece genç kızlara yüklenmektedir. Bu, cinsiyet ayrımcılığını tetikleyen bir bakış açısıdır ve yanlıştır.’ diyebilir. Ancak belirtmek isterim ki Yörüklerin dilinde, evlilikle ilgili sadece kızlara değil delikanlılara da nasihat eden kalıp sözler bulunmaktadır. Mesela Standart Türkçede yaşamayan ancak Yörüklerin sık kullandığı ‘Avrat yok, akıl yok’ biçimindeki kalıp söz, erkeğin kadın aklına muhtaç olduğunu hatırlatmaktadır.

13. Son 50-60 yılda, her kültürün kendi doğrularıya var ve haklı olduğunu iddia eden postmodern bakış açısı kültürden sanata, sosyolojiden siyasete kadar birçok alanda modernizm karşısında güç kazanmış, buna bağlı olarak da alt ve üst kültür ilişkisi bugün değişmiştir. Ahmet Vefik Paşa’nın *çığ* sözüne ilişkin talihsiz açıklamasında olduğu gibi doğruyu sadece modern olanda aramak ve buna bağlı olarak sözcükleri küçümsemek son derece yanlıştır. Bu bakış açısı, sözcüklere ve sözcüklerin arkasındaki kültürel değerlerimize zarar vermekten başka bir şeye yaramaz.

Kaynaklar

- Arat, R. R. I (1991). *Kutadgu bilig metin*, Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. II (2003). *Kutadgu bilig çeviri*, Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. III (2003). *Kutadgu bilig indeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lügati't-Türk tercümesi* I, II, II, Türk Dil Kurumu.
- Aynakulova, G. (2013). IX-XII Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, C. 77, 280, 833-848.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, Türk Dil Kurumu.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*, Oxford Press.
- Eren, H. (2020). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü* (Haz. Prof. Dr. Haluk Akalın), Türk Dil Kurumu.
- Gömeç, S. (2011). Türk Tarihinde Sek El, Çig, Çigil Meselesi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18, 2, 49-60.
- Gürsel, N. (2009). *Resimli dünya*, Alfa.
- Karabulut, F.; Kazanlar E. (2018). Türk Dilinin Eskicil Bir Kelimesi *Alaçuk*: Yapısal-Kökenbilimsel Bir Analiz, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, V. 4, 2, 404-427.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk dili üzerine araştırmalar*. I. Türk Dil Kurumu.
- Ögel, B. (2000). *Türk kültür tarihine giriş VII: Türklerde ordu, ordugâh ve otağ*, Kültür Bakanlığı.
- Sarı, M. (2001). Türkiye Türkçesinin söz varlığında sözcüklerin tek biçimler hâlinde yaşaması, *Türk Dili*, 591, Mart 2001, Türk Dil Kurumu, 300-312.
- Somuncuoğlu, S. (2011). *Taştaki Türkler*, İlke.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu.

**BAHAEDDİN ÖGEL’İN TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ (I-IX)
ESERİNDE ANADOLU AĞIZLARINA DAİR VERİLER ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME
Mustafa Selçuk DİLSİZ***

Özet

Bahaeddin Ögel, hayatını Türk kültürünü araştırmaya adanmış yüzlerce makale, onlarca kitap yazmış önemli bir bilim adamıdır. Bugün Ögel’in eserleri başta tarihçiler olmak üzere dilciler, arkeologlar ve hatta sosyologların başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Ögel’in eserleri dikkatli incelendiğinde onun tarihçi kişiliğinin yanında bir dilci gibi dil meselelerine de eğildiği görülmüştür. Her ne kadar kendisi “Biz bir dilci değiliz. Sözlerin mânâlarından sosyal hayata inen bir tarihçiyiz” dese de hem Eski Türkçe hem Türk lehçeleri hem de Türkiye Türkçesi ağızları üzerine bazı görüşler ileri sürmüştür. Bahaeddin Ögel, dokuz ciltlik eserinde eski Türk kültürü ile Anadolu arasında bir köprü kurmayı amaçlamıştır. Bu köprüyü ise dil malzemeleri aracılığıyla inşa etmiştir. Bu dil malzemelerinin dayandığı kaynaklar ise yazıtlar, Uygur metinleri, Dîvânu Lugâtî’t-Türk, Kutadgu Bilig, Anadolu metinleri, Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğüdür. Bu bildiride Ögel’in ağız ve lehçe terimlerini nasıl değerlendirdiğinden bahsedilecek, Anadolu ağızları ve Derleme Sözlüğü’ndeki sözcükler üzerine yaptığı tespitlere yer verilecek ve bu tespitler günümüz verileri esas alınarak değerlendirilecektir. Örneğin Ögel, Derleme Sözlüğü’nde geçen yolak, köpçek, kalcak, köçer ağaç gibi sözcüklere yer vermiş, fakat bu sözcüklerin hangi ağızlarda geçtiğine dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Bu çalışmada bu kültür sözcüklerinin geçtiği bölgelere de yer verilecek, yer yer farklı görülen sözcük yapıları ses, morfoloji ve anlam bilimi açısından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Ağızları, Bahaeddin Ögel, Derleme Sözlüğü, Etimoloji

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Malatya, mustafaselcukdlsz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2559-7942

Ögel’in dokuz ciltlik eserindeki verilerin tamamı tarafımızdan tespit edilmiştir. Fakat çalışmanın sınırlılıkları nedeniyle verilememiştir. İlgili sözcükler başka bir çalışmamızda yayımlanacaktır.

AN ASSESSMENT OF THE DATA ON ANATOLIAN DIALECTS IN BAHAEDDİN ÖGEL'S WORK INTRODUCTION TO TURKISH CULTURAL HISTORY (I-IX)

Abstract

Bahaeddin Ögel is an important man who devoted his life to the study of Turkish culture and wrote hundreds of articles and dozens of books. Today, Ögel's works are among the reference sources of historians, linguists, archaeologists and even sociologists. When Ögel's works are carefully analyzed, it is seen that Ögel, besides being a historian, also focused on language issues as a linguist. Although he himself said "We are not a linguist. We are a historian who descends from the meanings of words to social life", he has put forward some views on both Old Turkish, Turkish dialects and Turkish regional dialects of Turkey. In his nine-volume work, Bahaeddin Ögel aimed to build a bridge between Old Turkish culture and Anatolia. He built this bridge through language materials. The sources on which these language materials are based are inscriptions, Uyghur texts, Dîvânü Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Anatolian texts, Dictionary of Scanned Works and Compilation Dictionary. In this paper, it will be mentioned how Ögel evaluates the terms dialect and regional dialect, his determinations on Anatolian dialects and words in the Derleme Dictionary will be given and these determinations will be evaluated based on today's data. For example, Ögel included words such as yolak, köpçek, kalcak, köçer ağaç in the Collected Dictionary but did not give any information about the dialects in which these words occur. In this study, the regions where these cultural words occur will be included, and the lexical structures that are seen differently from place to place will be analyzed in terms of phonology, morphology and semantics.

Keywords: Anatolian Dialects, Bahaeddin Ögel, Collected Dictionary, Etymology.

Giriş

Bahaeddin Ögel, 21 Nisan 1923 yılında Elâzığ'da doğmuştur. İlk ve Orta eğitimini Elâzığ ve Malatya'da üniversite eğitimini ise Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih bölümünde tamamlamıştır. Prof. Dr. Wolfram Eberhard'ın yanında doktora çalışmasına başlamış ve “*Uygur Devletinin Kuruluşu*” isimli tezini hazırlayarak 1948 yılında doktor unvanı almış, 1949 yılında Genel Türk Tarihi kürsüsüne asistan olarak atanmıştır. 42 yıllık akademik hayatında çeşitli kurum ve kuruluşlarda görev almış olan Ögel, alanında onlarca kitap, yüzlerce makale yayımlamış önemli bir bilim adamıdır. Ögel, çeşitli ülkelerde akademik çalışmalar yürütmüştür. Almanca, İngilizce, Çince, Farsça, Rusça ve Moğolca'nın yanı sıra bazı Çağdaş Türk lehçelerini de bilen Ögel, 7 Mart 1989 tarihinde vefat etmiştir. Ögel'in çalışmalarının esas alanı Orta Asya Türk Tarihi ve Türk kültürüdür. Bu alanda çeşitli çalışmalar yapan Ögel ele alacağımız *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX* adlı eserinde eski Türk kültürü ile Anadolu arasında bir köprü kurmaya çalışmış, bu köprüyü de dil malzemeleri aracılığıyla inşa etmiştir. Ögel'in Eski Türkçe dönemi üzerine görüşleri tarafımızdan hazırlanan “*Bahaeddin Ögel'in Makale ve Kitaplarındaki Eski Türkçe Sözcükler Hakkında Değerlendirmeler*” başlıklı tez çalışmasında ele alınmıştır. Bu bildiride ise Ögel'in ağız ve lehçe terimlerini nasıl değerlendirdiğinden bahsedilecek, Anadolu ağızları ve Derleme Sözlüğü'ndeki sözcükler üzerine yaptığı tespitlere yer verilecek ve bu tespitler günümüz verileri esas alınarak değerlendirilecektir. Çalışmada TDK'nin <https://sozluk.gov.tr> adresindeki Derleme ve Tarama Sözlükleri esas alınmıştır.

Türk Kültür Tarihine Giriş I

Ögel bu eserinde ağız ve lehçe terimlerini çeşitli anlamlarda kullanmıştır. Örneğin, köçmek ve taşınmak sözcüklerini açıklarken “Orta Asya Türk Ağızları” (Ögel 1978a: 5) terimini kullanmıştır. Burada Ögel'in Orta Asya'da bulunan Türk lehçelerini mi yoksa bu bölgede bulunan lehçelerin ağızlarını mı kastettiği açık değildir. Eserin ilerleyen bölümlerinde Türk lehçeleri terimini kullanması ağız ve lehçe ayrımı yaptığına işaret etmektedir. Ayrıca Ögel'in Orta Asya'da bulunan çeşitli Türk ülkelerine bilimsel araştırmalar için gittiği göz önüne alındığında oradaki ağızları iyi bildiği, hatta bu lehçelerin ağız sözlüklerini incelediği bile düşünülebilir. Fakat çalışmanın tamamına bakıldığında Ögel'in bu konuda net bir fikrinin olmadığını söyleyebiliriz. Burada çok kısa ağız ve lehçe terimi üzerine ileri sürülen bazı görüşlere yer vermek istiyoruz. Türkoloji'de lehçe “*bir dilin tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve söz varlığı bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollardan her biri*” (Korkmaz, 2019: 181) ağız ise “*aynı kökenden*

geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okuryazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmamasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleri” olarak tanımlanmıştır (Demir, 2002: 114). Konumuz lehçe ve ağız farkı olmadığından daha fazla bilgiye yer verilmeyecektir. Konu hakkında detaylı bilgi almak isteyenler “Ağız Bilimi El Kitabı”¹ adlı çalışmaya bakabilir.

Ögel (1978a: 13) Osmanlı Türkçesinde ağıl anlamında kullanılan bir kotan sözcüğü olduğunu söyler ve Anadolu’daki kotara, kotarı sözcüklerinin üzerinde ayrıca durulması gerektiğini belirtir. Ögel’in sözcüğün Osmanlı Türkçesindeki biçim için gösterdiği kaynak Radloff’un “*Opit Slovaryya Tyurkskih Nareçiy (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi)*” adlı eseridir. Bu eserin ilgili bölümü incelendiğinde dört kotan maddesi tanıklanmıştır. Ögel’in Osmanlı Türkçesi olarak bahsettiği kotan ¹котан [فطان (Osm.)] большая тачка сь колесами (tekerlekli büyük el arabası); большой плуг ‘büyük pulluk’ şeklinde açıklanmıştır (Radloff, 1899: 607). Aslında Ögel’in ağıl anlamında kullanıldığını söylediği sözcük Radloff’un verdiği bilgilere göre Osmanlı Türkçesinde değil Kazak Türkçesi ve Tarançı Türkçesinde ‘eine Umzäunnug in der Nähe des Aules, wo man zur Nachtzeit die Schafe hält’ (koyunların geceleri tutulduğu avlu yakınında bir çit) anlamında kullanılmaktadır (Radloff, 1899: 606-607). Bugün büyük pulluk anlamında kullanılan kotan sözcüğünün köten/kötan/kutan gibi farklı fonetik kullanımları da vardır. Tietze (2016c: 381) sözcüğü Ermenice gut’an/köt’an sözcüğüne bağlar ve birçok dilde kullanıldığına dikkat çeker. Eren (2020: 317) de Tietze ile aynı görüşü paylaşır, Türkçede büyük bir kuşa verilen kutan (kuşu) adıyla birleştirilmesinin hatalı olduğunu düşünür, lehçelerin bir bölümünde ağıl anlamında kullanılan kotan ile birleştirilemeyeceğini ileri sürer. Ağıl anlamına gelen kotan sözcüğü Çağatay sahası metinlerinde tanıklanmıştır. Bugün bazı lehçeler ile Anadolu ağızlarında da görülmektedir: Kazak Türkçesinde kotan sözcüğü Kenesbayoğlu vd. (1984: 175) tarafından hazırlanan sözlükte ‘avlu’ şeklinde açıklanırken Pamukkale Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü tarafından hazırlanan dijital sözlükte ‘ahır, hayvan barınağı’ şeklinde açıklanmıştır (<https://pauctle.com/kztr/>) (erişim tarihi: 20.11.2023). Karaçay-Malkar Türkçesinde ise sözcük kodan biçiminde görülür ve ‘koyun sürüsünü

¹ Boberg, Charles & Nerbornne, John & Watt, Dominic (2018). The Handbook of Dialectology. Türkçe çevirisi Ağız Bilimi El Kitabı (2023). Çeviri editörü: Caner Kerimoğlu. Türk Dil Kurumu Yayınları.

çevreleyen duvar’ anlamında kullanılır (Tavkul, 2020: 250). Derleme Sözlüğü’nde yer alan verilere göre sözcük İzmir, Balıkesir, Bursa, Kırıkkale ağızlarında kotara (I) ‘*koyunları sağlamak için kullanılan üstü kapalı koyun ağılı*’ biçiminde kullanılmaktadır. Kotara (II) ise İstanbul ağzında ‘*hayvan kümesi, bölük*’ Muğla ağzında ise ‘*küçük arı kovanı*’ anlamında kullanılır. Ögel (1978a: 13-14) sözcüğün Harezmi döneminde bir metinde koyu için yığaçdın yasar kotan “*koyun için ağaçtan yapılmış ağıl çit*” şeklinde geçtiğini söyler, Harezmi çağı Türkçesinin Moğolca karşılığında kotan sözcüğünün tanıklandığını belirtir. Kotanla- fiilinin Çağatay Türkçesinde ‘*etrafını çevirmek*’ anlamında kullanıldığını ifade eder. Caferoğlu (1971: 45-46) kullanıldığı ülke ve bölgeye göre değişik anlamlar barındıran kotan’ın Türk göçebe ve yerleşik hayatında iki anlam taşıdığını söyler. Bu anlamlardan birincisi ‘*ağıl*’ diğeri ise ‘*pulluk*’tur. Ayrıca Caferoğlu (1971: 48) sözcüğün Kuzeyde bulunan Türk halkları ve Altay Türklerinde ‘*ağıl*’ anlamında kullanıldığını belirtmiş, Yeni Uygur Türkçesinde *qutan/qutun* gibi şekillerinin olduğunu söylemiştir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve özellikle de Çağatay Türkçesinde ‘*etrafı çevrilmiş koyun yatağı*’ anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Moğolcada ise hoto, hoton şekillerinin kullanıldığını yazmıştır. Caferoğlu’nun Eski Uygur Türkçesindeki kullanım için esas aldığı kaynak S. Malov’un *Uygurskiy Yazık* adlı çalışmasıdır. Son çıkan J. Wilkens’in *Eski Uygur Türkçesinin El Sözlüğü* adlı eseri incelendiğinde kotan/kutan sözcüğü tespit edilmemiştir. Eski Uygur Türkçesi metinleri incelendiğinde genellikle ağıl sözcüğünün kullanıldığı görülmüştür. Bugün de Türk dünyasında yaygın olarak kullanılan sözcük *ağıl*’dır. Kotan sözcüğünü Türkçe olarak açıklamak zorlama bir etimoloji yapmaktan ileri gitmeyecektir. Biz sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiğini düşünüyoruz. Bugün Moğolcada hotu(n): ‘*şehir, kasaba, köy; duvar, çit, çevrili yer, kale, şehir duvarı*’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır (Lessing, 2017: 1146) Sözcüğün Anadolu ağızlarına girmesi ise Moğol istilas döneminde olabileceği gibi çeşitli Türk lehçelerinin etkisiyle de olabilir.

Ögel (1978a: 27-28) Anadolu’da otlak anlamında kullanılan örü ve örüş sözcükleri üzerinde durulması gerektiğine dikkat çeker ve Orta Asya Türk lehçelerinde örüş biçiminde ‘*köyün ve avulun hemen yakınındaki otlak*’ kullanıldığını belirtir. Aslında sözcük Eski Türkçe döneminde doğrudan otlak anlamında kullanılmamıştır. Sözcüğün kökü olan ör- fiili ‘*yükselmek; büyümek, filizlenmek, gelişmek, çıkmak, yetişmek*’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılır. Otlak arazide de esas olan arazideki otların büyümesi ve hayvanların bu araziden beslenmesidir. Sözcüğün kökü olan ör- fiiline ve bu kökten türetilen örü ve örüş sözcüklerine bu açıdan bakıldığında semantik olarak anlam açıkça görülmektedir. Örü (I) sözcüğü Isparta, Burdur, Denizli, Bursa, Kocaeli, Sakarya, Bolu, Zonguldak, Çankırı, Çorum, Samsun, Sinop, Ordu, Kayseri, Adana ve Mersin gibi bölgelerde; Örüş ise Artvin ve Kars’da

‘otlak’ anlamında kullanılır. Kazak Türkçesinde öris ‘1. hayvan otlağı 2. kişinin görüş ve bilgi sahası’ (Kenesbayoğlu vd. 1984: 220) anlamında; Karakalpak Türkçesinde ise “yaylak, otlak, otlu yer” (Uygur, 2019: 442) mânâsında kullanılır. Örüş, Kumuk Türkçesinde “mera, otlak” (Pekacar, 2011: 224); Azerbaycan Türkçesinde ise “otlak” (Altaylı, 2018b: 2665) anlamında kullanılır. Karaçay-Malkar Türkçesinde tanıklanan örleş “otlak” (Tavkul, 2020: 289) kelimesi de ör- köküne işaret etmektedir.

Ögel (1978a: 32) Anadolu’da at sürüsü anlamında ürek ve öyrek sözcüklerinin kullanıldığını söyler ve bu sözcüğün köklerinin Eski Türkçe ve Orta Asya’da olduğunu ifade eder. Kelimenin Eski Türkçe biçimi *ügür*’dür. Kaşgarlı sözcük için şu açıklamayı yapar: ‘koyun, geyik, carıye, bağırtlak kusu ve deve gibi şeylerin sürüsü’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 26). Bu sözcüğün ilk ünlüsü bazı araştırmacılar tarafından /ö/lü okunmuştur (Atalay, 1986: 452) (Dankoff-Kelly 1985: 46) (Kaçalın, 2019: 369). Kelime Eski Uygur Türkçesinde ‘sürü, güruh, kafile, haras’ (Wilkens, 2021: 529) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Çeşitli Çağdaş Türk lehçelerinde ise sözcüğün kullanımı şöyledir: Tuva Türkçesi öör ‘grup, bölük’; Hakas Türkçesi öör ‘sürü, bölük, grup’; Şor Türkçesi öör ‘1.hayvan sürüsü, 2. at sürüsü 3. kuş sürüsü’; Yeni Uygur Türkçesi üyür ‘sürü, hayvan sürüsü’; Karaçay-Malkar Türkçesi üyür ‘aygır idaresindeki vahşi at sürüsü’; Kazan Tatar Türkçesi öyir ‘1. genellikle bir aygır çevresindeki sürü, 2. kurt sürüsü, 3. sürü, topluluk’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 26, dipnot 83). Bugün Burdur, Aydın ve Samsun ağızlarında ürek ‘at, kısarak sürüsü’ şeklinde tespit edilmiştir. Öyrek ise Isparta ve Konya ağızlarında ‘at sürüsü’; Adana’da ise ‘sürülerinden ayrılıp birlikte otlayan birkaç at ve davadan oluşan karışık sürü’ anlamında kullanılır. Sözcüğün ilk ünlüsünün lehçelerde ve ağızlarda farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Fakat kelimenin ilk ünlüsünün Eski Türkçede /ö/ olması daha muhtemeldir. Çünkü bu sözcüğün kökünde bir ö- fiili vardır. Vahit Türk (2006: 7) bu fiilin düşünmekten önce yazıda tanıklanmayan bir ‘alışmak’ anlamı olduğunu söyler ve ögür sözcüğünde bu anlamın yaşadığını belirtir. Bugün ağızlarda görülen ürek sözcüğü ise muhtemelen *ügürek>*ügrek>*üyrek>ürek gibi bir değişim geçirmiştir. Öyrek biçimi ise *öyürek>öyrek şeklinde açıklanabilir.

Ögel (1978a: 91) başçoban için eke sözcüğünün kullanıldığını söyler. Derleme Sözlüğü’ne baktığımızda sözcüğün Konya ağızında ‘başçoban’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Eke sözcüğü Tarihî Türk yazı dillerinden günümüz lehçelerine kadar gelen önemli bir sözcüktür. Sözcük yazıtlar döneminde abla anlamında kullanılmıştır: ögüm katun ulayu öglerim ek<e>lerim keliñünüm kuñcuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti “annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunların dirisi carıye olacak idi” (Aydın, 2012: 73). Eski Uygur Türkçesinde

ise sözcüğün hem eçe hem de eke biçimi tanıklanmıştır (Wilkens, 2021: 95, 102): kim kayu eren ekeler singiller kızlar analar dıntar birle yavaz iş işlep yazınsar “*erkekler, abla ve kız kardeşler ile, kızlar ile analar ile ve râhibeler ile kötü iş işleyip günah işleseler...*” (Tekin, 2019: 155, 256). Kâşgarlı eçe maddesinde şu açıklamayı yapar: *eke anlamındadır. Büyük kız kardeş demektir. Cim kef’ten dönüşmüştür. Eke maddesinde ise abla. Oğuzlarda ona eze adını verirler açıklamasını yapar* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 42,44). Yong-Song Li’nin (2019: 227-228) günümüz Türk lehçelerindeki anlamları için tespitleri şöyledir:

Trk. egeç, egeçi “abla”; Tkm. ekeci “kocanın ablasına seslenme biçimi”; YUy. Ėgeçi “kadına seslenme biçimi”, igiçi ‘abla’; Özb. Ėgeçi ‘abla; abla (yaşca büyük olan kadına kadının seslenmesi); Krç-Blk. Egeç “kız kardeş”; Kmk. Egeçi “hala, teyze”; Tat. igeç ‘abla, öz kız kardeş’; Bşk. Ekey ‘nine’; Alt. egeci ‘baldız’; Çul. Egëtsim, egeçem ‘karımın ablası; kocamın ablası; karımın ağabeyinin karısı’; SUy. ehke ‘abla(m); Hak. igeçi ‘baldız (karının ablası), görümce (kocanın ablası); Yak. ağas ‘abla’; Hal. eke ‘hala’; Çuv. akka ‘abla(m)’.

Bu sözcük Anadolu ağızlarında farklı anlamlarda kullanılmıştır. Aynı bölge içerisinde dahi farklı anlamlar görülür. Örneğin, Konya, Ankara, Adana, Çankırı’nın bir bölgesinde ‘*büyük, yetişkin, yaşlı, kart, olgun (insan ve hayvan)*’ anlamlarında kullanılırken başka bir bölgesinde ‘*kurnaz, açığöz insan*’ anlamlarında kullanılır. Ögel’in bahsettiği başçoban anlamı ise Konya ağzında görülmüştür.

Kent sözcüğü Türkçeye Soğdca’dan geçmiştir (Ögel, 1978a: 215). Bu sözcük Eski Uygur metinlerinden itibaren yazılı belgelerde tanıklanmaya başlamıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde de şehir anlamında kullanılır. Fakat Derleme Sözlüğü’ne baktığımızda sözcüğün Kars bölgesinde köy anlamında kullanıldığını görüyoruz. Halaç Türkçesi ağızlarında da kelime köy anlamında kullanılır (Dolati, 2015: 288). Karakalpak Türkçesinde ise köy anlamının yanında kışlak anlamı da görülür (Tavkul, 2020: 265).

Anadolu’nun bazı köylerinde *ireme, irim, oram* gibi sözcükler ‘*sokak*’ anlamında kullanılmıştır (Ögel 1978a: 305) İreme sözcüğü Antalya ağzında ‘*dar sokak, dar yol, patika*’ mânâsında kullanılır. İrim sözcüğünün anlamı ise bölgelere göre farklılık göstermektedir. Denizli (Yeşilova *Acıpayam, *Güney, Beylerli, Honaz) Aydın, İzmir (Tire), Çanakale, Bursa ve köyleri, Muğla (Bozarmut) ağızlarında ‘*sokak*’; Afyon, Isparta, Denizli (İlbadi, Söğüt, Çöplü *Çivril, Salmaz *Tavas), Aydın (Sürez *Bozdoğan, *Nazilli, Atça), İzmir (*Tire, *Ödemiş, *Bornova), Manisa, Balıkesir, Konya, Muğla ağızlarında ‘*dar sokak, dar yol, patika*’; Isparta, Denizli ilçe ve köyleri, İzmir, Malatya, Konya ve Aydın’da ‘*çıkma sokak*’; Burdur’da ‘*dolambaçlı yol*’; İzmir ve Kastamonu’nun bazı bölgelerinde ‘*sokak başı, köşe başı*’;

Kastamonu (Taşköprü) bölgesinde ise ‘*üç yol ağız*’ anlamında kullanılır. Verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere çeşitli bölgelerde hatta o bölgelerin farklı ilçe ve köylerinde çeşitli anlamlarda kullanılır. Sözcüğün Standart Türkiye Türkçesindeki kullanımı *yer*’dir. Ağızlarda *yer*/*yır*/*ir* gibi farklı kullanımları vardır. Y ünsüzü akıcı ve yarı ünlü olma özelliğinden dolayı ağızlarda kolayca düşebilen bir sestir (Karahana, 1992: 31).

İstanbul ve Konya ağızlarında sokak anlamında kullanılan oram sözcüğü ise ayrıca dikkatimizi çekmektedir. Sözcüğün kökü olan *or Eski Türkçe döneminde tanıklanmasa da ordu ve ortu gibi sözcüklerde bir *or ‘*merkezî yer*’ kökü olduğu düşünülmüştür (Hamilton, 2020: 172). Ayrıca Eski Türkçe *yer* anlamında tanıklanan orun (Dilsiz, 2022: 86-88) ve ağızlarda tanıklanan oram sözcükleri de *or köküne işaret eder. Kelimenin Çince’den Türkçeye geçtiği yönünde ileri sürülen görüşler için bk. Sertkaya 2019. Bu sözcüğe getirilen +Am eki ise tarihî ve çağdaş lehçelerde nadir görülen bir ektir. Türkiye Türkçesinde tanıklanmayan bu ek Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde sayılara eklenmektedir (Güzel, 2015: 31). Ayrıca Ögel (1978a: 305-307) bu sözcüklerin Kazan Tatarcasındaki sokak anlamında kullanılan uram sözcüğüyle karşılaştırılmasının Türk kültürünün genişliğini anlamak açısından yararlı olabileceğini söyler. Tatar Türkçesinde uram sözcüğü ‘*sokak, cadde*’ anlamında kullanılır (Ganiyev vd 1997: 359). Eski Türkçe dönemindeki söz başı /o/ ünlüsü Tatar Türkçesinde bazı sözcüklerde korunurken ET. Orto ~ Tat. Urta ‘*orta*’ gibi bazı sözcüklerde de /u/ ünlüsüne dönüşmüştür. Ayrıca Türkiye Türkçesindeki /o/ Tatar Türkçesinde /u/’dur (Buran & Alkaya, 2017: 258). İstanbul ve Konya ağızlarında tanıklanan oram sözcüğüyle Tatar Türkçesinde tanıklanan uram sözcüğü aynıdır. Bu sözcüğün Konya bölgesine kuzeyden gelen Türklerden gelmiş olması muhtemeldir.

Derleme Sözlüğü’ne göre ağızlamak, eşmek, yönelmek ‘*yola çıkmak*’ (Ögel 1978a: 331) anlamında kullanılır. Eşmek, Aydın, İzmir, Manisa ve çevresi, Çanakkale, İstanbul, Gaziantep ağızlarında ‘*hareket etmek, yola çıkmak*’ anlamlarında kullanılır. Eşmek sözcüğünün kökü ise yazılı belge olarak çok eskilere dayanır: bu (ä)v t(ä)g (ä)v(i)ñdä s(i)z(i)ñ (e)ş(i)ñ : (ä)dgüti (ä)v(i)ñ t(ä)r(i)l (Yabogan Yazıtı) (https://www.altay.uni-frankfurt.de/runika_1.htm) (erişim tarihi: 20.11. 2023). Genellikle eş- ‘*atın rahvan gitmesi*’ anlamında kullanılır. Bu kökten türetilen eşkinici ‘*hızlı posta götüren atlı*’ (DLT) (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 53); işgin (Çağatay Türkçesi) ise ‘*yorga at, rahvan yürür at*’ (Ünlü, 2013: 544) anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise eşgin ‘*atın tırısra rahvan arası yürüyüşü*’ (Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa ve çevresi, Balıkesir ve çevresi, Eskişehir, Bolu, Çankırı, Çorum, Amasya, Tokat, Ordu ve köyleri, Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Kars ve köyleri, Erzincan, Van, Elâzığ, Malatya, Gaziantep, Maraş, Hatay, Sivas, Ankara, Kayseri, Niğde, İçel,

Muğla) anlamında kullanılır. Eş- fiilinin ‘*gitmek, yola çıkmak*’ anlamının ağızlarda yaşaması Türk kültür tarihi açısından önemlidir. Bugün Hakas Türkçesindeki iskîr- ‘*bildirmek, haber vermek*’ (Naskali vd. 2007: 231) Başkurt Türkçesinde eşker it- ‘*haber etmek*’ (Özşahin, 2017: 146) fiili de bu kök ile ilgilidir.

Ögel (1978a: 333) cılkı sözcüğünün Türkçede ‘*beyaz tüylerden meydana gelmiş bir tüy demeti*’; cılga’nın ise ‘*ince dal*’ anlamında kullanıldığını ifade eder. Anadolu köylerinde ise bu sözcüklerin *cığra, cılkavu (cılıkagu), çığırdak* gibi kullanımlarının olduğunu belirtir. Bu sözcüklerin eski Türk dilinin gramer kurallarından geliştiğine ve yayıldığına dikkat çeker. Ögel’in bahsettiği bu sözcükler Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır. Bu sözcüklerde Ögel’in ileri sürdüğü gibi arkaik özellikler de yoktur. Tarama Sözlüğü’ndeki verilere göre XVIII. yüzyılda tanıklanan ve ‘(ince) *çığır, patika, dağ yolu*’ anlamına gelen bir cılkı (cılgi) kelimesi vardır. Bu kelime Hakas Türkçesinde görülen çı- ‘*hareket etmek, yürümek*’ (Naskali vd. 2007: 90) fiilinden türetilmiş olabilir mi? sorusu üzerinde durmak gerekir. Fakat cılkı kelimesinin tüy demeti, ince dal gibi anlamlara sahip olması bu görüşü çürütmektedir. Kelimenin ince ile ilgili bir anlama sahip olması gerektiğini düşünüyoruz. Ağızlarda tanıklanan anlamlar da ince anlamına işaret etmektedir. Ayrıca Kırgız Türkçesindeki çılık ‘*yarık, küçük yarık*’ cılcıy- ‘*daracık olmak*’ (Yudahin, 2011: 209) sözcükleri de *cıl ‘*ince, küçük*’ ismine işaret etmektedir. Kelimenin ağızlardaki anlamları şöyledir: cılkı ‘*ince, dar, taşlı yol, patika*’ (Bolu, Maraş); ‘*su yolu*’ (Ankara); cılkı (III) ‘*mısır püskülü*’ (İçel). Cılka ‘*ince, dar, taşlı yol, patika*’ (İzmir, Eskişehir, Bolu, İstanbul, Çorum ve ilçeleri, Yozgat, Niğde, Konya, Adana, İçel); ‘*kağrı veya araba izi*’ (Niğde) ‘*su yolu*’ (Niğde). Cılga ‘*ince, dar, taşlı yol, patika*’ (Aydın, İzmir, Balıkesir, Eskişehir, Bolu, İstanbul, Kastamonu, Çankırı, Çorum, Samsun, Amasya, Tokat ve ilçeleri, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Malatya, Maraş, Sivas, Yozgat, Ankara ve ilçeleri, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Adana, İçel, Edirne); ‘*ince dal*’ (Uşak); cılga (II) ‘*odun lifleri, kıymık*’ (Elâzığ); cılga (III) ‘*küçük pulluk*’ (Gümüşhane, Erzincan ve köyleri, Kars). çıkla ‘*ince, dar, taşlı yol, patika*’ (Ankara). Ögel’in vermiş olduğu diğer şekiller ise şöyledir: cığra ‘*taşlı yol, patika*’ (Afyon); cılkavu ‘*ince, dar, taşlı yol, patika*’ (Maraş).

Çığırdak sözcüğü ise taradığımız Derleme Sözlüğünde tanıklanmamıştır. Fakat 1939 yılında yayımlanan Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I adlı çalışmada ‘*patika, keçi yolu*’ (*Menemen-İzmir) kaydedilmiştir. Bu veriyle birlikte DLT’de ‘*dar ve küçük sokak*’ anlamlarında verilen cığır (Kaçalın, 2023: 167) kelimesinin Anadolu’da bir dönem kullanıldığını görüyoruz.

Anadolu köylerinde ince yol ve patikalar için *yolak*, *yolamaç*, *yolamak* gibi sözcükler kullanılır (Ögel, 1978a: 333). Yolak sözcüğü Niğde ve Konya ağızlarında '*patika*, *keçiyolu*' gibi anlamlarda kullanılırken Denizli ağızında ise '*kumaştaki çizgi*, *yol*' anlamlarında görülür. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde '*çizgili*' (Wilkins, 2021: 912) anlamında kullanılmıştır. DLT'de ¹yolak: *patika*, *dağ bayırdaki küçük yol* (Kaçalın, 2019: 599; ²(yolak) yolak barçın: "*çizgili ipek. Herhangi bir şeyde yollar ve çizgiler varsa yolak denir*" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 355) şeklinde açıklanmıştır. Anadolu ağızlarında bu iki anlamın da yaşadığını görüyoruz. Kelimenin Özbek Türkçesinde de yaşadığı Clauson (1972: 925a) tarafından dile getirilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde yolak '*geçit*, *yol*' (Altaylı 2018a: 3655) Karakalpak Türkçesinde jolaq '*karişik renkli çizgiler*, *yol yol çizgi*' (Tavkul, 2020: 247) Kırım-Tatar Türkçesinde yolaq '*şerit*' (Muzafarov & Muzafarov, 2018: 384) Kumuk Türkçesinde ise yolaq '*leke*' (Pekacar, 2011: 397) anlamında kullanılır.

Ögel (1978a: 381) Anadolu'da öğle yemeğine kalcak denildiğini söyler. Sözcük 1940'da yayımlanan Türkiye'de Halk Ağızından Söz Derleme Dergisi II adlı esere göre Kütahya ağızında '*ögle yemeği*' anlamında tanıklanmıştır. Sözcüğe 1957 baskısında da yer verilmiştir. Fakat bizim taradığımız Derleme Sözlüğü'nde tanıklanmamıştır. Ayrıca Ögel (1978a: 465) bu sözcüğün bir zaman dilimini ifade etmekten çok yemekle ilgili olduğunu düşünür. Kalca sözcüğünün Kazan Türkçesinde '*bir parça et*, *yemek*' anlamında kullanıldığını belirtir ve Anadolu ağızlarındaki kalcak kelimesinin bunun küçültme ekiyle meydana gelmiş bir biçimi olabileceğini düşünür. Kırgız Türkçesinde kalca '*lôğusaya verilen etli yemek*' (Yudahin, 2011: 388) mânâsında kullanılır. Tuva Türkçesinde ise kalçak '*kepçe*, *çömçe*' (Arıkoğlu & Kuular, 2003: 64) anlamında görülür. Tuva Türkçesindeki sözcüğün bahsi geçen kalcak ile ilgisi açık değildir.

Ögel (1978a: 407) Anadolu'da boyunduruk ağacının arabanın okuna ya koçan adı verilen bir ile ya da ilmeçer denilen bir demir ile bağlandığını söyler. Koçan için Anadolu'nun bazı yerlerinde yağandırık veya yağıldırık gibi sözcükler kullanıldığını belirtir. Bu sözcüklerin arkaik özellikler taşıdığına dikkat çeker. Koçan sözcüğü Balıkesir ve Edirne ağızlarında Ögel'in belirttiği anlamda kullanılır. İlmeçer ise Kayseri ağızında '*boyunduruktaki kayışın ucuna takılan eğri demir*, *çengel*' anlamında görülür. Bu sözcük il- fiiline getirilen -maÇ ekiyle oluşturulmuştur. Standart Türkiye Türkçesinde isimden isim yapan bir +Ar eki görülse de bu ekin işlevi asıl sayılardan üleştirme sıfatları türetmektir (Korkmaz, 2017: 121). Ağızlarda ise birkaç kelimedede görülen bu ekin işlevi açık değildir (Güzel 2015: 40). Yağandırık, Maraş ve Kayseri ağızlarında '*kağında*, *boyunduruğu oka tutturan kayış parçası*' anlamında kullanılır. +dıRık/+dUruk eki ise Eski

Türkçe döneminden beri kullanılan bir ektir. Eski Uygur Türkçesinde bu ek ile türetilmiş boyunduruk (TT V) (SEDTF 1972: 122) beldürük '*kemer, bel kuşağı*' (Wilkens 2021: 161) gibi sözcükler vardır. Yağındırık sözcüğünde de bu ek açık olarak görülmektedir. Fakat yağan sözcüğü Standart Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda tanıklanmamıştır. Kâşgarlı eserinde bir yagan maddesi verse de bu sözcük '*fil*' anlamındadır (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 360). Dolayısıyla semantik olarak bu sözcük ile yagandırık arasında bir ilişki yoktur. Sözcük muhtemelen Yağar (hlk) '*iki omuz*' (Gülensoy 2007: 1026) isiminden +dırık ekiyle türetilmiştir (Güzel 2015: 105). Ayrıca sözcük Kayseri'nin bir başka bölgesinde yağıldırık biçiminde kullanılır. Bu sözcük de Anadolu'nun birçok bölgesinde kullanılan ve '*yük ve binek hayvanının sırtında, eğer ve semerin açtığı yara*' anlamında kullanılan yağır (I) veya sırt anlamına gelen yağır (II) sözcüğüyle ilgilidir. Sözcüğün lehçelerdeki ve bazı dillerdeki biçimleri Menges (2020: 140) tarafından şu şekilde verilmiştir: Kaş. yağır, Osm. yağır, YUyg. yeğir, Kaz. jaūr "yara, atın sırtındaki semer ya da eyer yarası", Yak. sarın "omuz", Çuv. şurem "arka, geri"; Moğ. dağari, Kal. dārē "omuz bölgesi, eyerin durduğu yer"; Man. darin "yara izi", dari- "yarala-, yıprat-." Ayrıca daha önce de bahsettiğimiz gibi eklerde görülen r>l değişimi ise dış-eti dilucu bir ses olan l'nin bir başka dış-eti titreşim ses olan r'ye dönüşmesidir. Caferoğlu (1963: 30)'da da belirtildiği üzere iç seste -l-> -r-değişmesi Anadolu ağızlarında sıkça görülür.

Anadolu köylerinde dingil için *dingel, eğsen/eksen, elmin, iğ, köçer ağaç* gibi sözcükler kullanılmıştır (Ögel 1978a: 409). Bu sözcüklerden köçer ağaç Bursa, İstanbul ve Tokat ağızlarında '*ağaçtan yapılmış dingil*' mânâsında kullanılır. Ayrıca Ögel (1978a: 409) Moğolların batı kesimlerinde ağaç dingilleri için kösigür sözcüğünün kullanıldığını söyler. Bazı bilim adamlarının bu sözcüğü Türkçe köçer ile karşılaştırdığını fakat kendisinin bu görüşe katılmadığını ifade eder. Ögel'in görüşü sözcüğün Türkçeden (köseği, köseği) Moğolcaya geçtiği yönündedir. Köçerağaç sözcüğünün '*dingil*' (Tavkul, 2020: 215) anlamında Karaçay-Malkar Türkçesinde de kullanıldığını görüyoruz. Bugünkü Moğolcada kösigür '*kapı sürgüsü ya da demiri, dayak, baskı; kaldıraç, destek, direk*'; kösigürge ise '*kaldıraç, boyunduruk, sırık, direk, tünek*' (Lessing, 2017: 608) gibi anlamlarda kullanılır. Sözcüğün kökünde bir *kös sözcüğü olduğu Kâşgarlı'da tanıklanan kösül- '*(ayak) uzatmak, uzatmak*' (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 741) sözcüğünden anlaşılmaktadır. Fakat bu sözcük kök biçiminde Eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır. Köçer sözcüğünün kökündeki köç sözcüğü de kanaatimize göre Eski Türkçede kök olarak tanıklanmayan bir *kös ismine gider. Türkiye Türkçesi ağızlarında kös biçiminin Çorum, Amasya, Tokat, Malatya, Sivas ağızlarında '*kapı mandalı, kapı sürgüsü*'; Bolu, Samsun, Amasya, Tokat, Giresun ve Elâzığ ağızlarında ise '*sokak kapısının arkasına vurulan ağaç dayak*' anlamlarında kullanıldığını ifade etmek gerekir. Altay Türkçesindeki

kösök ‘*kanca, ateş kancası*’ (Naskali & Duranlı, 2019: 141) Yeni Uygur Türkçesindeki kösey’ ‘*ateş kancası, fırın kancası*’ (Necip, 2013: 208) sözcüğünde de bu kök vardır. Kelimenin kökünde bir kös ismi olduğuna dair bir diğer kanıtımız da Karakalpak Türkçesinde tanıklanan kösew ‘*yanan ateşi veya közü karıştırmaya yarayan ağaç veya demirden alet*’ (Uygur, 2019: 286) sözcüğüdür. +Aw eki için Uygur (2018: 86) asıl sayılara gelerek onlardan topluluk sayı isimleri yapan bir ektir açıklamasını yapar ve bu ekin aslının -egü/-gü, -agu/-gu olduğunu söyler. Bu kelime Eski Uygur metinlerinde közegü ‘*ateş kancası, itfaiyeci kancası*’ (Wilkens, 2021: 414) şeklinde tanıklanmıştır. Ekin alet adı yaptığı da yukarıda verdiğimiz kösew kelimesinden anlaşılmaktadır.

Tekerleğin ortasına Anadolu’da köpçek ve küpçük denilmektedir (Ögel 1978a: 421). Köpçek sözcüğü Kadiçiftliği *Yalova –İstanbul bölgesinde tanıklanmıştır. Fakat küpçük sözcüğüne taradığımız Derleme Sözlüğü’nde rastlanmamıştır. Kırgız Türkleri ise tekerlekte poyraya küpçük adını vermişlerdir (Ögel 1978a: 421). Sözcüğün kökü olan küp- Kırgız Türkçesinde ‘*sarsmak, sallamak, silmek*’ (Çankaya 2014: 349) anlamlarında kullanılırken Anadolu’da kullanılan köp- (I) ‘*çoğalmak, kabarmak, artmak*’; köp- (II) 1. *hastalık nedeniyle karnı şişmek* 2. *deve, sığır gibi hayvan çok ot yiyip şişmek* 3. *ölmüş gibi yatmak, sızmak*. Köp- (III) *toprak tavlanmak* gibi anlamlarda kullanılmıştır. Köpçek sözcüğünün kökündeki köp- ile Anadolu ağızlarında geçen köp- sözcüğünün semantik bir bağı bulunmamaktadır. Sözcük Kırgız Türkçesindeki sarsmak, sallamak ve sirkmek gibi anlamlara gelen köp- köküyle ilgilidir. Akın (2022: 496) sözcüğün Farsçadan (gübçek) geçtiğini ileri sürmüştür. Fakat bizce sözcük verdiğimiz kök ile alakalıdır. Kırgız Türkçesinde kullanılan filden isim -çAk/çOk ekinin işlevlerinden birisi de nesne isimleri yapmaktır. Çengel (2020: 137) şu örnekleri verir: tañıl-çak ‘*bağ, deste*’, selkin-çek ‘*salıncak*’, böl-çük ‘*parçacık, kesir*’.

Anadolu’da érte veya irtte ‘*şafak*’ anlamında kullanılmıştır. Anadolu halk ağızlarında erteye bazen érten diyenler de vardır. Bu durum Eski Türkçenin Anadolu’daki önemli kalıntılarından biridir. Çünkü Kırgız Türkçesinde de buna benzer ve aynı anlamda kullanılan erteng sözcüğü tanıklanmıştır (Ögel 1978a: 450). Eski Türkçe döneminde şafak anlamında kullanılan çeşitli sözcükler vardır. Bunlardan birisi tañ diğeri érte’dir. Hatta bu iki sözcük ikileme şeklinde tañ érte şeklinde kullanılır: ... bo montag sakınp tañda érte dyantın turup t(e)ñri burhanka yakın barıp ag(ı)r ayagın inçe ayıtı ötünti “*bu şekilde düşünüp şafak vakti meditasyona çıktı. Tanrı Buda’ya yaklaşıp saygıyla (şöyle) bir ricada bulundu*” (Daşakarma) (Elmalı, 2016: 215, 280). Érte sözcüğünün ilk tanıklandığı yazılı belge kesin olmamakla birlikte Ongi yazıttır: Érte sület<d>im tēr ermiş “*erkenden (sabah?) sefer ettim demiş*” (O 7) (Aydın, 2012: 138). Fakat satır üzerine farklı okumalar da

vardır. Örneğin Clauson (1957: 182) er[sig]ti: sü:le[li]m ter ermiş; Béta (2010: 214) ersiyDi sülelim tēr ermiş; Ölmez (2015: 52) erti: sülelim tēr ermiş şeklinde okumuştur. Sözcük Eski Uygur metinlerinde ‘*sabah, erkenden, sabahleyin; evvelce, eskiden*’ (Wilkens, 2021: 263) gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: ... kün erte tangta ... “... gün, yarın ...” (MS) (Tekin, 2019: 166, 262). Divânü Lügâti’t-Türk’ta: erte ‘*sabahın erken vakti*’ (Kaçalın, 2019: 186) şeklinde açıklanmıştır. Bu sözcük Orta Moğolcada erte, Moğol yazı dilinde erten ‘*erken, sabah*’ biçiminde geçer (Şçerbak, 2019: 114). İbn-i Mühennâ erteki sözcüğü ‘*eski*’ (Gül 2016: 125) şeklinde açıklanmıştır. Çağdaş Moğolcada ise erte(n) ‘*erken, erken çağ, eski zaman*’ gibi (Lessing 2017: 418) çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca bu sözcük Mançucada erdeken ‘*erken*’ (Özalan, 2021: 197) şeklinde görülür. Sözcüğün çeşitli lehçelerde kullanımı ise şöyledir: Kırgız Türkçesi erte¹: *erken, er*. Erte²: *yarın* (Çankaya, 2014: 654); Kazak Türkçesi erte: 1. *erken* 2. *vakit, zaman, geçmiş zaman* (Kenesbayoğlu vd 1984: 77); Türkmen Türkçesi ertir: 1. *yarın* 2. *sabah* (Tekin vd 1995: 204); Tatar Türkçesi irten ‘*sabah vakti*’ (Ganiyev vd 1997: 112). Anadolu ağızlarında ise erte sözcüğü Böğrüdelik *Cihanbeyli –Konya bölgesinde ‘*gündüz*’; Kırşehir Köşker’de ise ‘*karanlık, gece*’ anlamında tanıklanmıştır. Edindiğimiz bilgiye göre Cihanbeyli ilçesinde Tatar köyleri mevcuttur. Sözcüğün Konya bölgesinde Tatar Türkleri tarafından kullanıldığını düşünüyoruz. Erten ise Konya ve Tekirdağ bölgesinde ‘*sabah, güneşin doğduğu zaman*’ anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca Anadolu’da tan yani şafak söktükten sonraki zamana tan üstü denir. Bunun Eski Türkçedeki karşılığı tang erte’dir (Ögel, 1978a: 450). Tan erte’nin Eski Türkçede tam karşılığı sabaktır.

Akşam karanlığı için Anadolu’da *ıgırcık, ıkırcık, ınıcuk* sözcükleri kullanılır ki bu sözcükler Orta Asya lehçelerinde de vardır (Ögel 1978a: 459). Tanıklamalarımıza göre Iğırık sözcüğü Zonguldak’ta ‘*tan vakti*’; Giresun’da ‘*akşamüzeri olan alaca karanlık*’, Konya’da ‘*karanlık, gece*’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Iğırcık, Gaziantep ve Maraş ağızlarında ‘*tan vakti*’ anlamında kullanılır. Sözcüğün ıkırcık biçimi ‘*akşam karanlığı*’ anlamında Çankırı ağızında tanıklanmıştır. İncuk ise Bolu ağızında ‘*akşam karanlığı*’ mânâsında tanıklanmıştır. Ayrıca Ögel’in (1978a: 468) Yudahin’den aktardığına göre Kırgız Türkçesinde ıngır, ıngirt ‘*alaca karanlık*’ anlamına gelir. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinde hem imirt~ ımirt hem de inir ‘*alaca karanlık*’ (Wilkens 2021: 308) şeklinde tanıklanmıştır: inir ugurta tagdın sıñar yüzläñip ymâ ançulayu sakıñç kılıp tarni sözlämiş k(ä)rgäk “*şafak vaktinde kuzeye doğru yüz çevirerek yine bu surette meditasyon yapıp dhārañi söylemeli*” (Uzunkaya 2021: 91, 134). Kâşgarlı inir maddesinde şu açıklamayı yapar: “*alacakaranlık yani aydınlıkta karanlığın birbirine karışması Oğuzlar buna imir der*” (Kaçalın, 2019: 202). Fakat hem Tarama Sözlüğü’nde hem de Derleme Sözlüğü’nde imir biçimi tanıklanmamıştır. Eski Türkçeden

günümüze kadar gelen inir sözcüğünde ise arka damak ɲ'sinin bazı ağızlarda g, bazılarında ise n yönünde bir gelişme gösterdiğini görüyoruz. Bugün Karakalpak Türkçesinde de inir '*karanlık olmaya başladığı vakit, karanlık çöktüğü zaman*' (Uygur, 2019: 212) Karaçay-Malkar Türkçesinde ingir '*akşam*' (Tavkul, 2020: 199) Altay Türkçesinde eñir '*akşam*' (Naskali & Duranlı, 2019: 91) şeklinde kullanılır. Kırgız Türkçesinde ise ımırt ~ ıngırt '*alaca karanlık*' (Yudahin, 2011: 353-354) biçiminde görülür.

Türk Kültür Tarihine Giriş II

Eski Türkçede '*susuz tarla*' anlamında kullanılan kakrak sözcüğü Kırgız Türkçesinde kayrak şeklinde görülür. Kak '*kuru*' kökünden türetilmiş bu sözcüğün Anadolu'da türlü şekilleri vardır (Ögel 1978b: 8). Kelimenin Kırgız Türkçesindeki anlamı '*sulanmaya, yağmura muhtaç olan toprak*'tır (Yudahin, 2011: 423). Kayrak sözcüğü için Tarama Sözlüğü'nde '*döşeme taşı*' anlamı verilmiştir. Anadolu ağızlarında ise (Isparta, Burdur, Balıkesir, Çankırı, Bilecik, Kocaeli, İstanbul, Zonguldak, Ordu, Hatay, İçel, Edirne, Kırıkkale, Tekirdağ) '*taşlı, kumlu, ekime elverişli olmayan toprak*' anlamında kullanılır. Diğer ağızlarda farklı anlamları vardır. Son ses durumundaki -k sesinin -g- ötümlüsüne ve sonra da -ğ-, -v- ve -y- yarı ünlülerine dönüşmesi, Kâşgarlı'dan beri izlenen bir değişmedir. Bu değişme düzensizdir (Karaağaç 2018: 186). Bu açıklamadan yola çıkarak kakrak sözcüğünün kakrak>*kagrak>kayrak şeklinde gelişme gösterdiğini söyleyebiliriz. Çuvaş Türkçesinde kakraka '*sert, katı*' (Bayram, 2019: 243) şeklinde görülür.

Eski Türkçe ve Anadolu ağızlarında bulgur dibeği anlamına gelen sokku, soku sözcükleri sok- '*döğmek, vurmak*' kökünden gelir (Ögel 1978b: 12). Soku sözcüğü Dîvânü Lügâtî't-Türk'te '*dibek. Aslı, kafın şeddeli olması iledir; hafifletilmiştir*' şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 446). Bugün Anadolu ağızlarında sokku biçimi Erzincan, Elâzığ ve Kayseri ağızlarında yaşarken soku Anadolu'nun birçok bölgesinde görülür. Yukarıda verilen ağızlardan Elâzığ ağzı ünsüz ikizleşmesi bakımından Azerbaycan Türkçesine yaklaşır (Buran, 2022: 264). Azerbaycan Türkçesinde soqqu '*ahşap havan*' (Altaylı, 2018b: 3016) şeklinde görülür. Bugün Kırgız Türkçesinde ise soku sözcüğü hem '*havan*' hem de '*dibek*' anlamında kullanılır (Çankaya 2014: 478). Diğer lehçelerdeki kullanımı için bk. Eren 2020: 470. Ayrıca Rusça'da tanıklanan coxa '*saban*' (<https://pauctle.com/rutr/index.php>) (erişim tarihi 20.11.2023) sözcüğü Türkçeden geçmiştir.

Anadolu'nun bazı bölgelerinde ındır sözcüğü '*harman yeri*' anlamında kullanılır. Bu kelime '*harman*' anlamında Kazan lehçesinde de görülür (Ögel 1978b: 36). Ögel'in de bahsettiği gibi Tatar Türkçesinde *harman yeri* (Ganiyev vd. 1997: 423) anlamındadır. Ayrıca Karaçay-Malkar

Türkçesinde de ındır: ‘*harman*’ (Tavkul 2020: 192) Kumuk Türkçesinde innır/ındır ‘*harman, harman yeri*’ (Pekacar 2011: 164) şeklinde görülür. En eski metin olarak Codex Cumanicus’ta ındır ‘*harman, harman yeri*’ (Argunşah & Güner 2015: 371) tespit edilmiştir. Derleme Sözlüğü’ndeki verilere göre sözcük Kayseri ağzında kullanılmaktadır.

Ögel (1978b: 37) Anadolu’nun birçok yerinde kullanılan dokurcun sözcüğünün ‘*çeşitli sayılardaki ekin demetlerinden yapılmış yığın*’ anlamında kullanıldığını belirtir. Ögel’in bahsetmiş olduğu bu anlam İzmir, Balıkesir, Kocaeli, Gaziantep, Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ ağızlarında görülür. Korkmaz (2017: 127) +CIn/+Cun ekinin işlev bakımından +CII/+CUI ekine benzediğini söyler. İşlek olarak kullanılmadığını belirtir. Ekin genellikle kuş adları türettiğini fakat ikircin/ikircim ‘*kararsızlık*’; tokurcum/dokurcum ‘*ot veya ekin yığını; dokuz taş oyunu*’; hırçın gibi kelimelerde de bu ekin bulunduğunu fakat işlevinin kuş adı türetmekten farklı olduğunu ifade eder. Sözcüğün Tokurcun biçimi ise Tarama Sözlüğü’nde ‘1. *ekin demetlerinden yapılan yığın*. 2. *yirmi dört haneli bir oyun tahtası üzerinde dokuz taşla oynanan bir oyun*’ şeklinde açıklanmıştır. Derleme Sözlüğü’ne göre Balıkesir, Çanakkale, Bursa, Bilecik, Eskişehir, Samsun, Kırıkkale ağızlarında ‘*başakları iç yana gelerek dokuz ya da on üç bağlamdan yapılmış ekin yığınları*’ anlamında kullanılır. Eren (2020: 145) Bulgarca dokurdžun ‘*yollu dokunmuş kumaş*’, dokurdžum ‘*dama oyunu*’, dokurdžum ‘*dokuz taşla oynanan dama oyunu*’ biçimlerinin Türkçeden alındığını söyler. Sözcüğün kökündeki tokur dikkatimizi çekmektedir. W. Schott Çuvaşça /l/ ve /r/ fonemlerinin Genel Türkçedeki /ş/ ve /z/ fonemlerine denk geldiğini tespit etmiştir. Bilim âleminde bu fonemlerden /ş/leşme için Sigmatismus /z/leşme için Zetasismus; /l/leşme için Lambdaismus, /r/leşme için Rotasismus terimleri kullanılmıştır (Sertkaya 2021a: 27). Genel Türkçedeki /l/nin Çuvaşçada /r/ye denkliğine göre Eski Türkçe tokuz Çuvaşçada tîlhır (Ersoy 2021: 67) şeklindedir. Anadolu ağızlarındaki tokurcun sözcüğünün kökündeki tokur’un da bir rotasismus izi taşıdığını belirtebiliriz. Yıldız (2012) bu konu hakkında detaylı bir çalışma yapmıştır.

Kevik sözcüğü Anadolu’nun birçok bölgesinde ‘*saman*’ mânâsında tanıklanmıştır (Ögel 1978b: 47). Tespitlerimize göre kevik sözcüğü Ankara, Konya, İçel ve Antalya ağızlarında ‘*kalburda kalan iri saman ve başak taneleri*’ anlamında kullanılır. Eski Uygur Türkçesinde küvāk s(a)plıg küvākīn salmışta saylayu kumlayu kudu[lzun] “*saplı samanı bıraktıktan sonra çöl kumu gibi kum dökülsün*” (Ayazlı, 2016: 429, 517) şeklinde görülen sözcük Kâşgarlı’da küvük şeklindedir. Kâşgarlı sözcüğün Oğuzcada ‘*saman*’ anlamına geldiğini yazar (Karahan, 2013: 461). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de kevük ‘*saman*’ (Kanar, 2018: 433) Harezmi-Altınordu metinlerinde kevek ‘*saman*’ (Ünlü, 2012: 313) şeklinde görülür. Ayrıca Niğde

ağzında tanıklanan kevük sözcüğü ‘içine ot basılmış hayvan derisi’; Ordu ağzında tespit edilen kevük ise ‘mısır sapı’ anlamında kullanılır. Nahçıvan ağzında kevşen sözcüğü ‘kefşen, tahılın biçildikten sonra tarlada kalan alanı, yeri’ anlamında kullanılır (Gülensoy vd. 2009: 483). Bu sözcük ele aldığımız kevük kelimesiyle ilgilidir. Kelimenin *keb/kev gibi bir kökten türetilmiş olabileceğini düşünüyoruz. Krş. kepek sözcüğü.

XI. yüzyılda düz ve ıssız yazılara ağılak yer denmiştir. Anadolu’da bu sözcük Manisa, Antalya ve Fethiye köylerinde hâlâ yaşamaktadır (Ögel 1978b: 65). Dîvânu Lügâti’t-Türk’te ağılak ‘boş, ıssız, çorak’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 544). Sözcüğün kökündeki ağ-fiili Eski Uygur Türkçesinde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bu anlamlardan birisi (bir şeyden) yüz çevirmek, (bir şeyden) uzaklaşmak, bırakmak’tır (Wilkens, 2021: 16). Sözcüğün bu kökten türetildiği açıktır.

Ögel (1978b: 71) Kütahya’nın Kızılcaören ilçesinde killi toprak için kaylan sözcüğünün kullanıldığını söyler, bu sözcüğün hem kayan toprak hem de kumlu ve çakıllı anlamına gelen kayran toprak ile ilgili olduğunu düşünür. Kaylan sözcüğü tespitlerimize göre Bolu ağzında ‘taşlı toprak’; Kütahya, Tekirdağ ağızlarında ‘tabaka tabaka olan sert ve sarı toprak’; Afyon ağzında ‘verimsiz toprak’ mânâsında görülür. Kayran ise ‘taşlı, kumlu, ekime elverişli olmayan toprak’ (Afyon, Manisa, Çanakkale, Kütahya, Çankırı, Bilecik, İstanbul, Sinop, Maraş, Ankara, Adana); ‘çürümüş kaya parçaları, yumuşak taş tabakaları’ (Kocaeli, İstanbul, Zonguldak, Kastamonu, Konya); ‘kayan toprak’ (Bolu); ‘kireçli verimsiz sarı toprak’ (Kocaeli) gibi anlamlarda kullanılmaktadır. İstanbul’un Kartal ilçesinin Kurtköyü’nde ‘kayalık ve ot bitmeyen yerlere’ kayranbaş denmiştir (Ögel 1978b: 79). Aslında burada Ögel’in bahsettiği konu akıcı ünsüz /r/ ve /l/nin ağızlarda değişme olayıdır. Dîvânu Lügâti’t-Türk’te kayır şeklinde bir sözcük geçer. Kâşgarlı kelimenin Türklerin genelinin lehçesinde ‘içine ayak batan yumuşak topraklı yer’ anlamında kullanıldığını, Oğuzların ise kuma kayır dediklerini söyler (Kaçalın, 2023: 391). Kâşgarlı’nın verdiği bilgiler doğrudur. Bugün hem Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde hem de Anadolu ağızlarında kayır kelimesi ‘kum, kalın kum, çakıl’ gibi anlamlarda kullanılır. Ayrıca ağızlarda kelimenin anlam genişlemesine uğradığını görüyoruz: kayır (I) 1. kalın kum (Denizli, Aydın, Manisa, Zonguldak, Konya) 2. ince kum (Denizli, Aydın, Manisa, Kocaeli) 3. taşlı toprak (Denizli, İzmir, Manisa, Samsun, Konya, Muğla, Kırklareli) 4. tabaka tabaka olan sert ve sarı toprak (Balıkesir) 5. verimsiz toprak (Niğde, Muğla) 6. çakıl taşı (Aydın, Ordu) 7. iri taş (Aydın, Manisa) 8. dama serilen killi toprak (Malatya). Kelimenin bu kökten türetildiği açıktır. Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde qayır ‘alıvyon, lığ’ (Koç vd. 2019a: 297) Kumuk Türkçesinde ‘kum’ (Pekacar, 2011: 256) anlamında kullanılır.

Çalıklı/çalımbı, Rize ağzında ‘*kırmızı, killi toprak*’; çalımı Artvin ağzında ‘*kırmızı, killi toprak*’ anlamında kullanılır. Ögel (1978b: 76) çalım sözcüğünün ekin biçmeyle ilgili olduğunu söyler. Eren (2010: 72) Rize’nin Ardeşen bölgesinden derlenen çalıklı ile yine Rize’nin Islahiye köyünde derlenen çalımbı arasında ilgi olduğunu düşünür. Fakat eldeki verilerle hangi biçimin doğru olduğunu belirlemenin zor olduğuna dikkat çeker. Sözcüğün kökündeki çal ağızlarda şu anlamlarda kullanılır: çal (I) 1. *taşlık yer, çıplak tepe* (Eskişehir, Kastamonu, Çankırı, Çorum, Samsun, Amasya, Tokat, Erzincan, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Konya, Adana, Antalya) 2. *kireçli toprak* (Balıkesir) 3. *ormanlık, fundalık* (Denizli, Kocaeli, Balıkesir, Kütahya, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Erzincan, Konya, Kayseri, Antalya, İçel) 4. *sulu, düz ova* (Gümüşhane) 5. *maki ile örtülü engebeli alan* (İçel) 6. *susuz çıplak engebeli alan* (Isparta, Sivas). Ayrıca çal (IV) Trabzon, Ağrı ve Van ağızlarında ‘*ala renk*’ anlamında kullanılır. Sözcüğün tanıklanmasa da Rize ağzında da ‘*ala renk*’ anlamı vardır. Sözcük bu kökten türetilmiştir. Kâşgarlı çal kelimesi için ‘*alacalı, siyah beyaz*’ (Kaçalın, 2023: 572) anlamını vermiştir. Bu kökten türetilen çalıklı Dede Korkut Oğuznâmeleri’nde görülür: çaya baksa çalıklı çal-kara kuş erdemli bir güzel yahşı yigit oldu (Ergin, 2016: 118).

Çankırı’nın Dikenli bölgesinde ‘*sarımtırak ve killi toprağa*’ kitleyik adı verilmiştir. Bu sözcük Türkçe bir kökten çıkmış gibi görünmektedir (Ögel 1978b: 77). Kelime sadece Çankırı ağzında tanıklanmıştır. Tarama Sözlüğü’nde kitre ‘*keven kökü zamkı*’ şeklinde açıklanmıştır. Ağızlarda ise bu kelime ‘*zamk*’ anlamında Sivas ve Diyarbakır bölgelerinde kullanılır. Bu kelimenin ketre biçimi Muğla ağzında ‘*saban işlemeyen taşlı toprak*’ anlamında tanıklanmıştır. Sözcük Azerbaycan Türkçesinde de kitrə ‘*zamk*’ (Altaylı, 2018a: 1810) görülür. Kitleyik sözcüğündeki kitle de bu sözcüğün -r->-l- değişmesiyle oluşmuş biçimdir. Sözcüğün alıntı bir sözcük olma ihtimali bizce daha yüksektir. Eski Türklerin kitre ağacı kullandıkları kelime *tüşgün*’dür. Bu kelime DLT’de tanıklanmıştır.

Ögel (1978b: 80) Anadolu’da öl sözcüğünün ‘*yaşlık ve toprak tavi*’ için kullanılan sözcüklerin başında geldiğini söyler, bu sözden bozulmuş höl sözcüğünün de ‘*rutubet, nem, yaşlık, tav, ekilmek için hazırlanmış toprak*’ anlamında kullanıldığını belirtir. Burada şunu belirtmeliyiz ki höl biçimi sözcüğün bozulmuş biçimi değil sözcük başında ünsüz türemesi görülen şeklidir. Dilbilimcilerin “*protez ses*” olarak tanımladıkları /h/ sesi kelimelerin başına telaffuzu rahatlatmak için getirilen bir ünsüzdür (Şirin, 2019: 110). Öl sözcüğü Eski Türkçede ‘*yaşlık, rutubet, ıslaklık*’ (Caferoğlu, 1968: 150) gibi anlamlarda kullanılmıştır: kuruğ yerig suvayu öl yerig tariyu kuş kuzgun sukar yuliyur sansız tümän özlüg ölürür “*Onlar kuru toprağı sulayıp nemli toprağı ekerken kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yaratığı gagalayıp*

öldürüyorlar” (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 31). Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların öl sözcüğünü bilmediğini söylese de (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 23) bugün Türkmencede ve Anadolu ağızlarında öl sözcüğü kullanılır. [ö:l], syp. 1. Tutuşlygyna yzgar çeken, suwy sarykmadyk, gury däl (TDDS II) (2016: 161). Anadolu ağızlarında ise şu anlamlarda görülür: ‘*toprağın nemi, tav*’ (Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, İzmir, Bilecik, Eskişehir, Sivas, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Antalya, Muğla); ‘*ıslaklık (toprak için): Toprağın hiç ölü kalmamış*’ (Burdur, İçel, Muğla). Höl biçimi ise ‘*az ıslaklık: Buğdaya höl değmiş*’ (Zonguldak, Urfa, Gaziantep, Hatay, Sivas); ‘*yaş (toprak, çamaşır vb. şeyler için)*’ (Ordu, Giresun, Gümüşhane, Maraş, Ankara); ‘*sürülmeye, ekilmeye hazır duruma gelmiş tavlı toprak*’ (Erzincan, Sivas); ‘*ıslak, nemli*’ (Ordu); ‘*ıslaklık, rutubet*’ (Adana, Osmaniye). Kelimenin Çağdaş Türk lehçelerindeki anlamları şöyledir: Hakas Türkçesi öl ‘*nem, rutubet, ıslaklık*’ (Naskali vd. 2007: 348) Yeni Uygur Türkçesi höl ‘*ıslak, nemli, yaş*’ (Necip, 2013: 157) Karakalpak Türkçesi höl ‘*nem, rutubet*’ (Uygur, 2019: 193) Kırgız Türkçesi öl ‘*ıslak, nemli*’ (Yudahin, 2011: 609).

Anadolu’da nem, yaşlık ve rutubet anlamlarında kullanılan bir diğer sözcük *gönen*’dir. Bu sözcük birçok bölgede ‘*tarlanın sulandırılması ve tavlandırılması*’ için de kullanılır (Ögel 1978b: 80). Sözcüğün kullanıldığı bölgeler şöyledir: ‘*ekilecek toprağın sulandırılması, tavlandırılması*’ (Afyon, Isparta, Ankara, Kayseri, Niğde, Konya, İçel); ‘*nem, rutubet, yaşlık (toprak için)*’ (Aydın, Manisa, Bursa, Eskişehir, Kocaeli, Bolu, Çankırı, Ankara, Konya, Adana, İçel, Tekirdağ). Sözcüğün kökü olan köne- fiilinin Eski Türkçede tanıklandığı bazı kaynaklarda ifade edilmiştir: Gönen < ET. köne- ‘*nemlendirmek*’ (EUTS, 115) +n (Gülensoy 2007: 382); köne- ‘*nemlendirmek*’ (Bayat & Çınar 2020: 123) Eski Türk Şiiri’nde köne- fiili tanıklanmamıştır. Fakat bu kökten türetilen könek ‘*kova*’ anlamında kullanılır: Könek yaşgaç başkardı “*kova, tahta değişti*” (Arat, 2007: 282-283). Kâşgarlı ise bu sözcüğü ‘*deriden yapılan su kabı*’ (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 169) şeklinde açıklar. Kön sözcüğünün Eski Türkçede ‘*deri ve cilt*’ (Wilkens 2021: 402) anlamında kullanıldığını biliyoruz. Köne- biçiminin de bir *kön köküne gittiğini aşikârdır. Kâşgarlı’nın bu açıklaması kön ‘*deri*’ ve könek sözcüğü arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde göstermektedir. Könek sözcüğü Moğolcada köneg, könüg ve hönüg ‘*kova*’ (Lessing 2017: 604-605) şeklinde görülür. Ayrıca köne- fiilinden türetilen bir diğer sözcük bugün ağızlarda tanıklanan *gönen*’dir. Ahmet Vefik Paşa’ya göre gönen sözcüğünün asıl anlamı ‘*su göllenmesi*’dir (Ögel 1978b: 80-81). Bugün Altay Türkçesinde könök (Naskali & Duranlı 2019: 140) Hakas Türkçesinde könek ‘*kova*’ (Naskali vd. 2007: 269) şeklinde görülür.

Ögel (1978b: 158) Altay Türkçesinde ‘*rastgele konuşma ve hezeyan*’ anlamına gelen bir arbamak sözcüğünün olduğunu söyler. Çankırı ve

Babaeski köylerinde de ‘*ağzına geleni söylemek ve ne dediğini bilmemek*’ anlamında kullanılan arpalamak sözcüğünün tanıklandığını belirtir. Biz bu sözcüğün Eski Türkçe döneminde ‘*sihir yapmak, büyük yapmak*’ anlamında kullanılan ve Moğolcada arba- şeklinde görülen sözcük olduğunu düşünüyoruz. Sözcük hakkında detaylı bilgi için bk. Yıldız 2018.

Derleme Sözlüğü’ne göre emen sözcüğünün Anadolu’da üç anlamı vardır: 1. *meşe ağacı* (Tokat, Yalova); 2. *palamut meyvesi ve pelit* (Konya); 3. *dişbudak ağacı* (Afyon). Ayrıca bu sözcük Kırgız Türkçesinde de ‘*meşe*’ anlamında kullanılır. Baraba ve Kazan Türklerinde imen ‘*meşe*’ şeklinde tespit edilmiştir. Çuvaşlar ise yöman demektedir (Ögel 1978b: 237). Ayrıca, Ögel kendinden sonra gelecek araştırmaların örnekleri çoğaltabileceğini söylemiştir. Tespitlerimize göre sözcük diğer lehçelerde şöyledir: Uygur Türkçesi emen ‘*pelin, akpelin*’ (Necip, 2013: 112). Altay Türkçesi ermen ‘*meşe*’ (Naskali & Duranlı, 2019: 92); Kazak Türkçesi emen ‘*büyük yapraklı, çok budaklı ağaç*’ (Kenesbayoğlu 1984: 74). Hakas Türkçesinde irben ‘*kekik*’ (Arıkoğlu 2005: 222). Bu sözcük Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır. Fakat Kıpçak sahası eseri olan Kitâb-ı Mecmuu Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mogalî’de emen: ‘*meşe, ağaç*’ (Devrez, 2019: 100) şeklinde açıklanmıştır. Sözcük er- ‘*olgunlaşmak, olmak*’ kökünden fiilden isim yapan -mAn ekiyle oluşturulmuştur.

Anadolu’da kullanılan *çökündür, çokundur, çükündür, çükündürük* gibi sözcükler pancar ve pancara yakın bitkileri ifade etmek için kullanılır (Ögel 1978b: 241). Bu sözcüklerin kullanıldıkları bölgeler şöyledir: *çökündür* ‘*pancar*’ (Sakarya, Zonguldak, Kastamonu, Maraş, Ankara, Niğde); *Çükündür* ‘*pancar*’ (Denizli, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Bursa, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çankırı, Samsun, Tokat, Erzurum, Van, Urfa, Diyarbakır, Gaziantep, Ankara, Konya, Edirne, Kırklareli, Kerkük, Bulgaristan’; ‘*havuç*’ (Manisa, Kütahya, Bolu, Diyarbakır, Kütahya); ‘*şalgam*’ (Zonguldak, Diyarbakır, Urfa); ‘*lahana*’ (Kırşehir); ‘*kırmızı pancar*’ (Kütahya, Çorum, Gaziantep); ‘*şalgam*’ (Diyarbakır). *Çükündürük* ‘*pancar*’ (İzmir, Gaziantep, Ankara). *Çukundur* biçimi Tarama Sözlüğü’nde tanıklanmıştır. Ögel sözcüğün Eski Anadolu metinlerinde ve Kıpçak Türkçesinde kullanıldığını söyler. Çuvaş Türkçesinde *çegender* biçiminde görüldüğünü belirtir. Ramstedt’in sözcüğü Farsçaya bağladığını ifade eder. Kendisi ise sözcüğü Soğd-Türk komşuluğunun bir hatırası olarak düşünür. Tietze de (2016b: 268) sözcüğün Farsçadan geçtiğini ileri sürer. Ayrıca Bayram (2019: 896) tarafından hazırlanan Çuvaş Türkçesi Sözlüğü’nde çıkıntır ‘*pancar*’ şeklinde açıklanmıştır. Türkmen Türkçesinde şugındır ‘*pancar*’ (Tekin vd. 1995: 610) Kırım Tatar Türkçesinde ise *çükündür* ‘*pancar*’ (Muzafarov & Muzafarov, 2018: 88) biçiminde görülür.

Anadolu köylerinde havuç için *keşir*, *keşür*, *kişir* sözcükleri kullanılır. Bazı bölgelerde de gezer sözcüğü görülmüştür (Ögel 1978b: 244). Sözcüğün keşir biçimi '*havuç*' anlamında Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Bursa, Bilecik, Kocaeli, Bolu, Sakarya, Kars, Erzurum, Urfa, Ankara, Kayseri, Konya, Adana, İçel, Antalya, Edirne; keşür biçimi Bolu, Çankırı, Bitlis, Muş; kişir biçimi Ankara bölgesinde tespit edilmiştir. Gezer ise Konya ağzında kullanılır. Clauson (1972: 754b) sözcüğün Farsça *cazar*'dan geldiğini ileri sürer. Çağdaş Türk lehçelerindeki biçimlerine yer verir. Tietze (2016c: 252) Eski Farsça *gazar* kelimesinden geldiği konusunun şüpheli olduğunu ifade eder. Yazıtlar ve Eski Uygur Türkçesinde havuç anlamına gelebilecek bir sözcük tanıklanmamıştır. Kâşgarlı Mahmud, Türklerin havuca sarıg turma dediklerini, Arguların ise gizri sözcüğünü kullandıklarını söyler. Bu sözcüğü de Farsçadan (gezer) aldıklarını ifade eder. Oğuzların ise geşür dediklerini belirtir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 187). Kâşgarlı'nın açıklaması da sözcüğün Farsçadan alındığını gösterir. Buradaki turma sözcüğü ise Konya'nın Karaçayır bölgesinde '*turp*' anlamında kullanılır (Ögel 1978b: 244). Ayrıca Derleme Sözlüğü'ndeki verilere göre İstanbul bölgesindeki Rumeli göçmenleri de turma kelimesini kullanmaktadır. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde '*turp*, *japon turpu*, *beyaz turp*, *şalgam*' (Wilkens, 2021: 760) gibi anlamlarda kullanılmıştır: ... turma suvî isiðip tamizsar sönär (Heilkunde II) (Rachmati, 1932: 410). Ögel (1978b: 246) kelimenin Sanskritçe olabileceği ihtimali üzerinde durur.

Derleme Sözlüğü'ne göre Isparta ve Uluborlu taraflarında mercimeğe yasmık; Sivas dolaylarında ise yosmık denilmektedir (Ögel 1978b: 263). Bizim tespitlerimize göre Yasmık sözcüğü Tekirdağ bölgesinde '*mercimek*' anlamında kullanılmaktadır. Sivas ağzında ise yosmuk şeklinde kullanılır. Bu sözcük Eski Uygur tıp metinlerinde tanıklanmıştır: Ämig şışip agrısar sarıg muña yasımuk mini... (Knüppel 2013: 45). Arat (1932: 459) buradaki yasımuk sözcüğünü *Hirsemehl* (*darı unu*) şeklinde açıklamıştır. Ögel (1978b: 263) ise Arat'ın bu anlamlandırmayı neye göre yaptığını bilmediğini ifade eder. Sözcük DLT'de tanıklanmamıştır. Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde yasmık '*mercimek*, *yasmık*' şeklinde verilmiştir. Ayrıca Rahimi sözcüğün Kazak Türkçesinde *jasımıq*; Özbek Türkçesinde *yäsmiq*; Yeni Uygur Türkçesinde ise *yësmuq* şeklinde kullanıldığını söyler (Rahimi, 2021: 257). Kâşgar ve Yarkend ağızlarında yasmuq '*bir tür baklagil*' (*yäsmuq*) şeklinde görülür (Shaw, 2014: 306). Etimolojisi için bk. Clauson 1972: 975ab.

Elâzığ ve Sivas köylerinde ceviz için yagak sözcüğü kullanılır (Ögel 1978b: 287). Fakat bu sözcük bizim tespitlerimize göre Elâzığ ve Sivas ağızlarında yangak şeklindedir. Sözcüğün Eski Türkçe biçimi *yagak*'tır: Yagak ıgaç yaylağım kuşluğ ıgaç kışlağım "*Ceviz ağaçları yaylam, kuşların çokça bulunduğu ağaçlar kışlağıdır*" (Yıldırım, 2017: 46). DLT'de yagak:

ceviz (Dankoff & Kelly, 1985: 209); soyulması kolay olan ceviz için akı yıgık ‘iyi cins ceviz’ denir (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 44) şeklinde açıklanmıştır. El-lugātu’n-nevā’iyye ve’l istiḥādātu’l-cağatā’iyye’de *yañag ve yañak* [<yagak] *İkisi dahı koz manasınadur, ki Sedd-i İskenderi’de himmet hümasınıñ bülend-pervazlığı mahallinde gelür* (Kaçalin, 2022: 789) açıklaması yapılmıştır. Kelimenin bu iki bölge ağzında arka damak n’si (ŋ) ile görülmesi dikkatimizi çekmektedir. Sözcüğün bu şekli Meyveler Münazarası’nda da tespit edilmiştir: her kişinin yarası kılsa elem/çapar ezip yangak bile melhem “*Kimin yarası sıkıntı verse, cevizle merhem yapıp (yarasına) sürer*” (Abik 2005: 56-57). Bugün Kırgız Türkçesinde cañgak ‘ceviz’ (Çankaya 2014: 179) Özbek Türkçesinde yāñğāq ‘ceviz’ (Berdak 1993: 226) Halaç ili merkez ağızlarında yāqaq (Dolati, 2015: 240) şeklinde görülür. Clauson (1972: 900b) yagak sözcüğünün morfolojik olarak yağ- ‘ağaçtan yağın bir şey anlamında’ kökünden türetilmiş olabileceğini söyler; fakat bunun da pek mümkün görünmediğinden bahseder. Sözcüğün yag- ‘*bir şeyin yağması, düşmesi’ kökünden geldiği açıktır. Çağatay Türkçesi ve ağızlarda tanıklanan yañgak biçimi sözcüğün Eski Türkçeden önceki dönemlerdeki şekli olabilir. ŋ sesinin n ve g şeklinde ayrılmasıyla yagak biçimi oluşmuş olabileceği ihtimali üzerinde durulabilir.

Ögel (1978b: 292) Türklerin küçük ve ekşi eriklerin hepsine göğem adını verdiklerini söyler. Bu yaban eriklerinin çeşitli Türk kültür coğrafyalarında farklı anlamlarda kullanıldığını belirtir. Bu sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında şu anlamlarda kullanılmıştır: ‘*bir çeşit yabanî, ekşi erik*’ (Isparta, Kütahya, Eskişehir, Bolu, Samsun, Gümüşhane, Sivas). Tarama Sözlüğü’nde ise ‘*bir çeşit ekşi dağ eriği*’ şeklinde açıklanmıştır. Ögel (1978b: 293) bazı önemli kaynakların Çağatay Türkçesinde kullanılan göğem sözcüğünün Anadolu’dan geldiğini ileri sürdüğünü belirtir. Bu durumu Türkler arasındaki bir kültür alışverişi olarak değerlendirir. Sözcüğün ağızlarda görülen bir diğer şekli *güvem*’dir. Bu sözcük Balıkesir, Eskişehir, İstanbul, Rize, Kars, Sivas, Edirne ve Kırklareli ağızlarında ‘*bir çeşit yaban eriği*’ anlamında kullanılır. Ögel (1978b: 293) ise bu sözcüğün Derleme Sözlüğü’ne ‘*vişne*’ anlamında tanıklandığını ifade eder. Tarihsel tıp metinlerde de bu kelime tanıklanmıştır: göğem: Gövem eriği, çakal eriği; (Prunus spinosa) (Önler, 2019: 70). Németh’in (2014: 273) Folklorik ve Dini metinler üzerinden incelediği Vidin Türk ağzında kelime gügem ‘*yeşile çalan mor renk; ham erik*’ şeklinde tespit edilmiştir. Bu erik koyu mavi renge sahiptir. Bundan dolayı sözcük gök ‘*mavi, koyu mavi*’ köküne getirilen isimden isim yapan +Am ekiyle türetilmiştir. Bu kökten türetilen köken sözcüğü ise Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘*karadiken meyvesi*’ (Tavkul, 2020: 216) anlamında görülür.

Ögel (1978b: 315) muşmula anlamında kullanılan önemli kültür sözcüklerinden birisinin ezgil olduğunu söyler. Ahmet Vefik Paşa'nın bu sözcüğü Türkçe olarak açıkladığını belirtir. Anadolu'da tanıklanan ergil biçimini ise *ezgil*'in yanlış derlemesi olarak değerlendirir. Ögel'in bu açıklaması hatalıdır. Kelimede rotasizm/zetasizm örneğidir. Tietze (2016b: 681) Doerfer'in sözcüğün Türkçe olmadığını düşündüğünü belirtmiş ve askil sözcüğünden gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Askil sözcüğünü ise askil '*kuşburnu meyvesi*' < *Gürcüce askili* şeklinde açıklamıştır (Tietze 2016a: 458). Sözcüğün ezgil biçimi Bilecik ve Kars; ergil biçimi ise Tunceli ağzında tespit edilmiştir. Bu sözcük bugün Azerbaycan Türkçesinde de ezgil '*muşmula*' (Akdoğan 1999: 286) şeklinde kullanılır.

Eski Türkçe döneminde karabiber anlamında kullanılan murç sözcüğü Anadolu ağızlarında burç şeklinde görülür. Bu sözcük Soğdca'dan Türkçeye geçmiştir (Ögel 1978b: 347). Sözcüğün Eski Türkçe döneminde kullanıldığı bazı bağlamlar şöyledir: mırça .. bışığ s[ıngır] "mırça bışığ sığır.." (Sertkaya, 2021b: 382); Ol murç sokturdu "o, *karabiber* vb. dövdürdü" (Kaçalın, 2019: 414). Anadolu ağızlarında ise Afyon bölgesinde (Karaçay aşireti *Emirdağ) burç '*karabiber*' şeklinde tanıklanmıştır. Ayrıca ağızlarda '*dallardaki taze yaprak ve filiz*' anlamına gelen bir burç sözcüğü daha vardır. Kırgız Türkçesinde murç '*siyah biber*' mânâsında tanıklanmıştır. Yudahin sözcüğün Farsça olduğunu ileri sürmüş, çalışmayı Türkçeye aktaran Taymas ise Türkçe olduğunu ileri sürmüştür (Yudahin, 2011: 575). Fakat sözcüğün Türkçe olmadığını bir kez daha belirtmek gerekir. Çuvaş Türkçesinde (Bayram, 2019: 469) năpăç (pîrîş) Altay Türkçesinde mırç (Naskali & Duranlı, 2019: 156) Hakas Türkçesinde mîrs (Naskali vd. 2007: 302) '*biber*' şeklinde görülür.

Anadolu'da yağda pişmiş yumurta için ilitme sözcüğü kullanılır (Ögel, 1978b: 424). Bu sözcük Kastamonu, Van ve Bitlis ağızlarında bu anlamda tanıklanmıştır. Erzurum ağzında ise '*rafadan: çok pişmemiş yağda yumurta*' için kullanılır. Kelime Eski Uygur Türkçesinde ve Kâşgarlı'da yilit- '*ısıtmak*' şeklinde görülür (Wilkens, 2021: 899) (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 972). Erzurum ili ağızlarında y ünsüzü ince-dar ünlü önünde düşer: ilan 'yılan' (Gemalmaz & Mert, 2022: 305). Kelimedeki inceltme /l/nin inceltici etkisinden dolayı olmuştur. -mA eki ise fiilden isim yapan bir ektir.

Ögel (19678b: 440) ekir/eğir/eyir sözcüğünün köklerinin çok eskilere dayandığını söyler. Bu sözcüğün Anadolu ve Türk dünyasında yaygın şekilde kullanıldığına dikkat çeker. Eğir sözcüğü '*arıların çıkardığı bir çeşit salgı*' anlamında Giresun, Erzincan ve Elâzığ ağızlarında; '*kışın arıların kovan deliklerine sıvadıkları madde*' anlamında ise Sivas ağzında tanıklanmıştır. Sözcük Erzincan ağzında eğir mumu '*kışın arıların kovan deliklerine sıvadıkları madde*' şeklinde görülür. DLT'de bir egir maddesi tanıklanmıştır.

Kâşgarlı bu maddeyi ‘*karın ağrısını tedavi etmek için kullanılan bir kök, eğir kökü*’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 26) şeklinde açıklamıştır. J. Wilkens’in Eski Uygur Türkçesi El Sözlüğü’nde (2021: 103). *äkir ~ ägir (br) <<Gr. ākopov (Indischer) Kalmus (Acorus calamus, Linn.) || Hazanbel, Eğirkökü (Acorus calamus, Linn.) (s./bk. TochB okaro)* açıklaması yapılmıştır. Çağatay Türkçesi metinlerinde ikir (I) ‘*yaban mersini*’; ikir (2) ‘*bir tür beyaz acı ilaç*’ (Ünlü, 2013: 517) biçiminde görülür. Kelime, Tarama Sözlüğü’nde ve Derleme Sözlüğü’nde (Manisa, Konya) Eski Türkçedeki anlamıyla görülür. Tietze’nin etimolojik sözlüğünde iki eğir maddesi verilmiştir. Eğir I’de *ağırotu* eğir II’de ise *ekir* maddesine gönderilmiştir. Ekir/eğir maddesinde ‘*arılardan çıkardığı bir çeşit salgı, pirebolu (propolis)*’ < *akir* açıklaması yapılmıştır (Tietze, 2016b: 569). Akir maddesinde ise kelimenin Arapça (‘akar’) kelimesinden geldiği söylenmiştir (Tietze, 2016a: 303). Ağırotu maddesinde ise eğir ‘*karın ağrısına karşı kullanılan bir çeşit kök*’ < Yun. *akopov* (ākoron) açıklaması yapılmıştır. Rusça *air* kelimesinin Türkçeden geldiği bilgisine yer verilmiştir (Tietze, 2016a: 274). Buradan iki farklı eğir sözcüğü olduğunu anlıyoruz.

Derleme Sözlüğü’ne göre batıdan esen soğuk rüzgârlara dün yeli adı verilir. Buradaki dün (ETü. tün) sözcüğü geceyi olduğu kadar kuzeyi de ifade etmektedir (Ögel 1978b: 456). Bu sözcük Isparta, Niğde ve Konya ağızlarında tanıklanmıştır. Ayrıca dün yeli, yaz geceleri batıdan esen rüzgâr için de kullanılır.

Ağızlarda kuzeyden esen rüzgârlar için kullanılan *bakır sattıran, çullu poyraz, semrik, tolengi* gibi sözcükler Türk özelliği göstermektedir (Ögel 1978b: 457). Buradaki Türk özelliğinden kasıt sözcüklerin Türkçe olmasıdır. Bakır sattıran sözcüğü Derleme Sözlüğü’nde tanıklanmamıştır. Fakat 1957 yılında yayımlanan *Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi- Cilt 5 (İndeks) A-Z* adlı çalışmada görülür. Çullu poyraz, Malatya ve Muğla ağızlarında ‘*kuzeyden esen sert rüzgâr*’ anlamında kullanılır. Semrik ise Kütahya bölgesinde ‘*güneydoğudan esen yel*’ mânâsında tespit edilmiştir. Tolengi sözcüğü ise tanıklanmamıştır.

Barhar/barhal, depere gibi rüzgâr adları doğru derlenmemiş veyahut da yabancı bir sözcük olabilir (Ögel 1978b: 457). Barhal sözcüğü Erzurum ağzında hem kuzey hem de kuzey rüzgârı anlamında kullanılır. Barhar ise Gümüşhane ağzında ‘*kuzeyden, batıdan veya kuzey-batıdan esen şiddetli rüzgâr*’ mânâsında tespit edilmiştir. Bu sözcük Ermeniceden (parhrt’s) ‘*kuzey rüzgârı*’ Türkçeye geçmiştir (Tietze 2016a: 589). Depere ise ‘*kuzeyden esen rüzgâr*’ anlamında Isparta ve Yozgat ağızlarında tanıklanmıştır. Biz bu sözcüğün tepe ‘*bir şeyin en üstteki bölümü*’ sözcüğüne getirilen +re (yön eki) ekiyle oluşturulduğunu düşünüyoruz. + rA ekinin kalıplaşması için bk. Korkmaz 2018: 8.

Kuzeybatı rüzgârlarını ifade etmek kullanılan *aykırı yel*, *sarı macak*, *sazak* gibi sözcükler Türk kültür tarihi bakımından üzerinde önemle durulması gereken sözcüklerdir (Ögel 1978b: 457-458). Bu sözcüklerden *aykırı yel* Isparta ağzında tanıklanmıştır. Sarı macak sözcüğü ise taradığımız Derleme Sözlüğü'nde tanıklanmamıştır. Fakat bu sözcüklere 1957 yılında yayımlanan *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi- Cilt 5 (İndeks) A-Z* adlı çalışmada yer verilmiştir. Ayrıca bu çalışmada *sarak* ve *sazak* kelimeleri verilmiştir. Bu kelimeler ağızlardaki rotasizm/zetasizm örnekleri bağlamında değerlendirilebilir.

Kuzeydoğu rüzgârları için söylenen *azak*, *korum yeli* gibi sözcükler coğrafi yönler bakımından *azak* denizini ya da kuzeyle ilgili *korum* sözcüğü esas alınarak söylenmiştir (Ögel 1978b: 458). *Azak* sözcüğü bu anlamda Konya ağzında tanıklanmıştır. *Korumyeli* sözcüğü ise Sivas ağzında '*karayel*', Konya ağzında ise '*kuzey doğudan esen yel*' mânâsında tespit edilmiştir. *Korum* sözcüğü Eski Türk yazıtlarında kuzey anlamında kullanılan *kuz* sözcüğüyle ilgilidir. Rotasizm/zetasizm örnekleri bağlamında değerlendirilebilir.

Anadolu'da batı rüzgârları için *akça yel*, *günbatı*, *gökyel* gibi sözcükler kullanılır (Ögel 1978b: 458). *Akça yel* sözcüğü ağızlarda farklı bölgelerden esen rüzgârları ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin Denizli ağzında *kuzeyden esen yel*'i ifade ederken Kütahya ağzında *güney doğudan esen yel*'i, Denizli, Samsun, Tokat ağızlarında ise *batıdan esen yel*'i ifade eder. Ayrıca *akyel* sözcüğü şu anlamlarda kullanılır: '*kuzey batıdan esen yel*' (Denizli); '*lodos, güneyden esen yel*' (Afyon, Çanakkale, Bursa, Kocaeli, Bolu, Sakarya, Kastamonu, Çankırı, Samsun, Ordu, Sivas, Ankara, Adana, Edirne, Kırklareli); '*batıdan esen yel*' (Isparta, Bilecik, Ankara) '*doğudan esen yel*' (Burdur, Balıkesir); '*kuzeyden esen, dondurucu, soğuk yel*' (Denizli); '*poyraz, kuzey doğudan esen yel*' (Giresun, Antalya); '*lodos*' (Afyon). Türk lehçelerinde *ak* sözcüğü genellikle batıyı, batı yönünü ifade etmek için kullanılır (Kononov, 2015: 196). Fakat ağızlarda sözcüğün bu kadar farklılık göstermesi dikkat çekicidir. *Günbatı* ise '*batıdan esen yel*' mânâsında Isparta, Denizli, Bilecik, Çorum, Rize, Ağrı ve Niğde ağızlarında kullanılır. *Gökyel* sözcüğünün anlamları ise şöyledir: '*kuzeydoğudan esen rüzgâr, poyraz*' (Maraş, Sivas); '*kuzeybatı ya da batıdan esen rüzgâr, kara yel*' (Sivas, Adana); '*güneyden esen rüzgâr, lodos*' (İçel).

Batı rüzgârları anlamında kullanılan *sürtük* ve *tezyel* kelimeleri üzerinde durmak gerekir (Ögel 1978b: 458). Sözcük Antalya ağzında '*sabahları çeşitli yönlerden esen yel*' anlamında kullanılır. *Sürtük*, *sürt-* '*sürmek, yaymak, değmek*' kökünden türetilmiştir. *Tezyel* sözcüğü ise 1957 yılında yayımlanan *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi- Cilt 5* adlı eserde tanıklanmıştır. Taradığımız Derleme Sözlüğü'nde görülmez.

Gömeç, çem yeli, baltalar gibi ‘doğu rüzgârı’ anlamına gelen sözcükler üzerinde durulmalıdır (Ögel 1978b: 458). Gömeç sözcüğü ağızlarda çeşitli anlamlarda kullanılır. Ögel’in bahsettiği anlam Kayseri, Nevşehir, Niğde ve Antalya ağızlarında tanıklanmıştır. Çem yeli ‘doğu yeli’ anlamında İçel bölgesinde tespit edilmiştir. Baltalar ise İzmir bölgesinde ‘kuzeydendoğudan esen rüzgâr’ anlamında kullanılır.

Kızılyel sözcüğü hem doğu hem de kible rüzgârı anlamında kullanılır (Ögel 1978b: 458-459). Sözcüğün ‘güneyden esen rüzgâr’ anlamı Samsun; ‘doğudan esen rüzgâr’ anlamı ise Tokat’ta tanıklanmıştır. Kononov (2015: 202) kızıl kelimesinin Türk coğrafi adlandırmasında güney yönünü ifade etmek için kullanılmadığını(?) söylemiştir. Fakat Samsun ağızındaki kullanım sözcüğün güney anlamında kullanıldığını gösterir. Ögel (1978b: 459) kible rüzgârının tam bir güney rüzgârı anlamına gelmediğini söyler. Daha çok estiği taraf belli olmayan rüzgâr için kullanıldığını belirtir.

Ögel (1978b: 459) *geis, perik, pişik* kelimelerinin de doğru rüzgârlarını ifade etmek için kullanıldığını söyler. Sözcüğün köklerinin ve doğru derlenip derlenmediğinin bilinmediğini söyler. Geis sözcüğü Antalya ağızında ‘doğudan esen rüzgâr’ anlamında görülür. Perik sözcüğü ise Malatya ağızında ‘kuzeybatından esen yel, karayel’; Manisa ağızında ise ‘doğudan esen yel’ mânâsında tespit edilmiştir. Sözcüğün pişik biçimi ise tanıklanmamıştır.

Anadolu’da güney rüzgârları için en sık kullanılan sözcükler *akça kanat, aşağı yel, kible*’dir (Ögel, 1978b: 459). Akça kanat, ‘güneyden esen ve çok defa kar getiren yel’ anlamında Maraş ağızında, aşağı yel ise ‘güneyden esen yel, lodos, kible yeli’ mânâsında Isparta, Burdur, Denizli, İzmir, Balıkesir, Gümüşhane, Maraş, Sivas, Yozgat, Ankara, Nevşehir, Niğde ve Konya ağızlarında; ‘batıdan esen yel’ anlamında ise Ankara ve Niğde ağızlarında tanıklanmıştır. Ayrıca Ögel (1978b: 459) Anadolu ağızlarında birçok bölgede kullanıldığını söylediği herav sözcüğünün ise Türkçe olmadığını söyler. Derleme Sözlüğü’ne göre bu sözcük Diyarbakır ve Elâzığ ağızlarında ‘lodos’ anlamında tespit edilmiştir.

Kamaz/kanaz sözcüğü Anadolu’da birden çıkan fırtınalar için kullanılır (Ögel 1978b: 459). Bu sözcük Afyon, Çanakkale, Kayseri, Konya, Adana ve İçel ağızlarında tespit edilmiştir. Sözcüğün kanaz biçimi de yine Adana ağızında görülmüştür. Ögel (1978b: 459) bu sözcüğün kaymaz sözcüğünden geldiğini düşünür. Kaymaz sözcüğü ise Ankara ağızında ‘güneydendoğudan esen bir rüzgâr’ anlamında kullanılır. Bu sözcüğün kökü Eski Türkçede kaç ‘insanı öldüren tipi’ (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 408) şeklinde görülmüştür. Karağaaç (2018: 167) Türkçede ötümlü diş-damak patlayıcı -d- iç sesinin, damak yarı ünlüsüne dönüşmesinin Eski ve yeni Türk yazı dillerinin en belirgin özelliklerinden biri olduğunu söyler. Bu değişimin

XI. yüzyılda büyük ölçüde tamamlandığını ve -d- iç sesinin çeşitli Türk boyları arasında -d-, -z-, -r- ve -y- seslerine dönüştüğünü ifade eder. Bu sözcükte kaç>kay değişimi görülür. Kamaz, kaymaz sözcüğünün iç seste /y/ düşmesiyle oluşmuş biçimi olabilir.

Güneyden esen rüzgâr anlamında kullanılan sözcüklerde birisi de *aylak*'tır. Bu sözcük '*hızlı esinti*' anlamında kullanılır (Ögel 1978b: 459). Fakat biz taradığımız Derleme Sözlüğü'nde bu anlamda kullanılan aylak sözcüğünü tanımlayamadık. 1957 yılında yayımlanan *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi- Cilt 5 (İndeks) A-Z* adlı çalışmada sözcük tanıklanmıştır. Ayrıca Altay Türkçesinde tanıklanan ayla- '*çevirmek, döndürmek, kuşatmak, sarmak*' (Naskali & Duranlı, 2019: 32) fiilinin bu sözcükle ilgisi olabilir.

Ayrıca azman yeli sözcüğü de Manisa ağzında '*güneybatı rüzgârı*' mânâsında kullanılmıştır. Sözcüğün az- kökünden türetildiği açıktır. Fakat semantik olarak bir anlam ilişkisi bulunmamaktadır. Ayrıca bu bölgede çörez sözcüğü de '*güneybatıdan esen rüzgâr*' anlamında kullanılır. Bu sözcük sürpüntü anlamına gelen çör (Tietze 2016b: 263) sözcüğünden türetilmiş olabilir. +Az eki ise genellikle küçültme işlevi taşır.

Anadolu'da kasırğa anlamında kullanılan bir diğer sözcük *sorak*'tır. Eski ve Yeni Türkçede sor- fiili '*emmek*' mânâsında kullanılır (Ögel 1978b: 460). Sorak, Zonguldak ağzında tespit edilmiştir. Sor- fiilinin '*emmek*' anlamı Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, Zonguldak, Çorum, Sinop, Samsun, Tokat, Ordu, Van, Urfa, Sivas, Muğla ağızlarında tanıklanmıştır. Eski Uygur metinlerinde de emmek anlamında görülmüştür: ... tolpe etüzümüzni sorarlar "... *bütün vücudumuzu emerler*" (Ş, Tekin 2019: 177, 269). Kâşgarlı ise sözcüğü şu bağlamda kullanmıştır: kenç sūt sordı "*çocuk sūt vb. şeyleri emdi*" (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 426). Ögel (1978b: 460) bu sözcüğün hortum ile de ilgili olduğunu düşünür. Bu görüşünü diğer Türk ağızlarında sorok veya soroymak gibi sözcüklerin '*bir hortum şeklinde sivrilip yükselen baca dumanı*' anlamında kullanılmasını gerekçe göstererek destekler. Ayrıca Ögel (1978b: 460-461) Moğolcada fırtına, tipi anlamlarına gelen şırgan ve şıgırgan sözcüklerinin üzerinde durulması gerektiğini söyler. Sigırgan ve şırgan sözcükleri '*kar fırtınası, tipi soğuk ve yağmurlu fırtına*' (Lessing 2017: 843) anlamlarında kullanılır. Bu Moğolca sözcük sigır- '*kızmak, köpürmek; tipi veya kar fırtınası çıkmak*' fiiline getirilen fiilden isim yapan -ğan/-gen ekiyle oluşturulmuştur. Bu ekle türetilen diğer sözcükler için bk. Poppe 2016: 69. Ayrıca ek Çağdaş Moğolcada işlek değildir (Kartallıoğlu, 2010: 41). Kelime Türkçeden Moğolcaya geçmiştir.

Eski Türkçedeki yalı- kökünden türetilen yalın Anadolu ve Orta Asya Türk ağızlarında ‘alev’² anlamında kullanılmıştır. Bazı Türk ağızlarında ve Anadolu’da yalın sözcüğü ‘şimşek, yıldırım’ mânâsında tespit edilmiştir (Ögel 1978b: 472). Yalın sözcüğü Antalya ağzında ‘şimşek’ anlamında kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde calın ‘yalın, alev’ (Yudahin, 2011: 168) Kumuk Türkçesinde yalın ‘alev’ (Pekacar, 2011: 379) Altay Türkçesinde calbış (bk. talbış) ‘alev’ (Naskali & Duranlı, 2019: 53) Hakas Türkçesinde çalbıra [çalbırırğa] ‘(ateş) alev alev yanmak’ (Naskali vd. 2007: 76) Yeni Uygur Türkçesinde yalkun ‘alev’ (Necip, 2013: 456) şeklinde görülür.

Ögel’in (1978b: 475) şimşek ve yıldırım anlamında belirttiği diğer sözcükler ise şöyledir: *baldız çakmak, baldız, baldız oynatam, balkır, balkamak, balkımak, ürülmek, güdümen*. Baldız çakmak ‘şimşek çakmak’ (Balıkesir); baldız ‘şimşek’ (Balıkesir, Bursa); balkır ‘şimşek’ (Konya, Edirne); balkamak ‘şimşek çakmak’ (Denizli, Kayseri ve köyleri) balkımak ‘şimşek çakmak’ (Kütahya, Eskişehir, Çorum, Urfa, Gaziantep, Hatay, Sivas, Yozgat, Kırşehir, Niğde, Konya, Adana, Edirne); güdümen ‘şimşek’ (İstanbul, Kastamonu). Ögel’in baldız oynatam olarak verdiği sözcük Balıkesir ağzında baldız oynamak ‘şimşek çakmak’ şeklinde tespit edilmiştir. Ayrıca ürülmek sözcüğü şimşek anlamında Derleme Sözlüğünde tanıklanmamıştır. Bu sözcüklerin kökünde barkı-/balkı ‘şimşek çakmak, parlamak, parıldamak’ (Tietze 2016a: 591) fiili vardır. Sözcük başında y->b- değişimi görülmesine de bu sözcüğün yal sözcüğünün farklı varyantı olduğunu düşünüyoruz.

Türk Kültür Tarihine Giriş III

Ögel (1978c: 19) Anadolu’da balkon anlamında kullanılan sözcükleri şu şekilde belirtmiştir: *artırma, ayaz, ayazlık, bakacak, dizme, gezemek, güneşlik, koç, kaş, sündürme, yağlaman, yazla, yazlık, yellik, yertme, yetme, yürüdüm*. Artırma sözcüğü bu anlamda Rize, Maraş ve Sivas ağızlarında tespit edilmiştir. Sözcük semantik açıdan oldukça dikkat çekicidir. Ayaz sözcüğü ise Gaziantep ve Maraş bölgesinde tespit edilmiştir. Balkonun soğukluğu göz önüne alınarak bu anlam verilmiştir. Ayazlık ise bölgelere göre farklı anlamlar göstermektedir: ‘*balkon, taraça, tahtaboş*’ (Isparta, Burdur, Denizli köyleri, Aydın, İzmir, Manisa, Bolu, Niğde, Antalya, Muğla); ‘*salon*’ (Sinop); ‘*sofa*’ (İçel); ‘*çardak*’ (Antalya); ‘*güverte*’ (Muğla); ‘*mutfak*’ (Denizli). Buradaki temel düşünce de ayaz sözcüğüyle aynıdır.

Kaş, İstanbul ağzında ‘*balkon*’ tanıklanmıştır. Ayrıca bu sözcük Sivas, Ankara ve Niğde ağızlarında ‘*dam*’ mânâsında tespit edilmiştir. Bu kaş

² ajun kırtışı boldı altun öngi

yalın teg bolup dünya kızdı engi “Dünya altın rengine büründü, gökyüzü alev gibi kızardı” (Arat, 2018: 1026- 1027).

kelimesinin ‘yüzüğün taş konan çıkıntısı; eyerin önde ve arkadaki çıkıntıları’ (Tietze 2016c: 162) sözcüğüyle ilgili olduğunu düşünüyoruz. Buradaki temel düşüncesi balkonun bir çıkıntı olmasıdır. Ayrıca sözcüğün ‘damın saçağı’ anlamı Tarama Sözlüğü’nde mahalle-i mezbur mescitinin sofası duvarları inhidam üzre olup ve mescid-i şerifin dahi kaşları yıkılıp harap olmuştur, ta’mir olunmak lâzımdır (Sic. A. XVI. 4, 529) kaydedilmiştir.

Yerden yapma, yerevi, yerzem gibi sözcükler Anadolu ağızlarında ‘bodrum’ anlamında kullanılır (Ögel 1978c: 27). Yerzem sözcüğü Kayseri ağzında ‘bodrum’ anlamında görülür. Yerzem kelimesi Azerbaycan Türkçesinde zirzemi ‘yer altında olan ev, ambar, bodrum kat. vb.’ (Altaylı, 2018b: 3732); Türkmen Türkçesinde ise yer-zem’in ‘bodrum (katı)’ (Tekin vd. 1995: 692) şeklinde görülür. Tietze (2019: 497) kelimenin (zerzemi, zeyremi, zerzem, zezamba, zezembi, zezeme, zezem, zeminlik, zezeme, erzem, yerzem) şekillerini verir ve ‘bodrum, kiler, mutfak’ < Fa. zîr-zemin açıklamasını yapar.

Anadolu’da sığır, inek ve buzağı ahırları için dam, dörlek, gedegi, göme, kasu, kotaklık, kotara, oluk, salma, sayalık, sıllık tam, tokura, yasla gibi sözcükler kullanılır. Bu kelimelerin birçoğu arkaik özellikler barındırır (Ögel 1978c: 34). Bu sözcüklerden dörlek Sinop ağzında ‘buzağı konulan ahır’ anlamında kullanılır. Sözcüğün kökündeki dör ağızlarda şu anlamlarda görülür: dör (I) ‘köyün dışında koyun sağılan düzlük yer’, dör (II) ‘eski evlerde büyük odanın oturulan kısmı, konuk odası’ (Kerkük)

Kasu sözcüğü Sinop bölgesinde ‘ahırda kuzu, malak ve buzağı konulan yer, bölme’ mânâsında kullanılır. Bu sözcük DLT’de kası ‘tahtadan yapılan koyun vb. ağılı’ şeklinde açıklanmıştır (Kaçalın 2019: 227). Clauson (1972: 666a) sözcüğü tek örnek olarak değerlendirir. Fakat Sinop ağzında tanıklanan bu veri sözcüğün tek örnek olmadığını gösterir.

Anadolu köylerinde raf anlamında kullanılan sözcükler şunlardır: serek, seren, serenlik, sergen, seri, serken (Ögel 1978c: 39). Bu sözcüklerin kökündeki ser’den türetilen serü DLT’de ‘evlerde üzerine eşya konulan raf, terek’ (Kaçalın 2019: 401) şeklinde açıklanmıştır. Clauson’un (1972: 844b) bu sözcüğü saru şeklinde okuduğunu ve tek örnek olarak değerlendirdiğini görüyoruz. Fakat Sinop ağzında tanıklanan seri ‘mutfak rafı’ biçimi sözcüğün tek örnek olarak değerlendirilemeyeceğini gösterir.

Ögel (1978c: 45) Kırgızların küçük baraka ve kulübeye körkö/kürkö dediklerini bu sözcüğün Anadolu’da ise gerge şeklinde görüldüğünden bahseder. Fakat gerge sözcüğü taradığımız Derleme Sözlüğü’ne göre ‘bostan gölgeliği’ anlamında Kütahya ağzında kullanılır. Kırgız Türkçesindeki biçim sözcüğün kökünde bir kör ismi olduğunu gösterir. Bu köke getirilen +GI/+GU eki isimden isim yapar (Çengel, 2020: 112). Anadolu ağızlarında tanıklanan

gerge ise ger köküne getirilen isimden isim yapan +GA ekiyle türetilmiştir. Kırgızcada kör, Anadolu ağızlarda ger şeklinde görülen sözcük Moğolca ger ‘yurt, çadır, keçe, çadır’ (Lessing 2017: 476) sözcüğüdür. Sözcük Anadolu ağızlarında anlam daralmasına uğramıştır.

Anadolu ağızlarında çardak anlamında kullanılan *ayaz, cergi, gerge, karaçav, koymaca, sayunt, turluk, yazlık* ve kulübe mânâsında tanıklanan *alacık, alaçuk, alacuk, alak* gibi sözcükler Türk kültür tarihi bakımından büyük önem arz etmektedir (Ögel 1978c: 45). Kulübe anlamına gelen alaçuk sözcüğü Eski Uygur metinlerinden günümüze kadar gelmiştir. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde alaçu biçimi de görülür: (...) h(a)riçandrê t[ëgin] alaçu tuşusınta yorıyur erken.. “*Prens Hâriścandra’nın çadırının karşısında gezinirken...*” (Elmalı, 2016: 137, 253). DLT’de ise alaçu: alaçık denilen geniş çadır olarak açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 69). Metinlerden tespit ettiğimize göre alaçu ‘*geniş çadır*’; alaçuk ‘*küçük çadır*’ anlamına gelmektedir. Sözcük Anadolu ağızlarında şu şekilde tespit edilmiştir: alacık ‘*üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak*’ (Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Kastamonu, Sinop, Tokat, Van, Hatay, Sivas ve köyleri, Yozgat köyleri, Kırşehir, Adana, Antalya, Muğla); ‘*çul veya keçeden yapılan çadır*’ (Burdur, Muğla); ‘*göçebe çadırlarının üzerine konan eğri ağaç*’ (Konya, İçel); ‘*bostan korkuluğu*’ (Ankara); alacuk ‘*üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak*’ (Balıkesir, Çankırı, Sivas); ‘*ormandaki küçük düzlük, ağaçsız yer*’ (Ordu); alaçuk ‘*üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak*’ (Bursa, Tokat, Giresun, Sivas, Muğla); alak ‘*köşk*’ (Bursa); ‘*bağ, bahçe kulübesi*’ (İstanbul, Zonguldak, Kastamonu); ‘*sığır konulan, üstü açık kenarı çitle çevrili yer*’ (Kastamonu). Kızlasov, Hakalar arasında ev tiplerine karşılık gelen tura, alaçık ve ib sözcüklerden bahseder ve bu ev tiplerinin Tagar ve Taştık kültür dönemlerinde ortaya çıktığını ileri sürer ve Bayar kaya resimlerindeki tasvirlerde bu ev tiplerinin yansıtıldığını ifade eder (Kızlasov 2008; Akt. Yıldırım, 2020: 253).

Çivi için Türklerin kullandıkları önemli sözcüklerden birisi *kadak*’tır. Kada- fiili ‘*çivilemek, çivi çakmak*’ anlamında Anadolu ağızlarında görülür (Ögel 1978c: 78). Kada- (II) fiilinin ağızlardaki anlamları şöyledir: ‘*sıkıştırmak, bağlamak*’ (Gümüşhane, Artvin, Sivas); ‘*iki şeyi birbirine çivi ile iliştmek*’ (Tokat, Erzincan, Bitlis, Ankara); ‘*hayvanı bir yere kısa ve sıkı bağlamak*’ (Ordu). Kada- fiilinin Çağdaş Türk lehçelerindeki anlamları şöyledir: Kırgız Türkçesi kada- ‘*çivi çakmak*’ (Yudahin 2011: 382); Altay Türkçesi. kada- ‘*çakmak, çivi çakmak*’ (Naskali & Duranlı, 2019: 110); Kazak Türkçesi qada- ‘*çakmak, dikmek; batırmak; saplamak*’ (Koç vd. 2019: 290); Karakalpak Türkçesi qada- ‘*(sivri şeyler için) batmak, saplanmak*’ (Uygur 2019: 307); Çuvaş Türkçesi pıtala- ‘*mıhlamak, çivilemek*’ (Bayram

2019: 472); Hakas Türkçesi pozıgla- ‘*çivilemek, çivi çakmak*’ (Arıkoğlu 2005: 379). Bu fiil Eski Türkçe döneminde tanıklanmamıştır. Bu sözcük bugün Moğolcada hada- ‘*kakmak, çakmak, çivilemek*’ (Lessing 2017: 1069) gibi anlamlarda görülür. Ögel (1978c: 78) sözcüğün Türkçeden Moğolcaya ve Kalmuklara geçtiğini ileri sürse de sözcüğün hangi dilden geçtiği kesin olarak tespit edilemez. Düşüncemize göre Moğolcadan Türkçeye geçmiştir.

Anadolu’da hamam anlamında kullanılan en eski Türk kültür sözcüğü munça veya *munçak*’tır. Bu sözcük Çuvaş Türkçesinde de görülür (Ögel 1978c: 107). Munça sözcüğü Derleme Sözlüğü’ne göre Hatay bölgesinde kullanılmaktadır. Munçak ise Urfa ağzında tespit edilmiştir. Munça sözcüğü Çuvaş Türkçesinde ‘*banyo*’ (Bayram 2019: 419); Kazak Türkçesinde ise monşa ‘*hamam*’ (Koç vd. 2019: 409); Karakalpak Türkçesinde monşa ‘*yıkanmak için özel yapılan yer, hamam*’ (Uygur 2019: 401) Kırgız Türkçesinde monço ‘*hamam*’ (Yudahin 2011: 569); Yeni Uygur Türkçesinde monça ‘*banyo, hamam*’ (Necip 2013: 275); Tatar Türkçesinde munça ‘*hamam*’; Altay Türkçesinde mılça ‘*banyo*’ (Naskali & Duranlı, 2019: 155) şeklinde tespit edilmiştir. Ayrıca Hakas Türkçesinde kullanılan mılçaa kır- ‘*hamamda yıkanmak*’ (Arıkoğlu 2005: 247) anlamında kullanılır. Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde sözcüğün Rus diyalektlerinden birçok Türk lehçesine geçtiği söylenmiştir (Ehmetyanov 2015: 52). Bu sözcüğün Urfa ve Hatay bölgesinde tanıklanması dikkatimizi çekmektedir. Sözcük, Anadolu üzerinden Mısır’a giden Kıpçak Türklerinin bir hatırası olabilir.

Afyon’un Emirdağı bölgesinde kilim için köğüz sözcüğü kullanılır. Eski Derleme Sözlüğü’ne göre Yalova bölgesinde küyüs denir (Ögel 1978c: 149). Derleme Sözlüğü’nde köğüz sözcüğü tanıklanırken küyüs tanıklanmamıştır. Köğüz sözcüğü Derleme Sözlüğü’ndeki tek örnektir. Bu sözcüğün Eski Türkçedeki biçimi kidiz/kıdiz ‘*keçe*’dir: kidizig suvka sukmuş “*keçeyi suya sokmuş(lar)*” (IB) (Yıldırım, 2017: 40). Kâşgarlı’nın sözcüğü kullandığı bağlamlardan biri şöyledir: kîz anasıña kıdiz sırsıdı “*kız annesine suvalama dikişiyle keçe dikmede çok yardım etti. Türkmen çadırlarının keçe duvarlarını, eyer örtülerini ve benzerlerini dikmek gibi*” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 259). Sözcük bazı Çağdaş Türk lehçelerinde şöyledir: Kırgız Türkçesi kiyiz ‘*keçe*’ (Çankaya 2014: 2919; Altay Türkçesi kiyis ‘*keçe*’ (Naskali & Duranlı, 2019: 132); Kazak Türkçesi kiyiz ‘*keçe*’ (Koç vd. 2019: 253); Yakut Türkçesi köbüör ‘*halı*’ (Vasiliev 1995: 107); Kumuk Türkçesi kiyiz ‘*keçe*’ (Pekacar 2011: 179); Karakalpak Türkçesi kiyiz ‘*keçe*’ (Uygur 2019: 276); Karaçay Malkar Türkçesi kiyiz ‘*keçe*’ (Tavkul 2020: 214). Kidiz sözcüğü Orta Moğolcada kibiz ‘*döşeme halı*’, Modern Moğol yazı dilinde kebis ‘*halı*’ şeklinde görülür (Şçerbak 2019: 124). Ögel (1978c: 149) kelimenin Bursa ağzında kiyis şeklinde görüldüğünü söylese de sözcük Bursa ağzında kiyiz şeklinde tespit edilmiştir. Ayrıca Ögel (1978c: 151-153) Bursa

ağızına bu sözcüğün nasıl geldiği sorusu üzerinde durur. Bu konunun açıklığa kavuşturulabilmesi için kelimenin tanıklandığı bölge tespit edilmelidir. Bölgeye diğer Türk boylarından yerleşim olup olmadığı incelenmelidir.

Anadolu ağızlarında yapık/yapuk sözcüğü ‘başörtüsü ve yemeni’ anlamında kullanılır. (Ögel 1978c: 237). Sözcüğün yapık biçimi Balıkesir, Çankırı, Yozgat, Kırşehir, Kayseri, Nevşehir, Niğde ve Antalya ağızlarında tespit edilmiştir. Yapuk biçimi ise tanıklanmamıştır. Ayrıca Ögel (1978c: 237) Erzurum ağızında tespit edilen yapınca ‘çoban yağmurluğu ve kepeneg’ sözcüğünün bu sözcikle ilgisini sorar ve sorunun gelecek nesillerce cevaplandırılmasını ister. Yapınca sözcüğünün ağızlardaki anlamları şöyledir: ‘çoban yağmurluğu, yamçı’ (Artvin, Gümüşhane, Kars, Erzurum, Van, Tekirdağ); ‘keçeden yapılmış bir çeşit pelerin; dört direkli çadır’ (Erzurum). Yap- fiili Eski Uygur Türkçesinde ‘örtmek, kapamak; yapmak, yaratmak, inşa etmek’ gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens 2021: 864). Divânu Lügâti’t-Türk’te ise şu şekilde açıklanmıştır: yap-: (kapıyı) çarpmak, kapatmak, örtmek; (duvar) yapmak; (ekmeği) tandıra yapıştırmak, pişirmek; (ağ için) üstüne atmak (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 950). Anadolu ağızlarında görülen yapınca sözcüğü de bu kökten türetilmiştir. Fakat Standart Türkiye Türkçesinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında fiilden isim yapan -InCA eki yoktur. Bu ek zarf-fiil işlevi ile kullanılmaktadır. Bu sözcükte de ek kalıplaşması meydana gelmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde ise yap- kökünden türetilmiş bazı sözcükler şöyledir: Kırgız Türkçesi capsar ‘örtü’ (Yudahin 2011: 178); Kumuk Türkçesi yap- ‘örtmek, kaplamak’ (Pekacar 2011: 383) Karakalpak Türkçesi japqış ‘örtü, masa, divan vb. şeylerin üzerine örtülen örtü’; japsar ‘çadırın sağ veya sol tarafı, yan, kenar’ (Uygur 2019: 227-228); Yeni Uygur Türkçesi yapkuç ‘örtü, yatak örtüsü; kapak; subap (bı), valf’ (Necip 2013: 459); Karaçay-Malkar Türkçesi cabağı ‘yapağı, koyun yünü’; caphıç ‘kapak’ (Tavkul 2020: 117); Altay Türkçesi capaş ‘kulübe, ottan kulübe’; capkış ‘örtü’ (Naskali & Duranlı, 2019: 56); Kazak Türkçesi japqış ‘kapak; örtü’ (Koç vd. 2019: 170); Hakas Türkçesi çaphıs ‘kapak, çerçeve; çatı, dam’ (Arıkoğlu 2005: 79); Tuva Türkçesi şuglaar ‘örtmek, üzerini kapatmak’; şuglak ‘yorgan, battaniye’ (Arıkoğlu-Kuular 2003: 103); Türkmen Türkçesi yap- ‘örtmek, kapamak, yiyecek hazırlamak, pişirmek, durdurmak, bitirmek’ (Tekin vd. 1995: 677). Vidin Türk ağızında da yapagi ‘koyun yünü’ (Németh, 2014: 297) şeklinde görülür.

Ögel (1978c: 237) Derleme Sözlüğü’nde minder anlamında kullanılan sözcüklerin şunlar olduğunu söyler: barak, ergine, köpçük, köpen, oturak, söki, tandırbastı, tembelti, tüvlek, yanlık, yetmedi, yuvarlama. Köpçük sözcüğü Samsun ve köylerinde ‘minder’ anlamında kullanılır. Bu sözcüğün farklı fonetik biçimi olan köpçek (III) Tokat ağızında ‘eğerin içi yün dolu yumuşak yeri’ mânâsında görülür. Köpen sözcüğü ise ağızlarda farklı

anlamlarda tanıklanmıştır: ‘*minder*’ (Kastamonu); ‘*kıldan dokunmuş çul, kaba yünden yapılmış giysi*’ (Adana); ‘*uzun tüylü halı*’ (Kayseri, Konya). Her iki sözcük de köp- fiilinden türetilmiştir.

Ögel (1978c: 241) Osmanlı ve Anadolu Türkçesinde gergi sözcüğünün ‘*perde*’ anlamında kullanıldığını söyler ve sözcüğün anlamının derin olduğuna ve eskilere dayandığına dikkat çeker. Bu kelime Eski Uygur Türkçesinde kergü şeklinde görülür ve anlamları şöyledir: *kazık, bir odun kazık; perde, paravan, örtü* (Wilkens 2021: 358). Kelimenin perde anlamı DLT’de tanıklanmamıştır. Sözcük Anadolu ağızlarında ‘*engel, perde*’ (Burdur, Denizli, Aydın, Çorum, Ankara, Muğla) anlamlarında görülmüştür. Ayrıca gerelti/gerilti sözcüğü de ‘*perde*’ (Afyon, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa ve çevresi, Balıkesir, Kütahya, Konya, Muğla) mânâsında kullanılır. Bu sözcüklerin ger- ‘*germek*’ fiilinden türetildiği açıktır. Krş. Çuvaş Türkçesi karkış ‘*perde*’.

Ögel (1978c: 242) Anadolu’da görülen kuzluk sözcüğünün arkaik özellik gösterdiğini ifade eder. Bu sözcük Kastamonu ağzında ‘*güneş görmeyen, gölgelik yer*’ anlamında tespit edilmiştir. Sözcüğün kökündeki kuz ise Orhon yazıtlarında ‘*kuzey, dağın güneş görmeyen yüzü*’ (Ercilasun, 2021: 219) anlamında kullanılır: Çogay kuzın Kara Kumug olurur ertimiz “Çogay’ın kuzeyinde, Kara Kum’da oturuyorduk” (Ercilasun, 2021:138-139). Kuzey bölgelerinde güneşin çok az görüldüğü düşünülerek sözcük bu kökten türetilmiştir. Ayrıca kelimenin Anadolu ağızlarındaki yaygın biçimi *guz*’dur.

Ögel (1978c: 296) Afyon bölgesinde tengirşek sözcüğünün ‘*yarım çuval, denk*’ gibi anlamlarda kullanıldığını söyler. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde ³tāñ <Çin. dēng ‘denk, eşit’ (Wilkens, 2021: 694) şeklinde görülen sözcüktür. Ayrıca Kırgız Türkçesinde düñgürçök ‘*tütün kutusu*’ anlamında kullanılır (Ögel 1978c: 296).

Derleme Sözlüğü’ne göre yançuk sözcüğü Anadolu ağızlarında ‘*kese, çanta*’ anlamlarında kullanılır (Ögel, 1978c: 312). Sözcüğün yancuk biçimi Kerkük ağzında ‘*cüzdan*’; yancık biçimi ise ‘*köylü kadınların yanlarına sarkıttıkları örme süsler*’ (Çankırı); ‘*kadınların, yün eğirirken sol kalçalarına astıkları ve üstünde iş çevirdikleri kösele parçası*’ (Erzincan); ‘*çobanların azık torbası*’ (Kırklareli) ağızlarında tespit edilmiştir. Altay Türkçesinde cançık kelimesi ‘*kurşun torbası*’ (Naskali & Duranlı, 2019: 55) Hakas Türkçesinde cancık ‘*kese, tütün kesesi*’ (Naskali vd. 2007: 78) Yeni Uygur Türkçesinde yançuk ‘*ön cep*’ (Necip, 2013: 458) şeklinde görülür. Örnekler artırılabilir.

³ b[u] yer-kā nāčā urug baṣ-a ikigü tāñ alırbiz “bu yerde her ne kadar ekin olursa ikimiz eşit alırız” (Keskin, 2022: 156, 397).

Ögel (1978c: 325) Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde mum için *avus*⁴, balmumu için *bal-avus* sözcüğünün kullanıldığını söyler. Kazan ve Tobol Türklerinde de *balavız*, *balauz* sözcüklerinin görüldüğünü ve Bulgar geleneğinin devam ettiğini ifade eder. Anadolu köylerinde de *balavuz* sözcüğünün görüldüğüne dikkat çeker. Anadolu ağızlarında kullanılan *balavuz* sözcüğü Tokat bölgesinde Karaçay göçmenlerinden derlenmiştir. Sözcüğün *balağız* biçimi ise Konya ağızında tespit edilmiştir. Muhtemelen bu sözcük de Konya bölgesinde yaşayan Karaçay göçmenlerinden derlenmiştir.

Türk Kültür Tarihine Giriş IV

Ögel (1978ç: 28) Anadolu’da *ak*, *akçakatık*, *çalkalama*, *çalkalamak*, *gövertmeç*, *katık*, *tutma* sözcüklerinin ‘*ayran*’ anlamında kullanıldığını söyler ve bu sözcüklerin öz Türkçe sözcükler olduğunu ileri sürer. Bu sözcüklerin *ayran* anlamında kullanıldıkları bölgeler şöyledir: *ak* ‘*ayran*’ (Samsun, Malatya). *Ayran*ın renginden dolayı bu ad verilmiştir. *Gövertmeç* ‘*çok sulu ayran*’ (Tokat). Sözcüğün gök (ET. kök) sözcüğünden türetildiği açıktır. Fakat semantik bağlam net değildir. *Katık* ‘*yağı alınmış yoğurt*, *ayran*’ anlamında Tokat, Gaziantep, Yozgat ve Niğde; ‘*yağsız*, *süzme yoğurt*’ mânâsında Çorum’da; *ayran* anlamında ise Adana ağızında tespit edilmiştir. Ayrıca bu sözcük Karakalpak Türkçesinde ‘*mayalanmış pişmiş süt*, *yoğurt*’ (Uygur, 2019: 328) Kırgız Türkçesinde ‘*ekşimiş süt*, *yoğurt*’ (Yudahin, 2011: 417) Halaç ağızlarında *qatuq* ‘*yoğurt*’ (Dolati, 2015: 313) mânâsında görülür. *Kat-* ‘*kariştirmek*’ fiilinden türetildiği açıktır. *Tutma* ise ‘*kesilmiş ayran*’ anlamında Diyarbakır bölgesinde tespit edilmiştir.

Ögel (1978ç: 30) *bışlak* sözcüğünün peynir anlamında kullanılan en eski sözcük⁵ olduğunu ileri sürer. Sözcüğün İbn-i Mühennâ Lugâtın⁶’da da görüldüğünü belirtir. Afyon bölgesine yerleşen Karaçay aşiretinde sözcüğün kullanıldığını ifade eder. Sözcüğün *piş-/biş-* kökünden geldiğini düşünür. Anadolu ağızlarında Afyon bölgesi dışında Konya bölgesinde bulunan Karaçay aşiretinde ve İstanbul ağızında da tespit edilmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde de görülen bir sözcüktür. Örneğin Tuva Türkçesinde *bıştak* ‘*peynir*’ (Arıkoğlu & Kuular 2003: 13) anlamında kullanılır.

⁴ *Avus* sözcüğünün tanıklanması çok eski dönemlere gider. Ercilasun’un (2017: 13) Esik kurganındaki metin üzerine okuyuşunda Eski Bulgarca olan bu sözcük şu şekilde tanıklanmıştır: *Aga, esen, eñ iç arak abız içiñ. Eke anruk eñ iniçre azuk “Yükselerek, esenlikle (afiyetle), en içten (yanan) mumlar ile (eşliğinde) için. Abla hazırlatmış (tır) en küçük kardeşçağıza azık”*. Kâşgarlı, *avus* sözcüğünün Bulgar lehçesinde ‘*mum*’ anlamında kullanıldığını belirtir (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 28). Bugün Çuvaş Türkçesinde *ivıs* ‘*balmumu*, *mum*, *petek*’ (Bayram 2019: 87) gibi anlamlarda kullanılır.

⁵ Peynir sözcüğünü karşılayan ve yazılı belgelerde tanıklanabilen en eski sözcük *kurut*’tur

⁶ Gül (2016: 97) sözcüğün King Sözlüğü’nde ‘*tuzsuz taze peynir*’ anlamında *bışlaq* şeklinde tanıklandığını söyler. Klasik Moğolcada bu kelimenin *bisilay* şeklinde olduğunu belirtir.

Ögel (1978ç: 31) irim sözcüğünün aslında ‘*girdap, çevrinti*’ anlamlarına geldiğini söyler. İremçik peynirine Anadolu’da rastlandığını belirtir. İremçik, Konya ağzında tanıklanmıştır. Sözcüğün irimçik biçimi ise Kıpçak Türkçesinde ‘*kesilmiş, bozulmuş süt*’ anlamında kullanılır (Toparlı vd. 2020: 113). Sözcük iri- ‘*erimek*’ kökünden türetilmiştir. Bu fiil Kırgız Türkçesinde ‘*ekşimek, kesilmek (süt hakkında)*’ anlamlarında görülür. Sözcüğün diğer lehçelerdeki kullanımları şöyledir: Kazak Türkçesi irimşik ‘*peynir*’ (Koç vd. 2019b: 430); Karakalpak Türkçesi irimşik ‘*sütten yapılan bir tür peynir*’ (Uygur 2019: 212); Yeni Uygur Türkçesi irimçik ‘*sütün kaynatılması ile yapılan bir çeşit peynir*’ (Necip 2013: 178); Tatar Türkçesi êrêmçêk ‘*lor*’ (Ganiyev vd. 1997: 430); Başkurt Türkçesi êrêmsêk ‘*lor peyniri; süzme yoğurt, topak*’ (Özşahin 2017: 156); Hakas Türkçesi ecigey ‘*bir tür peynir*’ (Arıkoğlu 2005: 121) Kırgız Türkçesi irimçik ‘*peynir*’ (Yudahin 2011: 371).

Ögel (1978ç: 69) Anadolu’da örtlenmek şeklinde kullanılan kelimenin kök biçiminin Tonyukuk yazıtında tespit edildiğini ifade eder ve kelimenin ‘*ateş*’ anlamına kullanıldığı söyler. Sözcük Tonyukuk yazıtında (i)kinti kün örtçe kıız(ı)p k(e)lti “*İkinci gün [düşmanlarımız] ateş gibi kızıp (kızgın ateş gibi) [üzerimize] geldi[ler]*” (T 39-40) (Alyılmaz, 2021: 368-369) şeklinde görülür. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘*alev, kundaklama*’ (Wilkens, 2021: 541) gibi anlamlarda kullanılmıştır: ol tınlıg örtke örtenmez (Oda, 2015: 144). DLT’de ise ‘*yanan ateş*’ şeklinde açıklanmıştır (Dankoff & Kelly, 1985: 49). Anadolu ağızlarında ört ‘*ateş*’ anlamında Adana ağzında tespit edilmiştir. Bu kökten türetilen örtlenmek sözcüğü ağızlarda tanıklanmamıştır. Kelimenin lehçelerdeki anlamları şöyledir: Altay Türkçesi ört ‘*yangın*’ (Naskali & Duranlı, 2019: 169) Hakas Türkçesi ört ‘*yangın*’ (Naskali vd. 2007: 352) Çuvaş Türkçesi virik ‘*ateş, yangın*’ (Bayram, 2019: 140) Yeni Uygur Türkçesi örteş ‘*yangın çıkarma, ateşe verme*’ (Necip, 2013: 307) Kırgız Türkçesi ört ‘*yangın*’ (Yudahin, 2011: 615) Kazak Türkçesi ört ‘*yangın*’ (Koç vd. 2019: 460) Karaçay-Malkar Türkçesi örten ‘*yangın, salgın*’ (Tavkul, 2020: 289) Karakalpak Türkçesi ört ‘*ateş, alev; kaygı, dert, keder*’ (Uygur, 2019: 443) Başkurt Türkçesi ört ‘*orman ya da steplerdeki bilinçli yangın; evdeki yangın*’ (Özşahin, 2017: 673) Tuva Türkçesi örteñ ‘*yanık*’ (Arıkoğlu & Kuular 2003: 86).

Anadolu’da çakılara *çaka, çakıcak, kezlik, kısıma, kitleme, soya, yumuca* gibi adlar verilmiştir (Ögel 1978ç: 101). Çaka sözcüğü Denizli; çakıcak ise Samsun ağzında tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin çak- fiilinden türetildiği açıktır.

Kezlik sözcüğü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘*küçük bıçak*’ (Wilkens 2021: 361) mânâsında tespit edilmiştir. DLT’de ise ‘*kadınların dış elbiselerine taktıkları küçük bıçak*’ (Kaçalın 2019: 254) şeklinde

açıklanmıştır. Kelime, Afyon ağızında ‘*çakı, bıçak*’ anlamında tespit edilmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinden Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘*küçük bıçak*’ (Tavkul, 2020: 211) anlamında kullanılır. Tuva Türkçesinde ise sözcük aynı anlamda kestik şeklinde görülür (Arıkoğlu & Kuular 2003: 67). Kelimenin kökünde bir kez (okun gez kısmı) (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 708) ismi olduğu açıktır. Sözcük Türkçeden Farsçaya da geçmiştir (Eren, 2020: 191).

Kitleme sözcüğü Rize ağızında ‘*çakı*’ anlamında kullanılır. Sözcük kitleme ‘*ısırmak, koparmak*’ sözcüğünün ince sıralı biçimidir. Rize ağızının fonetik yapısını karakterize eden en önemli ses olayı /ı/>/ í /, /i/ değişmedir. Günay ve Alpay (2022: 624) incelenin yarı ve tam ölçüde olmasını etkileyen belirli bir şartı olmadığını söylerler ve arkada boğumlanan /k/ ünsüzünün incelmesinin yarı ölçüde kalmasına sebep olduğunu ifade ederler.

Ögel (1978ç: 108) Derleme Sözlüğü’nde tanıklanan itimek sözcüğünün ‘*bilemek*’ anlamında Anadolu’da yaygın olarak kullanıldığını söyler. Ayrıca keskin anlamına gelen citi, iti, yiti gibi sözcüklerin de Anadolu’da bilindiğini ve kullanıldığını ifade eder. Derleme Sözlüğü’nde yaptığımız incelemede itimek sözcüğünün bilemek anlamını tespit edemedik. Ögel’in keskin anlamında verdiği diğer sözcüklerin kullanıldığı bölgeler şöyledir: citi ‘*sivri ve keskin*’ (İstanbul); iti ‘*keskin (bıçak için)*’ (Amasya, Kars, Van, Bitlis); yiti ‘*keskin*’ (Ordu). Sözcüğün Orta Türkçedeki biçimi *yitiğ*’dir. Birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki -g sesinin erimesiyle sözcük yiti biçimini almış, bazı ağızlarda sözcük başındaki y- düşmüştür. Buradaki dikkatimizi çeken nokta Derleme Sözlüğü’ne göre Kadıçiftliği *Yalova-İstanbul bölgesinde tanıklanan citi biçimidir. Sözcük muhtemelen Kuzey Türk lehçelerinin etkisinde olan bir bölgeden derlenmiştir. Çünkü sözcük bugün Hakas Türkçesinde çitig, Tuva Türkçesinde çidig (Eren 2020: 242) şeklindedir.

Ögel (1978ç: 129) Türkçe sözcüklerin yanında ‘*kibrit*’ anlamına gelen alıntı sözcüklere de yer vermiştir: *Bandik, Fuka, İspirto, Sernik, Şama, Şernik, Zilve*. Ögel kendisinden sonra gelen nesillerin bu konuları araştırmasını istemiştir. Biz de bu çalışmayla Ögel’in bir nevi vasiyetini yerine getirmeye çalışıyoruz. Bandik sözcüğü Ankara ağızında ‘*çabuk ateş alabilir, yanabilir madde, kav*’ anlamında kullanılır. Bu sözcüğün kökenini bilmiyoruz. Fuka, İstanbul ağızında ‘*kibrit*’ mânâsında tanıklanmıştır. Bu sözcüğün de kökü tespit edilememiştir. İspirto sözcüğü Standart Türkiye Türkçesinde alkol ve içki anlamında kullanılır. Anadolu ağızlarında ise ‘*kibrit*’ (Isparta, İzmir, Manisa, Balıkesir, Bilecik, Hatay, Niğde, Konya ve Antalya) anlamında tespit edilmiştir. Sözcük İtalyacandan Türkçeye geçmiştir. Sernik sözcüğü Bursa, İstanbul, Yozgat ve Tokat (Bulgaristan göçmenleri) ağızlarında ‘*kibrit*’ anlamında kullanılır. Sözcüğün şernik biçimi ise Denizli ağızında

tanımlanmıştır. Ukraynacadan (sırnık) Türkçeye geçmiştir. Eren ise kelimenin Rusça aracılığıyla Türkçeye geçtiğini düşünür (Yenisoy 1998: 193). Şama, ağızlarda çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: 1. *kibrit* (Çorum, Sivas, Edirne); 2. *eski mumlu kibrit* (Sivas); 3. *şamdan* (Sivas); 4. *kibrit kabı* (Ankara). Sözcük Arapçadan (şem'a) Türkçeye geçmiştir.

Ögel (1978ç: 162) Anadolu'nun birçok bölgesinde ayak kelimesinin kullanıldığını söyler ve bu kelimeyi İran etkisine bağlayanları eleştirir. Bu sözcük Eski Türkçe döneminde ayak şeklindedir. Eski Uygurcada ayak ~ (a)y(a)k '*fincan, kâse, içki kâsesi, çanak, kadeh*' gibi anlamlarda kullanılmıştır (Wilkens 2021: 86): bir köşüngü säpinčä bir ayaq säpinčä (Moriyasu, 2019: 78). Kelimenin kökeni hakkında görüşlere yer veren Güner (2018: 654) sözcüğün en eski metinlerden beri takip edilebilen aya'dan türediğini düşünür: aya+ak > ayak "*avuç içiyle tutulan kap, kâse, kadeh*". Kâşgarlı Oğuzların bu kelimeyi bilmediğini söylese de bugün ağızlarda bu kelime kullanılır. Sözcüğün ağızlardaki anlamları şöyledir: '*tas, maşraba*' (Afyon, Konya); '*kadeh*' (İstanbul); '*bardak, çay bardağı*' (Tokat, Sivas). Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi'nde büyük kadehler için ayaga sözcüğü kullanılmıştır (Ögel 1978ç: 163). Sözcük MGT'de ayağa '*kabuk, kâse, çanak*' şeklinde görülür (Haenish, 2020: 43). Çağdaş Türk lehçelerinde kelimenin anlamları şöyledir: Altay Türkçesi ayak² '*kap kacak, çanak, çay fincanı*' (Naskali & Duranlı, 2019: 31) Hakas Türkçesi ayah '*fican, kâse, kadeh*' (Naskali vd. 2007: 58) Tuva Türkçesi ayak '*fincan, kâse*' (Arıkoğlu & Kuular 2003: 8) Yeni Uygur Türkçesi ayak II '*çanak, kase, büyük bardak*' (Necip, 2013: 24) Kumuk Türkçesi ayaq II '*kadeh, bardak, fincan*' (Pekacar, 2011: 51) Kırgız Türkçesi ayak II '*fincan, çanak*' (Yudahin, 2011: 62) Karaçay-Malkar Türkçesi ayak '*kâse, tas*' (Tavkul, 2020: 87).

Anadolu'da kebab şişi için evreç sözcüğü kullanılır (Ögel 1978ç: 234). Derleme Sözlüğü'ne göre evreç '*saç üzerinde pişirilen yufka ekmekleri çevirmeye yarayan uzun ve yassı tahta araç*' anlamında Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Manisa, Sivas, Urfa, Gaziantep, Maraş ve Adana ağızlarında kullanılır. Bu sözcüğün asıl biçimi evirgeçtir. Bu biçim Çankırı, Maraş, Hatay, Gaziantep ve Nevşehir bölgelerinde tanımlanmıştır. Sözcük evir- '*çevirmek*' fiiline getirilen -gAç ekiyle türetilmiştir.

Ögel (1978ç: 248) Kırgız ve Kazak Türkçelerinde çılapçı sözcüğünün '*küçük kazan, kap*' anlamında kullanıldığını söyler. Bu sözcüğün '*ateş*' anlamında kullanılan çalap sözcüğünden türetildiğini ileri sürer. Anadolu'da bağrıma çalap düştü cümlesinin bağrıma ateş düştü anlamında kullanıldığını ifade eder. Ögel'in Kırgız ve Kazak Türkçeleri için vermiş olduğu örnekleri tekrar değerlendirmekte yarar vardır. Çankaya'nın (2014: 611) hazırlamış olduğu Kırgızca-Türkçe sözlüğe baktığımızda çılançı sözcüğüne '*leğen, lavabo*', çılapçın sözcüğüne ise '*demir leğen, leğen*' anlamının verildiğini

görüyoruz. Akın (2022: 27) Kırgız Türkçesinde tanıklanan çılapçı'nın Moğolcadan alıntılandığını ileri sürer (Moğ. çılapcın 'el yıkanan leğen'). Yudahin (2011: 267) çılapcın için '(demir) leğen' anlamını verir. Kelime Kırgız Türkçesinde tanıklanan çıla- 'karıştırmak, harmanlamak' (Çankaya 2014: 611) fiilinden türetilmiştir. Fakat bu kökün Moğolca olup olmadığı hakkında detaylı inceleme yapmak gerekir. Çılapçı sözcüğünü Gülensoy'un (2007: 236) 'el yıkanan leğen' < OT. çıl 'ıslak'+a-p+ça ~ Moğ. çılapçı 'Napf' şeklinde açıkladığını görüyoruz. Kırgız Türkçesinde tanıklanan çıla- fiilinin de bir çıl ismine gittiğini düşünürsek semantik olarak Orta Türkçe metinlerde görülen çıl 'ıslak' ve Kırgız Türkçesindeki çıla- 'harmanlamak' arasında doğrudan bir ilgi kurulamayacağını söyleyebiliriz. Yaptığımız araştırmada sözcüğün Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü'nde geçtiğini gördük: altun yüz-ning yuyu çılapçı (Yunusoğlu 2012: 121). Yunusoğlu buradaki sözcüğün Türkçe olduğunu ileri sürerek çıla- "suya batırarak ıslatmak, batırmak" p-çi (-ça FiYe) şeklinde açılabilceğini düşünmüştür. Tüm bu veriler çıla- fiilinin aslında ıslatmak anlamında kullanıldığını, fakat Kırgız kültür dairesinde farklı bir anlam kazandığını gösterir. Ayrıca çılapçı sözcüğü bugün Hakas Türkçesinde de 'tencere; iki kulplu bakır kap' (Naskali vd. 2007: 100) anlamında kullanılır. Hem Kırgız hem de Hakas Türkçesindeki tencere anlamı 'suyun kaynatılması' ile ilgili olabilir. Bu konu hakkındaki bir başka mesele de Anadolu ağızlarından Bolu ağızında tanıklanan çalap sözcüğüdür. Bu sözcüğünün ise ilk bakışta Eski Anadolu metinlerinde tanıklanan çalap 'Allah, Tanrı' sözcüğünün anlam değişmesine uğramış biçimi olduğu düşünülebilir. Bu anlam ilişkisini 'ateş' ve 'tanrı' arasındaki ilişki bağlamında açıklayabiliriz. Fakat bu zorlama bir ilgi kurma olur. Bu sözcük muhtelemen Kırgız Türkçesinde tanıklanan çıla- 'karıştırmak, harmanlamak' fiilinden türetilmiştir. Sözcüğün Bolu ağızındaki ateş anlamıyla da ilişkilidir. Bu konu tarafımızdan başka bir çalışmada detaylı incelenecektir.

Türk Kültür Tarihine Giriş V

Ögel (1978d: 8) Görele (Giresun) bölgesinde görülen çekmen sözcüğünün 'yün ve kıldan yapılmış çoban abaları' anlamında kullanıldığını söyler. Bu sözcüğün ek ve kökünün açık olduğunu ifade eder. Bu kelimenin kökündeki çek DLT'de çizgili aba, kumaş şeklindeki pamuklu dokuma. Bundan örtü yapılır ve Yemekler onu giyer (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 411) şeklinde açıklanmıştır. Yine bu kökten türetilen çekrek ise Eski Uygur Türkçesinde 'pamuk gömlek, pamuklu gömlek' (Wilkens 2021: 226) anlamında kullanılmıştır. Ögel (1978d: 8) sözcüğün farklı fonetik şekillerinin bazı lehçelerde yaşadığını söyler. Çuvaş Türkçesinde sekman, Tatar Türkçesinde ise çıkmen 'vücuda sıkı bir şekilde sarılan uzun elbise' biçiminde tanıklandığını belirtir. Bu sözcüğün farklı fonetik şekli olduğunu

düşündüğümüz sölbek ise Hakas Türkçesinde ‘*uzun elbise*’ (Arıkoğlu 2005: 449) mânâsında kullanılır.

Ünye ve Susurluk bölgelerinde yakaya *en* adı verilmiştir. Anadolu’nun diğer bölgelerinde ise bu sözcük ‘*elbise*’ ve ‘*yünden yapılmış aba kumaş*’ anlamlarında kullanılır (Ögel 1978d: 52). Sözcüğün üst baş, elbise anlamları Samsun ve Trabzon ağızlarında kaydedilmiştir. Yaka anlamı ise Ögel’in bahsettiği gibi Ünye (Ordu) ve Susurluk (Balıkesir) bölgelerinde; ‘*yün ya da kıldan yapılan aba kumaş*’ anlamı ise Amasya ağzında tespit edilmiştir. Bu sözcüğün Eski Türkçedeki biçimi *yeñ/yiñ ~yiñ*’dir. Kelimenin Eski Türkçe dönemindeki anlamı ‘*elbise kolu*’dur: *yeñi ätäk[i]* ölip... “seine Ärmel und der Saum [seines Gewandes] wurden benetzt”* (HT IX) (Aydemir, 2010: 122, 199). Diğer örnekler için bk. Dilsiz 2022: 448-449. Bu sözcük Anadolu ağızlarında *yen/yin* şekillerinde görülür. Fakat yukarıda verdiğimiz bölgelerde sözcük başında /y/ ünsüzünün düştüğünü görüyoruz.

Anadolu’nun birçok bölgesinde çizme için edik sözcüğü kullanılır (Ögel 1978d: 114). Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinden günümüze kadar çeşitli Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesinde tanıklanmıştır. Sözcüğün Eski Türkçe biçimi *etik/etük*’tür: ... tonu ‘*ätüki kıpı tükäti kıltı “giyecek ve ayakkabıları her şeyi eksiksiz sağladı”*’ (İKPÖ) (Hamilton, 2020: 68). DLT’de ise çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Bu bağlamlardan bazıları şöyledir: *ol etük ittürdi “o ayakkabının vb. tamiri için emir verdi”* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 105). Kutadgu Bilig’de ise *etükçi ‘ayakkabıcı’* görülür: *Temürçi etükçi yana kırmaçı/ Ya sırçı beüzçi ya okçı yaçı ‘Bunlar demirci, ayakkabıcı, derici (/çömlekçi) yahut cilacı, nakkaş veya ok ve yay ustasıdır’* (Çağbayır, 2019: 338). Edik/edük Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ‘*koncu kısa çizme, konçlu mest*’ anlamlarında tespit edilmiştir. Anadolu ağızlarında ise şu anlamlarda kullanılır: 1. *köylü çizmesi* (Afyon, Aydın, Denizli, İzmir, Manisa, Balıkesir, Eskişehir, Çorum, Amasya, Malatya, Urfa, Gaziantep, Maraş, Hatay, Ankara, Kayseri, Konya, Adana, İçel, Antalya); 2. *patik, çocuk ayakkabısı* (Uşak, Isparta, Denizli, İzmir, Çanakkale, Kütahya, Eskişehir, Bolu, Kastamonu, Çankırı, İstanbul, Çorum, Amasya, Tokat, Yozgat, Ankara, Kırşehir, Niğde, Konya, Antalya, Muğla, Edirne); 3. *mest* (Bursa, Bilecik, Kastamonu, Maraş, Sivas, Kayseri, Konya); 4. *yünden örülen çok kısa konçlu çorap* (Denizli, Balıkesir, Tokat); 5. *köylü yemenisi, pabuç* (Afyon, Isparta, Denizli, Aydın, İzmir, Kars, Hatay, Nevşehir, Kırşehir, Kayseri, Konya, Adana, İçel, Antalya); 6. *terlik* (Afyon, Isparta, Aydın, Kütahya, Eskişehir, Amasya, Urfa, Konya); 7. *ayakkabı* (Maraş, İçel, Antalya); 8. *fodin* (Konya); 9. *karda yürümeye yarayan ayakkabı* (Giresun). Sözcük çağdaş Türk lehçelerinde de görülür: Yeni Uygur Türkçesi *ötük ‘çizme’* (Necip, 2013: 309) Kırgız Türkçesi *ötük ‘çizme’* (Yudahin, 2011: 617) Kazak Türkçesi *etik ‘çizme’* (Koç vd. 2019b: 130) Karakalpak Türkçesi *etik ‘deriden yapılmış bir*

tür ayakkabı, edik (Uygur, 2019: 145) Kumuk Türkçesi etik ‘*çizme*’ (Pekacar, 2011: 125). Lehçelerde sözcüğün çizme anlamında kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca Bolu ağzında ödük II ‘*çocuk ayakkabısı, patik*’ anlamında kullanılır. Kelimenin ödük ‘*ayakkabı, çizme*’ şekli Altay ağzılarında da görülmüştür (Dilek, 2015: 489).

Ögel (1978d: 161) Eski Uygur sivil metinlerinde çobra adında bir yün çeşidinin geçtiğini söyler. Kâşgarlı’nın çupra sözcüğünü ‘*eski elbise*’ şeklinde açıkladığını ifade eder. Ayrıca DLT’de çupur/çubur sözcüğünün ise ‘*keçi kılı*’ anlamında açıklandığını belirtir. Derleme Sözlüğü’nde de çöpür sözcüğünün sıkça kullanıldığından bahseder. Çopra sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde ‘*eski, kullanılmış elbise*’ anlamında kullanılır: ...künçit kepez bor çopra başlap ert bert almadın “... *susam, pamuk, şarap, eski giyisi başta olmak üzere ert bert (vergisı) almadan...*” (Keskin 2022: 225, 425). Ögel’in çupur olarak verdiği sözcük diğer araştırmacılar tarafından farklı okunmuştur. Bu okuyuşlar için bk. Dilsiz 2022: 471. Çöpür ise ağızlarda şu anlamlarda kullanılmıştır: çöpür (I) ‘*yünün kirli ve çöplü yerleri*’ (Balıkesir, Eskişehir, Sakarya, Çorum, Sinop, Amasya, Tokat, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Kars, Erzurum ve ilçeleri, Sivas ve ilçeleri, Maraş, Yozgat, Kırşehir, Kayseri). Çöpür (II) 1. *keçi kılı* (Bursa, Eskişehir, Kütahya, Bilecik, Bolu, Zonguldak ve ilçeleri, Kastamonu, Çorum, Samsun, Amasya, Ordu, Giresun ve ilçeleri, Trabzon, Çorum, Ordu, Kütahya) 2. *keçi kılından yapılan çuval vb.* (Çanakkale, Kastamonu, Sinop, Giresun ve köyleri) 3. *pürüzlü kara çorap* (Giresun, Maraş). Sözcük ağızlar dışında çeşitli Türk lehçelerinde de benzer anlamlarda kullanılır. Örneğin Kâşgar ve Yarkend ağızlarında (Yeni Uygur Türkçesi) çupur şeklinde görülür ve ‘*keçi kılı*’ (Shaw 2014: 98) anlamında kullanılır. Karaçay-Malkar Türkçesinde ise çubur ‘*köpek pisliği*’ (Tavkul 2020: 151) biçiminde görülür. Kelimenin etimolojisi için bk. Eren 2020: 123.

Ögel (1978d: 261) Anadolu’nun bazı bölgelerinde yüzüğe üzük denildiğini söyler. Derleme Sözlüğü’ne göre üzük Elâzığ, Tunceli ve Van ağızlarında tanıklanmıştır. Ön seste /y/ düşmesi Elâzığ ili ağızı için karakteristik bir özelliktir (Buran, 2022: 264).

Anadolu’da kumral rengine konur, koğur denir (Ögel 1978d: 277). Eski Türkçede koğur ‘*kestane rengi*’ (Wilkens 2021: 392) (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 728) anlamında kullanılır: bişing bir kongur <<ud>>... “*Our (oxen), a Brown ox...*” (Moriyasu, 2019: 97). Tarama Sözlüğü’nde ise sözcüğe ‘*yanık al, yağızimsı al*’ anlamları verilmiştir. Dede Korkut Kitabı’nda şu şekilde geçer: *Karacığuş kaplanı, koğur atıñ iyesi “Karacık’ın kaplanı, konur (yağız al) atın sahibi”* (Özçelik 2016: 77, 737). Anadolu ağızlarında ise bu sözcüğün farklı renkler için kullanıldığını görüyoruz: konur (I) 1. ‘*sarı ile siyah karışımı bir renk, koyu kumral, kestane rengi (öküz, inek için kullanılır)*’ (İstanbul, Amasya, Ordu, Sivas, Ankara, Niğde, Antalya) 2. ‘*kara, esmer*’

(Muğla) 3. ‘kırmızı’ (Gaziantep, Antalya ve köyleri) 4. ‘her yanı siyah, yalnız belkemiği boyunca olan tüyleri sarı inek ya da öküz’ (Isparta, Burdur, Tokat, İçel) 5. ‘bozumtırak halı ipi boyası’ (Nevşehir) 6. ‘kahverengi’ (Isparta, Kayseri) 7. ‘kahverengi ile mor arası bir renk’ (Kırşehir). Koğur: 1. ‘sarı ile siyah karışımı bir renk, koyu kumral, kestane rengi (öküz, inek için kullanılır)’ (Ordu, Sivas, Adana, İçel) 2. ‘kara, esmer’ (Ankara) 3. ‘kırmızı’ (Samsun, Adana). 4. ‘koyu kumral’ (Çorum). Ayrıca kelimenin koğur biçimi ‘sarı ile siyah karışımı bir renk, koyu kumral, kestane rengi (öküz, inek için kullanılır)’ anlamında Kütahya, Tokat, Giresun, Konya ve Nevşehir ağızlarında; gönür biçimi ise ‘kırmızıya yakın koyu sarı renk’ anlamında Manisa ağızında tanıklanmıştır.

Anadolu’nun bazı köylerinde *kaçı*, *kayçı*, *goyçu* sözcükleri ‘makas’ anlamında kullanılır (Ögel 1978d: 326). Bu sözcüklerin tanıklandığı ağızlar şöyledir: kayçı ‘makas’ (Kars, Ağrı). Kaçı ‘makas’ (İstanbul, Gaziantep). Ögel’in *goyçu* şeklinde verdiği sözcük Ağrı ağızında tanıklanan *gayçı* olabilir. Ayrıca Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Kumuk ve Tatar Türkçelerinde *kayçı* Halaç Türkçesinde ise *qeyçi* ‘makas’ (Dolati, 2015: 314) şeklinde görülür. Ögel (1978d: 327) kelimenin Çuvaş Türkçesinde ve Moğolcada da görüldüğünü söyler. Ramstedt’in Korecede makas için *kaçı* kelimesinin kullanıldığını söylediğini belirtir. Starostin vd. (2003: 647)’de kelimenin Proto-Moğolcasını *kajiči Proto-Türkçesini *Kip- şeklinde kurmuşlardır. Bugün Moğolcada hayçi(n) ‘*kayçı, makas, sindi*’ (Lessing, 2017: 1080) şeklinde görülür. Altayistik döneme giden bir sözcüktür.

Türk Kültür Tarihine Giriş VI

Ögel (2000a: 244) bayrağın dalgalanması için Kuzey Türk destanlarında birçok sözcüğün kullanıldığını söyler ve bir destanda geçen *yelpildeşmek* sözcüğünün Anadolu ağızlarında *yelpirdemek* şeklinde tanıklandığını belirtir. Bazı ağızlarda ise *çelpirdemek* biçiminde görüldüğünden bahseder. *Yelpirdemek* sadece Balıkesir ağızında ‘*hafiften dalgalanmak*’ anlamında tanıklanmıştır. *Yelpilde-* fiili Urumcada ‘*kımıldanmak, havalanmak*’ (Garkavets 2019: 618) mânâsında kullanılır. *Yelpilde-* fiilinin geçtiği destanlar ise şöyledir: *Yele kuş gibi yelpilenip* (Başkurt Destanları I) (Ergun vd. 2014: 113) *Şeşekey atıp, yelpildep* (Güllüdağ & Doğan 2014: 147). Kumuk Türkçesinde *yelpillemek* ‘*sallanmak; süzülerek uçmak; titremek; dalgalanmak (rüzgârda)*’ (Pekacar 2011: 392) gibi anlamlarda kullanılır.

Ögel (2000a: 261) *yanma, yalazlanma ve yalav* gibi sözcüklerin Anadolu’da çokça görüldüğünden bahseder. *Yalaz* kelimesinin ağızlarda üç anlamı tanıklanmıştır: *yalaz* (I) ‘*alev*’ (Isparta, Burdur, Manisa ve çevresi, Balıkesir, Bolu ve ilçeleri, Sakarya, İstanbul, Samsun, Amasya, Trabzon,

Malatya, Sivas, Kayseri, Adana, Kırklareli). Yalaz (II) ‘*yumuşak, kaba tüylü, tiftik ile kıl keçisi arasındaki keçi türü*’ (Ankara). Yalaz (III) ‘*bayrak*’ (Rumeli Göçmenleri -İstanbul). Çağatay Türk kültür çevresinde mızrak ucuna takılan bayraklara *yeleü* denmiştir (Ögel 2000a: 244). Sözcüğün yalav ile ilgili olduğuna Radloff dikkat çekmiştir (Ögel 2000a: 244). Rumeli göçmenlerinin de yalav sözcüğünü bayrak anlamında kullanması dikkat çekmektedir.

Derleme Sözlüğü’ne göre Manisa’nın Akhisar ilçesinde bayrağa ongun denir (Ögel 2000a: 296). Onğun kelimesi ‘(atalar) ruhu; ruh; temiz, kutsal’ gibi anlamlarda kullanılır. Şçerbak (2019: 83) kelimenin Moğolca biçimlerini şu şekilde vermiştir: OMOğ. (Hy II 67) onğun, Bur., HMOğ. onon, Kalm. Onhn. Bayrak anlamında kullanılması bayrağa atfedilen temizlik ve kutsallık ile ilgilidir. Sözcük Moğolcadan Türkçeye geçmiştir.

Anadolu’nun birçok bölgesinde sarışınlara *gökmen* denir. Sarı renge bazı bölgelerde tonlarına göre *çiğ*, *gönür*; açık sarıya *konur*, kahverengine çalan sarıya ise *konğur* denir (Ögel 2000a: 488). Gökmen kelimesi ağızlarda 1. *mavi gözlü (kimse)* (Çorum, Kastamonu, Sivas, Konya, Muğla, Edirne) 2. *sarışın (kimse)* anlamlarında kullanılır. Ayrıca sözcüğün Sinop ağzında *kül renkli (hayvan)* anlamı da görülür. Sözcüğün kül (gri) anlamı Eski Türk yazıtlarında da tanıklanmıştır. Kök teyeniñ türüküme bodunuma kazganu bértim “*boz sincap (derilerini) hakanlık halkım için, kavmim için kazandım*” (BK K 11) (Ölmez, 2015: 135, 149). Çiğ kelimesinin sarı anlamı Konya ağzında tanıklanmıştır. Konur sözcüğüne daha önce değinmiştik.

Türk Kültür Tarihine Giriş VII

Anadolu’da senir ‘*iki dağ arasındaki sınır*’ anlamında kullanılır (Ögel 2000b: 121). Sözcüğün ağızlardaki anlamları şöyledir: 1. *iki dağ arasındaki sırt* (Çorum, Konya, Amasya, Giresun, Ankara, Kayseri, Konya, Adana, İçel) 2. *yükseklik* (Kayseri) 3. *tepe, doruk* (Kayseri) 4. *dağın vadiye bakan yamacı* (Adana, Osmaniye). Sözcük yazıtlar döneminden itibaren karşımıza çıkar: ...señirin e kem katun kawışıp?... “... (dağ) sırtında Kem (ve) Katun (ırmakları) kavuşarak...” (E. 144) (Aydın, 2019: 231); s(ä)ñ(i)r k(a)y(a) bit[t(i)d(i)m] (A 13). Kelime Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘*bayır, yamaç, kayalık, köşe, dağ eteklerindeki tepeler; sarp inişli*’ (Wilkens 2021: 597) gibi anlamlarda kullanılmıştır. kuş señirliḡ tag töpü[sinteki] (Kaya 2021: 109). Kâşgarlı ise sözcüğü señir ‘*dağ burnu. Her duvarın kenarı*’ (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 494) şeklinde açıklamıştır. Kelime Kıpçak sahası metni olan Codex Cumanicus’ta da geçmiştir: sēnde mēnde yoh̄ sēñir tawda yoh̄ ütlü tašta yoh̄ (Argunşah & Güner 2022: 277). Sözcüğün lehçelerdeki biçimi ve etimolojisi için bk. Şirin, 2016: 168-169

Anadolu’da ‘*pencere kapağı*’ için kullanılan karak sözcüğü arkaik özellikler gösterir (Ögel 2000b: 380). Karak kelimesi Tarama Sözlüğü’nde

‘göz, gözbebeği, bakış, nazar’ şeklinde açıklanmıştır: *felek-i atlası dürdüm yedi kezın cevlan urdum/Muhammed nurunu gördüm bu benim karağım anda* (Yunus XIII-XIV. 60). Anadolu ağızlarında ise sözcüğün çeşitli anlamları görülmüştür: karak (I) ‘*kapı mandalı, sürgü*’ (Trabzon, Erzincan) karak (II) ‘*tahta pencere kapağı, kepenek*’ (Trabzon) karak (III) ‘*hırsız*’ (İstanbul) karak (IV) ‘*bademcik*’ (Trabzon) karak (V) ‘*geri kalma*’ (Konya). Tarama Sözlüğü’nde tanıklanan ve göz, gözbebeği, bakış, nazar gibi anlamlara gelen karak sözcüğü Moğolca kara- ‘*bakmak*’ fiilinden türetilmiştir. Ağızlarda ‘*ağaç mandallı kapı; kapı mandalı, sürgü; anahtar, kilit; tahta pencere kapağı* vs.’ gibi anlamlara gelen karak/korak/kora sözcüğünün Yunancadan (diyal) κοράκι (koráki) geçtiği ileri sürülmüştür (Tietze, 2016c: 370). Kelimenin ağızlardaki diğer şekilleri şöyledir: Korak (III) ‘*ağaç mandallı kapı*’ (Niğde). Kora (II) 1. *anahtar* (Aydın, Amasya, Ordu, Konya, İçel) 2. *kilit* (Konya, Van, İçel) 3. *kapı mandalı, sürgü* (Niğde, Konya) 4. *çivi* (Kars)

Kereki, Anadolu ağızlarında ‘*aba ve hırka (örtü?)*’ anlamlarında kullanılır (Ögel, 2000b: 396). Kelimenin aba anlamı İçel ağzında, ‘*yünden ve pamuktan yapılan hırka, ceket*’ mânâsı Konya ağzında tanıklanmıştır. Kerekü kelimesinin Eski Türkçedeki anlamı ise ‘*çadır*’dır.

Türk Kültür Tarihine Giriş VIII

Ögel (2000c: 468) burga sözcüğünün Mısır Türk kültür çevresi olarak tanımladığı Bülğat sözlüğünde geçtiğini söyler. Kelimenin yanlış yazılmış olabileceği ihtimali üzerinde durur ve Anadolu’da bu sözcüğün ince sesleri tanıtmak için kullanıldığını belirtir. Ögel’in bülğat olarak bahsettiği sözlük aslında Bulgatü’l-Müştak fî Lugatî’t-Türk ve’l-Kıfçak’dır. Bu eser üzerine bir inceleme yapan Al-Türk (2012: 40) sözcüğü Farsça olarak değerlendirmiştir. Anadolu’da ise bu kelime Konya ağzında tanıklanmıştır. Bu bölgede iki anlamda kullanılır: 1. *ince ve tesirli keklik sesi* 2. *kekeme, peltek, değişik ses*. Bizce sözcük *bor- ‘*üfleme*’ gibi bir kökten türetilmiştir. Ayrıca bkz. Dilsiz 2023, 851.

Şüdürgü, şudurgu kelimesi ‘*kamıştan yapılmış diili düdüğü*’ anlamında Anadolu ağızlarında tanıklanmıştır (Ögel 2000c: 491). Şüdürgü sözcüğü Ögel’in bahsettiği anlamda Adana ağzında tanıklanmıştır. Kelimenin şudurgu biçimi ise ağızlarda tespit edilmemiştir. Ögel (2000c: 491) Doerfer’in sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiği şeklindeki görüşüne ihtiyatlı yaklaşır. Sözcüğün eski Türkçe metinlerde tanıklandığından bahseder ve eski Moğolca kaynaklarda görülmediğini söyler. El-luğātu ‘n-nevā’iyye ve ‘l-istişhādātu ‘l-cağatā’iyye’de şıdırgu: Çıtırğu dedükleri [üç kıllı] sāza dërler, ki Maḥzen-i Mîr Ḥaydar’da ḥātıme maḳāle[sin]de gelür ki (Kaçalın, 2022: 628) şeklinde açıklanmıştır. Ögel, kelimenin Moğolca olduğuna ihtiyatlı yaklaşırsa da sözcüğün kesin olarak Moğolcadan geçtiğini söyleyebiliriz. Moğolcada

şudurgu şeklinde geçen kelimeyi Lessing (2017: 903) ‘*gitar cinsinden üç telli bir müzik aleti*’ şeklinde açıklamıştır.

Türk Kültür Tarihine Giriş IX

Ögel (2000ç: 25) kılkopuz sözcüğün Tokat ve çevresinde tanıklandığını söyler. Fakat sözcüğün Tokat ağzındaki şekli *kalkobuz*’dur. Ayrıca Nogay Türkçesinde de qılqobuz ‘*telli bir çalgı*’ (Ergönenç 2019: 148) şeklinde kullanılır.

Ögel (2000ç: 273) ıklık adlı Türk kemençesinin aslının Anadolu olduğunu söyler ve sözcüğün çeşitli metinlerdeki anlamlarına yer verir. Sözcüğün Anadolu’da birçok bölgede bulunabileceğine dikkat çeker ve Malatya ağzında *ıhlığ* Kayseri (Pınarbaşı) ağzında *ıklık* şeklinde tanıklandığını belirtir. İklık ile ilgili Tarama Sözlüğü’nde detaylı bilgi vardır. Bizim burada yoğunlaşmak istediğimiz nokta ağızlardır. İhlığ, Ögel’in bahsettiği gibi Malatya ağzında ‘*bir çeşit saz*’ anlamında tespit edilmiştir. Fakat Kayseri ağzında tespit edilen ıklık sözcüğüne ‘*bülbül*’ anlamı verilmiştir. Sözcüğün ık kelimesinden türetildiği açıktır. Ögel (2000ç: 271) bu kelimeyi Hakas Türklerinin ık, ıyk ‘*kemençe*’ Kobal Türklerinin ise ık ‘*telli saz*’ şeklinde kullanıldığını söyler ve kelimenin eskiden *ıyk-lığ biçiminde kullanılmış olabileceği ihtimaline şüpheli yaklaşır. İk kelimesinin Eski Türkçe dönemindeki anlamı ‘*çıkırık, cehre, iğ*’dir. Ayrıca yik, ik ve ig gibi farklı fonetik şekilleri de vardır. Sözcüğün zaman içerisinde anlamı değişmiştir. Kemençenin telleri ve ip arasında ilişki kurulmuştur. Ögel (2000ç: 272) Ramstedt’in sözcüğün Moğolcadan geldiğini ileri sürdüğü görüşünü eleştirir.

Ögel (2000ç: 279) kıyak sözcüğün Erzurum ağzında ‘*kemençe yayı*’ anlamında kullanıldığını söyler ve bazı ağızlarda kemençe kirisine kayak denildiğini belirtir. Fakat taradığımız Derleme Sözlüğü’nde kıyak sözcüğünün bu anlamını tanımlayamadık. Kayak ise Ögel’in bahsettiği anlamda Erzurum ağzında görülmüştür. Sözcüğün kıy kökünden türetildiğini kıykı ‘*keman*’ (Aydın) gıygı ‘*bir çeşit keman*’ (Bilecik, Eskişehir, Elâzığ, Edirne, Kırklareli) sözcüklerinden anlıyoruz. Ögel (2000ç: 279) burada verdiğimiz sözcüklerin yansıma olabileceğini düşünür. Ögel’in bu tespiti doğrudur. Yukarıda verdiğimiz sözcükler yansıma bir ses olan *kıy/*gıy’dan türetilmiştir. Ayrıca Kırgız Türkçesinde kıyak II ‘*keman*’ (Yudahin, 2011: 464) anlamında kullanılır.

Sonuç

Ögel'in Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX adlı eseri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Fakat çalışmanın sınırlılıklarından dolayı burada bir kısmı verilebilmiştir. Diğer sözcükler başka bir çalışmamızda yayımlanacaktır. Burada elde ettiğimiz sonuçları tekrar vermek yerine genel bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Ögel'in Anadolu ağızlarına dair verdiği bilgiler TDK tarafından dijital ortamda yayımlanan Derleme Sözlüğüyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda Ögel'in Anadolu'da, Anadolu köylerinde gibi yuvarlaklar ifadelerle verdiği sözcüklerin bölgeleri tespit edilmiş ve sözcüklerin anlamları detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Gerekli görülen yerlerde kelimelerin tarihî Türk yazı dillerindeki biçimlerine yer verilmiş ve çağdaş Türk lehçelerindeki biçimleriyle ve hatta çağdaş Türk lehçelerinin ağızlarıyla karşılaştırılmıştır. Böylece sözcüklerin ağızlardaki biçimleriyle lehçelerdeki şekilleri anlam ve şekil bilgisi yönünden karşılaştırılmıştır. Çalışmamızda Ögel'in eserinde yer verdiği kelimelerin büyük çoğunluğunun etimolojisi yapılmıştır.

Ögel'in Derleme Sözlüğü'nde tanıklandığını söylediği bazı sözcüklerin 1939, 1940 ve 1957 yılında yayımlanan derleme araştırmalarında yer aldığı, fakat TDK tarafından yayımlanan Derleme Sözlüğü'nde tanıklanmadığı tespit edilmiştir. Ağızlardaki bazı sözcüklerin morfolojik yapısı incelenmiştir. Ayrıca Clauson'un tek örnek olarak verdiği bazı sözcüklerin Anadolu ağızlarında farklı fonetik şekillerde tanıklandığı görülmüştür. Ağızlarda görülen çeşitli ses olayları incelenmiştir. Ögel'in verdiği sözcükleri incelerken sözcüklerin arkaik biçimlerinin genellikle Konya ve Afyon ağızlarında tanıklandığı tespit edilmiştir. Bu konunun ayrıca araştırılması gerektiğini de burada ifade etmek gerekir. Bu bölgeye göç eden çeşitli Türk gruplarının (Örneğin Karaçay Aşireti) kendi ağız özellikleri ve söz varlıklarını yerleştikleri bölgelerde devam ettirdikleri görülmüştür. Anadolu ağızlarının söz varlığının Eski Türkçeyle karşılaştırılması bazı çalışmalarda ele alınmıştır. Fakat yukarıda uyguladığımız tarihî Türk yazı dilleri, çağdaş Türk lehçeleri (ağızları da dâhil) ve Türkiye Türkçesi ağızlarının karşılaştırılması metodu ses, şekil ve anlam açısından daha doğru sonuçlar verecektir. Ayrıca bir an önce Türkiye Türkçesi ağızlarının etimolojik sözlüğünün hazırlanması gerektiğini de belirtmek istiyoruz.

Kısaltmalar

Akt.	: Aktaran
Bk.	: Bakınız.
BK	: Bilge Kağan.
DLT	: Divânu Lugâti't-Türk.
İKPÖ	: İyi Kötü Prens Öyküsü.
Krş.	: Karşılaştırınız.
MGT	: Moğolların Gizli Tarihi.
T.	: Tonyukuk
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDDS	: Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü
SEDTF	: Sprachliche Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung.

Kaynakça

- Abik, A. D. (2005). *Meyveler Münazarası -Doğu Türkçesi-*. Seçkin.
- Akdoğan, Y. (1999). Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük. Beşir.
- Akın, C. (2022). *Kırgız Türkçesinde Alıntı Kelimelerin Ses Değişimleri ve Karşılaştırmalı Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Altaylı, S. (2018a). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1. Cilt A-K*. Türk Dil Kurumu.
- Altaylı, S. (2018b). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 2. Cilt Q-Z*. Türk Dil Kurumu.
- Al-Turk, G. A. M. (2012). *Kitabu Bulgatu'l-Mustak fı Lugati't-Türk we'l-Kıfçak üzerine dil incelemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (2018). *Kutadgu Bilig*. Kabalcı.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2022). *Codex Cumanicus*. Türk Dil Kurumu.
- Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Akçağ.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini*. Türk Tarih Kurumu.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Türk Dil Kurumu.
- Aydemir, H. (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Kömen.
- Aydın, E. (2019). *Sibiya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. Kronik Kitap.
- Bayat, F. & Çınar, A. M (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. Ötüken.
- Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Berdak, Y. (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Taşkent. Özbekistan.
- Bérta, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (Çev. Emine Yılmaz). Türk Dil Kurumu.
- Boberg, C. & Nerbornne, J. & Watt, D. (2018). *The Handbook of Dialectology*. Türkçe çevirisi Ağız Bilimi El Kitabı (2023). Çeviri editörü: Caner Kerimoğlu. Türk Dil Kurumu.

- Buran, A & Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Akçağ.
- Buran, A. (2022). *Elâzığ İli Ağızları*. Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler. (Editör: Leylâ Karahan & Özgür Ay). Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1963). “*Anadolu Ağızlarında Konson Değişimleri*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. Cilt 11, 1-32.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1971). *Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre “Kotan”*. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 19 (0) , 43-50.
- Clauson, G. (1957). *The Ongin inscriptions*. JRAS, 177-192.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Çağbayır, Y. (2019). *Kutadgu Bilig*. Ötüken.
- Çankaya, S. (2014). *Kırgız Sözlüğü*. Bilge Kültür Sanat.
- Çengel, H. K. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Mahmut el-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part III*, Harvard: Harvard University Press.
- Demir, N. (2002). *Ağız Terimi Üzerine*. Türkbilig 4, 105-116.
- Devrez, Ö. C. (2019). *1-17. yüzyıl Orta Asya Türkçesinin Söz Varlığı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dilek, F. G. (2015). *Güney Sibiryâ Altay Türkçesi Ağızları Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Dilsiz, M.S. (2022). *Bahaeddin Ögel’in Kitap ve Makalelerindeki Eski Türkçe Sözcükler Hakkında Değerlendirmeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dilsiz, M.S. (2023). *Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde Sözcük Sonu Y Türemesi*. *Turkish Studies - Language and Literature*, 847-859.
- Dolati, M. (2015). *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağızları)*. Türk Dil Kurumu.
- Ehmetyanov R.G. (2015). *Tatar Têlênêñ Etimologik Sözlêgê*. Kazan: Vakıf Heşriyatı Megarif.
- Elmalı, M. (2016). *Daşkarmapathāvadānamālā*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A.B. (2017) “*Bilinmeyen Metinlerin Çözülmesi Konusunda Teorik Bir Yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Denemesi*”, Dil Araştırmaları Dergisi, 11 (20), 7-14.
- Ercilasun, A. B & Akkoyunlu Z. (2018). *Dīvānu Lügātî't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

- Ercilasun, A. B. (2021) Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları. Dergâh.
- Eren, H. (2010). *Sırça Köşkte*. (Hazırlayanlar Şükrü Halûk Akalın vd.). Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (2020). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Haz: Şükrü Haluk Akalın. Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2016). *Dede Korkut Kitabı*. Türk Dil Kurumu.
- Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Ergun, M. vd. (2014). *Başkurt Destanları I: Mitolojik Destanlar*. Türk Dil Kurumu.
- Ersoy, F. (2021). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ganiyev, F. vd. (1997). *Tatarca Türkçe Sözlük*. İnsan.
- Garkavets, A. (2019). *Urumca Sözlük*. (Çev. Iryna Logvynenko, Yuliia Romanenko). Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, E. & Mert, O. (2022). *Erzurum İli Ağızları*. Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler. (Editör: Leylâ Karahan & Özgür Ay). Türk Dil Kurumu.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Gülensoy, T. vd. (2009). *Nahcivan Ağzı*. Türk Dil Kurumu.
- Güllüdağ, N. & Doğan, İ. (2014). *Nogay Destanları*. Türk Dil Kurumu.
- Günay, T. & Alpay, G. (2022). *Rize İli Ağızları*. Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler. (Editör: Leylâ Karahan & Özgür Ay). Türk Dil Kurumu.
- Güner, G. (2018). Eski Türkçe Bir Etimolojisi Denemesi: Ayak Kâse, Kadeh. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 7/2, 650-662.
- Güzel, F. (2015). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Söz Yapımı*. Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haenish, E. (2020). *Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*. (Çev. Mustafa Sinan Kaçalın). Türk Dil Kurumu.
- Hamilton, J. (2020). *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikâyesi*, Çev. Ece Korkut- & İsmet Birkan, Türk Dil Kurumu.
- Kaçalın, M. S. (2019). *Dîvanu Lugâtî't-Turk*. Yay. Haz: Mehmet Ölmez. Kabalcı Yayınları.
- Kaçalın, M.S. (2022). *Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-lugâtu 'n-Nevâ'îyye ve 'l-İstişhâdātu 'l-Cağatâ'îyye*. Türk Dil Kurumu.

- Kaçalin, M.S. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk. Türk Dilinin İlk Sözlüğü*. Dizin: Mehmet Ölmez. Vakıfbank Kültür.
- Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. Say.
- Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin Ses Bilgisi*. Kesit.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. (1992). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.
- Kartallıoğlu, Y. (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri. -Ses ve Şekil Bilgisi-*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin, Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Kenesbayoğlu, İ.K. (Bşk.) (1984). *Kazak Tiliniñ Sözdügi (Kazak Türkçesi Sözlüğü)*. Çev.: Yüce, N & Oraltay, H & Pınar, S. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*. Türk Dil Kurumu.
- Knüppel, M. (2013). *Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte*. Alttürkische Handschriften Teil 17, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Koç, K. vd. (2019a) *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Koç, K. vd. (2019b). *Türkiye Türkçesi- Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Kononov, A. N. (2015). *Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği*. (Çev. R. Reshide Adzhumerova ve E. Atmaca). Gazi Türkiyat, 17 ,185-204.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2018). *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2019). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Lessing, F. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev.: Günay Karaağaç). Türk Dil Kurumu.
- Li, Y. S. (2019). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Türk Dil Kurumu.
- Menges, K. (2020). *Türk Dilleri ve Halkları*. (Çev. Erhan Taşbaş). Türk Dil Kurumu.
- Moriyasu, T. (2019). *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*. Berliner Turfantexte XLVI, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium).
- Muzafarov, R. & Muzafarov N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*. Çev. Nariman Seyityahya (Seytyagyayev). Türk Dil Kurumu.
- Naskali, E. G. vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Naskali, G. E. & Duranlı, M. (2019). N.A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın *Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş Altayca- Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu.

- Németh, G. (2014). *Folklorik ve Dinî Metinler Üzerinde Vidin Türkleri Ağız Araştırmaları*. (Çev. Abdurrahman Güzel). Türk Dil Kurumu.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uyğur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İktil Kurban). Türk Dil Kurumu.
- Oda, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*. Berliner Turfantexte XXXIII, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium)
- Ögel, B. (1978a). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt I*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (1978b). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt II*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (1978c). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt III*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (1978ç). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt IV*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (1978d). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt V*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (2000a). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt VI*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (2000b). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt VII*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (2000c). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt VIII*. Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (2000ç). *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt IX*. Kültür Bakanlığı.
- Ölmez, M. (2015). *Orhon- Uyğur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri- Sözlük*. 3. Bilgesu.
- Önler, Z. (2019). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Özalan, U. (2021). *Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut (Dresden Nüshası) II: Metin, Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Poppe, N. (2016). *Moğol Yazı Dili Grameri*. (Çev. Günay Karaagaç). Türk Dil Kurumu.
- Radloff, W. (1899). *Opit' slovary Tyurkskih' nareçiy*. St.Peterburg: Prodaetsya v Kommissionerov, Imperatorskoy Akademiy Nauk.
- Rahimi, F. (2021). *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Rachmati, G. R. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.
- SEDTF (1972). *Sprachliche Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung*.
- Sertkaya, O. F. (2019). Orun Kelimesinin Etimolojisi Üzerine, *Türk Dili Dergisi*. CXVI (810), 4-9.

- Sertkaya, O.F. (2021a). “*Altayistik Araştırmaları ve Türkçenin Yaşı*” Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, Cilt I, (Editör: Seren Çirkin). Ötüken.
- Sertkaya, Osman Fikri., (2021b), Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra’lardan Parçalar. *Journal of Turkic Studies*, 2021, 5/2.
- Starostin, Sergei, A., Dybo V.A., Mudrak, A.O (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 3 Volumes. Leiden. Brill.
- Shaw, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Şçerbak, A. (2019). *Eski Dönem Türk Moğol İlişkileri*. Türk Dil Kurumu.
- Şirin, H. (2016). Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları: Yeni Okuma ve Anlamlandırma Denemeleri (Runic Inscriptions of the Altai Republic: Re-reading and Re-interpretation Attempts). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (42), 167-172
- Şirin, H. (2019). *Sözcük Hikâyeleri & Sözlerde Saklı Kültür*. Bilge Kültür Sanat.
- TDDS I-II: (2016). *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü I-II*. Türkmenistanın Ilımlar Akademiyası Magtimgulı Adındaki Dil ve Edebiyat Institutı.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancuların Medîsi Maitra ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. & Ölmez, M. & Eker, S. & Ceylan, E. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18. Simurg.
- Tietze, A. (2016a). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Birinci Cilt*. (Editör: Semih Tezcan). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2016b). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı İkinci Cilt*. (Editör: Semih Tezcan). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2016c). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Dördüncü Cilt*. (Editör: Semih Tezcan). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Dokuzuncu Cilt*. (Editörler: Nurettin Demir, Emine Yılmaz). Türkiye Bilimler Akademisi
- Toparlı, R. vd. (2020). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Türk, V. (2006). *Türkçede. Ö-, Ög-, Ögür, Ögren-, Ögret- Kelimeleri*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), (4), 5-16.
- Türkçe Sözlük* (2011). Türk Dil Kurumu.
- Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I* (1939). Türk Dil Kurumu.
- Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi Cilt-2*. (1940). Türk Dil Kurumu.

Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi- Cilt 5 (İndeks) A-Z (1957). Türk Dil Kurumu.

Uygur, C.V. (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri. Fonetik, Morfoloji, Sentaks.* Türk Dil Kurumu.

Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu.

Uzunkaya, U. (2021). *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin.* Kesit.

Ünlü, S. (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü.* Eğitim.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü.* Eğitim.

Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük.* Türk Dil Kurumu.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe).* Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Yenisoy, H.S. (1998). *Tarih Boyunca Slav-Türk Dil İlişkileri: Türkçede ve Öteki Türk Lehçelerinde Slav Leksik Unsurları.* Türk Dil Kurumu.

Yıldırım, E. (2020). *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü.* Ötüken.

Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinleri Dili.* Türk Dil Kurumu.

Yıldız, H. (2012). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zetasizm/Rotasizm Meselesinin İzleri.* Gazi Türkiyat, 1 (10), 263-323 .

Yıldız, H. (2018). *Eski Uygur Arvış Kelimesinin Etimolojisi Üzerine.* Journal of Turkology, 28 (2), 277-309.

Yudahin, K.K. (2011). *Kırgız Sözlüğü.* (Çev. Abdullah Taymas). Türk Dil Kurumu.

Yunusoğlu, M. K. (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu.

Elektronik Kaynaklar

<https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 20.11. 2023)

<https://pauclt.com/kztr/> (Erişim Tarihi: 20.11. 2023)

https://www.altay.uni-frankfurt.de/runika_1.htm (Erişim Tarihi: 20.11. 2023)

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA VASİTA HÂLİ EKİNİN KULLANIMI VE AĞIZ TASNİFLERİ AÇISINDAN GÖRÜNÜMÜ

Nadir İLHAN*
Derya KARATAŞ**

Özet

Bir yazı dili içerisinde ortaya çıkan ve bağlı olduğu üst dil alanı içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlam açısından farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü konuşma dillerine ağız denilmektedir. Ağızlar yazı diline göre standardı daha zayıf olan, bu sebeple de değişime daha açık olan dil kollarıdır.

Ağızlar bir yazı dili içerisinde ortaya çıktıkları için birçok bakımdan standart bir dile bağlı olmakla birlikte toplumsal tercihlere bağlı olarak bir kısım söyleyiş, şekil-yapı ve söz dizimsel farklılıklar da ortaya çıkarmaktadırlar. Bu farklılıkların bir kısmı da yapım ve çekim eklerinde meydana gelmektedir. Bu çalışmada ele alınacak olan vasıta hâli eki ağızlarda farklı şekillerde görünmektedir.

Vasıta hâli, Korkmaz'ın da değindiği gibi bir ismin belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki harekette aracı olarak kullanılan veya birliktelik ifade eden durum olarak tanımlanabilmektedir. Türkçenin bilinen ilk yazılı metinleri olan Orhun Yazıtlarından itibaren bu hâl için *+n* eki kullanılmış olmasına karşın bugün Türkiye Türkçesinde ek, *ilkin, yazın, kışın* vb. birkaç kelimedeki kalıplaşmış olarak yer almaktadır. Yazı dilimizde bu ek yerini “birle>bile>ile” eklemesiyle ortaya çıkan *+la* eki almıştır. Ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında vasıta hâli, bir kısım ses olaylarına ve ek yığılmasına bağlı olarak yazı dilimizden farklı olarak “*+(y)lAn, +(y)nAn, +(y)nA, +InAn, +DAn, +lAyIn*” şeklindeki farklı görünümleriyle kullanılmaktadır. Bu farklı şekillerin hangi ağız bölgelerinde yoğun olarak kullanıldığının tespit edilmesi, vasıta hâlinin ağız tasnifinde kullanılabilecek bir ölçüt olarak değerlendirilmesi açısından önemli görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, ağız, vasıta hâli eki..

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, nadirilhan@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8861-1620.

** Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, derya.karatas@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0766-1509

THE USAGE OF THE INSTRUMENTAL SUFFIX IN THE TURKISH DIALECTS AND APPEARANCE IN TERMS OF DIALECT CLASSIFICATIONS

Abstract

Dialects are spoken languages of settlements or classes that emerge within a written language and show differences in terms of sound, form, syntax and meaning within the language to which they are connected. Dialects are more variable than written language and therefore more open to change.

Since dialects emerge within a written language, they are bound to a standard language in many respects. However, they have some pronunciation, morpho-structural and syntactic differences depending on social preferences. Some of these differences occur in construction and inflectional suffixes. The instrumental suffix, which will be discussed in this study, appears in different forms in dialects.

As mentioned by Korkmaz, the instrumental suffix can be defined as the state of the entity or object specified by a noun that is used as an intermediary in the verb or expresses association. Although *+n* suffix have been used for this case since the first known texts of Turkish, the Orkhon Inscriptions, today in Turkish, the suffix is stereotyped in a few words such as *ilkin*, *yazın*, *kışın*. In our written language, this suffix has been replaced by the suffix *+lA*, which emerged with the affixation "*birle>bile>ile*". However, in the dialects of Turkish, the accusative suffix is used in the form of "*+(y)lAn*, *+(y)nAn*, *+(y)nA*, *+InAn*, *+DAn*, *+lAyIn*" differently from our written language due to some sound events and suffix agglomeration. Determining in which dialect regions these different forms are used intensively is important in terms of evaluating them as a criterion that can be used in dialect classification.

Keywords: Turkish, dialect, instrumental suffix.

Türkçenin yapısına bakıldığında eklerin kullanım yerlerinin ve görevlerinin belirlenmiş bir sisteme bağlı olarak işledikleri görülmektedir. Eklerin bazıları sadece isimlerle bazıları sadece fiillerle kullanılmaktadır. Bazı ekler üzerine geldiği ismi bir başka isimle ilişkilendirirken bazı ekler ismi fiile bağlamaktadır. Hâl ekleri de -ilgi hâli hariç- eklendiği ismi fiile ilişkilendirmekte, fiilin isme bağlı olarak gerçekleşme durumunu ifade etmektedir. Hâl eklerinin sayısı ve isimlendirilmesi konusunda üzerinde uzlaşa sağlanmış, herkesçe kabul edilen bir birliktelik bulunmamaktadır. Hâl eklerinin sayısını genellikle yedi ile on dört arasında değişen sayılarda gösterildiğini ifade eden Buran, isim çekim (hâl) ekleri üzerine hazırlamış olduğu eserinde ‘*üzerinde ittifak edilen isim hâllerinin üst sınırı olarak dokuz sayısı*’nın kabul edilebileceğini belirterek Anadolu ağızlarında hâl kavramını dokuz hâle göre incelemiştir (Buran, 1996, s. 20).

Eski Türkçe döneminden günümüze kadar kullanılan hâl kavramları içerisinde ekle (veya edatla) karşılanan vasıta hâli, yüklem bildirdiği işin, eylemin hangi araç veya kişi ile yapıldığını veya nasıl, ne zaman gerçekleştiğini gösteren ismin durumudur. Köktürk Kitabeleri ile Uygur yazmalarının ortaya konulduğu Eski Türkçe döneminde işlek bir hâlde kullanılan asıl vasıta hâli eki *+(i)n* ekidir (Gabain, 1988, s. 64). Ek özellikle zaman bildiren kelimelerden sonra gelerek zarf işlevinde bulunmasının yanında farklı işlevlerde de kullanılır. Karahanlı Türkçesinde hem *+(i)n* hem *+la* eki bir arada kullanılır. *Birle*, *bile* edatları da vasıta hâli işlevindedir. Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde asıl vasıta hâli eki *+(i)n*’dir. Bu ekin yanında *bile*, *bilen*, *birle*, *birlen* edatları da vasıta hâlini karşılamak için kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde asıl vasıta hâli eki *+(i)n*’dir. Bu dönemde *ile* edatının ekleşmesiyle oluşan *+la*, *+le*’nin yanında *bile*, *bilen*, *birle*, *birlen*, *ilen* şekilleri de görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *+(i)n* eki kullanılmakla birlikte zamanla kullanım sıklığı azalır ve bu ek yerini *ile* edatına ve *ile* edatından ekleşmiş olan *-la*, *-le* eklerine bırakmaya başlar (Timurtaş, 1981, s. 74). Türkiye Türkçesinde *+(i)n* eki, bazı kelimelerde ve bazı eklerin içerisinde yaşamaya devam eder. Ancak günümüzde özellikle zaman ifade eden *yazın*, *kışın*, *öğlen*, *ilkin*, *gündüzün* gibi kimi kelimelerin sonunda yer alan eki, bir çekim ekinde ziyade yapım eki olarak düşünmek gerekir. Ekin kalıplaşması ile bu kelimelerin sözlükselleşerek birer sözlük birimi hâline geldikleri görülmektedir.

Ergin, vasıta hâli ekinin "fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için kullanıldığını ve asıl işlevinin vasıta bildirmek olduğunu" (2013, s. 237) ifade ederken; Korkmaz, eki "isimleri vasıta hâline getiren ek" (1992, s. 64) olarak açıklar. Buran da "Türkiye Türkçesi ağızlarında fiilin ne ile, kim ile, ne zaman ve nasıl yapıldığını ifade etmek için isim vasıta hâli eki alır."

(1996, s. 235) demek suretiyle vasıta hâli ekinin isme gelerek ismin yapılış vasıtasını, şeklini fiilde ifade etmeyi sağladığını söyler. Vasıta hâli ekinin geçmişten günümüze farklı işlevleri bulunmakla birlikte en yaygın işlevi vasıta bildirmesidir. Bu işlevinin yanında birliktelik bildirme, bir işin karşılıklı yapıldığını bildirme, hâl zarfları kurma, zaman bildirme, zaman zarfı kurma ve berkitme gibi çeşitli işlevleri bulunmaktadır (İpek, 2008, s. 87-88).

Eski Türkçeden beri var olup Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam eden *+n* eki, artık bir çekim ekinden ziyade yapım eki görevini üstlenmektedir. Ekin standart Türkçedeki kullanımı, özellikle zaman bildiren kelimelerde ve kalıplaşmış zarf yapılarındadır; *yazın, kışın, ilkin, gündüzün, ansızın, değin* vb.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılan Vasıta Hâli Ekleri

Yazı dilinin sınırları içerisinde söyleyiş ve ifade şekilleri olarak bölgesel farklılıklar gösteren ağızlar, vasıta hâli ekinin kullanımında da farklı şekilleri karşımıza çıkarmaktadır. Bu şekiller, Türkiye Türkçesi yazı dilinde ile'den ekleşerek yaygınlaşan *+la* vasıta hâli ile Eski Türkçe döneminde kullanılan ancak *+la* ekinden dolayı kullanımdan düşen *+n*'nin ek yığılması şeklinde birleşmesiyle ve çeşitli fonetik değişimlerle varyantlaşan şekilleri, Türkiye Türkçesi ağızlarında vasıta hâli ekleri olarak görülmektedir.

Ağızlarda kullanılan bazı vasıta hâli eklerinin ortaya çıkması da aynı görevdeki iki unsurun birlikte kullanımıyla oluşan ek yığılması- ek kalıplaşmasına bağlı olarak gerçekleşmiştir. *+lAn, +nAn, +lAn, +InAn, +dAn* eklerinde ek yığılmasını görmek mümkündür. *-n* vasıta hâli ekinin ek yığılmasına uygun bir yapıda olması, ekin tek sestene oluşması, bu sesin sürekli-akıcı bir ses olması gibi sebepler belki ekin kolayca diğer eklerle kullanımına sebep gösterilebilir. Ancak asıl sebebin belki *-la* ekinin vasıta işlevinin zayıf kalması veya vasıta durumunu pekiştirerek ifade etme isteğine de bağlanabilir. Çağatay *+n* ekinin işlevden düşmesini, ekin akkuzatif eki olan *-n* ile karşılaşmasına bağlar (1943, s. 93).

Türkçenin işlek çekim eklerinden birisi olan vasıta hâli eki, Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan *+n* ve *ile* edatından ekleşen *+la* ekinin yanında *+(y)A, +DA, +DAn, +lA, +(y)lAn, +(y)InA, +(y)InAn, +(y)lAn, +(y)nA, +(y)nAn +lAyIn* şekilleriyle Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılmaktadır. Eklerin oluşumunda *+n* ve *+la* ekleri temelinde bu eklerin ek yığılması veya çeşitli fonetik değişiklikler ile vasıta hâli eki işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıdaki eklerle baktığımızda bazı eklerin asıl vasıta hâli eki olmamasına rağmen vasıta işlevini yükledikleri düşüncesi çeşitli çalışmalarda dile getirilmiş, tarihî ve çağdaş metinlerden örneklemeler

yapılmıştır. Ancak sadece Türkçenin yakın zamanlarında değil, Eski Türkçeden beri görülen bu durum, dilin sürekliliği ve değişkenliği göz önünde bulundurulduğunda bazı eklerin zamanla işlev değiştirdiklerinin kabul edilmesine sebep olsa da bazı eklerin de fonetik değişimlerle başka eklere benzer şekilde kullanıldıklarına işaret edebilir.

Ekler farklı işlevlerde kullanılıyor olsa da bağlam içerisinde vasıta hâli işlevini karşılayabilir. Bazı ekler, Eski Türkçe döneminden itibaren tek bir işlevi değil, birçok işlevi karşılamak için kullanılmıştır. Aşağıda Türkiye Türkçesi ağızlarında vasıta hâli işlevinde kullanılan ekler ve bu eklerin kullanım alanları belirtilecektir:

+(y)A: Vasıta hâlinin bu şekliyle kullanımı, ayrı bir ek olmayıp +*IA* vasıta hâli ekinin ses olayına uğrayarak farklılaşmış şekli olarak değerlendirilmelidir. Burada meydana gelen olay +*IA* ekinin geldiği kelimenin son sesine bağlı olarak ekin başındaki -*l* ünsüzünün ünsüz benzeşmesine uğraması, sonra da düşmesidir. +*IA* eki geldiği kelimenin son sesine bağlı olarak ünsüz benzeşmesine uğrayabilir ya da düşebilir. *oğlum baş çavuş şu peylifâna güleseyceksin diyo* örneğinde görüldüğü gibi kelime tabanındaki -*n* ünsüzü +*IA* ekindeki ünsüzü önce kendisine benzeştirmiş, ardından da düşmüştür (Buran, 1996, s. 240). Buradaki +(y)A ekini yönelme hâli ekinden ziyade +*IA* ekindeki ünsüzün düşmesiyle oluşan bir şekil olarak değerlendirmek gerekir. Ancak kimi çalışmalarda yönelme hâli ekinin vasıta hâli eki işleviyle kullanıldığı belirtilerek bunlar örneklendirilir. Rize, *bazen oyle olur ki kırk dâne palamut bi oltaya dutarum* (Buran, 1996, s. 258), Afyon, *õndan sõna devlet su işlerine istişâre yaptılar* (Şenyiğit, 2006, s. 100).

+DA: Vasıta hâli ekinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımlarından +*DA* şekli, fonetik varyantlaşma ile ortaya çıkan bir başka biçim olmalıdır. Ek, +*IA* vasıta hâli ekinin -*l* < -*d* değişimi ile ortaya çıkmış olabilir. Bir başka ihtimal de vasıta hâli işlevinde kullanılan +*DAn* ekinin sonundaki +*n* ekinin düşmesi üzerinedir. Ekin Kütahya, Sivas/Divriği ve Elâzığ/Kovancılar ağızlarında örneklendiği görülmektedir. Ekin kullanım alanı oldukça kısıtlıdır. *bõle allahañ sayasında nasıl ısa o vücutu vemiş baña* (Gülensoy, 1988, s. 215), *vekilde oluyor "vekilde oluyor"* (Yelok, 1999, s. 119), *evlendi onunda (onunla) beraber* (Doğan, 2018, s. 60). Ekin Gümüşhane ağızında *sütTe<sütle* (Cantürk, 2023, s. 96) şeklindeki örneğinde kelime kökünde bulunan sese bağlı bir kullanım vardır.

+DAn: Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde Türkçenin ortak çokluk eki olarak kullanılan +*IAr* ekinin bugün bazı fonetik varyantları kullanılmaktadır. +*IAr* ekinin başında yer alan -*l* ünsüzünün ve ekin içindeki ünlünün değişimiyle ortaya çıkan +*IAr*, +*nAr*, +*dAr*, +*tAr*, +*zAr*, ...vb. (İlhan, 2009a, s. 75) şekillerdeki fonetik varyantlaşma, benzer şekilde vasıta ve bağlama

işlevli +*lA-n* yapısıyla kurulan ekin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımlarında da ortaya çıkmıştır.

+*DAn* ekinin yapısıyla ilgili görüşler, ekin +*DA* bulunma hâli eki ve +*n* vasıta hâli ekinin birleşmesi ile (Hatipoğlu, 1974, s. 332) olduğu noktasında birleşmektedir. Özek ve Sağlam, +*DAn* yapısının +*Da* ve +*n* eklerinin özgün görevlerinin kalıntısını devam ettirdiğini, bu sebeple de +*DAn* ekinde vasıta işlevini görebildiğimizi belirtir (2014, s. 17).

Bazı metinlerde vasıta anlamı taşıyan +*DAn* ekinin, ayrılma hâli ile ilgisi olmayıp bu ek, +*lAn* ekinin başındaki *l-* sesinin *d-* sesine dönüşmüş hâlidir. Örneğin, ... *soyra oğlan evi davıldan, zurnanan, çalgıdan gelir*. "... sonra oğlan evi davulla, zurnayla, çalgıyla gelir." (Özçelik, 1997, s. 197) örneğinde *davıldan, zurnanan, çalgıdan* yapılarındaki eklerin üçü de vasıta hâli eki *la+n*'in başındaki *l-* sesinin değişimiyle ortaya çıkan -*DAn* ve -*nAn* fonetik varyantlarıdır. Özçelik de ekin Urfa ağızındaki kullanımını, +*lA* ve +*n* eklerinden türeyen +*lAn* ekinin alternansı olarak kabul eder (1997, s. 80).

Karahan, Türkçede eş sesleşen eklerin varlığına dikkat çekerek eş sesli farklı eklerin dilimizde kullanıldığını ifade etmiştir. Bu tür eklerden biri de yukarıda da işaret ettiğimiz +*DAn* ekidir. Ekle ilgili olarak Karahan, "...ağız metinlerinden alınmış örneklerde geçen vasıta ve bağlama işlevli +*DAn* eki, bugün ağızlarda yaygın olarak kullanılan +*lAn* vasıta/bağlama ekinin ses değişmesine uğramış şekinden başka bir şey değildir." (2016, s. 319) demek suretiyle ekin ayrılma hâli eki olmadığını ifade etmektedir. Karahan, ekin vasıta ve bağlama işlevleriyle kullanıldığını; *Çocuktan (çocukla) gitme yola* (Gaziantep), *Unu yağdan (yağla) gavururlar* (Hatay), *damattan (damatla) gelin* (Şanlıurfa), *padişahdan (padişahla) vezir* (Elâzığ) örneklerinde gösterdikten sonra ekin Adıyaman, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Tunceli, Şanlıurfa, Malatya-Akçadağ, Gaziantep, Kilis, Hatay'ın Altınözü, Yayladağı ve Samandağı ilçeleri ağızlarına özgü olduğunu da ifade etmiştir (2016, s. 317).

Ekin ağızlardaki kullanımına baktığımızda, Buran ve Oğraş çıkma hâli ekinin vasıta hâli eki yerine kullanılmasının Türkiye Türkçesi ağızlarında sık görülen bir durum olduğunu ve Elâzığ ili ve yöresi ağızlarında da yaygın bir şekilde kullanıldığını ifade eder: *padişahdan vezir, değnekden vuracam*. (2003, s. 122), *gızdan oğlan* (Buran, 2022, s. 266), Kovancılar ilçesi *sağlıktan gidin, abêmden bereber* (Doğan, 2019, s. 60), Keban, Baskil ve Ağın ilçeleri *zordan* (Buran, 1997, s. 61); Şanlıurfa Merkez *sıradan, davıldan, damattan* (Özçelik, 1997, s. 81), Şanlıurfa Birecik ilçesi *kovalardan* (Algaç, 2022, s. 12); Tunceli *eyahından* "ayağı ile", *işçilihten* "işçilikle" (Güngör, 2017: 46); Diyarbakır *işimizden, bağımızdan, kaşuğdan* (Özçelik ve Boz, 2001, s. 93); Adıyaman Merkez *zordan, ayağTan, gaynandan, gözımden* (Günay, 2008, s.

95); Bitlis *paremdan, gelindan, mendan* (Yaşurgan, 2019, s. 61); Kilis *baldan, daraqTan, eşkisinden* (Arslan Erol, 2015, s. 8); Gaziantep *şekerden ya bekmeznen* (Günşen, 2009, s. 1093); Hatay *hamamcıdan oturoş, arabadan geliyolar* (Haşimi, 2020, s. 472); Van *tuzdan* (Gökçur, 2006, s. 98) ağızlarında vasıta işlevli +DAn ekini görmek mümkündür.

+DAn ekinin kullanımı Doğu grubu ağızlarında daha yaygındır. Ağız sınıflamasında Batı grubu ağızlarında yer alan Malatya, Hatay, Gaziantep, Adıyaman, (Karahana, 2017, s. 2) ve Batı grubu ağızlarında yer alsa da coğrafi olarak bu ağızlara en uzak olan Balıkesir ağızında da *arabadan* "arabayla", *biygirden* "beygirle", *sudan* "su ile" (Mutlu, 2022, s. 162) ekin kullanıldığı görülür. +lAn ekinin alternansı olan +DAn ekinin Doğu ve Güneydoğu Bölgesi ağızları dışında sadece bir ağız yöresinde görülmesi de ekin bu kullanımının başka illerde olabileceği ihtimalini göstermektedir.

+(y)IA, +(y)IIA: *ile* son çekim edatının ekleşmesiyle meydana gelen +lA eki, Türkiye Türkçesinin asıl vasıta hâli ekidir. Ek, standart Türkçenin yanında bütün ağızlarda işlek bir şekilde kullanılır. +lA ekinin asıl işlevi, birliktelik belirtmektir. Bu işlevinin yanında karşılaştırma, zaman, durum zarfı yapma, araç ifade etme işlevleri de bulunmaktadır. Ek, ünlüyle biten kelime tabanlarına eklendiğinde arada -y- sesi türer. Kimi ağızlarda -y- sesinin yanına bir de dar ünlü eklenir.

gëyikle, ilaçla, pazarla (Demir, 2001, s. 105), *tëretëyle, mëcbûriyetle* (Erdem ve Kirik, 2011, s. 130), *ğamıyon ile, vahdıyla* (Günşen, 2019, s. 107-108), *atıla, sabâla, âşamıla* (Gülsevin, 2020, s. 95), *saltanaTla, onnarla, gâşşîla* "kaşıkla" (Atmaca, 2017, s. 157).

Bazı ağızlarda ses bilgisi özelliklerine bağlı olarak ekin +l'a (Günay, 2003, s. 193), -lâ (Külle Çoban, 2012, s. 53; Tok, 2002, s. 105), +lâ (Aydın, 1992, s. 74), -lâ (Hünerli, 2006, s. 110), +lê (Pehlivan, 2002, s. 54) gibi kullanımları da görülmektedir.

Ekin son sesindeki geniş ünlünün daralmasıyla oluşan +III hâli, Aydın, Isparta ve Denizli ağızlarında örneklendirilmektedir: *bunnarîli* "bunlarla", *ónnarîli* "onlarla", *yavılı* "yağla" (Yapıcı, 2013, s. 192), *ayranılı işili, donuy-lu* (Yıldız, 2021, s. 121), *nurulu, öküzülü* (Tok, 2002, s. 106)

+lAn, +(y)lAn, +(y)IIAn: Standart Türkiye Türkçesinde +lA hâliyle kullanılan ekin ağızlardaki kullanımında sonda bir +n ünsüzü yer alır. Ekin +lAn, +(y)lAn, +(y)IIAn varyantları, *ile* edatının ekleşmesi ve Eski Türkçe dönemi metinlerinden beri kullanılan +n vasıta hâli ekinin ek yığılması şeklinde kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Ekin yapısı ile ilgili olarak Korkmaz, Poppe'nin görüşüne uygun olarak "*bir+il-en>birlen>bilen yapısıyla -o ile yapılmış bir zarf-fiile bağlanabileceğini" belirtmektedir (1994, s. 69). Ancak

böyle bir yapıdan ziyade ekin oluşumunun “birle>bile>ile edatının ekleşmesiyle ortaya çıkan +IA vasıta hâli ekinin Eski Türkçe döneminde de kullanılan vasıta hâli eki +n ile ekleşerek, ek yığılmasıyla ortaya çıkan vasıta hâli” (İlhan, 2009b, s. 1535) şeklinde açıklanması daha uygun olacaktır. Ekin ünlü uyumuna bağlı olarak +lan, +len şekilleri ile kelimenin ünlü veya ünsüzle bitmesine bağlı olarak +lAn, +ylAn ve +yIlAn şekilleri de ağızlarda kullanılmaktadır. Ek bu hâliyle hemen her ağız bölgesinde kullanılır.

onuñ ulan, elimiz ilen, şekerlen (Aydoğdu, 2011, s. 254), *unnarılan* (Doğar, 2015, s. 121), *çorbālan* “çorbayla”, *sopālan* “sopayla” (Yapıcı, 2013, s. 192), *hızlan, şekerlen, davullan* (Günşen, 2019, s. 108), *gız+lan, sopalā+lan, davıllā+lan* (Dinçer Bahadır, 2022, s. 74), *paket_ilen, hayvancılıklan, guvvetiyyen* (Demir ve Aydoğdu, 2009, s. 207), *süyūlan, zoruñan, südülen* (Erdem ve Bölük, 2012, s. 153).

Ekin sonunda muhtemelen kuvvetlendirme işleviyle bir ünlünün türemesi sonucunda oluşan +lAnA alomorfu Aydın *onnarlana* “onlarla” (Yapıcı, 2013, s. 193), Denizli/Çal *orālana, dayıylana* (Taş, 2019, s. 66), Edirne *sopalārlana* (Kalay, 1998, s. 67), İzmir *mutfālana, çembēlene* (Pehlivan, 2019, s. 134), Manisa *çiFlēne, davullana* (İlker, 2017, s. 276), Karaman *çekirdeğilene* “çekirdekle” (Uysal, 2009, s. 142) ağızlarında örneklenmektedir.

Ekin, eklendiği kelimenin son sesine bağlı olarak *davulan* “davul ile” (Gülseren, 2021, s. 131) örneğinde görüldüğü gibi +an şekli de görülmektedir.

Gümüşhane ağzındaki *öküzülenniK çift sürerdük* “öküzle çift sürerdik”, *uniylenniK yapıyoduK* “onunla yapıyorduk” (Cantürk, 2023, s. 98) örneklerinde +lAn ekinde sonra görülen +nIK eki, muhtemelen kuvvetlendirme işlevinde kullanılan bir yapıya işaret etmektedir. Muğla/Fethiye ağzında *...bunnarı mesele, sıraylak, ileşber parçasına takşim_ederiz* (Ersoy, 2001, s. 97) örneğinde de +lAğ ekindeki +k ünsüzünün belki n>k değişimi ya da Gümüşhane ağzındaki kullanımında olduğu gibi kuvvetlendirme işlevine sahip olduğu düşünülebilir. Eren, Zonguldak ilinden yaptığı derlemede geçen *yeyak* kelimesinin Eski Türkçedeki yaya-ok şeklinin daralmasıyla oluştuğunu ifade eder (1997, s. 52).

+(y)nA, +(y)InA: Ekin +nA, +(y)nA, +(y)InA varyantları ile edatının ekleşmesi ortaya çıkan +IA vasıta hâli ekindeki +l ünsüzünün +n ünsüzü ile değişimi ile ortaya çıkmıştır. Ekin +nA şekli, eklendiği kelimenin ünlü veya ünsüzle bitmesine bağlı olarak +(y)nA, +(y)InA şekilleriyle de kullanılmaktadır.

elimizine, amelyetne, anamna (İlker, 2017, s. 275), *anamına, āşamna, düyenne* (Yıldız, 2021, s. 121), *hasanna, türküyne, tūfēne, gaşşıyna* (Günşen,

2019, s. 108), *kadınna, senne* (Kalay, 1998, s. 67), *ëmmimne, amcâñne* (Erdem ve Kirik, 2011, s. 130), *pareyne* (Acar, 2022, s. 403), *küflëtiyle, çamurna, düğenne* (Gülseren, 2021, s. 131).

Edirne ili ve ağızlarında 3. teklik şahıs iyelik ekinen sonra gelen vasıta hâli arasında bir -n- sesinin türemesiyle ekin +nnA hâline rastlanır: *ekmënne* "ekmeği ile", *arabasınna* "arabası ile" (Kalay, 1998, s. 67)

Ekin +(I)nnA şeklindeki kullanımı, Muğla ağızlarındaki *unun şavkınna...* "onun aydınlığıyla...", *dağımınna beraber* "takım elbisesiyle birlikte" (Akar, 2013, s. 101-102) örneklerinde olduğu üzere iyelik ekinen sonra olabileceği gibi, iyelik belirtmeyen kullanımlar Muğla, *yağınna bal gibi olsun* "Yağ bal (gibi samimi) olursun." (Akar, 2013, s. 102) ve Balıkesir/Kepsut ilçesinden derlenen *daşınna* "taş ile", *arabinne* "araba ile" (Demiray, 2003, s. 140) örneklerde görülmektedir. Atmaca, Antalya ili Korkuteli ilçesinde +nnA ekinin /yl/>/nn/ şeklinde bir ünsüz değişimi neticesinde oluştuğunu belirterek *eşyāsınna, dayısınna, gayınçısınna* örneklerini verir (2017, s. 157). Edirne *ekmënne* "ekmeği ile", *arabasınna* "arabası ile" (Kalay, 1998, s. 67); Çanakkale *kınasınna* "kınasıyla", *sırtınna* "sırtıyla" (Ölçücü, 2020, s. 136) örneklerinde de +nnA alomoru iyelikten sonra kullanılmaktadır.

+(y)nAn, +(y)InAn: Ağızlarda kullanılan +(y)nAn eki, aslında +(y)lAn ekinen farklı bir ek olmayıp bu ekin ses değişimine uğramış şeklidir. +nAn şekli de +lA ekine bağlı olarak ortaya çıkmış; +la ve +n eklerinin birleşmesiyle oluşan +lAn ekinin alternansları olarak +nAn, +DAn şeklinde ağızlarda yer almıştır.

Ek yığılması ile bir araya gelen ve pekiştirici işlevli +(y)lAn ekinin sonundaki -n ünsüzünün gerileyici benzeşme ile ilk sesteki l- ünsüzünü n- ünsüzüne dönüştürmesiyle oluşan ek, ünlüyle biten kelimelerden sonra araya bir ünlü getirilmesiyle kullanılır. +ile ve +n vasıta hâli eklerinin bir arada kullanılması ve sondaki +n ekinin gerileyici benzeşme ile ile edatındaki l- ünsüzünü n- ünsüzüne çevirmesiyle kimi ağızlarda +InAn ekini görmek mümkündür. Ekin +InAn şeklindeki kullanımı çok yaygındır ve bu kullanım her bölgeden örneklenmektedir. Erten, ekin Diyarbakır ağızındaki kullanımını Azerbaycan Türkçesinin etkisine ve benzeşmeye bağlamaktadır: *bunnan, çılmasınan* (1994, s. 37)

erkeklerinin, terinen, bezinen (Korkmaz ve Karahan, 2022, s. 591), *ëskilernen, äylënen, öküzlënnen* (Şahin vd., 2019, s. 73), *davılınan, gılıcınan hizmetkârlınan* (Uysal, 2012, s. 115), *şabannan* (Kulle Çoban, 2012, s. 53), *hanımıynan, anamnan* (Sarıtiken, 2017, s. 77), *enceklerinin, kıcasınnan* (Doğar, 2015, s. 121), *atınan* (Ünal, 2010, s. 41), *pulunnan, telininen* (Demir, 2012, s. 219) *perişannunan, yatānan* (Erdem ve Kirik, 2011, s. 130),

aynıyınan (Ayvaz, 2013, s. 96), *ğasıynan* "kaşıkla", *avacınan* "ağaçla", *mücâdeleyinen* (Özden, 2009, s. 203), *avğınan*, *laleynan*, *ollayınan* (Turan, 2006, s. 83), *pantolunan*, *ceketinen* (Efendioğlu, 2009, s. 819), *sabağnan*, *onnarnan* (Sağır, 1995, s. 14).

Ekin kullanımında kimi zaman son seste bir ünlünün türemesiyle oluşan *+nAnA* ve *+nAnI* İzmir/Ödemiş, Kiraz, Beydağ *yoğurtnana*, *tarnaynana* (Çakır, 2020, s. 84), Aydın *dovulnana* "davulla", *hapasinnanı* (<hapasla) "hamur kazımak için kullanılan demir aletle" (Yapıcı, 2013, s. 194), Denizli/Çal *hasannana* "Hasan ile" (Taş, 2019: 66), Manisa/Sarıgöl *ebeciimnene* (Demir, 2012, s. 220) ağızlarında; iç seste *-n-* ünsüzünün ikizleşmesiyle oluşan *+(y)InnAn* alomorfu Erzurum *gardeşiyinnan* "kardeşiyle" (Gemalmaz ve Mert, 2022, s. 307), Muğla *gızinnan* "kızıyla" (Akar, 2013, s. 101), Balıkesir/Kepsut *davulunnan* "davulla" (Demiray, 2003, s. 140), Sakarya *bahanasinnan* "bahanesiyle", *gücünnen* "gücüyle" (Öçalan, 2004, s. 218) ağızlarında görülmektedir.

+IAyIn: Clauson, ekin isimden türetilmiş fiilleri zarf yaptığıının söylenebileceğini ancak bu açıklamaya uygun elimizde sadece *arslan>arslanlayu: arslan gibi*" (2007: 188) örneğinin olduğunu belirtir. Burada isimden türetilmiş bir fiilden ziyade bir ismin *layu* kelimesi ile bir benzetme ilgisinin kurulması söz konusu olmalıdır (İlhan, 2009b, s. 1546). Hatiboğlu, ekin isimlere gelerek, onlardan belirteçler türettiğini belirterek *akşamleyin* (akşam-leyin), *sabahleyin* (sabah-leyin), *geceleyin* (gece-leyin) (1981, s. 181) gibi örnekleri vermiştir.

Gülsevin ekin başındaki *+IA*'nın tarihî dönemlerde de görülen orijinal bir ek olabileceğini ifade eder (2020, s. 94-95). Ekin yapısı ile ilgili İlhan, "... Eski Türkçedeki *layu* kelimesi üzerine vasıta hâli eki *+n*'nin getirilmesiyle oluşan şeklin zamanla kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olmalıdır." (2009b, s. 1546) şeklindeki açıklamasıyla ekin sonunda Eski Türkçe döneminde kullanılan vasıta hâli ekinin olduğunu belirtir. Ekleşen yapının birlikte kullanıldığı kelimeye, içerisindeki *layu* kelimesine bağlı olarak benzetme görevi yanında, *+n* vasıta hâli ekinden kaynaklanan birliktelik-vasıta anlamını da kattığı görülmektedir.

Vasıta işlevi taşıyan ek, Afyonkarahisar *sabahleyin*, *öleyin* (Boz, 2006, s. 98), Malatya *çohlayın* (Gülseren, 2021, s. 131), İzmir/Ödemiş, Kiraz, Beydağ *sabāleyin* (Çakır, 2020, s. 85), Isparta *sabaleyin*, *öleyin* (Şavklı, 2015, s. 179), *geceleyin* (Pektaş, 2017, s. 66-67) vd. ağızlarda örneklenir. Ekin kullanımı daha çok Batı grubu ağızlarına özgü olup Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında daha azdır.

Denizli'nin Acıpayam ve Çameli ilçelerinde ekin sonundaki *-n* sesinin veya *-yı* hecesinin düşmesiyle vasıta işlevi karşılanır. *sabāla* "sabahleyin",

ōlen "öğleyin" (Derin, 1995, s. 40-41). Isparta ağızlarında da vasıta işleviyle kullanılmakta olan ekin *+leyi*, *+lên*, *+len*, *+le in* şeklinde varyantları bulunmaktadır; *sabālayın*, *ōlenleyi*, *gēcelên*, *sabāle in* (Emirdar, 2019: 176).

Ekin sonundaki *-n* ünsüzünün gerileyici benzeşme ile baştaki *l*-ünsüzünü *n*-ünsüzüne değiştirmesiyle veya kelime tabanındaki ünsüzün etkisiyle *āşam+neyin* (Gülsevin, 2020, s. 95), *ōlen+neyin* (Örnekkol, 2006, s. 102), *evlen+neyin* (Erdoğan, 2012, s. 154), *aķşam+neyin* (Çelik, 2018, s. 154) örneklerindeki gibi *+neyin* alomorfu da ağızlarda örneklenmektedir.

Denizli'nin Acıpayam ve Çameli ilçelerinde ekin sonundaki *-n* sesinin veya *-yı* hecesinin düşmesiyle vasıta işlevi karşılanır; *sabāla* "sabahleyin", *ōlen* "öğleyin" (Derin, 1995, s. 40-41). Ekin Isparta *+leyi*, *+lên*, *+len*, *+le in* *sabālayın*, *ōlenleyi*, *gēcelên*, *sabāle in* (Emirdar, 2019, s. 176), Niğde *ikindīn-ney*, *gündüz-ney* (Erdoğan, 2012, s. 154) ve Yalova ağızlarında *+len*, *+lên*, *+liyin*, *+zeyin* *sabahlen*, *ikindiliyin*, *gündüzzeyin* (Çelik, 2018, s. 154) alomorfı bulunmaktadır.

Söz konusu edilen bu ekler dışında çalışmalarda vasıta hâli eki işlevinde kullanılan başka eklerden de söz edildiği görülmektedir. Örneğin Sivas/Divriği ağızında *ağızlıh sığara içērdi adam* "ağızlılıkla sigara içerdi adam" (Yelok, 1999, s. 119) şeklinde vasıta hâlinin eksiz gösterimi örneklenir. Yumurtacı, *+CA* ekinin vasıta işlevinde kullanımı ile ilgili Artvin/Şavşat ilçesinden derlenen *Kultur Baħanlığınca kitaplar basdurdım*. örneğinden hareketle, ekin vasıta fonksiyonunda kullanıldığını ifade eder (2023, s. 253). Bu ekin başka ağız bölgelerinde kullanımı örneklenememiştir.

Sonuç

İsimlere gelerek vasıta, birliktelik, zaman bildirmek gibi çeşitli işlevleri belirten vasıta hâli, Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren çeşitli eklerle gösterilmiştir. Eski Türkçeden beri örneklenen *+n* ve *birle* edatından eklenen *+IA* ekleri Türkçenin temel vasıta hâli ekleridir. Bu eklerin birleşmesi veya ses olaylarına uğramasıyla oluşan *+(y)A*, *+DA*, *+DAn*, *+IIA*, *+(y)IIAn*, *+(y)InA*, *+(y)InAn*, *+(y)lAn*, *+(y)nA*, *+(y)nAn* *+lAyIn* şekilleri de Anadolu ağızlarında kullanılan vasıta hâli ekinin ses değişimi ve yannaşma ile ortaya çıkan şekilleridir.

Ekin *+DA*, *+DAn* alomorfalarının ismin başlıca beş hâli arasında yer alan bulunma ve ayrılma hâl ekleri ile sesteş oldukları görülür. Bu ekleri, bulunma ve ayrılma hâli eklerinin vasıta hâli işlevini kazanması olarak değil, *+IA* ve *+lAn* eklerinin ses değişmesine uğramış hâlleri olarak kabul etmek gerekir. Nitekim *+(y)IA* ekinin çeşitli ses olayları sonucunda *+(y)A*, *+(y)nA*; *+(y)lAn* ekinin *+(y)nAn*, *+Dan*; *+lAyIn* ekinin *+nAyIn*, *+zeyin*, *+liyin*, *+le in*, *+lAyI*, *+nAy*, *+len*, *+lên*, *+lên* alomorfalarını görmek mümkündür. *+IA* ekinin

alomorflarından olan $+nA$ ağızlarda en çok görülen şekiller arasında yer alır. $+dA$ ve $+(y)A$ alomorfları ise birkaç ağızda örneklenir.

$+lA$ ve $+n$ eklerinin birleşmesi sonucu oluşan $+lAn$ ekinin alomorflarından olan $+nAn$ eki $+lAn$ ekine göre ağızlarda daha işlektir. Ayrıca iç seste bir ünsüzün veya son seste bir ünlünün türemesi ile oluşan şekiller de çoğu ağızlarda yer alır. Yine $+lAn$ ekinin alomorflarından olan $+dAn$ eki umumiyetle Doğu grubu ağızlarında görülmekle birlikte Batı grubu ağızlarında da kullanılmaktadır. $+lAyIn$ ekinin ise Batı gruplarında yer alması Batı grubu ağızları için ayırt edici bir özelliktir.

Aşağıdaki tablo ve haritalarda Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan vasıta hâli eklerinin illere göre kullanımları gösterilmiştir. Bu tabloda hakkında ağız çalışmasına ulaşamadığımız Batman, Hakkâri, İstanbul ve Şırnak illeri boş bırakılmıştır. Haritalar üzerine eklenen renkli işaretler eklerin ağız bölgelerine göre dağılımlarını, yaygınlıklarını görsel olarak ifade etmektedir.

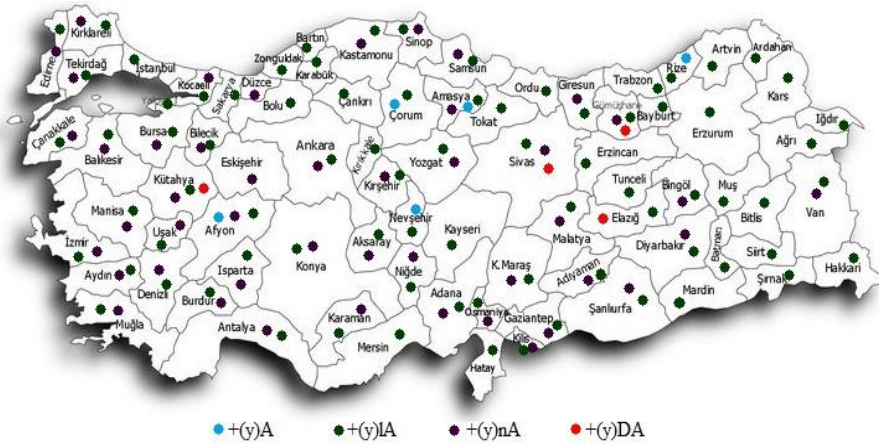
Tablo 1: Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılan Vasıta Hâli Eklerinin İllere Göre Kullanımları

	$+(y)A$	$+DA$	$+DAn$	$+(y)lA$	$+(y)lAn$	$+(y)nA$	$+(y)nAn$	$+lAyIn$
01 Adana				+	+	+	+	
02 Adıyaman			+	+	+	+	+	
03 Afyon	+			+	+	+	+	+
04 Ağrı				+			+	
05 Amasya	+			+		+	+	
06 Ankara				+	+	+	+	
07 Antalya				+	+	+	+	
08 Artvin				+	+		+	
09 Aydın				+	+	+	+	
10 Balıkesir			+	+	+	+	+	+
11 Bilecik				+	+	+	+	
12 Bingöl				+		+	+	
13 Bitlis			+	+			+	
14 Bolu				+			+	
15 Burdur				+	+	+	+	+
16 Bursa				+	+	+	+	
17 Çanakkale				+	+	+	+	
18 Çankırı				+	+		+	+

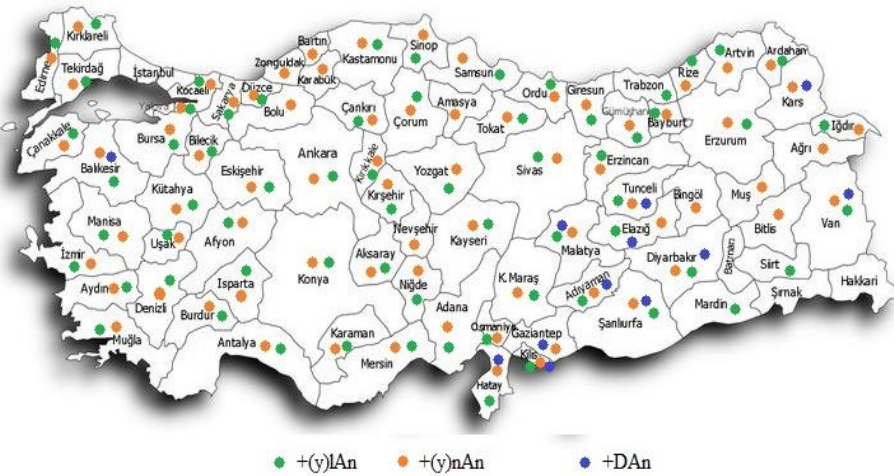
19 Çorum	+			+	+		+	+
20 Denizli				+	+	+	+	+
21 Diyarbakır			+	+	+	+	+	
22 Edirne				+	+	+	+	
23 Elâzığ		+	+	+	+		+	
24 Erzincan				+	+		+	
25 Erzurum				+	+		+	
26 Eskişehir				+	+	+	+	+
27 Gaziantep			+	+		+	+	
28 Giresun				+	+	+	+	
29 Gümüşhane		+		+	+	+	+	+
30 Hakkâri								
31 Hatay			+	+	+		+	+
32 Isparta				+	+	+	+	+
33 Mersin				+	+		+	
34 İstanbul								
35 İzmir				+	+	+	+	+
36 Kars			+	+			+	
37 Kastamonu				+	+	+	+	+
38 Kayseri				+	+		+	
39 Kırklareli				+	+	+	+	
40 Kırşehir				+	+	+	+	
41 Kocaeli				+	+	+	+	
42 Konya				+	+	+	+	
43 Kütahya		+		+	+	+	+	
44 Malatya			+	+	+	+	+	+
45 Manisa				+	+	+	+	
46 K.Maraş				+	+	+	+	
47 Mardin				+	+			
48 Muğla				+	+	+	+	
49 Muş				+			+	
50 Nevşehir	+			+			+	
51 Niğde				+	+	+	+	+
52 Ordu				+	+		+	
53 Rize	+			+	+		+	
54 Sakarya				+	+		+	
55 Samsun				+	+	+	+	
56 Siirt				+	+			
57 Sinop				+	+	+	+	

58 Sivas		+		+	+	+	+	
59 Tekirdağ				+	+	+	+	
60 Tokat				+	+		+	
61 Trabzon				+	+			
62 Tunceli			+	+	+		+	
63 Şanlıurfa			+	+	+	+	+	
64 Uşak				+	+	+	+	+
65 Van			+	+	+	+	+	
66 Yozgat				+	+	+	+	
67 Zonguldak				+			+	
68 Aksaray				+	+	+	+	
69 Bayburt				+	+		+	
70 Karaman				+	+	+	+	
71 Kırıkkale				+	+		+	+
72 Batman								
73 Şırnak								
74 Bartın				+			+	
75 Ardahan				+	+		+	
76 Iğdır				+	+		+	
77 Yalova				+	+		+	+
78 Karabük				+			+	
79 Kilis			+	+	+	+	+	+
80 Osmaniye				+	+	+	+	
81 Düzce				+	+	+	+	

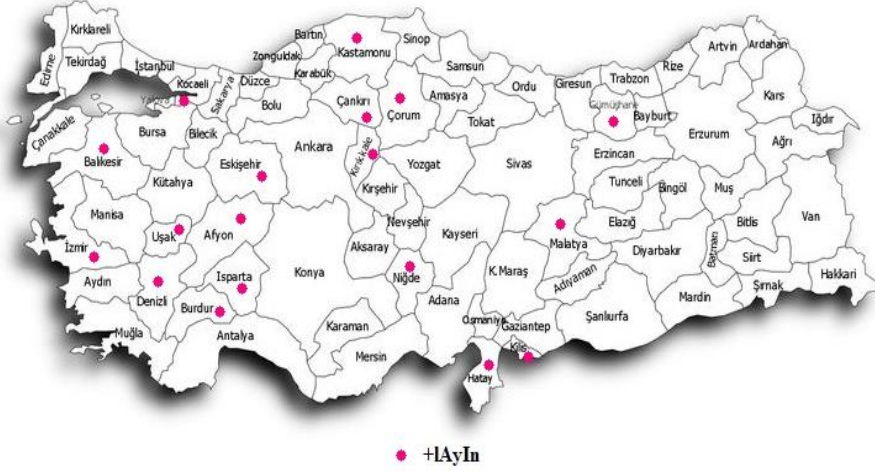
Harita 1: +(y)A, +(y)lA, +(y)nA, +DA eklerinin illere göre dağılımı

Harita 2: +(y)lAn, +(y)nAn, +DAn eklerinin illere göre dağılımı

Harita 3: +1AyIn ekinin illere göre dağılımı

Kaynaklar

- Acar, E. (2022). Kastamonu ili ağızları. Leylâ Karahan ve Özgür Ay (Ed.), *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*, Türk Dil Kurumu içinde (s. 393-425).
- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Algaç, N. (2022). *Birecik ağızı söz varlığı*. Yüksek Lisans Tezi, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan Erol, H. (2015). Kilis ili ağızları şekil bilgisi (isim ve fiil çekimi) özellikleri ve ağız bölgeleri üzerine. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 1-30.
- Atmaca, E. (2017). *Antalya ili Korkuteli ilçesi ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Aydın, M. (1992). *Aybastı ağızı (inceleme, metin, sözlük)*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Aydoğdu, Ö. (2011). *Çankırı ili ve yöresi ağızları*. Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayvaz, M. A. (2013). *Sarız ve yöresi Avşar ağızı (fonetik ve morfolojik inceleme-metin-sözlük)*. Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boz, E. (2006). *Afyonkarahisar merkez ağızı*. Gazi Kitabevi.
- Buran, A. (1996). *Anadolu ağızlarında isim çekim (hâl) ekleri*. Türk Dil Kurumu.
- Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Buran, A. ve Oğraş, Ş. (2003). *Elâzığ İli Ağızları*. Elâzığ Valiliği Yayınları.
- Buran, A. (2022). Elâzığ ili ağızları. Leylâ Karahan ve Özgür Ay (Ed.), *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*, Türk Dil Kurumu içinde (s. 255-288).
- Cantürk, S. (2023). *Gümüşhane ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Doktora Tezi, Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, S. C. (2007). Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler. (çev.: U. Özalan). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 185-196.
- Çakır, A. (2020). *İzmir ili Ödemiş-Kiraz-Beydağı ilçeleri ağızları (dil incelemesi-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Çelik, A. (2018). *Yalova ili yerli ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, İ. (2012). *Sarıgöl ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, N. (2001). *Ordu ili ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.

- Demir, N. ve Aydoğdu, Ö. (2009). *Giresun ili ve yöresi ağızları*. Giresun Valiliği Yayınları.
- Demiray, E. (2003). *Kepsut ilçesi ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derin, İ. (1995). *Acıpayam ve Çameli (Denizli) ilçeleri ağızları (inceleme-metin-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dinçer Bahadır, Ş. (2022). *Bergama Kozak yöresi ağızları*. Fenomen.
- Doğan, M. (2018). *Kovancılar ağızları*. Yüksek Lisans Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğar, B. (2015). *Lâpseki ve yöresi ağızları (inceleme metin sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Efendioğlu, S. (2009). Ağrı ili ağızları. *Turkish Studies*, 4(3) Spring, 808-840.
- Emirdar, Ş. (2019). *Aksu ağızları (inceleme-metin-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdem, M. D. ve Bölük, R. (2012). *Antalya ve yöresi ağızları (giriş-inceleme-metinler)*. Gazi Kitabevi.
- Erdem, M. D. ve Kirik, E. (2011). *Kahramanmaraş ve yöresi ağızları*. Kahramanmaraş İl Özel İdaresi.
- Erdoğan, S. (2012). *Niğde merkez ve Bor ilçesi ağızları (giriş-inceleme-metinler-sözlük)*. Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Eren, E. (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Ersoy, N. A. (2001). *Fethiye ağızları (metin, derleme ve inceleme)*. Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erten, M. (1994). *Diyarbakır ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin grameri* (çev.: M. Akalın). Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, E. ve Mert, O. (2022). Erzurum ili ağızları. Leylâ Karahan ve Özgür Ay (Ed.), *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*, Türk Dil Kurumu içinde (s. 291-323).
- Gökçur, E. (2006). *Van ve merkez köyleri ağızları*. Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülseren, C. (2021). *Malatya ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2020). *Uşak ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.

- Günay, E. G. (2008). *Adıyaman merkez, Kâhta, Gerger, Samsat yöresi ağızı (inceleme-metin-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları inceleme-metinler-sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Güngör, H. (2017). *Tunceli ili ağızları*. Yüksek Lisans Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günşen, A. (2009). Gaziantep ağzının şekil bilgisini belirleyen temel özellikler. *Turkish Studies*, 4(3) Spring, 1082-1123.
- Günşen, A. (2019). *Kırşehir ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Haşimi, A. (2020). Hatay ağzında hâl eklerinin farklı kullanımları üzerine bir değerlendirme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(46), 449-480.
- Hatiboğlu, V. (1974). Türkçedeki eklerin kökeni. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. 29(268), 331-340.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin ekleri*. Türk Dil Kurumu.
- Hünerli, B. (2006). *Kırklareli Babaeski merkez ilçesi ve köyleri ağız incelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İpek, B. (2008). Türk dilinde vasıta hâli. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 63-97.
- İlhan, N. (2009a). *Türk dilinde çokluk*. Manas Yayıncılık.
- İlhan, N. (2009b). Türkçede ek+kök/kök+ek kaynaşmasıyla ortaya çıkan ekler. *Turkish Studies*, 4(8), 1535-1557.
- İlker, A. (2017). *Manisa ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Kalay, E. (1998). *Edirne ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. (2016). Türkiye Türkçesi ağızlarında eş sesli(leşen) ekler: {+DAn} ayrılma ve vasıta hâli eki. Bilgehan Atsız Gökdağ ve Nazım Muradov (Ed.), *Türklük bilimine bir ömür Prof. Dr. Tofiq Hacıyev kitabı*, Akçağ Yayınları içinde (s. 315-322).
- Karahan, L. (2017). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1994). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. ve Karahan, L. (2022). Nevşehir ili ağızları. Leylâ Karahan ve Özgür Ay (Ed.), *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*, Türk Dil Kurumu içinde (s. 577-613).
- Kulle Çoban, E. (2012). *Elmalı ve yöresi ağızları*. Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Mutlu, H. K. (2022). Balıkesir ili ağızları. Leylâ Karahan ve Özgür Ay (Ed.), *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*, Türk Dil Kurumu içinde (s. 149-183).
- Ölçücü, H. Ç. (2020). *Çanakkale ili yerli ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öçalan, M. (2004). *Sakarya ili ağızları*. Doktora tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Örnekkol, F. (2006). *Emirdağ ağızı*. Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa merkez ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. ve Boz, E. (2001). *Diyarbakır ili Çüngüş ve Çermik yöresi ağızı (dil incelemesi, metinler, sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Özden, M. (2009). *Bilecik ili ağız incelemesi*. Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özek, F. ve Sağlam, B. (2014). +DAn çıkma hâli ekinin vasıta ve bulunma hâli işlevi üzerine. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 24(2). 13-18.
- Pehlivan, S. (2002). *Rize ili Hemşin ağızı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pehlivan, G. (2019). *İzmir ili Bayındır ilçesi ağızı*. Doktora Tezi, Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pektaş, T. (2017). *Gelendost ağızı (giriş-inceleme-metinler-dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağır, M. (1995). *Erzincan ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Sarıtiken, H. (2017). *Gaziantep merkez (Şahinbey-Şehitkâmil) ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, H. vd. (2019). *Bursa ili yerli ağızı*. Star Matbaacılık.
- Şakir Çağatay, S. (1943). Uygurca ve eski Osmanlıcada instrumental -°n. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(3), 93-107.
- Şavklı, A. (2015). *Senirkent ağızı (inceleme-metinler-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şenyiğit, Y. (2006). *Sultandağı ağızı*. Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taş, B. (2019). *Denizli Çal ilçesi Selcen köyü ağzının fonetik ve morfolojik açıdan incelenmesi (dizin-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Timurtaş, F. K. (1981). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Tok, T. (2002). *Denizli ili güney ve güneybatı bölgesi ağızları*. Doktora Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turan, Z. (2006). *Artvin ili Yusufeli ilçesi Uşhum köyü ağızı*. Türk Dil Kurumu.
- Uysal, İ. N. (2009). *Karaman ili ağızları ve Anadolu ağızları arasındaki yeri*. Doktora Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uysal, B. (2012). *Dinar ve Evciler yöresi ağızı*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.
- Ünal, E. (2010). *Reşadiye ve yöresi ağızları (giriş- inceleme-metin-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yapıcı, A. İ. (2013). *Aydın ve yöresi ağızları (inceleme-metin-sözlük)*. Doktora Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşurgan, N. (2019). *Bitlis merkez ağızı (giriş-inceleme-metin-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yelok, V. S. (1999). *Divriği merkez ilçe ağızı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, O. (2021). *Isparta merkez ilçe ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Yumurtacı, A. (2023). *Anadolu ağızlarında hâl kategorisi*. Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ALANYA'DA YENİ OLUŞUM SÜRECİNDEKİ AĞIZ VERİLERİ VE TOPLUMDİLBİLİMSEL ÖZELLİKLERİ

Özgür Kasım AYDEMİR*

Özet

Ağız çalışmaları ile elde edilen bilgiler, dillerin tarihî verilerini barındıran kültür kodlarını barındırması yönüyle hayati işleve sahiptir. Ölçünlü dil verilerinin kitle iletişim araçları ile daha baskın olduğu günümüzde, küresel güç ilişkilerinin hatta çatışmalarının da somutlandığı bir veri tabanı özelliğine sahip olan ağız verileri farklı yönde gelişim ve değişim sergileyebilmektedir. 2022 yılı itibarıyla 364.180 kişilik nüfusa ulaşmış olan Alanya; yerli, göçmen ve yöresel tanımlamayla “yeni Alanyalı” adlandırmasıyla karşılanan yaklaşık 120 farklı ülkeden 70.000’e yakın kalıcı göçmeni bünyesinde barındıran bir ilçedir ki salt kalıcı göçmen nüfusu dahi, günümüzde pek çok ilçenin nüfusundan fazladır. Uzun yıllardır Almanya, Norveç, Finlandiya, İsveç, Danimarka gibi ülkelerden kalıcı göç alan Alanya, özellikle son 20 yılda Rusya’dan, İran’dan ve Ukrayna’dan yüksek sayıda göç almış ve nihayetinde 70.000’e yakın kalıcı dış kaynaklı iskânın çoğunluğu son birkaç yılda gerçekleşmiştir. Böylesine yüksek hızlı, yabancı kaynaklı ve alım gücü yüksekliği ile kendi kültürel ekosistemlerini ticarî cazibe ile sunan göç dalgası karşısında Türkçe de etkilenmektedir. Çalışmada; Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti siyasi yapıları içerisinde kesintisiz olarak 800 yılı aşkın süredir Türkçenin kurumsal yönde de nüfus çoğunluğu itibarıyla de etkin olduğu, bilim ve edebiyat dili olarak güçlü örneklerini üretebilmiş Alanya’da Türkçenin hızla etkilendiği bir sosyal değişim alanına dikkat çekilebilmesi ve ilerleyen süreçteki dil politikası çalışmalarında kullanılabilmesi amaçlanmıştır. Alanya içerisinde 2021 ve 2022 yıllarında başta Mahmutlar, Kargıcak, Kestel, Tosmur, Oba, Çıplaklı, Avsallar, Türkler mahalleleri olmak üzere yabancı kökenli nüfusun yüksek hızla arttığı yerleşim birimlerinde yapılan görüşmelerle kayıt altına alınmış kültürel içerikli dil verilerinden elde edilen sonuçlar, ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimi özellikleri yanında içerikleri ile tanımlanarak dil biliminin alt dalı olan toplumdilbilimsel bağlamda da değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Ağız araştırmaları, kod kopyalaması, toplumdilbilim, habitus.

* Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Antalya, e-posta: ozgur.aydemir@alanya.edu.tr, ORCID:0000-0003-2297-3607

DIALECT DATA IN THE NEW FORMATION PROCESS IN ALANYA AND ITS SOCIOLOGICAL FEATURES

Abstract

The information obtained through dialect studies has a vital function in terms of bearing the cultural codes that contain the historical data of the languages. In today's world, where standard language data is more dominant via mass media, dialect data having the feature of a database where global power relations and even conflicts are embodied may exhibit development and change in different directions. As of 2022, Alanya having a population of 364.180 people is a district that contains 70,000 permanent immigrants from 120 different countries, referred to as "new local residents of Alanya" with the local, immigrant and regional definition, and even the permanent immigrant population alone is more than the population of many districts today. Alanya, which has been receiving permanent immigration from countries such as Germany, Norway, Finland, Sweden and Denmark for many years, has received a high number of immigrants from Russia and Ukraine, especially in the last 20 years, and finally the majority of the 70,000 permanent outsourced resettlements have taken place in the last few years based on the official data.

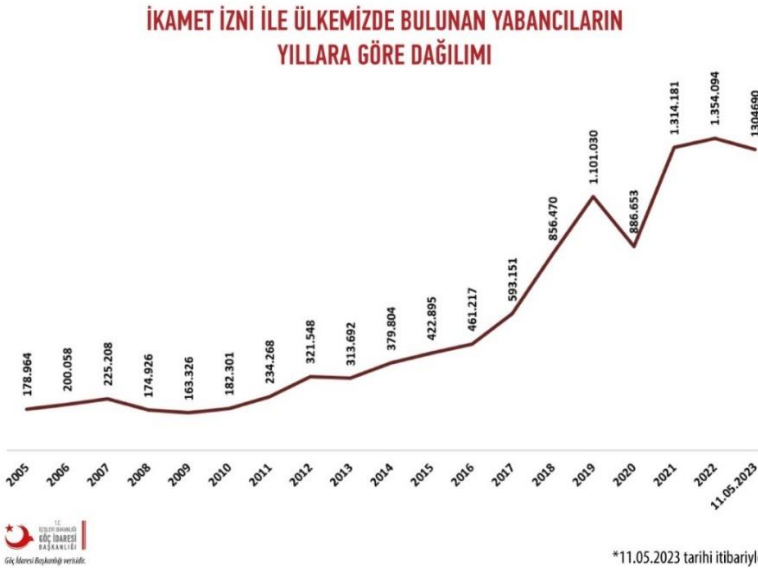
Turkish is also affected by the wave of migration that presents its own cultural ecosystems with commercial attraction with such high speed, foreign origin and high purchasing power. This study aimed to draw attention to an area of social change in which Turkish is rapidly affected in Alanya, where Turkish has been able to produce strong examples as a science and literature language that has been active in the institutional direction and in terms of the majority of the population for more than 800 years within the political structures of the Seljuk, Ottoman and the Republic of Turkey, and also to use this in language policy operations in the following process. The results obtained from the linguistic data with cultural content recorded through the interviews conducted in the settlements where the population of foreign origin increased at a high rate in Alanya in 2021 and 2022, especially in the neighborhoods of Mahmutlar, Kargıcak, Kestel, Tosmur, Oba, Çıplaklı, Avsallar, Türkler, were evaluated in the sociolinguistic context, a sub-branch of linguistics, in addition to the evaluations based on phonological, morphological and syntax features.

Keywords: Turkish, Dialects research, code-copying, sociolinguistics, habitus.

I. Giriş

Ağız araştırmalarından elde edilen dil verileri; ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi alanları yanında söz varlığı, anlam bilimi ve toplum dil bilimi alanlarında da zengin içeriğe ve işleve sahiptir. Bu doğrultuda ağız araştırmalarından elde edilen verilerden hareketle, kaynak kişiler temsilindeki örneklemenin ya da çalışma evreninin toplumsal özelliklerine de ulaşılabilir. Bilindiği üzere Türkiye Türkçesi ağızları, Eski Anadolu Türkçesi ya da Eski Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan dönemin de öncesinde Orta Türkçe döneminden (11. yüzyıl) itibaren oluşmuş olan ve yazı dili dışındaki farklı hatta aykırı dil özelliklerini karşılamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde belirtmiş olduğu; boylar arasındaki söyleyiş/dil farklılığının devamında Anadolu coğrafyasında özellikle Moğol istilası ile artan Oğuz Türklerinin yoğun göç hareketleri Türkiye Türkçesi Ağızlarının karakteristik özelliklerini belirlemiştir. *"Bilindiği gibi, Anadolu'nun XI-XIII. yüzyıllar arasında, doğudan gelen göçlerle bir Türk ülkesi durumuna gelmesinde asıl etken Oğuz boylarıdır (Korkmaz 2020: 136)."* Çalışmanın gerçekleştirildiği Alanya da hiçbir istila ve işgale uğramaksızın 800 yılı aşkın süredir Türk şehri özelliğini koruyagelmıştır. Adını, fatihi olan Alâeddin Keykubad'a izafeten alan Alanya'nın fethi ile Türkiye Selçuklu Devleti, kara devleti olmaktan çıkıp deniz ticareti ve medeniyeti özelliklerinin de kazanımını elde etmiştir. Böylelikle, *"Türkiye Selçuklu Devleti ekonomisi açısından son derece önemli olan bu belde aynı zamanda ılıman iklimi, doğal güzelliği ve başkente yakınlığı nedeniyle de önem arz etmekteydi. Bu nedenle fetihden sonra Sultan I. Alâeddin Keykubad beldeyi imar ettirmiş ve kendi adına nispetle Alâiyye ismini verdiği gibi adeta devletin kışlık merkezi hâline getirmiştir (Uyumaz 2022: 159)."* Türk dili ve edebiyatına, Türk medeniyet tarihine yüzlerce değerli bilgin, sanatkâr, mütefekkir ve devlet adamı kazandırmış olan Alanya'nın iskân özelliklerine dair nitelikli verilere ulaşılabilen önemli kaynaklar arasında Orta Çağ'ın önemli seyyah, coğrafyacı ve antropologlarından İbn Battûta gelmektedir. *"Battûta 1332 yılında Lazkiye limanından bindiği bir Ceneviz ticaret gemisi ile Anadolu'nun ilk şehri olarak tanımladığı Alâyâ/Alâiye ulaştığında 'Dünyanın belki en güzel memleketi olan bu şehir deniz kıyısındadır. Ahalisi tamamen Türkmenlerden oluşan bu beldede Dünya'nın en güzel, en temiz kıyafetli insanları yaşar ve güzel yemekler burada pişer.' dedikten sonra 'Bolluk ve bereket Şam'da, sevgi ve merhamet Rum'dadır.' diye belirtir. Ardından da 'Kahire, İskenderiye ve Suriye tüccarları bu şehre gelip alışveriş etmekteydiler.' (Uyumaz 2022: 159)"* ifadeleri ile bir anlamda, Alanya şehrini, Türk medeniyetinin yüksek temsil merkezleri arasında addetmiştir.

Türkçenin tarihî yurtlarından elde edilen ağız verilerinin süreç içerisindeki değişimi art zamanlı karşılaştırmaları itibarıyla Türk dilinin, dil biliminin ve halk biliminin alanları dışında, başta sosyoloji, eğitim bilimleri, antropoloji ve siyaset bilimi olmak üzere farklı bilimsel disiplinler için değerli veriler barındırmaktadır. Bilhassa küreselleşmenin tahakkümünü artırmış olduğu dönemde siber dil verilerinin etkinliği, yerleşim yerlerindeki yaygın dil kullanım özelliklerini baskılayıp etkileyebilme gücüne sahiptir. Bunun yanında, son çeyrek asırda baskısı, etkinliği çok daha şiddetli ve yaygın bir özellik arz eden düzenli ve düzensiz göç hareketleri de sosyo-politik ve kültürel özellikleri itibarıyla, bilimsel incelemelere konu olmaktadır. Bu bağlamda kültürel kimliğin önemli verilerini karşılayan dil kullanımları üzerine dil ile toplumsal özellikler odağında, çalışmaların gerçekleştiği dil biliminin alt dalı olan toplumdilbilimi (sociolinguistics), bu niteliği ile dil biliminin dışında da sosyal bilimlerin kavşağında konumlanmıştır. Ağız araştırmalarında elde edilen veri tabanı üzerine gerçekleştirilen toplumdilbilim incelemelerinin sayısı, özellikle son 20 yılda belirgin düzeyde artmıştır. Belirtilen bilimsel incelemeler içerisinde, ağız araştırmaları odağında da farklı ve hatta aykırı zaman-göç hareketleri koşutunda oluşmakla birlikte, bilimsel çalışmaların Türkçenin ve dil ile oluşmuş millî kültürel kimliğin gelişimi/değişimi için hayati öneme sahip olduğu kabul edilebilecektir. Bu bağlamda Türkiye’de, son yıllarda, aşırı artış ivmesi içerisindeki resmî yerleşik yabancı oturma izni verildiği aşağıdaki grafikte görülebilmektedir:

Şekil 1: Türkiye Yerleşik Yabancı Nüfus Grafiği (Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı: <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri> , erişim tarihi: 21.05.2023).

Yerleşim izni alan yabancıların sosyal hayatları ve çocuklarının öğretim süreci dolayısıyla belirli düzeyde Türkçe iletişim kurma zorunlulukları oluşmaktadır. Bir kısmı, kendi ülke vatandaşları ile zamanlarının çoğunu geçirdikleri ve ana dillerini ya da geliştirmek istedikleri İngilizce gibi yabancı dilleri kullandıklarını belirtmekle birlikte, görüştüğümüz kaynak kişilerin tamamı Türkçeyi kullandıklarını ve hatta hedef dil özelliğine sahip olan Türkçelerini geliştirme isteklerini belirtmiştir. Alanya'nın Antalya il sınırları içerisinde yerleşik yabancı nüfusu barındırma oranı yanında, Antalya da Türkiye'de, yabancılara ikamet izni verilen iller içerisinde ikinci sırada bulunmaktadır:

**İKAMET İZİNİ İLE ÜLKEMİZDE BULUNAN YABANCILARIN
İLLERE GÖRE DAĞILIMI**

İL SIRA	İLLER	TOPLAM*	İL SIRA	İLLER	TOPLAM*
GENEL TOPLAM		1.304.690	GENEL TOPLAM		1.304.690
1	Adana	5.599	42	Kahramanmaraş	1.749
2	Adıyaman	355	43	Karabük	9.351
3	Afyonkarahisar	2.603	44	Karaman	702
4	Ağrı	435	45	Kars	868
5	Aksaray	2.285	46	Kastamonu	1.766
6	Amasya	549	47	Kayseri	6.311
7	Ankara	86.243	48	Kırıkkale	579
8	Antalya	142.337	49	Kırklareli	2.874
9	Ardahan	232	50	Kırşehir	2.124
10	Artvin	425	51	Kilis	1.278
11	Aydın	11.477	52	Kocaeli	15.519
12	Balıkesir	5.448	53	Konya	10.604
13	Bartın	1.734	54	Kütahya	6.760
14	Batman	396	55	Malatya	1.119
15	Bayburt	191	56	Manisa	2.857
16	Bilecik	1.688	57	Mardin	850
17	Bingöl	263	58	Mersin	44.695
18	Bitlis	279	59	Muğla	25.323
19	Bolu	4.375	60	Muş	81
20	Burdur	1.427	61	Nevşehir	1.167
21	Bursa	55.254	62	Niğde	788
22	Çanakkale	4.023	63	Ordu	1.780
23	Çankırı	1.674	64	Osmaniye	550
24	Çorum	1.873	65	Rize	998
25	Denizli	4.434	66	Sakarya	15.283
26	Diyarbakır	1.242	67	Samsun	9.968
27	Düzce	2.332	68	Siirt	374
28	Edirne	6.216	69	Sinop	381
29	Elağ	854	70	Sivas	2.690
30	Erzincan	1.069	71	Şanlıurfa	3.423
31	Erzurum	1.843	72	Şırnak	470
32	Eskişehir	7.521	73	Tekirdağ	6.808
33	Gaziantep	10.528	74	Tokat	2.777
34	Giresun	1.723	75	Trabzon	6.619
35	Gümüşhane	764	76	Tunceli	54
36	Hakkari	701	77	Uşak	2.342
37	Hatay	2.491	78	Van	1.663
38	Iğdır	625	79	Yalova	20.813
39	Isparta	4.145	80	Yozgat	1.784
40	İstanbul	679.422	81	Zonguldak	1.985
41	İzmir	29.488			

Şekil 2: Yerleşik Yabancı Nüfusun İllere Göre Dağılımı (Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı: <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri> , erişim tarihi: 21.05.2023).

Her ne kadar Alanya içerisinde, belirli mahallelerde (Başta 53.034 nüfuslu Mahmutlar mahallesi olmak üzere -ki bu mahallede yaklaşık 30.000 yerleşik yabancı nüfus yaşamakta olup- yabancı nüfus yaz aylarında daha da artmaktadır.) yoğunlukla yaşıyor olsalar da Alanya'nın yaylalarında dahi mülk edinmeye başlayıp, yoruluktan kalma sağlıklı yaşam geleneğini uygulayan yabancı nüfus, sosyal hayatın her mekânında ve ortamında (esnaf, sanatçı, zanaatkâr, iş insanı, işveren, eğitimci vb.) temsil edilmektedir. Bilhassa Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş sonrasında, ilk ve orta dereceli okullardaki sınıflarda yabancı öğrencilerin sayısı ve oranı, öğretmenlerin çalışma ortamını ve Türk öğrencilerin ders verimliliğini etkileyecek düzeylere yükselmiştir. Bu doğrultuda, ana okulu sürecinden itibaren akran iletişiminin etkinliği dolayısıyla sözcük, sözcük üretimi ve söz dizimi seviyelerinde küçük yaştaki Türk çocuklarında Rusça, Farsça, Almanca, İngilizce kaynaklı kod kopyalamaları ve hatta kod değişimi görülebilmektedir. Antalya'nın diğer ilçelerine nazaran, Toros Dağları eteklerinde, kıyının hemen ardında başlayan konumu ile düz (ovada) yerleşim alanına daha az sahip olan Alanya ilçesinde, komşu ilçelere oranla daha az yerleşim alanına sahip olunması da göçe dayalı nüfus değişiminin, daha yoğun görünümünü koşullamaktadır.

II. Kapsam, Yöntem Sınırlılıklar

Çalışma, Antalya'nın Alanya ilçesi sınırları içerisinde, kalıcı olarak ikamet eden ve yöreye sonradan yerleşmiş olup ana dili Türkiye Türkçesi olmayan kaynak kişilerle 2021 ve 2022 yılı içerisinde gerçekleşmiş ve kendilerinin onamı ile kayıt altına alınmış görüşmeler üzerine oluşturulmuştur. Mülakat yöntemiyle yarı yapılandırılmış görüşmeler, Alanya'nın doğudan batıya dizilimle Kargıcak, Mahmutlar, Kestel, Tosmur, Oba, Çıplaklı, Türkler ve Avsallar mahallelerinde mukim 40 kaynak kişi ile gerçekleştirilmiştir. Belirtilen mahalleler ve Alanya'nın konumu Antalya siyasi haritasında (Şekil 3) gösterilmiştir:

Şekil 3: Antalya İli Haritası (Kaynak: Haritalar Genel Müdürlüğü: <https://www.harita.gov.tr/urun/antalya-mulk-idare-il-haritasi/457> erişim tarihi: 21.05.2023).

Yapılan görüşmeler, sadece hedef dil olan Türkçe ile gerçekleştirilmiş olup Türk kültürü, edebiyatı, tarihi ile Alanya'nın tarihi, kültürü, edebiyatı, yaşam alışkanlıkları ve kent hayatının eleştirel değerlendirmesi üzerine inşa edilmiştir. Kaynak kişilerin onamı ile ses kayıtlarının alındığı görüşmeler, yine tarafımızca yazıya aktarılmıştır. Sözcük, sözcük türetimi ve söz dizimi bağlamındaki veriler içerikleri ve içeriklerine dayalı toplumsal işlevleri itibarıyla toplum dil bilimsel açıdan incelenerek değerlendirilmiştir. Dil verisinden hareketle kültürel sermaye ve sosyo-kültürel yaşam evrenine karşılık gelen habitus kavram alanı bağlamındaki değerlendirmelerde, habitus teriminin münşisi Bourdieu'nun sosyolojik kuramından yararlanılmıştır. Nitekim Bourdieu'ya göre; *“Her söz edimi ya da söylem, dilsel bir habitus ile dilsel bir piyasa arasındaki karşılaşmanın ürünüdür, bir konjonktürdür. Dilsel habitus, toplumsal olarak oluşturulmuş yatkınlıktır* (Bourdieu 2014: 140).” Böylelikle Türkçeyi, göç hareketlerinin yoğun baskısıyla yaygınlaşan farklılıkta kullanan kişilerin dil verilerinden hareketle kültürel kimlik ile kültürel sermaye gelişimi ve toplumsal ekosisteme dair verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın veri tabanını edindiğimiz 40 kaynak kişiye ait demografik bilgiler, aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Özellikler	Alt Özellikler	Sayı (f)	Oran (%)
Yaş	18-25	15	37,5
	25-40	17	42,5
	40-50	8	20
	Toplam	40	100
Cinsiyet	Kadın	20	50
	Erkek	20	50
	Toplam	40	100
Geldikleri/Kaynak Ülke	Almanya	4	10
	Finlandiya	4	10
	İran	4	10
	Kazakistan	4	10
	Kırgızistan	4	10
	Letonya	4	10
	Lübnan	4	10
	Norveç	4	10
	Rusya	4	10
	Ukrayna	4	10
	Toplam	40	100

III. İnceleme ve Değerlendirme

Öncelikle kaynak kişilerin tamamında “Türkçenizi (Türkiye Türkçenizi) geliştirmek, daha iyi öğrenerek kullanmak istiyor musunuz? İstiyorsanız sebebi nedir?” sorusu yöneltilmiştir. Örneklemimizi oluşturan 40 kişinin tamamı Türkçe yetkinliklerini geliştirmek isteklerini belirtmiştir. Türkçe kullanımını geliştirme gerekçeleri ise toplumdilbilimsel veri niteliğine binaen tabloda sunulmuştur:

Verilen Cevap	Sayısı (f)	Oranı (%)
(Daha) iyi anlamak için.	23	57,5
(Daha) iyi konuşmak/anlatmak için.	8	20
Çocuklarım burada okuyor, onlar için.	4	10
Kültürünüzü öğrenmek için.	2	5
Çalışıyorum, iş hayatım/ticaret için.	2	5
Türklerle daha iyi arkadaş olmak/anlaşmak için.	1	2,5
TOPLAM	40	100

Bu verilerden hareketle örneklemimizin tamamının Türkçelerini geliştirme iradesine sahip olması, Türkçe ile kodlanmış anlam evrenine vâkıf olmak için çaba sarf etme iradelerini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda

%57'lik orana karşılık gelen cevap, Türkçenin öğreniminin geliştirilmesi amacının anlamak, daha iyi ve derinlikli anlamak olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda hedef dil olan Türkçe, bir anlamda kültürel sermayenin gelişim yönünü de belirlemektedir. Öncelikle anlamanın, sonrasında anlatmanın (yazma değil de konuşma becerisi üzerinden) cevaplarda özgül ağırlık kazanmış olması, dilin evrensel ülkü işlevinin benimsendiğini yansıtmaktadır. En sık verilen 3. amaç ifadesinin ise kendilerinden sonrakilerin, çocuklarının Türkçe yetkinliklerine ket vurmamak, onların hedef dildeki eğitimsel gelişimlerine destek olmak amacı (Türkçe ile) tutunulmak istenen zaman formunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Daha iyi öğrenme, geliştirme iradesi ortaya konulan Türkçe ile sırasıyla; önce anlamak, sonra anlatmak, (eğitimleri dolayısıyla) çocuklarının öğrenimine destek olmak, Türk kültürünü daha iyi öğrenmek, ticaret hayatında daha başarılı olmak ve son olarak %2,5 oranında Türklerle daha iyi anlaşmak, arkadaş olmak gerekçeleri, Türkçe üzerinden hedef dile ve birey-toplum ilişkisinde edinilmek istenen role dilsel habitus özelliğine sahiptir.

Derlenen metinlerde yabancı kökenli sözcük kullanımı, kaynak kişilerin tamamında tespit edilmiştir. Yabancı kökenli sözcüklerin kaynak kişilere dayalı kullanım sıklık sıralaması ile Rusça, Almanca, İngilizce, Arapça, Farsça, Norveççe, Letonca gibi ana dili niteliğinde olduğundan, sözcük düzeyindeki farklı dil kullanımları genel kod kopyalaması bağlamında değerlendirilmemiştir. Ancak, metinlerin tamamında görülen bu kullanım; ana dilin, baskılaması ve/veya hedef dile hâkim olamama yönünde bir özelliği de yansıtmaktadır. Nihayetinde, görüşmelerimizde kullanılan tek dil ve hedef dil özelliğine sahip Türkçe ile bir cümlemin kurulamaması kusuru kayıt altına alınmıştır.

Hedef dil olduğu kadar, egemen dil olan Türkçenin sözcük üretme kurallarına aykırı olarak, bilhassa olumsuzluk işlevinin Türkçe kurallarla oluşturulmadığı dil edimleri tespit edilmiştir. Sözcük kullanımının ötesinde sözcük üretiminin Türkçenin kuralları ve imkânları dâhilinde işletilmemesi, oluşan ağız verisi özelinde Türk dilinin ve dille kodlanmış düşünce sisteminin gelişimi açısından olumsuz bir özellik arz etmektedir. Bu doğrultuda, en sık kullanılan yabancı dildeki olumsuzlama kodlarının telaffuzunun “niet, nat, niht, bî” oldukları tespit edilmiştir. Bu kullanımın koşullamasıyla, Türkçe olumsuzluk ekinin kullanımının terk edilerek, bunun yerini Türkçede olmayan (aynı işleve sahip) önekin alma eğilimi gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durum aynı zamanda söz dizimi kuralı ile birlikte bir düşünce sistemi diziliminin tahribatına ve değişimine sebep olmaktadır. Eylemin öncü varlık alanının olumlu olduğu bir düşünce yapısından, olumsuzluk üzerine eklenmiş bir

eyleme dayalı düşünce yapısına geçişi itibarıyla, toplumsal öznenin bilişsel sistem değişimi söz konusudur.

Söz dizimi özellikleri itibarıyla, öncelikle tamlama yapısında kural dışı kullanımların sıklıkla işletildiği, kayıt altına alınmış metinlerde tespit edilmiştir. Türkçenin sözdizimsel üretiminin güçlü ve temel birimlerinden olan tamlamalardaki kural dışı işletim örnekleri 24 kaynak kişiye ait metinde (E1, K2, E2, K4, K5, E5, K6, E8, K9, K10, E10, K11, E11, K14, K15, E15, E16, K17, E17, K18, E18, E19, K20, E20) tespit edilmiştir. Günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesine göre kural dışı tamlama özelliğine sahip kullanım örnekleri arasında yoğunlukla kullanılan “*Türk insanlar, yayla ev, kedi ayak, bahçe ev, park oyun, plaj son, Norveç arkadaş*” tamlama eki almamış yapılarının ölçünlü Türkiye Türkçesinde de zaman zaman kullanıldığı, hatta resmî yer adı olarak verildiği göz önüne alındığında, aşına bir yanlış kullanım farklı kaynak dillere sahip Türkçe öğrencilerindeki örneği olarak değerlendirilebilir. Bu kullanım, adlar arasındaki aidiyet üzerine inşa olmuş anlam bağının hafiflemesi ve kolektif bellekteki aidiyet bağlamının değişimi ya da yitimi işlevine sahip tarhipkâr bir dil habitusuna karşılık gelmektedir.

Eş işlevli anlambirimlerin yığılması, derlenen metinlerde dört kez dönüşlülük zamiri tabanı üzerinde tespit edilmiştir: “*bizim kendimiz, sizin kendiniz, Türk kendiniz*” (E5, K11, E11). Üç örnekte de belirtilen dizilimin kuvvetlendirme eki almış kullanımı tespit edilmiştir: “*sizin kendinizindir, kendimiz bizim kültürümüzdür, kendimiz hepimizin aynı üzüntümüzdür**” (K3, E3, E13). Türkçenin farklı ağız bölgelerinde de görülebilen bu özellik, düşük geçiş değerine (f4) sahiptir. Bununla beraber, anlambirimsel yığılmanın sahiplenme ve aidiyet vurgusu üzerine oluşu, bir anlamda hedef dilden hareketle hâkim kültür evreni karşısındaki koruyucu-sahiplenici dil habitusu işlevi ile değerlendirilebilir.

Zaman zarflarının ve filimsi gruplarının ana dillerinden ya da baskın/perstij dillerinden (özellikle Kazakistan ve Kırgızistan Türklerinde Rusçanın hâkimiyeti) ödünçlenmesiyle oluşturulmuş birleşik cümle yapılarının kullanımı, derlenen metinlerde tespit edilmiştir: “*wen* (İngilizce: -diğında/zamanında), *paka* (Rusça: (i)ken), *wenn* (Almanca: (i)ken), *wakt*, *waktlı*, *waktül* (Arapça: -diğında, zamanında), *be*(*be+seher*) (Farsça: (i)ken)” (E1, K6, E6, E7, K11, K14, K17, E18, E20). Böylelikle hedef dildeki sözcelerin birbirleri ile bütünlük kurabilme (zaman) bağlamlarının, kaynak dil kodlarından alındığı tespit edilmiştir.

Kendisinden önceki cümle ile anlam ilişkisi kuran, metindilbilimsel öneri ile ilmeç ya da dilbilgisel adlandırma ile cümle başı edatların kullanımında, kaynak kişilerin ana dilinin ve/veya prestij dilinin baskın kullanımı, derlenen metinlerde tespit edilmiştir. Ödünçlenen ifadeler,

anlambirimler çoğunlukla karşıtlık bildirmekle beraber iki işletimle “bununla beraber” anlamına sahiptir. Burada, Türkiye Türkleri dışındaki katılımcıların Rusça, İskandinav kökenli kaynak kişilerin de İngilizce ya da Almanca dil verilerini kullanmaları, ana dilden ziyade prestij dilin etkinliğini yansıtmaktadır. Böylelikle, zaman bağlamında tespit edildiği üzere sözcelerin karşıtlık ya da eklemleme bağlamlarının da hedef dilde kodlanmadığı tespit edilmiştir.

IV. Sonuç ve Öneriler

Küreselleşme, en büyük değişim hamlesini, 21. yüzyılda düzenli ve düzensiz göçler üzerinden gerçekleştirirken, Türkiye ve hâliyle Türkçe de bu yüksek debili değişim hareketinden etkilenmektedir. Alanya yaklaşık 120 farklı ülkeden 70.000’e yaklaşan kalıcı yabancı nüfusunun varlığı ile Türkçenin kullanıma yönelik yeni bir dil adacığı oluşturma potansiyeline sahip kadim Türk şehridir. Söz varlığı, biçimbirimlerin işletimi ve söz dizimi düzeyinde, çalışmada derleme yapılan kaynak kişilerin ana dillerinin yanında konuşuru olduğu prestij dillerinden kodları, hedef dil özelliğine sahip Türkçede işletmeleri; kendileri, aileleri (bilhassa okul çağındaki çocukları), ticari ve sosyal çevreleri üzerinden yayılmaktadır. Belirtilen kitle, Alanya’nın ekonomik olarak üst düzeyine karşılık gelirken ticaret de dâhil olmak üzere şehrin sosyal hayatının her kesiminde yer almaları dil etkileşim alanının genişlemesine imkân sağlamaktadır. “*Her dilsel alışveriş, bir iktidar ediminin gücüllüğünü içerir. Hele ilgili alandaki sermaye dağılımında asimetrik konumlar işgal eden eyleyiciler söz konusuysa, bu daha da berlingindir* (Bourdieu-Wacquant 2014: 140).” Yerleşik yabancı olarak da adlandırılan kitlenin Türkçeyi kullanmalarına karşın, kullanım özellikleri; Türkçe açısından tehlike arz eden ve karakteristikleşerek (birkaç kuşaktır Alanya’da yaşanması gerçeği ya da planı dolayısıyla) ağız verisi olma eğilimindedir. Çalışmada gerekçeleri ve örnekleriyle birlikte, ana hatlarıyla dikkat çekilen yeni oluşum evresindeki ağız verisi, yurt dışındaki öneminin yanında Alanya örneğinde, Türkiye’de de yabancılara Türkçe öğretimi alanının stratejik önemini vurgulamaktadır.

Çalışmada yararlanılan kaynak kişilerin çoğunluğu (24 kişi) bir TÖMER bünyesinde eğitim almamış olup, eğitim alanlar da dâhil olmak üzere, katılımcıların tamamı, bu yönde (süreklilik arz eden) eğitim alma iradesini belirtmişlerdir. Dolayısıyla Alanya ve benzeri demografik yapıya sahip olan yerleşim birimlerinde, yeni ağız verilerinin dil habitusu ve toplumsal değişim eğilimi bağlamında, Türkçe üzerinde yabancı dillerin tahakküm kurmasının önüne geçebilmek adına, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin kişilerin iradesine bırakılmaması gereken bir öneme sahip olduğu önerisinde bulunmaktadır. Nitekim çalışmanın örneklemini oluşturan kişilerin ekonomik anlamda bu hizmete kaynak oluşturabilecek güçleri ile,

şehirde yaşayarak kazanmakta oldukları üst düzey bir gelire de sahip oldukları, kaynak kişiler özelinde tespit edilmiştir.

Kaynaklar

- Aydemir, Ö.K. (2022). Alaeddin Keykubad Dönemi Devlet Anlayışında İdeal İnsan, 800. *Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, 345-350.
- Bourdieu P. & Wacquant L. (2014). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar* (Çeviren: Nazlı Ökten), İstanbul: İletişim.
- Bourdieu, P. (2016). *Sosyoloji Meseleleri* (Çev: Filiz Öztürk vd), Ankara: Heretik.
- Demir, N. (1999a). Alanya Ağzında Şimdiki Zamanın Varyantları, *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 7, 57-64.
- Demir, N. (1999b). Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 78-88.
- İbn Battûta Ebû Abdullah Muhammed Tancî, (2000). *İbn Battûta Seyehâtname'si I*, Çeviri-İnceleme-Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi.
- Ekici, R., Kılıç A. & Yirik Ş. (2015). Turizm Bölgesinde (Antalya) Yaşayan Yerleşik Yabancıların Karşılaştıkları Sosyo-Kültürel Problemlere İlişkin Algıları, 8. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Kültürel Miras*, Eskişehir.
- Ekinci, Z. (2022). Misafir Kültürel Bellekte Alanya İmgesi: ALKÜ TÖMER Örneği, 800. *Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, 515-518.
- Erdem, M.D. & Bölük R. (2014). *Antalya ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gemalmaz, E. (1999). Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 4-15.
- Kaba, O. (2019). *Alanya Yöresi Söz Varlığı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. & Ay Ö. (2022). *Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kıvanç K, Bora T. (2007). *Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi*, İstanbul: İletişim.
- Kocaman, A. (1995). Kentleşme ve Dil, *Dilbilim Araştırmaları*, 20-23.
- Korkmaz, Z. (2020). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uyumaz, E. (2022). Türkiye Selçuklu Devleti Açısından Alaiyye'nin Önemi, 800. *Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, 157-160.

GİRESUN İLİ VE YÖRESİ AĞIZLARINDA +DAn HÂL EKİNİN İŞLEVSEL KULLANIMI

Özkan AYDOĞDU*

Özet

Bu çalışmada, +DAn hâl ekinin Giresun ili ve yöresi ağızlarındaki işlevsel kullanımının ve her bir işlevin söz dizimi içerisindeki görevinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Dil bilgisi çalışmalarının genelinde +DAn hâl ekinin temel işlevinin fiilin bildirdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını göstermek olduğu ifade edilmektedir. Ancak bunun yanı sıra zaman bildirme, sebep gösterme, menşe bildirme, karşılaştırma yapma, parça ve bütün ifade etme, yer-yön bildirme vb. gibi fonksiyonları olduğu da belirtilmektedir. Bu çalışmalarda +DAn hâl eki, hangi işlevde kullanılmış olursa olsun aldığı ek ve temel işlevi esas alınarak “çıkma (ayrılma, uzaklaşma, ablatif) hâli” olarak değerlendirilmektedir. İşlevsel yaklaşımda ise hâl, ismin aldığı eklerle göre değil cümlede üstlenmiş olduğu işlevlere göre belirlenmekte ve buna göre adlandırılmaktadır. Bu inceleme yapılırken +DA hâl eki, Daşdemir (2015) tarafından işlevsel yaklaşıma uygun olarak ekin söz dizimi içerisindeki işlev ve görevleri esas alınarak belirlenen 33 hâl kategorisi esas alınarak incelenmiştir. +DAn hâl eki, bu tasnifte cümledeki işlevine göre ayrılma hâli, zamanda bulunma hâli, görelilik hâli, ilgi hâli, kıyaslama hâli, niteleme hâli, sebep hâli, sınırlandırma hâli, üsteleme hâli, vasıta hâli ve yönelme hâli olarak değerlendirilmiştir. +DAn hâl eki almış unsurların cümle içerisinde de zaman zarfı, yer-yön zarfı, hâl zarfı, ayrılma tümleci, zaman tümleci, ilgi tümleci, kıyaslama tümleci, hâl tümleci, sebep tümleci, sınırlandırma tümleci, üsteleme tümleci, vasıta tümleci ve yönelme tümleci görevlerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmada, Batı grubu ağızları içerisinde yer alan Giresun ili ve yöresi ağızlarında +DA hâl ekinin kullanıldığı cümleler tespit edilmiş ve ekin işlevsel yaklaşıma göre hangi hâl kategorisi içerisinde yer aldığı ortaya konulmuş ayrıca cümlede üstlenmiş olduğu görevler de tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Giresun ili ve yöresi ağızları, işlevsel dil bilgisi, hâl kategorisi, +DAn hâl eki

* Doç. Dr., Özkan Aydoğdu, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, oaydogdu@cumhuriyet.edu.tr.

THE FUNCTIONAL USE OF THE +DAn CASE SUFFIX IN THE DIALECTS OF GİRESUN PROVINCE

Abstract

In this study, it is aimed to determine the functional use of the +DAn case suffix in the dialects of Giresun province and its region and the role of each function in the syntax. In general grammar studies, it is stated that the main function of the +DAn case suffix is to show that the action reported by the verb is moving away from itself. However, in addition to this, telling time, giving reasons, reporting origin, making comparisons, expressing parts and whole, giving location and direction, etc. It is also stated that it has functions such as. In these studies, the case suffix +DAn, regardless of the function in which it is used, is evaluated as "ablative case" based on its suffix and basic function. In the functional approach, the case is determined not according to the suffixes the noun takes, but according to the functions it undertakes in the sentence and is named accordingly. While conducting this examination, the +DA case suffix was examined based on 33 case categories determined by Daşdemir (2015) based on the functions and tasks of the suffix within the syntax in accordance with the functional approach. In this classification, the +DAn case suffix has been evaluated as a case of separation, a case of tense, a case of relative, a case of comparison, a case of qualification, a case of cause, a case of limitation, a case of emphasis, a case of instrumentality and a case of orientation according to its function in the sentence. It has been determined that the elements with the +DAn case suffix are used in the functions of adverbs of time, adverbs of place-direction, adverbs of attitude, a clause of separation, a clause of time, a clause of relation, a clause of comparison, a case suffix, a clause of cause, a clause of limitation, an object of emphasis, a clause of instrumentality and an object of orientation in the sentence. In the study, sentences in which the +DA case suffix is used in the dialects of Giresun province and its region, which are among the Western group dialects, were determined and it was revealed in which case category the suffix was included according to the functional approach, and the functions it undertook in the sentence were also determined.

Keywords: Turkey Turkish dialects, dialects of Giresun and its regions, fonctional grammer, case category, case suffix +DAn.

1. Giriş

Ağız, bir dilin veya lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleridir (Korkmaz, 2003: 11-12). Ağızlar, yazı dilinde tespit edilemeyen birçok eskicil unsuru muhafaza etmeleri bakımından dil araştırmalarında da mutlaka kullanılması gereken bir kaynaktır. Yazı dilinde artık kullanılmayan birçok unsura ağızlarda rastlanmaktadır. Bu sebeple sadece yazı dili esas alınarak yapılan çalışmaların o dile ait bazı hususları açıklamakta eksik kaldığı görülmektedir.

Hâl kategorisi ve hâl ekleri, dil bilgisi ile ilgili çalışmalarının tamamında ele alınmaktadır. Ancak bu çalışmalar incelendiğinde, araştırmalarda hem hâl eklerinin sayısı hem de bu ekleri adlandırma noktasında bir birlik bulunmadığı görülmektedir (Alkayış, 2012).

Yapılan çalışmaların bir kısmı bütün hâl eklerini konu edinirken (Lübmimov, 1959; Buran, 1996; Durgut, 1999; Özkan, 2001; Mert, 2002, 2003; Şahin, 2003; Börekçi, 2007; Sev, 2007; Doğan, 2008; Üstünova, 2008; Önler, 2012; Özer ve Davulcu, 2016; Şeyda Güven, 2017; Delice, 2019; ...), bazı çalışmalarda ise sadece belirli hâl ekleri ele alınmıştır (Bayraktar, 2003; Durgut, 2004; Boz, 2007; Tepeli, 2007; İpek, 2008; Alyılmaz, 2010; Koçoğlu Gündoğdu, 2011; Şavklı, 2013; Özek ve Sağlam, 2014; Tepeli ve Yıldız, 2015; Bulak, 2017; Aydın 2017; Takoğlu, 2020; Ersoy, 2020; Söylemez, 2021; Aydoğdu, 2022 ...).

Hâl ekleri tespit edilirken söz dizimi içerisinde farklı bir işlevde kullanılsa bile genelde ekin adına veya temel işlevine göre bir adlandırma yapıldığı görülmektedir. İşlevsel yaklaşımda ise hâl, ismin aldığı eklerle veya temel işlevine göre değil cümlede üstlenmiş olduğu farklı işlevlere göre belirlenmekte ve her bir işlev dikkate alınarak hâl kategorileri oluşturulmaktadır. Hâl kategorilerinin işlevsel yaklaşım esas alınarak tespit edilmesi Efrasiyap Gemalmaz öncülüğünde başlatılmış ve Alyılmaz, 1994; Börekçi, 1995; Alyılmaz, 1998; Daşdemir, 2000; Kara, 2001; Mert, 2002 gibi araştırmacılar tarafından yapılan yüksek lisans / doktora çalışmalarıyla geliştirilerek devam ettirilmiştir.

Gemalmaz ekolünün temsilcisi olan Daşdemir (2015) işlevsel yaklaşımda hâlin, ismin aldığı eklerle göre değil cümlede üstlenmiş olduğu işlevlere göre belirlendiğini ifade etmiş ve bu yaklaşımla 33 hâl eki belirlemiştir. Bu hâl ekleri şunlardır: **“1. Açıklama hâli 2. Aitlik hâli 3. Ayrılma hâli 4. Benzerlik hâli 5. Beraberlik hâli 6. Bulunma hâli (6.1. Yerde bulunma hâli, 6.2. Zamanda bulunma hâli) 7. Çıkma hâli 8. Görelik hâli 9. Hedef hâli 10. Hitap hâli 11. İlgi hâli 12. Karşılıklılık hâli 13. Karşıtlık hâli 14. Katma hâli 15. Kıyaslama hâli 16. Miktar hâli 17. Nesne (yükleme) hâli 18. Niteleme**

hâli 19. Nitelenen (tamlanan) hâli 20. Özne hâli 21. Sebep hâli 22. Sınırlandırma hâli 23. Sıralama hâli 24. Soru hâli 25. Tekrar hâli 26. Üsteleme hâli 27. Varlık hâli 28. Varma hâli 29. Vasıta hâli 30. Yerine geçme hâli 31. Yokluk hâli 32. Yönelme hâli 33. Yükleme ismi hâli” (Daşdemir, 2015: 69-96).

Çalışmada, Daşdemir (2015) tarafından oluşturulan işleve dayalı bu sınıflandırma kullanılarak Giresun ili ve yöresi ağızlarında +DAn hâl ekinin işlevsel kullanımının ve her bir işlevin söz dizimi içerisindeki görevinin tespiti amaçlanmaktadır. Çalışmada kullanılan ağız metinleri, Demir ve Aydoğdu (2009) tarafından hazırlanan *Giresun İli ve Yöresi Ağızları* adlı eserden alınmıştır.

2. +DAn Hâl Eki

+DAn Hâl eki, araştırmacılar tarafından farklı adlar ve başlıklar altında ele alınmıştır. Konu ile ilgili bazı araştırmacıların görüşleri şu şekildedir:

Ergin, +DAn hâl eki için “*ablatif eki*” terimini kullanmakta ve kelime grupları ile cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını göstermek için isimlerin bu hâl ekini aldıklarını belirtmektedir. Ekin temel işlevinin “*uzaklaşma*” ifade etmek olduğunu belirtmekle birlikte, ekin “*çıkma, yer, ayrılma, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer, kıymet, bedel, parça, kısım, karşılaştırma, korku, ürküntü, hoşlanma, vazgeçme, aitlik, çeşit, vasıf, tercih, görüş, noktainazar, vs.*” gibi çok çeşitli işlevlerde de kullanıldığını ifade etmektedir (Ergin, 2003: 235).

Korkmaz, “Çıkma durumu” başlığı altında, Türkiye Türkçesinde dil benzeşmesine ve ünsüz uyumuna bağlı olarak çıkma durumunun -DAn ekiyle karşılandığını, kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan bir ad durumu olduğunu belirtir. Fiilin hareketi çıkma durumundaki addan dışarıya doğrudur ve bu hâl, öteki ad durumları içinde işlevi en geniş olan durumdur. Bağlı bulunduğu fiilin taşıdığı anlam ayrılıklarına ve çıkma durumuna girmiş olan adın ilişki biçimlerine göre, ek, adı fiile *yer, mekân, zaman, hareket biçimi, sebep, ölçü, miktar, fiyat, bir bütünü veya bütünün parçasını gösterme* gibi değişik birçok ilişkilerle bağlar. Çıkma durumu ekinin, genellikle yer tamlayıcısı oluşturduğunu veya zarf görevi yüklenerek adı fiile bağladığını ancak, bazen de adı ada bağladığını veya kendinden sonraki ad ya da ad soylu sözlerle çıkma grupları oluşturabildiğini söyler (Korkmaz, 2003, 301). Korkmaz, ekin başlıca işlevlerini şu şekilde sıralar: “**1.** Bir oluş ve kılışın çıkış noktasını, hareketin nereden başladığını bildirir, **2.** Eklendiği adı, fiile “-den dolayı, -dığı için” ifadesi ve sebep-sonuç ilişkisi ile bağlar, **3.** Zaman gösteren adlarda oluş ve kılışın zamanını bildirir, **4.** Eklendiği adı, fiile bir nesnenin hangi

maddeden yapıldığını veya oluştuğunu gösterme ilişkisi ile bağlar, 5. Eklendiği adı, başka bir ad veya fiile bir bütünün parçasını gösterme veya o bütünden gelme ilişkisi ile bağlar, 6. Bir bütünü bildirir, adı fiile bütünlük ifadesi ile bağlar, 7. Yer ve yön bildiren sözlerde ad tamlamasının tamlanan ögesi olarak fiildeki oluş ve kılışın yer ve yönünü gösterir, 8. Eklendiği adı, fiile bir şeyin kendiliğinden anlaşılması ilişkisi ile bağlar, 9. Adlardan sonra başka, beri, dolayı, gayri, geri, sonra, yana gibi çıkma durumu isteyen edatlarla birleşik edat grupları oluşturur ve farklı görevler yapar, 10. Çıkma durumu eki almış bir ad, başka bir ad veya ad soylu kelime ile çıkma grubu oluşturabilir. Grubun ögeleri bir kelime grubu da olabilir, 11. Eklendiği adla daha sonra gelen sıfat arasında karşılaştırma ilişkisi kurar, 12. Eklendiği adı fiile zarf ilişkisi ile bağlar, 13. Aynı kelimenin art arda çıkma ve yönelme durumlarına girmiş biçimleriyle, zarf görevinde, eş veya zıt anlamlı ikilemeler kurar, 14. Eklendiği adı fiile “...-dığı için, ...-dan dolayı, dolayısıyla” anlatımıyla bağlar, 15. bez-, bık-, hoşlan-, kork-, kurtul-, nefret et-, usan-, ürk- gibi bir duygunun etkisi altında kalma gösteren fiillerden önceki tamlayıcılara gelir, 16. Eklendiği adı; konuş-, söz et-, bahsetmek vb. bazı fiillere “hakkında, üzerinde” anlatımıyla bağlar, 17. Eklendiği adı, fiile “ile, vasıtası ile” anlamını veren vasıta ilişkisiyle bağlar, 18. Eklendiği adı, fiile veya başka bir ada “... mensup olma, ait olma, ... yerden gelme” anlam ve ilişki ile bağlar, 19. Eklendiği adı, fiile “takiben, izleyerek” anlam ve ilişkisi ile bağlar, 20. Ekin, adı fiile “hedef, maksat, sonuç” vb. bazı ilişkiler ile bağlayan örnekleri de vardır, 21. Eklendiği adla birlikte anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturur. Birleşik fiilin ad ögesi birden fazla da olabilir” (Korkmaz, 2003, 301-317).

Karaağaç “Uzaklaşma Durum” başlığı altında, söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin gösterdiği hareketin kendinden uzaklaştığını bildirmek için, uzaklaşılan varlığın adının, uzaklaşma durumunda bulunduğunu ve uzaklaşma durumu için daima ek kullanıldığını belirtmektedir. Uzaklaşma ekinin ana işlevinin “uzaklaşma” ifade etmek olduğunu ancak bunun yanı sıra *çıkma, ayrılma, kaynak, tür, başlama, yokluk* vb. anlamlar da yüklenebildiğini ifade etmektedir (Karaağaç, 2012: 341). Karaağaç, uzaklaşma durumunun kullanımını şu başlıklarda sıralamaktadır: “**1.** Hareket ifade eden eylemlerle kullanıldığında, uzaklaşma durumu, yer bildiren uzaklaşma durumu olur, **2.** Ayrılma bildiren eylemler ile kullanıldığında, uzaklaşma durumu, ayrılma bildirir, **3.** Uzaklaşma durumu, herhangi bir şeyin türediği öz veya kaynağı bildirir, **4.** Uzaklaşma durumu, herhangi bir şeyin yapıldığı malzemeye veya benzediği şeye işaret etmek için de kullanılır, **5.** Uzaklaşma durumu, sık sık, neden ifade etmek için kullanılır, **6.** Öznelik uzaklaşma durumu, **7.** Karşılaştırma sıfat ve zarfları ile veya karşılaştırma duygusu uyandıran sözlerle kullanıldığında uzaklaşma durumu, kendisiyle karşılaştırma yapılan şeyi bildirir, **8.** Parça bildiren sözlerle, uzaklaşma durumu, parçanın ait

olduğu bütünü belirtmek için kullanıldığında, bölüm bildirici uzaklaşma durumu olur, 9. Uzaklaşma durumu, bir hareketin araç veya aletini ifade için kullanıldığında araç gereç uzaklaşması olur, 10. Bazı durumlarla uzaklaşma durumu, hareket tarzını belirterek tarzlık uzaklaşma durumunu gerçekleştirir, 11. Demek, söylemek ve benzeri ifadeli eylemler ile, özne veya söz konusuna işaret eden konuluk uzaklaşma gerçekleşir” (Karaağaç, 2012: 342-344).

Sev, “Çıkma Hâli” başlığı altında, bu hâl ekinin ismin kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle münasebetini gösterdiğini, daima ekli olduğunu ve ismi fiile bağladığını ifade eder. Çıkma hâlinin temel işlevinin kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek olduğunu ancak bu temel işlevinin dışında *zaman, tarz, karşılaştırma, durum, parça ...* gibi işlevlerinin de bulunduğunu belirtir (Sev, 2007: 387). Ekin tarihî Türk lehçelerinde söz dizimindeki işlevlerini üç ana başlık ve bu başlıklara bağlı alt başlıklara ayırarak şu şekilde ortaya koyar: **“1. Cümlede yer tamlayıcısı görevinde kullanılır (a. İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir, b. Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü belirtir, c. Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir, d. ‘İçinden’ manası verir, e. ‘Üstünden, üzerinden’ manası verir), 2. Cümlede zarf görevinde kullanılır (a. İş ve hareketin sebebini bildirir, b. Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları oluşturur), 3. Cümlelerin nesnesi durumundadır”** (Sev, 2007, 460-468).

Buran, +DAn hâl ekinin iş, hâl ve hareketin çıkma, başlama noktasını gösterdiğini genellikle fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını veya çıktığını ifade etmek için ismin +DAn hâl ekiyle kullanıldığını ve bu “*uzaklaşma, çıkma*”nın ekin temel işlevi olduğunu ifade eder. Bununla birlikte kullanıldığı fiilin anlamına uygun olarak çok çeşitli işlevleri olduğunu da belirtir (Buran, 1996: 202). Türkiye Türkçesi ağızlarında +DAn hâl ekinin belli başlı işlevlerini de şu şekilde sıralar: **“1. İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir, 2. Hareketin ve işinin zamanını belirtir, 3. Eşyanın neden meydana geldiğini bildirir, 4. İş ve hareketin sebebini bildirir, 5. mukayese derecesi kurar, 6. Bütünün bir parçasını belirtir, 7. Bütünü ifade eder, 8. Cümlede dolaylı tümleş durumundadır, 9. Cümlelerin nesnesi durumundadır, 10. Cümlede zaman zarfı durumundadır, 11. Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü belirtir, 12. Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir, 13. -an/-en partisibiyle -dıktan anlamında kullanılır, 14. -arak/-erek gerundiumuna eklenerek onun anlamını pekiştirir, 15. içinde manası verir”** (Buran, 1996: 223-229).

Görüldüğü üzere +DAn hâl ekinin temel işlevinin “uzaklaşma (çıkma, ayrılma)” olduğu hususunda bir görüş birliği olmakla birlikte başka işlevlerinin de olduğu araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Ancak farklı işlevlerde de kullanılsa da bütün bu işlevler araştırmacılar tarafından

“uzaklaşma (çıkma, ayrılma)” şeklinde tek bir başlık altında verilmektedir. İşlevsel yaklaşımda ise +DAn hâl eki, her bir işlev dikkate alınarak farklı hâl kategorileri içerisinde değerlendirilmektedir.

3. Giresun İli Ve Yöresi Ağızlarında +DAn Hâl Ekinin İşlevsel Kullanımı

Giresun ili ve yöresi ağızları, daha önce hazırlanan çalışmalara dayanılarak yapılan tasnife göre ana ağız gruplarından Batı Anadolu grubu ağızları içerisinde; Sinop (Boyabat yöresi hariç), Samsun (Havza ve Lâdik yöreleri hariç) ve Giresun (Şebinkarahisar ve Alucra yöreleri hariç) ağızlarıyla beraber V. alt ağız grubunda yer almıştır. Şebinkarahisar, Alucra (daha sonra ilçe yapılan) Çamoluk, V. alt ağız grubunun dışında kalmıştır. Bu ilçeler ve çevresi Havza, Lâdik (Samsun), Amasya, Tokat, Sivas (Şarkışla ve Gemerek hariç) ve Mesudiye (Ordu) yöreleriyle ortak özellikler taşıdığından VI. alt ağız grubunda değerlendirilmiştir (Karahan, 1996: 2, 117).

Giresun ili ve yöresi ağızlarında +DAn hâl ekinin işlevsel yaklaşım esas alınarak oluşturulan hâl kategorileri ve söz dizimi içerisindeki görevleri şunlardır:

3.1. Ayrılma Hâli

Ayrılma, uzaklaşma, terk etme bildiren hâldir. *Ayrılma tümleci* (AyT) ya da *yer zarfı* (Z1) yapar. (Daşdemir, 2015: 73). Yörede, ekin ayrılma hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.1.1. Ayrılma Tümleci Görevi

- *şindi biz isdanbuldan geliyoruz kóye* (Şimdi biz İstanbul’dan geliyoruz köye.) (1/18)
- *mesela şu anda bak alucradan banğa geliyor haftada iki kere* (Mesela şu anda bak, Alucra’dan banka geliyor haftada iki kere.) (1/30)
- *orta_syadan gelen türklerin balbal taşları gibi, efendim mezar taşları gibi bunlar hâla mevcuttur yâni* (Ortaasya’dan gelen Türklerin balbal taşları gibi, efendim mezar taşları gibi, bunlar hâlâ mevcuttur yani.) (8/27)
- *ya baba gedin söylen de ben şebinkarahisardan geliyrim* (Ya baba gidin söyleyin de ben Şebinkarahisar’dan geliyorum.) (15/58)
- *depe köyden ayrıldık* (Tepeköy’den ayrıldık.) (24/2)

- *şindi zaten batumdan gelmişler* (Şimdi zaten Batum'dan gelmişler.) (24/67)
- *selanikden atatürk getürmüş bunnarı*. (Selanik'ten Atatürk getirmiş bunları.) (26/9)
- *sivazdan da izinni geldük*. (Sivas'tan izinli geldik.) (42/20)
- *dedem batumdan gelirke yedi yaşında ğımiş*. (Dedem Batum'dan gelirken yedi yaşındaymış.) (43/1)
- *yani bunnar mekkeden gelmiş*, (Yani bunlar Mekke'den gelmiş.) (45/32)
- *ayrıldım vatanımdan yüreim delük yüreim delük* (Ayrıldım vatanımdan yüreğim delik, yüreğim delik.) (58/8)

3.1.2. Yer Zarfı Görevi

- *ğurbedden geldi ya ğuz geldi mi hep çeker gideller*. (Gurbetten geldi ya güz geldi mi hep çeker giderler.) (4/26)
- *hepsinin de ayrı ayrı ziyâret günneri var, ziyâret ederler, uzaklardan gelir, edeller* (Hepsinin de ayrı ayrı ziyaret günleri var, ziyaret ederler, uzaklardan gelir, ederler.) (11/49)
- *çocū ya yüksē ğuyardın ya odadan çıkardursun* (Çocuğu ya yükseğe koyardın ya odadan çıkartırsın.) (29/21)
- *tā yaylalardan falan gelen çokdu*. (Ta yaylalardan falan gelen çoktu.) (45/64)
- *üçüncü sene esgerden geldi* (Üçüncü sene askerden geldi.) (51/43)
- *gökyüzünden bōle bir yıldız demeti gibi şey, nur indīni görmüşler*. (Gökyüzünden böyle bir yıldız demeti gibi bir şey, nur indiğini görmüşler.) (81/28)
- *birinci günün akşamı komşu köylerden davetliler gelirdi*. (Birinci günün akşamı komşu köylerden davetliler geldi.) (84/36)

3.2. Zamanda Bulunma Hâli

Fiilin/yargının gerçekleşme zamanını gösteren hâldir. (s.75) **Zamanda bulunma hâli** (+bu) zaman zarfları üzerinde işaretsiz, diğer zaman bildiren

kelimeler üzerinde ek veya ek-edat kombinezonlarıyla işaretlidir. Genellikle **zaman tümleci** (ZT) yapar (Daşdemir, 2015: 76). Yörede, ekin zamanda bulunma hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.2.1. Zaman Tümleci Görevi

- *esgiden derler_ki demürler ğonuşacak, bizim çocuklümüzda.* (Eskiden derler ki demirler konuşacak, bizim çocukluğumuzda) (3/29)
- *uşak silah atar ordan dālillar.* (Gençler silah atar sonra dağılırlar) (4/89)
- *şimdi gelinle dāmat evlendiğden_sōra bizim adetlerimiz ters gece vardır.* (Şimdi gelinle damat evlendikten sonra bizim âdetlerimizde ters gece vardır.) (8/74)
- *Sabahdan olmuş, adama demiş_ki çoban, ey ğardaşlık sen benim bu davarımı hep ğurt ğıracādı.* (Sabah olmuş, adama demiş ki çoban, ey kardeşlik sen benim bu davarımı hep kurt kıracaktı.) (13/21)
- *abrul beşinde eskiden abrul ayı derdik, şimdi buna nisan ayı dēyiler.* (Abrul beşinde, eskiden abrul ayı derdik, şimdi buna nisan ayı diyorlar.) (13/84)
- *ilerden öle diylardı emma ben öle bi_şī bilmīm.* (Önceden öyle diyorlardı ama ben öyle bir şey bilmiyorum) (17/14)
- *iki tane çocuklarım vardı, büyükler hā u_evlenenler, askere gitmezden.* (İki tane çocuğum vardı, büyükler yani o evlenenler, askere gitmeden önce.) (18/35)
- *yoksa undan ōne ben gezīm, alīm gidīm.* (Yoksa ondan önce ben geziyorum, alıyorum gidiyorum. (20/64)
- *kırk gün olandan sōna çocūn ğırķını ğırķlanınca gelin de ğırķlanıydu.* (Kırk gün olduktan sonra çocuğun kırkı kırklanınca gelin de kırklanıyordu.) (29/15)
- *undan şeker ğuyallar içine.* (Sonra şeker koyarlar içine.) (35/16)
- *ilerden daşlar böyürmüş, evler daş üsdünde olucāmış.* (Önceleri taşlar büyümüş, evler taş üstünde olacaktı.) (43/19)

- *undan* sōra da dilleri kekeç olmuş. (Ondan sonra da dilleri kekeme olmuş) (43/74)
- *undan* geri damadı işde atallardı gelinin yanına. (Ondan sonra damadı işte atarlardı gelinin yanına.) (51/27)
- *bitirdik, bitirenden* geri söz kesimi işde benim ğızıma ne vericen ne yapıcan, u ğadar. (Bitirdik, bitirdikten sonra söz kesimi işte benim kızıma ne vereceksin, ne yapacaksın, o kadar.) (53/17)
- *ramazan bayramından* önce, bayramda ne yeneceşe, yanına ne geleceşe yemeklerin yaparsın. (Ramazan bayramından önce, bayramda ne yenecekse, yemeklerin yanına ne gelecekse yaparsın.) (54/85)
- *evvelki atalar òle vermiş, muhacillikden* evvel. (Önceki atalar öyle vermiş, muhacirlikten önce.) (75/87)
- *anlıydım, önceden* yapıyordım. (Anlıyordum, önceden yapıyordum.) (86/1)
- *òle ya şimdi raatsız olanlar evliyaya abdesli gine gidip uriye cuma namazdan* ileri gidiyulardı. (Öyle ya şimdi rahatsız olanlar evliyaya yine abdestli gidip oraya Cuma namazından sonra gidiyorlardı.) (87/8)
- *köyde sahiplenîlar dā önceden* bazıları sahiplenürmüş. (Köyde sahipleniyorlar, daha önceden bazıları sahiplenirmiş.) (92/18)

3.3. Çıkma Hâli

Eylemin başlangıç noktasını veya ismin kaynağını (orijin) ifade eden hâldir. *Çıkma hâli* (+çk) eki /DEn/'dir; *yer zarfı* (Z1) ya da *çıkma tümleci* (ÇT) yapar (Daşdemir, 2015: 77). Yörede, ekin çıkma hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.3.1. Yer Zarfı Görevi

- *yazın baharda, ilk baharın mayıs aylarında yerden* madımağ biter. (Yazın baharda, ilkbaharın mayıs aylarında yerden madımağ biter.) (6/25)
- *geçecek bu tiren burdan, dedi ve tiren geştî.* (Geçecek bu tren buradan, dedi ve tren geçti.) (11/14)

- *urđan bi küp parayı almışlar.* (Oradan bir küp parayı almışlar.) (43/57)
- *gétmiş, bakmış evün arkasındān.* (Gitmiş, bakmış evin araksından.) (47/31)
- *ha bõle pençerden atdıldı benı içeri.* (Ha böyle pencereden atdıldı benı içeri.) (51/26)
- *ķamyonu var, ķomyon_unan domruk çekī ormandān.* (Kamyonu var, kamyonla tomruk çekiyor ormandan.) (67/59)
- *he çarşığan getürüllerdi.* (Evet çarşıdan getirirlerdi.) (71/85)
- *gel şindi burđan gelini alduķ, bu eve_de ğuyduķ.* (Gel şimdi buradan gelini aldık, bu eve koyduk.) (79/113)
- *gendilerini atmışlar urđan u ğayalıķđan aşıya.* (Kendilerini atmışlar oradan kayalıktan aşağı.) (92/32)

3.3.2. Çıkma Tümleci Görevi

- *anasındān ya bñlezük alusun, ya bi ufak altun alursun.* (Annesinden ya bilerzik alırsın ya ufak bir altın alırsın.) (10/22)
- *şindi bi denesi bi kıat çıkartdı. cebin içinden.* (Şimdi bir tanesi bir kâğıt çıkardı. Cebinin içinden.) (16/22)
- *elazizden bindük_tirene, dõru sivasa.* (Elaziz'den bindik trene, doğru Sivas'a.) (42/14)
- *ondān alıp sâ getiriyolardı.* (Ondan alıp sana getiriyorlardı.) (71/19)
- *hē ğızđan para alullardı emme şindik yok.* (Evet, kızıdan para alırlardı ama şimdi yok.) (78/76)

3.4. İlgi Hâli

Bir ismi ilgi anlamıyla başka bir isme veya **yüklem fiiline** bağlayan hâldir. Tamlanan durumundaki ögenin ilgili olduğu kavramı gösterir. **İsim tamlamalarında** bir **sıfat** hâlidir. **Fiille/yüklem fiiliyle** ilişki kurduğundaysa yargının “neye dair”, “neyle ilgili”, “ne hakkında” olduğunu gösterir. **Belirsiz isim tamlamalarında** bir **niteleme sıfatı** (S2), **belirli isim tamlamalarında** bir **belirtme sıfatı** (S1), fiile/yüklem fiiline bağlandığındaysa ya **ilgi tümleci** (İT) ya da **hâl zarfı** (Z2) yapar (Daşdemir, 2015: 79). Yörede, ekin ilgi hâli

işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.4.1. İlgi Tümleci Görevi

- *şimdi meselâ ben kendi ğızımımdan bahsedeyim.* (Şimdi mesela ben kendi kızımından bahsedeyim.) (5/13)
- *dünyanın işinden konuşuruğ.* (Dünyanın işinden konuşuruz.) (6/69)
- *esKi büyüklerimizden dinedimize göre hâpul adında bir gayri müslimden geliyormuş.* (8/1)
- *şē olan tarafıندان olanın yanında bi salduç olurdu.* (Şey, oğlan tarafından oğlanın yanında bir sağdıç olurdu.) (53/38)
- *ğız ben onnardan heç bi şî bilmîm.* (Kız ben onlardan hiçbir şey bilmiyorum.) (56/1)
- *ama mevzu ölüm olayı oldū için yine de ölümünden bahsetmek isdiyorum.* (Ama mevzu ölüm olayı olduğu için yine de ölümünden bahsetmek istiyorum.) (68/7)
- *arıtma tesisi yok bundan çok şikâyetçiyiz.* (Arıtma tesisi yok bundan çok şikâyetçiyiz.) (85/50)
- *aqlına ne gelise hebsinden ekiyoz.* (Aklına ne gelirse, hepsinden ekiyoruz.) (61/2)
- *unnardan yaparız ğışa.* (Onlardan yaparız kışa.) (67/21)

3.4.2. Hâl Zarfı Görevi

- *haslıkdan yapardılar* (Haslıktan yaparlardı.) (4/82)
- *damada ğazak öreller, yundan* (Damada kazak öreler, yünden.) (10/28)
- *şindi bulğurdan yapıyular* (Şimdi bulgurdan yapıyorlar.) (24/41)
- *en çok lānadan yapıyoz.* (En çok lahanadan yapıyoruz.) (61/4)
- *yok orlondan ip yaparız.* (Yok orlondan ip yaparız.) (67/46)

3.5. Kıyaslama Hâli

İki ismin veya isim öbeğinin birbirleriyle karşılaştırıldığını gösteren hâldir. **Kıyaslama hâli** ek/edatlarından /dE/ ve ise ~ /+(y)sE/ üzerine geldiği

ismin cümledeki görevini değiştirmez, sadece karşılaştırıldığını gösterir; diğerleri ise **kıyaslama tümleci** (KyT) ya da **hâl zarfı** (Z2) yapar (Daşdemir, 2015: 82). Yörede, ekin kıyaslama hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.5.1. Kıyaslama Tümleci

- *benden bi beş altı yaş böyük.* (Benden bir beş altı yaş büyük.) (6/66)
- *zāferi ne dēyi çāracak, zāfer benden güçük.* (Zafer'i ne diye çağırarak, Zafer benden küçük.) (6/88)
- *köye uqarı benden yaşlısı da var.* (Köyde benden yaşlısı da var.) (75/84)
- *bağ, ben gelmeden senden ufādım işde.* (Bak, ben gelmeden senden ufaktım işte.) (17/12)
- *senden güçÇüse ayşe çārırsın, büyüse abla dersin.* (Senden küçükse Ayşe diye çağırırın, büyükse abla dersin.) (75/33)
- *üstündeki bu nāmet dörd_kitabTan üstün.* (Üstündeki bu nimet dört kitaptan üstün.) (3/20)
- *heppisinden kara bi geyun var_ımiş.* (Hepsinden kara bir koyun varmış.) (13/34)
- *sen ha bu ilerinden al.* (Sen ha bu iyilerinden al.) (13/30)

3.6. Niteleme Hâli

Eylemin nasıl, ne şekilde yapıldığını veya ismin niteliğini gösteren hâldir. **Niteleme hâli** (+nt), **hâl zarfı** (Z2), **belirtme/niteleme sıfatı** (S1/S/2) ya da **hâl tümleci** (HT) yapar (Daşdemir, 2015: 85). Yörede, ekin niteleme hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.6.1. Hâl Zarfı Görevi

- *uzağdan nişan almış* (Uzaktan nişan almış)(43/5)
- *çünkü galpden sever_ımiş de bu bubamın yanına gelmez_ımiş.* (Çünkü kalpten severmiş de bu babamın yanına gelmezmiş.) (55/12)
- *şindi kimi yapı esahdan* (Şimdi kimi yapıyor gerçekten) (19/29)

- *maḥsusdan o ğoyun işde nassı etdise, hepsinden gine geriye ğalmış* (Bilerek o koyun işte nasıl ettiyse, hepsinden yine geriye kalmış.) (13/39)
- *ben ālıyarakdan dedemin yana ğaşdım.* (Ben ağlayarak dedemin yanına kaçtım.) (43/42)
- *ben ḥaca gidim diyerekTen gidiş u gidiş.* (Ben hacca gidiyorum diyerek gidiş o gidiş.) (43/13)
- *yok seyis yürüyleKden ğedī.* (Yok seyis yürüyerek gidiyor.) (42/70)
- *gerçekden bizim billik berabellimiz çok iyiydi yani.* (Gerçekten bizim birlik beraberliğimiz çok iyiydi yani.) (24/7)
- *şindiki hep ecinni düütü gibi hep birden oynanfyu.* (Şimdiki hep ecinni düğünü gibi, her birden oynanıyor.) (46/63)

3.6.2. Belirtme/Niteleme Sıfatı Görevi

- *yalnız esKiden ğalma bi ḥıdırellez depe dīlar.* (Yalnız eskiden kalma bir Hıdırellez tepesi diyorlar.) (26/59)
- *bu atalardan ğalan bi şe, söz yani öle deller evelden beri.* (Bu atalardan kalan bir şey, söz yani öyle derler önceden beri.) (56/16)

3.6.3. Hâl Tümleci Görevi

- *bacāndan dutallar şöle sallallar* (Bacağından tutarlar şöyle sallarlar.) (21/23)
- *baḳallardı, altından baḳallardı işde.* (Bakarlardı, altından bakarlardı işte) (54/35)
- *āladım, içimden āladım.* (Ağladım, içimden ağladım.) (86/36)

3.7. Sebep Hâli

Oluş veya kılışın gerçekleşmesine sebep olan durum ya da varlığı gösteren hâldir. *Hedef hâli*nde, bile isteye yapılan bir eylem söz konusuysa; *sebep hâli*nde, şartların zorlamasıyla istemeden, gönülsüzce yapılan bir eylem vardır. *Sebep hâli* (+sb), *sebep tümleci* (ST) ya da *hâl zarfı* (Z2) yapar (Daşdemir, 2015: 87). Yörede, ekin sebep hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.7.1. Sebep Tümleci Görevi

- *dağa bunun şerrinden duramak biz diyin, burdan yükliler gidiler ermeniler* (Daha bunun şerrinden duramayız diye, burdan yüklüyorlar gidiyorlar Ermeniler.) (11/45)
- *sürekli yapıdümüzdan önceden vardı isimleri.* (Sürekli yaptığımızdan önceden vardı isimleri.) (61/24)
- *dağa alamadım, bakamadım dizimden.* (Daha alamadım, bakamadım dizimden dolayı.) (75/7)

3.7.2. Hâl Zarfı Görevi

- *ilaçtan zehirlenmiş, garı ölmüş* (İlaçtan zehirlenmiş, kadın ölmüş.) (43/80)
- *işde ondan dolayı u_bu söylentinin dörü oldü ğabul edilmiştir yāni* (İşte ondan dolayı bu söylentinin doğru olduğu kabul edilmiştir yani.) (8/7)
- *çok esgi oldündan dolayı bunu işde bin etmiş birden çok önceye dayandırıyoruz* (Çok eski olduğundan dolayı bunu işte bin yetmiş birden önceye dayandırıyoruz.) (8/25)
- *hayvancılık da köyümüzde mevcut ğalmadından insan mevcudu, üç hāne ğalmışlar* (Hayvancılık da köyümüzde kalmadığından insan mevcudu, üç hane kalmışlar.) (8/44)
- *şeb mādenninin bol oluşundan şebin kıare hisar ismini verdi, atatürk* (Şap madeninin bol oluşundan Şebinkarahisar ismini verdi, Atatürk.) (11/21)
- *ben gēdemedim hasdalıkdan* (Ben de gidemedim hastalıktan.) (80/15)
- *hē renklerinden dolayı.* (Evet, renklerinden dolayı.) (6/22)
- *sivrisinekden hayvan da yürüyemī, ben de yeriyeīm.* (Sivrisinekten hayvan da yürüyemiyor, ben de yürüyemiyorum.) (11/58)
- *bak elimde şē var ha, şekerden hemen soyuldu gētdi.* (Bak elimde şey var ha, şeker hastalığından hemen soyuldu gitti.) (80/9)

3.8. Sınırlandırma Hâli

Yeri, zamanı, şahsı veya eylemin yapılış sayısını sınırlandıran hâldir. *Sınırlandırma hâli* (+sı), *belirtme sıfatı* (S1), *sınırlandırma tümleci* (SıT) ya da *yer/zaman zarfı* (Z1) yapar. (Daşdemir, 2015: 88). Yörede, ekin sınırlandırma hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.8.1. Sınırlandırma Tümleci Görevi

- *bi tek benden başğası ibrahim demî, emür dîler.* (Bir tek benden başkası İbrahim demiyor, Emir diyorlar.) (3/28)
- *ğara_yollarından başğa yol tanımam, dedim* (Karayollarından başka yol tanımam, dedim.) (16/19)
- *muşdan bin_göle ğadannî üş_günde geldik* (Muş’tan Bingöl’e kadar üç günde geldik.) (42/63)
- *biz fındıkTan başğa bir şey de satmayız yani.* (Biz fındıktan başka bir şey de satmayız yani.) (46/34)
- *cumadan cumaya her cuma ğırkını, elli ikisini okudîler.* (Cumadan cumaya her Cuma kırkını elliikisini okutuyorlar.) (54/102)
- *emme ezberime dē elemneşrahlekeden altını, vedduhalarından altını hep okurum.* (Ama ezberden ta Elemneşrahleke’den altını, Vedduha’lardan altını hep okurum.) (60/3)
- *allahdan başkasını kimseye tapılmaz.* (Allah’tan başka kimseye tapılmaz.) (70/60)
- *bu civarda, bu trabzon hariç bi yerde bulamazsınız bizden hariç.* (Bu civarda, bu Trabzon hariç, bizden başka bir yerde bulamazsınız) (74/3)

3.8.2. Zaman Zarfı Görevi

- *sünnet isdēne göre, üç yaşından beş yaşına ğadar yapdur.* (Sünnet isteğine göre üç yaşından beş yaşına kadar yaptır.) (53/111)
- *bu atalardan ğalan bi şe, söz yani öle deller evelden beri.* (Bu atalardan kalan bir şey, söz yani öyle derler önceden beri.) (56/16)

- *üzerimize atıyuk ḥā ʾīle yatarken akşamdan.* (Üzerimize atıyoruz işte öyle yatarken akşamdan.) (66/95)
- *biz misal, çerşamba perşembe düün olcaksa salı günü akşamdan başladık.* (Biz misal, Çarşamba Perşembe düğün olacaksa Salı günü akşamdan başladık.) (84/6)

3.8.3. Yer-Yön Zarfı Görevi

- *burdan aşşā siyah çorap giyermiş.* (Buradan aşağı siyah çorap giyermiş.) (46/8)
- *ā una sebeb yarısı zaten benden altı bahçe* (İşte ondan sebep yarısı, benden aşağısı bahçe.) (76/63)

3.9. Vasıta Hâli

Eylemin hangi vasıtayla, ne sayesinde, ne kullanılarak gerçekleştiğini/gerçekleştirildiğini gösteren hâldir. *Vasıta hâline* (+vs) konmuş isim, cümlede *vasıta tümleci* (VsT) veya *hâl zarfı* (Z2) görevi üstlenir (Daşdemir, 2015: 93). Yörede, ekin vasıta hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.9.1. Vasıta Tümleci Görevi

- *aşçılar tarafindan büşürülür* (Aşçılar tarafından pişirilir.) (5/50)
- *esKi büyüklerimizden dinedimize göre hapul adında bir gayri müslimden geliyormuş.* (Eski büyüklerimizden dinlediğimize göre Hapul adında bir gayrimüslimden geliyormuş.) (8/1)
- *bunun ismi yükselen köyü, devlet tarafindan verilmiştir* (Buranın ismi Yükselen köyü, devlet tarafından verilmiştir.) (8/3)
- *biz de eşidik gelmiş geçmişlerden.* (Biz de işitiyoruz gelmiş geçmişlerden.) (54/21)
- *ben usdadan öğrendim* (Ben ustadan öğrendim.) (74/10)
- *varmışlar bakmışlar hani öle duyduk anamızdan bobamızdan* (Varmışlar bakmışlar, hani öyle duyduk annemizden babamızdan.) (91/17)

3.9.2. Hâl Zarfı Görevi

- *biz hayvancılıh**dan** para ğazanamıy**h** ki* (Biz hayvancılıktan para kazanmıyoruz ki.) (4/21)
- *ip asılırdı, ip**den** bõle dutar gezerdik* (İp asılırdı, ipten böyle tutar gezerdik.) (22/13)
- *tas var_ı**miş**, tas**dan** su içecē**miş**in* (Tas varmış, tasta su içecekmişsin.) (22/46)
- *merduvannar**dan** yo**karı** çı**kdı** içeri* (Merdivenlerden yukarı çıktı içeri.) (55/27)
- *beş dak**k**ada gelirsini**z** burıya, araba yolun**dan*** (Beş dakikada gelirsiniz buraya, araba yolundan.) (73/40)

3.10. Yönelme Hâli

Eylemin yöneldiği yeri, yönü veya muhatabı gösteren hâldir. **Yönelme hâli** (+yö), **yer-yön zarfı** (Z1) ya da **yönelme tümleci** (YöT) yapar (Daşdemir, 2015: 95). Yörede, ekin yönelme hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.10.1. Yer-Yön Zarfı

- *geri**den** ārı bi köpek gel**miş**.* (Geriden bir köpek gelmiş.) (14/70)
- *bur**dan** ārı giderkene sol ğolda bi saray var* (Buradan doğru giderken sol kolda saray var.) (15/48)
- *onnarla beraber bur**adan** u**karı** yaylıya gidiyodu**k**.* (Onlarla beraber buradan yukarı yaylaya gidiyorduk.) (69/17)
- *adam şur**dan** dōru bi dolaş**mış**, gel**miş**.* (Adam şuradan doğru bir dolaşmış gelmiş.) (40/11)
- *şōle esgiden tiken altın**dan** ge**ç**iyolardı* (Şöyle eskiden diken altından geçiyorlardı.) (33/2)

3.10.2. Yönelme Tümleci

- *benden yūn isdeyecek, dem**iş**.* (Benden yün isteyecek, demiş.) (14/36)
- *siz**den** bi, özür diliyerek bi istekde bulunaca**m*** (Sizden özür dileyerek bir istekte bulunacağım.) (16/11)

- *ben şimdi dedim ki şeye bu emineye dedim ki ya ben yılmazdan goca isdemedim e* (Ben şimdi dedim ki şeye, bu Emine'ye dedim ki ya ben Yılmaz'dan koca istemedim ya.) (29/49)
- *allahından bulsun dersin geçer gidersin* (Allah'ından buldun, dersin geçer gidersin.) (36/52)
- *geldi, benden ekmek isdedi.* (Geldi, benden ekmek istedi.) (47/35)
- *başlık parası sâ adam ğız için senden isder* (Başlık parası sana adam kız için senden ister.) (55/87)
- *ne istî adam adam dî ki ben senden bi göyun istiyem.* (Ne istiyor adam, adam diyor ki ben senden bir koyun istiyorum.) (55/104)
- *işde senden babası şunu isdî, bunu isdî.* (İşte senden babası şunu istiyor, bunu istiyor.) (62/4)
- *ben sizden şu ğadar para isdesem veremezsiniz.* (Ben sizden şu kadar para istesem veremezsiniz.) (84/26)

3.11. Yüklem İsmi Hâli

İsmin cümlede **yüklem ismi** (Yİ) olarak kullanıldığını gösteren hâle **yüklem ismi hâli** (+yi) denir (Daşdemir, 2015: 95). Yörede, ekin yüklem ismi hâli işlevinde kullanıldığı ve söz diziminde üstlendiği görevlere ait bazı örnekler şu şekildedir:

3.11.1. Yüklem Görevi

- *en ahrında demiş ki sen kimlerdensin demiş.* (En sonunda demiş ki sen kimlerdensin, demiş.) (50/6)
- *bu köydenim.* (Bu köydenim.) (60/1)
- *iyi_nesildenmiş, éyi neslîmişik, en éyi nesil_îmişik* (İyi nesildenmiş, iyi nesilmişiz, en iyi nesilmişiz.) (88/7)
- *yani bunnar mekkeden gelmiş, kureyş kabilesinden imişük biz.* (Yani bunlar Mekke'den gelmiş, Kureyş kabilesindenmişiz biz.) (45/33)
- *esgidendi o.* (Eskidendi o.) (69/48)
- *ama önceden deil.* (Ama önceden değil.) (71/13)

- *u çok öncelerdenmiş, çok öncelerden.* (O çok öncelerdenmiş, çok öncelerden. (79/93)
- *aklımda ğalmadıkine o esgidendi.* (Aklım kalmadı ki, o eskidendi.) (82/2)

4. Sonuç

Çalışmada Giresun ili ve yöresi ağızlarında +DAn hâl eki, işlevsel yaklaşım esas alınarak incelenmiştir. İşlevsel yaklaşımda hâl, ismin aldığı eklerle göre değil cümlede üstlendiği işleve göre belirlenmektedir. +DA hâl ekinin cümlelerde hangi işlevler üstlendiği ve buna göre hangi hâl kategorisinde yer aldığı ile ilgili elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Giresun ili ve yöresi ağızlarında +DAn hâl ekinin ayrılma hâli, zamanda bulunma hâli, çıkma hâli, ilgi hâli, kıyaslama hâli, niteleme hâli, sebep hâli, sınırlandırma hâli, vasıta hâli, yönelme hâli ve yüklem ismi hâli olmak üzere toplam 11 işlevde kullanıldığı tespit edilmiştir.

+DA hâl ekini almış isimlerin işlevleri yanında söz diziminde üstlendiği görevler de tespit edilmiştir. Buna göre bu eki almış isimler söz diziminde; ayrılma tümleci, yer-yön zarfı, zaman tümleci, çıkma tümleci, ilgi tümleci, kıyaslama tümleci, hâl zarfı, belirtme/niteleme sıfatı, hâl tümleci, sebep tümleci, sınırlandırma tümleci, zaman zarfı, vasıta tümleci, yönelme tümleci ve yüklem görevlerinde kullanılmıştır.

Kaynaklar

- Alkayış, M. F. (2012). Türkçenin Hâl Ekleri ve Fiil Kiplerinde Çok Terimlilik Sorunu. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (42), 276-287.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Alyılmaz, S. (1998). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcasının Söz Dizimi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Alyılmaz, S. (2010). Türkiye Türkçesinde Bulunma Hâli Kategorisi. *Dil Araştırmaları*, (7), 107-123.
- Aydın, A. (2017). Köktürk Abidelerinde “+DA” Ekinin Kullanılış Şekilleri, Cümlelerdeki Durumları ve Fonksiyon Yükleri. *TÜRKÜ Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, (9), 1-21.
- Aydoğdu, Ö. (2022). Orhan Veli'nin Şiirlerinde +DA Hâl ekinin işlevsel kullanımı. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 19-58.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bayraktar, S. (2003). Kutadgu Bilig’de Bulunma Hali Ekinin Fonksiyonları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1999, (47), 9-25.
- Boz, E. (2007). *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Boz, E. (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi (Tasnif Denemesi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Börekeçi, M. (1995). *Atatürk’ün Nutuk’unda Söz Dizimi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Börekeçi, M. (2007). Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* içinde (s. 245-276). Ankara: TDK Yayınları.
- Bulak, Ş. (2017). İlgi Eki Hâl Eki Midir? *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 91-105.
- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Daşdemir, M. (2000). *Dede Korkut Hikâyeleri’nin Söz Dizimi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Daşdemir, M. (2015). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Delice, H. İ. (2019). Türkçede Kaç İsim Durumu Vardır? *6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildirileri I* içinde (s. 49-62). Ankara: Asos Yayınları.

- Demir, N. ve Aydoğdu, Ö. (2009). *Giresun İli ve Yöresi Ağızları*. Giresun: Giresun Valiliği Yayınları.
- Doğan, T. (2008). Salmas Ağzında Hal Ekleri. *Turkish Studies International Periodical Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3 (3), 319-344.
- Durgut, H. (1999). *Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsmi Halleri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Durgut, H. (2004). Türkçede Yalın Hâl Kavramı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (2), 71-78.
- Ergin, M. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- Ersoy, A. (2020). Şeyhî Divanı'nda Bulunma Hâli Ekli Tamlayıcıların İşlevleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 13 (73), 209-217.
- İpek, B. (2008). Türk Dilinde Vasıta Hâli. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 63-97.
- Kahraman, T. (2007). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Ad Çekim Ekleri ve Bunların İşlevleri*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- Kara, F. (2001). *Namık Kemal'in Mektupları'nda Söz Dizimi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- Koçoğlu-Gündoğdu, V. (2011). Türk Dilinde Yönelme ve Bulunma Hali ile İlgili Birkaç Ayrıntı- Tuva Türkçesi Örneği-, *Turkish Studies International Periodical Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (1), 1229-1238.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lübimov, K. (1959). Türkçede Kaç İsim Hali Var? *Türk Dili Dergisi*, 8 (96), 688-690.
- Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hâl Kategorisi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Mert, O. (2003). Türkçede Hâl Kategorisi ve Öğretimi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (21), 25-31.
- Önler, Z. (2012). Türkiye Türkçesinde Ad Durum Kategorisi. *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 706-710). Adana: Çukurova Üniversitesi.

- Özek, F. ve Sağlam, B. (2014). +DAn Çıkma Hâli Ekinin Vasıta ve Bulunma Hâli İşlevi Üzerine. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2), 13-18.
- Özer, H. ve Davulcu, S. (2016). Hamdullah Hamdî Divanı Üzerinde Durum Biçimbirimleri Açısından Bir İnceleme. *Turkish Studies International Periodical Languages, Literature and History of Turkish or Turkic (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı)*, 11 (4), 783-794.
- Özkan, N. (2001). Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme. *İlmi Araştırmalar*, (12), 153-165
- Sev, G. (2007). *Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Söylemez, P. (2021). Mehmet Âkif Ersoy'un Safahat adlı eserinde +DA ekinin işlevsel kullanımı. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Şahin, E. (2003). *Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hal Ekleri ve İşlevleri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Şavklı, A. (2013). Isparta Ağzında Ayrılma Hâli Eki ve İşlevleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (17), 119-141.
- Şeyda Güven, A. (2017). Safahat'ta Hâl (Durum) Eklerinin İşlevsel Olarak İncelenmesi. *TURAN-SAM Dergisi*, (36), 517-527.
- Takoğlu, T. (2020). Türkçede +DAn Şeklinin Fonksiyonları. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 8 (23), 346-362.
- Tepeli, Y. (2007). Ölçünlü Türkiye Türkçesinde İsim Durumlarından Yalın Durum (ø). *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* içinde (s. 1757-1768). Ankara: TDK Yayınları.
- Tepeli, Y. ve Yıldız, Ü. (2015). Türkçede Zaman İsimlerinde /+DA/ ve /+Ø/ Bulunma Hâli Eklerinin Kullanımı. *Route Educational and Social Science Journal*, 2 (2), 108-123.
- Üstünova, K. (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ELÂZİĞ İLİ AĞIZLARINDA SORU FORMLARI

Pakize YILDIRIM*

Özgür AY**

Özet

Soru, insanoğlunun maddi ve manevi dünyasını anlamlandırmak için iç dünyasında bulamadığı cevapları dış dünyada bulabilmek amacıyla girdiği arayışın ilk adımıdır. İnsanoğlu iletişim kurarken birçok dil edimi gerçekleştirir. Bunlar arasında emir vermek, ricada bulunmak, bir şey söylemek, soru sormak vb. yer almaktadır. Soru cümleleri anlam özellikleri açısından her zaman olumlu veya olumsuz yanıt beklemez ve bir bilgi öğrenme amacı taşımaz. Bazı durumlarda sevinç, kızma, eleştiri, acıma, şaşkınlık, alay etme gibi duyguları, olumsuzluk, belirsizlik gibi anlamları bildirmek için de soru kullanılabilir. Cevap almaktan ziyade anlatımı dolaylı hâle getirmek bir belirsizlik ortaya koymak için de oluşturulan sorular bulunmaktadır.

Günlük hayatta iletişim kurabilmek için kullanılan yöntemlerden birisi soru-cevap yöntemidir. Bu yöntemin derleme çalışmaları sırasında sıklıkla kullanıldığı ağızlar ise, bizlere çeşitli zenginlikler sunmaktadır. Bu zenginlikler içinde soru formlarının çeşitliliği merak konusudur. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde ağızlarda kullanılan soru yapıları ile ilgili çalışmalar ne yazık ki yok denecek kadar azdır.

Bu çalışmadaki temel amaç, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında Doğu Grubu Ağızları içerisinde değerlendirilen Elâzığ ili ağızlarında kullanılan soru formlarının belirlenmesi ve tasnif edilmesidir. Elâzığ ili ağızları, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde üzerinde doyurucu bilimsel çalışmaların yapıldığı önemli ağız bölgelerimizdendir. Bu çalışma için ayrıca bir derleme yapılmamış, bugüne kadar Elâzığ ili ve ilçeleri ile ilgili çoğu yayımlanmış bilimsel çalışmalarda yer alan derlemelerden yararlanılmıştır. Bu derlemelerde geçen tüm soru işaretleyicileri geçtiği cümleler ile birlikte fişlenmiş ve türlerine göre ayrı ayrı tasnif edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağız atlası çalışmalarına bir katkısı olabilir düşüncesi ile soru işaretleyicilerinin Elâzığ ili ağızlarındaki dağılımı ve yoğunluğu hazırlanan grafikler ile gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi ağızları, Elâzığ ili, soru, ulam.

*Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak, pakize.kaptanyildirim@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0612-7566

**Doç. Dr. Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Uşak, ozgur.ay@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5630-4033.

QUESTION IN THE DIALECTS OF ELÂZİĞ PROVINCE

Abstract

The question is the first step of the search for human beings to find the answers that they cannot find in their inner world in order to make sense of their material and spiritual world. Human beings perform many language actions while communicating. Among them, giving orders, making a request, saying something, asking questions, etc. is located. Interrogative sentences do not always expect positive or negative answers in terms of their semantic features or do not aim to learn information. In some cases, a question can also be used to report emotions such as joy, anger, criticism, pity, surprise, ridicule, meanings such as negativity, uncertainty. There are also questions that are created to make the narration indirect rather than to get answers, to put forward an uncertainty.

One of the methods used to communicate in daily life is the question-answer method. Dialects, in which this method is frequently used during compilation studies, offer us various riches. Among these riches, the diversity of question forms is a matter of curiosity. When the studies in the literature are examined, unfortunately, there are almost no studies about the question structures used in the local dialect.

The main objective of this study is to determine, classify and map the question forms used in the dialects of Elâzığ Province, which are evaluated within the Dialects of the Eastern Group in the classification of Turkish dialects of Turkey. The dialects of Elâzığ province is a dialect in which satisfactory studies are carried out among the dialects of Turkey Turkish. No review was also made for this study, and the reviews contained in most published scientific studies about Elâzığ province and its districts have been used so far. All the question markers in these compilations were labeled together with the sentences in which they were used and classified separately according to their types. With the idea that it may contribute to Turkey Turkish's dialect atlas the distribution and density of question markers in the province Elâzığ were also shown with the prepared graphs.

Keywords: Dialects of Turkey Turkish, dialect of Elâzığ, question.

Giriş

Standart Türkiye Türkçesinin oluşmasında ana unsurlardan biri olan Türkiye Türkçesi ağızları, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde yazı dili dışında kalarak yerli ağız ayrılıkları doğrultusunda gelişmiş olan konuşma dillerine ve bölge ağızlarına verilen genel addır. Bu ağızlarda ses ve şekil bilgileri ile söz varlığı açısından Oğuzcanın çok çeşitli ve zengin özelliklerine rastlanmaktadır (Korkmaz, 2010:33).

Canlı dil örneği olan ağızlar, yazı dilinin ölçünlü yapısı içinde yer alamamış türlü ses, yapı ve sözlük ögesini bünyesinde taşıdığı için dil sorunlarının çözümünde de ilk başvurulacak alan olarak görülmektedir (Akar, 2007:24).

Anadolu ağızları üzerine pek çok sayıda sınıflandırma denemesi yapılmıştır. İlk sınıflandırma İ. Kunos tarafından yapılmış. Daha sonraki sınıflandırmalar A. Caferoğlu, T. Gülensoy, T. Banguoğlu, Z. Korkmaz, E. Gemalmaz tarafından yapılmış olup son sınıflandırma ise L. Karahan'a aittir. Karahan (2015:2), ayırıcı ve belirleyici olarak tespit ettiği bazı ses, şekil ve söz dizimi özellikleri ile Anadolu Ağızlarını *Doğu Grubu Ağızları*, *Kuzeydoğu Grubu Ağızları* ve *Batı Grubu Ağızları* olmak üzere üç gruba ayırır. Karahan'ın tasnifine göre Doğu Grubu Ağızları'nın IV. Alt Grubu'nda yer alan Elâzığ ili geniş coğrafyası bakımından Türkiye Türkçesi ağızları içinde önemli bir yere sahiptir.

Elâzığ İli Ağızları Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Yalçın ve Çalışır'ın 2012 yılında, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*'nde yayımlanan "Elâzığ İli Ağzında Deyimler Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesinde Elâzığ ağızlarından ve derlem sözlüğünden alınan örnekler köken, yapı, anlam ve söz dizimi bakımından incelenmiştir. Özek'in 2017'de *Diyalektolog* adlı dergide yayımlanan "Elâzığ İli Ağızlarında Fonetik Sapmalar" adlı çalışmasında Elâzığ ili ağızlarında fonetik sapma olarak değerlendirilen ses olayları tespit edilmiştir. Bu ses olayları alt başlıklar hâlinde değerlendirilmiş daha sonra fonetik sapma olarak değerlendirilen ses olayları tespit edildikleri yerleşim birimlerine göre haritalandırılmıştır. Güzel (2018), "Elâzığ Ağzında Dede Korkut" makalesinde Dede Korkut'ta yer alan kelimelerin Elâzığ ağzında yaşadığını tespit etmiş, örneklerle karşılaştırmış ve Elâzığ ilinin Dede Korkut mirasını yaşatan yerlerden biri olduğunu ortaya koymuştur. Korkut'un 2019 yılında yazılmış "Elâzığ Yöresi Ağızlarının İsim Söz Varlığının Tematik Açından İncelenmesi (Ses, Yapı, Köken)" adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde daha önce derlenmiş metinlerden yapılan tarama sonucu isimleri tematik olarak sınıflandırılmış daha sonra ses olayları, sözcük oluşturma yolları ve köken bakımından incelenmiştir. Alkaya ve Doğan'ın, *Kovancılar Ağzı*

yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanan 2019'da *V. Uluslararası Türk Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*'nde sunulan "Elâzığ İli Kovancılar Göçmen Ağzının Şekil Bilgisi Bakımından Yerlileşmesi" adlı bildirisi ve 2023'te Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayımlanan "Elâzığ İli Kovancılar Göçmen Ağzının Ses Özellikleri" adlı makalesi Elâzığ ili Kovancılar ilçesi ile ilgili yapılan çalışmalara örnek verilebilir. Konuyla ilgili Özek ve Çanak'ın *Palu Merkez Ağzı* yüksek lisans tezinden hareketle 2020 yılında *Diyalektolog-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'nde yayımlanan "Palu Merkez Ağzı Üzerine Bazı Fonetik Notlar" adlı makalesi de bulunmaktadır. Bu çalışmalara ek olarak Elâzığ-Harpur ile ilgili Alkaya'nın *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanan "Bahaeddin Ögel'in 'Harpur Ağzı Fonetik ve Morfoloji' Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesi, Sunguroğlu'nun yazdığı *Harpur Yollarında*, Memişoğlu'nun yazdığı *Harpur Ahengi ve Harpur Halk Bilgileri* eserleri, Güler'in yazmış olduğu *Harpur Ağzı*, Kısaparmak'ın *Dil ve Folklor Açısından Harpur Ağzı*, Topal'ın *Elâzığca ve Tunç'un Konuşan Harpur* eserleri¹ verilebilir.

Araştırmada Kullanılan Yöntem ve Materyal

Çalışmalar incelendiğinde Elâzığ ili ağızları üzerinde soru ile ilgili herhangi bir müstakil çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışma ile literatürdeki bu boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

Elâzığ ili ağızları, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde oldukça ayrıntılı ve doyurucu çalışmaların yapıldığı bir ağız bölgesidir. Bu nedenle çalışma hazırlanırken yeniden metin derlemesi yapılmamış; yayımlanmış çalışmalardaki derlenmiş metinlerden yararlanılmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler, Elâzığ ağzı ile ilgili yapılmış olan Caferoğlu'nun 1945 yılında yayımlanan *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elâzığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri Ağızları)*; Gülensoy ve Buran'ın 1994 yılında yayımlanan *Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1* ve yine Buran'ın 1997 tarihli *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları* adlı eserleri ile Kaymaz'ın 1996 tarihli *Sivrice Yöresi Ağızları* Şaştım'ın 2003 tarihli *Arıcak (Elâzığ) ve Yöresi Ağzı*, Doğan'ın 2018 tarihli *Kovancılar Ağzı* ve Çanak'ın 2019 tarihli *Palu Merkez Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)* adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezleri içerisinde yer alan derleme metinlerinden elde edilmiştir.

¹ Harpur Ağzı (ktb.gov.tr) (Erişim tarihi:06.06.2023)

Eserlerdeki derlenmiş metinlerde yer alan tüm soru yapıları fişlenmiş ve çeşitli açılardan tasnif edilmiştir. Metinlerde geçen transkripsiyon işaretleri Türk Dil Kurumunun tavsiye ettiği transkripsiyon işaretleri ile değiştirilmiştir.

Taranan eserlerde toplam 94 yerleşim birimi ve 254 metin bulunmaktadır. Elâzığ ağızlarından derlenmiş bu metinler tarandığında 1911 cümlede soru işaretleyicisinin geçtiği tespit edilmiştir. Bu sayıya aynı cümle içerisinde geçen farklı soru yapıları da dâhil edilmiştir.

Bildiri sınırlarını aşacağı için, tespit edilen her soru yapısı çalışmada 10 cümle ile örneklendirilmiştir. Verilen örneklerin geçtiği yerler, parantez içerisinde “*İlçe/Köy-mahalle, Taranan Eser Kısaltması, Sayfa Numarası/Metin Numarası/Satır Numarası*” şeklinde verilmiştir: Örneğin: (Kovancılar, KA, 102/1/13)

Bu örnekler terminolojik ve tipolojik olarak sınıflandırılmıştır.

Elâzığ ağızlarında soru formlarının dağılımı ve yaygınlığı da hazırlanan grafiklerle ortaya konmuştur.

Soru

Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümle, soru cümlesidir. Soru, bildirme kavramının karşıtı bir kavramdır. Varlık bildirmelerinin (isim cümlesi), olayların (fiil cümlesi) ve olay bildirmelerinin (birleşik çekim) öbür ucunda, varlık ve olayların soru çekimleri durmaktadır. Bildirme kavramında ve dolayısıyla ana yardımcı fiilde olduğu gibi, soru kavramı karşısında da varlık ve olay aynı değerdedir. Başka bir ifadeyle, soru, bir bildirme, bir yargı, kısacası bir cümledir ve bildirmenin öbür ucudur. Bu yüzden, dilin bütün sözlük ve söz dizimi birimleri hem bildirilebilir hem de sorulabilir (Karaağaç, 2011, s. 251).

Soru eki $\pm\{mI\}$ ile soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları ve soru edatları bir cümleye soru anlamı kazandıran unsurlardır. Konuşma dilinde vurgu yoluyla da soru cümlesi yapılmaktadır (Karahan, 2019, s. 107).

Soru Ulamının Tasnifi

Farklı araştırmacılar tarafından tasnif edilen bu ulam, Göksel ve Kerslake (2005, s. 289-309) tarafından, *yapısal açıdan evet / hayır sorusu, soru sözcüklü soru* ve *yansımalı soru* olmak üzere üç grupta değerlendirilir. Uzun (1988, s. 15-31) soru cümleleri üzerine yaptığı sınıflandırma denemesinde, bu üç soru türüne “Ezgi Sorusu”nu da ekler. (Oturakçı, 2012, s. 11).

Alan yazınında birçok yazar tarafından çalışılan Türkçe soru cümleleri, yapısal özelliklerine göre daha önce Uzun (2006) ve Kornfilt (1997) tarafından sınıflandırılmıştır. Uzun (2006), soru cümlelerini *evet/hayır*

soruları, ne soruları ve ezgi soruları olmak üzere üç ana gruba bölmüş; her tür grubun ayrıca yansımali soru türü oluşturduğundan söz etmiştir. Kornfilt (1997) ise ezgi sorularından hiç söz etmemiş; ancak, seçenekli soru cümleleri ve yansımali soru cümlelerini ayrı başlıklar altında incelemiştir (Özgen, 2010, s. 54). Özgen bu sınıflamalara karşı “Türkçe Soru Tümcesi Türleri ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Materyallerindeki Yeri” adlı çalışmasında Türkçe soru cümleleri; *evet/hayır soruları, seçenekli sorular, ne soruları, ezgi soruları ve yansımali sorular* olmak üzere beş ana grup olarak sınıflandırılmıştır.

Üstünova (2004) *Zeynep Kokmaz Armağanı*’nda yayımlanan “Soru ve Cevap Cümlelerinin Çözümü” adlı makalesinde soru cümlelerini *cevap isteyen soru cümleleri ve cevap istemeyen soru cümleleri* şeklinde ikiye ayırarak incelemiştir.

Uysal (2020, s. 187) soru ulamını Miller’in *E/H Soruları, açıklamalı sorular ve onay soruları* olmak üzere üç gruba ayırdığını aktarmaktadır. Yine Uysal (2020, s. 187) Baytok’un bu konuda en geniş tasnif yapan isim olduğunu belirterek Baytok’a ait tasnifi şu şekilde aktarır: “Oluşturulma şekilleri farklı olmakla birlikte, dünya dillerinde işlevleri bakımından aynı olan *E/H soruları (Y/N questions), nk- soruları (wh- questions), seçmeli sorular (alternative questions), onay soruları (tag questions) yansımali sorular (echo questions), retorik sorular (rhetorical questions), bildirme soruları (declarative questions)* gibi soru türleri tespit edilmiştir.”

Oytun Altun (2019, s. XLV-XLVI) ise soru cümlelerini *yapı bakımından, anlam bakımından soru cümleleri ve soru cümlesinin yan unsurları* olmak üzere üç başlıkta toplamıştır.

Boz’un editörlüğünü yaptığı *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar* (2020) adlı kitapta Uysal tarafından kaleme alınan “Soru” (s. 183-212) başlıklı bölümde soru ulamı *E/H Soruları, İçerik Soruları, Ezgi Soruları ve Retorik Sorular* şeklinde dört başlık altında sınıflandırılmıştır.

Soru Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkçede soru konusu, birkaç monografi, birkaç makale dışında genellikle gramer kitaplarının ilgili bölümlerinde parça parça yer almaktadır. Fiil çekimi, isim çekimi, soru zamirleri, soru zarfları ve soru sıfatları ile en son cümle bilgisi bölümünde soru cümlesi başlığı altında sorular hakkında bilgi verilmektedir (Oytun Altun, 2009, s. XLV). Son zamanlarda ise dil bilimsel yöntemlerle hazırlanmış kitaplarda makale ve tezlerde konu müstakil ve ayrıntılı olarak ele alınmaya başlanmıştır (Uysal, 2020, s. 187).

Soru ile ilgili olarak tespit edilen ilk çalışmalardan birisi Nar’ın 1995 yılında hazırladığı *Soru Ekiyle Kurulmuş Soru Cümlelerinin Anlam Bilimsel*

Yönden İncelenmesi adlı yüksek lisans tezidir. Bu tezde farklı tiyatro eserlerinden ve gazetelerden derlenen soru cümlelerinin anlamları incelenmiştir. Karatay'ın (2003) *Kıyasü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri*, Çetin'in (2008) *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*, Helvacı'nın (2013) *Eski Anadolu Türkçesinde Soru Cümlelerinin Edim Bilimsel İşlevleri*, Tapar'ın (2023) *Tarihî Türk Şivelerinde Soru Eki* ve Keçeli'nin (2009) *Rhetorical Yes/No Questions in Turkish, (Türkçe'de Evet/Hayırlı Retorik Sorular)* adlı yüksek lisans tezleri hem tarihî hem de günümüz Türkiye Türkçesindeki soru şekillerinin çeşitli açılardan incelendiği tez çalışmaları arasındadır. Bunlar dışında Oytun Altun, 2009 yılında yazdığı *Türkiye Türkçesinde Soru* başlıklı doktora tezinde Türkçedeki soru cümlelerinin yapı ve anlam bakımından incelemesini yapmıştır.

Türk yazı dillerindeki soru şekilleri de araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bunlar arasında Abudusalamu (2017), Bilveren (2009), Nooraldeen (2019) ve Kaya'nın (2019) çalışmaları sayılabilir.

Soru çeşitlerinin bir bütün olarak ele alındığı çalışmalarının yanında tür, eser, dönem veya bölge olarak ele alındığı daha dar kapsamlı çalışmalar da mevcuttur: Acarlar'ın (1970) “Türk Dili'nde Yayımlanan mI Ekinin Türklü Kullanımları”; Yaman'ın (1995) “Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde ‘mi’ Soru Ekinin Kullanılışı”; Balcı ve Karatay'ın (2005) “İşlevleri Bakımından Kıyasü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri”; Tarcan'ın (2007), “Voltaire'in Candide Adlı Eserinde Soru Cümlelerinin İşlevsel Özellikleri Üzerine”; Çetin'in (2007) “Kutadgu Bilig'de Ne Soru Sözcüğü ve Kullanımları”; Kaymaz'ın (2007) “Türkçede Soru Yapma Şekilleri ve Anlam Özellikleri”; Sarı'nın (2007) “Nehcü'l-Feradis'te Soru Eki -mI'nın Yeri ve Kullanımı”; Torun'un (2012) “Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağzlarında ‘Kaçan’ Soru Sözcüğü”; Güneş'in (2012) “Kars İli Ağzlarında ‘Nasıl’ Soru Zarfı ve Ölçünlü Dilden Ayrılan Örnekleri Üzerine”; Serindağ'ın (2013) “Kalıplaşmış Retorik Soruların Anlamı Üzerine”; Baran'ın (2017) “Soru İşlevi Gören ‘mı’ Üzerine”; Tokat'ın (2018) “Türkçenin Tarihî Dönemlerine Ait Yazılı Kaynaklarda Ezgi ile Soru: Tezkire-i Şeyh Safi Örneği”; Kayasandık'ın (2018) “Tuhfet'ül-İhvân'da Soru Eki/Edatı mI”; Bulak'ın (2019) “Türkçede ‘-mI/-mU’ Soru Unsuru”; İlker'in (2019) “Manisa Yerli ve Göçmen Ağzında Soru Ekinin Yeri” ve Günay'ın (2020) “Türk Dilinde Retorik Soru” adlı çalışmaları bu türden çalışmalardır.

Elâzığ İli Ağzlarında Soru

Elâzığ ili ağzlarından derlenmiş metinler tarandığında soru işaretleyicilerinin geçtiği 1911 cümle tespit edilmiştir. Bu cümlelerde geçen soru yapıları;

1. *İçerik Soruları,*
2. *Evet / Hayır Soruları,*
3. *Yansıma / Aktarma Soruları,*
4. *Vurgu / Ezgi / Ton Soruları,*
5. *Retorik Sorular,*
6. *Gömülü Sorular,*
7. *Soru İşaretleyicilerin Soru Bildirmediği Durumlar*

olmak üzere yedi başlık altında incelenmiştir.

1. İçerik Soruları

Bu tür sorular, kısa cevaplanamayan, olumlu veya olumsuz bir açıklama veya yorum gerektiren sorulardır. İngilizcede «*Interrogative word*» veya «*Wh-Phrases*» adları verilen bu tip sorular, Türkçede «Ne soruları» olarak da adlandırılmaktadır (Uysal, 2020). Bu tür soruları Göksel ve Kerslake (2005), *Wh-Phrases* başlığı altında kim ‘who’ ne ‘what’ hangi ‘which’ nere ‘where’ hani ‘where’ (informal) ne zaman ‘when’ kaç ‘how many’, ‘what time’, ne kadar ‘how much’, nasıl ‘how’, niye ‘why’, neden ‘why’ niçin ‘why’ başlıklarını örneklendirerek vermiştir. Oytun Altun (2009:5), *kim ne *ka* soruları başlığı altında soru zamirleri soru sıfatları ve soru zarfları olarak ele almıştır.

Elâzığ ağızlarında kullanılan soru yapılarının çoğu içerik sorularıdır. Elâzığ ağızlarında bu kapsama giren toplam 1050 örnek cümle tespit edilmiştir. Bu çalışmada içerik soruları; 1. *Sözcük birimlerle kurulan içerik soruları*, 2. *Yardımcı içerik soruları*, 3. *Eksilteli içerik soruları*, 4. “*Sor-*” fiilli *içerik soruları*, 5. *Sıralı soru cümleleri şeklinde kurulan içerik soruları* olmak üzere beş alt başlık hâlinde incelenmiştir.

1.1. Sözcük Birimlerle Kurulan İçerik Soruları

1.1.1. Soru Zamirleri ile Kurulan İçerik Soruları

Soru zamirleri canlı ve cansız varlıkları soru yoluyla karşılar. Soru zamirlerinin birkaçı asıl soru zamirleridir: *kim*, *ne* ve *nere* gibi. Öteki birkaçı da başka kelime sınıfından alınan sözlerin iyelik eki ilavesiyle zamire dönüştürülmüş türleridir: *hangisi*, *kaçı* gibi (Korkmaz, 2019:419).

Nesneleri, kişileri soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklindeki karşılıkları olan, onları soru hâlinde ifade eden, onları sormak için kullanılan zamirlerdir: *kim*, *kimin*, *kime*, *ne*, *neyi*, *nere*, *nereye*, *nerede*, *kaçı*, *kaçıncısı*, *kaçtan*, *hangisi*, *hangisinin* vb. (Vural ve Böler, 2011:217).

Tablo 1: Soru Zamirlerinin Çeşitleri²

	Soru Zamirlerinin Çeşitleri		
	Zamir	Kullanım Alanı	Zamirden Gelişmiş Şekiller
1.Asıl Soru Zamirleri	Kim	İnsanlar için	Kim, kimin, kimler, kimi, kimde, kimden, kimle, kimler vb.
	Ne	İnsan dışındaki varlıklar için	Ne, neyin, nen, nesi, neyi, nede, neden, neyle, neler vb.
	Nere	Yer isimleri için	Nere, nereye, nereden, nereler vb.
2.Soru Zamiri Olarak Kullanılan Diğer Şekiller	Kaç	Sayılar için	Kaç, kaç, kaçın, kaç, kaçta, kaçlı, kaçıncısı vb.
	Hangisi	İki kişi ya da şey arasındaki belirsizliği gidermek için	Hangisi, hangisine, hangisinin, hangisinde,
	Hani	Yer isimleri için	Hani

Elâzığ ili ağızlarında soru zamirleri ile kurulan içerik sorularının kullanıldığı 597 örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerle bakıldığında soru zamirlerinin Elâzığ ili ağızlarının ana soru işaretleyicisi olduğu söylenilebilir:

- ❖ sultan **kim**? (Avcılı, EYAD, 107/17/36)
- ❖ **hangisi** salıh oldu? (Arıcak/Merkez, EAA, 139/VI/348)
- ❖ bu begler **napti**? (Arıcak/Merkez, EAA, 131/VI/97)
- ❖ ula **nerde** pare? (Arıcak/Erbağ Köyü, EAA, 92/III/119)
- ❖ **nepacaz** şimdi? (Kovancılar, KA, 106/1/113)
- ❖ bilal bey **ne** tuttu? (Kovancılar, KA, 113/4/5)
- ❖ sen kardaşım **ne** yaptın? (Palu/Merkez, PMA, 183/11/32)
- ❖ paki **nâ** yapacâz. (Keban/Merkez, KBAYA, 90/V/64)
- ❖ sen **ne** gördün? (Sivrice/Dedeyolu (Yukarı Hıh) Köyü, SYA, 126/XII/39)

² Ay, Ö. (2015). *Türkiye Türkçesi ağızlarında zamirler*, Ankara: Gazi. s. 695

❖ **ne** yapalım? (Sivrice/Çatakkaya (Samaktu), SYA, 161/XXX/26)

1.1.2. Soru Sıfatları ile Kurulan İçerik Soruları

Soru sıfatları isimleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Türkiye Türkçesindeki bütün soru kelimeleri bir isimle birlikte kullanılarak ismi belirtebilirler. Bunlar *kaç, kaçar, kaçınıcı, hangi, ne, nasıl, neredeki* gibi kelimeler olabilir: *kaç lira, kaç yıl, kaçar tane, kaçar gün, hangi adam, hangi saat, ne yandan, ne gün, ne zaman, nasıl bir insan, nasıl adam neredeki ev, neredeki kadın* vb. (Vural & Böler, 2011, s. 207). Elâzığ ili ağızlarında soru sıfatlarının 29 kullanımı tespit edilmiştir.

❖ “e birbirimize **ne** hedíye vërecevük dëyi gız... (Akçakiraz (Perçenç), EYAD, 40/2/29)

❖ söla oğlum **ne** rüya gördün? (Bahçeli, EYAD, 201/55/4)

❖ **nūyanı** gëtti? (Keban/Sağdıçlar Köyü, KBAYA, 102/XII/28)

❖ dëdım **ne tarafa** gëtti? (Keban/Sağdıçlar Köyü, KBAYA, 102/XII/60)

❖ **ne** iş yaptın bugün? (Kovancılar, KA, 135/7/205)

❖ ben seninle evlenmek istiyorum, sen bana **ne** cevap veriyorsun? (Kovancılar, KA, 154/14/7)

❖ sen bunun başına **ne** iş getürdün? (Palu/Merkez, PMA, 210/18/101)

❖ sen **ne** iş yapardıñ san’atıñ nëydi. (Geben/Saracılı Köyü, GDİAT, 96/62-63)

❖ ondan sonra sordu çoluk çocuk var mı dëdi. **kaç** senelik evlisin? (Kovancılar, KA, 137/8/25)

❖ ëëe **kaç** gıram gelir? (Kovancılar, KA, 169/18/47)

1.1.3. Soru Zarfları ile Kurulan İçerik Soruları

Soru zarfları, fiilleri, fiilimsileri, sıfatları ve başka zarfları soru yoluyla belirleyen kelimelerdir: *nasıl, ne biçim, ne denli, neden, niçin, nice, ne kadar, ne, neden* gibi (Vural & Böler, 2011, s. 223). Elâzığ ili ağızlarında zarfların soru işaretleyicisi olarak kullanıldığı 330 örnek tespit edilmiştir.

❖ **ë** **nasıl** yapacañsın? (Aşağıçakmak, EYAD, 199/54/133)

❖ **nasıl** getiracam bu atı? (Bahçeli, EYAD, 202/55/42)

❖ bañan diyilerki saşın sağğalın **ne zaman** kesecañsın. (Aydıncık (Har), EYAD, 64/9/49)

❖ sen oraya **neye** çıñmışsın (Avcılı, EYAD, 107/17/36)

- ❖ yomyen **ne keder**? (Arıcak/Erbağı Köyü, EAA, 89/III/37)
- ❖ peki sen burdan paluya gidiş gelişte karpuzu **nasıl** çaldın? (Kovancılar, KA, 128/7/39)
- ❖ hayırdır, **neye** geldin? (Kovancılar, KA, 162/16/130)
- ❖ **niya** oriya çıhtım? (Baskil/Çoganlı Köyü, KBAYA, 143/XXXVII/7)
- ❖ e baba **neye** geldin? dedi. (Hankendi, EYAD, 131/26/101)
- ❖ dedi **niye** vurdun bunu? (Sivrice/Kürk, SYA, 182/XXXIV/185)

1.2. Yardımcı İçerik Soruları

Soru işaretleyicisinin başka unsurlarla pekiştirildiği soru formudur. Bu tür cümlelerde soru işaretleyicisinin yanında cümledeki soruyu pekiştiren başka yardımcı sözcükler kullanılır. Bu sözcükler genellikle $\pm\{mI\}$ eki ile birleşerek kullanılır. Soruya şüphe, kuşku, merak, kararsızlık, tahmin gibi anlamlar katar.

Türkçede soru cümlelerinde genellikle asli soru işaretleyicisi kullanılmakla birlikte bazı durumlarda tümcede doğrudan soru işaretlemeyen, ancak soru cümlelerindeki soru işaretleyicilerine yardımcı olan (şüphe, merak, kararsızlık, tahmin, ima gibi) ikincil soru sözcükleri de vardır. Bu sözcükler cümlede asıl soru sözcüklerine yardımcı olarak kullanılmaktadır. Bu yardımcı soru sözcükleri zamanla tek başlarına da cümleye soru anlamı katabilir (Uysal, 2020, s.194).

Banguoğlu, “Soruşturma Ünlemleri” başlığı altında *ha?*, *hi?*, *ya?* *he?*, *eh?* vb. ünlemlerini sayar (2015, s. 398). Karaağaç bu şekilleri soru edatları başlığı altında vererek şu tanımları yapar: “*Ya bir söze soru ifadesi kazandıran ya da sözdeki soru ifadesini kuvvetlendirmeye yarayan edatlardır. Sayılar pek fazla olmayan bu edatlar, farklı yerlerde kullanılırlar: Acaba. acep edaları, soru ifadesini kuvvetlendirmeye, hani edatı, söze soru ifadesi kazandırmaya; hangi, kaç, ne, neden, nerede, nereden, nereye, niçin, niye edatları ise, eylemlerin soru şekillerini elde etmeye yarar. Bunları kullanılış şekilleri de farklıdır: acaba, acep, hani edatları, kuvvetlendirme edatı; hangi, kaç, nasıl, ne, neredeki, nice edatları soru sıfatı; nasıl, ne, neden, nereden, nereye, niçin, niye edatlarıysa soru zarfı olarak kullanılır.*” (Karaağaç, 2011, s. 60)

Elâzığ ili ağızlarında yardımcı içerik sorularının kullanıldığı 32 örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerde “*acaba / acab / ecaba / ecâba / ecebe / acabe / âcaba / acava / acap, baħalım, bële / beİe / bële, belki, hani*” yardımcı soru sözcükleri tespit edilmiştir.

acaba/acab/ecaba/ecába/ecebe/acabe/âcaba/acava/acap

Cümlede tek başına soru işaretleyicisi değildir, genellikle $\pm\{mI\}$ eki ile birleşerek (mi acaba) veya diğer soru sözcükleri ile kullanılır. Soruya şüphe, kuşku, merak, kararsızlık, tahmin gibi anlamlar katar (Uysal, 2015: 194).

Acaba yardımcı içerikli sorunun $\pm\{mI\}$ eki ile birleşerek oluşturduğu 11 örnek tespit edilmiştir. ne soru zamiri ile 4; kim soru zamiri ile 1; kaç soru zamiri ile 1; ne soru sıfatı ile 1; ne soru zarfı ile 4 tane örnek tespit edilmiştir.

❖ arhadaşın birisi diyi ki **ecába** pehlül dāneye gêtsek bunun cevabını bize **vermez mi** (Beşik, EYAD, 109/18/10)

❖ **acaba** bu bizim dilimizi **bilmaz mı** ki (Sütlüce, EYAD, 137/27/118)

❖ ē! ne yapıp? diyi **acaba** bana bi dubara **mı** yapacah. vannı mamud, vannı mamud? ses yoḥ. (Sağdıçlar (Hamzikan), EYAD, 210/60/33)

❖ **ecaba** bunu ciddiyeti var **mı**? (Aydıncık (Har), EYAD, 66/9/119)

❖ **ecaba** bu da doğru **mudur**? (Aydıncık (Har), EYAD, 66/9/126)

❖ yav sen niya, sen bu adamı iftira için kaç aydır içarda tutmuşssun, zindana atmışsın, **acava dorgi mi acava** yalın **mi**? (Şefkat, EYAD, 178/44/37)

❖ **acava** suçlu olan pēşi öğunda **mı** yırtılır, yırtılacah, **yoḥsa** arhasında **mı**? (Şefkat, EYAD, 178/44/38)

❖ artuḥ kabdan kabe akterme edërem ki **acabe** içinde topraḥ **var mı**, **yoḥ mı**? (Palu/Merkez, PMA, 297/37/52)

❖ **acab** bu evda gız **var mı yoḥmu**! şundiki gibi degil. (Keban/Aşağıçakmak köyü, KBAYA, 113/XVII/22)

❖ **âcaba** ben bu gemiḡı savursam buna bunu vuramam **mı**? (Baskil/Bilaluşağı köyü, KBAYA, 152/XLII/24)

❖ gızda dēyi **acaba** hakiki can gelecek **mi**? (Sivrice/Çatakkaya (Samaktu), SYA, 163/XXX/80)

❖ acap nōldu ki bēle oldu. **acap nederler** bu idrara (Sugözü, EYAD, 88/12/92)

❖ fakaT **acaba** bu köpeKın, suçı **nedür**? (Yolüstü (Havik), EYAD, 151/35/6)

❖ sileḡ sávaş sileḡi unun uçún **ecebe** bu **kimin**? (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 113/IV/432)

❖ **ne** oldi one **acaba**, alti aydır niye kaħmemeř, ölmüş, kalmış? (Kovancılar, KA, 201/25/27)

❖ hala hala dedım, bu **nedir acaba**? (Kovancılar, KA, 155/15/20)

❖ niye acaba onnar yollasın bidoni **kı** vuralar **acaba** ğaĉa vëriler pëndirin ĉilosunı ĉoħ bahalı deyiler. (Sivrice/ Kayapınar, SYA, 135/XVIII/9)

❖ dër ki bu suyu bële ya gendisi **nası ecaba** dër, o ğızı isder, obiri de vezirin oğlu geĉerken suyu töker (Arındık, EYAD, 102/16/9)

❖ bunların suyu bële ya gendisi **nasıl ecaba** dërler (Arındık, EYAD, 102/16/5)

❖ zalım hüsen saş saĝgal biraħdı **ecaba** muradı **në-zaman** alacaħTı. (Aydıncık (Har), EYAD, 63/9/24)

❖ **niye acaba** onnar yollasın bidoni **kı** vuralar acaba ğaĉa vëriler pëndirin ĉilosunı ĉoħ bahalı deyiler. (Sivrice/ Kayapınar, SYA, 135/XVIII/9)

❖ allah allah diye teaaccüp étTi bu **ne** haldır, **ecep** bu **nasıl** insandır dëdi, ğaħdı oturdu. (Geben/Saracılı köyü, GDİAT, 96/75-76)

baħalım

Uysal (2015: 196), bu soru işaretleyicisinin tahmin ifade ettiğini ve cümleye “Bekleyip görelim ne olacağını.”, “Ben de merak ediyorum.” gibi anlamlar kattığını belirtir.

Güncel Türkçe Sözlük’te bu soru işaretleyicisi “ *içinde yer aldığı cümlelerin güvensizlik, kuşku, merak, uyarma vb. anlamlarını pekiştiren bir söz*” olarak tanımlanmaktadır.³

Bakalım işaretleyicisi 1 örnekte soru zamiri ile birlikte kullanılmıştır:

❖ hëyirlisi amma **baħalım** bu **nedir**? (Geben/Saracılı köyü, GDİAT, 95/44)

bële / bele / böle

Güncel Türkçe Sözlük’te bu soru işaretleyicisi için “*İçinde ‘ne, nasıl’ vb. sorular bulunan cümlelerin sonuna geldiğinde o cümlede anlatılan şeyin hoş karşılanmadığını veya ona şaşıldığını anlatan bir söz*”⁴ olarak tanımlanmaktadır.

bële/bele/böle sözcüğünün yardımcı içerikli *ne* soru zarfı ile birleşerek kullanıldığı 7 örnek tespit edilmiştir:

³ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 5.06.2023).

⁴ <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 5.06.2023).

- ❖ egili dêyi sen **niye bële** olmuşsun? (Avcılı, EYAD, 107/17/43)
- ❖ ehmed dêmiş ki ğarı sahan noldu bili sapsağlam bi ğızdın sen **niye bele** hasTe oldun. (Kuyulu, EYAD, 52/5/7-8)
- ❖ sen **niye bëlesin** (Kuyulu, EYAD, 53/5/52)
- ❖ adlarını bimem ama bizi uş ğışı bekli. Bunlar **niye bele** olmuş (Aydıncık (Har), EYAD, 67/9/162)
- ❖ ana **nëye** böğün **bële** neşelisin? (Yeniçubuk (Hal), EYAD, 142/30/15)
- ❖ yav siz **niye böle** konuşërsin. (Umutkaya, EYAD, 217/62/74)
- ❖ dağlara çığdım ki dağlar sëzgündür/ naz ğötürmez gara bağrım ezğündür/ **niye bële** melül mehsün ğezersin/ saş bir yana pıroların ezğündür (Kesirik köyü, GDİAT, 86/64-67)

belki

Belki sözcüğünün yardımcı içerikli soru olarak kullanıldığı 1 örnek tespit edilmiştir:

- ❖ polen **belki** bilirsin. (Kovancılar, KA, 205/26/14)

hani

Hani sözcüğünün yardımcı içerikli soru olarak kullanıldığı 1 örnek tespit edilmiştir:

- ❖ kıza der: “**hani** son söz vërmışTin, benimle evlendinse sozün tu!” der (Durmuşlar, EYAD, 218/63/30)

1.3. Eksiltili İçerik Soruları

Türkçede bazı durumlarda bağlama gönderme yapılarak veya kısaltma yapılarak soru ifade edilebilir (Uysal, 2020: 203). Elâzığ ili ağızlarında eksiltili içerik soruları kapsamına giren 2 örnek tespit edilmiştir.

- ❖ ya **nasıl**? (Keban, EYAD, 195/53/13)
- ❖ sen **ne** diya? (Sütlüce, EYAD, 135/27/54)

1.4. “Sor-” Fiilli İçerik Soruları

Dil biliminde soru, *doğrudan soru (direct question)* ve *dolaylı soru (indirect question)* olarak ikiye ayrılır. Üçüncü bir şahsın sorusunu karşısındakine aktarırken dolaylı soru yöneltir (Ali senin ne zaman geldiğini sordu). Bunun için de genellikle cümlede ikinci bir soru işaretleyicisi olarak “sor-” fiili yer alır (Uysal, 2020:194). Elâzığ ili ağızlarında “sor-” fiilli içerik soruları kapsamına giren 18 örnek tespit edilmiştir:

❖ *sāde ne görürseñ babamnan **sor**, dēdi.* (Geben/Saracih köyü, GDİAT, 99/172)

❖ *aḥşam olunca sevgülüsü geldi ona **sordu**: sevgülüm bunun çâresi nedir ki günüzleri de bana görünesiñ.* (Geben/Saracih köyü, GDİAT, 103/320)

❖ *evet daha soracaḡsanız **sorun**.* (Kovancılar, KA, 109/2/24)

❖ *ééé çıktı önüme, izin kaḡdı **sordular**.* (Kovancılar, KA, 134/7/199)

❖ *sonra geldım, **sordum**.* (Kovancılar, KA, 146/11/17)

❖ *ben **sordım** o iḡtiyarden.* (Kovancılar, KA, 149/12/49)

❖ *bir gün sonra işte tekrar gidıp **sorêrler**.* (Kovancılar, KA, 222/33/18)

❖ *köyli devden **sorêr**. dēr, o nedir?* (Kovancılar, KA, 231/37/25)

❖ *ella ondan ḡırḡ sene netTigini **sormêr**.* (Beşik, EYAD, 110/18/40)

❖ *ordan bizi **sormuş**.* (Hankendi, EYAD, 131/26/85)

1.5. Sıralı Soru Cümleleri Şeklinde Kurulan İçerik Soruları

Karaaḡaç, bu tür soruları “ikili soru (double question)” olarak vermiş ve “Deḡişik hâllerde iki soru zamiri ile sorulan sorudur: Kim kimi görüyor.” şeklinde tanımlamıştır (2011: 252). Elâzığ ili aḡızlarında sıralı soru cümleleri şeklinde kurulan ve içerik soruları kapsamına giren 36 örnek tespit edilmiştir:

❖ bezirgan dēyi “senin bu aşık ḡarib’in **nêrê** gitmiş, **nêrdedür**, **nedür**” dēyi (Akçakiraz (Perçenç), EYAD, 40/2/42)

❖ davar çobanı da **ecaba** süsüz **mu ecaba acmı**, **ecaba** daḡda nası yatı, evi var **mı**, **yoḡ mu ecaba**, nası yaşı kövde. (Aydıncık (Har), EYAD, 65/9/84-85)

❖ ona dēyi oḡlum siz **nerden** geldiz. padişahızın adı **ne**, **ḡaç** oḡlu var. adları **ne**. evleri **nası**. onlar da adlarını tek tek söli. (Bahçekapı (Şintil), EYAD, 91/14/86-87)

❖ sen **kimsin** **necisin** sen **nasıl** buraya geldin? (Sütlüce, EYAD, 135/27/43)

❖ **kimsiz**, **kimin** **nesisiz**? (Kovancılar, KA, 215/29/67)

❖ adam dēr, sen **kimsin**, **kimin** **nesisin**, bureye **niye** gelmişsin, **ne** yapêrsın? (Kovancılar, KA, 149/12/33)

❖ bunun manasi **nedir**, **niye** bana bēle söylêrsın? (Kovancılar, KA, 148/12/8)

❖ insanoḡli sen **kimsin**, **neyin** **nesisin**, **nêrden** gelêrsın, **nêreye** gidêrsın? (Kovancılar, KA, 161/16/114)

❖ bu kadının kocasi, çocuḡların babasi dēr, bu **nedir**, **neyin** **nesidir**? (Kovancılar, KA, 163/17/11)

- ❖ dur hele bu **kimdir**, **neyin nesidir**, bunler ne yapêr? (Kovancılar, KA, 201/25/47)

2. Evet/Hayır Soruları

Göksel ve Kerslake (2015: 251), evet/hayır sorularını bir cümlelerin veya cümlelerin arkasına veya bir cümle içinde bazı ifadelerle $\pm\{mI\}$ eklenerek oluşturulduğundan bahseder ve e/h sorularını doğrudan (direct yes/no questions) ve eklenti (tag questions) olarak ikiye ayırır.

Üstünoğlu (2004: 426), soru cümlelerini cevabı bilinen soru cümleleri ve cevabı bilinmeyen soru cümleleri olmak üzere ikiye ayırır. Evet/hayır sorularını cevap isteyen soru cümlelerinin alt başlığında cevabı bilinen soru cümleleri olarak vermiştir. Bu tür soruların yüklemle ilgili olduğunu ve bu sorulara cevap olarak üç seçenek bulunduğunu belirtmiştir. Bunlar evet, hayır, bilmem cevaplarıdır.

Karahan, bu soru türünü “*Soru eki bazen öğelerin sonunda değil içinde de yer alabilmekte ve o ögenin parçalarından birinin sorusunu hazırlamaktadır. $+\{mI\}$ eki ile yapılan soru cümlelerinde cevap, genellikle ‘evet’ veya ‘hayır’dır. Cevap, sorulan öğeye bağlı olarak da verilebilir. Mesela ‘kitabı okudun mu?’ cümlesinin cevabı ‘evet / hayır’ olabileceği gibi ‘okudum / okumadım’ da olabilir.*” (2019: 108) şeklinde açıklar ve örneklendirir.

Bu sorularda soru soran karşısındakine herhangi bir yönlendirmede bulunmaz. Muhatap böyle sorulara hem evet veya hayır şeklinde cevap verebilir.

Çalışmada Elâzığ ili ağızlarından derlenen metinler incelendiğinde E/H soruları; $\pm\{mI\}$ ’lı E/H soruları, Seçenekli E/H soruları ve Yönlendirilmiş / onaylı E/H soruları olmak üzere 3 başlıkta sınıflandırılabilir.

Elâzığ ili ağızlarından derlenen metinler incelendiğinde 370 E/H sorusu tespit edilmiştir. Tespit edilen bu E/H sorularından 278’i “ $\pm\{mI\}$ ’lı E/H soruları, 69’u “seçenekli E/H soruları, 23’ü yönlendirilmiş / onaylı E/H soruları’dır.

2.1. $\pm\{mI\}$ ’lı Evet/Hayır Soruları

$\pm\{mI\}$ soru işaretleyicisi E/H sorusu olabilir. Cümle içinde belirli bir yeri yoktur, hangi öge ile ilgili soru sorulacaksa o ögenin hemen sonuna gelir. Yüklem hariç diğer öğelerin tamamında yüklemden önce gelir (Uysal, 2020:205).

Elâzığ ili ağızlarında $\pm\{mI\}$ ’lı E/H soruları oldukça yaygındır. Fişlenen metinlerde 278 örnekte bu kapsama giren soru tipi tespit edilmiştir. Bu örneklerden 10 tanesi şunlardır:

- ❖ siz çalışır **mısız**? oğlum. (Arıcak/Erbağı köyü, EAA, 89/III/37)
- ❖ u kóye, u kóye gitTi **mi**? (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 104/IV/158)
- ❖ dâhá sóyleyam **mi**? (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 114/IV/449)
- ❖ ben göçecam u sazlıhler aresine misede var **mi**? (Arıcak/Bukardi köyü, EAA, 115/V/15)
- ❖ anlatebilerim **mi**? (Arıcak/Bukardi köyü, EAA, 126/V/322)
- ❖ yumurta çoğ yedin **mi** (Erbildi (Hacıselli), EYAD, 79/11/280)
- ❖ gız gaçi eve geli anası dèyi-ki su getürdün **mü**? (Bahçekapı (Şintil), EYAD, 92/14/101)
- ❖ ben size bişè sorsam **cevaplar-mısız** (Beşik, EYAD, 109/18/6)
- ❖ oğur yazar **var-mı**? (Cip, EYAD, 112/19/7)
- ❖ bu yazıyı **sen-mi** yazdın (Cip, EYAD, 112/19/13)

2.2. Seçenekli Evet/Hayır Soruları

Seçenekli sorularda muhataptan biri diğerine iki seçenek sunar. Araya $\pm\{mI\}$ eki veya “yoksa” bağlacı girebilir. Seçenekli sorularda *evet*, *hayır* cevaplarından birini vermek mümkün olmayabilir.

Uysal bu soru tipini “Nötr Sorular” alt başlığında “*Bu tür sorular muhataba genellikle birbirine zıt iki seçenek sunar. Çoğunlukla da araya bir ‘yoksa’ bağlacı girer. Bazı araştırmacılar bu tür soruları müstakil başlıkta ele almaktadır.*” şeklinde açıklar ve bu soru türünü Oytun Altun’un “Müstakil Seçenekli Soru (alternative, disjunctive)” başlığı altında ele aldığına değinir (Uysal, 2020:206).

Karaağaç, konuyu “Seçmeli Soru (alternative question)” alt başlığında ele almış ve “*Olabilecek iki cevaplardan birisini öneren sorudur: Bu siyah mı gri mi?; O, Ankara’da mı İstanbul’da mı?*” şeklinde tanımlayıp örneklemiştir.

Elâzığ ili ağızlarında 69 örnekte seçenekli E/H sorularının kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu soruların dağılımı şu şekildedir. $\pm\{mI\}$ soru işaretleyicisi ile 66; kim soru zamiri ile 1; ne soru zarfı ile 1; hangi soru sıfatı ile 1 örnekte tespit edilmiştir:

- ❖ *tabi bu on kilo yimiş **mi**, yimemiş **mi***? (Kovancılar, KA, 134/7/174)
- ❖ *suyle birlikte bi şey gitti aşağı, o neydi sizin suyunizde, odin **miydi**, çöp **miydi**, neydi?* (Kovancılar, KA, 160/16/90)

❖ birahtiler, gittiler. ama bilmérım, kendilerin **miydi**, deyil **miydi**? (Kovancılar, KA, 193/22/129)

❖ hapısını birda **mı** boşadam, **yohsam tek tek**? (Keban/Karkit (Büklümlü) köyü, KBAYA, 96/IX/16)

❖ **yağlı~mıdı, yağsız~mıdı**? (Baskil/Bilaluşağı köyü, KBAYA, 151/XLI/69)

❖ yav seni diri diri **mı** yiyam, **yohsa** ölduram **mı** yiyam (Keban/Karkit köyü, KBAYA, 93/VII/46-47)

❖ ne diyorsunuz, vèracáK **mı** vèrmiyaceK **mi**? (Keban/Sağdıçlar köyü, KBAYA, 97/X/15)

❖ hama üzün muddaT ğalmış **mı**, ğalmamış **mı**? (Baskil/Bilaluşağı köyü, KBAYA, 154/XLIII/52)

❖ hocam burdaki esárlar **hangi** imparatorluğa ayiT, **yağuT** da **kimın zamanında ğalmaz**? (Baskil/Bilaluşağı köyü, KBAYA, 154/XLIII/18)

❖ bu adamları **necidir neci değıl**. bizim melmeketımıza beduva edarlar belki iları gelen bir~adamlardır. (Aşağıçakmak, EYAD, 197/54/68)

2.3. Yönlendirilmiş / Onaylı Evet/Hayır Soruları

Eklentili soru, ekli soru da denir. Söylenen sözün, düşüncenin veya durumun onayı istendiğinde kurulan bu soru türü, “değıl” veya “öyle” sözcükleri üzerine -mI / -mU soru ekinin eklenmesiyle oluşturulur (Oturakçı, 2012, s.12).

Göksel ve Kerslake, “değıl mi? soru tipinin doğru olduğuna inanılan bir ifadenin konuşmacının doğrulamasını istediğı durumlarda kullanılırken, öyle mi? soru tipinin öne sürülen bir düşüncenin belirsizliğini belirgin kılmak amacıyla oluşturulduğunu belirtir (Göksel & Kerslake, 2005, s. 289)”.

Baytok’un, Keisanen (2006, s. 21)’den aktardığına göre onay sorularının çoğı cümle sonunda yüksek vurguya sahiptir (Baytok, 2013, s. 52).

Elâzığ ili ağızlarında 23 örnekte *yönlendirilmiş / onaylı* E/H sorularının kullanıldığı tespit edilmiştir.

❖ nene ğurban ben tezden çılmışım sen tanımazsın baban adı ehmeT seninki mehmeT evüz dört pencerele iki gapılı **dēl mi** (Bahçekapı (Şintil), EYAD, 91/14/91)

❖ ğamber şimdi hazreti alinin nağaresini eşiddin diye ğuvadleşdin **değıl~mi**? (Uzuntarla (Erzürük), EYAD, 125/24/112)

- ❖ **ëlemí?** (Dambüyük, EYAD, 139/28/58)
- ❖ anlatebildim **deyil mi?** (Kovancılar, KA, 210/26/138)
- ❖ şükri ağa ben senin bu arpani ezme yapeyim, atine vërecahsın **deyil mi?** (Kovancılar, KA, 222/33/4)
- ❖ **tamam-mı?** (Keban/Aşağıçakmak köyü, KBAYA, 113/XVII/12)
- ❖ tamam mı? (Sivrice/Çatakkaya (Samaktu), SYA, 174/XXXII/36)
- ❖ sen güzün bahan fit tohumu yazdın, niye vërmediz?, **ële mi?** (Sivrice/ Kavallı (Helezür), SYA, 147/XXIII/94)
- ❖ **ële del mi** abdulla beg? (Sivrice/Kürk, SYA, 183/XXXV/6)
- ❖ **ële del mi?** (Sivrice/Kürk, SYA, 180/XXXIV/94)

3. Yansıma / Aktarma Soruları

Bu tür sorular önceden belirlenmiş değildir, genellikle konuşma esnasında iki taraftan birisi, konuşmanın bir yerinde karşısındakinin şaşkınlık yaratan bir cümlesi karşısında hemen araya girer ve muhatabın kurduğu cümleyi, hissettiği duyguya uygun tonlama ile tekrar eder ve genellikle o cümlelerin sonuna “-mı dedin” gibi bir soru sözcüğü de ekleyebilir. Cümle veya sözcük grubu tekrarlandığı için yansıma (eko) soru, muhatabın cümlesini aktarma söz konusu olduğu için aktarma/yansıma E/H sorusu da denilmektedir. Bu suretle muhataba bir tepki, sitem, garipseme, şaşkınlık vb. ifade edilmiş olur. Bu tür cümleleri daha iyi anlamak için bağlama bakmak gerekebilir. (Uysal, 2020, s. 212)

Bu sorular muhatabın kurduğu soru cümlesinin tekrar edilmesi ile ortaya çıkar. Bir bilgi almak için soru soran muhataba karşılık veren kişi tepki, şaşkınlık, sitem, garipseme gibi duygularını belirtmek için sorulan sorunun aynısı tekrarlayabilir veya sorulan soruyu yansıtarak konuya giriş yapabilir.

Bir düz cümleye veya bir soru cümlesine yönelik olan ve genellikle de karşılıklı konuşmada geçen sözcükleri iyi duymamaya, cümlede verilen bilgileri iyi anlamamaya, o bilgilere inanmamaya vb. bağlı duygularla, iletişimsel gerekçelerle üretilen sorulardır (Uzun, 1988, s. 26).

Yansıma aktarma soruları, *yansıma / aktarma evet/hayır soruları*, *yansıma / aktarma “ne” soruları* olarak iki başlıkta incelenmiştir.

Elâzığ ili ağızlarında 13 örnekte yansıma aktarma E/H sorularının kullanıldığı tespit edilmiştir.

3.1. Yansıma / Aktarma Evet/ Hayır Soruları

❖ (derlemeci sorusu: ismini nasıl veriyorsunuz? Ne zaman verilir?)
çocuğun **ismi-mi**? (Pınarlar (Nimri), EYAD, 209/59/64)

❖ (derlemeci sorusu: bak şurada bir tepe var nedir o? onun adı nedir?)
şu dal olan **yér-mi**? ora zirahat. (Pınarlar (Nimri), EYAD, 209/59/72)

❖ intikam **mi**? (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 113/IV/444)

❖ he davaler **mi**? (Arıcak/Bukardi köyü, EAA, 124/V/272)

3.2. Yansıma / Aktarma “ne” Soruları

❖ eh **ne** diyem? cenabı allahın o-ki emri ilahesi varsa sözüz başım
üzerine, olmasa ne yapalım? (Poyraz, EYAD, 119/22/25)

❖ **ne** talebesi? (Kovancılar, KA, 114/4/30)

❖ palu’nun yemegleri **nedür**? işli köftedür, káburbedür...
(Palu/Üçdeğirmenler, PMA, 221/21/31)

❖ **ney**? (Sivrice/Güney, SYA, 197/XLII/41)

❖ **nedêrduh**? sobeyi yahêrduh, ardinde oturêrduh. işte konuşêrduh,
(Palu/Merkez, PMA, 244/27/35)

❖ başlıg **nasıldı**? başlıg şımdı farzed u zâman ki, güne göre yúz’e
başlıg paredır. (Arıcak/Merkez, EAA, 132/VI/139)

❖ **nasıl** yapılēyê dolma? (Kovancılar, KA, 124/6/102)

❖ u mal **naşı** oler?... (Arıcak/Merkez, EAA, 132/VI/140)

❖ bağ bozma edetti yoğ şımdı bızım burede bağ bozme zâmanımız
ne zâmandır? (Arıcak/Bukardi köyü, EAA, 126/V/325)

4. Vurgu / Ezgi / Ton Soruları

Dursunoğlu, vurguyu “Bir kelime veya kelime grubunda, bir hecenin; bir cümlede ise bir kelimenin diğerlerine göre daha kuvvetli söylenmesine ‘vurgu’ adı verilir. Vurgulu hece ya da kelime, diğer hece ya da kelimelere göre daha baskılı ve şiddetli bir söylenişe sahiptir. Vurgu, konuşma ve yazı dilinde ‘özellikle ve öncelikle belirtme, dikkati çekme ve yoğunlaştırma’ anlamında bir kavram olarak da kullanılmaktadır. ‘Özellikle şunu vurgulamak istiyorum.’, ‘Burada vurgulanmak istenen’ gibi ifadelerle de konuşulanların ya da anlatılanların daha iyi anlaşılması kastedilir.” şeklinde açıklar. Dursunoğlu vurgu tanımını yaptıktan sonra Türkiye Türkçesindeki vurgu çeşitlerini ekte, kelimede, kelime grubunda ve cümlede olmak üzere dörde ayırır (2010, s. 270, 273).

Bu cümlelerde yüzeyde bir soru işaretleyicisi bulunmaz, soru bir sözcük ya da öbeğin vurgulu söylenmesi ile ortaya çıkar (Uysal, 2020, s. 212).

“Yazılı belgelerle takip edilebilen ilk dönemden bugüne kadar Türkçede soru anlamı; vurgu, soru kelimeleri ve soru eki ile olmak üzere üç farklı şekilde ifade edilir. Konuşma dilinde çoğu zaman vurgu ile sağlanan soru anlamı kelimede, kelimelerin genellikle son heceleri vurgulu telaffuz edilerek; cümlede ise, fiil cümlelerinde cümlenin yüklemi olan fiilin son hecesi; isim cümlelerinde ise ek fiilden önce gelerek onunla birlikte yüklemi oluşturan isim unsurunun son hecesi vurgulu telaffuz edilerek sağlanır. Telaffuz esaslı bir soru unsuru olan vurgu, genellikle konuşma dilinde dolayısıyla ağızlarda kullanılır.” (Bulak, 2019, s. 311).

Uysal (2020, s. 209), ezgi sorularının Türkçede daha çok konuşma dilinde kullanıldığını belirtir. Kısa cevap gerektiren kullanımları tonlamalı E/H soruları altında, açıklama gerektiren kullanımları ise müstakil ezgi soruları başlığı altında ele almıştır.

Banguoğlu, Türkçede soru içermeyen cümlelerde tonun son hecede alçaldığını, ancak soru cümlelerinin ise yükselen bir tonla bittiğini, bu sebeple cümle tonlu bitirilirse, soru işaretleyicisi olmadan da soru ifade edebileceğini belirtir (2015:125).

Gencan, *Türk Dil Bilgisi* (1974) adlı eserinde tonlamayı şu şekilde tanımlar: “Cümlelerde -vurgudan başka- bir söyleyiş özelliği daha vardır. Anlatıma duygu, düşünce, heyecan, yumuşaklık, sertlik vb. ayırtıları katmak için seslerde perde değişikliği gibi başkalıklar yapılır; buna tonlama denir. Söze duygu değeri katmak için, çok kez, kelimelerin birinci hecelerini daha ezgili, daha canlı söyleriz; sese verilen bu anlatımlı çalım, bir söyleyiş tonudur.” Daha sonra ton değişikliklerinin anlamla ilgisini örnekleri ile açıklar:

“Ton değişikliklerinin anlamla ilgisi:

a) Emir temeli üzerine kurulan cümleleri, sesimize vereceğimiz tonla istediğimiz kesinlikte, sertlikte ya da yumuşaklıkta söyleyebiliriz: Çalış, çabala, gayret et! ... Sonra pişman olunsun!

b) Sorulu cümleler tonlanmaya daha elverişlidir: Bunu nasıl yaptın? ... Düşünmedin mi hiç? Bizi görmeden gittin ha? Ne olmuş sanki? ...

Cevap beklenmeyen sorular, duygu değeri bakımından daha derindir. Sanat güzelliği taşıyan. bu cümlelerde ton daha canlı ve kavrayıcı olur :

Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım?

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda? (Mehmet Akif Ersoy)

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer? (Ahmet Haşim)

c) Tonun, en çok duygu değeri kattığı sözler ünlemli olanlardır: *Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir; ileri! ... Ey Türk gençliği! ... Ne mutlu Türküm diyene!... Aman Allahım! ... Yetişin komşular! ... (Atatürk)*

ç) Tonla yalnız bu cins kelimelere ve cümlelere değil; her söze her çeşit duygu değeri ve canlılık katılabilir. Cümlelerin söylenişindeki ton değişikliklerinin anlamla ilgisi büyüktür.” (Gencan, 1974, s. 49).

Elâzığ ili ağızlarında bir sözcüğün veya öbeğin vurgulu söylenmesi ile oluşan vurgu / ezgi /ton soruları tipinde 147 örnek tespit edilmiştir:

❖ *hesom sen köpeğin suçünü söylemiyecahsın?* (Yolüstü (Havik), EYAD, 155/35/139)

❖ *safar dayi sen beni tanımadın?* (Çoğanlı, EYAD, 183/49/32)

❖ *sabaleyin anasına diyor ki “ben bi rüya gördüm?”* (Aşağıçakmak, EYAD, 196/54/2)

❖ *padişaya, diyiki “sen kimsin?” sen buranın yabancısısın?* (Bahçeli, EYAD, 201/55/16)

❖ *gelaceKsın söz?* (Bahçeli, EYAD, 202/55/50)

❖ *demağ sen erluğ yaptın?* (Arıcak/Merkez, EAA, 133/VI/156)

❖ *kızı şimdi geri gitirse, sen Kabul edersin?* (Arıcak/Merkez, EAA, 133/VI/158)

❖ *burdan oreye ekmek almaya gittin?* (Kovancılar, KA, 127/7/20)

❖ *istihkamdın değil?* (Kovancılar, KA, 129/7/62)

❖ *barmağın Kaldırdın?* (Kovancılar, KA, 129/7/70)

5. Retorik Sorular

Retorik soru, muhatabı heyecanlandırma, ikna etme, hayrete düşürme; üstü kapalı söz söyleme gibi amaçlar için kullanılan soru cümlesidir. Retorik sorulara cevap beklenmez, sorunun muhatabı olmayabilir veya sorulan sorunun cevabı zaten biliniyordur.

Serindağ, retorik soruların yapı olarak soru olsa da anlam yönünden yanıtı bilinen veya yanıt beklenmeyen sorular olduğunu ve olumlu anlamı olumsuz, olumsuz anlamı da olumluya çevirebilme, anlatıma güç katma, düşüncüyü daha çarpıcı ifade etme işlevlerine sahip olduğunu belirtir (2013, s. 271).

İfade güzelliği, etkili söylem vb. amaçlar için kullanılan bu formlar yapısal olarak soru olsa da anlamsal olarak soru içermez (Kaya, 2019, s. 12).

Günay (2020, s. 512-533) Retorik sorunun tasnifinde cümlelerin anlamlarına göre farklı görüşler olduğunu belirtir. Kimi araştırmacılar günlük yaşamda cevap verilmeyen her tür soruyu retorik soru olarak ele alırken kimileri de sanat ve edebiyat ağırlığı olan soru cümleleri kapsamında incelemişlerdir. Bazı araştırmacılar ise retorik soruyu sözde (gerçek olmayan) soruların bir çeşidi olarak kabul eder.

Konuşma dilinde retorik sorular bir tematik araç olarak kullanılabilir. Konuya giriş yapmak için, geçmişle ilgili herhangi bir anıyı hatırlamak için, karşısındakini ikna etmek için, söyleyiş güzelliği için retorik soru kullanılabilir. Retorik soru da cevap bazen soru soran kişi tarafından bazen hem soru soran kişi hem de cevaplayan kişi tarafından bilinmektedir.

Elâzığ ili ağızlarındaki metinler tarandığında retorik soru ile ilgili olarak 287 örnek tespit edilmiştir. Tespit edilen bu retorik sorulardan 121'i “±{mI}” ile kurulan retorik sorular, 75'i “ne” soru zamiri ile kurulan retorik sorular, 8'i “ne bileyim” ile kurulan retorik sorular, 13'ü “kim” ile kurulan retorik sorular, 44'ü “ne” soru zarfı ile kurulan retorik 7'si “ne” soru sıfatı ile kurulan retorik sorular, 2'si “kaç” ile kurulan retorik sorular ve 17 tanesi de retorik/tahmin sorularıdır.

5.1. “±{mI}” ile Kurulan Retorik Sorular

±{mI} ile kurulan retorik sorularda genellikle yapıcı olumlu anlamca olumsuz retorik sorular tespit edilmiştir. Toplamda 121 örnekte tespit edilen bu şekillerin 10 tanesi şunlardır:

- ❖ benla dalğa **mı** geçisîn? (Bahçeli, EYAD, 201/55/5)
- ❖ **dëmadım~mı** ben sana bi daha çarşıya gelma, sen bu yerin yabancısısın? (Bahçeli, EYAD, 201/55/29)
- ❖ vay kerhanaci ben **şıslıh~miyim**? (Sağdıçlar (Hamzikan), EYAD, 210/60/20)
- ❖ cövdet dëdî, **bële~mı** olur (Kozluk, EYAD, 116/20/16)
- ❖ o vaqıdın bizim gâfamızda **akıl~mı** var? şimdiki gibi **görgü~mü** vardı?(Pelte, EYAD, 118/21/8)
- ❖ al bitëne **engel~mi** var? paşa gâdar **yoh~musun** (Hankendi, EYAD, 133/26/149)
- ❖ niye? o getirdiğın garı iki milyon **deger mi**? (Hankendi, EYAD, 133/26/154)

❖ total atla sen **harP~mı** edabilirsin? (Sütlüce, EYAD, 137/27/127)

❖ oğlum **nasıl~olur**. sen bi koşkoca padişahın oğlu. o bi fuqaranın kıızı. heç bize û kız **yaşışır~mı** (Durmuşlar, EYAD, 218/63/10)

❖ ben seni çağırım felan, sen insan **dëgül müsün** (Tilek, EYAD, 121/23/13)

5.2. “Kim” ile Kurulan Retorik Sorular

Kim soru formu ile kurulan retorik sorularda genellikle soru anlamından ziyade olumsuzluk, “*bilinmezlik, duraksama, olasılık, şüphe, küçümseme gibi işlevlerin ağır bastığı kullanışlar* (Korkmaz, 2019, s. 420)” söz konusudur.

Elâzığ ili ağızlarında *kim* soru zamiri ile kurulan 13 retorik soru tespit edilmiştir.

❖ bu kadın dër, biz **kim**, padişah **kim**? (Kovancılar, KA, 143/10/2)

❖ heç furun ekmegini **kim** yërdi? (Palu/Merkez, PMA, 246/28/13)

❖ **kim** bizi görêrdi? (Palu/Merkez, PMA, 247/28/29)

❖ sanki seni burda **kim** tanir. (Ağın/Merkez, KBAYA, 167/XLVIII/44)

❖ valla bize èyi bi eşşek, kimse de yoğ eşşegin gulağına göyî bızdırıgi de **kim** göre? (Sivrice/Güney, SYA, 197/XLII/14)

❖ padişah dëyi~ki nene sen delimisin şimdiye geder **kim** getdi~de geldi. (Kuyulu, EYAD, 52/5/30-31)

❖ ya! èla gèt para mamuru~ol, èla **kim** beni tani. (Keban, EYAD, 195/53/15)

❖ haşın koyunini kesêrsen sene **kim** para vêtür (Umutkaya, EYAD, 215/62/29)

❖ padişah dëyi~ki nene bu yaşdan sonna **kim** beni alur. (Kuyulu, EYAD, 53/5/69)

❖ dëmişlar~ki **kim** bili? (Şefkat, EYAD, 177/44/28)

5.3. “Ne” ile Kurulan Retorik Sorular

Ne soru formu ile kurulan retorik sorularda genellikle soru anlamından ziyade olumsuzluk, bilinmezlik, şaşırma, kızma, küçümseme gibi işlevlerin ağır bastığı kullanışlar söz konusudur.

Türkçede soru sözcükleri kullanılarak olumsuzluk işaretlenmesi oldukça yaygındır. Türkçenin en eski metinlerinde de bu kullanımın olduğu

görülmektedir. Bu durum Türkçenin işlenmiş bir dil olduğunun göstergesidir. Bu tür kullanımlarda cümlelerin yüzey yapısının olumlu ya da soru görünümünde olmasına rağmen derin yapısında olumsuzluk anlamı sezilmektedir. Bu yapılarda cümlede olumsuzluğun yanında yer yer kızgınlık, küçümseme, isyan vb. anlamlarda kendini hissettirmektedir (Ay, 2020: 365, 366).

Elâzığ ili ağızlarında 75 ne soru zamiri ile, 44 ne soru zarfı ile, 7 ne soru sıfatı ile kurulan retorik soru tespit edilmiştir. Bu örneklerden 10 tanesi şu şekilde verilebilir:

❖ işta belaydı eskida **na** vardı (Baskil/Çoğanlı köyü, KBAYA, 157/XLV/23)

❖ bûlar **neya** yarar? (Baskil/Çoğanlı köyü, KBAYA, 145/XXXVIII/39)

❖ çatma ğaşın catıpsın **ne** ğayğuya batıpsın önündeki ğuzuya meger zehîr gatıpsın (Akçakiraz (Perçenç), EYAD, 46/2b/49-52)

❖ borcum yoĥ baba ğul borcum yoĥ. ama allahın yanında işde **nedek**. (Erbildi (Hacıselli), EYAD, 80/11/320)

❖ su geli oluĥ oluĥ/çekerler tuluĥ tuluĥ/bilerzüĝün versem saĥan/**nedür** baĥan muşduluh (Bahçekapı (Şintil), EYAD, 89/14/45-48)

❖ yâv **nelar** çekTıĥ esKida. (Ulupınar (Birvan), EYAD, 214/61/48)

❖ ehmed ona~da dëyi **bu ne** işdür tandurun içine girmişsin gine~de donim dëyisin (Kuyulu, EYAD, 54/5/85)

❖ yanı bu **ne~işdi** suphanallah demele **ne** işdi? (Uzuntarla (Erzurük), EYAD, 124/24/82)

❖ bu **nası** edet yav? (Kozluk, EYAD, 116/20/14)

❖ burası **nası** köv dëdi gelen misafir dışarda ƙalır~mı dëdi(Kozluk, EYAD, 116/20/12)

5.4. “Ne bileyim” ile Kurulan Retorik Sorular

Ne bileyim soru formu ile kurulan retorik sorularda olumsuzluk anlamı ağır basmaktadır. Bu anlamda toplam 8 örnek tespit edilmiştir.

❖ he **ne bileyim** (Sivrice/ Doğanbaĝı (Abdehir-Abutahir), SYA, 131/XVI/9)

❖ he **ne bileyim** artuĥ (Sivrice/ Doğanbaĝı (Abdehir-Abutahir), SYA, 132/XVI/10)

❖ ben ne bileyim (Sivrice/Üğürüĝ, SYA, 154/XXV/160)

❖ hā, **ne bilim** işTa góturdu savķ~étTılar. (Doğancık, EYAD, 174/42a/47)

❖ bán ná **bilim** (Baskil/Merkez, KBAYA, 127/XXIV/23)

❖ belki de alurmuşum **ne bilem** yoĥ arhadaş dëdim ben vazifemi yapacam (Erbildi (Hacıselli), EYAD, 78/11/260)

❖ artuĥ **ne bılam**? ĥalebden gelmiş beyle guneydan gelmiş bureye nasī gelmiş? (Arıcak/Merkez, EAA, 131/VI/85)

❖ eşki kıynadurduĥ, bële alınçe eşkisi, uni bële **ne~blem** nasıl lezzetidan yërduĥ? (Palu/Merkez, PMA, 249/29/18)

5.5. “Kaç” ile Kurulan Retorik Sorular

Elâzığ ili ağızlarında 2 kaç soru sıfatı ile kurulan retorik soru tespit edilmiştir.

❖ ha, orda ağladım sızladım ģaç para édar. (Mirali, EYAD, 205/58/18)

❖ kerem eyle yüzün dönder baĥan yar/ģaş gün oldu yar seni görmiyeli/kimi görsem benzedürüm saĥan yar/o ģadar ki bu görmüş aşım yar. (Sugözü, EYAD, 88/12/94-97)

5.6. Retorik-Tahmin

Bu soru türü konuşucunun cevabını bildiği, dinleyicinin tahmin etmesi için yönelttiği sorulardır. Bilmeceler bu soru türü içerisine alınabilir. Bu soru türünde 17 örnek tespit edilmiştir.

Elâzığ ili ağızlarında 17 retorik-tahmin soru kullanıldığı tespit edilmiştir. 10 tanesi şunlardır:

❖ ģafası darah, ģuyruĥu oraĥ. (ĥoroz) (Ağın, EYAD, 164/36b/1)

❖ bi küçük fil daşı/içinde begler aşı,/bişürürsen aş~olur/bişürmezsen ģuş~olur (yumurta) (Ağın, EYAD, 164/36b/2-5)

❖ bi~ģuş gelür eginden ĥaber vërür beginden ne acayiP ģuş~imiş yëmini yër göbeginden. (değirmen) (Ağın, EYAD, 164/36b/10-14)

❖ ģarşıda gördüm çalı çeper yanına ģëttim beni çeker ağzınā~attım balınan şeker (ģuş üzümü) (Ağın, EYAD, 164/36b/15-17)

❖ altun tas, gümüş tas birini ģaldur, birini bas (ay ile güneş) (Ağın, EYAD, 164/36b/18-19)

❖ ot yër su içmez (ipek böceği) (Ağın, EYAD, 164/36b/20)

❖ narin çiçeği, nuru çiçeği/cellü celâl dağında parlamış mercan çiçeği. (nevruz) (Ağın, EYAD, 165/36b/21-23)

❖ ekdim nohuT bitti sögürT yaprağı dut, gendi armuT. (pambuh) (Ağın, EYAD, 165/36b/24-25)

❖ yêr~altında yağlı ğayış (yılan) (Ağın, EYAD, 165/36b/26)

❖ babası büklüm hoca anası harman hatun oğlu ova delisi, gızı dünya güzeli. (tevenk, ğoruh, üzüm) (Ağın, EYAD, 165/36b/27-29)

6. Gömülü Sorular

Gömülü sorular soru yapmaktan ziyade anlatımı dolaylı hâle getirmek için soru işaretleyicilerin kullanıldığı bir soru tipidir. Kuruluşunda bir soru ifade etse de tam olarak bir cevap beklemeyen soru türleridir. Dolaylı soru olarak da adlandırılan gömülü sorularda, soru cümleinin içinde gizli bir şekilde verilmektedir.

Elâzığ ili ağızlarında 44 örnekte gömülü soruların kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan 13'ü kim ile, 19'u ne soru zamiri ile, 11'i ne soru zarfı ile ve 1 tanesi de kaç soru sıfatı ile kurulan gömülü sorulardır.

6.1. “Kim” ile Kurulan Gömülü Sorular

Cümlede, yan cümle ve temel cümle arasında kişi veya mekân bakımından ilgi kuran ve cevap beklemeyen gömülü soruların kuruluşunda kullanılan soru zamirleri anlamı kuvvetlendirerek ifadeyi etkili kılar. (Bilveren, 2017, s.117)

❖ padişahın ğızının türküsünün ğarşılığını **kim** bilise, padişah ğızını ona verecekmiş (Akçakiraz (Perçenç), EYAD, 43/2a/2)

❖ padişah dèyi benim bi cadım var onu suya yollıyacam **kim** erken gelürse dèyi gecikenı keserim. (Kuyulu, EYAD, 54/5/101)

❖ evinde **kim** okursa, okuduysa anca o okuyabildi. (Kovancılar, KA, 128/7/44)

❖ bi çocuĝ kaybolmuş, falan kişının oĝlıdır, **kim** bulırse getırsın. (Kovancılar, KA, 216/30/16)

❖ **kim** bunların yanyane geldiğini görürse, o ande allahıten ne isterse o olur. (Kovancılar, KA, 202/25/57)

❖ bilmem **kim** istedi, ‘gitmedim. (Kovancılar, KA, 114/4/46)

❖ kızmaĝ, darılmaĝ ta yoĝtır, **kim** kızıp darılırsa onın derisini boynının arĝasından yüzerim aşıĝıye kadar, öldürmem de éle bıraĝırım. (Kovancılar, KA, 151/13/6)

❖ git hele onlerin **kim** olduğunu ören. (Kovancılar, KA, 164/17/29)

❖ altıncı ayde, **kim** ne dërse dêsın, bêsıncı ayın yirmisi, bêsıncı ayın başlangıcından sekizinci ayın yirmisine kadar ariye bi şey vërırsen karışır. (Kovancılar, KA, 206/26/41)

❖ bugün yoħarı yoldan **kim** gelirse bekar olarak ben ondan evlenecem. (Sivrice/Çatakkaya (Samaktu), SYA, 168/XXXI/75)

6.2. “Ne” ile Kurulan Gömülü Sorular

6.2.1. “Ne” Soru Zamiri ile Kurulan Gömülü Sorular

❖ bîde sen **ne** dersen geçi onu yapır dèyi (Kuyulu, EYAD, 55/5/127)

❖ sen o ğambere vurduğun ben unutmam sabbaħolsun ben size **nè** yapayım, göresiz. (Uzuntarla (Erzürük), EYAD, 123/24/54)

❖ eger **ne** almışım, ben onlardan almışım. (Sün, EYAD, 127/25a/11)

❖ niye marağğın var diyacaħsın, çükü ben oħuma yazma bilmim, aşgere getdim **nètTiler** alışamadım. (Aydıncık (Har), EYAD, 65/9/94)

❖ ben bilmim ki o vaħıT emeglı **nedır**. İşçi emeglı olacağ ben bilmim. (Keban/Merkez, KBAYA, 88/IV/56)

❖ haķe danışmedan yazı yoħ isanlerda da tahsil bulunmediğ için beyle tapu mapu **nedır**? kimse bilmezdi. (Arıcak/Karakaş köyü, EAA, 86/II/103)

❖ yarın o vaħıT **nerdasa** etsın (Sütlüce, EYAD, 136/27/90)

❖ ğayboldu oğlan, **nere** gètdi belli olmadı. (Sugözü, EYAD, 87/13/60)

❖ valla bilemicem şimdi, nèreliydi? (Kovancılar, KA, 134/7/177)

❖ şumdi övla namazı ğılaceyih tabi cāmi **nèrada** bilmih. (Keban/Merkez, KBAYA, 88/V/13)

6.2.2. “Ne” Soru Zarfı ile Kurulan Gömülü Sorular

❖ **nasıl** gelürdü yolçatının oraya eli ğulağā ātardı (Sugözü, EYAD, 86/13/24)

❖ dibcikTen bi tene **nasıl** urdumsa ayrıldı. (Cip, EYAD, 113/19/65)

❖ sen **nasıl** bilisen öle yap demiş. (Bazlama (Karsini), EYAD, 187/51/19)

❖ yani **nasıl** ā, kül sapsari sapsari ēderdi ēle. (Palu/Yeşilbayır, PMA, 188/12/73)

❖ işta **ne şekildá** górdığı hapsi da biza izā édidı. (Keban/Merkez, KBAYA, 92/VI/41)

❖ oğlan da yohñnene begendim anma bu mendile baħim **ne biçim** yapılmis. (Bahçekapı (Şintil), EYAD, 91/14/96)

❖ **ne zaman** bu köpegin çanağına ğan düşerse ben dardayım demeKdir. o zaman köpegi ğoyvêr gelsin. (Andiri, EYAD, 167/37/11)

❖ bu adam **ne ğadar** sadıķāna bi adamdır. (Keban/Sağdıçlar köyü, KBAYA, 102/XII/43)

❖ bavam da bana baħıdı hama ná **ğadar** ossa da hêç. (Baskil/Merkez, KBAYA, 127/XXIV/16)

❖ tabi **ne keder** gezérlerse, böle bî- yerde, rasTlérler (Yolüstü (Havik), EYAD, 151/35/4)

6.2.3. “Kaç” Soru Sıfatı ile Kurulan Gömülü Sorular

Cümlede, yan cümle ve temel cümle arasında nitelik veya nicelik bakımından ilgi kuran ve cevap beklemeyen gömülü soruların kuruluşunda soru sıfatı kullanılır. (Bilveren, 2017, s.118)

❖ aħan bu ıarılar yêsın siz-de **kaç** arħadaşsaz ğelín dedı (Kozluk, EYAD, 116/20/20)

7. Soru İşaretleyicilerin Soru Bildirmediği Durumlar

7.1. “±{mI}” Soru İşaretleyicisinin Soru Bildirmediği Durumlar

“±{mI}” soru işaretleyicisinin cümlede bazen soru bildirmekten ziyade pekiştirme, zaman (*fiil-dığında*, *fiil-ınca*) anlamı verdiği ve isimler ile kullanıldığında belirsizlik, tahmin ve olasılık gibi anlamlar kattığı 61 örnek tespit edilmiştir. Bunlardan 10 tanesi şu şekildedir:

❖ tēbī sūnnet yapardıĥ. köyde diyelim. hankisini, sevdız mı? kivrelige hangisi iyi oldi **mi** uni yaperdi. (Arıcak/Üçocuk köyü, EAA, 76/I/125-126)

❖ bi-adam vefat oldi **mi**? çağırdıĥ. hoceleri. (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 105/IV/204)

❖ mısafır ğeldi **mi**? mısafır ağırlanırdi. (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 106/IV/227)

❖ yani beyle elin kesildi **mi**. yarelandı **mi**, hekimler vardı. ama toħtor köki yoħti. (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 107/IV/242)

❖ misal: bi-ısanın ayagi ağridi **mi**? undan sōna şey bu ayağını aldı **mi**? ne yapacaktı? u dambe bi-ıyne var iyneyi aldı **mi**? (Arıcak/Kanbertepe köyü, EAA, 107/IV/249-250)

❖ insan bē-báhTdır, yapar **mı** yapar (Keban/Karkit (Büklümlü) köyü, KBAYA, 96/IX/5)

❖ ben gidacām olur **mu** olur... (Keban/Karkit köyü, KBAYA, 93/VII/14)

❖ ben ğurumuşum beni bi ğaç gün bağla, bēsla ki ondan sora beni yiyāsın. ondan sōra olur **mu** olur. (Keban/Karkit köyü, KBAYA, 93/VII/49)

❖ bi tana şaban-ısmında bi arhadaş var, boşboğaz **mı** boşboğaz. (Baskil/Çoğanlı köyü, KBAYA, 156/XLV/2)

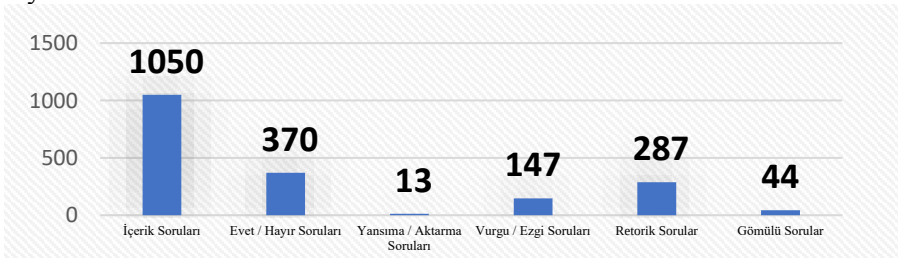
❖ bi gēce aç ğaldılar **mı** davrısı gēce gidıP bi yēri basıp-alıp götürullardı. (Baskil/Çoğanlı köyü, KBAYA, 156/XLIV/38)

Sonuç

Elâzığ ili ağızlarından derlenmiş metinler tarandığında soru işaretleyicilerinin geçtiği 1911 cümle tespit edilmiştir. Bu cümlelerde geçen soru yapıları; İçerik Soruları, Evet / Hayır Soruları, Yansıma / Aktarma Soruları, Vurgu / Ezgi/Ton Soruları, Retorik Sorular, Gömülü Sorular ve Soru İşaretleyicilerin Soru Bildirmediği Durumlar olmak üzere 7 başlık altında incelenmiştir.

Grafikte de görüldüğü gibi Elâzığ ili ağızlarındaki en yaygın soru tipi 1050 kullanımla içerik sorularıdır. Onu 370 kullanımla evet / hayır soruları, 287 kullanımla retorik sorular takip etmektedir.

Yansıma / aktarma gömülü ve vurgu / ezgi /ton sorularının içerik soruları, evet / hayır soruları ve retorik sorularına göre çok daha az kullanıldığı söylenilebilir.

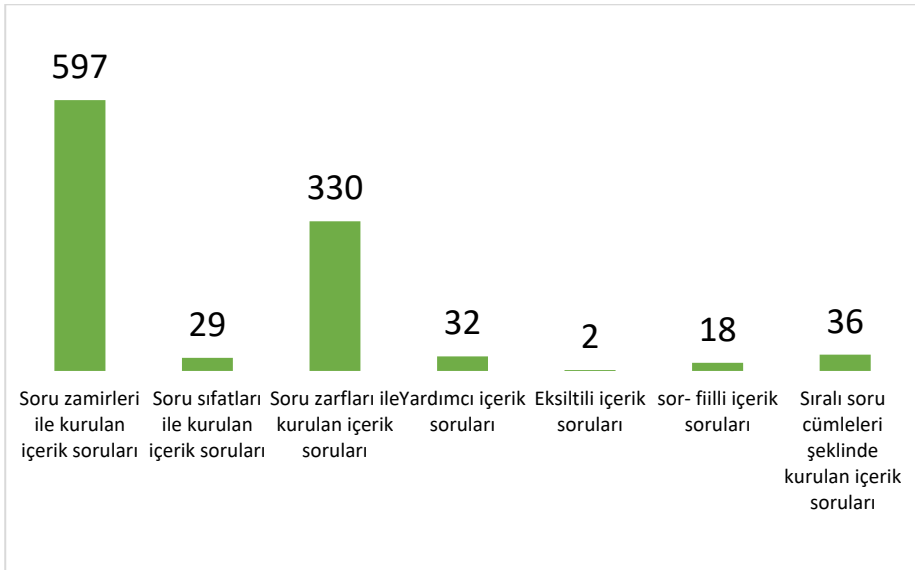

İçerik sorularına örnek olarak 1050 kullanım tespit edilmiştir. Bu içerik soruları, *soru zamirleri ile kurulan içerik soruları*, *soru sıfatları ile kurulan içerik soruları*, *soru zarfları ile kurulan içerik soruları*, *yardımcı içerik*

soruları, eksiltili içerik soruları, sor- fiilli içerik soruları, sıralı soru cümleleri şeklinde kurulan içerik soruları şeklinde sınıflandırılmıştır.

Bunlar arasında soru zamirleri ile kurulan içerik soruları 597 kullanımla soru işaretlemek için kullanılan en yaygın yapıdır.

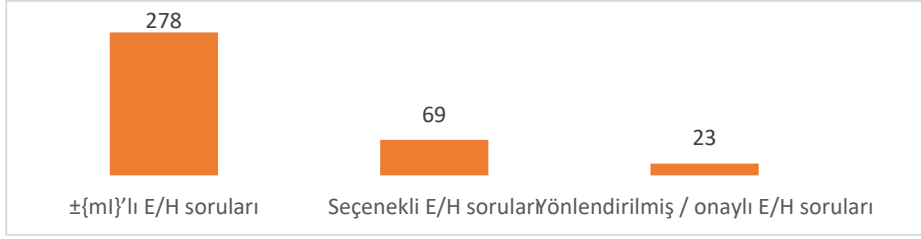
Elde edilen sonuçlar incelendiğinde *soru sıfatları ile kurulan içerik sorularının, yardımcı içerik sorularının, eksiltili içerik sorularının, sor- fiilli içerik sorularının ve sıralı soru cümleleri şeklinde kurulan içerik sorularının soru zamirleri ve soru zarfları ile kurulan içerik sorularına göre daha az kullanıldığı* görülmektedir.

Elâzığ ağızlarında evet / hayır sorularını örnekleyen 370 kullanım tespit edilmiştir. Evet / Hayır soruları; $\pm\{mI\}$ 'lı E/H soruları, *seçenekli E/H soruları ve yönlendirilmiş / onaylı E/H soruları* olmak üzere 3 başlıkta sınıflandırılabilir.

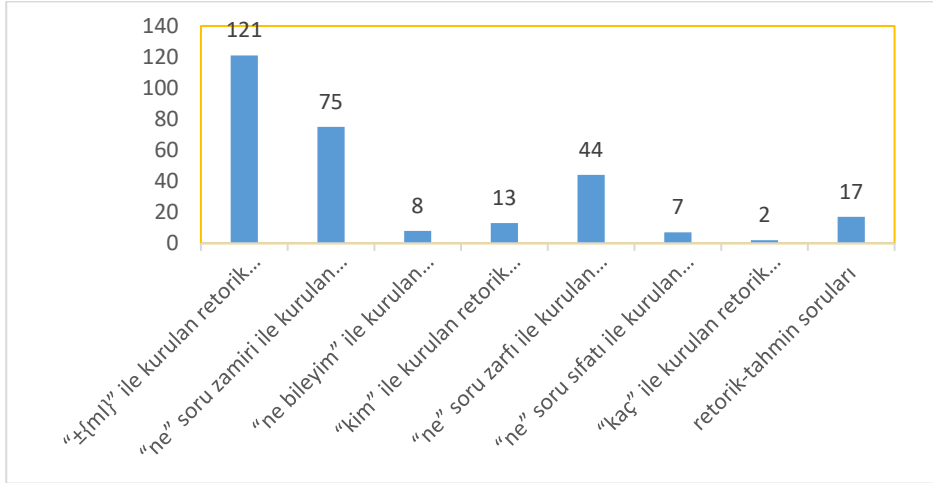
Bunlar arasında $\pm\{mI\}$ 'lı E/H soruları 278 kullanımla en yaygın olanıdır. Bunu sırasıyla 69 kullanımla *seçenekli E/H soruları*, 23 kullanımla *yönlendirilmiş / onaylı E/H soruları* takip etmektedir.

Elde edilen sonuçlar incelendiğinde *yönlendirilmiş / onaylı E/H sorularının diğerlerine göre daha az kullanıldığı* görülmektedir.

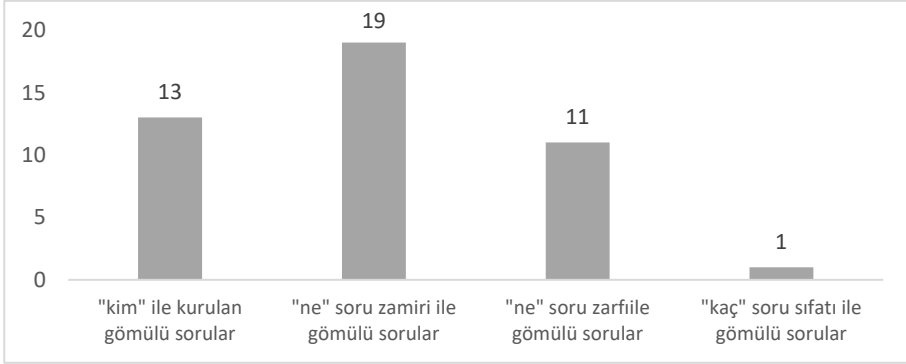

Elâzığ ağızlarında yansıma / aktarma sorularını örnekleyen 13; vurgu / ezgi sorularını örnekleyen 147 cümle tespit edilmiştir.

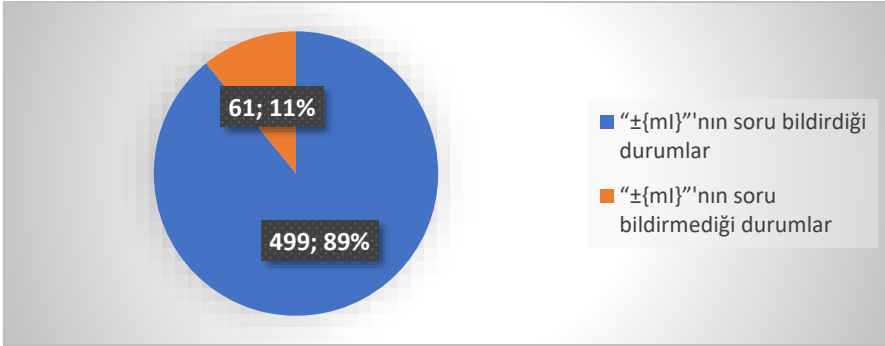
Cevap beklenmeyen, sorunun muhatabı olmayabilen ya da sorulan sorunun cevabı zaten bilinen soru tipi olan retorik sorular için 287 kullanım tespit edilmiştir. Tespit edilen bu retorik sorulardan 121'i "±{ml}" ile kurulan retorik sorular, 75'i "ne" soru zamiri ile kurulan retorik sorular, 8'i "ne bileyim" ile kurulan retorik sorular, 13'ü "kim" ile kurulan retorik sorular, 44'ü "ne" soru zarfı ile kurulan retorik 7'si "ne" soru sıfatı ile kurulan retorik sorular, 2'si "kaç" soru sıfatı ile kurulan retorik sorular ve 17 tanesi de retorik/tahmin sorularıdır.

Yine cevap beklenmeyen, soru yapmaktan ziyade anlatımı dolaylı hâle getirmek için soru işaretleyicilerin kullanıldığı soru tipi olan gömülü sorularda 44 kullanım tespit edilmiştir. Bunlardan 13'ü kim ile, 19'u ne soru zamiri ile, 11'i ne soru zarfı ile ve 1 tanesi de kaç soru sıfatı ile kurulan gömülü sorulardır.

“±{mI}” soru işaretleyicisinin cümlede bazen soru bildirmekten ziyade pekiştirme, zaman (*fiil-dığında*, *fiil-inca*) anlamı verdiği ve isimler ile kullanıldığında belirsizlik, tahmin ve olasılık gibi anlamlar kattığı 61 örnek tespit edilmiştir.

Kaynaklar

- Acarlar, K. (1970). Mi Ekinin Türlü Kullanımları, *Türk Dili*, C. XXII (277).
- Adıgüzel, A. (2013). Dünyada ve Türkiye Türkçesinde Ağız Çalışmaları ve Yöntemleri, *Turkish Studies* 8/9, 387-401.
- Akar A. (2007). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Öğeleri. ICANAS 38, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*
- Akar, A. (2016). Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar, *Akademik Bakış*. 10/19, 169-182
- Alkaya E. & Doğan M. (2021). Elâzığ İli Kovancılar Göçmen Ağzının Şekil Bilgisi Bakımından Yerleşmesi V. Uluslararası Türk Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri: 7-8 Kasım 2019. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Alkaya, E. (2010). Bahaeddin Ögel'in "Harput Ağız Fonetik ve Morfoloji" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme. *Diyalektolog- Ağız Araştırmaları Dergisi*, (1), 1-13.
- Ay, Ö. (2015). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zamirler*. Ankara: Gazi.
- Ay, Ö. (2020). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ayigüzaili A. (2017). Yeni Uygurcada Soru, Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- Balcı, H. A. & Karatay, A. & Karatay, S. (2005). İşlevleri Bakımından Kısasü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 27.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Baran, B. (2017). Soru İşlevi Gören "mı" Üzerine, *Turkish Studies*, 12/22.
- Baytok A. (2013). Kırgız Türkçesinde Nk- Soruları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Ankara, 10/3. 180-213.
- Bilgegil, M. K. (1982). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh.
- Bilveren, T. (2017). Özbekçede Soru, Basılmış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Bilveren, T. (2021). *Özbekçede Soru*. Ankara: Gazi.
- Bulak, Ş. (2019). Türkçede '-mI/-mU'Soru Unsuru. Erzurum, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute TAED*, 66, 309-330
- Buran A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, A. & Oğraş, Ş. (2003). *Elâzığ İli Ağızları*. Elâzığ: Elâzığ Kültür Kurultayı.

- Caferoğlu A. (1945). *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elâzığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri Ağızları)*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Coşkun, M. V. (2000). Türkiye Türkçesinde Vurgu, Ton ve Ezgi. *Türk Dili Araştırmaları*, 584. 126-130.
- Çanak, F. (2019). Palu Merkez Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, E. (2007). Kutadgu Bilig’de Ne Soru Sözcüğü ve Kullanımları. *Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri* (26 Mayıs 2007), Almatı, 437-444.
- Çetin, E. (2008). On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Doğan, M. & Alkaya, E. (2023). Elâzığ İli Kovancılar Göçmen Ağzının Ses Özellikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33 (1), 101-116.
- Doğan, M. (2018). Kovancılar Ağzı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dursunoğlu, H. (2006). Türkiye Türkçesinde Vurgu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 267-276.
- Ercilasun, Ahmet B. (1985). Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. *TKA*, XXIII / 1-2, 219-223.
- Gencan, T. N. (1974). *Dilbilgisi*. İstanbul: Kanaat Yayınları
- Graçanın-Yüksek, M. (2016). Türkçede Seçenekli Sorular. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 27(1).
- Göksel, A. & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London & New York: Routledge.
- Gülensoy T. & Buran A. (1994). *Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Güler, Z. (1992). *Harput Ağzı*, Elâzığ.
- Günay N. (2020). Türk Dilinde Retorik Soru, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2 (4), 512-533.
- Güzel, F. (2018). Elâzığ Ağzında Dede Korkut. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 7-15.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB.
- Helvacı, S. (2013). Eski Anadolu Türkçesinde Soru Cümlelerinin Edimbilimsel İşlevleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.

- Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit.
- Karahan, L. (2017). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karatay, A. (2003). *Kıyasî'l-Enbiya ve Nehcî'l-Feradis'te Soru Cümleleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, T. (2019). *Oğuz Grubu Dillerinde Soru Yapıları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- Kaymaz, M. (1996). Sivrice Yöresi Ağızları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaymaz, Z. (2007). Türkçede Soru Yapma Şekilleri ve Anlam Özellikleri. IV. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 24-29 Eylül 2000, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1025-1048.
- Kaynak, M. (2020). Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine. *Kafdağı*, 5 (2), 292-309.
- Keçeli, T. (2009). Rhetorical Yes/No Questions in Turkish, (Türkçe'de Evet/Hayırlı Retorik Sorular), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kıral, F.; Menz, A. (2010). "Doğu Grubu Ağızlarında -miş ve imiş" I. Uluslararası Türk Diyalektolojisi Çalıştayı, 15-20 Mayıs 2008, Gazi Magosa/Kıbrıs Türk Dilleri Araştırmaları, 20, 2010: 167-174
- Kısaparmak, F. G. (1980). *Dil Folkloru Açısından Harput Ağzı*, İstanbul.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Memişoğlu, F. (1966). *Harput Ahengi*, İstanbul.
- Nar, K. (1995). Soru Ekiyle Kurulmuş Soru Cümlelerinin Anlambilimsel Yönden İncelenmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oturakçı Orbay, N. (2018). Türkiye Türkçesinde Yansımali Soruların Yapı ve İşlev Özellikleri: Tiyatro Metinleri Örneği, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi C 7 (2)*, 788-805.
- Oytun Altun, H. (2009). Türkçede Soru, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Öner, M. (1998, Mayıs). Türkçede soru ve belirsizlik. *Türk Dili*, 1(557), 401-411.
- Özek, F. (2017). Elâzığ İli Ağızlarında Fonetik Sapmalar. *Diyalektolog*

- Özek, F.; Çanak, F. (2020). Palu Merkez Ağzı Üzerine Bazı Fonetik Notlar, *Diyelektolog -Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 25, 77-112.
- Özgen, M. (2010). Türkçe soru tümcesi türleri ve yabancı dil olarak Türkçe öğretimi materyallerindeki yeri. *Dil Dergisi*, (150), 50-69.
- Sarı, M. (2007). “Nehcü'l-Feradis'te Soru Eki Mı'nın Yeri ve Kullanımı”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi Bildiriler C. 1*, İstanbul.
- Serindağ, E. (2013). Kalıplaşmış Retorik Soruların Anlamı Üzerine. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of Academic Social Science*, 1, 270-275.
- Şaştım, Z. (2003). Arıcak (Elâzığ) ve Yöresi Ağzı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tapar, D. (2023). Tarihi Türk Şivelerinde Soru Eki, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Tokat, F. (2018). Türkçenin Tarihi Dönemlerine Ait Yazılı Kaynaklarda Ezgi İle Soru: Tezkire-i Şeyh Safi Örneği. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 2 (2), 15-26.
- Tunç, A. (1996). *Konuşan Harput*, Elâzığ.
- Uysal, B. (2020). *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar*, Ankara: Gazi.
- Uzun, N. E. (1998). “Soru”, *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, Ankara, 150-165.
- Ünsal, G. (2009). Türkçede soru durumları. *The Journal Of The Institute Of The Middle East Studies, Center For International Area Studies*, 28, 112-131
- Vural H. & Böler T. (2011). *Ses ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yalçın, S. K. & Çalışır, R. (2012). Elâzığ Ağzında Görülen Deyimler Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1 (3), 3-24.
- Yaman, E. (1995). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde “mı” Soru Ekinin Kullanılışı. *Türk Dili*, 526, 1113-1120.

BOLU İLİ AĞIZLARINDA ÇOCUK DİLİNE AİT KELİME DAĞARCIĞI Reshide GÖZDAŞ*

Özet

Türkçenin yayıldığı coğrafyada kuşkusuz her bölge, yöre ve köyde, hatta her ailede görülen çocukların dünyasına ait özgün anlam kazanmış kelime ve ifadeler vardır. Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı içerisinde çocuk diline ait zengin bir malzeme bulunmaktadır. Öyle ki Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü’nün açıklama kısmında “çocuk dili” ifadesi maddeler hâlinde verilmiştir. Bu konu, araştırmacıların dikkatini de çekmiş ve Salim Küçük tarafından 2016’da “Derleme Sözlüğü’nde Çocuk Diline Ait Adlandırmalar” adlı bir makale yayımlanmıştır. Küçük, çalışmasında Bolu yöresine ait sadece beş çocuk diline ait kelimeye yer vermiştir: *gucmak, hap etmek, hapıcık, heyhey, lülü*. Bolu merkez ve yöresi ağızlarında, çocuk diline özgü bu kelime sayısının daha fazla olması gerektiği düşüncesinden hareketle veri toplamaya başladık. Düşündüğümüz gibi sayının çok daha fazla olduğu görüldü.

Çocuk dili, genelde tıp, sosyal psikoloji, dil bilimi ve ana dili edinimi kapsamında ele alınırken ağızlar açısından yeterince araştırılmamıştır. Bu nedenle bu çalışmada kabaca iki yaş sonrası ve yetişkinlerin kullandığı kelime ve ifadelere geçmeden önceki dönemi kapsayan çocuk diline ait kelime dağarcığı Bolu merkez ve yöresi ağızları ışığında betimlenmeye ve irdelenmeye çalışılacaktır. Bolu ağızlarında yaşayan ve sözlüklerde kayda geçmemiş “çocuk dünyası”nı tanımlayan kelime ve ifadelere yer verilecektir. Derlenen malzeme ‘yiyecek adları’, ‘vücut organ adları’, ‘giyim ve çeşitli araç adları’, ‘akrabalık adları’, ‘hayvan adları’, ‘çeşitli eylemler’ vs. gibi tematik gruplara ayrıldıktan sonra dilbilgisel açıdan değerlendirilecektir. Araştırmamıza çocukların aslını bozarak kırık dökük de olsa çıkartabildikleri sözcük ve yapılar dâhil edilmeyecektir. Özgün ve anlam kazanmış ses ve sözcüklerden oluşan ve Bolu ilinin belirli ağızlarında pekişmiş olan çocuk diline ait kelime ve ifadelere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bolu ili ağızları, kelime dağarcığı, çocuk dili.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Bolu, reshidegozdas@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9669-901X.

VOCABULARY OF CHILD LANGUAGE IN BOLU PROVINCE DIALECTS

Abstract

Without doubt, in the geography where Turkish spreads, there are words and expressions in every region, village, and even in every family which have gained a unique meaning belonging to the world of children. There is a rich material belonging to child language in the vocabulary of Turkey Turkish dialects. So that the expression "child language" was given as items in the explanation part of the Dictionary of Compilation from the Public Dialect in Turkey. This subject also attracted the attention of researchers and an article named "Child Language Nomenclature in the Compilation Dictionary" was published by Salim Küçük in 2016. Küçük included only five children's words belonging to the Bolu region in his work: *gucmak*, *hap etmek*, *hapıcık*, *heyhey*, *lülü*. We started to collect data based on the idea that the number of words specific to children's language should be more in the dialects of Bolu center and its region. As we thought, we saw the result that the number was higher.

While children's language is generally considered within the scope of medicine, social psychology, linguistics and mother language acquisition, it has not been adequately researched in terms of dialects. Therefore, in this study, the vocabulary of children's language covering after the age of two and before the period in which words and expressions are used like adults, will be tried to be described and examined in the light of the dialects of Bolu center and its region. Words and expressions describing the "children's world" living in Bolu dialects and not recorded in dictionaries will be included. The compiled material will divided into thematic groups such as 'food names', 'body organ names', 'clothing and various vehicle names', 'relationship names', 'animal names', 'various actions' etc. which will be further be evaluated grammatically. Words and structures disrupted by children, even if they were spelled with difficulty, will not be included in our research. The words and expressions of the children's language consisting of original and meaningful sounds and words which were reinforced in certain dialects of Bolu province, will be included.

Keywords: Bolu province dialects, vocabulary, child language.

Çocuklar, etrafındaki dünya hakkında bilgiyi ilkin yetişkinlerin konuşmasından edinir. Bu kaynağa dayanarak daha sonra kendi dil sistemini oluştururlar. Dünya dil bilimi çalışmalarında çocuk dili konusuna ayrı önem verilerek araştırmacılar tarafından uzun zamandır bu alanda incelemeler yapılmaktadır. Batıda çocuk konuşmalarının sistematik olarak kayda geçirilmesi 19. yüzyılın ortalarında günlük tutma geleneğiyle başlamıştır (Цейтлин, 2000: 7). Rusya’da ise bu alana yoğunlaşma, 1920’li ve 1930’lu yıllarda olmuş ve esasen çocuğa ana dili öğretimi ve patolojik durumlarda konuşmanın gelişimi yönünde çalışmalar yürütülmüştür (Шахнарович А.М. Детская речь).

“Çocuk dili” terimi, yaş ve entelektüel gelişim düzeyi nedeniyle erken ve okul öncesi yaştaki bir çocuğun konuşmasının bir dizi özelliği gibi anlaşılmaktadır. Aslında bu kavram adı altında çoğu dünya dilinde yetişkinlerin sadece çocuklarla iletişim hâlindeyken kullandıkları özel bir kelime dağarcığının varlığı kastedilmektedir. Çocuklara özgü kelime dağarcığı, yansıma sözler ve küçültme eki almış kelimelerin yanı sıra, yetişkinlerin çocuklarla iletişim kurarken konuşmalarındaki önemli bir unsurdur ve dilsel evrensellerden biri sayılır (Ferguson, 1978: 204). “Çocuk dili”, nispeten sınırlı sayıda kelime dağarcığı içeren, önceki nesiller tarafından geliştirilip aktarılan ve küçük çocuklarla iletişimde sabitlenen özerk bir alt sistemdir (Цейтлин, 2000: 30). Çocuklara ait kelime dağarcığının dünyanın tüm dillerinde kullanılması ve sözlük maddelerinde de yer alması bu olgunun evrenselliğini göstermektedir.

Çocuklara hitap eden yetişkinlerin konuşması, ses bilgisi, söz dizimi, kelime dağarcığı gibi çeşitli düzeylerde bir dizi sabit özelliğe sahiptir. Bu durum, araştırmacıların özel bir dil kodu hakkında bahsetmesini sağlamaktadır (Alekseeva, 2021: 131). Çocuk diline ait kelime dağarcığı, dil sisteminin doğal bir bileşenidir. Bu nedenle ortak ve ayırt edici özellikleri, diğer söz varlığı kategorileriyle karşılaştırmalı olarak gösterilebilir (Линник, 2002: 88).

Türkçenin yayıldığı coğrafyada kuşkusuz her bölge, yöre ve köyde, hatta her ailede görülen ve çocukların dünyasına ait özgün anlam kazanmış kelime ve ifadeler vardır (Dinç, 2019: 7).

Dil ve kültür arasındaki etkileşim açısından ağızlardaki çocuklara ait söz varlığı ulusal bir toplumun günlük yaşamının dile yansıma doğasını gözler önüne sermektedir (Банкова-Угрюмова, 2016: 23). Örneğin, “Ukrayna dilinin sözlük atlası”nı hazırlamış olan dilbilimci İ.Dzendzelivskiy, çalışmasında 92 maddelik bir “Çocuk söz varlığı” bölümüne de yer vermiştir (Дзєндзєлївський, 1987: 296-299).

Çocuk dili ürünlerinin dilimize olumlu bir katkı ve zenginleştirme getirdiği bakış açısından hareketle meslektaşım Emine Atmaca ile “2-6 Yaş Grubu Çocukların Dil Kullanımı Üzerine Bir İnceleme: Kırım Tatar Çocukları” adlı bir sempozyum bildirisi hazırlamıştık¹. Bu araştırmamızda, çocukta dil oluşumu ve gelişimi, çocuk dili üzerine yapılan çalışmalar ve Kırım Tatar Türkçesinde çocuk dilinin kullanımı gibi konulara yer vererek alana katkı sağlamaya gayret ettik.

2019 yılında Ahmet Dinç tarafından hazırlanan ve başta Standart Türkiye Türkçesi olmak üzere Türk dilinin lehçeleri ve şiveleri ile Kürtçeden kelimeleri de içeren bir “Çocuk dili sözlüğü” yayımlanmıştır. Bu çalışma Türkiye’de çocuk dili alanındaki ilk sözlük sayılır.

Çocuk dili, genelde tıp, sosyal psikoloji, dil bilimi ve ana dili edinimi kapsamında ele alınırken² ağızlar açısından yeterince araştırılmamıştır. Erkan Manavoğlu tarafından kaleme alınan “Kıbrıs Türk Ağızlarında Çocuk Dili Sözlüğü” yazısı dışında Türkiye’de son yıllarda bu konuyla ilgili Salim Küçük tarafından “Derleme Sözlüğü’nde Çocuk Diline Ait Adlandırmalar” ve Oğuz Ergene tarafından “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Çocuk Dili Kaynaklı Söz Varlığı Ögeleri” makaleleri yayımlanmıştır. Bu çalışmalar Derleme Sözlüğü’nde açıklamasında “çocuk dili” ifadesine yer verilen maddelerden hareketle hazırlanmış olup, tespit edilen veri türlü yönlerden sınıflandırılmış, örneklerde somutlaşan özellikleri de belirtilmiştir. Küçük, makalesinde Bolu yöresine ait çocuk diline dayalı sadece beş kelimeye yer vermiştir: *gucmak, hap etmek, hapıcık, heyhey, lülü* (Küçük, 2016: 430, 432, 433, 437). Bolu merkez ve yöresi ağızlarında, çocuk diline özgü bu kelime sayısının daha fazla olması gerektiği düşüncesiyle sahada malzeme derlemesine başladık.

Yöntem ve Kapsam

Bolu ili ağızları³ Kuzey-Doğu ve Güney-Batı bölgeleri şeklinde iki büyük gruba ayrılmaktadır: Kuzey-Doğu bölgesinde yer alan Bolu merkez-Yeniçağa, Gerede-Dörtdivan ve Mengen ilçelerinin ağızları, Güney-Batı bölgesinde ise Seben-Kıbrısçık ve Mudurnu-Göynük ilçelerinin ağızlarından

¹ 9-12 Ekim 2022 tarihinde Erzincan’da gerçekleştirilmiş olan Uluslararası “Geçmişten geleceğe Türk dünyası” sempozyumu bildiri kitabında yayımlanmıştır.

² Türkçe eğitimi alanında, Ali Çavuşoğlu’nun “Ana dili, edinimi, önemi ve geliştirilmesi” makalesi, Saadetin Keklik’in “Türkçede on bir yaşına kadar çocuklara öğretilmesi gereken, birleşim gücü yüksek ilk bin kelime” makalesi ve “Çocukta Dil Edinimi” kitabı vs. gibi çalışmaları burada örnek gösterebiliriz.

³ “Bolu ağzı üzerine yapılmış çalışmalar” makalesinde Yavuz Kartallıoğlu 2008 yılına kadar konuyla ilgili yazılan derleme, tez, makalelerden bahsetmiştir. Erol Öztürk’ün 2019 yılında yayımladığı Bolu İli Ağızları kitabı ise Bolu ilinin tamamını kapsayan metinlerden hareketle ağız özelliklerini ses ve şekil bilgisi yönünden inceleyen ilk akademik çalışma olmuştur.

bahsedilebilir. Bolu yöresinin bu beş ağız bölgesinin kendi içinde yakınlık ve ortaklık gösteren alt ağız bölgeleri de vardır (Öztürk, 2019: 112).

Çalışmamız çerçevesinde Bolu merkez ilçesi dâhil bu beş ağız bölgesini temsilen köylerin yerlisi olan ve konuşmasında ağız özelliklerini koruyan kaynak kişilerle görüşmeler yaptık. Aşağıda yer alan kaynak kişi listesini bu beş ağız bölgesi sırasına göre düzenledik: Gerede-Dörtdivan ilçeleri, Mengen ilçesi, Yeniçağa-Bolu Merkez ilçesi, Seben-Kıbrısçık ilçeleri ve Mudurnu-Göynük ilçelerinin ağızları. Gerede ilçesinde Çağış ve Çalışlar köylerini; Dörtdivan ilçesinde Aşağıdüğer, Hacetler, Çetükören köylerini; Mengen ilçesinde Babahızır köyünü; Yeniçağa ilçesinde Karabeyler, Adaköy, Çamlık köylerini, Bolu Merkez ilçesinde Tatlar, Yenicepınar, Kuzörendağlı, Alpagut, Gölköy, Güneyfelekettin, Çepni, Dereceören, Ömerler köylerini; Seben ilçesinde Çeltikdere, Kozyaka, Nimetli köylerini; Kıbrısçık ilçesinde Bölücekkaya, Alanhimmetler, Alan Borucak köylerini; Mudurnu ilçesinde Taşkesti beldesini, Mangırlar ve Yazılar köylerini; Göynük ilçesinde Bulanık ve Sünnet köylerini ziyaret ettik. Genelde 55 yaş üstü kadınlardan derlenen 2-6 yaş arası çocuk diline ait söz varlığı verisi tematik gruplar hâlinde alfabetik sıraya göre kaydettik.

Bulgular

Bolu ili ağızlarındaki çocuk dili kaynaklı söz varlığı öğelerini aşağıdaki tematik gruplara göre şöyle sıraladık:

Akrabalık adları: *gocababa* ‘babanın ağabeyi’ (KK 9), *gocana* ‘yenge’ (KK 9), *kocana* ‘büyük kadın komşu, yenge’ (KK 3), *kocabıba* ‘büyük erkek komşu, amca’ (KK 3), *aba* ‘abla’ (KK 23), *aka* ‘ağabey’ (KK 23), *genaba* ‘yenge/amcanın hanımı’ (KK 23), *nine* ‘dayının hanımı’ (KK 23).

Ayakkabı ve giyim adlandırmaları: *akka* ‘ayakkabı’ (KK 3, KK 7, KK 25), *akkı* ‘ayakkabı’ (KK 29), *bappa* ‘ayakkabı’ (KK 5), *bobu* ‘ayakkabı’ (KK 29), *boppo* ‘ayakkabı’ (KK 11), *boppu* ‘ayakkabı’ (KK 19, KK 26), *çedük* ‘ayakkabı’ (KK 4), *bıdık* ‘ayakkabı’ (KK 17), *çetik* ‘patik’ (KK 13, KK 23), *çetük* ‘ayakkabı’ (KK 1), *çötük* ‘patik’ (KK 3), *etük* ‘bağcıklı ayakkabı’ (KK 19), *galik* ‘lastik ayakkabı’ (KK 19, KK 20), *geygeyer* ‘ayakkabılar’ (KK 15), *gıby* ‘ayakkabı’ (KK 21), *edük* ‘ayakkabı’ (KK 23), *hilik* ‘çocuk ayakkabısı’ (KK 18), *papidik* ‘ayakkabı’ (KK 16), *patinler* ‘ayakkabılar’ (KK 2, KK 24), *poppu* ‘ayakkabı’ (KK 28), *takka* ‘şapka’ (KK 3, KK 20, KK 26), *tekke* ‘şapka’ (KK 23), *ödük* ‘ayakkabı’ (KK 10).

Çalgı aletleri ve çeşitli araç gereç adlandırmaları: *dıñdıñı* ‘davul vs. çalgı aletleri’ (KK 25), *domdom* ‘davul vs. çalgı aletleri’ (KK 23), *domdomlar* ‘çalgı aletleri’ (KK 15), *dömbek* ‘kalbur ve deriden yapılan elle çalınan alet’ (KK 21), *gümgümler* ‘davul’ (KK 3), *dıñdıñcı* ‘davulcu’ (KK 16);

vıyvin ‘araba’ (KK 22), *güylek* ‘çocuk oyunlarında kullanılan içi oyulmuş süs kabağı’ (KK 5), *püsürge* ‘süpürge’ (KK 13), *tıktık* ‘saat’ (KK 23).

‘Çocuk’ kavramıyla ilgili adlandırmalar: *acuze* ‘şımarık çocuk’ (KK 8), *böbe* ‘küçük çocuk’ (KK 26), *cılız* ‘5 yaşına kadar kız veya erkek çocuk’ (KK 3, KK 4), *çepiş* ‘6 yaşına kadar kız çocuğu’ (KK 27), *çoporu* ‘6 yaşına kadar çocuğa seslenme sözcüğü’ (KK 8), *göbel* ‘3-4 yaşına kadar çocuk’ (KK 7), *elpiştirme* ‘yaramaz ve bilmiş kız çocuğu’ (KK 26, KK 28), *hınzır* ‘yaramaz çocuk’ (KK 3, KK 4), *ilkidin* ‘ailenin ilk çocuğu’ (KK 7), *küçülü* ‘her istediği yapılan, nazlı çocuk’ (KK 8), *ortancılı* ‘ortanca çocuk’ (KK 7), *tebe* ‘devamlı altını ıslatan çocuk’ (KK 7), *vızırdak* ‘huysuz ve çok ağlayan çocuk’ (KK 8), *zırtıl* ‘yaramaz çocuk’ (KK 2).

Hastalık ve yara adlandırmaları: *gangan* ‘yara’ (KK 27), *uf* (KK 15, KK 16, KK 17), *ufcuk* ‘yara’ (KK 25), *popo ol-* ‘yara ol-’ (KK 8).

Hayali korkutucu yaratık adlandırmaları: *apallar* ‘öcüler’ (KK 30, KK 31), *boppolar* ‘öcüler’ (KK 13), *gongur* ‘korkutucu yaratık, öcü’ (KK 18, KK 19, KK 20), *hamham* ‘korkutucu yaratık’ (KK 28), *höllüm* ‘öcüler’ (KK 16), *hızanlar* ‘çocuğu korkuturken kullanılan kelime: fakir, çingene kimseler’ (KK 4), *lölö* ‘öcü’ (KK 1), *momular* ‘öcüler’ (KK 6), *yidiyidiler* ‘öcüler’ (KK 17).

Hayvan adları: *bahba* ‘köpek’ (KK 20), *bici bici* ‘buzağı’ (KK 19, KK 20), *bili bililer* ‘tavuklar’ (KK 2, KK 9, KK 20), *bohbo* ‘köpek’ (KK 15, KK 16, KK 29), *bohboh* ‘köpek’ (KK 9), *boppa* ‘köpek’ (KK 14, KK 26), *böçük* ‘buzağı’ (KK 5, KK 11), *bü* ‘manda’ (KK 3), *büçük* ‘inek yavrusu’ (KK 1, KK 6, KK 17), *gekkeler* ‘tavuklar’ (KK 14, KK 17, KK 26), *gıdı gıdı* ‘köpek’ (KK 20), *cokcok* ‘hindi’ (KK 17), *galak* ‘horoz’ (KK 16), *gokgok* ‘horoz’ (KK 17), *gıhgıh* ‘tavuk’ (KK 31), *gıyıkı* ‘horoz’ (KK 20), *gülü gülü* ‘hindi’ (KK 16), *homhom* ‘köpek’ (KK 30), *kırkır* ‘eşek’ (KK 17), *kırkırı* ‘at ya da eşek’ (KK 20), *mahmah* ‘köpek’ (KK 1, KK 2, KK 3, KK 7), *miyöñ* ‘kedi’ (KK 6, KK 31), *mihmi* ‘köpek yavrusu’ (KK 6), *mohma* ‘köpek’ (KK 28), *mohmo* ‘köpek’ (KK 11, KK 27), *molar* ‘inekler’ (KK 28), *möh* ‘inek’ (KK 25), *mömöler* ‘inekler’ (KK 6, KK 11, KK 15, KK 31), *pitanaz* ‘horoz’ (KK 22), *möhme* ‘köpek’ (KK 17), *möhmö* ‘büyükbaş hayvan’ (KK 29), *pisi* ‘kedi’ (KK 2, KK 9, KK 11, KK 14, KK 15, KK 19, KK 29), *pisik* ‘kedi’ (KK 16), *voha* ‘öküz’ (KK 1), *vohalar* ‘inekler, büyükbaş hayvanlar’ (KK 16).

Meyve ve sebze adları: *bıkkı* ‘karpuz’ (KK 18), *portak* ‘portakal’ (KK 3), *pata pata* ‘patates’ (KK 1), *pat pat* ‘patates’ (KK 14).

Oyun ya da oyuncak adları: *cızgi* ‘seksek’ (KK 19), *çiltman* ‘çelik çomak’ (KK 23), *çoban çatı* ‘toprağa çivi ile çizgi çizerek oynanan bir çeşit oyun’ (KK 5), *çöğürtme* ‘tahterevalli’ (KK 2), *çölük* ‘çelik çomak oyununun adı’

(KK 5), *doğulcan* ‘dokuztaş oyunu’ (KK 5), *gış kaymak* ‘kızak kaymak’ (KK 23), *horak* ‘sopa ve çivi ile oynanan bir çeşit oyun’ (KK 5), *höl* ‘taşları dizerek oynan bir çeşit oyun’ (KK 5), *şıngır* ‘taşları dizip oynanan oyun’ (KK 3), *yortış* ‘sobe’ (KK 21), *zortış* ‘sobe’ (KK 5, KK 29).

Ünlemler: *aboo* ‘şaşıрма ünlemi’ (KK 8), *agu bugu* ‘güldürme ünlemi’ (KK 18), *be-e* ‘güldürme ünlemi’ (KK 19), *ebübü ce* ‘güldürme ünlemi’ (KK 29), *guguk* ‘güldürme ünlemi’ (KK 12), *guk cee* ‘güldürme ünlemi’ (KK 4, KK 20), *guk dee* ‘güldürme ünlemi’ (KK 6), *poh* ‘ürkütme ünlemi’ (KK 23, KK 29).

Vücut organlarının adları: *bıdık* ‘erkek çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 11), *çük* ‘erkek çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 18, KK 20, KK 30), *dıngıl* ‘erkek çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 13), *dıdılar* ‘dişler’ (KK 11), *duduş* ‘kız çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 7), *gıcılar* ‘dişler’ (KK 29), *göbiş* ‘karın’ (KK 8), *iğde* ‘erkek çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 7, KK 10, KK 26), *hakuk* ‘kız çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 16), *curcur* ‘çocuk dilinde idrar’ (KK 19, KK 20), *kutu* ‘kız çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 8, KK 10, KK 23), *nannuş* ‘kız çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 26), *pembe* ‘kız çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 1), *pomuh*, *fıstık* ‘kız çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 3, KK 4, KK 6), *tıklı* ‘erkek çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 23), *zümbül* ‘erkek çocuğunun cinsiyet organı’ (KK 3, KK 4).

Yiyecek ve içecek adları

‘Ekmek’ ve ‘Yemek’: *ebbek* ‘ekmek’ (KK 9), *mama* ‘un ve sütle pişirilen mama’ (KK 22), *mamma* ‘ekmek, yemek’ (KK 3, KK 16, KK 20, KK 29, KK 31), *mammam* ‘yemek’ (KK 11, KK 17, KK 24), *memmem* ‘yemek’ (KK 13), *memem* ‘ekmek, yemek’ (KK 15);

‘Su’: *ba* (KK 12), *bu* (KK 6, KK 16, KK 13), *bu bu* (KK 11, KK 19) *bum* (KK 21, KK 31), *bum bum* (KK 22, KK 23), *brüm* (KK 29), *bü* (KK 1), *bübü* (KK 4, KK 16, KK 17), *büm* (KK 2), *büm büm* (KK 25), *büv* (KK 3), *büü* (KK 5), *dü dü* (KK 26), *düm düm* (KK 27);

‘Yumurta’: *gagak* (KK 1), *gıdak* (KK 2, KK 3, KK 4, KK 11, KK 14, KK 17, KK 19, KK 20, KK 24, KK 25), *gıdı gıdı* (KK 16), *gıdık* (KK 29, KK 31), *gıgı* (KK 1, KK 23), *gıkga* ‘yumurta’ (KK 9), *kıkı* (KK 22);

bili bili ‘leblebi’ (KK 29), *dadak* ‘iğde, çikolata, bisküvi tarzı genelde bayramda toplanan çerezler’ (KK 3, KK 4, KK 6), *dadacuk* ‘bayram şekerleri’ (KK 11), *gaga* ‘ağlayan çocuğu susturmak için vad edilen şeker, çikolata’ (KK 8), *gagak* ‘şeker, çikolata’ (KK 5, KK 14, KK 25), *gagar* ‘şeker’ (KK 2, KK 13, KK 19, KK 29), *geger* ‘şeker’ (KK 21), *gigar* ‘şeker’ (KK 6), *gıkkı* ‘şeker’ (KK 26), *mimi* ‘kuruyemiş, çerez, çikolata tarzı yiyecek’ (KK 21), *minik* ‘leblebi’ (KK 23).

Çeşitli eylem adları/ eylemler sırasında kullanılan sözcükler

Alkış hareketi yaparken kullanılan sözcük: *cippan cippan* (KK 1, KK 3, KK 4, KK 7), *cıpban cıpban* (KK 9), *elçipi* ‘alkış’ (KK 6, KK 14, KK 15, KK 25), *elçırpar elçırpar* ‘alkış’ (KK 2), *pıtış pıtış* ‘ellerini çırpıp eğlenirken söylenen sözcük’ (KK 11), *şap şap* ‘ellerini çırpıp eğlenirken söylenen sözcük’ (KK 10, KK 23).

Düşme eylemi için kullanılan ifadeler: *pat yap-* ‘düşmek’ (KK 4, KK 29), *küt düştü* ‘düştü’ (KK 3), *hop et-* ‘düşmek’ (KK 11), *tak düş-* ‘düşmek’ (KK 25).

Gezme eylemi için kullanılan ifadeler: *atti* ‘gezme’ (KK 8), *dadda git-* ‘gezmeye gitmek’ (KK 13), *dahdaya bin-* ‘sırtta binmek’ (KK 23), *dehdehe git-* ‘gezmeye git-’ (KK 6, KK 26), *dehdeye git-* ‘gezmeye git-’ (KK 16), *deddelere git-* ‘gezmeye git-’ (KK 17, KK 20), *deddeme bin-* ‘sırtıma bin-’ (KK 13), *deh deh git-* ‘binip gitmek’ (KK 20), *däddä däddä* ‘gezmeye gitmek’ (KK 14), *däddah däddah* ‘gezmeye gitmek’ (KK 21), *däddaha gitmek* ‘gezmeye gitmek’ (KK 25), *dähdäh* ‘binmek’ (KK 1), *dähdämä bin-* ‘sırtıma bin-’ (KK 11, KK 24, KK 26, KK 27, KK 29), *dätta* ‘gezme’ (KK 22), *dättäya git-* ‘gezmeye gitmek’ (KK 19).

Hareket etme ile ilgili söz ve ifadeler: *abalamak* ‘emeklemek’ (KK 22), *abıldamak* ‘emeklemek’ (KK 3, KK 4, KK 16, KK 25, KK 29), *abuldamak* ‘emeklemek’ (KK 14, KK 27), *apıldamak* ‘emeklemek’ (KK 1), *apşal apşal yürü-* ‘çocuk yeni yürürken sağlam yürüyememek’ (KK 23), *bıdıl bıdıl git-* ‘emeklemek’ (KK 6), *çö çö dur-* ‘yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 23, KK 24), *çöve çöve dur-* ‘yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 22), *çüş dur-* ‘yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 19), *çüve çüve dur-* ‘yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 20), *dayday yap-* ‘yeni yürümek’ (KK 12), *durcu dur-* ‘çocuk yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 14, KK 16), *durcuk dur-* ‘çocuk yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 6, KK 11), *durcuk durcuk dur-* ‘çocuk yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 2, KK 13, KK 17), *durdu durdu* ‘sağlam ayağa basmak’ (KK 1, KK 10, KK 29), *durdur et-* ‘çocuk yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 5, KK 7, KK 8, KK 9), *durguş* ‘yürümek üzere yeni ayakta sağlam duran çocuğa söylenen sözcük’ (KK 4, KK 12), *hoppacık yap-* ‘kalkıp gitmek’ (KK 30); *pıtış pıtış git-* ‘yeni yürümeye başlamak’ (KK 6), *po po dikil-* ‘yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 28, KK 26), *po po dur-* ‘yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ (KK 27), *poh poh yürü-* ‘yeni yürümeye başlamak’ (KK 31), *sürtünmek* ‘emeklemek’ (KK 1, KK 3, KK 4), *taytay yürü-* ‘yeni yürümek’ (KK 21).

Kesme eylemi için kullanılan ifadeler: *gıh et-* ‘kesmek’ (KK 21), *kıh* ‘elini kesme ihtimaline karşı uyarı sözcüğü’ (KK 2, KK 4, KK 11, KK 16,

KK 18, KK 23, KK 29), *kıh et-* ‘kesmek’ (KK 9), *kıh ol-* ‘kesilmek’ (KK 28, KK 26), *kıh yaparsın* ‘elini kesersin uyarısı’ (KK 15), *kıkı ol-* ‘kesilmek’ (KK 27).

Kirlenme ile ilgili uyarı sözcükleri: *e-e-ebi* ‘kirli’ (KK 21), *eğh* ‘kirli uyarısı’ (KK 15, KK 19, KK 20), *ö oldu* ‘kirlendi’ (KK 3), *öğh* ‘kirli uyarısı’ (KK 8), *öh* ‘kirli’ (KK 25).

Koşma eylemi: *yarışmak* ‘koşmak’ (KK 21), *seyirtmek* ‘koşmak’ (KK 9)

‘Karnı doymak’ ifadesi: *bibiş doy-* (KK 14), *bıdık doy-* (KK 11), *dömbek doy-* (KK 16, KK 19), *göbek doy-* (KK 1), *göbüş doy-* (KK 2, KK 9, KK 16), *göbüt doy-* (KK 6), *gödeni doy-* (KK 9).

Kucaklama eylemi sırasında söylenen sözcükler: *cak cak* (KK 19, KK 22), *cucak cucak* (KK 31), *gel kucak kucak* (KK 7, KK 8, KK 11, KK 14, KK 15, KK 20, KK 21, KK 24), *gel kucu kucu* (KK 4), *gucak gucak* (KK 1), *gucak yap-* (KK 27), *kucak yap-* (KK 16, KK 17), *kucu kucu* (KK 5; KK 28).

Yaramazlık, huysuzluk eylemi: *cızık cızık et-* ‘yaramazlık yapmak’ (KK 23), *muzaratlık* ‘yaramazlık’ (KK 20), *vızık vızık et-* ‘yaramazlık yapmak’ (KK 6, KK 11), *yılçarmış* ‘yaramaz, şımarık’ (KK 1, KK 2, KK 20), *zingırdamak* ‘çocuk durmadan ağlamak’ (KK 1)

Yemek yemek ve uyumakla ilgili sözcükler: *emem* ‘emmek isterken çocuk tarafından söylenen sözcük’ (KK 5), *hap hap yap-* ‘yemek yemek’ (KK 21), *nenni yap-* ‘uyumak’ (KK 13).

Yıkanma eylemi için kullanılan sözcükler: *bıcı bıcı* (KK 7, KK 9, KK 16), *bücu bücu* (KK 6), *cibi cibi* (KK 4, KK 14, KK 15, KK 18, KK 31), *cibil cibil* (KK 29), *cip cip* (KK 26, KK 27, KK 28), *cıby cıby* (KK 2, KK 8, KK 11, KK 17, KK 19, KK 20, KK 23, KK 24, KK 25), *cıbcıby* (KK 13), *cıp cıp* (KK 1, KK 22).

Değerlendirme ve Sonuç

Bolu ili ağızlarında çocuk diline özgü söz varlığını ortaya koymaya yönelik bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

a) Elde edilen veriler fikrimizce Türkiye Türkçesi Ağız sözlüklerinde yer almayı hak etmektedir. Ağız söz varlığının bu katmanı geçmişte çocuklarla ilgili yerel halk kültürü hakkında bir fikir oluşturmaya da olanak sağlamaktadır.

b) Kelimelerin genelde tek ve iki heceli oluşu, yansıma sözcüklere dayanması, ses veya hece tekrarından oluşması bakımından dünya dillerindeki

çocuk dili olgusunun özellikleriyle birebir örtüşmektedir. Örneğin: *büv, cıp cıp, cıppan cıppan, dadak, gagak* vs.

c) Çocuk diline özgü söz varlığında anlamlı konuşma ürünleri olarak değerlendirilebilecek sözcüklere ya da bu sözcüklerle oluşturulmuş türemiş ya da birleşik yapılara, tamlamalara rastlanmaktadır. Örneğin: *poh poh yürü-* ‘yeni yürümeye başlamak’, *çöve çöve dur-* ‘yürümek üzere ayakta sağlam durmak’ vb.

ç) Küçültme ekinin kullanımı çocuk dili kelimelerinin yaygın özelliklerindendir. Örneğin: *dadacuk* ‘bayram şekerleri’, *durcuk* ‘ayakta sağlam durmak’, *hoppacık* ‘ayağa kalkmak’.

d) Söyleniş aynı olan bazı eşadlı kelimeler farklı köylerde farklı anlamlara geldiği için dikkat çekicidir. Mesela; *bıdık* ‘erkek çocuğunun cinsiyet organı’ (Bolu Merkez-Yenicepınar köyü), ‘karın’ (Bolu Merkez-Yenicepınar köyü), ‘ayakkabı’ (Bolu Merkez, Ömerler köyü); *dömbek* ‘kalbur ve deriden yapılan elle çalınan alet’ (Seben ilçesi, Bölücekaya köyü), ‘karın’ (Seben ilçesi, Kozyaka köyü) vs.

e) Vücut organlarından cinsiyet organı adlandırmalarının çeşitliliği tabu ve örtmece⁴ hâdisesinden kaynaklıdır.

f) Tespit edilen örneklerin ses özelliklerine bakıldığında dudak ünsüzleri (/b/, /f/, /m/, /p/, /v/) ve damak ünsüzleri (/g/, /ğ/, /k/, [ŋ], /y/); çocuk dili kaynaklı ad ve ad soylu ögelerde, diğer ünsüz gruplarından daha sık kullanılmıştır.

g) Çocuk diline ait adların önemli bir bölümünü “temel söz varlığı” (Aksan 1996, 26-28) içinde değerlendirilen hayvan adları, organ ya da vücut bölümlerine ilişkin adlar, akrabalık adları, yiyecek, giyecek ve eşya adları, temel ihtiyaçlarla ilgili adlar vb. oluşturmaktadır. Yapılan derlemelerde bu tür kelimelerin sayısı diğerlerine göre sayıca daha fazladır.

h) Çocuk dili kaynaklı eylemler de bireye ya da topluma özgü temel gereksinimleri karşılamakta; gündelik yaşamda sıkça başvurulanan eylemlerden oluşmaktadır. Bu nedenle söz konusu ögeler de “temel söz varlığı” içinde yer alabilir (Ergene, 2015: 2159).

k) Bolu ağızlarında çocuk diline ait söz varlığı, yukarıda verilen kelimelerle sınırlı olmadığı ve sahada yapılacak yeni derlemeler sonucunda pek çok yeni kelimenin ortaya çıkacağı kanaatindeyiz. Ayrıca bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında çocuk diline ait söz varlığının tespiti ve derlenmesi hâlinde bu konuyla ilgili bir diyalektolojik sözlük oluşturulabilir. Böylece,

⁴ Örtmecelerin temelinde tabular yer almaktadır (Atmaca, 2016: 844).

ağız sözlükbiliminin gelişimine katkı sağlanıp yeni bir sözlük daha kazanılabilir.

Çalışmada Kullanılan Çeviri Yazı İşaretleri

[ä]	Açık /e/
[ŋ]	Damak /n/'si
[h]	Art damak /h/'si

Kaynak Kişiler

- KK 1: Gülseren Muratoğlu, 1963, ilkokul mezunu, ev hanımı, Çağış köyü, Gerede
- KK 2: Emine Sekmen, 1953, ilkokul mezunu, ev hanımı, Çalışlar köyü, Gerede
- KK 3: Mahmure Çetintaşlı, 1952, ev hanımı, Karabeyler, Yeniçağa
- KK 4: Ferdaniye Yaman, 1950, ev hanımı, Adaköy, Yeniçağa
- KK 5: Şerife Gülcan, 1948, ev hanımı, Çamlık köyü, Yeniçağa
- KK 6: Emine Evmez, 1975, ilkokul mezunu, ev hanımı, Babahızır köyü, Değirmen mah, Mengen
- KK 7: Emine Aydınalp, 1959, ilkokul mezunu, ev hanımı, Aşağıdüğer köyü, Dörtdivan
- KK 8: Nezaket Ulus, 1946, ev hanımı, Hacetler köyü, Dörtdivan
- KK 9: Hanife Yardımcı, 1937, ev hanımı, okuma yazma bilmiyor, Çetikören köyü, Dörtdivan
- KK 10: Mukaddes Acar, 1957, ilkokul mezunu, ev hanımı, Tatlar köyü, Bolu Merkez
- KK 11: Mahmure Yurt, 1950, ilkokul mezunu, ev hanımı, Yenicepınar köyü, Bolu Merkez
- KK 12: Hafize Danışman, 1967, ilkokul mezunu, ev hanımı, Kuzörendağlı köyü, Bolu Merkez
- KK 13: Hatice Mıcık, 1960, ilkokul mezunu, ev hanımı, Alpagut köyü, Bolu Merkez
- KK 14: Hayriye Kahveci, 1944, ilkokul mezunu, ev hanımı, Gölköy köyü, Bolu Merkez
- KK 15: Emine Akyel, 1957, ev hanımı, Çepni köyü, Bolu Merkez
- KK 16: Menekşe Yılmaz, 1965, ilkokul mezunu, ev hanımı, Dereceören köyü, Bolu Merkez
- KK 17: Hüseyin Albayrak, 1959, lise mezunu, emekli memur, Ömerler köyü, Bolu Merkez
- KK 18: Hatice Can, 1943, ev hanımı, Çeltikdere köyü, Seben
- KK 19: Ülviye Demir, 1957, ilkokul mezunu, ev hanımı, Kozyaka köyü, Seben

- KK 20: Hatice Demirbaş, 1964, ilkokul mezunu, ev hanımı, Nimetli köyü, Seben
- KK 21: Nurcan Dönmez, 1965, ilkokul mezunu, ev hanımı, Bölücekkaya köyü, Kıbrısçık
- KK 22: Mintaze Tekemen, 1952, ilkokul mezunu, ev hanımı, Bölücekkaya köyü, Kıbrısçık
- KK 23: Ayten Abaka, 1971, ilkokul mezunu, ev hanımı, Alanhimmetler köyü, Kıbrısçık
- KK 24: Münevver Gören, 1961, ilkokul mezunu, ev hanımı, Alan Borucak köyü, Kıbrısçık
- KK 25: Emine Acar, 1966, ev hanımı, Güneyfelekettin köyü, Aşağı Mahallesi, Bolu Merkez
- KK 26: Ayşe Gün, 1955, ev hanımı, Mangırlar köyü, Mudurnu
- KK 27: Fatma Ateş, ev hanımı, ilkokul mezunu, Taşkesti beldesi, Mudurnu
- KK 28: Huri Yüksel, 1950, ev hanımı, Yazılar köyü, Mudurnu
- KK 29: Esmâ Albayrak, 1954, ev hanımı, Bulanık köyü, Göynük
- KK 30: Şaziye Işık, 1943, ev hanımı, Bulanık köyü, Göynük
- KK 31: Sevim Hanım, 1968, ev hanımı, ilkokul mezunu, Sünnet köyü, Göynük

Kaynaklar

- Aksan, D. (1996). *Türkçenin sözcük varlığı*. Ankara: Engin.
- Alekseeva, M. M. (2021). “Nursery lexicon in Alexander Hojsak’s dictionary of the Lemko dialect (the dialect of the Wysowa village)”, *Исследования по славянской диалектологии*. 23. Памяти Людмилы Эдуардовны Калнынь. Москва: Институт славяноведения РАН, 131-141.
- Atmaca, E. (2016). *Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları*. Palet.
- Çavuşoğlu, A. (2006). Ana dili, edinimi, önemi ve geliştirilmesi. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 37-46.
- Dinç, A. (2019). *Çocuk Dili Sözlüğü*. İstanbul: Litera.
- Ergene, O. (2015) Türkiye Türkçesi Ağızlarında Çocuk Dili Kaynaklı Söz Varlığı Ögeleri. *International Journal of Languages’ Education and Teaching*, 2015 (Special Issue), 2124-2161.
- Ferguson C. A. (1978). Talking to children: A search for universals, *Universals of Human Language*. 1, 202–224.
- Gözdaş R. & Atmaca E. (2022). 2-6 Yaş Grubu Çocukların Dil Kullanımı Üzerine Bir İnceleme: Kırım Tatar Çocukları, *Uluslararası Türk Dünyası sempozyumu bildiri kitabı: geçmişten geleceğe Türk Dünyası*, 9-12 Ekim 2022, Erzincan, 51-62.
- Kartallıoğlu Y. (2008). Bolu Ağzı Üzerine Yapılan Çalışmalar, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, 380-385.
- Keklik S. (2011). Türkçede on bir yaşına kadar çocuklara öğretilmesi gereken, birleşim gücü yüksek ilk bin kelime, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 80-95.
- Küçük, S. (2016). Derleme Sözlüğü’nde Çocuk Diline Ait Adlandırmalar, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(10), 423-442.
- Manavoğlu, E. (2023). Kıbrıs Türk Ağızlarında Çocuk Dili Sözlüğü, https://www.academia.edu/30570788/K%C4%B1br%C4%B1s_T%C3%BCrk_A%C4%9F%C4%B1zlar%C4%B1nda_%C3%87ocuk_Dili_S%C3%B6zl%C3%BCk%C4%9F%C3%BC_Childrens_Language_Of_Turkish_Cypriots (Erişim Tarihi: 3.03.2023).
- Öztürk E. (2019). *Bolu İli Ağızları*. Ankara: Akçağ.
- Банкова Т.Б., Угрюмова М.М. (2016). Диалектный «Словарь Детства»: В Поисках Лексикографического Формата (На Материале Говоров Среднего Приобья). *Tomsk State University Journal*, 413, 22–28.

Дзендзелівський Й. О. (1987). Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови/ *Ukrayna Dilinin Atlası için materyal toplama programı*. Київ.

Линник Т. Г. (2002). Специфічно дитячі слова української мови: семантика та морфологія. *Культура народів Причорномор'я*, 2, 87–90.

Цейтлин С.Н. (2000). *Язык и ребенок: Лингвистика детской речи (Dil ve çocuk: çocuk konuşmasının dil bilimi)*, Москва, Владос.

Genel Ağ Kaynakları

<https://old.bigenc.ru/linguistics/text/1950092>: Шахнарович А.М. Детская речь (Erişim Tarihi: 16.03.2023).

İZMİR İLİ TEKELİ YÖRÜKLERİ AĞZININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ARASINDAKİ YERİ

Selma GÜLSEVİN*

Özet

Selçuklu döneminden itibaren Suriye üzerinden gelerek Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, İç Anadolu, Akdeniz ve Ege bölgelerinin muhtelif yerlerinde konar-göçer hayat süren Tekeli Yörükleri'nin büyük çoğunluğu, özellikle de vaktinde Akdeniz bölgesinden Ege bölgesine kadar Yörük hayatı sürdükleri yerlere yerleşmiştir.

Tekeli Yörüklerinden İzmir iline gelenler Menderes, Selçuk, Tire ve Torbalı ilçelerinde köyler kurarak yerleşik hayata geçmiştir. Tekeli Yörüklerinin ağız özellikleri yerleştikleri bölgelerin ağız özelliklerinden etkilenerek değişiyor olsa da, günümüzde komşuluk yaptıkları ağızlardan birçok farklılıklarını da korumaya devam etmektedirler.

Bu çalışmada İzmir'in dokuz köyünde yaşayan Tekelilerden derlenmiş olan metinlerden Tekeli Yörüklerinin ağız özellikleri belirlenmiş ve bu özelliklerden yola çıkılarak İzmir'deki Tekeli Yörük ağzının Anadolu ağızları tasnifindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Tekeli Yörükleri, Anadolu ağızları

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İzmir, ORCID: 0000-0003-4466-8670.

THE PLACE OF IZMIR PROVINCE TEKELİ YÖRÜKS DIALECT AMONG TURKEY TURKISH DIALECTS

Abstract

Since the Seljuk period, the majority of the Tekeli nomads, who came from Syria and led a nomadic life in various parts of Southeastern Anatolia, Eastern Anatolia, Central Anatolia, the Mediterranean and the Aegean regions, settled in places where they led a nomadic life, especially from the Mediterranean region to the Aegean region.

Those who came to Izmir province from Tekeli Yörüks established villages in Menderes, Selçuk, Tire and Torbalı districts and settled down. Although the dialectal features of Tekeli Yörüks are changing under the influence of the dialectal features of the regions they settled in, they continue to preserve many differences from the dialects they are neighboring today.

In this study, the dialectal features of Tekeli nomads were determined from the texts compiled from Tekeli nomads living in nine villages of Izmir and based on these features, it was tried to determine the place of Tekeli nomadic dialect in Izmir in the classification of Anatolian dialects.

Key words: Dialect, Tekeli Yörüks, Anatolian dialects.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Yörük adıyla bilinen konar-göçer gruplardan Kızılırmak'ın doğusundakiler Türkmen, batısındakiler ise Yörük olarak adlandırılmıştır (Eröz, 1991, s. 23; Sümer, 1992, s. 143).

Merkezinde Teke sancağının bulunduğu Teke yöresi, Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'yı fethinden sonra (13. yüzyılın başı) konar-göçer Türkmenlerin rağbet ettiği bir bölge olmuştur (Ak, 2022).

Teke mütesellimi İbrahim Bey'in isyanı sonrası (1814) başının kesilerek İstanbul'a gönderilmesi üzerine başında bulunduğu Yörükler dağılmış, bunların bir kısmı da Aydın ve İzmir'e gelmiştir. Aydın ve İzmir'in birçok köyünü Tekeliler kurmuştur. Geldikleri bu bölgelerde Karatekeli adını da almışlardır (Tekeli, 2018).

Tekeli Yörüklerinden İzmir iline gelenler Menderes, Selçuk, Tire ve Torbalı ilçelerinde köyler kurarak yerleşik hayata geçmiştir. Yerleştikleri yerler, konargöçer hayatı sürdürdükleri dönemde kışladıkları bölgelerdir. Şu anda İzmir ilinde tamamı veya bir kısmı Tekelilerden oluşan köyler (mahalleler) şunlardır:

Menderes ilçesinde	: Tekeli, Çileme, Gölova
Tire ilçesinde	: Alaylı, Ayaklıkırı, Doyranlı
Torbalı ilçesinde	: Kaplancık
Selçuk ilçesinde	: Zeytin, Barutçu

Bu köylerden bazılarının kuruluşuyla ilgili bilgiler hâlâ Yörüklerce anlatılmamaktadır. Selçuklu döneminden başlayarak Suriye üzerinden Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, İç Anadolu'nun muhtelif yerlerinde hayat sürmüşlerdir. Özellikle de vaktinde Akdeniz bölgesinden Ege bölgesine kadar Yörük hayatı sürdürdükleri yerlere büyük çoğunluğu yerleşmiştir.

Tekeli Yörüklerinin ağız özellikleri yerleştikleri bölgelerin ağız özelliklerinden etkilenecek değişiyor olsa da, günümüzde komşuluk yaptıkları ağızlardan birçok farklılıklarını da korumaya devam etmektedirler.

Korudukları ağız özelliklerinin kullanımı için genel olarak şunlar söylenebilir: Karakteristik ağız özellikleri doğal olarak yaşı büyük olanlarda daha fazla görülür. Yörükçülük diye ifade ettikleri hayat tarzını yaşamış olanların, çadırda doğan ve çocukluklukları, gençlikleri orada geçenlerin dilinde hâlâ Tekeli Yörüklerinin ağızını temsil eden özellikler çok yoğun şekilde kullanılmaktadır. Bunlar 85 yaşın üstünde olan kişilerdir. Bu yaş grubunun biraz altında olup kendi ağız özelliklerini koruyanlar da var. Genç

nüfus Tekeli Yörüklerinin kültürünü sahipleniyorsa da ağız özellikleri büyük ölçüde bölgenin diğer ağızları ve ölçünlü Türkiye Türkçesi ile aynılaşmaya başlamış.

Tekeli Yörüklerinin ağız özelliklerini yoğun olarak yansıtan konuşurlarda bile bir sesin ya da gramer unsurunun bazen ölçünlü Türkçedeki gibi söylenmesiyle karşılaşılıyor. 2022 yılında derlenip kitap olarak yayımlanan çalışmamızdaki metinlerde bunun birçok örneği görülür (Gülsevin 2023). Bu bildiride örnek kelime ve cümleler için verilen göndermeler o kitaptaki metin ve satır numaralarını göstermektedir.

Bir örnek olarak; derleme yaptığımız Mehmet Utku'nun konuşmalarında şimdiki zaman çekimi için 3 ayrı şekil de görülmektedir:

-(I)yI : **getir-iyi** (git içerden şey al, allah dek **getiriyi** ya. 6.228)

-(I)yo : **çıkâr-ıyoz** (tapusunu **çıkariyoz** şimdi. 6.14)

-(y)A : **yak-ıya** (elimi **yakıya** annım. 6.217)

Hatta aynı bağlam içinde bile hem -(I)yI hem de -(y)A şekilleri kullanılabilmektedir:

-(I)yI / -(I)yo: baḡ-ıy1 / baḡ-mıyon (bâzıları çomakla **baḡıy1**. ben **baḡmıyon**. 6.22)

İzmir ili Tekeli Yörükleri ağzının yaygın ve karakteristik özelliklerini 2 ana grupta inceleyebiliriz.

Birincisi Tekeli Yörükleri ağzında olup Ege Bölgesi ağızlarında olmayan veya seyrek rastlanan özellikler,

İkincisi ise Ege Bölgesi ağızlarında da yaygın olan özelliklerdir.

Bu çalışmada, öncelikle Tekeli Yörüklerinin ağzını karakterize eden özellikler gösterilip daha sonra o özelliklerin Türkiye Türkçesindeki hangi ağız bölgeleriyle örtüştüğünü tespit etmek için Leylâ Karahan'ın ağızları sınıflandırdığı kitabında belirlediği üç ana ağız grubu (Doğu Grubu, Kuzeydoğu Grubu, Batı Grubu) ve onların alt ve ikinci derecedeki alt gruplarıyla karşılaştırmalar yapılmıştır.

1. Tekeli Yörüklerinin Ağzındaki En Karakteristik Özellikler

Derlenen metinlerden hareketle Tekeli Yörükleri ağzının en karakteristik özelliklerinden ilk 13'ü olarak düşünülebilecek olanlar aşağıda gösterilmiştir. Bunlar da kendi içinde;

1. Tekeli Yörüklerinin ağzında yaygın olan, Ege Bölgesi ağızlarında olmayan veya seyrek rastlanan özellikler

2. Tekeli Yörüklerinin ağzında karakteristik olarak yaygın olan, Ege Bölgesi ağızlarında da yaygın olan özellikler

şeklinde aşağıda gösterilmiştir. Burada verilenler ikili kullanımlar da göz önünde tutularak daha ziyade Yörükçülük hayatını görmüş olanların dil kullanımlarına dayanarak sınıflandırılmıştır.

1.1. Tekeli Yörüklerinin ağzında yaygın, Ege Bölgesi ağızlarında olmayan veya seyrek rastlanan özellikler:

1.1.1. -(y)IK geçmiş zaman eki

Ölçünlü Türkçede olmayan bu ek Anadolu'nun bazı yerlerinde karakteristik olarak kullanılmaktadır (Ay, 2009, s. 233-236; Tor, 2009). İzmir ve yöresinde bazı yerleşim birimlerinde de tespit edilmiştir (Çakır, 2020, s. 90). Tekeli Yörüklerinin ağzında ise sık sık rastlanmaktadır.

yaz-ıh 'yazmış' (o yazıh dël onu da ben gibi cavar yazıyı onu da. 1.17)

yaşa-yık 'yaşamış(lar)' (çadır hayatını onnar yaşayık. onnar çadıra da gitdi, yaylaya da gitdi. 12.14)

gid-ik '(gitmiş(ler))'(âmetlidekinnē de gidik. gerçi bizim gibi gulakdan dolma ama aḡnadırlar. yaşamamışlar. 12.17)

1.1.2. k > ħ sızıcılığı

Çok yaygın ve karakteristiktir.

doḡuduḡuz (yavrım diyi, sen diyi, bunu kendiḡiz mi doḡuduḡuz diyi. 5.22)

çıharḡana (merdivandan çıharḡana denḡeyi bi gaybetdim 11.87)

daḡılıdı (düyünde de bilezik daḡılıdı. 1.87)

gaşıh (âç gaşıh vardın. 1.256)

1.1.3. -rl- > -ll- Gerileyici ünsüz benzetmesi

Çok yaygın ve karakteristiktir.

gorlar > **gollar** (ordan kepçeyne sofraya gollar. 17.79)

veriyorlar > **veriyollar** (üç gatlı bi de ev veriyollar. 8.45)

yakarlar > **yaḡallar** (hemmen bi ateş yaḡallar. 9.22)

1.1.4. Damak ünsüzleri yanında meydana gelen ö > o, ü > u değişmesine (artlaşma) rastlanır.

ö > o

goçerdik > **goçerdik** (urlaya goçerdik. 3.17)

görmedim > **gormedim** (gormedim ki. 3.9)

kökenemiz > **kokenemiz** (kokenemiz de çilime koyünden. 16.60)

köklen- > **koklen-** (üş dene aacı koklendi onuñ burda. 3.159)

ü > u

güder > **guder** (iş olmasa öğüne bi topal geçi gatar onu guder. 6.31)

güvendim > **guvendim** (kendime de guvendim, oña da guvendim. 1.43)

güzün > **guzün** (hindi o tārana gırmızı biber oluyu ya guzün. 1.232)

1.1.5. Geniş zaman ve gelecek zaman 2. teklik kişi çekimlerinde -sın ekinin damak “ñ”si ile kullanımı karakteristiktir.

-(I)rsIn > -(I)rsIn

garışd-ırsın gapat-ırsın (bi garışdırısın gapatırsın, daş gibi yourt olur. 6.40)

çañar-sın (o gazıhları çañarsın öñce bi. 11.104)

-(y)AcAksIn > -(y)AcAksIn

yap-acaksın (sen reşberlik yapacaksın da bu iklimde diyo. 8.60)

gullan-caksın (e topalak şeyli ya, eziyetli. çok gullancaksın, çok şeyapcaksın. 17.100)

1.1.6. Şimdiki zaman çekimi şekillerinde -(I)yI ve -(I)yoru şekilleri yaygın kullanılır.

Ege Bölgesindeki ağızlarda yaygın ve karakteristik şekil ölçünlü dilde de kullanılan -(I)yor ekinin sonundaki “r” ünsüzün kaybolmuş varyantıdır (gel-ıyo, al-ıyo vb.). Tekeli Yörükleri ağzında bu varyant da olmakla birlikte karakteristik ve yaygın olan düz-dar ünlülü -(I)yI şeklidir. Bu ikisinin yanı sıra az örnekte -(y)oru şeklinin de kullanılmakta olduğu görülür.

-(I)yI

Tekeli Yörüklerinin karakteristik şimdiki zaman eki budur.

yaz-ıyı (ben zır cail, o gine oñuyup yazıyı. 5.42)

gaç-ıy (gaçannar gaçıy da òle düyün dümbüldek yok. 3.6)

yalvar-ıy (şindi bowama yalvarıyı çitlii alıñ déye. 10.50)

-(I)yo

Bölgedeki diğer ağızlarda ve ölçünlü dilde yaygın ve karakteristik olan bu şekil Tekeli Yörüklerinin ağızında da yaygındır.

bul-uyo (öylü buluyo. irezil oluyolar. 1.176)

ol-uyo (eşim öldü. iki sene oluyo. doksan dört yaşında. 8.102)

al-ıyo (beni alıyo sırtına. 11.48)

-(I)yoru

Tekeli Yörüklerinin İzmir bölgesinde öğrenmedikleri, muhtemelen Yörükçülük dönemlerinde de kullanılan ama pek az hatırlanan şimdiki zaman ekidir.

ol-uyoru (o da yörük yā, anamıñ bölesi oluyoru. 7.25)

gon-uyoru (her gün zam gonuyoru. bi gün arada geşdii yok. 17.136)

1.2. Tekeli Yörüklerinin ağızında karakteristik olarak yaygın olan, Ege Bölgesi ağızlarında da yaygın olan özellikler:

1.2.1. Fiil zaman çekimlerinde 1. teklik kişi eki olarak “n” kullanılması

Ölçünlü dilde ve birçok ağızda geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve duyulan-farkına varılan geçmiş zamanın çekimlerinde 1. teklik kişi için +Im eki kullanılmaktadır: gel-ir+im, gel-iyor+um, gel-eceK+im gel-miş+im. Tekeli Yörüklerinin ağızında ise yaygın ve karakteristik olarak +In şekli işlektir.

Geniş zaman 1. teklik kişi çekimi:

güd-erin, dut-arın (beş yüz geçiyi güderin. gara çadırı dutarın dedim. 3.12)

Şimdiki zaman 1. teklik kişi çekiminde

var-ıyon (böyün yanıña varıyon / karyolañda yer var mı 1.209)

Gelecek zaman 1. teklik kişi çekiminde

söylēcen (ben daa yalan da söylēcen. altı ay mı oldu ne gadar oldu evden çıkamāyorun. 17.112)

Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman 1. teklik kişi çekiminde

gal-mışıyın (galmışıyın ben orda. gören yok. ben orda galmışıyın. deve geçmiş getmiş. 11.44-45)

1.2.2 [(i-)dI+n]: Ek fiil (-i-mek) geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda “n” türemesi

Tekeli Yörükleri ağzı için en karakteristik özelliklerden biri ek-fiil (imek fiili) üzerine gelen görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminin sonunda “n” sesinin bulunuyor olmasıdır. Bütün yerleşim birimlerinde yaygın ve karakteristiktir.

buyudun (gonuşdümüz bizim şifremiz lisânımız buyudun. 8.30)

yeridin (o zaman ufak bi yeridin sâlihli. 8.15)

çekerdin, olurdun (o zuman yéycek bi şey, her şey ne görseñ adam canı çekerdin, alamadıñ zaman olurdun. 11.95)

1.2.3. “çamur, yağmur” gibi kelimelerdeki yuvarlak ünlüler bu ağızlarda düzdür.

gavırma (etini gavırma ederiz. 17.65)

yāmır / yāmur (yāmır yaşda yolda irezil oluyoz. 10.211); (oña yāmur suyu toplanıyo. 17.50)

1.2.4. “g” ünsüzü iki ünlü arasında sızıcılaşıp eriyerek hece kaynaşmasına sebep olur.

-oğu- > -ō-

yoğurt > **yört** aşamdan sâcaksıñ. yört çalcaksıñ. (4.35)

-üğü- > -ü-

düğün > **dün** (o gızı bitirdik aldık. dün etdik aldık. 3.85)

1.2.5. “ñ” ünsüzü bu ağızlarda korunmuştur (*deñiz*).

deñiz (urla tarafları deñiz kenarlarında. 4.11)

1.2.6. Emir-istek kipinin 1. Teklik kişi için karakteristik çekimi “-ayın / -eyin” şeklindedir.

gideyin (ondan sōra oranıñ pamuu olusa dedim bi hacıya gideyin. 10.168)

2. Tekeli Yörükleri Ağzının Anadolu Ağızları Tasnifindeki Yeri

Türkiye’deki ağızların oluşum ve gelişim süreci Selçuklular döneminde bu yurtlara gelen Oğuz boylarının yaşama tarz ve süreçleriyle şekillenmiştir. Maveraünnehir, Horasan bölgelerinden hareket eden boylar

İran, Irak ve Suriye üzerinden Anadolu'ya girmiş ve yayılmışlardır.

Bugün Batı Anadolu'da Yörük olarak bilinen grupların bir ucu İzmir'de olsa da birçoğunun kök akrabaları hâlâ Manisa, Uşak, Kütahya, Isparta, Konya, Antalya, Adana, İçel, Kahramanmaraş, Gaziantep vb. illerde yaşamaktadır. Derleme esnasında kendilerinin esasen Suriye'den gelen; daha sonra İçel'de, Adana'da, Antalya'da, Konya'da vb. yaylanmış olan Yörüklerle akrabalıklarını anlatan ifadeleri olmuştur. Derlediğimiz metinlerde ortaya konulan karakteristik özellikler temel alındığında Tekeli Yörüklerinin Türkiye'deki hangi ağız bölgeleriyle paralelik gösteriyor oldukları sorusu şu şekilde açıklanabilir:

Leylâ Karahan ağızları tasnif ettiği eserinde Anadolu ağızlarını 3 ana gruba ayırmıştır: Batı Grubu Ağızları, Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu (Karahan 1996). Bu grupların heri birinin ses, şekil ve söz dizimi özelliklerine göre alt ve onların da ikinci derecede alt ağız gruplarını da göstermiştir.

İzmir ilindeki Tekeli Yörüklerinin karakteristik ağız özelliklerine bakıldığında, Karahan'ın tasnifinde Batı Grubu ağızlarının I, VII ve IX. alt gruplarıyla uyduğu görülür. Alt gruplar ve İkinci derecede alt gruplar dikkate alınca Tekeli Yörüklerinin ağız özellikleri en çok şunlarla uyumaktadır.

Alt Grup	İkinci Derecedeki Alt Grup	Konuşulduğu Yerler
VII. Alt Grup	3. ikinci derece alt grup	Kahramanmaraş ve Gaziantep merkez ağızı
IX. Alt Grup	-----	Konya (merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç), İçel (Tarsus hariç)

Bunların içinde, özellikle Batı Grubu, IX. Alt Grup [*Konya (merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç), İçel (Tarsus hariç)*] için Karahan'ın verdiği 11 belirleyici (ayırıcı) özellik İzmir ilindeki Tekeli Yörüklerinin karakteristik ağız özellikleriyle karşılaştırılırsa şu anlamlı tablo ortaya çıkar:

	BATI GRUBU-IX. Alt Grup Konya (merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç) İçel (Tarsus hariç)	İzmir İlindeki Tekeli Yörükleri Ağızı
1	Ünlü uyumu kuvvetlidir.	VAR
2	Damak ünsüzleri yanında meydana gelen ö > o, ü > u değişmesi az rastlanır.	VAR
3	“ <i>çamur, yağmur</i> ” gibi kelimelerdeki yuvarlak ünlüler bu ağızlarda düzdür (<i>çamır, yağmır</i>).	VAR

4	“k” ünsüzü, ince ünlülerin yanında boğumlanma noktasını orta damağa çeker (<i>ekmek</i>).	-
5	“g, h, ɳ” ünsüzleri bu ağızlarda duyulan seslerdir (<i>gız, yoh, deniz</i>).	VAR
6	“g” ünsüzü iki ünlü arasında sızıcılışıp eriyerek hece kaynaşmasına sebep olur (<i>bõn</i>).	VAR
7	Teklik ikinci şahıs ekinde, ilgi hâli ekinden sonra ɳ > y değişmesi görülür (<i>babayın</i>).	-
8	Zamir kökenli 1. şahıs ve bildirme ekleri “-ım/-in, -ız/ız”dır (<i>gelirin, geliniz</i>).	VAR
9	“yorur, /-yörür / yoru / yörü / yor /yo şimdiki zaman ekleri kullanılır (<i>geliyoru</i>).	VAR [işlek olan şekil - (I)yI] [-(I)yoru ikinci derecede işlek]
10	Teklik 1. şahıs eki “-ayın / -eyin”dir (<i>geleyin</i>).	VAR
11	“-ınca / -ince” zarf-fiil ekinde ünlü daralması olmuştur (<i>gelinci</i>).	

Sonuç

Bütün karşılaştırmalardan sonra; mevcut verilere göre İzmir ilindeki Tekeli Yörükleri ağız özelliklerinin Leylâ Karahan’ın çalışmasında ortaya koyduğu tasnifte en çok [Batı Grubu, IX. Alt Grup] ile paralelik gösterdiği görülür (Karahan, 1996, s. 177).

O grup şu yerleşim birimlerini içine almaktadır: Konya (merkez ilçenin bazı yöreleri hariç) ve İçel (Tarsus hariç).

Tekeli Yörüklerinin ağızında karakteristik olan –(y)IK geçmiş zaman eki, şimdiki zaman çekiminde –(y)Ayoru varyantı, 1. teklik kişi fiil çekimlerinde “n” bulunması gibi yukarıda değerlendirilen özellikler, Türkiye Türkçesi sahasındaki diğer Yörük yerleşim birimlerinde de farklı sıklıklarda görülmektedir.

Bunlar içinde İçel ilinin ilçeleri özel bir yere sahiptir.

Erol Öztürk’ün “Silifke ve Mut’taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı” başlıklı yayınlanmış doktora tezi Çukurova Yörüklerinin ağızı için önemli bir kaynaktır (Öztürk, 2009). Leylâ Karahan, Erol Öztürk’ün tezini hazırlamasından çok önce kendi kitabını yayınlamış olduğu için Öztürk’ün eserini kullanamamıştı. Öztürk’ün eseri incelendiğinde İzmir’deki Tekeli Yörükleri ağızı ile İçel ilinin Silifke ve Mut ilçelerindeki Yörüklerin karakteristik ağız özelliklerinin neredeyse bire bir aynı olduğu görülür.

Örneğin;

Geçmiş zaman için –IK ekinin de kullanılması ortaktır.

Fiil zamanlarında 1. tk. kişi çekiminin “n” ile yapılması ortakdır.

Emir-istek 1. tk. kişi çekiminin “n” ile yapılması ortakdır.

Şimdiki zaman çekiminde –yoru şeklinin de olması ortakdır.

Fiil çekiminde 2. tk. için +sIn şeklinin işlek olması ortakdır.

-rl- > -ll- ve -nl- > -nn- ilerleyici ünsüz benzetmesi ortakdır.

Kelime başındaki art damak k sesinin ötümlülüşerek “g” olması ortakdır.

Yazı dilinde kelime başındaki öndamak “k” ünsüzünün ötümlleşmemiş olanlarının bu ağızlarda ötümlülüşmesi ortakdır (keçi > geçi).

Yazı dilinde -ken şeklinde olan zarf-fiil ekinin -kAnA ve -KA varyantlarının kullanılması ortakdır.

Çamır, davıl gibi kelimelerde dudak uyumunun ileri olması ortakdır.

Art damak “k” sesinin sızıcılaşarak “h” olması ortakdır.

Ek-fiilin geçmiş zaman 3. tk. çekiminin sonunda “n” olması ortakdır. vd.

İzmir ilindeki Tekeli Yörüklerinin anlatılarında da kendi çıkış noktaları olarak hatırladıkları İçel bölgesi, karakteristik ağız özelliklerinin uyuşmasının da sebepsiz olmadığını göstermektedir.

Kaynaklar

- Ak, M. (2022). *Teke Yörükleri 1800-1900*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ay, Ö. (2009). *Türkiye Türkçesi ağızlarında fiil çekimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Çakır, A. (2020). *İzmir ili Ödemiş-Kiraz-Beydağ ilçeleri ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eröz, M. (1991), *Yörükler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Gülsevin, S. (2023). *İzmir ili tekeli yörükleri ağızı*, Ankara: Gazi.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, E. (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçeli ve Bahşiş Yörükleri ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Tekeli, R. (2018). *Tekeli ve Karatekeli (Tekelioğlu Aşiretleri)*. Mersin
- Tor, G. (2009). Mersin Ağızlarında {-(y)Ik} Ekinin Kullanımı. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 19, 107-162.

+rAk EKİNİN ANADOLU AĞIZLARINDAKİ KULLANIMI ÜZERİNE

Selma ÖZEN ALLI*

Özet

Türk dilinin anlam değıştirme işlevine sahip biçim birimleri olan yapım eklerinden +rAk eki, isim kök ve gövdelerine gelerek karşılaştırma ve kuvvetlendirme anlamı bildiren bir “isimden isim yapma” ekidir. Bu ekin karşılaştırma ve kuvvetlendirme fonksiyonu ile Eski Türkçe döneminden itibaren tarihî seyir boyunca işlek olarak kullanıldığı bilinmekle birlikte Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonra Batı Türkçesi Anadolu sahası yazı dilindeki kullanılışının gittikçe azaldığı ve karşılaştırma, kuvvetlendirme fonksiyonu yerine farklı işlevlerde kullanıldığı görülmektedir. Bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde “benzerlik, gibilik, azlık” ifade eden bir küçültme eki olarak nadir kelimelerde karşımıza çıkan ekin, yazı dilinin aksine, Anadolu ağızlarında çok daha işlek ve yazı dilinde kaybolan işlevlerle kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, ağızlarda canlılığını koruyan +rAk ekinin, hangi bölgelerde hangi işlev ve anlamlarda ve hangi şekillerde kullanıldığını gözler önüne sermektir. Çalışma kapsamında, öncelikle Derleme Sözlüğü ve diğer Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalardan +rAk isimden isim yapma eki ile türemiş kelimeler fişlenmiştir. Fişlenen sözcükler ekin fonksiyonuna göre ayrı ayrı sınıflandırılmıştır. Ekin öncelikle Eski Türkçe döneminden itibaren tarihî sahadaki seyrine ve gelişimine bakılmış, daha sonra bugün Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarındaki kullanımı ve fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Ekin Anadolu ağızlarındaki kullanımı incelenirken ünlü uyumlarına uyup uymadığı ve varsa gösterdiği ses değışikliklerine bakılmış ve hangi tür isimlere getirildiği, hangi tür isimler yaptığı, hangi eklerle birlikte kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu ağızları, söz yapımı, yapım ekleri.

* Öğr. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü, selma.oalli@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7587-160X.

THE USING OF +rAk SUFFIXS IN ANATOLIAN DIALECTS

Abstract

The +rAk suffix, one of the derivational morphemes in the Turkish language, is a "noun-to-noun " suffix attaching to noun roots and stems, conveying a meaning of comparison and intensification. Although it is known the function of comparison and intensification has been actively used since the Old Turkic period, it is seen after the Old Anatolian Turkic period, its use in the written language of Western Turkic Anatolian region gradually decreased, and instead of its function of comparison and intensification, it started to be used for different purposes. Currently, it is observed that this suffix, appearing in rare words as a diminutive suffix expressing "similarity, likeness, scarcity" in standard Turkish, is much more active in Anatolian dialects and used with functions lost in the written language. The purpose of this study is to reveal in which regions, in what functions, meanings, and forms the +rAk suffix, maintaining its vitality in dialects, is used. In the scope of the study, words derived from this suffix were catalogued. These catalogued words were classified according to the function of the suffix. Firstly, the historical development of the suffix from the Old Turkic period onwards was examined, then its usage and functions in contemporary Turkish and Anatolian dialects were emphasized. When examining the use of the suffix in Anatolian dialects, it was examined whether it adheres to vowel harmonies, any possible sound change, the types of nouns it is attached to, the types of nouns it forms, and the affixes it is used with.

Keywords: Anatolian dialects, word formation, derivational suffixes.

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan *+rAk* eki, karşılaştırma, kuvvetlendirme, üstünlük anlamında sıfatlar ve zarflar bildiren isimden isim yapma eklerinden biridir. Gabain, *yig+rek* “çok iyi, daha iyi”, *artuk+rağ* “mükemmel, fevkalade”, *üküş+rek* “çeşitli, pek çok” gibi örneklerden yola çıkarak bu ekin kuvvetlendirme bildiren bir ek olduğunu açıklamıştır (Gabain, 1991, s. 105). Marcel Erdal da bu ekin derecelendirme, karşılaştırma işlevleriyle kullanılan bir ek olduğunu belirtmiş, *öñrerek* “eskiden”, *aşnurağ* “daha önce”, *küçlüğrek* “daha güçlü”, *küçsüzrek* “daha zayıf”, *süzökrek* “daha berrak”, *terinrek* “daha derin”, *yaroğrak* “daha parlak”, *yarpraq* “daha sağlam”, *yumşakrağ* “daha yumuşak” *ağırrağ* “daha ağır” vb. örneklerle ekin “daha” anlamı katan bir ek olduğunu söylemiştir (Erdal, 1991, s. 62-65). Banguoğlu, Eski Türkçede berkitme sıfatları yapan bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde karşılaştırma sıfatları yaptığını söyler ve bugün Türkiye Türkçesinde bu karşılaştırma anlamının kaybolduğunu, *akrak*, *kararak*, *gökrek*, *bozrak*, *acırak*, *ekşirek*, *kısarak* gibi kelimelerde küçültme eki gibi kullanıldığını ifade etmiştir (Banguoğlu, 2004, s. 198). Z. Korkmaz da aynı şekilde, bu ekin Türkiye Türkçesinde aşınma ve kaymaya uğradığını belirterek “oldukça” anlamı veren küçültme sıfatları yaptığını, ekin böyle bir işlev kaymasına uğramasında da eklendiği kelimelerin anlam yapısının etkili olduğunu dile getirmiştir (Korkmaz, 2003, s. 61).

+rAk ekinin Eski Anadolu Türkçesinde ve bazı Türk lehçelerinde ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra *+rak*, *+rek* şeklinde geldiği gibi *+ırak*, *+irek*, *+uruk*, *+ürük* şeklinde geldiği de görülmektedir. Ekin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler vardır. W. Bang, K.Menges, J.R. Hamilton ve J.Deny ve Räsänen bu ünlülü şekillerinden hareketle ekin “ırak” kelimesinden geldiğini ileri sürmüşlerdir (Eckmann, 1953, s. 51; Hamilton, 1998, s. 259; Deny, 2012, s. 298). Janos Eckmann, ekin yapısını ele aldığı makalesinde bu görüşe karşı çıkarak ekin bazı Türk lehçelerinde de ünsüzle biten tabanlara nöbetleşe de olsa ünlülü biçimde geldiğini ve buradaki ünlünün ‘r’ ünsüzünün etkisiyle türeme yoluyla ortaya çıkmış olabileceğini savunmuş; Ramstedt’in daha önce ileri sürdüğü şekilde *+rA-* eki ile *-g* ekinden türediği yolundaki görüşünü daha kabul edilir bularak desteklemiştir (Eckmann, 1953, s. 51-52). M. Ergin de *yig-i-rek*, *yahşı-y-ırak* gibi örneklerde araya bir ünlü girmiş olmasının bazı seslerin telâffuzu ile ilgili olabileceğini veya kelimenin vokalle bitmesinden kaynaklı olabileceğini belirtmiştir (Ergin, 2008, s. 172). Son olarak eki ele alan E. Arıkoğlu ise *+rAk* eki ile *-ArAK* zarf-fiil ekinin aynı edattan eklediği üzerinde durmuş, bu edatın da ‘ara+ ok’ gibi bir yapıdan gelmiş olma ihtimaline değinmiştir. (Arıkoğlu, 2004, s. 190-191).

Tarihî Lehçelerde *+rAk* Eki

Eski Türkçede *+rAk* eki üstünlük, kuvvetlendirme, karşılaştırma isimleri oluşturan bir ektir. M.Erdal, ekin *süzökrek* “daha temiz”, *yaroğrak*

“daha parlak” gibi örneklerde -(O)k eki ile kullanıldığını; *üstünrek* “daha üstte”, *yakınrak* “daha yakın” gibi örneklerde -(X)n ekiyle kullanıldığını; *arıgrak* “daha temiz”, *katıgrak* “daha sert” gibi örneklerde ise (X)g eki ile kullanıldığını açıklamıştır (Erdal, 1991, s. 62-65). Karahanlı sahasında çokça kullanılan bu ekin, sıfatlarda karşılaştırma ve derecelendirme yaptığı örnek hayli fazladır: *bedürek* “daha büyük” (KB 220b); *bütrürek* “bütünüyle, tamamen” (KB 507b); *içrek* “daha yakın” (KB 617a); *örürek* “daha yüksek” (KB 130a). Bu ek Harezmi Türkçesinin de sık kullanılan eklerindendir. N. Hacıminoğlu, ekin genellikle sıfatların sonuna gelerek üstünlük ifade eden yeni sıfatlar oluşturduğunu, bazen de mukayese işleviyle kullanıldığını belirtmiştir: *agırrak* “daha ağır, ağırca” (NF 186/22); *azızrak* “daha sevgili” (KE 16/23); *yıracrak* “daha uzak” (HŞ 2337) (Hacıminoğlu, 1997, s. 43). Kıpçak Türkçesinde ekin karşılaştırma, üstünlük, pekiştirme görevinde türetmeler yaparak kelimelere “daha” anlamı kattığı görülmektedir: *azrak* “daha az, azıcık” (CC 31b); *egirek* “daha iyi” (TZ 55b); *kıskarak* “daha kısa” (İM2a-3); *öküşrek* “daha iyi” (İM11b) (Güner, 2020, s. 126-127). Çağatay sahasında ekin yine benzer fonksiyonlarda, karşılaştırma, üstünlük ve pekiştirme görevinde sözcükler türettiği görülmektedir: *âcizrak* “daha güçsüz” < Ar. âciz “güçsüz” +rak (Bab 277b/7); *âsânrak* “daha kolay” < Far. âsân “kolay” +rak (Bab 16b/7 – 250b/5); *bérîrek* “daha beri, daha yakın” < béri “beri, yakın” +rek (Bab 294a/14) (Özlü, 2022, s. 62-68).

Eski Anadolu Türkçesinde karşılaştırma, derecelendirme, benzerlik, küçültme bildiren bu ek, sıfat ve zarflar türetir. Ekin Eski Anadolu Türkçesinde vokal ile biten kök ve gövdelerden sonra doğrudan doğruya eklendiği, ünsüzle biten kök ve gövdelere ise hem +rak, +rek şeklinde hem de +ırak, +irek, +uruk, +ürük şeklinde eklendiği görülmektedir: *gegezrek* “daha kolay, daha uygun” [TTS III 1639 (Enb. XIV.638)], *ulurak* < *ulug*+rak “daha büyük, en büyük” [TTS VI 3955 (Sih. Ac. XV.27)], *eksükirek* < *eksük-i-rek* “daha eksik, çok eksik” [TTS III 1416 (Akr. XV.25)], *degerirek* < *değer-i-rek* “daha değerli, çok değerli” [TTS II 1028 (Ata XV.42)]. Eski Anadolu Türkçesinde bu ekin genellikle kalınlık incelik uyumuna uysa da bazı örnekler de uyum dışı olduğu görülebilir: *azrek* < *azrek*. Bazen +rAk ekindeki k sesinin Eski Anadolu Türkçesinde sedalılışarak g olduğu örnekler de vardır: *artugrag* < *artukrak*.

Ekin EAT’de bazı örneklerde “gibilik, benzerlik” anlamı kattığı da görülür: *bozırak* < *boz-ırak* “boza yakın, bozumsu” [TTS I 658 (Teshil XIV-XV.7)], *acırak* < *acıg-rak* “acımsı, acımtrak” [TTS I 6 (Hazain XV. 34-1)]. Ekin sıfatlardan küçültme anlamı veren yeni sıfatlar türettiği de görülür: *sovugurak* < *sovuk-u-rak* “soğukça, az soğuk” [TTS V 3521 (Hazain XV. 22-1)], *sıvıırak* < *sıvıg-ı-rak* “civıkça” [TTS V 3462 (Hazain XV. 60-2)]; Ekin zamanlardan pekiştirme anlamı ifade eden zarflar yaptığı görülür: *gecerek*

<geç-i-rek “geç, pek geç” [TTS III 1614 (süh. XIV. 117)]. Ekin isim ve sıfatlardan olumsuzluk ifade eden sıfatlar yapan –sXz ekinde sonra gelerek zarf türünde kelimeler türettiği görülür: *göñülsüzirek* < *gönül-süz-i-rek* “istemeye istemeye” [TTS III 1771 (Enb. XIV. 676)]. Ekin zaman zarflarının üzerine gelerek yine zaman ifade eden zarflar yaptığı görülür: *tañlararak* < *tan-la-rak* “şafak söker sökmez” [TTS V 3734 (Yuz. Şeyd. XIII. 64)], *şimdirek* < *şimdi-rek* “şimdi, şimdiki, şu sıra” [TTS V 3668 (Kesir XV. 144)] (Altuğ, 1999, s. 60- 69).

Osmanlı Türkçesinde ekin yalnız küçültme fonksiyonunda kullanıldığı görülür: *küçürek* “biraz küçük”, *ufarak* “biraz ufak”, *acıarak* “biraz acı”, *bozrak* “boza yakın renk”, *incerek* “biraz ince”, *kısarak* “biraz kısa”, *yücerak* “biraz yüce”, *yükserek* “biraz yüksek” *alçarak* “biraz alçak” (Deny, 1941, s. 298).

Türkiye Türkçesinde +rAk Eki

Türkiye Türkçesinde +rAk ekinin işlekliliğinin oldukça azaldığı ve karşılaştırma, derecelendirme anlamlarının kaybolduğu görülür. Ekin Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde nadir kelimelerde yalnızca, benzerlik, gibilik anlamında küçültme sıfatları türetmede kullanıldığı görülmektedir: *incerek* < *ince-rek* “zayıfa yakın” (TS 967), *kısarak*, “biraz kısa” (TS 1165), *küçürek* < *küçük-rek* (TS 1279), *ufarak* < *ufak-rak* “biraz ufak” (TS 2029). Bazen de bu ekin isim soylu kelimelere gelerek terim anlamlı isimler türettiği görülür: *içrek*, *dışrak*, *içrekçilik*, *dışrakçılık* (Zülfikar, 2011, s. 136).

Anadolu Ağızlarında +rAk Eki

Eski Anadolu Türkçesinde karşılaştırma, derecelendirme, benzerlik, küçültme bildiren bu ekin, Osmanlı Türkçesinde ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yalnızca küçültme işlevinde kullanıldığı görülürken Anadolu ağızlarında Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki tüm işlevlerle kullanıldığı tespit edilmiştir. Ekin Anadolu ağızlarında şu işlevlerde kullanıldığı görülmektedir:

Ekin Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde kaybolan karşılaştırma, derecelendirme işlevlerinin Anadolu ağızlarında kimi yerlerde korunduğu görülür:

aşağrek “daha aşağı” (*Kandıra-Kocaeli) (DS I / 349).

çekerek “daha küçük” (Aşudu *Darendel-Malatya; Hisarcık *Yayladağı-Hatay; Güney *İkizdere-Rize) (DS II / 1111).

dikirek “daha uzun, uzunca” *senden biraz dikirek bir oğlum var.* (Avşar aşireti *Pınarbaşı-Kayseri) (DS II / 1487)

Ekin anlamı kuvvetlendirdiği örnekler vardır:

aurrak “oldukça ağır, ağırca” <ağır+rak (Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı-Konya) (DS I / 373)

bolcarak/ bolurak “çokça, genişçe” (*Bor-Niğde) (DS I / 735)

göğrek “oldukça yumuşak, yumuşakça” (Telin * Gürün- Sivas) (DS III /2133)

ırağırak “oldukça uzak, uzakça” (Çağlayık *Silifke-İçel) (DS IV / 2481).

iyirek “iyice” (*Gülнар-İçel) (DS IV / 2575)

yeğrek “çok” *bu çeşme pek yeğrek akıyor* (Erzurum) (DS VI / 4230).

yekrek “çok iyi” < ET. yig~ yeg “daha iyi, mükemmel” (Cebel *Eğridir-Isparta) (DS VI / 4230)

Ekin anlamı kısıtlayıp küçülterek “benzerlik” anlamı kazandırdığı örnekler vardır:

acıarak (I) “az acı, acımsı” (*Eşine-Uşak; *Akhisar-Manisa; *Kandıra-Kocaeli; *Zile-Tokat; *Kırıkhan-Hatay; *Şereflikoçhisar-Ankara; *Pınarbaşı-Kayseri; *Ermenek-Konya; *Anamur köyleri,*Mut köyleri,*Silifke-İçel; *Kayapa-Edirne;*Babaeski-Kırklareli) (DS I / 52).

acıarak(II) “biraz aç, iyice doymamış” *Karnım da acıyordu* (*Mut köyleri,*Silifke-İçel) (DS I / 52).

acemirek “biraz acemi, acemice” (Adana, Osmaniye) (DS çevrimiçi)

ağırarak “az ağır, ağırca, ağır sayılabilen” (Gökçeburun *Silifke- içel) (DS I / 92).

arabırak “Arap gibi koyu renkli” (*Silifke-İçel) (DS I / 292).

azarak “azıcık, biraz, birazcık” (*Susurluk –Balıkesir) (DS Çevrimiçi)

azırak “azıcık, biraz, birazcık” (Tanır *Afşin-Maraş; İncekum *Silifke-İçel) (DS I / 430).

bozarak “boza çalar renk” (Sökün *Silifke-İçel) (DS I / 753).

budalarak “az budala, budalaca” (*Silifke-İçel) (DS I / 778).

çiğrek “çiğsi, az çiğ” (*Silifke –İçel) (DS II /1211).

darrah “darca, biraz dar” (Çeltikçi, İskele *Anamur –İçel) (DS II / 1372).

deperek “tepemsi” (Emirşahlar *Anamur –İçel) (DS II /1427).

dikirek “uzunca” (Avşar aşireti *Pınarbaşı-Kayseri) (DS II / 1487)

dikîrak “1.az dik, dikçe (İncekum *Silifke –İçel) 2. az büyük, büyücek (İncekum *Silifke –İçel) (DS II /1487)

döleşrek “düzümsü yer” (Ayvagediği *Mersin –İçel) (DS II /1577).

düzerek “düzümsü” (Ayvagediği *Mersin –İçel) (DS II /1645).

ehdiyararak “ihtiyarca, az ihtiyar” (İncekum *Silifke –İçel) (DS III / 1689).

eşkirek “ekşice, ekşimsi, az ekşi” (Tozkovan *Gülнар-İçel) (DS III / 1794)

gecerek~gecirek: geç, biraz geç (Tepeköy *Torbalı –İzmir; Erzincan; Çorum;*Zile –Tokat;Uluşiran *Şiran –Gümüşhane; Aşudu *Darende–Malatya;*Antakya –Hatay;*Gürün –Sivas; Hurma *Silifke –İçel;*Lüleburgaz–Kırıkkale; Tokat; Eskişehir; *Afşin –Maraş; Afşar köyleri *Pınarbaşı –Kayseri; Orhana *Anamur, İncekum *Silifke –İçel) (DS III /1959)

gevşerek “gevşekçe, az gevşek” (Sökün *Silifke –İçel) (DS III /2014)

gerirek “az geride”(İncekum *Silifke –İçel) (DS III /2003).

hafiferek “hafifçe” (İncekum *Silifke –İçel) (DS III /2250).

hastırak “biraz hasta” (İncekum *Silifke –İçel) (DS III / 2300).

hayınarak “haince, hain gibi, haine benzer” (İncekum *Silifke –İçel) (DS III / 2317).

incerek “incemsi, az ince” (*Silifke –İçel) (DS IV /2539).

irilek “büyücek” (Uluşiran*Şiran –Gümüşhane) (DS IV /2549).

iyirek “iyice” (*Gülнар–İçel) (DS III / 2574).

kıсарak “biraz kısa, kısaca” (Sökün *Silifke–İçel) (DS Çevrimiçi).

kururak [*gururak*] “kuruca, az kuru” (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri) (DS VI /4575)

ötürek “az ilerde, ötede” (Tekeler *Silifke İçel) (DS V /4629).

seyrerek “aralıkça, az seyrek” (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri) (DS V/ 4687)

şasıarak “az şaşı, şehla” (*Silifke –İçel) (DS V /3751)

ufarak “az ufak, ufakça” (-Balıkesir ve köyleri); “az, küçük, ufakça” (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri); ufak, çok ufak, ufacak (Uşak) (DS VI /4026)

yenirek “az yeni, yeni sayılabilir” (*Silifke –İçel) (DS VI /4248)

zorurak “zorca” (–Adana) (DS VI / 4399)

Ekin kalıcı ad oluşturduğu örnekler vardır:

besrek “büyük su birikintisi” (Söke *Milas-Muğla) (DS I / 640)

çakrak 1.*ufak taşlı toprak alan* (*Çatalca –İstanbul) 2. *akarsuların en akıntılı yeri* (Çayağzı *Şavşat –Artvin) (DS II /1046)

enişirek “meyil, iniş” (*Silifke –İçel) (DS III / 1752).

etrek “teknedeki hamuru kazımaya yarayan demirden yapılan kürek biçiminde bir araç” (Alaeddin* Acıpayam-Denizli) (DS III /1799)

geğrek “yumuşak ege kemikleri (*Lapseki –Çanakkale Alayunt - Kütahya-Eskişehir, *Kandıra –Kocaeli, *Taşköprü –Kastamonu, *Gemerek – Sivas, *Bünyan –Kayseri, *Bor –Niğde) (DS IV / 1970)

geyrek “bahşiş” (*Besni- Adıyaman (DS III /2017)

gövrek “bir çeşit dikenli ot” (Karabüzey *Araç, Peşman *Daday – Kastamonu) (DS III /2170).

iğrek “davar ve sığırların sağılması ya da dinlenmesi için ayrılan dört yanı kapalı, üstü açık yer, ağıl.” (Çığrı *Dinar –Afyon Karacay, Honaz – Denizli Bulgaristan göçmenleri –İstanbul Alihoca –Tokat *Osmaniye –Adana Küçükdöğüllük –Edirne *Lüleburgaz –Kırklareli Rumeli göçmenleri –Tekirdağ) (DS IV / 2513)

iyrek “gündüz hayvanların yatırıldığı yer” (Pazarcık *Bozüyük-Bilecik; Ballı *Malkara-Tekirdağ) (DS IV /2576)

kahrak “suların kolaylıkla kaynayıp aktığı taşlı tabaka; ıslandıktan sonra sertleşmiş, taşlaşmış toprak) (DS IV / 2599)

kavrak “yünlü kumaş” (Kadıçiftliği-İstanbul) (DS IV /2691)

kevrek “kendir sapı” (*Taşova –Amasya salman *Akkuş, *Ünye – Ordu) (DS IV /2778)

keyrek “kaburga kemiklerinin alttan birinci, ikinci çifti” (Malatya) (DS IV /2780)

köğrek “İlkbaharda dağlarda biten, 1-2 metre uzunluğunda, göbeği kuruyunca dik ve mantar gibi olan bir çeşit bitki” (*Bodrum –Muğla) (DS IV /2951)

kıvrak “1.Yerli dokuması, kara bezden yapılmış köylü kadın yeldirmesi, ferace. (Isparta, *Çivril –Denizli, Aydın, *Kemalpaşa ve köyleri, *Bergama, Çandarlı –İzmir, Karaoğlak –Manisa, *Edremit *Ayvalık –Balıkesir, Akçalar –Bursa, *Gediz –Kütahya, Firanlar *Bozüyük –Bilecik, *Merzifon ve köyleri –Amasya, Çavuşköy *Babaeski –Kırklareli) 2. Kadınların başa örttükleri ince tülbent, gelinlerin yüzüne örtülen kırmızı, yeşil renkli, pullu tül ya da krep. (Isparta, Balçova-İzmir Siği *Mudanya –Bursa, *İlgaz *Kurşunlu-Çankırı, *Merzifon ve köyleri –Amasya, *Gürün –Sivas Yozgat Başköy, Ankara, Genezin *Avanos –Nevşehir, *Bor –Niğde, Antalya) 3. Kadınların başlarına örttükleri kenarları saçaklı ipekli örtü, poşu (Balçova –İzmir, *Mudanya –Bursa, *Merzifon ve köyleri –Amasya, Akvıran –Konya, Aslıhanköy *Uzunköprü –Edirne, Yunanistan göçmenleri Naipköy –Tekirdağ) 4. kısa kadın eteği. (-Isparta –Niğde) 5. kısa pantolon Türkbakacağı *Biga –Çanakkale) 6. uzun etek (Afyon) 7. el tezgâhında temiz ve kıvrılmış iplikten dokunmuş bez (-Denizli)” (DS IV /2852)

öğrek 1. Uygun zaman, elverişli durum (Geriz, -Samsun) 2.mevsim (*Haymana –Ankara) 3. tarlaya tohum atma zamanı (Çal –Kütahya) 4. bir hayvanın doğup büyüdüğü, alışkın olduğu yer (Şaphane *Gediz –Kütahya) 5. sığırların, davarın yazın dinlendiği gölgelik yer, su kıyısı (*Torbalı çevresi ve –İzmir *Karaman –Konya) 6. koşuma alıştırılmış hayvan (Yeniköy –Balıkesir) 7. harman döverken başa alınan işe alıştırılmış kısrağ 8. kısrağ, beygir sürüsü (Çay *Bolvadin, *Sandıklı çevresi –Afyon *Eğridir köyleri, *Sütçüler, İğdecik, Kumdanlı *Yalvaç –Isparta Dağal, Yukanseyit *Çal -DenizliSüreç *Bozdoğan, *Karacasu, Ortaklar -Aydın-İzmir-ManisaKırazlı -Çanakkale*Mustafa Kemal Paşa –Bursa Satılmış -EskişehirKavak -Kastamonu*Nallıhan –Ankara Hamurcu *İncesu-Kayseri-Nevşehir*Bor –Niğde Akçalar *Seydişehir, *Karaman, *Sultaniye, Ilıca *Ermenek –Konya Kuzgun –Adana Civanyaylağı, Karatiken*Mersin, *Tarsus, *Silifke çevresi –İçel Karakoyunlu aşireti *Alanya -Antalya*Milas –Muğla 9.kaburga kemikleri (-Çankırı) (DS V /3318-3319)

pakrak “su kovası, bakraç” (-Samsun ve çevresi Yeniköy *Gerze –Sinop) (DS V /3383)

söberek “havaneli” (Kayseri) (DS V/3675)

ucrak “ıssız yer” (*Bornova –İzmir) (DS VI/ 4021).

zavrak “ 1. hıyar (-Isparta ve çevresi *Adapazarı -Sakarya-Bolu Acıkavak *Taşköprü -Kastamonu-Çorum ilçe ve köyleri*Havza -

Samsun*Taşova, Dinar *Artova -Tokat*Fatsa –Ordu Hacıilyas *Koyulhisar - Sivas*Çayıralan,-YozgatKuruçay *Çubuk, *Nallıhan –Ankara Hisarcık, Erkilet *İncesu-KayseriBahçeli *Bor -Niğde*Seydişehir –Konya Çandırlar *Feke –Adana) 2. kızılıçık (–Tokat) 3. havuç (Keşanuz –Ankara) 4. balı alınmış petek (Figneze *Artova –Tokat 5. Pencere (Kırkağaç –Manisa –Bursa *Taşköprü –Kastamonu Fariske *Ermenek, Hocaköy, Çetmi, *Karaman – Konya -İçel ilçe ve köyleri *Gazi paşa –Antalya) 6. tahta parmaklık (–Isparta Bozlar, kemer –Burdur 7. küçük testi (-Niğde *Ereğli –Konya) 8. ufak bakır leğen (Erzurum) 9. *büyük yağ kazanı*. (-Erzurum –Erzincan) 10. *kızgın, cinsel istekli deve* (Gölcük *Bayramiç –Çanakkale) (DS VI / 4354)

Ekin sıfat oluşturduğu örnekler vardır:

bedirek “pis, kirli” (Uluğbey *Senirkent -Isparta) (DS I /535)

çekerek “orta boylu”(Malatya) (DS II /4477).

değrek “yuvarlak” (Akçakent *Nizip –Gaziantep) (DS Çevrimiçi)

diğrek “1.sert, katı (Bahçeli *Bor –Niğde) 2.İhtiyar olduğu hâlde dinç ve kuvvetli olan (kimse) (*Gürün –Sivas) 3.Ütülü, düzgün, gergin (Bayat *Emirdağ –Afyon) 4. meyve ve sebzelerin sert hâli (Yassıviran *Senirkent – Isparta -Kırşehir) (DS II /1483-1484)

doğrak “sakin ve ılımlı geldiği hâlde üşütücü olan (hava)” (Tavaklı *Ezine –Çanakkale) (DS II /1537)

incerek “narin, nazik” (*Bornova –İzmir) (DS IV /2539).

işerek “<iş-e-rek çalışkan, çok iş gören” (*Şebinkarahisar –Giresun) (DSIV / 2562)

kıvrak (I) “güzel, şık, yakışıklı, hoşça” (*Kandıra -Kocaeli*Akyazı - Sakarya*İnebolu –Kastamonu Şeyhsadi -Amasya-Yozgat-Trabzon ve çevresi Tavşanlı *Hafik, *Divriği, Hacıilyas *Koyulhisar –Sivas Deveci*Malkara – Tekirdağ) (DS IV /2853)

kıvrak (II)“sıkı, kuvvetli” (*Merzifon ve köyleri –Amasya Bayadı – Ordu -Trabzon ve köyleri Çayağzı *Şavşat –Artvin –Erzurum Şekeroba – Maraş) (DS IV /2853)

kıvrak (III) 1. “aceleci” (Yılanlı *Eğridir -Isparta-Burdur Kelus *Çal –Denizli ırgıllı *Çivril, Günay *Buldan, Söğüt, Honaz, Darıveren *Acıpayam –Denizli *Bozdoğan –Aydın Emiralet *Menemen, *Urla –İzmir *Alaşehir – Manisa Tokat –Eskişehir Karakoçlu *Devrek, *Ereğli, Yakademirciler, Aliköy *Çaycuma –Zonguldak *İskilip -ÇorumBağlıca *Arduç –Artvin Akdoğan*Kızılcahamam, Çalış *Haymana, *Ayaş, Küçükyozgat, Dağhalil – Ankara Genezin, *Avanos -Nevşehir-Kayseri *Bor –Niğde *Bozkır,

*Beyşehir, *Ermenek –Konya *Silifke, *Mut ve köyleri, Gökçeburun –İçel
 *Kaş, *Korkuteli –Antalya Yerkesik, *Fethiye, *Milas –Muğla) 2. “çevik,
 tetik, çalışkan” Alâeddin *Acıpayam, *Sarayköy –Denizli –Aydın Menemen,
 *Urla, *Ödemiş ve köyleri –İzmir -Manisa ve çevresi Yeniköy, *Susurluk –
 Balıkesir Köprüören *Tavşanlı –Kütahya *Sivrihisar –Eskişehir İğneciler
 *Mudurnu –Bolu Saray *Kurşunlu –Çankırı *Merzifon ve köyleri –Amasya
 *Nizip –Gaziantep *Afşin -Maraş-Hatay-Kırşehir Nize –Kayseri Çakallı –
 Adana Kemal Paşa -Muğla*Lüleburgaz –Kırklareli) (DS IV /2852)

yavrak “cana yakın” (Köşker –Kırşehir) (DS VI /4207)

yadrek “yabancı” (Bafa *Milas –Muğla) (DS Çevrimiçi)

yeğrek “iyiliksever” (*Kızılcahamam –Ankara) (DS VI 4230)

zavrak “sağır; budala” (Alâettin *Acıpayam-Denizli;-Bolu, *Alucra-
 Giresun, *Bayburt-Gümüşhane, Çepni*Gemerek-Sivas) (DS VI / 4355)

zarrak “güldürücü” (Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri
 *Reyhanlı-Hatay) (DS VI /4352)

Ekin zarf oluşturduğu örnekler vardır:

diğrek “dik” “*diğrek dur*” (*Senirkent –İsparta) (DS II /1483)

hölerak “şöyle, öylece, şu biçimde” (Hurma *Silifke –İçel) (DS

kıvrak tez, ivedi (İstanbul Pınarlıbelen *Bodrum Muğla) (DS IV
 /2852)

uslurak “usluca” (*Gülнар İçel) (DS VI / 4789)

Ekin +msı/+msi ekiyle birlikte kullanıldığı örnekler de vardır:

yeşilimsirek “yeşilmtrak” (Tekeler, Keben *Silifke- İçel) (DS VI
 /4255),

delimsirek “sersem, çılgın, delişmen” (*Eğridir, *Sütçüler köyleri-
 İsparta; *Acıpayam-Denizli; *Bozdoğan, Alanlı, Kırçaklı * Nazilli-Aydın;
 *Düzce; *Ayancık-Sinop; *Merzifon-Amasya; *Yayladağı-Hatay) (DS II
 /1413).

Ekin +lı eki ile birlikte kullanıldığı örnekler vardır:

arpalırak “az arpalı tarla” (*Silifke –İçel)(DS I / 331)

şekerlirek “şekeri biraz çok” (Hurma *Silifke –İçel) (DS V /3757).

Sonuç

Bu çalışmada bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde oldukça sınırlı bir kullanımı olan *+rAk* ekinin Anadolu ağızlarındaki işlevselliği üzerinde durulmuştur. Çalışmada tespit edilen sözcükler incelendiğinde tarihî sahada karşılaştırma ve kuvvetlendirme fonksiyonlarında kullanılan bu ekin bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında karşılaştırma ve kuvvetlendirme işlevlerinin daha kısıtlı olduğu görülmüştür.

Ekin bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde karşılaştırma işlevi ile kullanılmadığı, bunun yerine “daha” zarfı ile birlikte kullanıldığı bilinmektedir: *aşağrek* “daha aşağı”; kuvvetlendirme işlevi ise bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde “oldukça” zarfı ile ve “+cA” eki ile yapılmaktadır: *ırağırak* “oldukça uzak, uzakça”.

Ekin Anadolu ağızlarında anlamı kısıtlayıp küçülttüğü, benzerlik anlamı kattığı kullanım oldukça yaygındır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bu kullanımlar “biraz” zarfı ile, “+cA” eki ile, “+(I)msI” eki ile ve “gibi” edatı ile karşılanmaktadır: *çiğrek* “az çiğ”, *acıarak* “biraz aç”, *ekşirek* “ekşiçe”, *düzerek* “düzümsü”, *Arabıarak* “Arap gibi”.

Ekin kalıcı ad oluşturduğu *pakrak* “su kovası, bakraç” ve sıfat oluşturduğu *bedirek* “pis, kirli” gibi kullanımların da hayli fazla olduğu görülmüştür. Bunların yanı sıra ekin zarf yaptığı *hölerak* “şöyle, öylece”; *+msı* eki ile birlikte kullanıldığı *yeşilimsirek* “yeşilimsi” *+lı* eki ile birlikte kullanıldığı *arpalırak* “az arpalı” gibi örnekler de tespit edilmiştir. *yeşilimsirek delimsirek* gibi örneklerde ekin kendisi gibi bir anlama sahip olan *+(I)msI* eki ile birlikte kullanılması şekilce farklı, işlevce aynı iki ekin üst üste kullanılması nedeniyle bu kelimelerde ek yığılması olduğunu göstermektedir.

+rAk ekinin Anadolu ağızlarında kalınlık incelik uyumu ile kullanıldığı görülür; bunun istisnası olan nadir örnekler vardır: *dikirak* “az dik, dikçe”, *hölerak* “öylece, şu biçimde”, *yadrek* “yabancı”. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde olduğu gibi Anadolu ağızlarında da *+rak* eki sonu ‘k’ ünsüzü le biten kelimelere getirildiğinde ‘k’ ünsüzünün düştüğü görülür: *ufarak*<ufak-rak, *gevşerek*<gevşe-rek. Kimi örneklerde ekin sonundaki ‘k’ sesinin sızıcılaşarak ‘h’ sesine değiştiği de görülmüştür: *darrak*<dar-rak. Kimi örneklerde ise arada ünlü türediği görülmüştür: *zorurak* “zorca”, *ırağırak* “uzakça”.

Son olarak derlenen malzemedен hareketle *+rAk* ekinin ağızlardaki kullanım sıklığına bakıldığında ekin Mersin ve yöresinde oldukça yaygın biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Kısaltmalar

- DS** : Derleme Sözlüğü
TS : Türkçe Sözlük
TTS : Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü

Kaynaklar

- Akalın, M. (1998). *Tarihî Türk Şiveleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Altuğ, M. (1999). “*Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Yapma Ekleri*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arıkoğlu, E. (2004). Türkçenin –rak ve –arak ekleri hakkında. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 187-192.
- Arat, R.R. (1979). *Kutadgu Bilig III-İndeks*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R.R. (1991). *Kutadgu Bilig I-Metin*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R.R. (1991). *Kutadgu Bilig II –Tercüme*. Türk Dil Kurumu.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Deny, J. (1941) *Grammaire de la langue Turque* (dialecte osmanlı) (Çev.,A. U. Elöve) Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), (Orijinal yayın tarihi 1920-1921). Kabalcı Yay.
- Eckmann, J. (1953). Türkçede -raq, -rek Ekine Dair. *Türk Dil Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 49-52.
- Erdal, M. (1991) *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (1992) *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yay.
- Gabain, A. V. (1974). *Alttürkische Grammatik* (Çev. M. Akalın) Eski Türkçenin Grameri, Otto Harrossowitz,
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Güzel, F.(2015). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Söz Yapımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Özlü, İ. (2022). *Babürnâme’de Söz Yapımı: İsimler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Kitabevi.

Türk Dil Kurumu. (2019). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* I-VIII.C. Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük* (10.baskı). Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* I-VI.C. Türk Dil Kurumu.

Zülfıkar, H. (2011). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Türk Dil Kurumu.

ANLAM BİLİMSEL BAĞLAMıyla RİZE AĞZINDAKİ SESLENME ÜNLEMLERİ Serap EKŞİOĞLU* Özet

Ünlemler dilde belli bir görevi ve yapısı olan dil unsurlarından birisidir. Cümlede yardımcı unsur görevi yapan ünlemler, diğer sözcük türleri gibi çeşitli nedenlerle geçtikleri cümlelerin herhangi bir yerinde kullanılabilirler. Her türlü duygu ve heyecanı ifade etmeye yardımcı olurlar. Köken ve yapı bakımından ya tabiat seslerini taklit etmek suretiyle ya da duyguların yorumlanarak ses şeklinde ifade edilmesi sonucunda meydana gelmişlerdir. Ünlemler, birçok araştırmacı tarafından farklı tasnif edilmiştir. Bazı araştırmacılar ünlemleri “edat” başlığı altında verirken bazıları da ayrı bir sözcük türü olarak tasnif etmiştir. Seslenmeler (hitaplar) /seslenme grupları vericinin ve alıcının durumlarına, birbirleriyle olan ilişkilerine ve mesajın niteliğine uygun olarak seslenme ünlemleriyle birlikte kullanılırlar. Seslenme ünlemleri diğer adıyla hitap ünlemleri, insanların karşısındaki insanlara seslenmek veya hayvanları çağırmak için kullandıkları ünlemlerdir. Anadolu ağızlarındaki bu anlatım, daha çok iletişimin duygu ve heyecan yönüyle ilgili gibi görünse de ünlemler özellikle az sözle çok anlam aktarma isteği gereği düşüncelerin ifadesinde de işlevsel olarak karşımıza çıkar.

Çalışmada öncelikle seslenme ünlemlerine ilişkin teorik alt yapı oluşturulmuştur. Ardından Rize ağızındaki seslenme ünlemleri, *Türkiye’de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü* ve Rize üzerine hazırlanmış çeşitli çalışmalar taranıp kaynak kişilerden derleme yapılarak anlam bilimsel yönden “1. Kişi Adlarıyla Yapılan Seslenme Ünlemleri, 2. Akrabalık Adlarıyla Yapılan Seslenme Ünlemleri, 3. Küçültme/Yüceltme/Sevgi Adlarıyla Yapılan Seslenme Ünlemleri, 4. Azarlama/Küçümseme/Hakaret Adlarıyla Yapılan Seslenme Ünlemleri, 5. Cinsiyet Ayrımı Gösteren Adlarla Yapılan Seslenme Ünlemleri, 6. Sevgi/Heyecan/Telaş/Pişmanlık vb. Duyguları Belirten Seslenme Ünlemleri olmak üzere altı grupta incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seslenme ünlemleri, Rize ağızı, anlam bilim.

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Rize, serap.eksioğlu@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0011-4345.

VOCAL EXCLAMATIONS IN RİZE DIALECT WITH THEIR SEMANTIC CONTEXT

Abstract

Interjections are one of the language elements that have a certain function and structure in the language. Exclamations, which serve as auxiliary elements in the sentence, can be used anywhere in the sentences for various reasons, like other word types. They help express all kinds of emotions and excitement. In terms of origin and structure, they were formed either by imitating natural sounds or as a result of interpreting emotions and expressing them in the form of sounds. Exclamations have been classified differently by many researchers. Addresses/vocalization groups are used together with vocal exclamations in accordance with the situations of the sender and receiver, their relationships with each other, and the nature of the message. Address exclamations, also known as address exclamations, are exclamations that people use to call out to other people or to call animals. Although this expression in Anatolian dialects seems to be more related to the emotion and excitement aspect of communication, exclamations also appear functionally in the expression of thoughts, especially due to the desire to convey more meaning with fewer words.

In the study, firstly, the theoretical infrastructure regarding vocal exclamations was established. Then, the vocal interjections in the Rize dialect, the Dictionary of Colloquial Compilation in Turkey and various studies prepared on Rize were scanned and compiled from the source persons and semantically "1. Addressing Exclamations Made with Personal Names, 2. Addressing Exclamations Made with Relative Names, 3. Addressing Exclamations Made with Diminutive/Exalting/Endearing Names, 4. Addressing Exclamations Made with Scolding/Contempt/Insult Names, 5. Addressing Exclamations Made with Names Showing Gender Discrimination, 6. Love/Excitement/Anxiety/Regret etc. It was examined in six groups: Vocal Interjections Expressing Emotions.

Keywords: Vocal exclamations, Rize dialect, semantics.

Bireyler; duygularını, düşüncelerini yani kendilerini anlatma yolunu içinde bulundukları sosyal/toplumsal ortamın özelliklerine göre belirlemekte ve bu özelliklere göre dil öğelerini seçerek kullanmaktadırlar. İnsanların birbirleri ile iletişim kurma sürecinde kaçınılmaz olan durum, birbirlerine hitap etmeleridir. İnsan ilişkilerinin çeşitliliği seslenme/hitap tarzlarının da çeşitli olmasına imkân tanımaktadır. İnsanlar seslenmek/hitap etmek için isim kullanımı, zamir kullanımı, ünvan kullanımı, çeşitli duyguları barındıran ünlem kullanımı gibi birbirinden farklı yollar tercih edebilirler.

“Seslenme” terimi, TDK *Türkçe Sözlük*’te “1. Seslenme işi. 2. Sözü birine veya birilerine yöneltme, hitap” (2009, s. 1740) olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi seslenmede sözün birine yöneltilmesi söz konusu olup “seslenme” ve “hitap” kavramları birbirini karşılamaktadır. Seslenmede muhatap olunan bir insan olabileceği gibi insan dışında bir varlık olması da mümkündür. Seslenme denilince ilk akla gelen ünlemlerdir. Ancak her seslenme bir ünlem olmayıp konuşanın muhatabına yönelik her ifadenin bir hitap olduğunu söylemek mümkündür. Buna bağlı olarak ünlemler de bir hitap ifadesi olabilir ancak ünlemlerin sınırlarını ve işlevlerini iyi anlamak gerekir.

Verici ile alıcı (muhatap) arasında iletişimin sağlanabilmesi için bir duruma ihtiyaç vardır. Seslenmeler (hitaplar), bu iletişimin sağlanabilmesi için uyarıcı/uyarıcı/dikkat çekici görevini üstlenirler. Yani verici, alıcıya mesajı sözlü veya yazı olarak iletirken önce ona seslenir, hitap eder ve onu bu seslenmeler aracılığıyla iletişim ortamına çekerek mesajını iletir, bilgiyi aktarır (Alyılmaz, 2011, s. 646).

Seslenme ünlemleri (hitaplar), bireyler arasındaki ilişkilerle doğrudan bağlantılı olup hitap eden kişinin muhatabına bakış açısını gösterir. Bu ünlemler, konuşanın ifadesini alıcıya (muhatabına) yöneltirken alıcının (muhatabın) dikkatini çekmek ve ona yöneldiğini göstermek için kullandığı seslenme ifadeleridir. Bu ünlemlerde muhatabı işaret etmekten daha çok muhatabın dikkatini çekmek esastır. Bir kısmı taklidi kelimeler olan seslenme ünlemleri, tek başına kullanıldığı gibi isimlerin ve ünvanların önüne de gelebilir.

Seslenmelerde muhatabın cinsiyeti, yaşı, toplumsal statüsü, eğitim düzeyi, ruh hâli, mesleği, yakınlık veya sosyal mesafe, seslenmenin gerçekleştiği ortam gibi etkenler önemli rol oynamaktadır. Seslenme sözleri çağırma, uyarma, dikkat çekme, harekete geçirme, samimiyet / resmiyet gösterme, statü gösterme, onurlandırma, iletişimi kontrol etme, iletişimde olduğunu gösterme, çeşitli duyguları yansıtırma (heyecan, sevinç, sevgi, saygı, nefret, korku, üzüntü, kızgınlık vb. gösterme), hakaret etme, küçük düşürme / aşağılama, alay etme, sitem etme, yardım isteme, azarlama, dua etme /

yalvarma, tehdit etme vb. çeşitli amaç veya sebeplerle gerçekleşir (Doğru, 2018, s. 135-136).

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmada çeşitli duygu ve istekleri, heyecanları ifade etmeye yarayan ünlem ve ünlem olarak kelimelerden seslenme ifade eden ünlemlerin Rize ağzındaki kullanılışlarını anlam bilimsel yönden değerlendirmek amaçlanmıştır. Çalışmada “Ünlemlerin anlamları kullanıldığı şartlara/bağlama göre belirmektedir.” düşüncesinden hareket edilmiştir. Ayrıca “seslenme sözü” ve “seslenme ünlemi” ayırımına gidilmeden Korkmaz’ın “*arkadaş!, baba!, efendi!* gibi adlar da yalnız başlarına birer seslenme ünlemleri” (2009, s. 1174) olarak kullanılabilir görüşünden yola çıkılarak Rize ağzındaki seslenme ünlemleri incelenerek değerlendirilmiştir.

Rize ağız bölgesindeki seslenme ünlemleri tespit edilirken kaynak eserler olarak *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* ve Rize üzerine hazırlanmış çalışmalar esas alınmıştır. Bu çalışmalar tarama yöntemiyle incelenerek seslenme ünlemleri ve seslenme ünlemi olarak kullanılan kelimeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Alıntı yapılan eserin adı, ilgili seslenme ünleminin sonunda kısaltılarak sayfa numarası ile birlikte parantez içinde gösterilmiştir. Ele alınan ünlemlerin alıntı yapılan kaynaktaki imlasi değiştirilmemiştir. Bunun yanında görüşme yöntemiyle kaynak kişilerden de derleme yapılmıştır. Derleme yapılan malzemenin hangi kaynak kişiden alındığı bilgisi, ilgili malzemenin yanında parantez içinde (KK 1, KK 2, KK 3 şeklinde) verilmiştir.

1. Sözcük Türü Olarak Seslenme Ünlemleri

Türkoloji’de ünlemin yapısı üzerine oldukça farklı görüşler mevcutken tasnifi üzerine yapılan görüşler çok fazla farklılık göstermemektedir. Bazı Türkologlar, ünlemi edat türü içinde gösterirken (Deny, 1941, s. 676-705; Hacıeminoğlu, 1992, s. 284; Ergin, 2003, s. 349-35; Delice, 2012, s. 172; Karaağaç, 2012, s. 437) bazıları da (Kononov, 1956, s. 275; Atabay vd., 2003, s. 155; Banguoğlu, 2007, s. 396; Gencan, 2007, s. 533) bağımsız bir sözcük türü olarak kabul eder. Seslenme ünlemleri, “edat” ve “ünlem” olarak iki görüşün hâkim olduğu bu tasniflerde “seslenme edatları”, “seslenme nidaları”, “çağrılı nidalar”, “çağrı ünlemleri”, “seslenme (hitap) ünlemleri” “çağırma ünlemleri”, “seslenme sözleri”, “hitaplar”, “çağırma-hitap edatları” gibi adlarla anılır. Tahsin Banguoğlu, “soruşturma ünlemleri” başlığı altında ünlemlerin “seslenme” işlevine dikkati çekerek bu ünlemlerin dışa dönük ve başkasıyla ilgili olduğu bilgisini verir (2011, s. 398). Tahir N. Gencan, seslenme ünlemlerini “Çağrı ünlemleri (interpellatif)” şeklinde adlandırarak bu ünlemleri “ikinci kişileri çağırarak, uyarmak, onlara bir şey sormak için kullanılan ünlemler (Ey ulu Tanrım!)” olarak tarif eder (1979, s.

479). Muharrem Ergin, “seslenme edatları” olarak adlandırarak bu gruptakilerin ünlemler gibi his, heyecan, tabiat sesi şeklinde bir şey bildirmeyip sadece hitap, seslenme vasıtaları olduğunu belirtir (2003, s. 349-351).

Jean Deny, “çağrılı (interpellatif) nidalar” olarak adlandırıp bu ünlemlerin muhatabı çağırmak, ondan bir şey sormak, ona bir iş gördürmek veya bir şey göstermek için dikkati çekmeye yaradıklarını ifade eder (1941, s. 676-677). M. Kaya Bilgegil, “çağırma ünlemleri” adını vererek bir çağırma sesi ile bir çağrılından veya anlamında çağırma sesi de bulunan bir çağrılından meydana gelmiş söz gruplarıyla sözlerin ihtiva ettiği ünlemler şeklinde tanımlar (1984:230-239). Necmettin Hacıeminoğlu, seslenme ünlemlerini “çağırma-hitap edatları” başlığı altında verir (Hacıeminoğlu, 1992, s. 284). Zeynep Korkmaz, seslenme ünlemlerini “dışa dönük ünlemler”in alt grubuna dâhil ederek bu ünlemleri insanların karşısındaki insanlara seslenmek veya hayvanları çağırmak ya da yönlendirmek için kullandıkları ünlemler olarak tanımlar (2003, s. 1174 –1179). Günay Karaağaç, “seslenme edatları” olarak adlandırarak seslenme, duygu ve gösterme ünlemlerini de ayrı olarak bu başlık altında verir (2012, s. 437-438).

Oya Külebi, “Seslenme (Hitap) Ünlemleri”ni “Çağrı Ünlemleri” başlığı altında gösterirken (1990, s. 17-30) Turgut Baydar, bazı araştırmacıların “asıl ünlem” olarak sadece “duygu ünlemleri”ni kabul etmeleri görüşüne karşı çıkarak bazı sözlüklerdeki (F. Develioğlu’nun *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Muallim Naci’nin *Lügat-i Naci*, TDK *Türkçe Sözlük*) ünlem/nida tanımlarını tanık göstererek “seslenme ünlemleri”nin de asıl ünlemler olarak kabul edilmesi gerektiği görüşünü ileri sürer (2016, s. 142-144).

Seslenme ünlemleri üzerine yukarıdaki araştırmacıların görüşleri yanında birçok araştırmacının da görüşleri mevcuttur. Yukarıdaki verilen görüşlerde edat veya ünlem türü içinde gösterilen “seslenme ünlemleri” ile ilgili adlandırma çeşitli olmakla birlikte seslenme ünleminin tanımında benzerlikler olduğu görülmektedir.

Seslenme sözlerinin ünlemler içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmalı bir konudur. Seslenme ünlemleri ile seslenme için kullanılan sözler, işlev olarak benzerlik gösterirler. Birçok çalışmada seslenme sözleri, seslenme ünlemleri yerine kullanılan sözler olarak değerlendirilir. Seslenme sözleri ile seslenme ünlemleri, birbirinden bağımsız olarak kullanıldığı gibi birlikte de kullanılabilir. Yalnızca seslenme ifade eden (*e!*, *ey!*, *hey!*, *o!* vb.) ünlemler olduğu gibi seslenme sözlerinin önüne gelerek seslenme ifadesini kuvvetlendiren ünlemler (*ey arkadaş!*, *hop birader ! vb.*) de vardır. İsim, fiil, sıfat, zamir gibi türündeki sözcükler, aynı

zamanda ünlem göreviyle kullanılıp seslenme bildirebilir (Demirbaş, 2017, s. 2158).

Alyılmaz, seslenme sözleriyle ünlemler arasındaki ilişkinin yazılı ve sözlü dile şu yapılarla aktarıldığını ifade eder: 1. ünlem / ünlem grubu + seslenme / seslenme grubu: *Ey Türk Gençliği!*, 2. ünlem / ünlem grubu + seslenme / seslenme grubu + seslenme eki/seslenme edatı: *A+ kardeş+im!*, 3. ünlem / ünlem grubu +ø: *hişt + ø*, 4. ø + seslenme / seslenme grubu + ø: *ø + dostlar + ø: ey Dostlar!* 5. ø + seslenme / seslenme grubu + seslenme eki / edatı: *ø + Allah + im: ey Allah'ım!* (2011, s. 646-652).

2. Anlam Bilimsel Bakımdan Seslenme Ünlemleri

Anlam bilimsel olarak seslenme işlevi (appellative function), bir sözcüğün muhatabı uyarmak, ona kendi adının dışında bir sözcük ile seslenmek için kullanılması olarak tanımlanabilir (Akşehirli, 2004, s. 38). Seslenme ünlemleri, Jakobson'un geliştirdiği dilin altı temel işlevinden (1. Duyusal (anlatımsal) işlev, 2. Çağrı işlevi, 3. Gönderge işlevi, 4. Şiirsel işlev, 5. İlişki işlevi, 6. Üstdil işlevi olarak belirtilmekte ve iletişimin gerçekleşmesi için gerekli olan altı öge ya da etmene bağlanmaktadır: 1.Konuşucu, 2. Dinleyici, 3. Gönderge, 4. Bildiri, 5. Oluk, 6. Düzgü (Jakobson, 1960).) olan “çağrı işlevi”nin gerçekleşmesinde rol oynar. Çağrı işlevi, alıcı odaklıdır. Bildiri, bir seslenme biçimine girdiğinde gerçekleşir.

Anlamları açısından ünlemler, isimler ve fiiller gibi anlam önceliğine sahip değildir. Ünlem bir isim ya da fiil gibi kullanılıyorsa, o sözcüğün anlamını üzerinde taşır. “Dur!, Otur!, Gel!” gibi sözcüklerde anlam açıkken “oooo!, hı!, vaayy!” gibi ünlemlerin anlamları kullanıldıkları şartlara göre değişmektedir (Gedizli, 2015, s. 131). Bu nedenle “temel ünlem” olarak kabul edilen “aaa!, aha!, e!, da!/daa!, ha!, ooo!, ohh!, vaay!, yaa!” gibi ünlemlerin işaret ettiği anlam, konuşma dilinde hitap edenin muhataba yaklaşımına göre, yazı dilinde ise kullanılış yerine göre/cümledeki bağlamına göre değerlendirilmelidir. Bu ünlemlerin anlamları konuşma dilinde anlaşılırken yazı dilinde belli bir imla oluşturulmasıyla anlaşılabilirlik kazanması mümkündür. Anlamsal olarak seslenme ünlemlerini “temel anlamı seslenme olanlar (be, hey, hu, vb.)” ve “yan anlam olarak seslenme kazananlar (dayı, amca, vb.)” şeklinde ikiye ayırarak incelemek mümkündür. “Temel anlamı seslenme olan ünlemler”, genellikle çeşitli duygular karşısında çıkarılan seslerin sözcüklere dönüşmesiyle oluşurlar. “Yan anlam olarak seslenme kazananlar” ise, kişi adları, lakaplar, akrabalık adları, meslekle ilgili adlar, unvanlar, hayvan adları, ilahi nitelik taşıyan adlar, kişiler arası ortak özellikleri yansıtan adlar, seslenme özelliği kazandırılmış her türlü adlardan oluşabilir (Doğru, 2018, s. 138).

3. Seslenme Ünlemlerinin Kullanım Alanları

Seslenme ünlemleri, iletişimin olduğu her ortamda kullanılabilir. Temelde bir kişi¹ veya gruba seslenmek, onlarla iletişime geçmek için seslenme ünlemleri kullanılmaktadır. Bunun yanında ilahi varlıklara ve cansız varlıklara seslenme olabileceği gibi kişi kendine yönelik de seslenebilir.

İsimler (*arkadaş!*, *baba!*, *Ayşe!*, vb.) tek başına birer seslenme ünlemi olarak kullanılabilir. Ancak isimlerin başına seslenme ifade eden bir ünlem getirildiğinde bunlar, isimlerdeki hitabı daha güçlü ve etkili kılar (Korkmaz, 2009, s.1174).

Hayvanları, kuşları çağırmak, yönlendirmek, durdurmak, yürütmek veya uzaklaştırmak için kullanılan *deh*, *çüş*, *oha*, *hoşt*, *pisi pisi*, *bili bili* gibi ünlemler bazı araştırmacılar tarafından seslenme ünlemleri içinde değerlendirilir (Korkmaz, 2009, s.1147; Kemik, s. 7). Ancak hayvanlara yönelik bu seslenmeleri “Yönlendirme ünlemleri” başlığı altında değerlendirmek daha uygundur. Örneğin “ey, hey, bre” vb. seslenme ünlemleri insanları yönlendirmekten çok onları uyarmak, onlara seslenmek için kullanılmaktadır. “pisi pisi, çüş, deh, ho, kuçu kuçu, bili bili ” gibi ünlemler ise doğrudan hayvanları yönlendirmeye, çağırmaya, durdurmaya, yürütmeye vb. yönelik ünlemlerdir. Bu nedenle ayrı ünlemler olarak değerlendirilmeleri gerekir (Baydar, 2016, s. 144).

4. İnceleme

Seslenme sözlerini oluşturan yapılar üzerine en kapsamlı çalışma Özezen’e (2004, s. 2265-2276) aittir. Özezen, seslenme sözlerini oluşturan yapıları beş ana gruba ayırmıştır:

¹ Özezen, seslenme sözlerini kişinin özel isminin bilindiği veya bilinmediği durumlara göre 15 maddede sınıflandırmıştır: 1. Özel ismini bildiğimiz ve bunu vurgulamak istediğimiz, 2. Özel ismini bildiğimiz ama bunu vurgulamak istemediğimiz, 3. Özel ismini bildiğimiz ama geçici olarak unuttuğumuz, 4. Özel ismini bildiğimiz ama tamamen unuttuğumuz, 5. Özel ismini bildiğimiz ama içtenliğimizi göstermek üzere geçici olarak kullanmadığımız, 6. Özel ismini bildiğimiz ama öfkemizin / kızgınlığımızın şiddetini göstermek üzere kullanmak istediğimiz, 7. Özel ismini bildiğimiz ama incelik endişesiyle doğrudan bu özel ismi kullanmak istemediğimiz, 8. Özel ismini bildiğimiz ama kayıtsızlığımızı (veya belki özgürlüğümüzü ve gücümüzü) göstermek istediğimiz, 9. Özel ismini bildiğimiz ama onu küçümsediğimizi, aşağıladığımızı hissettirmek istediğimiz, 10. Özel ismini bilmediğimiz ve öfkemizin / kızgınlığımızın şiddetini göstermek istediğimiz, 11. Özel ismini bilmediğimiz ve buna rağmen inceliğimizi belirtmek istediğimiz, 12. Özel ismini bilmediğimiz ama içtenliğimizi göstermek istediğimiz, 13. Özel ismini bilmediğimiz ama kayıtsızlığımızı (veya belki özgürlüğümüzü ve gücümüzü) göstermek istediğimiz, 14. Özel ismini bilmediğimiz ama onu küçümsediğimizi, aşağıladığımızı hissettirmek istediğimiz, 15. Özel ismini bilmediğimiz ama sahiplenme duygusunu göstermek istediğimiz durumlarda kullanılır (2004, s. 2266). Ayrıntılı olarak bk. Özezen, M. Y. (2004). Türkiye Türkçesi Konuşma Dilinde Seslenme Biçimleri Üzerine Gözlemler Genel Sınıflama. Ankara: *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*

1. Tek Sözcüklük Seslenme Biçimleri:

1.1. Yansıma Sesleriyle (Ünlemlerle) Seslenme Biçimleri

1.2. Seslenilen Kişinin Özel İsminin Kullanılmasıyla Ortaya Çıkan Seslenme

1.2.1. Özel İsmi Doğrudan Kullanılmasıyla

1.2.2. Özel İsmi Kırılmasıyla

1.3. Akrabalık İsimleriyle Seslenme Biçimleri

1.3.1. Gerçek Akrabalığı Gösteren İsimlerle

1.3.2. Sözde Akrabalığı Gösteren İsimler

1.4. Küçültme / Ululama -Sevgi Anlatan İsim veya Sıfatlarla Seslenme Biçimleri:

1.4.1. +{lık} Ekli Sesleme Biçimleri

1.5. Cinsiyet Ayrımı Gösteren Sözcüklerle Seslenme Biçimleri

1.6. İkinci Kişi Zamiriyle Seslenme Biçimleri

1.7. Görev Anlatan Sözcüklerle Seslenme Biçimleri

2. Birleşik Sözcüklerle Seslenme Biçimleri

3. Sözcük Öbekleriyle Seslenme Biçimleri

3.1. Unvan Öbekleri

3.2. Birleşik İsimlerle

3.2.1. Özel İsmi Gösteren Birleşik İsimlerle

3.3. Ünlem Öbekleri

3.4. İsim Tamlamalarıyla

3.5. Sıfat Tamlamalarıyla

4. Seslenme İşlevli Cümle Biçimleri

5. Karma Biçimler

Rize ağzındaki seslenme ünlemleri değerlendirilirken Özezen'in yukarıda verilen tasnifi ile Demirbaş'ın (2017, s. 2154-2181) tasnifinden yararlanılmış olmakla birlikte her iki çalışmada konu, "seslenme sözleri" olarak ifade edilip yapısal olarak incelenmiştir. Bu çalışmada ise taramalar ve derlemeler sonucu elde edilen bulgular dikkate alınarak Rize ili ağzındaki

seslenme ünlemleri anlam bilimsel olarak değerlendirildiğinden bu tasniflerin bazı maddelerini çıkarma veya değiştirme yoluna gidilmiştir.

4.1. Kişi Adlarıyla Yapılan Seslenme Ünlemleri

Kişi adlarına yönelik yapılan seslenmeler, Rize ağzında çok yaygın olmamakla birlikte her iki konuşan arasındaki iletişim ortamına/mesafeye bağlı olarak kullanımı değişmektedir.

Ahmett!, Dursun!, Teeemell!, vb. (KK 3)

4.2. Akrabalık Adlarıyla Seslenme Ünlemleri

Rize ağzında akrabalık adları, günlük konuşma dilinde sıklıkla geçmektedir. Bu adlar, konuşma esnasında seslenme ünlemi olarak da kullanılır. Akrabalık adlarıyla yapılan seslenmeler, iki şekilde görülmektedir. Biri “akraba adlarının gerçek kullanımı”, diğeri “akrabalık adlarının sözde kullanımı”dır. Kişi, aralarında akrabalık bağı olmayan kendinden yaşça büyük kişilere akrabalık adlarını kullanarak da seslenmektedir.

4.2.1. Akrabalık Adlarının Gerçek Kullanımı

dayi, hala (KAS, s. 308, 477)

emice

Emic'e! Ha bu 'mali nerden pay edelum dā? (RİA, s. 193)

4.2.1.1. Akrabalık Adlarının Gerçek Kullanımı +{ka}

Rize ağzında akrabalık adlarına “+ka” eki² getirilerek muhataba seslenme gerçekleştirilmektedir. Günlük hayatta bu şekilde seslenmeler yaygındır: *anaka, babaka, dayika, dedeka, neneka, vb.*

Anakaa! Nerdesun? (KK 2)

4.2.1.2. Akrabalık Adlarının Sözde Kullanımı

Hitap edilen kişiye saygı ifadesi için muhatabın cinsiyet durumuna göre akrabalık adlarıyla seslenme gerçekleştirilebilir:

dayi, dayika, dedeka, emice (KK 1)

hala: Özellikle yaşça büyük kadınlara “teyze” ve “yenge” yerine “hala” seslenme ünlemi olarak kullanılır.

² +ka ekinin Rumcada kelimelere sevimlilik, küçüklük, şefkat anlamları yükleyen bir yapım eki olduğu ifade edilmektedir (Tursun, 2021, s. 281).

4.3. Küçültme / Yüceltme/ Sevgi Adlarıyla Yapılan Seslenme Ünlemleri

Seslenme ünlemleri olarak sevgi, küçültme, yüceltme adları da kullanılabilir. Bu kategorideki seslenmelerde seslenilen kişiye (muhabata) yakınlık, kişinin statüsü, cinsiyeti, yaşı gibi etkenler önemli rol oynar.

alayım kadani (kadalaruni alayım): Yaşlı kadınların küçüklere çağırma, şefkat ve sevgi ifadesi (GRS, s. 30)

a/o kada: “evladım, bana baksana” anlamında seslenme ifadesi (GRS, s. 242, 345)

balım/balum: “Sevgili kardeşim, arkadaşım, şekerim” anlamında daha çok kadınlar arasında kullanılan seslenme ünlemi (Muradiye-Rize) (DS, s. 505).

binam/o binam: Büyüklerin küçüklere karşı kullandığı ve “evladım, kardeşim, azizim” gibi anlamları olan seslenme ünlemi.

Ey gidi binam! (Çayeli-Rize), (DS, s. 695; KAS, s.189; Coşkun, s. 175)

o kosacunli: Özellikle kız çocukları sevmek, okşamak için seslenme ünlemi olarak kullanılır (KK 3).

e pulobom³: Çoğunlukla sevgi dolu hitap için kullanılan seslenme ünlemi. “e yavrum, e kuşum, e sevgilim” anlamlarında kullanılır. (Dernekpazarı-Rize), (KAS, s. 978)

hutuli: Annenin çocuğuna karşı kullandığı “yavrum, canım” anlamında sevgi ifade eden seslenme sözü (Çayeli-Rize), (KAS, s. 543)

4.4. Azarlama / Küçümseme / Hakaret Adlarıyla Yapılan Seslenme Ünlemleri

kari: Erkek, eşine azarlama ifadesi için seslenirken kullanır (GRS, s. 255).

Karii, atturma kafami tepeme!

4.5. Cinsiyet Ayrımı Gösteren Adlarla Yapılan Seslenme Ünlemleri

Rize ağzında cinsiyet bildiren kelimeler, yöre halkı arasında seslenme sözü olarak yaygın kullanılmaktadır. Özellikle bölgede kadının günlük işlerde

³ Rize ağzında “yavru, sevgili” anlamında *puli* kelimesi vardır (GRS, s. 376; KA, s. 978).

aktif rol oynaması, kadına yönelik seslenmelerin daha yoğun olmasına kaynaklık etmektedir.

4.5.1. Dişillik Adları

ka/kā: Hemşin’de kız, kız çocuk, kadınlara seslenmek için kullanılan ünlem. Bazen kişi adının önüne getirilerek de kullanılır: *ka Ayşe* (Ardeşen Oca-Hemşin; Çamlıhemşin, Çinçiva, Makrevis-Rize) (KAS, s. 576)

Kā!, Bizum yemek ne oldi?

kari: Kadın, evin hanımı. (KK 2)

kéz: Kız (KK 3)

kocakari: Evin beyi için hanımı. Erkek başkasının yanında eşine seslenirken genellikle bu kelimeyi kullanır (KAS, s. 682).

Ola kocakari! Beni yalağuz paku işe citma. (GRS, s. 273)

paçi/paçı: Kız çocuğuna seslenmede kullanılır. (DS, s. 3378)

4.5.2. Erillik Adları

herif: Kadının eşine hitap şekli, bazı durumlarda seslenme ünlemi olarak da kullanılmaktadır.

Heriff, bi bak hele! (KK 1)

ola/ula: Erkekler için yaygın kullanılan seslenme ünlemleridir.

Óla! A 'nāyi bi yikíyāyim. (RĬA, s. 193)

Ula! Bi şe gelmedi akluma. (RĬA, s. 237)

uşak: Genellikle erkek çocuklara seslenirken kullanılır.

Uşağum! Bi gel bakalum. (KK 2)

4.6. Sevgi/Heyecan/Telaş/Pişmanlık/Kızgınlık vb. Duyguları Belirten Seslenme Ünlemleri

Rize ağzında bu türden seslenmeler oldukça yaygın kullanılmaktadır. Çok engebeli ve dağlık bir arazi yapısına sahip olan Rize’nin özellikle kırsal kesimlerinde yerleşim yerleri dağınıktır. Yöre halkı, bu dağınık yerleşmeden ötürü günlük hayatta kolaylıkla iletişimi sağlayabilmek, sesini duyurabilmek için çoğunlukla tek harften ya da iki harften oluşan seslenme ünlemleri kullanmaktadır.

da/dā/dāa: Cümlelerin sonuna getirilerek, ifadeyi güçlendirmek için kullanılır. Genellikle vurgu ve tonlaması cümleye soru, kızgınlık, pişmanlık,

sabırsızlık anlamı katar (KAS, s. 295) ancak bazen seslenme için de kullanıldığı görülmektedir:

ğel ileri dā !(15/10) (RİA, s. 237)

do/to: Hemşinlilerde erkeklere seslenme, çağırma ünlemi (Çayeli Raşot, Ardeşen Oca, Çamlıhemşin Ayder, Aşağı Viçe), (KAS, s. 332)

e!: Çoğunlukla sevgi dolu hitap için kullanılan seslenme ünlemi (KK 3).

ēğ: Merak, şaşkınlık ifadesi için kullanılan seslenme ünlemidir.

ēğ! Şaşāyim o aqıla. (RİA, s. 193)

ēy

ēy! alt vurdi. ey! üst vurdi. (RİA, s. 211)

o! Hitap edilen kişi ve kişileştirilmiş nesne adlarından önce getirilerek kullanılır (KAS, s. 897). “Hey” yerine kullanılan bir seslenme ünlemidir.

o paçi, o ba (paçi < bacı)

o paç’i! Senden sebep tutmadum remezani. (RİA, s. 193)

o uşak! Nerelisin? Sevda olmuşim sana (RİA, s. 193)

o ce (celin < gelin)

o be (beykana < büyükanne)

o bi/ binam

o herif

o kosacunli: Özellikle kız çocuklarını sevmek, okşamak için ünlem ifadesi olarak kullanılır.

oğ, õğ, oõy, õv, oy, õy, oy õy:

“Oğ! ‘O’mer ‘hoşg’eldun, sefa ğeldun.” ‘dedi. (RİA, s. 222)

õğ! eyidu. (RİA, s. 24)

bu ojdağar geldi, “ õv!” dedi... (RİA, s. 198)

ya/yā: Bazen tek başına bazen de ismin önüne gelerek seslenme ünlemi olarak kullanılabilir.

Ya bi bak oni ! (RİA, s. 193)

Yā Mıktat yeriştum! (RİA, s. 267)

hade/hayde: İsteklendirmek, çabukluk bildirmek için kullanılan seslenme ünlemidir.

Hade, ceç oğume, cideyiruk! (GRS, s. 203)

yahu: Karı koca birbirini genellikle merak ifadesiyle çağırmak için kullanıldıkları ünlem (Rize ve köyleri, KK 1).

Sonuç

Seslenme ünlemleri; konuşma ortamına, hitap edenin ve muhatabın durumlarına (yaş, cinsiyet, statü, vb.) ve hitap edenin ifade etme tercihlerine ve bağlamdaki anlatıma göre değişmektedir. Ünlem türündeki ifadelerin yanında ünlem işlevini üstlenen herhangi bir sözcük/sözcük öbeği de seslenme için kullanılır. Seslenmelerde vurgu/tonlama ünlemdeki gibi olur. Seslenme ünlemlerinin ünlemin bir alt grubu olduğu düşüncesinden hareket ederek Rize ili ağzındaki ünlem işlevi gören seslenmelerin anlam bilimsel yönden değerlendirildiği bu çalışmada:

1. Yapılan taramalar/incelemler sonucunda Rize ağzındaki kişi adlarının (*Ahmett!, Temellll!, vb.*), akrabalık adlarının ve bu adlara getirilen “+ka” ekiyle oluşturulan adlandırmaların (*anaka, babaka, dedeka, vb.*), cinsiyet bildiren adlandırmaların (*herif, kari, paçi, ula/ola, vb.*), küçültme/sevgi vb. duyguları ifade eden sözcük/sözcük öbeklerinin (*binam, hutuli, a kada, e pulobom, vb.*) ve nadir olarak tümceler (*alayım kadani*) seslenmelerde ünlem işlevi gördüğü tespit edilmiştir.

2. Rize ağzındaki seslenme ünlemlerine genel olarak bakıldığında, büyük bir kısmını konuşucunun istem dışı verdiği tepkilerin oluşturduğu görülmektedir. Bu seslenmelerde duygu, heyecan, telaş, dikkati çekme ifade eden ünlemlerin (*da/dā/dāa, e!, ēğ!, ēy do!/to!, hade!/hayde!, o!, oğ!/ōğ!, oōy!, ōv!, oy!, ōy!, oy!, ōy!, ya/yā, yahu!*) diğer seslenme ifade ünlemlerine göre sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, Rize ilinin arazi yapısının yüksek, engebeli ve dağlık oluşunun insanların hızlı, hareketli, mücadeleci, telaşlı gibi davranışlarına etkisi ile açıklanabilir.

3. Rize ağzındaki “hey” seslenme ünleminin yerine kullanılan “o”, seslenme ifade eden “paçi, uşak, celin, kari, vb.” ünlemleriyle kullanılarak seslenmenin anlamını daha da kuvvetlendirici rol oynamaktadır: *O paçi!, o uşak!, o celin!, o kari!, vb.*

4. Cinsiyet ayrımı gösteren seslenmeler (*ka/kā!, kocakari!, ola!/ula!*) sayıca az olmasına rağmen günlük hayatta yöre halkı arasında yaygın kullanılan ünlemlerdir. Bu tür ünlemlerde kadına yönelik seslenmeler daha yaygın kullanılmaktadır. Bu durumu, kadının çay toplama, bahçe vb. işlerde daha aktif rol oynamasına bağlamak mümkündür.

5. Rize yöresinde coğrafi özelliklerinden kaynaklı dağınık bir yerleşme görülmektedir. Bu dağınık yerleşim, seslenme ünlemlerine de kaynaklık etmektedir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan yöre halkının dağınık yerleşim ve engebeli arazi şartlarından kaynaklı olarak birbirleriyle iletişim kurmalarının en kolay yollarından biri de seslenmektir. Buna bağlı olarak da günlük hayatta yaygın kullanılan seslenmelerde mesafe uzadıkça muhatabın daha hızlı dikkatini çekmek için özellikle tek ses veya iki sestten oluşan ünlemler (*da!//dā!//daa!, do!//to!, e!, ka!, o!, oğ!//oōy!//ōy gibi*) tercih edilmektedir. Hitap eden ile muhatap arasındaki mesafe azaldıkça sözcük ya da sözcük öbeğinden yararlanılarak da (*ola!//ula!, kari!, o paçi, o uşak, o celin, balum, hutuli , vb.*) seslenilmektedir.

Kısaltmalar

çev.	: Çeviren
DS	: <i>Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i>
GRS	: <i>Güneyce-Rize Sözlüğü</i>
KAS	: <i>Karadeniz Ansiklopedik Sözlük</i>
KK	: Kaynak kişi
RİA	: <i>Rize İli Ağızları</i>
Rz.	: Rize
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları

Kaynaklar

- Akar, A. (2006), Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları. *Turkish Studies-Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2, 43-51.
- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu.
- Aksan, D. (1999). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Engin.
- Akşehirli, S. (2004). *Temel Anlambilim (Semantik) Kavramları Üzerine Bir İnceleme*.Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alyılmaz, C. (2011). “Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri”. *Türk Gramerinin Sorunları I-II.*, Türk Dil Kurumu. 646-652.
- Alyılmaz, S. (2015). Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri. *Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 54, 31-50.
- Atabay, N.; Özel, S. ve Kutluk, İ. (2003). *Sözcük Türleri*. Papatya.
- Banguoğlu, T. (2011).*Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Baydar, T. (2016). Ünlem Üzerine. *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, 7, 127-151.
- Coşkun, O. (2005). *Her Yönüyle İkizdere*. Şahsi Yayın.
- Demirbaş, M. (2017). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Seslenme Sözcükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2154-2181.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri*. (çev. Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası.
- Doğru, F. (2018). Seslenme Sözcükleri ve Genel Türkçe Sözlüklerdeki Görünümü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (1), 135-150.
- Ediskun, H. (2007). *Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Ergin, M. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak.
- Gedizli, M. (2015), Türkçede Ünlemler ve Temel işlevleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36, 126-134.
- Gemalmaz, E. (1999). Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*. Türk Dil Kurumu.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Tek Ağaç.
- Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. MEB.
- Kara, İ. (2014). *Güneyce-Rize Sözlüğü Bir Doğu Karadeniz Köyünün Hafızası Ve Nâtıkası*. Dergâh.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Akçağ.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.

- Kemik, F. “Hayvan Seslenme Ünlemleri Ses yansımali Ünlemlerden midir?”. <http://istanbul.academia.edu/fatihkemik/papers/538440> (26.05.2023).
- Kononov, A. N. (1956). *Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri* (çev.: Sabit Sayılı). Moskova-Leningrad.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grameri Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Külebi, O. (1990). Türkçe Ünlemlerin Kullanımbilim (Pragmatics) Yönünden İncelenmesi. *Dil Araştırmaları*, 1, 10-34.
- Jakobson, R. (1960). “Linguistics and Poetics”. In T. Sebeok (Ed.), *Style in Language* (pp. 350-377). Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Özezen, M. Y. (2004). Türkiye Türkçesi Konuşma Dilinde Seslenme Biçimleri Üzerine Gözlemler Genel Sınıflama. Ankara: *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*.
- Öztürk, Ö. (2005). *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük I-II*. Cilt. Heyamola.
- Tursun, V (2021). *Romeika -Türkçe Sözlük Trabzon Rumcası*. Heyamola.
- Türkçe Sözlük* (2009). Türk Dil Kurumu.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). I-VII Cilt. Türk Dil Kurumu.
- Vardar, B (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. ABC Kitabevi.

Kaynak Kişiler

KK 1	N. K.	1951/Rize/Merkez	Emekli	Lise mezunu	11.04.2023
KK 2	G. K.	1957/Rize/Merkez	Ev hanımı	Okuma-yazma bilmiyor.	09.04.2023
KK 3	H. K.	1980/Rize/Merkez	Ressam	Üniversite mezunu	22.04.2023

RUS TÜRK LÜK BİLİMİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ DERLEMELERİ VE ARAŞTIRMALARI

Serdar KARACA*

Özet

Türklük biliminin ilerleme kaydettiğı önemli merkezlerden biri Rusya'dır. Rus Türklük bilimi, özellikle 1920'lerden başlayarak Türkiye'deki Türklük biliminin gelişmesine kayda değer bir tesirde bulunur. Bunda Rusya menşeli Türk bilginlerin katkısı büyüktür. Rusya'da yetişen, Rusça bilen ve hâliyle Rusya'daki güncel araştırmaları takip eden bu isimler Rusya'daki gelişmeleri Türkiye'ye tanıtmada önemli bir rol oynarlar. Ancak II. Dünya Savaşı şartları, soğuk savaş yılları ve bu isimlerin vefatları gibi durumlar neticesinde Türkiye'de, Rusya'daki araştırmalarla ilgili bilginin gitgide azaldığı fark edilir. Günümüzde de Rusya'daki araştırmaların Türkiye'de yeterince takip edilemediğini söylemek yanlış olmaz. Oysa 1920'lerde A. N. Samoyloviç'in dediğı üzere, Türklük bilimi araştırmalarıyla en çok ilgili iki ülke Rusya ve Türkiye'dir. İki ülkedeki araştırmacıların birbirlerinden ve çalışmalarından haberdar olmaları arzu edilen bir durumdur. Rusya'daki Türklük bilimi çalışmalarının tarihi Türkiye'de, yine Türk araştırmacılar tarafından ortaya konmalıdır. Bu çerçevede yapılmış çalışmalar olsa da bunlar yeterli değildir. Genelden özele doğru bir yaklaşımla Rus Türklük biliminin farklı alt konularının tarihinin yazılması gerekmektedir ve bu alt konular arasında öncelikli olarak ele alınması gerekenlerden biri ağız araştırmalarıdır. Zira Rus Türklük biliminin kuruluş aşamasında öncelik verilen konulardan biri ağız araştırmaları yapmak üzere Türkiye'ye gelir. Daha sonraki yıllarda N. K. Dmitriyev ve daha başkaları Türkiye Türkçesi ağızları üzerine mesai harcarlar. Belli başlı isimlerin ağız araştırmalarının neler olduğu ve bunların Türklük bilimi tarihinde, özellikle de halk bilgisi derlemeleri ve ağız araştırmaları bağlamında ne ifade ettiğinin ortaya konması Türkiye'deki çalışmaların daha sağlıklı bir zeminde ilerlemesine katkı sağlar.

Anahtar Kelimeler: Rus Türklük bilimi, Türkiye ağızları, halk bilimi, isimler, dönemler.

* Dr., Türk Dil Kurumu, Ankara, s.karaca@tdk.gov.tr, ORCID: 0000-0001-8947-8729.

TURKISH DIALECT COLLECTIONS AND RESEARCH IN THE CONTEXT OF RUSSIAN TURCOLOGY ABSTRACT

Abstract

Russia is one of the important centres where turcology has made progress. Russian turcology has had a significant impact on the development of turcology in Turkey, especially since the 1920s. In this regard, the contribution of Turkish scholars of Russian origin is great. These individuals, who were educated in Russia, know Russian, and therefore follow the current research in Russia, play an important role in introducing the developments in Russia to Turkey. However, due to factors such as the conditions of World War II, the Cold War years, and the deaths of these individuals, it is noticed that the knowledge about the research in Russia is gradually decreasing in Turkey. Even today, it is not wrong to say that the research in Russia is not followed enough in Turkey. However, as A. N. Samoilovich said in the 1920s, Russia and Turkey are the two countries that are most interested in turcology. It is a desirable situation for researchers in the two countries to be aware of each other and their work. The history of turcology in Russia should be revealed in Turkey, again by Turkish researchers. Although there have been studies within this framework, they are not sufficient. It is necessary to write the history of different sub-topics of Russian turcology from general to specific, and one of the topics that should be given priority among these sub-topics is dialect research. Because dialect research is one of the topics that was given priority in the establishment phase of Russian turcology. As early as the 1860s, V. A. Maksimov came to Turkey to conduct dialect research. In the following years, N. K. Dmitriyev and others worked on the dialects of Turkish. Revealing what the dialect research of prominent figures are and what they represent in the history of turcology, especially in the context of folklore collections and dialect research, contributes to the progress of the studies in Turkey on a healthier ground.

Keywords: Russian turcology, Turkish dialects, folklore, names, periods.

Korkmaz, Türkiye Türkçesi ağızları üzerine ilk yayınlardan söz ederken bunların çoklukla halk bilgisi derlemeleri çerçevesinde yapıldığı ve bu sebeple ağız araştırmaları için kayda değer bir veri sunmadıklarını dile getirir (1976, s. 144). Başka ülkelerden bilginlerin yanı sıra Rus Viktor Aleksandroviç Maksimov ve Vissarion Modestoviç Pisarev gibi isimlerin de ilk araştırmacılar olduğu belirtilir. Esasen bu ifadelerde herhangi bir yanlışlık yoktur ancak alanın önde gelen isimleri tarafından, mesela Gülsevin (2006, s. 11), asıl çalışmalara atıf yapılmadan sık sık tekrar edilmiş olması bir şüphe uyandırmaktadır. Nitekim bu görüşün Zeynep Korkmaz gibi alanın öncü bir ismi tarafından ileri sürülmüş olduğu ve sonraki araştırmacıların onun yetkinliğine güvenerek asıl çalışmalara ayrıca bakma ihtiyacı hissetmemiş oldukları anlaşılmaktadır.

Bu bildirinin temel varsayımlarından birine göre Türkiye’de Rus Türklük bilimi yeterince bilinmemektedir. Rus Türklük biliminin genelde veya belli bir alanda, belli bir konuda ulaştığı bulguların neler olduğu sorusunun cevaplanabilmesi Türkiye’deki araştırmacıların yararına. Çünkü bilim birikimle ilerler ve her araştırma önceki çalışmaları tahlil etmekle başlar. Konuya bu açıdan yaklaşılabilecek olursa Rusya’daki çalışmaların Türkiye’den çok daha önce başlamış olmasının önemi ortaya çıkar. Tam bir sayı vermek zor olsa da Rusya’da, Asya Müzesinin kurulduğu 1818 tarihiyle Türkiyat Enstitüsünün kurulduğu 1924 tarihi, kabaca 100 yıllık bir farka işaret etmektedir.

Türkiye’deki araştırmalarda Rusya’daki bulgulardan tam anlamıyla istifade edilememesi önemli bir problem. Rusya’daki çalışmaları tahlil etmek bu problemin çözümü için atılabilecek bir adımdır. Rus Türklük bilimi tarihi incelendiğinde II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki yaklaşımların birbirinden bariz bir surette ayrıldığı fark edilir. Savaştan sonra, belli bir dönem için, Rus Türklük biliminin SSCB dâhilindeki Türk boylarına yöneldiğini, Osmanlı coğrafyasıyla ilgili Türkçe araştırmalarının ön plana alınmadığını gösteren veriler mevcuttur. İlk cildi 1960’ta yayımlanan *Voprosy Dialektologii Tyurkskih Yazıkov* [= Türk dillerinin ağız araştırmaları meseleleri] dizisinin muhtevası bu bakımdan fikir vericidir. Böylelikle II. Dünya Savaşı öncesinin bu bildirinin kapsamı için daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bildirinin özgünlüğü, ağız araştırmaları bağlamında Rusya’daki ilk çalışmaların bir tahlilinin daha önce yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Konuyla ilgili ilk kitabiyat çalışmalarını Sâdeddin Buluç ve Kayahan Erimer hazırlar. Bu isimlerden ikincisinin çalışması daha ileri bir tarihe, 1971’e aittir ve hâliyle daha kapsamlıdır. Burada Dmitriyev, Gordlevskiy, Maksimov, Marr, Martinoviç, Moşkov ve Pisarev gibi Rus araştırmacıların çalışmaları anılır. Ancak Erimer’in çalışması da tıpkı Buluç’unki gibi yalnızca

künyelerin sıralanmasından ibarettir ve bu sebeple anılan isimlerin çalışmalarının mahiyeti hakkında bilgi ihtiva etmez. 1976'da açıklamalı bir kitabiyat ortaya koymaya çalışan Zeynep Korkmaz kapsamını 1940'tan sonraki yayınlarla sınırlar. Dolayısıyla 1940'tan önceki döneme ait çalışmaların mahiyeti yine muallakta kalır. Ancak Rusya'dan bir ismin konuya ışık tutacak bir eseri vardır.

Afrasiyab Paşayevîç Vekilov, ders kitabı olarak hazırladığı *Turetskaya Diyalektologiya*'nın [= Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları] girişinde konuyla ilgili ilk Rusça yayınların açıklamalı bir dökümünü verir. Vekilov çalışmasına 1900'lere doğru dil bilimi anlayışında meydana gelen değişmeyi vurgulayarak başlar. Buna göre artık yalnızca yazılı dil yadigârları değil yaşayan dil de araştırmacıların ilgi alanındaki temel konulardan biri olur. Bu görüş pek çok çalışmada tekrarlanan ilk araştırmaların halk bilgisi derlemeye yönelik olduğu iddiasını tartışmaya açar. Aşağıda Vekilov'un andığı isimler sıralanmaktadır ve bu isimlerin ağız araştırmaları bağlamında hizmetleri olan kişiler olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Sıralanan isimler arasında maksadı halk bilgisi derlemesi yapmak olan bilginler yer almaz. Mesela Bursa'da bilmece derleyen ve bunları 1912'de yayımlayan V. Zavarin ismi anılmaz. Yapılan ilk derlemelerin bir kısmının halk bilimi çerçevesinde yapıldığını Vekilov da belirtmekte ve özellikle Macar bilginlerin bazı çalışmalarını bu çerçevede değerlendirmektedir. Ona göre yaygın halk bilgisi ürünleri donuk bir hâlde yaşamayı sürdürebilmekte ve yörenin ağzını yansıtmaktan uzak olabilmektedir. Halk bilimciler malzemenin dil özelliklerini kaydetmeye yeterince önem vermediği gibi asıl dilden bir sapma olarak gördükleri bazı hususlara yer yer müdahale de etmişlerdir. 1800'lerin sonundaki derlemelerin temel problemlerinden bir başkası da çoğu zaman şehirli kaynak kişilerden derlenmiş olmalarıdır. Vekilov kaynak kişi problemiyle ilgili olarak Kúnos'un Aydın'dan derlediği Nasreddin Hoca fıkralarını örnek gösterir. Daha sonraki araştırmalarda bu fıkraların Aydın ağzını yansıtmadığı ve kaynak kişinin muhtemelen Doğu Anadolu bölgesinden olduğu alanın uzmanları tarafından ileri sürülür (Vekilov, 1973, s. 14-15).

1900'lerin başında Türkiye'ye gelerek derleme yapan Martinoviç ve Pisarev, P. M. Melioranskiy'in öğrencileridir. Bu isim Rusya Türklük biliminde dil bilimi çıkırını açan kişi olarak kabul edilir ve öğrencilerini de sistemli bir şekilde yaşayan ağızlar üzerine araştırma yapmaya yönlendirir. Melioranskiy, Rus Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Komitesine yazdığı bir mektupta, öğrencisi Martinoviç'in Anadolu'ya ağız derlemeleri için yapacağı seyahatin desteklenmesini ister (Vekilov, 1973, s. 8). Bir başka öğrencisi Samoyloviç, 1902'de Türkmen ağızlarını araştırmaya başlar ve bu bağlamda halk bilgisi derlemeleri yapar. Bu esnada hocasıyla mektuplaşmaları olur ve

hocası yalnızca ses kaydıyla yetinmemesini, metinleri oradayken yazıya aktarmasını öğütler. Netice itibarıyla Samoyloviç Türkmen ağızları üzerine bir mezuniyet tezi hazırlar. Tez yayımlanmaz ancak 1902, 1906-7 ve 1908 tarihli seyahatlerde derlenmiş pek çok halk bilgisi mahsulü ilerleyen yıllarda peyderpey neşredilir. Böylelikle Samoyloviç'in meslek hayatının ilk on yılında halk bilimi yayınlarının ağırlığı sezilir ve bunun makul bir izahı vardır. 1900'lerin başında Türklük bilimi ağız araştırmalarında neticeye ulaşmaya elverişli bir seviyede değildir (Karaca, 2022). Ancak bazen derlemelerin arşivlerde kalmasına gönlü razı olmayan bilginler ellerindeki malzemeyi ilgililere faydalı olur maksadıyla neşrederler. Anlaşıldığı üzere daha sonra halk bilimi çalışmaları çerçevesinde değerlendirilen bazı derlemeler aslında ağız araştırmaları için yapılmıştır.

Ağız araştırmaları tarihiyle ilgili Türkiye'deki çalışmalarda Maksimov, Pisarev, Martinoviç veya Gordlevskiy gibi isimlerden önce de Türkiye'ye gelen Rus bilginlerin olduğu gözden kaçırılmaktadır. Bu bilginlerin halk bilimci değil dilci olmalarıysa dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır. Mirza Kâzım Beyin öğrencileri İ. N. Berezin ve V. F. Dittel 1842'deki Türkiye seyahatlerinde ağız meselelerine de dikkat yöneltirler. Vekilov'un verdiği bilgiye göre Dittel'in 1848'deki erken vefatı sebebiyle derlenen malzeme neşredilemez (1973, s. 6). Berezin ise bulgularını "Recherches sur les dialectes musulmans I" (1848) adlı bir makaleyle paylaşır. Aradan yaklaşık 20 yıl geçtikten sonra bu ismin öğrencilerinden V. M. Maksimov 1863-65'te Türkiye'de bulunur ve 1867'de araştırmalarını neşreder. Bu isim Rusya'da Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarını başlatan kişi olarak kabul edilir ancak görüldüğü üzere ondan önce hocaları da kayda değer bir birikimin sağlanmasına hizmet ederler.

Vekilov'un ifadesiyle Berezin Anadolu ağızlarının özelliklerini veren ilk kişidir. Ancak Berezin'in değerlendirmesi oldukça kısa, üç sayfa, olmakla kalmaz hatalar da barındırır. Bunlardan biri özellikle konuya temelde nasıl yanlış yaklaşıldığını göstermesinden ötürü önemlidir. Berezin Anadolu ağızlarındaki bazı özellikleri, asli kabul ettiği İstanbul Türkçesinden bir sapma olarak değerlendirir. Buna karşın Berezin'in öğrencisi Maksimov daha ileri bir yaklaşımla ağızlarda görülen ancak yazı dilinde bulunmayan tarihî seslere işaret eder (Vekilov, 1973, s. 6-8). Böylelikle 1840'lardan 60'lara gelindiğinde ağız araştırmalarında ilerleme kaydedildiği anlaşılmıştır. Bu ilerlemede Sankt Petersburg Üniversitesinin ayırt edici bir yönü vardır. Bu üniversitenin hocalarından P. M. Melioranskiy 1900'lerin ilk yıllarında öğrencilerini yaşayan dili tetkik etmeleri için Türk coğrafyasının farklı köşelerine gönderir.

Pisarev 1896-1901'de Sankt Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesinde tahsil alır. Daha öğrencilik yıllarında Türkiye'de bulunur,

Trabzon ve çevresinde malzeme derler. 1901’de bulgularını ve derlediği malzemeyi “Neskolko slov o trebizondskom dialekte” [= Trabzon ağzı üzerine birkaç söz] adıyla neşreder. Pisarev’in derlemeleri türkü, atasözü ve âşık destanlarını ihtiva eder ve bunlardan önce ağzın ayırt edici ses ve dil bilgisi özellikleri verilir. Vekilov görüşüne göre Pisarev’in Trabzon ağzına dair önemli tespitleri olmuştur. Bunlardan biri “kızın”, “kızı”, “kızı”, “kızde” ve “kızden” örneklerindeki gibi ünlü uyumunun bozulmasıdır (Vekilov, 1973, s. 9.) Atıf yaptığı araştırmacılar arasında Maksimov, I. Kúnos, K. Foy, E. Litmann, J. Thury gibi isimler bulunur. Anlaşıldığı üzere 1900’lerin başında istifade edilebilecek çalışmaların sayısı oldukça azdır. Ancak ilerleme hızı git gide artmaktadır.

1906’da Melioranskiy’in bir başka öğrencisi Nikolay Nikolayeviç Martinoviç (1883-1954) Eskişehir, Ankara, Kırşehir, Hacıbektaş, Kayseri, Konya, Akşehir, Afyonkarahisar’da ağız araştırmaları yapmak üzere bulunur (Martinoviç, 1907, s. 52). Eskişehir’de derlediği bir masalı çeviri yazılı hâli ve Rusça tercümesiyle yayımlar (Martinoviç, 1909). Yazısında ağız özelliklerine dair bir açıklama yapmanın inceleme tamamlanmadan ve yeni malzeme edinilmeden mümkün olmadığını not eder.

Manzum metinlerin kalıplaşmış yapıları sebebiyle derlendiği bölgenin ağzını yansıtmayabileceği bilinen bir konudur. Maksimov’un derlemeleri çok sayıda destan ve türküden oluşur (Vekilov, 1973, s. 7). Pisarev’in derlemeleri de manzumdur. Martinoviç’in ise mensur bir metin, masal neşretmiş olması kayda değerdir. Ali Akar’ın ifade ettiği üzere derlemecinin masal gibi tahkiye yeteneği isteyen türlerden birini kaydedebilmesi ağız araştırmaları için önemli bir başarıdır (2007, s. 46-47).

Martinoviç’le hemen hemen aynı dönemde, 1904-7 yıllarda V. A. Gordlevskiy İstanbul, Ankara, Konya, Sivas, İzmit ve Niğde dolaylarında bulunur ve ağız derlemeleri yapar. Derlemelerini 1916’da *Obraztsiy osmanskogo narodnogo tvorčestva: Teksty* [= Osmanlı halk edebiyatının numuneleri, metinler] adıyla neşreder. Vekilov, onun ağız çalışmalarının yalnızca metin neşriyle sınırlı kalmadığını ve birkaç tenkit yazısında bazı çalışmalardaki yanlışları dikkatlere sunduğunu not eder (1973, s. 9).

1904 yazında, o dönemde Rus hâkimiyetinde bulunan Kars dolaylarında Nikolay Marr, Gürcü ve Ermenilere ait kitabeler ve arkeolojik eserler üzerinde araştırmalar yapar. Bu esnada bölge halkından Türkçe halk edebiyatı derlemeleri yapar. Vekilov’un verdiği bilgiye göre bunların bir kısmı hem Gürcü hem de Rus alfabesiyle kayıtlıdır ve Doğu Anadolu ağız araştırmaları için kıymetli malzeme sunarlar (1973, s. 10). Ancak anlaşıldığı üzere Marr’ın çalışmalarını yalnızca derleme olarak değerlendirebilir, zira Vekilov herhangi bir tetkikin varlığından söz etmez. Yeri gelmişken aynı

yıllarda, aynı yöreye ait halk bilgisi malzemesinin *Sbornik Materialov Dlya Opisanıya Mestnostey i Plemyon Kavkaza* dergisinde de bulunduğu belirtilmelidir (Karaca, 2015, s. 124).

1900'lerin ilk yıllarında çalışmalar hız kazansa da I. Dünya Savaşı önce ve sonrası bir duraklama yaşanır. Ancak 1920'lerin sonuna doğru Nikolay Konstantinoviç Dmitriyev ıgır açıcı bir araştırmaya imza atar. 1928 ve 1930'da iki ayrı makale hâlinde çıkan ve Karamanlıcanın ses bilgisi özelliklerine odaklanan araştırma esasen üç bölüme ayrılır. İlk bölümde konuya teorik bir giriş yapılır, ikinci bölümde ünlülerin, üçüncü bölümde ise ünsüzlerin tetkiki yer alır. Araştırmanın yadsınamaz önemine karşın Türkiye'deki bilim çevrelerinin bundan yeterince istifade etmemiş olmaması irdelenmesi bir konudur.

Dmitriyev'in adına Buluç tarafından hazırlanan kitabiyatta rastlanmazken Erimer'in listesinde onun birden fazla çalışması anılır. Ancak Erimer'in giriş kısmında Karamanlı Türkçesi üzerinde çalışan isim olarak yalnızca J. Eckmann'ı anması, Dmitriyev'e ise atıfta bulunmayışı ilgi çekicidir (Erimer, 1971, s. 211). Oysa Eckmann'ın belirttiğı üzere o döneme kadar Karamanlıca hakkındaki en ciddi araştırmayı Dmitriyev yapar (1950, s. 169). Zeynep Korkmaz da ağız araştırmalarını hülasa ederken 1940 öncesine odaklanmadığından olsa gerek bu ismi anmaz (1976). Ancak Korkmaz'ın Eckmann'ın çalışmasına dair bir tespiti üzerinde durulmaya değerdir. Ona göre Eckmann, Karamanlıcanın ses bilgisine odaklanan çalışmasında 1700-1800'lere ait 8 kitabı tetkik etmekle tarihî ağız araştırmalarına yönelmiş olsa da yaşayan ağız araştırmaları açısından da değerli bir makale ortaya koyar (Korkmaz, 1976, s. 150). Korkmaz'ın bu müspet değerlendirmesiyle kıyaslandığında Eckmann'ın Dmitriyev'in araştırmasına yaptığı yorumun biraz eksik kaldığını söylemek mümkündür. Ona göre Dmitriyev Selanik'te basılmış bir kitabı tetkik etmekle Anadolu Karamanlıcasını değil başka bir Karamanlı ağzını inceler. Bu araştırmayı Eckmann o zamana kadar ki en ciddi çalışma olarak nitelendirir ancak bununla ilgili başkaca bir değerlendirme yapmaktan da kaçınır. Oysa çalışmanın menfi ve müspet yanlarından az da olsa söz etmesi beklenen bir durumdur. Aşağıda görüleceğı üzere Vekilov'un değerlendirmesinin daha doyurucu olduğunu söylemek mümkündür

Vekilov'a göre Dmitriyev'in çalışması, Anadolu dışındaki bir bölgeye ait bir ağzı ele alsada Anadolu ağız araştırmaları bakımından da değerlidir ve bunun başlıca iki sebebi vardır: kullanılan metot ve zengin malzeme (1973, s. 10). Gerçekten de Dmitriyev'in 1920'ler gibi erken bir dönemde, daha sonra benzer bir araştırmaya girişen Eckmann'dan 30 yıl kadar önce, Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına bir yaklaşım getirdiğı ve az sayıdaki çalışmadan bol malzeme ortaya çıkardığı görülmektedir.

40'lara doğru Gürcistan'dan S. S. Cikiya, Ahıska yöresi ağızları üzerine araştırmalarıyla öne çıkan isim olur. 37 tarihli ilk makale Ob odnom morfoloģeskom yavlenii v ahaltsihskom nareċii anatoliysko-turetskogo yazıka [= Anadolu Türkçesi Ahıska ağzının bir biçimi üzerine] adını taşır ve Ahıska ağzının da Anadolu ağızları arasında değerlendirilmesi gerektiğine dair bir görüşü ortaya koyar. 44'te çıkan iki makalenin birinde Doğu Anadolu ağızlarındaki emir kipiyle ilgili özellikler ve ikinci makalede ise "lazut" kelimesinin kökeni üzerinde durulur. 71'de çıkan bir başka makalede ise Türkçenin Mesheti ağzındaki ay adları işlenir (Vekilov, 1973, s. 28). Cikiya'nın çalışmaları Doğu Anadolu ağız araştırmalarının Türkiye'nin siyasi sınırlarının dışına taşması gerektiğini göstermesi yönüyle önemlidir. Bilindiği üzere Türkiye'deki araştırmalarının sorunlarından biri de coğrafi sınırın il veya ilçe gibi dar bir alanla tahdit edilmesidir (Akar, 2006, s. 43; Buran, 2010, s. 16).

Cikiya'nın öğrencileri Ye. V. Gudiaşvili ve H. H. Canaşıa Gürcistan'daki Türk ağızları üzerine araştırmaları sürdüren isimler olurlar. Gudiaşvili, özellikle Gürcistan'daki Türkçe konuşan Tsalka Rumlarının ağızları üzerine 1940'ların sonu ve 60'larda çok sayıda çalışma yayımlar. Bir makalesinde ise Rize ve Trabzon ağızları üzerine odaklanır (Vekilov, 1973, 12-13, 27-28). Gerek Cikiya ve gerekse de öğrencileri Gudiaşvili ve Canaşıa'nın özellikle ağızların ayırt edici biçim bilgisi özelliklerine odaklanmış olmaları vurgulanmalıdır.

Vekilov, Türkçenin Kafkasya'daki ağızları bağlamında iki isme daha değinir (1973, s. 13-14). Bunlar R. İ. Şor ve Yu. N. Marr'dır. İki isim de 30'larda, biraz da Marr'ın öncülüğünü yaptığı Yafetik teori bağlamında olsa gerek, Kafkasya'daki diller ile Türkçenin ağızları arasındaki etkileşime ses bilgisi yönüyle temas ederler.

Buraya kadarki bilgiden hareketle şu sonuçlara ulaşmak mümkündür. Maksimov, Pisarev, Martinoviç ve Gordlevskiy gibi isimler ilk çalışmaları yapar ancak bu isimlerin alana katkıları süreklilik arz etmez. Maksimov ve Pisarev bilimle iştigal etmeyi bırakmış, Martinoviç ve Gordlevskiy ise Türklük biliminin farklı alanlarına yönelmişlerdir. Rusya'daki Türkiye Türkçesi araştırmalarına teorik bir zemin kazandırmayı, ayrıca bir inceleme örneği ortaya koymayı başaran kişi Dmitriyev olur. Samoyloviç, 1930'larda yazıldığı tahmin edilen ancak yayımlanmayan bir yazısında, Rusya'daki Türklük bilimi çalışmalarında kayda değer bir seviyeye geldiğini ve Dmitriyev'in öncülüğünde Rusya'daki Türkiye Türkçesi araştırmalarının şekillendirilebileceğini ifade eder. Ancak Blagova'nın da dikkatlere sunduğu üzere SSCB ile Türkiye arasındaki ilişkilerin keskin bir şekilde değişmesi, ayrıca Türkiye ile Bilim İlişkilerini Geliştirme Komisyonu başkanı olan Samoyloviç'in idam edilişi bu temennilerin gerçekleşmesini engeller

(Blagova, 2008, s. 459-460). Dmitriyev'in çalışmaları SSCB dâhilindeki Türk boylarına yoğunlaşır ve onun idaresi altında farklı Türk cumhuriyetlerinde heyetler hâlinde araştırmalar yapılır (Sevortyan, 1966). Dmitriyev, Samoyloviç'in idamından sona Rus Türklük biliminin lideri konumuna ulaşır.

Her şeyden önce Dmitriyev Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarını Osmanlı araştırmalarının çerçevesi içinde değerlendirmektedir. Ona göre, Osmanlı araştırmaları kapsamında yer alan Osmanlı diltiliği pratik gayelerle Türklük biliminden önce ilerleme kaydetmeye başlar. Ancak Osmanlı diltiliğinde Kırım, Türkmenistan ve Azerbaycan sahası ihmal edilir. Öte yandan Osmanlı Türklerinin yaşayışı Avrupa tesiriyle öbür Türklerden farklılaşsa da dil yönüyle Türk lehçeleri birbirinden bariz bir şekilde farklı değildir. Osmanlı Türkçesi gerek milletlerarası konumu gerekse de gelişmiş edebiyatıyla öbür lehçelerden ayrı bir yeredir ve böylelikle dilticiler için bir cazibe kaynağı olmaktadır. Türklük biliminin temel hedeflerinden biri Türkçenin karşılaştırmalı dil bilgisinin ortaya konulmasıdır ve bu işin aşamalarından biri Osmanlı Türkçesinin tarihî dil bilgisini hazırlamaktır. Ancak bu iş bilhassa ses bilgisi yönüyle bir dizi zorluğu gündeme getirmektedir. Zira Arap harfli imla oldukça muhafazakârdır ve yaşayan dilde çoktan değişmiş yazılışları korumayı sürdürmektedir. Problemin bertaraf edilebilmesi ancak çeviri yazılı metinlerin işe koşulmasıyla mümkün olabilir. Çeviri yazılı metinlerden özellikle Sırp harfleriyle yapılan farklı alfabelerdekilere nazaran daha kullanışlıdır, zira bunlarda seslerin gösterimi daha nettir (Dmitriyev, 1928, s. 418-420).

Görüldüğü üzere Dmitriyev, Osmanlı Türkçesinin tarihî ses bilgisinin ortaya konulabilmesi için bir yöntem geliştirmeye çalışır. Bu yöntemin temelini ise Slav-Türk araştırmaları oluşturur. Bu iki sahanın kesişim noktaları elbette daha önce de araştırmalara konu edilir. Ancak Dmitriyev'in hem Slav hem de Türk dilleri üzerine ihtisas sahibi olması onun öncüllerinden daha fazla yol katetmesine vesile olur. Bunda inceleme malzemesini çeşitlendirme gayesinin büyük bir rolü vardır. Osmanlı metinleri, çeviri yazılı metinler ve çağdaş ağızlardan alınana malzeme Osmanlı Türkçesinin tarihî dil bilgisini verecektir (Dmitriyev, 1928, 422). Netice itibarıyla Dmitriyev'in konuya yaklaşımı Osmanlı Türkçesi, Slav-Türk dil ilişkileri ve "Osmanlı ağızları" olmak üzere üç farklı kümede kesişmektedir. Belki Karamanlıcanın ses incelemesinde verilen hükümlerden bir kısmının doğruluğu tartışmaya açıktır. Ne de olsa 1920'lerde eldeki malzeme sınırlıdır. Ancak benimsenen yaklaşımın teorik olarak sağlam bir temele oturtulduğu şüphe bırakmaz.

Hülasa, Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarıyla ilgili ilk dönemdeki yayınların özellikleri ile alana katkılarının tam olarak tespit edilemediği anlaşılmaktadır. İlk yayınların bir kısmının halk bilgisi derlemeye yönelik olduğu doğru olsa da 1900'lerle Rus bilginler, özellikle Pisarev ve Martinoviç

bizzat ağız araştırmaları için malzeme derlendiğinin birer göstergesidir. O dönemdeki araştırmaların kayda değer bir sonuca ulaşamaması Türklük biliminin genel durumuyla alakalıdır (Karaca, 2022, s. 173).

Rus Türklük biliminin konuyla ilgili müktesebatı, önemli simalarının görüşleri ve çalışmalarıyla tahlil edilmeyi beklemektedir. Karahan'ın da ifade ettiği üzere belli aralıklara güncellenecek açıklamalı kitabiyat yazılarına ihtiyaç duyulmaktadır (1999, s. 292). Bu bağlamda, yukarıda sebepleri açıklandığı üzere, yurt dışındaki, özellikle de Rusya'daki çalışmalara ayrıca önem verilmesi gerekmektedir.

70'lerde dile getirilen bir durum tespiti ve bir teklifin geçerliliğini hâlâ koruduğunu söylemek yanlış olmaz. Türkiye'deki ağız araştırmalarını yakından takip eden bir Türklük bilimci olarak Vekilov, Türkiye'de çağdaş coğrafi dil bilimi yöntemleriyle temel ağız özelliklerini gösteren haritalar hazırlama zamanının geldiğini belirtir. Bunun için SSCB sınırları dâhilindeki Azerbaycan, Özbek ve Tatar halklarının lehçeleri için yapılan çalışmalar örnek alınmalıdır (Vekilov, 1973, s. 25).

Kaynaklar

- Akar, A. (2006). Ağız araştırmalarında yöntem sorunları. *Turkish Studies*, 1(2), 37-53.
- Blagova, G. F. (2008). *Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç: Nauçnaya perepiska, biografiya*. Vostochnaya literatura RAN.
- Buluç, S. (1942). Anadolu ağızları bibliyografyası. *Türkiyat Mecmuası*, 7, 327-333.
- Buran, A. (2010). Türkiye Türkçesi ağız atlasının önündeki sorunlar. *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*, 1, 15-20.
- Dmitriyev, N. K. (1928). Materialiy po osmanskoy dialektologii. Fonetika «karamalitskogo» yazıka. Vvedeniye. *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzei Akademii Nauk Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik*, III, 417-458.
- Dmitriyev, N. K. (1930). Materialiy po osmanskoy dialektologii. Fonetika «karamalitskogo» yazıka. Konsonantizm. *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzei Akademii Nauk Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik*, IV, 107-159.
- Eckmann, J. (1950). Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar: *Phonetica*. I. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII, 165-179.
- Erimler, K. (1971). Anadolu ve Rumeli ağızları üzerine bir bibliyografya denemesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 18, 211-236.
- Gülsevin, G. (2006). Türkiye'deki diyalektoloji yayımlarında yöntem sorunu (şekil bilgisi bölümleri). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 16, 11-24.
- Karaca, S. (2022). Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç ve Türkoloji (Yayın No. 752577) [Doktorluk tezi, Balıkesir Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi.
- Karahan, L. (1999). Ağız araştırmaları alanında yapılması gereken çalışmalar. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997)* içinde (s. 291-297). Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 23-24, 143-172.
- Maksimov, V. A. (1867). *Opyt issledovaniya tyurkskikh dialektov v Hudavendig'yare i Karamanii*. Sankt Peterburg.
- Martinoviç, N. (1907). Oçyot po komandirovke v Maluyu Aziyu v 1906 g. studenta N. Martinoviça. *İzvestiya Russkogo Komiteta Dlya İzučeniya Sredney i Vostochnoy Azii v İstoricheskom, Arheologicheskom, Lingvistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah*, 7, 52-53
- Martinoviç, N. (1909). Turetskaya skazka ob ugadçike ponevole. Sbornik v çest semidesyatiletıya Grigoriya Nikolayeviça Potanina [Özel sayı]. *Zapiski*

imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniyu etnografii, 34, 87-98.

Pisarev, V. (1901). Neskolko slov o trebizondskom dialekte. *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo Obşestva*, 13, 173-201.

Sevortyan, E. V. (1966). N. K. Dmitriyev i osnovniye napravleniya dialektologicheskikh issledovaniy v posleoktyabrskoy tyurkologii. R. İ. Avanesov vd. (Haz.), *Vorposiy dialektologii Tyürkskih yazıykov* içinde (4. C, 6-20). Akademiya Nauk Azerbaycanskoy SSR.

Vekilov, A. P. (1973). *Turetskaya dialektologiya*. Leningradskiy Universitet.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA SAKLANTILAR: ORDU İLİ ÖRNEĞİ

Sıla Nur AKTAŞ*

Özet

Türk dili, VII. yüzyılda oluşturulmuş ilk yazılı belgelerin bulunmasıyla birlikte takip edilebilmeye başlamıştır. Bulunan metinler ses, şekil özelliklerine göre tasnif edilmiş böylelikle Türkçenin dil dönemleri oluşturulmuştur. Buna göre VII. ve XIII. yüzyıllar arası “Eski Türkçe Dönemi” olarak adlandırılmıştır. Bu dönem, Orhun Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinin kullanıldığı süreci kapsamaktadır.

Eski Türkçe döneminde kullanılan dil öğelerinin bir kısmı, sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmüş bir kısmının ise zamanla kullanımı azalmış ya birkaç özel kullanımla sınırlı kalmış ya da artık unutulmuştur. Bu türden kelimelere bazen standart (ölçünlü) yazı dillerinde bazen de bölge ağızlarında rastlanabilmektedir. Türkiye Türkçesi örnekleminde bu konuya bakılacak olursa standart Türkiye Türkçesinde değil de ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlanılabilen kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimelere dilbilim literatüründe “*eskicil*, *fosil*, *arkaik*, *eski kelime*, *saklantı*” gibi adlandırmalar önerilmiştir.

Türkiye Türkçesi ağızları fonetik, morfolojik yapıları itibarıyla ve özellikle söz varlığı yönüyle Türk dilinin zenginliğini gösteren en önemli unsurlardan biridir. Ölçünlü dilde rastlanmayan birçok yapıya ve sözcüğe rastlanan ağızlar; Türk kültürünün, sosyolojisinin anlaşılmasına katkı sağlaması yönüyle de öne çıkmaktadır. Çeşitli ses ve şekil özelliklerine göre tasnif edilen Türkiye Türkçesi ağızları arasında Batı Grubu ağızları içerisinde beşinci grup altında değerlendirilen Ordu ili ağızında da “saklantı” kullanımlara rastlanabilmektedir.

Bu çalışmada Ordu ağızları üzerine yapılmış çalışmalar taranarak veri tabanı oluşturulacak sonra da elde edilen veriler, Eski Türkçenin söz varlığıyla kıyaslanacaktır. Standart Türkiye Türkçesinde bulunmayan ancak Ordu ağızlarında yaşayan kelimeler incelenerek Eski Türkçeden bugüne uzanan leksik birimler ile morfeplerin Ordu ağızında nasıl bir görünüm sergilediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylelikle Eski Türkçenin, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki yansımalarına dair katkılar sunulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ordu ağızı, saklantı, eskicil, arkaik, Eski Türkçe.

* Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ordu, silaaaktass@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0407-8596.

THE PROTECTED USAGES IN TURKISH DILAECTS OF TURKEY: THE EXAMPLE OF ORDU PROVINCE

Abstract

The exploration of the Turkish language traces back to the discovery of its earliest written documents in the seventh century. These texts were categorized based on their phonetic and morphological features, leading to the identification of distinct language periods. The stretch between the seventh and thirteenth centuries is termed the "Old Turkish Period," during which Orkhon Turkish, Uyghur Turkish, and Karakhanid Turkish were prevalent.

Elements from the Old Turkish period endured into subsequent eras, although some dwindled in usage, becoming confined to specific contexts or even forgotten. Such linguistic remnants can be found in both standard written languages and regional dialects. Examining this phenomenon in the context of Türkiye Turkish reveals certain words exclusive to Türkiye Turkish dialects, absent in standard Türkiye Turkish. In linguistics literature, terms like "ancient," "fossil," "archaic," "old word," and "protected" have been proposed for these words.

The Türkiye Turkish dialects play a pivotal role in showcasing the richness of the Turkish language, encompassing phonetic, morphological, and especially lexical diversity. These dialects, housing numerous structures and words that are not found in the standard language, contribute significantly to our comprehension of Turkish culture and sociology. Among the Turkish dialects in Türkiye, categorized by phonetic and morphological characteristics, the Ordu province dialect stands out as part of the fifth group within the Western group dialects, featuring distinctive "protected" usages.

This study aims to establish a database through a comprehensive analysis of Ordu dialects, followed by a comparison of the gathered data with Old Turkish vocabulary. By scrutinizing words absent in Standard Türkiye Turkish but present in Ordu dialects, the goal is to unveil the evolution of lexical units and morphemes from Old Turkish to the present day in the Ordu dialect. Consequently, the study endeavors to contribute valuable insights into how Old Turkish has manifested in the Turkish dialects of Türkiye.

Keywords: Ordu dialect, protected, ancient, archaic, Old Turkish.

Z. Korkmaz'ın hazırladığı *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde "bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan yerel konuşma biçimleri" (2019, s. 67) olarak tanımlanan ağız kavramı, konuşulduğu toplumun dilini, tarihini ve dolayısıyla birçok kültürel unsurunu içerisinde barındırması yönüyle önem arz etmektedir. Dilbilimsel manada Almancada *Mundart*, *Lokalsprache*, *Sondersprache*; Fransızcada *parler*; İngilizcede ise *local language*, *vocational slang* terimleriyle karşılanan "ağız" kavramı *Güncel Türkçe Sözlük*'te "Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma biçimi" (e-GTS 26.05.2023); Demirci tarafından hazırlanan *Toplumsal Dilbilim Diyalektoloji ve Ağızbilimi Sözlüğü*'nde "Aynı dili konuşan toplulukların, coğrafi olarak yakın mesafelere dağılımları sonucunda dillerinde meydana gelen küçük çağlı fonolojik, morfolojik, leksikal veya sentaktik farklar nedeniyle oluşan her bir varyant" (2022, s. 4) olarak tanımlanmıştır. Vardar ise tanımında ayrıca yerel kullanım anlamında ağız teriminin, lehçeye karşıt olarak çok dar bir alanda yer aldığını vurgulayarak toplumu yansıtan bir unsur olduğuna değinmiştir (2002, s. 14).

Diyalektoloji alanında birçok dil ve lehçede çeşitli araştırmalara konu olan "ağız", Türk dilinde de sık çalışılan konular arasında yer alır. Ağızlar üzerine yapılan çalışmalar içerisinde şüphesiz ki en önemlilerinden biri L. Karahan'ın (2017) yaptığı tasnif çalışmasıdır. Karahan bu çalışmada Türkiye Türkçesini temel alıp Anadolu ağızlarını ses ve şekil yönünden karşılaştırarak üç temel ağız grubu belirler. Bunlar; *Doğu Grubu Ağızları*, *Kuzey Doğu Grubu Ağızları*; *Batı Grubu Ağızları*'dır. Çalışmada, bu ağız grupları da, çeşitli dilsel özelliklere göre yine alt gruplara ayrılarak incelemeye tabii tutulmuştur. Doğu Grubu ağızları dört alt grupta; Kuzeydoğu Grubu ağızları üç alt grupta; Batı Grubu ağızları ise dokuz alt grupta incelenmiştir. Ordu ili, L. Karahan'ın tasnifinde Batı Grubu ağızları arasında beşinci alt grupta yer alır. Ancak Ordu'nun Mesudiye¹ ilçesi bu gruba dâhil edilmemiştir.

Çalışmada ele alınacak olan, Ordu ağzının da aralarında bulunduğu Batı Grubu ağızlarının 5. alt grubunda ünlü yuvarlaklaşması ve *r* sesi yaygın olarak görülür; ayrıca *yağmur*, *çamur* gibi kimi kelimelerdeki yuvarlak ünlüler de korunur. *Nazal n* sesinin duyulma oranı azalır. *-ı/-i* zarf fiil ekinin işlek olarak kullanımının yanında *-ınca/-ince* zarf fiil ekinin ise geniş ünlüsü daralır. Şimdiki zaman eki *-yI/-yU* olarak görülür. Zamir kökenli teklik ve

¹ Ordu ili Mesudiye ilçesi, Batı grubu ağızları arasında altıncı alt grup içerisinde değerlendirilmiştir (Karahan, 2017, s. 178).

çokluk 1. şahıs ekleri ise *-Im*, *-Ik*, *-Uk*'tur. Ayrıca teklik 1. şahıs emir eki de yazı diliyle aynıdır (Karahana, 2017, s. 165).

5. alt grupta ayrıca ikinci derecede alt gruplar belirlenmiştir. Buna göre 1. grup Sinop Alaçam (Samsun) ağızlarını; 2. grup Samsun merkez, Kavak, Çarşamba, Terme ağızlarını; 3. grup ise Ordu, Giresun, Şalpaazarı (Trabzon) ağızlarını kapsamaktadır.

İkinci derecedeki alt gruplar arasında 3. bölüme dâhil edilen illerin ağızlarında ayrıca; *ó*, *ú*, *η*, *g* ünsüzlerinin duyulmadığı; *η* ünsüzünün *η>y*, *η>ğ*, *η>Ø* değişimleri ile kaybolduğu; şimdiki zaman eki olan *-yA*'nın fazla kullanılmadığı; *üzerēn*, *gendüen* gibi kelimelerdeki yapı değişikliğinin, bu ağızları Doğu Grubu ağızlarına yaklaştırdığı; Ordu ağızında *ğ>v* değişmesinin görüldüğü; Giresun ağızındaki çokluk 1. şahıs emir eki *-Alı*, *-Alın*'ın ilgi çekici olduğu; *o* zamirinin dar ünlülü biçimde kullanıldığı; ünlü uyumunun sağlanmaması; şimdiki zaman ekinin *-yu* olarak kullanımı; *-ka* zarf fiil ekinin işlek olarak kullanıldığı ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarındaki *sızıcı é/ç*'nin bu ağızlarda da duyulduğu vurgulanmıştır (Karahana, 2017, s. 167).

Anadolu ağızlarında sık araştırılan konulardan biri saklantı ögeleridir. Dil bilimde, bir dilin eski dönemlerine ait sözcükler arkaik, eski, eskicil, fosil sözcük olarak; bu terimlerin kullanımı ise arkaizm, eskicilik gibi kavramlarla karşılanmıştır. Bu husus üzerine Türk dilinde birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte bahsi geçen “eski”liğin neyi kapsadığı da çoğu zaman tartışma konusu olmuştur. Öyle ki bu anlamı taşıyan sözcüklerde bile birlik görülmemektedir. Bu nedenle çalışmanın esas kısmına geçilmeden önce araştırmacıların bu konu üzerine görüşlerinden ve bu durum için tercih ettikleri terimlerden bahsedilecek, sonrasında Türkiye Türkçesi ağızlarında saklantı ögeleri üzerine yapılan çalışmalardan söz edilecektir. Karışıklığa sebebiyet vermemek için saklantı ögelerin dil bilgisi sözlüklerindeki tanımları, örnekleri ve adlandırılış biçimleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

Tablo 1: Fransızca ‘archaïque’ Sözcüğünün Türkoloji Literatüründe Adlandırılışı

Terim ve Kaynak	Tanım	Örnek
arkaik (GTS)	Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim).	-
eski kelime (DTS-Korkmaz)	Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan ve eski biçimi ile kullanılan kelime; arkaik kelime; kalıntı kelime.	<i>gökçek</i> “güzel”, <i>tanıklık</i> “şehadet”, <i>bencileyin</i> “benim gibi”, <i>heybetli</i> , <i>haşmetli</i> , <i>hatun</i> , <i>kaygulanmak</i> vb.
eski biçim (ADTS-Vardar)	Kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan	-

	sözlüksel birim, sözdizimsel olgu vb.	
eskicil biçim (DS-İmer/Kocaman/Özsoy)	Dilin geçmiş evrelerinde kullanılmış olup artık kullanılmayan sözcük ya da dilbilgisi özelliği.	
eski kelime (DBTS-Topaloğlu)	Artık kullanımdan veya eski biçimi korunarak kullanımı sürdürülen kelime.	<i>ağmak</i> “yükselmek”, <i>gey</i> “çok”, <i>sayru</i> “hasta”, <i>kaygu</i> vb.
arkaik (TDDAS-Demirci)	Eskiden sık kullanıldığı hâlde şimdi belirli alan ve anlamlarda gayet seyrek olarak kullanılan dil unsuru, eskicil öge.	
eskimiş kelime² (TDDAS-Demirci)	Bir kelimenin tamamen veya belirli bir biçiminin yahut anlamının artık konuşma ve yazı dilinde aktif kullanımda olmadığını belirtmek için sözlükbilimciler tarafından yaygın olarak kullanılan bir etiket. Arkaik kelimelerden veya arkaizmden farkı kelime eskimesinin daha yakın diğerinse daha eski bir zamanda gerçekleşmiş olmasıdır.	
eski (DBTS-Karaağaç)	Bugün kullanılmayan herhangi bir dil birimi veya yapı özelliğidir.	-
eski biçim (DBTS-Karaağaç)	Bir sözün yazıya geçirilmiş en eski biçimidir. (ilk biçim).	-
eski söz (DBTS-Karaağaç)	Eski devirlere ait sözdür. Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan söz, arkaik söz veya kalıntı sözdür.	<i>adaklı</i> “sözlü”, <i>ağu</i> “ağı,zehir”, <i>gökçek</i> “güzel”, <i>esrük</i> “sarhoş”, <i>urmak</i> “vurmak”, <i>sayrı</i> “hasta”, <i>bencileyin</i> “benim gibi”, <i>heybetlü</i> , <i>haşmetlü</i> , <i>hatun</i> , <i>kaygulanmak</i> , <i>gözgü</i> “ayna” vs.

Tablo 2: Fransızca ‘archaïsme’ Sözcüğünün Türkoloji Literatüründe Adlandırılışı

Terim ve Kaynak	Tanım	Örnek
arkaizm (GTS)	Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait biçimin, yapının özelliği	-
eskicilik (DTS-Korkmaz)	Eskiye bağlılık, artık kullanımdan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski biçimlerini	-

² Bu tanımla aslında, kullanımına gerek duyulmaması sebebiyle sıklığı azalan, unutilan, sözcükler kastedilmiştir. Çalışmaya konu olan eskicil kelimelerle bu tanımın alakası bulunmamakla birlikte arkaizm ile eskimiş biçim arasındaki ayırt edici özelliği bildirmesi yönüyle önemlidir.

	kullanma, kalıntı kelimeleri kullanma.	
Eskilik (DTS-Korkmaz)	Eskiden kalma, yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski ve tarihi devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller.	<i>adaklı “sözlü”, ağı “ağı, zehir”, demiri “demir rengi”, gözgü “ayna”, ıldız “yıldız”, oğrı “hırsız”, urmak “vurmak”, sayru “hasta” vb.</i>
eskillik (ADTS-Vardar)	Eskil bir biçimin özelliği.	-
Eskillik (DBTS-Topaloğlu)	Eski kelimeleri kullanmaya eskillik denir. → eski kelime	-
eskicilik (TDBTS-E. Yılmaz)	Bir dilin tarihi dönemlerinde kullanılmış ancak; ölçünlü dilde veya geçerli olan zaman diliminde kullanım yaygınlığını ve sıklığını kaybetmiş, hemen hemen unutulmuş ses, yapı ve sözlüksel biçimlerinin tarihi dönemlerdeki formuna yakın bir şekilde kullanılmasına denir. Bu şekilde kullanılan dil birimlerine de eskicil denir.	<i>Halaç Türkçesindeki hâdak (ayak), udu- (uyumak) sözcüklerinde, Eski Türkçe/d/ ses birimi korunmuştur. Güncel Türkçe Sözlük’te yer alan “ışbu” (<uşbu), bendeniz, bencileyin, içre, taşra” vs.</i>
arkaizm (TDDAS-Demirci)	Bir dilin eski devirlerine mahsus bazı kelime, öbek veya bazı sentaktik yapılarını modern dilde kullanma temayülü veya kullanıldığı çağdan daha eski bir döneme mahsus olan bir dil birimi veya özelliği.	
eskicilik (TDDAS-Demirci)	→ arkaik, arkaizm	-
Eskicilik (DBTS-Karaağaç)	Eski söz, ek veya yapı kullanma veya dil birimlerine eski veya unutulmuş anlamlar yükleme, eskicilik eğilimi olarak bilinir. Eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski sözleri veya sözlerin eski biçimlerini kullanmak, kalıntı sözleri kullanmak, eskiciliktir.	-
Eskilik (DBTS-Karaağaç)	Bugün kullanılmayan veya eski biçim ve anlamıyla kullanılan herhangi bir dil birimi.	-

Tablolarda da görüldüğü üzere Fr. *archaïque* ve *archaïsme* kavramları, Türkoloji sahasında *Güncel Türkçe Sözlük* ve Demirci’nin sözlüğü hariç diğer çalışmalarda Türkçe kökenli; *eski kelime*, *eskil biçim*, *eskicil biçim*, *eskicil*, *eski söz* gibi terimlerle karşılanmıştır. Yapılan çalışmalara bakıldığında *arkaik* ve *fosil* adlandırmasının da sık olarak yapıldığı görülmekle birlikte *fosil* sözcüğüne dilbilim sözlüklerinde bu

anlamda hiç rastlanmamış, *arkaik* teriminin ise eskicillığe nazaran daha az kullanıldığı görülmüştür. Topaloğlu ise sözlüğünde Nijat Özön tarafından kullanılan *aşmı* sözcük ve Ahmet Cevat Emre tarafından kullanılan *arkal* sözcüklerini de göstermiştir (1989, s. 66). Ancak taranan sözlüklerde bu adlandırmalara da rastlanmamıştır. Dikkat çeken bir diğer adlandırma da Akar’a aittir. Akar, bu yapıları karşılamak için “saklantı” terimini kullanmayı tercih etmiştir (Akar, 2018, s. 27-28).

Yapılan tanımlara göre değinilmesi gereken bir diğer husus da şudur: Kimi araştırmacılar bu terimle yalnız leksik birimleri kastediyorken kimi araştırmacılar ise çeşitli ses ve şekil özelliklerinin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu durumda eskicilik üzerine iki yaklaşım söz konusu olmuştur. 1. *Sözcük Temelli Yaklaşım*; 2. *Sözcüksel ve Biçimsel Yaklaşım*.

Tablo 3: Terimlerin Kullanım Alanı

Türk dilinde eskicil unsurlar üzerine yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar arasında en önemlilerinden biri M. Ölmez’in “Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine” adlı çalışmasıdır. Ölmez makalesinde, hocası T. Tekin’den öğrenmiş olduğu *arkaizm~arkaiklik* veya *eskicilik* kavramını “Bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılması” biçiminde açıklar (2003, s. 136).

Bir diğer önemli çalışma da G. Gülsevin’e aittir. Gülsevin, “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi” adlı yazısında eskicilik kavramına yeni bir bakış açısı getirerek arkaizmden ne anlaşılması gerektiğini ve bu konuyla ilgili çalışmalarda nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini açıklar. Eski şekli devam ettirmek ve korumanın başka; eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamanın başka bir şey olduğu üzerinde durur. Yazı dilleri ile bunların lehçeleri ve ağızlarının dillerinin eski biçimlerini büyük ölçüde devam ettirdiğini bildiren Gülsevin, eski şeklin devam etmesi nasıl doğal bir süreçse, belirli şartlarda eski şeklin değişmesini de normal karşılar. G. Gülsevin, bu çalışmasında ayrıca “Sadece

tek bir dil (veya lehçe ya da ağız) söz konusu olduğunda, eş zamanlı karşılaştırma yapılmadan arkaizm söz konusu olabilir mi?” sorusuna da, bu durumda “artzamanlı olarak kendisinin eski biçimiyle karşılaştırma yapılması gerektiği” cevabını verir ve bu durumu İstanbul ağzı üzerinden verdiği bir örnekle açıklar (Gülsevin, 2015, s. 5).

“Ön sıradan ünlülü kelimelerde edebî Türkiye Türkçesinde (yani İstanbul ağzında) k- > g- ötümlüleşmesi yaygın ve karakteristiktir (kel- > gel-, kör- > gör-, köñül > gönül vs.). Ancak İstanbul ağzında bu şartlarda ötümlüleşmesinin olmadığı birkaç kelime de vardır: kişi, keçi, kendi, köprü. Bazı ağızlarda ise bu kelimelerde bile ötümlüleşme gerçekleşmiştir: gişi, geçi, gendi, göprü. Demek ki Batı Oğuzcasında k- > g- ötümlüleşmesi oldukça yaygın ve karakteristik bir değişimdir. Türkiye Türkçesinde, yani İstanbul ağzı kendi tarihî dönemleri olan Osmanlıca, Eski Anadolu Türkçesi, Harezmi-Horasan Oğuzcası ve Eski Türkçeyle karşılaştırılınca yaygın ve karakteristik olan bu k- > g- ötümlüleşmesine uymamış olan kişi, keçi ... gibi kelimeler, bugün için normal eğilimin dışında kalan, arkaik şekillerdir. Yani XIII. yüzyıldan beri izlenen ve bu bölgelerde beklenen g-’li şekillerde değil de, eskiden olduğu gibi k-’li şekillerde yaşamaktadır” (Gülsevin, 2015, s. 5).

Özetle; Gülsevin yalnız Eski Türkçenin söz varlığı ile incelemeye konu olan dilin, lehçenin ya da ağzın söz varlığının karşılaştırılması ve ortak kelimelerin eskicil olarak adlandırılmasını yanlış bir yöntem olarak değerlendirmiştir. G. Gülsevin’in İstanbul ağzı üzerine verdiği örnekte de görüldüğü üzere bir unsurun eskicil olarak adlandırılabilmesi için eskicil unsurun o ağızda görülebilmesinin olağandışı olarak değerlendirilebilmesi gerekmektedir. Eski Türkçede kullanılan ve günümüzde de kullanılmaya devam eden kelimelerin varlığı doğal bir sürecin sonucudur (Gülsevin, 2015).

E. Yılmazkaya’nın eskicilik çalışmalarında tespit ettiği iki temel sorun da Gülsevin’in görüşlerini destekler niteliktedir. Bu iki sorundan ilki bir Türk dilinin Eski Türkçe ile karşılaştırılıp tespit edilen ortak özelliklerin başka ölçütler gözetilmeden eskicil olarak adlandırılması; ikincisi ise eski Türk edebiyatı çalışmalarının bir bölümünde Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde tespit edilen ve Eski Türkçedeki biçimlere yakın görülen özelliklerin ve sözcüklerin yine başka bir incelemeye tâbi tutulmadan eskicil olarak nitelendirilmesidir. Buna göre Yılmazkaya doğru eskicil özelliği “Türkoloji ve Altay dillerine ışık tutacak, başka dillerde kanıtlayamadığımız veya nadiren de olsa başka dillerle desteklenen nitelikler taşıyor olması” şeklinde açıklayarak Çuvaşça üzerinden örneklerle bu durumu anlatır. Yılmazkaya, sonuç kısmında ise iki tür eskicilikten bahseder, bunlardan biri söz konusu dil

içinde eskicilik; diğeri ise genel anlamda yani tüm Türk dilleri içinde en eski biçimi koruyor olma durumudur (2017, s. 149-151).

Son yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında Akar'ın "Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar" adlı yazısı da bu yapıların doğru adlandırılması üzerine düşünceler barındırması yönüyle öne çıkmaktadır. Akar, bu çalışmasında yaygın olarak "eskicil ve arkaik" terimleriyle karşılanan yapıları "saklantı" olarak değerlendirmiştir. Akar'a göre arkaik teriminin sanat eserleri için kullanımı, bunların somut birer yapı olması sebebiyle uygunken; canlı bir yapı olan dil için kullanımı uygun değildir. Eskicil terimi de bu kavramı tam olarak karşılamamaktadır. Çünkü "kelimelerin bir çoğu eskiden beri kullanılmaktadır (el, tuz, biz, ölmek vs.)". Akar bu nedenle, bu türden kelimelerin *saklanmış, gizlenmiş* yapılar olduğunu vurgulamış ve söz konusu olgunun da "saklantı" olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürerek Oğuzcaya bu yönüyle incelemiştir³ (2018, s. 27-28).

Türkiye Türkçesi sahasında saklantılar üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında çeşitlilik göze çarpar. Klasik edebiyattan, modern edebiyata; halk biliminden, lehçe araştırmalarına birçok sahada bu tür incelemeler mevcuttur. Ayrıca saklantılar üzerine hazırlanan tek bir dil devresi, ağızlar ya da eser merkezli kitap çalışmaları da bulunmaktadır. E. Üşenmez'in (2014), *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski Ögeler)*; İ. Taş'ın (2010), *Süheyl ü Nevbahar'da Eskicil Ögeler*; G. Çolak'ın (2015) *Türkçede Fosil Kelimeler* ve Şahiner& Erdoğan'ın (2022) *Türkçe Fiillerdeki Fosil İsimler* adlı çalışmaları konuyla ilgili olarak hazırlanan bütünlüklü kitap çalışmalarıdır.

Anadolu ağızlarındaki saklantılar üzerine yapılan çalışmaların ilki A. Ata'ya (2000, 2001, 2007) aittir. Ata'nın Derleme Sözlüğü'nden hareketle hazırlamış olduğu bu çalışmalar önem arz etmektedir. N. Değer (2021) tarafından hazırlanan *Anadolu Ağızlarında Eskicil Söz Varlığı* ve A. Mert (2019) tarafından hazırlanan *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesi ve Ağızlarına Uzanan Söz Varlığı* adlı doktora tezleri ile F. Güzel (2021) tarafından hazırlanan *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler* isimli kitap çalışması da ağızlar özelinde oluşturulması yönüyle öne çıkmaktadır. Bahsi geçen çalışmalar dışında da Türkiye Türkçesinin bir çok ağız saklantılar yönüyle makale hacminde çok sayıda incelemeye konu olmuştur.

³ Bu konuyu ele alan çalışmalara bakıldığında çoğunlukla *eskicil ögeler, eskicil unsurlar, arkaik unsurlar* gibi adlandırmalar yapıldığı görülmektedir. Ancak Akar'ın bu terimler üzerine olan görüşleri ve saklantı sözcüğünü önermesi çalışmanın başlığının bu şekilde belirlenmesini sağlamıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Türkiye Türkçesi ağızlarını saklantılar yönüyle inceleyen çalışmalarda, Ordu yöresini doğrudan kapsamlı olarak ele alan bir çalışma bulunmadığı görülmüştür. Bu çalışmada Ordu ağızları üzerine yapılmış çalışmalar taranarak bir veri tabanı oluşturulacak sonra da elde edilen veriler, Eski Türkçenin söz varlığıyla kıyaslanacaktır. İncelemede Gülsevin ve Akar'ın bu yapılar üzerine görüşleri dikkate alınarak, standart Türkiye Türkçesinde bulunmayan ancak, Ordu ağızlarında yaşayan kelimeler bu bağlamda incelenecek, dolayısıyla Eski Türkçede de yer alan ve günümüze kadar aynı şeklini koruyan unsurlar, yalnız Eski Türkçe sözlüklerde de yer alıyor diye saklantı olarak değerlendirilmeyecektir.

Örneğin “deli, sarhoş” anlamına gelen *esrük* kelimesi ET. *esri*- “sarhoş olmak” kökünden gelmektedir ve bugün de Anadolu ağızlarında görülmektedir. Bu kelimenin günümüze kadar ulaşması doğaldır. GTS’de eskimiş olarak yer alan kelimeye Dıranas’ın bir şiirinde de rastlanmaktadır⁴. Buna göre *esrik* sözcüğü eskicil olarak değil de kullanım sıklığı az olan ve Eski Türkçeden itibaren takip edilebilen bazı ses değişimleriyle varlığını sürdüren bir kelime olarak değerlendirilmelidir. Aynı yaklaşımla *al* “kırmızı” sözcüğüne ve *al*- fiiline bakıldığında da şöyle bir sonuç ortaya çıkar: Bu sözcükler Eski Türkçede de kullanılmaktaydı ve bugün de ölçünlü dilde yaygın olarak kullanılmaktadır. *Esrik* sözcüğünün eskicil kabul edilmesi bu sözcüklerin de eskicil kabul edilmesini gerektirir. Ancak Eski Türkçeden günümüze bir kelimenin nesilden nesile aktarılarak ulaşmış olması doğal karşılanması gereken bir durumdur. Burada dikkat edilmesi gereken husus iki örnek arasındaki “kullanım sıklığı”na bağlı bir farklılığın olmasıdır. *Esrik* sözcüğü daha nadir kullanılıyorken *al*- “bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak” fiili ve *al* “kanın rengi, kızıl, kırmızı” ismi günlük hayatta daha sık kullanılır (e-GTS 25.05.2023) Bu kullanım farklılığı da *esrik* sözcüğünün saklantı olduğu algısına sebebiyet verir.

Çalışmada saklantı olarak nitelendirilen kelimelerin her birinin modern kullanımda yer alıp almadığı bu gözle 13. yy.dan günümüze eserlerin söz varlığını içeren *Tarama Sözlüğü*’nden kontrol edilmiş olup olağandışı bir kullanım var ise saklantı olarak nitelendirilmiştir. Bu yöntemle Eski Türkçeden (*Köktürk*, *Eski Uygur*, *Karahanlı*) bugüne uzanan leksik birimler ile morfemlerin Ordu ağızındaki görünümü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

⁴ Bilirsin hangi güzel kıyıya gider / Senden esen rüzgârla bu *esrik* gemi (Ahmet M. Dıranas) (e-KL 25.05.2023)

Elde edilen veriler 4 kategoride ele alınacaktır: 1. *Fonetik Saklantı Unsurlar*, 2. *Morfolojik Saklantı Unsurlar* ve 3. *Leksik Saklantı Unsurlar* 4. *Semantik Saklantı Unsurlar*.

Çalışmanın derlemi 3'ü kitap; 1'i yüksek lisans tezi ve 1 makale olmak üzere 5 yayından oluşmaktadır. Bu yayınlar aşağıda gösterilmiştir:

- Aydın, M. (2002). *Aybastı Ağzı*. TDK Yayınları.
- Demir, N. (2001, 2022). *Ordu İli ve Yöresi Ağzıları*. TDK Yayınları.
- Küçük, S.; Ateş, M. (2017). *Ordu Ağzı Söz Varlığı*. Gece Kitaplığı.
- Yeşilkaş, E. (2021). *Ordu İli İç Bölge İlçeleri Ağzıları (Gölköy, Kabadüz, Kabataş, Mesudiye)*. Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi.
- Eren, A; Öztürk, A. (2017). Yukarıkızıl Köyü Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkıları. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7/3, 413-421.

Çalışmada oluşturulan madde başları Eski Türkçenin kaynaklarından faydalanılarak analiz edilecektir. Bu aşamada Köktürkçe dönemi için Şirin (2020); Eski Uygurca için Wilkens (2021); Karahanlı dönemi için Ünlü (2012); ve etimolojik sözlük olarak ise Clauson (1972) tercih edilmiştir.

Veri

aba “abla, büyük kız kardeş” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 26) *aba* “anne” AA (Aydın, 2002, s. 16); *abu* “1. anne. 2. teyze, hanım” AA (Aydın, 2002, s. 115); *aba* “abla” OİYA (Demir, 2001, s. 333)

Kelime OASV ve OİYA’da ölçünlü dilde de olduğu gibi “abla” anlamıyla yer almaktadır. Ancak OASV ve AA’da yer alan “anne” anlamı yalnız halk ağzında görülmektedir. *Güncel Türkçe Sözlük*’te ise *aba* sözcüğü 2 anlama gelir: 1. abla; anne (halk ağzında) 2. Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaş; bu kumaştan yapılmış yakasız ve uzun üstlük; bu kumaştan yapılan; bu kumaştan yapılan ve dervişlerce giyilen hırka (eskimiş), kepenek. *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise bu sözcüğün, “anne” anlamının yanı sıra; “kaynana, büyükanne, yenge, teyze, hala, baba” anlamlarında da Anadolu ağzlarında yer aldığı görülmektedir. Ayrıca sözcüğün *Derleme Sözlüğü*’nde “yün terlik, kilim, çoban giysisi” anlamına geldiği ve ünlem olarak da kullanıldığı bölgeler tanıklanmıştır. Sözcük “abla” anlamında Ordu da dahil olmak üzere 54 yörede; “anne” anlamında ise yalnız 24 yörede (*Eskişehir, Çorum, Tokat, Giresun, Gümüşhane, Artvin, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Diyarbakır, Elâzığ, Malatya, Maraş, Sivas, Yozgat, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Kırşehir, Antalya*) tanıklanmıştır. Ayrıca bu yöreler arasında Ordu *Derleme Sözlüğü*’ne dâhil edilmemiştir. Tarama Sözlüğü’nde ise sözcük yalnız “ana, nine, anneanne” anlamında 16. yy.da tanıklanmıştır (e-GTS; e-DS, e-TS 26.05.2023).

Kelimenin Eski Türkçedeki kullanımına bakıldığında ise Orhun Türkçesi döneminde sözcüğün *apa* “1. ata, ecdat; 2. baba, amca, ağabey, dede, abla, anne, nine; 3. bir unvan niteleyicisi” (Şirin, 2020, s. 720) anlamlarıyla kullanıldığı görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi döneminde “anne” anlamıyla *ana* sözcüğünün kullanıldığı (Wilkens, 2021, s. 46), *apa* biçiminin ise “ata, dede, büyükbaba, cet” (Wilkens, 2021, s. 55) anlamlarına geldiği görülmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise *aba* üç anlama; *apa* iki anlama gelir: “1. ana 2. ayı, 3. baba”; *apa* ise “1. adem, insan; 2; ana” (Ünlü, 2012, s. 1-54).

EDPT’de de sözcüğün *aba/apa/ebe/epe* biçimleri ele alınarak 9 anlam verilmiştir: “1. ancestor, 2. grandfather, 3. grandmother, 4. father, 5. mother, 6. paternal uncle 7. paternal aunt, 8. elder brother, 9. elder sister // 1. ata 2. büyükbaba 3. büyükanne, 4. baba 5. anne, 6. amca 7. hala-teyze 8. abi 9. abla” (Clauson, 1972, s. 5). Orhun Türkçesi dönemi itibarıyla takip edilebilen *aba* sözcüğü, zamanla ilk anlamlarından uzaklaşarak günümüze *abla* “büyük kızkardeş” biçiminde ulaşmıştır. Dolayısıyla Ordu-Aybastı ağzında kullanılan *aba* sözcüğünün Karahanlı Türkçesi döneminde ilk anlamı olan *aba* “anne” anlamını taşıması semantik yönden saklantı bir unsur olarak değerlendirilebilir.

al “hile, tuzak” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017: 38)
Ordu/Ünye/Karakuş Köyleri-Ordu/Mesudiye

Güncel Türkçe Sözlük’te “eskimiş” olarak not edilen *al* sözcüğüne, *Derleme Sözlüğü*’ne göre Anadolu ağızlarında 26 yörede (Tokat, Ordu, Giresun, Trabzon, Kastamonu, Çorum, Samsun, Amasya, Afyonkarahisar, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Kütahya, Bilecik, Eskişehir, Kars, Erzincan, Maraş, Sivas, Ankara, Kayseri, Konya, Antalya, Muğla) rastlanmaktadır. *Tarama Sözlüğü*’ne göre ise sözcük en son 18. yy.da tanıklanmıştır (e-GTS; e-DS, e-TS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi döneminde kullanımı tespit edilemeyen sözcük, Eski Uygur Türkçesi döneminde *al* (2) “Mittel, Hilfsmittel, Methode, geschicktes Mittel (Skt. upāya), Kunstgriff || araç, alet, yöntem, becerikli araç (Skt. upāya), hüner; listig || hilekâr; Täuschung, List || aldatma, kandırma, hile; Kriegsmittel || harp araç ve gereçleri” (Wilkens, 2021, s. 26); Karahanlı Türkçesi döneminde *al* “hile, aldatmaca” (Ünlü, 2012, s. 37) anlamlarıyla kullanılmıştır. Sözcük EDPT’de ise şu şekilde geçmektedir: *a:l* “device, method of doing something; originally quite neutral and used for honour able as well as dishonourable devices and methods; later it became pejorative only and meant specifically deceit guile, dirty trick // alet, bir şeyi yapmanın yöntemi; kökeninde oldukça tarafsız ve saygıdeğer şeyler kadar onursuz

araçlar ve yöntemler için de kullanılmış; sonrasında yalnız aşağılama ve spesifik olarak üçkağıt” (Clauson, 1972, s. 120). Görüldüğü üzere standart Türkiye Türkçesinde “hile” anlamıyla kullanımına rastlanmayan sözcüğün Ordu ağzında eski anlamını koruyarak varlığını sürdürüyor olması semantik yönden saklantı bir özellik teşkil etmektedir.

anız “ekinın biçildikten sonra tarlada kalan sap kısmı” AA (Aydın, 2002, s. 116); OASV *anız* (I) “ekinın biçildikten sonra tarlada kalan sap kısmı” *anız* (II) “Ekinın biçildikten sonra sürülmeden boş kalan tarla” (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 48)

Güncel Türkçe Sözlük’te “1. ekin biçildikten sonra kalan köklü sap; 2. ekin biçildikten sonra sürülmemiş tarla” olarak anlamlandırılan *anız*, Eski Uygur Türkçesi dönemi itibarıyla takip edilebilen ve standart Türkiye Türkçesinde kullanımı devam eden bir sözcüktür. Ayrıca kelimenin *anız biç-*; *anız boz-*; *anızlı*; *anızlık* gibi biçimleri de *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer almaktadır. Bu durum kelimenin işlevliğini ve yaygınlığını göstermesi yönüyle önemlidir (e-GTS 26.05.2023). Orhun Türkçesi döneminde kullanımı tespit edilemeyen bu sözcük ilk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde “*anız* Stoppeln, Stroh || hasattan sonra tarlada kalan köklü sap, ekin anızı, saman; Stoppelfeld || ekin biçildikten sonra sürülmemiş tarla; brach || nadasa bırakılmış” (Wilkens, 2021: 54) anlamlarıyla; Karahanlı Türkçesi döneminde *anız* “anız, hububatın biçildikten sonra tarlada kalan köke yakın sapsarı” anlamıyla tanıklanmıştır (Ünlü, 2012, s. 52). Kelime Eski Türkçe döneminden günümüze anlam yönüyle herhangi bir değişikliğe uğramadan ulaşmıştır. Ancak Ordu yöresinde tanıklanan ve kaybolması beklenen *η* sesinin bu sözcükte kullanılıyor oluşu, fonetik yönden saklantı bir nitelik taşımaktadır.

aşu “boya yapılan kırmızı toprak” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 57) Ordu/Ünye/Kuzköy

Sözcük, *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamaktadır (e-GTS; e-TS 26.05.2023). *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise “boya yapılan kırmızı toprak” anlamıyla Çankırı, Amasya, Tokat, Ordu, Sivas yörelerinde tanıklanmıştır (e-DS 26.05.2023). Eski Türkçe dönemi içerisinde; Orhun ve Eski Uygur Türkçesi devrelerinde kullanımına rastlanmayan sözcük Karahanlı Türkçesinde *aşu* “kırmızı toprak, aş toprağı” (Ünlü, 2012, s. 84); EDPT’de ise *aşu* “red ochre // kırmızı toprak oyası” olarak geçmektedir

(Clauson, 1972, s. 256). Bu yönüyle sözcüğün leksik bir saklantı unsur olduğu söylenebilir.

bay “zengin, ağa”. OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 76)

Güncel Türkçe Sözlük’te eskimiş notuyla “parası, malı çok olan, zengin kimse” olarak anlamlandırılan kelime *Tarama Sözlüğü*’ne göre en son 19. yy.da tanıklanmıştır (e-GTS; e-TS 26.05.2023). *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise 18 yörede (Denizli, Tokat, Ordu, Ardahan, Kars, Bitlis, Malatya, Urfa, Kilis, Gaziantep, Maraş, Hatay, Sivas, Kayseri, Konya, Adana, Erzurum, Artvin) görülmektedir (e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesi döneminde sözcüğün *bay* “zengin, varlıklı” kullanımının yanı sıra *bay bar et-* “zengin kılmak, zengin etmek”, *bay kıl-* “zenginleştirmek, kalkındırmak” (Şirin, 2022, s. 722) gibi biçimleri de kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde *bay ~ b(a)y* “reich, wohlhabend (auch Äquivalent von Skt. sphīta), vermögend || zengin, varlıklı (Skt. sphīta’nın eş değeri); Reichtum || zenginlik (s./bk. Mo. bayan)” anlamlarını karşılayan sözcüğün ayrıca *bay ayaghlıg* “zengin ve itibarlı”, *bay barımlıg* “zengin, varlıklı”, *bay mähilıg* “zengin ve mutlu” (Wilkens, 2021, s. 152) örneklerinde olduğu gibi ikileme içerisinde kullanımları da görülmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise sözcüğün *bay* “zengin” ve *bay bol-* “zengin olmak” (Ünlü, 2012, s. 126) anlamıyla kullanımı sürdürülmüştür. EDPT’de de madde başı olarak yer alan *bay*, “rich, rich man, in some with extended meanings like a member of the upper classes and husband // zengin, zengin kişi üst sınıfların üyesi, koca” şeklinde açıklanmıştır (Clauson, 1972, s. 284). Sözcüğün modern kullanımda yer almayorken Ordu ağzında görülüyor olması, leksik bir saklantı olduğunu göstermektedir.

bayahı “biraz önceki. AA (Aydın, 2002, s. 119); *bayah* (I) “zf. demin, az önce, şimdi” *bayahı* “biraz önceki” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 76)

Güncel Türkçe Sözlük ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almayan sözcüğe (e-GTS; e-TS 26.05.2023), *Derleme Sözlüğü*’ne göre *bayah* biçiminde 16 yörede (Amasya, Tokat, Ordu, Gümüşhane, Artvin, Iğdır, Kars, Erzurum, Van, Malatya, Sivas, Yozgat, Ankara, Kayseri, Maraş, Gaziantep); *bayahı* biçimine ise yalnız Gaziantep ve Ordu/Aybastı’da rastlanmaktadır (e-DS 26.05.2023) Kelimenin Orhun Türkçesinde kullanımı görülmezken Eski Uygur Türkçesinde *baya* “kaum, gerade, zuerst || henüz, biraz evvel, evvelki” kullanımının yanı sıra *bayatın bärüki* “seit Kurzem bestehend || kısa süreden beri mevcut olan” ve “bayatınbärü seitdem, von jeher || o zamandır, o zamandan beri, ezelden beri” (Wilkens, 2021, s. 152) biçimleri de görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde ise yalnız “az önce” DLT, CI, 37-14” (Ünlü, 2012, s. 126) biçimi tanıklanmıştır. Sözcük EDPT’de de “recently, in the immediate past; very rare in the early period // son zamanlar, yakın geçmiş, çok yakın önceki zaman” (Clauson, 1972, s. 385) olarak anlamlandırılmıştır.

Sözcüğün GTS ve TS’de yer almaması ayrıca modern kullanımda tanıklanmıyor oluşu, leksik yönden saklantı bir unsur olduğunu göstermektedir.

beliñle- (I) “şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşırarak” (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 81)

Güncel Türkçe Sözlük’te halk ağzında notuyla “birden uyanarak çevresine korku ile şaşkın bakmak, irkilmek” anlamıyla açıklanan sözcüğe *Tarama Sözlüğü*’ne göre “korku ile birden sıçramak, irkilmek” anlamıyla son olarak 19. yy.da rastlanmıştır (e-GTS; e-TS 26.05.2023). *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcük bu anlamıyla 26 yörede (*Afyon, Uşak, Isparta, Burdur, Denizli, Balıkesir, Çanakkale, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, İstanbul, Çankırı, Çorum, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Erzincan, Sivas, Yozgat, Niğde, Konya, Antalya, Muğla, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ*) kullanılmaktadır (e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesinde kullanımına rastlanmayan kelimenin, Eski Uygur Türkçesinde *bäliñlä-* “entsetzt sein, erschrecken, sich fürchten, besorgt sein || (bir şeyden dolayı) dehşet içinde kalmak, ürkmek, korkmak, endişeli olmak (s./bk. Mo. bilingde-)” anlamıyla yer alırken ayrıca *bäliñlä-* *busan-* “besorgt und traurig sein || endişeli ve üzüntülü olmak”, *bäliñlä-* *kork-* “sich fürchten || korkmak” *bäliñlä-* *odun-* “erschrecken und erwachen || ürkmek ve uyanmak” *bäliñlä-* *tañla-* “erschrecken und sich wundern || korkmak ve şaşırarak” *bäliñläp odun-* “plötzlich aufwachen || ansızın uyanmak” *bäliñlä-* “erschrecken, in Angst versetzen || ürktmek, korkutmak, ortalığı telaşa vermek” (Wilkens, 2021, s. 159) gibi biçimleri de bulunmaktadır. Sözcük Karahanlı Türkçesinde de yine *beliñle-* “korkmak, ürkmek” (Ünlü, 2012, s. 140) anlamıyla yer almaktadır. Buna göre sözcüğün yazı dilinde kullanılmıyor oluşu ile TS’de en son 19. yy.da tanıklanmış olması leksik yönden saklantı bir unsur olduğunu gösterirken sözcüğün Ordu ağzında kaybolması beklenen 7 sesini barındırması yönüyle de fonetik bir saklantılık niteliği taşıdığı söylenebilir.

zeklen- “taklit etmek” AA (Aydın, 2002, s. 160) OASV “alay etmek, eğlenmek; taklit etmek” (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 493) Ordu/Fatsa/Danışman

Güncel Türkçe Sözlük ve *Tarama Sözlüğü*’nde bulunmayan sözcük (e-GTS; e-TS 26.05.2023), *Derleme Sözlüğü*’ne göre “alay etmek” anlamıyla 20 yörede (*İzmir, Bolu, Sakarya, Kastamonu, Zonguldak, Çankırı, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Erzincan, Elâzığ, Sivas, Ankara, Kırşehir, Niğde ve Konya*) tanıklanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’nde ayrıca Ordu Aybastı’da tanıklanan *zeklenmek* için bir boşluk bırakılmış ancak anlam alanı boş bırakılmıştır (e-DS 26.05.2023). Aydın, Aybastı Ağzı kitabının dizininde bu kelimenin ET. *ezüglen-* biçiminden geldiğini belirterek “taklit etmek”

anlamını vermiştir (Aydın, 2002, s. 160). Orhun Türkçesinde kullanımına rastlanmayan sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminde *äzüg* ~ *äzüik* “falsch, lügnersch, betrügerisch || yanlış, yalancı, aldatıcı; illusorisch, täuschend, unwirklich || aldatıcı, asılsız, gerçek dışı; Falsches || yanlış şey; Falschheit, Lüge, Betrug, Trug, Trügerisches, Unwahres || yanlışlık, yalancılık, yalan, aldatma, yanıltan; Illusion, Täuschung, Unwirklichkeit, Irrtum || hayal, yanılsama, gerçek dışılık, yanılgı” ; *äzüg* *armak* “Trug, Falschheit und Trug, betrügerisch || aldatma, yanlışlık ve aldatma, aldatıcı” ; *äzüglä-* ~ *äzüklä-* “lügen, die Unwahrheit sagen || yalan söylemek” (Wilkens, 2021, s. 133) gibi biçimleri görülür. EDPT’de de benzer bir anlam söz konusudur: *ezügle-* “to deceive // aldatmak, kandırmak” (Clauson, 1972, s. 286). Buna göre sözcüğün “yanılsama, yanılgı, aldatıcı” gibi anlamlarının zaman içerisinde genişleyerek “alay etmek, taklit etmek” gibi anlamlar kazandığı ve bugün Anadolu ağızlarında bu manayla kullanıldığı söylenebilir. Ancak sözcüğün gerek GTS’de yer almaması gerek modern hiçbir kullanımda tanıklanmaması sözcüğün leksik saklantı unsurlar arasında değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir.

yiti “keskin” AA (Aydın, 2002: 159); OASV (S. Küçük; Ateş, 2017: 486) Ordu/Aybastı

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamaktadır (e-GTS; e-TS 26.05.2023). *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcük, Anadolu ağızlarında “keskin” manasıyla yalnız Ordu-Aybastı yöresinde görülmektedir (e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesinde kullanımına rastlanmayan sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde *y(i)ti* ~ *yiti* “scharf, intensiv, extrem, scharfsinnig, heftig, fest, (Feuer) verheerend, schrecklich || keskin, şiddetli, aşırı, sert, sağlam, dehşetli (ateş); lebhaft, vigilant || canlı, hayat dolu, uyanık; stark || güçlü, şiddetli; impulsiv, jähzornig || tezcanlı, çabuk hiddetlenen; scharfsinnig || zeki, keskin akıllı, keskin zekâlı; Entschlossenheit || kararlılık” (Wilkens, 2021, s. 906) anlamlarıyla kullanılmış ve bu kullanım Karahanlı Türkçesi döneminde de devam etmiştir: *yiti* (2) “keskin krş. yitig, yitik (1)” (Ünlü, 2012: 1226). Sözcük EDPT’de ise yitiğ “sharp // keskin” (Clauson, 1972: 889) biçimiyle görülmektedir. Sözcüğün, GTS ve TS’de kullanımının tanıklanmazken Ordu ağızında kullanılması ve Eski Uygur Türkçesi dönemiyle bağlantısının kurulabilmesi leksik bir saklantı olduğunu göstermektedir.

yelik “hafif” AA (Aydın, 2002: 158) *yeynik* OİYA (Demir, 2001: 358) OASV *yeğnik* (S. Küçük, Ateş, 2017: 479) Ordu/Akkuş/Kuzköy Ordu/Çamaş/Sarıyakup Ordu/Aybastı

Güncel Türkçe Sözlük ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almayan sözcük için *Derleme Sözlüğü*’nde kullanılan yöre Ordu-Aybastı olarak gösterilmiş

ancak anlam verilmemiştir (e,GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023). Orhun Türkçesi döneminde kullanımına rastlanmayan sözcük Eski Uygur Türkçesinde *yenig* “leicht; || hafif; leichtfertig, unachtsam || dikkatsiz, düşüncesiz; fein, unbedeutend, gering, belanglos || ince, önemsiz, ufak, değersiz; erträglich || dayanılır” (Wilkens, 2021, s. 888); Karahanlı Türkçesi döneminde *yenig/ yénig/ yinik* “hafif” (Ünlü, 2012, s. 1202- 1225) biçiminde tanıklanmıştır. Sözcüğün EDPT’de de “yénik ‘light // hafif” (Clauson, 1972, s. 950) anlamıyla yer aldığı görülmektedir. Sözcüğün, GTS ve TS’de kullanımının tanıklanmazken Ordu ağzında kullanılarak Eski Uygur Türkçesi döneminde aynı anlamla yer alan *yenig* sözcüğüyle ilişkilendirilebilmesi leksik bir saklantı olduğunu göstermektedir.

üğrü- “yavaşıca sallamak” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 459); *üle-* “sallamak” AA (Aydın, 2002, s. 155)

ülemek biçimiyle *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde bulunmamaktadır ancak OASV’de yer alan *üğrümek* biçimi *Tarama Sözlüğü*’nde “sallamak, ırgalamak” anlamıyla en son 20. yy.da görülmüştür. *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise *ülemek* biçimi Anadolu ağızları arasında yalnız Ordu-Aybastı yöresinde; *üğrümek* ise 11 yörede (*Kütahya, Kastamonu, Çankırı, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Sivas, Niğde, Çorum*) tanıklanmıştır (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023).

Sözcük Orhun Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmamıştır ancak Karahanlı Türkçesinde *üğri-(1)* “sallamak, kımıldatmak” (Ünlü, 2012, s. 1088) anlamıyla; EDPT’de ise *üğri-* “to rock (a cradle, or a child in a cradle, with some extended meanings // sallamak (beşiği ya da beşikteki çocuğu) bazı benzer anlamlarla” *üğrü-* “to rock in several texts // birkaç metinde sallamak” (Clauson, 1972, s. 114) anlamlarıyla yer almaktadır. Sözcüğün GTS ve TS’de yer almaması ancak Karahanlı Türkçesi döneminde kullanılan *üğri-* ile bağlantısının kurulabilmesi sözcüğün leksik bir saklantı olduğunu göstermektedir.

gici- “kaşınmak, tahrik olmak” (Aydın, 2002, s. 136)

Güncel Türkçe Sözlük’te yer almayan *gicimek*, *Tarama Sözlüğü*’ne göre “kaşınmak” manasıyla en son 16. yy.da tanıklanmıştır (e-GTS; e-TS 26.05.2023). *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcüğün “kaşınmak” anlamının yanı sıra “kaygılanmak, kızmak, neşelenmek, kuvvetle cinsî istek duymak, peynir bozulmak” gibi anlamları da bulunmaktadır. Ancak sözcük “kaşınmak” manasıyla yalnız Amasya ve Ordu’da tanıklanmıştır (e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesi döneminde kullanımına rastlanmayan sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminde *kiçin-* “kaşınmak” (Wilkens, 2021, s. 379); Karahanlı Türkçesi döneminde *kiçi-* “kaşınmak, giçişmek” (Ünlü, 2012, s. 522) biçimiyle kullanıldığı görülmüştür. EDPT’de ise sözcük *kiçi-* (*gici-*) “to itch

// kaşınmak” biçimi ve *kiciş- kiçi-* gibi türevleri de yer almaktadır (Clauson, 1972, s. 695). Sözcüğün gerek GTS’de yer almaması gerek ise TS’de en son 16. yy.da tanıklanarak Eski Uygur Türkçesi döneminde aynı anlamla kullanılan *kiçin-* ile bağlantısının kurulabilmesi leksik bir saklantı olduğunu kanıtlar niteliktedir.

şindik “şimdi” (Aydın, 2002, s. 153).

Sözcük bu biçimiyle *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almaz ancak *Derleme Sözlüğü*’ne göre Anadolu ağızlarında 7 yörede (Konya, Gümüşhane, Karabük, Kırşehir, Diyarbakır, Uşak, Ordu) tanıklanır (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023). Bugün standart Türkiye Türkçesinde şimdi “şu an” biçimiyle yaşayan sözcüğün Ordu ağızındaki *şindik* biçimi Orhun Türkçesinde *ok/ök* “pekiştirme ve vurgulama edatı”; Eski Uygur Türkçesi döneminde *ok* “pekiştirme edatı” biçimiyle kullanılan yapının şimdi sözcüğüne eklenmesi ve öndeki ö sesinin düşerek sözcüğün *şindik* biçimini almasıyla meydana gelmiş olmalıdır (Şirin, 2020, s. 736; Wilkens, 2021, s. 504). Bu yönüyle sözcüğün morfolojik yönden saklantılık teşkil ettiği söylenebilir.

ece Ak sakallı ihtiyar. OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 177)

Güncel Türkçe Sözlük ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almayan sözcüğe *Derleme Sözlüğü*’ne göre Anadolu ağızlarında “ak sakallı ihtiyar” anlamıyla yalnız İzmir, Ordu ve Konya’da rastlanmaktadır (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023). Sözcüğün Orhun Türkçesi döneminde *eçi* “ağabey, amca” *eçü* “ecdat, cet, ata” biçimleri ile (Şirin, 2020, s. 726); Eski Uygur Türkçesi döneminde ise *äcū* “Vorfahr || ata, dede” (Wilkens, 2021, s. 95) şekliyle kullanıldığı görülmektedir. Sözcük, Karahanlı Türkçesi döneminde ise yalnız *eçi* (2) “ağabey krş. içi” (Ünlü, 2012, s. 251) anlamını karşılamıştır. Buna göre sözcüğün “ata, dede, amca” anlamlarının zaman içerisinde genişlediği ve “ihtiyar” anlamını da karşılamaya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla Ordu ağızında kullanılan *ece* biçiminin Eski Türkçedeki anlamıyla yakın olarak kullanılması, sözcüğün modern kullanımda tanıklanmaması ve Anadolu ağızlarında da nadiren görülmesi kelimenin leksik yönden saklantı bir unsur olduğunu göstermektedir.

eci “abla, büyük kız kardeş” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 178); *eci* “kız kardeş” OİYA (Demir, 2001, s. 342)

Sözcük, *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamaktadır (e-GTS; e-TS 26.05.2023). *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcük “abla” anlamıyla 9 yörede (Kastamonu, Çankırı, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Ankara) tanıklanmaktadır (e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesinde *eçe* “abla” (Şirin, 2020, s. 726); Eski Uygur Türkçesi döneminde

äcä “ältere Schwester || abla” (Wilkens, 2021, s. 96) olarak görülen sözcük Karahanlı Türkçesinde de *eçe* “büyük kızkardeş” *eçi* “yaşlı kadın, hanım nine” (Ünlü, 2012, s. 251) anlamlarıyla kullanılmıştır. EDPT’de ise *eçi* “this word meaning both one’s mother’s younger sister and one’s own elder sister // Bu kelime hem kişinin annesinin küçük kız kardeşi hem de kendi ablası anlamına gelmektedir” şeklinde açıklanmıştır (Clauson, 1972, s. 20). Yazılı dilde kullanılmayan ancak Ordu ağzında rastlanan sözcük, bu yönleriyle Orhun Türkçesi döneminden günümüze ulaşmış leksik bir saklantı unsur olarak değerlendirilebilir.

guz “fazla güneş görmeyen yer” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 253); *guz* “kuzeyde kalan” OİYA (Demir, 2001, s. 360); *guz* “güneş almayan yer” AA (Aydın, 2002, s. 168)

Güncel Türkçe Sözlük’te eskimiş notuyla “gölgede kalan (yan)” olarak anlamlandırılan sözcük *Tarama Sözlüğü*’ne göre “güneş görmeyen serin yer” anlamıyla en son 16. yy.da tanıklanmıştır (e-GTS; e-TS 26.05.2023). *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise *kuz* Anadolu ağızlarında “soğuk, güneş görmeyen yer; nemli ıslak yer” anlamlarıyla 2 yörede (*Kastamonu, Manisa*) *guz* “gölgelek, güneş almayan yer” 28 yörede (*Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Bursa, Kütahya, Bilecik, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çorum, Samsun, Amasya, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Elâzığ, Sivas, Ankara, Konya, Adana, Mersin, Antalya, Muğla*) kullanılmaktadır (e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesi’nde *kuz* “1. kuzey 2. dağın kuzey yamacı” (Şirin, 2020, s. 735); Eski Uygur Türkçesi döneminde *kuz* “kuzey” (Wilkens, 2021, s. 434) anlamıyla yer alan sözcük Karahanlı Türkçesi döneminde ise *kuz* “güneş görmeyen yer, gölgeli yer” (Ünlü, 2012, s. 617) anlamlarıyla kullanılmıştır. Ayrıca EDPT’de de sözcük *ku:z* “the northern side of a mountain seldom reached by the sun // güneşin nadiren ulaştığı bir dağın kuzey tarafı” olarak anlamlandırılmıştır (Clauson, 1972, s. 680). Buna göre Ordu ağzında tanıklanan *guz* sözcüğü leksik olarak saklantı bir unsur olmasının yanı sıra ayrıca OİYA’da tanıklanan *guz* “kuzeyde kalan”, Orhun Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesinde ki manasını koruması yönüyle de semantik bir saklantı özelliği teşkil eder.

duncuḥ- “yorulmak” AA (Aydın, 2002, s.127) OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s.172); *duncukmak* (I) “sıkılmak, bunalmak” *duncukmak* (II) “tıkanmak, nefes alamamak” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 172); *duncukmak* “bunalmak, nefes alamamak” OİYA (Demir, 2001, s. 342)

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer almazken *Tarama Sözlüğü*’nde *duncukmak/cuncukmak/tuncukmak/tuncukmak* “havasızlıktan bunalmak” manasıyla en son 17. yy.da tanıklanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcük “sıkılmak, bunalmak” manasıyla 8 yörede (*Kastamonu, Çankırı,*

Samsun, Ordu, Sivas, Niğde, Adana, İçel); “tıkanmak, nefes alamamak” manasıyla 5 yörede (*Ordu, Giresun, Samsun, Sivas, Niğde*); “bunalmak, nefes alamamak” manasıyla ise yalnız Ordu’da kullanılmaktadır (e-TS; e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesi döneminde kullanımına rastlanmayan sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde de yalnız bu fiil ile ilişkili olabilecek *tun-* “kapanmış olmak, kilitleme; kapanmak, tıkanmak; blockiert sein, blockiert werden, geschlossen sein, verschlossen sein || engellenmiş olmak, kapanmak; (Ohr) verstopft sein || (kulak) tıkalı olmak; (Schiff) aufgetakelt sein || (gemi) yelkenli olmak biçimi yer alır” (Wilkens, 2021, s. 757). Karahanlı Türkçesinde ise *tunçuk-* “kaygıdan soluyamaz olmak” fiili net olarak görülürken (Ünlü, 2012, s. 1007); EDPT’de sözcüğün *tonçuk-/tunçuk- dumçuk-/ dunçuk-* gibi biçimlerine de yer verilerek *tunışğ-* “to be sufocated // tıkanmak, boğulmak” olarak anlamlandırılmıştır (Clauson, 1972, s. 517). Sözcük bu yönleriyle Eski Uygur Türkçesi dönemi itibarıyla takip edilebilen leksik bir saklantı olarak değerlendirilebilir.

keriş “alan; meydan” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017: 309)

Güncel Türkçe Sözlük ve *Tarama Sözlüğü*’nde sözcüğün kullanımına rastlanmamakla birlikte *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcük Anadolu ağızlarında *keriş* “alan” manasıyla yalnız Ordu-Ünye’de; *geriş* “dağların ve tepelerin üst kısmı, sırt” biçiminde ise 13 yörede (*Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu-Fatsa, Ankara, Kırşehir, Antalya, Muğla*) tanıklanmıştır (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023).

Sözcüğün Orhun Türkçesinde kullanımı görülmezken Eski Uygur Türkçesinde *käriř ~ k(ä)riř* “Streit || tartışma, kavga” (Wilkens, 2021: 358); Karahanlı Türkçesinde ise *keriş (I)* “üstüne çıkılabilen dağ tepesi” *keriş (II)* “atın yarnı, sırtı”; *keriş (III)* “savaşta dayanma”; *keriş (IV)* “kavga, çekişme” (Ünlü, 2012, s. 492-493) anlamlarıyla kullanıldığı görülmüştür. Buna göre sözcüğün Karahanlı Türkçesindeki “üstüne çıkılabilen dağ tepesi” biçiminin bugün Ordu ağızında kullanılan “alan, meydan” anlamına yakın bir anlam teşkil ettiği ve dolayısıyla sözcüğün leksik bir saklantı olduğu söylenebilir.

aran “tütün dizmeye, kurutmaya, işlemeye yarayan üstü kapalı yer, sergi” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 51)

Güncel Türkçe Sözlük ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almayan sözcük, *Derleme Sözlüğü*’ne göre Anadolu ağızlarında “tütün dizmeye, kurutmaya, işlemeye yarayan üstü kapalı yer, sergi” manasıyla yalnız 5 yörede (*Samsun, Sinop, Tokat, Ordu-Arpaköy, Amasya*) tanıklanmaktadır (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023). Sözcüğün Orhun Türkçesinde kullanımı tanıklanmazken Eski Uygur Türkçesinde *aran* “çit, parmaklık” (Wilkens, 2021, s. 57); Karahanlı Türkçesinde *aran* “ahır, at tavlasi” (Ünlü, 2012, s. 56) biçimiyle yer alır. EDPT’de ise *aran*’ın tütün yeri için kullanıldığına da değinilmiştir (Clauson,

1972, s. 232). Buna göre sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminde “bir şeyi çevrelemeye ya da kapatmaya yarayan çit, parmaklık” anlamıyla kullanılarak günümüzde Ordu ağzında kullanılan “üstü kapalı yer ve ahır” anlamını kazanabileceği ve böylelikle sözcüğün leksik bir saklantı unsur özelliği teşkil ettiği söylenebilir.

çal “kül rengi” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017: 123)

Güncel Türkçe Sözlük’te *çal* “taşlık yer, çıplak tepe (halk ağzında); Denizli iline bağlı ilçelerden biri” anlamlarıyla yer alırken; *Tarama Sözlüğü*’nde görülmez. *Derleme Sözlüğü*’nde ise sözcük Anadolu ağızlarında “kül rengi” anlamıyla İstanbul ve Ordu-Ünye; “ala renk” anlamıyla ise Trabzon, Ağrı ve Van’da kullanıldığı görülmektedir (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanımı görülmeyen sözcük Karahanlı Türkçesi döneminde *çal* “alaca, kır” (Ünlü, 2012, s. 213) manasıyla tanıklanır. Dolayısıyla bugün “taşlık yer” manasıyla halk ağzında yaşayan kelimenin Ordu-Ünye yöresinde “kül rengi” anlamıyla yaşıyor olması, semantik yönden saklantı bir özellik gösterir.

oku- “dügün, mevlit vb yerlere çağırma” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 361) **oĥu-** AA “okumak, düğüne davet etmek” (Ayдын, 2002, s. 147)

Güncel Türkçe Sözlük’te “bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlemek veya seslendirmek; yazılmış bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek; bir konuyu öğrenmek için okulda, bir öğretmenin yanında veya yazılı şeyler üzerinde çalışmak, öğrenim görmek; sesli olarak söylemek; bir şeyin anlamını çözmek; hastalığı iyi edeceğini ileri sürerek okuyup üflemek; bazı belirtilerle bir anlamı, gizli bir duyguyu anlamak; değerlendirmek; sövmek, küfretmek; bir yere çağırma, davet etmek, okuntu göndermek (halk ağzında)” olarak anlamlandırılan sözcüğe *Tarama Sözlüğü*’ne göre *okumak/okımak/ohumak* “çağırma, davet etmek” anlamıyla en son 18. yy.da rastlanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcüğe “dügün, mevlit vb yerlere çağırma” anlamıyla 9 yörede (*İzmir, Eskişehir, Sakarya, Kastamonu, Sinop, Ordu-Gölköy-Sarıca, Sivas, İçel, Antalya*); “düğüne çağırma” anlamıyla 5 yörede (*Balıkesir, Isparta, Çanakkale, Ankara, İçel*); yalnız “çağırma, davet etmek” anlamıyla Edirne yöresinde; “1. davet etmek 2. beğenmek, saygı göstermek” anlamıyla ise Adana yöresinde rastlanmaktadır (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023). Orhun Türkçesinde *okı-* “çağırma, davet etmek” (Şirin, 2020, s. 736); Eski Uygur Türkçesinde *okı-* “rufen || davet etmek, çağırma; lesen, rezitieren || okumak, ezberden okumak” (Wilkens, 2021, s. 505); Karahanlı Türkçesi döneminde *okı-* “1. okumak; 2. Tapmak, ibadet etmek; 3. dua etmek, niyaz etmek; 4. temenni etmek, ümit vermek; 5. yardım dilemek, meded istemek; 6. davet etmek; 7. ders almak,

tekrar tekrar okumak; 8. teşvik etmek; 9. ibadet etmeye davet etmek; 10. çağırmak” şeklinde anlamlandırılan sözcüğün EDPT’de de “originally call out sloud, hence to summon // orijinaline birine seslenmek yani çağırmak” anlamları yer alır (Clauson, 1972, s. 79). Ancak günümüzde okumak denince akla gelen ilk anlam *Güncel Türkçe Sözlükte*’de açıklandığı gibi “bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlemek beya seslendirmek; yazılmış bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek”tir. Buna göre Ordu ağzında yer alan ve Türkçenin en eski döneminde kullanılan anlamı muhafaza eden *oku-* fiilinin semantik yönüyle saklantı bir özellik taşıdığı söylenebilir.

sökel “güçsüz, düşkün” (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 418)

Güncel Türkçe Sözlük’te halk ağzında notuyla “sakat (kimse), malul; güçsüz; hasta” olarak anlamlandırılan sözcüğe *Tarama Sözlüğü*’ne göre son olarak 16. yy.da rastlanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’nde ise sözcük Anadolu ağızlarında “humma, ateşli bir hastalık; güçsüz, düşkün; tifo; zatüre; sakat; öldürücü grip; hastaya ayrılan yiyecek; bedende yara ya da çıban oluşturan, geçici, ateşli hastalıkların tümü” anlamlarıyla yer alır (e-GTS; e-TS; e-DS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi döneminde kullanımı tanıklanmayan sözcüğe Eski Uygur Türkçesi döneminde de “sökel” biçimiyle ratlanmamıştır ancak *sök-* (3) “dizleri üzerine çökmek”; *sök-* (4) “ishal olmak, müşhil etkisi yapmak” (Wilkens, 2021, s. 622) fiilleri kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde sözcük *sökäl/sükal* “hasta” (Ünlü, 2012, s. 847) biçiminde net olarak tanıklanmakta; EDPT de de yine *sökel* “ill, sick // hastalık, hasta” olarak yer almaktadır (Clauson, 1972, s. 820). Buna göre sözcüğün yazılı dilde yer almaması ve TS’de en son 16. yy.da tanıklanmış olması Ordu ağzında yaşayan leksik bir saklantı olduğunu göstermektedir.

depret- “eşelemek, uyandırmak, ortaya çıkarmak” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 158)

Sözcük ne *depretmek* ne de *tepretmek* biçimiyle *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer almamaktadır. *Tarama Sözlüğü*’nde ise *depretmek* “kıvıldatmak, sarsmak, harekete getirmek” 19. yy.da tanıklanmış olmakla birlikte *tepretmek* biçimi yer almaz. *Derleme Sözlüğü*’nde ise her iki biçim de tanıklanmamıştır (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi döneminde kullanımına rastlanmayan sözcüğün, Eski Uygur Türkçesi döneminde *täprä-* ve *täprät-* biçimlerinin her ikisi de tanıklanırken ikileme içerisinde kullanımlarının da yaygın olduğu görülür: *täprä-* “sich bewegen, zittern, beben, erbeben, (Körperteil) zucken // hareket etmek, titremek, sarsılmak, (organ, vücut parçası) seğirmek; (Luftspiegelung)

flirren || (serap) pırıldamak; (Krankheit) ausbrechen || (hastalık) başlamak, baş göstermek; sich ans Werk machen || kollarını sıvamak; sich rühren, sich regen, aktiv werden, gehen || kımıldamak, hareket etmek, aktif olmak, gitmek; aufbrechen || hareket etmek; springen || zıplamak, atlamak”; *täprät-* “zum Zittern bringen, bewegen, in Bewegung versetzen, (Heer) losmarschieren lassen || titretmek, hareket ettirmek, (ordu) yola koydurmak; erschüttern || sarsmak; stören || rahatsız etmek; (Glocke) läuten || (çan, zil) çalmak; (ein Musikinstrument) spielen, anschlagen || (müzik aleti) çalmak, çınlatmak” (Wilkens, 2021, s. 700-701). Karahanlı Türkçesi döneminde ise *te/äpre/ä-* “tepirmek, kımıldamak” *tepre-/teg-* “ürpermek, titretmek” *täprämäk* “tepreme, hareket; sarsılış, sarsıntı” (Ünlü, 2012, s. 953) anlamlarıyla yer almaktadır. EDPT’de de sözcüğün anlamı *tepre-* “to move, set out, stir, shake // hareket ettirmek, ortaya koymak, karıştırmak, sallamak” şeklinde açıklanmıştır (Clauson, 1972, s. 444). Buna göre bugün Ordu ağzında yer alan *depret-* biçiminin, Eski Türkçe *täprät-*’den gelişerek eski anlamdan tam anlamıyla uzaklaşmadan varlığını sürdüren leksik bir saklantı olduğu söylenebilir.

say “Ekime elverişsiz, altında taş, kum ve kil tabakası bulunan toprak”. OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 404)

Güncel Türkçe Sözlük içerisinde “düz, ince, yassı taş” olarak anlamlandırılan sözcük *Tarama Sözlüğü*’nde “cilalı, parlak, dibi yere gömülü kaygan kaya” şeklinde açıklanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’nde ise sözcüğün Anadolu ağızlarında “düz, tabaka biçiminde ince, yassı taş; iri, büyük kaya; dik kayalık, taşlık yer; ekime elverişsiz, altında taş, kum ve kil tabakası bulunan toprak; tarla sürerken ayrılan eni dar, boyu uzun evlek; kır, düz olmayan yerler; alçı taşı; çay kıyılarında giysi yıkanan kulübe; akarsu kıyılarında, üstü giysi yıkanan büyük, düz taş; arkadaş; su kaynağı, pınar; elçi; koku; düz yassı, büyük taş; kaya; kayalık yar, uçurum; dağ; ekime elverişsiz, altı taşlı alan; ince uzun tarla; tarlanın eğimine göre ayrılan büyük evlek; sığ, derin olmayan; dağ yamaçlarındaki taşlı, çakıllı arazi; ekime elverişsiz toprak” gibi anlamlarda kullanıldığı gösterilmiştir (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023)

Orhun Türkçesi döneminde kullanımı tanıklanmayan sözcük Eski Uygar Türkçesi’nde *say* “Wüste, Steinwüste || çöl, taşlık, taş çölü, bozkır; Wüstensand, Sanddüne || çöl kumu, kumul; flacher Boden, Ebene || ova; Kies || çakıl; Wüsten- || çöl ...; Geröll || moloz” (Wilkens, 2021, s. 592); Karahanlı Türkçesi’nde *say* (1) “kara, taşlık yer” (Ünlü, 2012, s. 807) anlamlarıyla yer alan sözcük EDPT’de de *sa:y* “originally an area of ground covered with stones; stony desert // aslen taşlarla kaplı bir toprak alanı; taşlı sahra” olarak açıklanmıştır (Clauson, 1972, s. 858). Buna göre sözcüğün *Güncel Türkçe Sözlük* içerisindeki anlamından farklı olarak Eski Uygar Türkçesinde yer alan *say* “taşlık” anlamıyla örtüşmesi, ayrıca yazılı dilde kullanılmıyor oluşu; bu

unsurun hem semantik hem de leksik yönden saklantı bir özellik gösterdiğini kanıtlar niteliktedir.

diñel- “dikilmek, ayakta durmak” AA (Aydın, 2002, s. 126) *dinelmek* OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 164) OİYA (Demir, 2001, s. 341)

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük*’te halk ağzında notuyla *dinelmek* “ayakta durmak; ayağa kalkmak, dik durmak; karşı koymak, kafa tutmak” olarak anlamlandırılmıştır. *Tarama Sözlüğü*’nde ise diñelmek “ayakta durmak, ayağa kalkmak” manasıyla en son 18. yy.da tanıklanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise sözcük “dinlenmek; karşı gelmek, kafa tutmak, dayatmak, dikleşmek; işe giderken ya da iş yaparken onunla bununla meşgul olarak sallanan, boş vakit geçiren (kimse); ayakta durmak, dik durmak; ayakta durmak, beklemek” anlamlarıyla Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Ancak Ordu ağzında olduğu gibi “dikilmek” anlamıyla yalnız Yozgat, Kütahya Malatya, Kırşehir, Adana, Osmaniye yörelerinde tanıklanmıştır (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminde *tikā* “(Ohren) gespitzt, aufgestellt || (kulak) dik, sivri; (Haupt) erhoben || (duruş) yüksek, dik; (Dreieck) spitz || (üçgen) sivri açılı” (Wilkens, 2021, s. 717) biçimiyle kullanıldığı Karahanlı Türkçesi döneminde ise tiñ (2) “dik” anlamıyla yer aldığı görülür. Sözcüğün Karahanlı Türkçesi döneminde ayrıca *tiñ tur-* “dik durmak” şeklinde kullanımına da rastlanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 977). Bugün ölçünlü dilde “dikilmek, dikilmek” biçimleriyle kullanılmaya devam eden sözcük, Ordu ağzında kaybolması beklenen ɲ sesini barındırması yönüyle fonetik bir saklantı özelliği teşkil etmektedir.

kada- (I) “teyellemek, iri iri dikmek” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 296) Ordu/Akkuş/Salman

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almazken *Derleme Sözlüğü*’ne göre Anadolu ağızlarında *kadamak* “teyellemek, iri iri dikmek” anlamıyla yalnız Samsun, Amasya, Ordu, Bitlis, Diyarbakır, Urfa ve Çorum’da kullanılmaktadır (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Sözcüğün Orhun Türkçesinde ve Uygur Türkçesinde kullanımı tanıklanmamıştır ancak Karahanlı Türkçesi döneminde *kağu-* “seyrekçe dikmek” (Ünlü, 2012, s. 421); EDPT’de de *kağu-* “to sew or stitch very firmly // çok sıkı bir şekilde dikmek” (Clauson, 1972, s. 596) biçimleri görülmektedir. Buna göre sözcüğün; Ordu ağzında, Karahanlı Türkçesi döneminde yer alan kullanımının görülmesi yönüyle oluşu leksik bir saklantı olduğu söylenebilir.

tez- “kaçmak” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 442) Ordu/Ulubey/Şıhlar *tezikmek* “bulunduğu yerden ya da sürüden ayrılıp

uzaklaşmak (insan ya da hayvan için” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 442) Ordu/Ünye/Karakuş

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde tanıklanmamakla birlikte *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise Anadolu ağızlarında *tezmek* “bulunduğu yerden ya da sürüden ayrılıp uzaklaşmak (insan ya da hayvan için); “yolunu şaşırmak; koşmak; kaçmak; gezmek” sözcüğüyle birlikte kullanıldığında “gezip tozmak” anlamını verir; “sıçramak; yitmek, kaçmak; başını alıp gitmek (hayvanlar için kullanılır); şaşırmak, yoldan çıkmak; haber vermeksizin kaçıp gitmek” *tezilmek* “bulunduğu yerden ya da sürüden ayrılıp uzaklaşmak (insan ya da hayvan için); yolunu şaşırmak; izini kaybettirmek; koşmak; işten soğumak, usanmak, tembellik ve haylazlık yapmak; oraya buraya koşturmak; evini, yurdunu bırakıp gidecek derecede bunalıma düşmek; uzaklaşmak, yabancılaştırmak” olarak anlamlandırılmıştır. Ayrıca *tezmek* fiili *Tarama Sözlüğü*’nde yer almazken *tezilmek* fiili ise “sıçramak” anlamıyla en son 16. yy.da tanıklanmıştır. Sözcük Ordu ağzında yer alan *tez-* “kaçmak” anlamıyla 9 yörede (Isparta, Manisa, Kütahya, Tokat, Ordu, Sivas, Yozgat, Niğde, Kars); *tezilmek* “bulunduğu yerden ya da sürüden ayrılıp uzaklaşmak (insan ya da hayvan için)” anlamıyla ise 13 yörede (Isparta, Burdur, Denizli, Kütahya, Eskişehir, Bolu, Kastamonu, Amasya, Ordu, Kırşehir, Konya, İçel, Konya) kullanılmaktadır. (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi döneminde *tez-* “1. koşmak, koşarak uzaklaşmak 2. kaçmak (savaşta geri çekilmek)” (Şirin, 2020, s. 740); Eski Uygur Türkçesi döneminde *töz-* ~ *t(ä)z-* “fliehen, fortlaufen, umgehen, meiden || kaçmak, koşup gitmek, kaçınmak” (Wilkins, 2021, s. 706); Karahanlı Türkçesi döneminde ise *tiz-(1)* “kaçmak” *te/öz-* “kaçmak, uzaklaşmak” (Ünlü, 2012, 983-965) biçimleriyle tanımlanmıştır. EDPT’de de ilk anlam “kaçmak”tır: *tez-* “run away, fly, with some implication of to succeed in running away, to escape // kaçmak, uçmak, bazı çıkarımlarla kaçmayı başarmak” (Clouston, 1972, s. 572). Buna göre sözcüğü; Orhun Türkçesi dönemi itibarıyla takip edilebilen, yazılı dilde yer almayan leksik bir saklantı olarak değerlendirmek mümkündür.

us- (IV) “akıl etmek” OASV (Küçük & Ateş, 2017, s. 456) Ordu/Ebulhayır

Güncel Türkçe Sözlük’te ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamaktadır. *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise *us-* “ölçmek, karşılaştırmak; susmak; bıkmak, usanmak; akıl etmek; ummak” anlamlarıyla Anadolu ağızlarında kullanıldığı görülmektedir. Ancak sözcük Ordu ağzında kullanılan *us-* “akıl etmek” anlamıyla yalnız Amasya ve Ordu’da kullanılmaktadır (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanımına rastlanmayan sözcüğün Karahanlı Türkçesi döneminde *us-* (3) “sanmak” (Ünlü, 2012, s. 1074) anlamıyla kullanıldığı tanıklanmıştır. EDPT’de de *us-* (2) “to think, suppose // düşünmek, sanmak” olarak kayıtlıdır (Clauson, 1972, s. 241). Ordu ağzında yer alan “akıl etmek” anlamındaki *us-* ile; Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanan *us-* “sanmak” biçim ve anlam yönüyle bağdaştırılabilir. Çünkü her iki anlamda da bir varsayım, tahmin söz konusudur. Bu yönleriyle sözcüğün leksik bir saklantı unsuru olduğu söylenebilir.

tum (V) “nem, çiy” OASV (S. Küçük; Ateş, s. 451) Ordu/Burhanettin

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamaktadır. *Derleme Sözlüğü*’ne göre ise Anadolu ağızlarında 5 tür *tum* sözcüğü kullanılmaktadır: *tum (I)* “ham incir; erkek incir; olgunlaşmış bir ocak fındık” *tum (II)* “tümü, eksiksiz, hepsi”; *tum (III)* “iki tarla arasına toprak, taş vb. şeylerle yapılan sınır; tarla kıyılarında ekilmeyerek bırakılan dar yer” *tum (IV)* “arı kovanının kapağı” *tum (V)* “nem, çiy”. Sözcük “nem, çiy” manasıyla da yalnız Ordu yöresinde tanıklanmıştır (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi döneminde kullanımı tanıklanmayan sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde de *tum* biçimi yer almazken *tumıl-* “kalt werden, erkalten || soğumak, sönmek” *tumlı-* “kalt werden, erkalten, kalt sein, abkühlen || soğumak, sönmek, soğuk olmak, soğutmak” *tumlıg* “kalt (auch Äquivalent von Skt. śītala), eiskalt || soğuk (Skt. śītala’nın da eş değeri), buz gibi; kalt bleibend || devamlı soğuk, soğuk kalan; Kälte || soğukluk” (Wilkens, 2021, s. 757) gibi türevleri görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde ise sözcüğün *tum* “soğuk” biçiminin yanı sıra Eski Uygur Türkçesindeki *tumlug* “soğuk, soğuk nesne” *tumlıg* “soğuk” (Ünlü, 2012, s. 1006) biçimleri de kullanılmaya devam etmiştir. Sözcük EDPT’de de *tum* “cold and a cold thing // soğuk ve soğuk bir şey” anlamıyla yer almaktadır (Clauson, 1972, s. 503). Buna göre Eski Türkçede “soğuk” anlamını karşılayan sözcüğün zaman içerisinde anlam yönünden değişime uğrayarak, ancak en eski anlamından da tam anlamıyla farklılaşmayarak bugün Ordu ağzında kullanılması sözcüğün leksik bir saklantı unsur olduğunu gösterir mahiyettedir.

teyin “sincap” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 441); *teyin* OİYA (Demir, 2001, s. 356); *teyin* AA (Aydın, 2002, s. 154) Ordu/Gölköy/Sarıca-Ordu/Bolaman

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer almamaktadır. *Tarama Sözlüğü*’nde ise *teyin/teyün/tiyin* “sincap” biçimleri en son 18 ve 19. yy.da tanıklanmıştır. *Derleme Sözlüğü*’ne göre sözcük, Anadolu ağızlarında 21 yörede “sincap” manasıyla (*Isparta, Burdur, Çanakkale, Kütahya,*

Kastamonu, Çorum, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Artvin, Sivas, Yozgat, Niğde, Konya, İçel, Antalya, Afyon, Rize, Erzurum) kullanılmaktadır (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Aybastı Ağzı kitabının sözlük kısmında Aydın, sözcüğü Eski Türkçe *teyen* ile ilişkilendirmiştir (Aydın, 2002, s. 154). Orhun Türkçesi döneminde *teyen* “sincap” (Şirin, 2020, s. 741) biçimiyle kullanılan sözcüğe, Eski Uygur Türkçesi döneminde rastlanmamış, Karahanlı Türkçesi döneminde ise *tiyiñ* “sincap” (Ünlü, 2012, s. 983) biçimiyle kullanımı tanıklanmıştır. Sözcük ayrıca EDPT’de de *teyiñ/téyiñ* “squirrel and by extension squirrel skin //sincap ve buna bağlı olarak sincap derisi” olarak tanımlanmıştır (Clauson, 1972, s. 569). Buna göre sözcüğün Orhun Türkçesi dönemi itibarıyla takip edilebilen leksik bir saklantı sözcük olduğu ifade edilebilir.

talp- “karıştırmak, çalkalamak” OASV (S. Küçük; Ateş, 2017, s. 434) OİYA (Demir, 2001, s. 356) Ordu/Perşembe/Kuyluca

Sözcük *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamaktadır. *Derleme Sözlüğü*’ne göre de yalnız Ordu ağzında kullanımı tanıklanmıştır (e-GTS; e-DS; e-TS 26.05.2023).

Orhun Türkçesi’nde kullanımı tanıklanmayan sözcüğün Eski Uygur Türkçesi döneminde de *talp-* biçimi yer almaz ancak *talpı-* “flattern, zittern, (Feuer) flackern || uçuşmak, titremek, (ateş) sarsılmak, titreyerek yanmak; *talpır-* flattern || uçuşmak *talpıt-* “flattern lassen || uçuşturmak” (Wilkins, 2021, s. 667) biçimleri görülür. Karahanlı Türkçesinde ise sözcük *talpın-*“-kuş- dalbınmak, çırpınmak krş. *talpır-*”; *talpır-*“kanat çırpma, dalbınmak”; *talpır-*“kanat çırpışmak, dalpışmak, dalgalanmak” (Ünlü, 2012, s. 883) biçimleriyle tanıklanmıştır. EDPT’de ise sözcüğün *talp-* biçimi yer almaz *talpı-* ise “to flutter, palpitate, pulsate // çırpınmak, çarpma, titremek” (Clauson, 1972, s. 493) olarak açıklanmıştır. Buna göre sözcüğün zaman içerisinde Eski Türkçedeki kuşlar için kullanılan “titremek, titreyerek yanmak” gibi anlamlarından gelişerek bugün Ordu ağzında yemek yapımında kullanılan *talp-* “çalkalamak” biçimiyle yer aldığı ve bu yönüyle leksik bir saklantı unsur olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Çalışmada 31 (*aba, al, aңыз, aşu, bay, bayağı, belinle-, zeklen-, yiti, yelik, uğrü-, gici-, şindik, ece, eçi, güz, duncuğ-, kada-, keriş, aran, çal, oku-, sökel, depret-, say, diñel-, tez-, us-,tum, teyin, talp*) saklantı unsur tespit edilmiştir. Elde edilen verilerin 3’ü fonetik; 1’i morfolojik; 6’sı semantik 24’ü leksik yönden saklantı özelliği göstermektedir. Tespit edilen *belinle-* sözcüğü leksik ve fonetik; *güz* ve *say* sözcüğü ise hem leksik hem de semantik yönden saklantı örneklerdir.

Ordu ağzında kullanılan leksik saklantı unsurlardan 6'sı Orhun Türkçesi, 14'ü Eski Uygur Türkçesi, 4'ü ise Karahanlı Türkçesi itibarıyla takip edilebilmektedir. Tespit edilen saklantı nitelik taşıyan verilerin 12'si fiil, 18'i isim, 1'i zarftır.

Tablo 4: Tespit Edilen Verilerin Kategorisel Dağılımı

Fonetik Unsurlar	Eskicil	3	<i>añız, belinle-, diñel-</i>
Morfolojik Unsurlar	Eskicil	1	<i>şimdik (şimdi+ök)</i>
Leksik Unsurlar	Eskicil	24	<i>aşu, bay, bayağı, belinle-, zeklen-, yiti, yēlik, üğrü-, gici-, ece, eci, ğuz, duncuğ-, keriş, aran, sökel, depret-, say, kada-, tez-, us-, tum, teyin, talp-</i>
Semantik Unsurlar	Eskicil	6	<i>aba, al, oku-, ğuz, say, çal</i>

Tablo 5: Leksik Verilerin İlk Tanıklandığı Döneme Göre Dağılımı

Orhun Türkçesi	6	<i>bay, ece, eci, ğuz, tez-, teyin</i>
Eski Uygur Türkçesi	14	<i>bayağı, belinle-, zeklen-, yiti, yēlik, gici-, duncuğ-, keriş, aran, sökel, depret-, say, tum, talp</i>
Karahanlı Türkçesi	4	<i>aşu, üğrü-, kada-, us-</i>

Bundan sonraki çalışmalarda Ordu ağzında ölçünlü dilde olmayan sözcüklerin dikkatle etimolojisinin araştırılması ve korpusa Orta Türkçe dönemi söz varlığının da dâhil edilmesiyle çok daha fazla veriye ulaşılabileceğini bildirirken aynı zamanda çalışmamızda en zorlandığımız kısım olan “eskicilik-saklantılık” teriminin kapsamı, doğru olan yöntemin ne olduğu gibi yönlerden bu kavramı inceleyecek teorik çalışmalara da ihtiyaç olduğuna değinmek isteriz.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- AA= Aydın, M. (2002). *Aybastı ağzı*. Türk Dil Kurumu.
- ADTS= Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Multilingual.
- Akar, A. (2018). Eski Türkçeden Oğuzcaya saklantılar. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, I, 25-31.
- Ata, A. (2000). Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler. *Türkoloji Dergisi*, 13, 67-99.
- Ata, A. (2001). Derleme Sözlüğü'nde Eski Türkçe bir kelime: ağlak. *Türkoloji Dergisi*, 4, 21-27.
- Aya, A. (2007). Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler. *Turcology in Turkey*. 11-39.
- Clauson, S. G., (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University.
- Çolak, G. (2015). *Türkçede fosil isimler*. Grafiker.
- DBTS= Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- DBTS= Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi sözlüğü*. Ötüken.
- Değer, N. (2021). *Anadolu ağızlarında eskicil söz varlığı*. Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Demirci, K. (2022). *Toplumsal dilbilim diyalektoloji ve ağızbilimi sözlüğü*. Pegem.
- DS= İmer, K.; Kocaman, A.; Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi.
- DTS= Korkmaz, Z. (2019). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- e-DS: Derleme Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> (26.05.2023)
- e-GTS: Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr/> (26.05.2023)
- e-KL <http://www.lugatim.com/s/esrik> (25.05.2023)
- e-TS: Tarama Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> (26.05.2023)
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-periferik kavramı ve bu kavramın tarihî Batı Rumeli Türkçesi ağızlarının tespitindeki önemi. *International Journal of Social Science*. 32, 1-12.
- Güzel, F. (2021). *Türkiye Türkçesi ağızlarında eskicil (arkaik) kelimeler*. Fenomen.
- Jens, W. (2021). *Handwörterbuch des Altaigurischen*. Universitätsverlag Göttingen.
- Karahan, L. (2017). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.

- Mert, A. (2019). *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesi ve ağızlarına uzanan söz varlığı*. Doktora Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- OASV= Küçük, S.; Ateş, M. (2017). *Ordu ağızı söz varlığı*. Gece Kitaplığı.
- OİBA= Yeşilkaş, E. (2021). *Ordu ili iç bölge ilçeleri ağızları (Gölköy, Kabadüz, Kabataş, Mesudiye)*. Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi.
- OİYA= Demir, N. (2001, 2022). *Ordu ili ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, M. (2003). Çağataycadaki eskicil ögeler üzerine, *Mustafa Canpolat Armağanı*. 135-142.
- Şahiner, Ö. E. & Erdoğan, S. (2022). *Türkçe fillerdeki fosil isimler*. Bilge Kültür Sanat.
- Şirin, H. (2020). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Türk Dil Kurumu.
- Taş, İ. (2009). *Süheyl ü Nev-bahâr'da eskicil ögeler*. Palet.
- TDBTS= Yılmaz, E. (2014). *Temel dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Pegem.
- TDDAS= Demirci, K. (2022). *Tophumsal dilbilim diyalektoloji ve ağızbilim sözlüğü*. Anı.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Eğitim.
- Üşenmez, E. (2014). *Eski Anadolu Türkçesinde arkaik (eski) ögeler*. Akademik Kitaplar.
- Yılmazkaya, E. (2017). Eskicil/eskicilik kavramları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 55, 145-153.
- YKA= Eren, A & Öztürk, A. (2017). Yukarıkızıl köyü ağzından Derleme Sözlüğü'ne katkılar. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7, 3, 413-421.

GÜNEYBATI MAKEDONYA YÖRÜK KÖYLERİNDE HAYVAN ADLARI VE HAYVANCILIKLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Sinan KAZANCI*

Özet

Tarih ve arkeoloji bilimlerinin kayıtlarına göre Türkler, IV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Balkanlarda varlık göstermeye başlar. Hun Türkleri ile başlayan bu süreç daha sonraki zamanlarda Avar, Bulgar, Oğuz, Kuman, Peçenek, Selçuklularla devam eder. Bölgenin Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle de Türklerin Balkanlardaki hâkim varlığı yüzyıllar boyunca devam eder.

Osmanlı, bir fetih politikasına bağlı olarak Balkan topraklarına Yörük Türklerini iskân ettirir. Kuzey Makedonya’da iskân ettirilen Yörük Türklerinin yaşadığı yerlerin bir kısmı zamanla *Yörüklük* olarak adlandırılmaya başlanır.

Kültürlerin yaşam biçimleri, mesleki uğraşları söz varlığına tesir eder. Nitekim Güneybatı Makedonya’nın bazı Yörük Türk köylerinde hayvancılıkla uğraşan insanların söz varlığında yer alan hayvan adları ve hayvancılıkla ilgili kavramlar önemli bir araştırma konusudur.

Bu çalışmada, Kuzey Makedonya’nın güneybatı bölgesinde Merkez Jupa belediyesi sınırları içerisinde yer alan Yörük Türk köylerinden Kocacık, Novak ve Elessa köylerinde yaşayan, hayvancılıkla veya hayvancılıkla birlikte başka işlerle de uğraşan kaynak kişilerle hayvan adları ve hayvancılık üzerine nitel araştırma yöntemlerine uygun olarak yüz yüze görüşülmüş; elde edilen ses kayıtları deşifre edilmiş, tespit edilen söz varlığı alfabetik sıraya göre incelenmiştir.

Çalışmanın elde edilen verileri ve sonuçları, Türkçenin ortak tarihi geçmişi de gözetilerek tarihî Türk lehçeleri ve Anadolu ve Balkan ağızlarıyla karşılaştırılmış ses, şekil ve anlam bilgisiyle ilgili bulgular paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güneybatı Makedonya, Yörük, hayvan adları, hayvancılık, söz varlığı.

* Dr., Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi Blaje Koneski Filoloji Fakültesi, sinankazanci29@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4376-7773.

ANIMAL NAMES AND LIVESTOCK-RELATED VOCABULARY IN YORUK VILLAGES OF SOUTHWEST MACEDONIA

Abstract

According to the records of history and archaeology, Turks began to exist in the Balkans after the second half of the fourth century. This process, which started with the Hun Turks, continued with the Avar, Bulgarian, Oghuz, Cuman, Pecheneg and Seljuks. After the region was conquered by the Ottomans, the dominant presence of the Turks in the Balkans continued for centuries.

Depending on a policy of conquest, the Ottomans settled the Yoruk Turks in the Balkan lands. Over time, some of the places where Yoruk Turks settled in North Macedonia began to be called *Yorukluk*.

Cultures' lifestyles and professional pursuits affect their vocabulary. As a matter of fact, animal names and concepts related to animal husbandry in the vocabulary of people engaged in animal husbandry in some Yoruk Turkish villages of Southwestern Macedonia are an important research subject.

In this study, face-to-face interviews were conducted in accordance with qualitative research methods on animal names and animal husbandry with resource persons who are engaged in animal husbandry or other jobs along with animal husbandry, living in Kocacık, Novak and Elessa villages, which are Yörük Turkish villages within the borders of the Central Jupa municipality in the southwestern region of North Macedonia. The obtained audio recordings were deciphered and the identified vocabulary was examined in alphabetical order.

The data and results obtained from the study were compared with historical Turkish dialects and Anatolian and Balkan dialects, by taking into account the common historical background of Turkish, and findings regarding sound, form and meaning were shared.

Keywords: Southwestern Macedonia, Yoruk, animal names, animal husbandry, vocabulary.

Tarih ve arkeoloji gibi bilim dallarının bulgularına göre Balkanlardaki Türk kimlik ve kültürünün varlığı IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hun Türkleriyle başlamış olup daha sonraki dönemlerde Avar, Bulgar, Oğuz, Kuman, Peçenek, Selçuklu ve Osmanlı Türkleriyle devam etmiştir (Öztürk, 2021, s. 68).

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda varlık göstermeye başlayan Osmanlılar, 15. yüzyılın sonunda bir Balkan İmparatorluğu hâline gelir (Ortaylı, 1983, s. 53 akt. Öztürk, 2021, s. 68).

Balkan coğrafyası içerisinde yer alan Kuzey Makedonya topraklarının tamamı 1371-1408 tarihleri arasında Osmanlılar tarafından fethedilir. Fetihle birlikte Anadolu'dan Türk-Yörük iskânı da başlar. Bunlar önce Batı Trakya bölgesine; Drama, Kavala, Serez'e, bunun ardından Orfan ve Selanik körfezlerinden başlayıp Üsküp ve Kumanova'nın güneyine kadar olan Vardar ırmağı boyuna iskân edilirler. Oldukça stratejik bir öneme sahip olan bu hat, daha sonraki seyyahlarca "Türk Vardar Kuşağı" adıyla anılır. Türklerin-Yörüklerin bu iskânı XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar devam eder (İbrahimsoylu, 2021, s. 20-21).

Yörük kelimesi ile ilgili olarak çeşitli görüşler vardır. Nişanyan kelimenin Eski Türkçe *yügrük* "hızlı, koşucu" sözcüğünden evrildiğini ve sözcüğün Eski Türkçe *yügür*- "koşmak" fiilinden +UK ekiyle türediğini ["yörük" mad. nisanransozluk.com (Erişim: 18.02.2023)]; Gülensoy ise kelimenin *yori*- fiilinden -k ekiyle türediğini belirtir ve "Hayvancılıkla geçinen göçebe Türkmen boyu" olarak anlamlandırır (Gülensoy, 2007, s. 1169). Sümer ise "Yörük" kelimesinin kökünü *yörü*- fiiline dayandırır ve -k ekiyle türemiş bir ad olduğunu, sözlüklerde "göçebe, göçer-ev, göçer" anlamlarına geldiğini ve XIV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkıp yaygın bir şekilde kullanılmış olabileceğini belirtir ["yörükler" mad. islamansiklopedisi.org.tr (Erişim: 18.02.2023)].

XI. ile XV. yüzyıllar arasında Anadolu'da konargöçer olarak yaşayan Türklere *Yörük* sıfatı verilmiş ve yaşam biçimleri de *Yörüklük* olarak adlandırılmıştır. Türkler, Anadolu bozkır ve yaylalarından Yörük sıfatı, Yörük yaşam biçimi ile yani *Yörüklük* ile Kuzey Makedonya topraklarına iskân edilmiş; oradaki yerli halk da bu sıfatla onları tanımışlardır. Uzun yüzyıllar bu şekilde yaşayan Yörükler daha sonraları yerleşik yaşama geçtiklerinde onların yaşadığı bölgelere *Yörüklük* adı verilmiştir (İbrahimsoylu, 2021, s. 24).

İbrahimsoylu, tarihî vesikalar ışığında *Yörüklük* diye anılan bu bölgedeki yerleşim adlarını şu şekilde verir:

"Kuzey Makedonya'nın sınırları içerisinde kalan *Yörüklük* adlı bölge; Kuzey Makedonya'nın Üsküp ve Kumanova'nın, yani Köprülü ve Ovçabolu'dan başlayıp Vardar

ırmağı hattıyla devam edip Ustrumca, Valandova ve Doyran'a kadar olan hat ile Koçana'dan başlayıp Demirkapı, Negotin, Kavadar'a kadar olan coğrafi bölgeyi kapsamaktadır. Buna göre Yörüklük'ün içerisinde şehir olarak Köprülü, İştıp, Radoviş, Koçana, Demirkapı, Negotin, Kavadar, Ustrumca, Valandova, Gölge ve Doyran" (İbrahimsoylu, 2021, s. 287-288).

İbrahimsoylu'nun vermiş olduğu *Yörüklük* bölgesi içerisinde Güneybatı Makedonya sınırları içerisinde yer alan hiçbir belediye merkezinin (Debarça, Debre, Drugova, Kırçova, Makedonski Brod, Merkez Jupa, Ohri, Oslomey, Plasniça, Struga, Vevçani) adı yoktur. İlgili derleme çalışması Güneybatı Makedonya sınırları içerisinde bulunan Merkez Jupa'ya bağlı Kocacık, Novak ve Elessa köylerinde gerçekleştirilmiştir. Derleme yapılan kaynak kişiler kendilerini hem Yörük Türk'ü olarak görürler hem de atalarının Konya'dan ya da Karaman'dan geldiğini ifade ederler (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8, KK9).

Bu çalışmada Güneybatı Makedonya bölgesinde yer alan Merkez Jupa'ya bağlı Yörük Türklerinin yaşadığı Kocacık, Novak ve Elessa köylerinde hayvanlar üzerine dokuz kaynak kişi ile yüz yüze görüşülüp ses kaydı alınmıştır. Alınan ses kayıtları deşifre edildikten sonra alfabetik sıraya göre incelemeye tabi tutulmuştur. Yapılan çalışma ile Kuzey Makedonya'nın Güneybatı bölgesinde yaşayan Yörük Türklerine ait hayvan adları ve hayvancılıkla ilgili söz varlığını tespit etmek, tespit edilen bu verileri, Türkçenin ortak tarihi geçmişi de gözetilerek, art zamanlı olarak Tarihi Türk lehçeleriyle, eş zamanlı olarak da Anadolu ve Balkan ağızlarıyla karşılaştırarak benzer ve ayrı yönlerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Güneybatı Makedonya

1.1. Merkez Jupa

Merkez Jupa, Kuzey Makedonya'nın batısında bir köy ve belediye merkezidir. Kuzey Makedonya'da nüfusunun büyük kısmı Türklerden oluşan yerlerden birisidir ["Merkez Jupa" mad. wikipedia.org (Erişim: 18.02.2023)].

1.1.1. Kocacık Köyü

Kocacık, Kuzey Makedonya'nın Debre yakınlarında Merkez Jupa'ya bağlı köyüdür. Mustafa Kemal Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi'nin köyü olarak ünlenmiştir ["Kocacık" mad. wikipedia.org (Erişim: 18.02.2023)].

Söylencelere göre "Kocacık" sözcüğünün aslı "Kocaceng"tir. "Büyük Savaş" anlamına gelen bu sözcük, Kocacık halkına göre Türklerin Balkanlar'a geçişinin ardından Arnavut Kralı İskender Bey ile Türkler arasında burada yapılan büyük bir savaşa dayanır. Kelime zamanla halkın ağzında "Kocacık" şekline dönüşür.

Kocacık, Türkler tarafından fethedildikten sonra Anadolu'dan getirilip yerleştirilen Türklerle büyümüş, merkez ve çevresi olmak üzere kendisine bağlı 14 köyün bulunduğu büyük bir yerleşim alanı hâline gelir (Kartal, 2002, s. 12, 19).¹

Kaynak kişiler de atalarının Konya-Karaman bölgesinden gelen Yörük Türk'ü olduğunu belirtirler (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5).

Eskiden belediyelik olan Kocacık, 800 hane civarındaymış. Arazilerinin tamamı ekilip biçilir, bolca ürün alınmış. Sadece Kocacık sınırları içerisinde sekiz tane su değirmeni varmış ve bu değirmenlerde bazen 3-4 gün sıra beklendiği bile olurmuş. Şimdi ise bu değirmenlerden hiçbirisi yoktur. Özellikle 1950 sonrası Türkiye'ye (özellikle Sakarya, İzmit ve Manisa) ve daha sonraları Avrupa ülkelerine (özellikle Almanya, İtalya ve Slovenya) çok fazla göç olmuş ve nüfus oldukça azalmıştır. Mevcut durumda köyde 80-90 hane vardır. Bunların 27'sinde insan yaşamakta olup gerisi boş durumdadır. Boş hanelerin bir kısmı yazın (özellikle ağustos ayında) 15-20 günlüğüne şenlenmekte, daha sonra yine eski hâline dönmektedir (KK1, KK5).

Köyde ilkokul+ortaokul olmak üzere dokuz yıl eğitim-öğretim veren bir okul vardır. Öğrenci sayısı azdır. Nüfusu az olan çevre köylerden (Dılgaş, Elessa, Breştanik ve Pralenik) ortaokula geçen öğrenciler taşınmalı olarak eğitimlerine burada devam etmektedirler (KK5).

Mevcut durumda köyde yaşayan insan sayısı yüz civarındadır. Bu insanlar da hayvancılıkla (5 hane), inşaat işçiliğiyle, üç aylığına yurt dışına gidip çalışmakla, ardicı toplayıp satmakla, memurluk (özellikle öğretmenlik) yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar (KK5).

Köydeki bütün binalar yeni yapılmış eski binalardan hiçbir iz kalmamıştır. Halk modern çağın birçok imkânından yararlanmaktadır.

1.1.2. Novak Köyü

Kuzey Makedonya'nın Debre yakınlarında Merkez Jupa belediyesine bağlı bir köyüdür ["Novak" mad. wikipedia.org (Erişim: 18.02.2023)].

Makedonlarca "Novatsi" veya "Novarsi" biçimlerinde anılan köy, eskilere göre, XV. yüzyıl ortalarında Türklerin Kocacık'a yerleşmesiyle birlikte Kocacık'tan kaçan Hristiyan Makedonlarca kurulmuş ve adına "Yeniköy" anlamında "Novak" denilmiştir (Kartal, 2002: 27). Kaynak kişi de

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kartal, N. (2002). Atatürk ve Kocacık Türkleri. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 7-12.

“Novak” yer adının Slav dillerinde “yeni” anlamına gelen “nova” kelimesinden geldiğini ifade eder (KK10).

Son zamanlarda ise Novak köyünden Kocacık köyüne göçler olmuştur. Çünkü Novak köyünde ev yapacak arazi hemen hemen hiç kalmamıştır. Ev yapacak yer kalmadığından ve kalan yerler de çok pahalı olduğundan insanlar Kocacık köyünden yer alıp oraya yerleşmişlerdir.

Novak köyü şu an yaklaşık olarak 450-500 hane civarındadır. Bu hanelerin 200-250’si boş durumdadır. Boş olan bu haneler genel olarak yılda iki defa şenlenmektedirler. Bunlardan birisi yeni yıl tatili, diğeri ise genellikle ağustos ayıdır. Son yılların bütün nişan, düğün gibi törenlerinin hepsi bu tatillerde yapılır olmuştur.

Novak köyünden de çeşitli ülkelere göçler olmuştur. Türkiye’ye göç edenler genellikle Sakarya, İzmit, Manisa, İstanbul ve İzmir illerine; Avrupa ülkelerine göç edenler ise çoğunluğu İtalya olmak üzere Almanya ve Slovenya ülkelerine göç etmişlerdir. Göçün en fazla yaşandığı yıllar ise 1934 ve 1958 yıllarıdır. Kalanlar ise göç edemeyecek durumda olduğu için kalmıştır.

Köyde dokuz yıllık eğitim veren bir ilköğretim okulu vardır. Şu an 120 öğrencisi bulunmaktadır.

Günümüzde Novak’ta hayvancılıkla uğraşan hane sayısı 30-40 civarındadır. Hayvancılıktan başka insanlar memurluk, dükkâncık, işçilik yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar (KK10).

1.1.3. Elessa (Eleveci) Köyü

Elessa Kuzey Makedonya’nın Debre yakınlarında Merkez Jupa’ya bağlı köyüdür [“Eleveci” mad. wikipedia.org (Erişim: 18.02.2023)]. Makedonlar köye “Elevtsi” derler (KK8).

Eski yerliler köy adının Türk “Eles” yani “İlyas”tan geldiğini belirtirler. Rivayete göre bu köye ilk olarak Eles (İlyas) adında bir Türk gelip yerleşir. Daha sonra da yakınları gelip yerleşir. Halk da onun adına hürmeten köye “Eles’in soyu” anlamında Makedonca söyleyişle “Elessa” denilmiştir (Kartal, 2002, s. 26-27).

Balkan Savaşları’nın olduğu yıllarda Elessa köyü iki yüz elli hane kadarmış. Bu hane sayısı 1975-1980’li yıllarda 13 haneye kadar düşer. Hane sayılarının düşüş nedeni yaşanan göçlerdir. Elessa’dan Türkiye’nin özellikle İstanbul, Sakarya, İzmit ve Manisa illerine; Avrupa’nın Almanya, Avusturya, İtalya ve Slovenya ülkelerine büyük oranda göçler olmuştur. Daha sonraları nüfus tekrar artmaya başlar. Nüfusla birlikte hane sayısı da artar. Şimdilerde köy 90 hane kadardır. Bunların altmış kadarında şu an aile bulunmaktadır, otuz kadarı da tatil zamanlarında şenlenmektedir.

Nüfusun artmasında belki de en önemli etken, göç etmeyip de kalan ailelerdeki çocuk sayısının artışıdır. O zamanlar hemen hemen her ailede 8-10 çocuğu varmış. Göçlerin de durmasıyla birlikte nüfus ve hane sayısı artış göstermiştir.

Elessa köyündeki ilkokulda şu an toplam yirmi bir öğrenci bulunmaktadır. Ortaokul eğitimi taşınalı olarak yapılmaktadır. Yirmi dört öğrenci ortaokul için Kocacık köyüne gitmektedir. Yirmi beş lise öğrencisi ise Merkez Jupa, Gostivar ve Ohri’de çeşitli liselerde okumaktadırlar.

An itibarıyla köyde 14 hane küçükbaş hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu hayvanların geneli koyun olmakla birlikte içerisinde birkaç tane de keçi de bulunmaktadır.

Hayvancılığın dışında halk, odunculuk, memurluk (öğretmenlik, imamlık) ve mevsimlik olarak ardiç (simerika) toplayıp satmakla geçimlerini sağlamaktadırlar (KK8).

2. Hayvan Adları ve Hayvancılıkla İlgili Kavram Alanı

Onomastik, özel isimlerin kökenlerini, dağılımlarını ve çeşitlerini inceleyen bir disiplin olarak bilinir. Carole Hough’a göre ise onomastik hem eski hem de genç bir disiplin sayılır. Disiplinin kökeni Antik Yunan’a kadar gittiği için eskidir. Bu dönemden beri isimler, incelemeye değer bir konu olarak görülmüştür.

Onomastiğin bir disiplin olarak yeni kabul edilmesinin nedeni ise sistemleşmesinin yeni olmasıdır. 20. yüzyıl içinde başlayan sistemleşme hâlâ devam etmektedir.

İsim incelemeleri diğer pek çok disiplinle (sosyoloji, antropoloji, coğrafya, tarih, ekonomi gibi) doğrudan ilişkili olduğu için önemlidir. Bu nedenle onomastiğin pek çok alt kolu oluşmuştur: toponim, antroponim, hidronimi, etnonimi, kosmonimi, teonimi zoonimi gibi [“onomastik nedir” yazbuz.com (Erişim: 20.02.2023)].

Onomastiğin çalışmamızla ilgili kolu zoonimi yani hayvan adları bilimidir. Bu bilimle ilgili olarak ülkemiz üniversitelerinde, özellikle yüksek lisans tezi olmak üzere, yaptırılan tez çalışmalarının 2000 yılından sonra başladığı görülmektedir. Bu çalışmalar da genellikle Türkçenin tarihi dil yadigârları üzerinden yapılmış çalışmalardır. Gerek Anadolu gerekse Anadolu dışında yaşayan Türk ağızlarına yönelik hayvan adları ve hayvancılık kavram alanına ait çalışmalar çok azdır. Bu bağlamda ne Balkan ülkelerindeki Türklerin ne de çalışma sahamız olan Kuzey Makedonya’daki Türklerin ağızlarında hayvan adları ve hayvancılık kavram alanıyla ilgili başlı başına bir onomastik çalışmasına rastlanılmamıştır.

Oktay Ahmed, Kuzey Makedonya Türk ağızlarını şu şekilde sınıflandırır:

Kuzey ağızları (Kalkandelen, Üsküp, Kumanova),

Batı ağızları (Gostivar, Vrapçište, Debre),

Güneybatı ağızları (Ustruga, Ohri, Resne, Manastır),

Doğu ağızları (Valandova, Doyran, Radoviş, İştip) (2018, s. 1473).

Ahmed'in sınıflandırmasına göre Batı ağızları içerisinde bulunan; coğrafik konum itibarıyla Kuzey Makedonya'nın güneybatı bölgesinde yer alan Kocacık, Novak ve Elessa köylerinde hayvan adları ve hayvancılık kavram alanıyla ilgili yapılan çalışmada elde edilen bilgiler alfabetik olarak şu şekilde incelenmiştir:

At: Eskiden genelde varlıklı aileler olmak üzere birçok evde bir ya da birkaç at bulunmuş. Bu atlar hem ulaşım hem de yük için kullanılmış. Günümüzde ise gerek otomobillerin yaygınlaşmasıyla gerekse hayvancılık işiyle uğraşanların sayısının azalmasıyla artık evlerde at beslenmez olmuştur. Ancak koyunculukla uğraşanlar evlerinde bir ya da birkaç at beslemeye hâlâ devam etmektedirler (KK3).

Derleme çalışması yapılan köylerde “at” kelimesi de kullanılmakla birlikte genel olarak “**beyir**” (KK1, KK3, KK5, KK6, KK7) ve az da olsa “**beygir**” (KK6) kelimeleri kullanılmaktadır. DS’de “begir, bēgir, biygir” [“begir, biygir” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 02.06.2023)]; Anadolu ağızlarında “bēgir”, “biygir” (Kahraman, 2008, s. 663-664), “beygir” (Akca, 2009, s. 738), “beygir”, “bēygir”, beygir” (Doğru, 2022: 1089-1090); Balkan Türk ağızlarında “bēgir” (Ahmed, 2004: 342), “beygir” (Ali, 2004, s. 413), “bigir” (İbrahim, 2018, s. 140), “begir” (Yalçındağ, 2022, s. 760), “beycir” (Morina, 2022, s. 230) şekilleriyle geniş bir kullanım alanına sahiptir.

Atlar renklerine göre şu şekilde adlandırılmaktadır:

Karınlarının altında, ayaklarının uç kısımlarında, kuyruğunda beyazlıklar olan saçları (yeleleri) beyazlı olan sarılı kırmızılı atlara “**alço beyir**” (KK1, KK3, KK7) denir. “Alço” kelimesine Balkan Türk ağızları üzerine taranan hiçbir kaynaktan rastlanılmamıştır. *Makedon Dilindeki Türkçe Kelimeler* adlı çalışmada Makedoncada kullanılan “alço” kelimesinin Türkçeden alıntılanan “al” kelimesinin karşılığı olduğu belirtilmiştir (Yelten & Karasu, 2012, s. 208).

Rengi siyah olan ata “**kara beyir**” (KK1, KK3, KK6) ya da “**Arap**” (KK1, KK3, KK7) denir.

Rengi beyaz olan atlara “**biyaz beyir**” (KK1, KK2, KK3) denir.

Üzerinde siyah ya da gri renkte benekler/çiller bulunan ve yaşlandıkça bu çilleri/benekleri kaybolup tamamen beyazlaşan ata “**çil beyir**” (KK1, KK3) ya da “**çilo beyir**” (KK3, KK7) denir. DLT’de “çil” kelimesi “beden üzerinde kalan darp izi” ve “çil” kelimesi de “bir bedensel kusur (Oğuz lehçesi)” anlamlarıyla geçmektedir (Kabalcı, 2005, s. 237) Kelimenin “çil” olarak “Siyah beyaz karışık, boz renk” anlamında kullanımı DS’de mevcuttur [“çil” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)].

Kestane rengindeki atlara “**kesdene dorisi**” (KK1, KK3, KK7), bu atın açık renkte olanına “**açık dori**” (KK1) ya da sadece “**dori**” (KK3) denir. “Dori” kelimesi DLT’de “torug” olarak geçmekte olup “atları tanımlamak için kullanılan bir sözcük” anlamındadır. Ayrıca çevirmenin şöyle bir notu vardır: “Kök anlamı olarak doru rengini anlatır; anlam genişlemesiyle “at” anlamında kullanılır” (Kabalcı, 2005, s. 582). KTS’deki “doru” kelimesi “koyu kahverengi, hurma rengi” anlamlarında kullanılmış olup “toğru, torı, toru, toru” varyantlarının olduğu da belirtilmiştir (Toparlı vd., 2014, s. 64). DS’de ise kelime “toru” olarak “koyu kırmızı, doru (at için)” ve “koyu kırmızı (at donu)” [“toru” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] kullanımları mevcuttur. DS’de “doru” ve “toru” şekilleriyle dar bir sahada [“doru” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 27.05.2023)] kullanımları tespit edilmiştir.

Yunanca asıllı kestane (< *kastánea Yun.*) kelimesinin Türk diline Farsça aracılığıyla girmiş olması muhtemeldir [“kestane” mad. nisanyansozluk.com (Erişim: 09.06.2023)]. Kelimenin TS’de “kestene” [“kestene” mad.TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 09.06.2023)]; DS’de “kesdene” ve “kestene” [“kesdene, kestene” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 09.06.2023)] şekilleriyle dar bir sahada kullanıldığı tespit edilmiştir.

Atlarla ilgili diğer kullanımlar şu şekildedir:

Gri renkte olan ata “**sivo beyir**” (KK3, KK6) denir. “Gri” anlamında olan “sivo (Сиво)” [“Сиво” mad., makedonski.gov.mk (Erişim: 13.05.2013)] kelimesi Makedoncadan alıntılanmıştır.²

Atın erkeğine “**erkek beyir**” (KK3, KK6) denir.

İğdiş edilmemiş atlara “**aygır**” (KK3) denir. KB’de “adgır” (Eraslan vd., 1979: 5), DLT’de “adgır” ve “aygır” (Kabalcı, 2005: 132, 162) şekilleriyle geçmekte olup “aygır” anlamı verilmiştir. KTS’de “aygır” olarak geçen kelimeye “Aygır, damızlık erkek at” anlamları verilmiştir (Toparlı vd., 2014: 18). Kelimenin “aygır” anlamıyla TS’de “aygur” ve “aykur” şekilleri

² sivo: Bulgarcada “siv” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 45); Sırpçada “сив (siv)” (Dındıc, S., Teodosijević, M.& Tanasković, D., 1997, s. 421); Boşnakçada “siv” (Bayhan, 2018, s. 1226) şeklindedir.

geçmektedir (TS-I, 1995: 317). DS’de ise “aygur”, “ayğır”, şekilleri [“ayğır” ve “aygur” mad., DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)], hayvandan insana aktarma yoluyla ise “azgın, arsız, edepsiz” anlamıyla “aygır” [“aygır” mad., DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] kullanımları mevcuttur.

Atın dişisine “**dişi beyir**”, “**kırıstrak**” (KK1, KK3), “**kısrak**” (KK6) denir. Kelime DLT’de “qısrāq” olarak geçmekte olup “genç kısrak” anlamı verildikten sonra “Oğuz lehçesinde herhangi bir kısrak” anlamı verilerek Oğuzlarda atın dişisine genel olarak “kısrak” dendiği belirtilmiştir (Kabalcı, 2005, s. 429). KTS’de “kısrak” olarak geçen kelime, geçtiği şekliyle anlamlandırılmıştır (Toparlı vd., 2014, s. 146). DS’de sadece bir yerde “dişi at, kısrak” anlamlarıyla “gısrak” [“gısrak” mad., DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] kullanımı tespit edilmiştir. Anadolu ağızları üzerine taranan diğer çalışmalarda “kısrak, dişi at” anlamlarıyla “kısrak” (Mutlu, 2008, s. 687), “dişi at” anlamıyla “ğısrağ, gısrak” (Uysal, 2009, s. 715), “kısrak” anlamıyla “ğısrah” (Sağır, 1995, s. 417) olarak birkaç varyantı tespit edilmiştir. Balkan Türk ağızları üzerine yapılmış bir çalışmada “kısrak” (Morina, 2022, s. 118) kelimesinin kullanımına rastlanılmıştır. Ayrıca, *Atatürk ve Kocacık Türkleri* adlı çalışmada da “yavrulmuş at” anlamıyla “kısrak” (Kartal, 2002, s. 417) kelimesinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Küçük atlara, kısrak yavrusuna “**tai**” (KK1, KK3, KK6) denir. Kelime “tay” anlamıyla KB’de “tay” (Eraslan vd., 1979: 429), DLT’de “tāy” (Kabalcı, 2005: 544), “at yavrusu” anlamıyla KTS’de “tay ~ tay” olarak geçmektedir. DS’de “tay, atın yavrusu, 1-3 yaş arasındaki at yavrusu” anlamlarıyla “tay” [“tay” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 13.05.2023)] şeklinde sınırlı bir kullanım alanına sahip olduğu tespit edilmiştir. Balkan Türk ağızlarına üzerine taranan bir çalışmada kelimenin “tay” (Morina, 2022, s. 118) şekline rastlanılmıştır.

Kısrak atın yavrulmasına “**taila-**” (KK1, KK3) denir. DS’de “tayla-” şekliyle ve “kısrak yavrulmak” anlamıyla [“taylamak” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 13.05.2023)] kullanılmıştır.

Atın yelesine “**saç**” (KK1, KK3) denir. Kelimenin insandan hayvana aktarım yoluyla kazanmış olduğu bu anlama, taranan kaynakların hiçbirinde rastlanılmamıştır.

Atın sırtına yük bağlamak için yerleştirilen araca “**semer**” (KK3) denir. DS’de tespit edilemeyen kelime, Anadolu ağızları üzerine taranan diğer çalışmalarda tespit edilmiştir (Doğru, 2022, s. 1974; Akca, 2009, s. 1201; Uysal, 2009, s. 848).

Atın sırtına binmek için yerleştirilen eyere “**kaltak**” (KK3) denir. Kelime KTS’de “kaltak” olarak geçmektedir fakat anlam olarak “eyer” anlamında olmayıp “kaltak, pezevenk” anlamlarında kullanılmıştır. DS’de “atın eyerinin üstündeki parça” anlamıyla “galtak” [“galtak” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 13.05.2023)], “eyer” ve “atın üzerine oturmak için konulan takım” anlamlarıyla “kaltak” [“kaltak” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 13.05.2023)] şekilleriyle tespit edilmiştir.

Atın eyerini bağlamak için kullanılan kemere “**kolan**” (KK3) denir. Kelime “qolan” şeklinde ve “kolan; eyer bağı” anlamlarıyla DLT’de (Kabalcı, 2005, s. 435), “kolan” şekliyle ve “yular, eyer kolanı” anlamlarıyla KTS’de (Toparlı vd., 2014, s. 152) geçmektedir. DS’de de aynı anlamlarda “golan” ve “kolan” [“golan, kolan” mad., DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 13.05.2023)] şekilleriyle çokça geçmektedir.

Atı yönlendirmek için ağzına takılan demir araca “**gem**” (KK3) denir. Kelimenin DS’de çok sınırlı bir sahada kullanıldığı tespit edilmiştir [“gem” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 13.05.2023)].

Eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde ayakların basılmasına yarayan, altı düz demir halkaya “**üzengi**” (KK3) denir. KB’de “üzengü” (Eraslan vd., 1979, s. 508), KTS’de “üzengi” (Toparlı vd., 2014, s. 299), DS’de “özenği” [“özenği” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 13.05.2023)] ve Anadolu ağızları üzerine taranan diğer çalışmalarda “özeñgi” (Kahraman, 2008, s. 695), “özenki” (Akar, 2013, s. 469) şekilleri tespit edilmiştir.

Ateşböceği: Sütmana (KK1, KK2, KK3, KK4), **çuçmanaga** (daha çok eskiden) ve **yansön** (KK8) kelimeleri kullanılmaktadır.

Atmaca: Atmaca (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8). Kelime KTS’de “atmaca” anlamıyla “atmaca toğan” şeklinde geçmektedir (Toparlı vd., 2014, s. 16). *Türkiye Türkçesinde Bitki ve Hayvan İsimleri* adlı çalışmada sadece bir yerde “atmaca” kelimesinin kullanımına rastlanılmıştır (Efe, 2012, s. 860). Balkan Türk ağızları üzerine taranan bir çalışmada ise “atmaja” (İbrahim, 2018, s. 138) şekli tespit edilmiştir.

Ayı: Ayi (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7). DLT’de “adıg ~ ayıg” şekillerinde kullanımları mevcut olup “ayıg” kullanımı için “Oguz, Qıfçāq ve Yagma” lehçelerinde adıg yerine kullanılan sözcük” notu düşülmüştür (Kabalcı, 2005, s. 132, 162), KB’de “adıg” (Eraslan vd., 1979, s. 6), DS’de “aye ~ ayi ~ ayu” [“aye, ayi, ayu” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)], Anadolu ağızları üzerine taranan diğer çalışmalarda ise “ayı” (Akca, 2009, s. 707; Uysal, 2009, s. 565; Doğru, 2022, s. 1032) şekilleri tespit edilmiştir.

Ayının yavrusuna “**ufak ayı**” (KK1), “**ayi yavrusu**” (KK6) ya da “**encek**” (KK1, KK4, KK5, KK7, KK8) denir. Ayrıca kurt ve köpek yavrusuna da “**encek**” (KK3) denilmektedir. “Encek” kelimesi DLT’de “enük” olarak geçmekte ve asıl olarak “Aslan yavrusu” anlamında olup “Sırtlan, kurt ve köpek yavrularına da enük denir.” (Kabalcı, 2005, s. 259) şeklinde bir ifade yer almaktadır. KTS’de “enük” olarak ve “Köpek ve yırtıcı hayvan yavrusu” (Toparlı vd., 2014, s. 74) anlamıyla geçmektedir. TS’de “encek ~ enik ~ enücek ~ enük” varyantlarıyla ve “enikçik, yavru; et yiyen dört ayaklı hayvanların yavrusu” [“encek, enik, enücek, enük” mad. TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] anlamlarıyla kullanılmıştır. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “encek” (İbrahimsoylu, 2018, s. 194) ve “encä” (Ali, 2004, s. 471) şekilleri tespit edilmiştir. DS’de “elincek ~ encek ~ encik ~ enik, enuk ~ enük” varyantlarıyla ve “hayvan yavrusu, kedi ve köpek yavrusu” [“elincek, encek, encik, enik, enuk, enük” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] anlamlarıyla oldukça yaygın bir kullanımı vardır.

Yalnızca yemişlerle beslenen ayıya “**yemiş ayisi**” (KK1) denilmektedir.

Baykuş: Baykuş (KK1, KK4, KK5, KK6) kelimesi kullanılmakla birlikte uğuldadığı için bu kuşa “**utka**” (KK3, KK7, KK8) da denir. DS’de, “utka” kelimesinde olduğu gibi, çıkarmış olduğu sestten dolayı Anadolu’nun çeşitli yerlerinde “uğkuş, uğukuş, uğukuşu, ukuşu, ü, üğü” [“uğkuş, uğukuş, uğukuşu, ukuşu, ü, üğü” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (10.05.2023)] denilmektedir.

Bit: Bit (KK4, KK5).

Çekirge: “**Kakulek**” (KK4, KK5, KK6) ya da “**krakulek**” (KK7, KK8) kelimeleri kullanılmaktadır. Kelime, Makedoncadan alıntılanmış olup aslı “skakulets”tir [“скакулец” mad., makedonski.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)].³

Domuz: Domuz. (KK1, KK4, KK6, KK7).

Eşek: Eşek. (KK1, KK5, KK6, KK7).

Güvercin: Güvercin (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7).

Hindi: İndi (KK4, KK7, KK8). DS’de kelimenin aynı şekilde ve “hindi kuşu” anlamında çok dar bir sahada kullanıldığı tespit edilmiştir [“indi” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)]. Anadolu ağızları

³ skakulets: Bulgarcada “скакалец (skakalets)” [“çekirge” mad. dict.com (Erişim: 29.05.2023)], Sırpçada “skakavac” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 213); Boşnakçada “skakavac” (Bayhan, 2018, s. 1230) şeklindedir.

üzerine taranan bir çalışmada da “indi” (Akca, 2009, s. 1057; Efe, 2012, s. 970) kullanımı tespit edilmiştir.

Horoz: Oroz (KK4, KK6, KK7, KK8). Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda kelimenin “óros ~ hóros” (İbrahim, 1997, s. 286), “oróz, orózçe” (Ahmed, 2004, s. 384), “‘oros” (İbrahim, 2018, s. 158), “oroz” (Yalçındağ, 2022, s. 792), “horoz” (Morina, 2022, s. 129) şekilleri tespit edilmiştir.

Horozun ibiğine “**gül**” (KK7, KK8) denir. Buradaki adlandırmada ibiğin renginin ve şeklinin önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Cinsi itibariyle küçük yapıli olan horozlara “**cın orozu**” (KK7, KK8) denir.

İnek: İnek (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7).

İneğin yavrusuna “**buzagi**” (KK1, KK6) veya “**buzay**” (KK4, KK5) denir. Kelimenin Eski Türkçe’den günümüze yaygın bir kullanım sahası mevcuttur. DLT’de “buzāgu” (Kabalcı, 2005: 211), KTS’de “buzāgu ~ buzağu ~ buzav ~ buzavu ~ buzov” (Toparlı vd., 2014, s. 39), TS’de “būzağu ~ buzağı ~ buzağu ~ buzakı” [“būzağu, buzağı, buzağu, buzakı” mad. TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)], DS’de “beza ~ bısık ~ bıza ~ bızā ~ bızāb ~ bızağ ~ bızağa ~ bızağı ~ bızap ~ bızav ~ bızık ~ bızo ~ biza ~ bizo ~ bizof ~ bizov ~ bozağ ~ bozüü ~ buzah ~ buzak ~ buzalah ~ buzavu ~ buzav ~ buzo ~ buzov ~ buzoy [“beza vd.”, DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] olarak çok yaygın bir şekilde kullanımı tespit edilmiştir. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda kelimenin “buzagi” (Kamberi, 2015, s. 138), “buzagi” (Jable, 2010, s. 166), “bızā” (İbrahimsoylu, 2018, s. 40), “buzagi” (Morina, 2022, s. 231) şekilleri tespit edilmiştir.

İneğin dişi yavrusuna “**danka**” (KK1, KK3, KK8) denir.

Yeni doğum yapan hayvandan birkaç gün boyunca sağılan süte “**seriğ sütü**” (KK5, KK8), “**seriğli süt**” (KK4) ya da “**seri sütü**” (KK3) denir.

Yeni doğum yapan ineğin sütünden yapılan tatliya “**seriğ pitesi**” (KK3, KK4, KK5), “**seri pitesi**” (KK3); yeni doğum yapan koyunun sütünden yapıliana ise “**kutmaç**” (KK3, KK8) denir. “Pite” kelimesi Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “pi’te” olarak “pide, börek” (İbrahim, 1997, s. 287) anlamlarında ve “pita” şeklinde “börek” (Yalçındağ, 2022, s. 795) anlamında kullanımlarına rastlanılmıştır.

Kaplumbağa: Genel olarak “**kaplış**” (KK1, KK6, KK7, KK8) denmesinin yanı sıra “kaplumbağa” (KK4, KK5) da denilmektedir. Kelimenin DS’de “kaplış” kullanımı yanında “kaplıç, kaplis” [“kaplıç, kaplis, kaplış” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] gibi yakın varyantları

ile farklı daha birçok kullanımı tespit edilmiştir. Balkan Türk ağızları üzerine taranan bir çalışmada “kap’li” (İbrahim, 2007, s. 500) şekli tespit edilmiştir.

Karga: Karga (KK1, KK4, KK6, KK7, KK8).

Karınca: **Karanca** (KK1, KK2). DLT’de “qarınça, qarınçaq” (Kabalcı, 2005: 405), KTS’de “qarınça, qarınçaq” (Toparlı vd., 2014, s. 128), DS’de “garanca” ve “karınca” [“garanca, karınca” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 14.05.2023)] kullanımları tespit edilmiştir. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “káranca” (İbrahim, 1997: 276), “ğarımca” (Salimehmed, 2006: Sayfa numarası belirtilmemiş), “qaranca” (Yalçındağ, 2022, s. 779), kullanımlarına rastlanılmıştır.

Kartal: Kartal (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8).

Katır: Genel olarak “katır” (KK1, KK5, KK6, KK7) denilmekle birlikte **“maska”** (KK7) kelimesi de kullanılmaktadır. “Mazga (мазга)” [“мазга” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] ya da “maska (мазка)” (Saliov & Salova, 2016, s. 581) biçimleri olan kelime Makedoncadan alıntılanmadır.⁴

Kaz: Kaz (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8).

Keçi: Keçi (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7).

Keçinin erkeğine **“tsape”** (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7). Yaşlandıkça kokuları artan, ağırlaşan erkek keçilere ise **“pırç”** (KK3) denir. Her iki kelime de Arnavutçadan alıntılanmadır. “Tsape” kelimesi sözlükte “cjav (siyap)” şeklinde geçmekte olup “erkek keçi” [“cjav” mad. fjalorthi.com (Erişim: 19.05.2023)] anlamındadır. “Pırç” ise sözlükte “përç” şeklinde olup “keçinin ağır kokusu ya da buna benzer bir koku” [“Përç” mad. fjalorthi.com (Erişim: 19.05.2023)] anlamındadır.

Keçinin yavrusuna **“ovlak”** (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7) denir. KTS’de “oğlak” ve “ovlak” (Toparlı vd., 2014, s. 203, 207), DS’de “olak” ve “ölak” [“olak” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 16.05.2023)] şekillerine rastlanılmıştır. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “ölak” (Şimşek, 2017, s. 403), Anadolu ağızları üzerine taranan çalışmalarda ise “ölaK” (Akar, 2013, s. 468; Sert, 2015, s. 743; Mutlu, 2008, s. 693) şekilleri tespit edilmiştir.

Kedi: Genel olarak **“maçka”** (KK1, KK3, KK4, KK5, KK7) kelimesi kullanılmakla birlikte **“kedi”** (KK1, KK3, KK6, KK7, KK8) kelimesi de kullanılmaktadır. “Maçka (мачка)” [“мачка” mad. makedonski.gov.tr

⁴ maska: Sırpçada “мачка” (Dındic, S., Teodosijevic, M.& Tanaskovic, D., 1997, s. 567); Boşnakçada “mazga” (Bayhan, 2018, s. 653) şeklindedir.

(Erişim: 17.05.2023)] kelimesi Makedoncadan alıntılanmadır.⁵ Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmaların birinde kelimenin “dişi kedi” anlamında ve Arnavutça kökenli olduğu belirtilmiştir (Jable, 2010, s. 465).⁶

Kedinin alacasına “**şarko mačka**” (KK3, KK7, KK8) denir. Kelime Makedonca sözlükte “şaren (шарен)” olarak geçmekte olup “çok renkli” [“шарен” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] anlamındadır.⁷

Kahverengi (KK7, KK8) ya da ağarmış (açık) kahverengi (KK3) olan kedilere “**mirgo mačka**” denir. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “murgav (мургав)” şeklinde ve “koyu tenli, esmer” [“(мургав” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 25.05.2023)] anlamlarındadır.⁸

Kara olan kedilere “**kara mačka**” (KK3, KK7, KK8) denir.

Kelebek: Daha çok “**pepel**” (KK1, KK2, KK4, KK7, KK8, KK9), **peperitsa**⁹ (KK1, KK2, KK4) kelimeleri kullanılmakla birlikte “**kelebek**” (KK1, KK2, KK4, KK6) kelimesi de kullanılır. Makedoncadan alıntılanmış olunan kelime sözlükte “пеперутка (peperutka)” [“(пеперутка” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] şeklinde geçmektedir.¹⁰

Kene: Daha çok “**krleş**” (KK1, KK6, KK7) kelimesi kullanılmakla birlikte “kene” (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7) kelimesi de kullanılmaktadır.

⁵ mačka: Sırpçada “mačka” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 578); Boşnakçada “mačka (mačka)” (Bayhan, 2018, s. 632) şeklindedir.

⁶ maçı (mazi): “erkek kedi”: CC 108/8’de Latince karşılığı gatus; CC 108/7’de maçı tişi “dişi kedi (Lat. gata)” tanılaması da bulunmaktadır (KWb: 161). Kuzey-batı lehçelerinde “kedi” için kullanılan standart biçimdir. Kökeni bilinmemektedir. Tarihsel alanda ilk olarak Codex Cumanicus’ta ve diğer Orta Kıpçakça eserlerde geçmektedir. Terc. 11/11 maçı, Kİ 87 maçı, GT 268/1 maçı. Bk. EDPT: 765b; KTS: 175. Modern Türk lehçelerinde Tat. maçe, Kar. maçı, Kaz. meçe/meçi, Tel. mijik, Özb. möşük, müşük biçimleri bulunmaktadır (Karahan, 2013, s. 1854).

⁷ şaren: Bulgarçada “şaren (шарен)” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 17); Sırpçada “şaren” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 32) Boşnakçada “şaren” (Bayhan, 2018, s. 1322);

⁸ murgav: Bulgarçada da “murgav” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 86) şeklindedir.

⁹ peperitsa: Yıllar önce Trabzon’un Tonya ilçesinden yine Trabzon’un Mačka ilçesi Gürgenagaç köyüne gelip yerleşen 90’lı yaşlarda olup Rumca’yı çok güzel bir şekilde konuşan Tonyalı Havva “kelebek” için “bedalitsa/pedalitsa” kelimesini kullandıklarını ve bu kelimenin Rumca olduğunu ifade eder. (Görüşme tarihi: 20.08.2023); yine yıllar öncesinde Gümüşhane’nin Torul ilçesinin Silve köyünden Bursa’nın Mudanya ilçesine bağlı Ülkü Mahallesi’ne göç eden ve şu an 60’lı yaşlarda olan Şaban Köse ise “kelebek” için, okula gitmeden önce, “bedaliza” kelimesini kullandıklarını belirtir (Görüşme tarihi: 28.03.2023). Rumca sözlükte ise kelimenin “petalidhitsa/petalidzitsa” şeklinde geçtiği görülür (Altuntaş, s. 10).

¹⁰ peperutka: Bulgarçada “пеперуда (peperuda)” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 167); Sırpçada “leptir” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 579); Boşnakçada “leptir” (Bayhan, 2018, s. 605) şeklindedir.

Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “крлеж (krlej)” [“крлеж” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] şeklinde geçmektedir.¹¹

Kertenkele: “Guştel” (KK3), “guruştel” (KK5), “kuştel” (KK1, KK6), “kuruştel” (KK4, KK7, KK9), kelimeleri kullanılmaktadır. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “гуштер (guşter)” [“гуштер” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] şeklinde geçmektedir.¹²

Az zehirli olup rengi gri olan kertenkelelere “sivo guştel”, ağarmış (açık) kahverengi olanlara “mirgo guştel”; yeşil renkli, iri, büyük ve çok zehirli olanlara ise “yeşil guştel” (KK3) denir.

Kırlangıç: Kırlangıç (KK1, KK4, KK6, KK7, KK8).

Köpek: Köpek (KK1, KK4, KK6, KK7).

Koyunları otlatırken kullanılan köpeklere “koyin köpeği” (KK1), “Şar köpeği” (KK6) denir. “Şar köpeği”, Kuzey Makedonya’nın Şar Dağları civarında yetişen bir köpek türüdür.

Çobanı koruyan köpeğe “çoban köpeği” (KK1, KK7) denir.

Eve bakan köpeğe “ev köpeği” (KK1) denir.

Köpeğin yeni doğan yavrusuna “encek” (KK1) denir.

Büyümüş köpek yavrusuna “kuçe” denir (KK1, KK6). Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “куче (kuçe)” şeklinde ve “köpek” [“куче” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] anlamındadır.¹³

Av köpeklerine “zaaç” (KK6), “zaar” (KK5, KK7) denilmektedir. KTS’de “zağar” şeklinde ve “Bir tür küçük köpek” (Toparlı vd., 2014, s. 335) anlamında kullanılmıştır. DS ve TS’de tespit edilemeyen kelime, Anadolu ağızları üzerine taranan diğer çalışmalarda “zağar” (Koçak, 2010, s. 246), “zār” (Akca, 2009, s. 1354), “zaar” şeklinde fakat “küçük köpek” (Doğan, 2012, s. 786) anlamında kullanımları tespit edilmiştir. İbrahimsoylu’nun çalışmasında ise “zār” (İbrahimsoylu, 2018, s. 207) şeklinde geçmektedir.

Başı kara renkte olan köpeğe “karabaş” (KK7) denir.

¹¹ krleş: Bulgarcada “крлеш” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 168); Sırpçada “krpelj” (Dındic, S., Teodosijević, M.& Tanasković, D., 1997, s. 582) şeklindedir.

¹² guşter: Bulgarcada “гуштер” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 169); Sırpçada “guşter” (Dındic, S., Teodosijević, M.& Tanasković, D., 1997, s. 584); Boşnakçada “guşter” (Bayhan, 2018, s. 359) şeklindedir.

¹³ kuçe: Bulgarcada “куче” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 184); Sırpçada “pas”, dişi köpek “kučka” (Dındic, S., Teodosijević, M.& Tanasković, D., 1997, s. 627); Boşnakçada “pas”, dişi köpek “kuca” (Bayhan, 2018, s. 904) şeklindedir.

Tüyü çok az olan ya da hiç tüyü olmayan köpeğe “**goliç**” (KK3, KK5, KK7, KK8) denir. Kelime Makedoncada “çıplak” anlamında olan “gol (гол)” kelimesinden gelmektedir. Kelimenin aynı şekilde ve aynı anlamda kullanımı Kartal’ın çalışmasında tespit edilmiştir (2002, s. 416).¹⁴

Köpeklerin boğazına takılan çivili demir halkaya “**botska**” (KK5) denir. Makedoncadan alıntılanan kelimenin sözlükte “çatal; diken, dikenli; iğne” [“боцка” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 25.05.2023)] anlamları mevcuttur.

Köstebek: “**Krteneç**” (KK1, KK4, KK5), “**krteniç**” (KK3), “**krteliç**” (KK7, KK9) ve “**köstebek**” (KK6) kelimeleri kullanılmaktadır. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “kprt (krt)” [“kprt” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] şeklindedir.¹⁵

Koyun: Derleme çalışması yapılan köylerde yaşamaya devam eden insanların bir kısmı hayvancılıkla uğraşmaya devam etmektedir. Çoğunlukla da küçükbaş hayvanlardan koyun besiciliği ile uğraşmaktadırlar. Bundan dolayı kavram alanı en geniş olan hayvan koyunudur.

KB’de “koy” (Kabalıcı, 2005: 273), KTS’de “koy, koyın, koyun” (Toparlı vd., 2014: 155), TS’de “koy” [“koy” mad. TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)], DS’de “goyun, koy, koyın, koyun” [“goyun, koy, koyın, koyun” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] şekilleriyle eskiden beri kullanımı yaygın olan bir kelimedir.

Genel olarak “**koyin**” (KK1, KK3, KK4, KK5) denmesine rağmen “**koyun**” (KK1, KK4, KK6, KK7) şeklinde de kullanılmaktadır.

Koyunun erkeğine “**koç**” (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7) denir.

Boynuzları olana “**boynuzli koç**” (KK1, KK3) denir.

Dört boynuzlu olana “**kaçor koç**” (KK3, KK8) denir.¹⁶

Boynuzları olmayana “**şuta koç**” (KK1, KK8) denir. Arnavutçadan alıntılanan kelime sözlükte “shyt (şut)” şeklinde geçmekte olup “boynuzsuz” [“shyt” mad. fjalorthi.com (Erişim: 18.05.2023)] anlamına gelmektedir.¹⁷

¹⁴ gol: Bulgarçada “гол” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 61); Sırpçada “go” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 224); Boşnakçada “go” (Bayhan, 2018, s. 334) şeklindedir.

¹⁵ krt: Bulgarçada “къртица” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 185); Boşnakçada “krtica” (Bayhan, 2018, s. 575) şeklindedir.

¹⁶ kaçor: Kelime hiçbir kaynaktan tespit edilememiştir. Şifahen danışılan kişilerden de bir cevap alınamamıştır.

¹⁷ şut: Sırpçada “šut” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 224); Boşnakçada “šut” (Bayhan, 2018, s. 1345) şeklindedir.

Gözlerinin etrafı, yüzü, kulakları renkli olanlara “**kaleş koyin, kaleş koç**” (KK1, KK3, KK8) denir. Kelimenin “keleş” şeklinde ve daha çok “yiğit, cesur, bahadır; yakışıklı, güzel” anlamlarıyla TS’de birkaç kaynakta, DS’de ise birçok Anadolu ağzında yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra kelimenin “gösterişsiz, kaba, çirkin, kötü; kel; hasta, cılız, bodur” gibi olumsuz anlamları da bulunmakta ve bu anlamlarıyla da Anadolu’nun çeşitli ağızlarında kullanımları mevcuttur [“keleş” mad. DS (TTAS) ve TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 20.05.2023)]. Kelimesinin kökeni ile ilgili olarak etimoloji sözlüklerinde farklı görüşler bulunmaktadır. Eren’de kelimenin Arapça “yürekli, yiğit, delikanlı” anlamındaki “kalac” kelimesinden geldiğini, yerel ağızlarda ise “keleş” olarak ve “kel” anlamında kullanıldığını, bunda da analogik baskının etkili olduğu belirtilir. Ayrıca kelimenin Bulgaristan Türk ağızlarında “kelëš” şeklinde “kel” anlamında kullanıldığı belirtilir (Eren, 1999, s. 228). Gülensoy’da kelimenin “ünlü, şanlı” anlamındaki “külüg” kelimesine +(e)ş” eki getirilerek türemiş olabileceği, Anadolu ağızlarında “keleş, kelete” şekillerinde ve birçok anlamda kullanıldığı belirtilir (Gülensoy, 2007, s. 494-495). Nişanyan’da kelimenin Kürtçe (Kurmanci) “haydut, eşkiya” anlamındaki “keleş” sözcüğüyle eş kökenli olduğu ancak kökeninin belirsiz olduğu ifade edilmektedir [“keleş” mad. nisanyansozluk.com (Erişim: 20.05.2023)]. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalardan birinde “keleş” kelimesinin “ke’leş_ölana” (Keleş oğlana) şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir (İbrahim, 2007, s. 501). *Makedonya Türklerince Söylenen Türküler* adlı çalışmada da “kara gözlü” anlamıyla kelimenin “kalöş” (Hasan, 2008, s. 445) şekli tespit edilmiştir. Kaldı ki dedem de beni küçükken “Keleş oğlum.” diye severdi.

Arnavutça sözlükte “kalesh” şeklinde ve “tüylü, sık tüylü; siyah (kaşlar, saçlar için), kalın kara kaşları ve kara gözleri olan insanlar için; başında siyah benekler bulunan koyun, keçi vb. hayvanlar için” kullanıldığı belirtilir [“kalesh” mad. fjale.al (Erişim: 20.05.2023)].¹⁸

Kaynak kişilerin (KK1, KK3, KK8) “kaleş koç/koyin” hakkında vermiş oldukları bilgiden hareketle, hayvanları adlandırmada, kelimenin olumlu anlamlarının sıfat olarak kullanılmış olduğu görülmektedir.

Kulakları doğuştan kısa, küçük olanlara “**çupa koyin**” (KK1, KK3, KK8) denir. Arnavutçadan alıntılanan kelime sözlükte “çup/çupë (çup/çupı)” şeklinde geçmekte olup “kısa, küçük” [“çup/çupë” mad. fjalorthi.com (Erişim: 18.05.2023)] anlamlarındadır.

¹⁸ Preşova (Preševo) bölgesindeki Arnavut ağızlarında renkli koça “kalešan (kaleshan)”, renkli koyuna da “kaleše (kaleshe)” denilmektedir (Shenoll Sahiti, Görüşme tarihi: 17.05.2023).

Rengi kara olana “**kara koyin, kara koç**” (KK1, KK3) denir.

Kara ile beyaz karışık, alaca renkte olanlara “**şarko koyin, şarko koç**” (KK1, KK3) denir. Makedonca sözlükte “alaca koyun” anlamında “şarka ovtsa” geçmektedir (Saliov & Salova, 2016, s. 385).

Başı kara renkli olanlara “**karabaş koyin, karabaş koç**” (KK3) denir.

Koyunun yavrusuna “**kuzi**” (KK1, KK5), “**kuzu**” (KK6, KK7), “**kuzuça**” (KK6) denir. KB ve KTS’de “**kuzi**” (Eraslan vd., 1979, s. 296; Toparlı vd., 2014, s. 166), DS’de “**guzi**”, “**guzu**”, “**kuzi**”, “**kuzu**” [“**guzi, guzu; kuzi, kuzu**” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 26.05.2023)], Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “**kuzi**” (İbrahim, 1997, s. 279; Morina, 2022, s. 193), “**ku’zi, ku’ziçe**” (Ahmed, 2004, s. 377), “**guzu**” (Salimehmed, 2006: sayfa numarası belirtilmemiş), “**kuzu**” (Şimşek, 2017, s. 389; Yalçındağ, 2022, s. 593; Morina, 2022, s. 193) şekilleriyle kullanımı oldukça yaygındır.

Koyunun bir yaşındaki kuzusuna, yılanmışına “**tokli**” (KK1, KK7) denir. KB’de “**tokli**” şeklinde ve “**toklu, altı aylık kuzu**” (Eraslan vd., 1979, s. 458), KTS’de “**tokli**” ve “**toklu**” şekilleriyle ve “**bir yaşındaki erkek koyun, kuzu**” (Toparlı vd., 2014, s. 279), TS’de “**tohlu**”, “**toklu**” şekilleriyle ve “**bir yaşında erkek koyun**” [“**tohlu/toklu**” mad. TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 20.05.2023)] ve DS’de “**toglu**”, “**tohli**”, “**tohlu**”, “**toklu**” şekilleriyle ve daha çok “**altı aylıkla bir yaş arasındaki kuzu**” [“**toglu, tohli, tohlu, toklu**” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 20.05.2023)] anlamında çok yaygın bir kullanım alanı vardır.

Kısa, küçük boynuzları olan koyunlara “**rouş koyin**” (KK1), “**rauş koyin**”, “**rouj koyin**” (KK3), “**roguş koyin**” (KK8) denir. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “**porуша (roguşa)**” olarak geçmekte olup “**boynuzlu koyun**” [“**porуша**” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] anlamındadır.¹⁹

Uzun yapaylı (yünlü) koyunlara “**lasna koyin**” (KK1, KK3, KK8) denir. Kelime büyük olasılıkla Sırpçadan alıntılanmadı. Çünkü Sırpçada “**yünlü**” anlamına gelen “**вунасти (vunasti)**” [“**вунасти**” mad. google.translate.com (Erişim: 18.05.2023)] kelimesi var.²⁰

¹⁹ roguşa: Bulgarçada “**рогатъ**” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 45); Sırpçada “**rogat**” (Dındic, S., Teodosijeвиc, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 160); Boşnakçada “**rogat**” (Bayhan, 2018, s. 1180) şeklindedir.

²⁰ vunasti: Bulgarçada “**вълненъ**” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 320); Sırpçada “**vunen**” (Dındic, S., Teodosijeвиc, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 1076); Boşnakçada “**vunen**” (Bayhan, 2018, s. 1512) şeklindedir.

Yapayı orta uzunlukta olana “**ruda koyin**” (KK1, KK8). Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “руд (rud)” şeklinde ve “kıvırcık yünlü” [“руд” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] anlamındadır.²¹

Yapayı kısa, kıvırcık ve sık olana “**merina koyin**” (KK1, KK3, KK8) denir. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “мерино (merino)” şeklinde ve “yumuşak merinos yünü” [“мерино” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] anlamındadır.²²

Büyük kulaklı koyunlara “**klapuş koyin**” (KK1) denir. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “клапуш (klapuş)” şeklinde ve “aşağı doğru bükülmüş kulak, kepçe kulak” [“клапуш” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] anlamlarındadır.²³

Sütü fazla olan koyunlara “**sütli koyin**” (KK1) denir.

Doğum yapacak olan koyunlara “**gebe koyin**” (KK3) denir.

Hiç doğurmayan, kuzulamayan koyuna “**ştira koyin**” (KK3, KK7, KK8) denir. Arnavutçadan alıntılanan kelime sözlükte “shterpë (şterp)” şeklinde ve “doğum yapmayan, doğuramayan, kısır” [“shterpë” mad. fjalorthi.com (Erişim: 17.05.2023)] anlamlarındadır.

Doğum yapan koyuna “**sağmal koyin**” (KK3, KK7) denir. KTS’de “sağmal” ve “sağmalı” (Toparlı vd., 2014, s. 223) biçimleriyle geçen kelime, DS’de “sağmılık hayvan” [“sağmal” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 26.05.2023)] anlamıyla çok dar bir sahada (Kars ili ağızlarında) kullanıldığı tespit edilmiştir. Anadolu ağızları üzerine taranan çalışmalarda kelimenin “sāmal” (Öztürk, 2001, s. 464), “savmalı” (Mutlu, 2008, s. 698) şekillerinin yanı sıra; Çorum yöresi ağızlarında mecaz anlamda “Kendisinden çıkar sağlanan kişi” (Gösterir, 2020, s. 366) kullanıldığı görülmüştür.

Gebe olup sağılmayan koyuna “**kısır koyin**” (KK3, KK7) dendiği gibi süt vermeyen, yavru lamayan koyuna da “**kısır koyin**” (KK5) denir. DL ve KTS’de “kısır” (Eraslan vd., 1979, s. 428; Toparlı vd., 2014, s. 145) olarak geçen kelime, DS’de “gısır” (daha çok), “kısır” [“gısır, kısır” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 26.05.2023)] şekilleriyle tespit edilmiştir.

Hayvanın memesine “**azne**” (KK3, KK5) denir. TDK’nin sözlüğünde “hazne” kelimesinin ikinci anlamı “Bir şeyin toplandığı, biriktirildiği yer,

²¹ rud: Bulgarçada “руд” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 178); Sırpçada “kovrdzav” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 599); Boşnakçada “kovrdzav” (Bayhan, 2018, s. 558) şeklindedir.

²² merino: Sırpçada “merino” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 687); Boşnakçada “merino” (Bayhan, 2018, s. 661) şeklindedir.

²³ klapuş: Sırpçada “klempav” (Dındic, S., Teodosijevic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 583); Boşnakçada “klempav” (Bayhan, 2018, s. 517) şeklindedir.

depo.” şeklinde olup anlam olarak “azne” kelimesiyle de örtüşmektedir. Kelime, *Atatürk ve Kocacık Türkleri* adlı çalışmada “Bakırdan yapılma büyük su kabı.” (Kartal, 2002, s. 412) anlamıyla tespit edilmiştir.

İkiz yavruya “**brizna**” (KK5) denir. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “близна” olarak ve “ikiz” [“близна” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] anlamındadır. Kelimenin “biriznak” şekli de Kartal’ın (2002, s. 413) yapmış olduğu çalışmada tespit edilmiştir.²⁴

Koyunların konduğu ahıra “**ştala**” (KK3, KK8), ineklerin ve beygirlerin konduğu ahıra ise “**kiler**” (KK3) denir. “**Aır**” kelimesi ise daha çok gençler tarafından kullanılmaktadır (KK3). “штала (ştala)” kelimesi Makedoncadan alıntılanma olup “ahır” [“штала” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 18.05.2023)] anlamındadır.²⁵ “Ahır” kelimesi DS’de “ahar”, “ahır”, “ahur” [“ahar, ahır, ahur” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 27.05.2023)], Balkan Türk ağızlarında ise “**âar**” (İbrahim, 1997, s. 252), “ahar” (Ali, 2004, s. 387) “aır” (Şimşek, 2017, s. 293), “avır” (Jable, 2010, s. 256) şekilleriyle yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmüştür.

Kışlada koyunların barınması için yapılmış üstü kapalı yere “**trlo**”, “**kuri alti**” veya “**örtü**” (KK3) denir. “трло (trlo)” kelimesi Makedoncadan alıntılanmış olup sözlükte “Koyun veya keçilerin yazın veya kışın konulduğu etrafı çitle çevrili bir ağıl türü” [“трло” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 18.05.2023)] anlamındadır.²⁶ “Örtü” kelimesi DS’de çok dar bir alanda (Rize’de) ve buradaki anlamına yakın bir anlamda [“örtü” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 27.05.2023)] kullanıldığı görülmüştür.

Yaylada koyunların konduğu etrafı çitle çevrilmiş yere “**çevirme**” ya da “**kotar**” (KK3) denir. “Çevirme” kelimesi buradaki anlamına benzer bir şekilde DS’de tespit edilmiştir [“çevirme” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 26.05.2023)]. “котар (kotar)” kelimesi ise Makedoncadan alıntılanmış olup “Mallar için çitle çevrili yer; alan.” [“котар” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 18.05.2023)] anlamındadır.²⁷

²⁴ brizna: Bulgarcada “близнак” (Sabri & Hazimov, 1930, s. 134); Sırpçada “blizanac, blizanci” (Dindic, S., Teodosije vic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 497); Boşnakçada “blizanac” (Bayhan, 2018, s. 99) şeklindedir.

²⁵ štala: Sırpçada “štala” (Dindic, S., Teodosije vic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 22); Boşnakçada “štala” (Bayhan, 2018, s. 1338) şeklindedir.

²⁶ trlo: Sırpçada “trlo” (<https://onlinerecnik.com/leksikon-srpski/trlo>, erişim tarihi: 26.09.2023)

²⁷ kotar: Bulgarcada “кошара, мандра” (Sabri & Hazimov, 1930: 14); Sırpçada “trlo” (Dindic, S., Teodosije vic, M. & Tanaskovic, D., 1997, s. 15); Boşnakçada “kotar” (Bayhan, 2018, s. 556) şeklindedir.

Yaylada peynirin yapıldığı yere “**mandıra**” (KK3, KK8) denir. DS’de tespit edilemeyen kelime Anadolu ağızları üzerine taranan çalışmalarda “süt ve süt ürünlerinin elde edildiği yer” anlamıyla “mandıra” (Özden, 2009, s. 660; Uysal, 2009, s. 418; Görgeç, 2020, s. 340; Ölçücü, 2020, s. 325), “mandara” (Mutlu, 2008, s. 364); mandıra (Akkuş, 2022, s. 159) şekilleriyle; “Koyun, keçi vb. süt veren hayvanların barındırıldığı, süt ve süt ürünlerinin elde edildiği yer” anlamıyla “mandıra” (Akca, 2009, s. 544; Aydoğdu, 2011, s. 347; Doğan, 2012, s. 497; Kürüm, 2021, s. 635) şeklinde birçok yerde kullanımı tespit edilmiştir.

Mandıranın yanına yapılan çobanların yatmak için kullandığı derme çatma yapıya “**koliba**” (KK3, KK5) denir. “колиба (koliba)” [“колиба” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 18.05.2023)] kelimesi Makedoncadan alıntılanmıştır.

Eskiden kırlarda, bayırlarda hayvanları otlatan çobanlara “**kırdarci**” (KK3) denirdi.

Koyun sahiplerinin sahip oldukları koyun topluluğuna “**bölük**” (KK3) denir.

Hayvan sahibi olan kişilere “**kâhya**” (KK3, KK5), “**koyuncu**” (KK3) denir. DS’de bu anlamıyla tespit edilemeyen “kâhya” kelimesi, Anadolu ağızları üzerine taranan çalışmalarda “yardımcı” anlamında ve “kâya” (Sert, 2015, s. 381) şeklinde; “dügünlerde her işe koşturan kişi” anlamında “kâya” (Aydoğdu, 2011, s. 283) şekliyle tespit edilmiştir.

Yaylada sağmal koyunları sağanlara “**sağmalci**” (KK3) denir

Kısır koyunları otlatana “**kısırcı**” (KK3) denir. *Atatürk ve Kocacık Türkleri* adlı çalışmada “Kısır koyunları otlatan çoban.” anlamıyla “kısırcı” (Kartal, 2002, s. 417) kelimesi tespit edilmiştir.

Hayvanları otlatmaya “**otar-**” (KK3) denir. Kelimenin DLT’de “otgar-” (Kabalcı, 2005, s. 364) şeklinde kullanılan kelimenin TS ve DS’de de yaygın bir kullanım alanının olduğu görülmektedir [“otarmak” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 26.05.2023)].

Maya ile katılaştırılarak süttten yapılan ürüne “**pengir**” (KK3) denir. TS’de “penir” [“penir” mad. TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 06.06.2023)], DS’de “penir, pênir, pinir, peynir” [“penir, pinir, peynir” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 06.06.2023)] şekilleri bulunan kelime, Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “péngir” (İbrahim, 1997, s. 287), “péngir” (Ahmed, 2004, s. 385), “peynir, pinir” (Jable, 2010, s. 328, 381), “peynir, peynîr, pînir, peynîr” (Şimşek, 2017, s. 412), “pengir” (Yalçındağ, 2022, s. 793), “peynir” (Morina, 2022, s. 111) şekilleriyle tespit edilmiştir.

Peynir yapma işine “**pengir işle-**” (KK3) denir. “İşle-” fiilinin “yapmak, imal etmek, çalışmak” anlamlarıyla hem TS’de hem de DS’de yaygın bir şekilde kullanıldığı görülür [“işlemek” mad., DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 26.05.2023)].

Yaylada peynir yapma işiyle uğraşan kişiye “**baç**” (KK3, KK8) denir. Eskiden köylerin kalabalık olduğu, koyunculüğün birçok kişi tarafından yapıldığı zamanlarda yaylada peynir yapma işiyle uğraşan belli başlı kişiler vardı. Bu kişiler hem peynir yapımıyla ilgilenir hem de mandıranın diğer işlerini düzene koyardı. Bu işle ilgilenen kişiler, yapmış oldukları işten dolayı da koyun sahiplerinden, sağılan koyunları adedince para yerine peynir alırdı (KK3, KK8). Bu uygulama, Osmanlılar zamanında, özellikle alınıp satılan mallar üzerinden devletin almış olduğu “baç” vergisine benzemektedir. Kelime, ilgili anlamı bu şekilde kazanmış olabilir.²⁸

Koyunların sağılma işini yönlendiren, sağılacak koyunu salan kişiye “**kotarci**” (KK3) denir.

Koyunların sağılmak için çıkıp geldiği yere “**strağa**” (KK3, KK8) denir. “*страга* (straga)” kelimesi Makedoncadan alıntılanmış olup “Sağımdan önce koyun ve keçilerin geçtiği ağılda veya çit çıkışında bulunan dar yer” [“*страга*” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 18.05.2023)] anlamındadır.²⁹

Koyunlarının sütünün kesildiği zamana (genellikle ağustos sonu) “**mandıra bozumu**” (KK3) denir.

Koyunların başına takılan zile “**çan**” (KK3) denir. Anadolu ağızları üzerine taranan çalışmaların birinde “develerin boynuna takılan büyük zil” anlamında ve “çañ” şeklinde kullanımına rastlanılmıştır (Mutlu, 2008, s. 597).

Bu çanların en büyüğüne, en çok ses çıkaranına “**lündürlek**” (KK3) denir. Ses yansıması ile oluşmuş bir kelimenin DS’de “hayvanlara takılan büyük çan” anlamıyla ve “langırdak”, “longurdak”, “longurdak” ve “löngürdek” [“langırdak, longurdak, longurdak, löngürdek” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 22.05.2023)] şekilleri mevcuttur.

²⁸ baç: Ağızlara yönelik taranan kaynaklarda tespit edilemediği gibi, burada kullanılan anlamıyla hiçbir sözlükte bulunamamıştır. *Bulgarca Türkçe Sesteş Sözcükler* adlı çalışmada, Macarcadan Bulgarcaya geçen ve “kaşar ve peynir gibi süt ürünleri üreten çoban” anlamında bir “baç” kelimesinin olduğundan bahsedilir (Hacı, 2013, s. 36). Arnavutça sözlükte “baxho (baco)” şeklinde geçen kelime “Sütün toplanıp işlendiği, genellikle ahırların yakınında bulunan küçük atölye” [“baxho” mad. fjale.al (Erişim: 08.06.2023)] anlamındadır. Makedonca sözlükte geçen “баа (baç)” kelimesi ise de “Baçilodaki (Çobanın yaz boyunca sığırlarını beslediği ve süt ürünlerini hazırladığı ahşap kulübe veya yerleşim yeri) en yaşlı çoban” [“баа” mad. drmj.eu (Erişim: 08.06.2023)] anlamındadır.

²⁹ strağa: Slav dillerinden Boşnakça, Bulgarca ve Sırpçada böyle bir kelime var fakat anlamı farklıdır.

Daha çok keçilere ve ineklere takılanlara “**zil**” (KK3) denir.

Sürüyü yönetip başında “lündürlek”i taşıyan koça “**kösem**” (KK3, KK8) ya da “**ugiç**” (KK3) denir. “Kösem” kelimesi hem TS’de “sürünün önünde giden koç, kösemen” hem de DS’de “Çobana alışkın ve sürünün önünde giden dört yaşında keçi ya da koyun.” [“kösem” mad. sozluk.gov.tr (Erişim: 19.05.2023)] anlamlarıyla tespit edilmiştir. *Atatürk ve Kocacık Türkleri* adlı çalışmada da “kösem” kelimesi “sürüyü çeken, sürü başı olan canlı koç” (Kartal, 2002, s. 418) anlamındadır. “Ugiç” kelimesi ise Arnavutçadan alıntılanmış olup sözlükte “ogiç” şeklinde ve “koyun sürüsüne yol gösteren büyük koç” [“ogiç” mad. fijale.al (Erişim: 22.05.2023)] anlamındadır.

Çobanın aylığından başka yemesi içmesi için yapılan harcamaya “**kara masraf**” (KK3) denir.

Kurbağa: “**Kurbağ**” (KK1, KK6), “**kurba**” (KK4, KK7) denilmektedir. DLT’de “qür baqa” (Kabalcı, 2005, s. 450), KTS’de “kurbağa”, “kurbuğa” (Toparlı vd., 2014, s. 163). Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda ise “kurbağa”, “kurbağaçe” (Ahmed, 2004, s. 376), “k’urbaga” (İbrahim, 2018, s. 155) şekilleriyle tespit edilmiştir.

Kurt: Kurt (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7).

“**Boz kurt**”, “**sari kurt**”, “**kara kurt**” gibi renklerine göre isimlendirmeleri vardır (KK1).

Leylek: Leylek (KK1, KK4, KK6, KK7, KK8).

Manda: Manda (KK1, KK3, KK4, KK5, KK7).

Öküz: Öküz (KK1, KK4, KK5, KK7).

İğdiş edilmiş boğalara, yöresel tabirle “**vuruk**” olmuşlara “**öküz**” (KK1) denir. “Vuruk” kelimesi DS’de [“buruh” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 10.05.2023)] ve Gümüşhane yöresi üzerine yapılan bir çalışmada “buruh” (San, 1990, s. 443) şeklinde tespit edilmiştir.

Erkek buzağıya genel olarak “**toska**” (KK1, KK6, KK7, KK8) denir fakat “**tosun**” (KK6) kelimesi de kullanılmaktadır. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “tósum” (İbrahim, 1997, s. 297), “tosun” (Morina, 2022, s. 210) kullanımlarına rastlanılmıştır.

Ördek: Genel olarak “**ördek**” (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8) denildiği gibi “**patka**” (KK1) da denilmektedir. “патка (Patka)”

Makedoncadan alıntılanmadır [“патка” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 18.05.2023)].³⁰

Salyangoz: “Pılçay” (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8, KK9) denilmektedir. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “полжав (poljav)” [“полжав” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] olarak geçmektedir.³¹

Sansar: “Kuna” (KK4, KK5) denilmektedir. Makedoncadan alıntılanan kelime sözlükte “куна (kuna)” [“куна” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 17.05.2023)] şeklindedir.³² İbrahimsoylu’nun çalışmasında kelimenin “konata” şekli tespit edilmiştir (2018, s. 199).

Sıçan: “Fare” yerine “sıçan” kelimesi kullanılmakta, fakat büyük olanlarına “staor” (KK1, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8) denilmektedir. DLT’de “sıçgān” (Eraslan vd., 1979, s. 486), KTS’de “sıçan” ve “sıçgan” (Toparlı vd., 2014: 233) kelime, DS’de de “fare” anlamında dar bir alanda (Elâzığ yöresinde) kullanıldığı görülmektedir [“sıçan” mad. DS (TTAS), sozluk.com.tr (Erişim: 02.06.2023)]. Makedoncadan alıntılanan “craop (staor)” kelimesi “büyük fare türü” [“craop” mad. makedonski.gov.tr (Erişim: 19.05.2023)] anlamındadır.³³

Sincap: “Sincap” (KK1, KK3, KK4, KK5) kullanılmakla birlikte “pığ” (KK4, KK5, KK6, KK7, KK8) kelimesi de kullanılmaktadır.³⁴

Sivrisinek: Sivrisinek (KK1, KK7).

Tahtakurusu: “Kurt”, “odun kurdi” (KK1), “ağaç kurdi” (KK6) denmektedir.

Tavşan: Tavşan (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7). DLT’de “tawışgān” (Kabalcı, 2005, s. 543), KTS’de “tavşan” (Toparlı vd., 2014, s. 266) şekillerinde geçen kelime, DS’de “davşan” ve “davuşan” [“davşan, davuşan”

³⁰ patka: Bulgarcada “patka”(Sabri & Hazimov, 1930, s. 238); Sırpçada “patka” (Dındic, S., Teodosijevic, M.& Tanaskovic, D., 1997, s. 764); Boşnakçada “patka” (Bayhan, 2018, s. 908) şeklindedir.

³¹ poljav: Slav dillerinden Boşnakça, Bulgarca ve Sırpçada farklı şekillerdedir.

³² kuna: Sırpçada “kuna” (Dındic, S., Teodosijevic, M.& Tanaskovic, D., 1997, s. 834); Boşnakçada “kuna” (Bayhan, 2018, s. 585) şeklindedir.

³³ staor: Slav dillerinden Boşnakça, Bulgarca ve Sırpçada farklı şekillerdedir.

³⁴ pığ: Ağızlar üzerine taranan kaynaklarda ve bakılan sözlüklerde tespit edilememiştir. Şifahen danışılan kişilerden biri kelimenin şu şekilde oluşmuş olabileceğini tahmin etmektedir: Makedonya’da lakap takmanın en fazla olduğu yer Manastır ve civarıdır. Lakaplar, genellikle insanların isimleri kısaltılarak yapılmaktadır: Erdoğan/Dogin (Novak köyü), Haşim/Şimi (Debre), Muhammed/Muçe (Paradnik köyü). Haşim isminde olduğu gibi kelimenin bir kısmı alınıp sonuna da bir belirtme hâli getirilerek oluşturulan lakaplar var. Sincap için kullanılan “pı(ğ)” kelimesi de bu şekilde (sincap + ı = pı(ğ)) oluşmuş olabilir (Fehmi Skender, görüşme tarihi: 06.06.2023).

mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 26.05.2023)] şekilleriyle geniş bir kullanım alanı vardır. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda ise kelimenin “tápşan ~ tápşin” (İbrahim, 1997, s. 296), “táuşan” (Ahmed, 2004, s. 384), “tafşan” (İbrahim, 2007, s. 524), “tavuşan” (Yalçındağ, 2022, s. 805), “tapşan” (Morina, 2022, s. 256) şekilleri tespit edilmiştir.

Tavuk: “**Tauk**” (KK1, KK3, KK7, KK8) ya da “tavuk” (KK4, KK5, KK6) denmektedir. DLT’de “tişi taqāgu” (Kabalcı, 2005, s. 533), KTS’de “dağuk, tafuk, tağuk, tağuk, tavoğ, tavuk, toğuk” (Toparlı vd., 2014, s. 266), DS’de “tauh”, “tavıh”, “tavuh”, “tawh”, “tavık”, tavuk” ve “tayuh” [“tauh, tavıh, tavuh, tawh, tavık, tavuk, tayuh” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr] şekilleriyle tespit edilen kelime, Anadolu ağızları üzerine taranan çalışmalarda “tauK” (Ölçücü, 2020: 359), “tauK” (Çevik, 2022, s. 419) şekilleri tespit edilmiştir. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda kelimenin “táuK” (İbrahim, 1997, s. 296), “táuK, táuK” (Ahmed, 2004, s. 395), “t’o_uk” (İbrahim, 2018, s. 163), “tauk” (Yalçındağ, 2022, s. 804), “tauk, tavuk” (Morina, 2022, s. 137, 221) şekilleri tespit edilmiştir.

Tavuğun yavrusuna genel olarak “**piliç**” (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7) denir. Ancak “**civciv**” (KK1) de kullanılmaktadır. Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “civciv” yerine “cuğu” (Salimehmed, 2006: sayfa numarası belirtilmemiş) kelimesinin kullanıldığı görülmüştür.

Tavuğun yumurtlama çağına yaklaşmış olanına “**pilka, pülka**” (KK7, KK8) denir. Sırpçadan alıntılanan “пилка (pilka)” kelimesi “genç tavuk” [“пилка” mad. sr.wiktionary.org (Erişim: 19.05.2023)] anlamındadır.³⁵

Kuluçka tavuğa “**klaçka**” (KK7, KK8) denir. Balkan Türk ağızları üzerine taranan bir çalışmada, Sırpça-Hırvatça kökenli olduğu belirtilen “kovaçka” (Morina, 2022, s. 246) kelimesi tespit edilmiştir. Makedonca sözlükte ise “kvaçka (квачка)” (Saliov & Salova, 2016, s. 135) şeklinde geçer.

Tilki: Tilki (KK4, KK6, KK7).

Yılan: Yılan (KK1, KK4, KK5, KK6, KK7). DLT’de “yılān” (Kabalcı, 2005, s. 691), KB’de “yılan” (Eraslan vd., 1979, s. 539), TS’de “ılan” [“ılan” mad. TS, sozluk.gov.tr (Erişim: 27.05.2023)], DS’de “ılan”, “ılan”, “ilān” “yılān”, “yılan” [“ılan, ilān, yılan” mad. DS (TTAS), sozluk.gov.tr (Erişim: 27.05.2023)], Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “yıl’a’n” (İbrahim, 1997, s. 303), “yılan” (Salimehmed, 2006: sayfa numarası belirtilmemiş) “yılan” (İbrahimsoylu, 2018, s. 96), “ilān” (Morina, 2022, s. 243) şekilleriyle çok geniş bir kullanım sahası vardır.

³⁵ pilka: Slav dillerinden Boşnakça, Bulgarca ve Sırpçada farklı şekillerdedir.

Taşlık yerlerde, kırlarda bayırlarda bulunan ve zehirli olan yılanı “**kırasta yılanı**” (KK1) denir.

Sularda yaşayan, insanlara zararı olmayan yılanı “**su yılanı**” (KK1) denir.

Sonuç ve Öneriler

IV. yüzyıldan itibaren Hun Türkleriyle başlayan ve daha sonraları Avar, Bulgar, Oğuz, Kuman, Peçenek, Selçuklular ile aralıksız devam eden Balkanlardaki Türk kimlik ve kültür varlığı, Osmanlılar ile XV. yüzyıl sonlarında bir Balkan İmparatorluğu hâline gelir ve bu durum Balkan Savaşlarına kadar devam eder.

Bu çalışma Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kuzey Makedonya’nın güneybatısında bulunan Merkez Jupa’ya bağlı Kocacık, Novak ve Elessa köylerinde yaşayan ve atalarının Konya-Karaman tarafından geldiğini söyleyen Yörük Türkleriyle yapılmıştır. Türkiye (özellikle İstanbul, İzmit, İzmir, Manisa, Sakarya) ve Avrupa (özellikle Almanya, İtalya, Slovenya)’ya yapılan göçlerden dolayı nüfusu azalmış olan bu köylerde, hâlihazırda hayvancılıkla ya da başka işlerle geçimini sağlayan on kaynak kişiyle görüşülmüştür. Bu görüşmelerden elde edilen ses kayıtlarının deşifre edilmesinden sonra yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde aşağıdaki sonuç ve önerilere ulaşılmıştır.

1. Hayvanlar renklerine, biçimlerine, yaptıkları işlere, o anki durumlarına ve cinslerine göre adlandırılırken hem Türkçe hem de yabancı kelimelerin sıfat olarak kullanıldığı görülmüştür: *kara beyir, alço beyir, kesdene dorisi, sivo beyir, erkek beyir, dişi beyir, ufak ayi, yemiş ayisi, cin orozu, şarko mačka, yeşil guştel, koyin köpeği, çoban köpeği, boynuzli koç, şuta koç, kaleş koyin, gebe koyin, sağmal koyin, kısır koyin* gibi.

2. İç içe yaşayan etnik grupların birçok bakımdan birbirlerini etkilemesi kadar doğal bir şey yoktur. Buna en müsait alanlardan birisi de hiç şüphesiz dildir. Yapılan çalışmada hayvan ve hayvancılıkla ilgili olarak, tekrarlar hariç olmak üzere, kullanılan tüm kelimelerin köken itibarıyla % 70 Türkçe, % 29 Makedonca ve % 2’si Arnavutça; sadece hayvan adları ve hayvan kavram alanı bakımından % 63’ü Türkçe, % 32’si Makedonca ve % 5’i Arnavutça; hayvanları nitelemek için kullanılan sıfatların % 55’i Türkçe ve % 45’i Makedonca olarak tespit edilmiştir.

3. Bazı Türkçe veya alıntı kelimelerin alternanslı (*at-beyir, baykuş-utka, kaplumbağa-kaplış, katır-maskı, kedi-mačka, kelebek-pepel-peperitsa, kene-krleş, çevirme-kotar, kâhya-koyuncu, kösem-ugiç, tosun-toska, ördek-patka*) kullanıldığı görülmüştür.

4. Daha çok yaşlıların ateşböceği yerine kullandıkları *sütmana* ve *çüçmanaga* kelimelerinin ne anlama geldiğine, nasıl türediğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu kelimeler yerine, daha çok genç nesil tarafından kullanılan, *yan-* ve *sön-* fiillerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş *yansön* kelimesi kullanılmaktadır.

5. Hayvan besleyiciliğinde ilk sırayı koyun besleyiciliği aldığı için hayvan adları ve hayvancılıkla ilgili en geniş kavram alanı koyunla ilgilidir. Keçi besleyiciliği kolay olmasına rağmen ağaçlara zarar verdiği gerekçesiyle Tito (Eski Yugoslavya Devlet Başkanı) zamanında yasaklanmıştır. Bu yüzden keçi sayısı çok azdır. Koyundan sonra kavram alanı en geniş olan kelimeler *at* ve *köpektir*. Çünkü bunlar da koyun besiciliğinde önemli görevleri olan hayvanlardır.

6. DLT, KB, KTS, TS’de “*beyir, beygir, gem, semer, taila-*”; DS’de “*semer, atmaca, oroz, çan (büyük zil), kurbağ/kurba*; Anadolu ağızları üzerine taranan diğer çalışmalarda “*oroz, kurbağ/kurba*; Balkan Türk ağızları üzerine taranan çalışmalarda “*doru, kaltak, kolan, gem, üzengi, ayi, indi, tokli, sağmal, kısır, kısır koyin, örtü, çevirme, mandıra, kâhya, koyuncu, otar-, çan, lündürlek, vuruk, trlo*” ve bakılan hiçbir kaynakta “*pığ, kaçor, danka, toska, seri/seriğ sütü, seriğli süt, seri/seriğ pitesi, kutmaç, azne, gül, Arap, utka, sütmana, çüçmanaga, yansön, saç, kısirci, sağmalci, karabaş, kara masraf, kuri alti, kırdarci, kösem, ugiç, klaçka, kırasta*” kelimelerine veya varyantlarına rastlanılmamıştır.

7. Balkan Türk ağızlarının genel bir özelliği olarak kelimelerde ve eklerde görülen damak ve dudak uyumsuzluğu, çalışma yapılan saha için de geçerlidir: *ayi, ayisi, boynuzli, bozumi, buzağı, dori, dorisi, kırdarci, kısirci, koyin, kurdi, kuri alti, kuzi, sağmalci, sari, sütli, tokli, yilani* gibi. Bununla birlikte bazı kelimelerin uyuma (*kuzu, koyun, koyuncu*) girmiş hâllerinin kullanıldığı da görülmüştür. Bu durum, televizyonlarda Türk kanallarının izlenmesi, Türkiye’ye yapılan seyahatlerin artması, cep telefonlarında Türkçe içerikli sosyal platformların kullanılması, okuryazarlık oranının artması gibi nedenlere bağlanabilir.

8. Bütün Balkan Türk ağızlarında olduğu gibi Kuzey Makedonya’daki Türk ağızlarında da /h/ sesinin kullanımı kararsızlık arz eder. Bazı ağızlarda /h/ sesi hiç kullanılmazken (Gostivar, Manastır, Üsküp) bazılarında ise çok sınırlı bir kullanım (Vrapçište, Kalkandelen, Kumanova, Radoviş, Resne, Ohri, Ustruga, Valandova) söz konusudur (Ahmed, 2012, s. 21-22). Çalışma yapılan sahada da /h/ sesinin tamamen düşürüldüğü görülmüştür: *air, azne, indi, oroz, cin orozu*.

9. Bazı kelimelerde ğ, h, v, y ünsüzlerinin süreklileşerek kaybolması sonucu ortaya ikiz ünlülerin çıktığı görülmüştür: *air, tai, taila-, tauk, zaar*.

10. Balkan ağızlarında (ister Türk ister Slav olsun), daha çok lakaplarda olmak üzere, bazı kelimelerin sonuna eklenen, yerine göre sevgi, samimiyet ve küçültme anlamları katan, yerine göre hiçbir anlam ayırt edici özelliği olmayan bir /o/ sesi vardır. İlgili çalışmada tespit edilen örnekler şunlardır: *alço*, *çilo*, *mirgo*, *şarko*.

11. Bölge ağızlarına Slav dillerinden geçen ve tek bir ses şeklinde telaffuz edilen bir /ts/ sesi vardır. Bu ses, Arnavutçadan alıntılanan *tsape* (erkek keçi, teke) kelimesinde görülmüştür.

12. Eski Türkçeden beri çeşitli değişikliklere (ğ, v, y) uğrayan ya da tamamen düşen /g/ sesinin, *ovlak* kelimesinde /v/'ye, *buzay* kelimesinde /y/'ye, *kurbag* kelimesinde sondaki /a/ sesinin düşmesiyle birlikte /ğ/'ye dönüştüğü görülmüştür.

13. Bazı kelimelerin telaffuzunda köyler arasında veya aynı köyde yaşayan insanlar arasında farklar görüldüğü gibi baba ile oğul arasında bile farklar görülmüştür: *çil beyir* (KK1, KK3-Kocacık), *çilo beyir* (KK7-Elessa), *kırıstrak* (KK1, KK3-Kocacık), *kısrak* (Novak), *sütmana* (KK1, KK2, KK3, KK4-Kocacık), *çüçmanaga* (KK7-Elessa), *kakulek* (KK4, KK5-Kocacık, KK6-Novak), *krakulek* (KK7, KK8-Elessa); *buzagi* (KK1-dede), *buzay* (KK4, KK5- oğul-torun), *krtenec* (KK1, KK4, KK5-dede-gelin-torun), *krteniç* (KK3-oğul) gibi.

14. Balkan Türk ağızları üzerine yapılacak çalışmalardan çok daha verimli sonuçlar elde edebilmek için çalışma yapılan bölgedeki diğer etnik grupların ağızlarını da araştırmak gerekmektedir. Türk ağızlarına geçen alıntı kelimelerin hangi şekliyle (kelimenin orijinal hâliyle mi yoksa duyulduğu şekliyle mi) geçtiği ancak bölgedeki diğer etnik grupların ağızlarını incelemekle mümkün olacaktır.

15. Saha çalışmasında, kaynak kişilerin, bazı kelimelerin eskisini kullanmak yerine yenisini kullandıkları görülmüştür. Değişen şartlarla birlikte 50 yaş grubu katılımcıların bile eskiden kullandıkları birçok kelimeyi hatırlamakta zorlandıkları veya unuttukları görülmüştür. Bu durumu katılımcıların bizzat kendileri ifade etmektedir (KK3, KK4). Hatta bu durum 70 yaş ve üzeri olanlarda bile mevcuttur. Onlar dahi bazı kelimeleri günümüzdeki şekliyle söylemektedirler (KK1, KK2). Bundan dolayı derleyicinin uyanık olması, unutulmaya yüz tutan kelimeleri açığa çıkarmak için kaynak kişilere tekrar sorular sorup onları konuşturması gerekmektedir.

16. Köylerden büyük oranda göçler olmuş (özellikle 1953 sonrası Türkiye'ye ve daha sonra da Avrupa ülkelerine özellikle İtalya) ve köylerin nüfusu oldukça azalmıştır. Bu insanların bir kısmı yazın (özellikle ağustos ayında) iki üç haftalığına köylerine gelmektedirler. Bundan dolayı yapılacak

merasimler de genellikle bu zaman aralığına göre belirlenir olmuştur. Eski olan evlerin hemen hemen hepsi yıkılmış yerlerine yeni evler yapılmıştır.

17. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan dijital Tarama Sözlüğü'nde ancak 1963 yılında 227 eserin taranmasıyla elde edilen sözcüğüne ulaşılabilmekteyiz. 1963'ten bu yana eski yazı metinler üzerine yapılan binlerce çalışmanın sisteme işlenmesi için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Aynı şey Derleme Sözlüğü için de geçerli olup sisteme aktarılan kelimelerin genel olarak 2000'li yıllara kadar yapılan çalışmalardan alındığı görülmüştür.

18. Türkiye Türkçesi ağızlarına dayanan Derleme Sözlüğü, Balkan Türk ağızları üzerine çalışanlar için pek faydalı olamamaktadır. Balkan Türk ağızlarına yönelik yapılan çalışmaların (tezler ve basılı kitaplar) birçoğuna (özellikle ferdi olarak) ulaşmak ise neredeyse imkânsızdır. Ulaşılsa bile, okuyup anlamak için, o ülkenin dilini bilmek gerekmektedir. Çünkü tezler, o ülkenin resmi diliyle yazılmaktadır. Bunlar yetkili organlarca temin edilip üzerlerinde gerekli çalışmalar yaptıktan sonra Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nün yanına bir de Balkan Türk Ağızları Sözlüğü eklenebilir. Hatta sisteme yüklenecek olan her kelime, ses dosyasıyla birlikte yüklenirse, sözlükler çok daha verimli bir hâle gelecektir.

19. Anadolu veya Balkan Türk ağızları üzerine yapılan ağız çalışmalarının hemen hemen tamamında deşifre edilen metinler üzerinde genel olarak fonetik, morfolojik veya az da olsa sentaktik incelemeler yapıldığı, söz varlığı bakımından ise bu çalışmaların çok yetersiz kaldığı görülmüştür. Kanaatimize göre bundaki en önemli etken, yapılan çalışmaların hep aynı tarzda (günlük yaşamın, merasimlerin, iş hayatının, anıların vs. anlatırılması) yapılması, tematik olarak yapılmamasıdır. Bu durumda örneğin, hayvancılıkla uğraşılan bir sahada yapılmış ağız çalışmasında, en basitinden, “oğlak” ya da “ovlak” kelimesinin tespit edilemediği görülmüştür. Dolayısıyla yapılacak/yaptırılacak çalışmaların Türkçenin söz varlığına gerçek manada katkı sunması isteniyorsa, çalışmalar tematik olarak (her konu kendi içerisinde en ince ayrıntısına kadar detaylandırılarak) yapılmalıdır/yaptırılmalıdır. Aksi hâlde yüzlerce sayfalık deşifre edilmiş metinlerin otuz, kırk sayfalık tek veya çift sütundan ibaret sözlükleri, söz varlığı bakımından çok yetersiz kalmaya devam edecektir. Aynı zamanda bu bölümlerin sadece sözlük olarak hazırlanıp dizin-sözlük şeklinde hazırlanmaması önemli bir eksikliktir. Çünkü araştırmacı, anlamı bilinmeyen bir kelimeyi değil de kendi tespit etmiş olduğu kelimenin bir varyantını ya da bir çekim ekini arıyor olabilir.

20. Balkanlar, birçok etnik kimliğin bir arada yaşadığı bir coğrafya olduğu için burada yapılacak çalışmalarda çok daha dikkatli olunması gerektiği kanısına varılmıştır.

Teşekkür

Saha çalışması yaptığım süre boyunca bana evlerini açan, yediren içiren, güler yüzlerini hiç eksik etmeyen, benimle birlikte saha çalışmasına katılıp kaynak kişilere ulaşmamda yardımcı olan Sezair amcaya, Skender abiye ve ailelerine çok teşekkür ediyorum.

Kısaltmalar

DLT	Divânu Lugati't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
KB	Kutadgu Bilig
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
TS	Tarama Sözlüğü

Kaynak Kişiler

Sezair DURAK (KK1)

Görüşme yeri ve tarihi: Kocacık, 24.11.2022

08.06.1950 yılında Kocacık'taki Taş Mahalle'de doğar. Lakabı Sezo. Baba tarafından "Mâlikler", ana tarafından ise "Beşkolar" sülalesine mensuptur. Ataları, Kocacık'a Konya'dan gelmiş Yörük Türklerindendir. On kardeşirler. İlkokul (dört yıl) mezunudur. On sekiz yaşında ve düğün yaparak evlenmiştir. On dokuz yaşında askere gider ve on sekiz ay askerlik yapar. Yugoslavya'nın birçok yerinde inşaat ustası olarak çalışmıştır. Televizyonu akşamları seyreder. Cep telefonunu konuşma dışında (Facebook, Instagram, WhatsApp, YouTube gibi) pek kullanmaz. Emeklidir.

Zumriye DURAK (KK2)

Görüşme yeri ve tarihi: Kocacık, 25.11.2022

1950 yılında Prahenik'te doğar. İlkokul (dört yıl) mezunudur. Yedi kardeşirler. On sekiz yaşında evlenir (on dört yaşında nişanlanmıştır). Beşi kız, ikisi oğlan yedi çocuğu olur ancak çocuklarından biri ölür. Ev hanımıdır, emekliliği yoktur. Çok fazla televizyon izlemez. Cep telefonunu sadece konuşmak için kullanır.

Skender DURAK (KK3)**Görüşme yeri ve tarihi:** Kocacık, 24.11.2022

11.04.1972 tarihinde Kocacık'ta doğar. Lakabı Skeno'dur. İlköğretim (sekiz yıllık) mezunudur. On dört ay askerlik yapmıştır. Yirmi bir yaşında kaçırma usulü evlenmiştir. İki oğlu bir kızı vardır. Hayvancılıkla uğraşır. Televizyonu az izler. Telefonu konuşma dışında WhatsApp ve YouTube için kullanır.

Gülcan DURAK (KK4)**Görüşme yeri ve tarihi:** Kocacık, 24.11.2022

16.11.1977'de Novak'ta doğar. Şemşirler/Lazkolar sülalesine mensuptur. Altı kardeşirler. İlköğretim (sekiz yıllık) mezunudur. On yedi yaşında ve kaçarak evlenmiştir. Ev hanımıdır. Televizyonu daha çok kışın izler. Telefonu konuşma dışında WhatsApp ve YouTube için kullanır.

Tarkan DURAK (KK5)**Görüşme yeri ve tarihi:** Kocacık, 26.11.2022

09.04.2002 tarihinde doğar. Lakabı Tarçe/Taki'dir. Üniversite öğrencisidir. Televizyonu pek izlemez. Cep telefonunu konuşma dışında da (Facebook, Instagram, WhatsApp, YouTube gibi) çok fazla kullanır.

Seydi DURSUN (KK6)**Görüşme yeri ve tarihi:** Novak, 26.11.2022

04.01.1955 tarihinde Novak'ta doğar. İki tane lakabı vardır: Dule ve Dursun Pehlivan. Gorleşler sülalesine mensuptur. İlköğretim (sekiz yıllık) mezunudur. Yirmi-yirmi bir yaşlarında askere gitmiştir. Yirmi dört yaşında kız kaçırma usulü evlenmiştir. Beş çocuğu vardır. Emeklidir. Hayvancılıkla uğraşır. Cep telefonunu sadece konuşmak için kullanır.

İbrahim ARİF (KK7)**Görüşme yeri ve tarihi:** Elessa, 27.11.2022

17.06.1977 tarihinde Elessa'da doğar. Lakabı İbo'dur. Arifler sülalesine mensuptur. Sekiz kardeşirler. İlköğretim (sekiz yıllık) mezunudur. Askerliğini Üsküp'te ve dokuz ay yapmıştır. 2000 yılında düğün yaparak evlenmiştir. Dört çocuğu vardır. Koyunculukla uğraşır. Televizyonu pek izlemez. Cep telefonunu sadece konuşmak için kullanır. Ataları Elessa'ya Konya'dan gelmiştir.

Kadir ARİF (KK8)

Görüşme yeri ve tarihi: Elessa, 27.11.2022

14.01.1985 tarihinde Elessa’da doğar. Lakabı Oca’dır. Arifler sülalesindendir. Yüksek Lisans mezunudur. İmamlık ve öğretmenlik yapmaktadır. Askere gitmemiştir. Yirmi iki yaşında kız kaçırma usulü evlenmiştir. Üç çocuğu vardır. Atalarının bulundukları yere Konya-Karaman civarından geldiğini bilmektedir. Televizyonu normal düzeyde seyreder. Cep telefonunu konuşma dışında (WhatsApp, Facebook) da kullanır.

Naim ÜSEYİN (KK9)

Görüşme yeri ve tarihi: Elessa, 27.11.2022

02.08.1986 tarihinde doğar. Haydaroğulları sülalesindendir. Dört kardeşirler. Yüksek Lisans mezunudur. Muhtarlık ve öğretmenlik yapmaktadır. Askere gitmemiştir. Yirmi dört yaşında düğün yaparak evlenmiştir. Televizyonu çok seyreder. Cep telefonunu konuşma dışında (Facebook, Instagram, WhatsApp, YouTube gibi) çok kullanır. Ataları Elessa’ya Konya’dan gelmiştir.

Abdul Recep (KK10)

Görüşme yeri ve tarihi: Novak, 26.11.2022

10.02.1976 tarihinde Novak’ta doğar. Cintolar sülalesindendir. Yüksek lisans mezunudur. Yedi kardeşirler. 1995’te dokuz ay askerlik yapmıştır. Yirmi dört yaşında düğün yaparak evlenmiştir. Üç çocuğu vardır. Öğretmenlik yapmaktadır. Televizyonu seyretme durumu orta düzeydedir. Cep telefonunu konuşma dışında (Facebook, Instagram, WhatsApp, YouTube gibi) bağımlılık düzeyinde kullanmaktadır. Herkes atalarının Konya-Karaman civarından geldiğini söylemesine karşın o, yaptığı araştırmalara göre, atalarının Aydın veya Karadeniz tarafından geldiğini söyler.

Kaynaklar

- Acar, E. (2017). Sinop ve Yöresi Ağızlarında Hayvan Adları. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 29-43.
- Ahmed, O. (2004). *Ohri-Prespa yöresi Türk ağızlarının morfosentaksı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Üsküp: Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi Filoloji Fakültesi.
- Ahmed, O. (2018). Makedonya Türk ağızları: geçmişi ve bugünkü durumu. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(29), 1463-1482.
- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Akaca, H. (2009). *Ankara ili ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkuş, P. (2022). *Ahlat ilçesine bağlı Seyrantepe köyü, Çatalağzı köyü ve Uludere köyü ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ali, N. (2004). *Bulgaristan-Kırcaali bölgesi Türk ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alievska, M. (2003). *Prilep ve Bitolada Türk halk masallarında karakter olarak kadın*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküp: Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi Filoloji Fakültesi.
- Atmaca, E. (2005). *Korkuteli ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydoğdu, Ö. (2011). *Çankırı İli ve Yöresi Ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayduclu Çevik, S. (2022). *Ceyhan ilçesi ağızları (inceleme – metinler - sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayhan, Ş. (2018). *Boşnakça-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Demirkaya, E. G. (2021). *Kars Arpaçay ve Akyaka ağızları (inceleme – metinler - sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, M. (2012). *Aksaray ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğru, F. (2022). *Eskişehir ili Manav ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Efe, K. (2004). *Tarihi Türk lehçelerinde hayvan isimleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Efe, K. (2012). *Türkiye Türkçesi ağızlarında bitki ve hayvan isimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- El-Kaşgarî, Mahmûd, (2007). *Dîvânu Lügâti't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Eratalay, S. (2021). Türkçede g > v değişimi ve /G/ düşmesi üzerine. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 141-152.
- Görgeç, C. (2020). *Manavgat ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gösterir, İ. (2020). *Çorum yöresi ağızları sözlüğü* (4. baskı). Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını.
- Güleçoğlu, M. (2022). *Derleme sözlüğünde hayvan adlarının söz varlığı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü* (2 cilt). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Jable, E. (2010). *Kosova Türk ağızları (inceleme – metin - sözlük)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hasan, H. (2008). *Makedonya Türklerince söylenen türküler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İbrahim, N. (1997). *Vrapçište ve çevresi Türk ağzı (Makedonya)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbrahim, N. (2007). *Valandova'da Türk dili*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Üsküp: Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi Filoloji Fakültesi.
- İbrahim, S. (2018). *Tetova'da Türk dilinin fonetik özellikleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküp: Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi Filoloji Fakültesi.
- İbrahimsoylu, İ. (2018). *Makedonya Kızılalma - Karaman Yörükleri ağzı (inceleme – metinler -sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbrahimsoylu, İ. (2021). *Yörüklük (Kuzey Makedonya Yörüklüğü)*. Üsküp: Yeni Balkan Yayınevi.
- İğci, Alpay (2018). Türk dilinin /ŋ/ sesinin Batı Rumeli ağızlarındaki durumu. *Dil Araştırmaları*, 12(23), 223-257.
- Kamberi, B. (2015). *Preşova ve Bilaç Türk ağzı (inceleme – metin - sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakaya, M. (2022). *Antalya ili Serik ilçesi ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakuş, İ., (1997). Türkçe ad bilim (onomastik)'de hayvan adları. *Erdem*, 9(27), 1143-1152.
- Kartal, N. (2002). *Atatürk ve Kocacık Türkleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Koç, A. (2021). *Iğdır ili ağızları (inceleme – metin - sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçak, A. T. (2010). *Tarsus ağızı üzerine bir inceleme*. Tarsus: Tarsus Belediyesi Kültür Yayınları.
- Küçük, S. (2009). Türk kültüründe donlarına göre atlara verilen adlar ve nişanları. *Turkish Studies*, 4, 8.
- Kürüm, M. (2021). *Bayburt ve yöresi ağızları (giriş – inceleme – metinler - sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Morina, İ. (2022). *Mamuşa Türk halk ağızı üzerinde dil araştırması (inceleme – metinler - sözlük)*. İstanbul: Akademi Yayınevi.
- Necipoviç Necip, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öçalan, M. (2004). *Sakarya ili ağızları (giriş – inceleme – metinler - sözlükler)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölçücü, H. Ç. (2020). *Çanakkale ili yerli ağızları (inceleme – metinler - sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özden, M. (2009). *Bilecik ili ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özışık, S. (2007). *Muğla ili ve ağızlarının Türkmen Türkçesi ağızlarıyla karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, F. (1997). *Osmaniye Tatar ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özkan, A. S. (2020). Kışaşı'l-Enbiyâ'da hayvan adları. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 127-142.
- Öztürk, E. (2001). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri ağızı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, Ü. (2021). *Balkanlarda Türk kimliğinin bakiyesi Kuzey Makedonya ve Kosova*. Ankara: Astana.
- Mutlu, H. K. (2008). *Balkesir ili ağızları (inceleme – metinler - sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salimehmed, N. (2006). *Bulgaristan Kircaali ili ve çevresi Türk ağızı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Saliov, F., Saliova, N. (2016). *Çağdaş Makedonca-Türkçe ve Türkçe Makedonca sözlük*. İştîp.
- San, S. Ö. (1990). *Gümüşhane kültür araştırmaları ve yöre ağızları*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Saylık, N. (2022). *Piraziz ve Yöresi ağızları (inceleme – metinler - sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sert, G. (2015). *Eskişehir ili Yörük ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşek, A. (2017). *İskeçe ili ağızları (inceleme – metinler - dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şuataman, Ö. (2022). *Kars ili ağızları söz varlığı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, F., Cantürk, S. (2019). Giresun ve yöresi söz varlığında hayvan adları ve hayvancılık kavram alanı. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(3).
- Toparlı, R., Vural H., Karatlı R. (2014). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uysal, İ. N. (2009). *Karaman ili ağızları ve Anadolu ağızları arasındaki yeri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yelok, V. S. (1999). *Divriği merkez ilçe ağızı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yelten, M., Karasu, A. (2008). Makedon dilindeki Türkçe kelimeler. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 36(36), 201-247.
- Yeşilkaş, E. (2021). *Ordu ili ve iç bölge ilçeleri (Gölköy, Kabadüz, Kabataş, Mesudiye) ağızları (metin – inceleme - gramatikal dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız Yalçındağ, E. (2022). *Üsküp merkez ve çevresi Türk ağızları (inceleme – metinler - sözlük)*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

İnternet Kaynakları

<http://drmj.eu/>

<https://fjale.al/>

<https://fjalorthi.com/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/>

<https://makedonski.gov.mk/>

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.dict.com/>

<http://www.isam.org.tr/>

<https://www.nisanyansozluk.com/>

<https://www.wikipedia.org/>

<https://yazbuz.com/>

Ekler

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI SÖZ VARLIĞINDA BİRLEŞTİRME YOLUYLA SÖZ YAPIMI

Şükrü Halûk AKALIN*

Özet

Ülkemizdeki ağız çalışmalarında söz yapımı konusu genellikle ekleme yoluyla söz yapımıyla sınırlı kalmaktadır. Oysa başta birleştirme olmak üzere çeşitli yollarla yapılmış söz varlığı öğeleri bölge ağızlarımızda yaşamaktadır. Birleştirme yoluyla söz yapımına dikkat çekmek amacıyla sunulan bildiride *Derleme Sözlüğü*'nün madde başları değerlendirilerek birleştirme yoluyla türetilmiş söz varlığı öğeleri türlerine ve özelliklerine göre ele alınmıştır. Birleştirme yoluyla türetilen sözcüklerin ayrıntılı olarak incelendiği bölümün ardından ağız çalışmalarında kullanılabilecek söz yapım türleri ile ilgili öneride de bulunulmuştur. Gelecekte yapılacak ağız çalışmalarında bulunacak örneklerin Türkçenin söz yapım yollarının ortaya konulmasında önemli bir katkı olacağı görüşü ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ağız araştırmaları, söz yapımı, birleştirme, ekleme, sözlükselleşme.

THE WORD FORMATION THROUGH COMPOUNDING IN THE TURKEY TURKISH DIALECTS VOCABULARY

Abstract

In researches of dialects in Türkiye, the topic of word formation is generally limited to word formation through affixation. However, lexical items formed through various methods, particularly compounding, continue to exist in our regional dialects. In the paper presented with the aim of drawing attention to word formation through compounding, the headwords of the *Derleme Sözlüğü* (Compilation Dictionary) were analyzed, and lexical items formed through compounding were discussed in terms of their types and characteristics. Following the section where words formed through compounding are examined in detail, a suggestion is made regarding the types of word formation that can be used in dialect studies. It is argued that examples found in future dialect studies will make a significant contribution to revealing the word formation processes of Turkish.

Keywords: Dialect researches, word-formation, compounding, affixation, lexicalisation.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi, sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr shakalin@shakalin.net, www.shakalin.net, ORCID: 0000-0002-5313-1763.

Giriş

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında ve yayınlarında üzerinde gereğince durulmayan konulardan biri de söz yapımıdır. Ağız çalışmalarının önemli bir bölümünü sesler, ses olayları, ses değişimleri oluşturmaktadır. Bu durum, ölçünlü dille ağızlar arasındaki farklılıkların ses bilgisi alanında yoğunlaşmasının doğal bir sonucudur. Ağız çalışmalarının şekil bilgisi bölümünde ise yapım ve çekim ekleri üzerinde durulurken eklerin görev ve işlevleri çalışmanın derlemine oluşturan metinlerden seçilmiş örnek sözcüklerle ortaya konulmaktadır. Türkçe gibi eklemeli dil yapısına sahip bir dilin ağızları üzerine yapılan çalışmanın bu bölümünün de oylumlu ve ayrıntılı olması doğaldır. Ağızlarımıza özgü söz varlığı öğeleri çalışmaların genellikle yapım ekleri, sözcük türleri, dizin, sözlük bölümlerinde değerlendirilmektedir.

Ağızlar için böylesine önemli konuların ele alındığı çalışmalarda söz yapımı konusuna birkaç sayfa ile de olsa değinen eser ise yok denecek kadar azdır. *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Söz Yapımı* başlıklı bir doktora tezi hazırlanmış ancak incelemeye alınan malzemenin genişliği yüzünden tezde yalnızca yapım ekleriyle türetilen sözcükler değerlendirilmiş, birleştirme yoluyla kurulan sözler incelenmemiştir (Güzel, 2015, s.3). Bu çalışma, Türk Dil Kurumu tarafından kitap olarak yayımlanırken çok isabetli bir kararla *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri* (Güzel, 2019) biçiminde ad değişikliğine gidilmiştir. Ağızlarımızdaki birleşik sözleri konu alan bir yüksek lisans tezinde ise birleştirmenin Türkçenin zenginliği bakımından önemine vurgu yapılmıştır (Sırtı, 2011). Çalışmada *Derleme Sözlüğü*'nde belirlenen 6.633 birleşik sözcük birleşik adlar ve birleşik fiiller ana başlıkları altında türlerine göre tasnif edilerek incelenmiştir. Monografik köy, ilçe, il, bölge ağızlarıyla ilgili lisansüstü çalışmalarda ise söz yapımı konusunu ele alan çalışmaya tesadüf edilmemiştir.

Türkiye Türkçesinde söz yapımı konusu bütün yönleriyle ve örnekleriyle ele alınıp ayrıntılı olarak incelenememiştir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde veya eserlerinde söz yapımı konusunu ele alan ve adında söz yapımı başlığını taşıyan lisansüstü çalışmaların çoğunda¹ ekleme yoluyla

¹ E. Teres. (2009). Çağataycada Söz Yapımı. İstanbul: Yıldız Teknik Ü. Doktora Tezi; B. Sevim. (2018). Uygur Kağanlığı Dönemi Yazıtlarında Söz Yapımı. Malatya: İnönü Ü. YL Tezi; M. Aşçı. (2019). Harezmi Türkçesinde Söz Yapımı. Ankara: Gazi Ü. Doktora Tezi; İ. K. Yıldırım. (2021). Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası 293 No.) Fiil Söz Yapımı. Giresun: Giresun Ü. YL Tezi; M. Ay. (2022). Divânü Lugâti't-Türk'teki Bapların Söz Yapımı Bakımından İncelenmesi. Samsun: Ondokuz Mayıs Ü. YL Tezi; M. Eraslan. (2022). *Babürnâme'de Söz Yapımı: Fiiller*. Kayseri: Erciyes Ü. YL Tezi; İ. Özlü. (2022). *Babürnâme'de Söz Yapımı: İsimler*. Kayseri: Erciyes Ü. YL Tezi; İ. Kekevi. (2022). Türk Runik Harfli Metinlerde Söz Yapımı. Malatya: İnönü Ü. Doktora Tezi;

yapılan türetmeler üzerinde durulmuştur. Durum çağdaş Türk lehçeleri alanında hazırlanan lisansüstü tezlerde de farklı değildir.

Buna karşılık Türk dilinin tarihsel dönemlerinde (Erdal 1991) ve bazı eserlerinde (Taş 2015) söz yapımı özelliklerini araştıran çalışmalar yapılmıştır. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde birleştirme yoluyla söz yapımı üzerinde duran çalışmalar vardır. Dîvânü Lugâtî't-Türk'te söz yapımı konusunu ele alan Bilgen, bir sayfada verdiği örneklerle birleştirme yoluyla söz yapımı konusunu ele almıştır (Bilgen, 1989, s. 175). Çiçekli (2019) Orhon Türkçesinde birleştirme yoluyla söz yapımı konusunu yüksek lisans tezinde ele almıştır. Gözel (2023, 496) Altun Yaruk'ta söz yapımını konu alan doktora tezinde birleştirme yoluyla yapılan sözleri bir sayfada incelemiştir.

Ölçünlü Türkçede birleşik sözcükleri doktora konusu olarak ele alan Çürük (2017) de ayrıntılı olarak birleşik adlar üzerinde dururken birleştirme yoluyla Türkçede söz yapımı konusunu işlemiştir.

Alan yazınında birleşik sözcükler çoğunlukla bir yazım sorunu olarak tartışılmakla birlikte söz dizimi çalışmalarında sözcük öbekleri, tamlamalar alt başlıkları altında Türkçede birleşik sözcükler incelenmiştir (Ergin 1972, s. 385). Söz yapımı konusuna değinen bazı dil bilgisi kitapları ekleme ve birleştirmeye yetinirken (Banguoğlu 2004, s. 154-318); birkaç dil bilgisi kitabında ise konu ekleme, birleştirme, kalıplaşma, alıntılar olarak birkaç türle (Korkmaz 2003, s. 137-189) sınırlı kalmıştır. Türkçede söz yapımı konusunu daha ayrıntılı bir biçimde ele alan Eker (2002, s. 322) kalıplaşma, türetme, birleştirme, karma, kısaltma, derleme, tarama, anlam kayması, ters türetme, uydurma, işlevsel değişim türleri üzerinde örneklerle durmuştur.

Her dilde ortaya çıkan birleşik sözcükler farklı yapıda ve özellikte olabilir. Bu nedenle dillerdeki birleşik sözcüklerin incelenmesi başlı başına bir konu olarak tartışılmaktadır. Türkçede birleşik sözcük tartışmaları ise daha çok yazım kuralı olarak bitişik mi ayrı mı yazılmaları gerektiği konusunda yoğunlaşmış, dil bilgisi açısından incelenmesi ise birleşigi oluşturan sözcüklerin türleri, birleşimin ekli veya eksiz olması, ses olayları yaşanıp yaşanmadığı ile sınırlı kalmıştır². Ancak son yıllarda birleşik sözcüklerin oluşumunu, yapılarını ve farklı özelliklerini araştıran çalışmalar da yapılmıştır (Özezen 2014; Sarı 2015; Sarı 2016; Çürük 2018 vb.). Geleneksel dil bilgisi dışında birleşik sözcüklerin farklı bakış açılarından yapıları ve sınıflamaları üzerinde duran bu çalışmalarda yer yer söz yapımı bakımından birleştirmeye değinildiği de görülmektedir.

² *Türkçe Sözlük*'ün onuncu baskısındaki (2005) birleşik sözcükleri konu edinen yüksek lisans çalışmasında belirlenen 15.735 adet birleşik sözcük yapıları, birleşigi oluşturan sözcüklerin türleri bakımından incelenmiştir (Sönmez 2018)

Amaç, Sınırlılıklar, Yöntem ve Sorunlar

Bu bildiride amaç *Derleme Sözlüğü*'ndeki birleştirme yoluyla söz yapımına ve oluşumuna dikkat çekmek, birleştirmenin türleri üzerinde örneklerle durmak, böylece ağız çalışmalarında söz yapımı konusuna da yer verilmesi ve söz yapımı yollarından biri olan birleştirmenin nasıl ele alınması konusunu ortaya koymak, tartışmaya açmaktır.

Çalışmanın evreni Türk Dil Kurumunun yayımlamış olduğu *Derleme Sözlüğü*'ndeki madde başı sözlerle sınırlıdır. Araştırma sırasında *Derleme Sözlüğü*'nün Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu tarafından sayısallaştırılmış ve yazılımlaştırılmış veri tabanında (derleme.shakalin.net adresinden 5 Ocak 2023 tarihinde erişilmiştir) birleştirme yoluyla yapılan veya oluşan birleşik sözcükler uygulanan süzgeç (filtre) sorgulamalarıyla belirlenmiş ve elde edilen birleşik sözcükler betimleyici yöntemle incelenmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde ayrı yazılan iki veya daha fazla sözcükten oluşmuş deşikleriyle birlikte 15.019 madde başı bulunmaktadır. Madde başında bitişik yazılan birleşik sözcüklerin sayısı 5.969'dur. Sözlükteki toplam 124.692 madde başı içerisinde bütün birleşik sözcüklerin oranı ise %16,8'dir. Bu oran Türkçenin ölçünlü sözlüğü *Türkçe Sözlük*'te (TDK 2011) %17,6'dır. On birinci baskıda 92.292 madde başından 13.505'i ayrı, 2.767'si bitişik yazılan toplam 16.272 sözcük birleşik yapıdadır.

Birleşik sözcüklerin bitişik veya ayrı yazılışları açısından *Derleme Sözlüğü*'nde yer yer tutarsızlıklar dikkat çekmektedir. Farklı zamanlarda farklı derleyiciler tarafından derlenen sözcükler sözlüğe alınırken benzer yapıda olanlar bazen bitişik bazen ayrı yazılmışlardır. Örneğin 'papatya, mor çiğdem; iri ve yassı taneli bir çeşit kara üzüm; çok ayaklı sürüngen, zehirsiz bir böcek' anlamlarındaki *koyun gözü* madde başında ayrı yazılırken 'yemeği de yapılan bir çeşit yaban pancarı; eğrelti otu; basma ile başıbağlı tütünlerinin aşılmasından elde edilen bir çeşit tütün; bir çeşit şerbetli hamur tatlısı; ince, uzun francala' anlamlarındaki *sığırdili* madde başında bitişik yazılmıştır. Bu sorundan daha da önemlisi ekleri ayırt edilemeyen, çok sesli ve çok heceli yapıları dolayısıyla birleştirme ile oluşturuldukları sezilen ancak bugüne kadar köken bilimi çalışmalarıyla kökenleri dolayısıyla da yapıları ortaya konulmamış sözcüklerin nasıl inceleneceğidir. Bugüne kadar ağızlarımızdaki Türkçe söz varlığı ile Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice, Slavca vb. dillerden alıntılar üzerinde durulmuşsa da henüz kökeni ve yapıları belirlenmemiş sözcükler sağlıklı bir araştırmanın önünde önemli bir sorun olarak durmaktadır.

Söz Yapım ve Oluşum Türü Olarak Birleştirme

Yeryüzündeki hemen her dilde başvuru olan birleştirme yoluyla söz yapımı, tek bir sözcükle karşılanamayan varlıkların, kavramların, eylemlerin iki veya daha fazla sözcüğün bir araya getirilerek kodlanması yaygındır. Birleştirme yoluyla söz yapımı başka durumlarda bağımsız işlevi de olan aynı ya da değişik sözcük sınıfından iki veya daha çok sözcüğün yeni bir kavramı adlandırmak için yan yana getirilmesiyle kurulan söz yapım yöntemidir: *bilinçaltı, işveren, başvurmak, reddetmek* vb. bitişik yazılanları olduğu gibi *toplu taşım, toplu konut, söz etmek, vergi iadesi* vb. ayrı yazılanlar da bulunmaktadır (İmer, Kocaman ve Özsoy 2013: 58). Birleştirme yoluyla ölçünlü Türkçenin söz varlığına pek çok terim de kazandırıldığı gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında bu yolla yapılmış sözcükler nesneleri, kavramları, eylemleri karşılamakta yaygınlığı ve işlekliliğiyle dikkat çekicidir. Bu sözlerin işlekliliğinin en açık göstergesi çok sayıda il, ilçe, belde, köy yerleşim birimlerinde kullanılması, yaygınlık kazanmış olmasıdır. Birleştirme yoluyla yapılmış yer adlarımız da dikkat çekici düzeydedir: *Adapazarı, Akdağmadeni, Aybastı, Babadağ, Çağlayanerit, Döşemealtı, Gökçeada, İlkadım, Kırıkhan, Pamukkale, Taşlıçay, Zeytinburnu* vb. Türkçede birleştirme ile yapılmış il ve ilçe adlarının özellikleri Aksu (2022) tarafından incelenmiştir.

Sözcükler dil bilgisi yapıları içerisinde de bir araya gelerek birliktelikler oluşturur. Türkçede sözcük öbeği (kelime grubu) olarak adlandırılan bu yapılar hem biçim bilgisinin hem de söz diziminin konusu olmakla birlikte birleşik sözcükler Türk dil bilgisi alan yazınında biçim bilgisinin kapsamında değerlendirilmektedir. Sözcük öbeklerinin biçim bilgisinin konusu olmasının nedeni ise hiç kuşkusuz birleşik sözcüklerin sözcük öbeklerine dayanmasıdır. Bu açıdan bakıldığında sözcük öbekleri birleşik sözcüğün öncülüdür. Konuşurun belleğinde yer edinebilen birleşikler sözlükselleşmeye daha yakındır. Türkçede sözcük öbekleriyle birleşik sözcükleri birbirinden ayırmak kolay olmamakla birlikte sözcük öbeklerinde bir sözcüğün diğerini türü, konumu, durumu, özelliği bakımından nitelediği, sınırlandırdığı; birleşiklerde ise nesnelerin, kavramların, eylemlerin adını oluşturduğu görülür. Örneğin *yüzük taşı, kolye taşı* gerçek anlamını koruyan sözcüklerle kurulmuş birer sözcük öbeği iken *aşı taşı* ‘taş durumundaki aş boyası’, *böbrek taşı* ‘böbreklerde oluşan taş’, *göbek taşı* ‘hamamlarda, terlemek için üzerine uzanılan ve alttan ısıtılan geniş mermer seki’, *kil taşı* ‘ince taneli kilin zamanla kat kat yığılması sonucu meydana gelen taş’, *süt taşı* ‘süt kaynatılırken taşmaması için tencerenin içine konulan bombeli, yuvarlak, camdan yapılmış araç’. Bu birleşiklerin derece derece diğerlerinden farklı olduğu da görülür: Taşlaşmış aş boyası *aşı taşı*, kilin yığılması sonucu oluşan taş *kil taşı* olarak adlandırılırken böbreklerde biriken mineral ve tuz oluşumu *böbrek taşı* adını alır. *Süt taşı* sütün kaynatılması sırasında kullanılır ama taş

değildir. *Göbek taşı* ise ne göbekte oluşur ne de göbekten... Birer sözcük öbeği olan *kolye taşı*, *yüzük taşı* *Türkçe Sözlük*'te yoktur ama birleşik sözcük olan *aşı taşı*, *böbrek taşı*, *göbek taşı*, *kil taşı*, *süt taşı* madde başı olarak bulunmaktadır.

Taş sözünün yeni sözcükler yapmak üzere çeşitli sözcüklerle birleştirme yoluyla bir araya getirilmeleri bir gereksinim sonucudur ve bu gereksinimi karşılamak üzere anlık oluşum (nonce formation) başvuru olan yoldur. Konuşur, karşılaştığı yeni bir aygıtı, yeni bir durumu, farklı bir eylemi ifade etmek istediğinde onu en kolay adlandıracak yol olarak etkin veya edilgin söz varlığında kodlanmış bulunan sözcükleri bir araya getirerek birleştirmeye başvurur. Dillerin söz varlığında bu yolla oluşturulmuş sözcük öbekleri aslında dil bilgisel yapılarıdır. Sözcük öbeğini oluşturan bağımsız birimlerin ekli veya eksiz bir araya gelerek kurdukları geçici birlikteliklerin kavramı, nesneyi, eylemi karşılaması, dilin konuşucularının bunu benimsemesi, bu arada ses olaylarının yaşanması geçici birlikteliklerin kalıcılılaşmasına doğru yönelmesini sağlar. Özellikle her biri bağımsız bir birim olarak vurguyu üzerinde bulunduran sözcüklerin bir araya gelmeleri sonucunda öbek vurgusuna geçiş; ünlü birleşmesi, ünsüz düşmesi vb. ses olayları sonucunda da sözcüklerin kaynaşması, ardından vurgunun tek sözcük vurgusuna dönüşmesi birleştirmenin yeni bir aşamasıdır.

Kurumsallaşma (institutionalization) olarak adlandırılan aşama ise ortaya çıkan birleşimin konuşurların bir bölümünce veya bütününce benimsenmesidir. Kurumsallaşmanın belirlenmesinin güçlüğüne karşılık sözlükselleşmenin göstergesi sözcüğün sözlüklere geçmesidir. Dil bilgisel açıdan bağlı bir biçim biriminin asıl biçim birimi hâline gelmesi, bir söz dizimi biriminin kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlük birimi hâline gelişi Türkçede sözlükselleşme (lexicalization) olarak adlandırılır. Bir asıl biçim biriminin bağlı biçim birimi hâline gelmesi demek olan dil bilgiselleşmenin ters yönü olan sözlükselleşme dil bilgiselleşmenin (grammaticalization) ters yönüdür. Dil bilgisel yapının sözlükselleşmesinin temelinde nedensizleşme vardır. Bağlı biçim biriminin asıl birimle ilişkisinin kaybolup donuklaşarak işlevini, sıklıkla da söz öbekleri ve cümlelerin kalıplaşarak nedenliliklerini yitirmeleri, tek bir sözcük gibi bir bütün hâline gelmeleri söz dizimi birimlerinin sözlükselleşmesidir. Nedensizleşmiş sözcük gövdeleri ile birleşik sözcükler, deyimler, atasözleri sözlükselleşmiş birer söz dizimi birimleridir. Art zamanlı örneklerle Türkçede sözlükselleşme Akalın (2014, s. 21) tarafından incelenmiştir.

İç Merkezli Birleştirme

Çoğunlukla iki nadiren daha fazla sözcüğün birleştirilmesiyle oluşan biçim birimlerde sözlükselleşmenin aşamaları görülmektedir. Konuşurun

bellek sözlüğünde yer almayan bir ögeyi adlandırmasında ögeyi birden fazla sözcükle karşılayarak nedensellik ilişkisi içerisinde bir söz dizimi yapısı oluşturması sıkça karşılaşılan bir durumdur. Türkçede Farsça *usturre* استره sözünden alıntı olan ve tıraş için kullanılan, açılır kapanır, çok keskin bıçak anlamındaki *ustura* sözünün değişkesi olarak *Derleme Sözlüğü*'ndeki *usdura* yanı sıra *kazzağı* (< kazı-), *ülgüç* (< *yüle*- ~ *yülü*- 'tıraş etmek' Eren 2020, s. 583), *üzdürge* (< *üz*- 'kesmek, koparmak' kökünden türemiş olmakla birlikte *ustura* sözüyle de bulaşma olduğu anlaşıyor), *yalingat* ~ *yalingat*³ (< ?), *yolgu* (< *yol*- 'yolmak' aynı yerleşim biriminden derlenmiş olan *yalgu* bir yazım yanlışıdır), *yüleği* ~ *yülüğen* (< *yüle*- ~ *yülü*- 'tıraş etmek' Eren 2020, s. 583) türevleri geçmektedir. Ancak konuşucunun söz varlığında bulunmayan, bir başka söyleyişle kodlanmamış bu sözün yerine nesnenin işlevine bakarak iki sözcüğü birleştirme yoluyla karşılamaya gittiği görülür. *Derleme Sözlüğü*'nde *ustura* için *baş bıçağı* (~ *baş bıcā* ~ *baş bıçak* ~ *baş bıçağı* ~ *baş buçağı*) ve *etek pıçağı* sözlük birimleri bulunmaktadır. Bu iki farklı birleşikte de *bıçak* sözü ağızların ses özelliklerine göre değişkeleriyle yerini korurken önündeki sözcükler *baş* veya *etek* olarak kullanılmaktadır. Bu sözcükler usturanın ne için kullanıldığı bilgisini de vermektedir. *Baş bıçağı* saç ve sakal tıraşı için kullanımı bildirirken *etek bıçağı* ise mahrem yerlerin temizliğinde kullanıldığını göstermektedir. Usturayı adlandırmak isteyen konuşucu öncelikle kesme işini yaptığı için dilde yaygın kullanılan *bıçak*, bıçağın kullanılış yerini belirlemek, nitelemek, hatta sınırlamak üzere de *baş* veya *etek* sözlerini birleştirme yoluyla yeni bir söz yapmıştır. Başlangıçta dil bilgisel bir yapı olarak sözcük öbeği olan *baş bıçağı* veya *etek bıçağı* anlık oluşum, kurumsallaşma ve sözlükselleşme sonucunda usturanın halk ağzındaki karşılığı hâline gelmiş, derleme çalışması sonucunda *Derleme Sözlüğü*'ne madde başı olarak girmiştir. Özellikle *baş bıçağı* birleşigi ağızlarımızda geniş bir kullanım alanı kazanmıştır⁴. *Etek bıçağı* ise yalnızca Bor'da (Niğde)

³ Tek örnek olarak Muğla'dan derlenen sözün yapısı açık değildir. Ağızlarda *yalın* ve *kat* sözlerinden birleştirme yoluyla yapılan *yalingat* ~ *yalingat* 'tek kat, hafif, ince; narin kimse; bir kez sürülmüş tarla; iğreti; gözleme' anlamlarıyla *ustura* anlamı birleştirilemez.

⁴ *Derleme Sözlüğü*'ne göre *baş bıçağı* sözünün kullanıldığı yerler şunlardır: *Eşme köyleri -Uşak; *Egridir köyleri -Isparta; Devri, Ürkütlü *Bucak -Burdur; *Sarayköy köyleri, İğdir *Çivril, *Buldan köyleri, *Çal, Yukarıkaraçay *Acıpayam, Kösten -Denizli; Kırcaklı *Nazilli, *Bozdoğan, Alanlı -Aydın; Tepeköy *Torbalı -İzmir; Minnetler-Balıkesir; Yenice *Emet -Kütahya; *Sivrihisar köyleri, Tokat, Bozan -Eskişehir; Tepe *Seben -Bolu; Muradiye, Taşköprü, Elmalı -Rize; *Afşin -Kahramanmaraş; Hisarcık *Yayladağı -Hatay; *Gürün, *Kangal köyleri -Sivas; Solakuşağı *Şereflikoçhisar -Ankara; Afşar köyleri *Pınarbaşı, *Bünyan -Kayseri; Çukurkuyu *Bor -Niğde; Çukurbağ, Uğurlu *Ermenek -Konya; *Anamur -İçel; Pirhasanlar *Elmalı, Karadere *Gündoğmuş, Karaveliler -Antalya; *Milas, Yerkesik -Muğla

saptanmıştır. Birleştirme sırasında baş öge *bıçak* anlamı ve sözcük türünü belirlemede, *baş* veya *etek* sözcükleri ise onu niteleyen, tamamlayan, sınırlayan öğelerdir. Baş ögeyi niteleyen sözcük hangi türden olursa olsun birleştirmeye ortaya çıkan sözcüğün türünü baş öge belirler. Örneğin sıfat olan *ak* sözüyle kurulmuş *akıprık* < ak + ibrik ‘su içmeye mahsus kalaylı ibrik’ birleştirme sonucunda baş ögesi ad olması nedeniyle birleşik bir ad oluşumuna katılmıştır. Baş ögesi eylem olan bir sözün ad türünden bir sözcükle birleştirilmesi durumunda ortaya çıkan birleşik ise bir eylemdir: *üyür olmak* ‘alışmak (hayvan için)’; *muşeylemek* ‘öpmek’; *tikiz etmek* ‘gizlice gözetlemek, denetlemek’, *el eylemek* ‘el ile çağırarak’; *goğu etmek* ‘laf taşımak, dedikodu etmek’. Baş ögenin eksiz olduğu veya ekinin düştüğü örnekler de vardır: kibrit için *başot* (< baş + ot ‘od, ateş’), enfiye için *burnot* ~ *burnut* ~ *burunot* ~ *burnotu* (< burun + ot) vb. Bu iki örnekte de odak anlamı oluşturan baş öğeler *od* ve *ot* birleştirmede yerini korumaktadır. Birleşigi oluşturan sözcükler de birleştirme yoluyla oluşturulan sözcük de saydamdır. Birleştirme sonucunda vurgu kayabilir. Ağızlarda ileri derecede ses olayları da sözcüğün yapısını çözümlenemez biçimde değişime uğratabilir. Bu durum, köken bilimi araştırmalarıyla çözümlemeyi gerektirir. Birleştirme sırasında sözcüklerin birbirinden bağımsız vurguları birleşik sözcük vurgusuna dönüşmüştür.

alakavun otu ‘ezildiği zaman kavun gibi kokan bir çeşit ot.

güzelvratotu ‘Atropa belladonna’

kabakulak otu ‘Kurtluca, aristolochia, aristolochiaceae.

karaçerek otu

kırkgöz otu ‘süt kaymağını kalın tutturmak için kabın altında yakılan ve göz değmiş hayvanlara üzerlikle yakılarak tütsü yapılan bir çeşit ot’

sapankıran otu

sugözeği otu ‘bataklıkta biten bir çeşit bitki’

çıplak sazan balığı ‘pulsuz sazan balığı’

Birleştirmede baş ögenin korunduğu bu birleşikler iç merkezli birleşik sözcük (endocentric) olarak adlandırılır. Birleştirmede kullanılan her iki sözcük de anlamını korumaktadır. *Türkçe Sözlük*’te (TDK 2011) üç sözcükten oluşmuş iç merkezli birleşik sözcükler de vardır: *abdestbozan otu*, *beşparmak otu*, *meryemana asması*, *meryemana diken* Türkiye Türkçesinde iç merkezli (endocentric) birleşik sözcükleri Sarı (2016, s. 208) ve Çürük (2017, s. 105) incelemiştir.

Dış Merkezli Birleştirme

Bir kavramı, bir ögeyi veya bir eylemi karşılamak üzere birleştirme yoluyla bir araya getirilen çoğunlukla iki, nadiren daha fazla sözcüğün baş ögesi oluşturulan yapı dışında kalabilir. Baş ögeyi niteleyen, belirleyen, sınırlayan ögeler birleştirme yoluyla yeni bir sözcük oluştururken baş ögenin dışarıda kalması anlamı etkilemez ancak ortaya çıkan yapı iç merkezli birleştirme gibi saydam değildir. Geçirimsiz bu yapıların konuşur tarafından kodlanması gerekir.

Derleme Sözlüğü'nde 'bir tür zamlık' anlamı verilen *oğlanaşı* birleşimi *oğlan* ve *aş*⁵ sözlerinden oluşmuş görünümündedir. Tamlanan *aş* sözcüğü {+X} ekini almış olmasına rağmen baş öge değildir. İki sözcüğün birleştirilmesiyle ortaya çıkan sözcüğün baş ögesi bu birleştirmenin dışında kalmaktadır:

**oğlan aş+ı* [tutkalı].

Ağızlarda baş ögeyi dışarıda bırakan birleştirme örnekleri az değildir:

altıatar 'altı mermisi olan toplu tabanca' < altı atar [tabanca]

dikgöz 'yiğit, kahraman, cesur' < dik göz(+lü) [insan]⁶

ebebulgur 'bulgur iriliğindeki kar' < ebe bulgur [karı]

kadınparmağı ~ *kadınbarmağı* 'bir çeşit üzüm; bir cins armut; bir tür ot; bir tatlı türü' < kadın parmak+ı [üzümü ~ armudu ~ otu ~ tatlısı]

sığırdili 'bir tür pancar; bir cins ot; bir tütün cinsi; bir tür tatlı; bir ekmek biçimi' < sığır dil+ı [pancarı ~ otu ~ tütünü ~ tatlısı ~ ekmeği]

İkiden fazla sözcüğün birleştirilmesi sırasında baş ögenin eksiltilmesiyle niteleyici, belirleyici, sınırlayıcı ögeler anlam bütünlüğünü üstlenmekte ve baş öge olmasa da anlam ortaya çıkmaktadır. Bu türden birleştirmelerde benzetme güçlüdür. Gösterilenin belirgin özelliği, gösterende benzetme yoluyla oluşturulmuş eksiltelen baş öge ise nesnenin, kavramın türüdür. Eksiltme, Türkçede özellikle konuşma dilinde sıkça başvurulmuş en az çaba kuralının örneği olacak kullanım biçimleridir: Örneğin *bedelli askerlik* yerine yalnızca *bedelli*, *cep telefonu* yerine *cep*, *sayısal loto* yerine yalnızca *sayısal*, *düdüklü tencere* yerine *düdüklü* baş ögesi eksiltelen ancak niteleyicisi,

⁵ Sözü'nün kökeni üzerinde durulmamıştır. Zayıf bir olasılıkla da olsa boya elde edilen kil anlamındaki *aşı* sözü olabilir.

⁶ Sarı (2015, s. 212) *açıkgöz*, *altıpatlar*, *akşamsefası* vb. birleşiklerin dış merkezli birleşiklere göre daha saydam ve sezilebilir olması nedeniyle yarı merkezli olarak değerlendirmiştir. Kanımızca bu birleştirmelerde de eksiltme söz konusudur: *açıkgöz* [insan], *altıpatlar* [tabanca], *akşamsefası* [çiçeği].

tamlayıcısı, sınırlandırıcısı bütünü ifade eden yapılardır. Bu yapılar özellikle bağlam içerisinde kolaylıkla çözümlenebilir biçimlerdir. Türkçenin söz varlığı ögelerinin art zamanlı incelenmesi sırasında eksiltme yoluyla yapılmış sözcüklerin yaygın bir biçimde kullanıldığı görülür. Örneğin bir ağaç türü olan *çam* (< *çam* $\emptyset$ < *çam ağacı* < *şam ağacı*) Türkçede eksiltme yoluyla oluşmuştur. Bir bitki türü olan *mısır* sözü özel adla kurulan *Mısır darısı* birleşiginden eksiltmeyle yapılmıştır. *Havlı makrame* birleşiginden *havlu*, *dünkü gün* söz öbeğinden *dün* sözcükleri eksiltmeyle dilimizin söz varlığına katılmıştır. Türkçede söz öbeklerinde eksiltme yoluyla sözlükselleşme art zamanlı sınırlı sayıdaki örnekle incelenmeye çalışılmıştır (Akalin 2014, s. 22). Birleştirmede ise sözcük öbeğinde baş öge eksiltilmekte onun niteleyicileri, belirleyicileri, sınırlandırıcıları bütünün anlamını vermektedir. Birleştirmede baş ögenin dışarıda kaldığı bu tür, dış merkezli birleştirme olarak adlandırılır. Ortaya çıkan birleşik sözcük saydam değil geçirimsizdir ve dil belleğinde kodlanmış olması gerekir. Belirtisiz ad tamlamasındaki bu yapılar her ne kadar *kadının parmağı*, *sığırın dili* gibi sözcük öbekleri kadar gerçek anlamları bildirmese de konuşurun birleşik sözcüklerin gerçekte kadın parmağı veya sığır dili olmadığı, bunlara benzeyen bir ögenin niteleyicisi olması dolayısıyla gösteren olduğunu kodlaması gerekir. Dış merkezli birleştirmede sözcüklerin bağımsız vurgusu tekleşir ve yeri değişir. Bu nedenlerle Türkiye Türkçesinde bu tür birleşiklerin bitişik yazılması eğilimi güçlüdür: *hanımeli* [çiçeği], *vezirparmağı* [tatlısı], *kadınbudu* [köftesi] farklı yapıda da olsa *imambayıldı* vb. Ölçünlü Türkçenin söz varlığında dış merkezli (exocentric) birleşik sözcükleri Sarı (2016, s. 210) ve Çürük (2017, s. 112) incelemişlerdir.

Eş Merkezli Birleştirme

Eş yapılı veya aynı nitelik ve özellikteki iki sözcüğün birleştirilmesiyle yapılan sözcüklerde tek bir baş öge ve onu niteleyen, belirleyen, sınırlayan ögeler değil ikisi de eşit konumda olan ögeler bulunur. Birleştirmede kullanılan ögeler öncelik sonralık ilişkisi içerisinde olabileceği gibi böyle bir derecelendirme bildirmeden de birliktelik anlamı verebilirler.

ağarıberi ~ *ağari beğari* ~ *anaberi* ~ *añaraberi* ~ *ağara* vb. ‘öteberi, ufak tefek şey, sandık eşyası’ < anarı ‘karşı taraf, karşı yaka’ + beri

daldırçık ‘balıkların geçeceği dar yerlere konan bir çeşit balık ağı’ < daldır çıkar

döngel ‘sözünde durmayan kimse; saat; eğri’ < dön gel

durtut ‘disiplin, sıkı düzen; bir çeşit çocuk oyunu’ < dur tut

gidergelir ‘bostanları sulamaya yarayan dolap’ < gider gelir

üst baş ‘giyim eşyalarının tümü’ < üst baş

Birleştirmede iki sözcük de eşit öneme sahiptir ancak önce daldırma sonra da çıkarma işleminin yapılması nedeniyle *daldırçık*ar sözünde öncelik sonralık sıralaması görülmektedir. Bu sıralama önem derecesini değil işlevin önceliğini ve sonralığını bildirmektedir. Çıkarma işleminin yapılması daldırma işlemine bağlıdır. Benzer örnekler: *durtut, döngel*.

Yazı dilinde eş merkezli birleşik (coordinate compound) sözcükler konusu Sarı (2016, s. 212) tarafından incelenmiştir.

Eş merkezli birleştirmede *ağarıberi, üst baş* vb. ikilemeler de dikkati çekmektedir. Türkçede ikileme de bir söz yapım türüdür ancak ikileme iki sözcüğün bir araya getirilmesiyle yapılan sözcükler olduğundan birleştirmenin alt türü olarak değerlendirilir.

Sonuç

Yeni bir kavramı karşılamak üzere çoğunlukla iki, nadiren daha fazla sözcüğün Türkçenin söz kalıplarına uygun, belirli yollarla bir araya getirilmesi ile kurulmuş söz birlikleri ölçünlü dilin yanı sıra ağızlarımızın söz varlığında da önemli bir yer tutar. Bu birleşikleri oluşturan sözcükler biçim yapılarını koruyarak bir varlığı, bir kavramı, bir eylemi karşılayabildikleri gibi konuşma dilinin doğallığı içerisinde birtakım ses olayları sonucu kaynaşarak da bütünlük oluşturabilirler.

Birleşiklerin bir bölümünde ise ulama, ses birleşmesi, ses düşmesi, hece yutumu sonucunda birleşigi oluşturan sözcükler birbiriyle bütünleşmekte, ortaya çıkan sözcük vurgusu dolayısıyla da sözcükler kaynaşmaktadır. Bu türden birleşik sözcüklerde zamanla yaşanan yeni ses olayları sonucunda ortaya çıkan sözün değışkelerini çözümleyebilmek köken bilimi kaynaklarına başvurmayı da gerektirmektedir. Bitişik yazılan birleşik sözcükleri oluşturanlardan söz varlığı öğeleri belirgin olanların yanı sıra köken bilimi çalışmalarıyla yapıları açıklığa kavuşturulması gerekenler de vardır. Ölçünlü dilin yazım kuralları ve yerleşik kullanım biçimleri sözcüklerde değışime yol açmazken ağızlarda birleşik sözlerde çeşitli ses olayları sonucunda değışiklikler görülür. Bu durumlarda birleşik sözcüğü oluşturan öğeler birbiriyle kaynaşır, vurgu kayar. Alıntı sözlerin de benzer birleşiklerde yer almasıyla köken araştırması daha da karmaşılaşabilir. Bu durum da ağız köken bilimi çalışmalarının artması gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Ne kadar sorunlu bir alan olursa olsun ağız çalışmalarında söz yapımı konusuna da yer ayrılması gerekliliğine inanıyoruz. Derlenen metinlerdeki sözcüklerin söz yapım türleri bakımından incelenmesi Türkiye Türkçesi ağızlarının türetme gücünü ortaya koyacağı gibi ağızlarda korunan eskicil

öğelerin söz yapım özelliklerinin belirlenmesini de sağlayacaktır. Ağız çalışmalarının söz yapımı başlığı altında söz yapımında kullanılan yapım eklerinin ekleme yoluyla söz yapımı bölümünde örneklerle ele alınması, ayrıca yapım ekleri bölümünde tekrara düşülmesinin önüne geçeceği gibi dil bilgisinde “hangi ek gerçek yapım eki” tartışmasını da önleyecektir.

Ağız çalışmalarında “söz yapımı” bölümünün aşağıdaki alt başlıklardan oluşmasını teklif ediyoruz:

Ekleme

- Addan ad türeten eklerle söz yapımı
- Fiilden ad türeten eklerle söz yapımı
- Addan fiil türeten eklerle söz yapımı
- Fiilden fiil türeten eklerle söz yapımı
- Kalıplaşma

Birleştirme

- İç merkezli birleştirme
- Dış merkezli birleştirme
- Eş merkezli birleştirme
- İkileme

Kısaltma

- Başharfleştirme
- Kırpma

Alıntılama

Yerlileştirme

Örneksime

Tür değiştirme

Uydurma ve yeni öge (neologism)

Titreleme

Genelleşme

Eksiltme

Geri oluşum

Derleme Sözlüğü'nde örneğine rastlayamadığımız karma, başharfleştirme, yeni öge gibi söz yapım türleri ile ilgili gelecekte yapılacak ağız çalışmalarında birer örnek bile bulunsa Türkçenin söz yapım yollarının ortaya konulmasında önemli bir katkı olacağı muhakkaktır.

Kaynaklar

- Akalın, Şükrü Halûk (2014), “Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 31/2, s. 13-29.
- Aksu, Belgin Tezcan (2022), “İl ve İlçe Adlarının Yapı Özellikleri ve Söyleyiş Farklılıkları”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Şükrü Halûk Akalın Armağanı* içinde s. 61-90, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Bilgen, İpek (1989), *Dîvânı Lugâtî't-Türk'te Söz Yapımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çiçekli, Gülfidan (2019), *Orhon Türkçesinde Söz Yapımı: Birleştirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Çürük, Yasemin (2017), *Türkçede Birleşik Sözcükler (İsimler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Ergin, Muharrem (1972), Türk Dil Bilgisi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Gözel, Ayşegül (2023), *Altun Yaruk'ta Söz Yapımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Güzel, Ferdi (2015), *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Söz Yapımı*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Güzel, Ferdi (2019), *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özezen, Muna Yüceol (2014), “Türkiye Türkçesinde Birleşik Sözcük Sorunu Yalnızca Bir Yazım (İmla) Sorunu mudur?”, *Discussions on Turkology, Questions and Developments of Modern Turkology Studies* içinde s. 748-758, Varşova Üniversitesi Yayınları, Varşova.
- Sarı, İsa (2015), *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sarı, İsa (2016), “Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18, s. 199-217
- Sırtı, Ezgi (2011), *Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Birleşik Kelimeler ve Türkçenin Zenginliği Bakımından Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Sönmez, Atilla (2018), *Türkçe Sözlük'teki Birleşik Kelimeler Üzerine İnceleme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Taş, İbrahim (2015), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK. (2009). *Derleme Sözlüğü*. Birleştirilmiş tıpkıbasım. Ankara: Türk Dil Kurumu.

NECİP ASIM YAZIKSIZ'IN TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINA DAİR ÇALIŞMALARI

Tuncay BÖLER*

Özet

Kilis'in yetiştirdiği önemli isimlerden Necip Asım Yazıksız'ın Türk dili ve tarihine dair önemli yayınları vardır. Bu yayınlardan kitap hâlinde olanların pek çoğu bugün araştırmacılar tarafından ele alınıp değerlendirilmiş ve yayımlanmıştır. Kitaplardan başka Necip Asım tarafından kaleme alınan birçok makale vardır. Onun makalelerinden bir kısmının Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili olduğunu görüyoruz. Söz konusu yazılar *Keleti Szemle*'de Balhasanoğlu ve Balkanoğlu takma adlarıyla Fransızca olarak yayımlanmıştır: Balhasanoğlu (1902). *Dialecte turc de Kilis. Keleti Szemle, III*, 261-273; Balkanoğlu (1903). *Dialecte de Behesni. Keleti Szemle, IV*, 125-127, Balhasanoğlu (1904). *Dialecte turc d'Erzurum. Keleti Szemle, V*, 126-130.

Yazıksız'ın bu çalışmaları bugün için önemsiz ağız araştırması denemeleri olmakla birlikte döneminin şartları düşünüldüğünde kayda değerdir. A. Maksimov, J. Thury, I. Kunos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, L. Bonelli, F. Giese, T. Kowalski, J. Deny gibi yabancı araştırmacılar yanında 1900'lü başların hemen başında bir Türk araştırmacı ağız araştırmaları yapmıştır.

Bildiride Necip Asım Yazıksız'ın söz konusu ağız araştırmaları değerlendirilmiş, bir Türk aydınının Türkiye Türkçesi ağızlarına dair 1900'lü yılların başında gösterdiği gayretler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Necip Asım Yazıksız, Kilis ağızı, Behesni ağızı, Erzurum ağızı.

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, tuncayboler@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9275-7083.

STUDIES OF NECİP ASIM YAZIKSIZ ON THE DIALECTS OF TURKEY TURKISH

Abstract

Necip Asım Yazıksız, one of the important names nurtured by Kilis, has important publications on Turkish language and history. Many of these publications in the form of books have been evaluated and published by contemporary researchers. In addition to his books, there are many articles written by Yazıksız. Some of his articles are related to Turkish dialects of Turkey. These articles were published under the pseudonyms Balhasanoğlu and Balkanoğlu in French in *Keleti Szemle*: Balhasanoğlu (1902). *Dialecte turc de Kilis. Keleti Szemle, III*, 261-273; Balkanoğlu (1903). *Dialecte de Behesni. Keleti Szemle, IV*, 125-127, Balhasanoğlu (1904). *Dialecte turc d'Erzurum. Keleti Szemle, V*, 126-130.

Yazıksız's these works, while considered as insignificant dialect research attempts today, are noteworthy given the conditions of his time. In the early 1900s, a Turkish researcher conducted dialect studies alongside foreign researchers such as A. Maksimov, J. Thury, I. Kunos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, L. Bonelli, F. Giese, T. Kowalski, J. Deny.

In this presentation, Necip Asım Yazıksız's dialect researches is evaluated and the efforts of a Turkish intellectual in the early 1900s on the Turkey Turkish dialects is emphasized.

Keywords: Keywords: Turkey Turkish dialects, Necip Asım Yazıksız, Kilis dialect, Behesni dialect, Erzurum dialect.

Türk dili ve tarihiyle ilgili araştırmalarıyla tanınan Necip Asım Yazıksız (1861-1935) döneminin önemli bilginlerinden biridir. Onun *Orhun Abideleri*, *Pek Eski Türk Yazısı*, *Ural ve Altay Lisanları*, *Hibetü'l-Hakayık*, *Eski Savlar*, *Yeni Usul Osmanlı Sarfı* adlı kitapları Türkolojinin kayda değer eserleri arasındadır. Söz konusu yayınlardan başka Yazıksız'ın dergilerde yayımlanmış Türk dilinin çeşitli meselelerini ele alan birtakım yazıları vardır. 1902, 1903 ve 1904'te "Balhasanoğlu" ve "Balkanoğlu" takma adlarıyla Fransızca olarak yayımladığı üç makalede Necip Asım'ın Türkiye Türkçesi ağızlarını ele aldığını görüyoruz. Bu yazıların künyesi şöyledir:

Balhasanoğlu (1902). *Dialecte turc de Kilis. Keleti Szemle, III*, 261-273.

Balkanoğlu (1903). *Dialecte de Behesni. Keleti Szemle, IV*, 125-127.

Balhasanoğlu (1904). *Dialecte turc d'Erzurum. Keleti Szemle, V*, 126-130.

Bilindiği üzere ağız çalışmalarının başlangıcı A. Maksimov'un 1867 yılında hazırladığı Hüdavendigâr (Bursa) ve Karamanlı ağızlarıyla ilgili yayına (*Opit Izsledovaniya Tyurskih Dialektov v Hudavendigare i Karamanii*, St. Petersburg, 1867) kadar götürülür. Maksimov'un bu denemesinden 1940'lı yıllara kadar gelen dönem, Türkolojide "yabancı araştırmacılar dönemi" olarak adlandırılır. J. Thúry, I. Kúnos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, Balkanoğlu, Balhasanoğlu, L. Bonelli, F. Giese, F. Vincze, T. Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen'in çalışmaları ile bir yandan Anadolu ağızları üzerine bir kısım metin yayımlanmış, bir yandan da bu ağızların gramer yapısı ile ilgili bazı küçük denemeler çıkarılmıştır. Bu çalışmalar Anadolu ağızları üzerine yöneltlen ilk aydınlatıcı fenerler oldukları için tarihî değerleri küçümsenemez... Anadolu ağızları konusunda verimli dönem 1940'tan sonra başlar. 1940'tan sonraki dönem, ağız araştırmalarında "yerli araştırmacılar dönemi" olarak adlandırılır (Korkmaz, 1976, s. 143-145, Alyılmaz & Alyılmaz, 2018, s. 12). Yukarıdaki değerlendirmelere göre Türk bilgini Necip Asım'ın ağızlarla ilgili çalışmaları sadece tarihî bir değer taşır ve ağız araştırmalarında yabancıların daha etkin olduğu döneme denk gelir.

Necip Asım Yazıksız'ın Türkiye Türkçesi Ağızlarına Dair Çalışmaları

1. Dialecte turc de Kilis (Kilis Türk Ağızı)

Balhasanoğlu (1902). *Dialecte turc de Kilis. Keleti Szemle, III*, 261-273.

Necip Asım, 1902 tarihli bu yazısında memleketi Kilis'in ağzını ele almış; *aksan*, *isim*, *zamir* ve *fiil* başlıkları altında söz konusu ağızla ilgili birtakım bilgiler vermiştir.

Yazıksız, *aksan* başlıklı bölümde Kilis ağzının ses bilgisini ele alır. Bu bölümde üzerinde durulan ilk konu ayın'ın Kilis ağzındaki durumudur. Necip Asım, Kilis'te ayın'ın tam olarak Araplar gibi telaffuz edildiğini, Kilislilerin Araplardan ödünç aldıkları sözcüklerde ayın'ın gırtlaktan telaffuzunu benimsediklerini ifade eder. Burada örnek olarak *Osman* sözcüğü verilir. Bu sözcüğün '*Ossman* biçiminde yani ayınla söylendiği ve sözcük vurgusunun ilk hece üzerinde olduğu (Balhasanoğlu, 1902, s. 263) üzerinde durulur. Bugünkü bilgilerimize göre, Kilis ağzında sadece Arapça sözcüklerde değil Türkçe ve Farsça sözcüklerde dahi ayın görülebilmektedir (Arslan Erol, 2018, s. 20).

Anadolu ağızlarında yaygın olarak görülen damak /n/'si Kilis'te korunmaktadır (Arslan Erol, 2018, s. 19). Yazıksız, makalesinde bu duruma "İstanbul ağzında /n/'ye dönen nazal /n/ Kilis ağzında korunur." (Balhasanoğlu, 1902, s. 263) açıklamasıyla dikkatleri çekmiştir.

Öte yandan makalede "Bu ağızda /ğ/ içeren bazı sözcükler korunur." (Balhasanoğlu, 1902, s. 263) dendikten sonra *ağşam*, *yoğsa* sözcükleri örnek olarak getirilir. Yazıksız, burada aslında Kilis ağzında görülen sızıcılaşmalara örnekler vermiştir. Sözcük vurgusunun İstanbul ağzından farklı olarak tüm sözcüklerin son hecesinde hissedildiği (Balhasanoğlu, 1902, s. 263) ifade edilerek bu bölüm sonlandırılır.

İsim bahsinde özel adların Kilis ağzında nasıl söylendiği üzerinde durulmuştur. Burada Kilis'te birçok özel adın sonuna "o" eklendiği vurgulanır: *İsa* yerine *İso*, *İbrahim* için *İbo*, *Mustafa* yerine *Misto*, *Süleyman*'a *Sülo*, *Mehmet*, *Muhammet*'e *Memo*, *Hasan*'a *Hasso*, *Ali*'ye *Alo*, *Fatima*'ya *Fato*, *Ayşa*'ya *Ayşo* denmesi gibi (Balhasanoğlu, 1902, s. 263). Ayrıca, özel adların başka bir biçimde daha değiştirildiğinden bahsedilmiştir. Buna göre, Kilis ağzında sözcükleri kısaltmak için kök ünlülerine bağlı olarak -ış, -uş, -ik, -uk ve -ık eklenir: *Ayşa* için *Ayuş*, *Aşık*, *Aşmış*; *Fatima* için *Fatuş*, *Fatık*; *Mustafa* için *Mutuş*, *Mustık*; *Adile* için *Adiş*, *Aettik* kullanılması gibi (Balhasanoğlu, 1902, s. 263).

Necip Asım'ın burada ele aldığı bir başka konu gün ve ay adlarıdır: Gün adları Arapçadır. Şöyle telaffuz edilir: *sepe*, *ehed*, *ışnayn*, *têlatê*, *erbêe*, *hemis*, *cumêa*. Kadınlar ay adlarını şöyle sayarlar: *Muherrem*, *aşiray*, *büyük mevlid*, *küçük mevlid*, *büyük töbe*, *küçük töbe*, *rêceb*, *şeben*, *ramazan*, *bayram*, *boş ay*, *aralık*, *kurban* (Balhasanoğlu, 1902, s. 263).

Yazıksız, isim çekiminin İstanbul Türkçesinden farklı olmadığını belirttiikten sonra sadece ilgi durumunda damak /n/’sinin belirgin bir biçimde telaffuz edildiği üzerinde durmuştur: *êviñ kapusı, anayñ antêrisi* (Balhasanoğlu, 1902, s. 263). Fakat Hülya Arslan Erol *Kilis İli Ağızları*’nda ilgi durumu çekiminde /n/ yanında damak /n/’sinin zaman zaman kullanıldığını (Arslan Erol, 2018, s. 74) söyler.

Zamir başlığı altında Yazıksız, zamirlerin İstanbul ağzından farksız olduğunu, kişi zamirlerinin yönelme durumunda *ben, beñe; sen, señe; o, oña* (Balhasanoğlu, 1902, s. 264) şeklinde çekimlendiğini ifade etmiştir. Burada verilenler dışında Kilis ağzında söz konusu zamirlerin yönelme durumunda *bana, baña, bağa, bağa, bene, beye; sana, saña, seğe, seye; ona, oğa* (Arslan Erol, 2018, s. 105) biçimlerinde çekimlenebildiğini görüyoruz.

Bu bölümde dönüşlülük zamirinin çekimi de verilmiştir: *genni* (yalın durum), *genney* (yükleme durumu), *genne* (yönelme durumu), *genniñ* (ilgi durumu), *genler* (çoğul biçim, yalın durum) vb. (Balhasanoğlu, 1902, s. 264). Kilis ağzında *kendi, gendi* biçimlerinde görülen bu zamirin çekimli biçimleri şöyledir: *kendi, gendi, genni, kenni* (yalın durum), *gendini, kendini, genni* (yükleme durumu), *genne* (yönelme durumu), *genninin* (ilgi durumu), *genler, genner* (çoğul biçim, yalın durum) (Arslan Erol, 2018, s. 107).

Aslında *bu ara, şu ara, ol ara* biçimlerinden gelişen *bura, şura* ve *ora* sözcüklerini Necip Asım “işaret zamirlerinin yönelme durumu çekimi” (Balhasanoğlu, 1902, s. 264) olarak değerlendirmiştir. Yazıksız, zamirler bölümünün sonunda *hangi* soru zamirinin Kilis ağzında *hangı* biçiminde söylendiğini (Balhasanoğlu, 1902, s. 264) ifade etmiştir. İyelik eki aldığında soru zamiri olabilen bu sözcüğü Hülya Arslan Erol’un *Kilis İli Ağızları*’nda *hangımız* (2018, s. 111) ve soru sıfatları içinde *hangi* (2018, s. 112) biçimlerinde buluyoruz.

Makalede *fiil* konusuna ek-fiilin çekimiyle başlanmış ve şu örnekler verilmiştir:

-im, -siñ, -dir; -ik, -siñiz, -dirler

güzelim, güzelsiñ, güzel(dir), güzelik, güzelsiñiz, güzeller (veya *güzeldirler*)

-mişim, -mişsiñ, -miş, -mişik, -mişsiñiz, -mişler

güzelmişim, güzelmişsiñ, güzelmiş, güzelmişik, güzelmişsiñiz, güzelmişler (Balhasanoğlu, 1902, s. 264).

Necip Asım, *ol-* fiilinin çekimini de yapar:

olurum, olursiñ (olursun), olur, oluruğ, olursiñiz, olur(lar)

olurmuşım, olurmuşuñ, olurmuş, olurmuşık, olurmuşsıñız, olurmuşlar (Balhasanoğlu, 1902, s. 264).

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde dudak uyumundan kaçan -mış biçimi verilmiştir. Bugün *goymuşun, korkmuşsun, böyütmüş, diyomuş* (Arslan Erol, 2018, s. 84) örneklerinde görüleceği üzere ekin ünlüsü dudak uyumu dâhilindedir.

olam, oluñ, ola, olağ, olasıñız, olalar

olmam, olmañ, olmaz, olmazık, olmazsıñız, olmazlar

olamam, olamañ, olamaz, olamazık, olamazsıñız, olamazlar

olmayacağım, olmayacağığ, olmayacak (Balhasanoğlu, 1902, s. 264).

Yazıksız, gelecek zaman için sadece -acak/-ecek ekinin yer aldığından bahsetmiştir. Lakin Kilis ağzında gelecek zaman için genellikle -guç/-güç'i'den gelişen -ıcı/-ici eki (*çalışmicım, annadıcıñ, geymiyici, buluşucuk, nediciñiz, sayıcılar* vb.) kullanılır. -acak/-ecek birkaç örnekte standart Türkiye Türkçesinin etkisiyle görülür (Arslan Erol, 2018, s. 88).

Necip Asım, Eski Türkçedeki *erki*'den gelişen ve çekimli fiillerden ya da bunların soru biçimlerinden sonra kullanılan *ki* edatını “Soru önermesini daha canlı hâle getirmek için cümlelerin sonuna “ki, kı” parçacığı eklenir.” biçiminde izah etmiş ve konuya ilişkin şu örnekleri vermiştir: *Anam size geldi mi ki?, Adam deylmiyik ki?* vb. (Balhasanoğlu, 1902, s. 264).

Makalede bundan sonra bilinmediği veya İstanbul ağzından farklılık gösterdiği düşünülen sözcüklerin bir listesi verilmiştir. Bu söz varlıklarını aşağıya alıyoruz.¹

ağa: Sadece asil ve zenginler için kullanılır.

ağça: akçe, para.

ağşam: akşam.

ağar: kaynak, pınar.

akır: sıvı hâlinde ve siyah renkte zeytin tortusu.

akıtmı: birkaç dizi enli gerdanlık.

amti¹: babanın kız kardeşi, hala.

art hakı²: mihr.

aş: yemek.

aykırı doykırı³: tarlanın enine boyuna sürülmüş durumu.

baran: bitki dizisi.

bardağ: testi, ibrik.

barmak: parmak.

basdık: pestil.

basırık: sürgü.

batman: ağırlık ölçüsü.

bayak: biraz önce.

bekmez: pekmez.

bešteniz⁴: maydanoz.

bey: kadınların olağanüstü veya şaşırtıcı haberler duyduklarında kullandıkları ünlem, kahretsin!

bezek: süslenmiş, aydınlatılmış, ışıklandırılmış.

bezek gecesi: donanma gecesi.

bıldır: geçen sene.

bile: birlikte.

bişirmek: pişirmek.

boğanak⁵: sağanak.

boğma: boynu saran bir tür gerdanlık.

buğda: buğday.

burun otı⁶: enfiye.

bürün: mutfakta yakacak olarak kullanılan preslenmiş zeytin tortusu.

cam tası: hamamda kullanılan pirinç tas.

cercer⁷: harman yerinde tohumları harmanlamak için kullanılan, testerele

¹ Listede (*) ile işaret edilen sözcükler *Derleme Sözlüğü* ve Aksoy (1945)'da bulunmayan söz varlıklarını göstermektedir.

² krş. 'amti, 'emti (Parlak Kalkan, 2022, s. 27).

³ krş. ard hakkı (Parlak Kalkan, 2022, s. 28).

⁴ krş. aykırı doykuru (Parlak Kalkan, 2022, s. 33).

⁵ krş. bakdeniz, bakeniz, bahteniz (Parlak Kalkan, 2022, s. 35).

⁶ krş. boğanak, buvanak (Parlak Kalkan, 2022, s. 43).

⁷ krş. burun otu (Parlak Kalkan, 2022, s. 43).

⁸ krş. cercer, carcar, celcel (Parlak Kalkan, 2022, s. 47).

donatılmış iki silindirden
oluşan alet. Bu makine bir at
tarafından çekilir.

cıncık: cam eşya.

cizme: bot.

cüre⁸: zayıf, cılız, ufak tefek.

çanağ: düz tabak.

çapıt⁹: bez, çaput.

çebiş¹⁰: hadım edilmiş teke.

çelem: şalgam.

çemremek: kolunu veya
paçalarını sıvamak, eteğini
toplamak.

çeşme: tuvalet.

çevre: civar, etraf.

çevren: işlemeli mendil.

çıkma: bir odanın içinden
geçilerek merdivenle çıkılan
oda.

çıra: içinde zeytinyağı yakılan
toprak kandil.

çırağma: üç ayaklı şamdan.

çillik: dişilik organı.

çirtik: küçük üzüm salkımı.

çirtik çalmağ: oynarken
başparmakla orta parmağı
birbirine sürterek ses

çıkarmak, parmak
şakırdatmak.

***çöle:** kâkül, perçem.

çömçe¹¹: tahta kepçe.

çört: kaba, görgüsüz, kötü.

çörtlik¹²: kabalık, görgüsüzlük.

çöye çöye kalkmak: (yeni
yürümeye başlayan çocuk
için) yardımsız ayakta
durmak, tay durmak.

çöymek: yürümek üzere
doğrulmak, kalkmak.

çöz: yemesi için kedilere verilen,
etin yumuşak fakat lezzetsiz
kısmı.

çügündür¹³: pancar.

çüt cıbık: tarım işleri.

daña gece: geçen gece.

darbız: sürdükten sonra tarlayı
sulama.

dede: ata, dede.

delice: bir tür çaylak.

deveme¹⁴: topaç.

devlisi gece: ertesi gece.

devlisi gün: bir gün sonra, ertesi
gün.

⁸ krş. cüre, cure, cura (Parlak Kalkan, 2022, s. 50).

⁹ krş. çapıt, çaput (Parlak Kalkan, 2022, s. 51).

¹⁰ krş. çebiş “bir yaşında erkek keçi” (Parlak Kalkan, 2022, s. 52).

¹¹ krş. çömçe, çomça, çönçe (Parlak Kalkan, 2022, s. 55).

¹² krş. çörtlük (Parlak Kalkan, 2022, s. 55).

¹³ krş. çükündür (Parlak Kalkan, 2022, s. 56).

¹⁴ krş. deveme, deleme (Parlak Kalkan, 2022, s. 60).

devre: ters, zıt.

deyişmek: değişmek.

dil: anahtar.

dişemek: değirmen taşı üzerinde diş açmak.

dişengi: değirmen taşına diş açmakta kullanılan aygıt.

***dobur:** kolyeye asılan altın madalyon.

dolaş: tül bent.

don yumaş: çamaşır yıkamak.

döl dös: soy sop.

döş: göğüs.

döyün: tedavi amacıyla kol ve ayakta açılan yara, yakı.

dubara: oyun, hile, düzen.

düyür: kız isteme.

düyür düyür¹⁵: kabarcık kabarcık.

ebem kuşağı: gökkuşağı.

edik: çizme.

el koca: çulluk

emlik kuzu: süt kuzusu.

en men: en üstün, en iyi.

enik¹⁶: köpek yavrusu.

eprimek¹⁷: çok pişmek.

erinmek: üşenmek.

erişmek: şaka yapmak.

eşki¹⁸: ekşi.

eşmek: kazmak.

evermek: evlendirmek.

evmek¹⁹: acele etmek.

eyeği: kaburga kemiği.

fak: tuzak, kapan.

ferik: piliç.

***fıdır:** kötü.

fıfır: rüzgârgülü.

fısırdamak: baş başa verip söyleşmek.

Fireng balcanı²⁰: domates.

firengi²¹: kapı kilidi.

firik: (İbranice) başakken közlenmiş buğday. Pilavı yapılır.

foslamak: üflemek, kuvvetlice solumak.

geçi: keçi.

gedik: çiftlik, çiftliğin bir bölümü.

***gedik**¹¹: yaka, boyun.

geliç: ayrık otuna benzeyen çim familyasından bir bitki.

¹⁵ krş. düğür düğür (Parlak Kalkan, 2022, s. 64).

¹⁶ krş. enik, enük (Parlak Kalkan, 2022, s. 69).

¹⁷ krş. eprimek “dokuma türü eşyalar kullanıla kullanıla çürümek, yıpranmak, incelemek” (Parlak Kalkan, 2022, s. 69).

¹⁸ krş. eşki (Parlak Kalkan, 2022, s. 70).

¹⁹ krş. évmek (Parlak Kalkan, 2022, s. 64).

²⁰ krş. firenk balcanı (Parlak Kalkan, 2022, s. 74).

²¹ krş. firengi (Parlak Kalkan, 2022, s. 74).

gemik: kemik.

gene gerçek: Hint yağı.

genn genne: kendi kendine.

gerdek: gelin ve damadın düğün gecesi baş başa kalmaları ve ilk kez birlikte olmaları.

***ges:** Eskiden İslam’la müşerref olan Hristiyan ailelere verilen ad. Hem camiye hem de kiliseye giderlerdi. Bugün artık tamamen Müslüman olmuşlardır. Besni’de hâlen birkaç aile vardır. İki din arasında kararsız olan bu insanlar her iki dinin dua ve icaplarını yerine getirerek öteki dünya için sevap kazanmak isterler.

gidişmek: kaşınmak.

gil: aile, ev.

gişi: koca.

göbelek: yenebilir bir mantar türü.

gökçek: çok yakışıklı aynı zamanda çok genç.

görüm: görümce.

göy soğan²²: yeşil soğan.

göyşen: koyu mavi, lacivert.

havara: kireç olarak kullanılan çok yumuşak, kalkerli taş tozu.

havır²³: koyun derisi.

hayat: avlu.

henefi: musluk.

henek itmek²⁴: gevezelik etmek.

hereze: kuyuların ağzına takılan halka biçimindeki taş, kuyu bileziği.

heyden²⁵: derinin tabaklandığı çukur.

heyir²⁶: incir.

hind²⁷: küçük ev, yuva.

hıra: cılız, çelimsiz.

hırhız: hırsız.

hırır: ihtiyar, bunak.

hırtlak: gırtlak.

horanta: aile fertleri.

hoyrat: ezgi, türkü.

höl: humuslu toprak.

***höl_{II}:** yere hedef olarak konan ve çocukların ellerindeki küçük taşları atarak vurma alıştırmaları yaptıkları taş.

²² krş. göv soğan (Parlak Kalkan, 2022, s. 79).

²³ krş. havır, hevır (Parlak Kalkan, 2022, s. 83).

²⁴ krş. hanek etmek (Parlak Kalkan, 2022, s. 83).

²⁵ krş. heyden “tabak esnafının içinde deri ıslattığı topraktan pişirilerek

yapılmış küp şeklindeki geniş ve büyük kap” (Parlak Kalkan, 2022, s. 87).

²⁶ krş. hayır, hayır (Parlak Kalkan, 2022, s. 85).

²⁷ krş. hint (Parlak Kalkan, 2022, s. 89).

höreke²⁸: yün, keten gibi lifli malzemelerin tutturulduğu, bir ucu çatal değnek.

höyük: korkuluk.

huğ²⁹: kulübe.

hüyük (öyük): toprak yığını, tepecik.

ımırsık olmak³⁰: umudunu yitirmek, umutsuzluğa kapılmak.

ibibik: ibik, sorguç.

ille: mutlaka, kesinlikle.

inne: iğne.

innelik: iğnelik otu, erodium cicutarium.

iteği: deri un çuvalı.

***kab**: taş tavan.

kabal³¹: toptan, götürü, hepsi birden.

kab kab: takunya.

kadın: soylu kadınlar için kullanılan ünvan. Diğer kadınlar özel isimleriyle çağrılırlar.

kalaz: deri su kabı.

karagöz: nergis.

karağı: tahta kanca.

karın: işkembe.

kavurga: karpuz, kavun veya kabak çekirdeği kavurması.

kebin: evlenme, nikâh.

kedene: boyunduruk.

kele: kadınların konuya dikkatleri çekmek için kendi aralarında kullandığı bir sözcük.

keleb³²: yumak, çile.

keleb etmek: toprağı rastgele sürmek.

keleş: cilveli, süsü seven.

kerbi³³: çiy.

keri³⁴: yaşlı kadın.

kesmelik: taş ocağı.

keşefe pıçağı: bir tür bıçak.

kınamak: ayıplamak, eleştirmek.

kıska: tohumdan yetiştirilen ve tohumluk olarak kullanılan küçük soğan, arpacık soğanı.

***kızılçık**: yemek borusu.

kirtik: bir parça, azıcık.

koğan kilid³⁵: eski stil asma kilit.

²⁸ krş. h'öreke (Parlak Kalkan, 2022, s. 85).

²⁹ krş. huğ, huv (Parlak Kalkan, 2022, s. 92).

³⁰ krş. ımırsak olmak (Parlak Kalkan, 2022, s. 94).

³¹ krş. kabal, gabal (Parlak Kalkan, 2022, s. 98).

³² krş. kelep (Parlak Kalkan, 2022, s. 105).

³³ krş. kerbi, karbi, gerbi, ğerbi, garbi (Parlak Kalkan, 2022, s. 106).

³⁴ krş. keri (Parlak Kalkan, 2022, s. 106).

³⁵ krş. koğan (Parlak Kalkan, 2022, s. 101).

koğucu³⁶: dedikoducu, fitneci.

kozağ: pamuk kozası.

kölük aş: bulgur ve mercimek ile hazırlanan bir tür yemek.

köseği: yarısı yanmış odun.

ğudama: leblebi.

***kurt kuvara**: köylü, dağlı.

külek: büyük tahta kova.

künçi³⁷: susam.

kürtün: semer.

küsbe: preslenmiş susam tortusu.

lef göndermek: yeni geline armağan göndermek.

livas: su yolu, kanalizasyon.

loğ: çatıyı örten toprağı düzleştirmek için kullanılan taş silindir.

loğdır³⁸: loğ taşına takılan iki kollu ağaç.

mazırık: odun kömürü, marsık.

melle: bunun gibi, böyle. Şu atasözünde geçer: *Melle hoca melle şagird, al bardağı suya siyirt.*

Meyrem ananın éteyini sürüdüğü gün: Aziz George günü.

mırık³⁹: zeytin yağının dibe çöken tortusu.

mısır darısı: mısır.

murt⁴⁰: Mersin ağacı ve meyvesi.

nene: büyükanne, nine.

nere: nereye, nerede.

nızık: öfkeli ve geveze kimse.

***nohudcuğ**⁴¹: küçük kareli kumaş, bez.

nüyü⁴²: yüz gramlık ağırlık ölçüsü.

oflaz: iyi, işe yarar, uygun.

oma: kalça kemiği.

ortı: kadın peçesi.

oruk⁴³: köfte.

ölçermek⁴⁴: tarlanın ortasına saçılmış taneleri toplamak.

ön haka⁴⁵: nikâh öncesi eşe verilen para.

peleseng: mürver.

pendir: peynir.

per: büyük değirmen çarkı.

³⁶ krş. koğucu (Parlak Kalkan, 2022, s. 113).

³⁷ krş. küncü (Parlak Kalkan, 2022, s. 118).

³⁸ krş. loğdur ağacı (Parlak Kalkan, 2022, s. 121).

³⁹ krş. mırık (Parlak Kalkan, 2022, s. 127).

⁴⁰ krş. murt, mürüt “Mersin ağacının yaprakları.” (Parlak Kalkan, 2022, s. 118).

⁴¹ krş. nohutcuğ (Parlak Kalkan, 2022, s. 118).

⁴² krş. nüyü (Parlak Kalkan, 2022, s. 133).

⁴³ krş. ‘oruk, ‘örük (Parlak Kalkan, 2022, s. 135).

⁴⁴ krş. ölçermek (Parlak Kalkan, 2022, s. 136).

⁴⁵ krş. ön haka (Parlak Kalkan, 2022, s. 137).

peren peren olmak⁴⁶: dağılmak.

***pırnık**⁴⁷: basık burun.

pin: kümes.

pir: zeytin dalları ve yaprakları.

pirpirim: semizotu.

pöç⁴⁸: kuyruk sokumu.

***pürsemek**: deride döküntü meydana gelmek.

saḡsı: kürek.

samırsak: sarımsak.

saya: mavi pamuklu elbise.

seki: sedir, divan.

***seybane**⁴⁹: kır gezintisi, piknik.

sıyrığı⁵⁰: kazıyıcı.

simit: taneleri ufak bulgur.

sirke: bit yumurtası.

siyeç⁵¹: çit.

soḡum: lokma.

soyḡa: ölen kişinin giysileri.

söbek: çeşme borusu.

söyülme⁵²: közlenmiş pathıcan ile hazırlanan bir çeşit yemek.

supara: elifba kitabı.

susaḡ: tahta su bardağı.

süleke: yassı taş.

şılıḡ: bir tür mahur tatlısı.

şindi: şimdi.

şirik: susam yağı.

şüdüd⁵³: bal içinde ezilen türlü baharatlarla yapılan macun.

taḡıl: hububat.

taman: hani, hani ya.

tapan: tohum ekildikten sonra tarlayı düzeltmeye yarayan yassı ağaç araç, sürgü.

tazar: odanın girişinde bulunan, su testisinin muhafaza edildiği açık dolap.

teleme: taze süte incir (kökü) sütü damlatılarak yapılan süt kestirmesi.

tepir: üstü saman örgüsü masa.

teyek: üzüm kütüğü.

tike⁵⁴: küçük et parçası.

tor: acemi, genç ve deneyimsiz.

tök: sert ve inatçı kimse.

⁴⁶ krş. pereñg pereñg, pereñk pereñk, peren peren (Parlak Kalkan, 2022, s. 137).

⁴⁷ krş. pırnık (Parlak Kalkan, 2022, s. 141).

⁴⁸ krş. pöç, poç (Parlak Kalkan, 2022, s. 142).

⁴⁹ krş. seybana (Parlak Kalkan, 2022, s. 147).

⁵⁰ krş. sıyrığı (Parlak Kalkan, 2022, s. 149).

⁵¹ krş. siyeç, siñeç (Parlak Kalkan, 2022, s. 150).

⁵² krş. söyürme, söğülme (Parlak Kalkan, 2022, s. 151).

⁵³ krş. şudut, şüdüd, şüdüt (Parlak Kalkan, 2022, s. 160).

⁵⁴ krş. tike, dike “kuşbaşı doğranmış et” (Parlak Kalkan, 2022, s. 149).

uçayak⁵⁵: sacayağı; sehpa.

ulamak: bağlamak.

ulaşmak: varmak.

uşak: çocuk.

yaban: kır.

yağlık: mendil.

yamaç: yan taraf.

yanıç⁵⁶: topal, yan yan yürüyen.

yanlık⁵⁷: yayık.

yelek: kuş tüyü.

yelmek: koşmak.

yerme: kötölemek, eleştirmek.

yeyin: güçlü, yiğit.

yıpıldamak⁵⁸: ılık saçmak, parlamak.

yırtlaz⁵⁹: göz kapaklarının dışa dönmesi, ektröpiyon.

yıngel⁶⁰: yenmesi güzel, yenebilir.

yoğun: kablolar, sütunlar ve tüm silindirik şeyler yığını.

yoğurt çiçeği: papatya.

yöre: etraf, çevre, civar.

yuka: ince.

yumurcağ: veba, yumrucak.

yüklü⁶¹: hamile.

***zambut**⁶²: yeşil soğanın ortasından çıkan çiçek sapı.

zobu: iri yarı, kaba ve kırıcı kimse.

***zomo**: serseri, serüven peşinde koşan kimse.

zubun: uzun elbise.

züngül bastık: üzüm pestilinin sıvı hamura bulanıp zeytinyağında kızartılmasıyla yapılan tatlı

2. Dialecte de Behesni (Behesni Ağzı)

Balkanoğlu (1903). Dialecte de Behesni. *Keleti Szemle*, IV, 125-127.

Necip Asım, bu yazısına da Behesni ağzının ses bilgisi özellikleri hakkında bilgiler vererek başlamıştır. Bu özelliklerden ilki ön ses durumundaki /p/'nin genellikle /b/ olmasıdır: *bişmek*, *bire* vb. (Balkanoğlu, 1903, s. 125). Aslan (2022, s. 29) ve Nakiboğlu (2001, s. 73)'nın verdiği *bişirirlerdi*, *barmağınnan*, *bişir-* örneklerinin Yazıksız'ın bu tespitiyle örtüştüğünü görüyoruz.

⁵⁵ krş. üç ayak (Parlak Kalkan, 2022, s. 171).

⁵⁶ krş. yanıç, yanıç (Parlak Kalkan, 2022, s. 176).

⁵⁷ krş. yañınık, yandık, yanıñ, yayıñ, yanık, yanniğ (Parlak Kalkan, 2022, s. 176).

⁵⁸ krş. yapıldamak, yıpıldamak (Parlak Kalkan, 2022, s. 176).

⁵⁹ krş. yırtlaz (Parlak Kalkan, 2022, s. 179).

⁶⁰ krş. yıngel (Parlak Kalkan, 2022, s. 179).

⁶¹ krş. yüklü (Parlak Kalkan, 2022, s. 180).

⁶² krş. zambıt, zambut (Parlak Kalkan, 2022, s. 181).

Makalede Behesni ağzında /h/'nin tıpkı Arapçada olduğu gibi güçlü bir şekilde söylendiği (Balkanoğlu, 1903, s. 125) belirtilmiş fakat herhangi bir örnek verilmemiştir. Master ekindeki /k/ ünsüzünün /h/ olması (Balkanoğlu, 1903, s. 125) üzerinde durulan başka bir özelliktir: *kalmaḥ*, *yatmaḥ* vb. Bununla birlikte *işmek*, *ğomağ*, *gêtmeğ* örneklerini veren Nakiboğlu (2001, s. 99) ile *koymak*, *geçindirmek* örneklerini getiren Aslan (2022, s. 79) isim-fiil için sızıcılaştırmış -maḥ biçiminden bahsetmezler.

Yazıksız, +cı/+ci ekinin Behesni'de *tuzcı*, *tütünçi* örneklerinde olduğu gibi +cı/+çi biçiminde kullanıldığını (Balkanoğlu, 1903, s. 125) ifade etmiştir. Söz konusu ağızda *keçeçi* (Aslan, 2022, s. 39) ve *davulçılar*, *düğünçi* (Nakiboğlu, 2001, s. 94) sözcüklerinde Necip Asım'ın tespitiyle örtüşen bazı /ç/'li biçimleri görürüz.

Yine makalede aşağıdaki fiil çekimleri verilmiştir:

sevyom, *sevyoḥ*, *sevyoñ*, *sevyosiğiz*, *sevyo*, *sevyolar*

kalyom, *kalyoḥ*¹, *kalyoñ*, *kalyosiğiz*, *kalyo*, *kalyolar*

severim, *severik*, *seversiñ*, *seversiğiz*, *sever*, *severler*

kalırım, *kalırḥ*, *kalırsıñ*, *kalırsığiz*, *kalır*, *kalırlar*

sev, *sevek*, *seviñ*

kalacağım, *kalacağuh*, *kalacaksıñ*, *kalacaḥsığiz*, *kalacak*, *kalacaḥlar*

kal, *kalaḥ*, *kalıñ*

Bu ağızda ikinci çokluk kişi şimdiki zaman çekimi *biloñuz*, *yapıyorsañuz*, *oluyorsañuz*, *ediyoñuz*, *baḥıyoñuz*, *diyoñuz* (Nakiboğlu, 2001, s. 122), geniş zaman çekimi *-ırsıñız*, *-ersiñiz*, *-arsıñız*, *-ursuñuz*, *-ürsüñüz* (Nakiboğlu, 2001, s. 120) şeklinde damak /n/'si ile yapılmaktadır. *Sevyosiğiz*, *seversiğiz* biçiminde bir çekimi, ne Sadi H. Nakiboğlu'nun *Adıyaman ve Yöresi Ağızları*'nda ne de Büşranur Aslan tarafından hazırlanan *Besni İlçesi ve Köyleri Ağız* başlıklı yüksek lisans tezinde görüyoruz. Ayrıca, Nakiboğlu ve Aslan yayınlarında emir ikinci çokluk kişi çekiminde damak /n/'si yoktur: *çığırın*, *gelin*, *verin*, *diyin* (Nakiboğlu, 2001, s. 127), *gelin*, *otorun* (Aslan, 2022, s. 76).

Yazının bundan sonraki bölümünde Behesni'de yer alan ama Kilis ağzında bulunmayan, bu nedenle de Necip Asım'ın yayımlanmasını kesinlikle

¹ Makalede “kalıḥ” (?) biçiminde yazılmıştır.

hak ettiğini düşündüğü (Balkanoğlu, 1903, s. 126) aşağıdaki sözcüklerin bir listesi verilmiştir.²

ağac delgen: ağaçkakan.

anac: kuluçkaya yatan tavuk.

***antif:** tabaklanmış sığır derisi.

arısdah¹: tavan.

avsin: avcının avlanmak için arkasına sığındığı taş yığını.

***balkazı:** böğürtlen.

barmah: parmak.

batman: sekiz yüz dirheme denk gelen eski bir ağırlık ölçüsü birimi.

bire: pire.

cebe: paralel kenar şeklinde altın parçalarından yapılmış kolye.

cenik: eski altın paraların bir bez üzerine dikilmesiyle yapılan ve başın iki yanına asılan kadın süsü.

circir: pamuk tohumlarını ayırmak için kullanılan alet.

civelek: gündelikçi olarak çalışan tarım işçisi.

çağa: çocuk.

çalma: fesin ön kenarından sarkan gerdanlık şeklindeki kadın süsü.

çardak²: ikinci katta bulunan oda.

çimecek: hamam, yunak.

çirtik³: parmak şakırtısı.

***çullama:** ayakkabı tabanının tamamını kaplayan tamir amaçlı parça.

***değme:** topaç.

demir koparan: düğmesiz kollu yelek.

ede: ağabey (Sadece varlıklı ailelerde kullanılır. Alt sınıflar bu sözcük yerine *ağa*'yı kullanır.)

ersin: fırın küreği.

***fücük:** buzağı.

gem: buğday harmanlamak için kullanılan bir çeşit ahşap alet, düven.

***gerdancalık:** gerdanlık.

gidik⁴: oğlak.

günlük: şemsiye

hedeme: kız tarafının erkek tarafından aldığı para.

helik: inşaatta kullanılan küçük taşlar.

***henek:** istendiğinde açılıp kapanabilen yağmur ve kar

² Listede (*) ile işaret edilen sözcükler *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan söz varlıklarını göstermektedir.

¹ krş. arıstağ (Telli & Bulduk, 2018, s. 15).

² krş. çardah (Telli & Bulduk, 2018, s. 49).

³ krş. çirtik (Telli & Bulduk, 2018, s. 54).

⁴ krş. gidik (Telli & Bulduk, 2018, s. 101).

girişine karşı ısıyı korumaya
yarayan baca borusu kapağı.

hengil⁵: metal kova.

heyirlik: incir.

***hillemek**: atı yürütmek için
bağırarak, cesaretlendir-
mek.

***hırhırı**: yük hayvanlarının
boyunlarına asılan küçük
çanlar.

hişve: pamuk kozası.

hizme: hızma.

hop: omuz.

horata: konuşma, söz.

hömbek: öbek, yığın.

***hünkari batman**: altı okkaya
denk gelen ağırlık ölçüsü
birimi.

isat: yeşil ve taze biber.

kafa: kafa şeklindeki çakıl taşı.

kak: kaya deliği.

***kalamah**: kar nedeniyle
kaybolmuş ve zayıflamış
keklikler.

kalamah avı: keklik avı.

***kapı bıçağı**⁶: gelin evden
ayrılırken evdeki
hizmetçilere verilmesi
gereken bahşiş.

***kene**: suyu damla damla
kaynayan kaynak.

kepir⁷: yumuşak toprak.

keşen: çinko kova.

***keşkezen**⁸: çömlekte pişmiş et.

kızılyügrük: temiz olmayan bir
tırış bıçağının kullanılması
sonucu yüzde oluşan
kızarıklık.

kopmak: koşmak.

kopdırmak⁹: koşturmak.

kozak: olgunlaşmamış pamuk
kozası.

kurk¹⁰: civcivleri olan bir tavuk.

***kurunur**: kurutulacak üzüm.

külbe: çapa.

manca: soğan ve domatesle
yapılan salata.

mangaş¹¹: küçük cımbız.

manık¹²: kedi, köpek yavrusu.

maş: bezelye.

meri: dişi keklik.

⁵ krş. hangil (Telli & Bulduk, 2018, s. 119).

⁶ krş. kapı pıçağı (Telli & Bulduk, 2018, s. 119).

⁷ krş. kepir, keppır “bozuk ve yokuşlu yol” (Telli & Bulduk, 2018, s. 159).

⁸ krş. keşgezen “fırında pişirilen bir yemek” (Telli & Bulduk, 2018, s. 161).

⁹ krş. koşturmak (Telli & Bulduk, 2018, s. 169).

¹⁰ krş. Êurk (Telli & Bulduk, 2018, s. 112).

¹¹ krş. mangaç (Telli & Bulduk, 2018, s. 187).

¹² krş. manih (Telli & Bulduk, 2018, s. 187).

mesis¹³: eşeği yürütmek için kullanılan sivri uçlu değnek.

nacak¹⁴: küçük balta.

nezik: dokumacılar tarafından üzerine iplik sarmak için kullanılan bir alet.

nügü: ağırlık ölçüsü birimi. On iki nügü bir batmana denk gelir.

pine: ayakkabının altına vurulan deri parçası, yama.

pineci: ayakkabı tamir eden ve yama yapan kişi.

sakad: köpek pisliği.

selmin: dokumacıların dokuma sırasında kumaşı sardıkları silindir.

senek: yeşil vernikle kaplı kavanoz.

seplemek: bırakmak, salıvermek.

serpene: sırtık, dayak.

sığdıt: kış tüketimi için kavrulmuş et.

soku¹⁵: taş dibek.

suluk: odada yıkanmak için bölünmüş yer, banyo.

***süd pıñarı**: sarkıt mağarası.

tağar¹⁶: çömlek.

terdek: kamış boru.

teyek¹⁷: üzüm asması.

tink: tahılın kabuğunu ayırmak için değirmeni döndüren çark.

urumi tut: karadut. (Türkler, her zaman *Rum* sözcüğünü ve onun sıfatı olan *Rumi*'yi *Urum* biçiminde telaffuz etmişlerdir.)

***yelenk**: burnun yan kısımları.

yol: evlenme teklif edilen kızın erkek kardeşine ödenmesi gereken meblağ.

3. Dialecte turc d'Erzurum (Erzurum Türk Ağzı)

Balhasanoğlu (1904). Dialecte turc d'Erzurum. *Keleti Szemle*, V, 126-130.

Necip Asım, *Keleti Szemle*'de 1904 yılında yayımladığı makalesinin başında yazısını bir arkadaşının kendisine ödünç verdiği iki yüz kadar sözcüğü içeren ve talik yazı türüyle yazılmış bir el yazması eserden hareketle hazırladığını, yazmada eseri hazırlayan kişinin isminin yer almadığını, eserin nankör bir el tarafından parçalanmış iki sayfasında¹ yer alan zarar görmüş

¹³ krş. meses (Telli & Bulduk, 2018, s. 191).

¹⁴ krş. nacağ, nacaĥ (Telli & Bulduk, 2018, s. 197).

¹⁵ krş. sokı, soğu, soğu (Telli & Bulduk, 2018, s. 240).

¹⁶ krş. taar, tağar “köşkerlerin ayakkabı ısladıkları kap” (Telli & Bulduk, 2018, s. 255).

¹⁷ krş. teyig, tiyek (Telli & Bulduk, 2018, s. 263, 265).

¹ Bunlar, yazmadaki 4^b-5^a numaralı sayfalardır.

sözcükleri yeniden kurmayı başardığını (Balhasanoğlu, 1904, s. 126) anlatmıştır.

Necip Asım, yazmanın tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye yer vermez. Yazıksız'ın İstanbul Üniversitesine bağışladığı bu yazma üzerinde çalışan Kırzioğlu yazmanın tarihiyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: Bu halk ağzı sözlüğünde, ilk defa 1855 Kırım Savaşı sırasında Mehmetçiklerin Sıvastopol'u düşürmeye çalışırken tütün içmeye yarayan çubukları kırılınca mektup kâğıdına tütünü sarıp içtikleri bilindiğine ve bu yazmada *çöpür* sözü karşılığı olarak “kaba tütün kâğıdı”ndan² söz edildiğine göre, eser, Kırım Savaşı'nı sona erdiren 1856 Paris Barışı'ndan sonra ve 93 (1877) Savaşı'ndan önceleri Erzurum'da dışarıdan gelme aydın bir kişi tarafından yazılmıştır. Buna göre, çağımızdan 100 veya 86 yıl önceleri yazılmış demektir (Kırzioğlu, 1962, s. 195).

Yazıksız, yazmanın tahrip edilmiş sayfalarını bir Erzurumlunun yardımıyla düzelttikten sonra burada geçen iki yüzden fazla sözcüğün - bunlara Erzurum ağzında nasıl bir değişmeye uğradıklarını Türkoloji âlimlerine göstermek gayesiyle birkaç Arapça ve Farsça sözcüğü de katarak-transkripsiyonunu yapmış ve anlamını vermiştir (Olca, 1995, s. 13). Manzum bir sözlük olan ve bugün Şebinkarahisarlı Abdi tarafından kaleme alındığı (Kırzioğlu, 1962, s. 195, 244; İnal, 1969, s. 9; Babacan, 2017, s. 89) düşünülen eser, 1928'de Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu tarafından *Halk Bilgisi Mecmuası*'nda bir yazı ile tanıtılmış; İsrail Babacan tarafından 2016'da kitap olarak yayımlanmıştır.³

Dialecte turc d'Erzurum'un ana omurgasını oluşturan yazmayla ilgili bu ön bilgilerden sonra makalenin içeriğine geçebiliriz.

Yazıksız, önceki yazılarında yaptığı gibi bu yazısına da ele aldığı ağza dair birtakım bilgiler vererek başlamıştır. Bu bilgilerden ilki Erzurum ağzının Türkmen-Azeri karışımı bir ağız olması, diğeri /k/'nın sözcüklerin başında /ğ/ ve sonunda /h/ olarak değiştirilmesi, böylece mesela *kalmağ* sözcüğünün *ğalmağ* biçiminde telaffuz edilmesidir (Balhasanoğlu, 1904, s. 127).

Necip Asım *ben, sen, o* kişi zamirlerinin yönelme durumunda *bege, sege, ogo* veya *behen, sehen, ohan* biçiminde (Balhasanoğlu, 1904, s. 127) çekimlendiğinden bahsetmiştir. Erzurum ağzında yönelme durumu *bene, sene, ona* (Olca, 1995, s. 70) biçimindedir. *Bege, sege, behen, sehen* şekillerine daha çok doğuya gidildiğinde rastlanır. Teklik üçüncü kişi *ogo* yerine gene buralarda *oğa/ova* şekli kullanılır. (Olca, 1995, s. 14). Olca

² Necip Asım, makalede *çöpür* için yazmadaki bu anlamı vermez. Onun verdiği anlam “düşük kaliteli yün, en iyi kısmı ayrıldıktan sonra yünün geri kalan kısmı” şeklindedir.

³ Bu yayının künyesi şöyledir: Babacan, İ. (2016). *Şebinkarahisarlı Abdî'nin erzurum lehçesi lügati*. Akçağ.

(1995, s. 14) *ohan* biçimini ise hiç duymadığını, sorduğu kişilerin de bu sözcükten haberdar olmadığını ifade etmiştir.

Necip Asım, geçmiş zamanın Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi çekimlendiğini söyledikten sonra şu örneği verir: *gelmişem, gelmişsen, gelmiş, gelmişek, gelmişsez, gelmişler* (Balhasanoğlu, 1904, s. 127). Burada birinci ve ikinci çokluk kişi çekimlerinde -ek ve -sez biçiminde geniş ünlülü kişi eklerinin verildiğini görüyoruz. Bu kişi ekleri esasında Erzurum ağzında dar ünlülüdür: -ıh, -ih, -uh, -üh; -sız, -siz, -suz, -süz vb. (Olçay, 1995, s. 49; Gemalmaz 1995/I, s. 350-351).

Bu bilgilerden sonra makalede aşağıdaki sözcük listesi yer almıştır.⁴

ağartı: süt, yoğurt, ayran, peynir
vb. ürünler.

ağbun: gübre.

aman tokul¹: çeyreklik istemek
için kullanılan ünlem.

annı kaşka²: alnı beyaz lekeli
hayvan.

baca: dam, çatı.

bacı³: kız kardeş.

badala⁴: rahle, sıra.

başım çıkmaz: elimden gelmez.

başlık⁵: bir yazı biçimi, kaligrafî.

bılık⁶: kaz yavrusu.

bibi: hala.

bişi: gözleme.

boğuz: boğaz.

böcük⁷: böcek.

böğrek⁸: böbrek.

buhağ⁹: boyun, gerdan.

buhari: baca.

buhartmak¹⁰: bırakmak.

***bülük:** ibriğin ağız kısmı.

cağ¹¹: korkuluk, tırabzan.

cağ¹¹: örgü şişi.

cecik¹²: arzu, istek, eğilim, meyil.

⁴ Listede (*) ile işaret edilen sözcükler *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan söz varlıklarını göstermektedir.

¹ krş. tuğul (Kırzioğlu, 1962, s. 242; Babacan, 2017, s. 107).

² krş. kaşha (Gemalmaz, 1995/III, s. 193).

³ krş. baci (Gemalmaz, 1995/III, s. 35).

⁴ krş. badêle (Kırzioğlu, 1962, s. 200, 242), badala (Gemalmaz, 1995/III, s. 35).

⁵ krş. başlıh, başluh (Gemalmaz, 1995/III, s. 38).

⁶ krş. bılih (Gemalmaz, 1995/III, s. 43).

⁷ krş. böcüh (Gemalmaz, 1995/III, s. 49).

⁸ krş. böyreh (Gemalmaz, 1995/III, s. 49).

⁹ krş. buhağ (Gemalmaz, 1995/III, s. 50).

¹⁰ krş. buhart- (Kırzioğlu, 1962, s. 201, 242), buhart- (Gemalmaz, 1995/III, s. 50).

¹¹ Yazıksız makalesinde buradaki iki sözcüğü de yanlışlıkla "cac" olarak kaydetmiştir.

¹² Yazıksız tarafından makalede "zizig" (?) biçiminde kaydedilmiştir.

cecigi gevşemek¹³: kuvvet ve dayanma gücü gevşemek, gönlü olmak.

ceferlik¹⁴: büyük ahşap dolap.

cendek¹⁵: çürümüş ceset.

cerek¹⁶: sırik.

cücük¹⁷: tavuk yavrusu, civciv.

çalğama¹⁸: ayran.

çaygara: küçük dere.

çegil: küçük taş, çakıl taşı.

çekman: kolları yırtmaçlı ve uzun, yakasız üst giysisi, cepken.

çelpeşik¹⁹: çamur.

çenge: çene.

çepik²⁰: sepet.

çermik²¹: kaplıca, ılıca.

çigid²²: çekirdek.

çirdek²³: toprak testi.

çirtmek²⁴: parçalamak.

çomu²⁵: sütün arta kalan kısmı, çökelek.

çortutı²⁶: şalgam turşusu.

çoruş²⁷: zor bir geçide ulaşıldığında arabaya koşumlanan atlar.

çöpür²⁸: düşük kaliteli yün, en iyi kısmı ayrıldıktan sonra yünün geri kalanı.

¹³ Yazıksız tarafından “zizig geşemek” (?) biçiminde makaleye alınmıştır. krş. cecik gevşemek (Kırzioğlu, 1962, s. 242), cecigi gevşe- (Gemalmaz, 1995/III, s. 54), cicigi gevşe- (Babacan, 2017, s. 105).

¹⁴ krş. ce‘ferik “tavan altındaki odunluk” (Kırzioğlu, 1962, s. 203), ca‘ferik (Babacan, 2017, s. 104), ceferliḥ “avlularda üzerine eşya koymaya veya odun yığmaya mahsus tavana yakın geniş raf” (Gemalmaz, 1995/III, s. 54).

¹⁵ krş. cemdek. *Cendek*, *ceṇdek* biçiminde de söylenir (Kırzioğlu, 1962, s. 204, 242, 243), cendek (Babacan, 2017, s. 100), cendeḥ, cemdeḥ (Gemalmaz, 1995/III, s. 55).

¹⁶ krş. cereḥ (Gemalmaz, 1995/III, s. 55).

¹⁷ krş. cücüh (Gemalmaz, 1995/III, s. 55).

¹⁸ krş. çalğama (Gemalmaz, 1995/III, s. 60).

¹⁹ krş. çelpeşiḥ, çerpeşiḥ (Gemalmaz, 1995/III, s. 63).

²⁰ Yazıksız bu sözcüğü makalede “çepek” biçiminde kaydetmiştir. krş.

çepik “küçük sepet” (Kırzioğlu, 1962, s. 206, 243), çepih (Gemalmaz, 1995/III, s. 64).

²¹ krş. çermig, çermüg, çelmig (Gemalmaz, 1995/III, s. 63, 64).

²² krş. çigit, çigirt (Gemalmaz, 1995/III, s. 66).

²³ krş. çirdeḥ (Gemalmaz, 1995/III, s. 66).

²⁴ krş. çirt- “ince, uzun dilimler hâlinde doğramak” (Gemalmaz, 1995/III, s. 65).

²⁵ krş. çoma, çomu “çok yağsız lor” (Gemalmaz, 1995/III, s. 67).

²⁶ krş. çortuti (Gemalmaz, 1995/III, s. 67).

²⁷ Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “çorut” biçiminde kaydetmiştir. krş. çoruş “çifti, sabanı çeken öndeki öküz” (Gemalmaz, 1995/III, s. 67).

²⁸ krş. çopur (Kırzioğlu, 1962, s. 208, 243), çöpür (Gemalmaz, 1995/III, s. 67), çöpür “kaba tütün kâğıdı” (Babacan, 2017, s. 107).

dadaş: ağabey; mert, cesur, külhanbeyi.

dal: iki kürek kemiği arası, sırt.

dalda: gölge.

daldalanmak: sığınmak.

daraba: paravan, perde, bölme.

davar: koyun.

dızman: devasa, çok büyük.

dincelmek: dinlenmek.

dinge: üst üste yerleştirilmiş birkaç festen oluşan kadın başlığı.

dip²⁹: pancar.

düge: dana.

dünegin³⁰: dün.

dünürücü³¹: kız istemeye giden kimse, görücü.

ecik³²: kasık.

emi: amca.

enik³³: köpek yavrusu; kadınların yanaklarını boyamak için kullandıkları pembe pudra.

enişte³⁴: damat.

ev³⁵: çatı

eze³⁶: teyze.

gedek: manda yavrusu.

gem: tahıl harmanlamak için kullanılan bir tür alet, düven.

gezengevi: kudret helvası.

gidik³⁷: oğlak.

god: dördü bir ölçeğe denk gelen tahıl ölçü birimi.

gor: mezar.

***gorgara:** kaşığı.

gög geçemen³⁸: kertenkele.

göresmek: özlemek.

göze: su kaynağı.

guzik³⁹: kambur.

güleş: güler yüzlü.

²⁹ Yazıksız makalede bu sözcüğü “dil” olarak kaydetmiştir. krş. dip (Kırzioğlu, 1962, s. 210), dib “pancarın ‘gocabaşı’ denilen kökü” (Gemalmaz, 1995/III, s. 78).

³⁰ Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “dünege” biçiminde kaydetmiştir. krş. dünegin (Kırzioğlu, 1962, s. 210, 242; Babacan, 2017, s. 107), dünegin, dünehen, düneyin (Gemalmaz, 1995/III, s. 85).

³¹ krş. düngürücü, düvürücü (Gemalmaz, 1995/III, s. 85).

³² krş. ecih (Gemalmaz, 1995/III, s. 87).

³³ krş. enih (Gemalmaz, 1995/III, s. 96).

³⁴ krş. enişde (Gemalmaz, 1995/III, s. 96).

³⁵ krş. ev, ev, ev, ev, ev (Gemalmaz, 1995/III, s. 102, 103).

³⁶ krş. eze, eze (Gemalmaz, 1995/III, s. 106).

³⁷ krş. gidik (Kırzioğlu, 1962, s. 212, 242), gidiş, gidiş (Gemalmaz, 1995/III, s. 135).

³⁸ krş. gög geçemen (Kırzioğlu, 1962, s. 213, 242), gök geçemen (Babacan, 2017, s. 104).

³⁹ krş. guzziş (Gemalmaz, 1995/III, s. 150).

ħarmutlamaħ: ılıştırmak

ħartı⁴⁰: bir tür palto, maşlak.

ħaşıl: bulgur lapası.

ħasıta⁴¹: nişastayla yapılan bir tür jöle.

ħavzul⁴²: kömür kırıntısı.

ħayatı: kendir.

he: evet.

hedik⁴³: haşlanmış buğday.

hemcık⁴⁴: oyuncak bebek.

he mi: öyle mi.

ħepenek⁴⁵: baca kapağı.

herg⁴⁶: nadasa bırakılan arazi.

herle⁴⁷: un çorbası.

herzerderi⁴⁸: anason.

ħetircek⁴⁹: üç ayaklı demir ızgara.

ħızek⁵⁰: kızak.

ħodak⁵¹: çift süren hizmetkâr.

ħortık⁵²: deve yavrusu.

ħorum⁵³: demet.

höllük⁵⁴: bebeği nemden korumak için alt bezi içine konulan fırınlanmış ve toz hâline getirilmiş killi toprak.

isot⁵⁵: hindistan cevizi (?).

istiħan⁵⁶: çay bardağı.

ħadamaħ⁵⁷: sıkıştırmak, bağlamak.

ħalabaħ⁵⁸: bir tür başlık.

***ħalamaħ:** ocağı yakmaya hazır hâle getirmek.

⁴⁰ krş. ħartı (Gemalmaz, 1995/III, s. 157).

⁴¹ krş. hasıta (Gemalmaz, 1995/III, s. 158).

⁴² Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “ħazul” biçiminde kaydetmiştir. krş. ħavzul (Kırzioğlu, 1962, s. 215, 242), havzal, havzul (Gemalmaz, 1995/III, s. 159).

⁴³ krş. hedih (Gemalmaz, 1995/III, s. 161).

⁴⁴ krş. ħemecih (Gemalmaz, 1995/III, s. 164).

⁴⁵ krş. ħepeng “tandır bacası; kepenk” (Gemalmaz, 1995/III, s. 164).

⁴⁶ krş. herk (Kırzioğlu, 1962, s. 214, 242, 243), ħerh (Gemalmaz, 1995/III, s. 166).

⁴⁷ krş. herle, helle (Gemalmaz, 1995/III, s. 166).

⁴⁸ krş. hezerteri (Kırzioğlu, 1962, s. 214, 242, Babacan, 2017, s. 106; Gemalmaz, 1995/III, s. 169).

⁴⁹ krş. ħetilceħ, ħetirceħ (Gemalmaz, 1995/III, s. 168).

⁵⁰ krş. ħizeħ, guzaħ, gizeħ, ħizek (Gemalmaz, 1995/III, s. 173).

⁵¹ krş. hodak (Kırzioğlu, 1962, s. 242, 243), ħodaħ (Gemalmaz, 1995/III, s. 173).

⁵² krş. ħotiħ (Gemalmaz, 1995/III, s. 174).

⁵³ krş. ħorum “ot bağıcı meydana getiren tomarlardan her biri” (Gemalmaz, 1995/III, s. 174).

⁵⁴ krş. höllüh (Gemalmaz, 1995/III, s. 175).

⁵⁵ krş. isot, issot “sivri biber” (Gemalmaz, 1995/III, s. 185).

⁵⁶ krş. istiħan (Gemalmaz, 1995/III, s. 186).

⁵⁷ krş. ħada- “tamir etmek” (Babacan, 2017, s. 107).

⁵⁸ krş. ħabalak (Kırzioğlu, 1962, s. 216).

***kalaska:** at koşulmuş yüklü araba.

***kalban:** sarp yol.

kalik⁵⁹: kötü ayakkabı.

karakura⁶⁰: kâbus.

kavaltak⁶¹: kabarık, gevşek; altı boş şey.

kavut⁶²: kavrulmuş buğday.

kaymak: ocağı yakmaya hazır hâle getirmek.

kaysefe: komposto.

kazeki⁶³: bir tür geniş ceket.

***kaz loğması:** bir tür hamur işi.

kehan⁶⁴ etmek: tarlada yer alan istenmeyen otları temizlemek.

kepenek⁶⁵: bir tür karaciğer ve safra yolu hastalığı.

keran⁶⁶: kırıış.

kerdige⁶⁷: dev; çok büyük, kocaman.

kerendi⁶⁸: uzun tırpan.

kerti: bayat.

keşik⁶⁹: önlük ipi.

kete: bir tür çörek.

kevel⁷⁰: kuzu derisinden yapılmış kürk.

kıç: ayak.

kırağı: kenar.

kırtık⁷¹: parça, küçük bir parça.

kip: dar, sıkı.

kirşan: allık, pudra.

kiskip: oldukça sıkı.

kocabası⁷²: pancar.

⁵⁹ krş. kalih “eski ayakkabı” (Gemalmaz, 1995/III, s. 191).

⁶⁰ krş. ğarağura (Gemalmaz, 1995/III, s. 120).

⁶¹ krş. ğavaltah “kabarık; havalı; sıkı basılmamış olan” (Gemalmaz, 1995/III, s. 123).

⁶² krş. ğavut (Gemalmaz, 1995/III, s. 123).

⁶³ krş. ğazeki “zığvanın üstüne giyilen kolsuz yelek” (Gemalmaz, 1995/III, s. 124).

⁶⁴ krş. kâhan (Kırzioğlu, 1962, s. 217), kehan, kağan (Gemalmaz, 1995/III, s. 194).

⁶⁵ krş. kepenek “koyunlarda görülen kelebek hastalığı” (Gemalmaz, 1995/III, s. 196).

⁶⁶ krş. kēran “uzatma; iri, uzun tahta” (Gemalmaz, 1995/III, s. 196).

⁶⁷ Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “kertige” biçiminde kaydetmiştir. krş.

kerdige “nesli mahlut, azman” (Kırzioğlu, 1962, s. 219, 242), kerdige “melez, karışık; arpa, buğday, mısır vb. karıştırıp öğütmek suretiyle yapılan un” (Gemalmaz, 1995/III, s. 196).

⁶⁸ Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “kırındı” biçiminde kaydetmiştir. krş. kērendi (Kırzioğlu, 1962, s. 242), kērindi (Gemalmaz 199/III: 196).

⁶⁹ krş. keşik “iki parmak eninde örülmüş kuşak, kolan” (Gemalmaz, 1995/III, s. 198).

⁷⁰ krş. kevel “çoban kepenegi; koyun postundan yapılmış kürk” (Gemalmaz, 1995/III, s. 198).

⁷¹ krş. kırtih, kirtih (Gemalmaz, 1995/III, s. 199).

⁷² krş. gocabaşı “pazı pancarının vişnekırı rengindeki kökü” (Gemalmaz, 1995/III, s. 140).

kom: ağıl.

kotan: pulluk, büyük saban.

köme⁷³: cevizli sucuk.

köz tavası: ateş küreği.

kofik⁷⁴: üst üste dizilmiş birkaç festen oluşan kadın başlığı.

kullab⁷⁵: bir tür menteşe.

kura: kurnaz, hilekâr (kimse).

kurık, kurik⁷⁶: at yavrusu, tay.

kurum⁷⁷: çeşme yalağı.

kurut⁷⁸: kuru lor.

kuymak⁷⁹: pekmez ile haşlanmış un.

külve⁸⁰: tandır ateşinin yanmasını sağlayan hava deliği.

lavaş⁸¹: yassı ekmek.

lazut: mısır.

leçek⁸²: tül bent.

lök⁸³: yayın balığı.

mablağ⁸⁴: çay kaşığı.

maraba: kâra katılan tarım işçisi, ortakçı.

maran: tekerlek.

mazı⁸⁵: dingil.

medek⁸⁶: dişî manda.

merek⁸⁷: samanın muhafaza edildiği yer, samanlık.

***mis:** bronz, tunç.

mozik⁸⁸: dana.

müsürük⁸⁹: ahırlarda sığırlar için yapılmış hayvan yemliği.

⁷³ krş. köme, küme (Gemalmaz, 1995/III, s. 204).

⁷⁴ Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “kofik” biçiminde kaydetmiştir. krş. kofi, kofih (Gemalmaz, 1995/III, s. 202).

⁷⁵ krş. gullep (Gemalmaz, 1995/III, s. 146), kullâb “kapı düğmesi” (Babacan, 2017, s. 108).

⁷⁶ Necip Asım Yazıksız bu sözcüğü *kurık, kurik* biçiminde iki defa kaydetmiştir. krş. kurih, kuruğ (Gemalmaz, 1995/III, s. 207).

⁷⁷ krş. kürün. *Kurun* biçiminde de söylenir (Kırzioğlu, 1962, s. 223, 243), *kurun, kürün* (Gemalmaz, 1995/III, s. 207).

⁷⁸ krş. ğurut (Gemalmaz, 1995/III, s. 149).

⁷⁹ krş. kuymak (Kırzioğlu, 1962, s. 223, Babacan, 2017, s. 106), ğuymak (Gemalmaz, 1995/III, s. 149).

⁸⁰ krş. külve (Gemalmaz, 1995/III, s. 208).

⁸¹ krş. yufka ekmeği (Kırzioğlu, 1962, s. 224).

⁸² krş. leçeh (Gemalmaz, 1995/III, s. 210).

⁸³ krş. lök balığı (Kırzioğlu, 1962, s. 224), löh “eti makbul olmayan bir tatlısu balığı” (Gemalmaz, 1995/III, s. 213).

⁸⁴ krş. mablağ (Gemalmaz, 1995/III, s. 214).

⁸⁵ krş. mazi (Gemalmaz, 1995/III, s. 219).

⁸⁶ krş. medeh (Gemalmaz, 1995/III, s. 219).

⁸⁷ krş. mereh (Gemalmaz, 1995/III, s. 224).

⁸⁸ krş. moziğ, mozuk (Gemalmaz, 1995/III, s. 230).

⁸⁹ krş. müsürlüh, müsüllüh, müsürli, müsürmüh (Gemalmaz, 1995/III, s. 235).

naħır⁹⁰: sürü.

nat: tırpan sapı.

oşkor⁹¹: rüşvet.

oyma: eşya koymaya yarayan dolap.

pancar⁹²: pişmiş sebzeler.

part⁹³: bir arabadaki saman yığını.

perk⁹⁴: sert, katı.

***perşenk**: kervanın önünde giden yük hayvanı.

peşhun⁹⁵: yuvarlak ahşap masa.

petek⁹⁶: arı kovanı.

pingel: tavuğun yumurtladığı yer, folluk.

pisbor⁹⁷: işinde yetenekli çoban.

***pison**: bir şeyin kalanı; ücret, pay.

poçük⁹⁸: kuyruk sokumu.

poşa: çingene.

puç⁹⁹: kayıp.

puç olmak: kaybolmak.

purut: çömlek.

puruthane: çömlek imalathanesi.

pührenk¹⁰⁰: su borusu.

saşavil¹⁰¹: uzun saplı süpürge.

savaḫ¹⁰²: şaşkın, aptal.

⁹⁰ Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “noħır” biçiminde kaydetmiştir. krş. naħır (Kırzioğlu, 1962, s. 225, 243; Gemalmaz, 1995/III, s. 237, Babacan, 2017, s. 109).

⁹¹ krş. oskoru yutdu “rüşvet yemiş kimse için söylenir” (Kırzioğlu, 1962, s. 226), osgor (Gemalmaz, 1995/III, s. 249), osgori yut- (Babacan, 2017, s. 108).

⁹² krş. (kırdı yetişen) “cümle sebzevat” (Kırzioğlu, 1962, s. 227), “yemeği veya turşusu yapılan her türlü kır yeşilliği ve bunlardan yapılmış yemekler” (Gemalmaz, 1995/III, s. 255).

⁹³ krş. “bir araba ot” (Kırzioğlu, 1962, s. 227; Babacan, 2017, s. 107), “birkaç bağlık ot; yerine göre mesela otuz bağ bir part yapar.” (Gemalmaz, 1995/III, s. 256).

⁹⁴ krş. perħ (Gemalmaz, 1995/III, s. 257).

⁹⁵ krş. peşgun “ağaçtan yapılmış, üzeri kabalarla süslü büyük sofra” (Gemalmaz, 1995/III, s. 257).

⁹⁶ krş. peteh (Gemalmaz, 1995/III, s. 258).

⁹⁷ Yazıksız tarafından makalede “paspur” biçiminde kaydedilmiştir. krş. pispor (Kırzioğlu, 1962, s. 242), pisbor (Gemalmaz, 1995/III, s. 259), pispor (Babacan, 2017, s. 100).

⁹⁸ krş. pöçük (Kırzioğlu, 1962, s. 242), pocciħ (Gemalmaz, 1995/III, s. 259).

⁹⁹ krş. “zayi olup hiçe giden nesne” (Kırzioğlu, 1962, s. 229, Babacan, 2017, s. 109).

¹⁰⁰ krş. pöhrenk “su yolu künkü” (Kırzioğlu, 1962, s. 229; Babacan, 2017, s. 108), pöhreng (Gemalmaz, 1995/III, s. 260).

¹⁰¹ Yazıksız bu sözcüğü makalesinde “seḫevi” biçiminde kaydetmiştir. krş. sakavul (Kırzioğlu, 1962, s. 242), saggavul, saḫavel, seḫgevil, seḫgevül “çalı veya ince dallardan yapılmış büyük boy süpürge” (Gemalmaz, 1995/III, s. 268, 273), saḫavil (Babacan, 2017, s. 102).

¹⁰² krş. savaḫ (Gemalmaz, 1995/III, s. 271).

sazak¹⁰³: ırmak tarafından gelen soğuk rüzgâr; sazlardan gelen rüzgâr.

sekilenmek: bir süre dinlenmek.

seklem¹⁰⁴: sepet.

seme: sersem.

semer taşı: çatının kordonunu oluşturan taşlar.

sinci: duyarlı tartı, küçük terazi.

somar¹⁰⁵: bir kileye denk gelen tahıl ölçü birimi.

suhrâ¹⁰⁶: angarya, ücretsiz iş.

şadara¹⁰⁷: büyük kalbur.

şurt: kenar, kıyı.

tağar¹⁰⁸: odayı ısıtmak için kullanılan mangal.

tandır şurtu¹⁰⁹: tandır kenarı.

tar¹¹⁰: sırik, uzun değnek.

tay¹¹¹: eşit, denk, yaşıt, akran.

tegeli geymek¹¹²: kaçmak, firar etmek.

***tehrenk**: soluk, kötü renk.

tenbelit: binek hayvanlarına yüklenen yük.

terek¹¹³: raf

termaş¹¹⁴: haylaz, işe yaramaz, hayta, alçak.

tezmek¹¹⁵: kaçmak.

tırkazlamak¹¹⁶: kapıyı sıkıca kapatmak.

tısğa¹¹⁷: soğan.

tin¹¹⁸: nemli, ıslak.

¹⁰³ krş. sazağ (Gemalmaz, 1995/III, s. 272).

¹⁰⁴ *Sehlem* biçiminde de söylenir (Kırzioğlu, 1962, s. 230).

¹⁰⁵ Yazıksız tarafından makalede “samar” biçiminde kaydedilmiştir. krş. somar (Kırzioğlu, 1962, s. 242; Babacan, 2017, s. 102).

¹⁰⁶ krş. surha (Kırzioğlu, 1962, s. 231, 242; Gemalmaz, 1995/III, s. 285).

¹⁰⁷ Yazıksız tarafından makalede “sadra” biçiminde kaydedilmiştir. krş. şadara (Kırzioğlu, 1962, s. 242).

¹⁰⁸ krş. tağar “toprak mangal” (Kırzioğlu, 1962, s. 232, 243), tağar “üstü örtülerle örtülmüş mangalın altına veya ısıyı yayıflamış tandırın içine ayakların uzatılması şeklinde ısınma” (Gemalmaz, 1995/III, s. 297).

¹⁰⁹ krş. şurt, tandır (Gemalmaz, 1995/III, s. 296, 299).

¹¹⁰ krş. tar “kağrı arabasının kazıklara takılan yan korkulukları” (Gemalmaz, 1995/III, s. 300).

¹¹¹ krş. “eş; yoldaş; akran” (Gemalmaz, 1995/III, s. 301).

¹¹² krş. tegeli gır- “sıvışmak” (Gemalmaz, 1995/III, s. 303).

¹¹³ krş. tereh (Gemalmaz, 1995/III, s. 307).

¹¹⁴ tərmaş “sahibi yok derbeder kimse” (Kırzioğlu, 1962, s. 231, 243), tərmaş “huysuz, hırçın; kargış sözü” (Gemalmaz, 1995/III, s. 307).

¹¹⁵ tēzmek, tāzmek (Gemalmaz, 1995/III, s. 309).

¹¹⁶ tırğazlamak (Gemalmaz, 1995/III, s. 310).

¹¹⁷ Yazıksız tarafından makalede “tusğa” biçiminde kaydedilmiştir. krş. tısğa (Kırzioğlu, 1962, s. 242; Babacan, 2017, s. 104), tısğa (Gemalmaz, 1995/III, s. 311).

¹¹⁸ krş. tèn (Kırzioğlu, 1962, s. 242, 243; Gemalmaz, 1995/III, s. 306).

toħus¹¹⁹: kuluçka.

tor: ağ, tuzak.

torik¹²⁰: aptal ve gülünç insan.

tuħt: elli dirhemlik ağırlık ölçüsü birimi.

tuman: uzun iç donu.

tutmac¹²¹: bir tür yoğurtlu çorba.

uğrun¹²²: gizli.

uğrun kapı¹²³: gizli kapı.

üşüş¹²⁴: papatya.

yarpuz¹²⁵: yabani nane.

yelincek¹²⁶, **yengli**, **yencilek**¹²⁷,
yüngül: hafif.

yerdegezen: yılan.

yılhı¹²⁸: at sürüsü.

yola vurmağ¹²⁹: uğurlamak.

yüsgüf¹³⁰: yüksük.

ziğva¹³¹: bir çeşit pantolon.

ziza¹³²: kapı menteşesi, topuk demiri, zıvana.

zort: eğilim, meyil.

zortum yok¹³³: istekli değilim.

Sonuç

1900’lü yılların başında Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yayın yok denecek kadar azken, hatta Doğu Anadolu ağızları hemen hiç çalışılmamışken Necip Asım, ağız araştırmalarında “yabancı araştırmacılar dönemi” olarak kabul edilen yıllarda bir Türk aydını olarak birtakım ağız çalışmaları yapmış, makaleler yazmıştır. Bugünkü ölçütlere göre sadece tarihî bir değer taşımaktan öteye geçmeyen üç yazısında ele aldığı üç ayrı ağzın bazı ses ve biçim özellikleri üzerinde durmuş, ardından sözcük listeleri vermiştir. Onun bu makalelerinde -her ne kadar bazı gözden kaçan noktalar olsa da- çeviri yazı işaretleri kullanması özellikle önemlidir. Bütün eksiklerine rağmen Necip Asım’ın ortaya koyduğu çalışmalar, konuyla ilgili ilk yayınlar arasında olmak

¹¹⁹ krş. tuħs (Kırzioğlu, 1962, s. 242; Gemalmaz, 1995/III, s. 314), tuħus, tuħs (Babacan, 2017, s. 101).

¹²⁰ krş. torih (Gemalmaz, 1995/III, s. 313).

¹²¹ krş. tutmaş (Gemalmaz, 1995/III, s. 315).

¹²² krş. oğrun (Gemalmaz, 1995/III, s. 246).

¹²³ krş. oğrun ğapı “evin arkasındaki bahçeye açılan kapı” (Gemalmaz, 1995/III, s. 246).

¹²⁴ Yazıksız makalesinde bu sözcüğü “oşoş” olarak kaydetmiştir. krş. üşüş (Babacan, 2017, s. 106).

¹²⁵ krş. yarpız (Gemalmaz, 1995/III, s. 335).

¹²⁶ krş. yelinceh (Gemalmaz, 1995/III, s. 338).

¹²⁷ krş. yencileh (Gemalmaz, 1995/III, s. 338).

¹²⁸ krş. ılhı (Kırzioğlu, 1962, s. 216; Babacan, 2017, s. 109), yılhı (Gemalmaz, 1995/III, s. 342).

¹²⁹ krş. yola vur- (Gemalmaz, 1995/III, s. 342).

¹³⁰ krş. yüyüş (Gemalmaz, 1995/III, s. 345).

¹³¹ krş. ziğva, ziğva (Gemalmaz, 1995/III, s. 350).

¹³² krş. zırza (Gemalmaz, 1995/III, s. 350).

¹³³ krş. zortum bozuk (Kırzioğlu, 1962, s. 240).

bakımından kayda değerdir. Bu nedenle makalelerde yer alan ve ele aldığı ağzın tam olarak kavranamadığını bizlere gösteren hatalar mazur görülmeyi hak ediyor olmalıdır.

Son olarak, Yazıksız'ın verdiği sözcük listelerindeki kimi söz varlıklarının *Derleme Sözlüğü*'nde yer almadığını belirtmek gerekir. Bu söz varlıkları şunlardır: *çöle, dobur, fıcır, gedik_{II}, ges, höl_{II}, kab, kızılıcık, kurt kuvara, nohudcuğ, pırnık, pürsemek, seybane, şüdüd, zambut, zomo* (Kilis ağzı); *antif, balkazı, çullama, değme, fücük, gerdancalık, henek, hillemek, hırhırı, kalamağ, kapı bıçağı, kene, keşkezen, kurunur, süd pıñarı, yelenk* (Behesni ağzı); *bülük, gorgara, kalamak, kalaska, kalban, mis, perşenk, pison, tehrenk* (Erzurum ağzı).

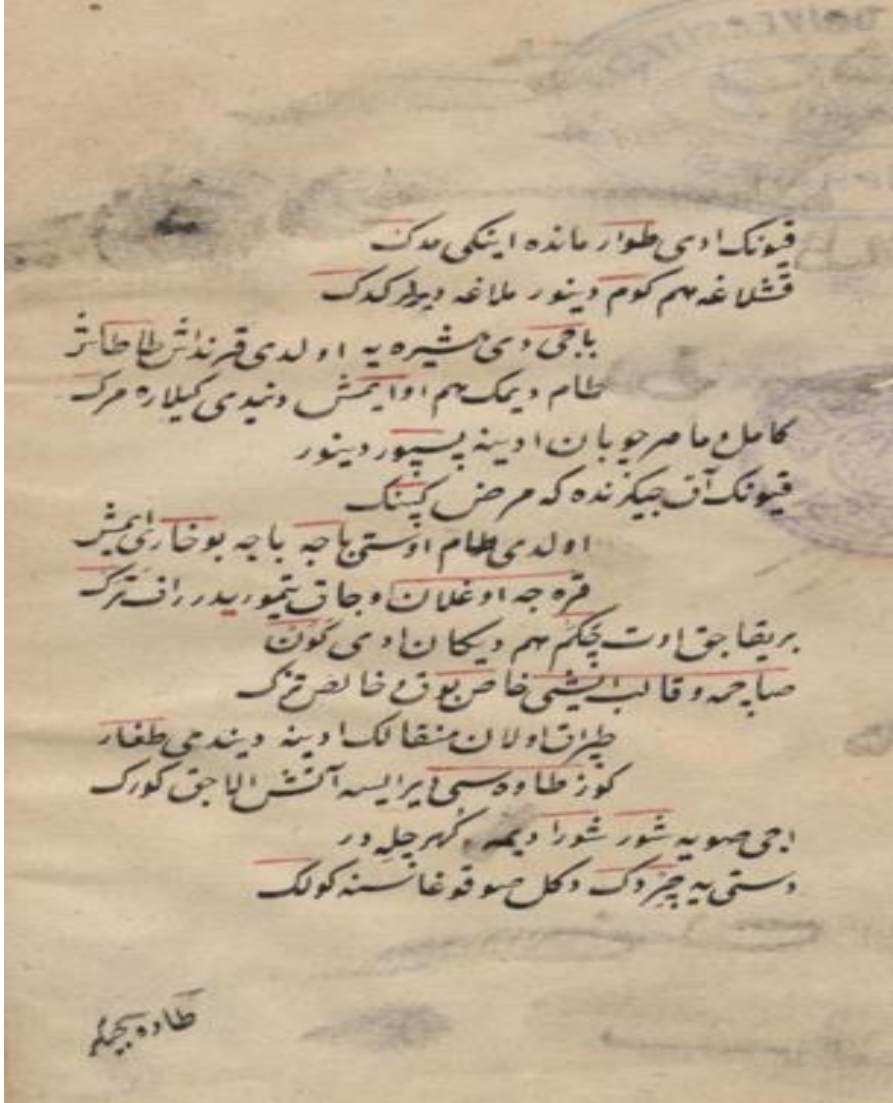
Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1945). *Gaziantep ağızı I-III*. Türk Dil Kurumu.
- Alyılmaz S. & Alyılmaz C. (2018). Ağız bilimi çalışmalarının Türkçe öğretimi açısından önemi, *Türk Dünyası*, 45, 7-38.
- Arslan Erol, H. (2018). *Kilis ili ağızları*. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Aslan, B. (2022). *Besni ilçesi ve köyleri ağızı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Babacan, İ. (2017). Edebiyatımızın müstakil tek tarihî manzum ağız sözlüğü: Erzurum lehçesi lügati. *Diyalektolog*, 14, 87-110.
- Balhasanoğlu (1902). Dialecte turc de Kilis. *Keleti Szemle*, III, 261-273.
- Balhasanoğlu (1904). Dialecte turc d'Erzurum. *Keleti Szemle*, V, 126-130.
- Balkanoğlu (1903). Dialecte de Behesni. *Keleti Szemle*, IV, 125-127.
- (Fındıkoğlu), Z. F. (1928). Lehçe-i Erzurum. *Halk Bilgisi Mecmuası*, I, 164-165,
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük ve dizinler)* (Cilt I-II, III). Türk Dil Kurumu.
- İnal, İ. M. K. (1969). *Son asır Türk şairleri* (Cilt I). Millî Eğitim Bakanlığı.
- Kırzioğlu, M. F. (1962). Lehçe-i Erzurum yazmasındaki halk sözleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 10, 195-244.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1975-1976), 23-24, 143-172.
- Nakiboğlu, S. H. (2001). *Adıyaman ve yöresi ağızları*. Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Olçay, S. (1995). *Erzurum Ağızı*. Türk Dil Kurumu.
- Parlak Kalkan, G. (2022). *Kilis yöresi söz varlığı*. Eğitim.
- Telli, B. ve Bulduk, T. B. (2018). *Adıyaman ili ve yöresi ağızları söz varlığı*. Gazi kitabevi.

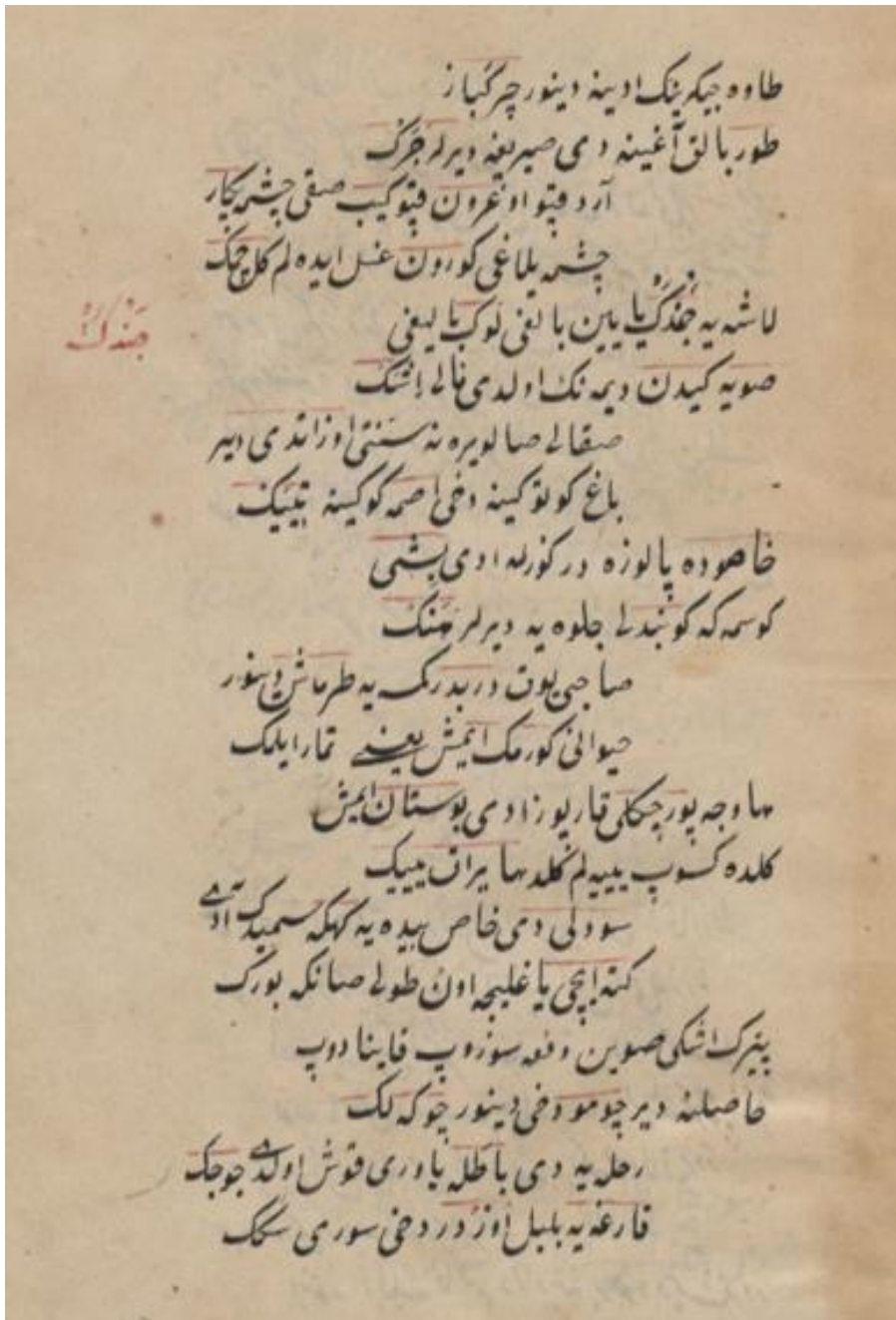
Ekler

Necip Asım Yazıksız'ın *Dialecte turc d'Erzurum*'u hazırlarken yararlandığı el yazması eserin görüntüleri (Söz konusu eser, bugün İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler Bölümü 494.35 numarada *Erzurum Lehçesi* adıyla kayıtlıdır.)

1b

2a

یا نه قویغنه طاق دیر اکا طوخسن یا نور
 فولانه پنککل کو صبرین و دخی تار و دنگ
 هم یولو ق اوخی اشک اولدی حیرنه قلیج
 یولوغنه باغلو اولان زنجیره دیر جبرک
 هم برمی بکوزونی کوچ دیمه چتن ایش
 بکنه شیر دینور هم قوغان ادمی تنک
 بکنن برین کنور طشت ایله اریق ایلت
 طولومک ادمی طولوت مدمی دیر لر کلک
 زینه نه کرشان مسافر ادمی قیرب ایش
 بوجه که دیر لر بونجک مسافره در بساک
 تشنگین یا علین ارضه کلمه کور
 نجه اولور روز شب سحر بیایله شلغم یک

قاورغنه اولدی قاور ویش اولان بعدای اونی قاور وط
 یغور دمی قوریدوب دیر لر آینه کش و اخنی قور وط
 فصولیه نینه پانچتر سز واته دینلور جسل
 قوجه باشی و دویب پنجا زه دیر لیا کوی پاز وط
 زخیره یه نخل دیندی شور آن دیک صه لاق پر
 هم اولدی کنده بلغور مصر بعداییدر لاز وط
 دینور اولیک اکا کیم دوز دینه بر قود دیشلور

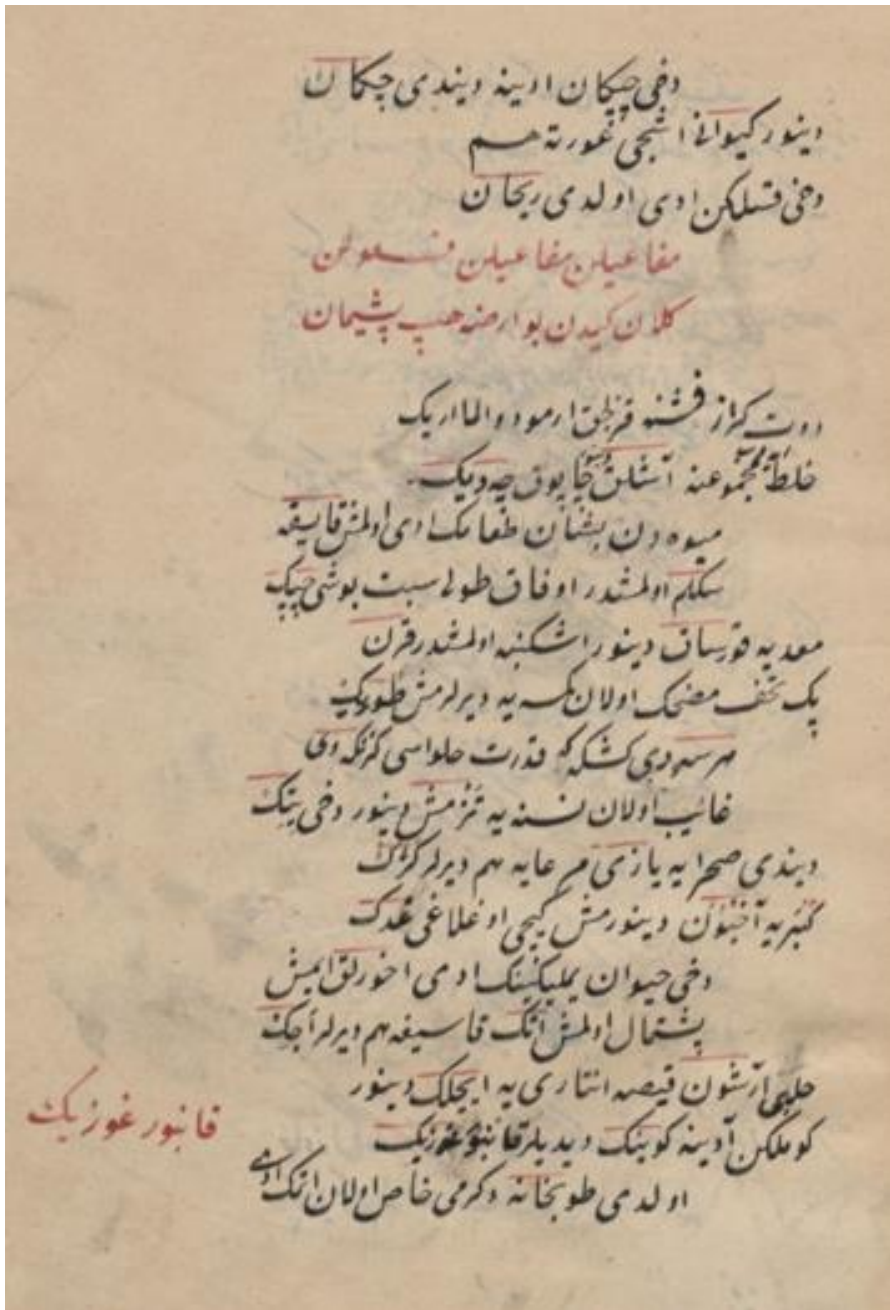
3a

صهار اویش کله هم ربوینک بعینه دیر لر غوط
 خیا حلی کند رو تیل ایلک ابریشیر دیر لر
 دیمشده تینه لت یوک و نکینه یا چورده چا بوط
 کوزر دینان بیوک قابور آدینه شیا طره دیر لر
 عرب اوقی ماضی قصه بو دزنسنه در قو لوط
 یر الماسنه یلدر کوک درماندر علاج ایتک
 قامش جیل اولدی مندرستان جویزنگ الی سوط
 صولی نکه پشن سبزه طعما میدر صوط خیر نلاف
 صبحان صوی صوق یله ایلشدر ماق خرموط
 مزینقه احتیاج اویش صاری صابور صاری
 هم الت انکرو حاجت میسه اغا جیدر پالوط
 افه بابا دیک اما افندی زاهر لر سویدر
 اریکه رجیل طاس سبتله یا صدق قورمی دوت غقوط
 هوا ایل موسدن یکمیشه دیر لر اصل آدم
 دیدیلر کردیکه ازمانه کم نسلی اوله قخلوط
 مفا عیلر مفا عیلر ایشیت اضر دیک و صفک
 اون ای یاز طغوز ای نیشک کجه صوت کونه دیر لر بلوط

دینور چار طاق اوطه آدینه ایوان
 دخی شلغم اکیلر ترلا بوستان

طاعت قبان دینور جیلان قوشینه
 شنگ فریق ببول آیتنه او شان
 دینور تیربان صابینک آدینه ناط
 کرندمی واضی اوسته بجمکه تیربان
 دیدیلدما شنگه نعلک آدینه خرطی
 زباین انتاریدر ایچ طوطی نومان
 خیرایش هم بابا دیرلر و بایه
 مزارک ادی غور پلینه یاو شان
 سقا ولد ریوک سپورکه آدمی
 پوشنه قبطی دیکدر نیسنی چنگان
 نه کیم چفت اوله دیرلر ایشنه تامی
 دخی یزده کزن مفهومی سیلان
 دینور انواع جوربا آدینه آتش
 بیاض خاص اتمک ادی یاوان
 نه پرتخته سنی اسکله کرکی
 بفرور دقانق دخی چالنه ایران
 چکه آیتنه دیشلر بو خاغی
 سفیل یک ایش هم مدته شایان
 کلاکه دیدیلد قلیه طاشنه
 اوزون بویلو بیوک شنه یه طرغان
 مراد اوز تونمدن کینگ ایش

4a

بنگار غامق بو رکیا پس کدی اولدی یسک
 یوغور لوب پشماش اتمک خمورینه کونست دیور
 سبزه دن قلیجه یه بکدر بر او ندر او ده لک
 سرکه قیو پ تللی پلاوه دیدیلر سنگ نر
 چور مرصندر دخی چامور لی بولالیدر جلبه
 یام حقیقه نکم هم اتمی رهم اول نمنی تخت
 ایه جوق موه غانی تشغه در قیو او نه اشیک
 اوج کوشه نه خمورینه خطر جک دیدیلر
 حیل کار ادم قوره او دونه ادمی جعفرک
 دیدیلر کز نکا نک آدینه کوکچان
 مدغنی خورده نه نک معناسی اولمشد فنک
 دانه دن کره دیلک دخی بیات نسنه ایش
 سنجیدر کوچک ترازنی یاورسی وچه یانک
 معتبر بر نوع کوکدر یانور نو دیر دانی
 فصل کوزه او ده ادمی کو بونخ هم یارین ایر لردک
 ما علان نیا علان نیا علان نیا علان نیا
 اهر و نه نه تو زو بوز و ان شانی بر کو یان کور مدک

خا وزل کور تو زینه دی کسک ایا زاولش سارن
 قیو یه محکم بنده اید پ قیاماد و طر قازمین

خالاجی عجمی دید می نمی
 او یله می دیوسنوال اینک بهی
 عمنی اهلی جیجه بیسنی بیکه در
 بر عجب بیوک باش ادی دیکه در
 صوچیقان یر یعنی قینا قدر کوزه
 والدۀ همشیره سی تیزه آزه
 دخی داماده اینشته دید یله
 اوتۀ باشند دیمه در وقت سحر
 دانه دیمک مالی مدره سه
 براو طه در قصه می مدره سه دلیسه
 سوخته کیم تحصیل رزق ایچون کیز
 آدینه نقیبخی منلا دید یله
 اچمه ستر کوریلان ایش سورخا ایش
 عشر شرعی آدینه بهره دیش
 ناخسته مرک کوتان اولمش یونق
 دخی کیفیم یوت دیمک فلو رتم بوزوت
 یوفقه آنکینه هم دیر لر لوانش
 پاصده در پلوزۀ دید کلری اش
 خواجه دن مشق آله باشلق آله در
 دخی بیراق طلوله سینه صامده در
 خاشکس اولدی پلاوی داغلمق

یوله کورتورمک ایشنی صا غاسق
 سو وون اولان نسنه یه آغز قالدیر
 بیسنی قیتق وینور و وینور
 قییلدی تکرار ایلدی بیک
 هتم قوشه کلدی بیک کلدی بیک
 دیدیلر منناک اولان نسنه یه تن
 بیر بریم دیکل سنر او قینه سنن
 حاضر ایلد او جانغی بیک قاللا
 بر نوع انک آدیدر قاقلا
 او جانغی قایدیم یاپوپ حاضر لادم
 یاققه بیسنی چاتوپ حاضر لادم
 یئلک ایشقن صومی ککره هم چاشور
 سبزه در بونلر دخی کلکله ششور
 او وون او جی چالی چربی صناع ایشور
 هم بولامه جک اومی قونماغ ایش
 همد با او قینه چالما نقوز دینور
 دخی احمق کسیه او غوز دینور
 دیندی پاپاشیا چچه کنه او شون
 بر طعانی معشبه و رکاله جوش
 آیشون اومی نهر تر پی ایش
 نعنه یه یار پوز دخی عایش ایش

6b

هم جو زلی صوغفک ادمی کومه
 ادرناق عورت یولد اشینه دیر قومه
 وادی جانم چیقین تلمن ایلک
 هم قیر فلانمن نقشن ایلک
 ایلیمه عرض خلوصی دوکم
 دیر ایا قلا رینه قوربان اولدیم
 یک نیاز اید وپ تضرع قلا اول
 یلوار وپ دیر که بر آمان نقول
 هم بیاقدن بر کو چک فر لایشم
 یعنی دمندن بر از طول لایشم
 نه که لی کیمش فرار ایش و یک
 هم صفنلق اولدی شققات ایلک
 عربیکه لکی اولشمران
 یک قنا اوچر دم اولان یولد رقبان
 طور ششی اولور بر نوع اوتد رقیمی
 هم دو کین ادمی ایش خرم کئی
 ایش شرتد با غله اشینه ایا
 جانی استزاده هم دیر لر تنها
 بر غربه اوتد بر پارت دیدیلر
 هم براق دیمه که بخارت دیدیلر
 بر باغ اولد اوج دمت یونجه آدی

م دمت

7a

هم دمت آدینه بر خوروم دید می
 دخی کچن کون دیکدر دوفد کین
 یک یو مدوح اولان سنه یکیز
 دیر سه واروپ باش اشاغی دوشم
 نیننی کیدوپ ینه چاپن کلشم
 رزله کیز لو افاده ایلک
 اولد می مسناوه طپانله دیک
 مضر نیایمکی خنکل ایش
 هم مشین طوزلق آدمی زرقش
 سوم وقندیل آدینه دینه چره
 دی اغرلق بصره غه قاره قوره
 قدان آسون بیتی کیم اولسون فدا
 دیند می تمیر اینکه دخی فدا
 دید یلر چکید چکر دک آدینه
 هم چوپور قبا توتون کاغدینه
 ساز و نغمه اولسه بی تاثیر اگر
 نیده ین بو آدومه قوییه ایدور
 هم بذر لک دید یلر شر بتلکه
 شولکه بخشش نامیله دیر یله
 صوبولر کونکنه پهرنگ دید یلر
 هم کلیسا آدینه وانک دید یلر

وخی نغمی جواهری ایش
 چو جن الدنم ایچون قاقلا مشر
 والد لاندیم یعنی حفظ اولدم دیک
 یوله وردم دیمه ششیع ایلک
 نور قولق یعنی طربزان جاع ایش
 چایغره دیک کوچک ایرماغ ایش
 پیسونه اوکرندم عارفانه بن
 هم او معناده ایش قاره دوزن
 کلزالدن باشم جعفر دیک
 بویا یوپ روغنلکدر ششک
 پنجه ایچینه ده طولا ب دینور
 هم فیو دوکه سنه قوللاب دینور
 مالن اسراف ایلیوب قلنه
 دیرکه باشندن صار و می خلف
 آت چایریمه کوکن الدمی دینور
 قاضی ایاعی بر نوع او تدرینور
 هم قلا ولادیمه بیچاغی بیل
 کیست بزرگی یه جو شچی کله
 اویه و مدینه دیر جهره دیک
 اولدی معره که خیر نئی ایلک
 او سکوری یوتدی دیک شوشتر

پزنده ونگ بر آدمی پر له ایمل
 یک فنا یار می شیر مغل شیر معین
 هم او معنایه کلور چه رن پرین
 هم طنازه آله استه ایمل
 ایلیجه چرنک بر معنایمل
 نا امید اولوپ شوکیم نایوس اولور
 طنر نلیه الدنمی ظا بنور اتی دینور
 کوپ دیکچی طیفنک صبا ایمل
 هم کوک صا تیرینه بحر می ایمل
 اینک یاغی پاچه در آرزطه له
 دیر کوپک چو جوغه او شاق هم باله
 اولدی طاوق قاتینک قوچ
 ضایع اولوپ چه کبدن شنبه بوج
 طاشلی طرنت هم کریر اطوسبغه
 انظر وصویقه دمی میراث قالغه
 دلی مشرب کیب طشطر هم طرثر
 بل فرش طرنک طرنلن هم فرش
 شول بد اخلاق کسیه منظر دینور
 دالمایوزدن آدم انجینور
 اولدی کومی کویا سنک دکی
 صوباشی به ظا بطه شخنه دیر

صوکناری نه دینور جامی قیراغی
 آیه چکسه دیر چور دم قیراغی
 تار لالانک طاشینی جمع ایتیک چکل
 دخی او تین یولغنه کا خان دیکل
 اولدی حیوان دوشترن جلب تاجر
 سوری ادمی ایلخی اولدی هم ناخیر
 تنکه جی یه مجلد دیدیلر
 طاشی سر مایه دیک ایش مکر
 صحنه در معنائیق ایلک
 هم ملامت در زیل سوادیمک
 دیدیلر یوز ویرمه یه کیرمیشلیدی
 جناور اولمش دخی قور دک ایدی
 مومی سوندور دیمه اتشی کچر
 کچکین ادم اولکه سوزی دیکلنور
 اوجا غینه دوشدم ایتیکدر جا
 باشینه چور دیک ایله فدا
 حوره ویل اورانله هم مرتابه
 صاچه صحبتلر بتون قبا صابه
 فاعدا تن فاعدا تن فاعدا تن
 ارض و ملک او کسور رایچن صوین

Dialecte turc de Kilis (*Keleti Szemle*, III, 261-273)'ten sayfalar.

DIALECTE TURC DE KILIS.

261

vagy más nőt vesz el, holott nem mágusok, hanem szokásuk ez. Imádják a canopust, huyagot*) s gönczölt. A jemeni Sziriust istennek istenének nevezik. Hanyagságban élnek és vészt**) nem tapasztalnak. Az őszves turk nemzetségnek volna kedve rájuk, minthogy oly szendék és békességben élők. Eledelök árpa, borsó és juhhús. Földükön nem tenyészik teve, sem marha. Öltözetök gyapjúból és bőrből készül, miken kívül egyebet nem viselnek. Ott van a barnapiros kő is (perzsául پادروهر). Királyuk ninesen, és házaik fából és csontból építvék*. L. az »Új Magyar Muzeum« V. évf. első kötetének 172. l.

Repiczky dolgozata idézett helyen megjegyzi, hogy »Sakrolah perzsa író szerint a csekei törzs (így) Sszarih nemzetű volt, mely utóbbi kilenez törzsre szakadt: három csekei, három heteli, egy badáv és egy kemesken-re (kilenczedik volna maga Sszarih). L. Hammer: Sur les origines russes. Az eredeti szöveg 106. l.

Úgy gondolom a چكل-ektől jól megkülömböztetendők az اسكل-ek, kiket *Gardezi* a bolgárokról szólóban említ, mint ezeknek egyik törzsét s ugyanígy említi *Ibn Rosztek* is a nevet اسكل-nek írva, l. a »Keleti Kútók« cz. tanulmányom külön lenyomatának 27—28. ll.)

DIALECTE TURC DE KILIS.

— PAR BALKANOGLU. —

Kilis est une petite ville comptant environ 20,000 habitants. Elle est située à 60 Kilomètres d'Alep et se trouve au milieu de la grande route Constantinople-Bagdad.

Les Turcs musulmans y forment la majorité. Les Turcs, quoiqu'ils aient une physionomie rappelant celle des Sémites sous l'influence du climat, ont conservé leur langue qui n'est qu'un dialecte de la grande famille turcomane. Il est vrai qu'ils ont emprunté plu-

*) Orion, kaszahugy.

**) »Roszat nem tapasztalnak«, شر a. m. »rosz«, »gonosz«.

se concentraient et on peut voir, aujourd'hui encore, les vestiges de cet état des choses dans les 30 Medrécés (Collèges) qui sont trop pour une si petite ville.*

Cette renommée scientifique de Kilis était telle que de tous les points de l'Empire les théologiens venaient faire leurs études dans ces célèbres collèges. Même aujourd'hui, vous y trouverez le dizième du peuple portant le turban et parlant et écrivant correctement leur langue maternelle et vous y verrez avec étonnement les idées philosophiques innées et une aptitude d'hospitalité et d'intellectualité. Dans toutes les époques Kilis n'a cessé d'avoir quelques poètes distingués et quelques pensifs et zélés.

De l'Accent. Comme nous avons relaté plus haut, les Kilisiens prononcent les ع exactement comme les arabes, par exemple : Osman qu'ils prononcent 'Ossman ; ils conservent aussi partout la prononciation particulière et nasale de ñ, tandis que les Constantinopolitains la changent en n.

Dans ce dialecte quelques mots qui contiennent un ع sont conservés : *ayşam*, *jozsa*. L'accent tonique se fait sentir, contrairement à la prononciation constantinopolitaine, dans tous les mots de la dernière syllabe. Les Kilisiens ont adopté la prononciation gutturale de ع des Arabes dans les mots empruntés d'eux.

Du nom. Dans le dialecte de Kilis, ainsi que nous avons relaté on ajoute à la fin de plusieurs noms propres masculins et féminins un o, et l'on dit : *Mého* pour *Muhammed*, *Husso* pour *Hassan*, *Alô* pour *Ali*, *Fato* pour *Fatima*, *Aô* pour *Aïsa*.

Les noms propres se changent aussi d'une autre manière et l'on ajoute à leurs fins pour abrégier les -iş, -uş, -ik, -uq et -iq, selon la voyelle radicale qui régit les mots ; par exemples : *Ainŝ*, *Aşik*, *Aŝmîŝ* pour *Aïsa* ; *Fatuş*, *Fatiq* pour *Fatima* ; *Mutuş*, *Mustiq* pour *Mustafa* ; *Adiş*, *Aettik* pour *Adilê*. Mais ces changements ne sont pas généraux et chez les familles bien éduquées les noms propres conservent leur prononciation ordinaire.

Les noms des jours sont en arabe (on les prononce tels qu'ils suit) : *Sepe*, *ehed*, *içnaîn*, *têlatê*, *erbêe*, *khemis*, *jumêa*.

Les femmes nomment les mois ainsi en commençant de *Muherrem*, *aŝraî*, *bâjûk-merlid*, *kuçuk-merlid*, *bûjûk-teube*, *kuçuk-teube*, *rêžeb*, *ŝeben*, *ramazan* (ces trois derniers mois se nomment *uê-ajlar*), *Bajram*, *Boŝ-aj* ou *Aralik*, *Kurban*.

akir sédiment liquide et noire d'olive.

amti tante paternelle.

aqar source.

aqitma cordon d'or suspendu par deux épaules sur le sein des femmes comme ornement.

art haqqi indemnité de mariage déterminée que le mari doit donner à sa femme s'il la congédie. La femme prend cette somme de l'héritage aussi.

aş mets.

bajaq tout à l'heure.

baran une sangée.

bardağ cruche, aiguière.

barmaq doigt.

basdıq pâte de jus étalée sur une toile du coton.

basırıq verrou.

batman 1000 drames, 2¹/₂ ocques.

beşeniz persil.

bej c'est une interjection que les femmes emploient lorsqu'elles entendent une nouvelle extraordinaire ou étonnante: sapristi!

bekmez sapa, rob.

bezek embelli, illuminé; *b. geğesi* nuit d'illumination.

bile avec, en compagnie.

bişirmek cuire.

boganaq averse.

bogma collier qui serre le cou.

buğda froment.

buran sédiment d'olive pressée qu'on emploie comme combustibe dans la cuisine.

buran otı tabac à priser.

bıldır l'an passé.

çanaq assiette plate.

çapıt chiffon.

çebis bouc chatré.

çelem navet.

çemremek relever les bords de ses habits.

çesme lieu d'aisance.

Dialecte de Behesni (*Keleti Szemle*, IV, 125-127)'den sayfalar

KISEBB KÖZLÉSEK. — MÉLANGES.

125

sativa -ur), zweitens etymologisch verwandte Wörter aufeinander wirkten (vgl. Kas. *kauš?*). Wenn dem Osm. *ufat* 'zermalen' (von *or* 'zerreiben') ein Tar. *uvat* (vgl. Jak. *ubax* 'das Zerreiben') entspricht, glaube ich mit Sicherheit den Schluss ziehen zu können, dass die jetzt unter den Formen -at, -an, -ak auftretenden Endungen, jedenfalls eine derselben, einst mit einem Konsonanten angingen. War dieser ein Guttural, so zeigen Tar. *uvat*-, Alt. *ot*-, dass schon frühzeitig, wahrscheinlich während die Affixe noch lebendig waren, Ausgleichungen stattgefunden haben.

Von dieser Betrachtung aus sind mir Formen, wie Kir. *sīr-sibir* 'Kühe' oder *tüö-tegä* 'Kamele', verständlich; ich betrachte sie als Überreste einer alten Mehrzahlbildung, wo zwei verschiedene Ableitungen derselben Wurzel miteinander zusammengestellt wurden.

(Fortsetzung folgt.)

VILH. GRÖNBECH.

KISEBB KÖZLÉSEK. — MÉLANGES.

Dialecte de Behesni.

Behesni est une petite ville de dépendance du *sandjak* de Malthia dans le vilâiet de Kharput. Il possède 12,000 habitants dont 1,500 arméniens et le reste turc musulman. Ces turcs aussi sont des turcomans venus s'installer dans ces contrées à la suite des Seldjucides. On remarque dans leur idiome, ainsi que dans leurs physionomies les traces de l'influence syriaque dues au climat.

Dans la bouche des Behesniotes le *p* se change souvent en *b*: *bišmek* cuir, *bire* puce, etc.

Le *h* est aspiré fortement comme chez les Arabes.

Le *k* se change à la fin des mots en *χ*, comme dans les infinitifs *kalmay* rester, *jatmay* coucher, etc.

La particule -*çi* se prononce comme -*ci*: *tuzci* marchand de sel, *tütünci* débiteur de tabac.

Dans la conjugaison des verbes on remarque aussi quelques particularités dont nous allons démontrer. Ex.: *serjom*, *serjoχ*, *serjoŋg*, *serjosigiz*, *serjo*, *serjolar*; | *severim*, *severik*, *seversinğ*, *seversigiz*, *sever*, *severler*; | *sev*, *secek*, *seviñg*; | *kalirim*, *kaliriχ*, *kalirsinğ*, *kalir-*

sigiz, kalir, kalirlar ; | *kaliom, kaliğ, kalioğ, kaliosigiz, kalio, kalio-lar* ; | *kalağagim, kalağagı, kalağaksiğ, kalağaysigiz, kalağak, kala-ğaylar* ; | *kal, kalağ, kaliğ*.

Dans l'idiome de Behesni nous avons trouvé une centaine de mots qui ne se trouvent pas dans le dialecte de Kilis et méritent d'être publiés : *agağ delgen* pivert, *anağ* poule couveuse, *arisdag* plafond, *arsin* amas de pierres derrière lequel le chasseur s'abrite pour chasser, *antif* cuir de bœuf tanné. | *ede* frère aîné (n'est employé que chez les familles aisées ; le bas peuple emploie au lieu de ce mot *aga*), *ersin* pelle de four. | *isat* poivre vert et frais. | *urumi tut* mûre noire. Les Turcs prononcent toujours le mot *rum*, *urum*, ainsi que son adjectif *rumi*. | *balkazı* mûre à la couleur violette, *barmağ* doigt, *batman* poids de 800 drachmes, *bire* puce. | *çaga* enfant, *çalma* parure de femme en forme de collier qu'on accroche au bord de devant du fez, *cardak* chambre du deuxième étage, *çimeğek* lavoir public en forme de fontaine ; le mot vient de l'infinitif *çimmek* se laver, *çirtik* chiquenode, *çullama* pièce de raccommodage qui remplace la semelle entière. | *zebe* collier composé de pièces d'or en forme de parallélogramme, *zır-zır* instrument pour séparer les graines de coton, *zenik* parure de femme composée d'anciennes pièces d'or cousues sur une étoffe et suspendue à deux côtés de la tête, *zırclek* journalier auprès d'un cultivateur. | *degme* toupie, *demir koparan* gilet à manches et sans boutons. | *tüzük* petit veau. | *gem* instrument qui consiste en une planche garnie de silice pour battre les céréales, *gerdançalik* parure de femmes, qui consiste en une chaîne d'or, partant des deux boucles d'oreille et passant sous le menton, *gidik* chevreau, *günlük* parasol. *hedeme* la somme qu'on présente au père de la jeune fille qu'on veut épouser *helik* petites pierres qu'on emploie à la construction, *hengil* seau de métal, *hillemek* crier pour faire marcher un cheval, encourager, *höm-bek* amas, *hop* épaule, *hünkari batman* batman légal de 6 ocques (v. batman). | *çeçirtik* figue, *çenek* couverture de tuyau de cheminée qui s'ouvre et se ferme à volonté et qui sert à préserver la chaleur contre la pénétration de pluie et de neige, *çirçiri* petites sonnettes qu'on suspend au cou des bêtes de somme, *çiçe* fruit mûre de coton, *çizme* parure de femme qui consiste d'un anneau qu'on suspend au nez, *çorata* parole. | *jelenk* volants de nez, *jol* la somme qu'on doit payer au frère de la jeune fille qu'on demande en mariage. | *kafa* caillou en forme de tête, *kak* trou de roche, *kalamay* perdrix égarées et affaiblies par

Dialecte turc d'Erzurum (*Keleti Szemle*, V, 126-130)'dan sayfalar

126

BALHASSANOGLU.

jokni) : au secours ! — *şarie* : servante. — *şail* : ignorant, inexpérimenté, étourdi. — *şebel-aşuz* : mégère, méchant. — *şedit* : tout neuf. — *şelat* : bourreaux. — *şenk-beşenk* : luttant. — *şep*. — *aşlik* : argent de poche. — *şepane* : provision. — *şepken* : veste. — *şereme* : amende. — *şerit. jugar al* : lutter vaillamment. — *şet. le mento el* : l'a grossièrement insulté. — *şevaer. echar* — *en baldes* : faire des démarches infructueuses, donner des leçons ou des conseils inutiles, etc. — *şeves* : bois de noyer. — *şıyer. me salio el* : je me suis surmené. — *şila* : poli, lustre. — *şimbuş* : banquet, réjouissance. — *şiminşe* : violoncelle. *l'auğre que te de, que te lleen al dede, con daul y* : que le diable l'emporte ! — *şinçlis* : débat, agitation. — *şins* : famille, lignage, catégorie. — *şiva* : mercure ; qui s'esquive vite. — *şoap. dar* — *à todos* : contenter tout le monde. — *şonk* (voir *Romances judéo-espagnoles*) : recueil de chants. — *şumert* : libéral, qui fait des largesses.

DIALECTE TURC D'ERZERUM.

Dernièrement un de mes amis a en l'extrême obligeance de me prêter une petite opusculé contenant à peu près plus de 200 mots usités en *Erzerum*. L'écriture en est en caractère dit *italiq*. Quoique deux pages de ce livret soient mutilées par une main ingrate, nous avons néanmoins réussi à reconstituer les mots endommagés par des équivalents réciproques des deux dialectes de Constantinople et d'*Erzerum*, et ce fut avec le concours d'un natif de cette dernière ville.

L'auteur de cette opusculé ne révèle nulle part son nom, mais son langage, quelque peu ironique, qui prend tour à tour des tons moqueurs et satiriques, nous montre qu'il a reçu sa première éducation dans la capitale de la Turquie. La liste des mots que j'ai épuisés dans ce manuscrit contient en outre quelques uns de ceux que l'on rencontre dans d'autres dialectes. Je n'ai pas négligé de les citer, car j'ai jugé nécessaire de les conserver, vu leur utilité en fait de trouver la chaîne des relations des différentes tribus turques, par la comparaison de leurs dialectes respectifs. J'ai conservé aussi quelques mots

arabes et persans pour montrer aux savants turquologues la façon dont les mots ont subi des changements chez les habitants d'Erzerum.

Le dialecte d'Erzerum est un mélange Turcomano-Azerbajjan. Les particularités grammaticales déjà indiquées dans mes deux articles sur les dialectes de Kilis et de Behesni se trouvent aussi dans celui-ci. Donc je me contenterai de donner ici quelques autres particularités saillantes et particulières à ce dialecte :

La consonne *k* se change, aux commencements des mots en *ç* et à la fin en *ç* ; ainsi *kalmağ* (rester) se prononce *çalmaç*. Les pronoms personnels *ben*, *sen*, *o* au cas de datif font indistinctement *bege*, *sege*, *ogo*, ou *behen*, *sehen*, *ohan* (à moi, à toi, à lui).

Le prétérit se conjugue comme dans le dialecte Azerbajjan : *gelmişem*, *gelmişsen*, *gelmiş*, *gelmişek*, *gelmişsez*, *gelmişler* je suis venu, etc.

ağartı produits laitiers comme le lait caillé, le fromage, etc. — *aman-toğul* c'est une interjection pour demander quartier. — *annî qaşqa* l'animal dont le front est taché de blanc. — *ağbun* fumier.

badala lutrin, pupitre. — *başım çıkmaz* je ne puis pas réussir. — *başlık* modèle d'écriture, de calligraphie. — *başa* toit. — *başı* sœur. — *bibi* tante paternelle. — *bilik* oison. — *bisi* espèce de beignet à l'huile. — *boguz* gorge. — *bögrek* rein. — *böyük* insecte. — *bülük* bec d'une aiguillère. — *buzay* partie saillante de menton. — *buzartmak* laisser, céder. — *buzarı* cheminée.

čajgara petit ruisseau. — *çalğama* lait caillé mêlé d'eau. — *çegil* petite pierre, caillon. — *çekman* veste courte à manches fendues. — *çelpeşik* terrain boeuse. — *çenge* menton. — *çepek* grand panier. — *çermik* eaux thermales. — *çigid* noyau. — *çirdek* cruche de terre. — *çomu* résidue de lait. — *çöpür* laine de mauvaise qualité, le reste de laine dont la meilleure partie en est séparée. — *çorut* chevaux de main que l'on attelle à la voiture à l'arrivée d'un passage difficile. — *çor-tutî* navet conservé au vinaigre. — *çirtmek* ébrécher.

çâç garde-fon ; balustrade. — *çâç* aiguille à tricoter. — *çeferlik* grande armoire en charpente. — *çendek* cadavre putréfié. — *çerek* poutre.

Dadaş frère aîné ; fier à bras, bravache, plisson. — *dal* dos, entre les deux omoplates. — *dalda* ombre. — *lanmak* se mettre à l'abri, se réfugier. — *daraba* cloison. — *davar* moutons. — *dil* betterave. — *dinçelmek* se reposer. — *dizman* géant, gigantesque. — *dis* très énorme. — *dinge* coiffure de femme composée de plusieurs fes mis

l'un sur l'autre. — *duge* jeune vache. — *dunegen* hier. — *dünürjü* femme qui se rend auprès des jeunes filles pour en choisir une pour le garçon qui veut se marier.

emi oncle paternel. — *enik* petit de chien; poudre de couleur rose employée par les femmes pour teindre leurs jones. — *enište* gendre. — *ev* toit. — *eze* tante maternelle. — *ežik* aîné.

gedek petit du buffle. — *gem* instrument pour battre les céréales. — *gezengevi* manne. — *gidik* chevreau. — *god* mesure de capacité qui vaut 4 *ölçek*. — *gög gečemen* lezard. — *gor* (gur du persan) tombeau. — *gor-gara* étrille. — *göresmek* désirer ardemment. — *göze* source naturelle, de voir quelqu'un. — *güleš* aspect riant. — *guzik* bossu.

he oui, -mi? n'est-ce pas, oui? — *hedik* blés bouillis. — *herq* jachère, assolement. — *herle* soupe à la farine. — *herzerderi* anis. — *höllük* terre cuite et pulvérisée qu'on met dans le maillot pour préserver le bébé de l'humidité.

žarmutlamak rendre tied. — *žarti* espèce de manteau. — *žasil* purée de *bulgur*. — *žasita* gelée faite avec de l'amidon. — *žazul* petits morceaux de charbon. — *žemžik* poupée. — *žetiržek* espèce de trépied. — *žiat* chanvre. — *žizek* traineau. — *žepenek* trappe. — *žodaž* ouvrier prisonnier. — *žortik* petit de chameau. — *žorum* faisceau, fagot. — *istižan* verre de thé. — *isot* coco.

žarpuz marjolaine. — *želinžek*, *žengli*, *ženžilek*, *žüngül* léger. — *žerde gezen* serpent. — *žilyž* troupeau de chevaux. — *žola vurmaž* faire cortège. — *žüsžüf* dé à coudre.

žepenek destomatose, cachexie aqueuse. — *žeran* poutre. — *žer-tige* monstre; énorme dans son espèce. — *žesik* cordon de tablier. — *žete* espèce de gâteau rempli de pâte. — *žezan etmek* recueillir les mauvaises herbes d'un champ. — *žewel* pelisse faite de la peau d'agneau. — *žerti* rassis. — *žip* étroit, serré. *žis* - tout à fait serré. — *žirindž* long faux (de moissonneur). — *žiršan* poudre blanche pour la toilette des dames. — *žöme* confiture en forme de saucisse, remplie de noix. — *žöz tarasi* pelle à feu. — *žülve* tuyau exclusivement réservé pour donner de l'air au four employé comme une cheminée. — *žurik* petit poulain.

žalabaž capuchon. — *žadamaž* caramponner, relier. — *žajmaž* préparer le poêle pour être allumé. — *žalamaž* (même sens que le mot qui précède). — *žalban* route escarpée. — *žajsež* compote. — *žaliž* mauvaises chaussures. — *žalazaž* voiture chargée et attelée aux che-

BEYŞEHİR GÖLÜ MADA ADASI AĞZINDA ZAMAN VE ŞAHIS EKLERİNİN İŞLETİMİ*

Turgut TOK**
Büşra Nur YILDIZ***

Özet

Türkiye Türkçesi ağızlarında fonetik ve morfolojik unsurlar, alandaki art zamanlı ve eş zamanlı çalışmalara kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Fonetik ve morfolojik unsurlar çerçevesindeki bildirme ve şahıs ekleri, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında ve bir ağız atlası oluşturulması için ölçüt niteliğindedir. Mada Adası, Türkiye’de üzerinde yaşam bulunan tek göl adası olması ve iki farklı Yörük aşirete ev sahipliği yapması sebebiyle ağız araştırmaları bakımından nispeten izole yaşamıyla önemli bir araştırma sahasıdır.

Bildirme ve şahıs ekleri, iş oluş ve kılış fiillerini zamanla ilişkilendirerek eylemin zamanını ve öznesini belirleyen eklerdir. Bölgede haber(bildirme) kipleri beşe ayrılırken şahıs ekleri, zamir ve iyelik kökenli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Beşe ayrılan bildirme kipleri, söyleyiş farklılıkları ve ek çeşitliliği sebebiyle standart Türkçeden sayıca fazladır. Eylemin gerçekleştiği zamanı belirtme işlevine sahip bu yapılar bölgede, geniş zamanda 3, şimdiki zamanda 7, bilinen geçmiş zamanda 8, duyulan geçmiş zamanda 4 ve gelecek zamanda 2 varyant olmak üzere toplamda 24 bildirme biçimbirime sahiptir. Eylemin öznesini belirten şahıs eklerinde ise zamir kökenli 51 ve iyelik kökenli 18 olmak üzere toplamda 69 biçimbirim tespit edilmiştir.

Bu çalışmada bildirme eklerinin Türkiye Türkçesindeki işlevlerinden kısaca bahsedilmiş devamında bölgede kullanılan eklerin varyantları ve işlevleri incelenmiştir. Mada Adası ağızındaki zaman ve şahıs eklerinin Türkiye Türkçesi ağızları ve bölge ağızlarındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Mada Adası ağzı, Tırtar ve Honamlı Yörük ağızları, Haber (Bildirme) ekleri, Şahıs ekleri.

* Bu çalışma Prof. Dr. Turgut Tok danışmanlığında 10.06.2022 tarihinde sunduğumuz Beyşehir Gölü Mada Adası Ağız Özellikleri (İnceleme-Metin-Sözlük) başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Denizli, ttok@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0167-4467.

*** Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, busranur380@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9172-6258.

THE OPERATION OF TIME AND PERSONAL SUFFIXES ON THE MADA ISLAND BEYSEHIR LAKE

Abstract

Phonetic and Morphological Elements in Turkey Turkish dialects are important to be a source for diachronic and simultaneous studies in the above field. Notification (Tense) and personal suffixes within the framework of phonetic and morphological elements are criteria in the classification of Turkey Turkish dialects for the creation of a dialect atlas. Mada Island is an important research area with its relatively isolated life in terms of dialect studies, since it is the only inhabited island in Turkey and is home to two different Yörük tribes.

Notification (Tense) and person suffixes are suffixes that determine the timing and subject of action by connecting the verbs of being and doing with time. While declarative (tense) suffixes are divided into five in the region, personal suffixes are divided into two as pronoun and possessive origin. The declarative suffixes, which are divided into five, are more numerous than the standard Turkish due to the pronunciation differences and suffix diversity. These structures, which have the function of indicating the time of the action, have a total of 24 denotation morphemes in the region, including 3 variants in the present continuous, 7 variants in the present tense, 8 variants in the known past tense, 4 variants in the past perfect tense, and 2 variants in the future tense. A total of 69 morphemes, 51 derived from pronouns and 18 derived from possessive suffixes, were identified in the personal suffixes indicating the subject of the verb.

In this study, the functions of declarative suffixes in Turkish Turkish are briefly mentioned, and then the variants and functions of the suffixes used in the region are examined. An attempt was made to determine the location of the tense and person suffixes in the Mada Island dialects in the Turkish dialects of Turkey and the regional dialects.

Keywords: Dialects of Turkey Turkish, Mada Island dialect, Tırtar and Honamlı Yörük dialects, News (Tense) suffixes, Personal suffixes.

Yöntem

Araştırmamız Türkiye'nin tek göl adasında yaşayan Tırtar ve Honamlı Yörüklerinin ağız verilerinin analiz edilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Bu ağız verileri Mada Adası sakinlerinden ses kaydı alınarak ekte belirtilen transkripsiyon alfabesiyle metin hâline getirilmiştir. Veri gösteriminde kullanılan T; Tırtar Yörükleri, H; Honamlı Yörükleri ve D; diğer anlamına gelen kodlamalardır. Bu kodlamalardan sonra gelen sayılar Beyşehir Gölü Mada Adası Ağız Özellikleri (İnceleme-Metin-Sözlük) başlıklı yüksek lisans tezindeki satır numaralarını ifade etmektedir. Beyşehir Gölü üzerinde Şarkikaraağaç/Isparta idari sınırları içerisinde olan adanın nüfusu 2008 yılında 253 kişi iken 2020 yılında 30 hane ve 180 kişiye düşmüştür. Metinler, yirmisi 60 yaşın üzerinde ve okuma yazma bilmeyen 21'i kadın olmak üzere 40 ile 93 yaş aralığındaki 28 kişiden derlenmiştir. Kadın konuşmacılar askerlik görevlerinin olmaması ve adanın izole yaşamından hiç veya az çıkmış olmaları sebepleri ile ağız verileri bakımından özel bir yere sahiptir.

1) Giriş

Türkçede şahıs ekleri; zamir kökenli, iyelik kökenli ve emir olmak üzere üç grupta incelenmektedir. Yapılan çalışmalarda zamir kökenli şahıs ekleri; şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve gereklilik kipleri ile kullanılırken, iyelik kökenli şahıs ekleri, bilinen geçmiş zaman ve şart kipleri ile kullanılmaktadır.¹ Yazılı dilin gramerinde bu sınırlar oluşturulmuşken Anadolu ağızları yazılı dil öncesinden sözlü dilin arkaik unsurlarını bünyesinde barındırmaya devam etmektedir. Bu sebeple iyelik kökenli ve zamir kökenli şahıs eklerinin kullanımında kimi zaman yazı dilindeki sınırlar korunurken kimi zaman da hem iyelik kökenli hem de zamir kökenli şahıs eklerinin aynı kipte nöbetleşe kullanımı gözlemlenmektedir.

Mada Adası ağızı Leylâ Karahan'ın Anadolu Ağızlarının sınıflandırılmasında kullandığı ölçütlere göre şahıs ekleri ve zaman çekimleri bağlamında Yörük ağızlarının önemli bir temsilcisi durumundadır. “*Zamir kökenli çokluk 2. şahıs eki*” ölçütüne göre Mada Adası ağızı “-sInIz” şahıs ekiyle Kuzeydoğu Grubu Ağızları içerisine “-sInIz” şahıs ekiyle de Batı Grubu Ağızları sınıfına dâhildir. Ada ağızı sınıflandırma ölçütlerinde bulunan bir diğer maddeye göre “*Şimdiki zaman ekinde ses değişimleri*” kümesinde gerek “-yeri” gerekse “-yor” “-yuru” eklerinde gösterdiği örneklerle hem Kuzeydoğu Grubu Ağızları hem de Batı Grubu Ağızları sınırları içerisinde. *Teklik ve çokluk 1. Şahıs emir eklerindeki ses değişimleri* maddesine göre ise bölge Batı Bölgesinde bulunmasına rağmen Kuzeydoğu Grubu ağızlarındaki kullanımlarla da kesişim noktaları bulunmaktadır. Bölgedeki bu kesişimler

¹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 1983, s. 437.

ses özelliklerine yansımış ve köprü niteliğini vurgulamakla beraber göç güzergâhı hakkında da yol gösterici niteliktedir.

90 yılı aşkın süredir beraber yaşayan Sarıkeçili ve Karakeçili Yörük topluluklarından Tırtar ve Honamlı Yörüklerinin şahıs ve zaman işletimi hususunda keskin ve karakteristik farklılıklara rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmadaki fiil çekim eklerinin işletimi diğer bölgelerdeki şahıs ve zaman eklerinin işletimi ile karşılaştırılmıştır.

Harita 1: Gedikli Köyü ve Mada Adası (Kumluca Mah.) Uydu Görüntüsü.

2) Zamir Kökenli ve İyelik Kökenli Şahıs Eklerinin Zaman Kiplerinde Görünümü

2.1) Geniş Zaman

Mada Adası ağzında geniş zaman eki /-r/, /-Ar/, /-Ir/ olmak üzere üç varyanta sahiptir. (*yaşarsıñız* T2/148; *sâğ'ardık* T6/138; *çâğ'rırsıñ* T7/85) Bu varyantlar gerek yazılı dilde gerek Anadolu ağızlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu biçimlerin yanı sıra bölge ağzında ilerleyici ve gerileyici benzeşme ses olayı sebebi ile /-r/ sesi /-l/ sesine dönüşmektedir: *deşler* H2/7; *geliller* T4/46. (/r/ > /l/) Cümlede yüklem geniş zaman ve 1. çoğul şahıs ekinde /r/ sesinin yerini /y/ sesine bıraktığı örnekler hem Honamlı hem Tırtar Yörüklerinde görülmektedir: *çimdiriyiS* H6/20; *yatırıyız* H6/39 (/r/ > /y/). Ada ağzında geniş zaman eklerinin çekiminde bölge ağızlarında da görülen /r/ sesinde düşme ve düşme eğilimi görülmektedir: *becer bi becerir°* T1/128; *ölüverir°* H6/54.

Ada ağzındaki şahıs eklerinde fonetik anlamdaki ses değişimleri ve düşmeleri, morfolojik yapıları etkilemiştir. Ancak bu oluşumlar dışında Zeynep Korkmaz'ın üzerinde çalıştığı “*Eski Anadolu Türkçesindeki –van/-ven, vuz/vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları*” adlı makalesinde zamir ve iyelik kökenli şahıs eklerinin çekimlendiği geniş zaman, duyulan ve görülen geçmiş zaman, bildirme (zaman) çekimleri konu alınmıştır.² Bu oluşum /y/ türemesi olarak da değerlendirilebilir ancak bizce Eski Anadolu Türkçesi’nde -vuz/-vüz, 1. çokluk şahsının hem zamir hem ek hâlinin bir sonraki merhalesi olan -yuz/yüz şeklidir. Eski Türkçe döneminde iyelik kökenli şahıs eki karşımıza -mİz şekliyle çıkmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu ek /-k/ eki olmuştur. Dil bilgisi bağlamında bu olaya “şekil örnekleme” denmektedir. Şekil örnekleme bir yapıda karşılaşılan özel bir şeklin başka şekillere sirayet etmesi ile oluşmaktadır: bardumuz > barduk>vardık.³ Bu ekin ada ağzında *unuTmuşuyuzdur* T5/52; *vermişiyizdir* T6/57; *çimdiriyiS* H6/20 örneklerinde olduğu gibi oldukça sık görünür.

2.2) Şimdiki Zaman

Eski Türkçe döneminde yürü- fiilinden türeyen şekliyle karşımıza çıkan yapının aynı ağız bölgesinde gözlemlenebilen tarihsel seyri incelenmelidir. Şimdiki zaman çekiminde yazılı dilde /-yor/ varyantıyla var olan şekil, Anadolu ağızlarında olduğu gibi Mada Adası ağzında da çeşitlenmektedir. Bu çeşitlenme 3 şekildedir:

1. /-yuru/, /yorü/

duTuyuru T1/164; *özür dileyorü* H5/288; *biTiriyoru* H6/73; *durulmāyuru* H6/61

Örnekleri ile açıklanmış bu kullanımlar {-yuru} kullanımı ile alt gruplardan I. ve IX. Gruptaki ağızlarda kullanılmaktadır. {-ye, -ya} ekleri bağlamında ise Amasra, Bartın, Bolu, Kastamonu ağızlarının bulunduğu II, III, V. Ağız bölgelerinde kullanımı yaygındır.

2. /-yo/

daralıyom H2/41; *ağlāyo* T3/28; *biniyoñ* H3/23.

3. /-yA/, /yI/

Şimdiki zaman 1. Tekil ve 3. Tekil şahıs eklerinde /-yor/ kipi /o/ ünlüsünün gerileyici benzeşme yoluyla düzleştiği /-yI/ ve /-yA/ varyantları

² bkz. Zeynep Korkmaz, “Eski Anadolu Türkçesindeki –van/-ven, vuz/vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları”, 1965, TDAY-Belleten, s. 43-65.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nedim Tuna, Türk Dilbilgisi, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları, 1986, s.50. (Akt. Emine Atmaca, Antalya İli Korkuteli İlçesi ve Yöresi Ağızları, 2017, s.167)

meydana gelmiştir. Bu çeşitlenmeden hareketle yazı dilinde büyük unlu uyumuna girmeyen /-yor/- ekinin uyuma girdiği görülmektedir.

geliyeri “geliyor”, T1/151; *alıyeri* “alıyor”, T1/152; *yatıya* “yatıyor”, T5/60; *çekiye* “çekiyor”, H3/29.

Ada ağzında olumsuzluk eki /-mA-/ morfeminin geniş ve şimdiki zaman kip çekimi kullanımı, ses ve ek düşmesi yoluyla ünlü seslerin uzamasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda olumsuzluk ekinin şekline de nüfuz etmektedir.

duramārın T1/13; *göremēyoruñ* “göremiyorum”, H1/3; *atlatamāyoñ* H3/34; *biñmēyoruñ* “bilmiyorum”, H7/40; *götürmāri* “götürmüyor”, T8/32; *olmāyo* T9/71.)

Şimdiki zamanda “-yor, -yuru-, -yo-” dışında “-ıp batır, -ıp botur, -ıp batın” ifadeleri süreklilik anlamı verse de o an yapılan işe cevap niteliği taşıdığından ve süreklilik ifadesi barındırdığından şimdiki zaman ve geniş zaman işlevleriyle kullanılmaktadır. Bu yapılar aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere zamir kökenli şahıs ekleri ile beraber çekime girmektedir.

sallāyiP oturur T2/186; *yurıyüP batıyın ya'* T5/210; *duyuP boturuyoruñ* H5/306; *duyuP boturuñ* H7/48; *yā'TıP boturur* H7/217; *ölup boturr'uS* T8/28.

2.3) Gelecek Zaman

Şahıs eklerinden 1. tekil, 2. tekil ve 2. çoğul şahıslarda, gelecek zaman /-AcAk/ eki çekiminde /k/ ünsüzünü umumi olarak ya düşmüş ya da süreklileşerek /ğ/ ünsüzüne yerini bırakmıştır: *oturacāsañız* T1/13; *gonuñacāğñız* T9/22. Örneklerden de anlaşılacağı üzere ekler ses olayları neticesinde düşerek ya da ses değişimleri ile çeşitlenmiş ancak yazılı dilden tamamen farklı yeni bir yapı oluşmamıştır:

çolacāz H2/123; *üşüycäK* T5/151; *toPlāycaK* H5/92; *varacaKşñız* H6/102.

Zamir kökenli çokluk 2. şahıs eki {-sInIz} {-sInIz} kullanımı Türkiye Türkçesi Ağızları içerisinde Batı Grubu-Kuzeydoğu Grubu ağızlarında görülmektedir. Ek, Isparta Merkez İlçe ağızlarında /ñ/ sesini barındırmamakta ancak Muğla ve Yöresi ağızlarında /ñ/ sesi korunmaktadır.⁴

⁴ Bkz. Osman Yıldız, Isparta Merkez İlçe Ağızları, TDK Yayınları, 2021, s. 128; Ali Akar, Muğla ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, 2013, s.138; Fatma Gülşah Ekizoğlu, Beyşehir ve Yöresi Ağızları, (Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2018 s.57-58

2.4) Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman veya bilinen geçmiş zaman olarak da tanımlanan, şekil bakımından bildirme ve haber zaman kipidir. İyelik kökenli şahıs ekleri ile kullanılır. Bölgemizde duyulan geçmiş zaman eki kadar sık kullanılmaktadır:

çäKtiğ T2/39; *çókTü* T2/136; *çalışTım* T10/20.

Tablo 1

Şahıslar	Ekler
1. Tekil Şahıs	/-TI/+m;
2. Tekil Şahıs	/-TI/+n; /-TI/+ñ
3. Tekil Şahıs	-
1. Çoğul Şahıs	/-TI/+k; /-TI/+k
2. Çoğul Şahıs	/-TI/+nİS; /-TI/+ñİS
3. Çoğul Şahıs	/-TI/+lAr

2.5) Duyulan Geçmiş Zaman

Şekil bakımından bildirme yahut haber, zaman bakımından ise öğrenilen, duyulan geçmiş zaman işlevlerini taşımaktadır. Fiil çekim eki *-mİş*, bağlandığı sözcük ile hem büyük hem küçük ünlü uyumu içerisine girmektedir, ses uyumlarında bölgemizde aykırılışma görülmez. Başkasından duyma anlamı vermesinin yanı sıra tahmin anlamıyla kullanımına bölgede rastlanmaktadır. Duyulan geçmiş zaman ekinin ses olaylarından kaynaklanan varyantları zamir kökenli şahıs ekleri ile işletilmektedir. Yazı dilinden farklı olarak şahıs ekleri geniz sesi /ñ/ ünsüzünün korunması ile işletilmektedir. Mada Adası ağzında yazı dilinden farklı olarak zaman kipi ile 1. tekil ve 1. çoğul şahıs ekleri arasında türeyen /y/ sesi görülmektedir. Bu ses hem zamirlerin ekleşme sürecinin hem de ek görünümünün tanıklayıcısı durumundadır. Buradan hareketle Eski Türkçede kullanılan 1. Çokluk şahıs zamininin ekleşme süreci MAA'da henüz süreci tamamlamadığını söylemek yerinde olacaktır:

bitmişiyiñ T1/3; *gelmişiy'iz* T2/55; *düşünmüşüyüñ* H2/67; *döğ'muşuyüñ* T4/1; *gorkmuş* T4/37; *gelmişiyin* H4/23; *ellememissiñ* H5/281; *ğalmışlar* T6/43; *varmamış* T7/52.

2.6) Şart

Anlam bakımından fiilin gerçekleşmesini bir eyleme bağlama işlevine sahip eklerdir. Şart kipi şahıs çekimi yazılı dilde olduğu gibi iyelik kökenli şahıs ekleri ile gerçekleştirilir. Bu kipi çekimi hem dolaysız fiil köküne hem de bir zaman eki üzerine eklenme ile gerçekleştirilir. Bildirme kiplerinden farklı olarak şart eki; /-sA/ yapısı “fiil kökü + bildirme eki + şart eki + iyelik kökenli şahıs eki”nin getirilmesiyle çekim tamamlanmaktadır.

1. Tekil Şahıs (-m) *duydūsam* H3/26.
2. Tekil Şahıs (-n, ñ) *bulabilir^osen* T9/18; *gelirⁱseñ* H4/63.
3. Tekil Şahıs (Ø) *gurumaSsa* H7/228; *ver^odjy^ose* T5/59.
1. Çoğul (k, k) *gorksak* T9/66.
2. Çoğul (-nIz, -ñIS) *gidecēğ^oseñiS* T3/59; *galırsañiS* D1/121.
3. Çoğul (-lAr) *giTmeSlerⁱse* T9/18.

Tablo 2

Şahıs	İyelik Kökenli Şahıs Ekleri	Zamir Kökenli Şahıs Ekleri
1. Tekil Şahıs	-m -n, ñ	-ım, im, um, üm, iñ, iñ, uñ, üñ, ın, in, un, ün
2. Tekil Şahıs	-n -ñ	-sın, -sin, -sun, -sün sıñ, siñ, suñ, süñ, ñ
3. Tekil Şahıs	-	
1. Çoğul Şahıs	-k -k	-ız, -iz, -uz, -üz, -(y) ık, -(y) iğ -(y)ıız, -(y) iz, -(y)uz, -(y)üz,
2. Çoğul Şahıs	-nız -ñız, ñız, ñuz, ñiz -ñiS, ñiS, ñuS, ñiS	-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz -sıñız, -siñiz, -suñuz, -süñüz -ñiS, -ñiS, -ñuS, -ñuS
3. Çoğul Şahıs	-lar, ler	-lar, -ler -lār, -lēr -lā, -lē

3) Emir Şahıs Ekleri ve Zaman Çekimleri

Günlük hayatta sıkça kullanılan ve yazı dilinde eksiz olan emir kipi, ada ağzında Türkiye Türkçesi yazılı dilinde görüldüğü üzere eksizdir. Fiilin ek oluşturduğu diğer yapılarda ise bölgenin ağız özelliklerinde görülen /ñ/ geniz sesinin korunması, ses düşmesi ve ses düşmesinin neden olduğu ünlü uzamaları yoluyla fonetik ve morfolojik farklılıklar meydana gelmiştir.

1. Tekil Şahıs Emir (ayım, -eyim, ayıñ, -eyiñ, -añ, -ēñ)
gonuşayıñ H1/1; *bulāñ* H1/93; *saK'lāyān* T3/27; *geläy^oñ* H5/19;
2. Tekil Şahıs Emir (Ø)
gır geŞ gät T1/90; *gät* H5/20; *dür lēn* H5/254; *getir* T7/6; *oku eTme* T7/57.
3. Tekil Şahıs Emir (-sın, -sin, -sun, -sün; -sıñ, -siñ, -suñ, -süñ)
döñmesin T1/91; *sözümüzü duTsuñ* T1/93; *basmasıñ* T6/28.

1.Çoğul Şahıs Emir (-alım, -elim, -lım, -lim)

biñelim T2/87; *diñlêy^olim* H5/43; *kaçalım* T6/151; *edelim* T7/140;

2.Çoğul Şahıs Emir (-ın, -in, -un, -ün, -iñ, -iñ, -uñ, -üñ, -n, -ñ)

çôkmeyiñ T1/59; *sesleñmēñ* T2/188; *beklän* T4/40; *varıñ* H4/101; *nişānlāy^oiñ* H7/61; *söyletmen* T10/18; *gücenmen darılman* D1/3.

3.Çoğul Şahıs Emir (-sınlar, -sinler, -sıñlar, -siñler)

gurmasıñlar H4/16; *virmesiñler* H4/17.

Tablo 3

Şahıs	Emir Kipi (TT)	Emir Kipi (MA)
1.Tekil Şahıs	-ayım, -eyim	-ayıñ, -eyiñ -āñ, -ēñ
2.Tekil Şahıs	-	-
3.Tekil Şahıs	-sın, -sin, -sun, -sün	-sın, -sin, -sun, -sün -sıñ, -siñ, -suñ, -süñ
1.Çoğul Şahıs	-alım, -elim	-alım, -elim -lım, -lim
2.Çoğul Şahıs	-ın, -in, -un, -ün -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz	-ın, -in, -un, -ün -iñ, -iñ, -uñ, -üñ -n, -ñ
3.Çoğul Şahıs	-sınlar, -sinler	-sınlar, -sinler -sıñlar, -siñler

4) Mada Adası'nda Birleşik Çekimler ve Şahıs Eklerinin Görünümü

Türkiye Türkçesi gramerinde görülen birleşik zaman çekimleri Anadolu ağızlarında çeşitlilik bakımından sayıca daha fazladır. Bu çeşitlilik “Hikâye” ve “Rivayet” bağlamında 11 farklı şekle sahiptir. Yazılı dilde bulunan çekimler dışındaki kullanımlar örneklendirilecektir. Ancak “hikâye” bağlamında; geniş zamanın hikâyesi (*bulamazdıñ* T5/321; *yurduñ* T9/34), şimdiki zamanın hikâyesi (*söylêyodu* H2/86; *biliyörüdum* H2/82), duyulan geçmiş zamanın hikâyesi (*gonuşmuşTum* H3/4), bilinen geçmiş zamanın hikâyesi (*dikTıydık* T2/25; *alışTıydım* H5/312), gelecek zamanın hikâyesi (*ğoycādı* H2/48; *çekivir^ccēdim* H5/280), şartın hikâyesi (*duydūsam* H3/26; *yaşasāydı* H7/120) olmak üzere toplamda 6 zamanın hikâyesi oluşmaktadır.

Rivayet bağlamında ise geniş zamanın rivayeti (*ğalırımış* H7/173; *ararlarımış* H7/32), şimdiki zamanın rivayeti (*duruyollarımış* T10/30;

vuruyomuş T10/51), duyulan zamanın rivayeti (varmışımış T1/86), gelecek zamanın rivayeti (olmay°cāmuş T2/34; yaTıvircāğmış H7/187) ve şart (götüräy°mişİ “götürseymişiz”, T2/34; vermişise H7/22) rivayeti olmak üzere 5 farklı zamanın rivayeti meydana gelmektedir.

Tablo 4

Şahıslar Zamanlar	1. Tekil Ş.		2. Tekil Ş.		3. Tekil Ş.		1. Çoğul Ş.		2. Çoğul Ş.		3. Çoğul Ş.	
	ZK	İK	ZK	İK	ZK	İK	ZK	İK	ZK	İK	ZK	İK
Geniş Z.	X		X				X	X	X		X	
Şimdiki Z.	X	X	X	X			X		X		X	
Duyulan Geçmiş Z.	X		X				X		X		X	
Görülen Geçmiş Z.	X		X				X	X	X		X	
Gelecek Z.	X		X	X			X	X	X	X		
Şart Kipi		X		X				X		X		X

Sonuç ve Değerlendirmeler

Ada ağızındaki verilere dayanarak incelenmiş fiil çekimleri içerisinde bulunan şahıs ve zaman ekleri, eşzamanlı çalışmalara kaynaklık etmesi bakımından kıymetlidir. Bunun yanı sıra artzamanlı çalışmalara tanıklık ve veri tabanı sağlamaktadır.

Ada ağızında hem zamir kökenli hem iyelik kökenli hem de emir şahıs eklerinde /ñ/ sesi korunmuştur. Bu sesin korunması yazı dilinde 2. tekil ve 2. çoğul şahıs eklerinde görülen /n/ sesinde görülmekle beraber 1. tekil ve 1. çoğul şahıs eklerinde görülen /m/ sesinin yerini aldığı örneklerde de sıkça görülmektedir. Zamir kökenli şahıs eklerinde 1. çoğul şahıs eki Türkiye Türkçesi yazı dilinde /-Iz/ eklerinin yanı sıra iyelik kökenli-(y) ık, -(y) iğ ve -(y)ız, -(y) iz, -(y)uz, -(y)üz ekleri de kullanılmaktadır.

Mada Adası ağızında görülen ve Karahan'ın Anadolu ağızlarını sınıflandırma ölçütleri içerisinde yer alan şahıs ve zaman kipleri *Giriş* bölümünde karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde bölge Batı'da bulunmasına rağmen hem Konya hem Isparta ses özelliklerini bakımından benzer ve farklı özellikler barındırmaktadır. Fonolojik ve morfolojik

karşılaştırmalardan hareketle ada ağız Kuzeydoğu grubu ağız özelliklerine de Batı grubu ağız özelliklerinde de örnekler vermektedir. Buradan hareketle Tırtar ve Honamlı Yörüklerinin göç güzergâhında ve yurt yerlerinde gerçekleşen evlilik, ticaret ve diğer sebeplerle ağız verilerini kopyaladığı yahut ödünçlediği söylenebilir. Bölgemiz Karahan'ın tasnifinden hareketle «Ana Ağız Grupları içerisinde Batı Grubu ağızlarına dâhil olmakla birlikte Afyon, Denizli, Muğla, Uşak illerinin de bulunduğu I. alt grup ve Konya (Merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç) IX. alt grup özellikleri gösterir. Şimdiki zaman ekindeki çeşitli kullanımların ise Honamlı (Antalya, Manisa, Mersin) ve Tırtar (Eskişehir, Antalya, Mersin, Konya) yörüklerinin göç güzergâhındaki farklılıktan kaynaklandığı söylenebilir.

Ağız verileri hem yapı hem semantik yapıların tarih içerisindeki seyrinin açıklanabilmesi için kaybolmadan derlenmesi gereken kaynaklardır. Mada Adası ağızından hareketle zamir kökenli şahıs eklerinde zaminin ekleşme süreci emir, şart kipleri ve beş farklı bildirme kipinde olmak üzere tanıklanmıştır. Bu sürece ek olarak hem iyelik kökenli hem zamir kökenli şahıs eklerinin görev kopyalaması yoluyla birbirlerinin yerini aldığı örnekler de tespit edilmiştir. Sayılan nedenlerden hareketle diller arası kopyalama hâricinde dil içi işlev kopyalama örnekleri sıralanabilmektedir. 1. Çokluk şahıs eki olan biz zamininin (>-vUz>-z) ekleşme sürecinde /-k/ 1. Çokluk şahıs ekiyle görülen geçmiş zamanda ve 2. Teklik şahıs ekinin gelecek zaman kipinde İK ve ZK eklerle kullanımı bu işlev kopyalamasına örnek teşkil etmektedir.

Dillerin temelini oluşturan zamirlerin ve eklerin kopyalanması dili kullanan toplumun sosyal anlamda zayıf düşmesi, sömürge sahasında olması ya da üretememesi gibi olayların neticesinde gerçekleşmektedir. Türkiye Türkçesi bu seçeneklerin herhangi birine dâhil olmadığından Anadolu sahasında varlığını korumuş ve Oğuz boylarının kendileriyle getirdiği konuşma dilini muhafaza etmiştir. Çalışma sahasının genişliği, çeşitliliği ve zorluğu bir kenara bırakılacak olursa çok değerli bu hazinenin her parçasının incelikle çalışılması gerekmektedir.

Çeviriyazı Alfabetesi

Ünlüler

á	: a-e arası ünlü
ą	: a-ı arası ünlü
ā	: uzun a ünlüsü
ǎ	: kısa a ünlüsü
ę	: e-i arası ünlü
ä	: açık e ünlüsü
ē	: uzun e ünlüsü
ě	: kısa e ünlüsü
í	: ı-i arası ünlü
ı ^o	: ı-u arası ünlü
ĩ	: kısa ı ünlüsü
ī	: uzun ı ünlüsü
i ^o	: i-ü arası ünlü
ï	: uzun i ünlüsü
ĩ	: kısa i ünlüsü
ó	: o-ö arası ünlü
ọ	: o-u arası ünlü
ō	: uzun o ünlüsü
ö	: kısa o ünlüsü
õ	: uzun ö ünlüsü
ô	: ö-ü arası ünlü
ú	: u-ü arası ünlü
ū	: uzun u ünlüsü
ũ	: kısa u ünlüsü
u ^ˈ :	u-ı arası u'ya yakın ses
ū	: uzun ü ünlüsü
ũ	: kısa ü ünlüsü
ü	: ü-i arası ü'ye yakın ses

Ünsüzler

Ç	: c-ç arası ses
F	: f-v arası ünsüz
Ġ	: arka damak g ünsüzü
ĥ	: nefesli h ünsüzü
ħ	: hırıltılı h ünsüzü
J	: j-c arası ünsüz
K	: k-g arası ses
ķ	: arka damak k ünsüzü
Ĳ	: ön damak l ünsüzü

ñ	: genizsil n ünsüzü
P	: b-p arası ünsüz
R	: l-r arası ünsüz
S	: s-z arası ünsüz
Ş	: ç-ş arası ünsüz
T	: t-d arası ünsüz

İşaretler

- ' : Vurgu işareti, Türkiye Türkçesinin olağan konuşması dışında yapılan farklı ve şiddetli vurgulanan hecelerden sonra konulur.
- ◌̣ : Ulama İşareti
- ◌̤ : Kendisinden önce gelen ünlünün yuvarlaklaştığını, ünsüzün ise düşmek üzere olduğunu göstermektedir.
- ◌̥ : Kendisinden önce gelen yuvarlak ünlünün düzleşme eğilimini göstermektedir.

Kısaltmalar

age.	:Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale.
bkz.	: Bakınız.
H	: Honamlı
İK	: İyelik kökenli şahıs eki
MAA	: Mada Adası Ağzı
T	: Tırtar
ZK	: Zamir kökenli şahıs eki

Kaynaklar

- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Akar, A. (2016). Sosyal bilimlerin veri kaynağı olarak ağızlar, *Gazi Akademik Bakış*, 10 (19), 169-182.
- Akar, A. & Kayılan, F. (2019). Şahıs eklerinin şekil ve zaman ekleriyle kullanımı: Çal ve yöresi ağızları örneği, *Söylem Filoloji Dergisi*, 4 (2), 558-565.
- Arıbaş, K. & Yazıcı, H. (2012). Beyşehir Gölü adalarında nüfus, yerleşme ve ekonomik faaliyetler, *Coğrafya Dergisi*.
- Aşçı, U. D. (2016). Bozkır ağzında görülen bazı şekil bilgisi (morfoloji) özelliklerine dair, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (40), 177-193.
- Atmaca, E. (2017). *Antalya ili Korkuteli ilçesi ve yöresi ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ay, Ö. (2004). Türkiye Türkçesi ağızlarında fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri üzerine, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı (I.Cilt)*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 319-342.
- Ay, Ö. (2009). Türkiye Türkçesi ağızlarında fiil çekiminde görülen eskicil (arkaik) unsurlar üzerine, *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart Şanlıurfa)*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 75-99.
- Bayar, M. (2004). *Karakeçili Yörük Aşireti'nin Eskişehir'e iskânı*. İstanbul: Lider Ajans Matbaacılık.
- Benli, K. & Muşmal H. (2019). Osmanlı döneminde Beyşehir Mada Adası'na yerleştirilen Rus Kazakları, *Konya Ticaret Odası Konya Kitabı II*, 107-128.
- Buran, A. (2011). Türkiye Türkçesi ağızlarının tasnifleri üzerine bir değerlendirme, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (1), 41-54.
- Demir N. (1996). Güney-batı Anadolu ağızlarında kullanılan şimdiki zaman eki –ik gelir, *Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildirileri (26 Eylül- 1 Ekim 1992)*, Ankara.
- Demir, N. (2013). *Ankara örneğinde ağızların belgelenmesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dinar, T. (2015). Anadolu ağızlarında görülen geçmiş zaman ve dilek-şart kipi 3. teklik şahıs çekimlerinde görülen /n/ sesi ve kullanıldığı bölgeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 53, 155-199.
- Doğan, T. (2018). Konya yerli ağzında odaklı şimdiki zaman işaretleyicileri. *Türk Dünyası*, (S. 45), s. 55-75.
- Ekizoğlu, F. G. & Akar A. (2019). Beyşehir ağızlarında bir şimdiki zaman. *Söylem Filoloji Dergisi*, 4 (2) , 566-573.

- Ekizoğlu, F. G. (2018). *Beyşehir ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (1983). *Kars ili ağızları-ses bilgisi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Erdoğan, A. (2006). *Osmanlı yönetiminde Beyşehir sancağı (1552-1584)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Eren, M. E. (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2008). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Eröz, M. (1991). *Yörükler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gülensoy, T. (1984). Rumeli ağızlarının ses bilgisi üzerine bir deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 32, 87-147.
- Gülensoy, T. (1985). Anadolu ağızlarında şimdiki zaman eki. *İbrahim Kafesoğlu Armağanı*, Ankara, 291.
- Gülsevin, G. (2020). *Uşak ili ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Günbatar, F. (2019). *Şarkikaraağaç ağızı (inceleme-metin-sözlük)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Isoarta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İlker, A. (2018). *Manisa ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. (2012). Türkçede bazı ek ve edatlarda “-n” morfemi ile ortaya çıkan varyantlaşma. *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 219-236.
- Karahan, L. (2017). Anadolu ağızlarının sınıflandırılması, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. vd. (2019) *Ağız Atlası Kılavuz Kitabı (Türkiye Türkçesi ağız atlasına hazırlık)*. Ankara: Akçağ.
- Korkmaz, Z. (1965). Eski Anadolu Türkçesindeki –van/-ven, vuz/vüz kişi ve bildirme eklerinin Anadolu ağızlarındaki kalıntıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 12, 43-65.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 23-24 (1975-1976), 143-172.
- Korkmaz, Z. (1994). Güney-batı Anadolu ağızları: ses bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Korucu, Ü. B. B. (2014). *Tarihî süreçte Beyşehir Gölü adalarında iskân, nüfus ve sosyo ekonomik faaliyetler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nalbant, M. V. (2002). -DUK eki ve Divânü Lûgati't Türk'te -DUK ekli görülen geçmiş zaman çekimi. *Türkoloji Dergisi*, 15 (1), 193-203.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun tarihî coğrafyası*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Sağır, M. (1995). *Erzincan ve yöresi ağızları (inceleme-metin-sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tok, T. (2002). *Denizli ili güney ve güneybatı bölgesi ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tok T. (2006), Denizli ve yöresi ağızlarının ses ve şekil bilgisi özellikleri. *Türk Hâkimiyetinin 800. Yılı Anısına, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Tuztaş, A. H. (2005). *Günümüzde Isparta'da yaşayan yörüklerin siyasi ve kültür tarihleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-VI* (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tarama Sözlüğü I-VIII* (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, E. (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşi Yörükleri ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldız, B. N. (2022). *Beyşehir Gölü Mada adası ağız özellikleri (inceleme-metin-sözlük)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, O. (2021). *Isparta Merkez ilçe ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

DOĞU KARADENİZ'DE BALIKÇILIKLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI Ümit HUNUTLU*

Özet

Balık, önemli bir besin kaynağıdır. Balık ve balıkçılık Doğu Karadeniz'in sosyal yaşamının önemli bir unsurudur. Bu durum bölgede balıkçılık mesleğine ilgiyi artırır. Balıkçılıkta kendine özgü bir söz varlığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca üretimden tüketime kadar birçok alanda balıkla ilgili bir kültür oluşmuştur. Balık ve balıkçılıkla ilgili kültür doğal olarak bölge ağızında bu alanla ilgili söz varlığını da zenginleştirmiştir. Bu kelimelerin bir kısmı sözlüklerde olsa da önemli bir kısmı *Derleme Sözlüğü*'ne dahi girmemiştir. Balık türleri, balık hastalıkları, balık yemekleri; balık yakalama süreci ve balık yakalama yöntemleri, balık yakalama zamanı ve yerleri; balıkçılıkta kullanılan araç-gereçler ve kıyafetler; balıkçı sözleri ve jargonu geniş bir kelime kadrosu oluşturur. Bu çalışmada Rize, Trabzon şehirlerinde balık ve balıkçılıkla ilgili kelimeler derlenmiştir. Bu şehirlerde daha önce balıkçılık ile ilgili tespit edilmemiş kelimeler soruşturma ve derleme yoluyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Yöre ağızında kullanılan ancak *Derleme Sözlüğü*'ne veya Büyük Türkçe Sözlük'e girmeyen balık ve balıkçılıkla ilgili birçok kelime mevcuttur. Bu kelimelerin sözcük türü, köken bakımından nasıl bir dağılım gösterdiği incelenmiştir. Bu bilgiler ışığında Doğu Karadeniz'de balık ve balıkçılıkla ilgili söz varlığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Balık, balıkçılık, söz varlığı, kuzeydoğu ağızları.

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Rize, umit.hunutlu@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1410-1203

VOCABULARY ON FISHING IN THE EASTERN BLACK SEA

Abstract

Fish is an important food source. Fish and fishing are an important element of the social life of the Eastern Black Sea region. This situation increases interest in the fishing profession in the region. Therefore, a unique vocabulary has emerged in fishing. In addition, a culture related to fish has been formed in many areas from production to consumption. The culture related to fish and fishing has naturally enriched the vocabulary related to this area in the dialect of the region. Although some of these words are in dictionaries, a significant part of them have not even entered Dictionary of Compilation. Fish species, fish diseases, fish dishes; fish catching process and fish catching methods, fish catching time and places; tools and clothing used in fishing; Fishing words and jargon constitute a wide range of words. In this study, words related to fish and fishing in the cities of Rize and Trabzon were compiled. In these cities, words related to fishing that had not been identified before were tried to be identified through investigation and compilation. There are many words related to fish and fishing that are used in the local dialect but are not included in Dictionary of Compilation or the Great Turkish Dictionary. The distribution of these words in terms of word type and origin was examined. In the light of this information, the vocabulary related to fish and fishing in the Eastern Black Sea has been revealed.

Keywords: Fish, fishing, vocabulary, northeastern dialects.

Balıkçılık tarihinin kökeni insanlığın ilk dönemlerine kadar ulaşır. İlk dönemlerde balıkçılık, üretimin en basit şekli olan doğadan toplayıcılıktan öteye gitmeyen bir faaliyettir (Zaman, 2011, s. 34). Türkiye’de de balıkçılığın tarihinin eski devirlere kadar indiği pek çok kaynakta belirtilmiştir. Bugün balıkçılığın yoğun olarak yapıldığı kıyı kesimdeki illerde geçmişte balıkçılık amacı ile yerleşim yerleri kurulduğu ve balıkçılık ticareti yapıldığı bilinmektedir. Türkiye’nin diğer kıyı kesimdeki illerde de balıkçılığın geçmişten itibaren varlık gösteren bir meslek olduğu bilinmelidir. Ancak araştırma alanı, Doğu Karadeniz Bölgesi illerinden Trabzon ve Rize’de yapılan balıkçılık mesleği ile sınırlandırılmıştır.

Kayıtlara göre Doğu Karadeniz’de ekonomik balık avcılığı M.Ö. 2750 yıllarından beri sürdürülmektedir (Zaman, 2011, s. 34). Bu dönemlerde yapılan balık avcılığı daha çok amatör diyebileceğimiz yöntemlerle yani kürek ve ahşap teknelerle yapılmaktaydı. Bu illerde ahşap teknelerin balıkçılar tarafından özenle ve titizlikle yapıldığı ve ismine de taka denildiği bilinmektedir. Balık avcılığında insan gücü ve ipliklerden örülmüş ağlar kullanılır. Geçmiş dönemlerde insan gücüne dayalı bu avcılık yöntemlerinin birçoğu hâlâ günümüzde amatör balıkçılar tarafından kullanılmaktadır. Eski dönemlerde özellikle hamsi avcılığı başta olmak üzere birçok balık avında mehtaplı geceler tercih edilir. Bu yöntemde amaç gece denizin üst kısımlarına çıkan balıkların ay ışığında görülüp yakalanmasıdır. Bir diğer yöntemde, balıklar denizin üst kısmına çıktığı için ışıklı bir fener kullanılıp avlanacak olan balıkları ağa doğru çekilmektir. Bu ışıklı fener, geçmişte çok sık kullanılmış, ismine de cava, likmen vb. isimler verilmiştir.

Doğu Karadeniz’de (M.Ö. III-I. yy.) ilkel usullerle de olsa balıkçılık faaliyetleri yoğundu. Bu bilgiler, eski dönemlerde de sahillerde oturan halkın bir kısmının balıkçılıkla uğraştığını göstermektedir. İhtiyaç fazlası balıklar tuzlandıktan sonra, fiçılar içinde bölgeye gelen gemilerle, Ege ve bilhassa Akdeniz ülkelerine, Roma gibi büyük şehirlere gönderiliyordu (Zaman, 2011, s. 35).

20. yüzyıla kadar Doğu Karadeniz Bölgesi kıyılarında balıkçılık faaliyetlerinin oldukça önemli olduğu ve balıkçılığın bir meslek olarak algılanmaya başladığı görülür. Balıkçılık faaliyetlerini, daha verimli ve kapsamlı hâle getirebilmek için, Osmanlılar döneminde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim bunlardan ilk kanuni düzenleme, 1867 yılında yayınlanan Midye ve İstiridy Nizamnâmesi’dir (Zaman, 2011, s. 35). Bu nizamnâmenin ardından pek çok nizamnâme hazırlanmış, balıkçılık mesleği artık devlet idaresinde kontrol edilmeye başlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde birçok alanda yapılan yeni ve düzenli uygulamalar sonrasında, balıkçılık mesleği de değişime uğramıştır. Bu

dönemde balıkçılık faaliyetlerinin daha sistemli ve düzenli olması için adımlar atılmıştır. Bunlardan ilki 1928 yılında İstanbul’da açılan Balıkçılık Okulu’dur. Daha sonra Balta Limanı’nda açılan Balıkçılık Enstitüsü, üniversite bünyesindeki ilk kuruluştur. Bu kuruluşlarca yapılan araştırmalar sonucunda olumlu neticeler elde edilmesi üzerine, 1953 yılında kurulan Et ve Balık Kurumu bünyesinde, 1954 yılında Balıkçılık Araştırma Merkezi oluşturulmuştur (Zaman, 2011, s. 36). Bu kuruluşlarla balıkçılık mesleğinin sistemleştirilmesi amaçlanmıştır.

Balığın ve balıkçılığın Karadeniz halk yaşamı ve kültüründeki yansımalarını konu alan çok sayıda eser yazılmıştır. Bunlar arasında Hamamizâde İhsan’ın 1928 yılında yayınladığı Hamsinâme adlı eserinin müstesna bir yeri vardır. Hamâmizade’nin verdiği pek çok bilgi arasında 1900’lerin ilk çeyreğinde Trabzon ve kıyı havalisindeki hamsi avcılığının neredeyse tüm detaylarına, balıkçıların yaşantılarına ve yöre halkının hamsi etrafındaki tasavvurlarına yer verilmiştir (Aça, 2013, s. 3). Bunun dışında Trabzon ve Rize yöresiyle ilgili geçmişten beri yapılan halk kültürü araştırmalarında balık ve balıkçılıkla ilgili pek çok mâni, türkû, şiir, efsane, inanış ürünü kaydedilmiş ve günümüzde bu ürünler kayıt altına alınmıştır.

Geçmiş dönemlerde balıkçılık mesleğinin veriminin artırılması adına yapılan birçok uygulama olduğu görülmüşse de günümüzde balıkçılık mesleğinin ve denizlerimizin yeterli derecede korunamadığı görülmektedir. Buna sebep olan belli başlı nedenler şunlardır: kıyı bölgelerinde karayolu, sahil vb. yapılar için denizin doldurulması, düzensiz yapılan balıkçı barınakları, şehirlerin ve fabrikaların atıklarının denize boşaltılması, bilinçsiz yapılan balık avcılığı, balık avcılığının tamamen sistemleştirilememesi vb. gibi nedenler sıralanabilir. Bu anlamda her ne kadar balıkçılık mesleğinin devamı ve sürekliliği için bazı uygulamalar yapılıyorsa da aynı şekilde balıkçılık mesleğinin ve denizlerimizin bozulmasına neden olan bilinçli veya bilinçsiz pek çok yanlış uygulama mevcuttur.

Doğu Karadeniz Bölgesi’nde özellikle Trabzon ve Rize illerinde balıkçılık mesleği yaygın olarak yapılır. Trabzon’da daha çok Merkez, Akçaabat, Faroz, Çarşıbaşı ve Sürmene gibi ilçelerde; Rize’de ise Merkez, İyidere, Kalkandere, Çayeli, Pazar gibi ilçelerde balıkçılık faaliyetleri yürütülür.

Geçmiş dönemlerde Doğu Karadeniz Bölgesi’nde çok sık avlanan ancak günümüzde o kadar da rağbet görmeyen bir uygulama da yunus balığı avcılığıdır. Yunus balığının küçüğünden büyüğüne birçok adı olması ancak bunların günümüzde çoğu insanın bilmemesi bu uygulamanın artık tercih edilmediğinin bir göstergesidir. Yunus’un geçmişte hem derisi hem de yağı

için avlandığı birçok kaynakta belirtilmiştir. Evlerde veya balık avında kullanılan aydınlatma araçlarında yunus balığı yağının kullanıldığı bilinir.

Geçmiş dönemlerde yapılan dere avcılığı günümüzde sadece eğlence veya zevk için yapılmakta ve daha çok amatör kişilerce tercih edilmektedir. Bunun en büyük sebepleri derelerdeki kirlilik, su seviyesini azalması ve derelerde balıkların artık tesislerde üretilmeye başlamasıdır. Dere avcılığında birçok yöntem kullanılmış. Bu uygulamaların çoğu unutulmaya yüz tutmuştur. Günümüzde derelerde yapılan tesislerin her ne kadar bu kültüre engel olduğu düşünülse de aslında yörelere özgü tatlı su balıklarının korunması ve soylarının tükenmemesi için bu tesisler önemlidir. Çünkü derelerde yoğun ve bilinçsiz bir şekilde yapılan avcılık balık sayılarının artışına engel olmuş ve birçok tatlı su balığının günümüzde sadece ismen bilinmesine neden olmuştur.

Çalışmada taranan yazılı kaynaklarda ve yapılan derleme çalışmasında geçmiş zamanlarda Doğu Karadeniz Bölgesi'nde özellikle de Ordu, Giresun, Trabzon ve Rize illerinde çok fazla balık türü tespit edilmiştir. Bu balıkların büyüklüklerine, renklerine, bulundukları yerlere veya yumurtalarına göre ayrıntılı adlandırmaya gidildiği görülmüştür. Ancak günümüzde büyük ve teknolojik araçlarla yapılan balık avcılığı sayesinde çok daha kolay ve hızlı balık avlandığı için balıkların sayısında azalma olduğu görülmüştür.

Nitekim kaynak kişiler sorulan çoğu balığın eski tarihlerde yakalanıp satıldığını ancak günümüzde bu balıkların çoğunun sadece kitaplarda resimlerinin kaldığı ifade edilmiştir.

Trabzon ve Rize'de balık ve balıkçılık hem maddi hem de manevi yönden önemlidir. Balık öncelikle Karadeniz Bölgesi'nde olmak üzere Türkiye'de önemli bir besin kaynağıdır. Balığın bu kadar önemli olması Karadeniz Bölgesi'nde balıkçılık mesleğine de ilgiyi artırır. Eski zamanlardan beri önemini koruyan balıkçılıkta kendine göre bir terminoloji ve jargon ortaya çıkmıştır. Bu kelimelerden bir bölümü sözlüklerde olsa da önemli bir kısmı derleme sözlüklerine girmemiştir.

Bu çalışmada Trabzon ve Rize yöresinde eski tarihlerden beri yapılan balıkçılık mesleğinin söz varlığı tespit edilmiştir. Balık; yavru hâlden büyümesine, avlanmasından satımına, satılan balığın sofralara getirilmesine kadar pek çok alanda incelenmiş ve bu alanlara ait kelimeler sınıflandırılmıştır.

TDK *Derleme Sözlüğü*'nde sadece Trabzon ve Rize iline ait balık ve balıkçılıkla ilgili 94 kelime tespit edilmiştir. Bu çalışmada Trabzon ve Rize

iline ait olup TDK *Derleme Sözlüğü*'nde olmayan pek çok kelime tespit edilmiştir.

Çalışmanın amacı; Trabzon ve Rize bölgesindeki balıkçılık mesleğinin söz varlığını tespit etmek, bu söz varlıklarının hafızalardan tamamen silinmesine engel olmaktır. Aynı zamanda, TDK *Derleme Sözlüğü*'nde olmayan kelimeleri tespit edilmek, bu noktada TDK *Derleme Sözlüğü*'ne katkı sağlamaktır. Trabzon ve Rize yöresinde balıkçılık mesleğinin söz varlığı, hem yazılı hem de sözlü kaynaklarla oluşturulmaya çalışılmıştır. Kaynak taramaları neticesinde dikkat çeken hususlar şunlardır:

Öncelikle taranan yazılı kaynaklarda tespit edilen çoğu kelimenin günümüz balıkçılık mesleğinde pek kullanılmadığı görülmüştür. Bunda gelişen teknoloji, yeni ve genç balıkçıların eski söz varlığını bilmemesi veya devam ettirmemesi, yaşlı balıkçıların ise gelişen ve modernize olmuş kelimeleri kullanmaması vb. sebepler ve geçmişte kullanılan terimlerin günümüzde tercih edilmemesi etkilidir.

Geçmişte söz varlığında kullanılan balıkçılık ile ilgili kelimeler çok fazla değişmiş ve dönüşmüştür. Aynı kelimenin birden fazla telaffuz şekli doğmuştur. Benzer durum aynı kelimenin farklı anlamlar kazanmasında da etkili olmuştur. Trabzon ve Rize şehirleri birbirlerine çok yakın olduğu hâlde balıkçılık sözleriyle ilgili telaffuz ve anlam farkı oldukça fazladır.

Bir diğer önemli konu, Trabzon ve Rize yörelerinde azalan balık popülasyonudur. Derleme çalışması sırasında birçok balıkçının değindiği husus, çoğu balık türünün soyu tükendiğidir. Nitekim tespit edilen balık türlerinin neredeyse çoğunun yakın geçmişten itibaren tezgâhlarda olmadığı gözlenmiştir. Bu balık türlerinin yok olmasında deniz kirliliği, bilinçsiz ve düzensiz avlanmalar, büyük ve teknolojik araçlarla hızlı ve kolay yapılan avlanmalar gibi sebepler etkilidir.

Tatlı su balıkları da deniz balıkları gibi çeşitli tehlikelerle karşı karşıyadır. Dere yataklarının kirlenmesi, dere sularının azalması, bilinçsiz yapılan avcılıklar gibi pek çok sebep geçmişte derelerde yaşayan balıkların tükenmesine neden olmuştur. Günümüzde ise çoğu dereye kurulan balık tesisleriyle tatlı su balıkları yetiştirilmektedir.

Balıkçılık bölge insanı için sadece ekonomik faaliyet değildir; adeta bir yaşam şeklidir. Özellikle hamsi yöre insanının kıymet verdiği ve diğer balık türlerinden ayırdığı bir balıktır. Nitekim hamsi için geçmişten günümüze kadar yazılan şiirler, destanlar, maniler bulunmakta, atasözlerine ve deyimlere konu olmaktadır. Bunlar içinde en önemlisi Hamamizâde İhsan'ın 1928 yılında yazdığı Hamsinâme'dir.

Bölge insanı aynı zamanda balığın tedavi edici gücüne de inanmıştır: Eşkine ve köpek balığının kafasındaki siyah bir maddenin böbrek taşına, hamsi suyunun zehirlenmeye iyi geldiği geçmiş yıllardan beri bilinmektedir. Aynı zamanda balıkçılık mesleğinde en önemli unsurlardan biri berekettir. Eğer o gün balıkçı balık tutamadıysa bunun yine Allah'ın bereketinden olduğu düşünülür. O yüzden balıkçılar çok kıymet verdikleri taka, kayık veya gemileriyle denize açılmadan önce, bereketli olması adına küçük bir tören yapmaktadır. Nitekim balıkçılık sezonun başladığı Eylül-Ekim aylarına yöre insanının İstavrit balığından hareketle “İstovrit” demesi de balığa verdikleri önemi göstermektedir.

Bölgede balıkla yapılan çok fazla yemek olduğu tespit edilmiştir. Balığın güvecinden ekmeğine, ızgarasından kebabına, böreğinden pilavına kadar pek çok çeşidi yapılmaktadır. Tespit edilen çoğu yemeğin malzemelerinde, pişirmesinde veya sunumunda değişiklikler dikkat çekmektedir. Yöre insanının bu lezzetlerden vazgeçmemesi ve bunları nesilden nesle aktarması önemlidir. Geçmişte çoğu ekmeğin veya balık yemeklerinin pişirildiği pleki, kiremit, odun ateşi vb. şeyler artık yok denecek kadar azdır. Bunun dışında hamsi taşı, hamsi küpü vb. unsurlar da yörede artık çok sık tercih edilmemektedir.

Trabzon ve Rize yöresinde tayfa usulüyle veya amatör usulle balıkçılık yapılmaktadır. Tayfa usulünde daha çok reis, kayık sahibi, etekçi, siyacı vardır. Tutulan balıklar pay hesabına göre bölünür. Amatör balıkçılık ise geçmiş yöntemlerin devam ettirildiği bir alandır. Daha çok tek veya birkaç kişi tarafından taka, küçük kayıklarla çapari denilen oltalarla kayığın dolduğu kadar balık avlanır. Balık avlamada kullanılan kayık, taka, sandal gibi pek çok aracın bu yörelerde ağaç oymacılığı ile yapıldığı ve hâlâ günümüzde de bu anlayışın devam ettiği görülür.

Balıkçılık başlığı altında sunduğumuz araştırma alanı, temelde üç alt kategoriden oluşmaktadır: Balık, Balıkçı ve Balıkçılık. Bu alanlar bildiri metniyle sınırlandırılmayacak kadar geniştir. Çünkü her biri kendi içinde bir alt başlık oluşturmaktadır. Sadece balık kavramı kendi içinde balık adları, tatlı su balıkları, deniz balıkları, balıkların fiziksel özelliklerine yönelik adlandırmalar, balıkların yavru adları, balık yumurtası, diğer deniz canlılarına yönelik adlandırmalar, balıkların eylemleri vb. alt başlıklara ayrılmaktadır. Oldukça hacimli bir sözlük ihtiva etmesi sebebiyle bu bölümde sadece balıkçılık mesleğinde tercih edilen adlandırmalar ve balıkçı söz, deyim ve atasözleri sunulacaktır.

Av Sürecinde Balıkçı Sözleri

Abaşo: Av sırasında “Aşağı indir; bekle, tut!” anlamlarına gelecek emir ifadesi. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 454)

Akanda: Ağın bütün halkalarının sudan kurtulduğunu bildiren “tamam” anlamında bir balıkçı sözü. (-Tr.) (DS, 2009, s. 138)

Alamana: 1. Balık avlamakta veya yük taşımakta kullanılan, tek veya iki direkli ve açık güverteli, büyük kayık; alamanata; 2. Gözleri aynı boyda olan, üç katlı palamut ve torik ağı. 3. Seyrek örgülü balık ağı, 4. Balıkçılar arasında “serbest bırak” sözü. (Of-Tr.) (KK1)

Alaturbi (Alaturbiya): Her yıl 6 Temmuz günü kutlanan deniz ziyareti, deniz bayramının adı. (-Tr.) (Gedikoğlu, 2016, s. 484) (Maçka-Tr.) (Eminoğlu 1989: 35)

Arkacı: Liman işçisi, hamal, yük taşıyıcısı. (-Tr.) (Demir, 2006, s. 16)

Aşçı: Av sezonu sırasında günlerce karadan uzak kalan gırgır teknelerindeki yemek yapmakla görevli olan kişi. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 199)

Avli: Bir balık sürüsünün ortasında kalan boşluk, tünel. (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 129)

Ayandon Fırtınası: 18 Ocak’ta başlayan bir fırtına.

Ayeseri yakala-: Ağustos ayının ikinci yarısında başlayan birinci ve ikinci ayeser adı ile anılan yağmurların ve rüzgârların başladığı, iklimin sonbahara döndüğü zamana yetişmek. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455)

Balakan: 1. Alamanacıların balakan adını verdikleri bu derme çatma barınaklara teknelerde barınma imkânının olmadığı dönemlerde avlaklara yakın sahillere oluşturdıkları barakalarda barınmışlardır. (Sürmene-Tr.); 2. Yunus avcılığının yapıldığı yıllarda sahil boyuna inşa edilen ve avlanan yunusların toplanıp yağlarının çıkarıldığı derme çatma barakalara da aynı ad verilmiştir. (-Tr.) (Aça 2014: 267)

Bariye: Bahriye, denizci. (-Rz.) (Günay, 2003, s. 31)

Botçu: Av sırasında ağı balık sürüsünün etrafında sorunsuz bir biçimde çevirir ve avın kısa sürede beklenen şekilde gerçekleşmesinde belirleyicidir. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 198)

Çivra: Balık yatağı. (Of-Tr.) (KK5)

Eredi Reis: Takım sahibinin bulunduğu tekneye eşlik eden diğer teknedeki direğin tepesinde bulunan gözcü. Aynı zamanda takım sahibi olan asıl gözcü reisten ayırmak amacıyla “geçici” anlamına gelen “eğreti” kelimesi kullanılmıştır. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 267)

Esas Reis: Av takımının sahibi olan ve gözle balık takip eden kişi. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 267)

Etekçi: 1.Hamsi avlamada avı tutan yardımcı. (-Rz.) (RKD, 1996, s. 102) (RM, 2004, s. 33) (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 2003, s. 187) 2. Hamsi avına çıkan, ağı tutarak saçmacıya yardımcı olan kişi. (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 364)

Felek: Kayığın kolayca yüzdürülmesi ya da karaya çekilmesi için üzerine donyağı sürülen ortası kertikli ağaçlar.

Fora: Yelken açma emri (-Rz.) (Günay, 2003, s. 317) (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 149).

Gaban Reisi: Balıkları karadan gözetleyip denizdeki avcılarını yönlendiren gözcü (Sürmene, Araklı-Tr.) (Aça, 2014, s. 196).

Gırgırcı: Balık avında ağı serip toplayan kimse (-Tr.) (Demir, 2006, s. 103).

Halessa (Alessa): Güç gerektiren bir eylemi (tekneyi karadan denize indirmek, büyükçe bir keresteyi kaldırmak gibi) yapan bir grup erkeği gayrete getirmek için söylenen söz (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 53).

Hamlacı: 1. Ağların dibe inmesini sağlayan kurşunları yığar. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 199). 2. Büyük sandal ve kayıklarda kıçtan birinci oturakta kürek çeken kimse.

Hamsi Kolu: Hamsi avına çıkanların oluşturduğu kol (-Tr.) (Duman, 2011, s. 542).

Hamsicilik: Hamsi avlayan veya hamsi satanların işi (-Tr.) (Demir, 2006, s. 115).

Heyamo: Heyamola. Kayıkları kıyıya ya da damlara çekerken ya da ağ çekerken birlikte davranmak için söylenen nakarat, söylem (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 194).

İrgatçı: Gırgır ağının altına takılı olan çelik teli, ağ denize indirilirken serbest bırakmakla ve ağ denizden toplanırken ırgat tabir edilen büyük makaralı vincin başında reisin talimatlarına göre belirlenen hızlarda toplamakla görevli gemicidir (-Tr.) (Aça, 2014, s. 198).

İnce saman: Echo-sounder adı verilen balık bulucu aletin ekranında az miktarda görülen hamsi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

İstavrit ayı (İstovrit): 1.Eylül ayı. Balık sezonu açılır. (Çayeli-Rz.) (Kabak, 2015, s. 920) (İkizdere-Rz.) (RKD, 1996, s. 289) (Güneysu/F.K.-E.İ.2017) (DBD) (Keskin, 2015, s. 478) (Güneysu-Rz.) (Tavukçuoğlu, 1996, s. 398) 2. Eylül, adını denizde balık sezonunun açıldığını belli eden istavrit balığının yakalanmaya başlamasından almaktadır. (-Tr.) (Yılmaz, 2019, s. 185) (-Rz.) (RD, 2012, s. 66).

İstifçi: Beceri ve tecrübe temelli rütbelerin dışında kalan ve teknelerdeki insan gücü ihtiyacını karşılayan diğer katılımcıları karşılamak üzere kullanılmaktadır. Gırgır teknesinin boyutuna göre istifçi sayısı değişebilmektedir (-Tr.) (Aça, 2014, s. 200).

Kalkancılık: Kalkan balıkçılığı. (-Tr.) (Demir, 2006, s. 138).

Kamarot: 1. Gemilerde yolcuların hizmetine bakan görevli. (Güneysu-Rz.) (Tavukçuoğlu 1996: 262) 2. Aşçının sezon boyunca yardımcılığı görevini üstlenen yamağı (-Tr.) (Aça, 2014, s. 199).

Kaptan (Gaptan): Gemi personeli içinde en yetkili kişi (Sürmene-Tr.) (Öztürk, 2005, s. 615).

Karayel Ağır / Karayel Leva: Batı tarafındaki sandalda bulunan balıkçılar anlamında kullanılır, reis ikisi arasında denge kurmak amacıyla bu komutları verir (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 151).

Kestane Karası: Genellikle eylül aylarında denizlerde ortaya çıkan bir fırtına.

Koca Reis: Bu rütbe, çoğunlukla aileden olmayan, maaş veya payla çalışan balıkçılar arasından seçilen muteber ve tecrübeli bir balıkçı tarafından temsil edilmektedir. Koca reis, av sezonu süresince tayfanın ayarlanması, pulatka (avans) ve payların dağıtılmasının yanı sıra, palacı ile av sırasında teknedeki işlerin yolunda gitmesinden sorumludur (-Tr.) (Aça, 2014, s. 198).

Kodol: Kıpçak soyundan, balıkçı (-Rz.) (Arıcı, 1993, s. 64).

Kolan kolan: (<kullan) ‘yelken aç’ anlamında bir denizci deyimini. (-Rz.) (Günay, 2003, s. 324)

Kovacılık: Limana yanaşan motorlardaki hamsinin 5-6 kişiden oluşan bir ekip tarafından kovalarla kasalara aktarılması ve açık kasa kamyonlara yüklenmesi işine “kovacılık” denilmiştir. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 201)

Leva Leva: 1. Sandallardan ağların çekilmesine başlama sözü. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 151) 2. Gemilerde, mavnalarda halat çekmek, halata asılmak için verilen komut, çek çek! (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 254) 3. Balık dolu ağları kayığa çek emri (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 778).

Makinist: Gırgır teknelerinde sayıları çoğu zaman birden fazla olan motorların sorunsuz biçimde çalıştırılması ve olası arızaların giderilmesinden sorumlu olan teknik elemandır (-Tr.) (Aça, 2014, s. 201).

Mapacı: Hamlacının yanında çalışan ve onun yaptığı işin devamını getiren mapacı, ağ mapalarının ağ telinden çıkarılmasından ve düzenlenmesinden sorumludur (-Tr.) (Aça, 2014, s. 199). 2. Gemi içini aydınlatmaya yarayan, içinde zeytinyağı bulunan siperli fener.

Matiz (Matis): Sezon bittikten sonra ağ tamirinden anlayan tayfa kısa süreli bir tatilden sonra yevmiye usulü ile ağ tamiri (matis) yapmaktadır. Yeni sezona hazırlık amacıyla, sona eren av sezonu boyunca hasar gören ağlar tamir edilmektedir. (Akçaabat-Tr.) (Aça, 2013, s. 13) (Aça, 2014, s. 244).

Meşaleci: Hamsi avında meşaleyi tutan görevli (-Rz.) (RKD, 1996, s. 80) (RM, 2004, s. 33).

Miço: Mesleğe yeni giren, yeni gemici (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 167).

Mola: 1. Ağlı balığın, hamsi topluluğunun çevresinde, daire şeklinde dökmek sözü (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 151). 2. Gevşemek, ara vermek. (Vakfikebir-Tr.) 3. Hamsi avında, balık ağını, sürüsünün etrafına daire şeklinde atmak (Çayeli-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 867). 4. Balık sürüsünü tespit eden reisin harekete geçme talimatı (-Tr.) (Aça, 2014, s. 267).

Muhacir/lik: Göç balıkları için kullanılan genel tabir (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Palacı: Bir nevi güverte reisi olan palacı, avın sorunsuz bir biçimde gerçekleştirilmesi ve tayfanın uyumlu bir biçimde çalışması gibi temel sorumlulukları yerine getirmektedir (-Tr.) (Aça, 2014, s. 198).

Peçeci: Av sırasında çevrilen ağın “peçe” tabir edilen üst kısmını botçudan alarak düzenleyen kişiye verilen isimdir (-Tr.) (Aça, 2014, s. 198).

Poyraz Ağır/Poyraz Leva: Poyraz doğu tarafındaki sandalda bulunan balıkçılar anlamında kullanılır, reis ikisi arasında denge kurmak amacıyla komut verir (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 151).

Radar Reisi: İlerlemiş yaşlarıyla balıkçı barınaklarındaki kahvehanelerde avcılık maceralarını anlatan eski reisler, şimdinin reislerini beğenmemekte ve onları “radar reisi” şeklinde adlandırarak tezyif etmektedirler (-Tr.) (Aça, 2014, s. 194).

Rasgele (Rastgele): Balıkçılar arasında balık tutmaya gidene denir (Of-Tr.) (KK1) (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 164) (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 295).

Reyiz (Reyis, Reis): 1. Reis (-Rz.) (Günay, 2003, s. 330) (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 200) (Aça, 2014, s. 194). 2. Reis, kaptan, başkan. 3. Balıkçılar kendi aralarında yaşça büyük olana (abi) yerine kullandığı söz. 4. Geçimini denizden sağlayanlara karadakilerin verdiği unvan (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 296).

Sabah Suyu: Balıkçılar arasında sabah yakalanan balık için denir. Bu balıklar aç olur ve geç bozar. (Of-Tr.) (KK4)

Saçmacı (Satma Atıcı): 1.Hamsi avında ağı denize savuran kişi. (-Rz.) (RKD, 1996, s. 114) (RM, 2004, s. 33) 2. Saçmayı sandalın baş ya da kış tarafından atan kişi. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 158) 3. Hamsi kayığında, saçma adı verilen ağı, meşalecinin gösterdiği hamsi sürüsünün üzerine atan mürettebat (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 999).

Sıya Sıya: Reisin kürekçiye verdiği emir. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 154).

Siyacı: Hamsi avına giderken kürekleri çeken kişi. (-Rz.) (RKD, 1996, s. 114) (RM, 2004, s. 33) (Öztürk, 2005, s. 1033)

Şelekçilik: Denizden gelen ve tüketim için piyasaya sunulacak olan hamsileri kasalama işi ile uğraşmak. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 201)

Tayfa (Taife): 1. Ev halkı, (babaya göre) karısı, kızları ve oğulları. 2. Akraba, kabile, soy. 3. Gemilerde ya da kayıkçı teknelerinde çalışan işçi (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 325).

Vira Vira: Balıkçılar arasında ağ çekmeye sözü. (Of-Tr.) (KK5)

Vira: Irgat başı tarafından ırgatı çevirenlere verilen “çevir” komutu (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Viya Viya: 1.Mavnaları, balıkçı teknelerini halatlarla, elle ya da makarayla damlara çekerken “çek”; manyat kollarını çekerken tayfalara verilen “çek, başla” ya da iple halatla bir ağırlığı, yükü indirip çıkarırken ipin ucunu tutan kişiye çek anlamında komut. 2. Sürekli, durmadan. 3. Mavna gibi deniz teknelerini felenklerin üstünde kaydırırken vira vira hayde, hep birlikte anlamında komut olarak kullanılır. (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 343).

Ya Allah Ya Kısmet: Kayığa binerken söylenilir. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 282).

Yalissa: Bir gemici terimi (hep birden çekin anlamında). (Sürmene-Tr.) (Aksoy, 2008, s. 243).

Yisa, Yissa (Yesa, Yessa): Yesa yesa! Kayıkları, mavnaları damlara çekmek ya da denize indirmekte, felenkler üzerinde kaydırılırken birlikte çekmeye başlama komutu (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 362).

Yosa Yosa: Kayık karaya çekilirken söylenen ünlem (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 233).

Zinos: Trabzon kıyılarında zinos adı verilen martılar ve karabatak kuşları hamsi sürülerine saldırır. (-Tr.) (Duman, 2011, s. 541).

Balık Satımında Balıkçı Sözleri

Balağan: 1. Deniz kıyısında dört duvarlı, tahta damlı oda biçiminde yerlere denir. Balağanların içinde büyük kazanlar yerleştirilir. Kazanların altına odun ateşi yakılır ve yunus derileri parçalanarak ateşte eritilip yağları alınır. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 163) 2. Yunus avcılığı döneminde, avlanan yunus balıklarının, toplandığı ve yağlarının çıkarıldığı, deniz kenarına inşa edilmiş derme çatma baraka adı (Çayeli-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 160).

Caburga (Cabırğa, Cabur Cubur): 1. Ezilmiş, biçimi değişmiş hamsi. (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 95) 2. Ezilmiş, bozulmuş balık (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Çamat: Avlanılmış balıkları elde taşımaya yarar çengel askı. Balıkçılar taze balıkları yirmili veya yirmi beşli gruplar hâlinde ipe dizerek veya ince dallardan yaptıkları hamteveklere dizerek (dizinlik) kollarında taktıkları küçük sepetleriyle veya ağaç tekneleriyle sokak sokak dolaşarak satarlar. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 329).

Çilimuşi: Yunus balığının yağı çıktıktan sonra geride kalan derinin posasıdır (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 163).

Dizin Diz-: Avlanan balıkların satılmak üzere ham tevek adı verilen dallara dizilmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Garnal: Satıcıların taşıdığı kol sepeti.

Garnalcılık: Avlanan balıkları kollarına taktıkları sepetin içinde mahalle aralarında satmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Hamsi suyu: Zehirlenen kişilere, tuzlu hamsi suyu içirilir. Hamsi tuzlanarak suda bir müddet bekletilir, hamsiler alındığında geriye kalan sıvıdır. (Maçka-Tr.) (Yılmaz, 2014, s. 427).

Kofa: Balık satışında ölçü olarak kofa kullanılır. Yüksekliği, derinliği 35-40, çapı 25 cm olan ve tahtadan yapılan bir ölçü aletidir. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 166).

Kulis: Balık başını kesmek. (Sürmene-Tr.) (Aksoy, 2008, s. 242)

Kuviça: Balıkçıların balıkları satmak için kollarında taktıkları küçük sepet. (Sürmene-Tr.) (Aça, 2014, s. 329)

Likmen: 1.Fener gibi kullanılan fakat ondan daha eski olan bir aydınlatma aracı. Gaz koyma yerine geçmiş dönemlerde balık yağı doldurulurdu. Balık yağı yandıkça koku yapardı. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 2001, s. 123) 2. Gaz yağı veya balık yağıyla yakılan, cam koruması olmayan şişesiz idare kandilinin adı. (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 780) (Güneysu-Rz.) (Tavukçuoğlu, 1996, s. 401)

Mahikuş: Hamsi sindirimi güç bir yiyecek olduğu için mahikuş (nardenk) dedikleri bir içecek sindirilir. (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 119)

Matrabaz (Madrabaz): Balık satanlara denir (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 284).

Mayıs yedisi: “Deniz Bayramı” diye bilinir. Kayıklarlar denize açılır (-Tr.) (Yılmaz, 2019, s. 184) (Sezgin, 2015, s. 262).

Nardek (Nardenk): Üzüm, nar, erik, kızılıcıktan yapılan ekşimsi şerbet (hamsinin sindirimini kolaylaştırmak için içilir). (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 186)

Salhana (Salhane): 1. Kesimevi, mezbaha. 2. Balıkçıların yanaşıp tuttıkları balıkları toptan sattıkları iskele, balık satış yeri. (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 300)

Balıkçılık Fiilleri

Abra-: 1. Denk getirmek, dengelemek. 2. Tahmin etmek; kesmek, yeterli olmak. 3. Soğuk suyu, sıcak suyla karıştırarak iltmak; istenilen sıcaklığa getirmek. 4. Tekneyi dengelemek; idare etmek. Karadeniz’in sert dalgalarına karşı bir tekneyi abramak hayati önem taşır. (-Tr.) (Öztürk, 2005, s. 8).

Alabora ol-: Teknenin devrilmesi, ters dönmesi. (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 48).

Alarka-: Limanların yetersiz olduğu balıkçı alanlarında fırtınalı havalarda zarar gelmemesi amacıyla kayıkları liman içine demirlemenin yanı sıra sağlam halatlarla direklere ve mapalara bağlamak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Altan vur-: Yunus avcılığı zamanlarında mavzerle ateş eden nişancının hedefi tutturamaması sonucunda kurşunun hedefin önüne düşmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Avara et-: 1. Bir deniz taşıtının yanaştığı yerden ayrılması, denize açılması. (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 45) 2. Teknenin kıydan veya yanaştığı yerden ayrılıp denize açılması durumu (-Tr.) (Öztürk, 2005, s. 127) (Aça, 2014, s. 455).

Baş üstüne otur-: Kayığın baş tarafındaki müsait alana oturmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Başı kıcı tamam ol-: Kayığı feleğin üzerine doğru şekilde yerleştirmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Bordala-: (İt.)Yükleme, yolcu indirme/bindirme veya saldırma amacıyla bir gemiye ya da limana yanaşmak. (-Tr.) (Öztürk, 2005, s. 194)

Bori çal-: 1.Ramazan'da iftarı, sahurun başlangıç ve bitişini cumayı ve ezan vakitlerini duymak için ezandan önce çalınır. 2. Sela için çalınır. 3. Hamsi karaya vurduğunda, hamsi motorlarının sahile yaklaştığını duyurmak için boru çalınır (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 91).

Bori vur-: Boru çalmak, dolu hamsi motorlarını sahile geldiğini köylülere kadar duyurmak için çalınır (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 91).

Cıbıla çek-: Suyun sıklıklarına hareket etmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Cimirtleği bırak-: Aynı cins balıkların küçüklerini avlamaktan vazgeçmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Çatlağa çık-: Kayığı batan veya batma tehlikesi geçiren balıkçıların denizde çatlak adı verilen küçük taşlara çıkarak canlarını kurtarmaları (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Epeklen- (Şepkelen-): Hamsinin üzerinin balçıklanması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Etekçilik yap-: Saçmacılıkla hamsi avcılığının yapıldığı dönemlerde ağı tutarak saçmacıya yardım eden kişiye etekçi, yapılan işe ise etekçilik adı verilmiştir (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Feleğe koyul-: Kıyıya yanaşan kayığın felekle karaya alınması sırasında feleği çevirenlere dâhil olmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Feleği boz-: Kayığı denize indirmek için feleği serbest bırakmak. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Gaburgayı kır-: Teknenin omurgasına bağlı ağaç parçalarını kırmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Gemi havalan-: Geminin sefere çıkması, geminin hareket etmesi (-Rz.) (Günay, 2003, s. 318)

Gözü yar-: Ağ düzeneklerinde düğümler arasında yer alan ve tutulacak balığın büyüklüğüne göre değişebilen açıklığın yırtılması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Hava al-: Denizde fırtınaya çıkmak. (-Rz.) (Günay, 2003, s. 320).

Hava ye-: 1.Denizde fırtınaya tutulmak (-Rz.) (Günay, 2003, s. 319). 2.Av sırasında kötü havaya yakalanmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Irgata git-: Kayıkları denizden çekenlere yardıma gitmek. Yörede imece usulü ile yapılan her türden iş için de kullanılmaktadır (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

İskandil at-: Derinliği ölçmeye yarayan ucuna ip bağlı ağırlık denize indirmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

İskata yap-: Yelkeni indirmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Kamanya ol-: Kayığı feleğin üzerine doğru şekilde yerleştirmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Karaya vur-: (Hamsi, balık hakkında) Bollaşmak, çok miktarda hamsi avlamak (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 278).

Kayığı sal et-: Av sırasında tekneye alınan balıkların çokluğuyla teknenin denizle bir hizaya gelmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Kepçe daldır-: Balıkçılar arasında balığı almak için denir. (Of-Tr.) (KK4)

Kepçe vur-: Ağın çekilmesi için söylenen söz (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 152).

Kutal vur-: Balığı kutalla (kıtal) ağdan çıkarmak (Çayeli-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 452).

Leğa/ leva et-: 1. Reisin komutuyla ağ dolu balığı tekneye çekmek. 2. Avda çokça balık yakalamak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Levini kapat-: Sandalın içine biriken suyu tahliye etmek amacıyla alt tarafta açılan tahliye deliğini tıkamak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Makas at-: Bir balıkçı tarafından denize serilmiş ağın paraleline bir başka balıkçının ağ sermesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Manyata git-: Barbunya ve mezgıt gibi dip balıklarını avlamaya yarayan ve ağın denizden karaya çekilmesi suretiyle gerçekleştirilen avlanma (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Matis yap-: Ağları tamir etmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459) (Metis / melez).

Merhamet yap-: Ağları tamir etmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Püskül ol-: Ağın tamamen balıkla dolması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Sahipliyi al-: Küçük balıkçıların duba veya mantarlarla işaretlemek suretiyle kendilerine ayırdıkları avlak sahasında başka bir balıkçının avlanması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Salbaya al-: Hamsi ağının alt kısmına boydan boyda dikilen ağ donatmak.

Siya üstünde dur-: Akıntıda kürekleri ileri doğru iterek teknenin dengede durmasını sağlamak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Sinekle-: Echo-sounder adı verilen balık bulucu aletin ekranında hamsinin az miktarda görünmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Siya (Siya Siya) et-: 1. Kürekleri ters tarafa çekerek kayığı geri geri yürütmek. 2. Kayığı kıyıya çekmek, denizden çıkarmak (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 310).

Siya git-: 1. Geriye doğru kürek çekerek kayığı ters istikamette hareket ettirmek (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 605) (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 1033). 2. Kürekleri geriye doğru çekerek kayığı ters istikamete ilerletmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Şalvarı düşür-: Hamsi ağlarının altına eklenen ağ parçasının kopması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Şamdirayı bul-: İskeleye erişmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Şeleme kapıl-: Yengeç ve pavuryaların iri kısıkaçlarına yakalanmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Tekmil vur-: Gırgır teknelerinde avın başlamasıyla herkesin görevi başına geçmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Topuğa bas-: Kıyının açığındaki sığlık alanlara ulaşmak. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Uzaktan kumanda et-: Balıkçılar küçük teknelerindeki dümeni, bağladıkları ip ile uzaktan da idare edebilmektedirler (Faroş-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Uzatmaya git-: Palamut avcılığına çıkmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Vira koş-: Kayığı dalgaların akış yönüne yönlendirerek denizde kaydırma (-Tr.) (Gedikoğlu, 2016, s. 503).

Viraya git-: Irgatla kayıkları kıyıya çekenlere yardım etmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Viya çek-: 1. Dalgaya kapılarak, dalganın itmesiyle sahile doğru yüzmek ya da kayığın kıcını dalgalara çevirerek, dalgalara kapılarak sahile dümen kırmak. 2. Bir kalasa ya da ambar kapağına yapışarak dalgalarda yüzmek (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 343).

Viya gît:- Dümeni ortalayarak sandalı kendi hâline bırakmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Viya kay:- Denizde tahta üstüne yatarak dalga gücüyle kaymak, yol almak (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 1162).

Viya koş:- Kayık veya düz satırlı geniş bir tahta parçasını dalganın gidiş yönünde yüzdürmek (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 1162).

Viyala:- Dalgayı alttan almak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Viyaya kapıl-/ asıl:- Fırtınalı havalarda denizden karaya ulaşmak isteyen balıkçıların teknelerini kara yönünde dalgaların itişine bırakmaları (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Yatıya bırak:- Ağı denize serip bir süre bekletmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 461).

Yekeyi kır:- Kayığın dümen kolunu çevirmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 461).

Deyimler ve Kalıp Sözcükler

Ağır dolu:- Kürekleri suya derince daldırarak yavaş yavaş ve vücut hamlesiyle çekiş için kullanılır (-Tr.) (-Rz.) (DS, 2009, s. 91) (Aça, 2014, s. 455).

Akdeniz arpalık / Karadeniz buğdalık: Zenginliği ifade etmenin yanı sıra bol keseden konuşanlar için de kullanılan tabir (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Akşam suyuna kal:- Balığın abanoz av vermeye başladığı zamanı beklemek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Alamukla:- 1. Bulutlu durgun ve çok sıcak hava. 2. Rüzgârlı ve bulutlu havada güneşin zaman zaman görünmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Alobosla:- Dalgaların fırtına habercisi olacak şekilde köpüklenmeye başlaması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455) (alabroslamak).

Ayam limanla:- Güneşin çıkıp bulutların dağılması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Ayar ol:- Denizde göz aldanması yoluyla bir şeyi olduğundan büyük ya da küçük görmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Ayna ile baş bağla:- Dürbün ile iş görmek (-Tr.) (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 140).

Aynı tavanın balıkları ol:- Aynı bölgede yetişmek, aynı özellikleri göstermek (Çarşıbaşı- Tr.) (Keleş, 2018, s. 72).

Aynı derede yıkan-: Aynı memlekette doğmak, aynı yerde yaşamak. (Çarşıbaşı-Tr.) (Keleş, 2018, s. 72).

Balığı boğ-: Çokça balık avlamak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Balığı dışarı dök-: Çokça balık avlamak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Balıktan denizin kokması: Denizde bolca balık bulunması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 455).

Baluk istifi: Çok sıkışık bir durumda (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 75).

Baluk olup denizi salla-: Güç ve kudretini etrafına göstermek (-Tr.) (Öztürk, 2005, s. 164).

Başı kıcı tamam ol-: Kayığı feleğin üzerine doğru şekilde yerleştirmek (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Baştan kara yap-: Denizdeki teknenin, dalgaları dikkate almadan doğruca sahile yönlendirilmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Batırış Et-: Denize batırmak (-Rz.) (RKD, 1996, s. 184).

Beline kar düş-: 1.Hamsinin lezzetle yenebilmesi için söylenegelen bir sözdür (-Rz.) (RM, 2004, s. 33). 2. Kış ayazında yakalanmış lezzetli hamsi için kullanılan deyim (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Beni yiyenin karnı doymasın, satanın da parasının hayrı olmasın: Balıkçılar arasında balıkçılığın zor bir iş olduğunu anlatmak için söylenir. (-Rz.) (RM, 2004, s. 37).

Bir tavanın baluğu ol-: Birlik ve beraberlik içinde yaşamak anlamı vardır. Genelde komşuluk ilişkilerinde kullanılır (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 596).

Bu dereden bu kadar baluk çıkar: Fazla uğraşmak gereksiz, bunun verimi bu kadardır (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 595).

Caranağa kal-: Sağanak yağmura tutulmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Circimit ol-: Yağmurdan sıırıslıklam olmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Çakalla-: Güneşli havada yağmurun atıştırması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Çamçakıl ol-: Havanın berrak olması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Çıvgın yağ-: Yağmurun rüzgârda karla karışık yağması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Çişkinle- (Çişemükle-): Sisli ve yağmurlu hava (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Çolgin yağ-: Rüzgârla birlikte serpinti şeklinde yağan yağmur (-Tr.) (Aça, 2014, s. 456).

Deniz kuzusu: Palamudun eti lezzetli olduğu için her gün yenilir ve bu bakımdan fakir halk palamuta “deniz kuzusu” der (-Tr.) (-Rz.) (Çakıroğlu, 1969, s. 34).

Denizde balık, tavayı attım üstüne: Hazıra konmaya çalışmak (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 598).

Denize düşse kıçınla baluk tutar (-Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 51).

Derede baluk tavayı attı üstüne: Dereyi görmeden paçaları sıvamak (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 597).

Derenun kuşları kapması: Sel olması, derenin taşması (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 598) (İkizdere-Rz.) (Coşkun, 2005, s. 170).

Dereye iner baluk olur, dağa çıkar geyik olur: Her ortama uyum sağlayan kişi için söylenir (-Rz.) (Öztürk, 2005, s. 315; Kabak, 2015, s. 598).

Ecel beşuğu: Çok tehlikeli sarp geçit, eskimiş kayık ya da taşıt. (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 133).

Fakirin kavurması: Hamsi için söylenir. (Of-Tr.) (KK7)

Geceyi kartlaştır-: Ay ışığında sargan avlanmaz; bu yüzden ay kaybonsun, ay karanlığı olsun anlamındadır (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 161).

Gemileri karaya vur-: Çok düşünceli durumda olmak (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 160).

Gemisini yürüt-: Bir işi hiçbir engel tanımadan aşmak (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 160).

Gotinlan baluk tut-: Çok şanslı olmak (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 167).

Gotina deniz suyu değ-: Balıkçılığa merak sarıp denize heveslenmek. (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Hamsi ağaca çıkmaz: Olması olanaksız bir durumu anlatmak için derler (Baskın, 2017, s. 37).

Hamsi gibi: İnce yapılı, zayıf (-Tr.) (Duman, 2011, s. 542).

Hamsi göz: 1. Gözleri açık mavi olanlar için söylenen niteleme sözü (-Tr.) (Gedikoğlu, 2016, s. 494) (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 119) 2. Mavi, yeşil göz. (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 187) (Öztürk, 2005, s. 488).

Hamsi karaya vurdu: 1. Hamsiler zayıf oldukları için bazen dalgaların etkisiyle karaya vururlar. 2. Bol hamsi olması. (-Tr.) (Duman, 2011, s. 542).

Hamsi kurban olur mu? Kanı da var, canı da: Yanlış iş yapmaya kararlı olanlar bunun doğru olduğunu kanıtlamaya çalışırken kullandığı bir söz (-Tr.) (Duman, 2011, s. 542).

Hamsi pulisi: Ayıklanmayacak kadar küçük hamsi, unla toprak yapıp gözde pişirilir (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 59).

Hamsi vurdu karaya, okkası beş paraya: Hamsinin bolluğunu, bereketini ifade eder. (-Rz.) (RM, 2004, s. 34).

Hamsinin bıyıklanması: Bıyıklandıktan sonra hamsi avlanmaz (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 119).

Hamsinin gözüne kar suyu kaçması: Hamsinin avlanabilmesi için gözüne kar suyu kaçması gerekir (Maçka-Tr.) (Eminoğlu, 1989, s. 119).

Hamsinin kavağa çıkması: Pek olmayacak işlerin gerçekleşmesini anlatmak için kullanılır (-Tr.) (Duman, 2011, s. 542).

Hurma çiçek açtığı vakitler: Yaşlıların deyiimiyle baharın ilk günlerinde deniz alasının derelere girmesi (-Rz.) (Fındıklı, s. 75).

Kaçık yap-: Rüzgârın beklenmedik bir biçimde, herhangi bir emare olmaksızın ortaya çıkması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Kalaş denizine kal-: Denizde fırtınaya yakalanmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Kanı da var canı da: Yanlış iş yapmaya kararlı olan kişilere söylenen söz (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Karıncaların denizden su içmesi: Denizin durgun, sakin ve dalgasız olması. (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 602) (RKD, 1996, s. 184) (Öztürk, 2005, s. 631) (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Karşının denizi / havası: Karadeniz'in açıklarında veya kuzey kıyılarında meydana gelen fırtınaların güney kıyılarında da hissedilmesi (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Kasıma kadar dolmayan kese, kasımdan sonra dolmaz: Balıkçılar arasında yaygın olan kalıp söz; palamutçuluğun av takvimine vurgu yapmaktadır (-Tr.) (Aça, 2014, s. 267).

Kayık babası ol-: Balıkçılar mesleklerinden ötürü çocuklarından uzun süre ayrı kalmaları, onların fiziki ve ruhsal gelişimlerine çoğu zaman destek olamamaları, anneler tarafından sitemkâr bir biçimde onların “kayık babası” deyiimiyle nitelendirilmelerine sebep olmaktadır (-Tr.) (Aça, 2014, s. 242).

Kepçele-: Fırtına öncesinde denizin yavaş yavaş kabarmaya başlaması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Kumbaşına dön-: Dalgaların fırtına habercisi olacak şekilde açıkta köpüklenmeye başlaması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Kumlar yüzer: Boğazlarda fırtına olduğu zaman burada sular kabarır. Kıyıda kuru olan kumlar yüzmeye başlar. Buradan anlaşılır ki boğazlarda fırtına var. Çünkü boğazdan yeter derecede su akmaz; su burada kalır. (Çayeli-Rz.) (Kazmaz, 1998, s. 282).

Kuru derede balık tut-: Beceriklilik, ekmeğini taştan çıkartma becerisine sahip olmak (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 603).

Kuzula-: Fırtına habercisi olan köpüklü küçük dalgaların ortaya çıkması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Küçük derede boğul-: Basit bir işin üstesinden gelememek, hemen başarısız olmak (Hemşin-Rz.) (RKD, 1996, s. 278).

Lüfer suyu: Lüfer avcılığı zamanı (-Tr.) (Aça, 2014, s. 458).

Paya çalış-: Gırgır sahibi ile tayfa arasında elde edilen gelirin yarı yarıya pay edilmesi usulü.

Sebil ol-: Çok bol, istenenden çok olmak (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 303).

Sifos al-: Denizden esen rüzgâra maruz kalmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 459).

Solurganlamak (Solağanlamak): 1.Fırtınalardan sonra geride kalan dalgalar. 2.Açıkta veya karşı kıyılarda meydana gelen şiddetli bir fırtınanın etkisiyle kabaran dalgaların kıyıdaki kayalara çarparak yükselip alçalması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Sonar reisi: Eski balıkçıların yeni balıkçıları basite almak için kullandıkları bir ifade. Yön bulma yöntemleriyle ilgili eleştiri.

Sudan çıkmış balığa dön-: Ne yapacağını şaşırarak ortada kalmak, çaresizlik içinde ne yapacağını bilmeden şaşkına dönmek (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 313).

Tora düşür-: Birisini aldatmak, tuzağa düşürmek (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 606).

Tüfek çubuğu gibi yağ-: Yağmurun aşırı şekilde ve kesintisiz yağması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 460).

Yarıl-: Dalgaların deniz yüzeyindeki veya tabanındaki kaya çarpmasından sonra ayrılması (-Tr.) (Aça, 2014, s. 461).

Yüreğimin kaşığı düştü, bir sifilâti edeyim: Sifilâti yemeğinin içinde bol sebze bulunduğundan, iştahı açan bir yemek olarak düşünülür, bu sebeple “Bir sifilâti yersem, iştahım açılır.” anlamında kullanılan bir söz (-Rz.) (Kazmaz, 1992, s. 159).

Yürüyen kayığa binmek hesabı: Yürüyen hazır işin başına geçmek, hazır bulmak (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 607).

Zifo kop-: Herhangi bir emare taşımayan ve birden ortaya çıkan şiddetli rüzgâr (-Tr.) (Aça, 2014, s. 461).

Atasözleri

Balık bulanık suda avlanır (Çamlıhemşin-Rz.) (Demirkıran, 2019, s. 243).

Balıkçının parası pul, karısı duldur: Bu söz balıkçılar arasında oldukça yaygındır. Balıkçının eşi çoğu zaman ailenin sorumluluğunu yalnız başına üstlenmek zorunda olduğu için adeta dul hayatı yaşar (-Tr.) (Aça, 2014, s. 242).

Baluğa giden ıslanur: Her işin bir riski vardır (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 594).

Baluk başından tutulur (Güneysu-Rz.) (Tavukçuoğlu, 1996, s. 209).

Baluk baştan kokar. (İşin başındakinin durumu kötüyse bu diğerlerini de etkiler.) (Çarşıbaşı-Tr.) (Keleş, 2018, s. 67).

Batan balık yan gider (-Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 49).

Battı baluk yan gider: İşler istendiği gibi gitmeyince her şeyi olurluna bırakmak (-Tr.) (Sezgin, 2015, s. 80).

Boğulursan beyuk dereye boğul: Yapacağın işlerde büyük hedefleri amaçla (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 595).

Damla damla gol olur, akar da dere olur (Güneysu-Rz.) (Tavukçuoğlu, 1996, s. 209).

Deniz dalgasuz, kapı halkasuz olmaz (-Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 51).

Denizde balık, tava ocağa atılmaz (Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 51).

Dere bulanmayınca durulmaz (-Rz.) (Kabak, 2015, s. 586).

Gemisini kurtaran gaptandır (-Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 54).

Got ıslanmadan baluk tutulmaz: 1. Göt ıslanmadan balık tutulmaz. Uğraşmadan, zahmet çekmeden bir iş yapılmaz, başarılmaz. (-Tr.) (Sezgin,

2015, s. 166). 2.Balık avlamak için fedakârlıkta bulunmak (-Tr.) (Aça, 2014, s. 457).

Göt ıslanmadan baluk tutulmaz (-Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 54).

Kaçan baluk iri olur (Güneysu-Rz.) (Tavukçuoğlu, 1996, s. 209).

Rüzgâra göre yelken kullan (-Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 61).

Vapur battı / Anafor kakdı (-Tr.) (Ciravoğlu, 2009, s. 63).

Yatma zamanı değildir; deniz gecede dokuz kez doğurur. Yörede bir müddet de olsa denize çıkmayan balıkçılara söylenir (Akçaabat-Tr.) (Aça, 2013, s. 10).

Sonuç

Balıkçılıkla ilgili 133, balıkla ilgili 313, balıkçılıkta kullanılan araçlarla ilgili 322, balık avlama yöntemleri ve balık avcılığıyla ilgili 109, balık avlanan yerlerle ilgili 64, tüketim maddesi olarak balıkla ilgili 160, balıkla ilgili inanışlarda 11, deyim, atasözleri ve kalıp sözlerden balık ve balıkçılıkla ilgili 92, balık ve balıkçılıkla ilgili herhangi bir başlık altında yerleştirilemeyen 20 adet kelime tespit edilmiştir.

Trabzon-Rize’de balık ve balıkçılıkla ilgili toplamda 1224 kelime belirlenmiştir. Tespit edilen bu kelimelerin bazılarının arkaik özellik taşımaktadır. TDK *Derleme Sözlüğü*’nde Trabzon ve Rize iline özgü balık ve balıkçılıkla ilgili sadece 94 kelime tespit edilmiştir. Trabzon ve Rize iline ait olup TDK *Derleme Sözlüğü*’nde olmayan 1130 kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin TDK *Derleme Sözlüğü*’ne katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Trabzon ve Rize ilinde geçmişten günümüze kadar başlıca geçim kaynaklarından biri balıkçılıktır. Bu şehirlerde çok eski tarihlerden itibaren balıkçılıkla ilgili bir söz varlığı oluşmuş ve yenileri buna eklenmeye devam etmektedir. Balıkçı terimleri, araç-gereçleri, kıyafetleri; balık isimleri, yavru balık isimleri, balık türleri, balıkların uzuvları, renkleri, balık yumurtalarının adlandırılışı, balık hastalıkları; avlanan diğer deniz canlıları, balıkların hareketleri; balıkçıların motorlu ve motorsuz araçları; kayık, tekne, sandal gemi adları ve bunların bölümlerinin adlandırılış şekli; balık avlama araçları; balık avlama yöntemleri, zamanları ve yerleri; balıkla yapılan yemekler; balıkla ilgili inanışlar ve tedavi yöntemleri konu alanını oluşturan başlıklardan bir bölümdür. Bu ana başlıklar türlerine göre alt başlıklara da ayrılabilir. Ancak konu alanını sınırlandırmak için bu çalışmada sadece av sürecinde ve balık satımında balıkçılık sözleri, balıkçılık fiilleri, deyimleri ve kalıp sözleri, atasözlerine yer verilmiştir.

Kaynaklar

- Aça, M. (2014). *Giresun ve Trabzon illeri balıkçılarının meslek folkloru*. Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, A. (2008). *a'dan z'ye Sürmene*. Sürmene Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Trabzon.
- Arıcı, M. (1993). *her yönüyle Rize şiveleri*. Ankara.
- Baskın, R. (2017). *hey gidi Karadeniz*. Yitik Ülke, İstanbul.
- Bekar, R. (2012). *Hemşin folkloru*. Ankara.
- Ciravoğlu, T. V. (2009). *Trabzon folkloru*. Trabzon Araştırmaları Merkezi Vakfı. Trabzon.
- Coşkun, O. (2005). *her yönüyle İkizdere*. İkizdere.
- Çağatay, İ. (2018). Derleme Sözlüğü'nde Lazca unsurlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66/1, 115-134.
- Çakıroğlu, S. B. (1969). *Karadeniz'de balıkçılığımız*. Bilgi Basımevi, Ankara.
- Çelik, A. (1999). *Trabzon-Şalpazarı Çepni kültürü*. T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Trabzon.
- Çepnioğlu, C. (2014). *Oğuz Çepni boyu*. Başakşehir-İstanbul.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ve yöresi ağızları I-II-III*. Gazi Kitabevi, Ankara.
- Demirkıran, Ö. (2019). *Çayırüzü köyü monografisi (Rize-Çamlıhemşin)*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derepazarı Belediyesi Derlemesi*. Basılmamış Nüsha.
- Derleme Sözlüğü. C. I-XII. 1963-1982*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dokur, N. (2009). *Rize ili Çamlıhemşin ilçesi köylerinin yemek kültürü üzerine bir çalışma*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Duman, M. (2011). *Trabzon halk kültürü*. Heyamola, İstanbul.
- Duman, M. (2014). *Maçka yolları taşlı*. Heyamola, İstanbul.
- Eminoğlu, K. (1989). *Trabzon-Maçka etimoloji sözlüğü*. Sanat Kitabevi, Ankara.
- Gedikoğlu, H. (2016). *Trabzon folkloru*. Trabzon Valiliği, Trabzon.
- Genç, A. (2010). *çalışkan kadınlar ülkesi: Hemşin*. Chiviyazıları, İstanbul.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük)*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Güvelioğlu, İ. G. (2007). *bir köy monografisi Rize-Kalkandere Hüseyinhoca Köyü ve Hüseyin Efendi*. Kaknüs, İstanbul.

- Kabak, T. (2015). *Rize ili halkbilim monografisi*. Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kara, İ. (2014). *Güneyce-Rize sözlüğü: bir Doğu Karadeniz köyünün hafızası ve natıkası*. Dergâh, İstanbul.
- Karapıçak, M. (2015). *Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki amatör balıkçılığın sosyo-ekonomik analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Karataş, H. (2010). *Trabzon ili geleneksel giyim kuşam kültürü üzerine bir inceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kazmaz, S. (1992). *Rize yemekleri ve yemek kültürü (halk kültürü alanında bir araştırma)*. Birlik Matbaacılık, Ankara.
- Kazmaz, S. (1998). *Rize-Çayeli halk kültürü araştırmaları I*. Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara.
- Kazmaz, S. (2001). *Rize-Çayeli halk kültürü araştırmaları II*. Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara.
- Kazmaz, S. (2003). *Rize-Çayeli halk kültürü araştırmaları III: (hatıralar-incelemeler-derlemeler)*, Ankara.
- Keleş, İ. (2018). *Trabzon ili Çarşıbaşı ilçesi halk bilimi monografisi*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koç, M. Ö. vd. (2004). *Trabzon halk kültürü araştırmaları*. T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Trabzon.
- Kuyumcu, O. (2006). *Türkçenin Hemşin ağızı*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Küçük, R. (2008). *Rize-İkizdere yayınlanmamış derleme sözlüğü*.
- Öztürk, Ö. (2005). *Karadeniz ansiklopedik sözlük. 2 cilt*. Heyamola, İstanbul.
- Pehlivan, S. (2002). *Rize ili Hemşin ağızı*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rize Kültür Derlemeleri* (1996). Rize Halk Eğitim Müdürlüğü, Rize.
- Sezgin, B. (2015). *Trabzon Sürmene-Araklı-Köprübaşı yerel ağızlar derleme sözlüğü*. Cinius, İstanbul.
- Tavukçuoğlu, H. Ş. (1996). *her yönüyle Güneysu Rize*. Güneysu Sosyal Dayanışma ve Kültür Derneği, İstanbul.
- Topaloğlu, İ. (2008). *bir köyün monografisi: Rize-Pazar-Suçatı (Apso) köyü*. Trabzon.
- Türk Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). Türk Dil Kurumu, Ankara.

- Ulusoy, D. (2002). *Çamlıhemşin yöresi Hemşin halkının toplumsal yaşamında tulum ve horunun yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yazıcı, H. (1984). *Fındıklı ve çevresi*. Rize.
- Yılmaz, B. (2014). *Trabzon ili Maçka ilçesinin sözlü ve maddi kültür kadrolarının derlenmesi, tasnifi ve halkbilimsel açıdan incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, B. (2019). *Trabzon İli geleneksel halk bilgisi ve etnografyası*. Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İZMİR İLİ URLA YARIMADASI'NDA KONUŞULAN YERLİ VE GÖÇMEN AĞIZLARI ÜZERİNE BAZI TESPİTLER*

Yasemin ÖZCAN GÖNÜLAL**

Özet

Urla Yarımadası, batıda İzmir Körfezi ile güneyde Kuşadası Körfezi arasında Ege Denizi'ne doğru uzanmaktadır. 1941 tarihindeki I. Coğrafya Kongresi'nden beri yarımada'nın tümü genel olarak 'Urla Yarımadası' olarak kabul edilmektedir. Kuzeye uzanan parçasına Karaburun Yarımadası, güneye uzanan parçasına ise Çeşme Yarımadası adı verilmektedir. 3059 km² ile İzmir ilinin %25'ini oluşturmaktadır. Bölgede nüfus büyüklüğüne göre ilçeler Urla (54.556 kişi), Çeşme (34.563 kişi), Seferihisar (31.467 kişi), Güzelbahçe (28.469 kişi) ve Karaburun (8.799 kişi) biçiminde sıralanmaktadır. İzmir toplamı ile kıyaslandığında Yarımada'nın nüfusu İzmir il nüfusunun yaklaşık %4'ü kadardır. Güzelbahçe'de 3 köy (Çamlı, Küçükkaya, Payamlı), Urla'da 14 köy (Bademler, Balıklıova, Demircili, Kuşçular, Ovacık, Özbek, Yağcılar, Barbaros, Birgi, Kadıovacık, Nohutalan, Uzunkuyu, Zeytineli, Zeytinler), Seferihisar'da 9 köy (Beyler, Çamtepe, Düzce, Gödençe, Gölcük, İhsaniye, Kavakdere, Orhanlı, Turgut), Karaburun'da 15 köy (Mordoğan, Bozköy, Hasseki, Kösedere, Parlak, Salman, Tepeboz, Anbarseki, Eğlenhoca, İncik, Küçükbahçe, Saip, Sarpıncık, Yaylaköy, Sazak), Çeşme'de ise 4 köy (İldırı, Germiyan, Karaköy, Ovacık) bulunmaktadır. Urla Yarımadası'nın XIV. yüzyılın başlarında Bizanslılardan alınarak Türk topraklarına katıldığı, önce Aydınogulları Beyliği ardından Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdiği bilinmektedir. Bölgede Yörük köyleri ile mübadeleyle yarımada'ya yerleşen Balkan Türklerinin yaşadığı köyler bulunmaktadır. Bu bildiride, Urla Yarımadası'nda yaşayan yerli ve muhacirlerin yerleşim bölgeleri ve nüfus sayıları verilerek bölgede yürütülecek olan ağız araştırmalarına katkı sunmanın yanı sıra; adı geçen köylerden bazılarında yürütülen saha çalışmaları sırasında tespit edilen diyalektolojik verilerin paylaşılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Urla, diyalektoloji, Türk dili, Urla Yarımadası ağızları.

* Bu bildiri, araştırmacı olarak yer aldığım “Yeraltı Su Kaynaklarının Kültürel Miras Bağlamında Değerlendirilmesi İçin Bir Model Önerisi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, BAP, 2021IYTE-1-0113 (Program kodu: GAP B) konulu araştırma projesi ile “Kentleşme Sürecinde Bölgesel Miras Odaklı Bir Yaklaşım: Karaburun Jeorota Örneği”, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, BAP, 2022IYTE-3-0020 (Program kodu: Araştırma Üniversiteleri Destek Programı 2023 Yılı Çağrısı) kapsamında yürütülen saha çalışmaları sırasında gözlemlenen verilerden ilhamla hazırlanmıştır.

** Öğr. Gör. Dr., İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İzmir, yaseminozcan@iyte.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7920-6906

CERTAIN OBSERVATIONS ON LOCAL AND IMMIGRANT DIALECTS SPOKEN ON THE URLA PENINSULA IN İZMİR

Abstract

The Urla Peninsula stretches towards the Aegean Sea between the Gulf of İzmir in the west and the Gulf of Kuşadası in the south. Generally, the entire peninsula has been accepted as the Urla Peninsula since the First Geography Congress in 1941. The part extending to the north is called the Karaburun Peninsula, and the part extending to the south is called the Çeşme Peninsula. With a 3,059 km² area, it constitutes 25% of İzmir province. Districts in the region can be listed as Urla (54,556 people), Çeşme (34,563 people), Seferihisar (31,467 people), Güzelbahçe (28,469 people), and Karaburun (8,799 people). The population of the Peninsula is approximately 4% of the population of İzmir. 3 villages in Güzelbahçe (Çamlı, Küçükkaya, Payamlı), 14 villages in Urla (Bademler, Balıklıova, Demircili, Kuşçular, Ovacık, Özbek, Yağcılar, Barbaros, Birgi, Kadiovacık, Nohutalan, Uzunkuyu, Zeytineli, Zeytinler), 9 villages in Seferihisar (Beyler, Çamtepe, Düzce, Gödençe, Gölcük, İhsaniye, Kavakdere, Orhanlı, Turgut), 15 villages in Karaburun (Mordoğan, Bozköy, Hasseki, Kösedere, Parlak, Salman, Tepeboz, Anbarseki, Eğlenhoca, İncelik, Küçükbahçe, Saip, Sarpıncık, Yaylaköy, Sazak), and 4 villages in Çeşme (İldırı, Germiyan, Karaköy, Ovacık) are settled. Historically, it is known that the annexation of the Urla Peninsula to the Turkish land started with the conquest of Aydınids from Byzantines at the beginning of the 14th century, and then it came under the rule of the Ottoman Empire. In the peninsula, there are Yörük villages and the villages where Balkan Turks settled under the Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations. This paper, besides contributing to the dialect research to be carried out in the region by giving the settlement areas and population numbers of the locals and immigrants living in the Urla Peninsula; It is aimed to share the dialectological data determined during the field studies carried out in some of the aforementioned villages.

Keywords: Urla, dialectology, Turkish Language, dialects of Urla Peninsula

İzmir kentinin Batı'ya, Ege Denizi'ne uzanan bölümünde yer alan Urla Yarımadası, doğal ve kültürel değerlerini günümüze kadar büyük oranda korumuş bir bölgedir. Topografyası, iklimi, bitki örtüsü, kıyıları, doğal kaynakları, tarihî yerleşimleri ve arkeolojik birikimi ile kendine özgü bir kimlik taşımaktadır (İZKA, 2024, s. 22). 1941 tarihindeki I. Coğrafya Kongresi'nden beri yarımada'nın tümü genel olarak 'Urla Yarımadası' olarak kabul edilmektedir. Kuzeye uzanan parçasına Karaburun Yarımadası, güneye uzanan parçasına ise Çeşme Yarımadası adı verilmektedir.

Yarımada'nın tarihçesine baktığımızda; Mater'in (1982, s. 112) vurguladığı gibi MÖ II yüzyılda Romalıların hüküm sürdüğünü, XI. yüzyılda Büyük Selçuklular zamanında Çakabey tarafından ele geçirildiğini ancak bu bölgede kalıcı Türk hâkimiyetinin XIV. yüzyılda sağlandığını görmekteyiz¹. Bu dönemde Çeşme ve çevresi de Bizanslılardan alınarak Türk topraklarına katılmış, önce Aydınoğulları Beyliği ardından Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir (Kütükoğlu, 2010, s. 27). Emîroğlu'nun (1988, s. 246) belirttiği gibi Ege kıyılarımızın ortasında stratejik bir konuma sahip olan Urla Yarımadası, köklü bir tarihe sahiptir. Özellikle Anadolu'nun Türklerin eline geçtiği tarihten itibaren, denizcilik tarihimizde bu yarımada'nın yeri büyüktür. Türk denizciliğinin doğup gelişmesinde önemli bir pay sahibidir. 1671 tarihinde Urla'da bulunan Evliya Çelebi, 3000 kâgir taş bina ev, 40 mihrap, 240 zeytin işleyen değirmen; 70 sabun imalathanesi ve çarşısında 200 dükkânın bulunduğunu, Urla sabunun ve çarşı üzümünün de bu dönemde Osmanlı ülkesinin her yerinde ünlü olduğunu kaydetmiştir. Aynı zamanda Karaburun, Çeşme ve Seferihisar (Sivrihisar) ziyaretlerinden de bahsetmiş, Yarımada'yı çevrenin en gelişmiş yeri ve ticaret merkezi olarak tanıtmıştır (Kahraman, 2011). İzmir'in iktisadi gelişiminin bir sonucu olarak İzmir ve çevresinde Rum nüfusu, 17. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıl süresince artarak devam etmiştir. 1890-91 yılına ait nüfus verilerinde İzmir Sancağında toplam erkek nüfusunun %59,7'si İslam, %33,2'si Rum'dur. Ancak Rumlar, merkez kazanın bazı nahiyelerinde ve kazalarda öndedir. Örneğin Buca'da %89,6, Bornova'da 61,5, Eski Foça'da %76,8, Yeni Foça'da 69,6, araştırmaya konu olan Karaburun'da %54,9, Çeşme'de %83,5 ve Urla'da %6,4 oranında Rum nüfusu mevcuttur.² Lozan Antlaşması (1923) sonrası Rumlar Yarımada'dan ayrılmış, yerlerine Yunanistan, Ege adaları, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk'tan gelen nüfus yerleşmiştir. Değişen demografik yapı, iktisadi dönüşümü de beraberinde getirmiştir (Adıtatar, 2019, s. 122-124).

¹ Ayrıca bk. Baykara, T. (1990). "Çeşme Kalesi", *Belleten*, 54 (210), 610.

² BOA, NFS.d. 3189, R. 1308/1893. Ayrıca bk. Adıtatar, F. (2021). "Smyrna Rest: The Rebirth of the Protestant Greek Mission in Anatolia", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 18 (2021) Güz, 17.

Bölgede Yörük köyleri, mübadeleyle ve göçlerle yarımadaya yerleşen Balkan Türklerinin yaşadığı köyler bulunmaktadır. Karahan'ın yapmış olduğu Anadolu ağızlarının tasnifinde, İzmir ve yöresi ağızları (Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Eskişehir, Isparta, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Nallıhan ağızları ile birlikte) Batı Grubu Ağızlarının alt gruplarından 1. grupta yer almaktadır (Karahan, 1996: s. 116, 150-151).

Bu bildiride, Urla Yarımadası'nda yaşayan yerli, mübadil ve muhacirlerin yerleşim bölgeleri ve nüfus sayıları verilerek bölgede yürütülecek olan ağız araştırmalarına katkı sunmanın yanı sıra; adı geçen köylerden Gülbahçe, İçmeler, Ildırı, Barbaros, Kadiovacık ağırlıklı olmak üzere Karaburun'da yürütülen saha çalışmaları sırasında tespit edilen diyalektolojik verilerin paylaşılması amaçlanmaktadır.

Harita 1. Urla Yarımadası³

³ Metindeki tüm haritalar, Yer Bilimleri Uzmanı Dr. Taygun Uzelli tarafından ArcGIS Pro programı kullanılarak bu çalışma için hazırlanmıştır. Desteği için kendisine içtenlikle teşekkür ederim.

Urla Yarımadası Yerleşim Yerleri ve Nüfus Yapısı

2022 yılına ait Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) nüfus verilerine göre⁴ ilçeler; Urla (74.736 kişi), Seferihisar (54.993 kişi), Çeşme (48.924 kişi), Güzelbahçe (37.753 kişi) ve Karaburun (12.200 kişi) biçiminde sıralanmaktadır. *Güzelbahçe* (Kilizman)'de 3 köy⁵ (Çamlı, Küçükkaya, Payamlı), *Urla*'da 15 köy (Bademler, Balıklıova, Demircili, Kuşçular, Ovacık, Özbek, Yağcılar, Barbaros, Birgi, Kadiovacık, Nohutalan, Uzunkuyu, Zeytineli, Zeytinler, Gülbahçe), *Seferihisar*'da 9 köy (Beyler, Çamtepe, Düzce, Gödençe, Gölcük, İhsaniye, Kavakdere, Orhanlı, Turgut), *Karaburun*'da 15 köy (Mordoğan, Bozköy, Hasseki, Kösedere, Parlak, Salman, Tepeboz, Anbarseki, Eğlenhoca, İncelik, Küçükbahçe, Saip, Sarpıncık, Yaylaköy, Sazak)⁶, *Çeşme*'de ise 5 köy (İldırı, Germiyan, Karaköy, Ovacık, Reisdere) bulunmaktadır⁷.

Güzelbahçe⁸

Urla İskelesi civarında kurulan 12 İon kentinden biri olan Klazomenai'den adını almıştır: *Klazomenai* > *Kilizman* > *Kızıl bahçe* > *Güzelbahçe*. *Kızılbahçe* adı ise 1957 yılında Sovyetler Birliği karşıtlığının zirve yaptığı, NATO'ya yeni girilen dönemde ahalinin talebiyle belediye meclisi kararıyla Güzelbahçe olarak değiştirilmiştir (Berber ve Saygı, 2013: 41-44). Güzelbahçe'nin 9 mahallesinden biri olan Yaka Mahallesi'nde Tahtacı Türkmenlerin yaşadığı bilinmektedir (Berber ve Saygı, 2013: 72). Giritli mübadillerin yaşadığı bir mahalle de bulunmaktadır. Güzelbahçe Belediyesi Arşivi'nde bulunan 1933–1938, 1951–1954, 1954–1970 ve 1970–1975 yıllarına ait nikâh defterlerinde: Manastır, Sakız, Üsküp, Selanik, Gümülcine, Rodos ve İskeçe'de doğmuş olanlara rastlanmaktadır. Ayrıca Girit Adası, Filibe, Silistre ve Kırcaali gibi Bulgaristan topraklarında doğmuş olanlar da görülmektedir (Berber & Saygı, 2013, s. 72). Mübadele öncesi Rumlar da Giritli Müslüman Türkler ve Yörüklerle birlikte Güzelbahçe'de yaşamaktaydı. Güzelbahçe'de 1950'den sonra Karadeniz Bölgesi'nden gelip evlenmek suretiyle bölgeye yerleşen ve balıkçılıkla uğraşan kalabalık bir grubun olduğu da belirtilmelidir (Berber & Saygı, 2013, s. 75). İlçedeki 3

⁴ Metinde verilen tüm nüfus bilgilerinde 2022 yılı esas alınmıştır.

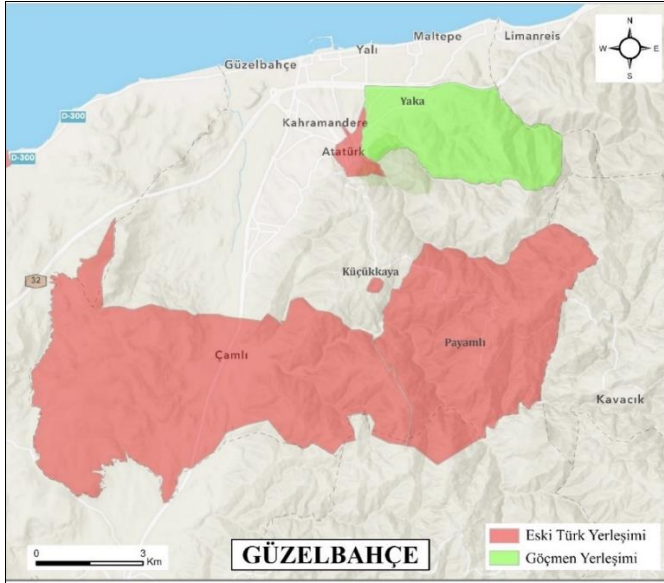
⁵ 06.12.2012 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 6360 sayılı Kanun çerçevesinde tüm köyler mahalleye çevrilmiştir. Bu bildiride, literatürle uyumlu olarak tarihsel ve kültürel anlamda yerleşik özellikleri dolayısıyla “köy” ifadesi tercih edilmiştir.

⁶ Köy adları Karaburun Belediyesi web sayfasından alınmıştır: <https://www.karaburun.bel.tr/tr/detay/koyler/77> (Erişim tarihi: 26.07.2023)

⁷ Köylerin listesi için “İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) (2014), Yarımada Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi, İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı” adlı kaynaktan faydalanılmış ancak Reisdere, Gülbahçe gibi bazı eklemeler yapılmıştır.

⁸ Güzelbahçe tarihi için bk. Berber, E. & Saygı, S. K. (2013). *Tarih Öncesinden Günümüze Güzelbahçe Tarihi*. Güzelbahçe Belediyesi Kültür Yayını.

köyden Payamlı ve Küçükkaya'nın Yörük köyü olduğu bilinmektedir. 314 nüfuslu bir Yörük köyüdür.

Harita 2. Güzelbahçe'nin Köyleri

Urla

On iki İon kentinden biri olan Klazomenai, Urla'nın antik dönemdeki adıdır. Urla adının kökeni konusunda farklı görüşler mevcuttur: Nişanyan, *Yer Adları Sözlüğü*'nde Yun. *Vurlá* > Tü. *Urla* şeklinde açıklar ve Strabon ve Hierokles'te anılan *Brioula/Prioulla* adlı yerin Urla olabileceğini belirtir.⁹ Baykara (2004, s. 69-72) ise Urla'nın bir kişi adı olan Urla/Uğurla'dan ya da “uğur ola/uğurlar ola” ifadesinden gelişmiş Türkçe bir adlandırma olduğunu iddia eder ancak Yun. *Voúrlá* (βούρλο) / *Vriula* “bataklık, sazlık” > Tü. *Urla* şeklinde geçmiş olması ihtimali yüksektir.

Bademler: Nüfusu 2196 kişidir. Tahtacılar¹⁰ olarak adlandırılan göçer Türkmenlerin takip edilebildiği kadarıyla 18. yüzyıldan beri yaşadığı bir yerleşim yeridir.

⁹ Bk. Nişanyan, S. (2023). “Urla” maddesi, Nişanyan Yer Adları Türkiye ve Çevre Ülkeler Yerleşim Yeri Envanteri, <https://nisanyanyeradlari.com/?y=urla&lv=&t=&cry=TR&ua=10> (erişim tarihi: 29.09.2023)

¹⁰ Tahtacılar, geçimlerini ağaç ve orman işçiliğiyle yaşamlarını sürdürmüş Alevi-Türkmen zümrelerinden biridir. Ayrıntılar için bk. Çıblak Coşkun, N. (2013). “Tahtacılar ve Tahtacı Ocaklarına Bağlı Oymakların Yerleşim Alanları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* / 68 (December 2013): 33-54.

Balıkhova: Yun. *Polikhna* “kentçik”¹¹ > Osm. *Balıklagu* > *Balıkhova* eski bir Rum yerleşim yeridir. Nüfusu 1199 kişidir. Yörük kökenli nüfus ikamet etmektedir.

Demircili: Nüfusu 244 kişidir. Kütahya’dan göçen Yörüklerin kurduğu bir köydür.

Kuşçular: Geçmişte doğan, şahin gibi yırtıcı kuşların ehlileştirilip ticaretinin yapıldığı bir bölgedir. Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde “Kuşlular” olarak adı geçer (Kahraman, 2011, s. 115). Nüfusu 3492 kişidir. Eski bir Türk yerleşimidir. 19. yüzyılın başında Seferihisar’a bağlı Doğanbey’in İpsil köyünden kalabalık bir Yörük-Türkmen grubu Kuşçular’ın Helvacılar bölgesine yerleşmiştir.

Ovacık: Nüfusu 156 kişidir. Yörük kökenli bir yerleşim yeridir.

Özbek: Nüfusu 1617 kişidir. Yörük kökenli bir yerleşim yeridir.

Yağcılar: Nüfusu 574 kişidir. Yörük kökenli bir yerleşim yeridir.

Barbaros: Yörük köyüdür. Nüfusu 411 kişidir. Köyün ilk sakinlerinin bugünkü yerleşim yerine, Barbaros ovasına hâkim Tepeüstü mevkinde konumlanan yaklaşık 1,5 km uzaklıktaki Başköy’den geldikleri bilinmektedir. Sözlü tarih araştırmasından ve köyle ilgili basılmış bir monograftan anlaşıldığı üzere; 4-5 parça et, ovanın değişik bölgelerinde ağaçlara asılmış; en geç bozulan et, serin ve rüzgârlı hava dolayısıyla şimdiki Barbaros’ta bulunmuştur. Bu anekdot, köyün buraya taşınma sebebi olarak anlatılmaktadır. Nitekim Baykara’nın (1997, s. 968) da vurguladığı gibi Türklerin bir yerde yaşamaya karar vermeden önce hava cereyanını denetledikleri bilinmektedir. Dolayısıyla bu bölgenin yurt edinilmesinde iklimin belirleyici olduğu söylenebilir (Gönülal & Uştuk, 2021, s. 69).

Birgi: (Yun. Pyrgion “hisarcık” > Tü. Birgicek > Birgi) Nüfusu 169 kişidir. Yörük kökenli bir yerleşim yeridir.

Kadıovacık: Nüfusu 283 kişidir. Yerleşim yerinin adı ‘kadı’ ve ‘ovacık’ kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Bu adı, etrafında konumlandığı ovanın ve kurulduğu dönem yerleşim yerinin bağlı bulunduğu idari amir olan “kadı”dan aldığı düşünülmektedir. Mevcut araştırmalar, bu bölgenin bulunduğu Barbaros Ovası’ndaki ilk yerleşimlerin Paleolitik döneme uzanan zengin bir kültürel geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Kadıovacık’ın yaklaşık 19. yüzyıldan bu yana Yörük köyü olduğu anlaşılmaktadır (Gönülal ve Uştuk, 2021: 64).

¹¹ Bk. Nişanyan, S. (2023). “İldırı” maddesi, Nişanyan Yer Adları Türkiye ve Çevre Ülkeler Yerleşim Yeri Envanteri, <https://nisanyanmap.com/?y=%C4%B1d%C4%B1r%C4%B1&lv=&t=&cry=TR&ua=10> (Erişim Tarihi: 30.07.2023)

Nohutalan: Nüfusu 171 kişidir. Eskiden Rumların yaşadığı köy bugün Boşnak muhacirlerin yerleşim yeridir.

Uzunkuyu: Nüfusu 437 kişidir. Ağırlıklı olarak Boşnak muhacirlerin yerleşim yeridir.

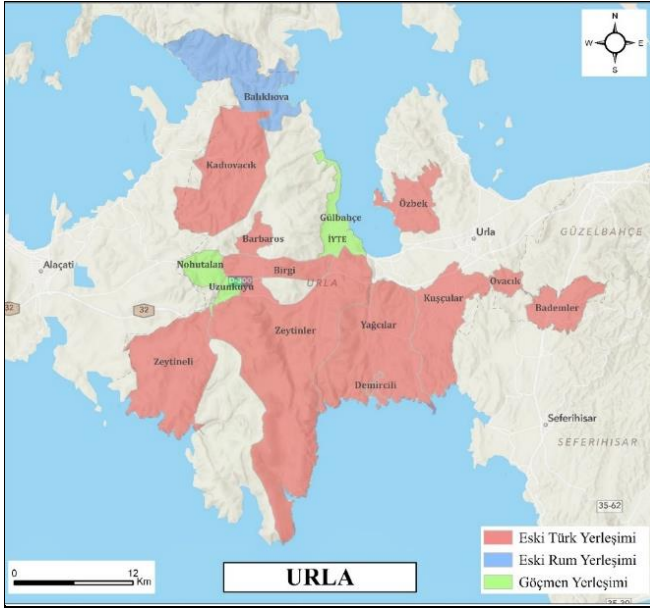
Zeytineli: Nüfusu 389 kişidir. Yörük kökenli bir yerleşim yeridir.

Zeytinler: Nüfusu 409 kişidir. Yörük kökenli bir yerleşim yeridir.

Gülbahçe: Nüfusu 5340 kişidir. Eski bir Rum yerleşimidir. Mübadeleyle Selanik göçmenleri tarafından iskân edilmiştir. Köyde Türkçe dışında yaşlı nüfus tarafından Arnavutça da konuşulmaktadır.

İçmeler: Nüfusu 5221 kişidir. Diğer köylere göre yeni bir yerleşim yeridir. Mahalle statüsündedir. Bulgar ve Boşnak göçmenleri ikamet etmektedir. Çoğunluğunu Bulgaristan'ın Kırcaali ve Mestanlı bölgesinden buraya 1989 yılında göç eden muhacirlerin oluşturduğu bir mahalledir.

Ayrıca Urla merkezde Pomak nüfus, İçmeler bölgesinde Bulgar göçmenleri ve Sıra Mahallesinde Roman nüfus¹² ikamet etmektedir.

Harita 3 Urla'nın Köyleri

¹² İzmir'de 16. yüzyıldan bu yana Romanların yaşadığı bilinmektedir.¹² Urla ise mübadele ile Selanik'ten gelen Roman vatandaşların yerleşim yeri olmuştur. 1999 İstanbul depremi sonrasında Kocaeli-Kandıra'dan 8-10 aile olarak gelen ikinci göçle Urla Sıra Mahallesi kurulmuştur (Uştuk, 2019: 89). Urla Sıra Mahallesi'nin nüfusu 3099 kişidir.

Seferihisar

İlçenin Beyler, Çamtepe, Düzce, Gödençe, İhsaniye, Kavakdere, Orhanlı, Turgut ve Ulaş olmak üzere toplam 9 köyü bulunmaktadır. 1894 yılı kayıtlarına göre Seferihisar kazasının nüfusu 28.840'dır. Nüfusun büyük kısmını Müslümanlar (21.200 kişi), yaklaşık üçte birini Ortodoks Rumlar (7.500 kişi), kalanı da Yahudi vd. yabancılardan oluşmaktadır. Mübadele sonrası Seferihisar'ın kıyı kesimlerinde oturan ve çoğunluğunu Rumların oluşturduğu nüfusun Yunanistan'a göçleri ve Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk'ta yaşayan Türklerin de buraya yerleştirilmesiyle nüfus yapısı tıpkı Yarımada'nın diğer bölgeleri gibi büyük ölçüde değişmiştir¹³. Seferihisar'da büyük ölçüde Tekeli ve Karakoyunlu Yörükleri iskân edilmiştir.

Beyler: Köyün adı halkı arasında Beynerli > Benliler > Beyler şeklinde bir değişim göstermiştir. Yörük köyüdür. Kökleri Karakeçili Yörüklerine dayanır. Nüfusu 384 kişidir.

Çamtepe: Yörük köyüdür. Nüfusu 133 kişidir.

Düzce: Nüfusu 1307 kişidir. Eski Türk yerleşimlerinden.

Gödençe: Yörük köyüdür. Nüfusu 328 kişidir.

İhsaniye: Yörük köyüdür. Nüfusu 101 kişidir.

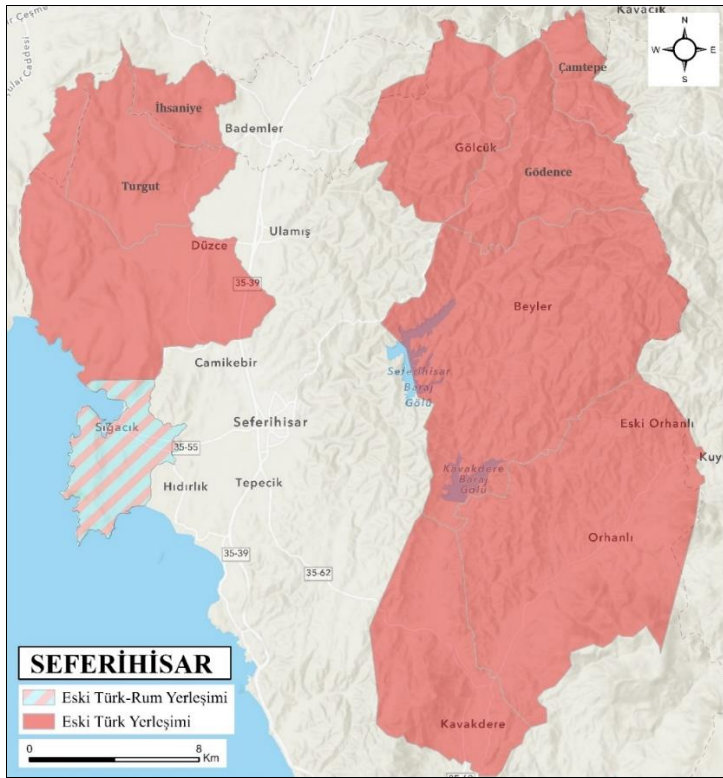
Kavakdere: Yörük yerleşim yeridir ve nüfusu 292 kişidir.

Orhanlı: Seferihisar'ın en kalabalık köylerinden. Eski adı Manastır olarak bilinir. Yörük köyüdür ve nüfusu 1150 kişidir.

Turgut: Yörük köyüdür. Nüfusu 377 kişidir.

Ulaş: Seferihisar'ın en kalabalık köylerinden. Nüfusu 2907 kişidir.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Seferihisar Kaymakamlığı, *Tüm Yönleriyle Seferihisar 2004* (Ed. Soykan, F. & Emekli, G.) İzmir 2004.

Karaburun

Karaburun Yarımadası'nda Rumlar nüfusun, 1908'de % 59, 1914'te % 52.9 ve 1920'de ise % 58.6'sına sahiptir (Işık, 2012, s. 44). 1922 yılından sonra Rumların Karaburun'u tamamen terk etmelerini takip eden boşalan köylere özellikle Selanik ve Kavala göçmenleri yerleşmiştir. Ayrıca Balkanlardan gelen göçmenler arasında Giritli muhacirler de bulunuyordu ve yerleştikleri yerler çoğunlukla Mordoğan, Saip ve Karaburun'un merkezidir (Güntürkün & Telci, 1997, s. 34). Yenicepınar, Manastır (Kalecik), Denizgiren (Küçükbağçe'ye bağlı bir mahalle), Karareis (Küçükbağçe'ye bağlı bir mahalle) ve Yeniliman'a göçmen nüfus yerleştirilmiştir. (Işık, 2012, s. 24). Bugün Karaburun köylerinin çoğunda Karakeçi ve kıl keçisi yetiştiriciliği ile geçinen Yörükler ikamet etmektedir.

Mordoğan: Pîrî Reis'in Kitâb-ı Bahriyesi'nde köyün adı Emirdoğan şeklinde geçer. Bu ismin Büyük Emirdoğan ve Küçük Emirdoğan adlı Yörük aşiretlerinden dolayı verilmiş olduğu söylenmektedir (Bilen & Uhri, 2019: s. 136). Nüfusu 5433 kişidir.

Bozköy: Eskiden Türklerle Rumların bir arada yaşadığı yerleşim yerlerindendir. Nüfusu 223 kişidir.

Hasseki (< Hisarseki). Karaburun'un kuzeyinde yer alan köyün nüfusu 127 kişidir. Eskiden Türklerle Rumlar birlikte yaşamaktaydı.

Kösedere: Eski Adı Ağalarsekisi'dir (Işık, 2012, s. 23). Nüfusu 433 kişidir. Yörük köyüdür.

Parlak (<Boynak): Nüfusu 154 kişidir. Eskiden Türk nüfusun ağırlıklı olarak yaşadığı bir köydür.

Salman: Nüfusu 127 kişidir.

Tepeboz-Yeniliman: Karaburun Yarımadası'nın kuzeyinde yer alır. Mübadele öncesi çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı köylerdendir (Bilen & Uhri, 2019, s. 108). Nüfusu 368 kişidir.

Anbarseki: Karaburun'un doğu tarafındadır. Nüfusu 216 kişidir. Eskiden ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı bir köydür. Yörük köyüdür.

Eğlenhoca: 1505 yılında kurulduğu bilinen bölgenin en eski yerleşim yerlerinden biridir¹⁴. Türk nüfusun yaşadığı yerleşmelerdir. Nüfusu 471 kişidir.

İnecik: Türk nüfusun yaşadığı yerleşmelerdir. Nüfusu 251 kişidir.

Küçükbahçe: Eskiden Türklerle Rumların birlikte yaşadığı bilinmektedir. Karaburun'un batısında yer alan köyün nüfusu 518 kişidir. Bugün Yörük köyü olarak tarif edilmektedir.

Saip: Karaburun'un 16. yy. tahrir kayıtlarında adı geçen en eski yerleşim yerlerindendir. Eskiden Türk ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı bir köydür. Nüfusu 370 kişidir.

Sarpıncık: Nüfusu 111 kişidir. Yörük köyüdür.

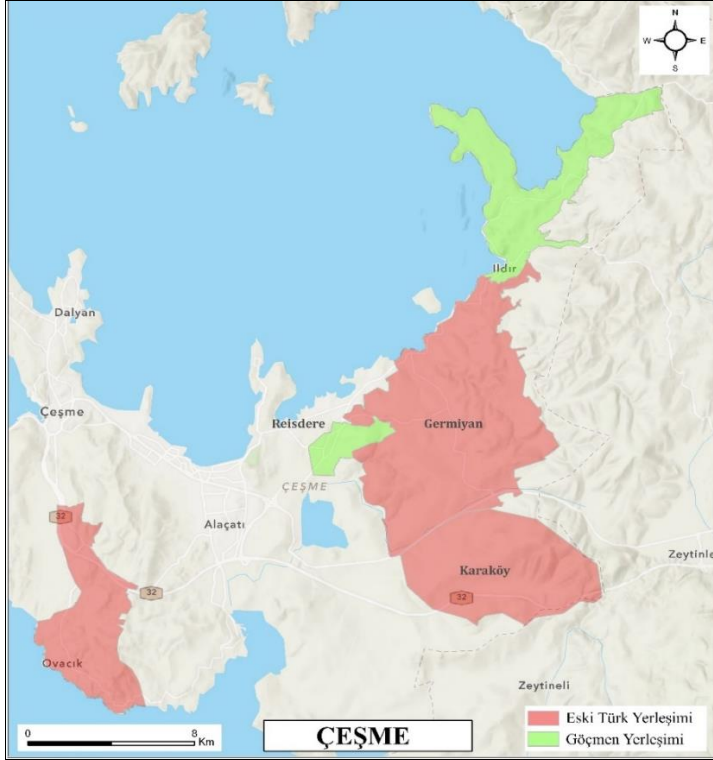
Yaylaköy: Karaburun Yarımadası'nın tek dağ köyüdür. Yörükler tarafından iskân edilmiştir. Nüfusu 86 kişidir.

¹⁴ Bk. Karaburun Belediyesi resmî internet sitesi: <https://www.karaburun.bel.tr/tr/gezidetay/eglenhoca/231> (Erişim Tarihi: 19.09.2023).

Karaköy: Nüfusu 23 kişidir. 400 yıllık bir Yörük köyü olduğu bilinmektedir.

Ovacık: Nüfusu 2881 kişidir. Yörük köyüdür.

Reisdere: Nüfusu 5055 kişidir. Eski Rum yerleşimidir. Bugün Selanik mübadilleri ağırlıklı olarak yaşamaktadır.

Harita 6. Çeşme Köyleri

Urla Yarımadası Yerli ve Göçmen Ağızları

2. bölümde görüldüğü üzere Yarımada'nın demografik yapısı ortaya konmuş ve haritalandırılmıştır ancak bölgenin tamamında derleme çalışması yürütülmediği için bildiride adı geçen köylerde (Kadıovacık, Barbaros, Ildırı, İcmeler ve Gülbahçe) ağırlıklı olmak üzere sınırlı sayıda diyalektolojik veri mevcuttur. Çalışmada daha çok Derleme Sözlüğü'ne katkılara odaklanılmıştır. Buna göre bölgedeki ağızlar 2 bölüme sınıflandırılabilir:

1. Urla Yarımadası Yörük Ağızları

Bölgedeki Yörüklerin şekil bilgisi bakımında belli başlı ağız özellikleri arasında şunlar gösterilebilir:

1. k- > ğ-: Kelime başındaki k ünsüzünün yaygın olarak tonlulaşıp ğ şekline döndüğü gözlemlenmiştir: *kargı* > *ğargı* “mızrak”, *kuyu* > *guyu*, *kaç-* > *ğaç-*, *kız* > *ğız*

2. -r- > - Ø- ve -r > Ø- : İç seste ünsüzlerden önce ve son seste r düşmesi bölge için karakteristik bir özelliktir: *var* > *vā*, *vardı* > *vādı*, *olurdu* > *oludu*, *bakıyoruz* > *bakıyoz*, *yiyor* > *yīyo*, *yukarda* > *yokāda*, *içerdik* > *içēdik*, *kakıvēdilē* “kakıverdiler”

3. -AcAk- > -Cek-: Gelecek zaman ekindeki geniş -a, e- ünlüsünün düşmesi ve baştaki geniş ünlünün daralması: *başlayacak* > *başlıcek*, *alacak* > *alcek*, *bitecek* > *bitçek*, *olmayacak* > *olmıcek*, *bakacak* > *bakcek*

4. Kök hecede -ö > -ü, -o > -u değişmesi: *büyük* > *böyük*, *kova* > *guva*

5. Ünlü türemesi ve iç seste nazal n görülmesi: *yalnız* > *yalıınız*, *yeniden* > *yeñiden*

6. -kAn zarf fiil ekinin -kAnA şeklinde görülmesi: *çıkarken* > *çıkākana*, *giderken* > *gidēkene*.

7. Şimdiki zaman ekinin 1. teklik şahısla kullanımı: *diyorum* > *déyon*

8. Akrabalık adlarından örnekler: *buba* < *baba*, *ğayınna* < *kaynana*

Karahan (2011, s. 123) Batı grubu ağızlarının bir kısmında c, ç, ş, y ünsüzlerinin sistemli bir şekilde kalın ünlüleri inceltmesinin bu ağızlar için karakteristik bir görünümde olduğunu belirtmişti. Urla Yarımadası’ndaki Yörük köylerinde bu duruma yaygın olarak rastlanmıştır.

Söz varlığı bakımından Derleme Sözlüğü’ne katkı olarak şu örnekler verilebilir:

keletir “sepet, küfe” (Göçmen ağızlarında bu sözcük bilinmiyor.)

ıhırmak “yenmek”

solugan olmak “bronşit olmak”

çalkama “ıspanak ve benzer otlarla hazırlanan ve fırında pişirilen bir çeşit börek” Barbaros ve Kadiovacık Köylerindeki yöresel yemeklerdendir. Derleme Sözlüğü’nde kaydedilen anlamlardan farklı bir anlamda kullanıldığı görülmüştür.

gırac “kırağı mevsimi”

şindi/şinci “şimdi”

köpüşken “kuşkonmaz” bitki adlandırması yöreye özgü bir sözcük olarak karşımıza çıkmıştır. Barbaros köyünde derlenmiştir.

epçecik “yağmur duası”: Derleme Sözlüğü’nde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

oyuk “bostan korkuluğu”: Barbaros köyünde her yıl oyuk festivali düzenlenir. Derleme Sözlüğü’nde sözcüğün Urla-Barbaros köyünde de kullanıldığı eklenmelidir.

çığırtma “Patlıcan, domates, biberin kızartılmasıyla yapılan bir çeşit yemek” Barbaros, Kadiovacık Köylerinin geleneksel yemeklerindendir.

patasa “Eskiden çamaşır yıkanırken kullanılan potasyum karbonatlı deterjan” Güncel Türkçe Sözlük’te Fransızca *potasse* > Tü. *potas* “potasyum bileşiklerine verilen ad, şeklinde kaydedilen sözcük yörede *patasa*’ya dönmüştür.

boru şapkası “Güneşten korunma amaçlı kullanılan bir tür şapka”: Barbaros köyü geleneksel giyimi arasındadır. Derleme Sözlüğü’nde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

buhur çalısı “biberiye”. Barbaros köyünde derlenmiştir.

körmen “yaban sarımsağı”: Barbaros ve Kadiovacık Köyleri’nde derlenmiştir.

gangıldak “yaşlanmış, çok zayıflamış, sevimsiz hâle gelmiş insan”

zeplenmek “alay etmek”. Barbaros’ta derlenen bu sözcüğün, Bodrum-Muğla yöresinden derlenen anlamla aynı olduğu görülmüştür¹⁶.

gılı gılı “küçücük”. Barbaros köyünde derlenmiştir (Yaka, 2016: 69).

boata yapmak “küllü suyla çamaşır yıkamak”.

Urla Yarımadası’nda yürütülen saha çalışmasında¹⁷ tespit ettiğimiz, Yörük köyleri olan Kadiovacık ve Barbaros’ta “küllü suyla çamaşır yıkamak” anlamında kullanılan “boata/boğada” (< İt. *bucata*) sözcüğünün, bu köylere çok yakın mesafedeki (5-10 km) Ildırı, İçmeler ve Gülbahçe’de yaşayanlar tarafından bilinmediği anlaşılmıştır. Bu durum mübadil ve göçmenlerin kendilerinden önce bölgede yaşayan Rum nüfusla temaslarının olmamasıyla açıklanabilir (Gönülal, 2021, s. 50). Nitekim Karaburun’da da eski Türk yerleşimlerinin olduğu bölgelerde ilgili sözcüğün bilindiği görülmüştür.

¹⁶ Bk. “zeplenmek” maddesi için bk <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 25.09.2023)

¹⁷ İlgili araştırma projesi: “Yeraltı Su Kaynaklarının Kültürel Miras Bağlamında Değerlendirilmesi İçin Bir Model Önerisi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, BAP, 2021IYTE-1-0113 (Program kodu: GAP B). Proje çıktısı için bk. Yüceer, H. ve Gönülal, Y. Ö. (Ed.) (2021). Geçmişten günümüze su mirası İçmeler-Gülbahçe-Barbaros-Kadiovacık-Ildırı yer altı suyu rotası, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları.

kopanisti (< Yun. *κοπανιστή* “dövülmüş, doğramış”): Karaburun ve çevresindeki yöreye özgü genellikle keçi sütünden yapılan bir çeşit lor peyniridir. Türkçe sözlüklerde yer almamaktadır. Uhri (2019, s. 209), ezilip yoğrularak yapılan bu peynirin, ekmeğe sürülecek derece yumuşak, krema kıvamında ve rokfor aromasında olduğunu tarif eder. Barbaros köyünde *kupanisti* şeklinde “deli peynir/acı peynir” adlarıyla birlikte yaşadığı kaydedilmiştir (Yaka, 2016, s. 72).

peksimet/paksimadi (<Yun. *παξιμάδι* (*paksimadi*) “pişirilmiş ekme parçası”): Karaburun’da yaygın kullanıldığı Derleme Sözlüğü’ne eklenebilir. Ekmek biçiminde, koyu renkli, genellikle arpa unundan üretilen yağsız hamurdan yapılan ve ıslatılarak tüketilmesi önerilen bir çeşit yiyecektir.¹⁸

sinar: Karaburun’da enginara *sinar* denilmektedir. Enginar, Latince *cynara scolymus* olarak adlandırılmaktadır. Bizans döneminde *kinara* olarak anılan bitkinin kökeninin *cynarin* adlı glikozite dayanması muhtemeldir. Karaciğer rahatsızlıklarına iyi geldiği bilinen enginar da bu madde mevcuttur. İtalya’da *cynar* adıyla likörü yapılan enginarın bu bölgede yerel söyleyişte *sinar* şeklinde yaşadığı görülmektedir (Uhri, 2019, s. 222-226).

2. Urla Yarımadası Göçmen Ağızları

Yarımada’da görüldüğü üzere Balkan Türkleri ile etnik bakımdan Türk olmayan Arnavut, Makedon ve Boşnak göçmenler yaşamaktadır. Bu grupların bugün konuştukları Türkçe de araştırılmaya muhtaçtır. Köyde tespit edilen ve Derleme Sözlüğü’nde bulunmayan gündelik sözlerden bazıları şunlardır:

vuda “su”

leb “ekmek”

şışarka “biber” (Derleme Sözlüğü’nde bulunan bu sözcüğe Ildırı’da da rastlanmıştır.)

uşa “kulak”

güpkä “çingene”

muma “kız çocuğu”

deta “oğlan çocuğu”

buba “baba”

nanka “anne”

¹⁸ Ayrıntılar için bk. Ahmet Uhri, “Karaburun Peksimedi Paksimadi, Peksimet Kullanım Kılavuzu”, *Karaburun* (Yay. Haz. Alpaslan Bilen & Ahmet Uhri), s. 210-216, 2019, İstanbul: Heyamola Yayınları.

kurbit “soğan”

domat “domates”

şini “şimdi”

Kalıp sözlerin de orijinal şekliyle kullanılmaya devam ettiği görülmüştür: *çistidi bayram* “iyi bayramlar”, *dabidiş jif* “sağ olasin” (İldırı’da derlenmiştir.)

Şekil bilgisiyle ilgili dikkat çeken kullanımlar şöyle listelenebilir:

1. Şimdiki zaman ekinin kullanımı: diyorlardı > *diyerdiler* (İldırı’da sadece Makedon göçmenleri arasında rastlanmıştır.)

2. Gelecek zaman ekinin kullanımı: yapacağız > *yapçez* (Yerli ve göçmen ağızları için karakteristik bir görünümde)

3. -kAn sıfat fiil ekinin -kAnA şeklinde görülmesi: *ekerken* > *ekerkene* (Yörük ağızlarında da aynı şekilde kullanıldığı görülmüştür.)

4. h- > Ø- değişimi: Özellikle Bulgaristan göçmenlerinin söz başındaki h’leri yaygın olarak söylemediği gözlemlenmiştir: her > *er*, hayır > *ayır*, haber > *aber*, havuz > *avuz*

5. 3. Teklik şahıs zahirinin kullanımı: Onlar > *onna*

6. İç seste r’nin kaybolması: vardı > *vādı*, yukarda > *yukāda*

Sonuç

Tarihî ve kültürel yapısı dolayısıyla derleme, belgeleme ve haritalandırma faaliyetleri açısından İzmir ağız araştırmalarında ve İzmir ili dil atlası çalışmalarında, Urla Yarımadası’nın jeolojik konumu dolayısıyla ayrıca ele alınması gerektiği düşünülmektedir zira ayrıcalıklı konumu dolayısıyla kendine özgü bir tarihsel birikime ve kültürel dokuya sahip olduğu görülmektedir.

19. yüzyıl ortası ile 20. yüzyıl başında bölgede Rum nüfusun Türk nüfustan fazla olması, bu bölgede Rumcadan yapılan alıntıları ve yerel söyleyişlerde Rumcanın etkisini başlı başına bir araştırma konusu yapmaktadır. Diğer taraftan mübadele sonrası 1923’ten itibaren Balkanlardan bölgeye yerleştirilen Türk kökenli ve etnik bakımından Türk kökenli olmayan Müslüman muhacir nüfusun ağız özellikleri de detaylı bir değerlendirmeye muhtaçtır. Saha çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla Arnavutluk ve Selanik’ten gelen göçmenler ile Boşnakların bugün kullandıkları Türkçe ile Bulgar göçmenlerinin ağız özellikleri arasında belirgin farklar mevcuttur. Bölgedeki ağız araştırmalarına kaynaklık edecek en kalabalık grubun Yörük nüfus olduğu görülmektedir.

Demografik yapının mübadil ve göçmen nüfusla değişimi, Urla Yarımadası'nın dil ve ağız özellikleri ile leksik malzemesini çeşitlendirmiştir. Karahan'ın (2013, s. 1-9) leksik verilerin atlas çalışmalarında kullanılabilmesi için izlenmesi gereken yolları işaret ettiği çalışmasından yola çıkarak bu bölge için tematik önemi olan su mirası (*water heritage*) ve Karaburun'daki küçükbaş hayvancılık, özellikle keçi yetiştiriciliği ve maden mirasına (*mining heritage*) dair leksik malzemenin haritalandırılmasının Batı Anadolu sahası ağız araştırmalarına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bu bildiride; Urla, Çeşme ve Karaburun'daki bazı yerleşim yerlerindeki derlemelerden yola çıkarak 33 sözcüğün Derleme Sözlüğü'ne eklenmesi önerilmektedir. Tespit edilen diyalektolojik malzemeyle bölgedeki ağız araştırmalarına bir altlık, bir başka deyişle veri tabanı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Fotoğraf 1. Saha çalışması, Kadıovacık-Urla, Mart 2021

Fotoğraf 2. Saha çalışması, Barbaros-Urla, Mayıs 2021

Fotoğraf 3. Saha çalışması, Çeşme-Ildırı, Haziran 2021

Kaynaklar

- Adıttar, F. (2019). On dokuzuncu yüzyılın başlarında Karaburun kazasının demografik ve iktisadi yapısı. *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 2 (İzmir, 25-27 Nisan 2019)*. İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi, 155-133.
- Adıttar, F. (2021). Smyrna rest: the rebirth of the protestant Greek mission in Anatolia, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 18 (Güz), 17.
- Baykara, T. (1997). Türk kültüründe iklim. *Erdem*, 9 (27), 955-974.
- Baykara, T. (1990). Çeşme kalesi. *Belleten*, 54 (210), 603-630.
- Baykara, T. (2004). Urla adı üzerine. *Zeynep Korkmaz Armağanı* içinde (s. 69-72). Türk Dil Kurumu.
- Berber, E. & Saygı, S. K. (2013). *Tarih öncesinden günümüze Güzelbahçe tarihi*. İzmir: Güzelbahçe Belediyesi Kültür.
- Bilen, A. & Uhri, A. (2019). *Karaburun*. Heyamola.
- Çıblak C. N. (2013). Tahtacılar ve Tahtacı ocaklarına bağlı oymakların yerleşim alanları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 68: 33-54.
- Ekentok, M. (2022). *Batı Anadolu'nun Türkleşme süreci ve Aydın sancağında yürükler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Emiroğlu, M. (1988). Urla Yarımadası'nda nüfusun gelişmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 32 (1-2), 237-267.
- Erdoğru, M. A., & Değerli, A. (2021). *16. yüzyılda Türk İzmir 1575 tarihli İzmir (Sığla Sancağı) tahrir defteri*. Selenge.
- Gönülal, Y. Ö. (2021). Boğada sözcüğü üzerine bir inceleme. *IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi (20-22 Ekim 2021)*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 43-53.
- Gönülal, Y. Ö. & Uştuk, O. (2021). Gündelik hayatta suyun izini sürmek: Kadiovacık ve Barbaros köyleri örneği. *Geçmişten Günümüze Su Mirası İçmeler-Gülbahçe-Barbaros-Kadiovacık-Ildırı Yer Altı Suyu Rotası*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.
- Güntürkün, B. & Telci, C. (1996). *Karaburun*. İzmir: Karaburun Koruma Derneği.
- Işık, Ş. (2012). *Karaburun Yarımadası'nın tarihsel coğrafyası*. İzmir: Ege Üniversitesi.
- İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) (2014). *Yarımada sürdürülebilir kalkınma stratejisi*. İzmir: Kalkınma Ajansı.
- Kahraman, S. A. (2011). *Evliya Çelebi seyahatnamesi 9. Kitap*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Karahan, L. (2013). Gramatikal ölçütlerle belirlenen Türkiye Türkçesi ağız gruplarında leksik verilerin anlamlılığı üzerine bir araştırma, *Diyalektolog* (7) 1-9.

Kütükoğlu, M. (2010). *XVI. asırda Çeşme kazasının sosyal ve iktisadi yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Nişanyan, S. (2023). “Urla” maddesi, *Nişanyan yer adları Türkiye ve çevre ülkeler yerleşim yeri envanteri*. Erişim adresi: <https://nisanyanyeradlari.com/?y=url&lv=&t=&cry=TR&ua=10>

Nişanyan, S. (2023). “İldırı” maddesi, *Nişanyan yer adları Türkiye ve çevre ülkeler yerleşim yeri envanteri*, Erişim adresi: <https://nisanyanmap.com/?y=%C4%B1ld%C4%B1r%C4%B1&lv=&t=&cry=TR&ua=10>

Seferihisar Kaymakamlığı (2004). *Tüm yönleriyle Seferihisar 2004*. İzmir.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA). BOA. NFS.d. 3189, R. 1308/1893.

Mater, B. (1982). *Urla Yarımadası'nda arazinin sınıflandırılması ve kullanılışı arasındaki ilişkiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Uştuk, O. (2019). *Emek pazarı ve kimliklenme ilişkisi İzmir Urla Sıra Mahallesi Romanları örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yaka, A. (2016). *Ege'de bir köy Barbaros monografik araştırma*. Hürriyet Matbaası.

A MADDESİ ÖZELİNDE TANIKLAMA VE TANIK CÜMLELER AÇISINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ Yeter TORUN ÖĞRETMEN*

Özet

Türkiye Türkçesi ağızlarının sözvarlığını ortaya koyan Derleme Sözlüğü, ağız sözlükçülüğü çalışmalarında metinden bağımsız genel ağız sözlükleri içinde ele alınan bir sözlüktür. Ağız çalışmalarında başlıca başvuru kaynağı olan Derleme Sözlüğü, bugüne kadar farklı boyutlarıyla sözlük bilimi ve ağız sözlükçülüğü açısından değerlendirilmiştir. Sözlüklerde madde başlarının tanıklanması / örneklenmesi ve tanık seçimi de önemli başlıklardan birini oluşturur. Bu çalışmanın konusunu, Derleme Sözlüğü'nün A maddesindeki tanıklı madde başlarında yer alan tanık cümlelerin farklı açılardan incelenmesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak tanıklı madde başları, derleme yerleri açısından ele alınmıştır. Derleme Sözlüğü-A maddesi özelinde belirlenen tanıklı maddeler derleme yerleri açısından değerlendirildiğinde bazı madde başlarında tek derleme yeri verilirken, bazı maddelerde ise birden çok derleme yeri olduğu göze çarpmaktadır. Yalnızca tek derleme yerinin gösterildiği maddelerde tanık cümlelerin ilgili derleme yerine ait olduğu sonucu kendini gösterirken; çoklu derleme yerlerinin olduğu maddelerde tanık cümlelerin kapsayıcılığı sorunu ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak tanık cümlelerin yer aldığı maddeler tür özellikleri açısından irdelenmiştir. Derleme Sözlüğü'nde ilgili madde başından sonra sözcüğün türüne dair bir bilgi yer almamaktadır. Derleme Sözlüğü'nde tanık cümlelerin yer aldığı ilgili madde başının açıklamasından veya tanımlamasından sözcüğün türü çıkarım yoluyla belirlenmektedir veya bazı maddelerin açıklamasında sözcüğün türü belirtilmektedir. Üçüncü olarak tanık cümlelerin ölçünlü dil veya ağız özelliklerini yansıtması bakımından değerlendirme yapılmış, dördüncü olarak sözdizimsel görünimleri açısından tanık cümleler incelenmiş, beşinci olarak da kalıp sözlerden oluşan tanıklar gözden geçirilmiştir. A maddesindeki tanıkların beş alt başlıkta değerlendirilmesi sonucunda “genel ağız sözlüklerinde tanık cümlelerin nitelikleri nasıl olmalı; genel ağız sözlükleri için tanık seçiminde veri kaynakları neler olabilir” sorularının yanıtları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Derleme Sözlüğü, ağız sözlükçülüğü, tanıklama

DERLEME SÖZLÜĞÜ IN TERMS OF EXEMPLIFICATION AND EXAMPLE SENTENCES-ACCORDING TO ITEM A

Abstract

Derleme Sözlüğü, which reveals the vocabulary of Turkey Turkish dialects, is a dictionary that is considered among general dialect dictionaries independent of the text in dialect lexicography studies. Derleme Sözlüğü, which is the main reference source in dialect studies, has been evaluated in terms of lexicography and dialect lexicography in different dimensions until today. Sampling of headwords in dictionaries and selection of witnesses are also important topics. The subject of this study is to examine the witness sentences at witnessed headwords in A-item of the Derleme Sözlüğü from different perspectives. In this context, firstly, the witnessed headwords were discussed in terms of their place of compilation. When the items with witnesses determined specifically for Derleme Sözlüğü-A item are evaluated in terms of compilation places, it is noticeable that some headwords have a single compilation place, while some headwords have more than one compilation place. In the headwords where only one compilation place is shown, it becomes clear that the witness sentence belongs to the relevant compilation place; In headwords with multiple compilation places, the problem of inclusiveness of the witness sentence. Secondly, the items containing witness sentences were examined in terms of genre features. In the Derleme Sözlüğü, there is no information about the type of the word after the relevant headword. In the Derleme Sözlüğü, the type of the word is determined by inference from the explanation or definition of the relevant headword of containing the witness sentences, or the type of the word is stated in the description of some headwords. Thirdly, the witness sentences were evaluated in terms of reflecting standard language or dialect features. Fourthly, witness sentences were examined in terms of their syntactic features. Fifthly, the examples consisting of formulaic expressions were reviewed. As a result of evaluating the witnesses in item A under five subheadings, "what should be the qualities of witness sentences in general dialect dictionaries; "What can be the data sources in witness selection for general dialect dictionaries?" questions' answers were focused on.

Keywords: Derleme Sözlüğü, dialect lexicography, exemplification.

Giriş

Sözlükler, bir dilin söz hazinelerini oluşturan kaynaklardır. Sözlük bilimi çalışmalarında ele alınan sözlük türlerinden birini de ağız sözlükleri oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarında, ağız sözlükleri ve sözlükçülüğü önemli bir yere sahiptir. Türkiye Türkçesi ağız sözlükçülüğünde akla gelen en önemli çalışma bilindiği gibi Derleme Sözlüğü'dür. Derleme Sözlüğü üzerine, yöntem, tanımlama, tanıklama vb. açılardan kapsamlı inceleme ve değerlendirmeler yapılmıştır (Demir, 1999; Demir-eker, 2010; Akar, (2009-1, 2009-2; Gökter, 2010; Boz, 2014; Güzel, 2019).

Kaynaklardaki ağız sözlükçülüğü ile ilgili bilgiler gözden geçirildiğinde Demir, ağız sözlükçülüğünü “*tür, içine alacağı bilgiler, kaynakları, malzemenin derlenmesi, hazırlayıcılar ve transkripsiyon*” özellikleri bakımından değerlendirmiş; ağız sözlüklerini *genel ağız sözlükleri, geniş bölge ağız sözlükleri ve dar bölge ağız sözlükleri* olmak üzere üç başlık altında ele almıştır (Demir, 1999, s. 67-75).

Ağız sözlükçülüğü yöntem ve sorunları üzerinde duran Akar, DS dışında kalan ve derlemeye dayalı ağız çalışmalarının sonunda yer alan ağız sözlüklerini: *metinden bağımsız sözlükler, yarı tanıklı sözlükler ve seçme sözlere dayalı tanıklı sözlükler* olmak üzere üç başlık altında değerlendirmiş ve bu sözlüklerdeki başlıca sorunları “sözcük seçimi, sözcüğün metindeki satır numarasının gösterilmemesi ve bazı sözlerin yazı dilindeki biçimlerine yer verilmesi” şeklinde sıralamıştır (Akar, 2009-1). Akar, ideal bir ağız sözlüğünün nasıl olması gerektiğine yönelik yazısında ise “betimsellik ve eşzamanlık, metinlerle sınırlı olmama, kavram alanları derlemesi, yazı dilinin imkânlarından yararlanma, bağlam anlamı, metin çeşitliliği, görsel unsurların kullanımı, temel sözcükler listesi, yeni sözcükler ve bunların kullanılışı, özel isimler, söz tabanlarındaki fonetik ölçünlülük, ekler dizini” şeklinde 12 ölçüt belirlemiştir (Akar, 2009-2).

Ağız sözlüklerinde sözlük birimlerin (madde başı) içerik planlamasıyla ilgili çalışmada Boz, sözlük birimlerin tanıklanması için “derlenen, taranan metinden veya kurmaca ya da anket yoluyla elde edilmiş sözlük birimin anlamını verecek uzunlukta örnek tümce” verilmesinin önemini ifade etmiştir (Boz, 2014, s. 100).

Demir- Eker-2010'da, madde başlarının tanıklanmasının / örneklendirilmesinin “genellikle araştırmacının kişisel tercihine ve / veya eldeki malzemede bulunup bulunmamasına bağlı olduğu belirtilmiş; açıklamayı somutlaştırma ya da sözlüksel veriyle ilgili bağlam sunma işlevlerinden hangisinin esas alınacağını belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Demir-Eker, 2010, s. 101).

Gökter-2010’da ağız sözlüklerinde örneklendirmeye ilgili olarak “madde başı-örnek uyumsuzluğu, gereksiz örneklendirme ve yetersiz örneklendirme sorunları üzerinde durulmuştur (Gökter, 2010, s. 369).

Güzel-2019’da Derleme Sözlüğü’nde tanıklama *konusunda tanık cümlelerin doğal ve sözlükbirimin anlaşılmasını kolaylaştıracak nitelikte olması, basmakalıp ve sıradan olmaması* gerektiği vurgulanmış ve bazı madde başlarında tanımlama-tanıklama uyumsuzluğuna dikkat çekilmiştir (Güzel, 2019, s. 65-66).

Sözlük bilimi çalışmalarında çok önemli bir yer tutan ağız sözlükleri ve sözlükçülüğü üzerine söylenecek çok söz vardır. Bu bildirinin kapsamı ise genel ağız sözlükleri içinde değerlendirilen Derleme Sözlüğü’nün tanıklama ve tanık cümleler yönünden değerlendirilmesiyle sınırlandırılmıştır. Derleme Sözlüğü’nün oluşturulma süreçlerinde hazırlanan derleme fişlerinde tanıklamayla ilgili olarak birinci derlemede kullanılan fişin dördüncü maddesinde “kelimelerin (türlü manaları, içinde kullanıldığı adi konuşma, atasözü, beyit, masal vb.den alınmış cümleler”); ikinci derlemede kullanılan fişin dördüncü maddesinde “kelimenin halk dilinde kullanılışını gösteren örnekler (kedi, fasulye, balta ..gibi anlamları olan kelimeler için örneğe lüzum yoktur.)” açıklamalarına yer verilmiştir (DS, 1993). Bu çalışmada DS-A maddesindeki tanıklı maddeler ve tanık cümleler beş açıdan ele alınmıştır.

Bulgular

1.Derleme Yerin Sayısı Bakımından Tanıklı Maddeler

DS-A maddesi özelinde belirlenen tanıklı maddeler derleme yerleri açısından değerlendirildiğinde bazı madde başlarında bir (1) derleme yeri verilirken, bazı maddelerde ise birden çok derleme yeri olduğu göze çarpmaktadır.

1.1.Derleme Yeri Tek Olan Tanıklı Maddeler

abaç Annesi gibi, annesine çeken, annesi ahlâkında: *Zeynep, abaç bir kız. Çepni *Şarkışla –Sivas*

âbağ Bir erkeğin karısına hitap ünlemi: *Abağ kahvemi getir. *Devrek –Zonguldak*

abalamak (I) 3. Çabalamak: *Şapkam kayboldu abaladım abaladım bulamadım. –Siirt*

abalı firenk Kurnaz, cin fikirli: *Ahmet kâhya gibi abalı firenk yoktur. Taşoluk *Göksun -Maras*

abali Köklü asma çubuğu: *Bizim abali kurumuş. Çeltekt *Yeşilova -Burdur*

abartmak (IV) Değiştirmek: *Ben buğdayı arpa ile abarttım.* Arablı – Yozgat

abeşivermek Sarmaşmak, kucaklaşmak: *Haydi kardeşim abeşiver.* Çıtak *Civril -Denizli

ağız öğretmek Öğüt vermek: *Ona ağız öğreten var.* Alanlı *Bozdoğan -Aydın

ah tüh Acıma bildirir ünlem: *Ah tüh ne oldu?* Küçükisa *Zile –Tokat

1.2. Birden Fazla Derleme Yeri Olan Tanıklı Maddeler

abış (II) Adım: *Şurayı abışla bakalım.* Aliköy *Çaycuma - **Zonguldak**; *İlgın köy ve aşiretleri –**Konya**; Genek *Yatağan –**Muğla**

abraş (I) 6. Alaca bulaca, karışık renkli: *Aldığın yün abraş çıktı.* *Alaşehir –**Manisa**; –**Gaziantep**_köyleri; Kızıllar *Karaman –**Konya**; *Silifke –**İçel**

ağmak (I) 5. Toplanmak, üşüşmek: *Yemeğe karıncalar ağmış.* - **Burdur**; Yassıviran *Senirkent –**Isparta**; Kemaliye, *Alaşehir –**Manisa**; - **Maraş ve çevresi**; Çepni *Şarkışla –**Sivas**; *Bor –**Niğde ve köyleri**

ağrı (I) 1. Yönünden, tarafından, -den doğru, -ya doğru, -nın boyunca: *Üç güzel geliyor bağlardan ağrı, taramış zülfünü gerdana doğru.* -**Çorum**; *Safranbolu –**Zonguldak**; *Cide, *Taşköprü, –**Kastamonu**; *Kurşunlu, *İlgaz, –**Çankırı**; *Vezirköprü –**Samsun**; *Merzifon ve köyleri, Zara – **Amasya**; Alihoca, Çayır, *Zile, *Taşova, –**Tokat**; Meydan *Ünye, Zile *Mesudiye, Şıhlar, Ulubey –**Ordu**; Parak *Alucra, Nefsiköseli*Görele, *Şebin Karahisar, Piraziz. –**Giresun**; Alagâvur *Vakıkebir –**Trabzon**; Manastır *Torul –**Gümüşhane**; *Bozdoğan –**Aydın**; Emiralem *Menemen – **İzmir**; Bozan –**Eskişehir**; *Kandıra –**Kocaeli**; *Düzce –**Bolu**; -**Maraş**; Menteşe *Yıldızeli, *Koyulhisar, -**Sivas**; *Sorgun, -**Yozgat ve köyleri**; Demirayak *Şereflikoçhisar –**Ankara**; Avşar aşiretleri *Pınarbaşı, Şıhlı *Develi –**Kayseri**; -**Niğde ve köyleri**; Uğurlu, Çukurbağ, *Ermenek, *Karaman, -**Konya ve köyleri**; *Karaisalı –**Adana**; Namrun *Tarsus, *Mut köyleri, *Silifke, *Anamur –**İçel**; Karadere *Gündoğmuş, Bağyaka *Finike, *Serik –**Antalya**; Eldirek *Fethiye -**Muğla**

alarmak (I) 1. Kızarmak: *Kirazlar alarmağa başladı.* Hisarardı *Yalvaç, *Şarki Karaağaç –**Isparta**; Güney *Yeşilova, Çerçin –**Burdur**; *Sarayköy köyleri –**Denizli**; Minnetler *İvrindi –**Balıkesir**; -**Bursa**; Yenice *Emet –**Kütahya**; Giremez *Araç, –**Kastamonu**; Saray –**Çankırı**; -**Çorum**; *Zile –**Tokat**; Düzköy *Keşap –**Giresun**; *Zara –**Sivas**; Çukurbağ *Ermenek, Doğanbey *Beyşehir –**Konya**; *Mut köyleri, –**İçel**; *Saray – **Tekirdağ**

2. Tür Özellikleri Bakımından Tanıklı Maddeler

DS'de ilgili madde başından sonra sözcüğün türüne dair bir bilgi yer almamaktadır. DS'de tanık cümlelerin yer aldığı ilgili madde başının açıklamasından veya tanımlamasından sözcüğün türü çıkarım yoluyla belirlenmektedir veya bazı maddelerin açıklamasında sözcüğün türü belirtilmektedir.

appeş İyi, güzel, terbiyeli kimseler için kullanılan sıfat: *Appeşin askerden gelecek.*

âye (IV) Kadınlar için o (zamir): *Aye diyor ki çabuk gelsinler.*

ayuk (III) 2. Biraz, azıcık: *Bana ayuk bakar mısın?*

az (III) 1. Bazı fiillerden önce kullanıldığında olumsuzluk, zorluk bildirir: *Bu eve ben bir daha az gelirim.*

az (III) 2. Anlaşılan: *Az sen bu işi beğenmedin.*

➤ DS-A maddesinde madde başı açıklamalarında türü belirtilen tanıklı sözcüklerin çoğunlukla ünlem türü sözler olduğu görülmekle birlikte bütün ünlem türü sözlerin açıklamalarında bu durum belirtilmemiştir, özellikle türü belirtilmeyen ünlem türü sözler için tanık cümleler belirleyici olabilmektedir:

abacan Çocuk dilinde bir korku ünlemi: *Abacan, burada böböç (öcü) var.*

abağ Bir erkeğin karısına hitap ünlemi: *Abağ kahvemi getir.*

abbağ (II) Telâş ünlemi: *Abbağ, başıma gelenler!*

abovva Kınama ünlemi: *Abovva, koskoca adam küçük bir işi yapamadı.*

azze Kınama, beğenmeme ifade eden bir ünlem: *Azze, sen de hiç iş bilmiyon bacı!*

➤ Aşağıdaki tanıklı maddelerde ise sözcüğün ünlem olma vasfını tanık cümleler göstermektedir:

abre (II) Biraz daha, ha gayret anlamında: *Abre, şu yükü devirelim.*

açan (II) Ne yazık: *Açan, ben gelinceye kadar ölmüş.*

ak (II) Sevgi ile karışık yalvarış: *Ak oğlum şu odunu kırırver.*

akani Arkadaş: *Biraz dur akani, bir şey soracağım.*

➤ Madde başındaki sözcük türü ile tanıktaki sözcük türünün farklı olduğu kullanımlar da dikkat çekmektedir:

alamşat 2. Yılışarak sevgisini gösteren: *Hadi ordan alamşatlık etme.*

alivelek Dönek, sözünden cayan: *Aliveleklik etme!*

andal (II) Sersem, budala: *Ahmet bu sıralarda andallaştı.*

anlanmak (II) Çatlamak: *Anlı testi ile suya gidilmez.*

arkaşmak Birbirine arka çıkmak, yardımcı olmak, yardımlaşmak: *Arkaşkın köpeklerle iyi sürü avı yapılır.*

aselsuz Terbiyesiz: *Aselsuzluk etme.*

avsun (I) 2. Üfürük, nefes: *Bizim Alinin başı pek ağrıyor, hocaya avsunlattık da geliyoruz.*

3. Tanık Cümlelerin Söyleyiş Biçimi Açısından Görünümü

DS-A maddesinde verilen tanık cümleler incelendiğinde tanık cümlelerin büyük oranda ölçünlü Türkiye Türkçesiyle verildiği görülmektedir. Ancak bazı tanık cümleler ise ağız özelliklerini yansıtır şeklindedir.

3.1. Ölçünlü Türkiye Türkçesine Göre Verilen Tanıklar

aba atmak 2. Birine yük olmak: *Bizim Hasan dayı aba atacak bir yer arıyor.*

abacık Anne: *Abacığımın çekmediği kalmadı.*

abraş oturmak Yan oturmak: *Misafirler çok, sofraya abraş oturunuz.*

acımak Sevmek, okşamak: *Gel evlâdım, seni acıyayım.*

ağnak vermek Av hayvanı iz karıştırmak, iz kaybetmek: *Tavşan burada ağnak vermiş, nereye gittiği belli değil.*

ahayt Üstünlük bildiren ünlem: *Ahayt diye bir bağırdım hepsi korkudan dağılıverdi.*

ahır aktarması İlkbaharda tarlanın sürülmesi: *Kaç dönüm ahır aktarması yaptın?*

ahlan Derenin hızlı akan kısmı: *Bir çocuk ahlana kapılmış gidiyordu, zor kurtarıldı.*

akım (I) Meyil, suya akış imkânı veren eğim: *Bu damın akımı yok.*

3.2. Ağız Özelliklerine Göre Verilen Tanıklar

a İşte: *Leğeni gatur, a bu kızı çimdurah.*

abazan Parasız, kazançsız, işsiz: *Abazanın birine kim giz véri?*

abır elemek Haya etmek, utanmak: *Abır ele (eyle), söğе söğе herkesi gırma.*

acılamak Hırpalamak, hırpalayarak sevmek: *Çocuğuş fasla acılama.*

adı belli olmak 2. Değeri belli olmak: *Gara öküzün adı belli, 1000 TL.*

adığıyın atmak Tıpış tıpış yürümek: *Yeri yavrum yeri, adığıyın at da gel.*

alañ Ekili tarlada ürün çıkmamış, boş yerler: *Tarlanın yarısı alan galmış.*

allahise Biliyor musun: *Allahise Fadime hanımın oğlu ohuyer !*

annı gaş Alın ve kaş: *Annı gaşını aldırma.*

arkurî Aykırı, ters: *Sen arkurî gidisun, olar buyana gitti.*

asgı 3. Askı: *Cehiz bön asgıda.*

avırt itmek Surat asarak çalım satmak: *Gılığına bakmaz da avırt ider, nesine gıvanır bilmem.*

ayı balağı İri, hantal adam: *Ne dimişler de gızcağızı o ayı balağına virmişler!*

âzı yumuk Sıkılğan: *Aşanın gelini âzı yumuk bişeye benzeyo.*

azze Kınama, beğenmeme ifade eden bir ünlem: *Azze, sen de hiç iş bilmiyon bacı!*

4. Sözdizimsel Özellikleri Bakımından Tanıklar

DS-A maddesindeki tanık cümlelerin gündelik konuşma dili bağlamında sıklıkla kısa basit cümlelerden oluştuğı görölmektedir. Ancak bazı tanıkların birleşik cümle formunda da verildiğı gözlenmektedir. Gündelik konuşma dili bağlamında genellikle bildirme cümlelerinden yararlanılmıştır. Yine konuşma dili özellikleri çerçevesinde kimi tanık cümlelerin anlam özellikleri açısından emir ve soru cümlelerinden oluştuğı da gözlenmiştir. Tanık cümleler, diziliş açısından incelediğinde tanık cümlelerin daha çok düz dizimden oluşmasının yanı sıra devrik dizimden oluşan tanık cümlelerle de karşılaşılmaktadır.

4.1. Tek Cümleden Oluşanlar

abalamak (III) Yeni elbise ile giydirip kuşatmak: *Bizim oğlanı abaladım.*

abarot satmak Çalım satmak, korku vermek: *Kime abarot satıyorsun!*

angarmak, ağarmak 1. Zorlamak: *Çiviye angara angara söktüm.*

anıtlamak 2. Bir işe girişmek, yapmaya hazırlanmak: *Tarlayı, bağ yapmağa anıtladım.*

azanlatmak 2. Sarpa sardırmak, karıştırmak: *Sulh olacak işi azanlattı.*

4.2. Birden Fazla Cümleden Oluşanlar

DS-A maddesinde yer alan tanıkların bir kısmı bağlama dayalı olarak birden fazla cümleden oluşmuştur. Bu cümlelerin kimisi karşılıklı konuşma cümlelerinden oluşurken; kimileri de şartlı, sıralı veya bağlı cümle yapılarından meydana gelmiştir:

abannamak (II) Bir işe hızla girişmek, işe koyulmak: *Ahmet ovada öyle abannıyor ki, ekin dayanmayacak.*

abbisi Darısı: *Ben oğlanı nişanladım, abbisi seninkine.*

abegâ Bir sap iplik: *Hatice abla, bir abegâ yeşil demseniz varsa verin.*

abuk (II) Umut, güven: *Sözüne abuk oldum da burada bekledim.*

açıklar alayı İşsiz güçsüz, boş gezenler zümresi: *Kardeşiniz ne iş yapıyor? Açıklar alayındandır.*

ağlamsı ağlamsı Ağlamaklı ağlamaklı: *Doğru söyle bir şey mi var? Niçin gözlerin ağlamsı ağlamsı?*

ağrıntı olmak Birisine yük olmak: *Size ağrıntı olduğumuz yeter, müsaade edin de gidelim.*

angıtmak Şaşırmak, aptallaşmak: *Neye angıttın da öyle bakıyorsun.*

anna, annâ (I) 2. Hayır: *-Oğlum bu gün pazara git. -Anna gitmem.*

annı çatı Alın çatı, alnın ortası: *Annı çatına vurursam, kafanı iki parça ederim.*

araköriye almak Birkaç kişi, bir kişiyi sözle sıkıştırmak, bunaltmak, kandırmak: *Beni dinle, gitme seni araköriye alırlar, kurtulamazsın.*

ardıklamak Düşman olmak: *Hasan bana ardıklamış galiba; ne söylüyor, ne de yüzüme bakıyor.*

ardön (II) Ters yüz: *Ceketinin yüzünü biraz parlak görüyorum, herhâlde ardön ettirdin.*

arılık (II) 1. Bir hastalığı ilaç veya okuyup üfleyerek geçirmeye çalışan kimseye verilen ücret, bahşiş: *Sen siğillerini saydırdın ama, arılık verdin mi? Vermedinse elindeki siğiller kaybolmaz.*

aylanlamak 2. Dolanıvermek, sıvışmak, yan çizmek: *Baki Efendi ile Ali keş kavga edeceklerdi, Ali Keş biraz korktu mu bilmem, aylanlıyiverdi.*

ayrı seç olmak Başka muameleye tabi olmak, eşitlik gösterilmemek: *Düğüne gittik, baktım ayrı seç oluyoruz, hemen sıvıştım geldim.*

azdolu Coşkun, taşkın: *Azdoluluk yapma, aklını başına topla, öyle herkesin arşınına göre bez vermezler.*

4.3. Emir Cümleleri

DS-A maddesindeki tanık cümlelerin bir kısmı, konuşma dili özellikleri bağlamında kısa emir cümleleridir. DS-A'daki emir cümlelerinin yüklemli çoğunlukla emir ikinci teklik kişi çekimindedir. Bunun dışında yüklemli emir istek 1. teklik ve çokluk kişiler ile 2. çokluk kişiden de oluşmuştur:

ağraltı olmak Engel olmak: *Kimseye ağraltı olma.*

akılğan (III) 2. Bilgiç, çok bilmiş: *Hadi sen de akılğanlık satma.*

aktan karadan Evet veya hayır, iki şeyden biri: *Aktan karadan bir şey söyle de gideyim.*

aktaracak 1. Dirgen: *Akratacağı harmana gönderiver.*

alakuduru Baştan savma, üstünkörü: *Saatimi alakuduru onartma.*

alamaç 1. Yüksek alev, çalı, ot ateşi: *Haydi alamaçlı ateş yakalım.*

alarka Odanın sobaya veya ocağa uzak olan yeri: *Alarkada oturma beri gel.*

alartma Ara sıra açılan yağmurlu veya karlı hava: *Vakit geçti ama ikinci alartmasında gideyim.*

alasefiye Ardını önünü düşünmeden, gelişigüzel: *Alasefiye konuşma!*

alay malay Olduğu gibi, gelişigüzel: *Düzeltilmeden alay malay getirin.*

alazlanmak 2. Hafifce ısınmak: *bir ateş yak da alazlanalım.*

algın (III) Ağır basan, meyilli (yük): *Dengin algın yanını biraz yukarı kaldırın.*

alkış Hayır, dua, iyi dilek: *Oğlum sözümü tut, alkışımı al.*

allahtanlık Oyunda tek kalan çocuğun iki kişi yerine oynama hakkı: *Bana allahtanlık verin.*

allam selem Düzensiz, başıboş (giyiniş ve davranış hakkında): *Bir daha böyle allem sellem gezdiğini görmiyeyim.*

alurdaksız Gelişigüzel, ilerigeri, münasebetsiz: *Alurdaksız konuşup durma.*

alustah Tavan: *Alustahdaki örümcekleri aliverin.*

andal (I) 4. Sulanan tarla veya bostanda evleklerin suyla dolması, göllenmesi hâli: *Bahçe andallanıncaya kadar suyu kesme.*

angalanmak 2. Bir taraftan bir tarafa dönmek, yuvarlanmak (insan hakkında): *Yatakların içinde angalanıp durmayın.*

angıç (III) Doğru dürüst yürümeyen: *Angıçlık yapma, biraz hızlı yürü.*

anlak (I) 2. Açıklık, göz önü, karşı: *Arkamda durma, anlağıma gel.*

aptul Evin önü, dışı: *Haydi, aptulda oynayın.*

arap Kara kabak: *Bugün bir arap pişirelim.*

arhuru Dolambaçlı: *Arhuru yoldan gidelim.*

4.4. Soru Cümleleri

DS-A maddesindeki tanık cümlelerin bir kısmı, konuşma dili özellikleri çerçevesinde kısa soru cümlelerinden oluşmuştur:

acıksınmak (II) Az bulmak, azsınmak: *Ne o bahşışı acıksındın?*

anış vermek Çorbaya biber ve soğanla kavrulmuş kızgın yağ dökmek: *Çorbaya anış verdin mi?*

anık (IV) 6. Yemek için biriktirilen, saklanan öteberi, yiyecek içecek: *Karpuzdan kış anığı mı olur?*

apa (II) 2. Şimdi, sonra: *Apa ben ne iş göreyim?*

aret (I) Arkadaş, dost, ahretlik: *Aretim nereye gidiyorsun?*

arık (II) 3. Çürümüş, fazla olmuş, çürümeye yüz tutmuş: *Bu arık karpuzu niye getirdin?*

arıntı 3. Yakacak ve kabtan başka, yemek pişirmek için gerekli bütün şeyler: *Arıntı olduktan sonra yemek yapmakta bir şey mi?*

asâletden (II) İyi, kusursuz, güzel (yapılan herhangi bir iş, hareket hakkında): *Asâletden bir iş mi yaptığını sanıyorsun?*

asarı Huysuz, haşarı: *Bu asarı ata binebilir misin?*

asiledden, asiletden Hakikaten, doğru, sahi: *Sen bunu asiledden mi diyorsun?*

ayaklamak 2. Ayakla, adımla ölçmek: *Tarlanın etrafını ayakladın mı?*

ayanam Bir hitap kelimesi: *Ayanam! Bugün olanlardan haberin var mı?*

âzem Lazım, ait: *Sana ne, üstüne âzem mi?*

4.5. Devrik Dizimden Oluşan Tanık Cümleler

DS-A maddesinde yer alan tanık cümleler, düz cümle yanında, daha çok konuşma dilinde rastlanana devrik cümle yapısından da oluşmuştur:

ala ağız Ara bozucu, boşboğaz, geveze, ikiyüzlü, döneke: *Bırak şu ala ağız herifi.*

alarga, alarğa (I) 5. Delikanlıların oyun oynamak veya eğlence yapmak için meydana getirdikleri halka, daire: *Atın şunu alargadan dışarı.*

alayı Hepsi, bütün: *Evdeki ekmeğin alayı bu işte!*

algınlık Düşmanlık, garazlık: *Bana algınlığı vardı zaten.*

alık (I) 6. Kirli ve eski çamaşır: *Çıkar gayri şu alıkları*

alıkları Kadınların işine çok karışan erkek: *Alıkarılık etme beyim, ben işimi bilirim.*

an (III) 1. Alın, baş: *O hayırsız evlattan annüma gün mü degecek sanki.*

andır kalsın Olmaz olsun, yok olsun: *Andır kalsın öyle insan.*

anna almak Muhatap tutmak, karşısına alıp konuşmak: *Ben seni annüma mı alırım hiç.*

apu (II) Pis, kirli: *Apu, onu eline alma oğlum.*

aşnalık 3. Dostluk, sevişme: *Sen aşnalık idemen onunla.*

aşşim Küçük kardeş: *Ne bakıyorsun gelsene aşşim.*

aşuri Hoppa: *Amma aşuri kız bu!*

azdan az 2. En az: *Azdan az beş desti su alır bu gazan.*

5. Kalıp Sözlerden Oluşan Tanıklar

DS-A maddesindeki tanıkların bir kısmının atasözü, deyim, alkış, kargış, yemin niteliğindeki sözlerden veya kimi halk deyişlerinden oluştuğu görülmektedir.

5.1. Atasözü ve Deyimden Oluşan Tanık Cümleler

açınmak Açılmak, görünmek: *Eli görür açınır, beni görür kaçınır.*

ağır (I) 3. Kıymetli eşya, para: *Evde ağırın, dağda davarın olsun.*

ağmak (I) 10. Yükselmek, yukarı çıkmak: *Gönülsüz namaz, göklere ağmaz.*

ağsamak 4. Basmak, dayanmak, yerleşmek: *Ot kökünün üstüne ağsar.*

ağsamak 5. Eğilmek, meyil göstermek: *At görür ağsar, su görür susar.*

ahça 1. Akça, para: *Ahça sayış öğretir, elbise giyiş öğretir.*

ahı gitmek Tazeliği, yeniliği, gençliği kaybolmak: *Ahı gitmiş, vahı kalmış.*

ahır sekisi Kışın, sıcaklığından faydalanarak oturmak için ahırın bir yanına set hâlinde yapılan, yüksekçe ve sofa genişliğinde oda: *Oturduğu yer ahır sekisi, çağırdığı padişah türküsü.*

ak geçi Tiftik keçisi: *Ak geçiyi gören içi dolu yağ sanır.*

aksaya 1. Beyaz gömlek: *Aksaya giyer ilikli, sandığı altın kilitli.*

aktar gülder 1. Çocukların, hotik oyununda kullandıkları bir deyim: *Aktar gülder, alttan gelen güdek güder.*

akyel 5. Kuzeyden esen, dondurucu, soğuk yel: *Akyel esti esti, dananın, eşiğin kökünü kesti.*

al bağlamak 2. Sevinmek, murada ermek: *Oğlan doğuran al bağlar.*

alıklamak Geri kalmak: *Döğmediği kapı, alıklamadığı iş yok.*

alımı aldirmek Güzellik ve gençliğini kaybetmek: *Alımı aldirdim, gülümü soldurdum.*

altın eşik, altın yapı Zengin evi: *Altın eşiğin, tahta eşiğe ihtiyacı var.*

ambel beter Daha fena, daha beter: *Ali fakıya yazdırdık, ambel beter azdırdık.*

anık (II) Hazır, mevcut, var: *Hazıra anık, pişmişe konuk.*

anlanmak (II) Çatlamak: *Anlı testi ile suya gidilmez.*

aran (II) 1. Ova, kuytu, sıcak yer, kışlak: *Yaz arandan, güz yayladan göç olur.*

ataşlık 4. Sigara ve nargile yakmak için ateş konulan küçük, pirinçten araç: *Ataşlık varken kibrit çakılmaz.*

avcar (I) 2. Tane: *Eşek hoşaftan ne anlar, suyunu içer avcarı kalır.*

5.2. Alkış, Kargış ve Yeminden Oluşan Tanık Cümleler

ağzın fal ola Geleceğe ait söylenen bir sözün doğru çıkması için yapılan temenni: *-Senin için olacağı benzer. -Ağzın fal ola.*

alıcısı tutmak Öldürücü hastalığa yakalanmak: *Alıcısı tuta.*

alım yeşilim (I) Varım yoğum, eşyam, malım mülküm: *Alım yeşilim üstüme dökülsün, birşeyden haberim yok.*

alimallahsın İnan ki: *Alimallahsın geliyor.*

ander (I) 2. İnsan ve hayvanlara ilenç yerine, sahipsiz kal anlamında kullanılır: *Ander kalsın yaşmağın, göremedim yüzünü.*

andır kalmak Miras kalmak, ölüden artakalmak (ilenç olarak kullanılır): *Andır kalsın senin verdiğin ekmek.*

anramak (I) 2. Sağırlaşmak, dilsiz kalmak (ilenç olarak): *İnşallah anrarsın.*

5.3. Türkü, Tekerleme vb. Halk Deyişlerinden Oluşan Tanık Cümleler

adıgıyın atmak Tıpış tıpış yürümek: *Yeri yavrum yeri, adıgıyın at da gel.*

ağbaz ağbaz Küme küme, kabile kabile: *Yükseğine çıktım seyran eyledim -Ağbaz ağbaz göçü gider gözelin.*

ağrı (I) 1. Yönünden, tarafından, -den doğru, -ya doğru, -nın boyunca: *Üç güzel geliyor bağlardan ağrı, taramış zülfünü gerdana doğru.*

al (I) 1. Hile, tuzak: *Haydin arkadaşlar al oldu bize, sılanın dikenleri gül oldu bize.*

alçım (II) Çeşit, tür: *Alçım alçım sürme olsam -Yar kaşına sürse beni.*

asma (III) Tüfek ve tabanca mermilerinin yerleştirildikleri meşin kemer, boğazlık: *Martinim omuzumda, asmalar boğazımda.*

Değerlendirme ve Sonuç

DS-A maddesindeki tanıklı maddeler, derleme yeri sayısı bakımından incelendiğinde örneklerin yaklaşık %62'sinin derleme yerinin tekli, % 38'inin ise çoklu olduğu gözlenmiştir:

Derleme Yerinin Sayısı Bakımından Tanıklar		
	Sayısı	Oranı
Tekli	807	% 62
Çoklu	304	% 38
TOPLAM	1111	% 100

Bilindiği üzere DS'de madde başlarının tür özellikleri, sistematik olarak gösterilmemiştir. Dolayısıyla DS-A maddesindeki tanıklı maddelerde de ilgili madde başının türüne dair bir bilgi yer almamaktadır. Ancak tür özellikleri açısından tanıklı maddeler değerlendirildiğinde sıklıkla sıfat, fiil, ünlem ve edat türünden madde başlarının tanıklandığı görülür. DS-A maddesindeki tanıklı maddelerden ünlem türündeki kimi sözcüklerin açıklamalarında “korku ünlemi, hitap ünlemi, telaş ünlemi vb” ifadelerde sözcüğün türü de belirtilirken; kimi tanıklı maddelerde ilgili madde başının türü tanık cümleden anlaşılır. DS-A maddesindeki kimi tanıklı maddelerde ise sözcüğün madde başındaki türü ile tanıktaki türü farklı olabilmektedir:

Madde Başındaki Tür	Tanıktaki Tür
isim avsun alamşat alivelek	fiil avsunlat- alamşatlık et- aliveleklik et-
sıfat andal aselsuz	fiil andallaş- aselsüzlük et-
fiil anlan- arkaş-	sıfat anlı arkaşkın

DS-A maddesindeki tanık cümleler söyleyiş biçimi açısından ele alındığında, örneklerin büyük oranda ölçünlü Türkiye Türkçesiyle ifade edildiği görülürken, yalnızca 15 tanık cümlemin ağız özelliklerine göre verildiği belirlenmiştir:

Söyleyiş Biçimi Bakımından Tanıklar		
	Sayısı	Oranı
Ölçünlü dile göre verilen tanıklar	1096	% 99
Ağız özelliklerine göre verilen tanıklar	15	% 1
TOPLAM	1111	% 100

Bu tablo, DS bir ağız sözlüğü ise tanıklar neden sıklıkla ölçünlü Türkiye Türkçesine göre verilmiştir sorusunu akla getirmektedir. Bu durumun kendi içinde farklı nedenleri olabilir, ancak burada sorulması gereken soru hazırlanacak olan bir genel ağız sözlüğündeki tanıklar doğal konuşma mecrasını yansıtan ağız özelliklerine göre mi verilmeli yoksa ölçünlü dile göre mi verilmelidir? Bu bağlamda sözlüğün amacı ve hitap ettiği kitle göz önünde bulundurulmalıdır.

Sözdizimsel görünümleri açısından DS-A maddesindeki tanık cümleler incelendiğinde gündelik konuşma dili özelliklerini yansıtan tanık cümlelerin kullanıldığı görülür. DS-A'daki tanıkların, cümle sayısı bakımından tek cümleden veya bağlama dayalı olarak birden fazla cümlelerin yer aldığı kısa cümlelerden oluştuğu görülür. Yine konuşma dili özellikleri bağlamında emir ve soru cümlelerine ve devrik dizimden oluşan cümlelere yer verilmiştir:

Sözdizimsel Görünümleri Açısından Tanık Cümleler
Tek cümleden oluşanlar
Birden çok cümleden oluşanlar
Emir cümleleri
Soru cümleleri
Devrik cümleler

DS-A maddesindeki kimi tanıklı maddelerde *atasözü*, *deyim*, *kargış*, *alkış*, *yemin* gibi kalıp anlatım ve sözler ile *türkü*, *mani* gibi halk deyişleri de tanık cümle olarak kullanılmıştır:

Tür Özellikleri Açısından Tanık Cümlelerdeki Kalıp Sözler
Atasözü
Deyim
Kargış / ilenç
Alkış / Dua
Yemin
Türkü, tekerleme, mani vb. halk deyişleri

Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarında, birçok yönden eleştirilse bile, Derleme Sözlüğü'nün önemi yadsınamaz. Bu çalışmada amaç, Derleme Sözlüğü'nün değerini / önemini tartışmaktan öte genel ağız sözlüklerinde tanıqlama / örnekleme nasıl olmalı sorusunu tartışmak idi, bu bağlamda Derleme Sözlüğü odağında *madde başı-tanık-derleme yeri*, *madde başı-tür özellikleri*, *tanık cümle-söyleyiş biçimi*, *tanık cümle-sözdizimsel görünüm*, *tanık-veri kaynağı* konuları irdelenmiştir. Sonuç olarak hazırlanan / hazırlanacak ideal bir genel ağız sözlüğünde, sözlüğün amacı ve hitap ettiği kitle de göz önünde bulundurularak örneklendirme yapılma ve örneklendirmede farklı parametreler açısından da bir standart oluşturma gereği vardır.

Kaynaklar

- Akar, A. (2009-1). Ağız sözlükleri: yöntem ve sorunlar -I-. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 4(4).
- Akar, A. (2009-2). Ağız sözlükleri: yöntem ve sorunlar -II-. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 4 (8).
- Boz, E. (2014). Ağız sözlüklerinde sözlükbirimlerin içerik planı üzerine öneriler. *Prof.Dr. Mehmet Özmen Armağanı*. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Demir, N. (1999). Ağız Sözlükçülüğü. *Kebikeç*, 7-8, 67-75.
- Demir, N. & Eker, S. (2010). Ankara Ağızları Sözlüğü örneğinde ağız sözlükçülüğü hakkında bazı tespitler. *TDAY-Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DS: Derleme Sözlüğü-I (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gökter, B. (2010). *Sözlükbilim Temelinde Türkiye’de Ağız Sözlükçülüğü (İlke ve Yöntemler)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güzel, F. (2019). Derleme Sözlüğü’nde Tanımlama ve Tanıklama Yanlışları. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi*, 4.

İnternet Kaynakları

<https://www.tdk.gov.tr/icerik/diger-icerikler/tumsozlukler/>

KARADENİZ BÖLGESİ AĞIZLARINDA DENİZCİLİK KAVRAM ALANINA AİT SÖZ VARLIĞI*

Zahide PARLAR**

Özet

Anadilin bütün varyantlarını ve sözlü dil döneminin verilerini barındıran ağızlar, belirli kavram alanları etrafında dünyayı anlamlandırmaya ve adlandırmaya çalışan toplumun izlerini nesiller boyu taşır. Kavram alanları toplumun yaşamını şekillendiren coğrafyaya göre belirlenir. Anadolu'ya göçle birlikte Türklerin hayatında önemli bir yer tutmaya başlayan denizcilik kavram alanı; toplumun denize bakış açısı ve denizle kurduğu ilişki yanında denizin toplum hayatına ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan yansımaları değerlendirilmek için veriler sunar. *Derleme Sözlüğü* özelinde Karadeniz bölgesi ağızlarındaki denizcilik kavram alanına ait söz varlığını tematik tasnifle ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, bu leksik verilerin yapısı, kökeni ve genel söz varlığındaki durumu değerlendirilmiştir. Türkçenin sözcük/terim (t)üretmedeki durumu ve yöntemleri yorumlanmıştır. Tematik tasnifte balıkçılık ve geminin temel unsurlarıyla ilgili söz varlığı öne çıkar. Söz varlığında denizcilik mesleğinin bu alandaki öncü iki millettten öğrenilmesinden dolayı Yunanca ve İtalyancadan alıntılanan sözcük sayısı fazladır. Zamanla denizcilik ve balıkçılıkta ustalaşan Türkler, geliştirdikleri araç ve malzemeleri karşılamak için Türkçenin söz yapım yollarından var olan kaynakların kullanımı (çok anlamlılık, eş adlılık), var olan kaynakların değişimi (türetme, birleştirme) ve yeni kaynakların kullanımı (ödüncleme, ödünç terim yerine oluşturma) yöntemlerine başvurulmuştur. Kavramlaştırmada daha çok doğadaki nesne ve varlıklarla şekil, renk, boyut gibi benzerlikler esas alınmıştır. Bu çalışmayla Türklerin yüzyıllar boyunca meslek edindiği ve özellikle denize kıyısı bulunan bölge halkının hayatında önemli bir yer tutan denizcilik alanına ait söz varlığının ağız çalışmalarına çok az yansıdığı görülmüştür. Denizcilik alanına ait zengin söz varlığının bu alanda meydana gelen değişimler de dikkate alınarak kaybolmadan kayıt altına alınması, ileride hazırlanacak Türkiye Türkçesi ağızlarının kavram alanı sözlükleri için önemli bir veri oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ağızlar, Karadeniz bölgesi ağızları, Derleme Sözlüğü, denizcilik terimleri, kavram alanı.

* Bu çalışma 5-7 Ekim 2023 tarihinde Elâzığ'da gerçekleştirilen 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayında sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Malatya, zahide.parlar@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4616-9579.

THE VOCABULARY OF NAUTICAL CONCEPTUAL FIELD IN THE BLACK SEA REGION DIALECTS

Abstract

Dialects, which contain all the variants of the native language and the data of the spoken language period, carry the traces of the society that tries to make sense of and name the world around certain concept areas for generations. Concept fields are determined according to the geography shaping the life of the society. The concept field of nautical, which started to have an important place in the lives of Turks with the migration to Anatolia, provides data to evaluate the economic, social and cultural reflection of the sea on the life of the society, as well as the society's perspective on the sea and the relationship established with the sea. In this study, which aims to reveal the vocabulary of the concept of nautical terms in the dialects of the Black Sea region with a thematic classification, the structure, origin and status of these lexical data in the general vocabulary are evaluated. The situation and methods of Turkish in (re)producing words/terms have been interpreted. In the thematic classification, the vocabulary related to fishing and the basic elements of the ship stands out. The number of words borrowed from Greek and Italian is high because the nautical profession was learned from the two pioneering nations in this field. In time, the Turks, who mastered seafaring and fishing, resorted to the use of existing resources (polysemy, synonymy), the change of existing resources (derivation, compounding) and the use of new resources (borrowing, creation instead of borrowing terms), which are among the ways of word construction of Turkish, to meet the tools and materials they developed. In conceptualization, similarities with objects and beings in nature such as shape, color and size were taken as basis. With this study, it has been seen that the vocabulary of the maritime field, which has been a profession of the Turks for centuries and which has an important place in the lives of the people of the coastal region, is rarely reflected in dialectal studies. Recording the rich vocabulary belonging to the nautical field without being lost by taking into account the changes in this field will constitute an important data for the concept field dictionaries of Turkish dialects of Turkey to be prepared in the future.

Keywords: Dialects, the Black Sea region dialects, Compilation Dictionary, nautical terms, conceptual field.

Dünyayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan insan, gördüklerini ve yaşadıklarını dil aracılığıyla zihninde kavram alanları etrafında adlandırır. Bu adlandırmalar sayesinde sözlü kültür kaynağı olarak nesiller arasında aktarım yaparken insan hayatının her alanından bir kesit de sunmuş olur. Bir dilin ağızları, bu kesiti sunarken sözlü dil döneminin verilerini de ortaya koyacak bir niteliğe sahiptir. Anadilin bütün varyantlarını barındıran ağızlar üzerine yapılan incelemelerle dilin tarihî dönemleriyle bağlantının yanında dilin ve toplumun geçirdiği değişimlerin izleri takip edilebilir (Akar, 2016, s. 170; Demir, 2009, s. 186).

İnsan, yaşadığı coğrafyanın şartları içinde edindiği uğraş, doğa bilgisi ve tecrübelerini birleştirerek zaman, mekân ve insan üçgeninde kendisine bir düzen kurmuş ve bu şekilde yaşamını kolaylaştırıp idame ettirmeye çalışmıştır. Orta Asya'da yaşarken denizle bağlantısı olmayan Türkler, Anadolu'ya göç ettikten sonra artık üç tarafı denizlerle çevrili bir coğrafyada yaşamaya başlamıştır. Yerleşim yerleri denize yakınlaştıkça ve denize kıyısı bulunan halklarla etkileşime girildikçe denizle bağlantıları artan Türklerin dil ve kültüründe denizin etkisi ve izleri de artmıştır (Parlar, 2022a, s. 695). İşte bu izlerin takibini sağlayacak verilerden biri de ağızlarda yer alan denizcilik kavram alanına ait leksik verilerdir. Bölge halkının hayatında önemli bir değişiklik yaşanmadıysa ve denizcilik mesleği bölgede yapılmaya devam ediliyorsa bu kavram alanıyla ilgili sözlerin bölge ağzında korunduğunu söylemek mümkündür.

Engin deniz üstünde fakat küçük bir taşıt/gemi içinde kurgulanan hayatın aslında oldukça geniş ve karmaşık kavramlarını, nesnelerini, sözlerini, iş, oluş ve hareket adlarını ve eylemlerini oluşturan denizcilik kavram alanına ait söz varlığı; toplumun sosyal, ekonomik, kültürel ve coğrafi olarak geçirdiği süreç ve değişimler hakkında yorum yapma olanağı tanır (Parlar, 2023, s. 360; 378). Bu çalışmada da Türkçenin denizcilik ile ilgili birikiminin ortaya konulmasına katkı sağlamak amacıyla Karadeniz bölgesi ağızlarında denizcilik kavram alanı etrafında oluşan söz varlığı ele alınmıştır. Özellikle denize kıyısı bulunan yöre halklarının hayatında önemli bir yer tutan denizcilik kavram alanına giren söz varlığı, *Derleme Sözlüğü* (DS) taranarak elde edilmiştir. Tespit edilen 236 sözcük tematik olarak tasnif edilip alfabetik sırayla verilmiştir. Madde başı alınan sözcüklerin anlamı verildikten sonra hangi ilde/ilçede kullanıldıkları gösterilmiştir. Hem madde başı hem anlamlar için DS'de verilen numaralandırmalara da yer verilmiştir. Bölgedeki halkın denize bakış açısı, denizle kurduğu ilişki, denizin toplum hayatına ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan yansısı hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ortaya konulan denizcilik kavram alanı sözlüğü sayesinde Karadeniz bölgesi ağızlarında yer alan denizcilikle ilgili tüm kelimeler bir araya toplanmış; bu kelimelerin sayısı, yapısı, kökeni ve genel söz

varlığındaki durumu incelenmiştir. Köken bakımından Türkçe olan sözcükler yapı bakımından incelenerek Türkçenin sözcük/terim (t)üretmedeki durumu ve yöntemleri yorumlanmıştır.

Denizcilik Kavram Alanına Ait Söz Varlığının Tematik Sınıflandırması

Denizcilikle İlgili Tabirler/Ünlemler

akanda Ağın bütün halkalarının sudan kurtulduğunu bildiren “tamam” anlamında bir balıkçı sözü. (-Tr.)

ayar (V) Denizcilikte göz aldanması, bir şeyin olduğundan büyük ya da küçük görünmesi. (* Ünye -Or.; Düzköy * Keşap -Gr.)

görceğiz [görcek] Ufuk. (Alaçam * Bafra -Sm.)

helesa Denizle ilgili türkülerde geçer ve kışkırtıcı bir ünlem olarak kullanılır. (* Akçaşehir -Bo.)

tıkıt (II) Sağlam ve kusursuz (gemicilikte). (-Sn.)

Denizcilerin kullandığı ünlemlerden sadece ikisinin (*akanda*, *helesa*) DS’ye yansıdığı görülür ve bu iki sözcüğe bakıldığında yabancı kökenli oldukları söylenebilir. Denizciliğin başlangıçta İtalyan ve Yunan denizcilerden öğrenilmesinden dolayı özellikle denizciliğe ait ünlemlerin yabancı kökenli olması beklenen bir durumdur (Parlar, 2022a, s. 696).

Görceğiz ve *tıkıt* sözcükleri ise Türkçenin türetme imkânlarını gösteren iki örnektir. Ekleme yöntemiyle türetilen bu sözcüklerden ilki fiilden isim yapma eki alarak soyut ad, ikincisinde ise sıfat türetilmiştir.

Deniz Mahsulleri ile İlgili Adlandırmalar

aladana 4. Yaz aylarında avlanan, sırtı renkli ve kılçıklı bir çeşit balık. (* Perşembe, -Or. çevresi)

ameka Küçük balık. (Güneyce -Rz.)

asıl tirsi Bir balık cinsi. (-Sm.)

avrizi Deniz yosunu. (* Tirebolu -Gr.)

balıh gulağı Midye. [balık kulağı -2] > (Çakıralan * Havza -Sm.)

balık kulağı [balıklağı] 1. Midye kabuğu. (*Bereketli * Reşadiye -To.)

baluk [balıq] Balık. (Denizli, Beşikdüzü * Vakfıkebir, Anaraş * Sürmene -Tr.; Kaptanpaşa köyleri * Çayeli -Rz.)

barbun 2. Barbunya (balık). (-Sm.)

barsan Denizde yaşayan dikenli, zehirli bir balık. (Hacıveli * Abana -Ks.)

benekli kırlangıç Kırlangıç balığı cinsinden bir balık. (-Sm.)

benekli pisi Pisi balığına benzeyen ve sırtında koyu kara benekleri olan bir çeşit balık. (-Sm.)

borbur Boynu öne, aşağıya az bükük 13-15 cm. boyunda lezzetli, kırmızı bir çeşit balık. (Denizli, Beşikdüzü * Vakfıkebir -Tr.)

budan Deniz ve göllere yakın yerlerde bulunan beyaz, kara, kahverengi, kırmızı ve yeşil renkleri olan bir cins yabanî ördek. (Dikbıyık * Çarşamba -Sm.)

cabuga [çaça (VI)] Hamsinin bol çıktığı sıralarda bulunan bir cins balık. (Düzköy * Keşap -Gr.) [çaça (VI)] > (-Sn.; -Sm.)

caburga Ezilmiş, bozulmuş balık. (-Or.; -Gr.; -Tr.)

çalar (II) Sırtı dikenli, yenmeyen bir cins balık. (* Perşembe -Or.; Düzköy * Keşap -Gr.)

çarpan (I) Sırtı dikenli, büyükleri sarı, kırmızı ve küçükleri siyah renkte olan, çarptığında eli ayağı kanatan iskorpit cinsinden bir balık. (Karadeniz * İnebolu -Ks.; -Sn.)

darama Salamura hâlinde balık yumurtası. (* Ünye -Or.)

denizebesi Polip. (-Sm.)

dikenli balık Mayıs'tan temmuz sonuna kadar avlanan kırlangıç cinsinden bir balık. (-Sm.)

dil balığı [dil bâli] Yassı, dil gibi ince uzun kalkana benzeyen bir cins balık. (-Sm.; * Perşembe -Or.)

gartgart Bir çeşit deniz kuşu. (-Sn.)

govit Kıyıda yaşayan bir çeşit balık. (* Tirebolu -Gr.)

gövili Büyük başlı, kalın yapılı bir çeşit balık. (Salarha köyleri -Rz.)

hayvar (II) Balık yumurtası, havyar. (* Gerze -Sn.; * Ünye -Or.)

hortum kavası Kaya balığı türünden bir çeşit balık. (-Sm.)

kambak (VII) Kılçıksız bir cins balık. (Sayaca, Ebülhayır -Or.)

kapara (I) Balık pulu. (-Rz.)

kamanca (II) Havyar, balık yumurtası. (-Ks.)

katır (III) Havyar yapmayan bir cins balık. (* Bafra -Sm.)

kelincik Bir çeşit balık. (-Tr.)

kömürkayaşı Kayabalığı cinsinden hazirandan eylüle kadar avlanan, kara renkli bir çeşit balık. (-Sm.)

kötek (I) Büyük, beyaz pullu bir çeşit balık. (* Sarıyer -İst.; -Sm.; -Tr.)

kukarma Karabatak denilen deniz kuşu. (-Tr.; -Rz.)

mağruşgi Üstü koyu kahverengi, koyu yeşil ve kara pullarla örtülü olan, genellikle doğu Karadeniz'in kayalık kıyılarında yaşayan, eti iyi bir çeşit balık. (-Sm.; -Tr.)

mavikanatkırlangıç Karadeniz'de yaşayan ve mayıs ayından haziran sonuna kadar avlanan bir çeşit balık. (-Sm.)

mavraşkil [mavruşkil] Kefale benzer, yassı, pullu bir çeşit balık. (-Or.)

melen (I) Balık sürüsü. (Küçüklü -Gr.; * Fatsa -Or.)

mırtmırt (II) Bir çeşit küçük, deniz ördeği. (-Sn.)

minekop Mart ayından haziran sonuna kadar Karadeniz'de bulunan beyaz pullu bir çeşit balık. (-Sm.)

nezkit Eti iyi, olta ile avlanan bir çeşit balık, mezgıt. (Seyitköyü, -Gr.)

nünük (V) 1. Denizden çıkarılan kabuklu hayvan ya da kabuğu (istiridye, midye, şeytan minaresi vb.). (* Çarşamba, -Sm.)

paslı Deniz kıyılarındaki kayaların diplerinde yaşayan, koyu renkli bir çeşit balık. (* Tirebolu -Gr.)

sargan Bir çeşit balık. (* Gerze -Sn.; -Sm.; * Perşembe -Or.; * Tirebolu -Gr.)

sarıgöz Karagöz balığına benzer bir çeşit balık. (-Sm.)

şıp (II) Mersin soyundan bir balık. (-Sm.)

şip (III) Mersinbalığı cinsinden bir balık. (-Sm.)

tağala balık Bir çeşit balık. (İrişli, Bayburt)

tavukgötü (II) Denizanası. (* Ereğli -Zn.)

tırgona Yandan ağızlı bir çeşit balık. (-Sm.)

tırsi Bir çeşit balık. (* Perşembe -Or.)

tirsi Lüfere benzer, ince, yassı bir balık. (-Sm.; * Ünye -Or.; * Tirebolu -Gr.; -Tr.; -Rz.)

ulak (IX) Kışın balık topluluğu, kümesi. (* Kelkit -Gm.)

vatoz Yandan ağızlı, kalkan balığına benzer bir balık. (-Sm.)

vızarı (I) Bir deniz hayvanı kabuğu. (-Rz.)

yalkuk Denizanası. (Düzköy -Gr.)

yılabalığı Küçük, levreğe benzer bir balık. (* Tirebolu -Gr.)

zargana Çeneleri gaga biçiminde, uzun gövdesi yılanbalığına benzer bir balık. (-Sm.; Gare * Ardeşen -Rz.)

Deniz mahsulleri içerisinde balık adlarının sayısı fazladır; bu durum balık türlerinin hem geçim kaynağı olarak avlanmasının da hem bir besin ürünü olarak tüketilmesinin bir sonucudur. Yine de Karadeniz bölgesinde avlanan balıklardan -hamsi, palamut gibi balık adlarının bile olmamasından hareketle- çok azının kayda geçirildiğini söylemek mümkündür. Bu adlar arasında standart Türkçeden farklı pek çok balık adı ise dikkat çeker; bu bakımdan bölge ağızları üzerine yapılacak derlemelerde bu verilerin kaybolmadan kayıt altına alınması önem arz eder. Bunlar dışında *barbun*, *tirsi*, *vatoz*, *zargana* gibi pek çok yabancı kökenli balık adı da vardır.

Deniz mahsulleri için kullanılan Türkçe adlar, daha çok Türkçenin söz yapım yollarından birleştirme yöntemi kullanılarak isim ve sıfat tamlaması yapısında oluşturulmuştur: *balık kulağı*, *denizebesi*, *dil balığı*, *kömürkayası*, *tavukgözü*, *yılabalığı*, *aladana*, *benekli pisi*, *sarıgöz* vb. Bu adlandırmalarda şekil, renk gibi bir niteliği bakımından benzerliklerin esas alındığı görülür.

Çarpan ve *paslı* balık adları ise ekleme yöntemiyle oluşturulanlar adlandırmalar için örnek teşkil eder. Bu iki sözcükte balığın özelliği ile görüntüsü dikkate alınarak bir adlandırma yapılmıştır.

Katır adlandırmasında “havyar yapmayan bir balık cinsi” anlamını karşılamak için atgillerden olan katırın üreyememe, kısırılık özelliğiyle benzerlik kurulmuştur.

“Denizanası” için Zonguldak ve Giresun’da iki ayrı adlandırma söz konusudur: *tavukgözü* ve *yalkuk*. Bu iki örnekten *tavukgözü* adlandırmasında şekil olarak, *yalkuk* sözcüğünde ise denizanasının şeffaflığı ve peltemsi yapısı ile benzerlik kurulmuştur. *Yalkuk* sözcüğü, Türkçenin tarihî dönemleriyle kurulan bağlantının izlerini ağızlardaki denizcilik kavram alanına ait söz varlığı içerisinde bulmamızı sağlar. Elmalı (2012) sözcüğün etimolojisini ele aldığı makalesinde 11. yüzyıla ait Eski Uygurca

Daśakarmapathaavadānamālā adlı bir eserde geçen *yalgukk(i)ya*¹ sözcüğünün “canlı, akışkan, parlak, şeffaf ve hacim olarak küçük bir görüntüye sahip olan “sperm”i karşılamak üzere kullanıldığını ifade eder; Wilkens (2020) ise “küçük, kaygan jöle benzeri bir madde” olarak embriyoyu karşıladığını belirtir. Her iki anlamda da düşünülen benzerliğin denizanasını karşılamak için de kurulduğu ve aynı kavramlaştırma eğilimiyle bu deniz canlısının adlandırıldığı görülür. Bunlar dışında *barbun*, *tırsi*, *vatoz*, *zargana* gibi pek çok yabancı kökenli balık adı da vardır.

Balıkçılıkta Kullanılan Malzeme ve Eşya Adları

alamana, alaman 1. Seyrek örgülü balık ağı. (-Gr.; Dağınksu -Rz.)

alamana, alaman 2. Gözleri aynı boyda olan, üç katlı palamut ve torik ağı. (Küçüklü * Bulancak -Gr.)

barabat (II) Hamsi, sargan gibi küçük balıkları tutmakta kullanılan balık ağı. (-Sm.; -Gr.)

biberiza Yapracı bibere benzeyen, dere kıyılarında yetişen, balık avlamakta kullanılan bir çeşit bitki. (Beşikdüzü * Vakfikebir -Tr.)

cav (IV) Balık ağı örmeye yarayan mekik. (* Ünye -Or.)

cemek (I) [cembek (II), cenek, cenrek, cömek, cunek, çemek (I)] 2. Balık tutmaya yarayan kancalı ilkel bir olta. (* Çarşamba -Sm.; -Tr.; * Keşap -Gr.)

çağa (II) Balık tutmaya yarayan fındık dallarından örülmüş sepet. (Bekdemir -Zn.)

çarpag Balık avlamak için bir direğe eklenmiş küçük yuvarlak ağı. (-Sm.)

çaşlak (I) Balık ağlarını serip kurutmağa yarayan yüksekçe çardak. (* Gerze -Sn.)

çırpma (I) Üç veya dört oltanın bir araya getirilmesiyle yapılan balık avlama aygıtı. (-Sm.)

çökürtme Bir çeşit balık ağı. (* Ünye, * Perşembe ve köyleri -Or.)

çöten (I) Balık avlamak için kullanılan sepet. (Çivriz * Develi -Gr.)

¹ Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi Mainz koleksiyonuna ait Mz. 766 numaralı belgenin Ön yüzü 13. ve 15. satırlarında geçer. Elmalı (2012) sözcüğün “ya- yal- fiil köküne inilerek < yal-guk+kıya şeklinde ya da *yalñuk* kelimesinin bir türevi olan *yalguk* kelimesine küçültme eki getirilerek < yalguk+kıya şeklinde tahlil edilebileceği”ni ileri sürmüştür. Sözcük ve etimolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Elmalı, 2012; Wilkens, 2020).

dadamık (I) [dadamak, dadanak-1, dodamık] 1. Kuş, balık avlamak için av yerine konulan yem. (* Düzce -Bo.)

damak (I) 6. Balık oltasının yem takılan kısmı. (Aliköy * Çaycuma - Zn.)

dor (I) Balık ağı. (-Tr. ve ilçeleri)

ganca (I) 4. Balık oltası. (Bayadı -Or.)

gedal Ağdan balık almak için kullanılan ağ kepçe. (Sayaca -Or.)

gırgır (I) 1. Bir çeşit hamsi ağı, seyyar dalyan. (* Gerze -Sn.; Sarmaşık * Fatsa -Or.)

gidal Ağdan balık toplamaya yarayan bir çeşit araç. (* Perşembe -Or.)

gugul (IV) 1. Barabot denilen balık ağı torbasının tepesine konan işaret mantarı. (Gümenus * Bafra -Sm.)

gugul (IV) 2. Balık ağının en çok balık toplanan sık gözenekli yeri. (* Perşembe -Or.)

ıgırıp (II) [ırıp (III)] İnce delikli balık ağı. (-Rz.)

ığrip (III) Büyük balık ağı. (Şeyhler * Ulubey -Or.)

kıstırma (VII) Balıkçıların kullandıkları demirden yapılmış iki çatallı araç. (-Rz.)

labut (I) 2. Balıkları ürkütüp serpiyen ağ yönünde gitmelerini sağlamak için üstüne vurarak ses çıkartılan, saplı, madenden yapılmış kap. (-Sn.)

malazma Seyrek dokunmuş balık ağı. (Küçükölü -Gr.)

manyat Barbunya, tekir vb. balıkları avlamaya yarayan ince delikli dip ağı. (Küçükölü -Gr.; -Tr.)

molozma Küçük balıkları avlamak için kullanılan balık ağı. (* Bafra -Sm.; * Perşembe -Or.; Gare * Ardeşen -Rz.)

saçma (I) Çevresinde kurşunlar bulunan bir çeşit balık ağı. (* Perşembe, * Ünye -Or.; * Tirebolu -Gr.)

serpme (I) [sertme (II) -1, 2] 1. Bir çeşit balık ağı. * Alaşehir -Mn.; * Düzce -Bo.; -Sm.)

tor (II) [tar (XI)] 1. İnce örgülü balık ağı. (-Rz.; Erkinis * Yusufeli -Ar.) [tar (XI)] > (Uluşiran * Şiran -Gm.)

yemlik (IV) Balık avlarken oltaya takılan solucan, balık parçası vb. (-Sm.)

Balıkçılıkta kullanılan malzeme ve eşya adlarının sayısı diğer kavram alanlarına göre oldukça fazladır; bu durum balıkçılığın hem beslenmeyi hem de geçimi sağlayan bir meslek olmasından ve balıkçılıkta sepet, ağ ve olta gibi balık avlamayı kolaylaştırıcı araçların öneminden kaynaklanır. Bu kavram alanında yabancı kökenli adlar yanında *çarpag*, *çırpma*, *çökürtme*, *gırgır*, *kıstırma*, *saçma*, *serpme*, *yemlik* gibi Türkçe adlandırmalar öne çıkar. Coğrafyanın şartlarını da dikkate alarak balıkçılıkta ustalaştıkça kendine ait araç ve malzeme geliştiren halkın bunları kendi ürettiği Türkçe sözcüklerle karşılaması Türkçenin kavram karşılamadaki gücünü gösterir. Bu sözcüklerde malzemenin kullanılış biçimi onun hangi kökten türetilceğini belirlemiş ve çoğunlukla fiilden isim yapma eki -mA ile kalıcı isim oluşturulmuştur.

Denizcilikte Kullanılan Yer Adları

barhana, barqana (II) [berqana -1] 3. Motor ve kayıkların yağmur ve güneşten korunması için yapılan üstü kapalı yer. (Gare * Pazar -Rz.)

çekek Kayık, mavna ve küçük gemilerin kalafata çekildikleri yer. (-Sn.; -Gr.)

enet (II) 1. Kayık ve gemilerin denize indikleri eğik yer. (-Zn.)

oluk (VI) Kömürü vagondan kayığa yüklemek için kullanılan iskele. (-Zn.)

salaş 3. Kayıkları korumak için yapılan üstü yaprakla örtülü yer. (Boztekke -Gr.)

Gemilerin korunması ve tamir edilmesi için yapılan adlandırmalardan *çekek* ekleme yoluyla oluşturulmuş kavram karşılama örneğidir; *barhana* (< Fars. *bār* “yük” ve *hāne* “yer, ev” ile *bār-hāne*) ve *salaş* (Macarca) ise alıntı sözcüklerken *oluk* ve *enet*’in kökeni belli değildir.

Rüzgâr Adları

acara yeli Denizden gelen yel, meltem. (Çayağzı * Şavşât -Ar.)

aşağı havası Günbatıdan esen rüzgâr. (Cumayanı -Zn.)

inbat Karadan denize esen rüzgâr. (Boğa * Vezirköprü -Sm.)

sifos (II) Denizden esen yel, siklon. (Piraziz -Gr.)

tışarırüzgârı Geceleri karadan denize doğru esen serin yel. (-Gr.)

Tabiat bilgisinin eşlik ettiği bir meslek olan denizcilikte oldukça önemli olan hava koşulları için DS’de 5 veri bulunur; muhtemeldir ki

ağızlarda rüzgâr başta olmak üzere havanın durumunu anlatan sözcük sayısı çok daha fazladır. Burada üç Türkçe rüzgâr adı, Türkçenin kavram karşılığında belirtisiz isim tamlaması yapısında oluşturulan birleşik sözcüklerden yararlanmasını gösterir güzel örneklerdir: *acara yeli*, *aşağı havası*, *tışarırüzgarı*. *İnbat* ve *sifos* ise alıntılanmış sözcüklerdir.

Denizcilikle İlgili Fiiller

abramak (IV) İdare etmek, kullanmak. (Kalafka -Tr.)

arıklamak (V) Tahtadan yapılmış eşya kuruyarak açılmak. (* Cide ve köyleri -Ks.; -Bo.; * Tirebolu -Gr.)

baş vermek (III) Kayığın burnunu dalgalara çevirmek. (* Tirebolu -Gr.)

baş vurmak (II) Yüksek bir yerden balıklama denize atlamak. (* Tirebolu -Gr.)

küsküllemek Kıyıda balık avlarken sırikla taş aralarını karıştırmak. (Nefsiköseli * Görele -Gr.)

soluk gitmek Derin soluk alarak denize, havuza dalıp su altında bir süre yüzmek. (-Or.; -Gr.; -Tr.)

toskallamak İlerleyememek, yerinde saymak. (* Terme -Sm.)

yalı gitmek/yalı geçmek Gemi, kıyıdan gitmek. (-Tr.; -Rz. ve çevresi) [yalı geçmek] > (* Akçakoca -Bo.)

Fiiller bir dilin kendine özgü unsurlardır; bu sebeple pek çok temel sözcüğü başka dillerden alıntılanan denizcilik gibi bir alanda Türkçe fiillerin sayısı ve yapısı önem arz eder. DS’de kayda geçen 5 fiil, “isim+yardımcı fiil” yapısıyla oluşturulmuş birleşik fiildir: *baş vermek*, *baş vurmak*, *soluk gitmek*, *yalı gitmek*. 3 fiil Türkçenin isimden fiil türetmek için kullanılan en işlek eklerinden biri olan +IA- ile türetilmiştir: *arıklamak*, *küsküllemek*, *toskallamak*. Burada *küsküllemek*, Türkçenin tarihî dönemlerinde de var olan *küskü* (<*közegü*)² sözcüğünden türetilmiş bir fiildir. *Abramak* ise Moğ. *abura*-“korumak, kurtarmak” fiilinden alıntılanmıştır (Güner, 2017, s. 12).

Denizcilikle İlgili İş Adları

kalafat (V) Kayıklarda, gemilerde döşeme tahtalarının aralarını doldurma işi. (-Rz.)

² “Eski Türk. *közegü* “ateşi karıştırmak için kullanılan çubuk” < *köze-mek* “ateşi karıştırmak” < *köz* “ateş koru”) 1. Taş, duvar vb. sert yerleri yarmak, parçalamak için kullanılan, ucu sivri ağır demir çubuk.” (<http://lugatim.com/s/k%C3%BCsk%C3%BC> Eşirim Tarihi: 12.08.2023)

Denizcilikle ilgili gerek sezonda deniz üzerinde gerekse sezon bitiminde ve hazırlık mahiyetinde pek çok işten bahsedilebilirse de DS'de sadece *kalafat* sözcüğü kaydedilmiştir. Özellikle gemi inşasında ve tamirinde yapılan pek çok iş denizcilik söz varlığında önemli bir yekûn tutar³. *Kalafat* (< Yun. *kalaphates*), denizciliğin pek çok temel terimi gibi denizcilikte öne çıkan Yunan medeniyetinden alıntılanmıştır.

Denizcilikle İlgili Kişi Adları

denişçi Denizci. (* Akçaşehir -Bo.)

Denizde kaptandan miçoya, karada ustadan çırağa kadar denizle ilgili görevi olan ve iş yapan pek çok kişi söz konusudur; DS'de bu kişilerden sadece genel olarak denizle uğraşan kişiyi karşılamak üzere ve sadece küçük ses değişikliği bulunan *denişçi* sözcüğü yer almıştır. Bu durum, DS'de denizcilik kavram alanıyla ilgili çok az sözcüğün kayda geçirildiğini gösterir. *Denişçi* sözcüğü Türkçenin en işlek eklerinden biri olan ve meslek adı oluşturan +CI isimden isim yapım ekiyle türetilmiştir.

Denizcilikle İlgili İkilemeler

divil divil Yılan, solucan, balık gibi hayvanların tiz ve hızlı hareketlerini anlatır. (* Düzce -Bo.; -Gr. ve köyleri)

yıvil yıvil Bir yerde çok sayıda olup kaynaşmayı, kıpırdanmayı anlatır (balık vb. için). (* Gerze -Sn.)

Denizcilikle ilgili kullanılan ikilemelerin yansıma seslerden (*divil divil*, *yıvil yıvil*) ve aynen tekrarlanarak oluşturulduğu görülür. Her iki ikileme de deniz canlılarının hızlı hareketlerini karşılar.

Geminin Kullanımı ile İlgili Adlandırmalar

ağır dolu Kürekleri suya derince daldırarak yavaş yavaş ve vücut hamlesiyle çekiş için kullanılır. (-Tr.; -Rz.)

Geminin kullanımı için kaydedilen bu sözcük, bir sıfat tamlaması yapısında oluşturulmuştur; burada özellikle sesli bir ortam içerisinde küreklerin çekişi ile ilgili bir komut ifadesi de taşımak zorunda olduğu ve çekiş biçimini karşı tarafın zihninde netleştirmek için bu yapının tercih edildiği yorumu yapılabilir.

Gemi Adları

bayda (II) Çocukların yaptığı bir iki kişilik, altı düz küçük kayık. (Şehli, * Tirebolu -Gr.)

³ Bk. (Parlar, 2022a; Parlar, 2022b)

büçük direklâ Bir direğinde yelken, öbür direğinde randa olan gemi. (* Akçaşehir -Bo.)

cındık (IV) İki tarafı sivri olan kayık. (-Gr.)

çapar (III) 1. Tek direkli kayık. (*Şile -İst.; -Sm.; *Ünye -Or.; *Şehli -Gr.; -Rz.)

çırnık (I) [cırnık (I), cırnık (I)] İki başı eğri balıkçı veya tahıl kayığı. (Akçakoca -Bo.; Alaçam * Bafra, Kasaba * Çarşamba -Sm.; * Ardeşen -Rz.) [cırnık (I)] > (-Sm.)

feliga/felika/feluka Sandal, küçük kayık, balıkçı kayığı. (* Ünye -Or.) [felika] > (Nefsiköseli, * Görele, * Tirebolu -Gr.) [feluka] > (-Rz.)

fulka Vapur ya da yelkenli gemilerin kayıkları. (-Sn.)

gabye [gabya] Bir çeşit yelken. (Akçaşehir -Bo.)

işgil (III) [işkil (III)] Yelkenli gemilere bağlı ufak sandal, filika. (* Tirebolu -Gr.)

kancabaş Altı ya da sekiz çift kürekle çekilen dar, uzun bir çeşit kayık. (* Gerze -Sn.; -Rz.)

kelek (VII) Sal, kayık. (* Perşembe -Or.; * Tirebolu -Gr.)

keme (IV) Gemi. (Çilehane * Reşadiye -To.)

kırılç Küçük kayık. (-Sn.)

kütük (II) Yük kayığı. (* İnebolu -Ks.)

mutur (II) Motorlu kayık. (Nefsiköseli * Görele -Gr.)

pot 2. Altı düz, küçük kayık. (* Devrek, * Bartın -Zn.; *Çarşamba -Sm.)

salak (XIII) Kayık. (Çayır -Zn.)

taka (II) 1. Motorlu küçük kayık. (-Sn.; -Sm.; -Tr.)

taka 2. Büyük motorların arkasına bağlanan kurtarma sandalı. (*Perşembe -Or.)

taka 3. Bir çeşit sandal. (-Rz.)

tekne (II) Vapur. (-Sm.)

üfürük (II) Yelken. (Alaplı -Zn.)

ület Yelkenli. (*Gerze -Sn.)

yalabık (VIII) 1. Kayık. (-Sm.)

yapı (I) Yelkenli, kayık. (-Sm. ve çevresi; -Tr.)

DS’de yer alan denizcilik kavram alanına ait söz varlığı içerisinde 25 gemi adı yer alır; farklı tür, şekil, boyut ve işlevde olan bu gemiler için DS’de “kayık, yelken, sandal” gibi genel bir anlam verilmiştir. Bu durum gemi türlerinin tam olarak tespit etmeyi ve hangi sözcüklerin aynı gemi türünü karşıladığını belirlemeyi zorlaştırır. Bunun yanında Karadeniz’e has bir gemi türü olan *taka* için farklı illerde farklı anlamlar söz konusudur. *Taka*, *tekne*, *keme* gibi kökeni belli olmayan gemi adları yanında İtalyanca *gabye*, *flike*, *fuluka*, *ület*; Fransızca *motor*; Farsça *kelek*; Bulgarca *çırnık* gibi alıntı olanlar da vardır.

Osmanlı Devleti zamanında özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren denizcilik alanında yaşanan gelişmeler ile gemi yapımında da önemli adımlar atılmıştır (Parlar, 2022a, s. 661; Kahane vd., 1988, s. 3-10). Gerek gemi yapımı gerekse avlanma konusunda zamanla özgün bir denizcilik anlayışı oluşturan Türkler gemi ile ilgili adlandırmalarda da Türkçe kavram üretmeye başlamışlardır. DS’de geçen *çapar*, *kancabaş*, *kırlaç*, *kütük*, *salak*, *üfürük*, *yalabık*, *yapı* Türkçe kökenli gemi adlarıdır ve bu durum Türkçe gemi adlarının sayısının bu veriler üzerinden bile az olmadığını gösterir. Eski Türkçe kullanılan *çap*- “yüz-” fiilinden sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşturulan *çapar* Karadeniz’e özgü bir gemi adını karşılar. *Kütük*, *salak*, *üfürük*, *yalabık*,⁴ *yapı* Türkçenin kavram karşılama yollarından biri olan ekleme yönetimiyle oluşturulan adlar için örnek teşkil eder; *kancabaş* ise sıfat tamlaması yapısında birleştirme yöntemiyle oluşturulmuş bir yapıya sahiptir.

DS’de *kırlaç*⁵ “küçük kayık” olarak anlamlandırılmıştır; fakat ayrıntı verilmediği için geminin özelliklerini belirlemek zor olsa da Osmanlı Devleti zamanında gemi türlerinden biri olan *kırlangıç*⁶ sözcüğünden geldiği söylenebilir. *Kırlangıç*, gemi ile hayvanlar arasında benzetim kurularak İngilizcede gemi adı olarak kullanılan *swallow* sözcüğünden anlam kopyalanması ile oluşturulmuştur (Parlar, 2023, s. 376; Ertuğrul, 2013). Bu

⁴ *yalabık* < *yalabı-k*; *yalabımak* < *yalap*’tan *yalab+ı-mak*; *yalap* < Eski Türkçe *yal-mak* “yanmak, alevlenmek”ten

(<http://lugatim.com/s/yalab%C4%B1k>; <http://lugatim.com/s/yalab%C4%B1mak>; <http://lugatim.com/s/yalap> Erişim Tarihi 02.08.2023).

⁵ *kırlangıç* < Orta Türk. *karlıgaç* < *karlık+aç* [Eski kaynaklarda başka şekillerde de geçer] (<http://lugatim.com/s/k%C4%B1rlang%C4%B1%C3%A7> Erişim tarihi: 02.08.2023)

⁶ *Kırlangıç*: “Donanma akın harekâtlarına katılabilen, yüz kişilik savaşçı ve mürettebattan oluşan kadrosu ve bir topu ile döneminde Akdeniz’in en hızlı gemisi” için kullanılan *kırlangıç* adlandırması; suyun üzerinde ince formu ve tek beyaz Latin yelkeni açtığında sancak (sağda) ve iskelede (solda) havaya kaldırılan kürekleri ile uçan bir *kırlangıca* benzetilerek yapılmıştır (Ertuğrul, 2013).

dönemde kullanılan *kırlangıç*, *kancabaş*, *kütük*, *yalabık* gibi gemi adlarının varlığını ağızlarda da sürdürdüğü görülür.

Gemideki Parça Adları

armoz [armaz (I), armuz -1] 2. Motor ve kayıkta iki kaplama arasındaki boşluk. (-Tr.) [armuz -1] > (Abana -Ks.; * Perşembe -Or.)

baba (I) 2. İskele, motor ve kayıklarda zincir, halat bağlanan kalın ve kısa kütük, taş veya demir yuvak. (-Sn.; -Sm.; Düzköy * Keşap -Gr.; Gare * Pazar -Rz.)

barba (II) 1. Karadaki kayık ve motorların dengesini temin için destek olarak kullanılan kısa kütük. (Düzköy * Keşap, * Tirebolu -Gr.)

baston (I) [bastun -2] Sandal, motor ve gemilerin baş tarafında ucu denize doğru uzanan ağaç. (* Perşembe, * Fatsa, * Ünye -Or.; Düzköy * Keşap, * Tirebolu -Gr.; -Rz. ve köyleri.) [bastun -2] > (Denizli, Beşikdüzü * Vakfıkebir -Tr.)

dömen (I) Dümen. (-Sm.)

düğmecik (II) Kayıkla dümende iğnecik denilen demirlerin geçtiği delik. (-Tr.)

eğre (VII) Motor ve kayık içinde bulunan bölme tahtaları. (-Tr.)

felek (I) [felenk -2] Kayığın kolayca yüzdürülmesi ya da karaya çekilmesi için üzerine donyağı sürülen ortası kertildi ağaçlar. (Alıköy * Çaycuma -Zn.; * İnebolu -Ks.; -Sn.; -Sm.; * Perşembe -Or.; * Tirebolu -Gr.; -Tr. ve çevresi; -Rz.) [felenk -2] > (-Tr.; Gare * Ardeşen -Rz.)

ganca (I) 1. Gemi demiri. (-Sm.; Kuzköy * Ünye -Or.; Uluşiran * Şiran -Gm.)

gedeboz 2. Dümeni idare eden ağaçtan yapılan eğri bir araç. (* Perşembe -Or.)

gönder/göndel (I) [göndel (II) -2] 1. Kayık ve yelkenli gemilere yön vermeye yarayan, 4 -5 m, uzunluğunda ucu madenî ağaç sopa. (-Rz.) [göndel (II) -2] > (* Çarşamba -Sm.; Bayadı -Or.)

güdüleç 1. Dümen. (* Reşadiye -To.)

iğri Kayığın kaburga ağaçları. (-Sn.)

kayık yanı Kayığın altına konulan eğri ardıç ya da şimşir ağaç. (İğneciler * Mudurnu -Bo.)

kayna (I) Kayığın iki yanında bulunan ve kıyıya çekmek için ip takılacak çıkıntılar. (* Tirebolu -Gr.; -Tr.; İyidere -Rz.)

leva Kayıkta içeriye dolan suyu akıtmaya yarayan delik. (* Perşembe -Or.)

nal (III) Kayık ve motorun altındaki sivri parça, kılıç. (-Tr.)

niksa Kayık takozlarının altındaki delik. (Küçükklü -Gr.)

takaz 2. Kayıklardaki eğri ağaç. (* Perşembe -Or.)

talaz (II) [talazlık (II)] Motor ve kayıkların yan tahtaları. (-Or.; Gare * Ardeşen -Rz.)

tallama Kayıktaki çifte kürek. (* Ereğli -Zn.)

tanazlık [talazlık] 1. Kayık küpeştesine eklenen eğreti tahtalar, dalgalık. (-Sn.; * Ünye -Or.)

tersayak (II) Kayıkların kış tarafına konan enli tahta, ayna. (Hamidiye * Gündoğdu -Rz.)

yéke/yeke (I) [yekeke, yeyke] Kayıkta dümen kolu. (Or.; Gare * Ardeşen -Rz.) [yekeke] > (-İst.) [yeyke] > (* Bartın -Zn.; -Sn.)

Geminin temel parça adları olan sözcüklerin (*armoz, baba, barba, baston, dümen, felek, ganca, gönder, leva, takaz, talaz, tanazlık, yeke*) özellikle İtalyanca ve Yunancadan alıntılandığı görülür. Bu durum yine denizciliğin öğrenildiği medeniyetler olan bu iki halktan gemiye dair adlandırmaların kopyalandığını gösterir. Gemi içerisinde sefer hâlindeyken anlaşılabilmenin önemi dikkate alındığında bu sözcüklerin sadece ses bilgisi olarak Türkçeleştirilmeleri normaldir. Gemiye dair sözcüklerinin ortak bir kökten gelmesi, kendine has bir dili olan denizciliğin nesiller arası usta çırak ilişkisi ile aktarılmasını ve bu mesleği uzun yıllar farklı halkların bir arada yapmasını sağlamıştır.

Düğmecik, ege, iğri, güdüleç, kayık yanı, tersayak Türkçe adlardır. *Ege*⁷ sözcüğü ile organ adlarından biri olan kaburga ile benzerlik kurularak gemideki bölme tahtaları adlandırılmıştır. *İğri* ile ise canlılardaki kaburganın eğriliği ile benzerlik kurularak gemideki kaburga ağaçlarının adı konmuştur. Bu adlandırmalar, Türkçenin bilinen somut bir ad üzerinden benzerlik kurularak yeni bir ad oluşturma yönündeki kavramlaştırma eğilimi için birer örnektir.

Ayrıca *tersayak* ve *kayık yanı* adlandırmalarında birleştirme yöntemi ile kavram karşılığı verilmiştir. Burada *güdüleç* “dümen” sözcüğü ise Türkçenin ekleme yoluyla kavram karşılması için verilebilecek güzel bir

⁷ “*ege* (< *eye* < Eski Türk. *eyegü*): Sırttan omurgaya, ön taraftan göğüs kemiğine bitişerek göğüs kafesini meydana getiren yassı ve kavisli kemiklerden her biri, kaburga.” (<http://lugatim.com/s/e%C4%9Fe> (Erişim Tarihi: 02.08.2023))

örnektir. Ağızlarda -ve bugün standart dilde bile- kullanılan İtalyanca kökenli *dümen* (< timón) sözcüğünü karşılamak için “istenilen yönü vermeye ve belirli bir doğrultuda götürmeye yarayan”⁸ anlamını ihtiva eden *güt*- fiil kökü tercih edilmiştir. Bu kökten türetilen *güdü* (<*güt-ü*) sözcüğüne +leç isimden isim yapma eki (Güzel, 2018, s. 102) getirilerek *güdüleç* sözcüğü oluşturulmuştur. Yerleşmiş bir sözcük için bile Türkçe karşılık üretilmesi Türkçenin olanaklarını ve terim/kavram üretmedeki sınırlarını gösterir.

Gemideki Bölüm Adları

amura Kayık yelkenlerinin baş tarafı. (* Tirebolu -Gr.; Denizli Vakfikebir -Tr.)

ayna (II) 7. Kayıkların kış tarafındaki düz yüzey. (-Or. ve köyleri; Düzköy * Keşap -Gr.)

barda (II) 2. Kayığın kenarı. (* Abana -Ks.)

başaltı 1. Kayığın baş tarafının altındaki odacık. (* İnebolu -Ks.; Küçükhol * Of -Tr.)

başüstü (II) Kayığın baş tarafındaki oturulacak yer. (* İnebolu çevresi -Ks.; -Sn.; -Gr.; Denizli, Beşikdüzü * Vakfikebir, Küçükhol * Of -Tr.; -Rz.)

dağlumbaz Gemilerde kaptan köşkü. (Hacıveli, Abana -Ks.)

sintina [sintine -1, sintire (II)] 1. Kayığın oturulup kürek çekilen yeri. (-Gr.)

sintina 2. Kayıklarda başaltı ile ikinci sıra arasında kalan boşluk. (-Rz.) [sintine -1] > (-Tr.; Gare * Ardeşen -Rz.) [sintire (II)] > (* Perşembe -Or.)

Gemideki bazı bölümlerin adlarının (*amura*, *barda*, *dağlumbaz*, *sintina*) yabancı kökenli olduğu görülürken Türkçe adların birleştirme yöntemiyle oluşturulduğu görülür. *Başaltı* ve *başüstü* örneklerinde, isim tamlaması yapısında bir birleşik sözcük oluşturularak dolaysız ve somutlaştıran bir anlatım gerçekleştirilir.

Gemide Kullanılan Malzeme/Eşya (İp, Halat, Makara vb.) Adları

abli (II) [ablo, apli] Kayıkta yelken açıldığı zaman, yelkenin iki yana kaçmaması için serenin ucundan, dümene yakın kısmına bağlanan ipler. (* Ünye -Or.; Düzköy * Keşap -Gr.; Oce * Pazar -Rz.) [ablo] > (Oce * Pazar -Rz.) [apli] > (-Or. kıyı köyleri)

⁸ <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 02.08.2023)

algarna Kayıkta, halatları çekmekte kullanılan makara. (-Tr.)

ayaktaşı 2. Balıkçılıkta tonozun iki ucuna bağlanan büyük taşlar. (* Alucra -Gr.)

bakraç 2. 700 kiloya kadar kömür alabilen, vapur vinciyle kayıktan kömürü taşımaya yarayan sacdan yapılmış kap. (-Zn.)

cemek (I) 3. Küçük çapa. (* Selim, Alisofu * Sarıkamış -Kr.)

cidaboz Kayıklarda kullanılan kalın ip, halat. (* Ardeşen, * Pazar -Rz.)

çarmık (I) [çarmuq (I)] Yelkenli kayık direklerinin çevresinde bulunan ip veya teller. (* Ardeşen çevresi -Rz.; -Ant.) [çarmuq (I)] > (Hacıveli * Abana -Ks.)

çima Kayıkçılıkta kullanılan bir çeşit halat. (Abana -Ks.; Sarmaşık * Fatsa -Or.)

gedeboz 1. Deniz araçlarını karaya çekmek için araca takılan tel. (* Gerze -Sn.)

göma Kayıkları sudan çekmeye yarayan ip. (-Tr.)

güngörmez (II) Yelkenin iç kenarındaki ip. (-Tr.)

iğnecik Deniz teknelerindeki dümen menteşesi. (-Tr.; -Rz.; -Ant.)

istipi Gemi kalafatında kullanılan didilmiş kendir, üstüğü. (-Tr.)

karnı yarık (III) Yelkeni direğe çeken makara. (Küçükü * Bulancak -Gr.)

kölgen Yelken bağı. (-Tr.)

küker Yelken bağı. (-Tr.)

maymuncuk (II) [maymun (II)] 3. Kayık direğinin üstündeki makara. (Küçükü -Gr.)

şarmak İç motorda direğe bağlanan ipler (gemide). (-Tr.)

tartı (II) Kayıklarda yelkeni aşağı yukarı indirip çıkaran ip. (Gündoğdu, -Rz.)

üçerdek [üçürdek] Yelkenleri yukarı basan makaralara dolanan ip. (Gündoğdu, Hamidiye -Rz.) [üçürdek] > (Gare * Ardeşen -Rz.)

yoma Denizden kayık çekmede kullanılan halat. (-Gr.)

Gemide kullanılan malzeme adlarından özellikle ip, makara ve halat adlarının fazlalığı, bu malzemelerin gemideki kullanım sıklığı ve işlevselliği

ile ilgili olmalıdır. *Abli, algarna, cidaboz, çima, gedebaz, istipi, yoma* gibi pek çok yabancı kökenli (çoğunlukla da İtalyanca, Yunanca) ad olması yine bu mesleğin bu medeniyetlerden öğrenilmesi ile ilgilidir. *Güngörmez, karnı yarık; maymuncuk, tartı, üçerdek* gibi Türkçenin kendi olanakları ile oluşturulmuş adlandırmalar da vardır. Bu sözcüklerin oluşturulmasında ilgili malzemenin nitelik ve işlevi dikkate alınarak anlam boyutu kurgulanmış; sözcükler birleştirme ve ekleme yöntemleriyle (t)üretilmiştir.

Deniz ile İlgili Adlandırmalar

bar (II) 2. Deniz turu. (Uşhum * Yusufeli -Ar.)

cana (II) Denize doğru uzanan kaya parçaları. (* Gerze -Sn.)

canelik Derelerin denizle birleştiği yer. (-Gr.)

cenik (I) [çenik] 3. Deniz kıyısına yakın yerler, sahil. (* Mesudiye -Or.; * Keşap -Gr.; * Maçka -Tr.)

çirpinti (I) Denizle çayın birleştiği yer. (-Rz.)

dalyan 1. Denizde yüzeye yakın yosunlu kaya. (Düzköy * Keşap -Gr.)

dalyan 2. Deniz kıyılarında ve denizin dibinde dalgalı şekilde görülen kum. (-Sm.)

dalyon Denizin boyu aşmayan sığ yeri. (Denizli, Beşikdüzü * Vakfikebir -Tr.)

daylan (III) Açık denizdeki sığlık. (-Rz. ve çevresi)

deyiz Deniz. (* Tirebolu -Gr.)

dökme (II) Denizin içindeki kayalar. (* Perşembe -Or.)

girinti (III) Denize doğru uzanmış kara parçası, burun. (Kuzköy * Ünye -Or.)

kalaç (II) 1. Dalgalı, fakat patlamayan denizin durumu. (-Sm.)

kırıntı (IV) Hafif dalgalı deniz. (-Sn.)

kopuz 3. Deniz kıyısındaki girinti, körfez. (* Ulubey -Or.)

longaz Deniz kıyılarında kayaların diplerindeki derin yerler. (-Tr.)

löngöz [langaz (I)-3, longöz, löngüz] 2. Deniz ya da nehirlerdeki derin kuyular, su çevirisi. (-Sn.; -Sm.; Buharı -Or.; * Tirebolu -Gr.; * Maçka köyleri -Tr.; Gare * Ardeşen -Rz.) [langaz (I) -3] > (* Maçka -Tr.; -Rz.) [löngüz] > (Kışla -Gr.)

pik (II) Denizi doldurarak kazanılan yer. (Hançerli -Sm.)

sayıl Deniz kıyısı. (-Rz.)

solagan deniz Çok uzaklardan, yel etkisi ile birden dalgalanarak gelen deniz. (* Akçakoca -Bo.)

taran (I) [tırız] 2. Balıkların saklandıkları yosunlu ya da taşlı yer. (Kayadibi * Görele -Gr.)

yalama toprak 1. Nehir, deniz sularının bastığı toprak. (Araklıya * Ardanuç -Ar.)

yalıkıy Deniz kıyısı. (-Gr.; -Rz. ilçe ve köyleri)

Denizin sığ veya derin olmasına, denizin kıyıya göre konumuna, denizdeki kayaların durumuna göre adlandırmalar arasında *kırıntı*, *dökme*, *girinti*, *kalaç*; karşıladıkları anlamla bağlantılı olarak Türkçenin ekleme yöntemiyle oluşturduğu sözcüklerdir. *Dalyan* sözcüğünün ise bölge ağızlarında farklı şekillerde ve farklı anlamlarla kullanıldığı görülür.

Dalga ile İlgili Adlandırmalar

aksoymuk Dalgaların denizde meydana getirdiği beyazlık: Deniz aksoymuk oldu. (* Cide -Ks.)

çatlak (IV) Fırtınalı havalarda kıyılara yakın yerlerde köpürerek dağılan dalga. (-Gr.)

çerpinti Dalgaların kayada parçalanmasıyla meydana gelen su damlaları. (Düzköy * Keşap -Gr.)

çiçek (IV) Ufukta görülen küçük köpüklü dalgacıklar: Çiçek görülmeden kış gelmez. (-Sm.)

genevüz Dalgalı, dumanlı. (-Sm.)

içerleme Ardı ardına gelen, zaman zaman çoğalan dalgalar. (-Sm.)

kalaç (II) 2. Kuzeyden esen rüzgârın etkisiyle olan dalgalar. (-Rz.)

sakarcık Deniz dalgası. (* Düzce, * Akçakoca -Bo.; Cumayanı -Zn.; * İnebolu -Ks.)

solurgan 1. Kıyıya gidip dönen dalga. (Tekkeönü -Zn.; -Gr.)

solurgan 2. Ters akıntı, su çevirisi. (-Gr.)

sorgan (I)/soruan Denizlerde gel git. (* Perşembe -Or.)

tala (II) Ufak dalgacıklar. (-Zn.)

üçerleme (I) Karadeniz'e özel bir dalga biçimi. (-Sm.)

Dalganın farklı biçimleri için kullanılan sözcüklere bakıldığında adlandırmanın şekil ve renk bakımından benzerlik kurularak yapıldığı görülür: *çiçek, çatlak, aksoymuk*. Ayrıca dalga adlandırmalarının halkın denizi izlemesi ve betimlemesinin bir ürünü olduğu söylenebilir; ilgili dalga adını karşılamak için bu betimlemeden hareketle kurgulanan anlam, ekleme veya birleştirme yöntemiyle karşılanmıştır.

Denizin Kalıntıları ile İlgili Adlandırmalar

bırakıntı (I) Deniz ve kara sularının, kıyılarda bıraktığı birikinti. (-Zn.; * Taşköprü -Ks.)

gargalak/kargalak [karğalak, karkalak (I)] Dalgaların sahile vurduğu odun ve ağaç parçaları. (-Sn.; -Or.; * Tirebolu -Gr.; Denizli, Beşikdüzü * Vakfıkebir -Tr.); (Gümenus * Alaçam -Sm.; * Perşembe -Or.; Piraziz, * Görele -Gr.; Gündoğdu -Rz.) [karğalak] > (Abana * İnebolu -Ks.) [karkalak (I)] > (-Rz.)

ilişken (I) 1. Batmış mavna kalıntısı. (-Sm.)

ilişken (I) 2. Balık ağına takılarak onu yırtan denizin dibindeki tahta, demir, teneke vb. şeyler. (-Sm.)

Özellikle dalgalı havalarda deniz karaya pek çok kalıntı bırakır; bu kalıntılar için *gargalak/kargalak* ve *birikinti* sözcükleri kullanılmıştır. Ayrıca denizin içindeki kalıntılar için ise *ilişken* sözcüğü derlenmiştir. “Biriken ve ilişen şeyi” karşılamak üzere -nti ve -ken fiilden isim yapım ekleriyle türetilen *birikinti* ve *ilişken* sözcükleri, hem yapı hem de anlam bakımından Türkçenin kavram karşılamak için kullandığı ekleme yöntemiyle türetme imkânları için iki güzel örnektir.

Sonuç ve Öneriler

DS’de yer alan denizcilik kavram alanına ait 236 sözcüğün illere göre kullanım sayısı şöyledir: Gümüşhane 3, Tokat 3, Artvin 4, Bolu 13, Kastamonu 17, Zonguldak 18, Sinop 28, Trabzon 45, Ordu 54, Rize 52, Samsun 61, Giresun 69. Bölgede özellikle denize kıyısı bulunan ilçe sayısıyla bağlantılı olarak sözcük sayısının da arttığı görülmekle birlikte bölgedeki tüm denizcilik söz varlığının derlenmediği ve DS’de yer almadığı da unutulmamalıdır. Aynı sözcüğün farklı illerde aynı anlamda kullanılmaları yanında farklı anlamları da karşıladıkları görülür.

Derlenen söz varlığı kavram alanları bakımından incelendiğinde en çok *deniz mahsulleri, balıkçılıkta kullanılan malzeme adları, geminin parça ve bölüm adları* ile *gemide kullanılan malzeme adlarında* sözcük vardır. Bu sözcükler, denizciliğin yapılma sebebi olan balıkçılık ve bu işi yapabilmek için kullanılan taşıtın/geminin temel unsurlarına aittir; bu bakımdan mesleğin

temel unsurlarına ait söz varlığının bu kavram alanlarında yoğunlaşması da beklenen bir durumdur.

Denizcilik dilinin temel söz varlığını oluşturan sözcüklerin özellikle Yunanca ve İtalyancadan alıntılanması yanında zamanla özellikle yabancı olunan denizcilik mesleği etrafında oluşan kavramları karşılamak üzere Türkçenin ekleme ve birleştirme imkânları kullanılmıştır. Şekil, renk, boyut vb. benzetimlerden de yararlanarak Anadolu'ya gelişle beraber tanışılan ve sosyal hayatta önemli bir yer tutan denizciliğin yeni kavramları için yeni sözcükler (t)üretilmiştir. Denizcilik kavram alanı özelinde Türkçenin yeni kavramları karşılamak için daha çok alıntılama, ekleme ve birleştirme yöntemlerini kullandığı görülür. Ekleme yöntemiyle oluşturulan sözcükler için Türkçenin işlek eklerinin tercih edildiği ve dilde zaten kullanılan kökler ile anlam ilişkisine kurulduğu söylenebilir. Birleştirme yöntemi ise bir ismin bazen şekil, renk gibi özellikleri nitelenerek sıfat tamlaması, bazen de genelin adı olması sağlanarak belirtisiz isim tamlaması yapısında birleşik adlar oluşturmada kullanılmıştır.

Türkçenin kavramlaştırmada en önemli özelliklerinden birisi olan doğadaki nesne ve varlıkları örnek alma; bu nesne, varlık, şekil ve renklerden yararlanarak bir şeyi canlandırıp anlatma (Erol, 2008: 28) eğilimi bu söz varlığında sıklıkla karşımıza çıkar. Denizcilik kavram alanına ait özellikle terimlerin oluşturulmasında var olan kaynakların kullanımı (çok anlamlılık, eş adlılık), var olan kaynakların değişimi (türetme, birleştirme) ve yeni kaynakların kullanımı (ödüncleme, ödünç terim yerine oluşturma)⁹ yöntemlerine başvurulmuştur.

DS taranarak elde edilen denizcilik kavram alanına ait 236 madde başı; aslında Türklerin uzun yüzyıllar yaptığı böylesi bir mesleğin Karadeniz bölgesi ağızlarındaki gerçek yansıması olmamalıdır. Sınırlı bir zaman diliminde, sınırlı sayıda insandan toplanan verinin bunu sağlamasını da beklemek doğru değildir.¹⁰ Fakat özellikle Türklerin hayatında yüzyıllar boyunca sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi olarak önem taşımış bir mesleğin söz varlığının tamamını ortaya koymak için bir başlangıç sayılan bu çalışma ile konunun gündeme getirilmesi amaçlanmıştır.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. (Parlar, 2023, s. 377-378).

¹⁰ Leylâ Karahan da “Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, ağızların söz varlığını temsil etmekten uzaktır. Sözlükte geçen il isimleri, belirli yörelerden hiç malzeme alınmadığını veya çok az alındığını göstermektedir. Doğu Grubu ağızlarına ait malzeme son derece azdır. Bazı kelimeler Sözlük'te yoktur, bazı kelimelerin kullanıldığı yörelerin tamamı tespit edilememiştir. Bazı kelimelerin bütün anlamları Sözlük'te yer almamaktadır. Bu sebeplerle yeni derlemeler yapılarak Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü genişletilmelidir (2013, s. 9)” sözleriyle duruma dikkat çekmiştir.

Söz varlığı çalışmalarından daha kapsamlı sonuçlar elde edebilmek için ağız çalışmalarında ele alınan temel konular yanında farklı konulara yer verilmesine dikkat edilmelidir. Özellikle çalışılan ağız bölgelerinde öne çıkan veya yöre halkının ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında geçmişte ve günümüzde önemli yer tutan, hayatını şekillendiren meslekler ve iş kolları üzerine derlemeler yapmak elde edilen söz varlığı üzerine kavram alanlarına göre bir sınıflandırma yapmayı mümkün kılacaktır. Böylece bu çalışmada ele alınan denizcilik kavram alanı gibi pek çok konuda Türkçedeki kavram alanları üzerinden okumalar yapılarak ilgili kavram alanında insanların yaşayış ve düşünüş biçimleri ile bunları dilde kavramlaştırma yöntem ve eğilimleri üzerine tespit ve yorumlamalarda bulunulabilecektir.

Geçmişle kıyaslandığında denizcilik ve onunla bağlantılı meslekler/iş kollarının farklılaşmış, daha turistik ve ticari bir nitelik kazanmıştır. Denizcilikle balıkçılık, gemi inşa, ulaşım ve ticaret ile uğraşan kişilerin sayısı azalmakla birlikte bu işlerin daha çok büyük firmalar tarafından yapılır hâle geldiği görülür. Özellikle balıkçılık ve gemi inşa gibi işlerde kuşaklar arası aktarılamayan bilgi ve tecrübe yüzünden mesleğin inceliklerinin öğretimi ve devamlılığı konusu tehlikeye girmiştir. Buna bağlı olarak da denizcilik alanına ait ağızlarda bulunan zengin söz varlığı tespit edilmedikçe unutulacaktır; geçmişle bağlantının kopmaması, tarihî dönemlere ait bağın korunması ve kültürel unsurların da bundan etkilenmemesi için derleme çalışmalarının bir an önce yapılması gerekir.¹¹

Çalışmanın kapsamından dolayı DS dışında ağızlardaki söz varlığını içeren çalışmalar incelemeye dâhil edilmemişse de kaynakça bölümünde yer alan eserler taranarak bu çalışmalardaki verilere bakılmıştır. Bu çalışmaların toplamında denizcilik kavram alanına ait söz varlığının 40'ı geçmemesi - Perşembe, Fatsa, Ünye ve Merkez ilçelerinde denize kıyısı bulunan Ordu ilinde bile sayının 11 olması-, bu çalışmalardaki derlemelerin sınırlılığını gösterir. Derlemeler; belirli zamanda, belirli kişiler ve sorular üzerinden yapılan görüşmeler sonucunda elde edildiği için bu beklenen bir durumdur.¹² Bu bakımdan derlemelerin kapsamını genişletebilmek ve bölge halkının hayatında önemli bir yeri olan ve dolayısıyla da bölge ağzının söz varlığında pek çok sözcükle yer alması gereken denizcilik gibi kavram alanları için daha özelleştirilmiş görüşmeler gerçekleştirmek gerekir. Kavram alanlarının tespiti

¹¹ “Ulaşım, iletişim ve bilişim teknolojisindeki hızlı değişimlerin etkisiyle gelecek kuşaklara eskiden olduğu gibi güçlü bir şekilde aktarılamayan ağızlar, hızlı ve köklü bir biçimde değişmektedir. Bu bakımdan ağız dokümantasyonu yaparken mümkün olduğu kadar çok ağzın, çok malzemeyle belgelenmesi büyük önem arz eder (Demir, 2009, s. 185).

¹² Demir de (2013, s. 68) ağızlar üzerine yapılan çalışmalarda farklı yerleşim birimleri arasında kıyaslama yapabilmek için aynı konular üzerine benzer kayıtlar alınması yanında dildeki ifade zenginliğinin ortaya konulabilmesi için farklı konularda derleme yapılması da gerektiğine dikkat çekmiştir.

için konu listeleri hazırlanabilir, bu listeler sayesinde Türkiye’de denize kıyısı olan illerdeki kullanımlar arasında kıyaslama yapmak ve bir bütün hâlinde söz varlığını ortaya koymak da mümkün olur. İlgili meslek grubundan yaş, cinsiyet, meslekte yetkinlik bakımından farklılık arz eden kişilerle yapılacak görüşmeler sayesinde bu kavram alanına dair hem pek çok söz varlığı tespit edilecektir hem de denizcilik mesleği etrafında gelişen sosyo-kültürel unsurlar ortaya konulacaktır. Denizcilikle uğraşan kıyı halkının ağzında yer alan ve bugün çoğunlukla standart dilde karşımıza çıkmayan bu söz varlığının tespiti somut olmayan kültürel mirasın kayda alınması anlamına da gelmektedir.

Ağızlar üzerine yapılan çalışmalarda daha çok ses ve yapı bilgisi üzerine yoğunlaşmıştır; çalışmaların sonunda bazen seçme sözlük, bazen de dizin verilir. Bu sözlükler sayesinde her ne kadar bölge ağzının söz varlığına dair fikir sahibi olunsada kavram alanlarına göre yapılacak incelemelerin önemine dikkat çekmek gerekir. Denizcilik kavram alanı üzerinden yapılacak bir değerlendirmeye deniz, balıkçılık, gemi inşa ve bakımı, hava durumu, sıcaklık, gökyüzünün durumu, günler ve aylar vb. hakkında bilgi ve tecrübenin ortaya çıkması sağlanabilir. Halkın yaşamının bir parçası olan güneşin batış durumuna, rüzgârın esiş yönüne, denizin ısısına bakıp hava tahmini yapma ve yaşayışını buna göre planlama, “sayılı günler”¹³ göre hayatını düzenleme ve balık tutma zamanlarına karar verme, denize uygun kıyafetler seçme, denize açılırken yapılan etkinlikler gibi konuları içeren doğa bilgisi de kültürel unsurlar olarak kayda alınmış olur.

Kısaltmalar

Ar.	Artvin
Bo.	Bolu
Gm.	Gümüşhane
Gr.	Giresun
Ks.	Kastamonu
Or.	Ordu
Rz.	Rize
Sm.	Samsun
Sn.	Sinop
To.	Tokat
Tr.	Trabzon
Zn.	Zonguldak

¹³ *Sayılı günler*; coğrafya, tabiat şartları, iklim, etnik yapı, insan meşguliyetleri gibi hususlar dikkate alınarak oluşturulan takvim ve takvimlerin içerisinde bulunan özel günler olup tarım, hayvancılık ve denizcilikle uğraşan milletlerin deneyimlerinden süzölmüştür. Türkler için özel/sayılı günler, orta iklim kuşağındaki (ılıman iklim kuşağı; 30-60 derece enlemler arasında) bir coğrafyada yaşadıkları ve 20. yüzyılın başlarına kadar da tarım ve hayvancılıkla geçindikleri için bu tabiat şartları ve meşguliyetlerinden doğmuş ve gelişmiştir (Demir, 2022, s. 322-323)

Kaynaklar

- Akar, A. (2016). Sosyal bilimlerin veri kaynağı olarak ağızlar. *Gazi Akademik Bakış*, 10(19): 169-182.
- Ayverdi, İ. ve A. Topaloğlu (2005). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. 3 cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat. [Erişim Adresi: <http://lugatim.com/>]
- Demir, N. (2009). Ağız dokümantasyonu niçin gereklidir?. *Türkiye Türkçesi Ağzıları Çalıştayı Bildirileri*, 25-30 Mart 2008, Şanlıurfa: 183-191.
- Demir, N. (2013). *Ankara örneğinde ağızların belgelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dilçin, C. (2009). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Elmalı, M. (2012). Eski Uygurca “yalgukk(ı)ya” kelimesine etimolojik bir yaklaşım. *Turkish Studies*, 7 (2): 443-460.
- Erol, H. A. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Ankara.
- Ertuğrul, A. C. (2013). Bir Osmanlı kadırgası: kırlangıç’la uçmak. [Erişim Adresi: https://www.academia.edu/12733488/Bir_Osmanli_Kad%C4%B1_Kad%C4%B1rgas%C4%B1_K%C4%B1rlang%C4%B1%C3%A7la_U%C3%A7mak] [Erişim Tarihi: 15.02.2022]
- Güner, G. (2017). Codex Cumanicus’ta Moğolca alıntı kelimeler üzerine yeni bir yaklaşım. *Gazi Türkiyat*, (20), 9-24.
- Güzel, F. (2018). Türkiye Türkçesi ağızlarında yapım ekleri ı: yazı dilinde bulunmayan yapım ekleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66 (1): 73-114.
- Kahane, H. vd. (1988). *The lingua franca in the levant*. İstanbul: ABC.
- Kerimoğlu, C. (2011). Takısız ad tamlaması tartışması ve tür-öbek ilişkisi. *Turkish Studies*, 6/1: 1442-1456.
- Parlar, Z. (2022a). Denizcilik terimlerinin kavram alanlarına göre tasnifi. (Ed. E. Hirik, N. Çelik, S. Hirik). *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Parlar, Z. (2022b). Türkçede ahşap tekne yapımıcılığına dair söz varlığı (Bartın/Kurucaşile örneği). *Geçmişten Geleceğe Küçük Asya-Anadolu*. Ed. Mustafa Aça, Mehmet Ali Yolcu. Paradigma Akademi.
- Parlar, Z. (2023). Türkçe denizcilik terimleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (32): 358-380.
- Tokyürek, H., Ç. Pekacar (2014). Eski Türkçeden günümüze eksiz ad tamlaması meselesi. *Dil Araştırmaları*, 15: 9-38.
- Tietze, A. (1990). *Wörterbuch der griechischen, Slavischen, Arabischen und Persischen lehnwörter im Anatolischen Türkisch (=Anadolu Türkçesindeki*

Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça ödünçlemeler sözlüğü). (Der. M. Ölmez). İstanbul: Simurg.

Türk Dil Kurumu (1993). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü (1-12)*. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlük: <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu derleme sözlüğü: <https://sozluk.gov.tr/>

Wilkens, J. (2020). Eski Uygur Budist Metinlerine Göre İnsan Embriyosu. (Çev. M. Şehitoğlu). *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (4): 79-92.

Sözlük/Dizin Bölümleri Taranıp Veri Bulunan Kaynaklar

Acar, E. (2008). *Kastamonu merkez ilçe ve köyleri ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayramın, N. (2014). *Artvin ili Arhavi ilçesi Derecik köyü ağzı (inceleme, metinler ve sözvarlığı)*. Yüksek Lisans Tezi. Kıbrıs: Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü.

Demir, N. (2022). *Ordu ili ve yöresi ağızları (inceleme, metinler, sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Eren, M. E. (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Gülaydın, M. F. (2021). *Zonguldak ili Devrek ilçesi ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gümüş, E. M. (2017). *Sinop ili Ayancık ilçesi ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koca, S. (2015). *Görece ve yöresi ağızları (dil özellikleri-metinler-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korkmaz, Z. (1994). *Bartın ve yöresi ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Şenol, Sevgi (2021). *Ardanuç-Artvin (merkez)-Posof-Şavşat-Yusufoğlu ağızlarında Türkçe söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yeşilkaş, E. (2021). *Ordu ili iç bölge ilçeleri (Gölköy, Kabadüz, Kabataş, Mesudiye) ağızları (metin, inceleme, gramatikal dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sözlük/Dizin Bölümleri Taranıp Veri Bulunamayan Kaynaklar

Akgül, Z. (2019). *Sinop ilinin Boyabat ilçesi ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, M. (2002). *Aybastı ağzı (inceleme-metin-sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Erten, İ. (2020). *Trabzon Çepni ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Güllüdağ, N. (2009). Artvin ağzındaki Gürcüce kelimeler. *Türkiye Türkçesi Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, 25-30 Mart 2008, Şanlıurfa: 237-249.
- Kemik, F. (2019). *Alaçam (Samsun) ağzı*. Doktora Tezi. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özsoy, A. S. ve E. E. Taylan (Ed.). (2000). *Türkçe'nin ağızları çalıştayı bildirileri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Yıldızöz, R. (2017). *Bartın merkez ilçe ve köyleri ağzı (inceleme-metinler-sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Bartın: Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AĞRI AĞZINDA AZERBAYCAN TÜRKÇESİ İZLERİ

Züleyha AK*

Özet

Türkler, tarih boyunca çok geniş coğrafyada, çok farklı kültürlerle ve dillerle mülaki olmuşlardır. Bu karşılaşmalar, tabii olarak onların bu farklılıklardan etkilenmesine yol açarken aynı zamanda onları etkilemesinin de yolunu açmıştır. Özellikle İslamiyet'in kabul edilmesi ve batıya doğru göç hareketi Türkçe üzerinde oldukça etkili olmuştur. İslamiyet'in kabulü, başlıca Arap harfli Türk alfabesinin kullanılmasına, batıya göç ise Türkçenin dallanmasına yol açmıştır.

Batıya göç eden birçok Türk topluluğu olsa da bunlar arasında yoğun olan Oğuzlardır. Oğuzların dili, başlangıçta ana Oğuzca denen ve henüz ayrılıkların oluşmadığı bir hâldeydi. Ancak 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında Oğuzca'yı doğuda Azerbaycan Türkçesi, batıda ise Osmanlı Türkçesi temsil etmeye başlamıştır. Bu ayrılık coğrafyada kati iken, kültür ve dilde bağı koparmayan bir ayrılıktır. Nitekim Azerbaycan Türkçesinin özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki ağızlar üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. İşte bu ağızlardan birisi de Ağrı ağızıdır.

Son zamanlarda ağız araştırmalarında yapılan karşılaştırmalı çalışmalar Türklük bilimi açısından en fazla dikkat çeken konular arasındadır. Bu makalede de Oğuz grubu lehçelerinden olan Türkiye Türkçesinin doğu grubu ağızlarından Ağrı ağızında Azerbaycan Türkçesi özellikleri incelenerek aralarındaki ilişki ortaya koyulmuştur. Çalışmada Ağrı ağızı ve Azerbaycan Türkçesi arasında ses ve şekil bilgisi açısından bazı benzer noktalar tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda ise Ağrı ağızı ile Azerbaycan Türkçesi arasında geçmişten gelen bağın hâlâ devam etmekte olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Ağrı ağızı, lehçe.

*Doktora Öğrencisi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kayseri, akzuleyha057@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4736-1244.

TRACES OF AZERBAIJAN TURKISH IN THE MOUTH OF PAIN

Abstract

Throughout history, Turks have been in contact with many different cultures and languages in a wide geography. While these encounters naturally caused them to be affected by these differences, they also paved the way for them to affect them. Especially the acceptance of Islam and the westward migration movement had a great impact on Turkish. The acceptance of Islam led to the use of the Turkish alphabet, mainly with Arabic letters, and migration to the west led to the branching of Turkish.

Although there are many Turkish communities that migrated to the West, the most concentrated Turkish community among them is the Oghuz. The language of the Oghuz people was initially called main Oghuz language and there were no differences yet. However, at the end of the 15th century and the beginning of the 16th century, Oghuz language began to be represented by Azerbaijani Turkish in the east and Ottoman Turkish in the west. While this separation is definite in geography, it is a separation that does not break the ties in culture and language. As a matter of fact, the influence of Azerbaijani Turkish on the dialects especially in the Eastern Anatolia region is quite evident. One of these mouths is the Mouth of Mouth.

Comparative studies recently carried out in dialect studies are among the subjects that attract the most attention in terms of Turkology. In this article, the characteristics of Azerbaijani Turkish in Ağrı dialect, one of the eastern group dialects of Turkey Turkish, which is one of the Oghuz group dialects, are examined and the relationship between them is revealed. In the study, some similar points in terms of phonetics and morphology were identified between Ağrı dialect and Azerbaijani Turkish. As a result of the study, it was seen that the historical bond between Ağrı dialect and Azerbaijani Turkish still continues.

Keywords: Turkey Turkish, Azerbaijan Turkish, Ararat dialect, dialect.

Giriş

Türk tarihinde Oğuzların çok önemli ve kapsamlı bir yeri vardır. Çünkü Oğuzlar, hem siyasi hem de dil ve kültür tarihi açısından *Köktürkler* döneminden başlayıp gittikçe güçlenen, zamanla da büyük devletler ve imparatorluklar kurma başarısı gösteren dönemlerden geçerek günümüze uzanan; bugün de geniş bir dallanma ve yayılma ile genellikle birbirine yakın coğrafyalarda *Oğuz-Türkmen* temelinde devletler ve topluluklar ile bunların yazı dillerine, lehçe ve ağızlarına dayanan *güneybatı lehçeleri* grubunu oluşturan bir kavimdir (Korkmaz, 2015, s. 103). Oğuzcaya dayalı olarak 13. asırdan günümüze kadar kullanılan Güneybatı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi Doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesi de Batı Oğuzcasıdır (Ergin, 1981, s. VII).

Azerbaycan Türkçesi, Güneybatı Türkçesinin doğu sahası içerisinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin ismidir. Azerbaycan sahası dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri bölgelerini kapsar (Buran, 2017, s. 98-99).

Azerbaycan, coğrafi, stratejik ve ticari bakımdan önem taşıyan yolların üzerinde bulunması bakımından geçmişten günümüze kadar birçok medeniyete (*Urartular, Med- ler, Persler, Atropatene Krallığı, Romalılar, Ermeniler, Parthlar, Sasaniler, Bizans, Emeviler, Abbasiler, Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Sellariler, Şeddadiler ve Ahmedîliler*) ev sahipliği yapmıştır (Göl, 2016, s. 154). Bu devletlerin egemenlikleri esnasında bölgeye Türk göçleri de olmuş (Bozkurt, s. 410), özellikle de bölgenin Türk yurdu olması Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir (Resulzade, 1990, s. 7-8).

Bölge, Büyük Selçuklular'dan sonra sırasıyla Irak Selçukluları, İldenizliler Hanedanı, Moğollar, Harezmsahlar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar ve Rusların egemenliği altına girmiştir. Rusların Azerbaycan'ı ilk işgali 1722 yılında Nadir Şah zamanında olmuştur. Afşar Türklerinden olan Nadir Şah, 1735'te Kuzey ve Güney Azerbaycan'da İran hâkimiyetini kurmuştur (Saray, 1993, s. 11-20).

Azerbaycan'ın yüzölçümü 192.752 kilometrekare olup Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmaları sonucunda ikiye ayrılmış, Aras nehrinin çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası (86.800 km²) Rusya'ya, güneyinde kalan kısmı ise (105.952 km²) İran'a bırakılmıştır. Sovyet Azerbaycanı kuzeyde Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, batıda Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri, güneyde İran ve Türkiye, doğuda Hazar deniziyle çevrilidir. İran Azerbaycanı ise kuzeyde Sovyetler Birliği, batıda Türkiye ve Irak, doğuda Sovyetler Birliği

ve İran'ın Gilân idarî bölgesi, güneyde ise Zencan ve Kürdistan idarî bölgeleriyle sınırlıdır.¹

Uzun süre, yaklaşık olarak doksan yıllık Rus hâkimiyetinden sonra 28 Mayıs 1918'de Mehmed Emin Resulzâde'nin önderliğinde Kuzey Azerbaycan'da demokratik bir cumhuriyet kurulmuştur. Ardından Osmanlı İmparatorluğu bu devleti tanımış ve toprak güvenliğini koruma altına almıştır. Ancak Mondros Mütarekesiyle Kafkaslar İngilizlere bırakılır. Ardından 27 Nisan 1920'de Bolşevik Ordusu Azerbaycan'a girer ve 1 Mayıs'ta Bakü'yü ele geçirir. 1922 yılının Mart ayında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri Maveray-ı Kafkas SSC Federasyonu'nda birleştirilir. 6 Temmuz 1923'te ise Azerbaycan SSCB'ye, Azerbaycan SSC adıyla dahil edilir (Özkan, 2017, s. 104-105).

Azerbaycan günümüzde Türkiye'ye 13 km uzaklıkta bulunan en kısa kara sınırına sahip olan komşu ülkelerdendir. İki ülkenin kara sınırları Aras Nehri boyunca uzanır ve biter. Azerbaycan'a bağlı Nahcivan ile Türkiye'ye bağlı Iğdır ilinin sınırları bulunmaktadır. Türkiye sınırlarında bulunan Iğdır ve Ağrı yöreleri birbirine çok yakın konumdadır. Ağrı, Doğu Anadolu bölgesinde yer alan bir sınır şehridir. Taşlıçay, Tutak, Eleşkirt, Doğubayazıt, Diyadin, Patnos ve Hamur olmak üzere ilin yedi ilçesi bulunmaktadır. Doğusunda İran, kuzeyinde Kars ile Iğdır, batısında Erzurum ve Muş, güneyinde Bitlis ve Van bulunmaktadır (Efendioğlu, 2018, s.1). Çalışmada ise bu yakınlığa bağlı olarak Ağrı yöresi ağzında görülen Azerbaycan Türkçesi izleri üzerinde durulacaktır.

Ağrı ili ve çevresi geçmişten günümüze kadar çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve buna bağlı olarak yörede köklü bir dil-kültür tabakalaşması meydana gelmiştir. Özellikle de Iğdır üzerinden gelen Azerbaycan Türkleri yörenin dilini etkileyen en önemli unsurlardandır. Yörede üç farklı ağız yapısı (*Terekeme ağzı*, *Azeri ağzı*, *Ahıska ağzı*) bir arada yaşamasına rağmen yörenin çeşitli sosyolojik sebeplerine bağlı olarak yeterince araştırma yapılamamıştır. Yapılan araştırmalar ise lisans tezi düzeyinde kalmış ve en bilimsel çalışma şimdiye kadar Süleyman Efendioğlu tarafından “Ağrı İli Ağızlarından Derlemeler 1-2”² olarak yapılmıştır.

Ahmet Bican Ercilasun da “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması” adlı çalışmasında Güney Azerbaycan ağızları üzerinde hemen hemen hiçbir çalışma olmadığını ancak son yıllarda İran'daki siyasi durum dolayısıyla Güney Azerbaycan'ın hemen her yerinden münferit de olsa, Türkiye'ye gelmiş bulunan Azeriler olduğunu dile getirerek bunlar üzerinde

¹ İslam Ansiklopedisi, C.4, Diyanet Vakfı Yay., s. 318

² Efendioğlu, S. (2018). Ağrı İli Ağızlarından Derlemeler 1-2, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

çalışmalar yaptırmayı düşündüğünü ifade etmiştir. Bu sebeplere bağlı olarak Doğu Anadolu ağızlarını kendi içerisinde sınıflandırmada güçlükler çekildiğini Ağrı ile ilgili Ahmet Caferoğlu'nun Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeleri'nde Ağrı var gibi görünse de sadece küçük bir şirle temsil edildiğini söyler (Ercilasun, 2014, s. 381-382).

Bu çalışmada yukarıda da dile getirilen yetersizliklerden dolayı Ağrı yöresi ağız özellikleri incelenecek ve Azerbaycan Türkçesi ile olan benzerliklerine yer verilecektir.

Ağrı Ağızı ve Azerbaycan Türkçesi Arasındaki Benzerlikler

Standart Türkçede Ağrı, Türkiye Türkçesinin kullanıldığı bir bölgedir. Ancak, yörede baskın bir şekilde Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ağız açısından değerlendirildiğinde Ağrı ağızıyla Azerbaycan Türkçesinin benzer noktaları görülmektedir. Bu benzerlikleri şöyle sıralayabiliriz:

A. Ses Bilgisi

Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü, 23 ünsüz bulunmaktadır. Ağrı ağızında ise Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan temel ünlü ve ünsüzlerin her ikisinin de bulunduğu tespit edilmiştir. Aşağıda bu ünlü ve ünsüzlere bağlı olarak görülen ses bilgisi benzerliklerine yer verilecektir:

A.1. Ünlüler

Ses yolunda boğumlanma esnasında herhangi bir engelle karşılaşmadan çıkan sesler olarak tanımlanan ünlüler bütün dillerde ünsüzlere göre daha az sayıdadırlar (Koç, 2021, s. 24). Ölçünlü dilde kullanılan, hepsi normal sürede boğumlanan a, e, ı, i, o, ö, u, ü ünlüleri hem Türkiye Türkçesinin bir alt ağız grubu olan Ağrı ağızında hem Azerbaycan Türkçesinde benzer şekilde yer almaktadır. Ölçünlü dilden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde ince, düz ve geniş özelliklere sahip açık “ä” sesi görülmektedir. Bu “ä” sesi, aynı şekilde Ağrı ağızında da görüldüğü tespit edilmiştir. Bunlara bağlı olarak hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Ağrı ağızında a, e, ı, i, o, ö, u, ü, ä ünlülerinin yer aldığı söylenebilir.

1.1. Ünlü İncelmeleri

Azerbaycan Türkçesinde ve Ağrı ağızında bazı kelimelerdeki kısa ve kalın ünlüler incelir.

1.1.1. a> á, e Değişmesi

Ağrı ili ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde yabancı kökenli sözcüklerdeki uzun a ünlüsü hem kısaltmakta hem incelmektedir: ceneze, bereber, irebiye; r, s, z, ç, ş y, h gibi inceltici ünsüzlerin etkisi ile a ünlüsünün

e'ye dönüştüğü görülmektedir: tişarıda, eyaħkabı, eyaħlarını. Ayrıca, a>e değişiminin bazen yarım kaldığı ve yarı ince bir ara á sesi oluşmaktadır: ğáder (kader), yápardıħ (yapardıħ), záman (zaman), káğız (kağıt), çátı (çatı), gáz lampası (gaz lambası), yásdıħ (yastık) vb.

1.1.2. ı> i, í, ĩ Değişmesi

Ağrı ili ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde çok sık rastlanan ses değişimidir: ğalardi (kalırdı), baħardi (bakardı), yaħardi (yakardı), yapılırdı (yapılırdı), hasdayıdı (hastaydı), ğırmızı (kırmızı), oruş bayramı (oruç bayramı), tişarı (dışarı), yusuf dayı (Yusuf dayı), ırāTsız (rahatsız), ğaħdı (kalktı), yaPdı (yaptı).

1.1.3. u> ü, ú Değişmesi

Ağrı ili ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde gerçekleşen bu değişimde u ünlüsü bazı ünsüzlerin etkisi ve ünlü benzeştirmeleri nedeniyle ú, ü'ye dönüşür: oturdú (oturdu), oğlú (oğlu), nüreTdın (nurettin), cüma (Cuma), oturdú (oturdu), ğúmaş (kumaş), yúyerdiħ (yıkardık) vb.

1.2. Ünlü Daralmaları

1.2.1. a>ı, â Değişmesi

Ağrı ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde y yardımcı ünsüzünün daraltıcı etkisiyle ortaya çıkan değişmedir. Hem Türkçe hem de alınma kelimelerde görülür (Ercilasun, 2021, s. 177): yapırıħ (yaparız), yaħmıyan (yakmayan), ğaynatı (kayın ata), karâğola (karakola), mamıye (mamaya), yapırdı (yapardı), yarmıyı (yarmayı), maħına éTdi (bahane etti).

1.2.2. e>i, ê Değişmesi

Ağrı ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde y ünsüzünün etkisiyle görülen diğer bir değişimdir: bilmiyenner (bilmeyenler), kısmıye (kimseye), keçmiyib mi (geçmemiş mi), pencireyê (pencereye).

1.2.3. o>u, ü, ô, õ Değişmesi

Ağrı ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde çok sık görülen bu değişim, ünlü benzeştirmeleri ve bazı ünlülerin daraltısı etkisiyle ortaya çıkan değişimdir: doħdur (doktor), ónnar (onlar), karâğola (karakola), mazôT (mazot), ôlan (oğlan), kesiyôr (kesiyor), yapıyur (yapıyor).

1.2.4. ö>ü, õ Değişmesi

Ağrı ili ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde bazı ünsüzlerin etkisiyle oluşan değişmedir: ũreTmen (öğretmen), küvêK (göbek), küy (köy), būreK (börek).

1.3. Ünlü Yuvarlaklaşmaları

1.3.1. e>ö Değişmesi

Ağrı ili ağızlarında (daha çok Karapapak (Terekeme) ağzında) ve Azerbaycan Türkçesinde b, m, p, f, v dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlülerde yuvarlaklaşmalar meydana gelir: *öv (ev)*, *sövünürüK (seviniriz)* *göverçin (güvercin)* vb.

A.2. Ünsüzler

Oluşumları sırasında, ses yolunda belirli bir temas, kapantı, engel ve takıntı olan seslere ünsüz denir. Ünsüzlerin bir kısmı tonlu, bir kısmı ise tonsuzdur. Ünsüzlerin oluşumunda organların temas derecesi aynı olmaz. Bazılarında gelen hava akımının önüne bir engel çıkar. Bazılarında dar, bazılarında geniş bir boşluk vardır. Buna bağlı olarak, ünsüzler ton ve oluşum noktalarından başka bir de temas dereceleri bakımından sınıflara ayrılır (Ercilasun, 2021, s. 36).

2.1. Tonlulaşma

Söz sonundaki ünsüzler, eklenmeden sonra, iki ünlü arasında kalınca tonlulaşmalar olmaktadır (Öner, 2013, s. 27).

2.1. k> ğ

Ağrı ağızları genelinde çok yaygın bir şekilde görülen ses değişimlerindendir. Yörede Azerbaycan Türkçesi özellikleri de görülmesinden dolayı bu ses değişimi karakteristik hâle gelmiştir.

Sözcük Başında

ğaynene (kaynana), *ğarapapağ (Karapapak)*, *ğuzu (kuzu)*, *ğurban eti (kurban eti)*, *ğufu gazan (kulplu kazan)*, *ğazan (kazan)*, *ğader (kader)*, *ğarT (kart)*, *ğaşşı (kaşığı)*.

Sözcük İçinde

eyağgabım (ayakkabım), *sicağda (sıcakta)*, *ayağlıyırđıđ (ayaklıyorduk)*, *sarımsağı (sarımsaklı)*, *bacağlarını (bacaklarını)*.

Sözcük Sonunda

duvağ (duvak), *ayağlıyırđıđ (ayaklıyorduk)*, *başılyırđıđ (başılyorduk)*, *kabağulağ (kabakulak)*, *ğırılacağ (kırılacak)*, *bağ (bak)*, *kızamığ (kızamık)*.

2.2. k> g

Ağrı ağızları ve Azerbaycan Türkçesinin genelinde yaygın ve karakteristik olan bir ses değişimidir. Bu ses değişimi ön, iç ve son seste görülmektedir.

Sözcük Başında

gendim (kendim), gemiK (kemik), gendiñ (kendin), gendi (kendi).

Sözcük İçinde

esgiden (eskiden), esgi (eski), asgerlige (askerliğe).

Sözcük Sonunda

küçüg (küük), görmeg (görmek), peg (pek), köbeg (göbek), yüreg (yürek), çiçeg (çiçek).

2.3. k>y

Türkiye Türkçesinde birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan “k” sesi, kendisinden sonra ünlü veya ünlü ile başlayan bir ek gelip iki ünlü arasında kaldığında ğ’ye, bazen de y’ye dönerken Azerbaycan Türkçesinde her zaman y’ye dönüşür. Aynı şekilde Ağrı ağzında da bu durum devam etmiştir: *küreyi (küreği), gereyi (gereği), böreyi (böreği) vb.*

2.4. p>b, P

Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki “p-” ünsüzleri hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde “b-” olur. p > b değişmesi bazen sözcük başında genellikle de - Ip, -Up zarf-fiil ekinde ortaya çıkar. İç seste bulunan p ünsüzleri genellikle yan tonlulaşarak P ünsüzüne dönüşmektedir: *barmağlarım (parmaklarım), hePsi (hepsi), heP (hep), geçiniP (geçinip), iPliK (iplik), keçib mi keçmiyib mi (geçmiş mi geçmemiş mi), eyib (Eyüp), bazar günü (Pazar günü), bahalı (pahalı), biş- (piş-).*

2.2.5. t>d

Türkiye Türkçesinde “t-” ile başlayan bazı kelimeler hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde “d-” ile başlar: *daş (taş), duz (tuz), daTlı (tatlı) vb.*

2.2. Tonsuzlaşma

Tonlu ünsüzlerin ses yolunu darlaştırarak çıkarılan eşleri olan tonsuz ünsüzlere dönüşmeleri, tonsuzlaşma olarak bilinir. Türkçede tonlulaşma, asıl ve bağlı biçim birimleri arasında tam bir düzenlilik ve uyum içinde gerçekleşirken, tonsuzlaşma, oldukça değişik yer ve koşullarda pek az görülür (Karaağaç, 2015, s. 91). Hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde görülen bir ses değişimidir.

2.2.1. g>k

Türkiye Türkçesinde “g-” ile başlayan bazı kelimeler hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde “k-” ile başlar, yani eski Türkçedeki

şekil devam eder: *keç (geç), keçiTvērēn (geçitveren), kiç (geç), köççer (göçer), künnerimiz (günlerimiz), kündüz, kimi (gibi), kenelliKnen (genellikle), kömleK (gömlek).*

2.2.2. b>p

Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki “b-” ünsüzleri hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde “p-” olur: *pük- (bük-), pişe (bir şey), pütün (bütün) vb.*

2.2.3. d>t

Türkiye Türkçesinde “d-” ile başlayan bazı kelimeler hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde “t-” ile başlar: *tüş- (düş-), töyh- (dök-) vb.*

2.3. Süreklileşme

2.3.1. b>m

b>m değişimi, Eski Türkçe kelime başındaki b- ünsüzünün (Kasapoğlu Çengel, 2020, s.88) kendisini takip eden bir geniz ünsüzünün (n, ŋ) etkisiyle m-’ye dönüşmesiyle gerçekleşmiştir (Güner, 2020, s. 84). Azerbaycan Türkçesinin bir etkisi olarak Ağrı ağızları genelinde karakteristik olan ses değişimlerindendir. Yörede kimi edatı da kimi biçiminde söylenmektedir: *men (ben), meni, benim, benimkine, benimkidi, mindirdiler, kimi, muna (buna) vb.*

2.3.2. g>ğ>y

Türkiye Türkçesinde ince ünlülerin yanında veya iki ince ünlü arasında bulunan “ğ” ünsüzü Azerbaycan Türkçesinde daima y’lidir. Bu durum Azerbaycan Türkçesinin bir etkisi olarak Ağrı ağzında da görülmektedir: *beyen (beğen), düyün (dügün), leyen (leğen), ciyer (ciğer), āciyer (akciğer) vb.*

Ünsüz Düşmesi

Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki “y” sesi hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde bulunmaz:

1. y Düşmesi

Sözcük Başında

üzūh (yüzük), ĩrmi (yirmi), ĩrmi bēş (yirmi beş), ilan (yılan), nehrenin üzünne (nehrenin yüzüne), üzünü aÇ (yüzünü aç), üreyim (yüreyim).

Sözcük İçinde

bēle (böyle), bele (böyle), ele (öyle), gouruğ (koyuyoruz).

Sözcük Sonunda

buğda (buğday), bişe (bir şey)

Göçüşme

Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak göçüşme olayı görülür. Aynı şekilde Ağrı ağzında da göçüşme olayı sıklıkla görülmektedir: *arvad (avrat), körpü (köprü), torpağ (toprak), öskürt- (öksürt-), torpağlı daş (topraklı taş) vb.*

B. Şekil Bilgisi

Temel öğeleri sözcükler ve ekler olan şekil bilgisi, bir dilin kök sözcüklerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini, ayrıca şekille ilgili diğer konularını inceleyen gramer dalıdır (Korkmaz, 2003: s. 5). Ağrı ağzında Azerbaycan Türkçesi izleri daha çok ses bilgisi açısından görülse de birçok şekil bilgisi özellikleri de görülmektedir. Ancak çalışmada en belirgin olan benzerliklere yer verilmiştir.

B.1. İsim Durum Ekleri

1.1. Eşitlik Durumu (+CA)

Ağrı ili ağızları genelinde daha işlek olarak kullanılması ve yazı dilinde çekime pek girmeyen bazı sözcükler üzerine de gelmesi Azerbaycan Türkçesi ile ortaklık gösteren bir durumdur: *bölca, eyice, güzêlce, düzelce.*

B.2. Fiilimsiler

2.1. Zarf-fiil

Türkiye Türkçesindeki “-mca, -ince” zarf-fiil eki hem Ağrı ağzında hem de Azerbaycan Türkçesinde “-anda, -ende” şeklinde kullanılmaktadır: *ağşam olanda (akşam olduğu zaman/olunca), omuzdan çıkanda (omuzdan çıkınca), isal olanda (ishal olunca), okula gidende (okula gidince) vb.*

B.3. Zamanlar

3. 1. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Ağrı ili Ağzında Azerbaycan Türkçesinin bir özelliği olarak, görülen geçmiş zaman kipi iki şekilde karşılanmaktadır. Yöre ağızlarında bu kip -miş/-mUş ve-IP/-IP/-UP ekleriyle oluşturulur. -miş/-mUş ekinin bazen uyumlara girmedigi; -IP/-UP ise seyrek olarak -If/-Uf biçimine dönüştüğü görülmüştür: *geliPsen (gelmişsin), çimmiş vb.*

Ağrı ağzı ile Azerbaycan Türkçesi arasında ses ve şekil bakımından benzerlikler olduğu kadar söz varlığında da karakteristik benzerlikler görülmektedir: *ay balam, ay gızım, hansı, gabağ, kimi* vb.

Sonuç

Türkler yeryüzünde geniş bir coğrafyada ikamet eden topluluktur. Bu kadar geniş coğrafyalarda boy gösteren bu topluluk elbette karşılaştığı çeşitli halkların kültüründen ve dilinden de etkilenmiştir ve onları etkilemiştir. Dil boyutu ele alındığı zaman Türklerin diline gerek siyasi gerek dinî ve kültürel sebeplerle birçok yeni kelime girerken aynı zamanda onlara kelimeler de vermiştir. Böyleyken alınan yeni kelimeler, kullanımında bir sıklık kazanarak önce kullanılanı eski hâle sokmuştur. Bu eskime zamanla daha fazla kelimede görünmeye başlamış, yani dilde eskiyen unsur sayısı artırmıştır. Ancak dilin bir edebi olan gövdesi var bir de bunun dalları mahiyetinde olan ağızları vardır. Bu ağızlar, bazen yazı dilinin aksine dile yeni kelime almada tutucu olmuş ve eski kelimeleri muhafaza etmeyi başarmıştır. Yani ağızlar âdeta bir depo gibi, kullanımdan kalkan kelimelerin istiflendiği yer olma özelliğine sahip olmuştur. İşte bu ağızlardan birisi de Türkiye Türkçesi ağzı olan Ağrı ağzıdır. Bu ağızda Eski Türkçeden kalma, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan birçok kelimeye tesadüf edilmektedir (*kêdi keç gibi*).

Bu ağız, doğu Oğuz grubu ağızlarındandır. Yapılan araştırmalar sonucunda Ağrı, Türkiye Türkçesi sınırlarına girse de coğrafi olarak Azerbaycan'a yakın olmasından dolayı ağız yapısında Azerbaycan Türkçesiyle benzerlikler gösterdiği görülmüştür. Yörede üç farklı ağız yapısı (*Terekeme ağzı, Azeri ağzı, Ahıska ağzı*) birbiri ile etkileşim hâlinde varlığını sürdürmektedir.

Gerek ses bilgisi gerekse şekil bilgisi açısından benzerlikler göstermesi lehçelerle ağızlar arasında bir bağ olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Ağrı ağzı ile Azerbaycan Türkçesi arasında ses ve şekil bakımından benzerlikler olduğu kadar söz varlığında da karakteristik benzerlikler görülmüştür (*ay balam, ay gızım, hansı, gabağ, kimi*). Buna bağlı olarak her bir ağzın çeşitli sebeplerle kimlik değiştirmesiyle de lehçe kavramı oluştuğu düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Bozkurt, F. (2002). *Türklerin Dili*, KB Yay., Ankara.
- Buran, A. (2017). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1*, Ankara: Akçay Yayınları
- Efendioğlu, S. (2018). *Ağrı İli Ağızlarından Derlemeler 1-2*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2014). *Makaleler 1 (Dil, Destan, Tarih, Edebiyat)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Göl, H. (2016). *Geçmişten Günümüze Azerbaycan*, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt.5, Sayı. 153-170.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2015). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, N. (2017). *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Resulzade, M.E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür Dergisi.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.